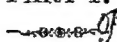

CONTENTS OF MAHAJAN MANDAL

VOL. I.

PART 1.

CHAPTER 1.

Kings & Emperors.

Name.	Page.	Name.	Page.
Vaivasvat-Manu.	1	Bharat Rājā.	60
Iksvāku.	4	Krishna.	62
Naturāṇ.	6	Bhishma.	69
Māndhātā.	8	Vidura.	71
Harishchandra.	10	Yudhishtira.	81
Sagara.	17	Arjuna.	94
Dilipa.	18	Duryodhana.	103
Ambarishi.	19	Karna.	106
Uruva.	20	Brhadraṭha-Junaka.	110
Uda Bharata.	23	Parikshita.	115
Ughu Rājā.	25	Chandra Gupta.	118
Dasharatha.	27	Ashoka.	125
Ramachandrajī.	31	Gopichanda.	132
Usvana.	43	Bhartri Hari.	136
Lakshmana.	46	Vikramāditya.	141
Bharata.	50	Shalivahana.	145
Anumāna.	51	Shilāditya.	147
Nala Rājā.	56	Bhoja.	149

CHAPTER II.

Saints.

Nārada.	155	Gurudatta Swāmi.	467
Kaṣhapa.	157	Kaṣhyapa Bivā.	465

Name.	Page.	Name.	F
Bruhaspati.	169	Shukadevaji.	21
Patanjali.	172	Dronáchárya.	21
Shukráchárya.	174	Yáguavalkya.
Agastya.	177	Jaimini.	22
Vashishtha.	179	Pánini.	22
Vishvámitra.	185	Dhanvantari.
Paráshuráma.	192	Shravan.	23
Gautama.	196	Shridámá-Sudámá.	23
Válmiki.	200	Chánákya.
Páráshara.	204	Matsyendranátha.
Veda Vyása.	206	Gorakshanátha.

CHAPTER III.

Founders of Religions Prophets.

Rishabhadeva.	250	Krishna Bhatta.	30
Chárváka.	252	Rámánuja.	31
Arhat.	254	Rámánand.	31
Buddha Deva.	256	Kabir.	31
Páreshvanáth.	273	Chaitanya.	32
Máhávir Svámi.	274	Madhwáchárya.	32
Vishnu Svámi.	280	Nának Sháha.	32
Kumáril Bhattáchárya.	281	Vallabháchárya.	33
Shankaráchárya.	285	Guru Govindsiak.	34
Homáchárya.	302	Dáduji.	34
Basava.	305	Sehejánd Svámi.	34

Name.	Page.	Name.	Page.
Amarsinha.	374	Ullaya.	403
Gunādhyā Kavi.	375	Mādhava.	403
Mayur Bhatta.	376	Varadāchārya.	407
Śrībhāṣha.	377	Pedvi Bhatta.	407
Bāna Bhatta.	380	Vidyānātha.	408
Mandanamishra.	382	Purushottama.	409
Vijñāneshwar.	385	Annan Bhatta.	409
Uggha Kavi.	386	Lakshman Kavi.	410
Bhavabhuti.	389	Jagannāth-ya Pandita.	410
Pandī Kavi.	390	Bhattoji Dikshit.	413
Bhāṣavi.	391	Aparyā Dikshit.	415
Bhāskarāchārya.	393	Tātāchārya.	415
Bātaṅgarhar.	396	Illeshvaropādhyāya.	418
Vishnusharmā.	397	Kumārākara.	419
Hemādri.	398	Lohambarīja.	420
Āpadeva.	399	Nāgoji Bhatta.	421
Āmanāth Bhatta.	400	Shrīdhara Svāmi.	423
Ādāntāchārya.	401	Maheshvara Bhatta.	423
Ragappādandanāth.	403	Achyutarao.	423

CHAPTER V.

Devotees & Poets.

Chāṅgadeva	425	Raghunāth.	444
Chanda Bārota.	426	Tānasena.	445
Mukundarāja.	430	Ganga Kavi.	449
Lālāchārya.	431	Shrīpati Kavi.	451
Harihara Kavi.	432	Haridās	451
Uddhada Joshi.	432	Keshavadās.	452
Jñānadeva.	436	Tulasidās.	452
Nāmadeva.	438	Suradās.	455
Narasinha Mehotā.	439	Nābhoji.	460
Bhālana Kavi.	441	Ekantātha Svāmi.	463
Sanātana Goswāmi.	443	Tukārāma Bāva.	465

CHAPTER VII.

Learned Women.

Name.	Page.	Name.	Page.
rasvati.	583	Gárgi.	590
pálá.	584	Khaná.	593
ákdevi.	585	Bhogavati.	596
nshumati.	587	Náchi.	597
śhvaváhá.	588	Sarasvati.	598
hoshá.	589	Lilávatí.	601.

CHAPTER VIII.

Heroines.

śjaladevi.	608	Chánd Bibi.	619
śnyuktá.	606	Vimaladevi.	621
armadevi.	609	Viduká.	623
śáivati.	610	Prabhá.	624
śrabbá—Karmadevi.	611	Krisnakumári.	626
śrabbá.	612	Vir Dhátri-Pánná.	627
Durgádevi.	614	Ahalyábái Holkar.	628
ViráRamani Virá.	616	Vir Nári—Chandá.	633
The three heroines.	617	Lakshmibái.	635

CHAPTER IX.

Foreign Prophets.

Zoroaster.	637	Gesus Christ.	642
Moses.	640	Mahomed.	647

PART II.

CHAPTER X.

Kings.

Name.	Page.	Name.	Page.
Vanarāj Chāvado, ...	667	Sir Shiyājirāo Gāyekwār.	
Siddharāj Jayesinh, ...	675	G. C. S. I. ...	7
Kumárpāl, ...	680	Sir Khengárji Savái Báhá-	
Prithurāj Chahuwán, ...	684	door, G. C. S. I. ...	7
Akabar, ...	694	Sir Bhagavatsinhji,	
Pratápasinh, ...	706	K. C. I. E. ...	7
Shiváji, ...	712	Sir Jashavantsinhji,	
		K. C. I. E. ...	7

CHAPTER XI.

Ministers.

Vastunā Tejpāl, ...	764	R. B. Gourishankar U.	
Tará, ...	768	C. S. I. ...	7
Mandod, ...	769	R. B. Haridás V. Desai, 81	
Tufar & Abulfazal, ...	773	Diwán Báhádur Manibhai J. 80	
Sir Sálara Jang, ...	776	Kh. B. Káji Sháhbuddin, 81	
Rájá Sir T. Mádhavráo,		Kh. B. Sálch Hindi, C.I.E. 81	
K. C. S. I. ...	780	Vazír Sálch Báháradin-	
Diwán Ranchodji Amarji, 782		bhai, C. I. E. ...	81
Diwán Gokulaji Zálá, ...	786		

CHAPTER XII.

Founders of Religions &c.

Rájá Rámamohan Roy, ...	822	Swámi Vivekánanda, ...	857
Bábu Keshavachandra Sen, 830		Bábu Pratápatchandra	
'aramahansa Rámakrishna		Mazamudár, ...	861
deva, ...	852	Dovendranáth Tagore, ...	863

Name.	Page.	Name.	Page.
Nishealdás.	866	Muni Mohankálji. ...	891
ishnu Bává Brahmachári.	868	Pandit Atmárámji. ...	894
ámi Dayánand Sarasvati.	873	Sardár Kh. B. Dastur	
andit Gattulálji. ...	881	Hoshang Jámáspji. ...	907
andit Nathurám Sharmá.	886		

CHAPTER XIII.

Patriots.

Hon. Mr. Dádábhai Na-		Govind Ránáde	964
roji. M. P.	911	Hon. Mr. Justice Badrudin	
andit Ayodhyánáth. ...	921	Tayabji.	967
Rájá Rajendralal Mitra. *	927	Hon. Mr. Jhaverilál Uomia-	
Bábu Harishchandra Mu-		shankar.	970
karji.	932	Mr. Ganesh Vásudev Joshi.	973
Rájá Sir Rádhákántdeva.	936	R. S. Vishwanáth N. Man-	
Hon. Mr. Wyomeshachandra		dalik, C. S. I.	976
Bánnérjee	942	Sardár R. B. Gopálrao	
Rón. Mr. Surendranáth		Hari Deshmukh.	979
Bánnérjee.	947	Mr. Naoroji Fardunji, C.I.E.	982
Bábu Jálmohan Ghosé.	953	Mr. Sorábjí Shápurji Bén-	
Hon. Mr. Phirojsháh M.		gálee. C. I. E.	984
Mehtá. C. I. E.	954	Rájá Rámpálsingh.	990
Hon. Mr. Justice Káshináth		R. B. Sabhápáti Mudeliár.	992
T. Telang. C. I. E.	959	R. B. Anandá Chárlu. ...	995
Hon. Mr. Justice Máhádeva		Bábu Kristo Dás Pal. ...	997

CHAPTER XIV.

Benefactors.

Sir Jamsetjee Jejeebhoy		Sheth Gokaldás Tejpal.	1011
Baronet.	1000	Sir Mangaldás Nathubhai.	
Sir Dinshájee M. Petit		Kt., C. S. I.	1013
Baronet.	1007	Nagar Sheth Himádbhai.	1016

Name.	Page.	Name.	Page.
Sheth Vajjevandás Mad-		Sheth Thákarsi Mulji.	10
haradás.	1019	Sheth Laxmidás Khimji.	10

CHAPTER XV.

Great Physicians.

Dr. Chakarabati.	... 1033	Vaidya Prabhurám Jivan-	
Dr. Bháu Dáji.	... 1034	ram.	10
Vaidya Manishauker Vi-		Vaidya Zandabhatta.	... 10
thalji.	1036	Vaidya Bávábhái.	... 10

CHAPTER XVI.

Musicians & Poets.

Professor Aditarámji.	... 1059	kar.	100
Professor Mowla Bux.	1307	Kavishwar Dalapatráam.	
Kavishwar Narmadáshan-		Dáhyábhái. C. I. E.	107

CHAPTER XVII.

Men of Letters.

Pandit Ishvarchandra Vi-		Hon. R. B. Behéchandás	
dyáságar. C. I. E.	... 1081	Ambáidás. G. S. I.	110
Pandit Bhagawánlál Ind-		Hon. R. B. Ranchhodlál	
raji.	1086	Chhotlál. C. I. E.	110
Mahámahopádhyáya Bhi-		Mr. Karsandás Mulji.	... 110
máchárya.... ..	1092	R. B. Mahipatrám Ru-	
Hon. Justice Mr. Náná-		parám. C. I. E.	... 112
bhái Haridás.	1095	Mr. Navalráam Laxmíráam.	112
Pandit shyámji Krishna		Mr. Durgarám Manchhá-	
Varmá.	1097	ram.	1132
Sardár R. B. Bholánáth		Mr. Mansukhrám Surya-	
Sárábhái.	1099	ram.	1135

Name.	Page.	Name.	Page.
Mr. Ranchhodbhai Udayaram.	1141	R. B. Bhogilal Pān. vallabhdās.	1160
R. B. Lalshankar Uomiyāshankar.	1143	Sheth Manilal Ranchhoddās.	1162
R. B. Harilal Harshadroy Dhruva.	1144	Mr. Virchand Rāghavji Gāndhi.	1164
Professor Manilal Nabhubhai.	1153	Professor Nathubhai Manchhachand.	1168
Phāstri Vrijlāl Kālidās.	1157		

CHAPTER XVIII.

Suttees.

Chāndraprabhā.	1183	Kamakādevi.	1192
Richi.	1184	<i>Sarita Sundarideri</i>	1196
Shivvati.	1187		

CHAPTER XIX.

Learned women.

Mirātibāi.	1198	Dr. Anandibāi Joshi.	1212
Gavaribāi.	1205	Shrimati Harikvarbāi.	1217
Panditā Salibā.	1208	Panditā Ramābāi.	1226

CHAPTER XX.

Foreign Celebrities.

Her Majesty the Empress Victoria.	1233	The Honourable Mr. A. K. Forbes.	1250
Mr. A. O. Hume.	1245	Professor Max Muller.	1261

APPENDIX.

Mr. Harilal A. Thakore.	1291	Manganlal Narotamdas Patil author of <i>Mahājān</i>	
Sad Bodh Vachan.	1314	Mandal.	1296

APPENDIX 2.

Kings.

Navab Shree Bahadoorkhanji of Junagadh...	...1329.
Sir Vibhaji, K. C. S. I.	
Jamanagar.1340
Sir Takhatasinhji, G. C. S.	
I., C. I. E. Bhawanagar.	1347
Sir Vaghaji Bahadoor	
K. C. I. E. Morabi.	...1365
Sir Kesarisinhji K. C. S. I.	
Idar.. "1376
Sir Vakhtasinhji K.C.I.E.	
Lunawada.1383
Suree Manasinhji Bahadoor	
Maharaja of Devaghadh- Baria.1390

Ministers.

Vazir Saheb Bahavadin bhoy C.I.E. Junagadh...	1396
--	------

Patriots.

Mr. Dinshaji A. Vachha	...1403
Mr. N. G. Chandravarkar.	1405
Dr. Bhalachandra K1407
Pandit Bishan Narayen Dhar.1409
Mr. Hamid Alli Khan.	...1410
Mr. Bhaishankar Nanabhoy.	1411
Shastri Keshavaji Morarji.	1413
Shigbra Kavi Shankarlal Maheshvar.1417

શ્રી.

મહાજનમંડળ.

મંગળાચરણ.

વસંત તિલકાવૃત્ત.

પ્રમદા થકી જગતનાટક જે કરે છે, પ્રમદા વડે વિવિધ પાત્ર તહિં ધરે છે;
 પ્રમદા વડે સતત ખેલ કરે અનંત, તે સુતધાર પ્રભુને નમુ શક્તિવંત.
 ઉત્પત્તિ ને સ્થિતિ લયે કૃતિ જેની શૂઠ, જેને લહે નં કદિ શક્તિ વિહીન મૂઠ;
 કલ્યાણુ રૂપ રચના રચિ જે અનૂપ, તેને નમું સતત મંગળ શુદ્ધ રૂપ.
 જેણે સદા જગતના હિત કાર્ય માંહી, પ્રેર્યા અનંત નર નારિ મહાન આંહી;
 કલ્યાણુકારી કૃતિ છે ભવ ભદ્ર ભારી, એવા મહાન પ્રભુને નમુ વારવારી.
 જેના ગુણો ઋષિ મુની જગ મધ્ય ગાય, ને યોગ તંત્ર થકી જે તદ્દરૂપ થાય;
 જે સર્વ શક્તિ થકી શુદ્ધ સ્વતંત્ર આપ, એવા મહાન પ્રભુને ગણું શું પ્રતાપ
 વ્યાપી રહ્યો વિમળ શક્તિયકો બધેય, થાપી અનંત કૃતિ ઉચ્ચ સુ સર્વજ્ઞેય;
 આકાશને અવતી પૃષ્ઠ વિષે અતિસે, જેની કૃતિ સુખદ મંગળકારી દીશે.
 પાણી પહોડ વર્ણો ઝાડ રમ્યાં અનંત, તારા, શરી સુખદને રવિ શક્તિવંત;
 પક્ષી પશુ પ્રજા ને સુપદાર્થ પાર, પામે તહિં મનુષ્ય ખૂબ કરી વિચાર.
 જેણે રમ્યા સમયને અતુલ્ય રૂપ, સામર્થ્યવંત નરનારી, મહાન ભૂપ;
 જેના ચરિત્ર શુચિ ગાંધ શુણી મનુજે, શિક્ષા લહે, વિશુદ્ધ આપ તણા તનુજે
 એવી મહાન ધરિ વૃત્તિ હરે સદાય, જે વિશ્વના જનપ્રતિ ધરતો કૃપાય;
 તે ક્ષેત્રકારી જગદીશ્વરને પ્રીતેથી, નામું હું શીશ કર જેડી સુભક્તિએથી.

શાર્દૂલ વિઠ્ઠીડિત વૃત્ત.

મોટા માણસનાં ચરિત્ર ચરચું સંક્ષેપથી તે સુણો,
 તે વાંચ્યા મુજુવાયિ ચિત્ત ચડશે તેઓ તણા સદ્ગુણો;
 જેવી છાપ થકી છપાય મનને તો છાપ તેવી પડે,
 જેવા રંગ તણા ધરે રંગમાં તો રંગ તેવો ચડે.
 જેણે કામ કર્યો ભલો જન હિતે તો નામ તેનું રચું,
 જેણે કામ કર્યું ન કાંઈ શુભ તો નામે ગયું છે વચું;
 મારું કામ કરો સદૈવ શુભ તો સૌ લોક સંભારશે,
 જે કાંઈ જગમાં કુકર્મ કરશે ધીમંત ધિવ્રરશે.

મહાજનમંડળ પ્રશંસા.

છંદ મોહિતકદામ.

(રૂપકાલંકાર.)

“ મહાજનમંડળ ” ગ્રંથ મહાન, સુ છે રતનાકર શુદ્ધ સમાન;
મહાજળ ગદ્ય સુછેજ અપાર, સુપત્ર અતિ જળજંતુ વિચાર
અનૂપમ રૂપ વિભાગ તરંગ, મહા નરનારિ ચરિત્ર સુરંગ;
સદા મદ્યોધ સુરતન વિશાળ, સુનીતિ રવરૂપ સુમેાનિ વિશાળ.
રસાદિક દ્વીપ મહા રૂપદ્રૂપ, અમરકૃતિ રૂપ પ્રવાલ અનૂપ;
મનોજાતિની ભરતી ભરપૂર, રહે ચઢી ચિત્ત કરી ચકચૂર.
રહે શુદ્ધ વાંચનનો વ્યવહાર, વળી રહે પૂરણ કૃતિ ઉદાર;
કરે નર-જીવન ઉન્નતિ એહ, કહે કવિ જીવન એ નિસંદેહ.

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः

મહા-જન મંડળ.

પ્રથમ દર્શન.

વિભાગ પહેલો.

પ્રકરણ-૧. લું.

નૃપતિઓ.

વૈવસ્વત-મનુ.

આર્યકુળના મૂળ પુરુષ મહાત્મા વૈવસ્વત-મનુ સૂર્યના પુત્ર થાય. તેઓ સત્યયુગનાર આરબ કાળમાં હતા. તેમને ખીલે રૈવત અથવા સત્યમત પણ કહે છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લખેલું છે કે:—“સૃષ્ટિની શક્તિ કરનારા અને મનુષ્યને ધર્મ શીખવનારા દરેક કલ્પમાં^૧ ચૌદ મનુ ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક મનુની વયમાનો જે સમય, તે મન્યંતર કહે-

૧. સચ્ચુ પ્રજાના મનોર્થરૂપ ‘ પુરુષ, ’ અને ચક્રિરૂપ ‘ પ્રકૃતિ ’થી ‘ વીરજ ’ ઉત્પન્ન થયા. વીરજથી ‘ રવયંભૂ-પ્રજ્ઞા ’ ઉત્પન્ન થયા તેમણે દસ પ્રજાપતિ એટલે સૃષ્ટિ વધારવાના કામમાં સહાય કરનારા યુગ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમનાં નામ:-મરીચી, અન્નિ, અંજિરા, પુલસ્ત્ય, પદ્મ, દૃઢ, દક્ષ, વસિષ્ઠ, બૃહુ, અને નારદ આ દસ પ્રજાપતિમાંના મરીચીનો પુત્ર ‘ કરચપ, ’ કરચપનો ‘ સૂર્ય, ’ અને સૂર્યનો પુત્ર આ ‘ વૈવસ્વત-મનુ ’.

૨. યુગ ચાર કહેવાય છે કૃતયુગ અથવા સત્યયુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ, અને કલિયુગ. સત્યયુગનાં વર્ષ ૧૭૨૮૦૦૦, ત્રેતાયુગના ૧૨૯૬૦૦૦, દ્વાપરયુગના ૮૬૪૦૦૦, અને કલિયુગના ૪૩૨૦૦૦ વર્ષ છે. હાલ આસતો યુગ કલિયુગ કહેવાય છે.

૩ ચાર યુગની એક ચૌકડી, અને એડી ૯૬૪ ચૌકડી અથવા ૪૨૮૪૦૮૦૦૦૦ વર્ષ, એ પ્રજાનો એક દિવસ કહેવાય છે અને તેટલાંજ વર્ષની રાત કહેવાય છે એડી અંકેડી રાતે જગત્ નાશ પામે છે, ને પાશુ અંકેકે દિવસે મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રજાનાં જો વર્ષ યરો, ત્યારે મહાપ્રલય યરો, અને મા ‘ વિષ્ણુ ’ જગત્ રોપ ઉપર સચન કરો, એક હિંદુ શાસ્ત્રોમાં લખેલું છે.

વાય છે. આ કલ્પમાં સ્વયંભુ, સ્વારોચિષ, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત, અને આશુષઃ એ ૭ મનુ થઇ ગયા છે. પ્રત્યેક મનુ ચક્રવર્તી અથવા સાર્વભૌમ હતા. એમ વસ્તીની ઉત્પત્તિ '૭ વખત થઇ, અને ૭ વખત નાશ પામી. આ વૈવસ્વત-મનુ, તેજ હાલનો સાતમો મનુ કહેવાય છે. વૈવસ્વત-મનુ રાજપાટ છોડીને મહાપ્રલય જોવાની ઇચ્છાથી તપ કરતા હતા. તેવામાં નારાયણે મન્થ ૩૫ ધારણ કરીને કહ્યું કે-આજથી સાતમે દિવસે મોટા જળપ્રલય થશે. તેથી આજુ જગત નાશ પામશે. એ મહાપ્રલયનું ચરિત્ર તું જોજે. એ વેળા તું મને જે જ્ઞાન પુછશે, તે હું તને ખતાવીશ. જેથી તારી મુક્તિ થશે. એ સાત દિવસમાં તું અગાડથી જગતની ઉત્પત્તિની 'થોડી થોડી વસ્તુઓ સાથે રાખજે એ પ્રમાણે કહ્યું. તેથી મનુએ એક મોટું વહાણ તૈયાર કર્યું. તેમાં જગતની વસ્તુઓનો સંગ્રહ એકઠો કર્યો. 'સમન્તપિ અને પોતાના કુટુંબને મનુએ સાથે લીધાં. પછી જળપ્રલયનાં પાણી સધળે ફરી વળ્યાં. નારાયણે મન્થ ૩૫ ધારણ કરી જળપ્રલયની લીસા દેખાડી, અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. એ મહાપ્રલયના નાશથી ઉગરવામાં મનુ, તેમનું કુટુંબ, સમન્તપિ, વેદ, ઉદ્દિબિજ, તથા સકળ પ્રાણીઓનાં ખીજ, એ હતાં. એ વહાણ જળ ઓસર્યા પછી સુમેરુ પર્વત ઉપર થોભ્યું. એ સુમેરુ પર્વત વિષે એતું અનુમાન શોધક પુરોએએ કહેલું છે કે, એ પ્રદેશ તે તાતાર દેશમાં હિંદુકુશ પર્વત ભણીનો પ્રદેશ હશે. અને એજ ભૂમિ આજે પ્રજાનું મૂળ વનન હશે. ત્યાંથી 'બધા દેશોમાં પ્રસરેલા હશે.

મહાત્મા મનુ મહારાજની રાજસત્તા પૃથ્વીપર ચોતરફ પ્રસરી રહી હતી. તેમનો જળ ધ્યજ એ સમયે સર્વત્ર ઉડતો હતો. સર્વ પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ હતી. લેશ પણ કોઇ પ્રજાને દુઃખ જેવું નહોતું. પ્રજાની સ્થિતિ સદ્ગુણ અને સ્મૃદ્ધિ વડે ધ્યાનને સુરોભિત થઇ હતી. તેમના જનમાધનું સદા રક્ષણ ચતું હતું. પ્રજા રાજ્ય મત્તાને આધિન રહી સ્વતંત્રતાનો લ્હાવો લેતી હતી. ધર્મ નીતિનું તથા વિધાનું જ્ઞાન આયોમાં સારી પેઠે પ્રસરેલું હતું. તેથી તેમની હાલત ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી. મર્વને ધર્મોપદેશ કરવાનું કાર્ય ઋષિઓ કરતા હતા. "ઇશ્વરી તેજ જ મર્વ આપક છે, તેની સાથે સર્વનો સંબંધ છે. જીવાત્મા પોતાનાં રૂડાં ભુંડાં કર્મ પ્રમાણે રહી કે ભુંડી ગતિને પામે છે. તે કર્મ પ્રમાણે અનેક યોગિમાં જન્મ લે છે, દંડ, પીડા ભોગવી નિર્દોષ થાય છે, અને પછી કાપિક, વાચિક, તથા માનસિક કર્મને વશ રાખી પરમાત્માને વિષે જ્ઞાન પામી તેમાં મળી જાય છે. સદ્કર્મ, અને સદ્-વિચારથી ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સકામ કર્મોથી સ્વર્ગ મળે છે, અને નિષ્કામ કર્મથી મોક્ષ મળે છે. સત્કર્મ અને સત્સંગાન એ-વેદાધ્યયન અને વેદાર્થ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે " એવું એ સમયના આર્યો સમજતા હતા, અને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ દંડ, વરણ, અને અગ્નિ દેવનાં સ્તવનો કરના હતા. યજ્ઞ કરી દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી કૃપા મેળવતા, અને ઉત્તમ પુરોહિત તપશ્ચર્યા કરી પરમાત્માને પામવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ યુગમાં કોઇને અધર્મથી લાભ થતો નહિ. શ્રી મત્સ્ય જોવાના, અને મત્સ્ય આચરના, પ્રથમ જ્ઞાતિભેદ નહોતો, પણ પાછળથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, એમ ચાર કર્મ ઉપરથી જ્ઞાતિ મનાઈ હતી. તોપણ જોજાન અને લગ્ન બચાવવા હતો. અજ્ઞાનના કાળના જોયે એ વખતે પ્રતિજ્ઞા નહોતો. એ યુગમાં મનુષ્ય દિવાનું દત્તા.

સૌ સંપત્તિને આનંદમાં રહેતાં હતાં. આદ્યજ્ઞાની મહત્તા વિશેષ હતી. ધર્મ નીતિ અને વિદ્યાનું જ્ઞાન આપનાર જોગ હતા. તેથી આર્ય પ્રજા ધર્મ નીતિ, વિદ્યા, કળા, અને જો-
ધક બુદ્ધિમાં શ્રેષ્ઠ થઇ હતી. સૌ પ્રજા પોતાની બુદ્ધિ કર્મને અનુસાર સોંપેલા ધર્મો કરતી
હતી. એ વખતમાં આર્યવર્ત સર્વે પ્રકારની રીધિ-સિદ્ધિ અને સ્મૃત્તિમાં ભરપૂર હતો.
આખી પૃથ્વીમાં તે શ્રેષ્ઠ પકિતએ પહોંચેલો હતો. મહર્ષિઓએ તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મવિદ્યા,
ખગોળવિદ્યા, ભૂતજ્ઞ અને બૃહસ્પતિવિદ્યા, પદાર્થજ્ઞાન, રમાયનશાસ્ત્ર, કૃષિકર્મ, વૈદ્યક, વિમાન,
અગ્નિરથ, સંજીવનીવિદ્યા, પરકાયાપ્રવેશ, ગાયન, નૃત્ય, વચનમિદ્ધિ, અને શસ્ત્રઅસ્ત્ર, ઇક્ષાદિ
મહાન વિદ્યાઓ અને હુનર-કળાના શોધો કર્યા હતા.

અહો ! જે દેશમાં એવી અલૌકિક વિદ્યાઓ શોધી કહાડનારા તથા જાણનારા મા-
હાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તે દેશની એ વેળાની સ્થિતિ કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ હશે, તેનો
ખ્યાલ પણ થઇ શકતો નથી. જૂઓ, એ નાશ પામેલી વિદ્યાઓમાંની કેટલીક હાલ પ-
શ્ચિમવાસી યુરોપીયન લોકોએ સતેજ કરી છે. તે તેના પ્રતાપથી તેઓ કેવી ઉચ્ચ
ચિંતિતે પામ્યા છે ! તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ. એવીજ વિદ્યાના બળે કરીને
હજારે લોકોએ પાંચ હજાર મૈય જેટલા દૂર પ્રદેશમાં મહામાગધો, તરીને આ ભરતખડનું
મહારાજ્ય પોતાને સ્વાધીન કર્યું છે. એ સુ કાંઇ ઓછા મહત્વની વાત છે ! એ બધો
પ્રતાપ, માત્ર તેમની વિદ્યા, કળા, અને હુનરોનોજ છે. હજુ એ શોધક લોકો પોતાની
શોધોમાં મંજાળ રહેશે તો પ્રાચીન આર્યોની કેટલીક અલૌકિક વિદ્યાઓ કે જે હજુ સુધી
અધારામાંજ રહેલી છે, તેને શોધી કહાડશે.

મહારાજા મનુએ પ્રજામાં ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન, ઉત્તમ સંસાર વ્યવહારનીતિ, અને ઉદ્યોગ
વજોરેની વૃદ્ધિ કરવામાંજ લક્ષ રાખ્યું હતું. પ્રજાના કલ્યાણમાંજ પોતાનું કલ્યાણ માન્યું
હતું. પારલૌકિક ઉદ્દેશનેજ સાત્વિક બુદ્ધિએ નિષ્ક્રમ કર્મ કરીને પરમ માન્યો હતો. તેઓ
મિથ્યા એશઆરામ કે વૈભવમાં મોહ પામ્યા નહોતા. પરંતુ પ્રજા શી રીતે સુખી થાય ?
મરણ પછી તેઓ પરમપદને શી રીતે પામે ? એનોજ વિચાર પોતાના સવાહકારોની સ-
મતિ લેઇને કર્યો હતો. ગળાવિનાની ગરીબ પ્રજાપર કાંઇ પણ કર નાખ્યો નહોતો. જે
પ્રજા કર આપવાને શક્તિવાન જણાતી, તેની પાસેથી હોં બાગે ભોગવટો લેનાં, અને તે
પણ પ્રજાનાજ સરક્ષણમાં યોગ્ય રીતે વાપરતા હતા. રાજ્ય અને પ્રજાના કાર્યમાંથી પ-
રવાઈ પછી નિવૃત્તિ વખતે મંત્રીઓ તથા વિદ્યાન પડિનોતે એકલા કરી પ્રજાને માટે સુ-
ખકર કાયદાના અથ બાંધવામાં, અને તે પ્રજાને સમજાવવામાં લક્ષ લગાડતા હતા. ઇત્યા-
દિ તેમના સુખકર રાજ્યથી તેઓ પ્રજાને એટલાંતો પ્રિય થઇ પડ્યા હતા, કે પ્રજાએ
તેમના ઉમંગકામાં તેમને “ ભગવાન ” એવું જ્ઞાન ભરેલું ઉપપદ આપેલું છે. જે અવા-
પિસુધી “ મનુભગવાન ” એવે નામે અવિચળ રહ્યા છે. ધન્ય છે ! એવા મહાત્મા ગળને ! !

મનુભગવાન આજ સ્મૃતિકાર હતા. તેમણે રચેલી સ્મૃતિને “ મનુસ્મૃતિ ” અથવા
માનવ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. એ અથ બાર અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. તેમનો એ કાયદો એવો
તો સર્વ કાર્યને અનુકૂળ છે કે, હાલના મહાન વિદ્વાનો તેની મહત્તા જોઇને આ ગ્રંથ પા-
મે છે. હાલના રાજ્ય કાયદાઓ રચીને વખતો વખત ફેરવવા પડે છે, પણ આ મનુજ

મહારાજા ઇન્દ્રવાકુએ મહાત્મા વસિષ્ઠ ગુરુને ઉપાધ્યાય કરી ધણું યત્ન કર્યો હતા. તેથી આ રાજાને લોકો દેવમહાન ગણતા હતા. વળી તેઓ નીતિવાળા અને બહુ ત્યાગી હતા. એવું તેમના અનેક સૂકુલોથી જણાઈ આવે છે. આ મહારાજાનો ક્ષત્રિયો અને આદ્યજો પ્રત્યે ધણો પૂજ્યમાન હતો. તેથી તેઓ વખતો વખત તેમના દર્શનાર્થે હિમાલય ઉપર જતા હતા.

મહારાજા ઇન્દ્રવાકુના પછી તેમનો પુત્ર ત્રિકુક્ષિ ગાદીએ બેઠો હતો, ઇન્દ્રવાકુ રાજા પછી ૫૮ મી પેઢીએ અયોધ્યાની ગાદીએ શ્રીરામચંદ્રજી ચલાવ્યા હતા. એ રીતે જોતાં એ મહારાજા અને પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયેલા છે, એવું સિદ્ધ થાય છે.

પુરૂરવા.

ચંદ્રવંશી ગજાઓનો મૂળપુરુષ ધર્મેશ્વર મહારાજા પુરૂરવા ચંદ્રના પુત્ર બુદ્ધનો પુત્ર થાય. સર્વવંશી રાજાઓના મૂળપુરુષ ઇન્દ્રવાકુની બહેન ઇલા જે બુદ્ધની સાથે પરણી-વીંહતી, તેનાથી બુદ્ધને આ પુરૂરવા પુત્ર થયો હતો. તેના જન્મ સત્યયુગમાં થયો હતો. તેણે પ્રયાગ-પ્રતિષ્ઠાનપુર નગર વસાવીને ત્યાં ચંદ્રવંશની પ્રથમ ગાદી સ્થાપી હતી. આ રાજા પરમ ધાર્મિક, શરો, અને ધનુર્વિદ્યામાં ધણો કુશળ હતો. તેણે પોતાની પ્રજાનું ધણી સારી રીતે પાલન કરી સર્વનો આર મેળવ્યો હતો. તેણે દક્ષિણવાળા ધણા યત્નો કર્યા હતા. તેમજ બીજાં અનેક કાનો કર્યાં હતાં, તેથી તે દાનવીર રાજા ગણાતો હતો. તેણે પોતાના અતુલ પરકમવડે ધણાક અધર્મી દેવોને મારી નાખી જનમંડળને તેમની ખીડામાંથી મુક્ત કર્યું હતું. તેથી તેની કીર્તિ દેશેદેશ ગવાતી હતી. તે રાજા પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત હતો. તેણે પોતાની પ્રજાને વિદ્યા તથા હુશરની કૌશલ્ય આપવા માટે ધણો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેથી દેશમાં વિદ્યા અને હુશર કળાનો વધારો થતાં સમૃદ્ધિનો વધારો પણ સારો થયો હતો. તેના રાજ્યમાં કોઈના ઉપર જીવન મુશ્કેલી નહિ. કોઈ કોઈનું દરજી કરવામાં પ્રદત્ત થતા નહિ. તેમ પ્રાણુ જીવ તોપણ કોઈ જીવું બોવના નહિ. ઠગાઈ, દ્રોષ, કે વિશ્વાસઘાત કોઈ કરતું નહિ. એ રીતે તેના રાજ્યમાં સર્વે સદાચાર અને શાન્તી પ્રસરી રહી હતી.

મહારાજા પુરૂરવાને ઇન્દ્રરાજાની સાથે પરમ સ્નેહ હતો. તેઓ અરમપરસ એક બીજાના કાર્યમાં મદદ કરતા હતા. બંન્ને ઇન્દ્રરાજા અસુરોની આપે મોટા મંચામમાં ઉતરતા, ત્યારે વિશેષ સહાયતાની આદ્યથી તેઓ મહારાજા પુરૂરવાને સન્માન પૂર્વક બોલાવતા, અને મર્વ સૈન્યના તેમને સેનાપતિ કરતા. તેમના બારે પરકમથી નામ પામીને દૈત્ય તથા દાનવો નાશી જતા હતા, એવો તેમના જાણતો પ્રભાવ હતો.

મહારાજા પુરૂરવા એ ઉર્વશી નામે એક અપ્સરાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ ઉર્વશીની ઉત્પત્તિ વિશે આવો લેખ છે.—પૂર્વે નરનાગયજુ કષિ બદ્રિકાશ્રમમાં તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેમને છજવા માટે ઇન્દ્રરાજાએ રૂલા અને મેનકા નામે અપ્સરાઓને મોકલી

હતી. પણ તેમનાથી એ મહાત્મા કસાય એવા નહોતા. તેમણે પોતાના તપ પ્રભાવથી ઇંદ્રનું માનખંડન કરવાને પોતાની જાંઘ ઉપર કૂલ મૂકીને તેમાંથી એક અતિસુંદર સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી હતી, તે ઉર્વશી નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. તેને નરનારાયણે ઇંદ્રને સ્વાધીન કરી હતી. આ ઉર્વશી એક વખતે કેશી નામે દૈત્યના હાથમાં સપડાઈ હતી. તેમાંથી તેને પુરૂરવા રાજ્યએ છોડાવી હતી. એ પ્રસંગે બંને જણનું મળતું ચતાં તેમણે એક બીજાનું મન હરણ કરી લીધું હતું. ઉર્વશીએ ઉપકારના બદલામાં મહારાજા પુરૂરવાને પોતાનાં મન, પ્રાણ અર્પણ કર્યાં હતાં. અને પછી બંને જણે શાસ્ત્રવિધિએ લગ્ન કર્યાં હતાં.

એક વખતે પુરૂરવા રાજા ઉર્વશીની સાથે કૈલાસ શિખરપરના ગંધમાર્દન-નંદન વનમાં વિહાર કરવા ગયો હતો. ત્યાં મંદાકિની નદીના કિનારા ઉપર એક વિદ્યાધર કુમારિકા રેતીનો પર્વત બનાવીને રમતી હતી. રાજા તેનું અત્રૈકિક રૂપ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેના તરફ એકાગ્ર ચિત્તથી કાણ કાળ સંતુષ્ટ દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. આથી ઉર્વશી રાજાના ઉપર ઘણી ગુસ્સે થઈ અને છેવટે તેને છોડીને ક્યાંઈએ જતી રહી. ઉર્વશીના વિયોગથી રાજાને ઘણું દુઃખ થવા લાગ્યું. તે ઘેલાની પેઢે વનમાં આમતેમ ફરતો તેની શોધ કરવા લાગ્યો. એવામાં તેને સંગમ મણિ જડ્યો. કહે છે કે એ મણિના પ્રભાવથી તેને તુરત ઉર્વશીનો મેળાપ થયો હતો. રાજાએ ઉર્વશીને મળીને સંગમમણિ તેના લલાટે બાંધ્યો હતો. ત્યાંથી પુરૂરવા રાજા ઉર્વશીને લેઈને પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો, અને ત્યાંથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો હતો.

ત્યાર પછી પુરૂરવા રાજાને ઉર્વશીથી એક પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. પરંતુ ઉર્વશીએ પોતાને એ પુત્ર થવાની જાણ કેટલી મુદત સુધી રાજાને પડવા દીધી નહોતી. તેનું કારણ એનું કહેવાય છે કે;—ભારે કેશી દૈત્યના હાથમાંથી ઉર્વશીને પુરૂરવા રાજાએ છોડાવી, ત્યારે રાજાને વરવાની ઉર્વશીને બારે ઉત્કા થઈ હતી. પરંતુ એવામાં ઇંદ્ર રાજાની આરાધી ઉર્વશીને તેની સખી, ચિત્રલેખા સાથે દેવ સભામાં ભરત મુનિ કૃત “લક્ષ્મી સ્વયંવરાખ્યાન” નાટક બજવી બતાવવાં સાડ જતું પડ્યું ત્યાં મેનકાએ વાર્ણીનો, અને ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો વેપ ધારણ કર્યો હતો. સંગીત ધર્માનુસારે મેનકાએ લક્ષ્મી વેપ ધારણી ઉર્વશીને પુછ્યું કે, સુંદરી! આ ત્રિલોકમાંના સઘળા પુરોમાં તમે ક્રિયા પુરૂષનો અભિલાપ રાખો છો? ઉર્વશી તે વેળાએ પુરૂરવા રાજાના વિચારમાં એકી વેળાએ શૂન્ય હૃદય જોવી થઈ હતી. ઉપાખ્યાનના ધર્માનુસારે ઉત્તરમાં તેણે પુરૂષોત્તમનું નામ કહેતું જોઈતું હતું, પણ તેમ ન કહેનાં માનસિક ધર્માનુસારે પુરૂરવાનું નામ તેનાથી દેવાઈ ગયું. આવી રીતે ઉર્વશીનું આ સંગીત ક્રિયા વિરહનું વાક્ય સાંભળીને મહર્ષિ ભરતે ગુસ્સે થઈને ઉર્વશીને કહ્યું કે;—“તે મારો ઉપદેશ ભંગ કર્યો છે, તેથી હું તને શાપ દઈ છું કે, તને દિવ્ય જ્ઞાન રહેશે નહિ.” એ સાંભળીને ઉર્વશીએ નીચુ માથુ ધાણું. ઇંદ્ર રાજાએ ઉર્વશીને શરમાઈ ગયેલી જોઈને કહ્યું કે;—“તું જોને વધારે આઠે છે, તેણે અમારા ઉપર ઘણા ઉપકાર કરેલા છે, માટે મારા અભિપ્રાય અનુસારે તારાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું ન્યાં સુધી રાજા દરોન ન કરે, સાં સુધી તારે રાજાની સેવામાં રહેતું; પછી તું તાગ પ્રભાવવાળી થઈને બહાર આવશે.”

ઉપર જણાવેલા કારણથી ઉર્વશીએ પોતાને, થયેલા પુત્રની જાણ રાજાને થયા દીધી નહોતી. તેણે એ પુત્રને મહાત્મા વ્યવન, ઋષિના આશ્રમમાં રહેતી સસવતી નામે એક તપસ્વીનિની સંભાળ હેઠળ મૂક્યો હતો. તે યોગ્ય વયે થતા તેને વ્યવન ઋષિએ સર્વ શાસ્ત્રોમાં તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રવિણ કર્યો હતો. તે પછી ઋષિની આજ્ઞાથી મલ્લવતી તે રાજકુમારને લેઈને તેના માતા પિતા પાસે ગઈ હતી. ઉર્વશી, વગેરેના કહેવાથી રાજા પોતાના પુત્રને ઝાળખી ને ધણુ હર્ષ પામ્યો હતો. પુત્રને જોવાથી ઉર્વશીના મનમાં પણ હર્ષોત્થા હતો, પરંતુ હવે તેને થયેલા સાચા મુજબ, પુત્રનું મુખ રાજાએ જોવાથી પોતાને રાજાનો વિયોગ થશે, એવું જાણી ધણી શોકાતુર થઈ પડી હતી. રાજા પણ એ વાત જાણીને ધણો શોક સતાપ કરવા લાગ્યા. પ્યારી પત્નીના વિયોગની વાત સાંભળીને તેઓ રાજપાટ તજી દેહ વનમાં તપશ્ચર્યા કરવા માટે જવાને તૈયાર થયા. એટલામાં મહાત્મા નારદ ઋષિએ આવીને ખબર આપી કે, 'ચોડા દિવસમાં અસુરો સાથેની લડાઈમાં તમારે જન્મ પડશે. માટે તમે હથિયાર છોડશો નહિ. હવેથી ઉર્વશી આખા જન્મારને માટે તમારી જ સહધર્મિણી થઈ રહેશે.'

નારદઋષિના એ વચનો સાંભળીને સર્વેને આંતરે હર્ષ થયો. આખા નગરમાં આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો. પછી પુરસ્વા રાજાએ દીર્ઘકાળ સુધી ન્યાય, નીતિ અને ધર્મથી રાજ્ય કર્યું. ઉર્વશીથી તેને આયુ, શ્રુતાયુ, સત્યાયુ, રથ, વિજય, અને જય, એ ૭ પુત્રો થયા હતા. જેમનાથી અદ્રવશની શાખા વિસ્તાર પામી છે આ પ્રતાપિ મહારાજા પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પુત્રને રાજ્ય સોંપી, તપોવનમાં તપશ્ચર્યા કરવા માટે ગયા હતા. લા ફળ, દુલ્લ, અને કદમ્બળ ખાત્ર નિરતર મુશર ધ્યાન કરી પરમ પદને પામ્યા અને પાછળ દ્રષ્ટાતરપ અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા.

માન્ધાતા.

સૂર્યશી રાજા પ્રજ્ઞાકુના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા યુવનાથ ના પુત્ર માન્ધાતા સસયુગમાં થયા તેઓ ઘણા પ્રતાપી અને દાનશર રાજા હતા તેમણે પણ હિન્દમાં મહાવર્તિ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેમના જન્મપિયેની હકીકત બહુ અપૌકિક છે. તે આ પ્રમાણે, — મહારાજા યુવનાથને સો સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં કોઈ સ્ત્રીને મતાન થયું નહિ તેથી રાજાએ એક હજાર થઈ કર્યા. તેપણ પુત્ર પ્રાપ્ત થઈ નહિ. તેથી એ ધણો ઉદાસ થયો. પછી મંત્રીઓને રાજ્ય કારભાર સોંપીને પોતે આજ્ઞામાં તપ કરવા ગયો. અરણ્યમાં ફરતો ફરતો બાર્ગવ ઋષિને આશ્રમે ગયો ત્યાં ઋષિઓએ તેનો ધણો મત્કાર કર્યો અને તેને પુત્ર પ્રાપ્તી માટે તેમણે યત્ન કર્યો. ઋષિએ મંત્રેણું પાણી એક કાનમાં ભરી વેદીપર રાખી મઠ્યું હતું. તે એવા ઉદેશથી કે તે પાણી મવારમાં ગણીને પાવું. તેથી તેને પુત્ર થાય. રાજા યત્નશાળીમાં જ રાત્રે સ્ત્રી હતો. તેને મધ્ય રાત્રે તૃપ્તિ લાગી. તેથી જાગ્યા અર્ધ પાણી શોષતાં વેદીપરના કળસનું પાણી અજાણતાં પી નિદ્રાવશ થયો પ્રાતઃકાળ થતાં

ઋષિ નિલ નિયમ પ્રમાણે સ્નાન સંધ્યા કરવાને ગયા. ત્યાંથી આવી ઋષિએ યજ્ઞશાળામાં વેદીપર દ્રષ્ટિ કરી, તો કળસ ખાલી પડેલો દીકો. એટલામાં યુવનાથ રાજા પણ સ્નાન સંધ્યા કરીને આવ્યા. ઋષિએ સર્વેને પુછતાં. યુવનાથ રાજાએ જણાવ્યું કે એ કળસનું પાણી મેં અભણતાં પીધું છે. આ સાંભળી ઋષિએ કહ્યું કે;—“તમને પુત્ર થશે.” આવાં વચનથી રાજા ખુદ ઉદાસ થયો. પણ પછી ઇશ્વર ઇચ્છા સમજીને મન વાળ્યુ. થોડા વખત પછી ગર્ભવંતી સ્ત્રીની પેઠે તેનું પેટ પ્રતિદીન વૃદ્ધિ પામતું ગયું. અને પુરા દિવસ થતાં ઋષિઓએ તેની ડાબી કૂખ ચીરીને પુત્ર બહાર કઢાડ્યો. પછી કૂખ ઋષિઓએ મન બળથી સાંધી દીધી. પુત્ર બહાર આવી દુધ માટે રોવા લાગ્યો. એટલે ઇદ્રે આવી કહ્યું કે;—આ પુત્ર માંધાસ્યતિ. (મને ધાવશે.) એમ કહી પોતાનો અમૃત ભરેલો અંશુકો તેના મોંમાં આપ્યો, એ ચૂસવાથી પુત્રને તૂંચી થઇ. તે ઉપરથી તેનું નામ “ માન્ધાતા ” પડ્યું.

માન્ધાતા મોટા થયા પછી સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થયા હતા. વનમાં જઈને તેમણે કેટલાંક વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. તેના પ્રતાપે કરીને તેમને અજગવ, ધનુષ્ય, અને દિવ્યાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયાં હતાં. તે વડે તેઓ અનેક રાજ્ય મેળવવાને શક્તિવાન થયા હતા. સર્વ ભૂમિ એક વખતે પોતાની સત્તા નીચે આણીને અતિ પ્રખ્યાત ચક્રવર્તિ રાજા થયા હતા. તે એ અતિ બળવાન હતા. તેમણે પોતાનાજ પરાક્રમથી ઘણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. એ સધળું દ્રવ્ય સત્પાત્રે દાન દેવામાં, વિદ્વાનોને આશ્રય આપવામાં, યજ્ઞ-યાગમાં, અને પ્રજા ઉપ-યોગી કાર્યો કરવામાં વાપરતા હતા. તેમણે સૌ અશ્વમેધ યજ્ઞ અને સૌ રાજસૂય યજ્ઞ કર્યા હતા. તેઓ ધણા દાનશીલ રાજા ગણાતા હતા. દાન આપવામાં તેમણે પોતાનો અખૂટ ખજાનો ખાલી કર્યો હતો. પ્રજાને પોતાના પેટના પુત્રોની પેઠેપાળી હતી. કુળશુદ્ધ વશિષ્ઠ જેવા વિદ્વાન મહાત્માની સલાહ પ્રમાણે સર્વ કાર્યભાર ધર્મ નીતિથી ચલાવી પ્રજાની પૂર્ણ પ્રીતિ મેળવી હતી. તેમના બળથી રાવણ જેવા મહાબળીઆ રાજાઓ અને ચોર લોકો ત્રાસ પામતા હતા. એ પરથી તેમનું નામ “ ત્રસદસ્યુ ” પડેલું હતું.

આ મહા પ્રતાપી અને ચક્રવર્તિરાજા શશંકિન્દુ રાજાની પુત્રી ઈન્દુમતી સાથે પર-ણ્યા હતા. તેઓ એક પત્નીવ્રત ષાળતા હતા. એક પત્ની સિવાય બીજી સ્ત્રીઓ તેમને પુત્રી સમાન હતી. મહારાણી ઈન્દુમતીથી તેમને પુરુકુત્સ, ધર્મમેન નામના અંગ્રીય, અને મુચકુદ એવા ત્રણ પરમ પરાક્રમી અને તેજસ્વી પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. અને ૫૦ પુત્રીઓ થઇ હતી. એ સર્વ પુત્રીઓને બ્રહ્મર્ષિ સૌભરિની સાથે પરણાવી હતી.

મહારાજા માન્ધાતાના રાજ્યમાં બાર વર્ષ સુધી વરસાદ થયો નહોતો. ભારે આ રાજાએ સ્વતપોબળથી પર્જન્ય દ્રષ્ટિ કરી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી હતી. ઇલાદિ મહત્ત્વ કૃત્યોથી તેમની કીર્તિ પૃથ્વીમાં અઘાપિ સુધી પ્રસરી રહી છે. તેમના વખતમાં લવણાસુર નામે એક મોટો અસુર પ્રજાને પીડા કરતો હતો. તેનો નાશ કરવા માટે મહારાજા માન્ધાતા મોટું સૈન્ય લઈને ગયા હતા. તેની સાથે મોટું યુદ્ધ થતાં દૈવયોગથી તેઓ મરણ પામ્યા હતા. તેમના પછી તેમનો મોટો પુત્ર પુરુકુત્સ અયોધ્યાની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. મહારાજા માન્ધાતા જેવા મહીપતી પૃથ્વીપર યોગ્ય થયા છે. તેમના અતુલ બળ, પરા-ક્રમ અને મોટા દાનશીલતાનું દ્રષ્ટાંત અઘાપિ સુધી લોકોમાં અપાય છે કે—“ તુ તે કોઇ મોટો માન્ધાતા થયો કે શુ ? ” આ તેમના મહત્વની કાંઈ ઓછી નિશાની નથી.

હરિશ્ચંદ્ર.

“ હરિશ્ચંદ્ર સમો રાજા, ન ભૂતો ન મવિષ્યતિ.”

આ મહા સત્યવાદી અને પ્રતાપી મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર સૂર્યવંશી ધંધવાકુ કુમારપત્ર રાજા સત્યશ્રત્વ અથવા ત્રિશંકુના પુત્ર થાય. તેઓ સત્યયુગમાં અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતા હતા. હરિશ્ચંદ્ર મહા પરાક્રમી, સત્યવાદી, વિદ્વાન, અને ધર્મશીલ રાજા હતા. ન્યાય, નીતિ અને ધર્મથી રાજ્ય સલાવી પ્રજાનું પાલન કરવામાં સદા તત્પર રહેતા હતા. રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે પરસ્પર ઘણી પ્રીતિ હતી. તેમને સર્વ પ્રકારની સંપત્તિનું સુખ હતુ, તે છતાં તેઓ ચૈભવના મોહમાં પડીને ધર્મમાર્ગથી જરા પણ છેડે ચાલ્યા નથી. સંપત્તિથી હર્ષ અને વિપત્તિથી શોક નહિ પામતાં. સુખ દુઃખમાં તેઓ સદા સમાનપણે રહેતા હતા. તેમને શૈ-ભ્યા નામે રાણી હતી. જે તારામતીને નામે લોકોમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

હરિશ્ચંદ્ર જેવા ધર્માત્મા રાજાને સર્વ પ્રકારનું સુખ છતાં માત્ર એક સંતતિનું સુખ ન હોતું. તેથી કુળશુર વસિષ્ઠની સલાહથી વરણ દેવની ઉપાસના માટે પોતે તપ કરવા વનમાં ગયા. પછી થોડા વખતમાં વરણ દેવની કૃપાથી તેમની રાણીને રોહિત નામે પુત્ર થયો. એ પુત્ર વડે વરણદેવને પ્રસન્ન કરવા માટે નરમેઘ યજ્ઞ કરવાની તેમને માનતા હતી. તે પૂર્ણ કરતાં કેટલોક વખત કાઢી નાખ્યો. તેથી તેમને જળોદરનો મહા રોગ થયો હતો. એ રોગથી રાજા પીડાતા હતા. છેવટે શુર વસિષ્ઠની સલાહ પુછતાં તેમણે કહ્યું કે કાષ્ઠ વેચાતો છોકરો લેઈ નરમેઘ યજ્ઞ કરો તોપણ ચાલે. પછી એક ગરીબ બ્રાહ્મણનો છોકરો તેના બાપને સો ગાયો આપીને વેચાતો લીધો. અને રાજાએ યજ્ઞની સિદ્ધતા કરી યજ્ઞારંભ કર્યો. તેમાં વસિષ્ઠ ઋષિએ વિશ્વવામિત્ર ઋષિને હોતા^૧ રથાને નિમ્યા હતા. વિશ્વવામિત્રે પેલા બ્રાહ્મણના છોકરા ઉપર દયા આબાધી તેને વરણ પ્રમન્ન કરવાનો એક મંત્ર શિખવ્યો. અને કહ્યું કે, તું આ મંત્રનો પાઠ કરજે. છોકરાએ તે પ્રમાણે કર્યું એટલે વરણ દેવે પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં. તેમણે રાજાને આગ્રા કરી કે, હવે તારો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો, અને રોગ મટી જશે. માટે આ છોકરાને મુકી દે. હરિશ્ચંદ્રે તે પ્રમાણે કર્યું. એ રીતે રાજાનો યજ્ઞ પૂર્ણ થયો. અને બ્રાહ્મણનો પુત્ર બન્યો.

આ વાત બન્યા પછી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રે રાજસૂય^૨ નામે મોટો યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં વસિષ્ઠ ઋષિને હોતા નિમ્યા હતા. એ યજ્ઞ વિધિ પ્રમાણે નિર્વિત્તે પૂર્ણ થવાથી રાજાએ વસિષ્ઠ મુનીની ઘણીજ સારી રીતે પૂજા કરી હતી. તે પછી તેમને તુર્તજ વિશ્વવામિત્ર ઋષિ મળ્યા. તેમણે વસિષ્ઠને પૂજિત થયેલા જોઈને પુછ્યું કે;—વસિષ્ઠજી, આપને આ મહત્તી પૂજા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ? તેના ઉત્તરમાં વસિષ્ઠે કહ્યું કે,—પ્રતાપવાન હરિશ્ચંદ્રે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો તેમાં હું હોતા થયો હતો, તેથી તેણે મારી પૂજા કરી. તે મારો યજ્ઞમાન છે. તેના જેવો સત્યવાદી બીજો કોઈ રાજા નથી. એમ કહીને તેની ઘણી સ્તુતિ કરી. વિશ્વવામિત્ર ઋષિ સ્વભાવે ઘણા ક્રોધી હતા. તેથી હરિશ્ચંદ્રનાં વખાણ સાંભળીને તેમને ઘણી રીઝ ચડી. તે કહ્યું કે તમે તેનાં આટલાં બધાં વખાણું કરો છો તે તમારો યજ્ઞમાન આપ તેથી કરતા હશે.

૧ યજ્ઞ કરાવનાર મોરને હોતા કહે છે ૨ એ રાજ ચક્રવર્તિ હોય છે, તેજ બાબો યજ્ઞ કરી રાં છે.

પણ તે કાંઈ સારો રાજ્ય નથી. વિશ્વામિત્રે આતું કહ્યા છતાં વસિષ્ઠમુનિ તેની સ્તુતિ કરતા રહ્યા નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રે ક્રોધે બરાધ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો હું હરિશ્ચંદ્રને અસત્યવાદી ઠરાવું તોજ ખરો. નહિતો મારે માફે જન્મ્યો ત્યારથી તે આજ સુધીનું તપ નિષ્ફળ કરવું. અને જો તે અસત્યવાદી ઠરે તો પછી તમારે તમાફે જન્મ્યા ત્યારથી તે આજ સુધીનું તપ નિષ્ફળ કરવું. આ સરત વસિષ્ઠ મુનિએ કમ્બલ સખી.

ત્યાર પછી વિશ્વામિત્રઋષિ તપ કરવા ગયા. અને પોતાના તપોઞ્જનથી અનેક દુઃખ દેનાર પ્રાણીઓને હરિશ્ચંદ્ર રાજ્યના નગર તરફ મોકલ્યાં. તેમણે નગર જતોને બહુ દુઃખ દેવા માંડ્યું. તેથી રાજ્ય તેમની પાછળ સૈન્ય લેઈને જંગલમાં ગયા. તેઓ સૈન્યથી વપૂટા પડી રસ્તો ભૂલી ગયા, તે પાણીની તરફ પણ ઘણી લાગી. તેથી ઘણીક હેરાન ગતી ભોગવ્યા પછી એક નદી તેમના જોવામાં આવી. ત્યાં પાણી પીને શાન્ત થયા. એટલામાં એક ધરડો આઘાત ત્યાં જઈ ચડ્યો. તેને જોઈને રાજ્યને ધીરજ આવી કે આ આઘાત હવે નગરનો રસ્તો બતાવશે. આઘાત પાસે આવ્યો એટલે રાજ્યે પોતાના કુળ ધર્મ પ્રમાણે નીચા નખીને તેને પ્રણામ કર્યો. એટલે આઘાતે આશિર્વાદ દીધો. એ આઘાત ખરે ખર આઘાત નહોતો, પણ રાજ્યના સત્યવાદીપણાની પરીક્ષા જોવામાટે વિશ્વામિત્ર વેપ બદલીને ગયા હતા.

આઘાત—હે રાજા ! તમે એકલા આ ઉંડડ વગડામાં ક્યાંથી આવી ચડ્યા ?

રાજા—મારા નગર જતોને કેટલીક જાતનાં પ્રાણીઓ દુઃખ દેતાં હતાં તેમને હાંકી મૂકવા સારું હું સૈન્ય સહિત આવેલો, પણ એકલો પડી જવાથી આ જંગલમાં રસ્તો ભૂલ્યો છું. માટે તમે મને નગરમાં જવાનો માર્ગ બતાવો તો સારું. માફે નામ હરિશ્ચંદ્ર છે. હું સર્વ ક્રોધને મનગમતાં દાન આપું છું. તમને પણ તમે કહેશો તે દાન અયોધ્યામાં આવશો તો આપીશ.

આઘાત—હે રાજા ! આ પશ્ચિમ નદીમાં ન્હાઈને સહિત પ્રમાણે દાન કરો. પછીથી તમારી સાથે આવીને રસ્તો બતાવીશ.

રાજા—‘તમારી મરજી, ત્યો ત્યારે હું ન્હાઈ છું.’ એમ કહી રાજા વસ્ત્ર બદલી ન્હાયો. પછી આઘાતને કશું કે, મહારાજા ! હવે તમારે જે જે દાન જાઈનું હોય તે સુખેથી માગો.

આઘાત—તમે બહુ ઉદાર દીવના સત્યવાદી મન છો, એવું મેં માંભવ્યું છે. તેથી મારે તમારી પાસે બીજું કાંઈ માગવાનું નથી પણ મારા દિકરાને પરણાવવો છે તેમાટે દ્રવ્ય-પૈસા આપો.

રાજા—તમે દ્રવ્ય આપીશ. અયોધ્યામાં આવજો.

પછી આઘાતે રસ્તો બતાવવાથી રાજા નગરમાં ગયો. કેટલીક મુદત વિલા પછી એક દિવસે હરિશ્ચંદ્ર રાજા નિલ નૈમિત્તિક^૧ કર્મ કરતો હતો. તે વખતે વિશ્વામિત્ર ઋષિ આઘાતને પેપે દાન-સેવા ગયા.

આઘાત—(વેશધારી વિશ્વામિત્ર) હે રાજા ! તમે કહેવું દાન મને હમણાંજ આપો.

રાજા—તમારે શું જોઈએ છે? જે જોઈતું હશે તે હું આપીશ. મુજેથી માગો. કદી મારાથી આપી શકાય તેવું નહિ હોય તોપણ તે, હું તમને આપીશ.

બ્રાહ્મણ—મારે તો તમારું સર્વ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર રાજ્ય જોઈએ છે.

“રાજ્ય જોઈએ છે” એ રાજા સાંભળતાંજ હરિશ્ચંદ્રે આગળ પાછળનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા સિવાય કહ્યું કે;—“મેં તમોને તમારા માઆ પ્રમાણે મારું સર્વ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર રાજ્ય આપ્યું.”

બ્રાહ્મણ—ત્યારે મેં એ રાજ્ય લીધું. હવે મને દક્ષિણા આપો. કારણ કે શાસ્ત્રમાં દક્ષિણા વિના દાન અપાય નહિ, એવું કહેલું છે.

રાજા—મહારાજા! મેં તમોને મારું રાજ્ય આપ્યું. હવે મારી પાસે કંઈ પણ નથી. તે તમે જાણો છો. માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે, શી દક્ષિણા આપવી જોઈએ, તે મને કહો. એટલે તે હું આપુ.

બ્રાહ્મણ—હે રાજા! તમે મને હાલ તુરત અઢીભાર સોનાની દક્ષિણા આપો.

રાજા—ત્યારે એ દક્ષિણા હું તમને આપીશ. પણ હમણું તો મારી પાસે એક બદામ પણ નથી. માટે ધીરે ધીરે પ્રયત્ન કરીને ધન મેળવી તમને અઢીભાર સોનાની દક્ષિણા આપીશ.

હરિશ્ચંદ્ર રાજા દક્ષિણા આપવાને કચ્છક તો ગયા, પણ હવે એ દ્રવ્ય લાવવું ક્યાંથી, તેના મોટા વિચાર થઈ પડ્યો. રાજા અને સર્વ સમૃદ્ધિ તો બ્રાહ્મણને આપી દીધી હતી. માત્ર પોતે, સ્ત્રી તારામતી, અને પુત્ર રોહિતાશ્વ, એ ત્રણ પહેરેલાં વસ્ત્રો રહેલાં હતાં. બાકી સર્વ અપાછ યુગ્મ હતું, દક્ષિણાની મોટી અગવડ આવી પડી. આ સર્વ સમાચાર નગરમાં ફેલાતાં પ્રજાજનમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ધર્માત્મા રાજા રાજ્ય સોંપી પુત્ર અને બાઈ સહિત નગર બહાર નીકળ્યા. લોકો દુઃખિત હૃદયે અશ્રુ પાડનાં વગાવવા આવ્યા. આખી નગરી શૂન્યકાર થઈ રહી. મુખ્ય પ્રધાને આવી રાજાને કહ્યું કે;—“હે સત્યભૂતિ મહારાજા, આપે અમને રક્ષાતા કર્યા. ગામનાલોકો ધણા શોકથી રડે છે. આપે વિચાર કેમ ન કર્યો?”

હરિશ્ચંદ્ર—સદગુણી પ્રધાન! ભાવિકાળ મટતો નથી. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે મારો ઉપાય નથી. મારે તમને આ વખતે એટલુંજ કહેવાનું છે કે, આ બ્રાહ્મણને મેં મારું રાજ્ય આપી દીધું છે. તેના કલામાં રહીને જો તે તેમનેજ પ્રધાન પદ પર રાખે તો મને જેવું અને જેટલું માન આપતા હતા, તેટલુંજ તેને પણ આપીને વર્તવું. અને કોઈ પણ રીતે પ્રજાને દુઃખ ન થડે તેમ કરવું હિતરૂપ છે. વાચકરવું સર્વને માથે સુખ દુઃખ હોય છે. મુંજે જેવા તેજસ્વીનું તેજ શાશ્વત રહેતું નથી. તો માનવી કોણ છે? તમે શોક કરશો નહિ. પ્રજાને ધીરજ આપજો. જગતમાં ઉદ્યાસ્ત, ચટ્ટી પડતી, અને સુખ દુઃખ એ ભરતી ઓટની માફક ઘટમાળા ચાલતીજ છે. માટે ઇશ્વર ઇચ્છામાં આપજો કોઈ પણ રીતે શોકથી દુઃખી થવું, તે ઇશ્વર ઇચ્છાને અનાદર કર્યા બરાબર છે. હવે સ્વસ્થ ચિત્તથી જાઓ.

એટલું કહીને રાજા વનમાં જતા હતા. તેવામાં વેપારી બ્રાહ્મણે ત્યાં જઈને કહ્યું કે,—“દક્ષિણાનું સુવર્ણ મને આપીને જાઓ નહિતો કહો કે—‘હું નહિ આપુ.’ એટલે

હું સુવર્ણ છોડી દેદશ. જો તમારા હૃદયમાં લોભ રહેલો હોય, તો સર્વ રાજ્ય પાછું લ્યો. અને રાજ્ય દીધું એમજ માનતા હો તો દક્ષિણ આપો. તે સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે:- હું સૂર્યવંશમાં જન્મેલો ક્ષિત્રવર્ણ. રાજ્યમય યજ્ઞનો કર્તા, અને ઇચ્છીતનો દાતા છું. તે હું ' નહિ આપુ ' એવું કેમ કહું? જો દેવું છે તે મારે તમને અવશ્ય આપવું છે. મારે ધીરજ રાખો. મને ધન મળે તેટલા વખતની વાટ જુઓ.

બ્રાહ્મણ—રાજાકોરા, સેના આદિ અર્થનાં સકળ સાધન ગયાં છે. તો હવે તમને ધન ક્યાંથી મળવાનું છે? ધન મારે મારે વૃથા આશા શા મારે રાખવી? નિર્ધનને હું કેમ પીડુ? મારે હે રાજા! ' નહિ દઉં ' એમ કહો એટલે હું ચાલ્યો જાઉં.

રાજા—ધીરજ રાખો હું આપીશ. મારો દેહ છે. ભાર્યોનો અર્થે પુત્રનો પણ દેહ છે. એ દેહ વેચીને પણ આપવું કરજ અવશ્ય આપીશ. હે પ્રભો! કોઈ આહક હોયતો જૂવો. નહિતો કાશીપુરમાં અમે ત્રણે દાસ ભાવને પામીશુ. અને તેના મૂલ્યનું સુવર્ણ આપીશું. તે ક્ષેષ સંતોષ પામજો.

પછી હરિશ્ચંદ્ર રાજા પોતાની પત્ની અને પુત્ર સાથે કાશીનરફ ચાલતાં એક વનમાં પહોંચ્યાં. તેઓ ઉન્હાળાના સખ્ત તાપમાં ઉધારે પડે ચાલતાં હતાં. ત્રણે જણને ક્ષુધા, તૃષ્ણા, અને થાક ધણે લાગ્યો હતો, જેમણે કદીપથ પૃથ્વીપર પગ મૂકેલો નહિ, અને મૂખને ભાવે તેવાં સ્વાદિષ્ટ ભોજનો નિત્ય જમતાં તેમને આજે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ. એ જોઈ કાનું હૃદય દુઃખથી ખેદિત નહિ થાય? આટલું છતાં તેમણે પોતાની ધૈર્યતા છોડી નહિ. બાળક રોહિત તૃષ્ણાથી મૂર્છા ખાધ પૃથ્વીપર પડ્યો. એટલામાં પેલા બ્રાહ્મણે પાણી લાવીને તેમને પાવાનો આશ્રય કર્યો. પણ બ્રાહ્મણનું લેવાય નહિ, એ પોતાના ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે તેમણે પાણી લેવાની પણ ના પાડી. અહો કેવો બ્રહ્મભાવ!

વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચંદ્રની ટેક મૂકાવવાને ધણા ધણા પ્રયત્ન કર્યા, પણ તેમાં શાળ્યાનહિ. સારે ઋષિએ વનમાં એકદમ અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. ચોતરફ દાવાનળ લાગ્યું. એ ગભરાટમાં હરિશ્ચંદ્રની સ્ત્રી તારામતી માર્ગમાં બૂલી પડી. પતિ અને પુત્રથી વિખુટી પડેલી તારામતી વિલાપ કરતી એક ઠેકાણે બેઠી હતી. એવામાં વિશ્વામિત્રે બે રાજ તેના મોં આગળ મૂકી ને કહ્યું કે—આ તારો પતિ અને પુત્ર વનના અગ્નિથી જળીને મરણ પામ્યા છે. આ સાંભળી તારામતી અપાર રૂદન કરવા લાગી. અને તુરત કાષ્ટ એકાં કરી સતી થવાને ઝિના મળગાવવા તૈયાર થઈ. એટલામાં ઋષિએ આવી કહ્યું કે સૂર્યસ્ત થવાની વેળાએ સતી થવાય નહિ. મારે મારે આશ્રમે ચાલ. પણ તેણે ત્યાં જવાની ના કહી અને પોતાની પાસેના બે રાજને બોળામાં રાખી ત્યાંજ વિવાહ કરતી બેઠી હતી. તેવામાં ઋષિના મોકલેલા બે વાઘ આવી બંને રાજને ઉપાડી ગયા. તે જોઈ તારામતી વધારે વિલાપ કરવા લાગી. એવામાં હરિશ્ચંદ્ર અને રોહીન આવી પહોંચ્યા. પછી ત્યાંથી ત્રણે જણ કાશીમાં ગયાં.

બ્રાહ્મણનું દેવું કેવી રીતે આપવું, એવા વિચારમાં રાજા ગરીબની પેડે નીચું મૂખ કરીને બેસા હતા. તે જોઈ તેની પ્રિય પત્ની તારામતીએ કહ્યું:—મહારાજ! યિના ન કરો. સ્વપ્નમંત્રે પાત્રો, પોતાના સત્યને પાળ્યા જેવો એટ ધર્મ જીતે નથી. મારે મને કોઈને

ત્યાં દાસી તરીકે આપીને તે ધન વડે બ્રાહ્મણને દક્ષિણ આપે. આ સાંભળી રાજા મૂંઝા પાતી પડ્યા. તેમને રાણીએ શુદ્ધિમાં આણી બેઠા કર્યા.

ત્યારપછી કાશીના એક કાળકૌશિક નામે બ્રાહ્મણને ઘેર હરિશ્ચંદ્રે પોતાની રાણી તારામતીને તથા પ્રિયપુત્ર રોહીતાશ્વને વેચીને તેના જે દામ મળ્યા તે લેઈને પેલા બ્રાહ્મણ ને દક્ષિણ પેટે આપવા માંડ્યા. ત્યારે બ્રાહ્મણે કહ્યું કે,—બોડી રીતે મેળવેલું દ્રવ્ય મારે જોઈતું નથી. મારે જો એમ હોયતો મને ક્ષીરે. રાજાએ કહ્યું કે,—મહારાજ! મારી સ્ત્રી તથા પુત્રને વેચીને આ દ્રવ્ય લાવ્યો છું.

બ્રાહ્મણ—તમે કહ્યું હતું કે “જે માગશે તે આપીશ” તો મારે રાજસૂય યજ્ઞ કરવો છે. તેથી હું સર્વને દક્ષિણ આપુ તેટલું દ્રવ્ય આપો.

રાજા—મહારાજ! હવે તો માત્ર મારો એકજો દેહ છે. તે જો કોઈ લેતો વેચીને તમારી ઇચ્છા પૂરી કરું.

બ્રાહ્મણ—તમારે કાલે તેમ કરો, પણ મારે તો દ્રવ્ય જોઈએ.

પછી હરિશ્ચંદ્રે અવિર નામના એક ચોંગકને ત્યાં પોતે વેચાઈને બ્રાહ્મણની ઇચ્છા પૂરી કરી. પ્રવિરે રાજાને વેચાતો લેઈને સ્મરણની રખેવાળી કરવાના કામ ઉપર તેને નિમ્ણે. ને એવો હુકમ આપ્યો કે, ‘જે જે મડદાં આ સ્મરણમાં જાળવા માટે આવે તેમની પાસેથી તારે એક શેર ચોખા અને અડધા રૂપીઆ કરતો લેવો. તથા મડદાં ઉપર ઓરાટ્ટું લુગડું, લેવાનો હક પણ આપણો છે, માટે તે લુગડાં પણ લેઈને બેગાં કરજો. તારે ખાવા માટે જે શેર ચોખા આવે તેમાંથી અડધા મારે ત્યાં મોકલવા. ને જાડીના અડધા રહે તે ત્યાં દીકરાં પડ્યાં હોય તેમાં તારે રાંધી ખાવા.

આહા! કાળની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે! જે રાજાને બાવનાં ભોજન મળતાં તેને આજે અરધો શેર ચોખા, અરે! તે પણ કેવી રીતે મેળવેલા! તેના વિચાર કરવાથી આપણું હૃદય દાઢ થયા વગર રહેતું નથી. એ સ્મરણમાં રાત્રે સુવાનું પણ કાંઈ ઠંડાણું નહોતું. કાંઈ પણ પાચ્યો વગર માત્ર જમીન ઉપર આડી નીચે સુવાનું હતું આસપાસથી માણસનાં જળતાં મડદાંની એવી દુર્ગંધ ભારતી કે તેથી મગજ શરીર જાય. આવું અનેક પ્રકારનું દુઃખ છતાં દુર્દશાનો ભોગ યદ્યપિ પડેલો હરિશ્ચંદ્ર સું કરે ?

આણી તરફ હરિશ્ચંદ્રની આવી દુર્દશા હતી, ત્યારે પેલી તરફ રાણી તારામતી અને કુવર રોહીતાશ્વને કાંઈ જોઈતું દુઃખ નહોતું. આ દીકરો જને જણ્ય કાળકૌશિક બ્રાહ્મણને ઘેર વેચાવાથી તેઓ તેને ઘેર સુલભમગીરી કરતાં હતાં. તે બ્રાહ્મણની સ્ત્રી તારામતીનું ધણુંજ અપમાન કરતી, ને દુઃખ દેતી હતી. તેની પાસે ગજા ઉપરાંત કામ કરાવતી હતી. ને લગારે જમીને બેસવા દેતી નહોતી. રોહિતાશ્વને દેવપૂજની સામગ્રી તૈયાર કરવાનું કામ મોંઘું હતું. દરરોજ પાડોશીના છોકરા સાથે વાડીમાં જઈને ધૂધ, તુલસી, અને ખીસિપત્ર તથા અમિદોત્ર મારે સમિધનાં લાકડાં લાવવા વગેરેનું કામ તે કરતો હતો.

એક દિવસે રોહિતાશ્વ પોતાની પાડોશના છોકરા સાથે જાગમાં ધૂધ, તુલસી વગેરે લેવા સારું ગયો હતો. ત્યાં એક મોગરાના છોડ નીચેથી તેને સાથ કરડવાથી ચતુ પાત્રોડ એ જાગર પાડોશીના છોકરાએ ઘેર આવીને તેની મા તારામતીને કહી, તે સાંભળીને તા-

રામતી ઘણું જ રૂદન કરવા લાગી. પછી કાળકૌશિકને કહ્યું કે:—“ મહારાજ ! મારો પુત્ર સાપના કરડવાથી મરણ પામ્યો છે, માટે મને એક ધડીની રજા આપો તો ત્યાં જઈને તેના શયને અગ્નિસંસ્કાર કરી આવું. મહારાજ ! મારો પ્રાણ સમાન બહાલો પુત્ર આજે આશિર્વતો મૃત્યુ પામ્યો. તેથી મને ઘણું જ દુઃખ થાય છે. ” એ પ્રમાણે ઘણા કાલાવાલા કર્યા છતાં નિદ્ર્ય અને ધાતકી મનના બ્રાહ્મણનું હૃદય જરા પણ પિંગલ્યું નહિ. પરંતુ તેને રજા ન આપતાં ઉલટી બહુ ધમકાવી, તે ગાગો દીધી. તેથી તારામતી નિરાશ થઈને બીકની મારી તેનું કામ કરવા લાગી. બ્યારે અડધી રાત્રે કામથી પરવારી ત્યારે કાલકૌશિકે તેને એવી સરતે રજા આપી કે, જેમ અને તેમ પરાઈઆર્માં જલદી / આવીને કામ ઉપર હાજર થવું.

પછી તારામતી અડધી રાત્રે પુત્રના શય પાસે ગઈ. પ્યારા પુત્રને મૃત્યુવશ થયેલો જોઈને તે વધારે વધારે રૂદન કરવા લાગી. અને વખત થઈ જવાના કરથી પુત્રના શયને લઈને સ્મશાનમાં ગઈ. આસપાસથી કાંટા વગેરેનાં ઝાઝાં એકાં કરી સાં જે શય સાગ-ગનાં ફનાં, તેમાંથી દેવતા લેઈ મોટી પોક મૂકી અગ્નિદાહ કર્યો. એટલામાં સ્મશાનરક્ષક પોક સાંભળીને ત્યાં આવી મહોચ્ચો.

સ્મશાનરક્ષક—અરે ! તું કાણ છે ? આ શું કરે છે ? કર આપ્યા સિવાય આ શયને તે અગ્નિસંસ્કાર કેમ કર્યો ! લાવ્ય કર આપ.

રાણી—આ મારો પુત્ર સાપ કરડવાથી મરણ પામ્યો છે. હું દુષ્પિઆરી નિર્ધન છું, કાંઈ પણ રીતે હું કર આપી શકું તેમ નથી. માટે મને હેરાન ન કરતાં મારા પુત્રના શયને અગ્નિદાહ કરવા દો. એ રીતે કહીને ઘણા કાલાવાલા કર્યા પરંતુ પોતાના સ્વામીનાં એ નિમકહલાલ રક્ષકે કર લીધા સિવાય શયને બાળવાની ધસીને ના પાડી. તેથી રાણીએ પોતાના પુત્રનું તથા સ્વામીનું નામ દર્ષ ને રૂદન કરવા માંડ્યું. એ ઉપરથી સ્મશાનરક્ષકે (હરિશ્ચંદ્રે) જણ્યું કે આ મારી પત્ની છે. અને આ શય મારા પુત્ર રેહિતાશ્વરું છે તેથી તેને ઘણો શોક થયો. થોડીવારમાં શોક સમાવીને તે બોલ્યો કે.—હે મુદરી ! તું ક્યાં રહે છે ? અને આ પુત્ર શાથી મૃત્યુ પામ્યો ?

રાણી—હું આ નગરના કાલકૌશિક બ્રાહ્મણને ત્યાં રહું છું. આ મારો પુત્ર રેહિન કે જે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનો પુત્ર છે. તે વાડીમાં ફૂલ તુળથી લેરા ગયો હતો, તેને સાં નાજે ડંશ દેવાથી મરી ગયો છે. હું એની મા છું; રાજા હરિશ્ચંદ્ર કાળ યોગે ક્યાં હશે, તેની મને ખબર નથી. જો તે આવી વખતે મારી સંભાળ લેવા પાસે હોય તો મને આ દુઃખમાં મીરજ મળ્યા જેવું થાય. એવું કહીને કાલકૌશિક બ્રાહ્મણને ઘેર પોતાને પડના દુઃખની વાત કહી સંભળાવી.

સ્મશાનરક્ષક—બાપ તારું દુઃખ જોઈને મને ઘણું રડ્યું આવે છે. પણ મારે મારા ધણીનું વગન માનવું જોઈએ. માટે કર લીધા સિવાય કોઈ ઉપાય તારા પુત્રના શયને અગ્નિદાહ કરવા દેદશ નહિ. માટે એ શયને લેઈને તું અર્ધથી આવતી થા.

સ્મશાનરક્ષકનો આપો દ્રઢ નિશ્ચય જોઈને રાણી નિરુશ થઈ અર્ધદગર શયને લેઈને આવતી થઈ. મળતી નજીક જઈ પડેલાં ચોપીદાગરએ તેને નજીકની વાળીને પકડી

ચાંડાલને હવાલે કરી. ચાંડાલે તેને મારી નાખવા સાર પોતાના સ્મશાનરક્ષકને હુકમ કર્યો. સ્મશાનરક્ષકે પાસે જઈને જોયું તો તે પોતાનીજ સ્ત્રી માલમ પડી. તેને પાછું દુઃખ સાંભરી આવ્યું. તેથી કોઈ ન જાણે તેમ સહજ રડી પડ્યો. પછી તેણે ચાંડાલ પાસે જઈને કહ્યું કે, મારાથી સ્ત્રીના વધનો નહિ થાય. કારણ કે દાસ્યમાં સ્ત્રી વધતો મોટું પાપ ગણાયું છે. ચાંડાલે તેના કહેવા ઉપર કાંઈપણ લક્ષ ન આપનાં તેનો વધ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે જોઈને રાણીએ ચાંડાલને વિનંતિ કરી કે, મહારાજ! હું રાક્ષસી નથી પણ માનવી છું. તે છતાં તમારે મને મારી નાખવી હોય તો ભયે મારો. પણ આ મારા પ્રિય પુત્રને અગ્નિદાહ કરવા દો. પછી તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરજો. રાણીની આટલી વાત ચાંડાલે કાને ધરીને તેના છોકરાને અગ્નિદાહ કરવા દેવાની રજા આપી.

રાજા હરિશ્ચંદ્ર મનમાં ધણો ખેદ પામી એક કારે ઉભો રહીને છાતોમાતો પોતાના દિકરાની આવી દુર્દશા જોઈને રડે છે. આણી તરફ રાણી લાકડાં વગેરે ભેગાં કરીને પુત્રના શબદહન માટે ચિતા ખડકે છે. ચિતા ખડક્યા પછી રાણી પોતાના પ્રિયપુત્રને એકવાર છાતી સરસો ચાંપીને બોડી લેતી બોર બોર જ્વડાં આંસુ પાડી વિદાય કરતી રહીને પુત્રના શબને ચિતા ઉપર મૂકે છે. તેવામાં હરિશ્ચંદ્ર રાજા કે જે હમણાં સ્મશાનરક્ષકના વેષમાં છે, જેણે રાણીને જોળખી છે, પણ રાણીએ તેને જોળખ્યો નથી, તે રાણીની પાસે ગયો. અને પોતાની જોળખ આપીને પ્રાણસમાન વહાલી પત્નીને મળ્યો. તેમજ વહાલા પુત્રના શબને હયા સરસ ચાંપીને બોડી કરી. પછી એ દંપતિએ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. એટલે સાક્ષાત્ ધર્મને પ્રમુખ કરી સર્વ દેવો વિશ્વામિત્ર સાથે આવીને સાં ઉભા રહ્યા. અને કહ્યું કે,—“હે સલાવાદી ધૈર્યવાન હરિશ્ચંદ્ર! તમે કંઈ સાહસ કરશો નહિ. અને ધર્માદિ દેવો છીએ. તમે પ્રાણ જતાં મુખી પણ તમારો સહ ધર્મ ચૂક્યા નથી. તેથી તમને ધન્ય છે. આપના સત્યવાદી શુભોદ્ધી અને બહુજ સંતોષ પામ્યા છીએ. આપે સનાતન સૌક જિત્યા છે. બીજા નરોને જે પ્રાપ્ત થવું અશક્ય છે, તે તમે પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. પછી સર્વ ઉપર અમૃત અને પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. સુકુમાર પુત્ર રોહિતાશ્વ સ્વરથ ધર્મ ઉત્તો થયો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ હરિશ્ચંદ્રના સત્યવ્રતપર પ્રસન્ન થઈ પોતાના તપનું ફળ તેમને અર્પણ કર્યું. માયાની અતિ ગહન છાયા દૂર થઈ. અને સત્યનો પ્રકાશ થયો. કૃષિર કૃષાથી પુત્ર રોહિત સંજવન થયો, સર્વનો સંયોગ થયો. અને મુખ સંપત્તિ તથા રાજ્યાદિ સર્વ પાછું હરિશ્ચંદ્રને આવી મળ્યું. અયોધ્યામાં ધણાં વર્ષ ધર્મ રાજ્ય કર્યું પછી રોહિતાશ્વને રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો.

એ રીતે આ પ્રતાપી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રને પોતાનું સત્ય વચન પાળવામાં અમલ દુઃખો આવી પડ્યા છતાં ધીરજ છોડી નહિ. અને નિરૂપણે સર્વ દુઃખો સહન કર્યા. એ તેમના અખંડ અને અમર યશની પ્રાદ નિશાની છે. તેમણે પોતાના ઉત્તમ ચરિતથી “સત્યમેવ જયતે” એ મહામંત્રની સત્યતા વિશે જનમંડળનો જેવો વિશ્વાસ યોગાડ્યો છે, તેવો બીજા યોગાજ મહાપુરુષોએ યોગાડ્યો હશે. મહારાજ હરિશ્ચંદ્ર પુત્ર ચરિત જગતના લોકોને અતિ શિક્ષણીય અને દ્રશ્ય લેવા યોગ્ય છે. અસલ દુઃખમાં તેમના જેવી ધીરજ ધરના પુરુષ આ પરજીવર વિરલાભ હશે. જનમંડળમાં એના યોગાજ નરો થતા હશે કે—એક

ચક્રવર્તિ મહારાજ પોતાનું સત્ય વચન પાળવા માટે ચાંડાલ જેવી નીચ જાતનું દાસત્વ કરે, અને પોતાની પ્યારી પત્ની તથા પ્યારા પુત્રને પારકાની ગુલામગરી કરવા માટે પરચેર વેચે. આટલેથીજ તેમની મહાન્તાની સીમા આવી રહેતી નથી. પણ જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ કે પોતાના બંધાલા મૃત પુત્ર રોહિતના રાજને ઓલખ્યા છતાં તેમણે ચાંડાલ જેવા ધણીના એક પ્રમાણિક તોડર તરીકે તેને અગ્નિદાહ દેવાની રજા આપી નહિ, ત્યારે મનમાં આશ્ચર્યની સાથે આપણાં રોમાંચ ઉભાં થાય છે. આહા ! નિમકદલાલી અને સત્યતાની શી સીમા ! આધુનિક કાળમાં ધણા જનો સહેજ વિપત્તિ આવવાના ડરથી ડરક બનીને અસહ્ય કર્મો કરે છે. અથવા ગભરાઈ જાય છે. તેવા જનોને માટે આવા પ્રાચીન મહાત્માઓનાં વૃતાંત અવશ્ય લાભકારક છે. ધન્ય છે ! સર્વવાદી મહારાજ હરિશ્ચંદ્રને ! કે જેને આ અવનીપર ચર્ચ ગયાને હજારો વર્ષ વિતી ગયાં છે, તે છતાં હજી સુધી તેમના યશોગાનનાં ગીત આર્યાવર્તમાંજ નહિ પણ પૃથ્વીના બધા દેશોમાં ગવાય છે. કોણ કહે છે કે આવા મહાપુરુષો જગતમાં હયાત નથી ! કોઈ નહિ. અને તો એમ કહીએ છીએ કે જ્યાં સુધી તેમની કીર્તિનાં ગાન જગતમાં ગવાશે ત્યાં સુધી તેઓ અમર અમર છે. હવતાજ છે.

સગર રાજ.

મહારાજ હરિશ્ચંદ્રની પછી થોડીક પેઢીએ ત્રેતાયુગમાં^૧ સર્વેશ્વરી સગર રાજ થયો. તે મહા તેજસ્વી, પરાક્રમી, અને વિદ્વાન હતા. તેને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ધણી પ્રીતિ હતી. તે વિદર્ભ દેશના યદુરાજની કન્યા સુમતી અથવા પ્રભા, અને શિબિદેશના રાજાની કન્યા કોશિની અથવા બાનુમતી એ બે સાથે પરણ્યા હતા. આ બંને સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા હતી.

સગર રાજએ ઔરવ ઋષિના કહેવાથી તાલબંધ, યવન, શક, અને બૌદ્ધ વગેરે એવેઓને હતીને રાજ્ય વધાવે હતું. એ એવેઓમાંના કેટલાકને નહિ મારતાં તેમને વિકૃત—ખરાબ વેપવાળા કયાં હતા. કેટલાકને મુંડા અને દાઢી ખૂણવાળા, કેટલાકને છૂટા કેશવાળા, અને અકષા મુંડેલા, કેટલાકને અંદર લૂગડાં વગર અને કેટલાકને બહારનાં લૂગડાં વગરના બનાવ્યા હતા. જેથી વૈદિક ધર્મી રાજાએ વગેરેને તેઓ તરન છેત્રી ઓળખાઈ આવે. આ રાજાએ ધણીક સત્ત્વએ સંદારીને પોતાના પિતાનું વેર લીધું હતું. તેમ દુષ્ટ અને દુઃસ્વારીઓને દંડી દેશમાં સદ્ગુણની શક્તિ કરી હતી. અને પ્રગતિ કલાણ

૧ એ યુગના આરંભમાં સ્ત્રીઓ મદમાતા ચર્ચ બાલપેત્રને લેખતા નહિ. પણ જ્યારે સદ્-આત્મનું જન્મદગ્નિ વરણિની કામદુષ્ઠા દર્શિ થયો, ત્યારે એ વરણિના પુત્ર મરુતરાએ માત્ર પોતાના પેરીએજ નહિ પણ ધન્યા ખરા સત્ત્વિય કુળનો નાશ કર્યો હતો એ નાશમાંથી ઉગરેલું રાજ્ય માત્ર એવોપ્પાનું હતું. એ યુગમાં રાજાઓ પ્રભુનું કલ્યાણ કરનારા, સદાચારીને સૂર પીર હતા. પ્રાદ્યુષ તથા જ્યાં રણિઓ સાની હતા અને પેરેયા તથા યદ્રે પોતાના કર્મમાં કુશળ રહી મુખ્ય માન્યતા. યજ્ઞાદિક કર્મો મોઠાં હતાં. પણ શમ શમ વેદની, તલસારની, ને પદાર્થ શાસ્ત્રની વગેરે ચાલતી એ યુગ ૧૨૬૯૦૦૦ વર્ષનો હતો.

ધણી પ્રકારે કૃષ્ણ હતું. ત્રેતાયુગમાં ચક્રવર્તિ રાજા આશ્રમ થયો. તેણે ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી.

એવું કહેવાય છે કે આ પ્રજા પ્રિય રાજાને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ હતું. પૂર્વ જન્મમાં તેણે કન્યાદાન આદિ સુકૃત્યો કર્યાં હતાં. તેનાથી તેમને આ જન્મમાં રાજાનો અવતાર થયો હતો. એ યાદીથી તેણે સાઠ હજાર કન્યાદાન એકી વખતે આપવાનો વિચાર કર્યો હતો. એ કન્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાની બંને સ્ત્રીઓ સહિત વનમાં જઈ તેણે ધણે કાળ તપશ્ચર્યા કરી હતી. એ તપશ્ચર્યાથી તેને સાઠહજાર પુત્રીઓને બદલે પુત્રો થયા હતા. તે સર્વ મહાબળવાન અને પરાક્રમી હતા. તેમણે સમુદ્રમાં ધણી શોધો કરી હતી, તેમજ તેની અંદરના બેટા તાબે કર્યા હતા. એ સગરના પુત્રોથી સમુદ્રનું નામ સાગર પડેલું છે.

સગર રાજાએ અનેક પ્રકારના યજ્ઞ કર્યા પછી સૌ અશ્વમેધ કર્યા હતા. તેમાં તેણે પોતાની અખૂટ દોલત વાપરી મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. પોતાની ઉત્તરવંશીયમાં પોતાના પુત્ર અસમજા (અસમજસ) ના પુત્ર અંશુમાનને રાજ્યાભિષેક કરી રાજ્ય મેં-પી દીધું હતું. અને પોતે કૌરવ ઋષિની પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્ર લેઈને વનમાં તપ કરવા ગયા હતા. ત્યાં ધણેકાળ ઇશ્વરભક્તિ કરી મોક્ષ મેળવે પામ્યા હતા.

દિલીપ.

આ પ્રતાપી રાજા સગર રાજાના પૌત્ર અંશુમાનનો પુત્ર થાય. તેની માતાનું નામ યશોદા હતું. એ મહા ધાર્મિક અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેના હાથ નીચે દિલીપ બાળ-વયમાં સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ પામી ઉછર્યા હતા. અને પછીથી ઋષિ મુનિઓની સેવકમાં રહી વેદ, વેદાંગાદિકનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેથી તે મહા દયાળુ, ધાર્મિક, તત્ત્વજ્ઞાની, અને શરવીર આદિ સદ્ગુણ સંપન્ન થયા હતા. તેમણે પોતાના પ્રમુખ પ્રસાદમયી સાતે દ્વીપમાં પોતાની રાજ્ય સત્તા સ્થાપીને મહારાજા બિરાજનું પદ સંપાદન કર્યું હતું. અને પિતાના પ્રભાવેનું ધર્મ નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવી પ્રજા પ્રીતિ મેળવી હતી. તેમજ યજ્ઞ યાગાદિક શુભ કાર્યોમાં પોતાની અખૂટ દોલત વાપરી હતી.

દિલીપરાજાએ ધણા રાત્રીઓને સંહારી નિપકટક રાજ્ય કર્યું હતું. તેમનું અનુપ પરાક્રમ જોઈને રાવણ સરખા બોરાવર રાજાએ પણ તેમનાથી કરીને ચાલતા હતા. તેઓ મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ ધણા પ્રવિણ હતા. તપ વગેરે કરીને ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ કરી હતી. એક વખતે લંકાના રાજા રાવણે તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ પ્રથમ તેમની શક્તિ જોયા સાફ આછણને વેગે તેમની પાસે તે ગયો હતો. રાવણે દિલીપ રાજાની રમૂદિ આદિની ધણી ચિકિત્સા કરી. પછી જ્યાં દિલીપ રાજા પૂજા પાડ કરતા હતા, ત્યાં તે ગયો. મહારાજાએ પૂજા કરી એક કુલ જગ્યાથી મંત્રોને દર્શિણ દિશામાં રૂંક્યો. તે જોઈ રાવણને હાથ યઈ. તેથી સ્નેહ બાવે તેણે શરણ પુજ્યાં દિલીપે કર્યું કે—આ કુલ કામ-ધેનુનું વાપથી રક્ષણ કરવાને તથા લંકામાં રાવણ નામે. એક દિન રાજ્ય કરે છે, તેમનું ધામ અને નગર અમિથી બને છે તે બ્રહ્મવંશને મેં રૂંક્યો છે, એ સાંભળીને રાવણ ગદ્

આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તુરત એ વાતનો તપાસ કરાવ્યો, તો દિલીપરાજાના કહેવા પ્રમાણે સર્વ મળી આવ્યું. પછી રાવણ દિલીપ રાજાની આવી પ્રબળ શક્તિ જોઈને ત્યાંથી નાશી ગયો, અને તેની સામે લડાઈ કરવાનો વિચાર સરખો પણ કર્યો નહિ. આ ઉપરથી દિલીપ રાજાની પ્રબળ શક્તિની તુલના થઈ શકે છે.

મહારાજા દિલીપે ઘણું વર્ષ પર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરીને બહુ કીર્તિ મેળવી હતી. છેવટે પોતાના ^૧ જાગિરથ નામે પ્રતાપી પુત્રને રાજ્ય સોંપી પોતે વનમાં તપ કરવા ગયા હતા. અને ત્યાંજ મોક્ષ ગતિને પામ્યા હતા.

અંબરીષ રાજ.

આ સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા દિલીપના પૌત્ર સર્ગાતિ રાજાના પુત્ર થાય. તેઓ ત્રેતા-યુગમાં મોટા દાની અને ભગવદ્ ભક્ત થયા હતા. તેમણે પોતાના અપૂર્વ પરક્રમવડે સાત દિવસમાં આખી ભારતભૂમિનું તથા સાત દ્વીપનું રાજ્ય મેળવ્યું હતું. તેમની પાસે અખૂટ લક્ષ્મી અને સખળ સૈન્ય હતું. દેવતાઓને પણ દુર્લભ એવો સર્વોત્તમ વૈભવ મળ્યો હતો. તે છતાં તેનાથી મોહિત થઈને કે અંજનઈને અથ જન્યા નહોતા. પોતે બહુ વિદ્વાન, શરવીર, દયાળુ, અને નીતિષ હતા. પોતાના બુદ્ધિ બળથી તેમણે પહેલાના ક્ષત્રિયો વિષે ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમ વિજ્યા પુરુષોની સખળી માહેતી મેળવી હતી. તે સાથે ધર્મજ્ઞાન મેળવી, અવહારીક અને રાજ્ય પ્રકરણી બાબતોમાં સાઠ લક્ષ આર્થ્ય હતું. પોતાની પ્રજાને વિદ્યા અને હુન્નર વગેરેથી સારી આબાદ કરી હતી. તેમ વિદ્વાનોને યોગ્ય આશ્રય આપી, વિદ્યા અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરી હતી. તે એવા તો ન્યાયી અને નીતિવાન હતા કે પ્રજા અને પુત્ર વચ્ચે કરો તપ્તવત રાખતા નહિ. પ્રજામાંના આગેવાન પુરુષોને મધુર વચનથી બોલાવી યોગ્ય આદરમાન આપતા હતા. શક્તિમાન પ્રજા પાસેથીજ યોગ્ય કર લેતા, અને તે દ્રવ્ય પ્રજાનાજ કલ્યાણ માટે ખર્ચતા હતા. ભૂમિ ખેડાણ કરી અનેક પ્રકારથી ફેળવી રસ કસવાળી કરી હતી. અને તેમાંથીજ સર્વ પેદાશ કરી ખજાનો ભર્યો હતો. એ શિવાય તેમણે ખીજી રીતે કર વગેરેથી પેદાશ કરવા કદી પણ લાલચ કરી નહોતી. તેઓ જમીનની પેદાશનેજ ખરી પેદાશ ગણતા હતા. ધણી કર લેવા એ તો પ્રજાને દુઃખ આપવા સમાન તેઓ સમજતા હતા. એ રીતે પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સખળ કરી સંતોષતા અને તેમનો આશિર્વાદ લેતા. તેમના ધર્મ રાજ્યમાં પ્રજા પોકાર લેશ માત્ર પણ નહોતો. તેઓ કહેતા કે;—

“ ધર્મરે પ્રજાને સર્વ પ્રકારે સુખી રાખવા માટેજ મને રાજા તરીકે તેમનો પ્રતિનિધી કરીને મોકલ્યો છે. તે દ્રવ્ય માત્ર હું જાળવું છું. જો એ આગા હું ઉલ્લંઘન કરું તો તેમનો મોટો અપરાધી થઈ નહીંમાં પડું. માટે પ્રથમ મારે પ્રજાના સુખનો વિચાર

૧ એવું કહેવાય છે કે—જાગિરથરાજાએ તપ કરીને પોતાના પૂર્વજો જે કપિલ મુનિના કોપાશ્રિથી જળી મુઆ હતા, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા સાઠ મંગાનદીને સ્વર્ગમાંથી નીચે આણ્યાં હતાં.

કરશે જોઈએ.” ઈસાદિ વચનો તેઓ પ્રસંગોપાત કહેતા. અને તેજ પ્રમાણે વર્તતા હતા. વાહ! ધન્ય છે એવા પ્રતાપી અને ધાર્મિક રાજાને! પૃથ્વીમાં રાજાઓ તો આવાજ જોઈએ. એવા રાજાઓ પડેજ વિશ્વમાં મુનેહ અને શાંતિ સ્થાપાઈ, જનમંડળનું કલ્યાણ થાય છે. આવા સદ્ગુણ સંપન્ન રાજાઓનું અનુકરણ હાલના આપણા દેશી રાજાઓએ અવગ્રહ કરવું જોઈએ. તેમ કરવાથી તેમની એકલી પ્રગતેજ નહિ પણ, તેમને પોતાને પણ પરમ લાભ અને યશ છે.

મહારાજા અંબરીષે રાજા તરીકેની પોતાની ફરજ જાળવવાની સાથે નિરંતર ધર્મર ભક્તિ કરવા તરફ પણ પૂર્ણ લક્ષ આપ્યું હતું. સાત દિવસનું રાત્ર્ય, અષ્ટુ લક્ષ્મી, અને સર્વોત્તમ વૈભવાદિ સર્વે નાદ પામનાર છે, એવું સમજીને તેઓ સર્વને સ્વપ્રવત્ માનતા હતા; કેમકે વૈભવને લીધે મનુષ્ય મોહમાં પડી પોતાનું ખરૂં કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે. તેથી વૈભવાદિમાં ઓછું ધ્યાન રાખી નિરંતર પોતાનું મન શ્રીભગવાનના ચરણાર્વિદમાં રાખતા હતા. સર્વે અવયવોને ધર્મર ભક્તિના કાર્યમાંજ લગાડતા હતા. સર્વમાં આત્મા છે, એવી ભાવના રાખીને પોતાનાં સર્વે કર્મોને યજ્ઞના ધર્મર પૂર્ણ પુરોહિતમાં અર્પણ કરતા હતા. અને બ્રાહ્મણોપર શ્રદ્ધા રાખી તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે પૃથ્વીનું પાલન કરતા. મહાત્મા વસિષ્ઠ અને ગૌતમ ઋષિ વગેરે મહર્ષિઓના અગ્રેસરપણા નીચે સરસ્વતી કિનારે ઘણા અશ્વમેધ યજ્ઞોથી યજ્ઞેશ્વર ભગવાનનું પૂજન કર્યું હતું. અને પોતાની મોટી સમૃદ્ધિ યજ્ઞો અને દાન દક્ષિણામાં વાપરી હતી. “યયા રાજા તયા પ્રજા” એ નિયમ પ્રમાણે આ પ્રતાપી રાજાની પ્રજા પણ સુખ અને વૈભવમાં ગુલતાન રહી શ્રી ભગવાનના મહિમાને સાંભળતી અને ગાતી હતી. મહારાજા અંબરીષની સાચી ભક્તિથી શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને સુદર્શન ચક્ર આપ્યું હતું. જેના બળથી તેમના શત્રુઓ ત્રાસ પામતા હતા.

અંબરીષ રાજાને વિરૂપ, કેતુમાન, અને શંભુ એ ત્રણ પુત્રો હતા. એ ત્રણે જણ પોતાના પિતાના જેવાજ પરાક્રમી હતા. તેઓમાંના શંભુએ લેખ પત્રનો ચાલ પ્રથમ કાઢ્યો, જે અદ્યપિ સુધી ચાલે છે. મહારાજા અંબરીષે અનેક શુભ કાર્યો કર્યા પછી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજપાટ સોંપી દીધું. અને પોતે સ્ત્રી સહિત વનમાં તપ કરવા ગયા. હાં નિરંતર એકાગ્રચિત્તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરી પરમ પદને પામ્યા.

ધ્રુવ.

આ અતિ પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ સ્વાયંભૂ-મનુ^૧ ના પૌત્ર ઉત્તાનપાદનો પુત્ર થાય. ઉત્તાનપાદ ચક્રવર્તિ રાજા હતો. તેને સુનીતિ અને સુરચિ નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની સુનીતિ પોતાને પેટ ધ્રુવે જન્મ લીધો હતો. સુરચિને ઉત્તમ નામે પુત્ર હતો. સુરચિ રાણી ઉપર રાજાનો ઘણો પ્યાર હતો. ધ્રુવની માતા સુનીતિ ઉપર રાજાની પ્રીતિ નહોતી, તેથી અણમાતેલી રાણી કહેવાતી હતી.

૧ દરેક કલ્પમાં ચૈત્ર મનુ ઉત્પન્ન થાય છે. અકેકા મનુની વચમાંનો જે સમય, તે મન્વંતર કહેવાય છે. આ કલ્પમાં છ મનુ થઈ ચયા છે. તેમનાં નામ;—૧ સ્વાયંભૂ, ૨ સ્વારોચિષ, ૩ ઉત્તમ, ૪ તામસ, ૫ રૈવન, અને ૬ આદ્યુષ, હાલના મનુનું નામ વૈવસ્વતમનુ છે. તેને કાષ્ઠ સત્યવન પણ કહે છે.

ધ્રુવ પાંચ વર્ષનો બાળક હતો. પણ તે મહાતેજસ્વી, શરૂવીર, અને ખંતિલો હતો. ક્ષત્રિયપણનાં તમામ ગુણ લક્ષણો તેનામાં જોવામાં આવતાં હતાં. તે છતાં માનીતી રાણી સુરચિના પુત્રપર જેટલી રાજની પ્રીતિ હતી, તેટલી ધ્રુવપર નહોતી. એક દિવસે રાજ કચેરીમાં સર્વ સભાજનો સહીત બેઠો હતો; અને સુરચિના પુત્ર ઉત્તમને ખોળામાં બેસાડી લાડ લડાવતો હતો. તેવામાં ધ્રુવ સાં જઈ ચડ્યો. તેણે ઉત્તમને પિતાના ખોળામાં બેઠેલો દીકો. એ જોઈ પોતાને પણ પિતાના ખોળામાં બેસવાની ઇચ્છા થતાં, તે બેસવા ગયો. પણ રાજ્યે તેને અભિનંદન આપ્યું નહિ. તે જોઈને અતિ ગર્વિતા સુરચિ બોલી કે;—હે વત્સ ! તને એ સુખ ક્યાંથી ? તું રાજકુમાર છે, પણ અભાગણીનો પુત્ર છે, તેં મારી કૂબે અવતાર લીધો નથી. માટે તું નૃપતિના આસનપર બેસવાને યોગ્ય નથી, તને બાળકને સમજાવ્યું નથી. તેથી તને આ દુર્લભ મનોરથ થયો છે. જો તારે તારા પિતાના ખોળામાં બેસવાની ઇચ્છા હોય તો, તપ કરીને આ તારા દેહને તજ દેઈ, મારે પેટ અવતાર લે. તો તને રાજ આપીશ. ઇત્યાદિ વચન પોતાની માતાની શોકના મૂખેથી સાંભળતાં ધ્રુવનું હૃદય વિધાઈ ગયું, મૂખનો રંગ ઉતરી ગયો, અને માનભંગથી નિઃશ્વાસ મૂકતો રોતો રોતો માતા પાસે ગયો. માતાએ પુત્રને છાતી સરસો ચાંપીને રડવાનું કારણ પૂછતાં બનેલી સંધળી હકીકત તેણે કહી સંભળાવી. સુતીતિ શોકનાં કઠોર વાક્યો સાંભળી પીડા પામી ગદગદિત થઈ. અને વિલાપ કરતી પુત્રને કહેવા લાગી કે;—“ હે વત્સ ! મનમાં કાંઈ દુઃખ લગાડીશ નહિ. તેણે પુણ્ય કર્યા હશે, ત્યારેજ તે પૂણ્ય સુખ ભોગવે છે. વહાલા પુત્ર ! આપણને સુખ ક્યાંથી ? આપણે પૂર્વે નિયમ, ધર્મ, કર્મ પાળ્યા નહિ હોય; સાધુ સંત અને બ્રાહ્મણોને સંતોષ્યા નહિ હોય, અને દાન-પુન્ય કર્યાં નહિ હોય. જ્યાં આપણાં કર્મ ઝોઝાં ત્યાં રાજનું માન ક્યાંથી હોય ? આપણે પૂર્વના દત્ત વગર ક્યાંથી સુખ પામીએ ? એ અપરમાતાએ જે કહ્યું છે તે ખોટું નથી. તારા દુઃખનું હેન કરવા ઇશ્વરવિના ખીજી કોઈ સમર્થ હોય, એમ હું માનતી નથી. પુત્ર ! રાજની ઇચ્છા હોય તો વનમાં જઈ તપ કર. તપ કરવાથી બ્રહ્મા પદ્માસન પામ્યા. તપ, તીર્થ, અને વ્રત, ઇત્યાદિ કરવાથી નારદજીનો આગ્રહ થયો. માટે તપ કરી ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરીએ, તોજ અભાગિયાં મળીએ. ” ઇત્યાદિ માતાનાં વચન સાંભળી ધ્રુવે કહ્યું;—“ માતા ! હું તમારો પુત્ર છું. તમને અભાગણી મટાડીશ. હું સુખને નહિ સમારતાં તુરત વનમાં જઈશ. ઇશ્વર જે દેહ આપ્યો છે, તેનાથી સુકૃત્ય કરવું જોઈએ. સુખને સંભારતાં દુઃખ થાય છે. પ્રભુ મને દર્શન આપી દુઃખ કાપશે, તોજ પાછો આવીશ. નહિતો વનમાં તપ કરતાં મારા પ્રાણ તજ દેઈશ. ”

ધ્રુવના મૂખમાંથી “ પ્રાણ તજશ ” એવાં વચનો સાંભળીને તેની માતાએ શોકાતુર થઈને કહ્યું;—“ કુમાર ! મને રાજ્યે તજ છે. અને તું પણ તજીને જાશે ? ટોળાથી વિખૂટી પડેલી મૃગથી જેમ એકલી રહી શકતી નથી, તેમ હું તારા વિના એકલી રહી શકીશ નહિ. પુત્ર ! જળ પિનાની માછલી જેમ તરફડીને મરણ પામે છે, તેમ હું તારા વિના તરફડીને પ્રાણ તજ દેઈશ. માટે તું ઘર આગળ તપ કર વનમાં જ્યાંની જરૂર નથી. ” ઇત્યાદિ માતાનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવે કહ્યું;—“ માતા ! તમે શોક કર્યો નહિ. હવે દુઃખનો અન આગ્યો જાગો. ઘેર બેઠાં તપ થઈ શકે નહિ. અદિ અનેક પ્રકરનાં ધર્મો આવી પડે.

મનમાં મોહ ઉત્પન્ન થાય. તેથી પ્રભુને પામીએ નહિ. કાયા દમીને તપ કરતાં પ્રભુ મળશે. મને આશીષ આપો. હું વનમાં જઈને વહેલો આવીશ. કરુણાકર પ્રભુ દયા કરીને આપણી આશા પૂર્ણ કરશે. ”

એ પ્રમાણે કહી માતાની આરા મેળવી પાંચ વર્ષનો બાળક ક્રુવ તપ કરવા માટે વનમાં જવા નગર બહાર નીકળ્યો. આગળ જતાં અરણ્યમાં નારદમુનિ મળ્યા. તેમણે તેની સર્વ હકીકત જાણ્યા પછી. પાછા વળવાનું સમજાવતાં મુનિએ કહ્યું કે;—“ તારે માન્ય પમાન ગણવું યોગ્ય નથી. આ સંસારમાં નિર્જ કર્મ વડેજ સુખ દુઃખ મળે છે. તું જે ઇચ્છે છે તે બહુજ કઠિણ છે. સુખના વખતમાં પુણ્યનો ક્ષય થાય છે, અને દુઃખ હોય ત્યારે પાપનો ક્ષય થાય છે, એમ માની આત્માને સંતોષી શરીર ધારી મનુષ્યો અજ્ઞાનનો પાર પામે છે. ” ક્રુવે કહ્યું;—“ સુખ દુઃખથી હણાયેલા મનુષ્યોને અર્થે આપે કૃપા કરી શાંતિનો જે માર્ગ દેખાડ્યો, તે મારા જેવાને તો પસંદ નહિ પડે તેવો છે. હું તો જે પદ ત્રિભૂવનમાં પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, અને જે પદ મારા પિતૃઓ કે બીજાઓ પણ પામ્યા નથી, તે પદ મેળવવા ઇચ્છું છું. માટે હે બ્રહ્મા ! મને સારો માર્ગ બતાવો. ” ક્રુવનો આવો દ્રઢ નિશ્ચય જોઈને દયાવાનું નારદે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે;—“ ભલે તું ત્રિભૂવનમાં જા. અને યમુનાજીમાં સ્નાન કરી તપ કરજે. જળ, હળ, અને કંદમૂળનો આહાર કરજે તથા ધૈર્યના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરજે. ” એમ કહી ક્રુવને મંત્રોપદેશ કર્યો. એ મંત્ર જપ કરવાથી પ્રભુ મળશે, એવું કહી તેણે ઇચ્છીત માર્ગ બતાવ્યો.

ક્રુવ ઉત્કૃષ્ટ પદની ઇચ્છામાં વનમાં ચાલ્યો ગયો. વનમાં જઈ સર્વે હિંદિયો દમન કરી એકાગ્રચિત્તે તપ કરવા લાગ્યો. પાંચે પ્રાણ રૂધિ એક પગે ઉભા રહી કેટલોક સમય તપ કરતાં અતે પ્રજ્ઞ પ્રસન્ન થયા. ક્રુવે તેમની સેવામાંજ રહેવાનું વરદાન માગ્યું. એ પરથી શ્રી વિષ્ણુ બગવાને કહ્યું કે—તને અવિચળ પદ મળશે. તથા તારી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થશે. એમ કહીને તેને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. કેમકે તેનાં માળ્યાપ વાટ જોનાં હતાં. તેથી ક્રુવ ઘેર ગયો. તેને જોઈને માતા પિતા સર્વ હર્ષ પામ્યાં. પુત્ર પ્રજ્ઞ દર્શન પામી ઘેર આવ્યો જોઈ માતા સુનીતિના આનંદનો તો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ.

ક્રુવને ધૈર્ય કૃપાથી વેદાદિ સર્વ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે તત્ત્વ જ્ઞાન થયું હતું. અને શરીર બળ પણ સાદ મળ્યું હતું. એ રીતે તે સર્વ પ્રકારે યોગ થયો હતો. તેથી મહાત્મા નારદ મુનિના અભિપ્રાય મુજબ રાજા ઉત્તાનપાદે ક્રુવને રાજ્યાભિષેક કર્યો. અને પોતે અરણ્યમાં તપ કરવા સાદ ગયો. એ રીતે ક્રુવને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. તેણે ધર્મ નીતિથી પ્રજાનું પાલન પોપણ કરી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. અને માતા સુનીતિને સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપ્યાં. અહલ્યા નામે સ્ત્રી, બીજી હંદ્રની પુત્રી, ત્રીજી શિશુમાર પ્રજાપતિની પુત્રી બ્રહ્મી, ચોથી વાયુની પુત્રી ઇલા અને પાંચમી ધન્યા નામે સ્ત્રી, એ પાંચ સાથે ક્રુવ પરણ્યા હતા. તેનાથી એને ચાર પુત્રો અને એક પુત્રી થઈ હતી.

ક્રુવે હનરો યજ્ઞ કર્યા હતા. તેમ પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન રંજન કરી ધણા વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. છેવટે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને રાજ્યાટ સોંપીને અરણ્યમાં તપ કરવા ગયો હતો. સાં તપ કરતાં તેને વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આનું મહાવ પદ માત્ર

શાંત, સમદર્શી, અને સર્વ ભૂતને રંજન કરનાર મહાત્માનેજ મળે છે. તેનું અચળ પદ ક્રુવને મળ્યું. જે ક્રુવના અચળ તારાની સાથે પૃથ્વીમાં કાયમ રહ્યું છે.

ક્રુવનું ચરિત્ર બહુ શિક્ષણીય છે. તે માત્ર પાંચ વર્ષની વયનો બાળક છતાં અપર-માતનાં કટુ વચન સહન કરી શક્યો નહિ; તેમ તિસ્તકાર થવાથી નિરાશ બની માતાની પાસે શોધને બેસી રહ્યો નહિ. પરંતુ ઉત્તરિ થવાનો ઉપાય શોધ્યો. એ ઉપાય સહેલો નહોતો. પણ બહુ દુઃખદાયક અને બય બરેલો હતો. તેણે બહુ લીધું હતું કે પોતાની દશા બહુ હલકી છે, તેને સર્વોત્તમ કરવાની ઇચ્છા છે; તો પ્રયાસ પણ તેવોજ કરવો જોઈએ. એવો દ્રઢ નિશ્ચય કરી, તપ એટલે ઇચ્છીતને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય કર્મ કરવા નીકળ્યો. તેમાં એવો તો મહાન પ્રયત્ન કર્યો કે ઇશ્વર કૃપાથી રાજ, બહુ સુખ, અને વૈભવને પામ્યો. તેમજ છેવટે ઉત્કૃષ્ટ પદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે મહાપુરુષો દુઃખને પણ સુખનું સાધન કરી દે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ દુઃખને એવું તો વશ કરી દે છે કે, જે દુઃખ સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાના દાસ કરી દે છે, તેજ દુઃખ મહાત્મા પુરુષોને યથેચ્છ સાધન થઈ પડે છે. મહાત્માઓ સુખ દુઃખમાં સર્વદા સમાનજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય માત્રે સુખ દુઃખમાં સમાન રહેવું જોઈએ. દુઃખ દેખીને નહિ ગભરાતાં ધૈર્યતાથી સુખ મેળવવાનો ઉપાય શોધી યત્ન કરવો. ઇશ્વર અવશ્ય સદાય થયા વગર રહેશે નહિ.

જડભરત.

આ મહારાજ જૈનધર્મના ચોવીસ તીર્થંકરોમાંના આદિપુરુષ **ઋષભદેવ**^૧ રાજર્ષિના પુત્ર થાય. ઋષભદેવને જયંતી નામે સ્ત્રીથી સો પુત્રો થયા હતા, તેમાં આ ભરત સર્વ કરતાં મોટા હતા. આ રાજા બહુ પરાક્રમી, શૂરવીર, વિદ્વાન, અને ધર્મિષ્ઠ હતા. તેની રાજધાની અયોધ્યા નગરમાં હતી. આ ભરત રાજાનાં નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ **ભરતખંડ**^૨ અથવા **ભારતવર્ષ** પડેલું છે. ભરતરાજા વિશ્વરૂપ નામે રાજાની પુત્રી પચ્ચની સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને પોતાના સરખા પાંચ પુત્રો થયા હતા. તેમનાં નામ;— સુમતિ, રાષ્ટ્રભૂત, સુદર્શન, આવરણ, અને કુમરેન્દ્ર.

ભરત રાજાએ સ્વધર્મને અનુસરી પોતાના બાપદાદાની પેઠેજ પ્રજાનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન અને સંરક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તેનો યશ પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. ભરતરાજા એક વખતે શેત્રુજયની ઉત્તર ભણી સેના લેઈને ત્યાંના મહા શક્તિવાન મલેચ્છ રાજાની સાથે યુદ્ધ કરવા સારૂ ગયા હતા. તેમાં પેહેલી લડાઈમાં તેઓ હાર્યા, પણ પછી બીજી લડાઈમાં જીત્યા હતા. દુઃખની વેળાએ જ્યેમ છોકરૂં પોતાની માતાભણી દોડી જાય છે. તેમ એ મલેચ્છ રાજા પોતાની હાર થવાથી સિંધુ નદીભણીના દેશમાં નાસી ગયો હતો. ચોમાસુ

૧ સ્વયંભૂમનુનો પુત્ર પ્રિયવ્રત, તેનો ઉત્તાનપાદ, તેનો અગ્નિધુવ, તેનો નાભી, અને તેનો ઋષભદેવ

૨ કેટલાક જણાવે છે કે—મહારાજા હિંચત અને સકુંતલાના પુત્ર ભરતરાજાના નામ ઉપરથી ભરતખંડ અથવા ભારતવર્ષ પડ્યું છે

આવતાં ભરતને એક જગ્યાએ યોગનું પડ્યું હતું. યોગાસુ ઉત્તરતાં પોતાના પ્રધાન શુકને સિંધુ નદીની ઉત્તરમાં મોકલ્યો હતો. તેણે સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે એક કિલ્લો હતો, તે જીતી લીધો હતો.

ભરતના નાના ભાઈ બાહુબળના પુત્ર મોમ્યુસે ઋષભદેવનું દેહેરું શેત્રુંજી ઉપર બંધાવ્યું હતું. ભરતે એ તીર્થના ખર્ચ માટે સૌરાષ્ટ્રદેશની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી હતી. ત્યારથી એ દેશ દેવદેશ કહેવાતો હતો. આ મહારાજાએ અનેક પ્રકારના ઘણાંયજો કર્યા હતા, સર્વ કર્મજો ક્ષણ થયે પુરૂષ ભગવાનનેજ અર્પણ કરી દેવાના હવાપણથી તેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું. પરમાત્મા પ્રભુપર તેમની ભક્તિ પ્રતિદીન વધતી ચાલી હતી. ધર્મનીનિથી ઘણા વર્ષે રાજ્ય ચલાવી, નિરંતર એકે ઇશ્વરના ધ્યાનમાંજ કાલ ગુજારવાનો ભરતે નિશ્ચય કર્યો. પછી પૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉપજ થતાં સર્વ સંપત્તિ અને રાજ્ય પોતાના પાંચેપુત્રોને વહેંચી આપ્યું. પુત્રો રાજ્ય અને ધર સર્વ તથા પુલક ઋષિના આશ્રમ-હરિશ્ચેત્રમાં ગયા. એ શ્વેત્રમાં મંક-કી નામે ઉત્તમ નદી છે. જેની શિલાઓમાં ઉપર અને નીચે નાભી વાળાં ચક્રો થાય છે. તેપરથી એ નદીને ચક્ર નદી પણ કહે છે. તે ચક્રોથી આશ્રમનાં સ્થાનકો પવિત્ર થાય છે. આશ્રમમાં ભરત રાજ્ય એકલાજ રહેતા હતા. અને ઘણી પ્રકારથી ભગવાનનું આરાધન કરતા હતા. સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાથી રહીત અને શાંતિથી પરિપૂર્ણ થઈને નિરંતર શ્રી ભગવાનનું પૂજન કરતા હતા. ભાગવત ઉપર સ્નેહ વધતાં તેમનું હૃદય પીંગળાને સિંચિત્ત થઈ જતું હતું. અને આનંદના વેગથી શરીરનાં રૂપાટાં ઉભાં થતાં હતાં. કદાચિ પ્રકારથી તેમણે ચિત્ત ભગવાનમાં પરિપૂર્ણ ચોટી મળ્યું હતું. તેથી તેમને પરમ સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું.

અને હૃદય વ્યાકુળ થઇ જતું, એમ કરતાં કરતાં એજ સ્થિતિમાં રાજ્ય મરણ પામ્યો. જે રાજ્ય પોતાનું રાજ્યપાટ અને પુત્રો વગેરેને મોક્ષ માર્ગના શત્રુરૂપ સમજીને તેમનો લાગ કરી આવ્યો હતો, તે સર્વ ભૂલી જઈને મૃગના બચ્ચાને માટે પોતાનું મન પ્રાણ અર્પણ કર્યો, એ તેના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની અતિ બલિહારી છે ।

એવું કહેવાય છે કે, આ ભરત રાજ્યએ ત્રીજે અવતારે આજ્ઞાથી ઘેર જન્મ લીધો હતો. આદિ પણ તેમનું નામ ભરત હતું. એની સ્થિતિ એવી હતી કે કોઈ ખવાડે તો ખાય. અને કોઈ મારે તો પણ બોલે નહિ. એ ઉપરથી તેનું નામ “જડભરત” પડ્યું હતું. એ પુરા શ્રદ્ધાવાની હતા. અને માયાનો પાસ ન લાગે માટેજ તેમણે એવી જડવૃત્તિ રાખી હતી.

રઘુરાજ.

આ ઉદાર મૂર્તિ અને પ્રજા પ્રિય મહારાજ રઘુરાય સર્વવંશી ધક્ષવાકુ કુપોષ્ઠ દિ-લીપ રાજના પૌત્ર, દીર્ઘબાહુના પુત્ર, અને મહારાજ હશરથના પિતામહ થાય. તેઓ ત્રેતાયુગમાં અયોધ્યા નગરમાં રાજ કરતા હતા. ‘બાળપણમાં તેમણે ધણી વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. વિદ્વાન પુરોહીની સંગતમાં ઉછર્યા હતા. તેઓ મહા-શરવીર, પરાક્રમી, તેજસ્વી, નીતિશ, ધર્મિષ્ઠ, કાર્યપરત્વે ખંતીલા, દયાળુ, અને પરાપક્ષારી હતા. તેઓ એટલા તો શરવીર અને નિહર હતા કે તેમની સામે થવાની કોઈ રાજની હિંમત ચાલતી નહિ. શત્રુઓ તેમને દેખીને થર થર-કંપતા, અને દિગ્બાજો દેખી ડરતા હતા. તેમની ક્રાંતિનાં કિરણો આખી પૃથ્વીપર પ્રસરી રહ્યાં હતાં. ઇત્યાદિ તેમના ગુણ અને રીતનું વર્ણન રઘુવંશ નામે પુસ્તકના સર્ગ ૪ થા શ્લોક ૨૫ માં સુધી કરી, પછી તેમના દિગ્વિજયનું વર્ણન કરેલું છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે;—

તેમણે દિગ્વિજય કરતા પહેલાં પ્રથમ રાજધાની અયોધ્યા અને પોતાના દેશના ખીળ કિલ્લાઓનું શત્રુથી રક્ષણ થાય, એવો જદોખસ્ત કર્યો હતો. પોતાના સૈન્યને પહોંચાડેથી દુશ્મનો કંઈ અડચણ ન કરી શકે અને પોતાને મદદ મળતી રહે એવી ગોઠવણ કરી હતી. ત્યાર પછી પોતાનું અસંખ્ય સૈન્ય લેઈને રઘુરાજ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા. સર્વ સૈન્યના ચાલવાથી એટલીને ધૂળની ડમરી ઉડતી હતી કે તેથી આકાશ છવાઈ ગયું હતું. તેને લીધે આકાશમાં ભૂતળની અને બેસુમાર હાથીનું સૈન્ય ચાલવાથી પૃથ્વીપર મેઘમર-વાળા આકાશની બાંતિ થતી હતી. એવી રીતે સૈન્ય પ્રથમ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યું. ર-રનાના નિર્જળ દેશમાં નવાણુ ખોલ્યાં, નદીઓ ઉપર પુલ બનાવ્યા, અને મોટાં જંગ-લોમાં મેદાન કરતું એ સૈન્ય પૂર્વમાગર પામે પહોંચ્યું. સાંધી આગળ જ્યારે મેળવતું ર-પુરાજનું અસંખ્ય સૈન્ય તાડના ધારા વનવાળા મમુદ કિનારા પામે જઈ પહોંચ્યું. સુમલ દેશનો રાજા શત્રુ થયો. પરંતુ વન-બંગાળા દેશનો રાજા નૌકા સૈન્ય લેઈ મુદ્દ કાઢવા આવ્યો. તેનો પરાજય કરીને રઘુરાજએ ગંગાનદીના પ્રવાહમાં પોતાનો જ્યોત્સ્ન રાખ્યો. એટલાક ગાળઓને પ્રથમ પદ્યશ્લોક કર્યો. પછી તેમની પામેથી ખંડણી લેતી દગલી તેમને તેમનાં સૈન્ય પાદોં મોંખાં સાંધી રઘુરાજ કર્ગિ-ડડીના પ્રાંતમાં ગયા. અને ત્યાં મહાદેવ પર્વ

તપર પોતાનો પ્રતાપ સ્થાપ્યો. સાંથી તેઓ સોપારીના વૃક્ષ વાળા વનમાં યદ્ય સમુદ્ર કિનારાને રસ્તે દક્ષિણ તરફ ગયા. અને પુષ્કળ હાથીઓના સૈન્ય સાથે કાવેરી નદી કિનારાં. સાંથી મળીયાગીરીની તળેટીમાં ગયા. જ્યાં મરીના વનમાં હારિત પક્ષીઓ પુષ્કળ હતાં. એ વનમાં એકઠી ધણી હતી. સૂર્ય જ્યારે દક્ષિણાયનનો થાય છે, ત્યારે તેનો પ્રતાપ ન્યૂન થાય છે, પણ આ સૂર્યપુત્ર રધુરાજાનો પ્રતાપ તો દક્ષિણ તરફ જતાં અધિક વધતો ચાલ્યો હતો.

દક્ષિણ દેશમાંથી નીકળીને સિંધ, પંજાબ, અને આફઘાનીસ્તાન આદિ દેશો જતાં ધરાન દેશમાં ગયા. સાંના રાજા સાથે મોટું યુદ્ધ કરી તેને શરણે આણ્યો. સાંથી સ્વારી નીકળીને ઉત્તર દેશના રાજાઓને જીતવા ચાલી. તેઓ સિંધુ નદીના કાંઠા ઉપર યદ્યને કુણુ-ટીમેટ દેશમાં ગયા. અને સાંના લોકોને જીતા. સાંથી કાંબોજ-કાંબોડિયા દેશમાં જતાં, ત્યાંના રાજા કીમતી ઘોડા આપીને રધુરાજાને શરણે થયો. એ પછી ઘોડેસ્વારોનું સૈન્ય લેખને રધુરાજા હિમાલયના પહાડો ઉપર ચડ્યા. ત્યાંની યુદ્ધાઓમાં મોટા પરાક્રમી સિદ્ધ પુરુષો સત્તા સત્તા સૈન્ય જીતતા હતાં. ત્યાં લોખપત્ર અને પાંસનાં મોટાં જંગલોમાં જતાં જંગલી ધારાનાં રત્નકલ્પો સાથે શીતળ પવન આવતો હતો. ત્યાં કસ્તૂરીયા મૃગો એટલા હતા. અને એક જાતની ઔષધી તેલ વિના દવાની પેઢે બળતી હતી. એ પ્રદેશમાં રધુરાજા પોતાનો કીર્તિસ્તંભ રોપીને કૈલાસ પર્વત પાસે યદ્યને લોહીયા નામે નદી ઉતરી કૃષ્ણા-શુરના જંગલમાં પડાવ કર્યો. ત્યાં પ્રાગજોતિય કામરૂપ દેશના રાજા શરણે આવ્યા. એ રીતે ધણીએક રાજાઓને જીતી ચોતરફ દ્વિવિજય કરી રધુરાજા પોતાની રાજધાનીમાં ગયા. અને અકવર્તિ મહારાજાનું પદ ધારણ કર્યું.

રધુરાજાએ રાજધાનીમાં આવ્યા પછી ન્યાય અને નીતિસર રાજ્ય ચલાવી સર્વ પ્રજાને સુખી કરી હતી; દેશમાં વિદ્યા, કળા, અને સ્મૃતિમાં વૃદ્ધિ કરી હતી; અને સ્વયંને શ્રેષ્ઠતાએ લાવી મૂક્યો હતો. તેમણે વિદ્વાનોને પૂર્ણ આશ્રય આપ્યો હતો. બ્રાહ્મણ અને ઉચ્ચ ક્ષત્રિયો જાની હતા વૈરથો અને યુદ્ધો પણ વિદ્યા સંપાદન કરી પોતાના કર્મમાં કુશળ રહેતા, અને તેમજ તેઓ પૂર્ણ સુખ માનતા હતા. હામ હામ, વેદની, તત્ત્વજ્ઞાનની અને પદાર્થ શાસ્ત્રની ચર્ચા ચાલતી હતી. આ મહારાજા સ્વયં અને સ્વદેશ રક્ષણાર્થે પોતાના પ્રાણ સરખાને પણ ખારો ગણતા નહોતા. તેઓ દીન દુઃખીઓનાં દુઃખ ટાળવાને સદા કાળજી રાખતા હતા. મોજશોખાદિ સંસારની વૃથા લલુતામાં તેમનું લક્ષ નહોતું. પોતાની સમૃદ્ધિ અને જીંદગીના સત્વ ઉપયોગ કરવામાં પ્રતિદિન રોકાતા હતા. પ્રજાને ન્યાય નીતિથી પુત્ર સમ પાળી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. ધર્મનાં નિલ કૃત્ય કરવામાં કટ વેદતા હતા. અને પોતાના અપાર દ્રવ્યનો ઉપયોગ દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવામાં, અને વિદ્વાનોને તથા ધર્મને આશ્રય આપવામાં કરતા હતા.

રધુરાજાએ વિશ્વજિત નામે મહાયદ્ય કર્યો હતો. તેની દક્ષિણમાં તેમણે ધણું દ્રવ્ય આપ્યું હતું. ત્યારપછી થોડી મુદતમાં વરતન્તુ નામે મુનિનો કૌતુક નામે શિષ્ય સપ્તર્ષિ

૧ રંનપુર, મદીમનગરીષ, સિવદટ, જમના, કયા, મણીપુર, અને આશામ, એટલા દેશોને રાજામાં કામરૂપ દેશ ગણેલો છે.

વિદ્યાભ્યાસ કરીને ગુરુદક્ષિણા માટે મહાગજ રથરાય પાસે આવ્યો ને રખતે તેમની પાસે
 શ્રુતિકા પાત્ર શિરાય ખીજી કાષ્ટ રથુ નહેતું તોપણ મહાકેષ્ટ વેડી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ
 રીતે રથુરાજના સત્સર્વર્તનના અનેક દાખલા છે તેમને માટે જેટલું લખીએ તેટલું
 થોડું છે, તેમના પરોપકારના કાર્યો સાબળી આશ્રમ પામીઓછીએ આ મહારાજના મન-
 મદિરમા એક વખતે એક વૃદ્ધ નિદાન બ્રાહ્મણ યાચવા ગયો, રાષ્ટ્રીએ તેના નિવિધ પ્ર-
 કારે સત્કાર કર્યો રાજ્યએ તેની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા સત્તજી રાજ્ય આપી દીધું અને પોતે
 એકલા વનમા આવી નીકળ્યા હતા વનમા તેમને એક રણપ્રાપ્ત થયું હતું તે રણ ખા-
 નાર વૃદ્ધ હોય તો યુવાન યાચ એવું હતું તે રણ પછી પેલો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ યુવાન થઈ સુખ
 ભોગને એવી ઇચ્છાથી તેનેજ આપી દીધું હતું વાહ ! કેવો પરમાર્થ ! તેમની સત્ય નિષ્ઠા
 હતી તો ફરીને ઇશ્વર કૃપાથી રાજ્ય મળ્યું હતું

એ રીતે રથુરાજના પરદુષ્કર્મજનપણના અને દાનવીરપણના અનેક દાખલા
 છે જેણે કરી તેમણે સૂર્યવંશી રાજ્યનો એટલો તો ઉત્કર્ષ કર્યો હોય, આ એવી તો ને-
 ગતમા પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી કે સૂર્યવંશ એ રથુરાજના નામથી ઓગળ્યા હાઈ. જે કે-
 જામાં આવા પુરો હોય તથા, તે કુળને ધન્ય છે ! અસંખ્ય દ્રષ્ટાંતોથી જણાય છે કે :—“સુવં-
 અને સ્વાશ્રયી”વીર પુરોષો દ્રવ્ય સપાદન કરવામા જેના શરવીર અને સમર્થ હોય છે, તે-
 વાળ સત્પાત્રે દાન કરનામા હોય છે. સજ્જનોની સપતિ સાર્વજનિક ગણાય છે ” એ
 વચાઈ છે આ ઇશ્વરપરાયણ દાનવીર રથુરાજએ દીર્ઘકાળ પરં નીતિથી નિબંધક રાજ્ય
 ચલાવ્યું હતું અને વૃદ્ધાવગ્થા થરાથી પોતાના અજ નામે પુત્રને રાજ્ય મોપી વનમા તપ
 કરના ગયા હતા લાજ પોતાનો અમૂલ્ય દેહ ત્યાગ કરી પરમ મોક્ષ ગતિને પામ્યા હતા

દશરથ :

સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ હિંદનાકુ રાજના કુળમા મહા જગવાન, પરાક્રમી, અને પરમ
 ધાર્મિક રાજ દશરથે જન્મ લીધો હતો તેમનો પિતાતુ નામ અજ હતું યુવાન વિખ્યાન
 અથોધા નગર તેમની રાજધાની હતી તે મમથે એ નગરનો વિસ્તાર અત્તાલીસ કોમ
 ઘેરાવમા હતો ગજન માર્ગો મોટા ૨૨૭ અને સુશોભિત હતા પ્રત્યેક માર્ગમાં નિત્ય
 મુગધી જળના હંટકાવ ચતા હતા કિંના તથા કોહાઓ વગેરેમા યજો, તોપો, તથા આ
 યુવો ગોઠવેતા હતા ચારે તરફ સભાઓ તથા નાટકથાગાઓના બંધ મમનો રોની
 રથા હતા રૂગના જગીયાઓ તથા આગાના વનો મૂખે રથા હતા કિનાને રૂગી જગી
 બરપુર મોની ખાઇઓ લાગી રહી હતી વેપારની ઘણી મારી સગર દોરાને લીધે દેશોદેશના
 વેપારીઓ ત્યા આવીને વસેના હતા, હાથી, ઘોડા, ગાયો, તથા બંઓ નગરેની મપતિ
 અનર્ણનિય હતી રનાઓ ચોપટના આકારમા ગોઠવેના હતા પેશકગી બરપાને આવેના
 અનેક રાજઓ ગાડીઓને આમ તેમ દોડાવના નગરે પડતા હતા છેલ્લે યોદના રિયાનોની
 માદક મોલી રેના મોગ મેહેરો સૂર્ય ચંદ્રની ગતિ રેકવને જાજે ઉત્કુચે પાવ નિદિ એમ
 જણાતા હતા પ્રજા, બ્રાહ્મણોને તથા વેદજ્ઞોને માન આપી હતી તેમજ તે નગર,

કૃતચ, વીર, લાંબા આયુષ્યવાળી, તથા પુત્ર પૌત્રાદિક પૂર્ણ પરિવારવાળી હતી. રાજ્યની સઘળી દેશ બળવતર, - સમયને નહિ ચૂકનાર, અને યુદ્ધની સઘળી કળાઓમાં સંપૂર્ણ કૌશલવાળી હતી. પ્રજા રાજ્યભક્તિ તથા સદાચારમાં અનુપમ હતી. તથા કોઇ પણ દિન મહિન, નાસ્તીક, છુદ્ધ, કે વ્યથિત નહિ હતું. તે રાજ્યમાં મહાન દિવ્ય ઔષધીનુંજ થતું હતું, હથિયારનો ઉપયોગ પરીક્ષા વખતેજ થતો હતો, પોલીસનો દેખાવ સ્વારીમાંજ નજરે પડતો હતો. તેરપોતા અવાજ સમય સૂચવવાનેજ ચતા હતા, યુદ્ધ ચિત્રોમાંજ નજરે પડતું હતું, શિક્ષા પાઠશાળામાંજ થતી હતી, ચાપડ મૃદંગો ઉપરજ પડતી હતી, વાંક નવીન ચંદ્રમાંજ હતો, તાપ સૂર્યનોજ હતો, રત્નો દેખાવ સ્ત્રીઓમાંજ હતો, સંકર રંગોમાંજ હતો, પડતું વરસાદતુજ હતું, કોરતા લોહમાંજ હતી, ક્ષય કાળનેજ હતો, વિનાશ દુઃખનોજ હતો, દુઃખ દરિદ્રનેજ હતું, તથા અસરળતા સર્પોમાંજ હતી.

મહારાજ દશરથના દરબારમાં સુમંત્રાદિક આઠ કારભારીઓ હતા. તેઓ રાજ્ય કાર્યની પદ્ધતિમાં પૂરા કૌશલવાળેલા, રાજ તથા પ્રજા એ બંનેનું હિત કરવામાં તત્પર, પરાયા અભિપ્રાયને તુરત જાણી લેનારા, મન, વચન, તથા શરીરથી અત્યંત પવિત્ર, પ્રખ્યાત કીર્તિવાળા, વીર, વિદ્વાન, વૃદ્ધ અને મોટી સંપત્તિવાળા હતા. એ રાજ્યમાં ન્યાયાધીશો કદી પણ ન્યાયખાતાના નિયમોથી ચૂકતા નહિ હતા. પોતાના તથા પરાયા દેશની જાળનોથી અજણ્યા નહિ રહેતા હતા. અતિ નજીકના પણ અપરાધીને યોગ્ય શિક્ષા દેતા હતા. તથા નિરાપરાધીને તુરત છોડી દેતા હતા. શેહેરમાં કે દેશમાં ધણું કરીને કાંઈ ગુન્હાજ ઉત્પન્ન થતા નહોતા. અને ન થાય, તેવી યુક્તિઓ જોડવામાં તેઓ તત્પર રહેતા હતા. રાજ્ય નિયમોનું યોગ્ય બંધારણ હોવાને લીધે પ્રજામાં કોઈ પણ પુરુષપર સ્ત્રી લપટ, દુષ્ટ કે ખોટું બોલનાર નહિ હતો. સર્વ દેહાણે શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. અને લક્ષ્મી તથા વિદ્યા દિવસે દિવસ વૃદ્ધિ પામતાં હતાં.

મહારાજ દશરથ કુળચૂર વસિષ્ઠને મોકલું માન આપવા હતા. પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેતા હતા. મઘપાન તથા અનિ સ્ત્રી પ્રસંગ વગેરે દુષ્ટ વ્યસનોથી સર્વદા દૂર રહેતા હતા. પોતાનો કોઈ ચતુ નહિ હોવાને લીધે તે મનથી ચિંતાથી મુક્ત હતા. અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવામાં ઉદ્યોગી રહેતા હતા. તેમને કૌશલ્ય, સુમિત્રા, અને કૈકેયી એ ત્રણ મુખ્ય રાણીઓ હતી. આ ત્રણે મહારાજ દશરથને સર્વે પ્રકારનાં સુખ હતાં, પણ અપુત્રપણું હોવાનું એક મોકું દુઃખ, એ મયળાં સુખને ઢાંકી દેતું હતું. અને મોટી ચિંતાનું કારણ થઈ પડ્યું હતું. રાણીઓ પાસેના દરેક પ્રસંગમાં તેજ વાત ચાલતી હતી. સૂકાયેલ સરાવર તથા ખડનુ જનાવેત્ર પુતળુ જોમ કોઈના મનોરથ સિદ્ધ કરી શકતું નથી, તેમ પુત્ર વિનાનો પુરુષ પણ નિરચક છે. પુત્ર વિનાના પુરુષને પ્રતિદિન યન્ય, નમ્ર, અને સર્વે કર્મના અધિકાર રહીન માનેવો છે. ઘણા પુત્રવાળો પુરુષ; ઘણાં શરીરવાળો, ઘણાં મુખવાળો; ઘણા જળવાળો, ઘણાં કામ કરવામાં સમર્થ, ઘણાં નેત્રોવાળો, તથા ઘણાં જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે. પુત્રવાળા પુરુષને મર્ચ લોકો વખાજીએ, પ્રીતિ, જાન, સુખ, વિસ્તાર, યશ, તથા, સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ, એ સર્વો આધાર પુત્રજ છે. અપુત્ર પુરુષની કોઈ પણ રીતે ગતિ નથી, આ પ્રમાણે જૂના જૂના પિયારે રામના મનમાં વખતો વખત આત્મા કરતા હતા. પુત્રની કલ્પિતને વાળે દશરથ રામજે પણાં મન, કે

પવાસ, અને તપ વગેરે કર્યાં. પણ પુત્ર થયો નહિ. તેથી તે પશ્ચીજ ચિંતા કરવા લાગ્યા.

એક દિવસે દશરથ રાજા વનમાં શિકારે ગયા હતા, સાં શિકાર ન મળવાથી સાં-જ પડી. તેથી તેઓ એક તળાવની પાસે ઝાડ ઉપર ચઢીને શિકારની રાહ જોતા બેઠા. તેવામાં માખાપની સેવા કરવામાં અમર કીર્તિ રાખી જનાર શ્રવણુ નામે બ્રાહ્મણ પોતાનાં આંધળાં માખાપની કાવડ લેઇને તે તળાવ ઉપર આવ્યો. કાવડ તળાવથી થોડે છેટે ઉતારીને પોતાનાં તરસ્યાં માખાપને માટે પાણી લેવા સારૂ શ્રવણુ તળાવમાં ગયો. અને પ્રાણી ભરવા વાસણુ બોળ્યું. તેનો સાદ સાંભળીને દશરથ રાજાએ જણ્યું કે તળાવમાં કોઇ જનવર પાણી પીવા માટે આવેલ છે. તેથી તેમણે બાણુ માર્યું. તે શ્રવણુના પગમાં વાગવાથી તે ખુબ પાડીને નીચે પડ્યો. તેની ઝીસ સાંભળીને દશરથ રાજાએ ઝાડ ઉપરથી નીચે આવીને જોયું તો શ્રવણુ મરવા પડેલો દીકો. પોતાને બ્રહ્મહત્યાનો દોષ લાગવાથી રાજા ધણે શોક કરવા લાગ્યા. શ્રવણે મરતી વેળાએ તેમને કહ્યું કે, તમે એ વાતનો શોક ન કરો. પણ મારાં આંધળાં માખાપ થોડેક દૂર કાવડમાં છે, તેઓ બહુ તરસ્યાં થયાં છે, તેમને તમે જલદી પાણી પાઓ. મારા મરણની ખબર તેમને કહેશે નહિ. એટલું બોલીને શ્રવણે પોતાનો પ્રાણ મૂક્યો. પછી દશરથ રાજાએ શ્રવણુના કલા મુજબ તેનાં અંધ માખાપને પાણી પાડ્યું, અને પોતાથી અજળપણે તેમના બહાલા પુત્રનું મરણ થયાની ખબર કહી. તે સાંભળીને શ્રવણુનાં માખાપે ધણું કષ્ટપાત કરીને અંતે પ્રાણ છોડ્યા. તેમણે મરતી વખતે રાજાને શાપ દીધો કે જેમ અમે પુત્ર વિજોગી મરીએ છીએ, તેમ તારા પ્રાણ પણ પુત્ર, પુત્ર, કરતાં જશે. પછી દશરથ રાજાએ તેઓની ઉત્તરક્રિયા કરી.

થોડાક વખત પછી દશરથના રાજ્યમાં વરસાદ ન થવાથી ખાર વર્ષ સુધી દુકાળ પડ્યો. તેનું કારણ તપાસતાં માણુમ પડ્યું કે, દેવોના ગેર શુક્રાચાર્યે મેઘને આકર્ષિ રાખ્યો હતો. કેમકે બ્રાહ્મણ તથા ગાય દુઃખી થાય, અને અન્ન જળ ન મળે તો પછી યજ્ઞ બંધ થાય. એટલે દેવોનું બળ ઓછું થાય. આ ઉપરથી ઇંદ્રરાજાએ શુક્રાચાર્ય સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તેમાં દશરથ રાજાએ ઇંદ્ર રાજાને મદદ કરવાથી તેમનો જય થયો. તેથી ઇંદ્રાદિ દેવોએ પ્રસન્ન થઇને રાજાને ધણું માન આપ્યું હતું.

સાર પછી મહારાજા દશરથે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો. સુમત્ર વગેરે ગણા મંત્રિઓની સાથે એ વિષે વાત કરીને પછી વસિષ્ઠાદિ મુનિઓની સલાહથી ચારમે રાજકુમારોના રક્ષણ નીચે થોડાને પૃથ્વીમાં ફરવા મોકલ્યો. એક વર્ષમાં થોડા પૃથ્વીમાં ફરીને પાછો આવ્યો. પછી વસંતઋતુ પ્રાપ્ત થતાં રાજાની વિગ્રહિનો સ્વિકાર કરી વસિષ્ઠ મુનિએ કેટલાક વિદ્વાનો, કારીગરો, સુતારો, તથા કડિયાઓ વગેરેને બોલાવીને સર્વ નદીના ઉત્તર કિનારા તરફ અશ્વમેધ યજ્ઞને માટે જોડતા સાધનો તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. સપળા દેશોમાંથી બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, તથા શૂદ્રો વગેરે ધર્માત્મા લોકોને આ યજ્ઞમાં બોલાવ્યા. દેશો દેશના મેહેમાનો અનેક બેટો લેઇને યજ્ઞમાં આવી હાજર થયા. પછી મહારાજા દશરથ પોતાની રાણીઓ સહીત મોટી ધામધુમથી શુભ મુદ્દતમાં અયોધ્યામાંથી યજ્ઞ ભૂમિમાં પધાર્યા. વસિષ્ઠ મુનિના ઉપરીપણા નીચે તથા મહાત્મા ઋષ્યશૃંગ મુનિના અધ્યયુપણા નીચે રડીને પ્રાર્થના થયાવિધિ વેદમંત્રોના ઉચ્ચાર પૂર્વક ક્રિયાઓ ચલાવવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે

વિધિ પૂર્વક ત્રણ દિવસનો અધમેષ પરિપૂર્ણ કરી તથા તેના પેટાના બીજાપણ કેટલાએક યાગો કરી મહારાજ દશરથે બ્રાહ્મણોને, દક્ષિણાર્ષે બણી પૃથ્વીનું દાન આપ્યું. તેમજ હનુરો યાગો અને કરોડો સોના મોહોરો આપી. સાર પત્ની રાજની. મામણી ઉપરથી ઋષ્યશૃંગ મુનિએ પુત્રેષ્ટિનો આરંભ કર્યો, આ ક્રિયા ચાલતી હતી, તેવામાં કહે છે કે, મગ નારા-મણે પ્રત્યક્ષ થઈને રાજના હાથમાં હીર જેવા પદાર્થનું પાત્ર આપીને કહ્યું કે, આ પદાર્થના ત્રણ ભાગ કરીને ત્રણ ગણીઓને અરોકો ભાગ ખવાડજો. એટલે ત્રણેને પુત્ર થશે. એમ કહેતે તે દિવ્ય પુરુષ અંતર્હિત મધ ગયો પછી દશરથ રાજાએ એ દિવ્ય પુરુષના કલા પ્રભાણે કહ્યું. તેથી રાણીઓને ગર્ભ રહ્યો, અને યથા સમયે તેમને પુત્ર થયા, મોટી રાણી કૌશલ્યા ને પેટ "શ્રીરામચંદ્ર" નો જન્મ થયો. બીજી રાણી સુમિત્રા ને પેટ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, અને ત્રીજી રાણી કૈકેયી ને પેટ ભરત, એમ ચાર પુત્રો થયા. તે બધા બુદ્ધિવાન, તેજસ્વી, અને ધરાધમી હતા. તેઓમાં શ્રીરામ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અવતારી પુરુષ હતા. તેઓને સાક્ષાત્ વિષ્ણુનો સાતમો અવતાર કહે છે.

મહારાજ દશરથે આરે પુર્વાને મહાત્મા શુરુ વસિષ્ઠ મુનિ પાસે વેદ, વેદાંગ, અને ધનુર્વિદ્યા વગેરે અનેક શાસ્ત્રોમાં પ્રવિણ કરાવ્યા. તે પછી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પોતાના વડિલ પુત્ર શ્રીરામને સર્વ વાતે યોગ્ય બણીને તેમનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને માટે યોગ્ય દિવસ ચુકકર કરીને સર્વ પ્રકારની મોટી ધામધૂમો કરવા માંડી. મગજ્યારે આ વાતની ખબર રાજની ત્રીજી રાણી કૈકેયીને પડવાથી, તેણે આ કામમાં હરકત નાખવાનો સહયોગ કર્યો. રાજાએ અગાઉ તેના એક કાર્યથી પ્રમત્ત થઈને એ વર માગવાનું તેને વચન આપ્યું હતું. તે વર તેણે હાલ માગ્યાં પ્રદેવ વરથી તેણે પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્ય આપવાનું, અને બીજા કુટુંબી શ્રીરામને જોઈ વર્ષ સુધી વનવાસ મોકલાવવું, એવાં બે વરેદાન માગ્યાં. આથી દશરથ રાજા ધણે શોકાતુર થયો. રામ જેવા હૃદયથી પુત્રને ગભ્ય જાદ કરી, તેમને જોઈ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી વનવાસમાં અમલ જો બોગવવા માટે મોકલવાને તેની જરાપણ ઇચ્છા થઈ નહિ તેમ આ મત્સવાદી રાજા પાતાનું આપેલું વચન ફેરવવાને પણ રાજ થયો નહિ. બે રાણી સમજાવીસમજા, અને આ સેવાય બીજી કાઈ માગણી કે, તે કીકજ છે, નહિતે આપેલું વચન નજર ફેરવવું એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેમણે માંવણ થઈને રાણીને અનેક પ્રકારે સમજાવી બીજી કાંઈ માંગણી કરવાનું કહ્યું, પણ તે એકની બે નજ થઈ તેથી આ વિપરીત વાતથી રાજાને મૂંઝાં આવી. આ વાતની તેમના સહયુગી પુત્ર શ્રીરામને ખબર પડવાથી તેઓ પિતાની પાસે આવ્યા. તેમને પિતાનું વચન પાળવા માટે રાજ છોડી વનમા જવાની ઇચ્છા બતાવી અને તેમને ઘણું સમજાવીને શાંત કરવાની તબીબ કરી, પણ એથી ગળતો શોક સનાપ મટ્યો નહિ. પછી પિતૃબંધન પુત્ર શ્રીરામે વનવાસનો વેપ ધારણ કર્યો. તેમની સાથે જવાને તેમની પતિ-વ્રતા રાણી સીતા અને લઘુ બંધન લક્ષ્મણ પણ જવાને તૈયાર થયાં. પછી માતાપિતાને પ્રણામ કરી ત્રણે જણ વનમાં ગયા. તેમના ગયા પછી મહારાજ દશરથે પુત્રવિરોધના અસહ્ય દુઃખથી શરીરગાળાને પગેક વાગ કર્યો. સહયુગી રાજાને શ્રવણના પિતાનો શપ મરણ થયો. કોણ જાણે કેવાએ વિપરીત વખતમા આગળપણે કરેલા કૃત્યનું શો બો-

ગવતું પડ્યું ! ઉચ્ચ સ્થિતિમાં ઉચ્ચ ક્રમો કરવાની ઇચ્છા છતાં અણચિનચ્યુ અજાણમાં કેતું વિપરીત-કાર્ય થઇ જાય છે ! અને તેનું ફળ ભોગવતું પડે છે ! તેનો હેતુ વિધાત્રી દેવીમિ-વાય કોઇ જાણી શકતું નથી. દૈવની ગતિ મહન છે ! !

શ્રીરામચંદ્ર.

આખી હિંદુ સમાજમાં અઘાપિ સુધી દેવ ભાવે પૂજાતા સર્વવશી રઘુકુળદીપક “શ્રી-રામચંદ્રજી” નું ચરિત્ર બહુ અલૌકિક અને મનોહર છે. શ્રીરામચંદ્ર પ્રતાપી મહારાજ દશરથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર થાય. તેઓ વિષ્ણુના સાતમા અવતાર-ગણાય છે. તેમનો જન્મ ત્રેતાયુગમાં ચૈત્ર-શુદ્ધ નવમીને દિવસે મધ્યાહ્ન સમયે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ કૌશલ્યા હતું. તેમને શ્રીરામે પોતાનું ચતુર્ભૂજ સ્વરૂપ દેખાડ્યું હતું. પછી માયાનું આવરણ નાખીને બાળક રૂપે થયા હતા. એ રીતે તેમનો જન્મ અયોનિ સંભવ છે. મહારાજ દશરથને ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમાંની કૌશલ્યાથી શ્રીરામ, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ તથા ‘શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીથી ભરત, એ રીતે ચાર પુત્રો થયા હતા.

શ્રીરામચંદ્ર બાલકાળમાં કૌશલ્યા જેવી ઝાહી અને સદૃશ્યથી માતાના હાથ નીચે ઉછર્યા હતા. અને મહાત્મા ગુરુ વસિષ્ઠજી પાસે વેદ, ઉપવેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, અને ધનુર્વિદ્યા વગેરેનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેમની આકૃતિ ભવ્ય હતી. મૂખ ચંદ્ર સરખું સ્વચ્છ અને તેજસ્વી હતું અને હાથ હાથીની સદે જેવા, તેજ મોટાં તથા લાલ, અને અંગ કાન્તિ ગૌરવર્ણમાં કૃષ્ણ વર્ણની છાયા હતી. તેમનું ચિત્ર માતા પિતાની સેનામાં તથા લોકોના હિતમાં લાગેલું હતું તેઓ ધીર, વીર, નીતિય, અને કર્મ, ધ્યાન, તથા જપ કરવામાં ધણું લક્ષ રાખતા હતા. રૌપી દીક્ષા-આનંદરૂપ પરમાત્માની ઉપાસ-નાની દીક્ષા, તેમણે મહાત્મા અગસ્ત્યજી પાસે લીધી હતી. હાથી ઘોડા, અને રથ વગેરે વાહનો પર બેસવાની કળામાં પણ તેમણે સારી કુશળતા મેળવી હતી. એ રીતે શ્રીરામ સર્વ વાતમાં કુશળ અને સદૃશ્ય હોઇને નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે માતા પિતા તથા પ્રજાને અતિ પ્યારા થઇ પડ્યા હતા.

મહારાજ દશરથના ચાર પુત્રોમાં શ્રીરામ મર્વવી ત્રેક અને મોટા હતા. સર્વ બા-પજીમાં પરસ્પર ધણો સ્નેહ હતો શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ એક ખીજાને પ્રાણ સંમાન આદાતા હતા. શ્રીગમ કદી પણ લક્ષ્મણ પિતા રહેતા નહિ. સુખે નિદ્રા કરતા નહિ, કે મિષ્ટ ભોજન જમતા નહિ. શ્રીરામ ઘોડેસ્વાર થઇ શિકારે પધારતા, ત્યારે લક્ષ્મણ ધનુષ ધારણ કરી ઘોડાની લગામ પકડી આગળ થતા. એવો બને બાઇઓ વચ્ચે ઘાટ સ્નેહ હતો. ખરેખર કદી-એ તો તેઓ એકજ રૂપ હતા. રક્ત દેખવામાં દેદ જૂદા હતા ભરત અને શત્રુઘ્ન પણ મોટાબાઇ રામની આગળે આવીને રહેતા. તેમ મમતા અને માયા રાખતા. કદી પણ રામથી વિમુખ રહેતા નહિ. તેમ રામ પણ પોતાના લઘુ બાઇઓ પ્રત્યે પોતાનો ધ-ર્મ બળવો ચૂકતા નહિ બાઇઓમાં આવો સ્નેહ અને ધર્મમુદિ દોરાનાં કારણ ધણાં મનજૂન હતા. વગિરત જેના મહાત્મા શુરના હાથ નીચે રદી બધા બાઇઓએ ઉત્તમ કેળ-

વણી લીધી હતી. મહાત્મા અને વિદ્વાન પુરુષોની સોજતમાં રહ્યા હતા; ધણું જ્ઞેયું, અને જાણુ હતું, એવી ઉત્તમ કેળવણી તથા એવી ઉત્તમ-સત્સંગતિનોજ એ પ્રતાપ હતો. સત્સાજ અને સત્પુરુષની સંગતિએ કલ્પદશરૂપ છે. સત્સંગતિએ મનુષ્યની બુદ્ધિનું જડપણું હરી લે છે. વાણીમાં સત્તાને સિંચે છે, માન તથા મોટાઈ આપે છે, સર્વ પાપ દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે, અને સઘળી દિશાઓમાં કીર્તિનો ફેલાવો કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ એ સંસાર સાગર તરવાને વહાણરૂપ ઉપયોગી સાધન થઈ પડે છે. અહો ! સત્સાજ અને સત્સંગતિનો કેટલો ખોખો પ્રભાવ ! આવી મોજનમાં ઉછરેલા સર્વગુણ સંપન્ન અને એક રૂપ કેમ ન થાય ? થાયજ.

શ્રીરામ પૂણું જ્ઞાની અને તેજસ્વી હતા. જેમાં ઇશ્વરી તેજ વ્યાપક હોય છે, તે ગમે તે બાળકે હોય, તેણે શું થયું ? પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં વરતાય. શ્રીરામનાં અદ્ભૂત પરાક્રમે બાળપણથીજ પ્રકાશી નીકળ્યાં હતાં. તેમના બાળવયના બળથી સર્વ ચક્રિત થતા હતા. સર્વ ઋષિ—મુનિઓ, અને રાજાઓમાં તેમની પ્રસન્ન થવા લાગી હતી. મહાત્માઓએ આત્મિક જ્ઞાનથી તેમને ઇશ્વરાવતાર જાણી લીધા હતા. તેમની અગાધ શક્તિ અને કળાની પૂણું ખાત્રી કરી લીધી હતી. સર્વ પ્રજા તેમની તેજસ્વી ભૂખ મુદ્રા જોઈ હર્ષિત થતી હતી. દુષ્ટજનો દેખી દબાઈ જતા હતા. અને સન્નજનો જોઈ પ્રદુષ્ટિત થતા હતા. પિતા દશરથ, માતા કૌશલ્યા અને સકલ પ્રજાને પ્રાણુ સમાન પ્યાર થઈ પડ્યા હતા. તેમના જન્મથી આખી અયોધ્યા નગરી સ્વર્ગરૂપ દીસતી હતી. જ્યાં સાક્ષાત્ ઇશ્વરજ પ્રકાશમાન હોય. હાં જ્ઞાની ન્યૂનતા રહે ? જ્યારે પૃથ્વીપર ધર્મનો નાશ થાય છે, દુષ્ટો સન્નજનોને દુઃખ દે છે, પ્રજા દુઃખથી બહુ પીડાય છે, ચારે તરફ ત્રાહે, ત્રાહે થઈ રહે છે, ત્યારે સાક્ષાત્ કહ્યાજનક, મગજમય પ્રભુ દુષ્ટોને સંહારવા, સુજોને સુખી કરવા, અને ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતાર ધારણ કરે છે. એવાં અનેક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રીભગવાને કહ્યું છે કેઃ—“મનુષ્ય પ્રાણીના કલ્યાણના હેતુનેજ અર્થે અગત્યને સમયે હું જન્મ ધારણ કરેછું.” એ સત્ય છે. શ્રીપણુ તે સમયે પોતાનું કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્ય બીજા અમૂક મનુષ્યના જીવાત્માની સાથે એકીકરે છે. અને તેથીજ ધણુ અવતારને સમયે બીજા જીવાત્માની પેઠે મનુષ્ય ચરિત્ર કર્યા છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યના પ્રભાવથી સલ ધર્મનું સ્થાપન કરેછું છે. રામાવતાર પૂણું કહેવાય છે. કેમકે તેમાં શુદ્ધ ચૈતન્યની ઉત્તમ પ્રગળતા જણાવીને સાધુજન—ધર્મિજનોની રક્ષા કરી, દુષ્ટ અધર્મોનો સંહાર કર્યો, અને સત્યધર્મનું સ્થાપન કરેછું છે. આ અવતારોની ગુણતા અને પ્રાચીન અદ્ભૂત યોગવિદ્યામાં રહેલી છે. તે યથાર્થ રીતે જોને શુભ જ્ઞાનની સત્યતા જણાઈ છે, તેજ જાણી શકે છે. શ્રીરામ અને મહાયોગીધરો ઉપર મહા વિષ્ણુ અથવા શુદ્ધ ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી અવતાર ગણાયેલા છે. એવું નિષ્પક્ષપાત સત્યશોધક વિદ્વાન પુરુષોને યથાર્થ પરીક્ષા કર્યાથી જણાશે. મહાત્મા વિશ્વામિત્ર, અને વસિષ્ઠાદિ ઋષિ—મુનિઓએ યોગ વિદ્યાના બળથી જાણી લીધું હતું કે, શ્રીરામ સાક્ષાત્ ઇશ્વરાવતાર છે. તેમની અદ્ભૂત શક્તિની તેમને ખાત્રી હતી. તેથીજ વિશ્વામિત્ર ઋષિ શ્રીરામ પંદર વર્ષની નાની વયના હતા, તે છતાં મારીચ, અને સુગાંડુ પગે રાક્ષસોને મારી યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને તેડી મળ્યા હતા.

એક દિવસે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે જઈને સભા સમક્ષ માગણી કરી કે;—હું દીક્ષા લેઈને જે જે યજ્ઞ કરવા માંડું છું, તે યજ્ઞ સમાપ્ત થવા આવે છે, તે સમયમાં મારીય અને સુગ્રાહુ નામના રાક્ષસો રૂધિર અને પદ વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોની ઘટ્ટિ કરી મારા યજુની વેદીને બ્રષ્ટ કરે છે. તેથી મારે નિરત્સાહ થઈને તે પ્રદેશમાંથી નીકળી જવું પડે છે. હું મારા શાપથીજ તેઓને બાળી ભસ્મ કરવા સમર્થ છું. પરંતુ યજુના પ્રસંગમાં કોઈને શાપ દેવાય નહિ, એવી શાસ્ત્ર મર્યાદા છે. તેથી નિરૂપાય છું. માટે એ કામ વાસ્તે આપના મોટા કુવર શ્રીરામને મારા હાથમાં સોંપો. શ્રીરામ પોતાના તેજના, અને મારા અનુગ્રહના પ્રભાવથી સધળા રાક્ષસોને મારવા સમર્થ થશે. હું ખાત્રીથી કહું છું કે, તે રાક્ષસો શ્રીરામને કદી પણ પહોંચી શકશે નહિ. જેમ હું શ્રીરામના પ્રભાવને જાણું છું, તેમ વસિષ્ઠ પણ જાણે છે.

ઋષિની આવી સખ્ત માગણીથી દશરથ રાજા ચિંતામાં પડ્યા. અને કહ્યું કે;—“મહારાજ! રામને હજી પંદર વર્ષે તો પૂરાં થયાં નથી. તે બાળક યુદ્ધ વિદ્યામાં શું જાણે! રાક્ષસો કપટથી યુદ્ધ કરનારા છે. પુલસ્ત્ય સુનિતા પુત્ર વિશ્રવાનો પુત્ર રાવણુ નામનો રાક્ષસ બ્રહ્માના વરદાનથી મત્ત થઈને ત્રૈલોક્યને દુઃખ દે છે. એ મહા બળવાન છે. કુંભેરજીનો સાવકો ભાઈ છે, અને જગતમાં પ્રખ્યાત છે. એ રાવણુના રક્ષણ તો એ રાક્ષસો રહેલા છે. યજુનો ભંગ કરવાને વાસ્તે મારીય અને સુગ્રાહુ વગેરે રાક્ષસોને પણ તેજ મોકલે છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, રાવણુની સાથે જોઓ લડે છે, તેઓનું સામર્થ્યજ નષ્ટ થઈ જાય છે.” ઇત્યાદિ વચનો કહીને શ્રીરામને સાથે મોકલવાની ના કહી. પરંતુ વસિષ્ઠાદિ ઋષિઓએ સમજાવ્યાથી રાજાએ શ્રીરામને વિશ્વામિત્રની સાથે મોકલ્યા. સાથે લક્ષ્મણ પણ ગયા. વિશ્વામિત્રે તેમને જૂખ તરસ ન લાગે, લાંબો પંથ કરતાં પરિશ્રમ ન પડે, શરીરના વર્ણમાં કશો ફેરફાર થાય નહિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, શક્તિ વગેરે સર્વથી અધિક થાય, સર્વ જેવા તેજસ્વી જણાય, અને રાક્ષસો પિશાચ વગેરે કોઈપણ દુષ્ટ પરાભવ કરી શકે નહિ, એવી અદ્ભૂત અમતકરવળી આજ્ઞા, અસ્તિભૂજા નામની વિદ્યાને મંત્રે-પદેશ આપ્યો. પછી તેઓ વન જોતા અને તેથી વાકેશ થતા ચાલ્યા. રસ્તામાં જે જે પ્રદેશો અને આશ્રમો આવતા તેનું ટૂંકાંત વિશ્વામિત્રે વિસ્તારથી કહી બતાવતા. મલક તથા કુર્ય નામે મોટા સમૃદ્ધિવાળા દેશને મારીયની મા તાટકાએ ઉગડ કર્યા હતા. તે પ્રદેશમાં એ પાપી રાક્ષસી મળી. તેને મારી નાખવાની વિશ્વામિત્રે આગ્રહ કરી ગૌધાક્ષણ અને દેશનું હિત કરવું એ રાજકુમારોનો મુખ્ય ધર્મ છે, એવું વિચારી શ્રીરામે તાટકાને મારવા માટે ધનુષ્યનો ટકાર કર્યો. તેથી સધળી દીશાઓ ગાજી રહી. પણ પક્ષીઓ તાસ પામી દોડદોડ કરવા લાગ્યાં. ધનુષ્યના ધ્વનીથી ગભરાયેલી તાટકા કોપથી શ્રીરામ સામે દોડી આવી જોરથી લડવા લાગી. શ્રીરામે તેને એક બાણ માર્યું કે, ચીસ પાડી પ્રાણ રદિત થઈ પડી. શ્રીરામનું વીરપણું જોઈને વિશ્વામિત્ર તથા દેવો ધણા પ્રમત્ત થયા. આ સ્થળે વિશ્વામિત્રે રામને કેટલાંક શસ્ત્ર અસ્ત્રોની અપૂર્વ વિદ્યા શીખવી. સાંથી તેઓ વિશ્વામિત્ર ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. મહર્ષિ દીક્ષિત થયા, અને યજુનો આરંભ થયો. એટલે

૧ વાસુકી નનદામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિનો આશ્રમ હતો તે નગરની પાસે તાટકાવન હતું. ઋષિના આશ્રમની જગ્યાએ હાલ તાટકાનાના નામનું એક નાજી નગર પડે છે.

રાક્ષસો વ્યાધાત કરવા આવ્યા, તેમને શ્રીરામે માર્યા, અને યમ નિર્વિદ્ધે પૂર્ણ કર્યો.

મિથિલાપુરનો રાજા સીરધ્વજ-જનક યગની સાથે પોતાની પુત્રી સીતાને સ્વયંવર કરતો હતો. ત્યાં ઘણા રાજાઓ, રાણાઓ, રાજકુમારો, અને ઋષિઓ વગેરે એકઠા થયા હતા. યમ પૂરો કરીને વિશ્વામિત્ર ઋષિ આ સ્વયંવર દેખાડવા માટે શ્રીરામ તથા લક્ષ્મણને લેઇને મિથિલાપુર જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં મહાત્મા ગૌતમ ઋષિને આશ્રમ આવ્યો. ત્યાં સતી અહલ્યા જે પોતાના પતિ ગૌતમનાં જ સાપથી રાહ્યા થઇ પડી હતી. તેના ઉપર શ્રીરામનો પગ પડવાથી તે સજીવન થઇ હતી, ત્યાંથી તેઓ મિથિલાપુરમાં ગયા. જનક રાજાને ત્યાં એક મોટા કદનુ અને ઘણા બળવાળુ પિનાક નામે શિવધનુષ્ય હતું, તે ધનુષ્ય ઉપાડીને તેમાં જે દોરી ચડાવે, તેને સીતા વરમાળા આરોપે, એવો જનક રાજાનો દસવ હતો. સુકરર કરેલે વખતે સ્વયંવર મંડપમાં સર્વે રાજાઓ વગેરે હાજર થયા. અને ઠરાવ પ્રમાણે એક પછી એક સર્વે જણે ધનુષ્યની દોરી ચડાવવાની કોસીસ કરી, પણ તે કામ કાઢનાથી જની શક્યું નહિ. છેવટે વિશ્વામિત્ર ઋષિની આગ્રાથી શ્રીરામ ઉઠ્યા. તેમણે વગર હરકતે પ્રચંડ ધનુષ્ય હાથમાં પકડ્યું, અને ચાલાકીથી દોરી ચડાવી ભેરથી ખેંચ્યું કે, તેના બે કડકા થઇ ગયા. એ જોઈ સર્વ સભા ચક્રિત થઇ ગઇ. સધળે જળજળકાર થઇ રહ્યા. પછી સીતાએ પ્રેમપૂર્વક શ્રીરામના કંઠમાં વરમાળા-જ્યમાળા આરોપી. સૌ શ્રીરામના પરાક્રમનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં.

પછી જનક રાજાએ અયોધ્યાથી મહારાજા દશરથને તથા વસિષ્ઠ ઋષિ વગેરેને તેડાવીને શ્રીરામની સાથે સીતાને મોટી ધામધૂમથી પરણાવ્યાં. તેમજ પોતાની નાની પુત્રી હિર્મિલાને લક્ષ્મણ સાથે, અને પોતાના ભાઇ કુશધ્વજની બે પુત્રીઓને ભરત તથા શત્રુઘ્ન સાથે પરણાવી. શ્રીરામ સીતાને લેઇને અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં તેમને મહાત્મા યરશુરામ મળ્યા. તેમણે શ્રીરામની સાથે કેટલોક વિવાદ કરી યુદ્ધ કરવાની મરજી બતાવી. પણ શ્રીરામનું પરાક્રમ તેમના બળુવામાં આવ્યાથી તેઓ નમન કરીને જતા રહ્યા. અને શ્રીરામ અયોધ્યામાં આવ્યા.

અયોધ્યામાં આવીને શ્રીરામે મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિ પાસે ધનુર્વિદ્યાને વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. પછી પિતાની આગ્રા પ્રમાણે તેઓ રાજ્યનાં સધળાં કામો કરવા લાગ્યા. કામ કરવાની તેમની પદ્ધતિ અને સદાચરણ જોઈ સર્વ પ્રજા અને મંત્રિ મંડળ ઘણા પ્રસન્ન થયા. પ્રજાની પ્રીતિ તેમના ઉપર દિવસે દિવસે વધવા લાગી. તેમની કીર્તિનાં ફિરજો પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહ્યાં. શ્રીરામ અને સીતા વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રેમ હતો. તેઓ એક બીજાના અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલતાં. જેમ સીતા પતિવ્રતા હતી, તેમ શ્રીરામે પણ એક પતિવ્રત પાલ્યું હતું. તેથી તેમની કીર્તિમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઇ હતી. આની રીને બાર વર્ષ સુધી નાના પ્રકારનાં સુખ ભોગમાં તેમણે કાળ ગુજાર્યો. રાજ્ય દશરથ તેમનું આડું ઉત્તમ ચરિત્ર જોઇને ઘણાજ આનંદિત થયા. તેથી તેમને યૌવરાજ્યમાં અભિષેક કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પ્રજાવંદન પાત્ર શ્રીરામનું બળ વીર્ય, લોકોનુરાગિતા, પ્રિયતા, ક્ષમા, સાધુતા, અને સલાચીલતા જોવાથી તેમના ઉપર ઘણાજ અનુરક્તથઇ પડી હતી, તેથી તેમને યુવરાજ કરવાની મને મમતિ આપી.

પછી શ્રી રામચંદ્રને યૌવરાજ્યમાં અભિષેક કરવાનો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. એ શુભકાર્યને માટે સર્વ પ્રકારની મોટી ધામધુમ થવા લાગી. આ વાતની ખબર અંતઃપુરમાં કૈકેયી રાણીના જાણવામાં આવી. પ્રથમ તો તે બહુ રાજ થઈ. પણ પાછળથી મન થરા નામે તેની દાસીના બંનેરવાથી, દશરથ રાજાએ પૂર્વે તેને આપેલા એ વર હમણાં તેણે માગ્યા. એક વરથી શ્રીરામચંદ્રને ચૌદ વર્ષ વનવાસ રહેવાનું, અને બીજા વરથી પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્યમાં અભિષેક કરવાનું, એમ એ વચનમાં માગી લીધું. રાણીની આવી વીપરિત માગણીથી દશરથ રાજા મૂંઝિત થઈ ગયા. અને શુદ્ધિ આવતાં બહુ કલ્પાંન કરવા લાગ્યા. તથા શ્રીરામના સદ્ગુણોનાં વખાણ કરી, કૈકેયીને ધિક્કારવા લાગ્યા. એટલામાં રામચંદ્રજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. તેમણે પિતાના કલ્પાંતની વાત પૂછતાં સર્વ હકીકત જાણી લીધી. તેમને રાજ્ય મળવાની છેલ્લી ધડીએ અકસ્માત ચૌદ વર્ષ વનવાસ જવાનું જાણ્યા છતાં જરા પણ શોક કે ગભરાટ થયો નહિ. પિતાને ધીરજ આપીને કૈકેયીને કહેવા લાગ્યા કે;—હું તમારા કહેવાથી પણ ભરતને સંપૂર્ણ અક્ષી દઉં, તો પિતાના કહેવાથી આપુ તેમાં શી નવાઈ ? હું પિતાની આજ્ઞા શા માટે ન માનું ? હું કોઈ પણ પ્રકારની લાલચમાં લપટાઈ અયોધ્યામાં રોકાવાનો નથી. પિતાનું વચન પાળવું એજ મોટામાં મોટો ધર્મ છે. પિતાજીને રાજ રાખવા હું મારા પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરૂં. તમારા કહેવાથી પણ હું વનવાસ જાઉં. તમારી પણ આજ્ઞા પર માથેડી છે. હું મારી માતાની રમ ભેડ, અને સીતાને સમજાવું, એટલી સુદન આગું છું. ઇત્યાદિ કહીને શ્રીરામ પિતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી નીકળ્યા. તેમની સુખ મુદ્રા રાજ્ય બંગથી જરા પણ ભ્રષ્ટ થઈ નહોતી. રાજ્ય મળવાનું હતું. તે સમયે જેવી મુખની શોભા હતી, તેવીજ આ વખતે પણ હતી. તેઓ જરા પણ દુઃખ ન લગાડતાં, મધુર વચનોથી સર્વ લોકોને માન આપતા, માતા કૌશલ્યા પાસે આવ્યા. અને બધી વાત કહી વનમાં જવાની આજ્ઞા માગી. કૌશલ્યા શ્રીરામની વાત સાંભળીને ધણું રૂદન કરવા લાગ્યાં. તેમને શ્રીરામે ધીરજ આપીને કહ્યું;—

“જે ‘માર્ગસંધર્મથી વિરહ રીતે કામ કરે છે. તે વિદ્વાનોના ધિક્કારને પાત્ર થાય છે. પિતા કોઈથી કે પ્રીતિથી જે આજ્ઞા કરે, તે પુત્રે પાળવીજ નેહાએ. હું રાજ્યને વાસ્તે યશનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. અધ્યાયુજમાં યશનો ત્યાગ કરી, તુચ્છ રાજ્યની લાલચ હું રાખતો નથી. તમે શોકને છોડી દઈ, મનમાં ધીરજ રાખો. હું જરા તથા મૃગચર્મ ધારણ કરી વનમાં જઈશ. આમાં કૈકેયીના કશો દોષ નથી. દેવે ધાયું હોય છે, તેજ ધાય છે. દેવના કર્તવ્ય સિવાય બીજું કશું કારગ્ય નથી. સુખ, દુઃખ, બય, ક્રોધ, લાભ, કે દાનિ જે કંઈ ધાય છે. તે સંપૂર્ણ દેવથીજ ધાય છે. બ્રહ્માદિક પણ દેવની ગતિ આગળ નિર્બળ છે. પણા યતોથી કરતા માંડેવું કામ અટકી પડે, અને જેમાં ઓયિવું કંઈ બીજું ઉત્પન્ન ધાય, એ દેવનુંજ કર્તવ્ય સમજવું. જે કળગો મારા અભિષેકને વાસ્તે તીર્થોના જગ્યાથી ભરવામાં આવ્યા છે, તેજ કળગોથી હું તપસ્વીપણાની દીક્ષા લેઈશ.”

ઈત્યાદિ વચનોથી શ્રીરામ માતાને સંતવન કરી, ત્યાંથી સીતાની પાસે ગયા, અને કહ્યું;—

“પિયે ! હું વનમાં જાઉં. ભરતબાઈ રાજ્ય કરશે. તમારે માતા કૌશલ્યાની પ્રતિ પૂર્વે મેંવા કરી. મારા બાઈ ભરત અને યત્રાને તમારા પોતાના બાઈએ છે, એમ

બાણું.” સીતાએ કહ્યું:—“પ્રાણનાથ ! આપ આ શું કહેો છો ? મા, બાપ, બાઈ, પુત્ર, અને બીજા સંબંધીઓ પોતા પોતાના બાળને ભોગવે છે, પણ શ્રી તો પતિના બાળનેજ ભોગવે છે. શ્રી તો પતિના સુખ દુઃખની બાગિયેચું છે. માટે તમારી સાથે મને પણ વનવાસનો દુઃખ થયો સમજવો. તમે આજ વનવાસમાં જવાના છો. માટે તમારી અગાઉ જઈ માર્ગમાંથી કાંટા ખસેડી નાખવા જોઈએ, પતિ ગમે ત્યાં હોય, તો પણ શ્રીએ તેના ચરણના ઝોળામાં રહેવું જોઈએ. માળાપ, પુત્ર, પોતાનું ચરીર, કે સંબંધીઓ કાંઈ પણ આગ્રેહ કે પરચોડમાં શ્રીના ચરણ રૂપ નથી. શ્રીનું ચરણ તો એક પતિજ છે. હું ત્રેલોક્યના ઐશ્વર્યને પણ નહિ ગણકારતાં, કેવળ તમારું જિનન કરી તમારી સેવા કરીશ. મને છેડીને આપ જશો તો હું મારો યાજ્ઞ ત્યાગ કરીશ. એક તમારા વિશેષ વિના મારાથી બધું સદન થશે. માટે જો રાખા મને સાથે રાખો. ” એમ કહી રહન કરતાં સીતા શ્રીરામને પગે પડ્યાં શ્રીરામે સીતાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈને તેને સાથે લેઈ જવાની દા કહી. તે પછી લક્ષ્મણ મળ્યા. તેમનો પણ શ્રીરામની સાથે જવાનો અનિશ્ચય જોઈને તેમને પણ સાથે આવવાની દા પાડી.

સાગ કર્યો. એ વખતે ભરત તથા શત્રુઘ્ન તેમના મોસાળમાં હતા. સાંધી તેમને તાળડ-
તોળ તેડાવ્યા. ભરતે અયોધ્યામાં આવીને શ્રી રામ વગેરેનાં વનવાસના તથા પિતા દશ-
રથના મરણના સમાચાર જાણ્યા. તેથી તેને બારે શોક સંતાપ થયો. તેણે પોતાની માતા
કૈકેયીના હૃદય કર્મને ધિક્કારી શ્રીરામનાં બહુ વખાણ કર્યો, અને ભક્તિભાવ બતાવ્યો.
પછી મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિએ આવીને ભરતની પાસે રાજ્યની ઉત્તર ક્રિયા કરાવી શોક
ઉતાર્યો. તથા ભરતને ગાદીએ બેસવાનું કહ્યું. પરંતુ ભરત ગાદી ઉપર નહિ બેસતાં શ્રી
રામને વનમાંથી પાછા તેડી લાવી તેમને ગાદી ઉપર બેસાડવાના હેતુથી વસિષ્ઠ ઋષિ,
માતા કૈશલ્યા, અને સુમિત્રા, વગેરેને લેઇને શ્રીરામ પાસે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર ગયા.
રામ વૈભવથી રહિત થઈ, તપસ્વી વેષે બેઠેલા હતા. તે જોઇને સૌ રૂદન કરવા લાગ્યાં.
ભરત દીનતાથી શ્રીરામના ચરણમાં પડ્યા. રામ તેમને ઉઠાડી બેઠ્યા. પિતાના કુશળ
સમાચાર પૂછતાં ભરતે તેમના સ્વર્ગવાસની જાણ કરી. એથી રામ ઘણા શોકાતુર થયા.
ચોડીવારે સૌ શાંત થઇ બેઠા. એટલે ભરતે શ્રીરામને અયોધ્યામાં પધારી રાજ કરવાની
વિનંતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં શ્રીરામ બોલ્યા કે;—“પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી કંઈ પણ પ્ર-
વૃત્તિ કરવા સ્વતંત્ર નથી. દૈવ જેમ કરે છે. તેમજ થાય છે. મારા વનવાસમાં પિતાનો
કે તમારી માતાનો કશો દોષ નથી. માટે તમે શોક છોડી દઇને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે
અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય કરો. હું પણ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ.” આ સાંભળી
ભરતે શ્રીરામના ચરણમાં શીશ મૂકીને ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરી. તેમજ જાપાલી અને
વસિષ્ઠ ગુરુએ પણ સમજાવ્યા. પરંતુ તેમણે પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો દ્રઢ નિશ્ચય જણા-
વ્યો. છેવટ એટલું કમુલ કર્યું કે, ચૌદ વર્ષ જ્યારે પૂરાં થશે, ત્યારે હું આવી રાજ્ય કરી-
શ. પછી ભરત નિરાશ થઇને સર્વ કુટુંબ અને પ્રજા સાથે અયોધ્યામાં પાછા ગયા. ત્યાં
શ્રીરામની પાવડીઓનો અભિષેક કર્યો. અને નગરમાં તેની આજ્ઞા ફેરવી. શત્રુઘ્ન તથા
પ્રધાનોને રાજ્ય સારી રીતે ચલાવવાની ભલામણ કરી. ભરતે જટા તથા વદકંઠ વસ્ત્ર
ધારણ કર્યાં, અને યોગી વેષે શ્રીરામને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થવાની વાટ જોતા નગર બહાર
નંદીકાંઠામાં રહ્યા.

અયોધ્યાથી ચિત્રકૂટપર શ્રીરામની પાસે ઘણાં મનુષ્યો વારંવાર આવવા જવા લા-
ગ્યાં. તેથી ઋષિઓને ઉપદ્રવ થાય, એવા હેતુથી શ્રીરામ ચિત્રકૂટ છોડીને દક્ષિણ દિશા
તરફ મહાત્મા અન્નિ ઋષિને આશ્રમે ગયા. ત્યાં ઋષિએ તથા તેમનાં પત્ની સતી અ-
નસુયાજીએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. અહિંથી તેઓ દંડકારણ્યમાં^૧ ગયા.
ત્યાં વિરાધ નામે રાક્ષસ સીતાને ઉપાડી નાકો. તેને રામે માર્યો. ત્યાંથી શરણગ ઋષિને
આશ્રમે યઇને તેઓ સુતીક્ષણ ઋષિને આશ્રમે ગયા. અહિં કેટલાક ઋષિઓએ શ્રીરામની
પાસે આવીને સ્તુતિ કરી કે, અમને રાક્ષસો બહુ ઉપદ્રવ કરે છે, માટે અમારું દુઃખ ટા-
ળો. આથી શ્રીરામે તે રાક્ષસોને મારી ઋષિઓને સુખી કર્યા. આ આશ્રમમાં સીતાએ
રામને રાજ્ય ધારણ કરવાનાં ધર્મ, અધર્મ વિશે પ્રશ્ન કર્યો. તેના ઉત્તરમાં શ્રીરામે કહ્યું

૧ દંડકારણ્ય યમુના નદીના દક્ષિણ કિનારાથી ગોદાવરી નદી સુધી ફેલાયેલું ઢાંચું. દંડક ના-
મના એક રાજના નામ ઉપરથી તેનું નામ દંડકારણ્ય પડેલું છે.

કે;—“આજણના રક્ષણે ક્ષત્રિઓએ રાજ ધારણ કરવાં, એ અધર્મ નથી. અને રાજ ન ધરીએ તો આજણો પોતાનું સંરક્ષણ કરવામાં અસમર્થ છે, એમ સમજવું નહિ. તેઓ સાપથી રાક્ષસોને બાળી ભસ્મ કરવાને સમર્થ છે. પરંતુ સંપાદન કરેલું સુકૃત્યનું ફળ તેઓ આવી રીતે વ્યર્થ વ્યય કરતા નથી. માટે તેઓનું મારે સંરક્ષણ કરવું જોઈએ.”

શ્રીરામ સાંધી વિધ્યાયજ્ઞ પવિત્રમાં મહાત્મા અગ્રસ્ત્ય મુનિને આશ્રમે ગયા. ઋગ્વિદ્યે તેમને કેટલાંક રાજગ્ન્યો આપી સત્કાર કર્યો. રામે ઋષિ પાસે સૈવી દીક્ષા લીધી. સાંધી તેઓ ગોદાવરી નદીના કિનારે પંચવટી વનમાં ગયા. સાં પહોંચાળા બાંધી સુખથી કાળ ગાળવા લાગ્યા.

એક દિવસે લંકાના રાજા રાવણની જ્ઞેન સૂર્યજાતિએ સુંદર રૂપ ધારણ કરીને રામની પાસે આવી પોતાની સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું. રામે તેમ કરવાની સાચ ના પાડી. તેથી તે ક્રોધ કરીને સીતાને મારવા દોડી. તેથી રામની આગાધી લક્ષ્મણે તેના નાક કાઢ કાપી લીધા. સૂર્યજાતિ નાસીને લંકામાં ગઈ. અને પોતાનું વેર લેવા રાવણને બહુ ઉરફેલ તથા સીતાની સુંદરતાનાં બહુ વખાણ કર્યો. રાવણે ક્રોધે ભરાઈ સીતાનું હરણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી પોતે સંન્યાસી થયો, અને મારીચ નામનો રાક્ષસ સુવર્ણ મૃગ ધૂધ. સીતાની દ્રષ્ટિએ પડ્યો. તે મેળવવા સીતાએ રામને આગ્રહ કર્યો. રામ મૃગની પાછળ ગયા, અને તેને માર્યો. મરતાં મારીચ રાક્ષસે કપરથી રામના જવા સાદે “ધાય લક્ષ્મણ” એવો પોકાર કર્યો. તે સાંભળી સીતાએ લક્ષ્મણને આગ્રહથી રામની પાછળ મોકલ્યા. એ રીતે અને બાઇઓની ગેરહાજરીનો લાભ લેઈ વેપ ધારી સંન્યાસી (રાવણ) લીલાને બદાને આવી મીતાને લેઈ લંકામાં નાસી ગયો.

શ્રીરામ તથા લક્ષ્મણ મૃગ મારીને પાછા આશ્રમપર આવ્યા, તો સીતાને દીકાં નહિ. તેપરથી તેમણે ધાર્યું કે સીતાને ક્રોધ રાક્ષસ ઉપાડી ગયો હશે. પછી તેઓ સીતાની શોધ માટે આમ તેમ ફરવા લાગ્યા. ફરતા ફરતા બે બટાણુ મરણી અણીપર પડ્યો હતો. સાં આવ્યા. એ બટાણુએ રાવણ પામેથી સીતાને મૃગાવવા બુદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં તે ધણું જખમી થયો હતો. રાવણ સીતાને હરી ગયો, એ ખબર તેણે રામને આપી દેહ ત્યાગ કર્યો હતો. સાંધી રામ, લક્ષ્મણ દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યા. રસ્તામાં કબંધ નામનો રાક્ષસનો તથા શાખરી નામની એક ભક્ત સ્ત્રીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. સાંધી તેઓ ઋષિમૂખ પવિત્ર પર આવ્યા. સાં કિર્કીધાનો^૧ રાજા સુગ્રીવ અને તેનો પ્રધાન હનુમાન મળ્યા. સીતાએ પોતાનાં વસ્ત્રો તથા અવકાશ નિવાની દાખલ નીચે નાખ્યાં હતાં, તે તેમણે શ્રીરામની આગળ રજુ કર્યા; તથા સીતાનો શોધ કરી લાવવાનું પણ માથે લીધું. આ ઉપકારના બદલામાં સુગ્રીવનું રાજ તેનો બાઇ વાલી પચાવી પડ્યો હતો, તેને શ્રીરામે માન રીતે રાજ પાણુ તેને સ્વાધીન કર્યું હતું. રામનું અદ્ભૂત પરાક્રમ જોઈને સુગ્રીવ તથા તેના

૧ પંચવટી મુંજઈથી ૩૮ કોસ જામખુણામાં ગોદાવરી નદીના કિનારા ઉપર છે. હાલ નાસક અથવા નાસિક છે. એ કોણે રાવણની જ્ઞેન સૂર્યજાતિ નાક કાપી નાખ્યું હતું, તેથી તેનું નામ નાસિક પડેલું છે.

૨ કિર્કીધાને મદ્ભૂરના રાજાની ઉત્તર ગરુડો પ્રેરેલ.

પ્રધાનો હનુમાન, નળ, નીળ, અને જાનકીના વગેરે સૌ તેમના ભક્ત યદન રહ્યા.

પછી રામે ઋષિમુખ પર્વતપર યુગમ રાખીને હનુમાન, અંગદ, નીલ, નળ, અને જાનકીના વગેરે યોદ્ધાઓને સીતાની શોધ માટે મોકલ્યા. તેઓ સમુદ્ર કિનારે ગયા. ત્યાં જાનકીના બાધ સંપાતિક ગિરીની ગુફામાં રહેતો હતો, તે મળ્યો. તેણે સીતા લંકાના અશોક વનમાં બેઠી રૂદ્ધ કરે છે, એવી ખબર કહી. તેથી હનુમાન સમુદ્ર ઓળંગી લંકામાં ગયા, અને સીતાને મળી સર્વ ખાતમી લેધને પાછા અંગદ વગેરે સોળતીઓને સમુદ્ર કિનારે આવી મળ્યા. ત્યાંથી સૌ આનંદ પામતા શ્રીરામની પાસે આવ્યા. હનુમાને લંકાની હકીકત અને સીતાનો સંદેશ કહ્યો. પછી રામની આજ્ઞાથી સુગ્રીવે ઘણું સૈન્ય એકઠું કર્યું. તે લેધને રામ સમુદ્ર કિનારે ગયા. પછી સમુદ્રપર પાળ બાંધીને સૈન્ય સહિત લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. રામને લંકામાં આવ્યા જાણીને રાવણના બાધ વિભીષણે તથા તેની સ્ત્રી સતી મંદોદરીએ રામને સીતા પાછી આપી શરણે જવા રાવણને ઘણી પ્રકારે સમજાવ્યો. પણ તેણે ન માન્યું. વળી રામે અંગદને રાવણ સાથે પ્રથમ વિદિ કરવા સાર મોકલ્યો, તે પણ તેણે માન્યું નહિ. સારે છેવટે રામના સૈન્યે લંકા નગરી ઉપર ધસારો કર્યો. રાવણનું સૈન્ય પણ સામે જોશથી લડવા લાગ્યું. બંને પક્ષ વચ્ચે મહા દારણ્ય યુદ્ધ થયું. તેમાં ઘણા યોદ્ધાઓ માર્યા ગયા. અને છેવટે રાવણ અને તેનો પરાક્રમી પુત્ર ઈન્દ્રજિત (મેધનાદ) વગેરે સર્વ હુકુંબરો નાશ થયો. રાવણની સ્ત્રી મંદોદરી પોતાના પતિ વગેરે સંબંધીઓના મરણથી વિલાપ કરતી હતી, તેને શ્રીરામે આમહાનને ઉપદેશ કરી શાંત પાડી. વિભીષણે રામની સંમતી લઈ પોતાના સંબંધીઓનું શાસ્ત્ર રીતિએ પારદૈશિક કાર્ય કર્યું. સીતાજી અશોક વનમાંથી આવીને પોતાના આદરના ધન શ્રીરામને આવી મળ્યાં. તેઓ સાક્ષાત્ શક્તિ સ્વરૂપ હતાં. રામ પણ જાણતા હતા કે સીતા ખરે ખાત શુદ્ધ સતી છે. તે છતાં રામે લોકોપવાદથી ડરીને તેમને ગ્રહણ કરવાની ના પાડી. એથી સીતાએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો. તેમાં તેમને જરા પણ આંચ આવી નહિ. એવી રીતે રામે લોકો સમક્ષ સીતાની પરીક્ષા કરી. પછી સીતાને ગ્રેમ સહિત બેઠી શ્રીરામ આનંદ પામ્યા. રાવણને બાધ વિભીષણ નીતિમાન હતો. તેણે રાવણના દુષ્ટ કર્મોથી કંટાળીને શ્રીરામનો પક્ષ પકડ્યો હતો. તેથી રામે લંકાની ગાદી વિભીષણને આપી. અને ત્યાંની પ્રજા સુખી થાય, તેની વ્યવસ્થા કરી. પછી રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, હનુમાન, અને સુગ્રીવ વગેરે ધ્રુવપક્ષ વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા તરફ આવવા નીકળ્યાં. માર્ગમાં વિમાનને નીચે ઉતારી કેટલાક ઋષિ-મુનિઓની બેઠ લેતા લેતા ચાલ્યું વર્ષ પૂરું થવાને દિવસે ભરદ્વાજ ઋષિને આશ્રમે આવ્યા. તેમણે રામનો બહુ સત્કાર કર્યો. પછી ત્યાંથી નીકળી અયોધ્યામાં આવ્યા. તેથી આખી નગરીમાં આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો.

શ્રી રામે અયોધ્યામાં આવીને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. પછી પોતાની પ્યારી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા. યોગ વખતમાં સીતાને સીમંત આચર્યું, તે શાસ્ત્ર વિધિએ કર્યું. એક દિવસે એક ધોળીએ પોતાની સ્ત્રીપર પતિવ્રત બંધ કર્યોતો આરોપ મૂકી, તેને ખીયર કંદાડી મૂકી હતી. તેને તેનો પિતા પાછી મૂકવા આવ્યો. સારે તે ધોળીએ કહ્યું કે, — "હું કાંઈ રામના જેવો નથી કે, સીતા રાવણને ત્યાં રવા છતાં તેને પાછી

રાખી છે." એમ કહી તેને કહાડી મૂકી. આ વાત શ્રીરામના જાણવામાં આવ્યાથી તેમને બહુ માડું લાગ્યું. પોતે જાણતા હતા કે સીતા પતિવ્રતા છે. પણ લોક મર્યાદા તૂટે નહિ, એવા વિચારથી લક્ષ્મણને બોલાવી તેની સાથે સીતાને વનમાં મોકલી દીધી. વનમાં સીતાએ બહુ રહન કરવા માંડ્યું. તે સાંભળીને વાલ્મીકિ ઋષિ તેને પોતાને આશ્રમે લેડી ગયા. ઋષિ પક્ષીએ સીતાનો બહુ સહાર કર્યો. પછી ત્યાં સીતાને કેટલીક મુદતે મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી બે પુત્રો થયા. તેમનું નામ લવ તથા કુશ પાડ્યું. તેમને મહાત્મા વાલ્મીકિ ઋષિએ ઉછેરી મોટા કર્યા, તથા સર્વ વિદ્યામાં કુશળ કર્યા.

શ્રીરામે સીતાનો લાભ કર્યો, પણ એથી તેઓ ઘણા ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. તેમનું ચિત્ત અશાંત રહેતું હતું. એ વગેરે કારણથી ઋષિઓની ભલામણ પ્રમાણે તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એ યજ્ઞનો છુટા થકોથી ધોડા દેશમાં ફરતો, અને દિગ્વિજય કરતો છેવટે વાલ્મીકિ ઋષિને આશ્રમે આવ્યો. તેને શ્રીરામના પ્રતાપી પુત્રો લવ તથા કુશે બાંધ્યો. તેથી એ ધોડાના રક્ષણાર્થે ગયેલા શત્રુઓ તથા હનુમાન વગેરે યોદ્ધાઓએ તેમની સાથે મોડું યુદ્ધ કર્યું. તેમાં એ સર્વને લવ, કુશે હરાવ્યા. એ સમાચાર રામના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ અસપ્ત સૈન્ય લેખને આવ્યા. પિતા પુત્રો વચ્ચે યુદ્ધની તૈયારી થઈ. તેઓ એક બીજાને ઓળખતા નહોતા, પરંતુ લવ, કુશને જોતાં જ દૈવ ક્રમથી રામના હૃદયમાં વાતસલ્ય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. એપરથી રામે તેમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. એટલામાં ત્યાં વાલ્મીકિ ઋષિ આવ્યા. તેમણે રામની સાથે સીતા અને લવ, કુશનો મેળાવ કરાવ્યો. શ્રીરામ પોતાને આવવા સુપુત્રો છે, એ જોઈ તથા સીતાને મળી ઘણો આનંદ મામ્યા. પછી તેઓ સીતા તથા પુત્રોને મોટી ધામધુમથી અયોધ્યામાં લેડી ગયા, અને યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યો. રામે દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ અને પૌંડરીકાદિક અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા.

શ્રીરામની સત્તા આખા જનરતનડપર પૂર્ણ હતી. તેમજ તેની બહારના દેશો લોકો, અને આજુબાજુના મુલકો વગેરે ઘણા દેશપર હતી. બ્યારે રામનો રાજ્યાભિષેક થયો, ત્યારે ત્રણસો મંડલિક રાજાઓ આવ્યા હતા. એ વખતે તેમની પૂર્ણ સત્તા ત્યારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. તેમણે રાજ્ય ઘણી ઉત્તમ રીતે ચલાવ્યું હતું. પ્રત્યેક દિવસે લક્ષ્મણ સભા મધે આવી જાહેર કરતા કે, આજ રાજદ્વારમાં કોઈ વાદી પ્રતિવાદી નથી. તેમના રાજ્યમાં નવ પ્રજાનો હતા. તેમનાં નામ—વસિષ્ઠ, ગૌતમ, નારદ, માર્કંડેય, કાશ્યપ, જમ્બવતિ, વામદેવ અને મૌદગલ્ય વગેરે. એ નવે પ્રજાનો ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા હતા. રામના રાજ્યમાં ન્યાય તથા નીતિ ઉત્તમ પ્રકારનાં હતાં. તેમની સર્વે પ્રજા પણ નીતિમાન હતી. લોકો દીર્ઘાયુષી હતા. પ્રજામાં સઘળે સંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો. સર્વજને આનંદ મેળવી હતું. સર્વ પ્રજા રામને પિતા સમાન માનતી હતી. નેતાયુગ છતાં પણ સત્યયુગના જેવો સમય પ્રવર્તતો હતો.

શ્રી રામચંદ્રે કુશને માટે કુશાવતી, અને લવને માટે રાસાવતી નગરની સ્થાપના કરી હતી. જનરતના એ પુત્રો તક્ષ અને પુષ્કરને સિંહું રાજ્યાની ઉપર અભિષેક કર્યા હતા. લક્ષ્મણના બે કુવરો અંગક તથા ચંદ્રકેતુ કાર્યપથના આધિપત્યમાં અધિષ્ટિત થયા હતા. એ રીતે શ્રીરામે રાજ્યાની વ્યવસ્થા કરી હતી, ત્યાર પછી એ મહાત્મા પુરુષ

દડકારણ્યના કાંઠાઓથી વિધાયેલું પોતાનું ચરણાવિંદ ભક્ત જનોના હૃદયમાં રાખી સ્વ-ધામ પધાર્યા હતા.

શ્રીરામની નીતિ સર્વોત્તમ હતી. તેઓ પોતાનો પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ બરોબર સમજતા હતા, અને તે પ્રમાણે વર્તના હતા. તેમણે પ્રજાનો બવહાર સરળ, સ્વચ્છ, અને સુખડ કર્યો હતો. તેથીજ “ રાજ તો રામનું ” “ રામરાજ ” પ્રજાને સુખકર પ્રસિદ્ધ થઇ ગયું છે. રાજકાજમાં રામ જેવા નિપુણ હતા, તેવાજ શુદ્ધકામાં તથા બાણ મારવામાં પણ કુ-શળ હતા. તેથીજ બાણનો રામનુંજ રામબાણ અઘાપિ સુધી કહેવાય છે. રામનું ચરિત્ર પવિત્ર અને નિર્મળ હતું. મહાત્મા વાલ્મિકિ ઋષિએ તે ધણુંજ સુંદર રૂપે ચિત્ર્યું છે. હો-દુઓ પવિત્ર દિવસોમાં રામ કથાનું શ્રવણ આદર પૂર્વક કરે છે. અને તેમ કરવામાં બહુ પુન્ય સમજે છે. રામચંદ્રનો સમભાવ, નિઃસ્વાર્થપણું, અને પરહિત વ્રતનું જે દ્રષ્ટાંત છે, એ અતિ વિરલ છે. તેમનું વીરત્વ, ઔદાર્ય, કર્તવ્યનુસાગ, અને ધર્મ પ્રવરતા સર્વને આદરણીય, અને અનુકરણીય છે. તેમનો સત્સાહસ, પિતૃમાતૃ ભક્તિ, પવિત્ર પ્રેમ, અને પ્રગાઠ ભાતૃસ્નેહ, એ અતિ પ્રશંસાના વિષય છે. બ્યારે તેઓ જંગલમાં દેશનિકાલ થયા, ત્યારે તેમના મનમાં અસતોષ અથવા ક્રોધનો જરા પણ ઉદય થયો નહોતો. શ્રીરામના અદૈશિક ચરિત્ર ઉપર વિચાર કર્યાથી આશ્ચર્ય પમાય છે. માતામાં તેમનું ચરિત્ર વિશેષ રૂપથી દેખાડવામાં આવ્યું છે. સીતાનું ચરિત્ર ધણુંજ મનોહર છે, તેઓ પતિવ્રતા અને પતિપ્રાણ છે. તેઓ સર્વદા સહનશીલતાના ગુણ વાળી પૃથ્વીની અને શ્રીની પણ શ્રી હતી. તેમનો વિશુદ્ધ પ્રેમ, અચળ પતિ ભક્તિ, અટલ ધૈર્ય, અને મોટી સહનશીલતા એ કોના ચિત્તને આકર્ષણ નહિ કરે ? ભરત તથા લક્ષ્મણનો ભાતૃસ્નેહ હતો, અને દશરથ તથા કૌશલ્યાના પુત્ર વાત્સલ્યનો ઉજ્જવળ આદર્શ છે. રામાયણની નીતિ અતિ ઉન્નત અને પરિશુદ્ધ છે. એટલું તો નિઃસંદેહ રૂપથી કહી શકાશે કે, જ્યાં સુધી પૃથ્વીમાં પર્વત અને ખેડીઓ રહેશે, ત્યાં સુધી રામચરિત્ર લોકોમાં પ્રચલિત તથા આદરને પામશે. હિંદુઓ રામચરિત્રના ઉપર શ્રદ્ધા પ્રદર્શન કરવામાં કદી પણ વિરક્ત રહેશે નહિ.

શ્રીરામની પ્રત્યે હિંદુમંડળની શ્રદ્ધા રામનવમીના મહોત્સવથી સ્થિત થાય છે. ચૈત્રમાસની જે નોમે રામચંદ્ર જન્મ લીધો હતો, તેજ રામનવમીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ હિંદુસમાજના એક મહોત્સવનો દિવસ છે. જ્યાંસુધી હિંદુસમાજનું ચિન્હ માત્ર રહેશે, ત્યાં સુધી રામનવમીમાં હિંદુઓનો મહોત્સવ થશે. અને ત્યાં સુધી શ્રીરામચંદ્રનું નામ હિંદુઓના હૃદયમાં શ્રદ્ધા તથા ભક્તિની માથે જાગેયું રહેશે. આચારિક પુત્ર રૂપે, આચારિક શિષ્ય રૂપે, પ્રેમી તથા ક્રોડીયા પતિ રૂપે, શત્રુના કાળ રૂપે, તેમ પ્રજાને સુખકર રાજા રૂપે, અને વિદ્યા તથા ધર્મજ્ઞાનમાં પંડીત રૂપે, સર્વવંશમાં રઘુકુળમાં રામના સરખી કીર્તિ બીજાએ જોળવી નથી.

ભારતવર્ષમાં ઘણા દેવોંશી મહાત્મા પુરો માં થઇ ગયા છે. તેમ કેટલાક વિષ્ણુના અવતારી પુરો પણ થયા છે, પરંતુ નેઓમાં શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ નાં પરિત નામો હિંદુઓના હૃદયમાં જેવાં અંકિત થયાં છે, તેવાં બીજા કોઇનાં પણ થયાં નથી. જેમના ચરણ રૂપે આપણી ઘણાઓનો ઉદાર થયો છે, જેમનાં નામ સમગ્ર મહામાયક મનુષ્ય

છે, જેમના નામનો મંત્રપ્રયોગ રોજ નિવારણ અર્થે તથા કાર્ય સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. એવા સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતારી પુરુષ શ્રીરામ, અને શ્રીકૃષ્ણ તમેને, ધન્ય છે હજારવાર ધન્ય છે ! અમે તમારા પવિત્ર ચરણમાં મસ્તક નમાવી નમન કરીએ છીએ.

હિંદનાં દેવજામાં શ્રીરામ, સીતા, અને લક્ષ્મણની પ્રતિમાઓ દરેક ઠેકાણે સાચેજ સ્થાપન કરેલી છે. હિંદુઓ તેમની ભક્તિ વા, પૂજન ઘણાજ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી કરે છે. હિંદુ સમાજમાં રામ નામનો મહિમા એટલો બધો જામેલો છે કે, હિંદુઓ એસતાં અને ઉડતાં, ખાતાં અને પીતાં, સુતાં, ચાલતાં, અથવા દરેક કામ કરતાં પણ, પગે શ્રીરામનું નામ મૂકે જાય છે. સુખમાં કે દુઃખમાં પણ શ્રીરામનેજ સંભારે-છે. તેઓ એક બીજાને મળે છે, અથવા કાગળ પત્રો લખે છે, ત્યારે પણ “રામ રામ” નો ઉચ્ચાર કરે છે. એક માણસ બીજા માણસને અમૂક કામ નહિ કરવાનું કહેતા જતાં તે માનતો નથી, ત્યારે તેને રામની દુષાધ દેવામાં આવે છે- કોઈ ઠેકાણે દયા બતાવવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે “અરે ! રામ, રામ, રામ ! !” એવા ઉદ્ગારો કરવામાં આવે છે. વળી “સીતા રામ” એવો પવિત્ર ઉચ્ચાર કરીને ઘણાક ભિક્ષુકોને ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતાં, આપણે જોઈએ, છીએ. હિંદમાં ભક્તિને બહાને રામ નામ સિવાય બીજી વાતજ નથી. આજકાલ કાંઈ નહિ તો કરોડો હિંદુ જનોના હૃદયમાં શ્રીરામ નામનું પ્રતિદીન ઉચ્ચારણ થાય છે. રામજયંતી ને દિવસે એટલાંજ મનુષ્યોના હૃદયમાં રામનામ નાચી ઉઠે છે ! જે શ્રી રામના એક અરા ભાવિક ભક્તને આપણે તપાસીશું તો તેના સરીર ઉપરના ફાટે ફાટે રામનામ બાપી રહેલું જોવામાં આવશે ! આહા ! શ્રીરામના નામનો કેટલો બધો મહીમા ! ધન્ય શ્રીરામને !

શ્રીરામનો બરોબર સમય નિશ્ચય કરવાના કાર્યો મળી આવના નથી. પરંતુ વિષ્ણુ-પુરાણ માં લખ્યું છે કે, રામચંદ્ર સૂર્યવંશના ૫૬ મા રાજા હતા. અને વૃહદ્વલ ૮૬ મો રાજા હતો. આ વૃહદ્વલ રાજા કુરુક્ષેત્રની મહાભારત લડાઈમાં હાજર હતો, અને અભિમન્યુના હાથથી માર્યો ગયો હતો. એટલા માટે કુરુક્ષેત્રની લડાઈ રામચંદ્રના ત્રીસ પુત્ર રાજાજ પણ મધ હતી- આ ઉપરથી રામચંદ્રના પત્ની લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ એ લડાઈ થયેલી ધારી શકાય છે. હવે કુરુક્ષેત્રની લડાઈ કલિયુગના ૭૪૨ અબ્દ ગયા પછી એટલે આજમાં આજી ઈસવી સનની પહેલાં ૨૩૬૦ માં થઈ હતી. આ રીતે જોતાં શ્રીરામનો સમય શુભારે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૬૦ નો સંભવે છે. એટલે તેમને થઈ ગયાને આજથી ૫૭૫૫ વર્ષ થયાં છે. યુરોપીયન ધર્મશાસ્ત્રના લખ્યા પ્રમાણે તે વેળાએ સર્વ પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ એ સમયે તો અયોધ્યા નગરીમા ૫૬ રાજાઓ એ રાજત્વ કર્યું હતું. પશ્ચિમાત્ પડિને રામચંદ્ર પછી કુરુક્ષેત્રની લડાઈ સુધી જે ૩૦ રાજાઓ થઈ ગયા, તે દરેકનાં ૩૩ વર્ષની રાસ પ્રમાણે શુભારે એક હજાર વર્ષ ગણે છે. પણ તેમની એ ગણતરી બરોબર નથી. કારણ કે ત્રેતાયુગના માણસો કળાયુગના માણસો કરતાં વધારે વર્ષ જીવતા હતા. તેથી તેમની રામ આજમાં આજી ૫૦ વર્ષની ગણતરી જોઈએ. અને તેમ ગણતાં રામચંદ્ર પછી ૧૫૦૦ વર્ષ કુરુક્ષેત્રની લડાઈ થયાનું સંભવે છે. વળી યુરોપી પડિને કુરુક્ષેત્રની લડાઈ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ઉપર થયાનું કહે છે, તે પણ બરોબર

નથી. હિંદુશાસ્ત્રો ઉપરથી મહાભારતની લગ્નધર્મો કાળ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૬૦ નો જણાયછે, અને એજ ખરો કાળ હશે.

રાવણ.

આ જગત પ્રસિદ્ધ લંકાના રાજા રાવણના નામથી કોઈ અજ્ઞાનું નથી. તે ધણો ઐશ્વર્યવાન અને પ્રગળ પરાક્રમી વ્રાહ્મણ રાજા હતો. તેના પિતાનું નામ વિશ્રવાન્કપિ^૧, અને માતાનું નામ કૈકસી હતું તેને વિભીષણ, અને કુંભકર્ણ નામે બે ન્હાતા બાઈ અને મંદોદરી નામે પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. એ સિવાય રાવણને કુબેર નામે ઐરમાન બાઈ હતો, તે પ્રથમ લંકાનું રાજ્ય કરતો હતો.

લંકા અથવા સિંહલદ્વિપ જેને હાલ આપણે સીયોનના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે પૂર્વે ઐશ્વર્ય સપ્ત સુવર્ણ ભૂમિ ગણાતી હતી. ત્યાં પ્રથમ માલી, સુમાલી, અને માલ્યવાન નામે ત્રણ રાક્ષસો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ દેવને દુષ્ટ દેતા તેથી વિબ્ધએ યુદ્ધ કરી પહેલા બે બાઈઓને મારી નાખ્યા, અને ત્રીજો માલ્યવાન નાસીને પાતાળ (અમેરિકા) માં જતો રહ્યો. થોડો વખત લંકા રાજા વગરની રહી હતી. પછી ત્યાં વિશ્રવાન્કપિનો પુત્ર કુબેર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. કેટલેક દિવસે માલ્યવાને આવી કુબેરને રાજ્ય કરતાં જોયો. તે તેનાથી ખમી શકાય નહિ. તેથી તેણે કુબેરના પિતા વિશ્રવાન્કપિને પોતાની કન્યા કૈકસીને પરણાવી. તે એવા હેતુથી કે તેને જે પુત્ર થાય, તે કુબેર પામેથી રાજ્ય લેઈ લે. વિશ્રવાન્કપિને એ સ્ત્રીથી રાવણ, વિભીષણ, અને કુંભકર્ણ એ ત્રણ પુત્રો થયા હતા.

રાવણે પોતાના પિતાની પાસેથી વેદ, વેદાંગાદિ, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ઉપનિષદો વગેરે તેને જીજ્ઞાસે હતું. અને સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થ તે બરાબર સમજતો હતો. એવો તે વિદ્વાન અને ધર્મશીલ હતો. તેણે ધણાં વર્ષ સુધી ઉત્તર તપ કરીને શિવની પ્રમજના મેળવી હતી. તે ધણો શ્રેષ્ઠ, ઉદ્યોગી, ખંતીયો, કમરતખાન, અને મહાવિદ્યામાં પ્રવિણ હતો. અશ્વવિદ્યા તે સારી જાણતો, અને નોકશાસ્ત્રમાં તથા કારીગરીમાં ધણી કુશળતા મેળવી હતી. તેણે પોતાની શોધક બુદ્ધિથી હજારો શોધી કહોળ્યા હતા. તે નીનિ-શાસ્ત્રમાં તથા તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ નિપુણ હતો. આવા અનેક સાગ ગુણોથી તેણે પ્રથમ ધણાંજ ઉત્તમ કાર્યો કર્યા હતાં. તે વ્રાહ્મણ છતાં તેનામાં ક્ષત્રિયત્વ ગુણો પણ ઝડપી નીકળ્યા હતા. પરંતુ મોખન તેની અમર એ ક્રોધેવન પ્રમાણે તેને મારીય, વિરૂપાક્ષ, પ્રહસ્ત, અને મહોદર વગેરે કેટલાક રાક્ષસોની સેનાત થયાથી તેની બુદ્ધિ પાછળથી બહુ ખટ થઈ ગઈ હતી.

કેટલીક સુદન સુધી તો રાવણે દુષ્ટ મિત્રોની સલાહ કાને ધરી નહિ. પણ જ્યારે તેને વારંવાર અતિશય બબેરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની મતિ ફરી ગઈ. પોતાનો ઐરમાન બાઈ કુબેર કે જોને તે પિતા સમાન ગણતો હતો, અને તેનીજ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતો હતો, તેને દવે પોતે દુશ્મન ગણવા લાગ્યો. પછી પ્રસંગ આવતાં પોતાના ગદામ મયા-

હકારોની મદદથી લંકાનું રાજ કુબેર પામેથી છીનાવી લેછે તે પોતાને સ્વાધીન કર્યું. કુબેર લંકાથી નામીને હિમાલયના કૈલાસ શિખર પર જઈ રહ્યો. ત્યાં થોડી મુદ્દત પછી અલંકા-પુરી નામે એક નગર વસાવીને રાજ કરવા લાગ્યો.

રાવણ લંકાની માદીએ એક પછી ત્યાંની પ્રજા પીડા પામવા લાગી, તે જોઈને કુબેરે તેને શીખામણ દેવા સાર પોતાના દૂતને મોકલ્યો હતો. પરંતુ લોભી અને પાપી દ્રષ્ટિવાળાને સારી શીખામણની અસર થતી નથી, તે ઉલટો શીખામણ આપનારને નુકશાન કરવા તૈયાર થાય છે. રાવણે પણ તેમજ કર્યું. મોટા ભાગની શીખામણ લંકામાં ન લેતાં, તેના દૂતને, રાક્ષસો પાસે મારી નંખાવ્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે મોટા સૈન્ય સાથે કુબેરના નવા રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી, ને તેનો પરાજય કર્યો. રાવણ કુબેરનું પુષ્પક વિમાન પણ લંકામાં લેઈ ગયો. એ વિમાન હાથમાં આવ્યા પછી રાવણ વધારે મદોન્મત થયો. મોટા મોટા રાજ્યો સાથે પણ બાય ભીકવાને તેણે હિંમત કરી. એક વખતે રાવણ વિમાનમાં બેસીને ફરતો ફરતો કૈલાસ પર્વતના અભિપ્રમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને નદીકિનાર સાથે યુદ્ધ થયું તેમાં તે મહાસકટમાં આવી પશ્ચાથી નિરપાય થઈને સામવેદના ગાયનથી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો. એ સ્તવનથી દિશા ગાજી (રાવિન) રહી. એ રાવિત શબ્દપરથી તેનું નામ રાવણ પડ્યું હતું. તે પેઢેલાં તેને દશમીવા ને નામે ઓલાવતા હતા.

રાવણ એક વખતે હિમાલયના શિખર રૂપમાહનપર જ્યાં માક્ષાત્ લક્ષ્મીના અંશરૂપ વેદવતિ નામે એક તપસ્વિની રહેતી હતી, ત્યાં ગયો. તેની સાથે તેણે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા બતાવી તિરસ્કાર કરવાથી તપસ્વિનીએ તેને સાપ દીધો કે, 'તું હવે પછી પુત્ર અને બાંધવો સહિત નાશ પામીશ.' તે સાંભળનાંજ રાવણ સાંધી લંકામાં જતો રશો. વેદવતિએ પોતાનો દેહ યોગામ્નિથી દગ્ધ કર્યો. એ મતી બીજા જન્મમાં સીતા નામે રામની પત્ની થયાં હતાં. સાર પછી રાવણે પાતાળમાં (અમેરિકા) જઈને નાગ લોકને છુસા હતા. અને પછી મણિપુરમાં એક વર્ષ સુધી યુદ્ધ કર્યું તેમાં કાંઈ જરા થયો નહિ. તેથી તે નિરાશ થઈને પાછો લંકામાં આવ્યો. તે પછી બગીચી રાજ સાથે યુદ્ધ કરવા પાછો ફરીને પાતાળમાં ગયો હતો. પણ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડી શક્યો નહિ. એ રીતે તેણે ધણી રાજ્યોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. થોડાકે કાળ વિચ્યા પછી જવલપુરમાં સીતાના ગ્વપવર પ્રસંગે રાવણ ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં ત્રજક ધનુષ્યને બાગવા જતાં તે તેની છાતી ઉપર પડવાથી બહુ અપમાનિત થયો હતો. દયગ્ધ પુત્ર રામ તેજ ધનુષ્ય બાગીને ગીતાને પરજ્યા હતા. તેથી રાવણ ધવોળ જીન્ટાયો હતો.

રામચંદ્રજી જ્યારે પિતાનું વચન પાળવા સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે ચૌદ વર્ષ દંડકા રવ્યમાં થઈને પચવટીમાં રવા હતા, ત્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરીને લંકામાં લેઈ ગયો હતો. સીતાને પાછી આપવા રાવણને તેની સાંધી સી મંદોદરીએ બહુ પેર સમજાવ્યો, પરંતુ એ સતીની શિખામણ ન માનતાં મીનાને લંકામાં ગયા. તેથી અનુપ્પ નેન સાથે રામે લંકા ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાં જને પક્ષ વચ્ચે મહા યુદ્ધ યુદ્ધ થયું. તેમાં રાવણ

અને તેનો પુત્ર ઇંદ્રજિત (મેઘનાદ) વગેરે સૌ મરણ પામ્યા. અને લંકાનું રાજ્ય રામે જીતી લેધને રાવણના ભાઇ વિભીષણને આપ્યું. વિભીષણ ધાર્મિક, નિરાંભીમાની, અને નીતિમ હતા. તેણે રાવણના અવિચારી કામને ધિક્કારી રામને સહાય કરી હતી, તેથીજ તે લંકાનું રાજ્ય પામ્યો હતો; એટલુંજ નહિ પણ રામની પૂર્ણ ભક્તિથી તે ચિરજીવી પદને પામ્યો છે.

રાવણ જેવા બળીઆ રાજાએ પોતાના બળશુદ્ધિનો ગેરઉપયોગ કર્યો, સ્ત્રી લંપટ થવાથી શાપ પામ્યો, અનીતિ વાપરી પ્રજા પીડી, બળીઆ સાથે બાધો ભરી હલકા પડ્યો, ઇત્યાદિ ગેરવર્તણૂંકથી સર્વ કુટુંબની સાથે નાશ પામ્યો. માટે બળશુદ્ધિ, ઐશ્વર્ય, અને કુટુંબાદિનો ગર્વ ન રાખવો, સાદસ કરી બળીઆ સાથે બાધ ન ભીડવી, અનીતિ ન કરવી, પ્રજા ન પીડવી, અને સ્ત્રી લંપટ ન થવું. એ આદિ શિક્ષણ આ રાવણ ચરિત્રપરથી મળી આવે છે.

રાવણના શરીરની આકૃતિ વિચાળ હતી, રંગે કાળો હતો, અને સ્વભાવિકજ ભવંકર દેખાતો હતો. તે વેદધર્મ અને શિવઉપાસિક હતો. તેણે ઘણું અનુદાનો કર્યા હતાં. પરંતુ તેની બુદ્ધિ અભિચાર કર્મી હતી, તેથી ઉત્તમ ભક્તિ વડે પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહોતું. વેદ મધ્યે તેની ગતિ બહુ સારી હતી. પ્રથમ વેદના અધ્યાય જેવા ભાગ નહોતા, તે તેણેજ ખડ બાધીને વ્યવસ્થા કરી હતી. અધ્યયનના દલીકરણ માટે ક્રમ, ધન, જટા, અને પદ. એ તેણેજ કર્યા છે. પોતે બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિય મેળવી રાજપદ મેળવ્યું, એ તેનું થોડું આત્મબળ કહેવાય નહિ. ઘણા રાજાઓ તેને તાળે હતા, અને ખંડણી ભરતા હતા. પોતાના મહત્વને દર્શાવનાર, ઉદ્યોગમાં મંડ્યો રહેનારો, અને રાજ્ય સત્તા ભોગવવાને તે ભાવિક હતા. તેથીજ તેણે ' અતિ સુખમય, અને વૈભવમય રાજ્ય ભોગવ્યું હતું.

રાવણે વેદ ઉપર ભ્રામ્ય કર્યા હતાં. અને હજારો હુનરોનાં પુસ્તકો કર્યા હતાં. તથા હજારો નવી શોધો ચલાવી નવી નવી વિદ્યાઓ શોધી કઢાડી હતી. પરંતુ એ સર્વ લોકો સળગી લ્યારે નાશ પોમ્યું હતું. જો તેની એ કીમતી શોધો નાશ નહિ પામતાં અધાપિ સુધી કાયમ રહીત હોત, તો હાલ ભારતવર્ષની પ્રાચીનવિદ્યા અને હુનર કળાથી જગતના લોકોને જે લાભ મળ્યોછે, તેના કરતાં અધિક લાભ મળ્યા વગર રહેત નહિ. પણ અપસોસ ! કે કુસંપના ક્ષળ જેમ હમેશાં કડવાં અને હાનિકારક નીપજે છે, તેમ રામ અને રાવણના કુસંપમાં જગતને આતું ભારે નુકશાન ખમવું પડ્યું છે.

રાવણનું પ્રથમ ચરિત્ર ઘણું ઉત્તમ હતું, પણ તેની પાછળી સ્થિતિ દુષ્ટ રાક્ષસ બુદ્ધિના માણસોની સંગતથી બગડી હતી. તેથીજ તેના પવિત્ર ચરિત્રમાં કલંકની રેખા અંકિત થઇ છે. નહિ તો તેની મહત્વતા કાંઈ ઓછી નહોતી. તેનું પ્રથમ પરાક્રમ કાંઈ જેવું તેવું નહોતું. તેણે પ્રથમની માફક છેવટ સુધી નીતિસર ચાલ્યા કર્યું હોત તો પૃથ્વીના મહાપુરોમાં તેની બહુ ઉત્તમ ગણના થાત; એમાં કાંઈ શક નથી.

લક્ષ્મણ.

આ નીતિ નિપુણ મહાસીર પુરુષ સર્વવંશી મહારાજા દ્યુત્યના પુત્ર, અને શ્રીરામ-ચરિત્રના આરમાન ભાઈ થાય દ્યુત્ય રાજાને કૌશલ્યા, મુનિત્રા; અને દૈકેયી, એ ત્રણ રાણીઓ હતી. તેમાં કૌશલ્યાથી રામ, મુનિત્રાથી લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, અને દૈકેયીથી ભરત, એ ચાર પુત્રો થયા હતા. તેઓમા શ્રીરામ સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને વડિય હતા.

લક્ષ્મણ એ ગમની ખીજ પ્રતિમા હતા, એમ કહીએ તો ચાલે. તેઓ શેષજીનો અવતાર ગણાય છે. આ પ્રતાપી પુરુષ બાળવયમાં મુનિત્રા જેવી માધ્વી માતાના હાથ નીચે ઉછર્યા હતા. અને બ્રહ્માર્ષિ વસિષ્ઠ જેવા મહાત્મા ગુરુ પાસે વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રોનું તથા ધનુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું હતું. તેઓ મહાપરાક્રમી, હિંમતવાન, ધર્મિષ્ઠ, દયાળુ, અને જ્ઞાની હતા એ મર્મ મદ્દુણોની સાથે તેમનામાં રણસૌર્ય, બાણ યોજવાની કળા, અને સા હસ વૃત્તિ, એ આદિ ક્ષત્રિયવર્ણનાં ગુણ હતાં વીજ્ઞા સાથે બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં અને મુદ્ધ કાર્યમાં રથ અને અશ્વખેડવામાં એકા હતા પ્રજાને ધર્મબોધ ને ધીરજ દેવામાં મોટા વક્તા હતાં. ઘરડા યુદ્ધ અને અનિધિ નિરાશ્રયની મંભાગ લેવામાં ધર્મ માનતા. નીતિયા-અ પાળવામાં અને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં તેમણે બહુજ પ્રયાસ કર્યો હતો. વડિયજ્ઞાતા રામરાજે-દ્રુ કદીપણ આઠા વચન લોપ્યું નહોતું રામ પ્રત્યે તેમનો બહુ ભક્તિભાવ હતો. બાલ્યા વર્ષથીજ રામના ઉપર તેમનો અત્યંત પ્રેમ હતો. અને રામનો તેમનાપર હતો તેઓ એક ખીજાને પ્રાણ મમાન આદાના હતા રામ જ્યારે ઘેડેડવાગ થઈ ચિકારે જતા, સારે લક્ષ્મણ ધનુષ્ય બાણ લેઈ ઘેડાની વાથ પકડી સાથે જતા. ગ્વારી ફરતા જતી, તે વખતે પોતે રામની પાછળ ચમર લેઈને ઉભા રહેતા. સાથેજ ખાતાપીતા, અને માથેજ જતા આવતા. કદિપણ વિખૂટા પડતા નહિ. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞ સરક્ષણાર્થે પણ રામની સાથે ગયા હતા અને ધણાક પગક્રમો કરી જતાવ્યાં હતાં. ત્યાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ પાને ધનુર્વિદ્યાનું કે-કયુક વિશેષ જ્ઞાન મપાદન કર્યું હતું. જનકપુત્રમાં સીતાના રસવર વખતે ગયા હતા. ત્યાં તેમણે કેવા વીરતાના વચનો કહ્યા હતાં, તે જાણના યોગ્ય છે. જ્યારે કોઈ પણ ક્ષત્રિયવીર શીવના ધનુષ્યમાં દોરી ચડાવી, કે તેને ઉપાડી શક્યો નહિ, ત્યારે જનકે કહ્યું કે, “હો વીરપુરુષો ! પૃથ્વી વીર્ય વગરની યજ્ઞ ગઈ ? શુ મારી પુત્રી કુશરીજ રહેશે ? શુ પ્રેમને વીરની પદ્મી દેવાની દેવની કૃત્તિ નથી ? હશે, હવે મર્મે આશા છોડી ઘેર જાઓ” ઇલાદિક કહિયું વા-ક્રો કહ્યાં, તે સાંભળીને લક્ષ્મણની આમે લાગ્યોય થઈ ગઈ, હોં ફગેલા લાગ્યા, બ્રમરો વાદી થઈ ગઈ, પણ ગમના ડરથી બોલી શક્યા નહિ છેવટે જનકના નિસજી વચ-નો હાતીમા બાણ જેવા લાગવાથી શ્રીગમને પ્રણામ કરી બોલ્યા કે, “જે મમામા રઘુ-વંશીઓ મારેનો યજ્ઞ પણ પુરુષ દોષ, તે મમામાં એમ કેમ બને ? ત્યા રામચરિત્ર એવા હોય, સા જનક રાજ આપું બાપણુ કરે કે ? જે આઠા મને તો હું મમત્ર જ્ઞાનિને ઉનકાની નાણુ” મેર પર્વને પણ તોડી પાડું ! ત્યારે આ શિવધનુષ કોણ માત્ર છે ! ! ગમ ! આપ આજા આપો નો આ ધનુષને ચોમામામાં થતા ખીદાના ટોપની પેડે ઉ-શરીને મવાને રઘુસ્ત્રીઓના જાળી ખાની કગતુ. ! હું આપના ચરજના મપથ લેતી ક-દુ છું એને હું એ પ્રમાણે નહિ કં નો ફરીવાર ફરીપણ આપુષ થઈ નહિ ” આવા

કેધથી ભરેલાં નિડર વચનો સાંભળી સકળ સભા આશ્ચર્ય પામી. ક્ષત્રિઓ ડરવા લાગ્યા. લક્ષ્મણ રામની આગાથી નાચે બેસી ગયા. એટલે રામે ઉઠી શિવ ધનુષને તોડી કટકા કર્યા. અને લક્ષ્મણનાં વચનો સત્ય કરી બતાવ્યાં.

ન્યારે રામ સીતાને પરણી અયોધ્યામાં જતા હતા, ત્યાં માર્ગમાં મહાત્મા પરશુ-રામનો મેળાપ થયો. ત્યારે પણ પરશુરામની સામે નિડરપણે બેધડક બોલી ઉઠ્યા હતા. તેમજ રામ વનવાસ જવાના સાંભળીને બોલ્યા હતા કે—“ રામ ! તમે રાજ લક્ષ્મીને છોડી કેંકેથી માતાના કહેવાથી વનમાં જાઓ, એ મને જરા પણ ગમતું નથી. તમારા અભિષેકમાં વિઘ્ન કરવાને કોણ સમર્થ છે ? હું તમારી મદદમાં છું, અને તમારેજ પડખે ઉભો છું. કોઈ પણ તમારું વિપ્રીય કરવા તૈયાર થશે, તેને હું મારી નાખીશ ” ગમે તે હોય, તો પણ જે વિષેક નહિ રાખતાં આવળે માર્ગે ચાલે તેને સત્વર શિક્ષા કરવી જોઈએ. તમારી અને મારી સાથે વૈર કરી ભરતને રાજ્ય આપી દેવાની દંશરથ પિતાની કે કેંકેયીની શી મગદૂર છે ? હું સસ ધનુષ અને ધર્મના સોગાન ખાંધને કહું છું કે—જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે, તેમ હું પરાક્રમથી તમારા દુઃખનો નાશ કરીશ !! ” ઇલાદિ વડિલ ભાષના હિતાચે ઉગ્રવચનો કહ્યાં હતાં. પણ રામે તેમને અનેક રીતે સમજાવી શાંત કરી પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં જવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

રામ અને સીતા ન્યારે વનમાં જવાને તૈયાર થયાં, ત્યારે પણ લક્ષ્મણ આસુઓથી બ્યાસ થઈ દીન વચનથી બોલ્યા હતા કે,—“ ત્યારે પણ આપની સાથે આવવાનો નિશ્ચય છે. આપથી અલગ રહેતાં મને દેવલોક, અમરપણું, કે ત્રૈલોક્યનું રાજ મળતું હોય, તો પણ હું તેને ઇચ્છતો નથી. હું આપની નિરંતર સેવા કરવાથી રાજી રહીશ. ” ઇલાદિ પ્રકારે વિનવી સાથે જવાની આગા મેળવી વનમાં સાથે ગયા હતા. આ સર્વપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, લક્ષ્મણની વડિલ ભાષ રામ પ્રત્યે અપાર પ્રીતિ હતી. તેમને માટે પોતાનું સુખ પણ તજી દેતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેમને માટે પોતાનો પ્રાણ સરખો પણ વ્હાલો ગણતા નહિ. આ સિવાય ઉપરના પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે કે, લક્ષ્મણનો જાતિ સ્વભાવ ઉગ્ર, ઉછળંક, અને ક્રોધી હતો. તે પ્રમંથે પ્રસંગે બહાર દેખાઈ આવતો હતો. તોપણ તેમણે બંધુના વચન લોપી એક પણ અપ્રતિત કર્મ કર્યું નથી.

ન્યારે વનમાં સીતાજીને લકાપતિ રાવણે હરણ કર્યા, ત્યારે સીતાના વિયોગથી નિવહળ થયેલા રામ શોકાગુર ચિત્તે તેને શોધવાને આમ તેમ ફરતા હતા, ત્યારે લક્ષ્મણ વડિલ ભાષને દિલાસા રૂપ અનેક મિષ્ટ વચનો કહીને શાંત કરવાના ઉપાયો કરતા હતા. ધરતા ધરતા ન્યારે તેઓ ઋષ્ય મુખ પર્વત ઉપર સુખીવને મળ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, આકાશ માર્ગે એક રાક્ષસ ક્રોધ સ્ત્રીને લેઈ જતો હતો તે સ્ત્રીએ અમને દેખીને પોતાના અવકારો આ પર્વત ઉપર નાખ્યા છે. તે જોઈને તમે ઝાળખેા કે તે સીતાજીનાં છે કે કેમ ? અલકારો દેખાડતાં રામચદ્રજીએ કહ્યું કે,—હું બધું ચિત્તે છું, માટે લક્ષ્મણજી અલકારો ઝાળખશે. પછી લક્ષ્મણજીને બતાવતાં અવકારો જોઈને કહ્યું કે—

કુડલૈનૈવજાનામિ, નૈવજાનામિકંકણે ।

નૂપરેવજાનામિ, નિત્યંપાદાભિવંદનાત્ ॥

અર્થ—આ કુંડળ સીતાજીનાં છે કે નહિ, તે હું નથી જોળખતો. અને આ કંકણ સીતાજીનાં છે કે નહિ, તે પણ હું નથી જોળખતો. પણ નિર્દતર સીતાજીના ચરણ કમળ-માં પ્રણામ કરવાના પરિચયથી તેમના ચરણનાં ઝાંઝરને જોળખુ છું, કે તે સીતાજીનાં છે. આહા ! આ એક નાનું વાંકણ પણ લક્ષ્મણનું જોણું સુશીલપણું દેખાઈતું નથી. આ પરથી જણાય છે કે, તેઓ સીતાજી પ્રત્યે કેટલી મર્યાદા રાખી પૂજ્ય ભુદ્ધિથી વર્તતા હતા ? એ સોલેજ અનુમાન થઈ શકે છે. લક્ષ્મણે ભાઈના પ્રેમને સીતા પ્રેમથી અધિક ગણ્યો. ને પોતાની પત્ની ઉર્મિલાને છોડી શ્રીદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો. રામની આજ્ઞામાં રહી દાસત્વ કીધું. વનવાસમાં એક વખતે નિદ્રામાં સીતાનો સ્પર્શ થયો, માટે તેઓ બાર વર્ષ સુધી નિરાહાર રહ્યા હતા. મૃગના પ્રસંગમાં સીતાને વિદીક્ષી મૂંઝી, એ તેમણે જોઈ સાદસ કર્યું હતું, કે જેથી રાવણ સીતાને લેઈ ગયો. પણ એ સાદસ તે ઉપ દુઃખાવના લક્ષ્મણે અવિચારથી ને ધ્વજીથી નથી કર્યું. પણ કોઈ દિવસે સીતાની આજ્ઞા ભોવેલી નહિ, માટે એ પ્રસંગે પણ ન લોપવી, એ વિવેક; તેના શાપનું અને બાઈના દુઃખનું ભય; અને હમણાંજ પાછો આવું છું, એવી પ્રતિત્તિ; એ સર્વ જ્યારે સીતાનાં અસહ્ય વેદન સાંભળવાથી તેના અગળજેલા તથા ઉદાસ યોગ્ય મનમાં વર્યા, સારેજ કર્યું હતું.

મન અને દિલ્લો વશ રાખનારા અનેક પુરુષો યદ ગયા છે, તેમાં લક્ષ્મણનું પવિત્ર ચરિત્ર આપણા અંતઃકરણને બહુ આકર્ષણ કરે છે. એક તો નવ યૌવન અવસ્થા છતાં, અને સુવરાજ પદ પ્રાપ્ત થયા છતાં પોતાના જ્યેષ્ઠ ભંધુ રામચંદ્રજીની સાથે શ્રી વર્ષ સુધી વનવાસનાં દુઃખનો અનુભવ કરવા માટે સપનાં રાત્રીભૂખનો ત્યાગ કરી માર્ગ નીકળ્યા. જોટલુંજ નહિ પણ શ્રીદ વર્ષ સુધી તેમણે અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું. ઉપવાસ કર્યો અને નિદ્રા પણ રાત્રીએ લીધી નહિ, તેમ છતાં કોઈ મમળે તેમણે રામચંદ્રજીને એવું પદ જણાવ્યું નહિ કે હું આ પ્રમાણે વર્તું છું. જે સમયે લંકાપતિ રાવણના જાગવાનું પુત્ર મેધનાદ (ઉદગિત) ને માર્ગે દત્તો, તે સમયે વિશ્વીવળે રામચંદ્રજીને કહ્યું કે;—જો પુરો શ્રીદ વર્ષ વનવાસ કરેલ દોષ, નિદ્રા ન કરી દોષ, અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળેલ દોષ, તે પુરા થીજ મેધનાદનું મૃત્યું થાય, એવું તેને વરદાન છે. વિશ્વીવળનાં આ વચન માંમતી રામચંદ્રજી તો મેધનાદને માર્ગમાં નિરાશ થયા. પરંતુ ૨૬ જાંજીવાને પ્રાર્થના કરી કે, મહારાજા ! આપ નિરાશ થા માટે શાસ્ત્રો છો ? વિશ્વીવળ કહે છે તે મર્ત લક્ષ્મણે લક્ષ્મણજીનામાં છે. આ પાનગી રામચંદ્રને સાંનંદામય થયો. અને તેજ પ્રભાવથી વરમળે મેધનાદનો નાશ કર્યો. તેથી રામચંદ્રજીના જ્વલનમાં મુખ્ય કારણરૂપ લક્ષ્મણજીનો નિરપત્તિ રૂપ જ્વાળા આવે છે.

પણ લક્ષ્મણની ખાજી યમપુરીમાં જઈશ.' ઇત્યાદિ શોકાતુર હૃદયે બોલ્યા કે—

‘દેશેદેશેકલંત્રાણિમિત્રાણિચપુરેપુરે ।

તંદેશનૈવપશ્યામિયત્રાત્રાતાસહોદર ॥

અર્થ—ઝીઝો ‘નેમ્મએ તો જે જે દેશમાં ‘જઈએ,’ ત્યાં ત્યાં મળી શકે, મિત્રો નેમ્મએ તો જે જે નગરમાં જઈએ, સાં સાં મળી શકે, પણ ‘તે’ દેશ હું ક્યાંય દેખતો નથી કે, જ્યાં સહોદર ભાઈ મળી શકે ! અહો ! રામનો લઘુ બંધવ લક્ષ્મણ પ્રત્યે કેવો પ્રેમ ! તે આપરથી જણાઈ આવે છે. ‘પરખાત આ’ જગતમાં સહોદર ભાઈનાં સ્નેહની બરોબર ખીજો સ્નેહ વિધાત્રાએ રચેલજ નથી. અનેક ‘પ્રકારનાં’ સ્નેહીઓના સ્નેહો શું સહોદર ભાઈના સ્નેહના હજારમાં અંશની ‘પણ બરોબર કરી શકે છે ? કદી નહિ. અહો ! ધર્મ છે ! રામલક્ષ્મણના સ્નેહને ! ભાઈઓમાં સ્નેહ તો ‘આવોજ નેમ્મએ. આવાજ’ સ્નેહથી તેઓ જગતમાં એક સ્નેહવર્ધક દ્રષ્ટાંતરૂપ થઈ પેઢા છે. ‘આજ’ પણ સ્નેહવાળા ભાઈઓ માટે કહેવાય છે કે—“આતો રામ લક્ષ્મણની જોડે છે” આ શું તેની થોડી મહત્તા દર્શાવે છે ? એ નિશ્ચય સમજો કે, ભાઈઓમાં સ્નેહ અને સખ રાખવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકાય છે. એ માટે આ એકજ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે એમ નહિ, પણ એવા હજારો દાખલા મળી આવે છે. માટે પોતાના સ્વાર્થને કારણે કદી પણ ભાઈ સાંધેતો સ્નેહ તોડવો નહિ. જે પોતાના ભાઈઓ સાંધેતો સ્નેહ તજે છે, તેને હજાર વાર ધિક્કાર છે. એ ટકુંજ નહિ પણ એવા પુરૂષને નર નહિ પણ વાનર કહેવા નેમ્મએ.

ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા પુત્રો, સ્નેહ અને સખ રાખવાવાળા ભાઈઓ, ઉત્પન્ન થવા, એનો સધલો આધાર માતા અને શિક્ષણ આપનાર ગુરુ ઉપર છે. રામ અને લક્ષ્મણને ઉત્તમ ગુણની પવિત્ર સાધ્વી માતાઓ ‘મળી હતી. તેમના હાથ નીચે ઉછરી તેઓ મોટા થયા હતા, અને શિક્ષણ પામ્યા હતા. તેમજ વિશેષમાં મહાત્મા વસિષ્ઠ જેવા પ્રતાપી ગુરુ મળ્યા હતા. એ સધળું ‘દુધમાં સાકર ભેળ્યા જેવું થયું હતું. એ સર્વ દૈવિકૃપાથીજ બન્યું હતું. જે માતાનો બાળપણથીજ નિરંતર સહ્યોધ મળ્યા કરતો હોય, તેના પુત્રો ‘ભાગ્યેજ’ તેટલે નિકળે છે. જે માતાને ‘સત્ય અને નીતિજ વ્હાલી’ હોય છે, જે પોતાના પુત્રોનો અને કુટુંબોનો ધર્મ સમજે છે, તે માતા પોતાના બાળકોને સત્ય ધર્મ વાળવાને ઉચ્કરવા ચૂકતી નથી. જૂઓ, રામ ચૈદ વર્ષ વનવાસ જવા નીકળ્યા, ‘તેમની સાથે લક્ષ્મણ’ પણ જવાની તૈયારી કરી માતાની આજ્ઞા લેવા જતાં, સુમિત્રા માતાએ કહ્યું કે,—“પુત્ર ! તમને રામની ઉપર પ્રેમ છે, તેથી ભલે ખુશીથી જાઓ. હું તમને વનમાં જવાની ખુશીથી રમ આપુ છું. વત્સ ! વનની અંદર રામનું રક્ષણ કરવામાં તમે કદી ગરજત કારણો નહિ. રામ ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય, તોપણ તમારે શરણ તો એજ છે કે, મોટા ભાઈને અનુમરીને રહેવું, એજ ન્હાના ભાઈનો. પરમ ધર્મ છે. ઉદારપણાથી આજ્ઞાઓને દાન દેવાં, યજ્ઞોની દિક્ષા લેવી, અને મુદ્દ કરવાના સર્ગથમાં જીવતા રહેવાની, એ સર્વની ગરજ કાંઈ પણ નહિ રાખતાં સર્વદા મોટા ભાઈના સેવક થઈને રહેવું, એજ તમારા કુળનો પરપરા સિદ્ધ ધર્મ છે. વશિલ ભાઈ રામને પિતા જેવા, સીતાને મારા જેવાં, અને જગતને અભોધ્યા જેવું સમજજો.” આટલું જાણી પુત્રો માતાનો આજ્ઞા ઉપરથી મળે

હોય, તે પુત્ર અર્ધમર પગ કેમજ મૂકે? ન-ન મૂકે ધન્ય છે! આવી સાધની માતાને! મુનિયાના આ વચનો લક્ષ્મણના હૃદયમાં ચોળી રહ્યા હતા ને સદા માતાના વચનો પ્રમાણેજ વર્તતા હતા એ તેમના ચરિત્રપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

લક્ષ્મણુ રામને યુદ્ધ મધ્યેન પુષ્કળ ઉમયોગી યષ્ઠ પડ્યા હતા, એટલુજ નહિ પણ તે તો બાળવયથી તે ગતાવસ્થા પર્યંત એજ મીસાને વર્તતા આત્મા હતા રામચંદ્રજી સંવણને મારી લકાન્ય રાજ્યપર તેના ભાઈ વિભીષણને ગાદીએ બેસાડી અયોધ્યામાં આવ્યા પછી રામચંદ્રજીએ પોતાનો રાજ્યાભિષેક થતી વખતે લક્ષ્મણુને યુવરાજ પદ આપવા માડ્યુ, પણ તે નહિ સ્વીકારતા કેવળ તે રામની મેળા કરતાજ રહ્યા હતા. રાજકાળમાં પણ તેઓ મોટાભાઈને વિશેષ ઉપયોગી યષ્ઠ પડ્યા હતા. તેમણે હૃદય વૈગવ્યથી અને આગાધિકારી થયું હતું લક્ષ્મણુજીએ પ્રાર્થના કરાથી રામચંદ્રજીએ તેમને લક્ષ્મણાનને ઉપદેશ કર્યો હતો. આ પ્રતાપી પુરુષ સૌન્દર્ય જનકની પુત્રી ઉર્મિલા સાથે પરણ્યા હતા તેનાથી તેમને અમગ્ધ અને ચક્રકેતુ એ બે પુત્રો થયા હતા રામે કારપથ દેશમાં ચક્રકાંત નામે નગર વસાવી ચક્રકેતુને ત્યાં સ્થાપિત કર્યો હતો.

આ મહાપુરુષ કેટલોકે કાન ભાષના સ્નેહમાં નિમગ્ન રહી એજ સમય અનતા રામ નિજધામ જવાની પૂર્વેજ પોતાના યોગગણથી દેહ વિસર્જન કરી મધ્યામ ગયા હતા તેઓ ખરેખર અવતારી પુરુષ હતા તેમના કાર્યો પણ દૈવિ ચમત્કારોથી ભરપુરજ હતા તેમના જન્મથી આર્યાવર્તની પ્રજાને અનૈકિક લાભો અને સુખો પ્રાપ્ત થયા હતા ઇત્યાદિ કારણોને લીધે એ દૈવિ પુરુષને અઘાપિ પર્યંત આર્ય પ્રજા પ્રેમના ઉમંગકાથી માનેછે, પૂજે છે, અને યાદ કરે છે આ બને દૈવિભાઈઓ પ્રેમ ભાવે સાચેજ રહ્યા હતા, એ તેમની હિંદના દેવથામાની સાથે રહેલી શ્રુતિઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ દર્શાઈ આવે છે, અને એ નિશાની તેમની અમર કીર્તિને! અપૂર પ્રકાશ પૃથ્વીમાં પ્રસરાવી રહ્યા છે હિંદના ઘણા ખરા મહિરોમાં જ્યાં જ્યાં રામચંદ્રજીની શ્રુતિ સ્થાપન કરેલી છે, ત્યાં ત્યાં રામચંદ્રની શ્રુતિને જમણે પડખે સીતાજીની અને કામે પડખે લક્ષ્મણુજીની શ્રુતિઓ પણ સ્થાપિત કરેલી છે હિંદુઓ રામની શ્રુતિને જોતા પ્રેમભારથી પૂજે છે, તેટલાજ પ્રેમભાવથી લક્ષ્મણુજી અને સીતાજીની શ્રુતિઓને પણ પૂજે છે તે ચોક્કસ છે ધન્ય છે! આના દેવાલી પુરોષોને કે, જેમને યષ્ઠ ગયા ને આજે હજારો વર્ષો યષ્ઠ થતા તે હતા અઘાપિ સુધી તેમના પરિજનામણુ રમણુ દરેક હિંદુના હૃદયમાં નિભા થયા કરે છે, અને પૂજાય છે! !

ભરત.

આ મહાપુરુષ અયોધ્યાપતિ દશરથના પુત્ર, અને શ્રીરામચંદ્રજી ના ચોરમાજ ભાઈ થાય તેમની માતાનું નામ કૈકેયી હતું ભરત મહાતેજસ્વી, ગરવીર, નીતિગ અને ધર્મિત હતા, તેમણે મહાત્મા ગુરુ વસિષ્ઠ ની પાસેથી વેદ વેદાંગાદિ શાસ્ત્રોનું અને યજુર્વિદ્યાનું શિક્ષણ લીધું હતું તે ગુરુ, વ્રદ્ધ, અને વડિલોની મર્યાદા રાખી તેમની સેવામાં તત્તર ગેતા હતા અને પિતા દશરથની આજ્ઞામાં ગદી રાજ્યમાં મુનડી આદિ ગમે કદ

તા. તેઓ સીરધ્વજ જનકના બાપ કુશધ્વજ જનકની કન્યા માંડવી સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને તક્ષ અને પુષ્કર એ બે પુત્રો થયા હતા. ભરતનું મોસાળ કેકયદેશ માં હતું. ત્યાં તેઓ પિતાની આજ્ઞા લેઈને શત્રુઘ્ન સાથે કેટલોક વખત રહ્યા હતા.

ભરત જ્યારે મોસાળમાં હતા, ત્યારે દશરથ રાજ્યએ પોતાની વૃદ્ધવસ્થા થયેલી જોઈ વડિલ પુત્ર રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર કર્યો. સર્વ સામગ્રી તૈયાર થઈ, અને જો દિવસે અભિષેક થવાનો હતો, તે રોજ આ ભરતની માતા કૈકેયીએ એ કાર્યમાં મોટું વિઘ્ન નાખ્યું. દશરથ રાજ્યએ અગાઉ એક વખતે રાણી કૈકેયીને બે વચનો માગવાનું કહ્યું હતું, તે તેણે આ વખતે આજ્ઞાં. એક વચનથી રામ યૌદ્ધ વર્ષ સુધી દંડકારણ્ય માં રહે, અને બીજા વચનથી પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્ય મળે, એમ માગ્યું. તેથી કરી રામને વનમાં જવું પડ્યું. તેમની સાથે સીતા અને લક્ષ્મણ પણ રામની સેવાને અર્થે પોતાની ધન્યતાથી ગયાં. કૈકેયીના આવા વિપરીત કાર્યના શોકથી મદારાજ દશરથ દેવલોક પામ્યા. તેથી રાજગૃહ વસિષ્ઠ ઋષિએ ભરત તથા શત્રુઘ્નને મોસાળમાંથી તેડી લાવવા સાર, સિદ્ધાર્થ નામે પ્રધાનને મોકલ્યો. તે તેમને સત્વર, અયોધ્યામાં તેડી લાવ્યો.

રામના વનવાસની કે ભરતના મરણની ખાત પ્રધાને ભરતને કરી નહોતી. તેથી તેમના મનમાં તો 'એમ હતું કે, રામને રાજ્યાભિષેક કરતા હશે, અંગર મોટો ધન કરતા હશે, તેથી મને ઉતાવળો મોલાવ્યો હશે. માટે તે બહુ ઉમંગથી આવવા નીકળ્યા હતા. પરંતુ જ્યારે તે અયોધ્યામાં પેા સારે નગરી ઉત્સાહ રહિત ચત્કાર દીડી. તેથી તેમણે અનુમાન કર્યું કે આનું કારણ કાંઈક વિપરીત લાગે છે. તો' પણ ધૈર્યતા રાખી રાજમંદિરમાં ગયા. ત્યાં પિતાને નહિ જોવાથી તે પોતાની માતાને મંદિરે હશે, એમ ધારી ત્યાં ગયા, તે જોઈ તો માતા એકલીજ દ્રષ્ટિએ પડી. તેને વંદન કરી પુછવા લાગ્યા કે;—મારા પિતાજી ક્યાં છે? આ પલંગ શ્વેત કેમ દિશે છે? મને ઉતાવળથી શા માટે મોકાવ્યો? એ સર્વ મને સત્વર કહો. પછી કૈકેયીએ પોતાનું કૃત્ય ભરતને પ્રિય લાગશે, એવું ધારીને રામના વનવાસની તથા દશરથના મરણ વગેરેની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. માતાના મુખથી એવા દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને ભરત તરત અનિવાર કષ્ટ પામી મૂઝા ખાઈ પડ્યા. અને યોડીવારે સ્વસ્થ થઈને બોલ્યા;—

“અરે! હાય! હાય! હવેપ્રાય થઈ ગયો! હું પિતા સરખા બાઈથી રહિત થયો! હવે મારે રાજ્યનું શું પ્રયોજન છે? તે રામને વનમાં મોકલી રાખના પણ પ્રાણ લીધો. તેથી જેમ પ્રણમાં ક્ષાર મૂકે, તેમ મને દુઃખમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે. તે રામને વનમાં મોકલ્યા એ બહુ ભુંડું કર્યું! તે આ કુળનાં સઘળાં મુખનો વિનાશ કર્યો! તારાં આ કૃષ્ણકર કૃત્યથી માતા કૌસલ્યા અને સુમિત્રા પણ જીવતાં રહે, એમ હું ધારતો નથી. રામ, કૌસલ્યાની સેવાથી પણ તારી સેવા, અધિક કરતા હતા; અને કૌસલ્યા તને પોતાની જાળ કરતાં પણ અધિક ગણતાં હતાં. તે છતાં તે આનું કર્મ શા માટે કર્યું? બિચારી કૌસલ્યા જોવી ગરીબ, અને સુપાત્ર સોકના પુત્રને જંગલમાં કહાડી તને પશ્ચાતાપ કેમ થતો નથી? હું રામનો કેવો ભક્ત છું, એ પણ તે લોભને લીધે વિચાર્યું નહિ. હું હમણાંજ તને દંડકારણ્યમાં કહાડી મેલું, પણ પુત્ર ધર્મને લીધે કાંઈ કરી શકતો નથી, મોટાભાઈનો

રાજ્યાભિષેક થાય, અને બીજા બાઈઓ તેના સેવક થઈને રહે, એજ સંઘળા રાજકુલોની અને વિશેષ કરીને અમારા કુળની પદ્ધતિ છે. તે છતાં તને આ વિપરીત અને નિંદીત શુદ્ધ કેમ ઉત્પન્ન થઈ? હું તારા મતોરથને પૂર્ણ નહિ કરું, એટલું નહિ પણ તારતજ રામને વનમાંથી પાછા પધરાવીને સ્થિર શુદ્ધિથી તેમના દાસ થઈ રહીશ. અરે! તે કુળ શુદ્ધિથી મારી અપહ્રાંતિ કરાવી. રામને અદિ, બોલાવી હું વનમાં રહીશ, ઇલાદિ ભેલિતાં કોપથી આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ.

પછી સાંધી ભરત કૌશલ્યાને મંદિરે ગયા. કૌશલ્યાને વંદન કરી રદન કરતા ઉભા રહ્યા. કૌશલ્યાએ તેમને છાતીમાં લપટ રદન કરતાં કહ્યું કે:—“તમને રાજ મેળવવાની જે ઇચ્છા હતી, તે કૈકયીએ ફર કેમ કરી પાર પાડી છે. તમે પણ અમારું પુત્ર છો.” તમને રાજ્ય મળ્યું તેનું અને સમાર કુખ્ય મનથી; પણ રામને વનવાસ દેવામાં આવ્યો, તેથી મને મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. રાજના વચનથી તમારો રાજ્યાભિષેક થતાં. રામ તમારા રક્ષણમાં તૈયાર રહેતો, તે છતાં કૈકયીએ તપસ્વીના વેવથી રામને વનમાં મોકલવામાં શા લાભ જોયો? જ્યાં રામ હોય, સાં અને પણ કૈકયી તરત મોક્ષી દે તો ખુલ્લું સાર.” રામ તથા દશરથના પ્રિયોગથી ભરત મહા શોકમાં હતા, તેમાં મળી કૌશલ્યાનો આવો શોક જોઈ તેમને કેવું લાગ્યું હશે? તેની કલ્પના કરી લેવી. ભરત કૌશલ્યાના અરણ્યમાં પડી વિલાપે કરતા બોલ્યા કે:—“માતાજી! હું નિર્દોષ છું, અહિંના વૃત્તાંતથી હું તદ્દન અન્યથો છું. મને શા માટે શિક્ષારો છો? રામ પ્રત્યે મારો સ્નેહ તમારાથી અનલ્પ્યો નથી. રામ મારે પિતા સમાન છે. જો રામને વનવાસ દેવામાં મારી કોઈ અણુ પ્રકારે સંમતી હોય, તો મારી શુદ્ધ શ્રાવના માર્ગથી બહા થયો.” ઇલાદિ ઘણી પ્રકારે કહીને માતાના નિર્દોષપણની કૌશલ્યાને ખાત્રી કરી આવી.

પછી ગુરુ વસિષ્ઠે આવી ભરતને ઘણી પ્રકારે સમજાવી શાંત કર્યા, અને રાજાને શેષ નિયમ પ્રમાણે આગ્રસંસ્કાર કરાવ્યો. ઉત્તરક્રિયાદિ કરાવી ચૈત્રે દિવસે રાજ્યના સુખ્ય માણસો, પ્રધાનો, અને પ્રજા જનોની સભા મળી ભરતને અભિષેક થઈ રાજ્યનો સ્વીકાર કરવાની અર્જ કરી. ભરતે વિનય પૂર્વક તેમ કરવાની ના પાડી, અને રામને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા જણાવી. પછી ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકયી, અને વસિષ્ઠાદિ સર્વને સાથે લેઈને રામની પાસે વનમાં ગયા. સાં રામને મળી સર્વ વૃત્તાંત કહી પોતાનો શોક દર્શાવ્યો; અને રામને અયોધ્યામાં આવી રાજ્ય કરવાની વિનંતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં રામચંદ્રજીએ કહ્યું:—“ભરત! શોકને છોડી દેઈ શાંત થાઓ, અને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય કરો. હું પણ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીશ.” ભરતે કહ્યું:—“વિદ્યા, દરજ્જો, અને જન્મથી પણ તમારાથી હું કનિષ્ઠ છું. આપ વિદ્યમાન છતાં મારાથી શી રીતે રાજ્ય કરી શકાય! સઘળી રીતે કનિષ્ઠપણને પ્રાપ્ત થયેલો હું આપ વિના છવી પણ ન શકું. આપ અહિંજ અભિષેક કરાવીને અમારી સાથે અયોધ્યામાં ચાલો. અને મારી માતાને તથા મને કલંકમાંથી મુક્ત કરો. જે મારી માગણી નહિ સ્વીકારતાં વનમાંજ રહેશો, તો હું પણ અયોધ્યામાં નહિ જતાં આપની સાથેજ રહીશ.” ઇલાદિ પ્રકારે દીનપણથી પ્રાર્થના કરી ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે:—“તમે

કમાવાનું છે, અને રાજ્યનું પાલન કરવામાં સમર્થ છે, એવી મને ખાતરી છે. મારે હું કહું છું કે, હાલ નરિ પણ શ્રીદ વર્ષ પૂરાં થયા પછી વનમાંથી આવી તમારી સાથે રાજ્ય ભોગવીશ. હાલ તો તમારેજ રાજ્ય ચલાવવું.” આ સાંભળી બરતે કહ્યું કે;—“શ્રીદ વર્ષ સુધી આપના નામથી રાજ્ય કાઢના હાયમાં સોંપે. આપનું રાજ્ય કહેવાય, એટલે પછી જેને મોંપશે, તે પણ આપના પ્રભાવથી પાલન કરી રાકશે.” હંઝાદિ પ્રકારે કહેવાયી, અને વસિષ્ઠની આજ્ઞા પ્રમાણે બરતે રામની આગળ બે સોનાની પાદુકા ધરી. રામે તે પાદુકા (પાવડીઓ) પર બે ચરણ ધરી, પછી ઉતરીને તે પાદુકા બરતને સોંપી. બરતે તે પાદુકાને પ્રજ્ઞામ કરી રામને કહ્યું કે;—“સખજો રાજ્યાધિકાર આ પાદુકાઓને સ્થાપિત કરી દે શ્રીદવર્ષ પૂરાં થનાં સુધી આપના જ્ઞેવાજ વેળે અયોધ્યા બહાર રહીશ. અને જળ, કુલ, કંદ, મૂળ, આઈને છત્રીશ. ત્યાં આપના પધારવાની રાહ જોઈશ. શ્રીદમા વર્ષને છેલ્લે દિવસે જો મને આપનાં દર્શન નરિ મને તો હું તે વખતે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ.

પછી બરત રામ અને સીતાને પ્રજ્ઞામ કરી, સૂર્યને તેડી અયોધ્યામાં ગયા. રામની પાદુકાઓને અભિષેક પૂરક સિંહાસનપર સ્થાપના કરી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. અને રાજ્યને રાજ્ય બચરયા કરવા રાખ્યા. પછી પોતે માથે જટા રાખી યોગી વેળે કંદ, મૂળ, અને જળ કુલ આઈ શ્રીદ વર્ષ પૂર્ણ થયાની વાટ જોતા અયોધ્યાની બહાર નંદીકાંઠામાં રહ્યા. તેઓ નિસ રામની પાદુકાઓની પૂજા કરતા હતા. ત્યારે શ્રીદ વર્ષ પૂરાં થનાં રામ અયોધ્યામાં આવવા નીકળ્યા, ત્યારે છેલ્લે દિવસે ત્યાં પહોંચવાનું હતું. તેમ જો ન જો તે બરત અગ્નિ પ્રવેશ કરે એમ હતું. તેથી રામે પ્રથમ બરતને ખજર આપરા મારે હનુમાનને મોકલ્યા. રામને આવવાની ખજર સાંભળી બરત અત્યંત દર્ષ પામ્યા. અને જે વખતે પાછાં બરતે હનુમાનને સો ગામ અને બીજું કેટલુંક અમુલ્ય ક્ષત્રામ આપ્યું. પછી બરત મોટી પામપુમથી રામની સામે ગયા. પોતે રામની પાદુકાઓ સિંહ પર લીધી, અને તેને માથે પોતું રાજાજન ધર્યું. પછી મંત્રીઓની સાથે પગે ચાલતા બરત રામને જોડ્યા. રામને પ્રજ્ઞામ કરી તેમના ચરણમાં પોતાના હાથથી પાદુકાઓ પેદેરાવી કહ્યું કે;—“મારી પામે ધાપણ રૂપે રહેતું આ અપણું રાજ્ય અંબાજો. આજ માં રાજ્ય અને મનોરથ સદા થશે.” હંઝાદિ કહી રાજ્યમંદિરમાં તેડી ચાલ્યા.

રૂપે રહ્યા, અને કદમ્બળ તથા રૂઢકુલ, ખામને ઐશ્વર્ય સુધી રામની પાદુકાની સેવા કરી, એ તેમની પરમ બધૂ ભક્તિ અને કુલીનતાની અતિ બલિહારી છે !

હનુમાન્.

આ મહાવીર પુરૂષ પોતાના બાહુબળ વડે અયોધ્યાના રાજા રામચંદ્રજીની ધણી હસેમ સેવા બ્રજવીને જડમંડળમાં બહુ બળીતા થયા છે. તેમની માતાનું નામ અંજની હતું. અંજનીને આ પુત્ર શિવના પરદાને મફત-ચાચુદેવ ની કૃપાથી ધયો હતો. તેથી તેમનું નામ વાયુપુત્ર, પવનકુમાર, અને માશતિ ઇલાદિ પડ્યું હતું. વળી તેમના વ-જ્ઞ અગ્ની બજરંગ, અને હનુ-પગ હજ્યાથી હનુમાન્, એવું નામ પડ્યું હતું.

હનુમાન્ અતિ શ્રદ્ધા, ઉદ્યોગી, બુદ્ધિવાન, અને પરાક્રમી હતા. તેઓ વિવિધ પ્રકારના વેપાર કરવામાં એકાદ હતા. તેમ ઇન્દ્રેની કામમાં પણ કુશળ હતા. તેમને કિન્નિક્ષા ના રાજા સુગ્રીવ સાથે પરમ મિત્રાચારી હતા. તેથી તેઓ હમેશાં તેમનીજ પાસે રહેતા હતા. તેમની ગણના સુગ્રીવે પોતાના મુખ્ય પ્રધાનમાં કરી હતી સુગ્રીવ પોતાના કિન્નિક્ષા બધુ વાલી ના બધથી નાસીને હનુમાન્ વગેરે સાથે ઋષિમૂળ પર્વતપર રહેતો હતો. જ્યારે લક્ષ્મણ રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો, ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ સીતાની શોધ કરતા કરતા પંપા સરોવર પાસે જઈ પહોંચ્યા હતા. ત્યાં હનુમાન્ અને સુગ્રીવ સાથે રામ, લક્ષ્મણને મેળાપ થયો હતો. અને તેમના વચ્ચે અરસ પરસ ધાડ રતેહ બધાયો હતો. રામે હનુમાનના કહેવાથી સુગ્રીવના બાઇ વાલી ને મારીને તેનું રાજ્ય પાછું અપાવ્યું હતું. પછી હનુમાને સીતાને શોધ કરવાનું કામ માથે લીધું હતું.

હનુમાન્ પોતાના સાથી અંગદ વગેરેને લેઈને સીતાને શોધ કરતા કરતા કશિષ્ઠ તરફ ગયા હતા. ત્યાં પક્ષિરાજ જટાશુ ના બાઇ સપાતી એ 'સીતા લંકાના અરોહ વનમાં છે' એવી બાળ આપી હતી. તેથી તેમણે લંકામાં જઈ સીતાને મળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, વચમાં મોઢા સમુદ્ર ઝાળંગવાનો હતો; અને મહા બળવાન રાક્ષસોના રા-જ્યમાં જઈને સીતાને મળવું, એ કામ ધણું કઠિણ હતું. તે છતાં એ કામ હનુમાન્ એ-કલાએ કરવાની હામ ભીડી. પોતાના સાથીઓને લાગ મુકી પોતે એકલા સમુદ્રપાર કરી લંકામાં ગયા. અને મોઢા રાક્ષસોની યોદ્ધા નીચે અશોક વનમાં જ્યાં સીતા શોકાગુરુ એહેરે રામનું સ્મરણ કરતાં હતાં ત્યાં ગુપ્ત રીતે ગયા. અને એક ક્ષીરામના વૃક્ષ ઉપર ચડી છુપાઈ રહ્યા. ત્યાં રહીને રાવણ સુધી સીતાને આપવામાં આવતી ધમકી, અને એ ધમકીથી ન ડરતાં સીતાની ગમ પ્રત્યે ભક્તિ, એ સર્વ તેમણે જાનનાના આડ ઉપર બેસીને જોયા કર્યું. પછી જ્યારે સીતાએ રાવણના અતિશય ત્રામથી કાપર થઈને પોતાના આયાની વેણુ વડે ગળા ફાંસો ખાવાની તૈયારી કરી, ત્યારે હનુમાને તેની પામે જતને પોતે રામની તરફથી આવ્યાની ખબર આપી, રામના સર્વ સમાચાર કહ્યા. પ્રથમતો સીતાએ તેમની વાત ઉપર કંઈ ઇતબાર રાખ્યો નહિ, પણ જ્યારે રામે નિશાની તગડે આપેલી મુદ્રા હનુમાને બતાવી, ત્યારે સર્વ વાત સાચી માની પછી હનુમાને સીતાને કહ્યું કે, તમારી

ઈન્દ્ર હોય, તો હું તમને રામ પાસે તેડી જાઉં. સીતાએ કહ્યું:—રામ આદિ આવી રાવ-
ણને મારી મને લઈ જશે, ત્યારે હું આવીશ. પછી હનુમાન સીતાની આગા લેખને ત્યાંથી
નિકળ્યા. નીકળતી વખતે રામને જતાવવા સાર નિશાની તરીકે સીતા પાસેથી તેના
માથાનો ચૂડામણી માગી લીધો. થોડેક દૂર ગયા પછી હનુમાને વિચાર કર્યો કે આદિ
આવ્યાથી એક કાંઈ તો સિદ્ધ થયું. પણ રાવણને ભેટયા વગર ચાંદ્યા જતું જી યોગ્ય
નથી. પછી તેમણે અશોક વનનો કુટશોક નાચ કર્યો, હજારો સ્થંભવાળા રાજમહેલ
સુખવારમાં તોડી પાડ્યા. અને ઘણા રાક્ષસોને મારી, લંકામાં આગ લગાડી. ઇત્યાદિ
પ્રકારે હનુમાન પોતાનું મહા પરાક્રમ રાવણને જતાવીને જ્યાં રામચંદ્ર હતા, ત્યાં આવી
પહોંચ્યા. તેમણે સીતાની શોધ યોગેના સર્વ સમાચાર કહીને નિશાનીમાં પેસો ચૂડામણી
ખનાવ્યો. તેથી સર્વને ઘણો આનંદ થયો.

પછી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, નજ, નીલ, જંબુવાન, અને અંગદ, ના અ-
મેસરપણા નીચે સૈન્ય લંકા ઉપર જવા તૈયાર થયું. સર્વ સમુદ્ર કિનારે આવ્યા. સમુદ્ર
ઉપર પુલ, અને ડાકા, બાંધ્યા. એ કામમાં ઇન્દ્રનેરું કામ હનુમાને જાળવ્યું હતું. હનુમાન
કોઈ વિગદાણુ અને અજ્ઞ સક્તિના હતા. કારણ કે એક કામ કરવા સાથે બીજાં ઘણાં
કામ તેઓ કરી વળના. સર્વ સૈન્યને લંકામાં ઉતાર્યું. પછી રામનાં એક નદિ પણ ઘણાં
ખાનગી કામો કરવા લાગ્યા હતા. નાટકો જાનવી જતાવવામાં, અને વિવિધ વેપ લેવા,
એ આદિ કામમાં હનુમાન ખુબ કુશળ હતા. તેના વડે આવા પ્રસંગે પણ રામને ઘણોજ
આનંદ આપતા હતા. તેઓ ન વસ્તાય એવા બહુરૂપી વેપ લેવાની કામને લીધે. આપુદ
પ્રસંગે ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા. કોઈ વખતે અજઘૂતનો, મદારીનો, વેપારી,
સરેયા, વૈધ, બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી, ઇત્યાદિ વેગે રાવણ અને તેના કુલની રાખેલી નાવકા-
ઓ સાથે મન મેળવી ખાનગી વાતો જણી લેતા. એવી એવી ઘણી મુશીબતો વેડી
ગયો જોઈ રામને ખાતભી આપના. હનુમાનની ચર્ચા જોવાની આવી ઉપયોગી કામથી
યુદ્ધમાં ધણાજ લાભ થયો હતો.

હનુમાને યુદ્ધમાં સેનાપતિનું કાર્ય પણ કિતમ પ્રકારે જાળી, હજારો મોઠા મોઠા
રાક્ષસોને માર્યા હતા. તેમજ રાત દિવસ આખા સૈન્યની ચોટી રાખના કે કોઈ ઘટ્ટ
અંદર પ્રવેશ કરી રાકે નહિ. એવી મિતનામાં યુદ્ધ કૌશલ્યતા અને ચોક્કસી હતી. વાનર
ગંભીર સૈન્યને સજ્જન કરવાની ઔપથી જાગ્રમ આદિ પર્વત પરથી તેઓ ધણીસાર લાવતા
હતા. જ્યારે રાવણે પોતાની કૃત્યા નામે શક્તિ મારી લક્ષ્મણને મૃત્યુ પમાડ્યા, ત્યારે
પણ મૃત્યુ ઉનારવા હનુમાનજ દ્રોણ પર્વત પરથી ઔપથી લાવ્યા હતા.

લંકામાંથી સીતાને લેખને અગોધ્યામાં આવ્યા પછી રામે રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો, તે
પ્રસંગ ઉપર સીતાએ પોતાના મગામાંથી રત્ન, અખિ, માખિકા, અને પારસથી સુશોભિત
અમર્ય દાર કહીને રામની આગાથી હનુમાનને આપેલાવો હતો. તે વખતે સીતાએ હનુ-
માનને આવીનાર ટીપા કે:—એલા ! તું જાણી જાણે યદને આ મંસારમાં રહે. જ્યાં યુ-
ધી મરે એ રહે, ત્યાં સુધી દેહરેસાનરમાં પીગમચેદનો જા ગાનો દર. જ્યાં રવીરા ત્યાં
નામચંદ નરે જા હોને દાનજ પગે મીસરેલીએ હનુમાનને આંગ આગીને આપવાથી

હનુમાન પોતાના ગળામાંથી હાર કઢાડીને દાતવડે બામવા લાગ્યા. તે જોઇને લક્ષ્મણે તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. કહ્યું કે, — “ ભાઈ લક્ષ્મણ ! આ હાર મેં ઘણો કીમતી સમજીને અહણુ કર્યો હતો, પણ મેં જ્યારે જોયું કે એમા રામ નામ નથી. ત્યારે આ હાર લેઇને હું શું કરું ? રામવિનાની વસ્તુને લાગ કરવોજ સારો છે. ” લક્ષ્મણે હનુમાનનાં આવાં વચનો સાંભળીને કહ્યું કે, — “ જો રામ વિનાની વસ્તુ તમે અહણુ કરતા નથી, તો તમે તમારું શરીર શા માટે ખારણુ કરો છો ? એમાં તો ” રામ “ નામ નથી. ” હનુમાને આ વચન સાંભળીને તુરત સભામા પોતાના નખથી પોતાની છાતી ચીરીને હજારો રામ નામ બતાવ્યાં. તે જોઇને આખી સભા આશ્ચર્ય પામી પછી લક્ષ્મણે હનુમાનની આવી અપૂર્વ રામભક્તિની ઘણી પ્રસંસા કરીને કહ્યું કે, તમારા જેવો યથાર્થ રામભક્ત આ સંસારમાં બીજો કોઈ નથી. અહો ! હનુમાનની ભક્તિની તો ખરેખર અતિ બિહારીજ છે !

હનુમાન હમેશા રામની પામેજ તેમના હજુરી તરીકે રહેતા હતા. રામે તેમને પ-રણુવા માટે ઘણીવાર બહુ બહુ કહ્યું હતું. પણ તેમણે ઉત્તરમા ના પાડતાં કહ્યું હતું કે, — રાજેન્દ્ર ! પરણ્યા પછી તમારા મોટાં કામો મારાથી થઈ શકે નહિ, કારણ કે ધર બ્યવહાર ચલાવતાં માથે ફિકર પડે છે, અને તેમા વખત રોકવો પડે છે. માટે આપની સેવામા ખસેલ પડે તે મારે ન જોઈએ. એમ કહીને તેઓ સદા બ્રહ્મચારીજ રહ્યા હતા. રામે તેમની પરમભક્તિથી સતુષ્ઠ થઈ બ્રહ્મરિષિનો ઉપદેશ કર્યો હતો, અને શુદ્ધ કરવાના વિષયનો અધિકાર આપ્યો હતો. જ્યારે શ્રીરામચંદ્રજ નિજધામ જવા લાગ્યા, ત્યારે હનુમાનને પૃથ્વીપર કલ્પ સમાપ્તી પૂર્વે રહેવાની આજ્ઞા કરી ગયા છે. તેથી તેઓ અઘાપિ સુધી ચિરંજીવી રહેલા છે, તેઓ ગંધમાદન નામે હિમાલયના શિખર ઉપર રહેલા છે, અને ત્યાં સર્વકાલ રામચરિત લોકોને સંભળાવે છે, એવું શ્રીમદ્ભાગવત આદિ ગ્રંથોમાં જણાવેલું છે. હનુમાને રમેલી નાટકરામાયણ પ્રસિદ્ધ છે. ।

મહાત્મા હનુમાન ભારતભૂમિની આર્ય પ્રજાના સંકટ હારી આરાધ્ય અને પૂજ્ય દેવ ગણાય છે. જેમના નામનો ઐત્ર પ્રયોગ કાર્ય સિદ્ધિ માટે કરવામાં આવે છે. આર્યો પોતાના આ કલ્યાણ દાતાને પૂર્ણ પ્રેમના ઉમળકાથી અઘાપિ સુધી પૂજે છે અને તેટલાજ માટે હિંદના ધણાખગ મંદિરોમા માઝિતિ (હનુમાન)ની મૂર્તિ સ્થાપિત કરેલી જોવામાં આવે છે

નળ રાજ.

જગત વિખ્યાત પ્રતાપી નળ રાજા નૈવધ દેવના સૂર્યવંશી વીરસેન રાજનો પુત્રે થાય. તે દ્વાપર યુગના અંતમાં હતો. નળ રાજા સ્વરૂપે અતિ સુદર, સામ્રાજાતા, ધનુર્દે નિપુણ, શરૂવીર, સલામતી, અને ધાર્મિક હતો. પુત્રને આવો સદ્ગુણ સપ્ત જોઇને રાજા વીરસેન રાજપાટ તેને મોખીને પોતાના ભાઈ સુરસેનની સાથે વનમા તપ કરવાને ગયો

૧ એવું કહેવાય છે કે, — હનુમાન લંકા જાળના પછી સમુદ્ર કિનારે ગયા હતા, તે વેળા તેમણે પોતાના શરીરનો પરસેવો દાઢે જાડી લોટીને સમુદ્રમા નાખ્યો હતો તે એક મગરી મોઢું બિઝારી ગઈ હતી, તેના મોની અંદર પડાણી તેને “મમ્મ” નામે જાણી પુનઃ મળે હતો. ”

નળ રાજા ગાદીએ બેસીને નીતિથી રાજ કરવા લાગ્યો. પોતાના કાકા સુરસેનના પુત્ર પુષ્કરને તેણે સેનાપતિના પદ પર નિયુક્ત કર્યો. એ બંને જણે મળીને પોતાના પ્રજા પરાક્રમથી દિગ્વિજય કરી ધણા દેશના રાજાઓને જીત્યા હતા, અને સર્વ સ્થળેથી ચોર, લૂચ્યા, તથા શત્રુઓને દાર કરી દેશમાં સધળે શાંતિ સ્થાપી હતી. કોઇ પારકી વસ્તુને હાથ સરખો પણ અડકાવી શકતું નહોતું. ઘરનાં દાર ખુલાં મૂકી પ્રજા સુખે સુખ રહેતી, તે છતાં કોઇની દાનત બ્રદ્ધ થતી નહિ. શહેરમાં સત્ત્વ પ્રવર્તી રહ્યા હતા. કોઇને કાંઇ પણ હરકત થતી નહોતી. ચારે વર્ણના લોકો પોતપોતાનો ધર્મ નિર્વિદ્ધે પાળતા હતા. અને સર્વે વ્યાપક પરિશ્રમની સૌ ભક્તિ કરતા હતા. નળ રાજાએ યજ્ઞયાગાદિક અનેક પુણ્યનાં કાર્યો કર્યા હતાં. તેણે યાચકોને મૂખે માઝાં ધન આપીને તેમનાં દારિદ્ર કાપ્યાં હતાં. જે પોતાના મુખે માગે તેને તે પ્રેમથી આપતું, એવો નિયમ રાખ્યો હતો. તેના આવી પ્રકારના સદ્વર્તનથી તેની સુશ્રીતિ સર્વનાં કિરણોની પેઠે ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ હતી.

નળ રાજા, વિદર્ભ દેશના ભીમક રાજાની પુત્રી દમયંતી સાથે પરણ્યો હતો. તે ૩-૫માં તથા શુભમાં બહુ ચટ્ટીઆતી હતી. દમયંતી બ્યારે પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થઇ હતી, ત્યારે તેના પિતા ભીમક રાજાએ તેને માટે સ્વયંવર^૧ કર્યો હતો. તેમાં તેણે નળરાજાને પસંદ કરી વરમાળા આરોપી હતી. નળરાજાને દમયંતીથી ઈંદ્રસેન નામે પુત્ર અને ઈંદ્રસેના નામે પુત્રી થઇ હતી. આવી રીતે તેને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું. કોઇ પણ રીતની તેને ખોટ નહોતી. ધન્ય દમયંતી તેને સર્વ વાતે સાનકૂલ હતો. તે જોઇ કોઇને સ્થપ્ત પણ એવી વાત ન આવતી કે આવાં ધાર્મિક રાજા તથા રાણીને માથે ઓઝિત મહાસંકટ આવી પડશે. પરંતુ કાળની ગતિ ધણી ગઇ છે. ધડી પછી શું થશે, તેની કોઇને ખબર પડતી નથી. નળરાજા ગભો અને વિચારવંત છતાં તેના બેરીએ^૨ ર-એલી પ્રપંચ રૂપી ભગમાં તે ફસાઇ પડ્યો. કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર પોતાના કાકાના દિકરા પુષ્કરની સાથે તે જૂગડું રમ્યો, તેમાં રાખપાટ વગેરે સર્વ હારી બેઠો. પછી ઠ-રાવ પ્રમાણે નળરાજા સર્વ આબૂખણો ઉતારી ને માત્ર એકજ વસ્ત્ર બેર વનમાં જવા ની-કળ્યો. તેની સાથે દમયંતી પણ એકજ વસ્ત્ર પેહેરીને ગઇ. તેઓ ત્રણ રાત્રિ નગર બહાર બૂખ્યાં ને તરસ્યાં પડી રહ્યાં. પણ પુષ્કરની મનાઇને લીધે નગરજનોએ તેમને કાંઇ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. આહા ! કાળની કેવી વિચિત્ર ગતિ છે! એક પ્રજા પ્રિય અને ધર્માત્મા

૧ પ્રાચીનકાળમાં ધણી ખરી રાજકન્યાઓ ઈન્ધાવર વરતી હતી તે બ્યારે કે ન્યારે કે ન્યા ઉગ્ગર લાયક થતી, ત્યારે તેને પિતા દેસ દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કરી પોતાની રાજધાનીમાં એકા કરતો. પછી તૈયાર કરેલા એક સ્વયંવર મંડપમાં દાનુર થયેલા રાજાઓની સમા થતી, ત્યાં રાજકન્યા વસામૂખણે પેદેસીને આવતી. એટલે રાજમાટ સધળા રાજાઓને એાળખાતી તેમના કુળ ભર્મ પગેરૂં^૩ પર્મન કહી સંભળાવતો. પછી રાજ્ય કન્યા પોતાને પસંદ પડવા વરને વરમાળા પે-દેશાવતી. તે પછી વિધિ પ્રવંક તેમનાં લગ્ન થતાં હતાં.

રામની ધડીમાં કેવી દુર્દશા ! લાખો મનુષ્યોનું ખાવન પોપણ કરનાર પુરુષને પણ એક વેળાનું બોભળ સરખું ન બન્યું ! એ કાંઈ ઝોઝા દુઃખનો વિષય નથી. વિધાત્રી દેવીના આવા દેખીતા ગેર ધન્સાદને માટે તેને દોષ દેવાને ધણક જન તૈયાર થશે. પરંતુ અમે તેમને તેમ કરતાં વારી શું. અને કહીશું કે તેમ કરવાનો હેતુ કાંઈક ન્યાયોગ હોવો જોઈએ. જેમ સોનાને કસોટીપર ચડાવ્યાથી, અને બીજા ધાતુઓને અગ્નિમાં તપાવ્યાથી તેમના નીચ હંચ ગુણોની પરીક્ષા થાય છે, તેમ આ પુણ્યાત્મા રામના ગુણોની કસોટીને માટેજ કાં તેને વિધાત્રીએ એવી સ્થિતિમાં મૂક્યો ન હોય ? કેટલાક જણ વળી કહે છે કે,—“જે બો શાય, તે સારાનેજ માટે” અમે પણ તેવુંજ માનીએ છીએ. અને એ વાતની સમ્બાધિ અન્ય રામનાજ દ્રષ્ટાંતથી આગળ દેખાડી આપીશું.

નળ અને દમયંતી ત્રણ દિવસ સુધી નિરાહાર નગર બહાર પડી રહ્યાં. ત્યાંથી તેમ બે પોતાનાં બે નાનાં બાળકોને તેમના મોસાળમાં મોકલાવી દીધાં. માતાની સોડમાંથી છુટાં પડતી વખતે આ બાળકોએ તથા સાસુ દમયંતીએ જે કરજાજનક રહન કર્યું છે, તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. મહા કષ્ટની સાથે બાળકો માતાની પાંખમાંથી છુટાં પડી મોસાળ તરફ ગયાં. મછી એથે દિવસે નળ દમયંતીએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને ક્રુધા બહુજ લાગી હતી. બંધને માટે શોધ કરતાં એક સુવર્ણ સરખા તેજસ્વીપુષ્પ પક્ષીને જોયું. રાજ તેને પકડવા જેમ જેમ પાછળ જતો ગયો, તેમ તેમ તે પક્ષી દૂર જતું ગયું. તેથી નળે પોતાનું પહેરેલું વસ્ત્ર કઢાડીને તેનાપર નાખ્યું. એટલે તે વસ્ત્ર સહિત ઉડી ગયું. અને રાજ નજ ચક્ર રહ્યો. પછી નળે દમયંતીને કહ્યું,—સતી ! હવે શું કરવું ? આ એક જ વસ્ત્ર હતું તે પણ ગયું. જૂએ પણ પ્રાણ જાય છે. હે પ્રાણ પ્યારી ! હું બહુ દુઃખી હાલતમાં આવી પડ્યો છું. હવે પ્રાણનો નિર્વાહ શી રીતે કરવો, તેની અને કાંઈ સૂઝ પડતી નથી. માટે હું તારે રિથેર વિદર્ભ દેશ જ. આ મારું એ તરફ જાય છે. પ્રાણ પ્રિયે ! હું ત્યાં જઈશ તો સુખી થઈશ. દમયંતી વ્યાકુળ ચિત્તે સજ્જા નેત્રે બોલી,—“પ્રાણ નાથ ! આપનાં આ વચનથી માફ હૃદય ખેદ પામે છે. આગે રાજ્ય અને સર્વ સંપત્તિ છોડી દીધી, વસ્ત્ર વગરના થયા, અને જૂખના દુઃખથી પીડાઓછો. આવી સ્થિતિમાં આ નિરજન વનમાં આપને એકલા મૂકીને કેમ જઈ શકું ? મહારાજ ! ધોર વનમાં પૂર્વના સુખનું સ્મરણ કરતાં થાકેલા અને ક્રુધાંતે એવા આપના ગ્લાનિતા હું નાશ કરીશ. વૈદ્યોનો પણ એવો મત છે કે,—“સર્વ દુઃખમાં ભાર્યા સમાન કોઈ પણ ઔષધ ઉત્તમ નથી.” એ વાત સત્ય છે. ત્યારે આ ધોર અરણ્યમાં આપનો ત્યાગ કરીને હું મારા પિતાને ઘેર કેમ જાઉં ? નહિ, નહિ હું કદી પણ આપને છોડીને જવાની નથી. હું તો આપની સેવા કરવાને સંદેશ માથેજ રહીશ. પુરુષને દુઃખની વખતે ધીરજ આપનાર, દુઃખથી રોગ મટાડનાર, અને દિલાઓ આપનાર સ્ત્રીજ છે. સ્ત્રીને પોતાનો પતિ એ તેનો પ્રાણ અને જીવનહાર છે. તો હું પતિ રૂપી પ્રાણનો શી રીતે લાભ કરી શકું ? હું તમને છોડીને એક ડગલુ પણ કેમ જઈ શકું ?” ઇત્યાદિ દમયંતીનાં સત્ય વચનો સાંભળીને નળે તેને સાથે આવવાની આજ્ઞા આપી પછી તેઓ બંને જણ પાસેના તળાવમાં પાણી પીવા ગયાં. ત્યાં એક મચ્છ તેમના જોવામાં આવ્યો, તેને નળે મારીને દમયંતીના હાથમાં આપ્યો. દૈન

યેએ તે મન્થ દમયંતીના હાથમાંથી સજીવન થઇને પાણીમાં જતો રહ્યો. એ હકીકત ન-
જાને કહેતાં તેણે માની નહિ. ને કુધાને લીધે તેને ખાઇ ગયાનું આજ દમયંતીને સાથે મુ-
કાને તેના નજે બહુ તિરસ્કાર કર્યો. પછી સર્વાસ્ત થતાં બંને જણ એક વૃક્ષ નીચે સૂઈ
રહ્યાં. દમયંતીએ પોતાના વસ્ત્રોનો એક છોડા નળને પહેરવા માટે કહાડી આપ્યો હતો.
દમયંતી બર નિદ્રામાં પડી. નજે તેના સામુ જોયું તો તેની પૂર્વ સ્થિતિનો ચિનાર તેના મન-
માં આવ્યો. તેથી તે બહુ દુઃખ પામ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, આ મારી પ્રિય પત્ની મારે
માટે દુઃખ ભોગવે છે. મારે તેને આહિ મૂકીને હું જતો રહું તો તે પોતાને પિયર જશે.
એવું વિચારી દમયંતીને ઉંઘતી મૂકીને અધધ વસ્ત્ર ફાડી લેઈ નળ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

જ્યારે દમયંતીએ જાગીને જોયું તો પ્રિયપતિ પામે દીઠા નહિ. તેથી તે મહા દુઃખી
થઈને વ્યાકુળ થિતે ભયંકર જંગલમાં વિલાપ કરવા લાગી. અર્ધ વસ્ત્ર કાપીને નળને જ-
તો રહેશે જોઈ તે મૂંઝા ખાઇ ધરતીપર દળી પડી. કેટલીકવારે તે સાર્વધ થઈ પણ પિ-
યેર તરફ ન જતાં વનમાં વિલાપ કરતી નળની શોધ માટે આમ તેમ ભટકવા લાગી. જ-
ણુ દિવસ સુધી અન્ન પાણી વગર મહા અરણ્યમાં ફર્યા કર્યું. જંગલનાં ધાતકી જનાવરો
તરફથી તેને ધણો ત્રાસ થયો. અને એક દુષ્ટ પાર્શ્વીના તરફથી તિરસ્કાર પામી. એવી
રીતે અનેક પ્રકારનાં સંકટો વેડીને છેવટે એકી દેશના રાજા સુખાદુના નગરમાં ગઇ. તે
રાજાની રાણી કે જે દમયંતીની માસી થતી હતી, તેણે દમયંતીને ન એકલખ્યા છતાં આ-
શ્રય આપી પાસે રાખી. (વધારે હકીકત જૂનો આગળ દમયંતીના ચરિત્રમાં.)

નળ રાજા દમયંતીને તજીને વનમાં અથડાતો ફટાતો અયોધ્યા નગરના રાજા ઋ-
તુપર્જને સાં ગયો. અને બાહુક નામ ધારણ કરીને કશું કે—હું નળ રાજાનો સાર્થિ છું,
ને અશ્વ વિદ્યા જાણું છું. પછી ઋતુપર્જ રાજાએ તેને સર્વ સાર્થિઓના ઉપરીની જગ્યા આપી.

આણી તરફ ભીમક રાજાએ નળ દમયંતીના શોધને માટે ચારે તરફ બ્રાહ્મણો મો-
કયા હતા. શોધ કરતાં કરતાં સુદેવ નામે બ્રાહ્મણે એકી દેશના રાજા સુખાદુના શહેર ચે-
વપસુપુરીમાં જઈને દમયંતીને શોધી કહાડી તેના પિતાને ઘેર તેડી ગયો. દમયંતીએ પિ-
તાને ઘેર જઈને નળની શોધ કરવા બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા હતા. તેમાંના પર્ણાદ નામે બ્રા-
હ્મણે અયોધ્યામાં ઋતુપર્જ રાજાને સાંથી નળને શોધી કહાડ્યો. પછી ભીમક રાજાએ દ-
મયંતીનો ફરીને સ્વયંવર થાય છે, એવું બદાનું બનાવીને અયોધ્યાથી ઋતુપર્જ રાજાને
પોતાના નગરમાં સત્વર તેડાવ્યો. ઋતુપર્જ રાજા ભીમકના આમંત્રણને માન આપી સાં
ગયો. તેની સાથે નળ પણ તેના સાર્થિ તરીકે ગયો હતો. આદિઆં નળ દમયંતીએ એ-
કબીનની પરીક્ષા કરી. ખાત્રી થયા પછી બંને જણ મન્થાં. અને ઘણું દરખાયાં. આખા
નગરમાં આનંદ ઉત્તર થઈ રહ્યો. પછી નળ રાજા અપાર સેન્ય લઈને દમયંતી તથા જે
બામકો સહિત પોતાને સ્વદેશ ગયો. અને પુષ્કર પાસેથી રાજ લીધું. નજે પુષ્કરની દયા
જાણીને તેને કહાડી નાદિ મુકતાં તેના નિર્વાહને માટે એક ગામ બંદીસ આપ્યું. પછી
નળ રાજાએ પૂર્વ પ્રમાણે જ ગમદિક અનેક સુખ કાઢ્યો કર્યો. તથા ધર્મનીનિધી રાજ્ય
સલાતી વણી કીર્તિ મેળવી. પછી કેટલાક કાલે પોતાની પ્રિય પત્ની દમયંતી સાથે રાજો
ગયો. નળરાજાને ચિત્રવર્મા નામે એક બીજો પુત્ર હતો.

પ્રિય વાયકો ! ઉપર પ્રમાણે નળ જેવા ધર્માત્મા રાજાને તથા તેની પતિવ્રતા રાણી દમયંતીને જે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તે માત્ર તેમની ધૈર્યતા અને સહનશીલતાની પરીક્ષાને મારેજ હતું. જો તેઓ એવા કષ્ટની કમોટી ઉપર ચડ્યાં ન હોત તો આજે તેમનું નામ જગતમાં કોઈ પણ જાણત નહિ. અથવા કદાપી જાણત તોપણ તેમનું ચરિત્ર જનમંડળને જેવું અસર કરતા અને શિક્ષણીય થઈ પડ્યું છે, તેવું કદાપિ પણ યાત નહિ. મહાત્મા વેદવ્યાસ સરખાએ મહાભારતના વન પર્વમાં નળાખ્યાનને નામે જે વર્ણન કર્યું છે; અને તેના ઉપરથી આપણા મુર્ખ મહા કવિ પ્રેમાનંદે કરણા રસમાં જે ચિતાર આપ્યો છે, તે ખરેખર જનમંડળનાં હૃદયને ભેડી નાખે તેવો છે. નળ રાજાને દુઃખરૂપી કંઠે કસોટી ઉપર ચડ્યા પછી અંતે સુખ પ્રાપ્ત થયું. અને એ વાર્તા તેનું નામ જગતમાં અમર રાખવાને ઉપયોગી થઈ પડી. તેટલાજ માટે અમે ઉપર કહ્યું છે કે, “જે ખોટું થાય તે સારાનેજ માટે” દરેક માણસે દુઃખની વખતે આવો દ્રઢ વિશ્વાસ રાખીને સંતોષ માનવો જોઈએ. અને ધૈર્યનાથી વિપત્તિની સામા થવું તેમ કરવાથી અને સુખજ પ્રાપ્ત થશે. નળરાજાને પણ તેમજ થયેલું આપણે જોયું. તેમ એનાં બીજાં ઘણાં દ્રશ્યો આ ચરિત્ર જુઠના પાનાં ફરવાથી મળી આવશે.

નળરાજા સત્યવાદી અને નિર્તેદ્રિય હતો. તે અધવિદ્યા જલુ સારી જાણતો. તેણે પાકશાસ્ત્રો અભ્યાસ કરીને અનેક તરેહના પાકબેદ કર્યા હતા. એ વિશે તેણે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેને નળપાક કહે છે. નળરાજાની મારક પાંડુ રાજાના પુત્ર ભીમમેને પણ વિરાટ નગરમાં અનેક તરેહના પાકબેદ કર્યા હતા. એ સંબંધી તેમણે જે ગ્રંથ કર્યો છે, તેને ભીમપાક કહે છે. સિવાય ભોજનકતોહણ નામે એક ત્રીજો ગ્રંથ પાકશાસ્ત્ર વિષેનો પ્રખ્યાત છે.

ભરત રાજ.

આ ચક્રવર્તિ મહારાજા ભરત, ચંદ્રવંતી પુરુકુષોત્પત્તિ પ્રતાપી રાજા દુષ્યંતના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ સતી શકુન્તલા હતું. તે મહાત્મા કણ્વ મુનિના આશ્રમમાં ઉછરી મોટી થઈ હતી ત્યાંજ દુષ્યંત રાજા તેની સાથે ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યા હતા. અને ભરતરાજાનો જન્મ પણ કણ્વ મુનિના આશ્રમમાંજ દાપર યુગમાં થયો હતો. તેથી બાલ્યાવસ્થાનો ચોડો કાળ ઋષિ મુનિઓનાજ સમાગમમાં ભરત ઉછર્યા હતા. અને જાત કમોદિ સંસ્કાર કણ્વ મુનિએજ કર્યા હતા.

ભરતના જન્મજ્ઞા હાથમાં ચઢતી, અને એ પગમાં કમળના પોદાની નિશાની હતી. તપોવનમાં કણ્વ મુનિના આશ્રમ પામે એક વખતે સિંહના જાગ્યાને પકડી લાવી, તેની સાથે ભરત રમતા હતા, ત્યારથીજ તેમના પ્રથમ જળની અર્ચને ખાતરી થઈ હતી. ભરત

૧ દસ પ્રભ પતિમાંના “અત્રિ” પ્રભપતિનો પુત્ર “ચંદ્ર” તેનો પુત્ર “શુદ્ર” અને તેનો પુત્ર “પુરુષ” એ ચંદ્રવંશનો પ્રથમ રાજા થયો. તેણે પ્રયાગ વસાળીને તાપોવતાની રાજધાની કરી હતી. પુરુષ પછી તેનો પુત્ર “નદુષ” તેનો પુત્ર “ચયાનિ” તેનો “ચં” તથા “પુ” તેમના પછી ધીરક પેઢીએ “દુરંયોધ” રાજા થયો. એ દુરંયોધનો પુત્ર “ભરત”

રાજા બહુ ધાર્મિક, વિદ્વાન, અને જ્ઞાની હતા. તેમને દેવ ધર્મ, અને બ્રાહ્મણો ઉપર ધણી આસ્થા હતી. મહારાજા દુષ્યંતના મરણ પછી મહાભિષેકના વિધિથી અભિષેક પામેલા એ રાજાએ, કિરાત, યવત, અંધ્ર, કંક, અને શક, ઇત્યાદિ જનના સધળા અધર્મો રાજા-એને તથા મ્હેઓને તેણે જીતીને માર્યા હતા. તેણે સધળેથી અર્ધમ ટાળ્યો હતો. જૂઠ્ઠા-મતો નાશ કર્યો હતો, અને ધર્મનીતિની પ્રવર્તિ કરી હતી. પૂર્વે જે બળવાન દૈત્યો દેવ-તાઓને જીતીને તેમની સ્ત્રીઓને હરી લેઈ ગયા હતા, તે સધળાઓને આ પ્રતાપી મહા-રાજા દરબીને દેવતાઓની સ્ત્રીઓને પાછી અપાવી હતી. તેથી તેમની તેનાપર અત્યંત પ્રીતિ થઈ હતી. એ રીતે ભરને સધળે દિગ્વિજય કરીને ચક્રવર્તિ મહારાજાનું પદધારણ કર્યું હતું.

મહારાજા ભરને પ્રજાના સર્વ મનોરથોને પરિપૂર્ણ કર્યા હતા. તેમણે બધા મળીને એકસો તેત્રીશ અશ્વમેધ યજ્ઞો કર્યા હતા. એ સિવાય બહુજ દક્ષિણાવાળાં અનેક વેદોક્ત કર્મો કર્યા હતાં, બહુજ દ્રવ્ય સાથે સુવર્ણ અન્નકારોથી રાણુગારીને અસંખ્ય ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વિદ્યા, અને હુન્નર કળાની વૃદ્ધિને માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. તેનું પ્રધાનમંડળ વિદ્વાન હતું. અને સલાહકારો ત્રણ મુનીઓ જેવા વિદ્વાન અને શુભુચ્છ બ્રાહ્મણો હતા. તેમની સહાયતાથી રાજકાર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવ્યું હતું. તેની આજુ પૃથ્વીના ધણા ખરા ભાગમાં ચારે તરફ ફરતી હતી. જેવા તેઓ દાન, ધર્મ, કર્મ, અને પરાક્રમમાં શ્રેષ્ઠ ગણાયા હતા, તેવાજ વૈભવમાં દેવતાઓથી પણ વધી ગયા હતા.

આ ધર્માત્મા રાજાએ ધણાં વર્ષ સુધી ધર્મ નીતિથી રાજ ચલાવી પ્રજાપ્રેમ મેળવ્યો હતો. અને પોતાનાજ પરાક્રમથી દિગ્વિજય કરી શક ચલાવ્યો. એના શકને ભર-તશક કહે છે. એ શક ભરતખંડમાં દ્વાપર યુગની સમાપ્તી સુધી એટલે તે ૩૦૪૪ વર્ષ ચાલ્યો હતો. એ પછી યુધિષ્ઠિર શક શરૂ થયો હતો. આ ભરત રાજનાજ નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ અથવા ભારતવર્ષ પડ્યું હતું. પરંતુ આ વાતની સમ્બાધ. વિશે જે મત ચાલે છે. કેટલાક જણનું કહેવું એવું છે કે, આ નરિ પણુ ત્રાપબદેવ રા-જાનીના પુત્ર જડભરતના નામ ઉપરથી તે નામ પડેલું છે.

મહારાજા ભરતને વિદર્ભ કુસની ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. તેમને કુરૂપ સંતાનો થવાથી રાજાને તેઓના પતિવ્રતપણા ઉપર બ્હેમ આવે, તેટલા માટે તે બાળકોને તેમણે જન્મ-તાંજ ગંગા નદીમાં ફેંટી દેવાડાવ્યાં હતાં. ભરત રાજા પોતાને પુત્ર ન હોવાથી બહુ ગિનાતુર રહેતો હતો. તેથી પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે કપ્પર ત્રાળીના વિચારથી મરૂતસોમ નામે યગ કર્યો હતો. તે પછી તેને ભરદ્વાજ નામે પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ભરતે તેનું નામ વિત્તથ પાડ્યું હતું. સાર પછી આ ચક્રવર્તિ મહારાજાને પોતાનું રાજપાટ અને લક્ષ્મી એ મર્ગ મિળ્યા છે, એવો વિચાર ચનાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી સર્વ રાજપાટ તથા પુત્રને સોંપી પોતે તપોવનમાં તપશ્ચર્યાને માટે ગયો. ત્યાં નિરંતર ઇશ્વર ધ્યાનમાં બાળી રહેતાં, જ્યારેમાં દક્ષિણ અમર કીર્તિ ત્રણ પરમ ગનિને પામ્યો છે.

શ્રી કૃષ્ણ.

આ દેવેસી મહાત્મા પુરુષોત્તમ જન્મ મથુરા નગરીમાં વસુદેવ માદવને ઘેર દાપરયુગમાં આવજી વદ ૮ બુધવારે મધ્ય રાત્રે રોહિણી નક્ષત્રમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ દેવકી હતું. શ્રી કૃષ્ણ સાક્ષાત વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર હતા, એવું મનાયેલું છે. કૃષ્ણાવતારની લીલાનું મુખ્ય પુસ્તક શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ છે. તેમાં કૃષ્ણના મહિમાનું વર્ણન છે.

કૃષ્ણના જન્મ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે:—“વિષ્ણુએ દેવકી તથા વસુદેવને પોતાનું તેજોમયી મુંદર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ દેખાડ્યું, અને કહ્યું કે, તમોએ ત્રણ જન્મ સુધી તપ કર્યું છે, માટે હું તમારે સાં જન્મ લેઉં છું. તમે ગોકુળમાં નંદને ઘેર જસોદા પાસે મને મૂકી આવજો. સાં થોડો કાળ બાળલીલા કરીને હું પાછો અદિ આવીશ, અને હંસ વગેરેને મારી જી બાર ઉતારીશ. એટલું કહી વિષ્ણુએ અંતર્ધાન થઇ, બાળ રૂપ ધર્યું. દેવકીએ જાણ્યું કે, મને બાળક આવતયો. દેવકી તથા વસુદેવ વિષ્ણુના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની વાત સમજવત જાણી. એ રીતે કૃષ્ણનો અયોનિ સંભવ જન્મ થયો.”

મથુરામાં એ વખતે ઉગ્રસેન રાજાનો પુત્ર હંસ રાજ્ય કરતો હતો. તે બહુ દુષ્ટ બુદ્ધિનો હતો. તેણે પોતાના પિતા ઉગ્રસેનને ગાદીએથી કહાડી મૂકી પોતે રાજ્યનો માલિક થયો હતો. બ્યારે તેના કાકા દેવકે તેનીજ આગાથી પોતાની પુત્રી દેવકીને વસુદેવ સાથે પરણાવી, સારે હંસ તેને મોટા કાંથી વિદાય કરવા જતો હતો. પણ તેવામાં આકાશ વાણી થઇ કે, તેનો આઠમો પુત્ર તારો કાળ અવતરશે. એ સાંભળી હંસ દેવકીના માથાના કંથ પકડી તરવાર વડે તેને મારી નાખવા તૈયાર થયો. પણ વસુદેવે તેને વિનંતિ કરી કે, નિર્દોષ સ્ત્રીના વધ થા માટે કરો છો ? એનો પુત્ર તમારો કાળ થવાનો છે, માટે તેને મારજો. એ ઉપરથી હંસે દેવકીને ન મારતાં વસુદેવને પાછી સોંપી. પરંતુ થોડા વખત પછી હંમે આ દેવને લીધે દેવકીને તથા વસુદેવને કાળાગૃહમાં પૂરી કેદ કર્યા હતાં.

કૃષ્ણનો જન્મ થયો કે તુરત વિષ્ણુની આરા પ્રમાણે તેમને ગોકુળમાં નંદ નામે ગોવાળને ઘેર મોકલી દીધાં. સાં નંદની સ્ત્રી જસોદાએ તેમનું પુત્રની પેઠે પાલન પોષણ કર્યું. ગોકુળમાં નંદને ઘેર બાળક અવતર્યો, એ ખબર જાણ્યાથી આખી નગરીમાં આનંદ ઉતરત થઇ રહ્યો. વસુદેવની બીજી રાણી રોહિણી જે ગોકુળમાં પોતાના મિત્ર નંદને ઘેર હતી, તેને પણ પુત્ર થયો. તેનું નામ પાડવાને વસુદેવે રાજ ગુર ગર્ગીચાર્ય ક્રાપિતે મોકલ્યા. તેમણે રોહિણી પુત્રનું નામ જળરામ, અને દેવકી પુત્રનું નામ કૃષ્ણ, પાડ્યું.

કૃષ્ણના જન્મની ખબર ધીરે ધીરે ફેલાતે કાને ગઇ. તેથી તે ઘણાં ધિનામાં પડ્યો. તેણે પોતાના મંત્રિઓને બોલાવીને હુકમ આપ્યો કે, મારો વેરી ગોકુળમાં જન્મ્યો છે. માટે તેને શોધી કહાડીને મારી નાખવાના ઉપાય યોજો. પછી હંમે તેને શોધી કહાડી મારવાના અનેક ઉપાય કર્યા. પ્રથમ તેણે આસી પુનનાતે ગોકુળમાં મોકલી. તે ગોવાલજી ૩૫ ધરી કૃષ્ણને મારવા માટે જસોદા પાસે ગઇ. પ્રથમ તો તે કૃષ્ણનું અણ સ્વરૂપ

નેહને તેમને રમાડવા લાગી. પછી કાલુ કાલુ બોલી છળ કપટ કરી તેમને પોતાનાં ઝેર ચોપડેલાં સ્તને ધવસાવવા લાગી. કૃષ્ણ મહા દિવ્ય સ્વરૂપે હતા. તેમણે એનું કપટ જાણી લેધ તેનાં સ્તન એવાં તો ચૂસ્યાં કે દૂધની સાથે માસી પુતનાનો પ્રાણ પણ ખેંચાવા લાગ્યો. તેના ડોળા ઉચે ચડી ગયા, અને અને મરણ પામી. પુતનાના મરણથી કંસે 'જનરુદ્ધ' કે એજ મારો વેરી છે. માટે તે હમણાં નહિ મરે તો મજી મારવાની શી આશા ? એમ વિચાર કરીને તેણે કૃષ્ણને મારવા સાર અનેક મારાઓ યોજાવવા માંડ્યા. પણ કોઈથી તેમનું મરણ નીચજું નહિ.

ધીરે ધીરે કૃષ્ણ ઉપર યોજાનાં સર્વ સ્ત્રી પુરુષોનો લાવ વધતો ગયો. તેઓ તોફાન કરે, અને ગોરસડાં ફેડે, તોપણ સૌ પ્રેમ બાવથી તેમને તેડીને રમાડે. એક વખતે કૃષ્ણે ખાયા રમી. યોજાનાં ઘેર ઘેર કૃષ્ણ રૂપ યદ્ય ગોરસડાં ફેડી દહીં, અને માખણ વગેરે વસ્તુઓ ખાવા લાગ્યા. તેથી સ્ત્રીઓ કંટાળી તેમને તેડી માતા જસોદા પાસે રાય કરવા આવી. જસોદાએ કહ્યું કે, મારો કૃષ્ણ તો આ પારણામાં રમે. એવી વાત કરે છે, એટલામાં લાં પીછા સ્ત્રી આપી, ત્રીજી આપી, અને ચોથી આપી, એમ સેંકડો સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ દહીં દૂધ ખાઈ ગયાની રાય કરતી આવી. પણ કૃષ્ણને તો પારણામાં સૂતેલા નેહને સર્વને આશ્રય લાગ્યું. કૃષ્ણનું આવું પ્રભુત્વ નેહને સ્ત્રી પુરુષોનો તેમના પર અધિક પ્રેમ ધધ્યો. એક દિવસે કૃષ્ણે ઘરમાં દહીં દૂધનાં ગોરસાં ફેડી સર્વ ઢોળી નાખ્યું, અને પોતાના જવડા મિત્રને તેડી લાવી, તે સર્વ ખવડાવી દીધું. તેથી માતા જસોદાએ ચીડાઈને તેમને દામણથી ઉખજે માંધ્યા. તેથી તેઓ ગરીબડા જેવા થઈ ગયા.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે કૃષ્ણ ગોવાળીઆઓની સાથે ગાયો તથા વાછરડાં ચારવા જવા લાગ્યા, ત્યાં પણ તેઓ અદ્ભૂત કામો કરી સર્વને આશ્રય પમાડતા. વળી ગોપીઓની સાથે દારૂ કરી રમના. ગોપીઓ પાણી ભરવા જાય, તેમને રસ્તામાં રોકે, તેઓની માગર ફેડે, તેમની પાસે દાણ મારે, કંદળના ઝાડ ઉપર ચડી વાંસળી વગાડે, અને ગોપીઓનાં ગોરસાં બાગી નાખી દહીં, દુધ, અને માખણ ચોરે. ગોપીઓ જસોદા આગળ રાય કરે, ને એ વળી માને નહિ. એવી એવી કૃષ્ણે અનેક પ્રકારની લીલા કરી હતી. તેમની અગીઆર વર્ષની ઉંમર થતા મુઠ્ઠીમાં તેમણે બાંગલીલાનાં અતીક્રિક કામો કર્યા વિશેનં વર્ણન કરેલ છે.

તેમનામાં પુત્ર બાવના પ્રગટી આવી. તેઓ પોતાના પુત્રને જોઈને મનમાં સંતાપ કરવા લાગ્યાં કે, પુત્ર પર ઘેર પરાધીન રહ્યા, અગીઆર વર્ષ ગૌ ચરાવી દુઃખી થયાં, અને આપણા ઘરમાં તેમને જોજીન સાર પુર અન્ન પણ નથી. માટે તેમને શું જમાડી શું ? માઆપનો આવો સંતાપ કૃષ્ણે જાણી લેઇ તેમને કહ્યું કે:—

“ અરે ! માતા પિતા ! અમેનો તમારા ચોર છીએ કે આજ સુધી તમારી ચાકરી કરી નથી. અમે તો આજ સુધી નંદ તથા જસોદાનેજ માઆપ જણ્યાં હતાં. તમે કાળા ગૃહમાં અપાર દુઃખી થયાં. માટે અમારા જળને ધિક્કાર છે કે અમે તમને તરન છોડાવ્યાં નહિ. આ સંસારમાં પુત્રને માઆપ સમાન ખીજુ કોઇ વ્હાલું સચુ નથી. પુત્રને માતા એ દેવી રૂપ છે. પિતા ભગવાન રૂપ છે. માઆપના પગમાં સર્વ તીર્થ રહ્યાં છે. માઆપને છોડીને જે તીર્થ કરવા જાય, દાન, પુણ્ય કરે એ સર્વ વૃથા છે. એ તો રાખમાં હોમ કરવા જેવું છે. માઆપની સો વર્ષ સેવા કરીએ, અને તેમને સોનાભાર તોળી દાન કરીએ, તો પણ માઆપે જે શીતકાળમાં એક રાત્રિ પુત્રની સેવા કરી હોય છે, તેની બરાબર થતું નથી. એવી અપાર ઉપકાર વાળી માઆપની સેવા છે. જેણે માઆપને દુઃખ આપ્યું, તે પુત્રને દૈવ સમાન જાણવો. એવા કૃતધ્ની પુત્ર ઉપર ઈશ્વરની અવકૃપા થાય છે. તે દરિદ્રી યદ્યપર રહી દુઃખી યદ્યપેટ ભરે છે. જેણે માઆપની સેવા કરી નથી, તે નીચની વેડ કરે છે. જે માઆપનો તિરસ્કાર કરે, તે પથુનો અવતાર પામે છે. જે પુત્ર પોતાની જીને વશ થઈને માઆપને વૃદ્ધાવસ્થામાં દુઃખ દે છે, તે ધનનો શોભા કૃતરાતો અવતાર પામે છે. ગુરૂને શિષ્યે, મોઢા જાઇને નાનાભાઈએ વિજ્ય રૂપ માનવા લાયક છે. દાસને પોતાનો ધણી પૂજનીક છે. જીને પોતાના પતિ ઈશ્વર રૂપ છે. જેને જે માનવા લાયક છે, તેને તે દેવ જેવાં સમજવાં. જે મનુષ્ય સેવવા યોગ્ય છે, તેની સેવા કરતાં નથી, તો તે આ ભવજગમાં કૃષ્ણ સમજવો. અમે આજ સુધી તમારી સેવા કરી નથી. અમે વૃંદાવનમાં રમતા રહ્યાં, અને તમારા પગમાં બેડી રહી, એ અમારા અપરાધ તમે ક્ષમા કરશો. અમે તો તમારા પુત્ર રૂપ કર્ણા રૂપ છીએ. અમે મોઢા થઇ તમને મુખ આપીએ સારેજ અમે તમારા ખરા પુત્ર સમજશો. ” ઇત્યાદિ મધુર વચનો કહી માઆપને આનંદ આપ્યો.

કૃષ્ણે જ્ઞાન સંધ્યાદિક નિલ કર્મ કરવાને ઉપમન્યુ ત્રાપિ પાસેથી દિક્ષા લીધી હતી. તે પ્રમાણે તેઓ નિત્ય કર્મ અને ઉપાસનાદિ નિયમસર કરવામાં તમર રહેતા હતા. કૃષ્ણ તથા જગન્નાથને તેમના પિતા વસુદેવે ઉપવિત ધારણ કરાવ્યું. પછી ઉજ્જવન પાસેના વનમાં વસતા સંદિપનઋષિને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. તેમણે ગુરૂની સેવા કરી યોગ દિવસમાં વેદ, ઉપવેદ, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, ધનુર્વિદ્યા, અને નીતિશાસ્ત્ર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

મગધ દેશનો રાજા જરાસંજ ધણો જોગવર અને દુટ્ટ હતો. તે કંસનો સસરા થતો હતો. માટે તેણે પોતાના જમાઇ કંમનું વેર લેવ. સાઝ મથુરા ઉપર ચડાઇ કરી. તેની સામે ઉગ્રમેન રાજાની વતી કૃષ્ણ તથા જગન્નાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં જરાસંજના લશ્કરનો સંહાર થયો, અને તે નાસી ગયો. ત્યાર પછી જરાસંજે ફરી ફરીને સનર વાર યુદ્ધ કર્યું. પ-

જુ દરેક વખતે દારીને તેને નામી જતું પડ્યું. તેથી તે લગ્ન પામીને વનમાં તપ કરવા ગયો.

સારપછી કૃષ્ણે પશ્ચિમ સમુદ્ર કિનારે બાર યોજન જમીન મેળવીને સાં વિધિકર્મ નામે હુશિયાર શિષ્યશાસ્ત્રીની પાસે એક મોટું નગર વસાવ્યું. અને તેનું નામ “દારિકા” પાડ્યું. કૃષ્ણ અને સર્વ યાદવો દારિકામાં જઈને વસ્યા. ત્યાં તેમણે સુખનાં ઘણાં સાધનો સંપાદન કર્યાં. દારિકામાં ગયા પછી જરાસંગ રાજની તરફથી કાળયવન કૃષ્ણની સાથે લડવા ગયો, પણ તે મૃત્યુકુંડના હાથે માર્યો ગયો. સારપછી કૃષ્ણે વૈદર્ભ દેશની ઋક્ષિમણી-નું હરણ કર્યું. તે વખતે તેમને રૂકમ, શિશુપાળ, અને જરાસંધની સાથે યુદ્ધ કરતું પડ્યું, પણ તેમાં એ સધળાને તેમણે હરાવ્યા હતા. સત્રાજિત નામે યાદવનો મણિ ખોળવા જતાં જંબુવાનની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, પણ છેવટે તેમના પરાક્રમથી આનંદ પામી જંબુવાને પોતાની કન્યા જંબુવતીને કૃષ્ણ સાથે પરણાવી હતી. વળી સત્રાજિતને કૃષ્ણે મણિ લાવી આપ્યો, તેના ઉપકારના બદલામાં તેણે પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવી હતી. પ્રયાગ જ્યોતિષ્પુરનો રાજા નર્કાસૂર ધણોજ અધર્મિ હતો. તે આશુ-ખાશુના રાજા અને પ્રજાપર જુલમ કરતો હતો. તેણે ધણા રાજાઓની કન્યાઓને બળજબરીથી પકડી લાવી, પોતાના નગરમાં રાખી હતી. એ નર્કાસૂર તથા તેના મંત્રિને કૃષ્ણે મારી તેના પુત્ર ભગદંતને સિંહાસનપર બેસાડ્યો હતો. અને તે રાજાઓની ૧૬ હજાર એકસો કન્યાઓને છોડાવી મૂકી કરી, તેમની સાથે કૃષ્ણે લગ્ન કર્યું હતું. બાણાસુર મહાબળીઓ રાજા હોતા, તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને હરાવી મર્થે ઉતાર્યો હતો. નૃમરાજ શાપથી અંધારા કૂવામાં પડ્યો હતો, તેને કૃષ્ણે ચર્ણુ અટકાવી દિવ્ય દેહે કર્યો હતો. પુંડરિક નામે રાજા મિથ્યા વાસુદેવનું નામ ધારણ કરી પ્રજા ઉપર જુલમ કરતો હતો, તેને પણ મારી પ્રજાને સુખી કરી હતી. કૃષ્ણની ક્રોધ ક્રિયા સાથે હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુનું લગ્ન થયું હતું. તે સંબંધને લીધે યુધિષ્ઠિર આદિ પાંડુ રાજાના પુત્રો સાથે તેમને પરમ મૈત્રી થઈ હતી. તેઓ હમેશાં પાંડુઓનું બહુ પ્રેમથી પોતાનાથી બને તેટલી મદદ તેમને રાજકાજ વગેરેના કામમાં કરતા હતા. પાંડવો તેમને પોતાના શાણા સલાહકાર મિત્ર બાળ્યેને દરેક વિષયમાં તેમની સલાહ પુછતા હતા. તેથી કૃષ્ણને ધણીવાર હસ્તિનાપુર જતું પડતું હતું. દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં પાંડવોને પ્રથમ ગુપ્ત રીતે અને પછી પ્રગટ સહાય કરી તેમને જય અપાવ્યો હતો. અર્જુન જ્યારે તીર્થ-યાત્રા કરી દારિકામાં આવ્યા, ત્યારે કૃષ્ણે વિચાર્યું કે પોતાની બહેન સુભદ્રા સર્વ રીતે અર્જુનને યોગ્ય છે. એવો વિચાર કરીને બીજા સંબંધીઓ પોતાના મનથી વિરુદ્ધ પડે માટે અર્જુન પાસે સુમદ્રાનું હરણ કરાવ્યું હતું. એ વ્તે-ર્ષ બજરામ તેની પાછળ ગયા, પણ કૃષ્ણે સમજાવી તેમને પાછા વાળ્યા, અને અર્જુન સાથે સુમદ્રાનું લગ્ન કરાવ્યું.

પાંડવોએ હૃદયસ્પર્શક યમ કરવા સંબંધી કૃષ્ણની સલાહ માગી હતી. તે વખતે તેમણે કહ્યું હતું કે, જરાસંગ રાજા જ્યાં સુધી જીવે છે, સાં સુધી તમારાથી

(૧) ઋક્ષિમણીની મૃત્યુને - પ્રથમ નામે પુત્ર થયો હતો. એ પ્રથમનો પુત્ર અનિરુદ્ધ તે બાણાસુરની કન્યા “કેલા-ચોખા” ની સાથે ગાંધર્વ વિવાહથી પરણ્યો હતો. અનિરુદ્ધની મા-બાનું નામ “રતિ” હતું.

રાજસ્ય બનવો અશક્ય છે. કારણ કે તે મહા બળવત્તર રાજ્ય છે. તે ઉપરથી મહારામ સુધિધિરે જરાસંગને મારવા સાર કૃષ્ણ, અર્જુન, અને બીમસેન એ ત્રણે મોકલ્યા, ત્યાં બીમસેનના હાથે જરાસંગને મરાવ્યો હતો.

સુધિધિરે કરેલા રાજસ્ય યજ્ઞમાં જ્યારે રાજસ્યના અંગ રૂપે સૌમયાગ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે મહાત્મા વ્યાસ તથા શ્રીભાદિ સર્વ માનનિષ પુરુષો યજ્ઞની અંતવેદીમાં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણને સર્વ કરતાં વધારે યોગ્ય બાણીને તેમનું પ્રથમ પૂજન કર્યું. તે જોઇને એદીના રાજા શિશુપાળને રીસ આવી, તેથી સભા વચ્ચે તેણે કૃષ્ણને કહિણ બાપણ કરીને અપમાન કર્યું. શિશુપાળને તેમ કરતાં સર્વે જણે અટકાવ્યો, અને બીજાં બોલ્યા કે:—“જે પુરુષ જગત પૂજ્ય શ્રીકૃષ્ણના પૂજનનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેનું સાંવન કરવું યોગ્ય નથી. આ કૃષ્ણ કેવળ આપણનેજ પૂજ્ય છે, એમ નથી પણ તે સમગ્રા ત્રેલોક્યને પણ પૂજ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણે ધણા ધણા રાજ્યોને જીતી લીધા છે. આ સભામાં એવો એક પણ રાજા જેવામાં આવતો નથી કે જે કૃષ્ણથી અધિક હોય.” બીજાના આ બોલવાને સર્વે જણે ટેકા આપ્યો. તે છતાં શિશુપાળે ફરીથી અસહ્ય વચ્ચો બોલીને શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કર્યું. તેથી કૃષ્ણે ક્રોધ કરીને તેને પોતાના સુદર્શન ચક્રવડે મારી નાંખ્યો હતો.

શિશુપાલ રાજાને મારીને કૃષ્ણ પાછા દારિકામાં આવ્યા, અને રાત્રી રાત્રી સાથે યુદ્ધ કરી તેને મારી નાંખ્યો. સુદામો જે પોતાની સાથે સંદિપન ઋષિને ત્યાં શિક્ષણ લેવામાં હતો, એ શુર બધૂ પાછળથી દરિદ્રી સ્થિતિમાં આવ્યો હતો. તેથી તે એક વખતે પોતાની સ્ત્રીના આશ્રયથી કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. કૃષ્ણ પોતાના શુર બધવને જોઇને રાજ થયા. અને તેના ધણી રીતે ત્રેમ સહિત સત્કાર કર્યો. તેનું દારિદ્ર ટાળી સુખી કર્યો. પછી કૃષ્ણે પાંડવોની પીડા ટાળવાનો વિચાર કર્યો. દ્વૈપદનાદિ કૌરવો પાંડવોને ધણું દુઃખ દેતા હતા. સતી દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો દુઃશાસને ભરસભામાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ વખતે પણ કૃષ્ણે ગુપ્તપણે રહી સતીને વસ્ત્રો પૂરાં પાડી તેની લાજ રાખી હતી.

કૃષ્ણે કૌરવોને અનેકવાર સમજાવ્યા કે, તમે પાંડવોને રાજ્યનો ચોડા પણ ભાગ આપો. તમે પાંડવોપર દ્વેષ રાખો નહિ. પણ તેમણે માન્યું નહિ. જેનો નાશ થવાનો હોય તે કોઇ સત્પુરુષોની શીખામણ માનતા નથી. ત્યારે તેનો સત્વર નાશ થાય છે. પાંડવોના ઉપર કૌરવોના બુદ્ધિમય ઘણા હતા. તેઓ પૃથ્વીપર માત્ર બેભાન રૂપ લેતા. તેમના બુદ્ધિમયી પ્રવ્રત પેદાર વધી ગયો હતો. એ ઇશ્વર કેમ સહન કરી રહે? તેમણે કૃષ્ણ કે કોઈની શિખામણ માની નહિ, ત્યારે અને યુદ્ધ કરવાનો હસાવ થયો. પાંડવે અને કૌરવે બંને કૃષ્ણના સલાહ લેતા, પણ બંને ‘ધર્મે ન્ય, અને પાપે શય’ એ ન્યાય પ્રમાણે પરમેશ્વર પરાક્ષ રીતે સસતેજ ત્રાજવે જોડે છે. અને સસતેજ પક્ષ ખેંચે છે. કૃષ્ણે અધર્મિઓનો નાશ કરવાનું ધાર્યું હતું. પાંડવો તથા કૌરવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અર્જુન અને દ્વૈપદન બંને કૃષ્ણની સલાહતા મામવા ગયા. પણ તેમણે પોતે યુદ્ધ કરવા ઉભા રહેવાની ના પાડી. પણ પોતાનું સૈન્ય મોકલવાની હા કહી. દ્વૈપદને સૈન્ય માગ્યું. તેપરથી કૃતવર્મા નામે વાહનને ધણું સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. અર્જુને કૃષ્ણને કહ્યું કે, તમે યુદ્ધ ન કર.

શા, પણ તમે અમારી સાથે રહો. તેપરથી કૃષ્ણે તેમની સાથે રહેવાની ખુશી બતાવી. શ્રી યુધિષ્ઠિરે કૃષ્ણ સાથે દ્વૈપીનને કહાવ્યું કે, યુદ્ધ ન કરતાં થોડું પણ રાજ્ય આપો. પણ તેણે મોખી ના પાડી. એથી કૃષ્ણને ક્રોધ ચડ્યો. તેઓ નિરાશ થઇ યુધિષ્ઠિર પાસે ગયા. પછી યુદ્ધની તૈયારી થઈ. કૃષ્ણ અર્જુનના સારથી થઇને યુદ્ધમાં ગયા. અર્જુને રાજ્ય-ને માટે કુળનો નાશ થાય, એવા ભયથી મૂઝા ખાધી, સારે કૃષ્ણે કૌરવોનો નાશ થવા-નો છે, એ સધળું પોતાની માયાથી દૃશ્ય સ્થૂળ રૂપે દેખાડ્યું. એટલે “ જો શુદ્ધ ચૈતન્ય પોતે કલ્પનામાં સર્વશ છે, આ સૃષ્ટિમાં આગળ જે બનવાનું છે, એ સધળું સ્થૂળ રૂપે કૃષ્ણની માયાથી દેખાઇ આવ્યું. તેમાં કાર્ય કરતા પણ પોતે જણાયા. એ સધળું પ્રથમ જે સૂક્ષ્મ રીતે ઉત્પન્ન થયેલું હતું, તે જણાઇ આવ્યું. બીજા, દ્રોણ, અને કર્ણ વગેરે જે જીવતા હતા, તે છતાં શુદ્ધ ચૈતન્યનો આભાસ આગળ નાસ થવાનો છે, એ સધળું ભવિષ્ય જણાઇ આવ્યું હતું. ”

આ સિવાય કૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે;—“ આ દેહનો સ્વામી જીવાત્મા એક શરીરનો ત્યાગ કરી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે તે પોતાની સાથે જેમ વાંચુ પુષ્પનો સુગંધ લેખ જાય છે, તેમ મન અને બીજી ઇન્દ્રિયોને પોતાની સાથે લેખ જાય છે. મનુષ્ય પ્રાણીના કર્મનું બંધન કરનાર માત્ર પ્રકૃતિજ છે. સધળાં કર્મો પ્રકૃતિથીજ થાય છે. કર્મનો આધાર જ્ઞાનવાળી સ્થિતિપર રહેલો છે. સધળાં કર્મો ઉપાધિને યોગે થઇ શકે છે. અને તેનાજ યોગે મુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાધિજ મનુષ્યને પુનર્જન્મ કરાવનારી છે. કેવલ્ય મોક્ષને પામવાનું સાધન માત્ર એક કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યની ઉપાસના અને તેનીજ એકાગ્રતા કરી તેમાં લીન થવાથી થાય છે. ” હસાદિ બહુ અમૂલ્ય બોધ “ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ” માં કહેલો છે. તે બુદ્ધિમાન પુરોગેજે બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે. ગીતાનો અભ્યાસ કરી તેનો નિશ્ચય જીવાત્મા માથે કર્યાથી અદ્ભૂત લાભ થાય છે. અર્જુનને કૃષ્ણના સત્ત્વ સિદ્ધાંતનો નિશ્ચય થયો, ત્યારે તે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. અને શત્રુ-દળનો સંહાર કર્યો. યુદ્ધમાં કૃષ્ણને સત્ત્વ ધરવાનો નિયમ હતો, તેપણુ જ્યારે અર્જુન બીજાના બાગ્યથી મૂર્છિત થઇ પડ્યા હતા, ત્યારે કૃષ્ણે સુદર્શન નામે ચક્ર હાથમાં લેઇને સર્વને ઘસઘસાવ્યા હતા. આ યુદ્ધમાં કૃષ્ણે પાંડવોને ઘણી યુક્તિ બતાવી, દ્વૈપીનનાદિ કૌરવોનો નાશ કરાવ્યો, અને પાંડવોને જય આપાવ્યો. યુદ્ધ પુર થયા પછી, યુધિષ્ઠિરને ધામધુમથી પોતે શંખ વગાડી હસ્તિનાપુરના સિદ્ધાસનપર બેમાઝા. એ રીતે પાંડવોને નિર્વિગ્ને રાજ્ય કરવાનું સોંપી કૃષ્ણ પાછા દ્વારિકામાં ગયા. ત્યાં રત્નને જોદ્ધવ આદિને તત્ત્વ જ્ઞાન સંબળાવ્યું હતું.

સાર પછી ઉગ્રમેન તથા વસુદેવ વિના સર્વ માદવોને લેઇને કૃષ્ણ પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયા. અદિ માદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને મસ્ત થયા. એ કેદની ધુનમાં પરસ્પરનાં બહુ વખાણુ કરવા લાગ્યા. તેમાં કજ્જો ઉઠ્યો. માદો માદો સત્ત્વ ખેંચાયાં. તેમાં સર્વ માદવો મરણ પામ્યા. તે વખતે કૃષ્ણ બળદેવ દ્વર જઈને બેઠા હતા. પછી બગરમે વૈકુંઠ જવાનો વિચાર કર્યો. અને લંગોડીવાળી સમુદ્ર કિનારે દેહ તણ દેઇ વૈકુંઠ પાસે કપો. કૃષ્ણે પણ જવાની ઇચ્છાથી મનુષ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. અને હાથમાં શંખ,

ચક્ર, ગદા, અને પદ્મ-રાખી, એકે પીપળાના ઝાડને અડીંગી જમણા પગ, ડાબા પગના ધુટણ ઉપર મૂકી વૈકુંઠ જવાની ધમ્મથી એક ધ્યાનથી બેસ હતા. એવામાં જરા નામનો કોણી હાથમાં ધનુષ બાણ લેઇને સાં જઈ ચડ્યો. તેણે દૂરથી કૃષ્ણના ચળકતા પગને દરણી આંખ જાણીને બાણ માર્યું, તે કૃષ્ણના પગમાં વાગ્યું. તેથી સ્વધામ ગયા.

એ રીતે કૃષ્ણે અનેક દુષ્ટ અધર્મિઓનો સંહાર કરી જુબાર ઉતાયો હતો. તેમણે કાળને અનુકૂળ ધર્મ, નીતિ, યાચ, અને વિવેકની સ્થાપના કરી હતી. તેઓ મોટા પરાપકારી અને નિર્દોષી હતા. તેઓ રાજવંશી છતાં ગોવાળીઆની સ્થિતિમાં ઉર્જ્યા હતા. ચંદ્રવંશી યથાર્થી રાજના પુત્ર યદુના વંશના હતા. તેમનું રાજ્ય ધણા દેશમાં પ્રસર્યું હતું. દારિકા તેમની રાજધાની હતી. તેમના મણિનું નામ કૌસ્તુભ, સાર્થનું નામ દારુક, ખડ્ગનું નામ નંદક, શંખનું નામ પાંચજન્ય, ગદાનું નામ કૌભોદકી, અને સુખ્ય શસ્ત્રનું નામ સુદર્શન હતું. તેઓ સૃગારમાં વિલાસી હતા. રણમાં તેમની બરાબરી કરી શકે તેવો કોઈ થોડો નહોતો. તેમની મુખ મુદ્રા અવલોકન કરનારાઓના મનમાં જૂદા જૂદા ભાવ પ્રગટ થતા હતા. તેઓ પૂર્ણ ગ્રેમી, પૂર્ણ સામ ભેદ, રાજનીતિ જાણનાર, પૂર્ણ યોદ્ધા, પૂર્ણ યાની, અને પૂર્ણ રીતે કુદરતનેજ અનુસરીને વર્તનાર હતા. કાળાશ્વકમાં જન્મી, સર્વ જીવને પોપણ દેનારી જે ગૌ, તે ગૌ ચારનાર, ગોવાળોના અધિપતિ નંદને સાં ઉર્જ્યા. તેમની મધુરીસી મુક્તિ બેઠાને-સુદર મુખનું નિહાળીને ગોકુળની ગોપાંગનાઓ વારી જવા લાગી. પછી વયે આવતાં જુદાવનમાં ગાયો ચારવા જતા. વનવગડામાં ગાયો ચારવી, યમુના નદીના તટપર નવપશુવ બસીવટની અતિ ગભીર છાયા નીચે, કાંબળી ઓઢી હાથમાં મોરલી લેઇને મધુરો સુરોદ કાઢવો; નવ દશ વર્ષની બાળ વયમાં મૈયારીની મદુકીઓ ફેડવી; દાણ માટે રકઝક કરવી; કાલાકાલા શબ્દોથી મોહ ઉપજાવવો, ટુટેલી મદુકીમાંથી પડતાં દાંડ, દુધ, અને માખણ લૂટીને ખાવાં, એ ચિત્ર હૃદયને કેટલું પ્રકૃષ્ટિત કરી શકે વાર ?

શ્રી કૃષ્ણ એ પૂર્ણ રાગી છતાં વિરાગી હતા; પૂર્ણ ભોગી છતાં બેગી હતા. તેઓ સમર્થ છતાં અસમર્થ, યાની છતાં અયાની, વૈરાગી છતાં રાગી, ગ્રેમી છતાં કદિયુ હૃદયના, અને સુબટ છતાં દુર્બળ હતા. આતું વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય શ્રી કૃષ્ણનું અવતારી ચરિત્ર પ્રવૃત્તિના મનુષ્યોના લક્ષમાં આવવું સુલભ નથી. શ્રી રામચંદ્રજીના પછી પૂર્ણ અંશી પરશુરાથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધપણ અવતાર હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણનોજ છે. શ્રીરામની પેટે હિંદના દેવળોમાં શ્રીકૃષ્ણની મુક્તિ સ્થાપિત કરીને લોકો તેમને પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી પૂજે છે. તેમને પૂર્ણ પુરોહિત-ભગવાન માનીને ભાવિક હિંદુઓ તેમના ઉપર વારી જાય છે. દરેક હિંદુ તેમના પવિત્ર નામનો મહાજપ શ્રી મૂખે જાય છે, હિંદુ સ્ત્રી પુરુષો બન્નારે એક બીજાને મળે છે, અયવા પત્ર લખે છે, સારે અરસપરસ “જય શ્રીકૃષ્ણ” એ મહા મત્તો હચ્ચાર કરે છે. પ્રતિ વર્ષે હિંદના દેવળોમાં “કૃષ્ણ જયંતી” (આવણુ વદ ૮) ને દિવસે આનંદ ઉત્સવ યજ્ઞ રહે છે. તે દિવસને લોકો “જન્માષ્ટમી” અથવા “ગોકુળ આઠેમ” ને નામે ઓલખે છે. તે દિવસ આખા હિંદમાં મોટા પર્વ-નેહેવાર તરીકે પાળવામાં આવે છે. હિંદુઓ તે દિવસે પોતાનો કામ ધંધો છોડી દેખે શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ

પૂર્ણ પ્રેમથી કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વાહ! ધન્ય છે! શ્રીકૃષ્ણ તમારા પ્રભુત્વને! કે તમારું પવિત્ર નામ સાંભળતાંનીજ સાથે હિંદુઓનાં હૃદય નાચી ઉઠે છે! !

બીજમ.

ચંદ્રવંશી રાજાઓમાં બહુ પ્રખ્યાતી પામેલા મહારાજા ભરત^૧ થી પાંચમી પેઢીએ હસ્તિન નામે રાજા થયો. તેણે હસ્તિનાપુર (હાલતું દિલ્હી) નામે નગર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી હતી. એ હસ્તિન રાજાનો પુત્ર કુરુ, જેના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્ર પડેલું છે, તેનો પુત્ર પ્રતિપ, અને તેનો શાંતનુ રાજા થયો. મહાપુરુષ બીજમ, એ શાંતનુ રાજાના પુત્ર થાય.

શાંતનુ રાજા પ્રથમ ગંગા નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી તેમને આ બીજમ પુત્રનો જન્મ થયો હતો. બીજમનું પ્રથમ નામ દેવવ્રત પાડ્યું હતું. તેમણે વસિષ્ઠ મુનિ પાસેથી સધળાં અંગો સહિત આરે વેદ અને ઉપવેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમજ પરશુરામ જેવા મહાત્મા ગુરુ પાસેથી સધળી અસ્ત્ર વિદ્યાની તાલીમ લીધી હતી. ત્યાર પછી શાંતનુ રાજાએ પોતાના આ સર્વ વાતે યોગ્ય એવા પુત્રને યૌવરાજ પદ આપ્યું હતું. બીજમે પોતાનાં સદાચરણથી પિતાને તથા પ્રજાને બહુ સંતોષ આપ્યો હતો.

ત્યાર પછી એક દિવસે શાંતનુ રાજા શિકાર કરવા સાર યથુના નદીના કિનારાપરના વનમાં ગયો હતો. ત્યાં એક મચ્છીમારની અતિ રૂપવાન કન્યા તેના જોવામાં આવી. તેથી રાજાએ મોહ પામીને તેને પરણવા માટે તેના પિતાની પાસે જઈને માગણી કરી. મચ્છીમારે એ કન્યાથી જે પુત્ર થાય, તેને રાજગાદી આપવાની શરતે રાજાની સાથે પરણવાવાની હા પાડી. પરંતુ શાંતનુ રાજાને બીજમ જેવા યોગ્ય પુત્રનો વિચાર આવવાથી એવી શરતે પરણવાનું પાલન્યું નહિ, તેથી તે નિરાશ થઈને પાછો આવ્યો. તે છતાં એ કન્યા ન પરણવાથી તેના મનમાં બહુ ઉદાસી થવા લાગી.

ચોડા દિવસમાં બીજમે પિતાની ચિંતાનું કારણ જાણી લીધું. પોતાને રાજા ન મળે, એજ વાંધાથી પિતા ઇચ્છેલી કન્યા પરણી ન શકે, અને નિરંતર ચિંતામાં રહે, એ બીજમ જેવો પિતૃ ભક્ત પુત્ર જોઈ શક્યો નહિ. દુરત તે છતાં માનો પેલા મચ્છીમારને ઘેર ગયો, અને તેને કહ્યું કે;—“ તમારી પવિત્ર પુત્રી મારા પિતાને પરણાવો. હું મારો રાજ્યનો હક છોડી દઉં છું. તમારી પુત્રીના પુત્રોપર હું છત્ર ધરીશ.” માછીએ કહ્યું;—તમે કદી તમારી પિતા ઉપરની પ્રીતિને લીધે રાજ્યનો હક છોડી દો; તો પણ તમારા જેવા પરાક્રમી પુરુષના પ્રબળ પુત્રો મારા ભાણેજને રાજભટ્ટ કરી, પોને રાજ્યાધિકારી થયા વગર કેમ રહે? બીજમે કહ્યું;—મારા પુત્રો જોકે એવા થાયજ નહિ, તોપણ તે વિષે તમને શંકા રહેતી હોય, તો હું જીવતાં સુધી નહિ પરણતાં અલ્પચર્ય પાળીશ. એટલે પછી મારે પુત્ર ક્યાંથી થશે? માટે તમે નિર્ભય રહી મારા પિતાને તમારી પુત્રી પરણાવો. એવું કહીને તેમણે રાજ્ય ઉપરથી હક છાડ્યાની તથા જીવન પર્વત અલ્પચર્ય વ્રત પાળવાની

પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમણે આશું વિસ્મય પમાડે તેવું બંધકર કર્યું કર્યું, તેથીજ તેમનું મૂળના જે દેવવ્રત હતું, તે મરીને લીબ્મ પડ્યું. પછી માછીએ પોતાની કન્યા સત્યવતીને શંતનું રાજ સાથે પરણાવી. સત્યવતી જોકે માછીને ઘેર ઉછરી હતી, પણ મૂળે તો તે રાજ્ય કન્યા હતી.

શાંતનુ રાજાને સત્યવતીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે બે પુત્રો થયા. તેઓ મોટા થયા પછી શાંતનુ રાજા સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે બીબે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે ચિત્રાંગદને રાજ્ય માદીપર બેસાડ્યો. અને પોતે રાજ્યની સર્વ સંભાળ રાખવાનું કામ માથે લીધું. થોડા વખત પછી ચિત્રાંગદ રાજા એક ગંધર્વ સાથેના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. તેથી બીબે તેના ન્હાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને માદી ઉપર બેસાડ્યો. પછી કાશીના રાજાની ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયંવર થતો હતો, ત્યાં બીબે જઈને તે કન્યાઓનું હરણ કરી, તેમાંની અંબિકા તથા અંબાલિકા નામે બે કન્યાઓને વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવી. ત્રીજી કન્યા અંબા નામે જે મોટી હતી, તેણે કહ્યું કે, હું શાશ્વ દેસના રાજાને મનવડે કરીને વરી ચૂકી છું. માટે મને આહિંસી મુક્ત કરવી જોઈએ. બીબે તેને જવાની રજા આપી. અંબા ત્યાંથી શાશ્વ રાજા પાસે ગઈ. પણ રાજાએ કહ્યું કે, તું ખીમને ઘેર રહી આવી માટે મારે ન જોઈએ. તેથી અંબા પાછી બીબા પાસે આવી, ને કહ્યું કે—તમે મારી સાથે લગ્ન કરો. બીબે કહ્યું કે, મેં તો અહાય્ય વ્રત પાળવાની પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે. તેથી સર્વ સ્ત્રીઓ મારે તો મા-બહેન પ્રમાણે છે. આ અપમાનથી અંબાએ બદ્ધિકામ્રમમાં જઈને મોઢું તપ કરી મહાત્મા પરશુરામને પ્રસન્ન કર્યા. પછી બીબાને સમજાવવા માટે અંબા પરશુરામને તેડીને હસ્તિનાપુરમાં આવી. પરશુરામ આત્માની ખબર જાણી બીબાને પોતાના એ ગુરૂની પાસે જઈ નમસ્કાર કર્યા તથા પૂછ્યું કરી નગરમાં તેડી લાવ્યા. પછી પરશુરામે બીબાને કહ્યું કે, આ અંબાની સાથે લગ્ન કરો, અથવા તેમ ન કરો તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો. બીબે કહ્યું, મેં તો સર્વ સ્ત્રીઓને મા બહેન ગણી છે, માટે શી રીતે પરણું? આપની જો આગ્રહ હોય તો યુદ્ધ કરે. પરશુરામે યુદ્ધ કરવા કહ્યું. તે ઉપરથી બીબે સતાવીશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરીને તેમને જીત્યા. પછી પરશુરામે બીબાનાં વખાણ કરીને કહ્યું કે, મારી વિદ્યા તમને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ છે. તે જોઈ હું ધણો પ્રસન્ન થાઉં છું. અંબાને કહ્યું, હવે મારો નિયમ પૂરો થયો, માટે તું તારે ઘેર જા. એવું કહીને પરશુરામ પોતાને આશ્રમે ગયા.

વિચિત્રવીર્ય બીબાની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યો હતો. તેને અદ્ય વયમાં ક્ષય રોગ થવાથી તે સંતતિ વગર મરણ પામ્યો. તેથી બીબા અને તેની માતા સત્યવતી વગેરેને ધણો શોક થયો. પરંતુ દૈવ ઇચ્છા પ્રમાણ છે. તેના આગળ કોઈને ઉપાય ચાલતો નથી. સત્યવતીએ શોક શાંત કરી બીબાને કહ્યું કે;—રાજાની નિર્ણય જરૂર, માટે તમે લગ્ન કરો. બીબે ઉત્તર આપ્યો કે, મેં જીવનાં સુધી અહાય્યવ્રત રહેવાની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે તમે જાણો છોજ. મને સ્વર્ગનું રાજ્ય મળતું હોય, તો તે હું જાણું છું, પણ મારી પ્રતિષ્ઠા કરી તોડું નહિ. પછી વિચાર કરતાં સત્યવતીને પોતાની કૌમાર દયામાં પરાસર ઋણી થયેલા પુત્ર વ્યાસનું સ્મરણ થતાં, તેમને બોલાવી વિચિત્રવીર્યની જો રાણીઓની પુત્રો

ઉત્પન્ન કરવાની આરા કરી. વ્યાસે માતાની આરા પ્રમાણે પ્રથમ મોટી રાણી અંબિકાથી એક આંધળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તેનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર પાડ્યું. પછી બીજી રાણી અંબાલિકાથી એક પાંડુ વર્યો (પિંડરોગીઓ) પુત્ર થયો, તેનું નામ પાંડુ પાડ્યું. તે એક દાસીથી સુંદરપુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ વિદૂર પાડ્યું.

આ ત્રણે રાજકુમારોને બીજો પોતાના રક્ષણ તથા રાખીને તેમને અંગ કસરતમાં, અશ્વવિદ્યામાં, વેદવિદ્યામાં, યુદ્ધવિદ્યામાં, અશ્વવિદ્યામાં, અને નીતિશાસ્ત્ર, ધર્માદિ સર્વ વિદ્યાઓમાં પ્રવિણ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્ર શરીર બળમાં અધિક થયો, પાંડુ ધનુર્વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ થયા, અને વિદૂર બુદ્ધિબળમાં વધ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળા, અને વિદૂર દાસીપુત્ર હોવાથી પાંડુને રાજ્ય સોંપવામાં આવ્યું. પાંડુ રાજ્યનું લક્ષ દારિકાના રાજ્ય સુરસેન યાદવની દીકરી કુંતી, કે જે સુરસેનના મિત્ર કુંતીભોજ રાજ્યને ઘેર ઉછરી મોટી થઈ હતી, તેની સાથે થયું હતું. અને બીજી લક્ષ મદ્રદેશના રાજ્ય શલ્યની બહેન માદ્રી સાથે થયું હતું. ધૃતરાષ્ટ્રનું લક્ષ ગાંધાર (કંદહાર) દેશના રાજ્ય સુબળની કુંવરી ગાંધારી સાથે થયું હતું. અને વિદૂરનું લક્ષ દેવલક નામના રાજ્યએ રાખેલી દાસીમાં બ્રાહ્મણના બીજથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે થયું હતું. પાંડુરાજ્યની રાણી કુંતીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર, વાયુના પ્રસાદથી ભીમ, અને ઇન્દ્રના પ્રસાદથી અર્જુન એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. અને માદ્રી રાણીને અશ્વનિ કુમારોના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુલ એ બે પુત્ર થયા હતા. પાંડુ રાજ્યના એ પાંચ પુત્રો મહા પરાક્રમી ને બહુ શસ્ત્રવી થયા, અને તેઓ “ પાંડવ ” નેનામે ઓળખાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી રાણીથી સો પુત્ર અને કુંશલા નામે એક પુત્રી થઈ, તેઓમાં દુર્યોધન મહાબળીઓ, અને વધારે પ્રખ્યાત થયો છે. ધૃતરાષ્ટ્રના એ સો પુત્રો “ કૌરવ ” ને નામે ઓળખાય છે.

પાંડુ રાજ્ય રાજ્યપદ પામ્યા પછી પોતાની બંને રાણીઓ સહિત ઘણા ખર્ચે વખત વનમાં શિકાર માટે રહેના હતા. તેમને વનમાંજ પાંચ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થયા પછી, બાળકુવરોને વનમાંજ મૂકીને મરણ પામ્યા હતા. તેથી રાજ્યકારભાર બીજા વજેરેની સલાહ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર ચલાવતો હતો. પાંડુરાજ્યના પાંચ પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના રક્ષણ તથા કૌરવોના સાથે રહીને મોટા થયા હતા. અને વિદ્યાભ્યાસ પણ સાથેજ કર્યો હતો. તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી બીજાની સલાહથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુના મોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિર ને સુવરાજ્ય પદ આપ્યું હતું. એ વજેરે કૌરવોથી પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે ઘણા કુસંગ ચાલતો હતો. અને ધીમે ધીમે એ કંકાસ ઘણો વધી પડ્યો હતો. બીજો કોષ્ઠના પણ પક્ષપાત ન કરતાં અને તરફ સમાન પ્રીતિભાવ રાખીને સર્વનું હિત થાય, તેવી સલાહ આપી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એક એકથી અધિક દુષ્ટ નીકળ્યા હતા. જ્યારે પાંડવોએ સામોપચારથી અર્ધ રાજ્ય માગ્યું, તે વખતે પણ બીજો કૌરવોને બહુ સમજાવ્યા, પણ તેમણે માન્યુ નહિ. ત્યારે છેવટે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ મહાભારત યુદ્ધમાં બીજા બે કે પાંડવોનો જય થયો હતા, તો પણ કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા. અને કૌરવોની સેનાના સેનાપતિનું પદ લીધું હતું. કૌરવોની એ મહાભારત લડાઈમાં બીજો પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. તેમણે યુદ્ધને આરંભે મીતિ પાળવા વિષે ઉત્તમ બોધણ કર્યું હતું. અને પોતે

પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમણે આશું વિસ્મય પમાડે તેવું ભયંકર કંમ કહ્યું, તેથીજ તેમનું મૂળનાજ જે દેવવ્રત હતું, તે મટીને લીખ પડ્યું. પછી માછીએ પોતાની કન્યા સસવતીને શાં તનું રાજ્ય સાથે પરણાવી. સસવતી જોકે માછીને ઘેર ઉછરી હતી, પણ મૂળે તો તે રાજ્ય કન્યા હતી.

શાંતનુ રાજાને સસવતીથી ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે બે પુત્રો થયા. તેઓ મોટા થયા પછી શાંતનુ રાજા સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે લીખે પોતાની પ્રતિષ્ઠા માણે ચિત્રાંગદને રાજ્ય ગાદીપર બેસાડ્યો. અને પોતે રાજ્યની સર્વ સંભાળ રાખવાનું કામ માથે લીધું. થોડા વખત પછી ચિત્રાંગદ રાજા એક અર્ધવ્ર સાથેના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. તેથી લીખે તેના ન્હાના ભાઈ વિચિત્રવીર્યને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. પછી કાશીના રાજાની ત્રણ પુત્રીઓનો સ્વયવર થતો હતો, સાં લીખે જઈને તે કન્યાઓનું હરણ કરી, તેમાંની અંબિકા તથા અંબાલિકા નામે બે કન્યાઓને વિચિત્રવીર્યની સાથે પરણાવી. ત્રીજી કન્યા અંબા નામે જે મોટી હતી, તેણે કહ્યું કે, હું શાલ્વ દેસના રાજાને મનવડે કરીને વરી ચૂકી છું. માટે મને આહિંસી મૂકત કરવી જોઈએ. લીખે તેને જવાની રજા આપી. અંબા ત્યાંથી શાલ્વ રાજા પાસે ગઈ. પણ રાજાએ કહ્યું કે, તું બીજાને ઘેર રહી આવી માટે મારે ન જોઈએ. તેથી અંબા પાછી લીખ પાસે આવી, ને કહ્યું કે—તમે મારી સાથે લગ્ન કરો. લીખે કહ્યું કે, મેં તો અલ્પવયસ્ક વ્રત પાળવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. તેથી સર્વ સ્ત્રીઓ મારે તો મા-બહેન પ્રમાણે છે. આ અપમાનથી અંબાએ બદ્ધિકામ્નમાં જઈને મોહું તપ કરી મહાત્મા પરશુરામને પ્રસન્ન કર્યા. પછી લીખને સમજાવવા માટે અંબા પરશુરામને તેડીને હસ્તિનાપુરમાં આવી. પરશુરામ આબ્યાની ખચર જાણી લીખે પોતાના એ ગુરૂની પાસે જઈ નમસ્કાર કર્યા તથા પૂછ્યું કરી નમસ્કારમાં તેડી લાવ્યા. પછી પરશુરામે લીખને કહ્યું કે, આ અંબાની માથે લગ્ન કરો, અથવા તેમ ન કરો તો મારી સાથે યુદ્ધ કરો. લીખે કહ્યું, મેં તો સર્વ સ્ત્રીઓને મા બહેન ગમી છે, માટે શી રીતે પરણું! આપની જે આજ્ઞા હોય તો યુદ્ધ કરું. પરશુરામે યુદ્ધ કરવા કહ્યું. તે ઉપરથી લીખે મતાવીશ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરીને તેમને જીત્યા. પછી પરશુરામે લીખનાં વખાણ કરીને કહ્યું કે, મારી વિદ્યા તમને પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત થઈ છે. તે જોઈ હું ધણી પ્રસન્ન થાઉં છું. અંબાને કહ્યું, હવે મારો નિયમ પૂરો થયો, માટે તું તારે ઘેર જા. એવું કહીને પરશુરામ પોતાને આપમે ગયા.

વિચિત્રવીર્યે લીખની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કર્યો હતો. તેને અલ્પ વયમાં શય રોગ થવાથી તે સંતતિ વગર મરણ પામ્યો. તેથી લીખ અને તેની માના સસવતી વગેરેને ધણી શોક થયો. પરંતુ દૈવ ઇચ્છા પ્રત્યજ છે. તેના આગળ કોઈનો ઉપાય ચાલતો નથી. સસવતીએ શોક સાંત કરી લીખને કહ્યું કે;—રાજાગાદી નિરંજન જાએ, માટે તમે તમ કરો. લીખે ઉત્તર આપ્યો કે, મેં જીવનાં સુધી અલ્પવયસ્ક રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે તમે જાણો છોજ. મને સ્વર્ગનું રાજ્ય મળતું હોય, તો તે હું જાનું કરું, પણ મારી પ્રતિજ્ઞા કરી નોડું નહિ. પછી વિચાર કરતાં સસવતીને પોતાની કૌમાર દશામાં પરાસર ક્ષતિ થયેલા પુત્ર વ્યાસનું સ્મરણ થતાં, તેમને મોલાવી વિચિત્રવીર્યની જે રાણીઓની પુત્રો

ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી. વ્યાસે માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમ મોટી રાણી અંબિકાથી એક આંધળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તેનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર પાડયું. પછી બીજી રાણી અંબાલિકાથી એક પાંડુ પછો (પિંડરોગીઓ) પુત્ર થયો, તેનું નામ પાંડુ પાડયું. ને એક દાસીથી સુંદરપુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેનું નામ વિદૂર પાડયું.

આ ત્રણે રાજકુમારોને બીજો પોતાના રક્ષણ તથા રાખીને તેમને અંગ કસરતમાં, અશ્વવિદ્યામાં, વેદવિદ્યામાં, યુદ્ધવિદ્યામાં, અશ્વવિદ્યામાં, અને નીતિશાસ્ત્ર, ધર્માદિ સંધ વિષયોમાં પ્રવિણ કર્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર શરીર બળમાં અધિક થયો, પાંડુ ધનુર્વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ થયા, અને વિદૂર બુદ્ધિબળમાં વધ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળા, અને વિદૂર દાસીપુત્ર હોવાથી પાંડુને રાજ્ય સોંપવામાં આવ્યું. પાંડુ રાજ્યનું લક્ષ દારિકાના રાજા સુરસેન યાદવની દીકરી 'કુન્તી', કે જે સુરસેનના મિત્ર કુન્તીભોજ રાજાને ઘેર ઉઠી મોટી થઈ હતી, તેની સાથે થયું હતું. અને બીજી લક્ષ મદ્રદેશના રાજા શલ્યની બહેન માદ્રી સાથે થયું હતું. ધૃતરાષ્ટ્રનું લક્ષ ગાંધાર (કંદહાર) દેશના રાજા સુબળની કુંવરી ગાંધારી સાથે થયું હતું. અને વિદૂરનું લક્ષ દેવલક નામના રાજાએ રાખેલી દાસીમાં આજ્ઞાથી બીજી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા સાથે થયું હતું. પાંડુરાજાની રાણી કુન્તીને ધર્મના પ્રસાદથી યુધિષ્ઠિર, વાસુદા પ્રસાદથી ભીમ, અને ઇશ્વરના પ્રસાદથી અર્જુન એમ ત્રણ પુત્રો થયા હતા. અને માદ્રી રાણીને અશ્વનિ કુમારના પ્રસાદથી સહદેવ તથા નકુલ એ બે પુત્ર થયા હતા. પાંડુ રાજાના એ પાંચે પુત્રો મહા પરાક્રમી ને બહુ યશસ્વી થયા, અને તેઓ " પાંડવ " ને નામે ઓળખાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી રાણીથી સો પુત્ર અને કુંશલા નામે એક પુત્રી થઈ, તેઓમાં કુંશોદયન મહાબળીઓ, અને વધારે પ્રખ્યાત થયો છે. ધૃતરાષ્ટ્રના એ સો પુત્રો " કૌરવ " ને નામે ઓળખાય છે.

પાંડુ રાજા રાજ્યપદ પામ્યા પછી પોતાની બંને રાણીઓ સહિત ઘણો ખર્ચ વખત વનમાં શિકાર માટે રહેતા હતા. તેમને વનમાંજ પાંચ પુત્રોની પ્રાપ્તિ થયા પછી, બાળકુવરોને વનમાંજ ચૂકીને મરણ પામ્યા હતા. તેથી રાજ્યકારભાર બીજા વગેરેની સલાહ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર સલાવતો હતો. પાંડુરાજાના પાંચે પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના રક્ષણ તથા કૌરવોના સાથે રહીને મોટા થયા હતા. અને વિદ્યાભ્યાસ પણ સાથેજ કર્યો હતો. તેમનો વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થયા પછી બીજાની સલાહથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડુના મોટા પુત્ર યુધિષ્ઠિર ને યુવરાજ પદ આપ્યું હતું. એ વગેરે કારણોથી પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે ઘણો કુસંપ ચાલતો હતો. અને ધીમે ધીમે એ કંકાશ ઘણો વધી પડ્યો હતો. બીજો કાંઈના પણ પક્ષપાત ન કરતાં બંને તરફ સમાન પ્રીતિભાવ રાખીને સર્વનું હિત યાચ, તેવી સલાહ આપી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો એક એકથી અધિક દુષ્ટ નીકળ્યા હતા. જ્યારે પાંડવોએ સામોપચારથી અર્ધ રાજ્ય માગ્યું, તે વખતે પણ બીજો કૌરવોને બહુ સમજાવ્યા, પણ તેમણે માન્યું નહિ. ત્યારે છેવટે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ મહાભારત યુદ્ધમાં બીજા બે કે પાંડવોનો જય થયો હતા, તે પણ કૌરવોના પક્ષમાં રહ્યા હતા. અને કૌરવોની સેનાના સેનાપતિનું પદ લીધું હતું. કુરુ ક્ષેત્રની એ મહાભારત લડાઈમાં બીજો પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. તેમણે યુદ્ધને આરંભે નીતિ પાળવા વિષે ઉત્તમ ભાવણ કર્યું હતું. અને પોતે

બહુ નીતિથી યુદ્ધ કર્યું હતું. તેમાં ભીષ્મે એવી યુદ્ધ નીતિ રાખી હતી કે:—

“ રથિએ રથિના સામે, પેદલે, પેદલ સામે, સ્વારોએ સ્વાર સામે, મહા યોદ્ધાએ મહા યોદ્ધા સામે, એમ સરખે સરખા સાથે યુદ્ધ કરવું. યુદ્ધમાં કોઇએ કપટ કરવું નહિ યુદ્ધ પૂરે થાય કે કોઇએ કોઈના ઉપર વેર રાખવું નહિ, અને એકના પર અનેક શસ્ત્ર ચલાવવાં નહિ. જેઓ યુદ્ધ જોવા આવ્યા હોય, વાઘ વગાડનારા, રથ હાંકનારા, વાર્તિક, ફત, સેવક, હુદાર, ખોદનારા, મૂર્છા પામેલા, શરણાગત, અસાધ્ય, નાસતા હોય, અને જેઓ શસ્ત્ર મૂકી દે, ઇત્યાદિના ઉપર કોઇએ શસ્ત્ર ધાત કરવો નહિ, સાંજ પડતાં ખતે પક્ષના સેનાપતિ એ પોત પોતાના સૈન્યને અટકાવી શસ્ત્રો મુકાવવાં. સૂર્યોદય થતાં સુધી પરસ્પર મિત્રભાવે મળવું, અને બોલવું. પરસ્પરની છાવણીમાં જવું આવવું, યોદ્ધાઓ પરસ્પર નિંદા કરતા હોય, અથવા ભાંડતા હોય, તેમાં ત્રિગ્ગએ શસ્ત્ર ઉચાડી ધાત કરવો નહિ. આગળથી જાણ્યા વિના કોઇએ કોઈના ઉપર શસ્ત્ર ઉગામવું નહિ, એ જાણુ યુદ્ધ કરે તેમાં ત્રીજાએ વચમાં પડવું નહિ.”

ઇલાદિ નીતિએ ભીષ્મે દશ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું. અને દશમે દહાડે અર્જુનના બાણથી વિંધાધને પૃથ્વીપર પડ્યા હતા. કહે છે કે તેમના શરીરમાં એટલા બધાં બાણ વાગ્યાં હતાં કે, તેઓ પૃથ્વીપર પડ્યા, ત્યારે બાણના આધારે જમીનથી અદર રહ્યા હતા. તેથી જાણે બાણ શય્યા ઉપર સૂતા હોય, તેમ દેખાતા હતા. તેઓ બાણ શય્યામાં પડ્યા હતા, પણ માથા તરફ બાણ ન હોવાથી માથુ લટકતું હતું તે જોઈને દુર્યોધન માથા નીચે મૂક્યા સારે એક સુવાળુ ઓશીકું લેઇ આવ્યો, પણ ભીષ્મે અર્જુન સામે જોયું, એટલે તેણે ત્રણ બાણ ટેકાવી ડોકું ઉઘ્યું કર્યું. તેથી તેમને અતિ સુખ થયું. તેમના પિતાએ તેમને એવું વરદાન આપ્યું હતું કે:—“ તારી ઇચ્છા થશે, ત્યારે તું મરણ પામીશ.” તેઓ કારનક વદી ૮ ના દિવસે રથમાં પડ્યા, ત્યારે સૂર્ય દક્ષિણાયન હતા, તેથી તે ઉત્તરાયનના ચતાં સુધી એટલે એ માસ પોતાની ઇચ્છાથી બાણ ધારણ કરી બાણશય્યાપર સૂતા રહ્યા હતા.

ભીષ્મ બાણ શય્યાપર પડ્યા પછી દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ થયા હતા. સારે ભીષ્મની બાંધેલી યુદ્ધ નીતિ રહી નહોતી. મિત્ર યુદ્ધ ચાલ્યું હતું. એકંદર અદાર દિવસ સુધી મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલ્યા પછી તેનું ઉવટ આવ્યું. તેમાં પાંડવો હાર્યા હતા. મરણ પામેલા કૌરવોની ઉત્તર ક્રિયા યુધિષ્ઠિરે ક્યાં પછી તેમણે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. પરંતુ ઝાતિ વધતો જ એક તેમના અતઃકરણમાં થયો હતો, તે દર કરવાને કૃષ્ણે ધણું ધણું કહ્યું, પણ તેમનું અંતઃકરણ શાંત ન થયું. તેથી તેમને ભીષ્મ પાસે તેડી ગયા. તે વખતે ભીષ્મ પાસે આવેલા બ્રહ્મર્ષિ, અને રાજર્ષિ ઇલાદિના મહા સમાજ મળ્યો હતો. તે સર્વની સમક્ષ ભીષ્મે બાણશય્યાપર સૂતાં મૂકતાં યુધિષ્ઠિરને રાજધર્મ, મોક્ષધર્મ, અને દાનધર્મ, ઇલાદિ ધર્મો વિષે ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમાં રાજધર્મ વિષે તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

“ પોતાની રીતબ્રાતથી પ્રજાને રાહ રાખે, તેજ રાજા કહેવાય છે. રાજાએ દેવતાઓ તથા બ્રાહ્મણોનું સારી રીતે પૂજન કરવું જોઈએ. દેવ અને દુષ્ટોગ ઉપર નમ્રતાથી

આધાર છે. માટે એકલા દૈવ ઉપર આધાર નહિ રાખતાં ઉદ્યોગની પણ યોજના કરવી જોઈએ. કોઇ ધારેલું કામ બગડી જાય તો તેનો મનમાં સંતાપ રાખવો નહિ. રાજ્યની સ્થિતિ સત્ત્વ ઉપર છે. અને સત્ત્વવાન ઉપરજ લોકોનો વિશ્વાસ ખેસે છે. જે રાજા છત્તેદ્રિય, ઉદાર, ધર્માત્મા, અને ગુણવાન હોય, તે લક્ષ્મીથી કદી પણ બ્રહ્મ થતો નથી. સારાં માણસોના સમૂહ રૂપ ખજાનાથી જેવું રાજાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તેવું ધનના ખજાનાથી થતું નથી. રાજાએ અત્યંત તિક્ષ્ણ કે અત્યંત ક્રોધાળ નહિ થતાં મધ્યમ પ્રકારથી રહેવું જોઈએ. પ્રત્યક્ષથી, સુખ તથા નેત્રો વગેરેના વિકારો રૂપ અનુમાનોથી, અને શાસ્ત્રો વગેરેથી શત્રુઓની તથા મિત્રોની પરીક્ષા કરવી. મદિરાપાન, પાસાની રમત, સ્ત્રીઓનો અતિ પ્રસંગ, યુગયામા આસક્તિ, ગાજો દેવાની ટેવ, અયોગ્ય રીતે ધન વાપરી નાખવાની ટેવ, અને અસ્થ અપરાધવાળાને ઝાઝી શિક્ષા કરવાની ટેવ, એ સધળાં વ્યસનોથી રાજાએ દૂર રહેવું જોઈએ. નોકરોની સાથે ઠઠા મસ્કરી કરવાની ટેવ રાખવી નહિ. કારણ કે તેથી નોકરો રાજાને કળી જાય છે. ગુરુ, મિત્ર, કે પુત્ર પણ રાજ્ય વિરૂદ્ધ કામ કરે, તેને રાજાએ પૂરી શિક્ષા કર્યા વગર રહેવું નહિ. સધળા ધર્મો કરતાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, એજ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ છે. રાજાએ સજ્જનોનો સમૂહ કરવો, અને દુઃજનોનો ત્યાગ કરવો. શત્રુના પક્ષને તોડવો, ગરીબોની સભાળ લેવી, કામોથી કંટાળતું નહિ, અને શેઠેર તથા દેશના રક્ષણનો બદોબસ્ત કરવો, એ વગેરે કામો કરવામાં રાજાએ બહુ લક્ષ આપવું.”

એ પ્રમાણે બીજા ધણો બોધ આપ્યા પછી સર્વ ઉત્તરાયનના થતાં, સર્વ સમાજના જોતાંજ પરમાત્માના સ્વરૂપમા ચિત્તને સ્થિર કરીને દેહ ત્યાગી પરમપદને પામ્યા હતા. કૌરવ સભામાં દ્રૌપદીએ બીજાને પ્રશ્ન કર્યો હતા, તે તેમણે ગત કરી ઉત્તર વાળ્યા નહોતા, એ એક પ્રસંગ સિવાય બીજો કોઈ પણ પ્રસંગે તેમણે પોતાની ઉજળી સુધડતા મૂંઝી નથી. સસાર સબધી વિષયમાં પોતાના બ્રહ્મચર્ય વ્રતને લીધે માત્ર સ્ત્રી સબધીજ અનુભવ જ્ઞાન નહોતું એ સિવાય તેઓ સર્વ બાબતમાં કુશળ હતા. તેમણે કોઈ દિવસ યુદ્ધમાં પીઠ દેખાડી નહોતી અને કોઈ પણ પ્રસંગે નીતિનું ઉલ્લેખન કર્યું નહોતું. અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિધામા અર્જુન કરતાં વિશેષ ઉજ્જવળ યશઃની કહીએ તો ચાલે. સર્વ ગુણની મુગટ મણી જે-બ્રહ્મવિદ્યા તેમાં એ ઋષિ જેવા હતા. તે મહા ધીર, ઉદાર, મહાચત્તર રણપડિત, અને રણ્યુર રાખનારા હતા તે સમર્થ વિદ્વાન ને રાજનિતીમાં કુશળ હતા દ્વૈધન, દુઃશામન, અને કર્ણની વર્તાણુકને તે ધિક્કારતા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રના માન રાખવાને, અને પોતાનું માન બગ થયું ન જોવાને તેઓ પોતાની સત્તા વિનાની વૃદ્ધ વયે સંક્રાંત રહ્યા હતા. તેઓ મોટા પુરૂષ પરીક્ષક હતા. અને વિદ્યા, સદ્ગુણ, ઉપર ઠરેલા પ્રેમથી જોઈ પ્રસન્ન રહેનારા હતા. અતિ વૃદ્ધ છતાં યુદ્ધમાં તરણી પેડે ધ્રુમતા હતા. જ્યારે એક પણ બાણ વાગવાથી મહારથી ચોક્કો ચાકુણ વ્યાકુણ થઈ પ્રાણ છોડે છે, ત્યારે આ મહાપુરૂષ તેવાં અનેક બાણોની શય્યામાં જે માસ સુધી સ્થિર રહ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ એવીજ સ્થિતિમાં હૃદય ભેદક ઇતિહાસો સાથે, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને ધર્મશાસ્ત્રોને અનુસરી ન્હાના પ્રકારના ધર્મેના ઉપદેશથી આખી સભાના અંત કરણને સતોષ પમાડવો, એ કાંઈ ઓછા મહાત્મની વાત નથી એ તેમના જન્મથી તે જ્ઞાનિ પર્વન પાળેલા બ્રહ્મચર્ય વ્રતપણાનોજ

પ્રતાપ હતો તેમનું વંશસ્તવ એટલું તો મનોરંજક હતું કે, તે સામન્યને મોટા મોટા અપિ મુનિઓ પણ આર્વતા હતા અને સાર્વજનિકે છેક થઈ જઈ ગઈનાથી તેમને વધાવી લેતા હતા આહા! ધન્ય છે! આ પ્રતાપી મહાપુરુષને!

વિદુર.

આ મોટી બુદ્ધિના મહાપુરુષનો જન્મ હસ્તિનાપુરના રાજા વિચિત્રવીર્યના ધરતી એક દાસીને પેટ મહાત્મા વેદવ્યાસથી થયો હતો વિચિત્રવીર્યની એ વિધવા રાણીઓને વ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુ એ બે રાજકુમારોના ત્રીજા ભાઈ તરીકે વિદુરની ગણના થઈ હતી તેથી તેમને પણ એ બે રાજકુમારોની સાથે જ ભીષ્મના રક્ષણમા રહીને વેદવિદ્યા, નીતિશાસ્ત્ર, અભિવિદ્યા, તથા યુદ્ધવિદ્યા, વગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો સારો યોગ મળ્યો હતો એ એમનો લાભ લેધને વિદુર પોતાની ચપલતાવડે બુદ્ધિબળમા સર્વથી અદીષ્ટાતા થયા હતા તેમ તેઓ પરમ નીતિમાન, દયાળુ, ક્ષમાવન, અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા તેમણે બર્ષર ભાષાનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો ભીષ્મ, ધૃતરાષ્ટ્ર, અને પાંડુ, તેમનાથી મોટા હતા, તે છતાં તેઓ મોટા ઝાંચોમા વિદુરની સલાહ પુઝા, અને તે કહે એ સાત માનતા હતા, એવા તેઓ ડહાપણના હતા તેથી જનમડગમા તેમનું સાર માન હતું તેઓ દ્રેવલક રાજાની કન્યા પારસવી સાથે પરણ્યા હતા તેનાથી તેમને બહુ ગુણવાન પુત્રો થયા હતા

વિદુર નીતિમાન અને શુદ્ધભાવવાળા હોવાથી કોઈ પ્રકારની રાજખટપટમા ઝાઝો ભગ લેતા નહિ. પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે કુસપ આનંદો હતા, તે છતાં બનેલા ઉપર અમાન ભાવ રાખીને બનેલું હિત યામ, તેવી સલાહ અને સચવાતો આપ્યા વગર રહેતા નહિ પાંડવો સદ્ગુણી હોવાને લીધે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમના ઉપર તેમની વિશેષ પ્રીતિ હતી ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધન વગેરે પોતાના પુત્રોના સમભવ્યાથી પાંડવોને વારણનાત (પ્રયાગ) મા રાખ્યા હતા એટલું જ નહિ પણ દુર્યોધને તેમને લાક્ષાગૃહમા બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એ જ્ઞાતા તેમણે યુધિષ્ઠરને સાકેતીક બર્ષર ભાષામા જણાવી સારંથ કર્યો હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓ બહુ સહિત લાથી મુગક્ષિતપણે બહાર નીકળી ગય, મારે અદર ગુપ્ત ભોવર બોધાવી આપ્યું હતું તેમ ભાગિરથી નદી ઉતરવાને નામની બચતમા કરી આપી હતી એ રીતે લાક્ષાગૃહમાથી બળતા પાંડવોને તેમણે બચાવ્યા હતા દુર્યોધને પાંડવોને છુત રમાડી કપટથી દાસ કર્યો, અને દ્રૌપદીની લજ્જા લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પ્રસંગે તેમણે કૌરવોના દુષ્ટ કૃત્યને સખત રીતે ધિક્કારી કહાડી, ધૃતરાષ્ટ્રને એ અપહ્રસથી વાકેફ કર્યો હતો એટલું જ નહિ પણ તેને સમામા તેડી લાવી પાંડવો તથા દ્રૌપદીને દામ પણાથી મૂત કંગળા હતા

જ્યારે પાંડવોનો વનવાસ પૂરો થયો, સારે તેમને રાજ્યનો અર્ધભાગ આપવા વિશે મૃતગદ્યો વિદુરે બે નીતિ કહી સમજાવી હતી, તે મદામારત થયતા ઉચોગ પરના અધ્યા ૩૩ થી ૪૧ સુધી ના અધ્યાયમા વિદુરનીતિ ને નામે પ્રગિહ્યો તે સાચા

યોગ્ય જાણીને તેના યોગેક સાર આપીએ છીએ

“યુધિષ્ઠિર સધળા શુભ લક્ષણોથી સંપન્ન છે તેથી તે પૂર્યોતો તો શુ, પણ ત્રિલોક્યનો રાજા થનારો યોગ્ય છે તેમને તમે વનવાસ કહાણા એ બહુ અવગુ કહ્યું છે. તમે અધુ હોવાને લીધે માણસોના ગુણ દોષોને જાણી શકતા નથી - અને પાસે રહેનારા નીચ લોકો જેમ સમજાવે તેમ સમજો છો તમને પિતા તૂલ્ય ગણવાને લીધે અને બલપણ, દયા, તથા ધર્મ આદિ ગુણોને લીધે તમે આપેલા દુ ખોતુ યુધિષ્ઠિર આજ દીન સુધી સહન કરે છે દુર્યોધન, અને શકુનિ વગેરે મૂર્ખોના હાથમા રાજ્યની લગામ સોપી દેઇને તમે સુખની ઇચ્છા કેમ રાખો છો ? જેમ બધા વિના પડિતપણાનું અભિમાન રાખનારો, અને દરિદ્ર છતાં ઉદારપણું રાખનારો માણસ મૂઠ કહેવાય છે, તેમ અયોગ્ય માર્ગથી ધનની ઇચ્છા રાખનારો અને બળવાનનો દુપ કરનારો માણસ પણ મૂઠ કહેવાય છે, પાપ કરીને ધન મેળવવામા આબુ હોય, તો તે ધનથી થતા સુખોને ક્ષણ જલ્ય ભોગવે, છે પણ પાપ, તો કરનારનેજ ભોગવવા, પડે છે તમે વિદ્યમાન છો, ત્થા સુધી રાજ્યની ઉપર દુર્યોધનની ક્ષણી માલેકી નથી માટે જો રાજ્ય પાડવોને આપવું હોય, તો તમે આપવાને શક્તિમાન છો. પરાધ મિલકતનું હરણું, પરસ્ત્રીનો પરાભવ, અને મિત્રનો સાગ, એ ત્રણ દોષ મોટી ખરાબી કરનારા છે જેમ, દેવતાઓનો સંક્રદ્ય, બુદ્ધિમાન લોકોનો પ્રભાવ, અને વિદ્વાનનો વિનય, તુરત ઇજા આપે છે, તેમ પાપી લોકોના પાપ પણ તુરતજ વિનાશ રૂપ ફળને આપે છે રાજ્ય કબજામા આવી ગયું, એટલા ઉપરથી અયોગ્ય રીતે વર્તેલું, એ યોગ્ય નથી કેમકે જેમ જરાવચ્ચા રૂપનો નાશ કરે છે, તેમ અન્યાય લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે જેમ માછલુ માસની ગોળાથી ઢાંચલી કુડીને લાલચથી મોઢામા લેતા તેના પરિણામને જોતુ નથી, તેમ દુર્યોધન વગેરે એ પણ પાડવોનું રાજ્ય કબજામા લેતા પરિણામ જો-યુજ નથી જે વસ્તુ ગળી શકાય તેવી હોય, ગાંધા પછી પચે તેવી હોય, અને પચ્યા પછી હિત કરે તેવી હોય, તેનેજ ગળી જોઇએ આ કામ કરવાથી શુ થશે, અને નહિ કરનાથી શુ થશે, એવો સપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછીજ જો યોગ્ય લાગે તો કામનો આરંભ કરવો જોઇએ જે રાજા ન્યાયને છોડી દેઇને અન્યાયનું અહણું કરે તેનું રાજ્ય અગ્નિમા પડેલા ચામડાની પેઠે સંકોચાઇ જાય છે નબળા માણસે બળવાન માણસને નમનામા પોતાની કરી હસકાઇ સમજી નહિ, કેમકે જે, માણસ બળવાનને નમે છે, તે ઇન્દ્રનેજ નમે છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે જેમ ધર્મનું રક્ષણ સસથી થાય છે, વિદ્યાનું રક્ષણ અભ્યાસથી થાય છે, અને રૂપનું રક્ષણ રત્નજ્ઞતાથી થાય છે, તેમ કુળનું રક્ષણ સારી વર્તણૂકથીજ થાય છે પરાયા ધતોમા, રૂપોમા, પરાક્રમેમા, અને સુખોમા, જે પુરૂષ ઇર્ષ્યા રાખે છે, તેને અન્નત પીડા થાય છે જે માણસમા સુશીલપણું નહોય, તે માણસના જી-વીન, ધન, અને કુળ વ્યર્થજ છે સધળા મદો કરતા ઐશ્વર્યનો મદઅતિ દુષ્ટ છે કેમકે ઐશ્વર્યના મદથી મત્ત થયેલો પુરૂષ ઐશ્વર્યથી બ્રહ્મ થયા વિના જન્યૂત થતોજ નથી જે પુરૂષ મનનું સહજ રીતે આકર્ષણ કરનારા ઇન્દ્રીઓના પ્રિયોમા લપટ રહે છે, તેની આપદાઓ દિવસે દિવસે વધતી આવે છે. જે રાજા પ્રથમ પોતાના મનને વશ કરી ને પછી મત્રીઓને તથા શત્રુઓને વશ કરવા પારે તેની સધળી ઇચ્છા પાર પ-

કે છે. મોટા મોટા રાજાઓ પણ મનને અને ધૃતીઓને વશ રાખી નહિ શકવાથી
 રાજ્ય બ્રહ્મ થયેલા જોવામાં આવેલા છે. જેમ સૂકાની સાથે રહેલું લીલું પણ બળી
 જાય છે, તેમ પાણી લોકોની સોળતમાં રહેલો બલો પુરૂષ દુષ્ટી થાય છે. કુહારાને
 જામ થયો હોય, તોપણ તે રૂઝાઈ જાય છે, પણ દુર્વચનોથી થયેલો જામ કદી રૂઝાતો
 નથી. દેવજ માણસનું છુંડ કરવા ધારે તેની બુદ્ધિને હરી લે છે. એટલે પછી તે માણસને
 નીચ કામોજ સૂઝે છે. વિનાસનો સમય આવવાને લીધે બુદ્ધિ મલીન થઈ જાય છે, સારે
 અનીતિ નીતિ જેવી લાગીને હૃદયમાંથી ખસતીજ નથી. પાંડવોની ઉપર દેશને લીધે
 તમારા પુત્રોની બુદ્ધિ ફરી ગઈ છે. પણ તે લોભને લીધે તમારા જાણવામાં આવતી નથી.
 સધળાં તીર્થોમાં સ્નાન કરવાથીજ રજા પ્રાપ્ત થાય છે, તે કરતાં પણ વિપત્તિ બુદ્ધિને છોડી
 દેવાથી વધારે પુન્ય થાય છે. મારે તમે તમારા પુત્રોમાં અને પાંડુના પુત્રોમાં વિષમ
 બુદ્ધિ રાખો માં. જ્યાં સુધી માણસની સારી કીર્તિ જગતમાં ગવાય છે, ત્યાં સુધી તે
 માણસ સ્વર્ગમાં પણ પ્રજાય છે. એવો સિદ્ધાંત છે. વિરોચન નામના દૈત્ય તથા સુધન્યા
 નામના બ્રાહ્મણ વચ્ચે એક કન્યાને પરણવાની બાબતમાં “હારી જનારના પ્રાણ જાય”
 એવો વિવાદ હતો થયો હતો. તે છતાં વિરોચનના પિતા પ્રહલાદે પુત્રને પક્ષપાત નહિ
 કરતાં સાચીજ વાત કહી હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા! તમારે પણ પુત્રોને વાસ્તે ખોટું બોલવું
 જોઈએ નહિ. ગિરાસને વાસ્તે ખોટું બોલવામાં આવે તો તેથી સધળા બ્રહ્માંડનો વધ
 કરવા જેટલું પાપ લાગે છે. દેવતાઓ એવાજની પેઠે હાથમાં લાકડી લેઈને કોઈનું રક્ષણ
 કરવા આવતા નથી, પણ તેઓ જેનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છે છે, તેને સુબુદ્ધિ આપે છે.
 માણસનું મન જેમ જેમ નીચ માર્ગમાં પ્રવર્તે જાય, તેમ તેમ તેનું છુંડ થતું આવે
 છે. અને જેમ જેમ ભલા માર્ગમાં પ્રવર્તે જાય, તેમ તેનું બહુ થતું આવે છે. એમાં
 કોઈ પણ સંશય નથી, જેમ મધપાન કરવાથી, ઘણાઓની સાથે વૈર કરવાથી, અને
 ગળ્ય દ્રોહ કરવાથી છુંડ થાય છે, તેમ ભાષાતોમાં કુસપ રાખવાથી પણ છુંડ થાય
 છે, સત્ય, ક્ષમા, દયા, અને અરોગ એજ ધર્મનું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. અને તે મહાત્માઓ
 ધર્મ પીળાઓમાં રહેતાં જાય. જે પુરૂષ પરમા સદ્ગુણોમાં રોષેજો આરોપ કરનાર,
 વૈર હતપત્ત કરનાર, કંઠેર વચનો બોલનાર, અને સપણાવાળો હોય, તેને થોડા દિવસો
 માંજ ખોટું કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. રાતે સારી રીતે રહેવાય, તેનું કામ દિવસેજ કરી લેવું
 જોઈએ. ચોમાસામાં સુખે રહેવાય, એવું કામ આઠ મહિનામાં કરી લેવું જોઈએ. ઘડપણમાં
 સુખે રહેવાય, એવું કામ પહેલી અવસ્થામાં કરી લેવું જોઈએ. અને પરમેશ્વરમાં સુખી
 રહેવાય, એવું કામ જીવતાં સુધી કરવું જોઈએ. તમે કરણનાં વખાણ કરો છો, પણ જેમ
 અન્ન પત્ની ગયા પછી અન્નનાં વખાણ કરવાં જોઈએ, અને સ્ત્રી વદ્ધ થયા પછી તેનાં
 વખાણ કરવાં જોઈએ, તેમ ચર પુરૂષના વખાણ તે પુરૂષ જ્યારે સમામમાં જાય મેળવે,
 સારે કરવાં જોઈએ. અધર્મથી મળેલા ધનથી જે હિંદ દાંકવામાં આવે, તે હિંદ હવાડા
 જેવુંજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે દાંકવા જતાં ખીજ ઘણાં હિંદો ફાટીને પ્રગટ થાય
 છે. જે ક્ષત્રિય માન્ય લોકોનું માન રાખનારા હોય, સુશીલ હોય, અને બાપાતોની સાથે
 સરસતાથી વર્તનાર હોય, તે ક્ષત્રિય લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કરી શકે છે. કાંઈ સમયે

નીચ કૌંથી પણ ધન મળે છે. પરંતુ તેવું કંઈ કર્યાનાં વખાણ થતાં નથી. અને તેને કુ-
લીનોની પકિત પણ મળતી નથી. નિર્તેદ્રિયપણું, શાસ્ત્રોતું અધ્યયન, યજ્ઞની ક્રિયાઓ, પ-
વિત્ર વિવાહો, અને અન્નોનાં દાન, એટલાથી કુલીનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. નીચ વિવાહો
કરવાથી, નાસ્તિકપણાથી, અને અનીતિ ભરેલાં આચરણોથી પણ ઉત્તમ કુલ નીચ કુ-
લમાં ગણાય છે. જે કુલોમાં ધન અલ્પ હોય, પણ સદાચાર પરિપૂર્ણ હોય, તે કુલો મો-
ટી કીર્તિ મેળવે છે. ધન તો આવે છે, ને જાય છે. માટે ધનના રક્ષણ ઉપર વિશેષ
દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં, સદાચારનું જ રક્ષણ કરવું જોઈએ. મહાત્માઓ ધૃષ્ટ છે કે, અમારા
કુળમાં કોઈ પણ વૈર કરનાર પરાયા ધનનું હરણ કરનાર, મિત્ર દ્રોહી, કપટી, ખોટા
બોલો, કે નાસ્તિક થઈને માં. રથ નહોતો છતાં પણ અંગેથી સારી રીતે ગાઢવાયેલો
હોવાને લીધે જેટલા ભારને ઉપાડી શકે છે, તેટલા ભારને મોટાં વૃક્ષો પણ ઉપાડી શકતાં
નથી. તેમ ભાયાતોનાં ઐશ્યવાળો પુરૂષ જેટલા કાર્યોના બોળને ઉપાડી શકે છે, તેટલા
બોળને પ્રબળ પુરૂષો પણ ઉપાડી શક્તા નથી. જન્મ, મરણ, લાભ, હાનિ, સુખ, દુઃખ,
ઉત્કર્ષ, અને અપકર્ષ, એ અનુક્રમે સર્વે પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હર્ષના કે શોકના
વેગમાં નહિ પડતાં, પ્રભાશુકપણાની કીર્તિ-મેળવવી જોઈએ. જેઓને ભાયાતોમાં કુસંપ
ઉત્પન્ન થયો હોય, તેઓને સારા બિછાવેલા પલંગોમાં સૂતાં છતાં પણ નિદ્રા આવતી નથી;
હીઓ ઉપર રૂચિ થતી નથી, ભાટ ચારણો સ્તુતિ કરતાં છતાં પણ સુખ મળતું નથી.
કોઈનું હિતકારી ભાવણુ ગમતું નથી. આજીવિકામાં હાનિ થતી જાય છે. અને અંતે
પિનાશજ પ્રાપ્ત થાય છે. સુતરના તાંતણાઓ નખળા છતાં પણ, જે સામટા એકઠા થાય
છે, તો તે મોટા બોળને સહન કરી શકે છે. તેમ ભાયાતો નિર્બળ છતાં પણ જે સંપ-
વાળા હોય, તો મોટાં મોટાં દુષ્કર કાર્યો પણ કરી શકે છે. જે કે જેમ ઉપાડીયાં જૂદાં
પડે તો ધુધવ્યા કરે છે, અને એકઠાં થાય તો સળગી ઉઠે છે. તેમ ભાયાતો જૂદા પડે
તો ધુધવ્યા કરે છે, અને એકઠા થાય તો સળગી ઉઠે છે. એમ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં
આવે છે. પરંતુ પાંડવો અને કૌરવો એકઠા થાય તો કદી પણ તેમ થવાનો સંભવ નથી.
જેઓ બ્રાહ્મણોની ઉપર, શ્રીઓની ઉપર, ગાંધીઓની ઉપર, કે ગાયો ઉપર પોતાનું ચરપણું
વાપરે છે, તેઓ પાકેલાં. જોની પેઠે પોતાની મેળેજ પડી જાય છે. વૃક્ષોના સમુદાય
વગરનું એકલું ઝાડ મોટું હોય, બળવત્તર હોય, અને દ્રઢ મૂળવાળું હોય, તોપણ તે પ્રચંડ
પવનથી ક્ષણ માત્રમાં ઉખડી જાય છે. પણ જે વૃક્ષો પોતાના સમુદાયમાં રહેલાં હોય,
તેઓ પરસ્પરના આશ્રયને લીધે ધણા ધણા પ્રચંડ પવનોને પણ સહન કરી શકે છે. તેમ
જે પુરૂષ ગુણવાન છતાં પણ એકલો હોય, તે પુરૂષ શત્રુના હાથથી સહેજ ઉખડી જાય
છે. પણ સમુદાયના સપવાળા પુરૂષો પરસ્પરના ટેકાને લીધે પ્રબળ શત્રુઓને પણ હરાવે છે.

‘મહારાજ ધૃતરાષ્ટ્ર! કોઈ કે જે મહા દુષ્ટ રોગ જેવો છે, તેનો નાશ કરીને શાંત
થાઓ. પૂર્વે જૂગારની સભામાં દ્રૌપદીની સ્થિતિ જોઈને મેં તમને દૂરોધનને વારવાનું
કહ્યું, પણ તમે માન્યું નહિ. તેવું હવે આજ જળ ભોગવો છે. સમજી પુરૂષોએ જૂગાર
થી તો બહુજ દૂર રહેવું જોઈએ. કુર માણસના હાથમાં આવેલી લક્ષ્મી તુરંત નષ્ટ થાય
છે. અને સુપાત્ર માણસના હાથમાં આવેલી લક્ષ્મી વંશપરંપરા સુધી પડેલો છે. જે

બળ ફર માણુમની ઉપર વાપરવામા આવે, તેજ બળ કહેવાય, પણ સહન કરનારા યુધિષ્ઠિર જેવાની ઉપર વાપરવામા આવે, તે બળજ ન કહેવાય. તમારા પુત્રો પાડવોનું પાલન કરે, અને પાડવો તમારા પુત્રોનું પાલન કરે, એવો સપ થાય તો બહુજ સાર તમારા ઉપર સધળા કુળનો આધાર છે, માટે તમે પોતાની કીર્તિનો બચાવ કરવા સાર તમારા પુત્રોને, અને પાડવોને સ્નેહ કરાવો કે જેથી દુસ્મનો રાજી ન થાય અને તમારા કુળ ઉપર ક્રોધ, પણ શત્રુઓ તરાપ ન મારે પાડવો અનીતિને માર્ગ ન ચાલે એવાજ છે માટે તમે દુર્યોધનને સમજાવો અતિ અભિમાનથી, અતિ વિવાદથી, અતિ ક્રોધથી, અતિ લોભથી, અને અતિ મિત્રોના દ્રોહથી, માણુસોના આશુઓ કપાઈ જાય છે નિરતર પ્રિય બોલનારા પુરુષો જેટલા ભોંધએ તેટલા મળે છે પરતુ કડવા ઓસડ જેવા હિતકારી વચ્ચનો બોલનારા દુર્લભ છે અને તે સાબળનાર પણ દુર્લભ છે જુગારના સમયમા પણ મેં તમને આવા વચ્ચનો કલા હતા પણ જેમ આગરને પથ આપધો અમે નહિ, તેમ તે વચ્ચનો તમને ગમ્યા નહોતા જુગારમા તમારા પુત્રોના હાથથી પાડવોને, હરાવ્યા એ કામ કાગડાઓથી હસોને હરાવવા, જેનું થયું છે ધન અને સહાયો એ અન્યોન્યથી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે ધનથી સહાયો પ્રાપ્ત થાય છે, અને સહાયોથી ધન પ્રાપ્ત થાય છે, ધન આપી જેનું પડ્યું હોય, તો પણ જેની પાસે બુદ્ધિ, પ્રભાવ, સૌર્ય, ધૈર્ય, ધર્મ, ઉદ્યોગ, અને નિશ્ચય હોય, તેને આજીવિકા નહિ મળવાનો ભય કેમજ થાય ? પાડવોની સાથે કહ્યો કરવામા કેટલી બધી પીડાઓ છે, તેનો વિચાર કરો કહ્યો કરવાથી કુટુંબમા વૈર થશે, નિરતર ઉદ્વેગ વધ્યા કરશે, કીર્તિનો નાશ થશે, અને શત્રુઓ રાજી થશે તમારા, બીજાના, યુધિષ્ઠિરના, અને અર્જુનના કોપથી લોકોનો મોટો પ્રલય થશે તમારા સો પુત્રો, કહ્યું, અને પાંચ પાડવો જો ઐક્યતાને પામે તો સધળી પૃથ્વીનું રાજ્ય કરી શકે દુષ્ટ ચિત્તવાળા દુર્યોધન વગેરે પાડવોના દોષોને જેવા જોયા કરે છે, તેવા તેઓના ગુણોને જેવા છુટ્કા નથી જેને ધન મળનાની ઈચ્છા હોય, તેણે પ્રથમ ધર્મનુંજ સંપાદન કરવું જોઈએ કેમકે જ્યાં ધર્મ હોય, ત્યાં ધન પ્રાપ્ત થયા વગર રહેવું નથી જે પુરુષ પોતાના અતઃકરણને પાપોથી અટકાવીને સદાચરણમાજ તપ્ત રાખે, તેના સધળા મનોર્થો સિદ્ધ થાય

■ બાહ્યમજ, સારા મનિઓના લાભરૂપમજ, ધનરૂપમજ, અને કુટુંબના ઐક્યરૂપમજ એ ચારે બળો કરતા સદાચરણરૂપીમજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે કે જેથી સધળા બળો પ્રાપ્ત થાય છે જેમાણસ મોટો ઉપકાર કરવાને સમર્થ હોય, તેની સાથે વૈર બાધીને, નિશન રહેવામજ નહિ જે પુરુષ દુસ્ચારી અવિવેકી, ધર્મવાળો, અધર્મ, કંડેર બોલનારો અને કોપી હોય, તેને પુર્વજ અનર્થો પ્રાપ્ત થાય છે પ્રમાણિકપણુ, ઉત્તરતા, સમય સાચવવું, અને મધુર બાપણુ, એટલાથી મધળા મનુષ્યો વસ્ત્ર થાય છે કીરજ, શાંતિ નિર્ભયપણુ, પવિત્રતા, દયા, મધુર બાપણુ, અને મિત્રોનો અદ્રોહ, એટલાથી જ દમ્પતી દિવસે દિવસે વધ્યા કરે-છે. પોતે અપરાધી છતાં જે માણસ નિગપરાધી ગણાતો ક્યવાવે, તે માણસ તાને ત્રાપથી સુધ, શક્તિ, તથા જેઓનો પ્રકોપ થવાથી મોત તાની આજીવિકામા અડચણ આવે, તેઓનું તો સર્વદા દેવતાઓના જેવું આરાધ કરવું જોઈએ જના મૂર્ખના હાથમા ઐશ્વર્ય હોય, અને જુગારીનું ભેર હોય, ત્યાં મે

દી ખરાબી થયા વગર રહેતીજ નથી. 'જેને કપડી લોકો, ચારણો, અને છીનાળો; વખાણે તે માણસ લાખા કાળ સુધી 'જીવેતો નથી. તમે પાંડવોનો ત્યાગ કરીને મોટું ઐશ્વર્ય દુર્યોધનને સોંપી દીધું છે. 'પણ તે દુર્યોધન યોદ્ધા દિવસંમાજ રાજ્યથી બ્રહ્મ થયેલો તમારા જેવામાં આવશે દુર્યોધન જન્મ્યો તેજ સમયે 'મં તમને કહ્યું હતું કે, 'દુર્યોધનનો ત્યાગ નહિ કરો તો તમારી મોટી ખરાબી થશે. જે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાથી પરિણામે ક્ષય પ્રાપ્ત થાય એમ હોય, તે વૃદ્ધિથી રાજ થતું નહિ. પરંતુ જે ક્ષય પ્રાપ્ત થવાથી પરિણામે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એમ હોય, તે ક્ષયથી પણ રાજ થતું. જે ક્ષયથી પરિણામે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય, તેને ક્ષયજ નહિ માનવો. પણ જે વૃદ્ધિથી પરિણામે ક્ષય પ્રાપ્ત થાય, તે 'વૃદ્ધિનેજ ક્ષયરૂપ માનવી. તમારાથી દુર્યોધનનો ત્યાગ ન કરી શકતો હોય' તો પણ શકુનિ વગેરેનો ત્યાગ તો અવશ્ય કરવો જોઈએ. કેમકે જેઓ કુટુંબમાં કુસપ કરાવનારા હોય, પરાધ નિદાઓમાંજ આસક્ત હોય, અને 'નમ્રતા' વગરના હોય, તેઓના સહવાસથી અકલ્યાણજ થાય છે સમજી પુરૂષે કુટુંબમાં જરાપણ ખટપટ ઉડતી હોય તો તેને 'તુરત દાખી નાખવી જોઈએ. પાંડવોની ઉપર કૃપા કરીને તેઓની આજીવિકાને વાસ્તે યોડાંક ગામડાં આપશો, તોપણ તમારી સારી કીર્તિ થશે. અને સધળા વિરોધ ટળી જશે! તમે વૃદ્ધ છો માટેજ તમારે તમારા પુત્રોને સારી શીખામણ દેવી જોઈએ. 'અને મારે પણ તમને હિતનીજ વાત કહેવી જોઈએ. સાચે બેસી જમતું, સાચે બેસી વાતો કરવી, અને પરસ્પર પ્રીતિ રાખવી, એજ ભાઈઓને શોભા આપનાર છે ભાઈઓ સારા હોય, તો સધળુંજ સારૂ થાય છે. અને ભાઈઓ ખગડ્યા હોય, તો સધળું જગડી જાય છે. એક ભાઈઆત સારી પેઠે ઐશ્વર્યવાળો છતાં ખીજા ભાઈઓ જે ખીડાતા હોય તો એ પાંપ ઐશ્વર્યવાળા ભાઈનેજ લાગે છે. તમે તમારા પુત્રોને મરણ પામેલા સાંભળશો, અથવા પાંડવોને મરણ પામેલા સાંભળશો, તોપણ તમને પાછળથી પરિતાપ થયા વગર રહેશે નહિ. જે કામ કરવાથી લજવાઇને લોકોમાં મોટું દેખાડતું પણ ગમે નહિ, તે કામ પ્રથમથીજ કરતું નહિ. માણસોમાં બૂલ આવ્યા વગર રહે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પાછળથી તે જીલને ટાળી નાખવી એ જુદામાનવ કામ છે. દુર્યોધને પાંડવો ઉપર જે ખરાબ ચાલ ચલાવી છે, તેને તમારે ભલામ કરીને ધોષ નાખવી જોઈએ. પાંડવોને રાજ્યનો વિભાગ આપીને સ્થિર કરશો, તો તમે નિર્દોષ થઇને સારા માણસોમાં માન પ્રાપ્ત થશો. હિતને ધ્યાનપૂર્વક ધીર પુરૂષોના વચનોનાં ફળોનો વિચાર કરીને જે માણસ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે, તે માણસ લાખા કાળ સુધી કીર્તિ ભોગવે છે. જેમ રાખમા હોમેયું વ્યર્થ થાય છે, તેમ લોભી માણસોને આપેલો ઉપદેશ પણ વ્યર્થ થાય છે ઉત્તમ કુળનો અથવા નીચ કુળનો પણ જે માણસ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરે, ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખે, કોમળ રહે, અને લાજ પાળે હોય, તેને સેકડો કુલીનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવો જોઈએ. જે લોકો અભિમાની, મૂર્ખ, સાહસી, અને અધર્મિ હોય, તેઓની સાચે મૈત્રી રાખવીજ નહિ. જે પુરૂષ જગડી ગયેલી વાતને નીતિથી પાછી સુધારી શકે, તે જુદામાનવ કહેવાય છે. જે સુખનું મેન કરતાં ધર્મનો કે અર્થનો નાશ થાય નહિ, તે સુખનું સેવન કરતું પણ જેથી મનના દરેકાવ્ય એમ મનન એમન કાનું નહિ અધર્મથી મેળવેલા ધનો ખર્ચાને જેકાઇ

યત્ન, દાન, કે આર્થિક કરવામાં આવે તેનું કાંઈ પણ થોડા ફળ થતું નથી. દારદ્રિય કે તેનું ખીનું જે કાંઈ પોતાને હુંકુ લાગે; તે ખીનજીને પણ તેનુંજ લાગે. એવો વિચાર રાખીને કોઈનું પણ અનીતિથી અનિષ્ટ કરવું નહિ. જે ધન અત્યંત દ્વેષ ભોગવવાથી અથવા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અથવા નીચ લોકોને પ્રજ્ઞામ કરવાથી મળતું હોય, તેવા ધનની ઇચ્છાજ કરવી નહિ. જેની પાસે હજાર હોય છે, તે પણ જીવે છે, અને જેની પાસે સો હોય છે, તે પણ જીવે છે; માટે અન્યાયથી ધન ભોગવવાની ઇચ્છાજ ન રાખવી. કામુ ધન હોય, તોજ જીવાય એમ નથી. પૃથ્વીમાં જેટલું ધન અને ધાન્ય છે, તેટલું જો એકજ જણને મળે, તો પણ તૃષ્ણા શાંત થાય એમ નથી. એવો વિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારની જૂલ સાય નહિ.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! હું તમને ફરીવાર પણ કહું છું કે, તમારા પુત્રોમાં અને પાંડવોમાં તમે સમતાથી વર્તો. ખીનજી તરફથી દબાણ થયા પગરજ જે પુરુષ અધર્મના સંબંધવાળા મોટા ધનને પણ છોડી દે છે, તે પુરુષ સખળાં દુઃખોથી રહિત થઈને સુખથી સ્પર્શકે છે. જેમ આશા ધીરજને હણી નાખે છે, કાળ પ્રજાજતાને હણી નાખે છે, અને કોષ લક્ષ્મીને હણી નાખે છે, તેમ અતિ લોભ ક્રોધને હણી નાખે છે. પૃથ્વી કે ધન કોઈની સાથે ગયાં નથી, અને જરો પણ નહિ. સુવા પછી તો પુણ્ય અને પાપ એજ જીવતી સાથે જાય છે. મહા પ્રતાપી મોટા મોટા રાજાઓ પણ રાજ્યોને અને વૈભવોને છોડી દઈને મૃત્યુને વશ થયેલા છે. આ મારાં વચન પ્રમાણે તમે જો કરી શકશો, તો જીવતાં યશ પ્રાપ્ત થશે. અને મૃત્યુ પામ્યા પછી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થશે. ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ! તમે પાંડવોને કાંઈ નહિ આપો, તો તેઓ હનિયપણથી બ્રહ્મ થશે. માટે તમારે પાંડવોને હનિયપણમાં રાખવા ધટે છે.” ઇલાદિ ઇલાદિ.

એ પ્રમાણે વિદુરે પ્રસંગોપાત ધણાં નીતિ વચનો કહેલાં છે. તે સર્વના સમહતેજ “વિદુર નીતિ” ના નામથી આપણે જાણીએ છીએ. એ નીતિ લોકોને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી છે કે, દરેક માણસ તે ગ્રંથથી વાંચે છે, અથવા શ્રવણ કરે છે. વળી તેનું જૂદી જૂદી ઘણી ભાષાઓમાં ભાષાંતર પણ થયેલું છે. એજ તેની લોકપ્રિયતાનો મજબુત પુરાવો છે. જેમ “શુકનીતિ,” અને “નૃહરપતિનીતિ”નાં વચનોનાં દ્રષ્ટાંતો આજ પણ લોકો પ્રસંગોપાત આપે છે, એજ પ્રમાણે “વિદુર નીતિ”નાં વચનોનાં દ્રષ્ટાંતો ધણાં અપાય છે.

જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ સમગ્રગુતી કરાવવા સાર કૌરવોની પાસે હસ્તિનાપુર ગયા, ત્યારે દુર્યોધનને ત્યાં બાવતાં બોળળ મુશીને વિદુરને ત્યાં ભાઈ આદિ સાદુ બોળળ પણ શ્રેય આરોગ્ય હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે તેમના ઉપર શ્રી કૃષ્ણનો પણ અધિક પ્રેમ હતો. વિદુર અને શ્રી કૃષ્ણનો સલાહ કરાવવા સંબંધી ઉદ્યોગ સર્જન થયો નહિ, અને છેવટે પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં મહાબારત યુદ્ધ થયું. તેમાં કૌરવો નાશ પામ્યા, અને પાંડવોને જીવ થયો. મહારાજા યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરમાં જઈને રાજ્યાભિષેક કર્યો. પછી રાજ્યની સંભાળને સાર પોતાના વિશ્વામ અને ડાહ્યા પુરોહિતો સોંપતા મુળ્ય તેમને જૂદા જૂદા અધિકાર મેળ્યા. તેમાં મહાત્મા વિદુરને પણ પોતાના એક મંત્રીની જગ્યા આપી હતી. ધણાંક વર્ષ સુધી યુધિષ્ઠિરનો રાજકારભાર ધણે શાંતિ

આશ્વા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, અને કુંતી વગેરે ગંગા કિનારે એક આશ્રમમાં જઈને રહ્યાં હતાં, ત્યાં વિદુર પણ જઈ રહ્યા હતા. કેટલાક જણ કહે છે કે, વર્તમાન દવ લાગવાથી તેમાં તેઓ બળી મુઆ હતા; અને કેટલાક એમ જણાવે છે કે, વનમાં તપ કરતાં કરતાંજ તેમનો પ્રાણ આશ્વો ગયો હતો. ધન્ય છે! વિદુર જેવા મહાત્મા પુરવતે! કે જેમના પવિત્ર મુખમાંથી નીકળેલાં અમૃત સરખાં નીતિ વચનોનો પાક લોકો પ્રેમ પૂર્વક કરે છે; અને જેના પ્રભાવથી ગમે તેવા મલીન મનના મનુષ્યની હૃદય ભૂમિ એકદમ સતેજ થઈ જાય છે.

યુધિષ્ઠિર-ધર્મરાજ.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરના^૧ પ્રતાપી રાજા પાંડુના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ સતી કુંતી હતું. તેમનો જન્મ દ્વાપરયુગમાં થયો હતો. તેઓ ચંદ્રવંશી રાજા કહેવાય છે. તેમના પૂર્વજોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

દશ પ્રજાપતીમાંના અત્રિ નામે પ્રજાપતીનો પુત્ર ચંદ્ર, તેનો પુત્ર યુદ્ધ, અને યુદ્ધનો પુત્ર પુરુરવા થયો. તેણે પ્રયાગ વસાવીને ત્યાં ચંદ્રવંશી પ્રથમ સ્થાપના કરી. એ પુરુરવાના પછી કેટલીક પેઢીએ ચંદ્ર, તથા પુરુ અને ભરત વગેરે પ્રખ્યાત રાજાઓ થયા. ભરત રાજાની પાંચમી પેઢીએ હસ્તિના નામે રાજા થયો. તેણે હસ્તિનાપુર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી હતી. એ હસ્તિના રાજાનો પુત્ર કુરુ, જેના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્રનું નામ પડેલું છે. કુરુનો પુત્ર પ્રતીપ, અને તેનો પુત્ર શાંતનુ રાજા થયો. શાંતનુ રાજા પ્રથમ ગંગા નામે સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો. તેનાથી તેને દેવવ્રત-ભીષ્મ નામે પુત્ર થયો હતો. ત્યાર પછી સત્યવતી-યોજનગંધા નામે રાજકન્યા જે એક માછીને પેટ ઉછરી મોટી થઈ હતી, તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેનાથી તેને ચિત્રાંગદ અને વિચિત્રવીર્ય નામે બે પુત્રો થયા હતા. શાંતનુ રાજાના મરણ પછી તેની ગાદીને હકદાર મોટો પુત્ર ભીષ્મ હતો. પરંતુ સત્યવતીની સાથે શાંતનુ રાજાના લગ્નની વખતે રાજ્યનો હક છોડી દેવા, તથા જન્મ પર્વેત્ત્વ ઋણચરિત્ર પાળવા, કન્યાના પાલકપિતાએ ભીષ્મની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી હતી, તેથી ભીષ્મને ગાદી નહિ મળતાં સત્યવતીના મોટા પુત્ર ચિત્રાંગદને મળી હતી. તે થોડી યુદ્ધમાં અપુત્ર મરણ પામવાથી તેની પછી વિચિત્રવીર્ય ગાદીએ બેઠો હતો. તે પણ અપુત્રજ મરણ પામ્યો. હવે ગાદી ઉપર બેસનાર કોઈ રાજપુત રહ્યો નહિ. તેથી રાણી સત્યવતી મોટા વિચારમાં પડી. ભીષ્મને પુછતાં તેણે તો પ્રતિજ્ઞા કરેલી તેથી ગાદીએ બેસવાની સાધ ના પાડી. છેવટે ભીષ્મની સલાહથી સત્યવતીએ પોતાને કુંવારી અવસ્થામાં મહાત્મા પરાસર ઋષિથી યજ્ઞેના પુત્ર વ્યાસ-વેદવ્યાસને બોલાવ્યા. તેમણે આવીને સત્યવતી માતાની આગાથી ચિત્રાંગદ, અને વિચિત્રવીર્યની બે વિધવા રાણીઓમાં બે પુત્રો, તથા એક દાસીથી એક પુત્ર, એ રીતે ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાં મોટી રાણી અંબિકાને પેટ અંધપુત્ર થયો તેનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર, બીજી રાણી

(૧) હસ્તિનાપુર એ હાલના જિલ્લાના નજરની નૈરવ્ય ગ્રામમાં અને મિરાડના ઉડાન ખાખમાં ગંગા નદીના કિનારા ઉપર હતું.

અંખાલિકાને પેટ પાડું વણું પુત્ર થયો તેવું નામ પાંડુ, અને દારીને એક સુંદર પુત્ર થયો તેવું નામ, વિદુર પાડયું આ ત્રણે રાજકુમારો બીધના રક્ષણ તો રહીને વેદવિદ્યામાં, અસ્ત્રવિદ્યામાં, તથા યુદ્ધવિદ્યા, અને નીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓમાં બહુ કુશલતા મેળવી હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો, અને વિદુર દામી પુત્ર હોવાથી રાજ્ય પાંડુ ને મળ્યું.

પાંડુને રાજ્ય મળ્યા પછી તેનું લક્ષ દારિકાના રાજ્ય સુરસેન યાદવની કુવરી પૃથ્વા—કુન્તા કે જે કુન્તીબોજ રાજ્યને ઘેર ઉછરી મોટી થઇ હતી, તેની સાથે થયું. અને બીજી લક્ષ મદ્રદેશના રાજા શલ્યની બહેન માદ્રી સાથે થયું હતું પાંડુ રાજ્ય કેટલોક વખત સુધી રાજ્યસુખ ભોગવીને પછી દિગ્વિજય, કરવા સાર નીકળ્યો હતો. તે મગધ, મિથિલા, અને કાશી, વગેરે દેશો જીતીને પાછો હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો હતો. થોડા વખત પછી તે હસ્તિનાપુર છોડીને શિકારને માટે બને સ્ત્રીઓ સહીત હિમાલય ઉપર રહેવા સાર ગયે હતા. પરંતુ પુત્ર સુખ ન ભોવાથી તે સુખી થઇ શક્યો નહિ. તેથી તેણે પોતાની બે રાણીઓને પુત્ર પ્રાપ્તી માટે દેવતાઓની આરાધના કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે કરતાં કુન્તી ને ધર્મદેવની કૃપાથી શુધિષ્ઠિર, વાયુદેવની કૃપાથી ભીમસેન, અને ઇશ્વરદેવની કૃપાથી અર્જુન, એ ત્રણ પુત્રો થયા. તેમજ માદ્રી રાણીને બે અધનિકુમારોના પ્રસાદથી નકુલ તથા સહદેવ નામે બેડીઆ પુત્રો થયા. એ રીતે પાંડુ રાજ્યને પાંચ પુત્રો થયા. તેઓ “પાંડવ” કહેવાયા. ધૃતરાષ્ટ્રનું લક્ષ ગાંધાર (કદહાર) દેશના રાજા સુબળની કુવરી સતી ગાંધારી સાથે થયું હતું. તેનાથી તેને દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો, તથા દુઃશયા નામે એક પુત્રી થઇ હતી. તેઓ “કૌરવ” કહેવાયા.

પુત્રોની આલ્યાવસ્થામાં પાંડુ રાજ્યનું મરણ નીપજ્યું. માદ્રી રાણી તેની બેડે સતી થઇ. પરંતુ કુન્તી પુત્રોનું પ્રતિપાલન કરવામાં મુલ્તવાન થઇ. તે પુત્રોને લેઈને હસ્તિનાપુરમાં આવી. પાંડુ રાજ્યની ગેરહાજરીમાં બીધ વગેરેની સલાહથી રાજકારભાર ધૃતરાષ્ટ્ર સલાવતો હતો. તેણે કુન્તીને તથા બાળ રાજપુત્રોને આદરભાવથી રાજમંદીરમાં રાખીને તેમનું પાલન પોષણ કરવા માંડ્યું. કૌરવો તથા પાંડવો ધૃતરાષ્ટ્રની સમાન પ્રીતિથી સાથે રહીને મોટા થયા. અને વિદ્યાભ્યાસ પણ સાધેજ રહીને કર્યો. કૌરવો કરતાં પાંડવો શુદ્ધિબળમાં વિશેષ હોવાથી દરેક બાળકમાં તેઓ સરસાઇ મેળવના. તેથી કૌરવો તેમના ઉપર બહુ રીસે બળતા હતા. બધા રાજકુમારોને કેળવણી આપવા સાર સઘળી વિદ્યાઓમાં પ્રવિણ એવા કૃપાચાર્ય નામે શિક્ષાગુરુના હાથમાં સોંપ્યા હતા. તેમની પાસેથી તેમણે ધનુર્વિદ્યાને અભ્યાસ કર્યો. સાર પછી એ કૃપાચાર્યના બનેલી દ્રોણાચાર્ય કે જે વેદ વિદ્યામાં તથા અસ્ત્ર શસ્ત્રવિદ્યામાં ધણી કુશળ હતા. તેમની પાસે રાજકુમારોએ અભ્યાસ કર્યો. તેઓમાંના દુર્યોધન તથા ભીમસેન એ બે બહુ ગદા યુદ્ધમાં, નકુલ અસ્ત્રવિદ્યામાં સહદેવ બોલીય વિદ્યામાં તથા અર્જુનનારવામાં, શુધિષ્ઠિર રથમાં બેસીને લડવામાં, અને અર્જુન ધનુર્વિદ્યા તથા બીજા બધા વિષયોમાં અધિક થયા.

રાજકુમારોને વિદ્યાભ્યાસ પુરો થયો એટલે તેમની યુદ્ધ વિદ્યાની પરીક્ષા કરવા માટે એક મોટો રંગ અખાડો નગરની બહાર કરવામાં આવ્યો. તેમાં બધા રાજકુમારોએ યુદ્ધવિદ્યાની મંડળી અભ્યાસરતુ હિંમતો કરી જતાંતીને સૂર્યનાં મન રંગન કર્યો. પરંતુ અ

પરીક્ષામાં એક ખીજની હરિદ્રાષ્ટ કરવાં જતાં પાંડવો પ્રત્યે કૌરવોની અદેખાઈમાં વધારો થયો હતો.

ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને સર્વ વાતે ચોખ્ખ, અને રાજ્યનો હકદાર જાણીને યૌ-વરાજમાં અભિષિંકત કર્યો. યુધિષ્ઠિર પુર્વરાજ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પ્રજા ઉપર રાજ્ય સલા-વવા લાગ્યા. તેઓ સ્વભાવે 'શાન્ત, ક્ષમાશીલ, ધર્મવિવેકી, ન્યાય નિપુણ, સહવાદિ,' અને દયાળુ હોવાથી પ્રજામાં ધણા પ્રિય થઈ પડ્યા. આ જોઈ અદેખા દુર્યોધનથી સહન થઈ શક્ય નહિ. તેણે પોતાને રાજ્ય આપણ વિષે પોતાના પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને ધણી પ્રકારે કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે,—"પુત્ર! પાંડુ જેવો રાજા ખીજો કોઈ થયો નથી; તેમ હું 'અંધ' છું, તેથી રાજ્ય શી રીતે કરે? તેના પુત્રોમાં રાજ્યકાર્ય કરવાના સર્વ સદ્ગુણો છે. અને ભોક્ષા પણ તેમનાથી પ્રસન્ન છે. યુધિષ્ઠિરમાં તારા કરતાં વિશેષ સદ્ગુણ છે માટે મા-રાથી તને રાજ્ય આપી શકાય નહિ." છતાંદિ પ્રકારે કહ્યું તેથી દુર્યોધન દીલગીર થયો. પછી-તેણે પાંડવોનો ઘાટ ધડવાનો ઉપાય શોધ્યો. તે તેને તુરત જડ્યો. તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને આહુતિ અવળું સમજાવી પાંડવોને વારણાવત (જૂના પ્રયાગ) મા મોકલાવ્યા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે પાંડવો પોતાની માતા કુંતા સહિત પુશીથી ત્યાં ગયા. 'વોરણાવતમાં' તેમને રહે-વા માટે જે ઘર તૈયાર કરાવ્યું હતું તે રાજા અને લાખ વગેરે તુર્ત સળગી ઉઠે એવા પદા-યોથી બનાવેલું હતું. દુર્યોધનનો એવો શુભ સંકેત હતો કે, પાંડવો જ્યારે રાત્રે ઉઘતા હોય ત્યારે એ ઘરને અગ્નિવડે સળગાવી મૂકવું. કે જેથી પાંડવો તેમાં બળી મરે. પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા બહુ બળિષ્ઠ છે. મનુષ્યનું ધાર્યું કાંઈ પણ થતું નથી. આ દગાની વાત વિદુરના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે એ વિષે પાંડવોને ચેતાવી રાખ્યા હતા. તેથી કૌ-રવોની પાપી ઇચ્છા સફળ થઈ નહિ. તેમણે કરાવેલા દિવસે લાક્ષાગૃહ બળી ગયું ખરૂ પણ ઇશ્વર કૃપાથી પાંડવો એક બાંધરાની મારફતે સહીમલામત શુભ રીતે બહાર નીકળી ગયા. કૌરવોએ તો માન્યું કે પાંડવો બળી મૂક્યા. તેથી ધૃતરાષ્ટ્રે તેમની ઉત્તર ક્રિયા પણ કરી.

પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી બચીને ત્યાંથી બગિરથી નદીને કિનારે ગયા. ત્યાં વિદુરના મોકલેલા એક માછીએ તેમને હોડીમાં બેમારીને નદીને સામે કાઢે ઉતાર્યા. પાંડવો નદી પાર થઈને અરણ્યમાં સુખરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા આગળ ચાલતાં હિડંબ નામે રાક્ષસ તેમને મારવા આવ્યો. તેને બીમસેને ગાયો. એ રાક્ષસની બહેન હિડંબાએ બીમસેનની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા જણાવી યુધિષ્ઠિર અને માતા કુંતાની રજા મળવાથી તેની સાથે બીમસેન પરણ્યા. તેનાથી તેમને ઘટોર્ગચ્છ નામે મહા બળવાન પુત્ર થયો. ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર, માતા કુંતા, અને અર્જુન વગેરે ખીજ બાઈઓ વિપ્રના વેષે ફરતા ફરતા એ-કચક્ષા નામે નગરમાં ગયા ત્યાં બીમસેને બકાસુર નામે દૈત્યને મારી ત્યાંની પ્રજાને સુખ કરી આપ્યું હતું. એકચક્ષા નગરમાં કેટલીક મુદત રહ્યા પછી પાંચાળ દેશનો રાજા દ્રુપદ પોતાની કુવરી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર કરતો હતો, ત્યાં પાંડવો ગયા. અને એક કુંભાર ને ઘેર મુકામ કર્યો. પછી થયા સમયે સ્વયંવર મડપમાં બ્રાહ્મણને વેષે ગયા. ત્યાં અર્જુને પોતાની સાલાપીવડે મીનનેત્રનો ભેદ કરીને જ મેળવ્યો અને દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી. પછી જૂલથી આપેલી માતાની આજ્ઞા પ્રમાણે પાંચે બાઈઓએ દ્રૌપદી માથે રિવાસ કર્યો. ધીરે

ધીર દ્રૌપદીના વિવાહને વૃત્તાંત હસ્તિનાપુરમાં ફેલાયો. આટલા દિવસ સુધી તો પાંડવો ખુપા રહ્યા હતા. વિવાહ કાળે પણ તેઓને પાંડુ પુત્ર તરીકે કોઈ જાણવા પામ્યા નહોતા. હવે એ વાત ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેના જાણવામાં આવ્યાથી તેમને તેડવા સાર પાંચાલ રાજ્યમાં વિદુરને મોકલ્યા. અને યથાકાલે પાંડવો, કુન્તી અને દ્રૌપદી સહિત હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા.

ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને રાજ્યનો અર્ધ ભાગ આપ્યો. તેથી તેઓ ઇંદ્રપ્રસ્થ નામે નવું નગર વસાવીને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિરે ઇંદ્રપ્રસ્થને બહુ ઉત્તમ પ્રકારે રચાવી ઇંદ્રપુરી સરખી શોભાતી બનાવી. તથા ઉત્તમ રાજનીતિથી રાજ્ય ચલાવી પ્રજાનાં સુખ અને સ્મૃત્તિમાં વધારો કર્યો. તેથી પ્રજાની પ્રીતિ તેમના પર અતિશય થઈ હતી. તેમના મામાના દિકરા દારિકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણ તેમના પર ઘણો પ્યાર રાખતા, અને પ્રસંગોપાત રાજ્યકાર્ય વગેરેમાં સારી સલાહ અને મદદ કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણના કહેવાથી અયાસુર નામે એક દુશિયાર શિવશસ્ત્રીએ મહારાજા યુધિષ્ઠિરને માટે એક અનુપમ સભામંડપ બનાવ્યો હતો. તે દશહજાર હાથના વિસ્તાર વાળો હતો. તેની અંદર હીરા, માણિક્ય વગેરે રત્નો જડીને તેને ઘણો સુશોભિત અને તેજસ્વિ કર્યો હતો. એ સભામંડપમાં રજાડિકનાં પગથિઆવાળો, માણિક્યનાં કમળ વાળો, ઇંદ્રનીલમણીથી બાંધેલો અને ઘણા જળથી, ભરપૂર, એવો એક સુંદર જળાશય બનાવેલો હતો. કે જેને જાંઘને મોઢ ઉપરના વિના રહેજ નહિ. ચારે બાજુએ રત્ન રત્નનાં ફળ, કુલથી ભરેલા બગીચા બનાવ્યા હતા. વળી તેમાં એવી યુક્તિ કરેલી હતી કે, તે સભામંડપને જ્યાં લેઈ જવે હોય, ત્યાં લેઈ જવાય. આ સભામંડપને જોવા સાર મોટા મોટા ઋષિઓ અને રાજાઓ એકઠા થયા હતા. મહાત્મા નારદ મુનિ પણ વિશ્વા બળવાતા આવ્યા હતા. તેમને મહારાજા યુધિષ્ઠિરે સિંહાસન પર બેસાડી પૂજા કરી. પછી મુનિએ રાજનીતિ અને ધર્મશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું તે સર્વ લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ્યું પછી મુનિએ જણાવ્યું કે, તમે રાજસ્થ યત્ન કરી તમારા ઐશ્વર્યમાં વધારો કરો. તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે સર્વ બાધઓની સલાહ લે અને યત્નની તૈયારી કરવા માંડી. આવો યત્ન કરનારે પ્રથમ સર્વ રાજાઓમાં પોતાનું આધિપત્યપણું સ્થાપન કરવું જાઈએ. તેથી દિગ્વિજય કરવા માટે અર્જુનને ઉત્તરમાં, ભીમ-મેનને પૂર્વમાં, સહદેવને દક્ષિણમાં, અને નકુળને પશ્ચિમમાં, એમ ચારે બાધઓને ચાર દિશામાં મોકલ્યા તેઓ પોતાના પરાક્રમ વડે તમામ રાજાઓને જીતી પુષ્કળ ધન, હાથી અને ઘોડા વગેરે લેઈ પાછા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવ્યા.

હવે રાજસ્થ યત્ન માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી. મહાત્મા વેદવ્યાસની આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વ બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. વેદવ્યાસ બ્રહ્મા થયા. સુસામા નામે મુનિ ઉગ્રતા થયા, ચાતવડપમુનિ અધ્વર્યુ થયા, અને રાજપુરોહિત ધૌમ્યમુનિ તથા પૌલમુનિ હોતા થયા. પછી મુનિઓએ પુણ્યાહવાચન કરી સંકલ્પેના ઉઠો ગોઠવ્યા. અને શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે યત્ન જૂઠિનું પૂર્ણ કર્યું. મહારાજા યુધિષ્ઠિર દિક્ષા લેવાને પોતાના બાધઓ સહિત યત્ન જૂઠિમાં પધાર્યા. દેશ દેશના રાજાઓ અને બ્રાહ્મણો ત્યાં હાજર થયા હતા. તેઓમાં દારિકાનો રાજા શ્રીકૃષ્ણ, ગાંધાર દેશનો રાજા શકુની, મદ્ર દેશનો રાજા શલ્ય, સિંધ દેશનો રાજા જયદ્રથ, પાંચાળ દેશનો રાજા દ્રુપદ, સૌભનગરનો રાજા શાલ્ય, મ-

મર દેશનો રાજ ભગદત્ત, એદીનો રાજ શિશુપાળ, મત્સ્ય દેશનો રાજ ત્રિરાટ, અને કુંતીભોજ વગેરે ધણા રાજાઓ આવેલા હતા. એ સિવાય એવજી જાતિના રાજાઓ પણ યત તથા યુધિષ્ઠિર રાજાની મહાન સભા જોવા સાર આવ્યા હતા. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે તે સર્વેના ધણા સારા સત્કાર કર્યો હતો. તેમને માટે ઉત્તમ પ્રકારના ઉતારા અને અન્નપાન વગેરેની ગોઠવણ કરી હતી. કૌરવોને પણ સન્માન પૂર્વક બોલાવ્યાથી તેઓ આવ્યા હતા. યતનું કામ સર્વ બાઈઓ તથા સંબંધી જનોને યોગ્યતા પ્રમાણે સોંપવામાં આવ્યું હતું. દુર્યોધનના બાઈ દુઃશાસનને ભક્ત્ય ભોજ્યના અધિકાર ઉપર રાખ્યો હતો. દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાને સર્વ પરાણાઓની સરભરા કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. બીજા તથા દ્રોણે સર્વ ખાતાઓની દેખ રેખ રાખવાનું કામ માથે લીધું હતું. કૃપાચાર્યને સુવર્ણ તથા રત્નોની પરીક્ષા કરવાનું તથા દક્ષિણા દેવાનું કામ સોંપ્યું હતું. વિદુરજીને ખર્ચ કરવાનો અધિકાર આપ્યો હતો. રાજાઓ તરફથી મળિું તથા રત્ન વગેરે જે ભેટ આવે તે સંભાળી લેવાનું કામ દુર્યોધનને સોંપ્યું હતું. અને શ્રીકૃષ્ણે તો પોતાની ખુશીથીજ બ્રાહ્મણોના ચરણ ધોવાનું કામ લીધું હતું. મહારાજ યુધિષ્ઠિરની યજ્ઞભૂમિ સ્વર્ગભૂમિ જેવી દેખાતી હતી.^૧ દેવતાઓ, બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ કદી કોઈ પણ સ્થળે ન થયા હોય, તેવા તૃપ્ત થયા હતા. રાજસૂયના અંગરૂપે મૌનયાગ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થતાં મહાત્મા વ્યાસ અને બીજા આદી સર્વ માનનીય પુરૂષો યજ્ઞની અંતર્વેદીમાં આવ્યા. વિદ્વાન બ્રાહ્મણો ત્યાં શાસ્ત્રાર્થની ભારે ધામધૂમ કરી રહ્યા હતા. યજ્ઞ સમયે બીજા યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, અંતર્વેદીમાં આવેલા પ્રત્યેક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોનું યોગ્ય પૂજન કરો. અને તેઓમાં જે સર્વોત્તમ જણાય તેમનું પ્રથમ પૂજન કરો. યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનું પ્રથમ પૂજન કર્યું. તે જોઈને એદીનો રાજ શિશુપાળ ક્રોધે બરાયો, અને જોડાં વચનોથી શ્રીકૃષ્ણનો ધણો તીરસ્કાર કર્યો. તેકપરથી તકસર વધી પડતાં શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાળનો વધ કર્યો. પછી યતનું કામ પૂર થતાં સર્વ રાજાઓને ભેટ આપી વિદાય કર્યા.

રાજસૂય યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી એક દિવસે સંપૂર્ણ “મયસલા” જોવા સાર દુર્યોધન પોતાના બંધુ અને મિત્રોની સાથે ગયો. એ સ્નાત્કર્મમાં મયાસુરે પોતાની ઉત્તમ કારીગરીની અનેક રચના કરી હતી. જે જોઈને સર્વ છક થઈ ગયા. તેમાં જળને ઠેકાણે રચળ, અને રચળને ઠેકાણે જળ, બીંતને ઠેકાણે દાર, અને દારને ઠેકાણે બીંત આદિ અનેક પ્રકારનો બાસ દર્શાવ, એવી ચાતુર્યવાળી રચના જોતાં દુર્યોધન રચળ હતું ત્યાં જળ સમજીને વસ્ત્ર ઉઘાડી લેઈ ચાલ્યો, અને ખરેખર જળ હતું, ત્યાં રચળ સમજી વસ્ત્રસહિત ચાલ્યો તેથી વસ્ત્ર પલંગા. બીજાને તેને હાથ પકડી જહાર કહાડ્યો. આગળ જતાં દાર જળથી બહાર નીકળવા ગયો કે બીંત સાથે અથડાયો. એ રીતે પદાર્થ પરીક્ષામાં દુર્યોધને પોતાની મૂર્ખાઈ જણાવી. તે જોઈને પાંડવ પક્ષનાએ તેનું હાસ્ય કરી મેદેણાં માયાં દતાં.

૧ મહારાજ યુધિષ્ઠિરના આ રાજસૂય યજ્ઞની કાંઈ જરૂરની કરી ચક તેનો એક મેદા મેળાવ-
મે નામદાર મહાભૂતી શ્રીકૃષ્ણનીઆએ “કૈસરદિ” નો જેતાળ ખાણ કરવામાટે તા. ૧ જાનેવારી
સને ૧૮૭૭ ના દિવસે દિલ્લી સેક્ટમાં કર્યો હતો. તે પ્રસંગે ભારતવર્ષના મોટા મોટા રાજાઓ પો-
તાનાં તાવ લરાઈ લેઈને મોટા કાઠપી દિલ્લીમાં એકઠા થયા હતા. તે બાળની સર્વ કિસા નામદાર
મહાભૂતીશ્રીની વતી એ જળના દિલ્લા ગાઈસદાય અને અર્જુન જળાય સાર્ડ “લીટને” કરી હતી.

તેથી તેને 'દુઃખ લાગ્યું હતું. પણ તે સહન કરી વિવેકથી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા લેતેમની આપેલી ભેટ સહિત હસ્તિનાપુર ગયો.

છંદ્રપ્રસ્થમાં પાંડવો મુખેથી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના વૈભવથી મોહ પામેલા દુર્યોધને હરેક ઉપાયથી તેમનું દ્રવ્ય હરી લેઈ પાયમાલ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. એ કામમાં તેને તેના મામા શકુનિએ તથા કર્ણુ પુછી આપી. પછી તેમણે યુધિષ્ઠિરની સાથે ઘુત રમીને સર્વસ્વ હરી લેવાનો સકલ્પ કર્યો. શકુનિએ ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી ઘુત રમવા સાથે યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુર તેજાવ્યા. યુધિષ્ઠિરે આવીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું:—“ જુગાર એ એક જાતની ક્રોધ છે. તે રમવામાં કાંઈ ક્ષત્રિય જાતનું પરાક્રમ નથી, તેમ ક્રોધ જાતની નીતિ પણ નથી. તેમ છતાં તમે જુગારની રમતને કેમ ખારી ગણો છો ? સુદ કરીને જીતવામાં ધર્મ છે, પણ જુગારથી જીતવામાં ધર્મ નથી. જુગાર તો એક જાતનું પાપ છે. જીતવું હોય તો કપટ વગરનું યુદ્ધ કરીને જીતવું, એ સજ્જનોની રીત છે. અમે બ્રાહ્મણોના ઉપકાર કરવા માટે દ્રવ્ય મેળવ્યું છે. અને હજી પણ મેળવવાનો યત્ન કરીએ છીએ. અમારા એવા ધનનો ઉપયોગ જુગાર રમવામાં કરવો એ સાર કામ નથી. હું નીચ કંઈથી ધન અને સુંખ મેળવવા ઇચ્છતો નથી. જુગારી માણસ વિવિધાણુ હોય, તોપણ તેની રીતભાત વખણાતી નથી.” છતાં વચનોથી યુધિષ્ઠિરે થતું સમજાવ્યું, પણ ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે એના માનવાથી અતે લાચારીથી કૌરવોની સાથે તેઓ ઘુત રમ્યા. તેમાં રાજપાટ, લક્ષ્મી, પોતાનું શરીર, ભાઈઓ, અને છેલ્લે રાણી દ્રૌપદી સુદાં હારી ગયા. કૌરવોએ પાંડવોને રીસે બાળવા સાથે દ્રૌપદીને પોતાના ઘરની દાસી તરીકે કામ કરાવવા સાથે સભામાં બોલાવી. દુશામન તેને ચોટલે પકડીને ઘસડતી ખેંચી લાગ્યો. કૌરવોએ સભા વચ્ચે નિર્લંબપણે સતી દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ શ્રીકૃષ્ણે તેની લાજ રાખી છેવટે મહાત્મા વિદુર અને સતી ગાંધારી વગેરેના કહેવાથી ધૃતરાષ્ટ્રને ચાન થયું, તેથી તેણે દ્રૌપદી સહિત પાંડવોને મુક્ત કર્યા. એટલે યુધિષ્ઠિરાદિ સૌ છંદ્રપ્રસ્થમાં પાછા ગયા. સાર પછી દુર્યોધને પોતાની મતલબ પાર નહિ પડ્યાથી શરીરે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવીને ઘુત રમવા સાથે પાંડવોને બોલાવ્યા. પાંડવો શરીરે હસ્તિનાપુરમાં આવીને ઘુત રમ્યા. તેમાં તેમની હાર થઈ. આ વેળાની રમતમાં એવો ઇરાવ હતો કે, જેઓ હારે તે બાર વર્ષ સુધી વનવાસ, અને એક વર્ષ સુત રહે. અને જો તેરમા વર્ષે છતાં થાય, તો ફરીને બાર વર્ષ વનવાસ રહે. એ પ્રમાણે ઇરાવ હતો, તેથી પાંડવો વનમાં જવા તૈયાર થયા. એ વાત સંભળીને સર્વે પ્રમ થણી દીવગીર થઈ. પછી માતા કુંતાને વિદુરજીને ઘેર મુકી પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા.

પાંડવોની સાથે વનમાં જવા સાથે રાજપુરોહિન ધૌમ્ય મુનિ અને નગરના ધન્ય બ્રાહ્મણો પણ નીકળ્યા. તેમને પ્રમાણુવડ આગળ યુધિષ્ઠિરે વનવાસનાં દુઃખો કહી સંભળાવીને પાછા જવાને ઘણુંએ સમજાવ્યા, પણ ક્રોધે માન્યું નહિ. ત્યારે નિરપાય થઈ સૌ આગળ આસ્યા. પ્રથમ તેઓ કાશ્યકવનમાં ગયા. ત્યાં યુધિષ્ઠિર પોતાની સાથેના માણસોને રૂઝ-પુલ અને કંઈ મૂળ પૂગ પાડના હતા. પરંતુ તેમની પાસે પ્રતિહિત નથી

નવા ઋપિઓ અને બ્રાહ્મણો આવીને રહેવા લાગ્યા. એમ ધણું મનુષ્યો થવાથી તેમના નિર્વાહની મોટી કાળજી ઉત્પન્ન થઇ. તેથી, ધૌમ્ય મુનિની આજ્ઞા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે વનમાં સૂર્યની ઉપાસના કરીને એક અક્ષયપાત્ર મેળવ્યું. જે વડે સેંકડો-જનને પૂરસ ભોજન મળવા લાગ્યું. એથી સર્વે આનંદમાં કાળ ગુજરવા લાગ્યા. એક વેળાએ દુર્યોધનના કહેવાથી દુર્વાસા ઋપિ ધણા માણસો સહીત પાંડવોની પાસે ગયા હતા. પરંતુ એ સર્વેને અક્ષયપાત્રના પ્રતાપથી સંતોષ્યા હતા. દુર્યોધનની ધારણા એવી હતી કે દુર્વાસા ઋપિનાં ધણાં માણસોને યુધિષ્ઠિર વનમાં ભોજન પૂર નહિ પાડી શકે, તેથી ઋપિ ક્રોધ કરીને શાપ દેશે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ દુર્યોધનની એ પાપી ધમ્મજ પાર પડી નહિ.

પાંડવો કામ્યક વનમાંથી દ્વૈતવનમાં જઈને, રહ્યા. સા પ્રસંગોપાત્ વાત ચાલતાં, કૌરવોના નિરૂદ્ધમા કેટલુંક બોલ્યા પછી દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે;—મહારાજ ! નિરૂદ્ધાગી રહેવાથી કાર્યની કાંઈ સિદ્ધિ થતી નથી. જંગમ જીવો ઉઘમ ક્યો વિના જીવી શકતા નથી. જે પુરૂષ કેવળ દૈવ ઉપર આધાર રાખી હોય, તેની નિરૂદ્ધમી થઈને ખેસી રહે છે, તે પુરૂષ કાયા ધડાની પેઠે વીખાઇ જાય છે. જે ઉદ્યોગનુ ક્ષણ ન હોય, તો ખેડુ લોકો ખેડ કરે નહિ. અને કાઈ ભણે ગણે નહિ. મોટાં મોટાં શહેરો અને ધમારતો પણ ઉદ્યોગથીજ ખડે છે. આજમુને અલક્ષ્મી, અને ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય, એવા ધણા દાખલાઓ જોવામાં આવે છે. માટે, જે આપ આપના ચારે ભાષાઓને ઉદ્યોગ કરવાની આજ્ઞા આપો તો પછી ઉદ્યોગ સફળ કે નિષ્ફળ થવાની આપને ખાતરી થાય. મન દમ્યુ, પચુ, રાખીને ઉદ્યોગ કરવામાંજ ન આવે તો તેના સફળપણા કે નિષ્ફળપણાની ખબર શી રીતે પડે ? જે આપ નિઃસંશય થઇ ઉદ્યોગમાં લાગો તો પડેલું હુંખ, દૂર થયા વિના રહેજ નહિ. સમુદ્રને પૂરી નાખવો હોય, કંઠિયા પહાડને તોડવો હોય તો તેવાં કામ પણ ઉદ્યોગથીજ પાર પડે છે. તો શત્રુને તોડવાનું કામ કેમ ન જને ?” દ્રૌપદીના આ બોલવાને ભીમસેને ટેકો આપીને કૌરવોની સામે યુદ્ધ કરીને રાજ પાછું મેળવવા સંબંધી મહારાજ યુધિષ્ઠિરને બહુ ઉત્કેરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે ફાકટ ગયો. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે ઉત્તરમાં, રહ્યું, કે;—

“ક્રોધી માણસો પાપ કરે છે, ગુરુઓને પણ મારે છે, મહાત્માઓનું પણ અપમાન કરે છે, બોલવા ન બોલવાનું જાણતો નથી. કરવા ન કરવાનું જાણતો નથી, અને વખતે પોતાને પણ ચમપુરીમા દાખલ કરી દે છે. માટે ક્રોધ રાખવાથી મોટી હાનિ છે. ઉપજેલા ક્રોધને જે સમાવે તેની ચડતી થાય છે અને ન સમાવે તેની પડતી થાય છે. જે માણસ ક્રોધની સામે ક્રોધ ન કરે તે માણસ પોતાને તેમજ સામાને બચાવે છે. સદન કરવાથી સમર્થ તથા અસમર્થનું પણ કલ્યાણ થાય છે. પડીત લોકો જેને તેજસ્વી કહે છે, તેનામાં ક્રોધ હોતો નથી. ક્રોધનો ભાગ કરવામાં આવે, સારેજ તેજની પ્રાપ્તિ થાય છે. દુર્યોધનનું રાજ હરી લેવાને વાસ્તે જુગાર રમવા બેઠો હતો, પણ શકુનીના કપટને લીધે મારી હાર થઇ, અને આતું વિપરીત પરિણામ આવ્યું. હજો, જેમ ભાગિમાં હતું તેમ જન્યુ. હવે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો બચ્ચ છે. બરી સલામાં દુ પ્રતિગાથી અપાઇ ગયોલું. તો હવે ગરુડના લોભે મારાથી એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થઈ શકે

નદિ. મર્મનું ઉદ્ધાપન કરીને રાજ્ય કરવા કરતાં મરતું વધારે સાર છે. હવે મારાથી મારી પ્રતિજ્ઞા ફેરવી શકાયો નહિ. જે મોટાં કામો સાહસથી આરંભવામાં આવે, તે કામો પરિણામે દુઃખદાયી થાય છે. વિચાર કરીને ધૈર્યથીજ કરવામાં આવે છે, તેમાં જય મળે છે. દેવની અનુકૂળતાની તો સર્વ કાર્યમાં જરૂર છે. માટે આપણે તેર વર્ષ વનમાં પૂરાં કરવાં પડશે.

આ વાત યદ્ય રહ્યા પછી મહાત્મા વેદ વ્યાસ ત્યાં ફરતા ફરતા જઈ ચડ્યા. તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે;—તમારા મનમાં જે વિચારો ધોળાયા કરે છે, તે જે મારી યોગ્ય વિદ્યાના બળથી જાણી લીધા છે. માટે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. એટલું કહીને તેમણે “પ્રતિસ્મૃતિ” નામે ઇંદ્રના મંત્રરૂપ વિદ્યા શીખવી. પછી કહ્યું કે, આ વિદ્યા સાક્ષાત્ સિદ્ધિ દેવી છે. તેનો ઉપદેશ તમે અર્જુનને કરજો. અર્જુન આ વિદ્યાના પ્રભાવથી તપ કરીને રૂદ્ર તથા ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવતાઓને મળી શકશે. અને તેમની પાસેથી સધળાં દિવ્ય અશ્ત્રો મેળવીને શત્રુ માત્રને છૂટી શકશે. એટલું કહીને વ્યાસ અંતર્ધાન થયા. વ્યાસના કક્ષા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે “પ્રતિસ્મૃતિ” ના મંત્રનો ઉપદેશ અર્જુનને કર્યો. તેથી અર્જુન બાહ્યોને છોડીને તપ કરવા ચાલી નીકળ્યા.

પાંડવો દ્વૈતવન છોડીને પાછા કામ્યક વનમાં આવી રહ્યા. અહિં લોભશ નામના યુનિએ આવીને તેમને વનવાસના દુઃખ પરિહારાર્થે નળાખ્યાન સંભળાવ્યું. પછી બૃહદ્વેદ ઋષિએ આવીને અનેક દત્તિકાસો સંભળાવ્યા. અને અક્ષવિદ્યા તથા અશ્વ-હુદય વિદ્યા તેમને શીખવી. એ બે વિદ્યાનો ઉપયોગ એવો છે કે જુગટાનો પ્રસંગ આવતાં અનુકૂળ પાસા પડાવે, અને યુદ્ધમાં પરાજય ન થાય. પછી યુક્તિરૂપ ઋષિએ તીર્થયાત્રાનું વર્ણન કરી તેનો મદિમા સંભળાવ્યો, સારપછી ‘લોભશયુનિની સલાહ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિર વગેરે તેમને સાથે લેઈને તીર્થયાત્રા કરવા સાર નીકળ્યા. પ્રથમ તેઓ પ્રજાસક્તેન્દ્રમાં આવ્યા. ત્યાં દારિકાથી શ્રીકૃષ્ણ તથા બળદેવ તેમને મળવા સાર આવ્યા. પ્રભાસથી પાંડવો પશ્ચિમ દિશાનાં સધળાં ક્ષત્રો કરીને ઉત્તર દિશામાં હિમાલય અને બદ્રીકાશ્રમની સમીપના વનમાં જઈ પહોંચ્યા. અહિંઆં લોભશ યુનિએ તેમને જણાવ્યું કે, હવે આપણે કેલાશ પર્વતમાં તથા મંદરાચળમાં પ્રવેશ કરવાનો છે, માટે સૌ સારચેતી રાખજો. વળી ગંધમાદન નામના પર્વતમાં તપસ્વી લોકોથીજ જઈ શકાય છે. એમ કહીને તેમણે સૌએ તપસ્વીતો વેપ લીધો. ને આગળ ચાલતાં તેઓ પહોંચી લોકોના રાજ્ય સુખાદુના દેશમાં પહોંચ્યા. એ રાજ્યએ તેમનું સારું સન્માન કર્યું. ત્યાંથી આગળ ચાલીને તેઓ નદીઓ, તળાવો, પર્વતો, વનો, અને જંગલી પશુઓને જોતા જોતા અંધમાદન પર્વતમાં પેહા. ત્યાં તેમને વરસાદનું ભારે તોફાન નડ્યું. ત્યાંથી તેઓ યોગ્ય વખતમાં બદ્રિકાશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં વસતા ઋષિઓએ યુધિષ્ઠિરનો સારો સત્કાર કર્યો. બદ્રિકાશ્રમમાં જૂદાં જૂદાં પવિત્ર રચાનોમાં સ્નાન તથા દર્શન કરીને સૌ અતિ આનંદ પામ્યા.

બદ્રિકાશ્રમમાંથી નીકળીને યુધિષ્ઠિર વગેરે અર્જુનને મળવાની આજ્ઞાથી કેલાસ પર્વત તરફ ચાલ્યા. અને ઉત્તર દિશામાં મૈનાક તથા ગંધમાદન આદિ પર્વતોના રમણિય જગોને તથા સુંદર નદિઓને જોતા જોતા સત્તરમે દિવસે તેઓ હિમાલયના પાછલા ભાગમાં પહોંચ્યા. અને ધૃષ્ટપર્વા નામે રાજર્ષિના આશ્રમમાં સાન રાત્રી રહ્યા. ત્યાંથી નીકળીને

તેઓ આર્ષિષ્ઠ્ય નામે રાજર્ષિના આશ્રમે ગયા. એ ઋષિએ તેમનું સાર સન્માન કર્યું. તથા અર્જુનના આવતાં સુધી ત્યાંજ રહેવાનું કહ્યું. તેથી યુધિષ્ઠિર વગેરે સૌ સાંજ રહ્યા. ત્યાં તેમના વનવાસનું પાંચમું વર્ષ પૂર થયું. એટલે અર્જુન જે ઈંદ્રના દરબારમાં ગયા હતા, તે પણ ત્યાં આવીને તેમને મળ્યા. પાંડવો આ આશ્રમમાં લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યા. તેમના વનવાસના અગીઆરમે વર્ષે સાંથી તેઓ નીકળીને બ્રહ્મકાશ્રમે માર્ગે યજ્ઞને ધરતા ધરતા બારમા વર્ષની શરૂઆતમાં પાછા દૈત્યવનમાં આવીને રહ્યા.

પાંડવોને નજીક આવેલા ભણીને કૌરવો પોતાની સ્મૃદ્ધિ બતાવી, તેમને પરિતાપ આપવાના ઈરાદે દૈત્યવનમાં આવ્યા. ત્યાં તેમને ચિત્રસેનનામે ગંધર્વની સાથે યુદ્ધ થતાં દુર્યોધન વગેરે બધીવાન થયા. એ વાતની યુધિષ્ઠિરને ખબર પડતાં તેમને છોડાવવા માટે ભીમસેનને આજ્ઞા કરી. ભીમસેને દુર્યોધનના વિરુદ્ધમાં કેટલીક વાત કરીને તેમ કરવાની ના પાડી. તે ઉપરથી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે;—“ ભીમસેન ! બાધઓમાં, વેર થાય છે, કુસપ થાય છે, અને કજ્જા પણ થાય છે. પરંતુ તેવાં કારણો ને વચમાં લેઈ કુળનો ધર્મ છોડી દેવો એ યોગ્ય નથી. બાધઓમાં પરસ્પર વેર હોય, તોપણ જ્યારે કોઈ બહારનો શત્રુ કુળની લાજ લેઈ જતો હોય, ત્યારે તે વખતે સઘળા બાધઓએ એક સંપ કરીને શત્રુને મારવો જોઈએ. વેરને લીધે એ પક્ષ બધાયાથી કૌરવો સૌ બાધઓ અને આપણે પાંચ પાંડવો કહેવાઈએ છીએ, પણ જ્યારે કોઈ ત્રીજો શત્રુ ઉભો થઈ કુળની લાજ લેવા આવે, ત્યારે આપણે ૧૦૫ બાધઓ છીએ, એવું સમજીને પરસ્પર સહાયતા કરવી જોઈએ. કુદ ધૃદ્ધિ દુર્યોધન પોતાની રાજ લક્ષ્મી લેઈને આપણને કંચવાવવા આવ્યો હતો, તોપણ આપણે વિચારવું જોઈએ કે ગંધર્વોના હાથથી દુર્યોધન પકડાઈ જવાથી અને તેમના હાથથી કૌરવોની સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થવાથી આપણા કુળની પ્રતિષ્ઠાને મોટી હાનિ પહોંચી છે. માટે ભીમસેન ! તમે તથા અર્જુન વગેરે શરણાગતના રક્ષણરૂપ ધર્મ, અને કુળની પ્રતિષ્ઠાના રક્ષણરૂપ ધર્મને સાચવવા સાર સજ થઈ ગંધર્વો પાસે પકડાયેલાઓને છોડી દાવો. સાંકારણ ક્ષત્રિય પણ શરણાગતના રક્ષણને માટે પોતાનો પ્રાણ સુદ્ધાં આપવા તૈયાર થઈ ગય છે. શત્રુ છતાં પણ જો તે શરણાગત થઈ “ માર રક્ષણ કરો ” એમ, બોલે તો તેનું રક્ષણ કરવું, એ આર્ષ મહાત્માઓનો ધર્મ છે. દેવતાઓ પાસેથી વરદાનની પ્રાપ્તિ, રાજ્ય, અને પુત્ર જન્મ, એ ત્રણ ઉત્સવરૂપ પ્રિય વસ્તુઓને એક પશ્ચાત્તામાં મૂકો, અને બીજા પશ્ચાત્તામાં શત્રુના રક્ષણરૂપ ધર્મને મૂકો, અને પછી તેની તુલના કરો તો આ હેતુથી એક વસ્તુ, પહેલી ત્રણની બરાબર ઉતરશે. ‘વિષત્તિમાં આવેલો દુર્યોધન તમારા બાહુ બળથી પુનઃજીવને પામે, એના જીવો બીજો લાભ કયો છે ?’ મહારાજ યુધિષ્ઠિરની આ પ્રમાણે આજ્ઞા થવાથી અર્જુન તથા ભીમસેન વગેરે જઈને ચિત્રમેન પામેથી દુર્યોધન વગેરેને છોડાવી લાવ્યા હતા.

ત્યાર પછી પાંડવો દૈત્યવનમાંથી નીકળીને પાછા કામ્યક વનમાં આવ્યા. ત્યાં મહાત્મા વેદવ્યાસ તેમને મળવા સાર ગયા હતા. વ્યાસે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે;—“ માણ્યોને સુખ પછી દુઃખ, અને દુઃખ પછી સુખ આવ્યાજ કરે છે, તે જોગથી લેવું જોઈએ. જેઓમાં મત્ત, મગ્ગના, અક્રોધ, મનની શાન્તી, નિતેન્દ્રિયપણ, અદિના, અને દાનના

એટલા સદ્ગુણો હોય, તેમના માથે ગમે તેવું દુઃખ પડેયું હોય, તેપણ પરિણામે તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થયા વિના રહેતી નથી. તમે પણ એ બધા સદ્ગુણો ધરાવો છો, માટે તમારો પણ અંતે જન્મજ છે. તેરમું વર્ષ પિતરો કે તુલન સભ્ય મળશે.” એટલું કહી બ્રાહ્મ પોતાને આશ્રમે ગયા હતા.

એક દિવસે યુધિષ્ઠિરદિ પાંચે બ્રાહ્મણો દ્રૌપદીને તુષ્ટ્યધિદુ નામે રાજ્યેના આશ્રમમાં મૂકી, તથા ધૌમ્ય મુનિને તેના રક્ષણ માટે મૂકી ચારે દિશાઓમાં મૂકયા રમવા સાર ગયા હતા; તેવામાં સિંધદેશનો રાજા જયદ્રથ કે જે દુર્યોધનની બહેન દુઃશલાનો વર હતો, તે દ્રૌપદીનું હૃરણ કરી નાચી ગયો. એ વાતની ખાંડોને તુલ્ય ખબર પડવાથી તેઓ તેની પાછળ જઈ દ્રૌપદીને છોડવી લાવ્યા. જયદ્રથ નાહો હતો, તેને અર્જુન તથા બીમસેન પકડી પાડી યુધિષ્ઠિર આગળ હાજર કર્યા. યુધિષ્ઠિરે તેના ઉપર દયા લાવી, એજ શીખામણ દઈને છોડી મૂક્યો હતો.

ખાંડોને વનવાસનાં બાર વર્ષ પૂરાં થવાથી તેરમે વર્ષ છુપા રહેવા સાર તેએ ધૌમ્ય મુનિની સલાહથી મત્સ્ય દેશના રાજા વિરાટના નગરમાં ગયા. પ્રથમ તેમણે પોતાનાં સંજ્ઞા નગરની બહાર રમણનમાં એક સમી-ખીજડાના ઝાડપર છુપાવ્યાં. પછી યુધિષ્ઠિર બ્રાહ્મણના વેષે કાખમાં અક્ષ-પાસાનું પોટકું સાંપી વિરાટ રાજાની પાસે જઈને આશીર્વાદ દેખને કહ્યું કે; હું ખાંડોને ત્યાં રહેતો હતો, પણ તેઓ વનવાસમાં ગયા, ત્યારથી નિરાશ્રિત થયો છું. તેથી આદિ આવ્યો છું. અક્ષવિવામાં કુશળ છું. અને માઈ નામ કુંક છે. ઈલાદિ કહેવાથી રાજાએ તેમને પોતાની પાસે સલાસદ તરીકે રાખ્યા. તેજ પ્રમાણે બીમસેન રસોડાના કામમાં બહુ પ્રવિણ હોવાથી બશુવ નામ ધારણ કરીને રાજાના રસોડાના ઉપરી તરીકે રહ્યા. અર્જુન ગાયન તથા વૃક્ષ વિવામાં કુશળ હોવાથી રાજાના અંતઃપુરમાં હિતરા કુંવરીને ગાયન વિદ્યા શીખવવા સાર બૃહદ્રથના નામ ધારણ કરીને રહ્યા. મકુલ ઝોવાના પાલનમાં કુશળ હોવાથી અંધિક નામ ધારણ કરીને માવોના ગોવાળાના ઉપરીની જગ્યાએ રહ્યા. સહદેવ ધોડાઓની ચિકિત્સા જણવા વગેરેના કામમાં પ્રવિણ હોવાથી તંત્રિપાલ નામ ધારણ કરીને અશ્વશાળાના ઉપરીની જગ્યાએ દાખલ થયો. અને દ્રૌપદી સૈદ્ધી નામ ધારણ કરીને વિગટ રાજાની રાણીઓના ચોટલા ગ્રાહ્યના કામ ઉપર રહી હતી.

એ રીતે ખાંડો વિરાટ રાજાના દરબારમાં તેરમા વર્ષ છુપા રહીને નોકરી કરતા હતા. ત્યારે આણી તરફ દુર્યોધન ચારે બાજુએ દૂતો મોકલીને તેમને છતા કરવાની મહેનત કરતો હતો. કેમકે જે ખાંડો તેરમા વર્ષ છતા થાય, તો કરાવ પ્રમાણે ખીજન પાઠ વર્ષ ખાંડોને વનવાસમાં રહેવું પડે. તેથી પોતાને લાભ થાય. વિરાટ રાજાના દરબારમાં નોકરી કરતાં ખાંડોને એક વર્ષ વીતી ગયું. એટલે તેમણે છતા થઈને પોતાની આલખ આપી, વિરાટ રાજાની સાથે મિત્રતા બાધી. સાર પછી ખાંડોએ કારવને કહાવી મોકલ્યું કે, હવે અમને રાજ્યનો અર્ધભાગ આપી સલાહ કરો. ખાંડોની એ માગણી કારવેને તીક્ષ્ણ બાણુ જેવી લાગી, અને રાજ્યમાં ભાગ આપવાની યોજના ના પાડી. ત્યારે યુધિષ્ઠિરે ફરીને તેમને સમજાવવા માટે ત્રીદશ્યને મોકલ્યા ત્રીદશ્યે ના જઈને કારવેને પણ

સમજાવ્યા પછી તેમણે કાંઈ માન્યુ નહિ. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, તમે મને તો આપું' રાજ્ય ઓગવો, પણ પાંડવોને માત્ર પાંચ ગામે આપો. તેના ઉત્તરમાં દુર્યોધને કહ્યું કે, હું લઘાઈ સિવાય એક સોંપતી અણી સમાય તેટલી જગો પણ આપીશ નહિ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ નિરાશ થઈને યુધિષ્ઠિર પાસે પાછા ગયા.

હવે લઘાઈ સિવાય બીજો કાંઈ આરો રહ્યો નહિ. બને બાબતોથી લઘાઈની તૈયારી થવા માંડી. કૌરવો અગીયાર અક્ષોહિણી,^૧ અને પાંડવો સાત અક્ષોહિણી સેનાથી સંજ્ઞિત થયા. યોડા સમયમાં બંને પ્રજ્ઞનાં સૈન્ય કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં એકઠાં થયાં. પાંડવોના પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ, દ્રુપદ રાજા અને તેમના કુવરો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખાંડી, વિરાટ રાજા અને તેનો કુવર ઉત્તર, કુંતીભોજ રાજા, શિશુપાલનો પુત્ર ધૃષ્ટકેતુ, કાશીનો રાજા, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો,^૨ અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ, સાત્યકિ, અને ધૃતરાષ્ટ્રે રાખેલી વાણીયણના પિંટે ઇત્યન્ન ધ્યેયો પુત્ર યુયુત્સુ વગેરે ધણાક પ્રજાળ યોદ્ધાઓ અને રાજાઓ હતા. તેમજ કૌરવોના પક્ષમાં બીષ્મ, કૃપાચાર્ય, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા, કર્ણ, શકુનિ, મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય, કામરૂ દેશનો રાજા ભગદત્ત, કૃતવર્મા યાદવ, ભુરિશ્રવા, કંભોજ દેશનો રાજા સુદક્ષિણ, મહિષ્મતીનો રાજા નીલ, માળવાનો રાજા બિંદ, અયોધ્યાનો રાજા બૃહદ્બળ, પૌરવ રાજા, શુશર્મા, જયદ્રથ, અને કૃષ્ણનો પુત્ર વૃથસેન, વગેરે ધણા યોદ્ધાઓ હતા. પાંડવોના લશ્કરનો સેનાપતિ દ્રુપદ રાજાનો કુવર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હતો. અને કૌરવોના લશ્કરનો સેનાપતિ બીષ્મ હતો. પણ બીષ્મના પછા પછી દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ, અને અશ્વત્થામા, એમ અનુક્રમે સેનાપતિ થયા હતા. આ લઘાઈ લાગટ ૧૮ દિવસ સુધી ચઢ હતી. તેમાં કૌરવ પક્ષના બીષ્મ, ભુરિશ્રવા, જયદ્રથ, દ્રોણાચાર્ય, દુઃશાસન, કર્ણ, શલ્ય, શકુનિ, અને દુર્યોધન વગેરે ધણા યોદ્ધાઓ અનુક્રમે રણમાં પડ્યા હતા. તેમ પાંડવ પક્ષમાં અર્જુનનો પરાક્રમી પુત્ર અભિમન્યુ અને દ્રુપદ રાજાના કુવર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા શિખાંડી વગેરે રણમાં પડ્યા હતા. આ લઘાઈને અંતે કૌરવો હાર્યા અને પાંડવો જય પામ્યા.

કુરુક્ષેત્રની લઘાઈ બંધ પડી, અને સઘળું શાન્ત થઈ ગયા પછી બાકીઓ તથા સંપત્તી જતોનો વંધ અવાધી રાજ્ય નહિ કરતા સંન્યાસ લેવાનો વિચાર મહારાજા યુધિષ્ઠિરે કર્યો. પણ શ્રીકૃષ્ણ, અને વેદવ્યાસ વગેરેના ઉપદેશથી સઘળું દુઃખ તથા સંતાપ છોડી દેઈ, ધૃતરાષ્ટ્રને અગ્રણી કરી, યુધિષ્ઠિરે હસ્તિનાપુરમાં મોટી ધામધુમથી રાજ્યાભિષેક કર્યો. બીમસેનને યુવરાજા, વિદુરને મંત્રી, સંજયને ખગ્નનચી, નકુલને સેનાપતિ, અને સહદેવને અંગરક્ષક, એમ સર્વે જાણને ચોખ્ખતા પ્રમાણે અધિકાર આપ્યા. અને અર્જુનને પરમુલકના શત્રુઓને દમન કરવાનું કામ સોંપ્યું. કૃપાચાર્ય શત્રુ પક્ષના હતા, તેપણુ તેમનાપર દેવ ન રાખતાં તેમને ગુરની પદવી આપી હતી. તેમ ધૃતરાષ્ટ્રના દાસીપુત્ર યુયુત્સુને આજીવિકા ખાંધી આપી હતી.

(૧) ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ, ૬૫૬૧૦ યોડા, અને ૧૦૬૩૫૦ પેદલ, એટલા લશ્કરને એ અક્ષોહિણી કહેછ.

(૨) દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરથી “પ્રતિબિંધ” બીમસેનથી “સુતસોમ” અર્જુનથી “મુતકર્મા” નકુલથી “સાતાનક” અને સહદેવથી “મુતસેન” એવા પાંચ પુત્રો થયા હતા.

પછી જન્મ્યા હતા, એ પ્રમાણે ગણતાં તેમને થઈ ગયાંને ૪૩૪૪ વર્ષ થયાં છે.

‘મહારાજ યુધિષ્ઠિરની ગતિ સિંહના જેવી મહત્વ ગુણવાળી હતી. નાક મોટું, લાંબું, મુંદર,’ અને ઉત્તરવળ હતું. આંખો વિશાળ તથા રક્ત હતી. તેમની ન્યાયપરતા, સાધુતા, વિવેક પરાયણતા, ઔદાર્ય, ધૈર્ય, દયા, દાક્ષિણ્ય, ‘ધર્મભીરતા,’ ‘વીરતા,’ અને ધર્મનિષ્ઠા સર્વ લોકોને અનુકરણ કરવા જેવા છે. અશ્વત્થામાના પ્રસંગમાં તેમણે “નરો વા કુંજરો વા.” એવું સંશય યુક્ત ભાશણ કર્યું હતું. અને વિરાટ રાજાને ‘ધેર “કંક બ્રાહ્મણ” એવું નામ રાખ્યું હતું, તેમ જીવન યોડેક પ્રસંગે યુક્તિવાળાં ‘આચરણ કર્યાં હતાં. તોપણ તેઓ મોટા સત્યવાદી હતા. તેઓ ક્ષમાશીલ અને સમાન ‘વૃત્તિ રાખનારા, હેતાળ તથા ભલા, પણ ધોતાળ હતા તેમના અવ્યવસ્થિત ધોતાળપંથા ઉપરથી “ધર્મ રાજાનો ગોળ” એ કહેવત લોકોમાં ચાલે છે. આટલું જતાં તેમની અમાનુષ્ઠિક અને અલૌકિક સાધુ વૃત્તિ આજ કાલમાં ધણીજ દુર્લભ છે. તેઓ મોટેરાઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા અને ભક્તિ, ભાઈઓના ઉપર સ્નેહ અને વિશ્વાસ, પત્નીના ઉપર પ્રેમ, અને સદ્વ્યવહાર, તથા અમિત્રના ઉપર સાધુતા દેખાડતા હતા. વૈરભાવ તો તેમના હૃદયમાં મુદ્દલ હતોજ નહિ. તેઓ કદી કોઈપણ કારણથી પોતાના કર્તવ્યથી વેગળા અથવા ધર્મ માર્ગથી વિચલિત થતા નહોતા. “ધર્મજ ધાર્મિક મનુષ્યની રક્ષા કરે છે.” અને “જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાંજ જય છે” આ બે મહા વાક્યો તેમના હૃદય દર્પણમાં સર્વદા ચળકતાં હતાં. કૌરવોએ કેટલીકવાર તેમની ખરાબી કરવાની તજવીજ કરી હતી, પરંતુ કદીપણ એક પળને માટે તેમનું ચિત્ત કોઈવશ અથવા પ્રતિહિસાથી ઉત્તેજિત થયું નહોતું. તેઓ કદી પણ કોઈના ઉપર દ્વેષ, હિંસા, કે શત્રુતા કરતા નહોતા. તેથી તેમને સર્વ અજાત શત્રુ અથવા અજાતારિ વગેરે નામથી સંબોધન કરતા હતા. તેમના ધણીક શત્રુ હતા. પરંતુ તેઓ કોઈના પણ દુસ્મન નહોતા. એ તેમના ચરિત્રની મહાપાતીનો ગૌરવ હતો. તેઓ જીવમાત્રના ઉપર મિત્રતાચરણ કરતા હતા. ધન્ય! તેમનું પવિત્ર ચરિત્ર! એથીજ આજ પર્યંત તેમનું નામ ધર્મપુત્ર—યુધિષ્ઠિર તરીકે હિંદુમંડળમાં શ્રદ્ધાને પાત્ર થઈ પડ્યું છે. જ્યાં સુધી હિંદુઓ જગતમાં રહેશે, ત્યાં સુધી ધર્મરાજ—યુધિષ્ઠિરનું પવિત્ર નામ તેમના હૃદયમાંથી વિસર્જન થશે નહિ.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર ક્યારે થયા, એ વિષે કોઈક વિચાર ચલાવીને હવે આ વિષય પૂરો કરીશું. પૂર્વતન આર્યો રાજ્ય વિપ્લવ વગેરે કોઈ પ્રસિદ્ધ બનાવ અને સામાજિક રીતીનીતિનું અને આચાર વ્યવહારનું પરિવર્તન અવલંબીને યુગ વિભાગ કરી ગયા છે. હાલનો હિંદુયુગ આવી કોઈ ઘટના અથવા પરિવર્તન અવલંબન કરીને ચલાવ્યો હતો.

(૧) કૌરવ પક્ષમાં દ્રોણાચાર્યે સેનાપતિની જગ્યાએ દાખલ થઈને જ્યારે અત્યંત પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને એ રી સલાહ આપી કે જે અશ્વત્થામા મરે તો દ્રોણ સજ્જ ઓગી રે. પણ અશ્વત્થામા તો મરે તેવો નહોતો. તેથી અશ્વત્થામા નામના એક દાપીને મારીને ‘મોદી જીમ પાડી કે, અશ્વત્થામા મુજો. આ શબ્દો દ્રોણના સાંભળવામાં આવ્યાથી તેને સંશય ઉત્પન્ન થયો. તેથી એ વાતની સત્સાધ મઠિ યુધિષ્ઠિર કદી જુકું નહિ ભાસે, એમ પારીને તેમને પુછ્યું કે, અશ્વત્થામા મુજો? તેના જવાબમાં યુધિષ્ઠિરે અશ્વત્થામા નામનો દાપી મરી ગયો, એવું સ્પષ્ટ ન કહેતા દગાપી માર્મિક શબ્દોમાં કહ્યું કે.—“નરો વા કુંજરો વા” એટલે કે નર દો, અથવા દાપી દો. આથી દ્રોણે પોતાનો પુત્ર મુજો સમજીને સજ્જ ઓગી દીધાં હતાં.

કલિયુગનાં હમણાં ૪૯૯૭ વર્ષો ચાલે છે. કાસ્મીર દેશનો ઇતિહાસ રાજતરંગિણીમાં લખ્યું છે કે;—કલિયુગના ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી પાંડવોનો જન્મ થયો હતો. યુધિષ્ઠિર રાજાનું રાજકાલ સપ્તાર્ધિગણ મધ્યા નક્ષત્રમાં રહેલું હતું. અને યુધિષ્ઠિરના રાજ્ય કાલથી ૨૫૨૬ વર્ષ ગયા પછી, શકાબ્દ નો આરંભ થયો. હમણાં ૧૮૧૭ શકાબ્દ ચાલે છે, એટલામાટે ૬૫૪+૨૫૨૬+૧૮૧૭=૪૯૯૭ કલિયુગાબ્દ થયા.

ખીચુ રાજાવંશી નામના ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, કલિયુગના ૩૦૪૬ વર્ષ ગયા પછી યુધિષ્ઠિર ચલાવેલો અબ્દ વિલુપ્ત થયો, અને વિક્રમાદિત્યના સવતનો આરંભ થયો. હાલ સંવત ૧૯૫૧ નું વર્ષ ચાલે છે, તેમાં ૩૦૪૬ ઉમેરવાથી પણ ૪૯૯૭ વર્ષ કલિયુગનાં થાય છે. પૃથ્વીસાહિતા નામના જ્યોતિષ ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરના રાજ્ય કાલમાં સપ્તર્ષિમણ મધ્યા નક્ષત્રમાં હતું. અને આ સ્થિતિ, શક કાલની પ્રહેલાં ૨૫૨૬ વર્ષ ઉપર બની હતી. એટલા માટે હાલ ૧૮૧૭ શકની સાથે ૨૫૨૬ વર્ષ મેળવ્યાથી ૪૩૪૩ થાય છે. હવે કલિયુગના ૪૯૯૬ વર્ષ વિતી ગયાં છે, તેમાંથી ૪૩૪૩ વર્ષ બાક કરતાં ૬૫૩ વર્ષ બાકી રહે છે. રાજતરંગિણીમાં પણ એજ બતાવ્યું છે. વળી કલિનો અબ્દ, જ્યારે હજી સુધી આવે છે, સારે એ ખોટું ચક્ર ચકરું નથી, એટલા માટે મહારાજા યુધિષ્ઠિર કલિયુગનાં, ૬૫૩ વર્ષ વિસા પછી જન્મ્યા હતા. એટલે તેમને, મધ ગયાને આજે, લગભગ ૪૩૪૪ વર્ષ થયાં. યુરોપિ પ્રકિર્તો યુધિષ્ઠિરનો સમય ક્ર. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ નો એટલે આજથી યુગારે ૩૩૧૯ વર્ષનો બતાવે છે, તે બરાબર નથી.

અર્જુન.

આ મહા બાણાવળી અને વીરપુરુષ હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુના પુત્ર, અને મહારાજા યુધિષ્ઠિરનો ભાઈ થાય. તેઓ પોતાના મહાપરાક્રમ વડે પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાતીને પામી ગયા છે. મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય જેવા સમર્થ ગુરૂની પાસેથી તેમણે ખીબ બાધઓની સાથે રહીને સર્વ વિદ્યાઓનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમણે નાની વયથીજ પોતાના પુરુષિબળ અને આલાકાથી ગુરૂની પ્રસન્નતા મેળવી હતી. એક સમયે એટું બન્યું કે, ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય બધા શિષ્યોને પોતાને સારૂ પાણી ભરવા મોકલતા તેમને સાંકડા મોંઢાનાં વાસણ આપતા; અને પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને પહોળા એકાદાનું વાસણ આપતા; તેથી તે વહેલો વહેલો આવતો ખીજ કેટલીક વિશેષ કિંમત શિખતો હતો. આ વાત અર્જુનના જાણવામાં આવતાં તેમણે વાસ્તુશાસ્ત્રી કમંડુને બરી અશ્વત્થામાની સાથેજ આવવા માંડ્યું. તેમ ગુરૂના પુત્ર જનમાં પણ પરમ ચત્ત કરવા લાગ્યા. અને અશ્વત્થામાને સપૂર્ણ કાળજીથી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તેથી દ્રોણાચાર્યને તેઓ અત્યંત વહાણ થઈ પડ્યા હતા.

અર્જુનને અભ્યાસમાંજ ઉદ્યોગી થયેલા ભોળને એક દિવસે દ્રોણાચાર્ય રસોડામાં એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે, અર્જુન રાતે જાગતો હોય, સારે દીવે દરી જાય તો તેને અજ પીરસવું નહિ. અને માથે તો દટેડું કે, અંધારામાં જાગાય નહિ આ વાત મારી કહી છે, એમ તેના જાણવામાં આવે નહિ પછી એક દિવસે અર્જુન જાગ્યા હતા, તેવા

માંજ પવનથી દીવો ફરી ગયો. તેથી રસોઈઆએ અંધારામાં પીરસવાની અર્જુનને ના પાડી. ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે;—“ રાજના અભ્યાસથી અંધારામાં પણ કોળીઆ મોઢામાંજ ન્થ. એમ કહેવાથી રસોઈઆએ પીરસ્યું. અને અર્જુને અંધારામાં પણ જમી લીધું. આ ઉપરાંત અર્જુને દ્રષ્ટાંત લીધું કે, અંધારામાં જમતાં પણ અભ્યાસને લીધે હાય મોઢા સિવાય આડો અવજો જતો નથી; માટે અભ્યાસ એ એક મોટી વાત છે. એમ સમજીને તેમણે રાતની વખતે પણ ધનુષ્યવડે બાણો ફેંકવાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. રાતે પણ અર્જુનના ધનુષ્યનો શબ્દ સાંભળીને દ્રોણાચાર્યે પચારીમાંથી ઉઠીને અર્જુનને આદિગત દેશ કહ્યું કે;—“ અર્જુન ! તારા જેવો જગતમાં ખીજો કોઈ ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવિણ ન થાય, એવો હું તારે. માટે પ્રયત્ન કરીશ. પછી ગુરૂએ પ્રસન્ન થઈને ઘોડા, હાથી, અને રથ, છત્વાદિ વાહનો ઉપર બેસીને તથા પાદલથી યુદ્ધ કરવાની સર્વ ક્રિયાઓ તેમને અધિક અધિક શીખવવા માંડી. અને ગદા યુદ્ધ, ખડ્ગ યુદ્ધ, એકાદ વખતે ધણાઓની સાથે યુદ્ધ; તથા ધણાં આયુધોથી યુદ્ધ, એ બધા પ્રકારમાં દ્રોણાચાર્યે રાજકુંભારોને કળવણી આપવા માંડી.

એક દિવસે કારીગરોએ બનાવેલ કૃત્રિમ ગરંજ પક્ષીને ઝાડપર ટંગાવ્યું. અને પછી સર્વ રાજકુંભારોની પરીક્ષા કરવા માટે દરેક જણને હાથમાં ધનુષ્ય લેઈને એક પછી એક અનુક્રમે તે ગરંજ પક્ષી ઉપર બાણો મારવાને દ્રોણાચાર્યે ફરમાવ્યું. તે પ્રમાણે સઘળા રાજકુંભારો બાણો સાંધીને ઉભા રહ્યા. તે વખતે દ્રોણાચાર્યે પ્રથમ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, આ ઝાડપરના ગરંજ પક્ષીને તમે દેખો છો ? યુધિષ્ઠિરે હા પાડી. પછી દ્વિતીય પુછ્યું કે, મને તથા તમારા ભાઈને દેખો છો ? યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે સર્વેને દેખ્યું છે. ત્યારે ગુરૂએ કથવાઈ જઈને યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, ખસી જાઓ. તમારાથી આ નિશાન વીંધી શકાશે નહિ. ત્યારપછી દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનાદિ સર્વ કુંભારોને તથા અર્જુન સિવાય બીજા વગેરે સઘળા શિષ્યોને એવીજ રીતે પુછતાં તેમના તરફથી પણ યુધિષ્ઠિરના જેવાજ જવાબ મળ્યા. તેથી દ્રોણાચાર્યે સર્વેને તરછોડી દૂર કંપા. પછી ગુરૂએ મક્કલાતે મોઢે પોતાના ખારા શિષ્ય અર્જુનને પુછ્યું કે, આ ગરંજને, મને, તથા ઝાડને દેખો છો ? અર્જુને જવાબ દીધો કે, એકલા ગરંજનેજ દેખ્યું છે. ગુરૂએ પુછ્યું કે, આખા ગરંજને દેખો છો ? અર્જુને કહ્યું કે, ફક્ત ગરંજનું માથુંજ દેખ્યું છે. પછી ગુરૂએ તુરંજ બાણ મારવાની આજ્ઞા કરી. એટલે અર્જુને તીક્ષ્ણ બાણવતી ગરંજના માથાને વીંધી નીચે પાડ્યું. તેથી તેની ધણી પ્રશંસા થઈ.

એક દિવસે ગુરૂ દ્રોણાચાર્ય પોતાના શિષ્યો સહિત ગંગાજીમાં ન્દાવા ગયા હતા. ત્યાં પાણીમાંના એક મોટા કુણ્ડ ગુરૂની પીડીએ બાંધ્યો. તેને છુટા પાડવાને દ્રોણ પોને સક્તિવાન છતાં શિષ્યોની પરીક્ષા માટે તેમને કહ્યું કે, આ મારા પંજે બાંધેલા કુણ્ડને એકદમ મારીને મને છુટા કરો. પણ તે કામ કરવા કોઈ શિષ્યની દિંમત ચાલી નહિ. છેવટે અર્જુને પાણીમાં ડુબેલ કુણ્ડને પાંચ બાણો મારીને કાપી નાખ્યો. તેથી ગુરૂએ પ્રસન્ન થઈને તેમને અતિ પ્રવળ એવું શ્રદ્ધાસ્ત્ર આપ્યું. અને કહ્યું કે આ અસ્ત્ર માણસો ઉપર કદી નાખવાનું નથી. કારણ કે અસ્ત્ર સક્તિવાળા ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે, તો સઘળા જગત બગી જશે. આ અસ્ત્ર અસાધારણ છે, માટે મનુષ્યોથી જૂનીજ જાનના કોઈ પ્રવળ રાત્રુ નમને ઉરકન કરે, ત્યારેજ આ અસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો. અર્જુને એ સર્વ વાત સ્વીકારી.

રાજકુમારોનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા પછી દ્રોણાચાર્યની મુચ્છ પ્રમાણે ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના મંત્રી મંડળ વગેરે સભ્ય જનોની સમક્ષ યુદ્ધ વિદ્યા વિષે તેમની પરીક્ષા કરવામાં આવી. તેમાં અર્જુને પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. તેમણે આગ્નેયાસ્ત્રથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. વાદ્યુઆસ્ત્રથી જળ ઉત્પન્ન કર્યું, વાયવ્યસ્ત્રથી વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો, મેઘાસ્ત્રથી વાદળો ઉત્પન્ન કર્યો, પૃથ્વીના અસ્ત્રથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કર્યો, પર્વતાસ્ત્રથી પર્વતો ઉત્પન્ન કર્યા, અને અંતર્ધાનના અસ્ત્રથી અંતર્હિત પણ અદ્ર દેખાડ્યું. વળી ક્ષણમાં લાંબા, અને ક્ષણમાં ટુંકા દેખાયા. ક્ષણમાં રથની ધોસરીપર, અને ક્ષણમાં રથના મધ્યમાં, અને ક્ષણમાં જમીનપર ઉતરેલા દેખાયા. કુકડાના ઇંડાંથી ત્રેલોં નિશાનોને ચલાયમાન કર્યા વગરજ વીધી નાખ્યાં. ચણોદી જેવાં ઝીણાં નિશાનોને અને પથરાદિ ઘાટાં નિશાનોને પણ ક્ષણવારમાં વીધી નાખ્યાં. લોહનો બનાવેલો એક કૃત્રિમ સ્વર શ્રવ્ય કરતો હતો, તેના મોઢામાં એક બાણની પેઠે પાંચ બાણ નાખી દીધાં એવીજ રીતે ખડ્ગ યુદ્ધ, અને ગદા યુદ્ધની સઘળી ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ રીતે દેખાડી હતી.

ભારે કૌરવોના પ્રપંચથી પાંડવોને હસ્તિનાપુર છોડીને પ્રથમ વારણાવન (પ્રયાગ) માં, અને સાંધી નાશીને એકચક્ર નગરમાં જઈને રહેવું પડ્યું હતું. સાંધી પાંચાળ દેશના દુષ્ટ રાજાની દિકરી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં કૌરવો જતા હતા, ત્યારે ગંગાનદીને કિનારે ચિત્રરથ નામે એક ગંધર્વ તેમની સામે થયો હતો. તેથી અર્જુને પોતાના આગ્નેયાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરીને તેના રથને બાળી નાખી પકડી લીધો હતો. ચિત્રરથે અર્જુનને કહ્યું કે, તમને ગંધર્વ ભોદોની માયા આપીશ. એ માયાના પ્રભાવથી તમે તમારી મુચ્છ પ્રમાણે પદાર્થોને જોઈ શકશો. આ સિવાય તમે દરેક ભાષ્યોને દેવોક્ત્યા સોં સોં ધોડા આપીશ; કે જેનો વેગ કદી પણ ક્ષીણ થતો નથી. અર્જુને કહ્યું કે, તમને હવિનદાત્ આપીને તેનો બદલો આવી રીતે લેવો તે મને ચોખ્ખા લાગતું નથી. માટે મારી પાસેથી ખીલું કાંઈક લેખને આપને માયાદિ જે આપવું હોય, તે આપો. પછી ગંધર્વની માગણી ઉપરથી અર્જુને તેને અગ્નિના અભ્વનો ઉપદેશ કર્યો. અને કહ્યું કે, ધોડાઓ વગેરે હમણાં તમારી પાસેજ રાખો. કામ પડશે ત્યારે લેઈશું.

પાંડવો સાંધી દુષ્ટ રાજાની રાજધાનીમાં ગયા. દુષ્ટ રાજાએ પોતાની કુંવરી દ્રૌપદીના સ્વયંવરની જાહેર ખબરમાં એમ જણાવ્યું હતું કે:—“અમે તૈયાર કરાવી રાખેલ ધનુષમાં દોરી ચડાવી અમારાં આપેલાં પાંચ બાણોને એકી વખતે ફેંકી આકાશમાં બમણુ કરતા ચંચળાં છિદ્રોમાંના એક છિદ્રમાંથી આરપાર કઢાડીને તે ચંચળી ઉપર રાખેલ નિશાનને જે કોઈ વીધશે, તેનેજ મારી કન્યા વરમે.” આ સ્વયંવર વખતે દુર્યોધન, દ્રુપદ, શિશુપાલ, અને જરાસંઘ, આદિ ધણાક બળવાન રાજાઓ અને રાજકુમારો હાજર થયેલા હતા. પરંતુ તેમાંના કોઈથી દગવ પ્રમાણે ધનુષની દોરી ચડાવીને નિશાન પાડી શકાયું નહિ. પણ છેવટે એ કામ અર્જુને કર્યું. તેથી રાજકન્યા દ્રૌપદીએ અર્જુનને વર માગ્યા આરોપી હતી. આ વખતે અર્જુન આદ્યજ્ઞના વેગમાં હતા; તેથી તેમને કોઈએ આજ્ઞા આપ્યા નહોતા. આટલા બધા બળવાન કાળિય રાજાઓ હાજર છતાં, કાળિય રાજાની કન્યાને એક આદ્યજ્ઞ પકે છે, એ જોઈ નો રાજાઓને અદેખાડ આવી. તેથી તેઓ સ્વ-

જુન આદિ પાંડવો ઉપર ક્રોધ કરવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ કર્ણ રાજ્ય અર્જુનની સામે થયો. તેને અર્જુને પોતાના અપાર બળવડે પરાજય પમાડ્યો હતો.

દ્રૌપદીના સ્વયંવર પછી પાંડવો ઇંદ્રપ્રસ્થ નામે નગર વસાવીને ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનાદિ પાંચે બાઈઓને વરી હતી. તેથી તેમણે દરાવ કે-
યો હતો કે, પાંચમાંથી એક બાઈ દ્રૌપદી પાસે બેઠો હોય, ત્યાં સુધી બીજાએ ત્યાં જવું કે
નેવું નહિ. જે એ દરાવ તોડે તેણે બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય ધરી વનમાં રહેવું.

એક દિવસે એવું બન્યું કે, એક બ્રાહ્મણની ગાયોને ચોર લોકો લેઈ ગયા, તેની ફરિ-
યાદ અર્જુન પાસે આવી. બ્રાહ્મણનો પોકાર સાંભળી અર્જુને તેને અભય વચન આપીને
શાન્ત કર્યો. પણ તે સમયે પોતાનાં અજ્ઞો જે ઓરડામાં હતાં, તે ઓરડામાં દ્રૌપદી સાથે
યુધિષ્ઠિર બેઠા હતા. તેથી અર્જુન વિચારમાં પડ્યા. અને ગમે તેમ થાય, તો પણ બ્રાહ્મણને
અભય વચન આપ્યા પ્રમાણે ગાયોનું રક્ષણ કરવું, એ ક્ષત્રિય ધર્મ છે. એમ વિચારી દરાવ
વિરૂદ્ધ તેઓ ઓરડામાં જઈ યુધિષ્ઠિરની રજા લેઈ ધનુષ બાણ ગ્રહણ કરી, ચોર લોકોની
પાછળ દોડી, તેમને ઠાર કરી ગાયો બ્રાહ્મણને સ્વાધીન કરી. પછી યુધિષ્ઠિર પાસે આવીને
કહ્યું કે, મેં આપણો દરાવ તોડ્યો છે, માટે હું બાર વર્ષ સુધી વનમાં રહેવા જવાની
આજ્ઞા મારુ છું. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, હું તેને માટે ક્ષમા કર છું. મોટે ભાઈ પાસે બેઠો
હોય, ત્યાં ન્હાના બાઈના જવાથી કશો મર્મનો લોપ થતો નથી. માટે તમારે વનમાં ન જવું.
અર્જુને કહ્યું કે, ધર્મ પાળવામાં કોઈ જાતનો પ્રત્યંચ ગોઠવીને બહાનું શોધવું નહિ, એવું
મેં આપનેજ મોટેથી સાંભળ્યું છે. માટે હું મારાં આયુષ્યના સોગાન બાઈને કહું છું કે,
હું સસથી ચત્રાયમાન ચક્રાશ નહિ. એમ કહીને બાર વર્ષ સુધી વનવાસની દિક્ષા લેઈ અ-
ર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થમાંથી ચાલી નીકળ્યા.

કેટલેક દિવસે અર્જુન હરિદ્વારમાં જઈ પહોંચ્યા. સાં નાગલોકોના આધિપતિ વામ-
દેવીની કન્યા ઉલૂપીની સાથે તેમણે લગ્ન કર્યું. તેનાથી તેમને ધરાવાન નામે પુત્ર થયો.
સાંથી તેઓ દિમાલય તરફ ગયા. સાં સધળાં તીર્થોની યાત્રા કરીને બ્રાહ્મણોને ઘણાં દાન
તથા દર્શિણા આપી. પછી સાંથી તેઓ પૂર્વ દિશામાં પ્રવાસ કરીને સમ્રાટ કિનારે મણિ-
પુર નામે નગરમાં ગયા. સાંના ચિત્રનાદન નામે રાજાની દિકરી ચિત્રાંગી સાથે તેમણે
લગ્ન કર્યું. તે મણિપુરમાં ત્રણ વર્ષ રહ્યા. એ લગ્નથી તેમને બભ્રુવાહન નામે પુત્ર થયો.
તે મણિપુરના રાજાને વારસ ચઢીને સાંજ રહ્યા હતા.

એક વર્ષ સુધી હારિકામાં રહ્યા. અને બાર વર્ષની મુદતમાં બાકી રહેલા દિવસો પુષ્કર દોનમાં ગાળીને સુભદ્રા સહીત તેઓ ઇદ્રપ્રસ્થમાં જઈને રહ્યા હતા, ત્યાં કેટલેક મહિને સુભદ્રાથી અર્જુનને અસ્થિમન્યુ નામે પુત્ર થયો હતો. અને દ્રૌપદીથી શુતકર્મા નામે પુત્ર થયો હતો.

એક સમયે અર્જુન અને યીદૃષ્ય વગેરે યમુના નદીના કિનારે પિહાર કરવા સાર ગયા હતા, ત્યાં અગ્નિએ જ્વાલણરૂપે આવીને ખાંડવ વન ભસ્ય કરવાનું માગ્યું. અને કહ્યું કે, તે માટે ઇદ્ર સાથે મુદ્દ કરવું પડશે. અર્જુને કહ્યું કે મારી પામે અત્ર ધણું છે, પણ રથ અને ધનુષ નથી, તેથી અગ્નિએ પાતાળમાં જઈને વરૂણ પામેથી ગાંડિય નામનું પ્રખળ ધનુષ, અને બાણ કદી ખૂટજ નહિ એવા બે અશ્વ બાધ્યા, અને જોની ધ્વજમાં હતુમાન રહે છે, એવા ચાર ઘોડાવાળો દિવ્ય રથ અપાળ્યો. તથા યીદૃષ્યને સુદર્શન નામે અમોઘ ચક્ર અપાળ્યું, કે જે વડે જહાંડનો સંહાર કરવો હોય તેપણ કરી શકાય. એ પ્રમાણે આમુઘો લેઇને અર્જુન તથા યીદૃષ્ય અગ્નિની સાથે ખાંડવ વનમાં ગયા. અગ્નિએ તેમની મદદથી ખાંડવ વનને બાળીને તેનો નાશ કર્યો. આ વનમાં તક્ષક નામે નાગના ધરમાંથી મયદાનવ નામે દૈત્યોનો મોટો કારીગર તેમના જોવામાં આંવ્યો. તેણે અભયદાન માગ્યાથી અર્જુને તેને બચાવ્યો. એ મયદાનવે ઇદ્રપ્રસ્થમાં મહારાજા યુધિષ્ઠિરને માટે એક અતિ ઉત્તમ અને રમણિય સભામંડપ બનાવ્યો હતો. વળી એજ મયદાનવ અર્જુનને દેવદત્ત નામે મોટો રાંધ તથા ભીમસેનને માટે એક લાખ ગદાનું કામ કરે તેથી એક ગદા લાવી આપી હતી.

મહારાજા યુધિષ્ઠિરે રાજસૂય યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે પુષ્કર દ્રવ્ય લાવવા સાર ચારે બાઇએને ચાર દિશામાં મોકલ્યા હતા. તેમાં અર્જુન ઉત્તર દિશામાં ગયા હતા. પ્રથમ તેઓ ઇદ્રપ્રસ્થથી નીકળી કુલિંદ નામે દેશ, કાલકૂટ, કુલિંદ, અને સુભંડળ નામે દેશો જણા. પછી શાકળદ્વિપ દેશના રાજા પ્રતિવિંધતી સાથે ભારે મુદ્દ થયું. તેમાં એ રાજાને જીતી સાથે લીધો. ત્યાંથી આગળ જતાં પ્રાગજ્યોતિપના ભગદંત રાજાએ કિરાત દેશ અને ચીનદેશ જે તેનાથી જુદા દેશ છે, તેના આશ્રવના બળથી આઠ દિવસ સુધી અર્જુનની સાથે મુદ્દ કર્યું. તેમાં ભગદંત રાજા હાર્યો, અને તેની પાસેથી અર્જુને કર લીધો. ત્યાંથી અર્જુન પુનઃ ઉત્તર તરફ જતા નીકળ્યા. જતાં જતાં અંતર્ગિરી દેશને જીતી ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી કર લીધો. એ સર્વ રાજાઓ અર્જુનની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને તેમની સાથે સેન્ય લેઈ ચાલ્યા. ત્યાંથી સૌ ઉલ્બૂક દેશના જુદા રાજા પાસે ગયા. પર્વત વાસી રાજાઓ અર્જુન આવ્યાના સમાચાર સાંભળી મુદ્દ કરવાને આગ્યા. પણ તેમને કાંઈ ઉપાય નહિ ચાલવાથી કર આપ્યો. પછી ત્યાંથી આગળ કેટલાક રાજાઓને જીતીને પંચગણુદેશ અને દેવપ્રસ્થના સેનાર્ણવ રાજા, તથા પૌરન્દ્રેશ્વર (પારસીદેશ—ઇરાન) ના રાજા, પર્વત વાસી દસુ રાજા, ઇત્યાદિ ધણા રાજાઓને જીતી, તેમની પાસેથી કર લેઈ અર્જુન કાશ્મીર દેશમાં આગ્યા. ત્યાંથી દશ માંડલિક રાજા યુક્ત લોહિત દેશ, ત્રિગર્ત દેશ, અને કેકનંદ દેશ, એ સર્વ દેશના રાજાઓને જીતી કર લીધા. ત્યાંથી અભિસારના ચિત્રસેન રાજાને, ઉરમાધુરના રાયમાન રાજાને, સિંહપુરના ચિત્રધુષ

રાજાને, અને ઉત્તર યોધદેશના રાજાને જીતી કર લીધા. પછી મહા શર ઝાંહડીક રાજાને વશ કર્યો. કાંબોજ દેશના લોકોને જીતી ધશાન દિશા તરફ ચાલ્યા. ત્યાંનાં દેસુ રાજાને જીતી, લોહદેશ વાસી પરમ કાંબોજને જીત્યા. ત્યાંથી ઉત્તર તરફ ઋષિકદેશ-રૂશિઆ દેશના રાજા સાથે મોટા ભયંકર સંગ્રામ થયો. પણ અને તે રાજાને જીતીને ત્યાંથી હિમવાન પર્વતપર ચઢીને શ્વેત પર્વત નામે તેના શિખરપર અર્જુન પ્રવિષ્ટ થયા. ત્યાંથી હાટકદેશ, માનસરોવર, અને ઋષિકુટ્યા નદીઓ જોઈને ત્યાંના ગંધર્વોથી રક્ષિત દેશને જીતી લીધો. ત્યાંથી ઉત્તરે હરિવર્ષમાં ગયા. સાંના મોટા શરીરવાળા બળવાન લોકોને જીતી લીધા. એ રીતે અર્જુન મહા દિગ્વિજય કરીને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં આવી મહારાજા યુધિષ્ઠિરને મળ્યા: અને આજેલું સર્વ દ્રવ્ય તેમને અર્પણ કર્યું.

રાજસ્ય યજ્ઞ સમાપ્ત થયો. દુર્યોધન વગેરે કૌરવો, પાંડવોનું ઐશ્વર્ય જોઈ શક્યા નહિ. તેથી પાંડવોને ક્રમદે છુટ રમાડી સર્વસ્વ હરણ કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ તેમને તેર વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવવાનું ફરાવ્યું. પાંડવો વનવાસ જવા મારે નીકળ્યા. પ્રથમ તેઓ અન્નદ્વૈત વનમાં ગયા. સાં તેમને મહાત્મા વેદવ્યાસ મળ્યા. તેમણે મહારાજા યુધિષ્ઠિરને “પ્રતિનિશ્ચય” નામની ઇંદ્રના મંત્રરૂપ વિદ્યા આપીને કહ્યું કે, આ વિદ્યા સાક્ષાત્ સિદ્ધિ દેવી છે. તેનો અર્જુનને ઉપદેશ કરજો. અર્જુન એ વિદ્યાના પ્રભાવથી તપ કરીને રૂદ્ર તથા ઇંદ્ર આદિ સર્વ દેવતાઓને મળી શકશે. અને તેમની પાસેથી સઘળાં દિવ્ય અસ્ત્ર મેળવીને શત્રુ માત્રને જીતી શકશે. પછી યુધિષ્ઠિરે વેદવ્યાસના કહેવા પ્રમાણે “પ્રતિનિશ્ચય” ના મંત્રનો ઉપદેશ અર્જુનને કર્યો. તેથી અર્જુન તપ કરવા સાર નીકળ્યા. પ્રથમ હોમપર્વત ઝોળાંગીને ઇંદ્રકીલ પર્વતપર ગયા. સાં તેમણે દર્ભ, દંડ, તથા મૃગયર્મ ધારણ કરીને ઉત્તર તરફ કરવા માંડ્યું. પ્રથમ માસમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે રૂળાદાર કર્યો, બીજા મહિને ૭ ૭ દિવસે, અને ત્રીજા મહિને પંદર પંદર દિવસે રૂળાદાર કર્યો. પછી એથા મહિનાથી કેવળ નિરાદાર રહી, એક અંચૂકા ઉપર કબા રહી, તથા બંને હાથ ઉપર સળી ત્રિવ્ર તપ કર્યું. તેથી શિવે પ્રસન્ન થઈને તેમને “પાશુપતાસ્ત્ર” ના મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. અને કહ્યું કે, આ અસ્ત્રને દેવતાઓ પણ જાણના નથી. આ અસ્ત્રથી ન મરે એવો ત્રૈલોક્યમાં પણ કોઈ નથી. આ અસ્ત્રથી હજારો ત્રિશુલ, ગદાઓ અને રેરીનાગ જેવાં હથેલોળાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્યાર પછી ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, અને કુબેર, એ ચાર લોકપાળ અર્જુનની પામે આવ્યા. યમે અર્જુનને પોતાનું “કાલિદંડ” નામે અમોઘ અસ્ત્ર આપીને કહ્યું કે, આ અસ્ત્ર વડે તું મોટું પરાક્રમ કરીશ. વરુણે પોતાનું “પાશ” નામે અસ્ત્ર આપીને કહ્યું કે, આ અસ્ત્રના ઉપયોગ વડે સર્વ જગતને ઇનવાવાળો પણ છુટી શકશે નહિ. કુબેરે પોતાનું “પ્રસ્વાસન” નામે અસ્ત્ર આપીને કહ્યું કે, આ અસ્ત્ર વડે અનંદાન થવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તથા હજારો રાત્રીઓને બાળી શકાય છે. ઇંદ્રે પોતાનાં અસ્ત્રો “રાજાધાની અમરોવતી” માં આવેલી આપવાનું કહ્યું. અર્જુન આથી ઘણા ખુશ થયા. પછી ઇંદ્રે અર્જુનને તેડવા સાર રથ મોકલ્યો. તેમાં બેસીને અર્જુન આકાશ માં ઇંદ્રના દરબારમાં ગયા. ત્યાં અર્જુને પાંચ વર્ષ સુધી રહીને રત્નગંતી રચના જોઈ. એટલુંજ નહિ પણ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વિદ્યા, ગાયન વિદ્યા, અને બીજી ઘણીક વિદ્યાઓ શીખ્યા. નિવાન કે-

વચ, કાળકેત, અને હિરણ્યપુરવાસી, તથા અમુરો ધંધથી જીતાતા નહોતા, તેને અર્જુને જીત્યા. તેથી ઈંદ્રે બહુ પ્રસન્ન થઇને કદી ન બોધાય એવું એક બદતર, સુવર્ણની માળા, કિરીટ, અને દેવદત્ત નામનો રાજ તથા દિવ્ય વસ્ત્રો તથા આભરણો આપ્યાં. પછી ત્યાંથી રણ લેઇને અદ્વૈત વનમાં આવીને બાઇઓને મળ્યા.

પાંડવોને પોતાના વનવાસનું તેરમું વર્ષ ગ્રસ્ત રહેવાનો ઠરાવ હતો. તેથી તેઓ વિરાટ રાજાના દરબારમાં વેષ બદલીને જૂદાં નામ ધારણ કરીને નોકરી એ રહ્યા હતા. અર્જુને સ્ત્રીના વેષ ધરીને વિરાટ રાજાની સભામાં બેઠને કહ્યું હતું કે:—“મારું આરુપ થયા વિશેની વાત ખેદકારક છે. માટે હું કહેતી નથી. હું નોકર રહેવા માટે અહિં આવેલી છું. માઆપ વગરની છું, અને માર નામ જુલુપ્તકા છે. હું ગાયનમાં વૃત્તમાં તથા બળવવામાં પ્રવિણ છું.” એ પ્રભાણે અર્જુનનાં વચન સાંભળી વિરાટ રાજાએ તેને ત્ર્યંત:પુરમાં નોકરી આપી. અર્જુને ત્યાં રહીને વિરાટ રાજાની કુવરી ઉત્તરારને તથા તેની સુખીઓને વૃત્ત, ગાયન, તથા બળવવાની વિદ્યા શીખવી હતી.

કૌરવો પાંડવોને તેર વર્ષની અંદર છતાં કરી કરીને વનમાં મોકલવાની કાશિસમાં હતા. પાંડવો વિરાટ નગરમાં આવ્યા પછી અનેક ઉત્પાતો થયા લાગ્યા હતા. તે ઉપરથી કૌરવોએ અતુભાન બાંધ્યું કે તેઓ જો ત્યાં હશે, તો તે શહેરની ગાયોને હરણ કરવા દેશે નહિ. એવા હેતુથી વિરાટ નગરની કૌરવોએ ઘેરી લીધી, અને ગાયોને લઇ જવા માંડી. તે વખતે અર્જુને વિરાટ રાજાના પુત્ર ઉત્તરના સારથી સંબંધ લાડવા ગયા હતા. ગામ બહાર જઈ શમી ઉપરથી માંડીવ ધનુષ લેઈને ઉત્તરને સારથી કરી પોતે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું; અને કૌરવોને હરાવી નમાડી મૂકી ગાયો પાછી લાગી. આ વખતે પાંડવો છતાં થયા, પણ તેર વર્ષની મુદત પૂરી થઈ ગઈ હતી, તેથી કૌરવોનું કાંઈ ચાશ્યું નહિ. વિરાટ રાજાએ પાંડવોને ઝોળાખ્યા નહિ, અને તેમની પાસે લલકાં કામો કરાવ્યાં, તેના માટે ક્ષમા માગી. અને ઉપકારના બદલામાં પોતાની કુવરી ઉત્તરારને અર્જુન સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા જણાવી. પરંતુ અર્જુને કહ્યું કે, હું તેનો શિક્ષા ગુર છું, માટે નહિ પરણું. પછી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ સાથે ઉત્તરને પરણાવી હતી.

ત્યાર પછી મહારાજા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધન પાસે રાજાનો અર્ધ ભાગ આપવાનું મનમન વવાને શ્રીકૃષ્ણને મોકલ્યા હતા. પણ તેણે તેમ કરવાની યોજા ના પાડી. તે ઉપરથી કૌરવોએ શ્રીકૃષ્ણને મેદાનમાં પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે મહાસારતયુદ્ધ મથ્યું. તે વખતે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, હે મપ્પા! આ મારા વડીલ ગુર અને મંબધીઓને કેમ માર ? ઇલાદિ કહી તેઓ એકદમ ગ્રેમના મોહથી મૂર્છિત થઈ પડ્યા હતા. એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તેમને ઉપદેશ કર્યો હતો. તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલો છે. શ્રીકૃષ્ણને ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી અર્જુને દશ દિવસ સુધી ભીષ્મ સાથે પ્રત્યગ્ર યુદ્ધ કરી કૌરવ પક્ષના ધણેક વીરોને મારી નાખ્યા હતા. ભીષ્મ પણ અર્જુનના બાણથી રણમાં પડ્યા હતા. જે વખતે ભીષ્મ બાણ શય્યા ઉપર રણમાં સૂતા હતા, ત્યારે તેમને તરસ લાગવાથી પાણી માગનાં અર્જુને

૧ તેમના વર્ષ પાંડવોને ગ્રસ્ત રહેવાનો ઠરાવ હતો જો તેના તેમના વર્ષમાં છતાં પણ, તો કરીને માર વર્ષ વનમાં રહેવું એવો ઠરાવ હતો

પોતાના “ પર્વત્યાન્ત્ર ” નો ઉપયોગ કરી પૃથ્વીને વીધી તુરત અમૃત જેવું જળ કઢાડી બીખ્મને પાચું હતું. એ જળ્યા આજ પણ બાણગંગા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતની લડાઈમાં અર્જુને એ પ્રભાણે ધણાં પરાક્રમો કર્યાં હતાં. અને અને કૈરવો નાશ પામતાં પાંડવોનો જય થયો હતો.

કૈરવો સાથેની લડાઈમાં જય મેળવ્યા પછી મહારાજ યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. સર્વ રાજાઓમાં પોતાનું યજ્ઞપણું મનાવવા માટે યુધિષ્ઠિરે અશ્વને છોડી મૂક્યો હતો. તેના રક્ષણાર્થે અર્જુનને સાથે મોકલ્યા હતા. ધણાક દેશના રાજાઓએ તે અશ્વને બાંધ્યો હતો. પણ અર્જુને તે સર્વની સાથે લડાઈ કરીને તેમનો પરાભવ કર્યો હતો.

મહારાજ યુધિષ્ઠિર રાજ કરવા લાગ્યા, ત્યારે અર્જુન સેનાપતિનું કાર્ય બહુ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવતા હતા. પોતાના ઉત્તમ કાર્યથી તેમણે લોક પ્રીતિ ધણીજ મેળવી હતી. થોડો કાળ જતાં, શ્રીકૃષ્ણ નિજ ધામે ગયાથી અર્જુનને ઘણો સંતાપ થયો હતો. તોપણ ધૈર્ય રાખી શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા મુજબ ઉચ્ચેન તથા વસુદેવ વગેરે સર્વ સંબંધીઓને દ્વારિકાથી લેઈ આવી હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યાં હતાં. સાર પછી શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર વજ્ર ને ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીપર અને અભિમન્યુના^૧ પુત્ર પરીક્ષિતને હસ્તિનાપુરની ગાદીપર સ્થાપન કરીને અર્જુન સર્વ બાઈઓ સહિત દિમાળે ગળવા ગયા હતા. ત્યાં સર્વ અંધુઓની સાથે નિજ ધામે ગયા હતા.

ધનુષધારી અર્જુનની અંગકાન્તિ ક્યામ, આકૃતિ દીર્ઘ, સ્કંધ ઉચ્ચી, વૃક્ષ સ્થળ વિશાળ, અને નેત્ર કમળ જેવાં હતાં. તેઓ યુદ્ધકળામાં પ્રવિણ, રણચતુર, ધીર, વિજયી, અને પ્રતાપી યોદ્ધા હતા. તેમ તેઓ ગૌશ્લાઘણ પ્રતિપાલ, પ્રતિગ્રાપાળનાર, સત્યવાદી, અને વ્રતસ્થ વીર પણ હતા. વડિલબાઈ પ્રત્યે નિરંતર મૈયાદશીલ રહેતા. ધણું કરીને પોતાના યુદ્ધ વિષયમાંજ મગ્ન રહેતા, તોપણ તે સંસાર વિષયમાં અજણ નહોતા. તેઓ ફરેલ પુરૂષ હતા, તે છતાં કામ કરવે દીલા નહોતા, પણ ધણા આલાક હતા. બંને હાથે બાણ મારી શકતા હતા, તેથી સવ્યસાચી કહેવાય છે. સર્વ પ્રકારની યુદ્ધ કળા જાણતા હતા, પણ ધનુર્વિદ્યા તે તેમણે પોતાનીજ કહેવડાવી છે. સ્પષ્ટ વક્તા અને યોદ્ધા છતાં કોમળ હૃદયના હતા. રણમાં ઉભા રહી સંબંધીજનોના ધાતનો વિચાર કરતાં તેમણે મોહવશ થઈ યુદ્ધ ન કરવું, એવું ઇચ્છ્યું હતું; એ જો સસજ હોય તો તેમના યોદ્ધાપણને એક જાતનું કલંક લાગેલું ગણાય. જેમણે અનેક યુદ્ધો કરેલાં, દેવતાઓ સાથે પણ યુદ્ધો કરેલાં, અને જે ક્ષાત્ર ધર્મને પૂર્ણ રીતે જાણનારો, તે મેદેજ મોહવશ થઈ રહ્યો, અને શ્રીકૃષ્ણના બોધથી સાવધ થયો હતો, એ વિરમય વાતો છે ! કદાચ તેમના કોમળ હૃદયમાં બ્રહ્મા ગુરુ દ્રોણાચાર્યને માટે, તેમજ બીજાપિતામહ જેવા વડિલને માટે બહુજ લાગ્યું હશે. પણ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી પાછો એ વિચાર ફેરવાઈ ગયો હશે. એ કે કેટલાક જય તેમણે શ્રીકૃષ્ણની સહાયતાથી મેળવ્યા હતા, તોપણ ધણાખરા જય તો તેમણે એકલાએજ મેળવ્યા હતા. અર્જુન વિદ્યારી ક્ષત્રિયરૂપે ધણીક ગ્રેમી સ્ત્રીઓના ભોગી, અને નૃસ સંગીનમાં કુચા હતા. તેઓ પોતાની ખુદીથી, જાવથી, ઉત્માદથી અને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવિણપણાથી પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયા

છે. “અર્જુન આણ્વાયી” એ નામથી અધાપી સુધી લોકો તેમને ઓળખે છે.

આપણા પ્રાચીન મહાત્માઓનાં, તેમાં વિશેષ કરીને આ અર્જુનના ચરિત્ર ઉપરથી તેમનાં અદ્ભૂત અને અલૌકિક કામો તથા અસ્ત્રશસ્ત્રો વિષે જે જે વાતો આપણા જાણવામાં આવી છે, તે હાલના આપણા નવા વિચારના પુરોષોને તો અનિશ્ચયોક્તિ જેવી લાગશે ખરી, પરંતુ અમે તેમને કહીશું કે, તેમાં અનિશ્ચયોક્તિ જેવું કંઈ નથી. બ્યારે પશ્ચિમ બણીના સાહાસિક અને શોધક લોકોએ વિદ્યુત અને વરાળવત્રોની શોધ કરીને અમિર્ય તથા ટેલિગ્રાફ જેવાં અદ્ભૂત કામો કરવા માંડ્યાં નહોતાં, તે પહેલાં જે નવા વિચારના પુરોષોને એમ કહેવામાં આવત કે, અગાડ બળદ કે ઘોડા વગર એક કલાકમાં ૭૦ મૈલ ગાડી ચાલતી હતી, અને એક પગમાં હજારો ગાડા ખગર પહોંચતી હતી; ત્યારે તે વાતો માનવાને પણ તેઓ ધસીને ના પાડત. હવે બ્યારે તેઓ એવાં કામો થતાં નજરે જૂવે છે, ત્યારે પોતાની મેજ કબૂલ કરે કે, એનો યાંત્રિક યુક્તિથી બની શકે છે. વળી એજ શોધક લોકો હજુ પણ ધ્રુવે નવાં નવાં અદ્ભૂત યંત્રો શોધી કાઢનાજ જાય છે; જે બણીને અથવા જોઈને આપણે ઘણી અજાણ્યતામાં પડીએ છીએ. આ સર્વ ઉપરથી એવો પણ વખત આવવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ કે, સમય જતાં પ્રાચીન કાળના આપણા પૂરુષોની જે જે અદ્ભૂત શોધો તથા કામોને માનવા આપણે હમણાં અમકાઈએ છીએ, તેજ શોધો અને કામો યુરોપના સાહાસિક લોકો શોધી કહાડશે ત્યારેજ આપણા નવા વિચારના પુરોષોની ખાત્રી થશે કે, આપણા પૂર્વજો પૂર્વે એવાં અદ્ભૂત યંત્રોના શોધક અને યાતા હતા. અર્જુન વગેરેના ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, તેઓ આકાશ માર્ગે સ્વર્ગ લોકોમાં અથવા દેવ લોકોમાં ગયા હતા. એ સ્વર્ગ લોકો અને દેવ લોકો તે ક્યાં? એ વિષે જૂદા જૂદા વિદ્વાનો જૂદા જૂદા અભિપ્રાય આપે છે. પરંતુ અમે તો એક જૂનીજ કતપના શોધી કહાડી છે, તે કદાચ ખરી પણ હોય. હાલના કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, ચંદ્ર અને મંગળ વગેરે મહો ઉપર પણ માણસની વસ્તી છે. એટલુંજ કહીને તેઓ બેસી રહ્યા નથી, પણ ત્યાં વસ્તા મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓની તથા ત્યાંની રીતજાત વગેરેની શોધ ખોળ કરવા માટે તે મહો ઉપર શી રીતે જઈ શકાય? તેની યુક્તિઓ રચવાને તેઓ મંડી પડ્યા છે. અને એક વિદ્વાન તો એટલે સુધી શોધ પણ કરી ચૂક્યો છે કે, એક તોપના ઝોળાની ચંદ્ર માણસને બેસાડી તેને એટલે ઉંચે ઉડાવવો કે તે પૃથ્વીના આકર્ષણની બહાર નીકળી જઈ ચંદ્રના આકર્ષણમાં જઈ પડે. એટલે જેમ પૃથ્વી હરેક ઉંચે નાખેલી ચીજને પોતાના આકર્ષણ વડે પોતાની તરફ ખેંચી લેઈ પૃથ્વી ઉપર પાડે છે, તેમ ચંદ્ર પોતાના આકર્ષણ વડે તોપના ઝોળાને ખેંચી લેઈ પોતાના ઉપર પાડે. એ રીતે અહિનો કાંઈ પણ માણસ ચંદ્રલોકમાં જઈ ત્યાંની ખગર મેળવીને પાછો એજ યુક્તિથી અહિ આવે શકે. આવી આવી યુક્તિઓ બ્યારે હાલના વિદ્વાનો શોધી કહાડવા તૈયાર છે, ત્યારે આ આવાવર્ત કે જેના પુત્રો પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાને હુલર કળામાં અતિશય પ્રવિણ અને શોધક હતા; એવું જગતના સઘળા લોકો એકે અવજને કંથુલ કરે છે, ત્યારે હવે કહો વાર, રામચંદ્ર, પરશુરામ, શ્રીકૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, વસિષ્ઠ, વેદવ્યાસ, અને દ્રોણાચાર્ય જેવા મહાત્માઓ પોતાના અપૂર્વ શુદ્ધિ જાન વડે વિમાન કે એવીજ ખીજ કાંઈ યુક્તિ વડે તેઓ

અંદ્ર લોક કે મંગળના લોકો પાસે કાં જઈ શકતા ન હોય ? અને આર્યાવર્તના લોકો કરતાં એ ગ્રહોના લોકો કદાચ વધારે બુદ્ધિવાન અને હુન્નર કળામાં તથા ઐશ્વર્યમાં વધારે ચઢીઆતા હોવાથી તેમનેજ દેવ લોક અને તેમના દેશને સ્વર્ગ કાં નહિ કહેતા હોય ? વળી ઈંદ્રરાજ, વરુણ, યમ, અને અગ્નિ, ઇત્યાદિ દેવતાઈ રાજ્યો પણ એ ગ્રહો ઉપરની વસ્તીના રાજ્યો કાં ન હોય ? તેમ તેઓ આ દેશમાં આવી અહિના જે વધારે બુદ્ધિવાન અને આલાક પુરૂષો હોય, તથા જેમના તરફ પોતાની વધારે પ્રસન્નતા ઉતરેલી હોય, તેવા પુરૂષોને પોતાની વિદ્યા, અને સ્મૃત્તિ વરદાન તરીકે કાં આપી ન હોય ? એ બધું કદાચ ખરૂં પણ હોય. આપો તર્ક હાલના શોધક પુરૂષોની નવી નવી શોધો ઉપરથી બાંધવાને અમે તૈયાર થયા છીએ. તેને જાણે કોઈ હસી કહાડે તો તેનો કાંઈ ઉપાય નથી. અમારી કથના ગમે તો ખરી હો, કે ખોટી હો, પણ એટલું તો નક્કી છે કે, આપણા પૂર્વજો પ્રાચીન કાળે ધણી અદ્ભૂત વિદ્યાઓ અને હુન્નર કળાઓના શોધક તથા માતા હતા. અને તેના પ્રભાવથી તેઓ ધણાં અદ્ભૂત અને અદ્વૈતિક કામો કરતા હતા, એમાં કાંઈ શક નેતું નથી.

દુર્યોધન.

હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુના ઓરમાન બાઈ ધૃતરાષ્ટ્રનો આ પુત્ર થાય. તેની માતાનું નામ સતી ગાંધારી હતું. ધૃતરાષ્ટ્રને સૌ પુત્રો અને દુઃસલા નામે એક પુત્રી હતી. તેઓમાં દુર્યોધન સર્વથી મોટો પુત્ર હતો. ધૃતરાષ્ટ્રના એ સૌ પુત્રો “કૌરવો” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ સર્વ નીચ બુદ્ધિના હતા.

દુર્યોધન બુદ્ધિમાન અને સમર્થ યોદ્ધો હતો. તેનામાં ચપળતા અને ચતુરાઈનું બળ વિશેષ હતું. પરંતુ અદેખાઈ, આપવડાઈ, અને ઉદ્ધતાઈ, ઇત્યાદિ દુર્ગુણો તેના કદા શત્રુ હતા. તેણે મહાત્મા યુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી, તેમાં એ ધણો પ્રવિણ હતો. તેમ ગદા યુદ્ધમાં પણ તે કુશળ હતો. બાહ્યાવસ્થાથીજ તે પોતાના કાકા પાંડુના પુત્રો “પાંડવો” ઉપર દ્રેષ રાખતો હતો. રમતમાં દુર્યોધનને પાંડુ પુત્ર બીમ બહુ મારતો હતો, તેથી તેણે બીમને એક વખતે ઝેરના લાડુ ખવડાવીને બાંધી નદીમાં ડુબાવ્યો હતો. પણ ઇશ્વર કૃપાથી બીમ બચ્યો હતો.

યુરૂ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી પાંડવ-કૌરવ^૧ વિદ્યા બળી રહ્યા પછી તેમની પરીક્ષા મારે નગર બહાર રંગ આખાડો કર્યો હતો. ત્યાં સ્ત્રી વર્ગ સહિત રાજકુટુંબ તથા નગરજનો સૌ જોવા માટે આવ્યા હતા. રાજકુમારોએ એક પછી એકે ઉભાં સ્ત્રીને ઘોડા ઉપરથી નિશાન માર્યા, ઢાંચ તરવારના પટા કર્યા, અને દોડતાં, કૂદનાં, રથ દોડાવતાં, બાણ મારી દેખાડ્યાં. દુર્યોધન અને બીમ ગદાથી લગ્યા, પણ એ જોને એક બીજાંઉપર દ્રેષ હતો. તેથી તેઓ ખરેખર લગ્યા. એથી ત્યાં ભારે ગડગડ મચી સ્ત્રી. દ્રોણે જોને જાણે અને જાણેને

૧ પાંડુ રાજા પોતાના પુત્રોને બાળ વયના મૂળને મારણ પામવાથી હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય તેને શાષ મનશાષ વસાવેલો હતો. તેનાજ રણજ દેશનું પાંડવો ઉછરીને મોટા થયા હતા.

અને બીજા, વગેરેએ દુર્યોધનને બહુ સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈનું કત્યું ન માનતાં કહ્યું અને શકુનિ વગેરેની સલાહથી મોટું સૈન્ય લેઈને પાંડવોની માથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવ, પાંડવ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું, તે “ ભારતીયુદ્ધ ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ લડાઈમાં અને પક્ષનું અસંખ્ય સૈન્ય મરણ પામ્યું. બ્યારે યુદ્ધમાં સંધ્યા કૌરવો અને બીજા સહાયક રાજાઓ પડ્યા, અને છેલ્લી વારે બીજા ગદા લેઈને દુર્યોધન ઉપર દોડ્યો, ત્યારે તે બચલીત યદ્યને જળીસ્તંભન ત્રિચાના યોગે દ્વેષાયન નામે પાણીથી ભરેલા તળાવમાં જઈને પડ્યો. મંત્ર જાળથી આમ કૃષિ તળાવે જઈ બેઠો. એ વાત બીજે જાણવાથી તેને શોધી કઢાડ્યો. પાંડવો અને બીજા સૌ ત્યાં ગયા. ધર્મ રાજાએ કહ્યું કે:— તું બહાર નીકળ. તું જેમ ઇચ્છીશ, તેમ યુદ્ધ કરીશ. પછી દુર્યોધને બીજા સાથે ગદા યુદ્ધ કર્યું, તેમાં અને તે માર્યો ગયો.

દુર્યોધનના આ અસ્તિ ઉપરથી સમજશે કે, તેણે દુર્યોધિ રાખી અવગણી સલાહ પ્રમાણે આચરણ કર્યું, સહયુધી પાંડવો પ્રત્યે દ્વેષ રાખ્યો, બીજા, દ્રોણ, વિદુર, અને કૃષ્ણ આદિ વડિલ શ્રદ્ધ સત્પુરુષોની શીખામણુ તેમણે માની નહિ, અને ઉદ્ધવણે વર્તિ અંત લગી મમત મૂક્યો નહિ, તો અને કૌરવો વગેરેના નાશનો નિશ્ચિત ભૂત યદ્યને જગતમાં નિંદા-યો, અને પોતાના સુખ તથા રાજ્યનો અંત આણ્યો. પાંડવોનો નાશ કરવા જતાં પોતાનોજ નાશ થયો. દુર્યોધન સૌથી ને બુદ્ધિ વડે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવામાં યોગ્ય હતો. તે આમ હી અને બુદ્ધિમાન પુરુષ, સમર્થ યોદ્ધા, ને સત્તા-કીર્તિનો હોંસીયો રાજા હતો. પણ બાપ વિનાના ગરીબ, પણ ડાહ્યા, અને સહયુધી પાંડવો ઉપર લોકનું વ્હાલ હોવાથી તથા યુધિષ્ઠિરને યુવરાજ પદ મળવાથી તેણે તેઓને પગલ્યા. અને મોટું યુદ્ધ કરી પોતાના કુલ નો નાશ કરાવ્યો. વેર તે દુર્યોધનનુંજ. તેના સૈન્યમાં શ્રીકૃષ્ણ જેવો કોઈ નહોતો. તેથીજ તેની હાર થઈ. તેણે વેર લેવાની ખુમારીમાં રાજ્ય કારભાર કર્યો. મૂઝી દેઈ તે કર્યુંને સોંપ્યો હતો. રાજસૂય યજ્ઞને પ્રસંગે પાંડવોએ પોતાની સ્મૃદ્ધિ દેખાડી તેને મીઠા ઉદામથી બાળવામાં કોઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. તો તે પછી યુદ્ધ વિના બીજે કયે પ્રસંગે તે પોતાના વેરને માર્ગે આપે? બીજા અને દ્રોણ સુરખાએ જોને કળ્યો, માખાપે તથા નારદ મુનિ વગેરેએ ફિગળાવ્યો, તે છતાં એ રાજ પુત્રે પોતાનો મમત અંત લગી નજ મૂક્યો. એ તેના સ્વ-ભાવનો તેનાં વિવેક ઉપર જમણે. પણ એ જ્ય તેણે પોતાની કરેલી હાણીથી નિંથ થયો છે. આપ વડાઈ, રાજપણીની મોટાઈ, ઉદ્દતાઈ, અને વેરથી ઉત્પન્ન થયેલા સંધ્યા દુર્યોધે તેનામાં હતા. તેથી તે જગતમાં એક દુષ્ટ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. માટે રાજાઓએ રાજ્ય સૌખ્ય, અને દ્રવ્ય સંપત્તિ આદિના ખોટા મોહ નહિ રાખતાં, સ્વપરાક્રમ વડે તે સર્વ ધર્મ નીતિથી મેળવવાની ઇચ્છા કરવી. તથા કુટુંબ અને પ્રજા પ્રત્યે પ્રીતિથી વર્તિને સત્કીર્તિ સંપાદન કરવી, એજ આ લોક અને પરલોકમાં શ્રેયકર છે.

કર્ણ.

“ દાનેશ્વર ” એ કીર્તિરૂપ મહાપદ પામેલા રાજા કર્ણના નામથી કોઈ અજાણ નથી. તેમના જન્મકાળ વગેરેની હકીકત મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે લખેલી છે,—

કુન્તીભોજ રાજને ત્યાં એક સમયે દુર્વાસા ઋષિ ગયા હતા. ત્યાં દારિકાના રાજા સુરસેન યાદવની કુંવરી પૃથ્વા (કુન્તી) કે જેને કુન્તીભોજ પોતાની દિકરી કરી રાખી હતી. તેણે દુર્વાસાઋષિની સારી સેવા આકરી કરી. તેથી ઋષિએ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેને પાંચ મંત્ર આપીને કહ્યું કે, જેનો મંત્ર બણીય, તે દેવ તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. એ ઉપરથી કુન્તીએ મંત્રનું પારણુ જોવા સાર એકાંતમાં જઈને સૂર્યનો મંત્ર લખ્યો. તેથી સૂર્યે આવીને તેને કવચ-કુંડળ સહિત એક સુંદર પુત્ર આપ્યો. પરંતુ કુન્તીએ લોકલાજથી તે પુત્રને એક પેટીમાં ધાલીને જામના નદીમાં વેહેનો બૂક્યો. તે પેટી તણાતી તણાતી યમુનામાંથી ગંગા નદીમાં ગઈ. અને ત્યાંથી અંગદેશમાં ગઈ. ત્યાં કોઈ અધિરથ નામે સુત-જાતિના એક સારથીની સ્ત્રીના જોવામાં તે પેટી આવી. તેથી તેણે તેને ખદાર કહાડીને પોતાના ધણીની સમક્ષ પેટી ઉઘાડીને જોયું તો અંદરથી એક સુંદર પુત્ર નીકળ્યો. તેને તેઓએ ઘેર લેઈ જઈ પાળી પોષી મોટા કર્યો. ને તેનું નામ “કર્ણ” કહેવાયું. એ પ્રમાણે કુન્તીને કુંવારી અવસ્થામાં થયેલો પુત્ર કર્ણ સૂર્યના સરખી કાન્તીવાળો, શરીરે ઉઘો, સદ્ગુણી, અને મહાવીર પુરુષ હતો.

કર્ણને કેટલી વિપત્તિ પડી હતી ? તેનો જન્મ થયો સારથી તેની કુન્તા માતાએ તેને એકસો પ્રજ્ઞને આશ્રયે રૂઝી દીધો હતો. ત્યાંથી તે એક કંગાળ પુરુષના હાથમાં ગયો. તેણે ઉછેરી મોટા કર્યો. ગરીબને ત્યાં ખાવાનું પુરું મળે નહિ, ત્યાં ખીજ સુખની તો આશાજ શી ? ગમે તેવી વિપત્તિ હોય તો શું થયું ? શરવીર તેને ગણતાજ નથી. અને જે નથી ગણતા તેજ પુરુષો સંસારમાં વૃદ્ધિ પામી પ્રતાપી થાય છે. કર્ણે વિચાર કર્યો કે, હવે વિપત્તિ પડવામાં તો કાંઈ બાકી નથી. તેનાથી હકે કંઈ અર્થ સરવાતો નથી. થનાર હો, તે ચાઓ. મારે વિદ્યા તો શીખવીજ. વિદ્યા વિના જન્મ બ્યર્થ છે. એવો નિશ્ચય કરીને તે મહાત્મા પરશુરામની પાસે ગયો. ને તેમને ત્યાં દાસ થઈને રહ્યો. ત્યાં ગુરૂની આત્મકરુણ પૂર્વક તે સેવા કરે. અને ત્યારે અવકાશ મળે ત્યારે ઉદર પોષણ સાર ઉઘોગ કરે. એમ કરતાં કેટલેક વર્ષે શુરૂ પ્રસન્ન થયા. ત્યારે તેને જરાજરા શીખવવા માંડયું. કર્ણ જાને ક્ષત્રિય હતો. અને પરશુરામનો નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણ વિના અન્ય જાતિને વિદ્યા શીખવવી નહિ. કર્ણને તો આ વાત પ્રતિકૂલ હતી. તોપણ તે નીરાશ થયો નહિ. અનેક વિપત્તિ વેડીને મહા પ્રયત્નથી તેણે વિદ્યા સંપાદન કરી. અજ્ઞાન દુઃખ અને વિપત્તિ વેડવામાં તો કાંઈ સીમા રહી નહિ. પણ અને શું થયું ? ને ધીરે ધીરે દૈરવ રાજ્યની સભામાં જતો થયો. ત્યાં તે ચડતે ચડતે પ્રધાન થયો. એક અનાથ રંક, એક અવકર્તિ રાજાનો પ્રધાન થયો, તે ઈશ્વરની કૃપા અને પુરુષ પ્રયત્નથીજ.

કેટલાક જણ એમ પણ કહે છે કે, કર્ણ પ્રથમ દૈરવ પાંડવની સાથે દ્રોણાચાર્યની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. પણ દ્રોણે તેને મન દેખીને શીખવ્યું નહિ, તેથી તેણે પરશુરામ પામે જઈને આજ્ઞા ઇન્દ્ર વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યારે પાંડવ-દૈરવ વચ્ચે રાજકુમારોનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં તેમની સુદ વિદ્યાની પરીક્ષા થઈ, ત્યારે પાંડવોની

૧ ખદાર પ્રાંત કે હાલ જ્યાં પટના રોડેર છે તે દેશ.

૨ ક્ષત્રિયના ગીર્વણી બ્રાહ્મણ જાતિની સ્ત્રીમાં જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલ દાસ, તે “સુતજનિ” કહેાય છે.

સામે કણે રંગ અખાડામાં આવીને પોતાની યુદ્ધ વિધાની હરિશ્ચંદ્ર કરી હતી. કૌરવે પાંડવોની હમેશાં અદેખાઈ કરતા હતા. તે પ્રમાણે પાંડવોનો આ જન્મનો હરિષ્ જોઈને તેમણે કણના પક્ષમાં રહીને તેને મદદ કરી હતી. જ્યારે કણ અર્જુન સરખા બળવાન યોદ્ધાની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો હતો, ત્યારે કૃષ્ણઆચાર્યે તેને કહ્યું કે, આ પાંડુ રાજાઓના પુત્ર અર્જુનની સાથે તું લડવા તૈયાર થયો છે; પણ તું કોનો પુત્ર છે? તે અમારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. નીચ કુળના માણસો સાથે રાજકુમારો યુદ્ધ કરે નહિ. કૃષ્ણ આચાર્યનાં વચન સાંભળી કણે લજ્જા પામી નીચુ જોયું. પછી દુર્યોધને કહ્યું કે, વીરપુરુષ વીરપુરુષની સાથે યુદ્ધ કરે તેમાં કુળનો વાંધો નાખતો યોગ્ય નથી. તોપણ જો અર્જુનને રાજકુમારપણાતું અભિમાન હોય, તો હું આજની કણને અંગદેશનો રાજા બનાવું છું. એટલું કહીને તેણે કણને એજ વખતે સૌનાના સિંહાસન ઉપર સુવર્ણ કગસ વડે અંગ દેશનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. અને છત્ર ચામરાદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. આથી દુર્યોધન અને કણની વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રીતિ બંધાઈ. કણનો રાજ્યાભિષેક થયો, તે વખતે તેનો પાલક પિતા અધિરથ સારથી હાથમાં લાકડી પકડીને પડતો આજડો માણસો વચ્ચેથી કણને આશીર્વાદ દેવા સાફ આવ્યો હતો. કણે તેને પ્રણામ કરી સન્માન આપ્યું હતું.

દુર્યોધન અને કણ વચ્ચે ધાટ રનેહ બંધાયા પછી કણે મરતાં સુધી દુર્યોધનનાજ પક્ષમાં રહીને તેને ધણી સહાય કરી હતી. જોકે કણ બીજી બધી વસ્તે ડાહ્યા અને સદ્-ગુણી છતાં દુર્યોધનને તેના ઉપર કરેલા ઉપકાર અને મિત્રાઈના દાખમાં દબાઈને દુર્યોધનની દુષ્ટ લાલચો પાર પાડવામાં તે સહાયભૂત થયો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેને રાજા રાખવા સાફ દુર્યોધનના આમા રાકુનિ વગેરે નીચ છુદ્ધિના પુરોવાના સંજો રહીને તેણે સદ્-ગુણી પાંડવોની સાથે વિરુદ્ધાયરણ કરવાની સલાહ આપી હતી. એ તેને માથે મોટું કલંક ચોટ્યું છે. જો તેણે દુર્યોધનને સારી સલાહ આપી, પાંડવો સાથે વિગ્રહ ન થવા દેવાનું મન ઉપર લીધું હોત, તો તેમાં તે ફતેહ પામત. તે છતાં કદાચ તેણે એ બધા ઉપાયો કર્યા છતાં તેનું કહ્યું દુર્યોધનને કર્યું ન હોત, તો તેને માથે જો કલંક ચોટ્યું છે, તેવું એટલત નહિ.

કણ યુદ્ધ વિધામાં ધણી કુશળ અને બહાદુર-વીર પુરુષ હોતો. કૌરવ પક્ષના મહા બળવાન યોદ્ધાઓનો તે પણ એક હતો. તેનું અતુલ પરાક્રમ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તેને રાજ્ય અપાવવાની લાલચ બતાવીને પાંડવ પક્ષમાં આવવાની સલાહ આપી હતી. તે વખતે તે બોલ્યો હતો કે—

કૃષ્ણ! તમે રનેહથી મારા હિતની વાત કહો છો, તે હીક છે. સૂર્યના પ્રસાદથી મેં માતા કુન્તીને પેટ જન્મ લીધો છે, તેથી ધર્મ દાસ્યની ગર્વોદા પ્રમાણે હું પાંડુ પુત્ર હોઈને પાંડવોનો વડિય બ્રાતા ચાકુંડુ, એ વાત ખરી. પરંતુ કુન્તા માતાએ મને જન્મતાંજ નાખી દીધાથી મારું પાલન પોપણ અધિરથ અને તેમની સ્ત્રી રાધાએ પુત્રભાવે કર્યું છે. માટે હવે મારાથી કુન્તીનો પુત્ર થઈને રાધાનું મન દુઃખાવાય નહિ. તેમ તેના પિ-ઝાનનો લોપ કરી રાક્ષસ નહિ. અધિરથ મને પુત્ર સમજે છે. હું તેમને પિતા સમજું છું, મારા મન કર્મોદિ સંસ્કરો પણ તેમજોજ કરાવેલા છે. હું તેમનીજ જાનની સ્ત્રીઓને

પરજોશો છું, અને તેઓથી મને સંતાનો થયેલાં છે. એ સધળાંને રાજની લાલચથી છોડવા હું ખુશી નથી. વળી મેં દુર્યોધનના આશ્રયથી તેર વર્ષ સુધી નિષ્કટકપણે રાજ્યાધિકાર ભોગવ્યો છે. અને તેણે કેવળ મારાજ ભરસાથી પાંડવો સાથે આ વિગ્રહ આરંભ્યો છે. માટે રાજની લાલચથી, મોતની બીકથી, કે બીજા કોઈ કારણથી હું દુર્યોધનને છોડી શકતો નથી, હું કૃતઘ્નપણાનો તથા વિશ્વાસઘાતપણાનો દોષ મારે માથે કટી લેઇશ નહિ. હું અર્જુનની સાથે લડીશ, એવી દુર્યોધનની લાંબા-કાળની આશા છે, તે આશાનો ભંગ મારાથી કેમ થાય ? આજ હું અર્જુનની સાથે નહિ લડતાં તેની સાથે મળી જાઉં તો મારી અને અર્જુનની બંનેની અપકીર્તિ થાય. કૃષ્ણ ! પાંડવો તમારે વશ છે, તેથી તમે જેમ કહેા તેમ કરે એ વ્રાત નિઃસંશય છે તોપણ મારાથી પાંડવોના પક્ષમાં આવી શકાશે નહિ ”

એ પ્રમાણે કહ્યું શ્રીકૃષ્ણને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો હતો. કૃષ્ણના પછી માતા કુંતાએ કહ્યુંની પાસે જઈને પાંડવોના પક્ષમાં આવી તેમને સહાય કરવાની ભલામણ કરી હતી, તેમને પણ કહ્યું ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપીને પાછાં કહાડ્યાં હતાં. તે પછી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવ-પાંડવ વચ્ચે મહા દારણુ યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં કહ્યું કૌરવ પક્ષમાં રહીને ધણી બહાદુરી દેખાડી હતી. જ્યારે કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ બીજમ દશમે દહાડે અર્જુનના બાણથી રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેની જગાએ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ થયા હતા. તે પણ રણમાં પડ્યાથી સેનાપતિની જગા કહ્યુંને મળી હતી. તેમાં તેણે પોતાનું અતુલ પરાક્રમ બતાવીને પાંડવોની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ છેવટે લડાઈને ૧૭ મે દિવસે અર્જુનને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું.

કહ્યું જેવો શરો અને પરાક્રમી હતો, તેવોજ તે મહા દાતાર પણ હતો. જેના મૂખમાંથી “ નહિ આપું ” એવા શબ્દ કદિ નીકળ્યાજ નહોતા. તે માગણુ લોકોને કદપદ્મ જેવો, મહાદાનેશ્વર, અને સવારના પકોરનું નામ, કહેવાય છે તે મરણ પામ્યા છતાં પણ શૂરતા જેવો દેખાતો હતો. તેના શરીરમાં દોષ જાની વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઇ નહોતી, અને તેનું શૂળ પુનઃનર ચંદ્ર સરખું ચેલતું હતું. તે પાંડવ-કૌરવના યુદ્ધ મેદાનના તે-જમાં અંતરે ધરારતો હતો. તથા ઉચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યા તથા સદ્ગુણો વધારતો હતો. તેણે માડી હાકનારને હાં ઉછરીને વિદ્યાબળે દુર્યોધનનો મિત્ર થઇ, તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું, અને સમોવડીઆરપે અર્જુનની સામે યુદ્ધ કર્યું, એ તેના વિદ્યાબળ તથા સદ્ગુણના જય છે. તેને કૃષ્ણે લાયકમાં નાખી ભલામણો, પણ તે ન ભમ્યો, અને કૌરવોને નજ છોડ્યા, એ તેની નિમકહલાવીની બલિહારી છે. તેણે ઉચી સ્થિતિએ ચડવાને જે જે કૃત્યો કર્યા છે, તે ઉચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડે તેવાં નથી. તોપણ તેણે કૌરવોના મિત્ર રૂપે પાંડવોની વિરુદ્ધ જોડયું આચરણ કરેયું છે, તે દુર્ગુણ રૂપ મનાયું છે. તે વડાઇખોર, અને અભિમાની હોય, તેમ વિવેકી, આમકી, ઉચમી, વિદ્યાસી, અને રણરંગીયો રાજા હતો.

સામે કર્ણે રંગ અખાડામાં આવીને પોતાની યુદ્ધ વિદ્યાની હરિદ્રાઈ કરી હતી. કૌરવો પાંડવોની હમેશાં અદેખાઈ કરતા હતા. તે પ્રમાણે પાંડવોનો આ જન્મરો હરિદ્રા જોઈને તેમણે કર્ણના પક્ષમાં રહીને તેને મદદ કરી હતી. જ્યારે કર્ણ અર્જુન સરખા બળવાન યોદ્ધાની સામે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો હતો, ત્યારે કૃપાચાર્યે તેને કહ્યું કે, આ પાંડુ રાજાઓના પુત્ર અર્જુનની સાથે તું લડવા તૈયાર થયો છે; પણ તું કોનો પુત્ર છે? તે અમારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. નીચ કુળના માણસો સાથે રાજકુમારો યુદ્ધ કરે નહિ. કૃપાચાર્યનાં વચન સાંભળી કર્ણે લજ્જા પામી નીચુ જોયું. પછી દુર્યોધને કહ્યું કે, વીરપુરુષ વીરપુરુષની સાથે યુદ્ધ કરે તેમાં કુળનો વાંધો નાખવો યોગ્ય નથી. તોપણ જો અર્જુનને રાજકુમારપણાનું અભિમાન હોય, તો હું આજથી કર્ણને અંગદેશનો રાજા બનાવું છું. એટલું કહીને તેણે કર્ણને એજ વખતે સોનાના સિંહાસન ઉપર સુવર્ણ કળસ વડે અંગ દેશનો રાજાભિષેક કર્યો. અને છત્ર ચામરાદિ રાજચિન્હો આપ્યાં. આથી દુર્યોધન અને કર્ણની વચ્ચે પરસ્પર અત્યંત પ્રીતિ બંધાઈ. કર્ણનો રાજાભિષેક થયો, તે વખતે તેનો પાલક પિતા અધિરથ સારથી હાથમાં લાકડી પકડીને ખડો આપડો માણસો વચ્ચેથી કર્ણને આશીર્વાદ દેવા સાથે આવ્યો હતો. કર્ણે તેને પ્રણામ કરી સન્માન આપ્યું હતું.

દુર્યોધન અને કર્ણ વચ્ચે ઘાટ સ્નેહ બંધાયા પછી કર્ણે મરતાં સુધી દુર્યોધનનાજ પક્ષમાં રહીને તેને ધણી સહાય કરી હતી. જોકે કર્ણે બીજી બધી વાતે ડાહ્યા અને સદ્ગુણી છતાં દુર્યોધને તેના ઉપર કરેલા ઉપકાર અને મિત્રાઈના દાખમાં દુર્યોધનની દુષ્ટ લાલચો ખાર પાડવામાં તે સહાયજૂત થયો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેને રાજા રાખવા સાથે દુર્યોધનના મામા શકુનિ વગેરે નીચ જુદિના પુરોહિતો સમે રહીને તેણે સદ્ગુણી પાંડવોની સાથે વિરુદ્ધાયરણ કરવાની સલાહ આપી હતી. એ તેને માથે મોટું કલક ચોટ્યું છે. જો તેણે દુર્યોધનને સારી સલાહ આપી, પાંડવો સાથે વિગ્રહ ન થવા દેવાનું મન ઉપર લીધું હોત, તો તેમાં તે ફતેહ પામત. તે છતાં કદાચ તેણે એ બધા ઉપાયો કર્યા છતાં તેનું કહ્યું દુર્યોધને ક્યું ન હોત, તો તેને માથે જે કલક ચોટ્યું છે, તેવું ચોટત નહિ.

કર્ણે યુદ્ધ વિદ્યામાં ધણે કુશળ અને બહાદુર-વીર પુરુષ હતો. કૌરવ પક્ષના મહા બળવાન યોદ્ધાઓમાંનો તે પણ એક હતો. તેનું અતુલ પરાક્રમ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે તેને રાજ્ય અપાવવાની લાલચ બતાવીને પાંડવ પક્ષમાં આવવાની સલાહ આપી હતી. તે બંને તે જોલ્યો હતો કે—

કૃષ્ણ! તમે સ્નેહથી મારા હિતની વાત કહો છો, તે હીક છે. સુર્યના પ્રસાદથી મેં માતા કુંતીને પેટ જન્મ લીધો છે, તેથી ધર્મ શાસ્ત્રની અર્બાદ પ્રમાણે હું પાંડુ પુત્ર હોઈને પાંડવોનો વડિલ બાના થાઉં છું, એ વાત ખરી. પરંતુ કુંતા માતાએ મને જન્મતાંજ નાખી દીધાથી માંડે પાલન પોપણ અધિરથ અને તેમની સ્ત્રી રાધાએ પુત્રભાવે કર્યું છે. માટે હવે મારાથી કુંતીનો પુત્ર થઈને રાધાનું મન દુઃખાવાય નહિ. તેમ તેના પિત્ર-દાનનો લોપ કરી સહાય નહિ. અધિરથ મને પુત્ર સમજે છે. હું તેમને પિતા સમજું છું, મારા મન કર્મોદિ મંરકરે પણ તેમજેજ કંગવેલા છે હું તેમનીજ જાનની સ્તીઓને

પરજોશો છું, અને તેઓથી મને સંતાનો થયેલાં છે. એ સધળાને રાજની લાલચથી છોડવા હું ખુશી નથી. વળી મેં દુર્યોધનના આશ્રયથી તેર વર્ષ સુધી નિષ્કંટકપણે રાજ્યાધિકાર ભોગવ્યો છે. અને તેણે કેવળ મારાજ ભરસાથી પાંડવો સાથે આ વિગ્રહ આરંભ્યો છે. માટે રાજની લાલચથી, મોતની ખીકથી, કે ખીજ કોઈ કારણથી હું દુર્યોધનને છોડી શકતો નથી. હું કૃતઘ્નપણાનો તથા વિશ્વાસઘાતપણાનો દોષ મારે માથે કઠી લેષણ નહિ. હું અર્જુનની સાથે લડીશ, એવી દુર્યોધનની લાંબા કાળની આશા છે, તે આશાનો ભંગ મારાથી કેમ થાય ? આજ હું અર્જુનની સાથે નહિ લડતાં તેની સાથે મળી જાઉં તો મારી અને અર્જુનની બંનેની અપકીર્તિ થાય. કૃષ્ણ ! પાંડવો તમારે વશ છે, તેથી તમે જેમ કહો તેમ કરે એ વાત નિઃસંશય છે. તોપણ મારાથી પાંડવોના પક્ષમાં આવી શકાશે નહિ.”

એ પ્રમાણે કહ્યું શ્રીકૃષ્ણને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો હતો. કૃષ્ણના પછી માતા કુંતાએ કહ્યુંની પાસે જઈને પાંડવોના પક્ષમાં આવી તેમને સહાય કરવાની ભલામણ કરી હતી, તેમને પણ કહ્યું ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપીને પાછાં કહાડ્યાં હતાં. તે પછી કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવ-પાંડવ વચ્ચે મહા દારણ યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં કહ્યું કૌરવ પક્ષમાં રહીને ધણી બહાદુરી દેખાડી હતી. જ્યારે કૌરવ સેનાનો સેનાપતિ બીજમ દશમે દહાડે અર્જુનના બાણથી રણમાં પડ્યો, ત્યારે તેની જગાએ દ્રોણાચાર્ય સેનાપતિ થયા હતા. તે પણ રણમાં પડ્યાથી સેનાપતિની જગો કહ્યુંને મળી હતી. તેમાં તેણે પોતાનું અતુલ પરાક્રમ બતાવીને પાંડવોની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું. પણ છેવટે લડાઈને ૧૭ મે દિવસે અર્જુનને હાથે તેનું મરણ નીપજ્યું હતું.

કહ્યું જ્યો શરો અને પરાક્રમી હતો, તેજાજ તે મહા દાતાર પણ હતો. જેના મુખમાંથી “નહિ આપું” એવા શબ્દ કહી નીકળ્યાજ નહોતા. તે માગણુ લોકોને કંપવૃક્ષ જેવો, મહાદાનેશ્વર, અને સવારના પહેરનું નામ, કહેવાય છે. તે મરણ પામ્યા છતાં પણ જીવતા જેવો દેખાતો હતો. તેના શરીરમાં કોઈ જાનની વિકૃતિ ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, અને તેનું મૂખ યુવમના ચંદ્ર સરખું શોભતું હતું. તે પાંડવ-કૌરવના કુળ મોટપના તેજમાં અંજમળે ધજરાતો હતો. તથા ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને વિદ્યા તથા સદ્ગુણો વધારતો હતો. તેણે ગાડી હાકનારને ત્યાં ઉછરીને વિદ્યામજા દુર્યોધનનો મિત્ર થઈ, તેની વતીનું રાજ્ય કર્યું, અને સમેતવડીઆરે અર્જુનની સામે યુદ્ધ કર્યું, એ તેના વિદ્યામજા તથા સદ્ગુણના જન્મ છે. તેને કૃષ્ણે લાવચમાં નાખી ભમાવ્યો, પણ તે ન ભમ્યો, અને કૌરવોને નજાં છોડ્યા, એ તેની નિમકલગાવીની બલિદારી છે. તેણે ઉંચી સ્થિતિએ ચડવાને જે જે કૃત્યો કર્યાં છે, તે ઉચ્ચ પુરુષની કીર્તિને કલંક લગાડે તેવાં નથી. તોપણ તેણે કૌરવોના મિત્ર રૂપે પાંડવોની વિરુદ્ધ જેટલું આચરણ કરેલું છે, તે દુર્યોધન રૂપ મનુષ્ય છે. તે વગ્રધોર, અને અગ્નિમાની હતો, તેમ વિવેકી, આદર્શી, ઉચ્ચી, વિદ્યાન્વી, અને રણરંગીનો રાજા હતો.

બૃહદ્રથ-જનક.

બંગાળામાં આવેલા બહાર પ્રાંતના ઉત્તર ભાગને તીરહુત કહે છે. તે અસખ મિ-
ચિલા નામથી ઓળખાતો હતો. તેના વિસ્તાર નેપાલની ઉપર સીમા મુખીકે. તે ભાગ
ધણે ફળદ્રુપ અને રમણિય છે. તેમાં જનકપુર કરીતે હાલ ગામ છે. તે અમલ રાજનગર
હતું. તેમાં જનક-વિદેહ વંશીય રાજાઓ રાજ કરતા હતા. જનકપુરમાં ધણે જનક રા-
જાઓ થઈ ગયા. તેમાં આ બૃહદ્રથ નામે જનક ધણે ધર્મ શીળ, દયાળુ, રાની, નીતિય,
અને નિત્ય એક ઈશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખીને દાન ધર્મ કરતો હતો. બધા જનક ગળાઓ પૂર્ણ
તરવરાની હતા. તેઓમાં આ બૃહદ્રથ-જનક શ્રેષ્ઠ હતો. તેના રાજ્યમાં વિદ્વાનોને ધણેજ
આશ્રય મળતો હતો. ધણી વખતે ત્યાં મહાસભાઓ બરાતી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણો નાના
પ્રકારની વિદ્યા વિશે વાદવિવાદ ચલાવતા હતા. કેટલાક મુમુક્ષુ જતો જનક રાજા પાસે ત-
રવોપદેશ લેવાને આવતા હતા. એવા એ તરવરાનમાં પ્રવિણ ગણાતા હતા. શુક્રદેવજી જેવા
મહાત્માએ પણ તેમનીજ પાસેથી તરવોપદેશ લીધો હતો. નવયોગેશ્વરને જનક રાજા સાથે
બ્રહ્મચાર સંબંધી મોટા સંવાદ ચાલ્યો હતો.

આ બૃહદ્રથ જનકના પિતાનું નામ કેવરાત જનક હતું તે ઉપરથી એ દેવરાતિ
પણ કહેવાય છે. મહા સતી દેવી સીતાજી પણ આ જનકપુરમાં થયાં હતાં. અને શ્રી-
રામચંદ્રજીએ પણ ભાંજ સ્વયંવરમાં શિવધનુષ ભાગી સીતાજીને પરણ્યા હતા. વળી પ-
રશુરામ જેવા મહાત્મા અને પગકમી પુરુષે જ્યારે પૃથ્વી એકવીસવાર નખતી કરી લાડે
તેમણે આ પવિત્ર જનક કુળનો નાર્ય કર્યો નહોતો. કેમકે એ કુળ પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ, નીતિ-
ય, ધર્માત્મા, અને પ્રભુ પ્રેમી હતું.

બૃહદ્રથ જનક મુમુક્ષુ હતા. જે પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, તેને ઓળખીને શરણે જવાની
તેમની ઇચ્છા હતી. તેથી યજ્ઞ નિમિત્તે તેમણે પોતાને ત્યાં યાગવલ્લ્યઋષિ, આચંદ્યા-
યનઋષિ, આર્તભાગઋષિ, ભુલ્યુઋષિ, કહ્લોકઋષિ, ઉદાલકઋષિ, અને મહા બ્ર-
હ્મનિષ્ઠ ગાર્ગી નામની એક પરમહંમિની સ્ત્રી, તથા રાકલ્લ્યઋષિ, ઈલાદિ અનેક ઋષિઓ-
ને બોલાવ્યા હતા. જનક રાજાએ સ્વપ્નનાં શીંગડાં ઈલાદિક યુક્ત ગાય તૈયાર કરી મર્ચ
ઋષિઓને કહ્યું કે, તમારામાં જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ સંપન્ન હોય તેઓ આ ગાય લ્યો. મર્ચ

૧ હર્લવાક રાજાને સો પુત્રો હતા. તેમાં બીજે પુત્ર “નિમિ” નામે હતો. તે મહા પરાક્રમી,
વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞ, અને ધાર્મિક હતા તેણે યજ્ઞ વચ્ચે પાસે યજ્ઞ નદિ કસવતાં જોતમ ઋષિને ઉપાધ્યક્ષ
કરી યજ્ઞ કરાવ્યો. એ અપમાનથી વશિષ્ઠ ઋષિએ ક્રોધ કરી તેને સાથ આપેલા કેન્તાદેવ દેવ નારા
પાગો. તેથી તેનો દેહ પડી ગયો. પછી બ્રહ્મદેવે નિમિ રાજાને ફરીને મનુષ્ય દેહમાં ઉત્પત્ત યજ્ઞ
કહ્યું. પરંતુ તેણે કરવાની તેણે ના પાડતાં વિદેહ રિયનિ માગી લીધી. તે બ્રહ્મદેવ આગેને પ્રાણી
માનના નેત્રમાં તેમની સ્થાપના કરી ઋષિએ નિમિના દેહનું મધન કર્યું. તેથી જે પુત્ર ઉત્પત્ત
થયા, તે મિથિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને તેમની રાજધાની “વૈલંબી” એ “મિથિલા નામથી પ્ર-
સિદ્ધ થઈ મિથિ રાજા કેવળ માતાના સંબંધથી જન્મ્યા, તેથી એ “જનક” અથવા “વિદેહ” કહે-
વાયાં લાચરી એના વંશના સર્વ રાજા જનક અથવા વિદેહ વંશી કહેવાય જે વિદેહી રાજા
રજા હતા, પોતાના વંશના રજા કરીને મુક્ત રહેનારા.

ઋષિઓ અહનિષ્ઠ સંપન્ન હતા, તેથી કોણે ગાય લેવી, એ વાતનો સર્વને વિચાર થઇ પડ્યો. પરંતુ યોડીવારમાં યાગવલ્લય ઋષિએ પોતાના ત્રોક્તાકારી નામે શિષ્યને મોકલી ગાય લીધી. તેથી ખીજાઓએ પોતાનું અપમાન થયેલું ગણી મોટી ગડગડ મચાવી. પછી યાગવલ્લયે પ્રત્યેક ઋષિ સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જૂદો જૂદો વાદવિવાદ ચલાવ્યો. તેમાં 'માર્ગી' સાથે મોટો સંવાદ ચાલ્યો હતો. (જૂદો આગળ માર્ગીના ચરિત્રમાં) આ સંવાદમાં યાગવલ્લયે સર્વને પરાજિત કર્યા હતા. એ રીતે યાગવલ્લય ઋષિને શ્રેષ્ઠ અહનિષ્ઠ નેષ્ઠ જનક રાજાએ તેમને પોતાના ગુરુ માન્યા હતા. અને તેમની પાસેથી અહનિષ્ઠ સંપાદન કરી હતી.

એક વખતે જનક રાજાને સ્વપ્નું આવ્યું કે;—“ રાજ્યપર કોઇ પરદેશી રાજા ચડી આવ્યો; તેના સૈન્યે પોતાના નગરને ઓમેરથી ઘેરી લીધું; તેની સાથે અત્યંત યુદ્ધ કરનાં હારીને રાજ્ય છોડી નાસી જતું પડ્યું; વનમાં ભટકતું પડ્યું. અચડાતા કુટાતા એક નગરીમાં આવ્યા; અત્યંત ક્ષુધા વેડી બનરે બનરે ફરી ભિક્ષા માગી; જેમ તેમ કરી મહા સંકટ વેડી ઠીપફ તથા ખીચડી મેળવી; તે ખાવાને પહેલો ગ્રાસ ભરવા જાય છે, તેવામાં બે મસ્ત સાંઠે હડતા આવ્યા; તેની અડફાટમાં ખીચડીનું ઠીપફ કુટીતે કપાયે ઉડી ગયું; અને ખીચડી કપાયે ધૂળમાં મળી ગઇ. ” આવા સ્વપ્નના ગભરાટમાં રાજા ચમકીને ઉઠ્યો. ઉપરની સર્વ લીલા અદૃશ્ય થઇ ગઇ. પછી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મેં આ શું નેયું? અરે! મારી કેવી વિષરિત ગતિ થયેલી મેં સ્વપ્નમાં જોઇ! અરે! એ તે સ્વપ્ન કે સાચું? કેમકે જે જે અવસ્થા મારી થઈ, અને તેથી જે જે દુઃખ મને લાગ્યું, તે તે સર્વ જાણે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું હોય તેવું હતું. સારે દમણાં હું ધડી પહેલાં હતો તેવો ફગાલ પુર્ય છું, કે આ ભિચલ દેશનો રાજા છું? બેમાંથી હું કોણ છું? જો રાજા નથી, ને ફગાલ છું, એમ માનું તો આ હબરો દાસ દાસીઓ તથા સુખા સરદારો મારી સેવામાં તત્પર છે. તેથી પ્રત્યક્ષ રાજ્યપણું સિદ્ધ કરી આપે છે. જો રાજા છું, એમ માનું તો દમણાંન પરમ ક્ષુધિત અવસ્થામાં મારા હાથમાંનું અન્ન ધૂળમાં મળી ગયું, એ મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ત્યારે એ બેમાંથી કયું ખરું? “ આ સસ કે તે સસ? ” આ વિશે મારા મનનું સમાધાન કોણ કરશે? હસાદિ વિચારોમાં તેનું મન લીન થઇ ગયું. જેથી કોઇ પણ જનના ભોગ ભોગવવાપરથી તેની આસક્તી ઉડી ગઇ. માત્ર “ આ સાચુ કે તે સાચુ? ” એટલીજ વાતપર મન લાગી રહ્યું.

પછી પોતાના મનનું સમાધાન કરવા મોટા મોટા ઋષિઓ અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સભા કરી, પ્રશ્ન કર્યો કે;—“ આ સાચુ કે તે સાચુ? ” પ્રશ્નનું કંઇ મોં કે માથુ હોય, તો તેનો પ્રયત્નર દેનાર કોઇ પણ સમયે પુર્ય મળી આવે. પણ બાકે બરમે માત્ર “ આ માચુ કે તે સાચુ? ” એનો ઉત્તર મમે તેવા વિદ્વાન અને જ્ઞાનીથી પણ કેમ કરીને શાય? પણ વખત વિતી ગયા છતાં રાજાના પ્રશ્નો ઉત્તર કોઇથી થઇ શક્યો નહિ. તેથી રાજા પોતાને ગેર ગયા.

કે રાજા કંઈ કારણપર પાલખીમાં બેસીને કેટલાક અધિકારીઓ સાં દતા, સાં એક સાંકડા માર્ગની વચ્ચેના એક અડેક વડેનો બેઠો હતો. તેના ગરીબને અવગતો જડ વિચારનું પ્રકારે વાકાં

હતાં. તેથી તેને ચાલતાં બહુ અડચણ પડતી હોય, એમ લાગતું હતું. તેને માર્ગમાથી વેગળો ખસવાનું કહેતાં બેપરવાથી સ્વતંત્રપણે પણ બ્યાજથી ઉત્તર દીધા. તેથી રાજા આશ્ચર્ય પામી તેની પાસે જઈ તેનું નામ કામ પુછાં, તેણે કહ્યું કે, હું કહોડકપિનો પુત્ર છું. અમારો નિવાસ સરસ્વતીને તીરે છે. માફ નામ અષ્ટાવક છે. હું આડે અંગે વાંકો છું. તેથીજ આ નામ પડ્યું છે. મેં સાંભળ્યું છે કે, જનક નામના રાજાએ પોતાના કોઈ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા માટે ઘણા ઋષિઓને બહુ વર્ષથી પોતાને સાં રોકી રાખ્યા છે. પણ હજી સુધી તેમનાથી તેનું સમાધાન થયું નથી, માટે રાજાને કદાચ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, જગતમાં આઠાણુ ખીજ નાથ પામ્યું હશે. માટે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી સમાધાન કરવા સારું જાણું છું. આઠાણુની આ વાત સાંભળીને જનકને બહુ નવાઈ લાગી, પરંતુ ધીરજ રાખી કહ્યું કે;—“ જનક રાજા હું પોતેજ છું. મારા પ્રશ્નનું હજી કોઈએ સમાધાન કર્યું નથી. માટે આપ મારા રાજભવનમાં પધારો.”

પછી ખીજે દિવસે રાજા મેહેનમાં મોટી સભા ભરાઈ. તેમાં સર્વ પ્રધાનો, સંભાવિત ગૃહસ્થો, અને ઋષિઓ આવી બેઠા હતા. ઋષિપુત્ર અષ્ટાવકને બોલાવવા માટે પ્રતિહાર ને મોકલ્યો. સભાજનો તેની આવવાની આતુરતા પૂર્વક રાહ જોઈ બેઠા હતા, તેવામાં તે લાકડીના ટેકે ટેકે સભાગૃહના દ્વાર આગળ આવ્યો. સર્વ સભાસભે તેના સન્માનર્થે ઉભા થયા. પણ આ વિલક્ષણ મૂર્તિ જોઈને કોઈની ધીરજ હાથ રહી નહિ. સર્વ અડખડાટ હસવા લાગ્યા. ક્રમકે એક પછી બેરતાં આડે અંગ વાંકાં વાળવાં પડતાં હતાં. વળી અધુરામાં પુરું સભાગૃહનો ઉંચરો વચમાં આવવાથી લાકડીની આંટી આવી તેથી તે અમગાધ ને પડી ગયો. એ જોઈને રાજા પણ ધીરજ રાખી શક્યો નહિ. મૂખે વચ્ચે આડુ ધરી તે

ઋષિપુત્રે કહ્યું કે, ઓહો ! આ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવો એ કાંઈ કહિણ કામ નથી. જે તમારે મોઢમ ઉત્તર જોઈતો હોય તો તમારી મેજે સમજો કે—“જેવું તે, તેવુંજ આ.” એમાં ને આમાં કંઈ પણ ફરક નથી. જેવું તે હતું (દેખાતું હતું) તે નથી. તેવુંજ આ પણ છે. (દેખાય છે પણ નથી.) આ સાંભળતાંજ રાજા ઉડીને ઋષિપુત્રના ચરણમાં પડ્યો. કેમકે તેના મનનું પૂરેપૂરું સમાધાન થઈ ગયું હતું.

રાજા તથા ઋષિપુત્રના આવા આર્થિક પ્રશ્નોત્તર વિષે સભાજનો કાંઈપણ સમજી શક્યા નહિ. તેથી અઘાવકે તેનો ખુલાસો કર્યો કે;—“સ્વપ્નમાં જોયેલો પ્રકાર સધળો ખોટો છે, એવુંજ આ સંસારિક દર્શન પણ જોઈતુંજ છે. જેવું સ્વપ્ન, તેવોજ સંસાર. એટલામાટે મહાત્મા જ્ઞાનીઓએ વારંવાર સંસારને સ્વપ્નવત્ કહેલો છે. તે સત્ય છે. ફરક માત્ર એટલોજ કે, નિદ્રાવસ્થામાં દર્શન થનારું તે નાનું સ્વપ્ન. અને જાગૃત અવસ્થામાં દેખાતું આ મોટું સ્વપ્ન. શેર અને એકજ દિવસ ખાવા ચાલે. અને મણુ અને ચાલીસ દિવસ પોહોચે. પરંતુ જેમ શેર ખાઈ રહ્યા પછી કંઈ નહિ, તેમજ મણુનું પણ સમજતું. હો ! રાજા, પરમાત્માએ જ્ઞાની જનોને સમજવાને જેવું રાત્રી સ્વપ્ન છે, તેવુંજ સંસાર સ્વપ્ન બનાવ્યું છે. એમ જ્ઞાન થવાને અર્થે ઉદાહરણ રૂપેજ તે સ્વપ્ન નિર્માણ કર્યું છે. એટલે જેમ અમુક દેશ અથવા નગરનું ચિત્ર (નમુનો) યા બનાવેલો ઘાટ જોવાથી તે દેશ કે નગરનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. તેમ સ્વપ્ન જોવાથી સંસાર આનિત્ય છે, એવો ખરે ખરો નિશ્ચય થાય છે. માટે શ્રીથી પણ કહ્યું છે;—“જેવું તે તેવુંજ આ.” એમાં ને આમાં કંઈજ ભેદ નથી. હે નરખત્રી ! માત્ર સારાસાર વિચાર કરવાનેજ આવી સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે. તમને જ્યારે સ્વપ્ન અને સંસાર એ બેમાંથી સાર કયું ? એમ જાણવાની ખરી જિજ્ઞાસા થઈ, ત્યારેજ તમને આજે માલુમ પડ્યું કે—બેમાંથી એક સાર નથી. માટે સારાસાર વિચાર કરનાર પુરૂષજ કાળે કરીને કલ્યાણને પામે છે. ઋષિ પુત્રના શૂંપથી આવેો ઉપદેશ ભરેલો ઉત્તર સાંભળીને સકળ સભા સાનંદાશ્ચર્ય પામી. ઋષિ મંડળ આ દિવસ પુત્રને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. પછી રાજાએ તેને ચરણે નમન કરીને કહ્યું કે;—હે શ્રેષ્ઠ પુત્ર ! આપના સમાધાનથી મને એક નવી રોકા ઉત્પન્ન થઈ છે. તે એકે જ્યારે સ્વપ્ન અને સંસાર બંને અસાર છે, ત્યારે તેમાં સાર શું ?

ઋષિ પુત્રે કહ્યું;—“આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ પ્રશ્ન કરવો એજ ખરેખરા મુમુક્ષુ જનનું લક્ષણ છે. સાર વસ્તુ જાણવી તો દૂર રહી પણ તે જાણવાને જિજ્ઞાસા ધરાવનાર પુરૂષ પણ મોટો ભાગ્યશાળી કહેવાય. માટે સાંભળો;—“સ્વપ્ન અને સંસાર બંને મિથ્યા છે. વા અસાર છે. પણ તેઓનો અનુભવ થતી વખતનો જે સાક્ષી, કે જેને તે બંને અવસ્થાઓ (જાગૃત અને સ્વપ્ન) થાય છે. અને જે તે બંને અવસ્થાઓને જાણે છે, એજ માત્ર સારજૂત છે. એ સાક્ષી તે સ્વયં પરમાત્માજ કે જે સમગ્રચર બ્રહ્માની રહેલો છે. માટે વિષ્ણુ કહેવાય છે. તમે, હું, આ ઋષિઓ, પ્રધાનો, મંત્રી સભા અને છેવટે જૂત પ્રાણી માનમાં તે એકલોજ માક્ષી રૂપે વર્ગી રહેલો છે. તેજ નિત્ય છે. માર છે. અને વેદે વર્ણવેલો પુનાબુ પુરૂષોત્તમ છે. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે બ્રહ્મ-જ્ઞાનીજનો જ્ઞાનથી જાગી તેની ભક્તિ કરે છે તેવુંજ યોગીઓ ધ્યાન કરે છે. તેજ પોતાની ઇચ્છા મારે કબજા કરે.”

આ જગતનું રક્ષણ કરે છે. તેજ પોષણ કરે છે. અને તેજ તેજ પ્રલય કરે છે. યુગે યુગે અવતારાધારણ કરી તેજ પ્રભુ ધર્મનું સંરચાપન કરે છે. ને યાત્રી-ભક્ત જતેનું પરમ વાતસલ્યથી સરસણ કરે છે. તેજ ત્રિગુણાત્મ રૂપે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર-સંકર ચયેશો છે. અને તેજ ઉદ્ધારક સર્વ દેવતાઓ તથા સર્વ જૂત પ્રાણી માત્ર રૂપે વિરાજી રહ્યા છે. તેજ બડ અને ચૈતન્ય રૂપે છે. તેજ ઝીણામાં ઝીણા અને તેજ મોટામાં મોટો છે. તેજ નિર્ગુણ અને તેજ સગુણ છે. તેજ નિરાકાર અને તેજ સંકાર છે. તેજ અમૃતિ અને તેજ મૃતિમાન છે. તથા જે કહીએ તે, તેમજ બધાં જોઈએ ત્યાં તે, તે, અને તેજ છે. માટે સર્વમાં તેનેજ સાર જૂત જાણવો.”

ઋષિપુત્રનો અથો અપ્રતિમ ઉપદેશ સાંભળીને આખી સભા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. પછી રાજાએ કહ્યું કે—મહારાજ! મને બહોપદેશ કરો. આશ્વકે કહ્યું કે, તમારા પ્રશ્નનું મેં સમાધાન કર્યું, તેની મને દક્ષિણા આપો. તે પછી હું તમને બ્રહ્માપદેશ કરીશ. પછી રાજાએ એ સોનાના થાળથી બરેલાં ઉત્તમ રત્ન તથા હીરાઓ આપ્યાં. તે ન મેતાં તેણે કહ્યું કે, આને હું શું કરું? મારે કાંઈ દ્રવ્ય જોઈતું નથી. પણ મારે જે જોઈએ છે, તે તમે મને આપો. રાજાએ કહ્યું, જે ઇચ્છા હોય તે માગો. પછી ઋષિ પુત્રે રાજાનું તન, મન, અને ધન, એ ત્રણ વસ્તુઓ માગી. રાજાએ અતિ હર્ષથી તે તેને અર્પણ કરી. પછી રાજા હાથ જોડીને ઉપદેશની વાટ જોતો ઉભો રહ્યો. તેવામાં સભાગૃહના દ્વાર આગળ એક બ્રાહ્મણ રાજાની પાસે યાચવા સાર આવ્યો. રાજાએ તેની ઇચ્છા તમ કદવાનો વિચાર કર્યો. પણ એટલામાં તેને યાદ આવ્યું કે, મારું તન, મન, અને ધન, તે મેં આ ઋષિ પુત્રને અર્પણ કરી દીધું છે. મારે હું તેને શું આપી શકું? બ્રાહ્મણ નિરાશ થઇને પાછો જશે એમાં મને પણ શું? કારણ કે જે તન મારું હોય તો બ્રાહ્મણને બોલાવી આશ્વાસના કરું, ધન મારું હોય તો તેને આપુ; અને મન પણ મારું હોય તોજ તેના નિસાસો મને લાગે. પણ બ્યારે એ સર્વ મારું નથી, મારે મને કંઈ પણ લાગતું વળગતું નથી. એવો વિચાર કરીને રાજા ઋષિપુત્રની સામે હાથ જોડીને ઉભોજ રહ્યો. તેની આવી સ્થિતિ જોઈને અશ્વકે તેને પુછ્યું કે—“તમે કોણ છો?” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે—“હું જનક છું.” ઋષિ પુત્રે કહ્યું, હવે આમાં તમે જનક કોને કહો છો? તમારા સરીસૃષ્ટિ અદર જનક ક્યાં છે? તમે તમારા માથાને, મેનિ, હૃદયને, હાથને, પગને, ખુદ્ધને, કે પ્રાણને, એ સમ્પત્તિમાંથી કોને જનક કહો છો? રાજા શું જતાવે! તેથી તે બહુવાર ચિંતર થઇને એક દ્રષ્ટિએ ઉભો રહ્યો. તે જોઈને ઋષિ પુત્રે કહ્યું—રાજા! એજ તમને ઉપદેશ. અને એજ તમારું સામ્યદાનંદ બ્રહ્મ સ્વરૂપ. આ આજળી જનક રાજે કહ્યું, ગુરુદેવ! હવે તો હું વનમાં જઈશ. ઋષિ પુત્રે કહ્યું, તમારું તન, મન, અને ધન, એ સમ્પત્તિ તમે મને અર્પણ કરેલું છે, તો હવે તમારા પાસે શું છે? આ સાંભળી રાજા પાછો સ્તબ્ધ થઇ ઉભો. મારે ઋષિ પુત્રે કહ્યું, રાજા! જેમ કોઈ મનુષ્ય પોતાનું દ્રવ્ય, અને જીવ વગેરે ખીજને સાચવવા આપે, તેમ આ રાજાદિ (નન, મન, તથા ધન વગેરે) મારું છે. તે હું તમને સાચવવા આપુ છું. મારે મારા મેવક તરીકે તમે તેનું નીતિથી જાળવ કરો એટલે મને દેદ જ્યાં વિદેહ (દેવગરના) ગયા પૂરું કોઈ વિદેહ રહેતો નથી.

પણ તમારી આવી સ્થિતિ થયાથી તમે તો વિદેહ કહેવાશોજ.

એ રીતે કહી શ્રુતિપુત્રે બૃહદ્રથ જનકને રાજ્યાસનપર સ્થપિત કર્યો. અને પેલા પાતક બ્રાહ્મણને દ્રવ્ય આપી, રાજ્ય કરી વિદાય કર્યો. પછી સર્વ સભા વિસર્જન થઇ. ત્યારે પછી જનક રાજ્યએ કેટલીક મુદત સુધી રૂડી રીતે રાજ્ય કર્યું હતું. તેની પાછળ તેનો પુત્ર મહાવિર્ય જનક, ગાદીએ બેઠો હતો. તે પોતાના પિતાની પેઢે ધર્મ નીતિથી રાજ્ય ચલાવી પ્રસિદ્ધિને પામી ગયો છે.

પરીક્ષિત.

આ પ્રતાપી રાજા અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર થાય. તેનો જન્મ કલિયુગના આરંભમાં થયો હતો. કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં કૌરવ-પાંડવના મહાભારત યુદ્ધમાં રચેલા ચક્ર-વ્યુહમાં^૧ અભિમન્યુ મરણ પામ્યો હતો. તે વખતે તેની રાણી ઉત્તરા સગર્ભા હતી. યોગ્ય સમયે રાણીને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ, અને તેનું નામ 'પરીક્ષિત' પાડ્યું. એવું કહેવાય છે કે, પરીક્ષિત જ્યારે માતાના ગર્ભમાં હતો, ત્યારે તેનો નાશ કરવા સાર દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામાએ ઉત્તરા રાણીના પેટમાં બ્રહ્માએ મૂક્યું હતું. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અઘોષીક સામર્થ્યના બળે સુદર્શન ચક્રવર્તી તેને અટકાવી સંરક્ષણ કર્યું હતું. કુરુક્ષેત્રની લડાઈમાં કૌરવોનો નાશ કરી પાંડવો ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓ કેટલીક મુંદન સુધી રાજ્ય કરી દિમા-જે ગળવા ગયા, ત્યારે હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય પરીક્ષિતને આપ્યું હતું.

પરીક્ષિત રાજા મહા શરવીર અને ધર્માત્મા રાજા હતો. તેણે મહાત્મા ગુરુ કૃપા-આર્ય પાસેથી વેદવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને તેમાં સારી કુશળતા મેળવી હતી. અને પાંડવો પ્રમાણેજ ધર્મનીતિથી રાજ્ય ચલાવી પ્રજાને સુખી કરી હતી. તેઓ દિગ્વિજય કરવા માટે મોટું સૈન્ય સેધને નીકળ્યા હતા. અને ધણુ દેશોના રાજાઓને છતીને ચક્રવર્તિ મહારાજાનું પદ ધારણ કર્યું હતું. વળી મહાત્મા કૃપાચાર્યને ગુરુ કરીને ઘણી દક્ષિણાપાળા તથા અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા. તેથી તેમની બહુ ખ્યાતિ થઈ હતી. તેમના વળતમાં તપ, ક્ષમા, અને દયા, એ ત્રણ ધર્મનાં અંગો નારા પામ્યાં હતાં. તેને પરીક્ષિત રાજ્યએ પ્રવર્તાવ્યાં હતાં. અને સર્વ અધર્મ દૂર કર્યો હતો. પ્રજાપાળક ચક્રવર્તિ રાજા પરીક્ષિતના પ્રજા પ્રતાપ આગળ અધર્મના મૂળરૂપ કાળિયુગ આ જગતમાં સર્વ દેહાંજી પ્રસર્યો હતો, તે છતાં તે આદિ પોતાનું સામર્થ્ય જતાલી રાખ્યો નહોતો. આ રાજાના સંજયમાં કેટલીક અલૌકિક વાતો મહાભારતમાં લખેલી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

“મહારાજા પરીક્ષિત એક દિવસે અરણ્યમાં મૃગયા રમવા ગયા હતા. ત્યાં એક ગાય અને જગદ એ બંનેને માંડેમાંડે વાત કરતાં હતાં. તે સાંભળવાને એક ઝાડને ઝોઠે ઉભા રહ્યા. તેમની વાતથી તેમના વળખવામાં આવ્યું કે, જગદ તે ધર્મનું રૂપ છે, અને ગાય તે પૃથ્વીનું રૂપ છે. એ બંને પોતાના ઉપર અધર્મ ચલાવી નિર્જન મૂક ગયાં છે. એ બંને વાત કરતાં હતાં, ત્યાં તેમની પાછળ એક ગ્રંથ રાજાને વેગે રથપર બેસી સૈન્ય મારે

ની બેલવાની ચતુરાઈ અને સ્વતંત્રતાના ધાર્ય પ્રયોગના કારણથી સીકદર બાદશાહ તેના ઉપર એવો તો ગુસ્સો થઈ ગયો હતો કે, તેણે જે નાસીને પોતાનો બચાવ ક્યો નહિ હોત, તો નિશ્ચય તેને મારી નાખત. ચંદ્રગુપ્ત નાસીને કુસુમપુર^૧ (પાટલીપુત્ર^૨) ગયો હતો. તે વખતે નંદ રાજાઓ એકત્ર થઈને રાજ ચલાવતા હતા. તેઓના રાજ્ય સમયમાં રાજગૃહથી રાજધાની બદલીને કુસુમપુરમાં સ્થાપિત કરી હતી. ક્યારે તે બદલી હતી તેનો શોધ લાગતો નથી. નંદરાજાઓ પ્રજા રજનથી પ્રજાના ધણાજ પ્રીતિપાત્ર થયા હતા.

એક વેળાએ આણક્યને કોઈ કામને પ્રસંગે રાજ સભામાં નોતરું આવ્યું હતું. હાં કંઈ કારણને લીધે તે નંદરાજાઓથી અપમાનિત થયો હતો, તેમ તેને સભામાંથી ઉઠાડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. આ વેરના બદલામાં નંદરાજાઓનો ધ્વજ કરવાનો આણક્યે સંકલ્પ ક્યો. એ વિષય ચંદ્રગુપ્તને ધણો અતુલ થઈ પડ્યો. સારપછી આણક્યની સલાહથી અને બુદ્ધિ કૌશલ્યથી ચંદ્રગુપ્તે નંદરાજાઓને મારી નાખી પોતે માફી ઉપર બેઠો. આ કાં-મમા પંજળના પર્વતેશ નામે રાજાએ તેને સારી મદદ કરી હતી. મગધદેશમાં પ્રખ્યાત મૌર્યવંશની ગાદી પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપી. તેથીજ તે મૌર્યવંશનો પ્રથમ રાજા ગણાય છે. મગધ રાજ્યની ગાદી ઉપર ચંદ્રગુપ્તે બેસીને પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગે આણક્યને આપી. એ રીતે સોતું અને સુગંધ સાથે મળવાથી મગધ રાજ્ય દિવસમાં કાંઈ ખામી રહી નહિ. ચતુર રાજા અને ચતુર પ્રધાને મળીને ઘણી રીતે રાજ્ય ચલાવવા માડ્યું. તેથી પ્રજા ઘણી સુખી થવા લાગી.

પેલી બાબતે નંદરાજાઓનો ચતુર અને સ્વામી ભક્ત પ્રધાન રાક્ષસ પોતાના સ્વામીના શત્રુને એવી રીતે નિષ્કંટકપણે રાજ્ય કરતો જોઈ શક્યો નહિ. તેથી હરેક પ્રકારે ચંદ્રગુપ્તનો નાશ કરવાના તે ઉપાય શોધતો હતો. છેવટે ચંદ્રગુપ્તને સહાય કરવા આવેલ પર્વતેશ રાજાને તે મળ્યો. અને ચંદ્રગુપ્તના કરતાં વધારે આપવાની લાલચ બતાવીને તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. આ વાત ચંદ્રગુપ્ત અને તેના શાણા પ્રધાન આણક્યના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ સાવધ થયા. રાક્ષસ પ્રધાને પ્રથમ એક મનોહર વિષ કન્યા તૈયાર કરાવી ચંદ્રગુપ્ત પાસે મોકલી. પણ તેનાથી ચંદ્રગુપ્ત મોહમાં પડીને છેતરાયો નહિ. તેણે સુક્તિથી એ કન્યા પેલા લાલચુ અને વિશ્વાસવાદી રાજા પર્વતેશ પાસે મોકલી દીધી, પાપીરાજ પાપી લાલચને વશ થયો, અને હમેશને માટે ઘાટ નિદ્રામાં સૂતો. કહેવતછે કે “લોભ પાપસ્ય કારણમ્” પર્વતરાજા પરબોક વાસી થયો એટલે પ્રધાન રાક્ષસ તેના પુત્ર મલયકેતુ ને મળ્યો. મલયકેતુ પણ પિતાની પેઠે લાલચમાં લપટાઈને ચંદ્રગુપ્તની સામે લડવા સાર તૈયાર થયો. રાક્ષસની સલાહથી કુવૃત દેશનો રાજા ચિત્રવર્મા, મલય દેશનો રાજા સિહનાદ, કાશ્મીરનો અધિપતિ પુષ્કરરાક્ષ, અને સિંધુદેશ ભૂપાળ સિંધુસેન

(૧) જૂદાતકમાં અમદાવાદ સુજ્ઞ એના સ્થાપનાર “કુસુમના” નામ ઉપરથી કુસુમપુર પડ્યું છે. તેમ તેની સ્ત્રી “પાટલી” ના નામ ઉપરથી પાટલીપુત્ર, અને તેની “પાટના” નામની કન્યાના નામ ઉપરથી પટના નામ પડ્યું છે. પાટના દેશની શૃતીના યદને હજી સુધી એ નગરની અધિષ્ઠાની દેવતા રૂપે વર્ષામાન રહેલી છે.

(૨) હાલના પટના શહેર છે

વગેરે ધણા રાજાઓ મલયકેતુને મદદમાર થયા. જીન પાર્થિવોએ પણ મલયકેતુને મદદ આપવાનું ક્યૂંક ક્યૂં. યથા સમયે લશ્કરની મોટી તૈયારીઓ થયા લાગી. અને જલદીથી કુસુમપુરને ઘેરા નાખ્યા માટે મલયકેતુ લશ્કરની બેઠે ગયો. અને દિવસે દિવસે નગરની પાસે આવવા લાગ્યો. સર્વજન ઉત્સાહ અને અહવસાય જણાવ્યો. સર્વે ધારવા લાગ્યા કે હવે ચંદ્રગુપ્તનો કંઈપણ બચાવ નથી.

મંત્રી રાક્ષસનું આ સર્વ કૌશલ જોઈને નીતિય ચાણુક્ય કે ચંદ્રગુપ્ત ભયભીન થયા નહિ. ધીરે ધીરે તેના પ્રવલ્ન સખળા વ્યર્થ જાય, એવા ઉપાય તેમણે ક્યાં. ચાણુક્યે પ્રથમ પોતાની આજ્ઞા માનનારા નોકરોને તથા કાર્યમાં કુશળ એવા દૂતોને મલયકેતુ અને રાક્ષસ પ્રધાનની પાસે આહ્વાન રહેવા મોકલ્યા. તેઓ થોડા વખતમાં બંનેના ઘણા વિશ્વાસુ નોકરો થઈ પડ્યા. મંત્રી રાક્ષસ તેઓના દ્વારા જે જે કામ કરતો હતો, તે તે સર્વ ચાણુક્ય જાણી શકતો હતો. નંદમંત્રી રાક્ષસ કંઈ પણ એમાંનું સમજી શકતો નહોતો કે, તેના સેવકો ચાણુક્યના માણસો છે. અને તેઓ તેની ખરાબી કરવામાં તત્પર છે. કિંથો માણસ ચંદ્રગુપ્તની તરફનો છે, અને કિંથો માણસ વિરુદ્ધ રહતો છે, તે સારી પેઠે જાણવા માટે ચાણુક્યે કેટલાક ભાષા કુશળ દૂતો અને જાણુક્યો કામે લગાડ્યા હતા. તેઓ જૂદા જૂદા પોતાક પેઢેરીને જૂદી જૂદી જગ્યાએ ફરીને ભેટના આચાર વ્યવહાર જાણતા હતા. અને કુસુમપુરવાસી નંદરાજના મંત્રી અને બંધુ બાધિવાના છુપા આપાર અને ઉપાય નિરૂપણ કરવાની શોધમાં ફરતા હતા. આખરે તેણે રાક્ષસ મંત્રીનાં વિશ્વાસુ માણસોને પોતાના પક્ષમાં આપ્યાં.

ચાણુક્ય જાણતો હતો કે, નંદમંત્રી રાક્ષસ સ્વાર્થ રૂપ ભક્તિને લીધે પોતાનું કૌંભ કમ કરે છે, અને કેવી રીતે પોતાના પ્રભુનું કલ્યાણ થાય, તેનાજ એકાગ્રચિંતથી વિચાર કરે છે. ઘણાક સર્વોચ્ચસિદ્ધિને માટે ધનવાન શેકોની તથા સભ્યોની સેવા કરે છે. પરંતુ રાક્ષસ એવો નહોતો. ચાણુક્યે ધાર્યું કે રાક્ષસને હાથ કરીને ચંદ્રગુપ્તનું મંત્રીપણું કચુક કરાવવાનો મત્ત કરવો ઘણો બરેરનો છે. રાક્ષસમાં બુદ્ધિ, વિક્રમ, અને ભક્તિ આ ત્રણ ગુણો હતા. તેથી ચાણુક્યે તેને ચંદ્રગુપ્તનો મત્રી કરવાની ધ્વજા કરી હતી. જેઓમાં બુદ્ધિ, વીરપણું, અને ભક્તિ હોય છે, તેજ ખરેખરા નોકરો છે. અને તેમના યોગેજ સ્વામીનું સર્વ પ્રકારે મુશળ થવાની સંભાવના છે. એથી ચાણુક્યે રાક્ષસને હાથ કરી લેવાનો જ્યાં સુધી મત્ત કરી શકાય, ત્યાં સુધી મત્ત કરવા માંડ્યો. પહેલાં રાક્ષસ અને મલયકેતુનો વિચ્છેદ કરવા માટે ચાણુક્યે એક તદ્દખીર રચી. રાક્ષસની રાક્ષસની લખેલો એક પત્ર ચંદ્રગુપ્તની પાસે મોકલાવ્યો, તે પત્ર રસ્તામાં ચાણુક્યે મોકલેલા મલયકેતુના વિશ્વાસુ સેવકોથી પકડાવો. અને મલયકેતુની પાસે આપ્યો. તે જોવાથી રાક્ષસના ઉપર મલયકેતુનો સદેહ અજ્યુત થયો. તેણે રાક્ષસને જોલાવીને આ વિષયમાં ઘણાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. રાક્ષસ કામળતો કંઈ પણ મર્મ જાણતો નહોતો, તે આ વિષયમાં તદ્દન નિર્દોષ હતો. તેથી તે ઉત્તર આપવામાં સમર્થ થયો નહિ. એથી મંદ બુદ્ધિ મલયકેતુએ આ રાક્ષસને અપમાનિત કરીને પોતાની છાવણીમાંથી કાઢી મૂક્યો. અને ચિતવર્મા વગેરે પાંચ મિત્ર રાજાઓને મારી નાખ્યા. આથી જીન રાજાઓ સુમનસ કે, મંયવેન

અતિ અવિવેકી અને દુરાચારી છે. વિશેષતઃ ભયભીન સેનાને નાસતી જોઈને પોતાની વિ-
પય સંપત્તિની સંભાળ, રાખવા માટે મલયકેતુની છાવણી છોડીને પોત પોતાના રાજ્ય તરફ
પાછા ફર્યા. એટલે ભદ્રબટ, અને પુરૂષદત્ત વગેરે ચાણક્યે મોકલેલા વીરપુરુષોએ મલયકેતુ-
ને બંદીવાન કર્યો. ત્યાર પછી રાક્ષસ દુઃખિતાન્તઃકરણથી કુસુમપુરમાં આવીને છુપે રહેવા
લાગ્યો. તેની બગર ચાણક્યને પડી. પછી એક શ્રીજી ચતુરાષ્ટ્ર વાપરીને ચાણક્યે તેને હાથ
કરી લીધો. એક દિવસે ચંદ્રગુપ્તને સાથે લેઈને ચાણક્ય રાક્ષસની પાસે ગયો, તેણે નદ મંત્રીને
નમસ્કાર કરીને પછી ચંદ્રગુપ્તને પણ તેને પ્રણામ કરવાનું કહ્યું. તે પ્રમાણે રાજાએ તેને પ્ર-
ણામ કર્યા. ત્યારે રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તને “વિજયી થાઓ” એવું કહીને આશીર્વાદ દીધો.

આવી રીતે રાક્ષસ તાણે થયો, ચાણક્યે તેને ચંદ્રગુપ્તનું પ્રધાનપણું લેવાની વિનંતિ
કરી. મંત્રી રાક્ષસે લાચારીથી તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું. ત્યાર પછી ચાણક્ય ચંદ્રગુપ્તની
આગળ રાક્ષસના નાના પ્રકારના સહયુક્ષોનું વર્ણન કરીને તેને મંત્રીપણાના ચિન્હ સ્વરૂપ
શસ્ત્ર આપ્યાં. મંત્રી રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તના શસ્ત્ર લીધાં, એટલામાં રાજપુરુષોએ મલયકેતુના
હાથ પગ બાંધીને દરવાજા ઉપર આપ્યો. નોકરાએ તેને શું કરવું, એ વિષે ચાણક્યને
પ્રશ્ન્યું. ચાણક્યે કહ્યું, હમણાં મંત્રી રાક્ષસને રાજકાર્ય સોંપ્યું છે, તેથી 'તેમને જણાવો.
તે વેળાએ રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તને કહ્યું, રાજન! તમે જાણો છો કે હું મલયકેતુની સાથે થોડો
કાળ રહ્યો હતો. તેટલા માટે એને બચાવો. ચંદ્રગુપ્તે ચાણક્યની તરફ જોયું, ત્યારે તેણે
કહ્યું, ચંદ્રગુપ્ત! મંત્રી રાક્ષસની આ પહેલી પ્રાર્થના છે. તેથી તેમની રક્ષા કરવી ઉચિત
છે. તે મુજબ ચંદ્રગુપ્તે મલયકેતુને પૈતૃક રાજ્ય પાછું હવાલે કર્યું. અને સન્માનની સાથે
તેને પોતાને દેશ મોકલ્યો.

ત્યાર પછી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર થયો વધારીને ભારતવર્ષમાં સાર્વભૌ-
મપદ ધારણ કર્યું હતું. તેણે પળખ તરફ ઝીંકા અથવા યવન લોકોને હરાવીને પાછા કાઢી
મૂક્યા હતા. લોકોમાં દત્ત કથા ચાલે છે કે, તેણે દક્ષિણવર્તમાં, કૃષ્ણા નદીને કાંઠે ચંદ્રગુપ્ત
નગરી નામે એક શહેર વસાવ્યું હતું અને તે બાળુના માથુએ ચંદ્રગુપ્તનો છતિહાસ સારી
રીતે જાણે છે. મુદ્રારાક્ષસ નામે નાટકનો કર્તા, અને ટીકાકાર એ બંને જણ તે બાળુ-
ના હતા. યવન સેનાપતિ સેંદ્રચુક્સ હિંદુસ્થાનમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવા માટે
પાછો એકવાર ભારતવર્ષના ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. પરંતુ ચંદ્રગુપ્તે લશ્કર લેઈને તેની
ગતિ રોકી હતી. તથા તેને હરાવીને સલાહ કરવાની શરૂ પાડી હતી. એ સમયે જો મ-
ગધરાજ્ય પરાક્રમી ન હોત તો યવન લોકોના હાથથી ભારતવર્ષની રક્ષા કરવી ઘણી ભારે
થઈ પડત. ચંદ્રગુપ્તની જોડે યવન સેનાપતિની સલાહ ધસ્ટીસનની પૂર્વે ૩૦૨ માં થઈ હતી.

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં પ્રજા સુખની સાથે રહેતી હતી. અને તે વેળાએ સામાજિક
ઉન્નતિ થઈ હતી. પ્રજા મગધ રાજ્યની શાંત છાયામાં નિર્વિદ્ધ સુખમાં કાળ ગાળતી
હતી. કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ કે જીલમની આશંકા નહોતી. ચંદ્રગુપ્તની રાજધાની પાટલી
પુત્ર નગર ગંગાનદીના કાંઠે વસેલું હતું. તેની લંબાઈ પાંચ કોશ, અને પહોળાઈ એક
કોશ હતી. તે વેળાએ એ શહેર વેપારનું મુખ્ય મથક તરીકે બહુ પ્રખ્યાત હતું. નદીમાં
જે-જે, જાંદાણનો આવ જાર થતો હતો. રોડેમાં જન જનતા આગે કાગ કરનાગ

કારીગરો વસ્તા હતા. અને પુષ્કળ દ્રવ્ય વાળી દુકાનો તથા મોટાં મોટાં ઘરો રાજ માર્ગ ઉપર શોભા આપતાં હતાં. હાથીઓ ઉપર અલૈક્ય સુચાર અભાડીઓ ગોઠવીને ગંભીર પગ મૂકતા રાજમાર્ગ ઉપર ચારે બાજુએ જતા આવતાં હતા. ઘોડેચારો ઘોડા ઉપર બેસીને વિચિત્ર ગતિથી અહીંથી તહીં ફરતા હતા. રાજ પોને રણુસેવકો સેનાપતિનું કામ કરતો, અને ધર્મોપદેશનું આધારીનું કામ કરતો હતો. ચંદ્રગુપ્ત ધણેજ રણુ કુશળ સેનાપતિ અને અતિ સુવિદ્ય ન્યાયાધીશ હતો. તેના ચાર લાખ પગારદાર સિંધર લશ્કરનાં માણસો હતાં. તે શિકારનો શોખીનો હતો. તેના રાજ્યમાં મુદારાનો પ્રકાર સર્વેજ દેલાઓ હતો. જાતિભેદ અને પિતાના ધંધાને અનુસરતી રીતીઓ ચાલતી હતી. રાજ્યનાં જૂઠાં જૂઠાં ખાતાને માટે યોગ્ય માણસો મુકરર કરીને રાજ્ય શાસન કાર્ય તથા શાન્તી વિધાન કરતા હતા. પ્રજાના ઘરમાં સુખ શાન્તી બિરાજમાન હતી. પ્રજા સુખથી કાળ માળતી હતી. વેપારીઓ અને કારીગરો રાજ્યમાં પોત પોતાનાં કામ કરવાની અનુમતિ મેળવવા માટે રાજને કર આપતા હતા. હાલમાં જેમ અંગ્રેજ રાજ્યમાં વેપારીઓ અને કારીગરો કા-વહાથી સુરક્ષિત થઈને વગર હરકતે પોત પોતાનાં કામ કરે છે, અને રાજ્યને કર આપે છે, તેમ તેઓ પણ આપતા હતા. લશ્કરના હથિયારો બનાવવાનું અને વહાણો બાંધવાનું એક જુદું ખાતું હતું. અને તેજ જગોએ અસ્ત્ર શસ્ત્ર અને વહાણ બનાવતાં હતાં. રાજ બ્રાહ્મણોને ધણેજ સન્માન આપતો હતો. દર વર્ષે તે બ્રાહ્મણોને ભેગા કરી એક મહા સભા કરતો હતો. અને તેમની સાથે રાજ્યની તેમજ પ્રજાની ઉત્તરિના વિચાર કરતો હતો. ચંદ્રગુપ્તે ચારે પ્રકારની રાજરક્તિ કરી હતી. ન્યાયાધીશને પૈસા કમીવવા, તે અર્થનું વધારવું, તેનું રક્ષણ કરવું, અને સારા કામમાં તેનો ખર્ચ કરવો, આ ચાર કામ તે સારી રીતે જાણતો હતો. તે યુદ્ધધર્મ નહોતો. તે હિંદુ હતો. તેના પૈત્ર અશોક છુદ્ધ ધર્મી હતો. તેણે ઘણા બૌદ્ધ સ્તુપ, અને મઠ બનાવ્યા હતા. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય સમ-મમાં જનમંડળ "લ્લહિસા પરમોધર્મઃ" આ મત પ્રચલિત થઈને જન મંડળને ઘોડા કાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મ અવલંબન કરવાને ઉપયોગી કર્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાલે અને તેના પુત્ર-પૌત્રના સમયમાં મગધ રાજ્ય ધણેજ ચઢતી કળામાં અને પરાક્રમશાળી થયું હતું. મ-ગધ રાજ્ય તરફથી ભારતવર્ષનું શું બહું થયું છે? તેનું વર્ણન કરીને આ વિષય બંધ કરીશું.

જ્યારે શાક્યધર્મી મગધમાં ફરવા નીકળ્યો હતો, ત્યારે મગધ ત્રણ ચાર નાના રાજ્યમાં વહેંચાયેલું હતું. પરંતુ જ્યારે મહાન સીકંદર ભારતવર્ષ ઉપર ચઢી આવ્યો, ત્યારે મગધ ધણું ચઢતી કળામાં અને પરાક્રમશાળી હતું. જાસો અથવા અહીસો વર્ષમાં ઉપર લખેલા ન્હાના રાજ્યોએ એકત્ર થઈને મગધ રાજ્યની ઉત્પત્તિ કરી. શા કારણથી આ રાજ્યો એકત્ર થયાં હતાં, તે જાણવાનો કંઈ પણ આધાર નથી. ભારતવર્ષમાં જે રાજ્યનો રાજ બહાદુર હોય છે, તેના રાજ્યમાંજ પ્રજાની સુખ શાન્તી અને ચઢતી જોવામાં આવે છે. મગધ/રાજ્ય ધણેજ પરાક્રમશાળી હતું, તેથી પ્રજાનું સુખ પણ પાર વિનાનું હતું. મગધ રાજ્યો પૂર્વાદિ કાર્ય દ્વારા પ્રજાની સુખ શાન્તી વધારવામાં યતનવાત હતા. મગધ રાજ્ય તે વેળાએ ભારતવર્ષનો પ્રાણ સ્વરૂપ થયો હતો. જ્યારે સીકંદરે ભારતવર્ષ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, ત્યારે ખંજાળના રાજ્યો તેનો પ્રનાપ સહન કરવામાં અસમર્થ થયા

હતા. પરંતુ મગધ રાજ્યના ગર્જનથી તેના હૃદયમાં ભયનો સંચાર થયો હતો. તેથી યવન બાદશાહ પૂર્વ તરફ ન જતાં પંચમથીજ પોતાના રાજ્ય તરફ પાછો વળ્યો હતો. થોડા કાળ પછી જ્યારે સીકંદર બાદશાહના સેનાપતિ સેલ્યુકસે ભારતવર્ષ ઉપર ચડાઇ કરી ત્યારે પણ મગધ રાજ્યથીજ તેની રક્ષા થઇ હતી. સેલ્યુકસ ચંદ્રગુપ્તની સાથે લડાઇમાં પરાજય પામીને તેને સલાહ કરવાની ફરજ પડી હતી. જો એ કાળે મગધ રાજ્ય ન હોત તો કદાચ ભારતવર્ષ એક દિવસે ગ્રીકોના તાબામાં આવ્યો હોત.

ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં પ્રજા એક બાજુએ સુખથી રહેતી હતી, તેમ સામાજિક ઉન્નતિમાં સર્વ પ્રકારે ચઢીઆતી હતી, અને બીજી બાજુએ ચંદ્રગુપ્તે વિદેશીઓના આક્રમણથી ભારતવર્ષની રક્ષા કરી હતી. જ્યાં સુધી મગધ રાજ્યનું બળ વિક્રમ હતું, ત્યાં સુધી કોઇ પણ બહારના શત્રુએ હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કરવાની હિંમત કરી નહોતી. મગધ-રાજ્યથી બીજી એક સાફ થયું છે. તે એ કે દક્ષિણાવર્તમાં આધિપત્યનો વિસ્તાર હતો, તે અશોક રાજાના વખતમાં ખૂબો હતો. અશોક રાજાના રાજ્યમાં દક્ષિણનાં ઘણાં સ્થાનો અને સિંહલ દેશ (સિંધ) બૌદ્ધ ધર્મમાં દિક્ષિત થયા હતા. તે વેળાએ બ્રાહ્મણો, મરાઠા, દ્રાવિડ, કેરલ, અને તૈલંગ, વગેરે લોકો પ્રદેશમાં પારાણીક મતનો ફેલાવો કરતા હતા.

મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં જે ગ્રીક એલચ્ચી “મેગાસ્થેનેસ” નામે હતો, તેણે હિંદના કેરલા વર્ણન ઉપરથી જણાવ્યું છે કે—એ કાળે હિંદમાં શુદ્ધામગીરીનો અભાવ, અગ્નિઓનું પતિવ્રતપણું, અને પુરુષોની બાહાદુરી જોઇને આ ગ્રીક એલચ્ચી સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો હતો. એશિયાના બીજા બધા લોકોથી તેઓ સૌર્યમાં ચઢીઆતા હતા. તેમને ખારણે તાળાં વાસવાની જરૂર પડતી નહિ. એ સર્વથી વધારે એ હતું કે, કોઇ હિંદી માણસ કદી શુક્ર જોઇતો જણાતો નહિ. નિશો નહિ કરનારા, ઉદોગી, ખેતી કરવામાં સારા, અને હુન્નરમાં ચતુર હોઇ તેઓ બાએજ કદી અદાલતમાં દાવો લડતા જતા. તેઓ પોતાના દેશી રાજાના અમલ નીચે શાન્તીમાં રહેતા. રાજાથી થતા રાજ્ય વહીવટની રીત વર્ણવી છે, તે સ્મૃતિમાં લખેલી રીતને લગભગ મળતી છે. આમ પદ્ધતિનું બ્યાન તેણે હીક કર્યું છે. પ્રત્યેક ગ્રામ આ ગ્રીક એલચ્ચીને સ્વતંત્ર પ્રજા સત્તાક રાજ્ય ભાસ્યું હતું. વર્ષા શુભ વરસાદ ઉપર ખેતીનો આધાર હતો. પાક ઓછો ઉતરવાનો હોય તો તેનો જોઇને બહોળા અગાઉથી કરવાના હેતુથી વરસાદનો જોય જોવો, એ બ્રાહ્મણોનું વિશેષ કર્તવ્ય હતું. તે કહે છે કે—
“જો જોયાનો વર્ષારો જાગે પરે તે ત્યાર પછી જવનાં અધી ગ્રામ નહિ પાવે.”

નહોતા. એક ધોતીક પહેરવાનો ને એક ઝોડવાનો સાથ હતો. અંગરખાં કે બંડી વગેરે શીવેલાં લગાડાં પહેરવાનો આલ નહોતો. દરજનો દુનર ઝાઝો નહોતો, પણ વણુવાના, રંગવાના, લુદાર, સુતાર, વગેરેના બીજા હુન્નરો હતા. ખેતી હાલ છે, તેવીજ સ્થિતિમાં ધણું કરીને હતી. સમુદ્ર માગે વેપાર કરવાને લોકો નહતા. અને શિયામ તથા જાયામાં હિંદુ લોકોની વસ્તી હતી.

શ્રીઓની અવસ્થા મનુસ્મૃતિ માં કલા પ્રમાણે હતી. જનાનાનો કેલાજ કરવાને શીવાજ નહોતો. બાળકઅ નહોતાં. બાઈડીઓ ભરથારની કે, ભરથાર ન હોય તો બીજા ઘાલીની આગમાં રહેતી, પણ તેમને યોગ્ય માન મળતું. તેમના ભરણુ પોપણને માટે બ્યાજની ધારા હતા, સતી થવાનો આલ નીકળ્યો હતો, પણ કવચિતજ કોઇ થતી. પોલીસનો બંદોબસ્ત સારો હતો. તેથી લોકોનાં જાન માલનું રક્ષણ ભેદએ તેનું થતું. દિવાની તથા ફાજદારી ઇન્સાફ પંચની મારફતે રાજ્ય અને તેના કારભારીઓ કરતા. રાજ્ય વહીવટની રીત મનુસ્મૃતિમાં લખી છે, તેવી હતી. દરેક ગામ નાનું સરણુ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. ગામનો બંદોબસ્ત, રાખનારા તથા ઉપજ. સરકારમાં ભરનારા અમલદાર મુખી પટેલ હતા. તેમની નોકરી વંશપરંપરા હતી. પણ ન્યાય પંચના કહેવા પ્રમાણે અને બીજાં કામ ગામ લોકને પુછીને કરતા. પરંતુ તેઓ સરકારી નોકર મંથાતા. પગારને બદલે તેમને જમીન હતી. સો સો ગામનાં પ્રજાણું હતાં. તે પ્રજાણુંના ઉપરી અધિકારી નોકર પટેલો ગામની જમાખથીનો આંકડો ઠેરવતા હતા. ગામમાંથી ઉધરાવી ભરવાનાં જવાબદાર તેઓ હતા. એમાંના દશ દશ તાલુકાને માથે એક કામદાર હતો. ન્યાય તથા કારભાર કરનારા ધણું કરીને આદાણુ હતા. પણ કેટલાક રાજ્ય શુદ્ધ હતા. ધણા બ્રાહ્મણો નિધા ભણી ધર્મશુરુ કામ કરતા, અને કેટલાક પૈસા કમાવવાને બીજો રાજ્યગાર પણ કરતા. એશિયાની બીજી પ્રજાઓથી તે કાળે આપણા લોકે વધારે સુધરેલા, ચતુર, અને શરા હતા. સિકદર બાદગાહ અને તેની ટ્રીક ફાજને ઇરાન તથા બીજા દેશો કરતાં આ દેશમાં લાડું વધારે સુરકેલ જણાયું હતું. આહિના સ્વાર, રથ, હાથી, અને ખાદસની બહાદુરી તથા કૌશલ્યથી તેમને વધારે હાનિ થઇ. ચંદ્રગુપ્તને લાભકારી કરાર સંમુક્ષે કરી આપ્યા, તેનું કારણ આજ હતું. એ સમયના લોકે ધણું કરીને સદ્ગુણી હતા. સત્ય બોલનારા, ધર્મા રાજગારમાં પ્રમાણિક, રીત બાતે અને સ્વભાવે સાદા, સાન્ત, ઉદ્યોગી, અને આતે નિર્વ્યસની હતા. લેણુ દેણુની ફરીવાદ સગરમાં યોડીજ આવતી. બાપનું કે પોતાનું દેણું આપીને નક્કણાંથી છૂટું, એ ધર્મ ગણાતો. એ પ્રમાણે મહારાજ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્ય સમયમાં હિંદના લોકોની સ્થિતિ હતી. તે જણવાથી હાલ આપણે કેટલા પાછળ પડેલા છીએ, એ વિષે સ્વદેશ હિતેચ્છુ પુરુષોને વિચાર કરવાને હીઃ બની આવશે. એમ ધારીને એ હરીકન અને દાખલ કરી છે.

મહારાજ ચંદ્રગુપ્તનો કાળ નિર્ણય પાધિમાલ પંડિતોએ જે આજથી સુમારે ૨૨૦૦ વર્ષનો કયો છે, તે બરોબર લાગતો નથી. જૈન લોકોના ગ્રંથોમાં એવું લખેયું છે કે:—મહારાજ ચાંદ્રધરિર ચક્રવર્તી ૧૧૯૩ માં પર્વે પ્રમાણિ નામના સર્વત્મરે ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ રવીયારે ચંદ્રગુપ્તનો રાજભાગિષેક થયો હતો. તેણે ૨૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને મુખિરિર ચક્ર ૧૦૧૫

પૈલો નામના સંવત્સરમાં મરણ પામ્યો. એ ઉપરથી આ રાજાને યજ્ઞગયાને ૩૨૦૦ ઉપર વર્ષ થયાં છે. આ રીતે જોતાં એક હજાર વર્ષનો તદ્દાવત આવે છે. માટે યુરોપી ઇતિહાસમાં સાંદ્રકોટસ એજ ચંદ્રગુપ્ત હોય, એવો જો નિર્ણય કરશે છે, તે ખરાબ નથી, એવું સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. આ રાજા મરણ પામ્યા પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો હતો. પ્રસિદ્ધ મહારાજા અશોક આ બિંદુસારનો પુત્ર થાય. ચંદ્રગુપ્તની પછી મૈયા વંશમાં બીજા નવ ગણાઓ થયા હતા, એવું કહેવાય છે.

અશોક.

આ પ્રસિદ્ધ ધર્મવીર રાજા મહારાજા ચંદ્રગુપ્તનો પૌત્ર થાય તેના પિતાનું નામ બિંદુસાર હતું. પ્રાચીન ભારતવર્ષના જ એક મહિષતીઓની કીર્તિ જનમંડળમાં હજી સુધી ઉજવણ રહેલી છે, તેઓમાંનો મહારાજા અશોક પણ એક છે. તે યુધિષ્ઠિર શક ૧૭૪૫ના પ્રભુપતિ સવત્સરમાં “પિયદર્શિ” નામ ધારણ કરીને મગધરાજની ગાદી પર બેઠો હતો તેની રાજધાની પાટલીપુત્ર-પટણા હતી. આ રાજાના જન્મ ચરિત્રની કેટલીક હકીકત અશોક અવદાન નામે બૌદ્ધ ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લખેલી છે:—

મહારાજા ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર બિંદુસાર જ્યારે પાટલી પુત્રમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે અંબાપુરીથી એક બ્રાહ્મણે આવીને પોતાની એક કન્યા તેને ભેટ આપી. એ કન્યાનું નામ સુભદ્રાંગી હતું. તે સર્વાંગ સુદરી અને સર્વ સુવક્ષણવાન હતી. એક પ્રસંગે આ કન્યાને દ્વાદશ જોશીએ જોઈને તેના પિતાને કહ્યું હતું કે, તમારી કન્યાના અંગમાં નાના પ્રકારના સુવક્ષણ હોવા છતાં તે નિશ્ચય રાજમહિષી થશે. અને તેના પેટમાં જો પુત્ર જન્મશે તે આખી પૃથ્વીનો અધિપતિ થશે. દૈવસુના વાક્યમાં બ્રાહ્મણનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. અને તે વિશ્વાસના બળે તેણે ભેટ સ્વરૂપ પોતાની કન્યા ત્રણ બિંદુસાર રાજાને અર્પણ કરી.

સુભદ્રાંગી એક દાસી તરીકે રાજાનાં અંત પુરવામિની થઈ. તેનું સૌન્દર્ય જોઈને રાણીઓને ધણી અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ. તેઓએ તેને એક સામાન્ય દાસીના કામમાં લગાડી. ધણી અજાણ્યોના વિષય તો એ છે કે, સુભદ્રાંગીને જો કામો કરવાનું સોંપ્યું હતું, તેમાં હજમત કરવાનું કામ સાથી મોકલે હતું. રાણીઓએ તેને કહ્યું કે, જો તું આ કામમાં હોશિયારી બતાવીશ તો રાજા તારા ઉપર ધણાજ પ્રસન્ન થશે, સુભદ્રાંગી ધીરે ધીરે હજમત કરવાના કામમાં ધણી કુશળ થઈ. ત્યારે એક વેળાએ રાણીઓએ કહ્યું કે, તું હવે મહારાજાની હજમત કરી આવ. સુભદ્રાંગી તુરત તે કામ કરવા ધણી રાજી થઈને ગઈ. અને બહુ નિપુણતાથી રાજાની હજમત કરી. રાજાએ તેના ઉપર ખુશ થઈને ધનામ આપવાનો સંકલ્પ કર્યો પછી તેને પુછ્યું કે, તારે શી અભિલાષા છે? સુભદ્રાંગીએ તેની આગળ વિવાહ કરવાની પ્રાર્થના કરી. રાજાએ કહ્યું, તારા જેવી નીચ જાતની કન્યા સાથે હું વિવાહ કરી શકતો નથી. સુભદ્રાંગીએ કહ્યું, મહારાજા! હું નીચ જાતની કન્યા

(૧) અશોક અવદાન સિવાય “અવદાનરાતક” અને “દિવ્યઅવદાન” નામે બીજા જ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ અશોક રાજાનું જીવન વૃત્તાંત લખેલું છે.

નથી. રાણીઓની આગાધીન મેં આતું નીચ કામ કરવા કશું કર્યું છે, એ વાંત ખરી. પરંતુ હું બ્રાહ્મણની કન્યા છું. રાજ રાણી યાદશ તેથી પિતાએ મને આપના હાથમાં અર્પણ કરી હતી. રાજને એ વાત હવે યાદ આબાધી તેણે સુભદ્રાંગીની સાથે વિવાહ કર્યો, અને તેને પટરાણી કરી. તેનાથી બિંદુસારને જે પુત્ર થયો તેજ આ અશોક હતો. પુત્રનું સુખચંદ્ર નોમને માના સમજા શોક દૂર થયા હતા, તેથીજ તેનું નામ અશોક પાડવામાં આવ્યું હતું. બીજા એક પુત્રનું નામ વીરશોક પાડ્યું હતું.

અશોક કદરૂપો અને કદાવર હતો. એથી બિંદુસાર તેને સ્નેહની નજરથી જાતો નહોતો. અશોકનો સ્વભાવ પણ ધણો અપ્રીતિકારક હતો. તેથી તેનું નામ ચંદ્ર પડ્યું હતું. રાજા બિંદુસારે તેને બણાવવા માટે પિંગાલવત્સ નામે એક જ્યોતિર્વિદના હાથમાં અર્પણ કર્યો હતો. એ જ્યોતિષિએ તેના નાના પ્રકારનાં સૌભાગ્યનાં ચિહ્નો જોઈને કહ્યું કે, આ બાળકજ પિતાની ગાદીનો વારસ થશે. અશોક મોટો થયો, તે છતાં તેના સ્વભાવમાં કંઈ પણ ફેર પડ્યો નહિ. તે પ્રથમના જેવો ઉગ્ર અને રફ રહ્યો. તેથી બિંદુસારે તેને હરેક કામને બહાને બીજા જગોએ મોકલવાનો વિચાર કર્યો. તેવામાં તક્ષશિલા નામે નગરમાં મોટો બાળવો હતો, તે સમાવવા સાર રાજાએ અશોકને મોકલ્યો. અશોકે ત્યાં જઈને પોતાના પરાક્રમ અને શુદ્ધિ કૌશલથી બાળવો સમાવી દીધો. પછી તે પાછો રાજધાની પાટલી પુત્રમાં આવ્યો. સાર પછી બિંદુસાર રાજાનું મરણ પાસે આવ્યું, અઘાપિ સુધી અશોકને રાજ્ય આપવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. પણ પ્રધાન મંત્રીની પ્રાર્થનાથી લાચારીથી તેને ગાદી આપવાને કમુક્ત કરવું પડ્યું. બિંદુસારના મરી ગયા પછી અશોક ગાદીએ બેઠો.

મહારાજા અશોક બહુ પરાક્રમી, શરવીર, અને ધાર્મિક હતો. તે પ્રથમ વેદશાસ્ત્ર અને ધુરાણ ધર્મને જાનતો, નિત્ય બ્રહ્મથી બ્રાહ્મણને જમાડતો અને દાન દક્ષિણા આપતો હતો. પરંતુ પાછળથી એક સમુદ્ર નામના બૌદ્ધ બિશુકના અસરકારક ઉપદેશથી તથા તેનાં અસૌકિક કાર્યોથી અભ્યભ પામીને તેણે એ ધર્મ ઉપર વિશેષ આસ્થા રાખવા માંડી હતી. સાર પછી એક બૌદ્ધ સંન્યાસીના ઉપદેશથી તેણે કકુટોદ્યાન નામની જગોએ એક ચૈત્ય બનાવ્યો, અને ત્યાં છુદ્ધદેવનાં અંગ વિશેષ સ્થાપન કર્યો હતો. તેમજ તેણે રામઅમમાં બૌદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું હતું. એ રીતે દિવસે દિવસે તેણે એ ધર્મની વૃદ્ધિને માટે વિશેષ લક્ષ લગાડવા માંડ્યું. અને ઉગરે તેને અતિ ઉત્કૃષ્ટ દશ્યએ પહોંચાડ્યો હતો. અશોક રાજાને કુન્દાસ નામનો એક પુત્ર હતો. તેનું બીજું નામ ધર્મવર્દન હતું. તેણે અલ્પ કાલમાં નાના પ્રકારના શાઓમાં સુપંડિત થઈને બૌદ્ધ ધર્મમાં અધિકાર મેળવ્યો હતો. એક વેળાએ અશોક રાજા કકુટોદ્યાનમાં એક યતિની પાને ધર્મ શિક્ષા લેવા ગયો હતો, ત્યાં ઉપશુભ નામે બીજા એક બૌદ્ધ ધર્મત્વ પ્રવિણ યતિની જોડે એકસાથા સહ હતી. રાજાએ તેની પાસેથી ધર્મનું શિક્ષણ લીધું હતું.

(૧) એનું કહેવાય છે કે અશોક રાજા તેના પિતાની માફક દરરોજ ૫૦ દબર બ્રાહ્મણોને જમાડતો હતો.

(૨) તે એક વેપારીનો છાત્રો હતો, અને તેના જંગમ સમુદ્રમાં થયો હતો, તેથી તેનું નામ સમુદ્ર પાડ્યું હતું.

અશોક રાજ્યએ યૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે પુષ્કળ પૈસો ખર્ચ્યો હતો. તેણે એ ધર્મના ૬૪૦૦૦ ચોસઠ હજાર જમીનોને આશ્રય આપ્યો હતો. પહેલ વહેલો યૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે તેણે મોટા ધર્માધ્યક્ષોને મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાં મોકલ્યા હતા. સૌ થોડકામાં દશ હજાર ધર્મોપદેશકો ગયા હતા; તેમણે ૧૭૦૦૦૦ ચેલા કર્યા હતા. વળી તેણે લંકા (સીસેન), ટિબેટ, ચીન, સીયામ, અને બ્રહ્મદેશ, વગેરે ઘણા દેશોમાં ધર્મોપદેશકોને મોકલીને યૌદ્ધ ધર્મ દાખલ કરવાની તબ્બીજ કરી હતી. અને તેમાં તે બધે દરજ્જે પાર પડ્યો હતો. લંકામાં તેના પુત્ર મહાઈન્દ્રને તથા બાઈ વગેરેને મોકલ્યા હતા. તેમણે સ્થાના રાજાને યૌદ્ધ ધર્મ કર્યો હતો. યૌદ્ધ ધર્મનો માર્ગ નક્કી કરવા સાર તેણે એક મોટી ધર્મસભા બોલાવી હતી. પટણામાં એ કામને માટે ૧૦૦૦ એક હજાર મહા-પુરોહિતોની સભા મળી હતી. એ સભાએ નિર્ણય કરેલા યૌદ્ધ ધર્મ પ્રમાણે હાથ પશુ દક્ષિણ એશિયામાં એ ધર્મ આણે છે. મહારાજા અશોકે એ ધર્મની મુખ્ય આગાઓનાં જાહેરનામાં કર્યાં, તે સ્તંભો, ખડકો, અને ગુફાઓમાં, એમ ૮૦ હજાર શીલા લેખોમાં કોતરાવ્યા હતા. એ લેખો પ્રાચીન લીપી ખાસા અથવા મગધી ભાષામાં કોતરાવ્યા હતા. યૌદ્ધ ધર્મની યૌદ્ધ આગાઓ તેણે પેશાવર પાસે કપર્દીગિરી માં, કટકની પાસે ધવલી માં, ગિરનારની તલાટીમાં, (સ્કંધગુપ્ત રુદ્રામાના શિલાલેખ) દીલ્લીમાં, પ્રયાગમાં, બકારામાં, રધીઆમાં, અને તીરહુતમાં મોટા મોટા પથ્થરોપર કોતરાવેલી છે. એ સર્વ આગાઓ એકજ વખતે કોતરાવેલી જણાતી નથી. તેમાં કેટલુંક ન્યૂનાધિક પણ છે. જેમ જેમ અશોકની યૌદ્ધ ધર્મપર શ્રદ્ધા વધતી ગઈ, તેમ તેમ આગાઓ વધારે સ્પષ્ટ અને પાટી થતી ગઈ. બારમી આગાના લેખ શકત ગિરનારમાંજ છે. આ આગાઓમાં તેણે પોતાનું પ્રિયદર્શી નામ કોતરાવેલું છે. તે આગાઓ નીચે પ્રમાણે છે;—

“(૧) દેવના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા હુકમ આપે છે કે, જનાવરો મારવું બંધ થઈ જાય. જનાવરો મારવાં એ બહુ પુરાઈ છે. માટે પૂજાને સાર કિંવા સમાજ છે, તે સાર પણ તે મારવાં નહિ જોઈએ. રાજાની પાકશાળા એ એક સારો સમાજ છે. તેમાં અને પુરુષના કામને માટે લાખો જીવ માર્યા ગયા છે. હજી પણ પુરુષના કામને માટે પશુ માર્યા જાય અથવા માર્યા જાય છે. પરંતુ આ જાળતનો હજી સારી રીતે નિર્જન થયો નથી. માટે હવે જીવને મારવાં નહિ.

(૨) પ્રિયદર્શી રાજાએ જીતી લીધેલા તમામ મુલકોમાં જ્યાં મુઠ્ઠી પૃથ્વી છે, અર્ધાન ચોલ, પાંડ્ય, કેરલ, તામ્રપર (લંકા) માં અને યવન રાજા અંતિઓક્સ, અને બીજા રાજાઓ કે જે મિત્ર છે, તેમને માલમ થાય કે, રાજાને જે વાન પસંદ છે. અર્ધાત સડકની બાજુએ જહો રોપવાં, ફૂવા, વાવો, ખોદાવવાં, અને ફળવાળાં વૃક્ષો, કંદમળ અને સાકમાજી ઉગાડવી.

(૩) ગમે તો મારી પ્રજા હોય, અથવા બીજાની હોય, પણ જે ધર્મમાં સામેલ હોય, તેમણે દર પાંચ પાંચ વર્ષે પ્રાપચિન કરવું. જેમાં પિતા, માતા, ભાઈ/બધ, પુત્ર, કસત્ર, બ્રાહ્મણ, શ્રવણ જધાની દરજ્જા અદા થાય. ઉદાગના સારી (ચીજ) છે. અર્ધિમા મુંદર (વસ્તુ) છે. અપવિત્રતા અને પિશુનતા નાંરી (વસ્તુઓ) છે.

(૪) સેકડો વર્ણી હિંસા થતી આવે છે. બ્રાહ્મણ અવધુને બીજા એવા મોકા માનતા નથી. હવે રાજા ઉકો વગાડીને, આતમપાણ ક્રોડીને અને રથ તથા હાથી નચાવીને ધર્મ બતાવે છે.

(૫) ધર્મ કરવો કંઈ છે. આ-આટલું ધર્માધ્યક્ષો કરાવ્યા છે, તેઓએ બધા પાંડી-ઓમાં ક્રોધાન, ગદાધર, નિરસ્તિક (ગુજરાત) અને પિતેનીક તથા બીજી બધી જગ્યાએ પણ ધર્મ કરાવેલો.

(૬) આજ સુધી એવું ન થયું શરૂ, પણ હવે હું ચાહું છું કે, હર વખતે એટલે ગમે તો હું અંત:પુરમાં, કે સ્વામીના હોલ, તોપણ ત્યાં દરેક વખતે પ્રજાની શ્રીઆદ સાંભળી શકું. આટલા આટલું પ્રતિષ્ઠાદક સુકરર કર્યા, કે તેઓ અને શ્રીઆદ પહોંચાડે, અને જે કાંઈ હું કહું તેની લજવીજને આટલો યોગ્ય અધિકારીઓ સભામાં જાય.

(૭) ગમે તે પામ્યાં ધર્મનો સાધુ હોય, અને ગમે ત્યાં રહેતો હોય, તોપણ તેને કાંઈએ હેરાં નહિ; કારણ કે બધાનો પ્રયત્ન ઇશ્વરને પ્રમથ કરવા તરફ છે.

(૮) આજ રાજાઓ શુભકર્મ કરવામાં તથા સિદ્ધ કરવામાં જીવ રાખતા હતા, થરવું હું બ્રાહ્મણ, અવધુ, સાધુ સંત અને મદંતોની પાસે જઈને દાન કરવું, અને ધર્મ કરાવવો એમાં જીવ રાખું છું.

(૯) પુત્રોત્પત્તિમાં, વિવાહ કરવામાં, મગ કરવામાં, સિદ્ધાચારમાં, કંઈ ઉપકારમાં બધાય ખુશી માને છે, અને ઉજાણીઓ કરે છે, પરંતુ બધું નિષ્વળ છે. ઉત્તમ જીવ ધર્મ મગળથી છે. ગ્વામીની સેવા, ગુરૂની ભક્તિ, બ્રાહ્મણ અવધુને દાન, એવી રીતનાં કાર્ય ધર્મ મગળ છે.

(૧૦) નામ અને દેહર્તુ સ્વરૂપ નગર છે, આર સ્વરૂપ આ છે કે, હું ધર્મને ચાહું.

(૧૧) ધર્મદાન જેવું બીજું કાંઈ દાન નથી, એમ દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાવું કહેવું છે. તોકર અને આશ્રિતની પરવરમી, મામાપની સેવા, દોસ્ત, કુટુંબીઓને તથા બ્રાહ્મણ, અવધુને દેવ એ ધર્મ દાન છે. જીવની રક્ષા કરવી એ બધું સાર છે.

(૧૨) પ્રિયદર્શી બધા ધર્મતું માન રાખે છે મુદરચોના, તેમજ શ્રીરાના મારુમે બીજાના ધર્મનો નિશ્ચય ન કરતાં, પોતાના ધર્મમાં પ્રીતિ કરવી બેધર.

(૧૩) જીવતા પ્રાણીઓને બીવકુલ ઇજા નહિ કરવાનો અને તૃપ્તિનો દુકમ અને ક્રીક રાજા ઉપરાંત દિગ્ગજનો રાજા ટોલોમિન, આંદિગોનસ, અને મગમ, અર્ધિઆં અને પાંચ દેશમાં અર્ધ રથજે દેવાનાં પ્રિયના ધર્મના કાપદાની અમર ત્યાં જ્યાં તેઓ જાય, ત્યાં પરિણામ સંપાદન કરે છે દરેક વખતે જાય છે, પણ વધારે જાય કે જે ખુશ-કારક ગતિ જે પોતાની મેજે આનંદ થાય છે, તેમથી વહન કરવી ખુશી લાવે છે. સદ-ગુણનો જાય એ સુખ છે. સુખના જાયનો પગાજય થઈ ચકનો નથી, કે જે સ્વભાવથી સુખનો નમીત રાખે છે એ લોકની સ્ત્રીઓમાં અને પરચોકની સ્ત્રીઓમાં આવો જાય ચા-હાવામાં આવેલો છે.

(૧૪) દેવના પ્રિયરાજ પ્રિયદર્શી આ નેટ્રાની આજા વખતને નિમિત્ત થાય છે કંલદિ."

મદારાજ અગ્રેકે ધર્મ ચાખો મગાને તથા તેનો કે માંક કર મને પોતાના રા-

જમાં એક ખાતું સ્થાપ્યું હતું. તેમજ લોકોની રહેણી અને નીતિ ઉપર નજર રાખવાને તથા કેળવણી આપવાને કૃત્ત્વાક અધિકારીઓ દરાવ્યા હતા. તેના તમામ અર્થ રાજની તીજેરીમાંથી પૂરા પાડવામાં આવતા હતા. દેશમાં ઠેર ઠેર સડકો બંધાવી, તેની અને બા-બુએ ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. તેમજ ફૂવા, વાવો, તળાવો, ધર્મશાળાઓ, અને પબ્લિક પોલો કરાવી હતી. નિરાશ્રિતોને રહેવા સારું મંકાનો, અને રોગીઓને દવા આપવા ઔષધશા-ળાઓ બંધાવી હતી. અને સ્તંભ, ચુકા, મંદિર, વિહાર-આશ્રમ વગેરે કામ કામ કરાવ્યાં હતાં. તેણે આખી દુનિઆના માણસ જાતને યૌદ્ધ ધર્મમાં લાવવાને પોતાના રાજ્યમાં તેમજ પરરાજ્યમાં પણ ઉપદેશ કરવાને યત્નીઓ મોકલ્યા હતા. પરંતુ કોઇની પાસે બળા-કારે ધર્મ મનાવ્યો નહિ, પણ ઉપદેશથી મનાવ્યો. તેથી એ ધર્મ આખી દુનિઆમાંના ખીજા ધર્મો કરતાં વધારે ફેલાયો છે. અગરને અગોક રાજ પોતાને ધારે યૌદ્ધધર્મ જ-ગતમાં ફેલાવવાને ધણે ખંતી હતો, તે છતાં તેણે પોતાના રાજ્યના દરેક માણસને પો-તાની મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છુટ આપી હતી. પોતે એવું માનતા હતા કે, દરકોઇ ધર્મના માણસો પાસે પોત પોતાના વિચાર પ્રમાણે ધર્મરી વચનો છે; અને તે મોક્ષ મેળવવાને સંપૂર્ણ છે.

અશોક રાજ પોતાના સધળો વખત પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ કરવાનાં કામમાં રા-કતો હતો. પ્રથમ પોતાનાથી પ્રજાનું કાંઈ કલ્યાણ ન થયેલું, તેને માટે તે વારે ધંડીએ એક કરતો હતો. પોતાના રાજની ખબર આપવાને પ્રતિવેદાક નામના અમલદાર તેણે દ-રાવ્યા હતા. તેઓને ગમે તે વખતે રાજને ખબર આપવાની પરવાનગી હતી. તે જ કાંઈ કાયદો કે જાહેર નામુ કહાડતો, તે પ્રથમ પોતાના દરબારીઓની તથા પ્રજાની સંમતિ મે-ળવીને પ્રસિદ્ધ કરતો. તે કહે તો કે;—“ દુનિયામાં સૌથી મોટો ધર્મ સધળા માણસોનું કલ્યાણ થાય તેવું કરવામાં છે. સધળા માણસો પાપથી દૂર રહે, અને સ્વર્ગ મેળવે, તથા અહિંઆ સધળા સુખી રહે, તે ઉપર મારું મન લાગેલું છે. નવો ધર્મ સ્વર્ગ મેળવવા, તથા અહિંઆ સુખ મેળવવા છે. મારા છોકરા તથા તેઓના છોકરા નવો ધર્મ પાળે, અને લોકો નું કલ્યાણ કરતા રહે, એવું હું અંતઃકરણથી ઇચ્છુ છું.”

વળી રાજાક કરીને ખીજા જાતના અમલદારો અશોકે પોતાના રાજમાં ઠેરવ્યા હતા. એ અમલદારોનું કામ સ્તંભો ઉપર લેખો કોતરવાનું હતું. વળી એ અમલદારો સધળી રૈયતનું સાર કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાન લગાડતા હતા. અને રૈયત સારી હાલતમાં છે કે નહારી હાલતમાં છે, તેની પુછપરછ કરતા. તેઓ આસપાસના ગામોમાં જતને પીપળાના ઝાડ તળે મુકામ કરતા હતા. આ ઝાડ મુસાફરોને વિસામો આપે છે, અને તે હિંદુઓમાં પવિત્ર ગણાય છે. એ ઝાડ આગળ રૈયત પોતાની હાલત રાજને કહેવા આવતી હતી. અશોક રાજાએ જેવી છુટ પોતાની પ્રજાને આપી હતી, તેવી છુટ મુધરેલા યુરો-પખંડમાં પદરમી તથા સોળમી સદીમાં પણ નહોતી.

દરેક રીતે પરાપકાર કરવો એવો અશોક રાજાનો દ્રઢ અભિપ્રાય હતો, તે માત્ર મનુષ્ય જાતનું સંરક્ષણ થાય તેવાં કામો કરતો હતો, એટલુંજ નહીં પણ જાતવરોનું પણ સંરક્ષણ થાય તેવા ઉપાય તેણે યોજ્યા હતા. પણ પક્ષીઓને મારી નાખવાની તેણે મધળા

જાણને સખ મનાઈ કરી હતી. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ યુરોપખંડમાં પણ ફાવડ કરવાની તકનીક કરી હતી, પરંતુ તેમાં તે શાવી રહ્યો નહોતો. તેણે ગ્રીક (પપન) ગળ્યો જોડે તથા મિસ-રના રાજા જોડે વ્યવહાર ચલાવી લાંબા શિક્ષણ વગેરે દુનિયા બરખંડમાં આપ્યા હતા. તેણે ધણી અપાસર રચાયા હતા, તેથીજ તેનું રાજ્ય આજે પણ મઝબૂમિ-ચિહ્નાર બિહાર કહેવાય છે. તેણે બૌદ્ધ ધર્મ શાસ્ત્રનું માગધી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું અને તેના શોધનનું ધર્મ પુસ્તક તેના પુત્ર લંકામાં લેઈ ગયો હતો. લાંબી બ્રહ્મદેશ, રુ-માયા, અને જાવા, વગેરે દેશોમાં એ ધર્મ ફેલાયો હતો એ રીતે બૌદ્ધ ધર્મના બે ભે અશોકના અને કનિસ્કના શોધનથી થયા હતા. તેમાં અશોકનો દક્ષિણપથ ગયો અને ચીનમાં ઈર્ષીસન ૬૫ માં કનિસ્કનો ઉત્તરપથ રાજ્ય ધર્મ ગયો.

મહારાજા અશોકે ધણી રાજ્યઓને જીતીને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વધાર્યો હતો. તેણે પોતાની સત્તા ધણું કરીને આપા બરતખંડ અને અફઘાનીસ્તાન ઉપર સ્થાપન કરી હતી. અને દિંદના ચક્રવર્તિ મહારાજાધિરાજનું પદ ધારણ કર્યું હતું. તેણે દેવરાવેલા ભેખ બાબત ધણાક જથ્થો એવું કહે છે કે—તેણે ગ્રીક દેશના રાજપુત્રોનાં નામ તેમાં કોતરાવેલાં છે. તે ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, એ રાજ્યો તેના મિત્ર કે તાબેદાર હશે. અશોકે ધણાંક નાના રાજ્યોને તોડીને પોતાના રાજ્ય સાથે મેળવી દીધાં હતાં. પાંડવના વંશના છેલ્લા રાજા હોમક જેને લક્ષ્મીદેવ પણ કહેતા, તેને આ રાજ્યના વીરસેન પ્રધાને ભારી નાખ્યો હતો, તથા તેનું રાજ કબજે કરી દિલ્હીમાં ગાદી સ્થાપન કરી હતી. અશોકે મેવાડ, મારવાડ, અને બાડીઆ વગેરે પ્રાંતમાં પણ પોતાનો અમલ જમાવ્યો હતો.

મહારાજા અશોકે ડુંગરોમાં ગુફાઓ ખોદાવી છે, એ ત્રિે જૈન ગ્રંથમાં લખેલું છે કે;—“અશોક રાજા પોતાની સેના/સાથે દક્ષિણ દિશા જતાવા ને નીકળ્યો, તે વખતે નર્મદા નદી ઉતરી વેહેણમાં આવ્યો. લાં તેણે ડુંગર ઉપર દેવગઢ નામે કિલ્લા બનાવ્યો. તેમજ બીજે દેશણે ધણી કિલ્લા બંધાવ્યા. તથા ધણી ડુંગરોમાં ગુફાઓ ખોદાવી. તે પછી મુદર્શન નામે કોઇ બળવાન રાજા મહારાષ્ટ્ર દેશમાં રાજ કરતો હતો, તેના ઉપર ચવારી કરી. અને રાજાનું યુદ્ધ લાક્ષણ ગાય પામે થયું. તેમાં મુદર્શન મરણ પામ્યો, અને તેનું રાજ તેના પુત્રને એક ખંડીઆ રાજા તરીકે પાછું આપ્યું. અશોકે લાંબી પાંખ દેવગઢ આવીને લાંબી પોતાના સરદારોને વરાડ, બગાળા, તૈલગણ, પાંચ, કેરલ, અને તોરવ, વગેરે દેશોમાં મોકલી તે દેશ પોતાને તાબે કરાવ્યા. અને લાં પોતાના બૌદ્ધ અધિકારીને નિમ્યા. ડુંગરો ખોદીને ગુફાઓ કરવાનું, અને દેશ જીતવાનું કામ પૂર્ણ થતાં મુધી પેતે દેવગઢમાં રહી રાજ્ય કારબાર ચલાવતો હતો. ગુફાઓ ખોદવાનું કામ ધ્રુપિટિર સક ૧૭૨ ના વિરોધી સવસ્તરમાં અપાડ શુદ્ધ ૧૫ મોમવારે સમાપ્ત થયું. આ કામ પૂર્ણ થવાને લગભગ બાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં, લાં મુધી તે દેવગઢમાંજ રહેતો હતો. લાંબી તે ધ્રુષ્ટેયર જયોતિસિંગ (શિવ) ની બહુ ભાવથી પૂજા કરી, દક્ષિણ દેશમાંથી ચાલી નીકળ્યો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, તેને ક્ષીવ ઉપર પણ આરથા હતી.”

અશોકે રાજ્યને જે અનેક ધર્મગ્રંથો વગેરે કાન માઝ પુસ્તકો રચા બંધુ હતું,

તેના વિષે મિ. ગ્રાજેટ સાહેબ પોતાના કોપમાં લખે છે કે, — “નંદ રાજા માહેવા દોઢ એક નંદ રાજાએ નદીમાં ખડક કોતરણી તેમાં અસખ્ય દ્રવ્ય રાખેલું હતું, ને તેને જડ્યું હતું, તેજ દ્રવ્ય વડે તેણે અનેક કાર્યો કરાવ્યાં હતાં.”

મહારાજા અશોક જૈદ્ધ ધર્માવલંબન કરવાની પહેલાં દુર્વેત, જુદાંબી, અને અનુદાર હતો. પરંતુ જૈદ્ધ થયા પછી તેના ચરિત્રે સપૂર્ણ નવો ભાવ ધારણ કર્યો. તે સુદેવ, સદાત્મા, અને ઉત્તાયય થઈ પડ્યો. તેના ધર્મભાવ પ્રવળ અને કર્ત્તવ્ય નિષ્ઠા બળવાન થઈ પડી. તે નામથી પ્રિયદર્શી અને કામમાં સમદર્શી હતો. તે બ્રાહ્મણ અને શ્રવણ બેઉને એટલી નજરથી જોતો હતો. મનુષ્ય અને પશુ જાતિના બલારને માટે ચિકિત્સાલય, અને બગીચા બનાવ્યા હતા. તેણે પોતાના અનુશાસન પત્રથી પ્રજાને નીતિમાન અને ન્યાયવાન થવાની આજ્ઞા કરી છે. આ સર્વ અનુશાસન પત્ર વાંચ્યાથી ખાત્રી થાય છે કે અરોકના સમયમાં જૈદ્ધ ધર્મ વિશુદ્ધ અને દોષ વિનાનો હતો એ અનુશાસનો સામ્ય અને ન્યાયપરતાના ઉચ્ચ ભાવથી પરિપુર્ણ છે. એ શાસનમાંના કેટલાક ધર્મ સંબંધી, કેટલાક રાજ્ય શાસનના નિયમ વિષયક, અને કેટલાક પોતાના ચરિત્ર સંબંધી છે. ધર્મ સંબંધી અનુશાસન લખ્યા પ્રમાણે માનવ જાતિનો એક સાધારણ ધર્મ થવો જોઈએ. આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખભોગજ ધર્મશીલતાનો બદલો, માતા પિતાના ઉપર ભક્તિ, સગા-વહાલાઓ, પડોસીઓ, અને બંધુજનના પ્રત્યે સ્નેહ અને પ્રીતિ, પશુ જાતિના પ્રત્યે દયા, ચાકર વગેરે નિકૃષ્ટ જનના પ્રત્યે સન્માન, બ્રાહ્મણ અને શ્રવણના પ્રત્યે શ્રદ્ધા, પ્રજાના પ્રત્યે સન્માન, નિદા કરવા વિષે, અને કુત્તર ફેલાવવા વિષે પ્રતિકાગ્ર, ક્રોધ, લોભ, નિષ્ક્રિયતા, અને અભિત બ્યથિતા, વગેરેનું દમન, સદાશયતા, સમદર્શિતા, અને જૂનાનુકૂળતા, વગેરે પરિચાલના ઇલાકિ વિષયની પ્રવૃત્તિ આપવાને કેટલાકો ઉત્તર ઉપદેશ ધર્મ સંબંધીના અનુશાસનમાં મળે છે. અશોક પ્રચારકોને સર્વત્ર આ ઉપદેશો આપવાનું કહેતો હતો. આ સર્વ ઉપદેશ પાલન કર્યાથી સ્વર્ગ સુખ લાભ થાય છે આવી રીતની લાવચો દેખાડતા હતા.

ગજશાસન સબંધી અનુશાસનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. પહેલો, ખાવાને માટે અથવા યજ્ઞમાં જીવહત્યા નિષેધ, બીજો — સર્વ ગજ્યમાં ઔપધશાળા અને ચિકિત્સાલય સ્થાપન, અને ત્રીજો — નીતિ શિક્ષાનું પ્રવર્તન, આદિમાં અને પ્રાણિઓના પ્રત્યે કાર્ષ્ણ એ અશોકના અનુશાસન પત્રનો મુખ્ય વિષય છે. અશોક ખરેખરે હિતૈષિ હતો. અને તેનું હૃદય કંદર જંતુ-ઓના પ્રત્યે દયા રસથી અભિપિક્ત હતું. પહેલાં તે માંસ ખાતો હતો, અને પોતાને માટે પશુ વધ કરતો હતો. તે વેળાએ તે દરરોજ પંચી ૬૦ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડતો હતો. પરંતુ જૈદ્ધ ધર્મના પ્રભાવથી તેની માનસિક ગતિ અને ભાવમાં ફેરફાર થયો. મનુષ્ય અને પશુઓની વ્યાધિ દૂર કરવા માટે ઔષધાલય સ્થાપ્યાં. તેની સાથે પ્રત્યેક રાજમાર્ગ ઉપર થોડે છેટે છેટે દૂધા બોલાવ્યા. અને ઝાડો રોપવાનો હુકમ કર્યો. નીતિનું શિક્ષણ આપવા અને દુષ્ટ માણસોને દંડવા તેમજ શિષ્ટ માણસને ધનાગના કામ માટે કેટલાક માણસોને તેણે સુકરર કર્યા હતાં. વળી તેઓના હાથમાં ગોધ કરવાનું અને રાજ્યની ક્ષમતાનું કામ પશુ સોંપ્યું હતું.

આકીના અનુગામનથી અગોદ પ્રજાને ધર્મ માર્ગમાં આણવાને વધારે સફળ થયો

અને માતાનું નામ મૈનાવતી હતું. મૈનાવતી એ મહારાજા વિક્રમાદિત્યની નાની બહેન, યા. ગોપીચંદને ચંપાવતી નામે એક બહેન હતી, તેને કુંદનપુરના રાજા કુંદનસેન સાથે પરણાવી હતી.

ગોપીચંદ રાજા અતિ રૂપાળો, અને બહુ નાન્યુક હતો. તેમજ તે દયાળુ, ધાર્મિક, પ્રજાપ્રેમી, શ્રદ્ધાવાન, અને રાજકાજમાં ચતુર હતો. તેણે પોતાના પરાક્રમથી ઘણા દેશ જીતી રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. તેના શ્રાવણથી ડરીને માંડળિક રાજાઓ આધિન રહેતા હતા. તેને ઐમા, કુસુદા, સુલક્ષણા, અને રસિકમાલતી, ઇત્યાદિ બારસો પરણેલી રાણીઓ હતી. તેઓમાં ઐમા રાણી પટરાણી હતી. એ શિવાય સોળસો રાખેલી સ્ત્રીઓ હતી.

રાજમાતા મૈનાવતી પરમ સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તેના પતિ ત્રૈલોક્યચંદ્રના મરણ પછી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. પોતાના દેહને ક્ષણભંગુર સમજી પારલૌકિક હિત સાધવાને તત્પર થઈ હતી. સંસારની મોહમાયામાં સપડાઈ, પડચાથી વારવાર શોકાતુર થતી. અને કોઈ મહાત્મા જન મળે તો તેનાથી જ્ઞાન સંપાદન કરવાને ઘણી આતુર હતી. એક દિવસે રાજમેહેલના બરખામાં દાસી સાથે તે વાચચિત્ કરતી બેઠી હતી. તેવામાં કોઈ અલૌકિક મહાપુરુષને રાજમાર્ગમાં ભિક્ષા માગતો જોયો. તત્પાસ કરાવતાં તે જલ્દનથી ચાલેલા માણસ પડ્યા. તેઓ પાસેના નિલ વનમાં ઉતર્યા હતા. સત્પુરુષના મુખથી ઉપદેશ લેવાની ઘણા દિવસની શુભ વાંચના પરિપૂર્ણ કરવાને રાજમાતા મૈનાવતી તત્પર થઈ. બીજે દિવસે તે પ્રભાતમાં જ અગ્નિની પૂજા સામગ્રી લેઈ દાસીઓ સાથે યોગીરાજના આશ્રમમાં ગઈ. યોગીશ્વરે રાણીની ઉપદેશ લેવાની તીવ્ર લાગણી જોઈ પ્રેમથી શ્રદ્ધા સંત્ર આપ્યો. પછી રાજમાતા શુદ્ધિ ચર્ચામાં વંદન કરી રાજદરબારમાં આવી. એવી રીતે અનુમંદ પામી પ્રસંગોપાત શુદ્ધિ દર્શને જતી અને સેવા સામગ્રી મોકલતી. એવા ક્રમ ઘણા દિવસ સુધી ચાલ્યો.

જનમંડળમાં અદેખાઈ એ દુર્ગુણ મહા વિપરિત કાર્ય કરે છે. એવું જાણવા છતાં દેહલોક મનુષ્યો નિરંતર અદેખાઈ કરવામાં જ આનંદ માને છે. તેઓ સામાનુ સાદે દેખી શકતા નથી. અને હરેક પ્રકારે નિંદા કરવામાં જ પ્રીતિ રાખે છે. રાજમાતા મૈનાવતીની ભક્તિભાવ એવા દુષ્ટ મનુષ્યો સહન કરી શક્યા નહિ. જો કે રાજમાતા પરમ ધાર્મિક અને નીતિવાન હતી, તેને તો આ પ્રપંચ ભરેલા માયાક સંસાર ઉપરથી મોહ ઉતરી ગયો હતો. અને પોતાના તારણનો જ માર્ગ તેણે ગ્રહણ કર્યો હતો. તે છતાં ગોપીચંદની પટરાણી ઐમાએ તેની નિંદા કરવા માંડી. રાજમાતાના શુદ્ધ ભક્તિભાવને વિપરિત જાણીને તે પોતાના પતિ ગોપીચંદને સમજાવવા લાગી કે—પ્રાણનાથ! રાજમાતા મૈનાવતીના આચરણની લોકો નિંદા કરે છે. આવા તેમના વિપરિતાચરણથી આપણને કલંક લાગશે. ઇત્યાદિ સમજાવવાથી ગોપીચંદે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર યોગીશ્વર જલધરને દુરાત્મા સમજીને તેમનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ યોગીની પવિત્રતા, શક્તિ, અને ક્રિયાને તે જાણતો નહોતો. તેણે વગર તપાસ કર્યો માત્ર પટરાણીના સમજાવવાથી વેહેમાઈને નિર્દોષ મહાત્માને દોષિત ગણ્યો. જો કે પોતે સંમત હતા, પોતાની માતાની પવિત્રતા અને મુનિતી તે જાણતો હતો, તે છતાં દુઃસ્વભાવે સ્ત્રીનાં વચનોને સત્ય માન્યાં. અને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે સમાધિસ્થ રહેલા યોગીશ્વર જલધરને ઉપડાવી અધઃશાળાના પાણી ભાગના ફવામાં નાખ્યા, અને ઉપર ઘોડાની લાદ તથા

કચરો નાખી કૂચો પૂરી દીધો!!

આ વાત બની તેની અગાઉજ જવધરનો શિષ્ય કાનીફનાથ યાત્રાએ ગયો હતો. તેમ મૈનાવતી પણ આ વાત યુદ્ધ બાજુતી નહોતી. તે એક દિવસ પોતાના નિલ નિયમ પ્રમાણે ગુરુ બલધરના દર્શન ગઇ. પણ ગુરુ મળ્યા નહિ. તેથી ધર્મો શોક કર્યો. અને મનમાં વિચારવા લાગી કે મારી મેવામાં કંઈ પણ ચૂક થઇ હશે. તેથી ગુરુ મારી ઉપેક્ષા કરી બતા રહ્યા હશે. પરંતુ ગોપીચંદ વિશે તેના મનમાં લેશમાત્ર પણ સંશય આવ્યો નહિ. મૈનાવતી નિલ ગુરુ દર્શન કરી તેના ચરણનું તીર્થોદક કરીને બોજન કરતી. તેથી જે દિવસથી તીર્થોદક ન મળ્યું, તે દિવસથી અનાજ ખાવું બંધ કરીને ફુધ ખીને પ્રાણનું રક્ષણ કરવા લાગી.

એક દિવસે રાજા ગોપીચંદની જન્મગાંઠને ટાણે રાજમહેવના વચલા ચોકમાં ગોપીચંદ ખાન કરવા બેઠો હતો. તેને કેટલીક રાણીઓ શરીરે સુગંધી પદાર્થો લેખને ગંદન કરતી હતી, કેટલીક ચુલાખજળની ઓરીથી મંદ મંદ ધારે પાણી મીંચતી હતી; અને કેટલીક મંગળ ગીતો ગાતી હતી. એ વખતે રાજમાતા મૈનાવતી મહેવના ઝરખામાં બેઠી હતી. તેની નજર ગોપીચંદ તરફ જવાથી તે વિચારવા લાગી કે—આહા! વિશ્વની રચના કેવી ખોટી છે! કામદેવને મોઢ પમાડે એવી આ મનુષ્ય દેહ જેની અસપાસ આ સુંદર સ્ત્રીઓ મોહિત થઇને વેલની પેડે વિટાઇ વળી છે, અરે! એજ કાંઈમાંથી ત્યારે આત્મા ઉઠીને ચાલતો થશે, સારે એ નિર્જિવ દેહ જોનારને કેવી ભયંકર લાગશે? અહો પ્રભુ! આવી ઉત્તમ કાયાને અમર કાં ન કાપી? અરે! એના કરતાં શું એના પિતાની કાયા સુંદરતામાં ઉતરે એમ હતી! ગુણ, રૂપ, સૌંદર્ય, અને કીર્તિનું તે સ્થાનજ હતુ. તોપણ ત્યારે કાલે આવી પોતાની જાળ બિછાવી સારે તે સુંદર દેહની ચપટી ગમ પણ હાથ ન આવે! એમ પોતાના પતિનું સ્મરણ આવનાંજ તે ગદ્ ગદ્ કંઠે થઇ ગઇ. અને તેના મનુષ્યાથી અશુભ એક ગદમ^૧ દીપુ ગોપીચંદના ગાય ઉપર પડ્યું. તે તેના જન્મસમયે આત્માથી પુંછ પરછ કરવા લાગ્યો. તેની સ્ત્રી સુવક્ષણાએ કહ્યું કે—સ્વામીનાથ! આપનાં માતાજી પુંછ પરછ કરવા લાગ્યો. તેની સ્ત્રી સુવક્ષણાએ કહ્યું કે—સ્વામીનાથ! આપનાં માતાજી પુંછ પરછ કરવા લાગ્યો. તેમના લોચનમાં જાળ ભરાઇ આવ્યાં હતાં. એવું માંભળી મહેવના ઝરખામાં બેઠાં છે. તેમના લોચનમાં જાળ ભરાઇ આવ્યાં હતાં. એવું માંભળી ગોપીચંદ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો; અરે! એ જાળબિંદુ તે મારી માતાનુજ અશ્રુ! આવી રીતે શોકાતુર થવાનું કારણ શું? અરે! મારી હયાતીમાં મારી માતાને ફલગનાર કોણ છે? મારી સ્ત્રીઓ! અંત પુરમાં જાઓ. એમ કહીને તુરત કોરાં માદાં વસ્ત્ર પહેરી માનાન મહેવમાં જઇને વડન કરી ઉભો રહ્યો. પછી માતાને ઉદામ થવાનું કારણ પુછ્યું. સા! માતાએ કહ્યું કે, પુત્ર! તારેજ માટે. ગોપીચંદે કહ્યું: શું મારાથી આપને કંઈ અપરાધ થયો? એવોતે મારો જો અપગ્રહ છે? રાજમાતાએ કહ્યું, પુત્ર! તારો અપગ્રહ લેઇ પા નથી. ગોપીચંદે કહ્યું, મારી સ્ત્રીઓએ, દરબારીઓએ, કે રૈયને કાંઈ અપરાધ કર્યો છે

૧ એવું કહેવાય છે કે, રાજમાતા મૈનાવતીની આજમાથી પરેલા એ અમુના ગરમ દીપા ગોપીચંદના શરીર ઉપર ફેલ્યો પડ્યો હતો. એવું તેનું શરીર નાનુક હતુ. પેશના સરદાર દ' પન ફડકેનો પુત્ર બાપુસાવ ફડકે પણ એવાજ નાનુક હતો તેને ધત્તાજી રૂપી બરેલા મથા માદલામાંથી ઉપારીઆને એક દાણો પગમાં કાઢાની પેઢે વાગ્યો હતો! તે પછી માદાં દાં તેના તેની મનમાંથી એક કપાસીઆનો દાણો નીકળ્યો હતો આ વાત પ્રસિદ્ધ છે

જેણે આપનો અપરાધ ક્યો હોય, તેનું નામ મને સત્વર કહો. પછી તે માફ મને તેનું પ્રિય હશે, તોપણ તેનો નાશ કરીશ.

રાજમાતા મૈનાવતીએ કહ્યું કે—“પુત્ર! જે નાશવત છે, તેનો નાશ કરવો તેમાં નવાઈ શી! પરંતુ નાશવંત અમર શી રીતે થાય, એજ વિચારમાં રાત દિવસ હું ઉદાશીન રહ્યા કરું છું. પુત્ર! તું ગુરૂ પ્રતાપે જ્ઞાતી યજ્ઞને પ્રભુના નામનું સ્મરણ કર. આ સંસાર નાશવંત, માનીતે શમ, દમથી વિશ્વ તરી જા. સૌ સ્વાર્થનાં સર્ગાં છે. કપટ બુદ્ધિથી ભરપુર છે. આ કાપા અને માયા મિથ્યા છે. તેને સત્ય ગણી કેમ ભૂવ કરે છે? પુત્ર! તું યોગ યદ્યલુ કરીને અમર થા. ફરી આ શરીર મળશે નહિ.” રાજમાતાની આ મોટા જ્ઞાનની વાત સાંભળીને ગોપીચંદ પશ્ચાત્તાપ કરીને મનમાં વિચાર કરે છે. અરે! અરે! આ હું શું સાંભળું છું? આ પ્રમાણે મોહથી મૂકત યજ્ઞેહુ માતાનું મન અતીતિને ઉત્તેજન આપે? નહિ, નહિ એમ વિચારી માતાને કહ્યું; આપના મુખથી નીકળના અમૃતથી પણ અધિક એવા ઉપદેશક વચનનું પાન કરી હું બહુ શાન્ત થયો છું. આ દેહ અમર થવા માટે કાંઈ ઉપાય છે કે નહિ? મૈનાવતીએ કહ્યું કે, મારા ગુરૂ જલધરનાથ અહિં હોત તો આ વાત કહી નહોતી. પુત્ર! મારા ગુરૂથી તું અજાણ છે. ગોપીચંદ મનમાં શોકાગ્રસ્ત થઈને વિચાર કરે છે, અરે રે! મેં ખોટી શંકાથી કેવો અનર્થ ક્યો છે? ઓ પ્રભુ! મારા પાપથી મને ક્ષમા કર. એમ વિચાર કરતો લજ્જા પામી, કાંઈ ન જોવાતાં પોતાના મેહેનમાં ગયો. અને પોતાના સાહસ કર્મનો અપાર ખરતાવો કરવા લાગ્યો.

આ વાતને ધણી દિવસ વિચા પછી જલધરનાથને શિષ્ય કાનીફનાથ પોતાની તીર્થયાત્રા સંપૂર્ણ કરીને ગુરૂને શોધતો આવતો હતો. તેને માર્ગમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથને શોધવા નીકળેલા ગોરક્ષનાથ મળ્યા તેમણે પરસ્પર કેટલીક વાતચિત કરતાં જલધરનાથને ગોપીચંદ રાજાએ કૃવામાં નાખી દેઈ લાદથી પૂરી નાખ્યાની હકીકત ગોરક્ષનાથે કાનીફનાથને કહી. તે ઉપરથી કાનીફનાથ કાંચનપુરમાં ગયો. અને ગોપીચંદ રાજાને ક્રોધમાં ધણું કટુ વચન કહ્યાં. એ વાતની રાજમાતા મૈનાવતીને ખબર પડવાથી તેણે આવીને કાનીફનાથની આગળ પ્રાર્થના કરી પુત્રના અપરાધને માટે ક્ષમા માગી. ગોપીચંદે પણ પોતે કરેલા અપરાધને માટે ખેદ જણાવી માફી આહી. તે ઉપરથી તથા મૈનાવતીને ગુરૂ જલધરનાથની શિષ્યા જાણીને ગોપીચંદને ક્ષમા આપી, પછી કાનીફે ગોપીચંદ પામે તેનીજ આકૃતિ જેવાં અને તેના જેવાં ઉંચાં સોના, રૂપા, તાંબા, અને લોહનાં એવાં ચાર પુતળાં તૈયાર કરાવ્યાં. પછી જે કૃવામાં ગોર્ગાંધ્ર જલધરને નાખ્યા હતા. ત્યાં સૌ ગયા એક તરફ રાજમાતા મૈનાવતી અને ગોપીચંદને ઉભાં રાખ્યાં, અને બીજી તરફ કાનીફ અને તેના શિષ્યો ઉભા રહ્યા. કાનીફ ધ્યાન ધરીને ઉભો રહ્યો. થોડીવારે તેણે ગોપીચંદને કહ્યું કે હવે તૈયાર થા. ગુરૂમહારાજ જાણ થયા છે. માટે પ્રથમ કૃવાના કિનારાપર સોનાનું પુતળું મૂકી જરા પાછળ રહી આદેશ કર ગોપીચંદે તે પ્રમાણે કરી કહ્યું કે મહારાજ! આદેશ! તે સાંભળીને જલધરે કહ્યું; ડાણ! ગોપીચંદે ઉત્તર આપ્યો કે, ગોરૂ જગાણાનો રાજા ગોપીચંદ આપનું શરણ મુઝા છે. તે સાંભળીને જલધરે કહ્યું કે—હરા-માજ્જાને ભરમ થા. એટલું જોલનાંજ સોનાનું પુતળું જાણીને ભરમ થઈ ગયું. પછી કાનીફની આજ્ઞા મુજબ રૂપાનું, અને તાંબાનું, એમ

અનુક્રમે બે પુતળાં મૂકીને આદેશ કર્યો, તેના ઉત્તરમાં જાળધરે બે વખત શાપ આપવાથી તે પુતળાં જાળીને બરમ થયાં. છેવટે લોહાનું ચોથું પુતળું મૂકીને ગોપીચંદ્રે આદેશ કર્યો. હવે જાળધરે વિચાર્યું કે, મેં તેને ત્રણ વખત શાપ આપ્યો તે છતાં એ બચ્યો. તેથી તે મારા શિષ્ય વર્ગમાંના કોઇને પણ શરણે ગયો હશે. એવી કલ્પના કરી ધ્યાનથી જોઇ કહ્યું કે; અમર રહો. બેટા ગોપીચંદ્ર! તારી કાયા અમર રહો. એમ કહેતાં જ જાળધર પોતાની મેજે બહાર નીકળી આસનપર બેઠો. એટલે કાનીફ, મૈનાવતી, અને ગોપીચંદ્રે તેમના ચરણમાં નમી આદેશ કર્યો. ગોપીચંદ્ર મહા અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને ગોપીચંદ્ર રાજ આશ્ચર્ય પામ્યો. મૈનાવતી પોતાનો પુત્ર બચવાથી ધણી હર્ષ પામી. અને આખા શહેરમાં આનંદ ઉત્સવ થઇ રહ્યો.

આ બંધાવ બન્યા પછી ગોપીચંદ્ર રાજને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. તેણે મહાત્મા ગુરુ જાળધરના ચરણમાં પડી કહ્યું કે; મહારાજ! આ વિશ્વના વિચિત્ર મનુષ્યોથી ત્રાસ પામી, તારણ અર્થે આપના મૂખથી ઉપદેશ લેઇ અરણ્યમાં વાસ કરવા ઇચ્છું છું. જાળધરે કહ્યું; બેટા! આ મહાન રાજ્ય, સેંકડો રાણીઓ, મણિમય મહેલોના નિવાસ, અનેક જાતનાં સ્વાદિષ્ટ ભોજન, અત્યંત સુવાસિન પુષ્પોના બાગ, અને સુકતા રત્નોથી ભૂષિત વસ્ત્રાલંકાર એ સર્વ તજી વનમાં વસવું અશક્ય છે. મારે ઉઠ અને જા. તારૂં રાજ્ય સંભાળ. ઇત્યાદિ કહ્યું. ગોપીચંદ્ર કહે કે- વીરનું ધ્યન એક જ હોય છે. જેનો બોલ ગયો તેણે સર્વે બોલ્યું. જે સહવિચારે અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેનો સહજ સુખ મારે સાગ કરવો એના જીવું છડું એક નથી, પછી જાળધરે તેનો દ્રઢ નિશ્ચય જોઇને દિક્ષા આપી. ગોપીચંદ્ર પોતાની સર્વ રાણીઓ પાસે ચોગી વેષે અહઃશ્વક કરતો ભિક્ષા માગી લાવ્યો. તેની આવી રિયતિ જોઇને રાણીઓએ શોકથી મહા રૂદન કર્યું. પ્રજા શોકાતુર થઇ, ચારે તરફ હાહાકાર થઇ રહ્યો. ગોપીચંદ્ર સર્વને યુક્તિથી શાન્ત કરીને ગુરુ જાળધર સાથે તીર્થ યાત્રા કરવાને આથી નીકળ્યો. આહા! ગોપીચંદ્ર રાજનું આ ચરિત્ર કેવું ચિત્તાકર્ષક છે! એક મહારાજ આવી રીતે એકદમ ચોગી થઇ અરણ્યમાં ગાદ્યો જાળ, એ કાંઇ સહજ વાત નથી પૂર્વના દત્ત કે ગુરુ પ્રતાપ વિના એવી ઉંચ રિયતિ પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી ધન્ય છે! આવા મહાપુરુષોને કે, જેઓ આવાં ઉંચ કર્મ કરી, ઉત્તમ મિશ્નણીય દ્રષ્ટાંતો જગતમાં મૂકી ગયા છે!

ભર્તૃહરિ.

Bombay પર વિખ્યાત પરદા ખેલન રાજ વિક્રમાદિત્યનો આ મોટો બાઇ ભર્તૃહરિ એક નીતિવાન રાજા અને મહાશાની ચોગી તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. તે ઈ. સ. પહેલાં શુમારે ૫૭ વર્ષ ઉપર માળવ દેશની રાજધાની ઉજ્જયિની નગરમાં રાજ કરતો હતો. તેના પિતાનું નામ ગર્ધનસેન રાજા હતું.

ભર્તૃહરિએ સંદ્રાર્થ વસુરાયા નામે મહાપાત્ર ગુરુવર્ણની પાનેથી પાણિની બાકર-ણાદિ સંસ્કૃત ભાષાનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને એ શાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રવિણતા મેળવી હતી. તે સંસ્કૃત ભાષાનો મોટો કવિ અને મગીન શાસ્ત્રમાં બહુ કુશળ હતો તેમ સત્યાસ.

લનો પરીક્ષક, સહમહેદનો યાતા, બુદ્ધિવાન, અને વિવેકી હતો. તે પોતાની પ્રજાનું બહુ સારી રીતે પાલન કરતો હતો. વિદ્યાકળાને ઉત્તેજન આપી પ્રજા જનોને વિદ્યાવાણી કરી હતી. પુણ્યનો માર્ગ પ્રકાશ કરાવ્યો હતો, ધર્મની વૃદ્ધિ કરી હતી, અને દુરાચારીઓને શિક્ષા કરી સધળે શાન્તીનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું. તેને આઠ પ્રધાનો હતા. તે પશુ વિદ્વાન હતા. સેનાપતિ પશુ યરવીર અને વિદ્વાન હતો. રાજસભામાં સકળ વિદ્વાનો બિરાજતા હતા. રાજ ન્યાય અને નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતું હતું. કોષ્ટપર અન્યાય ગુજરતો નહોતો. સારા સારનો પૂર્ણ તપાસ કરી સર્વને પૂર્ણ સંતોષ આપવામાં આવતો હતો. શેહેરો અને ગામ-ગામોમાં ધર્મોપદેશ આપવા માટે ધર્મચાર્યો રાખ્યા હતા. સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ, કાવ્યશા-ળાઓ કન્યાશાળાઓ, અને ઔપધશાળાઓ કામકામ ચાલી હતી. પ્રજાજનપર કોષ્ટપશુ પ્રકારનો દર કે અન્યાય હતો નહિ. એરીતે ભર્તૃદરિ રાજ્યે ખરેખર ધર્મરાજ્ય રચાઈ હતું.

ભર્તૃદરિ રાજનો ન્દાનો ભાઈ વિક્રમાદિત્ય આ વખતે જ્યેષ્ઠ બંધુની આગ્રામાં રહીને રાજકાજમાં તેને બહુ સારી મદદ કરતો હતો. વિક્રમ પશુ મોટાભાઈની પેઠે વિદ્વાન, ની-તિવાન, યરવીર, અને ધર્મવૃત્તિવાળો હતો. ભર્તૃદરિને તેની શુદ્ધ નીતિની ખાત્રી હતી. તેથી તેને રાજ્યનાં કેટલાંક જ્યેષ્ઠ ભરેલાં કામોનો કાર્યભાર સ્વાધીન કર્યો હતો. વિક્રમ પો-તાના વડિલ ભાતાને પિતા સમાન અને તેની રાણીઓને માતા સમાન ગણી તેમની આ-ચાર પ્રમાણે પોતાને સોંપેલાં કામ ચોગ્ય રીતે કરતો હતો.

જનમંડળમાં કોષ્ટ સકળ શુભશુભસંપન્ન હોવાનો સંભવ નથી. અતુભવિ વિદ્વાનો પ-ણ કદે છે કે, પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર સિવાય બીજો કોષ્ટ સકળ શુભશુભ સંપન્ન નથી. એ વાત સત્ય છે. ભર્તૃદરિ રાજ ઉપર કળું તેમ ડાલ્યો અને બધી વાતે સદ્ગુણી છતાં તેનામાં પણ એક દુર્ગુણ રૂપી કલંકની રેખા અંકિત થઈ હતી. પરંતુ અગ્નયખતો વિષય-તો એ છે કે-એજ કલંકની રેખાના પ્રતાવડે તે વૈરાગ્ય પામી મહા યોગી થવા પામ્યો હતો. આ ઉપરથી કાંઈ એમ સમજવાનું નથી કે, ખોટે માર્ગે પણ સારો લાભ મળી શકે છે. ખોટા દુષ્ટનું ફળ તેજ નિહાળ ખોટુંજ છે. જેમ એ વાતી અશુભની આદા રાખી શકાય નહિ, તેવુંજ તે છે. પરંતુ ભર્તૃદરિના એક દુર્ગુણનું ફળ તેને સારૂ મળેલું આપણે જાણ્યે છીએ, તેમાં કશરનો સંકેત કાંઈક ભૂલોત્તર હોવો જોઈએ. કે જે સંકેત આપણી આશ્પ બુદ્ધિથી આપણે કળી શકતા નથી.

આપી ચેતાઆ છતાં તેની કાંઈ અસર થવા પામી નહોતી. કારણ કે તેને પિંગળા રાણી-
માં પૂર્ણ પ્રીતિ હતી. પોતાની રાણીના ઉપર તે ઘણી પ્રીતિ રાખતો હતો, એમાં તેનો
કાંઈ દોષ નહોતો. પરંતુ તેના મુલુની પરીક્ષા કર્યા વગર માત્ર રૂપથી મોહીત થઈને તેનીજ
પામે ઘણો ખર્ચ વખત ગુજારતો હતો. એજ તેનો દોષ સંધર્ભના ભેવામાં આવતો હતો.

ધીરે ધીરે પિંગળાના દુહાચરણની વાત ભર્તૃહરિના ન્હાના ભાઈ વિક્રમના સમ-
જવામાં આવી. તેથી તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવાની તત્ત્વજીજ્ઞામાં તે હતો. તેવામાં અશ્વપાળે
એતી જાહેરે વિક્રમનુજ અલિત કરવાને પિંગળા રાણીને ઉચ્કેરી. તે ઉપરથી પિંગળાએ
પોતાની તરફ દુષ્ટ શુદ્ધિથી ભેવાનો આરોપ વિક્રમ ઉપર ચૂકાને ભર્તૃહરિને ઉચ્કેર્યો. ભર્તૃ-
હરિએ વિક્રમ ભેવા નીતિવાન બધવ વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો વગર એણે કહેલી વાત
સાચી માની. થઈ વિક્રમને પોતાની સમક્ષ બોલાવી તેનો બહુ નિરસ્કાર કર્યો. એટલુંજ
મહિ. પણ તેને માળવા 'છોડીને જલદી દેશવટે જવાનો હુકમ કરમાવ્યો. પિતા સમાન
વડિલ બધવના આપા કોપ અને કઠિણ શિક્ષાના ભયથી નહિ કરતાં વિક્રમે ધીરજ ધરીને
બહુ દીનવાણીથી વાતના કરી પોતે નિર્દોષ છે એમ જાહેર કર્યું. પરંતુ તેની કાંઈ પણ
વાત સાચી માનવાને ભર્તૃહરિએ ધમીને ની પાડી. ને પોતાના હુકમ પ્રમાણે જલદીથી
માળવા 'છોડી જવાને કહ્યું. વિક્રમે લાચારીથી જ્યેષ્ઠ ભાતાની આજ્ઞા માથે ચડાવી; અને
અરુધમાં જવાનો વેપ ધારણ કર્યો થઈ ભાઈનું કમાણું ધમ્મીને પોતે ચાલી નીકળ્યો.

નિર્દોષ વિક્રમના ગયા થઈ દેટલીક મુદતે પાપિણી પિંગળાના દુષ્ટકર્મની તથા વિક્રમના
ઉપર ભૂકો આરોપ ચૂકાના પ્રવચની સંધર્ભ વાત ભર્તૃહરિના જાણવામાં આવી. તેથી
તેને ધણું દુઃખ અને પરતાવે એવો. પિંગળારાણી જે પોતાને ઘણી પ્યારી હતી તેને
દુષ્ટ, પાપિણી, દુષ્ટાદિ વચનોનો પ્રહાર કરીને ઘણો ધિક્કાર આપવા લાગ્યો તેમ પવિત્ર
આચરણના નિર્દોષ બધવ વિક્રમને દેશવટે દાધાથી ખેદ પામીને તેને સંભારવા લાગ્યો.
જેમ જેમ તે ઉડા ઉતરી વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ તેની શતિ આ અમાર મંસાર
ઉપરથી છાતી અડા અને છેડે વૈરાગ્ય પામી સજ્જાત અને સર્વ વૈભવ છોડીને વનમાં
જવા તૈયાર થયો. આ વાતની ખબર તેના પ્રધાને વગેરેને પકવાથી તેઓ મધમા ગમ્મની
પાસે ગયા. તેમણે તેને ઘણી પ્રકારે સમજાવીને શાન્ત પાડવાના ઉપાય કર્યા. પણ તેણે
નહોતો નિશ્ચય નહિ કરવામાં કંઈ કે:-

તે ગુરુ કૃપાથી મરી જાય અને આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશથી સમ્યક્દાનદ સ્વરૂપની પાપ્તી થઇ મોક્ષગતિ મળે. વળી—

નૈવૈરાગ્યાત્પરંમાગ્યં, નવૌઘાદપરઃસરવા;

નહરેરપરસ્વાતા, નસંસારાત્પરોરિપુઃ

અર્થ—વૈરાગ્યથી ઉદ્ધુષ્ટ ખીચુ કોઇ ભાગ્ય નથી; ઔઘ (જ્ઞાન) થી સહાય કર્તૃ ખીજો મિત્ર કે બંધુ નથી; હરિ સિવાય ખીજો કોઇ રક્ષણ કર્તા નથી; અને સંસારથી અન્ય કોઇ શત્રુ નથી. ” એમ કહેતાંજ સિદાસન પાસે પડેલી ખજની એકદમ ઉપાડી જાય અનેકા જાય અખધૂત નિરંજન !! એમ બોલતાંજ તે પહેરી લીધી. અને તુરત સિદાસનપરથી ઉતરી ચાલવા માંડ્યું !

આ સમાચાર વિજળીની પેઠે, આખા શહેરમાં એકદમ પ્રસરી ગયા, પ્રજાજન શોક સમુદ્રમાં ડુબવા લાગી; જેમ શીરામચંદ્રજી વનમાં જતા હતા; તે વખતે પ્રજા પાછળ ચાલી નીકળી હતી, તેમ ભતૃહરિની પ્રજા તેની પાછળ ચાલવા લાગી; રાણીઓ મહા ક્રોધાંત સાથે રૂદન કરવા લાગી; અને પિંગળા પણ પોતાના પાપી કર્મથી પરતાવે ખાઇ રૂદન કરતી પછડાવા લાગી. ચારે તરફ હાહાકાર થઇ રહ્યો. આખી નગરી શત્રુચક્ર થઇ રહી. આ જોઇ કંઇ કાળજીના વિર પુરોનાં હૃદય પણ પિંગળી ગયાં. કટલેક સુધી નગરજનો પાછળ ગયા. પછી મત્રીવર્ગના સંમતેન્યાથી સૌ પાછા વળી ઘેર ગયા. એટલે ભતૃહરિ યોગી વિશે એકલો અરણ્યમાં ગયો. ચાલતાં ચાલતાં મહા અરણ્યમાં જ્યાં મહા યોગીંદ્ર મત્સ્યેન્દ્રનાથનો આશ્રમ હતો, ત્યાં તે ગયો. અને યોગીને પ્રણામ કર્યા. પછી પોતાની સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. એટલે યોગીના શિષ્ય ગોરક્ષનાથે રાત્રના વૈરાગ્ય વિષેની કટલીક ખાત્રી કરી તથા ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથે વિશેષ ખાત્રીને સાદ પોતાના એક શિષ્યની સાથે રાણીઓ પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવવા સાદ તેને મોકલ્યો. તે પ્રમાણે ભતૃહરિ પોતાની રાણીઓ પાસેથી નિર્વિકાર દ્રષ્ટિથી ભિક્ષા માગી ગયો. એ રીતે તેના તિન્ન વૈરાગ્યની ખાત્રી થવાથી ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથે તેને મત્રેષદેશ કર્યો. અને ઉપદેશ આપ્યો કે;—

“ આ જગત્તી માયા અનાદિકાવથી ચાલી આવે છે. આ જાણુ બ્રહ્મગરના તંત્ર મારક છે. આ દખ પદાર્થ જે કાંઇ તારી નજરે પડે છે. એ સર્વ જુદું છે. ચૈદ બ્રહ્માદ સુધી માયાનું જે કાર્ય છે, તે મર્વ નાશવાન છે. આ દેહ પંચમહાબૂતથી બનેલો છે. તે કાળબંધુર અને વિકારવાન છે. તેમાં સાર વસ્તુ શું છે ? તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. પોતાના મનને જાણુ મમતાનું કે;—હે મન ! આ નાશવાન પદાર્થમાં શું આમકિન રાખે છે ? આ શરીર દળને કે લાખ વર્ષ રહુ, તો પણ શું થયું ? ચૈદ યોગીનું રાત્ર મન્યું તો પણ શું થયું ? આખરે એ મર્વ અનિલ છે. આ પાંચ વિષયનાં જે જે કાર્ય છે, તે સર્વ જાણુ દુઃખદાયક છે. તન, મન, તરૂણી, માતા, પિતા, સગાં સહોદર, જ્ઞાતા, બગિની, એ સર્વ સ્વાર્થની બાજ છે. એ મર્વ પોત પોતાના મુખને માટે પ્રયત્ન કરે છે. એ સસ દોષ તો મર્વે કેમ ચાલનાં નથી ! માટે કોઇ પણ નિરવાર્થી મત્સ્યેન્દ્રની આ જ્ઞાનમાં નથી. આ અમલ, જડ, અને દુઃખરૂપ કાળબંધુર દેહથી સમ્યક્દાનદ ગરૂપ મત્સ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ દેહ પડે એમાં માધન કયામાં વિલંબ ગા માટે કરવો જોઇએ ” ઇ-

પ્રેમ ધર્યો નથી, છતાં હું નીતિ વિરુદ્ધ વર્તિશ!! આ તમે શું કરો છો? આપનો ભાગ પ્રત્યે આવો વિચાર કેમ થયો? હે પવિત્ર જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા! હું બાલ્યા અવસ્થાથી જ્ઞાન શક્તિ યુગ્મ થયો, સારથી તે આજ સુધી આપની સેવા પ્રીતિ બાવથી કરતો આવ્યો છું. શ્રુતિ, સ્મૃતિ અનુમાર નીતિ માર્ગે આવવાનો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પ્રત્યે જે ધર્મ છે, તેની વિરુદ્ધ સ્વસ્થે પણ કદી ચાલ્યો નથી. આજે આપ આ વાત શું કરો છો? આ તો કોડીપર કટક અને કદલી પર વિદ્ય આવી પડે તેવાં આ આપનાં વચન મારાપર ઈકના વળગી મારફત કાર્ય કરે છે. હે રાજનીતિ નિપુણ ભ્રાતા! આ નિર્દોષ લલુ બંધવપર વચન પ્રેરેલ વિચાર કરીને કર્યો.”

હસાદિ પ્રકારે વિક્રમે ઘણું ઘણું કહ્યું. પણ-ભર્તૃહરિના માનવામાં નહિ આવતાં તેણે તેને દેશનિકાલ થવાને આગ્રા કરી. આ સાંભળી વિક્રમે કહ્યું:—“જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા! લક્ષમણ અને ભરતની જેવી ભક્તિ રામચંદ્ર પ્રત્યે હતી, જેવી ભીમાર્જુનની ભક્તિ યુધિષ્ઠિર-ધર્મ પ્રત્યે હતી, તેવીજ શુદ્ધ ભક્તિ આપના પ્રતિ મારી પણ છે. આપ આવી રીતે વિચાર શ્વસ થઇને મારાપર સાહસ કરો છો એ યોગ્ય નથી. કેમકે હું આ વૃત્તાંત બિલકુલ જાણતો નથી. અને બધી વાત પ્રપચરણ છે. આપ મારા પિતા, પુત્ર, પવિત્ર ન્યાયી આત્મા થઇ આવે જૂરો. આરોપ મારે શિર મૂકો છો, તો તે તરફથી દૈવની કૌશલ અન્ય ઇચ્છા નગરે આવે છે. રમે કાંઈ મોટી આપત આ માલવ દેશપર આવવાની હોય એવું જણાય છે. અંગર આખું રાજ્ય પાચમાલ થવાતું છે. એ વિના આવો કૃતક આપના પવિત્ર અંતઃકરણમાં કદી વાસ કરે નહિ. હજી વિચાર કરો. આપ ન્યાય નિપુણ થઇ આવો સાહસ વાડીનો ઉપયોગ કરો છો! ભૂમિ કવી છો! તેમથી કેવાં ફળની આશા રાખો છો! વિષ અશ્વતરપ દેખાવુ હોય તોપણ, તે મોતવું કારણ છે.”

ભર્તૃહરિ—અરે વિક્રમ! તું હવે વધારે ન, બોલ. કેમકે તારા અમલ બાપણથી મારાં કાન અપવિત્ર થાય છે. તું સત્વર માલવ દેશ છોડી જ.

વિક્રમ—(કોપથી) હું આ નગરી તદ્દથ. નિશ્ચય આ દેશણે રહેશ નહિ. જો એક ધડી પણ આ દેશણે વિશ્રામ કરે તો મારી જીવની લાજ. હે ભર્તૃહરિ! જેના અનઃકરણમાં એક પણ દુષ્ટ સંકલ્પે આજ સુધી પ્રવેશ કર્યો નથી. જેણે જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને પિતા, અને તેની ક્ષતિ માતા સમાન જાણીને એક નિષ્ઠાથી પુત્રવત્ આચરણ કર્યું છે. જે પોતાને આદિલ ત્વની માતા સમાન જાણીને એક નિષ્ઠાથી પુત્રવત્ આચરણ કરે છે, એવા એક કૃપાપાત્ર નહાવત શુદ્ધ સમજે છે, અને અલ્પિ બહુચરણ સંરક્ષણ કરે છે, એવા એક કૃપાપાત્ર નહાવત નાભાળને એક દુષ્ટ ત્વના વચન ઉપર વિશ્વાસ કરીને નિર્વજ દસવી જૂરો આરોપ મુખે છો. અને સ્વમુખથી દેશનિકાલવું કહો છો, તો હું મત્વર માલવ દેશ છોડીને અરણ્યમાં ચાલ્યો જાઉં છું. હે ભ્રાતા! દૈવયોગથી સત્સામલ જાણવામાં આવશે, સારે કાંઈને પણ થયો નથી, એવો તંમને મોટો પક્ષાત્પાત્ર અને ખેદ થશે. એ તમે યાદ રાખજો. હે! માળવ ભૂમિ! જ્યેષ્ઠ પૃથ્વી જૈવા! હવે છેલ્લા પ્રણામ તને! આ કામાંષે ભ્રાતાનું નિર્દોષપર અસત્ય બાપણ શ્રવણ કરીને કોપ કરીશ માં! હે વીર માના! આ કૃતકની જાણવું કલ્યાણ કરજો! તેનાં હૃદય અશુ ક્ષાડજો! હે અવનિકા ઉચ્ચનીની! તારી પ્રજાને શાન્તી ધાઓ! શાન્તી ધાઓ!! જ્યેષ્ઠ અગ્રધન નિરજન!! એમ બોલતાંજ વિક્રમ અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યો.

આ સમાચાર સાંભળીને મંત્રિજનો, સેનાપતિઓ અને પ્રજામંડળમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. સૈ શોક સાગરમાં ડુબી ગયા. મંત્રિમંડળ, સેનાપતિ, અને નગરીના અગ્રેસરોએ રાજાને ઘણો સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઈની વાત માની નહિ. તેથી સર્વ નારાજ થયા. વિક્રમના ગયા પછી ધીરે ધીરે રાજમા લાંચ રૂપવતનું જોર વધ્યું, અને જુલમ થવા લાગ્યો. લૂ-ચ્યાઓ દગા ફટકા કરવા લાગ્યા, અને રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ. દુષ્ટ પાપિણી પિ-ગળાની દુષ્ટ વાંચના રૂળીજીત થઈ !!

વિક્રમ માળવા છોડીને ફરતો ફરતો ગુજરાતમાં આવ્યો. આહિ તે પોતાના ઉદર પો-પણને માટે પ્રવાસ કરતો, અને અનેક પ્રકારની વિયત્તિ સોસતો હતો. તેપણ કોઈનું સાઈ કરવું, એ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ છે, એવું તે સમજતો હતો. તેથીજ એક વખતે એક કુટુંબના મુખને અર્થે પોતાનો જીવ આપવા તત્પર થયો હતો. “ ઠાકે તે ઠકે, અને ખાળે તે ખાળે ” એ કહેવન મુજબ તેની ઉદારતા જોઈને ઇશ્વર પ્રસન્ન થયો. અને એવો પ્રેયો કે તેથી તે અતે રાજ થયો વિક્રમના ગયા પછી ફટલીક મુદતે પિગળા રાણીના દુષ્ટાચરણની અને કપટની સપળી વાત ભર્તૃહરિના જાણવામાં આવી. તેથી વિક્રમ જેવા સદાચારી અને નિર્દોષ બંધવને દેશવટો દીધા વિગે તેને ઘણો ખેદ થવા લાગ્યો. છેવટે આ અમાર સસાર ઉપરથી તેનું મન ઉઠી ગયું અને વૈરાગ્ય પામી રાજપાટ છોડીને વનમાં ચાલી ગયો. રાજ મંત્રીઓએ તેની આજ્ઞા મુજબ વિક્રમાદિત્યને શોધી લાવી ઉજ્જયિનીની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે એક રક સેહેજમાં રાજ થયો. અદ્યપ્યુક્તિનાં માણુમ અવસ્થાતર થયાથી ઉન્મત્ત અને મદાંધ થઈ જાય છે. પણ સમજી મનુષ્ય સર્વ અવસ્થામાં સમાન રહે છે. વિક્રમ રાજ થયો એટલે લોકનું સાઈ કરવાનો પોતાનો જો ધર્મ તે નહિ વિસરતાં ઉપટો' વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો. અને પોતાનું જીવતર પરમાર્થમાજ ગાળ્યું તેથી તેની કીર્તિ અદ્યાપિ સુધી અમર છે.

વિક્રમ રાજ્યએ ગાદીએ બેઠા પછી જે માંડળિક રાજ્યોએ બંડે ઉઠાવ્યાં હતાં, તે સર્વનો પરાજય કરી તેમને તાબે કર્યા. ઉકય, વગ, કચ્છ, અને ગુજરાત વગેરે દેગો પો-તાની સત્તા નીચે આણ્યા. અને ઘણાક શક લોકોને જીતી શકાદિત્યને દિક્ષીમાંથી હારી મૂક્યો. પરંતુ દિક્ષીમા રાજધાની નહિ કરતાં તેણે ઉજ્જયિનીનેજ ગર્ભધાની કરી.

વીર-વિક્રમાદિત્ય મહા પ્રતાપી અને દયાળુ રાજા હતો. તેના ન્યાય અને આતુર્યની ઘણી વાર્તાઓ અદ્યાપિ સુધી લોકમાં ચાલે છે. એ રાજ પ્રજાના મુખ દુઃખની એટલી બધી કાળજી રાખતો કે જગતના લોકોએ તેને “ પરદુઃખલંજન ” ની મોટી ઉપમા આપેલી છે. તેણે પરમાર્થના ધણાં કાર્યો કર્યા છે. તે વિદ્વાનો ને ઘણો આશ્રય આપતો હતો. વિ-દ્યા શિક્ષ કરવાને તેણે ઘણી પ્રકારની યોજનાઓ કરી હતી. વિદ્વાન સભાઓને વડે તે પો-તાની અમર કીર્તિ રાખવાને શક્તિવાન થયો છે. અથાગને ઉત્તેજન આપી સદૃશદર્યોની શિક્ષ કરી હતી. જ્યોતિર્વિદ્યાશાસ્ત્ર નામે પુસ્તક ઉપરથી જાણાય છે કે વિક્રમ રાજની સભામાં ૮૦૦ માંડળિક ગણ, ૧૬ વાચાળ પડિનો, ૧૦ જ્યોતિષિ, ૬ વૈદ્ય, અને ૧૬ વે-દિગ્મા રહેતા હતા. તેમા ઉપર લખેલા વિદ્વાનોમાં મુખ્ય ધનવંતરી, ક્ષપણક, અમર-મિહિ, શક, વૈતાલભટ્ટ, મરખર્પર, કાલિદાસ, વરાહ મિહિર, અને વરુચિ એ

નવરત્ન^૧ રૂપી પડિતો સખામાં ખિરાજતા હતા. વળી એવું કહેવાય છે કે તેની પાસે અ-
સંખ્ય સૈન્ય હતું. તેમાં નૌકા સૈન્યપણ હતું. એ વડ તેણે ૯૫ શક સરદારોનો પરાખવ
કરીને “શકારિ” એટલે શક બેઠકોનો અરિ-શત્રુ એવું નામ ધારણ કર્યું હતું.

વિક્રમના રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો. તેની પાસે દ્રવ્ય પણ પુષ્કળ હતું. રાજ્ય
ન્યાય નીતિથી ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવતો હતો. તે વેદશાસ્ત્રોક્ત ધર્મ પાળતો હતો અને પ્રજાને
સત્ય ધર્મે વાળવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. કોઇના ઉપર કદિ પણ અન્યાય ગુજારતો નહિ.
સારાસારનો પૂર્ણ તપાસ કરીને સર્વને પૂર્ણ સંતોષ આપતો. પ્રજાહિતમાં પ્રવર્ત થવાને બહુ
ઉત્ક્રાંતી લાગ્યો રહેતો હતો. દયા, ક્ષમા, સંતોષ, શાન્તી, સત્ય, અને વિનય આદિ
સદ્ગુણો પ્રજામાં પ્રસરાવ્યા હતા. અર્ધમાસ પછેડોરે ઓઢી રાત્રે જૂદે જૂદે વેપે શે.
હેર વગેરે રથને દ્રવ્યો, અને લૂચ્યા, ચોર તથા બળિયારી આદિ દુરાચારિઓને શો-
ધી કહાડી શિક્ષા કરતો. ઇલાદિ ઉપાયથી તેણે દુરાચારિઓનું દેશમાંથી નિકંદન કહા-
ડ્યું હતું. દેશમાં અન્યાય અને અનીતિનું નામ નિશાન નહોતું. કોઇપણ અધિકારી પ્ર-
જાપર જીલ્લમ ગુજારી શકતો નહિ. લાંચ રૂણવતનું નામ નહોતું, સર્વત્ર ધર્મ-નીતિ પ્ર-
સરી રહી હતી. પ્રત્યેક દિવસે સોતુ, મોતી, રત્ન, ગાય, હાથી, ઘોડા, રથ, અને જૂમી-
આદિ અનેક પ્રકારનું દાન કરતો. પ્રજાના દુઃખની કાંઈ દેડે ધરીને તન મનથી તેમનાં
દુઃખ ટાળવાને પ્રયત્ન કરતો. પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન-લાલન કરતો. કોઇનું પણ કદ
નિવારણ કરવા પોતે અતિ બારી કદ સહન કરતો હતો. એ રીતે પ્રજા પ્રત્યે રાજ્યનો
ધર્મ સર્વ પ્રકારે યથાયોગ્ય તેણે બજાવ્યો હતો. તેથી તેના ઉપર પ્રજાની અપૂર્વ પ્રીતિ
હતી, જેને લીધે તેની દેશ વિદેશમાં ધણી કીર્તિ પ્રસરી રહી હતી. એ રીતે વીર વિક્રમે
પોતાની રાજા તરીકેની જીંદગીનું સાર્થક કર્યું હતું. આવા રાજ્યો યોગ્ય થયા છે.
ગળતે દેશમાં અવિચળ નામ રાખવાનો ખરો રસ્તો પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાંજ
છે. તે આ વિક્રમ વગેરે પૂર્વના રાજાઓનાં અરિત્રો વાંચવાથી જણાઇ આવશે.

૧ એવું કહેવાય છે કે વિક્રમ રાજ્યે તે કાળના કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાની પંડિતોને ભેળા
કર્યા હતા એમાંના મુખ્ય વિદ્વાનો વિક્રમાદિત્યની રાજ સલાના “નવરત્ન” કહેવાતા હતા તેઓ
એકલા બધા વિખ્યાત હતા કે પછીના સમયમાં સર્વોત્તમ સંસ્કૃત કાવ્ય ગ્રંથો કે નાટકો અને તત્ત્વ-
જ્ઞાન અથવા વિદ્યાનાં પુસ્તકોમાંનાં ધર્મના રચનાશ તેઓ ગણાય છે પરંતુ તે ગ્રંથોની ઉગાથન તથા
વિષયો દેખાડી આપે છે કે તેઓ બહુ જૂદે જૂદે વખતે રચેલા હોવા એટલે એટલું તો ખરું કે
વિક્રમ રાજા જતે બહુ વિદ્વાન હોઇને બીજા વિદ્વાનોને ઘણું આશ્રય આપનાર હતા. તેથી તેના
માનની ખાતર પ્રસિદ્ધ પંડિતોનો સંબંધ તેની સાથે જોડવાની કોઈએ માત્ર કુજિ કરી દશે. વળી
“વિક્રમાદિત્ય” એ કીર્તિનામ કે ખિતાબ છે. ને તેનો અર્થ “પરાક્રમનો સૂર્ય” થાય છે. દરે એ ક-
ષ્ણનામ હિંદના કેટલાએક મહાપતિઓએ ધારણ કરેલું છે માટે એ નવરત્નો કિયા વિક્રમાદિત્યના
વખતમાં હતા, તે વિશે પણ દબ્બ શક છે

૨ એ ત દંતકથા આલે છે કે—વિક્રમ રાજા પોતાની પ્રજાના મુખ દુઃખ વિષેની સત્ય દર્શ-
ક બાબુલા સાથે રાજની વખતે કોઈ ન બળે તે બી રીતે મુક્ત રહે નવરત્નો તેવા સાર જતે
રોટરમાં એકનો ફરનો હતો અને ને ને વાતો માત્ર રતો દતો, તેનો ધાગ તમામ જીને મા-
નની ઉન્સાદ આપતો દતો

વીરવિક્રમનો પ્રતાપ પૃથ્વીના ધણા ભાગમાં પ્રસરી રહ્યો હતો. રોમ દેશનો પ્રથમ રાજા અગસ્તસ સિઝર તેનો મિત્ર હતો. વિક્રમે ગ્રીક ભાષામાં એક પત્ર લખી તેની પાસે પોતાનો એક વકિલ મોકલ્યો હતો. એ વખતે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના રાજ્યના લોક રોમના મોટા રાજ્યના પ્રદેશોના લોક સાથે વેપાર સંબંધ રાખતા હતા. એ પરથી જણાય છે કે વીરવિક્રમનો યુરોપાદિ દેશોના રાજ્યો સાથે સંબંધ હતો. ત્યાં તેની પ્રસિદ્ધિ ધણી હતી. એ રીતે તે દેશ વિદેશમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયો છે.

હિંદમાં મોટા સને એટલે ઇતિહાસની સાલો ગણવાના ક્રમ છે. તેઓમાંનો એક વિક્રમાદિત્યે મેળવેલી જીતોના માનને અર્થે સ્થાપવામાં આવ્યો છે. એ ક્રમને “સંવત” કહે છે. અને તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ થી શરૂ થાય છે. આ સંવત ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તથા ગુજરાતમાં હજુ પણ ચાલે છે. હાલ વિક્રમ સવત ૧૯૫૧ નો ચાલે છે. અને તેનું વર્ષ કારતક સુદ ૧ થી બદલાય છે.

એવું કહેવાય છે કે વિક્રમ રાજા હમેશાં પોતાની જાત મેહેનતની પેદાશનુંજ અન્ન જમતો હતો. એટલે તે પોતાને હાથે ટોપીઓ વગેરે વસ્તુઓ બનાવીને બજારમાં વેચાવતો, અને તેની જે કીંમત ઉપજતી તેમાંથીજ તે પોતાના ઉદરનો નિર્વાહ કરતો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પોતે જાને ક્ષિપ્રા નદીમાંથી પાણી લાવીને પીતો હતો. વાહ! ધન્ય છે! એવા પરદુ ખબરજન રાજાને! હજાર વાર ધન્ય છે!

શાલિવાહન.

ભારતવર્ષમાં પવિત્ર વેદ ધર્મનો રક્ષણ કર્તા અને કળિયુગનો ત્રીજો^૧ શક પ્રવર્તક રાજા શાલિવાહન થયો છે. આ પ્રતાપી રાજા ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં થયો હતો. તેની રાજધાની મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં ગોલાવરી નદીના કિનારા કિષ્કર આશ્રવા પ્રતિષ્ઠાનપુર-પ્રૈમજીમાં હતી. શાલિવાહનની ઉત્પત્તિ વિષેની અસૌકીક હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.—

પ્રતિષ્ઠાનપુર—પૈાણુ નગર પ્રાચીન કાળમાં વેદ વગેરે વિદ્યામાં ઘણું પ્રસિદ્ધ હતું ત્યાં સોમકાંત નામે રાજા રાજ કરતો હતો. તેના વખતમાં ત્યાં સુલોચન નામે એક વિદ્વાન અને ધાર્મિક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને મુમિત્રા નામે એક પુત્રી હતી. તે પરણવા યોગ્ય ઉમ્મરની થઈ તેવામાં દૈવ ઇચ્છાએ તેને શેષથી ગર્ભ રહ્યો. ને યોગ્ય સમયે પુત્ર થયો. તેનું નામ શાલિવાહન પાડ્યું. સુમિત્રાને આવી રીતે પુત્ર થવાથી તેને તથા તેના બાપને રાજાએ ગામ બહાર કહાડી મૂક્યાં. તેથી તેઓ કુંભારવાડામાં જઈને રહ્યાં તેજ કેકાણે શાલિવાહન પાંચ વર્ષનો થઈને રાજકારભારની રમતો રમવા લાગ્યો. તે પોતાના બરોળરીઆ સોબતીઓને પ્રધાન, કારભારી, અને ચાકર બનાવીને પોતે તેઓનો રમત થતો. ને નાની વયમાંજ ઘણો વાચાલ અને પરિક્ષક હતો. કુંભાર લોકો તેનું માન અને ચાતુર્ય જોઈને આશ્ચર્ય પામતા હતા. શાલિવાહને કુંભાર લોકોને કવી મૂર્ત્યું હતું કે આપણા ગમનના દરખા-

રમાં જે વિશેષ વાતો થાય, તે અને કહેવી અને જે કંઈ ન્યાય કાઢનાથી ચૂકાવી શકતો ન હોય તે મારી પાસે લાવવો. હું ચૂકાવી આપીશ.

એક વખતે શાસિવાહન પોતાના રમતના સિંહાસનપર બેઠો હતો, તે વખતે ગામ નેશી દીપણ વાંચવા આવ્યો. તેને શાસિવાહને પુછ્યું કે—નેશી બાવા, આ વર્ષમાં અમારા રાજ્યને કેમ છે ? નેશીએ તેનું કોતુક બોધને ઉત્તર આપ્યો કે—મહારાજ ! રતેલ છે. પછી તેણે નિમાડામાંથી એક માટીની ગાગર કઢાડીને તે બાહ્યણને દક્ષિણા આપી.

ધીમે ધીમે શાસિવાહનનું જ્ઞાન અને કૃતિ વધવા લાગી. અને દેશ દેશના લોકો પણ કંઈ પંચાતો કરાવવા સાર તેની પાસે આવવા લાગ્યા. તે સર્વને યોગ્ય ન્યાય આપીને સંતોષ પમાડતો. આડે વર્ષે સુમિત્રાએ પોતાના પુત્રને જનોઇ દીધું. તોપણ તેનાથી વિદ્યાભ્યાસ ન થતાં એજ રમતોમાં પોતાનો બધો વખત ગુમરતો હતો. કુંભાર લોકો શાસિવાહનને આધિન હતા. તેમની પાસેથી તેણે ગાડે ગાડાં બરીને માટી મંગાવી. અને તેનાં રથ, ઉંટ, ઘોડા, પાલખી, અને હાથી તથા પાવદલ વગેરે હજારે ચિત્ર બનાવીને તેણે કુંભારવાડામાં ગોઠવી મૂક્યાં. એ વેપાર સદા સર્વદા તેને આવતો રહેતો. તેની ધણી અદ્ભૂત વાતો મહારાજ વિક્રમના જાણુવામાં આવ્યાથી તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી તેની પાસે વિક્રમે ઘણા કંઈ ઇન્સાફ મોકલીને વારંવાર પરીક્ષા લીધી. તે સર્વમાં તેણે પોતાનું જુદું ચાતુર્ય ઘણું દર્શાવ્યું હતું.

પુરંદરપુર નામે ગામમાં ધનંત્ય નામે એક શાકુકર હતો. તેણે પોતાના મરણ વખતે પંચંગના ચારે પાયા નીચે માટી, કાગળ, કાવણા, અને કુશકા, દારી મૂક્યા. અને તે પોતાના મરણ પછી ચારે છોકરાએ વહેંચી લેવું. એમ કહીને તે મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી તે છોકરાઓએ પંચંગ નીચે ખોદ્યું. તો માટી, કાગળ, કાવણા, અને કુશકા, નીકળ્યા. તે બોધને કાણે કસો બાગ લેવો, એ વિષે બાપનો હાથ શો હતો, તે કાઢ મગજ રાજા નદિ, છેવટે એ પંચાત સર્વ રાજ્યમાંથી ફરતી ફરતી શાસિવાહન પાસે આવી. તેને કેસલો તેણે એવો કવો કે—માટી એટલે જમીન આ બાગ મોટા છોકરાનો, કાગળ એટલે લોકો પામેનું લહેણું તે બાગ ખીમત છોકરાનો, કાવણા એટલે રાકડ તથા મોનું-રથ એ બાગ ત્રીમત છોકરાનો, અને કુશકા એટલે પાન્યની વખતે એ બાગ મેચા છોકરાનો. એવી રીતે વિભાગ આપવાં. એવો તેમના બાપનો સંકેત છે, એમ કેમકે કવો. તેથી સૌ

હતી. તેના આવા અતૈકિક ચરિત્રથી વિક્રમ સરખા ન્યાયી રાજાને પણ અદેખાઈ આવવાથી તેણે શાસિવાહનને પોતાનો શત્રુ ગણી અને તેના ઉપર ચડાઈ કરી. તેમાં શાસિવાહનનો જય થયો. ને વિક્રમ રાજાને હારીને નારી જતું પડ્યું. શાસિવાહને ઠેક નર્મદા નદીના કાંઠા સુધીનો સઘળો મુલક જીતી લીધો. વિક્રમના પછી તેણે શક લોકો સાથે પણ મોટું યુદ્ધ કરી તેમને હરાવ્યા. અને શક લોકોથી સ્વદેશનું રક્ષણ કર્યું. તેથી લોકોએ તેનો શક માન્યો. એ શક ઇસ્વીસન ૭૮ થી ચાલ્યો છે. વિક્રમના શકને અને તેના શકને ૧૩૫ વર્ષનું અંતર છે. નર્મદા નદીની ઉત્તરના દેશમાં વિક્રમનો સંવત, અને નર્મદા નદીની દક્ષિણમાં શાસિવાહનનો શક અઘાપિ સુધી ચાલે છે. હાલ શાસિવાહનનો શક ૧૮૧૭ મોં ચાલે છે. તેનું વર્ષ ચૈત્ર સુદી ૧ થી બદલાય છે.

શાસિવાહન રાજા ધર્મો શુદ્ધિવાન, ધાર્મિક, અને શરીર હતો. તેની રાજસભામાં ધણા પંડિતો અને કવિઓ હતા. વિદ્યા વૃદ્ધિ અને પરોપકારી કાર્યોમાં તેણે ઉદારપણે પોતાના દ્રવ્યનો સહકારપોષા કર્યો હતો. સર્વને યથાન્યાય આપવામાં તે ધણે વખણાયો છે. પ્રજાના સુખ અને સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ કરવામાં નિરંતર ધણી કાળજી રાખતો. અને ધર્મ નીતિથી રાજ્ય ચલાવતો હતો. ઇસાદિ ગુણોથી તેણે પ્રજાનો ધણો પ્યાર મેળવ્યો હતો. તે પોતે વિદ્વાન હોઈને વેદ શાસ્ત્ર અને અશ્વપરીક્ષા ઇસાદિ ઉપર તેણે મોટા મથ રચ્યા છે. તે પૈત્રીનો અર્ધકાર શાસ્ત્ર ઉપર શાસિવાહન સપ્ત શતી નામનો એક ગ્રંથ સર્વના જાણવામાં છે. તેના ૭૦૦ શ્લોક છે.

શિલાદિત્ય.

ગંગાનદીને કાંઠે કનોજ નામે શહેર છે, તે સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ૧૬ મા-મુલક લખાઈનું વિશાળ શહેર હતું. સાં ઇ. સ. ૬૩૦ની સાલમાં શિલાદિત્ય નામનો જોરાવર બૌદ્ધમઝ્ઝી રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે હિંદના ધણા રાજ્યોને જીત્યા હતા. પણ સહારાદ્વનો રાજા જીનાયો નહોતો. પ્રયાગ બ્રાહ્મણોને હાથ હતું. પાટલીપુત્ર (પટણા) નું ખંડેર થયું હતું. મગધ રાજ્યમાં બૌદ્ધોનું જોર વિશેષ હતું. માળવામાં પણ જન્મદે રાજ્ય હતું. ત્યાંના રાજાનું નામ પણ શિલાદિત્ય હતું. તે બૌદ્ધ ધર્મને આશ્રય આપતો હતો. વલ્લભીપુરમાં પણ બૌદ્ધ ધર્મ રાજા હતો, ને તે માળવા તથા કનોજના રાજાનો સગો હતો. ઉજ્જવનનો રાજા બ્રાહ્મણ ધર્મનો હતો. એ વેળા શાંતિભેદ મનાતો હતો. લોક સદાચરણીને સુખી હતા.

શિલાદિત્ય રાજા ઇ. સ. સાતમા સૈકાનો જાણે અશોક હોય એમ જણાય છે; દાન અને ધર્મ પ્રસાર એ બૌદ્ધ મતનાં એ મોટાં કર્તવ્યો છે. તે એણે જરાબર બખતર્યાં હતાં. ઇ. સ. ૬૩૪ માં તેણે સાધારણ સભા બોલાવીને બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ સભામાં એકવીશ પંડીઆ રાજા પોતે પોતાના રાજ્યના અતિ વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો સહિત આવ્યા હતા. પરંતુ એ સભાનો હેતુ એકલા બૌદ્ધ માર્ગનું પ્રતિપાદન કરવું એવો નહોતો. એ વખતના હિંદના અને ધર્મો વિષે તેમાં કામ ચાલ્યું હતું. પ્રથમ તેમાં બૌદ્ધ પંડિતોનો અને બ્રાહ્મણોનો સંવાદ થયો; પછી કનિસ્કના ઉત્તર ગ્રંથને

માનનારા અને અશોકના દક્ષિણ અંધને માનનારા એ બે જૈન પંથોની વચ્ચે વાદ ચાલ્યો. ગુરુઓના મત નેમ મિશ્ર હતા તેમ લોકના ધર્મ વિધિઓ પણ તેવાજ હતા. સભાને પહેલે દિવસે મોટા દમાકથી બુદ્ધની મૂર્તિની સ્થાપના થઇ, બીજા દિવસે બ્રાહ્મણોના સૂર્ય દેવની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઇ, અને ત્રીજા દિવસે હિંદુના શિવની મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી.

શિલાદિલ રાજા દર પાંચ વર્ષ પોતાના રાજ્ય ખજાનાનું દાન કરી દેતો. અસાહાય્યાદતી પાસે ગંગા, અને જમના નદીને સંગમ થાય છે, તે ક્ષેત્રમાં અધિરાજ્યના બધા રાજા રાજ્યાને અને લોકના સમુદાયને પંચોતેર દિવસ લગી જમાડવામા આવતા, તેનું વર્ણન ચીનના પ્રખ્યાત યુસાફર હિઝાએનથ્સાંગે (હિઝએત યસફ) કર્યું છે. પોતાના મહેલની તમામ દોલત લાવી બ્રાહ્મણોને તથા બૌદ્ધ જાતીઓને, સાધુઓને, અને પરમાર્ગીઓને ભેદ ગણ્યા વિના શિલાદિત્ય આપી દેતો હતો. યોગ્યરૂપે છેલ્લે દહાડે પોતાના અંગનાં આલૂપણે અને રાજ્યપત્ની ઉતારી પાસે ઉભેલાને આપી દઇ ચુકતી પેડે શિલાદિલ દ્રષ્ટ બિખારીનાં ચીથરાં પહેરતો હતો. આ ક્રિયાથી ચુકતા મહાસાગરને સંભારતો, અને તેની જોડે બ્રાહ્મણોએ કહેલું “ મોટું કર્તવ્ય જે દાન ” તે પણ એથી થતું હતું.

શિલાહિલ રાજના વખતમાં નલિન્દા (નલિન્દા) નો વિશાળ અપાસરો વિદ્યાનું સ્થાન હતું. અને તે યુરોપના મધ્ય યુગમાં ખ્રિસ્તિ આગળિઓને અને ધૂનિવર્સિટીઓને હેલ દેવડાવે તેનું હતું. આ પ્રાચીન મહા વિદ્યાલયને શિલાહિલનો સંપૂર્ણ આશ્રય હતો. નલિન્દા ગયાની પાસે છે. કેટલાક શોધકો હાલના જાડગાંવને પ્રાચીન નલિન્દા કહે છે. મને તેમ છે. પણ નલિન્દા બૌદ્ધોનું પરમ પવિત્ર તીર્થ સ્થાન બન્યુંતે પ્રસિદ્ધ છે નલિન્દામાં વેદ માંના ભારતીની આ પૂજા ભારતની એક પ્રધાન હીતિ છે. નલિન્દાનું વિદ્યા મંદિર સમગ્ર ભારતવર્ષમાં સર્વ પ્રધાન બૌદ્ધ વિદ્યાલય બન્યુંતે પ્રસિદ્ધ હતું. તેમાં બૌદ્ધ મતની ૧૮ શાખાઓના દશ હજાર જતીઓ અને ત્રિધાર્મીઓ ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, નિગાન, ગણિત, સાહિત્ય અને વૈદ્યક વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. એ મહા વિદ્યાલયના પ્રધાન અધ્યાપકનું નામ શીલબદ્ધ હતું. અસાધારણ ધર્મપ્રતાપી, અસાધારણ દીર્ઘદંદિથી, અને અસાધારણ વિદ્વાતથી એ મહાપુરુષને નલિન્દાના પવિત્ર વિદ્યાલયમાં અમૂલ્ય કૌંસો હતો. ત્યાંના પ્રસિદ્ધ મુસાદર દ્વિઝોએનશ્યાંગ આ સમયે ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તે ભારતની આ લીલાબૂમિમાં જવાને અત્યંત ઉત્સુક થયો હતો. જે પુરુષે ત્યાં સામાજિકમાં સર્વ પ્રધાન તત્ત્વવિત્ત બન્યુંતે પૂજિત થયો હતો, દેશ વિદેશમાં પરિભ્રમણ કરીને અનેક વિષયની ભિન્નતા મેળવી હતી, જેના યાત્રાપુજ આગળ સમર્થ પુરુષો અંગત જાત્રા નમ્ર થતા, તે પુરુષ ભારતની એ પવિત્ર લીલા બૂમિથી મોદ પામીને જ્ઞાન સંચય કરવાને વાસ્તે મહાત્મા શીલબદ્ધ જેવા ગુરુનો શિષ્ય થયો; અને પાંચ વર્ષ સુધી મહાત્મા શીલાબદ્ધના પાદમૂલમાં બેસીને પાણિનીનું વ્યાકરણ, ત્રિપિટક, અને બ્રાહ્મજોના મનુદય રામનું અધ્યયન કરીને તેણે કુશળતા મેળવી હતી. હાલમાં આ પવિત્ર વિદ્યા મંદિરનું પૂર્વવત્ત સૌંદર્ય નથી. કાળના કડોર આક્રમણથી, વિદેશી અધિપત્યના પ્રભાવથી ભારતની આ લીલા બૂમિ હાલ ભગ્ન દશામાં પડી છે! હાપ! હવે તેનો કાળ ઉદ્ધાર કરશે? પ્રતિધવનિ કહે છે, હાપ! હવે તેનો કાળ ઉદ્ધાર કરશે?!

ભોજ રાજ.

પરદુઃખભંજન મહારાજ વિક્રમાદિત્યના પછી માળવામાં ધણી રાજ થયા. તેઓ-
માં ભોજરાજ ધણે પ્રખ્યાત છે. તે માળવાના તેજસ્વી પરમાર વંશીય સિંધુલ નામે
રાજનો પુત્ર થાય. તેની રાજધાની ધારાનગરીમાં^૨ હતી. તેણે ઈસ્વીસન ૯૮૨થી ૧૦૮૨
સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ભોજની માતાનું નામ પદ્માવતી હતું ભોજનો જન્મ તેના
પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં થયો હતો. સિંધુલ રાજને મુંજ^૩ નામે ન્હાતો ભાષ હતો. તે મહા
બળવાન હતો. ભોજ જ્યારે પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારે સિંધુલ પોતાના શરીરમાં પીકા ઉત્પન્ન
થવાથી ચિંતાતુર થયો કે;—પુત્ર ભોજ હજુ બાળક છે. અને મુંજ મહાબળવાન છે,
માટે જો તેને રાજ્ય ન આપતાં પુત્રને રાજ્યમાં અભિષેક કરીશ તો ભોકાપવાદ થશે.
એટલુંજ નહિ પણ મુંજ રાજ્ય લોભથી ભોજને ઝેર દેખે તો મારી નાખશે. તો મારો વંશ
જરો. એનું વિચારી મુંજને રાજ્ય સોંપી ભોજને તેને સ્વાધીન કરતાં કહ્યું કે;—હવે આ
પુત્ર તારોજ છે. તેનું પાલણુ પોયણુ સારી રીતે કરીને ઉમ્મર લાવક થયે રાજ્ય ગાદી
ઉપર બેસાડજો. ઇલાદિ બલામણુ કરી મરણુ પામ્યો.

સિંધુલના મરણ પછી મુંજ ગાદીએ બેઠો, ને જૂના પ્રધાન બુદ્ધિસાગરને રાજ આ-
પી તેની જગ્યાએ નવા માણસને નિયુક્ત કર્યો. મોટા ભાષ સિંધુલની આજ્ઞા પ્રમાણે રા-
જ્ય સારી રીતે ચલાવી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યો. ભોજનું પણ સારી રીતે સંરક્ષણ
કરી પોતાના પુત્ર જરાંતની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. ભોજ પોતાની પ્રબળ
બુદ્ધિથી થોડા વખતમાં અનેક શાસ્ત્રમાં નિપુણ થયો. એટલુંજ નહિ પણ એ મહા તેજ-
સ્વી, બુદ્ધિવાન, હિંમતવાન, અને ઉત્સાહિ દેખાતો હતો. તેની બુદ્ધિ અને ચંચળતા જોઇ
સૌ ચકિત થતા હતા. એવામાં એક સર્વજ્ઞ જોતિષી આવ્યો. મુંજે ભોજ ને જન્મપત્રિકા તેને

(૧) ભોજ નામના કેટલાક રાજ્યો અને વિખ્યાત પુરોહિત જન્મ્યા હતા. તેઓને સંપૂર્ણ રીતે
જુદા પાઠી રાજાતા નથી ધણકોનો વિચાર એવો છે કે ભોજ નામ લેવાથી ધારાપતિ ભોજ પ-
રમાર નક્કી કરશે જોઈએ પરંતુ એ વિચાર ભૂલ ભરેલો છે કેમકે ભોજ નામ ૧૧ બીજા પણ વિ-
ખ્યાત રાજ્યો યદુ થયા છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં ભોજ નામ બે વાર લેવામાં આવે છે.
રથવંશમાં બીજા એક ભોજનો ઉલ્લેખ છે એમ યશ્વા ભોજ યવાનું જણાય છે વળી મહાભારતમાં
એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, યદુનો વંશ યાદવ નામથી પ્રખ્યાત થયો છે, ઉર્વશુર વંશના માણસો ય-
વન નામથી જોળખાયા, દ્રુપદ વંશીઓ ભોજ નામથી જોળખાયા, અને અનુરના પુત્રો મ્લેચ્છ જાતિ
નામથી પ્રખ્યાત થયા આ ઉપરાંત જણાય છે કે, ભોજ એક જોતનું નામ પણ હતું. આ ઠેકાણે તો
અમે પરમાર વંશીય ધારાનગરના રાજ ભોજનું વર્ણન કરીએ છીએ.

(૨) હમણાં જોને ધાર અથવા કિલ્લે ધાર કરીને કહે છે, તેજ ધારાનગરી ભોજરાજની
રાજધાની હતી

(૩) પરમાર વંશમાં વિક્રમાદિત્ય પછી શ્રીકર્ણ રાજ જે મહાવ્રતાથી ચલે છે, તે એક દિવસે
વનમાં રીસારે ગયો હતો ત્યાં મુંજના ભોળામાંથી એક મુકબાર બાળક તેને જડ્યો. પોતાને પુત્ર
ન દેવાથી શ્રીકર્ણ તેને રાજમંદિરમાં લેઈ પાણી પેળી મેટો કરતા ત્યાર મુંજાર મુદંગી નામે
રાજાને દગલે કર્યો. ને તેનું નામ મુંજ પાડ્યું. ત્યાર પછી શ્રીકર્ણની બીજી રાણીને પુત્ર થયો, તેનું
નામ સિંધુલ પાડ્યું.

આપી કહ્યું કે, તેની સર્વ સ્થિતિ કહો. વિષે બોજને પ્રેમથી ભેષ રાખને કહ્યું કે, “બોજનું સૌભાગ્ય વર્ણન કરવા સ્વયં-વિધાના પણ મમર્થ નથી, તો હું મામાન્ય પ્રાક્ષણું રું કરી શકું? તોપણ હું મારી શુદ્ધિ પ્રમાણે કહું છું કે બોજ ૫૫ વર્ષ ૭ માસ અને ૩ દિવસ ગૌડ દેશની સાથે દક્ષિણ પંથનું રાજ્ય કરશે. તેમજ વિદ્વાન યદને વિદ્વાનોને ધણો આશ્રય આપશે.” આ વચનો સાંભળવાથી મુંઝતી મતિ એકા એક ફરી ગઇ. તેણે બોજની વિદ્વતા અને અતુરાઇ ભેદને વિચાર કર્યો કે, બોજ તેના પિતાના કરતાં પણ ધણો બળવાન અને પ્રતાપી થશે. સારે મુકરર મારી પાસેથી રાજ લેઇ લેશે. એવું વિચારીને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી પોતાના મિત્ર વત્સરાજને બોલાવી બોજને વનમાં લેઇ જઇને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી. તે વખતે વત્સરાજે તેમ નહિ કરવા મુંઝતે ઘણી રીતથી સમજાવ્યો, પણ તેણે તે માન્યું નહિ. સારે વત્સરાજ બોજને મારવા સાર જોતેથી વનમાં રાત્રે લેઇ ગયો. વનમાં જઇને તેણે રાજાની આજ્ઞા બોજને નિવેદન કરી. તે સાંભળીને બોજ બાળક છતાં જરા પણ ગભરાયો નહિ. પરંતુ તેણે એક શ્લોક^૧ લખી મુજને આપવા સાર વત્સરાજને સોંપતાં કહ્યું કે—“વત્સરાજ! હવે મને તું સત્તર માર. ઇશ્વરે જેને માટે જે રચ્યું છે તેનું મુકરર થાય છે. તમારો કાંઇ દોષ નથી. તમે પરવશ છો. અને સેવકોનો એજ ધર્મ છે કે, માલિક તથા મોટાઓની આજ્ઞા પૂરી કરવી. માટે કાકાએ જે પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે તે કામ પૂર કરો. હું આજે મરવા માટે તૈયાર છું.” બોજનાં નિર્ભયતાનાં અને ધૈર્યતાનાં આવાં વચનો સાંભળીને વત્સરાજ અશ્વિન થયો. કુમારનું નિર્દોષ મુખ ભેષ તેનું હૃદય પિગળી ગયું. મુઝતી પાપી આજ્ઞા પાળવાને તેને કપારી છુટી અને તેના હાથમાંની તરવાર નીચે પડી ગઇ. છેવટે વત્સરાજે બોજને નાહી મારતાં તેનું સંસ્કૃત કરવા માટે છુપી રીતે પોતાને લાં મોકલી દીધો. અને એક ઉત્તમ કારીગર પાસે બોજનું મસ્તક તાદસ્ય તૈયાર કરાવીને મુજને બતાવી કહ્યું કે હવે, આ બોજનું માથું. મુંજે તે ભેદને વત્સરાજને પુઝ્યું કે-બોજ મરવી વખતે કોઇ બોધ્યો હતો? વત્સરાજે પેથો શ્લોક તેની આગળ રજુ કર્યો. તે મુજે વાંચ્યો કે,—

માન્ધાતાચમહીપતિઃ કૃતપુગાલંકારભૂતોગતઃ ।

સેતુર્ધેનમહોદયૌવિરાચિતઃ કાસૌદશાસ્થાન્તકઃ ॥

અન્યેચાપિયુધિષ્ટિરમભૂતયોયાતાદિવંભૂવતે

નૈકેનાપિસમંગતાવસુપાતિનૂનંત્વયાર્યોસ્યતિ ॥

અર્થ—સસ યુગના અલંકાર જૂન માન્ધાતા મહીપતી પરલોક ગત થયા છે. મહા મુખે ઉપર જેણે મેતુ (પાળ) બાંધ્યો હતો તે દશાનન રિપૂ ક્યાં છે? યુધિષ્ઠિર હસાદિ બીજા સર્વ મહાત્મા સ્વર્ગમાં ગયા છે. પણ હે રાજન! વસુમતિ પૃથ્વી કોઇની સાથે ગઇ નથી. પણ નિકળે આપની સાથે તો આવશેજ. આ શ્લોક વાંચનાંજ રાજા મુજે આજ પૃથ્વી ઉપર પડશે. અને શુદ્ધિમાં આવનાં રદન કરનાં બોધ્યો. અહો મેં પાપીય ધર્મ કર્યું

૧ કહેલ કે-બોજ છરી વડે પોતાના શરીરમાંથી લોહી કઢાડીને તે વતી વડના પત્ર ઉપર એ શ્લોક લખ્યો હતો

છે. મારા મોટા બાઈએ મરતી વખતે મને શું કહ્યું હતું. અને મેં શું કહ્યું ? મિત્રાર છે. મને ! એમ બોલતો અપાર ખેદ કરવા લાગ્યો. અને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થયો. આ જોઈ વત્સરાજે બુદ્ધિસાગર નામે જૂના પ્રધાનની સલાહથી કુમાર બોળદેવને ગુપ્ત રથથી લાવી હાજર કર્યો. અને કોઈ એક યોગીરાજ તેને સજીવન કર્યો, એવી વાત સંધ્યે ફેલાવી. મુજે આનંદથી બોળને આલિંગન કર્યું. અને તેજ વખતે એટલે શાસિવાહન શક ૯૦૪ માં તેને ગાદીએ બેસાડીને પોતે શ્રી સાથે તપોવનમાં તપશ્રય કરવા આવી નીકળ્યો.

બોજ રાજ્યએ રાજ્યાસનપર બેસી પ્રજાનું પાલન ઘણી સારી રીતે કરવા માડ્યું. તેના પ્રતાપથી શત્રુઓ કંપવા લાગ્યા. એ રાજ્ય ઘણા વિદ્વાન, વિદ્યાતેજસ્વી, અને દાનવીર તેમ શૂરવીર પણ હતા. તેની સભામાં આઠે તેજા વિદ્વાન આવે તે પોતાની મનકામના પૂર્ણ કરી જતા. સંસ્કૃત કવિઓને મોટી ઉદારતાથી ઘણું દ્રવ્ય બક્ષીસ આપતો હતો. ઘણા પંડિતો અને કવિજનો આ રાજ્યની પાસે આવીને દ્રવ્ય તથા આબરૂ મેળવતા હતા. બોજરાજાની સોજતથી કવિતા કરવાની શક્તિ પેદા થાય એવે તેનામાં વિલક્ષણ સ્વાભાવિક ગુણ હતા. ઇલાદિ મહત્ત્વ સદ્ગુણોથી તેની ઘણી કીર્તિ વધી હતી. તેથી દેશ પરદેશથી પંડિતો અને કવિઓ નવીન કવિતા, કરીને તેની સભામાં આવવા હતા. એ સર્વને યથા યોગ્ય સહકાર કરવામાં આવતો હતો. કોઈ પણ નિરાશ થઈ પાછો જતો નહિ. તેથી દેશ દેશમાં તેનું યશોગાન થવા લાગ્યું. એવું કહેવાય છે કે—ધારાનગરીમાં એ વખતે કોઈ પણ મૂર્ખ નહોતું. બોજપ્રબંધ નામે પુસ્તકમાં બહુ પંડિતો અને કવિઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તેમના રચેલા શ્લોકો અને રાજ્યએ આપેલાં ઇનામો લખેલાં છે. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બોજરાજાની સભામાં કાલિદાસ (ગ્રીન્ને) ભરભૂતિ, બલ્લાલમિત્ર, માધ, મહિનાથ, વરરથિ, સુબધ, બાણબદ્ધ, મયૂર, રામદેવ, હરિવંશ, શંકર, હંડી, કપૂર, ચિનાયક, મદન, વિદ્યાવિનાયક, કોઠિલ, તારિદ્ર, પ્રભૂતિ, કવિશેખર, રામેશ્વર, શુકદેવ, ભારકર અને સા-
હિત્ય, ઇત્યાદિ ૧૪૦૦ પ્રખ્યાત કવિઓ અને પંડિતો હતા.^૧

બોજ રાજ્યએ ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ગૃહ કુળીંદ્ર પામે રાજ્યનીતિનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો. અને પોતાના પિતાના જૂના પ્રધાન બુદ્ધિસાગરને મુજ રાજ્યએ કાઠી મૂક્યો હતો, તેને પાછો બોજાવી પ્રધાનપદ આપ્યું હતું. ગાદીએ બેઠાને ત્રણ ચાર વર્ષ થયાં હતાં, તેવામાં એક ગમમે બોજરાજા કાલિદાસ આદિ પંડિતોની સભા બરીને બેઠો હતો. પંડિતો નીતિ અને શાસ્ત્ર વિષે શ્લોક બોલતા હતા. તેવામાં સાંજ પડતાથી કચેરી બરખામ થ-

(૧) બોજપ્રબંધમાં ઘણા પંડિતોનાં નામ, તેઓના રચેલા શ્લોક, અને રાજ્યએ આપેલાં ઇનામ તું વર્ણન છે. મ પાસે જે રીતે કવિઓનાં નામ લખ્યાં છે, એ રીતે જોતાં તેના મંથ ઉપર જરા પણ ખટાઈ થઈ શકતી નથી તેજે કે તે રીતે કાલિદાસ, ભરભૂતિ, માધ, મહિનાથ, અને બાણબદ્ધ વગેરે ઘણા કવિઓને એ રાજ્યની સભામાં પુરસ્કૃત તરીકે લખ્યા છે, તે કાંઈ સમગ્ર સંકટ નથી. મુદ્દા મુદ્દા સમજના કવિઓને પણ બોજ રાજ્યની સભામાં આવેલા નેત્રું વર્ણવ્યા છે, તે ઉપરાંત જાણાય છે કે બોજપ્રબંધનો રચનાર જગન્નાથ પોતે જોવા કવિઓના નામ જાણતો હતો, તે સર્વને બોજરાજાની સભામાં પુરસ્કૃત અને સન્માનિત કર્યા હશે નહિ તો એ રચના કવિઓ બોજરાજાની સભામાં હતા, તેનું કથારી પદેખર ઇતિહાસનું અવધાન કરવા જેટલાય છે.

વાનો વખત થયો, ત્યારે ભોજરાજાએ અધિકારીઓને નીચે પ્રમાણે હુકમ કર્યો હતો;—

૧ કાતે પોહોર દિવસ ચડને સખા ચશે. તેમાં સર્વે કામદાર લોકોએ હાજર થવું.

૨ જે હોદ્દા જેઓ ચલાવે છે તેઓને તેમના હોદ્દા સંબંધી ચાલની રીતથી પુછવા માં આવશે. તેમાં જે તે હોદ્દા લાવક નહિ હરે તે તેનો અધિકાર બદલવામાં આવશે.

૩ નિમેલા તથા વગર નિમેલા સધળા પંડિતો સખામાં આવે તેમાં જેઓ હોશિયાર હશે તેઓને તેમના ગુણ પ્રમાણે નિમવામાં આવશે.

૪ મારા નગરમાં જે જે મૂર્ખ હોય તેમણે બધાં કામ છોડી એક વર્ષમાં બણી ગણીને કાંઈ કવિતા કરવા લાવક થવું. નહિતો વર્ષ દિવસ પછી કાઠી મૂકવામાં આવશે. અને તેમનાં મકાનો હશે તે પરદેશથી જે પંડિતો આવશે તેમને મળશે.

બીજે દિવસે સવારે રાજા ભોજ પોતે જે નિશાળમાં બસ્યો હતો ત્યાં ગયો. ત્યાં વિશ્વરૂપિ નામે એક વિદ્યાર્થી ઘણોજ હોશિયાર હતો. તેને મુખ્ય શિક્ષકનો અધિકાર આપીને તેના ગુજરાન માટે એક ગામ આપ્યું. તથા ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓને હમેશ વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અને તે બધાને ખેરાકી પોપાકી સરકાર તરફથી કરી આપી.

આ વાત સાંભળીને મણિમિત્ર નામે એક પંડિત ભોજ રાજાની પાસે આવ્યો. અને કહેવા લાગ્યો કે—મહારાજા ધન્ય છે ! આપને માદીએ બેઠા ને માત્ર થોડી સુદત થઇ છે, એટલામાં આપના પ્રતાપથી આખા નગરમાં બહુવા લખવા શિવાય બીજી કાંઈ ચર્ચા થતી નથી. આપની ઉમ્મર માત્ર પંદર વર્ષની થઇ છે, પરંતુ પ્રતાપી પુરૂષનો સ્વભાવજ પ્રતાપનું કારણ થાય છે. ઉમ્મર કાંઈ પ્રતાપનું કારણ નથી. ઇલાહિ વચનો કહીને રાજાની ધણી સ્તુતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં ભોજ રાજાએ કહ્યું કે મારી ઇચ્છા એવી છે કે, મારા નગરમાં કોઈ મૂર્ખ ન રહે. અને સર્વે બહુવા થાય. પછી મણિમિત્રે કહ્યું કે મહારાજા ! મારી નિશાળમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. તેઓ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, અને મિમાંસા, વગેરે બહુ છે. તેમને આપ બોવા સાદ પધારો. તે ઉપરથી રાજા ભોજ તે પાઠશાળામાં ગયો. ત્યાં પંડિત મણિમિત્રના એક પાંચ વર્ષની ઉમ્મરના બાળકે રાજાને આશ્ચર્ય આપીને સંસ્કૃતમાં એવો શ્લોક કહી સંભળાવ્યો કે;—ભોજરાજા, તારા નૃસારથી સમુદ્રમાં ડુબવાના કડથી આકાશે સૂર્ય અને ચંદ્રથી બે ટુબડાં લેઇ લીધાં છે. આ શ્લોક સાંભળી રાજા ઘણો આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. અને આ નાની વયના બાળકમાં આવો સંસ્કૃત સાંભળી રાજા ઘણો આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. અને આ નાની વયના બાળકમાં આવો સંસ્કૃત શ્લોક બોલવાની શક્તિ કી રીતે આવી, એ વિશે પુછનાં મણિમિત્રની સ્ત્રી ત્રિવિદ્યાધરીએ ઉત્તર આપ્યો કે, મહારાજા ! તેનું કારણ એ છે કે, એ છોકરાની જોડે હું સંસ્કૃતમાંજ વાન ચિત કરું છું. અને જ્યાં તે અશુદ્ધ બોલે છે, ત્યાં બતાવું છું. એમ કહીને તે સ્ત્રીએ એક શ્લોક કહી સંભળાવ્યો. તેનો અર્થ એવો હતો કે, જેમ કુંભાર નદી માઠી લેઇને ચાહે તેવાં વાસણ બનાવે છે, તેમ માતા જેવી ચાહે તેવી બાળા બાળકને શીખવી શકે છે. બાળક કુમળી વયમાં ઘણો ખરો વખત પોતાની માતા પાસે રહે છે. અને માતાની જેવી બાળા હોય, તેવી તે શીખે છે. માટે સ્ત્રીઓએ વિદ્યા બહુવી, અને પંડિત થવું એ ઉત્તમ છે. એવું કહીને વળી બીજી એક શ્લોક રાજાને કહી સંભળાવ્યો. —તેનો અર્થ એવો હતો કે, જે છોકરાંની માતા બહુલી ન હોય એવાં છોકરાં હજારો ઉપાય કર્યા છતાં મૂર્ખ રહે છે. મત

લગ કે જ્યારે કોઈ સારો ઉપાય કરીને તેઓને ભણાવે તોજ તેઓ ભણે છે. આ વાતચિત યદુલ્લા પછી મણિમિશ્રની પાકંડાળાને યોગ્ય આશ્રય આપવાનો તથા તેની જીના હાથ નીચે છોડીઓને ભણવાની એક પાકંડાળા સ્થાપનાનો બંદોબસ્ત રાજ ભોજે કરી આપ્યો હતો.

ભોજ રાજ આત્મચાની પણ હતો. અને બહુ ઉદારપણે દાન કરતો હતો. એક વખતે તેના પ્રધાને દ્રવ્ય સંચય કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. સારે તેણે ઉત્તરમાં કહ્યું કે, મારે માટે દ્રવ્ય સંચય કરવાની જરૂર નથી. લક્ષ્મી મહા ચંચળ છે. તે પળમાં આવે છે, અને પળમાં જાય છે. તે કોપિત થયે સંયેકું સર્વ દ્રવ્ય વિનાશ પામે છે. માટે તેનો રડો ઉપયોગ કરવો એજ શ્રેષ્ઠ છે.

કાલિદાસ^૧ પંડિત ઉપર ભોજરાજની સંપૂર્ણ પ્રીતિ હતી. તે કેટલાક દ્વેષિલાઓ જોઈ નહિ શક્તાં તેને દૂર કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાકે પ્રપંચથી દાસીની મારફતે ભોજને સમજાવી તેને દૂર પણ કરાવ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી ભોજ રાજએ તેને પાછો તેડાવી રાખ્યો હતો. એક વખતે રાજાએ કાલિદાસને કહ્યું કે—કવિવર ! મારા મૃત્યુ સુધીના જીવનચરિત્રનું વર્ણન કરો. આ સાંભળી કાલિદાસ રીસાઈ વિલાસવતી નામની પોતાની વેશ્યાને લેઈ રાજાની નિંદા કરતો કરતો રાજ છોડીને એકશીલા (વારંગળ) નગરીમાં જઈ રહ્યો હતો.

ભોજ રાજ કાલિદાસના વિયોગથી શોકાતુર રહેતો હતો. તેથી પોતે એક વખતે કા-પાશિક (ભિક્ષુક) ને વેચે એકશિલાનગરીમાં, જઈને કાલિદાસને મળ્યો. કાલિદાસે યોગીરૂપે આવેલા ભોજરાજને નહિ ઓળખતાં પુછ્યું કે, તમે કયાં રડો છો? યોગીએ કહ્યું કે હું ધારા નગરીમાં રહું છું. સારે કવિવર કાલિદાસે ભોજરાજના કુશળ સમાચાર પુછ્યા. યોગીએ જવાબ આપ્યો કે હું થું જાણું? સારે કવિએ પુછ્યું કે, કાંઈ વિશેષ વાત હોય તો કહો. યોગીએ કહ્યું કે ભોજરાજ સ્વર્ગે ગયા. એવા સમાચાર સાંભળતાંજ કાલિદાસ એકદમ મૂંઝા ખાઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવતાં દુઃખીનહદયે વિલાપ કરતાં બોલ્યો કે;—

અથધારાનિરાધારા, નિરાલમ્વાસરસ્વતી ॥

પંડિતાઃકંડિતાઃસર્વે, ભોજરાજોદિવંગતે. ॥

અર્થ—ભોજરાજ સ્વર્ગવાસી થવાથી ધારાનગરી નિરાધાર થઈ, સરસ્વતી નિરાશ્રિત થઈ; અને સર્વ પંડિતો પંડિત થયા. આ શ્લોક સાંભળતાંજ યોગી ભેરુદ થઈ પડ્યો. તે ઉપરથી આજ ભોજ રાજ છે, એવું સમજી કાલિદાસ બોલ્યા કે;—“મહારાજ ! આપે મને વાંચના કરી છે.” એમ બોલી પ્રથમનો શ્લોક ફેરવી કહ્યું કે;—

અથ ધારા સદા ધારા, સદા લમ્વા સરસ્વતી ॥

પંડિતા મંડિતાઃ સર્વે, ભોજરાજે મુવંગતે ॥

અર્થ—આજ ભોજરાજ પૃથ્વી ઉપર હોવાથી ધારાનગરી આધાર યુક્ત થઈ, સરસ્વતી

(૧) ભોજ પ્રબંધમાં ધણું કરીને દરેક પાના ઉપરથી કાલિદાસ અદ્વિતીય કવિત્વ રાજિતવાનો જણાય છે ખરો, પરંતુ રાકુન્નાથ ખજેરે પ્રખ્યાત ગ્રંથોનો કર્તા મદાદકિ કાલિદાસ કદી પણ ભોજરાજની સભામાં નદોને અપવા જે દેતો ને બીજે કોઈ કાલિદાસ દોનો જોએ. મદાદકિ કાલિદાસ તો રાજા રાકુના પ્રવર્ગ રાજ વિક્રમાદિત્યના નવનમાં દેતો.

ઉત્કૃષ્ટ આશ્રયવાળી થઈ, અને સર્વે પડિતો મંડિત (અવંતી) થયા. આ સાંભળી ભોજરાજ શુદ્ધિમાં આવતાં કવિને આલિંગન કરી પારાનગરીમાં તેડી લાવ્યો.

ભોજરાજને ભોજપ્રબંધ અને ભોજપ્રબંધ નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં કેટલાંક પ્રકરણ રચેલાં છે. અને કાલિદાસ પ્રભૃતીએ તે ગ્રંથ પૂર્ણ કરેલો એવું કહે છે. ભોજપ્રબંધમાં કવિયોની વાનો અને તેમની ચમત્કારિક યુક્તિઓ વગેરેની વાતોનો સંગ્રહ છે. ભોજપ્રબંધમાં તો બધી રામાયણની કથા છે. તેણે વળી-યોગ સુત્ર ઉપર વ્યાખ્યા કરી છે. તેને પાતંજળી દર્શન લાખ્ય કહે છે. કાવ્યો અને નાટકો સંબંધી સાહિત્ય શાસ્ત્ર ઉપર પ્રથમ ગ્રંથ તેણે રચ્યો છે. તે ગ્રંથને સરસ્વતી કંડાલપ્રણુ કહે છે. તેના પાંચ અધ્યાય છે. તેના ઉપર રત્નેશ્વર મહોપાધ્યાયે દીકા કરી છે. ભુજપ્રિતિ દેશ વ્યવસ્થા નામે ગ્રંથ તેના કાકા મુંગે રચ્યો તેને ભોજરાજને સુધારીને ભોજપ્રિતિ દેશ વ્યવસ્થા એવું નામ આપીને પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. આ શિવાય અમર દીકા, રાજમાર્તંડ (રાજવાર્તિક) અને ચારુચાર્ય નામે ગ્રંથ તેણે રચ્યા છે. વળી શિષ્યશાસ્ત્રનું ગાન પણ ભોજરાજને હતું. તેણે એ વિધાનો પણ એક અદ્ભુત ચમત્કારી ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં ધર્મીઆણ, કાર્ત્તવ્ય ઘોડો, વૈમાન, અને જળયંત્ર વગેરે કેટલીક પ્રકારનાં યંત્રો રચવાની રીત અને તેનાં ચક્રો ગોઠવવાનું વિધિ પૂર્વક વ્યાન કરેલું છે. ભોજપ્રબંધ, વિક્રમ ચરિત્ર, અને ભોજચરિત્ર એ ગ્રંથોની હાથની લખેલી નકલો વિકાસપત્રમાંની એશિયાટીક સોસાયટી નામની મંચળીના પુસ્તકખાનામાં છે.

ભોજરાજ ઇ. સ. ૧૦૮૨માં મરણ પામ્યો હતો. તેના પછી તેનો પુત્ર ગજાનંદ નામે ગાદીએ બેઠો હતો. ગજાનંદના પછી તેનો પુત્ર યશોવરમાન ગાદીએ બેઠો હતો. જેને શુજરાતના પ્રતાપી મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે છત્રીને માળવાને ખંડિયું રાજ કર્યું હતું.

ભોજરાજને વિધાને ઘણું જ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેમજ પ્રગતું પાશન પણ ગદ્ય સારી રીતે કર્યું હતું. અને એવાંજ મહત્તા ભરેલાં કાવ્યો કરવામાં પોતાના ધનમંદારનો સહ ઉપયોગ કર્યો હતો. જેથી અવાપિ સુધી ભારતવર્ષમાં તેનાં યશોમાન સર્વત્ર મવાય છે. તે ન્યાં સુધી સંગૃહીત સાહિત્ય વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી વિસ્મૃત થશે નહિ. ધન્ય છે! આવા પ્રતાપી મહારાજને કે જેણે આવાં ઉચ્ચ કર્મ કરી પોતાનું નામ જગતમાં અમર કર્યું છે!

હવે ભોજનો રાજ્ય કાળ ખરેખરો કથો હતો, એ વિશે વિચાર ચલાવીએ. પ્રાદેશ સર લાસેને ભોજનો રાજ્ય કાળ ઇ. સ. ૯૫૭ થી ૧૦૫૭ સુધીનો નક્કી કર્યો છે. ડૉક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે ભોજ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૦૨૭ થી ૧૦૮૩ સુધીમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો. પ્રાદેશ રાજેન્દ્રલાલે પ્રમાણ આપીને ઇ. સ. ૧૦૮૨ માં ભોજરાજના કારભારનો અંત આવ્યો હતો, એવો નિર્ણય કર્યો છે. ડૉક્ટર જ્યોત્સુક પોતાના પિત્રાંકચરિત્રની પ્રનાવનાની નોટમાં લખ્યું છે કે, ભોજરાજનો કરાળ રાજ્યપ્રાંત ઇ. સ. ૧૦૪૩ માં તૈયાર થયો હતો. આ બધા પ્રમાણોથી એ નિષ્કર્ષદરે કેવી સકારો કે ભોજ રાજ્ય ઇસ્વીસનની અગીઆરમી સદીની અધવચમાં પારાનગરનું રાજ્ય કરતો હતો.

પ્રકરણ ૨ જું.

મહર્ષિઓ.

નારદ.

‘ મહાત્મા નારદમુનિની ’ ગણના દેવર્ષિમાં થયેલી છે. સ્વયંભૂ-બ્રહ્માએ દશ પ્રજાપતિ એટલે સૃષ્ટિ વધારવાના કામમાં સહાય કરનારા મુખ્ય પુરો ‘ઉત્તમ’ કર્યા હતા. તેઓ-માં નારદમુનિ પણ એક હતા. પરંતુ પ્રભેષતિ કરવાનું કામ માથે લેવાની ના ‘પાડીને તેઓ સદા બાળબ્રહ્મચારી રૂપે વિરક્ત રહ્યા હતા. તથા પરમાત્માના ધ્યાન અને કીર્તનમાં જ નિમગ્ન રહ્યા હતા. પ્રથમ તેઓ મનુના દરબારમાં ‘ઉચ્ચ’ હતા, અને વિદ્યાભ્યાસ બ્રહ્માના વંશજોના આશ્રય વડે કર્યો હતો. ત્યાં સુધી તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા નહોતા. પરંતુ આગળ જતાં તેઓ પોતાની પ્રબળ બુદ્ધિના બળવડે યોગીરાજ તથા મહાવિદ્વાન રૂપે પ્રકાશિત થયા હતા. દેવર્ષિઓમાં તેઓ મુખ્ય ગણાતા હતા.

નારદમુનિ જેવા ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞ હતા, તેવાજ બુદ્ધિવાન અને ભવિષ્યવક્તા પણ હતા. વળી તેઓ હસમુખા, ગમતી, મસ્કરા, અને આલાક હતા. તેઓ પ્રસંગોપાત મનના તુરંગથી ગમતની ખાતર કે શુભ હેતુને માટે પ્રર્પય રચી લગાવી મારતા. પરંતુ પાછળથી સર્વ વાત ઉઘાડી પાડીને પોતે રમુજ મેળવતા, અને જીનને આપતા. સર્વને તેમની ગમત પ્રિય હતી. સામા માણસને હાસ્ય ઉપજાવવામાં તેઓ બહુજ પંકાય છે.

ગાયનકળા અથવા સંગીત શાસ્ત્રમાં તેઓ ઘણા કુશળ હતા. વીણા વગાડીને સર્વને આત્માબોધ આપતા. તેની આસર મનુષ્યોના હૃદયમાં સચોટ થતી હતી. કારણ કે ગાન તાન સાધેના ઉપદેશની આસર મનુષ્યોને તાત્કાળિક થાય છે. તે સાંભળવાને માણસનું લક્ષ સ્વાભાવિક રીતે ખેંચાય છે, અને ધારેલો હેતુ ગ્રંથ પાર પડે છે. નારદજીને પણ એ નિયમ પરંદ હતો. તેઓ સર્વદા ઇશ્વર ધર્મ, અને નીતિ, સંઝથી ઉપદેશ મધ્ય જગતમાં તથા શેરીએ શેરીએ ફરીને ગાયનમાંજ આપતા હતા. ઘણાં મનુષ્યો તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાને આહતાં હતાં. કેટલીક વખતે તો રાત્રે પણ માણસોને ગાયનમાં જ્ઞાન આપવા માટે ફરતા હતા. તેઓ પોતાના હૃતમ જ્ઞાન અને વસ્તુત્તર શક્તિથી ઋષિ મુનિઓમાં પાનું પણ પ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

(૧) નારદજી ઉપત્તિ તો સત્ય યુગમાં હતી, પરંતુ તેમને કરેલાં કામે લગતી તો ચાર યુગમાં જણાય છે. સ્વાયંભૂવ મન્વંતરમાં ઉત્તમ થયેલા દસ માનસ પુત્રો મહાદેવના સાવથી નાગ પામ્યા હતા. તેથી પ્રભેદને ફરીને વૈવસ્વત મન્વંતરમાં દસ માનસ પુત્રો ઉત્તમ કર્યા હતા. ત્રીં દ્વિદશાઓમાં લખેલું છે. તે પ્રજાને નારદજી ઉપત્તિ ફરીને મળે દરો.

નારદમુનિ દેવો તથા ઋષિ—મુનિઓ અને લોકપાળોને પરસ્પરના સદેશ પહોંચાડવામાં બહુ વિચિત્રતા હતા. એ કળાતો તેમનીજ હતી. નારદ કળા દ્રષ્ટાંત રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આજે પણ જે માણસ જે જણ વચ્ચે લડાઈ કરાવે, અને પરસ્પરની વાતો પહોંચાડે તેને “નારદકળા” વાળો કહે છે. અથવા કહે છે કે, આતો નારદજી છે. તેઓ પ્રથમ પદ્મ કલ્પમાં અને પછી વરાહ કલ્પમાં પણ હતા. એવું કહેવાય છે, વળી તેઓ દેવતાઓની મારફત પવન વેગે અંતરીક્ષમાં આવાગમન કરી શકતા હતા. એ બે કારણોને લીધે તેમણે જૂદી જૂદી વખતે અને જૂદે જૂદે દેશો જઈને ઘણાં કાર્યો કર્યાં છે. શ્રીરામની સભામાં ધર્મશાસ્ત્રીઓ હતા, તેમાં નારદ પણ હતા. કુષેર વગેરેની સભામાં પણ તેઓ જતા હતા. ઇશ્વરે શ્રેષ્ઠપાળોની સભાનું વર્ણન તેમણે મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પાસે જઈને કર્યું હતું. તેમજ તેને નીતિ સમજાવી હતી. તે “નારદનીતિ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. મહાત્મા ભૃગુ ઋષિનાં પુત્રી લક્ષ્મણ ને યોગિષ્ઠ ભગવાન સાથે પરણાવનાર પણ તેઓજ હતા. વિષ્ણુની આરા પ્રમાણે તેમણે ઇશ્વરે સમજાવી ઉવેશી પુરવા રાજ્યને સોંપાવી હતી. જાલધર દૈત્ય જે પોતાની સતી સી દંદના સતીત્વથી મહા ક્રૂર અને ઉન્મત્ત થઈને દેવ તથા મનુષ્યોને ઘણું દુઃખ આપતો હતો, તે દૈત્યને મરાવનાર પણ તેઓજ હતા. શ્રીકૃષ્ણ મથુરામાં વસુદેવ યાદવને ત્યાં અવતરશે એવી જે આકાશ વાણી થઈ છે તે સત્ય છે, એવું કહેનાર પણ તેઓજ હતા. વાસવદત્તાનો પુત્ર વિદ્યાધરનો અધિપતિ થશે, એવી ભવિષ્ય વાણી તેમણે કહી હતી. તેમજ સાવિત્રી ના સતીત્વની અને સત્યવાનના હુંકા આયુષ્યની ભવિષ્યવાણી પણ તેમણેજ કહી હતી. ચિત્રકુટને પુત્રનો શોક ટળાવી, સંસારથી વિરક્ત કરી મધ્યર પદને પામવાનો ઉપદેશ કરનાર પણ નારદજી હતા. તેજ પ્રમાણે ક્રુર અને ઋષુકેવજ વગેરે ઘણા જણનાં કામ તેમણે કર્યાં છે. તેમને પૂર્વ જન્મનું પણ જ્ઞાન હતું.

એક વખતે તેઓ વીણા વગાડતા અને હરિકીર્તન કરતા સરસ્વતી કિનારે જ્યાં મહાત્મા વેદવ્યાસનો ઓશ્રમ હતો ત્યાં ગયા. તેમને વ્યાસજીએ પૂછ્યું વગેરેથી સંકાર કરી એસાર્યા. પછી વ્યાસજીને મનમાં જરા શીઘ્રચેત્ન થયેલા જાણીને નારદ મુનિએ તેમને પ્રુથ્વું કે—“શ્રદ્ધાં વ્યાસ ! આપે મહા વિસ્તારવાળું અને બહુ જ્ઞાન મળે મહાભારત રચ્યું છે, તે છતાં આપને અપ્રસન્ન રહેવાનું શું કારણ છે ? વ્યાસે કહ્યું કે,—“આપે જે કહ્યું તે સત્ય છે. મારા અંતરમાં કંઈ અહતમ દુઃખ થાય છે. પરમેશ ! તમે નિરાકાર રૂપ રહિત છો, પણ મેં ધ્યાનમાં તમારા રૂપનું વર્ણન કર્યું છે. જગત્ ગુરુ ! મેં તમારે અવતારારૂપિ રૂપથી વર્ણન કરીને તથા તીર્થ યાત્રાદિ દ્વારા તમારા સર્વ વ્યાપ્તિવતો નારા કર્યો છે. એ કારણથી મારે મન ઉદ્વેગમાં રહે છે. મારા દોષને ક્ષમા કરો.” નારદજીએ કહ્યું કે—“આપના વિશેષ દુઃખનું કારણ એ નથી. આપનું મન સર્વદા અચાનત રહે છે. તે જોઈને મને જણાય છે કે, આપે વિવિધ જ્ઞાનથી ભરપૂર મહાભારતમાં હરિયુગ કીર્તન કર્યું નથી. તેથી આપનું ચિત્ત અચાનત રહે છે. જોના ગુણ કીર્તનથી પૃથ્વી પવિત્ર

(૧) ઇશ્વરી અષ્ટશાસ્ત્રોમાંની મુખ્ય

(૨) સૂરસેન દેશ (અધિગદ ઉપા મથુરાપ્રાંત) નો રાજ.

યાય છે. ભક્તો નિરંતર જેનું નામ ધ્યાન કરે છે. જેના ચરણાર્વિંદની પૂજા કરતાં કરતાં તક્તિન થવાય છે. તેના યશનું વર્ણન એ ગ્રંથમાં આપે કર્યું નથી. માટે આ ચાર શ્લોક ઉપરથી ભગવત્ લીલાની કોઈ કથા બનાવો. ” એમ કહીને ચાર શ્લોક આપ્યા. તથા નારદજીએ પોતાના પૂર્વ જન્મની વાત તેમને કહી સંભળાવી. તેથી વ્યાસજીએ શાન્ત થઈને હરિની લીલાનું વર્ણન કર્યું હતું. જે શ્રીમદ્ભાગવત ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી મહાત્મા નારદ મુનિને ઇશ્વર ભક્તિ ઉપર કેવો અપૂર્વ પ્રેમ હતો, તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે.

નારદમુનિના શરીરનો વર્ણુ ખુલ્લતા બદામી રંગનો હતો. માથે મોટી જટા રાખતા. અંતે કપાળમાં ઉભુ ટીકુ કરતા હતા. કેટલાક તો કહે છે કે, તેમની ચોટલી ઉભીજ રહેતી. તેમનો આશ્રમ યમુના નદીની પાસેના એક મકામાં હતો. તેમણે ધણા જાણને વિદ્યાશાન આપ્યું હતું. એવું કહેવાય છે કે, ૬૦ હજાર બ્રાહ્મણો તેમના શિષ્ય હતા. તેમણે “ નારદ પંચરાત્રી ” નામે ઇશ્વર ગાત્ર સંબંધી ધણોજ ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેની જૂની પ્રત હાલ મળતી નથી. પણ જે હાલ છે, તેમાં પાછળથી થોડા ધણો ફેરફાર થયો હોય, એમ જણાય છે. એ સિવાય તેમણે ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) ઉપર એક, તીર્થસ્થળ ઉપર એક, અને ગાયત્ર ઉપર એક, એમ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. વળી તેમના નામનું એક પુરાણ પણ છે. તેને તારદીય પુરાણ કહે છે. તેમના ધણા પ્રસંગો પુરાણોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આવે છે. તેઓ સંકળ દેવ સભા તથા રાજ્ય સભામાં ઉત્તમ માન પામ્યા હતા. તેમનું વચન દેવ, દાનવો, અને માનવી સૌ ખુશીથી અંગિકાર કરતા હતા. દરેક ઠેકાણે તેમનું આવા ગમન વાગતી વીણા સાથે ગાન કરતા અકસ્માત થતું હતું. તેમને ઇશ્વર કીર્તન ધણુંજ પ્રિય હતું. તેમણે પ્રજોત્પત્તિનું કાર્ય કરવાની ખટખટમાં નહિ પડતાં પરમાર્થનાં કાર્યો કરવામાં તથા ઇશ્વર ભક્તિમાંજ પ્રેમ રાખ્યો હતો. ધન્ય છે નારદજીને ! કે જેઓ આત્મબળથી ઉચ પદવી મેળવી, તથા પોતાનું સાર્થક કરી જગતમાં આશ્વ કીર્તિ રાખી ગયા છે.

કપિલ.^૧

મનુષ્યતારક સાંખ્યશાસ્ત્રના^૨ કર્તા મહાત્મા કપિલમુનિ કર્દમઋષિના^૩ પુત્ર થાય.

(૧) કપિલ નામના એ પુરૂષો યદુ ગયાનું જણાય છે. એક વેદ વ્યાસ પહેલાં, અને બીજો પછી થયો. એ છેલ્લો કપિલ પણ સાંખ્યદર્શન શાસ્ત્રનો જ્ઞાનનાર હતો, એવું કહેવાય છે.

(૨) દર્શનો જ છે. કપિલનું સાંખ્યદર્શન, પતંજલીનું યોગદર્શન, ગૌતમનું ન્યાયદર્શન, કણ્વાદનું વૈશેષિક, ભૈમિનીનું પૂર્વમીમાંસા, અને વ્યાસનું ઉત્તર મીમાંસા. કપિલ અને પતંજલીના દર્શનોમાં ધણો તફાવત ન હોવાથી તે બંનેને સાંખ્ય અથવા યોગ શાસ્ત્ર કહે છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમ અને કણ્વાદનાં દર્શનોને ન્યાય-અથવા તર્કશાસ્ત્ર કહે છે. તથા વ્યાસ અને ભૈમિનીનાં દર્શનોને મીમાંસા અથવા વેદાંતશાસ્ત્ર કહે છે. આ જ મળીને વૈદિક “ યજુર્દર્શનો ” કહેવાય છે. એ સિવાય આર્વાક અને સૌત્રાંતિક, યોગચાર, માધ્યમિક, વૈશ્વપિક, બૌદ્ધ, અને કેવલિગત, એ જ મળીને વેદનાહ પદ્ધતિનું કહેવાય છે.

(૩) બ્રહ્માના પુત્ર.”

તેમની માતાનું નામ દેવદૂતિ જે રવાયંબુવ મનુનાં પુત્રી હતાં. કવિવ્રમુનિ વિષ્ણુના ચેત-
વીસ અવતારમાં પાંચમા અવતાર મણ્યા છે, તેમનો જન્મ પુષ્કર પાસે થયો હતો. આ
મહામુનિ સિદ્ધ નામથી દેવેની ગણનામાં ગણાય છે. તેઓ મહા તેજસ્વી, અને બ્રહ્મવિ-
દ્યામાં કુશળ હતા. તેમનો અવતાર પદ્મિતને કારણે થયો હતો, તેમણે સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રગટ
કરીને જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેઓ જસપણ ભોગવિદ્યામાં પચા નહોતા. તેમ સંસાર-
માં મન લગાડ્યું નહોતું. તેમણે પોતાની સુગ માતા દેવદૂતિને મુક્તિ પમાડવા સાર પુત્ર
પ્રેમથી યોગેશ્વરે જ્યાં ભક્તિથી સિદ્ધિને પામે એવા સરસ્વતી ક્ષેત્ર (સિદ્ધપુર)માં બ્રહ્મવિ-
દ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેથી દેવદૂતિ જ્ઞાનમાં ગળી જઈ મુક્તિ પામ્યાં હતાં. આજ
પણ એ જગોએ કવિલદેવ તથા દેવદૂતિનો આશ્રમ છે. આદિથી તેઓ ઉત્તરમાં ગંગાકિનારે
ગયા હતા. ત્યાં તેમણે જનમેડગનો ઉદ્ધાર કરવાનો ધણી પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી ગંગાસા-
ગરમાં યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અવાપિ સુધી ગંગાસાગરમાં કલકત્તાની પાસે આ
મુનિનો આશ્રમ છે. તેની યાત્રા કરવાને હજારો શાણસો ત્યાં જાય છે.

આ તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષે પૃથ્વીપર ધણે સ્થળે ફરીને પોતાના સાંખ્યજ્ઞાનનો બોધ
આપ્યો હતો. તેમણે ધણી સભાઓમાં પોતાના વિચારજીવાળી વાદવિવાદ કર્યો હતો. તે-
મણે યજ્ઞોમાં હિંસા થતી જોઈને ઋત્યુભેને કહ્યું કે—તમે કર્મવડે કલ્યાણ ઇચ્છો છો,
પણ કર્મવડે થયેલું કલ્યાણ શાશ્વત નથી અને જીવહિંસાથી કલ્યાણ થતું નથી. પણ તત્ત્વ-
જ્ઞાન થયાથી કલ્યાણ થાય છે. ” ઇત્યાદિ. તેમણે વેદના જ્ઞાનકાંડને અનુસરીને સાંખ્યશાસ્ત્ર
રચ્યું છે. તેમાં જડ અને ચેતન એ બેજ વસ્તુ છે, અને તે બંનેથી સૃષ્ટિ પ્રવાહ ચાલે છે;
તથા સૃષ્ટિનો કોઈ કર્તા નથી, એવું લખ્યું છે. તેથીજ તેમણે સ્વેચ્છા સાંખ્યશાસ્ત્રને નિ-
રીશ્વર સાંખ્ય કહે છે. કવિવ્રમુનિનો બોધ એવો છે કે—“ બ્રહ્મવિદ્યા એ આત્મનિ-
ષ્ઠ યોગી પુરુષના શ્રેયનું કારણ છે. તેનાથીજ સુખ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તજ જી-
વનું બંધન થાય છે. અને બ્રહ્મમાં સંલક્ષ થયાથી મુક્તિ મળે છે. શરીરમાંના આકાશ,
અગ્નિ, જળ, વાયુ, અને પૃથ્વી આદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપોને જાણીને પ્રાણ, અપાનની ગ-
તિ રૂપન કરવાથી અસંગ ચૈતન્ય રૂપ આત્મા પોતાની સ્વયં—પ્રકાશવાન જ્યોતિ
પથી ભાસ્માન થાય છે. સારે આ દેહરૂપ સર્વ ઈદ્રિયોનો બ્યવહાર નિષ્ઠા છે, એમ લાગે
છે. સાંખ્યજ્ઞાનમાં ચેતવીસ તત્ત્વના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ થાપ્યો છે. જ્ઞાન રૂપી આત્મા પુરુષ
ચૈતન્ય છે. એ કૃતજ અકર્તા છે. સાક્ષિરૂપ છે. સૃષ્ટિકર્તા, સુખ, દુઃખાદિ રૂપ બનાવનાર
તો ત્રણ શુણ્ણવાળી પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિ જડ છે. અને ભોક્તા રૂપ આત્મા—પુરુષ એ ચૈતન્ય
છે. બંને સાથે રહે છે. પ્રકૃતિ રૂપાંતર પામે છે, તેમ પુરુષ રૂપાંતર પામતો નથી, પ્રકૃતિ
પુરુષના સંબંધથીજ સ્વતંત્રગતિને પામે છે. પુરુષ પ્રકૃતિનાં કર્માદિ પોતાનાં માત્રી મોહ કે-
રીને જીવરૂપે બંધાયેલો રહી દુઃખી થાય છે. શુભાશુભ કર્તવ્ય કરતો રહેવાથી જન્મ જ-
નંતરને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. આ જન્મ મરણ રૂપી ચેતને દૂર કરવા સાર સૂક્ષ્મ (ચિંગ)

(૪) જુઓ દેવદૂતિ ચરિત્ર.

(૫) કવિવ્રમુની પછી થયેલા પતંજલી મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્રને સુધારી એક અધ્યાય રચ્યો,
તેમાં તેમણે દેશવતું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી તેમનું સેશ્વર સાંખ્ય ગણવા યોગ્ય શાસ્ત્ર કહેવાય છે.

દેહનો સંબંધ છેડે તોજ મુક્તિ મળે છે. અનેક પ્રકારનાં સુખ દુઃખ પ્રકૃતિના ધર્મ છે, એમ સમજાય; અને પોતે અકર્તા છે એમ આત્મા-પુરુષને જણાય; ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે. આત્મા સંબંધીના સંપૂર્ણ જ્ઞાનથી પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય છે. એટલે પ્રકૃતિ બંધન તૂટી ગયે શુદ્ધ ચૈતન્ય જણાય છે, ત્યારે મોક્ષ થાય છે.” વળી તેમણે કહ્યું છે કે,—“ ખરા તથા પુરા જ્ઞાનથી માત્ર મોક્ષ મળે છે. આ પ્રકૃતિ રૂપ જગતમાંના વ્યક્ત તથા અવ્યક્ત પદાર્થો તથા પ્રકૃતિથી જૂદા એવો જે આત્મા, તેનો જે સચેતન તથા સજ્ઞાન સ્વરૂપ આ બેઉ વચ્ચેના તત્ત્વો શોધી કહાડવો એને જ્ઞાન કહે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, તથા શબ્દ આ ત્રણ પ્રકારની દલીલોથી ખરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જે પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તે પદાર્થો પચીસ વર્ણવેલા છે. તે નીચે પ્રમાણે;—

૧ પ્રકૃતિ—એ બધાએનું મૂળ સર્વ બનાવનારી સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ છે. એ અનાદ્યત, અવ્યક્ત, અવયવો વગર, પેદાકરનારી તથા અવિકૃત (વિકાર ન પામેલી) છે.

૨ મહત્ત્વ—પ્રકૃતિએ પહેલાં પેદા કરેલું, અનુમન, (જે ખીજા પદાર્થ થકી પેદા ન થયેલું) અને ખીજા બધા પદાર્થોને પેદા કરનાર છે.

૩ અહંકાર—એ મહત્ત્વ થકી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ‘હું છું’ એવી જે પોતાના અસ્તિત્વ વિષે ખુદ્દિ ઉપર અસર થાય છે, તે આ થકી થાય છે.

૪ થી ૮ અહંકાર થકી જે પંચમહાભૂતનાં કીણાં સ્વરૂપો પેદા થાય છે, એનું માન છે તે. તેઓને પંચતન્માત્રો કહે છે.

૯ થી ૧૯ તેમજ અહંકાર થકી ઉત્પન્ન થયેલી ઐગીઆર જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તેઓમાંથી આંખ, કાન, વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અને વાયા, હાથ પગ વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એઓ મળીને દશ બહારની ઇન્દ્રિયો છે. ઐગીઆરમુ ઇન્દ્રીય મન, તે અંદરનું છે. અને તે જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિય એક છે. માટે તેને ઉભય વિધ એટલે એ પ્રકારની ઇન્દ્રિય કહે છે.

૨૦ થી ૨૪ ઉપર કહેલાં ૪ થી ૮ સુધી જે પંચતન્માત્રો કહ્યાં છે, તેઓ થકી પેદા થનારાં જે પંચમહાભૂતો તે;—પૃથ્વી, આગ (પાણી), તેજ, વાયુ, તથા આકાશ એ પંચમહાભૂતો.

૨૫. છેલ્લે પદાર્થ આત્મા; તે કોઈના થકી ઉત્પન્ન થયો નથી, અને તે કોઈને પેદા કરી શકે નથી. તે બહુસંધ (જે વસ્તુમાં ખીજા ધણી વસ્તુઓ રહે છે. તે.); પૃથક્ક (જૂદો અથવા જેની હાલત જૂદી છે તે.); સચેતન (ચૈતન્ય ધરાવનાર); અવ્યય (જેનો નાશ થવાનો નથી તે.); અને પ્રકૃત્યાતીત (પ્રકૃતિ છોડીને રહેનાર) છે.” ઈત્યાદિ ધણા મહન વિષયોનું જ્ઞાન તેમણે આપેલું છે, તે યોગ વિદ્યાના અભ્યાસીઓને ધણું મનન કરવા જેવું છે.

ગુરુદત્તાત્રેય.

આ પરમ શ્રદ્ધાનિષ્ઠ અવધૂત યોગી પુરૂષ, મહાત્મા અગ્નિ ઋષિના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ મતી દેવી અનસૂયા હતું. આ મહાદેવીએ એ ત્રણ ઉત્તમ પુત્રજન્મે જન્મ આપ્યો હતો. તેમનાં નામ:—દત્તાત્રેય, દુર્વાસા, અને ચંદ્ર, મતી અનસૂયા જેવી

શાણી અને સાધવી માતાના આ ત્રણે પુત્રો મહા તેજસ્વી અને પરમજ્ઞાની હતા. મહાત્મા દત્તાત્રેય વિષ્ણુના ચૌદાસ અવતારમાંના એક અવતારી પુરુષ મણ્યાય છે. વેદનું જ્ઞાન અને જ્ઞાનકાંડ ઉપરથી ગુરુજ્ઞાન આપવા સાર એ અવતાર ત્રેતાયુગમાં ચલાવું લખેલું છે. દત્તાત્રેય મહા વિદ્વાન, નિપુણ અને સુરૂપ હતા. તેમણે ૭ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને તેમના સિદ્ધાંતોનું સત્ય તપાસ્યું હતું. તેમાં વેદાંત શાસ્ત્રીને તેમણે પ્રાધાન્ય રૂપે મળેલું છે. તેઓ મહા યોગી, ત્રિકાળદર્શી. અને સમર્થ જ્ઞાની હતા; તેમ નિર્વિકારી અને અમૃત જેવું બોલનારા હતા. વિપવભોગ અને સ્ત્રી પુત્રાદિકથી રહિત હતા. ઇચ્છા રહિત ધર્મ સર્વ આસક્તિથી મુક્ત થયા હતા. વિદ્વાન છતાં બાળોન્મત્ત, જડ અને પિત્તાય પ્રમાણે બ્રહ્મધ્યાનમાં મગ્ન રહી જૂમિપર ફરતા હતા. યોગ ક્રિયાઓમાં તેમણે અનેક શોધો કરી છે. તેમાં સર્વદર્શી કેમ થવું, પરકાયા પ્રવેશ શી રીતે કરવો, ગજ ક્રિયા, તેમ અનેક કાયાઓની રચના શી રીતે બળશુવી, ઇલાદિ જ્ઞાનસંબંધી શોધો કરી છે. આ મહાત્માએ પોતાની યોગ ક્રિયાથી અનેક ચમત્કારીક કૃતિઓ કરી હતી. તેમાં આંધળાઓને આંખ, પાંગળાઓને પગ, અને મરણ પામેલાઓને સજીવન કરી શક્યા હતા. તેમણે અમલક, સહસ્ત્રાન્તુન, અને યદુ ઇલાદિને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો હતો. માયાથી વિરક્ત થવાને સાર પ્રથમ તેમણે પોતાની બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા ૨૪ ગુરુ કરી, તેમના ગુણો ગૃહણ કર્યા હતા. અને દોષોનો ત્યાગ કર્યો હતો. એજ જ્ઞાન તેમણે યદુરાજને ગોદાવરી તટે સમનવ્યું હતું. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) પૃથ્વી—એને પ્રાણીઓ દબાવે છે. તેપણુ તે પોતાના નિયમથી ચલાવમાન થતી નથી. તેમ સાધુ પુરુષને કોઇ દબાવે, પીડા કરે તેપણુ તેમણે પોતાના નિયમથી ચલાવમાન થવું નહિ. એ શિક્ષણુ તેમણે પૃથ્વી પાસેથી લીધું હતું.

પર્વત પણુ પૃથ્વી રૂપ છે. તે અચળ છે. ઝાડ, ખડ, અને ઝરણા આદિ ઉત્પન્ન કરવાની સધળી ક્રિયાઓ નિરંતર પરોપકાર માટેજ છે. તેજ પ્રમાણે સાધુ પુરુષે પણ અચળ રહી પોતાની સધળી ક્રિયા અને જન્મ પણ પરોપકારને માટેજ રાખવો.

વૃક્ષ પણ પૃથ્વીરૂપ છે. તે નિરંતર પરાધિન અને પર ઉપકાર માટે છે. એટલે બીજા લોકો તેમાં રજ, કૃષ્ણ, પાંદડાં, અને ડાળોનો ઉપયોગ કરે છે. અથવા તેને કાપી નાખે, કે ઉખેડી લેઇ જાય, તોપણુ તે સ્વીકારે છે. તેમ સાધુ પુરુષે પરાધિન રહીને, લોકો પોતાના કાર્ય અર્થે ગારે, કે ઉપાડી જાય, તોપણુ તે સ્વીકારતું.

(૨) વાયુ—વાયુ વનમાં હોય તો રાજ થતો નથી, અને અગ્નિમાં હોય તો કચવાતો નથી. તેમ યોગીએ શીત, અને ઉષ્ણાદિક અનેક ધર્મવાળા વિષયોમાં અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા હોય, તો પણ રાજ કે કચણ થવું નહિ. વળી વાયુ જેમ મુગંધ, કે દુર્ગંધવાળો જણાય છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે તેવો નથી. તેમ આત્મા પૃથ્વીના વિકારરૂપ

(૧) ચૌદાસ અવતારનાં નામ—(૧) સનક, સનંદન, સનાનન, અને સનત્કુમાર; (૨) વસંદ, (૩) યજ્ઞપુરુષ, (૪) હયગ્રીવ, (૫) નારાયણ, (૬) કપિવરૂપ. (૭) દત્તાત્રેય, (૮) ત્ર્યમ્બકેશ્વર, (૯) પુત્રરાજ, (૧૦) મન્મથાવતાર, (૧૧) હન્મથાવતાર, (૧૨) ધાર્મનરી, (૧૩) મોદિની, (૧૪) તુલસી, (૧૫) વામન, (૧૬) હંસાશ્રી, (૧૭) નારાયણ (૧૮) દલિ, (૧૯) વરગુરુ, (૨૦) રામ, (૨૧) વેદવ્યાસ, (૨૨) દત્ત, (૨૩) ગોદા, (૨૪) દલિ,

દેહાદિકમાં રહેવાથી જન્મ મરણાદિકવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેવો નથી. એ શિક્ષણ બહારના વાયુથી શીખ્યા હતા.

પ્રાણ પણ વાયુરૂપ છે. એ જેમ આહાર મળવાથી સંતુષ્ઠ થાય છે, પણ રૂપ, રસાદિક ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહાર મળવાથી સંતોષ રાખવો. પણ સારા નરસા આહારની અથવા ખીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખતી નહિ. માત્ર દેહના નિર્વાહને માટે જ એવો આહાર મળે તેવો કરી લેવો. પણ તેમાં સારા આહારની કે ખીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખે તો વાણી અને મનમાં વિક્ષેપ ઉત્તન્ન થાય.

(૩) આકાશ—આકાશ જેમ સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, છતાં તેને કોઈને સંગ નથી, કે કોઈ પદાર્થથી તેનું માપ થઈ શકતું નથી. તેમ દેહની અંદર રહ્યા છતાં પણ યોગીએ બ્રહ્મ સ્વરૂપની ભાવનાથી પોતાના આત્માને સ્થાવર, જંગમોમાં વ્યાપ્ત સમજીને તે આત્માને કોઈ દેહાદિકનો સંગ નથી, કે કોઈ પદાર્થથી માપ થઈ શકતું નથી, એમ વિચારવું. વળી આકાશને જેમ વાયુએ ઘેરેલો અને જનાર તથા આવનાર મેષ કે રજ આદિ પદાર્થોનો સ્પર્શ નથી, તેમ કાળે સજ્જેલા પૃથ્વી, જળ, અને તેજમય દેહાદિક પદાર્થો કે જ્યોત્સ્ના જાય છે, અને આવે છે, તેઓનો પોતાને સ્પર્શ નથી, એમ યોગીએ જાણવું. એ શિક્ષણ આકાશ પાસેથી તેમણે લીધું.

(૪) જળ—જળ એ સ્વચ્છ, મધુર અને મનુષ્યોને પવિત્ર કરનાર છે, તેમ યોગીએ પણ સ્વચ્છ અને શુદ્ધ રહેવું. મધુર બોલવું, અને ખીજાને ઉપદેશ કરી શુદ્ધ કરવા, એ જળ પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

(૫) અગ્નિ—અગ્નિ જેમ તેજસ્વી પ્રતાપથી દીપ્ત, અને સર્વ વસ્તુ ખાવા છતાં દોષથી રહિત રહે છે. કોઈ ઠેકાણે જાતો, કોઈ ઠેકાણે સ્પર્શ, અને કલ્યાણની ઇચ્છાવાળાએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. તથા હનિ આપનારાઓનાં ભૂત તથા ભવિષ્યનાં પાપોને બાળી નાખતાં પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઈ લે છે, તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠેકાણે જાતું, કોઈ ઠેકાણે સ્પર્શ, અને કલ્યાણની ઇચ્છા વાળાઓને ઉપાસના કરવા યોગ્ય રહેતું, તથા અત્ર આપનારાઓનાં ભૂત તથા ભવિષ્યનાં પાપોને બાળી નાખતાં પરેચ્છાથી સર્વ સ્થળમાં ખાઈ લેવું. વળી અગ્નિ જેમ કાંદોમાં રહેવાથી તે, કાંદ સરખો (લાંબા ટુંકા આદિ) રૂપવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેવા રૂપવાળો નથી. તેમ આત્મા પણ પોતાની અવિધાએ સજ્જેલા આ ઉચ્ચ—દીપ્ત દેહોમાં રહેવાથી તે ઉચ્ચ—નીચપણાવાળો જણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ઉચ્ચ—નીચ નથી, એમ યોગીએ વિચારવું. વળી અગ્નિની જનાળાઓ જેમ ફાણે ફાણે નાશ પામે છે, અને ફાણે ફાણે નવી ઉત્તન્ન થાય છે, પણ તે આપણા જાણવામાં આવતું નથી, તેમ પ્રવાહની પેડે અવિચ્છીન વેગવાળા કાળથી આત્માના શરીરો ફાણે ફાણે નાશ પામે છે, અને ફાણે ફાણે નવા ઉત્તન્ન થાય છે પણ તે આપણા જાણવામાં આવતું નથી. માટે દેહોને ફાણુબગુર સમજીને યોગીએ વૈરાગ્ય રાખવો. એ શિક્ષણ તેમણે અગ્નિ પાસેથી લીધું.

(૬) ચંદ્ર—ચંદ્રની પ્રકાશ રૂપ કળા જેમ વધ ઘટ થયા કરે છે, પણ ચંદ્રમાને તે તે માનું કશું યતું નથી તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો પણ ગુપ્ત રીતે ચાલ્યા જતા

કાળને લીધે દેહનેજ થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી. એ ચંદ્રમા પાસેથી શિક્ષણ મેળવ્યું.

(૭) સૂર્ય—સૂર્ય જેમ આદ્ય મહિનામાં પોતાના કિરણોથી જળને લેઈ લે છે, અને વર્ષાઋતુ આવે છે, ત્યારે પાણી કિરણોથી મુકે છે. પણ તેમાં લીધા મુક્યાનો અભિનિવેશ કરતો નથી, તેમ યોગીએ દંડિયોથી અપેક્ષિત પદાર્થોનું અહણ કરવું, અને કોઈ માગવા આવે ત્યારે તે પદાર્થોમાં લોભાદ્ય નહિ રહેતાં, તે પાણું આપી દેવું. પણ તેમાં (આ મધ્યું કે આ દીધું) એવો અભિનિવેશ કરવો નહિ. સૂર્ય એક છે, પણ તેનાં વિગ્ર પાણીના ડુંડા આદિ ઉપાધિઓમાં પડે છે. તે સ્થળ બુદ્ધિનાને જૂદો જૂદો સૂર્ય લાગે છે, પણ તેમ નથી. એજ પ્રમાણે પરમાત્માનો પ્રકાસ સર્વમાં છતાં તે પોતે એકજ છે. એ સૂર્ય પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

(૮) હોલો—હોલો (કપોત) એ પોતાની પ્રિયા (હોલી) સાથે પ્રીતિમાં જોડાયો હતો, અને બંધ્યાં થયાં હતાં. એક વખતે બધ્યાને સાર તે ચારો લેવાને ગયો હતો; ત્યાં પાછળથી એક પારધિએ આવી બધ્યાને જળમાં પકડી લીધાં હતાં. હોલો-હોલી આવી કલ્પાંત કરવા લાગ્યાં. બધ્યાં ચીસો પાડતાં હતાં. એ જોઈ બહુજ દુઃખ પામેલી હોલી ચીસો નાખતી નાખતી તેઓની પાસે દોડી ગઈ. સ્નેહથી બંધાયેલી અને ઇશ્વરની માયાથી રાંકે ચિત્તવાળી હોલી બધ્યાંને બંધાયેલાં જોતાં છતાં પણ સ્મૃતિ ભૂલી જઈને પોતે પણ જળમાં બંધાઈ ગઈ. પ્રાણ કરતાં પણ વધારે પ્યારાં બધ્યાં, અને પોતાની સ્ત્રીને બંધાયેલી જોઈને બહુજ દુઃખ પામેલો હોલો વિલાપ કરવા લાગ્યો. ઘર ભાગી જવાથી દુઃખરૂપી જીવતરવાળો હોલો ઉત્ક્રાંત ઘરમાં રહેવાને નિરાશ થયો. જીવવાતી આશા મૂકી દીધી. વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ અને ક્રોધાગ્ર હોલો પોતાની સ્ત્રી અને બધ્યાંને મૃત્યુના આસ રૂપ થયેલાં, અને તરફડતાં જોતાં છતાં પણ પોતે જળમાં પડ્યો. કુર પારધિ પોતાનું કામ પાર પડવાથી ધેર ગયો, અને એ સર્વેને મારી નાખ્યાં. એ રીતે જે કુટુંબી માણુમ અર્થાત ચિત્તવાળો સુખ દુઃખાદિક જોતાના પદાર્થોમાં લાગી રહેલો કૃપણ અને કુટુંબનું પોપણ કર્યા કરતો હોય, તે માણુસ આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર સહિત દુઃખી થાય છે. ઘરની આસક્તિ પશુ-પક્ષીઓને પણ અનર્થ આપે છે, ત્યારે મનુષ્યને આપે એમાં શી નવાઈ ? માટે મુક્તિના ખૂણા દારૂરૂપ મનુષ્યાવતાર પામીને જે ધણી હોલાની પેઠે ઘરમાં આસક્ત થઈ રહે, તે ધણી મડીને પડ્યો, એમ વિદ્વાનો સમજે છે.

(૯) અજગર—અજગર જેમ ઉલ્લભ સહિત રહીને સાર, નરસ, ઝાઝુ, અથવા ચોડ જે કાંઈ ખાવાનું મળે તે ખાઈને રહેવું. જેમ ઉલ્લભ કર્યા વગર પણ પ્રારબ્ધના અનુમારથી પોતાની મેળે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સ્વર્ગ અને નર્કમાં જ્યાં હોઈએ ત્યાં દંડિઓ અંબધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે બિદ્યા સાર ભટકવું નહિ. પણ પરમેશ્વર જે મોક્ષે, તે ખાઈને પ્રસન્ન રહેવું. એ શિક્ષણ અજગર પામેથી લીધું.

(૧૦) સમુદ્ર—સમુદ્ર જેમ બહારથી પ્રસન્ન, અંદરથી ગંભીર, અંત તથા પારથી રહિત અને ગડબડથી રાકાય નહિ એવો છે. તેમ જ્ઞાનીએ પણ બહાર પ્રસન્ન, અંદર ગંભીર, અંત તથા પારથી રહીને, અને સર્ગ દ્વેષાદિક છોડી દઈને નિર્દેશર રહેવું જોઈએ. વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં અનેક નદીઓ મળતાં પણ વધી જતો નથી, અને ગીચ ઋતુમાં તેટલી નદીઓ નહિ મળતાં પણ મૂંઝાઈ જતો નથી. તેમ જ્ઞાનીએ પણ નારાગરને

પરાયણ રહીને વૈભવાદિક મળતાં રાગ થવું નહિ. અને નહિ મળતાં ક્યવાવું નહિ. એટલે લાભ હાનિથી હર્ષ કે શોક માનવો નહિ.

(૧૧) પતંગીઓ—પતંગીઓ જેમ દીવાનું રૂપ જોઈને લલચાઈ તેમાં પડેછે, તેમ અનિર્તેદ્રિય પુરૂષ પ્રભુની માયારૂપ સ્ત્રીનું રૂપ જોઈ તેના વિલામોમાં લલચાઈને મહા મોહમાં પડે છે. સ્ત્રી, સુવર્ણ, આભરણ, અને વસ્ત્રાદિ પદાર્થો કે જેઓ માયાએ રચેલા છે, તેઓમાં ઉપભોગ બુદ્ધિથી લલચાઈને તેથી આધારો થયેલો મૂઠ પુરૂષ પતંગીઓની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્ઞાનીએ સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, આદિના મોહમાં 'પ્રસાવું નહિ. એ શિક્ષણ પતંગીઓ પાસેથી લીધું.

(૧૨) બ્રમર—બ્રમર (બમરો) જેમ ધણા સુગંધના લોભથી એકજ કમળમાં લુબ્ધ થાય છે. અને સુગંધન થતાં કમળ ખીડાઈ જવાથી તેમાં બંધાઈ રહે છે. તેમ યોગીઓ સારા પદાર્થો મળવાના લોભથી એકજ ઘરનો આશ્રય કરી રહે, તો તેમાં બંધાઈ જાય છે. માટે શૂદ્ધસ્થાને નહિ સનાતનતાં યોગીએ, જેટલાથી રહે રહે, તેટલુંજ થોડું થોડું ખાવું જોઈએ. પણ બ્રમરની પેઠે અતિ લોભમાં પડવું નહિ જોઈએ. વળી બ્રમર જેમ ન્હાનાં મોટાં પુષ્પોમાંથી સાર લે છે, તેમ યોગીએ પણ ન્હાનાં-મોટાં શાભોમાંથી સાર લેવો જોઈએ.

મધમાખી જેમ મધનો સંગ્રહ કરે છે, તો તેને મરવું પડે છે. તેમ યોગીએ જેનું હાથમાં સમાય, તેટલું લેવું, અને અજ ભરવાના કામ રૂપે પોતાનું પેટનું રાખવું. પણ ખીજી કાંઈ કામ રાખવું નહિ. સાંજને માટે કે આવના દિવસને માટે અનાદિકનો સંગ્રહ કરવો નહિ. મધમાખીની પેઠે કરે તો અનાદિકની માથે પોતાનો પણ વિનાશ થાય છે.

(૧૩) હાથી—હાથી જેમ પહોંચનારાઓ એ બનાવેલી કાગળની હાથગી જોઈ તેના મોહથી ખાડમાં પડી બંધાઈ જાય છે, તેમ પુરૂષ પણ સ્ત્રીના અગ્નેશ્વર કરવાની લાલચથી બંધાઈ જાય છે. માટે યોગીએ સાચી સ્ત્રીના, તો શું, પણ લાકડાની પુનળીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ જોઈએ. એ હાથી પામેથી શિક્ષણ લીધું.

(૧૪) પારધિ—પારધિ જેમ મધમાખીએ ધણા મકટથી સંગ્રહ કરી રાખેલા મધને ભોગવે છે, તેમ લોભી માણસે મકટથી સંગ્રહ કરેલું ધન ખીજે જાળવાનું પુરૂષ ભોગવે છે. ઝાડની કોતરાડ આદિ ગુપ્ત સ્થળમાં રહેલા મધને જેમ પારધિ જાણે છે, અને હરી લે છે, તેમ લોભી માણસે ગુપ્ત સ્થળમાં રાખેલું ધન ખીજે પુરૂષ જાણે છે, અને હરી લે છે, માટે યોગીએ વસ્તુનો સંગ્રહ નહિજ કરવો જોઈએ. તેમ મધમાખીના મેળ પેલા મધને પારધિ પ્રથમ ભોજવે છે. જેમ શૂદ્ધસ્થે રાધેલું અન્ન ખાધું ન હોય, તે પહેલાં યોગી ખાઈ લે છે. (શૂદ્ધસ્થે સંન્યાસીને પ્રથમ જન્માડ્યા પછી જન્મવું, એવી શાસ્ત્ર મર્્યાદા છે.) એટલે યોગીને ઉચ્ચ વિના પણે ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ શિક્ષણ પારધિ પામેથી લીધું.

(૧૫) હરિણ—હરિણ જેમ પારધિના ગાયનથી મોહ પામીને બંધાઈ જાય છે, તેમ વનમાં ફરનારા મંન્યાસી પણ ગાયન સાંભળે તો તેમાં મોહ પામીને તેમાં બંધાઈ જાય છે. માટે મંન્યાસીએ કદી પણ વિષય સંબંધી ગાયન સાંભળવું નહિ. મૃગલીના પુત્ર ઋષ્ય મૃગશ્ચપિ વેદ્યાઓના વિષય સંબંધી નાય, વાન્ન, અને ગાયનને મેવવાથી તે વેદ્યાને

રમકામી પેઠે વણ ચઢ ગયા હતા. મારે યોગીએ વિષય સંબંધી ગાથન સાંભળવું નહિ. એ શિક્ષણ હરિણ પાસેથી લીધું.

(૧૬) માછલી—માછલી જેમ જીભના રસની લાલચથી કુદિ (ગિલ) થી વિધાનને મરણ પામેછે, તેમ રસમાં મોહ પામેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય બહુ દુઃખ દેનારી જીભની લાલચથી મરણ પામે છે. વિદ્વાન પુરુષો આહારનો ભાગ કરી દેવાથી બીજા ઈદ્રિયોને તુરત જીતી શકે છે. પણ તેઓથી જીભ જીતાતી નથી. કારણ કે આહારનો ભાગ કરવાથી ઉભરી જીભની લાલચ વધે છે. બીજા ઈદ્રિયોને જીતી હોય, પણ જ્યાં સુધી રસના (જીભ) ઈદ્રિયને જીતી ન હોય, ત્યાં સુધી પુરુષ નિર્લેપ્ય કહેવાયજ નહિ. અને રસના જીતાય તો સધળી ઈદ્રિયોને જીતાયેવીજ સમજાવી. એટલા મારે રસની આસક્તિ છોડી દેખે યોગીએ ઔપધની પેઠે અજ ખાતું લેછે. એ માછલી પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

(૧૭) પિંગલા—પિંગલા નામની વેશ્યા પૂર્વે વિદેહ રાજાના નગરમાં રહેતી હતી, તે એક દિવસે પુરુષને પોતાના રતિસ્થાનમાં લેઈ જવા સારું ઉત્તમ સચુગત ધરીને સાંધકાને ધરના દારમાં બેઠી હતી. આવેલો પુરુષ ગયા પછી—હજુ પણ યાત્રુ આપે એવો ખીંચે કોઈ ધનવાન મારી પામે આવશે, એવી દુષ્ટ આશાથી બેઠી હતી. સાંધી ઉઠી ધરમાં, અને ધરમાંથી દાર પર બેસતી. એવી રીતે આશામાંને આશામાં નિદ્રા ન આવી. ધનની આશાથી મુખ સફાતુ હતું. એમ કરતાં કરતાં રાત વીતી જવા આવી. સારે નિરાશ બની. હવે આ ધંધાથી બસ છે, એવી સુખદિ ઉત્તમ યદ્ય. નિરાશાથી વેરાગ ઉત્તમ થતાં-દેહતું બંધન છોડી દેવાની ઇચ્છા કરી ગાવા લાગી કે;—અહો! વિવેક નહિ હોવાથી મેં મન જીત્યું નથી. તેથી હું તુમ્હ પુરુષ પાસેથી કામની ઇચ્છા રાખું છું. આ પરાશ અનર્થભિ ઇધર કે જે નિર્દત્તર પાસે રહેનાર ધન અને આનંદ આપનાર છે, તેને છોડી દેખે. હું કામનાને નહિ આપનાર, પણ દુઃખ, બધાદિક શોક તથા શોકને આપનાર તુમ્હ પુરુષને મૂર્ખપણાથી સેવું છું. અહો! હું કે જે સ્ત્રીઓમાં લંપટ, લોભી, અને શોક કરવા યોગ્ય પુરુષ પાસેથી મારા શરીરને વેચીને ધન, અને રતિની ઇચ્છા કરું છું. તેવા અનિ નીચ ધંધાથી મારા અંતઃકરણને તથા પતિતાપ આપ્યો છે! પુરુષના શરીર રૂપી ધર કે જે હાડ માંસતું બનેલું છે, ચામડેથી મરેલું છે, અને મગ્ન, મૂલ્યથી ભરેલું છે, એવી મંત્રી કાયા, તેને મારા વિના બીજા કઈ સ્ત્રી ઉત્તમ વસ્તુ સમજીને સેવે? આ મહામાની વિદેહ રાજાના પુરમાં હું એકજ મૂઠ જુદિયાગી અને દુષ્ટ છું. કેમકે રવરૂપને આપનારા આ અવિનાશી અંતર્યામિ ઇધરને છોડીને બીજા ભોગની ઇચ્છા કરું છું. ઇધરજ પ્રાણીઓના પ્રિય અને પરમ પ્રિય આત્મારૂપ છે. આ ભોક અને પરભોક્તા ઇધર વિના બીજા કોઈ એવવાને યોગ્ય નથી. કોઈ પ્રાણીન શુભ કર્મના યોગથી ઇધર મને પ્રસન્ન થયા જીભાય છે. કે જેથી મને આ નીચ આશામાંથી મુખ આપનાર વેશગ્ય હલન કર્યો. તે મારે હું તેમનો ઉપકાર મારું છું. અને પાત્ર લોકોને લાગું પાત્રી દુષ્ટ આશાઓને છોડી રહેને હું તે મૂલ્યવંત શરણ લેઉં છું. સંતોષ અને આ રિયમ ઉપર તથા રાખનાં જે કર્મ મારું છે, તેટલાથી જીવેને હવે હું આ પ્રિય આત્માની સાથેજ વિદાર કરીશ. જી કે જે મમાર રૂપી ધામમાં પરભો, રિયોએ આધરો કરેલો, અને કાગરૂપી મર્મથી પડ્યોપેલો છે, તેને

ધશર વિના બીજો કોણ બચાવી શકે? મારે હું કેવળ પ્રેમથીજ ધશરને ભજીશ એ રીતે પિંગળા વેદ્યા નિશ્ચય કરી, દુષ્ટ આશાને કાપી નાખતાં શાન્તિ ધરીને શય્યામાં સૂતી. આ પરથી શિક્ષણ લીધું કે, આશા રાખવી એજ મોટું દુઃખ છે. અને આશાથી રહિત રહેવું, એ મોટું સુખ છે. કેમકે પિંગળાએ પતિની આશા છોડી દીધી, સારેજ તેને સુખથી નિદ્રા આવી.

(૧૮) સમડી—સમડી પોતાની ચાંચમાં માંસ લેખને જતી હતી, તેને બીજા બળવાન પક્ષીએ દેખી, તેની પાસેથી માંસ લેખ લેવા મારવા માંડી. બ્યારે એ સમડીએ માંસ મૂકી દીધું, સારે સુખ પામી. એ પરથી શીક્ષણ લીધું કે, જે જે મહુ પ્યારી વસ્તુ હોય, તેના પરિગ્રહ કરવો એજ દુઃખદાયી છે. એમ જાણીને જે પુરૂષ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે, તે અનંત સુખ પામે છે. એ શિક્ષણ સમડી પાસેથી લીધું.

(૧૯) બાળક—બાળકને જેમ માન કે અપમાન નથી. અને ધર તથા છોકરાં વાળાને જે ચિંતા થાય છે, તે પણ નથી કામાદિકને વશ ન રહેતાં એકલું વિરક્ત રહે છે. અને પોતાની રમતમાં પ્રસન્ન રહે છે. તેમ તેની પેડે યોગીએ રહેવું. એ શિક્ષણ બાળક પાસેથી લીધું.

(૨૦) કુમારિ કન્યા—કુમારી કન્યા એક દિવસે ધરમાં એકલી હતી. ત્યારે પરાણા આવ્યા. તેમને સારૂ તેઓ ન જાણે તેમ, એક ઝોરડીમાં ચોખા ખાંડવા બેઠી. ખાંડતાં ચૂડીઓ ખડખડવા લાગી. સારે તે એક પછી એક, એમ કહાડતી ગઇ. બ્યારે દરેક હાથમાં અકેડી રહી, સારે તે ન ખડખડી. તેમ યોગીએ એકલા રહી ધશર સ્મરણ કરવું. એ કન્યા પાસેથી શિક્ષણ લીધું.

(૨૧) બાણ બનાવનારો—બાણ બનાવનારો બાણ બનાવતી વેળાએ એવો તો ધ્યાનથી લાગી રહ્યો હતો કે સાથી વાજતે ગાજતે રાગની સ્વારી ચાલી ગઇ, પણ તેની તેને ખબર પડી નહિ. એવી રીતે યોગીએ સર્વે છદ્ધિઓને વશ રાખી, એકાગ્ર ચિત્તે ધશર-તુલ્ય ધ્યાન કરવું. પરમાનંદરૂપ ભગવાનમાં મનને એરી રીતે જોડી દેવું કે, જેમાં સ્થિતિ મળતાં મન ધીરે ધીરે પોતેજ વિષયોની વાસનાઓને છોડી દેશે. અને રજો ગુણ તથા તમોગુણ કે જે વિક્ષેપ તથા લય થવાના મૂળરૂપ છે. તેઓને પણ વૃદ્ધિ પામેલા શમરૂપ સત્વગુણથી ટાળી નાખીને ગુણ તથા તેઓના કાર્યોથી રહિત થઇ જતાં વૃત્તિ રહિત થઇને માત્ર સ્થિતિ પામે છે વૃત્તિઓથી રહિત થયેયું મન બ્રહ્માકારપણાથી રહે એજ “અસં-પ્રચાત” નામની સમાધિ કહેવાય છે. આવી રીતે જેનું મન બ્રહ્માકાર થયું હોય, એવા યોગીને દૈતનું સ્ફુરણજ થતું નથી.

(૨૨) સર્પ—સર્પ જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખતો નથી, સાવચેત રહે છે, એકાંતમાં વસે છે, ગતિ હપરથી ઝેરી કે ઝેર વગરનો જણાતો નથી, કોઇને પોતાની સાથે રાખતો નથી, અને યોડુજ બોલે છે, તેમ મુનિએ પણ એકલા શરૂવું, પોતાનું એક રહેઠાણ રાખવું નહિ સાવચેત રહેવું, એકાંતમાં વસવું, કોઇ રીતે બીજાઓને પોતાની રીતબાત જાણવા દેવી નહિ. કોઇને પોતાની સાથે રાખવો નહિ, અને યોડુજ બોલવું. વળી સર્પ જેમ પોતાને રહેવા દર કરતો નથી, પણ કોઇએ કરેલા દરમાં પેમીને

સુખે વધ્યા કરે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ઘર નહિ કરતાં બીજાએ કહેલા રથા-
નકમાં રહીને મોહું થવું. કેમકે ઘરનો આરમ કરવો, એ અન્યન દુઃખદાયક છે. અને દેહ
અનિત્ય હોવાથી નિષ્ફળ છે.

(૨૩) કરોળિઓ—કરોળિઓ જેમ હૃદયમાંથી નીકળેલી લાગને મોહામોથી વિસ્તારી
તેની સાથે રમીને પાછો તે લાગને ગળી જાય છે, તેમાં બીજા કોઇ સાધનની અપેક્ષા
રહેતી નથી. તેમ ઇશ્વર પોતામાંથીજ જગતને સજી તેથી વિહાર કરીને પાછા જગતનો
ગળી જાય છે. (પોતામાં લેઇ લે છે.) તેમાં બીજા કોઇ સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી, એ
શિક્ષણ કરોળિઓ પામેથી લીધું.

(૨૪) ભમરી—ભમરીએ પકડીને ઘરમાં રાંધી મૂકેલો કાંડો ભયને લીધે ભમરીનુંજ
ધ્યાન કરતાં જેમ પોતે ભમરી રૂપ બની જાય છે, તેમ પ્રાણુ પણ રનેહથી, દોષથી અથ-
વા ભયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે, તે તે વસ્તુરૂપ પોને થઇ જાય
છે. કાંડો ભારે પોતાના તેના તે શરીરથી ભમરી રૂપ બની જાય છે, ભારે ઇશ્વરનું ધ્યાન
કરનાર પુરુષ બીજા શરીરથી ઇશ્વર રૂપ થઇ જાય, તેમાં તો આશ્ચર્યજન્ય થું !

આ પ્રમાણે ગુરુદત્તાત્રેયે ૨૪ ગુરુ પાસેથી શિક્ષણ લીધું હતું તે મિવાય પોતાના દેહ
પાસેથી પણ શિખામણ લીધી હતી, તે આ પ્રમાણે:—“ આ દેહ જન્મ—મરણ અને
પરિણામે નિરંતર દુઃખ ભોગરૂપ ફળને ધરી રહેલો છે. તેથી વૈરાગ્ય થયો. અને તત્ત્વોને
યથાર્થ વિચાર કરવા રૂપી વિવેક પણ આ દેહથીજ થયો છે. આવી રીતે આ દેહ,
અત્યંત ઉપકારી છે. તોપણ એ ઉપર પ્રીતિ નહિ રાખતાં એ કુનરા અને કાગડાનુંજ બ-
ક્ષ છે, એવો નિશ્ચય રાખીને સર્વ સંગ છોડી ફરવા લાગ્યા. ધનમાં માત્ર પ્રથમજ સુખ
દેખવામાં આવે છે. તેનો સંચય કરનારો પુરુષ જે દેહને રાજી રાખવાની ઇચ્છાથી ભ્રી,
પુરુષ, ધન, પશુ, ઘર, અને સંબંધીઓના વર્ગોને વધારે છે, અને તેઓનું પોષણ કરે છે,
તે દેહ પણ બીજા દેહના બીજરૂપ કમને ઉત્પન્ન કરીને નાસ પાગે છે. ઘણી સોક્યો જેમ
એક ઘરઘણીને સખળી કોરથી તાણવા માંડે છે, તેમ આ દેહને અથવા દેહાભિમાની પુ-
રુષને એક કોરથી જીભ રસને માટે ખેંચે છે. બીજી કોરથી તરસ પાણીને માટે ખેંચે છે,
ત્રીજી કોરથી શિક્ષા મૈથુનને માટે ખેંચે છે, ચોથી કોરથી ચામડી રપસોને માટે ખેંચે છે,
પાંચમી સુગંધને માટે ખેંચે છે, ચપ્પળ ચક્ષુ રૂપને માટે ખેંચે છે, અને તે ઉપરાંત વળી ક-
મંદ્રિગ્ના પણ પોત પોતાના ગિમ્યોને માટે ખેંચે છે. માટે દેહને દુઃખરૂપ જાણી વૈરાગ્ય ઉ-
પજાવ્યો. પ્રથમ પોતાની શક્તિ રૂપ માયાથી જુદા, પશુ, પક્ષી, ડાંસ, અને માછલાં આદિ
અનેક પ્રકારનાં શરીરોને સંભાળે છે. પણ તેઓમાં કોઈની બુદ્ધિ પરમાત્માને અપરોક્ષ ક-
રવામાં સમર્થ નથી. એમ ધારીને હૃદયમાં સત્ત્વ નાંક પામતાં છેતીવારે મનુષ્ય દેહ કે
જેની બુદ્ધિ પરમાત્માને અપરોક્ષ કરવામાં સમર્થ છે, તેને સજીને પ્રજુ રાજી થયા હવો.
માટે મનુષ્ય દેહ કે જે અનિર્દુર્લભ છે, તેને પામી ઇશ્વરમાં નિદ્રા રાખવી જોઈએ. ધન
વસ્તુ જન્મને છેડે આ મનુષ્ય દેહ કે જે પોતાને મોત ફરવાથી અનિત્ય છે, તે છડાં પણ
પુરુષાર્થ આપનાર છે. તેને પામીને ધીર પુરુષે તે દેહ મરણ પામે નહિ, તે પડેલાંજ ઉ-
પર દયાબળને માટે યત્ન કરવો જોઈએ. રિપરોનું સુખ તો પશુ આદિ અવતારોમાં પણ

મળે છે. ઘણા કલ્યાણનુ સાધન તો મનુષ્ય દેહથીજ થાય છે. માટે પ્રશ્નને પામવા યત્ન કરવો જોઈએ. ” આ પ્રમાણે ઘણા ગુરુઓ પાસેથી તેમને શિષ્યામણુ મળવાથી મનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનરૂપી દીવા મળતાં દત્તાત્રેયે સધળી રીતે કામ કરવાને સમર્થ છતાં પણ સર્વ સંગ છોડી દેખને અહકાર રહિત થઈ આ પૃથ્વીમાં અવધૂત યોગીરૂપે રૂઝવા લાગ્યા હતા. અને ઘણા જનોને ઉપદેશ આપી તાર્યા હતા.

મહાત્મા દત્તાત્રેય ખરેખર અવતારી પુરૂષ હતા. તેમને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ગના લોકો પ્રેમથી માને છે. તેમના પવિત્ર નામનુ સ્મરણ અને પૂજન પણ કરે છે. દત્તાત્રેય નામનો ધર્મ આલે છે. એ ધર્મ ચારે વર્ગના લોકો પાળે છે. ગુરુ-દત્તાત્રેયે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિ, અને વૈશ્ય ગાતિના પુરૂષોને બ્રહ્મચર્ય, વાન પ્રસ્થ, સંન્યાસ, પરમ હંસ, યોગી, મુનિ, અને સાધુ, કરવાની આજ્ઞા આપી છે. એ લોકો પોતાના આત્માને ઇશ્વરરૂપ સર્વજ્ઞ માને છે. તેને મૂર્તિમાન સમજી અર્ચનું, સમાધિમાં રહેવા સાથે અષ્ટાંગ યોગની સર્વ ક્રિયાઓ કરે છે. અને અદિસક, છવ દયા પાળવી, એ તેમનું મુખ્ય વલણ છે. તેઓ ગુરૂની આજ્ઞા માને છે. અને સત્ત્વ શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરી, મોક્ષ સાધનમાં કાળ ક્ષેપ કરે છે. દત્તાત્રેય ધર્મની આજ્ઞા આ પ્રમાણે છે,—“ ઇશ્વર નિરાકાર છે. સર્વ સૃષ્ટિ આત્માની બ્રાંતિથી કલ્પિત ભારે થઈ છે. પ્રકૃતિના સર્વ ધર્મો તિરસ્કાર કરવો, નિવૃત્તિરૂપ ગંગામાં નિમજ્જન થવું, અકૃત્ય અને અર્થિત્ય ભાવ, એ જ્ઞાનીનો સ્વભાવ છે. સત્ત્વ, તપ, અપરિગૃહ, દયા, ક્ષમા, ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ, અને વૈરાગ્ય, એ સર્વે સંપાદન કરવાં, અને માદક પદાર્થ થી વિરક્ત રહેવું, એવી આજ્ઞા છે, પણ હાલે પુરાણોક્ત જ્ઞાન સેનભેળ થવાથી અને યોગ જ્ઞાન ન સમજવાથી મૂર્તિ પૂજન ચાલું થઈ. અને મઘમાંસનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આ ગડબડ જે પાછળથી પેઠી છે, એ ઘણી સોયની વાત છે. બાકી સર્વ મૂળતત્ત્વો ઉત્તમ છે. આ ધર્મની ઉપત્તિ સુમારે ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકામાં થઈ, એવું જાણવામાં આવે છે. એટલે તેને આજે આશરે ૧૪૦૦ વર્ષ થવા આવ્યાં છે.

મહાત્મા ગુરુદત્તાત્રેય હિંદુઓમાં એક દેવ તરીકે મનાયા છે, અને અઘાપિસુધી એજ ભાવે તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેમ તેમનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરીને હિંદુઓ પોતાનો ભક્તિભાવ દેખાડે છે. ગુજરાતમાં ગિરનારના શિખર ઉપર ગુરુ દત્તાત્રેયનાં પગલાંની સ્થાપના કરેલી છે. તેનાં દર્શન કરીને હિંદુઓ પોતાને પાવન થયેલા માને છે. વાહાધન્યો મહાત્મા ગુરુ દત્તાત્રેયને કે જેમના અગ્નિત્વને આજે હમરો વર્ષો થઈ ગયા છતાં આર્યાવર્તના લોકો તેમને દેવભાવે પૂજે છે.

કરુણ.

મુનિરાજ કરુણ ધણાના દમ માનસપુત્ર (પ્રજ્ઞપતિ) માંના મરીચીના પુત્ર થાય. તેમને અરિષ્ટનેમી પણ કહે છે. તેમની માતાનુ નામ કલ્પા હતું. તે મહાત્મા કદંબ મુનિનાં પુત્રી, અને કપિલદેવનાં બહેન થાય. કરુણ મુનિ મહારાજનું દક્ષ પ્રજ્ઞપતિની અદિનિ, અને દિનિ, ૧૩૦૦ તેર કન્યાઓ સાથે પ્રજ્ઞ વૃદ્ધિ માટે પરણ્યા હતા. એ મિત્રાય

તેમને બીજી સ્ત્રીઓ પણ હતી. એ સર્વમાં અદિતિ મોટી અને મુનિને વધારે પ્રિય હતી. તેનાથી તેમને બાર આદિત્ય^૧ પુત્રો થયા હતા. અને દિતિથી અષ્ટાનવ વજ્રે દેવો થયા હતા.

કચ્છપ્રમુનિ પર્માજેલા સર્વજ્ઞ સરખા મહા તેજસ્વી પુરુષ હતા. તેમની બધી અગ્નિની જવાળા જેવી હતી. અગ્નિની પેઠે તેમની પાસે કોઈથી પણ જીવ શકાય નહિ, એવા મહા પ્રતાપી જન્મ્યા હતા. સર્વ ઋષિ મુનિઓમાં તેમની મહત્તા વિશેષ હતી. તેઓ મહાન પ્રજાપતિ હતા. તેમની ઇષ્ટિમાં દેવ, દૈત્ય, અને મનુષ્ય, હયાદિ ગ્રાણીઓ ઉપજ થયાં છે. તેમનો વંશ વિશેષ વિસ્તાર પામેલો છે.

મહાત્મા કચ્છપ્રમુનિને નીલિ ઘણીજ બહાલી હતી જે મનુષ્ય ધર્મનીતિથી ચાલતો, તેનાપર તેમની વિશેષ પ્રીતિ હતી. અવિવેકી માણસ તેમને બહુજ અપ્રિય લાગતો. તેઓ અધર્મિનો પક્ષ કદી પણ કરતા નહિ. ગમેતો પોતાનો પુત્ર હોય, તોપણ અધર્મની વાત કાને પણ ધરતા નહિ. આ મુનિરાજની પૂર્ણ કૃપાથીજ નરવાહનદત્ત નામે રાજા ચક્રવર્તિ રાજાની શ્રેષ્ઠ પદવીને પામ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે રાજા બહુ નિર્વિકારી, રાગદ્વેષ રહિત, અને પ્રજા પાળક થયો હતો. એ સર્વ પ્રતાપ મુનિરાજ કચ્છપ્રમુનિને હતો. જેવા તેઓ પ્રજાપતિ તરીકે પ્રજા જીવિના કાર્યમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તેવાજ પોતાની પ્રજાને સર્વરીતે ઉત્કૃષ્ટ બનાવવામાં પણ શ્રેષ્ઠ હતા. તેમની પ્રજા પણ મહા પરાક્રમી અને શ્રેષ્ઠ હતી. તેમનો પ્રતાપ આરે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. તેમની સ્ત્રીઓ પણ મહારાણી અને બુદ્ધિશાળી હતી. આવાં ઉત્કૃષ્ટ માળાપોની પ્રજા ઉત્કૃષ્ટ નીવડે તેમાં શી નવાઈ? કચ્છપ્રમુનિ નિર્નર-ધર્મોપદેશનું કાર્ય બજાવતા હતા. અને જુદીની સર્વ પ્રજાને સત્ત્વ ધર્મે ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. તેથી તેઓ “કચ્છપ લગમાન”^૨ એવા મહત્ત્વ પામે પામી થયા છે. તેમજ સ્મૃત્ત્વિ ગંડગમાં મુખ્ય ગણાયા છે. તેઓ પ્રૌઢ વક્તા હતા. કોઈનો પણ પક્ષપાત કરતા નહિ. તેમજ નિર્ભય અને નિડર હતા. સત્ત્વ વાત કહેવામાં તેઓ કોઈની પણ પરવા રાખતા નહિ. તેમણે ‘સ્મૃતિ’ નો એક ગ્રંથ પણ રચેલો છે. સર્વ દેવ, દાનવો અને મનુષ્યો તેમની આજ્ઞા માનતા હતા. શિવ જેમ દેવાસપર રહેતા, તેમ કચ્છપ્રમુનિ યોગી રૂપે મેરૂપર્વતના શિખરપર રહેતા. અને પરમબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન આનંદથી કરતા.

આ મંત્રદક્ષ ઋષિના કુળમાં મુખ્ય પોતે, તેમના અવત્સાર અને અમિત ઋષિ, મળી ત્રણ થયા. અવત્સાર ઋષિના નિમ્નુવ અને રેભ, રેભના રેભ્ય. અને શંડિસ્વના શંડિસ્વ ઋષિ થયા. અવત્સારની સ્ત્રીનું નામ આલમ નથી. પણ અમિત ઋષિની સ્ત્રીનું નામ અકપણા હતું. નિલઋષિ અને દેવલ ઋષિ એ શંડિસ્વ વંશમાં થયા. એ વંશ પ્રખ્યાત થયો છે. કચ્છપ ઋષિના મુખ્યત્વે કરીને નિમ્નુવ, રેભ, અને શંડિસ્વ, એ ત્રણ વંશ મોટા થયા છે. તેમની પ્રવર વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે.—નિમ્નુવકુળનાં—કચ્છપ, અવત્સાર, અને નેમ્નુવ, એ ત્રણ પ્રવર છે. રેભકુળનાં—કચ્છપ, અવત્સાર, અને રેભ્ય, એ ત્રણ પ્રવર છે. શંડિસ્વકુળનાં—કચ્છપ, અવત્સાર, અને શંડિસ્વ, એ ત્રણ પ્રવર છે. શંડિસ્વ વંશ ધણે ચાલ્યો છે. એ કુળનાં—કચ્છપ, અવત્સાર, અને અમિત, એ ત્રણ પ્રવર તથા કચ્છપ

(૧) બાર આદિત્યનાં નામ—વરુણ, સૂર્ય, વેદાન્ત, હાનુ, ઉદ્ર, રવિ, મગરિં, યમ, રાવુરિં, દિવાકર, મિત્ર, અને વિષ્ણુ.

અવત્સાર, અને દેવલ, એ ત્રણ પ્રવર, તેમજ કશ્યપ, અસિત, અને દેવલ, એ ત્રણ પ્રવર એ રીતે તેનાં ત્રણ પ્રકારનાં ત્રણ પ્રવર છે. વળી એમાં વશિષ્ઠ વંશ પણ ધણો આલ્યો છે. તેનાં—કશ્યપ, અવત્સાર, અને વશિષ્ઠ, એ ત્રણ પ્રવર છે. એ પ્રમાણે એ કુળની પ્રવર વ્યવસ્થા છે.

કશ્યપ મુનિના પુત્ર સૂર્યનો પુત્ર વૈવસ્વત-મનુ, અને તેનો પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ થયો. જેણે પવિત્ર સૂર્યવંશની મૂળભાદી અયોધ્યામાં સ્થાપિ હતી. એ વંશમાં માન્ધાતા, હરિશ્ચંદ્ર, સમર, દિલીપ, રઘુ, હશરથ, અને શ્રીરામ વગેરે ઘણા નામાંકિત અને પરાક્રમશાળી ચક્રવર્તિ મહારાજાઓ થઈ ગયા છે. જેના કુળમાં આવા મહાત્મા પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા, કે જેમણે જગત્માં અનેક મહાનું કાર્યો કરીને પોતાના કુળને પૂર્ણ રીતે દિપાવ્યું છે. એવા કશ્યપ કુળને ધન્ય છે !

બૃહસ્પતિ.

આ મહાત્મા પુરૂષ વિષે હિંદુશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે, તેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોના ગુરુ હતા. અને મહાત્મા વશિષ્ઠ ઋષિની માફક તેમના પણ બે જન્મ હતા. તે આ પ્રમાણે:—

પ્રથમ જન્મ સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અંગિરા ઋષિ અને માતાનું નામ શ્રદ્ધા હતું તેમને ઉત્તમ્ય, અને સંપત્ત એ બે ભાઈ હતા. તેમજ સિનીવાલી અને અનુભતિ વગેરે ચાર બહેનો હતી.

બીજો જન્મ આ ચાહું વૈવસ્વત મન્વંતરમાં થયો હતો. આ વખતે પણ તેમના પિતા અંગિરા^૧ ઋષિ હતા. અને માતા, સુકૃપા હતી. શાન્તી, વિરૂપ, અને સુધન્વા વગેરે આઠ ભાઈઓ હતા. અને શુક્ષ્મા તથા તારા નામની બે મહા સતી સ્ત્રીઓ હતી. શુભાથી તેમને ભાનુભતિ, મહિષ્ભતિ, અને મહાભતિ, વગેરે સાત કન્યાઓ હતી. અને તારાથી શંકુ, નિશ્વવન, અને ત્રિશ્વજિત વગેરે સાત પુત્ર, તથા સ્વાહા નામે એક પુત્રી હતી.

દેવર્ષિ બૃહસ્પતિ વેદ વિદ્યા નિધિ અને અન્ન શાસ્ત્રાદિ સર્વ વિદ્યાઓમાં એકા હતા. તેઓ મહા તેજસ્વી, બુદ્ધિવાન, વાચાળ, અને આનંદી હતા. તેમજ ધર્મ નીતિ અને વ્યવહારમાં કુશળ હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા સાર રહેતા હતા. તેઓમાં શુક્રદેવજી^૨ પણ હતા. તેમણે આવા સમર્થ ગુરુ પાસે રહીને વિધિપૂર્વક બ્રહ્મચર્યનાં મતો કર્યા હતાં. અને રહસ્ય તથા વેદો વગેરે ધર્મ શ્રોતો અભ્યાસ કર્યા હતા.

(૧) દશ પ્રભવતિ અથવા માનસ પુત્રોમાના એક સ્વાયંભૂ મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દશ માનસ પુત્રો મહાદેવના સાપથી નાશ પામ્યા હતા તેથી બ્રહ્મદેવે ફરીને વૈવસ્વત મન્વંતરમાં દશ માનસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

(૨) બાસ પુત્ર શુક્રદેવજી બૃહસ્પતિના શિષ્ય હતા, એનું હિંદુ ગ્રંથોમાં લખેલું છે. પરંતુ બાસજી પહેલાં ધણાં વર્ષો અગાઉ બૃહસ્પતિ યજ્ઞ ગયાનું જણાય છે. તો શુક્રદેવજી તેમના શિષ્ય હોય, એ વાત અસંભવિત લાગે છે.

દેવાચાર્ય બૃહસ્પતિ અને દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય વચ્ચે ધણી સ્પર્ધા ચાલતી હતી. દેવ અને દાનવો વચ્ચે પાર્શ્વવાર વિરોધ થતો, ત્યારે બૃહસ્પતિ પોતાના શિષ્ય વર્ગને ધણી પ્રકારે સહાય કરી દાનવોનો પરાજય કરતા હતા. તેમણે સ્મૃતિ ગ્રંથ રચ્યો છે, જે “બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ સિવાય ચાર્વાક જેવા નાસ્તિક મતના ગ્રંથો પણ તેમણે રચેલા છે. તેમ કરવાનું કારણ એવું કહેવાય છે કે, પૂર્વે દેવ અને અસુરો વચ્ચે દ્વેષ વધ્યો હતો. અસુરો કેવાસવાસી શિવને માનતા હતા. અને શિવના રચેલા તંત્ર ગ્રંથો પ્રમાણે ચાલતા હતા. એક સમયે ચીનવાસી અસુરો ત્રિવિષ્ટ-ટિબેટમાં આવ્યા હતા. તેમણે કેલાસ પર્વત પર ચઢી શિવની પૂજા કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેથી શિવની તેમના પર પૂર્ણ કૃપા થઈ હતી. તેને લીધે તેઓ વેદ તેમજ તંત્ર માગીને તજ મરજીમાં આવે તેમ વર્તવા લાગ્યા. દેવોને ધણી પ્રકારે અડચણ કરવા લાગ્યા. અને ચારે તરફ જીલ્લમ વધી ગયો. આથી વિષ્ણુ અને ઇશ્વાર દેવોએ મળીને વિચાર કર્યો કે;— શિવજી સર્વ વિદ્યાના પ્રગટ કર્તા છે. તેમની કૃપાથી અસુરો છઠ્ઠી જાજી જીલ્લમ અને જીવ હિંસા કરે છે. માટે તેમનો જીલ્લમ તોડવા તથા તેમનો નાશ કરાવવાને તેઓ વેદ બાહ્ય થઈને ધમ્મર ભક્તિ છોડે એમ કરવું, કે એ જોઈને શિવજી તેમના પર કોપી તેમનો નાશ કરે. એવો વિચાર કરીને દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ એક કપટ શાસ્ત્ર રચ્યું. તેમાં જીવ દયા અને નિરીશ્વર વાદના કુતરો લખ્યા. પછી અસુરોને ઠગવાને માટે વિષ્ણુ તથા બૃહસ્પતિ અને બીજા ઋષિઓ ચાર્વાક યતિનો વેપ લેઈને ચીનમાં ગયા. સાંજઈને ચાર્વાક શાસ્ત્ર પ્રમાણે અસુરોને ધર્મોપદેશ આપવા લાગ્યા કે;—

“અહો! તમે શું આત્માને જાણતા નથી? દેહ એજ પ્રત્યક્ષ આત્મા છે. દેહ અનપ્રત્યક્ષી નીપજેલો છે. માટે દેહ જલ છે. તો દયાળુ પુરુષોએ કાઢના દેહને હણવો નહિ. જે દેહરૂપ આત્માને હણે છે. તેને આ જન્મમાં દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. વેદમાં જે પુનાત્મા વાદ છે, તે દેહાત્મા વાદથી ભિન્ન નથી. દેહ છે તે અનમય કાશ છે. તેનેજ વેદમાં પ્રજ્ઞ કહે છે. દેહરૂપ આત્માને વિધિ કરીને પણ હણવો નહિ. વેદ અને તંત્રમાં જે વિધિઓ હિંસાવાળી છે, તે નિર્દય અને ખળ પુરુષોએ કહી છે. અરેરે! એ દુષ્ટ પુરુષો કેવા છે કે, જેઓ હિંસા કરવાથી પુણ્ય માને છે. હિંસા કરવાથી જે પુણ્ય થતું હોય, તો હેરથી અમૃત થાય. દીવાથી દીવો થાય છે, પણ અંધારાથી થતો નથી દયાથી ધર્મ થાય છે, પણ હિંસાથી થતો નથી. હિંસાથી કેવળ પાપ થાય છે. જે લોકો પ્રત્યક્ષ દેહરૂપી આત્માને હણી અપ્રત્યક્ષ દેવ પિતૃનું યજ્ઞન કરે છે, તે લોકો ગંગાનો પ્રવાહ છોડી સૂકા સરોવરને આટ્ટે છે. શ્રાદ્ધ કરવાં નહિ. જે દેહ મુઓ તે ફરી થતો નથી. કેવળ શ્રાદ્ધજીને મારવાથીજ જલહલા થાય છે, એમ નથી. પણ સર્વ દેહને હણવાથી જલહલા થાય છે.”

એવી રીતનો એ વેપધારી ચાર્વાક યતિનો ઉપદેશ સાંભળીને એક અસુરે તેના ઉપર કૂતરાનું એક સડું હાડપિંજર પડેલું હતું, તે નાખીને કહ્યું કે, લે આ તારું જલ. યતિએ ગુસ્સે થઈને ઉત્તર આપ્યો કે, અરે ખજ અસુર! આ મરેલા કૂતરાના અપવિત્ર હાડપિંજરને તો કેમ સ્પર્શ કર્યો?

અસુર—તું દેહને જલ માને છે. ત્યારે આ હાડપિંજરમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી?

યતિ—મરેલા દેહમાં બ્રહ્મ નથી. એ સચેત હોય, સારે એમાં બ્રહ્મતા છે.
એ સાંભળી અસુરે કૃતરાના બચ્ચાનું મુખ એ યતિને મુખે અડાડ્યું. એટલે યતિ
કોપીને બોલ્યો કે;—અરે દુષ્ટ! આ અપવિત્ર કૃતરાનું મુખ મારે મુખે કેમ અડાડ્યું ?

અસુર—તારા મતમાં જીવતું શરીર બ્રહ્મ છે, સારે એમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી ?
બીજો યતિ—શરીરમાં જે પ્રાણવાયુ ચાલે છે, તે પ્રાણમય કોશ છે. તે બ્રહ્મ છે.
શરીર તો મૃત્યુ છે; તે તો અપવિત્ર છે. માટે શરીર બ્રહ્મ નથી.

એ સાંભળી અસુરે ચાર્વાક યતિના મુખમાં ડુંક મારી. તેથી યતિએ કહ્યું કે;—અરે
યવન ! મારા મુખમાં તારો અપવિત્ર શ્વાસ કેમ મૂકે છે ?

અસુર—તારા મતમાં પ્રાણવાયુ બ્રહ્મ છે. સારે તેમાં અપવિત્રતા ક્યાંથી આવી ?
ત્રીજો યતિ—પ્રાણમય કોશ બ્રહ્મ નથી. એથી બ્રહ્મ આગળ છે. નાકે ચાલનારો ધ-
મણુના જેવો પ્રાણવાયુ તો અપવિત્ર છે. દેહમાં જેમનો મયકોશ છે, તે પવિત્ર છે.

અસુર—હે યતિ ! તું બ્યારે ઉધીય, સારે અમે તને મુવેલો બાણી બાણી મૂકીશું.
કેમકે ઉધમાં મન લય પામે છે.

ચોથો યતિ—બુદ્ધિમય કોશ છે, તે બ્રહ્મ છે.

અસુર—બુદ્ધિ પણ ઉધમાં લય પામે છે.

પાંચમો યતિ—દેહમાં આનંદમય કોશ છે, તે બ્રહ્મ છે. ઉધમાં પણ આનંદ છે.
કેમકે હું આજ આનંદમાં સૂતો હતો, એવું જાગીને કહે છે.

અસુરે એ વાત રવીકારી. એ રીતે ઉપર લખેલા પાંચ ચાર્વાકના પાંચ મત તેમના શ્ર-
મમાં છે. વળી એ યતિઓએ ચાર્વાક મતનાં તત્ત્વો જણાવ્યાં છે કે;—“ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ,
અને વાયુ, એ ચાર તત્ત્વો છે. જગત્કર્તા ઇશ્વર નથી. શરીરમાં જીવ નથી. શરીરમાં જે
ચેતના તે ચાર તત્ત્વના મિશ્રણથી થઈ છે. એકલા પ્રલક્ષ પ્રમાણથીજ પ્રમેય વસ્તુનું જ્ઞાન
થાય છે.” ઇલાદિ નાસ્તિકતાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. એ ઉપદેશ સાંભળીને સર્વ અસુરો ના-
સ્તિક થઈ ગયા. જગત્કર્તા પ્રભુની ભકિત છોડી દીધી. યતિઓના કુતકો સાંભળીને વેદો-
કન ધર્મના વિચારો અસુરોના મનમાંથી નીકળી ગયા. જીવપર દયાનું થયા. પણ પરમેશ્વ-
રને માનવાનું તજી દીધું. એ પ્રમાણે નાસ્તિક થઈ ગયા. પછી બૃહસ્પતિ વગેરે જે દેવો
ચાર્વાક યતિના વેગે ગમેલા હતા, તેઓ ધારેલું કાર્ય સાધિને પાછા પોતાને સ્થાનકે આવ્યા.
પરંતુ તેમની પરંપરા ચીનદેશમાં રહી. અસુરોએ શિવ ધર્મ છોડી દીધો. સૌ નાસ્તિક થઈ
ગયા. તેથી શિવે ક્રોધ કરી અસુરોને મારી ઠેર કર્યા. અને તેમનાં ત્રણપુર (નગર)નો નાશ
કર્યો. જે અસુરોએ શિવ ધર્મ ક્યુલ કર્યો, તેમને જીવતા મૂક્યા. ત્રિપે ત્રણપુરનો નાશ કર્યો,
તે ઉપરથી શિવજી “ત્રિપુરહર” કહેવાય છે. શિવધર્મ વેદાનું સારી છે. તેમના મુખ્ય સિ-
દ્ધાંત આ પ્રમાણે છે;—

“ જગત્તો કર્તા એક ઇશ્વર છે. તે પોતાના જ્ઞાન, ઇચ્છા, અને ક્રિયા, એ ત્રણ સ-
ક્તિવડે જગત્ સર્જે છે. પોતાની સર્જિત જીવોના કુભાશુભ કર્મ તપાસીને તેમને મુખ દુઃખ
આપે છે.” ઇલાદિ શૈવમતને અનુસરીને ગૌતમ અને કણ્વાદ મુનિએ તર્કશાસ્ત્ર રચ્યાં છે.
શૈવમતાનું મારી અનેક તાર્કિક પંથિનો થયા છે. નેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં નાસ્તિક મતનાં

ખંડન કર્યો છે. આવીકે મત પછી કેટલેકે કાળે બૌદ્ધમત થયો. તેનું ખંડન પણ કૌશમતના ધંડિતોએ કર્યું છે.

મહાત્મા જૃહસ્પતિ દેવોમાં ધણા માન્ય અને પૂજ્ય ગણાયા છે. તેમની શ્રેષ્ઠતા ધણી હતી. મોટા મોટા રાજાઓ તેમને આધિન હતા. પ્રજાના હિતનાં કાર્યો પણ તેમણે ધણાં કર્યો છે. તેથી આર્યાવર્તમાં તેમને એકે તેજસ્વી તારારૂપ ગણવામાં આવ્યા છે. તેની અખંડ નિશાની તરીકે આકાશમાં આજ પણ જૃહસ્પતિ નામનો તારો પ્રસિદ્ધ છે. વળી જનમંડળમાં તેમના પવિત્ર નામનું નિલ રમરણુ રહે, તેટલા માટે હિંદમાં ગણાતા સાતવારમાંના એકવારનું નામ “ જૃહસ્પતવાર ” અથવા “ સુરવાર ” પાડવામાં આવ્યું છે. એ રીતે આ મહાત્મા પુરૂષ પોતાના આત્મગુણથી જગતમાં અક્ષય કીર્તિ મૂકી ગયા છે.

પતંજલિ.

યોગશાસ્ત્ર ના કર્તા મહાત્મા પતંજલિ. મહર્ષિ અંગિરા ના પુત્ર થાય. તેઓ કું લાવૃતમાં રહેતા હતા. અને જોનાઈ દેશમાં એથ નામની નદીને કંઠે તપ કરતા હતા. એવું કહેવાય છે કે, કોઈ બ્રાહ્મણની અંજળીથી તેમનું પતન થયું હતું, તેપરથી પતંજલિ નામ પડ્યું હતું. તેઓ શોધક બુદ્ધિના, વિદ્વાન, તત્ત્વજ્ઞ, અને ઉત્સાહી હતા. તેમની ઓતું નામ લોહુષા હતું. તે સુમેરૂ પર્વતની ઉત્તરે વડની ગુફામાં સંતાપ બેઠી હતી. તે કાંઈ ખાનદાન કુળની દુઃખની મારેલી ભાગી છૂટેલી બાળા હતી પતંજલિ જાપિ તે પોતાને યોગ્ય જોઈ, તેની સાથે વાતચિત કરીને પરણ્યા હતા. લોહુષા ધણીજ અંચળ બુદ્ધિની હતી. જાપિ તેને જે જે શિખવતા, તે તે એ તુરત ચૂખ પ્રાકે કરી ભેટી હતી. તે માથન તથા વાઘમાં ધણીજ પ્રવિણ થઈ હતી. તેના વડે તે પોતાના પતિને વખતો વખત રંજન કરતી હતી. પતિને રંજન કરવા, તથા હથ્થર સ્તવન સિવાય તે કદી પણ બીજાની પાસે ગાતી નહોતી. બ્યારે હથ્થર ભજન કરવા જાપિ સમાજ મળતો, ભારે આ દંપતિ ગાતાં હતાં.

પતંજલિ મહા યોગી પુરુષ હતા. તેમણે વિશેષરૂપી અંતઃકરણને જે મળ તેના નાશ સાર યોગ સત્ત કર્યો છે. એ યોગશાસ્ત્રને “ પાતંજળ યોગ ” અથવા “ સૈન્ધર સાંખ્ય ” કહે છે. હિંદુઓનાં ઘડ દર્શનો માં આ યોગદર્શન પણ એક છે. મહાત્મામુનિ કપિલ કૃત સાંખ્ય દર્શન અને આ પતંજલિજાપિ કૃત યોગદર્શનમાં ઘણે તથાવન ન હોવાથી તે બંનેને સાંખ્ય શાસ્ત્ર અથવા યોગ શાસ્ત્ર કહે છે. કપિલમુનિએ પોતાના સાંખ્ય દર્શનમાં એવું લખ્યું છે કે,—“ જડ અને ચેતન એવી બેજ વસ્તુ છે. અને તે બંનેથી સૃષ્ટિ પ્રવાદ થાય છે. તથા સૃષ્ટિનો કાંઈ કર્તા નથી. ” ઇત્યાદિ લખેલું છે. તેથી તેમણે રચેલા સાંખ્ય શાસ્ત્રને નિરીધર સાંખ્ય કહે છે. પતંજલિ જાપિએ પોતાના મંથમાં હથ્થરનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી તેને સૈન્ધર સાંખ્ય અથવા યોગ શાસ્ત્ર કહે છે, કપિલમુનિએ જે તત્ત્વ વિચાર કર્યો છે, તેને પતંજલિએ સ્વીકાર્યો છે. પુરૂષની મુક્તિ માટે ખરો માર્ગ કોયો છે? તેનીજ તેમણે શોધ કરી છે. કપિલમુનિના સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેવાં પચીસ તત્ત્વ તેમને

માન્ય રાખ્યાં છે, પણ પુરુષ જે નિરંતર પ્રકૃતિમાં બંધાઈ ગયો છે, તેને શુદ્ધ માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષ થાય, એ સંભવતુ નથી; એમ માનીને પુરુષને મોક્ષ બુદ્ધિ આપનાર પરમ જ્ઞાનવાન, નિત્ય, અને શુદ્ધ, એવા એક ઇશ્વરની જરૂર પતંજલિએ સ્વીકારી છે. તેથી તેમણે ઇશ્વર સહિત છવીશ તત્ત્વ માન્યાં છે. કપલિમુનિએ જે વિચાર બ્રાહ્મ સૃષ્ટિની રચના વિષે ચલાવ્યો છે, તેનેજ પતંજલિકૃપિએ વિસ્તારીને અતર સૃષ્ટિની શોધમાં કામે લગાડ્યો છે. મોક્ષ ઇશ્વર કૃપાથી થાય છે, અને તે મેળવવા માટે પુરુષને યોગ કરવાની જરૂર છે.

યોગશાસ્ત્રનાં ચાર પાદ છે. પ્રથમ પાદમાં—ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી સમાધિ પર્યંતનો વિચાર બતાવી તેનાં સાધન કલાં છે, તેને સિદ્ધપાદ કહે છે. બીજા પાદમાં—વિશ્લેષ ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે ક્રિયા યોગાદિ બહિરંગ—સમાધિના આંતર સાધનરૂપી અંગ કલાં છે. તેને ક્રિયાપાદ કહે છે. ત્રીજા પાદમાં—ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ એ અંતરંગ સાધન—યોગિની વિભૂતિ કહી છે; તેને વિભૂતિપાદ કહે છે. અને ચોથા પાદમાં—સિદ્ધિ આદિ સહિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ—યોગનું ફળ જે મોક્ષ તેને કહેલ છે, તેને ફળપાદ કહે છે. એસિવાય યોગશાસ્ત્રના મુખ્ય બે હેતુ છે. એક તો એ કે, કોઈ પણ સૃષ્ટિન્ય શુભ કાર્ય કરવા સાર તથા યોગકળાના આસનની દૃઢતા કરવા સાર અરણ્યાદિક નિવૃત્તિ સ્થાનમાં જવાની અગત્ય. તથા બીજો હેતુ, એ છે, કે, અતિ દુર્ઘટ બાધિ જે ઔપધાદિક ઉપચારથી અસાધ્ય હોય, તેના નિવારણ સાર શરીરના કેટલાએક અવયવોનો યોગ વિદ્યાના આસનાદિક પ્રયોગથી ધરીત ઉપયોગ કરવો. તેથી રોગ સારા થાય છે. યોગ વિદ્યાના ગ્રંથમાં આસન ઘણી પ્રકારનાં કલાં છે, અને તેનાં અતિ ઉપયોગી લક્ષણ પણ દર્શાવેલાં છે. મહાત્મા પતંજલીના આ યોગસૂત્ર ગ્રંથ વિષે નામદાર માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન સાહેબ લખે છે કે;—

“પતંજલિ કૃત યોગસૂત્ર, એ સૈશ્વરવાદીઓનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. તેમાં શરીર તથા મન સંબંધી અભ્યાસ વિષે પૂરી રીતે લખ્યું છે. તેમાં ફલાણી રીતના આસનો કરી વગર હાલે ચાલે રહેવું, અને પ્રાણાયામ (દમ રૂંધવો) તથા પ્રત્યાહાર (ધિરિઓ છૂતવી) કરીને ફલાણી બાબતો ઉપર અતિશય ઉંડો વિચાર કરવો એવું કહ્યું છે. એવા અભ્યાસે યોગીને જૂત, ભવિષ્ય, અને નજીકની તથા છેટેની વસ્તુઓનું બધું જ્ઞાન થાય છે. તે યોગી બીજાઓના મનની વાતો જાણે છે. હાથીનું બળ, સિંહનું શરપણું. તથા પવનનો વેગ, એ તેને મળે છે. તે વાયુમાં ઉડી શકે છે, પાણીમાં તરી શકે છે, અને જમીનમાં ફેફકો મારી શકે છે. બલકે ખેડદ એશ્વર્યનો ઉપભોગ તેને મળે છે.”

યોગદર્શન સિવાય આ મહાત્મા પુરુષે શરીરના રોગરૂપી મળ કાઢવા સાર ચિકિત્સા

(૧) આકર્ષણ એક પદાર્થ ગુણાયેલું છે, કે જેના વડે ભૂગોળની ગતિનો વ્યવહાર ચાલે છે એ આકર્ષણના જ્ઞેવજ એક અતિ ચચળ પદાર્થ જે “ચિત્તનીવૃત્તિ” કહેવાય છે, તે આપણા શરીરની અંદર રહેલી છે અને તે સંકલ્પના ઉપર આધાર રાખનારી છે માટે એક મનુષ્યના સંકલ્પ-ચિકિત્સાથી તેજ વૃત્તિ, માનસિક શક્તિ વિશેષ હોવાથી આકર્ષણ દ્વારા અન્ય જનની વૃત્તિને પોતાના સંકલ્પમાં દબાવી દે છે. આવી રીતે અન્ય જનની વૃત્તિ દબાઈ જવાથી તે સમાધિરત અવસ્થાએ પહોંચે છે. અને જે કદાપિ પ્રયોગ પરીપૂર્ણ થયેલો નથી હોતો, તો તે મૂર્છિત અવસ્થામાં પણ રહી નાવ છે.

તમે વૈષ્ણવો અથવા પશુ કર્મો છે, તેમ અશુદ્ધ સમજના ઉચ્ચારણ રૂપી જે વાણીના મળ
તેના નાસ સાર પાણિનિય વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય કરેલું છે. એવું કહેવાય છે કે આ
ગ્રંથો લખવા વાંચવા વગેરે કાર્યમાં તેમની પત્ની લોકુષાએ સારી મદદ કરી હતી. આ
મહાત્મા પુરુષના યોગતા અનુભવ અદ્વાપિ સુધી મુમુક્ષુજનો, અને યોગીઓ આદિ લેશે.
હાલ યોગવિદ્યાના મુખ્ય ગ્રંથો—યોગસૂત્ર; રાજયોગ, હૃદયપ્રદિપીકા, અદ્યંતયોગ, આચાર
પદ્ધતિ, ખેચરી વિદ્યા, ગોરક્ષસતક, ચૈત્યતત્ત્વ, યોગતારાવલી, યોગ પ્રવેશવિધિ, પાતાંજલ
યોગસૂત્ર, ભાષ્ય, અને યોગશિક્ષા, ઇત્યાદિ લગભગ ચાલીશ ઉપર ગ્રંથો છે. એ સમગ્રા મુ-
મુક્ષુજનોને ધણા મનન કરવા યોગ્ય છે.

હવે મહાત્મા પતંજલિનકપિ દ્વારે ચર્ચિત થયેલ વિષે આપણે વિચાર કરીએ. તેમના
કાળ નિર્ણય માટે બહુ જૂદાં જૂદાં મત છે. તેઓ મહર્ષિ અંગિરાના પુત્ર, અને મહાત્મા
બૃહસ્પતિના બંધુ થાય. મહાત્મા વેદવ્યાસે પોતાના ઉત્તર મીમાંસા સૂત્રમાં એક દેકાણે પ-
તંજલિના યોગસૂત્રનું ખંડન કરેલું છે. એ રીતે જોતાં તેઓ મહાત્મા વેદવ્યાસના પહેલાં
ચર્ચિત થયા છે, એમ કહેવાને જરૂરપણુ અડચણ નથી. પરંતુ તેમણે પાણિનિ વ્યાકરણ ઉપર
મહાભાષ્ય લેવું છે, એ તરફ નજર કરતાં યોગીકરણ વિચાર કરવાને પાણું હકું પડે છે.
તે એટલા માટે કે પાણિનિ વ્યાકરણના કર્તા મહાત્મા પાણિનિનકપિનો કાળ મગધ દેશના
નંદરાજાઓ અથવા મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયનો ફેરલાક વિદ્વાનોએ કહ્યો છે. તે જો
ખરું હોય, તો પાણિનિ વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય લખનાર આ પતંજલિ મુનિ હતા, એ-
મ ફરી શકતું નથી. જો ચંદ્રગુપ્ત રાજાના સમયમાં જ થયેલા પાણિનિના વ્યાકરણનો ભા-
ષ્યકાર પતંજલિ હતા, એમ કહેવામાં આવે તો તે દેકાણે એમ માનવું જોઈએ કે, એ
પતંજલિ યોગદર્શનનો કર્તા નહિ, પણ તે બીજો જ પતંજલિ હોય જોઈએ. અને જો કદાપિ
એમ જ કહેવામાં આવે કે પાણિનિના વ્યાકરણનો ભાષ્યકાર અને યોગદર્શનનો કર્તા એ-
ક જ (પતંજલિ) હતા, તો પછી એમ માનવું જોઈએ કે, ચંદ્રગુપ્તના વખતનો જે પાણિનિ
તે બીજો જ હોય જોઈએ. આ જો વાતોમાં ખરું શું હશે, તે અમે નહીં કરી શક્યા નથી.
પરંતુ યોગદર્શનના કર્તા પતંજલિ મુનિને છે કે ચંદ્રગુપ્ત રાજાની વખતમાં થયેલા પાણિનિ પછી-
ના જેમ બીજા વિદ્વાનો માને છે, તેમ માનવાને અમે તૈયાર નથી. તેઓ મહાત્મા વેદ-
વ્યાસના પહેલાં અને બૃહસ્પતિના બંધુ તરીકે તેમના સમકક્ષિત હતા, એમ અમે પારી-
એ છીએ. કદાપિ પાણિનિનકપિને ચંદ્રગુપ્ત રાજાના વખતનો મણુવામાં આવે, તેની સામે
અમે વાંધો લેઈશું નહિ, પરંતુ એમ પાણિનિના વ્યાકરણનો ભાષ્યકાર યોગદર્શનનો કર્તા
પતંજલિ હતા, એમ અમે માનના નથી. સારે એ પતંજલિ બીજે દરી, એમ માનવા-
ની બલમજ કરીશું.

રાખતી હતી. એક વખતે ક્યંતું ગુરૂ આગ્રાથી વનમાં ગાય ચારવા સારૂ ગયો હતો. દેવોએ જો જાણ્યું કે આ બૃહસ્પતિ પુત્ર છે, તે સંજીવિની વિદ્યા શીખી જશે, તો આપણને ધણું નુકસાન થશે. માટે તેને મારી નાંખવો. એવો વિચાર કરીને તેઓએ તેને વનમાં મારી નાંખ્યો. સાંજ પડતાં ગાય એકલી ઘેર આવી, પણ કંઈ આવ્યો નહિ. તેથી દેવયાનીએ રડવા માંડ્યું. શુક્રાચાર્યે જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી જોયુંતો ક્યને દેવોએ મારી નાખેલો જણાયો. ગુરૂની પણ શિષ્ય ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ હોવાથી તેમણે ગ્રેમ લાવી હાક મારી કે કંઈ તુરત આવી હાજર થયો હતો. એ રીતે મહાત્મા શુક્રાચાર્યના અધૈકિક કામોની કેટલીક વાતો છે. કેટલોક કાળ વિલા પછી કંઈ ગુરૂની પાસેથી સંજીવિની વિદ્યા શીખીને રત્ન લેખ ઘેર જવા તૈયાર થયો. દેવયાનીની પ્રિતી તેનાપર અત્યંત યથા હતી, તેથી તેણે ક્યને પોતાની સાથે લઈ કરવાનું કહ્યું. તેના ઉત્તરમાં કંઈ બોલ્યો કે, તું મારા ગુરૂની પુત્રી છે. તેથી મારી ખેંદન થાય. માટે તારી સાથે મારાથી લગ્ન થઈ શકે નહિ. એ સાંભળી દેવયાનીએ ક્યને શાપ આપી, તેની સપાદન કરેલી વિદ્યા નિષ્ફળ કરી. એ જોઈ કંઈ પણ દેવયાનીને શાપ આપ્યો કે, તે મારી વિદ્યા વિનાઅપરાધે નિષ્ફળ કરી; માટે તને કોઈ ઋષિ પુત્ર પરણશે નહિ. પછી કંઈ પોતાના પિતાને ઘેર ગયો હતો. અને દેવયાનીને શુક્રાચાર્યે યથાવિ રાજ સાથે પરણાવી હતી.

આ બૃહ પુત્ર શુક્રાચાર્યે સ્વાર્ગવ નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ મહા સમર્થ પુરુષ હતા. તેમણે બળિરાજા^૧ ને પણ ૯૯ યજ્ઞ કરાવ્યા હતા. ૧૦૦ મો યજ્ઞ નર્મદા કિનારે આરંભ્યો હતો. તે જોઈ ઇન્દ્રે ઇન્દ્રાસન જવાનો ભય લાગ્યો હતો. તેથી તેની માતા અદિતિએ પોતાના પુત્રનું રાજ ન જાય તેટલા માટે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી હતી. તેના તપથી પ્રેક્ષક થઇને વિષ્ણુએ તેને પેટે વામન^૨ રૂપે જન્મ લીધો હતો. એ વામન બ્રાહ્મણ રૂપે બળિરાજાને યાચવા ગયા. બળિએ ક્ષત્રિય માગવાનું કહેતાં વામને પોતાનાં તથા ૫૦ ગલાં પૃથ્વી માગી. એ વખતે શુક્રાચાર્યે બળિરાજાને કહ્યું કે, “વિષ્ણુ તમને જીવા સારૂ આવ્યા છે, માટે તમે એમ કહો કે, પૃથ્વીમાં તો દેવ, બ્રાહ્મણ, આદિ પાંચ જણાનો ભાગ છે. માટે એ વિના જ જોઈએ તે મારાથી આપી શકાશે.” સારે બળિએ કહ્યું કે—“પ્રભુ જેવા યાચક ! એ શી વાત ! મારે ધન ભાગ ! તેમણે મને આપ્યું છે. અને તેઓ લેશે !” શુક્રે ધણુંએ મનમળા, પણ તેમણે પોતાનો ટેક નજા છોડ્યો. અને સ્ત્રી મારે એમી વામન બ્રાહ્મણની પૂજા કરી, હાથમાં સંકલ્પ કરવાને પાણી રેડવા માંડ્યું, એવું કહેવાય છે કે, આ વેળાએ શુક્રાચાર્યે યજ્ઞમાનની દાઝ જાણી સૂક્ષ્મરૂપે યજ્ઞ મરીના નાગવામાં ભરાયા, તેથી પાણી પડ્યું નહિ. બળિરાજા ઝખવાઇ ગયા, પણ એટલામાં વામને દર્બની સળી તેમાં ખેસી એટલે શુક્રાચાર્યે આંખે કાણુ ચલા. તેની વેદનાથી તેઓ તુરત બહાર નીકળ્યા, એટલે ઝારીમાંથી પાણી પડ્યું. પછી વામને વૈરાટરૂપ ધારણ કર્યું; અને એક પગડું

(૧) કસ્યપનો પુત્ર દિગ્વિજયપુ, તેનો પુત્ર પ્રહલાદ, પ્રહલાદનો પુત્ર વિરોચન, અને વિરોચનનો પુત્ર બળિરાજા. આ બળિરાજાનો પુત્ર બાણાસુર નામે હતો તેની પુત્રી ઉષા(ગોખા) ને શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રસન્નનો પુત્ર અનિરુદ્ધ ગાંધર્વ વિનાહથી પરણ્યો હતો.

(૨) વિષ્ણુનો પાંચમો અવતાર

આકાશમાં, અને બીજી પાતળમાં મૂકીને બળિને પુછ્યું કે, ત્રીજી ક્યાં મૂક ? બળી તુરત સમજી ગયા. પછી વામનની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, મારા મસ્તક ઉપર મૂકો. વામને તેમ કહ્યું ને બળિને પાતાળમાં ચોંખ્યો. એ વેળાથી શુક્રાચાર્ય આંખે કાણુ થયા હતા.

એ પ્રમાણે મહાત્મા શુક્રાચાર્ય પોતાના શિષ્ય દૈત્ય, દાનવોને માટે અનેક અલૌકિક કાર્યો કર્યા હતાં. તેઓ પોતાના આત્મબળના પરાક્રમથી આર્યાવર્તમાં એક તેજસ્વી તારા રૂપે ગણાઇ ગયા છે. તેમના નામનો “શુક્રનો તારો” અद्याપિ સુધી જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમના નામનું નિત્ય સ્મરણ રહે, તેટલા સાર સાત વારમાંના એક વારનું નામ “શુક્રવાર” આપવામાં આવ્યું છે. વાહ ! ધન્ય છે ! મહાત્મા શુક્રાચાર્યને ! કે જેમણે એવી રીતે પોતાનું નામ પૃથ્વીમાં અમર કર્યું છે.

અમરત્ય.

આ મહાત્મા પુરુષનો જન્મ વૈદિક કાળ વૈવસ્વત મન્વંતરમાં થયો હતો. તેમના જન્મ વિષે હિંદુશાસ્ત્રોમાં બહુ અલૌકિક વર્ણન કરેલું છે, તે નીચે પ્રમાણે;—

“અમરત્ય ઋષિના પિતા મિત્રા વરૂણ મહા તપસ્વી અને સિદ્ધિવાન હતા. તેઓ નિત્ય તપ, જપ, ધ્યાન, અને અનુદાન વગેરે ક્રિયાઓ કરતા હતા. તેમનો આશ્રમ સમુદ્ર કિનારે હતો. સમુદ્ર કોઇ દિવસ મુનિનાં વસ્ત્ર, કોઇ દિવસ આસન, કોઇ દિવસ કર્મણુ, અને કોઇ દિવસ પાત્ર, એમ તાણી જવા લાગ્યો. તેથી મુનિએ અકળાઇને ક્રોધમાં સમુદ્રના જળનું પાન કરી જાય, એવો પરાક્રમી પુત્ર પેદા કરવાનો વિચાર કર્યો. પછી તેમણે મૃતિકાનો એક અદ્ભૂત કુંભ (ઘડો) બનાવ્યો. તેમાં પોતાનું તેજ—શુક્ર મૂક્યું. કુંભને ઘણી સંભાળથી એકાંત સ્થળે રાખ્યો. પુરા માસ થતાં કુંભને બાગી તેમાંથી એક તેજસ્વી અદ્ભૂત આકૃતિનો યજ્ઞોપવિત અને કટીસૂત્ર સહિત પુત્ર નીકળ્યો. મુનિએ તેનું નામ અમરત્ય પાડ્યું. તેમનો જન્મ કુંભમાં થયો, માટે તેમને કુંભજ પણ કહે છે.”

એ રીતે અમરત્ય ઋષિના જન્મની વાત જેમ અલૌકિક છે, તેમ તેમણે કરેલાં કામોની વાતો પણ અલૌકિક અને અદ્ભૂત છે. તેઓ પિતાની આરાધી વિદ્યાભ્યાસ માટે દાશીશેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાં તેમણે અનેક પ્રકારની વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. પ્રથમ તેમનો વિચાર સંસારથી વિરક્ત રહેવાનો હતો. પણ તેમના પિતાએ વંશ રક્ષા કરવાની આજ્ઞા કરી, તેથી તેમણે વિવાહ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પછી પોતાને યોગ્ય રૂપવાન અને યુગ્મસ્પેષ દન્યા મેળવવા માટે શોધ કરવા લાગ્યા. તેમણે સ્થિર ચિત્તે નેત્રો મીચીને જગત્તાં જોટલાં સૌંદર્ય હતાં, તેનો તપાસ કરી વળ્યા. પણ પોતાને યોગ્ય કોઇ સુંદરી જણાઇ નહિ. ઋષિના હૃદયમાં એકલું રૂપમાગર હજી રહ્યું હતું. તેવામાં વિદર્ભ દેશનો રાજ્ય પુત્રની દમ્બાથી તપશ્ચર્યા કરતો હતો. તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં એ તેજસ્વી મહાત્માએ પોતાના પ્રજા તપોબળથી પોતાના હૃદયમાં હજી રહેલું રૂપમાગર નિર્માણ કર્યું તેથી પુરા માસ થતાં રાજને ત્યાં પુત્રને જન્મે પુત્રી દમ્બા યદ્ય. રાજ્ય પોતાની દમ્બા વિરદ પ્રાપ્તી થવાથી આશ્ચર્ય પામ્યો. પુત્રની મુદ્રા લોપાદ પુત્રી પેદા થત્ર. તેથી રાજ્યને નેનું નામ લોપા-

સુદા પાડ્યું. લોપામુદ્રા યોગ્ય વયે આવતાં રાજ્યએ તેનો સ્વયંવર કરવા ધાયો હતો. પરંતુ તેટલામાં અગસ્ત્ય મુનિએ રાજની પાસે જઈને પોતાને માટે તે કન્યાની માગણી કરી. લોપામુદ્રાએ પણ ઋષિને વરવાની ઇચ્છા જણાવી, તેથી રાજ્યએ તેને અગસ્ત્યની સાથે પરણાવી. મુનિ પોતાની પત્નીને લેઈને કાશીક્ષેત્રમાં ગયા. અને ત્યાં શૃકરયાગ્રમ માંડ્યો. લોપામુદ્રા બહુ વિદ્વાન, સદ્ગુણી અને પતિવ્રતા સતી સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાની વિદ્વતાથી ઋગ્વેદનાં કૃતકાંકે ઝડકે રચેલાં છે. તેનાં ધણાં પ્રમાણુ વેદમાંથી મળે છે.

અગસ્ત્યઋષિ મહાતેજસ્વી, પરાક્રમી, અને તરવચેતા હતા. તેમજ તેઓ ધણા ધુ-દિવાન, શોધક, અને ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ હતા. શરીરે દીંગણા, પણ હિમતવાન હતા. ધનુષ્ય બાણ સાથે રાખીનેજ રહેતા હતા. જે રાજ્યો ધર્મ નિહક, પ્રજા પીડક, અને અધર્મિ જણાતા, તેમને આ મુનિવર શસ્ત્ર ધારણ કરીને હણના હતા. તેમનું યુદ્ધ કર્મ કાંઈ નિ-સને માટે નહોતું. પણ ધર્મ રક્ષણાર્થે તથા પ્રજાના સુખને માટે પ્રસંગોપાત ક્ષાત્ર કર્મ કરતા હતા. જ્યારે જૂલમગાર લૂટારાઓનો ભય વધતો, ત્યારે તેઓ શસ્ત્ર ધારણ કરી તેમનું મૂળ શોધીને સત્વર નાશ કરતા. અને પ્રજાની પીડા ટાળતા હતા. તેમનું નામ સાંભળીને જૂ-લમગારો અને લૂટારાઓ ત્રાસ પામતા હતા. સ્ત્રી ઉપર જુલમ મુળરનાર ઉપર પણ તે-મનો ત્રાસ હતો. તેઓ ધનુર્વિદ્યામાં એટલા તો પ્રવિણ હતા કે મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય તથા દુપદ રાજા સરખા વીરપુરુષોને પણ તેમણેજ યુદ્ધની વ્યુહ રચના શીખવી હતી. તેમણે નિઃસ્વાર્થે ધણા દેશોમાં રૂરીને ધર્મોપદેશનું કાર્ય બજાવ્યું હતું. એ સિવાય બીજા અનેક ઉ-ત્તમ કાર્યોથી તેઓ દેવ, દાનવો, ઋષિ, મુનિઓ, રાજા, અને પ્રજા સર્વના બહુ માનીતા અને પત્ય સહ પજા હતા.

અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ એકજ જગ્યાપર નહોતો. સુતીક્ષણ મુનિએ શ્રીરામને વનવાસમાં જે પ્રકારનો માર્ગ દેખાડ્યો હતો, તે જોતાં તેમનો આશ્રમ દંડકારણ્યમાં હોવો જોઈએ. દંડકારણ્ય^૧ ગોદાવરીના ઉત્તર કિનારાપર છે, મહાભારત ગ્રંથમાં જણાવેલું છે કે, તેમનો આશ્રમ ગયા પાસે હતો. અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાની સાધ્વી પત્ની લોપામુદ્રાને સાથે રાખીને ઘણા દેશ વિદેશમાં મુસાફરી કરી હતી. તેમજ સમુદ્ર પર્વટન કરીને ઘણી નવી શોધો કરી હતી. “અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્ર પી ગયા હતા.” એવું જે અવાપિ સુધી કહેવાય છે, તેની મતલબ એવી જણાય છે કે, આ ઋષિ પૃથ્વીના ઘણા સમુદ્રમાં ફરી વળ્યા હતા. વળી તેમણે મહાત્મા મનુ મહારાજની આજ્ઞા હોડી-વહાણુ બનાવવાની રચના પણ શોધી કહાડી હતી. શ્રીરામ વનવાસમાં જતી વખતે સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત આ મહર્ષિને આશ્રમે આવ્યા હતા. મુનિએ તેમનો ઘણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તેમણે શ્રીરામને અખંડ આપ, અક્ષય ખાયા, એક પ્રયત્ન તીક્ષ્ણ બાણ અને શસ્ત્ર અન્ન આપ્યાં હતાં. બાણ આપતી વખતે તેમણે જણાવ્યું હતું કે, જ્યારે રાવણ સાથે યુદ્ધ થાય, ત્યારે આ બાણ છેવટે મૂકજો. એથી તમારો જીવ થશે. શ્રીરામે એ સર્વ ઉપકારની સાથે ગ્રહણ કર્યું હતું. પછી શ્રીરામને નિવાસ કરવાને ઋષિએ પંચવટીની પવિત્ર ભૂમિ બતાવી હતી. તેમજ શ્રીરામને શૈવી દિક્ષા પણ તેમણેજ આપી હતી. અગસ્ત્ય ઋષિ નિરંતર બ્રહ્મ ધ્યાનમાં રહેતા હતા. તેમ તેમણે મહા ક્ષત્ર વેદીને તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેથી સર્વ દેવો તેમના પર પૂર્ણ સંતુષ્ટ હતા. તેજ પ્રમાણે તેમણે રાજ તથા પ્રજા પર ઘણા ઉપકાર કર્યા હતા, તેથી મહાત્મા ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા તેમને પણ આર્યાવર્તમાં એક તેજસ્વી તારા રૂપ ગણાવામાં આવ્યા છે. જેની અખંડ નિશાની તરીકે આજ પણ આકાશમાં દક્ષિણ તરફ અગસ્ત્યનો તારો પ્રસિદ્ધ છે. અગસ્ત્ય ઋષિને સતી લોપામુદ્રાથી દ્વંદ્વ અને દ્વંદ્વ નામે બે પુત્રો થયા હતા. તે મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી હતા. દ્વંદ્વ બાળપણમાં ઇન્ધન એકત્ર કરતો હતો. તેથી તે ઇક્ષ્વાહુ નામથી પણ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. તેની વંશ વૃદ્ધિ કરનારા દશ પુત્રો થયા છે. તેમનાથી તેને વંશ ધણો વિસ્તાર પામ્યો છે. તેનાં ત્રણ પ્રવર ગણાય છે.

વશિષ્ઠ.

આ તત્ત્વદર્શી મહાત્મા પુરણના ત્રણ જન્મ હિંદુસ્તાનમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે;—
પ્રથમ જન્મમાં તેઓ સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં દશ પ્રજાપતિમાંના^૨ એક હતા. અને બ્રહ્મ-

(૧) દંડકારણ્ય નામ પડવાનું કારણ એક જન્માવેલું છે કે, “દંડક” નામે વિદ્યાર્થી દેશનો રાજા હતો. તેણે પાપ કર્મ કરનાથી ભૂમિઋષિએ તેને તથા તેની ભૂમિ અને તેમાં વસનારા સર્વને સામયી પાળીને બરમ કર્યા હતા તેમાં જે વન થયું, તે દંડકારણ્ય નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. પછી કેટલોક કાળે અગસ્ત્ય મુનિએ રવર્ષથી અમૃત લાની દંડકની ભૂમિપર છાંટ્યું. તેથી એ વન નર પક્ષર યદ્ય રણું દત્તું. તે પછી અગસ્ત્ય પોતાની પત્ની અને પુત્રો સહિત ત્યાં જઈને આશ્રમ બાંધી રહ્યા હતા.

(૨) દસ પ્રજાપતિનાં નામ વચ્ચે દ્વિતીય ભૂમો પ્રથમ પાને વંશરવન-મનુ રાજના ચરિત્રમાં આપેલી રજૂ નોટમાં

દેવના પ્રાણ વાયુ થકી ઉત્પન્ન થયા હતા. તેઓ મહાત્મા કર્દમ મુનિની પુત્રી અર-
ન્ધતી સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને હર્ષદ્ર, સુકૃત, મૂર્તિ, આપ, જ્યોતિ, અય,
અને અનિરમય, એ સાત પુત્રો થયા હતા. બીજી ઉર્જા નામે સ્ત્રી હતી. તેનાથી તેમને
ચિત્રદેવ વગેરે ૭ પુત્રો થયા હતા.

સ્વાયંભુવ મન્વંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા દસ માનસપુત્રો (પ્રજાપતિ) મહાદેવના શાપથી
નાશ પામ્યા હતા. તેથી બ્રહ્મદેવે કરીને વૈવસ્વત મન્વંતરમાં દસ માનસપુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા.
આ બીજા જન્મમાં વશિષ્ઠ અગ્નિના મધ્ય ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા. અને અક્ષમાલા
નામની તેમને સ્ત્રી હતી. તેઓ સર્વવંશી ધક્ષવાકુ કુળના કુળગુરુ હતા. એ વંશના ત્રીજા
રાજા નિમિતે તેમણે ઉપાધ્યાય થઈને ઘણા યજ્ઞો કરાવ્યા હતા. પણ છેલ્લા એક યજ્ઞની
વખતે વશિષ્ઠ ઋષિ ઈંદ્રને લાંબા યજ્ઞમાં પ્રથમથી રોકાયેલા હતા, તેથી તે યજ્ઞ પૂરો થયા
પછી આવવાનું કહેલું છતાં નિમિત્તરાજાએ તેમની વાટ ન જોતાં મહાત્મા ગૌતમ ઋષિને
ઉપાધ્યાય કરી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હતો. તેથી વશિષ્ઠે ક્રોધે ભરાઈ રાજાને શાપ આપ્યો
કે,—“ તારો દેહ નાશ પામે. ” એ ઉપરથી નિમિત્તરાજાએ પણ શાપ આપ્યો કે;—“ ગુર-
નો દેહ પણ નાશ પામે. ” એવી રીતે બંનેના દેહ પડી ગયા.

બ્રહ્માએ વશિષ્ઠની આવી અવસ્થા જોઈને કહ્યું કે;—“ તમે મિત્રાવશ્ણુને લાં કરીને
જન્મ લ્યો. લાં તમારું નામ વશિષ્ઠજ પડશે. અને તમને પૂર્વના એ જન્મનું સ્મરણ પણ
રહેશે. ” એ ઉપરથી વશિષ્ઠે મિત્રાવશ્ણુના તેજમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તેમને ત્યાં પુત્રરૂપે
જન્મ લીધો. તેમની માતાનું નામ કુંભ હતું. તેઓ કરીને ધક્ષવાકુ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા
વિકુક્ષિ એટલે શશાદ રાજાના કુળ ગુરુ થયા. અને નારદજીની બહેન અરન્ધતી વેરે પરણ્યા હતા.

એ પ્રમાણે આ મહાત્મા પુરુષના ત્રણ જન્મ વિષેની હકીકત છે. ગમે તેમ હો,
પરંતુ અયોધ્યાના સર્વવંશી મહારાજા દશરથના કુળ ગુરુ તરીકે આપણે તેમને વધારે
જાણખાએ છીએ. અને તેઓ એક ખરા બ્રહ્મર્ષિ હતા. એમાં તો કાંઈ સંશય જેવું નથીજ.
તેમનાં પત્ની અરન્ધતી પણ ઘણાં વિદ્વાન અને પતિવ્રતા મહા સતી હતાં, તેમણે વેદ
ઉપર ભાષ્ય કર્યું છે. એ તેમની વિદ્વતાનું કાંઈ ઓછું ગાભિર્ય કહેવાય નહિ.

બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠે વિષ્ણુ ક્ષેત્રમાં કૌશિક નામે ઋષિ પાસેથી શિક્ષણ લીધું હતું. તેઓ
વેદ વેદાન્તમાં પારંગત થયા હતા. તેમજ ધનુર્વિદ્યાનો પણ તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો
હતો. તેઓ મહા તપસ્વિ, સત્યવક્તા, ક્ષમાવાન, નિર્તેદ્રિય, અને ત્રિકાળદર્શી મહાત્મા પુરુષ
હતા, તેમની પાસેથી લિંગમ જેવા મહા પુરુષે વેદાધ્યયન કર્યું હતું. તેમણે પોતાની સ્ત્રી અ-
રન્ધતીને કુળવણી આપી શુદ્ધિવાન અને યાત્રી બનાવી હતી. તેનાથી તેમને શકિત આ-
દિ સો પુત્રો થયા હતા. વશિષ્ઠનો આગ્રમ પ્રથમ દિમાલયના શિખરપર હતો. આજ પણ
એ શિખર વશિષ્ઠના નામપરથી ઓલખાય છે. લાં તેઓ સદા યોગી વેષે રહેતા હતા.

વશિષ્ઠ ઋષિની પાસે નંદિ નામે એક કામધેનુ (ગાય) હતી. તેનામાં એવો ગુણ હતો
કે તેના પ્રતાપથી તેઓ આદે તેટલા અતિથિઓને ભાવતું ભોજન જમાવી સકતા હતા.
વિશ્વામિત્ર ઋષિ જ્યારે કાન્યકુબ્જ દેશના રાજા પદે હતા, સારે તેઓ એક વખતે સૈન્ય
સહિત વશિષ્ઠ ઋષિને આગ્રમે ગયા હતા. ઋષિએ તેમનો સારો સત્કાર કરીને કામધેનુના

પ્રતાપથી સર્વ જથ્થેને બાવતાં જોજન જમાડ્યાં હતાં. તે જોઈને વિશ્વામિત્રને નહિની કામ-
ધેનુ સેવાની ઇચ્છા થઈ હતી. ઋષિ પાસે તેની માગણી કરતાં તે આપવાની તેમણે સાદ્-
ના પાડી, ત્યારે તે ગાયને જળશયથી લેવા જતાં વિશ્વામિત્ર અને વશિષ્ઠઋષિ વચ્ચે યુદ્ધ
થયું હતું. તેમાં વશિષ્ઠે પોતાના “અક્ષાઈ” વડે વિશ્વામિત્રના નવાણું પુત્રો અને સઘળા
સૈન્યનો નાશ કર્યો હતો.^૧ આથી વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠ સાથે પાકું વેર બંધાયું હતું. વળી
વશિષ્ઠઋષિનું અક્ષત્વ બળ જોઈને વિશ્વામિત્રને પોતાનું ક્ષત્રિયત્વ બળ તુચ્છ લાગ્યું, તેથી તે
રાજપાટ છોડીને અક્ષત્વ મેળવવાની ઇચ્છાથી વનમાં તપ કરવા ગયા. ત્યાં તેમણે ઘણાં
વર્ષ સુધી ઉચ્ચ તપ કરીને દેવોને પ્રસન્ન કર્યા. દેવોએ તેમને ‘અક્ષાઈ’ કહીને બોલાવ્યા.
એથી વિશ્વામિત્ર ઘણા ખુશી થયા. પરંતુ હજી વશિષ્ઠ જેવા અક્ષાઈ તેમને ‘અક્ષાઈ’ કહે,
ત્યાં સુધી બધું કામ્ય હતું. તેથી વિશ્વામિત્ર પોતાને અક્ષાઈ કહેવડાવવા માટે વશિષ્ઠ ઋષિની
પાસે ગયા. પરંતુ વશિષ્ઠ ઋષિ મોટા સત્યવ્રતા હતા. તેથી વિશ્વામિત્ર જેવા રાજસિ ગુણ-
વાળા પુરુષને ‘અક્ષાઈ’ ન કહેતાં ‘રાજાઈ’ કહીનેજ બોલાવ્યા. આથી વિશ્વામિત્રને ધણોજ
ક્રોધ યડ્યો. તેમણે હરેક પ્રકારે વશિષ્ઠ ઋષિનું અહિત કરવાના ઉપાય કરવા માંડ્યા. અને
છેવટે વશિષ્ઠના શક્તિ આદિ સોં પુત્રોનો રાક્ષસો પાસે વધ કરાવ્યો. આઠલું છતાં પણ
આ મોટા સત્ય ગુણી અને સત્યવાદી ઋષિએ વિશ્વામિત્રને ‘અક્ષાઈ’ તો નજ કહ્યા. તેમ
કાંઈ ક્રોધ પણ કર્યો નહિ. તેઓ જાણતા હતા કે, મારા પુત્રોનું એ નિમિત્તેજ મૃત્યુ થવાનું
હતું, તે કેમ મટે! એમાં કોનો દોષ ગણવો! વાહ! ધન્ય છે ક્ષમાશીલ મહાત્મા તમારી
સત્યતા અને ધીરજને!

જ્યાં સુધી વિશ્વામિત્રનામાં રાજસિ ગુણ જોવામા આવે, ત્યાં સુધી તેઓ ગમે તેવા
મોટા તપસ્વી છતાં તેમને ‘અક્ષાઈ’ તો નજ કહેવા, એવો વશિષ્ઠ ઋષિનો દ્રઢ સંકલ્પ હ-
તો. તેથી વિશ્વામિત્રે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ તથા હાનિ કર્યા છતાં તેમને ‘રાજાઈ’ ક-
હીનેજ બોલાવતા હતા. હવે વિશ્વામિત્રે છેવટના ઉપાયમાં વશિષ્ઠ ઋષિને મારી નાખવાનો
વિચાર કર્યો. પછી એક વખતે રાત્રે તેઓ હથિયાર લેઈને વશિષ્ઠની પશ્ચીમદીની પાછળ
જઈને છૂપાઈ રહ્યા. તે વખતે આકાશમાં ચંદ્ર પૂર્ણ રીતે પ્રકાશિ રહ્યો હતો. આકાશ વાદળ
વિનાનું નિર્મળ હતું. તેથી પ્રકાશ એક સરખો પ્રસરી રહ્યો હતો. એ વેળાએ સતી અરુ-
ધતી પોતાના સ્વામી વશિષ્ઠની સાથે વાત કરતાં હતાં કે;—“પ્રાણનાથ! જુઓને! આજે
રાત્રિ કેવી શાભિ રહી છે! ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવો નિર્મળ દેખાય છે! ત્યારે શું આવા નિર્મળ
અને પૂર્ણ તપવાળા કોઈ પણ મહાઈ હશે? કે જેમનું પવિત્ર દીર્ઘ તપ આવું પ્રકાશિ રહ્યું
હોય!” વશિષ્ઠે ઉત્તરમાં કહ્યું કે;—“અહો! આવું પૂર્ણમાના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ તપ તો
બીજી કોનું હોય? એવા ઉચ્ચ તપસ્વી તો આપણામાં એક માત્ર વિશ્વામિત્રજ છે. તેમના
જેવા તપસ્વી આ સમયમાં તો બીજા કોઈ નથી.”

એ રીતે આ પવિત્ર મનમાં દૃષ્ટિની પરસ્પરની વાત સાંભળીને વિશ્વામિત્ર તો તા-
જુબ થયા. અને પછી પસ્તાવો કરવા લાગ્યા કે, અરે! હું કેવો પાપી છું! કે જેઓ પરા-
ક્ષમાં પણ નિષ્પક્ષપાતપણે મારી પ્રશંસા કરે છે. તેમનોજ નાશ કરવાને હું ઇચ્છું છું. માટે

મને ધિક્કાર છે ! હું અહિંહલાના મહાપાપમાંથી કેમ કરીને છૂટત ! મારી સંયેલી તપ સ-
મૃદ્ધિ સઘળી નાશ પામત. હું પણે અહાપિં કહેવરાવવાને જ્યા પ્રયત્ન કરું છું, એ માત્ર
મારું મિથ્યાભિમાનજ છે. બાકી ખરા અહાપિં તો વશિષ્ઠજ છે, કે જેમના સો પુત્રોનો
મેં રાક્ષસો પામે વધ કરાવ્યા છતાં તેઓ મારી પરોક્ષ પ્રસંસા કરે છે. ધન્ય છે ! એ સ-
ત્વગુણી અહાપિંને !” એ પ્રભાણે વિશ્વામિત્રે ઘણો શોચ કરીને તુરંતજ હથિયાર ફેંકી દીધાં.
અને પછી તેઓ મહાત્મા વશિષ્ઠની પાસે જઈને તેમના ચરણમાં પડ્યા. વિશ્વામિત્રને જો-
ઈને વશિષ્ઠ આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા;—“ અહાપિં વિશ્વામિત્ર ! આ વખતે તમે અહિં ક્યાંથી ?”
વશિષ્ઠના મૂખમાંથી “ અહાપિં ” એવો શબ્દ સાંભળતાંજ વિશ્વામિત્ર પોતાની મુખ્ય ઇચ્છા
પૂરી થયેલી જણીને ઘણો હર્ષ પામ્યા. ઘણા કાળનો પોતાનો પ્રયાસ આજે સરળ થયો,
તેથી બોલ્યા કે;—મહારાજ ! હું આ વખતે આપના દર્શનાર્થે આવ્યો છું. હું આટલા દિવસ
‘ રાત્રિપિં ’ હતો, અને હવે ‘ અહાપિં ’ કેમ કહેવાયો ? તે કૃપા કરીને કહો. ” વશિષ્ઠજ-
પિએ કહ્યું;—“ તમે આજે અહાપિંપણને યોગ્ય થયા છો, માટે અહાપિં કહેવાયા. ક્રોધ,
તથા રાગસિ રૂપાવનો ત્યાગ કરીને સત્વગુણ, સત્ચરીત્ર તથા નિરભિમાનત્વ વગેરે બ્રા-
હ્મણના ગુણોનો આ વખતે તમારામાં પ્રવેશ થયેલો છે. તમે મહા પવિત્ર અને તપના પ્ર-
ભાવથી સાક્ષાત્ અહરેવ સમાન છો. પણ જ્યાં સુધી રજો ગુણને અનુસરતા હતા, ત્યાં
સુધી હું તમને અહાપિં કી રીતે કહી શકું ? પણ હવે તમારી આવી નિર્ભય સ્થિતિ હોવા-
થી તમે અહાપિંજ છો. ” આ સાંભળીને વિશ્વામિત્ર હર્ષ પામતા પોતાને આશ્રમે ગયા.
એ દિવસથી એ બંને મહાત્માઓ વચ્ચે ગાઠ રહેલ થયો હતો. અહો ! અહાપિં પદ કેવડું
ગોડું છે ? એની અલૌકિક શક્તિ કેટલી બધી છે ? અને તે પ્રાપ્ત કરનાં કેટલો બધો પ્રયાસ
કરવો પડે છે ? તે આ પરથી જણાઈ આવે છે.

અહાપિં વશિષ્ઠ એક વખતે વનમાં ફળ કુલ લેવા સાર ગયા હતા. એ વખતે તેમના
આશ્રમમાં પૃથુ આદિ આઠ વસુઓ સહિત રમતા રમતા જઈ ચડ્યા. તેઓ ઋષિને
ત્યાં નહિ જોવાથી તેમની નંદિની કામધેનુને લેઈને નાછી ગયા વશિષ્ઠે આવીને જોયું તો
નંદિની દીડી નહિ. પછી તેમણે ધ્યાન લગાવી રાત્ર દ્રષ્ટિથી જોયું તો વસુઓએ તે હરણ
કરેલી જણાઈ. વશિષ્ઠે તેમને શાપ આપ્યો. તેથી વસુઓએ આવી નંદિની પાછી આપીને
ક્ષમા માગી. ઋષિએ દયા કરી તેમને શાપથી મુક્ત કર્યા.

સુદાસ નામે રાજા વશિષ્ઠ ઋષિનો યજમાન હતો. તેના ઉપર આસપાસના દસ
રાજાઓ રૂપિ નદી, ઝાળગીને ચડી આવ્યા હતા. તેમને વશિષ્ઠે હરાવીને નસાડી મૂક્યા
હતા. તેમજ સુદાસ રાજા દિગ્વિજય કરવા સાર ગયો હતો, સારે પણ તેમણે તેને સારી
મદદ કરી હતી. એ વિષે ઋગ્વેદ સહિતામાં લખેલું છે કે;—“ હે વશિષ્ઠ ! તમારી
પ્રાર્થનાથી ઇંદ્રે દસ રાજાઓ સાથેની લગ્નધર્મમાં સુદાસની રક્ષા કરી છે. ” આ સર્વ વાતો
ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, વશિષ્ઠ ઋષિનું રાજા, પ્રજા, અને દેવો આગળ ઘણું ચલણ હતું.
તેમજ તેઓ પોતાને આશ્રમે આવેલાઓને ઘણી સહાય કરતા હતા. તેઓ જેના અહન-
બળમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તેવાજ ક્ષાત્ર કર્મમાં પણ કુશળ હતા. સુદાસના પુત્ર સૌદાસ-વીર્યવંદ-
કર્માપપાદ રાજાને ત્યાં વશિષ્ઠ ઋષિ યજ નિમિત્તે ઘણો વખત રહ્યા હતા.

વશિષ્ઠ ઋષિ સૂર્યવંશી ઇક્ષ્વાકુ વંશના રાજા દશરથના પુરોહિત હતા. એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ એક મોટા પ્રધાન જેવા હતા. રાજ્યકારભાર તેમનીજ સલાહ પ્રમાણે ચાલતો હતો. તેઓ રાજ્યસભામાં બેસતા હતા, તેમની સાથે ખીજા ઋષિઓ પણ સભામાં બેસતા હતા. નેથી એ સભા સાક્ષાત્ બ્રહ્મસભા જેવીજ દિસતી હતી. મહારાજ દશરથને પુત્ર નહોતો, તેથી વશિષ્ઠે તેમને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો હતો. તેથી શ્રીરામ, લક્ષ્મણ, બરત, અને શત્રુઘ્ન એ ચાર પુત્રો થયા હતા. વશિષ્ઠે શ્રીરામને વેદ, વેદાંગ, ધનુર્વિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, નીતિ, અને સકળ કળા વગેરે ચૌદ વિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેમજ તેમને અધ્યાત્મિક જ્ઞાન તથા યોગ સમજાવ્યો હતો. એ વિષેનો ગ્રંથ આજે “યોગવાશિષ્ઠ” અથવા “મહા રામાયણ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીરામચંદ્રજી વિજયી, સ્વપરાક્રમી, કષ્ટ સહન કરવામાં સમર્થ, અને એક પત્નીવ્રતમાં શ્રેષ્ઠ નીકળ્યા હતા, તથા સીતાજીને પોતાની યોગ્યતા શીખવી હતી, એ સર્વ વશિષ્ઠ ઋષિ જેવા મહાત્મા ગુરૂના શિક્ષણબળનોજ પ્રતાપ હતો. વશિષ્ઠ ઋષિએ રમૂતિ ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. તેને “વશિષ્ઠ રમૂતિ” કહે છે. તેમજ ખીજો ગ્રંથ સહિતાનો રચ્યો છે. તેને “વશિષ્ઠ સંહિતા” કહે છે. તે એકવીસ અધ્યાયની છે. તેમાં વેદનું અવશ્ય બણવાપણું, અને તેનાં પ્રમાણો ઉત્તમ રીતે દર્શાવેલાં છે. તેમજ તેમાં જણાવેલું છે કે;—“વિવેકી માણસોએ દ્રવ્ય સંચય કરવા કરતાં તપ સંચય કરવો એ વધારે વખાણુવા લાયક છે. બ્રાહ્મણ જેમ જેમ પ્રતિગ્રહ ગૃહણુ કરતો નથી. તેમ તેમ સંતોષથી તેનું બ્રહ્મતેજ વૃદ્ધિ પામે છે. મનુષ્યને જીર્ણીવસ્થા થાય છે, ત્યારે કેશ, દાંત, ચક્ષુ અને શોનાદિ છદ્મિયો જીર્ણ થાય છે, પણ એક તૃષ્ણા જીવવાન થાય છે. તૃષ્ણા એ દુઃખ પેદા કરનારી અને ધણા અધર્મસાળી છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. સંતોષથી અમૃતમાં તૃપ્ત થયેલાને જે સુખ મળે છે, તે સુખ અસંતોષમાં નથી. સ્ત્રી પુરૂષ સર્વથી શાન્તી, મનમાં દુઃખનો અભાવ, સાચુ ભોક્ષે, મનમાં વૈરાગ્ય, અને તરવંચાન જાણવાની ઇચ્છા કરે, તે મનુષ્ય સુખી થાય છે. એ પાંચ શાન્તીદાયક છે.” ઇત્યાદિ ઉપદેશ છે.

વળી વશિષ્ઠ ઋષિએ શ્રીરામ પ્રત્યે કહ્યું છે કે;—“મનને જીતવાથી મન અને વૃત્તિ એ બે શય થાય છે. એટલે તે યોગી મુંગા જેવો રહે છે. સારાંશ કે, રજુશીનો પ્રતિબંધ કરવાથી માત્ર એકજ સાક્ષીરૂપ આત્મા રહે છે. એવુંજ નામ “તુરીયાવસ્થા” સંપ્રમાભાસ એવું એ વિદ્યાના ગાતાઓએ કહેલું છે. તેથી એને વિષે સર્વ પ્રાણોસોહું અને કુંડળી એ સપજું એકરૂપ થઇ ઝંકાર રૂપ આત્મામાં સંગીલન થઇ જાય છે. એ દેખાય આપણો સોહંરૂપી આત્મા જુગુરી ચક્રમાં વ્યાપી જવાથી દર્શાવા માંડે છે.” તેમજ તેમણે શ્રીરામને સધળા બ્રહ્માંડમાં પસેલા ધણાં પ્રાણીઓના જન્મોત્તરનું યથાસ્થિત વર્ણન કરીને જણાવ્યું છે કે;—“આ ગુપ્ત ભાસમાં અંતઃકરણના સધળા ભાવો જ્યારે આત્માની જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી ચૈતન્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે સધળાં કર્મો ગુરૂરી આવે છે. આ ભાસને માયાનો ભાસ કહ્યો છે. તેથી ગુપ્ત ભાસના ગાતાઓ યોગેશ્વર એવા ભાસ ઉપર લક્ષ આપતા નથી. કેમકે તેમાં લક્ષ આપવાથી અનેક જન્મોત્તરોનાં અનેક જાતનાં કર્મો અખંડ દર્શાવા કરે છે. તેથી રાસ નિરતિન આનંદમાં વિલેપ પડે છે. માટે યોગેશ્વરે નિરંતર અખંડ સ્વર-

પના નિર્વિકલ્પ શાન્ત સમાધિના પૂર્ણ સુખમાં રહે છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથી માયાભાસની ઉપાધિ તે મહા પુરુષોને વિશેષ કરી શક્તી નથી. તે છતાં ગુપ્ત વિદ્યાના જ્ઞાતાઓ કેટલેક પ્રસંગે પોતાની દિવ્ય દ્રષ્ટિ આત્મરૂપ થઈ, અદ્વૈત બાવે સર્વે દ્રશ્ય અતઃ અદ્રશ્ય બાહ્યાં તર કૃતિને જુએ છે. તે પ્રસંગે પોતાના વિના બીજા કોઈ પદાર્થ પૃથક્ દ્રશ્યમાન હોતો નથી, પણ પોતેજ અસંગ દેખાય છે.”

મહાત્મા વશિષ્ઠ પોતાના સ્ત્રી પુત્રો નાશ પામ્યા પછી એક વખતે પોતાનો વંશવેણી જિન થશે, એવું જોઈ શોકથી એક નદીમાં પોતાનું શરીર બાંધી બુડી મરવા પડ્યા, પણ નદીએ તેમને પાશ મુક્ત કરી બહાર કઢાડ્યા, તેથી એ નદીનું નામ ત્યારથી વિપાશા પડેલું છે. બીજી વાર હૈમવતી નદીમાં પડ્યા, પણ એ નદીએ સોં પ્રવાહ રૂપે થઈ, તેમને બૂડવા દીધા નહિ. તેથી એ નદીનું નામ તે વખતથી શતદ્રુ પડ્યું છે. કોઈ પ્રકારે મરણ આવ્યું નહિ. તેથી ઋષિ ઉદાસ થઈને આશ્રમ છોડી ચાલ્યા. એટલામાં પોતાના પુત્ર શક્તિની સ્ત્રી અદ્વયંતી જે ગર્ભવતી હતી, તેને પુત્ર થયો. તેથી તેઓ આનંદ પામી પાછા આશ્રમે આવ્યા. એ પુત્રનું નામ ‘પરાશર’ પાડ્યું. જે ‘મહાત્મા પરાસર ઋષિ’ને નામે અધ્યાપિ સુધી પ્રસિદ્ધ છે. વશિષ્ઠ કુળમાં પોતાના સુદર્શ મન્દ્રદે સાત ઋષિ થયા છે. તેમનાં નામ:—વશિષ્ઠ, શક્તિ, પરાશર, ઇંદ્રપ્રભતિ, ભરદ્વાસ, મૈત્રાવરુણ, અને કુંડિન, એ સાત છે. તેમના કુળની વંશ માલિકા ચાર છે. તેનાં નામ:—વશિષ્ઠ, કુંડિન, ઉપમન્યુ, અને પરાસર, એ ચાર છે. પરાસર કુલોત્પન્ન જે ગૌર પરાસરાદિક છ ભેદના ઋષિ છે. તેનાં વશિષ્ઠ, શાકત્ય, પારાશર્ય, એ ત્રણ પ્રવર છે.

બ્રહ્માર્પિ વશિષ્ઠ પ્રથમવાક્યામાં અવહારમાં નિપુણ હતા. તેમજ અવહારિક લાભ મેળોદાના વિપયોનાં વિવેચન કરવામાં અને આર્યો ઉદ્યોગી બને, એતું સમન્વયવામાં ધણેજ પ્રયત્ન કરતા હતા. પાછળથી ધર્મ વૈરાગ્યથી પત્ની સહવર્તમાન દિમાલય પર્વત ઉપર જ પ્રયત્ન કરતા હતા. પાછળથી ધર્મ વૈરાગ્યથી પત્ની સહવર્તમાન દિમાલય પર્વત ઉપર જ પ્રયત્ન કરતા હતા. પાછળથી ધર્મ વૈરાગ્યથી પત્ની સહવર્તમાન દિમાલય પર્વત ઉપર જ પ્રયત્ન કરતા હતા.

ધર્મે નિરંતર તથસ્વિ રૂપે અવસ્થા ગાળી હતી. આપણે કહેણ ? અને આ જગત શું ? એ તથા છશ્વર સંબંધી ચાન દૈહિક અને માનસિક ધર્મોની ભિન્ન ભિન્ન સમજણને પૂર્વે સ- નક, સનકાદિક મહાત્માઓની હતી, તે પોતે પ્રકાશિત કરીને આર્યોને ચાન માર્ગે દોર્યા હતા. જેનો લાભ અધ્યાપિ સુધી જનમંડળને મળે જાય છે. વશિષ્ઠ યોગ ધર્મના મોટા આ- હતા. જેનો લાભ અધ્યાપિ સુધી જનમંડળને મળે જાય છે. વશિષ્ઠ યોગ ધર્મના મોટા આ- હતા. જેનો લાભ અધ્યાપિ સુધી જનમંડળને મળે જાય છે. વશિષ્ઠ યોગ ધર્મના મોટા આ-

આર્ય હતા, એ ધર્મ પ્રલય પછી મહાત્માઓએ ચલાવ્યો હતો. તેથી એને અપિપ્રશિત ધર્મ પણ કહે છે. આ ધર્મ વેદોકત ગણાય છે. અને તે પરમહંસ, અને સંન્યાસીઓ વ- જેરમાં ધર્મયોગારે ચાલતો હતો. તેની અદર વેદોકત ધર્મની યગાદિની સર્વ ક્રિયાઓ હતી, પણ અવહિંસા વર્તિત હતી. ગાયત્રી, સૂર્ય, દેવી, ગણપતિ, અને ચિષ્ણુ વગેરેને માનતા હતા. પરંતુ એવો સિદ્ધાંત હતો કે; સર્વજ્ઞ વ્યાપક, નિરજન, નિરાકાર, જ્યોતિસ્વરૂપ એક છશ્વર છે. તે આપણા પોતાના સ્વય—આત્મારૂપે વ્યાપક છે. આત્મચાન પ્રાપ્ત કરવા સાર યોગવાશિષ્ઠનું અધ્યયન કરતા હતા. સર્વ જગતને શાંતિરૂપ કલ્પિત ગણી અર્ચિત સ્થિતિ- માં નિર્મિતકાર સ્વભાવે રહેતા હતા. આ ધર્મ વેદના ચાનકાન્ડ અને વેદાન્તશાસ્ત્રના વલ્લભ ઉપરથી રચાયેલો હતો. આ ધર્મમાં મત્સ્યેન્દ્રનાથ, ગોરક્ષનાથ, જાલંધર, નવનાથ, ચોર્યાશી સિદ્ધ, અને જૈનના નવ ચોજેશ્વર, વગેરે યોગીઓ તેમજ ગોપીચંદ, ભનૂદરિ, અને વિ-

ક્રમ, વગેરે મહારાજાઓ એના નિયમપર ચાલી ગયા છે. આ યોગ ધર્મ ચાર્વાક, બૌદ્ધ, અને જૈન, વગેરે જગતના આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક સર્વ ધર્મમાં અનેક ક્રિયા કર્મ અને સિદ્ધાંતોના રૂપમાં આપી રહ્યા છે. સર્વ ધર્મોમાં યોગ ક્રિયાનું મૂળ ક્રમાંથી આવ્યું, એ વિષે તપાસ કરીશું તો જણાશે કે, એ યોગ ક્રિયાનું મૂળ આ યોગ ધર્મમાંથીજ નીકળેલું છે. નાસ્તિકોએ પણ એ યોગધર્મને ગ્રહણ કર્યો હતો. તેમજ પરદેશના બીજા ધર્મોએ પણ અદરખાતેથી આ ધર્મને માન આપ્યું છે. એવી એ યોગ ધર્મની ખૂબી છે. અર્વાચીન કાળમાં પણ આ ધર્મ પરમહસ, સંન્યાસી, જોગી, સજોગી, ખાખી, નાથ, અને પંડિતો, વગેરે પાળે છે. તેમજ મુસલમાન ધર્મના ફકીરો, જૈનના સાધુઓ, અને બૌદ્ધના જાતીઓ વગેરે પણ પાળે છે. એ સધળા પ્રતાપ યોગ ધર્મ પ્રકાશિત કરનાર આ મહાત્મા પુરૂષ વશિષ્ઠનો છે.

મહાત્મા વશિષ્ઠાપિ પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણો તથા મહત્ કાર્યો વડે સમસ્તપિના મંડળમાં દાખલ થયા છે. તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવેલાં હૃદયનું હૃદય થયું હતું, તોપણ એથી નહિ કંટાળતાં પોતાના મહત્ કાર્યમાં મંઝા રહેતા હતા. રાજા પોતાની પ્રજાપર પ્રેમ રાખીને ન્યાયથી વર્તે, તથા એક બીજાના હક સચવાય, અને ધર્મનીતિનો ભંગ ન થાય, એ માટે તેઓ સદા ઉપદેશ કરતા હતા. જ્યારે કોઈ રાજા પોતાની પ્રજાપર અન્યાયથી વર્તે જીવલેમ ગુજારતો, ત્યારે તેઓ પ્રજા પક્ષે રહીને રાજાને સમજાવી ન્યાય અપાવતા હતા. તે છતાં કોઈ રાજા કહ્યું નહિ માને તો, તેની સામે થઈને તેનું રાજ્ય તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેઓ એવા તો ઉત્તમ વક્તા હતા કે, તેમના ઉપદેશની અસર શ્રોતાઓના હૃદયમાં સચોટ થતી હતી. તેમના એવા નિસ્વાર્થ પરાપકારને લીધે તેઓ રાજા પ્રજામાં ધણી માનીતા અને પૂજ્ય થઈ પડ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ હજારો વર્ષ થઈ ગયા છતાં અદ્યાપિ સુધી આર્યવર્તની પ્રજા તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ રાખીને તેમના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે.

વિશ્વામિત્ર.

મહાત્મા વિશ્વામિત્ર ઋષિ ચંદ્રવંશી પુરૂષના કુળના ગાધિરાજાના પુત્ર થાય તેઓ કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ મહા તેજસ્વી, પરાક્રમી, અને ધાર્મિક હતા. તેમણે ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરીને તેમાં ઘણી કુશળતા મેળવી હતી. તેમજ બીજી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ પણ રૂચિક ઋષિ પાસે કર્યો હતો. સ્વપરાક્રમથી તેમણે અલ્પ સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ઘણો વધાર્યો હતો. ઘણા રાજાઓ તેમને ખંડણી આપી, તેમનું સ્વામિત્વ સ્વીકારતા હતા. તેમણે પોતાના સૈન્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે રાખી હતી. દ્રવ્ય ભંડાર ભરપૂર હતો, મત્રી મંડળ વિદ્વાન અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળું હતું, તેમજ રાજસભામાં મનુર અને શાણા સલાહકારો હતા. એ રીતે વિશ્વામિત્રનું રાજ્ય સર્વ પ્રકારે શ્રેષ્ઠ, અને વખાણને પાત્ર થઈ પડ્યું હતું.

એક વખતે વિશ્વામિત્ર રાજા પોતાના મન સૈન્ય સદિન વનમાં મૃગયા રમવા માટે

ગયા હતા. ત્યાં ફરતાં ફરતાં મહાત્મા વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે તેમનાં દર્શન કરવા માટે ગયા. ઋષિએ તેમનો ઘણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો, અને નંદિની નામની કામધેનુના પ્રતાપથી તેમને સૈન્ય સહિત ઇચ્છા ભોજન કરાવ્યું. આથી વિશ્વામિત્ર ઘણો આનંદ પામ્યા. પણ ઋષિને સમૃદ્ધિમાં માત્ર નાની સરખી ઝુંપડી હતી, તેમાંથી તેમણે ઉત્તમ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર કરીને એટલા બધા માણસોને જમાવ્યા, એથી રાજાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછી કારણ તપાસતાં ઋષિની પાસે નંદિની કામધેનુ હોવાનું માલમ પડ્યું. વિશ્વામિત્રને એ કામધેનુ (ગાય) લેવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી તેના બદલે બીજી લાખો ગાયો લેઈને તે આપવા ઋષિને જણાવ્યું. તેના જવાબમાં વશિષ્ઠ ઋષિ - એટલા કે, — “ રાજા ! તમારે કામધેનું લેવાનું શું પ્રયોજન છે ? તમે રાજા છો, તમારી પામે પુષ્કળ દ્રવ્ય, અને જે જોઈએ તે વસ્તુઓ છે. અમે તો અરણ્યવાસી છીએ, અને દ્રવ્ય વગેરે કંઈ વસ્તુઓ રાખના નથી, માટે અમારે તે બહુ ઉપયોગની છે.” વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે, અમે તેમ છે, પણ એ ગાય મને આપો. નહિ તો પછી હું તે બળાત્કારે લેઈશ. ઋષિએ કહ્યું, રાજા ! તમારે બળાત્કારે તેને લેઈ જવા હોય તો બસે, પણ મારી ઇચ્છાથી તો કદી નહિ જાવું. પરાઈ મીનને બળાત્કારે લેવી, એ રાજાનો ધર્મ નથી. તે છતાં તમે લેશો તો ઘણું વિપરિત થશે. ઋષિએ એ પ્રમાણે ઘણુંએ કલા છનાં વિશ્વામિત્રે માન્યું નહિ. અને ગાયને બળાત્કારે લેઈ જવા માંડી. એટલે નંદિની કામધેનુએ કોષથી કુર અને મંદા દારણ્ય “ હુંભા ! ! ” એવો શબ્દ કર્યો. શબ્દ થતાંજ ઉભો રહે, એવી ગર્જના કરતા હથિયાર બંધ, કવચ સહિત અસંખ્ય પુરોષો પ્રગટ થયા. તેમણે વિશ્વામિત્રના સર્વ સૈન્યનો સંહાર કરી કામધેનુ ને છોડાવી ઋષિને હવાથે કરી. પછી રાજા મહા દુઃખ પામતો વિવે મોઢે એકઠો નગરમાં ગયો. ફરીને તેણે પોતાના સૌ પુત્રોને મોટા સૈન્ય સાથે કામધેનુને લેવા મોકલ્યા, પણ વશિષ્ઠ ઋષિના પ્રતાપથી એક સિવાય તેના બધા પુત્રો નાશ પામ્યા. આથી રાજા ઘણો શોકાતુર થયો. તેણે નિશ્ચય કર્યો કે બસે મોટા ચક્રવર્તિ રાજા હોય, પણ તેનું રાજ્યબળ-ક્ષત્રિયબળ એ બ્રાહ્મણના બ્રહ્મનેજના પરાક્રમ આગળ તુચ્છ છે. એ રીતે તે બ્રહ્મબળને વખાણવા, અને ક્ષત્રિયબળને ધિક્કારવા લાગ્યો. અરે ! બ્રાહ્મણ-એ કેવું પરમ દૈવત છે ! અહો ! બ્રહ્મને પ્રતાપ દેટલો બધો છે ! એ મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે ! એ રીતે સ્વપ્નમાં પણ તે ઝંખ્યા કરતો હતો.

એક તરફથી બ્રહ્મત્વ મળવાની અને બીજી તરફથી વશિષ્ઠઋષિ પામેથી વેર લેવાની વિશ્વામિત્રની છતાશ વધતી ગઈ. છેવટે તેમણે રાજ્યાટ છેડી દેઈને દિમાસ્ય પર્વતપર જઈ અરેર તપ આરંભ્યું, અને ચોડી મુદતમાં અનેક શસ્ત્ર અસ્ત્રની વિદ્યા સંપાદન કરી. પછી તેઓ વેર લેવાને વશિષ્ઠઋષિને આશ્રમે ગયા. ઋષિ તેમનો વિચાર જાણી ગયા. તેઓ પોતાનું બ્રહ્મદંડ હાથમાં લેઈને વિશ્વામિત્રની સામે જઈ ઉભા. એટલે તેમણે ઋષિના ઉપર ઘણાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર ફેંક્યાં. પરંતુ વશિષ્ઠે પોતાનું મોટું રૂપ ધારણ કરી તે સર્વનો શામ કર્યો. એથી વિશ્વામિત્ર બચ પામીને જતા રહ્યા. હવે બ્રહ્મત્વ મેળવવાની તેમની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ. અને મહા તપ કરીને પણ બ્રહ્મદેવ પદ સંપાદન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આગિત્રમે તેઓ વનમાં ગયા, અને મહા દમ તપનો આરંભ કર્યો. કોઈ મનમે નિરાસ

૨, કોઇ સમયે માત્ર જળ કે વાયુનો ભક્ષ કરી તેઓ રહેવા લાગ્યા. એવી રીતે તપ કરતાં ધણાં વર્ષ થયાં. તેવામાં ઈંદ્રે તેમનું તપ બંગ કરવા સાર મેનકા નામે અપ્સરાને મોકલી. રાજા તેને જોઇને મોહિત થયો, અને તેની સાથે દસ વર્ષ વ્યવહાર ચલાવ્યો. તેનાથી તેમને શકુન્તલા^૧ નામે પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ. પછી ફરીને પાણુ તપ કરવાનો તેમણે આરંભ કર્યો. કેટલીક મુદતે ઈંદ્રે પાછી રંભા નામે અપ્સરાને મોકલી, પણ આ વખતે રાજા જરાપણુ મોહમાં પડ્યા નહિ. અને તપ કર્યાજ કર્યું. એમ તપ કરતાં ધણાં વર્ષ વીતી ગયાં, પણ તેઓ પાછા હડયા નહિ. સારે છેવટે સિદ્ધિ આપવાસારે બ્રહ્મ-દેવ તથા ઇંદ્રાદિ દેવોએ તેમની પાસે આવીને કહ્યું કે;—“ મહા તપસ્વી વિશ્વામિત્ર તમને ધન્ય છે ! તમારા જેવું તપ કરનાર આ ત્રૈલોક્યમાં પણ કોઇ નથી. તમારાથી અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ. માટે ઇચ્છા હોય તે માગો. ” વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે;—“ જો તમે સર્વ પ્રસન્ન થયા હો, તો બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છા છે તે પૂર્ણ કરો. ” દેવો તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થશે, એવું કહીને મોઢ્યા કે;—“ અમે તો તમને બ્રહ્મર્ષિ કહીએ છીએ. તમે તપ પ્રભાવથી બ્રહ્મત્વને યોગ્ય થઇ ચૂક્યા છો, પણ વશિષ્ઠાદિ મહાન બ્રહ્મર્ષિઓ તમને પોતાના વર્ગમાં ગણે એવો પ્રયત્ન કરો. ” એવું કહીને દેવો અંતર્ધાન થઇ ગયા.

હવે વિશ્વામિત્રે તપ સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્યો, અને વશિષ્ઠ પોતાને બ્રહ્મ-ર્ષિ કહે એવો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. વશિષ્ઠનકપિ સર્વવંશી પ્રજવાકુ કુળના રાજાઓ પાસે પુરોહિત હતા. અયોધ્યાપુરીની રાજસભામાં તેઓ બેસતા હતા. બીજા પણ ધણા મહર્ષિઓ તેમની જોડે રાજસભામાં હાજર રહેતા હતા. તેથી એ રાજસભા સાક્ષાત્ બ્રહ્મ-સભા સમાનજ દેખાતી હતી. હાં વિશ્વામિત્ર પોતાને વશિષ્ઠ પાસે બ્રાહ્મણ મનાવવાને આયુધો ધારણ કરીને ગયા. તેમને જોઇને સકળ સભાજનો ઉભા થયા, અને મોટા સન્માનની સાથે આસનપર બેસાડ્યા. વશિષ્ઠનકપિ જે પરમ સત્યવક્તા હતા, તે જેવું જોતા તે-વુંજ કહેતા. વિશ્વામિત્ર આવતાં તેઓ ઉભા થયા નહિ. માત્ર એકાં એકાંજ “ આવો રાજર્ષિ ” એવી રીતે મૃદુભેદક વાણીથી સકળ સભા સંબંધે તેમ આવકાર આપ્યો. પોતાને ‘ બ્રહ્મર્ષિ ’ કહીને માન આપ્યું નહિ તેથી વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠનકપિ ઉપર ક્રોધ યડ્યો. પણ એ વખતે કાંઇ મોઢ્યા નહિ, પરંતુ તે દિવસથી તેઓ તેમની સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા.

સસવાદી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રના પિતા ત્રિશંકુએ સ્વર્ગે જવાની ઇચ્છાથી મહાયજ્ઞ કરવાને વશિષ્ઠનકપિને મોક્ષાભ્યા હતા, પણ તેઓ ન જવાથી વિશ્વામિત્ર ગયા હતા. તેમ-ણે જળને સર્વ દેવ તથા બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ કર્યું, પણ એએજ^૨ યજ્ઞમાન અને દ્વિત્રિય (વિશ્વામિત્ર) ઉપાધ્યાય એવું વશિષ્ઠે કહેવાથી કોઇ આવ્યું નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રે ક્રોધા-યમાન થઇને પોતાના તપોબળથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગે મોકલ્યો. પરંતુ ઇંદ્રાદિ દેવોએ તેને ‘ સ્વર્ગનો અધિકાર નથી ’ એવું કહીને નીચે નાખી દીધો. તે જોઇને વિશ્વામિત્રે પોતાના તપોબળથી ત્રિશંકુને આવનાં આકાશ અને પૃથ્વીની વચ્ચે અટકાવ્યો. અને તેને દિવ્ય

(૧) જુઓ સતી શકુન્તલાનું ચરિત્ર.

(૨) ત્રિશંકુ રાજાએ વશિષ્ઠયજ્ઞના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવાથી તેને વશિષ્ઠના પુત્રોએ શાપ દી-ધો હતો કે, ‘ તું એએજ થશે. ’

દેહે ક્યો. સારથી તે આકાશમાં દક્ષિણ દિશા તરફ નક્ષત્ર રૂપે રહેા છે. એના ત્રણ તારા આકાશમાં દક્ષિણ તરફ દેખાય છે. તેને આજે પણ લોકો ત્રિશંકુના તારા કહે છે.

વિશ્વામિત્ર ને ને કરે, તેને વશિષ્ઠ અમાત્ય કરી બ્રહ્મર્ષિ કહે નહિ. તેથી દ્વેષ આ-
ધુનિ વશિષ્ઠ ને બોલે તે મિથ્યા કરવાને વિશ્વામિત્ર હરેક પ્રયત્ન કરતા હતા. એક વખતે ત્રિશંકુ રાજના પુત્ર સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રે રાજસભ્ય યજ્ઞ કર્યો હતો. તેમાં પ્રજિત થઇને મહાત્મા વશિષ્ઠઋષિ રાજસભામાં ગયા હતા. તેમને લોહને વિશ્વામિત્રે પુછ્યું કે;—“ મ-
હર્ષિ ! આ મહત્તી પૂજા આપને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઇ ?” વશિષ્ઠે કહ્યું કે;—“ પ્રતાપવાન હ-
રિશ્ચંદ્ર રાજા મારો યજ્ઞમાન છે. તેણે રાજસભ્ય યજ્ઞ કર્યો, તેનાથી પૂજા પ્રાપ્ત થઇ છે.
‘હરિશ્ચંદ્ર સમો રાજા, ન સૂતો ન મવિવ્યતિ.’ હરિશ્ચંદ્ર જેવો સત્યવાદી, દાતા, ધર્મશીલ,
તથા પ્રભરંજન કરવામાં તત્પર એવો ખીલે કોઇ વૃષ થયો નથી, અને થવાનો પણ ન-
થી. આ વયનો સાંભળીને વિશ્વામિત્ર ને સ્વભાવથીજ ક્રોધી હતા, તેમણે અતિશયથી
‘પણ’ લીધું કે, એ હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય હું છોડાવું તોજ ખરો. પછી તેમણે હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય
છોડાવવા સાથે અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વાપરી બહો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ હરિશ્ચંદ્રે અસહ્ય
દુઃખો વેડ્યા છતાં પોતાનું સત્ય છોડ્યું નહોતું. પછી હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ જ્યારે વરુણને
બળીદાન આપવા સાથે યજ્ઞ કર્યો હતો, ત્યારે વશિષ્ઠ ઋષિની આગ્રાથી વિશ્વામિત્રને દોષ-
કર્મ કરવાને ઋતિજ્ઞ સ્થાને યજ્ઞની પૂર્વ દિશાએ યોજ્યા હતા. તેથી તેઓ ઘણા ખુશી
થયા હતા. એ યજ્ઞમાં બળીદાન આપવા સાથે શુનઃશૈષ નામે એક બ્રાહ્મણના પુત્રને
વેચાતો આણવામાં આવ્યો હતો. તેને વિશ્વામિત્રે મૂકત કરી પોતાનો દત્તપુત્ર કર્યો હતો.
અને તેનું નામ દેવરાત્ર પાડ્યું હતું.

ત્યાર પછી વિશ્વામિત્રને પોતાને ‘બ્રહ્મર્ષિ’ કહેવરાવવાની ને મોટી ઉત્કંઠા હતી, તે
પુરી કરવા માટે ફરીને અયોધ્યાની રાજસભામાં ગયા. તે વખતે પણ વશિષ્ઠે તેમને પ્રય-
મની મારફતે એકા એકાંજ “આવો રાજર્ષિ !” એવું કહીને આવકાર આપ્યો. આ ઉપરથી
વિશ્વામિત્રે વિચાર કર્યો કે, બ્રહ્મર્ષિ કેવો પણ મને બ્રહ્મર્ષિ કહે છે, ત્યારે આ વશિષ્ઠ માત્ર
દ્વેષ બુદ્ધિથીજ મને બ્રહ્મર્ષિ કહેતા નથી. એવું ધારીને કોધે ભરાઇ વશિષ્ઠના એક પુત્રનો
રાક્ષસ પાસે ભક્ષ કરાવ્યો. પછી ખીજે દિવસે વિશ્વામિત્ર રાજસભામાં ગયા. ત્યારે પણ
રાક્ષસ પાસે ભક્ષ કરાવ્યો. પછી ખીજે દિવસે વિશ્વામિત્ર રાજસભામાં ગયા. ત્યારે પણ
વશિષ્ઠે પ્રયમની પેઠેજ “આવો રાજર્ષિ !” એમ કહી આવકાર આપ્યો. તેથી વિશ્વામિત્ર
વધારે શુસ્તે થયા. અને તેમણે વશિષ્ઠના શક્તિ આદિ સો પુત્રોનો અનુક્રમે ભક્ષ કરાવ્યો.
આ સર્વ કાર્ય વિશ્વામિત્રનું છે, એમ વશિષ્ઠ પોતે જાણતા હતા; તોપણ એ ધરમ માની
સત્યગુણી બ્રહ્મર્ષિને કોઇ પણ આહું લાગ્યું નહિ. તેઓ એવું સમજતા હતા કે, મારા
પુત્રોનું એ નિમિત્તેજ ખંડુ થવાનું હશે તે ક્રમ મટે ? એમાં કોનો દોષ ગણવો ! બાવિમાં
ને થવાનું હોય છે, તે મિથ્યા થતું નથી.

આટલું કર્યા પછી વિશ્વામિત્ર ધારના હતા કે, હવે વશિષ્ઠ હારીને મને બ્રહ્મર્ષિ
કહેશે. તેથી તેઓ ફરીને પાછા રાજસભામાં ગયા. પરંતુ સમયક્રમે વશિષ્ઠઋષિએ તો આ
વખતે પણ તેમને ‘રાજર્ષિ’ કહીને બોલાવ્યા. આથી તો વિશ્વામિત્રને અત્યંત ક્રોધ મલ્યો.

તેમણે હવે વશિષ્ઠને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એક દિવસે રાત્રે ગુપચૂપ તે-
ઓ વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ પાસે ગયા, અને પૂર્ણકુટીની પાછળ છૂપાઈ રહ્યા. તે વખતે
આકાશમાં ચંદ્ર પૂણ્ણ રીતે પ્રકાશી રહ્યો હતો, આકાશ વાદળ વિનાનું નિર્મળ હતું. તેથી પ્ર-
કાશ એક સરખો પ્રસરી રહ્યો હતો. એ વેળાએ સતી અરુન્ધતી પોતાના સ્વામી વશિષ્ઠ-
ની સાથે વાત કરતાં હતાં કે;—“પ્રાણનાથ! જુઓને! આજે રાત્રિ કેવી શોભી રહી છે!
ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવો નિર્મળ દેખાય છે! સારે શું આવા નિર્મળ અને પૂર્ણ તપવાળા કોઈ
પણ મહર્ષિ હશે? કે જેમનું પવિત્ર દીર્ઘ તપ આવું પ્રકાશ રહ્યું હોય!” વશિષ્ઠે ઉત્તરમાં
કહ્યું;—“અહો! આવું પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન નિર્મળ તપ તો ખીજુ કોનું હોય! એવા
ઉચ્ચ તપસ્વિ તો આપણામાં એક માત્ર વિશ્વામિત્રજ છે, તેમના જેવા તપસ્વિ આ સમ-
યમાં તો ખીજન કોઈ નથી.”

એ રીતે આ પવિત્ર મનનાં દંપતિની પરસ્પરની વાત સાંભળીને વિશ્વામિત્ર તારુણ્ય
થયા. અને પછી પસ્તાવો કરવા લાગ્યા કે, અરે! હું કેવો પાપી છું! કે જેઓ પરાક્ષમાં
પણ નિષ્પક્ષપાતપણે મારી પ્રશંસા કરે છે. તેમનોજ નાશ કરવાને હું ઇચ્છું છું. માટે મને
ધિકાર છે! હું બ્રહ્મહત્યાના મહા પાપમાંથી કેમ કરીને છુટત! મારી સંએલી તપ સમૃદ્ધિ
સઘળી નાશ પામેત. હું પરાણે બ્રહ્મર્ષિ કહેવરાવવાને વૃથા પ્રયત્ન કરું છું, એ માત્ર મારું
નિશ્વાસિમાનજ છે. ખરા બ્રહ્મર્ષિ તો વશિષ્ઠજ છે, કે જેમના સો પુત્રોનો મેં રાક્ષસો પાસે
વધ કરાવ્યા છતાં તેઓ મારી પરાક્ષ પ્રશંસા કરે છે. ધન્ય છે! એ સત્યગુણી બ્રહ્મર્ષિને
એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે ઘણો શોચ કરીને તુસ્તજ હથિયાર ફેંકી દીધાં. અને પછી તેઓ
વશિષ્ઠ પાસે દોડી બેઠાને તેમના ચરણમાં પડ્યા. એ બેઠાને વશિષ્ઠ આશ્ચર્ય પામી બો-
લ્યા કે;—“બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્ર! આ વખતે તમે અહિ કયાંથી?” વશિષ્ઠના ગુપ્તમાંથી
“અબ્રહ્મર્ષિ” એવો રાખ્દ સાંભળનાંજ વિશ્વામિત્ર પોતાની ગુપ્ત ઇચ્છા પૂરી થયેલી બ-
ણીને ધણો હર્ષ પામ્યા. ઘણા કાળનો પોતાનો પ્રવાસ આજે સફળ થયો, તેથી બોલ્યા
કે;—“મહારાજ! હું આ વખતે આપના દર્શનાર્થે આવ્યો છું. હું આટલા દિવસ ‘રાતર્ષિ’
હતો, અને હવે ‘બ્રહ્મર્ષિ’ કેમ કહેવાયો? તે કૃપા કરીને કહો.” વશિષ્ઠે કહ્યું;—“તમે આજે
બ્રહ્મર્ષિપણને મેલ્ય થયા હો, માટે બ્રહ્મર્ષિ કહેવાયા. કોમ તથા રાતર્ષિ સ્વભાવનો લાગ
કરીને સત્ય ગુણ, સત્યશીલ તથા નિઃસ્મિમાનત્વ વગેરે બ્રાહ્મણના ગુણોનો આ વખતે ત-
મારામાં પ્રવેશ થયેલું છે. તમે મહા પવિત્ર અને તપના પ્રભાવથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ સમાન
હો. પણ જ્યાં સુધી રત્ને ગુણને અનુસરના દના, ત્યાં સુધી હું તમને બ્રહ્મર્ષિ શી રીતે
કરી શકું! પણ હવે તમારી આવી નિર્મળ સ્થિતિ દોવાથી તમે બ્રહ્મર્ષિજ છો.” આ સાં-
ભળીને વિશ્વામિત્ર હર્ષ પામતા પોતાને આશ્રમે ગયા. એ દિવસથી એ બંને મહાત્માઓ
વચ્ચે માર્દંડોદય થયો દનો. અહો! બ્રહ્મર્ષિ પદ કેવડું મોડું છે. એની અદ્વાદિક શકિત
કેટલી બધી છે! અને તે પ્રાપ્ત કરતાં કેટલો બધો પ્રયાસ કરવો પડે છે! તે આપડી
વત્તાજ આજે છે.

ત્યાર પછી વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાના “સિદ્ધાશ્રમ” માં ધણા વડો કર્યો દના.
અને રાક્ષસોનું વધી પડેલું ત્વર નરમ પાડવા માટે તેમને મનપર લીધું હતું. રાક્ષસો વડો

વખને આહ્વાનને સ્વર્ણી અડચણ કરતા હતા. લોકોનો રાજ્ય રાવણ તે સર્વનો ઉપરી હતો. તે બીજા કોઈને આગળ વધવા દેતો નહિ. વિશ્વામિત્રને પણ એ રાક્ષસો તરફથી વળી દરકતો થવા માંડી. જોકે તેમને શાપથી જાણીને બચાવ કરવાને વિશ્વામિત્ર પોતે શકિત-વાન હતા, પરંતુ યજ્ઞના પ્રસંગમાં કોઈને શાપ દેવાય નહિ, તેથી રાક્ષસોને મારી પિતા દર કરવા સારૂ અયોધ્યાના રાજા દશરથના પુત્ર શ્રીરામ અને લક્ષ્મણની મદદ તેમણે લીધી હતી. તેના જલ્દયામાં શ્રીરામને તેમણે કેટલાંક અસ્ત્ર શસ્ત્ર આપીને બે મંત્રો શીખ-વ્યા હતા. એક મંત્ર એવો હતો કે જ્યોતીષ-ગ્રંથોમાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર સમગ્ર યામ, તે જામ કરી આપે. બીજો મંત્ર એવો હતો કે જૂબ તરસ, કે થાક લાગે નહિ, તેમ ઉપ પણ આવે નહિ.

હવે વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠ ઋષિપર કાંઈ દોષ છે કે નહિ, તેની પરીક્ષા કરવા સારૂ યમ રાજા વશિષ્ઠનો વેપ લેખને તેમની પાસે ગયા. અતે અલગી થાયના કરી. ઋષિ અમ મિત્ર કરવા સારૂ ગયા. અને ચોડીવારમાં તે લેખને આવ્યા, તો વેપધારી વશિષ્ઠ મળ્યા નહિ. તેથી વિશ્વામિત્રે અમ હાથમાંજ લેખને સ્વર્ણી મુદ્રા સુધી હબા રહી તપશ્વર્ષા કરી. ત્યારે પાંચ વેપ ધારી વશિષ્ઠે આપીને અમ પ્રાર્થન કરી બહાર પડ્યા, ત્યારે તેઓ નીચે બેઠા. એ દશરથી અર્ધને ખાત્રી થઈ કે હવે વિશ્વામિત્રને વશિષ્ઠ તપર કરતા પણ દોષ નથી.

મિત્ર ન્યાય અપાવતા. તેઓ કદી પણ અસત્યનો પક્ષ ખેંચતા નહિ. ખોટા પ્રપંચને પા-
રખવામાં તેઓ બહુ હુશિયાર હતા. ધર્મ યુદ્ધમાં પણ તેઓ ધણીવાર સામેલ થતા, અને
રાજાઓ પાસેથી મદદ મેળવતા હતા.

ધનુર્વેદ પ્રથમ ક્ષત્રિઓને શીખવનાર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિ હતા. તેમણે રચેલા
ધનુર્વિદ્યાનો ગ્રંથ હાલ સંપૂર્ણ હાથ લાગતો નથી, પરંતુ આજુબાજુથી ફાટાં ટૂટાં પાનાં
આધુનિક શોધકોને હાથ લાગેલાં છે. તે ઉપરથી એ વિદ્યા પ્રાચીનકાળમાં કેવી ઉત્તમદશા-
માં હતી, એ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેમણે રચેલા 'ધનુર્વેદ' માં ચાર પ્રકારનાં આયુદ્ધો
કહેલાં છે ૧ મુક્ત, ૨ અમુક્ત, ૩ મુક્તા મુક્ત, અને ૪ ચંત્રમુક્ત, એ પ્રમાણે છે. મુક્ત
એટલે ચક્રાકારનું આયુદ્ધ જે હાથથી ફેરવી શકાય છે. તે લોહનું ગોળ પૈડા જેવું તીક્ષ્ણ
ધારવાળું ચક્ર હાથેથી અગર એક લાકડીને કડકો ગોળ ચક્રના મધ્ય ભાગે ધાલી, તેને
જોડેથી ફેરવી, છોડી દીધાથી ધણા મનુષ્યનાં શીર અને અંગ છેદાઈ જાય છે. એ મુક્ત
આયુદ્ધને અસ્ત્ર પણ કહે છે. અસ્ત્ર એટલે બાણ દારથી યુક્તિવડે ભરીને એકાએક શત્રુ
ઉપર છોડવાથી વાયુના ધર્પણથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત થઈ શત્રુનો નાશ થતો. વળી વિધુનના નાના
પ્રકારના પ્રયોગથી જે અગ્નિ પ્રદિપ્ત થતો, તે અગ્ન્યાસ્ત્ર કહેવાતાં. વાતાવરણના નાના
પ્રકારના નિયમોથી વંટોળ, તથા વાવાઝોઝ વગેરે યુક્તિથી ઉત્પન્ન કરી પૃથ્વી ઉપરના પ-
થ્થરા, અને સર્પ વગેરે જંતુઓ ઉડાવી તે યુદ્ધ સમયે રણમાં શત્રુ ઉપર નાખીને અંધકાર
કરી દુષ્ટ ધાતકી જનોની અવ્યવસ્થા કરતા. એવી યુક્તિના આયુદ્ધને અસ્ત્ર કહેના અમુક્ત-
તરવાર, કટાર વગેરે જે ખડ્ગ હાથમાં ઝાલી ભરાઈ શકે તે. મુક્તામુક્ત—બરછી, બાલા
વગેરે હાથમાં ઝાલી ધા કરી પાછા કઢાડી લેવાય તે. ચંત્રમુક્ત—પૂર્ણિમા એટલે તોપ
જેમાં ચંદ્ર, ગોળા વગેરે ધાલી ભરાઈ શકે, તે સર્વે ચંત્રમુક્ત કહેવાય છે. એ સઘળાં આ-
યુદ્ધ ધરવાનો અધિકાર આદ્યજ્ઞ અને ક્ષત્રિ એ બંનેને કહેલો છે. સૈન્ય ક્રિયા દળ એના
ચાર વર્ગ કહેલા છે. ૧ પદાતિ—પાયદળ, ૨ સ્થાવર એટલે ગાડી ઉપર બેસી લડનાર, ૩
ગત્તાર એટલે હાથી ઉપર બેસી લડનારા. સંઘાતની વખતે રથ અને હાથીને ઉપયોગ
એટલો બધો કરતા કે તેની ઝોડે અથવા આડ કરી શત્રુનાં બાણ, ગોળી પોતાને નહિ
લાગનાં, પોતે મારી શકે. ૪ અશ્વારૂઢ—ધોડેરવાર એના સઘળા પ્રકાર ધનુર્વેદના પ્રથમ પા-
દમાં કલા છે. આચાર્ય—સરદાર તેનાં બક્ષણ તથા શસ્ત્ર ધારણ કરવાની રીત દ્વિતીયપાદમાં
જણાવી છે. મંત્ર શિદ્ધિ, અને દેવની શિદ્ધિના પ્રકાર એટલે યુદ્ધના સમયે તત્ત્વ પ્રયોગથી
મંત્રની ધ્વનિ કર્ણથી તેના અધિક્ષાના દેવના પ્રસન્ન થવાનો સઘળાએ નિયમ રાખી યુદ્ધ
કર્યું. એ તુનિપપાદનો મુખ્ય બાવાર્ય છે. જે દ'પર પ્રાર્થના કરવાના મંત્રની ધ્વનિનો જાણ
થયો દોષ, તે સમયે તેનો પ્રયોગ વારંવાર કરવો, એ ચતુર્થ પાદનો સત્ત્વ બાવાર્ય સમ-
જનો. દસાદિ બાજનો ત્રિપે રિસ્તારથી ધનુર્વેદમાં જણાવેલું છે. આ રિવામાં મદાના
વિશ્વમિત્ર ઋષિ યજ્ઞજ્ઞ પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

મદાના વિશ્વમિત્ર ઋષિ પોતાના મદત્ત ગુણ વડે સમસ્તઋષિ મંડળમાં દાખલ
રાઈ શક્યા છે, એ તેમની મદાશુદ્ધિ અને વિષ તપનો જેવો તેવો જ્ઞાન નથી. જ્યારે તેઓ
જનકરાયની વાત કરતાં પાંચ પક્ષ ખેંચતા હતા ત્યારે તેમને મંત્રના પદમાં ખેંચી લેતા

ને અનેક લાલચોના મોહમાં નાખવાના પ્રયત્ન થતા હતા, પરંતુ એ સર્વને તેઓ ધિક્કારી કઠારતા હતા. તેમને એવી ક્ષણિક લાલચોની કર્શી પરવા નહોતી. તે તે પોતાનો જે સત્ય ધર્મ છે તેજ બળવચને ધ્યક્ષતા હતા. રાત્ર્ય જેવી સમૃદ્ધિ અને વૈભવ ધોડીને માત્ર જીવંતીનું સાર્થક જે બ્રહ્મપદ, તેની પ્રાપ્તિને માટે તથા જનમંડળનું કલ્યાણ કરવાને માટેજ જેણે દેહ અર્પણ કર્યો હતો, તે બીજી નકામી લોભની લાલચોમાં કેમ લપટાય ? તેમને એવી ક્ષણિક પરતુઓની રજા નહોતી. તપ અને મનુષ્યનું બધું કરવું એજ તેમને પ્રિય હતું. તેઓ જનમંડળના ભલાને માટે તપચાન અને ધર્મ નીતિનો પણ ઠેર ઠેર ઉપદેશ આપતા હતા. એ રીતે એ મહાત્મા પુરૂષ જગત ઉપર અનેક ઉપકાર કરીને પરમ મોક્ષ ગતિને પામ્યા છે.

પરશુરામ.

મહાત્મા પરશુરામ, જમદગ્નિ ઋષિના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ સતી રેણુકા હતું. જમદગ્નિઋષિ સપ્તઋષિ મંડળમાંના એક, અને મહાત્મા ભૃગુશ્રુત્કથિના પૈત્ર થાય, તેમને ભાં ત્રેતાયુગના આરભ કાળમાં વૈસાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવશે પરશુરામે શ્રી વી-
પ્ધુના દશ અવતારો પૈકી છઠ્ઠા અવતાર રૂપે જન્મ લીધો હતો. જમદગ્નિ ઋષિને પરશુ, અને વશુ, હંસાદિ આર પુત્રો હતા. તેમાં પરશુરામ સર્વથી શ્રેષ્ઠ હતા. તેઓ મહા તેજસ્વી, વિદ્વાન, નીતિષ્ઠ, અને ક્ષત્રિયત્વ ગુણમાં અદ્વિઆતા હતા. તેમણે કૈલાસમાં જન્મને શિવની પ્રાસેથી સર્વ વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. બાળપણમાં તેઓ રેણુકા જેવી શાણી અને સુશીલ માતાના હાથ નીચે ઉછરીને ઉત્તમ શિક્ષણ પામ્યા હતા. ત્રેતાયુગના આરભ કાળ-
માં ક્ષત્રિયો મહામાતા યજ્ઞને બ્રાહ્મણોને મણતા નહિ; અને ઋષિઓને ત્રાસ આપતા હતા. દેશમાં અધર્મ ધણો વધી ગયો હતો; અને પ્રજા બહુ ખીચ પામતી હતી. તે જોઈને અધર્મ ક્ષત્રિઓના નાશાર્થે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને પોતાનું તેજ તેમનામાં મૂક્યું હતું તેથી પરશુરામ અશ્વત્થાર કહેવાય છે. શ્રીરામ અને નીકૃષ્ણની પેઠે તેઓ વિષ્ણુના સાક્ષાત્ અવતાર ગણાતા નથી. વળી તેઓ વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાં ઓગણીસમા અવતાર પણ ગણાય છે. પરશુરામને પોતાના ગુરુ શિવે પોતાનું ત્ર્યંબક નામનું ધનુષ્ય આપીને કહ્યું હતું કે, ત્યારે એ ધનુષ ભાગશે, ત્યારે તમારે તેજ નશે. અને રાખાવતાર થશે. એ ભવિષ્યવાણી ત્રેતાયુગને અંતે ખરી પડી હતી.

મહાત્મા પરશુરામનો આશ્રમ ગંગા કિનારે હતો. એ સમયે ભારતવર્ષમાં સૂર્યવંશી-
રાજા સહસ્રાજ્યુન ચક્રવર્તી મહારાજા હતા. તેની રાજધાની અનૂપ દેશમાં માદિભમતી નગરમાં હતી. સતી રેણુકાની બહેન આ સહસ્રાજ્યુન સાથે પરણાવી હતી. સહસ્રાજ્યુન અને તેના પુત્રો ઉન્નત, બુદ્ધિમત્, અને પ્રજાપીડક હતા. એક સમયે આ રાજા સૈન્ય સહિત મૃગયા રમવા સાદ નીકળ્યો હતો. માથે રેણુકાની બહેન પણ હતી. તેઓ સર્વે ફરતાં ફરતાં મહર્ષિ જમદગ્નિના આશ્રમ પામે આગ્યાં. રેણુકા પોતાની બહેનને ધણી વર્ષથી ગમ્યાં નહોતા. તેથી બંને બહેનો મળીને આનંદ પામી. મહર્ષિએ રાજાને ધણી પ્રશંસા

સત્કાર કર્યો. ઈંદ્રની આપેલી કામધેનુથી મેળવેલા પદાર્થ વડે ઋષિએ સર્વને ભોજન કરાવી પ્રસન્ન કર્યા. એ જોઈ રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી તપાસ કરાવતાં કામધેનુનો પ્રતાપ તેના જાણવામાં આવ્યો. તેથી તેને લેવાની રાજાને ઇચ્છા થઈ. ઋષિ પાસે માગણી કરતાં તે આપવાને તેમણે ધસીને ના પાડી. ત્યારે સદસ્રાર્જુન તેને બળાહારે લેઈને જતો રહ્યો. એ વખતે પરશુરામ યાત્રાએ ગયેલા હતા. તેઓ જ્યારે પાછા આશ્રમે આવ્યા, ત્યારે ઉપરનો સર્વ વૃત્તાંત તેમના જાણવામાં આવ્યો. આથી પરશુરામને ઘણોજ ક્રોધ ચડ્યો. અને તરતજ પોતાની ફરસી લેઈને ઉભા થયા. તેઓ સત્વર સદસ્રાર્જુનની રાજધાની માહિષ્મતી નગરમાં આવ્યા. અને રાજાને કહ્યું કે, મારા પિતાની ગાય સત્વર પાછી આવે. નહિ તો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ. રાજાએ ગાય પાછી ન આપતાં ક્રોધ કરીને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. પછી બંને જશુ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં પરશુરામે પોતાના અતુલ પરાક્રમવડે સદસ્રાર્જુનને તથા તેના નવસો પુત્રોને મારી નાખ્યા. તેમ ઘણા સૈન્યનો ઘાણુ કાઢી નાખ્યો, અને તેના ખીજા સો પુત્રો ત્રાસ પામીને નાસી ગયા. પછી પરશુરામ નગરની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને પિતાની ગાય લેઈ આશ્રમે આવ્યા. ત્યાંથી તેઓ પિતાની આરા લેઈ ચક્રવર્તિરાજની હત્યાનો દોષ નિવારણ કરવા સાર તીર્થ યાત્રા કરવા ગયા હતા.

એક વેળાએ સતી રેણુકાજી પતિની આરાથી ગંગામાં જળ ભરવાને ગયાં હતાં. ત્યાં અંધવંશી રાજા ચિત્રકેતુ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે ગંગા નદીમાં જળક્રીડા કરતો હતો. દૈવ્યોગે સતી તેમને જોવાને ઘોડી વાર ઉભાં રહ્યાં. તેથી આશ્રમમાં આવતાં વાર થઈ. ઋષિએ પોતાના જ્ઞાન બળથી જોયું કે સતીનું મન પરપુરપત્નું સુંદર સ્વરૂપ જોવામાં લાગેલું છે. તેથી તેમને ક્રોધ ચડ્યો સતી આશ્રમમાં આવ્યાં, એટલે ઋષિએ પોતાના ત્રણ પુત્રો જે તે વખતે ત્યાં હાજર હતા, તેમને આજ્ઞા કરી કે, આ તમારી માતાને સત્વર મારી નાખો. પરંતુ રેણુકા જેવી માતાને મારતાં તેમની છાતી કેમ ચાલે? તેઓ પિતાની એવી હુકમદાયક આજ્ઞા પાળી શક્યા નહિ. ત્યારે ઋષિએ પરશુરામ જે ગંગા કિનારે તે વખતે તપ કરતા હતા, તેમને બોલાવીને કહ્યું કે, આ તારા બાધાઓ અને તારી માતાને મારી નાખ, પરશુરામ મહા જ્ઞાની અને વિચારશીલ હતા. તેમણે વિચાર્યું કે જો હું પિતાની આજ્ઞા માનીશ નહિ, તો તેઓ મને શાપ દેશે. અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે માતાને તથા બાધાઓને મારી નાખીશ તો તેમનામાં સંજીવન કરવાની શક્તિ છે. મારે પિતાની આજ્ઞા માનવી એ સર્વોત્તમ છે. એમ વિચારી તેમણે પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે કરી એ હાથ જોડી તેમની સન્મુખ આવીને ઉભા રહ્યા. એ જોઈ જમદગ્નિ ઋષિ ઘણા પ્રસન્ન થયા. અને આજ્ઞા પાલક પુત્રને ધન્યવાદ આપ્યો. પછી તેમણે પરશુરામને ઇચ્છામાં આવે તે પરદાન માગવાનું જણાવ્યું. પરશુરામે માગ્યું કે;—માતા તથા બાધાઓને મેં માર્યા છે, એમ તેઓ ન જાણે તેવી રીતે તેમને સંજીવન કેળ. મહાત્મા જમદગ્નિએ પુત્રની ઇચ્છા મુજબ પોતાના યોગ બળથી તેમને સંજીવન કર્યાં. પછી પરશુરામે માતાના ચરણમાં શિશુ નમાવી દામા માગી. માતા રેણુકાએ કહ્યું;—“પુત્ર! એમાં તારો કાંઈ પણ અપરાધ નથી. દેવે જે પાર્વ દેવ છે, તેજ ગાય છે. એમાં કાંઈનું હતાપણુ ચાલતું નથી. પુત્ર! તે તારા પિતાની

આરા માની એ ધણું સાર કર્યું. માતા પિતાની આરા માનવી, એ સુપુત્રનો ધર્મ છે. મારે તારા જેવો આરાપાળક પુત્ર છે, એ જોઈ હું ધણી ખુશી થાઉં છું. અને મારાં ધન્ય ભાગ્ય સમગ્ર છે. જે પુત્રો માળાપની આરા માનતા નથી, કે તેમની સેવા કરતા નથી, તે કુપુત્ર ગણાઈ પાપ ફળને ભોગવે છે. માળાપની આરા માનવી, અને તેમની સેવા કરવી, એ સુપુત્રનો ધર્મ છે.” ઇત્યાદિ વચનો કહીને સતી માતાએ પુત્રને ધીરજ આપી શાન્ત કર્યો. સાર પછી પરશુરામ માતાની આરા લેઈ પોતે કરેલી હસાનો દોષ નિવારણ કરવા બાધજીને લેઈ તીર્થ યાત્રા કરવા ગયા.

પરશુરામની ગેરહાજરીના લાભ લેઈ સહજાનુંનના જે સો પુત્રો જીવતા રહ્યા હતા, તે પોતાના પિતાનું વેર લેવા જન્મદક્ષિ ઋણિના આશ્રમમાં આવ્યા. આ વખતે મહર્ષિ હોમ કરતા હતા. તેમને મારી નાખી તેઓ નાશી ગયા સતી રૈણુકા પતિના મરણ સો-કથી વિલાપ કરવા લાગી. વિલાપ કરતાં મોઝથી તેણે પોતાની છાતી એકવીસ વાર કુટી પરશુરામને યાદ કર્યો. યાદ કરતાંજ પરશુરામે પોતાના યોગ બળના ચાનથી જળથી લીધું. જળચૂંતાંજ તેમને ભારે દોષ ચઝ્યો. અને ક્ષત્રિઓને નિર્મૂળ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ વેળાએ ક્ષત્રિઓ પ્રજાને ‘બહુ રંભડતા હતા; તેની તેમને યોગ્ય શિક્ષા, અને પ્રજાનું દુઃખ નિવારણ કરવાનો આ સારો યોગ મળ્યો. પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા કરી કે,—“ મારી માતાએ ક્ષત્રિઓના ત્રાસથી એકવીસવાર છાતી કુટી, માટે હું એકવીસવાર બધા ક્ષત્રિઓને મારી નાખી મારા પિતાનું વેર લેઈશ અને ઋણિદાદિ પિતરોને તેમના રક્તથી તર્પણ કરી તૃપ્ત કરીશ.” એવી પ્રતિજ્ઞા લેઈને તેઓ તાત્કાળ આશ્રમમાં આવ્યા. પ્રથમ માતાનો શોક દૂર કરવા માટે પોતાની સહજિની વિદ્યાના બળવડે મૃત પિતાને સંજીવન કર્યો. પછી લાગ-લાગ દુહાને સંહારવા તૈયાર થયા. પોતાના જેવા પ્રજા યોદ્ધાઓનું સૈન્ય એકતું કર્યું. તેમ ધર્મપક્ષ, પ્રજાપક્ષ અને મુખ્યત્વે વિદ્યાન પડિતોને પોતાના પક્ષમાં લીધા. પછી સ્થળે સ્થળે યુદ્ધ કરીને ધણા જુલમમારોને પકડી કેદ કર્યા. અને ધણાકને જીવથી મારી નાખ્યા. સદા-જાનુંનના જીવતા રહેલા સો પુત્રોને પણ મારી નાખ્યા. એ રીતે તેમણે એકવીસવાર જુદા જુદા રાજ્યોપર જુદી જુદી વખતે ચડાઈ કરી, ઉદ્ધત બનેલા ક્ષત્રિઓને હાર કર્યા. અને તેમના જુલમથી ધ્રુજીને મોઝળી કરી. જે ક્ષત્રિઓ તેમનો ભયથી નાગીને મતી માતા ર-ણુકાજીને શરણે જઈ જીવિતદાન માગ્યું હતું, તેમને તથા અદ્યક્ષ રાજા જનક વિરોધને અને અયોધ્યાપતિ મહારાજા દશરથને બચાવ્યા. એ મિત્રાચ સર્વ જુલમમાર ક્ષત્રિઓને હાર કર્યા તેમના રક્તથી પાંચ ડોહ બર્ષા હતા. તે ડોહ રામચંદ્ર એવા નામથી પ્રતિદશ્યેવા છે.

મહાત્મા પરશુરામ નિર્વોળી અને ન્યાયી હતા. પોને મેળવેલી રાજમત્રા પોને નદિ ભોગ-વતાં જે રાજા નમી ગયા હતા, તેમનાં જેઓ રાજ્ય કરવે ચોગ્ય હતા, તેમને તેમનાં રાજ્ય પાછાં સોંપી દીધાં. અને બાકીની બ્રહ્મ મહાત્મા કરચપ ઋણિને દાનમાં આપી દીધી. પછી પોતે ગ્વરચ યજ્ઞ તપ કરવા ચાલી નીકળ્યા. એ વેળાએ પદ્મ કોઈ ક્ષત્રિય રાજા ન-જનક જણાવો, કે તુરંજ સાં જઈને તેને ચોગ્ય શિક્ષા કરતા હતા. ઇત્યાદિ અમય ગિયા પછી મહાત્મા કરચપ મુનિએ પરશુરામને કહ્યું કે, મને તમે દાન કરેલી બ્રહ્મમાં તમારે આગમન કરવું ચોગ્ય નથી. નેમ-જ આ બ્રહ્મમાં તમારે રહેવું પણ દુષિત નથી કે

ઉપરથી પરશરામ બારતણ્મિ બહાર સમુદ્ર તીરે કેટલીક જમીન મેળવીને લાં રહ્યા હતા. એ દેશનું નામ તેમણે શૂપરિક દેશ પાડ્યું. એ દેશ હાલ કોકણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે સમુદ્ર કિનારે આવેલો છે.

એ રીતે પૃથ્વી એકવીસવાર નક્ષત્રી કરી પરશરામ શાન્ત થયા. પછી એક વખતે તેઓ દુરતા દુરતા મિથિલાપુરમાં ગયા હતા. તેમને મિથિલાપતિ રાજા જનકે સાર સન્માન આપીને વિધિપૂર્વક પૂજન કરી દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. બોજનનો સમય થતાં પોતાનાં ભાઈ, દુરસી, અને અંબક, નામે ધનુષ જે ધણા વજનનું હતું, તે સર્વે એકમાં મૂકી બોજન કરવા બેઠા. એવામાં જનક પુત્રી સીતા જે એ વખતે બાળક હતી, તે રમતાં રમતાં લાં આવી. અને ધનુષને ઉપાડી તેનો ઘોડો કરી રમવા લાગી. પરશરામ અને જનક રાજા બોજન કરી જ્યારે બહાર આવ્યા, સારે સાત વર્ષની બાળક સીતાને ધનુષનો ઘોડો કરી રમતાં જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી પરશરામે જનક રાજાને કહ્યું કે—“ આ કન્યા કોઇ અ-
જૂન લાગે છે. ખરે, એ લક્ષ્મીનો અવતાર દિશે છે. આ ધનુષ ધણા માથુસોથી ઉપડી શકે એટલા વજનનું છે. તે તેણે સહેજમાં ઉચક્યું. માટે તેને તેનાજ જેવો બળીઓ વર શાધીને પરણાવવી જોઈએ. માટે પ્રતિજ્ઞા કરો કે, એ ધનુષ જે ચડાવી શકે એવો પુરુષ સ્વયંવરમાંથી મળી આવે, તેનેજ એ પુત્રી પરણાવવી.” જનક રાજાએ પરશરામના કહેવા મુજબ પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી પરશરામ લાંબી ચાલી નીકળ્યા હતા.

જ્યારે સીતા યોગ્ય વયે પહોંચી સારે જનક રાજાએ તેને માટે સ્વયંવર કર્યો હતો. તે વખતે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા મુજબ અંબક ધનુષ લાવીને મૂક્યું હતું. તેને અયોધ્યાપતિ મહા-રાજા દશરથના પુત્ર શ્રીરામે ચડાવીને ભાગી નાખ્યું હતું. અને સીતાને શ્રીરામની સાથે પરણાવી હતી. શિવ ધનુષ બંધ થયાની બજાર પરશરામે પોતાની જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી જાણી, તેથી શ્રીરામને મર્મ ઉતારવા માટે તેઓ તૈયાર થયા. જ્યારે શ્રીરામ સીતાને પરણીને અયોધ્યા તરફ જતા હતા, સારે માર્ગમાં પરશરામે સામા આવીને હાક મારી કે, શિવધનુષ ભાગનાર ક્યાં છે ? એ સાંભળી સૌ ધરધરવા લાગ્યા, પણ શ્રીરામ નિર્ભય રહ્યા. તેમણે કેટલાંક વિનય વગનો પરશરામને કર્યાં, પણ તેમણે તે ઉપર કંઈ લક્ષ નહિ આપનાં રામને બાજો મા-રવા માંડ્યાં. પરંતુ એક બાબ તેમને વાઝું નહિ. તે ઉપરથી પરશરામે જાગી લીધું કે, વિષ્ણુએ રામા અવતાર ધર્મ, એવું જોઈ તેઓ શ્રીરામને રોદધી બેટ્યા. પરશરામે બાર-તણ્મિ અમેરસપણું શ્રીરામને સોંપ્યું. એ રીતે પરશરામનું તેજ શ્રીરામે દરબું કર્યું. પર-શરામની આજ્ઞાથી રામે તેમના મૃત્યુ માર્ગમાં એક બાબ માર્યું. તેથી પરશરામ અમર થયા.

મહા-મા પરશરામ પામેથી વીર્ય અને દ્રોણાચાર્યે ધનુરવિદ્યા વગેરેનું શિક્ષણ લીધું હતું. તેથી તેઓ તેમના શુર થતા હતા. આવા ઉત્તમ શુરના હાથ નીચે શિક્ષણ પામેલા શિષ્યો ઉત્તમ નિવડે એમાં કંઈ નવાહ નથી. પરશરામના શિષ્યો પણ પળા શ્રેષ્ઠ નીકળ્યા હતા. એ તેમના ઉત્તમ શિક્ષણ બળનોજ પ્રતાપ હતો. પરશરામ શ્રીરામને નમન કરીને લાંબી તપશ્ચર્યા કરતા માર ગયા હતા. તેઓ જ્યારે તપ કરતા હતા, સારે કાળીના રાત્રની કન્યા અંબા કે જેનું જામે દરબું કરી લાતી દક્ષિનાપુરથી કદાવી મૂકી હતી તેણે જાને પરશરામને કહ્યું કે, ખીખને અમળીને તેની આમે અને પરણવો. ને ઉપરથી પર-

શક્યમ બીજમ-પાસે હસ્તિનાપુર આવ્યા. તેમણે અંગાની સાથે પરણવા બીજમને સમજાવ્યા, પણ તેમણે ન માન્યું તેથી ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે જગ્ગર થઈ ગયું. તેમાં પરશરામ હાર્યા હતા. તેનું કારણ એવું જણાય છે કે, એ વેળાએ તેમનો પ્રથમના સૌર્યનો જીવનો શાન્ત થયો હતો. સાર પછી તેમણે નિરંતર તપન કર્યા કર્યું હતું.

આ રાજર્ષિ બ્રાહ્મણ કુળમાં મહાન પરાક્રમી, ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિષ્ઠાળ, અને પ્રમુખ ખરેખર રક્ષક હતા. તેઓ પોતાના આત્મિક સ્વયંગણ વડે જનમંડળમાં “શ્રી ભગવાન” એવા મોટા ઉપ પદને પામ્યા છે. આર્યાવર્તમાં સાત “ચીરંજીવી” મહાપુરુષો ગણાય છે. તેઓમાંના પરશરામ પણ એક છે તેમનો શક હતો સુધી મલ્લગાર તરફ ચાલે છે. એ રીતે આ દેવાંશી મહાત્મા પુરુષે જગતમાં અનેક ઉત્તમ કાર્યો કરીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. તેમને ચીરંજીવીની જે પદવી મળી છે, તે યોગ્ય છે કારણ કે જ્યાં સુધી તેમનું પવિત્ર નામ જગતમાં કાયમ છે, ત્યાં સુધી તેઓ જીવતાજ છે.^૨

ગૌતમ.

ન્યાયશાસ્ત્રના કર્તા મહાત્મા ગૌતમ ઋષિનો જન્મ ચેતાપુત્રના આરંભમાં દિ-માલ્ય પ્રદેશમાં હતો. તેમના પિતાનું નામ દીર્ઘતમા ઋષિ હતું. ગૌતમ ઋષિ મહા તે-જસ્વી, અને તીવ્રચુદ્ધિના શોધક પુરુષ હતા. તેમણે બાલ્યાવસ્થામાંજ વેદાદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. તથા દીર્ઘકાળ સુધી તપશ્ચર્યા કરીને તપ સમૃદ્ધિ મેળવી હતી. તેથીજ તેમની ગણના સમન્તઋષિ મંડળમાં થયેલી છે. તેમણે પોતાની પ્રજા સંમિતી બાપ, તર્ક, રસાયણ, પદાર્થ પૃથક્કરણ, અને તત્વાદિની ઘણી ઉપયોગી શોધો કરેલી છે. તેમને અદ્વૈતના નામે ઘણી સુંદર અને ગુણવાન સ્ત્રી હતી. અદ્વૈતના પોતાના મનીષમાં એટલી બધી શ્રેષ્ઠ હતી કે, આર્યાવર્તની પાંચ મહા સતીઓમાં તેનું નામ ઘણત્ર થયેલું છે. આ દંપતી વચ્ચે અરસ ખરમ ગાઠ સ્નેહ હતો. અદ્વૈત જેવી સાધ્વી હતી, તેથીજ શ્રદ્ધિશાળી અને ચતુર પણ હતી. તે પોતાના સ્વામી ગૌતમને ધર્મોપદેશ, અને ધર્મનીતિનાં કૃત્યોમાં તથા નવીન શોધોમાં યથા સક્ષિ મદદ કરતી હતી. એવું કહેવાય છે કે, અદ્વૈતને પદપાંદો ઉઠતી ઇચ્છા હતી, પણ સ્વર્ગવરમાં તે ગૌતમને વરી હતી. તેથી ઇન્દ્રે તેનાપર દેવ દત્તો. આ વેરનો જલસો લેવા માટે એક વેળા ગૌતમ ઋષિની ગેરદાનવીમાં હદ વેપ જાદવીને સતી અદ્વૈતને ફસાવવા માટે ગયો હતો. પરંતુ તે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડે તે પહેલાં ઋષિ આશ્રમે આવ્યા. તેમણે ઇન્દ્રે ઓળખી સાપ દીધો. તેથી તે બદ્ધ દુઃખી થયો. વળી અદ્વૈતના ઉદ્ધવા પ્રયત્નને પારખી સડી નહિ, તેથી ક્રોધમાં ઋષિએ તેને પણ સાપ દીધો. તેથી તે સંભારણ થઈ પડી હતી. આવી રીતે અગુધારી આપણ આવી પડવાથી ઋષિ ધણી દુઃખી થયા, અને ઉદાસ બની દિમાલ્ય તરફ ગયા. ત્યાં રહીને પ્યારી પત્નીના ઉદાર

(૧) સાત ચીરંજીવીના નામ:—બળી રાજ, પરશુરામ, વિશિષ્ણ, હનુમાન, આસ, બાલમણિ, રૂપાચાંદ

(૨) પરશુરામ હનુ મંદાચન પર્વત ઉપર તપ કરે છે. એનું પત્નિ ગંગામાં લમકું છે.

યતાં સુધી નિરંતર તપશ્ચર્યાજ કર્યા કરી. પછી બ્યારે શ્રી રામના પ્રતાપથી સતી અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થયો, ત્યારે તેને મળીને ઋષિ બહુ આનંદ પામ્યા હતા.

જ્ઞાતમન્નપિએ ન્યાયશાસ્ત્રનો જે સર્વોત્તમ ગ્રંથ રચ્યો છે, તેને ન્યાયદર્શન અથવા જ્ઞાતમદર્શન પણ કહે છે. તેમાં તર્કશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થઇ ગય છે. પદ્ધતિઓમાં ન્યાયદર્શન સુખ્ય ગણાય છે. ન્યાયવિદ્યા સર્વ વિદ્યાનો પ્રદીપ સ્વરૂપ છે. સઘળાં કર્મનો ઉપાય અને અખિલ ધર્મનો આશ્રય છે. ન્યાયદર્શનના પાંચ અધ્યાય છે. પ્રત્યેક અધ્યાયમાં બે આન્દિક છે, અને પ્રત્યેક આન્દિકમાં ઘણાં પ્રકરણ છે. ન્યાયદર્શનના મતમાં જીવાત્મા તિરિક્ત એક પરમેશ્વર છે. તેને ભોગ સાધનનું શરીર, સુખ, દુઃખ, અને દ્વેષાદિક કંઈજ નથી. કેવળ નિસ્વ ગ્ઞાન ઇન્દ્રિય શુદ્ધો છે. એ અસાધારણ શક્તિવાળો અને સમસ્ત જગતનો કર્તા છે.

ન્યાયશાસ્ત્રનો સર્વ શાસ્ત્રોમાં ઉપયોગ છે. મહાત્મા બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે કે;—“ જે માણસ તર્કશાસ્ત્રનુંસારે તાત્પર્યાર્થની શોધ કરે છે, તે મનુષ્ય શાસ્ત્રનો મર્મ જાણીને ધર્મ નિર્ણયમાં સમર્થ થાય છે.” જ્ઞાતમ ન્યાયમાં યુક્તિ પ્રધાન છે, યુક્તિના ચિતવનથી પુરૂષની તીવ્ર બુદ્ધિ થાય છે. બુદ્ધિ તીવ્ર થવાથી મનન કરવાને સમર્થ થવાય છે. મનન કયાંથી સત્ય સિદ્ધાંત થઇ શકે છે. અને સત્ય સિદ્ધાંતના યોગે આત્મા પરમાત્માનું સત્ય જ્ઞાન થઇ કેવળ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ન્યાય શાસ્ત્રમાં વિદ્વાન પંડિતોની સભામાં વાદવિવાદ કરવાની રીત સંપૂર્ણ વર્ણવેલી છે. પૃથ્વી જે પદાર્થના પરમાણુ મિશ્ર થવાથી બનેલી છે, તે પ્રત્યેક પરમાણુ નિસ અને સ્થાપ છે. તેનો નાશ થઇ શકતો નથી. જેનો નાશ ન થઇ શકે તે તત્ત્વ કહેવાય છે. માટે પરમાણુની તત્ત્વમાં ગણના કરી છે. પરંતુ પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ નિસ નથી માટે એ નાશવંત છે. એવી રીતે તત્ત્વાદિની વ્યવસ્થા ન્યાયશાસ્ત્રમાં કરેલી છે. તેમાં રસાયણ વિધાનું પણ યથાર્થ વર્ણન કરેલું છે. સિવાય બીજા અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાના વિષયો પણ તેમાં છે. માટે એ પ્રથમ કાળનું ઇશ્વર પ્રેરક જ્ઞાન કહેવાય છે.

મોક્ષ પામવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન થવું જોઇએ. તત્ત્વજ્ઞાનથી, દુઃખ, જન્મ, પ્રયતિ, દોષ, અને મિથ્યા જ્ઞાન એ સર્વનો ઉત્તરોત્તર નાશ થતાં મોક્ષ મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાન કેમ થાય; એ વિશે ન્યાયશાસ્ત્રમાં જ્ઞાતમે કહ્યું છે કે;—“ પ્રમાણ, પ્રમેય,^૧ સંસય, પ્રયોજન, દ્રષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અપયત્ તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જરૂર,^૨ વિતંડા,^૩ હેતુબાસ,^૪ હર્ષ જનિ,^૫ નિમ્ન-હરયાન,^૬ એ મોળ તત્ત્વ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે” આ સોળ જાળનો વિશે ન્યાય-શાસ્ત્રમાં બહુ વિચારથી વિચાર ચલાવેલો છે. એ તત્ત્વજ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ સાધનરૂપ છે. ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દ્રાવિડ, તૈલંગ, ઉત્તરમાં નંદિયા, અને કાશી, એ સ્થળોમાં અચાપિ

(૦) સાંખ્યદર્શન, યોગદર્શન, ન્યાયદર્શન, વૈશેષિક, પૂર્વ મિમાંસા, અને ઉત્તર મિમાંસા એ પદ્ધતિઓ છે. અને તેના કર્તા કપિલ, પતંજલી, જૈનમ, કણ્વાદ, લૈમિની અને બાસ, એ ઋષિ મુનિઓ અનુક્રમે છે.

(૧) સિદ્ધ કરવાની વસ્તુઓ (૨) અનુમાન બાંધવાને જે સાધનો લાગે છે તે. (૩) બીજના મત ઉપર દોષ લાગવા માટે મોક્ષનું. (૪) પોતાના મનનું રચાવન ન થવું દોષ, તોપણ બીજના મત ઉપર દોષ લાગે. (૫) ખોટી તકરાર. (૬) પોતાને કુત્ત એ બીજાનો ધારીને બીજને તોડી પાડે. (૭) તેનામાં ખોટી તકરારો છતાં તેથી પોતાના પક્ષને ખારી ચાલવી નથી એ બીજાનો. (૮) બીજનું બે. (૯) ૧૬ કાળનું કાળનું.

સુધી સારો આવે છે. ન્યાયથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, ત્યારે ગિર્યા જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. મિ-
થ્યા જ્ઞાન નાશ થયે દોષ મટે છે, અને દોષ મટે પ્રવૃત્તિ અટકે છે, પ્રવૃત્તિ અટકે જન્મ ટ-
ળે છે, અને જન્મ ટળે. દુઃખની સર્વથા નિવૃત્તિ થાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે, તેનેજ
મોક્ષ કહે છે. ન્યાયમતમાં મોક્ષ અને જૈન પંથવાળાએ માનેલા મોક્ષ સ્વરૂપનું ખંડન કરેલું
છે, અને પોતે માનેલા મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. ન્યાયમતમાં જગતનો કર્તા પરમેશ્વર,
તથા તેના પચનરૂપ વેદ, એ બંનેને અનુમાન તથા શબ્દ પ્રમાણથી સ્વીકારેલા છે, જૈતમ-
નો ન્યાય સુદ્ધિના પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરી તેમની ઉત્પત્તિ, અને સ્થિતિ વિશે નિર્ણય કરી
મોક્ષ સાધવો જોઈએ, એવો છે.

જૈતમે પોતાના ન્યાય શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે;—“જીવને આત્મા એકજ છે, અજ્ઞાનતા
એ કરીને આત્મા જીવરૂપે યથ ગયો છે. જીવ, જ્ઞાન થયે ભક્તિ કરવાથી શુદ્ધ યથ ધર્મશરમાં
લીન થાય છે. આત્મા પ્રકૃતિ રહીત અને સ્વતંત્ર છે. તેનો ગુણ સારા સાર વિચાર કર-
વાનો છે. એ મૂળ તત્વથી ધર્મ મનાયો છે. ધર્મને માનવા વાળી જીવજાત આપણી અંદર
રહેલી છે. તે આપણો પવિત્ર સ્વતંત્ર ગુણ છે. ધર્મર વિશે કહ્યું છે કે, કર્તા જે ધર્મર તે
અનાદિ અને સ્વતંત્ર છે. તેને કારણ રૂપે તત્ત્વોને સરજી આ કર્મ રૂપી જગત રચ્યું છે. તે
રહસ્યરૂપી સંકેતથી જીવો પાસે કર્મ કરાવે છે. કર્તાની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને
જ્ઞાન થયે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના બહેલા જ્ઞાનની શ્રદ્ધાએ જે આશા રાખીએ, તે ક-
ળીભૂત થાય છે. કર્તા દ્રશ્ય અદ્રશ્ય ફળનો દાતા છે. કર્તા વિના ખીચી કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. મોક્ષ-
પદમાં કાયા અને જગત મિથ્યા દર્શાય છે. માત્ર જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા કાયમ છે. એ ચૈતન્ય
સ્વરૂપ છે. ચૈતન્યનો દેખાવ નિરાકાર દર્શાય છે.” ઇત્યાદિ ઘણો ઉત્તમ બોધ આપેલો છે.

જૈતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર સર્વ માન્ય છે. ગદાધરી, જગદેશી, અને અનુમાન ચિંતામણી
આદિ ગ્રંથોમાં ન્યાયના એક ખંડ ઉપરથી સૂક્ષ્મ વિચાર ચલાવેલો છે. ન્યાયજ્ઞ ઉપર
વાત્સાયનનું બાધ છે, તેમ ખીજા ગ્રંથો પણ ઘણા છે. ન્યાયદર્શન વિશે નામદાર માર્ક-
ટુઅર્ટ એલ્ફિન્ગ્સન સાહેબ લખે છે કે;—“ન્યાયશાસ્ત્ર એ વિષય બ્રાહ્મણોને ઘણો
વ્હાવો છે, અને તેમણે એ ઉપર ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાંના કેટલાક ગ્રંથો નામિયા
પુરુષોએ લખ્યા છે, તેથી આ દર્શનની ઘણી શાખાઓ થઈ છે. એવું જનાં બધી શાખા-
ઓ જૈતમ તથા કણાદનાં દર્શનોથી પેદા થઈ છે. તેમાંના પહેલા ગ્રંથકારે અર્તાદ્રિય
પદાર્થો સંબંધી ન્યાય તરફ ધ્યાન પહોંચાડ્યું છે, અને ખીજાએ હૃદયભોજ્યર પદાર્થોવિષે
વિચાર કીધો છે. એ દર્શનો ફેટલીએક વાતોમાં જૂદાં છે, તોપણ તેઓ એકજ દર્શનના
જે ભાગો છે, એવું માનીએ તો અગ્યણ નથી. કારણ કે તેઓ એક ખીજાની ખામી
પૂરી પાડે છે.” વળી તે કહે છે કે;—“કણાદના દર્શન કરતાં જૈતમના દર્શનની જોડણી
વધારે પૂરી અને ઘણી મતલબ ધરાવનારી છે; તેમાંથી ચોક્કસ નમૂના નીચે આપ્યા છે,
તેના ઉપરથી એ ગ્રંથકારે કેટલાક શ્રીષ્ઠા વર્ગો બોધવાની મેહેનત કરી છે, તે જરાક
ધ્યાનમાં આવશે.”

જૈતમ ઋષિને સતી અહલ્યાથી શતાનંદ નામે મહા તેજસ્વી પુત્ર થયો હતો. જે
મહા વિદ્વાન બની જનકપુરના વિદેહ વંશીય રાજા જનકનો પુરોહિત થયો હતો. તે પુરાણી-

ના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પછી અંજની નામે પુત્રી તેમને થઇ હતી. જેણે હનુમાન જેવા વીરપુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. બીજે પુત્ર ચિરકારી નામે હતો, તેણે પણ આગળ જતાં ઋષિમંડળમાં કીર્તિ મેળવી હતી. ગૌતમ ઋષિએ ન્યાયશાસ્ત્ર શિવાય એક સ્મૃતિપણ રચી છે. તેને “ગૌતમ સ્મૃતિ” કહે છે. ગૌતમ ઋષિનો પ્રથમ આશ્રમ પ્રયાગની પાસે હતો. પછી મિથિયાના અરણ્યમાં, અને સતી અહલ્યાને તપ્યા સારે હિ-માલયમાં રાખ્યો હતો. પછી અહલ્યાને ફરી તપ્યા સારે વરણ કાનનમાં રાખ્યો હતો. અને સ્નાન આશ્રમ બાંધીને રહ્યા હતા. સારથી એ આશ્રમ ગૌતમઆશ્રમ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ત્યાં તેમણે લાખો કાળ સુધી તપશ્ચર્યા કરી હતી. એ આશ્રમ આજે ગૌતમ તીર્થ ગણાય છે. ગૌતમઆશ્રમમાં અહલ્યાહ્રદ નામનું પણ તીર્થ છે. તેની પાસે આજે હાનુમાળ નામે નગર છે, જે અગાઉ શ્રીમાળ નગરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. વળી તેમના તપના પ્રભાવથી ગાદાવરી નદી ગૌતમી ગંગા^૧ કહેવાય છે. એ મહાતીર્થ છે. જ્યારે કાર્તિક માસમાં સિદ્ધના બૃહસ્પતિ આવે છે, સારે ત્યાં સ્નાન કરવા સાર લાખો માણસોનો મેળો ભરાય છે. એવો તેનો મહિમા છે. વળી એવું કહેવાય છે કે, આ બ્રહ્માર્પિ પોતાના તપોબળે કરીને દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં નદી કિનારે ધાન્ય વાવતા, તે જ્યારે મધ્યા-હ્ને પોતાનું સ્નાન સંધ્યાદિક ખટકર્મ પૂર કરી રહેતા, સારે પરિપક્વ થતું હતું. પછી તેને લણી દાણા કાઢી એ અનાજની રસોઇ કરી ભોજન કરતા હતા. એવા એ સમર્થ હતા. તેમનો વાસ માંડવા તાલુકાના બૌધાન કરજામાં હતો. ત્યાં ઋષિ ધણું ધાન્ય પકવતા હતા, તેથી તે ગામનું નામ બૌધાન—બહુ ધાન્ય પાડ્યું કહેવાય છે.

ગૌતમ ઋષિને કુનાયન અને નિબાળી નામે બે મુખ્ય શિષ્ય હતા. તે સિવાય બીજા પણ ઘણા શિષ્યો તેમની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમનું શિક્ષણ ધણું વખણાતું હતું.

અંગિરા વંશમાં કેવળાં ગિરસ, ગૌતમમાં ગિરસ અને ભરદ્વાજ ગિરસ, એવી મુખ્ય ત્રણ વંશમાલિકા છે. ગૌતમમાં ગિરસ વંશ માલિકાના દશ બેદ છે,—

આપાસ્ય, શારદ્વત, કૌમંડ, દીર્ઘતમસ, કરેણ્ણાલી, વામદેવ, ઐશાનસ, રાહુગણ, રોમરાજક, બૃહદ્રુકથ, એ દશ છે.

દીર્ઘતમસ કુબોત્પન્ન પ્રવર વ્યવસ્થા;—આંગિરસ, ઐતત્થ, કાલિવત, ગૌતમ, દીર્ઘતમસ, એ પાંચ પ્રવર કિંવા આંગિરસ, ઐતત્થ, દીર્ઘતમસ, એવાં ત્રણ પ્રવર પણ ગણાય છે. આ ઋષિનો વંશ વિન્તાર પણ સારો ચાલેલો છે.

જેના અપૂર્વ જ્ઞાનમય ગ્રંથનાં યુરોપી પડિનો વખાણ કરીને તેની આગળ મસ્તક નમાવે છે; જેના તત્ત્વજ્ઞાનની બરોબરી જગત વિખ્યાત યુનાની તત્ત્વજ્ઞતા આરિસ્ટોટલ અને ગાલિલીયો સરખા પણ કરી શક્યા નથી; જેના અસ્તિત્વને આજે હમરો વર્ષ થઇ ગયા છતાં તેના વિરચીત શાસ્ત્રનું અધ્યયન હિન્દી વૈદિક પાંડ્યાજ્ઞાઓમાં અઘાપિ સુધી ઘણી આતુરતાથી કરવામાં આવે છે. જેના એકજ શાસ્ત્રથી ભારતની જ્ઞાન સંપત્તિમાં મોટી વૃદ્ધિ થઇ પડેલી ગણાય છે; અને જેના પુત્રો જે કે હમણાં કાળના કહોર આક્રમણને

(૧) બીત્રમાળ મારવાડમાં હરેપુર-જોધપુરની પાસે છે

(૨) નારીકની પાસે

હીધે અધમ ગતિને પામેલા છે, તે છતાં પોતાને વારસામાં મળેલા ન્યાયદર્શન જેવા અમૂલ્ય સામ્રાજ્ય પ્રતાપે પરદેશીઓની આગમ છાતી કાઢીને મગફરીથી ફરી શકે છે; એવા મહાત્મા જૈતમ ! અપિ તમને ધન્ય છે ! ફરી ફરીને હજાર વાર ધન્ય છે ! પૂજ્ય પિતા જૈતમ ! અમે તમારા પુત્ર છીએ. આજ તમારું સુંદર અરિન જાણીને આનંદ પામ્યા છીએ. આજ અમે જાણે તમને મોઢ મોઢ મળ્યા છીએ. તમારું દર્શન પામીને પાવન થયા છીએ. પૂજ્ય પિતા ! અમે તમને સહસ્ત્રવાર હંજવત પ્રણામ કરીએ છીએ.

વાલ્મીકિ.

સંસ્કૃત ભાષાના આદિ કવિ અને રામાયણના કર્તા મહાત્મા વાલ્મીકિ અપિતું અરિત્ર જલુ ચિતાકર્ષક છે. તેમના જન્મ વિષે જૂદી જૂદી વાતો ચાલે છે. પરંતુ તેમાંની જે વાતો વિશે વધારે ધૃતવાર રાખી શકાય છે. કેટલાક જણ કહે છે કે, તેઓ એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા, પણ તેમનાં માબાપ તેમને બાળપણથીજ એક અરણ્યમાં મૂકીને તપ કરવા સારૂ જતાં રહ્યાં હતાં. તેથી તેમને એક બીલડીએ ઉછેરી મોટા કર્યા હતા. કેટલાક જણ વળી કહે છે કે, તેઓ મૂળેજ બીલ પુત્ર હતા. આ બેમાંથી ગમે તે વાત સાચી હો, પરંતુ એટલું તો નક્કી છે કે, તેઓ એક બીલને ઘેર નીચ સંગતમાં ઉછેરીને મોટા થયા હતા. અને આ નીચ કર્મો કરતાં શીખ્યા હતા. તેમના પાલક પિતા બીલે તેમનું નામ રત્નો (રત્નાકર) પાડ્યું હતું.

રત્નો મોટા થતાં બીલ લઠારાએ તેને ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ કરી લઈ, ચોરી કરવાનું કામ શીખવ્યું હતું. અને જન કે બાત નહિં જોતાં તેને એક બીલડીની સાથે પરણાવ્યો હતો. તેથી તે પરિવારવાળો ચોર હતો. રત્નો આર્મમાં એક શસ્ત્રપર ચડી ચારે તરફ દ્રષ્ટિ કરતો, અને કોઇ દુરથી માલમ પડતું કે તુરત નીચે ઉતરી બાજ પક્ષીની પેડે તેનાપર જૂડી પડી, તેને મારી નાખી સર્વસ્વ લૂટી લેતો. તેનાં એવાં ધાતકી કૃત્યોથી ચારે તરફ ત્રાહે ! ત્રાહે ! ચૂંચ રહ્યાં હતાં. અસંખ્ય મનુષ્યોને તેણે ધાતકીપણે મારી નાખી લૂટી લીધાં ત્રાહે ! ત્રાહે ! ચૂંચ રહ્યાં હતાં. અસંખ્ય મનુષ્યોને તેણે ધાતકીપણે મારી નાખી લૂટી લીધાં હતાં. એવાં પાપી કૃત્યોથી બ્રેજવેલા દ્રવ્ય વડે તે પોતાનું અને કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. તેના પાપનો કાંઈ પાર રહ્યો નહોતો. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છા બળવત્તર છે. કોઇ કાળે પૂર્વના પૂણ્યને ઉદય થાય છે. ઇશ્વરની ગહન ગતિ વા અકળીન કળાની કોઇને ખબર પડતી નથી. એક દિવસે એવું બન્યું કે, મધ્ય પથમાં રત્નો જ્યાં લઠારાનું કામ કરતો હતો, તેજ રત્ને ચંદ્રને મહાત્મા નારદમુનિ નીકળ્યા. રત્નો તેમને આવતા જોઈને તુરતજ શ્દા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. અને લોહાની મુદ્રા હાથમાં લેઈને નારદજી પાસે આવ્યો. તેને જોઈને નારદજીએ પુછ્યું કે, તું કોણ છે ? રત્નાએ જવાબ આપ્યો કે, તું મને જાણખતો નથી ? હું હમણાં તને મારી નાખીને તારું સર્વસ્વ લૂટી લેઈશ. મોટા પુરૂષો ગમે તેવા પ્રસંગે પણ પોતાની મદત્તા કદી મક્કતા નથી. તે તો અચકાર કરનારના ઉપર પણ ઉપકારજ કરે છે. મદા પુરૂષોમાં એ મહદ્ ગુણ છે. નારદજીને આ બીલ લઠારાનું પાપાચરણ જોઈ દયા ઉભવ થઈ. તેનો અનુમદ કરવાના હેતુથી તેઓ બોલ્યા કે, ને કેટલાં પાપ કર્યા છે ! નારાં

પાપની સીમા કેટલી છે, તે તું જાણે છે?" એમ કહી તેના અસંખ્ય પાપનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. પછી કહ્યું કે, તું આટલાં બધાં પાપ શા માટે કરે છે? અરે! તું જોને સાદુ આતું ઘેર કર્મ કરે છે, તે સ્ત્રી પુત્રાદિ તારા પાપનાં ભાગીદાર છે કે નહિ? રત્નો હસીને બોલ્યો કે,—મારાં વૃદ્ધ મામાપ છે, સ્ત્રી, પુત્રાદિ છે. હું લૂટારાનો ધંધો કરી જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરું છું, તે સર્વ સાથે મળીને ખાઈએ છીએ. તો તેઓ મારા પાપનાં ભાગીઆં અવશ્ય યશોજ.

પછી નારદજીએ તેને કહ્યું કે,—તું તારે ઘેર જઈને પુછી આવ કે, તેઓ તારા પાપમાં ભાગીઆં છે કે નહિ? તું આવીશ ત્યાં સુધી હું અહિંજ ઉભો રહીશ. દૈવયોગ એવો કે આ મહર્ષિનું કહેવું રત્નોને સસ લાગ્યું. તેથી નારદજીને ત્યાંથી નહિ ખસવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવીને તે ઘેર ગયો. નારદજી વૃદ્ધ પાસેજ ઉભા રહ્યા. રત્નોએ ઘેર જઈને પ્રથમ વૃદ્ધ પિતાને પુછ્યું કે,—તમે મારા પાપમાંથી ભાગ લેશો કે નહિ? ત્યારે વૃદ્ધે કહ્યું,—મૂર્ખ પુત્ર! તું કેવી વાત કરે છે! તને આ વાત કોણે કહી? પુત્રનાં કરેલાં પાપ કદી પિતાને સ્પર્શ કરે નહિ. કારણ કે તું જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે મેં કેટલાં બધાં દુઃખ ભોગવીને તારું પોપણ કર્યું છે? એ સર્વ પાપમાં શું તું ભાગીઓ થયો છું? કોઈ વખતે પિતા પુત્ર થાય છે, અને પુત્ર પિતા થાય છે. હું હમણાં વૃદ્ધ થવાથી તારા પુત્ર જેવો થયો છું. માંડે પાલન કરવું એ હાલ તારી ફરજ છે. તને કોણે પાપ કર્મ કરી પેદા કરવાનું કહ્યું છે? હું શા માટે તારા પાપમાં ભાગીઓ થાઉં? રત્નો પિતાનાં વચન સાંભળી શરમાઈ ગયો. તેથી તે નીચુ મોં ધાલી માતાની પાસે ગયો. તેને પણ પિતાની માફક પાપમાં ભાગીદાર થવાનું પુછ્યું. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે,—મેં તને નવ મહિના ગર્ભમાં ધારણ કર્યો છે. માતાના એક દિવસનું ક્ષણ પણ કોઈથી ફેડી શકાય તેમ નથી, તો તું મને ઉલટો તારા પાપમાં ભાગીદાર થવાનું કાં કહે છે? મૂર્ખ પુત્ર! હું હવે વૃદ્ધ થઈ છું. તેથી હવે માંડે પાલન કરવું, એ તારો ધર્મ છે. રત્નો માતાનાં વચન સાંભળીને વધારે શરમાઈ ગયો. પછી તે પોતાની સ્ત્રી પાસે આવ્યો. તેને પણ ઉપર મુજબ પુછતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે,—તમે મને ગ્રહણ કરી છે. માંડે ભરણ પોપણ અને રક્ષણ કરવું, એ તમારી ફરજ છે. હું શા માટે તમારા પાપમાં ભાગીદાર થાઉં? તમને લૂટવાનું અને ધાતકી કામ કરવાનું કોણે કહ્યું છે? એ પછી તેણે પુત્રાદિને પણ પુછ્યું. પરંતુ કોઈએ તેના પાપમાં ભાગીદાર થવાનું કહ્યું નહિ. તેથી તે નિરાશ થઈને પાપથી ભય પામતો નારદજી પાસે આવ્યો. અને તેમના ચરણમાં પડી સર્વ વાત કહીને રૂદન કરવા લાગ્યો. રૂદન કરતાં કરતાં તે બોલ્યો કે,—મહારાજ! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને હવે પાપથી મુક્ત કરી કૃતાર્થ કરો.

રત્નોને એ પ્રમાણે પાપથી મુક્ત થવાને વ્યાકુળ થયેલો જોઈને નારદજીને તેના ઉપર દયા આવી. તેથી તેનું કલ્યાણ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પછી તેને કેટલીક શીખામણ દેઈને તેના માથાપર પોતાના કમંડલુમાંથી પાણી છાંટ્યું. અને રામ નામના મહામંત્રનો ઉપદેશ આપીને નારદજી ત્યાંથી અંતર્યામિન થઈ ગયા. મહર્ષિના ગયા પછી મહા પાપી દુરાત્મા રત્નો નિરંતર ધ્યાન પૂર્વક રામ નામનો જાપ કરવા લાગ્યો. પરંતુ એ જડ બુદ્ધિના રત્નોને તેનો ઉચ્ચાર કરતાં પણ આવડ્યો નહિ. તેથી તે ઉલટો મંત્ર—“મરા, મરા” નો જાપ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે જાપ કરતાં ઘણાં વર્ષ વિતી ગયાં. કહે છે કે, તે ભક્તિમાં

એટલે બધો તથિન થઇ ગયો હતો કે તેના શરીર ઉપર ઉધેવે માટીનો મોટો રાફડો ક્યો હતો. તેનું પણ તેને કાંઈ જાન રહ્યું નહોતું. કેટલેક વર્ષે ફરીને પાછા નારદજી એ રસ્તે થઇને નીકળ્યા, સારે રતાને ઉપર કહેલી સ્થિતિમાં સમ નામનો મહામત્ર જપતાં જોયો. એથી તેમને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને દયા આવવાથી તેના શરીર ઉપરનો રાફડો ખંખેરી નાખીને તેને શુદ્ધિમાં લાવી ઉભો કર્યો. પછી તે નારદજીના ચરણમાં પડીને બોલ્યો કે;— “ મહારાજ ! આપેજ મને કવળ રામ નામ આપી પાપથી મુક્ત કર્યો છે. ” ઇલાદિ વચનો કહીને સ્તુતિ કરી. રત્નો વદમીકિ—રાકુડામાંથી નીકળ્યો, માટે તેનું નામ તે દિવસથી વાદમીકિ પાડ્યું. પ્રાકૃત જનો વાદમીકિને જદ્દે વાદમીક પણ કહે છે. નારદજીએ એજ દિવસથી તેમને ઋષિની પંક્તિમાં દાખલ કર્યા. ત્યારથી તેઓ જગતમાં વાદમીકિ ઋષિને નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. અહો ! પ્રભુની ગહન ગતિ કેવી ચમત્કારીક છે ! રત્નો મટી વાદમીકિ કહેવાયા, એટલુંજ નહિ પણ એક પાપાત્મા બીજ લૂટારો રામ નામના મહા મંત્રથી જ્ઞાન પામીને મહાર્ષિ પદને પામ્યો. એ શું ઝોલા આશ્ચર્યની વાત છે ? સારે રામ નામના મહા મંત્રમાં એવું ને શું પરાક્રમ છે, તે આપણે જરા તપાસીએ. રામ નામ જ્યો, કે કૃષ્ણ નામ જ્યો, અથવા ગમે તે એક પવિત્ર નામ જ્યો. પરંતુ અમે નિશ્ચય કર્યો છે કે, ગમે તે એક પવિત્ર નામના મંત્રના જપમાં માત્ર વિશ્વાસજ્ઞ જ્ઞાપક વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યના હૃદયમાં શ્રદ્ધા દેવીની સંપૂર્ણ સ્થાપના થઇ રાકી ન હોય, ત્યાં સુધી ગમે તેવો મહામંત્ર હશે, તોપણ તેને તે કાંઈ પણ ફળ આપી શકશે નહિ. મહા અથવા વિશ્વાસથીજ મનુષ્યની ઇચ્છેથી વાત ફળીજૂત થાય છે. જો વિશ્વાસજ્ઞ જ્ઞાપક વસ્તુ ન હોત તો “ રામ, રામ ” ને જદ્દે “ મરા, મરા ” તો જપ કરનાર આ રત્નો જ્ઞાન પામીને ઋષિ પદથી મેળવી શકત નહિ. એજ તેનો પ્રસક્ષ પુરાવો છે. માટે મનુષ્યે દરેક કામ કરતા પહેલાં પ્રભુ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી અવશ્ય ઇચ્છીત વાત ફળીજૂત થયા વગર રહેશે નહિ.

વાદમીકિએ બ્રહ્મર્ષિપણને, પામી નારદજીને પુછ્યું કે, હવે મારે શું કામ કરવું ? નારદજીએ કહ્યું કે, તમે રાતકોટી રામાયણ રચો. તમે રામ નામ જાપીને ઉદાર પામ્યા છો, માટે એ લોકાન્નિરામ મુપવિત્ર રામ ચરિતનું સારી રીતે વર્ણન કરો. વાદમીકિએ કહ્યું કે મહારાજ ! હું રામાયણ કેવી રીતે રચીશ ? અને તેના હંદો કેવી રીતે કરીશ ? કારણ કે એવિયે મને મુદલ જ્ઞાન નથી. નારદજીએ કહ્યું કે;—તમારી જીભપર મરચપનીના અવિભાવ થશે. અને તમારે મુખેથી રામનો જન્મ અને તેમના કામોનું વર્ણન પુરાણરૂપથી સ્લોક-હંદમાં પુવારાની પેઢે નીકળશે. ” એવું કહીને નારદજી સાંધી અતર્થાન થયા. પછી મહાર્ષિ વાદમીકિ તમસા નદીને કિનારે આશ્રમ બાંધીને રવા. તેમની પામે પત્નિક શિષ્યો અધ્યયન કરતા સાક આવ્યા હતા. તેમાં સ્વરૂદ્ધાજ ઋષિ મુખ્ય હતા.

વાદમીકિ ઋષિ એક દિવસે નિસ નિયમ પ્રમાણે તમસા નદીપર સ્નાન કરવા સાક ગયા હતા. ત્યાં કિનારાપરના ગારા બંગલમાં એક રજાપર ફૅન્સ અને ફૅન્સી નામનાં પત્નીઓ વિદાર કરતાં હતાં. ત્યાં અકસ્માત એક દુટ પાવરીએ આવીને ફૅન્સને મારી નાખ્યો. ફૅન્સી પોતાના જામીના રિપોમથી પખા કપાંનની મારે ડગલ કરતા પાતી. તે

જોઇને વાદ્મીકિ ઋપિ બહુ આકુળ થઇને ઉડા .વિચારમાં ઉતરી ગયા. પછી તેમના મુખમાંથી એક એક નીચેના શ્લોક નીકળ્યો;—

માનિષાદમતિષ્ટાંત્વમઠામઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ॥

યત્ક્રૌંચમિથુનાદકમવધીઃ કામમોહિતં ॥

આ અનુષ્ટુપ છંદ બંધ વાણી પ્રથમ તેમનાજ મુખમાંથી નીકળી. તેથી ઋપિ આશ્ચર્ય પામી સ્નાન કરી નદી બહાર આવ્યા. એવું કહેવાય છે કે, એટલામાં બ્રહ્માએ પ્રગટ થઇ તેમને કહ્યું કે;—“તું આશ્ચર્ય ન પામ. એ વાણી મારી ઇચ્છાથી નીકળી છે. તમારા મુખમાંથી જે વાક્ય નીકળ્યું છે, તેજ શ્લોક રૂપથી લોકોમાં ગણાશે. હવે તમે આનંદથી આવા છંદ બંધમાં સુપવિત્ર રામચરિત્રનું વર્ણન કરો. તમે જેવું વર્ણન કરશો, તેવુંજ ભવિષ્યમાં થશે. તેમાંથી એક અક્ષર પણ મિથ્યા થનાર નથી.” એ પ્રમાણે કહી બ્રહ્મા અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. ગમે તેમ હો, પરંતુ સાર પછી મહાત્મા વાદ્મીકિ ઋપિએ ઉપરના અનુષ્ટુપ છંદમાં શતકોટી રામાયણ રચ્યું. અને તેનો સારાંસ ગાયત્રીમંત્ર વર્ણવીને યોવીસ સહસ્ત્ર કાવ્ય રચ્યાં છે. એ રીતે તેમણે રામાવતાર વિષે શ્રીરામના જન્મ અગાઉ ધણું વર્ષ ઉપર તેમણે રામચરિત્ર રચ્યું હતું, એવું કહેવાય છે. શ્રીરામચંદ્રજી આ ભવિષ્યવેતા ઋપિના ભવિષ્ય કથન બહાર જરા પણ વતેલા નથી. આ વિષય આપણને બહુ અન્યથા જેવો લાગે છે ખરો. પરંતુ પૂર્વના ભારતવર્ષના આર્યો પોતાના મહાન તપોબળવડે ધણું અલૌકિક કાર્યો કરતા હતા, એ જોતાં આ વાતના સત્સપણા માટે શક લાવવાનું કે અન્યથા થવાનું કાંઇ કારણ જણાતું નથી.

આ મહર્ષિની સત્કીર્તિ જેમ તેઓ નીચ રિચિતિમાંથી પોતાના અત્તમ બળવડે ઉચ્ચ રિચિતિને પામ્યાથી પૃથ્વીમાં પ્રસરી રહેલી છે, તેમ તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના આદિ કવિ અને રામાયણ જેવા વીરરસ કાવ્યના કર્તા તરીકે તેમનો યશ જગતમાં કાંઇ ઓછો ન-મેસો નથી. ભારતવર્ષના આર્યો હજારો વર્ષથી અદ્યાપિ સુધી જે પુસ્તકને પવિત્ર ગણી તે માંહેલાં પવિત્ર નીતિ વચનો પરમ આદરભાવથી શ્રવણ કરી પોતાને પવિત્ર થયેલા માને છે. તેના કર્તાની કીર્તિમાં શી ન્યુનતા હોય ? રામાયણના સાત ભાગ અથવા કાંડ છે. અને તેમાં આશરે ૨૪ હજાર શ્લોકનું પૂર છે. તથા તેની ૪૮૦૦૦ લીટીઓ છે. ઋપિએ રામાયણ શબ્દના અર્થ ઉપર સદા દ્રષ્ટિ રાખીને કાવ્ય પ્રકાશ કર્યો છે. રામાયણ એટલે રામનું ફરતું. આ કાવ્યમાં અયોધ્યાના સુલર્ષશી રાજા દશરથના પુત્ર શ્રી રામનું ચરિત્ર, અને તેમને વનવાસ કેમ લેવો પડ્યો, વનવાસમાં તેમણે શાં શાં પરાક્રમ કર્યો, અને અયોધ્યામાં પાછા શી રીતે આવ્યા, તેનુંજ વર્ણન રસમય વાણીથી કર્યું છે. રામાયણની ભાષા સંસ્કૃતમાં ઘણીજ મધુર, સરસ, અને રસ ભરી છે. દુનિયામાં જે જે વીરરમ કાવ્યો લખાયાં છે, તેમાં રામાયણના જેવાં નાયક નાયકા કોઇ પણ ઠેકાણે નીતિમાન જોવામાં આવતાં નથી. એટલુંજ નહિ પણ રામાયણનાં સઘળાં પાત્ર એવાં તો સંસ્કૃત અને ઉચ્ચાં છે કે પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષની આર્યનાનો એ એક નિર્વિવાદ પૂરાવો ગણાય છે.

જ્યારે શ્રીરામ વનવાસ જવા નીકળ્યા, ત્યારે ચિત્રકોટ પર વાદ્મીકિને આશ્રમે

આવી ધણી દિવસ સુધી રહ્યા હતા. વળી બ્યારે રામે ધોળીનાં વચનથી ગર્ભવંતી સીનાને વનમાં મોકલી દીધી હતી, સારે આ ઋષિ એ પોતાના ગંગા નદીના કિનારાપરના આ-અમમાં સીતાને તેડી લાવી સત્કાર કરી રાખી હતી. સીના તેમને આશ્રમે રહેવાથી રામ અંદરૂને પણ નિરાંત વળી હતી. તેમના આશ્રમે ગર્ભવંતી સીનાએ બે પુત્રને સાથે જન્મ આપ્યો હતો. તેમનાં નામ ઋષિએ હિવ તથા કુશ પાડ્યાં હતાં. આ રાજકુમારો યોગ્ય ઉન્નતતા થયા, એટલે ઋષિએ તેમને વેદ અને ધનુર્વિદ્યા વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવીને સર્વ બાબતમાં પ્રવિણ કર્યા હતા. શ્રી રામનો વાલ્મીકિ ઋષિ ઉપર પૂર્ણ ભાવ અને વિશ્વાસ હતો. તેથી તેમણે કેટલીક વાર ઋષિની સલાહ લેઇને પ્રજા હિનનાં કાર્યો કર્યાં હતાં. આ ઋષિ પોતાની લાયકાથી ઋષિ મંડળ અને રાજા પ્રજામાં મોટું માન પામ્યા હતા. એ સમયે શુભની ખરીદા સારી પેઢે કરવામાં આવતી હતી. શુભજ સર્વત્ર પૂજ્ય ગણાતો હતો. તેથીજ વાલ્મીકિ નીચે પાપરીએથી મહર્ષિ જેવા મહદ્ પદને પામી, પોતાની અક્ષય કીર્તિ જગતમાં રાખી ગયા છે.

વાહ! ધન્ય છે વાલ્મીકિ તમારા જીવનને ! તમે જગતમાં જન્મમંડળને માટે અનિ ઉંચ શિક્ષણીય દ્રષ્ટાંત બુદ્ધી ગયા છો. પ્રથમ જાણે કે અજાણે અવજાે માર્ગે મહેસાઓને તમે પાછા વાળી નીતિને માર્ગ બતાવ્યો છે. પાપ કર્મથી પરતાઇને નિરાશ થયેલાઓને તમે નવ જીવન આપીને ઉત્સાહી કર્યા છે. ઉચી પાપરીએ ચઢવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને તમે પૂર્ણ ભરમો આપ્યો છે. અદ્વાદીન જનોના હૃદયમાં તમે પેસીને તેમને આકિન રાખતાં શીખવ્યું છે. અને ઉંચ જાતિથી નહિ પણ ઉંચ કર્મથીજ કીર્તિ અને મોક્ષ પદ હસાદિ આમૃત્ય લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, એ તમોએ તમારા પોતાનાજ દ્રષ્ટાંતથી જગતને બતાવી આપ્યું છે. એ રીતે તમે માત્ર તમારા જીવનથીજ નહિ, પણ તમોએ રચેલ રામાયણ જેવા મહાન ગ્રંથથી માનવ સમાજને ઘણું ઘણું શિક્ષણ આપ્યું છે. તમારા એ શિક્ષણથી આધારવર્તમાં અસંખ્ય મનુષ્યો સન્માર્ગે ચઢ્યાં છે, અને હજી ચડે છે. વળી બલિષ્ઠમાં તમે કેટલાં મનુષ્યોને સદ્બોધ આપીને સદ્ગતિનો માર્ગ બતાવી શક્યો, તેનું આપ કાઢવું પણ બહુ મુશ્કેલ છે. બારતવર્ષમાં એવો કોઇ મનુષ્ય જોવામાં આવે નથી કે, જે તમારા પવિત્ર બોધનો અનાદર કરે. પરધર્મીઓને પણ તમારો પવિત્ર બોધ અને તમારું જીવન દ્રષ્ટાંત પ્રિય થઈ પડે તેનું અપવાદ રહિત છે. તમારી આવી અમાધ જીવિ, પરમ કૌશલ્ય, અને કેવળ વિશુદ્ધ વિચારથી પરદેશી પરધર્મીઓ પણ અભિભૂતિમાં પડે છે. માનવ સમાજને ધર્મગીતિએ ચઢાવી પરમ મોક્ષ ગતિનો માર્ગ તમોએ જેવી રીતનો બતાવ્યો છે, તેનો માર્ગ બતાવનાર આધારવર્તમાં તમારા પછી મહાત્મા વેદવ્યાસ સિવાય બીજો કોઇ પુરુષ થયો નથી. અને આ યુગમાં થાય એવો સંભવ પણ નથી.

પરાસર.

મહર્ષિ પરાસર મહાત્મા વશિષ્ઠ ઋષિના પૌત્ર, અને ગકિન ઋષિના પુત્ર થાવ. તે મની માનાનું નામ ઇંદ્રા હતું. તેમનો જન્મ દાપર યુગમાં થયો હતો. તેમના પિતા રા-

કિતને રાક્ષસોએ બક્ષ કરી મારી નાખ્યા હતા, સારે તેઓ માતાના ગર્ભમાં હતા. પિતાના મરણ પછી તેમનો જન્મ થયો હતો. તેથી પવિત્ર મનની સાધ્વી માતા ઇલાના હાથ નીચે બાળવયમાં ઉછરીને મોટા થયા હતા. અને યોગ્ય ઉંમરે પહોંચ્યા પછી વશિષ્ઠ જેવા પિતામહના હાથ નીચે તેમણે વેદ, ઉપવેદ, વગેરે શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ લેઈને ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેઓ બહુ ધાર્મિક, નીતિચ, ખતી, અને સતત ઉદ્યોગી હતા. બાળ વયમાં તેઓ એક વખતે રમત ગમત કરતાં કાંઈ તોફાન કરતા હતા, તે જોઈને વશિષ્ઠ ઋષિએ તેમને ઢાક મારી. તે વેળાએ તેમને ક્રોધએ કહ્યું કે, એ તારા પિતામહ છે. તારા પિતાને તો રાક્ષસોએ બક્ષ કરી મારી નાખ્યા છે. તે જાણીને પરાસરને ધણું દુઃખ થયું, અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ પડ્યાં પરાસર મોટા થતાં તપ પ્રભાવથી મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી થયા હતા. સારે તેમણે સન્ન નામનો યગ કરીને ધણા રાક્ષસોને મારી નાખી પિતાનું વેર વાળ્યું હતું.

મહાત્મા પરાસર ઋષિ બ્રહ્મચર્યાવસ્થામાં શ્રીશૈલ પર્વતપર રહેતા હતા. તે વખતે તેમની પાસે ધંદર હજાર શિષ્યો હતા. આ ઋષિ ધણા શોધક યુરુષ હતા. તેમણે ખગોળ વિદ્યા સંબંધી કેટલીક શોધ કરેલી છે. તેઓ જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, ગણિત શાસ્ત્ર, નૌકાશાસ્ત્ર, અને બીજા ગણિત ઇલાદિ ધણાક વિષયોમાં પ્રવિણ હતા. તેમને કૃષિ શાસ્ત્ર (ખેતીવાડીની વિદ્યા) નું પણ સારું જ્ઞાન હતું. તેઓ નિરંતર સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, અને ગ્રહો વગેરેના ઉદય, અસ્ત, ચલન, અને ગતિ, ઇલાદિનું અવલોકન કરતા, અને તે ઉપરથી કાળ નિર્માણ કરતા હતા. તેમણે સંપાદન કરેલી વિદ્યાના ગ્રંથો કાળના કઠિણ આક્રમણને લીધે અથવા પરદેશી રાજ્યોના દુમલા રૂપી મેળ તથા ધસડાઈ જવાથી હાલ જોવામાં આવતા નથી. એવું કહેવાય છે કે, સ્વાયંભૂ-મનુના પ્રથમ કાળના ઇતિહાસથી તે સારી પેઠે જાણીતા હતા. તેમના ગ્રંથો આજે હોત તો પ્રથમ કાળના રાજાઓ વગેરેના ઇતિહાસ આપણને મળવાથી ઘણો ઉપયોગી થઈ પડત. તેમણે એક “સ્મૃતિ” ગ્રંથ કરેલો છે, તે અદ્યાપિ સુધી કાયમ રહેલો છે. અને તે “પરાસરસ્મૃતિ” ને નામે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. એ સ્મૃતિ ગ્રંથ બાર અધ્યાયમાં વિભક્ત છે. તેમના મતમાં બ્રહ્મા વેદ સ્મરણ કરતા હતા. પરંતુ વેદનો કોઈ કર્તા નથી. એવું એ ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે.

પરાસર ઋષિએ નૌકા શાસ્ત્રના જ્ઞાન બળ વડે સમુદ્રમાં સફર કરીને બરતખંડને લગતા કેટલાક એટા શોધી કહાડ્યા હતા. જેવા તેઓ શોધક હતા, તેવાજ મહાન વકતા પણ હતા. જાહેર ઉપદેશ આપવાને તેઓ મેદાનમાં ઉભા રહેતા, અને જતા આવતા મનુષ્યોને એવી તો છટાથી ઉપદેશ આપતા કે, તેની અસર સાંભળનારના હૃદયમાં સચોટ થતી હતી. તેઓ ઉપદેશ આપવામાં કદી પણ મત ભેદની વાત કરતા નહિ. પણ જે સત્ય હોય, તેજ નિઃસ્વરૂપે જાહેરમાં મુકતા. તેથી તેમના મતપર લોકો બહુ માન્યની નગરથી જોતા હતા. અમૂક વયની વિધવા બાળકીઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા હોય, તો તેમણે પરણવું જોઈએ, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. તેમજ સ્મૃતિ ગ્રંથમાં “સ્ત્રીરજવુષ્કુલાદપિ” ઇલાદિ વાગ્યો છે. તેને અનુસાર તેમનો એવો અભિપ્રાય છે કે;—“સ્ત્રી વેલી એવી છે કે, તે ગમે તેવા નીચ આડામાં ઉત્પન્ન થયેલી હોય, પરંતુ તેને જોયું યોગ્ય દ્રશ્ય મળે છે,

તે પ્રભાણે તે વધીને સમર્થ તથા યોગ્ય યર્થદાક છે. માત્ર તે સારા બાંધાની અને સ્વરૂપ-
વાન નોદાઓ. ” પોતાનો આવો મત તેમણે પોતાનાજ દ્રષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરી આપેલો છે.
એટલે કે તેઓ યમુના નદીમાં ધર્મોક્ત મળ્યે ચલાવનાર એક માછી (ખારવા) ની યો-
જનગંધા નામે અતિસ્વરૂપવાન કન્યાની સાથે સંબંધમાં લેગયા હતા. તેનાથી તેમને
એક દિવ્ય પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. જે મહાત્મા “ વેદવ્યાસ ” ને નામે પૃથ્વીમાં અતિ
પ્રસિદ્ધ છે. પરાસર ઋષિએ ધણું કરીને પોતાના અભિપ્રાયનું પ્રસક્ત પ્રમાણુ જનમંડળને
ખતાવવા સારું માછી જેવી નીચ જાતિની પણ યોગ્ય કન્યા સાથે સંબંધ કર્યો હતો, એવું
કેટલાક જણ કહે છે. એ યોજનગંધા પછવેડેથી મહાત્મા હરીભના પિતા શાન્તનું રા-
જાની સાથે લગ્ન કરીને સત્યવતીને નામે જાણીતી થયેલી છે. (જુઓ બીજાનું ચરિત્ર)
હવે પરાસર ઋષિ જેવા મહાત્મા પુરૂષ જે કન્યાની સાથે પ્રથમ સંબંધમાં લેગયા, અને
વળી એકાદ પુત્રની પ્રાપ્તિ પણ થઈ ગઈ, તે છતાં એ કન્યા શાન્તનું રાજાને વરી, એ
બહુ અજાનબતો વિષય છે !

પરાસરઋષિ મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિના કુળમાં મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ થયેલા છે. તેમના વં-
શમાં વસિષ્ઠ, મિત્રાવરુણ, અને કુરિંચ એ ત્રણ પ્રવરના—ગૌરપરાસર, નીલપરાસર, શ્વેત-
પરાસર, કૃષ્ણપરાસર, શ્યામ પરાસર, અને દૂષ્પરાસર એવા છ ભેદ છે. મહાત્મા પરા-
સર પોતાની વિદ્વતા અને તપ પ્રભાવથી રાજા પ્રજા અને ઋષિ મુનિમાં મોટા માનને
પામી અમર નામના રાખી ગયા છે. એ સઘળા પ્રતાપ તેમના આત્મબળનોજ હતો.

વેદવ્યાસ.

મહાભારત નામે જગત વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા મહાત્મા વેદવ્યાસનો જન્મ પરા-
સરઋષિથી સત્યવતી નામે એક માછીની કન્યાને પેટ થયો હતો^૧. તેઓ યમુના ન-
દીના એક ખેટમાં જન્મ્યા હતા. યમુના નદી કૃષ્ણપણું ગણાય છે, તેના હીપમાં જન્મ્યા,
માટે તેઓ કૃષ્ણદ્વૈપાયન કહેવાય છે. કહે છે કે તેઓ જન્મતાંજ માતાની આઘા લેધને
તપ કરવા સારૂ બદ્ધિશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા હતા. તેથી તે બાદરાયણ પણ કહેવાય છે.
તેમનો જન્મ આ ચાલુ મન્વંતરની અઠ્ઠાવીશમી ચૌકડીના દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતારની ૫-
હેલાં થયો હતો^૨. વેદ વિસ્તાર કરનારા સઘળા વ્યાસ કહેવાય છે. પરંતુ આ માહાત્માએ
વેદની કોઈ ગુપ્ત શાખાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તેથીજ તેઓ વેદવ્યાસ કહેવાય છે.

(૧) જુઓ પરાસરઋષિનું ચરિત્ર (૨) એવું કહેવાય છે કે, જ્યાં મન્વંતરોના પ્રત્યેક દ્વાપર-
યુગમાં વેદની વ્યવસ્થા કરનારા તથા પુરાણોના વક્તા વ્યાસો થયા છે. તેમનાં નામ અનુક્રમે આ
પ્રમાણે છે:—૧ પ્રથમ દ્વાપરયુગમાં સ્વાયંભૂ અક્ષા, ૨ બીજા દ્વાપરયુગમાં પ્રજાપતિ, ૩ શુક્રાચાર્ય,
૪ બૃહસ્પતિ, ૫ સૂર્ય, ૬ મૃત્યુ, ૭ ઉદ્ધ, ૮ વસિષ્ઠ, ૯ સરસ્વત, ૧૦ ત્રિપામા, ૧૧ ત્રિરૂપ, ૧૨
વારદાન, ૧૩ ચંતરિષ્ઠ, ૧૪ ધર્મા, ૧૫ ત્રેવારુણ, ૧૬ ધર્મજય, ૧૭ મેધાદિપિ, ૧૮ જતી, ૧૯ અતિ,
૨૦ ગૌતમ, ૨૧ હર્ષાત્મા—શ્રુતમા, ૨૨ વેળવાજસ્રબજ, ૨૩ સોમન્યુષાપણુ, ૨૪ નૃષર્ણિદ, ૨૫ વાર્ધેય,
૨૬ શક્તિ, ૨૭ નાનુકર્ણ, ૨૮ વેદવ્યાસ. હવે ૨૯ માં વ્યાસ દ્રોણાચાર્યના પુત્ર અશ્વત્થામા થશે,
એવું જાણીય છે

આ મહા પુરુષ જન્મતાજ વિષ્ણુના યોગે મોટા થયા, અને પ્રત્યેક તીર્થમાં સ્નાન કરીને બદ્રિકાશ્રમમાં તપ કરવા સારૂ ગયા હતા તેઓ મોગી શક્તિના, તિન બુદ્ધિના, નિતેન્દ્રિય અને ધર્મનું સેવન કરનારા તેજસ્વી પુરુષ હતા તેમને પૈન, વૈરાપાપન, જૈમિનિ, સુમતુ, અસિત, દેવલ, અને રોમહર્ષ ઇત્યાદિ ધણા શિષ્યો હતા. તેઓમાંના પૈનને ઋગ્વેદ, વૈરાપાપનને યજુર્વેદ, જૈમિનિને સામવેદ, અને સુમતુને અથર્વવેદ, એમ ચારે શિષ્યોને ચાર વેદ જરોબર સમજાવ્યા હતા. સરસ્વતી અને દૂપદ્વતી એ બે દેવ નદીના વચના ભાગને સુપનિત્ર દેવ વાંજિત ઇન્દ્રાવર્ત કહે છે મારસ્વત પ્રદેશ પ્રાચીન રાજકુમાર અને વદનીય ઋષિઓનું રહેઠાણ હતું સરસ્વતી નદીને કિનારે મહર્ષિઓના ધણા આશ્રમ હતા. સાજ મહાત્મા વેદવ્યાસનો આશ્રમ હતો ત્યાં તેમણે બહુ બહુ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું અને તે જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાને ધણો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમની પાસે ત્યાં હજારો શિષ્યો અધ્યયન કરવા માટે આવતા હતા આ સમયે પુરુષ કુદરતની નિરીક્ષા કરનારા તથા અધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં એકા હતા એ સમયે તેમના જીવે કોઈ અમર્ય મિદ્ધાન નહોતો.

વ્યાસની માતા સત્યવતીએ મહાત્મા પરામરથી આવને જન્મ આપ્યા પછી હસ્તિનાપુરના ગંગા શાન્તવુની માથે લગ્ન કર્યું હતું સત્યવતીને શાન્તવું રાજથી ચિત્રાગદ અને વિચિત્રનીર્ય એવા બે પુત્રો થયા હતા એ બંને ભાઈઓ અપુત્ર મગ્ધ પામવાથી વશ રક્ષણને માટે સત્યવતીએ પોતાના આ પુત્ર વેદવ્યામને બોલાવીને વિચિત્રનીર્યની બે રાણીઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે વેદવ્યામને મોટી રાણી અંબિકાથી એક અર્ધ પુત્ર થયો, તેનું નામ ધૃતરાષ્ટ્ર પાડ્યું હતું બીજી રાણી અંબાવિકાથી એક પાકું વણું પુત્ર થયો, તેનું નામ પાંડુ પાડ્યું હતું તેમજ એક દારીથી સુદર પુત્ર થયો, તેનું નામ વિદુર પાડ્યું હતું એ પ્રમાણે વેદ વ્યામના આ ત્રણ પુત્રોમાં પાકું રાજનો અધિકારી થયો હતો એ પાકુના મુધિષ્ટિરાદિ પાત્ર પુત્રો પાંડવ કહેવાય છે અને ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો દૌરવ કહેવાય છે (જુઓ મુધિષ્ટિર ચરિત્ર)

પણ વખતે પણ વેદ વ્યાસ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં ગયા હતા. અને એ મહા યજ્ઞના કામમાં તેમણે સારી સલાહ અને મદદ કરી હતી. આ મહા પુરુષ યોગ વિદ્યામાં ઘણાજ પ્રવિણ હતા. એ વિદ્યાના યોગે તેઓ બહુ દૂરની પાતો જાણી શક્યા હતા.

વ્યાસજીએ અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અને અંતરિક્ષના બેવી શક્તિ ધરાવનાર પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે મહા રમણિય મેરૂ પર્વતના શિખરપર ઘણાં વર્ષ સુધી ઉપ તપ કર્યું હતું. તેમની એ ઇચ્છા સદાશિવે પ્રસન્ન થઈને પાર પાડી હતી, અને એક ઉત્તમ બ્રહ્મનરવ સંપન્ન પુત્ર થયો હતો. તેનું નામ શુકદેવ પાડ્યું હતું. આ પુત્ર તેમનાં ક્રિયાં પત્નીથી જન્મ્યો હતો, તે જાણવામાં નથી. શુકદેવને વ્યાસજીએ ભાગવતાદિનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેણે પણ પોતાના પિતાની આજ્ઞા એક મહા યોગીન્દ્ર તરીકે જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી છે. (જૂઓ શુકદેવનું ચરિત્ર.)

મહાત્મા વ્યાસે ભાગવતાદિ અદ્વાર પુરાણોની સંહિતાઓ તથા મહાભારત નામે આર્ય ઐતિહાસીક ઉત્તમ ગ્રંથ કર્યો છે. જે ગીતાણુ વાણીમાં ગ્રંથિત રસાન્નકારમય અનુપમ સાહિત્ય રત્નોની ખાણ છે. કળિયુગમાં લોકો મંદબુદ્ધિના થઈ જઈને વેદધર્મનો રસ્તો બરાબર સમજશે નહિ, એવું જાણીને તેમણે વેદ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે જેટલા સફેલા ઉપાય કરવા ઘટતા હતા, તેટલા કર્યા છે. સર્વથી છેડે તેમણે બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાનુશાસ્ત્ર ના આર અધ્યાયનોં સૂત્ર કર્યા છે. તેને વ્યાસ બ્રહ્મસૂત્ર કહે છે. તેમાં તેમણે ઉપનિષદોના ગુહ્ય અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેટલા માટે બધા ઉપનિષદોની એક વાક્યતા કરીને મુખ્ય અર્થને ખુલ્લો કર્યો છે. આ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર મહાત્મા શંકરાચાર્ય જેવા સમર્થ વિદ્વાને બાધ્ય લખ્યું છે, એ સિવાય તેમણે ઉત્તર ભિખાંસા તથા ધૃણીક ધર્મસંહિતાઓ તથા મુત્રો રચ્યાં છે. પુરાણો અને મહાભારત એ ગ્રંથો તેમણે પોતાના શિષ્ય રેવતકર્ણકુને ભણાવ્યાં હતાં.

મહાત્મા વેદવ્યાસે ઘણાં મહત્ત્વ કર્યો કર્યા છે, પરંતુ આર્યાવર્તમાં તેમનું નામ અને કીર્તિ મહાભારતના ગ્રંથથી જેટલી ગવાય છે, તેટલી બીજા કસાથી ગવાતી નથી. એ ગ્રંથની રચના અને તેની મોટાછતી બરોબરી કરી શકે તેવો એક પણ ગ્રંથ અધાપિ મુધી જગતમાં જોવામાં આવતો નથી. મહાભારત એ ગ્રંથ તો બરેબર તેના નામ પ્રમાણે મ-

(૧) અદ્વાર પુરાણનાં વામ અને તે માંહેલા શ્લોકની સંખ્યા:—

૧. બ્રહ્મ પુરાણ.	૧૦,૦૦૦	૧૦. બ્રહ્મ વૈષ્ણવ પુરાણ.	૧૮૦૦૦
૨. વમ્બ પુરાણ.	૫૫૦૦૦	૧૧. સિંધ પુરાણ.	૧૧૦૦૦
૩. વિષ્ણુ પુરાણ.	૨૩૦૦૦	૧૨. વારાહ પુરાણ.	૨૪૦૦૦
૪. શિવ પુરાણ.	૨૪૦૦૦	૧૩. રુદ્ર પુરાણ.	૮૧૧૦૦
૫. શ્રી મહા ભાગવત પુરાણ.	૧૮૦૦૦	૧૪. વામન પુરાણ.	૧૦૦૦૦
૬. નારદી પુરાણ.	૨૧૦૦૦	૧૫. કુર્મ પુરાણ.	૧૭૦૦૦
૭. માર્કંડેય પુરાણ.	૬૦૦૦	૧૬. માર્કેય પુરાણ.	૧૪૦૦૦
૮. અગ્નિ પુરાણ.	૧૫૪૦૦	૧૭. નરક પુરાણ.	૧૬૦૦૦
૯. વાલ્મીકી પુરાણ.	૧૪૫૦૦	૧૮. અશ્વત્થામ પુરાણ.	૧૨૦૦૦

એક દર શ્લોકની સંખ્યા ૪૦૦૦૦૦

હાભારતજ છે. તેની મોટાઇ પૃથ્વીમાં સર્વ લોકોએ કમ્બુજ રાખી છે. અને દુનિયાની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં તેનાં ભાષાંતર થઇ ગયાં છે. એજ તેની મોટાઇનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. કોઇ કહેશે કે, મહાભારત ગ્રંથમાં એવું તે શું હશે કે તેના જોવો ખીજો કોઇ ગ્રંથ જગતમાં છેજ નહિ. તેટલા માટે અમે એ ગ્રંથ વિશે અત્રે થોડુંક વિવેચન કરીશું કે જેથી મહાત્મા વેદ વ્યાસની મહાન શક્તિનો ખ્યાલ પણ વાંચનારને થઇ શકે.

મહાભારત એ એક ઇતિહાસરૂપી વીરરસ કાવ્યનો ગ્રંથ છે. અને તેમાં કુરુકુળનો ઇતિહાસ અથવા પાંડવ—કૌરવના યુદ્ધનું વર્ણન છે. પરંતુ ખીજા ઇતિહાસો જેમ રાજવલ્લિ તથા તેમનાં જીવિતોનોજ ફક્ત સ્વયંવાસ છે, તેવું મહાભારતમાં નથી. પણ આર્યશાસ્ત્રોમાં જે જે બાબતો સમાયેલી છે, તે સર્વેનું તત્વ અથવા ખીજી રીતે કહીએ તો આ દુનિયામાં જે જે જાણવાનું, સમજવાનું, શીખવાનું, સાંભળવાનું, અને કરવાનું છે, તે સઘળું એટલે શાસ્ત્રીય ભાષામાં બોલીએ તો ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરનાર એ ઇતિહાસ છે. તેમાં વ્યવહારિક બાબતોની સાથે દૈવિ બાબતો પણ સમાવેલી છે. અસ્ત્ર વિદ્યાનાં અમ્લકારો, રથ, અને અતિરથિઓની યુદ્ધ કરવાની ચાલાકી તથા વીરરસ પ્રધાન તેમ ખીજા પણ રસોનું વર્ણન એ ગ્રંથમાં જેવું છે, તેવું સંસ્કૃત ભાષાના કે પરભાષાના ખીજા કોઇ પણ ગ્રંથોમાં નહિજ હશે. વળી આર્યોની જૂનામાં જૂની નીતિ, રીતી, રિયતિ, અને કૃતિ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માણસને મહાભારતના ઇતિહાસ સિવાય ખીજું એકે મુખ્ય સાધન નથી. તેથી એ ગ્રંથને પાંચમા વેદની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે, તે યોગ્યજ છે. મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં કર્તાની કલમથી એટલા બધા લંબાણથી લખાયેલો છે કે, ફક્ત તેનું વસ્તુ જાણવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષને પણ ઘણાજ અવકાશની જરૂર છે. વિશાળતામાં જેમ આકાશને કોઇની ઉપમા આપી શકાતી નથી, અને ગાંભિર્યમાં જેમ મહાસાગરને કોઇની સાથે સરખાવી શકાતો નથી, તેમ મહાભારત ગ્રંથ તેની મહત્તા, વિશાળતા, અને ગાંભિર્યતા વગેરે ગુણોમાં કોઇ ખીજા ગ્રંથની સાથે તુલના કરી શકાતો નથી. મહાભારતનો વિસ્તાર વેદ કરતાં પણ વધારે છે. તેમાં એક લાખ શ્લોક છે. અને ૨, ૨૦,૦૦૦ લીટીઓ છે. હોમર કવિના ઇલિયડ માં ૧૬૦૦૦ લીટીઓ નથી. આ ઉપરથી મહાભારતના કદનો વિચાર મનમાં આવશે. મહાભારતનો મુખ્ય વિષય જે કૌરવ—પાંડવના યુદ્ધનો છે, તે મૂળ વાતના લગભગ ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે. અને બાકીનો ભાગ આઠ કથાઓથી રોકાયેલો છે. તેમાંની કેટલીક કથા વેદના મંત્રોના જેટલી જૂની છે. એ કાવ્યના ૧૮ પર્વ અથવા ખંડ છે. તેમાં આદિ પર્વ મોટું છે. જે કાવ્યમાં નળાખ્યાન મરખા ઉત્તમ પ્રેમનાં ચિત્ર, વિદુરની નીતિ સરખા નીતિ નિબંધ, અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા મરખા અખ્યાત્મ શાસ્ત્ર તો ઉપાખ્યાન રૂપેજ રહેલાં છે. તે કાવ્યની મોટાઇની ગણના કોઈથી પણ થઇ શકે નહિ.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—આ ગ્રંથ વિશે એક વિદ્વાન ગ્રંથકાર લખે છે કે:—“આ ખીજી દુનિયાના ધર્મ શાસ્ત્રોમાં સર્વોપરી મેઝાસન ભોગવવાને બાગવંત હોય, તો તે આર્યોનું પુરાણ પ્રસિદ્ધ ભગવદ્ગીતાનું અનિશ્ચય મૂલ્યવાન કીર્તિરૂપી કાવ્ય છે. મહામા

વ્યાસ મુનિએ અનેક પ્રકારના ગ્રંથો લખેલા છે, પણ ભગવદ્ગીતા સાથે પળવાર સર-
ખાયાય તેવો એક પણ ગ્રંથ નથી;—રે અને અતિથય ગર્વથી કહી શું—ને તે હૃન્નાડના
“એથિનિયન” પત્રની સહાયતાથી કહી શું કે;—“ભગવદ્ગીતા” સાથે ક્ષણ ભરે સ-
રખાવી શકાય તેવો ગ્રંથ જૂનગપર નથી.

ભગવદ્ગીતાનો ગ્રંથ પ્રાચીન અને સર્વ માન્ય છે. તે જનમડળમાં ઘણી મનાયેલી
મોટી ગીતા છે. આખું ભેટાનું પવિત્ર પુસ્તક છે, અને તેમાં એવો તો મુદાર્થ છે કે, અ-
નેક દીકકરોએ તેના ઉપર જૂદી જૂદી દબે દીકઓ કાપી છે. તથાપિ કોઇએ પણ એ
ગ્રંથનું યથાર્થ જ્ઞાન આપ્યું છે, એમ કહેવાને અશકન છીએ. આ સટિક ગ્રંથો સમજીને
પૂરોપાદિ દેશના ઘણા મુનિઓએ આ અમૂલ્ય ગ્રંથનાં ભાષાંતરો પોતાની ભાષામાં કર્યા-
છે. અને જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે, તેટલાપરથીજ તેઓ તક્ષિન થઇ ગયેલા છે. આ
ગ્રંથ મહાભારતના હાથમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે જામન
છે. તેના અધ્યાય ૧૮, અને શ્લોક ૭૦૦ છે. હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રો જે સારાંશ છે, તે બધો
આ ગ્રંથમાં મોડ્યો છે. મારે તે ધર્મનું પુસ્તક ગણાય છે. કેટલાક હિંદુઓ કોર્ટમાં ઇન્સા-
ફની વખતે સાહેબ પાસે ગીતાના સમ ખવરાવે છે, અથવા ગીતાનું આ પવિત્ર પુ-
સ્તક ઉપડાવે છે.

શ્રીમદ્ભાગવત—શ્રીવેદવ્યાસ પ્રણીત અદાર પુરાણ છે. પણ તે અર્વમાં “શ્રીમદ્-
ભાગવત” પુરાણ સર્વોપરી છે. અને તેનો પ્રચાર ખીમ બધા કરતાં આખા ભરતખંડમાં
વિશેષ છે. “શ્રીમદ્ભાગવત” ઉપર આજ સુધીમાં મોટા મોટા વિદ્વાનોએ ૬૦ ઉપરાંત દી-
કઓ લખી છે. એટલી બધી દીકઓ ખીમ કોઇ પણ ગ્રંથ ઉપર થઇ નથી. એજ આ
અતિ માન્ય ધર્મ ગ્રંથનું દેવિપણું સાબિત કરે છે. આર્થીવર્તના સકળ સમાજમાં, અને
સંપ્રદાયમાં જે ગ્રંથ આટલો બધો માન્ય છે, તેનું કારણ અદ્ભૂત હોવુંજ જોઇએ: બારો
સકળ પુરાણોનું તાત્પર્ય કાઢીને આ ગ્રંથ રચ્યો છે. એટલે તેમાં વિશેષતા ઘણી હોવાનો
સંભવ રહે છે. તેમાં ભગવાનના પરૈશ્વર્યનું યથાર્થ રીતે વર્ણન કરેલું છે, તેમાં સંસાર બ-
વહારનું વર્ણન કાપું છે, એમાં જ્ઞાન ભરેલું છે, તેમાં ભક્તિની તો સાક્ષાત્ સુતિજ બેસારી
છે, એમાં વૈરાગ્ય વાર્તાનો પરમ બોધ છે, એમાં અલંકારનો ખળનો છે; એમાં દ્રશ્યોતોની
મોટી ખૂબી છે, એમાંનો વર્ણન ભાગ્ય અલંકારિક અને રસમય છે, એમાં યુદ્ધ નીતિનો
બોધ છે, એમાં પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ ચિતર્યું છે, એમાં ધર્મની મહત્તા અને એકા-
દશ સ્કંધમાં પરમ તાત્પર્ય સમજાવ્યું છે, એમાં ધર્મ વિહીન દેહની અનેક પ્રકારે કનિ-
ષ્ટતા બતાવી છે, એમાં જીવને જલુ રૂડો ઉપદેશ આપ્યો છે, એમાં સંસારને અસાર
વર્ણવ્યો છે, અને સાધનો મહા કટકારક દર્શાવી છે. એમાં અનેક આખ્યાનો એવાં છે
કે, જેવાં ખીમમાં નથી. એમાં પ્રજુના અવતારોનું વર્ણન છે, તેમાં ઘણો બોધ આપ્યો
છે, એમાં મહાનુભાવ પુરુષોનાં આન્દિક છે, એમાં દેવ દાનવના પ્રસંગોથી રાજ-
નીતિ શીખવી છે, એમાં સર્વેશ્વર પરમ પરમાત્મા પુરાણ પુરુષોત્તમનું સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યાવ-
ચરિત્ર આપેલું છે. સારાંશ કે શ્રીમદ્ભાગવત ગ્રંથ એવો કદાચતર છે કે, તેમાં ધર્મ,
અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થની કેમ પ્રાપ્તિ થાય, અને ત્રિવિધ તાપ કેમ દબે,

તેનું સંપૂર્ણ રીતે ગાન આપેલું છે.

શ્રીમદ્ભાગવતની જે રચના શ્રીવ્યાસમુનિએ કાપી છે, તેમાં એવી તો દિવ્ય ખૂબી આપી છે કે તેનું વંદન કરવું અસંખ્ય-ધણું મરકેલ છે. તેમાંનું પુરંજનનું આખ્યાન અને તેનો સાર, જગદ્ભારતના આખ્યાનનો સાર, ગર્જેન્દ્રનો મોક્ષ, સમુદ્ર મથન, મોહિની સ્વરૂપ, કપિલ ગીતા, પ્રદહાદ ચરિત્ર, ક્રુવ ચરિત્ર, અને તે સધળા સાથે નવ રસમય બ્રજરાજ ચરિત્ર, તેમાંની અતિ રહસ્ય વાળી લીલા, ઉદ્ધવ અને શ્રી કૃષ્ણનો પરમ રહ-સ્વરૂપ ગાન ભંડાર, યાદવોનો સંહાર, અને બ્રાહ્મણોનું તપોબળ, પરિક્ષીતનું મૃત્યુ, અને કલિના ગુણ દોષ, એ સર્વે વ્યાખ્યાનો તેમાંની ખૂબી સાથે સમન્વવવામાં આવે તો તેથી મોટા ગ્રંથોના ગ્રંથો બરાબ નથી. શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૨ સ્કંધ છે. તેના ૩૩૨ અધ્યાય અને ૧૮૦૦૦ શ્લોક છે. હાલ તેના ૩૩૫ અધ્યાય જોવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં ત્રણ અધ્યાય પ્રક્ષિપ્ત કહેવામાં આવે છે.

વ્યાસજીએ મહાભારત ગ્રંથ રચીને પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને બધાંબધો હતો. વૈ-શંપાયને પરિક્ષિતના પુત્ર જન્મેજય રાજાને મોટા યજ્ઞના સમારંભ સમયે તે સંભળાવ્યો હતો. અને જગતમાં જાહેર રીતે તો લોભહર્ષણ ઋષિના પુત્ર સૈષ્ઠી એ નૈમિષારણ્યમાં મળેલા ઋષિમંડળને કહી સંભળાવ્યો હતો. સારથી તે સર્વત્ર પ્રગટ થયો છે. વ્યાસજીએ વળી “અધ્યાત્મ રામાયણ” નામે એક કાવ્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં કાવ્યરસ કરતાં અધ્યાત્મ ગાન ઉપર વધારે લક્ષ આપેલું જણાય છે. અથવા ખરું કહીએ તો રામકીલાનું યથાર્થિત ચિત્ર આપવાને બદલે રામ એ પરિવ્રજાનો અવતાર હતા; એ વાતને આગળ પાડવા ઉપરજ સર્વત્ર લક્ષ આપેલું છે. એ હેતુથી રામનામાં જે માનુંખબાવ વાસ્તીકિ કૃત રામાયણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, તે તેમણે યત્ન વડે દૂર કર્યો છે.

મહાત્મા વેદવ્યાસ પ્રણિત ઉપર લખેલા ગ્રંથોનું જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે-ટલા ઉપરથીજ તેમની વિદ્વતા અને મહા બુદ્ધિનું માપ વાચક વૃન્દ કહાડી શકશે. તેથી અમે અત્રે વિશેષ કાંઈ લખતા નથી. મહાત્મા વાસ્તીકિ ઋષિએ રામાયણ દ્વારાએ જનમંડળને જે અગાધ શિક્ષણ અને આત્મગાન આપ્યું છે, તે કરતાં પણ અધિક ગાન વેદવ્યાસે મહા-ભારતાર્ધ પોતાના ગ્રંથો દ્વારાએ આપ્યું છે. આ અને મહાત્માઓએ ભારતના જનસમા-જના કલ્યાણને માટે જેનું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે, તેનું બીજા યોગજન મહાત્માઓએ કર્યું છે. રામાયણ અને મહાભારત ગ્રંથોને રચાવાને આજે હજારો વર્ષ થઇ ગયા છતાં, ભારતવ-ર્ષમાં કરોડો હિંદુઓ પોતાના એ ધણા આદરણિય અને પવિત્ર ગ્રંથોના શરમાનને માન આપે છે, અને તે પ્રમાણે વર્તે છે. હિંદુઓ પવિત્ર દિવસોમાં અથવા વાર તેહેવારે કેન્સારે ઉલટમાં આવે છે, ત્યારે રામાયણ કે મહાભારતમાંની કથા શ્રવણ કરીને પોતાને કૃતાર્થ થયેલા સમજે છે. એ કથા કરનાર બ્રાહ્મણોની તે આશ્ચર્યકામી વસ્તુઓ હાલ થઇ પડી છે. એ પ્રમાણે તેમણે હિંદુ સમાજના ઉપર ધણા ઉપકાર કર્યા છે. ભારતના તમામ હિંદુ-ઓ મહાત્મા વેદવ્યાસ અને વાસ્તીકિ ઋષિના હમેશના કરજદાર છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમણે આપેલી શિક્ષા અન્ય ધર્મના લોકોએ પણ ગહુ મનન અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. તેથી પૃથ્વીના તમામ જનોના માનને તેઓ પાત્ર છે, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.

બધાં સુધી રામાયણ અને મહાભારત અંથે જન્મતાં કાવ્ય રહેશે, ત્યાં સુધી મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને વ્યાસજીનું કીર્તિવત નામ પણ અમર રહેશે. ધન્ય છે ! એવા મહાત્માજનોને !

મહાભારત અથ રચાયતો સમય ઇંગ્લેન્ડ પહોંચે છે. ઇ. સ. પૂર્વે. ૧૪૦૦ વર્ષનો ધારણે, તે બરોબર નથી. પરંતુ મહારાજ સુધિષ્ટિના અસ્તિત્વમાં કૌરવ—પાંડવનો જે કાળ અમે નિર્ણય કર્યો છે, તેજ સમયમાં એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૬૦ માં મહાત્મા વેદવ્યાસ હતા. અને મહાભારત અથ. પણ ત્યારેજ રચાયો હતો. એ પ્રમાણે ગણતાં મહાભારત અથ. રચાયતો આજે લગભગ ૪૨૫૫ વર્ષો થઈ ગયાં છે.

શુકદેવજી.

આ પરમ ગાની અને મહા યોગીશ્વર શુકદેવજી મહાત્મા વેદવ્યાસના પુત્ર થાય. એવું કહેવાય છે કે, તેઓ જન્મ્યા પછી તુરત વનમાં તપ કરવા સાર જતા રહ્યા હતા. તેમને સમગ્રવીરે પાછાં ઘેર લાવવાનો પ્રયત્ન બાસજીએ કર્યો, પણ તેઓ આવ્યા નહિ. એક દિવસે તેઓ ઋષિઓના મંડળમાં જતા હતા, ત્યાં તેમને ભગવત શ્રુતિ ગાતા નારદ ઋષિ મળ્યા. શુકદેવજીએ તેમને કહ્યું કે, મહારાજ ! મારી સુકિં થાય, એવો કંઈ ઉપાય બતાવો. નારદજીએ કહ્યું કે, તે તો તમારા પિતાજીના નંજીયામાં છે. પછી તેઓ પિતાની પાસે આવ્યા હતા. શુકદેવજી મહા તેજસ્વી, યોની, સત્યવક્તા અને સાત્ત્વિક શૃંગારી હતા. ઉપવિત ધારણ કર્યા પછી તેમણે વેદ તથા ધર્મ શાસ્ત્રોંનું શિક્ષણ લીધું હતું. બંધારે તેમના પિતા વ્યાસજીએ તેમને પરણવાનો ધણો આમંત્ર કર્યો, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે—

“ પિતાજી ! આ તમે શુ બોલો છો ? બ્યવહારની વાત નહિ કરતાં મને પરમાર્થનો ઉપદેશ કરો. મનુષ્ય લોકમાં જોના બેશુ દુઃખ ન હોય એવું કયુ સુખ છે ? તે કયો. જે સુખમાં સાથે દુઃખ રહ્યું હોય તે સુખજ નથી જો દુઃખ સી ધરણુ તો પછી તેને વશ થઇ જવાય. જે માણસ પગત્ર અને ત્રિશેષે કરીને અને વશ હોય તેને શુ સુખ છે ? લોકાં અને લોકાં આદિથી બધાયેયો માણસ કદી પણ છુટી શકે, પણ સી, પુત્રોથી બધા-યેશે માણસ કદી પણ છુટે નહિ. આ દેહ વિષ્ટા અને મૂલથી બરેયો છે. સીઓનો દેહ પણ તેવોજ છે, તો એવા દેહમાં સમચ્ચ માણસ પ્રીતિ રાખવાની ઇચ્છા શી કરે ? દુઃખે પછી મર્જવાસને ઇચ્છતો નથી. આત્મ સુખ કે જે અદ્ભૂત છે, તેને છોડીને દુઃખ વિષ્ટા જ્યાં સુખને કેમ ઇચ્છુ ? જે પુરુષ આત્મારામ હોય તે ફરીનાર ત્રિપલ લપટ થાય નહિ દુઃખ અંસાર રૂપી સર્પથી બીનેવો છું, તેને હવે તત્ત્વજ્ઞાન આપીને રક્ષા કરો. જેમ સ-ધને ગત દિવસ નશ્તોના ચક્રમાં ફરતું પડે છે, તેમ આ મહા ભવંકર અંસાર રૂપી ચક્રમાં જીવને ફરતું પડે છે કોઇ સ્થળમાં વિભાગો મળતો નથી. પિતાજી ! આ અમારમાં પોતાનું સ્વરૂપ ત્રિચારવાથી વધારે બીજું કયું સુખ છે ? મૂલ લોકો અંસારમાં સુખ માને છે, તે તો જીવે દીગ્ગજો વિષ્ટામાં સુખ માને છે તેવું છે વેદ અને શાસ્ત્રોનો અવ્યાસ કર્યો છતાં પણ પુરુષો કૂતરા, ઘોડા અને સુંપરની પેઠે સમારમાં આમળ રહે છે, તેઓથી વધારે બીજો કોઇ મર્જ નથી મદા દુર્વળ મનુષ્યનો જન્મ પામીને વેદ શાસ્ત્રોનો અધ્યાય કર્યો છતાં

ને સંસારમાં બંધાય, તો પછી મુક્તિનો અધિકારી કયો માણસ છે? સ્ત્રી, પુત્ર અને ધરમાં આસક્ત છતાં પણ જે પંડિત કહેવાય છે, એ કાંઈ મોટું આશ્ચર્ય નથી. પણ જે મનુષ્ય સંસારમાં મામાના ત્રણ-ચારથી બંધાય નહિ, તેજ માણસને વિદ્વાન, બુદ્ધિવાન અને શાસ્ત્રનો પાર પામેલો સમજવો. આ સંસારમાં જેથી દૃઢ બંધન થાય, એવા વૃથા બંધવાથી શું વગે? જે સંસારના બંધનથી છોડાવે તેજ બાણુજી જોઈએ. પુરૂષને શ્રદ્ધા કરી રાખે છે તેથી ગૃહ કહેવાય છે, તો એવા કાળા ગૃહમાં સુખ ક્યાં છે? હે પિતા! હું એથીજ ભય પામું છું. જે મૂર્ખ મંદ બુદ્ધિવાળા અને દુર્ભાગ્ય હોય છે, તે મનુષ્યનો જન્મ પામીને પાછા બંધનમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે.”

આસજી પુત્રનાં આવાં વૈરાગ્યનાં વચનો સાંભળી બોલ્યા કે;—“ગૃહ-ધર કે જે જડ છે તે કાંઈ પુરૂષને બંધતું નથી. બંધનનું બીજું કારણ નથી. કેવળ આસક્તિજ બંધનનું કારણ છે. જે માણસ ધરમાં રહ્યા છતાં પણ આસક્તિથી છૂટેલો હોય તે મુક્ત થાય છે. ન્યાય માર્ગથી ધન મેળવનાર, અનુક્રમે વિધિ સહિત વેદોક્ત કર્મ કરનાર, સત્યવક્તા અને પવિત્ર હોય તો ગૃહસ્થ પણ મુક્તિ પામે છે. ધર્મમાં રહેલા ગૃહસ્થો શ્રદ્ધા પૂર્વક અજ્ઞાનથી અને મધુર વાણીથી બીજાઓને ઉપકાર કરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં અધિક ક્રોધ ધર્મ દોડે નથી, અને સાંભળ્યો નથી. ઉત્તમ વસિષ્ઠાદિક આચાર્યો પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હતા. પુત્ર! જે પુરૂષ વેદોક્ત કર્મ કરતો હોય તેને કયો પુરૂષાર્થ અસાધ્ય છે? સ્વર્ગ, મોક્ષ અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મ એમાંનું જે જે કાંઈ ઇચ્છે તે તેને મળે છે. ધર્મ વેત્તાઓ કહે છે કે;—‘એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવું જોઈએ.’ માટે આલસ્ય મૂડી અમિહોત્ર લેધને તમે કર્મ કરો. દેવ, પિતા, અને મનુષ્યોને વિધિ પૂર્વક તૃપ્ત કરીને પુત્રને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જોડી પછી તમે ઘર છોડી વનમાં જઈ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ લેજો. અને પછી સંન્યાસ લેજો. પુત્ર! મન અને પાંચ ઇન્દ્રિયો કે જેઓ મોહ પમાડનાર છે, તેઓ સ્ત્રી વગરના પુરૂષને દુઃખ પરિણામ આપે છે. માટે ઇન્દ્રિયોને જીતી લેવા સાર સ્ત્રી પરણવી એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.”

છેલ્લેજી પિતાનાં આવાં વચન સાંભળી બોલ્યા કે;—“પિતા! સ્ત્રીનો સંબંધ સર્વદા દુઃખદાયી છે. મૃગને બંધવાની જાળ સરખો અને સર્વ પ્રાણીઓને નિરંતર બંધન રૂપ છે, તે હું કરીશ નહિ. ધનની ચિતાથી આતુર થયેલાઓને ક્રોધ સ્થળમાં સુખ દેખાતું નથી. નિર્ધન અને તૃષ્ણાવારા લોકોને સ્વજનો પણ પીડા કરે છે. તૃષ્ણા વગરનો ભિક્ષુક જેવો સુખી હોય તેવો ઇંદ્ર પણ સુખી નથી. ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય છતાં પણ ઇંદ્ર જ્યારે સુખી નથી, ત્યારે આ સંસારમાં બીજો તો કોણ સુખી હોય? ક્રોધ તપસ્વીને તપ કરતો જોઈ મનમાં સંતાપ ધરીને ઇંદ્ર તેને ઘણા પ્રકારનાં વિદ્રવ કરે છે. ધનવાન પુરૂષ પણ તૃષ્ણાને લીધે કદી પણ સુખે સ્ત્રો નથી, ત્યારે નિર્ધન, માણસ તો કેમજ સુખ પામે! હે પિતા! તમે જાણતાં છતાં પણ હું કે જે તમારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર છું. તેને સર્વદા દુઃખદાયી મહા ભયંકર સંસારમાં જોડવા કેમ ઇચ્છો છો? જન્મમાં દુઃખ છે, જરામાં દુઃખ છે, મરણમાં દુઃખ છે અને વળી પાછું વિદ્યા અને મૂલમય ગર્ભમાં રહેવામાં પણ દુઃખ છે. તૃષ્ણા તથા લોભમાં ઘણું દુઃખ છે. અને માગવામાં તો મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખ છે. પારખી આશા રાખવી એ પરમ દુઃખ છે. વેદ અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી પંડિતોને

ધનવાનને ઘેર બંધને સર્વથા તેઓની સ્તુતિ કરવી પડે છે. એક પેટને વાસ્તે શા માટે ચિંતા કરવી ? કેમકે એક પેટ તો પત્ર, કંદમૂળ અને ફળાદિકથી તથા સંતોષ રાખીએ તો ગમે તે ઉપાયેથી પણ ભરાય છે. પિતાજી ! સ્ત્રી, દીકરા અને પૌત્ર-આદિ મોટું કુટુંબ હોય તો તેઓના પોપણું વાસ્તે ભારે દુઃખ વેડું પડે છે. સુખ કયે ઠેકાણે છે ? માટે મને યોગ શાસ્ત્ર અને સુખદાયી જ્ઞાન શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરો, કર્મકાંડમાં મને કદી પણ રૂચિ થવાની નથી. અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ નેથી ક્ષય પામે એવો ઉપાય બતાવો. અહો ! આ માયાનું બળ પંડિતોથી પણ છોડી શકાતું નથી. મને બ્યાસ શું થાય ! અને બ્યાસને હું શું યાદ ! આ બ્રમ કેવો ? પાંચ બ્ર-તોથી રચાયેલા દેહમાં ‘આ પિતા છે અને આ પુત્ર છે.’ એવી વાસના થાય છે, એ આશ્ચર્ય છે ! આ માયા મહા બળવાન અને મોહ કરનારી છે. માટે જે રીતે હું મર્મવાસના બંધથી છૂટી જાઉં એવી રીતનો બોધ આપો. આ કર્મ બ્રહ્મમાં મરુપ્તનો અવતાર દુર્લભ છે, અને તેમાં પણ ઉત્તમ કુળમાં જન્મ તો મહા દુર્લભ છે. મં વૃદ્ધોનો આશ્રમ કંપો છે, તોપણ સંસારની બળમાં હું સપડાયો છું. એવી ભારી ક્ષતિ મટે એવો ઉપાય બતાવો.”

આ પછી બ્યાસે તેમને ભાગવત બણાવ્યું. એ બણીને તેઓ બ્યાસજીના સુંદર આશ્રમમાં રહ્યા, પણ તેમનું મન ‘સંન્યાસ સેવામાં લાયકું હતું. તેથી શાન્તી મળતી નહોતી. પોતે એકંતમાં બેસી રહેતા હતા. ધણું જમતા નહિ, તેમ ઉપવાસ પણ કરતા નહિ. બ્યાસ શુકદેવજીને ચિંતાથી ઘેરાયેલા બોધ બોલ્યા કે,—“ પુત્ર ! શા માટે બ્રમ છો ? કરજીથી ઘેરાયેલા નિષંઠ માણસની પેઠે તમે નિરંતર શા માટે ધ્યાન ધરી રહો છો, ? તમને શી ચિંતા છે ? કયેદ રીતે સુખ ભોગવો અને મનમાંથી શોક છોડી પો. શાઓકન જ્ઞાનનો વિચાર કરો, અને અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં બુદ્ધિ રાખો. પુત્ર ! મારું જ્ઞાનશક્તિ તમારા મનમાં શાન્તી થતી ન હોય, તો તમે જનક રાજાએ પાળેલી મિત્રિલા નગરીમાં જાઓ. સત્યનાં સમુદાય અને ધર્માત્મા જનક રાજા કે જે વિદેહ કહેવાય છે, તે તમારા સંદેહનો નાશ કરશે. બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિચાર કરનારાએ પવિત્ર જનક જ્ઞાન સત્યવક્તા, અતિ શાન્ત, યોગી, પવિત્ર અને સર્વદા યોગીઓ ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ. તેમની પાસે જઈ સંદેહની નિવૃત્તિ કરો, અને વર્ણ-તથા આશ્રમોના ધર્મનું તર્ક પુછો. એ જીવન સુખ રાજ તમને સર્વ ઉપાય બતાવશે.”

આ પછી પિતા પુત્ર વચ્ચે જનકના જીવન-મુક્તપણા વિશે વાદ વિવાદ થયો. અને એ જીવન-મુક્ત જનક રાજાને જોવાની અને સંદેહ મટાડવાની ઇચ્છાથી પિતાની રજા લેઈ શુકદેવજી મિત્રિલા તરફ આવ્યા. રજામાં અનેક રૂચિ યુનિઓનાં દર્શન કરતા જનકપુરમાં આ-વ્યા. આ વખતે અતુલકાદ્ય નામનો જનક રાજા હતો. મહા તેજસ્વી શુકદેવજી રાજદ્વારમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દ્વારપાલે અંદર જતાં અટકાવ્યા. આ મહાત્મા મોક્ષનું ચિંતન કરતા તેજ દ્વારમાં ઠાકતી પેઠે ઉભા રહ્યા. છાપા અને તડકામાં સમદષ્ટિવાળા શુકદેવજી ધ્યાન ધરીને હું જેવા અચળ થઈને ઉભા. સાં રાજાનો મંત્રી હાય જોડીને આવ્યો. તેણે તેને બીજા દોડીમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં દિવ્ય, મનોહર, ધણા પુષ્પથી બરખર અને દિવ્ય રથોવાળું વન દેખાયું. પછી એક સુગંધિન બ્રૂવનમાં આવ્યા. ત્યાં કેટલીક ઓંઓ જે માન, નાન,

અને કામ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતી તેઓ આવી. તેમને શુકદેવજીની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી મંત્રિ એ ધરમાંથી નિકળી ગયો. અને શુકદેવજી ત્યાંજ ઉભા રહ્યા. એ સ્ત્રીઓએ વિધિ સહિત પરમ ભક્તિથી તેમની પૂજા કરી, અને દેશકાળમાં થતાં અનેક પ્રકારનાં અત્યંત રાજ્ય કર્યાં. પછી કામદેવની મોઢ પાંખેલી અંતઃપુરમાં રહેનારી સ્ત્રીઓએ અંતઃપુરનું એક રમણિય વન તેમને દેખાડ્યું. શુકદેવજી જુવાન, રૂપાળા; મધુર અને કામળ મોહનારા તથા ખીન્ન કામદેવના જેવા મનોહર હતા. તેમને જોઇ સઘળી સ્ત્રીઓ મોહ પામી. એ મુનિને અનિતેદ્રિય જાણી સઘળી સ્ત્રીઓ સેવા કરવા લાગી, પણ શુદ્ધ અતઃકરણવાળા શુકદેવજીએ તેઓમાં પોતાની માતાના ભાવની કલ્પના કરી, આત્મારામ અને ક્રોધને છતનાર મહાત્મા એથી રાજ્ય પણ થયા નહિ, અને ક્રોધ પણ પામ્યા નહિ. એમ અનેક રીતે મોહમાં નાખવાને ઉપાયો કર્યા, પણ નિતેદ્રિય મહાત્મા કેમ ડગે ?

સાર પછી ગુરુ પુત્ર શુકદેવજીને આવ્યા સાંભળી જનક રાજ પવિત્રપણાથી પોતાના ગારને અગ્રણી કરીને મંત્રીઓ સાથે તેમની પાસે આવ્યા. અને તેમની સારી રીતે પૂજા કરી, ઉત્તમ આસન આપી બેસાયાં. પછી રાજ્યએ તેમને કુશળ પૂછ્યા. રાજ્યએ કરેલી પૂજાનો વિધિ સહિત સ્વીકાર કરીને પોતાના કુશળ કહ્યા. પરસ્પર કુશળ પૂછ્યા પછી શુકદેવજીને રાજ્યએ શાન્ત ચિત્તે વિવેકથી પધારવાનું કારણ પૂછ્યું. એ પરથી શુકદેવજીએ કહ્યું કે;—“ મહારાજા! મારા પિતા વ્યાસે મને સ્ત્રી પરણી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવાનું કહ્યું, પણ મેં સ્ત્રી પરણવામાં બંધન માનીને પિતાનું વચન માન્યું નથી. મારા મનમાં સંદેહ પડેલો, જાણી મને કહ્યું કે તમે લોક પ્રખ્યાત મારા યજ્ઞમાન જનક વિદેહ રાજ્ય છવન મુકત છે, અને નિષ્કંટક રાજ્યનું પાલન કરેછે. રાજ્ય કરતાં છતાં પણ માયાના પાસથી બધાતો નથી. એ તમારા મનના સંદેહનું નિવારણ કરશે. એ રાજ્યની વાત સાંભળીને તરત મારી પાસે આવ્યો. એ રીતે મારા પિતાની આજ્ઞાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું. મને મોક્ષની ઇચ્છા છે. માટે મારે શું કરવું ? એનો જ ઉપાય હોય તે બતાવો.”

આ સાંભળી જનક રાજ્ય બોલ્યા કે;—“ મોક્ષ માર્ગમાં રૂચિ રાખનાર જનોઈ લીધા પછી વેદનો અભ્યાસ કરવાને ગુરુને ઘેર રહેવું. વેદ અને વેદાંત બધી ગુરુને સંતોષવા. પછી સ્ત્રી પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું. ન્યાય માર્ગે આવેલા ધનથી આજીવિકા ચલાવવી. સંતોષ રાખવો, આરામ રાખવી નહિ, નિદ્રાપ રહેવું, અગ્નિ હોત્ર આદિ કર્મ કર્યા કરવાં, રાત્ર બોલવું અને પવિત્ર રહેવું. પુત્ર, પૌત્ર થયા પછી વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં રહેવું. એ આશ્રમમાં તપથી ૭ દ્વિયોને છતી લેઇ, પોતાની સ્ત્રીને પૂત્રો પામે રાખીને શુદ્ધ વૈરાગ્ય થયો હોય તો શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે સર્વ અગ્નિઓનું પોતામાં આરોપણ કરી ધર્મ જાણનારાએ શાન્તપણાથી સંન્યાસ આશ્રમમાં રહેવું. ‘ વૈરાગ્યવાળાનેજ સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે. વૈરાગ્ય ન હોય તો કદી અધિકાર નથી. ’ એવું વેદનું વચન છે. વેદમાં અડતાળીસ સંસ્કાર કલા છે. તેમાં ચાલીસ ગૃહસ્થોને વાસ્તે છે. અને દ્યમ, દમાદિક આઠ મુમુક્ષુને વાસ્તે છે. એમ મહાત્મા પુરૂષો કહે છે. એક આશ્રમમાંથી અનુક્રમે ખીન્ન આશ્રમમાં જવું, એવી ચિટ લોકોની આજ્ઞા છે ” આ સાંભળી શુકદેવજીએ પૂછ્યું કે, હૃદયનાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયેલ દોષ અને પરોક્ષ તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાં હોય, તો પણ

નિયમ પ્રમાણે આશ્રમમાં રહેવું જોઈએ કે પરબાઈ વનમાં રહેવું હોય તો પણ તે થઈ શકે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જનક બોલ્યા કે;—“ દ્વિયો એવી પ્રબળ છે કે હાથમાં રહેતી નથી. જે પુરુષ કાચો હોય, તેને એ દ્વિયો અનેક વિકાર ઉત્પન્ન કરી દે છે. વિકાર ઉત્પન્ન થતાં ન હોય તો સંન્યાસી થયા પછી બોજનની, સુખની, શય્યાની, અને પૂતની ઇચ્છા કેમ કરે? વાસનાઓતું અત્યંત પ્રબળ જળ કેમે શાન્ત થવું નથી. માટે તેને શાન્ત કરવા વાસ્તે આશ્રમોતો અનુક્રમ રાખવો જોઈએ. ઉચે સૂતો હોય તો તે નીચે પડે, પણ જે નીચે સૂતો હોય તે પડે નહિ. સંન્યાસ લીધા પછી જો દ્વિયોની પ્રબળતાને લીધે ભ્રષ્ટ થાય, તો પછી પાછો માર્ગ ચડે નહિ. જેમ કાડી મૂળથી શાખાપર ચડે છે, અને એ પ્રમાણે ધીરે ધીરે ચડતી જાય છે તો તેને સુખે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ અનુક્રમ આશ્રમે ચડીયે તો અનાયામે ફળ મળે છે. પક્ષી વિદ્યોથી સજા છોડી દબને તરન ઉચે જાય છે તો શાકી જાય છે. અને કીડી વાસાઓ લેતી લેતી ચડે છે તો સુખે પહોંચે છે. મન એવું અત્યંત પ્રબળ છે કે કાચા પોચાથી છૂતી શકાતું નથી. માટે ક્રમે ક્રમે આશ્રમમાં ચડીને તેને છૂતવું. શુદ્ધઆશ્રમમાં રહ્યા હોય, તેણે પણ શાન્તી, સહવિચાર અને ધીરજ રાખીને રાહ. થવું નહિ, તપવું નહિ, અને લાભ અલાભમાં સમાન રહેવું. જે પુરુષ શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતો હોય, જેથી ચિંતા થઈ પડે તે છોડી દેતા હોય, અને આત્મ લાભથી સંતુષ્ટ રહેતો હોય તે મુક્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. જુઓ, હું રાજા કરતાં છતાં પણ જીવન્મુક્ત રહીને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છું; પણ મને કાંઈ થતું નથી. અનેક ભોગ ભોગવતાં અને અનેક કાંચો કરતાં છતાં પણ રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે હું જેમ જીવન્મુક્ત છું. અને દેહ પડી ગયા પછી વિદેહ મુક્ત થઈશ, તેમ તમે પણ સદાચાર પાળતાં જીવન્મુક્ત રહીને અંતે વિદેહ મુક્ત થાશે. આ જડ જગત કે જે દૃશ્ય કહેવાય છે, તેથી આત્માનું સ્વરૂપ કે જે અદૃશ્ય છે, તે કેમ બંધાય ? પાંચ ભૂત અને તેઓના શબ્દાદિક ગુણો દૃશ્ય છે. અને આત્મા તો માત્ર અનુભવથી જણાય છે. કદી પણ પ્રલક્ષ થતો નથી; તો એ નીર્વિકાર અને નિર્લેપ આત્મા કી રીતે બંધાય ? મનજ મોઠાં મોઠાં દુઃખતું કારણ છે. માટે મન નિર્મળ થાય તો સપથું નિર્મળ થઈ જાય છે. સપથાં તીર્થોમાં બઠકી બઠકીને વારંવાર નહાતો હોય, તોપણ ત્યાં મુઘી મન નિર્મળ ન થયું હોય, ત્યાં મુઘી સપથું વ્યર્થ છે. દેહ, જીવાત્મા કે દ્વિયો મનુષ્યોને બંધ મોક્ષતું કારણ નથી, પણ મનજ બંધ મોક્ષતું કારણ છે. આત્મા કે જે સર્વદા શુદ્ધ અને મુક્ત છે, તે કદી પણ બંધાતો નથી. બંધ અને મોક્ષ મનમાં રહે છે; માટે મન શાન્ત થાય તો જીવન મુક્ત થવાય છે. શનુ, મિત્ર અને ઉદાસીનતા એ સધળા ભેદ મનમાં રહ્યા છે. હૈન દૃષ્ટિ તણ દબને એકત્વ બાવના થાય, તો પછી ભેદ કેમજ થાય ? જીવ અને જલ એકજ છે. માટે આપણે જાણ લીએ. એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. અજ્ઞાન અવરથમાં જીવ અને જલની ભેદ શુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. ભેદ શુદ્ધિતું કારણ અવિદ્યા છે, તે અવિદ્યા જલ વિદ્યાથી મટે છે. સમગ્ર મનુષ્યોએ સર્વદા વિદ્યા અને અવિદ્યાને જોળખતી જોઈએ. તરંગ વિના હાવાનું મુખ સમજાતું નથી, તેમ અવિદ્યા વિના વિદ્યા સમજાતી નથી. અવિદ્યાનો નાશ કરીને પછી વિદ્યાપણ શાન્ત થઈ જાય છે. પત્રી માત્ર અદૈનજ રહે છે. ગુણો ગુણોનાં કામ કરે છે.

પંચજૂતો પંચજૂતોનાં કામ કરે છે, અને ઇંદ્રિયો ઇંદ્રિયોનાં કામ કરે છે, તેમાં આત્માને ક્યો દોષ લાગે છે ? જો કે આમ છે તો પણ સર્વના રક્ષણને વાસ્તે સધળી રીતે વેદમાં મર્યાદા બાંધી છે. મર્યાદા ન હોય તો જેમ બૌદ્ધ લોકોનો ધર્મ નાશ પામ્યો છે. તેમ સર્વ તો ધર્મ નાશ પામે. ધર્મ નાશ પામે તો વર્ણુશ્રમનો આચાર પણ નાશ પામે. માટે વેદમાં કહેલા માર્ગે ચાલવું મર્વ પ્રકારે ઉત્તમ છે. મારા મતમાં તમારા પિતાએ જે કહ્યું છે તેજ સત્ય છે. તમે પિતાનો સંગ તજી દેઈ વનમાં જવાને ઇચ્છો છો, તો વનમાં પણ મૃગોની સાથે તમને બહુજ સખંધ થશે. પયમહાજૂત સર્વ ઠેકાણે છે તો તમે નિમંગ શી રીતે થઈ શકશો ? અદ્વારને વાસ્તે તમને સર્વદા ચિંતા રહેશે, તો તમે ક્યારે નિશ્ચિંત થશો ? તમે વનમાં બીજી ચિંતા કરશો કે નહિ કરો; પરંતુ ત્યાં પણ દંડ અને મૃગ ચર્મની ચિંતા તો રહેશેજ. એ ચિંતા તમને જેમ રહેશે, તેમ મને રાજ્યની ચિંતા રહે છે. તમારા મનમાં ધણા ધણા વિકલ્પ છે. તેથી દુઃખી થઈને તમે દૂર દેશોમાં આવ્યા છો. મારા મનમાં તો વિકલ્પ કે સંદેહ કાંઈ નથી. હું તો સર્વદા સુખથી મિદ્રા કરું છું, અને સુખથી જમું છું. હું કદી બંધાયોજ નથી એમ સમજીને સર્વદા સુખી છું તમે તો હું બંધાયો છું, એવી શંકાથી સર્વદા દુઃખીજ છો. માટે એ શંકા છોડી દઈ આત્મ સ્વરૂપને નિર્લેપ સમજીને સુખી થાઓ. ‘આ દેહ મારો છે, એમ સમજવું એ બંધ છે, અને ‘મારો નથી’ એમ સમજવું એ મોક્ષ છે. જેમ દેહ મારો નથી, તેમ ધન, ઘર કે રાજ્ય પણ મારાં નથી, એવો મને નિશ્ચય છે.’ જનકનાં આવાં વચનો સાંભળી શુક્રદેવજી રાજી થયા, અને તેમની આરા લઈને તરત વેદ વ્યાસના ઉત્તમ આશ્રમમાં આવ્યા. પૂત્રને આવેલા જોઈ વ્યાસ રાજી થયા. ‘વેદાધ્યયનથી સંપન્ન અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં નિપુણ શુક્રદેવજી જનક રાજની સ્થિતિ જોઈ, પરમ સુખ પામીને પિતાના રમણિય આશ્રમમાં તેમની પામેજ રહ્યાં. શુક્રદેવજી યોગ માર્ગમાં રહ્યા હતા, તોપણ પિતાની આરાથી એ બહિષ્કૃત નામની જનકની માનસ કન્યા પીવરી અથવા વીરિણી સાથે પરણ્યા હતા. તેનાથી તેમને કૃષ્ણ, ગૌર પ્રભ, શંખુ, હુરિશ્ચુત, અને જ્ય એ પાંચ પુત્રો અને કૃત્વી અથવા કીર્તિમતિ નામની એક કન્યા થઈ હતી. એ કન્યાને મોમવંશીય પૂર કુયોક્ત પાર અથવા વિત્રાજ રાજના પૂત્ર નીમ અથવા ‘આણક’ રાજને આપી હતી, તેને ‘અક્ષત્ત’ નામે શ્રીમાન અને પ્રતાપિ પૂત્ર થયો હતો. એ અક્ષત્ત રાજ પણ અક્ષવેતા હતો. શુક્રદેવજીએ પરીક્ષિત રાજને તેના અંતકાળ સમયે સધળા રૂપિ, મુનિઓની સમક્ષ સાત દિવસ શ્રીમદ્ ભાગવતનો શુભાર્થ સમગ્રગ્યો હતો. તેથી એ રાજનો મોક્ષ થયો હતો.

ત્યાર મંથી શુક્રદેવજીએ કેટલોક કાળ તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેઓ ચોર્ગાંદ્ર રૂપે ધર્મો પદેશ આપતા ફરતા હતા. અને છેવટે વિદેહી જેવા બની ગયા હતા. ત્યારે મદાગમન યુધિષ્ઠિરે રાજસ્ય યગ કર્યો, ત્યારે ત્યાં ધણા બ્રાહ્મણો ગયા હતા. તેમ શુક્રદેવજી પણ ગયા હતા. એ પ્રસંગે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે, મને આદિઆં જે ત્રેક અક્ષનિષ્ઠ હોય તે દેખાડો. તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણે આ મદાયોગીંદ્ર શુક્રદેવજીને જ બતાવ્યા હતા. પંડી ધર્મગમ (યુધિષ્ઠિરે) એ તેમનું પૂજન કરીને યોગ્ય સન્કાર કર્યો હતો. ત્યાર પંડી શુક્રદેવજી કેવાગ પર્વનના રમણિય સિખરપર જઈને ધ્યાન ધરી એકા હતા. ત્યાં મર્વ સુગંધી ધુપેવા એ મદા

તેજસ્વી યોગીન્દ્ર મોટી અણિમાદિક સિદ્ધિઓ પામીને અતર્ધાન થઇ ગયા હતા. વાહ ધન્ય છે ! પ્રતાપી પિતાનાં પ્રતાપી પુત્રને ! કે જેણે પોતાના આત્મગળવડે મહાસિદ્ધિ પામીને વ્યવસ્થામાં અદ્વય કીર્તિ રાખી છે.

દ્રોણાચાર્ય.

કૌરવ—પાંડવોના વિદ્યાગુર મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય, ભરદ્વાજ ઋષિના પુત્ર યાવ.^૧ તેઓ બ્રાહ્મણ કુળમાં છતાં એકમહારથી—ચોક્કા અને ધનુર્વેદ—યુદ્ધકળાના આચાર્ય તરીકે મોટી ખ્યાતિ મેળવી છે. પ્રથમ પિતાની પાસે વેદ, વેદાંગાદિ બધીને કુશળતા મેળવી પછી તેમણે અગ્નિવેશ મુનિની પાસે જઈને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સાર પછી કેટલીક મુદત સુધી વનમાં તપશ્ચર્યા કરીને ઘેર આવી મહાત્મા કૃપાચાર્યની^૨ પ્હેલ કૃપયા સાથે સત્ર કર્યું હતું તેનાથી તેમને અશ્વત્થામા નામે મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુત્ર થયો હતો.

દ્રોણનો મૃહસ્થાશ્રમ ધણેજ કમાવ હતો. બ્યારે પાંડવોનાં છોકરાંને દૂધ પીનાં નોંધને બાળક અશ્વત્થામા કહ્યાંત કરતો, સારે માતા કૃપયા તેને દુધને ઠેકાણે યોખાતુ ઘોવાણુ આપીને સમજાવી જાનો રાખતી હતી. કેટલીક મુદત સુધી એવી ગરીબીનું દુઃખ વેઠ્યા પછી દ્રોણે મહાત્મા પરશુરામની પાસે જઈને યાચના કરી કે, મહારાજ ! તમે મારે દારિદ્ર ટાળો. સારે પરશુરામે કહ્યું કે,—“પૃથ્વી તો હું બ્રાહ્મણોને આપી ચૂક્યોહું. હવે માત્ર શરીર અને અજ શસ્ત્ર મારી પાસે છે. એમાંથી જે નોંધએ તે માગો.” પછી દ્રોણે પરશુરામ પાસેથી અઘાદિ વિદ્યા સપાદન કરી. તેથી તેઓ એટલા તો એટ થયા કે, જનમેંડળે તેમને આચાર્યની મહા પદવી આપી. સારથી તેઓ દ્રોણાચાર્ય કહેવાયા.

દ્રોણાચાર્ય ઉત્તમ પ્રકારના સદાચાર સપત્ર હતા. તેઓ જેવા ક્ષાત્ર વિદ્યામાં કુશળ હતા, તેવાજ બ્રહ્મ વિદ્યામાં પણ નિપુણ હતા. માત્ર ગરીબીના દુઃખથી તેઓ ઘેરાયેલા હતા, તેથી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરવાને અશક્ત થઈ પડ્યા હતા. આવી અવસ્થામાં તેમને પોતાના ગુર બધું પાંચાળ દેશના રાજા દ્રુપદે આપેલું વચન યાદ આવ્યું. અગ્નિવેશ મુનિને ઘેર દ્રોણાચાર્ય તથા કૃપદ રાજાએ સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો. એ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં દ્રુપદે તેમને એવું વચન આપ્યું હતું કે, બ્યારે હું ચુંગ ધાડ, સારે તમે મારી

પાસે આવજો. હું તમારું દારિદ્ર ઠાળીશ, એ ઉપરથી દ્રોણાચાર્ય એ રાજની પાસે ગયા. અને આશીર્વાદ દેખતે કહ્યું કે;—તમે અને હું એક ગુરૂને ઘેર બસતા હતા. તે પ્રસંગે તમે મને કહ્યું હતું કે, હું રાજ ચાલે સારે તું મારી પાસે આવજો. હું તારું દારિદ્ર ઠાળીશ. માટે હું આપની પાસે આવ્યો છું. તમે મારું દારિદ્ર ઠાળો. દુષ્ટ રાજ જાણે તેમને કદી જાળખતો પણ ન હોય, તેવો ડાળ કરીને બોલ્યો કે;—તું બિશુક બ્રાહ્મણ અને હું રાજ, તારે મારે જાળખાણ કેવી? તું અહિંથી જતો રહે, નહિ તો હવેને બોલાવી કહાડી મૂકાવીશ. હસાદિ તીરસ્કારનાં વચનોથી તેમનું ઘણું અપમાન કર્યું. એથી દ્રોણાચાર્ય ખીજવાઇને કહ્યું કે;—“હે રાજ! તું મદે બરાઇને મારું અપમાન કરે છે, પણ તેનું ફળ તને મળશે, એ તું યાદ રાખજો. હું તારું રાજપાટ છીનવી લેવડાડું, અને તને મારા શિષ્યો પાસે આંધી મેઘાડું ત્યારેજ ખરો.” એટલું કહીને સાંથી તેઓ જતા રહ્યા.

સાર પછી દ્રોણાચાર્ય પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રને લેઇને પોતાના સાળા કૃપાચાર્યની પાસે હસ્તિનાપુરમાં ગયા. ત્યાં તેમને કૃપાચાર્ય સન્માન પૂર્વક રાખ્યા. દ્રોણાચાર્ય રાજદ્વારમાં જઇને બીજા તથા કૃતરાજને મળવાના વિચારમાં હતા, તેવામાં એક દિવસે નગરની બહાર દોરડા પાંડવ વગેરે રાજકુમારો દહીની રમત રમતા હતા, ત્યાં દ્રોણાચાર્ય જઇ ગયા. એવું બન્યું કે રાજકુમારોને રમવાનો દડો એક પાણી વગરના અંધારા કૂવામાં પડી ગયો. તેથી સૌ ત્યાં જોવા લાગ્યા. એવામાં વળી મુધિહિરની મુદ્રિકા પણ કૂવામાં પડી ગઇ. એથી સૌ મગસાટમાં પડ્યા. એ સર્વ જોઇને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઇને કહ્યું કે;—હે રાજપુત્રો! તમે હવે અસાધ્ય વસ્તુ સાધ્ય થાય, તેવો ગુરૂ ક્યો નથી. એમ કહી કૂવામાં દળ મંત્રીને નાખ્યો, કે તુરંત તેના યોગે દડો બહાર નીકળ્યો. વળી ધનુષ યગ્ગવી બાણ માર્યું કે તે વીંટી પણ બેઠા આવ્યું. આ અદ્ભૂત અમલકાર જોઇને સર્વ રાજકુમારો ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી રાજકુમારોએ તેમનું નામ કામ પુત્રનાં દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, હું કૃપાચાર્યને ઘેર આવેશો છું. બીજા મને જોડાશે છે. હસાદિ કહીને દ્રોણ સાંથી પોતાને મુકામે ગયા. રાજકુમારોએ રાજમંદિરમાં જઇને ઉપરની સર્વ વાત બીજા વગેરેને કહી સંભળાવી. તે ઉપરથી બીજા નિશ્ચય કર્યો કે, એ દ્રોણાચાર્યજ હશે. પછી બીજા દ્રોણાચાર્યને જઇ મળ્યા. તથા ધણીજ સન્માનની સાથે રાજમંદિરમાં તેડી ગયા. ત્યાં દ્રોણાચાર્યે કહ્યું કે, દુષ્ટ રાજએ મારું ધણુંજ અપમાન કર્યું છે, તેની જવાબથી હું ખીડિન છું. તમે મેં સન્માન ઉદાર છે, માટે તમારા દર્શને આવ્યો છું. બીજાએ તેમને વેદ શાસ્ત્રમાં તથા સર્વ અગ્ર શાસ્ત્ર વિદ્યામાં પ્રવિણ જોઇને રાજ્યશ્રય આપી મન્દકાર કર્યો. અને રાજકુમાર પાંડવોના તેમનેજ અધ્યક્ષ અથવા શિક્ષા ગુરૂ કરાવ્યા.

દ્રોણાચાર્યે શિક્ષા ગુરૂના મદાન પદમાં અભિષિક્ત થઇને રાજકુમારોને અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરાવવા મારું મોટા પાયા ઉપર પાંડવોના સ્થાપિ. એ સમાચાર દેશે દેશમાં પ્રસરી ગયાથી અંધક, ધૃષ્ટિમ, ધૃષ્ટાક, બાહ્લીક, અને રૌદ્રાક્ર અદિ દેશના રાજાઓએ પોતાના કુમારોને દ્રોણાચાર્ય પાસે વિદ્યાબ્યાસ કરવા સાથે મોકલ્યા. એ સર્વને ધનુર્વિદ્યા વગેરે શીખવવાનો આદેશ કર્યો. કર્ણ તથા અપભ્યામાએ પણ ત્યાંજ અભ્યાસ કર્યો. એક દિવસે દુર્યોધન યેનુક નામે એક બીજો પુત્ર એકલવ્ય દ્રોણાચાર્ય પાસે ધનુર્વિદ્યાને અ-

બ્યાસ કરવા આબો. પરંતુ આચાર્યે 'તને એ વિદ્યા બહુવાતો અધિકાર તથી.' એમ કહી ના પાડી. તે ઉપરથી તે અરણ્યમાં જઈને ધુપડી બાંધી રહ્યો, અને ત્યાં માટીમાંથી દ્રોણાચાર્યની મૂર્તિ બનાવીને તેને સૂર માની પોતાની જાત મેહેનતથી ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. સૂર મૂર્તિ ઉપર પૂજું શ્રદ્ધાવાળો એ શિષ્ય પોતાની મેજે પ્રજ્ઞોત્તર કરી ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણ થયો હતો.

• દ્રોણાચાર્ય પાસે હજારો રાજકુમારો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. સૌ શિષ્યોને આચાર્યે સારો શ્રમ સેધને બજાવ્યા. કૌરવ અને પાંડવો બધી રહ્યા, ત્યારે દ્રોણે તેમને કહ્યું કે, મને ગુરુ દક્ષિણામાં તમે સૌ મળીને દુપદ રાખને બાંધીને મારી પાસે લાવો. એ ઉપરથી સર્વ કુમારો સૈન્ય સેધને દુપદ સામે ધ્રુવને ગયા. પણ એ રાજા ધણો પરાક્રમી હતો, તેથી તેનાથી હારીને સર્વ પાછા આવ્યા. પછી એકલા અર્જુનને તેની સાથે મુઠ્ઠા કર્યું. તેણે દુપદ રાખને હરાવી, બાંધીને ગુરુ પાસે આણ્યો. એ પ્રસંગે આચાર્યે દુપદ રાખને કહ્યું કે, હું રાજા અને હું કંગાલ બ્રાહ્મણ કેમ ? તારાં વચન હવે સંભાર. આ સાંભળીને દુપદ રાજા સરમંદ્ર ગયો. પછી દુપદે આચાર્યની પાસે સમા આગી. આચાર્યે કૃપા કરી તેને કામા આપી છોડી મૂક્યો. પણ અડધું રાજ્ય પોતે રાખીને બાકીનું અડધું રાજ્ય તેને આપ્યું. આચાર્યને પોતાના બધા શિષ્યોમાં અર્જુન ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. તેથી તેને એકાંતમાં તેડી જઈને બ્રહ્માસ્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો. અને તે યોગ્ય પ્રસંગેજ પાપ-રવાની સચના કરી હતી.

[illegible]

અગ્રિય વચનો સાંભળતાંજ દ્રોણાચાર્ય પોતાનાં અઘ્રો જૂમિપર મૂકી દીધાં. પછી તુરત દ્રઢ આસન વાળી 'પાંડવોનો જન્મ થાઓ' એટલું ઓલી યોગ સાધનથી પ્રાણોત્ક્રમણ કરીને સમાધિ ગડાવી દીધી. એટલે કુપદ રાજના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જાણીને તેમનું શીર ખગથી ઉડાવી દીધું.

મહાત્મા દ્રોણાચાર્ય સ્વભાવે ક્રોધી, ક્રોધે લાંબા, રંગે સ્થામ, અને વૃદ્ધાવસ્થાથી વાંકા વળેલા હતા. માથે ધોળા કેશ થયા હતા. તોપણ એક યુવાન પુરુષની પેઠે યુદ્ધમાં ધુમના હતા. તેઓ વેદશાસ્ત્ર પારંગત, સ્વલ્પ વિદ્યા અને ક્ષાત્ર વિદ્યામાં નિપુણ, હિંમતવાન, સર્વ મંત્રશાસ્ત્રના જાણનારા, રાત્ર અત્ર વાપરવામાં કુશળ, અને ત્રિકાળ જ્ઞાતી હતા. પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કર્યા પછી પ્રાતઃસંધ્યા કરતા, અગ્નિપાસન કર્યા સિવાય તેઓ યુદ્ધ કરવા જતા નહિ. એવા કર્મ કાંડમાં નિયમવાળા હતા. એ નિયમ દર્શક તેમના રથપર કૃષ્ણાગ્નિન, કમંડલુ, અને વેદી, એ ચિન્હના ધ્વજ હતા. તેઓ રાત્રપુરોહિત, શિક્ષાગુરુ, કૌરવ સભામાં એક મહાન્ વિદ્વાન મંત્રિ, અને કૌરવ સેનના સેનાપતિ હતા. તેઓ નીનિવાન પાંડવોનો જન્મ ઇચ્છતા હતા, તે છતાં કદી કૌરવોના હુણુદરામી થયા નથી. એ રીતે એ મહાત્મા પુરુષ પોતાના સ્વપરાક્રમ વડે મહત્ત કાર્યો કરીને જગતમાં અક્ષય નામ અને કીર્તિ રાખી ગયા છે. એક કંગાળ દારિદ્ર્ય શ્રાદ્ધજ્ઞ જેને એક વખતે અનપાણીના પણ સાંસા પડ્યા હતા, તે પોતાની વિધાના બળે કરીને ઉચે દરજ્જે ચડી મહા કીર્તિ પામ્યા, અને એક પ્રકાશિત તારાશ્વે જગતમાં દિધ્યા. એ વિદ્યા દેવીના પ્રણય પરાક્રમની અતિ બલિદારી છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, તેઓ મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર ૪૦૦ વર્ષની હતી!

મહાત્મા દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર અશ્વત્થામા પણ તેના પિતાની આદક ધનુર્વેદ નિપુણ અને મહાન્ યોદ્ધા હતો. તેણે પોતાના પિતાનીજ પાસેથી વેદ, વેદાંગ અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. કૌરવ પાંડવના યુદ્ધ સમયે તેણે પિતાની સાથે કૌરવ પક્ષમાં રહીને બારે યુદ્ધ કર્યું હતું. પિતાના મરણથી તેણે યત્ર ઉપર ક્રોધ કરીને નારાયણાસ્ટ્ર મૂક્યું હતું. તે રાત્ર ગર્ગને મારત, પરંતુ નિઃશસ્ત્ર થઈ સ્વસ્થ એકેલાપર તેનું જાળ આપ્યું નહિ. કેમકે એ ગર્મ શ્રીકૃષ્ણના જાણવામાં હતો. તેથી તેમણે પાંડવ સહિત સર્વ સૈન્યનાં રાત્ર જૂમિપર મૂકાવી રાખ્યાં હતાં. તેથી તેનું અત્ર વ્યર્થ ગયું હતું. દ્રોણના પડ્યા પછી કર્ણ અને શૈકુન્ધ, અને શકુની એ ત્રણ જાણુ અનુક્રમે કૌરવ સેનાના સેનાપતિ થયા હતા, તે પળ માંડા ગયાથી સેનાપતિનું પદ અશ્વત્થામાએ ધારણ કર્યું હતું. તેમાં તેણે પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી સર્વને હક કરી નાખ્યા હતા. પરંતુ એને કૌરવ પક્ષની દાર થઈ હતી. આ અશ્વત્થામા આર્ષાવર્નના સાત ચિરખજીવિઓ માં તેઓ પળ એક "ચિરખજીવી" ગણાય છે. માંપ્રતકાળમાં અશ્વત્થામા ચિરખજીવી હોવાથી દનુ પૃષ્ટીપર છે, એનું કહેવાય છે. વળી તે દને પછીના હાપરગમાં દ્રૌણી નામે વ્યાસ થયો. અને આત્મા માર્ગે મનવરમાં પળ એજ અશ્વત્થામા નામે સમર્પિમાંના એક ઋષિ થયો એનું શાસ્ત્રમાં બલિત કહેવું છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય.

આ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિ વશિષ્ઠ કુનોત્પન્ન યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિના પુત્ર યાવ. તેમના પિતા યાજ્ઞવલ્ક્યના નામ ઉપરથી તેમનું નામ પણ યાજ્ઞવલ્ક્ય પડ્યું હતું. યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ મહા વિદ્વાન, બ્રહ્મનિષ્ઠ, અને આચાર સંપન્ન હતા. મહાત્મા વેદવ્યાસ પાસે ચાર વેદનું અધ્યયન કરતાં ચાર શિષ્યો હતા. તેમાં સમગ્ર યજુર્વેદ બહેલા જે વૈશંપાયન ઋષિ હતા; તે યાજ્ઞવલ્ક્યના મામા ચત્રા હતા. તેમનીજ પાસે યાજ્ઞવલ્ક્યે વિદ્યાભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો હતો. વૈશંપાયને યજુર્વેદની ૮૬ શાખાઓ કરી હતી. તે પ્રત્યેક શાખાનું અધ્યયન અકેકા ઋષિને કરાવ્યું હતું. તેમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ એક હતા. જે શાખાનું તેમણે અધ્યયન કર્યું હતું, તે શાખાનું નામ તૈત્તિરીય શાખા પડેલું છે. એ શાખા સમગ્ર યજુર્વેદની પ્રતિમા રૂપ છે. યોગ વખત પછી ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે સહેજ બાબતમાં વિશેષ પડવાથી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ ગુરુને નજી સૂર્યની ઉપાસના કરવા માંડી. તેના યોગે તેમને યોગ વખતમાં શુકલ યજુર્વેદનું જ્ઞાન સંપાદન થયું. તેથી તેઓ શુકલયજુર્વેદના મુખ્ય આચાર્ય થયા. શુકલયજુર્વેદની પંદર શાખાઓ છે, તેનું નામ વાજસનીક કહેવાય છે. આ હતિહાસ શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે પુરાણ ગ્રંથમાં રજા છે.

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ સૂર્યની ઉપાસના વડે વેદ સંપાદન કર્યા પછી બ્રહ્મ વિદ્યાનું જાગ્રેજીવ્યું હતું. એ વિદ્યામાં તેમણે ધણીજ કુશળતા મેળવી હતી. એ પછી તેઓ કાત્યાયની અને મૈત્રેયી નામની બે સ્ત્રીઓ સાથે પરણ્યા હતા. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા છતાં પોતાના જીવ કર્તવ્ય કર્મમાં સાર લક્ષ રાખતા હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો અધ્યયન કરવા સાર આવ્યા હતા. પરંતુ તેમનું શિક્ષણ વિવેકલક્ષ હોવાથી શિષ્યોને તે અધિક લાગ્યું તેથી તેઓ તેમને છોડીને વૈશંપાયન પાસે ગયા હતા. એ પ્રમાણે વેદાધ્યયન-અગત્યનાં તેમની બહુ પ્રતિષ્ઠા યદ્ય નથી. પણ બ્રહ્મ વિદ્યામાં તેમની ધણી કૌશલ પ્રસરી હતી. તેઓ ત્રિવિદ્યા નગરના રાજા બહુદ્રથ જનકના પુરોહિત હતા. આ જનક રાજા યુધિષ્ઠિ હતા. તેઓ પૂર્ણ બ્રહ્મનિષ્ઠને ઓળખી તેને શરણે જવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. તેથી તેમણે યદ્ય નિમિત્તે અનેક ઋષિઓને બોલાવ્યા હતા. તેમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ પણ હતા. એ પ્રસંગે હાજર થયેલા ઋષિઓમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ ત્રિવિદ્ય આશ્રય ક્ષેત્ર, કહેડ ઋષિ, કુદાસક ઋષિ, શાકલ્ય ઋષિ, અને મહાબ્રહ્મનિષ્ઠ ગાર્ગી નામે એક પરમહંસિની સ્ત્રી, હંસાદિ હતા. તેમની સાથે યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ વાદવિવાદ કરીને સર્વેનો પરાજય કર્યો હતો. સારથી તેઓ મર્વ ઋષિમંડળમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગણવા લાગ્યા હતા. એ વાદવિવાદમાં પરમહંસિની ગાર્ગીની સાથે તેમને થયેલા પ્રશ્નોત્તર બહુ જાણીતા જેવા છે. તેમાંનો ચોરસ ભાગ અમે અત્રે આપીએ છીએ.

ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્ક્યની વચ્ચે પ્રથમ કેટલાક પ્રશ્નોત્તર થયા પછી છેવટે ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્યને પુછ્યું કે;—“ નભોમંડળના ઉપવા ભાગમાં અને ક્ષિતિજના નીચવા ભાગમાં કેટલું છે? જન્ય માર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં વળી કેટલું છે? આકાશ તથા જૂનગ એ શું છે? અને શાંતિ આ મર્વ જ્ઞાનપ્રેમ બાવથી રહેયું છે? જૂન, બળિષ્ઠ, અને વર્તમાન કાળના કયા પદાર્થના આસ છે?”

યાગવલ્ક્ય—ઉપલી નીચલી સર્વ જગા મહાકાશથી ઓતપ્રોત છે.

ગાર્ગી—મહાભાગ ! તમારા આ સચુક્તિક ઉત્તરથી કૃતાર્થ થઇ; હું આતું સદુત્તર મળવાને માટે તમારી આગળ નમું છું. હવે બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપો.

યાગવલ્ક્ય—પુછો.

ગાર્ગી—તમે કહ્યું હતું કે, મહાકાશથી પૃથ્વી ઉપલા અને નીચલા બેઉ પ્રદેશનું સંધિસ્થાન છે. તથા જૂત, બવિષ્ય, અને વર્તમાનકાળના પરિવ્યાપ રહ્યા છે. કીક તે મહાકાશ કોનાથી પરિવ્યાપ છે ?

યાગવલ્ક્ય—ગાર્ગી ! બ્રાહ્મણો જેને પ્રણામ કરે છે, તે અક્ષય બ્રહ્મ છે. તે સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ હર્ય અથવા દિર્ઘ નથી; લાલ નથી; ચીકણી વસ્તુ પણ નથી; જાયા અથવા અંધકાર, વાયુ અથવા શૂન્ય નથી; તે માયા, ફળ અને ગંધ પણ નથી; આંખ, કાન, મન, વાક, તેજ અથવા પ્રાણ નથી; તે મુખ વિનાનો તથા ઉપમા વિનાનો છે. હે ગાર્ગી ! તે અનિશ્ચર પરમેશ્વરના શાસનના બળથી ચંદ્ર તથા સૂર્ય, જૂલોક તથા દેવલોક, નિમેષ, મુહૂર્ત, રાત્ર, દિવસ, પખવાદીઓ. મહિના, ઋતુ, અને સંવત્સર, સ્થિતિ કરે છે, તે અવિનાશી જગદિશ્વરના શાસનથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં વહેનારી નદીઓ સહિત પર્વતમાંથી નીકળીને પ્રવાહીન થાય છે. ગાર્ગી ! જે માણસ તે અક્ષય પરમાત્માનું યથાર્થ તત્ત્વ ન જાણતાં કેવળ યાગ, યજ્ઞ, તપશ્ચર્યા, તથા હોમ કરે છે, તે કદાપિ સ્થાયી ફળ મેળવવામાં સમર્થ થતાં નથી. પરંતુ જે તેનું તત્ત્વ જાણીને પરલોક ગમન કરે છે, તેજ બ્રાહ્મણ છે. એટલે ખરેખરા બ્રહ્મણ છે. ગાર્ગી ! તે ઇશ્વરને કોઇ જોતા નથી ખરા, પરંતુ તે સર્વને જૂલો છે. કોઇ તેનું સાંભળી શકતા નથી, પણ તે સર્વનું સાંભળે છે. કોઇ તેનો વિચાર કરી શકતા નથી, પરંતુ તે સર્વને જાણી શકે છે. ગાર્ગી ! આ દૃશ્યમાન નજોમંડળ એનાથી ઓત પ્રોત બાવથી પરિવ્યાપ થઇને રહેલું છે. ”

એ પ્રમાણે આ બે બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ વચ્ચે સંભાષણ થયું હતું. તેમાં પણ અંતે યાગવલ્ક્ય ઋષિનો જન્મ થયો હતો. સાર પછી સર્વ ઋષિમંડળ પોતપોતાને આશ્રમે ગયા પછી જનક રાજાએ યાગવલ્ક્ય પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. યાગવલ્ક્યે અશ્વર્થવેદનો અભ્યાસ અથવા ઋષિ પાસે કર્યો હતો. તેમણે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયી ને બ્રહ્મવિદ્યાનું શિક્ષણ આપી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મનિષ્ઠ કરી હતી. મૈત્રેયીએ તેમને ઇશ્વર સંબંધી જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તેના તેમણે જોઇએ તેવા ઉત્તર આપીને તેના મનનું સમાધાન કર્યું હતું. આ ઋષિને ચંદ્રકાંત, મહામેધ, અને વિજય એ ત્રણ પુત્રો હતા. યાગવલ્ક્યે કહેલા નિયમો સર્વ વાજસનીય શાખાવાળા પાળે છે.

આ ઋષિ તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં અગ્રેસર ગણાતા હતા. તેમના પ્રતાપથી જનક રાજા પણ મહા તત્ત્વવેદના યથો હતો. એક પ્રસંગે રાજાએ જનકે યાગવલ્ક્યને પ્રશ્ન કર્યો કે,—“ મહારાજ ! સુરદેવ આપે ઘણી વખતે કહેલું છે કે વૈરાગ્ય વગર પ્રાણીને મુક્તિ નથી, તો એ વૈરાગ્ય કોને કહેતા દરો ? રાજાએ જનકના આ પ્રશ્નથી ઋષિએ વિચાર કર્યો કે, રાજાને આ વિષયમાં કેવી રીતે સમજાવવો ? કોઇ અજ્ઞાન હોય તેને તો વર્ણન કરીને સમજાવી શકાય પણ રાજા એથી અજ્ઞાણ નથી. વિરક્તની સ્થિતિ કેવી હોય, તે પોતે

જાણે છે. અને હું પણ જાણું છું. અમે બંને તત્ત્વચેતા છીએ. પણ ચિરંજીવી પેટે માત્ર વર્તના નથી. હું જેમ વ્યવહાર અને વિધિઓમાં લુબ્ધ છું, તેમ એ પણ હસેલા છે. માટે તેમને પ્રસન્ન પ્રમાણથી સમજાવવા જોઈએ, એવો નિશ્ચય કરીને જનકને કહ્યું કે,—"રા-
જન ! આજે સમજાવવાનો સમય નથી. હું આવતી કાલે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ વ્યાર્થ જાણતી આપીશ." એટલું કહીને ઋષિ પોતાને આશ્રમે ગયા. અને પોતાની જે સંપત્તિ હતી તે સર્વ બંને સ્ત્રીઓને તેમના ગુજરાન માટે વહેંચી આપીને પોતે લંગોટ મારી સંન્યાસીને વેષે ધરતી બહાર નીકળ્યા. તે જોઈને તેમની સ્ત્રી મૈત્રેયી જે ઘણીજ ગાતી હતી, તે પણ ધરત્યાર વગેરે સર્વ તથા દેહને સંન્યાસિનીના વેષમાં સ્વામીની સાથે જતા તૈયાર થઈ. તેને એ પ્રમાણે નહિ કરવા પાત્રવદ્યે થણુંએ સમજાવ્યું. પણ તે ન માનનાં જ્યાં સ્વામી હોય, ત્યાંજ રહેવાની તેણે હા લીધી. તેથી ઋષિએ તેને તત્ત્વપરેષ કરી યોગ ધારણ કરા-
વ્યો. પછી પ્રાતઃકાળ થતાંજ ઋષિ રાજદ્વારમાં ગયા. જનકે સમ્મ સજામાં જ્યાં જોડેલા હતા, ત્યાં જઈને "ૐ તત્સત્પરમાત્મને નમઃ" એમ બોલી વિવશબુદ્ધિ સ્વરૂપે તેઓ ઉભા રહ્યા. ઋષિને આમ એકાએક સંન્યાસીના વેષમાં ઉભેલા જોઈને રાજા તથા સકળ મહા આશ્ચર્ય પામી. પછી રાજાએ પુછ્યું:—અહો ! ઋષિરાજ ! આ શું !! ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો કે:—"એજ તમારા કાશના પ્રજનો જવાબ; વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ !!" પછી રાજાએ મિત્તાગત ઉપરથી ઉતરીને ઋષિને દંડવત પ્રણામ કરીને કહ્યું કે:—"મદારાજ ! દરે પલ્લુ થયું. હું વૈરાગ્યનું અર્થ સ્વરૂપ હવે સમજીશ. માટે આજ હવે આ યોગીનો વૈરાગ્ય સ્વરૂપ ત્યાગ કરો."

હિંદુઓની આલ સ્વલગત, ધર્મ, અને ઇન્સાફ વગેરેના ધારાં યથાથોગ્ય રીતે દર્શાવેલા છે. આ સ્મૃતિ ગ્રંથ ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વર નામે ખંડિતે ટીકા કરી છે. તે “ મિતાક્ષરા ” ને નામે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. એ મિતાક્ષરા ગ્રંથ ખીજી ટીકા જેવો મૂળ ગ્રંથના ગૂઢાર્થ સમજાવવાને વાસ્તે ઉપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રના ઘણા વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન યથા સાર અનેક સ્મૃતિ, અને પુરાણ વગેરે ગ્રંથોના વચનેતો પુષ્કળ સંગ્રહ કરીને સુંદર સંગતિની સાથે એવી ઉત્કૃષ્ટ રચના કરી છે કે, જેથી ધર્મશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર મહા નિબંધની યોગ્યતા એ ગ્રંથને પ્રાપ્ત થઇ છે. મિતાક્ષરા હાલના ઈંગ્લેજ રાજત્વમાં પણ હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્રના એક પ્રમાણુ ગ્રંથ તરીકે ન્યાયની કોર્ટોમાં વપરાય છે. એટલા ઉપરથીજ તેના મહત્વનું માપ વાચક જુદા કરી લેશે, એમ ધારીને અમે વિશેષ કાંઇ લખતા નથી.

યોગીશ્વર યામવદક મોટા ઉપદેશક હતા. તેમણે જનસમાજના હિનાર્થે ધણું ધણું કર્યું છે. તેમણે જે ધર્મ વિષયનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે ઘણો ખરો યામવદક્ય સ્મૃતિમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તેમણે વળી યોગ વિદ્યાનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે. જે “ યાજ્ઞવલ્ક્ય યોગશાસ્ત્ર ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને એજ કારણથી તેમને યોગીશ્વરની પદવી મળી છે. આ મહાપુરુષના કાળ નિર્ણયને માટે બહુ વિચારવું પડે તેમ નથી. કારણ કે તેઓ વૈશંપાયન ઋષિના શિષ્ય હતા, અને વૈશંપાયન મહાત્મા વેદવ્યાસના શિષ્ય હતા, એટલે તેઓ લગભગ યાગવોના સમયમાં, હયાત હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે તેમને થઇ ગયાને આજ શુભારે ૪૮૭૧ વર્ષ થયાનું ધારી શકાય છે.

જૈમિની.

આપણા પદ્મદર્શનકારોમાંના આ એક જૈમિનીઋષિનું નામ સર્વત્ર જાણીનું છે. તેઓ શાકતાયનના પુત્ર અને મહાત્મા વેદવ્યાસના શિષ્ય થાય. તેમનો જન્મ દ્વૈત વનમાં થયો હતો. તેઓ ધણું જુદિશાળી અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. અને બીજાના મૂળ આગળ, યોગીને વેચે રહેતા હતા. શરીરે ગોરા અને દીંઘણા હતા. તેમણે પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર રચીને પોતાનું નામ જગતમાં અમર કર્યું છે. વેદના અર્થ સમજવાને મદદ થવી એજ મતલબથી ઈષ્ટે ઠેકાણે ક્યો તર્ક બાંધવો, એ પૂર્વમીમાંસા શીખવે છે. આ ઉપરથી તેને કેટલાક જથ્થુ “ વીચાર શાસ્ત્ર ” પણ કહે છે. વળી વેદમાં ટ્રીયાં કર્મો કહેવાં છે, તેનો નિવેડો કરવો એ પણ આ શાસ્ત્રની મતલબ છે. તેથી તે શુદ્ધ ધર્મવાદી ગ્રંથ પણ કહેવાય છે. આટલું જાણીને તે ગ્રંથ તત્ત્વશાસ્ત્રમાં દાખલ થવાને યોગ્ય થયેલો છે. મહાત્મા જોતમ ઋષિના ન્યાયદર્શનમાં સોળ પદાર્થ નિર્ણયા હતા. તે ઉપર ચાર્વાક મતવાદીઓએ ખંડન ચલાવ્યું. પછી જોતમ મનના કણાદ મુનિએ પોતાના વૈશેષિક દર્શનમાં સોળ પદાર્થોને માન પદાર્થમાં સંકોપ કરીને જોતમ મતનો ઉદ્ધાર કર્યો. પરંતુ એ સમયમાં વેદની માનના કાંઈક હેતુવાદી તર્ક જગથી નરમ પડી ગઇ હતી. તે જોઈને મહાત્મા વેદવ્યાસે પોતાના આ જૈમિની શિષ્યને કહ્યું કે, તમે વેદના કર્મકાંડ ઉપર મીમાંસાશાસ્ત્ર રચો. અને હું વેદના જ્ઞાનકાંડ ઉપર મીમાંસા શાસ્ત્ર કરું છું પછી જૈમિનીએ ગુરૂની આજ્ઞા મુજબ પોતાના

અંથમાં વેદ અને કર્મનો મદિમાં ધણો લખ્યો, તે “ પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્ર ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અને વેદવ્યાસે જ્ઞાન અને વેદનો મદિમાં ધણો લખ્યો, તે “ ઉત્તર મીમાંસા શાસ્ત્ર ” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ ગુરુ શિષ્યે મળીને વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો.

મહાત્મા જૈમિનિએ પૂર્વમીમાંસા સિવાય વેદવ્યાસના મહાભારત અંથમાં જે “ અશ્વ-મેધનું ” પ્રકરણ છે, તે પણ તેમણેજ રચેલું છે. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, મહાત્મા વેદવ્યાસે એક લાખ શ્લોકના પ્રમાણવાળો મહાભારત નામે રસિક, ઐતિહાસિક અંથ બનાવ્યો, તે જોઈને તેમના આ શિષ્ય જૈમિનીએ પણ તેટલાંજ પર્વોવાળું બીજું નવું મહાભારત બનાવી પોતાના ગુરુને ખતાવ્યું. તે ઉપરથી વેદ વ્યાસે પોતાના અને શિષ્યના બનાવેલા મહાભારતની સાથે સરખામણી કરતાં શિષ્યના અંથની ઉત્તમતા જોઈને વ્યાસ ચકિત થયા. પછી શિષ્યના એ અતિ રસિક મહાભારતથી પોતાની કીર્તિ ઓછી થશે, એવું ધારીને તેમણે એ અંથનો નાશ કરાવ્યો. પરંતુ શિષ્યની મેહેનત સાચી બરબાદ ન બન્ય, તેટલા માટે તેના નમુના દાખલ અશ્વમેધ પર્વ બનાવ્યું. જે અદ્યપિ સુધી જૈમિનીના નામથી પ્રખ્યાત છે.

મહાત્મા જૈમિની જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ આર્યવર્તની કીર્તિ જગતમાં ઘણી વધારી છે. સર્વ વિદ્યાનું શિખર તત્ત્વજ્ઞાન છે. આપણા લોકોને ઉત્ત્ત્વજ્ઞ, ઉત્તમ, અને અમર યશ આપણા મહા જ્ઞાની પૂર્વજોએ એવો તો શિખર ઉપર લાવી મૂક્યો છે કે તેની તુલના—, આજ દેશ કાળ ઘણી પ્રકારે દરી જતાં, તથા અનેક વિદ્યા શ્રદ્ધિનાં અનેક અસાધારણ અદ્ભૂત સાધનો વધતાં પણ,— હજી કોઈ દેશના લોક કરી શકતા નથી. એમ કહીએ તો ચાલે. યુરોપખંડના કેટલાક અગ્રેસર ગુણ્ય પંડિતો ભારતવર્ષના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અ-લૈકિક ઉત્તમોત્તમ વિચારોની આગળ હજી માત્ર પૂર્વક નમે છે.

પાણિનિ.

આ પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણચાર્ય પાણિનિ ક્યારે થયો, તે વિષે નક્કી ખબર નથી. પાણિનિનો પિતા પાણિન એ નામથી ઓળખાતો હતો. તે ઉપરથીજ તેનું નામ પાણિનિ કહેવાય છે, એના પિતાનું નામ તો શલક જણાય છે. પરંતુ તે પશ્ચિ? નામના ઋષિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી પાણિન કહેવાતો. ત્રિકાંડશેષ નામે અંથમાં પાણિનિનું નામ શાલકે લખેલું છે. તે તેના પિતાના નામ ઉપરથી હોય, તેમ લાગે છે. વળી પાણિનિનાં બીજાં નામ અહિક અને શાણોત્તરીય પણ હતાં. તેની માતાનું નામ દાક્ષી હતું, તે ઉપરથી તે દાક્ષીપુત્ર પણ કહેવાય છે. દાક્ષી નામ ઉપરથી એમ ધારી શકાય છે કે તેના પિતાનું નામ દક્ષિ હતું. “ ત્રિકાંડશેષ ” કાષ્ઠમાં બીજા કાંડના અલ્પવર્ગમાં “ વાણિનિસ્ત્વા-દિકે દાક્ષીપુત્રઃ શાલકે વાણિનૌ શાણોત્તરીયાઃ ” આ છ નામ પાણિનિનાં કલાં છે. ૨ પાણિનિનો પિતા શાણોત્તરણ (લાહોર)માં રહેતો હતો.

(૧) કેટલાક જણ કહે છે કે, પાણિનિ વિશ્વામિત્ર ઋષિના કુળમાં આજ નામના ઋષિના કુળમાં જન્મ્યા હતા. પાણિન ઋષિ દ્વાય એ કુળના પણ હોય.

પાણિનિએ પ્રથમ ઉપવર્ધ નામના ગુરૂ પાસે રહીને અભ્યાસ કર્યો હતો. તે વેળાએ કાત્યાયન (વરરચિ), અને વ્યાડી, એ બે જણ તેના સહાધ્યાથી અથવા ગુરૂબંધુ હતા. પાણિનિ બ્યારે ગુરૂની પાસે અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે અનિશય મંદ બુદ્ધિના હતા. એક પ્રસંગે સભામાં એક ષઢ્ઢાયમે તેમનો પરાજય કર્યો હતો. તેથી તેઓ અતિશય ખિન્ન થયા હતા. એ જોઈને ગુરૂ પત્નીએ તેમને વનમાં જઈને તપ કરવાની સલાહ આપી હતી. તે ઉપરથી પાણિનિ ખિન્ન હૃદયે વિદ્યાની ઇચ્છાથી હિમાલયના અરણ્યમાં તપશ્વર્યા કરવા સારૂ ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ઉચ્ચ તપ કરી રોકર (શિવ)ને પ્રસન્ન કર્યા હતા. તેથી શંકરે તેમને સર્વ વિદ્યાના મુખરૂપ વ્યાકરણના નિયમપર સૂત્ર બજાવ્યું. તેથી તેઓ મહા સમર્થ પંડિત થયા. ત્યાંથી આવી તેમણે વિદ્વાનોની સભા મેળવી શાસ્ત્રમાં સાત દિવસ સુધી વાદ્યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું. અને આઠમે દિવસે તેમણે સર્વને જીત્યા હતા. ત્યાર પછી શિવ કૃપાથી સંપાદન થયેલા મૂળ સૂત્ર ઉપર તેમણે અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, લીંગાનુશાસન, અને શિક્ષા અથવા ઉણાદિ સૂત્ર, એ પાંચ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમજ કાવ્યમાં જમ્બૂવત્તીજય નામે ગ્રંથ પણ તેમણેજ કરેલો છે. આ સર્વ ગ્રંથો રચીને તેમણે ગુરૂ પાસે મુખ્યા હતા. એ જોઈ ગુરૂએ પ્રસન્ન થઈ, તેમનો ઘણી પ્રકારે સન્કાર કર્યો હતો. પછી એ ગ્રંથો ગુરૂએજ પ્રસિદ્ધિમાં મુખ્યા હતા.

પાણિનિના એ ગ્રંથોમાંના “ અષ્ટાધ્યાયી ” ગ્રંથમાં વ્યાકરણનાં મુખ્ય સૂત્રો આઠ અધ્યાયમાં છે. દરેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે. મહાત્મા પતંજલિએ મહાભાષ્ય નામનું વ્યાખ્યાન આજ સૂત્રોપર કરેલું છે. આર્યાવર્તમાં અનેક આચાર્યોનાં ઘણાં મોટાં ભાષ્યો વેદ ભાગપર અને અનેક શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો ઉપર રચાયેલાં છે, પરંતુ “મહાભાષ્ય” એ નામથી તો આ એકજ ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ છે. ગણપાઠ—નેમાં જૂની જૂની જાનના શાસ્ત્રોના સમૂહો જોડેલા છે. જે ઉપરથી અમુક સમૂહનો અમુક પ્રસંગ થાય, એમ સૂત્રમાં કહેવાની સવય થઈ છે. આ ઉપરથીજ ગણરત્ન મહોદદિષિ વગેરે ગ્રંથો જન્મ્યા છે. ધાતુપાઠ—મૂળ ૨૨૦૦ ધાતુઓના દશ ભાગ પાડી પરસ્મેપદ તથા આત્મેપદ જન્યના માટે તેજાજ અનુબંધો ધાતુઓને લગાડી લખી દીધા છે. આ ઉપર પ્રસિદ્ધ પંડિત માધ્વાચાર્ય (વિદ્યારણ) નું ઉત્તમ વ્યાખ્યાન છે. લીંગાનુશાસન—એમાં પુલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુ-સંકલિંગનું સારૂ વિવેચન છે. શિક્ષા—એ ગ્રંથ ઘણે ઉત્તમ અને વેદની ધાણેન્દ્રિ સ્વરૂપ છે. એમાં વર્ણ સ્વરાદિના ઉચ્ચારણનો પ્રકાશ સારી રીતે કરેલો છે. વર્ણ અકારાદિશ્વર ત્રય જાનના છે. જેવા કે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત. ઉચ્ચેસ્વરને ઉદાત્ત, નીચા સ્વરને અનુદાત્ત, અને બંનેના વચ્ચા મમાદાર સ્વરને સ્વરિત કહે છે. વ્યાકરણ ઇદ્ર, ચંદ્ર, કાતાપ, અને સંમદ આદિ ધજાં છે. યમ્ વેદ પરને તો પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી વપરાય છે. પાણિનિએ વૈદિક શાસ્ત્રોને બે ભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે. દ્રુષ્ટ અને શ્રોકત. સામ વેદાદિશાસ્ત્રોને સાક્ષાત્ ઇમર પ્રગીન અને પ્રાચીન સમજવા હતા, તેને “ દ્રષ્ટ ” કહેવ છે અને આ-ઘજ, તથા કલ્પસુચિદ જે સવળાં શાસ્ત્રોને નેરી રીતે નદિ માની તેને “ શ્રોત ” કહીને વર્ણવેલા છે. પાણિનિના મેયની ભટ્ટોજીદીક્ષિત નામે વિદ્વાને ટીકા કરીએ. તે ટીકાનું નામ “ સિદ્ધાંત દોમુદી ” છે. તેના ઉપર કવકનાના કમ્પૂન વિદ્યાલયના વ્યાકરણ શાસ્ત્રના

પ્રેરિસર તારાનાથ તર્કવાચસ્પતિએ સરલા નામની વ્યાખ્યા લખેલી છે.

મહાત્મા પાણિનીના વર્ણનના બે સ્ત્રોક તેના કોષ સિખનાં કરેલા “અશ્વમ્ભાષીના આરંભમાં હાલ પાઠ પાઠનાં પ્રસિદ્ધ છે. તે નીચે પ્રમાણે.

येनाक्षरसमात्मन्यमाधिगम्यमहेभरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनयेनमः ॥ १ ॥

येन यौतागिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनयेनमः ॥ ૨ ॥

અર્થ—જો પાણિનિ ઋષિએ મહેશ્વરથી “ઐદ સૂતર” અક્ષર સમાત્મન્ય મેગવી સમગ્ર એટલે કોષપણુ પ્રકારની ખામીથી રહિત વ્યાકરણુ પ્રગટ કર્યું, તે પાણિનિ ઋષિને હું પ્રણામ કરું છું. ૧ સ્વચ્છ શબ્દોરૂપી પાણીથી જેણે મનુષ્યોની વાણી નિર્મળ કરી અને અચાનકથી પેલા થયેલા અધકારનો નાશ કર્યો, તે પાણિનિ ઋષિને હું પ્રણામ કર છું. ૨

પાણિનિ મહા તપસ્વી અને નિરંતર શુદ્ધ રહેનાર હતા. તેથી તેઓ ઓહવાનું વસ્ત્ર પણ શણુંજ રાખતા. તે ઉપરથી તેમનું નામ શણોતરીય કહેવાયું હશે. ઉપવર્ષ જેવા શર ઉપર તેમની ભક્તિ યથાર્થ હતી. તેમણે દેવ પ્રસાદથી વ્યાકરણાચાર્યપદ્યું મેગવ્યું હતું. એવું કહેવાય છે કે, તેમની ઇષ્ટ સિદ્ધિ સારું વ્યાકરણુ પ્રગટ કરવા માટે શિવજીએ સર્વ સુત્રોને છોડે ઐદ ભંજન વર્ણો કહેલા છે. પાણિનિ એક વખતે જડમતિના હતા, તે વ્યાકરણુ જેવા કઠિણ વિષયના ગ્રંથકાર થયા, મૂળ સ્વ ઐદ મનમાં; તે ઉપરથી ‘શાસ્ત્ર’ રચવાની કલ્પના કાઢીને બહા યત્ની વખતે સ્વસ્થ ચિત્તે પોતાના અપસન ઉપર પૂર્વાભિ મૂએ મેસીને મર્વ વ્યાકરણુ શાસ્ત્ર સહિતા રૂપે ભણી ગયા, અને એકે શબ્દ નકામે કે ભૂલથી રહી ગયો, એમ થયું નહિ, એ સર્વ ઇશ્વર કૃપા સિવાય બનતું અશક્ય છે. પાણિનિય વ્યાકરણુ શબ્દાર્થ જ્ઞાનની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ આપનારું સર્વોત્તમ છે. એજ વ્યાકરણુના અભ્યાસથી કુરોષખંડમાં ભાષાશાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયું છે. વાદા ધન્ય છે પાણિનિ ઋષિને! કે જે મહો આપે સર્વોત્તમ મૂલ્યવાન ગ્રંથ જનાવીને જનમંડળના ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે.

પાણિનિ ઋષિ ક્યારે થયા, તે વિષે કાંઈ નક્કી જાણવામાં નથી, એમ અમે ઉપર કહ્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, તેઓ મગધ દેશના નંદ રાજાના સંજ્ઞાતમાં એટલે સ- મન્ત્ર મહારાજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં હતા. તેના પુરાવામાં તેઓ કહે છે કે, પાણિનિનો શુરભાષ કાલામન મગધ દેશના નંદ રાજાનો સગીવ હતો, કે જે નંદ રાજાને આજીવ ઋષિએ મરાવીને ચંદ્રગુપ્ત રાજાને મગધનું રાજ્ય અપાવ્યું હતું. પરંતુ આપણે ત્યારે નોંધએ છીએ કે, આ પાણિનિ ઋષિના વ્યાકરણુ ઉપર મહાત્મા પતંજલિ મુનિએ મહા- ભાષ્ય રચ્યું છે, ત્યારે ઉપરની વાત તાજ ખોટી હરે છે. કારણ કે પતંજલિ ઋષિ તો અંગિરા ઋષિના પુત્ર અને વૃહસ્પતિના બંધવ હતા. એટલે તેઓ તો છેઃ ત્રેતાયુગના આરંભ કાળમાં હતા. (વ્યુત્પાદ પતંજલિ ચરિત્ર.) માટે પતંજલિ મુનિના પહેલાં પાણિનિ આરંભ કાળમાં હતા. (વ્યુત્પાદ પતંજલિ ચરિત્ર.) માટે પતંજલિ મુનિના પહેલાં પાણિનિ થયો નોંધએ. આ ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનાં અનુમાનો થઈ શકે છે. ૧. જે કાલામન નંદ રાજાનો સગીવ હતો તેટલા ઉપરથીજ તેના શર ખંડુ નદીકે પાણિનિને તે સમયનો ગણ-

વામાં આવતો હોય તો તે કાસ્યાપન કોષ્ટ ખીજેજ હોવો જોઈએ. ૨ જો વ્યાકરણસાર્ય પાણિનિ અને કાસ્યાપન નંદ રાજના વખતમાંજ હતાં, એમ નક્કી કરે, તો પછી પાણિનિ-ય વ્યાકરણનો બાબ્બકાર યોગદર્શનનો કર્તા નહિ, પણ કોષ્ટ ખીજેજ પતંજલિ હોવો જોઈએ. ૩ જો યોગદર્શનનો કર્તા પતંજલિએજ મહાભાષ્ય કર્યું છે, એમ કહેવામાં આવે તો નંદ રાજના વખતનો પાણિનિ કોષ્ટ ખીજેજ હોવો જોઈએ. આ ત્રણમાં ખરે મન કયો, તે અમે નક્કી કરી શકતા નથી. પરંતુ અમે તો એમ ધારીએ છીએ કે, યોગ દર્શનના કર્તા પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચેલું હોતું જોઈએ. અને નંદ રાજની વખતમાં પતંજલિ કે પાણિનિ નામે કોષ્ટ વિદ્વાન થયો હોય, તો તે ખીજેજ હોવો જોઈએ. જો ખીજા વિદ્વાનના મત પ્રમાણે પાણિનિને નંદ રાજના વખતનોજ માનીએ તોપણ તેને થઇ ગયા તે આજે લગભગ. ૩૩૦૦ વર્ષ થયાં છે. કેમકે નંદ રાજને મારીતે ચંદ્રગુપ્ત બુધિષ્ઠિર શકના ૧ ૧૬૬૩ મા વર્ષે ગાદી ઉપર બેઠો હતો.

ધનવંતરી.

જગતમાં વૈદ્યક વિદ્યા જેવી જનમંડળને વધારે ઉપયોગી વિદ્યાનામૂળ શોધક અને પ્રવર્તક મહાત્મા ધનવંતરી ક્યારે થયા, એ વિષે ખરી ખબર જાણવામાં નથી. પરંતુ તેઓ અગ્નિ કુશોત્પન્ન યથાતિ રાજની પુત્રી માધ્વી સાથે પરણ્યા હતા, એવું મહાભારત ગ્રંથમાં લખેલું છે. તે ઉપરથી તેમને થઇ ગયાને આજે લગભગ પાંચ હજાર કરતાં કાંઇક વધારે વર્ષ થયાનું જણાય છે. ધનવંતરીના પિતાનું નામ સુદેવ હતું. ધનવંતરીનું ખીજુ નામ દિવોદાસ હતું, વળી તેમના પિતા સુદેવના નામ ઉપરથી તેઓ સૌદેવ કહેવાતા; તેમ તેઓ કાશીના રાજ હોવાથી કાશીરાજ પણ કહેવાતા હતા. ધનવંતરી મહા બુદ્ધિવાન, શોધક, અને ધર્મત્મા હતા. તેઓ સ્વર્ગના વૈદ્ય કહેવાય છે. તેમણે પ્રથમ વૈદ્ય વિદ્યાનો પ્રકાશ જગતમાં કર્યો. ઇશ્વરી કૃપાથી તેઓ બાગિચી-ગંગા કિનારે વારાણસી—કાશીપુરી નિર્માણ કરીને ત્યાં રહ્યા હતા. અને ત્યાંનું રાજ ધણું વર્ષ સુધી દયાગુપ્તે તેમણે ચલાવ્યું હતું. તેમજ વૈદ્યક વિદ્યાના અમૂલ્ય શોધથી જનસમાજને સુખી કર્યું હતું. તેથી તેઓ પરદુઃખભંજન મહાત્મા પુરુષ ગણાતા હતા.

એવું કહેવાય છે કે, તેમને હૈંદવાસ નામે એક રાજ્યે ધણો ત્રાસ આપ્યો હતો. તેથી તેમણે ભરહાજ ઋષિની પાસે જઈને કહ્યું કે, મને ત્રાસ આપનાર રાજને જીતી લે, એવો પ્રત્ન થાય, તેવું કરો. તે ઉપરથી ઋષિએ તેમને પુત્રકામેષ્ઠિ યજ્ઞ કરાવ્યો. તેના

(૧) બુધિષ્ઠિનો શક ૩૦૪૪ વર્ષ સુધી ચાલીને બધ પડ્યા પછી ત્રણ વિક્રમ સંવત્ર ચાલુ થયો હતો.

(૨) આપણા વૈદ્ય રાજના જૂનામાં જૂના ગ્રંથને આયુર્વેદ કહે છે. તે અર્ચવેદનો એક ભાગ ગણાય છે. એ જોનાં વૈદ્યના આદિ સાસ્રનો કર્તા પણ પ્રજ્ઞાજ્ઞ દોષા એઈએ. એવું કહેવાય છે કે, પ્રજ્ઞાએ એ વિદ્યા દક્ષપ્રજ્ઞપતિને આપી. દક્ષ સૂર્યના બે પુત્રો અશ્વનીકુમારોને લગ્યા હતા. તેઓ રવનાના વૈદ્ય થયા. એ અશ્વનીકુમારો પાસેથી આયુર્વેદ ઇંદ્રને મળ્યો. અને ઇંદ્રે ધનવંતરીને આપ્યો હતો.

પ્રસન્ન રાખનાર અવલુ જેવા વીરલાજ પુત્ર જગતમાં જીતેનાએ જલ્પ્યા હશે. અવલુ આરે પોતાનાં માતા પિતાને કાવડમાં બેસાડીને તીર્થે માત્રા કરાવતો દરનો દરનો કાંદી (ખના-રસ) માં આળ્યો, ત્યારે એક પરમહંસના પુછવાથી તેણે કહ્યું કે;—

સવૈયો.

માત પિતા પદ સો સત્ત્વ તીરથ, માન પિતા નવ જાતિ નિધી દે;
માત પિતા ગુરુ, માન પિતા સુર, માન પિતા વન દાન વિધી દે;
માન પિતા પદ કલ્પનર, આર માન પિતા પદ-રેતું રિધી દે;
સાધન સિદ્ધિ ન-શોધન હો કંકુ, મેરે તો માત પિતા શુ સિધિ દે.

એજ પરમહંસે એવાં અપંગ અને ટદ માતા પિતાની સેવા ઊડી દેવાની સત્તાદ શ-પ્થુને આપી, ત્યારે તેણે કહ્યું કે;—

સવૈયો.

ધ્રુવ ચળી ધરખીજ દહે, કદી સૂં કહે જઈ પશ્ચિમ પાસે;
મેરું કહે ધરની પરથી, કદી સાગરથી મરિયાદ ચૂકાસે;
આધિ અને વળી આધિ તણીજ, કપાધિ વધી બને પ્રાણજ મગે,
તોપણ માત પિતા ન ચુકે, મુજ રત મનાર દશે સખ માગે.

લીધાથી તેણે શાપ દીધો કે, જ્યારે તમારું મૃત્યુ થવાનું હોય, ત્યારે આ જે બાણથી મારો જીવ જાય છે, તેજ બાણથી તમારો જીવ જલ્લે. તે પછી શ્રવણુનો પ્રાણવાયુ આ સસાર છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો.

ત્યારે પછી દશરથ રાજા પાણીનું કમંડળું ભરીને જ્યાં શ્રવણુનાં અંધ માથાપ હતાં ત્યાં ગયા. અને પોતાને હાથે અજ્ઞપણે શ્રવણુનું મૃત્યુ થવાના ખેદકારક સમાચાર કહી ને ક્ષમા માગી. તથા પાણી પીવાની વિનંતિ કરી. શાન્તનુ ઋષિ અને જ્ઞાનવતીને શ્રવણુ જેના પુત્રના એવી રીતે અકસ્માત મૃત્યુથી જે દુઃખ થયું તેનું વર્ણન યદ્યશકે તેમ નથી. તેમના અંધાપાની આંખ, ધરપણુની કાકડી, અને આ સંસાર સાગર તરી જવાનું નાવ, બર દરિયામાં અંતરીઆળ મૂકીને અથોપ યદ્ય ગયું એ કારી થા તેમનાં વૃદ્ધાવસ્થા-વાળાં જીર્ણ શરીરને છિન્ન કરી મૃત્યુના વિજાનાપર સુવાડવાને જસ હતો. પાણી પાણી ને ઠેકાણે રહ્યું. તેઓ ખ્યારા પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાંજ મૂંઝા ખાઇ જમીન ઉપર પડ્યાં. તે દ્રીને ઉઠવા પામ્યાંજ નહિ. દશરથ રાજાએ તેમને મરતાં મરતાં પણ પોતાને શાપ દેવાની વિનંતિ કરી. પરંતુ તેમણે તેમ કરવાની સાદ ના પાડી. તો પણ દશરથે બહુ આશ્રદ કરવાથી તેમણે મરતી વખતે કહ્યું કે, “જેવી રીતે પુત્ર વિન્નેગથી અમે મરીએ છીએ, તેવીજ રીતે તમારું મોત પુત્રના વિન્નેગથી થશે.” એટલું કહેતાંજ બંને દંપતિના પ્રાણ છુટી ગયા. રાજાએ તેમના શયને અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ઋષિ અને ઋષિ-પત્ની સ્વર્ગમાં જઈને શ્રવણુને મળ્યાં.

એવું કહેવાય છે કે, સ્વર્ગમાં દેવોએ તેમને આખા જગતના લોકો દેખે એવું મકર-રાશીમાં રહેલા સ્થાન આપ્યું. અને જેને આકારે તેઓ તીર્થમાં રહ્યા હતાં, તેવે આ-કારે એટલે વચમાં શ્રવણુ અને આગળ પાછળ તેનાં માથાપને રાખ્યાં. અને તારાનું નામ શ્રવણુ નક્ષત્ર પાડ્યું. પછી નવે ગ્રહોએ વરદાન આપ્યું કે અમે અમારા પ્રત્યેક વર્ષમાં એક વાર તમારા સ્થાનમાં આવીશું. શ્રવણુ નક્ષત્ર પાસે પુનઃ સંદ્ર આવે, તે મહિનાનું નામ શ્રવણુ પાડ્યું છે. અને તે માસ પવિત્ર દરાજ્યો છે. ધનુષ આકારે ધનુરશી પ્ર-કાશિત છે, તે જાગે કે દશરથના ધનુષનું ચિત્ર ચિતરેલું છે, તેની પાસે મકર રાશીમાં શ્રવણુ શોભે છે. તેમાં માથાપ સાથે પવિત્ર પુત્ર, એમ ત્રણ તારા છે. તેઓની પાસે દ-શનને માટે સંદ્ર, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર, શનિ, અને સૂર્યોદિક દેવનાં રાગાં આવે છે. તે જાગે કે શ્રવણુની વાન પ્રખ્યાત રાખવા સાથે આકાશ વચ્ચે જગત કર્તા પ્રજાએ શ્રવણુના સરિતનું ચિત્ર પાડેલું છે. શ્રવણુની અસ્ય કીર્તિનું આ ચિન્હ મને તો દેવો તરફથી મળ્યું હોય, કે માનવો તરફથી મળ્યું હોય, પરંતુ તેણે માના પિતાની કરેલી સર્વોત્તમ મેયનો મટે તેવો જાહેસો તેને મળ્યો છે. જ્યાં સુધી હિંદુઓનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર જગતમાં કાયમ ર-હેશે, અને જ્યાં સુધી મગન મંડળમાં શ્રવણુ નક્ષત્ર મિરાજમાન રહેશે, ત્યાં સુધી મહા-ત્મા શ્રવણુનું પવિત્ર નામ આ વિશ્વમાંથી કદિ પખુ વિલુપ્ત થશે નહિ. વાહ! ધન્ય છે! શ્રવણુ તમારી મોના પિતા પ્રત્યેની નિર્મળ ભક્તિ, અને ઉત્તમ સેવાને કે દાનને વર્ષ થવા છતાં તમારા જેવું મદન કાર્ય કરીને જગતમાં અમર નામ રાખવા અદ્યપિ મુંડી આ બારનવર્ષમાં કોઈ પણ બામ્બદાળી થયું નથી. માથાપની મેરા ચાકરી કરવામાં

બૂલા પડેલા બાગ્ય હીણુ જતોને તમારું દ્રશ્ય આપીને તેમને પાછા વાળવામાં આરે છે. માળાપની સેવાનો મહિમા આપોને પ્રથમ જતાવનાર તમેજ છે. માટે એ લેખે તમે અમારા સુર છો. । અમે તમને પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ કરીએ છીએ.

અવણુને ઘણા શિષ્યો હતા. તેઓ તેમનું યત્ન સાંભળીને શોકાતુર મધ સંસાર તથા યોગી યથ મયા. એ યોગીઓ કલિયુગમાં પાછા ધરખારી થયા. અને શ્રવણુની એક જુ-દી નાત બંધાઇ. તથા કાપડી નામે એક નવો પંથ ચાલ્યો. એ નાતવાળા કાપડીઓ એકાદ ભગવું વસ્ત્ર રાખે છે, બિક્ષા માગે છે, અને માળાપની સેવા કરનારો ઉપદેશ માતા ફરે છે, આ જાતના લોકો અઘાપિ સુધી અમદાવાદ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં છે. તેમજ હિંદુસ્તાનના ઘણા ઘણા છે.

શ્રીદામા—સુદામા.

શ્રીકૃષ્ણના આ પ્રખ્યાત સદાધ્યાયી મહાત્મા પુરુષ શ્રીદામા દ્રવિડ દેશના નિર્ભ નગરમાં રહેતા હતા. તેઓ ચાતે લાહણુ હતા. બાળપણમાં સંદીપન સુરને હમાં શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામની સાથે વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. સર્વ શિષ્યોમાં સુદામા પણ શિષ્ય હતા. શ્રીકૃષ્ણ બળરામ તેમને લખેલું બતાવના, અને સુદામા તેમને શીખવના હતા. સુદામા બિક્ષા માગી લાવના, અને સર્વે એકલા બેગી જમતા. વેદ ભણતી વખતે સાથે સ્વર સાં-ધીને વેદની ધુન મચાવતા, એક રાખાપર સાથેજ સુષ્પ રહેતા, અને પરસ્પર શુભ દુષ્પની વાતો કરતા હતા. એક વખતે સુર બહાર ગામ ગયેલા, તે પ્રસંગે સુર પત્નીએ સુદામા તથા શ્રીકૃષ્ણને પનમાં કાઢ લેવા સાર મોકલ્યા હતા. સારે સુર પત્નીને જણાવ્યું કે તમે માટે એકલા ઘણા આપ્યા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણથી જાન્ય સુદામા ખસ ગયા હતા. તેઓ સુરના આશ્રમમાં રહીને અનેક રમનો રમના, અને સુરનાં કાર્ય સાથે મળીને કરતા. હત્વ દિ વર્તણુકથી પરસ્પર ઘણો સ્નેહ થયો હતો. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુરના આશ્રમેથી વિદાય થયા, સારે પોતાના ઇષ્ટ મિત્ર સુદામાને પૂર્ણ પ્રેમથી બેઠીને કહ્યું કે:- તમે મને ફરીને એક વાર મળજો, એડું ચાહું છું તેના ઉત્તરમાં સુદામાએ ગદ્ ગદ્ કો મધને કહ્યું કે:-તમાગ અરણુ મિયે માવું મન મદેવ રહેજો, એડું હું માવું છું. એ પ્રમાણે એ બાળ સ્નેહીઓ બેઠીને વાત ચિત કરી જૂના પક્ષા હતા.

નહોતી. અભયક વ્રત પાળી હરિવિના કોઇની પાસે હાથ ધરવો નહિ, કદી અનાયાસે ક્યાં-
 ધથી મળી આવે તો ખાતું. નહિ તો જૂખ્યા રહેતું, એવું “વ્રત” તેમણે લીધું હતું. તે-
 મનું મન નિર્ભય હતું, માયાનું સુખ જરા પણ ધમ્મજા નહિ. તેમનું મન સદા સંત્યાસીના
 જેવું વિરક્ત હતું. તેમની સ્ત્રી ઘણી ડાહી અને પતિવ્રતા હતી. તે પણ માયાનું સુખ ધ-
 મ્મજી નહોતી. માયાથી વિરક્ત રહેનાર આ દંપતિને અર્થ માયા અથવા લક્ષ્મી ખરેખર
 તજીને ચાલી ગઇ હતી. તેવામાં અધુરામાં પૂર તેમને આક દશ નાનાં મોટાં બાળકો થયાં
 હતાં. તેથી એ સર્વનું બરણ પોપણ કરવાનું કામ એ દંપતિને મળ્યું મૂશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું.
 સુદામા ખરેખર દારિદ્રાવરથામાં આવી પડ્યા હતા. તેઓ ધર સૂતનું સુખ ધમ્મજા નહિ.
 જે મળે તો ખાતા, નહિ તો સર્વદા સંતોષથી રહેતા. મુનિના મનનો ધર્મ કોઇ જાણી શ-
 કતું નહિ. તેથી તેમને સૌ મેલા ઘેલા, અને દરિદ્રી કહેના. માઝ્યા વિના કોણ આપે ? તે-
 થી ઘણું દુઃખે વ્યવહાર ચલાવતા. ઋષિ પત્ની ભિક્ષા માગીને બાળકોનું તથા પતિનું પોપણ
 મૂશ્કેલીથી કરી શકતી હતી, એ સાધ્વી દેવી કોઇનું વસ્ત્ર ધોતી, કોઇનું પાણી બરતી, અ-
 થવા કોઇનાં દળણાં દળતી, છત્યાદિ પ્રકારે જેમ તેમ કરીને પોતાના કુટુંબનું પોપણ કર-
 તી. એ પ્રમાણે સુદામાની દશા ઘણી દયા પાત્ર થઇ પડી હતી. આવી દુર્દશામાં પણ તેઓ
 પરમ સંતોષ રાખીને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. એમ ઘણા દિવસ દુઃખ સહન કર્યું. હવે
 ગામમાંથી અજ મળતું પણ બંધ પડવા લાગ્યું. એક દિવસે બાળકોને અજ વગર ખે અ-
 પવાસ થયા. ત્યારે સુદામાને તેમની પત્નીએ વિનંતિ કરી કે;—“બાળકો જુખથી રદન
 કરે છે, નગરમાંથી અજ હવે મળતું નથી, નથી મળતાં કંદ, મૂળ, કે ફળ. ખે દિવસ થયાં
 જળ પીતે રહીએ છીએ. આપણા ધરમાં ધાતુ પાત્ર પણ નથી, સમ ખાવાને ધરમાં સાત્રુ
 વસ્ત્ર પણ નથી. જેમ જળ વિના વાડીનાં વૃક્ષ સૂકાઇ જાય, તેમ અજ વગર બાળકો દુઃખ-
 થી સૂકાઇ ગયાં છે. હાથી બાળકો થર થરતાં રોઇને રાખમાં પેસી સૂઇ રહે છે, હું તેમનું
 દુઃખ દેખીને બળી જાઉં છું. ધર નીચાં અને બીતો પડી ગઇ છે, તેથી કૂનરાં નિલા-
 ડાં અંદર પેસી જાય છે, આંગણે આવેયો અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો જાય છે, નૈરેદ
 વિના દેવની પૂજા કરીએ છીએ, પૂન્ય પર્વણીએ જાજોજન થતું નથી, કઇ પણ ધર્મ
 કયા વિના સૂર્ય જેવો ઉગે છે, તેવોજ આથમે છે, અજ વિના બાળકો વજખાં મારે છે, પહેરવા
 ઓઢવાને વસ્ત્ર નથી, નખ, તથા ઝટા વધી છે, અને માંહેથી રક્ષા ઉઠે છે. આપ દર્બની દારી
 તૂટી સાદડી ઉપર પડી રહો છો, બીજો, ત્રીજો, કે ચોથો દિવસે આહાર કરો છો, તેથી માંડે કા-
 જણ બળી જાય છે. પણ હું શું કરું ? આપણે તો દારિદ્ર્યથી સમુદ્રમાં ડુબ્યાં છીએ. મારે હેવાત-
 ણમાં માત્ર એકજ ચૂડી રહેલી છે. સૌભાગ્ય દર્શક શણગાર નથી. નથી કાજળ કે નથી ક્રી-
 ડીઆની હાર. લવાટે ચાંદ્યો કરવા કંડુ પણ નથી. હવે આવું દુઃખ ક્યાં સુધી સહેવાશે ?
 આપ નિસ કહો છો કે, મારે મારા ગુર બાપ શ્રીકૃષ્ણ સાથે મિત્રાચારી છે, તો એવા
 કષ્ટપ્રદ નીચે જે રહે, તેને છાની ન્યૂનતા રહે ? જે જન જનમાં દીડા કરતા હોય, તેને
 પાણીની તરસ કેમ રહે ? જે નરે અમૃત પાન કર્યું હોય, તેને યમ ટિકરનો બય કેમ
 લાગે ? જેણે સદગુરનાં ચરણ સેવ્યાં હોય, તેને માયાનું આવરણ કેમ રહે ? જેનું મન
 દરિયરણમાં વમેયું છે, તે ગ્રામીને જનમ મરણની શી આપદા ? શ્રીકૃષ્ણ ચાંદ લોકના નાય

છે, મહાકૃપાનિધાન છે માટે તમે શ્રીકૃષ્ણ પામે જાઓ આપમે બ્રાહ્મણને બિદા માન-
ગતા લાજ રાની ? પ્રાણુનીય લાજ ન ગણતા શ્રીકૃષ્ણ પાસે જતો તો એ માગા નિના
મન વાચીન પૂર્ણ કરી દારિદ્ર દુષ્કા કાપમે, કદી ધન નહિ મળે તો પણ દરોનું કળ
તો જશે નહિ ”

સુદામાએ કહ્યું;—“માગતા કંઈ પ્રતિભાવ નથી પણ મિત્ર પામે માન મૂકી
માગતા મને ઘણું લાગે છે પેટને કાગળું નીચ પાસે જઈ સિનવથી પ્રણામ કરીએ, તો
પછી એ રથને માગતા કાઈ અડચણ નથી હું સમજી. યાદવોના દેખતા જમણો હાથ
કેમ ધર ? મારા જેવા દુર્બલનુ રથ દેખાતે લક્ષ્મીકાન લજવાપ, પુરણ પુરણેતમ ઘટ ઘટ
બાપિ રહો છે દશ માંસ ગર્ભમાંસમા પ્રાણી શો ઉદ્ધમ કરે છે ? એવું જણાતે સતોષ
રાખો, તો હરિ કેમ નિસારશે ? જાણનાથી મરણ સાર છે જંગલના મનની યાત અનર
જમી પ્રભુ જાણે છે, તે આજે બેઠા નવનિર્ધ આપશે ત્યા જવાનું શુ કામ છે ?

ઋષિપત્ની—તમે યાની, વૈરાગી, સાધી થઈને બેઠા હું અમળા જાતિ શી રીતે
યાચના કરી પોપણ કર ? એમ કહી નેત્રમા આસુ લાવી વારવાર જવાને નિનત કરવા લાગી

સુદામા—સુદરી ! મિથિએ શ્રદ્ધિ હાણ લખી છે, એ મિથ્યા ધનાર નથી આપશે
વંત્રજે હાથે કાઈ આપ્યું નથી, તો ક્યાથી પામીએ ? ખડ ધાન વારીએ તેમાથી શાગ
ફાથી થાય ? પ્રથમ પાળ ન બાંધીએ તો પછી જમ વહી ગયાનો શો શોચ કરવો ? મત,
તીર્થ, ઉપવાસ અને અગ્નિ તૃપ્તિ ક્યાં નથી, બ્રહ્મભોજન, હોમ હવિષ્ઠાદિક ધર્મના કૃત્ય
ક્યાં નથી, તો અન્ન ક્યાથી પામીએ ? માટે પ્રભુના ચરણમા ચિત રાખી સતોષથી અમ
તને આપવો તો ભક્તિએ પ્રભુ નવનિર્ધ આપશે માટે ધૈર્ય રાખ

ઋષિપત્ની—માર મન જડ થયું છે એ યાન મને ગમતું નથી, બાગક અન્ન માટે
ફાંસે છે માટે પ્રણામ કરી કહું છું કે, અનનિના આશી નહિ મોટા યોગીશ્વરને પણ અ
ન નિના ભજન સંજાતું નથી અત્રથી આપ્યું જાગતું હવે છે શિવે અન્ન દૂધાને પેર રાખ્યા
છે, સર્વ અખેપાત્ર, ધરે કામધેનું અને દેવોએ કલ્પદ્રુષ રાખ્યું છે તે તેમનું મનનાદિન
પૂર્ણ કરે છે તો આપણે કાણ માન ? સમાગમા અન્નનિના પ્રાણ રહેતા નથી માટે તમે
એક વાર શ્રીકૃષ્ણ પાસે જાઓ તમાગ દેરાનું ફળ આપી જમે નહિ મિથિએ દરિદ્રતાના
જે અક્ષર લખ્યા છે, તે તેઓ ધોઈ તાપશે

સુદામાએ યાચના નહિ કરવાનું ‘મન’ લીધું હતું માટે ના પાડી હતી, પણ દેવે
સ્ત્રીના આના કાનાવાવાથી અને જવાનો નિશ્રમ ક્યો, પછી શ્રીકૃષ્ણ પામે બેઠ મહાપાત્ર
અને તેમના પુરો કામ ફેરતા અથવે, તેમને આપવા શુ લેઈ જતું, એ રિચાગ સ્ત્રીને દર્શા-
વો તેથી ઋષિ પત્ની પાડોશીને ત્યા ગઈ પાડોશીએ તેમની ગરીબાઈપર દયા આપી શુ
પણ બરી કામ આપી એ કામ ઋષિ પત્નીએ ખાડી, છડી મેન દણુ કર્યા એ તમનગતા કમ
સખિતે આપ્યા પણ એો બાધી લાઈ જવાને વચ ન મળે, તેથી કેમકાંઈ ચીંધરાં લઈ ઉપન
ઉપરી વિટયા તે પર વળી દસ વીંચ બીજ વીટયા કે ત્રીકમના તાદુલ દારિદ્ર લાઈ જતા
માર્ગમા છોરાય નહિ બાગમાએ દોરા જેવા મુખ કરી કહું કે, પિનાછા ? તમે એડ માળો
કે આપી બુખ ગત એ તેમના વીન રમત નાતળી સુદામાએ વિશામ નથી મ્યું કે,

આપણી આશા પરિચ્છેદ પૂર્ણ કરશે. એમ કહીને સુદામો ચાલ્યા, પરિવાર વળાવી પાછો વળ્યો.

સુદામાએ ભક્તના ભૂપણ રૂપ કપાળમાં તીલક, કંદમાં કંડી અને મૂખે દાદી વધેલી હતી. તેથી કાયા કુરૂપ દીશતી હતી. પવને જટામાંથી ભસ્મના ગોટે ગોટા ઉડતા હતા. પગરખાના ધસડાવાથી ધૂળની ડખરી ચડતી હતી. એક હાથમાં લાકડી, અને બીજા હાથમાં તુંબડી, શર્ણુ, વજની લગોટી, અને વલ્કલ ઓઢેલું, એવી સ્થિતિમાં દ્વારિકામાં પહોંચ્યા. દ્વારિકાની અદ્ભૂત રચના, નેષ આશ્ચર્ય પામ્યા. પ્રથમ ગોમતી સ્નાન કરી નગરમાં પેઠા. તેનું રૂપ જોવાને મારે તરફથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં મળ્યાં. બાળકો પાછળથી ખીજવે, યાદવોની સ્ત્રીઓ તાળી પાડે, કોઇ હશે, કોઇ કહે વાહ! ધન્ય આ નગરને કે આને આવો નર આવ્યો; કોઇ કહે વાહ! આ ઇંદ્ર જેવો છે! કોઈ કહે અહા! આતો કામ દેવ જેવો છે! એને રૂપે, તો શ્રીકૃષ્ણ અને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ મોહિ જશે! એવાં માર્મિક વચનો બોલવા લાગ્યાં. કોઇ કહે, વિકરાળ હાઉ આવ્યો! એને નેષ બાળકો રેતાં, છાતાં રહી જશે! એમ ઘણી એટા કરવા લાગ્યાં. એ-સાંભળી સુદામાજી હસતા જતા, બાળકો ખુડે કંકરા નાખે, તે વાગવાથી ઋષિ મુખથી રામ કૃષ્ણ બોલતા હતા. કોઈ તાળી પાડે, ગાલ વગાડે, નાનાં બાળકો-ફરી વળે, એમ પૂનવવા લાગ્યાં. એટલામાં કોઇ વૃદ્ધ જાદવે ઋષિને દીક્ષા, તેણે તેમની સાધુ દૃષ્ટિ જોળખીને બાળકોને કાઢી મૂક્યાં, અને ઉભા રાખી સર્વ સમાચાર પૂછ્યા. પછી જાદવે રાજદ્વાર ખતાવ્યો. સુદામા દ્વારિકા પૂરીનો કાંઠામાં અને વૈભવ જોષ આશ્ચર્ય થતા, કૃષ્ણ મંદિરને દારે આવી ઉભા રહ્યા દારપાળે અદર જતાં અટકાવ્યા. ત્યાં અનેક યોદ્ધાઓ દારતું રક્ષણ કરતા હતા. સુદામા ત્યાં આંટો દેતા સંકલ્પ વિકલ્પ કરવા લાગ્યા કે;—

“અહો! ધર્મની મહન ગતિ છે? એક ગુરૂના વિદ્યાર્થી, તેમાં ઓ પૃથિવપતિ થઇ બેઠા. અને હું દરિદ્રી રહ્યો! મારા ઘરમાં ખાવાને અન્ન જરા પણ નથી. એ ગોકુળમાં માંકડાં રમાડતા, ગુરૂને ઘેર લાકડાં લાવતા, તે આને સિંહાસન પર ચડી બેઠા! ને મારે તો આ તુંબડી અને લાકડી રહી છે. અરે! હું બૂલ્યો, હું અદ્ય શુભ અને એ તો સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ રૂપ છે. હું તેનાં એક તાર-દર્શન પામું તો જાણે સિંહાસન પામ્યો.” એમ કલ્પના કરે છે, તેવામાં એક વિવેકી છડીદારે આવી પૂછ્યું કે;—હે માનુભાવ! કેમ કહ્યું કરી? સુદામે કહ્યું—હું દુર્બળ પ્રાણીનો અવતાર છું, મારે શ્રીકૃષ્ણ સાથે બાળ મિત્રાઇ છે, તેને મારા પ્રથમ સાથે કહો કે, વિષ્ર સુદામો આવ્યા છે.

પ્રતિદારે ઘરમાં જઈ એક દાસી સાથે કહાવી મોકલાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ શય્યાપર સૂતા હતા, અષ્ટ પટરાણીઓ જૂદા જૂદા પ્રકારથી સેવા કરતી ઉભી હતી. માનતાન થઇ રહ્યું હતું. ત્યાં આવી દાસીએ શિર નમાવી કહ્યું કે, દારે કોઇ દીજ આવ્યો છે. દુઃખી દરિદ્રી દીશે છે, અને ક્ષુધાથી બામ લાગે છે. એના વિચિત્ર વેષથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં જોવાને મળ્યાં છે. તેનું નામ સુદામા છે. એણે પ્રથમ કહાવ્યા છે. એ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે;—અરે! એ તો મારો બાળસ્નેહી, મારા દુઃખનો વિસાગો! એટલું બોલી ઋષયથી ઉભા થયા. ઉઘાડે પગે, પીતાંબરના છેડા ધસડાવે આસે લઈ દોડ્યા. અતિ આનંદે પ્ર-પ્રસિત હૃદયે સ્ત્રીઓને કહેતા ગયા કે ઝટ પૂજ થાળ તૈયાર કરજો. સૌ સ્ત્રીઓ માંહો માંહે કહેવા લાગી કે, એ તે શ્રીકૃષ્ણના ભાઇ કેવા હશે? પછી પૂજનો ઉપચાર તૈયાર કરીને

સર્વે સ્ત્રીઓ સજ થઇને ઉભી અને પરસ્પર કહેવા લાગી કે, બાઈ આજે તો જોડું મુખ જોવાનો લાભ થશે. શ્રીકૃષ્ણ શ્વાસે ભર્યા સુદામા પાસે ગયા, શ્રીકૃષ્ણને દીકા કે સુદામા ના નેત્રમાંથી અશ્રુધારા પડવા લાગી, એ ક્રીડાક જોવાને ચારે વર્ણના લોકો ઉભા હતા, સૌ જોઈ કહેવા લાગ્યા કે, ક્યાં આ વિપ્ર! અને ક્યાં આ અસરણ સરણ! શ્રીકૃષ્ણ આવના વેન સુદામાને પગે પડ્યા. સુદામાએ તેને હાથ ઝાલી ઉભા કર્યા, એટલે તેઓ પ્રેમથી મળ્યા. શ્રી કૃષ્ણનાં આંસુ સુદામાએ છુટ્યાં. શ્રી કૃષ્ણએ તુષીપાત્ર લીધું અને હાથ ઝાલી ધરમાં લેઈ જતાં બોલ્યા કે, અહો! આજે તમે મારું નગર પવિત્ર કર્યું. ઇત્યાદિ પ્રકારે હર્ષ બતાવતા મંદિરની અંદર સુખ સમ્યાપર બેસાડ્યા. સત્યભામા સુદામાને જોઈ બોલ્યાં કે; અહો! પ્રાણનાથના મિત્રનો બહુ રૂપાળો છે!! બાળપણની પ્રીતિ ઉત્તમ છે! આ જોડ ભલી મળી! જો કાંઈ બાળક નીકળશે તો કાકાને દેખી બીજો! એ સાંભળી રુકિમણિ બોલ્યાં કે; તમે શું જણીને બોલો છો? તમે હરિ ભક્તને હજી આજાપનાં નથી! ભક્તાધિન પ્રભુ સુદામાને પોતાનો દાસ જણી પૂજવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણે નેત્ર સમરપા કરી કે, આઠ પટરાણીઓ સાથે સત્યભામાજી મંદ મંદ હસતાં ધુપટ તાણી આવી ઉભાં જે પ્રભુની નાભી કમળમાંથી ઘસાં પ્રગટવા, જેણે આ જગત્ પગમાં ઉત્પન્ન કર્યું, જેણે માતાને મુખમાં જગત્ દેખાડ્યું અને વિશ્વામિત્ર સરખા તપસ્વિને દુઃખને વખતે દર્શન દીધું, તેણે સુદામા ઋષિના પગ પખાણી પ્રીતિ પાદોક પીધું. પોતાની ઓઢવાની પીળા પછેડીએ ઋષિના પગ લોયા. અને પોતે વીંજણે લેઈ વાયુ ઢાળવા ઉભા. વેદર્થી યાજ્ઞ ભરી ત્રિવિધ પ્રકારનાં પકવાન ભોજન માટે લાભ્યાં, શરૂ કરી સહિત કહેલાં દુધનું પાન કરાવ્યું. અને પ્રેમથી સર્વોત્તમ તંબોળ ખવરાવ્યાં. ઇત્યાદિ પ્રકારે ધણો સતકાર કર્યો. સુદામા શ્રીકૃષ્ણના મંદિરનો કાંઈ જોઈ અંખવાઈ ગયા.

શ્રીકૃષ્ણે સુદામાને કહ્યું કે, હે બાળરત્નેહી! તમે ચિંતા મૂકીને મને કહો કે તમે શું દુઃખથી દુર્બળ થઈ ગયા છો! તમને શું ચિંતા છે! શું કાંઈ સદગુરુ મળ્યા તેણે જ્ઞાન દુર્ગો છે! શું વૈરાગ્યથી ત્યાગી થઈ સંસાર છોડ્યો છે! શું જોગથી શરીરને ઝોડું કરી નાંખ્યું! કે તપથી દેહ આવેલો કરી નાખ્યો છે! શું માથે કાંઈ ચંદ્ર થયો છે! કે કાંઈ બદાલી ચીન મોરારાઈ ગઈ છે! પાસે ધાતુ પાત્ર નથી. માત્ર આ એક તુનડી છે, વજ્ર કાંઈ પડેવાને કેમ નથી, શું મારાં બાબી વટકણાં છે કે તે લોહીનું શોષન કરે છે! કે ઉદર ભરાતુ નથી, તેથી શરીર સ્ક્રાંધ ગયું છે! સર્વ દુઃખમાં તમારે ક્યુ દુઃખ છે, તે મને કહો. સુદામા કહે, આપનો અંતરંગમી છો, તમારાથી કાંઈ અભવ્ય નથી, પ્રમુખ! તમે પાસે નંદોના એજ વિયોગનું મોહું દુઃખ છે. આજે મને તમે મળ્યા તેથી માર શરીર હવે પુલ થશે. પછી શ્રીકૃષ્ણે ગુરને ઘેર બાળપણે સાથે રહેતા, તે સર્વ દ્રવ્યોન કહી બતાવીને સુદામાના મુખ ગાળા.

સુદામાને મોટી ચિંતા એ દત્તી કે માગ તાંદુળ જે સર્વના જોવામાં આવશે તો મારી લાજ જશે. એવી બીકથી આણેલા તાંદુલ સંતાડવા લાગ્યા. એ વાન શ્રીકૃષ્ણ મગજ ગયા. અને દાસનાં દરિદ્ર ટાળવા કૃપા દલી કરીને સર્વ સુંદરીઓ દેખનાં તેમની બચાવી તરફ દલી કરી કહ્યું કે, અહો! આજે મનવંચિન રૂપ પામ્યો કે મિત્ર મળવાને આજ્યા મળ્યા! કહો કે મારી ચતુર બાબીએ શું એટ મોડની છે! નાથન તીન જે સંતાડું છે ને કહ્યો.

કદી ને અમારા ભેગ એ ભેટ ન હોય તો એ દુરથી દેખાડો. એ ચિન્ન દેવતાને પણ દુર્લભ દિશે છે! ને એ પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો તો ભવની ભાવક જાય. એમ કહી શ્રીકૃષ્ણ હાથ લગાડવો ગયા, એટલે ઋષિ આવે ખસેડતા ગયા. આ સર્વ બનાવ બોધ પાસે ઉભેલી સર્વ સ્ત્રીઓ ભેમમાં ભૂલી કે શ્રીકૃષ્ણ હાથ ધરે છે, તો શું એ અમૃત ફળ કે સંજીવન મળિું હશે? એમ સમજી સુવર્ણ પાત્ર ધરીતે કહેવા લાગી કે, મરુપતિ! અમને પણ જરાક આપજો. આ બોધ સુદામો ચિંતામાં પડ્યા કે, હવે આ સર્વ તાંદુલ દેખી ભેમ ખુલ્લો થયે મારી લગ્નને જરા સ્ત્રીના કહેવાથી લાંબા થઇ હું તુચ્છ ભેટ લાવ્યો, તેથી લાખ ટકાની લાખ ખોડશે. સ્ત્રીએ ધરે ઘાલ્યું. સુદામાના મનની આ સૌચના શ્રીકૃષ્ણે જાણી લઇ હસતા હસતા પાસે આવીને પોટકી તાણી લીધી. એ વસ્તુ લેવાને નીચે સુવર્ણ પાત્ર ધર્યું. પછી દશ વીસ ચિથરાં છોકરાં પાર નહોતો આવતો. આ બોધ અષ્ટ પંટરાણીઓ આશ્ચર્ય પામી કે, આ તો પારશમણિ હશે કે રત્ન! કે શું અમર ફળ હશે! કે સંજીવન મળિું! કે આવડું જાતન કંઈ છે? પછી છોકરાં કણ વેરાયા, તે પાત્ર ભેરાઈ રહ્યું. એ સર્વ સ્ત્રીઓ બોધ રહી.

શ્રીકૃષ્ણ તાંદુલને હૃદય સાથે આપીને ખોલ્યા કે—અહો! મેં પૃથ્વીપર ઘણા અવતાર લીધા, પણ આ તાંદુળના સ્વાદ જોવા સ્વાદ મેં કાંઈ દિવસ આખો નથી. કુવ, અખરિય, અને પ્રહલાદ જોવા મોટા મોટા મિત્રાએ પણ આવા સ્વાદ કદી અંખાડ્યો નથી. એમ કહી એ તુચ્છ ભેટને પણ કીમતી માની બે મુઠી તાંદુળ આપી ગયા. અને સુદામાની ભક્તિનાં ઘણાં ઘંખાણું કર્યા. પછી શ્રીકૃષ્ણે સુદામાનું દારિદ્ર ટાળવા માટે તેઓ ન જાણે એવી રીતે ગોઠવણ કરી. સુદામા ને પશુકૂટીમાં રહેતા હતા, તે ઠેકાણે એક મોટા રાજા મેહેલ ઘણીજ ત્વરાથી બંધાવી દીધો. એટલુંજ નહિ પણ તેને યોગ્ય સર્વ પ્રકારના વૈભવની વસ્તુઓ તથા વસ્ત્રાલંકાર અને ધન ધાન્ય વગેરે ભરી દીધું. એ વાતની સુદામાને ખબર પડવા દીધી નહિ. પછી શ્રીકૃષ્ણે ઘંણીજ મમતાથી ભેટીને સુદામાને દારિકાથી વિદાય કર્યા. વિદાય થતી વખતે શ્રીકૃષ્ણે કાંઈ પણ તેમને આપ્યું નહિ. તેથી તેઓ હૃદય કુપેથી આલ્યા. રસ્તે જતાં તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે—કૃષ્ણના વૈભવની કાંઈ સીમા નથી, પરંતુ મને એક કોડી પણ આપી નહિ. હું મિત્ર પાસે માગવા આવ્યો, તે કરતાં મને મૃત્યુ કેમ ન આગ્યું? મને સ્ત્રીએ મારી મરજી ઉપરાંત મોકલીને અંખમાન અપાવ્યું. એકાંતરે આજ મને, તો કદમળનું પ્રારાન કરીએ, નાનાં બાળક ભૂખે મરે તો તેને સૂકાં પાન ખવરાવીએ, પવન પ્રારાત્રે પેટ ભરીએ, નીચ પુરપની નોકરી કરીએ, કાષ્ટ કે તણ વેચીએ, અગર વિપ પીને સુઈ રહીએ, પણ મિત્ર પાસે હાથ ધરવો નહિ. મેં અત્યંત વ્રત આજે મુક્યું, એ ઘણુંજ ખોટું કંઈ. કૃષ્ણ પોતાની અમૃત દોહતમાંથી મને યોડુંક આપત તો એથી તેમને કાંઈ ખોટ પડવાની નહોતી. મને કાંઈ પણ આપ્યું હોત તો મારા જોવા દુર્જાની આખા ભવની ભાવક જાત. સારે મને જે અતિશય માન આપ્યું, તે ખાલીજ કે શું? એટલામાં સુદામાને પાછું ભાન થયું. અને કહેવા લાગ્યા કે—અરે! નહિ, નહિ, એ તો હું જુલ્યો. હું શ્રીકૃષ્ણને શા માટે નિંદુ છું? તેઓ કાંઈતો ઉપકાર રાખતા નથી. તેમણે ઋષિ પત્નીઓનું અન્ન આપુ-હતું, તો તેમને સાધુજ્ય મુક્તિ આ-

પી, કુખભજીતું ચંદન લીધું, તો તેને લક્ષ્મી જેવા સ્વરૂપે કરી, વિદુરની ભાણ પત્રને આહાર કર્યો, તો તેમને સંસારમાંથી તાંપા. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને મારાપર કૃપા તો કરી; પણ મારું કર્મજ, બહુ કડોર, એમાં કોનો વાંક ? પછી સુદામાને વિવેક થયો કે:—ધન ન આપ્યું તો સાફ થયું. કેમકે ધન આપ્યું હોત તો મને તેનો ગર્વ ચાલ, અને પ્રભુની ભક્તિ ભૂલી જાત. સુખમાં કામ ક્રોધ બાપે, અને દુઃખમાં ભગવાન સાંભરે છે. હંસાદિ પ્રકારે આ ઋષિ યાનને ઘોડે ચડ્યા. વિચાર કરતા કરતા તેઓ પોતાને ગામ આવ્યા. અને જ્યાં મુપડી સરખું પોતાનું ઘર હતું, ત્યાં જઈને જોયું છે તો સાત માળની મોટી હવેલી દીડી. તેની અદ્ભૂત રચના જોઈને વિચારવા લાગ્યા કે, આ કોણ શ્રીમાનનું ઘર દેખાય છે. જેણે પૂર્વે પુણ્ય કર્યું હશે, તેને પ્રભુએ આવો વૈભવ આપ્યો હશે. એવું વિચારીને સાથી પાછા વળ્યા. અને બધું નગર અવલોકન કર્યું. પરંતુ પોતાની પહોંકુટી જડી નહિ. તેથી વારંવાર એ હવેલી પામે આવ્યા. અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ ઘર તે કોનાં હશે ? મારી પહોંકુટી ક્યાં ગઈ ? અને મારાં બાઈડી છોકરાં ક્યાં ગયાં ? અરે ! મારી ગરીબ સ્ત્રી બાળકોને લેઈને બીજા ક્યાંઈ ગઈ હશે ! એવા સંકેષ વિકસ કરતા એજ હવેલીની આસ પાસ ફેરા ફરવા લાગ્યા. એવામાં હવેલીમાંથી ઋષિ પત્નીએ રસ્તાપર દ્રષ્ટિ કરી તો પોતાના સ્વામીનાથ ને આમ તેમ ફેરા ફરતા દીડા. એટલે તુરત પોતાની સખીઓને સાથે લેઈ પતિને તેડી લાવવા નીચે ઉતરી. ઋષિ પત્ની સ્વરૂપે સુંદર અને સોળે શણગાર સજ્જી હતી, તેને આવતી જોઈ સુદામાએ જાણ્યું કે, આતે કોણ છંદાણી કે ઋક્ષિણી છે, કે બીજી કોણ ? એવો વિચાર કરે છે, એટલામાં તો તેણે તેમની પાસે જઈને પ્રણામ કર્યો. તથા પૂછ કરી છેડા પકડ્યો. એ જોઈને સુદામા ધર-ધર કપતા બોલ્યા કે, હું તો સહજ આ ઘર જોડે છું. મારા મનમાં કોઈ કપટ ભાવ નથી. માટે મને જવા દો તો તમારું કથાણુ થશે. મને વગર વાંકે હેરાન કરો માં. એ સાંભળીને ઋષિ પત્નીએ કહ્યું કે, પ્રાણનાથ ! તમે ગભરાશો નહિ. તમે મને કેમ ઓળખતા નથી ? હું બીજી કોણ નહિ પણ તમારી અર્ધાંગના છું શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી આપણું દારિદ્ર જઈને સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ સાથે આ હવેલી થઈ છે. માટે સુમેથી બાદ પધારો. હંસાદિ કહીને સુદામાનો હાથ પકડી તેમને હવેલીમાં લેઈ ગઈ. ત્યાર પછી સારા ખાનપાન અને પોષાકથી તેમનું રૂપ છેક બદલાઈ ગયું, અને દિવ્ય સ્વરૂપે થયા. તેમ સર્વ યાન પ્રગટી આવ્યું.

એ રીતે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી સુદામા જેવા દરિદ્રજન પ્રરપતું સર્વ દુઃખ દારિદ્ર દૂર થયું હતું. સુદામા અને તેમની ધર્મ પત્ની પોતાનો સંસાર કહે પૂર્વે મુખ અને શાન્તીમાં ચક્રાવવા લાગ્યાં. સુદામા નિસ ધર્મ દાન કરતા હતા. તેમને દારથી કોઈ વાચક કદી નિરાસ થતું નહિ. આટલો બધો વૈભવ પ્રાપ્ત થયા છતાં તેઓ મગાર સુખમાં આસક્ત ન થતાં સંન્યાસીની પેઠે વિરક્ત રહેતા. વેદાધ્યયન કરતા, અને અત્રિ દૈવાદિક શુભ કર્મો કરીને નિરંતર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરતાં કરતાં પરમ પદને પામ્યા હતા.

ચાણાક્ય.

વૃદ્ધ ચાણાક્ય અથવા ચાણાક્ય નીતિ નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથનાં કર્તા મહાત્મા ચાણાક્ય મુનિ ગાંધાર દેશ (કદહાર) ની રાજધાની તક્ષશીલા નગરના રહેવાસી હતાં. તેઓ માટે બ્રાહ્મણ હતા એવું કહેવાય છે કે, તેઓ જન્મ્યા ત્યારે દાંત ઉગેલાં હતાં. એ વાત તેમના પિતાએ ગુરૂની આગળ કરી. ગુરૂએ કહ્યું કે, એ છોકરો રાજા થશે. ચાણાક્યના પિતાએ વિચાર્યું કે, રાજ્યને અંતે નર્ક મળે છે, માટે મારો પુત્ર નર્કે જાય તે ઠીક નહિ. એમ ધારીને પુત્રના 'દાંત દાતરડા વતી ધસી નાખ્યા. અને પછી એ વાત ગુરૂને કરી. સારે ગુરૂએ કહ્યું કે, 'હવે એ છોકરો પ્રધાન થશે. પછી તેનું નામ ચાણાક્ય પાડ્યું.

ચાણાક્ય મહા બુદ્ધિવાન, ક્રોધી, અને ધીર પુરૂષ હતા તેમણે ત્રણ વેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ મિવાય તેઓ રાજનીતિમાં પણ ધણા કુશળ હતા. તેમની નાની વયમાં પિતા ગુરૂની જવાબી માતાના આશ્રયે ઉછર્યા હતાં. યોગ્ય વયના થયા પછી વૃદ્ધ માતાની તેમણે ધણી સારી સેવા કરી હતી મગધ દેશના નદ રાજાએ સાથે પ્રથમ તેમને ધણો સારો સ્નેહ હતો. પરંતુ પાછળથી તેમના વચ્ચે વેર થયું હતું. એ વિષે એક ગ્રંથમાં લખેલું છે કે,—“ યોગાનંદ રાજાનો મત્રી શકટાલ હતો. તે ક્રોધ કારણથી રાજાનો વધ કરવાને ઉપાય શોધતો હતો. તેવામાં એક દિવસે તેણે રસ્તે જતાં આ ચાણાક્યને જમીન ખોદતાં દીઠા. તેથી તેમની પાસે જઈને જમીન ખોદવાનું કારણ પૂછતાં ચાણાક્યે કહ્યું કે;— આ ઠેકાણેથી હું દર્ભનુ મૂળ કાઢાકુ છું કારણ કે તે મારા પગમાં વાગ્યો છે. એ સાંભળી મત્રી શકટાલના મનમાં આગ્રહ્યું કે, આ બ્રાહ્મણ ધણો ક્રોધી અને કુર નિશ્ચયવાળો જણાય છે માટે તે યોગાનંદનો વધ કરવાના કામમાં ઠીક આવશે. પછી તેમનું નામ કામ પુછીને કહ્યું કે, હે બ્રહ્મ નેજ! નદ રાજાને ઘેર ત્રયોદશીનું શ્રાદ્ધ છે. માટે તેમાં પધારવા હું આપને નિમત્રણ કરું છું. સાંધી તમને દક્ષિણામાં એક લાખ સુવર્ણ મુદ્રા મળશે. માટે મારી સાથે આવો. એમ કહી પ્રધાન તેમને પોતાને ઘેર તેડી ગયો. શ્રાદ્ધને દિવસે ચાણાક્ય રાજાને ઘેર જઈ મુખ્ય આસનપર બેઠા. પરંતુ એ આસન મુખધુ નામના બ્રાહ્મણને માટે પ્રથમથી નિર્માણ કરેલું હતું. તેથી ચાણાક્યને એ આસનેથી તેની મરજી ઉપરાંત ઉઠવું પડ્યું. આથી તેઓ ધણા ક્રોધાવમાન થયા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, હું જ્યારે નંદ રાજાનું નિકંદન કરીશ, સારે મારા માયાની ચોટલી બાંધીશ. આ સાંભળી નંદ રાજા ક્રોધાવમાન થયો. તેથી ચાણાક્ય સાંધી નારી ગયા.

આ વખતે ચંદ્રગુપ્તે પણ નંદ રાજાની સાથે વેર થયેલું હતું. ચંદ્રગુપ્તે પિતા નંદ રાજાનો સેનાપતિ હતો, તે ધણો બુદ્ધિશાળી અને શરવીર હોવાથી નંદ રાજાએ તેની અદેખાઈ કરી તેને તથા ચંદ્રગુપ્ત સુદાં તેના સો પુત્રોને એક ભોંયસમાં પુરી યુગળાવીને મારી નાખ્યા હતા. માત્ર ચંદ્રગુપ્ત એકલો જ બચ્યો હતો. તે છુટો થઈને નંદ રાજાનું વેર સેવા માટે દેશ વિદેશમાં ફરતો હતો. તેવામાં તેને ચાણાક્યનો મેળાપ થયો. ચંદ્રગુપ્ત તેના પિતાની માફક ધણો બુદ્ધિશાળી અને શરવીર હતો. તેને ચાણાક્ય જેવો ચતુર અને રાજનીતિ સલાહકાર મળ્યો. દેવના અને દારૂનો સંયોગ થયો. તેથી આગ સળગી ઉઠી. તેની

મત્સ્યેન્દ્ર નાથ.

આ મહા યોગીરાજ મત્સ્યેન્દ્રનાથ સુમારે ઇસ્વીસૂતના પહેલા સૈકામાં એટલે માળવાના પ્રખ્યાત રાજા બર્હદરિના સમયમાં યુધ ગયા. તેમનો જન્મ બહુ અમરકારિક રીતે થયાનું કહેવાય છે. તે એવી રીતે કે ક્ષીર સમુદ્રને કિનારે મહા પ્રભુ સદાશીવ સતી પાર્વતીને મહા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા હતા, તે એક મગરના પેટમાં રહેતા પુરૂષે સાંભળ્યો. તેજ પુરૂષ આ મત્સ્યેન્દ્રનાથ હતા. તેમનો જન્મ મત્સ્યના પેટમાંથી થયો, માટે તેમનું નામ મત્સ્યેન્દ્રનાથ પાડયું હતું તેઓ જન્મતાંજ જ્ઞાની પુરૂષ થયા હતા. તેઓ તીવ્ર બુદ્ધિના મહા જ્ઞાની નિર્તેદ્રિય, તત્ત્વવેત્તા, અને સિદ્ધ પુરૂષ હતા. સપ્તશૃંગ પર્વતપર ચૌરગીનાથ પાસે બ્રહ્મ વિદ્યા અને યોગ વિદ્યાનો તેમણે ઉપદેશ લીધો હતો. તેઓ કોઇ ઉત્તમ વનમાં આશ્રમ રાખીને રહેતા હતા, અને કંઠમૂળ તથા બાહ્યપાસે આધને શુદ્ધાઓમાં ધુણીપર બેસી અખેડ જ્યોતિમાં નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ વખતે વખતે મહા અમરતૃતિની ક્રિયાઓ કરતા હતા. તેમની પાસે ઘણા શિષ્યો રહેતા હતા, એ સર્વને તેમણે હૃદયોગમાં પ્રવિષ્ઠ કર્યા હતા. તેઓ પોતાની મંડળી સાથે બરતખંડના પ્રદેશમાં રહ્યા કરતા હતા.

અયોધ્યાથી થોડે દૂર જયશ્રી નામે નગર હતું. ત્યાં પણ મત્સ્યેન્દ્રનાથનો આશ્રમ હતો. એક વખતે તેઓ પોતાની રીત પ્રમાણે બીજા માળવા નીકળ્યા હતા. ફરતા ફરતા તેઓ એ નગરના સદ્ગુણ નામે બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા. એ વખતે બ્રાહ્મણ ઘરમાં નહોતો, પણ તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેણે આ યોગીન્દ્રની તેજસ્વિ અને બન્ધ મર્તિ જોઇને તર્ક બાંધ્યો કે આ કોઇ મહા સિદ્ધ પુરૂષ છે. તેણે તુરત ઘરમાં જઈને બિજા લાવીને આપી. યોગીએ તે બાહ્ય શોકાતુર મૂખ જોઇને પુછ્યું કે; તું શા કારણથી શોકમાં છે? બાહ્યે યથાર્થિત વાત કહીને સતતી ઇચ્છા બતાવી. મત્સ્યેન્દ્રનાથે બરમ મંત્રી આપીને તે બાહ્ય

* આમળના વખતમાં “નાથ” શબ્દને પ્રખ્યાત ગણવા હતા. એ નામના સિદ્ધ પુરૂષો એક પણ એક થઈ ગયા તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે;—

આદિ નાથ.	સિદ્ધ બુદ્ધ નાથ.	ગૌરીવચિની નાથ.
મત્સ્યેન્દ્ર નાથ. (પહેલા)	દેવક નાથ	દિંડિમી નાથ.
રોંગર નાથ.	ચૌદંદક નાથ	બાલકૃષ્ણ નાથ.
આનંદ નાથ.	સુરાનંદ નાથ.	રંભવ નાથ.
ભીરવ નાથ	સિદ્ધપાદ નાથ.	અદ્યાનંદ નાથ.
ગૌરીની નાથ.	ચર્પટ નાથ	જૈની નાથ.
મત્સ્યેન્દ્ર નાથ (બીજા)	નિરંજન નાથ.	કાનેરી નાથ.
ગોરક્ષ નાથ.	કપાલ નાથ.	પૂજ્યપાદ નાથ.
ગીન નાથ.	બિંદુ નાથ.	નિલાનંદ નાથ.
વિરપાક્ષ નાથ	કાકચંદીશ્વર નાથ.	નામઘોષ નાથ.
નિસેસ નાથ	આદ્યમા નાથ.	ચંડક પાલિક નાથ.
મંપત નીરવ નાથ	પ્રજુદેવ નાથ.	બદીશ્વર નાથ.

આ સર્વ સિદ્ધ પુરૂષો હૃદયોગ સપ્રદાયને પ્રવર્તેગનાર હતા.

જવાની આગા કરી સાંથી ચાલી ગયા. તેમના ગયા પછી એ બાકની એક બેનપણીએ તે ભરમ નહિ આવતી સવાહ આપીને પેહેમ ધાંલ્યો. તેથી તે ન ખાતાં જમીનમાં છાશ રાખ નાખવાનો ખાડો હતો તેમાં નાખી દીધી. એ વાતને બાર વર્ષ વિતી ગયા પછી મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા ફરીને સાં ભિક્ષા માગવા સાર ગયા. તે વખતે પેલી બાકને તેના પુત્રની ખબર પુછતાં, તેણે ખરેખરી વાત કહી દીધી. તે ઉપરથી મત્સ્યેન્દ્રનાથે જે ઠેકાણે પેલી ભરમ દાટી દીધી હતી, ત્યાં જઈને એ બાક અને તેના પતિની સમક્ષ આલજ્ય !! એમ પોકારી હાક મારી કે તરત ગોખર—છાણમાંથી બાર વર્ષનો સુંદર પુત્ર બહાર નીકળ્યો. તેણે શુરની સાથે રહેવાની ઇચ્છા બતાવી. તેથી શુરએ તેનું નામ “ગોરક્ષનાથ” પાડીને પોતાની સાથે તેડી ગયા. તે આગળ જતાં મહા સિદ્ધ પુરજ થયો. તે તેના ચરિત્ર ઉપરથી માનુષ પડશે.

એક વખતે શુર મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા શિષ્યોથી જૂદા પડી મિહલદીપમાં જઈ ચડ્યા હતા. સાં જીયારાજની રાણી પામે ધણો કાળ રચા હતા. તેમને ગોરક્ષનાથ શોધીને તેડી લાવ્યા હતા. અને ફરીને યોગ સાધનમાં કુરાગતા મેળવી હતી. તેઓ વળી ફરતા ફરતા પોતાનાં શિષ્યો સહીત ઉજ્જયિની નગરી પાસેના અરણ્યમાં જઈને રચા હતા. તે વખતે માળવાના રાજા ભર્તૃહરિએ રાજપાટ છોડીને આ યોગીરાજ પાસે આવીને દિક્ષા લીધી હતી. શુર મત્સ્યેન્દ્રે તેમને મંત્રોપદેશ કરી યોગાભ્યાસ કરાવ્યો હતો. અને તેમનાજ પ્રતાપથી ભર્તૃહરિ અમર કીર્તિ રાખવાને શક્તિવાન થયા હતા.

મત્સ્યેન્દ્રનાથે ઉત્તરાવરયામાં ગોરક્ષનાથ અને ભર્તૃહરિ વગેરે કેટલાક શિષ્યો સહિત ગોરક્ષ પ્રાંતમાં આવેલા પ્રભામ ક્ષેત્રથી આઠ દસ મૈલપર હાલ ગોરખમઢી નામે ગામ છે, ત્યાં આશ્રમ કર્યો હતો. એ આશ્રમમાં રહીને તેમણે પોતાની મિહતા વડે ધણાક રાત્રીઓ અને લોકોનાં મન આકર્ષ્યાં લીધાં હતાં. એ વખતે નાથધર્મની બહુ પ્રચલિત હતી. એ નાથધર્મ ધર્મનાથ નામે કોઈ પરમહંસે પ્રવર્તાવેલો છે. નાથધર્મનાં સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે છે—

“નિરાકાર નિરંજન જ્યોતિર્મયરૂપ પરમેશ્વરને માનવો. હોમ, દવન વગેરે ક્રિયાઓ કરવી; ભૈરવ, મહાવીર, હનુમાન, દેવી, શીવ, અને સૂર્ય એ મુખ્ય દેવ છે. અનેક એક પુરુષ છે. તેણે ખડક રચી છે; રચવામાં પ્રથમ ખપ્પર ઉત્પન્ન થયું છે. મૃત્યુ અને કાળ ખપ્પરના શિલ્પ છે. સમાધિ મોક્ષની જગ્યા છે. પોતાની કલ્પનાજ માયા છે. અહાંમ યોગમાં હૃદ યોગ, એ મન, અને તન શુદ્ધિ કરાવે છે. ક્રિયા ન કરનાર પાપી છે. મન, જન સાચાં છે. હવ દયા પાળવામાં યુક્ત છે. અધર્મિઓને મારવાથી દેવ પ્રમથ થાય છે.” હસાદિ એ ધર્મનાં સિદ્ધાંતો છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ પણ નાથ ધર્મમાં હતા.

છે, આ આસનનો મહા યોગીંદ્ર મત્સ્યેન્દ્રનાથે ચિરકાળ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તેમના નામથી એ આસન પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે.

મત્સ્યેન્દ્રનાથ પોતાની સિદ્ધતાથી ભારતભૂમિમાં અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. જેને અઘાપિ મુખી આર્ય પ્રજા યાદ કરે છે. તેમણે યોગ શાસ્ત્ર ઉપર હૃદયીપિકા નામે એક ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાં યોગાભ્યાસના સર્વ પ્રકાર કહ્યા છે. તેનાં આક પ્રકરણ છે. જ્ઞાનંદ બાવા કે જે કેટલી એક મુદતપર કનેકશનમાં રહેતા હતા. તેમણે હૃદયીપિકાપર ટીકા કરી છે. તે સિવાય તેમણે યોગ શાસ્ત્રપર બીજા ગ્રંથો કરેલા છે. તે ધણા વાંચવા લાયક છે. પણ તેની આ દેશમાં ખ્યાતિ નથી. એ ગ્રંથો દક્ષિણમાં વધારે પ્રસરેલા છે. નાથ યોગી-ઓ હૃદયોગ^૧ પ્રવર્તક ગણાય છે. રાજ યોગ કરતાં હૃદય યોગ ધણો કઠિણ છે.

ગોરક્ષ નાથ.

પ્રસિદ્ધ ગુરૂ ગોરક્ષનાથનો જન્મ અયોધ્યાની પાસે જયશ્રી નામે નગરમાં થયો હતો. તેઓ મહાત્મા ગુરૂ મત્સ્યેન્દ્રનાથના શિષ્ય હતા. અને તેમનાજ પ્રતાપથી તેઓ મહા સિદ્ધ થયા હતા. તેમના જન્મ વિગેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે,—

જયશ્રી નગરના રાજા વિભવધ્વજના વખતમાં સદ્ગોષ્ઠ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને સદ્ગુણ નામે સ્ત્રી હતી. બ્રાહ્મણ બહુ સદાચારવાળો અને ઘરમાં બહુ સુખી હતો. તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા હતી, પણ માત્ર તેમને સંતતી સુખ નહોતું. એક સમયે એવું બન્યું કે, મહાત્મા મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા જયશ્રી નગરમાં ગયા. તેમને દરરોજ બિશ્વા માગવાનો ક્રમ હતો. તે મુજબ તેઓ ફરતા ફરતા આ બ્રાહ્મણને ઘેર બિશ્વા માગવા ગયા. તે વખતે બ્રાહ્મણ ઘેર નહોતો, પણ તેની સ્ત્રી હતી. તેણે યોગીને બિશ્વા આપી નમસ્કાર કર્યો. યોગીએ તેની સુખ મુદ્દા ઉપરથી તેના મનમાં કોઇ પ્રકારની ચિંતા હોય એમ જણી લીધી. અને તેવું કારણ પુછ્યું. તેના ઉત્તરમાં એ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે; મહારાજ! મને ઘરમાં સર્વ પ્રકારનું સુખ છે. પણ મારે કોઇ સંતતી નથી. તેથી નિરંતર ચિંતા થયાં કરે છે. આ સાંજળીને યોગીએ પોતાની ઝોળીમાંથી એક ચપટી રાખ કાઢીને મંત્રી એ બ્રાહ્મણે આપી. અને કહ્યું કે આ તું ખાઇ જા. તારા મનોર્થ પૂર્ણ થશે. એટલું કહીને યોગી ભાંગી જતા રહ્યા.

મત્સ્યેન્દ્રનાથનાં ગયા પછી તેની એક પાડોશી બ્લેનપળીએ કહ્યું કે, તને મિદ્ધ બાને જે જરૂર આપી છે તે ખાઇશ નહિ. કારણ કે એના ભેગી કાનરટા બ્રાહ્મણીએને જન્મ આપી કોઇ કરી શકે છે. દલ્લાદિ કદી તેને વેડેમમાં નાખી. તેથી સદ્ગુણ બ્રાહ્મણે એ રાખને ગામનું ઘણું અને રાખ નાખવાનો આડો હતો, તેમાં નાખી દીધી. એ વાત તેણે

૧ માસ પ્રયાસની સતિને અવરોધ કરી પ્રાણને રાક્ષસે તે "પ્રાણપાપ" કહેવાય છે. બધા હૃદયોગને પ્રાણપાપમાં અતર્ભાવ છે. "હ" એટલે સૂર્ય અથવા પ્રાણ. અને "હ" એટલે ચંદ્ર અથવા અપાન એ બંનેને એકર રચનાની તથા તેમાં સદાય કરનારી ક્રિયાઓને હૃદયોગ કહે છે. આ વિધાના પૂર્વક જો આદિનાથ છે. હૃદયોગ સર્વ યોગના આધાર રૂપ ગણાય છે. વિવિધના તારીની પીડાવેલા હોવાને જ અતિ શીતગણાણું આશ્વ રથાન છે

પોતાના પતિને પણ કહી નહિ આ વાતને બાર વર્ષ થઇ ગયા પછી ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ પાછા ફરતા ફરતા જ્યથી નગરમાં જઇ ચડ્યા. અને પોતાના નિયમ પ્રમાણે બિંદ્યા માગતા માગતા પેલા બ્રાહ્મણને ઘેર ગયા તે વખતે અને દંપતી ઘેર હતાં યોગીએ તેમના પુત્રના કુશળ સમોચાર પૂછ્યા તે સાંભળીને સંદેહતિ બાંધ શરમદગી થઇ ગઇ અને બ્રાહ્મણ આશ્ચર્યમાં પડ્યો. પછી આ વાતનો અરસ પરચર્યા ખુલાસો થતાં બાહ્યે કહ્યું કે 'મહારાજ' આપે મને આપેલી બંદન મેં ખાધી નહોતી. પણ તે પેલા છાત્ર અને રાખ નાખવાના ખાડામાં નાખી દીધી હતી. આ વાત સાંભળીને યોગી બને દંપતીને લેઇને તે છાત્ર—રાખના ખાડા પાસે ગયા અને "આલસ્ય !" એવી ધુમ મારી કે તુમ "આદેશ !" એવો અનાજ ફરતો બાર વર્ષનો સુંદર પુત્ર બહાર આવ્યો અને મહાત્મા મત્સ્યેન્દ્રનાથની સામે આવીને હાથ જોડી-ડબો રહ્યો. તેજ આ " ગુરુ ગોરક્ષનાથ. "

આ છોકરાએ ગુરુની સાથેજ રહેવાની ઇચ્છા જણાવ્યાથી તેને મત્સ્યેન્દ્રનાથ પોતાની સાથે લેઇને ત્યાંથી ચાલી ગયા. પેલો બ્રાહ્મણ અને તેની પત્ની આવ્યા મહા યોગીને ન જાણવાથી તેની કૃપાને લાભ ન લેવાયો, તેને માટે ધણે પસ્તાવો કરવા લાગ્યાં. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. તેથી સતોષ રાખી બેઠાં. ગોરક્ષ ગુરુ સાથે જઈને ગુરુ પ્રસાદથી મોટા સિદ્ધ પુરૂષ થયાં. પછી તેણે પોતાના ગુરુને પ્રાર્થના કરી કે, મહારાજ! કૃપા કરીને મારા પિતાને બીલે પુત્ર આપો. તે ઉપરથી ગુરુએ કૃપા કરીને તેને બીલે પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ગોરક્ષના કલ્યાણી તેના માળાપે " નાથવરદ " પાડ્યું હતું.

એક વખતે ગોરક્ષ બિંદ્યા માંગવા ગયા હતા. સારે એક બ્રાહ્મણને ઘેરથી તેની સ્ત્રી એ મધુકરીમાં વડાં આપ્યાં હતાં. તે વડાં ગુરુ મત્સ્યેન્દ્ર નાથને બહુ ભાવ્યાં હતાં. સ્ત્રી ગોરક્ષે બીજા દિવસે પણ એજ બાઇ પાસે જઈને ગુરુને માટે મધુકરીમાં વડાં માગ્યાં, બાઇ બોલી કે, આને વડા કયાંથી ? ગઇ કાલે તો કરેલાં હતાં એટલે આપ્યા હતા. ગોરક્ષે કહ્યું કે, ગમે તેમ હો પણ વડાં લેધક સારેજ જઇશ. આવો તેનો દુરાચલ જોઇને બાઇ બોલી કે, હું તારી એક આખ કાઢીને મને આપીશ તો હું વડા તને આપીશ એટલું સાંભળતાં ગોરક્ષે પોતાની આખ કાઢીને તેની આગળ મૂકી. આ જોઇને તો બાઇ બહુ ગભરાઇ ગઇ. અને બીકથી જઈને વડાં તળીને બિંદ્યા આપી. તે લઇને ગોરક્ષ ગુરુ પાસે ગયા ગુરુએ પુછ્યું કે, આખે શું થયું, તેના ઉત્તરમાં ગોરક્ષે બધી વાત થયાંજ કહી બતાવી. એ સાંભળીને ગુરુ બોલ્યા કે, હું કેવો લગાડ છે ? કીક, તારી બીજ આંખ મને દે ને ? ગુરુના આ વચન સાંભળતાંજ તેણે બીજ આખ કાઢીને તેમની આગળ મૂકી. આથી મત્સ્યેન્દ્રનાથે સતુલ થઇને તેની બંને આંખો તિથોદક છાદીને જેવી હતી તેવી કરી દીધી.

એ રીતે ગોરક્ષનાથ પોતાના ગુરુની મેવામા તત્પર રહેતા હતા તેમની ઇચ્છાનુસાર વર્તવામાં કદી પણ કસુર કરતા નહિ. ઇલાદિ પ્રકારે તેમણે ગુરુની ધણી પ્રતિ સંપાદન કરી હતી. મત્સ્યેન્દ્રનાથના ધણા શિષ્યોમાં ગોરક્ષ નાથ સુખ્ય સિખ્ય હતા. તેઓ વિદ્વતામાં સિદ્ધતામાં, અને યોગવિદ્યામાં ધણા કુશળ હતા તેમની બુદ્ધિ પણ ધણી તીવ્ર હતી તેઓ સિદ્ધિ દિવમાં જઈને ત્યાંની સ્ત્રીવાસની રાણી પામેથી પોતાના ગુરુને છોડવી લાગ્યા હતા. અને ગણીના જેહેવમા તેના પુત્રને જીવો કરી આપ્યો હતો. ગોરક્ષનાથ સિદ્ધાન

હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ કવિતા પણ સારી કરી જાણતા હતા. તેમણે ગોરક્ષક-
દય, ગોરક્ષશતક, ગોરક્ષસહસ્ર નામ, અને 'ગોરક્ષ ગીતા' ઇત્યાદિ સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો
રચેલા છે. એ સિવાય ત્રણ હજાર શ્લોકોનો વિવેક માર્તંડ નામે ગ્રંથ તેમણે કરેલો છે.

અષ્ટર્થિનાથ વગેરે તેમને ઘણા શિષ્યો હતા. ગોરક્ષપુર અથવા ગોરખપુર તે-
મણે વસાવ્યું હતું. ત્યાં થોડા વખત પછી તેમણે પોતાની ગાદી સ્થાપી હતી. અને
તેના પર પોતાના બાઈ નાથવરદને બેસાડ્યો હતો. તેમની સિદ્ધાંત વિશે નાથલીલામૃત
નામે ગ્રંથના પાંચમા અધ્યાયમાં લખેલું છે. અર્થાંત કે તેમણે યોગસિદ્ધિ પુરી સાધેલી હ-
તી. તેમણે વસાવેલા ગોરક્ષપુરમાં તેમનું દેવલ હતું. તે દેવાલયને આઘાઉદીન નામે બાદશાહે
તોડી પાડીને તે જગા ઉપર મસીદ બાંધી હતી. પછી ગોરક્ષનાથના સેવકોએ તે મસીદ
બાગી નાખીને ત્યાં ફરીને દેવાલય બાંધ્યું. પણ પાછું ફરીને ઔરંગઝેબ બાદશાહે તેને બા-
ગીને ત્યાં મસીદ કરી. પાછું ગોરક્ષનાથના શિષ્યોએ મસીદ તોડીને દેવાલય બાંધ્યું, તે હજુ
પણ ત્યાં કાયમ છે. તે હાલ ગોરક્ષપુરની પશ્ચિમે છે. તેની દક્ષિણે મહાદેવ, પશુપતિનાથ,
અને હનુમાનનાં દેવાલય છે. તે દેવલના મડપમાં નાથસંપ્રદાયી પુરોહીની ઘણી સમાધીઓ
છે. નાથસંપ્રદાયી લોકોને માથે શિખા અને જનોઇ હોય છે. તેઓ પરસ્પરમાં સંન્યાસી ક-
હેવાય છે. આ પંથમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, અને વૈશ્ય એ સર્વેનો સરખો સમાવેશ થઈ શકે છે.

ગોરક્ષનાથે પોતાના ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથ સાથે ઉત્તરાવસ્થામાં કાઠીઆવાડ એજન્સીમાં આ-
વેલા સોરઠ પ્રાંતમાં પ્રભાસપાટણથી આઠ દશ મૈલ પર એક અરણ્યમાં આશ્રમ કર્યો હતો.
ત્યાં ગોરક્ષનાથે પોતાના નામ ઉપરથી ગોરખમઢી નામે ગામ વસાવ્યું હતું. તે આજ પણ
ત્યાં છે. સોરઠના રાજાએ તેમની સિદ્ધાંત બોધને બાર ગામ બક્ષિસ આપ્યાં હતાં. ગોરખ-
મઢીની ગાદી ઉપર હજુ નાથસંપ્રદાયવાળા મહંત છે. તેઓ ગોરખમઢી સિવાય પીઝે કેટ-
લાંક ગામોની ઉપજ ખાય છે. ગોરક્ષનાથની સિદ્ધતાઈની ઘણી વાતો મળી આવે છે. શી-
યાળકોટ નગરનો રાજા પોતાની પચાસ વર્ષની ઉંમરે રાજપાટ છુટ્ટને સોંપી ગોરક્ષના-
થના હાથ નીચે સેવામાં રહ્યા હતા. અને દિક્ષા લેઈ ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તેલો હતો,
પછી કેટલેક વર્ષે ગુરૂએ તેને યોગ વિદ્યા શીખવી હતી. અને આગળ જતાં ગુરૂ પ્રતાપથી
તે સિદ્ધ થયો હતો.

યોગશાસ્ત્રમાં ૮૪ આસન કહેલાં છે. તેમાંનું ૧૮ મું આસન ગોરખાસન* અથવા
ભદ્રાસન કહેવાય છે. ગુરૂ ગોરક્ષનાથે આ આસનનો ઘણો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથીજ
આ ભદ્રાસનનું નામ ગોરખાસન કહેવાય છે.

એ રીતે ગોરક્ષનાથ પોતાની સિદ્ધાંતથી ભારતવર્ષમાં એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા
છે કે, તેમણે કરેલાં અલૌકિક કામોની વાતો લોકોમાં અવાપિ સુધી ચાલે છે.

* ૧૫જીની નીચે શીખનીના ડાબા ભાગમાં ડાબા પગની એકી રાખી, અને જમણા ભાગમાં
જમણા પગની એકી રાખી તે બંને હાથનાં આંગળાં પરસ્પર મળતુકભાસી; બંને પગનાં ત-
ળીમાં મળતુક અડાડી રાખવાં, તેને "ગોરખાસન" કહે છે આ આસને રાધન કરવાથી કદાપિ
પણ વૌર્ય ખસિત થતુ નથી તથા મળ્યા રોમ નાસ પામે છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ધર્મ પ્રવર્તકો.

ઋષભદેવ-આદિનાથ.

આ મહાત્મ્ય યોગીંદ્ર પુરૂષ સ્વાયંજી—મનુના વચમાં મિત્રવત કુલોત્પન્ન નાભી રાજના પુત્ર થાય. તેમની માતાનું નામ મરૂદેવી હતું તેમનો જન્મ કૌશલ દેશમાં વનિતા-અ-ચૈદ્યા નગરમાં થયો હતો. તેઓ વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાં આઠમો અવતાર ગણાય છે. આત્મજ્ઞાન અથવા પર્મહસ ધર્મ કથન સાર એ અવતાર થયો હતો. વળી જૈન લોકો તેમને આદિનાથ કહે છે, અને પોતાના ધર્મના પહેલા તીર્થંકર ગણે છે. (તીર્થંકર એટલે જે પુરૂષને જન્મ, દિક્ષા, અને કૈવલ્ય નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયેલ હોય તે.) ઋષભદેવને બાલ્યાવસ્થામાં ઋષિ મુનિઓના સહવાસમાં રાખીને વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો, તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. તેથી તેઓ મહા તીવ્ર બુદ્ધિના થયા હતા. તે સ્વરૂપે મુદ્દર, તેજસ્વી, પરાક્રમી, દયાળુ, અને સ્વભાવે બહુ શાન્ત હતા. આવા ઉત્તમ પુત્રના જન્મથી નાભિ રાજ પોતાને કૃતાર્થ સમજતા હતા. ઋષભદેવ સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થઈને યોગ્ય ઉમરે આબ્યા, એટલે નાભિ રાજ તેમને રાજપાટ સોંપીને પોતાની સ્ત્રી સહિત ક્ષત્રિ-કેશરમાં તપ કરવા સાર ગયા હતા.

ઋષભદેવે આઠીએ બેસીને પોતાની પ્રભુનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરવા લાગ્યા પ્રજાને તેમણે લગાઈ, રાજ્યની વિદ્યા, શાસ્ત્ર વિદ્યા, અને ખેતીવાડી આદિ વિદ્યા અને યતન-રાધના ધંધામાં પ્રવિણ કરી હતી. આર્યાવર્ત દેશ પ્રાચીનકાળથીજ કર્મ ભૂમિ અથવા સ્વભૂમિ ગણાય છે. તેમાં ઋષભદેવે સો વડ કર્યા હતા. એ રીતે યથાદિક કર્મના પ્રકાર પોતાની પ્રજાને પ્રદર્શિત કરીને મહા ધર્મચાળી કરી હતી છતાંદિ મુદ્દતોથી ઋષભદેવનો પ્રતાપ અધિક વધતો ચાલ્યો હતો. તે જોઈને એ સમયના સર્વાંગીય વડ નામના ઈદ્રને અદેખાઈ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેથી તેણે ઋષભદેવના રાજ્યમાં વરસાદ વરસાનો અટકાવ્યો હતો. પરંતુ ઋષભદેવે પોતાના પ્રતાપથી લોકો ઇચ્છે, ત્યારે પાણી મળે એવી શક્તિ રચી હતી. એથી ઈદ્રે પોતાનું અભિમાન મૂકી દેઈને પોતાની જાંઘની નામે કન્યા તેમને પરણાવી હતી. તેનાથી ઋષભદેવને ભરત વગેરે સો પુત્રો થયા હતા. તેઓમાં ૮૧ પુત્રો

(૧) જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા છે તેમના નામ,—ઋષભદેવ, અગ્નિનાથ, રામવનાથ, અભિનંદન, સુમતીનાથ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વનાથ, ચંદ્રપ્રભુ, સુવિખિનાથ, શિવજનાથ, પ્રેમાંસનાથ, વસુપુરુષ, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાન્તીનાથ, કુપુનાથ, અરનાથ, મહીનાથ, મુની-શુભ, નમિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહા તીર સ્વામી.

(૨) ઋષભદેવને કેટલાં લોકો નીજવદેવ પણ કહે છે

બ્રહ્મકર્મ કરવાવાળા ઋષિઓ થયા હતા. એ સિવાય કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રયુદ્ધ, પિ-
પ્પલાયન, આપિહોત્ર, કૃમિલ, ચમસ, અને કરભાજન, એ નવ પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા.
તેમણે યોગાભ્યાસ કર્યો હતો. તેમનો અને જનક રાજ વચ્ચે બ્રહ્મ વિદ્યા સંબંધી અત્યુ-
ત્તમ સંવાદ ચાલ્યો હતો. તેઓ નવ યોગેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ છે. બાકીના દશ પુત્રો
ઋષભદેવની પાસેજ રહેતા હતા.

ઋષભદેવે ધણીક વર્ષ રાજ્ય અને સંસાર સુખ ભોગવ્યા બાદ દિક્ષા લેધને વનમાં
તપ કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. પ્રથમ જંમુદ્વીપના નવ ભાગ માહેલો એક ભાગ અજ-
નાભવર્ષ-આર્યવર્ત જે તેમના પિતાનું રાજ્ય હતું, તેના નવખંડ કર્યા. અને પાસે રહેલા
ભરત, કુશાવર્ત, ધૃલાવર્ત, બ્રહ્માવર્ત, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઇંદ્રપૃથ્વ, વિદર્ભ, અને કીકટ
એ દશ પુત્રોનાં નામ પ્રમાણે દરેક ખંડનાં નામ પાડી, તે દરેક પુત્રને આપ્યા. અને શેષ
રહેલા મધ્યસ્થ શ્રેષ્ઠ ભાગ તેનું ભરતખંડ નામે પાડીને ભરતને આપ્યો. સારથી આ
દેશનું નામ ભરતખંડ પડેલું છે. કેટલાક જણ કહે છે કે, દુષ્યંત પુત્ર ભરતના નામથી
આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું છે.

એ રીતે ઋષભદેવે પુત્રોને રાજ્ય સોંપી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી. પછી પર્મહંસ
દિક્ષા લેઈ વનમાં યોગાભ્યાસ કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા. તેમણે પ્રથમ પુત્રને બ્રહ્મવિદ્યા-
નો ઉપદેશ કર્યો હતો. પછી દેશ વિદેશમાં ફરી જનમંડળને દયા, ક્ષમા, શાન્તિ, ભક્તિ,
વૈરાગ્ય, અને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. ભરત વગેરે પુત્રોના રાજ્યમાં ઉપદેશ
કરી બ્રહ્માવર્ત નામે પુત્રના રાજ્યમાં આવ્યા. સાં કંટલોક વખત રહ્યા હતા. સાંથી ૪૨-
તા ફરતા શૈત્રુજ પર્વત ઉપર આવીને તપશ્રર્ચા કરી હતી. તેથી એ પર્વત પવિત્ર ગણાય
છે. એ પછી તીવ્ર આત્માનુસંધાનથી દેહનું બાન છુટી જઈ નગ્ન અને છુટા કેશે જડાન્મત
પિશાચ પ્રમાણે પૃથ્વીમાં ફરવા લાગ્યા હતા. વખતે એકજ સ્થળે ભેસી રહેના, અને કોઈ
ખવરાવે તોજ ખાતા પીના હતા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ ફરતા ફરતા કોકણ દેશના
કર્ણાટકમાં આવ્યા. સાં કુટકાચળ વનમાં જતાં તેમની જટાવેણું વૃક્ષમાં ભરાઈ જવાથી
સાંજ ઉભા રહ્યા હતા. કેટલીક મુદતે વૃક્ષોના પરસ્પર ધર્પણથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. તે-
નાથી સઘળું વન સળગી ઉઠ્યું. તેમાં આ મહાત્મા પુરૂષ પણ બળીને સ્વધામમાં ગયા હતા.

એ રીતે મહાત્મા ઋષભદેવે પોતાની જીંદગી ધર્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એકાંતવાસ, અને
યોગાભ્યાસમાં ગાળી પોતાના નિર્જન નિરાકાર આત્મ સ્વરૂપમાં નિમજ્જ રહી મક્તિ પામી
ગયા છે. બૌદ્ધ લોકો તેમને સર્વજ્ઞ બુદ્ધ પણ કહે છે. બૌદ્ધ અને જૈન લોકો તેમને પોતાના
ધર્મના મુખ્ય આચાર્ય ગણે છે, પરંતુ ઋષભદેવે પોતે તેમને ઉપદેશ કર્યો નહોતો.
માટે તેઓ તેમના શુદ્ધ નહોતા. તેમ એ લોકો તેમના શિષ્ય પણ નહોતા. લોકો તો ઋ-
ષભદેવની બાણ વર્તણૂક લેઈ પોતાની મેજેજ વેદ કર્મ તજી વર્તવા લાગ્યા હતા. અને
જૈન ધર્મ આદર્યો હતો. એવું શાસ્ત્રો અને ઇતિહાસોથી માલુમ પડે છે. ઋષભદેવ સ્વાયંભૂ
મનવંતરમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમની કાળ ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. જૈનમતમાં જગત-
ની ઉત્પત્તિની ગણતરીમાં અવસરિપિણ્ડી, અને ઉત્સરિપિણ્ડી એવા બે કાળ ક્રમ આવે છે.
અવસરિપિણ્ડી—મારી વચ્ચનું ક્ષીણ થતા જનું, અને ઉત્સરિપિણ્ડી—મારી વચ્ચનું ગદ્દિ થતી

જાતી. એ દરેકના છ છ ભાગ છે. તેને આર્યા કહે છે. અવસર્પિણીમાં સુખ સુખ, સુખ, સુખ દુઃખ, દુઃખ સુખ, દુઃખ, અને દુઃખ દુઃખ, એ છ આરા છે. ઉત્સર્પિણીમાં આરાનો કર્મ એથી ઉલટો થશે, હાલ અવસર્પિણી કાળ ચાલે છે. તેના ત્રીજા આરામાં ઋષભદેવ ઉત્પન્ન થયા હતા, એવું તેઓ કહે છે. ત્રીજા તથા ચોથા આરામાં ચોવીસ, ચોવીસ, તીર્થંકરો મનુષ્યોમાં ધર્મની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઉત્પન્ન થાય છે. આજ સુધી ૨૪ તીર્થંકરો ઉત્પન્ન થયા છે. તેમાં આ ઋષભદેવજીને પહેલા તીર્થંકર ગણે છે. અને તેમ હો, પણ એ મહા પ્રતાપી, પુરૂષ પોતે અવતાર ધર્યાવું સાર્યક કર્યું હતું. જેને લીધે આર્યાવર્તમાં તેઓ દેવતા તરીકે પગાય છે.

આર્વાક.

નાસ્તિક ધર્મનો પ્રવર્તક આર્વાક યુધિષ્ઠિર શક ૫૧૧ ના પ્રભવ નામે સંવત્સરમાં વૈશાક શુદ્ધ ૧૫ રવીવારે જન્મ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ ઇંદુકર્ણ, અને માતાનું નામ મૃગિષ્ણી હતું. તેઓ અર્ધતી (ઉજ્જવલ) દેશમાં ક્ષિપ્રા અને ચંબલ નદીના સંગમપર રાંખોદ્ધાર ક્ષેત્રમાં રહેતા હતાં. પહેલાં દૈત્યો દેવાને હરેક પ્રકારે હરાવ કરી દુઃખ દેતા હતા. શિવની તેમના ઉપર પૂર્ણ કૃપા હતી. તેથી કાંઈ ઉપાય ચાલી શકતો નહોતો. માટે તેમને ધર્મથી બ્રહ્મ કરી શિવની પાસે તેમનો સંહાર કરાવવાના હેતુથી દેવાચાર્ય બૃહસ્પતિએ પ્રથમ નાસ્તિક મતની ઉત્પત્તિ કરી હતી. (જુઓ બૃહસ્પતિ ચરિત્ર) તેને સહ મારી વિરોધ્ય દૈત્યે સિદ્ધાંતો કર્યા હતાં. તેણે જ મત સિખર્યો હતો, તે મતનો અનુયાયી આ આર્વાક થયો. તેણે અતિ પ્રાચીનકાળથી ચાલતા આવેલા વેદ ધર્મની સામા થવા માટે નાસ્તિક ગ્રંથો રચ્યા. પછી તે નાસ્તિક કૃતકો પ્રસિદ્ધ કરવા લાગ્યો. તેની પહેલાં વેદ વિરુદ્ધ કોઈએ પણ કૃતકો કર્યા નહોતા. પ્રથમ કૃતક પ્રસિદ્ધ કરનાર એજ હતો. તે વેદના કર્મકાંડ, યાગકાંડ, અને પુનર્જન્મને માનતો નહોતો. તે કહેતો કે,—

“વેદ ધૂત રાક્ષસોએ કર્યા છે. તે માંહેનાં કર્મ પણ તેવાંજ છે. વેદોક્ત અગ્નિહોત્ર, યજ્ઞ, યાગ, ઇત્યાદિ કર્મ, ક્રત્ય હરણ અને કષ્ટ સાધ્ય છે. એ બુદ્ધિ દીન તથા પરાક્રમ વગરના લોકોની આશ્ચર્યજનક મારેજ ઉભાં કર્યા છે. યજ્ઞમાં પશુને માર્યાથી પશુ સ્વર્ગમાં જતો હોય, તો યજ્ઞમાન પોતાના બાપનેજ કેમ મારતો નથી, કે તે તુરત સ્વર્ગમાં જાય. શ્રાધમાં પિંડદાન કર્યાથી જે પિતૃ સતોષ પામતા હોય તો પ્રવાસે જનારે ભાણું શા માટે સાથે રાખવું જોઈએ? છોકરાં ઘેર શ્રાધ કરી પિંડ ચૂકશે એટલે તેને પહોંચશે અહીં અજ વગેરે દાન કર્યાથી સ્વર્ગમાં પિતૃઓને મળે છે, તો ધરની નીચલી ભોંયે કેરેલ દાન ઉપથી જોયવાળાને કેમ ન પહોંચે? અને તેવું કેમ થતુ નથી? માટે શ્રાધ, દાન કરવાં વધ્યા છે. દેહથી જુદો આત્મા પરલોકમાં જાય છે, તો ફરી બંધુ વગેરેના સ્નેહને માટે કેમ આવી મળતો નથી? માટે પરલોક નથી, દેહથી જુદો આત્મા નથી, કે એ પરલોકમાં જતો નથી. દેહ એજ આત્મા છે. ઇત્યાદિ વાતોની તેણે દેશમાં ઘણી ચર્ચા ચલાવી હતી” તેનો એનો સિદ્ધાંત છે કે,—

જગત્ અનાદિ છે, સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલ છે જનમ્યા પછી જગતમાં રહેવાનાં માટે છે, ને છે, અને મુખ્યા પછી આવવાના નથી માટે નથી, નથી, ને નથી. પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને અગ્નિ એ ચાર ભૂતોનાં તત્ત્વો મળવાથી આ દેહ અને આખી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ છે. એ તત્ત્વો પોતાના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ કાર્ય કરે છે. કાંચો, ચુનો અને પાનનો અમુક પ્રકારે યોગ થતાં, જેમ લાલ રંગ પેદા થાય છે, તથા જેમ એ પદાર્થોના ઘર્ષણથી વિજળી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેહમાં જે જીવરૂપ ચૈતન્ય શક્તિ છે, એ ચાર ભૂત તત્ત્વના મિશ્રિતપણાથી ઉત્પન્ન થયેલ છે. જીવ કે ચૈતન્ય એવું બંધ તત્ત્વોથી જીવું કાંઈ પણ નથી. આ જગત્નો કર્તા ઇશ્વર, દેવ, પ્રભુપતિ, આદિ કાંઈજ નથી. પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. દેહ નારા પામ્યા પછી આવનારજ નથી, માટે પુનર્જન્મ જેવું પણ કાંઈજ છે નહિ. દેહની ઉત્પત્તિમાં કર્મની અપેક્ષા નથી; કારણ કે કર્મ છે, એ બાબત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી. કેવળ અનુમાન સાધ્ય છે. પણ અનુમાન એ તો મિથ્યા છે. એક રોગી બીજો નિરોગી, એક દરિદ્રી, બીજો ધનવાન એ આદિ સર્વ જગત્ની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિનું વિચિત્રપણું છે. એ તો સ્વાભાવિક રીતેજ તેવાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અગ્નિ સહજ ગરમ, પાણી, વાયુ સહજ શીતળ છે. એ પ્રમાણે આ દેહમાં ‘હું’ ‘મારો’ એવા જે પ્રયોગ થાય છે. તે પરથી ‘હું’ ‘મારો’ કહેનારો કોઈ પણ જીવો હશે એવું લાગે છે, પણ તેમ નથી. કર્મ કરવાં, વર્ણ બેદ પાળવો, ઇલાદિ નકારુ છે દેહ એજ આત્મા છે. એમ કહી પોતાનો પક્ષ શ્રુતિ સિદ્ધ છે, એવું જણાવવાને “અન્નમગ્રહોત્તીવ્યાજાત્” એવા વિરોધન દૈત્યના અવિચારથી થયેલા સિદ્ધાંતોનાં પ્રમાણ આપતો. માટે દેહને સુખી રાખવો. આ જગત્માં રહીએ ત્યાં સુખી પાછ, ખી, સ્ત્રીઓ ભોગવી આનંદમાં રહેવું, એજ પરમ સુખ છે, એજ સ્વર્ગ છે, આ સિવાય બીજું કોઈ સ્વર્ગ નથી. મહા કષ્ટ ભોગવી દુઃખી થવું એજ નર્ક છે. માટે જીવીએ ત્યાં સુખી સુખી રહેવું, કરજ કરીને પણ મિથ્યાન જન્મવાં; કેમકે કરજ નહિ અપાય તો પણ પુનર્જન્મ નથી એટલે કશી ચિંતા નથી. પરશોક પ્રાપ્તિની આશાથી જે કોઈ હાલ ધણું કષ્ટ સહન કરે છે, તે કાંટાની વેદના મુજબ નર્ક દુઃખજ અનુભવે છે. સોકપ્રિય રાજા એજ ઇશ્વર, તેમની આગા પાળવી એજ ધર્મ છે, અને મરણ એજ મોક્ષ છે; કેમકે પછીથી આ જગત્માં પાછું આવવાનું નથી. શરીર પીંજરાનાં ચાર ભૂતોનાં તત્ત્વો પોત પોતાની જાતિમાં ભળી જાય છે, અને જીવ ચૈતન્ય એ એના તત્ત્વોના સ્વરૂપમાં ભળી રહે છે. આ જગત્માં પ્રત્યક્ષ વસ્તુજ સાચી જાણવી અને અપ્રત્યક્ષ ખોટી જાણવી. માટે પ્રત્યક્ષ એજ મોટું પ્રમાણ છે.”

એ પ્રમાણે ચાર્વાક મતના સિદ્ધાંત છે. એ સિદ્ધાંતો ને ખોટા પાડવા માટે અનુમાનાદિ પ્રમાણથી કોઈ મથે તો તે ચાર્વાકને માન્ય નથી. કેવળ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણજ માન્ય છે. એ મતમાં અર્થ તથા કામ એ બે પુરુષાર્થ ગણ્યા છે. અર્થ—દ્રવ્યાદિ પદાર્થનું હરણ કરવું. કામ સ્ત્રી સંભવ વગેરે મુખ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું. ઇલાદિ વાતો તેણે દેશમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ મતવાળાને ચાર્વાક, લોકાયતિક, અને નાસ્તિક પણ કહે છે. તેમાં ચાર મત પડેલા છે. (૧) દેહનેજ આત્મા કહેવાવાળા. (૨) દિવ્યોનેજ આત્મા કહેવાવાળા. (૩) પ્રાણ, વાયુનેજ આત્મા કહેવાવાળા. (૪) મનનેજ આત્મા કહેવાવાળા તેમના આગા

મતથી એ વખતે સ્ત્રી પુરુષો સ્વતંત્રપણથી મરજીમાં આવે તેમ વર્તિ કુકર્મો કરવા લા-
ગ્યાં હતાં, માંસાહાર, ચોરી, ખુન, જ્વભિચાર, પ્રપચ, કાવત્રાં ઇત્યાદિ અનાચાર, અન્યાય
અને અમાનનું આવર્ણ આવી પડ્યું હતું. લોકો દુષ્ટી થવા લાગ્યાં હતાં. એવો તેમનો
પશુ વૃત્તિ રૂપ ધર્મ દેશમાં શુદ્ધ જોવા અગત્યનો પશુ ગ્રહણ કર્યો નહિ, પણ સ્વર્ગ, મોક્ષ
અને પુનર્જન્મની ભાવનામાં ઉછરેલી લોકોની નિયંત્રિત આ ધર્મ ધક્કા લગાડ્યો. અને ઉપરી
બાડકાવી. ઇત્યાદિ વર્તણૂકથી એ ધર્મ હુંક મુદતમાંજ પોતાનો નાશ પોતેજ કર્યો. આવાંક
વિષે જૈન ધર્મ તથા સર્વ દર્શન સંપ્રદાયમાં લખ્યું છે કે—આવાંક યુધિષ્ઠિર શક ૭૨૭ ના
શ્રીમુખ સંવત્સરના દક્ષિણાયનમાં ભાદરવા સુદ ૧૨ સોમવારે મરણ પામ્યો. એ રીતે જોતાં
તેને યદ્ય ગયાને આશરે ૪૩૪૫ વર્ષ થવા આવ્યાં એવું આપરથી જણાઈ આવે છે.

અર્હત-અરિહંત.

આ પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય અથવા જૈનધર્મનો સ્થાપક અર્હત યુધિષ્ઠિર શક ૧૫૪૫ ના
તારણ નામે સપ્તસરમાં બહાર પ્રાંતના પટણા શહેરમાં જન્મ્યો હતો; એવું જૈન ગ્રંથમાં
લખેલું છે. મહાત્મા શંભુપિ ઋષભદેવની અંતર્નિષ્ઠા સંપાદન નહિ કરતાં કૌટમ્યક અથવા
કૌટલ્યક નામે દેશના રાજાએ માત્ર તેમની બાલ્યાચાર જોઈને બાલકમતો લાગ કરી દિક્ષા
લીધી હતી. એજ વખતથી જૈનધર્મનું ખીજ રોપાયું હતું, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન-
થી. પરંતુ એ વખતે વેદ ધર્મ રાજાઓ તથા બ્રાહ્મણો વિદ્વાન અને વિચાર શીલ હતા;
તેથી તેમણે એ નવા પંથનું માયું હતું થવા કીધું નહોતું. અને એજ કારણથી તે ધર્મ/એ
વખતે વૃદ્ધિ પામ્યો નહોતો. પણ કલિયુગ આવતાં ગળાઓ તથા બ્રાહ્મણોની આરંધા
વેદ ધર્મ ઉપર કમી થવાથી એ ધર્મની વૃદ્ધિ થતી ચાલી હતી. કલિયુગમાં આ ધર્મનું ખીજ
જે જે નામથી વિસ્તાર પામ્યું, એ વિષે યજ્ઞેયરવલ્ક કૃત “આર્ષવિવાસુધાકર” નામ-
ના સરકૃત ગ્રંથમાં લખેલું છે કે,—“આરભમાં દેહ એજ આત્મા છે, એવો મત પ્રતિપા-
દન કરનાર આવાંક ઉત્પન્ન થયો. તેણે વેદ ધર્મ ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યાર
પછી શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયો, અને યુદ્ધના પછી દ્વિગંબર અને ત્ર્યેતાંબર એવા બે ભેદથી વ-
ણા પ્રકારના જૈન ઉત્પન્ન થયા. એ સર્વ ધર્મ પરચોડને માનતા નથી. બૌદ્ધ આર્ષકનો મત
ખંડન કરી, પોતાનો મત સ્થાપ્યો. તેજ પ્રમાણે આ અર્હતે બૌદ્ધ મત માંહેલા મિદાંત
“સર્વલ્લણિકં સ્પર્ણિકં—સર્વ જગત્ ક્ષણિક છે.” તે ખંડન કરી “જગત્ અનાદિ છે,
અને તેના કાંઈ કર્તા નથી” એવો પોતાનો મત સ્થાપન કર્યો. અર્હત અને બૌદ્ધાચાર્ય
વચ્ચે એ સંબંધી સંવાદ ચતાં અર્હતે કહ્યું કે,—

“પેદા થયેલી વસ્તુ માત્ર ક્ષણિક છે, એવું તમે માને છો, તો તે રૂપ મગવાનાં
સર્વ સાધનો વ્યર્થ જશે. કારણ કે કર્મ કરવાવાળો ક્ષણિક એટલે તે ભોગવવાને રહેતો ન
થી. કદાપિ એક કર્મ કરે છે, અને બીજો રૂપ ભોગવે છે. એવું ક્ષીણું તોપણ સમજવું નથી.
માટે જ કર્મ કરે છે, તેજ ભોગવે છે તેથી ક્ષણિક માનવું, એ વિચારથીવ પુરપતે અયોગ્ય
છે વળી આ જગત્ ક્ષણિક કદો છે, પણ તેના પરિવાર રૂપથી નિલ છે એટલે તે-

વખતો વખત પેદા થાય છે. તેમજ પરસ્પર નજીક રહેવાવાળી એક જાતની વસ્તુ તે કાર્યરૂપ થી નિસ્ય છે. એક બાપના બે દિકરામાંથી એક પૂર્વ-પ્રત્યય કર્મ કરતા, અને બીજો ઉત્તર પ્રત્યય જળ ભોગવતા, એટલે એકને કર્મ કરવું, અને તેનું જળ બીજાને ભોગવવું, એવાં બે પ્રત્યયનાં કાર્ય તથા કારણ બાવ નિયમિત છે. એવું જ તમે કહો છો, તે પણ સંભવતુ નથી. જે શુદ્ધનું જ્ઞાન તેના શિષ્યને કારણ છે, તેમજ શિષ્યનું જ્ઞાન તેને કાર્ય છે, તેમાં શુદ્ધ ના જ્ઞાનથી શિષ્યે જે જે અનુભવેલું, તેની પહેલાં શિષ્યનું જ્ઞાન હોય, એમ કહેવાય નહિ. તેમજ શુદ્ધે કરેલાં કર્મનું જળ શિષ્યને મળે એમ સંભવતુ નથી. વળી ધારો કે ક્ષણિક-ત્વ પક્ષ સ્વિકારીએ તો જ્ઞાન કાળે જોય નહિ, તેમજ જોય કાળે જ્ઞાન નહિ. એ પ્રમાણે જ્ઞાન, જોય એના આજ તથા આઠકપણું સંભવતુ નથી. અને તે સંભવે તો લોક વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ અંધારું થશે. તો કહીશ કે જ્ઞાનમાં જોયનો સંસ્કાર રહ્યાથી વ્યવહાર ચાલશે. પણ ક્ષણિકત્વથી સંસ્કાર રહેવો મુશ્કેલ છે. માટે તમારી એ યુક્તિ બીલકુલ ખોટી છે.”

હત્યાદિ રીતે યાદના ક્ષણિકત્વ મતનું તેણે ખંડન કરી પોતાનો મત દર્શાવ્યો હતો.

અદંતનો એવો સિદ્ધાંત હતો કે,—“ અનાદિ સિદ્ધ દ્રવ્ય શક્તિ, પદાર્થોનો સ્વભાવ, અને જડ ચેતનાદિ બનાવે છે. તથા કાળ, સ્વભાવ, નિયતી, કર્મ, અને પુરુષકાર, એ પાંચ ઉપાદાન મળવાથી વસ્તુ બાજ બનતી જાય છે. જગત્તો કર્તા એવો કોઈ ધર્મર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. જેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે, તેજ અદ્વાદશ દુષણ રહિત ધર્મર છે. તેનેજ જિન અથવા અરિહંત આદિ સંઘા આપે છે. બ્રહ્મ રૂપન સત્તા ખરી, અને માયા એ મિથ્યા માની તેનો અનાદર કરે છે. બ્રહ્મ—આત્માને સર્વ વ્યાપી કે એક પણ માનતા નથી. ચૈતન્યમય, જ્ઞાનસ્વરૂપ, કર્મ ભોગવનાર, જન્માદિ લેનાર, અને મોક્ષનો અધિકારી એવો નિત્યરૂપ જીવ પદાર્થ માન્યો છે. બીજા પદાર્થ જીવથી વિપરીત ધર્મવાળા જડરૂપ-અજીવ એમ માન્યા છે. જીવ અને અજીવ બંને અનંત છે. જીવ પ્રતિ શરીર ભિન્ન છે, અને શરીર જેવડા પરિભાણવાળો છે. પણ જન્મ વ્યવસ્થાને લેઈ, એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જતાં, તે શરીરમાં જાય તેવડો યજ્ઞ શકવાને મૂર્ખ છે. તે જ્યાં અધિકારી છે. જીવ અને અજીવ એ બે મુખ્ય તત્ત્વ છે. એનોજ વિશેષ વિસ્તાર કરી સ્પષ્ટાર્થ માટે સાત કે નવ તત્ત્વ માન્યાં છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આત્મવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, અને મોક્ષ, એ નવ, એમાં જીવ બે પ્રકારનો ગણ્યો છે. સંસારી અને મુક્ત. સંસારી બે પ્રકારનો છે. સમનરક, અને અસમનરક બે પ્રકારનો છે. સ્થાયર અને ત્રસ સ્થાયરના પાંચ બેદ છે. અને ત્રસના ચાર છે. સ્થાયર જીવ એક દિદિવાળા છે. અને ત્રસ બે, ત્રણ, ચાર, તથા પાંચ દિદિવાળા, એમ વિસ્તારથી જીવના ૫૬૩ બેદ જતાવ્યા છે. અને વિંચ આખાનાં ટકાદિ પદાર્થ તથા ટીટ પતંગાદિ એમાં સમાવ્યાં છે, ધર્મથી મોક્ષ, અને અધર્મથી રિયનિ જન્માદિ થાય છે.” હત્યાદિ.

અદંતે મોક્ષનાં સાધનો ત્રણ માનેલાં છે. ૧ સમ્યક દર્શન, ૨ સમ્યક જ્ઞાન, ૩ સમ્યક ચરિત્ર. સમ્યક દર્શન—એકવાર અદંતનાં પ્રતિપાદન કરેલાં તત્ત્વાર્થ એટલે તેનાં મોલેલાં પગનો મન્ય માનવાં. સમ્યક જ્ઞાન—જીવ માત્ર પદાર્થ જે ગિધનિમાં છે તે ગિધનિમાં મનના અને નિંદાય રહિત રાંત યાય ને. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનાં છે. સમ્યક ચરિત્ર

પાતકને ઉત્પન્ન કરવાના કર્મનો ત્યાગ. તેના પાંચ ભેદ છે. તેમાં ૧ અહિંસા, ૨ સુત, ૩ આરતેય, ૪ બ્રહ્મચર્ય, અને ૫ અપરિચ્છેદ. ઉપર કહેલા મુખ્ય ત્રણ સાધનથી મોક્ષ થાય છે. એક સાધનથી થતો નથી. અર્થાત્ મન, વાણી, અને કાયા, એ ત્રણેનો નિમ્મલ કરી અનેક સંકટો વેડી ગાનમાં જતું, એ રહસ્ય છે. એનું નિર્મળ તત્ત્વ નામ છે. કે જેનાથી કર્મ માત્ર નિર્ભર થાય. એટલે સમગ્ર કર્મનો ક્ષય થઇ જવનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે મોક્ષ. જ્ઞાનાદિથી કર્મનો ક્ષય થતાં મોક્ષ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. જેમ પાણીમાં તરવારૂપ સ્વભાવવાળા બામ્બુ માટીથી લપટાયા હોય, તો તે પાણીમાં ડુબે છે. તેમ કર્મમાં લપટાએલો જીવ અધોગતિને પામે છે. પણ કર્મ ક્ષય થતાં ઉત્તરોત્તર મોક્ષ પામતો જાણ્ય છે. મુક્ત જીવ એજ સિદ્ધ, ઇશ્વર, અહંત, જિન, એ કેવળ આદિ નામને પામે છે. એ માટે તપ, ધર્મ, અને યોગાદિ અંગ કરવાં દ્રષ્ટાં છે.

એ રીતે ચરિતે જૈન મત સ્થાપન કર્યો હતો. એ મતનો ફેલાવો કર્યો પછી તેણે એ સંબંધી કેટલાક ગ્રંથ લખ્યા તથા ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાના મઠ સ્થાપી તેના નિભાવને માટે રજવાડા તરફથી ઉપજ થાય, એવી ગોઠવણ કરાવી હતી. અહંત ૪૦ વર્ષની ઉમરે થયા, ત્યારે શીશુ નાગવંશ માંહેલો દશમો રાજા મહાનંદી મરણ પામ્યો હતો. અને મગધ દેશના ક્ષત્રિયોનો રાજવંશ ડુબી જવાથી એ ગાદીપર શુદ્ધ જાતિ નંદ રાજા રાજ કરવા લાગ્યો હતો. એ રાજાને રાજ્ય કરતાં ૩૫ વર્ષ થયાં, ત્યારે અહંત પોતાની ૯૦ વર્ષની ઉમરે ધુધિહિર શક ૧૫૩૩ ના વિકારી નામ સંવત્સરમાં જેઠ વદ ૧૨ શુક્રવારે પુષ્કર તીર્થે મૃત્યુ પામ્યા હતા. અહંતને કેટલાક જણ જૈનધર્મના સ્થાપક ગણે છે, પરંતુ અમે તેમ કહી શકતા નથી. કારણ કે જ્ઞાપભદ્રેવના ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે, અહંતના પહેલાં ધણા વર્ષો ઉપર જૈન ધર્મનાં બીજ રાખાયાં હતાં. તે છતાં કદાપિ અહંતે એ બીજને ઉપદેશરૂપ જળ સીંચીને તેનાં અંકુર બહાર કઢાયાં હોય, અને તેથીજ તેને જૈન ધર્મના સ્થાપક પદ આપવામાં આવતું હોય તો ભલે, તેની અમે આડે આવીશું નહિ. અમે તેમ હો, ૫ રંતુ અહંત જૈન ધર્મનો એક પ્રાચીન અને મોટો આચાર્ય હતો; એમાં તો કાંઈ શક નથી. અને તેટલા માટે તે મોટા માનને યોગ્ય છે.

~~સંસ્કૃત-સંસ્કૃત-સંસ્કૃત~~

બુદ્ધ દેવ.

જ્યેષ્ઠ મહાત્મા પુરપતો જન્મ ત્યારે થયો એ વિષે કાંઈ નક્કી જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ ઇસ્વીસનની પહેલાં સુમારે ૧૬૩૬ માં બુદ્ધનો જન્મ થયાતું સિદ્ધ થાય છે. બુદ્ધ એક રાજાનો પુત્ર હતો. તેના પિતાનું નામ શુદ્ધોદન અને માતાનું નામ મહામાયા હતું. શુદ્ધોદન રાજા ઇન્દ્રાકુથી ઉતરેલા શાક્ય કુળનો હતો. નેપાલના દક્ષિણ ભાગમાં હાલના ગારક્ષપુરની પાસે કપિલવસ્તુ * નામના નગરમાં તેની રાજધાની હતી. અને મગધ દેશમાં કાશી સુધી તેના રાજ્યની સીમા હતી.

શુદ્ધોદન રાજા પરમ ધાર્મિક હતો. તેના રાજ્યમાં શાક્યકુલ ધન અને ધાનમાં પરિ-

* કપિલ વસ્તુનું હાલનું નામ નગરનાસ છે.

પૂર્ણ થયું હતું. સુખ અને શાન્તી, પ્રેમ અને પ્રુણ દેશમાં સર્વત્ર ઘિરાળ રહ્યાં હતાં. પ્રજાના કલ્યાણમાં તે રાત્ર દિવસ ગુંથાયેલો રહેતો હતો. ગરીબના ઉપર જીવન અને દુઃખીના ઉપર નિમ્નદને તેના પ્રુણ રાજમાં જગા મળતી નહોતી. ધનવાન અને ગરીબ, શાન્તી અને મૂર્ખ સર્વ તેના રાજમાં પરમ સુખથી કાળે ગાળતા હતા. શુદ્ધાદન રાજની પટરાણી મહામાયા રૂપમાં અને ગુણમાં અતુલનીય હતી. તે સ્વામી પ્રિયકારિણી, દાસ દાસીના પ્રતિ પ્રિયભાષિણી, અને નગરના લોકોને આનંદદાયિની હતી. તે જે સંસારની શૃલ્હ લક્ષ્મી હતી, ત્યાં ઝગડો, કંકાસ, કે અદેખાઇ પ્રવેશ કરવા પામતાં નહોતાં. તે ખરેખર વિનયની મૂર્તિ, સત્ત્વ બોલનારી, મધુર ભાષણ કરનારી, મહામાયા આનંદનો ઝરો, સ્નેહની નદી, અને સરલતાનો પ્રવાહ હતી. વળી તે દુઃખી જનોને આશ્રય દાતા, અસહાયને સહાય કરનાર, અને તાપિત જનોની સંતાપહારિણી હતી.

આટલું છતાં મહારાજ શુદ્ધાદન સર્વદા દુઃખ સાગરમાં નિમગ્ન રહેતો હતો. તેને વળી શાન્તી ખોટ હતી? ધનાગાર રત્નથી ભરપૂર હતું; સગાં બહાલાં, દાસ દાસી, અને હાથી ધોડા સાથે રાજભવન આનંદનું ભવન હતું; શરીરના બળ અને સૌન્દર્યમાં તે અદ્વિતીય હતો; આખા રાજમાં શાન્તિ અને સુનિયમ, વસુધરા અનાજથી ભરપૂર, પ્રજાના ધરમાં આનંદોત્સવ, વળી રાજ્યની અંદર અસંતોષનું નામ નહોતું, રાજ્યની બહાર શત્રુ નહોતા, સારે મહારાજના અસંતોષનું શું કારણ હતું? જાણી જોઇને કોઇનું પણ કંઇ અનિષ્ટ કર્યું નહોતું, અસહ્ય અને અન્યાયના કાર્યમાં કદી પણ તેણે હાથ ધાલ્યો નહોતો, પાપથી હૃદય મન કલકિત કર્યું નહોતું, સારે શા માટે રાજ સર્વદા ખેદિત રહેતો હતો? શા માટે રાજપુરીના આનંદ કોલાહલમાં વિપાદની કૃષ્ણ છાયા જણાતી હતી? મહારાજએ જે વિવાહ કર્યો હતા પણ જોને કાંઇપણ સંતાન નહોતું; મહારાણીની ઉંમર ૪૪ વર્ષની થઇ હતી, પણ પુત્રનું સુખ જોવા પામી નહોતી, ઉંમર વધવાની સાથે મહારાજનું મન ઉંડા શોકમાં ધેરાવા લાગ્યું. પુત્ર વિના નકંથી બીજો કોણ ઉદ્ધાર કરશે, એ વિચારથી દિવસે દિવસે તેનું શરીર દુર્બળ થવા લાગ્યું હતું.

ધણાક દિવસ એવા દુઃખમાં વ્યતિત થયા પછી ઇશ્વરે કૃપા કરીને તેમના હૃદયમાં એકદમ આનંદનો ઝરો વેહેતો કર્યો. સુસમયે મહામાયાને ગર્ભ રહ્યો, અને સુસમયે તેણે એક પુત્ર રત્નને જન્મ આપ્યો. એથી સર્વત્ર આનંદ વ્યાપી રહ્યો તથાપિ મહા ખેદનો ખનાવ તો એ ખળો કે પ્રસવને સાતમે દિવસે મહામાયા ગુજરી ગઇ. એથી આનંદના ધરને સાંકળ દેવાઇ.

મહારાજ શુદ્ધાદને પુત્રનું સુખ જોઇને ઘણા મનથી જીવનની હમેશાંની સહચરી મહામાયાના મૃત્યુનો શોક સમાવ્યો. રાજની બીજી સ્ત્રી જોતામીએ બાળક રાજપુત્રનું લાલન પાલન કરવાનો બાર ઉપાડી લીધો. રાજપુત્ર દિવસે દિવસે વધવા લાગ્યો. તેની દિવ્ય કાન્તી અને સુરૂપ લાવણ્ય ખીલવા લાગ્યાં. પછી રાજપુત્રનું નામ પાડવાનો સમય આવ્યો. શુદ્ધાદન રાજએ વિચાર કર્યો કે જેના જન્મવાથી મારી સર્વ આશા પૂર્ણ થઈ છે, તેથી તેનું નામ 'સિદ્ધાર્થ' પાડવું યોગ્ય છે. એમ ધારીને પુત્રનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું નામ

પાડવાની ક્રિયા ધણીજ ધામધુમથી કરવામાં આવી હતી. કાલે કરી કુમાર શરીરે વધતો ગયો, અને સુસમયે તેણે વિદ્યા શિખવાનો આરંભ કર્યો. તે સ્વભાવે ધીર અને પ્રશાંત હતો. બીજા બાળકોની જેડે તે રમતીઆળ નહોતો. કુંકમાં એટલુંજ કહીશું કે તેણે યોગ દિવસની અંદરમાં વિદ્યા બણવામાં ધણીજ ઉત્તિ મેળવી.

ઉમ્મર અને જ્ઞાન વધવાની જોડે કુમાર ગભીર થયો. તેને નિર્નર્જન સ્થાનમાં રહેવું વધારે પસંદ હતું. શેહેરની કૃત્રિમ ખૂબસુરતીનો સાગ કરી કુદરતની ખૂબસુરતીવાળી સુંદર જગ્યાએ રહેવામાં તે અતુરાગી થયો. કોઇ કોઇ વખતે રાજભવનમાંથી નિકળીને છેતના ખેડૂતોના ગામમાં જતો હતો, અને મહા વિચારમાં મગ્ન થતો. સોગતીઓના ખોલવા છતાં તેની તરફથી કાંઈ પણ જગાળ મળતો નહોતો. બાદ્યાવરણથી રાજ ઐશ્વર્ય અને રાજ વિશ્વાસ કુમારની આન્તરિક ભૂખ અને તરમ નિવારણ કરી શક્યાં નહિ. નાની ઉમ્મરથીજ ભોગવિશ્વાસ તેને મુખ આપી શક્તા નહોતા એક દિવસે રાજભવનમાં હળથી જમીન ખેડવાનો ઉત્સવ થયો હતો. રાજપુત્રને એક જાનુના ઝાડ હેઠળ બેસાડીને રાજ એક મેદાનમાં હળ ખેડવા લાગ્યો. રાજપુત્રની પાસે બેસાડેલી ઘમીઆ આ ઉત્સવની મ- આ જોવા લાગી. ત્યારે રાજકુમાર એકેયો જાનુના ઝાડ નીચે કોઇને નહિ જોતાં ધ્યાન- માં નિમગ્ન થયો. તે એટલે શુધી કે ઝાડની છાયા બીજ બાજુએ ચાલી ગઇ છતાં તે ધ્યાનમાં નિમગ્ન હતો. જ્યારે રાજ હળ ખેડવાનો ઉત્સવ પૂરો કરીને રાજપુત્રની તરફ પાછો ફર્યો, ત્યારે તેને ધ્યાનમાં નિમગ્ન થયેલો જોઇને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. ધ્યાન ભગ થવાથી કુમાર બોલ્યો, 'પિતા! ખેતીનું કામ કર્યાથી ઘણા જીવંતી હસ્યા થાય છે ત્યારે એવાં કોમનો આપ ત્યાગ કરો, આ તરફ ઉમ્મરમાં જીવ ઉપર દયા કુમારના હૃદયમાં જાગી હતી.'

આ પૃથ્વી ઘણી વિચિત્ર છે. શાકાત્ર માત્ર જેવું હમેશનું ખાવાનું છે, ભાંગેલી કુ- ડીજ જેને માથુ મૂકવાનું ડેકાણું છે, સેકડો જગ્યાએ ફાટેલાં મેલાં વસ્ત્ર જેની લાજ નિવારે છે, તે વિચાર કરે છે કે—'રાજભવન મુખભવન છે! શોક અને કુ-ખ, ભૂખ અને તરસ, સમૂળગાં રાજભવનમાં પ્રવેશજ કરી શકતાં નહિ હોય.' પણ શું એમ ખનતું હશે કે ધન હોવાથી સર્વ કુ-ખ નાશ પામે છે? આપણે બીજ તરફ જોઇએ તો જેઓ ભોગ વિક્રામથી હટ પુટ થયા છે, ધનનું કટ કે અનર્થ કટ જેમણે આખી ઉમ્મરમાં જાણ્યું નથી, તેઓમાંથી પણ હજારો પુરુષો મુખની શોધમાં ભિક્ષા પાત્ર હાથમાં લેઇને સમાર છોડી ચાલી નિકળ્યા છે. સર્વ પરિવર્તનમાં અપરિવર્તનીય છે, આખા સસારમાં માત્ર મે- જાવડા આટે માનવ હૃદયમાં કેવી એક સ્વભાવિક અગાધ તરસ છે, તે તરમનો જ્યારે ઉદ્ધેક થાય છે, ત્યારે ધનવાન માણસો પણ હૃદયને મુખી કરી શકતા નથી.

❖ નામ પાડવાની ક્રિયા વેળાએ રામ, જ્વળ, મનિષ, કોડાન્વ, બોજ, મુયામ, અને મુદત ના- મના આઠ દૈવજ અને ત્રિતેન્દ્રિય પ્રાદ્યલેખને નોવર્યા હતા તેઓમાંના કોડાન્વે એવું ભવિષ્ય કહ્યું કે 'આ રાજપુત્ર કદી પણ ધરના રહેશે નહીં' રાજાએ તેનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે—જરા જીવંત રહ, રાજથી યોગ્યતા મનુષ્ય, મરેલો માણસ, અને ભિક્ષુક આ ચાર ચિન્હ જોઇને તે સસારત્યાગ કરી. એ ઉપરથી રાજાએ તેના માણસો નહિ પણ રાજપુત્રના જોવામાં ન આવે તેનો પાકો બદોલ- ત્ત કર્યો હતો.

રાજપુત્ર સિદ્ધાર્થ બાલ્યાવસ્થાનો અતિક્રમ કરી જુવાનીમાં આવ્યો, પરંતુ સંસારમાં તેને સુખી કરી શકે તેવું કાંઈ નહોતું. ભોગવિલાસમાં ઘેરાઈ સર્વ વિષયમાં નિમગ્ન ન થતાં સર્વદા ઉદાસ થઈને રહેતો હતો. ધ્યાન તેને દિવસે દિવસે પ્રિય થવા લાગ્યું હતું. પુત્રનો આવો બાવ જોઈને રાજા વિચાર કરતો હતો કે હવે તેને સંસારિક સુખ આપવું જોઈએ. એવામાં કેટલાક શાસ્ત્ર સાં આલા, તેમણે રાજાને કહ્યું કે—‘મહારાજ ! રાજકુમાર સિદ્ધાર્થ સાંસારિક વિષયમાં ઉદાસીન હોય એમ દેખાય છે. માટે જલદીથી તેમનું લગ્ન નહિ કરશો તો તેમને સંસારમાં રાજવાજા કદિયું થઈ પડશે; વિવાહ સિવાય તેમને સંસારમાં અતુરકત રાખવાનો બીજો કોઈ ઉપાય હશે જોતા નથી.’ પ્રેમકૃષ્ણલા સખત લોખંડીની સંત-કળથી પણ મનજૂત છે, એ કોમલ પુષ્પનું બંધનન તેને બાંધી શકશે. આ બધાનો વિચાર કરીને રાજાએ તેમના કહેવામાં સંમતિ આપી. પછી વિવાહ વિષયમાં રાજકુમારનો અભિપ્રાય પુછવા રાજાએ પોતાના મંત્રીને તેની પાસે મોકલ્યો. કુમારે સાત દિવસ પછી ઉત્તર આપવાનું કહીને મંત્રીને વિદાય કર્યો. ત્યાર બાદ તેણે વિચાર કર્યો કે—જેનું હૃદય ચિંતાદ-ખી સંકટો કીડાના કંખથી જખમી થયું છે, એક તરફથી પોતાના દુઃખથી, અને બીજા તરફ પૃથ્વીના દુઃખથી જોતો પ્રાણ જનનરિત થયો છે, મનુષ્યનું દુઃખ શાથી દૂર થાય એજ પ્રશ્નની મીમાંસા જેના જીવનની મહાન સમસ્યા છે, સર્વ પ્રકારના બંધનથી છૂટવું એજ માત્ર જેના જીવનનું લક્ષ્ય છે, તેણે શું વિવાહની સાંકળમાં બંધાવવું જોઈએ ? ફરી એક દિવસે વિચાર કર્યો કે—હૃદય મન સર્વસ્વ નહિ આપું તો નર નારીની દુર્ગતિ દૂર કેમ થશે; આત્મ વિસ્મૃત નહિ થાઉં તો જીવનમાં મારાથી પ્રાપ્ત શું થશે ? મહારો આત્મા તો એકજ છે, તે હું કેટલાને આપું ? પૃથ્વીને આપું કે આંત્રિ આપું ? છેલ્લે એક દિવસે તો તે ઉડા વિચારમાં નિમગ્ન થઈને એકો હતો એટલામાં એકા એક તેનો સર્વ અંધકાર અને સંશય જતા રહ્યા. અને જીવનનું કર્તવ્ય શું છે, તે તેણે નક્કી કર્યું નિશ્ચય કર્યો કે સંસારમાં તો હું રહીશ પણ તેથી મુક્ત રહીશ. તેણે વિચાર કર્યો કે—જો સઘળાં માણસો સસાર છોડી આલ્યા જાય, તો સૃષ્ટિનો પણ દંશ થાય, વનમાં જઈને ધર્મનું પાલન કરવું એ તો સહજ છે. શુદ્ધિ થઈને ધર્મનું પાલન કેવી રીતે થાય તે મહારા જીવનમાં દેખાડીશ. સંસારના માણસોને ધર્મ પાલનનો માર્ગ જો શોધી ન આપું તો કરોડો નર નારીના ઉદ્ધારનો બીજો માર્ગ શો ? ભોક્ષને શિક્ષણ આપવું અવશ્ય છે. કમળ તો કીચડમાંજ ઉછરે, અને પાણીમાંજ શોભે. પૂર્વકાળના મહાત્માઓ પણ સંસારમાંજ રહેતા હતા. એ વાસ્તે ભોક્ષને શિક્ષણ આપવા માટેજ મારે વિવાહ તો કરવો જોઈએ. આવી રીતે નિશ્ચય કરી, તેણે સાતમે દિવસે જ્યાં જ આવ્યો કે—‘બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, વા શુદ્ર કોઈ પણ જાતની કન્યા હોય તો હું વિવાહ કરવાને તૈયાર છું. સારિરીક સૌન્દર્ય અથવા કુળ મર્યાદાની હું જગ પણ દરકાર કરતો નથી. પરંતુ પ્રયુક્તતા, કર્મણ, અને સરલતાજ જેના મુખપર મિરાજતાં હોય, આનિશ્ચ મત્કાર અને ધર્મ જેના હાથમાં મોબતા હોય, સસ અને માધુર્યજ જેના વાક્યમાં રમી રતું હોય, ગુરૂજનોની સેવા કરવામાંજ ને તત્પર હોય, પોતાના પતિમાંજ પરિવૃત્ત અને પવિત્ર હોય; હ્રુદ જીવની પ્રતિ પળ કરુણાવાળી હોય, અને ધર્માનુગામી તથા વિદ્યાનુગામી હોય, એવી કન્યાની તપાસ કરો.’

શુદ્ધોદન રાજ્યએ એવી કન્યા શોધી કાઢવા માટે પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો. અને આખરે મહામાયા દેવીના બાઇ દંડપાણિની કન્યા ગોપા જે સર્વ શુભોદી ભરપૂર હતી તેની સાથે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને પરણાવ્યો. કુમારના સ્વતંત્ર પગમાં હવેથી બેડી જાડા. જે પક્ષી અનેત આકાશમાં સ્વછંદે વિચરણ કરતું હતું, તે હવે એક પાંજરામાં પુરાયું. કોણ જાણે વળી એક સાંકળ તોડી કુમાર નારી જાય એવા ભયથી રાજા શુદ્ધોદને ખીજી ધણીક સાંકળોથી જડી રાખવાનો આદેશ કર્યો. ગ્રીષ્મ, વર્ષા, અને હેમન્ત રૂતુને લાયક નવ માળના, સાત માળના, અને પાંચ માળના પ્રમોદ ભવન તેણે તૈયાર કરાવ્યાં. તેમાં ધણીજ રૂપવતી અને સંગીત શાસ્ત્રમાં કુશળ વારાંગનાઓ કુમારના મનરંજનને, માટે નિમવામાં આવી. કુમારના ઉદાસીથી ભરેલા હૃદયને પ્રસુખ્ય કરવામાં જેટલા ઉપાયો બની શકે તે સર્વે યોજવામાં આવ્યા.

રાજકુમાર સિદ્ધાર્થની રાણી ગોપા ધણીજ પુદ્ધિમતી અને વિદ્યાવતી હતી. ધર્મની રક્ષા શાધી થાય તે પછુ તે જાણતી હતી. કોઇ પછુ દિવસ તે ધુમટો કાઢીને બેસી રહેતી નહોતી. એથી સર્વ કહેવા લાગ્યાં કે ગોપા તો ધણીજ સરમ વગરની છે. આ વાત ગોપા એ સાંભળવાથી તેણે સર્વની સમક્ષ કહ્યું કે—‘ધાર્મિક મનુષ્ય તો જે અવસ્થામાં રહે તેમાં તે શોભે. શુભચાત્ર ચાલુસ ગમે તો કુશનાંજ કમમાં પહેરે, ગમે તો સંકડો જગ્યાએ ફાટી પાળાવી આડે, કદાચ તેમના શરીરનો રંગ કાળોજ હોય, તોપણ પોતાના તેજનીજ તે શોભે છે. ધર્મજ માણસનો પોશાક છે, ધર્મજ મનુષ્યનું સૌંદર્ય છે. જે નાના પ્રકારના અલંકારથી ભૂષિત બાળક કદાચ પાપાનુસારી હોય તો તેનું લાવણ્ય કંઈ રહેતું નથી. જેનું હૃદય પાપનોજ ભંડાર છે, તેને બહારના પોશાક શું શોભાવે છે? તે તો અમૃત સુખમાં ઝરના કુંભજ જેવો દેખાય. શારિરીક દોષ જેના લેશ પછુ નથી, જેના વાસ્તવ નિમમિત છે, જેની ઇન્દ્રિય વશી જૂત છે, જેની ચિત્ત વૃત્તિ નિર્ભળ છે, અને જેનું મન પ્રસન્ન છે, તેને શુભ ઉપર ધુમટો કાઢવાની શી જરૂર છે? જેને લલ્લજ નથી, આખર નથી, ચિત્ત જેને વશી જૂત નથી, અને જેની ઇન્દ્રિયો દુર્દમનિય છે, તે સંકડો ધુમટાથી કદાચ તોપણ તેની રક્ષા થઈ શકતી નથી. જેનું ચિત્ત પોતાનેજ વશ છે, જેનો પતિ ઉપર જ પ્રાણ્ય રહેલો છે, તે ચંદ્ર સૂર્યની પેઠે સર્વ જગતની સામે પ્રકાશિત થાય તોપણ તેને કાંઈ હાનિ થતી નથી. જે પોતાની રક્ષા કરી શકે છે. તેજ સુરક્ષિત છે. નહિ તો ધુમટો કાઢીને ઘરમાં બેસી રહ્યા છતાં ત્રી અરક્ષિતાજ છે. મહારાત્રિજ મહાર દુર્ભેદ આવરણ છે, શુભ મહારા અન્નજ દુર્ગ છે, ધર્મ મારો રક્ષક છે, તો મારે વસ્ત્રથી ધુમટો કાઢવાની શી જરૂર છે?’ એવી રીતે ગોપાએ ધુમટાની રૂઢિના વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો. સિદ્ધાર્થ અને ગોપાનો વિવાહ મણિ કાંચનનો યોગ જેટલી શોભા આપે તેટલીજ શોભા આપનારો થયો હતો. ગોપા જાણતી પેઠે રૂપગીનેજ અનુસરતી, સખીની પેઠે તેનું હિત કરનારી, અને સર્વ વિષયમાં તેનીજ અનુસારિણી હતી. સિદ્ધાર્થ આનું રમણી રત્ન મેળવીને કૃતાર્થ સમજતો હતો. એ પ્રમાણે બંને પવિત્ર દંપતિ આગાધ પ્રેમમાં તણાયાં જાય છે, એ વાત સાંભળીને શુદ્ધોદન રાજાનું ચંકીતુર હૃદય પ્રસન્ન થયું હતું. પુત્રને ગૃહસ્થ કરવાની ચુકિત હવે સદૃશ થઈ સમજાયો. પરંતુ જગતમાં ધર્મરચનાની પ્રતિકૂળ કોણ થઈ શકે છે?

થોડા સમય વિદ્યા પછી સિદ્ધાંતે જોયું કે હું તો દહાડે દહાડે ધૈર્ય સસારી થતો જાઉં છું, માયાની જાળ મ્હારા હૃદયમાં પસરી રહી છે, માટે હવે મારે વધારે વાર કરવી નહિ જોઇએ. વખત છતાંજ વિષ વૃક્ષનું મૂળ ઉખેડવું જોઇએ. આવો વિચાર કરીને તે ફરીને નિર્જન અરણ્યમાં જઈ ધ્યાનમાં, પ્રવૃત્ત થયો. ધ્યાનની અદ્ભૂત શક્તિથી તેની માનસિક આંખ ઉઘડી ગઈ. સંસાર સુખમાં ધીરે ધીરે તેને વિરક્તિ જણાવા લાગી. તેણે જોયું કે આ સંસાર સર્વ અનિત્ય છે, કંઈ પણ ચિરસ્થાયી છેજ નહિ, આ જીવન લાકડાના કડકા ધર્યાથી અગ્નિના તણુઓ નિકળે તેવું છે. પ્રજ્વલિત થઇનેજ તે નિર્વાણ પામે છે, કોઈ પણ જાણતું નથી કે આ જીવન ક્યાંથી આવે છે, અને પાછું ક્યાં ચાલ્યું જાય છે. આ જીવન વેળું રવના જેવું છે; એની ઉત્પત્તિ અને વિલય સ્થાન જ્ઞાનીઓની પણ બુદ્ધિથી અગમ્ય છે. આ અનિત્યતાની અંદર નિશ્ચય કોઈ નિશ્ચય પદાર્થ હોવો જોઇએ, કે જેને મેળવ્યાથી માણસ શાન્તી મેળવે છે. જો હું તેને મેળવી શકું તો હું મનુષ્યની સમક્ષ એક નવોજ પ્રકાશ આણી શકું. જો હું મૂકત થાઉં તો ખીનજોને પણ મૂકિતનો માર્ગ દેખાડી શકું. સર્વદા આવીજ રીતના વિચાર મનમાં કરવા લાગ્યો. તે સર્વદા ગંભીર ચિંતા સાગરમાંજ મગ્ન રહેતો.

આવી રીતે સિદ્ધાંતને સર્વદાચિંતામાં મગ્ન થયેલો જોઇને ગોપાનું હૃદય વિચલિત થયું. એવામાં તેને એક રાત્રે ધણું મયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. તે સ્વપ્નમાંની વાત સ્વામીની આગળ નિવેદન કરીને ધણી શોકાતુર થા. તેથી સિદ્ધાંતે તેને થોડા દિવાસો આપીને કહ્યું, 'પ્રિય! તું એક ના કર. હું સર્વત્ર દુઃખ દૂર કરવામાં આ જીવન અર્પણ કરીશ. પૃથ્વીમાં લાખો માણસો મહા કલેશથી જીર્ણ શીર્ષી છે, કોઈ પણ તેમની દુર્ગતિપર નજર કરતું નથી. હું મનુષ્યનું મહા દુઃખ જોઈ હવે સંસ્કર સુખમાં મત રહેવા ચલાતો નથી. આ અનિત્ય સુખ ભોગવતું એ મહારી ઇચ્છા નથી. ધરતી મહારૂ સૂતાનું બિજાનું, અને પહાડના શિખરો મહારા માથા તળેનો તકીઓ થા. કુદરતી પાણીજ મહારે પીવાને, અને વનમાં ફળજ મહારે ખાવાને બસ થાઓ. નરનાર મહારા બાઈ બહેન, અરે પણ પક્ષી પણ મહારાં બંધુજન થાઓ. પ્રાણાધિકા ગોપા! હું ખીન શું ચાહું? મહારે હવે ખીનજ કંઈ સુખ જોઈતું નથી તું આનંદિત થા. જીવનના મહાન દ્રમાં તું મહારી મદદગાર થા, એ પ્રમાણે કહેતાં કહેતાં સિદ્ધાંતે રોવા માંડ્યું. પતિપ્રાણી ગોખો સ્વામીના કંઠમાં હાથ નાખીને તેનાં અશ્રુ જળ વિસજ્જન કર્યા. પછી તે વિચાર કરવા લાગી કે, સ્વામીને આવા મહાન કાર્યથી કેવી રીતે પ્રતિ નિહત કરે? કેવી રીતે સ્વામીને સંસારમાંથી વિદાગીરી આપીને એકલી હું આ બવારણમાં જીવન ગાળું? સંસાર ઉંઘાથી જો સ્વામીનું દમેશનું ખેદિત મુખ પ્રકુલ જનતું હોય, અને તેમ કરતાં મને હઝારો ખ ચતાં હોય તો તેમાં પણ ચિંતા શી? જો સ્વામીના સુખને માટે કદાપિ જીવન વિસજ્જન કરવાની જરૂર પડે તો તેમાં હાનિ પણ શું? તથાપિ સ્વામીનું રૂદન આ પ્રાણ તો કે પણ સહન કરશે નહિ. પતિ પ્રાણ સતીએ તે દિવસે એવો સંકલ્પ કર્યો કે હવે કોઈ ખસ સ્વામીના માર્ગ વચ્ચે કાંટો થઈ પડીશ નહિ. સ્વામીના સુખને માટે જીવન અર્પણ કરશ.

શુદ્ધોદન રાત્રના નિર્મળ હૃદયાકાશમાં ફરીને એના સંચાર થયો. તેણે પુત્રને નાના પ્રકારના ઉપદેશ આપવા માંડ્યા, પરંતુ કોઈ રીતે ને કાર્ય થયો નહિ. સિદ્ધાંત આટલા

પ્રકર ૨૫.

જે સખેલા ચાર સામંતોને દુઃખ દૂર કરવામાં સર્વથા અર્પણ કરવા માટે તૈયાર થયો. તેના હૃદ-
માં સંભાવના થતી હતી, એવામાં તેને ખબર મળી કે ગોપાએ એક
પત્ર લખ્યું છે. સિદ્ધાર્થ એ સમાચાર જાણીને બેઠો હતો કે, વળી આ
પત્રને વાંચીને તેની આંખમાં આંસુ પડ્યું. હવે વધારે દિવસ સંસારમાં રહેવું ઉચિત નથી. એવું વિ-
ચારીને દિવસે ગાંધ. સંસાર માત્ર પિતાને જાણવવા માટે તેમની પાસે ગયો, અને સર્વ વાત
મનથી વાણી કરી. સર્વ અનિષ્ટ રાગ શુદ્ધાદન પુત્રની આ નિદારણ વાત સાંભળીને હતભેતન
ર થઈને પ્રભેદમિતિના તણખાંદિ આવતાં અશ્રુ પૂર્ણ નયનથી તે બોલ્યો;—“પ્રિય વત્સ ! સંસાર
કહ્યું કે, જીવનું નથી કે આ દુઃખ છે? સંસારમાં તને શાની ખોટ છે? તને આવી રૂપવતી છ-
ત્રી રવના જેવું છે; એવવવ લીલા ભૂમિ દિવ્ય કાંતિનો પુત્ર છે, તને તે શું દુઃખ છે ?
તે પ્રભેદમિતિના અંદર નિહાળે છે, આ ઉમરમાં તે યોગીનો વેશ શું શોભશે? પુષ્પના પદ્મ
પ્રાન્તી મેળવે છે. જો હું તેને કહું, તે શરીર બિખારીનો પોષાક શું સહન કરી શકશે ?
શક. જો હું મુક્ત થાઉં તો ખીંચી મળ્યું ધારતો હતો, તુંજ મારા દુઃખમાં એક અમૂલ્ય રત્ન
રીતના વિચાર મનમાં કરવા લાગી સમાન મ્હારે આધાર છે. માટે તું મને છોડીને જાણશ

આવી રીતે સિદ્ધાર્થને સર્વદા
થયું. એવામાં તેને એક રાત્રે ધણું પુત્ર ! તું જે માગીશ તે હું આપીશ. માટે કૃપા કરીને
મળા નિવેદન કરીને ધણી શોકાતુર થયું કે;—“મને ચાર વરદાન આપો. જો મારી બિલા
‘પ્રિય ! તું એક ના કર. હું સર્વતું દુઃખીશ. નહિ તો મને સંસારમાં કાંઈ પણ રાખી શકનાર
લાખો માણસો મહા કથેશથી જીવે શકે. મને ઘેરે નહિ, મ્હારે યોગ્ય ચિરસ્થાયી રહે, બ્યા-
હું મનુષ્યનું મહા દુઃખ જોઈ હવે સંસાર મને મારી દમાતી કામ્ય રહે, મૃત્યુ પાસે આવે ન-
મુખ ભોગવતું એ મ્હારી ઇચ્છા નથી. હું સંકેત થયો છું. શું કરે તેમના હાથથી જુદું ?
મરે મ્હારા માથા તળેનો તકીઓ થાય નહિ.” રાગ પુત્રની વાત સાંભળીને બોલ્યો, જરા,
જાજ મ્હારે આવને બસ થાઓ. નરનાર એવી તે મારી શી શક્તિ છે ? કલ્પના કલ્પ મુખી
ખંડુજન થાઓ. પ્રાણાધિકા ગોપા ! હું ખીંચી મળ્યું દાઘથી છુટવા માગ્યા નથી. તો બીજાથી તેને
નથી. તું આનંદિત થા. જીવનના મહાવર નાં દુઃખ દૂર કરવામાં આ જીવન કિર્ત્તિ કર તે-
કરનાં સિદ્ધાર્થે રોવા માંડ્યું. પતિપ્રાણી ગોપાનાં સાંભળીને રાગ રોધ પડ્યો. તેના રૂદન-
જા વિસન્નન થયાં. પછી તે વિચાર કર્યું હતું નહિ. જ્યારે રાંધેલ નાં ગયા, ત્યારે
કેવી રીતે પ્રતિ નિશ્ચય કરે ! કેવી રીતે રવાના થયું હતું નહિ. જ્યારે રાંધેલ નાં ગયા, ત્યારે
હું આ બવારણમાં જીવન માણું ? સંસાર છે, અનુમતિ આપી. સિદ્ધાર્થ બકિતપૂર્વક પિતા-
પ્રકુપ મનનું રોવા, અને તેમ કરનાં મને દમરો.
જો રવાનીના મુખને માટે કદાપિ જીવન વિસન્નનને જરાગર નિદા આવી નહિ. મુખ
પણ શું ? તથાપિ રવાનીનું રૂદન આ પ્રાણી તો કદાચ આકાશની તરફ જાયું. પછી પોતાના
સાતીએ તે દિવસે એવો સંકલ્પ કર્યો કે હવે કાંઈ નિમ આપ્યો. હંદક અધ્યાયમાં થોડા
પરીયા નહિ. રવાનીના મુખને માટે જીવન અર્પણ કરવાનો કે આખા જનમને માટે સંસાર-
શુદ્ધાદન રાગના નિર્મળ હૃદયકાશમાં ફરીને એવર નાં અવનવેલા પુત્ર અને પ્રા-
પ્રાણના ઉપરેલા આપવા માંડ્યા, પરંતુ કાંઈ રીતે ને ?

શુધિક ગોષાતું મૂખ જોઈને જાડ. આવો વિચાર કરીને ધીર ભાવથી યમ ઉપાડતો તે સ્વાપના ઓરડામાં ગયો. ત્યાં જઈને જુલે છે તો દીવો ઝાંચો બળે છે, સાત દિવસનો બાળક ઓરડાને પ્રકાશિત કરી રહેલો છે, અને ગોષા છુટા કેસથી એક હાથ બાળકના નીચે અને બીજો હાથ તેની છાતીપર સખાને પુષ્પ સમ્યામાં અચેતન અવસ્થામાં સ્થી છે. પુત્રને જન્મમાં આજ છેલ્લીવાર છાતી પાસે લેડ, એની ઇચ્છા સિદ્ધાર્થની થઈ. પરંતુ તેમ કરતાં કદાચ ગોષાની નિદ્રાનો ભંગ થાય, અને ગૃહ ત્યાગને માટે કરેલો યત્ન અર્થ ન્થ, એવા ભયથી તેની એ આશા પૂર્ણ થઈ નહિ. સિદ્ધાર્થ યથ્થરની પેટે કેટલીક વાર સુધી ઉભોજ રહ્યો, પણમાં કેટલીક જાતના તર્ક વિતર્ક મનમાં આવીને ચાલ્યા ગયા, પછી મન કંઈક કરીને હૃદયમાંનું રોહનું મૂળ એકદમ ઉખાડી નાખ્યું. એકદમ ઉન્મત્તની પેટે દોડ્યો, અને હંદકે તૈયાર કરેલા ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને નિકળી પડ્યો.

સિદ્ધાર્થ કપિલ વસ્ત્રમાંથી નિકળીને ૪૫ કોશ ઉપર આનોમા નદીને કિનારે જઈ પહોંચ્યો. નદી ઉતરીને તે ઘોડા ઉપરથી હેઠળ ઉતર્યો. તેણે બધા અસહાર અને પોશાક ઉતારીને હંદકના હાથમાં આપ્યા. પછી કાળા ભર જોવા લાંબા વાળ સંન્યાસીને શોભા આપતા નથી, એવો વિચાર કરીને પોતાની કઠાર વડે તે કાપી નાખ્યા. પછી પોતે પહેરેલાં રત્ન જડિન વસ્ત્ર ઉપર નજર કરીને વિચાર કર્યો કે, આ કિમતી વસ્ત્ર બિભ્રુકને યોગ્ય નથી, માટે તેનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. પછી ચારે તરફ નજર રાખીને જોયું તો એક વાધરી જીર્ણ કાપાય વસ્ત્ર પહેરીને નદીના કિનારા ઉપર શિકાર શોધતો હતો, તેને પાસે બોલાવીને તેના વસ્ત્રની સાથે પોતાનાં વસ્ત્રનું પરિવર્તન કર્યું. જેવું શરીર સર્વદા મશ્નિ સુકતાથી જડિત રહેતું, જેના વાળની સુંદરતા વધારવા માટે અનેક ઉપાયો કરવામાં આવીતા, જે દિવસમાં જૂદા જૂદા સમયે જૂદો જૂદો પોશાક પહેરતો, અને જે ગાડી ગ્રીમ વિના એક પણ પ્રમદ્ધ બરતો નહિ, તે દિવ્ય કાન્તી અને સુક્રમળ શરીરમાંથી, આજે અલંકાર કાઢી નાખ્યા, સુંદર વાળ કાપી નાખ્યા, સુક્રમળ યગ ઉધાડ કર્યા, ભગતું કાઢેલું કપડું પહેલું, હાથમાં બિક્ષાપાત્ર લીધું, કમરમાં દોરડું બાંધ્યું, સોય, અક્ષો, અને પાણી માળવાનું વસ્ત્ર લેઈને રાજપુત સંન્યાસી થયો. આહા! પરમેશ્વર! આ સંસારમાં કોને કિયા વેશમાં સન્નિવે છે, તે કોણ કહી શકે? જે જીવન મર્ત્ય રાજ મુખ ભોગવશે એવું ધાર્યું હતું, તેને બિક્ષાપાત્ર હાથમાં આપીને ધરની બહાર કાઢ્યો. પરમેશ્વર! તમારી ઇચ્છાનાં મંત્રી મર્મ કાણું જાણી શકે?

ઐરાગચૂરીસ મર્મની ઉન્મરમાં સિદ્ધાર્થ સંન્યાસી થયો. તે નિર્જન નદીની રેતીમાં સંન્યાસી વેશે સજિત થઈને હંદકને કહેવા લાગ્યો, — ‘હંદક! આ અલંકાર લેઈ જઈને પિતાને આપજો. સર્વને કહેજો કે મારે માટે કાંઈ પણ દુઃખ ન કરે. પિતાને કહેજો કે હું અમૃતવા નથી. હંધ સંસારિક દુઃખથી વિરક્ત થઈને હું સન્યાસી થયો નથી. દુઃખ શાન્તિનો ઉપાય શોધવા અને જીવની દુર્ગતિ દૂર કરવાને માટે હું મન્યાસી થયો છું. બપોરે મારી આશા પૂર્ણ થશે, ત્યારે પિતાની પાસે આવીશ. અને મર્મનાં આંસુ લોહીય.’ એમ કહીને હંદકને વિદાય કર્યો.

સિદ્ધાર્થ સંસારમાંથી વિદાયગીરી બેઠને અંતરમાં તીવ્ર અનુપ્રિય નામે વનમાં માન

દિવસ કહાડ્યા. સાંધી નિકળીને તે ફરતો ફરતો વૈશાલી નગરમાં ગયો. ત્યાં અરાડ-કાલામ નામે એક મહા પડિત સન્યાસી ૩૦૦ શિષ્યની સાથે રહેતો હતો. તેની પાસેથી સિદ્ધાચે દર્શનશાસ્ત્ર અને ધ્યાન શિખવા માંડ્યું. પરંતુ યોગ દિવસમાં ગુરૂની તમામ વિદ્યા ખતમ થઈ, તોપણ તે જોને માટે સંસારનો ત્યાગ કરીને આવ્યો હતો, તે મળ્યું નહિ. તેથી અરાડ સ્વામીનો આશ્રમ છોડીને રાજગૃહની^૧ તરફ જવા નિકળ્યો. રાજગૃહ તે વેળાએ મગધ રાજ્યની રાજધાની હતી. બિંબસાર એ રાજ્યનો મહાપ્રતાપી રાજા હતો. સિદ્ધાચે એ નગરની પછવાડે પાંડવ પહાડની એક નિર્જન ગુફામાં પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. સવારમાં તે બિશ્વપાત્ર હાથમાં લેઈને ખાવાનું એકું કરવા માટે રાજગૃહમાં ઘેર ઘેર બિશ્વ ભાગવા લાગ્યો; નગરવાસીઓ આ બિશ્વકની સુંદર અને અપૂર્વ ભૂતિ જોઈને ચકિત થઈ ગયા. નગર રક્ષકોએ રાજાને ખબર આપી કે એક અપૂર્વ પુરૂષ નગરમાં પ્રવેશ કરીને બિશ્વ ભાગે છે, તેનું રૂપ જોયાથી લાગે છે કે જાણે જ્ઞાના ભૂતિ ધારણ કરીને આ નગરમાં આવ્યા હોયની ? પછી રાજાએ ખારીમાંથી તેની ભૂતિ જોઈ ત્યારે તે પણ સુગ્રહ થઈ ગયો. સિદ્ધાચે પોતાના આશ્રમ ઉપર જઈને બિશ્વાચી મજલી વસ્તુ ખાવા, બેઠો. જે પુરૂષ બાહ્ય કાલથી રાજભોગમાં લાલિત પાલિત થયો હતો, તેણે બિશ્વ પાત્રમાં એકત્ર થયેલી વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ અતિ કષ્ટથી ખાધી. આવાં કષ્ટ સહન નહિ કર્યા હોત તો શું સિદ્ધાચે બુદ્ધ થઈ શકત ? સુખના વિજ્ઞાનામાં શયન કરીને કોણે ક્યારે ધર્મ રત્ન મેળવ્યું છે ?

રાજા બિંબસાર પોતાના નગરમાં આવેલા સુંદર બિશ્વકને મળવા સાર તેના આશ્રમે ગયો હતો. ત્યાં ગયા પછી વાત ચિત ઉપરથી તેમણે જાણ્યું કે તે કપિલવસ્તુના રાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર છે. તેણે ધાર્યું કે રાજપુત્ર કુંડળમાં કાંઈ કુસંપ થવાથી સન્યાસી થયો હશે, તેથી કહ્યું કે—ત્રિય બંધુ ! શા માટે સન્યાસી થયા છો ? મારા રાજ્યનો અડધો ભાગ આપ ભોગવો. એ સાંભળીને સિદ્ધાચે કહ્યું કે, ‘રાજા ! કામ્ય વસ્તુના ઉપભોગથી ક્યારે કોઈની કામના તૃપ્ત થઈ છે ? વાસના વિવિધા જેવી દોષની આણ છે, એ ધણી કલેશનું કારણ છે. એ વાસનાને દુર કરવા માટે પિતાના-રાજ્ય ધનનો પરિત્યાગ કરીને હું સન્યાસી થયો છું. રાજાએ કહ્યું, ત્યારે આપ પરમ જ્ઞાન મેળવો ત્યારે રાજગૃહમાં આવીને મને કૃતાર્થ કરજો. એટલું કહીને બિંબસાર નગરમાં ગયો. સિદ્ધાચે રાજાની વાતમાં સંમત થઈને પર્વતે પર્વતે ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. એક પર્વતની ગુફામાં રૂદ્રકેશભ પુત્ર નામે એક ઋષિ રહેતો હતો. તે ૭૦૦ શિષ્યોને શાસ્ત્ર શિખવતો હતો. સિદ્ધાચે તેનો શિષ્ય થઈને અદ્ય સમયમાં તેની પાસેથી સર્વ વિદ્યા શિખ્યો. પરંતુ ત્યાં પણ મનકામના સદૃશ થઈ નહિ. તેથી વળી બીજા દેશોને જતાનો તેણે વિચાર કર્યો.

અરાડ અને રૂદ્રકની પાસેથી તે હિંદુશાસ્ત્ર, અને હિંદુ યોગ પ્રણાલી શિખ્યો. તેઓની પાસેથી લક્ષ્ય પ્રાપ્તિના વિષયમાં મનની આકેયનના યાવ, સદેહાતીત થઈને આનંદ

૦ જનરલ ઇન્ટિગ્રામ કહે છે કે, જનારસથી ૧૪ મેલની પૂર્વ—ઉત્તર તરફ વેસાર નામની નજારા છે, તેમાં પ્રાચીન કાળમાં વૈશાલી રચાવિત હતી એ રથાન પટનાથી ઉત્તરમાં છે

૧ રાજગૃહ જનારસથી ૧૨ મેલ પૂર્વ દક્ષિણ, અને પટનાથી ૪૦ મેલ દક્ષિણ પર્વતમાળા દ્વારાથી પારો છે. રાજગૃહને દમણું રાજગિરિ ગદાઃ કહે છે

ધાય, મુખ અને દુઃખથી અતીત થાય, પાર્થિવ નિયમના બહિર્ભૂત થકને સર્વ જનના વિષયપર ઉપેક્ષા થાય, સ્થાનનો અનંતભાવ, આત્માનો અનંતભાવ, અને પાર્થિવ વસ્તુનો અનિશ્ચ ભાવ, સંચાર, શ્વાસ, આવાં સાત જાતનાં ધ્યાન કરનાં તે શિષ્યો હોય. પરંતુ જે ધ્યાનથી ભાવજ્ઞાન અને અભાવજ્ઞાન ચાલ્યું જાય, તે તેઓ જાણના નહોતા, તેથી તેઓની પાસેથી સિદ્ધાર્થના મનોરથ સફળ થયા નહિ. તેણે વિચાર કર્યો કે અરાક અને રૂદ્રક ઝમ્મ ધરતુના ઉપભોગથી શરીર મન નિષ્ઠ સખત્રામાં સંક્રિયમાન થયા છે, પરંતુ શરીર અને મનમાં હજી પણ કામનાના વિષય રહેલા છે. હજી પણ શરીર અને મન વા-સનાની તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરે છે. પાપ કાર્ય કરવાથી દૂર રહ્યા તેમાં શું? જો મન-માંથી પાપની ઇચ્છાનું મૂળ ઉખેડી નહિ શકે તો શું હું નિશ્ચિન રહેવા પામીશ? એટલા માટે કેવળ શાસ્ત્ર પાઠ દ્વારા જાનો પાલર્જન કરીને અથવા પાપ કાર્ય કરવાથી દૂર રહીને મુખી થઈ શકેનો નથી. હમણાં જ શરીર મન એવી રીતે કિલટ કરીશ કે સર્વ ક્રિયો પાપ કાર્ય અથવા પાપનો વિચાર કરવાને સંપર્શ રીતે અસમર્થ થઈ પડે. કોર તપશ્ચર્યામાં શરીર મનનો ક્ષય કરીશ. એવો વિચાર કરીને તે આદેશી તાદિ કરવા લાગ્યો, રરનો રરનો ઉરિષ્ઠિરુવ, ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં કોંડાન્ય અને બીજા ચાર ભાણુ પુત્ર જેઓ સંસારનો ભાગ કરીને સન્ધ્યાગી થયા હતા, તેઓ સિદ્ધાર્થને મળીને તેના શિષ્ય થયા. સિદ્ધાર્થ લક્ષ્ય પ્રાપ્તિને માટે દુષ્ટ તપશ્ચર્યામાં નિયુક્ત થયો. તે વેળાએ પ્રચલિત કોર યોમ સિદ્ધિથી અસૌકિક પરાક્રમ મેળવવાને માટે મનુષ્ય ચક્તિમાં જે કરતું જરૂર હતું, તેમાં તેણે કાંઈ પણ બાકી રાખ્યું નહિ. છ વર્ષ મુખી લાગત તેણે અનાદાર અને અનિદામાં રહીને એક ધ્યાનથી તપસ કર્યું. એ વખતે હિંદમાં વૈદિક ધર્મ ચાલતો હતો. તે ધર્મના ધ્ય માધ્યમ પ્રાણી હતા. એ ધર્મમાં હિંસા તથા કર્મકાંડ વર્ણ ચાલતું હતું. પણ વાગ્દેવ

નામે ઝોળખાયો. જે વડના ઝાડની નીચે તે સિદ્ધ થયો હતો, તે ઝાડ બોધિસત્વ^૧ નામથી પ્રખ્યાત થયું છે. અને તેણે જે નવો ધર્મ સ્થાપન કર્યો તે બોદ્ધને નામે ઝોળખાય છે.

કાશીની પાસેના મૃગ^૨ -વનમાં બુદ્ધ પોતાનો જાહેર ઉપદેશ શરૂ કર્યો હતો. કેંડાન્ય વગેરે પાંચ શિષ્યો જે દુઃખદાયક પરીક્ષાની વેળાએ તેને જંગલમાં એકસો મૂળને નાસી ગયા હતા, તે પાછા આવ્યા. એ પછી ધીરે ધીરે તેના શિષ્યોની સંખ્યા વધતાં વધતાં ૬૦ની થઈ. એટલે તેણે એ બધા શિષ્યોને જૂદે જૂદે ઠેકાણે ધર્મનો ઉપદેશ કરવા સાર મોકલ્યા. એથી તેના શિષ્યોની સંખ્યામાં પુષ્કળ વધારો થયો. મોટા મોટા રાજાઓ, બ્રાહ્મણો, વેપારીઓ, કારીગરો, ખેડૂતો, અને શ્વેદો ઇલાદિ સર્વ વર્ગના લોકો તેના નવા ધર્મમાં દિક્ષિત થયા. રાજગૃહનો મહારાજ બિંબસાર પણ બુદ્ધનો શિષ્ય થયો. બુદ્ધ ત્યાર પછી બિશ્વકાની એક સમાજ સ્થાપિ હતી, તેનું નામ સંઘ રાખ્યું હતું. એ સંઘની પ્રવિરતાની રક્ષાને માટે તેણે કેટલાક નિયમ એ વખતે કર્યા હતા. જે સભામાં એ સર્વ નિયમ કરવામાં આવ્યા હતા, તેનું નામ શ્રાવક સન્નિપાત છે. અને જે સર્વ નિયમ વિધિ બંદ થયા, તેનું નામ પ્રતિભોક્ષ છે.

બ્યારે બુદ્ધ પોતાનો નવો ધર્મ ફેલાવવાના મહા ઉદ્યોગમાં લાગેલો હતો, ત્યારે જૂના ધર્મના ધણા લોકો તેની સામે થયા. બુદ્ધ અને તેના શિષ્યો નગરમાં બ્યારે બિશ્વ ભાગવા જતા, ત્યારે નગરના રહેવાશીઓ તેમને અસહ્યવહારથી અપમાન કરતા હતા. બુદ્ધ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે, જે લોકો અમગળ ધારીને તમારો તિરસ્કાર કરે છે, તેજ ચિર-અગળકર છે. તમે નગરવાસીઓને કહેજો કે-‘બુદ્ધ જગતમાં ધર્મરાજ્ય ફેલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, સસજ તેનું અગોષાત્ર છે, સસલ વિના ખીણ કંઈ પણ હથિયાર તે જાણુતો નથી. આ સસના બળથીજ ધણા માણસો તેનું અનુકરણ કરે છે, સત્યના બળથીજ તેનું ટાણુ દિવસે દિવસે વધશે.’

બુદ્ધ કેટલાક લોકોની પ્રીતિ અને કેટલાક લોકોની અપ્રીતિ જોગવીને મહોત્સાહથી નવો ધર્મનું નવું તત્વ ફેલાવવા લાગ્યો. દેશ વિદેશમાં તેનું નામ ફેલાઈ ગયું. પુત્ર સિદ્ધ થઈને હજારો માણુમેને નવજીવન અંપે છે, એ ખબર સાંભળીને શુદ્ધોદત રાજા તેને જોવાને માટે બાકુલ યાત્રા પડ્યો. પછી તેણે બુદ્ધને કપીલવસ્તુમાં લાવવા માટે માણુમે મોકલ્યાં. ૪૬ પિતાનું આમંત્રણ સ્વીકારીને બુદ્ધ પોતાના શિષ્યો સહિત જન્મભૂમિમાં ગયો. ત્યાં રાજકુટુંબ તથા નગરના લોકોએ તેને હર્ષથી વધાવી લીધો. બુદ્ધ પોતાનો મુકામ નગરથી કેટલેક દૂર વડવનમાં રાખ્યો હતો. ખીજે દિવસે બુદ્ધ બિશ્વમાત્ર હાથમાં લેઈને નગરમાં પેડો. અને ઘેર ઘેર બિશ્વ ભાગવા લાગ્યો. રાજપુત્રનો બિખારી વેશ જોઈને નગરવાસીઓ રોવા લાગ્યા. ધરમાં અનુવ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં એક મુકી અનાજને માટે રાજપુત બારણે બારણે બિશ્વ માગે છે, રમસિયેલા કામગા પ્રાણુમાં આવો બચાનક દેખાવ મદન થઈ

૧ આ બોધિદ્રુમના અંકુશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું ઝાડ ૯૭ મુખી છે. ઇસ્વીસનની પહેલાં ૩૦૦ વર્ષ ૯૫૧ બોધિદ્રુમની એક સાખા સિંદલદ્વિપના અનુરોધપુરમાં લેઈ ગયા હતા, અને ત્યાં રોપી હતી, તે ૯૭ મુખી છે. આ ઝાડ પૂરણમાં સર્વ કર્મનાં ભૂત છે.

૨ એ જગાને હાલ સાનાપ કહે છે.

શકી નહિ. તેથી તેઓ નાના પ્રકારના વિદ્યાપ કરવા લાગી, આરે બાળુએથી વિદ્યાપની શ્વનિ સાંભળીને ગોપારાણી મેહેલ ઉપર ગડીને જૂએ છે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી ઉઘાડે ખગે, ખુલ્લે માથે, હળદરના રંગનું કપડું પહેરીને, હાથમાં બિશ્વાપાત્ર મેદને ઘેર ઘેર બિશ્વા માગે છે. ગોપા સ્વામીની આવી મૂર્તિ જોઈને બેશુદ્ધ યજ્ઞ મઘ. થોડીવારમાં તેણે પોતાનો શોક સમાવીને પોતાના સસરાને આ વાતની જાણ કરી. રાજા પુત્રનો આવો દીન વેશ જોઈને અધીરો થઈને રોવા લાગ્યો. ધ્રુવ યજ્ઞ કે પુત્રને બિશ્વાથી દૂર કર. પરંતુ બોલાયું નહિ, ઘણા કઠથી શોકનો વેગ સમાવીને બોલ્યો કે, “શા માટે પેટને સારે ઘેરે ઘેરે બિશ્વા માગીને અમને શરમમાં નાખે છે? હું શું આટલા બિશુકને ખાવાનું આપી શકી નથી?” બુદ્ધે કહ્યું, ‘મહારાજ! બિશ્વા દૃષ્ટિ અમારા વંશની રીતિ છે.’ રાજા બોલ્યો, ‘આપણે, રાજાના પુત્ર છીએ, આપણા વંશના કોઈએ કદી પણ ખાવાને માટે બિશ્વા દૃષ્ટિનું અવલંબન કર્યું નથી.’ બુદ્ધે કહ્યું, ‘આપ અને આપનું કુટુંબ રાજવંશ જાત હોઈ શકો છો, પરંતુ હું પુરાતન બુદ્ધ ગણના વંશથી અવતરેલો છું. તેઓ બિશ્વા માગીને પોતાનો ગુનારો કરતા હતા. પરંતુ પિતાજી જે કોઈ મહા મૂલ્ય યજ્ઞ ધન મેળવે તો તે અમૂલ્ય રત્ન પિતાને જ ભેટ આપતું એ કર્તવ્ય છે.’ એટલું કહીને તેણે જદ પિતાને પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. પિતાએ તે બહુ શ્રીતિથી સાંભળ્યો. પછી બુદ્ધ સાંધી પોતાની પત્ની ગોપા પાસે ગયો. ગોપા પતિને જોઈને બહુ આકંઠ કરવા લાગી, જે પ્રાણાધિક સ્ત્રીને પોતાના આશ્રયમાં લેઈને નિશ્ચિંત કરી હતી, તે અજાણને આ ભૂમંગમાં નિરાશાના અપાર સાગરમાં ડુબાવી છે. બુદ્ધ મંભીર ભાવથી ઉભો રહીને વિવાદ પૂર્ણ ચિંતા કરતો હતો. પિતા અપરાધે પ્રિયતમા પત્નીના સુખના માંગમાં કાંટા નાખ્યા છે, કાષ્ઠ માત્ર આ વિચાર કરીને પત્નીને અનંત સુખથી સુખી કરવાને માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો. ધર્મની અમૂલ કથાનું અવલું કરવાથી ગોપાનો દગ્ધ પ્રાણ જરા રચના થયો. રાજા અને રાજકુટુંબનાં ધર્મો માન્યોએ એ અપૂર્વ કથા સાંભળીને નવા ધર્મપર આશ્ચર્ય રાખી.

બીજા દિવસે ગૌતમીના પુત્ર નંદનો વિવાદ અને રાજ્યાભિષેક હતો. આ સુખશયક દિવસે બુદ્ધ એકવાર મંદને મળવા ગયો હતો. બુદ્ધ એવા કોઈ અસૌકિક આકર્ષણથી તેને ખેંચ્યો, અને એવા કોઈ મહા મંત્રથી તેને મુગ્ધ કર્યો કે તેણે રાજ્ય સુખ અને વિવાદ ગુણ અસાર અને નાશકંત જાણ્યું. આ ખગર જાળીને રાજામતનમાં દાદાકાર થઈ ગયો. નંદનું મન દેશવવાની કોસિસ કરી, પણ કોઈ રીતે તેનું મન ફરું નહિ.

રાખું છું. મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો.' રાહુલ પિતાની પામે જઈને નિખાલસ મનથી કહેવા લાગ્યો, 'પિતાજી! આપને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો છે.' બુદ્ધે તેને કંઈ જવાબ દીધો નહિ. બોજન કરીને તે વડવનમાં ગયો. રાહુલ પણ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો, અને વારંવાર પૈનૂક ધનની વાચના કરવા લાગ્યો. છેવટે બુદ્ધે પોતાના શિષ્ય સારીપુત્રને કહ્યું કે, 'આ બાળકને સહચર કરો.' સાત વર્ષના નિર્દોષ સરળ બાળકનો શિષ્યોએ રા-જપોશાક ઉતાર્યો. મણિ મુકતા શરીરમાંથી કાઢ્યા, પગ ઉઘાડા કર્યા, માથું મુંડાવ્યું, અને હાથદરના રંગનાં છૂર્ણ વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. રાહુલ પણ બિશુક શ્રેણીમાં દાખલ થયો છે, એ ખબર જાણીને રાજકુટુંબમાં ઘણો શોક થયો.

કુપિલવસ્તુમાં કેટલાક દિવસ રહીને બુદ્ધ રાજગૃહ તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ધણીક લોકો તેના શિષ્ય થયા. તેઓમાં આનંદ, દેવદત્ત, અને અનિરુદ્ધ એ બૌદ્ધ મંડળમાં પ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં એક વખતે બુદ્ધને ગંગાનદી કિનારે પેને પાર જવાનું હતું. નદી કિનારે જઈને તેણે એક ખારવાને કહ્યું, 'મને મેહેરજાની કરીને નદી પાર લેઈ જા.' નાવિકે કહ્યું, 'પૈસા આપો તો હું લેઈ જાઉં.' બુદ્ધે કહ્યું, 'હું ગરીબ છું, મારી પાસે પૈસા નથી, તો હું તને પૈસા ક્યાંથી આપું?' ખારવાએ કહ્યું કે, 'માણસોને નદી પાર કરીને પૈસા એકઠા કરવા, અને તેમાંથી બાછડી છોકરાંનું પોપણ કરવું, એજ મારો ઉદ્યોગ છે. માટે પૈસા લીધા સિવાય હું તમને નદી ઉતારી શકતો નથી. આવી રીતે વાત ચિત ચાલે છે, એવામાં બગલાનું ટોળું આકાશ માર્ગે નદી પાર જતું હતું, તે બતાવીને બુદ્ધે નાવિકને કહ્યું, 'જુઓ આ બગલાં કેવી રીતે પોતાની મેજે નદી ઉતરીને જાય છે? તેઓ કાંઈને કંઈ આપતાં નથી. હું પણ આધ્યાત્મિક બળથી નદી પાર કરીશ. પછી બુદ્ધ ગંગા નદી ઉતરીને મૃગદાવમાં ગયા હતા!

રાજગૃહથી થોડે દૂર એક નાસા નામે ગામમાં ભરદ્વાજ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ખેતીનું કામ કરતો હતો. એક દિવસે તે પોતાનાં ૫૦૦ હજાર લેઈ ખેતરમાં જવાને તૈયાર થયો હતો, તેવામાં બુદ્ધ બિહ્વાપાત્ર લેઈને તેના ખારણામાં જઈ ચડ્યો. બ્રાહ્મણ પોતાના ખારણામાં બિશુકને જોઈને દોષથી રાતો પીજો થઈ ગયો. તે શુસ્સામાં તે શુસ્સામાં બહાર નીકળીને બોલ્યો, 'અમણ! હું જમીન ખેડીને બીજ વાતું છું, તેનાથી અનાજ થાય છે, અને તે અનાજ ખાઈને પ્રાણ ધારણ કરું છું. મેહેનત સિવાય આ દુનિયામાં ખાવાનું મળતું નથી. શા માટે તું બીજા માણસોને બારે પડે છે? જમીન ખેડીને બીજ વાવ્ય, તેમ કરીશ તો ખાવાની વસ્તુની ખોટ રહેશે નહિ.' બુદ્ધે કહ્યું, હે બ્રાહ્મણ! હું પણ જમીન ખેડીને બીજ વાતું છું, અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ ખાઉં છું.' આ વાત સાંભળીને બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, 'તારી પામે ખેતી કરવાનાં કાંઈ ચિન્હ જણાતાં નથી. ક્યાં છે તારા બગદર? ક્યાં છે તારાં બીજ અને હળ?' બુદ્ધે કહ્યું, 'વિશ્વાસ મારાં બીજ છે, માનવનું હૃદય મારું શ્વેત છે, સત્કાર્ય રૂપ ત્વિજા તે ખેતરને રસાગ કરે છે. માન મારું હળ, અને વિનય તેની કોશ છે. અને મારું મન તેને ચલાવવાની રામ છે. ધર્મ રૂપ હળને મુઠીમાં પકડું છું. ઉત્સાહ અને ઉદય બગદર ચલાવવાનો મારો પરાણો છે, અને કમિલ્લા મારા બગદર. આવી રીતે મારી ખેતીવાડીનું કામ થાય છે. અને મોડે રૂપ

જંગલી તૃણ અને કાંટા નાશ પામે છે. આ ખેતીના કામથી નિર્વાણરૂપ અમૃત ફળ ફળિત થાય છે, અને સર્વ દુઃખનું અવસાન થાય છે, આવા અપૂર્વ ભાવની વાત સાંભળીને જરવાજ મુગ્ધ થઈ ગયો. અને સ્વાદિષ્ટ ખીર લાવીને બુદ્ધને આપવા લાગ્યો. ‘કેવું પદેશના છતાં દાખલ હું કંઈ પણ લેતો નથી.’ એવું કહીને બુદ્ધ તે ભેવાની ના પાડી. બુદ્ધના આવા અલૌકિક ભાવથી જરવાજનું મન ફર્યું, અને બુદ્ધની પાસેથી સન્નાસ મેળવે ધરમાંથી નિકળ્યો.

બુદ્ધ રાજગૃહ નગરમાંથી કાશ્યપ રાજ્યના અંતર્ગત સાનિપવિય નગરમાં ગયો. તેની ઉમ્મર હવે વધારે થઈ હતી, તથાપિ ઉત્સાહ અને ઉદ્યમમાં કંઈ પણ ઓછાપણું થઈ નહિ. ત્યાર પછી તે ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે દક્ષિણ દેશમાં ગયો, અને ત્યાંથી કાર્વસિદ્ધિ કરીને પાછો બનારસ અને વૈશાલી થઈને આવરિત્તમાં ગયો. આ વખતે તેણે પોતાના પુત્રની પાસે મહારાહુલના સૂત્રની વાખ્યા કરી. ત્યાંથી તેણે ધણેક ઠેકાણે પ્રવાસ કરીને ઉદ્ધે કુશીનગરના ઉપવર્તનમાં મહા રાજાઓના શાલ કાનનમાં જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પોતાના અંતકાળ પાસે આવેલો જોઈને પોતાના અનાંદ નામે શિષ્યને બોલાવીને મનની ધણી વાતો કહી હતી. ત્યાર પછી તેનું સરીર ધીમે ધીમે ધણુંજ દુર્બલ થવા લાગ્યું. એવી વખતે તેણે સર્વને સંબોધીને કહ્યું; ‘તમે ધારણી ત્યાં કે તમારો ગુરુ પૃથ્વીમાંથી આશ્વર્યગાયો છે. મારા શ્રુત્ય પછી ધર્મ અને નિયમ તમારો નેતા થાય. મારા શ્રુત્ય પછી મોટાએને સ્વામી કરીને સંબોધન કરજો, અને ન્હાનાએને બધું કહી બોલાવજો. બિમ્બુ ગણુ! આ મારે છેલ્લું કેહેવું છે કે આનંદ દેહ અને શક્તિ ક્ષણભંગુર છે. આ વાત પ્રાણીમાં દૃઢ રૂપે અક્ષિત કરીને પરિત્રાણને માટે પતાશીલ થજો. આટલી વાત કલા પછી જિરકાળને માટે તેમની જીજ્ઞાસા થઈ ગઈ. જે સર્વ બાસનાકાશમાં મદા પ્રકાશથી વિ-કીર્ણ કરીને બોલતો હતો, તે પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે આજ નિર્વાણ પામ્યો. કરાળ કાળે નિર્દય દાયથી દયાના અવતાર બુદ્ધ દેવની કરુણા મૃતિ જગત્તમાંથી દૂરી લીધી. પરંતુ તેનું નામ તિરોદિત કરવાને તે સમર્થ થયો નહિ. બુદ્ધદેવને પરિત્યાગ કર્યાને આજ ૩૫૩૧ વર્ષ થયાં, તેપણુ હજી સુધી પૃથ્વીમાં ૫૦ કરોડ આનંદ સંતાન તેના નામથી મન્ત થાય છે, નામે છે, હસે છે, અને રવે છે.

બુદ્ધના જયનો મર્મ એ છે કે તેણે ભોક્ષને આત્મોદ્ધારનો માર્ગ દેખાડ્યો. તેનો બોધ આ પ્રગલ્ભ હતો—

શુણ્ય દોષ પ્રમાણે તે વધારે ઉચી કે વધારે નીચી અવસ્થામાં જન્મે છે. બધા પાછલા બલોમાં કરેલાં કર્મોનો કુલ સરવાળો એ શુણ્ય દોષમાં રહેલો છે. એમ જે માર્ગમાં જૂન, વર્તમાન, અને ભવિષ્ય કાળમાં આપણું સકળ કલ્યાણ આપણાજ હાથમાં છે. તેમાં પરમેશ્વરની યોડીજ ગરજ છે.

બધાજીવ-સમાન છે, જાતિ ધર્મ એ અચ્છાન અને અભિમાનથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ સૃષ્ટિ એક બિંદુ ચક્ર છે. એટલે એને આદિ કે અંત નથી. દરેક મનુષ્ય એ ચક્રનો એક ન્દાનો ભાગ છે. તેને પોતાની ઇચ્છા અને આશાનો લાગ કરી નિર્મળ થવાથી બિંદુ ચક્રમાં ફરવાનું મટીને નિર્વાણ સ્થિતિ મળે છે. જ્યતર થોડું કે ઘણું દુઃખદાયક હમેશાં હોયજ; અને પ્રત્યેક સારા માણસનો હેતુ એ છે કે—જન્મ મરણની ખીડાથી છુટીને અખિયાતમાં પોતાના પૃથક્ આત્માને ભેગી દેવો. આનું નામ નિર્વાણ એટલે વિરામ * છે. જ્યતરમા સન્માર્ગે વર્તવાથી એ હેતુ પાર પડે છે. વળી નિર્વાણ સ્થિતિ પામવાને વાસ્તે ધ્યાન અને ચિંતન કરવું જરૂરનું છે. સારા સારા નિયમનું સ્મરણ અને વિચાર એ વારંવાર મનમાં લાવવાં, પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી. કેમકે કોની પ્રાર્થના કરવી, એ વિશે કંઈ સિદ્ધાંત થતો નથી. જુવો કે વગર પ્રાર્થનાએ દુઃખ આવે છે, તો મુખ્ય પશુ જોવીજ રીતે વગર પ્રાર્થનાએ આવશે. શરીરને હરકત થાય તો શીકર નહિ, પશુ તપ એટલે દેહ દંડ કરવો જોઈએ. ધર્મ કરવો તે નિષ્પક્ષપાતપણે પશુ કરવો, તે એવો કે શત્રુ અને મિત્ર એ સર્વને એક સરખી રીતે લાભ થાય. જેવાં કે—પોણીની પરબો, વૃક્ષારોપણ, રસના, ઔષધશાળાઓ, અન્ન—વસ્ત્ર હેત્ર, અને જ્ઞાન વૃદ્ધિ, ઈલાદિ ધર્મનાં કામ કરાવવાં.

તેજે મુખ્ય પાંચ આશાઓ કરી છે. ૧ દિસા કરવી નહિ. ૨ અન્યાયથી ધન મેળવવું નહિ. ૩ બીજાને ઉપદ્રવ કરી કોષ પ્રકારનો ભોગ ભોગવવો નહિ. ૪ અસત્ય બોલવું નહિ. ૫ જુદિ ભદ્ર થાય તેવું ખાનપાન કરવું નહિ.

જુદે આ નવા સિદ્ધાંત મહાત્મા કપિલમુનિના સાંખ્યશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી ઉપજાવ્યા હતા. તેજે પોતાના શિષ્યોને પ્રબોધ કર્યો કે, તમારે પોતે સન્માર્ગે ચાલવું, એટલુંજ નહિ પણ બધા મનુષ્યોને એજ માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરવો. તેજે પત્નો બંધ પાંખા. તથા પરમેશ્વર અને માણસ વચ્ચે મધ્યસ્થ હોવાનો દાવો, જે બાહ્યો શુર તરીકે રાખના હતા, તે રદ કર્યો. પૂર્વે સ્ત્રીઓને બ્રહ્મચર્ય અને અન્યામલેવાનો અધિકાર હતો, તે બાહ્યોએ કદાપી નાખીને એવું દરાવ્યું હતું કે; સ્ત્રીઓ ચદ્ર સમાન છે, માટે તેઓ એ અધિકારને યોગ્ય નથી. આ દરાવ જુદે ફરતીને સ્ત્રીઓને ધર્મના કામમાં પ્રવેશના જેટલો અધિકાર આપ્યો. વળી સાત્ર બળવાનો તથા ધર્માધ્યક્ષપણું કરવાનો અધિકાર બાહ્યોનેજ હતો, તે તેજે ફરતીને ગમે તે વર્ણ ધર્માધ્યક્ષ થઈ શકે, એવું દગાવ્યું. તેજે મરતી વખતે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું કે—‘ક્રમગી ચલ્ને, વિચારનં ચલ્ને, પરિત્ર ચલ્ને, અને ન-

● કદાપિ પડિતો એવો જુલાસો કરે છે કે—જેમ કોનો દોષવાર્ધ બંધ છે, તેમ આત્માનું દોષવાર્ધ જઈ, એવો અર્થ ‘નિર્વાણ’ નો છે. જીભથી વગર એમ કરે છે કે—માણસના પૃથક્ મનનાં પાપ, પરિપાપ, અને આધારનું સર્ગી જન્મ, એ આત્માનો ઉચ્ચો વિરામ છે.

મારા પોતાના હૃદય ઉપર દ્રઢ નિષ્ઠા રાખજો. જે માણસ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દ્રઢતાથી વર્તે છે, અને નીતિ પાળે છે, તથા હિંમત હારતો નથી, તે ભવસાગર તરશે. અને તેના સત્તા પનો અંત આવશે.

જુદ્ધ મોટે ઉપદેશ ક્યો હતો. તેણે પુરતકો લખ્યાં નથી. તે શિષ્યોં પાસે પાઠ કરાવતો. તેના મરણ પછી કેટલેક વર્ષે ગ્રંથો લખાયા છે. કુશીનાગઢમાં તેનું મરણ થયા પછી, તેનાં વચનો એકઠાં કરવા માટે તેના ૫૦૦ શિષ્યો પટનાની પાસેની એક મોટી ગુફામાં ભેગા થયા હતા. આ પહેલી બૌદ્ધ સભા હતી. તેના ધર્મનો ફેલાવો પણ તેના મરણ પછી થયો હતો. ધણીક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, અને રાજાઓ તેમાં ભળ્યા હતા. વધારે નવાઈની વાત તો એ છે કે—તેના પ્રતિપક્ષી જે બ્રાહ્મણો તે પણ તેને માનવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે તેને વિષ્ણુનો નવમો અવતાર ગણ્યો. મહારાજા અશોકે તેનું માન ધણું વધાર્યું. અને રાજા ધનવર્માએથી બૌદ્ધ માર્ગને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. મગધ દેશની પાલી ભાષામાં એ ધર્મનાં પુસ્તકો લખાયાં. તેથી સંસ્કૃત નહિ બલુકા લાખો માણસો તે વાંચી શક્યા. તેથી આખા હિંદમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રસરી ગયો. તે છતાં બ્રાહ્મણ ધર્મ તદ્દન નાશ પામ્યો નહોતો. હાલ હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારા લોકો નથી, પણ એ ધર્મમાંથી નિકળેલા જૈન મતના લોકોની યોડીક વસ્તી છે. હાલ સિંધોન (લંકા), સિઆમ, આવા, ચીન, ટિબેટ બ્રહ્મદેશ, તાતાર, મોંગોલિયા, અને સૈબિરિયા વગેરે મુલકના લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. તે બધાની સંખ્યા ૫૦ કરોડ માણસની છે. જે દુનિયાની એકંદર વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ છે. એ રીતે જોતાં બૌદ્ધ ધર્મના જેટલી વસ્તી જુગતમાં બીજા કોઈ પણ ધર્મની નથી.

હિંદુઓ જુદ્ધને વિષ્ણુનો નવમો અવતાર માને છે. આજ પણ દશ અવતારની મૂર્તિઓનું સ્થાપન કરે છે, તેમાં જુદ્ધની મૂર્તિનું પણ સ્થાપન કરે છે. પોતે જુદ્ધનો મતના ન છતાં, તેને આટલું બધું માન હિંદુઓ આપે છે, તે કાંઈ બોહી વાત કહેવાય નહિ. જુદ્ધનું બીજું નામ જાતમયુદ્ધ પણ કહેવાય છે.

આ મહાપુરુષના મરણનો સમય સુરોપી પંડિતો ઇસ્વીસનની પૂર્વે ૫૪૩નો ખતાવે છે. તે પ્રમાણે ગણતાં તેમને યદ્ય ગયાને ૨૪૩૮ વર્ષ થાય. પરંતુ તેમનું એ કહેવું હિંદુશાસ્ત્રોની વિરૂદ્ધ છે. સુરોપી પંડિતોના મત પ્રમાણે મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૨ માં મરણ પામ્યો હતો. એ રીતે જોતાં ચંદ્રગુપ્તના પહેલાં ૨૫૧ વર્ષ ઉપર જુદ્ધ દેવ થઈ ગયા હતા. હવે હિંદુશાસ્ત્રોમાં લખ્યા મુજબ મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત યુધિષ્ઠિર શક ૧૭૧૫ ના રૈસા નામના સંવત્સરમાં મરણ પામ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરનો શક ૩૦૪૪ વર્ષ આવીને બધ પડ્યા પછી તુરત વિક્રમનો સંવત ચાલું થયો હતો. માટે ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યને યદ્ય ગયાને આજે ૩૨૮૦ વર્ષ થયાં. અને તેમના પહેલાં ૨૫૧ વર્ષ ઉપર જુદ્ધનું મરણ થયું હતું, એટલે જુદ્ધને યદ્ય ગયાને આજે ૩૫૩૧ વર્ષ થયાં, એવું હિંદુશાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે.

પાર્શ્વનાથ.

આ મહાત્મા પુરુષ જૈન ધર્મના ૨૩ મા તીર્થંકર (પ્રભુ) છે. તેમનો જન્મ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૨૨ માં પોસ વદ ૧૦ ની મધ્યરાત્રે કાશીની પાસે બેલપુરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અશ્વસેન રાજા અને માતાનું નામ વામાદેવી હતું. કહે છે કે અશ્વસેન રાજા ઇક્ષ્વાકુ વંશના હતા. પાર્શ્વનાથ મહા દયાળુ, ક્ષમાવાન, અને ચાતી પુરુષ હતા. તેમણે પોતાની આખી જીવંતગામી યોગાભ્યાસમાં યુગ્મરી હતી. બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમીશ્વરની જનન ચિત્રામણમાં ચિત્રેલી જોઈને પોતે વૈરાગ્ય દશાને પામ્યા હતા. તે છતાં પણ લીલા અશ્વ ઉપર સ્વાર થઈને મ્લેચ્છ રાજાના લશ્કરને હરાવીને કૃશસ્થળ નગરના પ્રસન્નજીત રાજાની કુંવરી પ્રભાવતીની સાથે તેઓ પરણ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે, પ્રભાવતીએ પ્રથમ પત્ર લખીને સૂઝા પક્ષીને સમાચાર આપવા સાર શ્રી પાર્શ્વનાથ પાસે મોકલ્યો હતો.

એક દિવસે કુંભાર પાર્શ્વનાથ મેહેલના ઝરખામાં બેઠા હતા, તેવામાં ઘણા લોકોને બળી લેઈને જતાં તેમણે દીઠા. તેથી તેમણે પુછ્યું કે, તમે ક્યાં જાઓ છો ? લોકોએ કહ્યું;—“ પંચામિ તપ કરનાર અને દુધનો આહાર કરનાર એવો કમઠ નામે પવન બક્ષી એક તાપસ આવીયો છે, તેને નમવા જઈએ છીએ. તમારે પણ આવવું જોઈએ.” એ ઉપરથી પાર્શ્વનાથ હસ્તિ ઉપર બેસીને એ ઋષિ પાસે ગયા. ત્યાં હોમ કરનાર અને વિભૂતિ યોગનાર કૃતલાએક યોગીએને જોઈને તેમણે ઋષિને કહ્યું કે;—“તમે દયા વિના અજાન-પણે શું તપ કરો છો ?” ઋષિએ ક્રોધ કરીને ઉત્તર આપ્યો કે;—“ હે રાજપુત્ર ! તમે ધર્મમાં શું સમજો ? વંધ્યા સ્ત્રી ગર્ભ પ્રસવની વેદના શું જાણે ? તમે માત્ર હાથી ઘોડા બેલાવી જાણો.” એ સાંભળી પાર્શ્વકુંભારે સેવક પાસે એક અર્ધ જવલિત કાષ્ઠ કઢાવીને તેને કુંકારવડે ફડાવ્યું, તો તેમાંથી એક બળનો સર્પ નીકળ્યો. તેને શ્રાવક સેવકના સુખથી નવકાર મંત્ર સંભળાવ્યો. સર્પ અંતરમુદૂર્તમાં મરણ પામી ધરણેદ્ર નામે નાગદેવતા થયો. પછી કમઠ ઋષિ માન બ્રહ્મ થઈ ત્યાંથી ચાલી ગયા.

પાર્શ્વ કુંભાર ૩૦ વર્ષની ઉંમરના થયા, ત્યારે લોકાંતિક દેવની વિનંતિથી સંવત્સરી દાન દષ્ટ પોષ વદી ૧૧ ને દિવસે વિશાખા નક્ષત્રે ચંદ્રમાનો યોગ આવ્યો, ત્યારે ત્રણસે પુરુષની સાથે યૌવિદારી અકબનો તપ કરી, આઝમ નામના ઉદ્યાનમાં અશોક વૃક્ષની નીચે તેમણે દિક્ષા લીધી હતી. પછી ક્રોધ કટાક્ષ સંનિ વેપમાં ધન નામે વિપ્રને ઘેર પરમાત્મનું પારણ કર્યું. ત્યાં વસુધારાની શ્રુતિ થઈ, અને પંચ દિવ્ય પ્રગટ થયાં. એ પ્રમાણે એક રાજકુંભાર માન પામી મહા યોગી થયો. અને પોતાના મહાત્મ તપોજલે કરીને પરમ પુરુષ “પ્રભુ” પદને પામ્યો. મહાત્મા પાર્શ્વનાથનો ઉપદેશ આવો હતો;—“ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ, એ પાંચ મહાવ્રત આચરવાં. અને ક્રોધ, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલદ, વાદ, દર્પ, શોક, કપટ, નિદ્રા મિથ્યા દર્શન, બધ, ચૂડાન, અને કામ, એ સર્વે પાપ છેડી દેવાં. સાધુએ મનુકરી માગી પોષાવું કરવું. ગૃહસ્થોએ—કરણ વગર દિસા ન કરી, અસાત્ય ન ખોલવું, ચોરી ન કરી, પરસ્ત્રી ત્યાગ અને દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં ક્રોધને દાનિ કરી

(૧) ૨૬ થે કે,—એ સાગને પાર્શ્વનાથ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાન વડે અગ્નિમાં બળેલો જોઈ શક્યા હતા.

નહિ. મર્યાદશીળ વર્તેતું, મિત્રાહાર રાખવો, નકારાં કર્મ કરવામાં મક્કાદ કોઇને ન આપવી, ધ્યાન મર્યાદા પાળવી, દેશ મર્યાદા પાળવી, સાંધુનાં વનં પાળવાં, અનિચ્છિત પાળવું, એ બાર વર્તેતું આચરણ કરવું.” છતાંદિ તેમની આચાર્યો છે.

આ મહાત્મા પુરૂષ ૩૦ વર્ષ મૃદસ્થપણે, અને ૭૦ વર્ષ જીવ્યો લાંબો કાળ તપ વ્રત-માં રહીને પોતાની ૧૦૦ વર્ષની ઉંમરે બંગાળના હન્નરીબાગ છત્ત્રામાં આવેલા પ્રખ્યાત રામેશશિખર પર્વતપર ‘સમાધિસ્થ થયા હતા. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, તેઓ પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ૩૩ મુનિ સાથે પરિવ્રજા છતાં કષોત્સર્ગ ધ્યાને આવણું સુદિ અટ્ટમીએ વિશાખા નક્ષત્રે મધ્ય રાત્રે શ્રી મહાવીર નિર્વાણથી ૨૫૦ વર્ષ પહેલાં મોક્ષે ગયા છે. પાર્શ્વનાથનું નામ અન્ય ધર્મના લોકોમાં એટલું બધું પ્રખ્યાત છે કે, તીર્થંકરની કોઇપણ મૂર્તિને તેઓ પાર્શ્વનાથ અથવા પારસનાથની મૂર્તિ કહે છે. બંગાળમાં આવેલો સમેત શિખર નામે આવક લોકોનો પવિત્ર પર્વત પણ પારસનાથનો પર્વત એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. જૂદે જૂદે ઠેકાણે પધરાવેલા પાર્શ્વનાથના જૂદાં જૂદાં નામ છે. જેમકે, પાટણમાં પચાસરા પાર્શ્વનાથ છે. માંગરોળ બંદરમાં નવપદ્મવ પાર્શ્વનાથ છે. થોધામાં નવખડા પાર્શ્વનાથ છે. ભાવનગર અને મુંબઈમાં ગોડીજી પાર્શ્વનાથ છે. અમદાવાદમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ છે. પોરબંદરની પાસે બડેયા પાર્શ્વનાથ છે, અને ગીરનાર ઉપર તેમનાથની મોટી ભમતીમાં એક ભોયર છે, તેમાં પધરાવેલા પાર્શ્વનાથને અમીત્રા પાર્શ્વનાથ કહે છે. તેનું કારણ એનું કહેવાય છે કે, તેમના શરીર ઉપર અમૃતનાં ટીપાં પુણ્યશાળી પુરુષોના જોવામાં આવે પાર્શ્વનાથની ધ્વજ સર્પ છે.

મહાવીર સ્વામી.

જૈન ધર્મના આ છેલા યોગીસભા તીર્થંકર^૧ મહાત્મા મહાવીર સ્વામીનું નામ સર્વત્ર પ્રખ્યાત છે. તેમનો જન્મ મહાત્મા પાર્શ્વનાથના પરલોક ગમત પછી ૨૫૦ વર્ષ ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં એત્ર શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ^૨ રાજ,

(૧) જૈન ધર્મવર્લ્ડનિઓ કેટલાક સિદ્ધ પુરુષોને હેતા તરીકે અર્ચના અને આરાધના કરે છે. તેઓ કુળથી ભરેલા આ સસાર સાગરમાંથી પાર થયા છે, તેથી તીર્થંકર અથવા પરાગત નામથી ઓળખાય છે. જન્મ્યા પછી લાંબો વખત કઠોર તપશ્ચર્યા વગેરેના બળથી આખરે તીર્થંકરત્વને મેળવે છે તીર્થંકરો સર્વ હેતો અને મનુષ્યોને પુણ્ય છે. એ વારસે અર્દુ નામથી કીર્તિત અને રાગ-દ્વેષાદિ રિપુઓ ન્ય કરીને આત્મેશ્વર અને સર્વ જ્યાં થયા છે તેથી જિન અથવા જિનેશ્વર નામથી પ્રખ્યાત છે. તેઓની સર્વજ્ઞતા, સર્વ દર્શિતા, આસના, અને રાગાભાવ વગેરે ધજાક લોકાતિક ગુણ જતાવે છે તેઓની સંખ્યા ૨૪ ની છે તેમનાં નામ જૂઓ મંડપમહેદ ચરિત્રમાં નીચેની રકુટ નો-ટમાં આપેલા છે.

(૨) સિદ્ધાર્થનાં બીજાં બે નામ. એમાંસ અને વશરવી હનું. તેમજ રિસલાનાં મે નામ, વિરેદ-ના નામ પોતિકાચિત્તી હતા

અને માતાનું નામ ત્રિશક્તા હતું. સિદ્ધાર્થ ધૈત્યકું વંશમાં ભારતવર્ષમાંના પાવન નામે દેશનો રાજા હતો. તેણે પ્રથમ પુત્રનું નામ વદ્ધેમાન રાખ્યું હતું. પણ પછીથી તેને ધ-જોગ શક્તિમાન બોધને મહાવીરની સંગ્રા આપી હતી. મહાવીરના કાકાનું નામ સુપાર્શ્વ, મોટા ભાઈનું નામ નંદવર્દન, અને બહેનનું નામ સુદર્શના હતું. મહાવીરે યશોદા નામની એક કન્યાની જોડે વિવાહ કર્યો હતો. યશોદા દેવી સમગ્ર નગરના રાજાની કું-વરી હતી. તેનાથી મહાવીરને એક પુત્રી થઈ હતી. તેનાં જે નામ પાડ્યાં હતાં, અનોર્ણ અથવા પ્રિયદર્શના. જામલિ નામના એક શિષ્યની જોડે પ્રિયદર્શનાનો વિવાહ થયો હતો. તેનાથી તેને એક પુત્રી થઈ હતી. તેનાં પણ જે નામ પાડ્યાં હતાં. શૈવવતી અને યશોવતી.

મહાવીરનું જીવનચરિત જોતોના “કલ્પસૂત્ર” નામે પવિત્ર પુસ્તકમાં વિસ્તારથી લખેલું છે. તેમાં લખ્યા પ્રમાણે મહાવીર દેવત્વ અને દેવ સંબંધી લાંબુ જીવન લાગ કરીને અમરપણું મેળવવા માટે તીર્થંકર રૂપથી જૂઠંગામાં અવતરીલું થયા હતા. એ વખતે જૈન મતુર્યે યુગનાં ૭૫ વર્ષ બાકી હતાં. જ્યારે મહાવીરની અગ્નીસ વર્ષની ઉંમર થઈ. સારે તેમનાં પિતા માતા મરણ પામ્યાં. તેથી જે વર્ષ સુધી તેઓ પોતાના ભાઈ નંદવર્દનની જોડે રહ્યા હતા. અને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાં સંસારની માયા છોડીને તેઓએ સંન્યા-સાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમના એવા કામથી દેવનાઓ તેમજ મનુષ્યો ધણાજ આનંદિત થયા હતા. તેમની તપશ્રયા અને દિવ્ય ગ્વાન પ્રાપ્તિનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન છે. સંન્યાસ ધર્મ અવસંજન કરીને જે વર્ષ પર્વત તેમણે કંકોર તપશ્રયા કરી હતી. સાર પછી પોતાનો ધર્મ ફલાવવામાં અને પોતાની હમેશની ઇચ્છા જે જિનત્વ મેળવવાની હતી, તેમાં યત્નવાન થયા હતા.

મહાવીર સ્વામીએ ધણા દિવસ સુધી ઉપવાસનું વ્રત અવસંજન કરીને બંને નેત્રોની દ્રષ્ટિ નાસિકાના અગ્રભાગ તરફ રાખી જૈન વ્રત ધારણ કર્યું હતું. કહે છે કે એ વ્રત વખતે હૃદ દેવે તેમના શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે યક્ષને મોકલ્યો હતો. એ રીતે કટલાક દિવસ વિસા પછી રાત્રીએ પ્રદેશમાંના કોઈ ગામડાનો રહેનાર જોશાલ નામનો એક ચંચળ સ્વભાવનો માણસ પોતાનો ધર્મ છોડીને તેમનો સોગંદી થયો હતો. આ માણસ સર્વદા ખીજા માણસોની સાથે વાદવિવાદ કરવામાં એકો હતો. તે બિહાર પ્રાંતમાં આવેલી શ્રા-વસ્તી તથા વૈશાલી વગેરે જુરીને લાંબા અગાન લોકોને પોતાના મનમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તે પછી મહાવીર કૌશાંબી નગરમાં ગયા. એ વેળાએ તે નગરનો અધિપતિ શનાતીક હતો. તેણે મહાવીરને સાર સન્માન આપ્યું હતું. તથા ધણા લોકો તેમના એ મતમાં દાખલ થયા હતા. એ જગ્યાએ મહાવીરે બાર વર્ષ સુધી રહીને તપશ્રયા કરી હતી. અને ત્યાંજ તેમને સાંઘારિક કર્મ ચત્ત છડી વાળને દિવ્ય ગ્વાન પ્રાપ્ત થયું હતું. તથા જિન-ત્વ મેળવ્યું હતું. તર્વ દિવિઓનો નિમદ્ધ યતાંજ ગર્વન અને તર્વ દર્શી થયા હતા.

એ રીતે મહાવીર સ્વામી પોતાની ૭૨ વર્ષની ઉંમરે સર્વ કલેશથી એટીવારે મુખ્ત થયા હતા. આ જનાવ બિહાર દેશના અપાપપુરી નામની જગ્યાએ રાજા દગ્નિપાસની રાજધાનીમાં બંને હતા. તે વેળાએ જોતોના અવગાધિષ્ઠી કાળના દુષ્કાળ સુષ્કાળ નામના મોઝા યુગનાં લગભગ ચાર વર્ષ બાકી હતાં. મહાવીરની સંમાર મુદ્દિનાં ૬૮૦ વર્ષ પછી

કલ્પસૂત્ર^૧ સ્વાયં હતું. જ્યારે મહાવીર સ્વામીએ પોતાનો મત પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે મગધમાં વેદ ચર્ચા પ્રબળ હતી. અને ઘણાક વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણોની જોડે તેમને વાદવિવાદ થયો હતો. પરંતુ ઘણું કરીને સધળાઓ તેમનાથી પરાજિત પામીને તેમના દેખાડેલા રસ્તાના મુસાફર થયા હતા. આવી રીતે અતિ અદ્યક્ષાળમાં મહાવીરે ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. જે બ્રાહ્મણોએ પોતાનો મત છોડીને જૈન ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો, તેઓ ગણપાધિપ અથવા ગણધર નામથી પ્રખ્યાત થઇને તેમણે જૈન ધર્મનો વાવટો ભારતમાં ઉડાડવાનો સંકલ્પ કર્યો. મહાવીરના ૧૧ શિષ્યો હતા. તેમનાં નામ;— ઇંદ્રજૂતિ, અગ્નિજૂતિ, વાયુજૂતિ, વ્યક્ત, સુધર્મ, અંકિતપુત્ર, મૌર્યપુત્ર, અમંકિત, અમલદત્ત, મૈત્રેય, અને પ્રભાસ તેઓમાંથી જેન શિષ્યો મહાવીરના મોક્ષ પછી જીવતા હતા. તેમનાં નામ;— ઇંદ્રજૂતિ, અને સુધર્મ. તેમણે મહાવીરની મુક્તિ પછી મુક્તિ મેળવી હતી. કલ્પસૂત્રાનું સારે યતિઓ અને સંન્યાસીઓ સુધર્મના શિષ્યો થઇ આવેલા છે. દુકામાં ખીજ કાંઈ શિષ્યના શિષ્ય નહોતા.

ઇંદ્રજૂતિનું ખીજનું નામ જૈાતમ હતું. આ નામનું સરખાપણું અવલંબિને જૈનો જૈા-દ્વજૈાતમને મહાવીરના શિષ્ય તરીકે જતાવે છે. ઇંદ્રજૂતિ જૈાતમ જોતથી ઉત્પન્ન થયેલા મગધના રહેવાશી વસુમતિ નામના કોઇ બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તેથીજ તેને જૈાતમ એવી સંજ્ઞા હતી. અગ્નિજૂતિ અને વાયુજૂતિ તેના ભાઇઓ હતા. જ્યારે મહાવીર મગધમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાનો ધર્મ સાગ કરીને જૈન ધર્મનું અવલંબન કર્યું હતું. વ્યક્ત અને સુધર્મ તે પણ બ્રાહ્મણો હતા. અને જૈન ધર્મમાં દિક્ષીત થવાની પૂર્વે તેઓ આર્ય ધર્મનો ઉપદેશ આપતા હતા. ઉપર લખેલા અગીઆર શિષ્યો પ્રથમ મહાવીરની સાથે ઘણા વાદ વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. પરંતુ છેવટે મહાવીરથી પરાજિત થઇને તેમણે પોતાનો ધર્મ છોડ્યો હતો. મહાવીરે સ્પષ્ટ રીતે તેમને સમજાવ્યું હતું કે;—“દ્વિય જ્ઞાનનો આધાર થઇ શકતો નથી. કારણકે ઇંદ્ર નામથી ઇંદ્રને માટે જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. કર્મની સત્તા જરૂર માનવી પાશે. કારણકે પાપ પુણ્યની ઉત્પત્તિ અને પાપ પુણ્યદિ કર્મનું ફળ જોવામાં આવે છે. પાપ પુણ્યદિ કર્મનો આધાર સ્વરૂપ જીવ પદાર્થ જરૂર છે. કારણ કે પાપ પુણ્યનું ફળ જોગવનું પડે છે; માટે જો જીવ ન હોય, તો ખીજે કોણ જોગવશે? પરશુકે અસ્તિત્વ જરૂર માનવું પડશે.” આવી રીતના નાના પ્રકારના સંદેહ હિત કરીને મહાવીરે તેમના મનને એટલા બધા વશીભૂત કર્યા હતા કે, તેમણે તેમના ધર્મમાં દિક્ષિત થઇને તેના ફેલાવો કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

મહાવીર સ્વામી અદિસાને પરમ ધર્મ નરીકે માનના હતા. તેમના મનમાં સારિરીક ક્લેશ સહન કરવો મનુષ્યને ઉચિત છે, પરંતુ તેમ કરીને સરીર ઉપર પોતે કાંઈ પણ જી-લમ કરવો ન જોઇએ. ખીજના સારીરના પ્રત્યે જોમ સદ્વ્યવહાર કરવો જોઇએ, તેમ

પૌતાના શરીર ઉપર પણ કરવો જોઈએ. આ પરમ વાક્યનું અનુસરણ કરીને તેઓ જ્યારે વળ જૂમિ, અને શુદ્ધ જૂમિ વગેરે જંગલી પ્રદેશમાં ધર્મ પ્રચાર કરતા ફરતા હતા, ત્યારે તે તરફની જંગલી જનતિઓના કટુવાક્ય અને માર અમ્લાન વદનથી સહન કરતા હતા. તેઓના ઉપર તેમનો અસંતોષ અથવા ક્રોધનો કંઈ પણ ઉદય થતો નહોતો. તેઓ કહેતા હતા કે;—

“સુવ્રત વાક્યની પેઠે સારી વસ્તુ જગતમાં બીજી એક જોવામાં આવતી નથી. સર્વદા સસ-ભાષી થવું જોઈએ. અસસ ઝેરની, પેઠે ત્યાગવું જોઈએ. બીજા માણસની ક્રોધ પણ વસ્તુ ચોરવી, એ ધણુંજ ખરાબ કામ છે. સંસારની છેલ્લી હદ નથી. સંસાર ક્ષેત્રની જે તરફ નજર કરીશું, તે તરફ અનંત અપાર જોઈ શકીશું. સર્વત્ર માયા મરીચિકાથી પ્રતોષિત થઈશું. જીવ વિવેક શક્તિની યોગ્ય પરિચાલન કરવામાં અને સર્વ ક્ષણ અવહિત ચિત્તથી કાળ ગાળવામાં સમર્થ થતો નથી. અને તેને લીધે માયા જાળમાં જકડાઈ જાય છે. માયાની જાળમાં જકડાયાથી જીવ પાપરૂપિ ક્રીડામાં પડીને ધીરે ધીરે અધોગામી થાય છે. તેટલા માટે જે આપણી ઉન્નતિની આશા રાખવી હોય તો વિવેક શક્તિને ચલાવીને કર્મનું સાઈ નરસુ સમજવાનો યત્ન કરવો જોઈએ અને માયા જાળને કાપવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. તેથી સંસાર સાગરમાં વિવેક શક્તિ એક માત્ર નાવ છે.” હસાદિ, એવી રીતે મહાવીરે ૩૦ વર્ષ સંસાર સુખ ભોગવ્યું, ૧૨ વર્ષ તપશ્ચર્યા કરી અને ૩૦ વર્ષ ધર્મપ્રદેશ કર્યો હતો. પછી પૌતાની ૭૨ વર્ષની ઉંમરે અપાપપુરી અથવા પાવાગઢમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૬ માં સમાધિનિષ્ઠ થયા હતા.

હવે જો માણસ જૈન ધર્મનો પ્રવૃત્તક હતો, તેનો નિશ્ચય કરવો ધણો કઠિણ છે. હાલના કાળનો પહેલો અર્હત ઋષભદેવ હતો. પરંતુ જૈન શાસ્ત્રકારોએ ઋષભદેવની પહેલા બીજા અર્હતોનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારે ઋષભદેવને કહી પણ જૈન ધર્મનો પ્રવર્તક કહી શકાશે નહિ. પૂર્વ કાળનો પ્રથમ અર્હત કેવળ યાત્રી જે ધર્મનો ફેલાવો કરનારો હોત, તો જૈનો તેમની પૂજા કરતા અને તેમને ધર્મ પ્રવર્તક તરીકે માનત. પરંતુ જૈનો તેમની પૂજા પણ કરતા નથી. અથવા તેમને ધર્મનો સ્થાપનાર પણ માનતા નથી, તેમ કોઈ સમયમાં તેની પૂજા થતી હતી કે નહિ, તેની શોધ મળતી નથી. તેટલા માટે જ્યારે પૂર્વકાળના પહેલાં અર્હત જૈન સંપ્રદાયમાં માન્ય ગણાયેલા નથી, ત્યારે તેમને કોઈ પણ કારણથી જૈન ધર્મ સ્થાપનાર કહી શકાય નહિ. હાલના જૈનો પણ કેવળ કેટલાક અર્હતની પૂજા કરતા નથી. તેઓમાં મતભેદ નજરે પડે છે કોઈ શ્રેણી પાર્શ્વનાથને પૂજે છે, અને કોઈ શ્રેણી મહાવીર સ્વામીની પૂજા કરે છે. જો આ પાર્શ્વદેવને પૂજે છે, તેઓ પાર્શ્વનાથને જૈન ધર્મનો સ્થાપનાર કહે છે. જો આ મહાવીરની અર્ચના કરે છે, તેઓ મહાવીરને ધર્મ પ્રવર્તક તરીકે માને છે. જૈન શાસ્ત્રમાં જિનવશના વર્ણનની વેળાએ લખ્યું છે કે, પાર્શ્વનાથ ૨૩ મે અર્હત અને મહાવીર ૨૪ મે અર્હત છે. પાર્શ્વનાથે ૨૦ વર્ષની ઉંમરે સમેત શિખર ઉપર અને મહાવીરે ૭૨ વર્ષની ઉંમરે અપાપપુરીમાં મુક્તિ મેળવી હતી. કદપચ્ચાતુશ્ચરે આ બે બનાવમાં ૨૫૦ વર્ષનું છેલું હતું. પાર્શ્વનાથના સિષ્યો જેન વચ્ચે પહેરે છે, પરંતુ મહાવીરના સિષ્યો દિગંબર અથવા નાગા રહે છે. બંને ટોળામાં પ્રાંતિ નહોતી. બંને ૨૦૦ માણસો એક બીજાને મળતા તો ઝગડો થતો હતો. મહાવીરનો મોતી ગાદી

નામના સિંધોની જોડે કેવળ વિવાહ કરતો હતો. વિવાહનું મોટું કારણ પહેરવાનાં કપડાંનો બેદ માત્ર હતો. અમારા મન પ્રમાણે જૈન ધર્મના આદિ સ્થાપનારનો કંઈ પણ પતો મળતો નથી. પરંતુ મળ્યા કાળથી જૈન ધર્મનો મન જનમંડળીમાં ચાલવાનો આદેશ થયા પછી પાર્શ્વનાથની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમણે પોતાની શક્તિથી માણસોને પોતાના મનમાં લાડીને પોતાનો સંપ્રદાય અલામ્બો. સાર પછી મહાવીરે પોતાના કુદિબળથી ઘણાં સિંધોને એકત્ર કરીને પોતાના નામની કીર્તિ કરી. અને જનમંડળના ઘણાંકો તેમના સંપ્રદાયમાં સામેલ થયા. આવી રીતે સંપ્રદાય બેઠીએ જળ્યા પ્રવર્તક થયા. પરંતુ ખરી રીતે તેઓ જૈન ધર્મના પ્રવર્તક નથી. તેઓ જનમંડળના મેત્રો સ્વરૂપ છે. એમ કહીએ તો આવે, જેમ કુદરેવ ભાઈ ધર્મનો સ્થાપનાર છે, તેમ જૈન ધર્મનો સ્થાપનાર કોઈ બાબતમાં નથી.

આ જગ્યાએ જૈનોના સંપ્રદાય બેદ વિષય બે વાતો લખવી નિરર્થક ગણાશે નહિ. જૈનો દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવા બે સંપ્રદાયમાં વહેંચાયેલા છે. દિગંબરોને પહેરવાનાં વસ્ત્ર નરોતાં, તેથી તેઓને દિગંબર કહેવા લાગ્યા. દિગંબરના જૈનો પોતાને મહાવીરના શિષ્યો કરીને માને છે. આજકાલ તેઓ રક્તોંખર અથવા રંગપટ તરીકે ઓળખાય છે. કારણ કે, તેમણે હાથમાં ખાવાની વેશા સિવાય બીજાં સર્વ સમયમાં રાતાં વસ્ત્ર પહેરવાનો આદેશ કર્યો છે. દિગંબરો શ્વેતાંબરોના કરતાં ચઢીઆતા તરીકે પોતાને કહે છે. દિગંબરો જૈનો તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ વસ્ત્રાલંકાર વગેરેથી અંકુશ કરી રાખતા નથી. તેઓ ૧૬ જનનાં સ્વર્ગ અને ૧૦૦ પ્રકારના ઇન્દ્રનું અસ્તિત્વ માને છે. તેઓ સમાજજની (જાડુ) અને પાણીનું વાસણ હાથમાં લેશેને દેશ વિદેશમાં મુસાફરી કરતા નથી. પરંતુ શ્વેતાંબરો જૈનો સદેવ વસ્ત્રો પહેરે છે. અને પોતાને પાર્શ્વનાથના શિષ્ય તરીકે ઓળખાણ આપે તો જ, શ્વેતાંબર જૈનો તીર્થંકરોની મૂર્તિઓને વસ્ત્રાલંકારથી ભૂષિત કરી રાખે છે. અને તેઓ સર્વ જગતને ૧૨ સ્વર્ગ અને ૧૪ ઇન્દ્રનું અસ્તિત્વ માને છે. તેઓ સમાજજની (જાડુ) અને જા-કંઠાળ હાથમાં પકડીને સર્વત્ર મુસાફરી કરે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે, અન્યથામાં કોઈ જીવની પ્રાણહિંમ્યા નિવારણને માટે તેમના હાથમાંના જાડુના થોડા કોષ જગા સાર કરીને પછી તેના ઉપર બેસે છે. બ્યારે પાણી પીવાની જરૂર જણાય ત્યારે બીજાએ આપેલું પાણી પીધાથી તે પાણીમાં કદાપિ કિટાદિ કોઈ જીવ હોય, તો તેની જીવ હિંમ્યા થાય, અને પાપમાં પડાય, માટે પાણીનું કંઠાળ તેઓ સાથે રાખે છે. કદાચ નાના પ્રકારના વિપવમાં બને સંપ્રદાયમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે. આવી રીતના મતભેદ છે તેથી બને સંપ્રદાયમાં ધણીક વેળાએ મોટા ઝગઝગ થાય છે.

ઉપર લખેલા સંપ્રદાય સિવાય જૈનોમાં સાધારણ યતિ અને શ્રાવક એવા બે સંપ્રદાય છે. યતિઓ હંદાસીન અને ચોગી હોય છે તેઓ કેવળ બીજા માગીને પોતાનું પેટ ભરે છે. કોઈ જાતના ધર્મી રોજગાર કરવાને આદતા નથી. સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરવાને ધિક્કારે છે. અને લોકલ લય થતા પ્રદેશમાં મઠ બાંધીને ત્યાં રહે છે. તેઓ “અહિંસા વર્યો ધર્મ” એ મત ધણાજ આંડખરની સાથે દેખાડે છે. તેઓ બેસવાની જગ્યા જાડુથી સાર કરીને ત્યાં બેસે છે. તેઓ કદી પણ જૈન મંદિરના પુરોહિત થતા નથી. પુરોહિતનું કામ ધણું કરીને બ્રાહ્મણોથી કરાવે છે. યતિઓ પૂજાદિ કાર્ય કરતા નથી ખરા, પરંતુ જૈન મંદિરના ધર્મ યાજ્ઞ વાંચે છે.

શ્રાવકો સંસારી હોય છે. તેઓ યતિઓને બીક્ષા આપે છે. અને પાર્શ્વનાથ તથા મહાવીર સ્વામીની વિશેષ રૂપથી અન્નર્જના કરે છે. શ્રાવકો ધણાક વિષયમાં હિંદુઓનાં આચારોનું અમુકરણ કરે છે. તેઓ ગૃહસ્થ અને સંસારમાં લાગેલા હોય છે. પરંતુ યતિઓ સંસાર ત્યાગી અને સ્વરૂપાહારી, તથા કલેશ સદ્ગત કરનારા સંન્યાસીઓ માત્ર છે. તેઓ સંસારાશ્રમ ત્યાગ કરીને યતિ થાય છે. તેઓ દેવ પ્રાર્થના વગેરે કરતા નથી. જૈન શ્રાવકો મંદિરાદિ પ્રતિષ્ઠિત તીર્થકર વગેરેની પૂજા કરે છે. તેઓ કેવળ તીર્થકરોની પૂજા કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ ધણાક હિંદુ દેવ દેવીઓની પણ આરાધના કરે છે. તેઓમાં એક જાતનો જન-તિ ભેદ ચાલે છે. તેઓ કોઈ જાતના જીવના પ્રત્યે હિંસા કરતા નથી. અને વર્ષમાં અમૂક દિવસે મીઠું, ખાદું, મધુર, અને ફળ, મૂળ વગેરે કેટલીક વસ્તુઓ ખાતા નથી. તેઓ નીતિ શાસ્ત્રના મુખ્ય પાંચ નિયમો સવિશેષરૂપે પાલન કરે છે. તે પાંચ નીતિ આ પ્રમાણે છે;—૧ જીવ હત્યા કરવી નહિ, ૨ સર્વદા સત્ય બોલવું, ૩ સરસ્વ અર્થે સારા સ્વભાવના થવું, ૪ પતિ અને પત્નીએ એકે પીઞ્જ ઉપર વિશ્વાસ અથવા અન્યાશક્ત થવું, ૫ પાર્થિવ વાસનાઓનું દમન કરવું.

એ સિવાય હાલમાં પણ ખીજા ધણા ભેદ પેદા થયા છે. અમદાવાદના એક લુપક નામના લેખકે સંવત ૧૫૦૮ માં જૂદા પડી સંવત ૧૫૩૪ માં લીંબડીમાં નવો માર્ગ ચલાવ્યો. જૈનોમાં મૂર્તિ પૂજા પ્રથમથીજ છે. તીર્થકરોની મૂર્તિઓને તેઓ પૂજે છે. અને જપ, તપ, કથા વાર્તા જેને આખ્યાન—વખાણ કહે છે, એ સર્વને માને છે. લુપકે એ બધું ન માન્યું. તેના શિષ્યોમાં સંવત ૧૭૦૯ માં વજ્રરંગ થયો. તેની પાસેથી સુરતનો વહોરો લવજી દિક્ષા લીધા પછી છુટો પડ્યો, અને મોઢે પાટી બાંધવા માંડી. તેનાજ શિષ્યોમાંથી પરંપરાએ કોઈ ધરમદાસ છીંપાએ કુંઠિયાનો નવો પંથ કાઢ્યો. તેમાં પણ વળી તેરાપંથી અને વીસપંથ એવા બે ભેદ છે. કુંઠિયા પૂજા, વખાણ આદિ બાહ્યચારને બહુ માનના નથી. પણ હિંસા ધર્મ માટે સખ્ત આચાર પાળે છે. તેરા અને વીસપંથી એ ઉપરાંત વળી ગુરૂને કે પૂજાને માનના નથી. કુંઠિયાદિ શ્રેણીના અંગેમાં જલ્પાવેલું છે. એ દરેકના મન જૂદા જૂદા છે. તે બધા અત્રે લખી લંગાણ કરતા નથી.

મૂળ જૈન ધર્મ બૌદ્ધ માર્ગમાંથી નીકળેલો છે, એવું ધણા જણનું માનવું છે. એ વિષે દાકનર હંટર પોતાના “હિંદના લોકોનો કુંકો ઇતિહાસ” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે;— “હિંદમાંથી પણ બૌદ્ધ માર્ગ છેક જતો રહ્યો નથી. તેના ઉત્તમ મનોમાંના ધણા મન દજી તિંદુ ધર્મમાં સજીવન છે. વળી જૈન નામે એક વિશેષ પંથ તેણે પાછળ મૂક્યો છે. એ પંથમાં શુભારે પાંચ લાખ માણસો છે. જ્યાં તેમના મતને વેદનો મન મળતો ન હોય, ત્યાં તેઓ બૌદ્ધ લોકોની પેઠે વેદને પ્રમાણ માનના નથી. વજ્રનો અનાદર કરે છે. કહિણ નીતિ પાળે છે. માને છે કે તેઓના જૂન અને બલિષ્ઠ કાળની અવસ્થા કોઈ બાહ્યદેવના ઉપર આધાર ન રાખતાં તેનાં પોતાનાં કર્મો ઉપર રાખે છે. માણસની કે પશુની દત્તા કરાની ના કહે છે. જૈન લોકો વખનના ભાગ ત્રણ યુગમાં કરે છે. અને તેઓ ૨૪ જિનોને પૂજે છે. જિનો એટલે નિહ ચપેલા ધાર્મિક માણસો. એવા જિન જૂનકાળમાં : ૮ થયા હતા. ૧૧મીન કાળમાં ૨૪ થયા છે, અને બલિષ્ઠ કાળમાં ૨૪ થશે. તેમનાં દેવેશમાં

એ સંત મંડળની માણસથી ઘણા મોટા કદની પ્રતિમાઓ ઉભી કરી હોય છે. તેઓ પોતાનાં જાત્રાનાં સ્થળોને માટે દૃક્ષોવાળા પર્વતો અને મહિની સુંદર એકાંત જગ્યા પસંદ કરે છે. અને તેપર ઘોળા આરસનાં કે ચળકતી છોનાં સુંદર નકસીદાર દેવજોળનાં છે. જેનો ઘણું કરીને વેપારી કે મરાઠા હોય છે. તેઓનું દાન બેઠક છે. અને જૂના વખતમાં જનાવરો ઉપર દયા કરનારા બૌદ્ધ લોકોએ હિંદનાં ઘણાં શહેરોમાં પાંજરાપોળો પાછળ મૂકી છે. તેઓને આધાર આપનારા મુખ્ય એ લોકો છે.”

મહાવીર ચરિત્ર નામના જૈન ગ્રંથમાં મહાવીર સ્વામીના બહુ જન્મ લેવાનું વર્ણન વિસ્તાર પૂર્વક છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે બધા મળીને આઠવાર જન્મ લીધા હતા. આઠમા જન્મમાં તેમણે ભારતવર્ષના રાજા જિતશત્રુના પુત્ર રૂપે જન્મ લીધો હતો. અને નંદન નામથી પ્રખ્યાત થયા હતા. આ જન્મમાં, તેઓ ધણીજ ધાર્મિક હતા. અને પછીના જન્મમાં મહાવીર નામથી જન્મીને તીર્થંકરત્વને પામ્યા હતા. એવું લખેલું છે.

વિષ્ણુ સ્વામી.

મહાત્મા વિષ્ણુ સ્વામીનો જન્મ ક્યારે થયો, એ વિષેની ચોક્કસ હકીકત કંઈ મળતી નથી. પરંતુ વિક્રમ શકના પહેલાં શુભારે ૪૦૦ વર્ષ ઉપર તેઓ થઈ ગયાનું અનુમાન કેટલાક વિદ્વાનો કરે છે. તેમના પિતા દ્રવિડ દેશમાંના એક માંડળિક રાજા પાસે પ્રધાન હતા. તેથી વિષ્ણુ સ્વામીને પણ દિવાનગીરીનું કામ શીખવાનું તેમના પિતાએ કર્યું. પણ તે માત્ર ઉપર તેમને અનાદર થવાથી શીખવાની ના પાડી. તેમણે વિચાર કર્યો કે આવા અપરમુદ્ધિવાળા રાજાઓની સેવા કરવા કરતાં દેવતાના રાજા શંકરને પ્રસન્ન કરવો એ સર્વોત્તમ છે. પછી તેમણે યજુર્વેદની તૈત્તીર્ય સાંખ્યાના ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો. એથી તો તેમને પરમાત્માનું આનંદરૂપ સ્વરૂપ જાણ્યાનું. તેવામાં તેમને શુક્રમુનીનો મેળાપ થયો. તેમણે દેવાધિદેવ સમ્યક્દાનંદરૂપ ભગવાનનીજ આરાધના કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તે ઉપરથી તેઓ પૂજન અર્ચન આદિ સેવા કરવાની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને એક ઘરમાં બીભર્ગ્યાનની વાટ જોતા બેસા હતા. હાં માત્રમે દિવસે તેમને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો, એવું વિષ્ણુ સ્વામી ચંદ્રિકા વગેરેમાં લખ્યું છે.

ત્યાર પછી વિષ્ણુ સ્વામીએ ક્ષીમદ્ભગવતના એકાદશમ સ્કંધમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રી વિષ્ણુની મુર્તિની પૂજા કરવાનો પ્રથમ વહિવટ સંભાળ્યો. એ વખતના લોકોમાં તેમનું વજન વિશેષ હતું. તેઓ વેદ સાત્તમાં પણ પ્રવિણ અને વાદી હતા. તેમને ક્ષીમદ્ભગવત અને ભગવદ્ ગીતાને મુખ્ય માનીને તે પ્રમાણે લોકોને ઉપદેશ કર્યો. તેમજ પોતાના શિષ્યોને જાદુ વ્યૂદે કેડાણે ઉપદેશ કરવા ત્યાર મોડીને પોતાના શુદર્શન મનનો પ્રગટ કર્યો. તેમણે ભાસ્કર ઉપર જાણ્ય તથા ભગવદ્ ગીતા ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેમજ ક્ષીમદ્ ભગવત ઉપર પણ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અને એ બે સંપાદનો ત્યાર આવી ત્યાં જોઈ એક નિઝર રૂપો છે. તેમના સંપ્રદાયના શ્રીકાન્તભિષે “સાકારસિદ્ધિ” નામે મોટા ગ્રંથ રૂપો છે. તે ગ્રંથમાંની કેટલીક વાતો હાલતરુ તરીકે વિદ્યારૂપે પોતાના સર્વ ભક્ત

સંમહ નામના ગ્રંથમાં લીધી છે. તે ઉપરથી 'શ્રીકાન્તમિત્ર,' વિદ્યારણ્ય-માધવના પહેલાં યજ્ઞ ગયાનું સિદ્ધ થાય છે.

વિષ્ણુસ્વામી-ત્રિદંડી સન્ધ્યાસી થઇને-સમાધિસ્થ થયા હતા. તેમના પછી તેમની ગાદી જ્ઞાનદેવને મળી. જ્ઞાનદેવે પોતાના શિષ્ય કેશવને આપી. સ્વામીએ ગાદીવાજાને જો-સ્વામિ એવું પદ વંશપરંપરા પ્રાપ્ત થયું છે. કેશવ પછી તેમનો પુત્ર હિરાલાલ, અને હિરા-લાલ પછી તેમનો પુત્ર શ્રીરામ, એમ અનુક્રમે થયા. શ્રીરામને છ પુત્ર હતા. તેઓમાંના શ્રી-હરે " પ્રેમામૃત " નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. છેવટે એ ગાદી ઉપર સત્તન ૮૬૫ માં બિલ્વમં-ગળા નામે પુરુષ હતો. તે વખતે કોઇ શંકરચાર્યે વિષ્ણુ સ્વામીના " પરમાત્મા સાકાર છે " એવા મતનું ખંડન કરીને તેની ગાદી વીએરી નાખી. બિલ્વમંગળ મહાયોગી પુરુષ હતા. તેઓ પોતાની ગાદી ઉઠ્ઠેદ યયાથી વાયુરૂપે દક્ષિણમાંના એક તીર્થમાં રહ્યા હતા, એવું કહેવાય છે ! તેમણે પછી ૭૦૦ વર્ષે વલ્લભાચાર્યને મત્રોપદેશ કરી પોતાનો વિષ્ણુ સ્વામી-નો સંપ્રદાય ચલાવવાનું કયું ! આ વિષે ગમે તેમ હો, પરતુ વલ્લભાચાર્યે બિલ્વમંગળને કટ-લેક કંકાણે ગુરુ ગણી નમન કર્યું છે. અને તેઓ વિષ્ણુ સ્વામીના શિષ્ય પરંપરા મનાય છે. આ રીતે જોતાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની ગાદીના મુળ પુરુષ મહાત્મા વિષ્ણુ સ્વામી હતા, એવું સિદ્ધ થાય છે. તેમને યજ્ઞ ગયાને આગે લગભગ ૨૩૫૦ વર્ષ યજ્ઞ ગયાં છે.

કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય.

ઐશ્વર્ય ઉત્થાપીને વેદના કર્મકાંડની સ્થાપના કરનાર મહાત્મા કુમારિલ ભટ્ટા-ચાર્યનો જન્મ આજથી શુભારે ૧૧૦૦ વર્ષ ઉપર બહાર પ્રાંતમાં મહા નદી કિનારે જ્ય-મંગળ નામે ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચન્નેશ્વરભટ્ટ હતું. તેઓ માતે તૈત્તિરીય શાખાના યજુર્વેદી તૈક્કમણુ આજ્ઞણ હતા. અને મહા વિદ્વાન તથા પવિત્ર હતા. તેમણે પોતાના પુત્રનું નામ કુમારિલભટ્ટ પાડ્યું હતું. કુમારિલ ભટ્ટની માતાનું નામ ચંદ્ર-યુક્તા હતું. તે મહા પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. કુમારિલભટ્ટ મહા તેજસ્વી અને તીવ્ર બુદ્ધિના હતા. તેમણે હુંક મુદતમાં ગુરૂની પાસે રહીને વેદ વેદાંગાદિ ગ્રંથોનો અવિચિત્ર અભ્યાસ કર્યો હતો. કુમારિલભટ્ટને ભટ્ટપાદ પણ કહે છે. પૂજ્યના નામ આગળ " પાદ " શબ્દ મૂકીને તે નામ ઉચ્ચારવાનો સંસ્કૃતમાં ખારો છે. તે પ્રમાણે આ આચાર્યને સૌ ભટ્ટપાદ કહેતા હતા વળી " ભટ્ટ " ની પદવી પણ સૌથી ઉચી હતી વ્યાકરણાદિ ગમે તે એક શાસ્ત્ર જાણ્યો હોય, તેને " શાસ્ત્રી " અને ઘણાં શાસ્ત્ર જાણ્યો હોય, તેનેજ ભટ્ટ કહેતા. ભટ્ટમાં પણ જેઓ અમુક શાસ્ત્રના આચાર્ય જોગ જ્ઞાન મેળવના, તેમને ભટ્ટાચાર્ય કહેના. એ પ્રમાણે અમુક આધ્યાત્મના વિદ્વાનોમાં અવટંકો હતી. હાલ તો માત્ર ઘણી ખરી અવટંકો નામનીજ રહી છે. કાળા અક્ષરને કુટીમારે તેવા આજ્ઞણ પણ લગભગ ભટ્ટની પદવી ધરા-વે છે ! સાપ ગયા અને લીમોટા માત્ર રહી ગયા' એ કહેવન પ્રમાણે હાલની અવટંકો માત્ર સામે છે. એ ખડુ ખેદનો વિષય છે.

ભટ્ટપાદની સંયોતમ નિહના જોઈને બારનવારના ભાગમાયી વિચાર્યાંજો ને-

મની પાસે અધ્યયન કરવા સાર આવતા હતા. તેઓમાં વિશ્વરૂપ, પ્રભાકર, મુરારિમિત્ર, અને પાર્યસારથિમિત્ર, એ ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા; તેઓ સારા મંથકર થઇ ગયા છે. એ સમયે ભરતખંડમાં બૌદ્ધ ધર્મ ધણો પ્રસાર પામ્યો હતો. બૌદ્ધ ધર્મીઓ પોતાના ધર્મની રત્નિ, અને વેદ ધર્મની નિંદા કરતા હતા, એ લોકોના મન પ્રભાવથી પ્રજામાં કુતુહિ ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેમ 'આહાણોનાં', ચત્તારિક કર્મ બંધ રહ્યાં હતાં. એ રીતે વેદ ધર્મને ભારે હાનિ પડેલી હતી. આ સર્વ મામલો જોઇને વેદ ધર્મના ઉદ્ધારક ભટ્ટપાદના શરીરમાં ક્રોધમિત્ર પ્રગટ થયો, નસોમાં કોહી ઉઠી આપું, હૃદય દમ્બ થયું, અને છેવટે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો. તેમજે બૌદ્ધ મન ખંડનના અંગે રચવા ધાર્યા, પણ પ્રથમ તેમના ધર્મનો શો મન, છે, અને વેદ ધર્મ ઉત્થાપવાને તેઓ કેવા ઉપાયો કામે લગાડે છે, તે જાણવા માટે જૈન મનના એક આચાર્ય શ્રીનીકેતનેના શિષ્ય તરીકે એ સમાજમાં પોતે દાખલ થયા. અને તેમનો મન સમજી લીરો. અંધાનગરીમાં એક બૌદ્ધ આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને વેદ ધર્મ ઉત્થાપવાના તર્ક અંધ શિષ્યનો હતો. એ શિષ્યોના ટોળામાં ભટ્ટપાદે દાખલ થઇને સર્વ જોઇ લીરું. અંધાનગરીનો રાજા મુવન્ધા બૌદ્ધમાર્ગી હતો. પરંતુ તેની રાણી વેદ ધર્મી હતી. એ ખજર જાણીને ભટ્ટપાદે એક માળીના મારફતે રાણીને સંદેશો મોકલ્યો કે, મેં વેદ ધર્મનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. રાણી એથી ધણી પ્રસન્ન થઇને ભટ્ટપાદને મળવા માટે આતુર બની હતી. એક દિવસે ભટ્ટપાદ રાજ્યક આગમ થઇને જતા હતા. તેવામાં રાણી મેહેલના ઝૂખામાં બેસીને અરસોસ કરતી નીચેના શ્લોકોનો પૂર્વાર્દ બોલતી હતી કે;—

કિંકરોમિક્વગચ્છામિકોવેદાનુદરિપ્યતિ ॥

અર્થ—યું કહું, અને ક્યાં જાઉં! હવે વેદનો કોણ ઉદ્ધાર કરશે? આ શ્લોકો સાંભળી ભટ્ટાચાર્ય આશ્ચર્ય જતાં ઉત્તરાર્દ કલેા કે;—

માંવિપીદવરારોહેમદ્વાચાર્યોસ્મિભૂતલે ॥

અર્થ—મોટા આમને બેડેલી તું મનમાં ખેદ પામીશ નહિ. હું ભટ્ટાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર પું. પછી રાણીએ દાસી મોકલીને ભટ્ટાચાર્યને પોતાના મેડેસે બોલાવીને કહ્યું કે, રાજા મને બૌદ્ધ ધર્મમાં નાખવા પીડે છે. માટે તેમને ઉતાવળથી છુતી વેદ ધર્મ કરો. પછી ભટ્ટપાદે કેટલાંક ખંડન વચ્ચેના રાજાને સંભળાવવા માટે રાણીને શીખર્યાં. તે પ્રમાણે રાણીએ એ ખંડન વાંચ્યો રાજાને વારંવાર કહ્યાં. રાજા જો કે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો હતો, પરંતુ એ ધર્મ ઉપર તેની બરોજર આસ્થા નહોતી. તેથી રાણીનાં ખંડન વાંચેલી અમર

(૧) એવું કહેવાય છે કે, સદાશિવે કાર્તિક રવામીને આજ્ઞા કરી કે;—“જનનના ઉદ્ધારને સાર વિષ્ણુ અને શેષ એ બંને જાણે મારી આજ્ઞાથી સંકલ્પ અને પતંગલિ નામથી જાપાસના અને યોગકાંડના મંત્રો કર્યા છે. જ્ઞાનકાંડનો ઉદ્ધાર હું કરીશ, અને કર્મ કાંડનો ઉદ્ધાર તમે કરો. જે સુ-જાતો, બૌદ્ધો આદિ વેદ ધર્મને અડધલ કરવા હોય, તેમને જીતીને વેદ ધર્મની મર્યાદા રચાવન કરો. જે કામમાં બ્રહ્મા મંદુલમિત્રને નામે, અને દ્વિદ મુખન્ધા રાજાને નામે અવનરીને નામે મદદ કરશે” હત્યાદિ આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્તિક રવામીએ કુમારિય ભટ્ટાચાર્યના નામે અવનાર લેઇને વેદના કર્મ કાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

તેના મન ઉપર સચોટ થઇ. પછી રાજ્યએ એક મહા સભા બોલાવીને વેદ ધર્મ પંડિતોને તથા બૌદ્ધ માર્જના આચાર્યોને વાદવિવાદ સાંભળવાનો ઠરાવ કર્યો. યથા સમયે જૂદા જૂદા માર્જના ધણા પંડિતો ચંપાનગરીમાં એકઠા થયા. યથા સમયે સભા થઇ. તે મધ્યે ભટ્ટપાદે આવીને પોતાની ચોગ્ય બેઠક લીધી. સુધન્વા રાજા પણ વાદ સાંભળવાને માટે સભામાં આવી ચોગ્ય આસને બેઠા. તેવામાં સભા મંડપની પાસે એક વૃક્ષ હતું. તેના ઉપર બેઠેલી એક કોયલ પક્ષીએ ટહુકો કર્યો. તેની તરફ ભટ્ટપાદનું લક્ષ ગયું. તેથી તત્કાળ એ પર એક હીઅર્થા શ્લોક બનાવીને રાજાની તરફ બેઠે તેઓ બોલ્યા કે;—

મલિનૈશ્ચેન્નમંગસ્તેનીચૈઃકાકકુલૈઃપિક ॥

શ્રુતિદૂપકનિર્હારૈઃશ્લાઘનીયસ્તદામયઃ ॥

અર્થ—હે કોયલ! મહિન, નીચ, શ્રુતિ દૂપક કાગડાના કુળ સાથે જો તારે સંગ ન હોય, તો તું વખાણને પાત્ર ગણાય. ખીજે અર્થ—હે રાજા! શ્રુતિ દૂપક એટલે વેદ નિષેધ અને મલીન નીચ સાથે જો તારે સંગ ન હોય તો તું વખાણવા ચોગ્ય છે. આ માર્મિક વાણી સાંભળી સુગનો-બૌદ્ધો ધણા ગુસ્સે થયા. અને વેદનું ખંડન કરવાનાં તર્ક વાગ્યો બોલ્યા. પછી બૌદ્ધો અને ભટ્ટપાદ પરસ્પરના ધર્મ મતનાં ખંડન મંડન કરવા લાગ્યા. ભટ્ટપાદે હુકિત રૂપિ કુવાડાથી બૌદ્ધ મત ઉપિ વૃક્ષને હેઠવા માંડ્યું. અને બૌદ્ધોના તર્ક ભટ્ટપાદના તર્કથી નિર્બળ થઇ ગયા. પ્રાચીન ઇશ્વર પ્રેરીત વેદમાં કહેલો ધર્મ સત્ય છે, એવું સુધન્વા રાજાના મનમાં હતું. બૌદ્ધો વાદવિવાદમાં હારી મૈન થઇ ગયા. આ વખતે ભટ્ટપાદે રાજાને ધજો બોધ કર્યો. સ્વારે રાજાએ કહ્યું કે;—“મતનાં ખંડન મંડનનું કામ તો નિવાના બળ વડે થાય છે. જે વધારે વિદ્વાન હોય, તે જીતે છે. એમાં વિશેષ કાંઈ નથી. પણ જે પર્વતપર ચડીને નીચે પડનાં મરે નહિ, તેનો મન હું સાચો માનું.” રાજાનું આવું ભાવણ સાંભળીને બૌદ્ધો એક બીજાના સામુ જોયા લાગ્યા. પરંતુ ભટ્ટપાદ તુરત ઉઠ્યા. અને વેદનું સ્મરણ કરતાં સર્વે સભા સમક્ષ પાસેના એક ઉંચા પર્વતપર ચડીને નીચે પડ્યું મૂક્યું. તે જગાં તેઓ સદ્વિચારમત નીચે આવી પહોંચ્યા. પણ કાંઈ વાગ્યું નહિ. એથી રાજાની શ્રદ્ધા વેદ ધર્મ ઉપર વધારે થઇ. પરંતુ એટલામાં બૌદ્ધો બોલી ઉઠ્યા કે;—“આવી રીતે કંઈવાથીજ કાંઈ ધર્મનો નિર્ણય થયો ગણાય નહિ. કારણ કે મણિ, મંત્ર, અને ગૌણધિ પ્રયોગથી પણ વેદનું સ્મરણ તો થઇ શકે છે.” રાજાએ કહ્યું કે, હું એક પ્રશ્ન કરું છું, તેમાં જો બૌદ્ધો પડશે, તેઓ હાર્યા ગણાશે. પછી એક બંધ કરેલો ઘડો મનામાં મંગાવ્યો. અને બંને પક્ષવાળા પંડિતોને કહ્યું કે, આ ઘડાની અંદર શું છે તે કહો. સર્વે મગાને કહ્યું કે, એનો નિર્ણય કાલે કરીને જવાબ આપીશું. પછી સભા વિસર્જન થઇ. ખીજે દિવસે હાલેવે વખતે સભામાં સૌ આવીને બેઠા. પ્રથમ બૌદ્ધોએ કહ્યું કે,— “આ ઘડાની અંદર મરં છે.” બાહ્યોએ કહ્યું કે;—“આ ઘડામાં રોપશાહ ભગવાન વિજ્યુ છે.” બાહ્યોનું આ વચન સાંભળી રાજા સુધાયેલ કમળના યૂવની પેઠે ઝાંખો પડી ગયો. કેમકે તે જાણતો હતો કે આ ઘડામાં મરંજ છે. તેજુ પોતે નજરે જોઇને ને નાખ્યો હતો. પછી બાહ્યોની ઇચ્છાથી રાજાએ ઘડો ઉઘાડીને જોયું તો માંદે રોપશાહની મુર્તિ ખરેખર જોવામાં આવી! રાજા બાહ્યોનું પ્રબન્ધ જોઈને ઘણું આગ્રહ પામ્યો.

અને તેણે નિ મદેહપણે આની લીધું કે, બ્રાહ્મણોનો વેદ ધર્મજ સત્ય ધર્મ છે, અને બૌદ્ધ કેવળ પાપડી છે. પછી તેણે કેટલાક બૌદ્ધોનો નાશ કર્યો, અને કેટલાકને દેશમાંથી હાજી કાઢ્યા. અને વેદ ધર્મનો પ્રસાર કરાવના કામમાં ભટ્ટપાદને ઘણી પ્રકારની મદદ કરી.

હવે ભટ્ટપાદે વૈદિક ધર્મનો બોધ કરીને આખા દેશમાં તેનો પ્રસાર કરાવના કામમાં કોશીસ કરવા માંડી તેમણે દેશના ઘણાક ભાગમાં ફરીને ઘણા પડોને વાદવિવાદમાં છતાં દિગ્ગિન્ય કર્યો હતો તેના પરિણામે ભારતવર્ષમાં ફરીને વેદના કર્મકાંડની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઇ બૌદ્ધ અને જૈન મતવાદિઓએ હિંસાની બીકથી જે યજ્ઞ બંધ પાડેલા હતા, તે બાબત શ્રુતિ યુક્ત પ્રમાણથી ભટ્ટપાદે સિદ્ધતા કરી આથી તથા બૌદ્ધ-જૈનોના મતમાં ખૂન છે, એવું તેમને દેખાડી આપ્યું 'બુદ્ધિ આત્મા છે,' એવું જે મત બૌદ્ધાચાર્યોએ પ્રકાશિત કરી ચનાવેલું હતું, તે મત કેવળ પાપડી છે, એવું લોકો હવે ખોલના લાગ્યા દેશમાં ફરીને યજ્ઞાદિક કર્મ ચાલતા ચલા સુધ-ના રાજાના ત્રાસથી કેટલાક બૌદ્ધો નાશ પામ્યા હતા, કેટલાક વેદ ધર્મ ચલા હતા, અને, કેટલાક બીકના માર્યા ભરતખંડ મૂકીને ચીન, ટિબેટ, બ્રહ્મદેશ, અને સિંહલદ્વીપાદિ દેશોમાં નાસી ગયા હતા એ રીતે ભારતવર્ષમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો નાશ કરાવો મહાત્મા કુમારિલ ભટ્ટાચાર્યે વેદના કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

એક તરફ બીજા કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય ઉપર પ્રભાણે વેદના કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કરીને પરવાર્યા હતા ભારે બીજી તરફ જ્ઞાનકાંડનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ચરણેશ્વર સદાશિવે મહાત્મા શંકરાચાર્યને નામે અવતાર લીધો હતો તેઓ પોતાનું કાર્ય કરતા દેશમાં ફરત હતા ભટ્ટપાદની કીર્તિ તેમના સાબળમાં આવીથી તેમને મળવા સાર શક્ય એ તરફ જના સાર નીકળ્યા હતા બીજા તેઓ ભટ્ટપાદના નિવાસે પ્રયાગમાં પહોંચ્યા ભારે ભટ્ટપાદ ત્રિવેણી નદીને કિનારે તૃપાગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે એ પ-ખર જાણીને સત્તર ભટ્ટપાદની પાસે ગયા ભટ્ટપાદ શંકરના દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા પછી કેટલીક વાતચિત્ કરીને કહ્યું કે,—"જે એક વખતે વેદપર શકા કરી હતી ઇશ્વરને ન માનતા વેદોજ સત પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યો તથા બૌદ્ધો પામે તેમના સાચા શીખીને તેમનોજ નાશ કરાવ્યો એ શ્રુત દ્રોહ, ઇલાદિ પાપના પરિહાર માટે હું બળી મરું છું શકરાચાર્યે કહ્યું કે,—"તમે જે કહ્યું છે, તે મોઝજ કહ્યું છે તેથી મારે પાપ થયું નથી હું તમને માથા કમગુના જળની અજળી છાટી બચાવું " ભટ્ટપાદે કહ્યું,—"હું આપના દર્શન અને સ્મરણ માનથીજ જીવનાને સમર્થ છું પરંતુ તેમ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી આપ સર્વજ્ઞ છે તેથી સર્વ જાણો છો (મતલબ કે હું જે કાર્ય માટે અનર્થો હતો તે પૂર્ણ થયું છે હવે મારે રહેવાની શી જરૂર છે.) આપ સાક્ષાત શકર છો આપે અદ્વૈત આગવું સ્થાપન કરના અવતાર લીધો છે માટે મને તારક મંત્રનો બોધ કરી કૃતાર્થ કરો " પછી શકરાચાર્યે તેમને મહામત્તનો ઉપદેશ કર્યો એટલે ભટ્ટપાદ પોતાની ૬૩ વર્ષની ઉંમરે મોક્ષ પામ્યા.

સુધ-ના રાજાએ બૌદ્ધોને દેશમાંથી હાજી કાઢ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના ધર્મ મર્યાદાને એકા કરીને પાણીમાં કુખાવી દીધા હતા માત્ર અમરકોષ વગેરે જે મર્યાદા બૌદ્ધ ધર્મની વાત લખેલી નોંધાતી, તેજ રાખ્યા હતા હજુ પણ કોઈ કોઈ મોજો જોઈ

ધર્મના પુસ્તકોના ભંડારોમાંથી બૌદ્ધ તર્કના ગ્રંથો મળી આવે છે. વેદના કર્મ કાંડ ઉપર જીમિનીય સૂત્ર છે, જેને પૂર્વમિમાંસા કહે છે. એ ઉપર શાખર મુનિએ સાખરભાષ્ય રચ્યું છે. તેના ઉપર મહાત્મા કુમારીય ભટ્ટાચાર્યે વાર્તિક^૧ ગ્રંથ કર્યો છે. આ મહાપુરુષના જન્મકાળવિશે કેટલેક ઠેકાણે લખેલું છે કે, તેઓ યુધિષ્ઠિર^૨ શક ૨૧૧૦૧માં ધાતા નામના સંવત્સરમાં વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ તિથિવારે જન્મ્યા હતા. પરંતુ એ વાત માનવા લાયક નથી. કારણ કે મહાત્મા શંકરાચાર્યના સમયમાં તેઓ હતા, એ વાત તો નિઃસંદેહ છે. અને શંકરનો જન્મકાળ જ્યારે ઇસ્વીસનના નવમા સૈકામાં હતો. એનું નક્કી થયું છે.^૩ ત્યારે ભટ્ટપાદનો સમય પણ એજ નક્કી થઈ શકે છે. માટે અમે પ્રથમ જણાવ્યું છે, તેમતેમને થઈ ગયાને આજે લગભગ ૧૧૦૦ વર્ષ થયાં છે.

શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય.

આ મહાત્મા પુરુષના જીવનવૃત્તાંતની હકીકત મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ ગ્રંથોમાંથી વધારે મળી શકે છે:—૧ શંકરાચાર્યના વિખ્યાત શિષ્ય અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ટીકાકાર આ નંદગિરિએ લખેલા શંકરવિજય નામે ગ્રંથ. ૨ માધવાચાર્યે ગત્યવેલા શંકરદિગ્વિજય^૪ નામે મહાકાવ્ય. ૩ કેરસોત્પત્તિ નામે તેહુમી ભાષાનો ગ્રંથ. આ સિવાય બ્યંકટરાય સ્વામીએ દક્ષિણ દેશના કવિઓનાં જીવનચરિત્રોનો જે સંગ્રહ કર્યો છે, તેમાં શંકરાચાર્યનું જીવનચરિત્ર છે. આ બધા ગ્રંથોમાં શંકરાચાર્યના જીવનની હકીકત એક સરખી મળતી આવતી નથી. તેથી કયા ગ્રંથ ઉપર વિશેષ ભરસો રાખવો, એ મુખ્ય સ્વાલ છે. પરંતુ આ નંદગિરિ શંકરનો પ્રિય શિષ્ય હતો. તથા તેમની સોજનમાં તે ધણી મુદત સુધી રહ્યો હતો. તેમ માધવાચાર્ય વગેરે તેમના પછી ધણે વર્ષે થયા હતા. તેથી શંકરવિશે આનંદગિરિ કરતાં તેઓ વધારે વાતો જાણે એ સંભવતુ નથી. માટે આનંદગિરિએ લખેલા શંકરવિજય ઉપર સૌથી વધારે ભરસો રાખી શકાય. તોપણ એ સવળા ગ્રંથોના આધારે મહાત્મા શંકરાચાર્યનું આ જીવન અમે લખ્યું છે.

મહાત્મા શંકરાચાર્યના પિતાનું નામ શિવચુર હતું. તેઓ યાને નામ્પૂરિ ખાલખ હતા. માતાનું નામ કેટલાક જગુ ચુલ્લદ્રા, અને કેટલાક સતી કહે છે. તેમની જન્મભૂમિ વિશે પણ બે મત છે. આનંદગિરિના મત પ્રમાણે કર્ણાટક પ્રાંતમાં તુલ્લમદ્રા નદીના કિનારા ઉપરના શુભપુર નગરમાં તેઓ જન્મ્યા હતા. ખીલ્લો કહેડે કે, દક્ષિણમાં કેરલ દેશમાં (કનિકાટ અથવા મલબાર) ત્યાંદિ પરંતુની પાસે પૂર્ણાનદીના કિનારે કાસટી—કાસટિકા—કે રાસાતી નામે ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. ક્યારે થયો હતો, એ વિષયો ખરા ભેખ કાઢી ગ્રંથમાંથી મળતો નથી. તેથી એ વિશે પણ ભિન્ન ભિન્ન મતો ચાલે

(૧) જે ન્યૂન હોય તે ૩૩૦ કાનું, અને જયોગ્વદોલ તે ૨૯૫૩૦, એમ કહેવને વાલિય કહે છે.

(૨) હુમ્મી શંકરનું ચરિત્ર.

(૩) લીલદિગ્વિજય ગ્રંથનો સાર એજેડ કરીને મુબઈ સત્તાનંદ દિગ્વિજયપ્રકાશ રચ્યો છે.

છે. આધવાચાર્યના મન પ્રમાણે તેમનો જન્મ યુધિષ્ઠિર શક ૨૧૫૮ ના રક્તાક્ષરી સવ ત્સરના ઉત્તરાયણમાં-આધ વદ ૧૪ સોમવારની મધ્ય રાત્રિયે શુભ લક્ષમાં થયો હતો. બીજે એક દેહણે લખેલું છે કે, તેમનો જન્મ સંવત ૮૪૫ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ના દિવસે થયો હતો. પહેલા મન પ્રમાણે તેમને યજ્ઞ મથાને આજે ૨૮૩૭ વર્ષ થયાં, અને બીજા મન પ્રમાણે ૧૧૦૬ વર્ષ થયાં. પહેલા કરતાં આ બીજે મન વધારે ભરૂંમો રાખતા લાયક છે. તેનાં કારણ તપાસવાને નીચેની હકીકત વાચક દૃષ્ટને વધારે ઉપયોગની થઈ પડશે.

(૧) શકરાચાર્યની જન્મજૂથ મલખારના સોઝામાં એવો વિધામ છે કે, તેમને ૫૫-ભગ એક હજાર વર્ષની પહેલાં પોતાનો મન ફેલાયો હતો.

(૨) તેલુંગી ભાષામાં રચેલ કેરલ ઉત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, મલખારના રાજા શિઓબાએ જે વેળાએ કૃષ્ણરાઓને પરાજય કર્યો, તે વેળાં શકરાચાર્ય હતા. આ વાત ઓછામાં ઓછી એક હજાર વર્ષ ઉપર બની હતી.

(૩) બગાળાના ધરડા માણસોએ ઉત્તરોત્તરની સાંજેલી હકીકત પ્રમાણે શંકરાચાર્ય બારમો વર્ષ ઉપર હયાત હતા, એવું લાં મનાય છે.

(૪) કનેલ એકેન્ડ્રીએ ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમાંથી જે પુસ્તકોનો સંગ્રહ કર્યો છે, તેમાં એક ગ્રંથમાં કેરલ ઉત્પત્તિ ભાષાંતર છે. તેમાં લખ્યું છે કે, શંકરાચાર્ય મલખારના રાજાના અધિપતિ એશ્વરન અને પેડવલ નામના રાજાના સમયમાં હતા. Assemanius નામે ગ્રંથકાર લખે છે કે, તે રાજાએ મલખારમાં કલિકટ નગર સ્થાપ્યું હતું, Vischerus નામે વિદ્વાનના માનવા મુજબ ઇ. સ. ૮૨૫ ની સાલમાં એ નગર વસ્યું છે તે ઉપરથી એ અમમમાં શંકરાચાર્ય હતા.

(૫) મલખારમાં આચાર્ય બાગબેલા નામનો એક શક ચાલે છે. એ શક શંકરાચાર્ય તરફથી ગ્રંથપેશો છે. હમણાં એ શકને લગભગ ૧૦૫૦ વર્ષ થયાં છે. તે ઉપરથી 'પપુ' ને-ઓ ઇ. સ. ની નવમી સદીની શરૂઆતમાં હતા.

(૬) પ્રખ્યાત દાકર સાહિત્ય એ ધણેજ ગોધ કરીને નક્કી કર્યું છે કે, શંકરાચાર્યને યજ્ઞ મથાને ગુમારે એક હજાર વર્ષ થયાં છે. એ વિષે એક જુનો સ્તોક પણ ને-મને મળેલો છે, તે આ પ્રમાણે—

॥ શિવધીલઃ કલિમલાન્ દલયંશ્ચરેતા મૃતૈઃ ॥

॥ જગમશંકરાચાર્યશ્ચંદ્ર ચૂડપદં શિવં. ॥ ૧ ॥

આ સ્તોક શંકરાચાર્ય ઉપરે સમીપી અવધાને પામ્યા, તે વિષે છે. તેમાં શંકરાચાર્યનું વર્ણન કરીને અક્ષર ગણિત બાંધેલું છે. શિવધીલ એટલે કલ્યાણ બુદ્ધિરાગા, પોતાનાં ન-દિત્ર રૂપી અમૃતથી કલિરૂપી મેલનો નાશ કરીને શંકરાચાર્ય ચંદ્ર ચૂડ (મદાદેવશંકર) ના પરમ કલ્યાણ પદને પામ્યા. આમાં 'શિવ એટલે' ૫, અને ૫ એટલે ૪, ૪ એટલે ૬, અને ૬ એટલે ૩, મનવ્રગ કે પાલક અક્ષરોને ઉલટાવીને લખવાથી ૩૬૪૫ વર્ષ કલિયુગનાં ગયા પછી, શંકરાચાર્ય દેહ ગ્રહ્યો. એવું ઉપરના સ્તોક ઉપરથી કરે છે.

આ સિવાય બીજાં પણ કેટલાંક પ્રમાણે એવાંજ મળતાં છે. તે સર્વ ઉપરથી માનુષ પડે છે કે, મદાદેવ શંકરાચાર્યનો જન્મ દુષીમનના નવમા સદીની શરૂઆતમાં હતો.

એટલે આજે તેમને થઇ ગયાને શુભારે અગીવારસં વર્ષ થયાં, એમ સિદ્ધ થાય છે.

મહાત્મા શંકરાચાર્ય શિવનો અવતાર ગણાય છે. કલિયુગમાં લોકો મંદ બુદ્ધિના થશે, વેદ ધર્મને બરાબર સમજશે નહિ, અને મરજીમાં આવે તેમ વર્તશે, એવું એવું ભવિષ્ય બ્રાહ્મી મહાત્મા વ્યાસ મુનિએ દ્વાપર યુગને અંતે અગાઉથી વેદ ધર્મનું સંરક્ષણ કરવાને માટે બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાંત શાસ્ત્રના ચાર અધ્યાયનાં સૂત્ર કર્યાં હતાં. એ સૂત્રને “ વ્યાસ બ્રહ્મસૂત્ર ” પણ કહે છે. તેમના ભવિષ્ય કથન પ્રમાણે કલિયુગ ગેદા પછી ધીમે ધીમે વેદ ધર્મમાં મોટો મોટાળો પેકો, લોકો અજ્ઞાન થઇ ગયા, મરજીમાં આવે તેવા કલ્પિત મત, પથો કાઢી વર્તવા લાગ્યા. શ્રોત કર્મ કરનારા અને વેદ પ્રમાણે ચાલનારા બ્રાહ્મણોમાં તાંત્રિક એટલે દેવીપથ ભારે જોરથી ફેલાયો હતો. તેમણે દુરાચરણથી વેદ ધર્મની મૂળ રીતિ તેજ દીધી હતી. એ લોકો ઉપરથી બતાવવાને શ્રોત ક્રિયા કરતા, અને છૂપી રીતે તાંત્રિક-ઉપાસના કરતા હતા. એ કરનારાં ધણાં કુળો વધી પડ્યાં હતાં, તેમને અગ્નિ-પુરાણમાં અસૂર-દૈત્ય કહ્યા છે, તેમને વેદ ધર્મથી બ્રહ્મ કરી નાશ કરવા માટે વિષ્ણુનો નવમો અવતાર ઐશ્વર્ય થયો હતો. તેમણે સાધારણ લોકોને ઐશ્વર્ય તંત્રોનો ઉપદેશ કર્યો હતો. એ લોકોને પુરાણમાં “ સાગત ” કહેલા છે. એ લોકોને ઐશ્વર્ય તંત્રો નીનિ યુક્ત, સુ-બોધદાયક અને પરમાર્થના કાર્યમાં સહેલો લાગવાથી હજારો લોકોએ એ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. પાછળથી એજ મતના ચાલનારાઓમાં જૂદા જૂદા મત જેવા કે, અર્હત, જૈન, શાક્ય, આર્યાક, કાપાલિક, અને ક્ષપણક, ઇલાદિ કેટલાક પથો વધી પડ્યા હતા. એથી વેદાંત ક્રિયા કુબળા લાગી હતી. ઇત્યાદિ ધણાં કારણોને લીધે અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પ્રવર્તાવી પુનઃ વેદ ધર્મને સ્થાપન કરવા માટે આ અવતારી પુરુષ જન્મ લીધો હતો.

શંકરાચાર્યના પિતા શિવગુરુ ધણા વિદ્વાન અને જ્ઞાન સંપન્ન હતા. તેમણે મહાત્મા કપિલ, પતંજલિ, જૈાતમ, કણ્વાદ, લાટાપાદ, અને પ્રભાકર, ઇત્યાદિના મતોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તેમનામાં ખંડન મંડન કરવાની ચપળતા અને બુદ્ધિ વિશેષ હતી. તેમનાં પત્ની સત્તી સ્વભાવે બહુ સુશીલ અને પ્રતિજ્ઞાતાં હતાં. તેથી આ દંપતિ અધિક શ્રાવણાં હતાં. તેમણે ધણા યજ્ઞો કર્યા હતા. અને સ્વધર્મને ઉત્તમ પ્રકારે પાળતાં હતાં. એમ કરતાં તેમને ધણાં વર્ષ વીતી ગયાં, અને ઉમ્મર પણ ધણી થઇ. પરંતુ પુત્ર મુખની પ્રાપ્તિ થઇ નહોતી. તેથી તેમને ધણો સંતાપ થવા લાગ્યો. છેવટે તેઓ વંશ વૃદ્ધિ માટે લૂપક્ષેત્રમાં સ્વયંભુ સદાશિવનું પૂજન અને આરાધન કરવા ગયાં. એમ કરતાં કેટલાંક વર્ષ પિત્તાં એટલે તેમના તપથી સદાશિવે પ્રસન્ન થઇને એક મહા તેજસ્વી પુત્રની પ્રાપ્તિ કરી. શંકરની કૃપાથી આવો દિવ્ય કાન્તિવાળો પુત્ર પ્રાપ્ત થવાથી શિવ ગુરુએ તેનું નામ શંકર પાડ્યું.

શિવગુરુએ પંડિતો પામે પુત્રના શુભાશુભ વિષે પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે;—“ આ પુત્ર મર્ચંદ યશે, સ્વતંત્ર શાસ્ત્રોને રચશે, મોટા મોટા પંડિતોને જીતશે, અને પોતાની કીર્તિ પૃથ્વી સંકેતાં સુધી સ્થાપન કરશે.” શિવગુરુના આ પુત્ર શંકરના મસ્તક ઉપર ચંદ્રનું ચિન્હ હતું. કપાળમાં નેત્રનું અને ખભાઓ ઉપર ત્રિશુળનું ચિન્હ હતું. સરીરનો રંગ શુદ્ધ સફેદકાંતો જેવો ઉજળો હતો. છાતીમાં નાગ, ચરણમાં ચામર, કપાળમાં બીજનો ચંદ્ર, હાથમાં ગદા, ગદા, મનુષ્ય, ડમરુ, અને માથા ઉપર ત્રિશુળ આદિ સામુદ્રિક લક્ષણ-રૂપા-

ઓથી સંકરનું સ્વરૂપ લોકોને અધિક મોહ પમાડતું હતું.

ત્રીશંકર સર્વજ્ઞ છતાં બાળકના જેવું આવરણ કરીને બાળભાવ બતાવી રમવા લાગ્યા. મધુર વચ્ચેથી કાણું કાણું બોલી અને સહજ ચાલવાની મનિષી બાળલીલા કરી સર્વને આનંદ આપવા લાગ્યા. પ્રથમ વર્ષમાં અક્ષર જ્ઞાન મેળવી દેશ ભાષા શિખ્યા, બીજે વર્ષે અક્ષર વાંચવા લાગ્યા, ત્રીજે વર્ષે કાવ્ય, પુરાણ અને કોષાદિનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. અને પોતાની મેળેજ તેના અર્થ જાણવા લાગ્યા. તેમની શુદ્ધિ એવી તો તેજ હતી કે, એક વખત ગુરના મુખથી સાંભળતા કે તુરંતજ શીખી જતા હતા. તે જોઈને સૌ આશ્ચર્ય પામતા હતા. હાલના સમયમાં ઉપરની વાત સર્વને અતિશયોક્તિ જેવી લાગશે ખરી, પરંતુ આ ઓગણીસમી સદીમાં પણ કલકત્તાની સુપ્રિમકોર્ટેનો એક માણ જડજ દોકટર જોન્સન ત્રણ વર્ષની વયમાં લખતાં વાચતાં શીખ્યો હતો. અને તે બધી મળાને ૨૮ ભાષાઓ જાણ્યો હતો. વળી ભારતમાર્તંડ પ્રસિદ્ધ પંડિત મટુલાલજીએ પોતાની ૭ વર્ષની ઉંમરમાં કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. અને સાત વર્ષની ઉંમરમાં ત્રણવાર અમરકોષ શીખ્યા હતા. આઠમે વર્ષે ત્રિકાગ સંધ્યા અને વેદ ભણ્યા હતા. નવમા વર્ષથી તેમની બંને આંખો નાશ પામ્યા છતાં તેમણે ધણું શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરીને પોતાના મોહોના જ્ઞાનવક્રે મોટી કીર્તિ સંપાદન કરી છે. તે હાલ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. વળી એવા બીજા દાખલા પણ તમાસ કરીશું તો મળી આવશે. એ બધો પ્રતાપ છપ્પર કૂપાનોજ સમજવો. વિશ્વેનો કયા પરમેશ્વર વખતો વખત જગતનો ઉદ્ધર કરવા માટે આવા મહાત્મા પુરંપોતે ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેમના તરફ પોતાની અત્યંત કૃપાનો ઝેરા વેદોનો કરે છે, જેના થોડે તેઓ ધણું અલૈકિક અને અદ્ભૂત કાવ્યો કરી શકે છે. તેજ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય જેવા અવતારી પુરુષમાં એવી શક્તિ હોય, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. શંકરને ત્રીજે વર્ષે જ્ઞાન સંસ્કાર કર્યો. તે પછી તેમના પિતા શિવગુર મરણ પામ્યા. પાંચમે વર્ષે તેમની માતાએ જતોઈ દીધું, ત્યાર પછી ગુર પાસે રહીને તેમણે શિષ્યા, કલ્પ, બ્રાહ્મણ, નિરકત હંદ, અને જ્યોતિષ, એ ૭ અંગ સહિત વેદનું અધ્યયન કર્યું. ગુરને ત્યાં બીજા જે જે વિદ્યાર્થિઓ હતા, તે સર્વમાં ગંદર એટ શુદ્ધિના દત્તા. નાની વયમાં તેમનું આત્મ અદ્ભૂત જ્ઞાન જોઈને ગુર પણ ધણું આશ્ચર્ય પામતા હતા. ગુરની તેમનાપર આશંકા પ્રતિનિ દત્તી. તેમણે વળી તર્કશાસ્ત્ર, અને સાંખ્ય યોગનું જ્ઞાન તથા બદ્ધપાદે કરેલા વાર્તિકના તત્ત્વનું જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું હતું.

સંકરે સાત વર્ષ સુધી ગુરને ત્યાં અભ્યાસ કરીને આઠમે વર્ષે સમાવર્તન કર્યું. ૧૪મી પોતાને ઘેર આવીને શુદ્ધ્યાશ્રમ પ્રમાણે ચાલવા માંડ્યું. જ્ઞાન મળ્યા, સત્ત્વર અને સાંજની વખતના હોમ, અને દેવ પૂજન કંસાદિ નિયમ પ્રમાણે કરીને પોતાની માગુષ્ણી ગેવામાં સદા તનુપર રહેવા લાગ્યા. એક તરફ વેદનો પાઠ કરતા દત્તા, અને બીજી તરફ માતાની સેવા કરતા દત્તા. માતા પુત્રનું મુંદર યાગીર, મધુર વચન, અને ત્રણમ ખરિ જે.

(૧) જ્ઞોતિ દેનાં પ્રજ્ઞાવાદીની કેટ મુજબે કહેશે નાંધણામાં જારે છે, તે વિધાવવાત કરી આપ્યા પછી મદરેષાશ્રમમાં આજની વખતે શક્તિ નાજવા કાજ જે વિનિ કરે ૫૨ છે, તેજ નામ સમાવર્તન કરે છે.

ધને આનંદ પામતાં હતાં. વળી શંકર વખતે વખત કેટલાંક ઔલૈકિક કાર્યો કરી લોકોને હેરાત પમાડતા હતા. તેથી તેઓ, તેમને દૈવી પુરૂષ જાણવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે શંકરની કીર્તિ આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ. જ્યાં ત્યાંથી લોકો પોતાની મન કામના સફળ કરવા માટે તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. કેરલ દેશના રાજા રાજશેખરે શંકરને પોતાને ત્યાં તેડી લાવવા સાર પ્રધાનને મોકલ્યો. પ્રધાને રાજ તરફથી ભેટ સામગ્રી ધરી રાજગૃહે પધારવાની તેમને પ્રાર્થના કરી. શંકરે એ ભેટ નહિ સ્વીકારતાં કહ્યું કે,—“ અમારે બ્રહ્મચારીને ભિક્ષા એજ મોળન છે. મૃગચર્મ પહેરવું, ત્રિકાળ સ્નાન સંધ્યાદિક કષ્ટ સાધ્ય કર્મ કરવું, એજ અમને પૂર્ણ સુખદાયી છે. એ શાસ્ત્ર યુક્ત કર્મ તજીને આ હાથી, ઘોડા, અને સોના મહોર આદિને અમે શું કરીએ ? એ અમારે કામનાં નથી. માટે પાછાં લેઇ જાઓ.” પ્રધાન આચાર્યની આગા પ્રમાણે પાછો રાજ પાસે ગયો, અને સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તેથી રાજા જાને મળવાને આવ્યો. રાજાએ સવિનયથી પ્રાર્થના કરી દશ હજાર સોના મોહોર શંકરના ચરણમાં મૂકી પ્રણામ કર્યો. પછી પોતાનાં રમેશાં ત્રણ નાટકો તેમની રજ લેઇ વાંચી સંભળાવ્યાં. રાજાની એવી ઉત્તમ ખુદ્દિ જોઇને શંકર બહુ પ્રમથ થયા. અને રાજાને પુત્ર થવાનો આશીર્વાદ દીધો. પછી રાજાએ જ સોના મોહોરો ભેટ મૂકી હતી, તે પાછી આપીને કહ્યું કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તો એ દ્રવ્યથી એક દેવાલય બંધાવજો.

એક દિવસે શંકરની માતાએ પોતાના દિકરાનું અદ્ય આયુષ્ય છે, એવું કોઇ ભવિષ્યવાદીના મૂળેથી સાંભળીને ધણો ખેદ કરવા માંડ્યો. તે જાણીને શંકરે માતાને ઉપદેશ આપ્યો કે,—“ માણ ! આ સંસાર ક્ષણભંગુર છે. પક્ષીઓ જેમ સાંજ પડતાં વૃક્ષપર એકઠાં થાય છે, અને પછી સવાર થયે ત્યાંથી ઉડી જૂદાં જૂદાં વિખરાઇ જાય છે, તેવો આ સંસાર છે, વખત આવતાં સૌ જૂદાં જૂદાં પડી જશે. કોઇ સાથે આવેલ નથી, અને કોઇ સાથે જવાનાં પણ નથી. કોઇ પાંચે, કોઇ પંદરે, કોઇ પચીસે, અને કોઇ પચાસે, એમ સૌ જેવા આવ્યાં છે, તેવાં જવાનાં છે. આ સંસારમાં કોણ પુત્ર, કોણ માતા, અને કોણ પિતા છે. કોણ જલે કેટલાંએ જન્મ ધર્યા હશે. માટે વૃથા રોક ન કરો. હું હજી સંસારના બંધનમાંથી છુટવાને મંત્રવસ્ત લેવાનો છું ” આ વાત સાંભળીને માતાને અપાર રોક થયો. તેથી તેમણે કહ્યું,—“ પુત્ર ! તું એ વિચાર છોડી દે. શુભી થા, પુત્રવાળો થા, યશો કરી દેવાનું પૂર્ણ કર, પછી મંત્રવસ્ત લેજો. તું મારે એકજ પુત્ર છે. તું સર્વથ યશ મને એકની મૂકી જશ ” હું મરી જશ, ત્યારે મારી ઉત્તર ક્રિયા કોણ કરશે ? તું હજી મને મૂકીને જવાને ચોક્ક નથી. ” હજીવિ વચનો કશાં. તે સાંભળીને શંકરે માતાના મનનું મમાધાન કરવાનું ધાર્યું મર્ચા મંત્રામ મર્મ મદણ કરવાનો ઉપાય મોંઘવા લાગ્યા. અને કેરી તદ્દ-બોરેથી માતાની આગા મેળવી શકુ. તેને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. કેરી રીને પરમદમ થઇને સુખી થાઉ, તેનો નર્મદા વિચાર કરવા લાગ્યા. આખરે વિધિ અનુકૂળ થઇ, અને તેમના સુખના દિવસનું સુખમાન થયું એક વેળા તેઓ માતાની જોડે પોતાના પરથી ચોટે દુઃખ મગને ચેર જવા નીકળ્યા. ગંગામાં એક નાની ની જોગળીને તેઓ મળ્યાં ત્યાં-થી પાન આપવી જાને વન્નાદના પાણીથી એ ની બગાઇ થઇ જાની પાન ચોડીવાર

તેઓ ત્યાં બેઠા. એટલામાં પાણી ઉતરી ગયું. તેથી શંકર માતાને લેઇને નદી ઉતરવા લા-
 આં. 'નદીની' વચ્ચે અંધા એટલે પાણી પાછું ચઢવા લાગ્યું. હવે 'પાછા વળીને પણ સામે
 કડિ જઇ શકાય તેમ નહોતું. માતાએ જાણ્યું કે પાણીમાં ડુબી મરવાનો સમય પાસે આવે-
 સો છે. 'શંકરે તે બોધને સમર્થસંસ્કૃત વાપરી માતાને કહ્યું:— "મા ! જો આપ મને
 સંન્યાસે ધર્મ અહણ કરવાની અનુમતી આપો, તો હું કશ્ચામય ઇશ્વરની આરાધનાથી આ-
 પણી રક્ષા થવાનો યત્ન કરું, નહિ તો' આપણુ બેઠે પાણીમાં ડુબીને પ્રાણ ત્યાગ કરવો
 પડશે. માતાએ ભયભીન થઇને 'ગભરાટમાં પુત્રને સંન્યાસ ધર્મ લેવાની આજ્ઞા આપી, એ-
 ટસે 'શંકર ધણી બળતી સાથે માતાને પોતાની 'પીઠ ઉપર બેસાડીને સહીસચામત' નદી પાર
 જતા 'રક્ષા. ત્યાર પછી યથા સમયે શંકર ભક્તિની સાથે માતાના ચરણાર્પિદમાં પ્રણામ તથા
 પ્રદક્ષિણા કરીને સંન્યાસ ધર્મ અહણ કરવાને તૈયાર થયા.

' "શંકરાચાર્ય નાની ઉમરમાં સાઠવિશાઠ યજ્ઞ પઞ્ચા હતા. 'આનંદગિરિએ લખ્યું છે
 કે— "શંકર વખતે વખત એકત્ર થયેલી શિષ્ય મણીને ઉપદેશ આપતા હતા. તે
 વેળાએ તેઓને ઉદ્ધવાચનના આજ્ઞાનુભૂતિ પેઠે, બ્રહ્માડ ગોળ—કીલમાં મુખ નક્ષત્રની પેઠે
 જનક રાજાએ રચેલા દ્વાદશ વાયિકે સૂત્રમાં યાગવલ્ક્યની પેઠે, પરીક્ષિત રાજાના જ્ઞાનભોધ-
 નની વેળાએ શુકદેવની પેઠે, મેઘશિખરમાં તપશ્ચર્યા કરનાર વ્યાસ દેવની પેઠે, રામ—કથા વ
 ધુન કરવાની વેળાએ વાલ્મીકિની પેઠે, ભાષ્યોપદ—સમયમાં પતંજલિની પેઠે, દેવોને ઉપદેશ
 આપતી વેળાએ વૃહસ્પતિની પેઠે; નારદ ઋષિને ઉપદેશ આપતી વેળાએ બ્રહ્માની પેઠે
 અને મુષિદિશને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની વેળાએ શ્રીકૃષ્ણની પેઠે, શોભા આપી-
 જણાતા હતા. આવી રીતે પુણ્ય શિષ્યોને ઉપદેશથી કૃતકૃત્ય કરીને આઠમે વર્ષે જીમ્બે
 શ્રીમત્ ગોવિંદચોગીંદ્ર કે જેઓ નર્મદા કડિ વાઘપુરની પાસે એક શુદ્ધમાં રહેતા હતા,
 ત્યાં આવીને તેમના સદુપદેશ પ્રમાણે પરમહંસત્વ અંગિકાર કર્યું. આ દેહાણે કોઇને
 એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, ભગવાન શંકરાચાર્યે આતું અગાસ્ત્ર કામ શા માટે કર્યું હતું ?
 આજ્ઞાણેએ બ્રહ્મચર્યાદિ આરે આશ્રમતું એક પછી એક અવલંબન કરતુ જોઇએ શ્રુતિમાં
 કહેલું છે કે, બ્રહ્મચર્ય પુર કર્યા પછી ગૃહસ્થ થતુ. ગૃહસ્થ થયા પછી વની (વાનપ્રસ્થા-
 શ્રમી) થતું અને વની થઇને પ્રવ્રજ્યાશ્રમ અહણ કરવો. આ આરે આશ્રમ એકના પછી
 એક અનુક્રમ કર્યાથી મુક્તિ મળે છે શંકરે શા વાસ્તે આ કર્મ તોડ્યો ? તેનો ઉત્તર
 એવો છે કે, બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમમાં જે આશ્રમ ઉપર વિરામ ઉત્પન્ન થાય, તે આશ્રમથી-
 જ પ્રવ્રજ્યાશ્રમ અવલંબન કરી શકાય છે. બ્રહ્મચર્ય ગૃહસ્થ કે વાનપ્રસ્થ, જે આશ્રમમાં
 વિરામ થાય, તેના અવસ્થામાં પ્રવ્રજ્યાશ્રમ અહણ કરાય છે. "ચદ્વહેરય વિરજેત્ તદ્વહેરય
 પ્રવ્રજેત્." જે દહાડે મસાર ઉપર વિગગ ઉત્પન્ન થાય, તે દિવસે યગમદમ યજ્ઞ સમય
 છે. આ મન શંકરાચાર્યના પડેલાં કોઇએ અવલંબન કર્યો નહોતો. તેમજેન પડેલો દેખાડ્યો.

શંકર ગોવિંદનાથ પાસે દક્ષિણ ભેઇને ત્યાં કેટલીક મુદન સુધી ગ્લાહ અને આમ સ-
 નના મંપ્રદાયિક અર્થ અને ઉપનિષદના અર્થ શુર પાસેથી માંબજ્યા, તથા ચર્ચ શરૂ થયેનો
 પ્રકાશ કર્યો. તે પછી મુઝની આગાથી તેઓ કાશીક્ષેત્રમાં ગયા. ત્યાં મંપ્રિતિયત્વ ૫
 જન કરી વેદ ધર્મની સ્થાપના કરી. માટે નિંદર પ્રવ્રજન કરી ત્યાં ત્યાં આપ

દેશમાં કાવેરી નદીના કિનારે રહેતો એક બ્રાહ્મણનો વેદ્ય પુત્ર મહા પુરુષોના દર્શન માટે ફરતો હતો. તે શંકરાચાર્યની પાસે આવી તેમના ચરણમાં પડ્યો. આચાર્યે તેના મસ્તક પર હાથ મૂકી પૂછતાં તેણે કહ્યું કે;—“ મહારાજ! હું સંસારમાં ફળ્યું છું, આપ સર્વદા છો, તેથી હું વિશેષ આપને કાંઈ કહી શકતો નથી. માટે મારા ગુણ દોષ સામુ ન જાતાં મને સંસાર આગરમાથી તારીને મારો ઉદ્ધાર કરે. ” તેની એવી પ્રાર્થનાથી શંકરે તેને સંન્યસ્તની દિક્ષા આપી, અને તેનું નામ સનંદન પાડ્યું. તે આચાર્યનો મુખ્ય શિષ્ય થઈને રહ્યો આ સનંદન પદ્મપાદાચાર્યને નામે પ્રમિદ્ધ છે. તેના વિશે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે સનંદન ગંગાનદીને સામે કિનારે હતો. અને નદીમાં પૂર આવેલું હતું, તે છતાં ગુરૂની આજ્ઞાથી તેણે મહા પુરમાં પગ મૂકીને ચાલવા માંડ્યું. એટલે ગુરૂની કૃપાથી તેના પગ નીચે કમળ ઉત્પન્ન થયાં, તેથી ઉડા પાણીમાં તેને કાંઈ પણ હરકત ન થતાં નદીપાર ઉતર્યો. સારથી શંકરે તેનું નામ પદ્મપાદ પાડ્યું.

શંકરાચાર્ય એક વખતે ગંગા નદીના કિનારે સિખોને-વ્યાસ સૂત્રનું ભાષ્ય બંધાવતા હતા. ત્યાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે આવીને પુછ્યું કે, તમે શું બધાવો છો? શંકરના બોલતા પહેલાં એક શિષ્ય બોલી ઉઠ્યો કે, આ અમારા ગુરૂ છે, તેમણે સર્વ ઉપનીષદ્ અને વ્યાસ સૂત્ર ઉપર અદ્વૈતવાળું ભાષ્ય કર્યું છે, તે અમને શીખવે છે. એ સાંભળી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, તમે વ્યાસ સૂત્રના ભાષ્યકાર હો તો વ્યાસ સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ સૂત્ર છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરી બતાવો. એ ઉપરથી આચાર્યે નિરાભિમાનથી એ સૂત્રનો ભાવાર્થ કહ્યો કે;—“ મરણ વખતે જૂત સૂક્ષ્મ દેહ ખીળથી મુક્ત જીવ એક દેહ મૂળને ખીળ દેહમાં જાય છે, સારે પચીકૃત પંચજૂતના સૂક્ષ્મ ભાગથી મુક્ત થઈને જાય છે. ” આ ખુલાસો સાંભળીને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે તેમની પરીક્ષા લેવા, તેમણે કરેલા ખુલાસાનું ખંડન થાય, એવા કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા. પણ શંકરે તેને તોડી પાડવા શ્રુતિઓનાં પ્રમાણ આપીને પોતાના મતનું મંડન કર્યું. એ રીતે પરસ્પર ઘણી પ્રકારે ખંડન મંડન આઠ દિવસ સુધી ચાલ્યા કર્યું તેમાં છેલ્લે શંકરાચાર્ય જીત્યા. શંકર દિગ્વિજયમાં લખ્યું છે કે, મહાત્મા વ્યાસ પોતે બ્રાહ્મણને વેળે શંકરની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યા હતા!

શંકર નિત્ય નિયમ પ્રમાણે એક વખતે ગંગા કિનારે જયોરે આનંદિક કર્મ કરવાને જતા હતા. માર્ગમાં એક ચાંડાળ ચાર બંધકર કૂતરા સાથે મળ્યો. તેને શંકરે કહ્યું કે, અરે! ચાંડાળ દૂર ખસ. તે સાંભળી ચાંડાળે કહ્યું કે;—“ તું ચાંડાળ કેને કહે છે? બધા એક છે, અદ્વૈતીય છે, અમંગ, સત્ય, અનંત, નિરવધ, જ્ઞાનરૂપ, અને અખંડ છે. આમા પણ અદ્વૈતીય છે, એવું વેદ્ય પુરુષો કહે છે. તું વેદાંતમાં કુચળ છતાં આવી ભેદ બુદ્ધિ કેમ રાખે છે? તું મારા દેહને દૂર જવાનું કહે છે કે, આત્માને? જો દેહને કહેતો હોય, તો તે અજનમ છે તે શું તારા દેહ જોવા નથી? જો આત્માને કહેતો હોય, તો તે

(૧) સાંખ્ય, બૌદ્ધ, જૈન, અને કપ્પાલ, આદિના મતોના વિરનારથી ખંડન જતા હોય, તો વ્યાસ સૂત્રપર “ શંકર સારીરકભાષ્ય ” નામે ગ્રંથમા જોવાં. એ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત મરિ અને જીભ મને શી રીતે જોતા છે એ સર્વે તેમાં નોંધવા લાયક છે.)

(૨) ઇરા ઉપનિષદોનાં નામ;—જન, કેન, કદ, પ્રથ, મુક, માંડુય, તૈનિરીય, યૈનરીય, ઊંદો-વ્ય, અને પ્રદાસવ્યક.

તારા કરતાં સું જૂદો છે? જેમ સર્વનું પ્રતિબિંબ મહિરા અને ગંગાજળમાં પડે છે, તે છતાં સર્વ જૂદો નથી. તેમજ સર્વ મનુષ્યના દેહ જૂદા છતાં આત્મા તો એક જ છે. હવે જો તું કદી દેહને લૌકિક રૂઢિથી આ ચાંડાલ અને આ બ્રાહ્મણ છે, એમ ધારી દૂર જતા કહેતો હોય, તો તારા જેવા જ્ઞાનીએ લોકરૂઢિને પકડી રહેવું ઠીક નથી. તારા જેવાં તત્ત્વજ્ઞાનીને પરમેશ્વરની માયાવી છદ્મ જાળમાં મોહ પામેલો જોઈને હું આશ્ચર્ય પામું છું.” આ સાંભળીને શંકરાચાર્યની બેદ બુદ્ધિ જતી રહી. આ વિષે શંકર દિગ્વિજયમાં લખ્યું છે કે, શિવે ચાંડાલના વેશમાં આવીને શંકરને ઉપરનો બોધ કર્યો હતો!

શંકર પોતાના શિષ્યો સાથે ફરતા ફરતા કાશીથી હિમાચલ પર્વતના બદ્રિકાશ્રમમાં ગયા હતા. એ વખતે તેમની ઉમર માત્ર બાર વર્ષની હતી. બદ્રિકાશ્રમમાં રહીને તેમણે નીચે પ્રમાણે શ્રંયો કર્યા હતા;—બ્રહ્મસૂત્ર, દશઉપનિષદ, બારતમાંની ભગવદ્ગીતા, બારતમાંના સનતસુજાતિય, અને નૃસિંહતાપિની, એ સર્વ શ્રંયોનાં બ્રહ્મવિદ્યા પ્રતિપાદક બાળ્યો કર્યા. તેમજ વેદાંત પ્રતિપાદક ઉપદેશસહસ્રી આદિ અસંખ્ય શ્રંયો બનાવ્યા હતા. પોતાના શિષ્યોને એ સર્વ બાળ્યો તેમણે શીખવ્યાં હતાં. એક વખતે આચાર્ય શિષ્યોને બ્રહ્મ વિદ્યાનો બોધ આપતા હતા, તે વખતે પાશુપત મતાભિયાનીઓ પોતે બેઠા હતા. તેઓ વિવાદ કરવા લાગ્યા કે;—“કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ, અને દુઃખાત એવા મોક્ષને સાધન જૂત પાંચ પદાર્થોને પશુ પતિ ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કર્યા છે. કાર્ય મહત્ત્વાદિ છે, કારણ મૂળ જૂત પ્રકૃતિ છે, યોગ સમાધિ છે, વિધિ ત્રિકાળ સ્નાતાદિક છે, અને દુઃખાત મોક્ષ છે. એમાં મૂળ જૂત પ્રકૃતિ એજ જગત્તું ઉપાધાન કારણ છે. અને પશુપતિ ઇશ્વરને તે નિમિત્ત કારણ છે શ્રુતિ કહે છે કે,—“સદૃશાં ચક્રે સમાણમ સ્વજત” (—ઇશ્વરે દ્રષ્ટિ કરીને તેણે પ્રાણ સર્જ્યો.) તેજ પ્રમાણે યજુર્નું કુભાર એ નિમિત્ત કારણ છે. તેનું પશુ સપ્તક્ષ કરતું છે. માટે તમારું બ્રહ્મ એ જગત્તું ઉપાધાન કારણ છે, એ કહેવું આર્મભવિન છે. કારણ કે અવયવ યુક્ત જડ અને અયુગ્ધાદિ લક્ષણોથી યુક્ત જગત્ છે. એવા જગત્તું ઉપાધાન કારણ બ્રહ્મ કેમ સંભવે? જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો યુગ્મ ધર્મ તેનામાં રહેવો જોઈએ. પશુ બ્રહ્મનો જે ધર્મ તે જગત્માં દેખાતો નથી. માટે બ્રહ્મ એ જગત્તું ઉપાધાન કારણ છે. એ કેમ માની શકાય?”

આચાર્યે કહ્યું કે,—“તમે જે બ્રહ્મથી ભિન્ન નિમિત્ત અને ઉપાધાન કારણનો શરીકાર કરો છો તે યોગ્ય નથી. બ્રહ્મ વિના બીજાને નિમિત્ત કારણ ત કે ઉપાધાન કારણ ત માનીયે તો ઉપનિષદમાં જેના જ્ઞાનથી અયુત જ્ઞાન થાય છે, અને અવિદ્યાન વિદ્યાન થાય છે, ઇત્યાદિ જણાવેલું છે, તેને બાધ આવે છે. નિમિત્ત કારણના જ્ઞાનથી કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે આ ઠેકાણે ઉપાધાન કારણનેજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેને ઠેકાણે જે પ્રકૃતિનું મંદળ કરીએ, તો “एकमेवाद्वितीयम्”—બ્રહ્મ એક છે અને અદ્વેતીય છે. એ શ્રુતિ વચનનો બાધ લાગે છે. કારણ કે જગત્તી ઉત્પત્તિની પૂર્વે બ્રહ્મ વિના કોઇપણ પદાર્થો નહોતા, એ પ્રતિપાદન કરેલું છે. તેથી પ્રકૃતિને ઉપાધાન કારણ ન માનનાં બ્રહ્મનેજ માનવો જોઈએ.

(૧) કાર્યની જોડ કારણ દેખે, તેને ઉપાધાન કારણ કહે છે. જેમકે માછીનો ઘડો કાર્ય છે. તેના કારણ ૧૫ માછી, તે તેની જોડ છે તેથી પ્રકૃતિના પશુ પદાર્થ ઉપાધાન કારણ છે.

કાર્યમાં ઉપાદાન કારણુનો કાંઈ પણ અંશ હોવો જોઈએ, એવો જે તમારો મત છે, તે બરોબર નથી. કારણ કે છાણુમાંથી વિદ્યી આદિ ઉત્તમ થાય છે, પણ તેમાં છાણુનો જરા પણ અંશ જોવામાં આવતો નથી. કાર્ય અને ઉપાદાન કારણુ એ બેનું સાદૃષ્યપણું પણ આથી સંભવતું નથી. દેહાદિકથી થનારાં કાર્ય અનિત્ય છે. માટે જ્યાં એજ મુખ્ય માનવો જોઈ એ. " ઇત્યાદિ ઘણી પ્રકારે પાશુપત મનતુ ખડન કર્યું. તેથી તેમણે પોતાનો મત મૂકીને આચાર્યનો મત ગ્રહણ કર્યો હતો.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય ભટ્ટપાદ (કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય) ની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા સાર પોતાના શિષ્યો સહિત પ્રયાગમાં ગયા. તે વખતે ભટ્ટપાદ ગુરુના ઉન્મથન અને સ્તેગતોના કરેલા નાશના દોષ નિવારણ માટે તુપાગ્નિમાં બળી મરવાની તૈયારી કરતા હતા. શંકરે તેમની પાસે જઈને પોતે કરેલું ભાષ્ય બતાવ્યું. ભટ્ટપાદ તે ભાષ્ય જોઈને ખુશી થયા. અને કહ્યું કે, આ ભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાય ઉપર આઠ હજાર વાર્તિક થાય. પણ મેં અગ્નિ પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેથી નિરૂપાય છું, આપના દર્શનથી હું કૃતાર્થ થયો છું. મેં ઇશ્વર ને માનતાં વેદનેજ સ્વતઃપ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યો, તથા ચુર દ્રોહ—સુગતો પાસે તેમનાં શાસ્ત્ર શિષ્યોને તેમનોજ નાશ કર્યો, એ પાપના પરિહાર માટે હું તૈયાર થયો છું. એ સાંભળી શંકરે કહ્યું કે—આપે જે કહ્યું છે, તે યોગ્ય છે. એથી કાંઈ પાપ થયું નથી. ભટ્ટપાદે કહ્યું કે—આપના દર્શન અને સ્મરણથીજ જીવવાને હું સમર્થ છું, પરંતુ તેમ કરવાની મને ઇચ્છા નથી. આપ સર્વથા છો, તેથી જાણતાજ હશે. આપ સાક્ષાત્ શંકર છો. અદ્વૈત માર્ગનું સ્થાપન કરવા માટે અવતર્યા છો, અને મને જીતવા માટે આવ્યા છો. તે મેં જાણ્યું. પણ જેની મોટી કીર્તિ છે, અને જે અજીત છે, એવો મારો શિષ્ય મંડનમિશ્ર છે, તેને જીતશો એટલે સર્વ જગત્તે જીતવા બરોબર છે. તે સર્વ શાસ્ત્રમાં મારા કરતાં પણ વધારે નિપુણ છે. તેની સ્ત્રી સાક્ષાત્ સરસ્વતી જેવી છે. વાદ યુદ્ધમાં તેનેજ મધ્ય સ્થપણું આપીને વાદ યુદ્ધ કરજો. હવે આપ મને તારકમંત્રનો ઉપદેશ કરીને કૃતાર્થ કરો. પછી શંકરે ભટ્ટપાદને તારકમંત્રનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી તેઓ મુક્તિ પામી પરમ ધામમાં ગયા.

સાંથી આચાર્ય ઉત્તર તરફ ચાલતા ચાલતા હસ્તિનાપુરના અગ્નિખૂણામાં વિઞ્જિલ બિંદુ નામથી પ્રસિદ્ધ વિદ્યાલયની પામેના એક તાલવનમાં આવી પહોંચ્યા. આ તાલવનમાં મંડનમિશ્રનો નિવાસ હતો.^૧ મંડનમિશ્ર સુદક્ષ કર્મેકાંડવક્ત્રી અને જ્ઞાન કાંડવાદીઓનો ધણોજ પક્ષપાતી હતો. તેણે પાંચમો શિષ્યોને દિગ્વિજયમાં સમર્થ કર્યા હતા. તેના આશ્રમમાં દામદાસીઓ અને મેનાપોષ્ટ સુદાં સંસ્કૃત શ્લોક બોલી શક્તાં હતાં. શંકરાચાર્યે મંડનમિશ્રના ઘરની સામે આવીને જોયું તો દરવાજો બંધ દીકો. તપાસ કરતાં જાણ્યું કે, મંડનમિશ્ર ઘરમાં શ્રાદ્ધ કરે છે. શકર પ્રાણુયામ બળથી શન્ય માર્ગે અંદર દાખલ થઈ મંડનમિશ્રની પાસે ગયા. સન્યાસીના દર્શનથી તે ધણે ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો કે આ મુંડીઓ વળી ક્યાંથી આવ્યો ? ચોડી વાર સુધી બંને જણ વચ્ચે કેટલાક સવાલ જવાબ થયા. આખરે વ્યાસના વાક્યાનુસારે મંડનમિશ્રે આચાર્યને પાઠ પ્રદાન કર્યા. આનંદેશ્વરિ કહે

(૧) શંકરદિગ્વિજયમાં મંડનમિશ્રનો આશ્રમ નર્મદા કાંઠે માહિષ્મતી નગરી અથવા ચોળી મા-દેશમાં હોવાનું જણાયું છે.

છે કે, મંડનમિત્રે શ્રાદ્ધમાં વ્રાસને તોનાર દીધું હતું, અને પોતાના મંત્ર શક્તિ બળથી તે-
મને ત્યાં વ્રાણ્યા હતા. પાંચ શબ્દો-કાળે આચાર્યે કહ્યું કે, હું તાર્ક વિકર્ત કરવા મારે આ-
વ્યો છું. મંડનમિત્રે કહ્યું કે, જમ્યા પછી તાર્ક કરીશું. બેડ વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી કે, જે
પરાભ્ય પામે તેણે પોતાનો મત છોડીને જ્ય મેળવનારનો મત કબૂલ કરવો. હારજીતનો નિ-
ર્ણય કરવાને મંડનમિત્રની પત્ની સરસ્વતી-સરસ્વાણીને મુકરર કરી. પછી વિવાદ શરૂ
થયો. મંડનમિત્રે કહ્યું:—“ જીવ અને ઇશ્વરનું એકપણું છે, એવો જે તમારો મત છે, તેને
માટે કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી. તમે જે ઉપનિષદનાં પ્રમાણ આપો છો, તેમાં કર્મ સર્જન-
તા નથી. તેથી તમારો મત મારે માન્ય નથી. ” એ સાંભળીને શંકરાચાર્ય શ્રુતિઓનાં
ધણાં પ્રમાણો આપીને મંડનમિત્રના મતનું ખંડન અને પોતાના મતનું મંડન કર્યું. એ
વિવાદ કેટલાક દિવસ સુધી ચાલ્યો. તેમાં છેવટે શ્રદ્ધા સત્ત્વ છે, એવું શંકરે સિદ્ધ કરી આપી
અદ્વૈત મતનું સ્થાપન કર્યું. સરસ્વતીએ પણ નિષ્પક્ષપાતપણે આચાર્યનો જ્ય દર્શાવ્યો, પછી
મંડનમિત્ર સર્વ સાગ કરી શંકરને શરણે આવ્યા. એટલે શંકરે સરસ્વતીના સામુ જ્ઞેયું.
સરસ્વતીએ તેમનો આશય જાણી લીધો. તેથી તેણે જણાવ્યું કે:—“ પત્ની પણ પતિના
આત્માની અર્ધભાગિની છે, એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. મારે મને જીતો ત્યારે ખરું. ” એ પરથી
આચાર્યે સરસ્વતીની-સાથે સત્તર દિવસ સુધી વિવાદ ચલાવ્યો. સરસ્વતીએ શંકરને જીત-
વા કહિયું જાણ્યા, ત્યારે તેણે વિચાર્યું કે, આચાર્ય આગવચમાં સંન્યાસી થયા છે, મારે
તેઓ કામ્યશાસ્ત્ર જાણતા નહિ હોય. તેથી તેણે કામ કળાના પ્રશ્નો પુછ્યા. શંકર સર્વજ્ઞ
હતા. તેમનાથી કાંઈ અજ્ઞાણનું નહોતું, તેઓ ધારે તે કરવાને શક્તિમાન હતા. પણ મં-
દાદાને, આધિન હતા. પ્રશ્નોના ઉત્તર ન આપે તો અસર્વજ્ઞપણું જણાય. અને ઉત્તર
આપે તો યતિ ધર્મને બાધ આવે, જાહેર રીતે ઉત્તર આપી શકાય તેવું નહોતું. તેથી એ-
જાણ્યા હોય તેવી રીતે સરસ્વતી પાસે એક માસની મુદત માગી કામ કળાનું શિક્ષણ
લેવા ગયા. પશ્ચિમ તરફ જતાં અમરક રાગનું યુન શરીર ચિતા ઉપર મૂક્યું હતું, તેમાં
યોગબળથી પ્રવેશ થયો. અને તેની રાણીઓના હાવભાવનો અનુભવ લેધને પાછા મંડન-
મિત્રને આશ્રમે આવ્યા. પછી સરસ્વતીને વાદવિવાદ કરવા મારે કહ્યું. પરંતુ સરસ્વતીએ
અશ્લીલ વાત ચીત થવાની શંકાથી પોતાનો પરાભવ કબૂલ કર્યો. પછી શંકરે તેને મંત્ર-
બદ્ધ કરી તુંગભદ્રા નદીના કિનારે પ્રતિષ્ઠિત શૃંગપુરમાં ગયા. એ જગ્યાએ એક મઠ બા-
ધીને સરસ્વતીને સાંચિરકાલ રાખ્યાં આ મઠ હજી સુધી શૃંગાગિરિ અથવા સિદ્ધારી
નામથી વખણાય છે. ત્યાર પછી સાં વિદ્યાપીઠ બનાવીને ભારતી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. અને
સાંના શિષ્ય મંડગને ભારતી નામ આપ્યું. મંડનમિત્રને આચાર્યે સંન્યાસની દિક્ષા દી-
ધી, અને “તત્ત્વમસિ” એ મહા વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો. તથા ગુરુ મહિમાને સારી પેઠે
સમજાવ્યો. ત્યારથી મંડનમિત્ર મુરેશ્વર કે મુરેશ્વરાચાર્ય એવા નામથી શંકરના મુખ્ય
શિષ્યોમાં ગણવા લાગ્યા.

(૧) સંન્યાસી ત્રણ પ્રકારના છે.—ભારતી, ગિરિ, અને પુરી. ધણાક જાનુ કહે છે કે, આ
ત્રણે સંપ્રદાય શંકરાચાર્યે સ્થાપ્યાં હતા. પરંતુ આનંદમિત્રના શંકર વિજયમાં ભારતી સંપ્રદાયનું નામ
માત્ર નજરે પડે છે ભારતી અને ગિરિ સંપ્રદાયના મહાન્ય ભારતવર્ષમાં ક્યો કે કાળે નજરે પડે છે.
તારકેશ્વરનો મહાન્ય ગિરિ સંપ્રદાયનો છે.

‘શંકરાચાર્ય દુષ્ટ પાપાંડ મનોનું ખંડન કરતા, ભક્ત લોકોને સહબોધ દેતા, અને અ-
દ્વૈત માર્ગનું સ્થાપન કરતા, અનેક દેશોમાં યત્રતા કરતા દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રાદિ દેશોમાં પો-
તાનો મત તથા ગ્રંથોનો પ્રચાર કરતા શ્રીશૈલ નામે પર્વત ઉપર પધાર્યા. ત્યાં તેમણે પા-
તાળ ગંગામાં સ્નાન કર્યું. અને મહિકાંર્જુન નામે શિવલિંગની પૂજા કરી. ત્યાં શ્રેષ્ઠ શિષ્યોને
શારીરક ભાગ્ય લેણામાં. અહિં પાશુપત, વીરવૈષ્ણવ, શૈવ, અને માહેશ્વર મતવાળાને
સુરેશ્વરાદિ શિષ્યોએ હત્યા. તેમાંના કેટલાક આચાર્યના શિષ્ય થઇ રહ્યા. એક વખતે એક
કાપાલિક કપટ વેપથી આચાર્યનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. એ ભૈરવ ભક્ત કાપાલિક
પોતાના ઇષ્ટની સિદ્ધિનો લાભ જોઇ બોલ્યો કે;—

“હે મહાત્મા ! સર્વગતા, સુચીલતા, અને દયાળુતાદિક આપના સકળ શુભ ગુણો
સાંભળીને આપના દશનાયે આવ્યો છું. આપે પરોપકાર માટેજ દેહ ધર્યો છે. આપની
સદ્દેહીતિ સર્વ સ્થળે ગવાય છે, આપ અદ્વૈતીય બ્રહ્મને પ્રતિપાદન કરનારા ઉત્તમ પર્વોદિ
છો. આપની પાસે આવનારા મનુષ્યો પોતાના મનોર્થો સકળ કરી જાય છે. મેં આ દેહે
સ્વર્ગે જવા માટે સો વર્ષ તપ કરીને ભૈરવનાથને પ્રસન્ન કર્યા છે. તેમણે મને કહ્યું છે કે,
તું કોઈ સર્વસ્વ પુરૂષનું અગર રાગનું મસ્તક અગ્નિમાં હોમીશ, તો સદેહે સ્વર્ગમાં જઈશ.
તેથી હું ચારે તરફ ફરું છું, પણ મને કોઈ તેવો મળ્યો નથી. તેથી નિરાશ થઇ આપની
પાસે આવ્યો છું. આ દેહ ક્ષણભંગુર છે. મસ્તક આપવાથી આપની અપારકીર્તિ વધશે,
અને માંડે કામ થશે. મસ્તકની માગણી કરતાં મારી જીમ ઉપડતી નથી. કમકે જીવિત
કાને જંહાકું ન હોય ? આપ તો કેવળ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છો. આપને શરીરની આસક્તિ નથી.
આપે પરોપકાર માટે દેહ ધર્યો છે. આપ કૃપા કરો તો માંડે કામ થાય. દયાળુ પુરૂષો તો
પોતાનું શરીર કેવળ પરમાર્થેજ ધારણ કરે છે. આપને ધન, પુત્ર, મિત્રા લોક, તૃષ્ણા,
કાંઈ પણ નથી. પરોપકાર વિના આપને ખીજી કાંઈ કર્તવ્ય પણ નથી. કૃપાથી જાપિએ
ઈંદ્રને પોતાના હાડકાં કઢાડી આપ્યાં હતાં. જીમુતવાહને નાગ રક્ષણ માટે ગરડને પો-
તાનો પ્રાણ આપ્યો હતો. તેથી તેમની અમર કીર્તિ રહી ગઇ છે. મારી માગણી અયોગ્ય
છે, તેથી હું હાંડું છું. પણ આપ જેવા પરોપકારી પુરૂષો મારા જેવા માગણીને ન આપે
એ સંભવ નથી.” ઇલાદિ સાંભળી શંકર બોલ્યા કે;—“હું ખુશીથી માંડે મસ્તક આ-
પીશ. માટે મારા શિષ્યો કે કોઈ ન જાણે તેમ તારે અકાંતે આવવું. નહિ તો તારું કામ
થવું કઠિણ થશે.” પછી કાપાલિક રાજ થતો પોતાને સ્થળે ગયો. શિષ્યો સ્નાન સંધ્યા-
દિ કરવાને ગયા, ત્યારે મકરે દેહ ત્રિક દેવાની ઇચ્છાથી જીવનો પરમાત્મા સાથે નિયોગ
કર્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સિદ્ધાસન વાળી બેઠા. એટલામાં કાપાલિક આવ્યો. તેણે ત્રિ-
શૂળ ઉગામી આચાર્યને મારવાની તૈયારી કરી, એટલામાં યોગ જળથી એવોજ ભાસ પ-
દ્મપાદના અંતઃકરણમાં પડ્યો. તેથી એ વાત પ્રસિદ્ધ થતાં પદ્મપાદે આવીને કાપાલિકને
મારી નાખી આચાર્યનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્ય તીર્થ સ્થળોમાં યત્રતા પાપથી મુક્ત કરનાર ગોકર્ણ ક્ષેત્રમાં
આવ્યા. ત્યાં ત્રણ દિવસ રહી હરિશંકર નામના દિવ્ય સ્થાનમાં થઇને મુકાબિકા દેવીના મદિ-
રમાં આવ્યા. ત્યાં એક આદ્યણ અને તેની સ્ત્રી પોતાના મરણ પામેલા પુત્રને જોવામાં લેઇ

મહા દક્ષિણ સાથ રૂઢન કરતાં હતાં. એ જોઈ શંકરને દયા ઉત્પન્ન થવાથી તેમણે જોડાઈ નાથની સ્તુતિ કરી, એ બ્રાહ્મણના પુત્રને સજીવન કર્યો. એ સ્થળમાં ત્રણ દિવસ રહીને ત્યાંથી શ્રીવલી ગામમાં આવ્યા, એ ગામમાં વેદમુખે હજાર બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. તેમાં પ્રભાકર નામે એક ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણ હતો. તેનો પુત્ર સાવ જડભરત જેવો હતો. એટલે તેને કાંઈ જોડાવે તો જોડે, અને ખવરાવે તો ખાવ. નહિ તો આજો દિવસ ગાંડાની પેઠે જોડી રહે. શંકરને ગામમાં આવેલા જાણીને પ્રભાકર પોતાના એ પુત્રને જતાવવા માટે તેમની પાસે લેઈ ગયો. અને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. શંકરે એ જાણકને જોઈને કહ્યું કે:—“હું તું કોણ છું? અને આવી જાણ એકા કેમ કરે છે?” જાણકે જવાબ આપ્યો કે:—“હે શુર! હું જડ નથી, પણ જે જડ છે, તે મારા સાનિધ્યને લીધે પ્રવર્તે છે. શોક, મોહ, ક્રોધ તૃષ્ણા, જરા, અને મૃત્યુ, એ છ ઉર્મિઓથી તથા જન્મ, જન્મ, પછી જન્મ, તદ્દિ પામતું ફરફાર થતું, ઘટતું, અને નષ્ટ થતું, એ જ ભાવ વિકારો રહિત, જે કેવળ સુખરૂપ પરમપદ છે, તે હું છું. હે શુર! આ મુમુક્ષુ લોકોને પણ મારા જેવો અનુભવ મળે એમ હચમચું છું.” એટલું જોડી બાર શ્લોકથી પ્રપંચ રહિત પરમાત્માના તત્ત્વનું નિરૂપણ કર્યું. એ બાર શ્લોકથી આત્મા તત્ત્વ હાથમાંના આમળા પ્રભાણે પ્રકાશિત કર્યું. તેથી એ જાણક હૃસ્તામસિક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. શંકરે જાણ્યું કે તેને શુર વિના આત્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન થતું છે. તેથી એ કાંઈ યોગી હોવો જોઈએ. પછી તેના મસ્તકપર હાથ મૂક્યો. અને પ્રભાકરને કહ્યું કે, આ તારા પુત્રને દેહાદિકપર પ્રીતિ નથી, તો ઘર આદિમાં તો ક્યાંથી આસક્તિ હોય! તેનાથી તમને કાંઈ લાભ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. ઇલાદિ કહેવાથી પ્રભાકરે તેને શંકરને સર્વજ્ઞ રાખ્યો. શંકરે તેને બ્રહ્મ વિધાનું શિક્ષણ આપીને પોતાના મુખ્ય શિષ્યોમાં દાખલ કર્યું.

શંકરાચાર્યને ગિરી નામે શિષ્ય હતો. તે શુરની સેવામાં નિરંતર મગ્ન રાખતો હતો. એક વખતે તે શુરનાં વસ્ત્ર ધોવા સાર નદીપર ગયો હતો. ત્યાંથી નિસ કથાનો વખત થયો, ત્યાં સુધી તે આવ્યો નહિ. તે જ્યાં પદ્મપાદ વગેરે શિષ્યોએ મંડળી તેને મંદ પુદ્ધિનો જાણીને વાટ ન જોતાં કથા આરંભ કર્યો. શંકરે એ વાત જાણીને તેમનો ગર્વ ઉતારવા માટે ગિરી જે નદીપર હતો, તેને ત્યાં જોડે વિધા આપી દીધી. તેથી ગિરી નદીપરથી આવતાં બ્રહ્મ તત્ત્વને પ્રકટ કરનારા તોટકવૃક્ષોથી શુરની સ્તુતિ કરીને આવ્યો. અને ઉપનિષદના ભાગને પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યો. એ જોઈ પદ્મપાદાદિ શિષ્યોનો મંદ ઉતરી ગયો. તોટક વૃક્ષથી આત્માતત્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યું, તેથી તેનું નામ તોટકાચાર્ય પડ્યું અને તે પણ શંકરના મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણવા લાગ્યો. એ રીતે આચાર્યને પદ્મપાદ, સુરેશ્વર, હૃસ્તામસિક, અને તોટક એ ચાર મુખ્ય શિષ્યો હતા. આ પ્રનાયની તેમનો પ્રનાય બહુ અઘોરિક હતો. લોકો તેમને ચાર વેદ રૂપ ગણતા હતા.

પણ ક્યાં. પદ્મપાદે ગુરૂની આગાથી સૂત્ર બાબની બે ટીકાઓ કરી. પહેલી પંચવાદી, અને બીજી વૃત્તિ. તેમજ વ્યાસ મુનિના મુત્રો ઉપરના બાબની વિવેચના વિજયાર્ચિકમ નામે કરીને ગુરૂને અર્પણ કરી. આનંદગિરી વગેરે શિષ્યોએ પણ પોતાની શક્તિ મુજબ આત્માત્મના પ્રકાશ માટે ઘણા ઉત્તમ ગ્રંથો કરેલા છે.

એક વખતે શંકરે ઋષ્યશૃંગ પર્વતપર ધ્યાન ધર્યું હતું. ત્યાં ધ્યાનમાં પોતાની માતૃશ્રીને મંદવાડ આવ્યો છે, અને પોતાનું સ્મરણ કરે છે, એવું જાણ્યું. તેથી શિષ્યોને ત્યાંજ રાખીને પોતે એકલા આકાશ માર્ગે કાલટિમાં પોતાને ઘેર માણ પાસે આવ્યા. માણને પ્રણામ કરી કહ્યું કે;—“હું આપના યાદ કરવાથી આવ્યો છું. માટે હવે શોક મૂકી દેહ ને કામ હોય તે બતાવો. માણ પોતાના પુત્રને જોઈ ખુશી થયાં, અને ધીમેથી કહ્યું કે;—“પુત્ર! મેં ભારી આ દશામાં તને જોયો, એ ઘણું સારું થયું. મારું જીવિત હવે વધારે વખત ચાલવાનું નથી. તેથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ દેહને યોગ્ય સંસ્કાર કરી મને પરલોક પહોંચાડજે.” આ સાંભળી શંકરે માણને બ્રહ્માનંદ મળે માટે બ્રહ્મનો બોધ કરી માતાના મનમાં દસાવ્યો. તેથી તેઓ પરમ પદને પામ્યાં. તેમના દેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાને માણને વચન આપ્યા પ્રમાણે તૈયાર થયા. પણ સગાં બહાલાંએ તેમને કહ્યું કે, તમે સંન્યાસી છો. માટે તમને એ સંસ્કાર કરવાનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે અધિકાર નથી. શંકરે કહ્યું કે, મેં માણને વચન આપ્યું છે, મને કશો બાધ લાગતો નથી. ઇલાદિ કલાથી કોઈ ત્યાં આવ્યાં નહિ. એટલુંજ નહિ પણ ગામમાં કોઈએ આગ પણ આપી નહિ. તેથી શંકરે તેમને શાપ આપ્યો કે—“આજથી તમે વેદથી બ્રહ્મ યશો. તમારે ત્યાં કોઈ સંન્યાસી બિદ્યા કરવા આવશે નહિ. અને તમારા ઘર સમીપમાંજ મુદડાં બાળવામાં આવશે.” પછી શંકરે પોતે કાંઈ એકાં ક્યાં. અને માણના જામણી હાથમાંથી અગ્નિ પ્રગટ કર્યો. એ અગ્નિ વડે માણના શબને પોતે દહન કર્યું. સકરના સાપથી કેરલ દેશના કાલટિમાં આવે પણ મદડાં ઘર પામે બાળવામાં આવે છે. તથા કોઈ સંન્યાસી ત્યાં બિદ્યા કરતા નથી. અને બ્રાહ્મણો વેદ વિહિન છે.

શંકરનો શિષ્ય પદ્મપાદ રામેશ્વર તરફ યાત્રાએ ગયેલ, ત્યાં રસ્તામાં તેના પૂર્વાશ્રમના મામાનું ઘર આવનાં ત્યાં પોતાનાં પુસ્તકો રાખી ગયો હતો. એ પુસ્તકોમાં શંકરાચાર્યે કરેલા બાબપરની પોતે કરેલી ટીકા હતી. તે તેના મામાએ વાંચી. તેમાં પ્રભાકર, બદ્રપાદ, આદિના મતનું ખંડન હતું. એ તેનો મામો જોઈ શરૂઓ નહિ. કેમકે પોતે દ્વેષવાદી હતો. તેથી એ પુસ્તકોવાળુ ઘર સળગાવી દીધુ. પછી પદ્મપાદ આવ્યો, અને પુસ્તકો જળી ગયાનું સાંભળ્યું, તેથી ઘણો શોક કરવા લાગ્યો. પછી ફરીને એવી ટીકા લખવાનો વિચાર કર્યો, પણ ફરીને તેવી ટીકા નહિ લખી શકાય, એવું જાણવાથી તે કેરલ દેશમાં ગુરૂ પામે ગયો. અને બનેલી દટ્ટીકન જાહેર કરીને ઘણો મોક દર્શાવ્યો. ગુરૂએ તેને શાન્ત પાડીને કહ્યું કે, તે ઋષ્યશૃંગ પર્વતપર ને ટીકા મને વાંચી સળગાવી હતી, તે પુરેપુરી મારા સ્મરણમાં છે, તે તું લખી લે. એમ કહી બાબ ઉપરની સ્પષ્ટતા ટીકા પ્રગટ હતી તેવીજ લખાવી. તેજ પ્રમાણે કેરલ દેશના રાજા રાજનેશ્વરે પ્રથમ ને પણ નારટકો રંગીને મદરને સાંગી મનગાવ્યાં હતાં, તે પણ પદ્મપાદના પુસ્તકો સામે

બળી મર્માં હતાં. શંકરે એ પુસ્તકો પણ પોતે મોટેથી પ્રથમ હતાં તેવાંજ લખાયાં હતાં. શંકરની સ્મરણ શક્તિ એવી તો અઘોરિક હતી કે જે એક વખત તેઓ વાંચતા કે સાંભળતા તે તેમના સ્મરણમાંથી લેશ માત્ર પણ કદી જતું નહિ.

મહાત્મા શંકરાચાર્ય હજારો શિષ્યો સહિત ભારતવર્ષમાં દિવિનિશ્ચય કરવા સાર નિ-
કળ્યા હતા. તેઓ પ્રથમ રામેશ્વર તરફ ગયા હતા. ત્યાંથી કાંચીનગર, વિદલેશ, કલ્કા-
ટક, ઉજ્જયિનિ, પ્રયાગ, અને કાશી ઇત્યાદિ ધણે સ્થળે ફરીને ચાર્વાક, બૌદ્ધ, ક્ષપણિક,
જૈન, શક્ત, લક્ષ્મી, ભક્ત, વિદ્યોપાસક, જંગમ, રૌપ, ચારદોપાસક, ૭ પ્રકારના વૈષ્ણવો—
ભક્ત, ભાગવત, વૈષ્ણવ, પંચરાત્રી, વૈખાનસ, અને કર્મહીન, તથા હિરણ્યગર્ભોપાસક, અ-
ગ્નિ ઉપાસક, સૂર્યોપાસક, કાપલિક, અને વામચાર્ગી, ઇત્યાદિ ધણા એક મતવાદિઓને જી-
તીને તેમણે પરમ અદ્વૈતીય મતનો પ્રકાશ કર્યો હતો. એ પ્રસંગે, ભાસ્કર, સુરાત્રીનિશ્ચ
પડિત, નિલકંઠ, અને અભિનવગુપ્તાચાર્ય, વગેરે સમર્થ વિદ્વાનો કે જેઓ કર્મનિશ્ચ મોક્ષ
માનતા હતા, તેમની સાથે શંકરે વાદ યુદ્ધ કરીને જીત્યા હતા. નિલકંઠ પોતાના મતનું રક્ષ-
ણ કરવાને બદલે અદ્વૈત મતનો નિર્ણય કરવા લાગ્યો કે;—“તત્ત્વમસિ” થી જીવ અને
ઇશ્વરનો અભેદ માનો છે, એ બરાબર નથી. કેમકે અજગળા અને અંધારામાં પરસ્પર
વિરુદ્ધ ધર્મને લીધે તેમનું એક સંભવનું નથી તેમ જીવ અને ઇશ્વરના વિરુદ્ધ ધર્મ હોવા-
થી એક રૂપણું અસંભવિત છે.” એવાં એવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો આપીને જીવ અને ઇશ્વ-
રનો ભેદ સિદ્ધ કરવા લાગ્યો. શંકરે તેના કરેલા અર્થને ખોટા ઠરાવી, ખરા અર્થ સમજા-
વ્યો. કે, “જીવ કાર્યોપાધિ છે, અને ઇશ્વર કારણોપાધિ છે. પણ તેમનો વિદેશ એકજ
છે.” ઇત્યાદિ રીતે શ્રુતિ યાગ્યોથી તેનું ખંડન કર્યું હતું. તેથી નિલકંઠ અને તેના હુરદ્વાદિ
શિષ્યો શંકરના શિષ્ય થયા હતાં.

આવી રીતે શંકરાચાર્યે અદ્વૈતમત હિમાલયથી શેતુબંધ પર્વત પ્રચાર કર્યો હતો. પરંતુ
થોડા વખતમાં તેઓ જળણી શક્યા હતા કે, સાધારણ લોકો અદ્વૈતમત સંપૂર્ણ પ્રકારે જા-
ણી શકતા નથી. તેથી તેઓ સંકેત થયા, અને કૃત્રી રીતે અમત્યની મતિ રોકાય તેનો
વિચાર કરવા લાગ્યા. અને પોતાના શિષ્યોને બોલાવીને તેમને અદ્વૈતમતની ખાતર શૈવ-
મત, વૈષ્ણવમત, સૌરમત, શક્તિમત, અને ગણપત્તમત, વગેરે સ્થાપવા અને પ્રચાર કર-
વાની આજ્ઞા આપી હતી. આ સર્વ મત હજી સુધી અદ્વૈત મતની જોડેજ ચાલે છે. હમ-
ણાં શુદ્ધ કોઈ મત જોવામાં આવે નથી. મર્વે અદ્વૈતમત બાજુએ મૂકીને પોતપોતાના
મત પ્રકાશ કરવાનો ચત્ત કરે છે. નવી સ્મૃતિ પુરાણ તંત્ર વગેરે સર્વત્ર અદ્વૈત મતનો પા-
રુદ્ધાવ જોવામાં આવે છે શંકરાચાર્ય હિંદુ ચિંતને એવી રીતે અદ્વૈતમતવાળા કરી મૂક્યા
હતા કે, હજી સુધી હિંદુઓ તેનો અનુભવ કરી શકે છે. ઉપર પદ્મિના દેશમાં અત્રે દક્ષિ-
ણમાં શંકરાચાર્યનો પ્રભાવ ધણો છે. ત્યાં તેઓ દેવતા છે. તેમનો મત અમાન્ય છે. બ-
ગાળામાં વૈદાંતિક મતનો પ્રચાર ધણેજ થોડો છે. તેમ જંકરાચાર્યનો પ્રભાવ તથા આદર
ધણેજ આછો છે. જે કેકાણે વૈદાંત શાસ્ત્રનું અનુશીલન અને ચર્ચા આવે છે, ત્યાં શંકરા-
ચાર્યનું એકાધિપત્ય છે. હાલનું સાંખ્યશાસ્ત્ર, હાલની મીમાંસા, અને હાલનાં પુરાણમાં અ-

(૧) એનું કહેવાય છે કે, સુખના નામે રાજ તેમની સામે ગ્રંથ લેખને મદદ માટે મર્યા દત્તો

દૈત્યમતનું મિશ્રણ અને સંસૃષ્ટ છે. કેવળ બંગાળનાં ન્યાયશાસ્ત્રજ્ઞ અદૈત્યમતની સાથે સંબંધ રાખતાં નથી.

મહાત્મા શંકરાચાર્યના જીવનમાં એક મહત્વની વાત લખવી હતી જ્યાં છે. કાશ્મિર દેશમાં શારદા દેવીનું સ્થાન છે. તેને શારદાપીઠ કહે છે. એ શારદા દેવીના સ્થાનને ચાર દાર છે. તેમાં સર્વથ પીઠ નામનું એક આસન છે. તે આસનપર જે સર્વથ અને પવિત્ર હોય, તેજ બેસી શકે એવો નિયમ છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તર એ ત્રણ દિશા તરફના સર્વજોએ આવીને પોતપોતાની દિશા તરફનાં દાર ઉઘાડ્યાં હતાં. માત્ર દક્ષિણ દેશમાં કોઈ સર્વથ નહિ હોવાથી એ દિશાનું દાર બંધ હતું. તેથી શંકર કાશ્મિર દેશમાં ગયા. ત્યાં વિદ્વાનો આગળ પરીક્ષા આપીને સર્વને પ્રસન્ન કર્યા. તેથી સર્વ વિદ્વાનોએ તેમની વિધિસર પૂજા કરીને દાર ઉઘાડી અંદર જવાની રજા આપી. શંકરે પદ્મપાદનો હાથ પકડીને વિદ્યાભદ્રના આસનપર બેસવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ સર્વજ્ઞતાની સાથે નિર્મળતાની પરીક્ષા પણ આપવાની જરૂર હતી. તે પણ તેમણે આપીને સર્વથ પીઠ ઉપર ગિરાજ્યા હતા.

ત્યાર પછી શંકરાચાર્યની જીવનશક્તિ ઓછી થવા લાગી હતી; અને થોડી મુદતમાં પોતાની ૩૨ વર્ષની ઉંમરે કાંચીનગરમાં તેમણે આ ભૈષ્ણિક જગતને છોડ્યું હતું. તેમના દેહને તેમના શિષ્યોએ મોટી ધામધૂમની સાથે ધણાજ પવિત્ર સ્થાનમાં સમાધિસ્ત કર્યું હતું.

મહાત્મા શંકરાચાર્યના જીવન ઉપરથી આપણે જોઈએ કે, તેઓ ખરેખર અવનારી પુરુષ હતા.^૧ જે તેમ ન હોય, તો એટલી નાની વયમાં તેમણે જેજે અસૌકિક કાર્યો કર્યા છે, તે થઈ શકે નહિ. વળી સર્વમાં સમાન થવું, અને સત્ત્વ સિદ્ધાંતનો પ્રકાશ કરવો, એ કાંઈ દૈવી પુરુષ વિના બનતું નથી. તેમના તત્ત્વજ્ઞાનની ખૂબીથી યુરોપ અને અમેરિકા જેવા મુશ્કેલા દેશોના પંડિતો પણ મોહ પામે છે. તેમનામાં ખંડન મંડન કરવાની શક્તિ એવી તો હતી કે, જેમ પ્રત્યેક કાળના સમુદ્રના વેગ આગળ ઈંધ પલ્લ ટકી શકતું નથી, તેમ તેમના સત્ત્વ સિદ્ધાંત સામે કોઈ પણ મત પંચો ટકી શક્યા નહિ. આ મહાત્માએ અદ્વિતીય યમ યાગ કર્યો કરવાનું, અને વેદાંત શાસ્ત્રે સ્વીકારેલું પ્રાચીન સિત પૂજન ચાલું કર્યું. તથા સર્વ પ્રજાને એક હૃદય માનવા સંબંધી સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યું. સર્વ સ્થળે તેમણે શિવાલયો બંધાવ્યાં, પાઠશાળાઓ અને ધર્મશાળાઓ આદિ ધર્મનાં પરમાર્થિક કાર્યો કરાવ્યાં. ઉપનિષદોનાં ભાષ્યો કરી વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો, વેદના જ્ઞાનકાંડની પૂર્ણતા બતાવી. બ્રાહ્મણોને ભગૃત કરી ધર્મ સંરક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપી. સ્મૃતિના નિયમ પ્રમાણે રાજ, પ્રજા, આદિ સર્વને ધર્મ વહેંચી આપ્યો. અને તેની દેખરેખ રાખવાની આજ્ઞા બ્રાહ્મણોને કરી. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યાસ, એ ચાર આશ્રમ ચાલું કર્યા. અમિદ્યોત વગેરે શ્રોત અને રમાત્ કર્યો કરવાની પ્રદતિ બાંધીને કર્મકાંડનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ રીતે વેદાંત ધર્મને પ્રાચીનકાળ પ્રમાણે વચાર્ય લાવી મૂક્યો. એ સર્વ શું ઓછા મહત્વની વાત છે ! શંકરાચાર્યનો મુખ્ય સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે હતો:—

(૧) માધ્વચાર્યના મત પ્રમાણે શંકર બદ્રિનારાયણમાં સ્વસ્થ પધાર્યા હતા.

(૨) સિતપુરાજમાં ચાર યુગમાં ચાર ગોઠા જ્ઞાનીઓ થતાં બરિષ્ઠ જ્ઞાનેશ્વર છે. તેમાં પ્રથમ કાપ્યયુગમાં કવિય, વેદાયુગમાં દત્તત્રેય, કાપ્યયુગમાં વેદાચાર્ય, અને કવિયુગમાં ગોરાચાર્ય છે.

“બ્રહ્મ એક છે. તે જ્ઞાનમય, આનંદમય, અને શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ તેજ સસ છે. સિવાય સર્વ વસ્તુ માયિક અને ક્ષણભંગુર છે. માટે તે અમૃત છે. સર્વ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે. જેમ સૂર્યને વાદળાંનું આવરણ થયે સૂર્યનું તેજ દેખાતું નથી અથવા ઝાંખુ થાય છે, તેા પણ તેથી સૂર્યને કાંઈજ લાભનું વળગતું નથી. એટલે તેનું મહાત્મ્ય અને શક્તિ ન્યુન થતી નથી. એજ રીતે બ્રહ્મથી આગળ રૂપાન્તર યર્ષ, ઉત્પન્ન થયેલી માયાનું આવરણ અથવા આચ્છાદન આવ્યાથી બ્રહ્મનું મૂળ સસ રૂપ યથાર્થ જણાતું નથી. તે છતાં અદ્ય જ્ઞાનીઓ જેવી રીતે સમજે છે, તેવી રીતે નથી. સૂર્યની પેઠે બ્રહ્મની મોટાઈ અને સામર્થ્ય એમાં કાંઈ ન્યુન થતું નથી.” પ્રત્યાદિ.

શંકરાચાર્યે અદ્વૈત ઉપદેશ ચાતુ રાખવા સાર જૂઠે જૂઠે સ્થળે મઠો સ્થાપિ સંપ્રદાય ચલાવવાને પોતાના મુખ્ય મુખ્ય શિષ્યો રાખ્યા હતા. તે મઠોનાં નામ;—શારદામઠ—એ દ્વારિકામાં છે. ગોવર્ધનમઠ—જગન્નાથમાં છે. જ્યોત્સ્નામઠ—વદિકેદારમાં છે. શૃંગેરીમઠ—શૃંગેરીમાં છે. મુમેરૂમઠ—કાશીમાં છે. પરમારૂમઠ—અને સહસ્ત્રનારકમઠ—એ સર્વ મઠોની વ્યવસ્થા તેમના મઠાધ્યાય નામે ગ્રંથોમાં છે. તેમણે વળી દશ પ્રકારના સંન્યાસી ની વ્યવસ્થા કરી છે. તે આ પ્રમાણે;—તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સરસ્વતી, સાગર, ક્ષારતી, અને પુરી, એ દશ છે. શંકરાચાર્યે ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાંના કેટલાકનાં નામ તેા આગળ લખવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય જે જાણવામાં છે, તેનાં નામ;

પ્રબોધ મુષાકર—એમાં ભક્તિ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેના કુદ પ્રકરણ પદર છે.

સક્ષેપ શાસ્ત્રિક—એમાં શ્લોક રૂપે સૂત્ર બાબનો સક્ષેપ છે.

૧. **ઉપદેશ સહસ્રી**—વેદાંત શાસ્ત્ર ઉપર આ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં હળવ પ્રકારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો છે.

અધ્યાત્મિક પ્રકાશિકાશતશ્લોકી—એમાં અધ્યાત્મ વિષય વર્ણવેલો છે.

સૌંદર્ય લેહરી—એમાં પાર્વતીના પગથી તે ગ્રાયાના વાળ સુધીનું સૌં શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે. તેના ઉપર વિદ્વન્મનોરમા તથા બીજી ધણી દીકાઓ છે.

ન્યાય કુંસુમાંજલી—આના ઉપર વરદરાજે દીકા કરી છે. તેમાં પૂર્વ પક્ષ અને સિદ્ધાંત એનું નિરૂપણ છતાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અને અભાવ એ સાત પદાર્થનું નિરૂપણ અને જીવાત્મા તથા પરમાત્મા તેના ભેદ, સિદ્ધિ, પ્રત્યાદિ વિષે છે.

અમુરૂશતક—તેમાં સાહિત્ય શાસ્ત્રરૂપે નાયક નાટ્યકાદિને અવંતર પદાર્થ એનાં સંક્ષેપે શાસ્ત્રાર્થ બાંધેલા છે. આ ઉપર બે દીકાઓ છે. તેમાંથી એકનું નામ શૃંગારરસદિપીકા દિવ્યજ્વાળે કરી એમાં બધા શ્લોક વેદાંત ઉપર છે. બીજી દીકામાં યથાશ્રુત અસંકારના ઉદાહરણને નાટ્યકા ભેદ એજ અર્થ ઉપર લાવેલા છે. આ બંને દીકા બંગાળમાં છપાવેલી છે.

વેદાંત પરિભાષા—એમાં વેદાંત શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ જતાવાં છે. વેદાંત શાસ્ત્ર બખુનાંરને આ ગ્રંથ પહેલો છે.

કામાક્ષી આટક—એ કામાક્ષી દેવીની સ્તુતિ ઉપર આઠ શ્લોકનું ગીત છે.

નક્ષત્ર માળા—આ સત્તાવીસ શ્લોકનો ગ્રંથ ચંદ્રોદયેશ્વર અને વ્યંકટેશ્વર દેવની સ્તુતિ ઉપર છે.

લલિતાસ્તવરાજ—આ ગ્રંથ પાર્વતીની સ્તુતિ ઉપર છે.

શિવ માનસ પૂજા—એમાં શિવની માનસિક પૂજા રચેલી છે.

શિવ સર્વોત્તમ—આ મુંદર ગ્રંથ શિવની સ્તુતિ ઉપર છે.

વિષ્ણુ સહસ્રનામ લાખ્ય—એમાં દરેક વિષ્ણુના નામના અર્થ લખેલા છે.

એ સિવાય તત્વાનુસંધાન, અદ્વૈત કૌસ્તુભ, વેદાંત મુક્તાવળી, અને શિવ રત્નોત્તમ, ઇલાદિ ગ્રંથો તેમણે રચેલા છે.

મહાત્મા શંકરાચાર્ય અસાધારણ શક્તિવાન હતા. તેઓ નાની ઉંમરમાં નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રો શીખીને ભારતના જનમંડળમાં ધર્મની ઉચ્ચપાથલ કરવાને ઉદ્યોગી થયા હતા. જો તેમણે જન્મ નહિ લીધો હોત, તો ભારતવર્ષની અવસ્થા કેવી થાત, તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. તેમણે જો હિંદુ સમાજની રક્ષા કરી ન હોત તો ભારતનું જનમંડળ અધમ ગતિને પામત, અને ધર્મનો મહિમા નીચો પડત. તેઓ જનમંડળના પવિત્રતાતા, ભારતના ધર્મવીર અને નાસ્તિકોના ત્રાસક હતા. તેમનો દિગ્વિજય રામાયણ અને મહાભારતના દિગ્વિજય જેવો નહોતો. તેમણે આખા ભારતનો ધર્મ સુધારો અથવા શુદ્ધ અદ્વૈત મતનો ફેલાવો કર્યો હતો. જો કે તેમનો એ શુદ્ધ અદ્વૈત મત હાલ ભારતમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ચાલતો નથી, તોપણ હિંદમાં એવો કોઈ આર્ય ધર્મ નથી કે, જેણે શંકરનો અદ્વૈત ધર્મ કોઈ રીતે મહણ ન કર્યો હોય ભારતના સર્વ ધર્મોમાં તેઓ પોતાના મનની મોહોર કરી ગયા છે. ભારતનો કોઈ પણ ધર્માવલંબી કહી શકશે નહિ કે, હું મહાત્મા શંકરનો કર્ણદાર નથી.

ધન્ય છે ! શંકર જેવા ધર્મવીર પુરુષને ! કે જેમણે હિંદુસમાજના પરમ પવિત્ર ધર્મની રક્ષા કરી, તેને દૂખતો ખયાળો છે. તેમણે ખરેખાર વેદોક્ત ધર્મના ઉદ્ધારને માટે જ જન્મ લીધો હતો, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથીજ. જો એમ ન હોય તો એક અનાય વિધવા માતાનો એકનો એક લાડકવામો પુત્ર આઠ વર્ષની નાની વયમાં માતાની પાંખ-માંથી શી રીતે છુટી શકે ? અને એવી સ્થિતિની માતા એવા મુંદર બાળ પુત્રને યોગીનો પેા લેવાની આગ્રા આપેજ કેમ ? પરંતુ એ સર્વ વાત સાનકૂલ થવામાં ઇશ્વરનો સંકેત હતો, એમ માનવું જોઈએ. શંકરની આગાઉ પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે મહાત્મા વેદ-વ્યાસ વગેરે ઘણાક અવનારી પુરુષો થઈ ગયા છે. પરંતુ એ સમયના ભોક્ષા એવા તો, માની હતા કે, તેમને સસ ધર્મને માર્ગે પાછા વાળનાં શંકરના જોટલો પરિશ્રમ પડ્યો નહોતો. વળી એ સમયમાં તેમના જેવા સમર્થ પુરુષો તેમના મદદગાર હતા. પરંતુ શંકરનો સમય તો એવો હતો કે, અનેક ધર્મ મનવાદીઓ ઉત્પન્ન થઈને તેમણે ધર્મને નામે ધણી ધાંધળ મચાવી મૂકી હતી. તે બધાઓનાં મન વાદ વિવાદથી ખંડન કરીને તેમને જીતવામાં શંકર માત્ર એકલા જ હતા. તે છતાં તેઓ સર્વને પૂર્ણ પડ્યા. અને પોતાના સસ અદ્વૈત ધર્મનો જ્ય વાવડો તેમણે આખા ભારતવર્ષમાં આ છેડેથી પેલા છેડા મુખી ઉડાડ્યો; એ તેમની પ્રજાજી સુદ્ધિ, અતિ ધીરજ, અને ભારે ખંતની અતિ શલિકારી છે ! શંકર ! હવે એકવાર જરીને આ ભારત જમિમાં તમે પાછા આવીને મન્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર

કરો. તમે સ્વધર્મે વિરાગ્યા પછી આ આર્યાવર્તમાં ધર્મ સંબંધી ઘણી ઉચ્ચ પાથવ થઇ ગઇ છે. ભિન્ન ભિન્ન મતની કેટલીક શાખાઓ નીકળી છે. પરંતુ એ કરતાં વધારે ખેદનો વિષય તો એ છે કે, આ પવિત્ર ભૂમિમાં પરધર્મ પરદેશીઓએ આવાગમન કરીને તેને બ્રદ્ધ કરી છે. બ્રદ્ધ થયેલી આ અપવિત્ર ભૂમિમાં જન્મેલા તેના પુત્રોની બુદ્ધિ પણ બ્રદ્ધ થઇ ગઇ છે. અને સમય જતાં ક્રમશઃક્રમશઃ કેઇ સીમાએ જઇને એ બુદ્ધિ અટકશે, તેનો ખ્યાલ પણ થઇ શકતો નથી. વળી આજ કાલ પશ્ચિમ દીશ તરફથી યવન બુદ્ધિના પવનનો પ્રવાહ ચાલવા માંડ્યો છે. તેની અસરથી નવી પ્રજામાં સ્વધર્મનો અનાદર થવા લાગ્યો છે. તે જોઇને પ્રાચીન વેદોક્ત ધર્મોપલંબી પુરુષોનું કાળજી દબ્બ થઇ જાય છે. તેઓ વારંવાર નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ નાખીને કહે છે કે, હાયા ભગવાન! હવે ભારત અને તેના પરમ પવિત્ર ધર્મની શી ગતિ થશે? આવો ધર્મનો માનસો હિંદમાં હાલ થઇ પડેલો છે. આવા સમયમાં શકર ભગવાન! સનાતન હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તમારી આંધિ જરૂર છે. તમે આર્યાવર્તનું કિત હેડે ધરીને સત્વર આંધિ આવો, અને તમારા સસ અદ્વૈત ધર્મનો જય ધ્વજ એકવાર ફરીને આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર ફરકતો કરો! આર્ય માતા! શંકર જેવા એક પુત્રને તું જલદી જન્મ આપ. કે જે સનાતન હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે મેદાન પડે. હિંદુ દેવી હવે જલદી જાગૃત થા. નહિ તો હિંદુ ધર્મ ઓડુબ્યો, ઓડુબ્યો, એવા બણકારા જે હમણાં કાનમાં આવીને અથડાય છે, તે ખરા પડશે, માટે દેવી! તું હવે જાગૃત થા. જય આર્ય માતા!! જય શકર!!

હેમાચાર્ય-હેમચંદ્ર.

નસિદ્ધ જૈન ધર્માચાર્ય મહાત્મા પુરુષોત્તમ જન્મ સંવત ૧૧૪૫ ના કારતક શુક્ર ૧૫ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચાચિગ-ચચીગા, અને માતાનું નામ ચીપી અથવા પાલીની હતું. તેઓ અમદાવાદ જિલ્લામાં આવેલા ધંધુકા ગામના રહીશ, માને મોઢવાણીઆ હતા. હેમાચાર્યનું પ્રથમ નામ તેમના પિતાએ ચંગદેવ-ચંગદેવ પાડ્યું હતું. ચંગદેવને જોઇને જોષિઓએ ભવિષ્ય કહ્યું હતું કે, “આ બાળક જૈન ધર્મના પ્રવર્તક થશે.” જોષિઓનું આ ભવિષ્ય કથન ખરેખર સત્ય હતું. ચંગદેવ પાંચ વર્ષના થયો, સારે ચાચિગ શેડને ઘેર દેવેન્દ્ર-દેવચંદ્ર નામે એક જૈનપંડિત પોતાના શિષ્યો સહિત આવ્યા. તે વખતે ચાચિગ એક ઘેર નહોતા. તેથી તેમની સ્ત્રીએ ઉત્તમ પ્રકારે પંડિતની આગતા સ્વાગતા કરી. પછી દેવેન્દ્ર પંડિતે એ બાળકે કહ્યું કે, તારા આ પુત્ર (ચંગદેવ) ને યતિ-જરૂરી કર. પાલીની પંડિતની વાત સાંભળીને જલ્દી વિચારમાં પડી. કેમકે પતિ ઘેર નહોતા, તેથી તેમને પુછ્યા સિવાય પંડિતનું વચન માન્ય રખાય તેમ નહોતું. તેમ જો ચંગદેવને યતિ કરવાની ના પાડવામાં આવે તો દેવેન્દ્ર ગુરુ નાખુશ થાય, તેથી તેને મોટી ચિંતા હતી. આ વિશે ઘણો વિચાર કરતાં છેવટે તેણે પુત્રને યતિ કરાવો નિશ્ચય કરી, તેને ગુરુને સ્વરણે નમાવ્યો. ગુરુએ બાળક ચંગદેવને દિક્ષા આપવાનું પૂછતાં તેને

(૧) હેમાચાર્યની માતા પાલીની જૈન ધર્મ પાળનારની પુત્રી હતી

હા પાડી. પછી દેવેન્દ્ર ગુરૂ ચંગદેવને સાથે લેઈને ત્યાંથી તીર્થ યાત્રા કરવા નીકળ્યા. ઘણું તીર્થ કરીને તેઓ ગુજરાતમાં કરણાવતી-ખજાત નગરીમાં આવ્યા ત્યાં ચંગદેવને ઉદ્ધાપનમંત્રિને^૧ ઘેર રાખ્યા.

આણી તરફ ચાલિગ શેઠ જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે, પોતાના બાળક પુત્ર ચંગદેવ યતિ થયો છે. બાળક પુત્ર યતિ થયો છે, એવું જાણતાંજ તે ઘણો શોકાતુર થયો એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે પણ લીધું કે, જ્યારે ખ્યારા પુત્રને જોઈશ, ત્યારેજ અન્ન જમીશ. આવો નિશ્ચય કરીને તે પુત્રની શોધ કરતો કરતો કરણાવતીમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં મહાત્મા દેવેન્દ્રસૂરીની પાસે પોતાના પુત્રને જોઈને રાજ થયો. પછી ઉદ્ધાપન મંત્રિને ઘેર બોજન કરીને ગુરૂની પાસે ધર્મ કથા સાંભળી તેથી તેના મનને પરમાનંદ થયો. ઉદ્ધાપન મંત્રિએ ચંગદેવને તેના પિતા ચાલિગના ખોળામાં બેમાડ્યો. પછી ચાલિગને ત્રણ વસ્ત્ર તથા ત્રણ લાખ રૂપીઆ એટ મૂક્યા. ચાલિગ પ્રસન્ન વદને બોલ્યો:— “તમે આ રૂપીઆ આપો છો, એ તમારી ઉત્તમ પ્રકારની ઉદારતા છે. હું તમારો આવો ધાર્મિક ભાવ જોઈનેજ કાંઈ પણ ખર્ચે લીધા મિના આ મારો પુત્ર તમને મોપુ છું.” ઉદ્ધાપન મંત્રિએ કહ્યું કે, તમારો પુત્ર ગુરૂને મોપવાથી ઘણો પ્રનાપી થશે. પછી ચાલિગ પોતાના પુત્રને ગુરૂના સ્વાધિનમાં સોંપીને ચાલ્યો ગયો. ધન્ય છે ! એવા પિતાની ધીરજને ! તેમજ એથી અધિક ધન્ય છે તેની માતાને ! કે જેમણે પોતાના પ્રાણાધિક ખ્યારા પુત્રને તેના ભવિષ્યના ઉદયને માટે પોતાની પાખમાંથી કહાડીને એક યતિના હાથમાં મોપ્યો ! જો તેમણે એ પ્રમાણે કર્યું ન હોત, તો ચંગદેવ જો હેમાચાર્યને નામે જગત્માં અક્ષય પ્રીતિ રાખી ગયો છે, તે રાખવા પામત નહિ.

ત્યાર પછી દેવેન્દ્રસૂરીએ ચંગદેવને યતિની દિક્ષા આપી. અને ઉદ્ધાપન મંત્રિએ મોટા ઉગ્રવ કરીને ચંગદેવનું નામ સોમદેવ મુનિ પાડ્યું તે પછી તેમનું નામ હેમચંદ્ર થાથી પડ્યું, એ વિશે ભરૂંમો ગણવા લાયક કાંઈ હકીકત લાલુભ પડી નથી પરંતુ એમ કહેવામાં આવે છે કે, કરણાવતી નગરીમાં કોઈ શેઠીઆએ કોયવાનો દગથો કર્યો હતો, તેને સોમદેવે હાથ લગાડવાથી મર્ચ સોનું થઈ ગયું ! એ ઉપરથી તેનું નામ હેમચંદ્ર (હેમ-મોનું) પડ્યું છે. આ વાત અમ્બવિત જણાવ છે

અણુદિવપુર પાટણના મોલકી રાજા સિદ્ધગજ બપ્પનિંદ તથા કુમારપાળ રાજા પામે હેમચંદ્રનું ઘણું મલગુ હતું કુમારપાળ રાજા જ્યારે સિદ્ધગજના ભવથી માધુને વેગે રૂરનો હતો, ત્યારે એક વખતે તેને ખંભાતના અષાઘગમાં હેમચંદ્રનો મેળાપ થયો હતો. હેમચંદ્રે કુમારપાળને ‘ અણુદિવપુરના ભરિષ્ઠના ગજ’ એવા ઉપનામથી અમોઘીને આવકાર આપ્યો હતો. તે વખતે ઉદ્ધાપનમંત્રી પામે હતો. કુમારપાળને એ વચનો અમ્બવિત જેવાં લાગ્યાં હતાં પરંતુ જ્યારે હેમાચાર્યની એ ભરિષ્ઠ વાણી ખરી પડી, ત્યારે કુમારપાળની તેમના ઉપર અન્યત્ર પ્રીતિ થઈ. એટલુંજ નહિ પણ કુમારપાળે તેમને પોતાના ગુરૂ તરીકે કષ્ટ કર્યા હતા કુમારપાળ હેમાચાર્યને શિષ્ય થવા પડી તેમનીજ મત્તાદથી

(૧) કુમારપાળ રાજાને સંદર્ભની વખતમાં મદદ આપનાર ખંભાતનો વાળીયા (નુવો કમારપાળ ચરિત્ર)

તેણે જૈનધર્મને ધણોજ આશ્રય આપ્યો હતો. પશુઓ મારવાની તથા માંસાહાર કરવાની મનાઈ તેના આખા રાજ્યમાં કરાવી હતી. બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં પશુ હોમતા હતા, તેની જાણે, ખીટ પશુ કરવાની રીત દાખલ કરાવી. સાધુઓને હવે હરણના ચર્મનાં વસ્ત્ર મળતાં બંધ પડ્યાં. આખા દેશમાંથી માંસ વેચવાનો ધંધોજ કઢાડી નખાવ્યો. અને તેમ કરવાથી જે લોકોને નુકશાન થયું, તેમને ત્રણ વર્ષની પેદાસ જેટલું દ્રવ્ય રાજ બંધારમાંથી અપાવ્યું. એ રીતે હેમાચાર્યે જૈનધર્મનો ધણો પ્રચાર કર્યો હતો.

ધર્મના કામમાં તેમને આચાર્યની પદવી છતાં હરેક વિષયમાં તેમની સંમતિ લેવામાં આવતી હતી. અગર જે જૈન ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને તેઓ ધણા ખતિયા હતા, તે છતાં રાજા અને પ્રજામાં બ્રાહ્મણ ધર્મ મૂળથી ધણો ફરી ગયેલો હતો, તેથી લાગ આવે તેઓ નથી પણ જતા હતા. એ વાત નીચેના દ્રષ્ટાંતથી સિદ્ધ થાય છે. એક વખતે કુમારપાલ રાજાએ હેમાચાર્યને પુછ્યું કે, મારે કીયા સત્ય કાર્યમાં દ્રવ્ય ખરચવું! આના ઉત્તરમાં બીજી કાંઈ ન કહેતાં બ્રાહ્મણોને રાજા રાખવા સાર તેમણે કહ્યું કે, પ્રભાસપાટણમાં સૌમેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય સમુદ્રના મોઝાંથી દીન પ્રતિદીન પડતું જાય છે, મારે તેનો છલ્લોહાર કરાવો. તે ઉપરથી રાજાએ ધણું દ્રવ્ય ખર્ચાને તે દેવળ સમરાવ્યું હતું. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે એ કામ પુર થયું ત્યારે હેમાચાર્ય કુમારપાળ રાજાને લેઈને સોમનાથના દર્શનપણે એ કામ પુર થયું ત્યારે હેમાચાર્ય કુમારપાળ રાજાને લેઈને સોમનાથના દર્શનાર્થે ગયા હતા. ત્યાં હેમાચાર્યે મહાદેવની પૂજા કરતાં કહ્યું હતું કે:—“હે મહાદેવ! તમારું સ્થળ, કાળ, અને નામ ગમે તે હોય, તો પણ તમે સર્વત્ર છો. મારે હું તમને પૂજી છું. જેણે જન્મ મરણને ટાળવા સાર રાગ દ્વેષ છોડી દીધા છે, એવા જે કાંઈ દેવ, પછી હું, તે મહાદેવ, વિષ્ણુ કે બ્રહ્મા, ગમે તે હોય, તેને મારો નમસ્કાર છે.” એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને હેમાચાર્યે મહાદેવને સાક્ષી દંડવત કર્યો હતો. તે બેઠને રાજાનાં સધળાં માણસો આશ્ચર્ય પામ્યાં હતાં: રાજાએ પણ સૌમેશ્વરની પૂજા કરીને આરતી ઉનારી હતી. તથા શ્રવણ અને હાથીઓનાં દાન આપ્યા હતાં.

હેમાચાર્યે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ધણા શ્રેયો રચેલા છે. પરંતુ તેઓમાં હૈમવ્યાકરણ તથા હૈમકોષ આખા ભારતવર્ષમાં અતિ વિખ્યાત છે. એવું કહેવાય છે કે, જ્યારે મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ માળવામાં છૂન કરીને ગુજરાતમાં પાછા આવ્યા. સારે રાજાની પાટણમાંથી તેમને લેવાને ધણા સંબાવિત પુરગો સામા ગયા હતા. તેઓમાં હેમાચાર્ય પણ હતા. મૂવે ગૃહસ્થોએ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે રાજાને દ્રવ્યની ભેટ મૂકી હતી. ત્યારે એક દ્રવ્ય લીધું આચાર્ય શાની ભેટ મૂકે? દ્રવ્ય સંપત્તિમાં આપવાનું જ્યારે કાંઈ ન હોય, ત્યારે તેમણે પોતાની જ્ઞાન સંપત્તિથી રચેલું “વ્યાકરણ” રાજાને ભેટ મૂક્યું. ગુણ માલક રાજાએ તે પુસ્તક મોટા દરેથી નમન કરીને સ્વીકાર્યું. એટલુંજ નહિ પણ ધંધો પામે તેની પરીક્ષા કરાવીને તે પસંદ પડવાથી તેને મોટા આદરથી દાથી ઉપર મૂકાવી, તેના ઉપર ધરાવી, તથા ચત્ર દર્શાવી, રાજ્ય બંધારમાં ગણ્યું હતું. હૈમવ્યાકરણના જ્ઞાન માલક આવ્યો છે. એ સિવાય દેગીનામ માળા, સાદિન્ય શાસ્ત્ર, તર્ક શાસ્ત્ર, ધ્યાન શાસ્ત્ર, ત્રિપદિ સિલામ પુરપ અરિત, સિદ્ધ હેમરાજાનુંશાસ્ત્ર, અભિધાન ચિન્તામણી, અને દ્વાપર રાજા-દિ મોટા શ્રેયો તેમણે રચેલા છે. આ ઉપરાંત ગાનાં ગા દાખલ કર્યાં અને નિ-

હાસ એવા બે આશય સમાવેલા છે. તેમાંના મ્લોકની રચના બહુ ખુબીદાર છે. જૈન ધર્મના આચાર્યોમાં હેમાચાર્ય એક પ્રકાશિત તાંગ જેવો છે. કુમારપાલ પ્રબધ વગેરે મ્લોકોમાં હેમાચાર્યની ઘણી વાતો લખેલી છે. પણ તેમાંની કેટલીક વાતો નહિ માની શકાય તેવી અતિશયોક્તિથી વર્ણવેલી છે. મહાત્મા હેમાચાર્ય સંવત ૧૧૫૫ માં યતિ થયા, સંવત ૧૧૬૬ માં સૂરી પદ ધારણ કર્યું, અને સંવત ૧૨૨૯માં ૮૪ વર્ષની ઉંમરે પરયોક્વામી થયા. એ રીતે જોતાં તેમને યદ્ય ગયાને ૭૨૨ વર્ષ યદ્ય ગયાં છે.

ખસવ.

લિંગાયત નામે નવા ધર્મના આપક ખસવનો જન્મ શાલિવાહન શકના અગિઆ-
રમા મૈકામાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ મહાદેવભટ્ટ અને માતાનું નામ મહાલંબી-
કા હતું. મહાદેવભટ્ટ આરાધ્ય જાતિનો તૈવગી બ્રાહ્મણ હતો. અને તે વિઝપુરની પુર-
હીશાએ મુદ્દેબિહાય તાલુકામાં બાગેવાડી નામે ગામમાં રહેતો હતો તેણે પદ્માવતી
અને નાગલંબિકા નામે બે પુત્રીઓ હતી. પદ્માવતીને જૈન ધર્મ ખીજ્ય રાજ આપે પ-
રણાવી હતી. અને નાગલંબિકાને એક બ્રાહ્મણ સાથે પરણાવી હતી. પદ્માવતી આ બ્રા-
હ્મણની પુત્રી છતાં એક ક્ષત્રિય રાજની સાથે પરણવાનું કારણ એવું કહેવાય છે કે, મ-
હાદેવભટ્ટ પ્રથમ સંન્યાસ લીધો હતો તે છતાં તેણે પાછો ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વિકાર્યો પછી
આ સંતતિ યદ્ય હતી. તેથી કરીને એ વેદ બાલ થવાથી અને રાજા પણ એજ પ્રકારનો
રોવાથી બનેતો સંબધ થયો હતો.

ખસવ ઘણો બુદ્ધિવાન અને ચાલાક હતો તે યોગ વખતમાં પોતાની જાતના આ-
રાધ્ય બ્રાહ્મણના ધર્મશાસ્ત્રમાં સારો નિપૂણ થયો હતો ત્યાર પછી મહાદેવભટ્ટ પોતાનું ગુ-
જરાન પોતાના ગામમાં નહિ ચાલી શકવાથી સર્વ કુટુંબ સાથે કદ્યાણમાં આવી રહ્યો
હતો. એ કદ્યાણમાં મહાદેવભટ્ટ નજીક આવેલું છે. જે વખતે મહાદેવભટ્ટ ત્યાં રહેવા
ગયા, તે વખતે ત્યાં ખીજ્ય રાજ રાજ કરતો હતો. જમવને આશુ વર્ષ બેડુ ત્યારે તેના
પિતાએ તેને જતોઇ આપવાની તૈયારી કરી. તે પ્રસંગે પોતાની માતિના સર્વે બ્રાહ્મણો અ-
ને રાજપુતા અધિકારી મંડળને આમંત્રણ કરી સભા કરી. એ વખતે સર્વની સમક્ષ
ખસવે ઉભા થઇ કહ્યું કે—“ હું જતોઇ લેછશ નહિ. મારે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણની જરૂર નથી.
હું શિવ બ્રહ્મ હું ગાનિશ્થી જે વૃક્ષ છે, તેના મૂળ શિખે ઉખેડી નાખવા હું જાએલો છું.”
આવાં તેનાં વચન માંજળીને મર્વે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યા. સૌને એવો નિશ્ચય થયો કે, એ
કોઇ અવનારી પુરુષ છે એ વખતે ખીજ્ય રાજના કારભારીએ તેની દુશ્મિયારી અને
બુદ્ધિ આદિ જોઇને પોતાની કન્યા ગંગાદેવીનું મગપણ તેની સાથે કર્યું. અને યોગ કાળ
પછી તેનો વિગાદ કર્યો. ત્યાર પછી ખીજ્ય રાજ સાથે જમવની બહેન પદ્માવતીને ઉપર
લખ્યા પ્રમાણે પરણાવી હતી.

(૧) તૈવની તથા કાનની સાધના નન્દીને જમવ કહે છે એજ કહેવાય છે કે જસવનો જન્મ
તેની માતાના નર્મમાંથી જન્મી ગયો હતો.

અસવ યોગ્ય વયે આવતાં, ઘણા દુશિયાર થયો હતો. ત્યાંના રાજા બીજાને જે તેનો બંનેવી હતો, અને કારભારી બળદેવ તેનો સસરા થતો હતો, એ કારણથી તેને રાજ્યમાં સારા દરજ્જાની જગો મળી હતી. અસવે પોતાના અધિકારનું કામ ઘણું પ્રયત્નથી કર્યું. એટલામાં તેનો સસરા બળદેવ મરણ પામ્યો. તેથી રાજાએ કારભારીની જગોએ અસવને દાખલ કર્યો. એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથાકિ જોઇને સેનાપતિની તથા જામદારખાનાનો અધિકાર પણ તેનેજ સોંપ્યો. અસવ પ્રધાન થયા પછી બીજા રાજાએ એક બીજા જી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ બીજા જી સાથે રાજા રંગભોગ વિલાસ ભોગવવામાં વખત ગુમરવા લાગ્યો. રાજાનાં સ્વજનાં કામનો ભેરસો અસવ ઉપર ચૂકી દીધો હતો. આવેલા લાગ જોઇને અસવને જે જે કાર્ય કરવાનાં હતાં, તેનો આરંભ કર્યો. પ્રથમ રાજ્યમાં જે જૂના અમલદારો હતા, તેમાંના જે પોતાને પ્રતિકૂલ હતા, તેમને રજા આપી. તે જગોએ પોતાના પક્ષના માણસોને રાખ્યા. મોટા મોટા ગણશીઆ તથા ધન્યમદારોને તેમની જમીન જમીન કરવામાં બીક બતાવીને પોતાના પક્ષમાં લીધાં. એ રીતે રાજ્યમાં કરતા હરતા તમામ માણસોને પોતાના પક્ષમાં લીધાં. તેની બીકને લીધે કાંઈ પણ માણસ વિરુદ્ધ પક્ષમાં નહોતો. પછી અસવે પોતાનો ધારણો નવો ધર્મ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

અસવે નવો ધર્મ કહાડ્યો, તેમાં જાતિ ભેદ મુદ્દત પાળવો નહિ, શિવ તથા તેનું વાહન નંદી એ બેનેજ બળતું. એ સિવાય કાંઈને બળતુંજ નહિ. એવો નિયમ ઠરાવ્યો. આરાધ્ય બ્રાહ્મણોમાં દેવને સિવાયજ બાધવાનો રીવાજ હતો, તે કાદી નાખી ગળામાં શિવલિંગ બાધવાની રીત કાદી. એ સિવાય મોંસ ન ખાતું, કાંઈ વસ્તુ ધધરને અપેણુ કરી વગર ન ખવાય, એવો બ્રાહ્મણનો રીવાજ હતો, તે જેમનો તેમ રાખ્યો. અસવ નીતિને અવતાર છે, એમ પોતે કહેતો. આ ધર્મ બ્રાહ્મણથી તે દેવ સુધી તમામ જાતને પાળવાની છુટ હતી. સર્વની યોગ્યતા સમાન રાખવી, એવા હતાવ કર્યો. આ ધર્મ કેણીકાના ઉપર પ્રસર્યો; તેનાં કારણો આ પ્રમાણે છે;— આ ધર્મ આરાધ્ય બ્રાહ્મણના ધર્મમાં થોડો ફેરફાર કરીને રચ્યો હતો. ૨. અસવને હાથમાં રાજ્યની કુલ સત્તા હતી, તેથી તે જમ-રજસ્ત હતો. ૩. જાતિભેદ નહિ. હાંવાથી દેવને પણ બ્રાહ્મણની પંક્તિમાં સુધીથી બેસી જમવાની છુટ થઇ. તેથી નીચ જાતિ એ ધર્મમાં ધણી બળી. ૪. રાજાનો ખાનનો અસવનો હાથમાં હતો. તેમાંથી જોઇએ તેટલો પૈસો એ કામમાં ખર્ચ કરતો. પોતાના ધર્મમાં જે ભોંકા આવે, તેમને પૈસાનો આશ્રય આપતો. ખાવા પીવાથી જેનું કષ્ટતો તેથી ચોર, વ્યભિચારી, અને દુર્વ્યસની, આદિ દુષ્ટ લોકોએ તે ધર્મ શિરકાર્યો. ૫. બ્રાહ્મણ તથા જન લોકોમાં ધર્મ સંબંધી દંડ ચાલતો હતો. તેથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અસવ તરફ લાગ દેવાનો અવકાશ મળ્યો નહિ. નહિ તો તેઓ તેના મત તોડવાનો પ્રયત્ન કરતા. અને તેથી એ કામી શકત નહિ. બીજા રાજાની કચેરીના અધિકારીઓ અસવની આડી વારંવાર કરતા હતા, પણ રાજાએ એ તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી અસવને અધિકાર અને વજનદારી પ્રતિદીન વધતી ચાલી. અને તેના અનુયાયી લોકોની સંખ્યા પણ વધારે થઇ પડી. કેમકે અસવના ધર્મમાં રાજા મિથાનની ધૂમ મચી રહેતી હતી. તેથી માણસ લોકો તે ધર્મને અનુસરવા લાગ્યા હતા. એવાં ક્રમોજ ગેદેશ્વરનાં ૧૨૦૦૦

લિંગાયત ધર્મના લોકોની સંખ્યા થઇ પડી હતી. તેમાં જોમ્મીદેવ નામે એક લિંગાયત જળરો અને હુશિયાર ચોર હતો. તેના પર બસવની ઘણી કૃપા હતી. આ ચોરની વાત બસવપુરાણમાં લખેલી છે.

એ રીતે ઘણો વર્ષ ગયા પછી બીજા રાજાને બસવનાં ફક્ત ઠીક લાગ્યાં નહિ. તેથી બીકથી તેણે બસવને કેદ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વાત બસવને કાને પડી. તેથી તે કલ્યાણ નગરી છોડી તત્કાળ નાંધી ગયો. રાજાએ તેનો પીછો લીધો. એ વખતે ૧૨૦૦૦ લિંગાયતો બસવને આવી મળ્યાં. તેથી તેણે રાજાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેમાં રાજા હાર પામી તેને શરણે થયો. પછી રાજા ત્યાં બસવ એકત્ર થઇ કલ્યાણ શહેરમાં આવ્યા. અને પ્રથમની જેમ બસવ કારંભાર ચલાવવા લાગ્યો. પણ તેની વૃત્તિ શુદ્ધ નહોતી. તેણે રાજાને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન આદર્યો હતો. તેનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે, રાજાને મારવાથી તેનો કુવર ચિરંજીવ નહોતો, છે, તે મોટા થાય, ત્યાં સુધી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં કાંઈ અડચણ પડશે નહિ. એમ ધારી પોતાનો પાપી વિચાર પાર પાડવાની તજવીજ કરતો હતો. એક વખતે બીજા રાજા કોલહાપુરના મહામંડળેશ્વરે કરેલું બંડ શાન્ત કરીને કલ્યાણ આવતો હતો, ત્યારે માર્ગમાં લીમી નદીને કાંઠે બસવે તેને જોરાકમાં ઝેર દીધું. તેથી રાજા ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શાસિવાહન શક ૧૦૭૬—૭૭.

બસવે બીજા રાજાને માર્યો, તેથી તેને એવી બીક લાગી કે, રાજાને બીજા રાજાનો પુત્ર વીરવિજય પોતાનો બાપનું વેર લે ? મારે આદિ રહેતું બાળબી નથી, એમ ધારી ત્યાંથી નાંસીને મલખાર કિનારે ત્રિશિપુર નામે નદીના શહેરમાં જઇ રહ્યો. થોડો વખત ગયા પછી તેના મનમાં ધાર્યો મુળજળ થયું. વીરવિજયે તેની પાછળ જઇને તે શહેરને ઘેરા બાંધ્યો. હવે બસવને વિચાર થયો કે, બચાવ શી રીતે કરવો ? તેના કાંઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. એટલે તે એક વાવમાં ડુબી મર્યો. આ વાત વીરવિજયના જાણવામાં આવતાં તેણે શહેરમાં જઇને તેના મુઠ્ઠાને કાઢીને ગાદ બહાર રજી દેવડાવ્યું. તે રાજ્યથી એ શહેરનું નામ ઉઘરી પડ્યું આ ગામને લિંગાયત લોકો પવિત્ર માને છે. અને ત્યાં સંધ્યે કહાડી યાત્રાએ જાય છે. એ રીતે બસવના મરણની હકીકત જનમાં લખેલી છે. પરંતુ લિંગાયત લોકો કહે છે કે;—મલખારમાં નદી અને કુષ્ણા નદી એ બંનેના સંગમમાં સંગમેશ્વર નામે લિંગ છે, તેમાં બસવ પેસી અદ્રશ્ય થયો છે. તે દિવસથી લિંગના મસ્તક ઉપર ઉંડા ખાડાની નિશાની છે, એવું પ્રમાણ બતાવે છે. પણ ઉગ્રવીમાં બસવ મરણ પામ્યાની જોન લોકોએ લખેલી હકીકત સબવતી લાગે છે. લિંગાયત ધર્મ બસવના વખતથી કલ્યાણમાં ચાલુ થયો, તે ત્યાં અધ્યાપિ, સુધી ચાલે છે. હાલ કલ્યાણના દક્ષિણ ભાગમાં ત્યાં લોકો કાનડી બ્રાહ્મણ બોલે છે, ત્યાં એ ધર્મના લોકો છે. તેમજ હાનડા છાલામાં નિમ્ન-મના રાજ્યના ધણી ભાગમાં અને મુઝા મેદિસુર, તથા બલારી વગેરે પ્રાંતમાં લિંગાયત ધર્મના લોકોની ઘણી સંખ્યા છે. પરંતુ આ ધર્મની યોગના બાબતોના ધર્મના જેવી સુદાય નથી. કારણ કે બાબતોને ત્રેદિક ધર્મ જેમ દિગ્બલવથી દક્ષિણ સમુદ્ર લગી, અને પૂર્વ મમુદથી પશ્ચિમ, સમુદ્ર સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં બરમુર છે, તેમ આ ધર્મ નથી. આ ધર્મ વૈદિક ધર્મનો પેટા પથ છે. લિંગાયત લોકો દક્ષિણ સિવાય બીજા ભાગમાં દેખાતા નથી.

હાલ બગાળામાં જે નવો બ્રહ્મધર્મ—બ્રહ્મોસમાજ નીકળેલ છે, તેના જેવોજ આ દિગ્માયત ધર્મ છે. એમ કહેવામાં કાંઈ પણ અડચણ નથી. જાતિ ભેદ નહિ પાળવો, એ મત બંને ધર્મોના સરખો છે. તેમજ રત્નવલ્લાની આભડસેટ, સુતક, અને મરણના સૌમ્યની આભડસેટ, એ બંને ધર્મમાં નહિ પાળવાનો સરખો મત છે. હાલ દિગ્માયત લોકોમાં સંસ્કૃત ભણાવવાની ઘણી ઉત્કંઠા વધેલી છે. તેથી દિગ્માયતમાં આજે સંસ્કૃત વિદ્વાનો ઘણા જોવામાં આવે છે. માત્ર ભક્તિ સંબંધી દ્વેષથી મધ્ય સંપ્રદાયવાળા દિગ્માયત લોકોને અડવાથી નહાય છે. તેમજ દિગ્માયતો મધ્ય સંપ્રદાયવાળાને અડવાથી આભડસેટ માની નહાય છે. એવી રીત કણાટકમાં છે દિગ્માયત લોકોની ઈચ્છા રત્નવલ્લાની આભડસેટ બિલકુલ માનતી નથી. એ વિષે તેમનો એવો મત છે કે,—“જુસ્તી રાખ ને યજ્ઞ પાક.” મતલબ કે ભસ્મ લગોડવાથી પોતાને પાક યજ્ઞ સમજે છે દિગ્માયત ધર્મની ઈચ્છા નિલ દિગ્માયતના પગ ઘોષ તીર્થ લીધા વિના અજ લેતી નથી. શ્રીમાન શંકરાચાર્યનો શુદ્ધાદિત મત દિગ્માયતોને ધણું કરીને માર્ય છે. દિગ્માયત ધર્મના લોકો શિવલિંગને પૂજે છે, અને સર્વદા શરીર ઉપર પણ લિંગ ધાગણ કરે છે, ધણું કરીને, તો તે કંઠે લટકાવે છે, તેઓ બધા દિગ્માયત કહેવાય છે. આ મતને જંગમ સંપ્રદાય પણ કહે છે. એ સંપ્રદાય શિવ માર્ગને અનુસરીને નિકળેલો છે. તેમને દક્ષિણમાં વિરસૌવ કહે છે. તેઓ બધા બ્રહ્મ પુરાણને માને છે. એ પુરાણ બસવે શાવિવાહનના અગીઆરમાં સતકમાં રમ્યુ, એમ કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયમાં લાગી અને ગૃહસ્થ બને હોય છે, વિરક્ત સેવો ધણા હોય છે, તેમ ગૃહસ્થો પણ ધણા છે. ગૃહસ્થો લિંગ પૂજા, ભસ્મ, રક્ષા, અને ત્રિપુડ ધારણ કરે છે. આ દિગ્માયત ધર્મ પ્રવૃત્તક બસવને યજ્ઞ ગવાને આજે આશરે ૮૦૦ વર્ષ થયા આવ્યાં, એવું મિત્ર માય છે.

કૃષ્ણ ભટ્ટ.

માનલાલ નામે પયતો પ્રવૃત્તક કૃષ્ણ ભટ્ટ જોષિ શાવિવાહન ચક્ર ૧૨૨૫ ના અ-રસામાં યજ્ઞ ગવાણ જણાય છે. તે રક્ષા સૂવનની પૂર્વે જોષિ નામે મામના પતનદાર ગો-પાલ પંત કુબકરણીના પુત્ર હતો. તેને વૈતાળની અતિશય ભક્તિ હતી, તેને એને સાક્ષા-ત્કાર હતો. એવું કહેવાય છે કે, એક વખત તેણે વૈતાળની પ્રાર્થના કરી, તે ઉપરથી વૈ-તાળે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે, તારે પ્રમ્લા હોય તે માત્ર પછી તેણે માગ્યું કે, હું કૃષ્ણ તારો દેખાઉં એવું આપો. વૈતાળે તેને એક મુગટ આપીને કહ્યું કે, આ મુગટ તારા મસ્તકપર દરી, ત્યાં સુધી હું કૃષ્ણ અનુભવ જોવા દેખાઉં. પણ મુગટ ઉતારી પછી મુગ રસ્તે જણાઉં. એવું કહી વૈતાળ અદશ્ય થયો.

ત્યાર પછી કૃષ્ણભટ્ટ પોતાનું કુબકરણીપણું તથા જોશીનું કામ એક મિત્રને સ્વા-મિન કરીને ધીરે ધીરે કૃષ્ણ સ્વરૂપે લોકોને દર્શન આપવા માંડ્યું. એ જાત ચોતરસ પ્રસિદ્ધ થવાથી ગામ, પરમામના લોકો તેના દર્શન કરવા માટે આવવા લાગ્યા. અને ધણીકે આ પુરોહિત અનુમદ રોષ તેના સેવક થવા લાગ્યા. પરંતુ કહે છે કે વૈતાળના પયત તિરતે

શ્રી મંભોગતી ઇચ્છાએ રામકિડાના ઠાકમાં કરવા લાગ્યો. અને દ્રવ્યાદિ સ્મૃદ્ધિ પણ યગ્ની સંપાદન કરી. ધીરે, ધીરે તેની પાસે અનુગ્રહ લેવા માટે ઘણા શ્રી પુરુષોની, બીડ થવા લાગી. આ સર્વ વાતની ખગર પૈડાણના એ વખતના રાજ ચંદ્રસેનના કારભારી હેમા-દ્રિપંત ને પડવાથી, તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. હેમાદ્રી પતને મળેશનું ઇટ હતું તેણે કૃષ્ણ ભટ્ટને પોતાની સમક્ષ બોલાવવા સાર એક કારકુનને મોકલ્યો. તેથી-કૃષ્ણ ભટ્ટ પૈડાણમાં આવી હેમાદ્રી પંતની મુલાકાત કરી. હેમાદ્રી પંતે તેનું, કૃષ્ણ સ્વરૂપ જોયું, જલ્દી આદરસત્કાર કર્યો. પછી સ્નાન તથા ભોજન કરવાનો આગ્રહ કરતાં કૃષ્ણ ભટ્ટ તે માન્યું નહિ. કારણ કે માથા ઉપરનો મુગટ નહાતી વખતે ઉતારવો પડે, તેથી, પોતાના અસવ સ્વરૂપમાં દેખાવાથી પોકળ ઉઘાડું શાય. હેમાદ્રીપંતે ઘણો આગ્રહ કરવા છતાં, જ્યારે તેણે, ન માન્યું, સારે તેણે પોતાના કારકુન, પાસે કૃષ્ણ ભટ્ટના માથા ઉપરનો મુગટ ઉપડાવી લીધો. એટલે તે મૂળ-સ્વરૂપે થઈ રહ્યો. હેમાદ્રીપંતે એ સર્વ પાપંડ જાણીતે કૃષ્ણ ભટ્ટને કેદમાં નાખ્યો. તેમજ ને શ્રી પુરુષો તેના અનુમતી હતા, તે સર્વને તેણે પૈડાણમાં પકડી મગાવ્યા. પછી સર્વના માથામાં ખટા મુકાવી કાળાં વસ્ત્ર પહેરાવી હદ પાર કર્યા. સારથી એ સંપ્રદાય માન-ભાવને નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

‘માનભાવ પદ્યવાજાને’ પુછનાં તેઓ કહે છે કે;—અમે કૃષ્ણના બાઈ બળરામના સંપ્રદાયી છીએ. બળરામ લીલાં વસ્ત્ર વાપરતા હતા. લીલામગર એવું બળરામનું નામ અમરકોશમાં પ્રસિદ્ધ છે, એજ ચિન્હ અમારું છે. માટે અમારો મન ખરો છે. તેઓ કહે છે કે, અમારું ખરું નામ મહાનુંભાવ એટલે મોટો અનુભાવ છે. આ મતની પ્રતિતિ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં છે. વિશેષ કરીને વરાડ જીલ્લામાં ઘણી છે, આ મતના મુખ્ય આચાર્યને મહંત કહે છે. એ મતના મુખ્ય મઠો પાંચ જગ્યાએ છે;—૧ રૂદ્રપુર, ૨ કારંગે, ૩ દરિયાપુર, ૪ દુલ્હણ, અને ૫ પૈડાણ એ સિવાય નર મઠ, નારાયણ મઠ, રૂપિ મઠ, પ્રવર મઠ, પ્રસાંત મઠ, એ પાંચ ઉપમઠ છે. એક મહંતના હાથ નીચે ઘણા માનભાવ હોય છે. એક મહંત સમાધિસ્ત થયા પછી એના શિષ્યમાંથી સર્વનુંમને જે યોગ્ય કરે, તેને તેની ગાદી ઉપર સ્થાપે છે. મહંતને પાવળી, ચમર, છડી, શિક્કા, વગેરે રાજચિન્હ હોય છે. એ પદ્ય-માં શૃદ્ધશાસ્ત્રમ અને સંન્યાસાશ્રમ એ બે આંશ્રમ છે. સંન્યાસાશ્રમ માંહેલાં શ્રી પુરુષો-ને માથે વાળ હોતા નથી. તોપણ તેઓને ઘસ કરવાની ઇચ્છા હોય તો માંડોમાંડે કરવાનો પ્રતિપાદ નથી. શૃદ્ધશાસ્ત્રમ માંહેલાં શ્રી પુરુષોને માથેથી વાળ ઉતારતા નથી. અને કાળાં વસ્ત્રને બદલે ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરે છે, પરંતુ તેના ઉપર એક કાળુ થીંગડું નિમાની માટે દેવું પડે છે.

આ પદ્યનો મુખ્ય આચાર્ય કૃષ્ણ ભટ્ટ હતા. માટે તેનેજ શ્રીકૃષ્ણ સમજીને તેની મૂર્તિની ઊપાસનો માનભાવ મતવાળા કરે છે. અને તેણે કરેલા મંથનું નામ ‘કૃષ્ણચરિતામૃત’ છે, તેને તેઓ માને છે. આ સિવાય એ લોકો શુદ્ધતાત્રેપને પણ બજે છે. આ પદ્યમાં તેન લોકોની પેઠે જીવંદમા કરવાનો નિર્ગેષ છે. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં તમામ રત્નવાડાઓમાં દરોશને દિવસે ગામમાં પણ વધ થાય છે, ‘સારે’ નેન લોકો ગામ છોડીને બહાર જતા નથી. પરંતુ આ લોકો તો એ દિવસે ગામ છોડીને વનમાં જઈ વામ કરે છે. એટલે બધો

છાન લિંબા પ્રત્યે તેમનો ધિક્કાર છે એ લોકોનો એવો નિયમ છે કે, બોજનના દામમાં જે જે પદાર્થો બોજન માટે તૈયાર કરેલા હોય, તે સર્વ જોઈએ તેટલાજ પીરમી દે છે જમના બેશ પછી ખીનકુપ પીરસના દેતા નથી તેમજ ખીજો નિયમ એ છે કે જમવા બેસીની વખતે કૃષ્ણના નામનો ગજ્જ કરે છે એ લોકોનો વિવાહ રિધિ એવો છે કે, —જે નો વિવાહ કરનારો હોય તેણે પોતાની ઝોળી, જે માનભાવિણી ત્યાં આવેલી હોય, તેની ઝોળીપર મુકવી તે ઝોળીએ માનભાવિણી જોશ પડી રહેલા દે, તો તેની સાથે લગ્નનો નિયમ દરી ચુકે સમજાય છે કદાપિ એ માનભાવિણી પોતાની ઝોળી ઉપર ખીજાએ રાખેલી ઝોળી રહેવા દેતી નથી તો તે લગ્ન થતા નથી એવો નિયમ છે એ પ્રમાણે લગ્નનો નિયમ પુરો થયા પછી થોડે થોડે અંતરે બે પધારીયો કરવામાં આવે છે તે દરેક પધારી પર વર કરના સરે છે પછી મહત્તા મહત્તની સમક્ષ વર બોલે છે કે, —“ શ્રીકૃષ્ણના મહત્ત ગુરો આજો” તે સાંભળી કન્યા ઉતરે આપે છે કે —“ ખુશીથી આવના દો ” પછી વગ આગાઠતો આજોઠતો કન્યાની પાસે જાય છે, એટલે બનેલો વિવાહ થઈ ચૂકે ગણાય છે ।

આ ધર્મના લોકો પોતાના ધર્મની વાત ખીજા ધર્મવાળાને કહેતા નથી તે લોકો ગીના, લીનાનિધિ અને લીનામૃતસિદ્ધિ, વગેરે અથોને પુરાણના અથો તરીકે માને છે એ અિનાય રૂકિમણિ રત્નચર, બાગવીના અને ગોપી વિવાસ ધસાદિ ન્હાના ન્હાના ઝોલીમદ્દ અથો છે એ અથોની લીપી જૂદી સંચાની હોય છે તે માનભાવિ દિક્ષા લીધા વગરના પ્રાણસને શિષ્યતા નથી માનભાવ પદ્યમાં જાનોળા, નિરૂતિ, સોપાન, અને મુકેતાદ્દ, એવા નામ રાખે છે કેટલાક માનભાવોએ ગીતિ નિબધ લખેલા છે એ ગીતિ, નિબધ જેવી પોતાની આખો દાંડી નાક અને કાંઈ દયાવાથી જેવું અજવાળું દેખાય છે, તેવું અજવાળું પાડે છે આ ઉપરથી સમજાઈ છે કે, આ મતમાં ખટ્યુખિ મુદ્દા જોઈ નું પ્રાધાન્યપણ દેખાય છે આ મતની પ્રશ્નિ સકે ૧૧૨૫ મા હેમાદ્રિ પત પૈંજીમા ચદ્રસેન રાજના કા ભારી હતા, તે વખતે થયેલી જણાય છે

રામાનુજ.

વૈષ્ણવ પદ્યમાં ઉપદેશ કરનારા આચાર્યોમાં રામાનુજ પહેલા આચાર્ય ગણાય છે તેમનો જન્મ ઇસ્વીસન ૧૧૧૯ ના વર્ષમાં થયાનું જણાય છે તેમના પિતાનું નામ કેશવાચાર્ય, અને માતાનું મામ કાન્તિમતી હતું તેઓ દ્વાવિડ દેશમાં શ્રીપેરુમુર્તુર-સૂતપુરી નામે ગામમાં રહેતા હતા એ ગામ અદ્રસની પાસે ચોવીસ મૈનપર કાગી અથવા હાલ જોને કન્જેવરમ કહે છે, તેના માર્ગમાં આવેલું છે રામાનુજને આઠમે વર્ષે તેમના પિતાએ જનોઇ દીધી તે પછી તુરત ઇ.સ. ૧૧૨૭ માં તેઓ પોતાના મામા યાદપ્રકાશની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સાથે ગયા ત્યાં તેમણે વેદ વગેરે ઘણા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને મહા-વિદ્યા થયા તે પછી તેમણે પોતાના મામાના એક આજ્ઞીના રૂક્ષ નીચે બેસીને કેટલાક વખત સુધી શ્રી રામચદ્રની છાસના કરી અને સસાર સુખની તિમ તૃષ્ણાવાળા રૂપ કંઈ છતાંય પુરુષોનું લક્ષ ધરતી અભિ કરવા તરફ વાળવાનો દ્રઢ મકલ્પ કર્યો પછી

વેદ અને ઉપનિષદનો કાષ્ઠક મૂળ આધાર લેઈ જનપ્રિય લાગે, એવી ઉપાસના તથા ભક્તિ-નો મનોરંજક વિશિષ્ટ દ્વૈત સપ્રદાય ચલાવ્યો. તેમણે શૈવ માર્ગની સામા માયું ઉઠાવીને કહ્યું કે,—વિષ્ણુ એ જગતનું આદિકારણ અને સરજનહાર એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે. તેમણે મૂળે દર્શનાર્થના ન્યાય દર્શનને અનુસરી જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ બતાવી બ્રહ્મ મીમાંસા અમર્યા અદ્વૈત દર્શનને ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રથમ તેમણે મદ્યુકેત શહેરના બ્રાહ્મણોને બોધ આપી શિવ મતમાથી પોતાના વૈષ્ણવ મતમાં લીધા. પછી તેઓ દક્ષિણના ચોથા રાજાના જીવમયી નાસીને મ્હેસરના જૈન રાજા પામે ગયા. એ રાજાની પુત્રીને જીવ વળગ્યું હતું તે તેમણે કહાડવાથી રાજા ધણો ખુશ થયો, અને તેમનો વૈષ્ણવ માર્ગ અગિકાર કર્યો.

સાર પછી રામાનુજચાર્ય અનેક નાના ક્ષેત્રમાં જઈને લાના બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવ માર્ગ નો ઉપદેશ કર્યો હતો. તેઓ પોતાના સમુદાયચાર્ય નામે ગિબ્યને સાથે લેઈને તિરુપતિ, જયમથ, કાશી, અને જયપુર જઈને તીર્થ યાત્રા કરી. એ સ્થળોમા તેમણે વૈષ્ણવ માર્ગ ખરોબર સ્થાપન કર્યો, અને કેટલાક મઠ બાંધ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મ સંબંધી તેમનું બાપણ સાં-ભળીને જયપુરનો મહારાજા અતિ આનંદ પામ્યો હતો. એ રાજાના આશ્રયથી તેમણે જય-પુરમાં વૈષ્ણવો માટે એક મઠ બધાવ્યો હતો. સાંથી તેઓ અદિકાશ્રમનાં દર્શન કરીને સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા હતા. તે પછી તેમણે પોતાના મતના કેટલાક ગ્રંથો કર્યા, અને પોતાની ૫૦ વર્ષની ઉંમર થતાં સર્વ માયાનો ત્યાગ કરી ચતુર્થાશ્રમ-સન્યાસ લીધો હતો. એ આશ્રમમાં તેમણે લગવત્ ભજન, ન્યાય, અને વેદાત ગ્રંથો વાંચી તેતુ મનન કરવા-માંજ સઘળી જીવંતી માળીને સમાધિસ્ત થયા હતા. તેમના શિષ્યો તેમને શેષનો અવ-તાર માને છે. તેમની તાદૃશ્ય ધાતુની મુર્તિ કરીને ત્યાંના મઠમાં સ્થાપન કરી છે. રામા-નુજચાર્યની એક માદી તાદીરમાં છે, તેતુ નામ તિંગળ છે. ખીજી માદી ગળીના ગામ-માં છે. ત્રીજી અહોબળી મઠમાં વડગળ નામે છે. અને ચોથી માદી દેવાસામાં છે. એવું કહેવાય છે, કે આચાર્યનો કાળ થયો, તે પહેલાં તેમના મતનો પ્રસાર દેખાડનાગ ૭૦૦ મઠ હતા. પરંતુ હાલ તેમાંના મુખ્ય તો ઉપર લખેલા. ચાર મઠ કાયમ રહેલા છે. રામાનુજચાર્યના સપ્રદાયના, મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે,—

“ અદ્વૈત, બ્રહ્મ છે, પણ કેવલ નથી, વિશિષ્ટ છે, બધું બ્રહ્મમય છે, પણ તે બ્રહ્મમાંજ જીવ અને જડ એવા બે ભેદ છે. તે, અન્યોઅન્ય વિલક્ષણ છે. તેમ બ્રહ્મથી પણ વિલક્ષણ છે. અંતર્યામી રૂપે, હરિ (બ્રહ્મ). સર્વમાં છે, પણ ચિત્ત (જીવ). અને અચિત્ત (જડ) એ તેનાથી જુદાં છે. એકજ, બ્રહ્મનાં ત્રણ અંગ છે. નામાદિ રૂપે સર્વદા ભેદમયી સૃષ્ટિ છે. હરિ, ચિત્ત, અને અચિત્ત, એ ત્રણ રૂપે-વિશ્વ માત્ર છે. અને બ્રહ્મમય છે. તેથી બ્રહ્મચિદ ચિ-દ્વિશિષ્ટ છે, ત્રણે પોત પોતે અદ્વૈતજ છે. પણ અન્યો અન્યથી, સર્વદા ભિન્ન છે. અદ્વૈત મનમાં બ્રહ્મને કેવળ જ્ઞાન રૂપ ગણ્યું છે, અને જગત્ માત્ર, માયા રૂપે દરાવી અજ્ઞાનમય ગણ્યું છે. જ્ઞાનમયતામાં અજ્ઞાન હોયજ કેમ ? એવો વિરોધ બતાવી રામાનુજે વિશિષ્ટ રીતે. અદ્વૈત

(૧) દ્વિત્વાં જી જ્ઞાતા સંપ્રદાય ચાલે છે ૧ શૈવમય, અને ૨ વૈષ્ણવ પથ શિવની પૂજા કરનારા શૈવપથી, અને ત્રિષ્ટની પૂજા કરનારા વૈષ્ણવ પથી કહેવાય ૨.

સ્વીકારેલું છે. પરમેશ્વર પુરુષ છે, અને ને સગુણ છે. જગતને કર્તા અને મુક્તિ દાતા પણ તેજ છે. મનુષ્યનો જીવ પશુ સદ્ગુણ છે, તે મુક્ત થયે ઇશ્વર તુલ્ય થાય છે. પણ તેને જાત 'ઉપનિષદ' કવચની શક્તિ નથી, એટલીજ ન્યૂનતા છે જાકી મુક્ત થયે એટલે જીવ સગુણ અને બ્રહ્મ પણ મગુણ એ બને સરખાજ છે. સગુણ જીવને સગુણ બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય થતું નથી, પણ પોતે જૂદા અને મગુણ બ્રહ્મ જૂદું છે, એવું જો જીવને જ્ઞાન થાય તે તો માત્ર અજ્ઞાન છે. અને તેજ અવિદ્યા કહેવાય છે. તેમણે સાન્નિધ્ય, માયોક્ષાદિદેવો મોક્ષ અવસ્થા માની છે. હરિના મંત્રમાં જઈ જીવો મુક્ત કે નિર્નર વસે છે, એમ જ તાત્પર્ય છે. તેમણે અવતારોને બ્રહ્મ રૂપે ગણ્યા છે. તેઓ રામાવતારને મુખ્ય પૂજે છે, તે કૃષ્ણાવતારને પણ પૂજે છે. પરમ કૃષ્ણારૂપ ભક્તવત્સલ પરબ્રહ્મ ભક્તોના ઉદ્ધારને અર્થ અવતાર ધારણ કરે છે. તેમની ઉપાસના કરી અંતર્યામીની પરમ રૂપા સંપાદન કરવી, તેજ મુક્તિ ઉપાસના પાંચ પ્રકારની છે. ૧ અભિગમન, ૨ ઉપાદાન, ૩ ઇન્દ્રિયા, ૪ સ્વાધ્યાય, અને ૫ યોગ. દેવતા સ્થાનમાં આર્જુનાદિક તે અભિગમન, ગદ્યપુષ્પાદિ પૂજા સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી તે ઉપાદાન, પૂજન તે ઇન્દ્રિયા, મંત્ર જપ વૈષ્ણવ સૂક્તાદિ પાઠ તે સ્વાધ્યાય, અને અંતર્યામીનું ધ્યાન તે યોગ યોગ થતાંજ પરમ કૃષ્ણાકર ભગવાન પોતાના ભક્તને સ્વધા-મમા નિત્ય મુક્ત કરી સ્થાપે છે એવો તેમનો સિદ્ધાંત છે. આ મતનું તાત્પર્યજ ભક્તિ છે. પરમાત્માને નાગયજુ કલા છે, તે લક્ષ્મીના પતિ છે, એમ કહ્યું છે. રામ કૃષ્ણાદિ અવ-તાર તે નારાયણના છે, એમ ગણી તેમની મુક્તિ દેવાલયોમાં સ્થાપન કરી નાના પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકારો ધારણ કરાવે છે. ગદ્ય, પુષ્પાદિક, અને વિવિધ પ્રકારનાં નૈવેદ્ય ધરાવે છે. એ રીતે પૂજા મેવાનો મનોરજક સંપ્રદાય ચલાવ્યો. તેથી ધણું સ્ત્રી પુરુષોની ક્ષત્ર્ય તે તરફ વળી, મૂળ લક્ષ્મીનો અર્થ સપત્તિ એવો છે અને તેના પતિ એટલે મૂળ અધિષ્ઠતા એક ઇશ્વર—નારાયણ છે. માટે રામાનુજ, સંપ્રદાયને શ્રી સંપ્રદાય પણ કહે છે. આ સંપ્રદાયમાં સાધુઓ પણ હોય છે. તેઓ એક બીજાને "દાસાડસ્મ્યહમ્" એવો નમસ્કાર કરે છે. સાધુઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, એ મતવાળા કપાળમાં સ્ત્રી આકારનું તીવક કરે છે. ગોપીચ-દનાદિ વાપરે છે. સાધુઓ દંડ અને કમડ્યુ રાખતા નથી. ક્ષત્ર્યો તેમનો આચાર છે. "

રામાનુજચાર્ય યદ્ય ગયા પછી કેટલેક વર્ષે તેમનાજ સંપ્રદાયનો રામાનંદ નામે એક માધુ થયો. તેમણે આનંદ સંપ્રદાય કાઢ્યો. તે પણ યજ્ઞો ખરો રામાનુજના મતને મજા-તોજ છે, તેનું નામ રામાનંદી છે. આ મતના હજારો વૈરાગી ભરતખંડમાં છે તેમા પણ સન્નેગી અને નિહંગી વચ્ચે મત નીકળ્યા. કબીર પણ સમાનંદનો શિષ્ય હોયો. તેણે આનંદ સંપ્રદાયમાં કેટલુંક કલ્પિત મેળવીને પોતાના નામનો જૂદો પથ કાઢ્યો છે. દક્ષિણ દેશમાં સ્વતંત્ર ૧૮૦૮ માં રામાનુજ મતમાં ગણતા ગાદીના આચાર્યમાં રામાચરણ નામે સાધુ ય-ગો. તેણે મુક્તિપૂજા અને ઉપાસનાદિ નિયમના ધણાજ પ્રકાર વધાર્યા. રત્નપૂત લોકોમાં તે-ની એક ગાદી છે. રામાચરણ સંપ્રદાયમાંથી નિર્મલ તથા રામસ્નેહી એ ઉપસંપ્રદાય ની-કળ્યા છે. એ પ્રમાણે આ રામાનુજચાર્યનો સંપ્રદાય બહુ વિસ્તાર પામ્યો છે.

રામાનુજચાર્યે પોતાના મતના કેવા અર્થો—૧ વ્યામ સૂત્ર ભાષ્ય જેને ધીરામાનુજ-ભાષ્ય પણ કહે છે ૨ ગીતાભાષ્ય, ૩ ન્યાયમૂળ, ૪ વેદાનુવ્રતીય, ૫ તર્કભાષ્ય, ૬ વે-

દાર્યસંગ્રહ, ૭ વેદાંત તત્ત્વસાર, ૮ ઐતભાષ્ય, ૯ શતદ્વયણી, ૧૦ નારદીય પચરાત્ર, ૧૧ ત્રિંશતપાન, ૧૨ ચૈડમારૂતી, ૧૩ વિણ્ણુપૂજ, ૧૪ વિણ્ણુ પ્રબોધન, ૧૫ રૂગનાથ સ્તોત્ર, ૧૬ ત્રિગદ્ય, ૧૭ સિદ્ધાંત, ૧૮ વિણ્ણુસહસ્ર નામ, ૧૯ વાસિષ્ઠાદૈત ભાષ્ય, ઇત્યાદિ બહુ સારા ગ્રંથો રચીને તેમણે પોતાના સપ્રદાયવાળાઓને સરળતાનો માર્ગ કરી આપ્યો છે.

રામાનંદ.

મહાત્મા રામાનુજ સ્વામી પછી તેમની ગાદીએ બેસનાર પાંચમા આચાર્ય રામાનંદ હતા. તેમણે પુરાણ, ન્યાય, અને યોગશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને રહેવાની મુખ્ય જગ્યા કાશીમાં એક મઠમાં હતી. પરંતુ સદૈવ ત્યાં પડી ન રહેતાં દેશે દેશ પ્રવાસ કરી, એક અદ્વિતીય પરમેશ્વર વિષ્ણુને મનાવવાનો બોધ કર્યો. તેમનો એવો સિદ્ધાંત હતો કે,—આદિ નીરાકાર, નીરંજન, જ્યોતિસ્વરૂપના ત્રણ ગુણ તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહાદેવને નામે ઉત્પન્ન થયા છે. તેમણે આ સૃષ્ટિ રચી તેથી વિષ્ણુની ભક્તિ કરનાર વૈકુંઠમાં જાય છે. તેમણે વિષ્ણુનો સાતમે અવતાર જે શ્રીરામચંદ્ર તેમની પ્રતિમાનું પૂજન શરૂ કરાવ્યું.

રામાનંદ સ્વામીએ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમાં રામ, સીતા, લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો મહિમા બહુ વર્ણવ્યો છે. તેમજ ખીજ અનેક વિધિના મૈત્ર, જત્ર, અને અનુદાન ક્રિયાઓ દાખલ કરેલી છે. તેમણે પોતાનો મત બહુ ખરો ઉત્તર હિંદમાં ફેલાવ્યો હતો. રામાનંદે પોતાના મુખ્ય બાર શિષ્યો કરાવ્યા હતા. તે બધા બ્રાહ્મણ કે, ક્ષત્રિય નહોતા, પણ નીચવર્ણના ગાની પુરૂષો હતા. તેઓમાં એક ચમાર અને ખીજે હનુમ મનાતો હતો. અને ત્રીજો જે સર્વથી વધારે પ્રખ્યાત થયો છે, તે (કખીર) શાળવીનો છોકરો કહેવાતો હતો. કખીરે પોતાનો જૂદો મત બંગાળામાં ફેલાવ્યો. તેના શુર રામાનંદ સ્વામીએ જેમ બધી હિંદુ નાતોને એક માર્ગમાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમ તેણે પદરમા સૈકાના આરભમાં હિંદુ અને મુસલમાન બેઉ દાખલ થઈ શકે તેવો પથ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. (તુએ કખીર ચરિત્ર)

રામાનંદના પંચમાં તુળસીદાસ મહાન પ્રતાપી પુરૂષ થયા છે. તેમણે રામાયણનું વ્રજભાષામાં વર્ણન કરી કર્મકાંડનો મહીમા વધાર્યો છે. અને જે નીરંજન નીરાકાર જ્યોતિસ્વરૂપ ધર્મર સર્વત્ર બાપક છે, તેજ એક રામ છે. રામ શબ્દનો અર્થ એવો કે સર્વ પ્રાણી માત્રમાં જે ચૈતન્ય રચી રહ્યું છે, તે ચૈતન્યને રામ કહ્યા છે. મતલબ કે રામચંદ્ર ધર્મર છે તેમની ભક્તિથી મોક્ષ થાય છે. તેમનો સિદ્ધાંત ન્યાયને મળતો છે. કર્મકાંડ સત્ય છે. જ્ઞાનકાંડપર ચાલનારને મુક્તિ મળતી નથી. કેમકે તેનાથી અખંડ સમાધિમાં રહેવાનું નથી, એવો તુલસીદાસનો મત હતો.

રામાનંદ સ્વામી સુમારે ઇસ્વીસનના પદરમા સૈકાની શરૂઆતમાં હતા. એવું તેમના શિષ્ય કખીરના ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે. એ રીતે તેમને થઈ ગયાને આજે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ થયા આવ્યાં છે. આ મહાપુરૂષના જીવનની વિશેષ હપ્તીકન અમને મળી રાકી નથી. તેથી તેમનું ચરિત્ર ટુંકમાં પતાવવું પડ્યું છે.

કબીર.

૨. આ મહા સિદ્ધ પુરુષનો જન્મ ક્યા, ક્યારે, અને કઈ જાતના યથોદતો, એ વિશે જૂદા જૂદા મત છે પ્રખ્યાત ભક્તમાળા નામે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે,—“મહાત્મા રામાનંદ રામગીના એક આદ્ય શિષ્યની વિધવા કન્યા તેમના દર્શન કરના આવેલી, તેને રામગીના મુખમાથી “પુત્રવતી ભવ” એવો આશિર્વાદ આપાઈ ગયો તે આશિર્વાદ વધા થયો નહિ. યથા સમયે બાળ વિધવા આદ્ય કન્યાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો પરંતુ ભોડામાં અપવાદના ભયથી તેણે એ પુત્રને વગડાના મૂકી દીધો તે કાંઈ વણકરને હાથ આપવાથી તેણે તેને પાળીપોળીને મોટો કર્યો, અને તેનું નામ કબીર પાડ્યું” કબીર પદના સોડો કહે છે કે, ખાનદેશમાં આવેલા કાશી ગામની પાસે લાહર નામે તળાવના કાંઠાએ તરતેલું જન્મેલું છોકરું નાખી દીધેલ, તે તુડી નામના કાંઈ મુનના વણકરને હાથ આપ્યું હતું તે બાળકને તેની બી નિમાએ પાળીપોળી મોટું કર્યું વગી કેટલાક જણ કહે છે કે, ઉપર કહેલો તુડી વણકર એક દિવસે કપડા વધ્યાનું સૂતર ધોવા માટે બાગિચા નદીને કિનારે ગયો હતો. તે વખતે પાણીના વહેણમાં એક છોકરું તણાવ આવતું હતું તેના જોવામાં આવ્યાથી તેને ઘેર લાવી પાળીપોળી મોટું કર્યું હતું વળી ભક્તમહાત્મ્ય નામક સંસ્કૃત ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે,—“પ્રાચીનકાળમાં વેદાન્તાભ્યાસે રહિત એક બ્રાહ્મણ હતો. તે પોતાના કુર્કબર્તુ પાત્રન પોપણ કચ્ચા માટે કારીગરીનું કામ કરીને પોતાનો ગુજારો કરતો હતો એક વેળાએ તે સત્તર લેવા સાઠ વણકરને ઘેર ગયો હતો “ત્યાંથી તે પોતાને ઘેર આવીને તાવમાં ફસાવે અને કૃવયોગથી તાવમાં” તેનું મરણ નીપજી. યત્ન ની વેળાએ તેણે વણકરને યાદ કર્યો હતો તેથી તે વણકરના ધરમા તેનો જન્મ થયો હતો”

એ પ્રમાણે કબીરના જન્મ વિશે જૂદા જૂદા મત છે તેમની ખરી વાત કંઈ તે જાણી કહાડતું બહુ કશું છે તોપણ એટલી વાતનો નક્કી થઈ શકે છે કે, તેમનો જન્મ કાંઈ ખીજને પેટ થયેલો, અને તેમનું લાલન પાલન એક વણકરે કર્યું હતું કબીરની ભક્તિ માટે જેવી ગાંઠખંડ છે, તેવીજ તેમના જન્મ કાળ વિશે કબીર મુશ્કેલીએ મૂકખંડ કરેલી છે તેમના જન્મ વિશે તેઓ કહે છે કે, કબીરનો જન્મ સવન, ૧૨૦૫ મા કાશીમાં થયો, અને સવત ૧૫૦૫ મા મગર નામે માસમાં સોહ પાખા આ ઉપરથી કબીર ૩૦૦ વર્ષ મુધી જીવ્યા હતા, એવું મનાવવાનો પ્રયત્ન તેમના પદવાળાઓએ કરેલો જણાય છે. એ વિશે ગમે તેમ હો, પણ તેઓ કિશ્કીના બાદશાહ સિકંદર લોહી ની વખતમાં હતા, એવું ભક્તમહાત્મ્ય તથા કેટલાક મુખ્યમાની કલિદાસ ઉપરથી જણાયેલું છે સિકંદર લોહી સવત ૧૫૪૪ મા રાજગાદીએ બેઠો હતો, તેટલા માટે એ મનાવવા કબીર હતા, એવું સિદ્ધ થાય છે

કબીરના જીવનનો પહેલો ભાગ જેવો આશ્ચર્યજનક છે, તેવોજ પાછળનો ભાગ પણ છે વણકરના ઘરમાં રહીને કબીર ઉછર્યો અને કપડા વણવાનું શીખ્યા હતા તેના વડે તેઓ

(૧) ગ્વાલિયરની દિલ્લિશ્વરામા નાશાણીએ સંવત ૧૬૬૮ મા સત્તરમાથી રચ્યો છે તે ઉપરથી તથા ઉદ્ધવ પિટ્ટનામ સત્તરમી સદી ૧૬૮૧ મા સત્તરમી સદી થયો છે

પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા હતા. તેમણે યોગ્ય ઉમરે લગ્ન કર્યું હતું. તે સ્ત્રીથી તેમને કમ્બાલ નામે પુત્ર પ્રયો, હતો. કમ્બીરને પૂર્વ જન્મના સસ્કારને લીધે બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. તેઓ પાળમધુથીજ રામની ભક્તિમાં રસાયસ ઘડીને તમારું રહેતા. તેમનો પુત્ર કમ્બાલ પણ ભક્ત. મહાળામાં હોંસથી દાખલ થયો હતો. કમ્બીર સર્વદા કહેતા કે:—

“આ સંસાર અસાર છે આ છાંદગી-કમળ પત્ર પરના પાણીની પેઠે છે. આકાશી ધામમાં કોણ મારો ગુરુ થશે ? કોણ મને આ સસાર સાગરમાંથી તારશે ? ગુરુ નહિ મળ્યાથી આ દેહ રૂપી નાવ કેવી રીતે ચાલશે ? એમ વિચારતાં એક દિવસે તેમણે કેટલાક વૈષ્ણવ સાધુઓની ખાસે જઈને પ્રેરનારું હેતુ જણાવ્યો. સાધુઓએ પુછ્યું કે, તું માતે કોણ છે ? તેમણે કહ્યું:—“હું વધુકર છું. રામાનંદના શિષ્ય થવા ઇચ્છું છું.” વૈષ્ણવોએ તેમની સફરી કરીને કહ્યું કે:—“તું ભ્રેષ્ઠ છે, તો તારો ગુરુ કોણ થશે ?” એવાં તેમનાં પ્રયત્નથી કમ્બીર નિરાશ થઈને ઘેર રહ્યા. મન કામનું પૂર્ણ ન થવાથી અસ્થિર ચિત્તે તેઓ કાશીમાં દરવા લાવ્યા, જેને તેને પુછતા કે:—“ગુરુ રામાનંદ ક્યાં રહે છે ?” એક સાધુએ ઉત્તર આપ્યો કે:—“ગુરુ રામાનંદ અમુક જગ્યાએ રહે છે. સવારના પહોરમાં જ દરવાજો દરમળીને ઉઘાડીને દુરેશ્વર સ્વામીનાં જ્ઞાન કરવા માટે જાય છે. તું રાત્રે તેમના પહોરના દરવાજા સામે સૂઈ રહેજે. ત્યાં સુધી રાત્રી રાત્રી સુત્રામતા સિદ્ધ થશે.” કમ્બીરે તેના કૃતાવ્યાજ પ્રમાણે કર્યું. એટલામાં નિત્યને સમયે રામાનંદ ત્યાંથી તે માર્ગે યઈને નીકળ્યા. એટલે તરત કમ્બીરના શરીર ઉપર તેમનો પ્રભુદેહ વર્ણ થયો. કમ્બીરે પણ મોટા માનની સાથે ગુરુ પાદ ધારીને તેને સુખન કર્યું. રામાનંદે એક રસેચ્છના શરીર ઉપર પગલાગોશે જોઈને કહ્યું કે:—“રામનું રામ નામ કોણ છે ?” એવું કહાથી કમ્બીરે બોલ્યું. મનોમય પૂર્ણ થયો. તેનાણે રામાનંદને ગુરુ માની લીધેને સાધ્યા પ્રણામ કર્યો. ત્યારથી કમ્બીર રામ નામનું સ્મરણ કર્યો કરતા હતા. રામ નામ સિદ્ધાન્ત, શીજે કાંઈ પણ ઉચ્ચાર તેઓ કરતા નહિ. કેમજા રામ નામનું પરમ સ્થિતિની પાવરી છે. એવું તેઓ ધારતા હતા. ત્યારથીજ તેઓ તીક્ષ્ણ માળા ધારણ કરીને કાશીમાં પીંગળ વૈષ્ણવોની પેઠે રહેવા લાગ્યા.

કમ્બીરને નિલ કીર્તન કરવાનો અતિશય હતો. એક દિવસે તેઓ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે કીર્તન કરતા હતા ત્યારે સર્વને તેમણે કહ્યું કે, આ સર્વ કૃપા રામાનંદ સ્વામીની છે, એ વાત કમ્બીરે ધીર રામાનંદ સ્વામીને સાંને માર્ગ તરે તેઓ આશ્ચર્ય માની ભ્રમમાં પડેલા થાયા કે, મેં કમ્બીરને કદી અનુમદ કર્યો નથી. તે જ્ઞાતે તે પીંગળ જોઈ આગળ માંડ નામ જાતાર છે, મારે એ જાતનો એક વખત પ્રતક્ષ અનુભવ કરવો જોઈએ. એવો વિચાર કરી સ્વામીજીએ પોતાના શિષ્યોને કહી રાખ્યું કે, કમ્બીર અમારે કીર્તન કરવા ઉભો પડે, તારે મને ખબર આપવી. થોડી એક દિવસે તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે શિષ્યોએ ત્યાંની જગ્યા માટે ખબર આપી કે:—કમ્બીર હમણાં કીર્તન કરવાની તૈયારીમાં છે. આ સાંભળી રામાનંદ સ્વામી ત્યાં રૂપે રીતે જવા ગયા અને એક બાજુ ઉપર કમ્બીર ન જાણે તેમ ઉભા રહ્યા. પછી કમ્બીરે શરૂઆતમાં રામાનંદ સ્વામીનું નામ ઉચ્ચારણ કરી કીર્તનનો પ્રારંભ કર્યો. તે વખત (કમ્બીર) નું આત્મ કૃત્ય જોઈ રામાનંદ સ્વામી ગ્રસ્ત થયા. તેથી કમ્બીરે હીકર જોડીને ધીરે જાવળી કહ્યું કે:—“હે નાથ ! આપ શું બીસરી ગયા કે ! તે દિવસે

રાત્રે હું આપના દરવાજા ઉપર ખતો હતો. આપે મારા શરીર પર પગ મૂકીને રામ નામનો ઉચ્ચાર કર્યો હતો. તે દિવસે મેં રામ નંત્ર મેળવ્યો છે. તે દિવસથી હું રામ નામ નિત્ય બપુ પૂં. પ્રભો! એમાં જો મારો અપરાધ થયો હોય, તો દયા કરીને क्षમા કરશો ” રા- માનંદે કપીરને-ભક્ત બાણી લેખ ક્રોધ પરિત્યાગ કર્યો, અને હસ્તાં હસ્તાં આશિર્વાદ આપી સંતુષ્ઠ થયા. યજ્ઞી તેમને તત્ત્વ વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. એ દિવસથી જો કપીરને એક ભગ્ન તરીકે જાણવા લાગ્યા.

કપીર કેવળ ભક્ત હતા, એટલું જ નહિ પણ તેઓ મહા દયાળુ, શાન્ત, પરોપકારી, અને વૈરાગ્યશીલ હતા. પારકાનું દુઃખ જોઈને તેમના હૃદયમાં પણ દુઃખ થતું હતું. ધરના ગરીબ છતાં બની શકે તેટલો પરમાર્થ કરવામાં તેઓ તત્પર હતા. એક દિવસે ધરમાં આવતું નહોતું, તેથી એક કપડું લેઈને તેઓ વેચવા સાર જતા હતા. રસ્તામાં એક વૃદ્ધ માણસ મળ્યો. તે શિયાળાની સખ્ત ટાંટી ધ્રુજતો હતો. તેણે કપીર પાસે વસ્ત્ર માગ્યું. કપીરે ગરીબની દુર્દશા જોઈ વગર સડોએ કપડું આપી દીધું. પણ તરત તેમના મનમાં સંમારની વાત ઉદય પામી કે:—“અહો! આને મારા ધરમાં અનાજ નથી, મારી માતા અનાજ માટે વાટ જોઈ ખેડી હશે. પણ મને આને ગરીબને વસ્ત્ર આપીને જે પરમ સુખ થયું છે, તેવું સુખ મેં કદી મેળવ્યું નથી. મારા નસીબમાં તો જે થવાનું હશે તે થશે.” એવો વિચાર કરી કપીર ધરમાં આવ્યા. આવીને જોયું તો માતા રોમાંધ તૈયાર કરીને તેમની જ માન વાટ જોતી ખેડી છે. કપીરે માતાને પુછ્યું:—“મા! આને આપણો સંસાર ફતી રીતે ચાલ્યો? આપણી પાસે તો આને કંઈ જ નહોતું.” માતાએ કહ્યું:—“તું શું કહે છે કપીર! તેજ માણસ મોકલીને મારી આગળ અનાજ મોકલ્યું છે તે.” આ સાંભળી કપીરને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓ ગદગદ બાવથી માતાને કહેવા લાગ્યા કે,—“મા! તને જ ધન્ય છે! સાક્ષાત્ ભક્તવત્સલ ભગવાન આવીને તમને અનાજ આપી ગયા છે. મા! ગરીબ કપીરને અન્ન આપો. ધનની આપણને શી ફરકાર ? મા ?”

કપીરની માતા સારથી ગરીબોને અન્ન આપવા લાગી. કપીરનાં હાતપણાની વાનો સાંભળીને ઘણાં મનુષ્યો તેમને ઘેર ભિક્ષા લેવા માટે આવવા લાગ્યાં. કપીર તેમને શ- ક્તિ સુજળ આપીને સત્કાર કરતા હતા. એક વખતે પુલ્કળ મનુષ્યો તેમના ઘર આગળ ભિક્ષાને માટે આવીને ઉભાં રહ્યાં. તેમને આપવાને કપીરની પાસે કાંઈ નહોતું તેથી ધ- રની બહાર જઈને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. તેટલામાં ભગવાને કપીરરૂપ ધરીને સર્વ ગરીબોને ધમ્મીત દાન આપી વિદાય કર્યો. કપીરે આવી જોયું તો એ સર્વ ધણ દેવની કૃપાનો પ્રભાવ દ્રોષ. તેથી તેઓ પ્રાણુ ભરીને ધણ દેવને જોલાવવા લાગ્યા. એક દિવસે કપીરે રાજ સભામાં જઈને એક જોબો પાણી લેઈને પૂર્વ દિશા તરફ ફેંક્યું. રાજ તેમ- ને ગાંડો કહીને હસ્યો. તેથી કપીર નીડરપણે રાજને સજોબીને કહ્યું:—“રાજન! હસ- વાતું કાંઈ કારણ નથી. જગન્નાથપુરીમાં એક પૂજક બ્રાહ્મણના પગ ઉપર ગરમ ભાત પડી ગયો છે, તેથી હું તેના પગમાં થકુ પાણી નાખું છું.” કપીરનાં આવાં વચન સાંભ- લ્યાથી રાજને મોઢો અચંબો થયો. તેણે જગન્નાથ તરફ સત્પર માણસ મોકલી એ વિષે- નો તપાસ કરાવ્યો, તો કપીરની વાત સાચી જણાઈ રાજને ખાતી થઈ કે, કપીર નિ-

શ્ય એક સિદ્ધ પુરુષ છે. રાજ્ય કબીરને મળવા માટે પોતે તેના ઘેર ગયો. રાજાને પોતાના નાના ધરમા આવેલા જોઈને કબીર ધણા ખુશી થયા. પછી રાજાને સમોધીને તેમણે કહ્યું,—મહારાજ! આપના શુભાગમનથી આ દાસ કૃતાર્થ થયો છે. સેવક મરખુ કાંઈ કામકાજ હોય તો આજ્ઞા કરો.” રાજાએ કબીરને બેઠીને કહ્યું,—“હે વૈષ્ણવ! તમે મારો અપરાધ ગ્રહણ કરશો ના. હું અભણપણમાં તમને હર્યો હતો. કહો કે શું કર્યાથી તમે સુખી થશો? ધન રત્ન જે કાંઈ જોઈએ તે હમણાં આપવાને હું તૈયાર છું.” કબીરે હસ્તે એહેરે જવાબ દીધો;—“રાજા! ધન રત્નની દરકાર શી છે? જીવન મરણ એક એક સરખાં છે. હું મૂર્ખ છું. આ પેટ ભરવાને માટે સામાન્ય ધનની ઇચ્છા રાખતો નથી. જોઆ ગરીબ, બૂખ્યા, તરસ્યા, અને પૈઆને માટે આતુર છે, તેઓને આપની ઇચ્છા મુજબ ધન આપો. આપને તેથી મોટું પુન્ય થશે.” રાજા આનંદિત ચિત્તે પોતાના મેહેલમાં પાછો ગયો. અને સ્વારથી કબીરના ઉપદેશ પ્રમાણે દાન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં સર્વત્ર જાહેર કર્યું કે;—“કબીર મહા પુરુષ છે, અને તે મારો પ્રિય છે.”

કબીરે એક વખતે સાધુ સંતોને જમાડવા માટે ધરમાં કાંઈ નહોતું, તેથી તેમણે પોતાની સ્ત્રીને એક વાણીયાને ઘેર ધરાણે મૂકી હતી. અને સિંહુ લાવી બોજન કરી સર્વને જમાડવા હતા. તેમજ એક વખતે રાજાના કોઠારમાંથી જોઈને સામાન લાવીને ધણા સાધુ સંતોને બોજન કરાવ્યું હતું. એવી વાતો વ્યક્તચિન્ત્ય નામે પુસ્તકમાં છે. તે પરથી જણાય છે કે, તેમના હૃદયમાં દયા ધણી હતી. સામા માણસના મનમાં પારમાર્થિક બાબતો યુક્તિથી હંસાવી દેવાની કળા તેમનામાં વિશેષ હતી. એક વખતે એક માણસે આવી પ્રશ્ન કર્યો કે;—“આ સંમારની માયામાં રહીને પરમાર્થ થતો નથી, એમ કેટલાક જણ કહે છે તે ખરું કે ખોટું? કબીરે કહ્યું કે આ બાબતને ઉત્તર હું તમને આપતી કાલે દેદશ. ત્યાં સુધી તમે મારે ઘેર રહો. પછી ખીજે દિવસે બપોરની વખતે સૂરના તાણા માંહેલા તાતણા જૂદા કરવાનું કામ તેમણે ધરની બહાર ખુદશા મેદાનમાં શરૂ કર્યું. થોડીવાર પછી તેમણે પોતાની સ્ત્રીને દીવો કરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા પ્રાપ્ત પત્ની તુંરત દીવો લાવીને હાથમાં પકડી ઉભી રહી. તેના અજવાળે તાંતણા જુદા કરી કામ પૂરૂં કર્યું. ખરે બપોરે અજવાળા છતાં દીવાને અજવાળે કબીરને કામ કરતાં જોઈને પેલા માણસને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પરંતુ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. પછી તે કબીરને કહેવા-લાગ્યો કે, હવે મારી શંકાનું નિવારણ ક્યારે કરશો? કબીરે કહ્યું કે, તે વિષેનો જવાબ મેં તમને હમણાંજ આપી દીધો છે. પણ તે તમારા ધ્યાનમાં રહ્યો હોય, એમ જણાતું નથી. માટે હું પુરતું કહી બતાવું છું. તે સાંભળો;—જુઓ કે બપોરે તડકાના અજવાળાથી દીવાનું અજવાળું વિશેષ હોતું નથી, તે જનાં તાંતણા જૂદા કરવા મેં મારી સ્ત્રીને દીવો કરી લાવવા કહ્યું. ત્યારે તે બિલકુલ તંકરાઈ કયાં વગર જાનીમાની દીવો લાવી. માટે જો એવી જાતની સ્ત્રીની અનુકૂલતા હોય, તોજ સંમારના પ્રપંચમાં રહીને પરમાર્થ થઈ શકે છે. ખીજી રીતે થતો નથી.” આ ખુલાસાથી પેલો માણસ સંતોષ પામીને પોતાને ઘેર ગયો.

થોડા વખત પછી કબીર તીર્થ યાત્રા કરવા માટે નીકળ્યા હતા. મથુરા વગેરે સ્થળમાં જઈને સાંથી દિલ્હીમાં ગયા. એ વખતે દિલ્હીમાં સિકંદરલોદી બાદશાહ રાજ કરતો હતો.

મેઘ દુષ્ટ મનુષ્યે જન્મીને યનનગજ ને કહ્યું કે, —કચ્છીર નામે એક દામિત્ર આવીને ધણા મનુષ્યોને કગે છે. માટે તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ. શિક્ષકે કચ્છીરને પકડવાનો હુકમ કર્યો. સિંધાઈઓએ આવી કચ્છીરને પકડ્યો, અને કહ્યું કે, તને પાદશાહ ફાંસી દેશે. પછી તેમને પાદશાહ પામે છાતી ઉભા રાખ્યા. સિંધાઈઓ, તેમને સલામ કરવાનું કહ્યું. પણ કચ્છીરે કાંઈ પણ નહિ ગુણુકરતા હસીને કહ્યું કે, —“હું કોને સનામ કરું? આ દુનિઆમાં કોઈ મારનારો નથી.” એ સાંભળી પાદશાહને ધણો ગુસ્સો ચડ્યો. તેથી કચ્છીરને સોખની સાદળ બાંધી યમુના નદીના ઊંડા પાણીમાં ડુબાવી દીધો. યમુનાના કાળા પાણીમાં કચ્છીર જમરન થઈ ગયા. પણ થોડીવારે તેમને પેલી તરફ ફરતા દીઠા દુષ્ટ માણસોએ યનન પાદશાહને કહ્યું કે, કચ્છીર ઔદ્વજલિક છે. સામાન્ય ઇંદ્રજાળ વિધાના પ્રભાવથી નિશ્ચય તે બચ્યો છે. માટે તેને બગલી આગમાં, નાખીને બાળી મૂકવો જોઈએ. પાદશાહે દુહોની એ વાત, કાંતે ધરીને, ફરીથી કચ્છીરને પકડી મગાવ્યા અને કાછની સગમતી મેઘમાં ફેંકી દીધા. મરતું કેટલું આશ્ચર્ય કે જનવત આગમાં કચ્છીરને એક વાગ પણ ખડિત થયો નહિ. પાદશાહે ખુશ થઈ, માણસોની સલાહથી ફરીને, પાછા કચ્છીરને પકડી મગાવીને હાથીના પગ તથા તેમનો પ્રાણ પૂષ્કળ યમની આગમાં જાળી. પરંતુ જગવાન જોના ઉપર કૃપાળુ હોય છે, તેને એકનો દુષ્ટ પણ હજારો હાથીઓ દુષ્ટ કરવાના હતા. કચ્છીરના ઉપર, હાથી છોડવામાં આવ્યો, પણ એ હાથી કચ્છીરને શિક્ષક જોઈને, ભુલથી, નામી થયો. એ જોઈ શિક્ષક, પાદશાહ આશ્ચર્ય સાથે કચ્છીરની પ્રશંસા કરતા થાક્યો. પાદશાહે, તેમને આન આપી, પોતાના અપરાધ ત્રી કામા માગી યનન પાદશાહે, જાણ્યું કે આ મહાત્મા પુણ્ય છે. તેમની ઠેક કરવી સારી નથી. પછી કચ્છીરને, જ્ઞાન આપી નિર્ધાર કર્યો. || ૧૧૮૮ ||

સાચી કચ્છીર કાશી ક્ષેત્રમાં આવ્યા. અહિં આ તેઓ સસારનું અનિભવલુ સ્વમજ્જને આત્મજ્ઞાન મેળવવામાં યતન કરવા લાગ્યા. કાશીમાં પણ તેમની ચારે બાજુએ શત્રુઓ ફરતા હતા. એક દિવસે, મેઘ દુષ્ટ માણસ તેમનું નામ જોઈને કાશીના રહેનાર બધા સાધુઓ ને નોતરી આવ્યો. જોગ જોગે તે દેહકાંડે કચ્છીર બીજે ગામ ગયા હતા. તેમની કુપ્રેમીના કેટલાક શિક્ષા હતા. નોતરત મળ્યાથી કાશીના હજારો સાધુઓ કચ્છીરના ઘરમાં આવ્યા. જનરો, અતિથિઓને સૂખ્યા જોઈને શિષ્યોના પ્રાણ મોકાઈ ગયા. સર્વે વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આટલા બધા માણસોને કેવી રીતે સતુષ્ટ કરીને વિદાય કરીએ? તરત જન વચ્ચે જનવાન, કચ્છીરના કેમથી ખાનાની સામગ્રી લેઈને સવની સામે આવ્યા. જ્યને પોતાને હાથે સાધુઓને સતુષ્ટ કરી પ્રાણ અતરહિત થયા. આજે સાધુઓ ધણુજ પરિતપામ્યા, તેનું વચ્ચન કરી ચક્રાતુ નથી કચ્છીર ત્યારે મેર આવ્યા, ત્યારે ઘરમાં મોટી ધામધુમ થયેલી જોઈને તેમને જણીજ નનાઈ જાગી. એક શિષ્યને મોલાવીને તેમને પુછ્યું કે, —“મેટા? આ આ જો વેપાર? શા માટે? આટલા બધા માણસો એકમ થયા છે?” શિષ્ય આશ્ચર્ય પામીને જોઈયો કે, —“આ શું કહો છો? આજે હજારો માણસોને ખનડાવ્યું, અને વળી આમ કેમ પુઝો છો?” કચ્છીર સમજી ગયા કે, આ સર્વ હરિની લીલા છે. તેમજે મનનો આવધુ પાવીને શિષ્યને કહ્યું, મેટા! હું ખૂબથી જોત્તર થયો, છું. મને સાધુઓને પ્રસાદ સ્વપ્ની આપ

જોએ. કચ્છીરની ખરાબી કરવાનો, હેમેશાં યતન કરતા હતા, ને હજારો કચ્છીર કચ્છીર,

રતી આંખી પ્રભુતા જોઇને તેમને વશીલુત થવા લાગ્યાં. તેમણે કંપીરની આગળ પોતાના દોષ કબુલ કરીને ક્ષમા માગી. ત્યારે ક્યાણુ કંપીરે સર્વને આલિંગન કરીને પ્રેમાનદથી રામનામ ઉચ્ચારણુ કર્યું. ધીરે ધીરે કાશીના રહેવાસીઓ કંપીરના ગુણના પક્ષપાતી થઇ પડ્યા. એટલુજ નહિ પણ એક રૂપવાન વેશ્યા કંપીરની આગળ જઈને બોલી કે:—“ મહાત્મન! હું નાચ અને ગીત ધગેરે નાના પ્રકારના ઉપભોગથી આપને સંતુષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.” રૂપ સૌંદર્યવાન અને તૃલ ગીત નિપુણ આ નર્તકીને જોઇને કંપીર, હસીને બોલ્યા,—“ હું સુંખ/ભોગ જન્યુતો નથી, નાચ્ય ગાયન, જન્યુતો નથી. હું ઓ પણ નથી. પુરૂષ પણ નથી. મારી પામેથી તમારી મન:કામના કેવી રીતે પૂર્ણ થશે?” વેશ્યા ધણી આજુજ સાથે કે-હેવા લાગી:—“ હું ધણી આશા રાખીને આવી છું. નિરાશ થઇને શું પાછું ફરવું પડશે?” કંપીરે ધીરે બાવયી કહ્યું,—“ જો મારા ઘરમાં સ્વયમજાતવત્સલ હરિ/બિરાજે છે. તે અનિરાગી, મહા ભોગી છે. તેમની આગળ નાચ માઇને તમારા ભોગની તરસ નિવારણુ કરી શકશે.” વેશ્યા ધણી આનંદિત થઇ, ગઇ. તેણે કેવું મુલાખ કે, સ્વયમજાતવાનને નાચી ગાઇને પરિતોષ કરશે. એ દિવસથી તે વેશ્યા, કંપીરના ઘરમાં, રહીને-દરરોજ નૃત્ય ગીત કરતી હતી. થોડા દિવસ પછી વેશ્યા મનમાં મનમાં કંપીરને ચાહવા લાગી. એક દહાડે રાત્રે સર્વે સૂતા હતા, પરંતુ તે વેશ્યાની આંખમાં હાં આવી નહિ. તેણે ચિત્ત અસ્થિર થઇ પડ્યું. તે કોઇ રીતે આત્મ સંયમ કરવામાં સમર્થ થઇ નહિ. જો ઝોરકામાં કંપીર સૂતા હતા, તે ઝોરકામાં મનના આવેગથી તે ગઇ, તો કાળી રાત્રે ત્યાં કંપીરને બદલે જ્યોતિર્ભય હરિની મૂર્તિ તેની દ્રષ્ટિએ પડી. તે વેળાએ તેની કામ/પ્રિયામાં, ક્યાંઇએ આવી ગઇ. હૃદયમાં પ્રેમાશુ નીકળવા લાગ્યાં. આજ તેને સંસાર અમાર- જન્યુતો. વેશ્યા તે રાત્રે એકલી, ધર છોડીને ધાંદા-જંગલમાં ચાલી ગઇ. કંપીરે સવારે ઉઠીને જોયું તો વેશ્યા ઘરમાં નથી. તેના મસ્તાકકાર વગેરે ઘરમાં જ્યાંતું હાં પડેલું હતું. કંપીરે વિચાર કર્યો કે, આટલે દિવસે કદાચ વેશ્યાની સદ્ગતિ થઇ હશે.

એક દિવસે કંપીરે પોતાના શિષ્યોને બોલાવી કહ્યું કે:—મારે હવે જવાનો વખત થયો છે. એટલો! તમે કાશીના રહેવાસીઓને ખબર આપો કે, તેઓ મણિકાશિકાના ઘાટ ઉપર આવીને મને મળે. શિષ્યોએ ત્યારે જાણ્યુંએ શુરની આજ્ઞા પ્રચાર કરી. તે ઉપરથી માણુ-સોનાં, રાણ રાણાં આવીને પુણ્ય સલિલાને કિનારે એકઠાં થવા લાગ્યાં. સર્વે કંપીરની વાત સાંભળવા માટે ઉત્સુક થયા. કંપીરે જ્યારે જોયું કે, તેના પ્રિય જનો આગ્યા છે, ત્યારે મધુર વચનથી સર્વને સંબોધીને કહ્યું કે,—“ આજે હું પરલોક જઈશ. મારા જીવનની લીલા પૂરી થઇ છે. બાઇ હું રહેશું ઘરમાં જ. મારે કંઈ સ્વર્ગી વૈષ્ણવ યંત્રો હું. આ મિથ્યા અપવિત્ર સરીર રાખવાનું શું થું? મિત્રો! મગર રાજ્યમાં મારો મોક્ષ થશે ” કંપીરની આવી વાત સાંભળીને સખળા શોકાતુર થયા. કંપીરે તેમને મધુર વચનોથી દેહતી અનિલના સમજાવીને સર્વને શાન્ત કર્યા. પછી થોડીવારમાં કંપીર સૂતા, અને માથે વસ્ત્ર ઝોડ્યું. ધણી વાર ચતાં શિષ્યોએ ઉદાસતાની ઘણી કાશીય કરી પણ તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ સર્વના જન્યુવામાં આવ્યું કે, તેમના પવિત્ર આત્માએ સ્વર્ગવાચ કર્યો. તેથી સર્વ ઉદાસ થયા અને રૂદન કરવા લાગ્યા. થોડી વારે સર્વ સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યોમાં વિશ્વનિય બાવ ઉ-

તેમ થયો. હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં તેમના રાખને લેવાની તકરાર થઈ હતી. તેટલામાં તેમના અર્ધ શરીર પર તુલશી, અને અર્ધ શરીર પર મરવો દેખાયો ! તુલશીને લેઈ બધા કામીના રાખ વીરસિંહે ખાળી અને તેની રાખ ત્યાંના કબીર ચૈત્ર નામે જગોએ દાટી મુસલમાન શિષ્યોએ મરવાને લેઈ ગોરખપુરની નજીક મગર નામે ગામમાં દાટ્યો. અને તેના પર સમાધિ સ્તંભ બાંધ્યો. કબીર ચૈત્ર અને મગરની સમાધિ કબીર પંથી-ઓનું તીર્થ સ્થાન ગણાય છે.

કબીર ખરેખર એક મહાત્મા પુરુષ હતા. તેઓ ગમે તે ચાલિના હતા, પરંતુ તેમની આગળ હિંદુ અને મુસલમાન સર્વે સરખા હતા. તેઓ ખુદી રીતે શાસ્ત્ર અને કુરાનનો પ્રતિપાદ કરી ગયા છે. તેઓ સર્વદા કહેતા કે;—“હથ્થર એક છે. અને તે સર્વ શક્તિમાન તથા સર્વ વ્યાપક છે. તે આપણા દેહમાં અખંડ જ્યોતિષે પ્રકાશે છે. તેને બાણવાને યોગ્યાપાસ, દેહ કદ અને યવિતતાની જરૂર છે. ધર્મશાસ્ત્ર એ જ્ઞાન ઉદય કરનારા ગ્રંથો છે. પુનઃજન્મ અને મરણ થાય છે. પાપ પુણ્ય છે. હથ્થરનું જ્ઞાન કરવું, એજ મોટો ધર્મ છે, સત્ જ્ઞાનથી હથ્થર ઝોળખાય છે જો બ્રહ્મણની સેવા કરવી. માંસ, મદિરા, અને વ્યભિચારનો ત્યાગ કરવો. જીવ હિસા કરવી નહિ. સત્ય, દયા, દાન, ક્ષમા, અહિંસા, ભક્તિ, અને વૈરાગ્યાદિ લક્ષણોથી તારણ થાય છે. ઉંચ નીચનો સંબંધ નથી, પણ કર્મથી સર્વ જૂદાં છે.” હસાદિ કબીરનો મિદાંત છે. કબીરના સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં માન્યું છે કે, “હિંદુનો પરમેશ્વર છે; તેજ મુસલમાનનો અલ્લા છે. તેનું સર્વ મય નામ અંતર્યામી છે. પછી તેને મુસલમાનના અલી ને નામે ઉપાસો, કે હિંદુના રામ નામે બળે.” વળી કબીર-પથના શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે;—“અલીએ અને રામે કૃપા કરી આપણને જીંદગી આપી છે. મારે આપણે બધા જીવ ઉપર રહેમ કરવી જોઈએ. હિંદુઓ અગીઆરસે અપવામ કરે છે; મુસલમાન રમઝાનમાં કરે છે. તમે એકને માન્ય કરો છો, તો બાકીના મહીના અને દહાડા કોણે કર્યા ? હિંદુના હથ્થરની, મગરી (કાથી) પૂર્વમાં છે; મુસલમાનોના અલ્લાનું શહેર (મક્કા) પશ્ચિમમાં છે. પરંતુ તમારૂં પોતાનું હૃદય તપાસો. કેમકે મુસલમાન અને હિંદુ એ બેઉના પરમેશ્વર તેમાં છે. જ્યાં જીવો ત્યાં બધામાં એકજ છે. દુનિયાનો જે માલિક છે, તેજ અલીને પૂજનારાનો, તેમજ રામને પૂજનારાનો પિતા છે. તે મારો રસો દેખાડનાર છે, તે મારો ગુરુ છે.”

કેટલાક જણ કહે છે કે, કબીર જપ, પૂજાદિ માનતા નહિ. એ સંબંધી તેઓ કહેનાકે,—

મનકા ફેરત જનમ ગયો ગયો ન મનકા ફેર

કરકા મનકા છોડ કર મનકા મનકા ફેર ॥

કબીર સુખનિધાન નામે ગ્રંથ કર્યો છે, તેમાં પોતાના સંપ્રદાય વિષે લખેલું છે. તેમજ બીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. તે દોહા અને પદ બદ છે. તેમની કવિતા તમામ હિંદુ-સ્થાની બાપામાં છે. કવિતાના છેલ્લા ચરણમાં “કહે કબીર,” “કહત કબીર,” અને “દાસ કબીર” એવું વાચ્ય ધણું કરીને આવે છે. પરંતુ એવી છાપવાળી બધી કવિતાઓ કબીરની કવેલી હોય, તેમ જણાવું નથી. કારણ કે, કેટલાક કબીર પંથીઓએ અને દક્ષિણી દાસ સાધુઓએ કેટલાંક પદ કબીરજીના નામથી પ્રગટ કર્યાં છે. “કહે કબીર,” અને

“ કહે દામ કપીર, ” એ બેમાં પહેલી છાપનું કપીરજીએ, અને બીજી છાપનું તેમના શિષ્યોએ અથવા તેમનો મન માનનારાઓએ કહેલું જણાય છે. તેમની સર્વ કવિતાનો સંગ્રહ ચૌવડા ગામમાં છે. એવું કપીર પંથવાળા કહે છે. કપીરને પૂજા સેવા કરવાની રીત, બાળ્યેટા જેવી લાગી હતી. તેથી તેમણે એકેધરી ભક્તિનો બોધ કરવા માંડ્યો હતો. કપીર પંથવાળા બ્યારે એક બીજાને મળે છે, ત્યારે પરસ્પર સતનામ, સનસાહેબ, અથવા બંદગી સાહેબ, ઇત્યાદિ કહે છે. કપીરજીને ઘણા શિષ્યો હતા, તેઓમાં શ્રુતગોપાળ અને ધર્મદાસ એ બે મુખ્ય શિષ્ય હતા. એ બંને મળી ગોરખનાથ કથા, અનંદસાર, શમ્ભવળી, મંગળ, અસંત, હોરી, રેખતા ગુરના, કહાર, હિંદોલા, બારમાસ, હંચર, અને આશિ-કનામા, ઇત્યાદિ ન્હાના મોટા ગ્રંથો લખેલા છે. તે સિવાય બીજક નામે મય ભાગોદાસ નામે કાદ કપીર પંથીએ લખેલો છે. એ શિષ્યો સિવાય કપીરને કમાળ, જમાલ, વિમાલ, બુધન, અને હાડુ, એ પાંચ શિષ્યો હતા. તેમણે પણ પોતાના મત પ્રસારવ્યા હતા. પણ તેમાં પાછળ વિદ્વાન પુરો ન હોવાથી તથા દ્રવ્યાદિક મેળવવાની લગુતાથી એ પંથો માત્ર નામના રહ્યા છે. જેમ બીજા મંદિરોમાં હાંડીઓ વગેરે લટકાવવામાં આવે છે, તેમ કપીર પંથના મંદિરોમાં શાહમુગના છડાં લટકાવેલાં હોય છે. તે ઉપરથી જર્ણુ 'શકાય છે કે, તે કપીર પંથનો મઠ છે. તે પંથના સાધુઓને મેદાનમાં કીર્તન કરવું હોય, ત્યારે ધોળા લગાડાના ધ્વજગર ફરતા ઓડીને વચ્ચે કીર્તન કરે છે. રામાનુજના સંપ્રદાયમાંથી રામાનંદી સંપ્રદાય નીકળ્યો. અને તેમાંથી કપીર પંથ નીકળ્યો છે. રામાનંદીએ તે કપીર પંથની તીવ્ર કરવાની રીત એક સરખી છે. તેમાં તદાવત' માત્ર એટલો કે રામાનુજ સંપ્રદાયવાળા વચલી લીટી પીળી કરે છે, અને રામાનંદી તથા કપીરપંથી રાત્રી લીટી કરે છે. કપીરપંથમાંથી હાલ જુદા જુદા ૧૨ પંથ નીકળ્યા છે.

કપીરજી મોટા આત્મજ્ઞાની હતા, એવું તેમનાં બજન, કીર્તનો વગેરે ઉપરથી જણાય છે. તેમનાં બજન કીર્તનોમાં આત્મજ્ઞાનનો માર્ગિક ઉપદેશ વિશેષ આવે છે. તેમણે બ્રહ્મમુખ, માયામુખ, ગુરુમુખ, અને જીવમુખ એમ ચાર પ્રકારની વાણી ગાઇ છે. તેમની વાણી સારી દુઃખજની અને વાંચનાર તથા સાંભળનારના મન ઉપર સચોટ અસર કરે તેવી છે.

કપીરજીનો પુત્ર કમાલ પણ તેમના જેવો રામભક્ત અને વૈરાગ્યશીલ હતો. તેનું ચરિત્ર મહિપતી બાવાએ ભક્તવિજયમાં સવિસ્તર લખેલું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, કમાલ પોતાના પિતાથી એકલો તીર્થ યાત્રા કરવા સાર ગયો હતો. પ્રથમ ગોકુલ, મથુરા, વૃંદાવન અયોધ્યા, અને દારિકા ક્ષેત્રની યાત્રા કરીને તે પ્રતો દેરતો ચિત્રકુટ ગયો હતો. ત્યાં એક શાહુકારે તેની પવિત્ર ભક્તિથી મુગ્ધ થઇને તેને એક અમુલ્ય હીરો ભેટ કર્યો. તે રાખ્યા તેણે સાદુ ના પાડી. તે છતાં કમાલ ન જાણે તેવી રીતે એ હીરો તેની ગયત્રીમાં શાહુકારે બાંધી દીધો. યાત્રા કરીને કમાલ બ્યારે ઘેર આવ્યો, સારે તે હીરો અયત્રીમાં બાંધેલો તેને માણુમ પડ્યો. કપીરે તે જોવાથી જાણ્યું કે, પુત્ર કમાલ દ્રવ્યની લાલચમાં પડ્યો જણાય છે. તેથી તેમણે કહ્યું કે;—કમાલ ! તું મારો પુત્ર નહિ. જે મારો પુત્ર હોય, તો આવી રીતે કોઇની પામેથી દ્રવ્ય લેવાની ઇચ્છા કદી રાખે નહિ. ” ઇત્યાદિ વચનો કહીને તેને દરમાંથી જતા રહેવાની આજ્ઞા કરી. કમાલે પિતાના કડિય વાક્યો ધીરજથી સાંભળીને શા

નતબાવે ઉત્તર આપ્યો કે—“ પિનાબી ! તમે ગુસ્સે થશો નહિ. આ હીરા એક શાહુકાર મને બેટ આપવા માટે ધણો આગ્રહ કર્યો હતો, પણ તે અંગિકાર કરવાની મેં તેને સાફ ના પાડી હતી. તે છતાં હું ન જાણું તેવી રીતે હીરા મારી-બચાઈમાં તેણે બાંધી દીધેલો. તે મારા નેત્રવામાં આજેજ આવ્યો છે. હું હમણાંજ ચિત્રકુટ જઈને આ હીરા તેના આંધેકને પાછો આપી આવું છું.” એટલું કહીને કમાલ ચિત્રકુટ જવા નીકળ્યો હતો. અને હીરા પેલા શાહુકારનો સવિનયથી પાછો મેંબો હતો. વાહ ધન્ય છે ! વૈરાગ્યશીલ પિતાના વૈરાગ્યશીલ પુત્રને !

ચૈતન્ય સ્વામી.

આ મહા પુરુષનો જન્મ ખ્રીસ્તન, ૧૪૦૪ ના માર્ચ (૧૧મણે) મહીનામાં બંગાળા જ્ઞાનના નવદ્વીપમાં થયો હતો. તેમના પિનાબી નામ જગન્નાથ મિશ્ર, અને માતાનું નામ શચી હતું. જગન્નાથ મિશ્ર વૈદિક બ્રાહ્મણ જ્ઞાનિના હતા. તેઓ બંગાળામાં શ્રીદેવ નામે ગામમાં પ્રથમ રહેતા હતા. લાંબી ગગાને કાંડે રહેવાના ઉદ્દેશથી નવદ્વીપમાં આવીને રહ્યા હતા.

ચૈતન્ય સ્વામીનું બીજું નામ નિમાધ હતું. તેઓ શરીરે ગૌરવર્ણના હતા, તેથી લોકો તેમને ગૌરંગ પણ કહેતા હતા. તેમનામાં અસાધારણ બુદ્ધિ હતી. તેઓ પડિત વાસુદેવ સાર્વભૌમ નામના પ્રસિદ્ધ અધ્યાપકની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે યોગ દિવસમાં ગુરુના ઉપદેશથી ન્યાય શાસ્ત્રમાં વિલક્ષણ નિપુણતા મેળવી હતી. વાસુદેવે ન્યાયશાસ્ત્ર મિથિલાથી લાવીને નવદ્વીપમાં તેનો પ્રચાર કર્યો હતો. નવદ્વીપથી પશ્ચિમમાં બે માઇલ ઉપર આવેલ વિદ્યાનગર નામની જગ્યા ઉપર વાસુદેવે પ્રથમ ન્યાયશાસ્ત્રનું વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું.

નવદ્વીપ બંગાળા દેશનું એક પ્રસિદ્ધ સ્થાન છે. મુસલમાનો બ્યારે આપણા દેશમાં આવ્યા, ત્યારે એ સ્થળમાં બંગાળની રાજધાની હતી. પૂર્વે નવદ્વીપ અભ્યાસને વાસ્તે પણ ઘણું પ્રખ્યાત હતું. પૂર્વ-પશ્ચિમ ઉડિસાથી લાહોર સુધીના, અને ઉત્તર-દક્ષિણ નેપાલથી રૂમેશ્વર સુધીના વિદ્યાર્થીઓ એ સ્થાનમાં સરૂત ભાષાનો અભ્યાસ કરવા સાફ આવતા હતા. ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ પંડિતો યથ ગયા છે, તેઓને લીધે બંગાળા આજ પણ આદરને યોગ્ય યથ રહ્યું છે. સ્મૃતિ-શાસ્ત્રનો પ્રખ્યાત અધ્યાપક રધુનંદન પણ ત્યાં થયો છે. હાલ બંગાળામાં ઘણાંક ક્રિયા કર્મો રધુનંદનની બચસ્યા પ્રમાણે ચાલે છે. રધુનંદન તથા રધુનાથ એ બે જણ વાસુદેવ સાર્વભૌમના શિષ્ય અને ચૈતન્ય સ્વામીના ગુરુ બન્યા હતા. રધુનંદનની પેઠે રધુનાથ પણ ઘણો વિદ્વાન હતો. તેની અસાધારણ વિદ્યા અને બુદ્ધિથી કાશી તથા મિથિલા પંચેરે સ્થળોના મોટા મોટા પંડિતો પણ વિસ્મિત થતા હતા. સંસ્કૃત જાણનારા લોકો રધુનાથ ઉપર સર્વદા ભક્તિ અને શ્રદ્ધા કરતા હતા.

એ પ્રમિદ્ધ સ્થળમાં ચૈતન્યની બાલ્યાવસ્થા વીતી હતી. તેઓ સ્થિર મન અને પરિશ્રમથી નાની ઉંમરમાં વાંચતાં લખતાં શીખીને વિવક્ષણ અભિગ્ન તથા બહુદર્શી થયા હતા. એ અભિગ્નપણા અને બહુદર્શીપણાથી તેઓ ઉદાર બાવે ધર્મ-પ્રચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. તેઓ સર્વદા એકાગ્ર મનથી શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરતા હતા. એ ગ્રંથનો વિષય તેમના મનમાં એવો દૃઢ દર્શી ગયો હતો કે, તે કદી વિસરતો નહોતો. ચૈતન્યને લીધે એ વખતે બગાળામાં ધધિર ભક્તિ અને ધધિર નિષ્ઠા વિવક્ષણ રીતે પ્રબળ થઈ પડી હતી. ચૈતન્ય જે સમયે ધર્મ પ્રચાર કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા, તે સમયે યુરોપખંડના જર્મની દેશમાં પણ એક ધર્મ પ્રચારક થયો હતો. તેનું નામ લ્યુથર હતું.

ચૈતન્ય સ્વામીએ લક્ષ્મી નામની એક સુદર કન્યાની જોડે વિવાહ કર્યો હતો. પરંતુ કેટલાક દિવસ પછી સાપ કરગાથી લક્ષ્મીનું મૃત્યુ થયું હતું. તેથી વિષ્ણુપ્રિય નામની બીજી એક કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં ચૈતન્યને પિતાનો વિયોગ થયો હતો. અને તેમનો ભાઈ વિદ્યારૂપ સન્યાસી થયો હતો. તેથી માતાના ભરણ પોષણનો ભાર તેમના ઉપર આવી પડ્યો હતો. તેને લીધે તેમને થોડો વખત સુધી સસારમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી.

ચૈતન્ય સર્વદા હરિકીર્તન અને શ્રી કૃષ્ણની ઉપાસનામાં લાગેલા રહેતા. એ કીર્તન શ્રીરામ નામે તેમના એક મિત્રના ઘરમાં રાત્રે થતું હતું. એ રીતે હરિકીર્તન કરતાં પોતાની વીશ વર્ષની ઉંમરે ચૈતન્ય સસાર છોડીને સન્યાસી થયા હતા. સન્યાસ ગ્રંથણ/કરીને તેમણે જૂદા જૂદા ગ્રંથાનમાં જઈને ધર્મ પ્રચાર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓ જાતિ ભેદ માનતા નહિ, તેથી સર્વ જાતિના લોકોને પોતાના ધર્મમાં લાવતા હતા. તેમણે પ્રથમ ગૌડની પાસે શમકાળી નામના સ્થાનમાં જઈને કેટલાક સુસહમાનોને પોતાના શિષ્ય કર્યા. તે પછી શાન્તિપુરમાં આવીને અદ્વત આચાર્ય નામે તેમના એક શિષ્યના ઘરમાં પોતાની માતાની સાથે મુલાકાત કરી હતી. ચૈતન્ય સ્વામી નિરંતર માતાબક્ત હતા. માતાને તેઓ પરમ દેવતા ગણીને શ્રદ્ધા કરતા હતા. વૃદ્ધ માતા સચિ પોતાના પરમ રોહવાન પુત્રને સન્યાસી થયેલા જોઈને ઘણાં દુઃખિત થઈને રડવા લાગ્યાં. તેમના રૂદનથી ચૈતન્યના હૃદયમાં પણ અત્યંત વેદના થઈ, તથા આખોમાંથી અશ્રુ પડ્યાં માતા રડતાં રડતાં બોલી કે,—“બેટા નિમાઈ તારા ભાઈ વિદ્યારૂપે જેમ કર્યું, તેમ તું કરતો ના. તું સન્યાસી થવા છતાં પણ બાળપણની વાત ભૂલી જતો ના.” ચૈતન્યે ઉત્તર આપ્યો કે—“મા! બહુ યુગમાં પણ તમારું ઋણ હું ફેડી શકીશ નહિ. આ દેહ તમારોજ છે તમે જે દુઃખ/કરશો, તેનું હું સર્વ વખતે પ્રતિપાલન કરીશ. સન્યાસી થયાથી મેં સંસારના સર્વ વિષય છોડ્યા છે ખરા, પરંતુ તમને કદી છોડી શકતો નથી.”

ચૈતન્ય સ્વામી માતાની આજ્ઞા લેઈને શાન્તિપુરથી શ્રી હોત્રમાં ગયા. એ જગા ઉપર શ્રી કૃષ્ણના અવતાર બ્રહ્મચર્યની ઉપાસનામાં તેમનો ઘણો વખત/નીકળી ગયો. શ્રી હોત્રમાં સાર્વભૌમ આચાર્ય નામે એક પ્રખ્યાત પંડિતની જોડે ચૈતન્યે મુલાકાત કરી હતી. અને ભગવદ્ગીતાના મંથકમાં તેની સાથે વિચાર-તર્ક કર્યો હતો. ચૈતન્ય સ્વામીએ નવ દ્વીપમાં મહાકીર્તન કરવાની રીત ચલાવ્યા પછી એક દિવસે હરિભક્ત વૈષ્ણવો શેરડમાં દેહ

અને કૃતાવની ધ્વનિથી સકાર્તન કરતા જતા હતા. તેમને કાજના ટુકમથી તેના અનુચ-
રોએ આવીને આર મારી દેલ બાગી નાખ્યાં, તથા જાંઝો વગેરે મળ જોરીથી લેઇ લીધી,
અને ઉપરે અપમાનીત કરીને તેમને છોડી મૂક્યા. ચૈતન્યના શિષ્યોએ ચવતોના એવા
અસહ્યવહારથી દીલગીર થઇને ગુરની પાસે જઇ સર્વ બતાવતું વર્ણન કર્યું. ઇશ્વર પ્રેમિક
ચૈતન્યના વિશ્વામયુષ્ય હૃદયની આવી વિરહ શક્તિની આગળ દાર યશ કે શું! જેઓનો
બ્રહ્મ શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી, અથવા જેઓ દુર્બળ વિશ્વાસ લેઇને સંસારના માર્ગમાં
આગળ વધે છે, તેઓ વિરહ શક્તિની આગળ મસ્તક નમાવે છે. પરંતુ ચૈતન્ય પોતાના
પ્રાણમાં જે ધર્મ બળ અને અપરિમેય તેજ એકઠું કર્યું હતું, તે બળ તથા તે તેજ તેમને
બમણા ઉત્સાહિત કર્યાં. તેમણે પોતાના શિષ્યોને શરીરે દેલ તથા જાંઝો લેઇ સકાર્તન
કરવાની આગ આપી. ગુરદેવની આગ પ્રમાણે ધણા શિષ્યો એકઠા થઇને કીર્તન કરતા
કરતા, કાજ સાહેબના ઘર તરફ ચાલવા લાગ્યા. કાજ સાહેબની મતા દાલના છાંટા માજી-
રદેલ કરતાં કાંઇ ઓછી નહોતી. તે છતાં ચૈતન્ય સ્વામીને આ વ્યાપાર જોઇને સર્વ આશ્ચર્ય
પામ્યા. પરંતુ ચૈતન્ય અને તેમના શિષ્યોના મનમાં જરાપણ ભયનો સમાવ થયો નહોતો.
કાજ સાહેબે ત્યારે જાણ્યું કે વૈષ્ણવો કીર્તન કરતા ટોળા બંધ પેતાના ઘરની તરફ આવે
છે, ત્યારે તેઓ ભયભીત થઇને ઘર છોડી નાસી ગયા. ચૈતન્યના શિષ્યો કીર્તન કરતા કરતા
કાજ સાહેબના ઘરમાં પેલા શિષ્યોમાંથી જેઓ કોધી સ્વભાવના હતા, તેઓ કાજનું ઘર
તથા બગીચો ખરાબ કરવા લાગ્યા. પરંતુ ચૈતન્યનું ક્ષમાશીલ હૃદય એથી દુઃખિત થયું તેમ-
ણે શિષ્યોના એવા અમદ્ભવવહારથી નિગ્રહ થઇને તેમનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી કાજને
બોલાવીને તેમની જોડે મધુર પ્રેમાલાપ કરીને તેઓ પાછા ગયા. કાજએ કમુદ્ધ કર્યું કે, હવે
હું વૈષ્ણવોના ઉપર જીલમ જીભરીશ નહીં. કેવું અનુપમ તેજ ! - એજ ખરૂં સત્સાહસ છે.
દુર્બલને ઉત્પીડન કરવું એ સત્સાહસનું કામ નથી. પરંતુ વિશ્વાસના અક્ષય કવચથી સુ-
રક્ષિત થઇને સખળના અન્યાય વ્યવહારના પ્રતિવાદને દમન કરવું, એજ સત્સાહસનો પરિ-
ચાયક છે. ચૈતન્ય જીવનનો શ્રય કરતા નહોતા. ખરી રીતે તેમના વિશ્વાસનું તેજ વિભળી
ના પ્રવાહની પેઠે હૃદયમાં સંચારિત થયું હતું. ચૈતન્ય પાંદશાહી શક્તિના ભયથી વિશ્વાસને
તુચ્છ કરી શકત. તેમ ધર્મને ઉઝાપાણીમા ડુબાવીને પોતાના ઘરમા આરામથી રહી શકત.
પરંતુ તેમની પ્રકૃતિ તે ઉપાદાનથી બની નહોતી. તેમણે ધર્મને માટે પ્રાણને તુચ્છ કર્યો હતો.
ખરૂં ધર્મબળ હૃદયમાં સમારિત થયાથી મનુષ્ય પૃથ્વીની બીજી બધી શક્તિને તુચ્છ કરી
શકે છે. મૃત્યુ અને ભય તે વેળાએ છેટે નાશી જાય છે તે વેળાએ માણસ પોતાની તરફ
જોવાને માટે વખત મેળવી શકેો નથી. સર્વદા તે ધૃવ તારાના ઉપર એકી નજરથી મુગ્ધ
થઇ જાય છે, ત્યારે મંત્ર મુખ સાપની પેઠે કર્તવ્ય પથમાં આગળ વધે છે આવી સત-
સાહસિકતા કોને વાંછનિય નથી ?

જગાઇ અને માધાઇ નામે બે બ્રાહ્મણના છોકરાઓ બાલ્યકાળથી દાર પીવાની
સતમાં પડ્યા હતા. તેઓ જીવાનીમાં એવા તો ખરાબ થયા હતા કે કાજ પણ અધર્મનું
કામ કરતાં તેઓ ડરતા નહોતા. તેમનો બધો આચાર અરેખર વિશાચના જેવો હતો.
સુરપાનની સાથે તેઓ માંસ શણ પણ કરતા હતા. આ બંને ધર્મ બદ અને પાપી

માણસોનાં દુષ્ટ કૃત્યની વાત ચૈતન્ય સ્વામીને કાને ગઇ. તેથી તેમને સુધારી સદ્માર્ગે ચડાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. અને યોગ્ય સમયમાં નિલાનંદ અને હરિદાસ નામના પોતાના બે શિષ્યોની મારફતે એ બ્રાહ્મણ પુત્રોને ઉપદેશ કરી સર્વ કુકર્મો છોડાવી ભક્ત મંડળમાં દાખલ કર્યા હતા. ચૈતન્યસ્વામી શ્રી શ્વેત્રમાં કેટલાક દિવસ રહીને ડંડકારણ્યમાં જવા નિકળ્યા હતા. રસ્તામાં શ્રીરંગપટ્ટણ શહેરની શોભા જોઇને તથા કાવેરી નદીમાં સ્નાન કરીને પરમ સંતોષ પામ્યા હતા. સાંથી તેઓ ફરતા ફરતા શ્વેતમિંદુ રામેશ્વરમાં જઇ પહોંચ્યા હતા. દક્ષિણા પથમાં જે સર્વ પંડિતો રહેતા હતા, તેમની જોડે ચૈતન્ય સ્વામીને મુલાકાત થઇ હતી. સંઘળા પડિતો સ્વામીનો ઉદાર ભાવ, સરળ વ્યવહાર, અને શાસ્ત્ર જ્ઞાન જોઇને બહુ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ એતરફના રાજાઓએ તેમને સારૂ સન્માન આપ્યું હતું. સ્વામીએ ભોગ સુખ તામ્યું હતું, તેથી તેઓ કોઇ રાજ સભામાં જતા નહોતા.

ચૈતન્ય સ્વામીનો એક બધું શ્રીનિવાસ જ્યારે દક્ષિણમાંથી નવ દ્વીપમાં જવા નીકળ્યો ત્યારે સ્વામીએ એક વચ્ચે અને જગન્નાથ દેવનો કંઈક પ્રસાદ શ્રીનિવાસના હાથમાં આપીને કહ્યું કે;—“ ભાઈ શ્રીનિવાસ ? આ વચ્ચે અને પ્રસાદ મારી માતાને આપીને કહેજે કે, હું સંન્યાસી થવાથી ધરમાં રહી શકતો નથી. અને તમારી મન ગમતી સેવા કરી શકતો નથી. તેથી જે અપરાધ થયો છે, તે ક્ષમા કરજો. મેં એક લેખે મૂર્ખના પ્રમાણે કામ કર્યું છે. મૂર્ખ સંતાન માતાની આગળ ક્ષમા પામવાને સંપૂર્ણ અધિકારી છે.” ચૈતન્ય સ્વામી નીરંતર સરળ સ્વભાવના અને માતૃભક્ત હતા. એ વાત આથી સારી પેડે સિદ્ધ થાય છે. સ્વામી દક્ષિણ દેશથી પોતાના શિષ્યોને મળવા માટે પાછા બંગાળમાં આવવા નિકળ્યા. કટક આગળ આવીને તેમણે એક મુસલમાન જમીનદારને પોતાનો શિષ્ય કર્યો હતો. એ જમીનદાર નાના પ્રકારનાં કુકર્મમાં આસક્ત હતો, સ્વામીએ તેને અનેક ઉપદેશ આપીને પાપ કર્મથી મુક્ત કર્યો હતો, તે સિવાય-તેમણે ઉડિષ્યાના વાવ્ય ખૂણામાં અનેક ભીક્ષને પોતાના ધર્મમાં દિક્ષીત કર્યા હતા. સાંથી ચૈતન્ય સ્વામી બળભદ્રભટ્ટાચાર્ય નામના એક સોબતીની જોડે જન્દાવનમાં જવા નીકળ્યા હતા. કાશીમાં તેમને જોવા માટે ઘણાં માણસો એકઠાં થયાં હતાં. ચૈતન્ય કાશીના બ્રાહ્મણોની જોડે ધર્મ સંબંધમાં વાત ચિત કરીને પ્રાગમાં ગયા હતા. ત્યાં રૂપ નામના એક મોટા પંડિતની જોડે તેમને મુલાકાત થઇ હતી. સાંથી જન્દાવનમાં પહોંચ્યા પછી તેમણે પાંચ પકાણેને પોતાના શિષ્ય કર્યા હતા. પકાણેને વૈષ્ણવ ધર્મમાં દિક્ષીત કરવાથી ચૈતન્ય સ્વામી ઉત્તર ભારતવર્ષમાં પકાણેગોસાંઈ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એવી રીતે જૂદાં જૂદાં સ્થાનમાં ધર્મપ્રચાર કરીને તથા જૂદી જૂદી જાતિના માણસોને પોતાના મતમાં લાવીને તેમણે ત્યાં ૬ વર્ષ કહાડ્યાં. તેની આગમ્ય ૧૮ વર્ષ સુધી ઉડિષ્યામાં રહીને તેમણે જગન્નાથ દેવની ઉપાસના અને હરિકીર્તન કર્યું હતું. તેઓ ઇશ્વરના ચિતવનમાં એવા તો આસક્ત હતા કે તેમનું મન ખીને ક્યાંએ પણ જતું નહોતું. અને તેથીજ તેઓ મરણ સમયે ગાંડા જેવી સ્થિતિને પામ્યા હતા. એક વેળાએ વસંતઋણની રાત્રિએ પૂર્ણ ચંદ્રનો પ્રકાશ હતો. અને સમુદ્રના સ્થામવર્ણ પાણીમાં તે અત્યંત શોભા વધારતો હતો. તે સમયે ચૈતન્ય સ્વામી એ અપૂર્વ શોભા જોઇને ઉન્મત્ત

જેવા થઈ ગયા. અને યમુનાના કાગા રંગના પાણીમાં શ્રીકૃષ્ણ જળાદીકા કરે છે, એવું મનમાં લાવીને તેઓ સમુદ્રમાં પડ્યા. તેમને પાણીમાં કુળતા નોંદને એક માછીએ પોતાની જાગમાં પકડીને ઊનારે આવ્યા. પરંતુ જૈનના આવી નહિ. એ રીતે જૈનન્યસ્વામી આવી અજૈનન અવસ્થામાં પોતાની ૮૦ વર્ષની-ઉંમરે આ લોકમાંથી અદ્રશ્ય થયા છે.

જૈનન્યસ્વામી વિપ્લુને અવતાર મનાઇ પૂજ્ય છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે:—“જધા આદમી ભક્તિ કરી શકે, અને/જધી યાનિઓના માણસો ભક્તિથી સરખા શુદ્ધ થાય છે. પૂર્ણ નિઃસંશય આસ્થા અને નિરંતર ભજન એ તેમના પંથની મુખ્ય દિશા હતી. મોટા માર્ગ પૂજ ક્રિયામાં નથી, પણ ધ્યાનમાં છે. ધર્મ શુદ્ધી આગ માનવી, એ તેમના પંથનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે. પરંતુ તેમણે પોતાના શિષ્યોને તાપીદ આપી છે કે; શુદ્ધ અને બીજને પિના પ્રમાણે પૂજ્ય ગણવા, પણ દેવ પ્રમાણે પૂજવા નહિ. હિંદના બીજને જધા ધર્મ માર્ગોની પેઠે તેમના સંપ્રદાયનો મોટો હેતુ ‘આત્માની મુક્તિ છે’ એવો છે. તેમનો મત એ હતો કે મુક્તિ એટલે નિર્વાણ, તે પૃથક્ આત્માના અસ્તિત્વનો નાશ નહિ, પણ દેહના કલંકથી અને દોષથી તદ્દન છૂટવું.

જૈનન્ય પંથમાં પ્રત્યેક નાતના માણસો છે, તોપણ જે મોસાંઈઓ જૈનન્યના પ્રથમ શિષ્ય હતા, તેમના વંશજોનો અમલ તેઓ સ્વીકારે છે. તેમાં કુવારા અને પરણેલાં એક દાખલ થઈ શકે છે, બ્રહ્મચારી, અને ભીખ માગતા ધરનારા વેશગીયો એ માર્ગમાં છે. તથાપિ તેમના ધર્મ ઉપદેશો ધણું કરીને પરણેલા માણસો છે. તેઓ કૃષ્ણ મંદિરની આસપાસ જ્યાંબધ બાંધેલાં ઘરોમાં પોતાનાં ભૈરાં-છોકરાં સાથે રહે છે; અને એ રીતે આદિ-સ્ત્રીમાં જૈન્યની ભક્તિ, કૌટુંબિક બની છે. જમીનદારો પોતાના કુટુંબને સાથે બંધાવેલાં અને તેમને અર્પણ કરેલાં મંદિરોમાં નિત્ય તેમની પૂજા અને તેમનું ભજન કરે છે. જૈનન્ય સ્વામીના મરણ પછી તેમના પંથમાં એક ઉપપંથ નીકળ્યો છે. તેમાં સ્ત્રીઓ પોતાની મેળે આત્મવાન/વધારી શકે છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તેમના મઝમાં કુવારા બાવા અને કુવારી બાવીયો-રહે છે. બાવીયો માથે એક લટ રાખી બાકીનો ચોટલો/મૂંડાવે છે. બાવા અને બાવીયો ભેગાં-મળીને વિષ્ણુ તથા જૈનન્ય એ બંનેનાં સ્તવન ભજન ગાય છે. તેમજ ગાતાં ગાતાં નાચે છે. સંસારમાં રહેલાં ભૈરાંને બહુવવાને એ બાવીયો ઉપયોગી છે. એ તેમના માર્ગનો ખરેખરો અગમનો મેત છે. બંગાળમાં સારાં કુટુંબોના જનાનાને ઘણા વખત લગી બહુવવા જઈ શકનારાં માત્ર તેઓજ હતાં. આજથી ૫૦ વર્ષ પહેલાં સ્ત્રી કેળવણી-નો/સુધારો તેમણે દાખલ કર્યો; અને એ પંથ કલકત્તામાં ફેલાયો, તેનું કારણ એ સ્ત્રી કેળવણીની જુજ ગણાય છે.

મહાત્મા જૈનન્ય સ્વામીએ ભરતખંડના ધણાક સ્થળોમાં ફરીને ઘણા જાણુને પાપ કમંચી વેગળા કરીને પરમ ધાર્મિક કરી મૂક્યા હતા. તેઓ સર્વદા દુષ્ટિઓનાં દુઃખ મટાડવાનો યત્ન કરતા હતા; તેમજ રોમમાં ઔપધ અને શોકમાં સોંવના આપીને સૌને સહાય કરતા હતા. તેમણે સર્વ પ્રેમાર્તું સુખ ભોગ લેવા કહ્યું હતું. સાદા ખાંડરા, અને ‘સારાં વસ્ત્ર પહેરીશ, એવા બાવથી કોઇની પણ આગળ તેમણે કદી પ્રાર્થના કરી નહોતી. તેઓ સામાન્ય સન્યાસીના વેશથી અને સામાન્ય ગરીબના બાવથી ચારે બાજુએ ફરતા

દના. દેવળ ધર્મ પ્રચાર અને પારકા ઉપર ઉપકાર કરવો એજ તેમની સત્ય નિષ્ઠા હતી. એવા પરોપકારી અને ધર્મપરાયણ મહાત્મા ચૈતન્ય સ્વામીનું નામ આજ મધી પશ્ચિત સર્વ મુધરેલા દેશમાં પ્રકાશમાન થઇ રહ્યું છે.

મધ્વાચાર્ય.

આ મહા પુરુષ ઈર્ષવીસનના ચૈદમા સૈકાના અંતમાં ઉંડીપીમાં યયા હતા. તેઓ વેદશાસ્ત્ર સપત્ત, મહા બુદ્ધિવાન, અને ઉદાર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ પ્રથમ હરીહર, અને છુકરાય નામે રાજાઓના મુખ્ય ઉપદેશક, અને મંત્રી હતા. પરંતુ પાછળથી તેઓ શંકર મનના આનંદતીર્થ નામે સન્યાસી યયા હતા. ત્યાર પછી શંકર મતમાંથી એક ફાંટા રૂપે જૂદા પડ્યા હતા. તેમને રામાનુજચાર્યનો ત્રિધાત્ત્વ વ્યવસ્થાવાળો શ્રી સંપ્રદાય ઠીક લા-ઓ નહિ. તેથી તેમણે એ સંપ્રદાયના લોકોની ધૃતિને અનુસરીને કેવળ કર્મ જગ્યાસુ પુરુ-ગોને સત્ત્વર સમભય અને પ્રીતિ લાગે એવા દ્વિધા વ્યવસ્થાવાળા દ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું. સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એમ બે પ્રકારનું તત્ત્વ છે, અને તેનુંજ વિશ્વ માત્ર છે. એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. અશેષ સદ્ગુણ યુક્ત, નિર્દોષ શ્રીભગવાન વિષ્ણુ તે સ્વતંત્ર તત્ત્વ, અને તેમની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત તથા આધિન જે જીવાન્તિ તત્ત્વ તે અસ્વતંત્ર છે. પરબ્રહ્મરૂપ વિ-ષ્ણુની ભક્તિ-સેવા કરવી, અને વૈકુંઠ પાર્મભું, એજ યુક્તિ છે. જીવ તત્ત્વ છૂટતું નથી, પણ પરમ ધામમાં સ્થિતિરૂપ પરમાનંદ મળી શકે છે. એવો મત તેમણે પ્રગટ કર્યો. સર્વે ઉત્પ-ત્તિના મૂળ કાર્ય રૂપ હૃદયને વિષ્ણુ કહ્યા છે. એજ મૂળ તત્ત્વમાંથી સઘળી 'સંસ્કૃતિ' અને બ્રહ્માંડાદિક સર્વે વસ્તુ બનેલી છે. એટલે તેમણે મૂળવેદનો અદ્વિતીય સિદ્ધાંત 'બ્રહ્મણુ' કર્યો.

પરમેશ્વર આ જગતનું સંરક્ષણ કરે છે, અને તે કારણુ પરસે જીવને દંડ પણ કરે છે. તથા પાપ-પુણ્ય પ્રમાણે જીવને જન્મ મરણાદિક ક્લેશ ભોગવાવે છે. એવા મતની સાથે વળી હૃદય ભક્તિમાં સર્વ કર્મ જગ્યાસુ, અધ્યયની સ્ત્રી પુરુષોને દંડ ભક્તિ અને પ્રીતિ યવા માટે તેમણે જણાવ્યું છે કે;—સર્વે વસ્તુનું મૂળ કારણુ જે 'પરમાત્મા' અને સર્વે જીવ પ્રાણી એ બંને અત્યદિ છે. એ પ્રકારે યુક્તિથી તેમણે આત્મા અને પરમાત્માનો બેદ બ-તાવ્યો છે. એટલે તે સર્વે પ્રાણીના દેહનો જે ચૈતન્ય જીવ, તે પરમાત્માના ચૈતન્યથી ભિ-ન્ન છે, એવું કહ્યું છે. પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે, અને જીવાત્મા પરતંત્ર છે. તેથી તે પરમાત્માને આત્રપ જૂન છે. એ પ્રમાણે તેમણે કહ્યા છતાં વળી જણાવ્યું છે કે;—“જીવાત્મા એ પરમાત્માથી જૂદો થઇ શકે નથી. તો પણ તેનાથી જૂદો છે. એ શુદ્ધાર્ય બુદ્ધિવાન વિદ્વાન, કે શાની ધર્મ જગ્યાસુ પુરુષોજ સમજી શકે એવો છે. જીવ સર્વદા વિષ્ણુનો દાસ છે, તે તેની યોગ્યતાને કદી પહોંચતો નથી. માટે સર્વદા વિષ્ણુ પૂજનીય છે, તો પણ દૈવદત્ત પ્રોક્ષને સમયે અને પ્રવચને વખતે સર્વ જીવ પરમાત્માના મૂળ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં પાછો લીન થઇ જાય છે. તે સમયે એટલેજ બેદ દેખાડેલો છે કે, પરમાત્માના મહા ચૈતન્ય આગળ જીવાત્માનું ચૈતન્ય દેખાઇ શકતું નથી, તે બિજપણે છે. એવો સિદ્ધાંત કરી રામકૃષ્ણાદિ મહા પુરુષોને અવગારી ગળી તેમની મુક્તિને મોટા મુગાબિન દેવાયગોમાં સ્થાપન કરીને,

હતો. પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી સદીરાવે દક્ષિણા પચ્ચનો અધિપતિ થઇને આર્યાવૃત સુધી પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો. એક વેળાએ મોટા મંત્રીએ પ્રસંગોપાત સદીરાવને કહ્યું કે;—
 "આપ અસંખ્ય નગરના અધિપતિ થયા છો. ખરા, પરંતુ આખે ધૈર્ય રાજ હાથ કરી લીધું નથી. આપના પિતાનું રાજ તો પંચમમાં છે. આપના કાકાના બાહુબળથી પરાજીત પામીને આપના પિતાને દેશનિકાલ થઇને અહિં રહેવું પડ્યું હતું." સદીરાવે મુખ્ય મંત્રીની આગળથી આ વાર્તા સાંભળીને મોટા સૈન્ય સહિત લાહોર ઉપર ચઢાઇ કરી, અને કુશ વંશના કુલ પુત્રને હરાવી પિતાનું રાજ્ય પાછું લીધું. કુળ પુત્ર રાજ્ય ભટ્ટ અને શ્રીભટ્ટ થયાથી સંપાસીના વેપમાં જૂદી જૂદી જગાએ મુસાફરી કરીને આખરે પુણ્ય ભૂમિ વા-રાણસી (કાશી) માં આવ્યો. સાં તે વેદનું અધ્યયન કરવા લાગ્યો. એક વેળાએ વેદ વાંચતાં વાંચતાં કુલ પુત્રે જોયું કે;—"જુલમ જુલમનો એ મહા પાપ છે. માણસ જુલમ જુલમથી કદી દયાની આશા રાખી શકતો નથી." આ ઉપદેશી વેદ વચનથી કુલ પુત્રના હૃદયમાં જન્મ લાગ્યો. તેણે જુલમ કરીને બાંધેને રાજમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, તેથી તે ધણો પસ્તાવા લાગ્યો. તેથી કુલ પુત્ર વધારે વખત કાશીમાં રહી શક્યો નહિ. દુઃખિત હૃદયથી પોતાના પાપની માફ માગવા માટે સદીરાવની પાસે જવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. કુલ પુત્ર લાહોરમાં જઈને સદીરાવની સામે વેદ વાંચવા બેઠો. વેદ વાંચી રહ્યા પછી તેણે પોતાની ખરાબ કૃતિની માફ માગી. સદીરાવ કાકાના મુખેથી વેદ સાંભળીને ધણોજ આનંદિત થયો. અને તેને અપરાધની क्षમા કરી લાહોરની ગાદીએ ફરીથી બેસાડ્યો. કુલપુત્રે વેદાભ્યાસ કર્યો હતો, અને સદીરાવ પાસે વેદ વાંચ્યા હતા, તેથી એ કુલપુત્રના વંશની ઉપાધિ વેદી—એવી થઇ. બાબા નાનકનો પિતા કાલુ એ વંશનો પુત્ર હોવાથી વેદી ઉપાધિથી અલંકૃત થયો હતો.

કાલુ વેદી તલવેદી ગામના રહીશ હતા. પરંતુ નાનકનો જન્મ પોતાના મોસાલ કાના કુચાન ગામમાં થયો હતો. કાલુવેદી ગરીબ સ્થિતિનો, પણ વગવાળો અને આખરદાર માણસ હતો. તે હિમાચ રાજવાનું કામ કરતો હતો. તેના પિતાનું નામ શિવરામ અને માતાનું નામ બનાશી હતું. કાલુવેદીને આ નાનક પુત્ર સિવાય નાનકી નામે એક પુત્રી હતી. તેને કપુરધલાના રાજ્યમાં આવેલા મુલતાનપુરના જયરામ નામે કણિયારાયે પરણાવી હતી.

બાબા નાનકના બાદવાવસ્થાનું ચરિત્ર ઘણું આશ્ચર્યકારક છે. તેમના જન્મ વખતે સુધાણિએ ઘણાં મનુષ્યોનું ટોળું જાણે આ મહા પુરુષને આનંદથી આવકાર આપતું હોય, એવો અવાજ સાંભળ્યો હતો; એવું વર્ણન છે. આ સ્થળ આજે પણ નાનકા ને નામે ઓળખાય છે. ત્યાં એક મંદિર બાંધેલું હાલ જેવામાં આવે છે. તેની પાસે એક મુદરસ-રોવર છે. ત્યાં નાનકે બાળવયે પોતાના સોળતીઓ સાથે રમતા હતા. તે સ્થળ આજે બ્રાહ્મકનિયા નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક દિવસે નાનક ઢોર ચારવા સાર ગયા હતા, ત્યાં તેઓ ઉઘી ગયા. તેથી ઢોર ખેતરમાં પેસી જઈને પાકને તુકસાન કર્યું. તે સ્થળ કિઓરા સા-લેખ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં પણ એક મુદર ભવ્ય મંદિર બાંધેલું છે. બાબા નાનકનું જીવન ચરિત્ર પશ્ચીમ ભારતમાં, પશ્ચાંક પુસ્તકોમાં પ્રકાશિત થયું છે. તેમના જીવનકાંતાંતની માથે માનુષ્ય અતીતિક અથવા અમાધારજી બતાવે જોવા જેવામાં આવે છે. જોએ આ નગરે

સાહેબ” નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

નાનકે કોઇ પણ જાતનો ધંધો કર્યા વિના રહેતા કરતા, તેથી તેમના પિતા ધણા દી-
લગીર રહેતા હતા. પરંતુ તેમની મા વાતસલ્ય બાવળી પુત્રનો પક્ષ કરતી હતી. તે છતાં
આખરે નાનકને તેમના પિતાએ બંધધર રૂઆળમાં વૈન નદીના તીરપર આવેલા સુલતા-
નપુર નામે ગામમાં તેમની બહેન નાનકી પાસે મોકલી દીધા. એ નગર લાહોરથી દિલ્લી
જવાના માર્ગપર હોવાથી તે વખતે બધીજી હું. હાં દિલ્લીના શહેનશાહનો સંબંધી દોલ-
તખાન લોદી એ વેળાએ તે પ્રાંતનો સુબો હતો. અને તેજ નગરમાં રહેતો હતો. તેણે
આખરને હિંદુસ્થાનપર ચડાઇ કરવાને બોલાવ્યો હતો, જે પાછળથી ખટપટ કરતો જણા-
યો હતો. એ વાત ક્રિતિકાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ નવાબની સાથે નાનકનો બંધન જયરામ
ધણે સારો વગ ધરાવતો હતો. તેથી તેણે નાનકને નવાબના ધરના કોઠારીની જગા અ-
પાવી. હાં નાનકની પાસે જે નાણાં અને અજ રાખવામાં આવતું હતું, તેમાંથી તેઓ
એટલું બધું સાધુ સંતોને આપી દેતા કે તેમના પ્રભાષિકપણા વિષે સર્વેને શક આવ્યો. તે
ઉપરથી તેમનો હીસાબ તપાસવામાં આવ્યો, પરંતુ કાંઈ પણ નહિ. ખૂટતાં ઉલટાં નાનકનાં
નાણાં લેણાં નીકળ્યાં હતાં. આ અજગ ચમત્કાર જોઈને નવાબ વગેરે સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા
હતા, એવું તેમના ચરિત્ર ગ્રંથમાં લખેલું છે.

આજના નાનકને સંસાર ઉપર પ્રીતિ નહોતી, તેથી તેઓ પરણવાને જરા પણ ઇચ્છા
રાખતા નહોતા. તોપણ તેમના બંધની વગેરેના આગ્રહથી ગુહાસપુર જીલ્લાના બહાલા પ્ર-
ગણમાં લાખોકિ નામે ગામ છે, હાં જાનગોત્રી ક્ષત્રિય શૌલાની પૂત્રી સુલક્ષ્ણી સાથે
તેમણે લગ્ન કર્યાં હતાં. તેનાથી તેમને શ્રીચંદ અને લખણીદાસ નામે બે પુત્રો થયા
હતા. શ્રીચંદે ઉદાસી ધંધ કહાડ્યો, તેના અખાડા આજે પણ પંચજામાં ધણા છે. લખ-
ણીના વંશમાં સંખ્યાબંધ પેઢી ક્ષત્રિયો થયા. તે સર્વ અદ્યપિ સુધી પોતાના વંશની પવિ-
ત્રતા માટે ગર્વ ધરાવે છે, પણ પોતાના વંશના સદ્ગુણો તેમના જીવનમાં આવતા નથી.
નાનકે પોતાના વંશની પુત્રિઓને દૂધ પીતી કરવાની મના કરેલી છે. તથા પોતાને મળેલું
ગુરુ પદ પોતાની પાછળ પોતાના વંશજોને નહિ આપતાં કોઈ એક ચોખ્ખું શિષ્યને આવવાની
આજ્ઞા કરી છે. કેમકે વંશનાને ગુરુપદ મળે તો તે કદાચ ગુરુપદના ગર્વમાં આવીને ધંધમાં
બિગાડે કરે. એજ સમજણથી તેમણે મરણ સમયે પોતાના શિષ્યોમાંથી એક જણને
ગુરુપદ આપ્યું હતું. નાનકને સંસાર પ્રિય નહોતો, તેથી મુસાદરીમાં તેઓ કુટુંબને સાથે
રાખતા નહિ. બે પુત્રો થયા પછી તૂર્તજ તેમણે સંસાર તજવાનો વિચાર કર્યો. જીવન
અધિકાર અને દ્રવ્ય મિથ્યા છે. એમ સમજી નિત્ય એક વડની નીચે બેસીને તેઓ વિચાર
કરતા હતા. તે વડ આજે “બાબાકા વડ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. એક દીવસે તેઓ નદીએ
સ્નાન કરવા ગયા હતા, ત્યાં આખો દીવસ પાણીમાં ઉભા રહ્યા હતા. તે જગ્યા આજે
“સંતધાટ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ તેઓ જે દુકાન—ઢાટમાં બેસતા હતા, તે “હાટ
સાહેબ” નામે ઓળખાય છે. તેમણે વાપરેલાં કાટલાં આજે પણ તેમના માન
માટે દેખાડવામાં આવે છે.

આજના નાનકે ઘણીકી રીતે વિચાર કરીને અને ઘર છોડી વનવાસ કર્યો. તેમ નહિ

કરવાને તેમના મિત્રોએ તથા સસરાએ ધણુએ સમજાવ્યા, પણ તેમણે માન્યું નહિ. ત્યારે તેમના સસરાએ વગ લગાડીને નવાળ દોલતખાન પાસે એવો હુકમ કહાડ્યો કે, નાનકે એકદમ પોતાની નોકરીપર હાજર થવું નાનકે ઉત્તર કહાડ્યો કે—હું માત્ર પ્રભુનો સેવક છું. કોઈ પણ આ લોકના શેકને ઝોળખતો નથી. આ સવાલનું ધણું સરસ વર્ણન છાંદાર ભાષામાં લખાયેલું છે. સાગી પુરવને રાત્ર કે ખીજા કોઈ પણ પુરવનો ડર હોતો નથી. તેઓ કોઈના પણ તાબેદાર થતા નથી. માત્ર એક ધર્મશરનાજ સેવક થઇને તેઓ ફરે છે; તેમને કોઈની પરવા રહેતી નથી. જેમનું ચિત્ત સચોટ ધર્મમાં ચોટિલું હોય છે, તેને સાંથી ખમેડી સંસારની લગુનામાં નાખવા કોઈ સમર્થ નથી. નાનકને વૈરાગ્ય દૂર કરવાને જેટલા જેટલા ઉપાયો કર્યા, તે સર્વ મિથ્યા ગયા. તેમણે પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાંને પોતાના સસરાને સાં મોકલી દીધાં. અને પોતે સંન્યાસીને વેષ ધારણ કર્યો. પછી પોતાની બહેન નાનકની રમ લઇને ગામે ગામ ફરવા લાગ્યાં. તેમના સાથીઓમાં એક તો બાળા કરીને આરંભથીજ સાથે હતો અને બીજો માર્ધન નામનો ગવૈયો હતો; તે ભતતો સુસલમાન છતાં, પોતાની ખૂશીથીજ નાનકની જેડે નીકળ્યો હતો. જ્યારે માનક ધ્યાન ધરતા અથવા બેઠન કરતા, ત્યારે તે પોતાની સારંગી બજાવી મદદ કરતો. આ બંને શિષ્યોને અઘાપી સુધી “ભાઇ બાળા” અને “ભાઇ માર્ધન”ને નામે લોકો માન આપે છે. આ યવન ગવૈયો જગત ક્રાંત પ્રભુની સ્તુતિ સિવાય ગાતો નહિ, “તુંહિ નિરંતરે કિરતાર નાનકે બનદા. તેરા” વગેરે હખનાં તેનાં, બનાવેલાં પદ ધણુંજ સરસ છે. નાનકે દિવસોના દિવસો બંધ આંખોથી ધ્યાન ધરી બેસી રહેતા, તે વખતે તેમને ધર્મશર વિનય બીજો કંઈ પણ વિચાર થતો નહિ. તેઓ ફરતા ફરતા રચનાડુવાખના ગુજરાત જાણી-માની અમીનાબાદ શહેરમાં ગયા. ત્યાં લાલા ઠાકર નામે પ્રમાણિક અને સદ્ગુણી પુરવના ધરમાં ઉતારો કર્યો હતો. તે વખતે વજીર મલેકે બાણુએ પોતાને સાં ઉતરવાને આમંત્રણ કર્યો, પણ તે ગરીબોના ઉપર જીલ્લમ ગુજારતો, તેમજ તેણે પોતાનું દ્રવ્ય પ્રભને રંજાડીને ભેગ કર્યું હતું, માટે નાનકે તેને ત્યાં ઉતરવાની ચોખ્ખી ના પાડી હતી. નાનકે અમીનાબાદમાં બિહાનાપર નહીં ઉવતાં રોડાં પાથરી ઉઘ લીધી હતી. તેથી એ રથળ આજે રોડીસાહેબને નામે ઝોળખાય છે. તેઓ જે વખતે અમીનાબાદમાં ગયા હતા, તેજ વખતે બાબરે હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઇ કરી અમીનાબાદ જીત્યું હતું. ત્યારે લૂટનો માલ ઉચકી જ્યાં માટે નાનકે તથા તેમના સાથીઓને મજૂર તરીકે વેડે પકડ્યા હતા. માથે બોળે છતાં તેઓ હરિ કીર્તન કરતા જતા હતા. એ સામાન શહેનશાહ બાબરની સન્મુખ ખોલવાનો હતો. તેથી તેઓ સર્વ ગાતા બજાવતા ત્યાં ગયા. બાબર તેમને જોઇને ધણુંજ આશ્ચર્ય પામ્યો. એટલૂજ નહિ પણ નાનકની વાતો સાંભળીને તો ધણુંજ ખુશી થયો હતો, તથા તેમને ધણું માન આપ્યું હતું.

‘ભાખા નાનકે જીવાનીમાંજ હિંદુ અને મુસલમાન ધર્મના સંપ્રદાયના સર્વ ધર્મનું શાસન અને વેદ પુરાણનાં મધ્યમાં તત્ત્વ જણાયાં હતાં. અને પોતાની સ્તુતિદ્રવ્ય બુદ્ધિ તથા પ્રગટ શાસ્ત્ર જ્ઞાનના બળથી ઉદાર અને પરિશુદ્ધ મત ફેલાવવાનો આરમ્ભ કર્યો હતો. તેમને વહેમોથી બરેલી કૌટિક ક્રિયાકાંડ ઉપર ધણો દટાવો થયો હતો. તેઓ સર્વદા કહે-

તા કે;—“જેના યોગે હૃદયની શાન્તિ મળે, જેનાથી પવિત્ર અને ઉદાર ઐશ્વરિક તત્વ ફેલાય તેજ જીવનનો સાર ધર્મ જાણીને તે પરવિદ્યાસ કરવો.” પ્રખ્યાત મુરોપી તત્ત્વવેત્તા પ્લેટો અને પ્લેક્ટન્ જે પ્રમાણે સર્વદર્શન શાસ્ત્ર મથન કરવા છતાં પણ જ્ઞાનના પાયામાં નાના પ્રકારની ઝુંપડીયો જોઈને નિરાશ થઇ ગયા હતા, તે પ્રમાણે નાનક સર્વ ધર્મ શાસ્ત્ર અને ધર્મ પદ્ધતિમાં નાના પ્રકારના ખોટા વહેમોને પાદુબોવ જોઈને ખેદિત થઇ પડ્યા હતા. તેઓ સંન્યાસી વેશથી ભારતવર્ષના નાના સ્થાનોમાં રહ્યા, અનેક સાધુ, સંતો, અને વૈરાગીયો સાથે વાતો કરી, અને લાંથી અરણ્યસ્થાનમાં ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ક્ષત્રી-રોનાં કામો જોયાં. પરંતુ કંઈ પણ પ્રવિત્ર સત્યનો આભાસ તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. સઘળે ઠેકાણે કર્મકાંડનો શોષનિય વિકાર અને ખોટા વહેમોની ભયંકર મૂર્તિઓ જોવાથી દીલગીર થતા તેઓ પાછા દેશમાં આવ્યા પછી જાતિમાં, સંપ્રદાયમાં, અને ધર્મ શાસનમાં ફેરફાર કરવા માંડ્યો. પોતાની સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને પ્રબળ જ્ઞાન બળથી ઉદાર અને સમદર્શિતાની પદ્ધતિ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પછી, પોતે સંન્યાસ ધર્મ અને સંન્યાસ વેશ છોડી દેહને ધરાવતીને કિનારે કીર્તિપુરા નામે ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. અને ત્યાં પોતાનો પંથ પ્રવર્તીવવાને શિષ્યો એકઠા કર્યા. કીર્તિપુર ધર્મશાળામાં તેમણે કુટુંબ તથા શિષ્યોમાં રહીને પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશો ભાગ પૂરો કર્યો. ઇસ્વીસન ૧૫૬૯માં પોતાની ૭૦ વર્ષની ઉંમરે આ મહાત્મા બાબા નાનકનો પવિત્ર આત્મા અગમ્ય સ્વર્ગીય અમૃત પ્રવાશમાં મૂળી ગયો. તેમને થઇ ગયાને આજે ૩૨૫ વર્ષ થયાં છે. મહાત્મા નાનકનો સ્વર્ગવાસ પછી તેમના મૃત દેહને માટે હિંદુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે તકરાર થઇ હતી. હિંદુ શિષ્યોએ તેને બાળવાની, અને મુસલમાન શિષ્યોએ સમાધિ આપવાની હક લીધી હતી. પરંતુ બન્નારે બંને ટોળાના માણસોએ તેમનું શબ સેવાને ઢાંકેલું વસ્ત્ર ઉઘાડી જોયું તો ત્યાં શબ નહોતું. તે પરથી જણાય છે કે ગડબડમાં કોઇ શિષ્ય તેમના શબને ઉપાડી ગયું હશે. શિષ્યોએ શબ નહિ જોવાથી જે વસ્ત્ર શબ ઉપર ઢાંકેલું હતું, તેના જે સરખા કટકા કર્યા. અને બંને પક્ષકારોએ એકેકા કટકો લેઇ લીધા. હિંદુઓએ એ વસ્ત્રને ધર્મ શાસ્ત્રની રીતે બાંધ્યું. અને મુસલમાન શિષ્યોએ તેને સમાધિરથ કર્યું. એ બાળવાની જગ્યાએ મઠ અને સમાધિ ભૂમિ ઉપર સ્તંભ બનાવ્યો હતો. હમણાં એ જે સ્મૃતિનાં કંઇ પણ ચિન્હ દેખાતાં નથી. વેગવતિ ધરાવતિના અનંત પ્રવાહે તથા કાળના કઠોર આક્રમણથી તેમનો નાશ થયો છે.

નાનકના મતનો પ્રથમ પ્રસાર પંજાબના મન્જીત બજવાન અને સરળ સ્વભાવના લોકોમાં થયો હતો. પછી ધીમે ધીમે મુસલમાનો પણ એ મતમાં આવવા લાગ્યા હતા. એ મતની સખળી વાત શરગોન્દે લખેલા આદિ ગ્રંથોમાં જણાવેલી છે. નાનકે દેશમાંથી કીયાકાંડનાં અતુલાનો અને જાતિ અભિમાનનો નાશ કર્યો. દેશમાં ભાઇચારો વધે, મર્દ સુદધર્મો અને સાધુ શક્તિથી આવે, એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમના મતનો મૂખ્ય સિદ્ધાંત એ હતો કે;—“જૂઠી જૂઠી જાતોમાં અને જૂદા જૂદા મતમાં જૂદા થઇને રહેવું ઠીક નથી. દેવાળમાં જાઇ પણ યાગ કરવા નહિ, તેમ એ પ્રસંગે બાલણ બોજન પણ કરાવવું નહિ. ઇંદ્રિયો અને મનને વશ રાખવું. આત્મ શુદ્ધિ રાખવી. પોતાનો આત્મા ઇશ્વરનો અંશ છે, સત્ય જોવાનું, પેદા જ્ઞાન કાંડને માનવો. ઋતુકાળ સામર્યો, માંસ મદિરાનો

ઉપયોગ ન કરવો, ગુરુઓની આજ્ઞા એમ ઇશ્વર આજ્ઞા છે. શાંતિપૂર્ણ અસત્ય છે, ઇશ્વર અવતાર લેતા નથી, ગૌ, બ્રાહ્મણ, અને સંત સાધુઓની સેવા કરવી. સ્મૃતિ પુરાણને ન માનવો, ગુરુએ લખેલો ગ્રંથ તેજ વેદ ૩૫ છે, તેની પુજા પાત્રી કરવી. અધર્મોએનો નાશ કરવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. ચોરી ઉઠાવે લસ કરવો, બલિચાર કરનારને ચાંકણ કહેવો, પોતાનો આત્માન ઇશ્વર છે એવું નામ ગોવિંદ છે. ગોવિંદનું બીજું નામ સોહમ છે. ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિથી સ્વર્ગ જવાય છે. આપણી કાયા ગોવિંદનું મકાન છે. તેથી છવ હિંસા ન કરવી. પરધર્મીઓનો નાશ કરવો, અપવાસો, મિતાદાર વગેરે નિયમો પાળવાથી શરીરના વિકારો દૂર થાય છે, અને ગોવિંદની ભક્તિ દર્શાય છે. શુદ્ધ અંતઃકરણથી એક ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી. ઇશ્વર એક છે, ધણી નથી. ખરો વિશ્વાસ એકપર રાખવો. જૂદા જૂદા પ્રકારના ધર્મો જોવામાં આવે છે, તે માત્ર મનુષ્યના કલ્પિત છે. આત્મ જ્ઞાનથી ઇશ્વરનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન લાભ મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો. સત્કાર્ય અને સદાચારથી સર્વ સંસ્કૃતિમાન પ્રભુના આર્થિકવાદને પાત્ર થવાય છે. સંસાર દૈરાગ્ય અને સંન્યાસ ધર્મની જરૂર નથી, સાધુઓ અને આત્મનિષ્ઠ ગૃહસ્થો પાને ઇશ્વરની આગળ સરખા છે. જેવું હૃદય ચિંતવે છે, તેજ સાચો હિંદુ. અને જેવું છવન પવિત્ર છે, તેજ ખરો સુસંસ્કૃત છે.” છતાં સિદ્ધાંતો તેમણે પ્રવર્તાવ્યા હતા. ઉપાસના પદ્ધતિ જે પ્રમાણે સર્વ સમયમાં સર્વ સ્થળે ચાલતી હતી, તેજ ચાલુ રાખી. તેમણે પોતાને ઇશ્વરનો એક દાસ અને વિનયી આજ્ઞા પ્રવર્તોવનાર કહ્યા છે. તેઓ કદિ પણ આત્મ પ્રાંસા કરતા નહોતા. તેમ ધર્મ પ્રચાર કરવામાં તેઓ કદી કલંકિત થયા નહોતા. તેઓ કહેતાકે:—

“ ઇશ્વરની વાત સિવાય બીજા કોઈ હથિયારથી શુદ્ધ કરશો નહિ. આપણા મનની પવિત્રતા સિવાય સાધુ ધર્મપ્રચારકોનું બીજું કંઈ અવલંબન નથી.” એ રીતે નાનકે ધણી ઠાળની બ્રાંતિનો વિનાશ કરીને ધણી મનુષ્યોને પોતાના પંથમાં લીધા હતા. તેમની આવી ધર્મ પદ્ધતિ જોઈને ધીરે ધીરે ધણી મનુષ્યો તેમના પંથમાં જળ્યા હતા. તેથી તે એક જૂદાજ સંપ્રદાય ઘડી પડ્યો હતો. એ સંપ્રદાયને શિખધર્મ અથવા નાનકેપંથ પણ કહે છે. એ ધર્મના સૌકો પોતાને શિખ કહે છે. શિખ શબ્દના અપભ્રંશમાંથી શિખ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે. પરંતુ કેટલાક જણ એવું અનુમાન કરે છે કે, શિખા ઉપરથી શિખ નામની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે પંચજન્યસીઓના માથા ઉપર શિખા છે, તેઓજ શિખ છે. એ પંથમાં જાતિ ભેદ નથી. તેથી ગમે તે જાતનાને શિખ કરવામાં હરકત નથી, બાબા નાનકને મુત્ર તથા મરુદાનાં એ જે મુખ્ય શિખો હતા, પણ તે કંઈ જાતના હતા, તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

બાબા નાનકના મરણ પછી તેમની માદીએ તેમના શિખ આગાંડશાહુ બેસાડ્યા હતા. તેમના પછી અમરદાસ, રામદાસ, અર્જુનદાસ, હરગોવિંદ, તેમજહાદુર, અને ગુરુગોવિંદ, એમ અનુક્રમે એ પંથના આગાંઈ માદીપતિ થયા હતા. તેઓમાં ગુરુગોવિંદસિદ્ધ પધારે શુદ્ધિજ્ઞાન અને પરાક્રમી થયા છે. તેમણે પોતાના શિષ્યોને હથિયાર બાંધતાં શિખનું, અને તરવાર પકડાવી ધણીકાં સુસંસ્કૃત રાજ્યોનો પરાજય કરી પંચજન્યમાં એક મહાન રાજની આપના કરી હતી. (જુઓ ગુરુ ગોવિંદસિદ્ધનું ચરિત્ર) તેમની માદીપર ઉઠેલો રાજ રજુ-

જીતસિંહ હતો. તે નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથેની લડાઈમાં સને ૧૮૩૮ માં મરણ પામ્યો હતો. અને તેનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારે ખાલસા કરીને બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી દીધું છે. નાનકપથી 'અથવા શિખધર્મિ લોકો લડાઈમાં ધણા બહાદુર છે. તેમણે ધણીક લડાઈઓમાં મોટી જીત મેળવેલી છે. '

નાનકશહે નાનકવિલાસ નામે એક ગ્રંથ કર્યો છે. તે દોહા તથા ચોપાઈ બંધ છે. એ સિવાય તેમણે ઉપદેશપર કવિતા ઘણી સારી કરેલી છે. વળી તેમની પછી ગાદીએ બેસનારા આચાર્યોમાંના અર્જુનદાસે આદિગ્રંથ નામે ધર્મ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં નાનકે કરેલાં કેટલાંક ગાયનો તથા બીજા ગુરુઓએ કરેલા કેટલાંક ગ્રંથ એકઠા કર્યા છે. નાનકે રચેલું એક પદ દ્રષ્ટાંત તરીકે અમે નીચે આપીએ છીએ.

દાન કરો ગરિબસે બાબા, મગરૂરીસે ધોકા દે. (ધુ)
આર ખુટકી જગીર હમકું, તોટા નહિ કુચ ખાનેકું;
તુમકું હુશાર કરના કર કર, ઘર ઘર ફિરને બિજાકું.
તુમકું હમકું સખ દુનિયાકું, પાલનવાલા જૂદા દે;
તું કહેગા મે દાતા હું, માલ કહાંસે લાયા દે.
મે તન સખસે ઉંચા બાબા, ખાવે પીવે આરામસે;
શાલ દુશલા 'જેર લડકે, જૂલના નહિ જમ બાજસે.
જૂલ જાવે તો બિજા ન મિત્રે, નહિ લગોટી મિલનેકી;
જમદૂતોડા સોટા શીરપર, ખાત બલી નહિ હોનેકી.
કહે નાનક સુન મેરે બાઇ, હુશાર હોના અછા દે;
નહિ માને તો ખુશી દે તેરી, હમસેખી ક્યા પરવા દે.
દાન કરો ગરિબસે બાબા, મન મગરૂરીસે ધોકા દે;

પ્રત્યક્ષ તેમની કરિતા ધણી રમીક અને બોધક છે. આ મહાત્મા પુરૂષે પોતાના આત્મ બળ વડે સ્વપરાક્રમથી પંજાબના બહાદુર લોકોને પોતાના નવા પંથમાં દાખલ કરી શિખ કર્યા, એ તેમનો કાંઈ ઓછો જ્ય નથી. શિખસમાજનો એ દેવતા આ લોક છોડીને આશ્વો ગયો છે, એ વાતને આજે ૩૨૫ વર્ષ થયાં છે. તે છતાં હજી સુધી તે શિખોના હૃદયમાં મિરાજમાન છે. શિખો પોતાના એ પ્રભુનું નામ સાંભળનાંજ હવે ઘેસા થઇ જાય છે. તેઓ તેની શ્રદ્ધા પૂર્વક ભક્તિ કરે છે. મુસલમાનો પોતાના દેવતા હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબના પવિત્ર નામને માટે જોટલા મગરૂર છે, તેટલાજ શિખો પોતાના પ્રભુ બાબા નાનકના પવિત્ર નામને માટે પણ મગરૂર છે. જગતમાં બધાં સુધી શિખ ધર્મ કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી બાબા નાનકનું નામ કદી પણ વિયુષ થશે નહિ.

શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્ય.

પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક મહાત્મા શ્રી વલ્લભાચાર્યનો જન્મ ચંપારણમાં સંવત ૧૫૩૫ ના વૈશાક વદ ૧૧ રવિવારે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણસહ, અને

માતાનું નામ અદમગિરિ હતું. લક્ષ્મણભટ્ટે ગાંતે તૈલગી બ્રાહ્મણ યજ્ઞવેદી તૈત્તીરીય શાખાના ભરદ્વાજ ગોત્રી હતા. અને તેઓ તૈલગણ દેવના કંકરન ગામમાં રહેતા હતા. લક્ષ્મણભટ્ટ અને તેમનાં પત્ની બંને જણ શ્રીકૃષ્ણનાં ઉપાસિક હતાં. તેમને પ્રથમ કૃષ્ણ-ભટ્ટ નામે એક પુત્ર થયા પછી તેઓ સહકુટુંબ તીર્થ યાત્રા કરવા માટે ગોકુળ, મથુરા, અને પ્રયાગ યદને કાશીમાં ગયાં હતાં. એ વેળાએ કાશીમાં સંન્યાસીઓ તથા મુસલમાનો વચ્ચે દંડા ચાલતો હતો. તેથી લક્ષ્મણભટ્ટ કુટુંબને લેઇને ચંપારણમાં ગયા હતા. સાં તેમનાં પત્નીને એક બીજા પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઇ. તેનું પ્રથમ નામ વદકુમ પાડ્યું. પણ પછીથી તે વલ્લભ નામે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમની એ જન્મ ભૂમિપર દેવળ બંધાવેલું અથાપિ સુધી છે.

વલ્લભ બાલ્યાવસ્થાથીજ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના, ચંચળ, ઉત્સાહી, અને હિંમનવાન હતા. તેમને પાંચમે વર્ષે જનોઇ દેખેને નારાયણભટ્ટ નામે એક વિદ્વાન શિક્ષણુરૂપી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સારૂ મૂક્યા હતા. સાં વેદ, ન્યાય, અને પુરાણાદિ શાસ્ત્રો શીખીને તેઓ નિપુણ થયા હતા, લક્ષ્મણભટ્ટને કેશવ નામે એક ત્રીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેઓ સંન્યાસી થયા હતા; અને વલ્લભની ઉચ્ચર જ્યારે અગીઆર વર્ષની થઇ, ત્યારે તેમણે દેહ ભાગ કપ્યો હતો. વલ્લભ માતાપિતાની સાથે દેશાટનમાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ વેડીને સહનશીલ થયા હતા. પિતા શુભરી ગયાથી હવે તેમને માતાનો આધાર માત્ર રહ્યો હતો. તે છતાં તેમણે અતિશ્રમ લેઇને કાશીમાં બલગાન અને રસાયન શાસ્ત્રાદિકનું ગાંત સંપાદન કરી લીધું. ત્યાર પછી માતાની આજ્ઞા લેઇને તેઓ તીર્થયાત્રા કરવા માટે તીર્થયાત્રા દક્ષિણ તરફ જતાં તેઓ એક મોટા નગરમાં ગયા. તે શહેરના એક શ્રીમાન શેઠના ચાર પુત્રોમાંના હામોદરદાસ તેમના પ્રથમ શિષ્ય થયા. તેમને સાથે લેઇને વૃક્ષ વિજ્ઞાનનગરમાં આવ્યા. એ નગરના રાજા કૃષ્ણરાયપુત્રી સભામાં સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ મતમાં વિવાદ ચાલતો હતો. સભામાં વૈષ્ણવ મતને મળતા રામાનુજ, મધ્વાચાર્ય, તિર્થાર, અને વિષ્ણુ સ્વામી એ ચાર સંપ્રદાયના વિદ્વાનો હતા. મધ્વાચાર્યે પ્રખ્યાત શિષ્ય વ્યાસનીચે સ્માર્ત મતનું ખંડન કરાવ્યો હતો. એ વખતે વલ્લભ પણ સાં ગયા. તે સમયે મળી સ્માર્ત મત ધાળાને છુટ્યા. તે જોઇને કૃષ્ણદેવ રાજા ખુશી થયો. અને તેજે ચાર સંપ્રદાયમાંથી વિષ્ણુ સ્વામીની અસહ્ય ગાદી વલ્લભને મેળી. ત્યારથી તેઓ આચાર્ય પદને પામ્યા. એનું શ્રી વિકૃતનાથજીના શિષ્ય ગીરધર કવિએ પોતાના રચેલા સંપ્રદાય પ્રદીપ નામે ઇન્દ્રધમાં લખેલું છે.

વિષ્ણુ સ્વામી નિંદેડી સંન્યાસી થઇને સમાધિરથ થયા હતા. તે પછી એ માદી મ્હાનદેવને મળી હતી. જ્ઞાનદેવ પછી તેમના શિષ્ય કેશવને મળી. ત્યારથી એ માદીરાજા “જોસ્વામી” કહેવાતા હતા. કેશવ પછી નાગદેવ, ત્રિવેણ, અને છેવટે એ માદીધર

(૧) વલ્લભાચાર્યની માતાનું નામ કેશિકા પ્રદોષમાં જન્મે “ભમાત્રા” અને “ઉત્તમણી” પણ લખેલું છે.

(૨) મૂળ પુસ્તક નારાયણભટ્ટ તેમના પુત્ર ચંપારણભટ્ટ, તેમના પુત્ર મનુવનિ, તેમના પુત્ર વગર રહ્યા. અને તેમના લક્ષ્મણભટ્ટ નારાયણભટ્ટે વેદાદિ પ્રમાણે શોધવત કર્યો હતો.

સંવત ૮૬૫ માં બિલ્વમંગળ નામે પુરુષ થયો, સારે કોષ સંક્રાચાર્ય. વિષ્ણુ સ્વામીના પ-
રમાત્મા સાકાર છે, એવા મતનું ખંડન કરી તેમની ગાદી વિખેરી નાખી. બિલ્વમંગળ
મહા યોગી હતા. તે પોતાની ગાદી ઉચ્છેદ થયાથી વાયુ રૂપે દક્ષિણમાંના એક તીર્થમાં
રહ્યા હતા, અને તેમણે પછી ૭૦૦ વર્ષે વલ્લભાચાર્યને મંત્રોપદેશ કરી પોતાનો વિષ્ણુ
સ્વામીનો સંપ્રદાય ચલાવવાનું કહ્યું હતું; એવું કહેવાય છે. એ વિષે ગમે તેમ હો, પરંતુ
વલ્લભાચાર્ય-બિલ્વમંગળને કેટલેક કેઠાણે પોતાના ગુરુ ગણીને નમન કર્યું છે, અને વિષ્ણુ
સ્વામીના શિષ્યપરંપરા મનાય છે. એ પ્રમાણે વલ્લભાચાર્યને વિષ્ણુ સ્વામીનો સંપ્રદાય ચ-
લાવવાનો અધિકાર મળ્યો. સારથી તેઓ “ગોસ્વામી” અથવા “ગોસાંઈ” કહેવાય
છે. એ સંપ્રદાયમાં આચાર્ય પોતાનો મત મેળવી પુદ્ધિ માર્ગની મુખ્ય ગાદી ગોકુલમાં સ્થા-
પી. તેથી તેઓ ગોકુલસ્થ પણ કહેવાય છે.

મહાત્મા વલ્લભાચાર્યને અગ્નિપુત્ર અથવા અગ્નિનો અવતાર ગણે છે. તેમણે રામા-
નુજ, અને મધ્વાચાર્ય, આદિ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અનાદર કરી અદ્વૈત-પક્ષને ગ્રહણ કર્યો.
આ સંપ્રદાય વિષ્ણુ સ્વામીના મતનોજ વિવેક છે, એવું કહેવાય છે. વિષ્ણુ સ્વામીએ વાસ્ત-
વિક રીતે તો અદ્વૈતનેજ સ્વીકારેલ છે. પણ પ્રાચીન નિરાકાર અદ્વૈત ન સ્વીકારતાં સાકાર
અદ્વૈતનેજ સ્વીકારેલ છે, અને સંન્યાસને છાદ ગણેલ છે. તેમનાજ સિદ્ધાંતને અનુસરી
તેમાં પોતાનો મત મેળવી વલ્લભાચાર્ય પુદ્ધિ માર્ગ નામે સંપ્રદાય ચલાવ્યો, પુદ્ધિ માર્ગને
શુદ્ધાદ્વૈત પણ કહે છે. વલ્લભાચાર્યે વેદનું ભાષ્ય કરી વેદાંત ઉપર જે ટીકા વગેરેના ગ્રંથો
કરેલા છે, તે જ્ઞાનનો બંડાર છે. તે બુદ્ધિવાન પુરુષોને જણાવા યોગ્ય છે. તેમણે વેદનો
મૂળ આધાર લેધ એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે કે;—

“આ સૃષ્ટિ માત્ર બે પ્રકારની છે એક જીવાત્મક, અને બીજી જડાત્મક. એ બં-
નેના ભિન્ન થવાથી આ સર્વળી સૃષ્ટિ બનેલી છે. જે બે પ્રકાર જણાય છે, તેના ભિન્ન થવા-
થી ત્રીજો પ્રકાર થાય છે. પ્રથમ ચૈતન્ય, બીજી જડ—પ્રકૃતી, અને ત્રીજી ચૈતન્ય અ-
ને પ્રકૃતિ બનેલું ભિન્નપણું, એ ત્રણ પ્રકાર દેખાય છે. આ જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્ર-
કાર નજરે પડે છે. અને તે અદ્રશ્ય થઇ જાય છે, એ તો તેનો કેવળ આવિર્ભાવ અને તિરો-
ભાવ માત્ર થયા કરે છે. તેનો લય કોઇ પ્રકારે થઇ શકતો નથી. એટલે આ બ્રહ્માંડમાંના
કોઇ પણ પ્રમાણનો નાશ થઇ શકતો નથી. જે નાશ થતી વસ્તુ દેખાય છે, તે તો માત્ર
તે મૂળ પરમાણુઓનું રૂપાંતર થયા કરે છે. તે ઉપરથી જે પદાર્થ દ્રષ્ટિએ પડે છે, તેને
તિરોભાવ કહે છે. અને જે અદ્રશ્ય અથવા રૂપાંતર થાય છે, તેને આવિર્ભાવ કહે છે.
એ પોતાના સિદ્ધાંતને સિદ્ધ કરી જતાવવાને વેદ અને ઉપનિષદનાં વાક્યો ઉપરથી તેના
અર્થ પોતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કરી દેખાડે છે. આ સિદ્ધાંતને અદ્વૈત કહીએ તોપણ ચાલે.
એ અદ્વૈત સિદ્ધાંતને અધિક સ્પષ્ટ કરીને તેને શુદ્ધાદ્વૈત કહે છે.”

કોઇને સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, મહાત્મા વલ્લભાચાર્યનો આવો મ-
હા જ્ઞાનરૂપી સિદ્ધાંત છતાં, વિષય ઉત્તેજક મૂળ, સેવા, અને દર્શન, કરાવવાનો સંપ્રદાય
ચલાવવામાં તેમનો શો હેતુ હશે? તેનો ઉત્તર એવો છે કે;—ઉપર કહેલો કેવળ જ્ઞાનનો
સિદ્ધાંત મયાય સમજવાને નાના પ્રકારની વિભાતું અધ્યાયન કરી બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ પ્રકાર ય-

યે જોઈએ. તથા વિષય ભોગથી નિવૃત્તિ થવી જોઈએ પરંતુ તે સમયમાં મુસલમાનોના આવ્યા પછી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા વર્ગમાં ધન્ય જનિતરું સાધન રહ્યું નહોતું. તેમ આચાર વિચાર પણ નિયમિત નહોતો, કેમકે લગાઇ ટટાને લીધે કોઈ પણ રિયર નહોતું. સૌ પોતપોતાની કાળજીમાં પડેલા હતા. એ વર્ગના લોકોને હરી દામ થતાં સુધી તો ધર્મની જરૂર પડી નહિ. પરંતુ બ્યારે હરી દામ પડી ઉઠાએ વળગ્યા, ત્યારે તેમને ધર્મની જરૂર પડી. જંગલી માણસોને ધર્મની લાગણી હોતી નથી, પણ દુનિવાદીમાં પડેલા ઉઠાગી જનોને ધન્ય સંબંધી કંઈ જોળખની જરૂર પડે છે. કોઈ પણ રીતની ધન્ય જનિતરું વિના તેઓને સંસાર જવહારમાં ચેન પડતું નથી. તેમ ઉદ્યોગમાં ઉત્તમ પણ રહેતો નથી. એવીજ રીતિમાં આવી પડેલા મનુષ્યો જે કંઈ નવું દેખે છે તે ઝડપી લે છે બ્રાહ્મણોના ધર્મ સમજો સંસ્કૃતમાં રહેલો તેથી તથા તેમનામાં વિદ્યા ધટી ગયેલી, તેને લીધે બીજા વર્ગના લોકોમાં અધર્મ પ્રવર્તવા લાગ્યો હતો. એવા પ્રકારની તે વખતના ઈ પુરુષોની વૃત્તિ જોઈને મહાત્મા વલ્લભાચાર્યને જણાય કે;—ધણા લોકોની વૃત્તિ ઉત્તમ વિષય ભોગ ભોગવવા તરફ લાગી રહેલી છે, તેથી તે રાત્રિદિવસ મન, વચન અને કર્મથી સસારનાજ કાર્યમાં આસક્ત થઈ ગયેલા રહે છે. ધન્ય સંબંધી સસાર વિચારમાં એક ક્ષણ પણ મન રિયર રાખી શકતા નથી. તેથી ધન્ય સનાતન સત્ય ધર્મનો અભાવ થતો જઈ અધર્મ વધતો જાય છે. એ રીતે લોકોને ધર્મથી બ્રહ્મ થતા જોઈ તેમણે વિષ્ણુ સ્વામિ, રામાનંદજી, મધ્વાચાર્ય, અને નિબર્હક એ ચારે સપ્રદાયના આચાર્યોના કરતાં અધિક મનોરંજક અને ભક્ષ ભોગ્યાદિકનો સંપ્રદાય પ્રવર્તવા માંડ્યો અને બાળકુળ તથા રાધાકુળ વગેરેની સર્વોપરી જનકિયાની પ્રેમ ભક્તિને ઉપદેશ કર્યો. તેથી કુવળ કર્મ છાયામાં ધણા લોકો વચ્ચે આચાર, શ્રદ્ધા, અને મહિરનો હાક જોઈને તે તરફ વળ્યા. બાળકુળ અને રાધાકુળમાં ધન્યરભાવના રખાવાથી સદાચર ભક્તિ કાયમ રાખી, અને નિરંજનવાદિ જે જૈન વગેરે મત તેને કુવળ નિરંજન કર્યો. તેથી ધણાક વણિક, વૈદ્ય અને શ્રદ્ધા જૈન મતનો ત્યાગ કરીને મહાત્મા વલ્લભાચાર્યના મતથી મોહ પામી ભાવિકપણે તેમની કંડી બાધતા થયા. માત્ર બ્રાહ્મણોએ પોતાનો પ્રાચીન સૈવ માર્ગ છોડ્યો નહિ તેમજ મન વલ્લભમતથી જરાપણ અલિપ્ત થયું નહિ બીજા વર્ગમાં આ મતથી મોટો ફેરફાર થયો જોઈ ધર્મ રહિત થઈ ગયા હતા, તેમને કોઈ પણ ધર્મ પાળવાની જરૂર હતી. એ વખતે વલ્લભમત અથવા બીજો કોઈ પણ મત નીકળ્યો ન હોત, તો તેઓની દશા ધણી બૂંદી થઈ હોત. એ માર્ગે તેઓના નિરાશાપણને કૃષ્ણ ભક્તિની તથા શુભક્તિની મોહિનીમાં આવડા, અને તેમના આચાર વિચારમાં સુધારામાં આણી.

એ રીતે મહાત્મા વલ્લભાચાર્યે વિષય ઉત્તેજક પુષ્ટિ માર્ગનો પ્રથમ ઉદ્દેશ કરવા છતાં, તેઓ પોતે મહા જ્ઞાની, નિરંજન, અને નિતિદ્રિય હતા. તેમનો રહેવાનો બાપાર્ય અતિ શુદ્ધ અને સર્વોત્તમ છે. તેઓ કોઈ પણ જનતા વિષય ભોગની ઇચ્છા રાખતા નહિ. આ મહા જ્ઞાની પુરુષનો દીર્ઘ પ્રયત્ન અને શ્રમ છતાં તે વખતે તેમના આશ્રિત સેવકો માત્ર ૮૪ થયા હતા, એવું લખેલું છે. જોઈ ચોરશી વૈષ્ણવને નામે પ્રસિદ્ધ છે વિજયનગરના કૃષ્ણ-ગાયકું રાજાએ વલ્લભાચાર્યને સાત મણ સોનાના તોલા પુરુષનું દાન આપ્યું હતું. તે સ્ત્રી

તેમણે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીની મૂર્તિને ધરેણું કરાવ્યું, પોતાના પિતાનું દેણું આપ્યું, અને કેટલુક દ્રવ્ય ધર વ્યવહાર માટે રાખ્યું. એ રીતે તેની વ્યવસ્થા કરી હતી. સાર પછી વ્યાસ તીર્થ નામે પ્રસિદ્ધ સંન્યાસીએ વધભાચાર્યને સન્યાસ લેષ માઠી ચલાવવાનું કહ્યું, પણ તે વાત તેમણે માની નહિ. પછી તેઓ પ્રયાગ યજ્ઞને કાશીમાં આવ્યા. સાં તેમણે ખીજાં ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે મથુરા, અયોધ્યા, કેદારનાથ, હરિદ્વાર, અને ઉત્તરના, વગેરે ઘણાં ક્ષેત્રોમાં નવ વર્ષ સુધી મુસાફરી કરી હતી. તેમના એ દેશાદ્યનું વર્ણન બેઠક ચરિત્ર નામે હિંદુસ્થાની ભાષાના ગ્રંથમાં લખેલું છે. તેમાંની કેટલીક જાણવા મોઝ હકીકત તીએ ટુંકામાં આપી છે.

મથુરામાં વિશ્રાંત ઘાટ ઉપર એક બેઠક કરી છે. એ ઠેકાણે પ્રથમ મશાણ હતું, પણ શ્રી આચાર્યજીએ પોતાના કમંડળમાંથી કૃષ્ણદાસ મેઘન પાસે જળ છંટાવ્યું તથા ભાગવતનું પારાયણ કર્યું, તેથી સાં વસ્તી ઘટી.

ખોહોળા વનમાં એક બેઠક કરી છે. સાં ગામની એક મૂર્તિ હતી, તેને ધાસ દાણો ખવરાવીને સાંના મુસલમાન હાકેમને ચમત્કાર બતાવ્યો હતો.

શ્રીકુંડમાં એક માઠી રચાપી છે. તે કુંડથી આગળ કુંસમેખર છે. સાં આગળ ઉદ્ધવજીનો તેમને મેળાપ થયો હતો.

આનંદોરમાં શ્રી નાથજી પ્રગટ થયા, સાં મંદિર છે. તથા સદૃષ્ટાંકેના ધરમાં બેઠક છે. ગોવિંદકુંડ ગિરિશંજના શિખર ઉપર શ્રીકૃષ્ણે લખેલો કૃષ્ણ પ્રેમામૃત નામે ગ્રંથ તેમણે લખી લીધો, અને તે કૃષ્ણ ચૈતન્યને આપ્યો. સાં બેઠક કરી છે.

માનસી ગંગા અહિં કૃષ્ણ ચૈતન્ય વગેરેના ઉપર કમંડળનું પાણી છાંંડી માનસી ગંગા દુધ જેવી દેખાડી. અને સાં શ્રીઆચાર્યજીએ એક મહિના સુધી ભાગવતનું પારાયણ કર્યું.

મુંદરસીલાની પાસે ગોવર્ધન પૂજા કરીને અત્કૂટનો ઉત્સવ કર્યો પછી દામોદર દાસના ખોળામાં મસ્તક મૂકીને શ્રીઆચાર્યજી સ્તા હતા. તેવામાં શ્રીનાથજી તેમને મળવા સાર આવ્યા, એટલે તેમણે ઉડીને તેમની સાથે વાતચિત કરી હતી.

શ્રીનાથજીના મંદિરમાં શ્રીઆચાર્યજી દેવ પ્રબોધની સુધી રહ્યા હતા. સાંથી દામોદરદાસના ગામ ગુલાહટગમાં જઈને એક રાત રહ્યા હતા.

કામરૂપમાં સુરબી કુંડ ઉપર એક બાલણ પિશાય થયો હતો, તે લોકોને બહુ દુઃખ હતો હતો; તેની મુક્તિ કરીને લોકોનો ભય દૂર કર્યો હતો.

રોકેલ ઉપર (બરસાણામાં) શ્રીઆચાર્યજી પારાયણ કરતા હતા, તે વખતે એક સોળ વર્ષની સુંદર સ્ત્રી તેમને અમર કરવા આવતી, એ વિષે સેવકોએ પુછ્યાં તેનો જવાબ નહિ આપતાં ગુસ્સે થયા હતા.

કોકિલાવનમાં શ્રીઆચાર્યજીએ વચનામૃત લખ્યું, અને પાંચ શેર દુધની ખીરથી દળાર મનુષ્યને બોળા કરાવ્યું.

નદગામમાં પાન સરોવર ઉપર ઉદ્ધવજી સાથે શ્રીઆચાર્યજી ૭ મહિના સુધી રહ્યા. ભાંડીર વનમાં મધ્વાચાર્ય સંપ્રદાયનો વ્યાસતીર્થ નામે મહંત લાખો રૂપિયા દ્રવ્ય તથા મોટા રાજાઓ વગેરે સેવકોને લેખને શ્રીઆચાર્યજીને શરણે આવ્યો.

ચિત્રકોટમાં શ્રીરામચંદ્ર એમાસના ચાર મહિના રહ્યા હતા, ત્યાં શ્રી આચાર્ય-
જીએ વાલ્મીકિ રામાયણુ તેર દિવસ વાંચ્યું હતું. તથા ત્યાં પોતે એક માસ સુધી રહ્યા હતા.

ઉજ્જયિનમાં મહાકાળેશ્વરમાં ભાગવતની પારાયણ કરી, ત્યાં બેઠક કરી છે.

અયોધ્યામાં સર્વ તરીના કિનારે શ્રીઆચાર્યજીએ રામાયણ વાંચ્યું હતું.

નૈમિષ્યારણ્યમાં ભાગવતના શ્લોકો વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.

કાશીમાં હતુમાન ધાટપર તથા શેક પુરપોતદાસના ઘરમાં બેઠક કરી છે. ત્યાં
પત્રાવિલંબન તથા સંન્યાસ નિર્ણયનામે ગ્રંથ બનાવ્યા, તથા વિશેષ વિદ્યાભ્યાસ કર્યો.

જગન્નાથજીમાં શ્રીઆચાર્યજી ત્રણ વાર ગયા હતા. અને ત્યાંના રાજાના મનને
સંદેહ ટાળ્યો હતો.

ચંપારણ્યમાં શ્રીઆચાર્યજીને જન્મ થયો હતો, ત્યાં દેવળ બધાંયું છે.

દ્વારકામાં શ્રીઆચાર્યજી પારાયણ કરતા હતા, તે વખતે ઘણે વરસાદ પડતો હતો.
પણ કહે છે કે, શ્રીઆચાર્યજીના પર એકે છાંટો પડ્યો નહોતો. ત્યાંજે ગોવિંદ સંન્યાસી શ્રી
આચાર્યજીને શરણ આપ્યો હતો.

એ સિવાય નીચે લખેલા રથજોમાં શ્રી આચાર્યજીએ જઈને સાં બેઠકો કરી; પોતાનું
અદ્ભુત પરાક્રમ બતાવેલું છે;—

ગોકુળ.	શ્વેતર્ષિદુ રામેશ્વર.	મૂળગોમતા.	મંદાકિની પર્વતપર.
વૃન્દાવન.	લોહાકરના.	શ્રીએટ સંખેદાર.	કૃષ્ણા નદીના તીરપર.
મધુવન.	અમદાવાદ પાસે અસારવા.	નારાયણ સરોવર.	દક્ષિણમાં જનાર્દન હાકુરમાં.
કમેદવન.	ચંરણાટ.	હરિદ્વાર.	તામ્રીની નદીના તીરપર.
પરાસોલી.	કાન્તીનાથ પર્વતપર.	બાસ આશ્રમ.	મદરમદ સદનમાં.
ગહવરવન.	જનકપુર.	ક્ષેત્ર નદીની તીરપર.	તોતાદ પર્વતપર.
માન સરોવર.	ગુપ્ત પ્રયાગ.	પણાલુસિંધ.	કેદારખેડમાં.
સારોજ.	ગંગાસાગર.	વિખ્યાનગર.	બદ્રિકાશ્રમ.
રંગધામ.	પંકજપુર.	સચ્ચ નદીના તીરપર.	કોસ્તુબ નદીપર.
ઝવેરી તીરપર.	શૌપાયજી પર્વતપર.	બર્દરાયજી.	
પંચવટી.	લક્ષ્મણ બાલાજી.	મળિયામળ પર્વત પર.	
ગોદાવરી તીરપર.	પ્રભાસ ક્ષેત્ર.	વૃંસિહ ક્ષેત્ર.	
પુન્કરજી.	મિરનાર.	મુક્તિ ક્ષેત્ર.	
અરેલ.	નયાનગર.	મણિકામુકાના ત્રેલોક્ષના આશ્રમમાં.	
ખિંદુ સરોવર.	ખંભાળીઆ.	વિસાલ ગંગાના તીરપર.	
વિષ્ણુ કાંતી.	મોરખી.	અર્ધુદાયજી પર્વત પર.	

એ રીતે શ્રી આચાર્યજીએ બેઠકો કરેલી કહેવાય છે. દેસાદન ક્યાં પછી તેઓ ઠારી
ક્ષેત્રમાં આવીને રહ્યા હતા. સાં પોતાની માનિની લક્ષ્મી નામે શ્રી સાચે તેમજે લગ્ન કર્યું
હતું. તેનાથી તેમને ગોપીનાથજી તથા વિકુલનાથજી નામે બે પુત્રો થયા હતા. તેમજે
અમિહુત્ર પદ્મ સીધું હતું સંવત ૧૫૭૧ માં ગોવર્ધન પર્વતપર જે શ્રી નાયજીની આજે

સ્થાપેલી હતી, તે સુતિને મેવાડમાં લાવી પ્રતિષ્ઠા કરી, આચાર્યજી ત્યાંથી પાછા કાશીમાં આવ્યા. પછી કાશી વિશ્વેશ્વરના દેવળ ઉપર જાકર નામુ લગાવ્યું-કે, શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી અમે શંકર મતનું ખંડન કર્યું, માટે જે કોઈને ધર્મ સંબંધી વાદ કરવાનો હોય, તેમણે અમારી પાસે આવવું. આ વાત - ગોપાલદાસ કૃત વલ્લભાચાર્યના અને ગીરધર કવિ કૃત સંપ્રદાય પ્રદીપ એ ગ્રંથોમાં લખેલી છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી સંવત ૧૫૮૭ ના અષાઢ સુદ ૩ ના દિવસે હતુમાન ધાટ ઉપર પોતાની પર વર્ષની ઉંમરે સ્વધામ ગયા. એ ઉપરથી તેમને યજ્ઞ ગયાને ૩૬૫ વર્ષ થયાં એવું સિદ્ધ થાય છે. મહાત્મા વલ્લભાચાર્યે દેશાટન કરતી વખતે જે જે ગ્રંથો રચ્યા છે, તેનાં નામ:-

વ્યાસ સૂત્ર ભાષ્ય, જૈમિની સૂત્ર ભાષ્ય, તત્ત્વ દીપ નિબંધ, ભાગવત દીકા સુબોધિની, સિદ્ધાંત સુક્તાવળી, પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા, સિદ્ધાંત રહસ્ય, અંતઃકરણ પ્રબોધ, વિરોધ લક્ષણ, નવરત્ન, નિબંધ ભક્તિ પ્રકરણ, વિવેક ધૈર્યગ્રમ, પંત્રાવિલંબન, કૃષ્ણાશ્રય, ચિત્તપ્રબોધ, જલભેદ, નિરોધ લક્ષણ, શ્રુગાર રસ મંડળ, વૈષ્ણવ વલ્લભ, ભક્તિ વર્ધની, સંન્યાસ નિર્ણય, સેવાશ્રણ, પુરુષોત્તમ સહજ નામ. ઇલાદિ ગ્રંથો તેમણે રચેલા છે. તે બધાનું એક સાખ શ્લોકનું પૂર કહેવાય છે.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય સ્વધામ પધાર્યા પછી તેમની ગાદીને માટે ગોપીનાથજી તથા વિઠ્ઠલનાથજી એ બંને ભાઈઓ વચ્ચે ટોટા થયો હતો. તેથી તેઓ દિલ્હીના પાદશાહ પાસે ધણા દિવસ સુધી રહ્યા હતા. એવામાં ગોપીનાથજીને સ્વર્ગવાસ થવાથી વિઠ્ઠલનાથજીને ગાદી મળી હતી. વિઠ્ઠલનાથજી ધણા બુદ્ધિવાન, વિદ્વાન, અને અંચળ હતા. તેમની મનોવૃત્તિ પોતાના સેવકો શી રીતે વધે, એ ઉપરજ હતી. તેથી મનુષ્ય જેમ પોતાના પુત્રને લાડ લડાવે છે, અને યુવાવસ્થાવાળાં સ્ત્રી પુરુષો જેમ અનેક પ્રકારનાં વસ્ત્રાલંકારાદિકના વિષય ભોગ ભોગવે છે, તેવી રીતે બાળકૃષ્ણ અને રાધાકૃષ્ણની મુર્તિને લાડ લડાવીને તથા શ્રીઆચાર્યજીમાં મહા પ્રભુની ભાવના રખાવી પ્રેમ ભક્તિને અધિક ઉત્તેજન આપ્યું. તેથી તેમના પ્રથમ ૨૫૨ સેવક થયા હતા. પછી તેમણે અનેક પ્રકારનાં મનોરંજક વ્રત, ઉત્સવાદિકના કેટલાક નિયમો બાંધ્યા હતા. અને વિષયી મનુષ્યને પ્રિય લાગે એવાં રસાલંકારના પ્રેમ સુક્ત બંજન કીર્તન પ્રાકૃત વ્રજ ભાષામાં કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇલાદિ પ્રકારથી વલ્લભાચાર્યના સંપ્રદાયમાં ધણો વધારો થયો હતો. હજારો લોકો તેમને અવતારી પુરુષ માનવા લાગ્યા. વિઠ્ઠલનાથજીએ દિલ્હરથાનના ધણા ભાગમાં એટલે પૂર્વમાં કાશી, મથુરા; પશ્ચિમમાં કચ્છ, દ્વારિકા; ઉત્તરમાં મારવાડ, મેવાડ; અને દક્ષિણમાં પદરપુર, મુંબઈ, ઇલાદિ સ્થળે મુસાફરી કરી હતી. તેથી ભારીઆ, વાણીઆ, કણ્ઠી, મુનાર, લુવાર, આદિ ધણા લોકો તેમને માનવા લાગ્યા.

વિઠ્ઠલનાથજીને ઋકિમણ્વી અને પદ્માવતિ એ બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાથી તેમને શોભા, કમળા, યમુના, અને દેવકા, એ ચાર પુત્રીઓ; અને ગિરધરજી, ગોવિંદરાયજી, બાળકૃષ્ણજી, ગોકુળનાથજી, ધનસ્પામજી, રઘુનાથજી, અને યદુનાથજી, એ સાત પુત્રો થયા હતા. વિઠ્ઠલનાથજીએ જૂના ગ્રંથોની ટીકા કરી, અને કેટલાક નવા ગ્રંથો કર્યા છે. તેઓ સંવત ૧૬૪૭ ના મહા વદ ૭ ને દિવસે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે સ્વધામ પધાર્યા, એવું

માતા પ્રસંગ વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું છે. વિઠ્ઠલનાથજીના સાત પુત્રોએ બાળકૃષ્ણની જૂદી જૂદી સાત મૂર્તિઓ ગોકુળ પાસે ગોવર્ધન પર્વત ઉપર સ્થાપન કરી હતી. ત્યાં તેઓ એક એક મૂર્તિ લેખને એક એકના પૂજારી થઈને રહ્યા હતા. એક દિવસે શાહજહાન પાદશાહે આગ્રામાં તાજ મેહેલ ઉપર ચઢીને જોયું તો દૂર પર્વત ઉપર દીવાનું અજવાળું દીઠું. પછી પુછતાં તેને માલુમ પડ્યું કે, એ અજવાળું મહારાજના મંદીરના દીવાનું છે. તે ઉપરથી પાદશાહના મનમાં આનંદ કે, મારા મેહેલ કરતાં ખીમ કોઈની ઉમારત ઉઝી ન જોઈએ. માટે તે મંદિર તોડી પાડવાં. એ વાતની ખબર મહારાજને પડવાથી સૌ પોત પોતાની મૂર્તિઓ લેખને નીચે લખેલે જૂદે જૂદે ઠેકાણે જઈને ત્યાં તેની સ્થાપના કરીને રહ્યા.

૧ નાથદ્વારામાં—મૂર્તિનું નામ શ્રીનાથજી અથવા નવનીત પ્રિયાજી, ૨ કાંકરોલીમાં—શ્રીદ્વારકાં નાથજી, ૩ કોટમાં—શ્રીમથુરેશજી, ૪ જયપુરમાં—શ્રીમદનમોહનજી, ૫ ગોકુળમાં—ગોકુળનાથજી, ૬ સુરતમાં—બાળકૃષ્ણજી, ૭ અમદાવાદમાં—નરપરજાલજી, એ પ્રમાણે સાત મંદિરો સ્થાપ્યાં. તે અઘાપિ સુધી ચાલે છે. એ સાતે મહારાજના વંશને પોત પોતાનાં મંદિરના મહારાજ કહેવાય છે. એ સાતમાં વડી ગાદી શ્રીનાથજીની છે. હાલ તેમની સોળ પેઢી થઈ છે. તેમાંના બે મુખ્ય મહારાજઓએ પુષ્ટિ માર્ગના કેટલાક ગ્રંથો કર્યા છે. તેમનાં મંદિરોનો સંપ્રદાય પૂજા એટલે ઉપાસના કાંડોનો વિશેષ કરીને છે. તેમાં કૃષ્ણસીસામાં જે આચ્છવ વગેરે લખ્યાં છે, તે મુજબ આચ્છવ વગેરે લીલા કરી છે. મોટામાં મોટું અનુષ્ઠાન એક “છરપન લોગ” એટલે મહા પૂજા કરે છે. તેમણે દર્શનની રીતના નિયમ કરેલા છે. તે એવા કે—પ્રથમ મંગળાનાં દર્શન, તે પછી શંગાર, વ્રાત, રાજલોગ, ઉત્થાપન, લોગસમો, ગૌઆરતી અથવા સંઘ્યા, અને શયન આરતી, એમ એનુક્રમે દિવસમાં આઠ વખત દર્શન કરાવે છે. આ પ્રમાણે જ્યાં મંદિરોના છે, તે મરંગાદી મંદિર કહેવાનાં અને કેટલાક સમર્પણી કહેવાય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ વિઠ્ઠલનાથજીના સાત પુત્રોએ જૂદે જૂદે સ્થાને સાત ગાદી સ્થાપી ને તેઓ પોતપોતાના જૂદા જૂદા સેવકો કરવા લાગ્યા. તેમાં એટલોજ તજપાત કે કોઈ ગાદીવાળા બાળકૃષ્ણની મુખ્ય ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને કોઈ ગાદીવાળા રાધાકૃષ્ણની મુખ્ય ભક્તિ કરવા લાગ્યા. એ રીતે કૃષ્ણના જૂદા જૂદા સ્વરૂપની કલ્પના કરી તેમની મુખ્ય ભક્તિ પ્રસરાવી. અને સંસારનાં સર્વે સુખ ભોગવવા લાગ્યા. આ સર્વનો મુખ્ય સિદ્ધાંત સગુણ ભક્તિનો છે. સમુણનો અર્થ પાછળથી અનેક પ્રકારે જન પ્રિય લાગે તેવી રીતે કર્યો છે. ઇશ્વર સગુણ છે, એટલે તે પોતાના ધામમાં મનુષ્યાકારે પુરૂષ રૂપે છે. તે રાધિકા અને લક્ષ્મી વગેરે પત્ની સાથે નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ સુખ ભોગવે છે. અને મનુ-

(૧) પ્રથમ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, ૨ વિઠ્ઠલનાથજી, ૩ શ્રીધામજી (શ્રીનાથજીની ગાદીના પદેલા મહારાજ), ૪ ગોવિંદજી, ૫ વિઠ્ઠલનાથજી, ૬ બીલ ગીરધરજી, ૭ બીલ દામોદરજી, ૮ શ્રીમ ગીરધરજી, ૯ રૂપનાથજી, ૧૦ ગોવિંદનાથજી, ૧૧ ગોકુળ મોહનજી, ૧૨ ગોવંદકેશજી, ૧૩ નાગકૃષ્ણનાથજી, ૧૪ બીલ ગોકુળ મોહનજી, ૧૫ ત્રાયા ગીરધરજી, (પાંચમ વધા છે), ૧૬ શ્રીગોવર્ધનજી. (હાલ ગાદી ઉપર છે. તે) એ રીતે શ્રીશ્રીધામજીથી શ્રીનાથદ્વારાની ગાદી ઉપર ૧૪ મહારાજો ગયા છે.

બનાં કદમાણુ અથવા બીજા કોઈ મહત્વના કામ માટે પૃથ્વીપર અવતાર લે છે. તે વખતે પણ ભક્તના કદમાણુ માટે ભાં નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે, પણ તે સર્વે દોષ રહિત અને નિર્ગુણ છે. જેમ અગ્નિમાં કાંઈ પદાર્થ નાખીએ તે અગ્નિને લેપન કરી શકતો નથી, તેમ અવતારી ધર્મર સદા નિર્લેપ છે. એ સિદ્ધ કરવાને ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણાદિનાં પ્રમાણુ બતાવે છે. તેઓ વિષ્ણુને બ્રહ્મરૂપ માને છે. વિષ્ણુના અવતારોમાં પણ કૃષ્ણાવતારનેજ પરબ્રહ્મ રૂપે બને છે. અને તેનેજ પુરુષોત્તમ કહે છે. ગોલોકાદિને સ્વર્ગ કહે છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપ પરબ્રહ્મ રહ્યા છે. એ ગોલોકોમાં ભગવાનની પાસે સખી ભાવે પ્રેમરૂપમાં લીન થવું, તેનેજ મોક્ષ માને છે. સખી ભાવની વાત પુછ કરવાને માટે એવી વાત જેમાં હોય, તેવાં ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણાદિનાંજ પ્રમાણુ બતાવે છે. અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનું અનુકરણ કરવાજ પરમ ધર્મ માને છે. અને ભક્તિએ કરીને આ સંપ્રદાયમાં મોક્ષ માન્યો છે. સામાન્ય લોક એમ માને છે કે, ભક્તિથી જ્ઞાનનો ઉદય થઇ પરિચ્છેદ બંધ થાય અને સાયુજ્ય મળે. તેઓ પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિનેજ મોક્ષ રૂપે બતાવે છે.

વલ્લભમત ગૂંજરાતમાં વિશેષ પ્રસરેલો છે. આ સંપ્રદાયવાળા મૂળ વિષ્ણુ સ્વામીને ઇષ્ટ જે સંન્યાસ, તેને માનતા નથી. તીલક છાપાં કરે છે, અને ગોપીચંદનાદિને યવિત્ર ગણે છે. એક બીજાને “જયશ્રીકૃષ્ણ” કે “જયગોપાળ” ઇલાદિ બોલીને નમસ્કાર કરે છે. “ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય” એ ભાગવત મંત્રને અથવા “ૐ શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ” એટલે શ્રીકૃષ્ણ તેજ મારા આશ્રયનું સ્થાન છે. એવો આશ્વાસ મંત્ર ગુરૂ પાસેથી લે છે, અને તેનાથી શ્રીકૃષ્ણનું નામ સ્મરણ કરી માળા ફેરવે છે. શ્રીકૃષ્ણને સર્વસ્વ અર્પી પોતાની બ્રહ્મમયતારૂપ બ્રહ્મ સંબંધ વૈષ્ણવ માત્ર કરે છે. પુત્રને અગિયાર અથવા બાર વર્ષે, અને પુત્રીને ધણું કરીને લગ્નને સમયે સમર્પણુ અથવા બ્રહ્મસંબંધ એ પંથના મુખ્ય આચાર્ય કે મહારાજના હાથે અપાવવાની અગત્ય સમજે છે. એવી રીતે બ્રહ્મસંબંધ લેઇને કહી બાંધ્યા પછી નિત્ય નકાઇ ધોધને સ્વચ્છ થઇ પૂજા સેવા વખતે એ મહા યવિત્ર ગણેલા મંત્રનો કોઇ ન સાંભળે તેવી રીતે જપ કરવાની સર્વ વૈષ્ણવોને આજ્ઞા કરેલી છે. તે મત્ર આ પ્રમાણે:—

ૐશ્રીકૃષ્ણ:શરણંમમસહસ્રપરિવંતસર
મિતકાલજાતકૃષ્ણાવિયોગજનિતતાપ
કેશાનંતવિરોભાવેહંભગવતેકૃષ્ણાય
દેહેન્દ્રિયપ્રાણાંતે:કરણેનર્ચ્માશ્રદારાગાર
પુત્રાસુવિચ્છેદપરાણ્યાત્મનાસહસમર્પયામિ
દાસોહંકૃષ્ણત્વાસ્મિ. ॥ ૧ ॥

અર્થ—“સર્વેના મૂળ કારણરૂપ જે શ્રીકૃષ્ણ અથવા સર્વે વ્યાપક પરમાત્મા તે મારું આશ્રય સ્થાન છે. શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી એક દગ્ગર વર્ષ સુધી અનિરાધ કયેરા અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે. માટે હું મારા પરમ પૂજ્ય કૃષ્ણ ! મારું શરીર, દંડિય, પ્રાણ, અંતઃક-

રણ અને બીજી સર્વે દિશિયો તથા મારી સ્ત્રી અને પુત્રાદિ સર્વ કુટુંબ સહિત મને પવિત્ર કરો. હું તમારો દામ છું.” એનો ગુલાય એવો છે કે;—“જીવાત્માને ન્યારથી માયાના આવરણથી પરમાત્મા અથવા, પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યથી વિયોગ થયો, સારથી મહા કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું છે માટે હવે એ મૂળ આત્માનું મને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. હવેથી એ પરમાત્માજી માં શરીર છે, તેથી મારા અંતઃકરણ સહિત સર્વે દિશિયો તથા સ્ત્રી પુત્રાદિક કુટુંબને તેમાંજ સંગીલન કરું છું.”

શ્રીગોકુળની ગાદીના છેલ્લા લક્ષ્મણલાલજી મહારાજ સંવત ૧૮૧૨ માં સ્વધામ પધાયા, પછી કેટલેક વર્ષે શ્રીલાલબાવાને બોલે લેખ ગાદીપતિ કીધા છે. શ્રી ગોકુળેશજીની ગાદીના સેવકો લલાટે છું દીધું કરે છે. અને બાકીની છ ગાદીના સેવકો બાંધ્યું દીધું કરે છે. ગોકુળનાથજીની મુખ્ય ગાદી ગોકુળમાં છે. અને ભરૂચ, ગોધરા, વાડાસીનાર, પોરબંદર, તથા કપડવણજ વગેરેમાં તેમનાં મંદિરો તથા સેવકો છે. બીજા મંદિરવાળા બાળકૃષ્ણ વગેરેની ભક્તિનાં દર્શન કરાવે છે. ગોકુળનાથજીના મંદિરમાં તે મુક્તિ સાથે તેમના ચર્ણની (કાંટાનાં પગલાં) સેવા થાય છે. કોઇ ઠેકાણે કત વસ્ત્રને ચર્ણ સેવા થાય છે. શ્રીગોકુળેશજીનો જન્મ દિવસ માગશર શુદ્ધ ૭ નો છે. ન્યારે કોઇને ગુરુ કરી સેવક થવું હોય છે, સારે પાછું કરીને તો કીશોર વયથીજ થાય છે. તેમાં ઝોઝામાં ઝોઝા ચારેક રૂપિયા આપવા પડે છે. એક દિવસ અપવાસ કરાવીને બીજા દિવસે મહારાજ તેના કાનમાં “શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ” એવો મંત્ર આપી પ્રસાદ જમાડે છે. તેને અલ્પસંબંધ કે અલ્પસમાન કહે છે. સર્વ મંદિરોમાં શ્રીકૃષ્ણનાં બાળચરિત્રો ગવાય છે. તથા દરેક કારતકે શુદ્ધ ૧ ને દિવસે છાણુના ઢગલાનો ગોવર્ધન પર્વત દક્ષિ તેની પૂજા કરીને પછી અન્નકૂટનાં દર્શન કરાવે છે. શ્રીનાથજીની ટિલાયત ગાદી હોવાથી હરકોઇને ઘેર ન્યારે કોઇ પણ મહારાજની પ્રધરમણી કરાવવામાં આવે છે, ત્યારે અથવા કોઇ બીજા કારણ માટે ઝોઝાવ કરાવે છે, સારે શ્રીનાથજીની ભેટ પ્રથમ કાઢવામાં આવે છે. ન્યારે કોઇ માણસ શ્રીગોકુળની જાતાએ જાય છે, સારે ગાદીનાં ચર્ણરૂપણ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર પામેથી ભેટ લેવામાં આવે છે. પોતાની ગાદી સિયામના બીજી ગાદીઓના સેવકો ગમે તેટલું ધન આપે, તોપણ તેને તે ચર્ણરૂપણનો અધિકાર આપતા નથી. પોતાની કંડીવાળાનેજ સ્પર્શ કરાવે છે. એક વખતે ધર્મ ઉપર સંકટ આવ્યું હતું, ત્યારે શ્રીગોકુળેશજીએ પોતાની વિહતા તથા હિમત વડે કંડીનો ધર્મ રાખ્યો હતો, તેથી સર્વ ગાદીઓ કરતાં તેમની ગાદીને એક ગણીને સર્વ ગાદીના સેવકો શ્રીગોકુળની યાત્રાને મોટી માને છે. સુંબઘમાં જૂનેશ્વરના ચકલામાં શ્રીગોસાધજીનાં નર્વ મંદિરો છે. તથા કોટમાં બે મળીને ન્હાનાં મોટાં ૧૪ મંદિરો છે. તેઓમાં શ્રી જીવણ લાલજી, શ્રીચીમનલાલજી, શ્રીદાઉદજી, શ્રીગોકુળાધીય, અને શ્રીવસિંહજીનાં મંદિરો મુખ્ય છે.

ગુરુ ગોવિંદ સિંહ.

શિખ સમાજના દેવતા બાબા નાનકના પછી તેમની ગાદી ઉપર બીજા કેટલાક આવ્યાં થયા છે. પરંતુ તેઓમાં તેમની બગેબરી કરી શકે તેવો શિખોનો બીજો પ્રબ

આ ગુર ગોવિંદસિંહ થયો છે. મહાત્મા ગુર ગોવિંદનો જન્મ ધરવી સન ૧૬૬૧ માં પટણુ શહેરમાં થયો હતો. બાળા નાનકના પછી તેમની ગાદી ઉપર અમરદાસ, રામદાસ, અને તેમનો પુત્ર અર્જુનદાસ, એમ અતુકમે થયા. અર્જુનભલે નાનકશાહનાં કરેલાં કેટલાંક ગાયતો તથા ખીન ગુરુઓએ કરેલા કેટલાક ગ્રંથ એકઠા કરીને આદિગ્રંથ તૈયાર કર્યો. તેમના પછી તેમનો પુત્ર હરગોવિંદ થયો. તેણે પોતાની શિષ્ય શાખા ધણી વધારી હતી; અને તેમને હથિયાર પકડવાનું શિખર્યું હતું. એ વેળાએ દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી લાહોરમાં જે સુખો રહેતો હતો, તેની સાથે લડાઇ કરવાની તેને જરૂર પડી હતી. હરગોવિંદને પાંચ પુત્રો હતા. તેમાંનો એક ગુરુદિત્યા નામે પુત્ર હતો. તેને દ્વાહરમથ (હરકીશન), અને હુરરાય (હરગોવિંદ), નામે બે પુત્રો હતા. તેમના પછી તેમનો કાકો ટેગબાહાદુર ગાદીએ બેઠો. ગુર ગોવિંદસિંહ આ ટેગબાહાદુરનો ઔરસ પુત્ર થાય. તેથી ટેગબાહાદુરના પછી ગાદી ગુર ગોવિંદસિંહને મળી. એ વેળાએ દિલ્હીની ગાદી ઉપર ઐરંગઝેબ પાદશાહ રાજ કરતો હતો.

ગોવિંદસિંહ ધણો બુદ્ધિવાન, શરવીર, અને સ્વધર્માભિમાની હતો. તેણે ગાદી ઉપર બેસીને એક નવીજ શિખસમાજ બનાવી હતી. પોતાના શિષ્યોને હથિયાર બંધાવી, વાદળી રંગનાં લૂગડાં, ચોટલા, તથા દાદી, મૂઝ રાખવાની તેણે આગ્રહ કરી. હિંદુ દેવ દેવસ્થાનને નુકશાન કરવું નહિ, તેમ ગૌહત્સા કરવી નહિ, ધસાદિ એ સંપ્રદાયના નિયમને તેણે મળ્યુત કર્યો. તેના સમયમાં મુસલમાનોના બુદ્ધમ વધી પડ્યો હતો, તે તોડવાને તેણે પોતાની સરદારી નીચે ઠેર ઠેર યુદ્ધ કરીને સર્વને હરાવ્યા. અને તેમનાં રાજ્યનો નાશ કર્યો. એમ ધણી પ્રકારે તેણે પોતાની મહાદુરી બતાવી હતી. પ્રજા ઉપર પડતો મુસલમાનોના બુદ્ધમ અટકાવવા માટે તેને એવી ધણીક લડાઇઓમાં શેખરતું પડ્યું હતું, તે છતાં તેણે પોતાના ધર્મ વિષયનું પ્રકરણ વિસારી મૂક્યું નહોતું. તે શિષ્યોને વખતો વખત એકઠા કરીને ધર્મબોધ કરતો હતો. તે કહેતો કે;—

“ખરા અંતઃકરણથી એકેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ. કોઇ પણ રીતે પાર્થિવ પદાર્થ દ્વારા સર્વ શક્તિમાન પરમ પિતાનું મહાત્મ્ય વિકૃત કરવું નહિ. સર્વ જણે સરસ હૃદયથી અને એક ચિત્તથી ધર્મની તરફ ચાહીને જોવું. સર્વે એક પ્રાણુ થઇને એકતાના સંગમાં સંબદ્ધ થવું. આ સમાજનાં જાતિનો નિયમ રહેશે નહિ. કુલ મર્ચાદાનું પ્રાધાન્ય રક્ષિત થશે નહિ. તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર, પંડિત, મૂર્ખ, અને આળસુદાર એ સર્વને સમાન ભાવે પરિગૃહિત કરવામાં આવશે. સર્વે એકજ પંક્તિમાં, એક વાસણમાં ખાશે. તુકોનો વિનાશ કરવાને ચત્તવાન રહેશે. અને સર્વને સજીવ અને સતેજ થવાને શિખાડશે.” ગોવિંદસિંહે એ પ્રમાણે કહીને પોતાને હાથે એક બ્રાહ્મણ, એક ક્ષત્રિય, અને ત્રણ શૂદ્ર જાતિય વિદ્યાર્થી શિષ્યોના શરીર ઉપર ખાંડનું સરખત નાખીને તેમને “ખાંડસા” કહીને સંબોધન કર્યા હતા. તેમજ યુદ્ધ કાર્ય અને વીરત્વનું પરિચય સ્વચ્છ “સિંહ” ઉપાધિ આપી હતી. પોતે પણ એજ ઉપાધિ ધારણ કરીને ગોવિંદસિંહ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ગોવિંદસિંહે પડેલાં શિષ્યોને સામ્યચત્રમાં સંબંધ કરાવ્યો, તેનીજ બુદ્ધિથી હિંદુ, મુ-

સહમાન, આદ્યશુ અને ચાંડાલ એક જમીન ઉપર ઉભા રહીને પરસ્પર બંધૂભાવથી આ-
ર્થિકન કરતાં શિષ્યા હતા. ગોવિંદસિંહ શિષ્ય હૃદયમાં જાતિય છવનનો પહેલો પરિતોષક
છે. શિષ્યો તેજસ્વીતામાં સ્થિર પ્રતિષ્ઠતામાં, અને યુદ્ધ કુશળતામાં સર્વે દિધી રહ્યા છે.
તેનું મૂળ ગોવિંદસિંહ છે. તેજોવેતા અને મહા પ્રાણુતાની અંદર શિષ્ય ગુરૂસમાજમાં બાળા
નાનક સિવાય ગોવિંદસિંહનો પ્રતિસ્પર્ધિ થવાને યોગ્ય થયો નથી. તેમ ભારતવર્ષની
સર્વ પ્રભને, એક મહા જાતિમાં આણુવા માટે એ સંપ્રદાયમાં ગોવિંદસિંહની માફક બીજા
કોઈએ યત્ન કર્યો નથી.

ગોવિંદસિંહ અને તેના શિષ્યોનાં પરાક્રમ જોવાથી ઔરંગઝેબ જોવા પાદશાહ પણ ચિ-
તિત થયો હતો. મુગલો સાથેની ઘણી લડાઈઓ લડીને રતેહ જેળાયા પછી જ્યારે તે એ-
કાંતમાં રહેતો હતો, ત્યારે એક વેળાએ ઔરંગઝેબે તેને પોતાની પાસે આવવાને અનુરો-
ધ કર્યો હતો. તેથી ગોવિંદસિંહે તેને કહ્યું હતું કે;—“હું હાલ કોઈ રીતના પાશ્વિય બધ-
નમાં બંધાયેલો નથી. સ્થિર ચિત્તથી ધૃત્યુની વાટ જોતો બેઠો છું. સર્વ રાજાનો રાજા જે
આદિતીય પાદશાહ, તેના સિવાય ડરવાની મારે કોઈ જગ્યા નથી.” આવો જવાબ સાં-
ભળ્યાથી ઔરંગઝેબે તેની સાથે મુલાકાત કરવાને વિશેષ આમંત્ર જણાવ્યો હતો. ગોવિંદ-
સિંહ આ વખતે તેની પાસે જવાને તૈયાર થયો. પરંતુ ત્યાં તેના પહોંચવાની અગાઉ વૃદ્ધ
મુગલ પાદશાહ ઔરંગઝેબે પરલોક ગમન કર્યું હતું. તા. ૧ ફેબ્રુવારી સને ૧૭૦૭. ઔરંગઝે-
બના પછી તેનો પુત્ર બહાદુરશાહ (શાહઆલમ) ગાદીએ બેઠો હતો. તેણે ગોવિંદસિંહની
પ્રતિ વિલક્ષણ સૈન્ય દેખાડીને તેને સેનાપતિ પદમાં નિયુક્ત કર્યો હતો. ગોવિંદસિંહ એ-
વી રીતે ભારતવર્ષની પાદશાહતનો સૈનાધ્યક્ષ થઈને પોતાના શિષ્ય સંપ્રદાયની ઉન્નતિ
કરવા લાગ્યો હતો. એ વખતે તેણે એક પકાણુની પામેથી ઘોડો વેચાતો રાખ્યો હતો. તેની
કિંમતની આબતમાં તે પકાણું ગોવિંદસિંહને ગાળ દીધાથી તેને તેણે મોંઝી નાખ્યો હતો.
એ વેરના બદલામાં એ પકાણુના પુત્રે એક દિવસે ગોવિંદસિંહની જાવણીમાં પ્રવેશ કરીને
તેના ઉપર અભાધાત કર્યો હતો. એ ઘાતથી ગોવિંદસિંહનું મૃત્યુ થયું હતું. ઇ. સ. ૧૭૦૮
માં ગોદાવરી નદીના કિનારે નાદર નામની જગ્યા ઉપર આ સૌમનિષ જનાવ જન્યો હતો.
નાદરમાં ગોવિંદસિંહની સમાધિ છે. એ જગ્યા શિખ લોકોનું તીર્થ સ્થળ ગણાય છે. મૃત્યું
વખતે ગોવિંદસિંહની ઉંમર ૪૮ વર્ષની હતી.

ગોવિંદસિંહ સાહસિક, કર્તવ્યપરાયણ, અને સ્વચ્છતિ વત્સલ હતો. તે પૃથ્વીના
પાપાચાર જોઈને દુઃખ પ્રકાશ કરતો હતો. તેમ વિધર્મના બુલમથી પોતાનું જીવન સંક-
ટાપજ જોઈને ક્રોધ જાહેર કરતો હતો. તેના મનમાં વસ્તુ હતું કે માનવ જાતિ પણ સા-
ધનાના બળથી મહત્ત્વ કાર્ય કરી શકે છે. તેમ તેના વિશ્વાસ હતો કે, મનની એકાગ્રતા અને
હૃદયની તેજસ્વિતા સંપાદન કરવા માટે પ્રગાટ અભ્યાસની જરૂર છે. તેની સ્મૃતિ વિગત
સમયના ઋષિ મુની અને યોદ્ધાના કામથી પરિપૂર્ણ રહેતી. દેવતાઓએ કેવી રીતે કટ સહન
કરીને દૈત્યોના ઉપર આધિપત્ય સ્થાપન કર્યું છે, સિદ્ધોએ કેવા પ્રકારથી પોતાના સંપ્રદાય
સ્થાપિત કર્યો છે, ગોરક્ષનાથ અને રામાનંદ કેવી રીતે પોતાનો ગત પ્રચારિત કર્યો છે, હજી
૨૧ મહામદ સાહેબે કેવી રીતનું દુઃખ અનિક્રમ કરીને મુમલમાન જાનિયા દેવતાનું પદ

મેળવું છે, એવી રીતના વિચારોથી તેનું મન નિરંતર શોકાયેલું રહેતું. તે પોતાને સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના એક નોકર તરીકે ઉદ્દેશ કરતો, અને કહેતો કે, ધર્મર કોઈ નિર્દિષ્ટ પ્રણામી અથવા કોઈ નિર્દિષ્ટ પુસ્તકમાં આપદ નથી. પણ હૃદયની સરસતા અને મનની સાધુતામાંજ તે સદા બિરાજે છે.

ગોવિંદસિંહ શિખ સમાજનો જીવનદાતા હતો. તેના વખતથીજ શિખો ઉન્નતિ પામીને વિખ્યાત થયા છે. આજ નાનક ધર્મસંપ્રદાય પ્રવર્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગોવિંદસિંહ ધર્મ સંપ્રદાયની એકપ્રાણતા અને રાજનૈતિક સ્વાધિનતાનો નિદાન છે. તેનો ઉદ્દેશ મહત્ત્વ હતો. તેની સાધના ગંભીર હતી, તેનું વિસ્તૃત અસાધારણ હતું. અને તેની માનસિક સ્થિતતા અતુલ્ય હતી. તેણે સર્વ જાતિને એકતા સૂત્રમાં આપદ કરીને પોતાની ગંભીર ઉદારતાની ઓળખાણ આપી છે. તે જાતિય જીવનનું ગૌરવ જાણતો હતો. સર્વ જાતિ એક ઉદેશથી એક સૂત્રમાં આપદ ન થાય તો નિર્જીવ ભારતનો ઉદ્ધાર નથી, એવું તે સારી પેઢે સમજતો હતો. તેટલા માટેજ તેણે હિંદુ તથા મુસલમાનને એક ભૂમિમાં આપ્યા હતા. અને એ વાસ્તેજ તેણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્રને એક સૂત્રમાં બાંધ્યા હતા. અને તેટલા માટેજ તેણે એક વખતે ગર્વની સાથે ઔરંગઝેબ પાદશાહને લખ્યું હતું કે;—“તમે હિંદુને મુસલમાન કરો છો, પરંતુ હું મુસલમાનને હિંદુ કરીશ, તમે પોતાને નિરાપદ જાણો છો. પરંતુ સાવધાન ! મારા શિક્ષા બળથી ચટકર્યેનને ભૂતલે પડતું પડશે.” તેજસ્વિ શિખ શૂરનાં આ તેજસ્વિ વાક્યો નિષ્ફળ ગયાં નહિ. તેના મંત્ર બળથી ચટકો ધર્માર્થ રથેનને ધર્મોચિત શિખારે છે.

ગોવિંદસિંહ નાની વયમાં માર્યો ગયો. તે જો વધારે વયે જીવ્યો હોત તો ધણાંક મહત્ત્વ કામ કરી શકત. જો તે પોતાના મહા મંત્રના સાધનમાં પ્રવૃત્ત ન થયો હોત તો શિખોનું નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી વિશ્રુત થઇ જાત. ગોવિંદસિંહે યોડી ઉમ્મરમાં અદ્ય સમયમાં શિખ સમાજમાં જે જીવન—શક્તિ અને તેજસ્વિતા પ્રસારિત કરી છે, તેનાજ બળથી નિર્જીવ ભારતમાં શિખો આજ સુધી સજીવ રહ્યા છે. તેનાજ બળથી રામનગર અને ચિશિપાનવાગાનું નામ આજ સુધી ઇતિહાસના હૃદયમાં બિરાજે છે. મહાત્મા ગોવિંદસિંહનો પંચજીવાત્મક નશ્વર દેહ પંચજીવમાં મળી ગયો છે ખરો, પરંતુ તે ભૂમંડળમાં અવિનશ્વર થઇ રહ્યો છે. દસદશમાં રહેવાની વખતે ગોવિંદસિંહે એક વિચિત્ર નાટક તથા એક ધર્મ ગ્રંથ રચ્યો હતો. ગોવિંદસિંહ શિખોનો દશમો શૂર હતો. તેથી તેનાં કરેલાં એ પુસ્તકો “દશમ પાતશાકા ગ્રંથ” નામથી ઓળખાય છે. ગોવિંદસિંહે જટલાં શુદ્ધ કર્યા હતાં, તે સર્વ વિચિત્ર નાટકમાં વર્ણવ્યાં છે. ગુરુગોવિંદ શિખ લોકોનો ઉદ્દેશ શૂર હતો, એમ કહીએ તો ચાલે. તે પોતાના મરણની વખતે બન્દા નામના એક વૈરાગીના ઉપર શિખોના કર્તૃત્વનો બોલો નાખી ગયો હતો. તેણે પોતાનો જે સંકલ્પ અપૂર્ણ રાખ્યો હતો, તે પાર પાડવાનો ખાર બન્દાના ઉપર આપી પડ્યો હતો. જીવમી વિદેવીઓના દાશમાંથી રાજાનિતો ઉદ્ધાર કર્યો એ શૂર ગોવિંદનું એક મન હતું. તે મન બન્દાએ મદનું કર્યું હતું.

ગુરુગોવિંદસિંહના મરણ પછી શિખોએ પોતાની જાતિય તેજસ્વિતાને કાયમ ગળી

હતી. ગુરુગોવિંદે તેઓને જે મહા મંત્રમાં દિક્ષીત કર્યા હતા, તેનાથી તેઓ કદી પણ વિ-
ચ્યુત થયા નહોતા. કાળક્રમે શિષ્યો જૂદા જૂદા ટોળામાં વિભક્ત થયા હતા. પ્રત્યેક દક્ષના
એક એક સરદારે એક એક પ્રાંતની સ્વાધીનતા અવલંબન કરી હતી. એ પ્રમાણે શિષ્યો
જૂદા જૂદા રાજ્યમાં વિભક્ત થઈ ગયા હતા. એ સર્વ રાજ્ય “મિસિલ” નામથી
ઓળખાતાં હતાં. એવા એક મિસિલનો સરદાર મહાસિંહ નામે હતો. એ મહાસિંહનો
મહા પ્રતાપવાન પુત્ર પ્રેખ્યાત પંચમ—કેશરી મહારાજ રણજીતસિંહ સને ૧૭૮૦ ના
નવેમ્બર માસની બીજી તારીખે જન્મ્યો હતો. મહા વિક્રમે શિવાજીના મૃત્યુ પછી ભારત-
નો વિરત વૈભવ એકાએક નાશ પામ્યો નહોતો. શિવાજીના પછી મહા ગુરુગોવિંદસિંહના
મહા મંત્રમાં સંજીવિત થઈને મહારાજ રણજીતસિંહે ભારતવર્ષમાં મહા શક્તિનો પ્રદાશ
ખતાવ્યો હતો. એ મહા પુરુષ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથેની લડાઈમાં સને ૧૮૩૮માં મરણ પામ્યો
હતો. ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેનું પંચમનું મોટું રાજ્ય ખાલસા કરીને બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભેળા
દીધું છે. રણજીતસિંહના મરણ પછી તેની મહારાણી ચંદા અને કુંભાર હુલિપસિંહને ઇ-
ંગ્લેન્ડ સરકારે ઇચ્છામાં લેઈ જઈને રાજ્યાં હતાં. ચંદા રાણી થોડાક વર્ષ ઉપર સાંજ મરણ
પામી હતી. અને હુલિપસિંહ સને ૧૮૯૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં ફ્રાન્સ દેશના પારિસ શે-
હેર મધ્યેના એક હોટલમાં પોતાની ૫૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો છે. ખતારસમાંથી તેને
સને ૧૮૫૪ માં ઇચ્છાંક મોકલ્યો હતો. ત્યાં તેણે પોતાનો શિષ્ય ધર્મ તજીને ખ્રીસ્તિ ધર્મ
અપ્તીઆર કર્યો હતો. અને હજી દેશમાં એક સાધારણ સ્ત્રી સાથે તેણે લગ્ન ઉપ્યું હતું.
જમારે તેને પદ્મલક્ષ્મી કહ્યો, ત્યારે તેની ઉંમર માત્ર ૧૦ વર્ષની હતી. તેની જીંદગી જનનું
જીવન એક દ્રષ્ટાંતરૂપ છે. રાજા રૂપે અવતરતું એ દુર્લભ નથી, પણ રાજા રૂપે મરણ એ
દુર્લભ છે. જો કે એ રાજા હતો, પ્રતાપી પિતાનો પુત્ર હતો, પણ રાજા રૂપે નહિ એવી
સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો છે. તેની જીંદગીના અંત સાથે પ્રતાપી શિષ્ય સમાજનું શુદ્ધ રા-
જ બીજા યજ્ઞ વિલુપ્ત થઈ ગયું છે. શિષ્યો એથી ઘણા દીવંગીર થયા છે. માત્ર નામના
કહેવાતા એ મહારાજા હુલિપસિંહનો એક પુત્ર જે નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાનો
ધર્મ પુત્ર થાય છે, તે ઇચ્છાંકની રામલ દ્રાગુન રીજીમીટમાં વેઈટનન્ટની પદવી ભોગવે છે.
તે નામદાર મહારાણીનો તથા તેમના રાજકુળીઓનો ધણો માનીનો છે.

દાદુજી.

પ્રસિદ્ધ દાદુપંથના સ્થાપક મહાપુરુષ દાદુજીના જીવનની કાંઈ હકીકત મળી શકી
નથી. પરંતુ એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ કાશીમાં સંકરસ્વામીના શિષ્ય હતા.
તેમને વેદાન્તનું યથાર્થ જ્ઞાન થયા પછી યોગ, દત્તાત્રેય, નાથ, ગોસાંઈ, અને કપ્તીર વગે-
રેના સંપ્રદાયના મૂળતત્ત્વોને અનુસાર જલ્દિયાનપર તેમણે પોતાનો જુદો પંથ ચાલુ કર્યો.
એ પંથવાળા દાદુપંથી કહેવાય છે. તેમનો એવો મત છે કે:—“નિરાકાર બ્રહ્માને સ્વરૂપ

(૧) મૂળ પુરુષ સંકરાચાર્ય નહિ, પણ બીજા. મૂળ પુરુષની સાદી ઉપર બેસનાર બધા સંક-
રવાળા કે સંકરાચાર્ય કહેવાય છે

પરમેશ્વરને માનવો, તથા આપણો આત્માજ પરમેશ્વર છે, ખીજે કોઇ નથી. તેની જ્યોતિનું ધ્યાન કરવાથી જન્મ મરણ મટે છે. જીવ, ઇશ્વર, અને માયા, એ ત્રિતૈક્ય છે, જનાં તેઓ અગ્નિમાં ભાસ્યાં છે. સત્ય જોલનું, યોગાભ્યાસ, એકાન્ત વાસ, દેહકંટ, અને પવિત્રતા, એ મોક્ષનો લાભ આપે છે." ઇત્યાદિ તેમનો અભિપ્રાય છે. '

દાદુમહારાજને સુંદરદાસ જેવા ગ્રાની શિષ્ય હતા. એ સુંદરદાસ સંવત ૧૭૧૦ ની સાલમાં હતા. તે ઉપરથી તેમના આ શરૂ દાદુજી ક્યારે થયા, તેનું કોઈક ગ્રાન આપણને મળે છે. એ પ્રમાણે જોતાં તેમને યદ્ય મયાને આજે લગભગ અઢીસે વર્ષ થયા આઘ્યાં છે. આત્માની એકાગ્ર સાથે દાદુજીએ કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં બજન, કીર્તન, પદ, દોહા, અને ચોપાઇ વગેરેના રાગો ઉપર ઉતારેલા છે. તેઓ મૂર્તિ પૂજાને પસંદ કરતા નથી, પણ સમયાનુસાર તેવા ચિન્હ દર્શાવે છે. સુંદરદાસ કવિએ સુંદરવિલાસ તથા જ્ઞાનસાગર નામે જે પ્રખ્યાત ગ્રંથો રચ્યા છે, તેમાં દાદુજીના મત પ્રમાણે આત્માની એકાગ્ર બહુ ઉત્કૃષ્ટ રીતે વર્ણવી છે.

શ્રીમત્ સ્વામી નારાયણ-સહજનંદ સ્વામી.

ભારત વર્ષ જેવા વિશાળ દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે જેમ ઉચ્ચ જાતિનેજ ધર્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી સહ માર્ગે દોરનારા શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય, તથા શ્રીમત્ વલ્લભાચાર્ય આદિ ધણાક ધર્મપ્રવર્તકો વખતે વખત પ્રગટ થયા છે. તેજ પ્રમાણે નીચ ઉચ્ચ જાતિનો કોઈ પણ ભેદ રાખ્યા વગર સર્વ મનુષ્ય જાતિને એવોજ માર્ગ બતાવનારા છુદ્ધ દેવ, રામાનંદ, અને કૃષ્ણ વગેરે મહા પુરુષો જૂદે જૂદે વખતે ઉત્પન્ન થયા છે, જે એ પ્રમાણે થયું ન હોત તો હિંદની પ્રજાનો એક ભાગ બ્યારે ધર્મ જ્ઞાનના ઉપદેશથી ઉત્પત્તિ પામત, ત્યારે ખીજો ભાગ ધર્મ જ્ઞાનથી અજ્ઞાન રહીને અધમ જાતિનો ભોગ થઇ પડત. તેનું પરિણામ એ આવત કે, એ ખીજા ભાગના લોકો અનીતિને માર્ગે ચાલીને જટલાં દુષ્ટ કર્મો થઇ શકત તેટલાં બધાં કરવામાં પાછી પાની કરત નહિ. તેથી દેશની હાલત ધણીજ નહારી થઇ પડત. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી તેમ ન થતાં હલકા વર્ગના લોકોને પણ ધર્મજ્ઞાન બતાવીને સન્માર્ગે દોરનારા મહા પુરુષો જરૂરની વખતે ઉપર કલા પ્રમાણે જૂદે જૂદે ઠેકાણે પ્રગટ થયા છે. તેઓમાં મહાત્મા કૃષ્ણ ઇસ્વીસનની પંદરમી સદીમાં છેલ્લો પુરુષ હતો. તેના પછીનાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધીમાં એવો કોઈ પુરુષ પ્રગટ થયો નહોતો. તેથી ધણા ખરા નીચ વર્ગના લોકો પાછા અનીતિને માર્ગે ચડીને ઘણાં દુષ્ટ કર્મો કરવા લાગ્યા હતા. તેમને તેમ કરતાં અટકાવી પાછા સન્માર્ગે દોરનારા એક મહાત્મા પુરુષની પરંપરી અગત્ય હતી. તેવામાં ઇશ્વરની કૃપાથી ઇસ્વીસનની અઠારમી સદીના અંતમાં એક મહા પુરુષ પ્રગટ થયો. તેણે ગુજરાત અને તેની આસપાસના પ્રદેશના ઉચ્ચ તથા નીચ તમામ લોકોને ધર્મ જ્ઞાનનો ભોધ કરી અનીતિને માર્ગેથી પાછા વાળ્યા. અને પોતાના એક નવાજ માર્ગના સૂત્રમાં તેમને ગંડ્યા. જેથી પરિણામે તેઓ ઉચ્ચ દરજ્જાને પામ્યા છે. એ મહા પુરુષ કોણ ? તે સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા સ્વામી સહજનંદ અથવા સ્વામી નારાયણ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૭૮૧ ના એપ્રિલ માસની ૧૦ મી તારીખે એટલે સંવત ૧૮૩૭ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ ને સોમવારની દશ ઘડી રાત જતાં અયોધ્યા નગરથી ઉત્તરમાં સાન ગાઉ ઉપર છપૈયા નામે ગામ છે, ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધર્મદેવ, અને માતાનું નામ ભક્તિદેવી હતું. તેઓ ગાંતે સરવરીઆ બ્રાહ્મણ, સામ વેદી, કૌથમી શાખાના હતા. તેમનું સાવરણી ગ્રામ હતું. સ્વામી નારાયણનું જન્મનું નામ તો હરિકૃષ્ણ અથવા ધનરયામ હતું. તેમના મોટા ભાઈનું નામ રામપ્રસાદજી, અને ન્હાના ભાઈનું નામ ઇન્દ્રારામજી હતું. હરિકૃષ્ણની ઉંમર અઢી વર્ષની થઈ, ત્યારે તેમનાં માળાપ તેમને લેખને અયોધ્યામાં રહેવા સાર ગયાં હતાં. ત્યાં તેમને આઠમે વર્ષે જનોઈ દીધું, અને પછી વેદનો અભ્યાસ શરૂ કરાવ્યો. નાનપણથીજ તેમને દેવ દર્શન, તીર્થ, જપ, તપ, અને જૂત, ઇત્યાદિ કરવા ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હતી. તેમની અગ્નીઆર વર્ષની ઉંમરમાં તેમનાં માતા તથા પિતા બંને જણ ગુજરી ગયાં. તેથી તેઓ અયોધ્યાથી બ્રહ્મચારીને વેષે તીર્થ યાત્રા કરવા સાર ચાલી નીકળ્યા. પ્રથમ તેમણે બ્રિજનાથનાં દર્શન કરીને પછી હીમાલયની આસપાસનાં તીર્થ કર્યાં. ત્યાં તેમને જોપાલ યોગીનો મેળાપ થયો. તેમની પાસે કેટલાક શાસ રહીને તેમણે અશ્વમેધ યોગનો અભ્યાસ કર્યો. પછી ત્યાંથી ફરતા ફરતા મેતુબંધ રામેશ્વરી યાત્રા કરીને પાછા પંદરપુરમાં આવ્યા. ત્યાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીનાં દર્શન કર્યા પછી સાંધી નીકળીને તાપી, નર્મદા, મહી, અને સાબરમતી વગેરે પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરી બાહ દેશમાં ગયા. ત્યાં શ્રીભીમનાથનાં દર્શન કર્યાં. સાંધી નીકળીને ગોપનાથનાં દર્શન કરી માંગરોળ ગયા. ત્યાં યોગ દિવસ રહીને, સાંધી લોજ ગામમાં સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદ ૬ ના રોજ ગયા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીનો અખાડો હતો. એ વખતે સ્વામી જૂજમાં ગયા હતા. પણ તેમના મુખ્ય શિષ્ય મુક્તાનંદ વગેરે પચાસેક સાધુઓ લોજમાં હતા. તેમની જગ્યામાં હરિકૃષ્ણ પણ જઈને રહ્યા. રામાનંદસ્વામી રામાનંદ આચાર્યના મતના હતા. પણ તે મતમાં કેટલાક સુધારો કરીને તેઓ લોકોને અસરકારક ઉપદેશ કરતા હતા. તેથી તેમનો ધર્મ નવો છે એમ લોકોને લાગતું હતું. તેમણે તીર્થવાસીઓને માટે ૩૬ ગામોમાં સદાશ્રત આંધ્યાં હતાં. રામાનંદ સ્વામીએ કચ્છમાંથી આવેલીને હરિકૃષ્ણને ભાગવતી દિક્ષા આપી. અને તેમનું નામ સહજાનંદસ્વામી પાડ્યું પરંતુ તેમણે પ્રભુત્વ ભેદને લોકો તેમને “સ્વામી નારાયણ” કહેવા લાગ્યા. એટલુંજ નહિ પણ સંવત ૧૮૫૮ માં રામાનંદ સ્વામીએ પોતાની ગાદી તેમને સોંપીને પોતે દેહ લાગ કર્યો. એ વખતે સ્વામી નારાયણની ઉંમર ૨૧ વર્ષની હતી.

સ્વામીનારાયણે સાંધી માંગરોળ જઈને સમાધિનું પ્રકરણ ચલાવ્યું. સમાધિ બે પ્રકારની છે. ૧ હડયોગની, અને ૨ રાજયોગની. આસનવાળી પ્રાણવાય કરી, એટલે પ્રાણને નિયમમાં લાવીને અભ્યાસ કરી કેટલાક યોગીઓ સમાધિ ચડાવે છે, તેને હડયોગની સમાધી કહે છે. ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતાં તથા તેનો મહિમા વિચારતાં અતિ આશ્ચર્ય ઉપજે, શરીરનાં રૂપાં ઉભાં થાય, આંખમાં આંસુ આવે, પછી પ્રેમની અતિશય અસર થવાથી નાડી અને પ્રાણ ચાલનાં બંધ થાય, તેને રાજયોગની સમાધિ કહે છે. તે સમાધિવાગાને જેવો પોતાના અંતઃકરણમાં નાવ હોય તેવા ભગવાનનું અને ધામનું તથા રૂપનું દર્શન થાય

છે. સ્વામીનારાયણના શિષ્યો હઠયોગની સમાધિ કરતા નહોતા, પણ રાજયોગની સમાધિ કરતા હતા. એવું કહેવાય છે કે, સ્વામીનારાયણના કેટલાક શિષ્યો તેમના સામું જોતા, અથવા પરગામમાં રહીને તેમનું ધ્યાન કરી અતિશય પ્રેમાતુર થતા એટલે તેમનાં નાડી અને પ્રાણબળ થઇ જતાં. અને ઇચ્છીત ધામનું દર્શન થતું હતું. તેમજ જે સ્વામી નારાયણનો શિષ્ય ન હોય, તે છતાં તેમની પાસે જઇને આંખે આંખ મેળવે એટલે તેને સમાધિ થતી હતી. સ્વામીનારાયણે દેહ ચૂક્યા પછી પણ ત્રીશ વર્ષ સુધી સમાધિનું પ્રકરણ ચાલ્યું હતું, એવું કહે છે. તેમનો ધર્મ આ સમાધિના પ્રકરણથી ધણોજ વધવા પામ્યો હતો.

કાઠિઆવાડમાં ગઢડાના દરબાર દાદાખાચર શિષ્ય થવાથી સ્વામીનારાયણ ગઢડામાંજ ધણો ખરો વખત રહ્યા હતા. અયોધ્યાથી રામગણેલા નામે ખાખી પોતાની જમાત લેઇને ડંકા નિશાન અને શલુસીંગા સાથે દારકાંની યાત્રા કરવા જતો હતો, તેણે કાઠિઆવાડમાં આવતાં સ્વામીનારાયણનો મહિમા સાંભળ્યો. તેથી તેણે સ્વામીનારાયણની પાસે જઇને તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. તેની અસર તેના મન ઉપર એવી થઇ કે તેણે પોતાના સંસારમને જવાની રજા આપી, પોતે સ્વામીનારાયણનો શિષ્ય થઇને રહ્યો. ત્યારથી તેનું નામ આનંદાનંદ સ્વામી પડ્યું. એવી રીતે સ્વામીનારાયણે ખીળ કેટલાએક વેદાંતીઓ, સંન્યાસીઓ, વૈશગીઓ, તથા જૈનના ગાંરજીઓને ઉપદેશ આપીને પોતાના શિષ્ય કર્યા હતા. તેઓમાં કૃષ્ણાનંદ અને દેવાનંદ વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. સ્વામીનારાયણ વૈરાગ્યને એવો તો અસરકારક ઉપદેશ કરતા કે, તે સાંભળીને કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાની નાની ઉમ્મરમાં સંસારનો ત્યાગ કરીને સાધુ વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. તેમ ઘણાક કાઠીઓ તેમના સત્સંગી થયા હતા. તેઓ દાર માંસનો આહાર કરનારા અને લૂટફાટ કરનારા હતા, તે છતાં તેઓ તેમના ઉપદેશથી બ્રાહ્મણના જેવો આચાર પાળવા લાગ્યા. કેટલાએક કાઠી તાલુકદારોની દીકરીઓ નામે રાજબાઇ, જીવુબાઇ તથા લાડુબાઇ વગેરેએ નાનપણથીજ સંસારનું સુખ ત્યાગ કરીને સાધુ વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. આશુ પર્વત પાસે ખાણ ગામના લાડુ બારોટ કવિતા કરવામાં ઘણા હુશીઆર હતા. તેમણે કાઠિઆવાડના રાજસ્થાનોમાં ફરીને ધનામ મેળવ્યાં હતાં. તેઓ ધરતા કરતા ગઢડામાં સ્વામીનારાયણ પાસે ગયા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળવાથી લાડુ બારોટને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. તેથી તેઓ સંસારનું સુખ તજીને સાધુ થયા. ત્યારથી તેમનું નામ બ્રહ્માનંદ સ્વામી પડ્યું.

જેમ દરેક મોટાં અને નવાં કામો આરંભતાં દરેક માણસને પ્રથમ મોટી મુશ્કેલી અથવા ધર્મ સંકટ આવી પડે છે. તેમ સ્વામીનારાયણને પણ પોતાનો આ નવો પંથ પ્રચાર કરતાં ધર્મ સંકટ વેરું પડ્યું હતું. તેમના પ્રતિપક્ષીઓએ અનેક જુદા આળો માથે મૂકીને તેમની નિંદા કરવાને તથા હરકતમાં નાખવાને પોતાથી અને તેટલા ઉપાય કર્યા હતા. તે સર્વ ધીરજથી સહન કરીને છેવટે ઇશ્વર કૃપાથી પોતાનું મહા કાર્ય ચથાર્ય રીતે પાર પાડ્યું હતું. એક સમયે ત્યારે ખીળ પથના ધર્મ ગુરુઓની ઉરકેરણીથી સ્વામીનારાયણને તથા તેમના શિષ્યોને રાજ તથા પ્રજાએ ગામમાં નહીં પેસવા દેતાં ઘણી હરકત કરવા માંડી, ત્યારે સ્વામીનારાયણે પોતાના સાધુઓને કહ્યું કે, આપણું રક્ષણ કરે એવું ન્યાયી રાજ્ય ગુજરાતમાં થાય નહિ, ત્યાં સુધી તીલક, કંદી, ચોટલી, કે લાલજીની પ્રજા

રાખવી નહિ. અલશી પહેરીને પરમહંસનો વેષ રાખવો. ઘેર ઘેર જઈ રંધિલા અન્નના દુકડા માગીને નદી કે તળાવ ઉપર જઈ તે અન્નમાં પાણી છાંટીને તેના ગોળા વાળી એક હાથમાં મુકી ખીજે હાથે ખાઈ લેવું. ગુરૂની આ આરા પ્રમાણે સર્વ સાધુઓએ કર્યું હતું. આહા! આ કાંઈ એાહું ધર્મ સંકટ કહેવાય નહિ. સ્વામીનારાયણને પોતાના પ્રતિપક્ષી ઓના ડરથી કેટલીક વખતે સંતાઈ રહેવું પડતું હતું. તેમ નાસી પણ જવું પડતું હતું. તેટલા માટે કેટલાએક કાઠીઓ, રજપુતો, અને ઠાકરડાઓ, કે જેઓ તેમના સેવક થઈને રહ્યા હતા, તેઓ તેમની સાથે હથીઆર બંધ કરતા હતા. વામ માર્ગીઓ તેમના ઉપર અતિશય દાઝે ખળતા હતા. તેમની ઉચ્કેરણીથી એ વખતના પેશ્વાના એક સુબાએ સ્વામીનારાયણને અમદાવાદમાં પેસવાની મનાઈ કરી હતી. એ રીતે તેમના ઉપર હનરો પ્રકારની આક્રમી આવી પડી હતી. તે છતાં તેઓ પોતાનું મહત્ત્વ કાર્ય કરવાને પાછા નહિ હટતાં દીન પ્રતિદીન ધણા માણસોને પોતાના નવા પંથમાં દાખલ કરી, શિષ્યોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરી હતી.

એક સાધુને સ્વામીનારાયણે આરા કરીકે તમે પુરાનપુર જઈને ચોમાસુ રહો. સાં એકે સત્સંગી નથી, માટે તમે ઉપદેશથી ધણા સત્સંગીઓ કરીને કાર્તિકીના સમયવાપર ત્યાંનો સંગ ભેદને વડતાલ આવજો. ત્યારે તે સાધુએ કહ્યું કે, મહારાજ! હું કંઈ ભણ્યો નથી, મારા ઉપદેશથી એ અજણા ગામના લોકો પોતાના બાપદાદાના ધર્મ છોડીને સત્સંગી શી રીતે થશે? સારે મહારાજે કહ્યું કે, તમે મારી આરા માતીને સાં જાઓ. તમારામાં પ્રવેશ કરીને હું બોલનાર છું. પછી તે સાધુએ સાં જઈ ચોમાસું રહી લોકોને ઉપદેશ કર્યો. તેથી સુમારે ૫૦૦ માણસો સત્સંગી થયાં. તેમને લેઈને કાર્તિકી અગિઆરસ ઉપર તે વડતાલમાં આવ્યો, સારથી ખાનદેશમાં તેમનો ધર્મ ધણો ફેલાયો છે. અને સાં કેટલા એક ગામોમાં મંદિરો પણ થયાં છે.

સંવત ૧૮૭૪ ની સાલમાં પેશ્વાનું રાજ ઇંગ્લેન્ડ સરકારે લીધું, તે વખતે અમદાવાદમાં કલેક્ટર મી. ફુલ્કાપ સાહેબ નિભાયો હતો. તેના જાણવામાં આવ્યું કે, પેશ્વાઈ સુબાએ સ્વામીનારાયણને અહિંથી કાઢી મૂક્યા હતા. તે મઠડે રહે છે. તેથી પત્ર લખીને તેમને સાંથી તોડાવ્યા. તે ઉપરથી સ્વામીનારાયણ અમદાવાદમાં આવ્યા. તેમને કલેક્ટરે કહ્યું કે શહેરમાં પડતર જગ્યા છે, તેમાંથી તમારે જોઈએ તેટલી લ્યો, અને અહીં તમારી મોટી જગ્યા બાંધો. તમને કોઈ હરકત કરે તો અમને જાહેર કરજો. મરકારનો રીવાજ હલ વર્ષને ૫૦ જગ્યા આપવાનો હતો. તે છતાં સ્વામીનારાયણે માગી તેટલી જગ્યા તેમને આવત્તું ચંદ્રો દીવાકરે લખીને મહત્ત્વ આપી. પછી સાં સ્વામીનારાયણે શિખરબંધ દેહેર અણાવીને સંવત ૧૮૭૮ ના ફાગણ સુદ ૩ ના દીવસે શ્રી નરનારાયણની સ્થાપના કરી. તે વખતે આખા શહેરના તથા આસપાસના ગામોના ચોરસી નાતના બ્રાહ્મણોને તોડાવી કાઢીઆ તલાવ ઉપર જમાવ્યા હતા. પછી કાઢીઆ પાસે મોટી સભા બરી હતી. તે પ્રસંગે દેસ દેશના સંધ અને કલેક્ટર સાહેબ પણ આવ્યા હતા, સંવત ૧૮૭૮ ના વૈશાખ સુદ ૫ ના દીવસે જૂનમાં શિખરબંધ દેહેર કરાવી તેમાં શ્રી નરનારાયણની સ્થાપના કરી હતી. સંવત ૧૮૮૧ ના કારતક શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે વડતાલમાં શિખરબંધ દેહેર કરાવીને તેમાં શ્રી લક્ષ્મી નારાયણદેવની સ્થાપના કરી હતી. વડતાલમાં જોજા પગી રહેતો

હતો. તે જોખન વડતાલા નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. અને ચોરી તથા લૂટફાટ કરવાના કામમાં તે એકો હતો. ઘણા દૂરના મૂલક સુધી તેની હાક વાગતી હતી, સ્વામીનારાયણ જ્યારે ચરોતરમાં આવ્યા, ત્યારે તેમનાં ઘોડાં ચોરી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ તેમાં તે શબ્દો નહિ. ઉઘટો સ્વામીનારાયણને ઉપદેશ સાંભળીને તે ગાનમાં એવો તો ગાળી ગયો કે લૂટફાટનો ધંધો પડતો મૂકી તેમનો પરમ શિષ્ય થઇને રહ્યો. એજ પ્રમાણે બીજા પગીઓ, કાળીઓ, તથા ઘણા પાટીદારો વગેરે તેમના શિષ્ય થયા હતા.

જ્યારે સ્વામીનારાયણ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો ગાયકવાડી રાજ્યમાં કરવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાએક મતવાદીઓએ તે વખતના મહારાજ શ્રીમંત શિયાળરાવને કહ્યું કે;—મહારાજ ! સ્વામીનારાયણ વેદશાસ્ત્રથી વિરહ પાખંડ મત ચલાવે છે. અને પશ્ચિમ ભાગમાં સૌથી મોટું રાજ્ય આપનું છે. મદ્રાસના, મારવાડના, તથા કાશીના શાસ્ત્રીઓને આપના તરફથી વર્ષાશન મળે છે, માટે શાસ્ત્રીઓની સભા ભરીને સ્વામીનારાયણને પૂછવું જોઈએ. અને જો તેમનો ધર્મ પાખંડી માલમ પડે તો ગાયકવાડી રાજ્યમાં તેમને કે તેમના સાધુને પેસવા દેવા નહિ. આપના રાજ્યમાં એવો બદોળસ્ત કરશો, તો બીજા દેશી રાજાઓ પણ તેમ કરશે. તેથી તે પાખંડ ધર્મ બંધ પડશે. તે ઉપરથી મહારાજ શિયાળરાવે સ્વામીનારાયણને વડતાલમાં કાગળ લખ્યો કે;—તમારો ધર્મ વેદશાસ્ત્ર પ્રમાણે હોય તો તમારા કોઇ પંડિતને બાહી મોકલીને વિદ્વાનોની સભામાં સામીત કરી આપો. પછી સ્વામીનારાયણે સુકતાનંદ સ્વામીને કહ્યું કે, તમે વડોદરામાં જાઓ. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, મહારાજ ! હું કાંઇ ઝાઝું ભણ્યો નથી. અને કાણુ જાણું ત્યાં કેવા પ્રશ્ન પૂછે, તેનો ઉત્તર મારાથી શી રીતે થઇ શકે ? સ્વામીનારાયણે કહ્યું;—પ્રતિપક્ષીઓની જીભમાં વાણીની પ્રેરણા કરનાર તથા તમારી જીભમાં પણ વાણીની પ્રેરણા કરનાર હું છું, એવો જો તમે મને જાણતા હો, તો તમે મારી આજ્ઞાથી વડોદરા જાઓ. અને જેની તમને ઇશ્વર પ્રેરણા કરે તેવા ઉત્તર આપજો. પછી સુકતાનંદ સ્વામી પોતાનું મંડળ લઇને વડોદરા ગયા. ત્યાં રાજમેહેશ્વરમાં વિદ્વાનોની મોટી સભા ભરાઇ. પ્રથમ તો પ્રતિપક્ષીઓએ ધાર્યું હતું કે, ન્યાયશાસ્ત્રના તથા મિમાંસાશાસ્ત્રના ભારે ભારે પ્રશ્ન પૂછીશું. પરંતુ સભામાં તો તેઓ સર્વ મલરાઇ ગયા, અને નજીના સાધારણ પ્રશ્નો પુછ્યા. તેના ઉત્તર સુકતાનંદ સ્વામીએ સેહેલી રીતે આપ્યા. તેથી સ્વામીનારાયણનો દિગ્વિજય થયો. પછી શ્રીમંત શિયાળરાવ મહારાજે સ્વામીનારાયણને ઘણા આદરમાન પૂર્વક વડનાથથી વડોદરા તોડાવ્યા. તથા અસ્વારી સામે મોકલીને ઘણી ધામધુમથી પોતાના દરબારમાં પધરાવ્યા. અને પૂજા કરી સારી ભેટ આપી કહ્યું કે, અમારા શહેરમાં આપની જગ્યા કરો. ત્યાર પછી શ્રીમંત ખંડેરાવ મહારાજે વડતાલમાં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં ટકોરખાનું બેસાડ્યું. તથા એક હાથી ભેટ કર્યો. તેના ખર્ચને વાસ્તે સંજયુ ગામ અર્પણ કર્યું. તેમજ અગદવાદમાં શ્રીનરનારાયણના મંદિરમાં ચોઘડીયાં બેસાડી હાથી આપીને સોનારત્ન ગામ અર્પણ કર્યું. ત્યારથી સ્વામીનારાયણનો ધર્મ ગાયકવાડી રાજ્યમાં ઘણોજ ફેલાવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વડોદરામાં શિખરબંધ દેહેર કરાવ્યું છે.

સંવત ૧૮૮૧ ની સાલના ફાગણ વદમાં કવકતાના ગવર્નર જનરલનો પાદરી કે જે હિંદુસ્થાનના સર્વ પાદરીઓનો ઉપરી હતો, તે ગૂજરાતમાં આવ્યો હતો. તેની સાથે સને

૧૮૨૫ ના માર્ચ મહીનાની ૨૬ મી તારીખે સ્વામીનારાયણને નડિયાદમાં મેળાપ થયો હતો. તેણે એ મેળાપનું વર્ણન પોતાની મુસાફરીના પુસ્તક ખીજમાં પૃષ્ઠ ૧૪૩ થી ૧૫૩ સુધી લખેલું છે. તે લખે છે કે, આમોદમાં તા. ૨૫ મી માર્ચને રોજ ખેડના ઈચ્છેટર મી. વિલ્મમસને અને કચ્છ કે—“ હિંદુ ધર્મનો સુધારો કરનાર સ્વામીનારાયણે આ શ્રદ્ધામાં દ્રાણી લોકોમાં જે જંગલીપણું હતું, તે કાઢી નાખ્યું છે. તેઓ ધણાજ નીતિવાળા છે, અને તેમના સાધુઓ એવો ઉપદેશ કરે છે કે, રસ્તે જતાં દોષ સ્ત્રીના સામુ જોવું નહિ. તેઓ ચોરી કરવાને તથા ચારામારીને ધિક્કારે છે, અને જે જે પ્રમણમાં તેમના ઉપદેશની અસર થઈ છે; ત્યાંના લોકો ખીજ ગામો કરતાં ધણા ઉત્તમ અને શાન્ત માનવ પડે છે. તે લોકોનું સસ ઉપર ધણું વલણ છે.” સ્વામીનારાયણને નડિયાદ મુકામે જ્યારે આ પાદરી સાહેબનો મેળાપ થયો, ત્યારે ઘોડાસરના ઠાકોર તથા તેમના કુવર ૨૦૦ સ્વાર તથા ૨૦૦ પ્યાદક દશિયારબંધ સાથે હતા. બીજાપ સાહેબ લખે છે કે, તે બધાને સ્વામીનારાયણ ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે, તેઓ પોતાના શુભ મુદ્દાં આપે. બીજાપ સાહેબની સાથે વાત કરતાં પ્રસંગોપાત સ્વામીનારાયણે કચ્છ હતું કે, નડિયાદ અને તેની આસપાસના ગામોમાં મારા ૫૦૦૦ શિષ્યો છે. અને આખી ગૂજરાતમાં ૫૦ હજાર છે.” કચ્છ, કાઠિયાવાડ, અને ખાનદેશમાં કેટલા શિષ્યો છે, એ વિષે તેમણે કંઈ કચ્છું નહોતું. પરંતુ આટલાજ ઉપરથી તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, એવું સિદ્ધ થાય છે. ત્યાર પછી સંવત ૧૮૮૬ ની સાલમાં મુંબાઈના નામદાર ગવર્નર સર માલ્કમ સાહેબ કાઠિયાવાડમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાના સેક્રેટરી મી. થામ્સ વિશ્વમસન તથા કાઠિયાવાડના આર્ચિંગ પેર્સિસ્ટિકલ એજન્ટ મી. જ્યેન સાહેબની મારફતે સ્વામીનારાયણને માનપૂર્વક પત્રો લખી મુદ્દમ સ્વાર મોક્ષી ગઢડેથી રાજકોટ મળવા સાર તોડાવ્યા હતા. અને મોટા માનથી મેળાપ કરીને તેમની તથા તેમના ધર્મની ઘણી પ્રસંસા કરી હતી. અને તેમના મેળાપથી પોતાને સંતોષ થયાનું જાહેર કર્યું હતું.

સ્વામીનારાયણના મોટાભાઈ રામપ્રતાપજીને ત્રણ પુત્ર હતા. તેમાંથી અયોધ્યાપ્રસાદજીને પોતે દત્તપુત્ર કરી લીધા હતા. તેમજ ન્દાના ભાઈ ઇચ્છારામજીને પાંચ પુત્ર હતા. તેમાંથી રઘુવીરજીને દત્તપુત્ર કરી લીધા. તે બંને જણને સંવત ૧૮૮૨ ની સાલમાં પોતાના ધર્મના આચાર્યની પદવી આપી હતી. કલકત્તાથી કાશી અને લાંથી ઉજ્જૈન થઈને પશ્ચિમમાં દ્વારકાં સુધી હદ દરમિયાને ઉત્તર ભાગનો દેશ અયોધ્યાપ્રસાદજીને આપ્યો. અને દક્ષિણ ભાગનો દેશ રઘુવીરજી મહારાજને આપ્યો. અયોધ્યાપ્રસાદજીને અમદાવાદમાં અને રઘુવીરજીને વડાલામાં રહેવાનું દરાખ્યું. જેમ સર્વનો ઉદય થાય, ત્યારે તેનો તડકો જેટલામાં પડે છે, તેટલામાં તેનો પ્રકાશ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે તડકાના પ્રતાપથી બીજા ઘણે દેકાણે અજગ્યાનું થાય છે. તેમ સ્વામીનારાયણના જેટલા શિષ્ય થયા તેટલાજ સુધર્મા, એટલુંજ નહિ પણ તેમની રીત ભાતથી ખીજ લોકો પણ સુધરવા લાગ્યા. કેટલાકે વામ માર્ગ આદિ અધર્મ છોડી દીધા, અને પોતાના ધર્મમાં સારી રીતે વર્તવા લાગ્યા. જેમ તુંબડીને પાણીમાં વધારે નીચી દાગે તેમ વધારે ઉચી ઉછેરે. તેમ પ્રતિ પશ્ચિમોએ સ્વામીનારાયણના ધર્મને દાગી દેવા સાર વધારે દરકતો કરી, નેમ નેમ ને

ધર્મ વધારે જોરથી ફેલાવા લાગ્યો. ઢેડ, વાધરી, મોગી, દરજી, અને કોળીયાં તે શીયાણીના શિવરામ ભટ્ટ જેવા મોટા શાસ્ત્રી કે જેમણે સંસાર તજી બ્રહ્મચારી થઈને અખંડાનંદ નામ ધરાવ્યું હતું, તે તથા વીસનગરના નાગર અક્ષિહોત્રી, ગાયકવાડના ત્ર્યંબકનાથ શાસ્ત્રી, શોભારામ શાસ્ત્રી, અને કેટલાક વડનગરા નાગર ગૃહસ્થો, ઇત્યાદિ સ્વામીનારાયણના શિષ્ય થયા હતા. એટલુંજ નહિ પણ સુરતના પ્રખ્યાત ખાનખાહાદૂર અરદેશર કોટવાલ જેવા ઇંગ્રેજ તથા ફારસી બણેલા પારસી ગૃહસ્થ પણ સ્વામીનારાયણના શિષ્ય થયા હતા. જ્યારે સ્વામીનારાયણ સુરતમાં પધાર્યા ત્યારે અરદેશર કોટવાલે પોતાને ઘેર તેમની પધરામણી કરી હતી. સુરતમાં સ્વામીનારાયણ દશ ખાર દિવસ રહીને જ્યારે નિકળ્યા ત્યારે અરદેશર કોટવાલે તેમની સ્તુતિ કરીને કહ્યું કે, મહારાજ ! મારે ક્યાણુ શી રીતે થશે ? ત્યારે સ્વામીનારાયણે પોતાને માથે જે પાઘ પહેરી હતી, તે આપીને કહ્યું કે;—“ આ પાધની નિત્ય પૂજ કરજો. અને મારા નામની રોજ પાંચ માળા ફેરવજો. અધર્મથી ડરજો, અને ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખજો. તેથી તમારું ક્યાણુ થશે.” સ્વામીના કહેવા બાબતે અરદેશર કોટવાલ નિત્ય પાધની પૂજ વગેરે કરતા હતા. સંવત ૧૯૦૭ ની સાલમાં અલેક્ઝાન્ડર કિંસાક ફાર્બરેસ સાહેબ સુરતમાં આસીસ્ટન્ટ જડજ હતા, તે વખતે આપણા લોકપ્રિય કવિશ્વર દક્ષપતરામ ડાહ્યાભાઈ તેમની સાથે સુરત હતા. તેઓ કાર્તિક શુદ્ધ ૨ ને દહાડે ખા. પા. અરદેશરજીને ઘેર પૂજ વખતે પાધનાં દર્શન કરવા સાર ગયા હતા, ત્યાં પાધની પૂજ થઇ રહ્યા પછી કવિશ્વરે કહ્યું હતું કે;—

સંજો.

પદ્મણ્ડ^૧ દીપે પ્રભુ પૂજનકું જળ જાતકી^૨ ભક્તિ ભલી^૩ જગીયાં,

હનુમંતકું તેલ કટોરી દીની જળ સીવકી શુધ્ધ હીની જગીયાં;

‘મહેતા નરસીંહકું હાર દીપો જળ હાથગે ભક્તિ ભલી જગીયાં;

અરદેશરકું દક્ષપત્ત કહે પરમેશ્વર રીઝી દીની જગીયાં.

૧

દેશ પરદેશના સત્સંગીઓના સંઘ જ્યારે સુરતમાં જાય છે, ત્યારે અરદેશરજીને ઘેર તે પાધનાં દર્શન કરવા જાય છે. હાલમાં તેમના દીકરાની વધુ વિધવા છે, તે પણ દર વર્ષે કાર્તિક શુદ્ધ ૨ ને દિવસે પાધની પૂજ કરાવે છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક ખોળ, મુમના અને ખીળ મુસલમાનો પણ સ્વામીનારાયણના સત્સંગી થયા છે. સંવત ૧૮૮૪ માં રત્ન-ગીનારાયણે જુનાગઢમાં એક, તથા ધોલેરામાં એક, એમ બે મોટાં શિવરંધ્ર દેહેરાં કં-શબ્યાં. અને સંવત ૧૮૮૫ ની સાલમાં ગદગમાં એક મોટું મંદિર કરાવીને તેમાં શ્રી ગાંધીનાથજી દેવની સ્થાપના કરી હતી.

માટે અહીંસાનો ઉપદેશ કરીએ તો બ્રહ્મહત્યાનો તેમાં નિષેધ થશે. અને માંસ ન ખાવાનો ઉપદેશ કરીએ એટલે હિંસા નિષેધ થશે. એમ ધારીને કોઇ માણસ તેમનો આશ્રિત થવા ચઢાતો તેને તેઓ કહેતા કે, દારૂ, માંસ, ચોરી, અને વ્યભિચાર એ ચાર પાનાં તન્યવાં. તથા મારા ઉપર ખરા અંતઃકરણથી ભાવ રાખીને મારા નામની પાંચ માળા ફેરવશે, એટલે તમારું કલ્યાણ કરીશ. સાધુઓ પણ એવોજ ઉપદેશ કરતા હતા. ત્યાર પછી ધણા દિવસ સમાગમ કરતાં જે માણસ વધારે પાળા શકે તેવો થાય, હારે તેને કહેતા કે, અપીણ, ગાંભો, ભાંગ, તમાકુ, અને માનગ, વગેરે કેટલીક કુરી વસ્તુઓ છે. તે દારૂના પેટામાં છે. માટે તેનું વ્યસન રાખવું નહિ. તેમ કોઇ ગ્રાણીની હોંસા, ગળ્યા વિનાનું પાણી, તથા દૂધ તે સર્વ માંસના પેટામાં છે. કોઇની રસ્તામાં પડેલી વસ્તુ લેવી અથવા ધણી-આતી વસ્તુ ફૂલ, ફળ વગેરે પણ તેના ધણીની રજા વગર લેવી, કે લાંચ લેવી, તે સર્વ ચોરીના પેટામાં છે. કોઇ સ્ત્રીની મસ્કરી કરવી કે અપરાધ બોલવો, અથવા પરસ્ત્રીના સામુ ખોટી નજરથી જોવું, તે વ્યભિચારના પેટામાં છે. એ પ્રમાણે તેને કહેતા. વળી એ કરતાં વધારે પાળવાની તેની શક્તિ જણાતી હારે નાવું, ધાવું, સ્વચ્છ રહેવું, પૂજા કરવી, પાક કરવો, મરીમ ઉપર દયા રાખવી, ધર્માદિ વિશેષ ઉપદેશ કરતા હતા. તે પછી તેમણે હિંદુઓનાં બધાં શાસ્ત્રોમાંથી આઠ સત્શાસ્ત્ર શોધી કઢાડ્યાં હતાં. તેમનાં નામ:—૧ આરવેદ, ૨ વ્યાસસ્મૃતિ, ૩ શ્રીમદ્ ભાગવત, ૪ ભારતમાંથી વિષ્ણુ સહસ્રનામ, ૫ ભગવદ્, ગીતા, ૬ વિદ્યારનીતિ, ૭ ર્કષ્ધ પૂરાણનું વાસુદેવ મહાત્મય, ૮ યાગવશ્યની રમ્ભતિ, એ સર્વમાંથી સત્માર લેખને ૨૧૨ શ્લોકવાળો “શિક્ષાપત્રિ” નામે ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે, આ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જે ચાલશે; તેનું કલ્યાણ થશે. તેમ અહીંસા એજ મોટો ધર્મ જણાવે. માટે સત્શાસ્ત્રમાં પણ હોંસા, માંસ, મદ્ય, વગેરેનું ક્યાંપ્રતિપાદન કર્યું હોય, તો તે માનવું નહિ. તેમજ પૂર્વે જે મોટા પુરુષો યજ્ઞ ગયા છે, તેમણે કાંઇ અધર્મો-અરણ્ય કર્યું હોય, તો તેનું અતુકરણ કરવુંજ નહિ. આજ ધર્મચરણજી અહણ કરવું. એવો તેમનો બોધ હતો. આ શિક્ષાપત્રીમાં ચારે વરણના સાધારણ ધર્મ, તથા ચારે વરણના જૂદા જૂદા વિશેષ ધર્મ પણ લખ્યા છે. સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય ઉદ્ધતિ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

એ રીતે મહાત્મા સ્વામીનારાયણે વેદોક્ત ધર્મનું સ્થાપન કર્યું, અને મોટાં મંદિરો કરાવી તથા પુસ્તકો સ્થાવી પોતાના પંથના ઉઠા પાપા નાખ્યા. પછી તે ધર્મના રક્ષણ માટે આચાર્યો સ્થાપ્યા. એ રીતે પોતાને કરવાનાં સર્વે કામ પુરાં કરીને સંવત ૧૮૮૬ ની જ્યેષ્ઠ શુદ્ધ-૧૦ ને દિવસે ગદગમાં તેઓ અંતર્ધાન થયા. તેમના વિગમથી તેમના શિષ્યો-નેજ નહિ, પરંતુ અન્ય પંથના લોકો પણ દિવગીર થયા હતા. આ મહાત્મા પુરો સ્થાપેલા નવા પંથના આચાર્યોની મહેનત તથા રૂઢી ચાલથી ગૂંચાતના જે લોકો અજ્ઞાન અને જંગલી દાસતમાં હતા, તેમના ઉપર ધણી સારી અસર થઇ છે. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ આગમ્ય હજારો ગણકે લાખો લોકો લુપ્તશય કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવના હતા. તેઓના કુટુંબનાં ગાણમેજી દાસ સારી દાસનમાં છે. એ વિશે મી. જ્યોર્જ જર્મેસ સાહેબે ગુજરાતના દેવાવનું ઇમેજમાં પ્રસ્તુત લખ્યું છે. તેના ૩૩૧ થી ૩૩૬ સુધીના પૃષ્ઠમાં સ્વામીનારાયણના જંગમ ચરિત્રની સંક્ષેપ દર્શાવન લખેલી છે. તેમાં લખ્યું છે કે:—“સ્વામીના-

રાયણે હિંદુ ધર્મનો સુધારો કર્યો. એટલુંજ નહિ પણ ગૂજરાતમાં જે લોકો લૂટફાટ કરતા હતા, તેઓને ઉપદેશ દેખને નીતિમાન કર્યા છે. તેની સાખીતી બેઠએ તો આ પ્રાંતના લોકો જે જૂલમી હતા. તે સારે ધધે વળગેલા જોવામાં આવે છે. એ લોકો કેવા જૂલમી હતા, તેની વાતો લખીએ તો મોટાં પૂસ્તક બરાબ જાય તેટલી છે. માટે ખીજી બધી બાબતો પડતી મૂકીને ઉપરની બાબતની સ્વામીનારાયણને દેશના સુધારકનું નામ આપી શકીએ. ઇમેજ સરકારના અમલથી કેટલોક સુધારો થયો છે, એમ મણીએ તોપણ તેમને આ દેશના સુધારકનું નામ આપી શકીએ. તેમના ધર્મમાં એવું બંધન નથી કે, જલાણી નાતનોજ માણસ અમારા ધર્મમાં દાખલ થઇ શકે. હરેક નાતનું માણસ તેમનો ધર્મ પાળે તે તેમનો મણાય. એવી છૂટ રાખવાથી કાડી, કોળી, રજપુત, અને કણબી વગેરે ધણા લોકો તેમના ધર્મમાં દાખલ થયા. તેમને પોતાનો ધર્મ ફેલાવતાં પ્રથમ ધણી મુસ્લેમી પડી હતી. પણ તેવામાં ઇમેજ સરકારનું રાજ્ય થવાથી તેમણે ધણી જોડે મેળવી હતી, જે મુસલમાન કે મરાઠાનું રાજ્ય હોત, તો તેમને ધણું મુસ્લેમ પડત. કલકત્તામાં રાજ રામમોહનરાય હિંદુ ધર્મનો સુધારો કરવાની મહેનત કરતા હતા, પણ તે કોઇ પાદરીને સાથે રાખીને હિંદુ તથા મુસલમાન સાથે ધણો વાદવિવાદ કરતા હતા. તેથી તેઓ બેઠએ તેવા દ્વાવી શક્યા નહોતા. સ્વામીનારાયણ એથી ઉલટું સર્વ સાથે હળી મળીને શાન્ત સ્વભાવથી ધર્મ ચલાવતા હતા. તેથી રાજ રામમોહનરાય કરતાં તેઓ વધારે જોડે પામ્યા છે. રાજ રામમોહનરાયના શિષ્યો તેમને ખરા અંતરથી ચહાતા નહોતા, પણ સ્વામીનારાયણના હજારો શિષ્યો તેમને ધણા બાવથી ચાહતા હતા. તેમાં મોટા શ્રીમંતો, વિદ્વાનો, અને મોટા દરજ્જાના માણસો હતા. તેમ ગરીબ માણસો પણ હતા. તેમને વેદનું ધણું જ્ઞાન હતું. તેથી તેમની વિદ્વતા પણ ધણી સારી હતી. પરધર્મના લોકો કહી તેમનો ધર્મ ન સ્વીકારે તોપણ માન આપ્યા વિના રહે નહિ. ” એ રીતે એ વિદ્વાન અંગ્રેજ ગૃહસ્થ સ્વામીનારાયણની ધણી પ્રશંસા કરી છે.

જેટલા બ્રાહ્મણોને માંહે માંહે પાણી પીવાનો કે જમવાનો બચકાર હોય છે, તેમાંનો કોઇ સંસાર તજીને સાગી થયા આવે, તો તેને બ્રહ્મચારીના વેશમાં રાખે છે. ને તે સૌ બેગા જમે છે. બ્રાહ્મણોની સાથે જેઓને બચકાર ન હોય તેવા તપોધન, સારસ્વત, વગેરે તથા રજપુત અને તેમને જે તેર નાતો સાથે જમવાનો બચકાર છે તે, તથા વૈશ્ય એટલે વાણીયા અને પારીદાર એમાંના કોઇ સંસાર તજીને આવે તેમને સાધુની દિક્ષા આપવામાં આવે છે. એ સિવાય કોઇ શુદ્ધ સાગી થઇને આવે તેને સાધુઓની સેવા કરવા તથા મંદીરોનું રક્ષણ કરવા સાર પાળા તરીકે હથિઆર બંધાવીને રાખે છે. બ્રહ્મચારી, સાધુ, અને પાળા, આડ પ્રકારે સ્ત્રીનો ત્યાગ રાખે છે. પાળા મૂકે અને દાદી રાખતા નથી, અને તેઓ ઘોળાં લગાડાં પકેરે છે. તથા ધણું કરીને સાધુના જોવાને ધર્મ પાળે છે. સાધુ અને બ્રહ્મચારીઓ ચોટલી, જતોઇ, અને તુડસીની બેવડી કંડી રાખે છે. સ્મૃતિઓના આધારથીજ આવો ઠરાવ કરેલો છે. કશિયુગમાં સંન્યાસ ધર્મ પાળી શકાય નહિ, માટે સંન્યાસી હાલ કરતા નથી. પણ સ્વામીનારાયણના જ્ઞાનમાં કેટલાએક સંન્યાસીઓ તેમના શિષ્ય હતા. સ્વામીનારાયણે બ્યાસસૂત્ર ઉપર લખાય કરેલું છે. તેમજ સત્સંગી જીવન

દલાદિ ગોટા સંગૃહ્ય ગ્રંથો નેમજી રચેલા છે. સિંચાય વ્રજભાષામાં તથા ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાકૃત ગ્રંથો અને હજારો કર્તવ્યો છે. તેમની પાસે સતાનંદ, ગોપાળાનંદ, નિઃશ્વાનંદ, વાસુ-દેવનંદ, લક્ષ્મણનંદ, ચૌગાનંદસ્વામી, અને અચિંત્યાનંદ વગેરે સંગૃહ્ય કવિઓ તથા શ્રદ્ધા-નંદ, પ્રેમાનંદસ્વામી, મુક્તાનંદ, નિષ્ક્રાંત્યનંદ, અને દેવાનંદ વગેરે પ્રાકૃત ભાષાના કવિઓ હતા.

સ્વામીનારાયણના આચાર્યો પોતાને સ્નાન સ્નાનક લાગે, તેવી સ્ત્રીઓ મિત્રાય ખીજ કોઈ સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરના નથી. તેમ તેમને પોતાના પત્નનો સ્પર્શ પણ કરવા દેતા ન-થી. કદાપિ કોઈ વખતે અજાણથી એવી સ્ત્રીના વસ્ત્રનો છેડો અડી જાય, તો તે દિવસે નકોપડો અપવાસ કરે છે. કોઈ પણ સ્ત્રીને પોતે મત્ર ઉપદેશ કરના નથી. પણ આચાર્યો-ની પત્નીઓ પતિની આગ્રાથી સ્ત્રીઓને મત્રો ઉપદેશ કરે છે. આચાર્યોની પત્નીઓ પણ પોતાના સંબંધી વિના ખીજ પુરો સાથે ભાષણ કરતી નથી. તેમ તેમને મોં પણ દેખાડ-તી નથી. બાઈઓની સભામાં બાઈઓજ કથા વાંચે છે. તેમાં નાના બાળકને પણ જવા દેતા નથી. તેમજ પુરોની સભામાં બે મહિનાની દીકરીને પણ લેખને જવાતું નથી. માટે ઘણું ગામોમાં સાધુઓને ઉતરવાની જગ્યા જૂદી છે. અને બાઈઓને કથા વાર્તા વાંચવાની જગ્યા પણ જૂદીજ હોય છે. મંદીરોમાં પણ સ્ત્રી પુરુષનો સ્પર્શ ન થાય, એવો બંદોબસ્ત રા-ખે છે. અમદાવાદ તથા વડોદરામાં આચાર્યોનાં સ્થાન છે, હાં સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ સ્થાપી છે; ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને ભણવનાર શાસ્ત્રીઓ તથા પુરાણીઓ હોય છે. તેમને મંદીર ખાતે-થી પગાર આપવામાં આવે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે છે, તેમને મફત ભણાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમને ઉતરવાની જગ્યા પણ આપે છે. અને ખીજ કેટલીક મદદ કરે છે. અમદાવાદમાં અયોધ્યાપ્રસાદજીના પુત્ર કેશવપ્રસાદજી હતા. એ કેશવપ્રસાદજીના પુત્ર પુરુષોત્તમપ્રસાદજી હતા. ગાદી ઉપર વિરાજમાન છે. તેમજ વડોદરામાં રઘુવિરજ મહારાજ જના દત્તપુત્ર ભગવત પ્રસાદજી હતા, તેમના દત્તપુત્ર વિહારીલાલજી મહારાજ પ્રાંત-ગાદી ઉપર વિરાજમાન છે. એ બંને ગાદી ઉપર જે જે આચાર્યો થયા, તેમણે કેટલેક ઠેકાણે શિખરબંધ મંદિરો તથા કેટલેક ઠેકાણે હવેલીના ઘાટનાં દરિ મંદિરો કર્યાં છે. તથા સંગૃહ્ય અને પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો રચવા, રચાવવા, અને દેશમાં ફરીને ધર્મનો ફેલાવો કરવા તે-મણે બહુ લક્ષ આપેલું છે. સવન ૧૮૭૬ માં સ્વામીનારાયણના પરમહંસ ૫૦૦ હતા. અને મતરંગી આસરે ૧ લાખ માણસ હતા. પણ જ્યારે સંવત ૧૮૮૬ ની સાલમાં સ્વામીનારા-યણે દેહ ત્યજ્યો, ત્યારે પરમહંસ ૧૫૦૦ હતા અને સત્સંગી ૨ લાખથી વધારે હતા. સ્વા-મીનારાયણની જન્મ જૂમિમાં એક શિખરબંધ મોટું મંદીર અયોધ્યાપ્રસાદજીએ કરાવેલું છે.

હાલના વખતમાં સ્વામીનારાયણના ધર્મ ઉપર લોકો દેવ રાખતા નથી. તેમતેની નિંદા પણ કોઈ કરતું નથી. મર્વ નિષ્પક્ષપાતી લોકો કહે છે કે, તે ધર્મ સારો છે. જે ધર્મ જન સમાજને અનીતિના માર્ગથી પાછા વાળી સન્માર્ગે દોર્યો, તે ધર્મ સારો છે, એમ કહે-લું તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ એવા ધર્મને તો સૌએ માન આપવું જોઈએ. ગમે તે મંત્રપ્રદાય દ્યો, પણ જે સંપ્રદાયમાં અનીતિનો અટકાય, અને મુનીનિતો પ્રચાર દોય, ને સં-પ્રદાય શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણીને તેને માને આપવું જોઈએ. સ્વામીનારાયણનો સંપ્રદાય પણ તેવાજ છે. માટે તેની દિવ્યપ્રતિદીન પ્રદિ થતી જોવાને આપણે હૃદયથી જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહા પંડિતો.

વરરચિ-કાત્યાયન.

આ પ્રસિદ્ધ પંડિત ક્યારે થયો, એ વિષે ઘણા મત ભેદ છે. કેટલાક જણ કહે છે કે, તે પરદુઃખભજન મહારાજ વિક્રમાદિત્યના દરબારના “ નવરત્ન ” પંડિતોમાંનો એક હતો. અને કેટલાક જણ કહે છે કે, તે મગધના રાજા નદના વખતમાં હતો. પહેલા કરનાં આ ખીણ વાત વધારે ભરસો રાખવા લાયક છે. અને એ રીતે જોતાં તેને ચૈત્ર ગંધારે આજે લગભગ ૩૨૦૦ વર્ષ થયાં છે.

વરરચિતો બાપ તેને નાનો મુકીને મરી ગયો હતો. એક સમયે બે બ્રાહ્મણો તેને ઘેર આવીને ઉતર્યા હતા. તે વખતે નાટકવાળાનું વાદ્ય સાંભળીને તેની મા ઉદાશીથી બોલી કે, ભાઈ તારા બાપના મિત્ર નવનેદ નાટક કરે છે. તે ઉપરથી વરરચિએ કહ્યું કે, માતા શોક કરો માં. હું તે જોઈ આવીને અક્ષરે અક્ષર તમને કહી સંભળાવીશ. આ સાંભળીને પેલા બ્રાહ્મણ તેની રમરણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા સાર એકે પ્રિન સાખ્ય બણી ગયા. વરરચિ તે સાંભળતાંજ શીખી ગયો. અને તે પ્રમાણે પાઠ આપ્યો. તેથી સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા. સાર પછી તેણે પાટલીપુત્રમાં વર્ષ નામના ગુરૂ પાસે સત્રજ્ઞા વેદ વેદાંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેની ખ્યાતિ સાંભળીને પાટલીપુત્રના રાજા નંદે પોતાની પાસે બોલાવીને તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ બતાવી હતી. ત્યાં તે પોતાના ગુરૂને ત્યાં રહેવા હતો, અને તેમની બનિજી ઉપદેશાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું.

વર્ષના વિદ્યાર્થિઓમાં પાણિની નામનો એક મૂર્ખ બ્રાહ્મણ હતો. તેનાથી કંઈજ ન બણાયું, તેથી તેને ગુરૂએ કાઢી મૂક્યો હતો. પાણિનીએ ખેદ પામીને ત્યાંથી હિમાલય ઉપર જઈ ભારે તપશ્ચર્યા કરી હતી. તેથી શિવજીએ પ્રસન્ન થઈને તેને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર આપ્યું હતું. તે ક્ષેત્રે પાણિની ઉત્તમજેર પાછા આવ્યા. અને જાહેર સભામાં વરરચિને વાદ કરવા બોલાવ્યો. સાત દિવસ સુધી બંને પંડિતો વચ્ચે વાદ વિવાદ ચાલ્યો. પણ પાણિનીના સામે વરરચિ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. તે સમયથી પાણિનીનું વ્યાકરણ ચાલુ. અને વરરચિનું રદ થયું. એ રીતે માનભંગ થયાથી વરરચિને મહા દુઃખ લાગ્યું. તેથી પોતાની પત્ની ઉપદેશાને સુધીને પોતે તપશ્ચર્યા કરવા સાર કેલાશ પર્વતમાં ગયો. ત્યાં ઉચ્ચ તપ કરીને શિવજીને પ્રસન્ન કર્યો. અને પાણિનીના જોતું વ્યાકરણ પામ્યો. પછી ત્યાંથી પાછા આવીને તે વ્યાકરણ ગુરૂને આપ્યું.

વરરચિનું જન્મ તટાંનું જુદાકયા નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા આર્યો લખેલું છે. તેમાં

લખ્યું છે કે, પુષ્પદંત નામે કોઈ સિવભક્ત અંધર્ધને કાંઈ કારણ પરત્વે દુર્ગાને શાપ થયો હતો. માટે આ ભૂલોકમાં અવતર્યો હતો. એ વિષે નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક છે.

एकश्रुतधरोजातोविद्यावर्षादवाप्स्यति ॥

किंचन्याकरणंलोकैप्रतिष्ठांमापयिष्यति ॥

नाम्नावररुचिलोकेतत्तदस्मैप्ररोचते ॥

यद्यद्वरंभवेत्तर्कचिदित्युक्तात्रागुपारमत् ॥

અર્થ—તે એક દિવસ સાંભળવાથીજ વિદ્યા ભણશે. અને વર્ષ નામના કોઈ સાધારણ બ્રાહ્મણ પાસેથી તેને વિદ્યા મળશે. અને તે લોકોમાં વ્યાકરણની રચાપના કરશે, તથા જે જે મુંદર વાર્તાઓ છે, તે સર્વ પ્રસિદ્ધ કરશે. તે ઉપરથી તેનું નામ વરરુચિ પાડશે.

વરરુચિએ પ્રાકૃત ભાષામાં ૧૧૦૦ સૂત્ર રચીને તેનું નામ પ્રાકૃત પ્રકાશ પાડ્યું છે તેનાં, ખાર પ્રકરણ છે. આ સૂત્ર ઉપર ભામહ નામે વિદ્વાને મનોરમાવૃત્તિ નામની ટીકા લખી છે. કેટલાક જણ વળી એતું કહે છે કે, સિંહાસન ખત્રીશીની વાતોનો સસ્કૃત અંધ આ કવિએજ રચ્યો છે. જે એ વાત સત્ય હરે તે આ અને વિક્રમ રાજની દરખાસ્તો વરરુચિ એ જે જૂદાજ હોવા જોઈએ, અને તેથી ચરિત્રકારોએ ખતેની હકીકત સેળમેળ કરી નાખેલી હરે છે. આમાંની ખરીવાત ક્ષી, તે કહેવાતે તથા ખતેનાં જ્ઞાતાં જૂદાં પાડવાને અમારી પાસે કાંઈ પણ સાધન નથી. તેથી અમે પણ અગાહિત ચરિત્રકારોની પાછળ પાછળજ આદ્યા છીએ.

વરરુચિએ વળી પ્રયોગવિવેકસંગ્રહ નામે અંધ રચ્યો છે. તેમાં વ્યવહારિક ભાષામાં પ્રસંગેભાત કાનને પ્રિય છામે એનાં વાંચોતો સંગ્રહ કર્યો છે. વ્યવહારમાં સંસ્કૃત બોલવાને માટે આ વ્યાકરણ અંધ ધણેજ ઉપયોગી છે. આ સિવાય બીજા કેટલાક અર્થે વરરુચિએ રચ્યા છે.

વેદપાઠ.

કર૨ક દમનક નામે જગત વિખ્યાત અંધ કે જ્ઞાતા ઉપરથી ધૈયતંત્ર અને હિતોપદેશ જેવા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય ગ્રંથ રચ્યા છે. તે ગ્રંથનો કવો મહા પંડિત વેદપાઠ દરવી સનની પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થઇ ગયો છે. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતો. તેણે એક કલિપત કથા રચી છે. તેતુંજ નામ કર૨ક દમનક છે. પરંતુ વિદેશીઓ તેને “કલીલા દમના” ને નામે ઓળખે છે. આ કથાના પ્રયત્નના અધ્યાયમાં કલીલાદમના કે કર૨ક દમનકની કથા છે. જેને વિષ્ણુચર્મા મિત્રભેદ એતું નામ આપે છે. વેદપાઠના આ પ્રથમ વિભાગમાં અઠાવીસ કથાઓ છે. તે માહિલી નવ મિત્રભેદમાં વિષ્ણુચર્માએ દાખલ કરેલી છે. વેદપાઠના બીજા ભાગમાં દમનકને તેના કૃત્યની શિક્ષા કરી છે તે વિષય છે. અને તેમાં દશ કથાઓ છે. ત્રીજા ભાગમાં મિત્ર પ્રાપ્તિનો વિષય છે, તેમાં ૭ કથાઓ છે. ચોથામાં વિમદનો

વિષય છે, તેમાં ચૈદ કયાઓ છે. પાંચમામાં લખ્યપ્રનાશ છે, તેમાં ત્રણ કયાઓ છે. છઠ્ઠામાં પરિક્ષીતકારક છે. વેદપાઠના બાકીના આઠ વિભાગમાં. સરસ રાજનીતિ સમાવી છે. અને સમગ્ર પુસ્તક ધણું વિસ્તારવાળું છે.

વેદપાઠ એ નામ શુદ્ધ હોય એમ લાગતું નથી; પણ વપપાઠ નામનો એક વિદ્વાન થઈ ગયો છે. તેણે કદાપિ આ ગ્રંથ લખ્યો હોય એમ કલ્પના થાય છે.

મહોદ્યા સિકંદર પાદશાહે પશ્ચિમ ભણીના દેશો જીતી લીધા પછી ભરતખંડના રાજા પૌરસ ઉપર ચઢાઈ કરીને તેનું રાજ્ય જીતી લીધું. અને પોતાના એક સરદારને એ રાજ્ય સોંપીને સિકંદર સાંથી સ્વદેશ ગયો. તેના ગંવા પછી આપોએ પોતાનું રાજ્ય પાછું સ્વાધીન કરી લીધું. અને રાજ્યવશી દાબસલીમને પોતાનો રાજા પસંદ કર્યો. કેટલાક જણ કહે છે કે, દાબસલીમ એ નામ દુર્લભસેનનું અપભ્રંશ થઈ પડેલું છે. એ રાજાને બધી અનુકૂળતા બની આવતાં છેવટે વિલાસમાં પડ્યો, અને પ્રજાને ત્રાસ દેવા લાગ્યો. આ સમયે વેદપાઠ નામે બ્રાહ્મણ તેના રાજ્યમાં વસતો હતો. તે મહાપંડિત અને ડાહ્યા પુરુષ ગણાતો હતો. તેથી અગત્યના કાર્યોમાં સર્વે કાંઈ તેની સલાહ લેતા હતા. રાજ્યમદથી રાજા વાંકે રસ્તે ચાલતો હતો. તેને ઉપદેશ કરી ન્યાય અને દયાને માર્ગે ચલાવવા માટે શી યોજના કરવી, તેના વિચાર કરવા સાથે તે પડિને પોતાના શિષ્યોને એકઠા કર્યા. અને કહ્યું કે, આ રાજાના રાજ્યમાં અભ્યવસ્થા ચાલે છે, તે બધી તેના કાન ઉપર લાવવી. અને તેને સમજાવવું કે, બળથી તે ત્રાસથી જે કામ થતું નથી તે યુક્તિથી થાય છે. એમ કહીને હાથીના પગ તળે સસલાં કચરાઈ ગયાં હતાં, તેનું વેર લેવા પશ્ચિમોની સહાયતાથી સસલાં જળ પાખ્યાં, તે વાર્તા કહી સંભળાવી.

શિષ્યોએ રાજા સાથેની ભોંજગડાંમાં પોતે પડવાની ના કહી. અને પડિને પણ કહ્યું કે, તમારે એ વાત જવા દેવી. એનું પરિણામ સાફ નહિ થાય. વેદપાઠએ કહ્યું કે, ગમે તેમ થશે તોપણ હું તો મારી ધારણા છોડીશ નહિ. માટે હું દરબારમાં જઈને સર્વે હકીકત નિવેદન કરીશ. પછી વેદપાઠ રાજા પાસે જઈને નમ્રત કરીને ગુપ્તગુપ બેસી રહ્યો, જેથી દાબમલીમ સમજ્યો કે, આ પંડિત કાંઈ અગત્યની વાત કહેવા આવ્યો છે. એટલે તેને જણાવી દીધું કે, તમારે જે કહેવાનું હોય તે કહો. પણ યાદ રાખજો કે, રાજ્ય પ્રકરણનું કામ રાજાનું પોતાનું છે. તે સંબંધી કાંઈ માથુ ધાણું તો ધાણું કહાડીશ. તોપણ રાજાની આજ્ઞા મળ્યા પછી થયું અને મનુષ્યના ગુણમાં કેટલું અંતર છે, તે વિશે વેદપાઠ છૂટથી કહેવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે, ડહાપણ, મિતબચ, બુદ્ધિ, યુક્તિ અને ન્યાયાદિ સર્વેના સદ્ગુણમાં સમાવેશ થાય છે. અને જેઓનામાં તે હોય છે, તેઓને પ્રતિકૂળ બાગ્યતો સંભવ જ્યાં પણ શ્રેષ્ઠ પદે તે ગુણો પડેવાડી દે છે. એમ કહી તેને નિવેદન કર્યું કે, આપનો પ્રતાપ પડવાથી હું પ્રથમ આપના આગળ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. વળી મહાન પુરો કહી ગયા છે કે, “મૌન જેનું બીજું એકે લાભકારક નથી.” પણ એટલામાં તો આપે મને આજ્ઞા કરી દીધી છે. એમ કહી વળી તેને કહેવા માંડ્યું, તેમાં તેના જે પૂર્વગ્નેનું

(૧) આઠમા વિભાગમાં આઠ કયા છે નવમામાં પાંચ છે દશમામાં ત્રણ, અગિયારમામાં પાંચ, બારમામાં ચાર, તેરમામાં બે, અને ચૈદમામાં ત્રણ છે.

રાજ્ય તેને સ્વાધીન થયેલું તેમના સદ્ગુણ અહણ કરવામાં આવના નથી, અને તેથી ઉલટું તેની પ્રજાનાં ઉપર ત્રાસ વર્તાવવામાં આવે છે, એ પણ તેણે વિસ્તારથી જણાવી દીધું. અને પોતાની રીતભાત બદલી દેવાની તેને બધામણુ કરી, આ પ્રમાણે પંડિતે ઉદ્ધતાદ જણાવી. તેથી રાજ્યએ અતિશય ક્રોધાચ્છાન થઈને તેના પ્રતિ પોતાનો ધિક્કાર જણાવ્યો. અને તેને ફાંસી દેવાની આજ્ઞા કરી દીધી. પણ પંડિતને ફાંસી દેવા લેઈ ગયા સાર પછી, પછવાડેથી પોતાનો આ ઉદ્દેશ ફેરવીને તેને અંધારી કોટડીમાં પૂરી રાખવાની આજ્ઞા કરી. આ બનાવથી તે પંડિતના શિષ્યો બહાર વિખરાઈ ગયા. અને દૂર દેશાવરમાં તેમણે નિવાસ કર્યો. ઘણા સમય વિત્યા પછી સહીમને પંડિતનું સ્મરણ થયું. તે એવી રીતે કે એક રાત્રીએ ષ્ણોળગામ્ન વિષે તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી તેના મનનું કોઈ સમાધાન કરી શક્યું નહિ. સારે વેદપાઠ તેને સાંભરી આવ્યો. અને તેના પ્રતિ પોતે જે આશ અલાવી હતી, તેના પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યો. પછી તેણે તેને પોતાની સમક્ષ બોલાવી મંગાવ્યો, અને પ્રથમ જે જે શીખામણુ તેણે દીધી હતી, તે ફરીને કહી સંભળાવવાને જણાવ્યું. એટલે વેદપાઠએ પોતાનો જે શુભ આશય હતો, તે નિવેદન કરીને જે કહ્યું હતું, તે ફરીને કહી સંભળાવ્યું. રાજ્યએ પશ્ચાતાપ સહિત લક્ષ પૂર્વક બધું સાંભળ્યું, અને પંડિતની બેઠીએ તોડી નખાવીને પોતાના આખા રાજ્યને કારભાર તેને સાંધ્યો. આ વાત યોગરદમ ફેલાઈ ગઈ. એટલે પંડિતના શિષ્યોએ પોતાની ઇચ્છાથી દેશવટા લીધી હતી, ત્યાંથી તેઓ પાછા આવ્યા. અને રાજ્યના આખા સુખદાયક ફેરફારના સ્મરણાર્થ તે દિવસને એક ઉત્તમ દિવસ ઠરાવી પ્રતિ વર્ષે તેજ તિથિએ મેળા ભરવા લાગ્યા.

રાજ્ય અને રાજ્યના લાભમાં વેદપાઠના કારભારથી થયું સાફ પરિણામ નીપજ આવ્યું. તેના સદ્ગુણને લીધે ભરતખંડના સર્વે રાજ્યોએ દાખલસલીમનું ચક્રવર્તિપણું માન્ય રાખવાની આતુરતા બતાવી. અને તેને ઘરણે થયા. તથા જે તેના શત્રુઓ હતા, તે પણ પરા થયાં. એ પ્રમાણે સારી રાજનીતિથી સર્વ નિમ્ન થયા.

પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજ્યો પડિતો પામે પુસ્તકો સ્વાધીને પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે; એમ તે ધારતો તેથી તે પ્રમાણે નામના કરવાની દાખલસલીમના મનમાં ઉડાઈ થઈ. પોતાના સમયનો એવો એક ફીલિ સ્થબ દૃઢ કરવાને માટે વેદપાઠ વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, એમ તેને જણામથી વેદપાઠને આજ્ઞા કરી કે, આપ એક એવો અંધ રચો કે જેમાંથી માણસોને શીખામણુ મળે. એવી વાતો સાથે રાજ્યોએ શી રીતે રાજ ચલાવ્યું, અને શું કરવાથી પ્રજા રાજબંધ રહીને આગામાં વર્તે, એવો વિષય પણ તેમાં આવે. અને તે અંધની રચનામાં વર્ગી નીતિનાં ગહન ધોરણે તથા ડહાપણના ઉચ્ચ ઉપદેશ, સમજ વાતો, અને વિતોદ જનક ઉપાખ્યાનોના પ્રમંગ પણ આવે, એવી ચોરના કરવી. એ કામને મારે જે વ્યય થાય તેની બચતવા રાજ્યએ કરી આપી. અને એક વર્ષમાં એ અંધ પૂર્ણ કર્યો એમ આદેશ કર્યો.

વેદપાઠએ એક શિખને પોતાનો લેખક દસવીને, એકા અંધની રચના કરવાનો આદેશ કર્યો. પ્રથમ એક વર્ષ સુધી ખારાને આને એટલી સામગ્રીનો સંચય કરીને તથા કાળગતિને જે જે સાધન મેળવે તે કેળે પોતાના લેખક સાથે તે એક આદેશમાં એ-

કાંતવાસી થયો. અને ત્યાં કોઇની પણ આવ જા થવા દેવી નહિ, એવી આજ્ઞા કરી. એ પ્રમાણે તે પંડિતે ગ્રંથનો આરંભ કર્યો. પોતે કહેતો જાય અને શિષ્ય લખતો જાય. એ પ્રકારે ચૈદ્ર પ્રકરણો રચ્યાં. તે પ્રશ્નોત્તર રૂપે બનાવ્યાં. એક વર્ષ થવા આવ્યું તેટલામાં તો તે ગ્રંથ પૂર્ણ થયો. અને તેનું નામ કરટકદમનક (કલિલાદમનક) પાડ્યું. તેની રચનામાં તેણે ધરનાં અને જંગલનાં પશુઓની તથા પક્ષીઓની વાતો ગોઠવી. તેથી કરીને વાંચનારનું મન પ્રસન્ન થાય, અને તેને રમૂજ પડે તથા બુદ્ધિવાળા પણ તેમાંથી શીખામણ ગ્રહણ કરી શકે, એવી વ્યવસ્થા દાખલ કરી માણસોએ પોતાના જીવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું, તથા કંઈ કંઈ વાત મનુષ્ય પ્રાણીને ઉપયોગની ચંદ્ર પડશે, તેનો વિચાર કરીને તેવી રચના કરતાં પ્રજાએ પોતાના રાજાને વશ રહીને દુર્યુધ્નથી દૂર રહી સદ્ગુણનું ગ્રહણ કરવું, એવી શીખામણ આવે એવી સંકળના કરી.

એ પ્રમાણે પુસ્તક પૂર્ણ થયેલું જાણી રાજાએ પોતાના રાજ્યના સામંત અને સંભાવિત લોકોની એક સભા કરી, તેમાં વેદપાઠ પોતાના શિષ્ય સહિત આવ્યો. અને આખો ગ્રંથ વાંચી સંભળાવ્યો. રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો. અને તુટી દાનમાં પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે આગવા વેદપાઠને કર્યું. વેદપાઠ-બોલ્યો કે મારે બીજું કંઈ જોઈતું નથી; પણ એટલુંજ માગી લઉં છું કે, આ પુસ્તક ભસ્તખંડમાંથી બહાર જાય નહિ, તેવી રીતે એને સાચવી રાખવું. અને ધરાનીઓના હાથમાં જવું અટકાવવું.

ધરાનેનો પાદશાહ નોશેરવાન જે ઇ. સ. ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કરતો હતો, તેના જાણવામાં એ ઉત્તમ પુસ્તક વિષે આવ્યું. એટલે તે પુસ્તક મેળવી લેવાને તેની અધીરાઈ ઘણી વધી. કારણ કે રાજ્ય નીતિ ઉપર તેને બહુ પ્રીતિ હતી. અને તે ગ્રંથમાં તે વિષે ઘણું લખવામાં આવ્યું છે, એમ તેણે સાંભળ્યું હતું. પછી તેણે ધરજીવીઆ નામના એક વિદ્વાનને હિંદુસ્થાનમાં એ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરી લાવવા મોકલ્યો. ધરજીવીઆએ હિંદુસ્થાનમાં આવીને એક બ્રાહ્મણ પંડિતની સાથે મિત્રાચારી કરી. અને તેનીજ મારફતે કરટકદમનકનો ગ્રંથ મેળવીને તેની નકલ કરી, લીધી. ધરજીવીઆ બ્યારે ધરાને પાછો ગયો, ત્યારે નોશેરવાન પાદશાહે તેનું ધણુંજ સન્માન કર્યું. વળી તેણે એક મોટી સભા કરી તેમાં તે દેશના બધા વિદ્વાનોને બોલાવ્યા. તેમાં ધરજીવીઆને બોલાવીને તેણે આણેલા ગ્રંથનો અર્થ કહી સંભળાવવાની આજ્ઞા કરી. તે અર્થ સાંભળી સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. અને આવો અમુલ્ય વિદ્વાનો બંધાર મળ્યો તેથી પરમેશ્વરનો પાક માન્યો. પછી ધરજીવીઆ નામના વિદ્વાનની પામે પહેલવી-પારસી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું. તે ઉપરથી ત્યાંના બીજા વિદ્વાનોએ તેની નકલો કરી લીધી. અને તે ગ્રંથનું બહુજ રક્ષણ કરવા લાગ્યા. નોશેરવાન પછી જે જે રાજાઓ થયા, તેઓ આ ગ્રંથને ધણું માન આપતા. એ રીતે મૂળ ગ્રંથ ઉપરથી કરટકદમનકનું ભાષાંતર ગ્રંથમ પેહેલવી ભાષામાં થયું. તેની ખગર આજાસી વંશના બીજા ખવીશા અબુજફરમનસૂરને પંડિતાં તેણે ઇમામ હમન “અનદુદ્દા અમનમુકતા” જે સારો વિદ્વાન હતો, તેની પામે આરબી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવ્યું. ને પોતાનો રાજકારનાર આ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે ચલાવવા લાગ્યો.

સામાની વંશના નસરુદ્દીન અહમદના ફરમાવ્યાથી આરબીમાંથી ફારસીમાં તેનું

થયો. પછી પોતાની જાહેન સરસ્વતી નથા પોતાના સેવકો મહિન સમાર છોડીને તે સાધુ થયો. કાલિકે ગુણસુંદર સરી પામે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. અને સરસ્વતીએ પોતાના ભાઈ કાલિકા પાસે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો. પછી એ સાધુઓની સાથે જો ઉજ્જયિની નગરીમાં ગયા. ત્યાં સરસ્વતી ખીજી આરજ્યોની સાથે જહાર પ્રતી હતી. તેને ઉજ્જયનના ગાધર્વસેન (ગધર્વી-લ) રાજાએ દીડી. તેના રૂપથી મોહિત થઈને તેણે તેને જોર જૂવમથી પકડી મગાવી પોતાના અંત પુરમાં રાખી. એથી કાલિકને ધણો ક્રોધ થઈયો. અને સરસ્વતીને ઊગ્રવવા સાર તેણે રાજાને જહુ કાઢાવાલા કર્યા, પણ તેમાં તે કાલ્યો નહિ. છેવટે તેણે વેર લેવાનું નક્કી કર્યું. પોતે ગાડો થયાનું ડોળ કરીને શરીરે માટી ચોપડીને આખી ઉજ્જયિનીમાં ફરવા માડ્યું. જહુ મત્રીઓએ રાજાને જહુ સમજાવ્યો. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી કાલિકાચાર્ય ગોસાધનો વેધ લેઈને સિંધુ નદીની પાર ગયો. એ દેશના રાજાને સાહી રાજા કહેતા હતા. તેમાંના સૌથી મોટા સાહીને ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો. કાલિકાચાર્ય નેતિય શાસ્ત્રમાં જહુ પ્રવિણ હતો. તેથી તેણે મન, વન, અને તંત્ર ઇત્યાદિ અમત્કાર દેખાડીને રાજાને વશ કર્યો. પછી ત્યાંના ખીજી સાહી રાજાએતે એકલ કરીને માળવા ઉપર ચડાઈ કરાવી. તેમણે ગાધર્વસેન રાજાને હરાવી તેના પાસેથી રાજા લેઈ લીધું. એટલુંજ નહિ પણ તેને પોતાની આગળ પકડી મગાવી જહુજી પિશ્ચારીને કહ્યું કે, —તારા કરેલા પાપી કર્મનું તને ફળ મળ્યું. હજી એત અને દુર્ગુણ તજીને સફળ થી થા. એટલું કહી તેને છોડી મૂક્યો. સરસ્વતી શરીરે આરજ્ય થઈ. પછી કાલિકાચાર્ય જો સાહી રાજાને ઘેર મુકામ કર્યો હતો, તેને ઉજ્જયિનીનું રાજ્ય આપ્યું તે ખીજી સાહી રાજાએતે માળવા દેશના બાળ પાડીને વહંચી આપ્યા. એ રીતે સિધિએત અથવા શક વશ પ્રથમ માળવામાં રથપાયો.

ગાધર્વસેન રાજા સુપ્રતિષ્ઠાન નામે નગરમાં જઈને રહ્યો. તેને જતુહરિ અને વિક્રમાદિત્ય નામે બે પુત્રો મોટા વિદ્વાન અને વરાક્રમી હતા. તેમને બોલાવીને શાકી રાજાના પ્રધાનોએ ઉજ્જયિનીનું રાજ્ય પાછું આપ્યું ઉજ્જયિનીમાં સાકી રાજાએ માત્ર ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું ત્યાર પછી વિક્રમાદિત્યના વશમાં ૧૩૫ હર્ષ સુધી માળવાનું રાજ્ય રહ્યું. અને શરીથી શાકી રાજાએતે આવીને માળવામાં શક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારથી લોકો શક કાળ ગણીને શક સન લખના લાગ્યા જો શક આજે પણ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં આસે છે.

એમ કહેવાય છે કે, આ કાલિકાચાર્ય વૈષ્ણ લોકોની નેત્રોધરો હરાવીને તેમને શ્રાવક ધર્મમાં દાખલ કર્યા હતા આ કાલિકાચાર્ય મિના ખીજી પણ એ કાલિકાચાર્ય જૈન ધર્મમાં થયા છે. એનું જૈન પંદારાજીયોમાં લખ્યું છે. પહેલો કાલિકાચાર્ય વિક્રમ સવતરી પૂર્વે ૧૩૫ વર્ષ થયો હતો. તેણે ઇદ્ર આગળ કીચ્છા છોડેનું આખ્યાન કરી બતાવ્યું. તેનું ખીજી નામ શ્યામાચાર્ય હતું. ખીજો કાલિકાચાર્ય આ લખ્યો છે તે, અને ત્રીજો કાલિકાચાર્ય વિક્રમ સવન પંદર મા થયો. તેણે ભાદરવા શુદ્ધ ૫ ને દિવસે સાંવસરિક પ્રતિક્રમણ ચતુર હતું, તે એથને દિવસે કરવાનો હરાવ દક્ષિણમાં પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં સર્ગની આગાથી કર્યો. ત્યારથી હાલના શ્રાવકો પણ તેજ પ્રમાણે કરે છે. આ ત્રીજા કાલિકાચાર્યના મમયમાં એટલે વિક્રમ મવન ૫૧૦ આ અર્થે જૈન સાધુઓએ વજ્જીનનગરમાં એ-

કહા મળીને જે જૈન અથ સર્વને મુખે હતા, તે પુસ્તકો ઉપર લખવાનો ચાલ હરાવીને તેના અથ લખાવ્યા.

મેરતુંગ નામે જૈન પંડિત લખે છે કે, મહાવીરસ્વામી પછી ૪૫૩ વર્ષે કાલિકતે સૂરી પદ મળ્યું હતું. તે ત્યાર પછી ૧૩ વર્ષે શક લોકો માળવામાં આવ્યા. શક લોકતું રાજ્ય ચાર વર્ષ ચાલ્યા પછી એટલે મહાવીરસ્વામી પછી ૪૭૦ મે વર્ષે વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય થયો.

જયદેવ સ્વામી.

ગીતગોવિંદ નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા કવિ જયદેવ ક્યારે થયા, એ વિષે વર્ષ વાર હેવાલ કાંઈ પણ ઠેકણેથી મળતો નથી. પરંતુ તેમણે રચેલા ગીતગોવિંદનો અંથ ઉત્તરપિન્ડીના મહારાજા વિક્રમાદિત્યની રાજસભામાં ગવાતો હતો. તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે, વિક્રમ અને કાળિદાસ પંડિતની પહેલાં એટલે આજથી શુભારે એ હજાર કરતાં પણ વધારે વર્ષ ઉપર જયદેવ સ્વામી યજ્ઞ ગયા છે. તેમની જન્મભૂમિ 'કિંદુભિલવ નામે ગામમાં હતી, ત્યાં તેઓ રહેતા હતા. તેમની બુદ્ધિ ઘણી પ્રગળ હતી, તેથી તેમનું બીજું નામ પદ્મધરમિત્ર પણ હતું. મિત્ર નામ ઉપરથી તેઓ જાતે કાવ્યકુળજ્ઞ જ્ઞાતાણુ હશે, એમ ધારી શકાય છે. જાળવયમા તેઓ શરૂની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવા સાર રહેતા હતા. ત્યાં શરૂની પાસેથી પંદર દિવસે પૂરા થાય એટલે પાઠ એક દિવસમાં લેતા. તે છતાં તેઓ તુરંત પાઠ તૈયાર કરીને શરૂને આપી દેતા. એવા તે બુદ્ધિશાળી હતા.

જયદેવ સ્વામીને પદ્માવતી નામે એક અતિ મુંદર અને ગુણવાન પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. પદ્માવતી જાત્રાચક્ષેત્રના એક અમિહોત્રિ જ્ઞાતાણુની પુત્રી હતી. તેને કાંઈ પુરૂષની સાથે પરણાવવા કરતાં દેવને અર્પણ કરવાનો તેના પિતાનો પ્રથમ વિચાર હતો. પરંતુ કહે છે કે, તેને દેવે સ્વામામાં દ્રષ્ટાંત આપ્યું, તે પરથી તેણે પોતાની કન્યા પદ્માવતીને જય દેવની સાથે વિધિસર લગ્ન કરીને પરણાવી હતી. પદ્માવતી જેની ધાર્મિક પત્નીથી જયદેવને પરમ સુખ મળતું હતું.

જયદેવ સ્વામી જેવા પ્રગળ બુદ્ધિના હતા, તેવાજ તે જ્ઞાતી, ધાર્મિક, અને કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. તેમણે રચેલા ગ્રંથોની વાણી અતિ કામળ, અને સુગાર તથા કશ્ણુ રમયી ભરપુર છે. તેમણે ગીતગોવિંદ નામે અથ ગદ્ય પદ્યાત્મક કથો છે તેમાં અષ્ટપદી ઉપર રામાયણનો વિલાસ વર્ણવેલો છે. આ અષ્ટપદીઓ કર્ણાટકી ગૌડીઓ અનેક તાળ અને રાગમાં જાડુ મનોરંજક રીતે ગાય છે. જે સાંભળીને ગમે તેવા કંઈણ કાળગતના મનુષ્યોનું મન પણ ધીમળ્યા વગર રહેતું નથી. આ ગીતગોવિંદ—અષ્ટપદી ગ્રંથનો સર્વ વિલયમ જોન્સ સાહેબે ઇંગ્રેજી બાષામાં જાડુ સરમ રીતે તર્જુમો કર્યો છે. કાલિંગદેશ—ઓડિસા પ્રાંત કે જ્યાં કટક ગેઝેટ છે. સાં શ્રીકૃષ્ણનો વાર્તિક ઉત્તમ થાય છે, ત્યારે લોકો ગીત ગોવિંદ—અષ્ટપદીઓ ગાઈને આખી ગત્ર ગગરણુ કરે છે. તેમણે રચેલા બીજા ગ્રંથ પ્રસન્ન રાધય નામે મુંદર નાટકનો છે તે સખ અંદ્રી છે. તેમાં વીરરમ, સુગારરસ, અને કમળાગમ જાડુ ઉત્તમ રીતે વર્ણવેલા છે વળી કેટલેક રંગે ગજદાયકાર અને અંગાલકાર

પણ વર્ણવેલા છે. તેમાં અર્થાલંકાર ઉપર તેમણે વિશેષ લક્ષ આપેલું જણાય છે. આ નાટક ગ્રંથમાં સીતા સ્વયંવરથી તે રાવણને મારી શ્રીરામચંદ્રજી સીતાને લેઈને અયોધ્યાપુરીમાં આવ્યા, ત્યાં સુધીનું ઉત્તમ છટાથી રસિકપણે રામચરિત્ર વર્ણવેલું છે. આ સિવાય જ્યોત્સવ સ્વામીએ કુવલયાનંદની મૂળ કારિકા રચી છે. તેમજ ન્યાયરાસના પણ કેટલાક અંશ કરેલા છે.

જ્યોત્સવસ્વામી પરમ વિષ્ણું ભક્ત હતા. તેથી તેમની ગણના સંતમાલિકા નામે પ્રખ્યાત પુસ્તકમાં કરવામાં આવેલી છે. તેમાં તેમના ચમત્કારની કેટલીક અલૌકિક વાર્તા લખેલી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

જ્યોત્સવસ્વામી ભ્યારે ગીતગોવિંદ ગ્રંથ રચતા હતા, સારે એક સ્થળે રાધાજીનું ચોખ વર્ણન કરી રીતે કરતું, તેની જરાજર સ્ત્ર નહિ પડવાથી તે ગ્રંથ સાંભળનાર મુકીને તેઓ સ્નાન કરવા ગયા. એવામાં સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણે પ્રગટ થઈને તે વિષય પૂરો કર્યો. જ્યોત્સવસ્વામીએ નિત્ય કર્મથી પરવારી ભોજન કર્યું. પછી આવીને જોયું તો તેમણે અધૂરું મૂકેલું પ્રકરણ પૂરું થયેલું દીર્ઘ. આ અદ્ભૂત બનાવથી કવિ બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા.

ભગવાદ્દક્ષેનમાં સાત્તિક નામે રાજ હતા. તેણે જ્યોત્સવ સ્વામીના ગીતગોવિંદ ગ્રંથનાં ઘણાં વખાણ થતાં સાંભળ્યાં. તે ઉપરથી તેના જેવે તેણે એક ગ્રંથ લખ્યો, તેની ઘણી નકસો લખાવી પોતાના આખા રાજ્યમાં મથત વહેંચી અને આજ્ઞા કરી કે તેનો સર્વે જણે નિત્ય પાઠ કરવો. પણ લોકોની પ્રીતિ જ્યોત્સવસ્વામીના ગીતગોવિંદ ઉપર દ્રોષારે હોવાથી રાજાનો હુકમ કોઈએ માન્ય કર્યો નહિ. છેવટે એવું થયું કે, એ બંને ગ્રંથ ભગવાદ્દક્ષે પાસે મૂકવા. તેમાં જે ગ્રંથ હેવને ગમશે, તે પોતાની પાસે રાખશે, અને બીજો દેશ દેશે. પછી બંને ગ્રંથો દેવ પાસે મૂક્યા. અંદર કોઈ માણસને રહેવા દીધું નહિ. દેવ મંદિરનાં બારણાં મળ્યુંત બંધ કરી તેની કુંચી રાજાએ પોતાની પાસે રાખી. બીજો દિવસે રાજા અને વિદ્વાનો વગેરેએ સાથે મળીને મંદિરનાં દાર ઉઘાડીને જોયું તો જ્યોત્સવસ્વામીના ગ્રંથ દેવની પાસે, અને રાજાનો ગ્રંથ વિષ્ણુજ ગયેલા ધણે દૂર પડેલા દોરો. એ જોઈને સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજા એવા અપમાનથી ખેદ પામીને પ્રાણ તજી દેવાને તૈયાર થયો. તે જોઈને જ્યોત્સવસ્વામીએ દેવની સ્તુતિ કરીને રાજાના ગ્રંથના થોડાક શ્લોક પોતાના ગ્રંથમાં ગોળવી દેવાની આજ્ઞા કરી. એથી રાજા ખુશી થયો. અને જ્યોત્સવસ્વામિ સાથે મિત્રભાવે વર્તવા લાગ્યો. તમા તેમને આશ્રય આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા.

જ્યોત્સવસ્વામીની ધર્મપત્ની પદ્માવતી નિલ સાત્તિક રાજાની રાણીઓ પાસે જતી હતી. એક વખતે એ રાજાનો બનેલી મરણ પામ્યો, તેની પાછળ તેની સ્ત્રી સતી થઈ હતી. તેથી રાણીઓ તેનાં બહુ વખાણ કરતી હતી. પણ પામે બેઠેલી પદ્માવતી કંઈ બોલી નહિ. તેથી રાણીએ તેને પૂછ્યું કે, આથી તમને કેમ કંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી ? અને કંઈ પણ બોલનાં નથી ? પદ્માવતીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “ એ પતિવ્રતા ખરી, પણ મને લાગે છે કે પતિનું મરણ સાંભળતાં જ જેના પ્રાણ નીકળી જાય છે, તેના ખરી મતી જાય. સાથે જવાની જરૂર નથી.” આ સાંભળી રાણીને માતું ઝાઝું. કેમકે રાની મનારી તેની બાબી હતી. તેપરથી તેણે પદ્માવતીની પરીક્ષા કરવાનો ઈચ્છાર કર્યો. જ્યોત્સવ

એક દિવસે રાજાની સાથે કાંઈ કામ પ્રસંગે બહાર ગામ ગયા હતા. એ તકનો લાભ લેઈને રાણીએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને સમજાવી રાખ્યા પ્રમાણે બારે પકાવતી, રાણીની પાસે આવીને બેઠી, ત્યારે તે માણસે બહુ ઉદાસ ચેહેરે ગભરાતાં ગભરાતાં આવીને કહ્યું કે, રાજાની સાથે જ્યદેવ કવિ જગલમાં ગયા હતા, ત્યાં વાઘે આવી, તેમને મારી નાખ્યા છે. પોતાના સ્વામીને મારી નાખ્યાની વાત જોવી પકાવતીના કાને પડી, તેવાજ તેણે પ્રાણ છોડી દીધા હતા. આવી રીતે રાણીએ ખોટી વાત કહેવડાવીને પકાવતીની પરીક્ષા કરતાં તેના પ્રાણ તબલ્યો. તેથી તે ઘણીજ ભયભિત થઈ. પરંતુ એટલામાં દેવયોગથી રાજા તથા જ્યદેવ સ્વામી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ આ માહા બનાવની વાત સાંભળીને ધણો ખેદ કરવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યદેવ સ્વામીએ ઘોડીવારમા ધીરજ પકડીને પોતાની પ્યારી પત્નીના શબની પામે બેસીને મધુર રાગે કરુણા રસથી અષ્ટપદીઓ ગાવી શરૂ કરી. તે સાંભળીને આનુબાનુ ઉભેલાં માણસો રૂદન કરવા લાગ્યાં. પછી આઠમી અષ્ટપદી પૂરી થતાંજ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી પકાવતી આળસ મરડીને બેઠી થઈ. અને પતિને પ્રણામ કર્યો. આ બનાવ જોઈને સર્વને અધિક આનંદ થયો.

ઉપરના બનાવથી પ્રસન્ન થઈને પાસેના એક રાજાએ આ પવિત્ર દંપતિની પોતાના નગરમાં પધરામણી કરી હતી. પછી તેમને ઘણું દ્રવ્ય અને સન્માન આપી વિદાય કર્યા. પરંતુ દેવયોગે એવું બન્યું કે, માર્ગમાં ચોર લોકોએ સર્વ દ્રવ્ય લૂટી લેઈને તેમના હાથ પગ બાગીને એક ખાડમાં નાખી દીધા. તેવામાં ઉદ્ધવ દેશનો કૌત્ય નામે રાજા ત્યાં થઈને જતો હતો. તેણે સ્વામીની આવી સ્થિતિ જોઈને તેમને પોતાના નગરમાં લેઈ ગયો. અને ઘણી સેવા આકરી કરી. ત્યાં છઠ્ઠી રતી કૃપાથી કવિના હાથ પગ જેવા હતા, તેવાજ થઈ ગયા. એ જોઈને રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો હતો.

એ રીતે ઉપર પ્રમાણે જ્યદેવ સ્વામીના અલૌકિક કામોની વાતો ભક્તમાળામાં લખેલી છે અને તેમ દો, પરંતુ આ કવિ ખરેખર મહા પુરુષ હતા. અને તેઓ પોતાની મોટી ક્ષુદ્ધિ વડે મહત્ કાર્યો કરીને અમર નામ રાખી ગયા છે.

કાલિદાસ પંડિત.

શાકુન્તલ અને રઘુવંશ વગેરે અતિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ઉત્તરગાંધીના પરદુઃખમર્જન અને સંવત્ રાકના પ્રવર્તક મહારાજા ચિક્રમાદિત્યના દરબારના “નવરત્ન” પંડિતોમાંનો એક હતો. તે પચગૌડ માંહેની એક જાતિનો આદ્યજુ

(૧) “જ્યોતિર્વિદ્યાશાસ્ત્ર” નામે ગ્રંથમાં એ નવરત્ન પંડિતોનાં નામ વિશે લખ્યું છે—

ધન્વન્તરિક્ષપણકામરાર્સિદ્ધાંકુવેતાલમટ્ટયટ્કર્પરકાલિદાસાઃ ॥

સ્વાતોચરાદમિદિરોનૃપતેઃ સમાયાર્તાનિવૈવરુચિર્નવવિક્રમસ્ય ॥

અર્થ—ધન્વન્તરી, ક્ષપણ, અમરાર્સિદ્ધ, રંડ, વેતાલવદ્, યટ્કર્પર, કાલિદાસ, પરાદમિદિર, અને વાર્તા, એ સિદ્ધ રાજાની સભા મધ્યે “નવ રત્ન” હતાં.

હતો. પરંતુ તેનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો હતો, એ વિષે ચોક્કસ ખબર મળતી નથી. પણ તેણે પોતાના શ્રેયોમાં ઉપમાદિ સાર જે જે વનસ્પતિઓનાં નામો લખેલાં છે. તે તમામ કાશ્મિર પ્રાંતની છે. જેમકે:—કેશર વૃક્ષ એટલે જેમાંથી કેશર ધાય છે, તે વૃક્ષ કાશ્મિર દેશમાં થાય છે. ભરતખંડમાં ખીજે કાષ્ઠ પણ કેકાણે થતું નથી. વળી ઉપમા તથા અલંકાર હિમાલય પર્વત સંબંધી તેણે ઘણા આપેલા છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, તેની જન્મભૂમિ કેદાર કાશ્મિર પ્રાંતમાં હશે.

ઉજ્જયીનિમાં “વિક્રમાદિત્ય” નામ ધારણ કરનારા ઘણા રાજા થઇ ગયા છે. તેથી કાલિદાસ પંડિત ક્રિષ્ણ વિક્રમાદિત્ય રાજાના વખતમાં થઇ ગયો, એ વિષે ભિન્ન ભિન્ન મત ચાલે છે. પ્રાચીન લેખો અને તવારિખોના શોધક પ્રખ્યાત ઠાકુર ભાઉદાસજીએ પોતાના એક નિબંધમાં રાજતરંગિણી નામના સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલા કાશ્મિર દેશના ઇતિહાસના આધારથી તથા ખીજાં પ્રમાણોથી એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે, જે વિક્રમાદિત્યની વખતમાં કાલિદાસ આદિ મહા વિદ્વાનો થઇ ગયા, તે તો સંવત નામનો રાક કર્તા વિક્રમાદિત્ય નહિ, પણ હવે વિક્રમાદિત્ય રાજા જાણીએ. ઠાકુર ભાઉદાસજીના આ મત પ્રમાણ જણાવવાનું નથી. અને કહે છે કે, રાકુન્તલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ પંડિત તો સંવત રાકના પ્રવર્તક રાજા વિક્રમાદિત્યના જ દરબારમાં હતો. હંતકથા પણ તેવી જ છે.

એમ વિક્રમાદિત્ય નામ ઘણા રાજાઓએ ધારણ કરેલું છે, તેમ કાલિદાસ નામના પંડિતો પણ ઘણા થઇ ગયાં જણાય છે. ધારાનગરીમાં પ્રખ્યાત રાજા જોગના દરબારમાં પણ કાલિદાસ નામે પંડિત હતો. અને તે પણ ગીર્વાણ ભાષાનો ચાતા અને ગદ્ય કવિ હતો. તે એકશિલા નગરી અથવા હાલના વરુણ શહેરનો રહીશ, અને મૂર્તિ આદિ—તૈલંગી બ્રાહ્મણ હતો. તેણે રંગભાષણ ચંપૂ, જોગ ચંપૂ, નવોદય, જોગ પ્રબંધ, શૃંગાર રસાદ્ય, કુખખાણુ વિદ્યાસ, અને શ્યામલાદંડ્ય નામે ગ્રંથો રચેલા છે. તે વિખ્યાસના તથા શક્તિ ઉપાસિક હતો.

હવે આપણે રાકુન્તલ નાટકના કર્તા કાલિદાસની વાત કરીશું. આ કવિ ધણી ખરા વખત ઉજ્જયીનિમાં જ રહેતો હતો. તે જોગ રાજાના વખતનો નહિ, પણ તેની પહેલાં થઇ ગયો હતો. એ વિષે એક પ્રમાણ એવું છે કે, મહા કવિ બાણભટ્ટે રચેલા શ્રીહર્ષ ચરિત્ર નામે પુસ્તકમાં લખેલું છે કે,—

નિર્ગતામૂનવાકસ્વકાલિદાસસ્વમૂક્તિપુ ॥

મીર્તિર્મધુરસાર્દ્રાસુમંજરીખિવજાયતે ॥ ૧ ॥

અર્થ—મુળદીના ઝાડની તરફ મંજરી ભેળને વૈષ્ણવોને જેવો આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ કાલિદાસના મુળથી નીકળેલાં વચનો સાંભળીને થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બાણભટ્ટના પહેલાં કાલિદાસ પંડિત હતો. બાણભટ્ટે કાલિદાસને રાકે પછર માં થયો, અને જોગરાજા કાલિદાસને રાકે ૯૦૪ માં થયો હતો. એ રીતે ભેતાં જોગરાજાની પહેલાં બાણ વર્ષ ઉપર આ કવિ કાલિદાસ થયો હતો, એમ સાબિત થાય છે.

મહા કવિ કાલિદાસે રાકુન્તલ નાટક, રઘુવંશ કાવ્ય, કૃમાર સખ્ય નાટક, ઝંડ

સંહાર, મેઘદૂત કાવ્ય, વિક્રમોર્વશી નાટક, માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક, શૃંગાર નિલક, શ્રુત બોધ, પ્રજ્ઞોત્તરમાળા, અસંજ્ઞન વર્ણન, મહા પદ્માલક, ગંગાલક, રાક્ષસ કાવ્ય, કર્પૂરમંજરી, હારમાર્ણવ નાટક, વગેરે ગ્રંથો રચેલા છે.

કાલિદાસે રચેલા રઘુવંશ નામના મહા કાવ્યમાં રઘુના કુળનું મૂળથી ઉત્તરોત્તર વર્ણન કરેલું છે. તેના ૧૯ સર્ગ છે. એ ગ્રંથની ભાષા ધણી મધુર અને પ્રૌઢ છે. તેમાં રાગઓતું અને સ્વયંવરનું ઉત્તમ વર્ણન કરેલું છે. કથાનો આધાર રામાયણ ઉપરથી લીધેલો છે. તથાપિ એ ગ્રંથ રચવામાં કવિએ પોતાની પ્રૌઢ બુદ્ધિ બતાવી છે. તેની સાથે નમ્રતા પણ ધણીજ જોવામાં આવે છે. એ ગ્રંથને આરંભે જગત્પતાં માતાપિતા પાર્વતી અને પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરીને કવિ પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે બોલે છે;—

"જે વંશનો મૂળ પુરૂષ સૂર્ય છે, તે વંશ ક્યાં? અને મારી અદ્યપમતિ તે ક્યાં? નાના હોડકાથી કેવળ મહાસાગર તરવાની ઘેલી ઇચ્છા કોઇ રાખતો હોય, તેના જેવો હું છું. મંદ બુદ્ધિવાળો કવિ છું, પણ યશનો લોભી છું. તેથી જે પ્રમાણે દીગણો પુરૂષ ઉંચા હાથ કરીને માત્ર લાંબા હાથવાળા થકી પામી શકાય તેવું ફળ લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને તેની હાંસી યાય છે, તેવી મારી હાંસી થશે. અથવા પૂર્વના કવિયોએ (વાલ્મીકી અને વ્યાસ વગેરે) પોતાની વાણીથી જ્યાં પ્રવેશ કરેલો છે, તે વંશ વર્ણનમાં મારી ગતિ વીધેલા મોતી મધે પરાવેલા સતરના જેવી છે."

એ પ્રમાણે એ મહા કવિએ પોતાના વિષે ધણી નમ્ર વાણીથી કહ્યું છે. તેથી આપણા મન ઉપર સારી અસર થાય છે. કુમારસંભવ નામના બીજા મહાકાવ્યમાં મહાદેવના પુત્ર કાર્તિક સ્વામીની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. એ ગ્રંથના ૧૭ સર્ગ છે. તેના ઉપર મહિનાથ પંડિતે દીકા લખી છે. સંસ્કૃતમાં પાંચ મહાકાવ્ય? જોને કહે છે, તે મધે કાલિદાસનાં આ બે મહાકાવ્ય (રઘુવંશ અને કુમાર સંભવ) ની ગણના છે. મેઘદૂત નામે કાવ્ય નીવું છે. તોપણ તેનામાં મહાકાવ્યના ગુણ છે. તેથી કટલાક જણ તેને પંચ મહાકાવ્યમાં નહિ, પણ મહાકાવ્યમાં ગણે છે. એ કાવ્યમાં કાલિદાસે કશ્ચરિત્ર ઉત્તમ પ્રકારે બતાવ્યો છે. એ કાવ્યની રચના કેવળ પોતાનીજ બુદ્ધિ અને કલ્પનાથી કરેલી છે. તેમાં કવિની કલ્પનાશક્તિ ભરપૂર માણ્ય પડે છે. એ કાવ્યની કથાનું મંડાણ રામાયણ, મહાભારત કે બીજા કોઇ પુરાણ ઉપરથી કરેલું જણાતું નથી. તેમાં મક્ક કરીને કુબેરના એક આકરે મેઘ હારે પોતાની પ્રિય પત્નિને મોકલેલો સંદેસો ઇત્યાદિક વર્ણન બહુ કશ્ચરિત્ર ઉત્તમ તેવું છે. આ પુસ્તકનું ઉમેજ બાપાની કવિતામાં પ્રોફેસર હાર્દેસ વિદ્યસને બાપાનર કહ્યું છે.

કાલિદાસના ઉપર દર્શાવેલા ગ્રંથો કરનાં જે ગ્રંથથી વિરેશી પડિના ધણો મોઢ પામ્યા છે, અને એ મહાકવિની કૃતિ વિષયમાં ગાંઝ રહી છે, તે ગ્રંથ તો શાકુન્તલ

(૧) પાંચ મહાકાવ્યનાં નામ,—૧ રઘુવંશ, ૨ કુમારસંભવ, ૩ કિશકિન્નરગિત, ૪ શીશુપાલ વધ અથવા માય, અને ૫ મૈત્રય આ પાંચ મહાકાવ્ય ઉપર મહિનાથ પંડિતે દીકા લખી છે. સંસ્કૃત પંડિતોના મૂળ ગ્રંથો કરનાં દીકા મોટી દોષ છે. તેમાં વિષય યજુ વગાદે આવે છે. અને દીકાકારનું પાન મૂઝ ગ્રંથકાર કરનાં વગાદે દોષ છે

નાટક છે. એ નાટકની ખૂબી ભારતવર્ષના લોકો કરતાં વિદેશી લોકો વધારે સમજત હોય, એમ જણાય છે. એ નાટકના ગ્રંથ ઉપરથી સર વિલિયમ જેન્સે કાલિદાસને હિંદુસ્થાનનો “શોક્રિપ્ચર” એવો મહા ખિતાબ આપ્યો છે. આ નાટક ગ્રંથનું ઇંગ્લેન્ડ જર્મન, ફ્રેન્ચ, અને પ્રટાલિયન આદિ ધર્મીક ભાષાઓમાં ભાષાન્તર થયેલું છે. એ ઉપરથી તે ગ્રંથની જન પ્રિયતા અને મોટાઇનું માપ થઇ શકે છે., શકુન્તલ નાટકની મૂળ વાર્તા મહાભારતના આદિપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયથી તે ૭૪ મા અધ્યાય સુધી છે. એ કથાના આધાર ઉપરથી કવિએ પોતાની કલ્પના વડે આ નાટક રચ્યું છે. તે સમીક્ષિ છે. તેમાં પુરવંશના વીર્યવાન રાજા દુષ્યંત અને શકુન્તલા નામે એકે ન્નપિ કન્યા વચ્ચે થયેલાં સમ પ્રભાદિ વાતનું અદ્ભૂત વર્ણન કવિએ પોતાની મહા બુદ્ધિ વડે કરેલું છે. એવા તથા સાતમા અંકમાં સ્વભાવેકિત ધણી છે. તેથી માણસના મન ઉપર હંડી અસર થયા વિના રહેતી નથી.

એ રીતે કાલિદાસના રચેલા બધા ગ્રંથો સ્તુતિપાત્ર છે. તેણે બાળભાષામાં રચેલું “હયગ્રીવ વધ નાટક” પણ પ્રસિદ્ધ છે. સિવાય જે કોઇ સુંદર પુસ્તકનો કર્તા માન્ય પડી શકતો નથી, સારે તેનો કર્તા કાલિદાસ કહેવાય છે. તેટલા માટે ખરેખરા કાલિદાસનાં રચેલાં પુસ્તક કિંધાં અને કેટલાં છે, તેનો ચચાસ્થિત નિર્ણય હજી સુધી થઇ શક્યો નથી. કાલિદાસના વિક્રમોર્વશી નામે નાટકનું ઇંગ્લેન્ડ ભાષાન્તર પણ પ્રોફેસર વિલ્સન સાહેબે એ કર્યું છે. તેમજ સ્થુવંશ અને કુમાર સંભવ એ બે મહાકાવ્યો ઉપર જર્મન દેશના આચાર્ય લક્ષ્મ ક્રેડરિકે રોન્ઝવર સાહેબે લાટિન ભાષામાં રીકા કરી છે. તે એ દેશના વિદ્વાનો ધણી હોંસથી વાંચે છે. આ મહા પંડિત પરદુઃખભંજન વિક્રમ રાજના દરબારમાં હતો, એટલે તેને થઇ ગયાને આજે લગભગ એ હજાર વર્ષ થયાં છે. કાલિદાસનાં શાન્કુતલ નાટકનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર આપણા લોકપ્રિય ઔનરેબલ રા. રા. ઝવેરીલાલભાઈ ઉમિયાતંકર યાચિકે કરીને વાચક વૃન્દ ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. એ જલ્દ આનંદની વાત છે.

કાલિદાસ પંડિતને વિષે કેટલાકે જણ્યું કહે છે કે, તે શક્તિનો ઉપાસક હતો. પરંતુ ગરજ સમયે તેણે સન્ધ્યાસ લીધો હતો. એ ઉપરથી તે રમ્ય ઉપાસક હતો, એવું જિદ થાય છે. શક્તિનો ઉપાસક તો આ કાલિદાસ નહિ, પણ ભોજરાજના દરબારમાં હતો, તે કાલિદાસ હોવો જોઈએ. આ મહાપંડિતની સમાધિ ઉત્તરબિની નગરીની ઉત્તરે સિપ્રાનદી ના કિનારાપર દત્તના અખાડામાં હાલ ગોસાઈ વગેરે લોકોને રહેવાની જગ્યા છે, ત્યાં છે.

વિદ્વાનો કહે છે કે ભારતવર્ષમાં વાસ્તીકિ અને વ્યાસ પછી જેટલા સંસ્કૃત કવિઓ પ્રગમ્યા, તેઓમાં કાલિદાસના જેવી કીર્તિ અગાધ સુધી કોઈએ જેળવી નથી. વાદ ! ધન્ય છે ! આવા મહાકવિની વિદ્વાનો ! કે જેને થઇ ગયાને આજે બે હજાર વર્ષ થઇ ગયા છતાં, તેની કીર્તિનો પ્રકાશ હજી અંખો પડ્યો નથી. પણ ઉગ્રે વધારે સતેજ ધનો જાય છે. ખાતેજ અમે કહીએ છીએ કે, આગા મહા કવિની વિદ્વાનો ધન્ય છે !

વરાહમિહિર.

ભારતવર્ષનો આ પ્રાચીન ખગોળવેત્તા ઉચ્ચશીલિના પરદુઃખર્ભજન. મહારાજ વિક્રમના દરબારના “નવર્સન” ઘડિતોમાંનો એક હતો. તેના પિનાનું નામ આદિત્યદાસ હતું. તેઓ કાપિત્ય નામે ગામના રહીશ, અને સૂર્યના ઉપાસક હતા. તેનીજ કૃપાથી વરાહમિહિર જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં ધણો પ્રવિણ થયો હતો. તે ધણો શુદ્ધિશાળી અને શોધક પુરુષ હતો. તેના વિચાર એટલા બધા તો ગંભીર હતા કે, એ સમયના લોકો તેનાં બહુજ વખાણ કરતા, અને માન આપતા હતા. તે ધણો ખરો વખત વિક્રમરાજની સભામાં રહેતો હતો. તેને સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન એટલું બધુ હતું કે, એ સમયમાં તેના જેવો એ વિદ્યામાં કુશળ પુરુષ બીજો કાઢ નહોતો.

વરાહમિહિરે ધણા મંથ લખ્યા છે. તે પૈકી પહેલો મંથ કર્ણ તે ધણું કરીને મંથસિદ્ધાંતિકાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં માંથ સિદ્ધાંત છે. કેટલાક જાણુ તેને પૂર્ય-આશની પણ કહે છે. તેમાં મેષાદિ બાર રાશીઓના ભાવ, પ્રસ્થાન, મુદૂર્ત, કામનો આદંભ કરવાનો દિન શુદ્ધિ, ચોરનો પતો લગાડવો, અને તેની જાત વર્ણુ વગેરે કહેવાની વિદ્યા, ઇત્યાદિ વિષયો છે. બીજો મંથ હોરાશાસ્ત્ર તેના ત્રણ ભાગ છે. પહેલો જાતક અથવા જુલુજાતક તેના ૨૧ અધ્યાય છે. તેના ઉપર ઉત્પલભદ્રે જગચ્ચંદ્રિકા નામની મોટી વિસ્તીર્ણુ ટીકા લખી છે. તેમજ મહિષર મદ્રે પણ તેના ઉપર ટીકા લખી છે. બીજો યાત્રિક અથવા યાત્રાનિબંધ—તેમાં પ્રશ્ન, તિથિ, તિથિજન, વારણ, નક્ષત્ર, દિવસ, ગ્રહભેદ, અને લંભ નિશ્ચય, ઇત્યાદિ જૂદાં જૂદાં પ્રકરણો ૨૧ અધ્યાયમાં છે. ત્રીજો વિદ્યાલુપ્ત છે. અને છેલ્લો મંથ જુલુસંહિતા અથવા વરાહમિહિર સંહિતા નામે રચ્યો છે. તે ધણું કરીને આજે હંદમાં છે. તેમાં સૂર્ય મંડળ અને સંહિતાના ચમત્કાર વિશે પ્રબંધ છે.

એ રીતે ઉપર લખેલા તેના મંથો ઉપરથી જાણુ છે કે, તે એ સમયમાં મોટો જ્ઞે-તિથી અને શોધક પુરુષ હતો. વરાહમિહિર જૂદે જૂદે વખતે આકાશમાં તારા અને નક્ષત્રોનું અવલોકન કરી, ગણિત વિદ્યાની મદદથી સંવત્સરાદિ નિર્માણ કરતો હતો. અતિ પ્રાચીન ઋષિઓના ગણિત પ્રમાણે આકાશમાં જે સાત તારાઓ એક બીજાની પાસે જુમખા જેવા દેખાય છે, તે સપ્તઋષિના તારાને નામે ઓળખાય છે. કેમકે પૂર્વે પ્રથમ તે તે નામના ઋષિઓએ શોધી કઢાડેલા છે. જેવા કે;—૧ કૃત્ત, ૨ પલ્લવ, ૩ પલસ્ત, ૪ અત્રિ, ૫ અંગિરા, ૬ પશિષ્ઠ, અને ૭ મરીચી. આ તારાઓના ઉદય અને અસ્ત તથા નેઓના ઉપર દેવતાં નક્ષત્રોમાં દેખાવાના કાળ, ઇત્યાદિ બાજનોનું વર્ણન વરાહમિહિર સંદિતામાં કરેલું છે. તેમાં તેણે ધણો ખરો આધાર યાદવોના ગુરુ મહાત્મા ગર્ગીચાર્યનો લીધેલો જણાય છે. વરાહમિહિરે એક બીજી અમલની શોધ કરીને ભારતવર્ષના પ્રાચીન દિનિદામનો કાળ નિર્ણય કરવામાં મોટી મદદ કરી છે. તે એક, પિત્ર રાજની પડેલાં ભારતવર્ષમાં કિયા પ્રતાપી રાજનો શક માલનો હતો, અને તેને કેટલો કાળ થયો, એ જાન તેણે જ્યોતિષશાસ્ત્રના આધારથી નિદ કરી આપી છે. તે એવી રીતે કે, મહાજન્ય મુનિશ્વર જ્યારે દરિન-

નાપુરની ગાદીએ બેસીને રાજ્ય કરતા હતા, સારે મુનિ નામે સપ્ત તારામાંનો એક તારો મધ્ય નક્ષત્રમાં દેખાતો હતો. તે તારો એક નક્ષત્રમાં સો સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે ઉપરથી વિક્રમાદિત્યના સમયમાં જે વખતે વરાહમિહિરે તે તારાનું અવલોકન કર્યું, ત્યારે તે વખતે તેજ તારો; મધ્ય નક્ષત્ર પછીના બાકી રહેલા ૧૭ નક્ષત્રમાં દેખાયા પછી ૪૨ીને પુરુષ તથા અશ્વલેષાએ જેક નક્ષત્રની વચ્ચે દેખાવો જોઈએ. તે પ્રમાણે વરાહમિહિર સ્વામીએ નલિકા ચંત્ર વગેરેના સાધન વડે તે જગ્યા જોઈને ગણિત-કરી યુધિષ્ઠિર રાજાને શક શોધી કહાડ્યો છે. તેની સત્યતા વિષે કાંઈ પણ સંશય નથી. વરાહમિહિરના જ્યોતિષ સંબંધી સિદ્ધાંતો યુરોપના જ્યોતિષિઓના સિદ્ધાંતો સાથે ઘણાખરા મળતા છે. જેવા કે;— શુભકેતુની ઉત્પત્તિ, તેની સામ્યતા, પૃથ્વી અને સૂર્યની ઉત્પત્તિ, હલાદિ કુટલીક બાબતો પાશ્ચિમાત્ય ખગોળશાસ્ત્રીઓ ન્યુકેમ અને પ્રેક્ટર વગેરેના મત પ્રમાણે મળતી આવે છે. આ વિદ્વાન પુરૂષ મહારાજ વિક્રમની સભામાં હતો, એ રીતે જોતાં તેને થઈ ગયાને આજે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં છે.

અમરસિંહ.

અમરકોશ નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથનો કર્તા અમરસિંહ ઉજ્જવિનીના મહારાજ વિક્રમાદિત્યના દરબારના નવરત્ન પંડિતોમાંનો એક હતો. તે ધણો વિદ્વાન અને બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે ધણા ગ્રંથો રચ્યા હતા. પરંતુ એવું કહેવાય છે કે, ઉદયનાચાર્ય તથા મહાત્મા શંકરાચાર્યે જ્યારે પાખંડી મતના ગ્રંથોનો નાશ કર્યો, ત્યારે તેની સાથે અમરસિંહના ગ્રંથોનો પણ નાશ કર્યો હતો. માત્ર અમરકોશ ધણો ઉપયોગી જણાવે તેને રહેવા દીધો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આજ ઉપયોગી કાવ્યનો કર્તા પ્રથમ આ અમરસિંહજ છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. સંસ્કૃત ભાષા શીખનાર તથા જાણનારને અમરકોશ ધણોજ ઉપયોગી છે. અમિપુરાણમાંના શબ્દોનો સંગ્રહ કરીને પ્રકરણો બાંધીને અમરસિંહે આ કોશ રચેલો જણાય છે. અને પોતાના નામ ઉપરથી તેનું નામ અમરકોશ પાડેલું છે. તેના ત્રણ કાંડ અને ૧૫૦૦ શ્લોક છે. નવાઈની વાત એ છે કે, અમરસિંહે પોતાના આ કોશ ગ્રંથમાં નેટલા મળી આવ્યા તેટલા તમામ વ્યવહારિક શબ્દો દાખલ કર્યા છે. પરંતુ પોતાની નજર આગળની શાહી, કલમ, અને સાદી એ ત્રણ ચીજોનાં નામ તેમાં દાખલ કરવાને જૂની ગયો છે.

અમરસિંહ જૈન ધર્મી હતો, એવું કહેવાય છે. તેણે અમરકોશના આરંભે જ મંગળાચરણ લખ્યું છે, તે જૈન સંપ્રદાયનું જણાય છે. તેમ “સિંહ” નામ ઉપરથી પણ તે જૈન મતનો હશે, એમ સિદ્ધ થાય છે.

અમરકોશ ઉપર ધણા વિદ્વાન પંડિતોએ દીકાઓ લખેલી છે. તેમનાં નામ;—કૌરિ સ્વામી, રામાત્રમ, રાજ્યકુટ, ભરતમાત્ર, નીલકંઠ, ભાનુંતીશિન, રૂદ્રબદ્ધ, નારાયણ ચંદ્રવર્તી, અને લોપાસિન, હલાદિ, એ સિવાય અમ્યુનોપાધ્યાયે વૈષ્ણવશુદ્ધી નામે દીકા લખી છે. એ દીકા મુકટ કૃત વ્યાખ્યાના સંગ્રહપત્ર છે. અને તે જંગમમાં સુવસ્ત્ર નામ

દત્તે કરેલ મુખ્ય નામે વ્યાકરણ જે ઠેકાણે ઠેકાણે ભણાવવામાં આવે છે, તેને અનુસરીને રચી છે. વળી મધુરેશ પંડિને સારમુંદરી, તથા અમરવૃત્તિ, અને મહાદેવ વેદાંતીએ બુધમનોહર નામે ટીકાઓ લખેલી છે તેજ પ્રમાણે કોલબુક સાહેબે ઇંગ્રેજીમાં તથા મરાઠીમાં બાળબોધ ટીકા લખેલી છે. એ રીતે અમરસિંહે અમરકોશ જેવો સર્વોત્તમ ગ્રંથ રચીને પોતાનું નામ અમર રાખ્યું છે.

ગુણાદય કવિ.

બૃહત્કથા નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથનો રચનાર મહાપંડિત ગુણાદય કવિ પ્રતિષ્ઠાન-પૈઠણ નગરના મહારાજ સાતવાહન-શાસિવાહનનો મુખ્ય પ્રધાન હતો. કોઈ રાજકિય કાર-ણને લીધે ગુણાદય કવિ ઉપર રાજાની ઇતરાણ થઇ, તેથી તેણે પ્રધાનપદનું રાજનામું આપીને શાન્ત અને એકાન્ત તપોવનમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે ગુણાદય વિંધાદ્રિ પર્વત ઉપર તપ કરવા સાર ગયો. તેણે જ્યારે પ્રધાનપદનું રાજનામું આપ્યું, ત્યારે તેને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અને દેશી એમ ત્રણ ભાષાઓ આવડતી હતી. આ ત્રણે ભાષાના કોઈ પણ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ, એવી પ્રતિજ્ઞા કરી તેણે જ્ઞાન ધારણ કર્યું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ વિલા પછી તેને તપોવનમાં પિશાચ નામના લોકોની સાથે સમાગમ થયો. તેથી તેને પૈશાચી* ભાષાનું પૂરું જ્ઞાન થયું હતું. તેથી બધો વ્યવ-હાર તેજ ભાષામાં ચલાવવા લાગ્યો. આદિ તેને કાણુભૂતિયક્ષ નામે એક પિશાચ મળ્યો. તે ગુણાદયને ગ્રંથ રચવાના કામમાં તેમજ ખીજ ધણાક કામોમાં ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. આ તપોવનમાં ગુણાદય કવિએ સાત વર્ષમાં સાતલાખ શ્લોકના પુરનો બૃ-હત્કથા નામે અપૂર્વ ગ્રંથ રચ્યો હતો. કહે છે કે, એ ગ્રંથ લખવાને શાહી, કાગળ ન મળ-વાથી લોહી વડે તાલપત્ર ઉપર પિશાચી ભાષામાં લખ્યો હતો. એ ગ્રંથ ધણો ઉત્તમ હોવાથી તેનો જનમંડળમાં ફેલાવો કરવા સાર ગુણાદયે સેતારના શિષ્ય ગુણદેવ અને નંદીદેવની સાથે શાસિવાહ રાજા પાસે મોકલ્યો. રાજાએ તે ગ્રંથ પિશાચી ભાષામાં લોહીથી લખેલો જોઈને તિરસ્કાર કરી બંને શિષ્યોને પ્રુસ્તક સહિત પાછા કાઢી મૂક્યા. એક વિદ્વાન રાજા-એ ગુણાદયના ગ્રંથનું એ પ્રમાણે અપમાન કર્યું. તેથી તેને ધણું મારું લાગ્યું. મારે તેણે એક વનની ટેકરી ઉપર ખેરીને સાં અગ્નિકુંડ સળગાવી પોતાના ગ્રંથનું અંકેક પાતું વન પશિએને તથા પોતાના શિષ્યોને સંભળાવી એક પછી એક, એમ તે કુંડમાં દોગવા માં-ડ્યું. એ પ્રમાણે છ લાખ શ્લોકના પુરનો ગ્રંથ દોગાઇ ગયો. અને માત્ર નરવાહનદત્તની એક કથા બાકી રહી. ત્યારે તેનો નાશ નહિ કરવાને તેના શિષ્યોએ ધણા કાલાવાલા કર્યા.

(૧) સંસ્કૃત નાટક વગેરે ગ્રંથોમાં જે યાત્રા દલકા વર્ણનાં દોષ છે, તેમને મુજે “બાલભાષા” બોલાવવાનો સંપ્રદાય કાવિદાસાદિ મહાપંડિતોએ રાખેલો છે. બાલભાષાના-પ્રારૂપ, સુરસેની, મા-ગધી, પૈશાચી, મદાશાહો, અને અપદ્ધત, એવા છ ભેદ છે. તેટલી બધી ભાષાઓ પૂર્વે અવદારમાં વાલાની હતી તે સિવાય પાંચી નામે સામા સિદ્ધલ્લીપ, અને અલ્પદેશ વગેરે ઠેકાણે બોલાતી હતી. પૈશાચી સામા વાલાનારા લોકો અજ્ઞાન દેશમાં રહેતા હતા, અને તેઓ પિશાચ નામે ઓળખાતા હતા.

વળી અંથ હોમી દેવામાં આવે છે, એ વાતની શાલિવાહન રાજ્યને ખબર થતાં તે પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને બાકી રહેલો ભાગ પોતે લેઈ ગયો. તે અંથ બૃહત્કથાને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ અંથની મોટાઇ એટલી બધી છે કે, સંસ્કૃતના કેટલાએક પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જેવા કે કાદંબરી, મુદ્રારાક્ષસ, રત્નાવળી, વગેરે ગ્રંથો બૃહત્કથામાંથી વસ્તુ લેઈને રચવામાં આવ્યા છે. વળી આ અંથ ઉપરથી હેમેન્દ્ર કવિએ બૃહત્કથા મંજરી નામે અંથ રચ્યો હતો. પણ તેની રચના ઘણી ટુંકી થવાથી તે લોકપ્રિય થઈ પડ્યો નહિ. ત્યાર પછી સંવત બારમા સૈકામાં કાશ્મીરના મહારાજાની દેવી સર્વવતી જે ઘણી વિદુશી હતી. તેની આજ્ઞા ઉપરથી તેના વિનોદને અર્થે ત્યાંના સોમદેવ ભટ્ટ નામના કવિએ બૃહત્કથા ઉપરથી કથાસરિત્સાગર નામનો અંથ રચ્યો છે. તેમાં જેના ઉપરથી પંચતંત્ર રચાયું, તે વાર્તાઓ છે. બૃહત્કથાના જૂદા જૂદા ૧૮ લંબક અથવા ભાગ છે.

કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, સોમદેવ કવિનેજ ગુણાદય નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમ કથાસરિત્સાગર એજ બૃહત્કથા છે. પરંતુ તે વાત તદ્દન ખોટી છે. કારણ કે સોમદેવ પોતેજ પોતાના અંથમાં લખ્યું છે કે, ગુણાદય કવિએ પૈશાચી ભાષામાં રચેલી બૃહત્કથા ના સારનું આ સંસ્કૃત ભાષાંતર છે. હાકેટર છુલ્લરના મત પ્રમાણે બૃહત્કથા ઇસવી સનના પહેલા કે, બીજા સૈકામાં લખાયેલી છે. અને સોમનાથ ભટ્ટ તો કવિ ચરિત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે વિક્રમ સંવતના ૧૩ મા સૈકામાં હતો. એ રીતે જોતાં ગુણાદય કવિ અને સોમનાથ ભટ્ટ બન્ને જૂદાજ પુરૂષો હતા. એમ સિદ્ધ થાય છે.

કથાસરિત્સાગરનો કર્તા સોમદેવ કવિ ઘણો બુદ્ધિમાન હતો. તેના અંથની વાસ્તુ અતિ ભંગીર, પ્રૌઢ અને મનોરંજક છે. એણે પ્રક્રિયાનીતિવાક્યામૃત નામે અંથ રચ્યો છે. તેમાં રાજ સંબંધી નીતિ પ્રકરણો બાંધેલાં છે. રઘુવંશ આદિ પંચકાવ્યની ટીકામાં ટેકાણે ટેકાણે પ્રમાણ સાર આ અંથના શ્લોક લીધેલા છે. તે ઉપરથી આ અંથની મોટાઈનું અનુમાન થઈ શકે છે. આ અંથની વાણી પણ અતિ ગંભીર અર્થ ભરેલી અને પ્રૌઢ છે.

ગુણાદય કવિ શાલિવાહન રાજ્યના વખતમાં હતો. એ રીતે જોતાં તેને થઈ ગયાને મુત્યારે ૧૮૦૦ વર્ષ થયાં છે.

મયૂર ભટ્ટ.

આ પ્રસિદ્ધ ધંડિતના જન્મ વૃત્તાંતની કાંઈ પણ હકીકત મળી સકતી નથી. માત્ર એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે, તે જોજ રાજની સભામાં એક મોટો ધંડિત કવિ હતો. તેની સાથે એમ પણ જાણવામાં આવ્યું છે કે, તે કાદંબરી નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા મહાકવિ બાણભટ્ટનો સસરો થાય. આ બે વાતો એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જોજ રાજ શાલિવાહન રાજે ૯૦૪ માં થયો, અને બાણભટ્ટ રાજે ૫૭૨ માં થયો, એ રીતે જોતાં જોજરાજ અને બાણભટ્ટની વચ્ચે ૩૩૨ વર્ષનું અંતર જણાય છે. માટે બાણભટ્ટનો

સસરો મપૂરમટ હોય, તો તે ભોજ રાજના સમયમાં ક્યાંથી હોઇ શકે ? ત્યારે આ બે-
માંથી માત્ર એકજ વાત કશુંક રાખી શકાય. મપૂરમટ, બાણકવિનો સસરો થાય, એ વાત
તો નિઃસંદેહપણે સર્વત્ર મનાયેલી છે. ત્યારે બીજી વાત વિશે એવું અનુમાન કરવામાં આવે
છે કે, જોમ હિંદમાં ભોજ નામના ધણી રાજાઓ થઇ ગયા છે, તેમ આ પંડિત ધારા નગ-
રીના પ્રખ્યાત ભોજરાજના દરબારનો નહિ, પણ બાણકવિના સમયમાં થયેલા કોઇ બીજાનું
ભોજરાજના દરબારનો કવિ હશે. આ અનુમાન કેવળ ખોટું નથી. કેમકે ભોજકયામાં પણ
સામ્યું છે કે, આ કવિ વિક્રમના પછી ચારસે વર્ષે વૃદ્ધભોજ રાજના વખતમાં થઇ ગયો છે.

મપૂરમટ ધણી બુદ્ધિશાળી; વકના, અને સમય સચકતાવાળો હતો. તેમજ કાવ્ય
કરવામાં તે શિષ્ય કવિ હતો. એક સમયે ભોજરાજની તેના ઉપર કાંઈક કારણસર અવકુ-
પા થઇ હતી. તે છતાં રાજસભામાં તે જતો આવતો હતો. એક દિવસે તે ભોજરાજની
સભામાં બેસી હતો. તેવામાં એક માણીએ આવીને રાજની આગળ શેઠડીનો સાંકો મૂક્યો.
આ તકનો લાભ લેઇને કવિએ નીચેનો શ્લોક કહ્યો.

કાંતોસિનિત્યમધુરોસિરસાકુલોમિ
કિંચાસિપંચશરકાર્મુકમર્દ્વિતીયં
શ્મોતવાસ્તિસકલંપરમેકમૂનં
યત્સેવિતોવહસિનીરસતાંક્રમેણ ॥ ૧. ॥

હાટ્ટને આ રાગને પોતાની પાસે બોલાવીને બહુ સન્માન પૂર્વક રાખ્યો હતો. બાણભટ્ટે શ્રીહર્ષચરિત નામે પુસ્તક રચીને એ રાગની કીર્તિ બહુ વધારી છે. આ રાગને નાગાનંદ નામે નાટકનું પુસ્તક સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલું છે. તેમજ રતનાવળી નામે નાટકનું ખીન્નુ પુસ્તક પણ તેણેજ રચેલું કહેવાય છે. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનો ધારે છે કે, શ્રીહર્ષ વર્ધન રાગની કીર્તિ વધારવાને માટે એ પુસ્તકો બાણભટ્ટે રચીને તેને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા હશે. ગ્રેફેસર કેપેલેશ મીંડ હોલના મતને મળતો થઈ ધારે છે કે, નાગાનંદનો કર્તા બાણભટ્ટ અને રતનાવળીનો કર્તા ધાવક હશે. વળી તે ધારે છે કે, આ બે ગ્રંથનો કર્તા શ્રીહર્ષ અને નૈપથ નામે ગ્રંથનો કર્તા શ્રીહર્ષ એ બે જૂદા છે. ગમે તેમ હો, પણ આ શ્રીહર્ષ વર્ધન રાગના વખતમાં ચીનનો પ્રખ્યાત મુસાફર હિયૅન્સૅન્ગ હિદમાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસ પુસ્તકમાં શ્રીહર્ષવર્ધન રાગ સંબંધી હકીકતની લાંબી તોધ કરી છે. તેથી તથા બાણભટ્ટ જેવા મહાકવિએ તેની કીર્તિને માટે 'શ્રીહર્ષચરિત' નો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેથી એ રાગ વિદ્વાન અને પ્રતાપી હશે, એમાં તો કાંઈ શક જેતું નથી.

સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોત્તમ પંચમહાકાવ્યમાં જેની ગણના છે, એવું જ નૈપથકાવ્ય નામે મહાકાવ્યનો કર્તા શ્રીહર્ષદેવ અથવા શ્રીહર્ષવિક્રમાદિત્ય રાગ ઇ. સ. ના દશમા શૈકમાં થઈ ગયાનું જણાય છે. પ્રખ્યાત વિદ્વાન બાણ શર્મૅન્દ્રલાલભિન્ન પણ એ વાતને ટેકા આપે છે. એવું કહેવાય છે કે, આ રાગ પ્રખ્યાત ભોજરાગનો પિતામહ એટલે બાપનો બાપ થાય. તેની રાજધાની ઉજ્જયિની નગરમાં હતી. તેના વખતમાં ન્યાય, વ્યાકરણ, અને અલંકાર આદિ શાસ્ત્રોનું સાર અધ્યયન ચાલતું હતું. આ રાગ પણ બહુ વિદ્વાન અને પ્રતાપી હતો.

વળી એક ખીન્ન શ્રીહર્ષ કવિ વિશે લખેલું છે કે, તે નાનપણમાં જન્મસુદિનો હતો. તેની દાદાએ મંત્રકરી કરી. તેથી તેણે પોતાની માતા પામેથી વિદ્યા મેળવવાનો એક મત્ર લીધો. તેથી તેને વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ. આ કવિ ન્યાય, વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રમાં મહા પંડિત હતો. કવિચરિત્રમાં લખેલું છે કે, નૈપથકાવ્ય, નાગાનંદ, રતનાવળી, વગેરે ગ્રંથો આ કવિના રચેલા છે. અને હાલના પંડિતો તેના ગ્રંથના કોઈ પણ ભાગની મદદથી સામાવાળાને જીતે છે. આ કવિનાં સહાસિક ભાષણ પણ સરસ અને અનુપ્રાસ ભરેલાં છે. કહે છે કે, એક વખતે શ્રીહર્ષ કવિને અડધ ખાતાં ભોળને ચૂરમે પુછ્યું કે, શ્રીહર્ષકિંજલસિ ? એટલે શ્રીહર્ષ થું ખાય છે ? તેનો ઉત્તર શ્રીહર્ષે આપ્યો કે, શ્રીમુર્તિમુપમાપાર્શ્વ એટલે બુદ્ધિને ધીમી પાડવા સાર અડધ ખાઉં છું. આ કવિનો પિતા શ્રીહર મહાપંડિત હતો. તે વાદવિવાદમાં સર્વ પંડિતોને હરાવતો હતો. કવિ ચરિત્રમાં વળી લખ્યું છે કે, સદરહુ લખેલા ગ્રંથોનો કર્તા ધાવક નામનો કોઈ મહા કવિ શ્રીહર્ષ નામના રાગ પાસે સંવત ૧૨૪૮ માં હતો. તેણે પોતાના ગ્રંથમાં શ્રીહર્ષ રાગનું નામ લખીને ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. તેટલા માટે ઉપરનું વર્ણન ધાવક કવિ માટે સમજવું.

રાજશેખર નામના કવિએ સંવત ૧૪૦૫ માં 'પ્રથમચતુર્વિંશતિ' નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. તેમાં શ્રીહર્ષ કવિનું ચરિત્ર લખેલું છે, તેનો માર નીચે પ્રમાણે છે.

સંવત ૧૨૦૦ માં કાશીમાં ગોવિંદચંદ્ર નામે રાગ રાગ કરતો હતો. તેના પત્ની

તેનો પુત્ર જયંતચંદ્ર ગાદીએ બેઠો હતો. તેને મેઘચંદ્ર નામે પુત્ર હતો. તે મહા વિદ્વાન અને પરાક્રમી હતો. જયંતચંદ્ર રાજા ૫૦૦ પંડિતોની સભા ભરીને બેસતો. તેમાં હીર નામે એક પંડિત હતો. તેને એક બીજા પંડિતે વિદ્યા વાદમાં જીતી લીધો હતો. તેથી તે તેના ઉપર વેર રાખતો હતો. હીર પંડિતે મરતી વખતે પોતાના પુત્ર શ્રીહર્ષને તે પંડિત પામેથી વેર લેવાની આજ્ઞા કરી હતી. શ્રીહર્ષ પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે તેના મૃત્યુ પછી વિદ્યા બળુવા માટે દેશાંતરમાં ગયો હતો. ત્યાં તેણે વિવિધ શુર પામેથી તર્ક શાસ્ત્ર, અલંકાર શાસ્ત્ર, ગણિત શાસ્ત્ર, જ્યોતિષ શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ અને આયુર્વેદ ઇલાદિ નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. શ્રીહર્ષ મહા બુદ્ધિવંન હતો. તે સંસ્કૃતમાં જે ભાષણ કરતો, તેના અર્થ કોઈ પણ વિદ્વાન સમજી શકના નહિ. તે પ્રતિ ઉત્તર ક્યાંથીજ દે. પોતાની બુદ્ધિ ધણી જોઈને શ્રીહર્ષને મનમાં ખેદ થયો. તેથી બુદ્ધિ ઓછી કરવા સાર એક દિવસે મધ્ય રાત્રે જાંતુ માથું કરી દહઈ પીને સૂઈ રહ્યો. તેથી કદ જન્યો. અને કદના જોરથી બુદ્ધિ ઓછી થઈ. પછી તે સંસ્કૃત બોલ્યો, તે સર્વ પંડિતોના સમજવામાં આવ્યું. સ્વાર પછી તે કાશીમાં ગયો. ત્યાં જયંતચંદ્ર રાજાએ તેને ઘણું સારું સન્માન આપ્યું હતું. પછી તેણે પોતાના પિતાને જીતનાર પંડિતને વિદ્યા વાદમાં હરાવીને તેનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો. કાશી રાજે શ્રીહર્ષને એક લાખ સુવર્ણ ઇનામ આપી પોતાને ઘેર પહોચાડ્યો હતો.

એક વખતે જયંતચંદ્રે શ્રીહર્ષ કવિને કહ્યું કે, કવિશ્વર ! કોઈ સુંદર મંથ કરો. તે ઉપરથી શ્રીહર્ષે 'નૈપથ' મહાકાવ્ય કરીને રાજાને દેખાડ્યું. રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું કે, આ કાવ્ય રત્ન ધણું ઉત્તમ થયું છે. પણ તે પસાર થવા માટે તેને લેઈને તમે કાશ્મીર દેશમાં જાઓ. અને ત્યાંના પંડિતોને કાવ્ય દેખાડો. તે ઉપરથી શ્રીહર્ષે કાશ્મીર દેશમાં ગયો હતો. ત્યાંના રાજા માધવ અને પંડિતોએ તેને સારું સન્માન આપીને તેનું કાવ્ય અંગીકાર કર્યું હતું. પછી કાશ્મીરના રાજાએ શ્રીહર્ષને સારો સરપાવ આપીને પોતાના માણસોની જોડે કાશીમાં પહોચાડ્યો હતો. કાશીના રાજા જયંતચંદ્રને સોદવદેવી નામે વિદ્વાન રાણી હતી. તે પદ્મણી અને કળાશાસ્ત્રમાં ધણી પ્રવીણ હતી. તેથી લોકો તેને કળાશાસ્ત્રી—સરસ્વતિ કહેતા. શ્રીહર્ષે કવિ પણ સર્વ કળામાં કુશળ હતો, માટે તેને લોકો નરભાસ્ત્રી કહેતા. આથી સોદવદેવી રાણીને ગર્વ થયો હતો. એક દિવસે તેણે શ્રીહર્ષે કવિને બોલાવી પૂજા કરી. તથા સારું માન આપ્યું. પછી તેણે પૂછ્યું કે, આપ કોણ છો ? તેના ઉત્તરમાં શ્રીહર્ષે કહ્યું કે, હું કળા મયંત્ર છું તેથી રાણીએ કહ્યું કે, તમે કળા સર્વજ્ઞ છો, તો મને પગરખાં શીઝી આપો. શ્રીહર્ષે તે અંગિકાર કર્યું. પછી પોતાને ઘેર જઈને ઝાડનાં પત્ર આણી મોઝીની રીત પ્રમાણે પગરખાં શીઝાં. તે લેઈને શ્રીહર્ષે રાણી પાસે ગયો. અને વેગળે ઉઠા રીતે કહેવા લાગ્યો કે, હું ચર્મકાર—મોઝી છું. આ પગરખાં શીઝાં છે, તે પાળી હાંડીને પહેરો. તે જોઈને રાજા તથા રાણી બહુ નિરાશ પામ્યાં. રાણીએ શ્રીહર્ષની મરફરી કરી હતી, તેથી તેના મનમાં ધ્રોણ ખેદ થયો. માટે તેણે ગંગાતીરે જઈને સંન્યાસ લીધો હતો.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીહર્ષ નામના જૂદા જૂદા વિદ્વાનોનાં જ્ઞાંત મળી આવ્યાં છે, તે અમે અને દાખવ કર્યાં છે.

શક્તિનાં ચિન્હ જણાઇ આવે છે. અને ભાષા તરફ નજર કરતાં તો, એ વિષયમાં બાણ-ભટ્ટની તુલના કરી શકે એવો કોઇ સંસ્કૃત કવિ થયો નથી, અને થશે પણ નહિ. એવાં ગદ્યાત્મક કાવ્ય રચવાની શક્તિ તો બાણભટ્ટ, સુમંધુ, અને દંડી એ ત્રણનીજ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ધર્મદાસ નામે કવિ પોતાના ‘વિદ્ય-મુખ-મંડન’ નામે ગ્રંથમાં લખે છે કે,—

“આહા! શું એના સ્વરનું, વર્ણનું, અને પદનું સૌંદર્ય? રસ અને ભાવ તો તેનામાં વ્યાપીજ ગયેલો છે! ૧—એવી સકલ લોકનાં મન હરનારી કોણ છે? તરણી? નહિ, નહિ, એનો પ્રકૃતિથીજ મધુર બાણ કવિની વાણી!” જ્યારે કવિ તો વળી બાણને કવિતા-રૂપી કામિનીના હૃદયમાં વસનાર પંથબાણ—મદન—નું નામ આપે છે!! અને જોવર્ધન કવિ તેને વાણીનો, સરસ્વતીનો, સાક્ષાત્ અવતારજ ગણે છે. સર્વથા સર્વ પ્રકારે બાણ કવિએ અનેક ગુણથી મનોહર ગીતાણુ ભાષાને આત્મવશ કરી કટલી અધિક ચિત્તવેધક બનાવી છે, તે વિશે આપણે જોટું કહીએ તેટલું થોડું છે. ગ્રંથ રચનાની એક અપૂર્વ વિચિત્રતા તો એ છે કે, આખી કથા એક કવિનું ફક્ત ન હોવા છતાં, તેમાં સાધારણ વાંચનારને કાંઇ પણ ભેદ જણાય તેમ નથી! ગ્રંથનો અર્ધભાગ લખી રસસંગ્રામમાં પ્રવેશ કરનાંજ બાણભટ્ટ દૈવયોગે મૃત્યુ પામવાથી બાકીનો ભાગ તેમના પુત્ર ભુપણબાણે સંપૂર્ણ કર્યો છે. આથી શોક અને હર્ષ બંને વૃત્તિમાં આપણું મન વિભક્ત થાય છે. શોક એટલા માટેજ કે, જેણે આ અપ્રતિમ કૃતિનો નકશો પૂર્વથી મનમાં આણેલો તેનાજ હાથથી તે કૃતિ છેવટ સુધી ઉતરી નહિ. જો એમ-થયું હોત તો ગ્રંથનું પ્રમાણ કટકું વધી ગયું હોત, તથા તેના ઉત્તર ભાગમાં રમ કેવો ઉદ્દીપ્ત થઇતે પ્રસર્યો હોત, એ આપણાથી આજે કળી પણ શકાતું નથી. કવિના અકાળમૃત્યુથી જે હાનિ થઇ છે, તેનો બદલો તો બીજા કલાથી વગે એમ નથી. હર્ષ એટલા માટે કે, અર્ધ સુધી ચણાયેલી એક સુંદર ઇમારત તેવીને તેવીજ અપૂર્ણ ન રહેતાં, તેના પૂર્વ શિક્ષકારના પુત્રનેજ હાથે પરિપૂર્ણ થઇ, કવિના એ પુત્રના ગુણ અવગુણનું વિવેચન કરતા પહેલાં એટલું ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યકતા છે કે, મોટા મોટા કવિઓ પણ પોતાની એક કૃતિની સમાનજ બીજી કૃતિ ઉતારી શકતા નથી; મિહિરન જેવો કવિ પણ પોતાના “પેરોડાઇસ લોસ્ટ” જેવું “પેરોડાઇસ રીગેન્ડ” લખી શક્યો નથી. તો પછી એક કવિએ લખેલા ગ્રંથનું બીજાએ ‘સંધિ—ભેદ જરા પણ જણાય નહિ એરી રીને’ સાંધણુ લખી, તેનો મૂળ રમ તથા તેની મૂળ અસર જાળરી રાખી, તેને સમાપ્ત કરવો, એ કાંઇ જેવું તેવું કામ નથી. પ્રખ્યાત રોમન રાજા સીઝરે ઇતિહાસ સંબંધી એક દીપ્પણુ લખ્યું છે, તેને ઇતિહાસના યોગ્ય રૂપમાં મૂકનાર હજી કોઇ પુરુષ મળ્યો નથી. આ રીતે એનાં તો આપણે સંતોષ માનવો જોઇએ કે, આપણા આ મહા કવિની કાદંબરી અપૂર્ણ દશાના ભોગ થતાં બગી ગઇ છે. આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવાને બીજા કોઇ કવિ કરતાં બાણભટ્ટનો પુત્રજ સર્વ પ્રકારે અધિક યોગ્ય હતો. એ તો નિઃસંશયજ છે. કેમકે બાણમૃત્યુનીજ તે પોતાના પિતાની પાસે ઉછરેલો, તેના હાથ નીચે ડગવાએલો, તેના ગ્રંથનો સતત મનન પૂર્વક અભ્યાસ કરનારો, અને વળી તેના જેવીનો નહિ, પણ તે બનિની ચોડી કલ્પના શક્તિ ઇશ્વર કૃપાથી પામેલો, એટલે ને જોટું સ્વપ્નદિથી વા મ-દપામ—પરિવર્તી પિતાનું અનુકરણ કરી શકે, તેટલું બીજા કોણી થયું અદાબજ છે.

બાણ કવિનો પુત્ર બૂપણ બાણ એ કેવો વિનીત, નમ્ર, તથા કવિત્વ વિષે નિરાભિ-
માની હતો. એ તેના મધુર પ્રસ્તાવિક શ્લોક ઉપરથી જણાય છે. તેમજ તેણે કાદંબરીનો
રોપ-પૂર્ણ કર્યો છતાં તેની સાથે પોતાનું નામ જોડતું ઉચિત ધાર્યું નહિ, પણ પિતાનાજ
નામથી મ્રંથ પ્રસિદ્ધ રહેશે, અને હું બાણબદનો પુત્ર કહેવાઈશ, એમાંજ તેણે સંતોષ મા-
ન્યો. તેના એવા નિરાભિમાની ગુણને ધન્ય છે !

કાદંબરી મ્રંથ અનેક ગુણોએ કરીને રમણિય બનેલો છે. જે કાદંબરી હિંદુ લોકની
કલ્પના શક્તિ, સંસ્કૃત ભાષાનો શબ્દાર્થ રૂપ અક્ષર ભંડાર, અને શ્લોકોદિ વિચિત્ર ચમત્કાર
ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ, ઇત્યાદિ જોવાનું મન હોય, તેમની ઇચ્છા એ મ્રંથ વાંચ્યાથી પૂર્ણ
થશે. વળી પ્રાચીન કાળના હિંદુઓના રીતી રીવાજોની પણ કાંઈક છાયા તેમાં તજી
પડે છે, મુસલમાન વગેરે પરદેશી લોકોનું આ દેશમાં આવાગમન થતા પહેલાં આ મુવર્ણ
ભૂમિનો જે અખાર વૈભવ દૂર દેશાવરમાં ગાજી રહ્યો હતો, તેની કાંઈક કલ્પના એ મ્રંથ
ઉપરથી જોઈ શકાય. તેટલી બીજા કાંઈક મ્રંથ ઉપરથી ભાગ્યેજ આવશે. આ કાદંબરી
રૂપી રત્ન શાંતિમાંથી કાંઈક કાંઈક રત્ન બહાર કાઢી તેટલાથીજ જનમંડળનું મન રંગન કર-
વા કેટલાક આધુનિક કવિઓએ પ્રયત્ન કરેલો જણાય છે. તેઓમાં “ હુદ્દિરાજ ” નામે
કવિએ “ અભિનવ કાદંબરી ” નામે એક પદ્યાત્મક લઘુ મ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલો છે
તેમજ ભાણુબદ કવિએ એ સમસ્ત મ્રંથનું ગુર્જર ભાષામાં પદમય ભાષાંતર કર્યું છે.

બાણબદે કાદંબરી તથા શ્રી હર્ષચરિત એ એ મ્રંથો સિવાય અંકિકાશતક નામે
કાવ્ય ૧૦૨ શાહુલચિકિતીત છંદમાં બનાવેલું છે. પાર્વતીપરીણય, અને સુકૃત્તા
ડીતક, નામે નાટક પણ તેમણેજ રચેલાં છે. તેમજ રતનાવધા નામે પ્રખ્યાત નાટક જે
આજ મુધી શ્રીહર્ષ રાજાએ લખેલું કહેવાય છે, તેપણ શ્રીહર્ષ રાજાની કૃતિ સંસારવધા
સાર બાણુબદે તેનેજ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું હશે. એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. બાણુબદે
કૃત કાદંબરીના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપણા ગુર્જર સાક્ષર રા. રા. જાનકાલ
દરિયાજી પડ્યા બી. એ. એમણે કરીને ગુજરાતી વાંચક વૃન્દને પરમ લાભ આપ્યો છે.

મંડનમિત્ર.

આ મહા પંડિત આજથી સુમારે ૧૧૦૦ વર્ષ ઉપર નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર
માદિખતી—ચોળીમાહેશ્વર નામે નગરમાં રહેતો હતો. તેના પિતાનું નામ હિમમિત્ર પંડિત
હતું. મંડનમિત્રનું મૂળ નામ તો વિશ્વરૂપ હતું. તેણે પ્રયાગવાળા મહાત્મા કુમારિસ
બદ્યાપ્યાર્ષ પાસે સર્વ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે એકાંતો ચતુર અને શાસ્ત્રોનો ચાતા
થયો હતો કે, તેણે ઘણા પંડિતોને વાદવિવાદમાં હરાવ્યા હતા. તેમજ બૌદ્ધ મતનું મંડન
કરીને વેદ ધર્મનું મંડન કર્યું હતું. તેથીજ તેનું નામ વિશ્વરૂપને બદલે મંડનમિત્ર પડ્યું હતું.

કાદીથી ગયા તરફ જતાં માર્ગમાં શોણુબદ નામે નદી આવે છે. તેની તીરે શ્રાણ-
ણવાસ નામે ગામ હતું. તેમાં વિષ્ણુમિત્ર નામે એક વિદ્વાન શ્રાણજી રહેતો હતો. તેને
ઉલ્લાસભારતી—સરસ્વતી નામે બહુ બહેલી અને ચતુર પુત્રી હતી. તેની સાથે મંડનમિ-

અનુ લક્ષ થયું હતું. સરસ્વતી મહાપંડિતા અને સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર હતી. મંડ-
નમિત્ર પણ બ્રહ્માનો અંશ ગણાતો હતો. તે અદ્વૈત મતનો વિરોધી હતો. યદુ યોગ
કરતો, અને વેદ ધર્મ પ્રમાણે બરાબર આચાર પાળતો હતો. તે ઇશ્વરને માનતો નહિ.
કર્મજન ફળ આપનાર-છે, એવું સમજીને વેદના કર્મકાંડમાં આગ્રહી રહેતો હતો. તે શાસ્ત્રમાં
અછત અને મહા કીર્તિવાન હતો. વાદ કૌશલમાં એવો તો ઉત્તમ હતો કે, તેની સામે
થવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહિ.

મહાત્મા શંકરાચાર્ય બ્યારે ચારે દિશાઓના પંડિતોને જીતીને દિગ્વિજય કરતા કરતા
મહાત્મા કુમારિણ ભટ્ટાચાર્ય પાસે ગયા હતા, ત્યારે ભટ્ટાચાર્યે તેમને કહ્યું હતું કે:—“તમે
મને જીતવા આવ્યા છો, તે મેં જાણ્યું, પણ જેની મોટી કીર્તિ છે, અને જે અજીત છે,
એવો મારો શિષ્ય મંડનમિત્ર છે, તેને જીતશો, એટલે સર્વ જગતને જીતવા બરાબર છે.
તે સર્વ શાસ્ત્રમાં મારા કરતાં પણ વધારે નિપુણ છે. તેની સ્ત્રી સાક્ષાત્ સરસ્વતી જેવી
છે. વાદ્યુદ્ધમાં તેનેજ મધ્યસ્થપણું આપીને વાદ યુદ્ધ કર્યો.” ઇલાદિ કહેવાથી શંકરાચાર્ય
સાંધી ઉત્તર તરફ ચાલના ચાલના હસ્તિનાપુરના અગ્નિ ખૂશામાં ત્રિજિજ્ઞપિદુ નામથી
પ્રસિદ્ધ વિદ્યાલયની પાસેના એક તાલવનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં મંડનમિત્રનો નિવાસ
હતો.^૧ એ કાળે ત્યાંના ધણાખરા લોકો સંસ્કૃત ભણેના હતા. ચારે વેદના બ્રાહ્મણો અગ્નિ-
હોત્ર હોમના હતા, તેના ધૂમાડો ગગનમંડળમાં જતો હતો. મંડનમિત્રના આશ્રમમાં ઘસ
ઘસીએ અને મેના પોપટ મુઠ્ઠાં સંસ્કૃત શ્લોક બોલી શકતાં હતાં. શકરને માર્ગમાં એક
ઘસી સામી મળી. તેને તેમણે પુછ્યું કે, મંડનમિત્ર પંડિતનું ઘર કિયું? તેના ઉત્તરમાં એ
ઘસીએ સંસ્કૃતમાં કહ્યું કે:—

फलमदं कर्मफलमदोजः, कीरांगनायत्रठिरंकिरंति:

द्वारस्पन्निहांतरसन्निरुद्धा, जानीहितन्मंडनपंडितौकः ?

અર્થ—જે ઘરમાં બારણા આગળ બે પાંતરાં છે. તેમાં પોપટ અને મેના એ બે
સામાસામી વાદ કરે છે, એક પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્રનો પક્ષ લેછે ફળ આપનાર કર્મ છે, એવું
કહે છે. અને પીંગુ ઉત્તર મીમાંસાશાસ્ત્રનો પક્ષ લેછે ફળ આપનાર ઇશ્વર છે, એવું કહે
છે. તે મંડનમિત્રનું ઘર જાણ્યું.

વાદ આટલી વાત ઉપરથી એ સમયના ભારતવર્ષના લોકોની સંસ્કૃત વિદ્યામાં કે-
ટલી પ્રવૃત્તિ હતી, તેમ મંડનમિત્રનો આશ્રમ કેવો સંસ્કૃતમય હતો, તેની કાંઈક ઢાયા આ-
પણા મન ઉપર પડે છે. તેથી આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. શકરાચાર્યે મંડનમિત્રના
ઘરની સામે આવીને જોયું તો દરવાજો બંધ દીકો. પછી તપાસ કરતાં જાણ્યું કે, મંડન-
મિત્ર ઘરમાં શ્રાદ્ધ કરે છે. શંકર પ્રાણાયમ બળથી શ્વેત માર્ગે અંદર દાખલ થઈ મંડન-
મિત્રની પાસે ગયા. મંડનમિત્ર સંન્યાસીના દર્શનથી ધણો ક્રોધાયમાન થયો. અને બોલ્યો
કે, આ મુડિઓ વળી ક્યાંથી આવ્યો? થોડીવાર સુધી બને જણુ વચ્ચે કેટલાક પ્રશ્નોત્તર

(૧) શંકર દિગ્વિજયમાં મંડનમિત્રનો આશ્રમ નર્મદાકાંઠે માહિષ્મતીનગરી અથવા ચોળીમાદે-
શ્વરમાં હોવાનું લખ્યું છે.

થયા. આખરે વ્યાસના વાક્યાનુસારે મંડનમિશ્રે શંકરને પાઘપ્રદાન કર્યા. આનંદગિરિ કહે છે કે, મંડનમિશ્રે શ્રાદ્ધમાં વ્યાસને નોતર દીધું હતું! અને પોતાના મંત્ર શક્તિના બળથી તેમને ત્યાં આપ્યા હતા! પાઘ—મહણુ—કાળે શંકરે કહ્યું કે, હું તમારી સાથે તર્ક વિતર્ક કરવા માટે આવ્યો છું. મંડનમિશ્રે કહ્યું કે, ભોજન કર્યા પછી તર્ક કરીશું. ત્યાર પછી બેઠ જણ વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી કે, જે પરાજય પામે, તેણે પોતાનો મત છોડીને જય મેળવનારનો મત કબુલ કરવો. હારજીતનો નિર્ણય કરવાને મંડનમિશ્રની પત્ની સરસ્વતીને સુકરર કરી. પછી વિવાહ શરૂ થયો. મંડનમિશ્રે કહ્યું કે;—“ જીવ અને ઇશ્વરનું એકપણું છે, એવો જે તમારો મત છે, તેને માટે કાંઈપણ પ્રમાણ નથી. તમે જે ઉપનિષદનાં પ્રમાણ આપો છો, તેમાં કર્મ સફળતા નથી. તેથી તમારો મત મારે માન્ય નથી. ”

એ સાંભળીને શંકરાચાર્યે શ્રુતિઓનાં ઘણાં પ્રમાણો આપીને મંડનમિશ્રના મતનું ખંડન અને પોતાના મતનું મંડન કર્યું. એ વિવાહ કેટલાક દિવસ સુધી આદ્યો. તેમાં છે વટે બ્રહ્મ સત્ય છે. એવું શંકરે સિદ્ધ કરી આપી, અદ્વૈત મતનું સ્થાપન કર્યું. સરસ્વતીએ પણ નિષ્પક્ષપાનપણે આચાર્યનો જય દર્શાવ્યો. પછી મંડનમિશ્ર કરાર પ્રમાણે સર્વ લાગ કરી શંકરને શરણે થયા. એટલે શંકરે સરસ્વતીના સામુ જોયું. સરસ્વતીએ તેમને આશય જાણી લીધો. તેથી તેણે જણાવ્યું કે;—“ પત્ની પણ પતિના આત્માની અર્ધભાગિની છે. એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે મને જીવો તારે ખર. ” એ પરથી આચાર્યે સરસ્વતીની સાથે સત્તર દિવસ સુધી વિવાહ ચલાવ્યો. તેમાં સરસ્વતીએ પોતાની મહા બુદ્ધિન ઓલખાણ આપી હતી. પરંતુ છેવટે વાદ યુદ્ધમાં શંકરથી તે પરાજય પામી હતી. મંડન તેને મંત્ર બદ્ધ કરી હુંગભદ્રા નદીને કિનારે પ્રતિષ્ઠિત શૃંગપુરમાં ગયા. એ જગ્યાએ એ મંડ બાંધીને સરસ્વતીને ત્યાં ચિરકાળ રાખી. આ મંડ હજી સુધી શૃંગગિરિ અથવા રિંશ હારી નામથી વખણાય છે. સરસ્વતી અથવા ભારતીએ ત્યાં ભારતી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, અને ત્યાંનાં શિષ્ય મંડળને ભારતી નામ આપ્યું. મંડનમિશ્રને શંકરે સંન્યસતની દિક્ષા દીધી. અને “તત્ત્વમસિ” એ મહા વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો. તથા ગુરુ મહિમાને સારી રીતે સમજાવ્યો; ત્યારથી મંડનમિશ્ર ગુરુશ્રેય અથવા ગુરુશ્રેયાર્ચના નામથી શકરના મુખ્ય શિષ્યોમાં ગણાવા લાગ્યા.

એક દિવસે શારિરિક ભાષ્ય ઉપર સ્પૃહ વાર્તિક કરવાની ઇચ્છાથી સુરેશ્વરે (મંડન મિશ્રે) શંકરને કહ્યું કે, જે કાંઈ કરવાનું હોય, તે મને કહે. ત્યારે શંકરે કહ્યું કે, મારા ભાષ્ય ઉપર તમે વાર્તિક નામક ઉત્તમ નિબંધ રચો. સુરેશ્વરે તેમ કરવાનું કબુલ કર્યું. પણ એ વાત પદ્મપાદ વગેરે શંકરના ખીન્ન શિષ્યોને ગમી નહિ. ત્યારે શંકરે તેમને કહ્યું કે, સુરેશ્વર વગર ખીન્ન કોઈથી પણ મારા ભાષ્યનું વાર્તિક થઈ શકે તેમ નથી. પછી સુરેશ્વરે “તૈ-ષ્કર્મ્યસિદ્ધિ” નામે એક ગ્રંથ રચ્યો. તેને શંકરે વખી અંબાજીની વાંચી તપાસી જોયો. તેથી તેઓ ઘણા ખુશ થયા. પછી શંકરના સર્વ શિષ્યોએ પણ એ ગ્રંથ વાંચ્યો. એટલે તેમની આંખ ઉઘડી, અને સુરેશ્વરપર વિશ્વાસ બેઠો. ત્યાર પછી ગુરુ શંકરની આજ્ઞાથી સુરેશ્વરે યગ્યુર્વેદના તૈત્તરિય શાખાના ઉપનિષદ ઉપર તથા ક્ષેત્ર શાખાના ઉપનિષદ ઉપર

સંકરે જે ભાષ્ય કર્યા હતાં, તેના ઉપર સુરેશ્વરે વાર્તિકો રચ્યાં. અને તે ગુરુનેજ અર્પણ કર્યાં. પરંતુ શારિર ભાષ્ય ઉપર તેમના હાથે વાર્તિક ન થયું, તેથી તેમને ખેદ થયો. તેમ જનમંડળને પણ તેમના હાથના રચેલા વાર્તિકની ખોટ પડી.

આ મહા પુરૂષે કેટલા વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને ક્યારે પરલોક ગમન કર્યું, એ વિશે કાંઈ ખબર નહોતીવામાં આવી નથી. શોધન કરતાં જેટલી હકીકત હાથ લાગી, તેટલી વચક જનની આગળ રજુ કરી છે.

વિજ્ઞાનેશ્વર.

મિતાક્ષરા નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથનો કર્તા વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિત ક્યારે થયો, એ વિશે વિનાના જૂઠા જૂઠા મન છે. ઘણા દેશી પંડિતો ધારે છે કે, વિજ્ઞાનેશ્વર આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો છે. એટલે તે શકવર્તી રાજા વિક્રમના વખતમાં હતો, એવું કહે છે. કલકત્તાના રાજકિય વિદ્યામંદિરના વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યાપક તારાનાથ તર્ક વાયસ્પતિ નામના પંડિતે સિદ્ધાંત કૌમુદી ઉપર સરસા નામે ટીકા લખેલી છે. તેના ઉત્તરાદ્ધના પ્રારંભે “ પાયાદ્વાચંદ્રતાર ” એ શ્લોક લખીને તે પંડિત કહે છે કે, વિજ્ઞાનેશ્વરને થઈ ગયાને ૧૯૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. પરંતુ એ વાત માનવા હાયક નથી. કારણ કે એ વિશે કાંઈ પણ ખાતરી હાયક પુરાવા નથી. મિતાક્ષરાના વારસા બાબતના ભાગના તર્જુમાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. કૉલબ્રુક સાહેબ લખે છે કે, વિજ્ઞાનેશ્વર ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં શંકરાચાર્ય સ્થાપેલા ધર્મનો સન્નાહી હતા. શ્રી. આરવેન્ડ તથા ટાકનર જી. યુલ્સર સાહેબે કરેલા હિંદુ લૉની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે, વિજ્ઞાનેશ્વર ઇ. સ. ના અઠીમારમા કે બારમા સૈકામાં થઈ ગયો છે. આ મન ઘણા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. અને તે માનવા યોગ્ય છે. કારણ કે મિતાક્ષરા ગ્રંથની સમાપ્તિમાં વિજ્ઞાનેશ્વરે પોતે કલ્યાણપુર, વિક્રમાર્ક રાજા, અને વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિત એ ત્રણની પ્રશંસા લખેલી છે. તે ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે, કે વિક્રમ શકના દગમા સૈકામાં કલ્યાણપુર અથવા હાલના કલ્યાણીમાં ચાલુક્ય વંશનો જે વિક્રમાદિત્ય અથવા કાળીવિક્રમ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના વખતમાં વિજ્ઞાનેશ્વર હતો. અને વિક્રમાર્ક રાજાના નામ ઉપરથીજ માત્ર તે શક કર્તા વિક્રમના સમયનો હતો, એવું અનુમાન જે વિદ્વાનો કરે છે, તે મિલકુલ ખોટું છે.

વિજ્ઞાનેશ્વરનાં વિજ્ઞાનનાથ, વિજ્ઞાનયોગી, અને ભટ્ટારક એવાં ઘણાં નામ છે. વિજ્ઞાનેશ્વરના પિતાનું નામ પદ્મનાભભટ્ટ, અને ગોત્ર ભારદ્વાજ હતું. તેમ તે દક્ષિણમાં કલ્યાણપુર—કલ્યાણીનો રહેવાશી હતો. વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતે મહાત્મા યાગવલ્ક્ય મુનિદ્વય યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની ટીકા લખી છે. તેને મિતાક્ષરા કહે છે. એ મિતાક્ષરા ગ્રંથ ખીજી ટીકાના જેવો મૂળ ગ્રંથના મૂલ્યાર્થ સમજવાને વારને ઉપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્રના ઘણા ખરા વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા સાર અનેક સ્મૃતિ પુરાણ વગેરેમાંનાં વચનોનો પુષ્કળ સંગ્રહ કરીને સુંદર સંગતિની માથે એવી ઉત્કૃષ્ટ રચનાથી રચેલો છે કે, જેથી ધર્મશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર મહા નિગ્રંથની યોગ્યતા એ ગ્રંથને પ્રાપ્ત થઈ છે હાલમાં હિંદની ધર્મી

ખરી ન્યાયની કોટીમાં હિંદુઓને માટે ન્યાયનો નિર્ણય કરના સાર મિતાક્ષરાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી ધર્મની બાબતમાં સત્ક વગેરે આચારનો નિર્ણય શાસ્ત્રીઓ મિતાક્ષરા ઉપરથી કરે છે. મિતાક્ષરાના બ્યવહારાધ્યાયમાં લેણદેણ, અને વારસા વગેરે અનેક પ્રકારના બ્યવહારનો નિર્ણય કરેલો છે. આ દીકા યદ્ય તે વખતે મૂળ ગ્રંથમાં લખેલી રીત ભાતમાં અને તે વખતની રીતભાતમાં ફેર પડેલો જણાય છે. કેમકે આ દીકાકારે મૂળને અર્થ તાણી ખેંચીને કેટલેક ઠેકાણે ચાલતા વખતને મળતો અર્થ કર્યો છે.

યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપર વિગાનેશ્વરે મિતાક્ષરાની દીકા લખી છે. તે પછી તેવી બીજી દીકા અપરાદિત્ય દેવ નામે પિદ્ધાને અપરાદ નામની દીકા કરેલી છે. તેને આશરે ૬૦૦ વર્ષ થયાં છે. આ દીકા બે કે મિતાક્ષરાની પાછળ યદ્ય છે, તોપણ પડિતોમાં જે ટકું માન મિતાક્ષરાનું છે, તેટલું અપરાદનું નથી. વળી બીજી એક દીકા વીરમિત્રોદય નામે છે, તે ગ્રંથ પ્રતાપરૂપ રાજાના પૌત્ર અને મધુકર શાહ રાજાનો પુત્ર જે વીરસિંહ રાજા તેની પ્રેરણાથી મિત્રમિત્ર નામે પડિતે કરેલો છે. તેને આજે લગભગ ૪૦૦ વર્ષ થયાં છે. આ બાબ્યા ધણી મોટી અને અદ્યપતિ જતોને સમજવાને ધણી કઠિણ છે પરંતુ તેનાથી એક મોટો કાયદો એ થયો છે કે, જીમૂતવાહન વગેરે ગ્રંથોમાં મિતાક્ષરાના કેટલાએક અભિપ્રાય દ્વિગ દ્વિગ છે. તે દોષનું નિરાકરણ પ્રમાણ યુક્તિવડે વીરમિત્રોદયમાં સારી રીતે કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે હાથતત્વ નામના ગ્રંથમાં પણ ઘણું ઠેકાણે મિતાક્ષરાના અભિપ્રાયને અનુસરીને વિચાર લખ્યા છે એ સિવાય વિશ્વરૂપ વગેરે પડિતોએ યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ ઉપર બાબ્યાઓ લખેલી છે. પરંતુ તે સર્વે કરતાં મિતાક્ષરા ધણી સરસ ગંભીર, અને સ્પષ્ટ અર્થવાળી છે.

અનુવર્ગમિતામણિ, ત્રિવાદ્યમિતામણિ, પરાસરમાધવ, કાલમાધવ, જીમૂતવાહન, મહાનરત્ન, સ્મૃતિચંદ્રિકા, વીરમિત્રોદય, ત્રિવાલ્ક્ય, નિર્ણયસિંધુ, કૌસ્તુભ, દ્વેતાનિર્ણય, અને જગવદ્ભાસ્કર, છલ્લાદિ પુસ્તકો મહા નિમિષ ધર્મ નિર્ણયને વાસ્તે મહા-સમર્થ પડિતોએ કરેલા છે. આ ધર્મ શાસ્ત્રના ગ્રંથો મુંગધ વગેરે ધ્યાકાઓમાં પ્રમાણ ગણાય છે. પરંતુ રાજકીય મુખ્ય ન્યાયાધિકારી પુરોહિતોએ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી છે. તે પ્રમાણે મુંગધ છલ્લાકાની ન્યાય સલામા ઋણદાન, હાથરિભાગ, વગેરેના નિર્ણયને વાસ્તે મિતાક્ષરા, તથા બ્યવહારમયૂષ એ બે ગ્રંથ મુખ્ય માનેલા છે. તેમ વીરમિત્રોદય ગ્રંથનો પણ અભિપ્રાય આ બે ગ્રંથને અનુકૂલ હોય, તે લેવામાં આવે છે.

વિગાનેશ્વર પડિત પરમહસ બેદવાળો સન્યાસી હતો. અને અમે ઉપર લખ્યું છે તેમ છેડા મનને અનુસરીને તેને યદ્ય ગયાને આજે ગુમારે ૯૦૦ વર્ષ થયાં છે.

માધ કવિ.

આ મંરૂત મહા કવિ દ્વારાનગરીના પ્રખ્યાત મહારાજા લોખના સમયમાં જોડે છંદોમનના અગીયારમાં સૈકામાં હતો. તે મારવાડમાં આવેલા શ્રીમહાદેવ નામે નગરમાં રહેતો હતો. અને જાને ચીમાળી માત્રજ હતો માધ કવિ જેનો કવિત્વ સક્તિમાં

અદીઆતો હતો, તેઓજ તે વિદ્વાન પણ હતા. વળી તે મોટા દ્રવ્યવાન અને ઉદાર દીવતો હતો, વિદ્વાન લોકોને તે ઘણું દ્રવ્ય બક્ષિસ આપતો, તેમજ ગરીબોને દાન પણ કરતો હતો. આ સર્વ કારણથી દેશ વિદેશમાં તેની કીર્તિ ઘણીજ પ્રસરી હતી. તેની વિદ્વતા તથા પરાપકાર વૃત્તિ જોઈને ઘણાક રાજાઓ આશ્રય પામતા. એટલુંજ નહિ પણ તેની સુલાકાત લેવા માટે સન્માન પૂર્વક આમંત્રણ કરતા હતા. મોટી મોટી સભાઓમાં તેને ઘણું માન મળતું હતું. માધ કવિની સ્ત્રી પણ વિદ્વાન અને ઉદાર દીલવાળી હતી. વળી તે ઘણી ગદી અને પ્રતિવ્રતા હતી. એ રીતે માધ કવિ સર્વ વાતે સુખી હતો.

બોજરાજના દરબારના મહા કવિઓમાં માધ કવિની ગણના થઈ હતી પરંતુ તે ખીજા કવિઓ અને પંડિતોની પેઠે કદી પણ બોજરાજની પાસે યાચવા માટે ગયો નહોતો. બોજરાજએ તેની દાન કીર્તિ અને વિદ્વતા જોઈને ઘણીવાર આમંત્રણો મોકલ્યાં હતાં, સારે તે એક વખતે શિયાળામાં તેને મળવા માટે ગયો હતો. ત્યાં માત્ર એકજ દિવસ તે રહ્યો હતો. જતી વખતે બોજરાજ તેને વળાવવા માટે પોતાના બગીચા સુધી ગયો હતો. તે વખતે માધ કવિએ તેને પોતાને ઘેર પધારવાની વિનંતિ કરી હતી. તેથી કેટલાક દિવસ વિલા બાદ બોજરાજ પોતાની રવારી સાથે શ્રીમાલપુર નગરમાં માધ કવિને ઘેર ગયો હતો. સારે બોજ સરખો રાજા પણ તેનું વિપુલ ઐશ્વર્ય સુખ જોઈને મુગ્ધ થયો હતો. રાત્રે જમ્યા પછી બને વચ્ચે કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, અને ન્યાય, નીતિ સંબંધી અર્થો ચાલી હતી. તેમાં માધ કવિની વિદ્વતા અને કવિત્વ શક્તિ જોઈને બોજરાજ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. પછી કવિનાં ઘણાં વખાણ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું હતું. રાજા થોડા દિવસ કવિને ત્યાં રહીને વિદ્યા વિનોદ કરી પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો હતો. આ ઉપરથી જણાય છે કે, માધ કવિની મહત્તા ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી.

દૈવની ગતિ ઘણી ગહન છે. હમેશાં કોઈના દિવસ સરખા જતા નથી. મનુષ્યની ચડતી અને પડતી વારા શરતી થવાં કરે છે. અસ્તોદયના ચક્રમાં બાગ્યેજ કોઈ સપડાયા વગર રહે છે. એજ કુદરતી નિયમ પ્રમાણે આ દાનવીર કવિના મુખને સૂર્ય તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં અસ્ત થયો હતો. એક દૈવચ પડિતે કવિની જન્મોત્તરી કરી આપી હતી. તેમાં કલા પ્રમાણે ભવિષ્યકથન ખરું પશ્ચાં હતાં. માધ કવિની પડતી દશામાં પણ ગરીબ લોકો તો પ્રથમની આજ્ઞા તેની પાસે યાચના કરવા સાફ આવતા હતા. તેમને તે કહેતો કે,—

દારિદ્રયાનલસંતાપઃ શાંતઃ સંતોષવારિણા ॥

દીનાશાભંગજન્યાતુકૈનાયમુપશામ્યતુ ॥

અર્થ—દારિદ્ર રૂપી અગ્નિનો સંતાપ દુઃખાનુ સંતોષ રૂપી પાણીએ ધંડો પાડું છું, પણ ગરીબોના આશા ભંગરૂપી તાપને દુઃખી રીતે શાન્ત કરું એ રીતે પોતે ગરીબોને નિરાશ જતા જોઈને ધણે શોક કરતો હતો. એક દિવસે તેણે પોતાની સાધ્વી અને કથ્યુ કે—

દેશંસ્વમપિમુંચંતિમાનમ્લાનમંદાશયાઃ ॥

દિનાવમાનેત્રજાતેદીપાંનરમર્મણિઃ ॥

અર્થ—જે ઉદાર છે, તે આપત્કાળ વખતે પોતાનો દેહ છોડે છે, જે સૂર્ય પણ દિવસની આખરે બીજા દીપમાં જાય છે. ઇલાદિ વિચાર કરીને માધ કવિ પોતાની સ્ત્રી સહિત ભોજરાજની પાસે ધારાનગરીમાં ગયો હતો. સાં જઈને પોતાનું રચેલું “માધકાવ્ય” ભોજરાજને બતાવવા સાર પોતાની સ્ત્રીની સાથે મોકલાવ્યું. રાજાએ તે પુસ્તકને વચમાંથી ઉઘાડીને જોયું; સારે તેની દ્રષ્ટિએ પ્રથમ આ નીચેનો શ્લોક પડ્યો;—

કુમુદવનમપશ્રિશ્રીમદંભોજચંદં । ત્યજતિમુદમુલૂકઃ પ્રીતિમાંશ્ચક્રવાકઃ ॥

હૃદયમહિમરાક્ષિમર્યાતિશીતાંશુરસ્તં । હૃતવિધિલલિતાનાંહીવિચિત્રાવિપાકઃ ॥

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ ભોજરાજએ મનમાં સમજીને કહ્યું કે;—“આહા! આ સર્વ કાવ્યની તો શી વાત કહ્યું! પરંતુ આ એકજ શ્લોકનું મૂલ્ય આખી પૃથ્વીના મૂલ્ય કરતાં પણ ઘોડું છે.” એમ કહીને રાજાએ માધ કવિની સ્ત્રીને એક લાખ રૂપિયા ઇનામના આપીને ઘણા સન્કાર કર્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે, માધ કવિની સ્ત્રી પોતાને મળેલી એ બક્ષીસમાંથી કેટલુંક દ્રવ્ય રસ્તાના બિખારીઓમાં વહેંચતી વહેંચતી ઉતારાપર ગઈ હતી. એ ઉપરથી તેની સ્ત્રીની ઉદારતાની પણ આપણને ખાતરી મળે છે. ઉતારાપર ગયા પછી પણ તેમણે સર્વ દ્રવ્ય દાનમાં આપી દીધું હતું. તેઓ દુઃખીઓનાં દુઃખ જોઈને દુઃખી થતાં હતાં. તેથીજ તેમણે પોતાની પડતી દશમાં પણ રાજાની તરફથી મળેલું દ્રવ્ય આવી રીતે દાનમાં આપી દીધું હતું. વાહ! ધન્ય છે! તેમની ઉદારતાને! તથા તેમના ક્યાણુ સ્વભાવને!

પ્રખંધ ચિંતામણી નામે પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, માધ કવિએ જ્યારે માધકાવ્ય રચીને ભોજરાજને ભેટ મોકલ્યું, ત્યારે રાજાએ પોતાના પંડિતોને તેની પરીક્ષા કરવા માટે આપ્યું હતું. પંડિતોએ તે પુસ્તકને બરાબર તપાસીને પોતાનો અભિપ્રાય બહાર કરતાં કહ્યું હતું કે;—

ઉપમાકાલિદાસસ્યભારવેર્યગૌરવં ॥

દંડિનઃ પદલાલિત્યંમાધેસંતિત્રયોગુણાઃ ॥

અર્થ—ઉપમા કાલિદાસની, અર્થ ગૌરવ ભારવીનું, અને રાખ્ડ સૌંદર્ય દેડી કવિનું, એમ દરેક જાણુ આટલે ગુણુમાંજ માત્ર ઉત્તમ છે. પરંતુ આ માધ કવિ તો ઉપમા, અર્થ ગૌરવ, અને રાખ્ડ સૌંદર્ય, એ ત્રણે ગુણુમાં ઉત્તમ છે. આ મહા કવિ પોતાની મોટી ઉદારતા અને માધ કાવ્ય જેવા ઉત્તમ ગ્રંથથી દેશ વિદેશમાં અમર કીર્તિ રાખી ગયો છે. ધન્ય છે! એવા મહા કવિને!

(૧) ઇસ્તિસનના કૌદમા સૈદ્યામાં “મેરૂતંગ” નામે એક લીન પંડિત થઈ ગયો છે, તેણે સ.વ. ૧૭૯૭ માં “પ્રખંધ ચિંતામણી” ગ્રંથ પદનાજુમાં રચ્યો છે. હાલ તર ભાઉદાસ કહે છે કે, એ પંડિતે રચેલું “પદાવલી” નું પુસ્તક ઈતિહાસ સંબંધી જાણનામાં બીજા પંડિતોએ કરેલી પદાવલી કરતાં ઘણું સરસ છે.

ભવભૂત.

આ પ્રસિદ્ધ મહાકવિ નિજમના રાજ્યમાં બેદર કરીને મામ છે, સાંતો રહીશ હતો. તે જાતે કશ્યપ ગોત્રી બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો. તે સ્વભાવે ચંચળ અને ઘણો બુદ્ધિશાળી હતો. તેણે નાની વયથીજ વેદ તથા કાવ્યાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે, તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન હતી. તેથી તેની ગતિ દરેક વિષયમાં હોડા પ્રવેશ કરતી હતી. જીએ સરસ્વતી વસેલી હોવાથી તેને બોક્ષે શ્રીકંઠ પણ કહેતા હતા. તેની વાણી ઘણી મધુર અને મોહક હતી. સૃષ્ટિના સૌંદર્યતત્ત્વો અને સુકુમારપણાનું સંયુક્ત વર્ણન કરવાની સ્વાભાવિક શક્તિ તેનામાં જોવા હતી, તેથી ભાગ્યેજ બીજા કોઈ કવિમાં હશે. ઉત્તરવિત્તી અને તેની આસપાસનાં અરણ્ય, પર્વત, નદીઓ, અને ઝરાઓનું આભેલુ વર્ણન તેણે સ્થળે સ્થળે કરેલું જણાય છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, તે ગોંડવણુ નામે રમણિક અરણ્યમાં કોઈ વખતે રહ્યો હશે.

ભવભૂતિને પોતાની આ મહા વિદ્યાનો પ્રકાશ જન્મભૂમિમાં પાડવાને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. લાં તેની કીર્તિ વધે તેમ નહોતું. તેથી તે જન્મભૂમિ છોડીને ભારતવર્ષમાં પર્યટન કરવા સારૂ નીકળ્યો હતો. આ મુસાફરીમાં ઘણાક રાજાઓએ તેના શુભ અને વિદ્યાની પરીક્ષા કરીને તેને યોગ્ય આશ્રય આપ્યો હતો. ફરતો ફરતો તે કનોજ દેશના યશોવર્મા નામે રાજાની પામે ગયો હતો. એ રાજા ભવભૂતિનું અપૂર્વ બુદ્ધિ કૌશલ્ય જોઈને મુગ્ધ થયો હતો. તેથી તેને કેટલીક મુદત સુધી પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. ભવભૂતિ કનોજમાં હતો, તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, ધારાનગરીના ભોજરાજા ઘણો વિદ્વાન અને વિદ્યાતોજક છે. તેના દરબારમાં ઘણા કાબેલ પડિતો તેના આશ્રય નીચે જઈને વસેલા છે. તેમની સાથે ભોજરાજા નિરંતર વિદ્યા વિનોદ કરે છે. છતાંદિ વાતો તેના જાણવામાં આવ્યાથી તે કનોજથી નીકળીને સન્દર ધારાનગરીમાં આવ્યો, અને ભોજરાજાને મળ્યો. શુભર રાજા ભોજે તેની વિદ્વાતાની બરાબર પરીક્ષા કરી. ભવભૂતિની બુદ્ધિ, મધુર વાણી, અને વિદ્વાતા જોઈને ભોજરાજા એટલો તો ખુશી થયો કે તેને પોતાના દરબારના કાલિદાસ જેવા શ્રેષ્ઠ કવિની પંક્તિમાં દાખલ કર્યો. ભવભૂતિ ભોજરાજાના દરબારના પંડિતોની સભામાં જ્યારે વિરજાવતો લાગે, તે પોતાના કાવ્ય વિનોદમાં સર્વ સભાજનોનાં મન આકર્ષી લેતો હતો.

ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિત્ર, માવતીમાધવ, અને વિરચરિત્ર, એ ત્રણ નાટક રંગેલા રંગેલા છે. તે ધમ્માન્ન ઉત્તમ ગણાય છે ઉત્તરરામચરિત્ર નાટક સખ અંદી છે. તેમાં અનોખાના રાજા રામચંદ્ર માદીએ જોલા પત્રી જે જે હકીકત બની તેજ એમાં વર્ણાવ્યાં છે. આ નાટકનો ખેલ કવિએ મહાકાલોદ્ધર મહાદેવના હસ્તમાં બનતી બતાવ્યો હતો. આ નાટક વિદ્વાનોને માન્ય અને રમિક લોકોને ઘણો પ્રિય છે. નાટકના તમામ ઉત્તમ ગુણો કવિએ તેમાં આપ્યા છે. તેમ કાળાસ અનિશ્ચય થયો છે. માવતીમાધવ રમ્યમાં સંગ્રાહરમ અધિક છે. મહાવીરચરિત્ર પણ સખ અંદી છે. તેમાં રામ કથા રંગે-પાથી વર્ણવી છે. અને વીરરમ વધારે દાખલ કર્યો છે, એ રીતે આ મહાકવિના ત્રણ રંગેલા

ગાંધીયં વિચાર, પદલાલિત્ય, અને ભાષાની ગ્રૌહતાથી પૂર્ણ છે.

ભવભૂતિ અને કાલિદાસ આ બંને કવિ પંડિતો ભોજરાગની સભામાં નાટ્યાલંકાર વિષય ઉપર વખતો વખત ઉત્તમ ભાષણો કરતા હતા. એક વખતે રાજનીતિઆગ્રાથી આ બંને કવિઓએ એક શ્લોકમાં શૃંગાર રસનું પૂરેપૂરું વર્ણન કર્યું હતું. તેમાં ઉત્કૃષ્ટપણની સ્પર્ધા ચાલી હતી. તે ઉપરથી એવું કહેવામાં આવે છે કે, એ વખતે દેવીના મંદિરમાં જઈને એ શ્લોક માતાની સન્મુખ જઈને તોળ્યા. તેમાં કાલિદાસનો શ્લોક વધારે વળનનો થવાથી દેવીએ પોતાના કર કમળમાંનું અમૃત ભવભૂતિના શ્લોકવાળા ત્રાજવામાં રેડીને ભારે ક્યું હતું! ગમે તેમ હો, પણ આ મહાકવિના મુખે ખરેખર સરસ્વતી વમેલી હતી. તેનાજ પ્રતાપથી તે પોતાની અદ્ભૂત વાણીના રસવડે સર્વને ખુશ કરીને નચાવતો હતો. ભવભૂતિની રતુતિ વિશે આ નીચેનું વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે:—

કારુણ્યમયભૂતિરચતનુતે—મતલબકે, કર્ણારસ તો ભવભૂતિનોજ. તેના જેવો કર્ણારસ વર્ણવી શકવાને બીજો કોઈ કવિ શક્તિવાન નથી. આ તેને કાંઈ ઓછું માન નથી. આ સર્વ વાતો ઉપરથી જણાય છે કે, ઇસ્વીસનના દશમાં સૈકામાં ભવભૂતિ કવિ ભારત-વર્ષમાં ખરેખર ભૂપણરૂપ હતો. તેથીજ તેની ઉજવણ કરીને અવાધિ સુધી સથળે પ્રકાશિત છે.

દંડી કવિ.

આ પ્રસિદ્ધ મહાકવિના જન્મસ્થાનની કાંઈ પણ હકીકત મળી શકતી નથી. માત્ર એટલુંજ જાણવામાં આવ્યું છે કે, તે ગાતે જાણણુ હતો, અને ઉજ્જયિની નગરની આસપાસના એક ગામમાં રહેતો હતો. તેણે બાળવયમાં ઘણું શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને યોગ્ય વયે પહોંચતાં કાશી વગેરે તીર્થ સ્થાનોમાં યાત્રા કરવા સાર મયો હતો. સાંધી ધો-રાનગરીમાં આવીને રહેો હતો. ભોજરાગએ તેની વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઈને તેને સારો આશ્રય આપ્યો હતો.

આ મહાકવિ ભોજરાગના દરબારના કવિ કાલિદાસ અને ભવભૂતિની સાથે કાવ્યમાં વખતો વખત વિવાદ કરતો હતો. તેમાં તે શબ્દ સૌંદર્યમાં સર્વને હાર કરી નાખતો. તેના જેવું શબ્દસૌંદર્ય દર્શાવવાને એ સમયે બીજો કોઈ કવિ શક્તિવાન નહોતો. એ ઉપરથી કહેવાય છે કે:—“દંડિનઃપદલાલિત્ય.” એટલે પદલાલિત્ય અથવા શબ્દસૌંદર્ય તો દંડી કવિનુંજ. એ રીતે તેની ખ્યાતિ ઘણી છે.

દંડી કવિ દેવી ઉપામિક હતો. તેમજ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ પણ દેવી ઉપાસિક હતા. આ ત્રણે કવિઓ વિશે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે મરસ્વતી દેવી જીવાન અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રીના વેષમાં પ્રગટ થઈને માર્ગમાં દોડી ઉજાળતાં હતાં. સાં થઈને આ ત્રણે કવિઓ નીકળ્યા. પ્રથમ દંડી કવિએ ક્યું કે, ત્યારે આ સ્ત્રી પોતાના કામળ અને લાલ હાથે દોડે છે, ત્યારે તે દડાના ત્રણ વર્ણ ઉપાડા જણાઈ આવે છે. તે સીધી નજરે જુવે છે, ત્યારે કાનમાંના કમળની તેના ઉપર છાયા પડે છે. તેથી તે રાનો દેખાય છે. અને જાન ઉપર પછાડે છે, ત્યારે નેત્રની દાંનીથી વળ્યું વળ્યું તથા ઘડું વળ્યું દેખાય છે. બાકી

ભૂતિએ કહ્યું કે, દડો તેના સ્તન જેવો દેખાય છે, તેથી તે જમીન ઉપર પછાડે છે. કાલિદાસે કહ્યું કે, તે માંડે મુખં ચુંબન કરશે તેટલા માટે તેને પછાડે છે. એ પ્રમાણે બોલી રહેતાંજ સરસ્વતી દેવી અદ્રશ્ય થઇ ગયાં. પછી દેવી ફરી વાર પાન વેચનાર તંબોળીનો વેપ લેખને એજ માર્ગ ઉપર આવીને પાછાં બેઠાં. ત્યાં એ ત્રણે કવિઓ આવ્યા. એટલે દેવીએ ભવભૂતિને જરા ચૂનો આપ્યો, દંડીને સોપારી આપી, અને કાલિદાસને પાન આપ્યું. એ રીતે આપવાથી દંડીએ તેનું કારણ પુછ્યું. સારે દેવીએ જવાબ આપ્યો કે, ત્રણે જણનાં ગુણ સરખા નથી. પછી એ ત્રણે કવિઓને દેવીએ પોતાની દુકાનની પછવાડે લેખ જઈને તેમના ગુણોની નિશાનીના ત્રણ ઢગલા બતાવ્યા. તેમાં કાલિદાસનો ઢગ સર્વથી મોટો, દંડીનો મધ્યમ, અને ભવભૂતિનો કનિષ્ઠ હતો. એ જોઈને ત્રણે કવિઓ મનમાં સમજીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ઉપરનો અમત્કાર બોધા પછી એક દિવસે દંડી કવિ અને કાલિદાસને વિવાદ થયો હતો. એવું કહેવાય છે કે, તે વખતે સરસ્વતી દેવીએ આવીને સાક્ષી આપી હતી કે;— “કવિર્વેડી, કવિર્વેડી, કવિર્વેડી, નસંશયઃ” મતલબ કે—કવિ તો દંડીજ છે. એવું ત્રણ વખત બોલવાથી કાલિદાસે ક્રોધથી દેવીને કહ્યું કે, સારે હું કોણ છું? દેવીએ ઉત્તર આપ્યો કે;—“સ્વમેવાહં નસંશયઃ” મતલબ કે—નું અને હું તો એકજ છીએ. એ રીતે વાતચિત થયા પછી વિવાદ છોડી દેખને ત્રણે કવિઓ એકબીજાના પરમ રત્નોઓ થઈને રહ્યા હતા.

દંડી કવિએ સાહિત્ય શાસ્ત્ર ઉપર દશકુમાર અને કાવ્યદર્શ નામે ધણા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. આ સર્વ હકીકત બોતાં દંડી કવિ પણ મહા કવિ હતો, એવું સિદ્ધ થાય છે. બોજરાગના દરબારમાં કવિ કાલિદાસથી બીજા નંમરનો કવિ હતો. એકેશર વિદસન સાહેબે દંડી નામ ઉપરથી આ કવિને સંન્યાસી ગણ્યો છે. પણ એ કદપનાનું ખંડન નિઃ-ધમાળા નામે ગ્રંથમાં કર્યું છે. આ કવિને થઇ ગયાને આશરે ૯૦૦ વર્ષ થયાં છે.

ભારવો.

આ પંડિત ધારાનગરીના પ્રખ્યાત રાજા બોજરાગ સમયમાં હતો. તેના પિતાનું નામ શ્રીધર પંડિત, અને માતાનું નામ મુશીત્રા હતું. મુશીત્રા બહેલી અને વિદ્વાન નારી હતી. તેમ શ્રીધર પણ ઘણો વિદ્વાન પુરુષ હતો. આ વિદ્વાન દંપતિનો પુત્ર વારની પણ પાંડિતમાં કાંઈ ઓછો નહોતો. તેણે ગુરુ કુળમાં રહીને નાના પ્રકારની સર્વ વિદ્યાઓ તથા કળાઓનું સારી પેઠે અધ્યયન કર્યું હતું. ભારી સ્પષ્ટ વક્તા હતો. તે કવિત્વ શક્તિમાં અને વાદિલક્ષણમાં ઘણો પ્રવિણ હતો. તેથી આખા ભારતવર્ષમાં તેની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસરી રહી હતી. મોટા મોટા પંડિતો પણ તેનાં વખાણ કરતા હતા. આટલું બધું તેણે કારીમાં ગંધિષ્ટ અને કોપી પંડિતોમાં રહીને વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો; તેના સંગને લીધે પોતાની બુનવાનીના અંગેમાં તેને વિધાનો બહુ ગર્વ થયો હતો. તેનો વિદ્વાન પિતા પુત્રનો એવો ગર્વ મદન કરી ગયો નહિ. નેથી તેનો ગર્વ કનારના માટે ને કબેલાં નેને મુખ

લો. અને તે જ્યોતિષ વિદ્યામાં ધણું કુશલ હતો. એ સિવાય રંગનાથ, સૂર્યદેવ, અને ગણેશ, નામના પંડિતોએ લીલાવતી ગ્રંથ ઉપર જૂદી જૂદી ટીકાઓ કરેલી છે.

ભારતકરાચાર્યે સૂર્યસિદ્ધાંત નામે ગણિતનો એક ખીન્ને મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેના પર રંગનાથ નામે વિદ્વાને સુઠાર્થપ્રકાશિકા નામે ટીકા કરેલી છે. તેમજ નૃસિંહગણુક અને જૂધર વગેરે વિદ્વાનોએ પણ તેના ઉપર ટીકા કરી છે. એ સિવાય તિથિતત્ત્વ નામે રજા-ગ્રંથ, અને જ્યોતિષતત્ત્વ નામે સિદ્ધાંત ગ્રંથ પણ ભારતકરાચાર્યે રચેલા છે.

આર્યાવર્તમાં પ્રથમ જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિષે મહાત્મા પરાસર ઋષિએ અમુક વિચારો આપ્યા હતા. ત્યાર પછી વિરાટ સુનિએ કેટલોક શોધ કરી પુસ્તકો રચ્યાં. તેના ઉપર એ સુનિના વિદ્વાન પુત્રે ટીકા કરીને તેમાં વૃદ્ધિ કરી. મહાત્મા વેદવ્યાસે પણ એ વિષે થોડુંક લખ્યું છે. હિદમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનાં મુખ્ય ત્રણ મત ચાલે છે. ૧ પુરાણમત, ૨ જૈનમત, અને ૩ સિદ્ધાંતમત. પુરાણમત વ્યાસે રચાયું, જૈનમત જુદસજ્જ ઉપરથી ચાલે છે, અને સિદ્ધાંતમતના આચાર્ય ભારતકરાચાર્ય છે. પૃથ્વીનો આકાર ગોળ છે, તે નિરાધાર છે, પૃથ્વીના પરિઘનું માપ, અને ગ્રહણ વિષે ખરા વિચાર, ઇત્યાદિ શોધ ભારત-વર્ષમાં પ્રથમ ભારતકરાચાર્યે કર્યા છે.^૧

ઉપર મુજબ આપણા દેશમાં જ્યોતિષવિદ્યા પ્રાચીનકાળથીજ ચાલી આવે છે. તેમાં સૂર્ય તથા ચંદ્રગ્રહણ અમુક વખતે થશે, એવું જણાવેલું છે. તે છતાં તેમાંનાં ગણિત કાળે કરીને બરાબર મળતાં નહિ. તેમાં થોડી પળનો ફેર પડી જતો. કેમકે પ્રાચીન ગ્રયોને ફરી બરાબર તપાસી શકે એવો કોઈ વિદ્વાન થયો નહોતો. બ્યારે ભારતકરાચાર્ય થયા, ત્યારે તેમણે પોતાના અખંડ ઉદ્યોગ અને અપૂર્વ ઉત્સાહ તથા જુદિગળયુક્ત બધા ગ્રયેણ સારી રીતે અવલોકન કર્યું. પછી તેમાં અધિક કે ન્યૂન કરવા જેવું તેમને સાચું, તેટલું નવીન ગણિત કરીને તેમણે નિયમ બાંધ્યા. જો કે એ સમયે હાલની માફક ફાર્મને જેવાં કોઈ પણ સાધનો નહોતાં, તેથી ગ્રહો તથા નક્ષત્રોનો વેધ તેમને વાંસની ભંગળીવડે કરવો પડ્યો હતો. તે છતાં તેમણે મહેની ઉઘાડી, લંબાઈ, આકાર, પરિમાણ, અને પૃથ્વીનું રચણ, ઇત્યાદિ સર્વ વાનો પોતાના જુદિ બળના પરાક્રમથી શોધી કહાડેલ છે. તથા તેમણે કરેલું ગણિત, પૃથ્વીનો આકાર, અને ગ્રહણ વગેરે વિષે જે જે સિદ્ધાંત તેમણે લખેલા છે, તે અત્રાચીન કાળના સુધરેલા ઇંગ્રેજોના મિદ્ધાંતો સાથે ફેરલીક વાતે બરાબર મળતા આવે છે. એ ઉપરથી તેમની શ્રેષ્ઠ જુદિની ખાત્રી થઈ શકે છે. જેમ પ્રાચીન કાળના ગણિતમાં કાળે કરીને થોડીક પળનો ફેર પડ્યો હતો, તેને સુધારનાર ભારતકરાચાર્ય જેવો મહાપંડિત મળ્યો. તેમ ભારતકરાચાર્યે થઈ ગયાને આજે લગભગ ૮૦૦ વર્ષ થયા આવ્યાં છે, તેથી તેમના ગણિતમાં કાળેકરીને થોડાક ફેર પડે છે, તે છતાં તેમના જેવો ગણિત વિદ્યાનો શોધક પુરૂષ અવાધિ સુધી થયો નથી. એ જટુ અરસોસતી વાત છે!

(૧) પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે, એ વિષે ઇંગ્લીસનના પાંગવા સૈકામાં થઈ ગયેલા “આર્થસાઈ” નામે પંડિતે પોતાના ગ્રંથમાં લખ્યું છે. આ વાત યુરોપખંડમાં પ્રખ્યાત પંડિત “ગાલિલીયો” એ પૃથ્વીના ફરવા વિષેનું મત નક્કર કર્યું તે પહેલાંની છે. પૃથ્વી વાતાવાયુથી રેખિત છે, એ વિષે “ભારતકરાચાર્ય” પોતાના “સિદ્ધાંતસિદ્ધાંત” ગ્રંથમાં લખ્યું છે. તેમ મેપની વગરનું પણ કારણ મહાપંડિત “ગાલિલીયો” ને પણ મારુમ હતું.

ભાસ્કરાચાર્યનો એવો સિદ્ધાંત છે કે;—પૃથ્વી ગોળાકાર અને નિરાધાર છે. તે સર્વની પાછળ ફરે છે. ગ્રહણ થાય છે, તે પૃથ્વી અને ચંદ્રની છાયાથીજ થાય છે. વળી એ સમર્થ શોધક પુરૂષે એવું શોધેલું છે કે, પૃથ્વીને લોહચુંબકની પેઠે આકર્ષણ શક્તિ છે; તેના વડે પૃથ્વી સર્વ પદાર્થોને પોતાની પાસે ખેંચી રાખીને પડવા દેતી નથી. એજ કારણથી દોષ પદાર્થ ઉંચે ફેંકાએ, તે પાછો પૃથ્વી ઉપર આવી પડે છે. તેના એજ સિદ્ધાંત ઉપર બૌદ્ધ અને જૈન મતના દોષ પંડિતે એવી રીતે કહ્યું કે, પૃથ્વી આકાશમાં નિરાધાર છે. માટે એ સદા અવકાશમાં પડતી જાય છે, તેને ભાસ્કરાચાર્યે જવાબ આપી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, પૃથ્વીને સઘળે ઠેકાણેથી સરખું તેના કરતાં મોટા પદાર્થોનું આકર્ષણ છે. તેથી પૃથ્વી ક્યાંથી પડતી નથી. જો પૃથ્વી અવકાશમાં પડતી જતી હોત, તો 'પૃથ્વી-પરથી એક બાણ છોડીએ તે પાછું પૃથ્વીપર આવતુંજ ન જોઇએ. કેમકે પૃથ્વી અને બાણ એ બંનેનો સ્વભાવ તમારા કહેવા પ્રમાણે પડતો છે. વળી એમ પણ ન કહી શકાય કે પૃથ્વી ધીમે ધીમે નીચે જાય છે, અને બાણ વધારે જલદીથી ઉતરે છે. કેમકે મોટા અને ભારે પદાર્થ જલદી પડે છે, પૃથ્વી સૌથી વધારે ભારે છે, માટે તે બાણ કરતાં જલદી નીચે જવી જોઇએ. પણ તેમ થતું નથી. બાણ પૃથ્વી ઉપરજ આવે છે, અને પૃથ્વી અવકાશમાં પડતી નથી. ઇલાદિ પ્રશ્નોત્તર ચલાવી ભાસ્કરાચાર્યે બૌદ્ધ અને જૈન પંડિતોનો મત ખોટો છે, એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું. તેમણે પૃથ્વીના ગોળ-પરિધિના ૩૬૦ અંશ-માની નિરક્ષ દેશ (શન્ય અક્ષાંશનો દેશ) લંકા માનેલ છે. લંકાની પૂર્વ પશ્ચિમ દિશામાં ક્રમથી ૯૦ અંશ ઉપર ચમકોટી નગર તથા ચૈતકપતન કલ્પી ત્યાંથી ૧૮૦-અંશ ઉપર સિદ્ધપુર માનેલ છે. તેમજ મેરૂ (ઉત્તર ધ્રુવ) અને વડવાનલ કીંવા અગસ્તી (દક્ષિણ ધ્રુવ) લંકાથી સરખા ૯૦ અંશ ઉપર ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશામાં ક્રમથી છે, એવું તેમણે કહેલ છે.

લંકામાં ઉભાં રહેતાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ આ બંને તરફ (દ્રષ્ટિ મર્યાદા વૃત્તમાં) એક વખતે દર્શન થાય છે. માટે લંકા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે એટલે સમવૃત્ત ઉપર છે. લંકાની ઉત્તરમાં તથા દક્ષિણમાં ક્રમથી ૨૩ાં અંશ ઉપર કર્કટવૃત્ત અને મકરવૃત્ત જેને અ-ધનવૃત્ત કહે છે. તેની બંને બાજુએ સ્પર્શ સમવૃત્તને છેદી આગળ જવાવાળું જે વૃત્ત તેને ક્રાન્તિવૃત્ત નામ દીધેલું છે. સમવૃત્તમાં ક્રાન્તિવૃત્ત બંને ઠેકાણે છેદે છે. તેનું સંપાત નામ છે. અને તે એક બીજાથી ૧૮૦ અંશ ઉપર છે. લંકાથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ સુધિ ગયેલી સીધી જે પહેલી રેખા તેનું નામ ચામ્યોત્તર રેખા અગર વૃત્ત, એજ પ્રથમ ચામ્યોત્તર ઉપર ઉજ્જન શહેર છે. અને તે બૂપરિધિના ૧૬ મા ભાગ ઉપર છે. માટે લંકા અને ઉજ્જન વચ્ચે અંતર ૧૬૫૮ કોશનો બુગોળનો પરિધ સમજવો. પરિધ ૪૯૬૭ ચોજન એટલે ૧૯૮૬૮ કોશ છે. અને વ્યાસ આશરે ૬૩૨૫ કોશ છે. બુગોળના ચતુર્થાંસ ઉપરના લોકો અરસ પરસ ત્રાંમા, અને અર્ધ ઉપરના નીચે માયુ ને ઉપર પગ, એમ જાગતી છાયા મુજબ ભાસે છે. પરંતુ મર્યને પોતાનાં પગલાં નીચે પૃથ્વી અને મસ્તક ઉપર આકાશ એમજ અનુભવ થાય છે. તે સર્વ પૃથ્વીના આકર્ષણ શક્તિથી પડી જતા નથી. એવા પ્રકારનો તેમનો મત છે. પૃથ્વી સપાટ નથી પણ ગોળ છે, છતાં સપાટ ભાસવાનું કારણ પૃથ્વી નિરાધાર છે. લંકા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગમાં છે. સર્વ ગ્રહણ ચંદ્રની છાયાથી, અને

ચંદ્ર મહાજી જૂ હાવાથી થાય છે. તેમજ પૃથ્વીના ભાગોમાં મહા દ્વિપો, સમુદ્રો, ખંડ વગેરે વિશે સિદ્ધાંતો તેમજ પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણી નામના ગ્રંથમાં દર્શાવેલા છે. એ નામાંકિત સિદ્ધાંતો બાપકરાચાર્ય વિશે હાલ એક નાનું પુસ્તક થયેલું છે. તે રા. વનાદેવ બાળાજી મેન્ડકે રચેલું છે. તેમાં તેમનું સવિસ્તર વર્ણન કરેલું છે, તે વાંચવા લાયક છે. ફક્ત તેમાં લંકા ૧૧ અધ્યાંસ ઉપર છે, અને સિંહલદ્વીપ માંહેલું કાંઠી શહેર એજ લંકા છે, એવું કહેવું છે. તે બરોબર નથી. નવા શોધોને માટે બાસ્કરાચાર્યના ગ્રંથ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

આ શોધક પુરૂષે જે જે શોધો કરેલી છે, તે તે તેમજી પૂર્ણ ઉત્સાહ અને સતત ઉદ્યોગથી કરેલી છે. તે અડચણોથી જરા પણ ના હિંમત થતા નહિ. પૂર્ણ ખંતથી અડચણો દૂર કરી પોતાનો ધારેલો હેતુ પાર પાડતા. કેમકે તેમના મનમાં આશા અને ઉત્સાહ અખંડ રહેલાં હતાં. જે પોતાના મનમાં આશા અને ઉત્સાહ રાખી ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે, તે પોતાનાં ધારેલાં કાર્યમાં ફતેહ મેળવે છે. ઉદ્યોગી પુરૂષોએ ઉત્સાહથી કામ કરવાની ટેવ પાડવી. તેમ કરનારની ધારણા પાર પડે છે, અને મનની વૃત્તિ સુખદ થાય છે. બાસ્કરાચાર્યે આવાજ પ્રકારના ઉદ્યોગથી શોધો કરેલી છે. પોતાની પાસે યંત્રાદિ કાંઈ પણ સાધનો નહિ હતાં પણ તેમજી જે જે શોધો કરેલી છે, તે વિશે તેમજી પોતાના ગ્રંથોમાં સર્વ વાતો જણાવેલી છે. તે અનેક સાધનવાળા ઇંગ્રેજ શોધકોના મત સાથે મળતી આવે છે. એ પરથી તેમની પ્રબોધ બુદ્ધિ અને અલૌકિક દ્રષ્ટના શક્તિ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. તેમના વિશે એવું કહેવાય છે કે સૂર્ય નારાયણે જૈન વગેરે નિરૈશ્વરવાદિ, નાસ્તિક મત પંથનું ખંડન કરવા સારું નિબાં રૂપે અવતાર ધારણુ કર્યો હતો. તેમનો ચોથો સંપ્રદાય નિબાઈ અથવા નિમાવતુ. આમે વૈષ્ણુ મત છે, તેની પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. એ સમર્થ વિદ્વાને વેદાંત ઉપર નિબાઈ નામે એક ભાષ્ય રચેલું છે. તેમજી સુશોભિત દેવાલયો બાંધી તેમાં રાધા કૃષ્ણની મૂર્તિનું સ્થાપન કરી તેની ઉપાસના અને ભક્તિ કરવાનો બીજા આચાર્યોની પેઠે મનોરંજક સંપ્રદાય ચલાવી હતો. એવા બદ્ધ પુરુષોના દીર્ઘ પ્રયત્નથી જૂજ આર્ય ધર્મનું બીજા આર્યવ્રતમાં રહ્યું. તેમના મતના પુરૂષો જો પીચદનતુ ઉભું તીલક કરી તેમાં મધ્યે કાગો જોળ ચાંદ્યો કરે છે. બાસ્કરાચાર્યે પોતાની ૬૫ વર્ષની ઉંમરે બેદરમાં સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો. ખગોળ અને ગણિત વગેરેના શોધ કરી તથા સત્ય ધર્મનો સંપ્રદાય ચલાવી એ મહા પુરૂષ જગતમાં અમર નામના રાખી ગયો છે.

શારંગધર.

શારંગધર સંહિતા નામે વૈદકના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો કર્તા પંડિત શારંગધર શાલિયા-દેવ શકના અગ્નિઆરમા સૈકામાં અનંગલીમ રાજના વખતમાં થઇ ગયો. તેના પિતાનું નામ દામોદર, અને દાદાનું નામ રાઘવદાસ હતું. આ રાઘવદાસ દમીર રાજના દરબારમાં મુખ્ય પંડિત હતા.

શારંગધરના જન્મવૃત્તાંતની વધારે હકીકત મળી શકતી નથી. માત્ર એટલું જ જણવામાં આવ્યું છે કે, તે કવિ અને મહાપુરાણી હતા. તેજી શારંગધર સંહિતા નામે જે વૈદકનો ગ્રંથ રચ્યો છે, તે ઉપરથી તેને વૈષ્ણવ વિધાનું સારું જ્ઞાન હતું, એમ ધારી રાખાય છે. એ

ગ્રંથના ત્રણ ખડ તેણે કરેલા છે. આ ગ્રંથ ઘણો સહેલો અને વૈધ લોકોને ઘણાજ ઉપયોગી છે. તે મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલો છે. પરંતુ હાલ તેનાં પ્રાકૃત ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં છે. એ ઉપરથી તેના ઉપયોગીપણાની ખાત્રી થઇ શકે છે. એ શિવાય તેણે હુમીર વિજય અને સુભાષિત શારંગધર નામે ગ્રંથ કર્યા છે. હુમીરવિજયમાં હુમીર રાજાની વંશાવળી તથા તેનાં ઉત્તમ કામો લખેલાં છે. અને સુભાષિત શારંગધરમાં નાના પ્રકારના વિષયો તથા કેટલાક સુંદર શ્લોકોનો સંગ્રહ છે. તેને શારંગધર પદ્ધતિ પણ કહે છે. આ બધા ગ્રંથોમાં લગભગ ૨૬૦૦ શ્લોકોનું પુર છે. આ ત્રિદાન પુસ્તકને થઇ ગયાને આશરે ૭૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે.

વિષ્ણુશર્મા પંડિત.

સંસ્કૃત “પંચતંત્ર” અથવા જેના ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષામાં “પંચોપાખ્યાન” નામે પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય ગ્રંથ થયેલો છે. તેના કર્તા વિષ્ણુશર્મા પંડિત શાશિવાહન શક્તા સુમારે બારમા સૈકામાં થઇ ગયો છે. સંસ્કૃત “હિતોપદેશ” નો કર્તા આ વિષ્ણુશર્મા પંડિત હતો, એવું કવિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું છે, તે વાંત તદ્દન ખોટી છે. પંચતંત્ર તથા હિતોપદેશનાં મૂળ વસ્તુ “કરટક દમનક” અથવા “કલીલા દમનક” નામે વિખ્યાન ગ્રંથમાંથી લીધેલાં છે. એ ગ્રંથ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર વેદપાઈ નામે મહાપંડિતે રચેલો છે. (જુઓ વેદપાઈનું ચરિત્ર) વેદપાઈના રચેલા એ “કરટક દમનક” ગ્રંથ ઉપરથી વિષ્ણુશર્માએ પંચતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો છે.^૧ અને એ પંચતંત્ર ઉપરથી સુમારે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર બંગાળામાં થઇ ગયેલા નારાયણભટ્ટ નામે પંડિતે સંસ્કૃત હિતોપદેશ^૨ ગ્રંથ રચ્યો છે.

વિષ્ણુશર્માએ પંચતંત્રમાં પશુ પક્ષિ વગેરેની ચમત્કારિ વાતો રચીને બાળ અને જુદા સર્વને રમુઈ લાગે એવી શૈલીમાં ઉપદેશ આપ્યો છે. તેની રચના ગદ્યપદ્યાત્મક છે; અને તેમાં મિત્ર લાભ, મિત્રભેદ, સંધિવિગ્રહ, લબ્ધપણાશ એટલે મળેલી વસ્તુનો નાશ થવો, અને અપરિક્ષીતકારીત્વ એટલે વગર વિચારતું કામ, એવાં યંત્ર પ્રકરણો છે. આ ગ્રંથ સાંસારિક તેમજ રાજકીય બાબતોમાં ઘણાજ શિક્ષણીય અને રસિક છે. તેથી તે ખુબ લોકપ્રિય થઇ પડ્યો છે. આ ગ્રંથ વિષ્ણુશર્મા પંડિતે અમરશક્તિ નામે દક્ષિણમાં મહિલાનગરના એક રાજાના વશ્યશક્તિ, રૂપશક્તિ, અને અનેકશક્તિ, નામે ત્રણ રાજકુંભારોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા સાર રચ્યો હતો. આ પંચતંત્ર ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષામાં જે ગ્રંથ થયો છે, તે પંચોપાખ્યાનને નામે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ રચીને વિષ્ણુશર્મા પંડિતે પોતાનું નામ કાયમ રાખ્યું છે. તેને થઇ ગયાને આજે લગભગ ૬૦૦ વર્ષ થયાં છે.

(૧) કેટલાક જણ કહે છે કે, વિષ્ણુશર્મા પંડિતે “પંચતંત્ર” નું વસ્તુ “જુદાકયા” નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથમાંથી લીધેલું છે.

(૨) સંસ્કૃત હિતોપદેશનું ગુર્જરાલી શાષાંતર સને ૧૮૮૯ માં આપણા ગુર્જર પ્રવક્તા રા. રા. રાજાદેવશાસ્ત્રી હૃદયશાસ્ત્રી કર્યું છે.

(૩) કવિચરિત્રમાં “સુંદર” નામ લખ્યું છે

હેમાદ્રિ-હેમાડપંત.

આ મહા પંડિત સાચિવાદન રાક્ષસા આરમ્ભ સૈદ્ધાંતમાં હયાત હતો. તે જ્ઞાનદેશમાં આવેલા દેવગઢ જ્ઞેને દોષતાઆદ કહે છે, સાંતો રહેવાથી હતો. તે જ્ઞેને યજુર્વેદી બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ કામદેવ હતું. મુંબઈની રાયસ એશિઆટીક સોસાયટીના સને ૧૮૩૯ ના જ્ઞાનક્રમાં બે તામ્રપત્ર પ્રગટ થયાં છે. તે ઉપરથી માણુમ પડે છે કે, યદુ જ્ઞાનમાં બીજુમ રાજ્ય થયો. તે પછી જ્ઞાનપાલ, સિંધન, કૃષ્ણ, અને તેનો ન્હાનો ભાઈ મહાદેવ તથા કૃષ્ણનો પુત્ર રામચંદ્રદેવ અથવા રામદેવ, એમ અનુક્રમે રાજ્ય થયા. તેમાંના છેલ્લા રાજ્ય રામદેવનો આ હેમાદ્રિ પંડિત પ્રધાન હતો. એ રાજ્યની રાજધાની દેવનગરીમાં હતી.

હેમાદ્રિ પંડિતે ચતુર્વર્ગચિંતામણી નામે ધર્મસાસ્ત્રનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ રચેલો છે. તેમાં આચાર, વ્યવહાર, પ્રાપચિત, ઇષ્ટ પૂર્તિ, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા વિષે વર્ણન છે. આચાર અને ઇષ્ટ પૂર્તિ કર્મ વિષે તેમાં લંબાણથી લખેલું છે. પણ વ્યવહાર વિષે હુંકમાં વર્ણનું છે. આવી જ્ઞાતનાં બીજાં પુસ્તકો અન્ય વિદ્વાનોએ રચેલાં છે. પરંતુ તેઓમાં હેમાદ્રિ પંડિતના આ ગ્રંથની બરેબરી કરી શકે તેવો એક પણ ગ્રંથ નથી. એ ગ્રંથના અંતે પંડ અથવા ભાગ કરેલા છે. વ્રતખંડ, દાનખંડ, તીર્થખંડ, મોક્ષખંડ, અને પરિશેષખંડ. તેમાંના ત્રણ ખંડ પ્રખ્યોત દાકતર લાઉદાશ્જને હાથ આપ્યા હતા. વ્રતખંડમાં જૂદા જૂદા મહિતાને ઋતુઓમાં જૂદાં જૂદાં વ્રત પાળવાનાં બતાવ્યાં છે. આ ખંડ લખવામાં હેમાદ્રિએ મુખ્યત્વે ભવિષ્ય પુરાણ ઉપર આધાર રાખેલો જણાય છે. દાનખંડમાં શી રીતે અને કેવે કેવે પ્રસન્ને થું દાન કરવું, તે પુરાણ, શ્રુતિ, અને સ્મૃતિના આધારથી લખ્યું છે. દાનમયુષ, અને દાન ચંદ્રિકા, વગેરે એવી જ્ઞાનનાં બીજાં પુસ્તકો છે, પરંતુ તેમાં હેમાદ્રિના દાનખંડ જેટલું વર્ણન નથી. તીર્થખંડમાં યાત્રા સંબંધી અને મોક્ષખંડમાં મોક્ષ સંબંધી વર્ણન હોયું જોઈએ. એ બે ખંડ દાકતર લાઉ દાશ્જને હાથ લાગ્યા નથી. પરિશેષખંડ મોટો છે. તેમાં શ્રાદ્ધખંડ, કાંકળખંડ, અને પ્રતિષ્ઠાખંડ, એવા ત્રણ ઉપખંડ પાડેલા છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી સાર લેખને હેમાદ્રિ પંડિતે નવરમ્ અને ભક્તિનો મુક્તાફળ નામે ગ્રંથ કર્યો છે. એ ગ્રંથ તેણે ચતુર્વર્ગચિંતામણી પછી કર્યો હોય એવું જણાય છે. તેમાંના દરેક વિષયની આખરે “ઈતિવોપદેશવિરચિતે” એમ લખેલું છે. તે ઉપરથી એવો શક રહે છે કે, એ પુસ્તક કદાપિ બોપદેવ પંડિતે રચેલું હશે. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, બોપદેવ હેમાદ્રિ પંડિતને આશ્રયે રહેલો હતો, તેથી પોતે રચેલો ગ્રંથ કદાચ હેમાદ્રિના નામે પ્રગટ કર્યો હોય.

હેમાદ્રિ પંડિત બ્યારે રામદેવ રાજ્યના મંત્રી પદપર હતો, ત્યારે તેણે આયુર્વેદ રસાયણ નામે ગ્રંથ રચ્યો હતો. તેમાં તેણે વાગ્ભટના કરેલા અષ્ટાંગ-હૃદય નામે ગ્રંથના ઉપર ટીકા કરી છે. વળી લેખનપદ્ધતિ નામે ગ્રંથ જે યોગ સંભવ ઉપર પ્રગટ થયેલો છે, તે પણ તેણે જ રચ્યો છે.

આ મહાપંડિત પોતાના રાજની કાંઈક ઇતરાજને લીધે દિવાનગીરી છોડી દેખને પોતે સીસાન (લંકા) માં ગયો હતો. સાંથી જ્યારે તે પાછો હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે એક પ્રકારનું દુર્લભ ધાન્ય લાવ્યો હતો. તેથી રાજને જે દ્રષ્ટિપાત થયો હતો, તે દૂર થઈ ગયો હતો. એ ધાન્ય ધણું કરીને રાઈ હશે, એમ ધારવામાં આવે છે. વળી એનું કહેવાય છે કે, બાજરી પણ હેમાદ્રિ પંડિતજી લંકામાંથી પ્રથમ હિંદમાં લાવ્યો હતો.

હેમાદ્રિ પંડિત ધણેજ જીવિશાળી અને શોધક પુરુષ હતો. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં હાલ વ્યવહારમાં લખાતી મોઢી લીપિ જેને કટલાક રાક્ષસી લીપિ કહે છે, તે પણ તેણેજ ઉત્પન્ન કરી છે. આ પંડિત વળી શિલ્પશાસ્ત્રમાં પણ ધણો કુશળ હતો. તેણે પોતાને હાથે બાંધેલાં કટલાંક ઘર તથા દેવજો અવાપિ સુધી છે. તેની બાંધણી હાલની બધી કરતાં છેક જુદીજ નજાય છે. એટલે ઘર ધણું નીચું તથા આગલું બારણું છેકજ ન્હાતું છે. તેજ પ્રમાણે દેવળની બાંધણી પણ વિલક્ષણ છે.

હેમાદ્રિપંડિત ગણપતિનો મોટો ભક્ત હતો. તે ધણાંક લોકોપયોગી કાર્યો કરીને પોતાની ૬૦ વર્ષની ઉંમરે પૈંથણ નગરની પાસે નાંદેડ કરીને ગામ છે, ત્યાં પરમ ગતિને પામ્યો છે.

બોપદેવ.

આ મહાપંડિત શાલિવાહન શકના બારમા સૈકામાં હયાત હતો. તે બ્રાહ્મણ જાતિનો હતો. તેના પિતાનું નામ વૈદ્ય કેશવ, અને ગુરુનું નામ ધનેશ્વર હતું. એનું તેણે પોતાના વ્યાકરણના ગ્રંથોને અંતે લખેલું છે. વળી તેના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે, તે બંગાળાનો રહીશ હતો. બોપદેવે ધણું કરીને સર્વ શાસ્ત્રો ઉપર નિબંધ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેના પછીના ગ્રંથકારોએ વ્યાકરણ, વૈદક, અને અલંકાર ઇત્યાદિ વિષયોમાં બોપદેવનું મત વારંવાર પ્રગટ કર્યું છે. તેણે મુગ્ધબોધ નામે બાળ ભાષા ઉપર વ્યાકરણનું પુસ્તક રચ્યું છે. તેનાં અગિયારસો મુત્ર છે. તેમાં માગધી, પૈશામી, શુરસેની, અને રાક્ષસી વગેરે ભાષાઓના નિયમનાં મુત્રો છે. એ ગ્રંથનાં બાર પ્રકરણ છે. તેના ઉપર ઘુલ નામની ટીકા છે. વળી રામાનાથાયે પણ એક ટીકા કરી છે. એ રીતે આ વ્યાકરણ ગ્રંથ ઉપર એકંદરે આઠ ટીકાઓ છે. આ વ્યાકરણને બંગાળામાં વિદ્વાન લોકો ધણું માન આપે છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણના પણ બોપદેવે નિયમ બાંધ્યા છે. પરંતુ તે આપે એટલે ઋષિઓએ કહેલા નથી, તેથી લોકોમાં તે વ્યાકરણનો પ્રચાર રહ્યો નથી. બોપદેવના વ્યાકરણના બીજા ગ્રંથો પણ તેવાજ છે. તેમ તેના મતને માનનારા બંગાળ તરફના પંડિતોનો તથા દક્ષિણમાંના પંડિતોનો દટલાએક શબ્દો વિષે મતભેદ જણાય છે. બોપદેવે કવિકલ્પદ્રુમ નામે ગ્રંથ રચેલો છે, તેમાં સંપૂર્ણ ક્રિયાપદોના ત્રણ ધાતુની ગણતરી કરીને સ્તોત્રરૂપે રચ્યો છે. શ્રી. હાંગલિસ સાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમાં ૨૦૦૦ થી વધારે ધાતુ નથી. શ્રી. રાજન કહે છે કે, તેમાં ત્રણ-ધાતુ ૨૩૫૦ છે. આ ગ્રંથમાં સરખા અરખા ધાતુની ગણતરી કરીને તેનાં ઉદાહરણો

શ્લોકમાં દેખાડેલાં છે. આ ગ્રંથ ઉપર દુર્ગાદાસે ધાતુદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. અને ખીછ ટીકા રામન્યાલંકારે કરી છે, તેનું નામ કવિકંઠપદુમવ્યાખ્યા છે. વળી કવિ-કામધેનું નામે ખીજે એક ગ્રંથ બોપદેવે કર્યો છે. તેમાં દશ ગણેશનાં સરખા સ્વરૂપનાં ધાતુ છે. તે કેવા કેવા રૂપે છે, એ વિષે જૂદી જૂદી નિશાનીયો આપીને જૂદા કાઢ્યા છે. અને તેમાં ખીજાં વ્યાકરણો ઉદ્ધ, ચંદ્ર, કાશ્યપ, આપિશદી, સાકટાચન, પાણિની ઇત્યાદિ વ્યાકરણના મત પ્રમાણે કેષ કેષ નિશાનીયો છે, એ વિષે તેઓના મતનો વિચાર કરીને સર્વથી સાધારણ નિયમ આ કાવ્યમાં દેખાડેલા છે. એ સિવાય બોપદેવે ધાતુપાઠ, હંદઃ શાસ્ત્રકોષ, અને શતજ્ઞેડી નામે વૈદકશાસ્ત્રનો ગ્રંથ, ઇત્યાદિ કરેલા છે. આ બોપદેવને મહાપંડિત હેમાદ્રિનો આશ્રય હતો, એવું કહેવાય છે.

બોપદેવ નામે એક ખીજે વિદ્વાન પણ થઈ ગયાનું જણાય છે. તેના પિતાનું નામ ભીમદેવ હતું. મહાપંડિત ભાસ્કરાચાર્ય કૃત હીસાવતી ગ્રંથ ઉપર બોપદેવ નામે વિદ્વાને ટીકા લખેલી છે. તે આ બેમાંના કયા બોપદેવે લખી હશે, તે નક્કી થઈ શકતું નથી.

સોમનાથ ભટ્ટ.

સોમનાથ ભટ્ટ રાજમહેદ્રી પ્રાંતમાં તેનલંકા નામે ગામનો સ્ત્રીસ, રાતે તૈલંગી જાણ-લુ હતો. તે શાલિવાહન શકના બારમા સૈકામાં થયો એવું એ પ્રાંતના લોકો કહે છે. તે પ્રથમ ધણીજ કુમાર સ્થિતિમાં હતો. તેથી તેને લગ્ન કરવા માટે જોઈતા પૈસા નહોતો. તે કંટાળી સુદત સુધી કુંવારી અવસ્થામાં રહ્યો હતો. ત્યાર પછી ધણી મુશીબતે તેને એક દન્યા મળી હતી. લગ્ન કર્યા પછી એક વખતે તે પોતાની સાસુને મળવા ગયો. અને તે વખતની રીત પ્રમાણે તેણે સાસુને નમસ્કાર કર્યો. પરંતુ સાસુ ધણી લોભી અને ખરાબ સ્વભાવની હોવાથી તેનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો. એથી સોમનાથ ભટ્ટને ધણું માઠું લાગવાથી તે કાશીએ જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે વીસ વર્ષ સુધી રહીને ન્યાય શાસ્ત્ર, વેદાંત શાસ્ત્ર, અને અલંકાર શાસ્ત્રનો ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો. અને પછી પોતાને દેશ પાછો આવ્યો. રસ્તામાં આવતાં ધણેક દેશોના રાજાઓને મળીને પોતાની વિદ્વતા બતાવી તેણે ધણું સન્માન અને ધન તથા મેના, પાલખી વગેરે હનામ મેળવ્યું હતું.

તેણે ઘેર આવ્યા પછી ન્યાયશાસ્ત્ર બજાવવા માટે એક પાઠશાળા સ્થાપી હતી. એથી તેની ધણી કીર્તિ વધી હતી. પાર્યસાર્થમિત્ર કરીને એક પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર થઈ ગયો છે, તેણે મિમાંસાશાસ્ત્ર ઉપર શાસ્ત્રદીપિકા નામની ટીકા કરી છે. તે ટીકા ઉપર સોમનાથ ભટ્ટ મયૂખમાલા નામે વિરચી ટીકા કરી છે. વિદ્વાન લોકો આ ટીકાનાં ધણાં ગણાણ કરે છે. અને તેને ધણું માન આપે છે. દક્ષિણમાં વિદ્વાન લોકો આ ટીકાને ધણી-જ વખાણ કરે છે. સોમનાથ ભટ્ટ પોતાની ૬૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. તેના વંશ-ના માનુષો દણુ પણ છે.

વેદાંતાચાર્ય.

વેદાંતાચાર્યનો જન્મ કાંચીનગરમાં થયો હતો. તેના બાપનું નામ વેદવ્યાસમટ્ટ હતું. તે જ્ઞાતે વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણ હતો, અને પ્રખ્યાત પંડિત વિદ્યારણ્યના સમયમાં જ હયાત હતો. જ્ઞોત્ય દીધા પછી તેણે ધણા બાવથી કાવ્ય તથા ખીજા અથોનો અભ્યાસ કર્યો. તેમજ ન્યાયશાસ્ત્ર તથા વ્યાકરણશાસ્ત્ર પણ શિખ્યો. તે પોતાની ૪૦ વર્ષની ઉંમરે કર્ણાટક અને દ્રાવિડદેશના રાજના દરબારમાં ગયો. અને ત્યાંના પંડિતો સાથે ધર્મ વિષે વાદવિવાદ કરીને તેમનું ખંડન કર્યું હતું. વૈષ્ણવ ધર્મમાં જે ચૂકા પડેલી છે, તે સુધારવા અને સાતાની અથવા ચોથા વર્ગમાંના બ્રાહ્મણોએ તંગળ બ્રાહ્મણોના ધર્મમાં પેશીને તેઓનાં કર્મ બદલ કર્યા છે, તે સુધારવા માટે હું વ્યંકટેશના અંતથી જન્મ્યો છું. એવી તેણે લોકોમાં વાતો ઉડાવી. તેણે વિધિ યુક્ત માર્ગ રચાધ્યો, અને તે વિષે કેટલાંક સૂત્રો પણ લખ્યાં. તે રાજ્યએ તથા લોકોએ પણ માન્ય રાખ્યાં. તેમાં ન્યાયની બાબત હતી. તથા તેની રચના એવી પ્રૌઢ હતી કે તેને સર્વ લોકોએ કબ્બલ કર્યા.

સાર પછી વેદાંતાચાર્ય સાંસારિક કામ છોડીને કાંચીનગરથી કેટલેક છેટે એક જુપડી કિંવા પર્યટ્ટી હતી, ત્યાં પોતાની સ્ત્રી તથા વરદાચાર્ય નામે શિષ્યની સાથે રહેવા સાર ગયો. ત્યાં માત્ર સાન બ્રાહ્મણોના ઘેરથી બિંદા માગીને પોતાનું ગુજરાન કરવા લાગ્યો. તેની રહેણી એવા પ્રકારની હતી કે તે જોઇને દરકોઇને દયા આવ્યા વગર રહેજ નહિ. ખાવાના પદાર્થ સિવાય તે કોઇની પાસેથી કાંઇ પણ દ્રવ્ય લેતો નહિ. લોકો તેને ચોખ્ખામાં સોના મોહોરો તથા રૂપિયા ધાલીને ગુમદાન આપતા હતા, પરંતુ વેદાંતાચાર્ય અને તેની સ્ત્રી અને તે સર્વ ફેટી દેતાં હતાં. તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા હતી. તે પોતાના પતિની આગ કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરતી નહોતી.

વેદાંતાચાર્યે એવી એકાન્ત જગોમાં રહીને વેદાન્ત ઉપર એક અંથ રચ્યો છે, તેને વેદાંતભાષ્ય કહે છે. તેમજ તેણે સંકલ્પ સૂર્યોદય નામે એક નાટક રચ્યું છે. તે ધર્મ અ-મત્કારિક છે. અને તે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની બધી નિશાળોમાં લોકો ભણે છે. એ અંથ બીજર નારાયણાચાર્ય નામના એક વિદ્વાને ટીકા લખી છે. વેદાંતાચાર્યે બધા મળીને ૧૦૩ અંથો રચ્યા છે. પરંતુ તેમાંના ધણા ખરા મળી શકતા નથી.

વેદાંતાચાર્યે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં સંન્યાસ વૃત્તિએ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી પોતાની સ્ત્રીને તેના બાપને ઘેર વિદાય કરી, અને તેની સંગતી લેઇને પછી પોતાનો સંકલ્પ પાર પાડ્યો હતો. તેનો શિષ્ય જે વરદાચાર્ય હતો, તે ગુરૂના અંતકાળસુધી તેમની પાસેજ રહ્યો હતો. તેણે ગુરૂની કૃપાથી એક અંથ રચ્યો, તેનું નામ વેદાંતવિજય છે. તેમાં તેના ગુરૂના સદ્ગુણનું વર્ણન છે. તથા ગુરૂએ જે કાંઇ માર્ગ કહ્યો હતો, તેને મળતાં મતો લખી ગૂંચ્યા છે. વેદાંતાચાર્યે રચેલા અંથોમાં હાલ જે પ્રસિદ્ધ છે તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

પાંદુકા સહસ્ર—આ અંથમાં એક હજાર શ્લોક છે. તેમાં લક્ષ્મીના પગનું વર્ણન છે. તેના શ્લોક ધણા રસિક અને મનોરંજક છે.

રઘુનીર ગદ્ય—એ અંથમાં રામાયણના છ કાંડની કથા રચી છે.

મહાભારત તાત્પર્ય રક્ષા—એમાં મહાભારતનો સાર સંક્ષેપમાં કહ્યો છે. અને શિવના મહાત્મ્યનું ખંડન કરીને, તે પરમ દેવ નથી એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે.

વરદરાજ પંચાશતી—એના ૫૫ શ્લોક છે. તેમાં કંજીવરમમાંના વિષ્ણુની સ્તુતિ છે.

પંચાયુધ સ્તોત્ર—એમાં વિષ્ણુનાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ અને સુદર્શન એ પાંચ હથિઆરોનું વર્ણન કરેલું છે.

અંતઃપ્રેરણા—એમાં વિષ્ણુના પરમ તેજનું હૃદયમાં કેવી રીતે ધ્યાન ધરવું એ વિષે કહ્યું છે.

શરણગતિ દ્વિપીકા—એમાં કાયા, વાચા, અને મન કરીને વિષ્ણુને ચરણે શરણ જવાનો પ્રકાર છે.

યતિરાજસત્પતિ—એમાં રામાનુંભચાર્યનું વર્ણન છે.

કસ્તુરી તિલક પંચાશતી—એમાં વિષ્ણુના કસ્તુરી તિલકનું વર્ણન છે.

સુદર્શન સ્તોત્ર—એમાં વિષ્ણુનું જે મુખ્ય હથિઆર સુદર્શન તેનું વર્ણન છે.

દયા શતક—એમાં વિષ્ણુનું નમ્રથી શિખા સુધીનું વર્ણન છે. અને તેની દયા પણ વર્ણવી છે.

હૃદયપુંડ્રવિધિ—એમાં સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરે ગ્રંથોમાંનાં વચનોનો સંગ્રહ કરીને ઉત્તુ તિલક વૈષ્ણવોએ જરૂર કરવું. જે કોઈ ઉત્તુ તિલક ન કરે તે કોઈ પણ કર્મ વિશે યોગ્ય નથી એવું સ્થાપન કર્યું છે.

ક્ષમાઘોડશી—એના ૧૬ શ્લોક છે. એમાં વિષ્ણુપાસે પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગી છે.

શ્રી ગુણરત્ન કોષ—એમાં લક્ષ્મીનું વર્ણન છે.

ભગવત ધ્યાન સોપાન—એના ૧૨ શ્લોક છે. તેમાં વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાનો અનુક્રમ કહ્યો છે.

ન્યાય દશક—એના દસ શ્લોક છે. એમાં વિષ્ણુના નામે કરીને દરેક અંગને વિશે ન્યાસ કરવાનું કહ્યું છે.

ન્યાસતિલક—એ પણ ઉપરના જેવોજ અંથ છે.

અમીતિસ્વયં—એ રંગનાથનું સ્તોત્ર છે.

હરિસ્મરણ—એ સ્તુતિ વિષ્ણુનું સવારે સ્મરણ કરવા સારું કરી છે.

દશઅવતારસ્તુતિ—એમાં દસ અવતારની સ્તુતિ છે.

ગરૂડપંચાશતી—આ અંથ વિશે એવું કહેવામાં આવે છે કે, વેદાંતાચાર્યને મારી નાખવા માટે કોઈએ તાંત્રિક પ્રયોગ કરીને એના ઉપર સાત સર્પ મોકલ્યા. તેમાંના સાત-એ જે તક્ષક તે વેદાંતાચાર્ય ઉપર ચાલી આવ્યો. સારે તેણે ગરૂડનું સ્તવન કર્યું એટલે ગરૂડ આવીને તક્ષકને ચાંચમાં ધાલીને લેઈ ગયો. તેજ અંથ તે ગરૂડ પંચાશતી.

વેદાંતાચાર્ય મહા જીવિવાન અને વિષ્ણુ મત વિશે ધણે અભિમાની હતા. અને તે સર્વ તંત્રો વિષ્ણુ ઉપર લાગુ કરતો હતો. તે ઉપરથી તે વખતના ભેદા એને સંનમન સંનમન કરેલા હતા. વેદાંતાચાર્યને યદ્ય ગવાને આજે મુઆરે ૫૦૦ નાં થયાં છે.

ઉરગપ્પાદંડનાથ.

આ વિદ્વાન પુરુષનો જન્મ આનાગોંદી (કિષ્કિંધાનગર) માં થયો હતો. તેની પ્રખ્યાતી સંવત ચૌદમા સૈકામાં થઇ હતી. તે વિજયનગરના રાજા હરિહરરાયના લશ્કરનો સેનાપતિ હતો. પરંતુ તે વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં ધણેજ કુશળ હતો. તેણે બે ઉત્તમ સંસ્કૃત કોષ રચ્યા છે. તેમાંના એકનું નામ નાનાર્થરત્નમાળા અને બીજાનું નામ એકાક્ષરનિર્ઘટ છે. આ એકાક્ષરનિર્ઘટનો ઉપયોગ ભરતખંડની સર્વ પાઠશાળાઓમાં હાલમાં થાય છે. ઉરગપ્પાદંડનાથને થઇ ગયાને આજે લગભગ ૫૦૦ વર્ષ થયાં છે.

ઇક્ષ્વ.

ઇક્ષ્વ વિજયનગરનો રહેવાશી હતો. તે સંવત ૧૪૨૫ માં હયાત હતો. તે મોટા જ્યોતિષશાસ્ત્રવેત્તા હોઇને આનાગોંદી (કિષ્કિંધાનગર) ના રાજા વિરૂપાક્ષ પાસે રહેતો હતો. તેણે પોતાની ન્હાની ઉમ્મરથી ધણાં વર્ષ સુધી રૂઝા જ્યોતિષશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યા કર્યું હતું. તેને લીધે એ વિદ્યામાં તે ધણેજ પ્રવિણ થયો હતો. તેણે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ધણાં ગ્રંથો રચ્યા છે. તે પૈકી સૂર્યસિદ્ધાંત કરીને એક પ્રાચીન અચાલુપ્ત ગ્રંથ છે. તેના ઉપરની દીક્ષા તેણે કરેલી છે. આ ગ્રંથને ભરતખંડના લોકો ધણું માન આપે છે. અને પંચાંગનું ગણિત તેનાજ ઉપરથી કરે છે. સૂર્યસિદ્ધાંત ગ્રંથનું ઇંગ્રેજ ભાષાંતર કેપ્ટન વારેન સાહેબે કરીને મદ્રાસમાં છપાવ્યું છે. ઇક્ષ્વે જ્યોતિષશાસ્ત્ર સિવાય બીજા કોઇ પણ શાસ્ત્રમાં મહિતી મેળવી નહોતી. તે વિજયનગરમાં મરણ પામ્યો હતો.

માધવ-વિદ્યારણ્ય.

આ મહાપ્રકિત ઇસ્વીસનના ચૌદમા સૈકામાં કર્ણાટક દેશમાં હુંમબદ્રા નદીને કિનારે વિજય નગર (હાલનું ગોવલકોડા) માં થઇ ગયો. પારાસર માધવ નામે તેણે રચેલા ગ્રંથમાં પોતાને વિષે જે હકીકત લખી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેના પિતાનું નામ માયણ, અને માતાનું નામ, શ્રીમતિ હતું. તેને સાયણ અને ભોગનાથ નામે બે બાળ હતા. તેની શાખા યજ્ઞુષ્, સૂત્ર ઔદ્યાયન, અને ગોત્ર ભારદ્વાજ હતું. વિજય નગરમાં ચંદુ કુળનો શ્રીબુક્ક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. માધવ એ રાજાનો પ્રધાન હતો. મુંબાઇની ઐશિયાટિક સોસાયટીના સને ૧૮૫૨ ની સાલના ત્રીજા અંકના જર્નલના ૫૯ ૧૦૭ માં છપાયેલા તામ્રપટ લેખમાં માધવ વિષે જે લેવાલ છે, તેમાં તેના પિતાનું નામ ચંડિલકટ, અને માતાનું નામ માયાંચિકા લખેલું છે. તે સિવાય બીજી હકીકત ઉપરની બીજાને મળતીજ છે.

કવિચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, માધવ ૪૦ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે એક ગરીબ દાસનમાં હતો. તેને ધણાં મનાનો હતાં. તે મર્ચનું પોણુ કરવા માટે કોઇ કોઇવખતે તેને

પરાસર સ્મૃતિ ઉપર માધવે બાળ્ય કર્યું છે. તેને પારાસર માધવ કહે છે. એ સ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં કલિયુગમાં મુખ્ય ગણાય છે. માધવનું એ બાળ્ય નંદ પંડિત દ્વારા બાળ્ય કરતાં પણ ઉત્તમ ગણાય છે જૈમિનીયે પૂર્વમીમાંસા સહેલાઈથી સમજાવવાના હેતુથી જૈમિનીયન્યાયરત્નાધિકરણમાલા નામે ગ્રંથ પણ માધવનો રચેલો છે. તેજ પ્રમાણે ઉત્તરમીમાંસા વિષેનો દીકાવાળો ગ્રંથ છે, તેનું નામ વેદાંતાધિકરણ રત્નમાલા રાખેલું છે. તે વ્યાસ સૂત્રના ક્રમને અનુસરીને છે. મહાત્મા શંકરાચાર્યની કીર્તિ વા તેમના વિનયની સ્તુતિને અર્થે માધવે શંકરદિગ્વિજય નામે ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાંની કવિતા ઘણી મનોરંજક પ્રૌઢ અને ગંભીર છે. એ ગ્રંથને “શંકરવિનયદિનદિની” પણ કહે છે. એ ગ્રંથમાં માધવે પોતે અભિનવકાસિદાસ નામ ધારણ કરેલું છે. એ નામને તે યોગ્યજ હતો.

સર્વદર્શનસંગ્રહ નામે ગ્રંથ પણ માધવે રચેલો છે. તેમાં ન્યાય, વેદાંત, મીમાંસા, સાંખ્ય, યોગ અને વૈશેષિક એ ૫૪ દર્શનોની સંક્ષેપમાં હકીકત છે. ખીજી રીતે કહીએ તો હિંદુ તત્ત્વશાસ્ત્રીઓના જૂઠા જૂઠા પંથનાં મત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલાં છે. માધવે રચેલો કાલમાધવ નામે ગ્રંથ પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં હિંદુઓના પચાંગના ગણિતનું વર્ણન છે. તેજ પ્રમાણે તેના કહેલા આચાર્યમાધવમાં જ્ઞાણજ્ઞાના રીવાજની હકીકત લખેલી છે. વ્યવહાર માધવ એ ન્યાયનો ગ્રંથ છે.^૨ તેમજ ધાતુવૃત્તિ નામે વ્યાકરણનો મોટો ગ્રંથ પણ તેણેજ રચેલો છે. એ ગ્રંથમાં ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુ જે ૨૨૦૦ છે. તે ઉપરથી ખીજા પ્રસંગ મળે છે. કેવા કેવા શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. એ વિષે સૂત્ર, બાળ્ય અને વાતિકમાંથી વચનો લેઈને અનુક્રમે ઉદાહરણ દેખાડેલાં છે. તેમાં ઘણું કરીને સર્વ શબ્દનો સંગ્રહ થયો છે. એ ગ્રંથની શ્લોક સંખ્યા ૨૫૦૦૦ ની છે. તેના રચેલા ખીજા ગ્રંથો જેવા કે પંચદશી—એ ગ્રંથ વેદાન્તપર છે. તેમાં ૧૫ પ્રકરણ છે. બ્રહ્મગીતા—તેમાં મધ્વ, શંકર અને રામાનુજ એઓનાં મતોનું પ્રતિપાદન કરીને શ્રુતિની સંમતિનો જે અદ્વૈત સિદ્ધાંત તેનું સ્થાપન કર્યું છે. તેના ઉપર પ્રકાશિકા નામની દીકા છે. વિદ્યારણ્ય કાસિજ્ઞાન—એ ગ્રંથમાં તૈલગણુ દેશ વધતોને તાજે થતા સુધી રાજ્યની ચર્ચા તથા તે રાજ્ય ઉપર જે રાજ આધિ-રૂઢ થયા, તેઓનાં કૃત્યો, એ વાતોનું ભવિષ્ય કહ્યું છે. એ રીતે માધવે ઘણા ઉત્તમ ગ્રંથો રચેલા છે. તેનું લખાણ ગદ્ય અને ગુદાર્થ, તેમ સાદુ અને મનોરંજક છે.

માધવે રચેલા “માધવ વેદાર્થ પ્રકાશ” નામે ગ્રંથમાં દરેક અધ્યાયને અંતે નીચેનું વાક્ય લખેલું છે;—

(૧) હાલ “ગદાધર” નામે પંડિતનો “ગદાધરી” ગ્રંથ સર્વ નૈયાયિકાને માન્ય છે. એ ગ્રંથનું પુર એક લાખ શ્લોકનું છે તેમાં ન્યાયશાસ્ત્રમાંના સિદ્ધાંત લેઈને તેના ઉપર પૂર્ણ રીતે પાઠવિપાદ કરીને નિર્ણય કરી આપેલા છે. તેના જેવા ન્યાયશાસ્ત્રમાં મોટા અને વિખ્યાત ગ્રંથ ખીજો નથી. એ ગ્રંથનો સાર કાઢી વળી “કૃષ્ણ ભટ્ટ” નામે પંડિતે “કૃષ્ણ ભટ્ટી” ગ્રંથ કર્યો છે. તેમજ વિશ્વનાથ પંચાનન ભટ્ટાચાર્યે ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર “શુભાવલી” નામે એક સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ રચ્યો છે. તેનું પુર ૧૫૦૦ શ્લોકનું છે. એ કરતાં ન્યાયશાસ્ત્રમાં ખીજો ગ્રંથ સિદ્ધ માન્ય નથી. મોટે ભાગે ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતું હોય, તો “શુભાવલી” થી આરંભ કરાવેલો જાય છે. ગદાધર પંડિત સંવત ૧૬૦૦ ની સમાપ્તિમાં પ્રિય નામના ગોરનામી પાસે થઈ ગયો છે.

“इति श्रीराजाधिराजपरमेश्वरमार्ग भवर्तश्रीविरबुकराजस्याज्ञापालकेनमाधवामासेनविरचितेवेदार्थप्रकाशे.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે, એ ગ્રંથ તેણે પોતે જ રચેલો છે. તેમાં તેના બાપ સાયણાર્યની કાંઈ પણ મદદ નથી, તેજ પ્રમાણે “કાલ માધવ” અને “અવકાર માધવ”માં પણ સાયણનું નામ જણાતું નથી. તેથી એ ગ્રંથો પણ તેના પોતાના કરેલા જણાય છે. “સર્વદર્શન સંગ્રહની આધે માધવે પોતાને વિષે ને થોડીક ઉદ્દીકૃત લખેલી છે, તેમાં તેણે જણાવ્યું છે કે, મારા ગુરુનું નામ સર્વજ્ઞચિન્મય છે. વળી માધવે પોતાને એ ગ્રંથમાં સાયણ માધવ કરીને લખ્યું છે. તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, એ ગ્રંથ બંને લાઇ-ઓની મહેનતથી બનેલો છે. કાલ માધવ અને બીજા ગ્રંથો ઉપરથી વળી જણાય છે કે, માધવના ગુરુને, વિદ્યાતીર્થ અથવા ભારતીતીર્થ કરીને કહેતા હતા. મધુકુશ નામે ગ્રંથના કર્તાએ પોતાની ટીકાને ગ્રંથે લખ્યું છે કે:—“શ્રી માધવેનૈદ્રકારમજેન.” આ ઉપરથી નિદાનના કર્તા માધવના પિતાનું નામ નૈદ્રકર હતું, એ જ જણાય છે, તેટલા માટે કેટલાક જણ કહે છે કે, નિદાનનો કર્તા અને આ માધવ બંને જુદાજ હોવા જોઈએ.

માધવે “પારાશર માધવ” રચીને બ્રહ્મસૂત્ર રાજને અર્પણ કર્યો હતો. બ્રહ્મસૂત્રના પુત્ર હરિહરરાય માધવની જુદી તથા ગુણોથી આશ્ચર્ય પામીને રાજકારબારમાં તથા ધર્મની બાબતમાં સર્વ પ્રકારે તેનીજ સલાહ લેતો હતો. તેની સારી સલાહને લીધે એ રાજની સંપત્તિમાં ધણો વધારો થઇને તેનું રાજ્ય સર્વત્ર પ્રસર્યું હતું. માધવ ધણી તરીકે યાત્રાઓ કરીને ઉપટે વાદવિવાદમાં જીતેલા લોકોને સાથે લેઇને ધંપાણેનમાં આવ્યો હતો. ત્યાં તે અવકાશની વખતમાં શિષ્યોને બાણવતો હતો. તેણે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે વેદો ઉપર બાબો કર્યાં હતાં, જે મોટાં વિસ્તીર્ણ અને સ્વયંપ્રકાશ જે ન્યાયી ધર્મવૃત્તે લીધે નવાં પુસ્તકો રચવાનું પોતાને સામર્થ્ય રહ્યું નહિ, સારે તેણે ને ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા, તે સ્મારકમાં ધણી મહેનત લીધી. પછી તે ગ્રંથોની ઘણી ખર્ચ લખાવી તેમાંની કેટલીક પ્રતો જાનીઓ જૂદે જૂદે ફેંકાણે દાટી, કેટલીએક ગુપ્તોમાં મૂકી, અને બાકી રહી તે મહા, વિદ્યાલય તથા શેનોમાં વહેંચી આપી. અને થોડીક પોતાના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગને સાર સાંચી રાખી હતી. માધવે મરતા પહેલાંનાં દસ વર્ષ મુશીનો વખત ધરમ સેવા તથા ધ્યાન કરવામાં ગુસ્થ્યો હતો. એ રીતે આ મહાપુરુષ જનમંડળના ઉપયોગને માટે અખૂટ ગ્રંથ સંપત્તિ એકઠી કરીને પોતાની ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ધંપાણેનમાં દેવલોક પામ્યો હતો.

માધવનાં કેટલાંએક પુસ્તકો કર્નલ કાલિન મેકેન્ઝીએ સને ૧૮૧૧માં આ દેશમાં આવીને વિદ્યા-વિખયક ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવા સાર મળ્યો પાસે તે જાની બોલાવીને તેમાંથી કદાચાં હતાં. તે પુસ્તકોના અક્ષર મિશ્ર છે. અને તેમાં અગવતા સમી બની ગયેલા છે. દાવમાં તે વાંચનારા યોગજન મળશે. તે જનાં મેકેન્ઝી ગાદેને મોટા મોટા વિદ્વાન પંડિતોની મદદથી તે ગ્રંથોના પ્રણ બાબનો ઇમેજમાં તરતુનો કરાવ્યો છે. એ રીતે આ મહા પંડિત પોતાનું નામ જગતમાં અમર કરી ગયો છે.

વરદાચાર્ય.

વેદાંતાચાર્યનો આ પ્રખ્યાત શિષ્ય કાંચીનગરમાં વૈષ્ણવ શાસ્ત્રીના એક ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યો હતો. અને તે શાસ્ત્રિવાદન શકતા તેરમા સૈકામાં હયાત હતો. તે નાની ઉંમરમાં કાવ્ય ભણ્યો હતો. તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર તથા સ્મરણ શક્તિ એટલી બધી વિશાળ હતી કે, એક કલાકમાં તે ૧૦૦ શ્લોક કર્તો, અને એક કાવ્ય પૂર કરવાને તેને એક દિવસ બસ થતો હતો. તેણે રહસ્યત્રયસાર અને તત્ત્વત્રયનિરૂપણ એ બે ગ્રંથ રચ્યા છે. પહેલા ગ્રંથમાં વિષય ઉપર જે મંત્ર છે તેની વ્યાખ્યા કરી છે. અને બીજામાં ચિત્, અચિત્ અને ઇશ્વર એ ત્રિપુટીનું નિરૂપણ કરીને વિષય એજ જગત્કારણ એવો સિદ્ધાંત કર્યો છે.

વસંતતિલકા—આ નામનો એક બાણ વરદાચાર્ય કર્યો છે. તેમાં કંથવરમના રંગનાથ દેવના આશ્ચર્યનું અને તેના રથ સમારંભનું વર્ણન છે. તે છતાં વસંત ઋતુ, અને સરોવર, દેવની મોરલીના વિનોદનું બાળ્ય, અને આશ્ચર્યમાં આવનારા ઢબુઆ, વેર્યા ઇલાદિના હાવભાવ અને જૂદા જૂદા દેશના અને જાતિના લોકોના મેળાપ તથા તેઓના પોદાક, રૂપ, બાપા અને માલ; કામી પુરોના વિવાસ, તથા કિડાકલહ, ગારડીઓની હિકમતો, તમાસગીર લોકોના ખેલ, નાચનારાઓના હાવભાવ, બકરાઓનાં યુદ્ધ, મરપડાનું બોલતું, નટચર્ચા, જળનાં તોરણ અને તેના અલંકાર, જિતના નાદ, સ્ત્રીઓની ખૂબસુરતી, કુસોના હાર તથા તેમનું વેરાતું, અને એવા બીજા અનેક વિષયોનું વર્ણન કામળ વાળીએ વિલક્ષણ અને અનિ પ્રાદ કરીને તેમજ સર્વ પ્રકારના રસ મુખને પોતાની કલ્પના શક્તિની તથા બુદ્ધિની સીમા કરી છે.

એણે એ પુસ્તક રંગનાથ દેવને અર્પણ કર્યું હતું, અને હિંદુસ્થાનમાંના પ્રત્યેક વિષ્ણુના દેવતામાં તેની એકેષી નકલ આપી હતી. એ પુસ્તક એટલું તો સાનંદગર્ભથી બરેલું હતું કે, કેટલાક રાજાઓએ પ્રસન્ન થઈને એ કવિને ઘણી મોટી બક્ષીસો આપી હતી. તે ઉપર એણે પોતાનું બાકી રહેલું આયુષ્ય સ્વતંત્રતાથી ગુમર્યું હતું.

વરદાચાર્યે છેવટે પોતાની રચિત શક્તિ નિરંતર વિષ્ણુની સ્તુતિ ઉપર મંથ કરવામાં કામે લગાડી હતી. તે કાંચી નગરમાં ૫૪ વર્ષની ઉંમરે વૈકુંઠાગી થયો હતો.

પેદિબટ.

પેદિબટ એલોર પ્રાંતમાં પરિતી કરીને એક ગામડું છે, ત્યાંનો રહેવાસી હતો. તે કાલચનવાર નામે એક કુવતો શાસ્ત્રી હતો અને શાસ્ત્રિવાદન શકતા તેરમા સૈકામાં સ્કંત સિમરનીડ નામે રાજાની કાર્કેદીમાં એ પ્રખ્યાતીમાં આવ્યો હતો.

મળી અબ્દુલખાને વિજય તો એ છે કે, પેદિબટ ૩૦ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યાં મુઘી તો ૧૫૧૭-૧૫૨૬નો હતો. તેણે તે પોતાના અભ્યાસમાં એટલો મંદો રહેતો કે, અં

લોકોએ તેને ગાંડો દરાવ્યો હતો. તેની બુદ્ધિ એવી તો જડ હતી કે તે સવારે જે પાડે કરતો, તે સાંજે ભૂલી જતો. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે—એક દિવસે તે કોઇ સંસ્કૃત ગ્રંથ લેખને પોતાના ઘરમાં તેવું ચિંતવન કરતો બેઠો હતો. પરંતુ તે ગ્રંથ-કોઇ પણ રીતે તેને બેઠો નહિ. એ વખતે તેની એક સાળી જે પાસે ખાંડતી હતી, તે તેને નકામી બેઠે-નત કરતો બેઠને ખડખડ હસવા લાગી. પછી મોં જરા ધાવકું રાખીને તે બોલી કે;—
“મુસલઃ કિસલાચેત.” એમાં તેનો કહેવાનો ભાવ એવો હતો કે, આ સાંખેલાને પાંદડાં ધુટશે પણ મારા બનેલીને સંસ્કૃત આવડતું કદિયુ છે. પોતાની સાળીનાં આ મર્મ વચન પેદિને હાડોહાડ લાગ્યાં. અને તેજ વખતે તે ઘરજાર છેડીને પડોસમાં એક સિદ્ધ પુરુષ રહેતો હતો, તેની આકરીમાં રહ્યો. ત્યાર પછી તે સિદ્ધ પુરુષની તેના ઉપર કૃપા થઇ, અને સર્વ શાસ્ત્રોના પ્રમેય તે સમજવા લાગ્યો. અને સારો વિદ્વાન થયો હતો.

એ રીતે પેદિબદ્ધ વિદ્યા સંપાદન કરીને પછી પોતાના મોટાભાઇ મલ્હિના નામે પણ ગ્રંથો ઉપર વ્યાખ્યાઓ કરી છે. તેણે કરેલી નૈષ્ઠ્ય ઉપરની ટીકા ફક્ત આ દેશમાં જણાતી નથી. એ સિવાય બીજા ગહન વિષયો ઉપર એણે વ્યાખ્યા ગ્રંથ કરેલા છે. તે ગ્રંથો કાળ મહાત્મ્યે કરીને જતા રહ્યા છે. પરંતુ હાલમાં જે મળી આવ્યા છે, તે વિદ્વાનોને બહુ માન્ય છે.

તેણે તીર્થ યાત્રાઓ કરીને પછી સર્વથા સિંગમનીકુ રાગના દરજ્જામાં જઈને પોતાની વિદ્વતા પ્રગટ કરી હતી. તે રાગએ તેને ઘણું માન અને ધનમો આપીને વિદ્યાય કયો હતો. પેદિબદ્ધ વ્યાખ્યારૂપ ગ્રંથો લખવામાં સર્વદા લેખણ પકડી હશે, પણ તેણે કેટલાક ગ્રંથ કયો છે, તેનો દાખલો કોઇ દેશણથી મળી આવતો નથી.

પેદિબદ્ધ પોતાની ૬૨ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. તેણે દ્વિઅર્થ એક હળી મોકલેલો મલ્હિનાધી નામે ગ્રંથ કયો છે, તેની તિલકણ દેશમાં બહુ ખ્યાનિ છે.

વિદ્યાનાથ.

નાટક ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં એક ઉત્તમ અલંકારનો ગ્રંથ છે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં રૂપક, ઉપમેષા અને ઉપમા ઇત્યાદિ સર્વ અલંકાર ખતાવ્યા છતાં તેના ઉદાહરણ સાર જે શ્લોક લખેલા છે, તેમાં પ્રતાપરૂઢ રાજાના જનનું વર્ણન છે. તેમાં પ્રસંગોપાત ખીજી કથા છતાં શૃંગાર રસનું ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથ પૂરો થયા પછી પ્રતાપચંદ રાજાએ કદર કરીને તેની સર્વ ઇચ્છા તુલ્ય કરી હતી.

પ્રતાપરૂઢ રાજા પછી તેની ગાદી ઉપર અન્નમદેવ નામે તેનો ભાઇ બેઠો હતો. તેણે એક વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું. તેના મુખ્ય વિદ્યાગુરુની પદવી વિદ્યાનાથને આપવામાં આવી હતી. તે વિદ્યાલયમાં યુક્તિય વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરવા સાર આવતા હતા. તેમને આ-વાખીવાની ગોઠવણ પણ લાંબ કરી આપી હતી. આ વિદ્યાન પુરુષ પોતાની ૫૫ વર્ષની ઉંમરે દેવલોક પામ્યો હતો.

Pragn Deyram Jharkhand

42, Abul Kalam Street,

BOMBAY. 8.

પુરુષોત્તમ.

હારાચલી નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથનો કર્તા પુરુષોત્તમ કલિગદેશ (ઓડીસા કે ઓદિઆ પ્રાંત) નો રાજા હતો. તે જાતે આરિસા ક્ષત્રી હતો. તે નાનપણથીજ સંસ્કૃત ભાષા શીખીને વિદ્વાન થયો હતો. તેણે એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપિ હતી. તેના ઉપયોગ સાર તેણે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા હતા. કેટલાક નામાંકિત પંડિતાની આગાથી તેણે હારાચલી, ત્રિકાંડશેષ, અને એકાક્ષરી એ ત્રણ કાશ કર્યા છે. તે હાલ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલા છે, અને તેનો ઉપયોગ ઘણા જણ કરે છે. આ રાજા શાસિવાહન શકના ચૌદમા સૈકામાં થઇ ગયો છે.

અન્નમદે.

તર્કસંગ્રહ નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથનો કર્તા અન્નમદે શાસિવાહન શકના પંદરમા સૈકામાં હતો. તે માતે તૈલંગી બ્રાહ્મણ હતો. પૂર્વે નિઝામ અહ્મદખાનના તાબામાં ગૌરકપાદ કરીને એક ગામ હતું, તે હાલ ચિતપદ્મીના રાજાના અધિકારમાં છે. હાં તેનો જન્મ થયો હતો. કેંડિપપૂર અથવા જેને કેંડવીર કહે છે, હાંતી પાઠશાળામાં તે લગભગ ૧૨ વર્ષ સુધી રહીને ન્યાય શાસ્ત્ર બખ્યો હતો. અને એ શાસ્ત્રમાં તેણે સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. સ્વાર પછી તેણે નવો અભ્યાસ કરનારાઓને ન્યાયશાસ્ત્રમાંના પદાર્થ તથા સિદ્ધાંત યોગમાં સ-ગજવવા સાર તર્કસંગ્રહ નામે સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ રચ્યો. આ ગ્રંથ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ છે. અને ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ પ્રથમ એ ગ્રંથ બહે છે.

અન્નમદે પોતાના દેશમાં ન્યાયશાસ્ત્ર બણાવવા સાર એક પાઠશાળા સ્થાપિ હતી. હાં તેણે પોતાના શિષ્યોને ક્રિષીકા, મુક્તાવલી, અને ગદાધરી એ સર્વ ગ્રંથો અનુક્રમે શિખવ્યા હતા. એ પ્રમાણે તેની ઘણા દિવસની મહેનતથી તેના બધા શિષ્યો એ શાસ્ત્રમાં ધણા પ્રવિણ થયા હતા. પ્રથમારંભમાં સર્વેને તર્કસંગ્રહ શીખવતો.

અન્નમદે પોતાની ૫૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના ગિરોને સાથે લેઈને શ્રી ગૈયમ

લકા—જુનેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. સાંધી પાછા આવ્યા પછી ફક્ત સવારે અને સાંજે બે કલાક સિવાય બાકીનો બધો વખત અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં રોકતો હતો. તે સવારે તથા સાંજે સ્નાન સંધ્યા કરતો હતો. તેણે કોઈ પણ રાજસ્થાનમાં કે કોઈ શ્રીમંતની પાસે જઈને દ્રવ્યની આશા કરી નહોતી. તેને ઉદર નિર્વાહને સારૂ તેના બાપની ધણી મિલકત હતી. તેથી તે સતોષ માનીને સદા સુખી રહેતો.

લક્ષ્મણ કવિ.

લક્ષ્મણ કવિનો જન્મ શાલિવાહન રાકના પદરમા સૈકામાં એકરમાં થયો હતો. તે માતે રમાર્ત આલણ હતો. એના બાપનું નામ વ્યંકટેશ કવિ હતું. લક્ષ્મણ કવિ નાનપણમાં તૈલંગી તથા સસ્કૃત ભાષા શિષ્યો હતો. પંદર વર્ષની ઉંમર થતાં સુધીમાં તેણે કાવ્યો અને નાટકોના ગ્રંથોના સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પોતે ગુણકાઓની તથા નદ લોકોની સોખત કરીને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે તેઓને હાવભાવ કરતાં ચિત્રવતો હતો. તેના આવા કામને લોકો સારૂ ગણતા નહોતા. તેથી તે વારંવાર અપમાન પામતો હતો. પછી તેણે એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચીને પોતાની આખર વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો. જોજગદગ એ જોજગદગ જેને ચંપૂશાખાણ કહે છે, તેના પાંચ કાંડ રચી ખૂબ હતા; તે ચંપૂ સંપૂર્ણ કરવા ઇચ્છ સમર્થ નથી, એવું જાણીને તથા કેટલાક પડિતોના કહેવા ઉપરથી એ ચંપૂનો છઠ્ઠો કાંડ જે યુદ્ધકાંડ, તે લક્ષ્મણ કવિએ રચીને ચંપૂ સંપૂર્ણ કર્યો. એ કાંડની વાણી જગદગ કાંડની સાથે સમતોલ ઉતરી. એ ઉપરથી તેની ધણીજ વાહવાહ થઈ. અને તે જોજગદગ ચંપૂલક્ષ્મણ એવું પદ મળ્યું. તેની કીર્તિ સાંભળીને એ દેશના રાજાએ તેમને ધણું દ્રવ્ય બક્ષિસ આપ્યું એ ચંપૂ કાવ્યશાળામાં ચિત્રવતોના આગ્ર છે. આ ગ્રંથ થોડાક સમય ઉપર પુનાની પાઠશાળામાં શુદ્ધ કરીને છપાવ્યો છે. લક્ષ્મણ કવિ પોતાની ૫૫ વર્ષની ઉંમરે મહાક્ષિપદન શેઠેરમાં મરણ પામ્યો હતો.

જગન્નાથરાય પંડિત.

આ મહા પંડિત તૈલગણ દેશમાં મુંડુંડા કરીને મેદર છે, સાંગો રવીસ દનો. તેના પિતાનું નામ પેટુલક, અને માતાનું નામ લક્ષ્મી હતું. તેઓ માતે વેગી કે વેગીના કુળના તૈલંગા શાલણ હતા. કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, જગન્નાથરાય વેગીના કુળમાંના રામચંદ્ર ઉપાધ્યાય નામના એક શાલણનો પુત્ર હતો. અને બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે સંસ્કૃતનો એક શબ્દ પણ શીખ્યો નહોતો. પછી પોતાના બનેલિને ઘેર રવીને કાવ્યનો અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ રસગંગાધર નામે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:—

વાપાણાદિપીયૂષંસ્પંદતેયસ્વલીલ્યા ॥

નંબંદેપેટુમટારયંભસ્મીકાંતંપદાગુરુ ॥૧॥

પેદુબટ એવો સમય વિદ્વાન હતો કે પથ્થર પાસેથી પણ અમૃત કઢાવે. તે એનો ગુરૂ હતો. ઉપર કહેલી બેમાંની ગમે તે વાત સાચી હો, પરંતુ તેણે સંસ્કૃત ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. યોગ વખતમાં તે ન્યાય, મિમાંસા, અને અલંકાર, શાસ્ત્ર, વર્ણરેતો અભ્યાસ કરીને મહા શુદ્ધિવાન કવિ થયો હતો. સાર પછી તે કર્ણાટક દેશના રાજાને મળવા સાર ગયો હતો. પણ ત્યાં તેના ગુણની કફર ક્રોધએ કરી નહિ. તેથી તેણે કેટલાક બોધ યુક્ત શ્લોક રચીને એ તરફ રાજાનું લક્ષ ખેંચવાની યુક્તિ રચી. તેમાં પણ તેની મનવાંચના સફળ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇને ત્યાંથી જયપુરના રાજાને ત્યાં ગયો. ત્યાં કેટલાંક વર્ષ રહીને અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રના વિષયોમાં ત્યાંના પંડિતોને જીતીને પ્રતિષ્ઠા મેળવી. વળી ત્યાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપીને સંકડા વિદ્યાર્થીઓને શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કરાવીને સર્વ વિષયમાં કુશળ કર્યો.

એ વખતે દિલ્હીમાં મહાન અકબર પાદશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે એક મોટો વિદ્વાન કાજી હતો. તે “યવન ધર્મ ખરો” એવું મત સ્થાપન કરવાના ઉદ્દેશથી ધણી પંડિતોને જીતવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેથી એ વિષે બ્રાહ્મણોને ધણી ચિંતા થઇ. તેમણે આ વાત જગન્નાથરાય પંડિતને જાણાવી. જગન્નાથરાયે પાદશાહના એ કાજીને ધર્મ-વાદથી જીતવાનું કામ પોતાને માથે લીધું, અને તે કામને માટે કેટલીક સુદ્ધ માગી. મછી તેણે ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ કરીને મુસલમાની ધર્મના સર્વ ગ્રંથો તપાસી જોયા. તથા કાજીની પાસેથી એ ધર્મનાં, તત્ત્વ જાણી લીધાં. પછી તેણે કાજીની સાથે ધર્મ સંબંધી વાદવિવાદ કર્યો. તેમાં પોતાની મહા વિદ્વતાવડે કાજીનો પરાજય કર્યો. અને હિંદુ ધર્મનાં તત્ત્વ શ્રેષ્ઠ છે, એવું સિદ્ધ કર્યું. પરંતુ યવન પાદશાહને રાજી રાખવા સાર તેણે સમુક્તિથી જણાવ્યું કે;—“યવનનો ધર્મ તો યવનેજ પાળતો. ખીજને પાળવાનો અધિકાર નથી.” જગન્નાથ પંડિતની આવી ચતુરાઇ અને વિદ્વતા જોઇને ગુણુ યવન પાદશાહ ધણે રાજી થયો. તેથી તેને પોતાના માનીતા વિદ્વાન દરબારીઓમાં દાખલ કરીને સાંજ રાખ્યો. સારથી તે અકબર પાદશાહની હજુરમાં ધણી માનથી રહેતો હતો.

મહાન અકબરના દરબારમાં જેમ સંગીતશાસ્ત્રમાં પારંગત થયેલો ગુણી જ્ઞાનસેન હતો, જેમ મન શાંતાના સાહિત્યમાં જગપ્રસિદ્ધ થયેલો કવિ ગંગ હતો, જેમ પ્રથમ યવન અને પછી ખીજ ભાષાઓની કવિત્વ શક્તિ ધરાવનાર મુઘાં ફૈજ તથા કેટલેક અંશે તેનો વડિલ ભાઈ અયુઝજાજહ હતો, જેમ વાક્યાનુરિ અને હાજર જવાબીમાં એકાંકિ ગિરજભલ હતો, તેમ સંગૃહ કાવ્ય અને શૃંગાર રસમાં તે વખતે સર્વોત્કૃષ્ટ પંડિત કવિ જગન્નાથરાય હતો. કવિત્વ શક્તિ ધરાવવા સાથે તે મોહક વક્તા હોઇને સારીરે મનમૂત, દેખાવે બલ્ય તથા ધણો ખુશસુરત હતો. તેણે અકબરના દરબારમાં પોતાનું દક્ષ કવિત્વ તથા કૃષિ પાંડિત્ય દર્શાવીને સંસ્કૃત વિદ્યાના ગુરૂ થતા દીવાને ધડીઝર ખૂબ તેજસ્વિ કર્યો હતો. અકબરના દરબારના ફરેક ગુણુવાન પુરો “આપણા તરફ પાદશાહનો અપૂર્વ પ્રેમ છે” એમ સમજતા હતા. કેમકે અનુબંધો ગન વશ કરવાની કળા અકબર જેવી ખીજ કોઈજ પાદશાહ જાણી દરે. અકબરના પ્રિય પુરોમાં પંડિત કવિ જગન્નાથરાય પ્રથમ દર્જા હતા. ગિર્વાનુ (દેવનાગરી) માં એ વખતે ઉત્તમ કવિત્વ શક્તિ ધરાવનાર

તરીકેનો તેનો બીજો કોઈ હરિ નહોતો. તેની મધુર અને મોહક વાણી સાંભળવાને અકબરશાહ કલાકોના કલાક બૂખ તરસ વીસારીને તેની સોળતમાં બેસી રહેતો; અને અપૂર્વ આનંદ મેળવતો. અકબરને જગન્નાથરાયના મૂળમાંથી નીકળતી સરકત વાણીથી જેટલો આનંદ થતો, તેટલો બીજા કોઈથી થતો નહિ. જગન્નાથરાય પંડિને કારસી બાપામાં પ્રવિણ થયા પછી મનરંજનાથે કારસી શાયારીના જેવા મિશ્ર ભાષાવાળા સંસ્કૃત શ્લોક રચ્યા હતા.

એવું કહેવાય છે કે, અકબરશાહે પોતાની જમી (જૈના) અથવા હવંગી નામે પુત્રીને જગન્નાથ પંડિતની સાથે પરણાવી હતી. આ કન્યા અકબરની કોઈ હિંદુ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી અનૈરસ પુત્રી હોવી જોઈએ. એમ અનુમાન થાય છે. કેમકે અકબર પોતાની શાહનવી કવિને પરણાવે, એ વાત સંભવતી નથી. ગમે તેમ હો, પણ જગન્નાથરાય પંડિત યવન કન્યાને પરણવાથી વટલાઇને નાત બહાર રચ્યા હતા. કેટલેક વર્ષે તેમને પાછા બ્રાહ્મણ થવાની ઇચ્છા થઇ હતી. તેની સાથે પોતાની યવન સ્ત્રીને પણ બ્રાહ્મણી કરવાનો તેમણે નાતવાળાઓને આમંત્ર કર્યો હતો. પણ તે વાત બ્રાહ્મણોએ કમ્યુક્ત કરી નહિ. પરંતુ એવી દત્તકથા ચાલે છે કે,—“ગંગા નદીનું પાણી બાવન પગથીઆં ઉચુ ચડી; મણીકણિકાના ધાટ ઉપર તમને બંને જણુને નવરાવે તોજ અમે તમને નાતમાં લેખ્યો.” એવું બ્રાહ્મણોએ કલાથી જગન્નાથરાય પોતાની યવન પત્ની સહિત ગંગાના ધાટ ઉપે જઈને બેઠા. પછી ગંગાની સ્તુતિનો અકેકો શ્લોક બોલતા ગયા, તેમ તેમ ગંગાનું પાણ અકેક પગથિયું ચડતું આવ્યું અને બાવન શ્લોક બોલતાં પાણી ઠેક સુધી ચડ્યું. પછ બંને દ્યપતિ નાણાં! તેથી બ્રાહ્મણોએ તેમને ચાતિમાં લીધા હતા.

આ વિદ્વાન પુરુષે પ્રથમ રસગંગાધર નામે અલંકાર શાસ્ત્ર ઉપર મોટો તકરારી શ્રી કર્યો છે. તેમાં અપખ્યાદીક્ષિતના અથોતુ ખંડન કરીને કાંધક તંદા પણ કરેલી છે. તે પોતાના અથમાં ઉદાહરણો માટે બીજા કવિઓના શ્લોક લીધા નથી. ભામિનીવિલાસ નામે એક બીજો અથ તેણે કર્યો છે. તેનાં ત્રણ શતક છે. તેમાં નીતિ, અન્યોક્તિ, અંગ ગૂંગાર, વગેરેનું વર્ણન છે. અર્થદ્યાદી નામે ત્રીજો એક અથ તેણે રચ્યો છે. તેના ૨૭ શ્લોક છે. તેમાં શ્રીશમ્ભુજીની સ્તુતિ છતાં મનને બોધ કર્યો છે. તેના હંદ અને રચના ઉત્તમ છતાં અપરી છે. કુચમર્દિની—આ અંથની—આખી પ્રત મળતી નથી. દક્ષિણમાં તેનાં કેટલાં પ્રકરણો છે. તેમાં પ્રૌઢ મનોરમા જે બદોહીદીક્ષિતકૃત સિદ્ધાંત કૌમુદીની દીકા છે, તેનું પં પદે ખંડન કર્યું છે. ગંગાસહેરી—જગન્નાથ પંડિને ગંગાનાધાટ ઉપર બેગીને જે બાવન શ્લોક કલાની વાત ઉપર આવી મઇ છે, તેજ ગંગાની સ્તુતિના પર શ્લોકોનો આ અંથ છે. આ શ્લોક ધણુજ ઉત્તમ હોવાથી વિદ્વાન લોકો વખી હૈમથી ગાય છે. તેના ઉપર વામન નાં વિદ્વાનની સમશ્લોકી દીકા છે. એ રીતે તેમના મેયો પ્રગિદ્ધ છે. આ પંડિત અકબર પાદ શાદના વખતમાં એટલે શકે ૧૫૦૦ માં હતા, માટે તેમને યદ્ય ગયાને આજે સગમ ૩૦૯ વર્ષ થયાં છે.

ભટ્ટોજ દીક્ષિત.

સિદ્ધાંત કૌમુદી નામે વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા ભટ્ટોજદીક્ષિતનો જન્મ શાલિવાહન શકે ૧૫૦૦ માં થયો હતો. તેઓ માટે પચ ગૌડ માંહેના સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં રહેનારા સારસ્વત બ્રાહ્મણોને શેણુવી કહે છે. શેણુવી એટલે ફોજની ટોળીના ઉપરી, એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, શાલિવાહનના મૌઢમા સૈન્યમાં કર્ણાટક દેશનો પહેલો રાજા મયૂરવર્મા હતો, તેણે ગૌડ બ્રાહ્મણોનાં ઘણાં કુળોને કોકણ અને કહાડની વચ્ચે મિલ્લાદિ પર્વતની તથેટી પાસે વસાવ્યાં હતાં. તેઓમાં આ ભટ્ટોજ દીક્ષિતનો દાદો પણ કુટુંબ સુદાં હતો. એ કુટુંબોની જૂઠા જૂઠા પ્રાંતોમાં સારી વસ્તી થયા પછી મુસલમાન રાજ્યોનું જોર વધ્યું, સારે તેમને એ પ્રાંતમાં જે અધિકાર આપ્યા હતા, તે સર્વ ખુંચી લીધા. અને પોતાની ફોજની દરેક ટોળીનું ઉપરીપણું તેમને આપ્યું. સારથી તેઓ શેણુવી કહેવાય છે. ભટ્ટોજ દીક્ષિત એ જાતના હતા. તેઓ દેવસ્થાનની પૂજા કરતા હતા. દેવસ્થાનની પૂજા કરવાનો રીતો તેમના વંશપરંપરાથી ચાલ્યો આવતો હતો. ભટ્ટોજના વંશજોએ દીક્ષિત ઉપાધિ મેળવી હતી. તે પોતે સંપાદન કરવા માટે ઘણા પરિશ્રમથી શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. સાર પછી કાસીમાં જઈને તેમણે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને એ વિદ્યામાં ઘણી કુશળતા મેળવી હતી.

આ વિદ્વાન પુરુષે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપર ઘણા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓમાં સિદ્ધાંત કૌમુદિ સર્વ માન્ય અને સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પ્રથમ અભ્યાસ કરનારાઓને આ ગ્રંથ ધણોજ સહેલો, અને સરસ છે. વિદ્વાનોને પણ તે અતિ પ્રિય છે. ભટ્ટોજની પહેલાં થઈ ગયેલા ભરત, વૌશલિત, વૃત્તિકાર, માધવ, વૈયાકરણ સર્વસ્વકાર, કાશિકાકાર, અને વામન આદિ પંડિતોએ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણના ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. પરંતુ સિદ્ધાંત કૌમુદીના જેવી જરાબર રચના કોઈ કરી શક્યું નથી. એ ગ્રંથ રચ્યા પછી સંસ્કૃત વ્યાકરણ સુધારવાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરનારાઓને આ ગ્રંથ ધણો સુવર્ણ અને ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોપરી વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી છે. એ ગ્રંથનો જોડો જગતમાં મળે તેમ નથી. અને તેથીજ પાણિનિ વૈયાકરણરાજ કહેવાય છે. તથાપિ એ સૂત્ર ગ્રંથ છે. અને સૂત્ર ગ્રંથોમાં પણ એની ગ્રંથી એટલી બધી સૂક્ષ્મ છે કે, દીકા વગર તે સમજાય તેમ નથી. એ કારણે લીંગ પાણિનિ ઉપરજ અનેક વ્યાકરણના ગ્રંથો રચાયા છે. તે બધાનો જો કોઈ મચારિયત અભ્યાસ કરવા માંડે તો તેનું આયુષ્ય બધું બપો જાય, તોપણ તે પાર પડે નહિ. એ સઘળા દીકાકારોમાં ઉપર કશું તેમ હાથ ભટ્ટોજદીક્ષિતની સિદ્ધાંત-કૌમુદી બહુજ વખાણાય છે. કૌમુદી બધા વિના હાથ કોઈ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર જાણે છે, એમ કહેવાતું નથી. અને ખરેખર એ ગ્રંથ એટલા માનને લાયકજ છે. એ ગ્રંથના આધાર પર વરદરાજ નામે એક પંડિતે 'લઘુ અને મધ્યા એની જે કૌમુદીએ રચેલી છે. તેમાંની લઘુ કૌમુદીનો પ્રચાર હાલ ભરતખંડમાં ઘણો ચાલ્યો છે. પાણિનિ વ્યાકરણનો કુંડામાં કુંડો ગ્રંથ તે એ લઘુકૌમુદી છે. અને એટલી તો આવશ્ય બધા વિના સંગૃહ બા-

પાનું સાર-ગાન કરી ચતું નથી.

બ્રૌહ્મનોરમા એ કૌમુદીની દીકા છે. તેમાં પ્રાચીન ગ્રંથકારોના ભાષ્ય વિરૂદ્ધ જે મતો હતાં, તેઓનું ખંડન કરેલું છે. અને કૌમુદીનો અર્થ સવિસ્તર ક્ષેપા છે. તેની સંખ્યા ૧૨૦૦૦ ની છે. તેના ઉપર નાગોજ ભટ્ટે લઘુશાખદર્શન અને વૃહત્શાખદર્શન નામે બે દીકા કરી છે. તત્ત્વભોધિની નામે બીજી મોટી વિસ્તીર્ણ દીકા કૌમુદી ઉપર જ્ઞાનંદ સર-સ્વતીએ લખી છે.

વ્યાકરણભૂષણ નામે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર સંબંધી અર્થ વિચારનો ગ્રંથ પણ ભટ્ટોજ એ લખ્યો છે. આ ગ્રંથ ન્યાય શાસ્ત્રનો થોડો અભ્યાસ કર્યા પછી વ્યાકરણ શાસ્ત્ર શિખ-નારને ઉપયોગનો છે. આ ગ્રંથના અધ્યયનથી વ્યાકરણમાં વ્યુત્પત્તિ સારી થાય છે. શાખદ-કૌસ્તુભ નામે બીજો એક ગ્રંથ ભાષ્યની દીકા દાખલ તેમણે રચેલો છે. તેને મારે એવું કહેવાય છે કે, પાણિનિના અષ્ટાધ્યાય ઉપર એક લાખ શ્લોકનો આ ગ્રંથ હતો. મારે પં-ડિતોએ બાંધ્યું કે એ ગ્રંથ કોઈ જોશે નહિ, તેથી તેને પાણીમાં ડુબાડ્યો હતો. તેના પ-હેલા અધ્યાયનાં જે નવ ન્દાનાં પ્રકરણો છે, તેને નવાનિહુકી કહે છે. તેજ દાક્ષમાં મળે છે. તેની સંખ્યા ૯૦૦૦ છે. ભૂષણસાર નામે બીજો એક ગ્રંથ છે, તે ઉપરનાજ ગ્રંથનો સંક્ષેપ છે. તેના ઉપર બાળભટ્ટ પાંચગુણેની દીકા છે. તેમજ હરિવલ્લભે પણ તેના ઉપર ભૂષણસાર્થપણ નામે દીકા લખી છે. વળી વૈષ્ણકરણભૂષણ નામે એક ગ્રંથ કોં-બંદે કર્યો છે.

ભટ્ટોજ દીક્ષિતે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર પણ ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમાં અશૌચનિર્ણય. અને આનિહુક એ બે ગ્રંથો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ રીતે આ મહા પંડિતે ઘણા ઉપ-ગ્રંથો રચીને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને પરમ લાભ કરી આપ્યો છે. તેથી પૂર્વેની કીર્તિ ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે.

ભટ્ટોજ દીક્ષિતને તથા અપખ્યાદીક્ષિતને સાગે મેળાવ્યું હતો. અપખ્યાદીક્ષિતે ભટ્ટો-જના ગ્રંથો જોઈને માન્ય રાખ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે, ભટ્ટોજએ પ્રથમ પોતાના બધા ગ્રંથોના ખરડા તૈયાર કરીને પછી તે સુધારીને શુદ્ધ કર્યા બાદ તેની ઘણી પ્રતો લ-ખાવીને જે મોટા વૈષ્ણકરણી ગ્રંથકર્તા હતા, તેમને તે આપી હતી. એના મનબલથી કે પોતાના ગ્રંથોમાં કંઈ ચતુ કોઈ કોઈ, તો તેઓ બનાવે. એ કામ મારે તેમણે પૂર્વ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં ઘણાં સ્થાનોમાં તથા પ્રમુખ વિદ્યાલયોમાં પર્યટન કરીને ઘણા પંડિતોની મુલાકાત લીધી હતી. સર્વ પંડિતોએ તેમનાં પ્રતલે માન્ય રાખ્યાં હતાં.

ભટ્ટોજ દીક્ષિતે પોતાની ક્ષતરાવર્યામાં ન્યાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને એજ ધ્યાનમાં પોતાની પદ વર્ગની હમ્મરે તેમણે કાશી શેઠમાં દેદ લાગ કર્યો હતો. તેમ-ને વાનુદીક્ષિત નામે એક પુત્ર હતો. હજુ પન્ન કાશીમાં તેમની પાંચમી કે છઠ્ઠી પેઢીના પુરુષો દયાન છે. આ વિદ્વાન પુરુષને ચંદ્ર ગણાને આજે ૩૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

આ વિદ્વાન પુરુષ વિશે એવું કહેવાય છે કે, એક પાશ્ચાત્ય રથાપન કરીને વિદ્યાર્થ-ઓને વ્યાકરણ શીખવવાનો તેમનો પ્રસાદો હતો. પરંતુ દેવધોને તેમનો એ કામ હેતુ પર પડી ગયો નહોતો. મારે મરતી વખતે તેમની એ રતિ રહી ગઈ. તેથી તેનો જ્ઞાનગમ

યદને પોતાની હવેલીમાં રહ્યા, અને કુટુંબીઓને પીડા કરવા લાગ્યા. તેથી તેઓ એ ઘર છોડીને ખીજે ઠેકાણે જઈ રહ્યા હતા. એ ધાતને આઠ દશ વર્ષ વીતી ગયા પછી કોઈ અનુભવા એ મુસાફર બ્રાહ્મણે ત્યાં જઈ ચઢ્યા. અને પેલી ખાલી પડેલી હવેલીમાં મુકામ કર્યો. ત્યાં તેમણે પાટલા ઉપર બેઠેલા દીક્ષિતને દીઠા. આ બ્રાહ્મણે વ્યાકરણ ભણવાનો હારદો હતો. તેથી ભટ્ટોજી દીક્ષિતે તેમને બોજન વગેરેની ગોઠવણ કરી આપીને સંપૂર્ણ વ્યાકરણ શાસ્ત્ર શીખવ્યું. એ શીખતાં સાત આઠ વર્ષ થયાં. ત્યાં સુધી તેઓ બહાર નીકળ્યા નહોતા. અધ્યયન પૂરું થયા પછી દીક્ષિતે પોતાની ખરી હકીકત શિષ્યોને જણાવી. અને પોતાનું જે દ્રવ્ય હતું, તે તેમને આપી દીધું. પછી શિષ્યોએ ક્રિયા કર્મ કરી તેમની સદ્ગતિ કરી હતી.

અપખ્યાદીક્ષિત.

આ વિદ્વાન પ્રૃથ્વ શાલિવાહન શકના પંદરમા સૈકામાં વિદ્યાનગરના રાજા કૃષ્ણદેવની કારકીર્દિમાં હયાત હતો. તે કાંચી શેહેર (કાંજેવરમ) ના અગ્નિખૂણામાં આદિપાલ નામે ગામનો રહીશ, યાત્રે દ્રવિડ બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ નારાયણ દીક્ષિત હતું. અપખ્યા દીક્ષિતે ખાર વર્ષની ઉંમરમાં વેદાધ્યયન સંપૂર્ણ કરીને ખીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો. એ અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં તેણે વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી તેને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું હતું. એ વખતના ભોદા તેને શિવના અંશરૂપ માનતા હતા. તે વેદાંતશાસ્ત્ર સંપન્ન, સદાચારશિલ, અને નિર્મળ બુદ્ધિનો હોવાથી શિવ અને વિષ્ણુ મતવાળાઓમાં અતિ માનવતો થયો હતો. તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી, તેનાથી અગ્નીઆર છોકરાં થયાં હતાં. તેણે પોતાની યુવાવસ્થામાં મોટી મોટી સભાઓમાં જઈને ન્યાય અને ધર્મ સંબંધી વિષયો તથા શિવ અને વિષ્ણુના સામ્યદર્શનમાં મોટા મોટા પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરીને તેમના મતોનું ખંડન કર્યું હતું. તેથી ચંદ્રગિરીના રાજા વ્યંકટ પતિ રામયુની તેના ઉપર ધણીજ પ્રીતિ થઈ હતી. એ રાજાએ તેના કુટુંબ અને વિદ્યાર્થીઓના નિર્વાહ માટે ધણી ઉપજની જમીન ધનામમાં ગિરાસ તરીકે આપી હતી. એ ઉપજ વડે પોતાનું ગુજરાન ચલાવીને વિદ્યાર્થીઓને નિરંતર ભણાવતા, અને અવકાશો અંધો પણ રચતા. તેણે શિવોપાસના વગેરેના ધણા અંધો કર્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે છે,—

શિવાર્ચનચંદ્રિકા ૩૦ અધ્યાયની, શિવતત્ત્વત્રિવેક ૨૦ અધ્યાયનો, શિવમણિ-દીપિકા નામે ગ્રંથમાં શિવ એજ પરમ દેવત છે, એમ અનેક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. શિવકર્ણામૃત એ કાવ્ય ગ્રંથમાં પંચરાત્ર અને વિષ્ણુપુરાણ એ કેવળ વિષ્ણુ મતાનુરોધી છે. એવા મતનું ખંડન કરીને શિવના પ્રાધાન્યનું નિરૂપણ કર્યું છે. આત્માર્પણ આ બધો ગ્રંથ શિવબક્ષિત ઉપર ૧૦૦ મ્લોકોનો છે. વીરશૈવ આ ગ્રંથમાં શિવાલયના નિર્માણ વિષે શાસ્ત્રાર્થ, શિવમર્તિનું નિર્માણ, અને સ્થાપના ધલાદિ વિષે શાસ્ત્રાર્થ કલા છે. તેનાં ૨૭ પટલ છે. રામાયણસારસ્તવ એ સ્તોત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં રામાયણની મતલબ શિવ ઉપર લાગુ કરી છે. નામરસગદ્યમાળા અને શબ્દપ્રકાશ એ બે કોશ છે. એ તિપાત્ર ન્યાય, અલંકાર અને વેદાંતશાસ્ત્રાદિ વિષયોપર દીક્ષિતે ૮૪ ગ્રંથો કર્યા છે. તેઓમાં

કુવલયાનંદ અને ચરિત્રમિમાંસા એ બે અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથો પ્રખ્યાત છે. દશકુમાર ચરિત્રસંક્ષેપ એ ગ્રંથ ધણો મુંદર છે. તેનો અભ્યાસ ધણા પંડિતો કરે છે. વૃત્તિવાર્તિક, રત્નપરીક્ષા, અને સિદ્ધાંતલેશ એ ગ્રંથો વેદાંત વિષયોપર પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ તેણે લખ્યા છે. એ સિવાય મધ્વમૂળ કપોલ ચષ્ટીકા, મધ્વમતકુશલ, રામાનુજમતાવિધ્વંસ ઇત્યાદિ ગ્રંથો તેણે લખ્યા છે.

ઉપર લખેલા ગ્રંથોમાંના પહેલા ત્રણ ગ્રંથો અપખ્યાદીક્ષિતે પ્રથમ કેટલાક વય ક્યો પછી રચ્યા હતા. વળી એવું કહેવાય છે કે, આત્માર્પણ ગ્રંથ રચતાં પહેલાં કેટલાક દિવસ અગાઉ તેઓ ધંતુરાનાં બીમાં ખાતા હતા. કારણ કે ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવાને હૃદય નિર્મળ જોઈએ, તે સાધે રાખવાની શક્તિ એ વનસ્પતિના બીયામાં છે. એ વનસ્પતિએ કરીને તેને ઈશ્વરી જ્ઞાનની પ્રેરણા ઝડપથી સ્પુરી આવી હતી. તે એવી કે જ્યારે ચાર જાણુ લખવા બેઠા, ત્યારે લખી શકાયું હતું! તેજ આત્માર્પણ ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથ વિશે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના લોકો આશ્ચર્ય માને છે.

અપખ્યાદીક્ષિત ત્રિચીનાપટ્ટવી, તંજાવર, અને મધુરાના રાજાઓને મળવા ગયો હતો. એ રાજાઓ તેની અપૂર્વ જુદી અને વિદ્વા જોઈને ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. અને તેને ધણું દ્રવ્ય બક્ષીસ આપ્યું હતું. તે મોટો નૈધિક અને ધર્મપાળક હતો, તેણે ધણું દ્રવ્ય વાપરીને કાવેરી નદીને કિનારે ધણા યજ્ઞો કર્યા હતા. તે જ્યાં જ્યાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં શિવની સ્તુતિ ગાતો હતો. અને એ કાંઈ વૈષ્ણવ ધર્મ છોડીને શિવની ઉપાસના લેતા, તેનાં તે વખાણુ કરતો હતો.

એક વખતે વૈષ્ણવ રાજાની સભામાં તાતાચાર્ય નામે પંડિતની સાથે માંદરિવાદ થયો હતો. તેમાં તેણે તાતાચાર્યનો પરાજય કર્યો હતો. એ કારણથી અપખ્યાદીક્ષિતે તાતાચાર્યની સાથે જનુના યજ્ઞ હતી. તેને મારવાને તાતાચાર્ય એક દિવસે મંત્રો મોકલ્યા હતા. પણ ઇશ્વર કૃપાથી તેનો બચાવ થયો હતો. યોગ દિવસ પછી દીક્ષિત કાશીએ યાત્રા કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથરાયનો મેળાપ થયો હતો. કાશીથી તેઓ જ્યાં અને પ્રયાગની યાત્રા કરીને ખાજા પોતાને ઘેર આવ્યા હતા. પછી તેમણે પારમાર્થિક ત્રિપથોપર સંસ્કૃત ભાષામાં ૫૬ લખ્યાં હતાં. કેટલીક મુદત ત્રિસા પછી દીક્ષિતે છંદગી પર્વત કીશીમાં જઈને રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો. પણ ધણાક લોકોએ તેમને પોતાનો દેશ છોડીને નહિ જવાનો અતિ આગ્રહ કર્યો. તેથી તેઓ કાશીમાં ન જતાં તેમની જન્મભૂમિ જે ચિદંબરપુર ત્યાં જઈને રહ્યા હતા. અને ત્યાંજ પોતાની છંદગી પૂરી કરી હતી. દીક્ષિતની પાસે સ્થાટિકનાં પાંચ સિંગ પૂનમનાં હતાં. તેમાંનાં બે આઠસોને આપ્યાં, એક પોતાના ભત્રિજાને, અને એક પોતાના પુત્રને આપ્યું. પાંચમું સિંગ જે રત્નું, તેની પોતે ચિદંબરપુરમાં સ્થાપના કરી, તે અઘાપિ મુદ્ધી છે. દીક્ષિત ચિદંબરપુરમાં ચે-રોક કાળ મુન્દરીને ત્યાં પોતાની ૯૦ વર્ષની ઉંમરે કેસાસવાસી થયા હતા.

તાતાચાર્ય.

આ પંડિત કાંગ્રીનગરમાં રહતો હતો. તે જાને વૈષ્ણવ આદ્ય હતાં લોકો તેને વિ-
ષ્ણુ અંશથી ઉત્પન્ન થયેલા કહેતા હતા. તે ધણો વિદ્વાન, ઉદાર, અને ધાર્મિક, હતો. ગ-
રીબ લોકોના દુઃખની દાઝ હૃદયે લાવી, પોતાના પૈસાથી તેમનું દુઃખ તે દૂર કરતો હતો.
પોતાની ઉદારતાથી તેણે ધણાક ગરીબ લોકોની કન્યાઓના વિવાહ કરી આપ્યા હતા. તેથી
તેને “ કન્યાદાની ” એવું વિશેષ નામ પ્રાપ્ત થયું હતું.

તાતાચાર્ય કવિતા કરવામાં ધણો પ્રવિણ હતા. તે ચંદ્રગિરીના રાજ વ્યંકટપતિ રાય-
લુનો કુળગુરુ હતો. તેથી રાજાને મળવા સાર તે દરરોજ કાંગ્રીનગરથી ચંદ્રગિરીમાં જતો
હતો. તેને અપધ્યાદિક્ષીતની સાથે શરુતા હતી. તેથી તેને વિદ્યાવાદમાં જીતવાની તાતાચા-
ર્ય મુક્તિ રમી હતી, પણ તેમાં તે હાર્યો નહોતો. તાતાચાર્યના પરોપકારી કાર્યથી લોકો
તેના પર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેને કાંઈ મહત્ પુરુષ ગણી માન
આપતા હતા. તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા અને મહા સાધ્વી હતી. તાતાચાર્ય જ્યારે કામ પ્રસંગે
બહાર જતો, ત્યારે એ સાધ્વી દેવી પોતાના પતિને આવવાની રાહ જોતી આતુરતા પૂર્વક
ઘરના દરવાજા આગળ નિત્ય ઉભી રહેતી હતી. એક વેળાએ તેનો સ્વામી તાતાચાર્ય કાંઈ
કામ માટે બહાર ગયો હતો. તેને આવવાની રાહ જોતી તે પોતાના હમેશના નિયમ પ્રમાણે
બારણામાં ઉભી હતી. કમનસીબે એવું બન્યું કે, કેટલાક દુષ્ટ બુદ્ધિના લોકોએ ત્યાં આવીને
મસ્કરીમાં તેને ખખર આપી કે, તારો પ્રાણનાથ તો આત્મધાતુ કરીને મરણ પામ્યો છે.
“પ્રાણનાથ આત્મધાતુ કરીને મરણ પામ્યો છે.” એ શબ્દો સાંભળનાજ સાધ્વી સ્ત્રી મૂ-
છા ખાઇને પૃથ્વીપર પડી. એટલુંજ નહિ પણ પડતાંની સાથેજ તેનો પ્રાણ વાયુ શરીરથી
છુટો પડીને ચાલ્યો ગયો. તાતાચાર્ય નિસની વખતે જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે તેણે દરવા-
જામાં પ્રવેશ કરતાંજ પોતાને હસ્તે વદને આવકાર દેનાર પોતાની પ્રાણ પ્રિયાને ધરણીપર
ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલી જોઈ, પ્રથમ તો તે કાંઈ આશાભર હળવે રહીને તેની પાસે ગયો.
પણ જ્યારે તેણે જોયું કે, પોતાના સુખ દુઃખની ભાગિયણ, દુઃખમાં દિલાસો અને ધીરજ
આપનાર, પોતાના નિત્યનો સોગતી, આ સસાર છોડીને ચાલ્યો ગયો છે, ત્યારે તેનો પ્રાણ
પણ પોતાના હમેશના સોગતીને મળવા પર્યોકમાં પરવ્યો ! આહા ! દુષ્ટિ વચ્ચેની ખરી
નિર્મળ પ્રીતિ તે આનું નામ. આ પ્રેમી જોડાને આવી રીતે મરણ પામેલાં જોઈને લોકો
ધણા અજબ થયા. એવા પરોપકારી પુરુષનો પ્રાણ જનથી એના સ્વદેશી લોકોને ધણા
ખેદ થયો કારણ કે તે વિદ્વાન હતો, એટલુંજ નહિ, પણ સમ્ય અને ધર્માત્મા પુરુષ હતો.
તેના ઉત્તમ ગુણોથી સર્વ પ્રજા તેને માટે અશ્રુપાત કરવા લાગી. આવાં પ્રેમી જોડા જ-
ગતમાં દામ દામ મળવાં દુર્લભ છે. તાતાચાર્ય શાંતિવાહન શકના પદરમાં સૈકામાં થઇ
ગયાનું જણાય છે તેણે “સાત્ત્વિકબ્રહ્મવિદ્યાવિલાસ” નામે એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચ્યો છે.
એવી રીતે આ મહા પુરુષ પોતાની કીર્તિ પાછળ મૂકી ગયો છે.

ઇલેશ્વરોપાધ્યાય.

આ વિદ્વાન પુરુષ તૈલંગણુદેશમાં શ્રીશૈલ શહેરની પશ્ચિમ તરફ ઇલેશ્વર નામે એક નગર છે, ત્યાંનો રહેવાશી હતો. ઇલેશ્વરનગર ઉપરથી તેનું નામ ઇલેશ્વરોપાધ્યાય પડ્યું છે. તે ઇશ્વીસનના સોલભા સૈકામાં હયાત હતો, એવું તેના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. તેણે નાનપણમાં સુખ્યત્વે કરીને આધ્યાત્મશાસ્ત્ર એટલે-વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને થોડી મુદતમાં તે એ ત્રિધામાં ધણેજ પ્રવિણ થયો હતો. તે પોતાની ચૈદ વર્ષની ઉંમરથી દેશ દેશના રાજદરબારમાં જવા લાગ્યો હતો. અને ત્યાં ઓછ સસ ધર્મનો પ્રતિપક્ષી મળે તો તેની સાથે વાદવિવાદ કરીને તેનું ખડન કરતો હતો.

તેણે ભૂગોળશાસ્ત્ર ઉપર એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં તૈલંગણુ દેશના સ્થળ વિષેનું વર્ણન કરતી વખતે તે દેશના સો ભાગ કંઈપિને તેનું નામ આપેલું છે. એ વિષેના લેખ દેશી ભાષામાં લખેલા ઇલેશ્વર વગેરે પ્રાંતમાં રક્ષણ સાર મૂકેલા છે, તે હજુ પટેલ તલાટી કોઠે પાસે છે. તૈલંગણુ દેશમાં રાજ્યની ધણી ઉચ્ચપાયે ચલ ગઇ છે, તે છતાં ઇલેશ્વરોપાધ્યાયે તેના જે ભાગ કંઈ છે તે તથા ગામનાં નામ હજુ સુધી કાયમ છે. તેને એવી રીતે દેશ અવરતા રચવાને ધણી મહેનત પડી હતી. તે સિવાય પણ તેણે બીજાં ધણાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં હતાં. તેની કદર જણીને ધણુક રાજાઓએ તેને કેટલીક જમીન બક્ષીસ આપી હતી, તે તેણે બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપી હતી. એ સંબંધી લખેલી સંખંદો હજુ પણ તેમના વંશજો પાસે છે.

તેનું મોટું કામ તો એ છે કે તેણે એક ખાનગી વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું. જેમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, ન્યાય, વ્યાકરણ, ધર્મ, અને જ્યોતિષ ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા હતા. એવું કહેવાય છે કે તેના કેટલાક શિષ્યો મંદ બુદ્ધિના હતા, માટે તેમની બુદ્ધિ તેજ કરવાનો ઉપાય શોધતાં એક જૂના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ભવળ વિદ્યાના પ્રકરણમાં કેટલાએક બુદ્ધિ વર્ધક કંઈ કહેલા હતા. તેમાં જ્યોતિષમતિ કંઈ તેને જડ્યું. તે માત્ર કાંકણીના* તેમનું છે. સર્વ ગ્રંથોમાં તે તેજ પીને પાણીમાં બેસીને કાંઈક મંત્ર જપ કરવા પડે છે. એવું તેનું વિધાન છે. આ તેલનો ઉપયોગ તેણે પોતાના શિષ્યોમાં કરવાથી કહે છે કે તેઓની બુદ્ધિ એટલી બધી ખીલી કે ગમે તેવી કંઈ પણ બાજનો પણ સમજાવા લાગી. મૈત્રેય, તાંબોર, કાશી, અને દાંચીની પાકશાળાઓના ધણુ પંડિતો પોતાના શિષ્યોને બુદ્ધિમાન કરવા માટે એ તેલનો ઉપયોગ કરે છે.

ઇલેશ્વરોપાધ્યાયે રઘુપતિપેક, નારાયણગઢ, અને બીજાં રાજ્યોમાં પણ સંસ્કૃત કાવ્ય

* સંસ્કૃતમાં તેને મુવર્ણવતા કહે છે. તે ગદ્યારાજ દેશના પૂર્વ ભાગમાં ધણી પ્રખ્યાત છે. તે ગામાસામાં ઉગે છે. તેનાં ફળ રાતાં અને નાનાં હોય છે. તેનાં ગુણમાં વાય છે. તે પાકે છે, ત્યારે ધણાં કડવાં હોય છે એ જનરપતિને કદી કુષ આવતાં નથી. તેનાં બીજાંનું તેલ કાઢવાની રીત આ પ્રમાણે કહી છે -ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેને તડકામાં તરવારના પાંદ ઉપર સૂકવવાં. તે સૂકાય એટલે કાચના નળીવાળા વાસણમાં ઘાલીને અગ્નિ સંચાલથી તેનું તેલ કાઢવું એ તેલ અત્યાદિક સાચે ખાનું. એ થી બુદ્ધિ સારી નિશ્ચય થઈ પડાય પામે છે.

અને હંદશાસ્ત્ર શીખવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને એ રાજ્યો તેને બહુ માન અને દ્રવ્ય આપતા હતા. પંડિતના કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણતી હતી. એવું કહેવાય છે કે પંડિતની વિદ્વાતાની ખ્યાતી સાંભળીને અકબર પાદશાહનો ખાન-ખાના નામે પ્રખ્યાત સરદાર કે જે સંસ્કૃત ભાષા જાણતો હતો, તે તેની મુલાકાતે ગયો હતો. તેણે પંડિતની વિદ્વાતાથી પ્રસન્ન થઈને ઘણું ધન આપ્યું હતું.

પંડિતને નાચી* નામે એક પુત્રી હતી, તે સંસ્કૃત સારૂ બોલેલી હતી. તેણે નાચી-નાટક નામે વીરરસનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો છે.

પંડિતે પોતે જૈનત્વ સ્મૃતિ ઉપર મોટી દીકા લખી છે. તેનું નામ સ્મૃતિદર્પણ આપ્યું છે. વળી તેણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ઇલેન્દરવિજય નામનો એક ધર્મશાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં સર્વ જાતીના બેદ અને પરસ્પર સંબંધ એ વિષેના ઘણા જીણા વિચાર કર્યો છે. અનેક ગ્રંથકારોએ તેમાંના વચનો પ્રમાણુ સારૂ લખેલાં છે. એ ગ્રંથ તે વખતમાં ઘણા પ્રખ્યાત હતો, તે છતાં હાલમાં તેની પ્રત કોઈ ઠેકાણેથી મળી શકતી નથી.

પંડિતે ઘણા શિષ્યોને વિદ્યા ભણાવી હતી, અને તે શિષ્યો પણ સારા વિદ્વાન થયા હતા.

કમળાકર ભટ્ટ.

કમળાકર ભટ્ટ કાશીનો રહેવાશી દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો. તેના બાપનું નામ રત્નકૃષ્ણ, અને માતાનું નામ ઉમા હતું. તેણે રચેલા નિર્ણયસિંધુ ગ્રંથના છેલ્લા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે એ ગ્રંથ તેણે સંવત ૧૬૬૮ ની સાલમાં પૂરો કર્યો. એ ઉપરથી તેની હયાતીના કાળ માલુમ પડે છે.

કમળાકરે નિર્ણયસિંધુ અથવા નિર્ણય કમળાકરના ત્રણ પરિચ્છેદ કરેલા છે. પહેલા અને બીજા પરિચ્છેદમાં કાળનિર્ણય એટલે કાળના વિભાગ, દિવસો, અને ધર્મ ક્રિયાનાં લગ્નો, સૂર્ય, અને ચંદ્રગ્રહણ તથા તેઓની ક્રિયા ઉપર અસર ઇત્યાદિ બાબતો બતાવી છે. ત્રીજા પરિચ્છેદમાં ત્રણ પ્રકરણ પાડેલાં છે. તેમાં પહેલું પ્રકરણ સસ્કાર બાબતનું, બીજું શ્રાદ્ધ બાબતનું, અને ત્રીજું સંન્યાસ વિશેનું છે. આ ગ્રંથ ઘણા વિદ્વાનોના અભિપ્રાય સહિત રચેલો છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં કમળાકરની વિદ્વાતા ઘણી વખણાય છે. એટલા માટે ક્રિયાની બાબતમાં બીજા બધા ગ્રંથો કરતાં નિર્ણયસિંધુ વધારે માનવામાં આવે છે.

એ સિવાય તેણે મિનાક્ષરાના અભિપ્રાય પ્રમાણે દિવસની અને જ્ઞાનદારી ન્યાય ઉપર વિવાદતાંકવ તથા શ્લોકના ધર્મ વિષે શાન્તીકમળાકર (અપશુકનની શાંતિ કરવા વિષે), દાનકમળાકર (દાન બાબત), પ્રાયશ્ચિત્તકમળાકર (પ્રાયશ્ચિત્ત બાબત) અને પિસ્તક-મળાકર (કૃત્વા, તજાવ બાબત) અને સિદ્ધાંતતત્ત્વ તથા વિવેકસિંધુ આદિ ગ્રંથો લખેલા છે.

લોહિતપરાજ.

વૈદ્યજીવન નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથના કર્તા લોહિતપરાજનો જન્મ ક્યારે થયો હતો, તે નક્કી જાણવામાં નથી. પરંતુ શાલિવાહન શકે ૧૫૫૨ તથા ૧૫૫૫ ના વર્ષની તેની કાફી જાણવામાં આવેલી છે. તે ઉપરથી લોહિતપરાજ એ વર્ષોમાં હયાત હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. તેના પિતાનું નામ દિવાકરભટ્ટ હતું. તેઓ જીવનરત્ન સ્વીચ ગામે બ્રાહ્મણ હતા. અંતે સારા વિદ્વાન તથા સુધીષ્ઠ હતા. તેમને સંતતિમાં એક પણ સંતાન નહોતું. તેથી તેઓ નિરંતર સૂર્યની ઉપાસના કરતા હતા. કહે છે કે સૂર્યની કૃપાથીજ તેમને વૃદ્ધાવસ્થામાં આ પુત્ર રત્નની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અને તેનું નામ તેમણે લોહિતપરાજ પાડ્યું હતું. પરંતુ દૈવશોભે એવું જાણ્યું કે, લોહિતપરાજની નાની વયમાંજ દિવાકરભટ્ટ સ્વર્ગવાસી થયા. તેથી લોહિતપરાજને વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર કોઈ ન હોવાથી તે સ્વહંદી, મૂર્ખ, અને વિપરી થયો. અને લોકો તેનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે કટલાક દિવસ વિદ્યા પછી શાલિવાહન શકે ૧૫૫૨ માં લોહિતપરાજ સો-કાના ધણા ધિકારથી પર્યાપ્તને સપ્તશૃંગમાં જઈને દેવીની ઉપાસના કરવા લાગ્યો. એજ વર્ષમાં આસો સુદ ૮ ને દિવસે દેવી આગળ હોમ કુંડ કર્યો. કહે છે કે તેમાં તે પોતાના શરીરના કટકા કરીને હોમવા લાગ્યો. અને છેવટે જ્યારે તેણે માથું હોમવાનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેનું શરીર હતું તેવું કરીને કહ્યું કે; તારી જીવંત સર-સ્વતી વાસ કરશે. તેથી તું સર્વ વિદ્યાનો મહતા થઈશ ત્યાર પછી લોહિતપરાજ પાછો પોતાના વતન જીવનમાં આવ્યો. અને ઘણી વિદ્યા સંપાદન કરી. તેથી તેને હાથે-પગે અઘ્રિકૃષ્ઠ કામો થવા લાગ્યાં. અને તેની કીર્તિ ચારે તરફ પ્રસરી. એ વાતની ખાદશાહને પણ જાણ થઈ. તેથી તેણે લોહિતપરાજને ઘણા સન્માન પૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવ્યો. પછી પાદશાહે પ્રશ્ન કર્યો કે મારી સ્ત્રી ગર્ભવંતી છે, તેને પુત્ર થશે કે પુત્રી? એ વખતે પાદશાહની એક ઉમ્મરે પડેલેલી અને મુંદર પુત્રી સાં આગળ ઉભેલી હતી. તેને બોલે લોહિતપરાજે કહ્યું કે;—તમારા પ્રશ્નનો હું જ ઉત્તર આપુ. અને તે ખરો પડે તો તમે આ તમારી પુત્રી સાથે અને પરણાવશો? પાદશાહે તે પ્રમાણે કરવાની હા પાડી. એટલે લોહિતપરાજે કહ્યું કે, તમારી સ્ત્રીને પુત્ર થશે. ખરે લોહિતપરાજના કહેવા પ્રમાણેજ થયું. ચોથા સપ્તમે શબ્દોને પુત્ર થયો, તેથી પાદશાહે કન્યા કર્મા પ્રમાણે પોતાની પુત્રીને લોહિ-તપરાજ સાથે પરણાવી હતી. લોહિતપરાજે તેનું નામ રત્નકળા પાડ્યું હતું.

ત્યાર પછી શકે ૧૫૫૫ માં લોહિતપરાજે વૈદ્યજીવન નામે વૈદકનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથ જો કે નહોતો છે, પરંતુ તે સંસ્કૃત ભાષામાં મુંદર પદ રચનાના અનેક છંદ યુક્ત અને સૃષ્ટાર રસથી રચેલો છે. લોહિતપરાજને પોતાની પત્ની રત્નકળા ઉપર પ-જોજ પ્રેમ હતો. તેથી તેનું નામ પત્નિ ગ્રંથની સાથે અમર રાખવાના હેતુથી વૈદ્યજીવન ગ્રંથમાં બધી વાત રત્નકળાને સમોદીતે તેણે કહેલી છે. એ સિવાય હરિવિદ્યાસ નામે શાસ્ત્રનો એક ખીન્ને ગ્રંથ કર્યો છે. તેમાં શ્રી કૃષ્ણના જન્મથી તે કંમતા વધ સુધીની કથા વર્ણન મરમ વર્ણવી છે.

નાગોજી ભટ્ટ.

અર્વાચીન કાળનો આ મોટો વૈયાકરણી શાલિવાહનના સોલમા સૈકામાં થઈ ગયો. તેના પિતાનું નામ શિવ ભટ્ટ અને માતાનું નામ સતી હતું. નાગોજી ભટ્ટે નાનપણમાં વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. અને મોટો થયા પછી શાંતિક, પૌષ્ટિક વગેરે યાત્રિની કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ એથી જરોજર ઉદર નિર્વાહ થઈ શક્યો નહિ, તેથી કંઠાળાને એ વૃત્તિ છોડી દેઇ વાંઈ નામે ગામ કૃષ્ણા નદિના કાંઠે છે, ત્યાંની એક પાઠશાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મારે ગયો. ત્યાં થોડા વખતમાં તેણે ધણું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં વિશેષ કરીને કાવ્ય સાર શિખ્યો. સાર પછી તે પોતાની ૪૦ વર્ષની ઉંમરે કાશીએ ગયો. ત્યાં એણે પોતાનું લક્ષ મુખ્યત્વે કરીને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપર ધણું આપ્યું. અને પોતાનો દેશી ભાષા જે સદૃશોદિક્ષિત તેણે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉપર જેટલા અથ રચ્યા છે, તે સર્વનું તેણે લક્ષપૂર્વક અધ્યયન કર્યું. વળી તેણે પચાસમે વર્ષે મત્રશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. સાર પછી તેણે માર્કેડ પુરાણમાંની સમસ્યા જેને ચંડીપાઠ કહે છે, તેના ઉપર ટીકા લખી તથા પતંજલિ સૂત્ર ઉપર ભાષ્ય કર્યું તેને પતંજલિસૂત્રવૃત્તિ કહે છે.

નાગોજી ભટ્ટ પોતાની ૬૨ વર્ષની ઉંમરે કાશીક્ષેત્રમાં મરણ પામ્યો હતો. તેણે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર અને ખીજા વિષયો ઉપર મોટા અંશે લખ્યા છે તેને શુગેરીના રામ રામનો સારો આશ્રય મળ્યો હતો. તેણે રચેલા અંથોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે—

ભાષ્યમંદીપોદોત—એ વ્યાકરણ, મહાભાષ્ય અને તેની ટીકા જે ૬૯૫૮, એ ખેના ઉપર ટીકા છે. એ અથના શ્લોકની સખ્યા ૩૦ હજાર છે.

લઘુશબ્દેન્દુશેખર—એ કૌમુદી ઉપર ટીકા છે. તેના શ્લોકની સખ્યા ૧૮ હજાર છે. આ અથનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવાથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં પાંડિત્ય કરવાની શક્તિ આવે છે અને એ અથ ભણ્યા સિવાય અનિ ગૂઢ જે ભાષ્યનો અભિપ્રાય, તે સમજીને નથી. માટે પાઠશાળાઓમાં શેખર ભણાવ્યા પછી ભાષ્ય શિખવવામાં આવે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તેન્દુશેખર—આ એક મોટો ધર્મશાસ્ત્ર પ્રકરણી અંથ છે. તેમાં પ્રાયશ્ચિત્તોના શાસ્ત્રાર્થ વિશે ખીજા અથકારોએ જે ઉપયોગી વિષય છોડી દીધા છે, તેનો સંગ્રહ કર્યો છે તેના શ્લોક ૨૨૦૦ છે.

બૃહસ્પત્યેન્દુશેખર—એ પણ કૌમુદીનીજ ટીકા છે, પરંતુ એમાં સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ વિગતવાર કર્યું છે. તેમાં ૩૦ હજાર શ્લોક છે.

પરિભાષેન્દુશેખર—વ્યાકરણ શાસ્ત્રોપયોગી જે પરિભાષા, એટલે લોક સિદ્ધ, વ્યાય-સિદ્ધ, કિંવા ગાપક સિદ્ધ, જે વાક્યો તેઓના સંગ્રહનો આ અથ છે. તેમાં ૧૫૦૦ શ્લોક છે.

લઘુમંજુપા—વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં અર્થ વિચાર વિષે આ અંથ છે. તેમાં ધાતુ, નામ ધાતુ, પ્રકૃતિ, પ્રસય, વિભક્તિ, સમાસ, કૃદત, અને તદ્વિત, વગેરેના અર્થ ક્રવા ક્રવા થાય છે. એ વિષે ઉત્તમ વિચારો આપ્યા છે. જેઓ મોટા વૈયાકરણી છે, તેઓ અવશ્ય કરીને આ અંથ શિખે છે. તેમાં ૮ હજાર શ્લોક છે.

બૃહન્મજુષા—આ ગ્રંથમાં ઉપર કહ્યા તેવાજ વિષય છે પરંતુ પાંચમને લીધે વિસ્તાર થયો છે. તેમાં ૨૫ હજાર શ્લોક છે.

લઘુરાષ્ટ્ રત્ન—કૌસુદીની મનોરમા નામની દીકા ઉપર આ વ્યાખ્યા ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ ભણવાથી વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સાત જ્ઞાન થાય છે. આ ગ્રંથના કેટલાક ભાગ શિષ્યા પછી શેખરનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણ શાળાની એવી પદ્ધતિ છે. તેમાં ૧૨ હજાર શ્લોક છે.

બૃહ્સ્પત્યરત્ન—એ મનોરમાનીજ દીકા છે. પરંતુ એમાં વ્યાખ્યાનનો વિસ્તાર ઘણો છે. તેમાં ૨૫ હજાર શ્લોક છે.

અશૌચ નિર્ણય—આ ગ્રંથ સત્ત્વ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સત્ત્વ વગેરે વિષય ઉપર શા-આચો કરેલા છે. શ્લોક ૮૦૦ છે.

પરિભાષેન્દુ શેખર ઉપરની ટીકાઓ.

આ ગ્રંથ ઉપર જેમ જેમ પારીક વિચાર કરીએ, તેમ તેમ તેમાંથી ઘણું નીકળે એવી રીતનો એ ગ્રંથ છે. તેના ઉપર ઘણા વૈયાકરણી પંડિતોએ જુદી જુદી ટીકાઓ કરી છે. તેમાંની કદપના, અર્થ, અને વાદોપયોગી અનેક શકાઓ કહાડીને વ્યાકરણ શા-શીઓ વાદવિવાદ કરે છે.

ગદા—એ નામની દીકા બાળભટ્ટ પાંચજુએ કરી છે. તે નાગોજી ભટ્ટનો શિષ્ય હતો. આ ટીકામાં વાદવિવાદની યુક્તિઓ ન છતાં ગ્રંથકારોના વાસ્તવિક મત દેખાડેલા છે.

મિશ્રી—મિથજી નામે એક વૈયાકરણી પંડિત કાશીમાં રહેતો હતો, તેણે આ ટીકા કરી છે. એમાં વાદોપયોગી યુક્તિઓ ઘણીજ છે.

ત્રંબકી—ત્રંબક ભટ્ટ નામે એક પંડિત વાંઘનો રહેનાર હતો. તેણે આ ટીકા કરી છે. એમાં વાદોપયોગી કદપના તથા અર્થ ચાતુર્ય યુક્તિ છે.

ભૈમિ—ભીમાચાર્ય નામે એક વૈજ્યવ્રહ્મણ નામિકનો રહેનાર વૈયાકરણી પંડિત હતો. તેણે આ ટીકા કરી છે. એમાં પણ પરિભાષેન્દુશેખરનો અર્થ વિગતવાર બતાવ્યો છે.

ત્રિપદગા—ગર્જ્જનરત્ન રાધવેંદ્રચાર્ય નામે એક અંકચીન પંડિત મતારાની પાંચા-બામાં વિદ્યાગુરુ હતો, તેણે આ ટીકા કરી છે, તેમાં અર્થચાતુર્ય, અને કાદપનિક યુક્તિઓ ઘણી છે. તથા લખાણ પણ ઘણું રમિક છે.

શાંકરી—શંકર પંડિત નામે એક વૈયાકરણી હતો. તેણે આ ટીકા કરી છે. આ ગ્રંથનો ભેષ પ્રખર અને ગંભીર છે અને કદપના સંદિ પણ આ ટીકામાં ઘણી છે. પરંતુ એ ટીકાની સંપૂર્ણ પ્રત ક્યાંક પણ મળતી નથી.

આ મિત્રાય અગ્નિમાત્રા, મન્નુદેવી, નંદવમાળા, અને પાંચી વગેરે ટીકાઓ છે. તથા ગોવિંદચાર્ય, અટ્ટપુત્ર વિપ્લુમાચબટ્ટ, વગેરેએ પણ ટીકાઓ કરી છે.

શ્રીધર સ્વામી.

આ મહા પુરુષનો જન્મ શાલિવાહન શકે ૧૬૦૦ માં પંદરપુરની પાસે નાઝરે ક-
રીને ગામ છે, ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બ્રહ્માનંદ, અને માતાનું નામ સા-
વિત્રી હતું. તેઓ માને દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતા. એકું કહેવાય છે કે, શ્રીધર સ્વામીએ પોતાની
૧૪ વર્ષની નાની વયમાં જ ચતુર્થાશ્રમ (સંન્યાસ) ગ્રહણ કર્યો હતો. તેઓ ધણું કરીને પં-
દરપુરમાં જ રહેતા હતા. અને વિદ્યાભ્યાસ પણ ત્યાં જ કર્યો હતો. તેઓ સારા વિદ્વાન કવિ
અને જ્ઞાની હતા. તેમણે પાંડવપ્રતાપ, હરિવિજય, રામવિજય, શિવલીલમૃત,
કાશીખંડ, બ્રહ્માવતરખંડ, જૈમિનિઅથર્વવેદ, અને પાંડુરંગમહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ પ્રાકૃત
બાળામાં ઝોળીબદ્ધ મોટા મોટા ગ્રંથ રચ્યા છે. તેમજ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર નેમજો
ઝોળીબદ્ધ ટીકા કરી છે.

શ્રીધરની કવિના ઘણી રસાળ અને કામળ છે. તેમના જાણે ગ્રંથો હાલમાં હાથપાંચે
પ્રગટ થયા છે. તે સોડો આર્યા પૂર્વક પ્રીતિથી વાંચે છે. આ મહા પુરુષ પોતાની ૫૦
વર્ષની ઉંમરે શકે ૧૬૫૦ માં પેાણનગરમાં જ સમાધિસ્થ થયા હતા. .

જુનો સ્માર્ત બ્રાહ્મણ હતો. તેના પિતાનું નામ નારાયણ મોડક હતું. તેમના વડિયો મુરની પાસે રેશમે નામે ગામ છે, સાં વેપાર સાર આવીને રહેતા હતા. પણ તેમનું મૂળ ગામ તો નાસિક હતું. અમ્યુતરાવને વિદ્યાની અભિરુચી તો નાનપણથી જ હતી. અને તેની શુદ્ધિ - ધણી વિશાળ હતી. છેલ્લા બાજરાવ પેઢવાની કાકી ગોવિંદા બાઇ નાસિકમાં આવી રહેલી, તેની સાથે નારાયણ સાચી સાહે નામનો એક પંડિત હતો, તેની પાસે તેણે સર્વે શાસ્ત્રો અને કાવ્યોનું અધ્યયન કર્યું હતું. એ પચીસ વર્ષનો થયો, સારે તેની બી મરી ગઈ. સારથી તે પોતાનું ધર્યાર છોડીને પંચવટીમાં કપાએશ્વરની પાસે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં આવી રહ્યો. સાં તે અયાચિત વૃત્તિએ રહેતો. પોતાની પાસે કાંઈ પણ સંગ્રહ કરતો નહિ. કોઈ ખાવાનું આપે, તો ખાતો. એવી રીતે તેણે ૫૬ વર્ષ સ્થિતિને વિદ્યા બહુવાવામાં તથા અથો લખવામાં ગાળ્યાં. તે મહા તેજસ્વી હતો. તેના અથો ઉપરથી જણાય છે કે તે વેદાંતમાં નિપુણ અને અલંકાર શાસ્ત્રમાં ઘણો પ્રવિણ હતો. તેની કવિત્વ શક્તિ એવી શિષ્ટ હતી કે, એ જલદ લેખકની લેખણ ટકે નહિ, એવી રીતે બનેને સાથે જ જૂદા જૂદા વિષય કવિતા રૂપે લખાવતાં પણ તે અટકતો નહિ તે પોતાનાં સર્વ પંચાંગોમાં બે બાજુએ અર્ધા જગા ફેરી રાખતો. સાં પ્રસંગવશાત રચેલા પ્રસ્તાવિક શ્લોક લખી મૂકે, તો તે સર્વ હાલમાં એકઠા કર્યા છે. એ શ્લોકની સખ્યા સુમારે ત્રણથી ચાર લાખ સુધી છે. તેણે કરેલા અથો નીચે મુજબ છે:—

ઐદિગ્યસિદ્ધિ—એ અંથ તેણે વેદાંત ઉપર કર્યો છે. અને તેના ઉપર દીકા પણ પોતે જ કરી છે. તેના શ્લોક દશ હજાર છે.

સાહિત્યસાર—એ અલંકાર શાસ્ત્રનો મંથ છે. એમાં ચૈદ રત્ન એટલે ચૈદ પ્રકરણ છે. તેના ૧૯ હજાર શ્લોક છે.

નીતિશતપત્ર—એ અંથ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર છે.

એ સિવાય જાગીરથીયપૂ, શુકિમણીવિલાસ, ગોદાલદરી, અને સદ્ગતમોગ, કલ્યાણિ ધણા અથો તેણે રચેલા છે.

વળી શંકરવિજય ને માધવે કરેલા છે, તેના સોળે સર્ગ ઉપર તેણે લખાવ્યા કરી છે. અને પંચદશી નામનો વેદાંત ઉપર માધવે અંથ રચેલો છે, તેના પંદર પ્રકરણો ઉપર બીજા પંડિતોએ દીકા કરેલી છે, પણ સોળમું પ્રકરણ ને જીવન્યુક્તિ વિષે છે તેના ઉપર દાકરે દીકા કરેલી નહોતી. તે અંથના સોળે પ્રકરણો ઉપર તેણે મોટી દીકા કરેલી છે. ગોવર્ધન સમસાતી ને ગોવર્ધન ક્રમિએ સૂત્રાર ઉપર કરેલી છે, તે ઉપર તેણે એની દ્વિઅર્થી દીકા કરી છે કે, તેના એક અર્થ વેદ ઉપર અને બીજા સૂત્રાર ઉપર લાગુ થાય છે. તે સિવાય અમરકવિદૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનો અંથ અમરચન્દ્ર, તથા ચંડી સમસાતી, આગરકાર, અને મનીશાપય નામે અથો ઉપર તેણે દીકા લખી છે.

અમ્યુતરાવ સાહિવાહન શકે ૧૭૬૨-૬૩ માં પોતાની ૭૫ વર્ષની ઉમરે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાં દેવાસવાથી થયો હતો. મરતા અગાઉ પંદર દિવસ ઉપર તેણે આપુર રાત્રાસ ગ્રંથણ કર્યો હતો. તેની સમાધી લક્ષ્મીનારાયણના દેવળની આગે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ભક્તો અને કવિઓ.

ચાંગદેવ.

મહારાષ્ટ્ર દેશમાં દેવ તરીકે મનાયેલા અને મરાઠી ભાષાના આદિ કવિ મહાત્મા ચાંગદેવનો જન્મ ક્યારે થયો, એ વિષે વર્ષવાર હેવાલ મળતો નથી. પરંતુ મહાયોગીરાજ ગોરક્ષનાથની સાથે તેમને મેળાપ થયાની વાત ભક્તવિજયમાં લખેલી છે. તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે, આજથી શુભારે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર તેઓ હયાત હતા. મરાઠી ભાષાના પહેલા કવિ તરીકે મુકુંદરાજની ગણના આજ સુધી કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ દૈત્યીક શોધ ઉપરથી મરાઠી ભાષાના પ્રથમ કવિ ચાંગદેવ છે, એનું મિલ્લ થયું છે. એકનાથ સ્વામીએ પણ ભાગવતની ટીકા લખતાં પ્રથમ ચાંગદેવને પહેલા કવિ તરીકે નમન કર્યું છે.

આ મહાપુરુષ વિષે મહીપતિ બાવાએ ભક્ત વિજયમાં ઘણી અલૌકિક વાતો લખેલી છે. પ્રથમ ચાંગદેવે સર્વ વિદ્યાઓ તથા કળાનો સંપુર્ણ અભ્યાસ કર્યો હતો. સાર પછી યોગ વિદ્યાના બળે તેમણે પોતાનું આયુષ્ય ૧૪૦૦ વર્ષનું કર્યું હતું. દરેક સેકુ પુર થવા આવતું, એટલે પોતે સમાધિસ્થ રહીને મૃત્યુ ટાળતા હતા. પછી પોતાનું ઠેકાણું વર્ષ દહાડા સુધી બદલતા. એ પ્રમાણે તેમણે ચૈદ્ર સંક્રાંતિમાં ચૈદ્ર ઠેકાણું બદલાઈ હતાં છેલા ચૈદ્રમાં જ્યારે જ્ઞાનેશ્વરે પાડાને મોઢે વેદ બોલાવ્યા, ત્યારે એ વાન સ્ત્રાંભણીને ચાંગદેવ પોતાના ચૈદ્રસે શિષ્યો સહવર્તમાન વાદ ઉપર બેસીને તથા હાથમાં સાપનો આધુક લેઈને જ્ઞાનેશ્વરને મળવા માટે ગયા હતા. ત્યાં બને જણુ વચ્ચે કેટલોક સંવાદ થયા બાદ જ્ઞાનેશ્વરે તેમને અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ઉપદેશ કર્યો હતો. એ બોધ તેમની પંડસદ્ધી નામે ગીતીના પ્રથમાં છે. ભક્તવિજયમાં લખ્યા પ્રમાણે ચાંગદેવે પોતાનું આયુષ્ય યોગ બાળથી ૧૪૦૦ વર્ષનું કર્યું હતું, એ વાત જોવી અદ્ભૂત છે, તેવીજ પોતાના જન્મ પછી શુભારે ચૈદ્રમે વર્ષપર એટલે સવત ૧૩૪૭માં થયેલા જ્ઞાનેશ્વરની સાથે તેમના મેળાપની વાત પણ અદ્ભૂત છે.

અરુણ ગામના બ્રાહ્મણના બે છોકરા ચાંગદેવની સેવા કરતા હતા. એક દિવસે ચાંગદેવ તાપી નદીના સંગમ ઉપર સ્નાન કરવા ગયા હતા. તેમને એવો નિયમ હતો કે સ્નાન કર્યા પછી ઘેર આવીને પૂજા કરતાં સુધી બને આંખો મીચી રાખતી. ચાંગદેવે સ્નાન કરીને ઘેર આવ્યા પછી બને શિષ્યો પામે પાર્થિવ પૂજા કરવા સાર માટી લાવવા કહ્યું. પરંતુ તે દિવસે શિષ્યો માટી લાવવી બૂલી ગયા હતા. તેથી તેમણે ચૈતમાં વાટછી ઉધી વાળીને કહ્યું કે, મહારાજ! આ રથને સ્વયંભૂ ગિવર્ધાંભ હોવાથી અમે માટી લાવ્યા નથી. એ માંભળી ચાંગદેવે હીક છે, એમ કહીને એ ઉધી વાળેલી વાટછીને ગિવર્ધાંભ સમજી પૂજા કરી. તેથી તે વાટછી તથા એની એક ગમ મળે મંપૂર્ણ પાપાપ મગ શિવર્ધાંભ થયું.

તેનું નામ ચાંગાવટેશ્વર પડ્યું. આ ચમત્કારની વાત દેશ પરદેશમાં સંપન્ને પ્રસરી તેથી
 સાંઘણા લોકો તથા રાજા રજવાડા વગેરેની મોટી યાત્રા બરાબ લાગી. અને ચાંગદેવની
 સિદ્ધાંતના યોગે હજારો લોકોના રોગ ગયા. તથા માનતાઓ ચાલવા લાગી.

ચાંગદેવ જ્યારે તાપી નદીને કાંઠે રહેતા હતા, સારે નગર પાસે નારાયણ ડાહ
 નામે ક્ષેત્રમાં રહેનાર મુધોપત નામે એક તથાટી કુટુંબ સુદાં તેમની સેવા કરવા સાર
 રહેતા હતા. તેણે ચાંગદેવ પાસે માગ્યું કે, મને તમારા જેવો પુત્ર થાય; તે ઉપરથી તેમણે
 તેને વરદાન આપ્યું હતું. પછી ચાંગદેવે ગોરખનાથને મળીને મુધોપતની ઇચ્છા પાર પાડી
 હતી. મુધોપતને ચાંગદેવની કૃપાથી જે દિવ્ય પુત્ર થયો, તે ચાંગાવટેશ્વરને નામે પ્રસિદ્ધ
 થયો છે. તેણે પોતાના વતન નાસણણ ડાહમાં લોકોની ઇચ્છાથી એક પથ્થર સ્થાપ્યો
 હતો, તેની માનતા હજી સુધી સાંચાલે છે. ચાંગાવટેશ્વર ગોદાવરી નદીને કાંઠે પુરુષરત્ન
 નામના ક્ષેત્રમાં રહેતા હતા. સાં તેમણે કેશવ નામે શક્તિમાનની મૂર્તિ સ્થાપિ હતી. તે
 ઉપરથી તેમનું નામ ચાંગાકેશવદાસ પડ્યું હતું. સાં તેમણે સિદ્ધાંતના બે ઘણા ચમ-
 ત્કાર કર્યા હતા. એક ઘણવેદી બ્રાહ્મણની વિધવા સ્ત્રીને ચાંગાકેશવદાસે 'પુત્રવતી થાઓ'
 એવો આશીર્વાદ દેવાથી તેને પુત્ર થયો હતો. તે છોકરાને યોગ્ય વયે પંદરપુરમાં સેષ
 ધન જતાં દીધું, સારે વાસણમાં ચોડાક ભાત બાકી રહેશે જોઈને તેમણે કહ્યું કે, વા-
 સણ નમાવીને ભાત પીરસો એટલે તે હજારો લોકોને પહોંચશે. તેમ કર્યાથી સર્વને ભાત
 પહોંચ્યો હતો. તે છોકરાના વંશને અઘાપિ સુધી પંદરપુરની યાત્રાએ આવે છે, સારે
 વાસણ નમાવીને ભાત પીરસે છે. તેઓ ભાતવંડેના નામથી ઓળખાય છે. ચાંગાકે-
 શવદાસના ચમત્કારોની વાત જાણીને એ વખતે સાં રાજ્ય કરનાર રામરાજ નામે રાજા
 તેમને મળવા સાર આવ્યો હતો. આ ચાંગાકેશવદાસ ચાંગદેવનો બીજો અવતાર ગણાય છે.

ચંદ બારોટ.

પૃથુરાજ રાસા નામે વિખ્યાત મથનો કર્તા મદા કવિ ચંદ બારોટ સંવત ૧૨૨૦
 થી તે સંવત ૧૨૪૯ સુધી દિલ્હીના મદારાજ પૃથુરાજ ચૌહાણના દરબારનો રા-
 જા કવિ અને મંત્રી હતો. તેની જન્મજૂમિ સંભાર—અજમેરમાં હતી. અને રણપ્રભોર
 વાળા મદારાજ વિશ્વજીવે ચૌહાણના પ્રાચીન કવિઓની ઓળખમાં જન્મ્યો હતો. તે
 જાનનો મારણ હતો એવું કહે છે. પરંતુ પૃથુરાજ અને બીમદેવની લગાઈ વખતે તેને
 બીમે ભાટ કર્યો છે. તે ઘણો દિનમવાન, ચરતીર, ડાંતા અને ઉત્તમ વક્તા હતો. તેમજ
 નીતિશાસ્ત્રમાં તથા ભાટ-મારણના કામકાજમાં ઘણો ચતુર હતો. તે રેવી ઉપાધિક હતો,
 અને વીરસનું વર્ણન કરવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ હતો. તેને પ્રભાવતી નામે એક માત્ર ૨૫૩૫
 વાળી સ્ત્રી હતી. પ્રભાવતી કુચીન અને ઉત્તમ પિનાની પુત્રી હતી. તે ચંદ કવિને રે-
 ઇચ્છાથી વરી હતી. તે અગાન પ્રેમી અને નમ્ર હતી. તે જાં કચીર હતી. કવિ તે-
 નાથી પૂર્ણ સંતુષ્ટ હતો.

ચંદ આરોઠ સંવત ૧૨૨૦માં મહારાજા પૃથુરાજ યૌદ્ધાણની પાસે પ્રથમ ગયો હતો. ત્યાં તે પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિ અને અતિ ચાલાકાઈથી મંત્રી અને કવિશ્વર એ એ પદ્ધતિ પામ્યો હતો. એ બંને કામ તેણે એટલી બધી હોંશીયારીથી બજાવ્યાં હતાં કે, મહારાજા પૃથુરાજના પ્રિયપાત્ર થઇને તેણે મોટી કીર્તિ મેળવી હતી. તેની કવિતા વીરરસથી ભરપૂર છે. તે દરેક લગાઇમાં સામેલ થઇને શરવીર રજપૂતોને મહાભારત વગેરે વીરરસનાં કાવ્યો સંભળાવીને ઉત્કેરતો હતો. જે સાંભળીને કાંઈ પુરૂષને પણ શર ચડતું હતું. તે જોયે કવિત્વ શક્તિમાં શ્રેષ્ઠ હતો, તેવોજ શરવીર પશુ હતો. ધણીક લગાઇઓમાં તેણે સામેલ થઇને પોતાની બહાદુરી બતાવી હતી. બ્યારે પૃથુરાજે પોતાના પિતાનું વેર વાળવા સાફે શુન્નરાતના રાજા ભીમદેવ સાથે ભારે લગાઇ કરી હતી, સારે ચંદ આરોઠે પૃથુરાજના લશ્કરના સેનાપતિ તરીકે લગાઇમાં ભાગ લેઇને પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. પ્રથમ તે પૃથુરાજના એક દૂત તરિકે ભીમદેવના દરબારમાં ગયો હતો. ત્યારે પોતાની સાથે જાળ, નીસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ, અને ત્રિશૂળ લેઇ ગયો હતો. તે જોઇને ભીમદેવે એ વસ્તુઓ લાવ્યાનું કારણ પુછતાં ચંદ આરોઠે ભર સભા વચ્ચે હિંમતથી નિડરપણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે;—“જે તમે યૌદ્ધાણ રાજાના ડરથી નાસીને પાણીમાં પેસી જશો, તો આ જાળ વડે તમને પકડીશું. આકાશમાં જશો, તો આ નીસરણીથી, પાતાળમાં જશો તો કોદાળીથી, અને અધારમાં જશો તો આ દીવાથી તમને શોધી કાઢીશું વળી આ અંકુશ વડે તમને વશ કરીશું, અને આ ત્રિશૂળ વડે તમને પૂરા કરીશુ. જે જે દેશમાં સૂર્યોદય થાય છે, તે તે દેશમાં તમે જશો તો પૃથુરાજ તમારી પછવાડે પડશે.” ચંદ કવિનાં એવાં કઠિણ વચનો સાંભળીને ભીમદેવે સંકોધથી, તેનો તિરસ્કાર કરીને પોતાના બાહુબળ વિશે આત્મસ્તુતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં ચંદ કવિએ કહ્યું કે;—“ઉદર કદાપિ ભિક્ષાડી ઉપર જળ મેળવે, ગીધ પક્ષિ કદાપિ પવિત્ર હંસના માથા ઉપર થપ થનાટ કરે, હરિણ કદાપિ લગાઇમાં સિંહની બરાબરી કરી શકે, સાપ સાથે લડનાં કદાપિ દેડકે જળ પામે, એ સર્વ વાત કદાપિ દૈવી ઇચ્છાથી બને, પણ એનું સર્વદા નિપજે છે, એમ ધારવું નહિ. પર્યંતપર છવાઇ ગયેલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ કરનાર અગ્નિ સાથે દીવાનો મુકામલો થઇ શકે નહિ. એ સાંભળીને ભીમદેવે કહ્યું;—“બાટના છોકરા શબ્દો વડે લડે, દૈત્ય ગાળો વડે લડે, અને બાહ્યો વારસાનો ભાગ વહેંચી લેતાં મુક્તિઓથી લડે, પણ સોમેશ્વરવાળો આ કટ્ટરો તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જા, તારા સામ્બર રાજાને કહે કે, તારા બીરાડા બીરણુ હોય તેજ બી જાય.” આ ઉત્તર સાંભળનાંજ ચંદ આરોઠે જરા ગભરાઇને ઉભો થયો. રાપથી તેની બને આંખો લાલ્લોગ થઇ ગઇ. પંછી તે ઝટપટ પૃથુરાજ પામે આગ્યો. અને સર્વ વાત યથારિથત રીતે વર્ણવીને કહી સંભળાવી. તેની સાથે તેણે પોતાની હમેશની ચાલાકાઈ પ્રમાણે ધણાંક વીર વચનો કહીને પૃથુરાજને ભીમદેવની મામે લડવાને ઉત્કેષો હતો. સાર પછી પૃથુરાજ અને ભીમદેવના લશ્કર વચ્ચે મહા દાર-ણુ યુદ્ધ થયું હતું. તેમાં અને પૃથુરાજનો જળ થયો હતો.

બ્યારે પૃથુરાજે ભીમદેવને મારી નાખીને શુન્નરાત સર ક્યું, સારે ચંદ આરોઠે પૃથુરાજનાં તથા મુખોનાં વખાણ કરનાં કહ્યું હતું કે;—“આ શુભર સમયત છે. જે નન્દે

દેખીએ છીએ, તેનો માથ ચવાતો છે. માટે જે સામનો પોતાના ધણીના સ્વામિ ભક્ત છે, તેમને ધન્ય છે. ઇલાહિ.”

બારે ઇ. મ ૧૧૯૩ (સંવત ૧૨૪૯)માં પૃથુરાજ અને શાહજીદિન ગોરીની વચ્ચે પાણિપતના મેદાનમાં મહાભારત યુદ્ધ થયું, તે વેળાએ મણ ચંદ બારોટ પૃથુરાજને ધણી કીમતિ મદદ કરી હતી. એવું કહેવાય છે કે, ચંદ બારોટ પોતાની જન્મ ભૂમિ અજમેરથી યુદ્ધ વેરા સહજે એ લડાઇમાં સામેલ થયા માટે દીવ્રીમાં પૃથુરાજની પાસે જતો હતો, તેવામાં તુલક ચવન પાદશાહની જાવણી જોઇને ત્યાં થું થું બને છે, તેની ખાતમી મેળવવા તે શુભ વેરાથી ત્યાં ગયો હતો. પરંતુ દેવયોગે તે પકડાઇ જવાથી બંધીવાન થયો હતો. ચવન પાદશાહે શત્રુનો બળવાન મત્રી પોતાના હાથમાં આપ્યા છતાં તેને છુવતો રાખ્યો હતો તેમ કરવાનાં અનેક કારણો હતાં તે એ કે, પૂર્વની માફક કદાચ પરાજય થયો તો ચંદ કવિ મુમલમાન રક્ષણની દાઢ રૂપ છે. તેનાજ બચાવ માટે પૃથુરાજ ક્ષમા કરશે. પરંતુ તેનો વધ કરવાથી તે અચંન કોપાયમાન થઇને અનેક પ્રકારે સહાર કરવામાં મં-કાચ ધરશે નહિ. યુદ્ધમાં જ્ય મળ્યો તો એ કાફરને મારતાં શો વિયમ છે? એવાજ કારણથી ચવન પાદશાહે કવિને છુવતો રાખ્યો હતો. તે છતાં તેના હાથે પગે બારે વજનેથી લોખંડની બેડીયો પહેરાણી હતી. અને રાત દહાડો તેના તંજુપર મજાનુન ચોકી પહેરા રાખ્યા હતા. તે છતાં કવિ પોતાના મહા યુદ્ધ બળવડે શત્રુના બંધનમાંથી મુક્ત થઇને છુવતો માતો નાસી આવ્યો હતો. એથી ચવન રાજની જાવણીમાં મોટો ગભરાટ થઇ રહ્યો હતો. ચંદકવિ શત્રુના હાથથી છુટો થઇને નાસી ગયો. પરંતુ તે પોતાના સ્વામી પૃથુરાજને જાણ મળે તે પહેલાં તો પૃથુરાજ હારીને ચવનરાજને હાથે બંધીવાન થયો હતો.

પૃથુરાજરાસામાં લખ્યું છે કે, પૃથુરાજને બંધીવાન કરીને મિત્રની લઇ જવામાં આવ્યો હતો. તેના બળ ચાતુર્યથી કરીને તેના ગળામાં ૧૦૦ મણ વજનના લોહાની તોક પહેરી હતી. ચંદ બારોટને એ વાતની ખબર પડ્યાં પોતે મિત્રની ગયો હતો. અને શાહજીદિન-ને પોતાના વાફ્યાતુર્યથી પ્રમત્ર કરી પૃથુરાજને મળવાની આજ્ઞા મેળવી હતી બારે પૃથુરાજ જાણ્યું કે, ચંદ કવિ તેને મળવાને માટે આવે છે, સારે તેના ગળામાંની ૧૦૦ મણ લોહાની તોક હવડી થઇ ગઇ. અને તે એટલો તો પ્રકૃષ્ઠિત થયો કે, એકદમ ઉભો થઇ ગયો. તે જોઇને શાહજીદિન ચમક્યો. અને બીજી ૫૦ મણની તોક તેની ગળામાં નં-ખાવી ચંદ કવિ પાછો મુખતાનને જઇને મળ્યો અને કહ્યું કે:—“ મહર્ષ માયક! શોક મંય વાર્તા છે કે, હું મારા ગ્વામિનું હુ-ખ જોણું કરવા માટે આવ્યો હતો, પરંતુ હમણાં તો મેં તેમાં વધારો કર્યો છે! તે અંધ થયા પછી તમોને બધ જો છે? તે સનાતની જોઇયે તો તેને દેહાંત દંડ દો. પણ પીડા શા માટે પમાડો છો? તે ધણી ચતુર છે, તેથી જે તમો એને છૂટ આપજો, તો આપને પોતાનું ચાતુર બતાવી પ્રમત્ર કરો. એ આંધ-જો છતાં પણ સમ્મદ વેધી બાણ મારી શકે છે અને મો મો મળના માન તમા એકજ જો નિધી શકે છે એ રમન જોવાની ઇચ્છા હોય તો તે એકવાર જુઓ, અને પછી છુટો કરો.” શાહજીદિનને તે રમન જોવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી ચંદના કહેવા પ્રમાણે ૫-

(૧) પૃથુરાજને બંધીવાન કર્યા પછી ચવનરાજે તેની બને આજ્ઞા ફોડી ન જાડી હતી

યુરાજને ઉત્તમ પૌષ્ટિક ખોરાક આપી આઠ દિવસમાં તૈયાર કર્યો. પછી એક દિવસે તેને રાજ સભામાં લાવ્યા. અને રાજ વેધી તથા વિધવાની રમનનો અખાટો મચાવ્યો. પૃથુ-રાજના હાથમાં અનેક કળાનો આપી, પણ તેની પ્રત્યેક ચક્રવર્તી સચળી તગતડ વૂટી ગઈ. કોઈ પણ કળાને તેનું જોર ગ્રીચી સપ્ત નહિ. તે જોઈને ચંદ કવિએ કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તેની પોતાની કળાને તેના હાથમાં હોય નહિ, ત્યાં સુધી એ તમામો કરી શકશે નહિ. એ સાંભળીને મુલનાને તેની કળાને મંગાવી આપી. તે પૃથુરાજને ચક્રાવી. પછી સા-લસુદિને ચંદકવિને કહ્યું કે, તું આજા કર કે જ્યાં કાંકરી વાગે, ત્યાં જાણુ મારવું તે વિધકું. કવિએ કહ્યું કે, હું તેમના ધરનો નોકર, અને એ મારા સ્વામિ માટે તેમને આજા કરી એ મારો ધર્મ નથી. તેથી આપ ખુદા વિંદ આજા કરો. પછી સુવતાને 'તવાપર કાંકરી મારીને કહ્યું કે:—“ સાચાસ પૃથુ ! ” ચંદ કવિ તે વેળાએ પોતાના પૂર્વ મંદેન પ્રમાણે બોલ્યો:—

માર બંદ, ચોવીસ મન, અંશુલ અષ્ટ પ્રમાણ,

એનેપર સુવતાન હૈ, મન ચૂકે ચંદાણુ.

દિવસ વિતી ગયા. અને જ્યારે તે દીક્ષિ પહોંચ્યો ત્યારે યુદ્ધ માટે પૃથુરાજે પ્રયાણ કીધું હતું. તે દેવી આશાપૂર્ણના મંદિરમાં દર્શન ગયો, પણ દેવીની ઇચ્છાથી ક્રમાડ દેવાઇ ગયાં. ને તેમાંજ ૭ માસ સુધી એસી પૃથુરાજ રાગો લખ્યો. એમ દંત વાચકા છે. ચંદભાટ ઇ-જ્ઞાંડના સરદિલીપ સીડની અને સર વાદટર રાવલી જેવો કાવ્ય વિષયમાં નિપૂણ હતો. તેમજ યુદ્ધ વિષયમાં પણ તે એવાજ દૂરદર્શી હતો. એનું કાવ્ય પૃથુરાજની કીર્તિ કથાનો અને શરવીરતાથી ભરેલો લેખ છે. જેમ સમસ્ત આર્ય પ્રજાને રામાયણ અને મહાભારત આદરણીય છે, શ્રીક્રિમાં હોમર છે, તેમ રમણુતોમાં કવિ ચંદ છે. રાસામાં કાલ્પનિક કથા પ્રસંગ ધણોજ ચોડો છે. પરંતુ પ્રાકૃત જ્ઞતાંત અધિક છે. તેનું સમસ્ત જીવનચરિત્ર મળ્યું હુલ્લભ છે. એ સોચનીય વાર્તા છે. જ્યારે કવિએ જાણ્યું કે, પૃથુરાજ કેદી થયો છે, ત્યારે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ તે ગિજની ગયો હતો. ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો કહેવાય છે. પણ ખીલ ઇતિહાસ કર્તાએ તેમ જણાવતા નથી. કારણવસાત તે યુદ્ધમાં જઈ શક્યો નહોતો, પણ દિક્ષિશ્વરનો પરાજય અને યવનોનો વિજય સાંભળી તેને જે વ્યથા થઈ, તે કહેવું બહુ-લ્લભ માત્ર છે. હૃદય ભગ્ન થઈ તે દિક્ષિથી નીકળી અજભેર ગયો. ને અજભેરની પડોશની પર્વત કદરામાં શોકમાં તપ રહ્યો. અને સાંજ રહી તેણે પૃથુરાજના પરાક્રમ, રૂપ, મહિમા, ઉદારતા, અને વીરતાનું મહા કાવ્ય લખ્યું. કર્નલ ટાડ તેના કાવ્યની બહુ પ્રશંસા કરે છે. આ કવિને થઈ ગયાને આજે લગભગ ૭૦૦ વર્ષ થયાં છે.

મુકુંદરાજ.

વિવેકસિંધુ નામે પ્રખ્યાત મરાઠી બાપાના મંથનો કર્તા કવિ મુકુંદરાજ ઇસ્વીસનેા શુભારે બારમા સૈકામાં થઈ ગયાનું જણાય છે. તે જાતે દેશસ્થ આદ્યજ હતો. અને દક્ષિણમાં જોગાઇનું અંબે નામે ગામનો રહીયો હતો. કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, શુભારે ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં મુકુંદરાજ લાહોર પ્રાંતમાં જયપાળ નામે રાજાની કારકીર્દિમાં હયાત હતો. એ રીતે જોતાં તો આ કવિ ઇ. સ. ની શુભારે સાતમા સૈકામાં હયાત હોવો જોઈએ. મરાઠી બાપાના આદિ કવિ તરીકે કેટલાક જણ આંગદેવને ન ગણતાં મુકુંદરાજને આદિ કવિ ગણે છે. એવું કહેવાય છે કે લાહોરના રાજા જયપાળે ધણાક સાધુ કવિઓને બધીખાને નાખ્યા હતા. રાજાએ તેમને કહ્યું કે, તમે જ્યાં વિશે નિરતર વાનો કરો છો, તે જ્યાં મને દેખાડો. પણ કોઈએ જ્યાં ન દેખાડ્યાથી રાજાએ તેમને કેદ કર્યા હતા. તેવામાં મુકુંદરાજ સાં ગયો. તેણે રાજાને કાળુવાર જ્યાં સ્વરૂપ દેખાડીને તેની પછી ખાતરી કરી આપી. તેથી રાજાએ પ્રમત્ર થઈને મુકુંદરાજને પોતાના ગૃહે કરી રાખ્યા, અને કેદ કરેલા સાધુઓને મુક્ત કીધા.

મુકુંદરાજે વિવેકસિંધુ, પરમામૃત, અને મૃગરધંબ નામે ત્રણ મંથ રચ્યા છે. તેમાંના પહેલા એ ત્રય અદ્વૈતવાદના છે, અને ત્રીજો શિવ શુનિતો છે. વિવેકસિંધુ મરાઠી બાપામાં એવી જાદુ મોટી મંથ છે. મંથન બાપામાં જેમ આદ્ય કવિ વાસ્તવિક, અને

અનુદુષ્ઠ હંદમાં રચેલો ગ્રંથ રામાયણ એ આદિ કાવ્ય કહેવાય છે, તેમ મરાઠી ભાષામાં આદ્યકવિ મુકુંદરાજ, અને ઝોલી હંદો બદ્ધ આદિ ગ્રંથ વિવેક સિંધુ છે. એવું મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓનો અભિપ્રાય છે. પ્રખ્યાત દાકતર લાઉ દાજી કહે છે કે;—
 “ મેં મુકુંદરાજની પહેલાંના મરાઠી ગ્રંથ અથવા કવિતાના છૂટક છૂટક કડકા મેળવવાને ઘણી મહેનત કરી પણ તે સર્વ વર્થ ગઇ. ” એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, મરાઠીમાં ગ્રંથ કર્તો તરીકે મુકુંદરાજ પહેલો થયો છે.

મુકુંદરાજે પોતાના ગુરનાં આદિનાથ, હરિનાથ, અને રઘુનાથ, એવાં ત્રણ નામ વિવેકસિંધુના છેલ્લા ભાગમાં આપેલાં છે. તેણે લખ્યું છે કે, ગોદાવરીની શાખા બાણગંગા ઉપરના અંબાનગરમાં હરિનાથ જન્મ્યો હતો. તેણે હોમ કરતી વખતે તેને શિવનાં દર્શન થયાં હતાં. અને શિવે તેને વરદાન આપ્યું હતું કે, જે કોઇ તેની પાસે શિખરે તે ધ્યાની થશે. હરિનાથના શિષ્યો હતા. તેઓમાં મુરંદ, ભારતી, રામચંદ્ર, અને મુકુંદરાજ એ મુખ્ય હતા.

વિવેકસિંધુના વચલા ભાગમાં મુકુંદરાજ લખે છે કે, નૃસિંહનો પુત્ર બલાલ, અને તેનો પુત્ર ઈજતપાળ થયો. બલાલ તે ભીલુમ, અને ઈજતપાળ તે જમ્જતપાળ હશે એમ લાગે છે. જમ્જતપાળે મુકુંદરાજને વિવેકસિંધુ લખવાનું કહ્યું હતું. મુકુંદરાજ અને જમ્જતપાળ રાજાની ધણી વાતો આલે છે.

મુકુંદરાજનું ચિત્ર બ્રહ્મ વિચારમાં નિમગ્ન હતું. એવું એના ગ્રંથો ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે. તેની વાણી શુદ્ધ, અને પ્રૌઢ છે. તેની ઝોલીઓ ધણી રસિક, અને સરલ, તેમ થોડા શબ્દોમાં અર્થ ધણો છે.

લાલાચાર્ય.

લાલાચાર્ય રામાનુજ સ્થામીનો જન્મદતો. પોતાના ધર્મના માણસોના ઉપર પ્રીતિ અને શ્રદ્ધાને માટે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં વિખ્યાત થયો છે. વૈષ્ણવ સાધુઓની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ જેના ગળામાં તુળસીની માળા અને નાક ઉપર ટીક્રુ બેતો તો તે તેને ભાઇ કહીને બેઠતો હતો. એક દિવસે તેણે બેયુ કે નદિમાં એક મુડું તરે છે. એ મુડાના ગળામાં માળા અને નાક ઉપર ટીક્રાનું ચિન્હ હતું. તે બેઠને લાલાચાર્ય તેને ભાઇ કહીને તુરત મૃત દેહને નદીમાંથી બહાર કહાડ્યું. પછી તેને છાતી સાથે લગાડીને મોટે સાદે તે રોવા લાગ્યો. તેથી આસપાસના લોકોએ પૂછ્યું કે, લાલાચાર્ય શા વારતે રવો છો. ? હૃદયમાં કોનો મૃત દેહ ધારણ કર્યો છે ? “ લાલાચાર્યે કહ્યું, મારા ભાઇનું મરણ નીપજ્યું છે. તેનું શબ નદીમાંથી તરતુ જતું હતું તે મેં લીધું છે. ” આસપાસના લોકો તેના કહેવા ઉપર હસતા આશ્ચર્ય. તેણે મૃત દેહ ધરમાં લાવીને તેને મુસજ્જિત કર્યો અને હરિનામ સંકીર્તન કરીને બાળ્યું. પછી તેણે શ્રાદ્ધની વખતે ઘણા માણસોને નોતર્યા પરંતુ કોઈપણ આજ્ઞા નહિ. ભાઇનું પ્રેત્ય કત્ત્ય કર્યાથી ભગવાન તુટ થયો છે, એવો વિશ્વાસ આણીને તેણે સપ્તર્ષી અપમાન સહન કર્યા હતાં. એ રીતે સ્વધર્મોવશીઓના ઉપર અસાધારણ પ્રેમ લાલાચાર્યના ગુણમાં સુન્દર રૂપે જણાયો હતો. લાલાચાર્યને યશ્વંત્ર ગવાને રૂબારૂ ૭૦૦ વર્ષ થયાં છે.

કવિ હરિહર.

વિક્રમ સંવત ૧૨૦૦ માં કાશીમાં નૈવમ કાવ્યનો કરનાર ગૌડદેશી શ્રીહર્ય મહાર્ષિનિ થયો. સંવત ૧૨૮૦ માં એ શ્રીહર્યના વંશમાં હરિહર પંડિત પ્રખ્યાત થયો છે. તે ભરત-ખંડમાં વિદ્યાવટે દિગ્વિજય કરતો કરતો યુગરાત ભણી આવ્યો. તેના માથે ૨૦૦ સ્વાર, ૫૦ ઉંટ, અને ૫૦૦ માણસો હતાં. એ પંડિત માર્ગે યાત્રાનાં પશુગરીઓને અનદાન દેતો. એ સમયમાં યુગરાતમાં ધોળકામાં વીરધવળ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તેને વસ્તુપાળ નામે વણિક પ્રધાન હતો. તે રાજનીતિ તથા વિદ્યાઓમાં ઘણો પ્રવિણ હતો. બીજો સોમેશ્વર નામે કવિ હતો. તે સર્વ વિદ્યામાં પ્રવિણ હતો. હરિહરને વીરધવળે પુષ્કળ સન્માન આપીને રાખ્યો હતો. હરિહર પંડિતની યાદ દાસ્ત લણીજ હતી. તેમના આગળ હરકોષ્ઠનું ફેરું અળણું કાવ્ય કે પુસ્તક એકવાર વાંચી બતાવવામાં આવ્યું હોય તો તેઓ પછી મોઢે બોલી જતા. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, વીરધવળ રાજાનો કવિ સોમેશ્વર પોતાની પંડિતાઈનું અભિમાન રાખીને હરિહરની પાસે ગયો નહિ. તેથી હરિહરને માહું લાગ્યું. કેટલાક દિવસ ગયા પછી મોટી મળા ભરાઈ, તેમાં વીરધવળે હરિહરને કહ્યું કે 'અમે આ શહેરમાં વીરનારાયણ નામનો મંડેવ ચણ્યો છે. તેની પ્રગંસાનાં ૧૦૮ કાવ્ય સોમેશ્વર કવિ પાસે કરાવ્યાં છે. તે તમે તપાસો. પછી હરિહરે એ કાવ્યો સોમેશ્વર પાસે બોલાવી જોયાં, પછી પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો વાળવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ દિવસે સોમેશ્વરને હથકો પાડવા માટે તેનાં કહેલાં સધળાં કાવ્ય પોતાની અડધૂન પાદ યક્તિવડે પોતે કહી બતાવ્યાં. અને કહ્યું કે, માલવ દેશમાં ઉત્તરની નગરી છે, ત્યાં હું ગયો હતો. ત્યારે સરસ્વતિ કંકાભરણુ નામના મહેલમાં મધ્ય પટ્ટરની છાટમાં શ્રીભોજવર્ણન કાવ્યો મેં વાંચ્યાં છે. તેજ આ છે. આ માંભળીને સંતોષી સભા વિસ્મય પામી. અને સોમેશ્વર કવિ જાણવાણે પડીને પોતાને ઘેર ગયો. બે કે એ કાવ્યો તો પોતાનાંજ બનીનેકાં હતાં. પરંતુ આ વખતે તે હરિહરની યક્તિને પકોંચી શક્યો નહિ. પછી પોતે અભિમાન તજ દેખી હરિહરને મળ્યો. ત્યારે હરિહરે ખરી બીના પાછી સભામાં પ્રગટ કરી. અને સોમેશ્વરની આજર જળવાઈ.

ઉદ્ધૃત જોષિ.

પ્રમિદ ભવિષ્ય વક્તા ઉદ્ધૃત જોષિ યુગરાતના વિખ્યાત મહારાજ સિદ્ધરાજ જય-સિંહના સમયમાં એટલે સંવત ૧૨૦૦ માં હતા. તેઓ મારવાડ દેશમાં રહેતા હતા. માટે જાણણ હતા, તે છતાં ગરીબાઈને લીધે તેઓ જમણમાં પહોંચી પાંધીને રહેતા હતા. અને ત્યાં બકરાં ચરાવવાનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. ઘણું બહેવા નહોતા, પણ પુદિ-શાળી અને ગોધિક પુરવ હતા. અરણ્ય જેવા નિર્જન સ્થાનમાં વસતા હતા, તેથી તેમને કુદરતી વસ્તુઓનું અવલોકન કરવાના પ્રમગ ધણા મળતો હતા. એમ ધણા અભ્યાસને લીધે આકાશમાં થતા ફેરફાર, ગ્રહોની ગતિ, ઋતુઓનું બદલાવું, અને હાલની વધ પટ ઈ-

લાદિ ઉપરથી વર્ષ સાર કે નરતુ કેવું નિવડશે. તે શોધી કહાડતા. અને સર્વને અગાઉથી જાહેર કરતા. તે પ્રમાણે બરોબર થતું હતું. જોષિ ગરીબ હતા, તેની સાથે શરીરે કદરૂપા અને બેઠેલા હતા. તેથી તેઓ ખરેખર આમડીઆ બોયડ જેવા જણાતા હતા. તેથીજ લોકો તેમને ઉદ્ધડ જોષિ કહીને બોલાવતા હતા. તેમનો ધંધો જો કે ભરવાડના જેવો હતો, અને બહારથી સ્વરૂપે માંડા-ધેણા જેવા દેખાતા હતા, પરંતુ તેઓ કર્મબ્રહ્મ નહોતા. સંધ્યાનો વખત જ્યાં થતો, ત્યાંજ તેઓ માનસિક અર્ધ આપી દેતા. તથા માનસિક ગાયત્રી કરતા હતા. પ્રાણાયામ અને સંધ્યા કરવાનો નિયમ કદી પણ ચૂકતા નહિ. તેમની એવી નિઃસ્વાર્થ માનસિક ભક્તિનાજ પ્રતાપથી તેમને જોતિષ શાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું, એવું કહેવાય છે.

જોષિ જો કે મારવાડમાં રહેતા હતા, છતાં જોતિષ શાસ્ત્ર સંબંધી તેમની કીર્તિનાં ફીરણો છેક શુજરાત સુધી પહોંચ્યાં હતાં. શુજરાતના એ વખતના મહારાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહને કાને પણ તેમની કીર્તિની વાત ગઇ હતી. તેથી સિદ્ધરાજે જ્યારે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળાનું મહા દેવાલય બંધાવવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે તેનું ખાતમુહૂર્ત જોવા સાર છેક મારવાડથી આ જોષિને માન સહિત બોલાવ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે ઉદ્ધડ જોષિએ સિદ્ધપુરમાં આવીને એ મહા દેવાલયના પાયાની જગાએ મુદૂર્ત વખતેજ ખીલી ઠોકીને રાજાને કહ્યું કે, આ ખીલી બરોબર શેષ નાગની કેળુ-માથા ઉપર આવી છે. માટે રુદ્રમાળો અવિચળ રહેશે. ખીજા જોષિએએ કહ્યું કે, એ બરોબર નથી. એમ કહીને ખીલી કાઢી નાખી. તો તેની અણી લોહીવાળી નીકળી. તે જોષિને સર્વ અદ્રસોસ કરવા લાગ્યા. રાજાએ ફરીને બરોબર મુદૂર્ત પ્રમાણે શેષની ફેણ પર ખીલી મારવાની ઉદ્ધડ જોષિને આજ્ઞા કરી. જોષિએ કહ્યું કે, હવે ફરીથી તેમ થઇ શકશે નહિ. પણ હવે આ ખીલી હું માર છું, તે શેષના પુંછડા પર આવશે. તેથી રુદ્રમાળો અમુક વખતે નાશ પામશે. એમ કહીને ખીલી મારી હતી. અને પછી રુદ્રમાળાનું મહા દેવાલય તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ગમે તેમ હો, પણ જોષિના ભવિષ્યકથન પ્રમાણે રુદ્રમાળા જેવું જગત વિખ્યાત ભવ્ય દેવાલય પ્રતિષ્ઠિત થયા પછી થોડાંજ વર્ષોમાં ધર્માન્ધ અને કૂર મયન પાદશાહ અક્ષાઉદીન ખિલ્લછના કોપથી તેની અત્રૈકિક સુંદર છબી ભ્રષ્ટ થઇ હતી, અથવા તેનાં સર્વ અવયવો માટીમાં મળી ગયાં હતાં. આજે રુદ્રમાળાની અસ્થ નિશાનીઓ સિદ્ધપુરમાં દ્રષ્ટિઓ પડે છે.

ઉદ્ધડ જોષિને પુત્ર નહોતો પણ બહાલી નામે એક પુત્રી હતી. તેના ઉપર તેમની ઘણીજ પ્રીતિ હતી. તેથી જોષિએ તેને પોતાની વિદ્યા ભણાવી હતી. આ આઠમે જોતિષ સંબંધી વર્ણના વરતારાની સાખીઓ દેથી ભાષામાં રચેલી છે, તે “ બહાલી વાક્ય ” ને નામે બહુ પ્રસિદ્ધ છે. આ સાખીઓ સાંભળવા લોકોનો પ્રેમ વધારે જોવામાં આવે છે. તેથી તેમાંની કેટલીક નમુના તરીકે અમે અંતે દાખલ કરી છે.

સાખી. ૧.

રેવે પાણી ખળભજે, મૃગશિર વાય મવાય;
જેટલું આવે પુનર્વસુ, એટલું અન વેચાય.

(૧) કેટલાક જણ કહે છે કે, જોષિએ પોતાની પુત્રીનું નામ અમર રાજવા માટે પોતે વર્ણના વરતારાની સાખીઓ રચીને તેનું નામ “ બહાલી વાક્ય ” આપેલું છે.

અર્થ—જે વર્ષમાં ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ રેવતી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તે વર્ષમાં વરસાદ ધણો વરસે. વૈશાખ શુદ્ધ ૧ ભરણી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો ધાસ પુષ્કળ થાય. જેઠ શુદ્ધ ૧ મૃગશિર નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, તો સારો પવન આવે. અને અષાઠ શુદ્ધ ૧ પુનર્વસુ નક્ષત્રે જેઠલી ધડી ચંદ્ર રહે તેટલા શેર અનાજ રૂપીઆ એકત્રું વેચાય.

સાખી. ૨.

શનિ આદિતાં મગળાં, જો પોટે જડરાય;
ચાક ચઢાવે મેદની, પૃથ્વી પ્રવય યાય.

અર્થ—અષાઠ શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે શનિ, રવિ, કે મગળવાર હોય તો તે વર્ષમાં આખી પૃથ્વીમાં ગભરાટ ઉપજે અથવા કાંતો પૃથ્વી ઉપર પ્રલય યાય.

સાખી. ૩.

અષાઠ ધર ખીજડી, નોમે નિરખી જોય;
રવિ તાતો બુધ સીતજો, મગળ વૃદ્ધિ ન હોય.
સોમે શુક્રે સુર ગુર, જળ જળારણુ હોય;
કર્મ સંજોગે સનિ મળે, તો જીવે જવલ્લો કોય.

અર્થ—અષાઠ શુદ્ધ ૨ કે ૯ મે રવિવાર હોય તો તાપ બહુ પડે, બુધવાર હોય તો ઠાંડ બહુ પડે, અને મંગળવાર હોય તો મુદત વરસાદ ન થાય. પંચુ જો સોમ, શુક્ર કે ગુરુવાર હોય તો વરસાદ ધણો થાય. અને શનિવાર હોય તો પૃથ્વી ઉપર કોષકળ જીવે રહે.

સાખી. ૪.

કૃતિકા કરશે કરવર, રોહિણિ કરે સગાળ;
કર્મ યોગે મૃગશિર મળે, નિશ્ચય પડે દુકાળ.

અર્થ—આવણુ વદ ૮ ની મધ્ય રાત્રે કૃતિકા નક્ષત્ર હોય, તો તે વર્ષમાં અનાજ વગેરેની મોલવારી યાય, અને રોહિણિ હોય તો સુમાળ થાય પણ જો મૃગશિર હોય તો નકી દુકાળ પડે.

સાખી. ૫.

આવણુ શુક્રા સપ્તમી, સ્વાતી ઉગે સર;
પર્વત કોરી ધર કરો, પાદર વહેશે પૂર.

અર્થ—આવણુ શુદ્ધ ૭ સુર્ય ઉગતી વેળાએ સ્વાતી નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો ભડતી કહે છે કે ડુંગર કોરીને ત્યાં જામ વામ કરો. કેમકે એટલો બધો વરસાદ થશે કે ગામના પાદર સુધી રેલનાં પાણી આવશે.

સાખી. ૬.

આવણુ પહેલાં પાંચ દિન, મેઢ ન માંડે આગ;
પિયુ પધારો માગવે, અમે જાણું મોચાગ.

અર્થ—આવણુ મહિના પહેલાં પાંચ દિવસમાં લગારે વરસાદ ન થાય તો પછી એ વર્ષમાં મુશ્કે વરસાદ થવાની અપેક્ષા રાખવી નહિ. ચારે ભડતી પોતાના સ્વામીને કહે છે કે, તમે માગવે અમે કેમકે માગવામાં કદી દુકાળ પડતો નથી.

સાખી. ૭.

પૂરવ તાણે કાચખી, લે આથમને સર;

બડલી વાક્ય એમ બલે, દુષે જમાડુ કે.

અર્થ—એવાસમાં કોઇ દિવસે સર્વ આથમતી વખતે પૂર્વ દિશામાં ગેવ ધનુષ દેખાય, તો તે વર્ષમાં ડાંગર પાકે તેટલો વરસાદ થાય.

સાખી. ૮.

જેઠ મયો અપાડ મયો, શ્રાવણીયા તું જા;

બાદરવો બલે રેલશે, છટ્ટે અનુરાધા.

અર્થ—જેઠ, અપાડ, અને શ્રાવણ માસમાં મુંદલ વરસાદ થયો ન હોય, પણ જે બાદરવા, શુદ્ધ ૬ અનુરાધા નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો બાદરવામાં ધણો વરસાદ થાય.

સાખી. ૯.

દિવા વિતી પંચમી, લે રોપ પરવે વાર;

ધન કજી રાખી સંચરો, કટ્ટું છું સૌ નરનાર.

માંગવડે મરપી થશે, દક્ષિણમાં ઉત્પાન;

પૂર્વે વિમલ જાગશે, ખગબગશે મૂજવાલ.

અર્થ—દિવાળી પછીની એટલે કાર્તિક શુદ્ધ ૫ એ રવિ, મંગળ કે શનિવાર હોય તો બડલી કહે છે કે, દ્રવ્ય અને દાખાનો સંમલ કરી રાખો. કારણ કે માંગવામાં મરપી આવશે, દક્ષિણમાં ઉત્પાન થશે, પૂર્વ દેશમાં લગાઇઓ જાગશે, અને મૂજવાલમાં નાસવા નાસ થશે.

સાખી. ૧૦

રવાની દીવા લે બલે, વિશાખા જેલે ગાય;

રાણી જાણે રજુ મહે, કે પૃથ્વી પ્રલય થાય.

અર્થ—દિવાળીને દિવસે રવાની નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય, કે અનુરુદ્ધને રાજ વિશાખા નક્ષત્રે ચંદ્ર હોય તો રાજાઓમાં લગાઇઓ થાય કે દુકાળ અથવા મરપી આવવાથી ધણાં માણસો મરી જાય.

ગણુનીમાં પણ ફેર પડી ગયો છે. તેથી હાલ આવા વસ્તારા જગ્યા પરા પડે છે.

ઉદ્ધત જોષિને યજ્ઞ ગયાને આજે લગભગ ૭૫૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે. તે જનાં એક ભવિષ્યવેતા તરીકે તેમની કીર્તિ પૃથ્વીમાં સનેજ રહી છે.

જ્ઞાનદેવ-જ્ઞાનેશ્વર.

મહારાષ્ટ્ર દેશનો આ મહા ભક્ત કવિ શાલિવાહન શકના ૧૨ મા સૈકાની આખરે જન્મ્યો હતો. તેના પિતાનું નામ વિઠ્ઠોબા અને માતાનું નામ રખમાબાઇ હતું. તેઓ બ્રાહ્મણ જાતિનાં હતાં, અને પુનાની પાસે ઉત્તરપણી નદીને કાંઠે અણાંદી જેને પહેલાં અ-લકાપુરી કહેતા હતાં, તે ગામમાં રહેતાં હતાં. જ્ઞાનદેવને નિવૃત્તિનાથ અને સોપાનદેવ નામે બે બાપ, અને મુક્તાબાઈ નામે એક મ્હેન હતી. આ ચાર ભાણેશમાં નિવૃત્તિનાથ સર્વથી ગોટા હતો. વળી તે ચારે જણુ નાનપણથી અંતરનિષ્ઠ હોઇને વિઠ્ઠોબા દેવનાં પૂર્ણ ભક્ત હતાં. તેમનો પિતા વિઠ્ઠોબા ધણાંક વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પરમાર્થમાં ગાળવા માટે કાશી ક્ષેત્રમાં જઈને સંન્યાસ ધર્મમાં રહ્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે, કાશીમાં વિઠ્ઠોબાને કોઇ એક સિદ્ધ પુરૂષ મળ્યો. તેણે તેમને કહ્યું 'તને કન્યા, પુત્રોની પ્રજા થનાર છે, માટે તું પાછો ઘેર જઈને ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ' તે પછી વિઠ્ઠોબાએ સ્વદેશમાં પાછા આવીને ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વિકાર્યો હતો. અને તેમને ૭ ચાર સંતાનોની પ્રાપ્તિ થઇ હતી.

જ્ઞાનદેવના જન્મચરિત્રની કેટલીક અદ્ભૂત વાતો સંતલીલામૃત, ભક્તલીલામૃત, અને ભક્તવિનય એ ત્રણ ગ્રંથોમાં લખેલી છે. એવું કહેવાય છે કે, જ્ઞાનદેવ એ સંન્યાસીના પુત્ર છે, એવો લોકાવવાદ થયો, તેથી લોકોએ તેને નાત બહાર મુક્યો. સારે જ્ઞાન-દેવે પોતાની શુદ્ધતા વિષે ખાતરી કરી આપવા સાર પાછા પાસે વેદ બોધાવ્યા. તેમજ આંગદેવ ૧૪૦૦ શિષ્યો સહીત તેને મળવા આવ્યા, સારે જીત ચલાવી, અને ભવિષ્યો કહ્યો, ઇસાદિ ચમત્કાર દેખાવ્યા હતા !

જ્ઞાનદેવે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ઉપર ભાવાર્થદિપીકા નામે ટીકા લખી છે. જે જ્ઞા-નેશ્વરી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથમાં ૧૦૦૦૦ ઓળખીઓ છે. વળી અમૃતાનુભવ નામે બીજી એક ગ્રંથ તેમણે રચ્યો છે. તેમાં શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનારાં ૭ પ્રક-રણ છે. તેમાં ૧૦૦૦ ઓળખીઓ છે. આ બંને ગ્રંથ એ સંપ્રદાયવાળા પાસેથી સાંભળ્યા વગર સમજાય તેવા નથી. તથાપિ સજ્ઞ સૌંદર્ય અને દ્રષ્ટાંતો ઉપરથી વેદાન્તના સિદ્ધાંતની વાતો અસાની જોતોને સહેલી રીતે સમજાય તેવી સરસ કહી છે. જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ શકે ૧૨૧૨ માં કર્યો, એવો લેખ એજ ગ્રંથમાં છેવટે છે. તે ઉપરથી જ્ઞાનદેવને થઇ ગયાને આજે ૬૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે એવું કહેવાય છે કે જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથ કંતી વખતે જ્ઞાનદેવ એક માંભવા ઉપર કોવણ વતી લખતા હતા, પછી સમ્વિદાનંદ બાવાએ તેનો ઉતારો કર્યો હતો. એવો લેખ જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથમાંજ છે. આ ગ્રંથ લોકોની ઉપેક્ષા ભુલિને લીધે પ્ર-થમ ખ્યાલીમાં આવ્યો નહોતો. તેમ તેની પ્રતો પણ વખો નહોતી, અને જે હતી તે

પણ પાઠ બેઠથી અશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી તે પાછળથી એકનાથસ્વામીએ શકે ૧૫૦૦ માં એ પુસ્તક શુદ્ધ કર્યું હતું. અમૃતાનુભવ ગ્રંથ ઉપર કલાણુ સ્વામિ નામના એક રામ-દાસ સંપ્રદાયના વિદ્વાને ૧૨૦૦૦ ઓવીઓની એક સુંદર દીકા લખી છે.

જ્ઞાનદેવે ઉપરના બે ગ્રંથો સિવાય એક ત્રીજો ન્હાનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તેનાં સમાસ જોવા નામનાં છ પ્રકરણો છે. તેમાં જગત્તરી ઉત્પત્તિનો અનુક્રમ, જીવ અને આત્માના બેદનું કારણ, પરા, પરસ્પંતી, મધ્યમા, અને વૈખરી, એ ચાર પ્રકારની વાણીની ઉત્પત્તિ; તથા ત્રણ પ્રકારના અહંકારનું નિરૂપણ, અને તે યજ્ઞ ઇન્દ્રિયોની તથા વિષયોની ઉત્પત્તિ, દેહમાંનાં છ ચક્રો, અને તેઓના દેવતા તથા વર્ણ, તેઓનું નિરૂપણ, પચ્ચમહાભૂતોના સ્વ-ભાવ, અને ક્રિયાઓ, તથા દેહમાંના દશ વાયુનાં નામ અને તેઓનાં કાર્ય, તથા ઠેકાણાં, ઇંડા, પિંગળા, અને સુશુમણા, તેઓનું નિરૂપણ, તથા યોગક યોગ સાંપ્રદાય, ઇલાહિ વિષ-યોનું નિરૂપણ કર્યું છે, એ સિવાય જ્ઞાનેશ્વરે ઉપદેશપર તથા સ્તુતિપર કેટલાંક અભગ અને પદ કરેલાં છે.

જ્ઞાનદેવને યોગ સંપ્રદાયનો ઉપદેશ તેમના મોટા ભાઈ નિવૃત્તિનાથે કર્યો હતો. તેથી તેમણે પોતાના જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નિવૃત્તિનાથનું ગુરત્વે કરીને નમન કર્યું છે. નિવૃત્તિનાથ પણ મહાજ્ઞાની અને સાધુ પુરુષ હતા. તેઓ જૈનીનાથના શિષ્ય હતા. તેમણે કરેલા ગ્રંથ જોવામાં આવતા નથી. પરંતુ કેટલાક જણ કહે છે કે, ધૃતિઓધ નામનો ગ્રંથ તેમણેજ રચ્યો છે. નિવૃત્તિનાથનું સમાધિસ્થાન ત્રંબકેશ્વરમાં ત્રંબક પર્વતની તળેરી ઉપર છે. ત્યાં લોકો દર્શન કરવા જાય છે. તેઓ શકે ૧૨૨૦ ના જેઠ વદ ૧૨ ને દિવસે સમાધિસ્થ થયા હતા.

જ્ઞાનદેવના ન્હાના ભાઈ સોપાનદેવ પણ વિદ્વાન અને જ્ઞાની હતા. તેમણે અભંગ, અને ૫૬ વગેરે પુષ્કળ કવિતા કરી છે. ભક્તવિજયમાં લખ્યું છે કે, સોપાનદેવ બ્રહ્મદેવનો અવતાર હતા. તેઓ સાસવડ—સંવત્સર ગામમાં શકે ૧૨૧૯ ના વૈશાખ માસમાં મના-વિસ્થ થયા હતા. ત્યાં દર વર્ષે જેઠ મહિનામાંની નિર્જળા એકાદશીને દિવસે યાત્રા ભરાય છે.

જ્ઞાનદેવની બ્હેન મુક્તાબાઈ પણ ત્રણે ભાઈઓના જેવી જ્ઞાની અને યોગીનિ હતી. તેણે પણ અભંગ, પદ, અને ઓવી, વગેરે કવિના રૂપે પુષ્કળ પ્રકરણો કરેલાં છે. તેઓ-માંના તેમના કરેલા અભંગ શોધમાં પ્રમિદ છે. જ્યારે સોપાનદેવને સંવત્સર ગામમાં સ-માધિ આપી, ત્યારે ઉદ્ધવ નામે એક બાને શ્રી વિઠ્ઠલને પ્રણમ કરી કહે, મુક્તાબાઈની શી ગનિ થશે ? શ્રી વિઠ્ઠલે કહ્યું કે, જૈનીનાથનો વરદ દસ્ત તેને આપે છે, તેથી તેને દેહ પડવાનો નથી. તે મદાકરણના છેલ્લા વખત સુધી રહેશે. એ પ્રમાણે તે યોગ બજે કરીને ગુમ થયેલી છે, એવું કહેવાય છે.

જ્ઞાનદેવ પોતાની યોગ વર્ણની ઉમ્મરમાં શકે ૧૨૧૮ ના આર્તિક વદ ૧૦ ના દિવસે અર્જુનીમાં સમાધિસ્થ થયા હતા. ત્યાં દર વર્ષે આર્તિક વદી ૧૧ ના દિવસે યાત્રા ભરાય છે. એ રીતે આ ચારે ભાંડુઓ પોતાના આ-મજજ વડે પોતાની કીર્તિ રાખી ગયાં છે. અને અવાપિ સુધી લોકોમાં તેઓ દેવ બાને પૂજાય છે. તેમના એક પ્રમુખને ૫૫૫ છે. !

નામદેવ.

મહારાષ્ટ્ર દેશની સંતમંડળીમાંનો આ પ્રખ્યાત મહાભક્ત-કવિ શામિવાહન શકે ૧૨૦૦ માં પદરપુરની પાસે જોકુળપુર કરીને ગામ છે, ત્યાં જન્મ્યો હતો. તેમના પિતાનું નામ દામોદર, અને માતાનું નામ ગુણાબાઈ હતું. તેઓ સાતે દરજી હતા. નામદેવનાં માળાપ વિદ્વલનાથજીનાં પરમ ભાવિક ભક્ત હતાં, નામદેવના જન્મની વાત જોવી અમ- ત્કારિક છે કે, તેમના બાપ દામોદરને બીમા નદીમાં એક તરેહવાર છીપ વેહેતી હતી, તેમાંથી એ બાળક જડ્યો હતો. તેને પાળી પોષીને તેમણે મોટો કર્યો હતો, અને તેણે નામ નામા પાડ્યું હતું.

નામદેવ માત્ર આઠ વર્ષની બાળ વયમાંજ ઇશ્વર ભક્તિ અને યોગાભ્યાસમાં નિમગ્ન થયા હતા. તેઓ અનાહાર છોડીને કેવળ દૂધ પીને દેહ ધારણ કરી રહેતા હતા. તેઓ ન્હાનેપણમાં જ્ઞાની છે, એવું તુરત જાહેર થયું નહોતું. એવું કહેવાય છે કે, તેમણે બાળ- પણમાં વિનંતિ કરવાથી વિઠોબાની ચત્તિએ તેમને હાથે લોળન કર્યું હતું. તેઓ ઉ-દ્ધવના અવતાર હતા, એવું કેટલાક લોકો માને છે. તેમને પ્રથમ ઇશ્વર ભક્તિનું ગાન થયા વિષે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે તેઓ પોતાની માની, આગ્રાથી કાંઈ કામ સાફ આવળના જાડની હાલ લેવા સાર ગયા હતા. તેમણે આવળના જાડની પાસે જઈને હાથિયાર વડે જોયું તેને માં કર્યો કે તુરત તેમાંથી રસ નીકળ્યો. તે જોઈને તેમને હાથું કે, આવળને આ કરવાથી તેના અંગમાંથી લોહી નીકળ્યું એ દિશા દોષથી તેમના મનમાં ધણો પરિતાપ થયો. સારથી તેમણે ઇશ્વર તરફ ધ્યાન લગાડીને તેની ભક્તિ કરવા માંડી અને તેમને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો.

એવું કહેવાય છે કે, નામદેવને શનકોટી અભગ કરવા વિષે દ્રષ્ટાંત થયું. તે ઉપરથી તેમણે તથા તેમના કુટુંબનાં માણસોએ મળીને ૯૯ કોટી, અને ૯૬ લક્ષ, અભગ કર્યા. અને ૪-લક્ષ રજા, તે મહાત્મા તુકારાએ પૂગ કર્યાં! આ વિષે ગમે તેમ હો, પરંતુ નામદેવે અભગ કવિતાના ઉત્તમ કવિ હતા. અને તેમણે “ નામાદ્વયે ” એવી છાપનાં બાળો અભગ મરાઠી ભાષામાં કરેલાં છે. હરિપાઠ નામનો ધ્રુવ ભક્તિ ઉપર એક મનોરંજક ગ્રંથ છે, તે નામદેવે કર્યાનું કહેવાય છે. આ મહાપુરુષ પોતાની ૫૦ વર્ષની ઉંમરે શાલિવાહન સદે શુભારે ૧૨૫૦ માં સમાધિસ્થ થયા હતા. અગિયેવ, નિરુત્તિનાથ, અને શા- નદેવની પેઠે નામદેવ પણ દક્ષિણી લોકોમાં દેવભાવે પૂજ્ય છે.

નરસિંહ મહેતો.

આ પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કવિ ભક્તનો જન્મ ક્યારે થયો હતો, તે વિષે નક્કી ખબર નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તેઓ વિક્રમ સવત ૧૫૦૦ માં હયાત હતા. તેમના પિ- તાનું નામ વત્સરાજ મહેતો હતું. તેઓ જુનાગઢના રહીશ, ચાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. નરસિંહ મહેતાને જ્ઞાતાઈ દેષ પરણ્યાં પછી તેમનાં માતા પિતા ગુજરી ગયાથી મોટાભાઈ વંશીધરની સંભાળ નીચે ઉછરી મોટાં થયા હતાં. તેઓ સ્વભાવે શાન્ત, દયાળુ, અને ક્ષુદ્ધિશાળી હતા. બાળપણમાંથીજ તેમને સાધુઓની સંગત કરવી બહુ પ્રિય લાગતી હતી. વિદ્યાભ્યાસ કાંઈ ક્યો નહોતો તેથી ઉદ્યાગ ન કરતાં આખો દિવસ નવરા ખેસી રહે- તા હતાં. તેથી તેમનાં બાળી ઝવેર એ વિષે વારવાર કલા કરતાં હતાં એક દિવસે જો- નાઈએ સખ્ત મહેલું માર્યું, તે તેમને વળખાણ જેવું લાગવાથી રીમાઈને ઘર છોડી ચા- લ્યા; અને શહેરથી થોડે દૂર ગોપનાથ મહાદેવના દેવળમાં શિવ ગિર કરના જઈને બેઠા. ત્યાં સાત દિવસ સુધી લાંબણ કરી નિરતર શિવનું ધ્યાન કરતાં છેવટે કહે છે કે, શિવ પ્ર- સન્ન થઈને તેમને જુદાવનમાં તેડી ગયા. અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. ‘શ્રીકૃષ્ણે તેમને વરદાન આપ્યું કે, તું મારાં ગુણ ચરિત્રની લીધા ગાથા રહેજે. સ્મરતવિ- જ્યમાં લખેલું છે કે, નરસિંહ મહેતો સાત વર્ષના હતા, ત્યારે તેઓ બહારથી રમીને ઘેર પાછી પીવા આવ્યા, અને તેમની બાળી પામે પાણી માગતાં તેણે મહેલું માર્યું હતું ગમે તેમ હો, પણ મહેલું મારેલું, અને તેથી રીસાઈને તેઓ ઘરખાર છોડી ગોકુળ મથુરા તરફ નાશી ગયા હતા એ વાત સત્ય જણાય છે ગોકુળ મથુરામાં તેમને કોઈ વૈષ્ણુ માધુએ વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તથા ઉપદેશ આપી ગાનવાન કર્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ ભજન કીર્તન ગાવા તથા કવિતા કરવા શિખ્યા હતા ગોકુળ મથુરાં તરફ થોડી મુદત રજા પછી તેમનો કોઈ સગો ત્યાં જઈને તેમને મમળવી પાછા જુનાગઢ તેડી લાવ્યો હતો. જુનાગઢ આવીને તેઓ પોતાના ભાઈની એક જુદા ઘરમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે રજા હતા. તેઓ સંમારી છતાં મને, વચન અને કર્મથી માધુ વૃત્તિએ રહેવા લાગ્યા. ધરના વાડામાં તેમણે તુવગી કપરા કર્યા હતા. અને ભજન કીર્તન કરવા ત્રણ સાધુઓને રહેવાનો અ-

(૧) કેટલાક જણ કહે છે કે, નરસિંહ મહેતાના બાપનું નામ દાઓદર મહેતો હતું.

નામદેવ.

મહારાષ્ટ્ર દેશની, સંતમંડળીમાંના આ પ્રખ્યાત મહાભક્ત-કૃતિ શામિવાહન શ્રી ૧૨૦૦ માં પદ્યપુરની. પાસે ગોકુળપુર કૃતિ ગામ છે, ત્યાં જન્મ્યો હતો. તેમના પિતાનું નામ દામોદર, અને માતાનું નામ ગુણાબાઈ હતું. તેઓ સાતે દરજી હતા નામદેવનાં માબાપ વિઠ્ઠલનાથજીનાં પરમ ભાવિક ભક્ત હતાં. નામદેવના જન્મની વાત એવી અત્યંત કારિક છે કે, તેમના બાપ દામોદરને બીમા નદીમાં એક તરેહવાર છીપ વેટેની હતી તેમાંથી એ બાળક જડ્યો હતો. તેને પાળી પોષીને તેમણે મોટા ક્યો હતો, અને તેનું નામ નામા પાડ્યું હતું.

નામદેવ માત્ર આઠ વર્ષની બાળ વયમાંજ ઇશ્વર ભક્તિ અને ચેતનાશ્વાસમાં નિમગ્ન થયા હતા ! તેઓ અનાહાર છોડીને કૃષ્ણ દૂધ પીને દેહ ધારણ કરી રહેતા હતા તેમજ નહાનેપણમાં તાની છે, એવું તુરત જાહેર થયું નહોતું. એવું કહેવાય છે કે, તેમણે ૧૨-૧૩ વર્ષમાં વિનતિ કરવાથી વિઠોબાની મુર્તિએ તેમને હાથે બોળન કર્યું હતું ! તેમને કૃષ્ણના અવતાર હતા, એવું કેટલાક લોકો માને છે તેમને પ્રથમ ઇશ્વર ભક્તિનું રાજ થયા વિશે એવું કહેવાય છે કે, એક દિવસે તેઓ પોતાની માની આઠાથી કાંઈ કાંઈ સારૂ બાવળના ઝાડની છાંય સેવા સારૂ ગયા હતા. તેમણે બાવળના ઝાડની પાસે જઈને હથિયાર વડે જોયો તેને, ધા ક્યો કે તુરત તેમાંથી રસ નીકળ્યો. તે નોંધી તેમને કહ્યું કે, બાવળને ધા કરવાથી તેના અંગમાંથી લોહી નીકળ્યું એ દિશા દોષથી તેમના પદમાં ધણો પરિતાપ થયો. સારથી તેમણે ઇશ્વર તરફ ધ્યાન લગાડીને તેની ભક્તિ કરવા માંડી અને તેમને ઇશ્વરને આશ્વાસન થયો.

એવું કહેવાય છે કે, નામદેવને શનકોટી અભગ કરવા વિષે દ્રષ્ટાંત થયું. તે ઉપરથી તેમણે તથા તેમના કુટુંબનાં આણસોએ મળીને ૯૯ કોટી, અને ૯૬ લક્ષ, અભગ કર્યાં. અને ૪ લક્ષ રહ્યા, તે મહાત્મા હુકારાએ પૂરા કર્યાં. આ વિષે ગમે તેમ હો, પરંતુ નામદેવ અભગ કવિતાના ઉત્તમ કવિ હતા. અને તેમણે “નામાદ્યજ્ઞે” એવી છાપનાં લાખો અભગ મરાઠી ભાષામાં કરેલાં છે. હરિપાઠ નામનો ઇશ્વર ભક્તિ ઉપર એક મનોરંજક ગ્રંથ છે, તે નામદેવે કર્યાં કહેવાય છે. આ મહાપુરુષ પોતાની ૫૦ વર્ષની ઉંમરે શાલિવાહન શકે શુભારે ૧૨૫૦ માં સમાધિસ્થ થયા હતા. સાંગદેવ, નિરુત્તિનાથ, અને ચાનદેવની પેઠે નામદેવ પણ દક્ષિણી લોકોમાં દેવભાવે પૂજાય છે.

નરસિંહ મહેતો.

આ પ્રસિદ્ધ ગુર્જર કવિ ભક્તનો જન્મ ક્યારે થયો હતો, તે વિષે નક્કી ખબર નથી. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ માં હયાત હતા. તેમના પિતાનું નામ વત્સરાજ મહેતો હતું. તેઓ જુનાગઢના રહીશ, ચાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા. નરસિંહ મહેતાને જનોઇ દેહ પરણ્યાં પછી તેમનાં માતા પિતા ગુર્જરી ગયાથી મોટાભાઈ વંદીધરની સંભાળ નીચે ઉછરી મોટાં થયા હતા. તેઓ સ્વભાવે શાન્ત, દયાળુ, અને શુદ્ધિશાળી હતા. બાળપણમાંથીજ તેમને સાધુઓની સંગત કરવી બહુ પ્રિય લાગતી હતી. વિદ્યાભ્યાસ કાંઈ કર્યો નહોતો તેથી ઉદ્યોગ ન કરતાં આખો દિવસ નવરા બેસી રહેતા હતા. તેથી તેમનાં બાબી ઝવેર એ વિષે વારવાર કલા કરતાં હતાં. એક દિવસે બાળકોએ સમ્પત મહેલું માર્યું, તે તેમને વજ્રબાણ જેવું લાગવાથી રીમાઈને ઘર/છોડી ચાલ્યા; અને શહેરથી થોડે દૂર ગોપનાથ મહાદેવના દેવળમાં શિવ ગિવ કરતા જઈને બેઠા. ત્યાં માત દિવસ સુધી લાંબણ કરી નિરંતર ચિત્તનું ધ્યાન કરતાં છેવટે કહે છે કે, શિવ પ્રસન્ન થઈને તેમને જંદાવનમાં તેડી ગયા. અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે તેમને વરદાન આપ્યું કે, તું મારાં શુણ ચરિત્રની લીધા ગાતો રહેજે. ભક્તચિન્ત્યમાં લખેલું છે કે, નરસિંહ મહેતો સાત વર્ષના હતા, ત્યારે તેઓ બહારથી રમીને ઘેર પાછી પીવા આપ્યા, અને તેમની બાબી માને પાણી માખનાં તેણે મહેલું માર્યું હતું. ગમે તેમ હો, પણ મહેલું મારેલું, અને તેથી રીસાઈને તેઓ ધરમાર છોડી ગોકુળ મથુરા તરફ નાથી ગયા હતા. એ વાત સત્ય જણાય છે. ગોકુળ મથુરામાં તેમને કોઈ વૈષ્ણુ માધુએ વિદ્યાભ્યાસ કરાવ્યો. તથા ઉપદેશ આપી ગાનગન કર્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ બગલ કીર્તન ગાવા તથા કવિતા કરવા શિખ્યા હતા. ગોકુળ મથુરાં તરફ થોડી યુદ્ધ રહ્યા પછી તેમનો કોઈ મરો ત્યાં જઈને તેમને મમજની પાછા જુનાગઢ તેડી લાવ્યો હતો. જુનાગઢ આવીને તેઓ પોતાના બાહણી એક જુદા ઘરમાં પોતાની સ્ત્રી સાથે રહ્યા હતા. તેઓ સંગારી છતાં મન, વચન અને કર્મથી માધુ શ્રીએ રહેવા લાગ્યા. ધરના વાડામાં તેમને તુલસી સ્મારા કર્યા હતા. અને બગલ કીર્તન કરવા સાર સાધુઓને રહેવાનો અ-

(૧) ૧૬૫૧ વર્ષ કહે છે કે, નરસિંહ મહેતાના બાળનું નામ દાગોદર મહેતો હતું.

ખાડો ક્યો હતો. હંડે તુળસીની માળા કપાળમાં ગોળીચંદનનું હુંબું ડીધું, અને હાથે છાપા, એ તેમનો શણગાર હતો. તેઓ શાલિગ્રામ અને બાળમુકુન્દનું પૂજન તથા ધ્યાન કરતા હતા. સાધુઓની મંડળી ભેગી કરી પખાબ અને ઝાંઝ સાથે ભજન ગાતા. અને બીજે ઠેકાણે ગાવા જતા હતા. કોઇ ઠેકાણે સાધુઓને ભજન કરતાં સાંભળતા, તો ગમે, તેનું જરૂરનું કામ હોય, તોપણ તે પડતું મુકીને તેમાં ખુશીથી ભાગ લેતા. ભજનના ભાવથી ઘેર શું થયે, તેની હમારે દરકાર રાખવા નહિ. એવું કહેવાય છે કે, તેમની ભક્ત મંડળીમાં કેટલીક નામર ભતિની. એઓ પણ હતી સાધુ વૈશ્યાઓની ભીડનો તેમને ઘેર નિરંતર બેવામાં આવતી. તેઓ દર અવનારનાં ચિત્ર ભીતપર ચિતરેલાં એવા એક મંડપમાં નિભ ભજન કરીતન કરતા હતા.

નરસિંહ મહેતા કયા વૈશ્યવ સંપ્રદાયના હતા, તે નક્કિ કહી સકાતું નથી. તેમના વખતમાં આરે સંપ્રદાય વાળાના મોઝે દામ દામ હતા. તેઓ શાલિગ્રામની પૂજા કરતા, અને કૃષ્ણ મહિમા ગાતા, તે ઉપરથી એમ ધારી સકાય છે કે, વિશ્ણુ સ્વામિના મતના હશે. વળી તેમણે પોતાની કવિતામાં કૃષ્ણ બાળસીદાને વર્ણવી છે. અને પોતે એક જો પી હોય, એવો સખી ભાવ દર્શાવે છે. તે ઉપરથી તેઓ ખીન્ન મતના વૈશ્યવ હોય, એમ પણ ધારી સકાય છે. ભક્ત વિભવમાં લખ્યું છે કે;—“નરસિંહ મહેતા અનેક પ્રખ્યાત કવિતથી નિભ હરિના મુણ ગાતા, અને તાળ વીણા લેઇ વૃત્તથી કરીતન કરતા. તેઓ રાપ રંકને સમાન દ્રષ્ટિથી જોતા, અને અભયક જીવે રાખી કોઇ અગવજ આપે, તો તે લેખ તેમણી અતિથિને સંતોષી કુંડળનું રક્ષણ કરતા. પોતે સંસારી હતા તે છતાં સંસાર વહારમાં બહુ લક્ષ રાખતા નહિ. તેમની એકાદ ચિત્તની ભક્તિ જોઇને તથા તેમના કુંડળની દયા આણીને કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્નોએ પ્રસંગોપાત તેમને સંસાર કાર્યમાં સહાયતા કરી હતી. તેથી તેમનો સંસાર વ્યવહાર નિર્વિઘ્ને આલ્યો હતો.

કૃષ્ણ અને સુરદાસ વગેરે ભક્ત કવિઓની માફક નરસિંહ મહેતાના સંબંધમાં પણ કેટલીક અલૌકિક વાતો ભોટમાં આવે છે. જ્યારે તેમની પુત્રિ કુંવરબાઇને સીમંતને અવસર આવ્યો, ત્યારે દુર્ભાગે તેમની મરીબ સ્થિતિ જોઇને મરકરી કરવા લાગ્યા. તેમજ વહેવાઇ પક્ષનાઓએ મરકરીથી મોસાળામાં અનેક પદાર્થોની આમણી કરી હતી. પરંતુ તેમના માઝા પ્રમાણે મોસાણું કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે આવીને તેમની લાજ રાખી હતી. તેજ પ્રમાણે તેમના પુત્ર સામલોદાસના વિવાહમાં પણ શ્રીકૃષ્ણે લાજ રાખી હતી. અને વિવાહ મોટી ધામધુમથી કર્યો હતો. એક વખતે કોઇ યાત્રાળુને હુંડી કરાવવી હતી. તેણે કેટલાક લોકોને પુછ્યું કે, બાહા! કોઇ શોધકાર છે? ત્યારે તેમણે મરકરીમાં નરસિંહ મહેતાનું નામ બતાવ્યું. તે ઉપરથી તે યાત્રાળુ નરસિંહ મહેતાની પાસે ગયો. તે હુંડી લખી આપવાનું કયું. નરસિંહ મહેતાએ બળ્યું કે, મારી કોઇએ મરકરી કરેલી જણાય છે. પછી તેમણે દારકામાં સામળશાહ ઉપર રા. ૭૦૦ ની હુંડી લખી આપી. યાત્રાળુ હુંડી લેઇને દારકામાં ગયો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ સામળશાહ નામ ધારણ કરીને પેટી માંડી બેઠા, અને તે યાત્રાળુની હુંડી સ્વિકારી ભક્તની લાજ રાખી! સંવત ૧૫૧૨ માં કેટલાક સન્યાસીઓએ જૂનાગના તે સમયના મુઝારામા રાખને ચર્ચ કરી કે, નરસિંહ મહેતા શ્રાવણ યાત્રે કૃષ્ણ બ-

મિત્રો મહિમા ગાય છે, તેથી મલ ધર્મ ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે. હસાદિ કેટલીક વાતો તેમના વિરુદ્ધ સમગ્રથી. તે ઉપરથી એ રાજ્યએ દામોદરજીના મંદિરમાં એક સભા બરીને સંન્યાસીઓ તથા નરસિંહ મહેતાનો સંવાદ સાંભળ્યો હતો. રાજ્યએ પ્રથમ નરસિંહ મહેતાને એવું કહ્યું હતું કે, હું દામોદરજીની મૂર્તિને દાર પહેરાવું છું, તે દાર જો તમારા કંઈમાં આવે તો તમે સાચા છો, એમ હું માનીશ. પછી નરસિંહ મહેતાએ શ્રી-કૃષ્ણનું સ્મરણ ધ્યાન પૂર્વક કર્યું, એટલે શ્રીકૃષ્ણે તેમના ગળામાં દાર પહેરાવીને તેમની સાજા રાખી હતી !

નરસિંહ મહેતા એક માર્ગી સાધુ, અને કૃષ્ણ ઉપર પૂર્ણ પ્રેમી તથા આશ્વાસના હતા. તેઓ કૃષ્ણ ભક્તિમાં તલ્લિન રહી સંસાર વ્યવહારમાં કાળજી રાખતા નહિ. તેથી તેમનાં સગાં બહાણાં તેમને બહુ દુષ્ટો હતાં, અને લોકો ઘણી નિંદા કરતા હતા. તે જનાં તેમણે પોતાનો આમદ મૂક્યો નહોતો. તેથી એક સાચા ભક્ત તરીકે તેમની ઘણી ખ્યાતિ થઇ છે. તેમ-જેનું શુદ્ધ પ્રજ્ઞમાં પ્રથમ કૃષ્ણ ભક્તિ દાખલ કરી હતી, એવું કહેવાય છે. તેમની કવિના ભક્તિભાવ ઉપર વિશેષ છે. તેમાં સંસારી નીતિનો પણ બોધ સમાવેલો છે. તેમણે ધણું કરીને પ્રભાતના રાગો ઉપર કવિના કરેલી છે. પ્રાતઃકાળની શોભાનું વર્ણન તેમણે ધણું સુંદર અને આનંદ પમાડે તેવું કર્યું છે. પ્રભાતીઆં તો નરસિંહ મહેતાનાંજ વખણાય છે. તેમણે હનુરો પદ કરેલાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક તત્ત્વજ્ઞાન વિષેનાં પણ છે. તેમાં ભક્તિભાવ તો ખરો જાણ. આપણા પ્રખ્યાત શુદ્ધર કવિશ્વર નર્મદાશંકર કહે છે કે;—“કવિનાનો જીવ જો સમ, તે નરસિંહ મહેતાની કવિનામાં સાદજીક, આહો, સાહો, નિર્મળો, અને રચાયો છે. તુલસી દંડના સુવાગ જેવો તેમની કવિનાનો વિષય ભક્તિભાવજ છે. પણ વર્ણન ઉપરથી વત્સરમ, શૃંગારરસ, હાસ્યરસ, શાન્તરસ, અને સંસારી નીતિબોધ, તેના ચળકારા યોગ અથવા ધન્યા બહાર સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. તેઓ પહેલા વર્ગના નદિ પણ ખીજ વર્ગના કવિઓની પંક્તિમાં માન સાચે શોભે છે. બરતીઓટને આધિન નદિ એવી રેતાળ તળનો નાની નદી યરદ ઝગમગ સવારે, બપોરે, સાંજે, અને રાત્રે ચાંદરણમાં પવનથી લહેરી કરતી હોય, તેથી નરસિંહ મહેતાની કવિતા છે. અને એ જનમાં કાંઈક ભગતી કવિના મીરાંબાઈ સિવાય ખીજ કોઈની આંખણી બાપામાં જોવામાં આવતી નથી. ”

નરસિંહ મહેતાએ રાસમંડળ નામે શુદ્ધાતી બારામાં એક ઉત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેમાં મીઠુખીની રાગક્રિડા વર્ણવેલી છે. ખાજીલીયા, રાજુલીયા, અને દ્વારમાળા, હસાદિ પણ તેમજેનું સ્વેત્ર છે. આ મહાપુરુષને યદ્ય ગણને સમગ્રમ સાસ્યારમે વડે યપાં છે. તે જનાં એક ઉત્તમ ભક્ત—કવિ તરીકે તેમની શ્રાવિ અરુપિ સુધી સનેજ રહી છે.

રાગ હતા. એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી કવિતા અને ભાષા કાવ્ય પણ છટાબંધ કરતા. ભાલણે મહા કવિ બાલુભટ્ટ કૃત કાદંબરી નામે અપૂર્વ ગ્રંથનું ગુર્જર ભાષામાં પ્રથમ સ્વરૂપે ભાષાંતર કર્યું છે, એ કાંઇ સમ્પ્રદાય ભાષાંતર નથી. પણ સુગ્ર ગ્રંથનું સરળ ભાષામાં માત્ર વ્યાખ્યાનજ છે. ભાલણની વાણી કેટલીક રીતે ગુર્જર મહા કવિ પ્રેમાનંદના જેવી છે, અને તેની રચના દેશી રાગમાં હોવાથી વાંચનારને ઘણી સુગમ પડે, એવી છે. પણ મૂળ ગદ્યની જે ખૂબી છે, તે તે પ્રથમાં યથાર્થિત થી રીતે આણી સકાય? તેપણ તેણે પોતાનું કાવ્ય સરસ કરવા માટે ખતો પ્રયાસ કર્યો છે. એ કાવ્યને ભાષાંતર તરીકે ન ગણતાં એક જુના ગુજરાતી કાવ્ય તરીકે ગણીને વાંચનારને કેટલોક વિશેષ અવશ્ય થાય તેમ છે.

કાદંબરી સિવાય તેણે દશમસ્કંધ, સિંહડી સંવાદ, સપ્તશતિ, અને રામચાળ ચરિત્ર વગેરે કાવ્ય ગ્રંથો રચ્યા છે. દશમસ્કંધને કવિ પોતે “બાળક્રીવા પદબંધ” અને સીંહડી સંવાદને “હર સંવાદ” કહેતા. સપ્તશતિ એ નામના પુરાણાંતર ગત ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. એ ગ્રંથ વડોદરાની પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રકાશક મંડળી પામે છે. રામચાળ ચરિત્ર એ કાવ્ય કવિતા ઉત્તમોત્તમ કાવ્યમાંનું એક છે. તેમાં કવિએ વસલ રમતી હલ્લ વાળી છે. તેમાં રોમચંદ્રના બાળ ચરિત્રનું ઘણું રસમય, મોહક, અને સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે. “સાંભળો તુ સજની મારી, રજની ક્યાં રમી આવ્યાં છરે;” એ પદનો મૂળ કર્તા તે આ કવિ છે. આ પદ કવિના દશમસ્કંધમાંનું છે. તેણે માત્ર દયારામ ઉપરજ અસર કરી છે, એમ નથી, પરંતુ પ્રેમાનંદ જેવો મહા કવિ પણ તેના મોહમાંથી ગચ્ચો નથી.

ભાલણ કવિનું બીજું નામ પ્રયોગમજ મહારાજ હતું. તેજ નામથી પાટણમાં હાલ એક મંદિર છે. તે મંદિરમાં મેડી ઉપર ભાલણ અને તેના સંન્યાસિ ગુરુ એ બંને જણની ગાદી છે. ભાલણની ગાદી ઉપર એક ત્રાંખાના પત્રામાં તેની મૂર્તિ બીનરેલી છે. તેણે પદ્માસન વાળેય છે. અને પ્રાણાયામ બેડીને સમાધિ ચેત્રમાં તક્તિન થયેયો માણસ પડે છે. તેની સામે મોરનું એક ચિત્ર છે. અને યુગચર્મ બીજાવેયું છે. પાટણમાં ભાલણના ઘણા ભાવિક સેવકો યજ્ઞ ગયા હતા. તે લોકો તેનાં ખતાવેલાં કાવ્યોનેજ પાઠ કરતા હતા. અને હાલમાં પણ કાંઈને પુછીયે તો “ભાલણ પ્રભુ” નામ આપે છે. ‘પ્રભુ’ એ વિશેષણ આપવાનું કારણ તે એવું જણાય છે કે, ભાલણ પોતાની કવિતામાં રેકાણે રેકાણે છતાં પદમાં ‘ભાલણ પ્રભુ’ લખી ગયો છે. તેથીજ લોકો ભાલણ પ્રભુ કહે છે. “ભાલણના પ્રભુ” જોડનાં એ માત્રા વધી જવાથી યદીના લોપ કર્યો હોય, એમ જણાય છે. પરંતુ ભાવિક અને ચોખ્ખા મનવાજા તેના સેવકોએ ‘પ્રભુ’ વિશેષણ આપીને આનંદ માન્યો છે.

ભાલણ કવિને ત્રણ પુત્ર હતા, તેમનાં નામ;—ઉદ્ભવ, વિષ્ણુદાસ, અને સીમજી. તેઓમાં ઉદ્ભવ વિદ્વાન કવિ હતા. તેણે રામાયણનો ગ્રંથ પ્રાપ્ત ભાષામાં રચ્યો છે. તે બહુ વખણાય છે. એવું કહેવાય છે કે, ભાલણ કવિએ જીવનાં સમાધિ લીધી હતી. તે સમાધિ પાટણથી ઈશાન દોલમાં હરિદર મહાદેવમાં પોતાના સંન્યાસી ગુરૂની સમાધિ પામે છે. આ કવિને યજ્ઞ ગયાને મુગારે ૪૦૦ વર્ષ થયાં છે.

સનાતન ગોસ્વામી.

વૈષ્ણવ ગ્રંથમાં સનાતનનું જીવન આવી રીતે વર્ણવેલું છે:—સનાતન મુમુક્ષુમાન કલ્પી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનું મુમુક્ષુમાન નામ સાકરમલિક હતું. તે ગૌડના બાદશાહનો વજીર હતો. એક વખતે ચૈતન્ય સ્વામી ધર્મ પ્રચારને માટે શાન્તિપુરથી નીકળીને ગૌડની પાસેથી રામકૃષ્ણ ગામ તરફ જતા હતા. ત્યાં ધનવાન, ગરીબ હજારો હિંદુ અને મુમુક્ષુમાન તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા માટે એકઠા થયા હતા. સનાતન અને તેનો બાપ રૂપ ઉપલી જગાએ ચૈતન્યનું બાપણુ સાંભળીને મુમુક્ષુમાન ધર્મ છોડીને ચૈતન્યના અનુવર્તી થયા હતા. ચૈતન્ય સ્વામી તેઓને આ હિંદુ નામ આપીને નીલાચલે ગયા હતા. સનાતન નવા ધર્મમાં દીક્ષિત થયાથી રાજકામમાં હટાડીને થઈ પડ્યો હતો. તેથી બોગ વિલાસમાં તેનો પ્રાણ મુખી થઈ શક્યો નહિ. કેવી રીતે સંસારનો મોહ છોડીને ધર્મને માટે જીવન માળી શકું, તેને માટે તે વ્યાકુલ થયો. પરંતુ બાદશાહ પ્રતિવાદી થઈ પડ્યો. બાદશાહે એક દહાડે સનાતનને ઘેર જઈને ધણો સમજાવ્યો. પરંતુ સનાતનના વ્યાકુલ પ્રાણમાં કંઈ પણ ફરક પડ્યો નહિ. બાદશાહે જોયું કે સનાતનને ઘરમાં રાખવાનો કંઈ ઉપાય નથી. ત્યારે છેવટે દીક્ષગીરીથી તેને કેદખાનામાં ગાખ્યો. પરંતુ કેદખાનાના ઉપરીને સનાતન વશીભૂત કરીને નાશી ગયો. પ્રિયજનો અને ધન માલ પછાડે પડી રહ્યું. સનાતન ભગવાનને માટે સનાતનો બિખારી થયો! ઇશ્વર કોને શું કરે છે, તે કોણ કહી શકે ?

સનાતન નીલાચલ તરફ ગયો. રસ્તામાં રાજિપુર ગામના એક જમીયાની ચાંદર રાને ભગવાનની આરાધનામાં તે નિમગ્ન હતો. એવી વેળાએ અકસ્માત તેનો જાનેરી ત્યાં જઈ ચડ્યો. તે રાજતુલ્ય મહિમાન્વિત સનાતનનું આત્મ મંત્રીન વચ્ચે અને વેરાગીનો વેરા જોઈને ખેદ કરવા લાગ્યો. અને તેને પાછો ઘેર લઈ જવાની ઘણી કોશિશ કરી, પરંતુ તેણે જવાની ના કહી. જ્યારે તેણે જોયું કે સનાતનની પામે ગરમ કપડાં નથી, ત્યારે ટાઢ રોકવા માટે તેને પોતાની શાલ આપી. સનાતનને હસીને તે ફર રૂંટી દીધી, પછી તેના બનેલીએ તેને જનાન આપી, તેને પણ તેણે વિલાસ સામગ્રી કહીને લીધી નહિ. ત્યાર પછી તે એક જાડી ધાખળી લેઈને ચૈતન્યના દર્શન માટે ત્યાંથી નીકળ્યો. સનાતનના સરીર ઉપર ધાખળી જોઈને ચૈતન્યે વિચાર કર્યો કે સનાતન હજી મુખી વિગત મુખ વાસના સંપૂર્ણ રીતે છોડવાને મમય થયો નથી. સનાતનને ચૈતન્યના મનનો ભાવ જાણીને એક વૈષ્ણવને પોતાની ધાખળી આપી દીધી. અને પોતે તેનાં ફરડાં તથા મેઝાં કપડાં લીધાં.

બ્રાહ્મી તે પૃથ્વીના હીરા મોતીને તુચ્છ કરતાં શીખ્યો છે, હું પણ તેને મેળવવાને માટે પ્રાણુનો નિયોગ કરું. પછી તે ગરીબ માણસ પાછો ફર્યો. અને સનાતનની આગળ ધર્મ શિક્ષા પામીને નવજીવન મેળવ્યું.

સનાતનગોસ્વામીનો મોટો ભાઈ રૂપગોસ્વામી હતો. તેનું પહેલું નામ દસવીશ-ખાસ હતું. સનાતન પ્રમાણે ને પણ ગૌડના નવાખનો વજીર હતો. અને બે ભાઈઓએ જોકળ વેળાએ ચૈતન્યનો પ્રચારિત ધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો. વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રહણ કર્યાથી રૂપનો પ્રાણ નવા ભાવથી ચલાવમાન થયો હતો. તે ધન, માલ, જન, મર્યાદાને તુચ્છ સમજ્યો હતો. જે રાજમાં જવાથી ગરીબ બિખારી રાજસંપદ તુચ્છ કરે છે. તે રાજમાં જવાને માટે પ્રાણ આકુલ થયો. એક દિવસે પ્રવચ્ચ તુરંતની સાથે મુપળ ધારાથી વૃદ્ધિ પડતી હતી. રાત્રિએ ભંધકર મૂર્તિ ધારણ કરી હતી. રસ્તામાં કોઈ માણસનો અવાજ સંભળાતો નહોતો. પરંતુ રૂપ-નવાખના કામમાં લાગેલો હતો. એવી બીજાણુ રાતે માર્ગમાં ચાલતે તે જતો હતો. તે આશ્વનો ચાલતો એક બંગીના ધરની પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેના ચાલવાનો શબ્દ સાંભળીને બંગીયણે પોતાના સ્વામીને પૂછ્યું કે, આવી રાતે કોણું ધરની પાસેથી જાય છે? બંગીએ કહ્યું:—“કુતરા શિવાય બીજા કોણું ઠેકાણું?” બંગીની બાપડી બોલી, આવી રાતે કુતરા પણ ધરની બહાર નીકળતા નથી, કોઈ ધનવાનનો ચાકર હશે. બંગીયણના બોલથી રૂપને ચેતના આવી. સામાન્ય ધનને માટે, તુચ્છ રાજગૌરવના લોભથી માણસ યદને પશુના કરતાં પણ અધમ વૃત્તિ અવસ્થામાં જીવતો રહ્યો છે. એ વિચારે તેને મનમાં મોટો ક્રોધ ઉત્પન્ન કર્યો. અને જીવનનો વિચાર ભૂલિને આ લોકના ધનને માટે મન પ્રાણ લગાડી રાખ્યાં છે. એ વિચારથી તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું. એક પળમાં સંકેશ કર્યો કે અનંત જીવન મેળવવા માટે સર્વસ્વ છોડીશ. એવો મનમાં નિશ્ચય કરીને રૂપ વૈરાગી થયો! આપણે સંસારના કીડા યદને રહ્યા છીએ. આપણને વૈરાગ્યનો ઉદય થયો નથી. આ અને ધાર્મિક બંધોને યદ જવાને આજે શુભારે ૪૦૦ વર્ષ થયાં છે.

રધુનાથ.

રધુનાથે ધનવાનના ધરમાં જન્મ લીધો હતો. તે ધણા પ્રકારની મુખ સંપત્તિમાં આત્મકાવથીજ ઉછર્યો હતો. ચૈતન્યે જે પ્રેમ ભક્તિથી બંગાલને પ્રતાપિત કર્યું હતું, તે પ્રેમનું એક દીપ્ત રધુનાથના હૃદયમાં પડ્યું હતું. તેથીજ રધુનાથનું મન ધર્મને માટે વ્યાકુલ થયું હતું. તેણે ધરનાર છોડીને વૈરાગ્યનો વેષ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પિતાની સાથે વિરોધ થયો. માતાના વિધાપથી આકાશ ગાજી રહ્યું, સ્ત્રીનાં અશ્રુજલથી ભૂમિ બીની થવા લાગી; પરંતુ કોઈ રીતે રધુનાથનું ધર્મજલ ઝાણું થયું નહિ. રધુનાથે જોઈ લીધું હતું કે, ધરમાં રહીને ધર્મ પગારો નહિ, માટે ધર છોડવું સાર છે. ચૈતન્ય મંન્દાસીનો સમ્ભાગ કરવા માટે એક દિવસે પુરગોતમ તરફ નાહો. પરંતુ પિતાના અનુચિતે માર્ગમાંથી પકડીને તેને ધરમાં પાછો આપ્યો, તથાપિ પિતાના બંદોબસ્ત છતાં તે ધરમાં રહી શક્યો નહિ. પાછો તે નાહો. ને વળી પકડી આપવાથી ધરમાં પાડું આવ્યું.

પડ્યું. પિતા આ વેળાએ પુત્રના ઉપર રાજબાર અર્પણ કરીને ચારે બાજુએ મોઢ ભળ વિસ્તારીને પુત્રના ધર્મોન્મત્ત મનને અટકાવવાને યત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ જેણે એકવાર ધર્મના મધુર સ્વાદ લીધો છે. તેને આ સંસારમાં કોણ અટકાવી શકે? પિતાએ જ્યારે જોયું કે, કોઇ રીતે પુત્રનું મન ફરતું નથી; સારે પુત્રના હાથપગ દોરીથી બાંધીને ઘરમાં પુરી રાખ્યો. અને ચારે બાજુએ પહેરેગીરોને તેની યોજી કરવા બેસાડ્યા. તેઓને કહ્યું જોર એક બુદ્ધિમાન માણસ હતો. તેણે આવીને સર્વને કહ્યું કે તમે શું જાણો છો? આતું ઐશ્વર્ય અને આંખી સુંદર જીવાન સ્ત્રીથી જેનું મન વળ્યું નહિ, તેને સામાન્ય દોરીએ બાંધ્યાથી શું થવાનું છે? આ વાક્ય સાંભળીને સઘળાંએ તેને દોરીથી છુટો કર્યો. ચારે કો-રથી સહુએ વિશ્વાસ કરી શોરબદ્ધર કરી મૂક્યો. અને તેમાં બીજાં ઘણાં યત્નો કર્યાં, તોપણ રઘુનાથનું મન કંઈ નહિ. રાત્રિએ લાગ જોઇને રઘુનાથ નાશી ગયો. આ વેળાએ કોઇ તેનો પત્તો મેળવી શક્યા નહિ. કોઇથી નહિ જવાપ એવા માર્ગે થઇને બારમે દિવસે પુર-પોત્તમમાં તે પહોંચ્યો. એ બાર દિવસમાં ત્રણ ટંક ખાવાનું પામ્યો હતો. પુરપોત્તમમાં ઐ-તન્યની સાથે રહીને ધર્મ સાધન અને બિદ્યા વૃત્તિનો આશ્રય કરીને જીવન ગાળવા લાગ્યો. પહેલાં નગરમાં સિદ્ધારમાં ઉભો રહીને બિદ્યા માગતો હતો. પરંતુ બહારના વૈરાગ્યથી કોઇ ટાણે અહંકાર ઉત્પન્ન થાય. એટલા માટે જાહેર જગાપર બિદ્યા ન કરતાં સોકોએ નાખી દીધેલું અન્ન લઇને તેને સાફ કર્યો પછી ખાતો અને કોઇ રીતે જીવન ધારણ કરતો હતો. ધર્મનું વલણ કેવું અમરકારિક છે? એક રાત્રિનો પુત્ર રસ્તાનો બિખારી થયો. રઘુ-નાથે છેલ્લી વારે લુન્દાવનમાં જઇને જીવનનો આખીનો ભાગ ગાળ્યો. ધર્મને માટે જોઆ સ-ર્વસ્વ છોડવાને તત્પર થાય છે. તેઓને ધન્ય છે! રઘુનાથને થઇ ગયાને આજે શુભારે ૪૦૦ વર્ષ થયાં છે.

તાનસેન.

ભારતવર્ષના આ પ્રખ્યાત સંગીત શાસ્ત્રીનો જન્મ પંચમમાં જવાણામુખી નામે એક દેવીનું સ્થાનક છે, તેની પડોસમાં બાદરવા વદ ૮ ને દિવસે પુરુષ નક્ષત્રમાં થયો હતો. કિયા વર્ષમાં થયો હતો, એ વિષે નક્કી જાણવામાં નથી. પરંતુ એવું કહેવાય છે કે, મહાન અકબર બાદશાહનો જન્મ થયો તેજ અરસામાં એટલે ઇ. સ. ૧૫૪૨ ના વર્ષમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ શીવજી, અને દાદાનું નામ મહેશજી હતું. તેઓ માતે આદ્યૌષ્ઠા ધાહણ હતા. તેમનું ગોત્ર બરદાજ હતું. શીવજી મહારાજને બે છોકરા હતા. તેમાંના એકનું નામ બીકુજી મહારાજ અને બીજાનું નામ તાનું મહારાજ, (પાછળથી તાનસેન) હતું. તેઓ ન્હાના અને અમળ હતા. આ બંને જણની ઉમ્મર જ્યારે દશ બાર વર્ષની થઈ, ત્યારે તેમના પિતા શીવજી મહારાજ તેમને લેઈને દિલ્હી શહેરમાં ગયા હતા. શીવજી મહારાજ એ વળેને દિલ્હીમાં નાવત દિવાનની જગ્યાપર હતા. યોરોક સમય ગયા પછી શીવજી મહારાજ દિલ્હીમાં ચુન્દી ગયા હતા. બીકુ તથા તાનુ બંને જાનુ પિતાના ચુન્દી ગયા બાદ દિલ્હીમાં યોરોક વખત રહીને ત્યાંથી પ્રયાગ

તરસ યાત્રાએ ગયા હતા. ત્યાં બીકુજી મહારાજે શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા કરવાનું શરૂ કર્યું. ભાગવત કહેવાની તેમની સારી છટાથી લોકમાં બહુ ખ્યાતિ થઇ હતી. પ્રયાગથી થોડેક દૂર રીમા કરીને શેહેર છે, ત્યાં તે વખતે શહેનશાહ અકબરનો મામે રાજા રામસીંગ રહેતો હતો. તેના કાન ઉપર બીકુજીની ખ્યાતીની વાત મળી. તે ઉપરથી તેણે બને ભાઇઓને પોતાની પાસે રીમા શેહેરમાં બોલાવ્યા. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. રાજા રામસીંગે પોતાને ત્યાં ભાગવતની કથા કરવાનું તેમને કહ્યું. તેથી દરરોજ સવારના આઠ કલાકથી તે બાર સુધી, અને સાંજે આઠથી તે બાર સુધી એમ કથા કરવાનું તેમણે ચાલુ કર્યું હતું. એ પ્રમાણે કરતાં ત્યાં કેટલાક દિવસ નીકળી ગયા હતા. રાજા રામસીંગે એ બંને ભાઇઓને દૂધ ખાવા સાર એક ગાય આપી હતી. તે ગાયને ચરવા લેઇ જવા સાર રાજા ગોવાળ આવતો હતો. એક દિવસે સવારના દશ વાગી ગયા, પણ ગાયને લેવા સાર ગોવાળ આવ્યો નહિ. તેથી તાનુ મહારાજને તેમની બાબીએ કહ્યું કે, આજનો દિવસ તમે ભગવાનના જન્મદિવસે ગાયને ચારી આવો. તાનુએ કહ્યું કે, મને કાંઈ ખાવાનું હોય તો આપો કે હું રસ્તામાં ખાઈને પાણી પીવાનો આધાર કરું. તેમની બાબીએ જવાબ દીધો કે, તમારો ભાઇ રાજાના આઠ કલાક ભાગવત કહેવામાં પોતાનું ગળું તોડે છે, તેમને તો અત્યારમાં ખાવાનું નથી, તો તમને ક્યાંથી હોય ? બાબીનાં આવાં વચન સાંભળીને તાનુ મહારાજ ગુસ્સે થઇને ગાય ચારવા વનમાં ગયા. ત્યાં કંદમૂળ ખાઈને દિવસ કહાડ્યો. પછી સાંજ પડી એટલે ગાયને ઘેર વિદાય કરીને પોતે ગુસ્સાને લીધે ઘેર ન જતાં ઝાડ ઉપર ચઢીને રાત્રે પૂતમાંજ રહ્યા.

ગાય ઘેર ગઇ અને રાત પડી, ત્યાં સુધી તાનુ મહારાજ ઘેર ન આવ્યાથી બીકુજીએ તેમની શોધ કરવા માંડી. પણ ક્યાંઈએ પણ લાગ્યો નહિ. તેથી ઘણાં માણસો આસપાસ તેમને શોધવાને મોકલ્યાં. એમ ચાર પાંચ દિવસ સુધી શોધ કરતાં તેઓ ન જડ્યા, સારે સૌએ ધાર્યું કે, વનમાં તેમને કોઇ ધાતક પશુએ મારી નાખ્યા હશે. બીકુજી મહારાજને એથી ધણે શોક સંતાપ થયો. પરંતુ તાનુ મહારાજ તો ત્યાંથી બાર દસ ઉપર એક પહાડની, ગુફામાં, સંતાઈ રહ્યા હતા. આઠ દિવસ સુધી ભૂખ્યા અને તરસ્યા શ્રી ભગવાનનું શરણ લેઈને તેઓ ત્યાં રહ્યા, બાદ નવમે દિવસે તેમણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે આ પ્રમાણે ભૂખ્યા અને તરસ્યા બાહિ ક્યાં સુધી રહેવું ? તેમ ઘેર પાછા જઈને હવે દુનિયામાં શું મોહું, બતાવવું ? આટલી ઉંમર થઇ પણ કાંઈ આવડ્યું નહિ. હવે ભાઈ તથા બેળાઈને હું શું જવાબ દેશ ? મારે આજે ચિતા સળગાવીને જળી મરવું, એ વધારે ઉત્તમ છે. એવો નિશ્ચય કરીને જંગલમાંથી લાકડાં એકઠાં કરી મોટી ચિતા સળગાવી તેમાં જળી મરવાની તૈયારી કરતા હતા. તેટલામાં એવું કહેવાય છે કે, બ્રહ્માની આજ્ઞાથી તેમનાં પુત્રી ચરચરતી—શારદાએ સાક્ષાત્ થઈને ચતુર્ભુજ દર્શન આપ્યાં. અને તેમને ચિતામાં બળી મરતા બચાવીને તેમની ઇચ્છા મુજબ ગાયન વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. પછી ચરચરતી અતર્ધાન થઇ ગયાં.

સાર પછી તાનુ મહારાજ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ગાયન વિદ્યા અજમાવી જોવા મારે વગડામાંજ એક ગમ આલસવા માંડ્યો. કહે છે કે જ્યોત રામ શરૂ કર્યો કે તેમના મંદો-

‘ માંથી સુરો નીકળવા લાગ્યા. ’ તે સાંભળીને જંગલના પક્ષીઓ પણ લા આવી આવીને યદ્ય બેઠાં. એ ઉપરથી પોતાને સરસ્વતીની કૃપાથી ગાયન વિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ. જાણીને દશમે દિવસે તેઓ ભાઇને ઘેર ખાજા ગયા. તેમને જોઇને બીકુજી અને તેમના પત્ની વગેરેને ઘણો આનંદ થયો. પછી ભાઇના પુછવાથી તેમણે જંગલમાં ભુજા પડ્યાની માત્ર વાત કહી. પછી પોતાને સરસ્વતી પ્રસન્ન થયાની કે ગાયન વિદ્યાની પ્રાપ્તિની વાત તે વેળાએ કરી નહિ જ્યારે વાંચમે દિવસે બીકુજી મહારાજ રામરામસીંગને લા રાતની વખતે હમેશના નિયમ પ્રમાણે ભાગવતની કથા વાંચવા ગયા. સારે તાતુ મહારાજ પણ તેમની સાથે ગયા. જ્યારે બાર વાગે કથા વાંચવાનું કામ સમાપ્ત થયું, સારે રામસીંગજીએ બીકુજીને કહ્યું કે, આ તમારા ભાઇને કાંઇ આવડે છે ? તે સાંભળીને તાતુ મહારાજ ઝટ વચમાં બોલી ઉઠ્યા કે, મહારાજ! ભાઇએ તો કાંઇ શીખ્યું નથી. પણ પિતાએ એક બે પદ ગાવાનાં શીખ્યાં છે. તે બે હુકમ હોય ‘તો ગાઇ સભળાતું. પછી રામસીંગજીની પરવાનગી મળતાં તેમણે સો-રઠ રાગણી શરૂ કરી. કહે છે કે જ્યાં ‘પૂર્ણ દર્શાવટ થઇ કે રાગણી આબેહુલ સામે આવીને ઉભી રહી. તેને રામસીંગજી વગેરે પ્રત્યક્ષ જોઇ હતી. ત્યારથી સૌએ જાણ્યું કે, તાતુ મહારાજ કોઇ દેવતાઇ પુરૂષ છે.

‘ ધીરે ધીરે તાતુ ’ મહારાજની કીર્તિ દિલ્હીમાં અકબર પાદશાહને કાને ગઇ. તેથી તેણે પોતાના મામા રાજ રામસીંગજીને લખીને તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. એ ઉપરથી તાતુ મહારાજ દિલ્હી ગયા, અને બીકુ મહારાજ તો રામસીંગજીની પાસેજ રહ્યા. તાતુ મહારાજ દિલ્હીમાં જઇને અકબરશાહની મુલાકાત લીધી. પાદશાહે તેમને ઘણું માન આપીને સત્કાર કર્યો. એક દિવસે પાદશાહે ગાયનનો જલસો કરાવ્યો, ‘તેમાં તાતુ મહારાજે એવા એવા રાગો ગાયા, તથા એવી એવી દર્શાવટો થઇ કે તે જોઇને અકબરશાહ તથા સર્વ સભાસદો તલ્લિન થઇ ગયા. એ ‘રીતે ઘણી પ્રકારે તેમણે પોતાની સંગીત વિદ્યાનું રહસ્ય અને પરાક્રમ બતાવીને પાદશાહને ઘણું ખુશી કર્યો. તેથી તેણે પ્રસન્ન થઇને પોતાના મોટા અને માનીતા દરબારીઓમાં તેમની ગણના કરી; અને તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા. તાતુ મહારાજ ઘણો વખત સુધી યવન પાદશાહની પાસે રહેવાથી તેમની દમ છત્ર બધી ખુસલમાની થઇ ગઇ હતી એટલુંજ નહિ પણ સાર પછી કોણ જાણે શાએ કારણથી તેમણે પોતાનો સત્તાતન હિંદુ ધર્મ તજીને મુસલમાની ધર્મ અપ્પલાર કર્યો હતો. ત્યારથી તેઓ તાતુ મહારાજ મરીને “તાનસેન” એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. એ પ્રમાણે તેમણે મુસલમાન ધર્મ અંગિકાર કર્યા પછી પાદશાહે એક ખાનદાન-મુસલમાનની કન્યા સાથે તેમનાં લગ્ન કરાવ્યાં હતાં. તેનાથી તેમને બિલાસખાં, અને શાહાબખાં નામે બે પુત્રો થયા હતા.

‘ ગાયન કરાના આ મોટા ઉસ્તાદ તાનસેનની. ખ્યાતિ આખા ભરતખંડમાં પ્રસરી ગઇ હતી. તેમનું ગાયન સાંભળીને ગમે તેવા કઠિણ કાળજના મનુષ્યનું મન પર્વગીતે રગ્ગન થઇ જતું. અને તેમના ઉપર સૌ શીદા શીદા થઇ જતા હતા. તેઓ એવા તો રાગ રાગ-ણીના ગાવાવાળા હતા કે, તેઓ જે રાગ ગાતા તેનું રૂપ તાદરૂપ ખડું કરતા. એક વખતે અકબરશાહની મહાન મમાની મમલૂ પોતાની ગાયન વિદ્યાની પરીક્ષા આપવાના હેતુથી તેમણે પ્રથમ દીપક રાગ ઉપાડી જેવો ગાવા માંડ્યો કે, તદનજ પોતાની મેને ડિ’

સગળી ઉઠ્યા! અને રાગમેહેલમાં રોશની થઇ ગઇ હતી! પછી તેમણે સંપૂર્ણ રાગ રાગણી ગાઇ સંભળાવી હતી પછી મહારા રાગ ગાઇને વરસાદ વરસાઓ હતો! આ વાતની સમ્યાધ મારે ગમે તેમ હો, પરંતુ એટલું તો ખરું કે, તેઓ એ વિદ્યામાં એવા તો બહુ પ્રવિણ પુરુષ હતા કે, તેમના જેવી કીર્તિ મેળવવાને અવાપિ મુશ્કેલી કોઇ સંગિતશાસ્ત્રી બાળ્યશાળી થયો નથી. ૧ હિંદમાં સંગીત વિદ્યાને સનેહ કરનાર તેઓજ હતા. એ સંખ્યા આઈન અકબરી નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં ફ્રેજી જેવા પંડિતે તેમની ઘણી તારીફ કરી છે.

તાનસેનને પ્રસિદ્ધ કવિ મુરદાસની સાથે પરમસ્નેહ હતો. તાનસેને રાગમાંના વગેરે ઉત્તમ કાવ્ય ગ્રંથો રચેલા છે. હાલ હિંદના તમામ ગવૈયાઓ તાનસેનને પોતાના ગુરૂ તરીકે માન આપે છે. તે યોગ્યજ છે.

જગતમાં સંગીત વિદ્યા જનમેડગને ઘણીજ પ્રિય છે. એનું કહેવાય છે કે, એ વિદ્યા મૂળે આર્યોના દેવતાઓ તરફથી સપાદન થયેલી છે. વેદમાં પણ તેની મહત્તા જોવામાં આવે છે. સંગીત વિદ્યાને સર્વદા સારી હાલતપર લાવવાનું માન બારતવાસીઓને છે. આર્ય સંગીત વિદ્યા એટલી બધી તો પૂર્ણનાને પામેલી છે કે, આજે તેમાં કોઇ પણ જાતેની અપૂર્ણતા દર્શાવી શકાય તેમ નથી. જો કે પાશ્ચિમાત્ય પ્રજાના ખરા વિદ્વાનો પોતાના સ્વદેશી ત્માભિમાનથી ગમે તેવા ગર્વેષ બનેલા હોય છે, તો પણ તેઓને વિના સંકોચે આટલું તો શિવકારતુંજ પડે છે કે, આર્યવર્તનું સંગીત તો સર્વોત્તમ છે. ને તેમાં ગમે તેવા પણ યત કિંમિત દોષ કાઢી શકે તેમ નથી. યુરોપાદિ દેશોની સંગીત વિદ્યા જો કે તે તે દેશોમાં ધણી વખણાય છે, તોપણ આપણું પોતું નરધુ ને ભમ્ભમ્ બનતું બાણું જે સ્પષ્ટ બોલે કાઢે છે, તેવી કળા દર્શાવવાને તો તે પ્રજાનાં ગમે તેવાં પાંચિક સાધનો પણ પૂર્ણતા દર્શાવી શકવાનાં નથી. ને કંઠની ખૂબી તો કાળોતરે પણ આવે તેમ નથી. આ આરોહ અવરોહ નિયમથી, એક ગવૈયો, ચક્ર ઉતર કરતાં, આલાપયારી કરતાં, જે ખૂબી દર્શાવે છે, તે જોઈને યુરોપના વિદ્વાનો મોહિત થઇ ગયા છે. અને તેઓથી એટલું તો ખુશું બોલી દેવાય છે કે, આર્ય સંગીતમાં ભલે કાળગરો પણ ખામી કાઢી શકે તેમ નથીજ.

છ. સ. પૂર્વે ઓછામાં ઓછાં ૪૦૦ વર્ષપર હિંદુઓએ સંગીતના સપ્તસ્વર કરમ્યા હતા. તેજ સપ્તસ્વર ધરાનમાં થઈને અરજસ્તાનમાં ગયા. અને સાંથી છ. સ. ના ૧૧ મા સૈકામાં યુરોપના સંગીતમાં દાખલ થયા. હિંદુઓની આ સંગીત વિદ્યા પ્રાચીનકાળમાં બહુ ખિસી હતી. રામાયણના બાલકાંડ ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, રામના પુત્રો લવ અને કુશ આ વિદ્યાની તાલીમ લેઈને મહામુનિ વાલ્મીકિ પ્રણિત રામાયણ અયોધ્યાના મહોદ્ધામાં ગાઈને પ્રજાને પૂર્ણ આનંદ પમાડતા હતા. અર્ચાત આજથી હજારો વર્ષપર પણ આર્યવર્તની પ્રજા સંગીત વિદ્યામાં અતિ કુશળ હતી. અને એ વિદ્યાનું બહુ સારી રીતે અવલોકન કર્યું હતું. સર વિલ્યમ સી. સ્ટેફર્ડ પોતાના “ઓરિએન્ટલ મ્યુઝીક” માં લખે છે કે:— “હિંદુસ્થાની રાગ અને રાગણીઓ ઇંગ્લેન્ડ રીત પ્રમાણે લખવાને બહુજ મુશ્કેલ છે. કારણકે જે વિકટ રીતે તેમાં હંચા અને નીચા મૂળે લેવામાં આવે છે, તેનું કંઈનાં આપવાને

(૧) તાનસેનની કાંઈક બદોલતી કરી શકે તેવા ગાયકગાના કોઈએ માતાજીના હાથ ના મારા ગાયકના સપ્તસ્વરની પાસે રહે છે.

આપણી લખવાની રીતમાં પુસ્તાં ચિન્હો પણ નથી.” સર વિલ્કે ઉજ્જલી કહે છે કે:—
“ ધણાંક હિંદુસ્થાની રાગમાં રોચ્ય અને આધરીશ ગાયનની માફક કરણારસ અને નિ-
ખાલસપણું હોય છે. અને કેટલાંક એવાં તો દીવને ખુશ કરે છે કે, તેનું વર્ણન કરવું
ધણજ અશક્ય છે.” સર વિલ્કે જોન્સ લખે છે કે:—“ હિંદી ગાયન આપણા યુરો-
પના ગાયન કરતાં મુસ્તકીમ અને ખરા પાયાપર રચાયેલું છે.” એ પ્રમાણે આર્યસંગીતનાં
પરદેશી પંડિતોએ ધણાં વખાણ કર્યા છે.

આપણા આ સંગીતશાસ્ત્રી તાનસેનના એ પુત્રોના વંશમાં કોઇ હયાત છે કે નહિ,
તે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ તેમના મોટા ભાઈ ખીકુજી મહારાજ કે. જોએ રાજ
રામસીંગજીની પામે રીમા શહેરમાં રહેના હતા, તેમને એક પુત્ર હતો. તેનું નામ ચંદ્રભાણુ
હતું. તેમના વંશમાં હાલ પિતામ્બર મિસરજી કરીને છે. તેઓ ગાયન વિદ્યાના મોટા
ઉસ્તાદ છે. રાગદારી-આલાપચારી આદિ કંઈનું ગાયન એવી તો ઉત્તમ પ્રકારે તેઓ ગાઈ
શકે છે કે, ગાયનના ઉસ્તાદો પણ સાનંદાશ્વ પામે છે. તેઓ ૨૨ પ્રકારના તંતુવાદ્યપર
એક સરખી સુધડતાથી ગતિ કરે છે. અને તેમાંના ત્રણ વાદ્યો દિલ્લપસંદ, આસરખીન, અને
સરશોધ તો પોતાના બાપનાજ કહેવડાવે છે. એ પિતામ્બર મિસર સને ૧૮૯૨ ના નવે-
મ્બર માસમાં મુબાઈમાં આવ્યા હતા. ત્યારે તેમણે કેટલાક મેલાવડા વચ્ચે પોતાની
ગાયન વિદ્યાની ઉત્તમ ખૂબી બતાવીને શ્રોતાઓને રંજન કર્યા હતા. જગતવિખ્યાત તાન-
સેનના વંશમાં પિતામ્બર મિસર ગાયન વિદ્યાની એવી સારી કુશળતા ધરાવે છે, એ બહુ
આનંદની વાત છે.

ગંગ કવિ.

મહાન અકબરની રાજસભામાં વિદ્યાવિનોદ કરનારા બીરબલ, અબુરજલ, કૈશ,
તાનસેન, અને જગન્નાથ પંડિત, હસાદિ મહાજનોની પંક્તિમાં ગંગકવિનું નામ પણ
દાખલ થયેલું છે. તે એકોત્રે જીવ્યે ઇશ્વારમાં રહેતો હતો. અને ચાતે બ્રહ્મ ભાદ હતો.
૧૫૩૯ માં તે અકબર પાદશાહના દરબારમાં રાજ કવિ તરીકે દાખલ થયો
હતો. અને પોતાની ઉત્તમ બુદ્ધિ તથા રસક શક્તિ વડે બાદશાહનું મન રંજન
કરીને તેનો માનીતો ઘડ પડ્યો હતો. તે એવો તો સ્પષ્ટવક્તા હતો કે, કોઈની પણ
પરવા રાખ્યા વગર બેઠક સ્વર્તત્રપણે સલ વચનોમાં પોતાનું કાવ્ય કરતો હતો. તેમ દર-
વા જતાં સામાની અવકૃષ્ટ થયો; તેની તે લગારે દરકાર રાખતો નહિ. એવો તે હિંમ-
તવાન હતો. વળી તે વિદ્વાન અને ધાર્મિક પણ હતો. તેને સરસ્વતી બહુ પ્રસન્ન હતી.
તેની કાવ્ય કરવાની ચતુરાઈ અને વિનોદ વાણીથી સકળ સમાજનો હક થઈ જતા.

ગંગ કવિ ઉપર કલા પ્રમાણે અકબરશાહ અને તેના સુવળા દરબારીઓમાં ઘણો
માનીતો હતો. તે છતાં દંતકથા એવી ચાલે છે કે, એક સમયે અકબર પાદશાહે ગુએ
મદતે તેને બંધીખાને નાખ્યો હતો. આ વાનની સમ્યાખ્યા પુરાણમાં કેટલાક જગત કહે
છે કે:—“ એક દિવસે અકબરશાહ સને પોતાના રાજનેદાઓને બેઠે હતા. ત્યાં તેની ગ-

ણી આવીને ઉભી રહી. તેના માથાના કાળા ભમ્મર નેવા વાળની એક લટ તેના સ્તન કમળ ઉપર પડેલી હતી. તેથી એ ગૌરવર્ણી રાણીનું રૂપ અતિસવ ખુશમુરત દેખાતું હતું. તે જોઇને બાદશાહ ઘણો ખુશી થયો. અકબર પંડે પણ કવિતા કરી જાણવો હતો. તેથી તે પોતાની રાણીનું આતું સ્વરૂપ જોઇને આનંદના તરંગમાં તેના મુખમાંથી અકસ્માત નીકળ્યું કે:—“શંભુ કે પુજન નાગન આઇ.” મતલબ કે, સ્તનરૂપી શિવર્ધીનું પૂજન કરવા જાણે કાળી લટ રૂપી નાગણ આવી હોયની ! એવા અક્ષર નીકળ્યા. પછી બીજે દિવસે બાદશાહ કચેરીમાં ગયો. સારે તેણે ઉપરનું વાક્ય પાદપૂર્તિને માટે સમાજનોતરી આગળ મૂક્યું. તે ઉપરથી ગંગ કવિએ કહ્યું કે:—

શ્રીપત કે મન રંજન કારન, રાધિકાને શૃંગાર બનાયો;
હેમર ભૂખન અંબર કાનન, કંઠ વિષે મુક્તાશ્વ છાયો;
શીશ છુટી લર આન પરી, અર વાંઢી લગી કુચસોં લપટાયો;
કહે, કવિ ગંગ સુન શાહ અકબર, શંભુ કે પુજન નાગન આવી.

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને રાજી રાખવા માટે રાધિકાજીએ શૃંગાર સમ્યો, તેમાં કાન તથા કંઠ આદિમાં સોનાના તથા મોતીના અલંકારો પહેર્યાં. અને ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરતી વખતે માથાના વાળની લટ છુટીને સ્તન ઉપર પડી. તેથી ગંગ કવિ અકબરશાહને કહે છે કે જાણે નાગણ શિવનું પૂજન કરવાને આવી હોયની ! એવું દેખાતું હતું.

એ પ્રમાણે રાધાજીના વર્ણનથી ગંગકવિએ બાદશાહને ઉત્તર આપ્યો. તે તેને વિવેચિત લાગ્યું. તેથી ગંગકવિને કિશામાં કેદ કર્યા હતા, એવું કહેવાય છે. વળી કેદમાં જીવી વખતે તેણે બાદશાહને કહ્યું હતું કે:—

જહાં ગંગ તરંગ પ્રવાહ ચલે, તહાં કૃષ્ણાં નીર પિયો ન પિયો;
જહાં કે હલે ભગવાન બસે, તહાં ઓરકોં નામ લિયો ન લિયો;
કર્મ મુન્નેગ સુપાત્ર મિલે, કુપાત્રકું દાન દિયો ન દિયો;
કહે કવિ ગંગ સુન શાહ અકબર, ગવાંરસે રનેહ કિયો ન કિયો.

અર્થ—જ્યાં ગંગાજીનો પ્રવાહ બરપુર વહે છે; ત્યાં કુવાનું પાણી પીતું તે ન પીય નેતું બર્થ છે. જેના અંતઃકરણમાં ભગવાન પ્રગટ છે, તેણે બીજા દેવનું નામ લેતું તે ન લેવા નેતું છે. જે નમીજના યોગે કાષ્ટ સુપાત્ર જન મળે, તે પછી કુપાત્રને દાન દેતું તે ન દીધા નેતું છે. તેજ પ્રમાણે ગંગ કવિ, અકબરશાહને કહે છે કે, મૂર્ખની સાથે રનેહ કર્યો, તે ન કર્યો નેતો બર્થ છે.

ઉપર મુજબ ગંગ કવિને અકબરશાહે કેદ કર્યાની કહાણી દાવ મોઢામાં મળે છે. પરંતુ એ વાતની સમ્માધ વિશે અમને શક છે. કારણ કે અકબર જેવો આવી અને ગ્રાજી આદક બાદશાહ ગંગ કવિ જેવા વિદ્વાનને ઉપર કશું તેની નજીની કમુર બાસતેને કેદ કરે, એ વાત અનુભવને બીલકુલ અનુમરતી નથી. તેથી એમ જણાય છે કે, એ વાત પાછળથી કાષ્ટએ જેડી કહોડેલી દરી. ગમે તેમ દો; પરંતુ ઉપરની કવિતાઓ દરમિયાન ગંગ કવિની કવિત્વ અને વફાત સક્ષિની આપણને આગળ મળે છે. ગંગ કવિની પદ્યોક ઉત્તમ કવિતાઓ હાલના બાર, મારગ વગેરે કવિ એકા ગાઠરગાથામાં તથા બીજે વેળા મળે

કહે છે. તે સાંભળીને શ્રોતા જનોના મન ઉપર ઉડી અસર થાય છે. ગંગ કવિનું નીચેનું કવિત ધણુક ભાટ સોડાને મુખે કહેતાં આપણે સાંભળીએ છીએ.

તારા કે તેજમે ચંદ્ર છુપે નહિ, સૂર્ય છુપે નહિ બાદલ છાયા;
રાદ પડે રજપૂત છુપે નહિ, દાતા છુપે નહિ ઘેર મંગન આયા;
ચંચળ નારીકે નેન છુપે નહિ, પ્રિત છુપે નહિ પીઠ દેખાયા;
કવિ ગંગ કહે સુન શાહ અકબર, કર્મ છુપે ન બિજૂત લગાયા.

એ. રીને ગંગ કવિએ ધણાં સારાં કવિતો કરેલાં છે. તેથી તેની કીર્તિ અવાપિ મુખી રહેલી છે.

શ્રીપતિ કવિ.

શેહેનશાહ અકબરના વખતમાં શ્રીપતિ નામે એક લક્ષ્મી કવિ હતો. તે પરમેશ્વર વિના ખીજ કોઈની સ્તુતી કરતો નહિ. એ વાત અકબરના જાણવામાં આવી. પછી અકબરે શ્રીપતિને પોતાની હજુરમાં બોલાવીને કહ્યું કે:—“કરો મીલ આશ અકબર-રકી.” શ્રીપતિ સમજી ગયો કે મારે મુખે પોતાની સ્તુતિની કવિના કરાવવાનો હેતુ અકબરના મનમાં છે. પછી તે આ નીચેનો સવૈયો બોલ્યો:—

એકકું છોડ દુગકું બજે રમનાદિ કટે વોહિ લખખરકી,
કલકે યુનિયાં દુનિયાંકું રાજે સિર બાંધન પોટ અટખરકી;
શ્રીપતિ એક ગોવિંદ રટે નહિ ગાનત રાકકું જખખરકી,
જિનકુ દરિકી પરતીન નહિ સો કરો મિલ આશ અકબરકી.

અર્થ—એકને (પરમેશ્વરને) છોડીને ખીજને (માણસને) બજે એવા લખાડની હબ કપાય છે. આજકાલના કવિઓ દુનિયાનાં વખાણુ કરે છે. તેઓ માથા ઉપર બાર રૂપી પાધડી બાંધે છે. શ્રીપતિ કવિનો એક પરમેશ્વરને જ લજે છે. તે ખીજ કોઈ જખખરની ખીક રાખતો નથી. જોગને પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ નહોત્ય, તેઓ સાથે ગળીને અકબરની આરા કરે.

આ પ્રમાણે શ્રીપતિ કવિનો પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ જોઈને મહાત્મ અકબરશાહે બહુ પ્રસન્ન થઈને તેને રાજાસી આપી હતી. ધન્ય છે આવા ઇશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ગણનાર કવિનો!

વૃદ્ધાવનમાં અમહકુડની આગળ એક ઝુપડી બાંધીને તેમાં રહેતો હતો. હરિદાસ એક પ્રસિદ્ધ સંગીતશાસ્ત્રી હતો, અને તેવોજ ગાયક પણ હતો. તેના સ્વરની ઉત્તમતા વિશે ઘણી પ્રસિદ્ધી હતી. આ નામિયા ગવૈયાના સંગીત કૌશલ્ય વિશેની ખબર બાદશાહ અકબરને થવાથી તે એ સ્થળે ગયો હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે હરિદાસ અને જોશ તેા ગારો નહિ. તેથી તેની ખર્ણકુટીની પાસે છુપાઈ બેઠો. પછી બારે સાંજ પડી ત્યારે હરિદાસે ગાયન કરવા માંડ્યું. હરિદાસના ગાયનથી અકબર તત્લીન થઈ ગયો. તેની હૃદય ભૂમિ ઉપર આનંદ સાગરની છોળો ઉછળવા લાગી. અને તે પોતાના શરીરનું બાન પણ ભૂલી ગયો. પછી તે ધીમે રહીને તેની ઝુપડીમાં દાખલ થયો. ત્યાં તેને પોતાનો પયાર્ય પરિચય આપીને કહ્યું કે:—“ હરિદાસ ! તમે મારી સાથે દિલ્લી આવો. હું તમને સોનાના સિંહાસન ઉપર મારી પાસે બેસાડીશ ” તેના ઉત્તરમાં હરિદાસે કહ્યું કે:—“ મને સોનું અને માટી સધળું સરખુંજ લાગે છે. અકબરે ધણી ધણી રીતે તેને સમજાવ્યો પણ હરિદાસ એકતો બે થયો નહિ. આખરે અકબરશાહ પોતાના પ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેનની સાથે નિરાશ થઈને દિલ્લી આવ્યો હતો. ધન્ય છે ! આવા નિરપેક્ષ ભક્ત કવિને !

કવિ કેશવદાસ.

આ મહા કવિની ગણેશી પ્રજાભાષાના પહેલા વર્ગના કવિઓમાં થાય છે. શિવસિદ્ધ સરોજનો કર્તા આ કવિનો જન્મ સંવત ૧૬૨૪ માં થયાનું ખતાવે છે. તેઓ મૂળ ટેહરી નાં વતની હતા. તેમણે રચેલા ‘રસિકપ્રિયા’ તથા ‘કવિપ્રિયા’ નામે બે ગ્રંથો હિંદુસ્થાનમાં ઘણાજ પ્રસિદ્ધ છે. અને ઉત્તર હિંદમાં તો સાધારણ રીતે એવુંજ મનાય છે કે જે માણસ કવિપ્રિયા શિખ્યો નથી તે કવિજ કહેવાય નહિ. અર્થાત તે ગ્રંથ કવિઓને બહુ જરૂરનો છે. બીજો ગ્રંથ જે રસિક પ્રિયા નામે છે તે કવિએ ઐઝાહાના ‘મહારાજા કુમાર શ્રી ઇંદ્રજિત તથા તેની પ્રિયાંગના રાષ્ટ્રપ્રવીનના વિનોદ અર્થે બનાવ્યો છે. તે રસ ગ્રંથોમાં ઘણા વખાણાયેલો છે. રાજા ઇંદ્રજિત કવિ કેશવદાસને પોતાના એક પૂત્ર-સુરખી તરીકે માનતા હતા. અને જન્મ પર્યંત તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા એ કવિની પ્રસ્તાવિક કવિતા આપણા દેશમાં પણ ઘણી પ્રસિદ્ધ છે.

તુલસીદાસ.

રામકથાના રચનાર મહા કવિ તુલસીદાસનો જન્મ સંવત ૧૬૩૧ (મને ૧૫૭૫) માં જમના નદીને કાંઠે આવેલા ચિત્રકોટથી આડ ગાઉ ઉપર રાજપુરી નામે ગામમાં થયો હતો તેમના પિતાનું નામ આત્મારામ પાંડે હતું. તેઓ માતે ગદવરીઆર બ્રા-

(૧) ઐઝાહા તે જુરેલખડગાનું ઉર્વા દોનું જોઈએ અને કવિનું મૂળ વતન તેહરી (ટેહરી) પણ તેજ ગામમાં છે.

(૨) ગ્રાંડ બ્રાહ્મણોમાં સરવરીયા બ્રાહ્મણની એક શાખા છે.

છાણ હતા. તુલસીદાસને લોકો વાલ્મીકીનો અવતાર માને છે. જ્યોત્ષ દીધા પછી બાર વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને તેમણે વેદાદિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી તેઓ મહા બુદ્ધિવાન, ચાત્રી, અને ધર્માત્મા થયા હતા. તેમના એવા ઉત્તમ ગુણો જોઈને પાસેના એક ગામના બ્રાહ્મણે પોતાની મમતાદેવી નામે પુત્રીને તેમની સાથે પરણાવી હતી. મમતાદેવી મહા પતિવ્રતા અને સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તે પોતાના પતિ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતી હતી. તુલસીદાસ પણ આ સંસારની મોહ માયામાં બદ્ધ થઈને સ્ત્રીને ધણા ચાહતા હતા. સર્વદા સ્ત્રીની સાથે ને સાથેજ રહેતા હતા. પોતાની સ્ત્રી વિના તેમને એક પણ પણ એન પડતું નહોતું. તેઓ વિપ્રવાશક હતા, એમ કહીએ તોપણ ચાહે. તેઓ સ્ત્રીના સર્વસ્વ ધર્મ પજા હતા. જ્યાં પોતાની સ્ત્રીની વાત ચલી હોય, ત્યાંથી તેઓ ઉઠતા નહોતા. સર્વદા તેનેજ જોયાં કરતા હતા. એક ઘડી પણ સ્ત્રીનો સંગ હોડતા નહોતા. જ્યાં સ્ત્રી જતી ત્યાં તેઓ પણ જતા હતા. એક સમયે તેમની સાસુ માંદાં પડવાથી મમતાદેવીને તેડવા સાડ પીયેરથી માણસ આવ્યું, પણ તુલસીદાસે તેને પિયેર જવાની પરવાનગી આપી નહિ. તેથી આવેલો માણસ પાછો ગયો. ફરીથી સસરાના બધરમાંથી માણસ બોલાવવા માટે આવ્યો. પણ તુલસીદાસ મમતાદેવીને ત્યાં મોકલવા રાજ થયા નહિ. અને જ્યારે ઘણીવાર માણસ ઉપરા ઉપરી તેડવા સાડ આવ્યાં, ત્યારે લાચારીથી તેમણે મમતાદેવીને જવાની રજા આપી. મમતાદેવી પિયેરમાં જવા સાડ નીકળી, પણ તુલસીદાસને કાંઈ એન પડ્યું નહિ. તેથી તેની પછવાડે પછવાડે તેઓ જવા લાગ્યા. સ્ત્રીની પુંક તેમણે કોઈ પણ રીતે છોડી નહિ. લજ્જાશીલા સ્ત્રી તે વેળાએ ઘણી વિરક્ત થઈને સ્વામીને તિરસ્કાર કરવા લાગી. અને બોલી;—“ધિક્કાર છે ! હજારો વાર ધિક્કાર છે ! ! કેવું નિર્લજ્જાણું અને જંગલીપણું ! સ્ત્રીનો છોડો પકડીને ફરો છો, તેથી શું લજ્જા આવતી નથી ? લોકો મરકરી કરે છે, ધિક્કારે છે, તોપણ શરમ આવતી નથી ? આથી તો શંસો ખાઈને મરતું દીક છે. જો તમે છંદરને માટે આવી રીતે બાકુળ હોત તો શું શું ફળ મળત ?” સ્ત્રીની પાસેથી આવું શિક્ષણ પામીને તુલસીદાસને વૈરાગ્ય હૃદય થયો. તેઓ પોતાના પિંડને ધિક્કારવા લાગ્યા. તુરંત તેમણે સ્ત્રીનો પીછો છોડ્યો. પરંતુ તેઓ સાંધી પાછા ઘેર ગયા નહિ. સ્ત્રીની પાસેથી તેમણે શું સાંજળ્યું હતું ? “જો તમે છંદરને માટે આવી રીતે બાકુળ હોત તો શું શું ફળ મળત ?” આવો બોધ થયા પછી હવે કોણ તેમને પાછા ઘેર ફરવી શકે ? બગવાન કોનો કયો રીતે ઉદ્ધાર કરે છે, તે કોણ જાણે છે ? ધોર સંસારી, સ્ત્રી વિના એક ઘડી પણ રહી ન શકનાર તુલસીદાસ આજ વૈરાગી થયા ! “છંદર ક્યાં છે ?” એ વાક્ય બોલના બોલના છંદરની શોધમાં પ્રવ્રત થયા. બગવાન એવો દયાળુ છે કે, એકવાર બાકુળ થઈને બોલાવે તો તેના ઉપર દયા કર્યા સિવાય રહેતો નથી. તુલસીદાસ પોતાના છંદરને મેળવીને કૃતાર્થ થયા હતા.

તુલસીદાસે એ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી મમતાદેવીના ઉપદેશથી વૈરાગ્ય પામીને સર્વ પ્રવંચ વ્યવહાર ત્યાગી દીધો હતો. અને બિશ્વ નરિ માનવ કોઈ આપે તોજ આતું, એવું વ્રત લીધું હતું. તેઓ અન્યથા રૂઢિથી નિરંતર રામની બક્ષિ કરતા હતા. નગને એક પિશાએ દનુમાનનો મેળાપ કરાવ્યો, અને દનુમાને રામ દર્શન કરાવ્યાં તેમના

મકમાં ચોર લોકો ચોરી કરવા આવ્યા હતા, તેમને રામચંદ્રજીએ હાથમાં ધનુષ્ય ધરી સવાર સુધી અટકાવી રાખ્યા; અને એક શાહુકારની ઇચ્છાથી તેની પુત્રીનો પુત્ર કરી આપ્યો; ઇલાદિ તેમના ચમત્કારની ઘણીક વાતો “લક્ષ્મીવિજય” નામે ગ્રંથમાં લખેલી છે. તુલસીદાસ તીર્થાટન કરતા કરતા મથુરા અને વૃંદાવનમાં ગયા હતા, ત્યાં ભક્ત-માળા નામે ગ્રંથના કર્તા નાભાજીનો તેમને મેળાપ થયો હતો. એ વખતે નાભાજીએ પોતાનું કરેલું એ સંતચરિત્ર તેમની આગળ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તુલસીદાસની પંચતમાં નિલ્લ ભોળન વેળાએ હજારો ખાલણો જન્મતા હતા, એથી તેમનો મહિમા વિશેષ પ્રસરેલો છે. તેઓ પોતાના ગુરુ જગન્નાથદાસ સાથે અયોધ્યા, મથુરા, વૃંદાવન, કુશ્વેત્ર, પ્રયાગ, કાશી, પુરષોત્તમપુરી, ઉત્તરાખંડ, વંશવટ, વગેરે અનેક તીર્થો ક્ષેત્રોમાં ફર્યા હતા. અને છેવટે કાશીમાં આવીને ત્યાં ધણોખરો વખત રહ્યા હતા. કાશીમાં તેમણે પોતાની ૩૧ વર્ષની ઉમ્મરે એટલે ઇ. સ. ૧૬૦૬ માં રામાયણ નામે ગ્રંથ જન્મ આપામાં કર્યો હતો. તે ગ્રંથ તુલસીકૃત રામાયણને નામે અવાપિ સુધી પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કાશીમાં સીતા-રામનું મંદિર, તથા તેની પાસે પોતાનો મઠ બાંધ્યો હતો, તે હાલ પણ ત્યાં છે. તુલસીદાસ કાશીમાં સને ૧૬૨૪ સંવત ૧૬૮૦ ના આયુષ્ય શુદ્ધ ૭ ને દિવસે ગંગા કાંઠે સમાધિસ્ત થયા હતા. એ વિશે નીચે પ્રમાણે એક દોહરો અમને મળેલો છે,

દોહરો.

સંવત સોરહસે અશી, વસિ ગંગા કે તીર:

આવન શુકલા સમગી, તુલસી તજ્યો શરીર.

ઉપરના દોહરા ઉપરથી પણ તુલસીદાસના મરણનો સમય નક્કી થઈ શકે છે. તે છાંદેટલાક જાણી શકે ૧૬૨૪ એટલે સંવત ૧૭૫૯ માં ગુજરી ગયાનું બનાવે છે, તે વાત ખરી નથી. જ્યારે તુલસીદાસની સાથે ભક્તમાળાના કર્તા નાભાજીના મેળાપની વાત સર્વ કમુલ રાખે છે, ત્યારે કવિચરિત્રમાં લખ્યા મુજબ તુલસીદાસનો સ્વર્ગવાસ જહાંગીર પાદશાહના વખતમાં થવાની વાત પણ ખરી ઠરે છે. કારણ કે નાભાજીએ ભક્તમાળા સંવત ૧૬૬૮ માં રચ્યો હતો. અને તે તુલસીદાસને જન્મવનના મેળાપની વખતે વાંચી સંભળાવ્યો હતો. તો એ ગ્રંથ રચાય પછી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ સુધી તુલસીદાસ જીવ્યા હોય, એમ બિલકુલ સંભવતું નથી.

તુલસીદાસ રામોપાસક મહાયોગી સિદ્ધ થઈ ગયા છે. તેમણે ૪૯ કાંડમાં રામાયણ બતાવી છે તેની ધીમતઃ—૧ ચોપાઈઅંધ રામાયણ, ૨ કવિતાવળી, ૩ ગીતાવળી, ૪ હંદાવળી, ૫ વરવૈ, ૬ દોહાવળી, ૭ કુંડળીયા. એ દરેકના સાત સાત કાંડ કરેલા છે. એ સિવાય રામગુણાવળી, ત્રિનય પત્રિકા, ગીતાવળી, રાતગ્રાહ, રામસલાહ, સંકટમોચન, હનુમતવદન, કૃષ્ણ ગીતાવળી, જાનકી મંગળ, પાર્વતિ મંગળ, રેળાહંદ, અને જૂઝળા હંદ, વગેરે ઘણા ગ્રંથો બનાવ્યા છે. એ સિવાય કેટલાંક પદ, દોહરા ચોપાઈ, વગેરે તેમની કવિતા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ચોપાઈ ઘણીજ સરસ વખખાય છે. તેને માટે એકું કહેવાય છે કે, ચોપાઈ તો તુલસીદાસની, અને હપ્પા હંદ તો ચંદ કવિના. હજુ સુધી તેમના જેવી ચોપાઈ કાઢનાથી બનાવી શકાતી નથી. તેમ તેમને બનાવેલી ત્રિનય પ-

ત્રિકા જેવો અદ્ભૂત ગ્રંથ આજ સુધી કોઇ કવિએ રચેલો નથી. તેજ પ્રમાણે તેમણે રચેલી રામાયણ અર્વાચીન કાળમાં સર્વ લોકોને ધર્મ, નીતિ, અને રીતિનું જ્ઞાન સપાદન કરવાને એક ઉત્તમ સાધન થઇ પડ્યું છે. તેમના પોતાના હસ્તચેખની રામાયણ જે રાગ-પુરમાં હતી. તે ખડિત થઇ ગયેલી છે. પણ મલીહાવાદમાં આજ સુધી ૭ કાંડ સંપૂર્ણ મોજૂદ છે. તેમના બધા ગ્રંથો અને કવિતાઓ વૃજલાપામાં છે. તુલસીદાસ શતશાહ વગેરેમાંના ઘણાક દોહા અને ચોપાઇઓ ઘણાખરા માણ્યો મોઢે રાખીને ઉપદેશને પ્રસંગે દ્રષ્ટાંત તરીકે તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેવા કે:—

દયા ધર્મકો મૂલ હે, પાપ મૂલ અભિમાન;
તુલસી દયા ન છાંડીયે, જગ લગ ગટમેં પ્રાન.

જ્ઞાન ગરિબી દરિભરૂન, કોમળ બચન અદોષ,
તુલસી કળકુ ન છાંડીયે, ઠમા શીલ સંતોષ.

તુલસી બા જુગ આવકે, કર સિંજે દો કમ;
દેને કો દુકડા બધા, લેનેકો હર નામ.

તુલસી હાય ગરીબપ્રા, કબિન ખાલી જન્ય;
મુત્રા દોરકે આગસે, લોહા બરમ હો જન્ય.

તુલસી આ સંસારમેં, ભાત ભાતકે લોક;
સળસેં હીલમીલ ચાલીએ, નદી નાવ સન્નેમ.

તુલસીદાસનાં આવાં ઘણાંક શિક્ષણીય વચનો ઘણા જણને મોઢે બોધનાં આપ્યે સોંબળીએ છીએ, એ પ્રમાણે તુલસીદાસે પોતાનું નામ જગતમાં અમર કર્યું છે.

સૂરદાસ—ખિલ્લમંગલ.

આ પ્રસિદ્ધ કવિનો જન્મ સંવત ૧૬૪૦ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ખાવા રામદાસ હતું. સૂરદાસનું ખીચુ નામ ખિલ્લમંગલ હતું. તે એક બ્રાહ્મણનો છે. કરો હતો. જુવાનીના આરંભમાં તેના પિતાનું મૃત્યું થયું હતું. એ વેળાએ તે ચિન્તામણી નામે એક વેસ્થાને ઘણો ચાલતો હતો. પિતાના આદને આગલે દિવસે જ્યારે તે ચિન્તામણી પાસેથી વિદાય ગીરી લેઇને આવ્યો, ત્યારે ક્યું હતું કે હું કાસે જરૂર પાછો આવોશ. ત્રીજે દિવસે આદની સપળો તૈયારી થઇ. પરમાં ઘણી ધામધુમ થવા લાગી, સંકટો લોકો જગવા રાગ આવેલા હતા. મિત્રવનગરે કુચગોસ્ત્રી આગળ ભેમીને આદ કરવાનો આરંભ કર્યો. મોઢે મંગ પાક કરવા લાગ્યો. નેવામાં એકએક મિલ્લમંગલ વચનો; ચિન્તા-

મણિની આગળ જવાની પ્રતિજ્ઞા તેને યાદ આવી. તરત તેણે આદતે છોડીને ગોરને કહ્યું કે:—“મહારાજ! તમે શ્રાદ્ધ સંપૂર્ણ કરો. હું હવે એક પણ ચોખી શકતો નથી; હું ચિન્તામણીની પાસે જઈ છું. તેનાં સગાં વહાલાંએ ત્યાં ન જવા ધણુંએ સમજાવ્યો, પરંતુ કોણ સમજે? બિશ્વમંગલે કહ્યું, તમે મને રાખવાની કોમીલ કરશો નહિ, હું કોઈ પણ રીતે રહીશ નહિ. આજે જો સંસ્કાર પ્રકાશતા અટકે અથવા પૃથ્વી ચૂર્ણ થઈ જાય, તો પણ હું ચિન્તામણીની પાસે જશ. આ દુનિયામાં એવો કોણ છે કે, મને રોકી શકે! આટલું કહીને બિશ્વમંગલ ધરમાંથી દોડતો બહાર નિકળ્યો.

બહાર આવીને જુલે છે તો અડધી રાત્રી થઈ ગઈ છે, જગત્ નિસ્તબ્ધ છે, ધન ધોર વાદળ યડ્યું છે, ધોર કાળા મેઘે અધાર કરી ચૂક્યું છે. એટલામાં આકાશમાં વિજળીઓના ચમકારા થવા લાગ્યા. અને જોત જોતામાં એક ભયંકર તોફાન ચઢી આવ્યું. નદીમાં પુર આવેલું હતું, તેથી ઢોડી પણ ચાલી શકે એમ નહોતું. ધોર અધારામાં નદીના કિનારા ઉપર ઉભો રહીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. હવે શું કરે, કેવી રીતે પેલેપાર જવાય! આ વિચારમાં તે ઘેલા જેવો ચારે બાજુએ ધ્રુવા લાગ્યો. નદી કિનારે ઉભો રહીને વળી કહેવા લાગ્યો કે આજે જો ચિન્તામણીને જોવા માટે આ તુચ્છ જીવન વિસર્જન કરવું પડે તો હું તે પણ કરીશ. એટલું બોલીને તે નદીમાં કૂદી પડ્યો. વાચકો! સાધક બિશ્વમંગલ પ્રેમીકોના શિરોમણી, ચિન્તામણી સતી કે કલકિની તે જોવાની જરૂર નથી. તમે શું તમારા દેવતાના શુભ દોષપર વિચાર કરો છો? તમારા અને બિશ્વમંગલના પ્રેમની પ્રકૃતિમાં કંઈ પણ ભૂદાપણું નથી? કેવળ જોવું જોઈએ કે આ પ્રેમથી મોક્ષ કેટલે છેટે છે?

નદીના પ્રવાહમાં તણાતા બિશ્વમંગલ જોયું કે એક લાકડું તરત જ જાય છે, તે અનલંબન કરીને ધણી મુસ્કેલીથી નદીપાર થયો. પછી પોતે ધારેલી જગ્યાપર જઈને જોયું તો ચિન્તામણીના ધરનો દરવાજો બંધ દીકો. તેણે પાસે જઈને જોતને હાથ લગાડી જોયું કે જોત ઓગળીને અંદર જઈ શકાય તેવું કાંઈ છે કે નહિ. અધારામાં ધણી મુસ્કેલીથી બગીચાની અંદર નારીયેવના ઝાડની પામેની જોત ઉપર એક દોરડું ઝુલતું જોયું. તે પકડીને જોત ઉપર ચઢીને અંદર ગયો. ચિન્તામણી તેને જોઈને ધણી અભયનીમાં પડી. તેણે વિચાર કર્યો કે, અંધારી રાત્રે આવ્યા બપોલક તોફાનમાં નદીએ પુર આવેલું છે, લોકો ધરમાંથી બહાર નીકળી શકતા નથી, તે છતાં તે કેવી રીતે નદીપાર થઈને આવ્યો હશે? એ વિષે ધારે રહીને બિશ્વમંગલને પુછનાં તેણે કહ્યું કે:—હું તમને કેટલો બપો ચાહું છું! આવો મારા બાપનું શ્રાદ્ધ છતાં આવી બપોલક રાત્રે નદીમાં પડીને હું અને આવ્યો છું નદીમાં તરતા એક લાકડાની મદદથી મેં નદી પાર કરી છે. અને નારીયેવના ઝાડની પામેની જોત ઉપર એક દોરડું ઝુલતું જોવામાં આવ્યું તેના આ ધારે જોત ઉપર ચઢીને હું અંદર દાખલ થઈ શક્યો છું.

આ વેળાએ તોફાન ધીરે ધીરે બંધ થવા આવ્યું હતું. અને આકાશમાં ચંદ્ર પોતાની શાન્ત જ્યોતિ વિખારી રહ્યો હતો. ચિન્તામણી તે વખતે બપોલક હૃદયથી વિચાર કરતી હતી કે બિશ્વમંગલ શું મને ખરેખર આપ્યું બધું ચાહે છે! પછી તે બોલી, તને મું લાકડું પકડીને નદી પાર થવા તે મને દેખાડો. બિશ્વમંગલ તેને જોઈને નદી તરફ ગયો. અ-

ને જે લાકડું છાતીએ, પકડીને તે નદી પાર થયો હતો, તે ચિન્તામણીને યતાચું. ચિન્તામણી તે જોઈને ચક્રિત થઈ ગઈ. એ લાકડું નહિ પણ માણસનું મડદું હતું. ચિન્તામણીએ અમરપત્ની ભરશે એહેરે બિલ્વમંગલ તરફ જોયું. એટલે તેણે કહ્યું, એ શું છે, તે હું કાંઈ જાણતો નથી. પત્ની ચિન્તામણીએ પેલું દોરડું જોવા ઇચ્છ્યું. બિલ્વમંગલે દૂરથી દેખાડીને કહ્યું કે, પેલા નારીચેલના ઝાડની પાસે તે ઝુમે છે. ચિન્તામણીએ પાસે જઈને જોયું તો દોરડું નહિ પણ મોટો અજગર દીઠો.

આટલી વારે ચિન્તામણીનો મોહ છૂટ્યો. તેણે શુદ્ધિમાં આવીને કહ્યું, બિલ્વમંગલ ! તમે ખરેખર ઘેલા થયા છો. નહિ તો મુડદાને લાકડું સમજી છાતી ઉપર કેમ ધરા ? વળી ઝેરી અજગરને દોરડું સમજીને બૂલ કેમ કરો ? બિલ્વમંગલે કહ્યું, ચિન્તામણી ! હું ઘેલો છું ખરો, પરંતુ શાને માટે ઘેલો થયો છું ? તમારા પ્રેમમાં ગાંઠા થયો છું. તમે મને આજખો નથી. મારો પ્રેમ સમજ્યાં નથી. નહિ તો આટલો અવિશ્વાસ કરત નહિ. હું જાણતો નથી કે તમે દેવી છો કે રાક્ષસી છો. તમે ગમે તે હો પણ મારી આંખે તમે અતિ સુંદર છો. રાક્ષસી ચિન્તામણીએ એકદમ દેવત્વ મેળવ્યું. તે મગામાં વચ્ચે નાખીને કહેવા લાગી-કે, બિલ્વમંગલ ! તમે મને અમરપણું આપ્યું. તમારા પ્રેમમાં હું તે અમરપણું લાગ કરીશ. જે પ્રેમ તમે મને આપ્યો છે, તે લાગ કરીને જે એટલેજ પ્રેમ હરિપદમાં લગાડો તો તમારી અવશ્ય મૂકિત થશે. વાચકો ! ચિન્તામણી સતી કે કલંકિની છે ? દેવી છે કે રાક્ષસી છે ?

જેઝાએલા ખેતરમાં જાણે ચિન્તામણીએ પાંકાં ખીજ વાવ્યાં. તેના કહેવાથીજ બિલ્વમંગલને દિવ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે દિવ્ય દ્રષ્ટિ મેળવીને તેજ વખતે ચિન્તામણીનો સંબંધ છોડી ચાલી ગયો. ધરખાર પણ છોડ્યાં, અને એક હુરિ નામ મૂખે જપ્તો જપ્તો રસ્તામાં ફરવા લાગ્યો. પરંતુ જેવી લાલચથી આટલા કાળ સુધી તે મગ્ન હતો, તે ચિન્તામણીને છોડવાની સાથે જો દિવસમાં પૂરો થયો નહિ. સંસાર છોડવાથી લોકો સન્યાસી થઈ શકતા નથી. જે અતુલ રૂપના ભંડારની મધુર મર્તિ ફરેજન હૃદયમાં ધ્યાન કરતો હતો, તેને એક દિવસે જડ મૂળમાંથી ઉખાડીને કાલ્પનિક હરિપદમાં તે પ્રેમ, તે ચાહ, એક દિવસમાં અર્પણ કરવો એ શું મતુજને સાધ્ય છે ? સંન્યાસી થવાથી પણ બિલ્વમંગલની રૂપની લાલચ હતી પણ ગઈ નહોતી. એક દિવસે બિલ્વમંગલ જુદાવનની તરફ જતાં એક ગામના સરોવરની પાસે ઝાડ નીચે જોડો હતો. તેવામાં કોઈ વેપારીની સ્ત્રી પાણી ભરવા સાફ એ સરોવર ઉપર આવી. તે બાઈ ઘણી ખુબસુરત હતી. એક વખત મન પાપાસક્ત રહેવાથી કેવું બપાનક ફળ થાય છે ! હૃદય મનને અપવિત્રતાના ઝેરમાં એવી રીતે ઝેરી કરી નાખે છે કે, આવા વૈરાગ્યવાળા મનને પણ શરી અપવિત્ર બાવનો ઉદય કરાવે છે. પેલી બાઈ પાણી ભરીને ઘેર જવા લાગી, તેની પછવાડે પછવાડે બિલ્વમંગલ પણ ગયો, અને વેપારીના દરવાજા આગળ ઉભો રહ્યો. વેપારીએ આ વેશધારી—વૈરાગી બિલ્વમંગલને જોઈને માનપૂર્વક પુછ્યું, પ્રભો ! તમે દરવાજા ઉપર શા માટે ઉભા છો ? બિલ્વમંગલે કહ્યું, આપની પત્નીને એકવાર જોવા ઇચ્છું છું. તે સાંભળીને ધર્મ પરાયણ વેપારી થોડીવાર સુધી મુઠો રહીને બોલ્યો, આપની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે. હું અનિર્ણયે કદી પણ વિગુણ કરતો નથી. અને કંડીસ પણ નહિ. થોડીવાર અહિં જોશો. હું મારી

પત્નીને બોલાવી લાવું છું. વેપારી ઘરમાં જઈને સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો, પ્રિયે! આજે તમારી અગ્નિ પરીક્ષાનો દિવસ આવ્યો છે, હૃદયમાં બળ ધારણ કરો, સ્વામીના ધર્મ પાલનને માટે તૈયાર થાઓ. એક વૈરાગી બ્રાહ્મણે તમારી અત્યુચ્ચ કાન્તી જોઈને મારી પાસે તમારી બિલ્વા માગી છે. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, હું તેની આકાંક્ષા પૂર્ણ કરીશ.

આ વાત સાંભળીને જેવી રીતે તોરાણની અંદર કેળની હાલત થાય છે, તેવી રીતે પતિપરાયણા સ્ત્રી સ્વામીના ધર્મ નીચે પડી ગઈ. સ્વામી સિવાય જગતમાં બીજી કંઈ જાણતી નહોતી, બીજા પુરૂષને કદી પણ અરાધ્ય નજરથી જોયો નહોતો, એવી આ પરમ સાધ્વી સ્ત્રીએ હજી રહીને ઉત્તર આપ્યો કે;—“બ્રાહ્મણ ગુમાવીશ પણ બ્રાહ્મણનો આશ્રય કદી લેઈશ નહિ.” વેપારીએ અતિ મંધુર ભાવથી કહ્યું, પ્રિય! તમે જાણો છો કે અતિથિ સત્કારમાં હું કદી પણ પાછો ફરતો નથી. જો મારા ઉપર તમારો ખરેખર પ્રેમ હોય, તો આજે તમારા એ ગાઢ પ્રેમનું દ્રષ્ટાંત દેખાડો. પછી એ બાઈ વસ્ત્રાભૂષણ પેહેરીને સ્વામીની સાથે ચાલી. વેપારી બિલ્વમંગલની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો, “આ મારી સ્ત્રી આજથી આપની દાસી થઈ.” રાત્ર કહ્યું અતિથિ સેવામાં પોતાના પુત્રનો ઉત્સર્ગ કર્યો હતો. આજે વેપારીએ પોતાની સ્ત્રીનો ઉત્સર્ગ કર્યો. આ બેમાં કોણ મોટો કહેવાય ?

સાર પછી બિલ્વમંગલે વેપારીની સ્ત્રીને કહ્યું, મોં ઉપરનું કપડું કાઢી નાખીને મારી તૃપિત આંખની લાલસા પૂર્ણ કરો. પછી એક પળને માટે મોં ઉપરનો ધુંધટ કાઢીને એ મોહિની પ્રતિમા સામે આવીને ઢળી રહી. બિલ્વમંગલ એક નજરે જોઈને બોલ્યો, મારી વાંચના હવે તું થઈ ગઈ. હવે એક વિનંતિ છે કે, તમારા ઘરમાંથી બે સોય લાવો. વેપારીની સ્ત્રીએ ઘરમાંથી બે સોય લાવીને આપી. તે લેઈને બિલ્વમંગલે પોતાને હાથે પોતાની બેડ આંખો ફેાડીને જન્મને માટે આંધળો થયો. અને વેપારીની સ્ત્રીને માતૃ સંનેધન કરીને આલ્યો ગયો. એ રીતે બિલ્વમંગલ બંને આંખે આંધળો—સૂરદાસ થયો. સાર રહ્યો તે સૂરદાસને નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

બિલ્વમંગલ આંધળો થઈને અતિ દીનભાવથી રડી રડી હરિનામ ગાતો ગાતો ફરવા લાગ્યો. “હા હરિ! દર્શન આપો.” આવી રીતે રાત દિવસ રોતો રોતો ફરવા લાગ્યો. તે હરિનામ જાપતો જાપતો બ્યારે જંગલમાં ફરતો હતો, સારે એક દિવસે એક ગાય અરાવનાર બાળકની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. તે દિવસથી તે બાળક તેનો મદદગાર થયો. તે અંધ બ્રાહ્મણનો હાથ ઝાલીને અતિ યત્ન તથા સાવચેતિથી માર્ગ દેખાડતો હતો. બૂખ લાગતી તો તેને ખાવાનું લાવી આપતો. મને તે વખતે બિલ્વમંગલ તેને બોલાવતો કે તુરત આવીને હાજર થતો. ધર્મના સખ્ત માર્ગ ઉપર ક્રમગત કડું પ્રતિબંધ છે! ચિન્તામણિને છોડીને રૂપ લાલસા વિસર્જન કરીને બિલ્વમંગલ હવે આ બાળકના પ્રેમમાં એવો તો મગ્ન થયો કે તે એક પળ પણ તેનો સંગ છોડી શકતો નહિ. એક દિવસે એકાદ મનથી બિલ્વમંગલ હરિના ધ્યાનમાં મગ્ન થયો હતો, સારે જીવે છે તો માર્ગે તે ગોવાળનો છોકરો ઢલેલો છે. બિલ્વમંગલની માનયક્ષુ પણ આંધળી હતી. તેથી તે કાંઈ સમજી શકતો નહિ કે, આ મન મોહક બાળક કોણ છે? ધ્યાન બંધ થવાથી તે આવું કહીને ગેવા લાગ્યો કે—“હામ, મારી આ ધી દસ થઈ છે! મંસાર છોકરો, સર્વ વિચારનાં

કહ્યું, અને આવું મહા ધન ચક્ષુ તે પણ ફેડી નાખ્યાં, અને આખરે આ બાળક ગોવાળના પ્રેમમાં નરકગયો.” એવું કહીને ગોવાળને પુછ્યું, હવે હું હરિને કેમ મેળવીશ ? ગોવાળે કહ્યું, ચાલો વૃન્દાવનમાં જઈએ, ત્યાં ગયાથી તમે હરિને જોશો. બિલ્વમંગલે કહ્યું, તું ગાંડો થયો છે. હું આંધજો કેવી રીતે હરિને જોઈશ ? ગોવાળે કહ્યું, જે પ્રેમ કરે છે તે હરિને જોઈ શકે છે. આટલું કહીને તે નાચતો નાચતો તથા ગાતો ગાતો બિલ્વમંગલને હાથ પકડીને વૃન્દાવનમાં ચાલ્યો. ત્યાં જઈને તે બિલ્વમંગલને ઘણી મીઠી મીઠી વાતો, અને મધુર ગાયનો સંભળાવતો હતો. તે છતાં બિલ્વમંગલની તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે કહેવા લાગ્યો, કેમ ગોવાળ, તું મને હરિ દેખાડ્યા નહિ ? હરિ ક્યાં છે ? તે મને દેખાડ. એટલું કહેતામાં તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર ચાલવા લાગી. તે જોઈને ગોવાળે કહ્યું, ખરેખર શું હરિ-જોશો ? સારે આ જુઓ. એમ કહીને ધી હરિએ પોતાનો બનાવડી ગોવાળનો વેષ લાગ કરીને ભુવંન મોહનરૂપ ધારણ કર્યું. તે વેળાએ બિલ્વમંગલની આંખો સારી થઈ ગઈ. આખું વૃન્દાવન રૂપથી ઝલમળ થવા લાગ્યું. એકદમ પહોવાડેથી પેલા ગોવાળનો બાળક આવીને પૂછવા લાગ્યો, કેમ બિલ્વમંગલ, તમારા હરિને જોયા કે ? મેં તો પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે વૃન્દાવનમાં ગયાથી હરિને જોશો.

એવી રીતે ઇશ્વરના સાક્ષાત્ થવાની વાત ભક્તમાયામાં લખી છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ઇશ્વર ઉપર તેનો પ્રેમ કેટલો હતો તે જણાય છે. બિલ્વમંગલ વૃન્દાવનમાં રહીને બળન પૂજન કરીને ગરબુ પામ્યો હતો.

બિલ્વમંગલ અથવા સુરદાસ મોટા કવિ હતા. તેમણે રચેલાં ૬૦૦૦૦ સાંઠ હજાર પદોનો સંગ્રહ ‘સુરસાગર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પદો ધણાંજ રસિક છે. અને આજ પણ ગવૈયા લોકો ધણા ઉમંગથી ગાય છે. તેઓ ઉત્તમ પ્રકારના સંગીત શાસ્ત્રી હતા. તેમણે સંગીત શાસ્ત્રનો અને કાવ્યનો અભ્યાસ પોતાની અંધ સ્થિતિમાં કરેલો જણાય છે. તેઓ ધણા શ્રદ્ધાળુ અને ધી કૃષ્ણના ઉપાસક હતા. તેમની ઘણી ખરી કવિતા કૃષ્ણ ભક્તિનીજ છે. આપણા લોકોમાં આધારણ્ય રીતે આંધજા માણસને માન સહિત બોલાવતાં સુરદાસજીની પદવી અપાય છે. તે આ કવિનું નામ સુરદાસજી હતું, તેમ તેઓ ધણા ગુણી અને નામાકિત થયા, તે કારણથી આંધજાને સુરદાસજી કહેવાથી વધારે ખુશી થાય છે.

આ કવિની ગણતરી વલ્લભ સંપ્રદાયના આઠ મહા કવિઓમાં પહેલે દરજ્જે થાય છે. તેમની પદબંધ કવિતા ઘણીજ સરસ ગણાય છે. તેમનું પદ સાંભળીને ગમે તેવો માણસ પણ સરીર પુષ્પાન્વા વગર રહેતો નથી. હિંદના સંગીતશાસ્ત્રીઓના સિરોમણી અને પ્રખ્યાત ગવૈયા તાનસેનની સાથે સુરદાસને પરમ મિત્રાઈ હતી. તાનસેન સરખા ગાવનના ઉસ્તાદે પણ સુરદાસની તારીખમાં નીચેનો દોહો કલ્પે છે;—

‘કિધીં સુરકો સર લગ્યો, કિધીં સુરજી પીર;

કિધીં સુરકો પદ લગ્યો, તન મન ધુનન સરીર.

૧

સુરદાસની ઘણી ઉંની કવિતા સમિતના પૂરાવામાં એટલુંજ જામ થશે. માનવ નદય જે પ્રેમના બળમાં આખી ઉમર સુધી બંધાયેલો રહે છે, એવી પુરવો જે પ્રેમના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને ગાદા લંગલમાં કે પર્વતોની ગુફામાં સમાધિ કરે છે, ઉદાસી સંન્યાસી

જે પ્રેમમાં ઘેલા થઈ દિવસ ગાળે છે, તે પ્રેમનો આ ગિરિવમંગલ દાસ હતો. પ્રેમિક વૈરાગી ગાંડા સન્યાસી છે, તેના આદર્શ પ્રેમની છાંયી એક નજરથી જોવા જોવી છે.

સરદાસના જન્મકાળ વિષે જૂઠા જૂઠા મત છે. કવિચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, આ કવિ મથુરામાં^૧ આઠાણ કુળમાં શકે ૧૪૫૦ એટલે સંવત ૧૫૮૫ માં જન્મ્યા હતા. પરંતુ શિવચંદ્રસરોજનો કર્તા તેમના જન્મનું વર્ષ સંવત ૧૬૪૦ નું બતાવે છે. તેમાં અને આમાં ૫૫ વર્ષનો તફાવત પડે છે. બેમાંથી ગમે તે વાત સાચી હો, પરંતુ એટલી વાત તો નિઃસંદેહ છે કે, તેઓ તાનસેનના મિત્ર હતા, તેથી મહાન અકબર બાદશાહની વખતમાં એટલે, ધર્મીસનના સોસલા સૈકામાં હયાત હતા. આ રીતે જોતાં મહાત્મા વિષ્ણુદાસની ની ગાદી ઉપર સંવત ૮૬૫ માં બિરુવમંગલ નામે એક મહાત્મા પુરૂષ થઈ ગયાનું લખેલું છે, તે અને આ, એકજ નામના બે જૂઠાજ પુરૂષો હતા, એવું સિદ્ધ થાય છે. સરદાસ અકબર બાદશાહના રાજ્યમાં સંદીપ પ્રગણની જમાબંદીના ઉધરાતદારની જગા પર હતા. તે વખતે તેમણે જ્ઞાંતકાળે શ્રીકૃષ્ણની મદનમોહન નામની મૂર્તિને જમાબંદીનું સર્વ દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું હતું. અને તે કસર જાદા પાદશાહના મેહેસુલખાતાના પ્રધાન ટાડરમણે તેમને કેદ કર્યા હતા. પરંતુ અંતકાળે સરદાસને શ્રીકૃષ્ણે દર્શન દેખ તેમને આત્મરૂપમાં મેળવ્યા હતા. કાશીના ઉત્તર ભાગમાં એક કેસ ઉપર શિવપુરી નામે એક ગામ છે, ત્યાં તેમની સમાધિ છે. શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિપર તેમણે ૧,૨૫૦૦૦ પદ કર્યાં છે. ઇલાહિ હકીકત (કવિચરિત્રમાં લખેલી છે. એક કવિએ કહ્યું છે કે;—

“સર સર, તુલસી શરી, ઉડુગન કેશવદાસ;

અન્ય કવિ ખોલત સમ, ધર ધર કરત પ્રકાશ.”

આ દોહરો તે વખતના કોઈ કવિનો બનાવેલો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે કવિઓ લગભગ સમકાલિન હતા. અને એ સદીને માટેજ આ દોહરો કહ્યો છે. તેનો અર્થ એવો છે કે;—“સરદાસજીનો પ્રકાશ સરજ જેવો, તુલસીદાસનો ચંદ જેવો, અને કેશવદાસનો તારા જેવો છે, તે સિવાયના એ વખતના બીજા કવિઓ તો આગીઆ છીડા જેવા છે કે જેઓ અકેકા ધર જોટલામાંજ અગવાનું પાડી શકે.”

નાભાજી.

ભક્તમાળા અથવા સંતચરિત્ર નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથના કર્તા નાભાજીનો જન્મ ક્યારે થયો હતો. તે વિષે નહીં જણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેઓ મદા કવિ-આજ તુલસીદાસના સમકાલીન હતા. અને ભક્તમાળા તેમણે સંવત ૧૧૬૮ માં રચી. તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે, તેમને થઈ ગયાને આજે શુભારે ૩૦૦ વર્ષ થયા આવ્યાં છે. કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે, તેઓ ઉત્તર તિરુથાનના રહીશ, અને જન્માંધ હતા. તેમની હમ્મર જ્યારે પાંચ વર્ષની હતી, ત્યારે આખા દેશમાં દુકાળ પડ્યો હતો. નાભાજીનાં માબાપ ગરીબ દનાં તેમને એવા દુકાળમાં અજાપાળી મળવાના બહુ માંસા પડ્યા. પોતાનું

(૧) રેલવાજ જણાવે છે કે, સરદાસ ૧૫૫૧ નાનીના વીરપરના કાકા નવરમાં રહેતા હતા.

કે પુત્રનું ઉદર પોપણુ તેઓ કોઇ પણ પ્રકારે કરી ક્યાં નહિ. દુકાળના સમયમાં ભિક્ષા માગી, તે પણ મળી શકી નહિ. ઘણા દિવસના લાંઘા થયા. અન્ન વગર પાંચ વર્ષના બાળક નાભાજીના દેહમાં પ્રાણ રહેવો હવે મુશ્કેલ જણાયો. નાભાજીનાં માતા પિતા કાંતો પુત્રનું એવું દુઃખદાયક મૃત્યું જોઇ ન શક્યાથી કે કાંતો અન્નપૂર્ણા દેવીના સમ્પત કોપને લીધે શુદ્ધ શુદ્ધ બ્રહ્માથી તેઓ પ્રાણ સમાન પ્યારા પુત્રને વનવગડામાં એકલો પ્રભુને બોલે મૂકીને ક્યાંઇએ જતાં રહ્યાં ! પોતાનાં સંતાન પ્રત્યે માતા પિતાના અપૂર્વ પ્યારની જે લાગણી ધૃત્વે નિર્માણ કરેલી છે, એ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં નાભાજીના માળાપના આ કૃતથી સર્વને ખેદાશ્રય લાગશે ખરો. અમને પણ તેમજ લાગે છે. પરંતુ અમે સર્વને કહીશું કે બાધ જરા સત્તુર ! ઉતાવળા ન ચાઓ. અન્નપૂર્ણા દેવી કોઇના ઉપર કદિપણુ રીસાશે નહિ. તેના પ્રકોપ આગળ ભક્ષા ભલા ગણા જનો પણ પોતાના પ્યારા પવિત્ર ધર્મનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. તો નાભાજીનાં ગરીબ અને અજ્ઞાન માળાપની શી મગદૂર કે તેઓ એવા કટ્ટની વખતે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ થાય ? ભાઈ ! થોડાજ વર્ષ ઉપર મદ્રાસ હાલાકમાં પડેલા સમ્પત દુકાળની વાત આપણી યાદ શક્તિમાંથી હજી વિલુપ્ત થઇ નથી, એ દુકાળની વખતે ઘણાંક માળાપોએ પોતાનાં પ્યારાં જગ્યાઓનો ભક્ષ કરીને ક્ષુધાની તૂમી કરી હતી ! આ કરતાં વધારે અનિદની વાત બીજી કંઇ હોય ? અમે જોમ કહેતા નથી કે, નાભાજીના માળાપનું એ કૃત્ય અતિ ફરપણાનું નહોતું. પરંતુ અન્નપૂર્ણા દેવીના પ્રચંડ કોપ આગળ મનુષ્ય પ્રાણી ટકી શકતું નથી. ઓટલુંજ કહેવાની અમારી મતલબ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ નાભાજીને તેનાં માતાપિતા વનવગડામાં એકલો મૂકીને જતાં રહ્યાં. હવે તેની રક્ષા કોણ કરશે ? તેની રક્ષાનો ભાર જેમને માથે હતો—અરે ! જેમની તે પવિત્ર ફરજ હતી, તે તો તેને વનમાં છોડીને આદ્યાં ગયાં—નિર્દય થઇને જતાં રહ્યાં. સારે કોણ હવે તેની રક્ષા કરશે ? કોણ કરશે ? અનાથનો નાથ અને પરમ દયાળુ પરમેશ્વર તેની રક્ષા કરશે. શું પરમેશ્વર જાને આવીને તેની રક્ષા કરશે ? ના. તે બીજા મનુષ્ય પ્રાણીને તેની રક્ષા કરવાને પ્રેરશે. અને તે આવીને તેની રક્ષા કરશે, બ્યારે ના-ભાજી ધૃત્વે કૃપાથી કાંઇક શુદ્ધિમાં આવીને વનમાં એકલો હોવાથી માતાને સંભારી રડવા લાગ્યો, સારે એ વનમાં થઇને જતા રસ્તાના બે મુસાફરોએ તેનો સ્વર સાંભળ્યો. નાના બાળકની શોકથી ખરડાયેલી અને રડતી દુઃખીઆરી વાણી સાંભળીને રસ્તાના મુસાફરોનું મન એ તરફ જવાને આકર્ષાયું. અને સાં ગયા. તો ભૂખના દુઃખથી જેનું શરીર માત્ર હાડકાંના માળા સરખું થઇ ગયેલું છે, એવો પાંચ વર્ષનો અંધ બાળક પૃથ્વીનું શરણ લેઇને પડેલો રોનાં તેમજો જોયો. દુકાળમાં અનાથ જનોના અનુવર્તનને ધ્યાનમાં લેઇને તેમજો માની લીધું કે, નિશ્ચયે આ બાળકને તેનાં માતા પિતા અનાથ અમાવના અસહ્ય કટ્ટથી કંટાળીને આ અરણ્યમાં છોડીને જતાં રહ્યાં છે. ધૃત્વની કડ઼ણાની વળી ક્યાં દા છે ? આ બંને મુસાફરો મદા વૈષ્ણવ માધુ પુરુષ હતા. એકનું નામ આગ્રહાસ અને બીજાનું નામ કીલ્લ હતું. તેઓ જને જમ્મુ મંચાસાન કરવા સાડ જતા હતા. જે બીજા કોઇ દરમિયાન વર્ગના પુરુષ રોત તો દાપિ એવા દુર્બળ અને બિદામણા

બાળકનું રક્ષણ કરવાને તત્પર થાત નહિ. પરંતુ કેવળ ઇશ્વરનીજ કૃપાથી સુખોગ એવોજ બન્યો કે તેઓ પરમ ધાર્મિક અને દયાળુ પુરુષો હતા. તેમણે એ અનાથ બાળકને મનમાં કાંઈ પણ સંકોચ આપ્યા વગર હાથમાં લેઈને પોતાના કમંડળમાંથી પાણી પાત્રને સાવધ કર્યું. પછી તેને પોતાના મઠમાં લેઈ જઈને પાણી પોણી મોટું કર્યું. કહે છે કે, જ્યારે કોણે પોતાના કમંડળમાંથી પાણી લેઈને એ અંધ બાળકની આંખો ઉપર ઘંટડું, ત્યારે તેનાં બંને નેત્ર ખુલ્લીને દેખતું થયું હતું!

ગમે તેમ હો, પણ નાભાજીને એ દયાળુ સાધુઓએ નવજન્મ આપ્યું હતું. તેઓ નાભાજીને પોતાના મઠમાં લેઈ ગયા. પરંતુ કમનસીબની કહાણી કે, તપાસ કરતાં નાભાજી અંધજન (ડેડ) જાનિતો ચાલુમ પડ્યો. હિંદુ સમાજ પ્રાચીન કાળથી એ જાનિતો સ્પર્શ કરતી નથી. ઘણાં વર્ષ અગાઉ એ જાનિતો સ્પર્શ તો થયું, પણ તેમના શરીરની છાયાનો સ્પર્શ પણ ઉચ્ચવર્ણના હિંદુઓ થવા દેતા નહિ. એટલુંજ નહિ પરંતુ પુત્રી ઉપર તેમને યુક્તવાનો પણ અધિકાર નહોતો. તેથી યુક્તવા માટે તેમને ગળામાં નિસ્તર કુકડી જેવું વાસણ બાંધી રાખવું પડતું હતું. કાળે કરીને પાછળનાં એ બંધનો દુટ્ટી ગયાં છે. પરંતુ તેમના શરીરનો સ્પર્શ ન કરવા હિંદુઓ પોતાના પરંપરાના સંપ્રદાયને અદાદિ સુધી મક્કમ પણે વગગી રહ્યા છે. હિંદુઓનું આ બંધન તોડવા માટે પાશ્વિમાત્મ લોકો તરફથી ઘણા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે, અને થાય છે. પરંતુ તેમાં તેઓ શને એવો સંભવ નથી. નાભાજી ડેડ જાનિતો છે, એવું જાણ્યા પછી હવે તેનું શું કરવું, એ વિશે પેલા બ્રાહ્મણ અને પરમજ સાધુઓને મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. પરંતુ સુભાગ્યની વાત કે, ડેડ જાનિતો અડવાનો માત્ર પ્રતિબંધ છે. પરંતુ તેને આશ્રય આપવામાં કે તેની સાથે વેગવેગથી કામકામને વ્યવહાર રાખવામાં કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નથી. આથી આશ્રય અને કોઈ જેવા કે ચાણુ સાધુઓએ નાભાજીને ડેડ જાનિતો જાણીને કાઢી મૂક્યો નહિ. પરંતુ તેને પેલાના મઠની પાસે એક જૂદીજ ગુપડી બાંધી આપીને રાખ્યો. નાભાજી ત્યાં રહીને સાધુઓનું એક જુદું હોમ, તે ખાઈને દિવસ કાઢવા લાગ્યો. મઠના સાધુઓ નિત્ય કથા વાંચતા તથા ઇશ્વર ભક્તિ કરતા હતા, તે નાભાજી લક્ષ પૂર્યકે ધવળ કરતો હતો તેની સમજ સંક્લિત એવી સારી હતી કે તે જોઈતું સાંભળતો તેટલું જાણ થઈ રાખતો હતો. નાભાજી સાધુઓના સંગમાં રહીને મઠ સાધુઓનુંજ અનુકરણ કરવા લાગ્યો. તે રહેને રહેને લખનાં વાંચનાં શીખ્યો. તથા બગલા પાત્રો કરવા લાગ્યો. અને જનને મરજવની પ્રયત્ન થઈ લેમ. તેમ તે કવિના પણ કરવા લાગ્યો. અને યોગા વડમાં નાભાજી મોટો મંત્ર થઈ પડ્યો.

રમીને જનમંડળ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમનાજ મંથ ઉપરથી ધણાક ચરિત્રકારો હિંદના પૂર્વના ભક્ત-કવિઓનાં વૃત્તાંત એકઠાં કરવાને શક્તિમાન થયા છે.

જે પુરુષ અંત્યજ જાતિનો હોઇને જેની બાળથીલા દુઃખદાયક ચંદ્ર પડી હતી, અને જે માતાપિતાથી વર્જિત થયેલો, વનવગડમાં માત્ર મૃત્યુનીજ વાટ જોઇને મૃત્યુનું શરણ લેઇને પડ્યો હતો. તેણે દૈવયોગે નવજીવન ધારણ કરીને ઉત્તરિ મેળવી. તથા જનમંડળ ઉપર આવો ઉપકાર કર્યો. એ તેના ભાગ્યોદયની તથા સાધુપણાની અને બલિહારી છે ! નાભાજીનું આ જીવનચરિત્ર ખરેખર મનુષ્ય જાતિને અને સિદ્ધાંતીય અને અસરકારક છે. જનસમાજમાં તપાસ કરીને જોઈશું તો નાભાજીની માફક નીચ જાતિ કે ગરીબ અવસ્થામાંથી. અથવા માતાપિતાએ તજીને મોતને ખોળે મૂકી દીધા છતાં માત્ર પ્રભુનીજ કૃપાથી નવજીવન મેળવીને ધણાં મહત્ કર્યો કરી જગતમાં અમર કીર્તિ મેળવી ગયેલા ધણાક જનો જડી આવશે, જૂઓ મહા સતી સીતા તથા સતી શકુન્તલા એ બંને જણને તેમના માતાપિતાએ જનમતાંજ નાખી દીધેલી કન્યાઓ હતી ! રામાયણના કર્તા વાલ્મીકિ બીજા પુત્ર હતા ! મહાભારતના કર્તા મહાત્મા વેદવ્યાસ એક માછણના પુત્ર હતા ! દાનેશ્વર કૃષ્ણ માતાએ તજી દીધાથી મુનિજાતિના એક સાર્થકને ઘેર ઉછરી મોટા થયા હતા ! વિંદુરજ દાસી પુત્ર હતા ! શક પ્રવર્તક રાજા શાલિવાહન એક કુંભારને ઘેર ઉછરેલો બ્રાહ્મણ પુત્ર હતા ! જોગ રાજાનો કાકો મુજ રાજા મુજના સોયામાંથી જડેલો બાળક હતા ! અને કબિર માથાપે જન્મ આપીને નાખી દીધાથી એક તૈ-મુમના જાતિના વણકરને ઘેર ઉછરેલો બાળક હતા ! તે છતાં એ સર્વે દૈવયોગથી નવજીવન પામીને મહાન કર્યો કરી જગતમાં અક્ષય કીર્તિ રાખી ગયા છે. એ વાત વાચકદેહથી અજણી નથી. એવાં બીજાં પણ ધણાં-દ્રષ્ટાંત છે. એ સર્વજનોએ માત્ર પ્રભુનીજ કૃપાથી ઉત્તરિ મેળવી છે. પ્રભુની એવી કૃપા અને અપાર લીલાનો કાંઈ પાર નથી. સર્વ શક્તિવાન પરમેશ્વર એક પગમાં ચાંદે તે કરી શકે છે. તરણનો મેર, અને મેરનું તરણ તે સહેજમાં બનાવી શકે છે. આપણે મનુષ્ય પ્રાણી તેમના તો શું પણ તેમના ભક્તના ચરણની રમ માત્ર છીએ.

એકનાથ સ્વામિ.

આ મહાપુરુષ શાલિવાહન શકે ૧૪૭૦ ના અરસામાં જન્મ્યા હતા. તેઓ મોદાય-રી નદીને કાંઠે પ્રતિષ્ઠાન—પૈઠણના રીરા, ગાંતે ઋગ્વેદી દેસરથ સાધાણ હતા. તેમના પિતાનું નામ મૂર્ધજ અને માતાનું નામ ઋકિમણી હતું. એકનાથ સ્વામીનાં આ માતા પિતા તેમને બાળ વયના મૂર્ખાનેજ મરણ પામ્યાં હતાં. તેથી તેમના પાસનનો ભાર તેમના દાદા ચક્રપાણી અને દાદીને માથે પડ્યો હતો. તેમના દાદાએ તેમને છઠ્ઠે વર્ષે ઉપવિત ધારણ કરાવ્યું હતું. ચક્રપાણીને પોતાની વંશ દેશનો આધાર માત્ર આ બાળક ઉપર આવી રહ્યો હતો. તેમને તે આંખવાની આંખની માફક એકનો એક વાડકાપો પુત્ર હતો. તેથી તેઓ તેને વાડકાં એકલા કહીને બોલાવતાં હતાં. અને તેથીજ તેમનું એકનાથ નામ છે. ૧૮ સુધી કાવ્ય રચ્યું હતું. દૈવયોગે કરીને એકનાથની જુદીનું વચન નહાનપણથી.

જ ઇશ્વર ભક્તિ તરફ હતું. તેમની બાળપણની સઘળી રમન પણ માત્ર ભગ્ન પૂજનની ખટપટનીજ હતી.

એકનાથની બુદ્ધિ પણ ઘણી તેજસ્વી હતી. વળી તેઓ સદાચારી, નૈષ્ઠિક, ભક્તિમાન, ક્ષમાશીલ, અને વિરક્ત હતા. જનોઈ દીધા પછી તેમને તરતજ વિવાહાસ કરવા સાર મૂક્યા. પ્રથમ વેદનું યોગ્ય અધ્યયન કર્યા પછી તેઓ પુરાણ સાંભળવા લાગ્યા. તે સાંભળ્યાથી તેમને બ્યુત્પત્તિ પરિચાન સારું થયું. અને ઘણીજ નમ્રનાથી પુરાણિકોને તથા શાસ્ત્રીઓને જ્ઞાનના ગૂઢ વિષયો ઉપર પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી દેવગઢ કિલ્લા ઉપર જ નાર્દન પંત નામે એક સાધુ ગૃહસ્થ રહ્યો હતો. તેની પાસે જઈને સેવામાં રવા. સાં ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે કેટલાક દિવસ સુધી સુશિષ્ય પર્વન ઉપર જઈને એકાન્તે ઉપાસના કરવા લાગ્યા. સાં કહે છે કે; એક ખેડૂતના દેખનાં તેમને ચતુર્મુખ મૂર્તિનું દર્શન થયું હતું. સાર પછી તેઓ નાશિક નજીક વગેરે સ્થળે ગયા હતા. અને સાંથી ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે કાશી, બદ્રિનાથ, ઉત્તર માનસ સરોવર, અને રામેશ્વર વગેરે સ્થળોમાં તીર્થ યાત્રા કરી આવ્યા હતા.

એકનાથ સ્વામીને લગ્ન કરવાની બીલકુલ ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ તેમના દાદાના આગ્રહ, અને ગુરૂની સંમતિ મળવાથી છેવટે તેમને લગ્ન કરવાની જરૂર પડી હતી. એ પ્રમાણે તેઓ સંસારની જંગમમાં પડ્યા છતાં પોતાનું નિલ કર્મ જે પ્રાતઃસ્નાન, સ્નાત્કેશન, દેવપૂજા, અને નૈવેદ્ય વગેરે ક્રિયાઓ હમેશાં અદ્વાપૂરેક કરના હતા. ગામ લોકોથી તેમની એવી રીતભાન અદેખાછને લીધે સહન થઈ શકી નહિ. તેથી લોકોએ તેમને ઘણી પ્રકારની અપમાન કરવા માંડી. સારે એકનાથે પોતાની સિદ્ધાંતના દાખલા તેઓને વારે વારે દેખાડ્યા હતા. તેમની અગાઉ થઈ ગયેલા ચાંગદેવ, જ્ઞાનદેવ અને નામદેવ વગેરે મહા પુરુષોના ચમત્કારની વાતો જેમ અધોમાં તથા દંન કથાઓમાં બહુની છે, તેમ એકનાથના ચમત્કારની વાતો પણ ભગવિજય વગેરે અધોમાં અંકીત થયેલી છે. તેમાંની યોગીક અને લખવામાં આવી છે.

એક વખતે તેમને ઘેર શાદમાં નોતરેલા તેમના ગામના બાલજો કાંઈક કારણસર હડ પકડીને આવ્યા નહિ. ત્યારે એકનાથે પિતૃ દેવનાનું આન્દાન કરીને યથામાંગ શાદ કર્યું હતું. એક વાર તેમણે પાપાણના નંદી પાસે ધાસ ખવડાવી દેખાડ્યું હતું. અને બીજા વાર એજ નંદીએ એકનાથના વચનને વાસ્તે ગંગા નદીમાં જઈને પડતું મૂક્યું હતું. તે નંદી અઘાપિ સુધી સાં છે, એવું કહેવાય છે. કહ્યાંક દેશમાં એક શાદુકારે વિષ્ણુની મૂર્તિ કરાવી હતી, તે તેને દ્રશ્ય થયા ઉપરથી તેણે મોટા સમારંભથી એકનાથને ઘેર લાગીને રજાપિ હતી. કીર્તનમાં એકનાથનું બાળપણ ઘણું સરસ હતું. તેમને સમયોચિત વાદ કરવાને તથા તાલ અને સૂર પકડવાને સાક્ષાત્ શ્રી કૃષ્ણ બાલપુત્રો વેશ લેખને તેમની પાસે કેટલાંક વર્ષ મુંડી રવા હતા. એક વાર ગુરૂ જ્ઞાનદેવની પુણ્ય નિમિત્તે એકનાથને ટરંગ થયું હતું. તે શ્રી વિઠ્ઠલે પરમાર્થો જઈને વાળ્યું હતું. વળી તેઓ પુગળ વાંચના, તે વખતે શ્રી કૃષ્ણ સાંભળવા સાર આવવા હતા. એક વખતે પૈાજ નગરનો એક ગૃહસ્થ કાશીની યાત્રાએ જતી વખતે પોતાનો પારસમન્ડિ એકનાથ સ્વામિ પાસે મૂકી ગયો હતો.

તે જ્યારે યાત્રા કરીને પાછો આવ્યો, અને 'પોતાનો' પારસમણિ પાછો લેવા સ્વામી પાસે ગયો, ત્યારે તેમણે ગંગા નદીમાંથી તેવા ધણા પારસમણિ કાઢીને દેખાવ્યા ! અને કહ્યું કે, આમાંથી તારો હોય તે ઝાળખી લે. તેમણે રચેલા ગ્રંથોમાં એકનાથી ભાગવત ધણું પ્રસિદ્ધ છે. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, તેમના ગુરુ જનાર્દને તેમની સત્ય નિષ્ઠા જોઈને તેમને દત્તાત્રયનું દર્શન કરાવ્યું હતું. ત્યારે દત્તાત્રયે તેમને એકનાથી ભાગવત કરવા વિષે પ્રસાદ રૂપી વચન આપ્યું હતું. એકનાથી ભાગવતની પહેલી પંચાધ્યાયી તેમણે પૈંકણમાં સમાપ્ત કરીને બાકીનો અંથ કાશીમાં શકે ૧૪૯૫ માં સમાપ્ત કર્યો હતો. તેમને કાશીના રહેવાસીઓએ કંટાળો આપ્યાથી એકનાથી ભાગવતનું પુસ્તક તેમણે ગંગામાં નાખી દીધું હતું. કહે છે કે, ગંગાએ સાક્ષાત્ થઈને કહ્યું હતું કે, એ પુસ્તક હુબાવશે નહિ ! પછી તે ગ્રંથનો મોટા સમારંભથી કાશી ક્ષેત્રમાં વરઘોડો કઢાડીને આચ્છવ કર્યો હતો. ત્યારથી તે ગ્રંથની માન્યતા થઈ હતી. એ રીતે તેમના ચત્કારોની અસૌકીક વાતો ધણી છે.

એકનાથી ભાગવત સિવાય તેમના રચેલા ખીમ ગ્રંથો—ઋકિમણી સ્વયંવર શીવલી-લામૃત, શમગીતા, આનંદલહરી, એકનાથી રામાયણ, હુસ્તામલકની દીકા, વાલ્મીકી રામાયણ ઉપર ભાવાર્થ રામાયણ નામની દીકા, તથા શુકાદ્ય ઉપર શ્રીમદ્ભુજ નામની દીકા, ઇલાદિ છે. એ સિવાય ઇશ્વર સ્તુતિપર તથા બોધપર તેમણે કરેલા અબંગ, પદ, તથા હિંદુસ્થાની ભાષામાં કરેલી કેટલીક કવિતાઓ છે. તેમની ભાષા સરલ હોઈને તેમાં ઝાઝા અગમ્યા શબ્દો નથી. તેમના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતની પેઠે ઉપમા અને દ્રષ્ટાંતાદિક અલંકાર પુરસ્કળ છે. એકનાથી ભાગવત એ ગ્રંથ તેમનો પ્રસાદિક છે. તેની વાણી, રચના, અર્થ, નિરૂપણ તથા ગ્રંથ કરતી વખતે ફલાણા શ્લોકો કિંવા ફલાણા પદનો અર્થ આવો કર, એવું શ્રીકૃષ્ણનું સાક્ષાત્ કહેવું, તથા ગ્રંથને વરદાન, ઇલાદિ વાનો જેમ જાનેશ્વરી ગ્રંથ વિષે છે, તેવી એકનાથી ભાગવતની પણ છે. એવું તેજ ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે લખ્યું છે. જાનેશ્વરી ગ્રંથની ઓવી ૩૫ ચરણની છે. પરંતુ એકનાથી ભાગવતની ઓવી ૪ ચરણની છે. કારણ પ્રત્યેક ઓવીના ચોથા ચરણમાં ત્રણ ચરણોમાંના અનુપ્રાસ પુરા કર્યા છે. એવો નિયમ જોવામાં આવે છે. એ ગ્રંથની રચના તેઓ એકાદશીનેજ દીવસે કરતા હતા.

જાનફેવે કરેલી જાનેશ્વરી નામની દીકા શ્રુત હતી, તે શોધીને એકનાથ સ્વામિએ શકે ૧૫૦૬ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. તેઓ નાથસંપ્રદાયના હતા. આ મહાપુરુષ શાસ્ત્રિવાદન શકે ૧૫૪૬ ના શ્રાવણ વદ ૬ ને દીવસે પૈંકણ નગરમાં સમાધિસ્થ થયા હતા. એકનાથ સ્વામીને લીલાબાઈ નામે એક પુત્રી હતી. એ બાઈનો પુત્ર સુકેતેશ્વર એક વિદ્વાન કવિ હતો.

તુકારામ.

આ મહાત્મા પુરુષનો જન્મ શાલિવાહન શકે ૧૫૩૦ માં પુનાથી આઠ કોસ ઉપર આવેલા દેહુ નામે ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ બોદ્દેહાયા, અને માતાનું નામ કનકાબાઈ હતું. તેઓ જાતે શુદ્ધ-કણ્ઠી હતા. અને પોતાના પૂર્વજોની

(૧) કવિચરિત્રમાં શકે ૧૫૧૦ ની સાલ લખેલી છે.

રીત પ્રમાણે વેપારનો ધંધો કરતા હતા. અનાજ અને મસાલા આદિ પદાર્થો બજાર કે ગાડી ઉપર ભરીને બહાર ગામ વેચવા માટે લેઈ જતા. તેમાંથી જે નફો મળે તે વડે પોતાના કુટુંબનું શુજરાન ચલાવતા હતા. બોદહોબાની સ્ત્રી કનકાબાઈ પરમ ધાર્મિક હતી. તે પતિના કાર્યમાં ધણી મદદ કરતી હતી. પંદરપુરના વિઠ્ઠોબા તેમના પૂર્વજનોના ઇષ્ટ દેવ હતા. તેમની તેઓ પ્રેમ પૂર્વક ભક્તિ અને પૂજન કરતાં હતાં. આ પવિત્ર દંપતિને સાવજી, તુકારામ, અને કાન્દોબા, નામે ત્રણ પુત્રો હતા. તેઓમાં તુકારામ વચ્ચે પુત્ર હતા. મોટો પુત્ર સાવજી સંસાર અવહારમાં લક્ષ ન રાખતાં વૈરાગ્ય તરફ વધારે પ્રીતિ રાખતો હતો. તેથી તુકારામને ૧૩ વર્ષની ઉંમરમાંજ તેમના પિતાએ સંસાર અવહાર અને વેપારના કામથી વાકેફ કરવા માંડ્યા. એટલી નાની વયમાંજ તુકારામ ઉત્તમ પ્રકારે વેપાર અને સંસાર ચલાવવા લાગ્યા. તેથી તેમનાં માતા પિતાને પરમ આનંદ થયો. પરંતુ દૈવયોગે એવું બન્યું કે, તુકારામની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે તેમના માતાપિતાએ સ્વર્ગવાસ કર્યો. તેથી સંસાર નાવ ચલાવવાનો સંઘળો બોળે તેમના એકલાને માથે આવી પડ્યો.

તુકારામની સ્ત્રીને દમનો રોગ હતો, તેથી તેઓ બીજી વાર પુનામાં આપાજી ગુલબા નામે એક ધનવાન વેપારીની પુત્રી જીજ્ઞાબાઈ સાથે પરણ્યા હતા. એ રીતે તુકારામને જે સ્ત્રીઓ થઈ, તેમનો મોટો ભાઈ સાવજી જે શ્રીમંત્રી સંસારથી વિરક્ત હતો, તેની સ્ત્રી મરણ પામવાથી તે ધરબાર છોડીને તીર્થ યાત્રા કરવા સાર જતો રહ્યો, અને ધર સંસારનો સંઘળો ભાર પોતાને માથે આવી પડવાથી તેઓ ધણી દુઃખી થયા. અધુરામાં પુરૂં તેમનો વેપાર ધંધો એકાએક થઈ ગયો, દુકાળ પડવાથી માંધવારી વધી પડી, અને અન્ન મળતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. ખોરાક વિના ટળવળીને તેમની મોટી સ્ત્રી મરણ પામી, બીજી સ્ત્રી જીજ્ઞાબાઈ બહુ વદકણી હતી, અને સંતુ નામે પુત્ર મરણ પામ્યો, એ સંઘળો આરતોથી તુકારામની સંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ઉઠી જવા લાગી. તેઓ હળવે હળવે ઇશ્વર ભજનમાં દીવસ ગાળવા લાગ્યા. એ રીતે સંસારથી વિરક્ત થઈને કેવળ ભગવદ્ ભજનમાંજ લક્ષ ન રાખવા માટે તેમનાં સગાં બહાલાં અને મિત્રોએ ધણું સમજાવ્યું. પણ તેમનો નિશ્ચય ફેર્યો નહીં. તુકારામ નિર્જન સ્થાનમાં બેસીને ધણો વિચાર કરતા હતા. એક દીવસે કોઈને કહ્યા વગર તેઓ દેહુથી બે કોશ ઉપર ભવનાથ નામનો એક ડુંગર છે, તેના ઉપર જઈને ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તેમનો શોધ કરતાં સાતમે દિવસે તેમના બાપાના ભાઈ ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તેમનો શોધ કરતાં સાતમે દિવસે તેમના બાપાના ભાઈ કાન્દોબા સાથે એ ડુંગર ઉપર મેળાપ થયો હતો. એવું કહેવાય છે કે એ વખતે તેમને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેથી આજે પણ સાં પાદુકા સ્થાપેલી જ્ઞેયામાં આવે છે.

તુકારામ કાન્દોબાની સાથે પાછા પોતાને ઘેર આવ્યા. તેમણે ધરમાં જે અનપત્રો વગેરે દસ્તાવેજ હતા, તે બહાર કઢાડીને કાન્દોબાને કહ્યું કે:—“ભાઈ! આ અનપત્રો કેવળ કાગળના ઘોડા છે, અને તેથી આપણી દુરાશા વધે છે, માટે તેને ઉદાપણી નદીમાં ડુબાવી દેવા ભેદ્ય છે.” કાન્દોબાએ કહ્યું કે, તમે તો વિરક્ત છો, પણ પાછા આવજો છો છો છો, માટે તેમ થઈ શકે નહિ. એ સાંભળી તુકારામે એ દસ્તાવેજોના બે ભાગ પાડ્યા. એક ભાગ કાન્દોબાને આપ્યો, અને બીજો ભાગ ઉદાપણી નદીમાં ડુબાવી દીધો. પછી કહ્યું કે મારે ઇશ્વર ભક્તિ સિવાય બીજો વેપાર કરવો નથી. ચેટ કરી રીને બારો,

તેની હું લગારે ચિંતા રાખતો નથી. આ સર્વ બનાવથી કાન્હોળાએ જૂદા થઇને પોતાનો સંસાર ચલાવવો શરૂ કર્યો. અને તુકારામ ઇશ્વરભક્તિમાં તક્લીન થઇને પોતાનું વર્તન ચલાવવા લાગ્યા.

તુકારામ સંસારથી વિરક્ત થઇને મિતાહાર કરતા, અને નિરંતર ઇશ્વર સ્મરણમાં ચિત્ત પરોવીને બીજી શકે તેટલો પરોપકાર કરતા હતા. દ્રવ્ય તથા માનાદિકની તેમને સ્પૃહા નહોતી. તેઓ સ્વપ્ન વક્તા, નિરાશિમાની અને ઉપદેશ કરવામાં પ્રીતિવાળા હતા. કથા અને બનન ઉપર તેમને વિશેષ પ્રેમ હતો. નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને સ્નાન કરી વિઠ્ઠોળાના દેવળમાં પૂજા કરી તેઓ નંગલમાં જતા. દેહુથી ત્રણ ગાઉ ઉપર બાંડારાના ડુંગર છે, તેના ઉપર જઇને તેઓ એકાંતે ઇશ્વરનું ધ્યાન ધરતા હતા. ત્યાંથી નિસ સાંજે પાછા આવીને વિઠ્ઠોળાના દેવળમાં બનન કરતા. પેટના નિર્વાહને માટે કોઈ વખત તેમને ભિક્ષા માગવી પડતી, કોઇ વખત તેમની સ્ત્રી ખાવાનું આપી જતી, અને કોઇ પ્રસંગે કોઇનું કામ કરીને પણ પેટનું પોપણુ કરી લેતા હતા.

એક વખતે તુકારામ ઇન્દ્રાવણી નદીને કાંઠે બેસીને ઇશ્વરનું બનન કરતા હતા, ત્યાં એક ખેડૂતે આવીને તેમને કહ્યું કે તમે અહીં અમરતા બેસીને બનન કરો છો, તેને બદલે તમે મારા ખેતરની રખવાળી કરો તો હું તમને અધમણુ દાણા આપીશ. તુકારામ એ વાતની હા પાડીને તે ખેડુતના ખેતરમાં ગયા. ખેડુતે તેમના હાથમાં ગોરણુ આપી માળાપર બેસાડ્યા. અને કહ્યું કે, આ પાકેનું અનાજ પક્ષીઓ ખાઈ ન જાય તેની બરાબર સંભાળ રાખજો. એમ કહીને ખેડુત ઘેર ગયો. તુકારામ તો માળા ઉપર બેસીને ઇશ્વરનું બનન કરવા લાગ્યા. પક્ષીઓનાં ટાળેટાળાં આવીને ખેતરમાંનું પાકેનું અનાજ ખાવા લાગ્યાં. પરંતુ ભૂખ્યાં પક્ષીઓને હાંડી મુકવાથી પાપ થાય, એવું સમજી તુકારામે તેમને ઉઘાડી ભૂખ્યાં નહિ. આ વખતે તેમને ખાવાનું તેમની સ્ત્રી પહોંચાડતી હતી. એમ કરતાં એક માસ વીતી ગયો, ત્યારે પેલો ખેડૂત પોતાનું ખેતર તપાસવા સારૂં ત્યાં ગયો. અને જોયું તો ખેતરમાં પક્ષીઓનાં ટાળેટાળાં બેઠેલાં દીઠાં. તથા સઘળું અનાજ ખાઈ ગયેલું જોઇને તુકારામને ગાળો દેવા લાગ્યો. એ કહ્યો છેવટે ગામમાં આવ્યો. ગામ લોકોએ બનેલી વાત સાંભળીને ઠરાવ કર્યો કે તુકારામે નુકસાની બદલ જે ખાંડી ઝોટલે ૪૦ મણુ દાણાની કીમતના પૈસા ખેડુતને આપવા. સાર પછી એવું બન્યું કે એ ખેતરનું અનાજ પક્ષીઓને ખાતાં જ રહ્યું હતું, તે મોઢા ગામ લોકોએ ખજામાં મંગાવીને લેતાં તેમાંથી ૧૭ ખાંડી ઝોટલે ૩૪૦ મણુ અનાજ નીકળ્યું હતું. આ ચમત્કારથી સૌ લોકો ધણા આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. એ અનાજમાંથી ૪૦ મણુ દાણા ઠરાવ પ્રમાણે ખેડુતને આપતાં બાકીના દાણા તુકારામને આપવા માંગ્યા. પરંતુ તુકારામે તે ન લેતાં તે ગામના દેશપાંડે મહાદાજીપંત નામે એક ભાવિક બ્રાહ્મણને ઘેર જામે કરાવ્યા. તેના વેચાણના જે પૈસા આવ્યા, તેમાંથી તુકારામે પોતાના કુટુંબે અંધાવેલા વિઠ્ઠોળાના દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

તુકારામની વૃત્તિ નિરંતર ઇશ્વર બનન તરફ લાગેલી હતી. તેમણે નામદેવનાં અબંધ અને કપીરનાં પદ વગેરે મુખપાઠે કર્યા હતાં. તેઓ જ્યાં કથા વાર્તા થતી, ત્યાં નિત્ય નિમમ પ્રમાણે સાંભળવા જતા, અને ભક્તિબાવથી કથામાં ઉભા રહેલાઓની પાછળ ઉભા

રહીને ક્રુ પદ ગાતા હતા. તેથી અવશ્ય જ્ઞાન અધિક ખીચ્યું હતું. તેઓ જે સાંભળતા, તેનું એકાંત સ્થળે જઈને મનન કરતા. એ સિવાય તેઓ શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે પુરાણોની કથાઓ ચિત્ત દેહને સાંભળતા હતા. આ અર્થેનો અભ્યાસ અને મનન કરવા માટે તેઓ ભંડારાના પર્વન ઉપર એકાંત બેસતા હતા. એમ કરતાં કરતાં તેમણે જ્ઞાનેશ્વરી, એકનાથી ભાગવન, ભાવાર્થ રામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ અમૃતાનુભવ, ઇત્યાદિ અધ્યાત્મિક અર્થો વાંચીને તેનું સારીં પેઠે મનન કર્યું હતું. તેઓ અગ્નીઆરસનું વ્રત નિયમ કરવાને કદી ચૂકતા નહિ. જે કોઈ તેમને કામ જતાવતું તે ઘણી ખુશીથી કરતા. તેમની સ્વાર્થ ઉપર જરાપણ નજર નહોતી. નિત્ય નિયમસર ઇશ્વર સ્મરણ કરતા, અને તેમ કરવા લોકોને ઉપદેશ આપતા હતા. એ પ્રમાણે કેટલોક કાળ ગયા પછી તુકારામ કવિના કરવા લાગ્યા. તેમણે પહેલાં બાળકિશ્ક ઓવી ૯૦૦ કરી હતી. હવેથી તેઓ પોતેજ ભજન અને કથા વાર્તા કરવા લાગ્યા. તેમની ઉત્તમ સાધુશક્તિ જોઈને લોકો તેમની કથા સાંભળવાને ખુશીથી આવનાં હતાં. એ વેળાએ ચિચવડનો મંબાજી નામે બ્રાહ્મણ દેહમાં સાધુ થઈને રહેતા હતા. તે ભજન કથા કરતા હતા. પરંતુ તેને ત્યાં તુકારામના જેટલાં માણસો સાંભળવાને જતાં નહિ. એ જોઈને સાધુને તુકારામ ઉપર ઈર્ષ્યા થઈ. અને લાગ આવે તો તુકારામને મારી નાખવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. આશુ છતાં ઉપરથી કોઈ જતાવવાનાર તુકારામને ઘેર તે કથા સાંભળવા જતા હતા. એક વખતે અગ્નીઆરસને દિવસે દેહમાં વિદ્યાવાની યાત્રા હતી, ત્યારે તે સાધુએ પૂર્વાને હાથે તુકારામને બહુ માર માર્યો હતો. ત્યારથી તે કોઈ દિવસ કથામાં આવતો નહિ. પરંતુ તુકારામ મહા સાધુ પુરૂષ હતા, તેમના મનમાં એ સંભળી કાંઈ પણ વેર નહોતું. ધૃષ્ટ કરનારનું પણ તેઓ સહ બધુ ઇચ્છતા. તેથી તુકારામ તે બ્રાહ્મણ સાધુને ઘેર જઈને તેને સમજાવી પોતાને ત્યાં તેડી લાવ્યા હતા. અને એવો ઉપદેશ કર્યો હતો કે, એથી સરમાઈ જઈ પોતાના કૃતને માટે ખતાવો કરવા લાગ્યો હતો.

તુકારામનો શુદ્ધભાવ અને પ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈને ઘણાક લોકો તેમના શિષ્ય થયા હતા. તે સર્વ ભજનમાં તથા કથામાં દરરોજ હાજર રહેતા હતા. તેઓમાં મંગાધર મવાળ નામનો એક કુસુનો રહીશ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો. અને બીજો આકણનો રહીશ સંતાજી તેલી હતો. તે બેઉ આડે પ્રહર તુકારામની પાસે રહેતા હતા. અને તુકારામ જે કવિના વગેરે કરતા, તે તેઓ લખી લેતા હતા. તેઓ સંસાર ઉપર વિરક્ત થઈને તુકારામની પછવાડે ભજનમાં તથા કથામાં હોમા રહીને ક્રુ પદ ગાતા હતા. તુકારામની સ્ત્રી પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ બહુ કંડાસળી હતી. ક્રોધ અતિયિ કે અભ્યાગનને તુકારામ પોતાને ઘેર બોલાવતા, તો તે કંડાસ કરતી હતી. આવી સ્થિતિમાં તુકારામને ઘણા કંટાળો આવ્યાથી ધર્યાર હોડીને લંગણમાં જતા રહ્યા. એ માસ વિમાળાદ એક દિવસે અચાનક તુકારામને તેમની સ્ત્રી જીવળાદનો પ્રેમાળ થયો. તે વખતે જીવળાદને પોતાના ગ્રામીની આગળ કામા માલીને કહ્યું કે, હવે હું કદી પણ તમારી આરા વિરદ માગીશ નહિ. પછી તુકારામે ઘેર જઈને જીવળાદને વંચાવનો ઉપદેશ આપ્યો. પરંતુ તેની અસર ઝગ દિવસ તેના મન ઉપર ની નળેતી.

તુકારામને મહાદેવ નામનો એક પુત્ર હતો, તે નાનો હતો ત્યારથી તેને પયરીનો

રોગ થયો હતો. તેની વેદનાથી તે તદ્દન મરવા પડ્યો હતો. જીવ્યામંડળે સર્વ જાતની ઔષધી વગેરે ઉપાયો કર્યા પણ એથી કંઈ વળ્યું નહિ. તુકારામ તેની તરફ બહુ લક્ષ આપતા નહોતા. જીવ્યામંડળે જોયું કે હવે પુત્રને ફેર પડવાનો નથી. ત્યારે તેણે વિદ્યોળા ઉપર ગુસ્સે યઇને દેવળમાં પુત્રને લેઈ જઈને મૂર્તિ ઉપર પછાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પુત્રને લેઈને દેવળમાં ગઈ. દ્વારમાં પેસતાંજ તેણે સાંભળ્યું કે, “તારો પુત્ર સાંભળે થયો છે.” એ સાંભળી આશ્ચર્ય પામીને તેણે પોતાના છોકરા તરફ જોયું, તો તેને પેસાંજ કરતાં દીકો. તેથી તેને બહાર લઈ જઈને બેસાડ્યો. ઝોટલે પેસાંજ માર્ગે સપ્તજો રોગ નીકળી ગયો. અને તે સાંભળે થયો.

તુકારામ પવિત્ર સાધુ હોવાથી તેમની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. વિદ્યોળા દરેકજ તુકારામની સાથે બોજન કરે છે, એવી ખબર સંધે પસરી. આવા ચમત્કારોની વાત સાંભળીને પુનાની પાસે ચિંચવડ ગામના ચિંતામણી દેવાંશ નામે એક બ્રાહ્મણે તુકારામને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા હતા. તુકારામ ચિંચવડમાં ગયા ત્યાં ચિંતામણીને મળી કેટલીક વાતચિત કર્યા પછી બોજનની વેળાએ તુકારામે એક બાણુ વિદ્યોળાને વારને વધારે પીરસાવ્યું હતું. કહે છે કે વિદ્યોળાએ સાં આવીને તુકારામની સાથે બોજન કર્યું હતું! તુકારામ સિવાય વિદ્યોળાને કોઈએ સાં પ્રસક્ત દીકા નહોતા, પરંતુ જે બાણુ વિદ્યોળાને સારૂ પીરસાવેલું હતું, તેમાંથી બોજની વસ્તુઓ ધીમે ધીમે ઝાંછી થતાં છેવટે ખાલી પાન સૈએ દીઠું હતું! એ ચમત્કાર જોઈને સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. અને એથી તુકારામની કીર્તિ ઘણી વધી હતી.

કોડાગા પુરાણી નામે એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિને માટે તુકારામની પાસે ગયો હતો. તુકારામે તેને અગીઆર અઠાંજ લખી આપીને એક શ્રીજળ આપ્યું હતું. તેનાથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. અને તે શ્રીજળ ફાડતાં તેમાંથી ઘણાં ઉત્તમ મોતી નીકળ્યાં હતાં. એ વિષે એવું કહેવાય છે કે, અમદાવાદના એક શાહુકારે પોતાની મન કામના સિદ્ધ થવાથી મોતીને શુદ્ધ રીતે નાળીયેરમાં ભરી જ્ઞાનદેવને અર્પણ કર્યા હતાં. એ નાળીયેર જ્ઞાનદેવે તુકારામને આપેલું, અને તુકારામે તે કોડાગાને આપેલું, માટે તેમાંથી મોતી નીકળ્યાં હતાં.

તુકારામ નિરુદ્ધ, નિરબીજ, અને સ્વપ્ન વક્તા હતા. તેમનું વર્તન તેમના બોલવા પ્રમાણેજ હતું. તેમની કવિતા ચિંતિતવેષક હોવાથી સાંભળનારાના અંતઃકરણને આકર્ષણ કરતી હતી. આ વખતે તેમણે નવા નવા ઘણા અભંજો કરીને લોકોને હસ કરી દીધા હતા. કેટલાક શાસ્ત્રીઓ અને સંન્યાસિઓ તુકારામ ચંદ્ર જાતિના છતાં ઘણા પ્રખ્યાત થવાથી રીમે જળતા હતા. પુનાથી ધવાન ખૂણામાં બાધેલી નામે ગામ છે. ત્યાં રામેશ્વર-બાટ નામનો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે રાજનો ધણો માનીતો હતો. તેને તુકારામની ઉન્નતિ ઘણી અસહ્ય થઈ પડી. તેથી તે ત્યાંના મૂખ્ય અધિકારીઓને સમજાવવા લાગ્યો કે, તુકારામ ચંદ્ર જાતિનો જ્ઞાન શૂન્ય પુરૂષ છતાં કેવળ ચાખંડ ધર્મ ચલાવે છે. માટે તેને દેહમાંથી કાઢી મૂકવો જોઈએ. અધિપતિઓએ રામેશ્વરમંદિર કહેવું ખરૂં માનીને તુકારામને ગામમાંથી કાઢી મૂકવાનો દુક્રમ દેહના મૂખી ઉપર લખી મોકલ્યો. મુખીએ દુક્રમ પ્રમાણે અમલ કર્યો. તુકારામ દેહમાંથી નીકળીને રામેશ્વરમંદિરે દારૂ ગયા. અને ત્યાં દરિ

કીર્તન કરવા લાગ્યા. તેમાં શ્રુતિના અર્થ આવના નોંધને રામેશ્વરમંદિરે કર્યું કે તમે યુદ્ધ છો, તેથી શ્રુતિના અર્થ બોલવાનો તમને અધિકાર નથી, માટે બોલગો નહિ. તુકારામે કર્યું કે, મને પાંદુરંગે તેમ કરવાની આજ્ઞા આપી છે, તેથી હું બોલુ છું. તે છતાં આપ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તેમ કરવાની ના કહો છો, તો દરેથી હું તેમ કરીશ નહિ. પછી રામેશ્વરમંદિરના કહેવાથી તેમણે પ્રથમ કરેલી કવિતાઓનાં પૂસ્તકો નદીના ઉડા પાણીમાં પથ્થર બાંધીને ડુબાવી દીધાં. તે નોંધને લોકો કહેવા લાગ્યા કે, તમે પ્રથમ લેખ પત્રો પાણીમાં બોળી સંસાર ડુબોવ્યો. અને વળી આ કવિનાના ચોપડા પાણીમાં બોળી પરમાર્થ ડુબાવ્યો. એ સાંભળી તુકારામને માહુ લાગવાથી ખાતું પીતું ઊડી દેછને વિદ્વાનના તુગરી વનમાં એક પથ્થર ઉપર જઈને ચૂના. એતું જન્યુ કે એક દિવસે રામેશ્વરમંદિરે એક વાડીમાં નંદાવા ગયા હતા. ત્યાંથી તેમના શરીરમાં અત્યંત બળનરા ઉપડી. તે કોઇ પણ ઉપાયથી મટી નહી. પણ જ્યારે તુકારામે અભંગો લખી આપ્યાં, ત્યારે આરામ પડ્યો. એ ઉપરથી રામેશ્વરમંદિરે તેમના ઉપર પ્રસન્ન થઈને માન આપવા લાગ્યા. ત્યાર પછી મહાચાર મળ્યા કે તુકારામે જે કવિતાના ચોપડા ઉડા પાણીમાં પથ્થર બાંધીને ડુબાવ્યા હતા, તે જલાર નીકળ્યા છે અને જવાને તેવાજ છે. આ આશ્ચર્યકારક બનાવ માંભળીને જે લોકો તેમની છાંં કરતા હતા તે મરે માન આપવા લાગ્યા.

છે. ઇલાદિ ઉપદેશ કરી શિવાજીના મનમાં પૂર્ણ હમાવ્યું. તે ઉપરથી શિવાજી તુકારામનો આશિર્વાદ લેઇ રાજધાનીમાં પાછો ગયો. અને રાજકાર્યભાર શાસ્ત્ર નીતિએ ચલાવવા લાગ્યો.

આ સમયમાં નાવજી માળી કરીને કણ્ણી તથા કોડબદ્ત પુરાણિક કરીને એક બ્રાહ્મણ તુકારામનો અનુયાયી થયો. રામેશ્વરભદ્, તથા કોડબદ્ત એ બેઉ ધણા રાતા હતા. એ સર્વ મળીને ચૌદ માણસો તુકારામના ઠરાવેલા અનુયાયી હતા. જ્યાં જ્યાં તુકારામ જતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ પણ જતા હતા. એક વેદાન્તી નિર્ગુણ બ્રાહ્મવાદી બ્રાહ્મણ તુકારામને બહુ સતાવતો હતો. તે પ્રસિદ્ધ પડિત મુકુન્દરાજનો બનાવેલો વિવેકસિંધુ નામે ગ્રંથ નિત્ય વાંચતો હતો. એક વેળાએ તેણે તુકારામને વિવેકસિંધુ સભળાવવાનો યોગ કર્યો. તુકારામે લાચારીથી તે સાંભળવાને હા પાડી. પરંતુ તેઓ આખા શરીર ઉપર કામળ ઝોદીને સાંભળવા બેઠા. કંઈ પણ હુકારો ન દેતાં એક પ્રદર ગયો, ત્યારે તે બ્રાહ્મણે તુકારામનો ધુંધટ કાઢીને જોયું તો બને કાનમાં મળ્યુત આંગળીઓ ઓસીને હરિ રમરણ કરતાં તેમને નીકા. એ જોઇને બ્રાહ્મણ બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તુકારામને વધારે સતાવવા લાગ્યો. ત્યારે તુકારામે નિર્ગુણોપાસના કરતાં સચ્ચોપાસનાની યોગતા વધારે દેખાડીને તેને કહ્યું કે નિર્ગુણ વિષય વર્ણન સાંભળવાની મારી ઇચ્છા નથી. ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણને તુકારામે પોતાના અનુયાયી વર્ગમાં આપ્યો હતો.

એક દિવસે તુકારામ અસદી નામે ગામમાં ગયા હતા. ત્યાં એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે ધણાં પક્ષીઓ ચરતાં હતાં. તુકારામને પામે આવતા જોઇને પક્ષીઓ ઉડી ગયાં, તેથી તેઓ બહુ શોકાતુર થયા. અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, હજુ મને ખરો વૈરાગ્ય અને અ. ભેદ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઇજ નથી. એમ સમજીને તેઓ પાંડુરંગની પ્રાર્થના કરી. બ્રહ્મ ધ્યાનમાં પ્રેતવત્ થઇને ઉભા રહ્યા. એટલામાં તેમના શરીર ઉપર ધણાં પક્ષીઓ આવીને બેઠાં હતાં. એ રીતે આ મહાત્મા પુરુષના અદ્ભૂત ચમત્કારોની વાતો મહીપતિ બાવાના બ્રહ્મ-વિજય નામે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં લખેલી છે. તુકારામ ભગવદ્ ભક્તિમાં તક્ષીન થઇને કાળ વિક્ષેપ કરતા હતા. તેવામાં શાશ્વિવાહન શકે ૧૫૭૧ વિરોધી નામ સંવત્સર દ્રાગણ વદ ૨ સોમવારે ચાર ધરીકામાં ૪૧ વર્ષની ઉંમરે ઈદ્રાપણી નદીને કિનારે અંતર્ધાન થયા હતા.

તુકારામને મહાદેવ, વિદ્યોજા, અને નારાયણ એ ત્રણ પુત્ર, અને કાશી, ભાગિરથી, અને ગંગા, એ ત્રણ પુત્રીઓ હતી. નારાયણનો જન્મ તુકારામના પરલોક ગમન પછી થયો હતો. તે પણ મહા ભક્ત પુરુષ હતો. તેથી મહારાજ શિવાજી તેના દર્શનાર્થે આવ્યો હતો. અને ચાર ગામ અર્પણ કર્યા હતાં, તથા વિદ્યોજાના મંદિરનું શિખર બંધાવી આપ્યું હતું. નારાયણ બાવા ઉંમરે પહોંચ્યા પછી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી સર્વસ્વ દાન કરીને યાત્રાએ ગયા હતા. તેઓ કીર્તન કરવામાં ઘણાજ સારા હતા.

તુકારામ મરાઠી ભાષાના એક ઉત્તમ કવિ ગણાય છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ધણા યોગ કવિઓ થયા છે. પરંતુ તેમણે ધણાં ઉત્તમ અને નિર્દોષ કાવ્યો કરીને મરાઠી ભાષાની કીર્તિ ધણી વધારી છે. કવિજનોની પ્રશસામાં મરાઠી ભાષાની એક આર્થા નીચે પ્રમાણે છે,-

મુશ્લોકવામનાચા, અમંગવાળીતશીચતુકપાચી ॥

ઓવીજ્ઞાનેજાચી, નૈનીગાર્યામયુરપંતાચી. ॥

અર્થ—વામન પંડિતની સ્તોત્ર કથનાં, અભંગરૂપ વાણી તુકારામની, માતૈશ્વરની ઝોતી, અને મયૂરપંતની આર્યા, એ સર્વોત્તમ છે. તુકારામ ઇશ્વર રૂપાથી અભંગ રૂપ વાણીમાં અતિ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. તેને લીધે તેમની કીર્તિમાં ધણા વધારો થયો છે. જે સાધુ પુરૂષ ઇશ્વર ભક્તિમાં તલ્લિન થઇ જાય છે, તેની હૃદય ભૂમિમાં એકા એક કવિત્વ શક્તિ સ્ફુરી નીકળે છે. એવું ઘણાં દ્રષ્ટાંતોથી સિદ્ધ થયું છે. ઇશ્વર ભક્તિનો પ્રતાપજ્ઞ એવો અસાધિક છે. ગમે તેવો કનિષ્ઠ રિયનિનો માણસ પણ કેવળ શુદ્ધ ભક્તિના પ્રતાપથી આ લોકમાં અમર કીર્તિ, અને પરલોકમાં પરમ ગનિને પામે છે.

તુકારામે અનર્ધાન થતી વખતે ૨૭ અભંગ કર્યા છે. તેઓ ખરેખર સાક્ષાત્કારી હતા, અને તેમનું લોકનું પ્રસાદિક હતું. તેઓ બાલિક, પ્રેમી, તથા દયાળુ હતા. તેમનું બાપપણ કશ્ચારસવાળું અને પ્રેમથી ભરપૂર તથા નમ્ર હતું. તેઓ સ્વભાવે રંગીલા હતા. તેમણે સિદ્ધિપાલ ચરિત્ર, પ્રસ્તાદ ચરિત્ર, અને પત્રિકાના અભંગ, ઇલાહિ પુસ્તકો, રચેલાં છે. તુકારામની સમાધિ દેહ ગામમાં છે. સાં દાગણુ વડે ૧ થી તે વડી ૬ સુધી દર વર્ષે મોટો ઉત્સવ થાય છે, અને યાત્રા ભરાય છે.

રામદાસ સ્વામિ.

આ મહા પુરૂષનો જન્મ શાશિવાદન શકે ૧૫૩૦ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ સૂર્યાજી પંત, અને માતાનું નામ રાણુબાઇ હતું. તેઓ બ્રાહ્મણુ જાતિના હતા. અને તેમનું ગોત્ર જમદગ્ન્ય, તથા સૂત્ર આચાર્યના હતું. તેઓ પોતાના વડિયોની પેઢે સૂર્યની ઉપાસના મોટી શ્રદ્ધાથી કરતા હતા. તેમના વડિયોને તલા-ટીપણાની તથા જ્વેતિધીપણાની જ્ઞાતિ હતી. તેઓમાં કંશરથ નામે એક પરાક્રમી પુરૂષ થયો, તેણે ગોદાવરીની ઉત્તર તીરે વડગાંવ નામે પામમાલ થયેલું ગામ શકે ૯૧૦ માં વસાવ્યું. અને તેનું નામ જાંઝ પાડ્યું. એ દશરથના વંશમાં સૂર્યાજીપંત ૧૯ માં પુરૂષ હતા. સૂર્યાજી પંતને આ રામદાસ સિવાય ગંગાધર કરીને એક બીજો વડિલ પુત્ર હતો.

રામદાસનું મૂળ નામ તો નારાયણ હતું. લોકો તેમને “નારોબા” કહીને બોલાવતા. તેઓ બાળપણથીજ વૈરાગ્યશીલ હતા. અને રામની ભક્તિ કરતા. તેમની સાત વર્ષની ઉંમરમાં પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું. તેથી તેમના પાલનનો ભાર તેમની વિધવા માતાને માથે આવી પડ્યો હતો. માતા રાણુબાઇએ પુત્રનું વૈરાગ્યશીલ ચિત્ત જોઇને તેમને જન્મ બને તેમ જલદીથી પરણાવીને સંસાર તરફ વાળવાની તજ્જનીજ કરી. પરંતુ એ વાત નારોબાના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ છાના બાના જગલમાં નાસી ગયા. સાંધી તેમના મોટા ભાઇ મહા મહેનને શોધી કહાડી તેમને સમજાવીને પાછા લાવ્યા. પણ વળી ચોરા દિવસમાં ફરીને નાસી ગયા. અને એક વૃક્ષપર ચઢી બેઠા. સાંધી ઉતરવાને ઘણી પ્રકારે તેમને કહેવામાં આવ્યું, હારે એ જાડ નીચે પાણીની મોટી ખાઇ હતી, તેમાં ખૂરડો માર્યો. તેથી તેમના માથામાં પાણીની અંદરનો ખડક વાગ્યો. જેની નિશાની જાંઝ પર્વત તરી હતી. આજમાંથી તેમને બહાર કહાડીને સમજાવી ઘેર આવ્યા. કેટલાક દિવસ પછી

તેમની માતાએ તેમને એકાંતમાં બોલવી કહ્યું કે, પુત્ર ! માર વચન તને માન્ય છે કે નહિ ? નારોળાએ ઉત્તર આપ્યો કે—“માતૃશ્રીનું વચન ત્રિકાળે પણ ઉત્થાપન થનાર નથી.” તે ઉપરથી રાણુઆઈએ તેમના લગ્નને માટે સઘળી ગોઠવણ કરી. યથાસમયે આસન ગામમાં કન્યાને ઘેર તેમની જન મોટા ઠાકમાઠથી ગણ. ત્યાં યથા સમયે ઘોડી વિવાહ-વિધિ થયા બાદ બ્રાહ્મણોએ અતરપટ^૧ ધરી મંગળાદિક શરૂ કર્યું. તે વખતે “સાંવધાન” એ શબ્દ નારોળાના કાન ઉપર પડતાંજ તેઓ ઉઠીને નાસી ગયા. તેમને પકડવા માટે લોકો પાછળ દોડ્યા, પણ પકડવા નહિ. તેઓ નાસીને જંગ ગામની બહાર મોટા ખીંપ-ળાની ઘટામાં સંતાઈ રહ્યા. ત્યાંથી એથે દિવસે નીકળીને નાસિક ગયા. ત્યાં પચવટીમાં શ્રી રામચંદ્રજીની મૂર્તિનાં દર્શન કરીને પૂર્વ દિશાએ અર્ધા કોણપર ટાંકળી^૨ નામે ગામની નજીક એક ગુરામાં જઈ રહ્યા. પચવટીમાંથી મધુકરી^૩ ગાળી લાવી, તેનું શ્રી રામચંદ્રજીને નૈવેદ્ય ધરી ભોજન કરતા. પછી આખો દિવસ મન-પુરસ્કરણ તથા ભગવદ્ જનનનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો. એ વેળાએ તેમની ઉંમર ૧૨ વર્ષની હતી. એ પ્રમાણે તેમણે પચવટીમાં ૨૪ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી વર્તન કર્યું હતું.

શકે ૧૫૫૪ ના વર્ષે શાહજીન મારા બેસતાં તીર્થ—યાત્રા કરવા સાડ તેઓ નીકળ્યા. પ્રથમ તેઓ કાશીક્ષેત્રમાં ગયા. સાંધી અયોધ્યા, ગોકુલ—મથુરા, વૃન્દાવન, વગેરે તીર્થ કરીને દ્વારિકા ગયા, ને ત્યાં શ્રીરામચંદ્રજીની પ્રતિમા સ્થાપન કરી. ત્યાંથી પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે ગયા. પ્રભાસમાં તેમના ધણા શિષ્યો થયા, ને ત્યાં મઠ સ્થાપન કર્યો. સાંધી શ્રીનગર ગયા. કેદાર, અદ્રિનારાયણ, વગેરે હિમાલયનાં દર્શન કરી ઉત્તરમાનસ યાત્રા પૂરી કરી. પછી પૂર્વ તરફનાં તીર્થો કરના કરતા શ્રીજગન્નાથજી ગયા. ત્યાં પણ મઠ સ્થાપિને પદ્મનાભ નામે બ્રાહ્મણને તેનો અધિકારી કરાવ્યો. પછી દક્ષિણ સમુદ્રતીરે રામેશ્વરનાં દર્શન કર્યા. ત્યાંથી આદિરંગ, અધ્યરંગ, અંતરંગ, હ્રદયમેન, અને જનાર્દનનાં દર્શન કરીને ગોકર્ણ—મહાબળેશ્વર આવ્યા. ત્યાંથી શેષાયજના શ્રીવ્યંકટેશ્વરનાં દર્શન કરી દક્ષિણ તીર્થ યાત્રા કરતા કરતા સ્મર્ય તરફ કપીરક્ષેત્ર ગયા. પછી શ્રી પરશુરામક્ષેત્રે જઈને પશ્ચિમ માનસ તીર્થ કરી સલાદિ પર્વતના શ્રીમદાબળેશ્વરનાં દર્શન લેઈ ત્ર્યંબકેશ્વર ગયા. ત્યાંથી પંચવટી આવ્યા. એ પ્રમાણે તેમણે બાર વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી. પછી માતૃશ્રીને તથા વડિલ બધવને મળવાનો સંકલ્પ થતાં તેઓ પૈાણ ગયા. પૈાણ મધ્યે તેઓ એકનાથ સ્વામીના વૃન્દાવન પાસે રહેના હતા. ત્યાંથી નીકળીને તેઓ જંગ ગયા. ત્યાં માણ્ટી (હનુમાન) નાં દર્શન કરીને ઘર આગળ જઈ બારણામાં ઉભા રહી “જય જય રઘુવીર” એવા શબ્દો કહ્યા. તે સાંભળી માતૃશ્રી રાણુઆઈએ પોતાની પૂતળધુ ને કહ્યું કે, માર માધુ આવેલ છે તેને બિશ્વા આપો. તે માંજળીને નારોળા બોલ્યા કે—“બિશ્વા લેઈને જનારો આ માધુ નાંધી.” રાણુઆઈએ પુત્રનો માન જોગળીને કહ્યું.—“નારોળા આવ્યા કે જુ ?” ઉત્તરમાં ‘હા’ માંજળનાંજ રાણુઆઈ બહાર આવી પુત્રને મળી દર્શ પામ્યાં. નારોળાએ માતૃશ્રી તથા વડિલ બંધુના ચરણમાં મનક મૂળીને માર્દંગ નખકાડ કર્યો. નારોળા ત્યાં રહીને

(૧) લગ્ન નેજા વરપૂના મુજ આદિ લગ્ન પદ્ધતિ આને છે તે

(૨) સાંધેલા રાત્રી બ્રાહ્મણને ત્યાંથી બિશ્વા મળવી છે.

સુદત રહ્યા પછી તેમણે જવાની માતાની પાસે આજ્ઞા માગી. ત્યારે માતાએ કહ્યું કે, નારોળા ! આજ પ્રવૃત તારા જવાથી ધણું દુઃખ થયું છે, અને હજી પણ જવાનું કહે છે, ત્યારે મારી શી દશા ? તેના ઉત્તરમાં નારોળાએ મહા મુનિ કૃષ્ણે પોનાનાં માતૃશ્રી દેવહૃતિને આત્મજ્ઞાનને જે બોધ કર્યો છે, તે પોતાનાં માતૃશ્રીને કહી જતાવીને તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. પછી તેઓ જાંચથી નીકળીને પંચવટી થઇને શકે ૧૫૬૬ ના વૈશાખ માસમાં મહાબલેશ્વર ગયા. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહીને માહુલી પાસે જરડા ડુંગર નજીક જૂના માર્ગ-તીનું મંદિર છે, ત્યાં જઈ નિવાસ કર્યો. માહુલીમાં તેમને જયરામ સ્વામીનો મેળાપ થયો હતો. તેમજ રંગનાથ સ્વામિ, તુકારામ બાવા, ચીચવડના મોર્યાદેવ, રૂઘુનાથ સ્વામી, અને તેમના શિષ્ય આનંદમૂર્તિ એ સર્વની યોગ યોગ દિવસને અંતરે તેમને મુલાકાત થઈ હતી. ત્યારથી તેમની કીર્તિ પ્રસરવા લાગી, સાધુસંત તેમને વડિલભાવે માનવા લાગ્યા, અને શિષ્ય સંપ્રદાય વધવા લાગ્યો. વળી અમાનુષ્ય એટલે માણસથી ન બની શકે, તેવા અમત્કાર તેમને હાથે બનતા જોઇને તેમની કીર્તિ ચોતરફ ગાજી રહી. અને તેમના વિષે અનેક આશ્ચર્યચક્ર ચાલી. સાધુમંડળ તરફથી તેમને સુમર્થ નામ મળ્યું. કેટલેક વર્ષે રામદાસ સ્વામી આંકુળખેરે ગયા. ત્યાં નરસોમદલનાથ નામે શિવાજી મહારાજનો મામલતદાર હતો, તેણે તથા આનંદરાવ દેશપાંડેએ મળીને સ્વામિ પાસેથી દિક્ષા લેઈને આંકુળખેરામાં એક મઠ સ્થાપ્યો. તથા શ્રી રૂપપતિનું દેવળ બંધાવ્યું શકે ૧૫૭૦.

સ્વામીની કીર્તિ સાંભળીને મહારાજ શિવાજીને તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. ખજી જે ચાર વાર તેઓ સ્વામીના દર્શન કરવા ગયા. પણ સ્વામી અરુણમાં ફરતા હોવાથી મેળાપ થયો નહિ. તેથી શિવાજીની આતુરતા ધણી વધી. સ્વામીના દર્શનને માટે તેમણે જેટલા ઉપાય કર્યા, તે સર્વ બ્યર્થ ગયાથી શિવાજીના મનને ધણું દુઃખ થયો. છેવટે તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, સ્વામીના દર્શન કર્યા સિવાય અન્ય લેવું નહિ. પછી શિવાજી ઉપવાસી રહીને પંડે સ્વામી સહિત સ્વામીનાં દર્શન કરવા નિકળ્યા. અને ધણી મહેનતે શોધ કરતાં શિંગણવાડી તરફ ખીંડીની નીચે બાગમાં સ્વામીનાં દર્શન થયાં. શિવાજી સ્વામીની પાસે શ્રીજી મૂકીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી ઉભા રહ્યા. એટલે સ્વામીએ હસતે વદને કહ્યું:—“ તમે અને પત્ર સાથેજ આવ્યા. ધણી ઉનાવળ કરી. અમે તમારા દેશમાં છીએ. આજ સુધી તમે અમારી ઠીક સેવાળ લીધી.” શિવાજીએ પરમ વિનય પૂર્વક વિનંતી કરી કે:—“ હું અપરાધિ છું; આપ ક્ષમાસિલ છે. મારાપર અનુમદ કરો.” શિવાજીનું શુદ્ધ અંતઃકરણ જોઈને સ્વામીએ કહ્યું:—“ બહુ સાર.” પછી શિવાજીને બોળન કરવાની સ્વામીએ આજ્ઞા કરી. એટલે શિવાજીએ નહાઈ સ્વામીની પૂજા કરી વસ્ત્ર, આભારણ, જ્વાહીર, મોતી, પરવાળાં, તથા સોના મહોરોનો મોટો જથ્થો તેમને અર્પણ કર્યો. અને ત્યાર પછી બોળન કર્યું. શિવાજીએ પરમાર્થનું નિરૂપણ કરવા સ્વામીને વીનંતિ કરી, તે ઉપરથી તેમણે સંક્ષેપમાં આત્માનો તથા અનાત્માનો બોધ કર્યો. એ બોધનો સમાવેશ સ્વામીએ રચેલા “ દાસબોધ ” નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં કરેલો છે. ત્યાર પછી શિવાજીએ સ્વામીના બીજા શિષ્યોની માફક તેમના સમાગમમાં રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. તે ઉપરથી સ્વામીએ કહ્યું:—“ રાજ રક્ષણ, પ્રજા પાલન, અને દેવ બ્રાહ્મણની સેવા, એ તમારો ફરજિયાત ધર્મ

છે. તમારા હાથે ધણું કામો થવાનાં છે. પૃથ્વી એમ્મમય થઇ છે, તેનું નિવારણ તમારે હાથે કરાવી ધર્મ સ્થાપના કરવાની શ્રીરઘુપતિની ઇચ્છા છે. તે કરવામાંજ પરમાર્થ છે. પૂર્વે જે રાજ્યો થઇ ગયા છે. તેમની કીર્તિ પુરાણ ગ્રંથોમાંથી સાંભળી, તમારા પૂર્વજો કયા વંશમાં થયા, તે તમે લક્ષમાં રાખો. અને તમારા પૂર્વજ શિસોદસિંહ, પૃથ્વીપાદસિંહ, તથા લક્ષ્મણસિંહ, ઇલાદિ રાજ્યોના જેવા રાજ ધર્મ તથા ક્ષાત્રધર્મ આચારો. એજ તમને ઉચિત છે.” એ પ્રમાણે સ્વામીએ ઉક્ત અને ધર્મની નીતિ રીતિ કહીને શિવાજીના મનનું સમાધાન કર્યું. પછી શિવાજીએ અર્પેલું સર્વ દ્રવ્ય તથા જવાહિરો સ્વામીએ ગરીબ લોકોમાં વહેંચી આપ્યું. શિવાજી સ્વામી પાસે ત્રણ દિવસ સુધી રહીને રાજધર્મ વગેરેનો ઉપદેશ પામી પ્રતાપગઢ આવ્યા. એ પ્રમાણે શિવાજી રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય થયા, સારે તેમની ઉમ્મર ૨૨ વર્ષની હતી. શકે ૧૫૭૧.

ત્યાર પછી અપાડ વદ ૧૧ ને દીવસે સ્વામી ચાંદુળ ગયા. સ્વામીના અનુયાયી બન્યા કહે છે કે;—“તેમને એ વખતે બ્રાહ્મણને વેશે પંદરિનાથ મળ્યા હતા. તેમના વચ્ચે ‘કાણુ છો ? અને ક્યાં જાઓ છો ?’ એમ પરસ્પર વાતચિત થયા પછી તે બ્રાહ્મણે અપાડ મહિને પંદરપુર પધારવા સ્વામીને વિનંતિ કરી. સ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો કે, સાં ઉપાસ્ય દેવત એટલે મારે ઉપાસના કરવાનું દેવત જે રામ તે નથી. માટે આવવાનું નહિ અને. બ્રાહ્મણે હસીને કહ્યું;—“રામ વિનાનું કયુ ધામ છે ? વળી પંદરપુરમાંતો માણીનું અધિ-દાન છે, માટે ચાલો.” આ વાતથી સ્વામીના મન ઉપર અસર થઇ, તેથી તેઓ બ્રાહ્મણની સાથે પંદરપુર ગયા. સાં તેમણે પ્રથમ માણીનાં દર્શન કર્યા. એ પછી વિઠ્ઠાબાનાં દર્શન કરવા ગયા. સ્વામીના મનમાં રામ સિવાય અન્ય ક્ષિતન નહિ હોવાથી વિઠ્ઠાબાએ તેમને ધનુષ્ય બાણ સહિત દર્શન દીધાં હતાં. તથા પંદરપુર તેજ અયોધ્યા, અને બીમા તેજ સર્પુ નદી દેખાઇ !” ત્યાર પછી સ્વામીએ જયરામ સ્વામી જ્યાં રહેતા હતા, ત્યાં જઈને નિવાસ કર્યો. અંતોબા ગોસાંઇ મેથવાડકરને આ પ્રસંગે તેમને શિષ્ય કર્યા હતા. અને મેથવાડમાં એક મઠ સ્થાપી અંતોબાને ત્યાં રાખ્યા હતા.

દર શુદ્ધપારે સ્વામીનાં દર્શન કરવાનો શિવાજી મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો. પરંતુ રાજકારભાર કરવો ને નિયમ જાળવવો, એ કામ કડિણ હતાં તેઓ દ્રઢતા અને ભક્તિ-ભાવથી કરતા. એક વખતે મહારાજાએ સ્વામીને વિનંતિ કરી કે, આપનું પર્વતમાં હમેશ નિલ કર્તવ્ય છે તે સધાય અને આપ પાસે હો, એવી મારી ઇચ્છા છે; વાસ્તે રાયગઢ, પ્રતાપગઢ, અથવા પરણીના કિલ્લાપર કે ખીજ મન પસંદ સ્થળે નિવાસ કરી મારી સેવા લ્યો. સ્વામીએ કહ્યું કે;—“શિવબા ! અમે અરણ્યવાસી અને વનચરમાં રહેનાર અમને નિયમિત આમવાસ અથવા દુર્ગવાસ કરવાનું પ્રયોજન શું ? તેમાં વળી તમે રાજ્ય લોક, તેનો સહવાસ નિલ શા માટે જોઈએ ? અમે છીએ તે હીકજ છીએ, ને તમે આવો છો તે પણ હીક છે. નિકટ વામ કામનો નહિ.” આ સાંભળી નિષ્ણવત શિવાજી ઉદાસીન થયા. તેમણે અનિ નમ્રતાથી સ્વામીને ફરી વિનંતી કરી. તેથી પરણીમાં રહેવા કરાવ કર્યો. અને સાં ગયા. કિલ્લા ઉપર રાજમંદિર જૂનું થયું હતું; તે નવું બાંધવાની આગ્રા કરી, શકે ૧૫૭૨. દરવાજાની ઉત્તર દિશાએ ખોખાં સ્વામીએ પોતાનો આશ્રમ કર્યો. સાં શિવાજીએ તેમ-

ને ભોજનાદિ ખર્ચ માટે મોજે બાવરેદર ગામની ઉપજ આપવા દેરાવ કર્યો; ને તેની વ્યવસ્થા રાખવા કોડોપન નામે કારકુનને હંમેશ સ્વામીની પાસે દિવાપર રહેવાની આજ્ઞા કરી. સધળાં ખાતાંની કુંચીઓ દિવાપર સ્વામી પાસે રહેતી. અને દિવાપર તથા નીચે પરળીપર રહેનારા સર્વ લોકોને સ્વામીના હુકમમાં રહેવા મહારાજાએ ફરમાવ્યું હતું. સ્વામીને પ્રાન, ખાવાનો ધણો શોખ હોવાથી, તેના ખર્ચ માટે મેહેબોર ગામની બજારનેમી આપી; રહેવા માટે સુંદર બધા બાંધવા જિજ્ઞેષુ હવાવદારને હુકમ કર્યો. ને તે જગાનું નામ “સંધ્યામઠ” પાડ્યું. સ્વામી રહેવા ગયા સારથી પરળીનું નામ “સજ્જનગ-ઠ” દેરાવ્યું.

ધણા સરસ અક્ષર લખતાં આવડે તે માટે સ્વામીએ કટ્યાણુ ગોસાંધને કિતો કરી આપ્યો. તે વિષે એવું કહેવાય છે કે, તેમણે તે મોનેરી સાહીથી એવી ચતુરાઈ સહિત લખેલો છે કે, ન્હાના બાળકથી પણ વાંચી શકાય તેવો સ્પષ્ટ, સંસ્કૃત નહિ, તેમ પ્રાકૃત પણ નહિ, એવો છે, ને તેને “દેવપાણી”, કહે છે. તેના અર્થ સ્વામી બાલુના હતા. એ કિતો અઘાપિ ડોમગાંવના મઠમાં, જ્યાં કદયાણુ ગોસાંધએ “દાસબોધ” લખેલો છે, લાં છે.

શકે ૧૫૭૩ માં શિવાજી મહારાજે કાંઈ પણ મેવા સ્વીકારવાને આમ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરવાથી સ્વામીએ ત્રણ માગણી કરી;—(૧) દર વર્ષે આવણુ માસમાં એક દેરાડ પાર્થિવ-વર્ણિંગ (મારીનાં શિવ સિંગ) કરવાં, તથા તે બદલ બ્રાહ્મણ ભોજન પણ કરવાં. (૨) પ્રતિ વર્ષ આવણુ માસમાં બ્રાહ્મણોને નિયમ પૂર્વક દક્ષિણા દેવી. (૩) “જીહાર” કરવાની પદ્ધતિ છોડી દઈ, અતિ શ્રદ્ધ મિવાય સર્વ હિંદુઓ એક મેકને “રામરામ” કહે તથા કાગળ પત્રમાં લખે.” એવી રીતિ શિવાજીએ ચલાવી. દક્ષિણામાં દશ ગ્રંથી બ્રાહ્મણને રોકડા રૂપિયા દશ તથા દશ મણુ ધાન્ય, અને પાંચ ગ્રંથી ને પાંચ રૂપિયા રોકડા તથા પાંચમણુ ધાન્ય, આપવાનો ફીવાજ રામગઢમાં ચાલુ કર્યો. પછી ક્યંત જરૂર વધતું ગયું તેમ દક્ષિણા પણ વધારી, બ્રાહ્મણોને આ પ્રમાણે ઉત્તેજન મળવાથી તેઓને વિદ્યા સંપાદન કરવાનું સુગમ થયું.

ફરી એક વાર કાંઈ પણ મેવા લેવી, એવો શિવાજીએ આમ્રહ કરવાથી, તેનાં જે રાજ્યો નહોતાં, તે ગામનાં નામ લેઈ સ્વામીએ તેની સનદ માગી. શિવાજી વિચારમાં પડ્યા. અને કહ્યું કે, મહારાજા! લાં આપણું રાજ નથી. સ્વામીએ કહ્યું કે તેનું તમને શું કારણ? કયા પ્રમાણે સનદ કરી આપો. શિવાજીએ પત્ર લખી આગળ મૂક્યો. પછી સનદમાં લખેલાં ગામોમાં સ્વામીએ પોતાના સિબોને મોકલી લાં મકંની સ્થાપના કરી. કેટલેક વર્ષે લાં શિવાજીનું રાજ્ય થયું. સ્વામીના મનમાં શિવાજીનાં સામર્થ્ય વિશે કેટલો વિશ્વાસ હતો, તથા રાજકાજની કેટલી માહિતી હતી, તેનું આ ઉપરથી અનુમાન થાય છે.

સાર પછી કેટલીક સિબ મંડળી લેઈને સ્વામી તંત્રવર જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં શિવાજીના ઓરમાનબાઈ વ્યંકેજી રામની તેમને સુવાકાન થઈ. વ્યંકેજી તેમને ચંદાવર નેડી ગયા. ત્યાં કેટલાક દિવસ રહ્યા, ને એક મઠ સ્થાપિ પોતાના સિબોમાંના બીખાજી કુવાને લાં રહેવાની આજ્ઞા કરી. મુનીગોમાંઈ તથા બીજા સિબોને પણ બીખાજી ગોમાંઈ પાસે રાખ્યા ચંદાવરથી સ્વામી રામચંદર ગયા. લાંથી પાછા ફરતાં મંચાળ સેત્રે રાખવચ્ચ

સ્વામીને મળી તેઓ પાછા સ્વદેશ આવ્યા. શિવાજી તોરમળ સુધી સામા જઈ સ્વામીને આંદોળ તેડી ગયા.

શકે ૧૫૭૪માં સ્વામી પાછા માતૃશ્રી તથા વડિલ બંધૂને મળવા જાંન ગયા. ત્યાંથી માતાપુરી થઈને શ્રીરંગપુર નજીક ઇંદોર ગયા. ત્યાં સંપ્રદાય વધારી ઉદ્ધવ ગોસાઈને રાખી શકે ૧૫૭૫માં આંદોળ આવ્યા. શકે ૧૫૭૭માં મિરજ ગયા. ત્યાંના મુસલમાન અમલદારો સ્વામીને શરણે આવ્યા. મિરજમાં મઠ સ્થાપિ વેળુખાઈને ત્યાં રાખ્યાં; ને તે-મને દર વર્ષે આંદોળમાં રામનવમીપર આવવાની આજ્ઞા કરી.

શકે ૧૫૭૭ ના જેઠ શુદ્ધિ ૩ ની પ્રભાતે રામદાસ સ્વામીનાં માતા રાણુખાઈ સ્વર્ગવાસી થયાં, તે વેળા પોતે પાસેજ હતા. વડિલ બંધૂએ તથા તેમણે પુત્રધર્મ યથાવિધિ બ્રજ્યાવ્યો. પંદરમે દિવસે સ્વામી પરણીમાં ગયા; જ્યાં શિવાજી તેમને મળવા ગયા. તે વખતે સ્વામીની ઇચ્છાથી શિવાજીએ તેમને ડોમગાંવ તથા ગોડરે ગાંવની સત્તલ લખી આપી. સ્વામીએ તે કલ્યાણ ગોસાઈને આપી ત્યાં મઠ સ્થાપિત રહેવાની આજ્ઞા કરી.

શકે ૧૫૮૦ ના પોશ માસમાં સ્વામી નિગડી ગયા. ત્યાંથી શિષ્યમંડળી સાથે પરણી જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં પોંક તૈયાર થયેલો જોઈને મંડળીએ સ્વામીને વિનંતિ કરી કે, સર્વેને આ પોંક ખાવાની ઇચ્છા થઈ છે. “પ્રત્યેક ખેતરમાંથી દશ દશ ડુંડાં લેઈ એક ઠેકણે ખેસીને ખાઓ,” એમ સ્વામીએ કહેવાથી મંડળીએ તે પ્રમાણે કરી દેહગામ નજીક એક પટેલના ખેતરમાં વાવ પાસે ખેસી પોંક શેકી તૈયાર કર્યો. અને પછી ત્યાંજ સ્વામી તથા શિષ્યમંડળી પોંક ખાવા બેઠી. તેવામાં ખેતરનો માલિક પટેલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ બધા પોંક ખોતાનાજ ખેતરમાંથી લીધાનું સમજીને પટેલ તો એકદમ ગુસ્સે થઈ જઈને ડુંડાંની સોટીઓવડે મંડળીના મુખી (સ્વામી) ને મારવા મંડી પડ્યો. તેથી શિષ્ય મંડળીએ પટેલને પકડીને મારવા માંડ્યો. તે જોઈ સ્વામીએ તેમને અટકાવીને કહ્યું;—“તેના ખેતરમાંથી ડુંડાં ખાઈને તેને મારો છો, તે યોગ્ય નથી. માટે તેને મૂકી દો.” પછી સ્વામીએ પટેલના મનનું સમાધાન કર્યું. પાછળથી પટેલના જાણવામાં આવ્યું કે, ‘જનપતિ શિવાજી મહારાજનો એ ગુરુ છે.’ ત્યારે તે બચીત થઈને સ્વામી પાસે આવ્યો, ને સાદાંજ દંડવત્ કરી સ્વામીના પગ પાસે આજોટવા લાગ્યો. સ્વામીએ તેને અભય વચન આપી ઘેર વિદાય કર્યો. સ્વામી મહાદેવી આવ્યા, ત્યાંથી શિવાજી તેમને આચીએ તેડી ગયા. ત્યાં શિવાજીને ઇચ્છા થઈ કે, હું મારે હાથે સ્વામીને મંગળ સ્નાન કરાવું. પછી ખાનગર ખે-સાડી શિવાજીએ તેમનું પાદપ્રક્ષાલન કર્યું, એટલે પગ ધોયા, તથા સુગંધી તેલ લેઈ અંગને મર્દન કરવા લાગ્યા. તેવામાં વાંસામાં સોટીના સળ પડેલા શિવાજીના જોવામાં આવ્યા. તે વિષે પુછતાં સ્વામીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. સ્નાન સધ્યા કર્યા પછી મંડળીની સાથે ભોજન કર્યું. સ્વામીના ઉચ્છિષ્ટ પાત્રમાં ભોજન કરવું, એવી મતલબથી શિવાજી બીજી પક્તિ માટે ચોખ્યા. ને સ્વામી ભોજન કરી સૂતા. સ્વામીના વાંમામાના સળ વિષે શિવા-જીના મનમાં બહુ વિચાર થવા લાગ્યો. તેણે શિષ્ય મંડળીને શપથ આપીને પુછ્યું તેથી ખરી હકીકત જાણવામાં આવતાં શિવાજીએ ગુસ્સે થઈને પેલા પટેલને પોતાની હાતુરમાં પકડી મંગાવ્યો. પટેલે સર્વ અપરાધ કમ્પ્યુ કર્યો. સ્વામીએ શિવાજીને નમવાનું પટેલને

કહેતાં તેણે તેમ કહ્યું. એટલે સ્વામીએ કહ્યું:—“શિવબા, એને શાસ્ત્ર-પાઠથી સાથે જામીન ઇનામ કરી આપો!” સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે શિવાજીએ ક્યું.

એક સમયે રાજાએ સ્વામીને પુછ્યું કે, જન્મ થાય છે તેનું કારણ શું? સ્વામીએ કહ્યું:—“બીજીરૂપે કરીને રહેલી વાસનાવડે જન્મ થાય છે.” શિવાજીએ પાછું પુછ્યું. —“મહારાજા! પ્રપંચમાં વાસના સતત ચાલુ છે. તે સર્વે જન્મનું કારણ છે કે કેમ?” સ્વામીએ કહ્યું:—“બાબા! સકલ્પવિકલ્પવાળું જે મન તેમાંજ નાના પ્રકારના સંકલ્પ થઈને સર્વ પ્રપંચ સંકલ્પાત્મકજ ઉભા છે. ને વાસના તેમાં અખંડ ચાલુ છે. પરંતુ મરણ સમયે જે વાસના મનમાં દ્રઢ રહીને જીવ જાય છે, તે વાસનારૂપ જન્મનું કારણ થાય છે.” શિવાજીએ વિનંતિ કરી કે:—“મરણ સમયે વાસના ન રહે તેવી શી યુક્તિ! અને સંસારનો વ્યવહાર છતાં વાસના ન હોય એ કેમ બને?” સ્વામીએ કહ્યું:—“કેવળ ગૃહસ્થાશ્રમ છતાં વાસના ન હોય એ અનવાનુંજ નહિ, વાસ્તે સંસારના કાર્યભારમાં છતાં જે પરમાર્થ છે, તેનાથીજ વાસનાનો ત્યાગ થાય છે, એ વિષે આગળ તમોને અનેક વેળા કહ્યાં છે. માટે તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરવો કોઈ પણ પદાર્થમાં આસિદ્ધ રાખવી નહિ. એથી આત્મા આત્માને વિષે લિન થશે. ને જન્મ મરણની કારણરૂપ વાસના કદિ ઉપજશે નહિ. ‘દાસબોધ’ના અવસોકનથી આ વાત તમારા જાણવામાં આવી હશે.” શિવાજીએ દ્રશ્યનથી સમજાવવા વિનંતિ કરતેજ સ્વામીએ બીના ચદનનો ગોળો મંગાવ્યો. ને તેને લૂગડામાં બાંધી નિચોવ્યો, તો પાણી નીકળ્યું. પાણી પાછું ચંદનમાં નાંખી ફરી નિચોવ્યું. એમ ચાર પાંચવાર કરતાં પાણી સંધળું સૂકાઈ ગયું, ને ચંદન કોર થઈ ગયું. એ પ્રમાણે આત્માનો અને અનાત્માનો વિચાર કરી આત્માને આત્મામાં લિન કરવો, એનું સ્વામીએ કહ્યું. શિવાજીએ વિનંતિ કરી કે:—“આજ્ઞા પ્રમાણે સાધન કર છું. ને આ લોકના કોઈ પણ વિષયમાં વામના રાખતો નથી. ‘આજ્ઞા પ્રમાણે સાધન કર છું. ને તે આપના પગ પામે મૂકું.” એમ કહી નમસ્કાર કરી ભવાની નામે તલવાર સ્વામીની પાસે મૂકીને પછી આજ્ઞા લેઈને શિવાજી ગયા.

સ્વામીએ તલવારને હમેશાં ઝોસીકે રાખી સૂતા હતા. એક દિવસે પ્રભાતે ઉઠી કાંઈ રમુજ કરવાના હેતુથી કેસ છુટા મૂકી લલાટે કુંકમનું લેપન કરી નાગી તલવાર હાથમાં પકડીને સ્વામી ઘર બહાર નીકળ્યા, બારણે શિષ્ય મંડળી નિયમસર નમસ્કાર કરવાને બોલી હતી. તેમના અંગપર તલવાર ઉગમતા ને જુઓ પાડતા સ્વામી દોડ્યા. મંડળીના માણસો જયબીન થઈ નાસવા લાગ્યા. કોઈ પણ સામો આવ્યો નહિ. સ્વામી દોડના દોડના કિલ્લાપર ચડી ચેકડો મારી રાતમાં આવ્યા. શિષ્યો ઉદામ થયા, ને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે સ્વામિ ગાંડા થઈ ગયા. એ ત્રણ દિવસે કલ્યાણ ગોસાંઈ શીરગાવથી કિલ્લાપર ગયા, અને આ હકીકત જાણ કર્યું કે, સ્વામી ગાંડા થઈ ગયા એનું તમે કહો છો, પણ મારી મમજ પ્રમાણે તો તમેજ ગાંડા થઈ ગયા છો. પછી કલ્યાણ ગોસાંઈ સ્વામીજી જે બંધકર જંગલમાં ગયા હતા, ત્યાં ગયા. કલ્યાણને પાસે આવતો જોઈ સ્વામીએ તેનાપર પથ્થર ફેંકવાની શરૂઆત કરી. પણ પથ્થર તેને લાગે નહિ તેમ જણ્યા. પથ્થરથી નહિ બીના કલ્યાણ ગોસાંઈ સ્વામીની પામે ગયા. ‘માઈ છું’ એમ કહી સ્વામી તેના શરીરપર વળ્યા. કલ્યાણે ને તરફ લક્ષ નહિ દેતાં સ્વામીના ચરણપર મસ્તક મૂક્યું. પછી કલ્યાણ

સ્વામીને તેડીને પાછા કિલ્લાપર આવ્યા આ પ્રસંગે જોટલે શકે ૧૫૮૧ ના માધ વદી ૫ સ્વામીએ એક પદ રચ્યું. જેમાં ચંચળ અને અચળ પદાર્થનો તથા નિવસ્યરૂપનો અલુપ્તમ બોધ છે. સ્વામી તત્ત્વવાર કેટલીક મુદ્દા સુધી એ મંડમાં હતી. મંડમાં ગરદી થઇ ત્યારે દિવાકરબટ કાર્યભારી અને કરવીરકર પટેલને સ્વાધીન કરી. શાહુ મહારાજે તે તેમની પાસે થી લીધી હતી. ને રાજ્યમાં તેની પૂજા થતી હતી. સને ૧૮૭૨ માં હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરતાં નામદાર મહારાણી નિકેટારિયાના જેઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ત્યારે કોલ્હાપુર ગયા, ત્યારે દિવાન માધવરાવ બવેંએ એ તત્ત્વવાર તેમને બક્ષીસ આપી હતી. હમણાં તે તત્ત્વવાર લંડનના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાં છે.

ઉપર કહેલી હકીકત શકે ૧૫૯૩ માં બની તે વેળા શિષ્ય વર્ગ તથા સંપ્રદાય મંડ-
ળની ભોળન વેળા બસો પત્રાવળી પડતી. આ લોકોએ સ્નાન સંધ્યા તથા દેવપૂજા કરીને સ્વામીનું તીર્થ લીધા વગર અન્ન લેવું નહિ, એવું મન લીધું હતું. એકવાર એમની પશ્ચ પ-
રીક્ષા લેવાનું સ્વામીના મનમાં આવ્યું. પછી તેમણે શિવાજી તરફથી ઉત્તમ ગોવાનીય કે-
રીઓ આપી હતી, તેમાંથી એક પગની પિડીએ બાંધીને તે ઉપર ચાર પાંચ કપડાં લપેટી
મધ્યરાત્રીએ પોતે સૂતા સૂતા રડવા તથા તરડવા લાગ્યા. પ્રાતઃકાળે શિષ્ય મંડળી ઉઠીને
નિત્ય કર્મ કરવા લાગી. પણ સ્વામી ઉઠ્યા નહિ. શિષ્યોએ પાસે જઈને બેઠું તો સ્વામી
વેદનામાં છે. 'શું પીડા થાય છે' એમ પુછનાં સ્વામીએ કહ્યું, 'પિડીએ ગુંમડુ થયું છે,
તે બે પહોરમાં ફેરી જેવડું વધી પડ્યું.' તે વેદનાથી જીવ ગભરાય છે, ને હું મરી જઈશ.
તેનો એકજ ઉપાય છે. પણ તે તમોને કેમ કહેવાય. તમારાથી એ ન બને વારને આ દુઃખ
સહન કરું છું. ને બને તે 'મર.' 'મહારાજ! જે ઉપાય હોય તે કહો. હાથે થતુ દરો તેમાં
અમે આજસ કરનાર નથી' એવું શિષ્યોના કહેવાથી સ્વામીએ કહ્યું કે, એ કહેવા યોગ્ય
નથી. શિષ્યોએ આગ્રહ કર્યો કે કહેજો. સ્વામીએ કહ્યું:—'હીક ત્યારે કહું છું. એ શુભકાળે
મોટથી કાંઈ ચૂસે તો બેસી જાય. પણ જે ચૂસશે તે મરી જશે, ને હું ઉગરીશ. પણ જો
કાંઈ નહિ ચૂસે તો હું મરી જઈશ.' એ સાંભળી સૌ સ્તબ્ધ થઇ ઉભા રહ્યા. આકાંક્ષાઈ
અને વેણુબાઈ નામે શિષ્યાઓ એકમેકના મુખ સાથે જોઈ રસોઈ કરવાની ગડગડ કરવા
લાગી. કાંઈની હિંમત ચાલી નહિ. એટલામાં કલ્યાણગોરાસાંઈ માતૃશ્રીનાં દર્શન કરવા થી
રમાંવ ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા. અને આ વર્તમાન સાંભળનાં તુરન સ્વામી પાસે જ-
ઈ 'શું દુઃખ થાય છે' એમ પુછ્યું. સ્વામીના કહેવાથી વ્યાધિનું સ્વરૂપ તથા ઉપાય
સાંભળી 'મહારાજ! એમાં શું કહિશું છે? અમારો દેહ સ્વામીના દેહથી કાંઈ વ-
ધારે નથી' સ્વામીએ પુછ્યું, 'બાપા! ત્યારે તું ચૂસે છે?' કલ્યાણે ઉત્તર આપ્યો,
'એમાં શું વિરોધ છે.' વેદનાથી વ્યાકુલ સ્વામી ઉઠી ન ચકના હોવાથી કલ્યાણે ગરદન-
માં હાથ પાડી ઉઠાવ્યા. ને વાંમે બે પડબે તથા પગ નીચે તપ્પીઆ મૂકી બેસાયાં. માત્ર
એક જીલું વસ્ત્ર રાખી સર્વ લગદાંના પાટા સ્વામીએ ઊડી નાખ્યા. અને ફેરીના મુખ-
પર ધીમેથી આંગળી લગાડી 'આ કેશજેથી મુખ' એમ કહ્યું. કલ્યાણ બેઠાંજે તેને મુખ
લગાડનાં 'બાપા! દુખથીશ નહિ, ધીરથી મુખ' એમ કહ્યું. કલ્યાણને તો ફેરીનો દત્તમ
રસદ લાગ્યો. 'કલ્યાણ! હજારે મુસ, દુખ નહિ.' એમ સ્વામીએ કહેનાં કલ્યાણ બેઠાં.

ધએ ઉત્તર આપ્યો ' દુખવનો નથી પણ બહુ મીઠું લાગે છે. એ સુસવાધી હું શું મરી ન-
ધશ ? એવાં પાંચ દશ ગુમરાં હોય તો પણ હું સુરી જાઉં ' એમ કહેતાં સ્વામી હત્યા. પછી
તે ફેરી છોડીને કલ્યાણ ગોસાઇએ ખાધી. સ્વામીએ સર્વ શિષ્યોને કહ્યું કે, કલ્યાણે કંઈ
તેનું તમે કંઈ હોત તો ચિંતા નહોતી. એ સાંભળી સર્વે લલિત થયા.

શકે ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ ના રોજ શિવાજી મહારાજ બપોરે તપ્તસિન થયા,
ત્યારે રામદાસ સ્વામીને સિદ્ધાસનપર બેસાડી સર્વ રાજગિરહ અર્પણ કર્યા હતાં. વળી શિ-
વાજીએ તેમનાજ પ્રસાદથી મોટાં મોટાં પરાક્રમ કરીને રાજ્ય મેળવ્યું હતું, તેથી પોતાની
દ્વાજામાં તેણે ભગતું નિશાન રાખ્યું હતું. શકે ૧૬૦૨ માં મહારાજ શિવાજી કૈલાસ વાસી
થયા, તેથી સ્વામીએ ઉદાસ થઈને પર્યટન કરતું બંધ કર્યું હતું. શિવાજીની પછી તેમનો પુત્ર
સંભાજી રાજગાદી ઉપર બેઠો હતો, તે તેના પિતાની પેઠે નીતિથી રાજ ચલાવતો નહોતો.
તેથી સ્વામીએ તેને એક કવિના રૂપ પત્ર લખ્યો હતો, જેમાં નીતિ ભક્તિનો અતિ ઉત્તમ
બોધ આપેલો છે. શકે ૧૬૦૩ ના માગસર મહિનામાં કલ્યાણ ગોસાઇ સ્વામીને મળવા
માટે આવ્યા હતા. તે સમયે તેમણે " દાસબોધ " ના ૨૦ દશક રચી પૂરા કર્યા હતા,
તે કલ્યાણ ગોસાઇની પાસે લખાવ્યા. એ પુસ્તકની એક પ્રત તેનાજ હસ્તાક્ષરની અ-
દાપિ ડામગાંવના મઠમાં છે. તેમાં થયેલી ભૂલ ચૂકો સ્વામીએ પોતાને હાથે સુધારી છે.
ત્યાર પછી રામદાસ સ્વામી અમનો ત્યાગ કરી ફક્ત દૂધ ઉપર રહેવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે
દૂધ ખીવાતું પણ કમી કર્યું. ગુરતું શરીર નળણ થતું બોધને શિષ્યોએ પ્રેમ પૂર્વક પૂછ્યું કે,
મહારાજ ? આપને શી વ્યથા છે ! જે હોય તે કહો. ઉપાય કરીયે. સ્વામીએ કહ્યું કે, કાંઈ
પણ કરવાની જરૂર નથી ત્યાર પછી મહા વદ ૮ ને શુકરવારે સ્વામીએ સજ્જનગઠમાં
બજનનો મોટો સમારંભ કર્યો. પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન સંધ્યા કરી પોતે મટીમાં જઈ બેઠા.
સન્મુખ ઉઢવ ગોસાઇ અને પાછળ આકાળાઇ ઉભાં રહ્યાં. સિવાય શિષ્યમંડળને બહાર
જવા કહ્યું. પછી રામ નામની એક કલાક સુધી મોટી ગર્જના થઈ. એટલે ' હુરહુર ' શબ્દનો
અગિયારવાર ઉચ્ચાર કરીને આ મહાત્મા પુરૂષે રાગનો છેડો ઉચ્ચાર બોલતાંજ પોતાનો
આત્મા પરગાત્માની જોડે સમિલન કરી દીધો. શકે ૧૬૦૩ માઘ વદ ૯ શનીવાર.

મહાત્મા રામદાસ સ્વામીએ લોકોના હિતમાટે પ્રાકૃત (મરાઠી) ભાષામાં ધણા
ગ્રંથ કર્યા છે. તેમાંના કેટલાકે ઓવીબદ, કેટલાકે શ્લોકબદ, તે કેટલાકે અભંગમાં છે.
' દાસબોધ ' નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથ તેમણેજ કરેલો છે. ' સમાસ આત્મારામ ' અને
મનના આશરે સવળસો શ્લોકે ઉપરાંત રાજનીતિના કેટલાક ગ્રંથે રચીને તેમણે શિવાજી
મહારાજને અર્પણ કર્યા હતા. રામદાસ સ્વામીએ રામભક્તિનો સંપ્રદાય વધારીને મેંકડો
શિષ્યો કર્યા. અને તે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે, તેમાં સ્વામીએ લોકોના દેખનાં જે અદ્ભુત
ચમત્કાર કર્યા હતા, તે સ્વચ્છર વર્ણવ્યાં છે. તેમાં તેઓ દનુમાનનો અવતાર હતા, એવું
આધારો સાથે લખ્યું છે. એ ચમત્કારોમાંના યોગ્ય નીચે લખ્યા છે:—

૧ પાલ ગામમાં સ્વામીનો એક શિષ્ય આંખનાં ડાંખમાં તોડનાં કુવામાં અકસ્માત પડીને
મરણ પામ્યો. સ્વામીએ તેને રાગ નામે દાઢ મારીને જીવનો કર્યો. પછી તેનું નામ દાવા-

જી પાડ્યું. ને સાર પછી તેનેજ શિવકલ્યાણ એવું નામ આપ્યું. “અમૃતાનુભવ”
અંથ ઉપર એક મોટો શિવકલ્યાણ કૃત ઓવીબદ્ધ અંથ છે.

૨ એકવાર શિવાજી મહારાજ એ હજાર ફોજ તથા પાંચસો આશરો સુદાં અરણ્ય-
માં સ્વામીનાં દર્શન કરવા અચાનક જઈ ચઢયા, સારે એવો ચમત્કાર બન્યો કે, સ્વામીએ
પોતાના મઠ પાસેની એક શિલા ગળાવી નાખીને એક મોટી શુદ્ધ દેખાડી; તેમાં પડસ
પકવાનો સુદાં પત્રાળાં પીરસેલાં તૈયાર હતાં. સર્વે સંતોષ પૂર્વક ભોજન કરાવીને ર-
વાના કર્યા. એ ચમત્કાર ઘણા લોકોએ નજરે જોયો.

૩ સ્વામીની સ્વારી એક વખત રામનવમીના ઉત્સવ ઉપર જાંબમાં હતી, ત્યારે પ-
ત્રાળાં પૂરીને સર્વ તૈયાર કર્યું, પણ ધી આંખું નહોતું. તે વેળા મંજે એ ઉપનામનો એક
યુગ્મવેદી આશરો નજીકમાં હતો. સ્વામીએ તેને આજ્ઞા કરી કે, પેલી ગાગર નદીમાંથી
ભરી લાવ. એ પ્રમાણે કર્યા પછી સ્વામીએ સ્પર્શ કરતાંજ પાણીનું ધી મધું. તે ધી હજા-
રો માણસને પહોંચ્યું. પછી તેજ ગાગર દર વર્ષે ધીએ ભરીને ધી પીરસતા. એટલે ગમે તે-
ટલા લોકો જમવા આવ્યા હોય તો પણ ધી ખૂટતું નહિ. તે ગાગર દાલ પણ મંજેના
ઘરમાં છે, તેથી આચ્છવમાં ધીનો તોટો આવતો નથી.

૪ એકવાર સ્વામી ઇંદોર ગયા હતા. સર્વ સાંઠ આશરો પાણીમાં ઉભા રહીને વરસાદ
લાવવા માટે અનુદાન કરતા હતા. તે જોઇને સ્વામીએ કહ્યું;—બધા બહાર નીકળો, અતે
કું કું તે પ્રમાણે કરો એટલે વૃષ્ટિ થશે. પછી સ્વામીએ કોયલાવતે હનુમાન મીતરીને તે
ઉપર અભિષેક કરાવ્યો. બપોર થયા, સારે તેમણે પાસેનાં ગુપ્તમાં જમવાનો સર્વ સા-
માન દેખાડી જમાડયા. અને પાનસોપારી તથા દક્ષિણા દેતા હતા, એટલામાં વાદ-
ળાઓ ચઢી આવી ને સર્વત્ર વરસાદ થયો. પરંતુ સ્વામી મંડળી સુદાં જ્યાં હતા, ત્યાં
કેરે રજું. એ ચમત્કાર જોઇ સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

૫ નાસિક પાસે ઠાંકળી નામે ગામડું છે. સર્વ સ્વામી ન્દાનપણથી હનુમાનની ઉપા-
સના કરતા હતા. તેજામાં નજીકનું ગામ જે કંઈક પૂરક. ત્યાંનો તલાટી મરણ પ્રાપ્ત
તેની સ્ત્રી સતી થયા આવી. તેનો વિલાપ સાંભળીને સ્વામીએ ગંગાજળ છાંટી શાખને
સજીવન કર્યું; અને સ્ત્રી-પુરુષને ઘેર મોકલ્યાં. આ દંપતીને એક પુત્ર થયો તે તેમણે સ્વા-
મીને સમર્પણ કર્યો. તેનું નામ ઉદય ગોસાંઈ હતું.

આ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજની કારકીર્દીમાં મહાત્મા રામદાસ સ્વામીના ઘણા ચ-
મત્કારો લોકોએ દીધા હતા, એવું કહેવાય છે. જેઓ સ્વામીનાં દર્શન કરવા જતા, તેમના
ઉપર કૃપા દ્રષ્ટિ રાખીને સર્વ સાચે સમાધાન પૂર્વક વાત મીત કરતા. તેમણે ઘણાક જીવને
વિપત્તી મતી વેદના દૂર કરી તેમના રોગ મટાડયા હતા. હસાદિ લોકોપકારનાં ઘણાં
કામો કરીને એ મહા પુરુષ પોતાની ૭૩ વર્ષની વયે સમાધિરથ થયા હતા. તેમની પછી
શ્રીની પૂજાનો સર્વ અધિકાર શિવાજીએ આપેલાં સત્ત્વ ચિન્દો સદિન સ્વામીની આજ્ઞા
મુજબ તેમના વડિલ બંધવના પુત્ર ચમચંદને મળ્યો હતો.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ.

ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાં પ્રેમાનંદ મુખ્ય છે. તેમનો જન્મ ક્યારે થયો એ વિષે કોઇ ખાત્રી પૂરક દર્શકત જાણવામાં આવી નથી.^૧ પરંતુ તેમણે રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી એટલું તો નક્કી જાણવામાં આવ્યું છે કે તેઓ સંવત ૧૭૦૦ થી તે સંવત ૧૭૮૦ સુધીમાં હયાત હતા. પ્રેમાનંદના જાણનું નામ કૃષ્ણરામ^૨ હતું. તેઓ યાત્રે ચોવીસા મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. ને વડોદરામાં રહેતા હતા. પ્રેમાનંદ તેની માસીને ઘેર રહેતા હતા. ચૌદ પંદર વર્ષની ઉંમર સુધી તો તે મૂર્ખ અને જડબરત હતા. અને બિદ્યાવૃત્તિથી ગુભરો કરતો હતો. એક વખતે કોઇ સિદ્ધ પુરુષે તેને બારણે આવીને કહ્યું કે, હું બે દિવસનો અપવાશી છું. તે ઉપરથી પ્રેમાનંદે તેની સેવા કરી અને ખાવાનું આપ્યું. સિદ્ધે પ્રસન્ન થઇને જતી વખતે તેને આશીર્વાદ દીધો કે તું કાવ્ય કરતાં શિખીશ. તે ઉપરથી તેનામાં કાવ્ય કરવાની શક્તિ આવી, એવી દત કથા છે. કેટલાક કહે છે કે તે ન્યાયશાસ્ત્ર ભણ્યો હતો. તથા પુરાણની કથા કરતો. એક પ્રસંગે તેને પુરાણીઓ સાથે વાદ વિવાદ થયો હતો. તે ઉપરથી તેમણે એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે કોઇ પ્રેમાનંદ પાસે પુરાણ વંચાવે નહિ. પ્રેમાનંદે તેમને કહ્યું કે હું શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણનું ભાષાંતર કવિતામાં કરું છું. જેથી તમારો કોઇ ભાવ પુછશે નહિ. એ આગ્રહમાં પ્રથમ તેણે દશમસ્કંધનું પ્રાકૃત કરવા માંડ્યું. વળી વડોદરાના નાગર બ્રાહ્મણો તેની નિંદા કરતા કે સંસ્કૃત કથા પ્રાકૃતમાં કરી એમાં તું નવું શું કર્યું? એ ઉપરથી તેણે નરસિંહ મહેતા 'સંબંધી લખવા માંડ્યું. પછી એક પ્રસંગે નાગર બ્રાહ્મણની નાત જમવા બેઠેલી ત્યાં પ્રેમાનંદે પાટ બેસી મોમેર ગાઇ સંભળાવ્યું. તેથી નાગરો એટલા તો ખુશ ખુશ થઇ ગયા કે તેમણે પોતાના ચંચુઓ તેને આપી દીધા. કેટલાક કહે છે કે એણે સંસ્કૃત મહાભારત વાંચ્યું ત્યારે તેને માન પચીસેક રૂપિયા મળ્યા; પણ જ્યારે તેણે મહાભારતનું પ્રાકૃત વાંચ્યું ત્યારે તેને પુષ્કળ પૈસા મળ્યા હતા.

આ મહા કવિએ રચેલા ગ્રંથો આ પ્રમાણે છે:—

મુદામાચરિત્ર—આ ગ્રંથમાં તેણે સંવત ૧૭૦૪ નું વર્ષ લખેલું છે. તે ઉપરથી તેનો એ પ્રથમ ગ્રંથ હોય એમ જણાય છે. તે મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી રચેલો છે. તેમાં મુદામાના દારિદ્ર્યનું વર્ણન કરવામાં કરુણા અને હાર્યરસ સારા મૂળ્યા છે.

ઓખાહરણ—આ ગ્રંથ પણ મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી વિસ્તારીને રચેલો છે. તેમાં શૃંગારરસ ભરપુર છે. તેમ વીરરસ પણ સારો છે. તેના ખીજા ગ્રંથો કરતાં આ ગ્રંથ ઉપર લોકોની વધારે પ્રીતિ છે. બ્રાહ્મણો ચૈત્ર ગાસમાં તેની કથા કરે છે. તે લોકો ઉમંગ પૂર્વક શ્રવણ કરે છે.

(૧) પ્રેમાનંદનું જીવનચરિત્ર તેમના પુત્ર વલીભલદે લખ્યું હતું. પણ તે ગ્રંથ પ્રગટ થયો નથી એવું કહેવાય છે.

(૨) કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનંદના પિતાનું નામ "કેશવ" લખ્યું છે.

નળાખ્યાન—આ ગ્રંથ પ્રેમાનંદે સંવત ૧૭૭૬ માં રચેલો છે. તેમાં નળરાગ્ન અને દમયંતીના મહાકંઠનું વર્ણન કરવામાં કવિએ કંઈક રસ ધણો સારો મૂક્યો છે. એ ગ્રંથ દુઃખીઓના મનને શાન્તી આપે તેવો છે.

નરસિંહ મેહેતા સંબંધી—હુંડી, મોસાણું, અને શ્રાદ્ધ, એ ગ્રંથો પ્રેમાનંદે દંતકથાને આધારે નાટક જેવા રચેલા છે. તેમાં નરસિંહ મેહેતાની ભક્તિનો મહિમા તથા નાગરોનો છળ અને તેઓની રીતભાતનું સાચું વર્ણન કર્યું છે.

એ સિવાય હારમાળા, મૃદાલય આખ્યાન, અભિમન્યુ આખ્યાન, રણપટ્ટ, વિવેક વણકારો, ઋક્ષિમણી હરણ, દાણુલીલા, અને શ્રીમદ્ભાગવતના દશમસ્કંધના બાવન અધ્યાયનું કવિતા રૂપે ભાષાંતર, ઇત્યાદિ ગ્રંથો પ્રેમાનંદે રચેલા છે. તેમજ તેણે બીજાં છૂટક ધોળ તથા ગીતો બનાવેલાં છે. તે વધુની વૈષ્ણવોમાં ગવાય છે.

કવિતાનો આત્મા જે રસ તે પ્રેમાનંદની કવિતામાં ધણું કરીને એક સરખો, અને સાધારણ ઉગળો દિપે છે. તેમની કવિતા હાસ્ય અને કંઈક એ એ રસથી વિશેષ વ્યાપ્ત છે. તેમ શૃંગાર, વીર, અને અદ્ભૂત રસ પણ પ્રસંગોપાત સારા દેખાય છે. તેમણે સ્વભાવ-સ્થિતિ, અને રીતભાતનું અનુકૂલ ગૌરવવાળી શુદ્ધ વાણીમાં રસ બધું વર્ણન કર્યું છે. અલંકાર પણ ઘટતા અને સારા છે. તેમણે પોતાની પહેલાં થયેલા કવિઓના દેશી રાગ-દાળમાં અથવા તેમાં વધારો ઘટાડો કરીને નવા બનાવી એ રીતની વાણીમાં ગ્રંથ રચ્યા છે. હુંડી, શ્રાદ્ધ, હારમાળા, અને મોસાણું એ ચારમાં નાવક નરસિંહ મેતા છે. એ ચારમાં ઉત્તમ મોસાણું છે. તેમાં તથા સુદામા ચરિત્રમાં હાસ્ય અને કંઈક રસ વધારે છે. ગુજરાતીમાં જૂદા જૂદા ત્રણ પ્રકારના હાસ્ય લખનારમાં આ એક પ્રેમાનંદ છે. અને બીજા એ શામળભટ્ટ તથા અખોભક્ત છે.

પ્રેમાનંદે પોતાના ગ્રંથોમાં સંસ્કૃતમાંના તથા દંતકથાના વિષયો લીધા છે. અને તેને પોતાના સસારગ્નાન તથા તર્ક શક્તિ એ બેથી શણગાર્યા છે. એનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ પોતાની ઠરેલી સ્થિતિમાં ઠરેલી કલ્પમયી લખેલો નળાખ્યાનનો છે. વર્ણન રસ અને વર્ણન શૈલી એ પ્રેમાનંદની કવિતાની મોટી ખૂબી છે, અને એ ઉપરથી ગુજરાતીઓ હુંડી, સુદામાચરિત્ર, મોસાણું, અને આખાહરણ એ ગ્રંથો અમૂક પ્રસંગે ઉભંગથી ગાય છે. અને નળાખ્યાન તથા ભાગવત ચોમાસામાં વાંચે છે અથવા સાંભળે છે.

પ્રેમાનંદની કવિતા એ ગુર્જર પ્રદેશમાં એક સુંદર સરોવર છે, કે જેની લહરીમાં સર્વ ગુજરાતીઓ પોતાના સુખ દુઃખનાં પ્રતિબિંબ જોઈ જોઈને નિવૃત્તિ આનંદમાં રહે છે. કવિ પોતે પણ એજ આનંદ લેનારો હતો. તે સ્વભાવે માયાળુ, મળતાવડો, વિવેકી, અને દરેક હતો. સંસાર ઉપાધિમાં છતાં તે ગભરાતો નહિ. પણ સીધે રસ્તે ઉદોગ કરી સતોપથી રહેતો. તે પોતે પોતાના કુટુંબ અને મિત્ર મંડળમાં હાવકા મળતી, હાવકાં અભિમાનથી, અને હાવકાં કોડીલાપણાથી રસ વાર્તા કરી આનંદમાં કાળ ગુજારતો હતો.

આ ગુર્જર મહા કવિની કવિત્વ શક્તિ વિષે આપણા પ્રસિદ્ધ સાક્ષર રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

‘ પ્રેમાનંદની કવિત્વ શક્તિ અસાધારણ હતી. તે જે વિષય ઉપર લખે છે તેનું આ-

બેદુળ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઉભુ કરવામાં એ કદી ચૂકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઇ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પેંગ ધાલે એવો નથી. તાલ્યુ તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદજી. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાન્ત રસના ધરમાં આપણને લેઇ જઇને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખૂબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી. અને તે એવી સ્વાભાવિક રીતે કરે છે કે લેશ માત્ર પણ રસ બંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્ય સિદ્ધિ કરે છે. તેનું મૂખ્ય કારણ એ છે કે એને જન સ્વભાવનું જહુજ ઉંડુ જ્ઞાન હતું. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી એના જેવી પ્રાપ્તતા જાળવી શકે એવો કોઇ ગુજરાતી કવિ થયો નથી. ગ્રંથ સંકલના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં, કેટલો, ને કેવો રસ મૂકવો, એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, શૈલી સિધ્ધી, અને સંક્ષિપ્ત, પદ બંધન સરલ, ઘટ, તથા કોમળ છે. આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ધણેજ જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાં ખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજ્ય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. ઘણા માણસોને સુદામા ચરિત્ર સનિવારે, અને દુડી રવિવારે ગાઇ જવાનો નિયમજ છે. ગાએગામ એટ માસમાં એનું આખાદરણ તો ઉછળીજ રહે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ એતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે. એમાસાના દહાડામાં એક પણ ગામકું એનું નહિં માણુમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદ કૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ધન્ય છે પ્રેમાનંદ કે જેનાં કાવ્ય સમુદ્રમાં પર્વપર્વ રતીન જ નાને આટલા બધા જીવ ધાઇને આવે છે. અને શુદ્ધ કોમળ તથા બક્ષિતમાન થઇને સંસારમાં પાછાં વળે એ.

હંતકથા એવી છે કે પ્રેમાનંદે મોટપણે ગ્રંથો લખવા માંડ્યા હતા. અને ધારીએ તેમણે ૨૫ વર્ષની વયે મોઝેર લખ્યું તો નગાખ્યાનની સમાપ્તિ વેળાએ તે ૬૨ વર્ષના હોવા જોઇએ. અને તેઓ સુમારે ૮૦ કે ૯૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા હશે, એનું અનુમાન થઇ શકે છે.

પ્રેમાનંદને નંદરબારના શકોરનો આશ્રય હતો, એમ કેટલાક જણ કહે છે. પણ તેમના ગ્રંથોમાં એ સંબંધી કંઇ જણાવું નથી. પણ એટલું તો અનુમાન થાય છે કે, નગાખ્યાન તેમણે રાજ્યાશ્રયની ઉમેદમાં લખ્યું હશે. પણ આશ્રય મળ્યો કે નહિ તે કહેવાઇ શકાતું નથી. પ્રેમાનંદ પ્રથમ ગરીબ દાલતમાં હતા, પણ પાછળથી તેમણે પચીસ ત્રીસ દમ્બર રૂપિયા એજવ્યા હતા. તેમનાં બંધાવેલાં ઘર હજી વડોદરામાં છે. વડોદરામાં તેમના વંશમાં ગ. મનસુખરામ કરીને છે.

કવિ બિહારીદાસ.

આ કવિનો જન્મ રત્નપુતાનામાં આવેલા જ્યપુર મેદેરમાં થયો હતો. ‘શિવસિંહ-સરોજ’ નો કનાં લખે છે કે તેનો જન્મ સંવત ૧૬૦૨ ની માલમાં થયો હતો. પરંતુ કવિ ચરિત્રમાં લખ્યું છે કે તેણે સંવત ૧૭૦૫ માં જ્યપુરના રાજા મવાહ જ્યોતિર્જીની આજ્ઞાથી જલ્લાખામાં સનસાઇ મંથ રચ્યો હતો. એ રીતે જેનાં તેના જન્મ કાળના આ

વર્ષ વિષે જરા શક લાગે છે. તેના પિતાનું નામ કેશવ હતું. આ કવિના દોહરાઓ આખા ભરતખંડમાં પ્રસિદ્ધ છે. જોમ અમુક કવિની અમુક કવિતા વખણાય છે, તેમ આ કવિના દોહરા સર્વોત્તમ ગણાય છે. તેની બનાવેલી સતસેયા (વજ્રભાષા) ઉપર સંસ્કૃત લીકા થઇ છે, એમ કહેવાય છે તેના અકેશ દોહરાના બેથી સાત મુઠ્ઠી અર્થ થાય છે. એ બિહારીના દોહરાઓ ઉપર ખીજા કવિઓ કેટલા દિદા થાય છે, તેની ખાતરી માટે આ એકજ કવિત બસ થશે.

સુનિ બેતે સુર્તિ લાગે, પઢી બેતે હટે જાગે,
ભવકે તિમિર ભાગે, એસો વાકો તંત્ર હે,
જોગિનકો જોગ છુદે, વિજોગીકો દિન કદે,
ભોગી દિન રાત રદે, માનો ખીસો જંત્ર^૧ હે;
પડિનકોં બિલાસ, મૂરખકોં પરમ હાસ,
માનહુ મજાહ પાસ, અર્થકો અનંત્ર હે;
કહે કવિ નરરાય, છિનહુ ન છોડયો જાપ,
દોહરો બિહારીકો સિહારીકો સો મત્ર હે.

આ કવિત ઉપરથી સહેજ સમજાય છે કે, કવિ લોકોનો બિહારીદાસના દોહરા તરફ ધણો મોહ છે. સામાન્ય લોકો જેથી ખુશ થાય એવી કવિના સહેજ મળી શકે છે, પણ જે કવિતાથી કવિઓનાં હૃદય પણ દ્રવિત થાય, તેવી બિહારીદાસના જેવી ઉત્તમ કવિતા મળવી બહુ દુર્લભ છે.

એનું કહેવાય છે કે જે રાજ્યમાં કવિ બિહારીદાસ રહેતા હતા, ત્યાંના રાજાએ એક અતિ સ્વરૂપવાન કન્યા, કે જે હજુ યુવાવસ્થામાં આવી નહોતી, તથાપિ તેની વખતની નિર્દોષ ખુબશુરતી અને લવિષ્યમાં ખીવવાની બુવાનીથી મોહ પામીને તેને પોતાની રાણી કરવા માટે રાજાજેઠનાં રાખી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તેને જોઈને રાજા હાંધેશો થઈને પોતાનું રાજપાટ મંત્રીઓના હાથમાં સોંપીને તે કન્યા સાથે રાત્રિ દિવસ જતાનખાતામાંજ રહેવા લાગ્યો. એથી થોડા સમયમાં તેના આખા રાજ્યમાં અધાધુન ચાલી, અને લોકો ધણા હેરાન થવા લાગ્યા. ત્યારે મહાજનોએ તથા મંત્રીઓએ શહેરમાં ખીડું ફેરવ્યું કે, જે કોઈ માણસ રાજાને સમજાવીને રાજસભામાં તેડી લાવે તેને અમુક ખનામ આપીશું. પણ કોઈએ તે ખીડું ઝડપ્યું નહિ. કારણ કે જે કોઈ રાજાની પાસે જાય, તેને તે મારી નાખવાનો હુકમ કરતો. છેવટે આપણા બહાદુર કવિરાજ બિહારીદાસ રાજાની પાસે જવાને તૈયાર થયા, તે વખતે કવિ કંઈ જાહેર પુરૂષ ગણાતા નહિ. મહાજનો તેમની દયા આપને કહ્યું કે, બાક મોતને સન્માન આપવાને સામા જવાનું છે, માટે કે વિષે વિચાર કરી લેજો.

૧ હંદ ચંદ, પદ સૂરકે, કવિત સુ કેસવદાસ,

ગોપાલ તુલસીદાસહી, દુદા બિહારીદાસ.

૧ જેની બધી બાબતોએ ગણતાં અકેશને સરવાળો થીસ થાય એવો કેઠો

૨ જયપુરનો રાજ સર્વાઈ જયસિંહ તે મહારાજ માનસિંહનો પુત્ર જયસિંહનો પ્રપૌત્ર થાય.

આ વાત માબળીની કવિના નિશ્ચયના કાષ્ઠ પશુ ફેફસાં થયો નહિ પરંતુ તેણે ગભીર મુદ્રાથી જનાય આખો કે, પ્રભુનું લાલુ કરતા જો મારા પ્રાણ જશે તો પશુ હું પોતાને બાગશાળી સમજાશ, અને તમારે એમ પશુ સમજતું નહિ કે હું તમાગ ધનામની સાવચ-થી દોરાધને આ કામના જનાને તૈયાર થયો છું પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે હું તમને કહું છું કે રાજને રાજસભામાં માત્ર તેડી લાવનાતું તો શુ પશુ આજથી તે કન્યા ઉપરથી તેનો મોહ ઉતારીને પ્રજા કલ્યાણમાં તેનું મન લગાડુ તોજ હું ખરો કવિ નહિ તો હું મિષ્ટાશી હતો, એવું સમજાવે

એ પ્રમાણે અમરકારક ભાષણ કરીને કવિ રાજને મગસ જનાનખાના તરફ ચાલી ગયો. સા જઈને દારીની મારરતે મગવાનો સંદેશ મોકલનાની તજ્જીજ કરી, પશુ તેમાં તે નિષ્ણ થયો. સારે ડાનટ પોતે રચેલો દોહરો કાગળ ઉપર લખીને તે રાજ પાસે મોકલાવ્યો તે આ પ્રમાણે હતો —

નહિ પરાગ નહિ મધુ પુરી, નહિ મિકાસી પદ કાવ,

અર્થ! કલોર્સે લગ રલો, આગે મન હનાવ ?

આ દોહરો વાંચીને રાજ ગુસ્સે થયો. આ તો લખનારને એકદમ પોતાની હજીર મા બેલાનીને ફામીએ મગનાનો હુકમ કરી દીધો. સારે કવિ બિહારીદાએ કાષ્ઠપણ બતાવી નિશાળી ખતાયા વગર કશું, ગરી નિરાશ! આપા ઉવાનમાં એક પુષ્પ કમીપર બેઠેલા બમરાને જોઈને આ દુહો મેં કલો છે રાજને આશ્ચર્યથી કશું લે આ તારો દોહરો એમાં તે બમરાને શું કશું છે તે મતાવ પછી કવિએ ફરીને તે દોહરો વાંચી કશું કે, મદાગજ! જૂઓ મેં તે કમીપર બેઠેલા બમરાને કશું કે, — “એમાં પરાગ મોટલે પુનની રજ—યુગ્ધ નથી, તેમ તે મધથી પૂગાઈ પગિષ્ટ થઈ નથી, અને તે કળી પ્રકુલિત પશુ થઈ નથી છતા હે ! બમર ! તું એ કળી એટલે ખીમ્મામગા દુલથી લાગી ગયો છે, તો આગળ ત્યારે તે પરાગ આ મધથી પગિષ્ટ થઈ નિકાસમાન થશે ત્યારે તારા મા હવાસ થશે !”

રાજને મનમાં જે અર્થ પાવો હતો તે કળા આ જૂદાજ અર્થ સાબળીને તે ખુશ થયો, અને બેલો કે પછી ? કવિએ કશું કે મદાગજ! એ દોહરો ખીજે અર્થ કવિ-યુગમાં લખટાઈ રહેલા મુખ્ય પક્ષે પશુ આપ છે તે આ પ્રમાણે —

વિઝે પ્રથમ તો તે કહેવાની આનાકાની કરી, પણ પછી રાજનો ધણોજ આગ્રહ અને ભાવ જોઈને તે બોલ્યો કે—

નહિ પરાગ નહિ મધુપુરી, નહિ બિહારી યહ કાલ;

અહીં, કહીસેં લગ રહો, આગે કોન હવાલ ?

એનો ત્રીજો અર્થ એવો છે કે, એમાં પરાગ એટલે રજ નથી. અર્થાત તે રજવળા થઈ નથી. બોલવામાં પૂરી મધુ એટલે જીવાનીમાં રસ સહિત બોલવાની મીઠાસ આવી નથી, તેમ આ વખતે હજુ તે સર્વ અંગે પ્રયુક્તિ થઈ નથી. છતાં હે અહીં ! એટલે નર તું આ કળી એટલે ખીલ્યા વગરના સ્ત્રી-પુખ્તથી લાગી રહ્યો છે, તો બ્યારે તે ખરે-ખરી રજ, બોલવાની મીઠાસ, અને સર્વાંગે પ્રયુક્તિ થશે, ત્યારે આગળ તારી શી દશા થશે ?

આ ત્રીજો અને મૂળ ઉદ્દેશનો અર્થ સાંભળીને જાણે આંખે બાંધેલો પટ છૂટી ગયો હોય, જાણે જ્ઞાન અતર-ચક્ષુ ખુલી ગયાં હોય, તેમ રાજને ખરી વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેનો અધ મોહ જતો રહ્યો અને તેજ વખતે કવિરાજ બિહારીદાસની સાથે રાજ-સભામાં આવ્યો. અને પછી રાજકાજ સારી રીતે કરવા લાગ્યો. કવિને પોતાનો સલાહકાર અને રાજકવિ નિમ્નો, તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય અને જગીર આપી. રાજ્યે દરરોજ નવો દોહરો બનાવી પોતાની આગળ કહેવાની કવિને આગ્રહ કરી. તે પ્રભાણે તેણે કયું. અને એવા અદ્ભુત-અમત્કારી દોહરાઓની ‘બિહારીસતસૈ’ થયેલી છે. ધન્ય છે ! એવા બહાદુર કવિઓને ! હજાર વાર ધન્ય છે !

બિહારીદાસે રચેલી સતસાઈ મૂળ મૂળ ભાષામાં છે. તેમાં ૭૦૦ દોહરા છે. આ ગ્રંથ ધણો વખણાય છે. તેના ઉપર જુદી જુદી સાત ટીકાઓ થઈ છે. તેમાંની એક સંસ્કૃત ભાષામાં છે. એજ તેની મોટાઇનો પ્રસક્ષ પુરાવો છે. એ ગ્રંથમાં શ્લેષ, ઉપમા, ઉપમેષા, અને અન્યોક્તિ વગેરે કાવ્યના ઉત્તમ શુણો ભરપૂર છે. તેમાં શૃંગાર રસ એટલો મૂકેલો છે કે, પ્રાકૃત ભાષામાં તેના જેવો બીજો ગ્રંથ નથી. એ ગ્રંથ કોઇ પણ કથાને અનુસરીને રચેલો નથી. પણ સંધાકૃષ્ણનું રૂપ, તેમના વિલાસ, અને સંભાષણ, તથા અલંકારાદિ પદાર્થ, અને તેઓના ક્રિડાકુંજ ઇલાદિ વિષયોનું એ ગ્રંથમાં નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાંના દોહરા વર્ણના અનુક્રમે રચેલા છે. તે દરેક વર્ણ પ્રકરણને પ્રજન્ય નામ આપેલું છે. આવો ઉત્તમ ગ્રંથ રચીને બિહારીદાસે પોતાનું નામ કાયમ રાખ્યું છે.

કવિ ભૂખણ.

આ કવિના જન્મસ્થાન વગેરેની હકીકત હાથ આવી નથી. પણ તેના વિષે એટલું જાણવામાં આવ્યું છે કે તે ગંગા અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો રહેનાર કોના જીઓ બ્રાહ્મણ હતો. તેના બાપનું નામ રત્નાકર હતું. એ કવિ દિલ્હીના પાદશાહ ઔરંગઝેબના વખતમાં એટલે ઇસ્વીસનના સત્તરમા સૈકામાં હવાત હતો. ઔરંગઝેબના બાપ શાહજહાંએ મુંદરદાસ કવિને ‘મહા કવિરાજ’ નો ઇલાકાળ આપીને પોતાના દરબારમાં રાખ્યો હતો. એ વાન જાણીને ભૂખણ કવિને ઔરંગઝેબની પાસેથી કવિ તરીકે કાંઈ

બક્ષીસ અને માન મેળવવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી તે ઔરંગઝેબના દરબારમાં ગયો. અને પાદશાહને થોડીક કવિતા કહી સમજાવી. ઔરંગઝેબને કવિતા સાંભળવાનો શોખ નહોતો, તેથી તેણે કવિને કાંઈ સન્માન આપ્યું નહિ. અને કહ્યું કે તમે કવિ લોકો જૂઠું બહુ વર્ણવો છો. માટે તમારી કવિતા મને ગમતી નથી. જે સાચે સાચી વાત હોય, અથવા જે ગાણસમાં જેવા ગુણ હોય તેવાજ તમે વર્ણવતા હો તો તેવી કવિતા હું પસંદ કરૂં. બૂખણે કહ્યું કે, સાહેબ, આ દુનિયાં પેદા કરનારે પણ શરીરની ઉપરની ચામડી શોભિતી કરી છે, અને જે ગંદુ છે તે અંદર દાંડ્યુ છે. જેમકે આંખો સુંદર છે તે આગળ રાખી છે, અને બગલને સંતાડી રાખી છે. તેજ પ્રમાણે પડિતો પણ દૂરંધુ દાંડીને સદૃશ્ય પ્રસિદ્ધ કરે છે.

ઔરંગઝેબે કહ્યું કે, એ ખરૂં છે, તથાપિ સાચેસાચી વાત વર્ણવો તોજ હું તો ખુશી થાઉં બૂખણે કહ્યું કે ઠીક છે સાહેબ, ત્યારે હું આવતે કાલ એક કવિતા કરી લાવીશ. અને તેમાં આપનાં જેવા ગુણ છે, તેવા સાચે સાચા વર્ણવીશ. પાદશાહે તે વાત કબુલ કરી. અને કહ્યું કે કાલે હું બંદગી કરતો હોઉં તે વખતે તમે આવજો. પાદશાહે બપોરે કહ્યું કે હું કેવી રીતે ખોદાની બંદગી કરૂં છું, તે મારો ગુણ આ કવિ વખાણશે. ખીન્ને દિવસે કવિ પોતાનો ઘોડો તૈયાર કરીને તે ઉપર સ્વાર થઈ પાદશાહના દરબારમાં ગયો. ઘોડાને દેવડીએ બાંધીને તે ઔરંગઝેબની પાસે ગયો. તે વખતે તે એકાંતમાં બેસીને બંદગી કરતો હતો. તે જોઈને બૂખણે આ પ્રમાણે કવિત કહ્યું:—

કવિત.

તસખી લે હાથમે સુ પ્રાત કરે બંદગીપે,
મનમે કપટ સો જપે હે જાપ જપકે;
આગરેમે આય દારા, મોઝમે સુનાય દીને,
માર્ગો નિજ તાત છત છીન લીતો છપરે;
શાહસુજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઇ ફેરી,
નાશ કીનો કુટુંબ તમામ ચંપી અપકે;
બૂખન મનંત રહી છંદી ! મતિમંદ બયો,
નોસો ચૂવા ખાયકો બિલાઇ બેઠી તપકે.

અર્થ—હાથમાં માળા લેઈને સવારમાં બંદગી કરે છે, મનમાં કપટ રાખીને જપનો જાપ જપે છે, આગ્રમાં આવીને મોટા ભાઈ દારાશાહનું પ્રગલ્ભ પગલી લીધું, અને પોતાના પિતા શાહજહાંને મારી નાંખીને તેનું છત પણ છીનવી લીધું, ખીન્ન ભાઈ શાહસુજને ઘેરીને તેને પકડી પોતાના નામની દુવાઇ ફેરવી, અને તમામ કુટુંબનો નાશ કર્યો. બૂખણે કવિ કહે છે કે, મંદમતિથી એવી અનીતિ કરીને હવે નવસં ઉદર ખાઈને બિલાડી તપ કરવા બેઠી છે. વાહ ! શી કીર્તિની સસતા ! ઔરંગઝેબની ખરી કીર્તિ કહેનાર કવિ બૂખણને ધન્ય છે !

કવિતાની કડીએ કડી, રૂબરૂ શબ્દ અને અક્ષરે અક્ષર ઔરંગઝેબને તીક્ષ્ણ તરવારના

ઝટકા જેવા લાગતા હતા, તેના એહેરો દરવખત વિકૃત કાન્તી ધારણ કરતો હતો, તેની કવિએ દરકાર રાખ્યા વગર પાદશાહને સંબોધિતે ખીળ એવાજ પ્રકારનાં કવિત કહ્યાં. તેથી પાદશાહ એટલો તો ક્રોધે ભરાયો કે જો બૂખણ હાથમાં આવ્યો હોત તો તેના કાપીને દુકડે દુકડા કરી નાખત. પણ બૂખણ કવિત બોલીને તુર્ત પોતાના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને દોડતો આવ્યો ગયો. ઔરંગઝેબે તેને પકડવા સાર સ્વારો દોડાવ્યા, પણ તે પકડાયો નહિ.

ઔરંગઝેબના દરબારમાંથી નાસીને બૂખણ કવિ મહાન રાજા શિવાજીની પાસે રાય-ગદમાં ગયો હતો. તેણે પ્રથમ શિવાજીને બોલપ્રમા વગર શિવાજીનો કોઈ સરદાર હશે એવું ધારીને તેની આગળ નીચેનું કવિત કહી સંભળાવ્યું હતું.

કવિત.

છેદ્ર નિમિ બંભપર, વાડવ સુ અંભપર,
રાવન સુ દમપર, રથુ કુલ રાજ હે;
પોંન બારી બાહપર, રંબુ રતિ નાહપર,
ત્યૌં સહઅ બાહપર, રામ દ્વિજ રાજ હે;
દાવા દુમ દંડપર, ચિતા મૃગ મુંડપર,
બૂખન બિનુંડપર, જેમે મૃગ રાજ હે;
તેજ તમ અંસપર, કાન્હ નિમિ કંસપર,
ત્યૌં મિલેઅ બંસપર, સેર શિવરાજ હે.

આ કવિતનું છેલ્લું અર્ધુ ચરણ ‘ત્યૌં મિલેઅ બંસપર’ તે કવિએ એવી ગર્જનાથી કહ્યું કે તે સાંભળીને શિવાજીનાં રોમ દલાં થઈ ગયાં. અને તેના શરીરમાં એકદમ શર અટી ગયું. શિવાજીએ ફરીથી તે બોલવાની સંજ્ઞા કરી. એટલે કવિ ફરીને બોલ્યો. તેમ ફરી ફરી શિવાજી વીરરસના તાનમાં તે કવિત બોલવાની સંજ્ઞા કરતોજ ગયો. અને કવિ પણ તે કવિત પુનઃ પુનઃ બોલતોજ ગયો. એ રીતે તેણે બાવનવાર એ કવિત કહ્યું. અને છેવટ થાઈને સાંભળનારની ઇચ્છા છતાં તે કહેવું બંધ કર્યું. પછી ખીજે દિવસે કવિને દરબારમાં આવવાનું કહીને શિવાજી તેનાથી છૂટા પડ્યો હતો.

ખીજે દિવસે બૂખણ કવિ શિવાજીના દરબારમાં ગયો. ત્યાં મહારાજા શિવાજીને જો-ઈને આગલે દિવસે ગળેલા સરદાર વિશે કવિને બાન થયું. પછી શિવાજીની સભામાં બૂખણે કેટલાંક કવિત કહી સંભળાવ્યાં. કવિની વીરરસ વાણી સાંભળીને શિવાજી અને તેના સરદારો અનિરાધ ખુશી થયા. અને હર્ષ ગર્જનાથી તેને વધાવી લીધો. પછી શિવાજીએ કહ્યું કે, કવિરાજા! મહ કાલે પેલી કવિતા મારે તમારી પાસે સો વાર બોલવવી હતી. અને તેના ઇનામ તરીકે તમને સો ગામ, સો દાથી, અને સો પેપાક આપવા હતા. પણ તમે તમારી ખુશીથી બાવનવાર બોલ્યા માટે બાવન ગામ, બાવન દાથી, અને બાવન પેપાક તમારા થઈ ચૂક્યા. તે તમને હાલમાંજ મળશે. અને આજથી તમને અમારા રાજ કવિનું પદ મળ્યું સમજાવું.

કવિએ કહ્યું:—“મહારાજા મિશન! હું ગામ, દાથી, દંડા પેપાક લેવા માટે આ-વ્યો નથી. હું ગામ તમારું હાથ તથા આર્થાભિમાન સાંભળીને તમારે આશ્રમે રહેવા માટે

આખો છું. આપના સીપાઇઓને શર ચડાવીને મ્લેન્છાને હણતા મારી આંખે નેદશ, એજ મને મોટામાં મોટું ધનામ છે. સ્વદેશભિમાનથી વધારે ધનામ મળવા લાયક ચીજ હું દુનિયામાં નોતો નથી. વીર પુરોહિત વીરત્વ માત્ર અમર કર્યું, એજ અમાર-કવિઓ નું કામ છે. મહાન કવિઓએ દ્રવ્યની દસ્તાર રાખી હોય એમ મેં સાંભળ્યું નથી.” એ રીતે ભૂખણે દ્રવ્યની સ્પષ્ટ રાખી નહોતી. છતાં શિવાજીએ તેને યોગ્ય ધનામ આગ્રહ પૂર્વક આપ્યું હતું. ભૂખણે ‘શિવરાજ બાવની’ (ભૂખણ બાવની) નામે ન્હાનો પણ વીરરસનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. તેમાં એવો વીરરસ છે કે લોકોની કહેણી પ્રમાણે ધડીબર ‘પાવૈને પણ પાનો ચડે, ધન્ય છે ! તે વીરોને ! અને ધન્ય વીરરસ પ્રેરક ભૂખણ જેવા કવિઓને !

અખો ભક્ત.

અખોભક્ત માટે શ્રીમાળી સોની અમદાવાદમાં ખાડીઆમાં દેસાઈની પોળમાં રહેતો હતો. તેના વંશમાં હાલ કોઇ નથી. તેણે “અક્ષયગીતા—અખેગીતા” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથને છેવટે સંવત ૧૭૦૫ . ચૈત્ર શુદ્ધ ૨ ને સોમવારની તિથિ લખી છે. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સંવત ૧૭૦૦ ના સૈંકામાં અખોભક્ત થઇ ગયો.

આ કવિને કવિતા લખવાનું કેમ સૂઝ્યું, તેનાં કારણો લોકમાં આ પ્રમાણે કહેવાય છે:—અખો ધણો પૈસાદાર હતો. તેની પાસે એક બાઇએ ત્રણસેંક રૂપીઆ અનામત મૂક્યા હતા. એક વખતે તે બાઇએ કહ્યું કે, મને તેની કંડી ધડી આપો. સારે અખાએ પોતાની તરફથી સો રૂપીઆ ઉમેરીને ચારસેંકની કંડી કરી આપી. અને તે વાત પેલી બાઇ જોના ઉપર તે બહેનના જેવું બહાલ રાખતો હતો, તેને દહી દીધી. પણ તે બાઇએ એ વાત ન માનતાં ધાર્યું કે, અખા બાઇ જતના સોની છે, તેથી તેણે કંઇ ગડબડ કરી હશે. એવા ખ્યાલથી તે બાઇએ ખીજ સોનીને તે કંડી દિંમત કરાવવાને આપી. તેણે કડકો કાપીને ગાળી નેઇ, ને ચારસેંક રૂપીઆનો માલ છે એવું કહ્યું. બાઇ ખશીઆણી પડી ગઇ. પછી તેણે અખાની પાસે જઇને કહ્યું કે બાઇ આ સમી કરી આપો. અખો કંડી ટુટવાનું કારણ પુછીને જણાવતો થયા પછી ધણો ખિન્ન થઇને બોલ્યો કે:—સંસાર સાચાનો નથી” પછી તેને વૈરાગ્ય થયો.

ખીજ વાત એવી ચાલે છે કે, તે દંકશાળનો ઉપરી હતો. ને એક વખતે કાઇએ સરકારમાં ચાડી ખાધી કે અખો સિક્કાઓમાં હલકી ધાતુઓ ભેળવે છે. તે ઉપરથી તપાસ થઇ, પણ તે વાત સાચી ફરી નહિ. સાર પછી તેનું દિલ સંસાર ઉપરથી હઠી ગયું.

એવાં કારણોથી અખાને સોનીના ધંધા ઉપર ધિક્કાર આવ્યો, ને તેણે પોતાનાં હથિયારો કુવામાં નાખી દીધાં. પછી સંસારમાં સાચું શું છે, તેની તે ખોળ કરવા લાગ્યો. તે વખતે જે જે પંથો ચાલતા હતા, તે વિષે તેનાથી મોટેરણો પાસે જઇને તેઓની સાચવટ જોતો હતો. પણ તેમાં તેણે બધે ઇગ્નાજી જોઇ. એક વખતે તે પોતાનું નામ તથા વેશ બદલીને કોઇ ગોસાંધજીના મંદિરમાં ગયો, સાંધી તેને ધક્કો મારી કહાડી મૂકવામાં આવ્યો. એ ઉપરથી તેણે ગોસાંધજીને કહ્યું કે, તમે સધળા પૈસાના સાધી છો. માનુસ અને ગરીબના સાધી નથી. પછી તેણે આ નીચેની સાખી લખી.

“ ગુરુ કીધા જે જોકુવનાથ, ઘરડા બળદને ઘાલી નાથ;
ધન હરે ધોકો નવ હરે, એ ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ?”

સાર પછી સાચું શું છે, ને સાચો કાણ છે, તેની જોળમાં તે ગામો ગામ જ્યાં, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. આખરે કાશીમાં તેણે એક રાતે સંન્યાસીના એક મઠમાં જઈ બ્રહ્માનંદ નામનો સંન્યાસી એક બીજા સંન્યાસી આગળ વેદાંતની કથા કરતો હતો, તે સંકાસ આગળ ઉભા રહીને સાંભળી. તે કથા તેને પસંદ પડી. પછી તે રોજ લાં જતો, ને જાતો જાતો કથા સાંભળતો. દિવસે તે ઘણી ઘણી રીતે સંન્યાસીને કનક કામિનીની વાતો કરીને લલચાવતો, પણ તે લલચાતો નહિ. સારે અખાએ જાણ્યું કે એ કોઈ મહા પુરુષ છે ખરો, કથા સાંભળતાં એક વર્ષ થયું હતું, તેવામાં એક રાત્રે હોકારો દેનારથી નિદ્રાને લીધે હોકારો દેવાયો નહિ, સારે અખાએ હોકારો દીધો. પણ બ્રહ્માનંદને શક પડ્યો તેથી તેણે દીવો લેઈને જોયું તો અખાને દીકો. પછી અખાએ કહ્યું કે મારો અનુમત્ત કરો. એ દિવસથી અખાએ બ્રહ્માનંદને ગુરુ માની તેની કથા પ્રગટ રીતે સાંભળવા માંડી. ને ઘેર અવકાશે વેદાંતના ગ્રંથો લખવા માંડ્યા.

અખાએ જનાવેલા ગ્રંથોના બે ભાગ થઈ શકે છે;—પાખંડીમત તથા આચાર ધે-લાઈ વિષે જાણ્યા, અને વેદાંતના ગ્રંથો. જાણ્યામાં મરદાની રીતે લોકમાં ચાલતા દાખલાઓથી ઠગબાજીને તથા ધર્મ ધેલાઈને તેણે હસી નાખી. હસવામાં નિંદા કરી લોકને શીખામણુ દીધી છે. તેણે જે દાખલાઓ મૂક્યા છે તે ખરેખર અસર કરે તેવા છે. કદાપિ એમ લાગે છે કે એક વાતના બોધને માટે જૂદાં જૂદાં સ્થળોનાં પ્રસંગોને અનુસરી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપે સાચે મૂકવામાં તેને ઘણી મહેનત પડી હશે. તોપણ તેની લખવાની છટા ઉપરથી સાદ જણાય છે કે તેણે બહુ જોયેલું, બહુ સાંભળેલું, અને બહુ વેડેલું, તેથી તેનાથી સહેજ લખાયા છે. એજ તેની કવિ દાખલ ખૂબી છે. તેના જાણ્યા પીંગળ રીતના નથી. પણ જ ચરણની ચોપાઈઓ છે. મૂર્ખાઈનું હાસ્ય કરી શીખામણુ આપવામાં અને મુજરાતી ભાષામાં વેદાંતના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો લખવામાં અખા જેવો કવિ હજુ સુધી કોઈ થયો નથી. અખાએ જે વેદાંત લખ્યો છે, તે વેદાંત કવિને લખવાના વિષયને યોગ્ય નથી. તેમાં કવિતા રસ થોડોક છે. અખો પોતે પણ કહે છે કે “ માનીને કવિમાં ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણીશ.” શાસ્ત્રીય ગ્રંથોની કવિતામાં અલંકારની મેળવણીથી જેટલો રસ ઉત્પન્ન થાય, તેટલો રસ હોય છે. ગંભીર વિષયને અનુકૂળ ભાષા ધડાવેલી નહિ, તેથી અખાની ભાષા સ્વચ્છ નથી. પણ કિસ્મત લાગે છે. અખાને માની દાખલ ઘણું માન છે. પણ કવિ દાખલ તો એ બીજા વર્ગના કવિઓમાં ગણી શકાય. તેની કવિતા બોધક છે. તેમાં હારપરમ સિવાય બીજો રસ નથી.

અખાએ જાતે અભ્યાસ કર્યો નહોતો, પણ તે બહુશ્રુત હતો. એના વિચાર સાધારણ નથી, પણ પ્રૌઢ છે. પંડિત માન્ય કરે તેવા છે. તેણે કવિતા ઉપર કે દાળ ઉપર નજર રાખી નથી. પણ અર્થ અને દૃષ્ટાંતોથી ભ્રમકમાં જનાવવા ઉપર સારી પેઢે નજર રાખી છે. તેણે જે ગ્રંથો જનાવ્યા છે. તે ત્રીએ મુજબ;— ૧ અખેખીના. ૨ પંચીકરણ. ૩ બ્રહ્મ-લીલા. ૪ અનુભવબિંદુ. ૫ ચીત્તવિચાર સંવાદ. ૬ ગુરુસિખ સંવાદ. ૭ કૈવલ્ય ગીતા. ૮

સંત પ્રિયા. ૯ જૂદા જૂદા અંગો વિશે છપ્પા, દોઢા, છૂટક પદો તથા કીર્તન વગેરે.

ઉપરના અંગોમાં જગત્ મિથ્યા, અને ધર્મર સત્ય છે. તેને ઝોળખવો, અને તેને વારંવાર વિવેક વૈરાગ્ય સાધન કરવાં, તથા અનિત કે વૈરાગી થવાની જરૂર નથી, પણ સત્સંગથી સાચા પદાર્થને ઝોળખીને ખોટાનો યત્ન પૂર્વક સાગ કરવો, એવા વિષય છે. તેણે બુદ્ધા મળીને ૭૫૦ છપ્પા રચ્યા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેને દુનિયાનો વ્યવહારિક અનુભવ સારો હતો. તેની દ્રષ્ટિ જગત્ની ખૂબી જોવા કરતાં ખોડ જોવા તરફ વધારે હતી. તેની વાણી સાંભળનારના હૃદયને ભેદે તેવી છે. તેણે અનુભવ જાતિને ખરેખર જાણ આપ્યા મારીને શીખામણ દીધી છે. તથા દુનિયાની દગલખાણ ઉઘાડી કરી છે. તેણે જે જે દ્રષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તે બહુ અસરકારક છે. તેને ભક્ત દાખલ થઈ જાય છે. પરંતુ તેનામાં ભક્તિ જણાતી નથી. માત્ર કુશળ જ્ઞાન જણાય છે. તે બહુ ભણેલો નહોતો, તે છતાં વેદાન્ત સરખા અધરા વિષયનું જ્ઞાન મેળવીને તે ઉપર તેણે અનુભવ પૂર્વક લખ્યું છે. માટે તેની એવી હંચી કુદિને ધન્યવાદ થયે છે.

કવિ સામળ ભટ્ટ.

આ પ્રખ્યાત કવિ શ્રીગોડ માળવી, સામવેદી, રમાર્ત આજ્ઞા હોતો, તે અમદાવાદના વેંગણપુર નામના પરામાં જન્મે હાલ ગોમતીપુર કહે છે, ત્યાં રહેતો હતો. એના બાપનું નામ વીરેશ્વર, માનું નામ આનંદ બાપ, અને શુરનું નામ નાનાભટ્ટ હતું. તેને બે છોકરા હતા. તેમાં પુરુષોત્તમ ભણ્યો ગણ્યો અને લાયક હતો. માટે તેના ઉપર કવિ પ્રેમથી જોતો હતો, ને કવિતા ગાવાને તેને પોતાની સાથે રાખતો.

સામળભટ્ટ મળ બાપાનો તેમજ સંસ્કૃત બાપાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે. કેટલાએક કહે છે કે, એને જ્યોતિષ પણ આવડતું હતું, ને તે પુરાણો વાંચતો હતો. દોઢરા, ચોપાઈ, છપ્પા, કવિત વગેરે જુદો જે મૂળ સંસ્કૃતમાં નહિ (પ્રથમ મળ બાપામાં નીકળેલાં) તે સામળે શુદ્ધતામાં વિશેષ વૃત્તનાં કીર્ધાં, ને તેમાં કૃતેહ પામ્યો છે. તેની કવિતાનો મોટો ભાગ વાર્તાનો છે. એ વાર્તાઓ લખવાનો ઉદ્દેશ ગામડીઆઓને રીઝવવાનો છતાં તેણે પોતાની વિહતા અને કવિત્વ શક્તિ સારી પેઢે બતાવી છે. અજ્ઞાની લોકને કવિતા તરફ રચી કરાવ્યાનું અને તેમાં નીતિ બતાવ્યાનું માન સામળને થયે છે, તેણે પ્રથમ સંસ્કૃત પુસ્તકો વાંચીને બોલ પ્રબંધ વગેરે ઉપરથી વિક્રમ તથા બોલ રાજની પુષ્કળ વાર્તાઓ બનાવી છે. તેમ કેટલીક નવી યોગ્ય છે, ને કેટલીક શર-શીમાંથી સાંભળી લેધને કરી દશે, એમ જણાય છે. તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યના શ્લોકના કવિત, છપ્પા પણ બનાવેલા છે. આ કવિ વિશે આપણા પ્રખ્યાત કવિશ્વર નર્મદાશંકર લખે છે કે;—

“ સામળભટ્ટની પ્રસિદ્ધ કવિતા વાર્તાની છે તેમાં વિષય સ્ત્રી ચરિત્રનો છે. તેણે અતિશયોક્તિથી સ્ત્રીને નિંદવી છે. એનું વાંચનારના મહોદ્દમાંથી નીકળે છે. તેની વાર્તા ધનના તેજમાં સુખોષ દયાઈ ગયો છે. જો કે કેટલીક મોટી વાર્તામાં કેટલીક સ્ત્રીની

મૂર્તિ રૌદ્ર અને ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે તેવી છે. ને ફેટલાક પુરુષોની સ્તંભ મૂર્તિ ઉજળો આનંદ આપે છે. તોપણ સર્વ વાર્તા વિશે સાધારણ વિચાર આટલોજ આપી શકાય છે કે, તે તર્કથી યોગ્ય છે. તોપણ તે ઉત્તરોત્તર તર્કથી-નવાં નવાં વર્ણનથી રસમરી થઈ નથી; હા, સાહિત્ય અલંકારથી તેજદાર છે ખરી, કથન પણ ઘણું કરીને એક સરખાં સાદાં છે, યુક્તિને અટપટ ભરેલાં નથી કે એક નવો રંગ દેખાય. વાર્તામાંને ખીજ કવિતામાં પ્રસંગે પ્રસંગે નવેરસ, અલંકાર, તથા સાહિત્યથી દેખાયા છે. પણ એ રસ ઘટ નભેલા નથી. ઉપસક્તિયા છે. એટલે અસર ઘણીવાર રહેતી નથી. કવિનો અંધ લખવાના ઉત્સાહનો ઉભરો એવો તો જોશમાં બહાર પડેલો છે કે, તેણે હિંદી, ઉર્દુ, જૈન શબ્દો તાણી તોડી પ્રાસને અનુકૂળ કરી પોતાની વાણીને સરળ તેજ મારતી ને છટાવાળી દેખાડી છે. સામળે ઘણું લખ્યું છે, ઘણું સાહિત્ય વાપર્યું છે, ઘણું બોધ આપ્યો છે, ઘણી ચાતુરી બતાવી છે, ને ઘણા રંગ દર્શાવ્યા છે, તે સૌ જોતાં તેની કવિતાએ ગુર્જરી સ્થિતિ પ્રદેશમાં એક રંગમંડપ હોયતી શું! તેવી જોએ છે. જેમાં ગુજરાતી સ્ત્રી પુરુષો અનીતિ મૂર્ખાઈ વગેરેનું હાસ્યરસ નાટક જોઈ અને દૃષ્ટાંત કથન સાંભળી મુખોપ શિક્ષા અહણ કરે છે. ગુજરાતીઓમાં પ્રવૃત્તિના આનંદ, ઉદ્યમ, સાહસ, ધૈર્ય, બળ, બુદ્ધિ, પરાક્રમ, એ સદ્ગુણોનો પ્રથમ બોધ કરનાર સામળભટ્ટ છે—“જીવતો નર લદ્દા પામશે” એ તેતુ વચન તો કહેણીરૂપ થઈ રહ્યું છે.”

એ કવિની કીર્તિ માંભળી વાસણ વંશના લેઉવા પાટીદાર રખીદાસ જે માતર પ્રગણામાં કુંજ નામે ગામમાં રહેતા હતા, તેમણે સામળભટ્ટને પોતાના ગામમાં તેડાવીને મોટા સત્કારથી તેના ગુજરાનને માટે ફેટલાક પસાયતું કરી આપીને પોતાની પાસે રાખ્યો હતો. ત્યાં રખીદાસને રીઝવવાને સામળભટ્ટે સિંહાસન બત્રીશી કરી, તેમજ રખીદાસના પુત્ર ઝવેરસાહને રીઝવવા માટે સુડાબોહોતેરી કરી હતી. સામળભટ્ટના રચેલા અર્થો;—સિંહાસન બત્રીશી, સુડાબોહોતેરી, નંદબત્રીસી, મદનમોહના, બરાસકસ્તૂરી, પદમાવતી, શનિશ્વરાખ્યાન, બોડાણાનુ આખ્યાન, ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ, અંગદ વિદિ, મંદોદરી સંવાદ, શિવપુરાણ, રેવાખડ, રણછોડજીનો શ્લોક વગેરે છે.

કવિ સામળભટ્ટ આશરે ૧૨૫ વાર્તાઓ તથા અમહોત્તરમંડ વગેરે ઉપર બતાવેલા પુસ્તકો ગુજરાતી બાપાની કવિતામાં છે. તેમાં બત્રીશ પુતળીઓની બત્રીશ વાર્તાઓમાંથી અને મહાપત્રીશીની પત્રીશ વાર્તામાંથી ફેટલીએકમાં ઘણી નીતિ અને શીખામણની વાર્તા છે. સુડાબોતેરીમાં એક દુરાચરણ કરવા આતુર થયેલી સ્ત્રીને કેવી રીતે યુક્તિથી સમજાવીને દુરાચરણથી અટકાવી, તેના દાખલા છે. તેમાંથી સમજીને શીખામણ અને અણસમજી અવજો અર્થ લે તો તેને ગેરફાયદો થાય એવું છે. પણ તેમાં હરેક ઠેકાણે તે કવિએ બિચારની નિદા કરેલી છે. સામળભટ્ટની કવિતામાં ઘણું કરીને દ્રોષ ધર્મ પંથનો પક્ષ નથી. તેથી હરેક ધર્મના લોકો તેને વાંચવા ચાહાય છે. કવિચરિત્રમાં લખ્યું છે કે;—

“કવિએ બનાવેલા બરાસકસ્તૂરિ વગેરે અર્થો ઉપરથી જણાય છે કે, તેના જેવો તર્કશક્તિવાળો ખીલ્લે દ્રોષ કવિ ગુજરાતી બાપામાં યોગ્ય નથી. તેની પરચુરણ કવિતા કહી આપે છે કે, તેના જેવો બહુશ્રુત અને બ્યવહારિક ગાનવાળો પણ ખીલ્લે દ્રોષ કવિ થયો

નથી. તેના વિચાર પ્રાદ અને ગંભીર છે. તેણે જે જે બાળોનાં વર્ણન કર્યું છે, તેના ગુણ દોષ કહેવામાં કાંઈ ખામી રાખી નથી. તેની વાણી એવી છે કે, ફરી ફરીને વાંચીએ તો પણ નવું નવું લાગે છે. અને પ્રીતિથી વાંચવાનું મન થાય છે. તેણે સમવિષય ગુણનાં અનુભવિક દ્રષ્ટાંત દેખાડીને ઘણી સારી રીતે નીતિનો ઉપદેશ કરેલો છે. તેમાં અલંકારો પણ સારા મૂકેલા છે. તેની સમસ્યાઓમાં અતુરાધ અને તર્ક સારો છે. કવિનો ખીલે પુત્ર આંખે બાડો, કુરુષ અને જડ મતિનો હતો. તેથી તેના ઉપર તેમની ઝાણી પ્રીતિ હતી. એ વિશે તેમણે એક ટેકાણે લખ્યું છે કે;—“ સામંજભટ્ટનો દીકરો, બાડો ને વીકરાડ; ધામુડવાડે મોકલ્યો, જે પોચો ગતરાડ.”

કવિએ મહાપદ્મીશીમાં સંવત ૧૭૭૭ અને સંવત ૧૭૮૫ એ વર્ષો લખેલાં છે. પદ્માવતીમાં સંવત ૧૭૭૪ નું વર્ષ છે. રણછોડજીના શ્લોકમાં સંવત ૧૭૮૧ છે. અને સિંહાસન બત્રીસી પછી સુઝાબહોતેરી લખાઈ છે. તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે, સામંજભટ્ટે સંવત ૧૭૭૦ થી તે સંવત ૧૭૮૦ સુધીમાં ઘણાક ગ્રંથો લખ્યા છે. એવું કહેવાય છે કે, બ્યારે સંવત ૧૭૮૧ માં રખીદામે તેમની કીર્તિ સાંભળી તેજાબ્યા, ત્યારે તેમની ઉમ્મર ૩૦ વર્ષની હતી. તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે, તેમનો જન્મ સંવત ૧૭૩૯ માં અને મરણ સંવત ૧૮૦૦ પછી થયેલું હોયું જોઈએ.

સુંદરદાસ.

દાદુપંથી સાધુ કવિ સુંદરદાસ મોટા પંડિત અને જ્ઞાની પુરુષ હતા. તેમણે વેદાંત વિષયપર બહુ ગ્રંથ કર્યા છે. તેમાંના સુંદરવિલાસ, જ્ઞાનવિલાસ, જ્ઞાનસમુદ્ર અને દશઅષ્ટક, એ ચાર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. તે વેદાંત જ્ઞાનવાળાને બહુ ઉપયોગી છે. એવું કહેવાય છે કે, સુંદરવિલાસ ગ્રંથની રચના સુંદરદાસે પોતે કાંઈ ગ્રંથના આકારમાં કરી નહોતી. પરંતુ તેમની બનાવેલી ઘણીક પ્રસ્તાવિક કવિતાઓનો સંગ્રહ કોઈ સાધુ પુરુષે કરીને તેને યથાનુક્રમે ગોઠવીને ગ્રંથરૂપ આકૃતિ કરેલી જણાય છે. તેમાં સુંદરદાસની અતિ ઉપયોગી કવિતાઓ દાખલ કરી છે. અને કેટલીક છોડી પણ દીધેલી છે. જ્ઞાનવિલાસ ગ્રંથ પણ એજ પ્રમાણે ગ્રંથાકાર બનેલો છે, એવું એ ગ્રંથોની સાદૃશ્યતા દ્વારા અનુમાન થઈ શકે છે. જ્ઞાન સમુદ્ર નામે ગ્રંથ તો સુંદરદાસે પોતેજ ગ્રંથના આકારમાં રચેલો છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ જ્ઞાનસમુદ્ર ગ્રંથની સમાપ્તિ સંવત ૧૭૧૦ ના વર્ષમાં થયાનું લખેલું છે. એ ઉપરથી સુંદરદાસની દમાતીનો કાળ આપણા જાણીતામાં આવે છે. જે દશ અષ્ટકનો ગ્રંથ છે, તેમાંના પ્રત્યેક વિષય જૂદો જૂદો છે. તેમાંની કવિના અતિ રમિક છે. એવાંજ ખીલું ઘણું અષ્ટક સુંદરદાસે બનાવેલાં કહેવાય છે. પરંતુ તે સર્વ અપ્રસિદ્ધ છે.

સુંદરવિલાસ ગ્રંથમાં ૩૪ અંગ છે. તેમાં ૫૪૭ છંદોની સંખ્યા છે. જ્ઞાનસમુદ્રમાં પાંચ દુલાસ કર્યા છે. પહેલા દુલાસમાં શરૂ શિષ્યનાં લક્ષણ અને પ્રસન્નતા દર્શાવી છે. બીજામાં પ્રેમલક્ષણ, અને પરાભક્તિનું લક્ષણ વર્ણવ્યું છે. ત્રીજામાં યોગમાર્ગ, મોયામાં સાંખ્યનું તત્ત્વ, અને પાંચમામાં ચાર અભાવ વર્ણવીને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું

છે. એવીજ રીતે જ્ઞાનવિલાસ, અને સુંદરવિલાસ એ ગ્રંથોમાં પણ ભક્તિ, જ્ઞાન, અને પૈરાગ્યનું વર્ણન કરેલું છે. સુંદરદાસ મહાકવિ હતા. તેમણે પિંગળના નિયમ પ્રમાણે જૂદા જૂદા છંદોમાં કવિતા કરેલી છે. તેમની વાણી ઘણી રસીક અને અસરકારક છે. તેમણે સંતોષ રાખવા વિશે કહ્યું છે કે;—

ઇવિન્યા હંદ.

જયું દશ, વીસ, પચાસ, બાયે; સહ, સોય હજારે, લખ મંગેગો;
કોટી, અરવ, ખરવ, અસંખ્ય તો; પૃથ્વી પતિષ્ટી ચાહે બધેગો;
સ્વર્ગ ખાતાળ કો રાજ ચાહે તો, તૃણ્યા અધિકો આગ લગેગો;
સુંદર એક સંતોષ વિના નર, તેરી કયુ નહિ જૂળ ભગેગો.

એવી રીતે સુંદરદાસે ઘણા બોધક છંદો રચેલા છે. જે ભાટ ચારણ વગેરે લોકોના મુખેથી ધાર્મિક વખતે સાંભળવામાં આવે છે. સુંદરવિલાસ, જ્ઞાનસમુદ્ર, અને સુંદરદાસનાં અનેક પદોના સંગ્રહરૂપ સુંદરકાવ્ય, એ ત્રણનો સંગ્રહ એક પુસ્તકના આકારમાં હિંદુસ્થાની ભાષામાં મુંબાઇના શરીફ સાહેબ મહમદે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ કવિને થઇ ગયાને આજે શુભારે ૨૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં છે.

કવિ કિસનદાસ.

આ કવિએ રચેલા ‘ કિસનખાત્રની ’ નામે કાવ્યના ગ્રંથ ઉપરથી જાણાય છે કે તે સંવત ૧૭૬૭ માં હયાત હોતો. તેના વિશે એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે તે મૂળ ઉત્તરહિન્દનો જોડ બ્રાહ્મણ હોતો. તેનો બાપ શુજરી જવાથી તેની માતા તેને તથા તેની બહેન રતનખાત્રને લેઇને વખાની ભારી શુજરાતમાં આવીને એક ગોરજના આશ્રય નીચે અપાસરામાં રહી હતી. કિસન પોતાની બાર વર્ષની ઉંમરમાં માગધી તથા સંસ્કૃતનાં સારાં વાક્યો મોટે બોલતો તથા સમજી શકતો હતો. તેની બુદ્ધિ બહુ તિષ્ઠણ હોવાથી તે અભ્યાસમાં ધણો આગળ વધતો ચાલ્યો. તેથી તેના પિતા ગુરુ લોકાન્ન ગચ્છના શ્રી પૂજ્ય શ્રી સંગરાજની તેના ઉપર ભારે મહેરબાની થઇ. કિસનની બહેન ઉમર લાયક થવાથી તેને એક ગરીબ સ્થિતિના બ્રાહ્મણ વેરે પરણાવી દીધી. તે પછી બીજે વર્ષે તેની માતા શુજરી ગઇ. હવે કિસનની ઉમર પાંચ થવાથી તેના ધર્મ ગુરુએ તેને દિક્ષા આપી. આ વખતે તે સંસ્કૃત, માગધી, વૃજ, ફારસી તથા ઉર્દુ બાધ્યો દીક-જાણતો હતો. અને સહેજ કવિતા પણ કરી જાણતો. તેથી શ્રી પૂજ્યે તેનાપર પ્રસન્ન થઇને ‘ વાચક ’ (વ્યાસ) મુખ્ય ધર્મોપદેશ કરનારનો પદો આપ્યો. તેથી તેનું નામ વધ્યું. કિસનની ઉત્તમ વદ્ધત્ય શક્તિથી તે ધર્મના લોકો તેનાપર ઘણા સજી રહેના હતા. એટલામાં તેના ગુરુ શુજરી ગયા. શ્રીપૂજ્ય સંપરાજની ઇચ્છા પોતાની પછી ગાદીનો માલિક કિસનને કરવાની હતી, પરંતુ કિસને તેમ ન કરનાં માત્ર યોગીક મિચકત લેઇને સંધરાજના બીજા એક ચેલાને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આટલું જાણી કિસનની વિદ્વતા જોઇને શ્રીપૂજ્યના ચેલાઓ તેની અદેખાઇ કરવા લાગ્યા.

• માત્ર માત્રના ૮૪ ગ્રંથ છે તે સિવાય જૂદા ૮૫ ગ્રંથ ‘ લોહા ’ છે.

અને તેને હરેક પ્રકારે દુષ્ટી કરાના ઉપાય ગ્રાધ્યા છેનટ તેઓ કાષ્ટ દાનમાં ન કાળા
 સારે તેમણે તે વખતના અમદાવાદના બાદશાહની પાસે જઈને ઝાઝરે કહ્યું કે, કિમિન મો
 નુ-રુપુ બનાવનાનો મિમિયો જાણે છે તે ઉપરથી એ લોભી રાહે તેને બોલાવીને મિમિયા-
 નો દુન્ટ બતાવના કહ્યું સારે તે ઘણો અનન્ય થયો, અને કહ્યું કે માહેમ ! હુ પવિત્ર ઇ-
 શ્વરના નામ સિવાય બીજી કંઈ જાણતો નથી. માત્ર માગ ફુરમનોએ આપને ખોળી રીતે
 ભગમાવના છે. આ વાત સાંભળીને બાદશાહ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને કિમિયાની વાત છુપાવે
 છે એવું તેના ઉપર તોટોમન મૂકીને તેને બધીખાને નાખ્યો.

કિસન બધીખાનામાં ગયો, ત્યાં તેની નમ્રતા અને ચિહ્નતા જોઈને બંગો જોલર તેના
 ઉપર મેહેરગાની રાખેલો. તેથી તેને ત્યાં રાષ્ટ્ર દુષ્ટ ભોગવતુ પડતુ નહિ પરંતુ આ બનાવ
 બનતા અમાક તેની બ્લેન રતનમાઈનો વર ગુન્ટરી જવાથી તે બાઈના આશ્રયમાં આવી-
 ને રહી હતી તેની હવે થી વને થયે, તેના મોઢા સતાપમાં તે પડયો પણ નિરૂપાયે તે
 શુ કરે ? તેણે પેલા બાલા જેનરની પાસેથી યુવનમાંની બાપાનો અબનામ વધાર્યો. અને
 એ બાપાની કનિતા કરીને તથા સમૃત અને ટુન બાપાની ઉત્તમ દનિતાનુ રહસ્ય સમ-
 જનિતે તેને ધગો ખુબી ક્યો જેનમાં ગ્લા પડી નહુ મહિને તેની બ્લાની બ્લેન રતન-
 બાઈ બાઈના વિયોગમાં ખુરી ખુરીને મજલ પામી કેની બાઈ બ્લેનની શુદ્ધ પ્રીતિ ? આ
 દુષ્ટાધક મમાયાર મામળીને કિસન સ્તમ્ભ થઈ ગ્લો તેને એક પણ આશુ આબુ
 નહિ, તે એક પણ શબ્દ ખોળી શયો નહિ, અને ચિત્તની પેડે ઉભો ગ્લો 'સસાર નહ
 થયો, મિયકત ફુરમનો ખાઈ ગયા, મર્ સ્નેહી મબધીઓ મરી ગયા, છેનટમાં છેનટ એક
 બ્લેન હતી, તે પણ ચાલી મઈ, હવે મારે કાષ્ટ પાડુ ન જોઈએ ' એવો વિચાર કરીને
 તેજ વખતે તેજ જૈન ધર્મનો લાગ ક્યો અને તત્તવાન તથા વૈગયપર રમિ ધરાની પ-
 ન્તુ પોતાની પ્રેમાગ બ્લેન આમ કુતગને મોતે નરી જાય, એ તેને મગ્ધુ નહિ માટે
 તેનું નામ કાયમ રહે એવું કરાનો તેણે િચાર ક્યો અને જેન દિમથી 'કીસન
 બાનની' નામે મથ લખવા માગ્યો અને થોડા દિનમાં ૬૧ કરિન બનાવીને જેનરને
 બનાવ્યા જેનર તે રાષ્ટ્ર બો અર્થાનમગથી મોદગ થયેની સાગી માનળીને ઘણો ખુ-
 શી થયો અને જોત્યો કે, જે નુ બાદશાહ દોક તો તને અકેકા કરિનના બદલામાં અ-
 કુ મામ આપુ ! પણ હું તામેદાર છુ, તોપણ તમને આ કાળા મદમાથી ઇલાવવા
 મથન આપુ છુ એમ કહીને તે બાદશાહ પાસે ગયો બો કિસનનો મૂળથી કિતિદાસ
 અને તેની ચિહ્નતા વિશે બહુ તારીફ કરી તે મામળીને બાદશાહને ધબી દયા આપી
 તેથી તેને બધીખાનામાંથી નૂન કરીને પોતાની પાસે બોલાવી તેની કવિના મામળી
 બાદશાહ એથી ધગો ખુબી થયો, અને તેને પોતાક આપવા માગ્યો પણ 'દુનો રફીર
 છુ' એમ જાણીને કિસને તે લીધો નહિ પણ તે દિમથી તેજ જૈનની 'રાન' પદની
 છેડી શ્રદ્ધામળી 'દામ' પદની લીધી.

પામરો ! બાદશાહના પ્રીતિ રખેલો મા' પણ કાંઈ જાળીન રોમ્ન થયો, તેના પામર
 લામે તે' જયો, પરંતુ આ મનવાહો કિતિદાસ પ્રીતિ અન જ્યા મર્મી મામળી દયા
 ની રજો, ત્યાં મુઠી કાયમ રહેમ થય છે ! ને 'માન બિતિતી' આ વાત જાણી

કિસનદાસ કચ્છમાં ગયો હતો. અને જીવન પર્યંત ત્યાંજ રહ્યો હતો. તેનો 'કિસન વાવ-ની' નો ગ્રંથ કચ્છના ભાષાઓમાં ઘણો પ્રસિદ્ધ અને પ્રિય છે.

હિમો ભક્ત.

ગાયકવાડના દેહગામ પ્રગણામાં મગોડી કરીને એક ગામ છે. ત્યાં હિમો ભક્ત રહેતા હતા. તેમણે સંવત ૧૭૮૦ ના કારતક શુદ્ધ ૧૨ ના દિવસે “પાંડવોનું જુગડું” એ નામે પુસ્તક પૂરું કર્યું હતું. એવું તે પુસ્તકમાં લખેલું છે.

હિમો ભક્ત જાતે ગિહોદ્યા સોલંકી રજપૂત હતા. તેમણે લખવા વાંચવા જેટલો પણ અભ્યાસ કરેલો નહોતો. મગોડીને પાદરે નવ લાખીયું તળાવ છે, તેની આસપાસનાં નવ લાખ રાયણનાં ગ્રામ તથા અહીંસે વિદ્યાં જમીન હિમા ભક્તના તાબામાં હતી. તે જમીન હાલ સુધી તેમના વારસોના તાબામાં છે.

વગર ભણે રાગની દેશી ઉપર તેઓ કવિતા જોડતા, તે તેમના શિષ્યો લખી લેતા હતા. જેમ કેટલાક ભક્તોની ચમત્કારિક વાતો ચાલે છે. તેમ હિમા ભક્તની પણ ચમત્કારિક વાતો ચાલે છે. કહે છે કે જે દિવસે હિમા ભક્તે દેહ મુક્યો, તેને આગલે દહાડે દીવાળીનું પર્વ હતું તે દહાડે તેમને વિમાન તેડવા આવેલું પણ તેમનાં સગાંબહાણાંએ તેમને કહ્યું કે, આજ દીવાળીને દહાડે અમને દિલ્લિગિરીમાં નાખવા ન જોઈએ. સારે તેમણે કહ્યું કે “સારે આવતી કાલે જઈશ.” પછી તેઓ ખીજે દહાડે વિમાનમાં બેસીને ગયા.

ગમે તેમ હો, પણ હિમો ભક્ત તીર્થવાગી સાધુઓને સદાવ્રત આપતા. મજૂરો પામે ખેતી કરાવના. અને પોતે તો મંડળીમાં બેસીને તાળ પખાળ જાળવીને બજાર કરતા હતા.

હિમા ભક્તે પોતાના એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:—“શિત્તર હજાર ગામેની રાજધાની મગોડી (મંતલગ કે—મયૂરધનજ રાજ ગુજરાતનો ધણી અસલ હતો તેની રાજધાની મગોડીમાં હતી.) ત્યાં મારો નિવાસ છે. હું રામનો ભક્ત છું. મ નાનપણમાં ચૂર્ચની ભક્તિ કરી હતી. એક સમયે દિવસ આચમતાં આકાશવાણી થઈ હતી. તેથી મારામાં કવિતા શક્તિનું તેજ વધ્યું હતું.”

હિમો નામે એક ખીજે કવિ-ભક્ત તોરણામાં થઈ ગયાનું જણાય છે. તે જાતે સાહસી હતો. તેણે કર્મકથા એટલે કેવાં કર્મ કરેથી મનુષ્ય કેવો અવતાર પામે, તે વિશે કવિતા કરી છે. તથા પરચુરણ પદ અને ગરખીઓ પણ કરેલી છે. તેની મરણી તીથિનું પદ તેના નામનું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, સંવત ૧૮૬૪ ના કારતક શુદ્ધ ૧ સનિવારે પહોર દહાડે અહીં તેણે દેહ મુક્યો હતો. મરવાની ચિંતા તેના મનમાં લગારે નહોતી. એવું તેજ પદમાંથી જણાય છે. તેણે કહ્યું છે કે:—“મોત ન મેલે કાળને, ખુગી ધગે કે બેદ; તો દિલગીરી દિલ સિદ્ધ થવું, હરમાં ધગે જોદ.” इत्यादि.

કવિ કેવળરામ.

આ કવિનો જન્મ સંવત ૧૭૫૬ માં અમદાવાદમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશવરામ હતું. તેઓ જ્ઞાતે વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. કેવળરામ જ્યારે મોટા થયા, ત્યારે તેમના પિતાએ સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો હતો. સંસ્કૃત વિદ્યા ભણવાનો તેમના વંશપરંપરાનો આલ હતો, તે પ્રમાણે કેવળરામે પણ સંસ્કૃતનો તેમજ વૃજભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને વૃજભાષાની કવિતા કરવાનો શોખ પણ સારો હતો.

દિલ્હીના પાદશાહ તરફથી મોતીમખાંએ ગુજરાતમાં આવીને દામાછ ગાયકવાડની મદદથી સંવત ૧૭૯૩ માં રતનસિંહ બહારીના કબજામાંથી અમદાવાદ છોડાવ્યું હતું. એ મોતીમખાં સંવત ૧૮૦૦ માં ગુજરી ગયાયા. તેમના બાદ કમાલદીનખાં અમદાવાદના નવાબ થયા હતા. કમાલદીનખાંનું બીજું નામ જુઆમરદખાં હતું. તેઓ ઉપજમાંથી ગાયકવાડ સરકારને અડધો ભાગ આપતા હતા. એ વખતે કવિ કેવળરામે નવાબના કુળનું આસપાસી વર્ણન કર્યું. તે ગ્રંથનું નામ બાબીવિલાસ છે. કેમકે નવાબ બાબી વશના હતા. નવાબ કમાલદીનનું કવિત કવિ કેવળરામે કરેલું, તે નીચે પ્રમાણે છે.—(કમાલ એટલે સુંદર)

કવિત.

ગઢ ગંજન કમાલ, અરિ બંજન કમાલ,
ગન રંજન કમાલ, સુરત રસાલ હૈ;
પ્રીતમે કમાલ, રન છતમે કમાલ,
રાજ રીતમે કમાલ, દેખ્યો પ્રભ પ્રતિ પાલ હૈ;
રાજ મેં કમાલ, સખ કાનમેં કમાલ,
દીસ રાજમેં કમાલ, સદા વૈરિ સીર સાલ હૈ;
ખાગમેં કમાલ, અરે ત્યાગમેં કમાલ,
દેખ્યો ખાન હું કમાલ, સખ ખાતમેં કમાલ હૈ.

એ નવાબે પ્રસન્ન થઇને કવિ કેવળરામને અમદાવાદની સાતર ઉપર તથા મહાલો ઉપર વર્ધાસનના લાગા કરી આપ્યા હતા. કવિને ચાર પુત્રો હતા. તેમનાં નામ:—સેવકરામ, શોભારામ, સદારામ, અને આદિતરામ. એ વિષે તેમણે એક દોહરો રચેલો છે. તેના પહેલા બે ચરણમાં પોતાનું તથા પોતાના પિતાનું, અને તેમના પિતાનું નામ છે. અને બીજા બે ચરણોમાં પોતાના ચારે પુત્રોનાં નામ લાગીને ઇશ્વર સ્મરણના ઉપદેશનો વળી બીજો અર્થ આપ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

દોહરો.

કેવળ, કેશવ, કૃષ્ણકો, ઉત્તરિ નામ સંભાર:
સેવક, શોભા રખ સદા, આદિન ઉદય નિહાર.

એનું કહેવાય છે કે, કવિ કેવળરામને નવાબે ધણી મારી આખર આપી હતી. તે સમયના ગુન્યદીઓની પેઠે બન્યો પેદેરીને તેઓ કચેરીમાં જતા દેખા. તેઓ મારા રિવાજ

જન્મથી તે વીસ વર્ષ લગીનીદ ચારામની હકીકત એ પ્રમાણે છે. બીજાં વીસ વર્ષની એટલે ૪૦ વર્ષ લગીની હકીકતમાં ઘણુંજ થોડું લખવાનું મળ્યું છે. કારણ કે એ વર્ષો કવિએ પ્રવાસમાંજ કઢાજ્યાં છે. જો કે વયમાં વયમાં વર્ષ છ મહિના ચાણોદ અને ડભોઇમાં રહી જતો ખરો. તેણે બ્રિટિકદાર, જગન્નાથ, રામેશ્વર, અને દારકાં એ ચાર ધામની ત્રણ વાર યાત્રા કરી હતી. વળી સાત આડવાર તેણે શ્રી નાથજીનું દર્શન કર્યું હતું. અને ચારવાર ચમુનાપાન કર્યું હતું. એકવાર તેણે કાશીથી ગંગાનાં પાણીની કાવડ લેધને પગે ચાલીને ચૈતન્યિદુ રામેશ્વરને ચઢાવી હતી. દયારામ પગે ચાલીનેજ પ્રવાસ કરતો.

દયારામે ૩૫-૪૦ વર્ષની ઉંમરે સમર્પણ લીધું હતું. તેના ભગવદ્ગીતા મહાત્મમાં શિવ અને કૃષ્ણ બન્નેનાં નામ છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે વેળા પુષ્ટિ માર્ગ સ્વિકાર્યો નહોતો. પ્રથમ પોતાનો ઇષ્ટ દેવ જે શિવ તેની કવિતા કરેલી, પણ જોગી દેવની કવિતામાં તેને પછવાડેથી રસ નહિ લાગેલો, તેથી અને શિવના કરતાં જોગી દેવ જે કૃષ્ણ તેની કવિતામાં પોતાના જરી પ્રીતિ સંબંધી ઉભરા ધણા નીકળે છે, અને કૃષ્ણની કવિતાના કદરદાન પણ ધણા વૈષ્ણવો મળી આવે, એવું વિચારી તેણે કૃષ્ણની કવિતા કરવા માંડેલી જણાય છે. તેણે ભક્તિપોષણ અંથ કર્યો છે. તે ચાળીસ વર્ષની ઉંમર પછીનો હશે, એવું ધારી શકાય છે.

માસીના મરણ પછી દયારામે ઘણુંખરું ડભોઇમાંજ રહેવા માંડ્યું હતું. વીસથી તે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરના દરમ્યાનમાં તેની મુખ્ય જાણવા લાયક બીનાઓ ૩ બની છે. એક તો તેણે મોટા પ્રવાસ કર્યો, બીજું તેણે પુષ્ટિ માર્ગ સ્વીકાર્યો, અને ત્રીજું તેણે ધણીક ઈચ્છા જોડે રૂઢીચાણ કરીને ધિક્કારને પાત્ર થયો. ચાળીસ વર્ષની ઉંમર પછી દયારામે ડભોઇમાં સ્થાયી મુક્કામ કર્યો હતો. રણજોડ જોશી નામના દયારામના એક શિષ્યના કહેવા ઉપરથી જણાય છે કે, ડાકોરના ઇચ્છારામજી મહારાજ જે એક અવનારી પુરુષ થઇ ગયા કહેવાય છે, તેમણે દયારામની કાવ્ય કરવાની વાત જાણીને તેને પોતાની પામે જોડાવી ગવડાવ્યું. તેથી મહારાજ ધણાજ પ્રસન્ન થયા હતા. સારથી કવિની વિખ્યાતી શુન્દરતર્માં પ્રસરવા માંડી હતી. કવિ ગાનાર જ્ઞાણજ્ઞ વૈષ્ણવ ભક્ત, એટલે કોઇ દર, કોઇ પાંચ, એમ લોકો તેને રૂપીઆ ભેટ આપતા. એથી તેને વર્ષ દહાડે બસે રૂપીઆની પેદાશ થતી. ને ઉપર દયારામ પોતાનો નિભાવ કરતા. તે પોતાની પાછળ પ્રુસ્તક શિવાય કાંઇ પુંછ મૂકી ગયા નથી.

દયારામને મોટા મોટા ડાકોર, ચાહુકાર અને ગોસાંઇજીના લાલો તેડવા માટે પાસ-બી, ઘોડા મોકલતા. તોપણ તે ના પાડતા. ને કોઇ કેકાણે જતા નહિ. તેઓ કહેતા કે જોને મળ્યું હોય તે અદિઆ આવે. મરવાની અગાઉ કવિને આંખનું લગાર દુઃખ થયું હતું. ને બે ત્રણ વર્ષ તો તે છેકજ અંધ હતા. મરનાં પહેલાં છ સાત દહાડા તે અવા-ચક-રજા હતા. તેમને શુંદે ત્રણ ભગદર, તાવ, પરમીઆ, સારણમાંક ને અંતરંગગ એવા પાંચ પ્રકારના રોગ થયા હતા.

મરવાની અગાઉ પંદર વીસ દહાડા ઉપર દયારામે પોતાના દિવ્ય રણજોડ નેશીને દેખું હતું કે, નારે મારાં બનાવેલાં પદો ગાવાં, અને લોકોને કૃષ્ણ ઉપર પ્રીતિ કરાવવી.

મારાં પુસ્તકો અમૂલ્ય છે, તે તને હું વારસામાં આપું છું. પછી રજુઓડ નેશીએ કહ્યું કે, તમારી આગા મારે શિર છે. આપ ને આગા આપો તો અમે તમારી પાલકા પૂજીએ. કવિએ કહ્યું કે, હું તે શી ગણતરીમાં ? એ વાત તો તમારે કરવી નહિ.

કવિ પોતે પોતાની કવિતા માંદગીમાં શિખો પાસે ગવડાવતા. ને નવાં પદો બનાવતા, તથા લખાવતા. દયારામ સંવત ૧૯૦૮ ના મઠા વડી ૫ વાર સોમને દિવસે ૭૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તે સરીરે પાનથા હતા. તેમની આંખો માત્રની પણ ઘણી ચંચળ હતી. મુઠો બરાવદાર અને ઉંચેથી વાંકડી હતી. રંગે ઘડ વરખાથી વરસા વધારે ગોરા હતા. તેમજ તેમની નાલુકાઈ ઘણી હતી. તેમને કપડાં લતાં પહેરવા ઉપર શોખ ઘણો હતો. નડીઆદથી પાંચ પાંચ રૂપીઆનો રંગ નખાતીને પાધડી રંગાતી મંગાવતા. અને દશ વાર રૂપીઆનાં રેશમી દોરનાં ધોતીઆં તથા મલમલનાં ચંગરખાં પહેરતા. તેમજ ખભે સફેદ દુપટ્ટો નાંખતા. તે રોજ ૩૦-૩૨ પાનની બીડિઓ ખાતા ને હોડને લાલચોળ રાખતા.

એ કવિનો સ્વભાવ મજાતાવડો પણ પ્રસંગોપાત ધણેજ ચીડીઓ હતો. તે એટલો કે વખતે ને પડ્યું હોય તે લેધને મારવાને ચૂકના નહિ. ને અભિમાનની પણ કંઈ કમતા રાખના નહોતા. કોઈ પણ માધુર્ય કવિ બનીને તેમની મુલાકાતે આવતું તો તેની પાસે ગવડાવીને પોતાની કવિતા તેને સંભળાવતા.

દયારામે ગુજરાતી, હિંદુસ્થાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને ફારસીમાં કવિતા કરી છે. પણ દેવનગરી લિપિ સિવાય તેમને બીજી લિપિ લખનાં આવડતી નહિ. એમ કહેવાય છે. તેમની કવિતા ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્થાનીમાં ઘણી છે. નેમી રજુઓડના કહેવા પ્રમાણે તેમના બનાવેલા નવાના મહેરા મળીને ૧૩૫ મંથ છે. એ મળે ૬૫૨૦૦ તેમની કવિતા છૂટક છૂટક ૫૬, મરખી, લાવણી વગેરેમાં પણ પુષ્કળ છે. ત્યારે જુરમે આવે ત્યારેજ કવિતા બનાવતા. કોઈ કોઈ વખતે રમોઈ કરતાં કરતાં હોને પણ કવિતા કરવા મંડી લતા. તેમનામાં ઘીમ કવિતા કરવાની ઇચ્છા હતી.

દયારામ ને કે પોતે ગરીબની પેઠે સાઈ માફ લખવા નહોતા, તેપણ રામ, શુ, અને તાલવી સમજ સારી મરાવતા હતા. તેઓ પોતે પણ તેજુરો લાને માતા. તેમની રમરખુ ઇચ્છા પણ ઘણી હતી. તેમના સિખ ઘણા હતા, પણ મૂખ્ય માર હતા. જેમો મોટા કારભાર ઉપર છતાં પણ સાચી ધમ ગયા હતા. રૂન નામે એક વિપદા મોનારુ ખુને દયારામે પરમાં મળી હતી.

“ દયારામે હિંદુસ્થાની ભાષામાં તથા ગુજરાતી ભાષામાં જે કવિતા કરી છે, તે ધણીજ સારી અને અસરકારક છે. પણ મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં કરેલી કવિતા અશુદ્ધ છે. તેમ તે બરાબર અસર કરતાં પણ નથી. તે ઉપરથી જણાય છે કે, તે ભાષાઓનું તેને પૂરું જ્ઞાન નહોતું. તે ધણી જગ્યાએ ફરેલો તેથી તેને ખીજી ભાષાઓ સાધારણ આવડેલી હશે. તેણે હિંદુસ્થાનીમાં ગાવાની કવિતા રાગ, તાલ, અને સરના ધોરણ પ્રમાણે કરી છે. અને ગુજરાતીમાં દોહરા, ચોપાઇ, કુંડગિયા, છંપા, કવિત, હાવણીઓ, તથા ખીજાં અનેક રાગનાં પદ અને ગરબીઓ કરેલી છે. મુખ્યત્વે કરીને તેની પ્રસિદ્ધિ તેના શૃંગાર રસ પ્રધાન કવિતાથી માત્ર છે. અને તેજ કવિતામાં તેણે પોતાના અનુભવનો એવો તો અસરકારક શૃંગારરસ મૂક્યો છે કે, તેના જેવી ગુજરાતીમાં ખીજા કોઇ કવિની કવિતા નથી. એ કવિતામાં શ્રી પુરુષોત્તી પ્રીતિ, સધાકૃષ્ણની કીડા, તથા મિરહનું દુઃખ, અને પ્રીતમ પ્યારીનાં પરસ્પર કામ વાસનાનાં ભાષણ, તથા તેઓના નિનાદ, કટાક્ષ, અને હાવભાવનું વર્ણન કરવામાં વ્યવહારિક મધુર કહેવતવાળા શબ્દો મૂકવાની ચતુરાઇમાં એ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એ કવિતા વલ્લભી સંપ્રદાયના લોકોને અને વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓને ધણી ગમે છે. પરંતુ એ કવિતાએ લોકોનાં મન વિચ્છેદન કરીને વ્યભિચારનો ધણો વધારો કરી મૂક્યો છે. જેમ આ કવિ શૃંગારરસની કવિતાથી શ્રેષ્ઠપણું પામે છે. તેમજ તેમાંના વિષય અને પરિણામથી એ કનિષ્ઠ પક્ષિએ આવીને નિંદાને પાત્ર થાય છે. બેહેતર છે કે, એવી કવિતા રચવા કરતાં કવિત્વ શક્તિને ઢાંચી મૂકવી. સર્વે જાહેર લખનારાઓએ હમેશાં યાદ રાખવું કે, આ લખાણનું વળણ કેઇ તરફ છે, અને તેનો પરિણામ કેવો નિપજશે. એ તો સ્વાભાવિક છે કે, પોતાની કૃતિ પ્રમાણે બોલવા ચાલવામાં અને લખવામાં ઉદ્ગાર આવ્યા વિના રહે નહિ. તોપણ તે એટલા હદ્યાર જ્યાં દેવા નહિ કે, પોતાની તેથી થનાર પ્રસિદ્ધિને બદલે કલંક લગાડે. માર્ટે એવું ગદ્યમાં કે પદ્યમાં લખવુંજ નહિ. અને કદાપિ લખ્યું તો તેના લોકતા પોતેજ થવું. વળી ગદ્યના લખાણ કરતાં પદ્યનાથી વધારે અસર થાય છે. માર્ટે મુખ્યત્વે કરીને પદ્ય લખનારાઓએ તો આ દયારામભાઈની વાત હમેશાં યાદ રાખવી.”

આ કવિની પ્રસિદ્ધ કવિતા;—દાણવીલા, ખાળવીલા, રાસવીલા, રુકિમણી વિવાહ, અને ભક્તિપોષણ, વગેરે ઘણા વિષયો ઉપર ગુજરાતીમાં છે. અને જનભાષામાં સતસાધ તથા ખીજા અનેક વિષયો ઉપર તેમણે કવિતા કરી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને શૃંગારનો ધણો અનુભવ હતો. તેમની ભાષા મધુર અને સરળ છે. અને તે ગુજરાતી ભાષાનું ભુપણ છે.

મહીપતિ બાવા.

લક્ષ્મિવિજય નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથના કર્તા મહીપતિ બાવાનો જન્મ ક્યારે થયો, એ વિશે કાંઇ જાણવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તેમણે રચેલા લક્ષ્મીલીલામૃત નામે ગ્રંથમાં છેવટે શાસિવાહન શકે ૧૬૯૬ નું વર્ષ લખેલું છે. તે ઉપરથી આ કવિને યદ્ય ગવાને શુભારે ૧૨૨ વર્ષ થયાં છે. મહીપતિ ગોદાવરી નદીને કાંઠે આવેલા પૈણ્ણ નગરની પાસે

તાહરાખાદ નામે ગામ છે, ત્યાંના રહીય, અને જાતે દેવસ્થ બ્રાહ્મણ હતો. તે એક વૈ-
રાગ્ય શીલ સાધુ પુરુષ હતો. તેણે ભક્તવિજય, સંતવિજય, સંતલીલામૃત, ભક્ત-
લીલામૃત, અને કૃષ્ણ સારામૃત એ અનુક્રમે મોટા એવી બદ્ધ ગ્રંથો રચ્યા છે. તે-
ઓમાં મુખ્યત્વે કરીને ભક્તોની તથા સંતોની લીલા વર્ણવી છે. નાસાણીએ ગ્વાલિય-
રની હિદી ભાષામાં ભક્તમાળા નામે ગ્રંથ રચ્યો છે, તે ઉપરથી તથા ખાનદેશના ઉદ્ધ-
વ ચિત્તધને^૧ રચેલ ભક્ત ચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોના આધારે મહીપતિ બાવાએ ઉપરના
ગ્રંથો રચ્યા છે.^૨

એ સિવાય મહીપતિ બાવાએ પાંડુરંગ સ્તોત્ર, શનિમાહાત્મ્ય, કૃષ્ણ લીલા-
મૃત, અને કુકારામ ચરિત્ર, ઇસાદિ ન્દાના ગ્રંથો રચ્યા છે. મહીપતિ શરીરે અશક્ત
હતો, તેમ બાવા મોટા ગ્રંથો રચવાની તેની શક્તિ નહોતી, તથાપિ તેણે હાથર કૃપાથી
ગ્રંથો લખ્યા છે. એવો તેના ગ્રંથોમાં કેટલો દેહલે લેખ છે. તેમણે ભક્તવિજય ગ્રંથ શકે
૧૬૮૩ માં લખ્યાનું^૩ જણાય છે. મહીપતિ બાવા પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા
હતા. પરંતુ ત્યારે મરણ પામ્યા, તે જણવામાં આવ્યું નથી.

કુકાગુરુ રામસિંહ.

રામસિંહ અંગ્રેજ લશ્કરમાં એક સામાન્ય સીપાઈગીરીનું કામ કરતો હતો. ત્યારે
લશ્કરે સિંધુ નદીના કિનારા ઉપર અટક શહેરમાં ધાવણી નાંખી હતી. ત્યારે જોવામાં
આવતું હતું કે, રામસિંહ સવારે પથારીમાંથી હઠીને નદી કિનારા ઉપરના કોઇ નિર્જન
સ્થાનમાં બેસીને વિચાર કરતો હતો. અને પાછો સાંજે તે જગ્યાપર જતો હતો. કોઇ વે-
ળાએ નદીના પ્રયત્ન તરંગના ઉપર નજર કરીને બેસતો હતો, તો કોઇ વખતે કાન લગા-
ડીને નદીના કલકલ સંગીત ધ્વનિ સાંભળીને ચમકી ઉતરતો; કોઇ વેળાએ અનન્ત આકા-
શની તરફ જતો બેઠો જોયો જણાતો હતો. ગમે તે દાસનમાં રહેતો તોપણ રામસિંહ સર્વદા
ખેદિત જણાતો હતો. ઘણી રાત તેણે સવામાં ગાળી હતી. રામસિંહ યાને મારે વિચાર
કરતો હતો? તેના પોતાના દેહની દુરાવસ્થાનો વિચાર કરીને તે અસ્થિર થઇ જતો હતો.
પગલે પગલે ધર્મની અવમાનના, અસહ્યતા દેખાવો, નાનકે દેહાવેશા નિર્ભય ધર્મમાં ખરાબ
શિક્ષણ અને વેડેમોનો સંબંધ થયેલા જોઈને તેના પ્રાણમાં મોટી વેદના ચપાથી તે અ-
સ્થિર થઇ જતો હતો. ઘણા દિવસો એવી રીતે ગયા. છેવટે રામસિંહે નક્કી કર્યું કે, લ-
શ્કરની ચાકરી છોડીને ધર્મનો મુખારો કરવામાં જીવન અર્પણ કરવું જોઈએ. રામસિંહે જે
વાનતો નિઃશય થયો હતો તે કામ સાધવાને તેણે પોતાની હમર કરી. તે શિખોમાં
ધર્મની નવી ઉત્તેજના આપવાને ઉગ્રાગ્રી મળે. રામસિંહ વાંચવા લખવામાં ફાટા નડેતો,
નકશા કરવામાં હેતિવિચાર નડેતો, પરંતુ જે ગુણ દોવાથી ધર્મ પ્રચાર કરી શકાય છે, તે
તેનામાં હતા. મન ઉપર પ્રચાર આરથા, જીવનમાં બલિ અને વિધામની પરાક્રમ અને

(૧) આ કવિ ખાનદેશમાં "પ્રસાર" નામે નામમાં ૨૦ ૧૧૫૦માં રહેતો હતો.

(૨) રેવોતાણ નામના એક મહાપાત્રિય જ્ઞાતિજ્ઞોનો "પ્રત્યાગ્નિ" નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે.

નિર્મળ દયાળુ હૃદય હતું. એ જોઈને શિષ્યો તેના ઉપદેશ પાળવા લાગ્યા. ટોળેટોળાં તેના જીવનનું માધુર્ય જોઈને ખંચાયાં. પાપી અને અપરાધીઓ કલંકિત જીવનનો ત્યાગ કરીને તેના સોળતીઓ થયા. શિષ્ય જૂમિમાં એટલે પંજળમાં એક આશ્ચર્ય પ્રકારનો ફેરફાર થયો. કેટલાક ચોરાએ ધર્મ જીવન મેળવ્યું. ઘણા વર્ષ સુધી જેઓએ ચોરી કરીને જે ધન એકઠું કર્યું હતું તે તેમના માલિકને પાછું આપીને સરકારમાં અપરાધ કચ્છ કરીને કેદખાનામાં દિવસ ગાળવા લાગ્યા. છેલ્લે એક લાખ માણસો રામસિંહના અનુવર્તી થયા. આથી અંગ્રેજોએ પ્રભાવ નાણ્યો. સામાન્ય વિષયમાં મોટા આકાર ધારણ કર્યો. શિષ્યો ગાયત્રી હતા જોઈ શકતા નથી. તે વાસ્તે કેટલીક ગાયત્રી હસા કરનારના ઉપર જીલમ થયો હતો. આ સામાન્ય કામથી રામસિંહના શિષ્યો શત્રુ તરીકે જણાયા. તેઓમાંના ઘણાક એક દિવસે ઇંગ્રેજની તોપને મોઢે ઉડી ગયા. રામસિંહને કાળે પાણીએ મોકલ્યો. ઘોર અપરાધી નરહસાકારીની પેઠે નિરાપરાધી ધર્મશૂરને દેશનિકાલ કર્યો. પંજળની ધર્મોદ્દીપનાની આશા જતી રહી.

મનોહર સ્વામી.

મનોહર સ્વામી જાતનો વડનગરો નાગર શૃદ્ધસ્થ સવત ૧૮૪૪ માં જૂનાગઢમાં જન્મ્યો હતો. સાંથી વસાવડ અને પછી મહુવામાં આવ્યો હતો. પ્રવૃત્તિ આખ્યાનનો જનાવનાર કાલિદાસ આ મનોહરનો મામે થાય. મનોહરનું બાળચરિત્ર જાણવામાં નથી, પણ શૃદ્ધસ્થાશ્રમ સંબંધી સધળેથી એવું જણાવવામાં આવે છે કે, એણે પોતાની સ્ત્રીનામાં કાંઈ દોષ જોયેયો તેથી તેણે તેના લાગ કર્યો હતો.

મનોહર પોતાની ૩૫ વર્ષની ઉંમરે ઘોઘે આવ્યો, અને ત્યાં કલ્યાણજી તામનો નાગર શૃદ્ધસ્થ જે અમીન હતો તેને ઘેર રહ્યો. આદિ તેણે મુખત્યારી વકીલનું કામ કરવા માંડ્યું. તેના બાપ નાનકડાએ તેને માટે ૨૦ હજાર રૂપીઆની પુંજ સુકી હતી. પણ તે તેણે લૂંધા લૂંધા વેપાર કરીને તમામ ખોઈ નાખી હતી. એ નુકશાન અને સ્ત્રીનો લાગ એ બે કારણ મનોહરના મનમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવવાને એકઠાં મળ્યાં.

મહુવામાં તેને બંગાળા તરફનો કોઈ સંન્યાસી મળ્યો તેની પાસેથી તેણે વેદાંત માંડ્યો. બોધ લીધો હતો. તે એટલો તો ગદો હતો કે તેની પાસે તો શું પણ તેનાથી આર ડગલાં દૂર ઉભા હોઈએ તોપણ તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવ્યા વિના રહેતી નહિ. જોવા તે મેલો હતો, તેવા તે હુચ્ચાઈ દોંગાઈમાં પણ પૂરો હતો. અને સંન્યાસ લીધા પછી શિષ્યાણીઓનો વધારે સહવાસ રાખતો.

તે સ્નાન સંધ્યા વગેરે કાંઈજ કરતો નહિ. એક દિવસે બાવનગરના પ્રખ્યાત દિવાન જોરીશંકરના ન્હાના બાઈ વેણીલાલે દોઈ શુક્ર વ્હેડે તેને કહેવડાવ્યું કે તમે થાહાણ ચળે નહાતા ધોતા નથી તથા અહાકર્મ કરતા નથી એ સાહે નહિ. તેના ઉત્તરમાં તેણે લખી મોકલ્યું કે તમે આહાણ ચળો અને આહાકર્મ કરો એ ઉપરથી જણાય છે કે તમેજ મોટા ખાડમાં પડેલા છો.

એક કામમાં તેણે બદ્ધીના હાથના જેવા દસ્તાવેજ લખીને રાગના જેવી મોહાર મારી હતી. તેમાં તેને જે હનર રૂપીઆ મળવાના હતા. પણ તે ન મળ્યાથી તેને કરેલા કામનો પસ્તાવો થયો. પછી સંવત ૧૮૭૯ માં એટલે ઇ. સ. ૧૮૨૩ નાં વર્ષમાં સુરતના શેસન જરૂર મિ. જોન્સની હજુરમાં જઈને તેણે બહેર કયું કે-મેં આવું આવું કામ કયું છે. માટે મને શિક્ષા કરો. જરૂર તે માન્યું નહિ, પણ ખર્ચ ખોડું બાંધવા તેણે તેને દરમાન્યું કે અને તેવું કરી બતાવ. તે ઉપરથી મનોહરે નવો દસ્તાવેજ કરી મીણવતી મોહાર મારી તેને જૂનો કરી નાખ્યો. પણ પેલા કામમાં એજ હતો. એવી કાંઈ સાખીતી મળી ન આવ્યાથી જરૂર તેને છોડી મૂક્યો હતો.

મનોહરને પીચાખ વાટે ધાત જતી હતી. તેથી તેને અશીષતું બંધારણ રાખવું પડ્યું હતું. તે દર મહિને ચાર રૂપીઆનું અશીષ આતો હતો. તેણે ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ સારો કર્યો હતો. અને અકબરની વખતમાં સંસ્કૃત ઉપનિષદોનાં ફારસી ભાષાંતરો થયેલાં હતાં તે તેણે વાંચ્યાં હતાં. તેથી તેના વિચારને સારી પુષ્ટિ મળી હતી. તેણે ગણદેવીના ભગવાન શાસ્ત્રી પાસે એ વૃત્તિ કૌશુદી જોઈ હતી.

તેણે સંવત ૧૮૯૪ ના વ્રાવણ મહિનામાં સંન્યસ્ત લીધું હતું. પછી બાવનગર જઈને તે નીલકંઠ મહાદેવના દેહેરામાં રહ્યો હતો. સાં કેટલેક દિવસે દિવાન ગૌરીશંકરે તેની પાસેથી મંત્રોપદેશ લીધો હતો. સાર પછી તેને ખાવા પીવાનું યથાસ્થિત મળ્યાથી તે શરીર ખૂબ પુષ્ટ થયો હતો.

તેણે સંસ્કૃત, હિંદુસ્થાની, ને ગુજરાતીમાં અંથો કર્યા છે. તેનાં નામ રા. ગૌરીશંકરે આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે,—ભગવત ગીતાની ગુજરાતીમાં પદ્યોદિની ટીકા, રામ ગીતા ઉપર ટીકા, પાંચસે સ્થોકનો એક વલ્લભ મત ખંડન સંસ્કૃત અંથ, સનત સુભતીય આખ્યાન, પુરાતન કથા (વલ્લભી મહારાજે સંબંધી), નિલકર્મ, અને ગુજરાતી વ્યાકરણ વગેરે. તેણે સંન્યસ્ત લીધા પછી જે કવિતા કરી છે તેમાં 'મનોહર નામ બદ્ધીને સ્થિતિ-દાનંદ એવું નામ ધારણ કરેલું છે.

તેની કવિતામાં ભૂતિ પુનઃકિર્ત્ન ઉપાસનાનું તથા વૈષ્ણવ અને સ્વામીનારાયણનાં મતોનું ખંડન અને અદ્વૈત મતનું પ્રહાર નિરૂપણ છે. તેનામાં સાંભળેલા હાથ પ્રમાણે કવિતા જોડવાની શક્તિ હતી, પણ તે પોતે ગાઈ જાણતો નહિ. સંવત ૧૯૦૧ ના વૈશાખ સુદ ૧૪ ના દિવસે મનોહર સ્વામી અરણ્ય પામ્યા હતા.

પ્રેમાનંદ સ્વામી.

પ્રેમાનંદ સ્વામીના જન્મ ૧૮૦૮ની કાંઈ પણ હકીકત બાંધવામાં આવી નથી. પરંતુ તેઓ સ્વામીનારાયણના સાધુ હતા. અને ધર્મ કરીને કાલીઆવાડમાં ગહશાના મંદિરમાં રહેતા હતા. તેઓ ધણી પ્રકારનાં પાત્રો જાળવી જાળવતા, અને ગાયનમાં ધણા હુશિયાર હતા. તે ઉપરથી લોકો કહે છે કે, તેઓ પૂર્વાશ્રમે ગાંધર્વ હતા. તેઓ ધણા પ્રેમી હતા. તેથી તેમનું બીજું નામ પ્રેમસખી પડ્યું હતું. તેમણે તરેહ તરેહના રાગનાં

૫૬, રેખતા, હુમરિયો વગેરે સુમારે ૭૦૦૦ ૫૬/હિંદસ્થાની ભાષામાં, અને ૩૦૦૦ શુન્-
રાતી ભાષામાં કરેલાં છે. તેમ તેમણે તુલસી વિવાહનાં ઘોળ પણ રચેલાં છે. નવા રાગ
ઉપજવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. તેમની કવિતા એવી તો રસિક છે કે, તેથી ખીજા મ-
તના લોકોનાં મન પણ રંજન થાય છે. અને જે લોકો સ્વામીનારાયણના મતનાં ૫૬ ગા-
વાની અદેખાધ રાખે છે, તેઓ તેમના નામને ઠેકાણે તુળસીદાસનું અથવા ખીજા કોઇ
કવિનું નામ દાખલ કરીને તેમનાં ૫૬ ગાય છે. તેમજ કેટલીક રામજીયો પણ તેમનાં
૫૬ ગાય છે. તેમણે સુંદર રાગમાં કૃષ્ણલીલા વધારે વર્ણવી છે. તેમણે જનાવેલી સ્વામી-
નારાયણના વિયોગની ગરબીઓ સ્વામીનારાયણના મતના લોકો એક વખતે ગાતા હતા,
ત્યારે કહે છે કે, સાંભળનારની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા માંડ્યાં હતાં. તેમ ગાનારની
છાતી બરાધ આંખાથી તેનો કંઈ પણ બંધ પડ્યો હતો. એવો તેમની કવિતામાં પ્રેમરસ
અતિશય છે. તેમના પ્રેમની ગરબીઓથી એ મતના લોકોને પોતાના ગુરુ ઉપર ધણો પ્રેમ
આવે છે. એવો તેમની કવિતામાં ચમત્કાર છે. એ પ્રેમની ગરબીઓ તેમણે શુમારે સંવત
૧૮૭૮ માં રચીને સભામાં મહાત્મા સહજાનંદ સ્વામીની આગળ ગાઇ સંભળાવી
હતી. તેથી શ્રોતાઓના મન ઉપર ધણી અસર થઇ હતી. તેમ સહજાનંદ સ્વામી પણ
ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. એટલે સુધી કે તેમણે ખુશીના આવેશમાં કહ્યું હતું કે, “ મને
એમ વિચાર થાય છે કે, હું ઉભો થઇને આ સાધુને દંડવત્ કરું. વાહ ! કેટલો પ્રેમ ?
અને ગાયનની કેટલી ઉત્તમ અસર ? ”

પ્રેમાનંદસ્વામીનું મંડળ જે ગામમાં જતું, તે ગામના લોકો ખીજા મતના હોય, તો
પણ તેમનું ગાયન સાંભળવા સારૂ ધણા આતુર થઇને તેમની પાસે જતા હતા. કેટલાક
ગવૈયા લોકો તેમની પાસે ગાયનકળા શીખવા માટે આવતા હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામી સંવત
૧૯૦૫ માં હયાત હતા. તે વખતે તેમની ઉંમર શુમારે ૭૦ વર્ષની જણાતી હતી. તે
ઉપરથી ધારી શકાય છે કે તેઓ સંવત ૧૮૩૫ માં જન્મ્યા હતા. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી
સ્વામીનારાયણના સાધુઓમાં તેમના જેવો ખીજો કોઇ કવિ થયો નથી. એ મતની સ-
ભામાં તાલ સર સાથે ખીજા કવિની કવિતા ગાતાં જ્યારે પ્રેમાનંદ સ્વામીની કવિતા ગવાય
છે, ત્યારે હૃદ વગે છે. અને સર્વત્ર આનંદ થાય છે.

પ્રજ્ઞાનંદ સ્વામી.

પ્રજ્ઞાનંદ ડુંગરપુર પ્રગણાના ખાણ નામે ગામના રહીશ હતા. તેમના પિતાનું નામ
શંભૂદાન બારોટ, અને માતાનું નામ લાડુબાઈ હતું. કવિચરિત્રમાં લખ્યું છે કે તેઓ
ગાતે ચારણ હતા. પરંતુ તેમની બારોટની અટક જોતાં એ વાત સંભવતી નથી. માટે
તેઓ બાટ હશે. એમ લાગે છે. પ્રજ્ઞાનંદનું મૂળનામ તો લાડુ બારોટ હતું. તેમણે પિં-
ગજો અભ્યાસ કર્યો વગર માત્ર જાતિ સ્વભાવ અને કુદરતી બક્ષીસથી કવિતાનાં જોડકણ્યાં

(૧) પ્રજ્ઞાનંદ દત્ત જુવણો પચાસી ઉપરથી જણાય છે કે, ખાણ ગામ આજુ પર્વતની તલેશી-
માં આવેલું છે.

કરીને પોતાના બાળ મેળવતિઓને ખુશી કરના. તેઓ જને ખુબમુરત, કદાવર; બોલવામાં ચતુર, અને દરેક કામમાં બહાદુર હતા. ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના એક વિદ્વાન સાધુના કહેવાથી જાણીય છે કે, લાડુ બારોટ પ્રથમ અભ્યાસ કચ્છમાં આવેલા ધમડકા નામેગામમાં લાધાજી નામે રત્નપૂતની પાસે કર્યો હતો. સાર પછી તેમણે જુજ નગરની વ્રજ ભાપાની પાદશાળામાં ભણીને સાંના દરબાર પાસેથી મોટું માન તથા ઇનામ મેળવ્યું હતું. કચ્છમાંથી નિકળીને કવિએ જાનનગર અને જૂનાગઢ વગેરે કાઠીઆવાડનાં મોટાં રજવાડામાં ફરીને પોતાની સરસાઇ બતાવી હતી. ફરતા ફરતા તેઓ ગઢડે આવ્યા હતા. ત્યાં તેમને મહાત્મા સહજનંદ સ્વામીનો સમાગમ થયો. સ્વામીને ઇશ્વરી અંશ જાણીને લાડુ બારોટ જન્મ પર્યંત તેમનીજ પામે રહ્યા હતા. સ્વામીનારાયણ (સહજનંદ સ્વામી) ના ઉપદેશથી તેમને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. અને તેમનું સગપણ ચણેલું હતું, તે છતાં પરણવાની જંગમમાં ન પડનાં તેમણે એકદમ પરમહંસની દિક્ષા લીધી હતી. પછી તેમનું નામ અહ્મદનંદ પાડ્યું હતું.

લાડુ બારોટનું બીજું નામ વળી શ્રીરંગ પણ હતું. તેમણે પ્રથમ લાડુ નામથી ચારણી ભાષામાં કવિના કરી હતી. સાર પછી શ્રીરંગ નામથી હિંદુસ્થાની ભાષામાં કેટલીક કવિતા રચી, અને પરમહંસ થયા પછી અહ્મદનંદ નામથી રચી છે. તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં પણ પદ તથા ગરબીઓ રચેલી છે. અને હિંદુસ્થાની ભાષામાં ગાવાના રાગનાં પદ ૮૦૦૦ રચેલાં છે. તેમણે અહ્મદવિલાસ, વિદુરનીતિ, ધર્મવંશ પ્રકાશ, અને મુખતિપ્રકાશ, વગેરે મોટા ગ્રંથ હિંદુસ્થાની ભાષામાં રચેલા છે. તેમાં મોતીદામ, જુજંગી, નારાય, ઉચાર, સવૈયા, કવિત, કુંડળિયા, અને હપ્પ ઇલાદિ તરેહ તરેહના હંદ છે. એ સિવાય ઝુઝણા, ચર્ચરી, અમૃત ધ્વનિ, રેણુકી, વગેરે ઘણી ઝડઝમકવાળા હંદ પણ રચેલા છે. તેમની કવિતાથી સહજનંદ સ્વામી ધણીજ ખુશી થતા હતા. તેઓ સરોદો તથા સતાર બહુ સારી રીતે બજાવી જાણતા હતા. તેમનો સ્વભાવ એવો તો સુખી હતો કે, તે ગમે તેવા ઉદાશીને પણ હસાવીને ખુશી કરતા. તેઓ વળી અષ્ટવિદ્યાની અને શિક્ષકવિ હતા. તેમણે જૂનાગઢના નવાજ સાહેબને પોતાની કવિનાથી ખુશી કરીને સાં સ્વામીનારાયણનું વિશાળ મંદીર તે વખતના નાગર કારભારી વિરૂદ્ધ છતાં તેમણેજ અંધાંધું છે. તેમ સાંના એક બારોટને કવિતા કરી આપીને તેનું વંશપરંપરામાં મળેલું ગામ ખાલસા થતું બચાવ્યું હતું. અહ્મદનંદ સ્વામી ઉત્તમ કવિ હોવા સાથે શ્રેષ્ઠકલા પણ હતા. કચ્છ માંડવીમાં એક વખતે સહજનંદ સ્વામીએ સભાપતિનું સ્થાન અહ્મદનંદ સ્વામીને આપ્યું હતું. વડોદરાના રાજ્યમાં પણ અહ્મદનંદ સ્વામીને ઘણું માન મળ્યું હતું. અને તે વખતના મહારાજા શિયાજીરાવે કહ્યું હતું કે:—“ અહ્મદનંદ સ્વામી મારા રજકવિ થાય તો તેમને ૨૫૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનું ગામ આપુ.” પણ સ્વામીએ તે કબૂલ ન કરતાં કહ્યું હતું કે:—“ સંસારના વૈભવો કરતાં સર્વોચ્ચ વસ્તુ જે સત્ય તે મેળવવાની દરેક માણસને જરૂર છે. અને હું તેજ મેળવું છું. સારે તેથી ઉતરતી વસ્તુની મારે શી જરૂર છે? ” જૂનાગઢના નવાજ સાહેબે પણ તેમને પુષ્કળ ઇનામ આપવા માડ્યું હતું. પણ તે તેમણે લીધું નહોતું. વળી એનું કહેવાય છે કે, અહ્મદનંદ સ્વામીની કવિતાથી ખુશી થઈને એ વખતના

જૂનાગઢના નવાજ સાહેબે સ્વામીના ઉપદેશથી કેટલાક મુસવ્વમાની રિવાજો બંધ કર્યા હતા.

અહ્વાનંદ સ્વામી છેવટે કાઠીઆવાડમાં મૂળી ગામમાં સ્વામીનારાયણના મંદિરના મહં-
તના મોટા પદને પામ્યા હતા. તેઓ સંવત ૧૯૦૫ સુધી હયાત હતા. તેમનો જન્મ ક્યારે
થયો હતો, તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

ત્રિવિક્રમાનંદ.

ત્રિવિક્રમાનંદ જ્ઞાતે ઐદિય સહજ બ્રાહ્મણ જંબુસરમાં જન્મ્યો હતો. રાધવાનંદ-
જીનો અખાડો જે હાલ જંબુસરમાં છે, ત્યાંથી તે કંઈ જ્ઞાન માર્ગ સમજ્યો હતો. ૧૫
વર્ષની ઉંમરે તેના માળાપે તેનું લગ્ન કર્યું, ત્યારે સાવધાન થતી વખતે તેણે ગોરજીને પૂછ્યું
કે સાવધાન એટલે શું ? ગોરે કહ્યું કે લગ્ન થી સાચવવાને માટે સાવધાન કહેવાય છે.
પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થયું નહિ. પોતે મન સાથે વિચાર કર્યો કે અરે છવ !
તું આ સંસારની જાળમાં ન પડ. પછી તેણે દીશાએ જવાતું બહાતું કહાડ્યું. તેનાં મા-
ળાપ ધણી પૈસાદાર હતાં. અને તેના બાપ તથા બીજા ત્રણ કાકા વચ્ચે તે એકનો એક
લાડકવાયો છોકરો હતો. તેથી તેમણે જોશીને પૂછ્યું કે બીજું કોઈ મુદ્દત આવે છે ?
જોશીએ ઉત્તર આપ્યો કે હા, બે દહાડા પછી આવે છે, સૌએ કહ્યું કે સસરાના ઘરમાં
દિશાએ જાઓ. પણ તેણે ના પાડી, અને ઘેર જઈને પોતાની માને કહ્યું કે “સૌએ સા-
વધાન કહ્યું તેથી હું તો સાવધ થયો છું. હવે આ તારાં ઘરેણાં લઈ લે.” એમ કહીને
પોતેજ તે ઉતારી આપ્યાં. પછી તેની માએ તથા બીજાઓએ ધણી આગ્રહ કર્યો. તોપણ
સૌનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી તે નાકો. અને રાધવાનંદને અખાડે ગયો. ત્યાં ગુરૂને સર્વ વર્ત-
માન વિદિત કરીને કહ્યું કે, મને તમારી પાસે રાખો. પણ ગુરૂએ કહ્યું કે, તારાં માળાપ
શ્રીમંત છે. તે મને હેરાન કરશે. બીજું તે મારી આગા વિના સાધુ દિક્ષા કેમ લીધી ?
જ્યારે ગુરૂએ તેને નજર રિષકાર્યો, ત્યારે તે કાશી તરફ જતો રહ્યો. તે પાછો સુરતમાં આ-
વ્યો. હાં ચારેક વર્ષ રહ્યો. હાં તે લાલ દરવાજા રૂદ્રાજી બાપુજીની વજરાબાઈની વાડીમાં
ઉતર્યો. અદિ હાલેતા ભક્ત નામે સાધુ રોજ કથા કરતા હતા, તે તે સાંભળતો. પોતે
સાધુ થયો હતો, પણ માથે પાપડી ખરી. હાં તેને લેડવા કણુબી રામભાઈ પટેલનો અને
ભાણુભાઈ કીમિયાગરનો સમાગમ થયો. એ રામભાઈ પટેલ પાલેસા પીર અટકે મુમ-
નાનો ધર્મ માનતો હતો. કથા પ્રસંગે રામભાઈ વગેરેની શંકાઓ ત્રિવિક્રમાનંદ ભાગતો.
તેથી તેમણે તેને પૂરો જ્ઞાની અને તેજસ્વિ દીકો. સુરતમાં રહ્યો એ અરસામાં તે આનં-
દરાગ ધારીને ઘેર જઈને દૈનિકીને અભ્યાસ કરતો, અને મુકામપર હિંદુસ્થાનીમાં લખેલાં
વેદાંતનાં પુસ્તકોની કથા વાંચતો. તેણે પ્રથમ તો રામભાઈના ઘરમાંનાં મયગાં માણુગોને
કડી બાંધીને ઉપદેશ કર્યો. પછી રહેને રહેને સુરતમાં તેના ધણાએક એવકો થયા. તે પણ
તેના ઉપદેશ સાંભળવા લાગ્યા. તેના અખાડામાં દેવીદાસ, વિષ્ણુદાસ અને શિવાનંદ
વગેરે ધણાએક ગાનારાઓનો પ્રમુખે પ્રમુખે મેળાવડો થયો હતો. તેજ પોતાની ૩૫ વર્ષની
ઉંમરે સ્વદેશને સંન્યસ લીધું હતું. ત્યાર પછી તેજ પંચદશી બાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, નયા

ખીન્ન ધણીકે પુસ્તકોનાં બબ્બે ચારચાર વાર પાસપણે ફીધાં હતાં. તેણે પોતાની ૬૦ વર્ષની ઉંમરે દેહ છોડ્યો હતો. તે યોગાભ્યાસ કર્યો તેથી શરીરમાં કંઈક વિક્રિયા થઈ હતી. એથી તેણે પોતાના દેહનો બળાત્કારે વહેંચે અંત આણ્યો હતો. (સંવત ૧૮૭૬)

ત્રિવિક્રમાનંદનો અખાડો ચલાવનાર પછી તેનો એક સેવક વિજયપ્રાસાદ નામે થયો. તેના વખતમાં દર રવીવારે ગાનારા તથા સાંભળનારાઓની મોટી ક્ક મળતી. અને ત્રિવિક્રમાનંદનાં બનાવેલાં પદો વિજયપ્રાસાદ મોટાં ઉત્સાહથી અને સરસ રાગદારીથી ગાઈ સંભળાવતો હતો. એ વિજયપ્રાસાદ સંવત ૧૯૦૮ માં મરણ પામ્યો હતો.

ત્રિવિક્રમાનંદ શરીરે ગોરો, પાતળો અને સાત્ત્વિક સ્વભાવનો હતો. તેણે ૧૫ જાણીને દિક્ષા આપી સાધુ બનાવ્યાં હતા. ઉપદેશ વિનાના શિષ્યો તો ૧૦૦ ઉપર હતા. એ કાવ્ય રચતો અને રાગ-રાગણીઓ સારી પેઠે સમજતો હતો. પણ જાતે સારી પેઠે ગાઈ શકતો નહોતો. કોઈ કંઈ ગાતું તો તે સાંભળીને ધડી એક વિચાર કરી તેવીજ તરેહનું પણ વેદાંત મતજન્યું નહું બનાવતો. તેણે ગ્વાલી, ઉર્દુ, દક્ષિણ, અને શુભરાત્રીમાં વેદાંત વિષય સંબંધી કાવ્ય કર્યું છે. તેમાં કેટલાક તો મોટા ગ્રંથો છે. તેનું ધણુંક લખાણ હિંદુસ્થાનીમાં છે. શુભરાત્રીમાં થોડુંક છે. તોપણ જેટલું છે તેટલું ધણું સાઈ છે. તેનું કાવ્ય જૂદા જૂદા રાગનાં પદોમાં અને સવૈયા, કવિત, ધોળ તથા પ્રબંધ વગેરેમાં છે.

તેના કાવ્યમાં ભક્તિ પૂર્વક વેદાંત છે. તેનાં કેટલાંક પદો એવાં તો પ્રેમમય છે કે, સાંભળનારને અસર થયા વગર રહેતીજ નથી. અખાલસનાં દૃષ્ટાંતોથી અને ત્રિવિક્રમાનંદનાં કાવ્યના રસથી અસર થાય છે. અખાલસે કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, એ વાત તો ખરી, પણ ત્રિવિક્રમાનંદનો ગ્રંથ જેવો વાંચવો લોકોને પ્રિય છે, તેવો અખાલસ નથી. ભાષા મધુરી છે. તેનામાં વૈરાગ્ય અને નીતિ પણ છે. એનાં પદો વાંચવાથી યોગાનંદનું પણ કંઈક જ્ઞાન થાય છે.

ભાટ જાતિના કવિઓ.

ભાટ તથા ચારણ જાતિના લોકો અસહ્ય કવિતા કહેવાનો ધંધો કરતા આવ્યા છે. એ લોકો ધણા વાચાળ હોય છે, તેમ મોટે કવિતા બોલવાની તેમની હડા ધણી વખાણવા જેવી છે. તેઓમાંના જેઓ અજણ હોય છે, તેઓ પણ ખીન્ન કવિની કૃતિ કવિતા બહુ છટાદાર રીતે બોલી જાય છે. જેથી શ્રોતાઓના મન ઉપર તાત્કાળ અસર થાય છે. જેવા કવિતા બોલવામાં એ લોકો દુશ્વિષાર છે, તેવાજ કથા વાર્તાઓ મોટેથી કે શં-ધોમાંથી કહેવામાં એકા છે. ગમે તેવી નિર્માલ્ય કે નિરસ વાત હોય, તેને તેઓ એવી તો ઉપમા અર્થકારથી શણગારીને પોતાની રસમય અને છટાદાર વાણીથી વર્ણવી બનાવે છે કે, તે સાંભળીને માણસ ખુશ ખુશ થઈ જાય છે. આવાજ કારણથી અસવના ગમ્મતો તેમને રાજ્યાશ્રય આપીને પોતાના દરબારમાં રાખના હતા. અને જ્યારે લગાઈતો પ્રસંગ હોય, ત્યારે તે લોકોની પામે ફાજનાં માણુમેમાં વીરરસ કાઢ્યો અને કથા વાર્તાઓ કહેવડાવના હતા. તેથી લગ્નવા લોકોમાં ચલાવન પ્રગટ થતું હતું. તેમની વાણીમાં વીર-

રસ એવો છે કે, ખરેખર પવૈયાને પણ પાનો ચડ્યા વગર રહે નહિ. કાળે કરીને એ લોકોનું માન પાન રાજદારમાંથી ઓછું થવાને લીધે પ્રથમના જેવું દૈવત હવે તેમનામાં રહ્યું નથી, તોપણ હજી કેટલાક જણ પિંગળ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને સારા કવિ થાય છે. એ લોકો જેવા કવિત્વ રાજિનમાં શ્રેષ્ઠ હતા, તેવાજ મરદાની કામમાં બહાદુર હતા. તેઓ રણસંગ્રામમાં માત્ર સૈન્યના માણસોને પોતાની વક્તૃત્વ-શક્તિથી પાનો ચડાવીનેજ ખેતી રહેતા નહિ, પરંતુ રણનો પોષાક સજીને હથિયાર ચલાવી પોતાનું પરાક્રમ બતાવતા હતા. પૃથુરાજ ચહુવાણ અને શાહાણુદીન ગોરીની વચ્ચેના મહા યુદ્ધ પ્રસંગે પ્રખ્યાત કવિ ચંદ્રખારેડે બતાવેલું રણસૌર્ય વાચકદૃષ્ટીથી અજાણું નથી. એ રીતે તે લોકો એ પ્રકારે રણરંગ રાખનારા હતા. તેઓમાંના ઘણા ખરાને હાલ નાની મોટી જમીન, જગીરો ભોગવતા આપણે જોઈએ છીએ. તે તેમના વડિલોએ કરેલાં પરાક્રમના ઇનામોનો યોગ્ય અદલો છે. તેઓમાંના કેટલાક જણ વળી રાજવલીઓ અથવા વશાવલીઓ જેવા ઇતિહાસ લખવાનું કામ પણ કરતા હતા, અને હાલ પણ કરે છે, તેઓના જૂના ચોપડાઓ તથા તાંબાપત્રો-ઇનામો દસ્તાવેજો વગેરેથી આ દેશનો ઇતિહાસ એકઠો કરનારાઓને સારી મદદ મળેલી છે. આ લોકોમાં પણ કેટલાક મહાન વિદ્વાન પુરૂષો થઈ ગયા છે. પરંતુ દીલગીરીની વાત એ છે કે, તેમના જીવન વૃત્તાતની કાંઈ હકીકત અમને મળી શકી નથી. એ પુરૂષોનાં નામ અને હુંકી હકીકત અમે નીચે આપી છે,—

પ્રથમ સત્યયુગમાં વેલંગ, વહલાલ, તથા હીમસી, એ ત્રણ ભાટ પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. વેલંગ તથા વહલાલ એ બે જણ ચંડીમાતાના ભાટ કહેવાય છે. હીમસી એ શેષ રાજ પાસે હતો.

ત્રેતાયુગમાં પિંગળ ભાટ અને રહેપાળ એ બે જણ પ્રખ્યાત થયા છે. તેમાંનો પિંગળ ભાટ બળી રાજની પાસે હતો. અને રહેપાળ ભાટ શ્રીરામચંદ્રજીની પાસે હતો.

દ્વાપરયુગમાં સંજય ભાટ, તથા સૂત ભાટ પ્રખ્યાત થયા છે. સંજય ભાટ કૌરવ-પાંડવના દરબારમાં હતો, અને સૂત ભાટ મહાત્મા વેદ વ્યાસનો શિષ્ય હતો. તેણે ત્રિપારશ્વમાં ઋષિઓને વ્યાસ કૃત પુરાણો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં.

કલિયુગમાં વૈતાલ, ચંદ, અને ગંગ વગેરે ઘણા ભાટ પ્રખ્યાત થઈ ગયા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

વૈતાલ ભાટ—માળવાના રાજા ભોજના દરબારમાં હતો. તેણે કવિતા ઘણી સારી રચેલી કહેવાય છે. તેણે વૈતાળ પચીસરી નામે ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલો છે. તેના ઉપરથી સૂરત નામે કાષ્ઠ કવિએ જયપુરના મહારાજા જયસિંહ સવાધની આગાથી મળભાષામાં તર્જુઓ કર્યાં છે. તે ઉપરથી બગાળામાં એક ઇંગ્રેજ વિદ્વાને હિંદુસ્થાનીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. ત્યાર પછી સને ૧૮૩૦ માં સદાશીવ કાશીનાથ જીએ મરાઠી ભાષાંતર કર્યું છે. તેના ઉપરથી વળી ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર થયું છે. આ ઉપરથી એ ગ્રંથની લોક પ્રિયતાની ખાત્રી થાય છે.

ચંદ ખારોડ—આ પ્રખ્યાત કવિ દિલ્હીના મહારાજા પૃથુરાજ ચહુવાણના દરબાર-

(૧) સર્વ ભાટોને પ્રથમ ભાટ કે ખારોડ કહે છે.

માં હતો. તે ધણો વિદ્વાન અને ચરવીર હતો. તેનો રચેલો પૃથુરાજ રાસો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ કવિનું જુદુ જીવનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં લખ્યું છે. તેથી અત્રે વિશેષ લખતા નથી.

ગંગ કવિ—આ પ્રખ્યાત કવિ મહાન અકબર બાદશાહનો ધણો માનીતો કવિ હતો. તેનું ચરિત્ર પણ આ ગ્રંથમાં પ્રલાયદુ લખેલું છે. તેથી અહિં વધારે લખ્યું નથી.

ભૂખણુ—આ કવિ મહારાષ્ટ્રની મહા કીર્તિ શિવાજી મહારાજના દરબારમાં હતો. તેણે ભૂખણુ બાવની અથવા શિવરાજ બાવની નામે ન્હાનો પણ પીરસનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. આ કવિનું ચરિત્ર પણ આ ગ્રંથમાં દાખલ છે.

પ્રીતમદાસ—આ કવિ ચરોતરમાં આવેલા સંધેસર નામે ગામનો ભાટ હતો. તે સંવત ૧૮૩૮ માં હયાત હતો. પ્રથમ તે વિજયું ભક્ત હતો. એવું તેણે વિજયુંની ઉપાસના વિષે રચેલાં પદો ઉપરથી જણાય છે. ત્યાર પછી તે બ્રહ્મજ્ઞાની થયો હતો. તેણે શુજરાતીમાં ગીતા કરેલી છે. એ તેનો મોટો ગ્રંથ છે. એ શિવાય બીજી છુટક કવિતા, પદ, ગરબી, ઘોળ વગેરેમાં ઘણી કરી છે. તેની કવિતામાં ઘણી મીઠાશ છે. તેથી માણસનું મન રંજન કરે છે. તેની ભાષા શુદ્ધ, સરળ, અને અસંકાર યુક્ત છે.

ધીરે ભક્ત—આ કવિ-ભક્ત વડોદરા પાસે સાવલી ગોઠડા નામે ગામનો ભાટ હતો. તે સંવત ૧૮૮૪ માં હયાત હતો. તેણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સંબંધી છુટક પદો કાફી રાગમાં ઘણાં કર્યાં છે. તેની ભાષા સરલ અને જુસ્સાદાર છે. તેની કવિતામાં મીઠાશ અને રૂપક ઘણાં છે.

બ્રહ્માનંદ—ભાટ બારોટ—આ કવિ મહાત્મા સહજાનંદ સ્વામી પાસે હતો. તેણે વૈરાગ્ય પામી પરમહંસની દિક્ષા લીધી હતી. તેનું જીવન ચરિત્ર આ ગ્રંથમાં જુદુ આપેલું છે. કહે છે કે, તે જાતનો ચારણ હતો. પરંતુ બારોટની અટક હોવાથી તે વાત સંભવિત નથી, માટે ભાટ હોવો જોઈએ.

ભોજ ભક્ત—આ કવિ કાઠીઆવામાં અમરેલીનો ભાટ હતો. તે સવત ૧૯૦૦ માં હયાત હતો. ભોજ ભક્તના ચાળખા ભોજમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ છે.

હુંગર બારોટ—આ કવિ વિજયપુરનો ભાટ હતો. તે સંવત ૧૮૯૫ માં હયાત હતો. તેના ભાષ્યો દાલ વિજયપુરમાં હયાત છે. તેણે શુજરાતી ભાષામાં જુદા જુદા રાગનાં પદ સારાં કરેલાં છે. તે રામનો ભક્ત હતો, એવું તેની કવિતા ઉપરથી જણાય છે.

નરહરદાસ—આ કવિ મારવાડનો ભાટ હતો. તેણે હિંદુસ્થાની ભાષામાં અવતાર ચરિત્ર નામે ઘણો વખાણવા લાયક ગ્રંથ રચ્યો છે.

પિંગળશી—આ કવિ વઢવાણનો ચારણ હતો. તેણે હિંદુસ્થાની ભાષામાં વૈકુંઠ-પિંગળ નામે ગ્રંથ આરો રચેલો છે. તેમજ તેણે પ્રવિષ્ઠ સાગર નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથમાં પણ કેટલીક કવિતા કરેલી છે.

એ રીતે ભાટ તથા ચારણ જાતિના ઉત્તમ કવિઓ ધણા મધ્ય ગયા છે. ભાટ ભોજા કુંળીઆ, સવૈયા, ચોપાધ, હપ્પા, કપિન, ઉદ, દોડા, અને ગીન એટલાં ટૂંકામાં કવિના ધણી સારી કરે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

મહા સંતીઓ.

(રાજમહિલાઓ.)

શૈવ્યા—તારામતી.

આ મહા સતી-દેવી જગત્ પ્રસિદ્ધ સત્યવાદી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની ધર્મ પત્ની થાય. તે પતિપ્રાણ અને સાધ્વી સ્ત્રી હતી. તેણે પોતાના સ્વામી હરિશ્ચંદ્રનું સત્ય વચન પણે તેટલા સાફ જે અસહ્ય દુઃખ વેડ્યું છે, તેની તો પરિસીમાજ છે. તેના જેવું કદ સહન કરીને પોતાના પતિનો મહિમા ઉજવળ કરનાર સતી તો આ ભૂમંડળમાં ભાગ્યેજ થઈ હશે; એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. શૈવ્યાને લોકો તારામતીના નામથી વધારે ઓળખે છે. માટે અમે પણ અજે એજ નામે તેનું વર્ણન કરીશું.

તારામતી બહુ રૂપવાન તથા અસાધારણ ગુણવાન સ્ત્રી હતી. તેનું અંતઃકરણ સર્વ પ્રકારની પવિત્રતા તથા મધુરતાથી, એ લોકાતીત સૌંદર્યને વધારે ખીલવતું હતું. 'દુકામાં કહીશું કે, તેણે અરિત્રની સુંદરતામાં અને હૃદયની સર્વ પ્રકારની નિર્ભજતામાં એક અપૂર્વ શ્રી ધારણ કરી હતી. તેની તે પવિત્રતાની જૂવન મોહિની જ્યોતિર્મય મૂર્તિ, પતિએ હૃદયના સિંહાસન ઉપર સ્થાપન કરી હતી. જેમ હરિશ્ચંદ્રના ઉપર તારામતીની અચળ ભક્તિ હતી, તેમ તેના ઉપર હરિશ્ચંદ્રનો પણ ધણો પ્રેમ હતો. જે પત્ની પતિમાં આત્મરમણી કરીને કાયા અને મનોવાક્યથી તેની સેવામાં સર્વદા લાગેલી હોય છે, અને બદલો મેળવવાની કાંઈ પણ આશા રાખતી નથી, તેજ અરી સતી જાણુરી. સતીને સ્વામીના સહનસ એજ તેના સુખના સૌભાગ્યનો સૂર્ય છે. સતી એ સિવાય બીજી કાંઈ પણ ઇચ્છા કરતી નથી. સતી પોતાના પતિને અનંત ઉન્નતિના માર્ગે લેઈ જવાથી નારી જન્મનું સાર્થક થયેલું સમજીને કૃતકૃતાર્થ થાય છે. સતી સમજે છે કે; સ્વામી ધનવાન હો કે નિર્ધન હો; અનુકૂલ હો કે પ્રતિકૂલ હો, ગમે તેમ હો પણ એજ મારી ગતિ અને આશ્રય છે. સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપદમાં કે વિપદમાં, સર્વ સમયમાં સતી સ્ત્રી છાયાની પેઠે પતિનીજ અનુગામિની અને પ્રિયકારિણી દેવી છે. તારામતી પણ એજ પ્રમાણે સુખની વેળાએ જેમ પતિ સેવામાં લાગી રહેતી, તેમ દુઃખની વેળાએ પણ પતિના મહા પરમમાં પોતાને આહુતિ આપતી હતી. ખરેખર સતી દેવી તારામતી પતિને મિત્રની પેઠે સત્કાર્યદાં દ્રવ્યદા આપતી હતી. તેમ માતાના જેવી સ્નેહ મમતા, અને દાસીના જેવી શ્રેયઃ તથા શ્રદ્ધા પૂર્વક ભક્તિ કરતી હતી. પતિજ તેની એક માત્ર ગતિ હતી, પતિજ તેનું એક માત્ર સુખૌચર્ય હતું, અને પતિજ પરમ આરાધ્ય દેવના હતો. પતિ શિવાય ને બીજું કાંઈ જાણુ

નહોતી. પતિ વિના કંઈ પણ સમજતી નહોતી, અને પતિ શિવાય કંઈ પણ વિચાર કરતી નહોતી. પતિનું જ ધ્યાન એજ એક માત્ર તેને વિચાર કરવાનો વિષય હતો.

તારા રમણી રત્ન હતી. તે જેમ પતિપ્રાણી સતી હતી, તેમ ચરિત્ર ગૌરવમાં પણ ખુબ સન્માનને પાત્ર હતી. તે હૃદયંશમાં પણ રાજેશ્વરી હતી. ક્ષમા, વિનય, સૌન્દર્ય, અને કર્તવ્ય નિષ્ઠા એ તેના મનોહર ચરિત્રના સુંદર અલંકારો હતા. તે અતુલ ઐશ્વર્યવાન મહારાજની રાણી હતી. તે છતાં ખીજી સામાન્ય સ્ત્રીઓની પેઠે વિલાસ સુખ મેળવવાની ભિખારણુ નહોતી. અનંકરણની સર્વ પ્રકારની પવિત્રતાજ તેના વિલાસનો વિષય હતો. તેનું કુલના જેવું કોમળ હૃદય ધાર્મિકતાના મજ્યુત કવચમાં ઢંકાયેલું રહેતું હતું. તે એક મહા તપસ્વિનીની પેઠે તેજસ્વિની હતી. અધર્મની છાયા જોઈને નારી નામ ધારણી તારા સૂખી સિંહણની પેઠે, કિંવા પગથી કચરાયેલી લાલ આંખવાળી સાપણીની માફક અભિમાનથી તર્જન ગર્જન કરતી હતી.

ભાગ્યવંત રાજા હરિશ્ચંદ્ર આ સાધ્વી દેવીના સહવાસથી સ્વર્ગીય સુખ મેળવવાને અધિકારી થયો હતો. તે સુખ અને યાન્ત્રી પૃથ્વિના એકાધિપત્યપણથી પણ તે મેળવી શક્યો નહિ. વાસ્તવિક સંસારમાં માણસ એ કારણથી સુખી થાય છે. એક અકપટ ચિત્તથી ધર્મની મેવા કરવાથી, અને ખીજી સુસિદ્ધ પ્રેમમયી ભાવોના સંસર્ગથી. હરિશ્ચંદ્ર સૌન્દર્યના સમયેજ દેવી સહવાસથી સુખી થયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ ભારે વિપત્તિની વેળાએ પણ દેવીના પવિત્ર હૃદયના સુખનો અધિકારી થયો હતો. સંસારમાં તે સુખની તુલના 'ધણી' ઓછી છે. પતિપ્રાણી તારામતી અતુલજ્ઞ સ્વામીના સહવાસમાં પરમ સુખથી કાળ નિર્ગમન કરતી હતી. પરંતુ સંસારમાં સર્વદા સુખ કદી રહેતું સંભવતું નથી. સુખના પછી દુઃખ અને સંપદના પછી વિપદ આવીને મનુષ્યની આંધાતું ધર ભાગી નાખે છે. રાજરાણી તારામતીના અદ્રષ્ટમાં પણ એ ચિરંતર જગત્ પદ્ધતિમાં જરા પણ ધરક પડ્યો નહિ. પરિવર્તન એ જગતનો જરૂર થવાનો નિયમ છે ખરો. પણ તારામતીના પ્રભાવે અદ્રષ્ટ ચક્રનો અતિ શોકજનક પરિવર્તન સંસારમાં અતિ અદ્ય થાય છે.

સત્યપ્રાણ હરિશ્ચંદ્રે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રની આગળ સત્ત પાસમાં બેસાઈને રાજા ઐશ્વર્ય બધું દાન કર્યું હતું. (જુઓ હરિશ્ચંદ્રનું ચરિત્ર) હરિશ્ચંદ્રને કહેવાનું કંઈ પણ બાકી નહોતું. તેથી તે પોતાનું સર્વશ્વ વિશ્વામિત્રને દાન કરીને અંતઃપુરમાં ગયો. અને સર્વ વાત સાધ્વી દેવી તારામતીને કહી સંભળાવી. તારામતીએ હૈવ ઇચ્છાથી આવી પડેલી વિપત્તિની વાત જ્ઞાનીના મુખેથી માંબળી. એક પગની પહેલાં તે રાજા રાજેશ્વરી હતી, અને ખીજી પગમાં ભીખારણુ ચાઇ. આવી અકસ્માત વિપત્તિ આવી પડ્યા છતાં તારામતી જરા પણ ગમરાઇ નહિ. ઉલટી ઉત્સાહ પૂર્વક પ્રકુપ હૃદયથી પતિની સત્ય પ્રતિજ્ઞાના રક્ષાણને માટે તૈયાર થઇ. તે વિપત્તિને વિપત્તિ સમજી નહિ. કારણ કે તે જાણતી હતી કે, આ સંસારમાં શુભ સંપદ મનુષ્યને હમેશાને માટે નથી. તારા સામાન્ય સ્ત્રીના જેવી હૃદયમાં દરિદ્ર નહોતી. જો તેના હૃદયમાં અત્યંત આધારણ મદત્વ નહોત તો સાંકડા મનની દરિદ્ર હૃદયની સ્ત્રીની પેઠે તેની હૃદય યાત. કદાચ તે ચિત્તની દુર્બળતાથી એક તથા મોદમાં પડીને આંસુથી આંખ ભીંગત. કદાચ જેમ નાચુના વેગથી ડુબડેલી રેળ બુમિમાં પડી જાય છે, તેમ તે ધ

જમાં પડીને મોટે અવાજે રૂદ્ધ કરત. કદાચ તે માથા ઉપર હજારો હાથ મારીને વિશ્વ વિધાતાના કામમાં દોષ લગાડત; સ્વામીને આવી દાનશીલતાને માટે વાક્ય આણુથી વિધીને અંતરનું ઝેર દાળત. અથવા આવા સત્ય પાલનમાં હજારો દોષ દેખાડીને પતિને તેનાથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરત. પરંતુ તારા પતિપ્રાણા અને પરમ ધાર્મિક હતી. તે પ્રાણુ જતાં પણ ઐહિક સુખને માટે ધર્મ વિરૂદ્ધ કામ કરવાને રાજી થઇ નહિ.

સસવાદો રાજા હરિશ્ચંદ્ર પોતાના આનંદ પૂર્ણ સુખમય ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની સાથે સતી તારામતી પણ પોતાના ખ્યારા બાળપુત્ર રોહિતાશ્વને લેઇને નીકળી. જેમ વિજળી ગ્રેધનું, અને કૌમુદિ ચરતું તેજ અનુગમન કરે છે, તેમ પતિ પ્રાણા તારામતી પણ સુખ સંપદમાં પાણી મૂકીને પતિની અનુગામિની થઇ. સતીનો એજ ધર્મ હોય છે. તારા હરિશ્ચંદ્રની રૂપવતી, ગુણવતી, અને પ્રેમવતી ભાર્યા હતી. તેનું હૃદય મહત્ તેમ મધુર હતું. તેની કર્તવ્ય બુદ્ધિ અટલ તથા અચલ હતી. અને પતિ ભક્તિ હદ વગરની હતી. તે સામાન્ય સ્ત્રીના પ્રમાણે પોતાના સુખમાં નિમગ્ન નહોતી. શાથી સ્વામી સુખી થાય, શાથી સ્વામીનું આ લોકનું તથા પરલોકનું મંગલ થાય, તેનોજ તે વિચાર કર્યા કરતી હતી. એ વિચારથી એ જેનું સુખ અનુભવતિ, તેનું સુખ ખીળ કોઇથી મેળવતી નહોતી. આજે આ વિપત્તિ આવી પડ્યાથી તેની રૂપરાશિ ધૂળમાં ખરડાયેલી છે, આજ તે અતિ દુઃખથી દુઃખિની છે. તે સર્વદા પતિના ભલાનોજ વિચાર કરે છે. હરિશ્ચંદ્રના ઉપર તેની ભક્તિ એક અપૂર્વ વસ્તુ છે. તે ભક્તિ દુર્બળને બળ, નિરાશ્રયને આશ્રય, અસહાયને સહાય, અને મૃતને જીવન આપનારી છે. ભક્તિ એ સમર્થને અસાધ્ય સાધનમાં સમર્થ કરી મૂકે છે, ગતિ વિનાને ગતિ આપે છે, અને જનમાંધને દિવ્ય ચક્ષુ આપે છે. વસ્તુતઃ તે ભક્તિ એક મહીયસી શક્તિ છે. તે શક્તિના બળથીજ આ જન્મ સુખ સેવિતા, રાજભોગમાં લાલિત પાલિત થયેલી, કોમળ શરીરની રાજ રાણી તારામતી સ્વામીના ભયંકર દુઃખની ભાગીની થઇ.

હરિશ્ચંદ્ર પતિ તથા પુત્રને લેઇને બનારસ—કાશીમાં ગયો. તેણે એક મહિનામાં વિશ્વામિત્રને દક્ષિણાનું ધન આપવાનું વચન આપ્યું હતું. મહિનો પુરો થયો, તથાપિ હરિશ્ચંદ્ર તે ધન આપી શક્યો નહિ. વિશ્વામિત્ર તેની પાસે જતને દક્ષિણાનું ધન માગવા લાગ્યો. પરંતુ હરિશ્ચંદ્રની પાસે તેને દાન આપવા જેવી કાંઇ પણ વસ્તુ નહોતી. તેથી હરિશ્ચંદ્ર દક્ષિણાનું કરજ વાળવા વિચારની આગમાં દગ્ધ થવા લાગ્યો. તે જોઇને સતી તારામતી સ્વામીને ગદ્ ગદ્ કંઠે કહેવા લાગી કે:—

“હે મહારાજ! ચિંતા છોડીને સસ પ્રતિપાલન કરો. જે આણુસ સત્ય પાળતો નથી, તેના ઉપર પ્રભુ કદિ પ્રસન્ન થતો નથી. મનુષ્યે પોતાનું વચન પાળવું તેના જેવું ધર્મ કાર્ય બીજું એકે નથી. જેનું એક પણ વચન મિથ્યા બન્ય છે, તેનાં બધાં ધર્મ કાર્ય નિષ્ફળ થાય છે. ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, સસ વચન એ જ્ઞાનીઓના પરિમાણનું એક માત્ર સાધન છે. હે રાજન! જે સેકંડો વાર અશ્વમેધ તથા રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સફળતા મેળવે છે, તે પણ જો વાક્ય, મન, અથવા બુદ્ધિથી એકવાર પણ મિથ્યા આચરણ કરે, તો ધર્મ ભ્રષ્ટ થાય છે.” એટલું કહીને તારામતી અસહ્ય દુઃખથી રોવા લાગી, તે સ્વા-

મીના ધર્મ નાશનો સમય પાસે આવેલો જોઇને મનમાં મનમાં પોતાને ધિક્કાર આપવા લાગી. તેણે વિચાર કર્યો કે, મારા જેવી દુર્ભાગિણી સ્ત્રી આ જગતમાં ખીજ કોઈ નથી. ધણીવારે સ્વામીના સાન્ન્ય વાક્યથી રોતું બંધ કરીને તે ગંભીર ભાવથી બોલી;—“નાથ ! સાધુ પુરૂષો પુત્રની ઇચ્છાથી લગ્ન કરે છે. મને પુત્ર થયો છે, તેટલા માટે મને વેચીને બ્રાહ્મણને વચન આપેલું દક્ષિણાનું ધન આપો.”

ધન્ય તારામતી ! ધન્ય તમારો નારી જન્મ ! અને ધન્ય તમારી નિરર્થક પતિ ભક્તિ ! તમે યથાર્થ સહધર્મિણીના નામની સફળતા કરી છે ! તમે અરેખર રમણીનાં શિરોમણિ છો ! તમારી આ મધુ ચોપડેલી વાન રમણિના હૃદયમાં સ્વર્ણાક્ષરે અંકિત રહેવી જોઈએ. તમે અરેખર સસતો મહિમા જાણ્યો હતો. વિપદથી ભરેલા મહા અરણ્યમાં વદન્ત ધારિણી પતિપ્રાણા સતી સિતાને જોઈ છે, મૃતપતિને ખોળામાં લેઈને વનવાસિની અશ્રુપૂર્ણ નયના સતી સાવિત્રીને જોઈ છે, પતિ વિરહ દુઃખિતા અલૌકિક શક્તિ ધારિણી સતી દમયંતીને મહા અરણ્યમાં દુષ્ટ શિકારીની સામે જોઈ છે, અને સંકટો હિંદુ સ્ત્રીઓને પતિની ખળતી ચિતામાં આત્માહુતિ આપતાં જોઈ છે. પરંતુ તમારા જેવી આત્મવિક્ષય કરીને પતિને કરજના બંધનમાંથી છોડાવનાર સ્ત્રી જગતમાં જોઈ નથી.

હરિશ્ચંદ્ર પતિના મોમાંથી પોતાને વેચવાની વાત સાંભળીને ધણીજ દુઃખી થયો. ભારે મર્મની વેદનાથી તેનું હૃદય છિન્ન થવા લાગ્યું. પોતાની વિપત્તિનો આશ્રય, સંપદની શ્રી, સંસારની લક્ષ્મી, અને હૃદયની દેવીને એવી રીતે તુચ્છ અર્થને માટે વિક્રય કરવો પડશે, એ ભારે દુઃખથી તેનું હૃદય દબ્બ થવા લાગ્યું. તે જોઇને સતી તારામતી તેને વારે વારે કહેવા લાગી કે;—“પ્રાણનાથ ! હું જે કંઈ છું, તે જલદી કરો.” સતીનો એવો આગ્રહ જોઇને હરિશ્ચંદ્ર ધણીજ કાતર સ્વસ્થી બોલ્યો કે;—“ભદ્ર ! હું ધણીજ નરાધમ છું. હું તમને વિક્રય કરે, એવું મર્મ ભેદી વાક્ય ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ ને તમારી જીમ સમર્થ થાય, તો નર ઘાતકો પણ જે કામ કરી શકે નહિ, તેજ હું કરું છું.” એટલું બોલીને હરિશ્ચંદ્ર લાચારીથી પોતાની પત્નીને વેચવા માટે શેહેરમાં ગયો, અને કાળક્રોશિક નામે બ્રાહ્મણને ઘેર સતી તારામતીને તથા પુત્ર શેહિતાથને વેચ્યાં.

તારામતી પતિને કરજ વિનાનો કરવા માટે પુત્ર સુદાં પોતે વેચાઇ ! એવી રીતે સતીએ સ્વામીને માટે આત્મસુખ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કેવી અદ્ભૂત પતિ પરાયણતા ! કેવી અપૂર્વ પતિ ભક્તિ ! કેવો અગાધ પતિ પ્રેમ ! પતિને માટે પત્નીનું આત્મ સુખ લાગનું સુંદર દ્રશ્ય એનાથી ખીજું ક્યાં છે ? અરેખર જગતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી સ્વામીની આવી સેવા કરી શકી નથી ! જગતમાં કોઈ પણ સ્ત્રી સ્વામીને આવાં વાક્ય, મન, અને બુદ્ધિથી ચાહી શકી નથી ! અને કોઈ પણ સ્ત્રીએ સ્વામીને માટે આવો નિરર્થક આત્મ સુખનો ત્યાગ કર્યો નથી ! સ્વામી ભક્તિનું આત્મ આશ્રયનનક દ્રશ્ય જગતમાં અતિ વિરલ છે ! સતી શિવાય આવી તેજસ્વિતા દેખાડવામાં ખીજ કોઈને પણ હિમ્મત આવતી નથી તારામતીનું હૃદય કેટલું મોઢું અને ગંભીર દોનું જોઈએ ! તે ગંભીર હૃદયનો પ્રેમ, ભક્તિ અને વિશ્વાસ, કેટલો ઉડો હોવો જોઈએ ! આપણે તો તે ઉડાઈનો અનુભવજ કરી શકતા નથી ! ખરી રીતે જોતાં તારામતીનું હૃદય એક આશ્રયની વચ્ચે રોવી જોઈએ ! તારામતી

સતી છે । દેવી છે । અને જગત્પત્ની લક્ષ્મી છે. તારામતી પતિપરાયણતાની સાક્ષી છે ! રમણીકુલનું ભૂખણ છે !

કાળકૌશિક બ્રાહ્મણ તારામતી તથા રાજપુત્ર રોહિતાશ્વને વેચાતાં લીધાં. ત્યાર પછી તેમને તે પોતાને ઘેર લેઇ ગયો. હા ! અયોધ્યાની મહારાણી તથા રાજકુમાર થોડા પૈસામાં વેચાયાં ! હા અદૃષ્ટ ! આ શું તારો ગૌરવ છે ! ધિક્ક પડે તને ! જે સંસારના સુખ સંપદ લેખને અલંકાર કરે છે. સૌભાગ્યની વેળાએ પણ સુખનું ઘર સળગીને બરમ થાય છે ! આનંદનો બજાર ભાગી જાય છે ! અંધ મનુષ્યો તેનો મર્મ કાંઇ પણ સમજતા નથી ! બ્યારે તારામતી બ્રાહ્મણને ઘેર જવા સ્વામીથી વિખૂટી પડી, ત્યારે તે ધીરજ રાખી શકી નહિ. તે અયોધ્યાની રાણી થઇને બિખારણુ થઇ હતી, તથાપિ તેને એક દિવસને માટે પણ અધિરી થયેલી દીકરામાં આવી નહોતી. હવે તેની ધીરજ એકીવારે જતી રહી. તેની છાતી ત્રીશવા લાગી, અને ચિત્ત ધણું જ વ્યથિત થઇ પડ્યું. તે લૂમડાનો છેડો મોંઢા ઉપર નાખીને રોવા લાગી. સતી તારામતી બધી જાતનાં દુઃખ સહન કરી શકતી હતી; તે જગરણુ કરીને, ભૂખ વેઠીને પતિનું કરજ ફેડવામાં કાંઇ પણ ક્ષેશ જણતી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ પતિને માટે પ્રાણ આપવામાં પણ આનંદ માનતી હતી. તે આ વેળાએ રોવા લાગી. શાથી રોવા લાગી ? તે સર્વ દુઃખ સહન કરી શકી, પરંતુ પતિ વિરહનું દુઃખ તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથીજ સતી રોવા લાગી. તે આટલા દિવસ સુધી માત્ર પતિને માટેજ જીવન ધારણ કરતી હતી. અને પતિ જીવનમાંજ જીવતી રહીને તેની સેવા તથા ભક્તિ કરીને આનંદ માનતી હતી. તે આજ પતિથી છૂટી પડીને દુઃખથી રડવા લાગી. જાણે હમણાંજ તેનું મૃત્યુ આવેલું છે, એમ તેને ભાસવા લાગ્યું, આ મૃત્યુનું દુઃખ તેના અંતરાત્માને ખાળવા લાગ્યું. એનું દુઃખ કોઇએ પણ કદિ સહન કર્યું નહિ હશે. આવી વિપત્તિમાં કોઈ મનુષ્ય સ્થિર રહી શકે નહિ. આવા તીવ્ર વિપમાં જનનરિત થઇને કોઇ રમણી જીવનની આકાંક્ષા કરે નહિ. આવું મરણુ શું ભયાનક મૃત્યુ છે ? આ મૃત્યુથી હાડકાનો બૂકો થઇ જાય, હૃદયની ગાડી તૂટી જાય, અને વિશ્વ બ્રહ્માંડ બળીને બરમ થાય ! જે રમણીના પ્રાણ હૃદયર આવેલો છે, તે રમણી પણ આવા અલંકાર મૃત્યુની સામે હારી રહી શકતી નથી ! હાય ! સતીને પતિ વિચ્છેદ કેવું ભયાનક મૃત્યુ ?

પ્રિય ભગિનીઓ ! આ શોચનીય દેખાવ એકવાર જુઓ ! પેસો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અયોધ્યાની મહારાણીને એક ગુલામડી તરીકે વેચાતી રાખીને ઘેર લેઇ જાય છે, તે શોચનીય દેખાવ એકવાર જુઓ ! પેલી સાધ્વી પત્ની તારામતી પતિને કરજમાંથી છોડાવીને દારીત્ર્યની સાંકળમાં બંધાઇને દાગીપણું કરવા જાય છે. એ આશ્ચર્યકારક બનાવ એકવાર તમારા હૃદયમાં અંકિત કરો. તમે જોશો કે સતી હૃદયની પવિત્ર માધુર્ય, સતી ચરિત્રનું અનુપમ સૌંદર્ય, જગત્પત્ની ધન્ય થયું છે, પવિત્ર થયું છે, અને મહિમાન્વિત થયું છે. સતી દેવી તારામતીએ ચરિત્રના અનુપમ સૌંદર્યમાં જીવન મોહિનીનો વેશ ધારણ કર્યો છે. પ્રિય ભગિનીઓ ! એકવાર આ પતિપ્રાણુ જીવનમોહિની અને ધર્માનુરાગિણી તારાને લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરો ! તારામતિ જન્મથી સુખના ખેળામાં, અને ઐશ્વર્યની મધુર હાયામાં લલિત પાલિત થઇ હતી. અને રાજરાણી થઇને પણ એજ ઐશ્વર્ય સુખની મોહતા થઇ

હતી. તેણે આજ પતિવ્રતા ધર્મની રક્ષાને માટે મહા દુઃખમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના સુખને માટે પતિને કરજની જાળમાં બાંધવામાં લગ્યારે આધુ પાધુ બેતી નથી. સારે આ ધર્મપ્રાણા, પતિ દિતૈવિણ્ણી તારામતી પડે વેચાઈને પતિને કરજના બંધનમાંથી છોડાવવાને શક્તિમાન થઈ. કેવો ઉંડો ધર્મ ભાવ ! ધન્ય તારામતી ! તમારા જની પતિવ્રતા અને ધાર્મિક સ્ત્રી જગતમાં અતિ દુર્લભ છે !

. પેલી તરફ સલવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્ર પ્રાણાધિક પત્નીપુત્રના વિરહથી ઘણો શોકાતુર થઈને પોતાના અદૃષ્ટને પુષ્કળ ધિક્કાર આપવા લાગ્યો. અને ભારે સંતાપથી વિલાપ કરવા લાગ્યો, પછી તેણે સ્ત્રી પુત્રને વેચીને મેળવેલા પૈસા વેપારી વિધામિત્રને આપ્યા. પરંતુ કેવું દુર્ભાગ્ય ! કે એટલા પૈસાથી કરજ પુર થઈ શક્યું નહિ. તેથી ઋપિ ક્રોધાવમાન થઈને રાજાને તિરસ્કાર અને ભય દેખાડવા લાગ્યા. હરિશ્ચંદ્રે બીજો કંઈ પણ ઉપાય નહિ જોયાથી પ્રવર નામે એક ચાંડાળ (ભંગી) ને ઘેર પોતે વેચાઈને બ્રાહ્મણનું કરજ દેડ્યું. ભંગીએ તેને કારીના રમશાનમાં સુડાં બાળવાનો કર ઉઠરાવવાના કામમાં નિયુક્ત કર્યો. હરિશ્ચંદ્ર સલતે માટે ચાંડાળની શુભામગીરી કબૂલ કરીને કરજના બંધનથી છૂટ્યો ? ધર્મ-વીર હરિશ્ચંદ્રે એ પ્રમાણે ધર્મની અર્થાદા રાખી, ધર્મ જાળવાન થયો.

તારામતી બ્રાહ્મણના ઘરમાં જઈને દાસીનું કામ કરવા લાગી. તેણે મનની આગ મનમાં ઢાંકીને, પ્રાણકુમાર શેહિતાશનું સુખ જોઈને અતિ કટુથી દિવસ ગાળવા લાગી. પરંતુ પતિ વિયોગથી તેનું અંતર તુપાનલની પેઠે ધીરે ધીરે બળવા લાગ્યું. તેણે પતિની રહના દુઃખથી જીવનની આશામાં પાણી મૂક્યું. આજે વિશ્વજ્ઞાંડ તારામતીની આંખે મહા રમશાન જોતું જણાયું. આજે તેનું હૃદય ગંભીર વિપાદથી દગ્ધ થવા લાગ્યું, તે આજે કંઈ પણ જોઈ શકતી નહોતી. સુખની વાત કહેવાની હિમત કરતી નહોતી. સંસાર જાણે તેને મૃત્યુનો ભય દેખાડતો હોયની ? સંસાર જાણે હાથમાં તરવાર લેઈને તેને મારવા આપતો હોયની ? પતિ વિરહમાં શોકાતુર; વિપાદમયી, દુઃખીની તારા આજે ધૂળમાં પડીને ધૂળ થવા ઇચ્છે છે. તેમ થયાથી જાણે તે સર્વદા જ્ઞાન્તી મેળવતી હોયની, સંસાર જાણે ધનધોર અંધારાથી પરિપૂર્ણ હોયની, તેનું હૃદય જાણે ચીરાઈ ગયું હોયની, પ્રાણ જાણે નીકળી ગયો હોયની, બહારનું શરીર જાણે ટુકડે ટુકડા થયું હોયની, એવો અનુભવ તેને થવા લાગ્યો. તારામતી રમણી છે. રમણીના જેવી હૃદય પ્રધાન છે. રમણીના જેવી આજે તેની શેષજીવ અવસ્થા છે. રમણી પ્રેમપાત્રને પ્રાણના પ્રમાણે આલે છે, રોહની વસ્તુને છાતીપર રાખીને રોહ કરે છે. પાણીમાં જેમ પાણી મળી જાય છે, તેમ તેઓ પણ પ્રેમની વસ્તુમાં નિમજ્જ થવા ઇચ્છે છે. તેથી તેઓ રોહપાત્રને આંખથી બહાર કરી શકતી નથી. એથીજ વિરહ રમણીના હૃદયમાં ઝેરના જેવું કામ કરે છે. વિરહ રમણીને અસહનીય છે. રમણી વિરહથી સૂઝાઈને મરી જાય છે. તારામતીએ પોતાના જીવનમાં કદી પણ પતિ વિયોગનું દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું. આજ એ ભયાનક દુઃખ સાગરમાં ડુબી હતી. તારા વિપત્તિના ઉપર વિપત્તિ, અને મૃત્યુના ઉપર મૃત્યુ જોઈને બચ્ચિત થઈ વિચાર કરતી હતી કે, તેના જેવી અભાગિણી બીજી એક પણ સ્ત્રી નહિ હશે. શોભામતી વેળાએ તેણે જે જીવન ધન સ્વામીની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું, તે આજે દુઃખ વિપત્તિની વેળાએ

સ્વામીની સેવા કરવામાં કામ આવ્યું નહિ. એજ દુઃખથી તેનું હૃદય શોકાતુર થઇ પડ્યું હતું. તારામતી જે બ્રાહ્મણને ઘેર વેચાઇ હતી, તે બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી ખરેખર નિર્દય અને ધાતકી સ્વભાવનાં હતાં. તેઓ તેને દિવસ અને રાત માથાતોડ વૈતર કરાવતાં હતાં. એક પેળે માટે પણ તેને વિશ્રામ લેવા દેતાં નહિ. તે છતાં તેના નજીવે વાંક કહાડીને તેના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતાં અને બહુ તિરસ્કાર કરતાં, અને વખતે મારતાં પણ હતાં. તેઓ તેને પેટપુર ખાવાનું પણ આપતાં નહિ. એ રીતે તેને ઘણું પગવતાં હતાં. તારામતીને પતિ વિરહના ભારે દુઃખ ઉપર એ એક કામ હતો.

વિપત્તિ કદી એકલી આવતી નથી. તારામતીના દુઃખની પરિસીમા એટલેથીજ પુરી થઈ નહિ. જેના મુખ સામું જોઇને તેનું ચિત્ત જરા શાન્ત થતું, જેને છાતીમાં ધારણ કરીને પોતાના દગ્ધ હૃદયને શીતળ કરતી, તે તેના રનેહતું ધન રેહિતાશ્વે તેના દગ્ધ હૃદયમાં આગ સળગાવી ! તારામતીની દુનિયા એથી અંધારી થઇ ! રેહિતાશ્વ આગમાં ફૂલ અને તુળસી વગેરે લેવા માટે ગયો હતો. સાં તેને એક ઝેરી સાપ કરડવાથી એજ ઠેકાણે તેનો પ્રાણ નિકળી ગયો ! દુઃખિનીના ખોળાનું ધન પડી ગયું ! જેના જેતામાં નિર્દય કાળે એક કામળ પુષ્પનો પ્રાણ લેઇ લીધો ! જેતા, જેતામાં સારદીય આકાશમાં એક કાળા મેઘે આવીને નિર્મળ પૂર્ણ ચંદ્રને ઢાંકી નાખ્યો ! હાય ! આ સસાર ઘણી વિચિત્ર જાતની જગા છે ! મૃત્યુ તે વિચિત્ર ભાવ દેખાડીને જગતને શિક્ષણ આપે છે ! અધ મનુષ્ય તે મૃત્યુથી નિર્જન પીડિત થઇને પણ અસાર વસ્તુમાં સદા નિમગ્ન રહે છે !

ધીરે ધીરે રેહિતાશ્વના મરણની દુઃખદાયક ખબર તારામતીના કાન ઉપર ગઇ. પ્રાણ પ્રિય પુત્રનું મરણ સાંભળતાંજ તે બેશુદ્ધ થઇને ધરણીપર ઢળી પડી. કેટલીક વારે જરા શુદ્ધિ આવતાં તે ધણું રૂદન કરવા લાગી. પછી પુત્રના મૃત દેહની પાસે જવાની રજા માગતાં દયાહિણ કૌશિકે તેને રજા આપી નહિ. બ્યારે તેણે ઘણા કાલાવાલા કર્યા, સારે અડધી રાત્રે કામથી પરવાશ બાદ તેને જવાની રજા મળી. તારામતી દોડતી તપોવનમાં ગઇ. સાં પુત્રનું શબ જોઇને તેનું માથું ફરવા લાગ્યું, અને છાતી ચીરાવા લાગી ! તેણે જોયું કે અભાગિયણનું ભાગેલું કપાળ એકીવારે ભાગી ગયું છે ! તારા દુઃખની તોફાની હવામાં ફેળની માફક પાછી બેશુદ્ધ થઇને જમીન ઉપર પડી ગઇ. ઘણી વારે શુદ્ધિમાં આવીને વિલાપ કરવા લાગી. તેના કરણામય રૂદનથી તપોવન ગાજી રહ્યું. તે સાંભળીને વનપક્ષીઓ પણ ચીચીયારી મારવા લાગ્યાં. હાય ! આજ બિખારણ તારાનું સર્વસ્વ આદ્યું ગયું છે. સર્વ ગુમાવ્યા છતાં પ્રાણ ધન પુત્રને છાતીમાં રાખીને વનચારીની પેઠે તે આજ સુધી જીવન ધારણ કરીને રહેતી હતી. હા અદૃષ્ટ ! આજ એ દુઃખિનીનું ધન, ખોળાનું રત્ન તેના હાથમાંથી છીનવી લીધું ! અભાગિયણ તારાના મુખનું ખબર આજ એકીવારે હડી ગયું ! તારામતી ઘણાજ શોક વિલાપ કર્યા પછી મૃત પુત્રને ખોળામાં લેઇને કાસીના સ્મશાનની તરફ ગઇ. પ્રિય ભગિનીઓ ! એકવાર જુઓ, પેલી અયોધ્યાની રાજમહિષી પુત્રના શબને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે સ્મશાનમાં ગઇ છે. જુઓ, તેનું હૃદય કેવું મહત્વ પૂર્ણ છે ! તે માતા છે, પુત્ર શોકથી માતાની પેઠેજ અભિજ્ઞતા થઇ છે, તથાપિ તપસ્વિનીની પેઠે મોઢું છોડીને કર્તવ્ય કાર્ય કરવામાં આગળ થઇ છે. જુઓ,

તારા હમણું પશુ તેજ તારા છે. પરંતુ કર્તવ્યની પામે કંઈજ નથી. પુત્ર શોક પશુ કંઈ નથી. ધન્ય તારાની કર્તવ્ય નિષ્ઠા! ધન્ય તેનું ચિત્તસંયમ! અને ધન્ય તેનો આત્મ ભય! તારામતી એક આશ્વૈય રમણી છે!

ધણીવારે તારામતી પુત્રનું શય્ન લેઇને કાશીના મહાસ્મશાનમાં જઇપહોચી. પછી આળુઆળુએથી કાંટા વગેરેનાં ઝાડાં વીણી લાવીને નેમાં શયને મૂકી ચિતા સળગાવી, તેટલામાં સ્મશાનનો રક્ષક જાગી ઉઠ્યો. તેણે કર લીધા વગર શયને બાળવાની સખ મના કરી. એટલે રાણીએ ધણીજ કાલાવાલા કરીને કહ્યું કે;—“હું દુષ્પિઆરી નિર્ધન અખળા છું. તેથી કાંઈ પણ રીતે કર આપી શકું તેમ નથી. માટે મેહેરબાની કરીને મારા પુત્રને બાળવા દો. પરંતુ જેનો નિશ્ચય કદી ફરે તેવો નથી, એવા સ્મશાન રક્ષકે (હરિશ્ચંદ્રે) કર લીધા સિવાય શયને બાળવાની યોજના ના કહી, તે સાંભળીને રાણીને ધણું દુઃખ લાગ્યું. તેથી તે પોક મૂકીને વિવિધ પ્રકારના શોકના ઉદ્ગાર કાઢીને રડવા લાગી. તે ઉપરથી હરિશ્ચંદ્રે તેને ઓળખી કે, આતો મારી સ્ત્રી તારામતી, અને આ મુન્નેલો બાળક મારો પુત્ર રાહિતાશ છે. તેથી તેને અતિશય શોક થયો. અને તારામતી ન જાણે તેમ જાનોમાનો રડી પડ્યો. પરંતુ થોડી વારમાં શોકને દબાવીને તારામતીને કહ્યું કે;—“બાઈ, તાર્ક દુઃખ જોઇને મને ધણું રડવું આવે છે. પણ મારે મારા ધણીનું કામ નિમકહલાલીથી કરવું જોઇએ. તેથી કોટિ ઉપાયે પણ કર લીધા સિવાય તારા પુત્રના શયને અગ્નિ દાહ નહિ કરવા દેઉ. તારે ફાવે તો આ અર્ધ દગ્ધ થયેલા શયને લેઇને અદિથી નાસી જા. પછી રાણીએ નિરાશ થઇને છેવટે તેમજ કહ્યું. તે ગામંની નજીક ગઇ, તારે તેનું દેવું બરાબ આભાધી તે એકદમ રડી પડી. તે સાંભળીને યોગીદારો થોડી આવ્યા. અર્ધ દગ્ધ બાળકને જેણે પોતાની છાતી સરસ રાખેનું છે, એવી સ્ત્રીને જોઇને યોગીદારો માંહિમાંહિ કહેવા લાગ્યા કે, આતો કાંઈ જક્ષણી જેવી દેખાય છે. અને આપણા ગામમાંથી ત્રીજે યોગે દહાડે છોકરાં ખોવાય છે, તે આજ ખાઈ જતી હશે. જુઓ તે અડધા બળેલા મડદાને પણ છોડતી નથી. માટે ચાલો તેને પકડીને ચાંડાલને સ્વાધીન કરીએ. એમ કહીને તેને પકડી લીધી. અને પેલા પ્રવિર ચાંડાલને સ્વાધીન કરી. વહાણું વાયુ એટલે ચાંડાલે પોતાના સ્મશાન રક્ષકને બોલાવી દુક્રમ આપ્યો કે, આ કાંઈ રાક્ષસી છે, અને ગામમાં થયો અનર્થ કરે છે, માટે આ તેજદાર તલવાર વડે તેનું માથું ઉઘાડી દે. સ્મશાન રક્ષક ધણીના દુક્રમ માથે મડાવીને તે સ્ત્રીની પાસે જઈને જૂને છે, તો ને પોતાનીજ રાણી માથુમ પડી. અહીં પાછું તેને દુઃખ સાંભળી આવ્યું. તેથી તે જાનો માનો રડી પડ્યો. એવામાં તારામતીએ ચાંડાલને કહ્યું કે;—“હે ચાંડાલ! હું રાક્ષસી નથી, પણ માનવી છું, આ મારો પુત્ર સર્પ રૂપથી મરી ગયો છે. જો તારે મને મારી નાંખાવવી હોય તો મારી નંખાવજે. મારે કાંઈ મરણનો ભય નથી. પણ આ મારા પ્રિય પુત્રના શયને અગ્નિસંસ્કાર કરવાની રજા આપ. પછી તારે જોમ કરવું હોય, તેમ કરજે. ચાંડાલે તેમ કરવાની સ્મશાન રક્ષકને આજ્ઞા કરી.

પછી તેઓ સ્મશાનમાં ગયાં. ત્યાં એક તરફ તારામતી વિલાપ કરતી કરતી પોતાના પ્રિય પુત્રના શયને બાળવા માટે ઘાકડાં વગેરે એકાં કરતી હતી. ત્યારે બીજી તરફ

હરિશ્ચંદ્ર પોતાના પુત્રના મરણથી, તથા પ્યારી પત્નીની આવી દુર્દશા જોઈને એક બાળુ-એ છાનોમાનો રડતો હતો. તારાગતીએ ચિતા ખડકીને તૈયાર કરી. અને પ્રિય પુત્રને એ-કવાર છાતી સરસો આંખીને બોલી કરી, બોરબોર જેવડાં આંસુ પાડી વિલાપ કરવા લા-ગી. હવે હરિશ્ચંદ્ર ધીરજ રાખી શક્યો નહિ. જો કે હમણાં તે સ્મશાન રક્ષકના વેપમાં હોવાથી રાણી તેને ઝોળખી શકી નથી, પણ તેણે રાણીને ઝોળખી હતી. પ્રાણક્રમાર શોહિતાશ્વના મૃતદેહને બોળામાં લેઈને રાણી રાતી હતી. એ જોઈને હરિશ્ચંદ્રના હૃદયમાં શોકાનલ પ્રગટ થયો. હવે તે સ્થિર રહી શક્યો નહિ. તુરત તે રાણીની પાસે ગયો, અને પોતાની ઝોળખ આપીને પછી તેને ગાઢ આદિગન કર્યું. તે વેળાએ દંપતિ ધણાંજ શોક કાતુર થઈને અમ્મુ પાડવા લાગ્યાં.

ત્યાર પછી શોકનો આવેગ સમાપ્તિને જાને જાણે ઘોડીક વાતચિત કરી. પતિ આંડા લાવું દાસપણું કરે છે, એ જાણીને ધર્મના પ્રત્યે સતીના મનમાં અભિમાનનો સમાર થયો. તે સુગર્વથી સ્વામીને કહેવા લાગી કે;—“ જો ધાર્મિકની દશા આવી થાય તો હવે ધર્મની સહાયતા નથી ! બ્રાહ્મણ અને દેવતાની સેવામાં વળી શું આવી જાય છે ? વળી તમારા પ્રજા પાલનમાં શું આવી જાય છે ? જ્યારે તમે ધાર્મિક થઈને પોતાના રાજ્યથી બ્રહ્મ થયા ત્યારે ધર્મ નથી, સત્ય નથી, સરજતા નથી, અને વળી કંઈજાજ ક્યાં છે ? ”

પ્રિય વાયક જુદા આ અવિશ્વાસનું કહેવું નથી, અથવા કે અભક્તિનું કહેવું નથી, તેમ આત્મગ્તાને કે અનુતાપનું પણ બોલવું નથી. પણ સાચા ભક્તના એ અભિમાનના બોલ છે. એવું અભિમાન અપવિત્ર નથી, એ વિરુદ્ધ છે. એવા અભિમાનથી મનુષ્યાત્માની અધોગતિ નથી. જે ધર્મને માટે આત્મ સુખ ત્યાગે છે, તેનું હૃદય અવિશ્વાસી હોય, એ ધણું અસંભવિત છે. જ્યારે દુઃખની આગ છાતીમાં ધગ ધગ બળે છે, ત્યારે વિપત્તિના ઉપર વિપત્તિ, અને કષ્ટના ઉપર કષ્ટ આવીને મનુષ્યને અસ્થિર કરી નાખે છે, ત્યારે ધર્મના ઉપર આવાં અભિમાનવાળાં વાંચ બોલવામાં આવે છે. ભગવાનના ઉપર ભક્તનો અભિમા-ન આસે છે. અભક્તનો કદાપિ આલનો નથી.

ત્યાર પછી રાજદંપતિએ અસલ પુત્ર શોકથી અધીરાં થઈને પુત્રની ચિતાનગમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પવિત્ર દંપતિ પુત્રનું શય બોળામાં લેઈને ચિતામાં બેઠાં ! અને વ્યાકુલ ચિત્તથી મૃત્યુની વાટ જોવા લાગ્યાં ! ચિતા સજિત થઈ ! કેવો બયાનક દેખાવ ! શોકાતુર દંપતિની ઝમ્બીર ચિત્તાદ પૂર્ણ છત્રી જોઈને જાણે ધરતી ફાટતી હોયતી ! પાપાણુ હૃદય પણ પીંગળીને જાણે વેગવતી નદીની પેઠે પ્રવાહિત થતું હોયતી ! એમ દેખાવા લા-ગ્યું. એવામાં એકએક દેવતાઓ ધર્મને પ્રમુખ કરીને વિશ્વામિત્રની સાથે ત્યાં આવીને ઉ-બા રતા ! અને કહ્યું કે;—“ હે સસલાદી અને ધર્મપરાયણ રાજા અને રાણી ! તમે કાંઈ પણ સાદસ કરશો નહિ. અમે ધર્માદિ દેવો છીએ. તમે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તમારો સલ ધર્મ સુખાં નથી. તેથી તમને ધન છે ! તમારા આવા પ્રયત્નથી અમે જાદુ સંતોષ પામ્યા છીએ. ઈલાદિ સ્તુતિ વગરો કદા. પછી સર્વના ઉપર અમૃત અને પુષ્પ ટ્રિટિ થઈ ! એટલે સુક્રમાર શોહિતાશ્વ સહજન થઈને ઉભો થયો ! ધર્મ ન્યાવાન થયો ! વિશ્વામિત્રે હ-રિશ્ચંદ્રના રાજ્યવાદીપણાથી પ્રસન્ન થઈને પોતાના તપનું શય તેને અર્પણ કર્યું. માયાની અ-

તિ ગંદન છાયા દૂર થઇ, અને સસનો પ્રકાશ થયો. રાજા, રાણી, અને કુંભાર શેઠિતાથે હસતે વદને રાજમંદિરમાં ગયાં. ત્યાં ધણું વર્ષ સુધી શાન્તીથી રાજસુખ ભોગવીને ઉવટે પરંપરાના પરમ સુખદાઇ ધામમાં વિરામ્યાં.

સતી તારામતી જગતમાં નારી સમાજની આદિ ગુરુ છે. એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી, તેની પહેલાં બીજી કેટલીક સતીઓએ જન્મ લીધો હતો ખરો. પરંતુ તેના જેવા પતિવ્રતાના પવિત્ર ધર્મની ઝાળખાણ કોઇએ આપી નથી. તેણે ધર્મનો જે માર્ગ અવલંબન કરીને નારી સમાજને ઉચ્ચ દિક્ષણ આપ્યું છે, તેવું શિક્ષણ આપવાને બીજી કોઇ સતી શક્તિવાન નથી. તેણે આપેલા દ્રષ્ટાંતનું અનુકરણ કરવાથી મનુષ્ય દેવત્વ મેળવી શકે છે. જુઓ, હરિશ્ચંદ્રને પ્રાણ જવા જેવા કઠોર શપ્ત સાધનમાં દેવી તારામતી તેની મોઠામાં મોટી મદદગાર થઇ હતી. પરીક્ષાના તે ભયંકર દિવસે જીવનની લડાઇના હજારો તોપોના અવાજમાં, વિપત્તિથી ઘેરાયેલા, ગાઢ અધકારથી છવાયેલા, અને કરજમાં ફસેલા હરિશ્ચંદ્રને જો તારામતી જેવી મહાદેવી સખી મળી ન હોત તો કદાચ હરિશ્ચંદ્રના નિર્મળ ચરિત્રમાં કલંકનો ડાગ લાગત. જ્યારે તારામતી કિનારો વગરના વિષદ સાગરમાં તણાતી હતી, તરંગના ઉપર તરંગ આવીને ઉપરા ઉપરી ધણા આઘાત થતા હતા, સારે તે પાણીમાં ફોળેલા પથ્થરના જેવી અટલ તથા અવિચલિત થઇને ધર્મની હોડી ધારણ કરી હતી. પાણીમાં ફોળેલા હરિશ્ચંદ્રે ધાર્મિક સહધર્મિણીના હાથ પકડીને કિનારો મેળવ્યો હતો. આહા! સતીનું એ કામ કેવું અદ્ભૂત હતું! ધન્ય છે સતી દેવી તારામતીના એવા પ્રભુત્વને! હજાર વાર ધન્ય છે!

સતી દેવી તારામતીએ નારી સમાજને શિખવેલા પતિવ્રતાના ઉચ્ચ ધર્મનું દ્રષ્ટાંત શ્રેષ્ઠને બારતવર્ષમાં ધણીક સતીઓએ પોતાના સતીત્વનો મહિમા જગતમાં ફેલાવ્યો છે. તેજ પ્રભાણે આ ગ્રંથ વાંચનાર પ્રિય ભગિનીઓ! તમે એ સતીઓના પગલે આસીને પ્રભુત્વ મેળવો. એવી અમારી ઇચ્છા છે.

કૌશલ્યા.

આ મહા દેવી અયોધ્યાના રાજા હશરથની ધર્મપત્ની, અને દેવાંશી રાજા રામચંદ્રજીની માતા થાય. તે પરમ સુંદરી દેવી પતિપરાયણ હતી. તે સર્વ કામના પતિમાં પર્વ-પસાન કરીને, તથા પતિમાં મગ્ન થઇને આત્મ લાભ સાધન કરતી હતી. તે પ્રિયવાદીની, પતિ સેવાની વખતે દાસીની પેઠે, વાતચિતમાં સખીની પેઠે, ધર્માચરણમાં ભાગ્યાની પેઠે, સર્વ સલાહ આપવામાં ભગિનીની પેઠે, અને ભોજનની વખતે જનનીની પેઠે વ્યવહાર કરતી હતી. તેને પેટે પરમ પવિત્ર કશ્ચામય શ્રીરામચંદ્રજી અવતર્યા. તેમને આ પરમ સાધ્વી દેવીએ પોતાને હાથે ઉઠેરી ચોખ્ખા કેવળણી આપી સુચરિત્રવાન કર્યો હતો.

જ્યારે દશરથ રાજાની બીજી પત્ની કૈકેયીના ક્ષેષથી પોતાના પ્રિય પુત્ર રામ પિતાઈ વચન પાળવા માટે કૌશલ્ય વર્ષોનો અવધે વનવાસ જવા નિકળ્યો, સારે આ રાજાના કૌશલ્યાએ જે કદપાંન સાથે વિલાપ કર્યો હતો, તે સાંભળીને કહિયું કાગળના ધીરની? ૫

રૂપો પણ રૂદન કરવા લાગ્યા હતા. તે છતાં આ ધીરજવાન માતાએ સમય વિચારીને પુત્રની નમ્ર વિનંતિથી માતૃભાવ દર્શાવીને તેને આશીય દેઇ રજા આપી હતી. તે વખતે તે ગદગદ કંઠે બોલી હતી કે,—“ પુત્ર ! હું તમારા નિશ્ચયને અટકાવી શકતી નથી, તેથી કાળની ગતિને પ્રબળ માનું છું તમે તમારા પિતાના કરજમાંથી મૂકત થઇને આહિં વેહેલા પધારજો. તમને આહિં પાછા આવેલા જોઇશ, ત્યારેજ મને સુખે નિદ્રા આવશે. જે ધર્મની ઉપર તમે પરમ પ્રેમ રાખો છો, તે ધર્મ તમારું રક્ષણ કરજો. ” ઇલાદિ આશીય વચનો આપતાં આપતાં કૌશલ્યા રોધ પકાં. અને રોતાં રોતાં “ બલે પધારો. વનમાંથી વેહેલા આવીને અમારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરજો. ” એમ કહી પુત્રને આલિંગન કરીને પછી વિદાય કર્યા. આહા ! કૌશલ્યાની કેટલી બધી ધીરજ ! અને પતિભક્તિ ! કે જે માત્ર સ્વામીનું વચન પણ તેટલા માટેજ રામચંદ્ર સરખા બદલા પુત્રને, વનમાં જતાં અટકાવી શકી નહિ. અને પુત્ર વિયોગનું અસહ્ય દુઃખ ચૌદ વર્ષ જેટલી લાંબી સુદૃઢ સુધી પોતે ધીરજ રાખીને સહન કર્યું. વળી અધુરામાં પુરૂ રામચંદ્રના વનવાસ ગયા પછી પુત્રના વિયોગથી દુઃખી થઇને તેના પ્રાણપતિ દશરથે સ્વર્ગવાસ કર્યો. તે છતાં પણ ધીરજ ધરીને રહી, અને અતે પુત્રને મળી પરમ સુખ પામી. ધન્ય છે ! આવી સ્વામી ભક્ત અને પુત્ર વત્સલ તથા ધીરજવાન સતીને ! કે જેણે પોતાનું સુચરિત્ર જગતના લોકોને દર્શાવીને, પરમ બોધ આપ્યો છે.

સુમિત્રા.

સુમિત્રા અયોધ્યાપતિ દશરથની ત્રીજી ભાર્યા હતી. તેણે લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન જેવા બે સદ્ગુણુશીલ પુત્ર રતોને જન્મ આપ્યો હતો. સુમિત્રા પતિપ્રાણ સાધવી સ્ત્રી હતી. દશરથ રાજા પોતાની બીજી સ્ત્રી કૈકેયીના ઉપર પ્રેમ રાખતા હતા, તે છતાં સાધારણ સ્ત્રીની પેઠે સુમિત્રા તેમને અપ્રીતિની આંખથી જોતી નહોતી. પોતાના પતિરૂપ દેવતાને પ્રેમ ભક્તિ ભરેલી નજરે સદા જોતી હતી. તેનામાં બીજા પણ સુશીલપણનાં ધણાં લક્ષણો હતાં. રામ અને હરત તેની શોક્યોના પુત્ર હોવા છતાં તેમના ઉપર પોતાના પુત્રો પ્રમાણે સ્નેહ અને મમતા રાખતી હતી. તેનાજ શિક્ષણથી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન ઉત્તમ ગુણવાળા થયા હતા. સુમિત્રા વળી પોતાની શોક્યોના ઉપર પણ સગી પહેતો અથવા સહિયરોના જેટલી પ્રીતિ રાખતી હતી. તેના સુવિચાર, તેની નમ્રતા, અને ધર્માસક્તિ વગેરે સદ્ગુણોથી કૌશલ્યા તેને ઘણીજ તાબે થઇ રહી હતી. સ્ત્રીઓમાં વિનય, સુશીલ પણ, અને બુદ્ધિ વગેરે કેટલાક ગુણ હોવાથીજ તેઓ પિતાના તથા પતિના કુશમાં પ્રીતિપાત્ર થઇ શકે છે. પરંતુ શોક્યની આગળ પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસુ સખી થવું એ કેટલા ઉચ્ચ ગુણોનું કામ છે? આ ઉપરથી સુમિત્રાના ચરિત્રની ખરી ખુણી જણાશે.

આ પછી સુમિત્રાના માતૃ જીવન ઉપર વિચાર કરીએ. મોટા ભાઇ ઉપર સ્નેહ, નિરપેક્ષપણું, સત્યપર પ્રેમ, જિતેન્દ્રિયપણું, સાગ, દયા, નિરૂપણું, અને વિનય, ઇલાદિ સદ્ગુણો જે દેવને લાયક છે, તે સર્વ નર દેવના લક્ષ્મણ પોતાની માતા સુમિત્રા પાસેથીજ શિખ્યો હતો. સુમિત્રા પુત્રોને કેવી જાનનું અપૂર્વ શિક્ષણ આપતી હતી, તેનું વર્ણન ત્રીએના જનાવપરથી સમજાશે.

જ્યારે દુષ્ટ મંથરાની ખરાબ સલાહથી કૈકેયી ધાતકીપણથી અયોધ્યાની તરતની આશાને ખાળી નાખી, રાજ્ય દશરથને મારવા તૈયાર થાય છે; જ્યારે રામચંદ્ર પિતાનું વચન પાળવા માટે વનવસ્તી થાય છે; અને દશરથના વિશ્વાસથી શેકેરની પ્રજા હાહાકાર કરે છે, કૌશલ્યાના રોવાથી અયોધ્યા નગરી મક્કા સ્મરણ જેવી જણાય છે; સારે સુમિત્રા એ શું કર્યું ? તે પણ કૌશલ્યા જેવી મમતા જતાવનાર માતા હતી; તે શોકયના બોલવાથી વ્યાકુળ ન થતાં વનમાં જવાને તૈયાર થયેલા પુત્રને તે વખતને અનુસરતું સિંહણ તથા સદુપદેશ આપવા લાગી. તેણે પોતાના બહાલા પુત્ર લક્ષ્મણને આ પ્રમાણે કહ્યું:—

“ બેટા! જો કે તું મને ધણોજ બહાલો છે, તોપણ મોટા ભાઈ રામની સાથે વનવાસ જવાની આજ્ઞા આપુ છું. તારો એ મોટો ભાઈ અરણ્યમાં જાય છે, તેનીજ આજ્ઞામાં સર્વદા તું રહેજે. મોટાના વશીજીત થવું એનેજ આ લોકનો સદચાર જાણીને વિશેષે કરીને આતું કામ કરવું, એજ આ વંશનું યોગ્ય કામ છે. દાન, મહાગુણ, અને લાઠીમાં દેહલાજ, વગેરે આ વંશને યોગ્ય છે. તું હમણાં રામને પિતા, સીતાને માતા, અને ધાદા વનને અયોધ્યા ધારજે. પુત્ર હવે સુખેથી જાઓ.” આ વાક્યો સુમિત્રાના ગાનમય હૃદયનું ઝીંગાળાણુ આપે છે. આવી ભારે વિપત્તિમાં પણ આવી ધીરજ, આતું સ્થિરપણ, આવી સહનશીલતા, અને આતું કર્તવ્ય ગાન એ સર્વ તેની મહાનતાની પરિસીમા છે. તેનું આ ચરિત્ર દેવી ચરિત્ર જેવું છે. લક્ષ્મણ આવી માતાનો છોકરો હતો, તેથીજ જુવાન ઉમ્મરે દેવતા થયો હતો. વળી લક્ષ્મણની પેઠે શત્રુમને દેવતા જેવા ચરિત્રવાળો જોઈ શકીએ છીએ, તે પણ આ સુમિત્રા જેવી માતાના પ્રતાપથીજ.

મનુષ્યતા જીવનનું હૃદયપણું સત્ત્વ ધર્મપર પ્રીતિ રાખવામાં રહેતું છે. સુમિત્રા દેવી સ્વયં ધર્મપર ઘણીજ પ્રીતિ રાખતી હતી. રામ, લક્ષ્મણ, અને સીતા વનમાં ગયાં, સારે શોકાતુર દશરથ રામના શોકથી મરવા જેવા થઈને કૌશલ્યાના ઓરડામાં પડ્યા હતા. તે વેળાએ કૌશલ્યા પણ શોકથી બેશુદ્ધ થઈ ગયેલી હતી. આવા દારણુ શોકને સમયે પુત્રને વનમાં કાઢવાથી દુઃખ પામતા હૃદયની સુમિત્રાએ નમ્રતાથી કૌશલ્યાને કહ્યું:—“આર્યો! તને વનમાં કાઢવાથી દુઃખ પામતા હૃદયની સુમિત્રાએ નમ્રતાથી કૌશલ્યાને કહ્યું:—“આર્યો! પિતાનું વચન પાળવાને માટે રાજ્ય છોડીને વનમાં ગયો છે. સજ્જનોના પાળેલા ધર્મમાં તેનો પ્રેમ છે, તેથી તેને માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી. દયાળુ અને નિષ્પાપ લક્ષ્મણ નિર્દોષ તેની પુત્ર પ્રમાણે સેવા કરે છે. એ બધા એના સુખના વિષય છે, તેમાં સંદેહ નથી. જો સર્વદા મોજ શોખમાં કાળ ગાળ્યા છે, તે જનકી અરણ્યવાસનું દુઃખ સારી પેઠે જાણ્યા છતાં, પણ રામની જોડે ગઈ છે. દેવિ! જો સર્વ લોકના પાલનાર રામ ત્રિલોકમાં પોતાની પ્રીતિ ફેલાવે છે, તે સત્ત્વ નિષ્ઠ છે, એ શું તેમને માટે પુરતું નથી ? હમણાં દુઃખ કે શોક કરશો ના. રામનું કામ પણ ત્રણે અશુભ થવાનો સંભવ નથી. આર્યો! તમારે તો ખીજ બધાઓને ધીરજ આપવી જોઈએ. તેને બદલે તમેજ ગમરાઓ છો. તમારે રામ જેવો તમારે પુત્ર છે, સારે શું તમારે શોક કરવો લાયક છે ? રાગ કરતાં ખીજે કામ મોટા સાધુ પડ્યા નથી. દલાદિ.”

ગંભીર પતિપ્રાણતામાં સુમિત્રાનું ચરિત્ર એક નમુના જેવું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કૌશલ્યાને જેવો શોક થયો હતો, તેવોજ સુમિત્રાને પણ થયો હતો. પરંતુ આ શોકના સમયે પણ તેનો માતૃભાવ તથા પતિ ઉપરનો દ્રઢ પ્રેમ સંકોચિત થયો નહોતો. પણ ઉલટો વધારે પ્રબળ થયો હતો. તેવી અવસ્થામાં પણ કૌશલ્યાને તેણે કહ્યું હતું કે;—“ જુઓ તમારો રામ સત્યવાદી છે; પિતાના વચનનો અંગિકાર કરવાની મતલબથી રાજ્ય છોડીને તે વનમાં ગયો છે. ” આ વાક્યથી સુમિત્રાની પૂર્ણ પ્રીતિ જણાઈ આવે છે. જે સ્ત્રી સ્વામીને હેડા સુધી ગંભીર પ્રેમના યોગથી જોઈ શકે છે, તેના સિવાય બીજી કોણ આવી અવસ્થામાં એવું કહી શકે? તેથીજ સુમિત્રા દેવી પ્રતિપ્રાણી સાધ્વીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. જે સ્ત્રી પોતાના શરીરમાં ધણું દુઃખ પામ્યા છતાં સ્વામીના કર્તવ્ય બંધનમાં ભયથી પોતાની વેદના છુપાવે છે, તે આદર્શ સ્ત્રી છે. વળી જે સ્ત્રી પોતાના પેટના જીવાન છોકરાના દુઃખજનક દેશવટાના સમયમાં પણ સ્વામીના ચિત્તને શાંત કરવાની મતલબથી તે વેળાએ જે સાંભળવાથી સ્વામીના પ્રાણમાં જરા આરામ જણાય તેવું કહી શકે છે, તે પણ આદર્શ દેવી છે. એ વારને સુમિત્રા પણ આદર્શ દેવી છે. આ દેવી કેવળ અયોધ્યાની રાજરાણી થવાનેજ ક્ષાયક હતી, એમ નહિ પણ ગૃહલક્ષ્મી તથા સતી કુળની મહારાણી રૂપે પણ હતી.

સીતા.

પ્રાતઃસ્મરણિય મહા સતી-દેવી સીતા મિથિલા નગરનાર રામ જનકની પાલિતા પુત્રી, અને શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના અવતારી પુરૂષ રામ રામચંદ્રજીનાં ધર્મ પત્ની થાય. તેમના જન્મ વિશે રામાયણમાં જે પ્રસંગ લખવામાં આવ્યો છે, તેથી જણાય છે કે, તેમનો જન્મ એક અઘૌકિક બનાવથી થયેલો છે. એવું કહેવાય છે કે, એક વેળાએ જનક રામ હાથમાં હળ લેધને યગ્નેષ્વર સુધારવા માટે જમીન ખેડતા હતા. તેવામાં ખેડતાં ખેડતાં એક કન્યા જમીનમાંથી નીકળી. તે જોઈને તેઓ ધણી સાનંદાશ્ચર્ય થયા. પછી પોતાને કંઈ પણ સંતાન નહિ હોવાથી તે કન્યાને સ્નેહ પૂર્વક પોતાને ખોળે લીધી. એટલામાં અંતરીક્ષમાંથી આકાશ વાણીની પેઠે મનુષ્યના બોલવા જેવા શબ્દો રાજાએ સાંભળ્યા કે;—“ મહારાજ! ધર્માનુસારે આ છોકરી તમારી કન્યા થયેલી છે. ” આ વાક્ય સાંભળીને રામ ધણોજ આનંદિત થયો. બીજી કથા એવી છે કે, જનક રાજાએ પદ્માક્ષ નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને કેટલીક જમીન દાનમાં આપેલી હતી. તે જમીન ખેડતાં અંદરથી એક પેટી નીકળી. પદ્માક્ષે એ પેટી જનક રાજાને આપી. રાજાએ તેને સખા વચ્ચે ખુલ્લી કરાવી તો માંહેથી એક પરમ સુંદર કન્યા નીકળી. તેને જનક રાજાએ પોતાને

(૧) આર્યાવર્તમાં પાંચ મહા સતીઓ કહેવાય છે. તેમનાં નામ;—સીતા, દમયંતી, દ્રૌપદી, અહલ્યા, અને તારા.

(૨) બંગાળમાં આવેલા જહાર પ્રાંતને ‘વીરહુત’ કહે છે તે અસલ મિથિલા નામથી એળખાતો હતો. તેમાં જનકપુત્રી કરીને હાલ એક ગામ છે. તે અસલ જનક રામની રાજધાની હતી.

ખોજે લીધી, અને તેનું નામ (હનુમાન—હનુપુણીથી જડી માટે) સીતા પાડ્યું. વળી તે વનક રાત્રની પુત્રી કહેવાઈ માટે લોકો તેને જાનકી પણ કહે છે.

જનક રાજ પરમ ધાર્મિક અને નિતેન્દ્રિય હતો. તેણે સર્વદા બ્રહ્મપરાયણ થઈને જે અમુક તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેને માટે ઋષિ મંડળે તેને રાજર્ષિના ઉપનામથી ભૂષિત કર્યો હતો. ખરેખર ધર્મે રાજ્યમાં તેની એવી તો કુશળતા હતી કે, તે પોતે ક્ષત્રિય અને રાજ હોવા છતાં પણ બ્રાહ્મણો તરફ નિયામ થઈને તેની આગળ આવવામાં શરમાતા નહોતા. મતલબ કે તે સર્વ પ્રકારના માવિક ભોગમાં સર્વદા આટલું છતાં એક પક્ષે તે સર્વ ઉપર એકીવારે ઇચ્છા વિનાનો થયો હતો. તેમ ખીન્ન પક્ષે યજ્ઞ પાલન અને રાજ્ય-કાર્ય જોવામાં પણ કોઈ રીતે દૂર રહેતો નહોતો. એ વાસ્તે જગતમાં તેનું મહાત્મ્ય વધારે ખીલ્યું છે. તેના એવી રીતના અલૌકિક ગુણોથી આકર્ષાઈને આરે બાગુએથી બ્રહ્મપરાયણ ઋષિઓ તથા સાધુઓ સર્વદા તેની રાજ્ય સભામાં આવતા હતા. અને તેની સામે ધર્મે ચર્ચા કરીને આનંદ મેળવતા હતા. સીતા આવા મહાતુલ્ય રાજર્ષિ જનકની પુત્રી થઈને નારી સમાજમાં હૈય પદ મેળવવાને પરમ બાબતશાળી થઈ હતી.

જનક રાજ્યએ સીતાને ખોજે લેઈને પુત્રની ઇચ્છા રાખનારી પોતાની પટરાણી સુનયનાના હાથમાં સોંપી. પુણ્યશીલ કામળ હૃદયની મહારાણી માતા જેવા સ્નેહથી કન્યાનું લાલન પાલન કરવા લાગી. તથા તેને નાના પ્રકારની વિદ્યા શીખવવા માટે શિક્ષકો મુકરર કર્યા. સીતા ધીમે ધીમે સર્વ વિદ્યામાં, જ્ઞાનમાં, ધર્મનીતિમાં, અને લોકાચારમાં કુશળ થઈ. એવી રીતે રાજર્ષિના સ્નેહ તથા કૃપાથી પ્રતિપાલિત થઈને સીતા ચંદ્રકાળી પેઠે દિવસે દિવસે વધવા લાગી. સીતા જનકને પોતાનો પિતા, અને તેની સ્ત્રીને પોતાની માતા સમજતી હતી. તેઓ પણ તેના ઉપર પોતાની કન્યાના જેવો પણ વધારે સ્નેહ રાખતાં હતાં. સૂક્ષ્મ મેષની જાળ બેઠીને જેમ સદૈવ ચંદ્રમા પોતાની જ્યોતિ પ્રકાશ કરવાનો યત્ન કરે છે, તેમ ઉચ્ચર વધવાની સાથે સીતાના સુંકુમાં રહેતાં પણ દિવ્ય રૂપ લાવણ્ય ખીલવા લાગ્યું. સીતા બાલ્ય, સુલભ, બયભીતપણું, તથા ચપળતાથી કોઈ વેળાએ અંચળ હરણના બચ્ચાની પેઠે ઉભી રહેતી હતી. તો કદી સિંગથી જ્યેષ્ઠ અચંચલ સૌન્દર્યમાં ઘેરાઈને જ્યોતિર્મયી દેવકન્યાની પેઠે દેખાતી હતી. રાજર્ષિ જનક લોક મુખથી પ્રાણ સરખી બહાલી કન્યાની પ્રશંસા સાંભળીને મનમાં મનમાં આનંદીત થતો હતો. મલય વાસુના સ્પર્શથી પુષ્પની કળાયે જેમ ધીરે ધીરે ખોલે છે, તેમ પિતાના ધર્મવાળા રાજ્ય સંસારમાં સીતાનું સુંકમળ મન પણ ખીલવા લાગ્યું. રાત્રિના અંત પછી પ્રકાશ અને અંધકાર મળીને જેવી રીતે વિશ્વ મોહિની ઉપા ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બાલ્યકાળ તથા કિશોર અવસ્થાની વયમાં ઉભી રહીને સીતા પણ સ્વર્ગની સુંદરતાથી શોભાયમાન થવા લાગી. વળી ખીલતા પુષ્પનું સૌન્દર્ય જેમ પ્રકટ થતું જાય છે, તેમ વિકાસ પામતી સીતાનું ચરિત્ર પણ કામળતા તથા માધુર્ય ગુણોથી ભૂષિત થવા લાગ્યું. રાજર્ષિ જનક હવે કન્યા રત્નને કોઈના હાથમાં અર્પણ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

સીતા હવે વિવાહ યોગ્ય થઈ છે. તે જોવાથી પૈસાના નાશથી જેમ ગંરીય માણ-

પરશુવાની આશાથી એ ધનુષની ચાપ ચડાવવાની કોશીસ કરી જોઈ. પરંતુ તે એવું તો પ્રયત્ન હતું કે, કોઈ રાજથી ઉપાડીજ શકાયું નહિ, તો મછી તેની ચાપ ચડાવવાની તો આશાજ શી ? જ્યારે કોઈ પણ રાજથી એ કામ થઈ શક્યું નહિ, ત્યારે છેવટે વિશામિત્ર ઋષિની આજ્ઞાથી શ્રીરામચંદ્રજીએ ઉઠીને ધનુષ હાથમાં લીધું. અને બળપૂર્વક તેની ચાપ ચડાવતાં બે કટકા કરી નાખ્યા. એટલે સર્વના સાનદાશ્વર્ય અને જયનાદ વચ્ચે સીતાએ આવીને શ્રીરામને વરમાળા પહેરાવી. જનક રાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ, અને સીતાએ ઇચ્છેલો વર મેળવ્યો. સર્વત્ર જયજયકાર થઈ રહ્યો. પછી મહારાજ દશરથ વગેરેને અયોધ્યાથી મિથિલાપુરમાં તેડાવી શ્રીરામે સીતાની સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું. અને વાજતે ગાજતે સીતાને સેધતે રામ અયોધ્યામાં ગયા.

એક નાની પુષ્પની કળી ખીલતાં ખીલતાં જેમ તેમાં ધીરે ધીરે સુગંધ સંચિત થાય છે, તેમ વિવાહ કર્યા પછી સીતાએ વિકાસમાન હૃદયપુષ્પમાં એક દિવ્ય સુગંધ ધારણ કરી. સીતાનો નિર્મળ જીવનજોત પવિત્ર હૃદય રામચંદ્રના જીવનજોતમાં ધીરે ધીરે મળવા લાગ્યો. તરજે તરજે તેણે આલિંગન કર્યું, પાણી પાણીની સાથે બળીને સમભાવ થયો. અને જે તરફ સ્વામીનો જીવન પ્રવાહ પ્રવાહિત થતો હતો, તે તરફ સીતાએ પણ પોતાને તણાવ્યું. સીતાનું જૂઠાપણુ હવે રહ્યું નહિ. સીતા તે ભાવ સર્વથી ગુપ્ત રાખવા યત્ન કર્યો છતાં તે વિષયમાં કોઈ પણ રીતે સફળ થઈ નહિ. સીતા રામના વિષયમાં ધ્યાન કરતાં કરતાં એકાગ્ર થઈ જતી હતી. સખીઓની આગળ રામની વાત કહેવામાં આગ્રહ દેખાડતી હતી, અને રામની પ્રશંસા થવણુ કરતી હતી તેના હૃદયમાં પવિત્ર પ્રમતો ઉઘડવાસ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો- તે ઉઘડવાસમાં સીતાનું પોતાપણું જે કંઈ હતું, તે સધળું તણાઈ ગયું. સીતા પોતાને ભૂલીને કેવળ રામમય થઈને જીવન ધારણ કરવા લાગી.

વિશુદ્ધ સ્વભાવના રામચંદ્રના નિર્મળ હૃદયમાં પણ દર્શન માત્રથી સીતાની પવિત્ર ભૂતિ અક્ષિત થઈ હતી. રામ યત્નની સાથે તે ભૂતિ અતરના પુષ્પમય એકાન્તમાં ધારણ કરીને શ્રદ્ધા તથા પ્રીતિની સાથે ધ્યાન કરતા હતા. જેમ જેમ તેઓ જનક કન્યાના અનુપમ ચરિત્રથી જાણીતા થતા ગયા, તેમ તેમ તેના ઉપર તેવનો જાણ કરી સ્નેહ વધતો ગયો. રામે તે સુરમાળાની સમાન સૌંદર્યવાન સીતાને પોતાના હૃદયનો પૂજવા લાયક દેવતા ક્યો, તેઓ દહાડે દહાડે એ કૃષાંશ યુવતીના ધણા પક્ષપાતી થવા લાગ્યા. સીતાનો વિચાર ક્યોથી તેમનું હૃદય પવિત્ર થતું હતું. અથવા હૃદય કુટીરમાં સીતાની જગ્યા હતી, તેથી રામને યત્ન પૂર્વક તેણે નિર્મળ તથા સ્વચ્છ ક્યો હતાં રામ જાણકાળથીજ લોકહિતનાં કામ કરવામાં દીક્ષિત થયા હતા; તેઓ પ્રજા વર્ગને અતિ સ્નેહની નજરે જોતા હતા. અને અવસર મળ્યાથી તેઓનું બધું કરવામાં યત્નવાન થતા હતા. આ સધળાં કારણથી તેઓ પ્રથમથીજ ધણા લોકપ્રિય થયા હતા વિવાહના પછી રામ પરાંપકારમાં વધારે આનંદ અનુભવ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય ચર્ચામાં તેમની પ્રીતિ વધી, અને ધનુર્વિદ્યામાં ધણી કુશળતા નુભવ કરવા લાગ્યા. રાજ્ય ચર્ચામાં તેમની પ્રીતિ વધી, અને ધનુર્વિદ્યામાં ધણી કુશળતા મેળવી. રામ પિતા માતા અને વડિયોના ઉપર વધારે કર્તવ્ય પરાયણ થઈ પડ્યા. દેવ દિ-મેળવી. રામ પિતા માતા અને વડિયોના ઉપર વધારે કર્તવ્ય પરાયણ થઈ પડ્યા. દેવ દિ-મેળવી. રામ પિતા માતા અને વડિયોના ઉપર વધારે કર્તવ્ય પરાયણ થઈ પડ્યા. દેવ દિ-મેળવી. રામ પિતા માતા અને વડિયોના ઉપર વધારે કર્તવ્ય પરાયણ થઈ પડ્યા. દેવ દિ-મેળવી.

દેસ્તામાં એક સુંદરતા છે ! મારા જીવનનું એક મોટું વ્રત છે, પણ તે વ્રત પૂરું કરવામાં સુખ અને આનંદ સમાયેલું છે ! રામે પોતાના જીવનનો આ સુંદર ફેરફાર જોયો. અને એ ફેરફારનું કારણ સીતાજી માત્ર છે, એવું તેઓ સારી પેઠે સમજ્યા. સીતાએ સાક્ષાત્કાર રામને આ સર્વ કર્તવ્યકર્મ કરવામાં ઉત્સાહ આપ્યો નહોતો. પણ રામે જોયું કે, એક માત્ર સીતાજી સધળાં સારાં કોમોનું કારણ છે સીતાના આસોઆસમાં સુગંધ નીકળે છે, સીતાનાં વાક્યો અમૃત વર્ષણ થાય છે, અને સીતાના કામળ ચરણ સ્પર્શથી મરભૂમિ પણ સુખમયી થાય છે ! સીતાને ચકાવું એ એક મોટી સાધના છે, રાવણી નીચ વાસના તથા ખરાબ પ્રવૃત્તિ દમન નહિ કર્યાથી તેને ચાહી શકાશે નહિ રામચંદ્રે સીતાના નિર્મેળ આત્માની સાથે પોતાના આત્માનો મંગલુનું સંબંધ જોયો, અને સમજ્યા કે, એ સબળ અનંત કાળને માટે કદી પણ દુઃખવાનો નથી. રામ પ્રીતિની આખ વડે પ્રિયતામાં જનકીની સાથે મનોહર વાતો કરતા હતા, ધણી સાધુ પ્રસંગમાં મમંથ ગાળતા હતા, સીતાને નીતિવાળાં શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ સંભળાવતા હતા, અને પતિવ્રતાના ધર્મ સંબંધી તેની જોડે ચર્ચા ચલાવતા હતા. સીતા રામની અમૃતમય વાણીનું પાલન કરતી હતી. તે વખતે વખત રામની આગળ પોતાના બાહ્ય જીવનનો પ્રતિબિંબ કહેતી હતી રામ પણ દેવશિષ્યી જનકીને ધણી પ્રીતિ દેખાડીને તેનો આનંદ વધારતા હતા. સીતા કૌશલ્યા વગેરે સાસુઓના ઉપર ધણીજ ભક્તિશાળી હતી તેઓની સેવા ચાકરી કરવામાં તે વધારે આનંદ માનતી હતી. સાસુઓ પણ સીતાને કન્યા કરતાં વધારે સ્નેહ કરતી હતી સીતા સાસરે આવી ત્યારથી તેણે કદી પણ માખાપની ખોટ અનુભવી નહોતી. ખરેખર સીતા સધળાઓને એની પ્રિય-પાત્ર હતી. તેનાં અઘૌઠિકાં રૂપ તથા પવિત્રતાથી ઘરમાં એની તો અપૂર્વ શ્રી થતી કે દિવા શિવાય જેમ ઘરમાં અધાઈ હોય છે, તેમ સીતાની ખોટથી તે મોટું રાજમંદિર પણ શૂન્ય જણાતું હતું.

એવી રીતે રામ સીતાનો સંસાર સુખમય અને આનંદ પૂર્ણ ચાલવા લાગ્યો. એવીજ રીતે વર્ષનાં વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં જેતા જાતામાં સીતાના વિદાહ કાળને બાર વર્ષ વહી ગયો. આવા સુખમાં અને મનોમના તેઓના દિવસ જતા હતા, એટલામાં તેમના જીવન નાટકમાં એક નવા અકતો આરંભ થયો. મહારાજ દશરથે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામને માટે રાજભવનમાં તથા નગરમાં મોટી ધામધુમ ચાલી રહી અને અભિષેક કરવાના મુદૂર્તનો એકજ દિવસ બાપી હતો. તેવામાં દશરથ રાજની ખીજ રાણી કૈકેયી નામે હતી, તેણે મગસ નામે ઘસીની ઉરકરણીથી રાજાએ આગળ એક પ્રસંગે તેને આપેલું વચન પાળવાની આ વેળાએ માગણી કરી કે,— “ મારા પુત્ર ભરતને રાજ્ય આપો, અને રામને ચૈદ વર્ષ વનમાં મોકલો.” દશરથ રાજા આ વાત સાંભળીને ધણી દુઃખી થયા અને કૈકેયીને ખીજ માગણી કરના ધણુ ધણું સમજાવી, પણ તેણે માન્યું નહિ. આ વાત શ્રી રામચંદ્રના જાણનામાં આવી, સારે તેમણે કાંઈ પણ નહિ ગમરાતાં મૂર્ધને ધીરજ આપીને પોતે પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં જતા તૈયાર થયા. તેમની જોડે સીતા પણ જવાને તૈયાર થયાં. સારે રામે સીતાને કહ્યું કે,— “ પ્રિયા ! તમને સાથે ગજવાનું બને નેમ નથી, માટે જો તમારી ઇચ્છા આદિ મટે-

વાની હોય, તો આઈ રહો,' અને તમારે પિયેરે જીવું હોય તો ત્યાં જાઓ. અમારી સાથે વનમાં આવવાથી ધણી પ્રકારનાં દુઃખ તમારે સહેવાં પડશે. અમારે વસ્તીમાં નહિ પણ વનમાં રહેવાનું છે; સાથે ગાડી ઘોડા નથી, દાસ દાસીઓ નથી, અન્નવસ્ત્ર વગેરે સુખના પદાર્થો પણ ત્યાં મળવાના નથી. માટે કંદમળ કે ફળ ફુલ ખાઈને અથવા તે પશુ નહિ મળે તો અપવાસ કરીને દિવસ કાઢવા પડશે. જંગલમાં રહેવાને ઘર નથી, પણ ઝુપડીમાં રહેવું પડશે. સુવાને પથારી કે ખાટલો નથી, પણ ધાસની પથારી કે ભોંયપર સૂવું પડશે. તમે સુકુમાર રાજકન્યા છો. તો તમારાથી એ સકટ કેમ સહન થશે? વળી યૌવન વૈશાખનો તાંપ ને હૂની ભડકા, અષાઢમાં વરસાદની હેલી, વિનળીના ચમકારા અને ગર્જના, મોઠા પવંતો, કાતરો, જંગલની ઝાડી, તેમાં વસનારા સિંહ, વાઘ, અને વર ઇત્યાદિ દાડી ખાનારાં જનવરોના ભયકર અવાજ, એ સર્વ જોઈને તથા સાંભળીને મોઠા ચરવીર પુરશે પણ હબકી જાય; તો તમારા જેવી કોમળ સ્ત્રીઓનું શું જીવું? વળી ત્યાં ધાતકી રાક્ષસોના ધણે ભય છે. માટે મારી મરજી એમ છે કે, તમે પરચીને આવ્યા પછી પિયેર ગયાં નથી, માટે ત્યાં જાઓ. એથી મને તથા બીજા સર્વને આનંદ થશે.' મુદત પૂરી થઈ હું વનમાંથી પાછો આવીશ, ત્યારે તમને અપોદામાં પાછાં તેડી લાવીશ.

સીતા યૌદીવાર પહેલાં રાજનિદ્રિયાના પદમાં જવાની હતી, અને હમણાં પ્રાણેશ્વર રાજકુમાર જટાવદ્ધલ ધારણ કરીને વનમાં જવાને તૈયાર છે. બીજી સ્ત્રીઓ હોય તો કુંડ્યોને ધણી ગાળો દે. પણ સીતા એવી પ્રકૃતિની સ્ત્રી નહોતી, સીતા પોતાને બૂધી ગણતી, અને પતિની સાથે એકાત્મ થઈને તેમાંજ જીવતી હતી, સીતા રાસિ થશે નહિ: એ વાસ્તે તેના મનમાં દુઃખની કાંઈ પણ છાયા આવી નહોતી. સ્વામી પિતાનું સન્ન પાળવા માટે બધાનક દુઃકારણમાં જાય છે, તેને માટે સીતાના મનમાં ઉદ્વેગ આનંદ થતો હતો. સીતાનું તે વેળાનું કર્તવ્ય શું હતું. એ તેણે સારી પેઠે જાણ્યું હતું. રાત્રેને ધનમાં જવાની વાત સાંભળીને સીતાએ પોતાનું કર્તવ્યકર્મ નક્કી કરી લીધું. સીતાને માત્ર એટલુંજ દુઃખ લાગ્યું હતું કે, રાત્ર્યદ્રે નાના પ્રકારથી સમજાવીને તેને બરનના આશ્રયમાં રહેવા કે પિયેરમાં જઈ રહેવાનું કહ્યું હતું. આટલા દિવસ સુધી પણ રાત્ર સીતાને સારી પેઠે જોળખી શક્યા નહિ. તેથી તેના અભિમાનનું કારણ થયું. તેથીજ પ્રિયવાદિની સીતા સ્વામીની ઉપદ્રાં વચ્ચે સાંભળીને ગ્રેમનો ગુસ્સો દેખાડીને કહેવા લાગી કે,—“નાથ! તમે કેવો અનિષ્ટ વિચાર કરીને મને આવું કહો છો? હું તમારી વાત સાંભળીને હસ્યું શકી શકતી નથી! તમે જે કહ્યું, તે એક શાસ્ત્ર અને મહાવીર રાજકુમારને અર્થોર્થ છે. નાથ! પિતા, માતા, ભાઈ, પુત્ર, અને પુત્રવધૂ એ સર્વ પોત પોતાના કર્મનાં ફળ પોતે ભોગવે છે, પરંતુ એક માત્ર ભાગ્યજન સ્વામીનું ભાગ્ય ભોગવે છે. તેથી ભ્યારે તમને દુઃકારણમાં રહેવાની આગા યદ છે, ત્યારે મને પણ તેનું ફળ મળ્યું છે. તમે બીજા સંબંધીઓની વાત પડતી મૂકો. સ્ત્રીઓ પોતે પોતાનો ઉદાર કરી શકતી નથી. આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કેવળ પતિજ તેની ગતિ છે. પ્રાસાદ સિખર, સ્વર્ગનું નિમાન, તથા આકાશ ગતિથી પણ વચિત થઈને સ્ત્રી સ્વામીની ચરણ છાયાને આશ્રય લેશે. પિતા માતાએ પણ ઉપદેશ આપ્યો છે કે, સપદમાં કે વિપદમાં સ્વામીની સાથેજ રહેવું એ-

ટલા માટે નાથ ! તમે જો આજેજ ગાદા વનમાં જાઓ તો હું પગથી રસ્તાના કંટક દૂર કરીને તમારી આગળ આગળ જઈશ. આપની આજ્ઞા મેં કબુલ કરી નહિ માટે ગુસ્સે પ્રશે ના. મુસાફરો જેમ પીવા સાર પાણી સાથે લેઈ જાય છે, તેમ તમે પણ અશક્તિ મનથી મને સોજાતી કરી દ્યો. હું ત્રિવેંકયનું ઐશ્વર્ય માગતી નથી, કેવળ તમારો સહવાસજ-ધર્મજી હું. તમને છોડીને સ્વર્ગનું સુખ પણ મારે જોઈતું નથી. આપ જુદા પડવાની વાત કરો છો, એ મારાથી ખમાતું નથી. આપ જાતા છો એટલે વધારે શું કહું ? મને જંગલનાં સર્વ દુઃખો જાણીતાં છે, પણ આપની સાથે રહેવાથી એ સર્વે દૂર થશે; એમ હું જાણુ છું. જંગલનાં વિકાળ અને ફાડી ખાનારાં સર્વ જનવરો આપને જોતાંજ પીક ફેરવશે. જો મને સાથે રાખવાથી આપને દુઃખ થાય તેમ હોય તો મારો અંત દાવીને પછી જાઓ; એટલે હું સર્વ દુઃખથી વિરામ પામીશ. અને તેમ કરવા આપ ખુશી ના હો તો મને આપની સાથેજ રાખો. વનમાં આપની જેવી દશા થશે, તેવીજ મારી પણ થશે. આપની પાસે રહેવાથી મને ઝુપડી તે મેહેલ જેવી લાગશે, બાહ્યપાસો તે ઉત્તમ પ્રકવાન જેવો લાગશે, અને કડવાં ફળો તથા કંદ મૂળ એ અમૃત જેવાં લાગશે. કદી એ ચીજો નહિ મળે, તોપણ આપના મધુર શબ્દો સાંભળવાથી તેનો બદલો વળી રહેશે. પરંતુ આપના વિના આઈના મેહેલો, અને સર્વ રાજસિદ્ધિથી મને લગાવે સુખ મળવાનું નથી. આપની સાથે રહ્યાંજો જે વસ્તુઓ મને આનંદ પમાડે, તેજ વસ્તુઓ આપની ગેરહાજરીમાં દુઃખદાયક થશે. માટે હે પ્રાણાધાર ! મને આપની સાથે લેઈ જઈ આપના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેવા દો. જો મને મૂકીને જશે તો પાછા આવીને મને મળવાની આજ્ઞા રાખવી નહિ. ”

એ પ્રમાણે સીનાએ રામની આગળ ધણી આજીજી સાથે વનમાં જવાને બહુ આમ્રદ બતાવ્યો, તેથી રામે તેમને લાચારીથી સાથે આવવાની આજ્ઞા કરી. તેજ પ્રમાણે રામના બાઈ લક્ષ્મણે પણ વડીલ બાઈની સેવા કરવા માટે સાથે જવાને આમ્રદ બતાવ્યો, તેથી તેમને પણ સાથે આવવાની હા કહી. પછી રામ, સીતા, અને લક્ષ્મણ એ ત્રણે વનવાસનો વેશ ધારણ કરીને અયોધ્યા છોડી વનમાં જવા માર નિકળ્યાં. માર્ગમાં ધણી વેહેલી નદીઓ, નિર્મળ સરોવરો, લીલા ધાસથી ગોબીના પર્વતો, અનેક પશુ પક્ષીના કમોલથી કાનને મિગસ આપનાં વનો વગેરે જોતાં જોતાં ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર ગયાં. ત્યાં રાક્ષસોની હરકત વધારે હોવાથી નાસિકની પાસે પચ્વતીમાં આવીને પોતાનો મુકામ કર્યો. ત્યાં તેઓ અરરપરસ વિધાવિનોદમાં તથા નાના પ્રકારની રમત ગમતોથી દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. પરંતુ એટલું સુખ પણ ભોગવવા દેવાની છપરની જાણે મરજી નજર હોય, તેમ તેમના ઉપર મહા સંકટ આવી પડ્યું. પરમેશ્વરની ગદન પ્રતિ બહુ ન્યારી છે. તેની હજારો દાઈ જાણી શકતું નથી. તે એક પળમાં રાખને રંક, અને રંકને રાખ બનાવે છે. જળ ત્યાં રથળ, અને રથળ ત્યાં જળ કરે છે. ગાય ત્યાં અરણ્ય, અને અરણ્ય ત્યાં મોટું વિશાળ શેડેર બનાવી દે છે. મહાન પવિત્ર અને સાધુ જનો હોય છે તે પીડા પામે છે, અને મહા પાપી તથા કુર માણુઓ સુખ ભોગવના જેવામાં આવે છે. એ રીતે કુદરતની દગા કાંઈક અદ્ભુત અને ન્યારી જણાય છે. એક દિવસે જે મૂખનો સોનેરી રંગવાળો

ચમત્કારી મૃગ સીતાનાં જોવામાં આવ્યાથી તેના આમગ્નિ પોતાને માટે કાંચળી શીવ-
ગાવવા સાર તે મૃગને મારી લાવવા માટે રામને આગ્રહ પૂર્વક કહ્યું. તેથી રામ હાથમાં
ધનુષ બાણ લેઈને તે મૃગની પાછળ ગયા. અને એક બાણ માર્યું, એટલે તે કપટરૂપી
મૃગે ચીસ પાડી કે, ધાઓ લક્ષ્મણ ! એ સંજ્ઞ સાંભળીને સીતાએ લક્ષ્મણને કહ્યું કે,
તમારાં બોધ સંકેતમાં આવી પડ્યાં છે, અને તમને બોલાવે છે. માટે તાકીદે જાઓ. લ-
ક્ષ્મણે કહ્યું કે, 'રામ કદી સંકેતમાં આવેજ નહિ. તેઓ હમણાં મૃગને મારીને અહિં આ-
વશે. હું તમને આશ્રમમાં એકલાં મૂકીને ડાંઘ પથુ જઈ શકતો નથી. એ રીતે સીતાને
કહીને ધણીએ સમજાવ્યાં, પણ તેમણે નહિ માનવાથી અંતે લક્ષ્મણ હાથમાં ધનુષ ધારણ
કરીને રામની મદદે ગયાં.

આ સર્વ કાર્યતરફ કરનાર લંકાનો રાજા રાવણ હતો. તેણે સીતાનું હરણ કરવા માટે
કૃત્રિમ મૃગ બનાવીને મોકલ્યો હતો. રામ અને લક્ષ્મણ બંને જણ સીતાને આશ્રમમાં
એકલી મૂકીને ગયાથી રાવણ લાગ જોઈને પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે બ્રહ્માચારીના
વેષે રામના આશ્રમમાં ગયો. અને “ સિદ્ધાન્ત દ્રુહી ” કરીને પશુંદ્રીના બારણામાં ઉભો
રહ્યો. એ વેધધારી સાધુને ન જોળખવાથી સીતા જોલે જાવે તેને અજ દેવા મધ, પશું-
દ્રીના બારણા વચ્ચે ઉભી રહીને સીતા જેવી અજ આપવા જાય છે, કે તુરંતજ એ પા-
પીએ તેનું પાંગોડું પકડીને ઉપાડી લીધી. અને પોતાના વિમાનમાં બેસાડીને તેને લંકામાં
લેઈ ગયો. સીતા એ પ્રમાણે અકસ્માતે આપત્તિમાં આવી પડવાથી ગભરાઈને બહુ કંદુપાન
તથા રૂદન કરવા લાગી. પણ તેનું કાંઈ પણ નહિ. સીતાએ ‘ એવી ’ વખતે સમયપ્રયત્નતા
વાપરીને પોતાના અંગપરના કટલાક ઢાગીના રસ્તે નાખ્યા હતાં. એવા હેતુથી કે, તે
ઢાગીના જોઈને તેના આધારે રામચંદ્રજી પોતાને શોધી કહાડી શકે. અરે, સીતાની એ
સમયસચ્ચકતા રામને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી હતી.

રાવણે સીતાને લંકામાં લેઈ જઈને પોતાના મહેલના એકાંત ભાગમાં રાખી દાસી-
ઓને લુકમ કર્યો કે, જો જોઈએ તે તેને પૂર પાડજો. મારા વિના કાંઈને તેની પાસે
આવવા દેશો નહિ એટલે તે પોતાની મેલે મારો સ્વીકાર કરશે. બે દિવસ પછી રાવણ
સીતાની પાસે ગયો, અને તેને કહેવા લાગ્યો કે,— ‘ હું તને ‘ મારી પટરાણી કંઈ છું. તું
આ કુબેશ્વરી લંકાની માલિક થા. આ મહેલ, આ વૈભવ, આ સુખ, અને માર જગ તે
તું જાણે છે. મારા આ સર્વ વૈભવની આગળ તારી વત્સલાસની મટી તે શી વિશાતમાં
છે ? માટે તું મારો સ્વીકાર કર. ’ એ રીતે રાવણે સીતાને ઘણી પ્રકારે બધ અને પ્રીતિ
બતાવી પોતાની સાથે ‘ લઈ ’ કરવાનું કહ્યું. પરંતુ સીતાએ પોતાના વચ્ચના ઉગ્રાથી મોઢું
દંડીને રાખાનું કહ્યું. અને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેમ રાવણની તરફ દ્રષ્ટિ સર-
ખીએ કરી નહિ. એટલે રાવણે યાત્રીને સીતાને અશોક વાડીમાં લેઈ જઈને રાખવાનો કુક્રમ
કર્યો. અને કહ્યું કે, તે મારે વધ ચાપ એવો ઉપાય કરો. અને તેની બરાબર મોટી રાખજો.
હવે આણી તરફ રામ અને લક્ષ્મણ મૃગચર્મ લેઈને આશ્રમમાં આવીને તુરંતે છે

(૧) સીતાનું એ દ્રશ્યત લેઈને દિંદિ ઓઝો અથવાપિ મુખી કાઈ પણ સિદ્ધાન્તે કરતા નામના
વચ્ચે જ્યાં રહીને સિદ્ધાન્ત આપી શકે તેથી નથી

તો સીતાને દીકાં નહિ. તેથી બંને જણુ ધણા શોકાતુર થયા. અને તુરત સીતાની શોધ કરવા ચાલ્યા. રસ્તાપર પડેલી કેટલીક નિશાનીઓપરથી તેમણે જાણ્યું કે સીતાને રાવણુ હરણુ કરી ગયો છે. પછી લંકામાં જઈને સીતાનો પત્તા મેળવવા માટે પ્રથમ હનુમાન નામે રાજાને મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઈ તપાસ કરી તો સીતા અશોક વનમાં આસો-પાલવના ઝાડ તળે રાક્ષસીઓની વચ્ચે વાઘથી ઘેરાયેલી હરણીની માફક રામનું સ્મરણ કરતી બેઠેલી જોઈ. રામે પોતાની તરફથી હનુમાનને મોકલ્યો છે તેવી સીતાને ખાતરી થાય, એટલા માટે પોતાની વીંટી હનુમાનને આપી હતી. તે વીંટી લેઈને હનુમાન આસો-પાલવના ઝાડપર ચડીને ચિકિત્સા લેવા લાગ્યો. એટલામાં રાવણુ ઘણીક દાસીઓ સાથે આવ્યો. સીતા તેને જોઈને થર થર કંપવા લાગી. રાવણુ તેને મધુર વચનોથી કહ્યું કે:— ‘હે સુંદરી! તું શા માટે દુઃખ ભોગવે છે, અને રૂદન કરે છે? તું મારાથી ડરીશ નહિ. હવે અહિં કોઈ તારે આવવાનું નથી. માટે પેલા જોગટાનો મેળાપ થવાની આશા મૂકીને મારી સાથે હસીને બેસ. મારી તરફ દ્રષ્ટિ કર, અને આ અમુલ્ય વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને મારી સાથે બેસી આનંદ કર. તું જે કહીશ, તે હું તન, મન, અને ધનથી કરીશ. ’ રાવણુનાં આવાં વચનો સાંભળીને સીતાએ ક્રોધ કરી કહ્યું કે:— ‘હે લંકાપતિ! પરસ્પર કુદ્રષ્ટિ કરીને તમે તમારી કીર્તિને ઝાંખ ન લગાડો. હું રામ વગર બીજાને ‘સંગ કદિ પણ કરવાની નથી. માટે મારે તમને એટલીજ વિનંતિ કરવાની છે કે, દયા કરીને મને મારા સ્વામી રામની પાસે મોકલી દો. જે તમે મને પાછી નહિ મોકલો તો તમારા વિનાશનો સમય નજીક આવ્યો છે, એમ નક્કી માનજો. રામ અને લક્ષ્મણ તમને કદી પણ છોડશે નહિ. તેમની આગળ તમારું કોઈ પણ ચાલવાનું નથી, જેમ હંસી કાગડાપર રહી કરે નહિ, તેમ હું તમારાપર કદી રહી કરનાર નથી. તમે નક્કી માનજો કે પ્રાણ જતાં સુધી હું મારે શીયળ કદી ભંગ કરનાર નથી. ”

સીતાનાં એવાં વચનો સાંભળીને રાવણુ ક્રોધ કરી દાસીઓને કહ્યું કે, ‘જે એ બે મહિનામાં સમજે તો બસ; નહિ તો એનું માથું કાપીને માંસ મારા ભોજનને માટે લાવજો. આ ધમકીથી સીતા લગારે ડરી નહિ. પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે, હમેશાં આવો કસેશ ભોગવવા કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે. પછી બીજી મરવાનો નિશ્ચય કરીને લાગ જોઈ કાષ્ટ એકઠાં કર્યા, પરંતુ પાસે અગ્નિ ન હોવાથી આમ તેમ ફાંફાં મારીને ઇશ્વરની સ્તુતિ કરી કે, ‘હે પરમેશ્વર! ભક્તવત્સલ, મારાપર આ શો મનઃ । મેં પિયેરમાં માતાપિતાને કે સાસરામાં સાસુ સસરાને તેમ અતિથિ અમાગન ઇલાદિ કાઢીને પણ દુઃખ દીધું નથી. ફક્ત મારા સ્વામીની ઇચ્છા ઉપરાંત મૃગ મારીને તેનું માંસ લાવવાનો મેં દુરામદ કર્યો છે. એજ મારે અપરાધ છે તેને માટે મેં ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું, આવી રીતે દુઃખ ભોગવવા કરતાં તો આ નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરીને તારે ચરણે રહેવું એ ઉત્તમ છે. હવે રોજ રોજ મારાથી દુઃખ સહન થતું નથી. માટે હે કૃપાનિધી! તું મારાપર દયા કરીને મને સહાય થા. અને મારાપર એકદમ વિનંતી પાડ અથવા તો એ દુષ્ટ રાવણને એવી બુદ્ધિ આપે કે, તે મને મારી નાખે. મને વિચાર થાય છે કે આપધાત કરને એ મોટાં અધર્મ છે, પણ કદાપિ તારી એવીજ ઇચ્છા હોય તો આ કાષ્ટ એકઠાં કર્યો છે, પણ

કરેલા કામનો પરતાવો થાય છે. તે પ્રમાણે રામને પણ થયું. રામે પોતાની એ દીકરીની દર કરવા માટે વશિષ્ઠ ગુરુ વગેરે ઋષિઓની સલાહથી અન્યથેય યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. એ યજ્ઞનો ઘોડો રીત પ્રમાણે છોડી મૂક્યો, તે ફરતો ફરતો વાદ્ધિમકી ઋષિના આશ્રમ પાસે આવ્યો, તેને લવ તથા કુશે બાંધ્યો. ઘોડાનું રક્ષણ કરવા માટે તેની પાછળ આવેલા રામના ભાઈ શત્રુઘ્ને ઘોડાને છોડી મૂકવાનું કહ્યું, પણ લવ અને કુશે ન માનવાથી લડાઈ થઈ, તેમાં શત્રુઘ્ન જીત્યો. એ ખબર રામને યતાં મોટું સૈન્ય લેઈને તેઓ ત્યાં ગયા. રામની સાથે લડવાને લવ તથા કુશ હથિયાર બાંધીને સામે જઈ ઉભા. તેમને લેઈને રામને સ્વાભાવિક રીતેજ પિતૃપ્રેમ ઉપજ્યો. પછી તજીતજ કરતાં રામના જાણવામાં આવ્યું કે, લવ તથા કુશ તેમનાજ પુત્રો છે. એક બીજાની ઓક્ષખાણ પડતાં વાદ્ધિમકી ઋષિએ સર્વને પોતાના આશ્રમપર તેડી જઈને સીતાની બધી વાત રામને નિવેદન કરી. અને કહ્યું કે, તમારી આ સાધ્વી પત્નીનો અનુગ્રહ કરો. પછી રામચંદ્રજીએ સીતાને તથા પોતાનાં બે સંતાનોને પ્રીતિ પૂર્વક પાસે બોલાવીને આનંદ માન્યો. અને ઋષિની રજ લેઈને સર્વને તેડી અયોધ્યામાં ગયા. ત્યાં તેમણે પરસ્પર ધણે પ્રેમ રાખીને સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કર્યા.

સીતા સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હતી. તેના આધ્યાત્મિક વિચાર પિતાના ધરમાંથી થયો હતો. તે કહેતી કે. ‘ સંયત ચિત્ત યુનિષો જે કયેશ ભોગવે છે. તેનું વર્ણન મેં વાક્યાવસ્થામાં પિતાના ધરમાં એક સાધુશિવ ભિક્ષુકને મૂખે સાંભળ્યું હતું. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે, પતિજ નારીનો દેવતા છે; જે નારી છાયાની પેઠે સર્વજ્ઞ પોતાના ભરથારની આરા પ્રમાણે વર્તે છે. તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં સ્વામીની સોખતણ થઈને સુખમાં કાળ ગાળે છે. મેં વિવાહની વેળાએ સ્વામીના હાથમાં જીવન સોંપેલું છે, તેથી તેમના ભક્ષાને માટે વગર સંકોચ કરે પ્રાણ લાગ કરી શકીશ. ’

આજે પણ હિંદુસમાજમાં દરેક નર, નારીના મૂખમાંથી પ્રાતઃકાળે તેના પવિત્ર નામના સ્મરણના ઉચ્ચાર થતા આપણે સાબળીએ છીએ વળી કેટલાક વૈરાગી સાધુ પુરુષોમાં “સીતારામ” કહીને નમન કરનારો આવ છે તેમજ એજ સંપ્રદાય મહા મત્રનડે, કેટલાક ભિક્ષુકે ભિક્ષાજ મેળવી તૃપ્ત થાય છે વાહ ! ધન્ય છે ! સીતા તમારી સાધુતાને ! તમારી પવિત્રતાની તો મહા અવધી છે ! તમારા જેવી મહા સતીઓ જેદેશમાં હોય, તે દેશને પણ હજાર વાર ધન્ય છે !

તારા.

આ મહા સતી કિષ્કિધાના રાજ વાલીની સ્ત્રી, ઓ અગદની માતો થાય તે ધણી રૂપાળી, વિવેચી, જ્ઞાન સખન, અને મહા પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી વાલી પોતાના બાઇ સુગ્રીવને દગો દેઇ તેનું રાજ્ય દબાવી પડ્યો હતો જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ સીતાની શોધ સારૂ ઋષિમુખ પર્વતપર ગયા, ત્યારે સીતાને રાવણ લેઇ ગયો છે, એ સમાચાર સુગ્રીવે તેમને કહ્યા હતા, તથા સીતાના અનધાર વગેરે જે નિશાનીઓ વાનરોએ છુપાવી હતી, તે લાવીને આપી હતી એટલેજ નહિ પણ સીતાની શોધ કરવામાં તથા રાવણની સાથે લડાઇ કરવામાં પોતે મદદ આપવા જણાવ્યું તેથી રામ લક્ષ્મણ તેનાં પર ધણા પ્રસન્ન થયા પછી સુગ્રીવે પોતાનું રાજ્ય વાલીએ પડાવી લીધાની હકીકત તેમની આગળ નિવેદન કરી તે ઉપરથી રામચંદ્રજીએ વાલીની સાથે લડાઇ કરી તેને મારીને કિષ્કિધાનું રાજ્ય સુગ્રીવને પાછું અપાવ્યું રણક્ષેત્રમાં પોતાના પતિ વાલીના મરણની ખબર જાણીને સતી તારા પોતાના પુત્ર અગદને સાથે લેઇને જ્યાં વાલીનું શન પડ્યું હતું, ત્યાં જઈને ધણું રૂદન કરના લાગી, અને રામચંદ્રજીને કહેવા લાગી કે,— ‘હે રઘુપતિ ! મારા પ્રાણપતિને શા માટે માર્યો ? હું પતિવ્રતા સ્ત્રીને વિધવા કરી, મારો સૃગાર ઉતાર્યો માટે હવે મને એક બાણ મૂકીને મારી નાખો, એટલે મારો પ્રાણ પણ મારા પતિના પ્રાણ સાથે સ્વર્ગમાં મેળાપ કરે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ વિના એકલુ રહેવું શાસ્ત્રમાં કહેલું નથી સ્ત્રીને પતિ એજ પ્રાણ છે પતિ વિનાની સ્ત્રી તો પ્રાણ છતાં પ્રાણ વિનાની સમજવી. સ્ત્રીને પતિ વિના જીવતું થયા છે માછલી જેમ જળ વિના તરફડી મરણ પામે છે, જેમ જળ વિનાની નદી સુખી, બચકર, અને નકામી છે તેમ પતિ વિનાની સ્ત્રી તેવીજ નકામીને શોભા રહિત છે આ સસારમાં સ્ત્રીને પતિ એજ સર્વરત છે હે સારંગ પ્રાણ ! તમે મારા સર્વરતનો નારા કર્યો તમે મને શોભા રહિત કરી છતાં વિનાનો દેહ એ મધ વિનાના મધપુડાના બોખા જેવો છે મને પણ તમે મધપુડાના બોખા જેવી કરી મારો મધરૂપી પતિ જતો રહ્યો હવે હું જીવેને શું કરું ? હે પ્રભુ ! મને તુરત બાણ મારો

આ પ્રમાણે તારા દરખાત સાથે રૂદન કરવા લાગી તે જોઇને ગમે તેવા કપિ કાળજના મનુષ્યનું હૃદય પણ પીગળી ગયા વચર રહે નહિ આવા વિનાયકી રણક્ષેત્રમાં હાહાકાર મચ રહ્યો સૌ તો રૂદનથી અત્યુ પાડવા લાગ્યા પછી રામચંદ્રજીએ તાનને કહ્યું,— ‘પતિવ્રતે ! તમે તમારો પુત્ર રૂદન અને દરખાત કરો છો ? બાવિમાં જે જન

વાતું હોય છે, તે મિથ્યા થતું નથી. ચુંદરી ! તમે કાનો શોક કરો છો ? જો તમે આ દેહનો શોક કરતાં હો, તો તે દેહ તમારી પાસેજ પડેલો છે. આ શરીર પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. તે ક્રમાંતુસારે થાય છે, અને જાય છે. માટે ચાની માણસો તેનો શોક કરતાજ નથી. કદાચ તમે કહેશો કે હું તો આત્માને રહું છું, તો તે અવિવેકજ દેહવાય. કારણ કે આત્મા તો અખંડ, અજ, અવિનાશી, અને એક ચૈતન્ય દ્રશ્ય છે. એ અપરિશિત છે. દુઃખ રહિત છે. માટે એ તો સુખ સાગર અમર આત્મા છે. તેનો શોક કરવો વૃથા છે. નાશવંતનું દુઃખ શું ધરવું ? ને અખંડનો શોક શો કરવો ?

એ પ્રમાણે રામચંદ્રજીના ઉપદેશથી તારાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, અને તેનો શોક જતો રહ્યો. તેણે ઉડીને રઘુપતિના ચરણમાં શીશ નમાવ્યું. રામચંદ્રજીએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, હે તારા ! તારું નામ આ જગતમાં અમર રહેશે. સાર પછી વાલીના શબને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો.

મહા સતી તારા પોતાના પતિવ્રતપણાએ કરીને આ જગતમાં અમર નામ રાખી ગઇ છે. અંગદ જેવા તેના મહાશરવીર પુત્રે રામચંદ્રજીને લંકાપતિ રાવણની સાથે લડવામાં ધણી સહાયતા કરી હતી. રાવણની સાથે વિદ્ધિ કરવાને રામચંદ્રજીએ અંગદને મોકલ્યો હતો, પણ રાવણે ન માનવાથી તેની સાથે જખરી લડાઇ કરીને પોતાની નોત્તમના મેળવી હતી. જેને આજે પણ લોકો અંગદવિદ્ધિ કરીને કહે છે આ બધો પ્રતાપ તારા જેવી સાધ્વી માતાનોજ, કે તેના પેટે અવતરી, તેના હાથ નીચે ઉછરી ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. આહા ! ઉત્તમ માતાનો કેવો પ્રતાપ ! સાધ્વી તારા ! તારી સાધુતાને ધન્ય છે !

મંદોદરી.

મંદોદરી અથૈત્ય રાજાની પુત્રી, અને લંકાપતિ રાવણની પત્ની હતી. તે મહા સ્વરૂપવાન, તેજસ્વિ, ધાર્મિક, અને પતિવ્રતા હતી. તેને ઇંદ્રજીત નામે મહા બળાઓ પુત્ર હતો. રાવણ મંદોદરીને ધણું આહતો, અને પ્રીતિ રાખતો હતો. રાવણ સ્વભાવે ક્રૂર, અહંકારી, અને મહા બળાઓ હતો. તે રામની પત્ની સીતાને હરી લાવ્યો હતો. એ વાત જ્યારે મંદોદરીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેણે રાવણને કહ્યું કે;—“ પ્રાણેશ ! સતી સીતાને હરણ કરી લાવ્યા, એ ધણું માહું કયું. હવે તમે એને રામને પાછો સોપો. નહિ તો આપણું સર્વસ્વ જતાં કુળનો પણ નાશ થશે, એમ મને લાગે છે. તમે સર્વને જીત્યા છે, પણ શ્રીરામને જીતી શકશો નહિ. જે પુરુષ પરસ્ત્રીના અભિલાષી છે, તે કદી મુખી થતો નથી. છાતી ઉપર પથ્થર ખાંધીને સાગર તરી જાય, એવો કાણુ સમર્થ છે ? જે વિષપાન કરે, તે કદી અમર થાયજ નહિ. સર્પના મૂખમાં હાથ ધાલતાં તે કેમ દંશ કરશે નહિ ? માટે હે સ્વામી ! તમે રામ સાથે વેર કરવામાં કેમ મુખી થશો ? તમે કહો તો હું રામને સરણે જઈને સ્તુતિ કરી, સર્વને મરણથી બચાવું. રામ ધણુ દયાળુ છે, માટે તેઓ દયા કર્યો વગર રહેશે નહિ.” આના ઉત્તરમાં રાવણે હસીને કહ્યું કે;—“ સતી ! તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? નીચ અને ઉંચ, રામ અને રક કોઇને પણ મરણ મૂકતું નથી. પૂર્વે જે

કર્મ કયા હશે, તે પ્રમાણે સંસારમાં સુખ દુઃખ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. માટે જે ચલાવું હશે તે થશે, પણ હું સીતાને પાછી નહિ આપું. ”

ત્યાર પછી મંદોદરી સીતા પાસે ગઇ. અને તેને પગે લાગીને કહ્યું;—“ દેવી ! મારાં ધન્ય બાળ્ય કે, હું આપનાં આજે દર્શન પામી. આપ જગત્ જનતા છે, અને રા-મચંદ્રજી જગત્ પિતા છે. ” ઇત્યાદિ કેટલાંક સ્તુતિ વચનો કહ્યાં, તે પછી અધ્યાત્મ જ્ઞાનના કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા. તે ઉપરથી સીતાએ તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ધણો ઉપદેશ આપ્યો. તેથી મંદોદરી જ્ઞાનંદમાં મગ્ન થઇ જઇ સ્વરૂપ વિષે તેનું ચિત્ત લાગી ગયું. તેની સ્થિતિ જ્ઞાન સ્વરૂપમાં લાગેલી જોઇ સીતાજીએ બોધ આપવો બંધ રાખ્યો. એટલે મંદોદરી સીતાને ચરણે પડી ગદ્ગદ કંઈ બોલી;—“ જગત્ની માતા કલ્યાણી ! આજે આપે અને જ્ઞાનંદનો હાવો આપી મારો સંશય નિવૃત્ત કર્યો. મારો આજનો દિવસ ધન્ય છે કે, આપની સત્સંગતિ થઇ. જેને એક આત્મ વિચાર થયો, તેને સારા સારનાં વિવેક થઇ સકળ અ-જ્ઞાન ટળી જાય છે. આ સમાન ખીન્ને કાંઇ લાભ નથી. મંદોદરી આવું ઉત્તમ જ્ઞાન સી-તાથી પામી. તેથી તેને શુદ્ધિ માની પ્રદક્ષિણા કરીને આજા લેઇ સ્વમંદિરે ગઇ. અને રાવણને પગે પડીને કહ્યું;—“ સ્વામી ! સતી સીતા સાક્ષાત્ વિશ્વની માતા છે. તમે તેના પર કુદ્રષ્ટિ કરશો તો કદિ પણ કુશળ રહેશો નહિ. જેમ અગ્નિનો સ્પર્શ કરતાં બળીને ભસ્મ થવાય છે, તેમ તમે સીતાનો અભિલાષ રાખીને કુળનો નાશ આણ્યો છે. એ સતી અપાર જ્ઞાનવાન છે. એ કોઇ પણ કાળે તમારે વશ થશે નહિ. માટે હે રાજન ! તમે હક મૂકીને દુરાચરણ તન્ને, પરસ્ત્રી અને પરધનનો સ્પર્શ કર્યાથી ઘણું અનર્થ થયા વગર રહેવું નથી. ”

રાવણે સતી મંદોદરીની શીખામણ કાને ન ધરતાં સીતાને પાછી આપી નહિ, અને રામની સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં પ્રથમ તેનો પુત્ર ઇન્દ્રજીત અને કુંભકરણ વગેરે ધણા મંત્રિઓ માર્યા ગયા. તેથી ગામમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. મંદોદરીએ વળી બીજાવાર રાવણને કહ્યું; “ સ્વામી ! તમે રામ સાથે વૈર કરી શા માટે કુળનો નાશ કરો છો ? અને શા માટે વ-ગર મોતે મરવાને ઇચ્છો છો ? રામની સાથે વૈર કરી કોણ કરી હામ બેઠું છે ? તેને જી-તાશે નહિ તો હલકા પડશે. સ્વામી ! તમે ત્રૈલોક્ય જીત્યું છે, પરંતુ ત્યાં મુખી કામને જીત્યો નથી, ત્યાં મુખી સર્વ ફેકટ સમજવું. જોગી, મુનિ, તપસ્વી, અને ધણાક રાજાઓને એ કામે હેતરી ફળેત કયા છે, રણમાં રમ્યાવા છે, અને માન મૂક્યાં છે. એવો તે દુર્ભય અને બળવાન છે. માટે આવું વિપરીત કામ છોડી દો. મહારાજ ! હવે કામા રાખો ! સીતા પતિવ્રતા છે, તેને રામને પાછી મોંપી દો. એમ કરવાથી રામ તમારું કલ્યાણ કર-શે. રાજો આવનારને તે અભયદાન દે છે. એ તમારો એક પણ અવશ્ય ગણ્યો નહિ. પછી તમે નિર્ભય થઇને સુખથી રાજ્ય કરી શકશો. જે માયુસ પરમિદા, પરધન, અને પરસ્ત્રીને તજે છે, તેના સંસારને ધન્ય છે. જે દિસા અને અભિમાન તજે છે, તેનું જ્ઞાન શોભે છે. જે સસ આચરણ આચરે છે, તેનો દેહ શોભે છે. તમારે કઇ વાતની કમી છે ? સર્વ પ્રકારની રિદ્ધિ નિદ્ધિઓ તમારા ચરણ નીચે રોજાય છે. કલ્પરશ્મ અને કામધેનું તમારે સ્વામીન છે. દેવો સદૃષા તમારા આકર થઇ રહેલા છે, અને યદ્વાદિક પણ દેખીને મોહિત થાય એવી પદ્મનિઘ્ન તમારી હાથમાં પડી છે. તે છતાં તમે સીતાને દરી લાવ્યા.

‘ વિનાશકાળે વિપરીત યુદ્ધ ’ એ કેહેત તમારું તમારી યુદ્ધ અતકાળે ફરેલી જણાય છે વિપરીત સમય આવે છે, ત્યારે વિવેક અને જ્ઞાન જતા રહે છે તમાન આવા કર્મથી કુળનો નાશ નિશ્ચય થશે, એવું મને લાગે છે તમે કહો એ કે હું રામને છતીશ, પણ એ મિથ્યા અભિમાન મૂકી દો પ્રાર્થના ! તમને ખોળો પાથરીને કહું છું કે, તમે સીતા રામને પાછી આપો ”

એ રીતે સતી મહાદરીએ ઘણી પ્રમત્ત પોતાના સ્વામીને બહુ ક્રોધિતિ સલાહ આપી હતી પરંતુ રામજી તે કાને ન ધરતા રામની સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું તેમા અતે રામને હાથે માર્યો ગયો જ્યારે ગવણ ગણમા પડ્યો, ત્યારે સતી મહાદરી તેના શબની પાસે જઈને ઘણો વિલાપ કરી રામ લાગી અને છેવટે સ્વામીની સ્તુતિ કરતા કહ્યું કે — ‘ અરે સ્વામી ! મેં ઘણું ઘણું સમજાવ્યું પણ માન્યું નહિ, અને અતે સતતી તથા સપત્તિ નાન કરી તમારા દેહને પણ ખોળો. નાથ ! તમે રામ સાથે બધું વેર લગાવ્યું ! તમારી કીર્તિ ત્રિભૂવનમા ઘેર ઘેર ગવાશે હવે સદિમા તમારા જેવો પુરુષ પાકનાનો નથી પ્રાણપતિ ! તમારે અર્થેજ રામે અનંતાર લીધો અહો ! દૈવની ગતિ કેવી નિષ્પત્તિ છે ? કે જેને મોઠા મોઠા જનો પગે લાગતા, તે પુરુષ આજે રણમા પડ્યો છે ! ’

મહાદરીના વિલાપ સાંભળીને રામે તેની પાસે જઈને કહ્યું — “ અરે પૂજ્યપાવની ! સતી શિરોમણી ! તું જ્ઞાનવત થઈ, આ નાશવત દેહનો શોક શા માટે કરે છે ? તું જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ વિચારીને જો કે, તેમા શું સસ ડે ? આ જગત સર્વ સ્વપ્નની પેડે માયાનું ક્ષેત્ર છે આ પય મહાભૂતની દેહ નાશવત, વિકરી, અને અશાસ્વત રૂપ છે માટે આત્માનો તું વિચાર કર તે તો અપિનાશી, અખડ, અને અનુપ છે માટે હે સતી માતા ! મોઠ છોડી દેહ ધીરજ રાખો ” રામચંદ્રજીના આવા વચનોથી તે શાત થઈ હતી મહાદરીના આ ચરિત્ર ઉપરથી તેના સદાચાર, પાકટ જ્ઞાન અને સ્વામીભક્તિ કેવી ઉત્તમ પ્રકારની હતી, તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે

સુલોચના.

આ સતી લકાના રાજા રાવણના પુત્ર ઇન્દ્રજિતની પત્ની થાય તે શેષ કન્યા હતી સુલોચના રૂપ—ગુણે તથા વિદ્યામા અનુપમ હતી તે પતિની આરાધને અનુસરીને તેની સેનામા સદા તત્પર રહેતી તેમજ માયુ, સસરા અને નણ્દ વગેરે સબંધીઓ ઉપર સ્નેહ રાખતી તથા સૌની સાથે નમ્રપણે પ્રીતિથી વર્તતી તેના એવા શુભ આચરણથી સબંધીઓ પણ તેનાપર બહુ સ્નેહ રાખતા જ્યારે તેનો સસરા ગવણ સીતાનું હરણ કરી લાવ્યો, ત્યારે સુલોચનાએ પોતાના પ્રાણપતિ ઇન્દ્રજિતને કહ્યું કે, — ‘ હે પ્રાર્થના ! સીતા જેવી સતીને તમારા પિતા હરણ કરી લાવ્યા છે, એ ઘણું અન્યાય થયો છે જનકની પુત્રી અને રામચંદ્રજીની રાણી જે લક્ષ્મીરૂપ ગણાય છે, તેના ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરી, તેથી મહા અ નર્થ નિષ્વરો ષડ્ભૂતની અભિલાષા ગમતા કુળનો પણ નાશ થાય છે જે કોઈ સાધુ ઉપર દેવ કરે, આદાણુ પણ બલ્લવનો નાશ કર, જીની દિમા કરે, ઇશ્વર અગ્નિની નિંદા કરે,

અને સહન થતો નાશ કરે, તે પાપીજન આ પૃથ્વીમાં અપજન મેળવી વહેલો મરણ પામે છે. માટે હે પ્રાણપતિ ! તમારા પિતાને આ છુટ્ટ સૂચ્યું છે. તે ખરેખર નાશ થવાની નિશાની સમજવી.

સુસોયનાનાં એવાં વચનો સાંભળીને ઇદ્રજિતે કહ્યું કે;—“પ્રિય સુંદરી ! તું સસ કહે છે. પણ હું શું કર. મારા પિતાને મારાથી એ વિષે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. માટે ‘જે બાવી દશે તે યશે.’ ત્યાર પછી સીતાને પાછી સોંપી દેવાને રાવણની પાસે અંગદ વિદિ કરવા આવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ. અને અંતે મોટી લડાઈ થઈ, તેમાં કુંભકરણ અને ધણું લશ્કર મરાઈ ગયું. છેવટ ઇદ્રજિત જેવા શરવીર પુરપતું પણ મરણ થયું. એ વખતે સુસોયના સતી પોતાના રંગમેહેલમાં બેસી હતી. તેવામાં ઇદ્રજિતનો એક હાથ રંગ-મેહેલના ચોકમાં આવીને પડ્યો. તે એલખીને સુસોયના ધણો વિલાપ કરવા લાગી. તેણે સ્વામીનો હાથ ઉપાડીને છાતી સરસો ચાંપ્યો. અને ચોધાર આંસુએ રદન કરતી બોલી;—“સ્વામીનાથ ! આ શું કર્યું ? પૂર્ણ બ્રહ્મસ્વરૂપ રામને જીતવાની તમારી હામ હતી. તે રામને તમે પ્રાણ સોંપી તમે તમારું કલ્યાણ છુટ્ટ્યું ! હવે હું કોને શરણે રહીશ ? સ્વામીનાથ ! મને તમારા મરણની વિગત લખી દેખાડો.” પછી હાથ પાસે ખડીએ કલમ મૂકીને બોલી;—“કંઈ ! તમને કોણે માર્યા ? હાથ આકાશ માર્ગે અહિં આવ્યો અને ધડ ક્યાં રહ્યું છે ? જો હું શુદ્ધ પતિવ્રતા હોઉં, તો મારા સસથી જેવું થયું હોય, તેવું મને લખી દેખાડો.” એવું કહેવાય છે કે, સુસોયના બોલી રહ્યા પછી તે હાથમાં ચૈતન્ય આવ્યું અને તેણે કલમ પકડીને લખ્યું કે,—“હે પ્રિયે ! મુનિનાનો પુત્ર લક્ષ્મણ જે મહા તપસ્વી, પવિત્ર, નિદ્રાજીત, મિતાહારી, શુદ્ધ, સસવાદી અને બ્રહ્મચારી છે, તે મારું શીશ લઈ જ્યાં રામચંદ્ર છે, ત્યાં ગયેલ છે. મારે ધડ રણમાં પૃથ્વીપર પડેલું છે. અને એક હાથ આ ચોકમાં ઉડીને તને ખરેખર આપવા આવ્યો છે. હું આ સંસારરૂપી માયાની નદી ઝોળાંગી ગયો છું. અને તારી વાટ જોઉં છું. મેં શ્રી જગદીશને મિત્ર કર્યા છે. મેં કૃપણતા તણ મારું શીશ અર્પણ કર્યું છે. માટે હે સાધ્વી ! હું આ દુઃખરૂપ સંસારને છોડીને શ્રી જગદાનને શરણે ગયો છું. શ્રી જગદીશને ચરણે રહેતાં સર્વ દુઃખ ટળી હું બ્રહ્માનંદ મુખ પામ્યો છું.”

એ પ્રમાણે હાથે લખી દેખાડ્યું, તે વાંચીને સુસોયના અશ્રુપાત કરવા લાગી. થોડી-વારે સખીએના ઉપદેશથી યાંત્ર થઈને સ્વામીના હાથને પાલખીમાં મૂકી પોતે સ્વામી સાથે સદગમન કરવાના ધરાદે શીશ લેવા ત્યારે રામની પાસે જવા નીકળી. પ્રથમ તે રાવણની સભામાં જઈને સમરને પજો પડી, સ્વામીનું સર્વ જીવંત કહ્યું. અને સ્વામીનો હાથ તથા પત્ર દેખાડ્યો. તે જોઈને રાવણ વગેરે સર્વે ધણો પરિતાપ થયો. પછી તેની સાસુ સતી મંદોદરીએ કહ્યું;—“બેટા ! સુસોયના ! તું રામ પાસે જઈને શીશ માગી લાવ. તે ધણા દયાળુ, અને ધર્મ પુરુષ છે. જેને સીનાજ એક પત્ની છે. બીજી સ્ત્રીએ જેને મા, ખેન સગાન છે. જેને એક બાણ, અને એક વચન છે. એવા સસવાદી શ્રી ‘રામચંદ્ર’ છે. તે તને શીશ આપશે. તેમની પાસે જવામાં તમારે બચ નથી.’ સાસુનાં વચન સાંભળીને સુસોયના રામચંદ્રના મુકામ પર ગઈ. ત્યાં પહોંચ્યાં તેણે રામચંદ્રને મા-દાંગ દંડન પ્રણામ કર્યા. અને પછી ચોધાર આંસુએ રદન કરવા લાગી. તે જોઈને

‘ વિનાશકાળે, વિપરીત છુદ્ધિ ’ એ કહેવન પ્રમાણે તમારી છુદ્ધિ અંતકાળે ફરેલી જણાય છે. વિપરીત સમય આવે છે, ત્યારે વિવેક અને જ્ઞાન જતાં રહે છે. તમારાં આવાં કર્મથી કુળનો નાશ નિશ્ચય થશે, એવું મને લાગે છે. તમે કહો છો કે હું રામને છૂટીશ, પણ એ મિથ્યા અભિમાન મુઠી દો. પ્રાણેશ ! તમને ખોજો પાથરીને કહું છું કે, તમે સીના રામને પાછી આપો. ”

એ રીતે સતી મંદોદરીએ ધણી પ્રકારે પોતાના સ્વામીને બહુ કીમતિ સલાહ આપી હતી. પરંતુ રાવણે તે કાને ન ધરનાં રામની સાથે યુદ્ધ ચાલું રાખ્યું. તેમાં અંતે રામને હાથે માર્યો ગયો. જ્યારે રાવણ રણમાં પડ્યો, ત્યારે સતી મંદોદરી તેના શબની પાસે જઈને ધણો વિલાપ કરી રોવા લાગી. અને છેવટે સ્વામીની સ્તુતિ કરનાં કહ્યું કે;—‘ અરે સ્વામી ! મેં ધણું ધણું સમજાવ્યા પણ માન્યું નહિ, અને અંતે સંતતી તથા સપતિ નાશ કરી તમારા દેહને પણ ખોયો. નાથ ! તમે રામ સાથે બધું વેર બજાવ્યું ! તમારી કીર્તિ ત્રિભૂવનમાં ઘેર ઘેર ગવાશે. હવે સ્ત્રિમાં તમારા જેવો પુરુષ પાકવાનો નથી. પ્રાણુપતિ ! તમારે અર્થેજ રામે અવતાર લીધો. અહો ! દૈવની ગતિ કેવી વિપરિત છે ? કે જેને મોટા મોટા જનો પગે લાગતા, તે પુરુષ આજે રણમાં પડ્યો છે. !’

મંદોદરીનો વિલાપ સાંભળીને રામે તેની પામે જઈને કહ્યું;—“ અરે પૂન્યપાવની ! સંતી શિરોમણી ! તું જ્ઞાનવંત યજ્ઞ, આ નારાવંત દેહનો શોક શા માટે કરે છે ? તું જ્ઞાન દ્રષ્ટિએ વિચારીને જો કે, તેમાં શું સસ છે ? આ જગત સર્વે સ્વપ્નની પેઠે માયાનું નિર્મલ છે. આ પંચ મહાભૂતની દેહ નારાવંત, પિકરી, અને અચારસ્વત રૂપ છે. માટે આત્માનો તું વિચાર કર તે તો અવિનાશી, અખંડ, અને અનુષ છે. માટે હે સતી માતા ! શોક છોડી દેખ ધીરજ રાખો. ” રામચંદ્રજીનાં આવાં વચનોથી તે શાંત થઈ હતી. મંદોદરીના આ ચરિત્ર ઉપરથી તેના સદાચાર, પાકટ જ્ઞાન અને સ્વામીભક્તિ કેવી ઉત્તમ પ્રકારની હતી, તે આપોઆપ જણાઈ આવે છે.

સુલોચના.

આ સતી લંકાના રાજ રાવણના પુત્ર ઉદ્રજિતની પત્ની થાય. તે રોપ કન્યા હતી. સુલોચના રૂપ—શુભે તથા વિદ્યામાં અનુપમ હતી. તે ખનિની આસાને અનુસરીને તેની સેવામાં સદા તત્પર રહેતી. તેમજ સાસુ, સસરા અને નહુંદ વગેરે સંબંધીઓ ઉપર રોષે રાખતી. તથા સૌની સાથે નમ્રપણે પ્રીતિથી વર્તતી. તેનાં એવાં શુભ આચરણથી સંબંધીઓ પણ તેનાપર બહુ રોષે રાખતા. જ્યારે તેનો સસરા રાવણ સીનાનું હરણ કરી લાવ્યો, ત્યારે સુલોચનાએ પોતાના પ્રાણુપતિ ઉદ્રજિતને કહ્યું કે;—‘ હે પ્રાણેશ ! સીના જેવી સતીને તમારા પિતા હરણ કરી લાવ્યા છે, એ ધણો અન્યાય થયો છે. જનકની પુત્રી અને રામચંદ્રજીની રાણી જે લક્ષ્મીરૂપ ગણાય છે, તેના ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરી, તેથી મહા અનર્થ નિપજશે. પરસ્પરીના અભિલાષા રાખનાં કહેવો પણ નાશ થાય છે. જે કોઈ સાધુ ઉપર દ્રેષ કરે, આદામના બ્રહ્મવતો નાશ કરે, છવની દિસા કરે, ધમર ચરિત્રની નિંદા કરે,

અને સદ્ગ્રંથનો નાશ કરે, તે પાપીજન આ પૃથ્વીમાં અપભ્રંશ મેળવી વહેલો મરણ પામે છે. માટે હે પ્રાણપતિ ! તમારા પિતાને આ બુદ્ધિ સૂઝ્યું છે. તે ખરેખર નાશ થવાની નિશાની સમજવી.’

સુભોચનાનાં ‘એવાં વચનો સાંભળીને ઈદ્રજિતે કહ્યું કે;—“પ્રિય સુંદરી ! તું સત્ય કહે છે. પણ હું શું કરૂં. મારા પિતાને મારાથી એ વિષે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. માટે ‘જે બાવી દશે તે ચરો.’ સાર પછી સીતાને પાછી સોંપી દેવાને રાવણની પાસે અંગદ વિદ્ધિ કરવા આવ્યો, પણ તેણે માન્યું નહિ. અને અંતે મોટી લડાઈ થઈ. તેમાં કુંભકરણ અને ધણું લશ્કર મરાઈ ગયું. હેવટ ઈદ્રજિત જેવા ચરવીર પુરુષનું પણ મરણ થયું. એ વખતે સુભોચના સતી પોતાના રંગમેહેલમાં બેસી હતી. તેવામાં ઈદ્રજિતનો એક હાથ રંગ-મેહેલના એકમાં આવીને પડ્યો. તે જોલખીને સુભોચના ધણો વિલાપ કરવા લાગી. તેણે સ્વામીનો હાથ ઉપાડીને છાતી સરસો ચાંધ્યો. અને મોધાર આંસુએ રદન કરતી બોલી;— “સ્વામીનાથ ! આ શું કર્યું ? પૂર્ણ અક્ષરવરૂપ રામને જીવવાની તમારી હામ હતી. તે રામને તમે પ્રાણ સોંપી તમે તમારું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું ! હવે હું કોને શરણે રહીશ ? સ્વામીનાથ ! મને તમારા મરણની વિગત લખી દેખાડો.” પછી હાથ પાસે ખડીઓ કલમ ચૂકીને બોલી;— “કંથ ! તમને કોણે માર્યા ? હાથ આકાશ માર્ગે અહિં આવ્યો અને ધડ ક્યાં રહ્યું છે ? જે હું શુદ્ધ પતિવ્રતા હોઉં, તો મારા સસલથી જેવું થયું હોય, તેવું મને લખી દેખાડો.” એવું કહેવાય છે કે, સુભોચના બોલી રહ્યા પછી તે હાથમાં ચૈતન્ય આવ્યું. અને તેણે કલમ પકડીને લખ્યું કે;— “હે પ્રિયે ! સુમિત્રાનો પુત્ર લક્ષ્મણ જે મહા તપસ્વી, પવિત્ર, નિદ્રાહીન, મિતાહારી, શુદ્ધ, સત્યવાદી અને અજ્ઞાતારી છે, તે મારું શીશ લઈ જ્યાં રાગચંદ્ર છે, હાં ગયેલ છે. મારૂં ધડ રણમાં પૃથ્વીપર પડેલું છે. અને એક હાથ આ એકમાં ઉડીને તને ખખર આપવા આવ્યો છે. હું આ સંસારરૂપી માયાની નદી જોગંગી ગયો છું. અને તારી વાટ નેહ છું. - મેં શ્રી જગદીશને મિત્ર કર્યાં છે. મેં કૃપણતા તથા મારું શીશ અર્પણ કર્યું છે. માટે હે સાધ્વી ! હું આ દુઃખરૂપ સંસારને છોડીને શ્રી જગવાનને શરણે ગયો છું. શ્રી જગદીશને ચરણે રહેતાં સર્વ દુઃખ ટળી હું અજ્ઞાનંદ મુખ પામ્યો છું.”

એ પ્રમાણે હાથે લખી દેખાડ્યું. તે પાંચીને સુભોચના અશ્રુપાત કરવા લાગી. યોડી-વારે સખીઓના ઉપદેશથી શાંત થઈને સ્વામીના હાથને પાલખીમાં મૂકી પોતે સ્વામી સાથે સદગમન કરવાના ધરદે શીશ લેવા સાર રામની પાસે જવા નીકળી. પ્રથમ તે રાવણની રાબામાં જઈને સમજાવે પગે પડી, સ્વામીનું સર્વ વૃન્તાંત કહ્યું. અને સ્વામીનો હાથ તથા પત્ર દેખાડ્યો. તે જોઈને રાવણ વગેરે સર્વને ધણો પરિતાપ થયો. પછી તેની સાસુ સતી મંદોદરીએ કહ્યું;— ‘બેટા ! સુભોચના ! તું રામ પામે જઈને શીશ માગી લાવ. તે ધણા દયાળુ, અને ધર્મ પુરુષ છે. જેને સીનાજ એક પત્ની છે. બીજી સ્ત્રીએ જેને મા, બહેન સમાન છે. જેને એક જાણ, અને એકજ વચન છે. એવા સત્યવાદી શ્રી રામ-ચંદ્ર છે. તે તને શીશ આપશે. તેમની પાસે જાણમાં લગારે જાપ નથી.’ સાસુનાં વચન સાંભળીને સુભોચના રામચંદ્રના મુકામ પર ગઈ. હાં પહોંચતાં તેણે રામચંદ્રને મા-હાંડ દંડવત પ્રણામ કર્યા. અને પછી મોધાર આંસુએ રદન કરવા લાગી. ને જોઈને

રામચંદ્રજીએ ક્ષણભય વચને તેને કહ્યું કે;—હે પુત્ર ! હવે હૃદય તું જે માગીશ, તે હું આપીશ.' પછી સુશોચનાએ વિનય પૂર્વક કહ્યું કે, મહારાજ ! મારા સ્વામીનું શીશ આપો. મારે મારા સ્વામીની સાથે સહગમન કરવું છે. મારા પતિના મરણની ખબર મેં ઘણીવાર ચર્ચા બાજી છે. માટે હવે મારે વિલંબ થાય છે. મારા પંચ પ્રાણ તો પ્રથમથીજ ગયા છે, પણ દેહ નિમિત્ત શીર માગવા આવી છું. તે દયા કરીને મને આપો. રામચંદ્રજી સુશોચનાની વાત સાંભળીને ઘણા પ્રસન્ન થયા, અને કહ્યું કે;—હે શેષ કન્યા ! તને ધન્ય છે ! સૌ નદીઓમાં જેમ ગંગા શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તું સાધ્વી સ્ત્રીઓમાં રત્ન રૂપ છે. સાધ્વી ! તે કેમ જાણ્યું કે શીશ અહીં છે ?' પછી સુશોચનાએ ચોક્કમાં પડેલા હસ્તે જે પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્ર અને હસ્ત દેખાડ્યો. આ જોઈને સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા. પરંતુ કપીઓએ કહ્યું કે, જે આ મસ્તક હસે તોજ એ મરેલ હાયે પત્ર લખ્યો છે, એમ અમે માનીએ. સારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે;—“એ પત્ર સાચો છે. સતી શું ન કરે ? પતિવ્રતા સ્ત્રીનો મદિમા ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.” પછી રામચંદ્રજીની આજ્ઞાથી સુગ્રીવે ઇદ્રજિતનું માથું આપ્યું. તે સુશોચનાએ લેઈને પોતાના હૃદય સાથે ચાંપી અપાર રહન કર્યું.

પછી સુશોચના સ્વામીનું શીશ લેઈને ચાલી ગઈ. અને જ્યાં ઇદ્રજિતનું ધડ પડ્યું હતું, ત્યાં આવીને સમુદ્ર કિનારે ચંદન કાઢી ચિતા ખડકાવી, સમુદ્ર સ્નાન કરી, પતિને ચિતામાં પધરાવી વિધિ પ્રમાણે શાસ્ત્ર ક્રિયા કરી. પછી પોતે ચિતાને પ્રદક્ષિણા કરી અંદર બેઠી. એટલે અગ્નિ પ્રગટ થતાં ચોડીવારમાં દંપતિ બળીને બરમ થયાં. જે કે તેમના દેહ અશ્વેષ થયાને આજે દળશર વર્ષ પહોં ગયાં છે. પરંતુ તેમનું પ્રાતઃસ્મરણિય નામ હજી સુધી જગતમાં જેવું ને તેવું કાયમજ છે.

દમયંતી.

આ મહા સતી નૈપથ દેશના રાજા નળની ધર્મપત્ની, અને વિદર્ભ દેશમાં કુંદનપુર નગરીના રાજા લિમ્બકની પુત્રી થાય. દમયંતી સુંદર અંગવાળી, ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારી, અને રૂપ શુભે અતિ મનોહર હતી. તેજ પ્રમાણે નળ રાજા પણ મહા સ્વરૂપવાન અને શુભવાન હતો. આ બંને જણે લગ્ન થતા અગાઉ એક બીજાની ખ્યાતિ સાંભળીને પરસ્પર વરવાનો મનથી નિશ્ચય કર્યો હતો. સાર પછી થોડા સમયે લિમ્બક રાજાએ પુત્રીને માટે દાયક વર કરીને દેશ દેશના રાજાઓને તેજાવ્યા હતા. સ્વયંવર મંડપમાં હાજર થયેલા ધણા રાજાઓની સમક્ષ દમયંતીએ પોતાને મનથી વરવા નળ રાજાને વરમાળા આરોપી દીની પછી વિધિવાર લગ્ન કરીને દમયંતીને સાથે લેઈને નળ રાજા પોતાને દેશ ગયો હતો. ત્યાં તેમણે કેટલોક સમય ધણા સુખ વૈભવમાં ગુજાર્યો, એ અરસામાં તેમને દરસેન નામે એક પુત્ર, અને દરમેના નામે પુત્રી, એમ બે સંતાનો થયાં હતાં.

આ પંદમ સુખી જોડું રાજા વૈભવની અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓ વડે આનંદ ભોગવતું હતું, પરંતુ દૈવ દ્રષ્ટિ ધણી પ્રગટ છે. તેની ગદનગનિ કોઈકી કડી થાતી નથી નળ

જેવા ધર્માત્મા રાજાને એકદમ કુમુદિ ઉત્પન્ન થઇ, અને પોતાના બાઇ પુષ્કર સાથે જુગલું રમવાનો વિચાર કર્યો. દમયંતીએ તેમ નહિ કરવા તેને ધણુએ સમજાવ્યો, પણ તે સર્વ વૃથા ગયું. અને તે ભાઇની સાથે જુગલુ રંભ્યો, તેમાં રાજપાટ વગેરે સર્વસ્વ હારી બેઠો. એટલુંજ નહિ. પણ પત્નીની સાથે ફક્ત એકજ લૂગડાબેર તેણે ગામ બહાર વનમાં જઇને રહેવું, એવો ઠરાવ થયો.

! એ ઠરાવ પ્રમાણે વનમાં રહેવા જવા માટે નળ રાજા તૈયાર થયો. તેની જોડે દમયંતી પણ જવાને તૈયાર થઇ. પ્રથમ તેણે બે બહાલાં ખાળકોને અતિ કટથી પોતાની પાંખ-માંથી છોડીને પોતાના પિતાની પાસે મોકલાવ્યાં. ત્યાર પછી આ રાજવંશી જેતું ફક્ત એકેકા લૂગડાબેર બિખારીને વેષે નગર બહાર નીકળ્યું. તેમને પુષ્કરના હુકમથી કાઢાએ પણ સન્માન આપ્યું નહિ. તેઓ ત્રણ દિવસ સુધી બૂખ્યાં ને તરસ્યાં નગર બહાર પડી રહ્યાં. અને છેવટે વનરૂપ શાધી લાવી પોતાનો નિર્વાહ કરવા માટે વનમાં ચાલી નીકળ્યાં. આગળ નળ અને પાછળ સતી દમયંતી, એ પ્રમાણે ચાલીને ઘણું દૂર ગયાં. ખંને જણુ બૂખ અને તરસથી ઘણું હેરાન થતાં હતાં, તેવામાં એક જગાએ સુવર્ણ સરખી મુંદર પાંખવાળાં પક્ષીઓ તેમના જોવામાં આવ્યાં. તેમને પોતાના નિર્વાહ માટે પકડવાના વિચારથી નળ રાજાએ પોતાનું પહેરેલું એકનું એક વસ્ત્ર કાઢીને યુક્તિ પૂર્વક તેમના ઉપર નાખ્યું, પરંતુ દૈવયોગે તુરત તે પક્ષીઓ લૂગડા સહીત ઉડીને નાસી ગયાં. તે જોઇને નળ રાજાએ કહ્યું:—સતી ! હવે શું કરવું ? એક વસ્ત્ર હતું, તે પણ આ રીતે ગયું. બૂખે પણ પ્રાણુ જાય છે. હું ચૈતન્ય વગરનો થઇ પડ્યો છું. હવે પ્રાણુનો બચાવ શી રીતે કરવો તે વિષે મને કાંઇ સૂઝતું નથી. હું ખરેખર દુઃખી હાલતમાં આવી પડ્યો છું. માટે હે પ્રાણુ ખ્યારી ! તું આ રસ્તે યઇને તારે પિયેર વિદર્ભ દેશ સુખેથી જા. હાં જઇને તું પરમ સુખી થઇશ. પતિનાં આવાં વચન સાંભળીને દમયંતી બાકુળ ચિત્તે નેત્રમાં આંસુ લાવીને બોલી:—પ્રાણુનાથ ! આપનાં આવાં વચનથી માફ હૃદય ખેદ પામે છે. આપે રાજ્ય અને સર્વ સંપત્તિ છોડી દીધી, વસ્ત્ર વગરના થયા, અને બૂખના દુખથી પીડાઓ છે. આવી વખતે આપની સેવામાં હાજર રહીને દુઃખમાં દિલાસો આપવાને બદલે આ મનુષ્ય વગરના અંધાર અરણ્યમાં આપનો ત્યાગ કરીને મારા પિતાને ઘેર કેમ જાઉં ? હું આપને છોડીને કદી પણ જઇશ નહિ. હું તો આપની સેવા કરવાને સદા સાથેજ રહીશ. પુરૂષને દુઃખની વખતે ધીરજ આપનાર, દુઃખ રૂપી રોગ મટાડનાર, અને દીલાસો આપનાર સ્ત્રીજ છે; સ્ત્રીને પતિ પ્રાણુ જેવો અને જીવનહાર છે. તો હું પતિરૂપી પ્રાણુનો શી રીતે ત્યાગ કરી શકું ? હું તમને છોડીને એક ડગલું પણ દૂર કેમ જઇ શકું ? માટે હું તમને કદી છોડી જનાર નથી. નજે કહ્યું:—હે સાધવી ! તું કહે છે તેમજ છે, તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? હું મારા આત્માનો ત્યાગ કરીશ, પણ તારો ત્યાગ નહિ કર. પછી બંને જણે દમયંતી પાસે રહેવું એકજ વસ્ત્ર પહેરી વનમાં બૂખ, તરસ, અને ચાંકથી પીડાતાં એક ઠેકાણે જઇને બેઠાં. ત્યાં થાકને લીધે નિદ્રા આવવા લાગી. તેથી બંને જણુ સૂતાં. દમયંતી નિદ્રાવશ થઇ ગઇ, પણ નળને ઉઘ આવી નહિ. તેને વિચારોપર વિચાર આવવા લાગ્યા. ચિંતાયુક્ત થઇ મન સાથે વિચાર કર્યો કે, મારી પ્રિય પત્ની મારે સારું દુઃખ ભોગવે છે, તેના હું ત્યાગ કર તો ને પોતાને પિયેર જાય. જો એ મારી સાથે આવશે તો નમ્રી દુઃખી

થશે, માટે તેનો ત્યાગ કરે તો સુખી થાય. આવો વિચાર કરીને જંતે જણે. જે એકજ વ-
ચ પહેરેલું હતું, તેમાંથી આડું વચ પોતાની તરવારે વડે કાપી લેછેને ચાલતો થયો.
થોડે દૂર ગયા પછી પાછો વળી દમયંતી સૂતી હતી, ત્યાં આવી વિચારવા લાગ્યો કે—
અરે! મારી પ્રિયાએ ટાઢ, તડકો વેડ્યો નથી, વાણુના ઝપાટા સહન કર્યા નથી, નથી પૃ-
થ્વીપર પગ મૂક્યો કે નથી આ પૃથ્વીપર સૂતી, તે આજે અનાથની પેઠે ભોંયપર સૂતી
છે! અહો! કાપેલું અર્ધ વચ ધારણ કરેલી સતી જગશે, સારે કેવી મભારશે? અરે!
તે મારા વગર આ અધાર વનમાં કેવી વ્યાકુળ થઈ ફરશે? અને મને ન જોવાથી કેવી
દુઃખી થશે? અને તેની શી વલે થશે? હસાદિ વિચારો તેના મનમાં એક પછી એક
આવ્યાથી એધાર આંસુએ રદન કરતાં તે બોલ્યો;—આ સુનેલી મારી પ્રિય સ્ત્રીની સર્વ
દેવતાઓ રક્ષા કરજો. એટલું કહી દમયંતીને ભરનિદ્રામાં સૂતેલી મૂઝી, ભયંકર જંગલમાં
તેના ત્યાગ કરી વિદ્યોગના દુઃખથી પીડાતો, આંસુ ઢાળતો નજ આગળ ચાલી ગયો.

નળના ગયા પછી દમયંતિ ઉઘમાંથી જાગી, અને જુવે છે તો પોતાના પ્રિય પતિને
દીકા નહિ. તેથી તે મહા દુઃખ પામીને વ્યાકુળ થઈ પોકારવા લાગી કે,—હે પ્રાણનાથ!
તમે મને આદિ એકલી મૂકીને ક્યાં જતા રહ્યા? તમે મારો યા માટે ત્યાગ કર્યો? અરે
સ્વામી! હું આ અધાર વનમાં એકલી ક્યાં જઈશ? શું તમે મારી પરીક્ષા જોવાને સંતાપ
એકા છે? જો તેમજ હોય, તો તમે મને જલદી દર્શન દો. હું ધણીજ દુઃખી થાઉં છું. હું
નિરાપરાધી અખળાનો ત્યાગ કરશે નહિ. હે રાજન! તમે ધર્મને જાણનાર અને સત્યમુદી
છો. તે છતાં વિના અપરાધે મારો કેમ ત્યાગ કરો છો? શું તમે વૃક્ષ પાછળ સંતાઈ બેઠા
છો? કેમ દર્શન આપતા નથી? કેમ જોશતા નથી? મારી સંભાળ કેમ લેતા નથી? એ
પ્રમાણે ટળવળતી દમયંતી ઘેહેલીની માફક આમ તેમ શરવા લાગી. જુને શક્ત એક પો-
તાના પ્રાણેશ નજ રાજનું સ્મરણ કરવા લાગી. વગડામાં તેને સિંહ, વાઘ, વર અને ચિતરા
જેવાં ભયંકર શક્તિમાનાં જનાવરો મળ્યાં, પણ જેના હૃદયમાં એક નજ સિવાય ખીલ
કોઈને પણ જાણતી કે જોતીજ નથી, તેને યાનો ભય હોય? ઉઘડી તે નિર્ભયતાથી તેમને
પૂછવા લાગી કે, તમે નળને દીકા? તેઓ કંઈ દિશામાં ગયા? એજ પ્રમાણે વગડાનાં ઝાડોને
પણ તેણે પૂછી જોયું. પણ કોણ જવાબ આપે? તેણે ધણું ઉંડાં કોતર ઉતરીને જ્યાં લાં
નળની શોધ કરવા માંડી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ તેણે અજ પાણી વ-
ગર ભૂખ્યાને તરસ્યા અરણ્યમાં રહ્યા કર્યું. અધારી રાત્રે કાંટાવાળી ઝાડીમાં ફરવાથી શરીરે
ઉઝરડા પડીને ધણું લોહી નિકળ્યું. તેમ પગની અંદર ધણા કાંટા વાગવાથી ચાલવાને પણ
ધણી મુશ્કેલી પડવા લાગી. માથાના વાળ પણ આડા ઝાંખરામાં ભરાઈ રહ્યા. આવી
સ્થિતિમાં તેને શરીરની કાંઈ પણ શુદ્ધિ રહી નહિ. તેથી રસ્તામાં એક મોટા અજગર મોડું
વિકાશીને પડ્યો હતો, તેના મુખમાં અજણપણે પગ મૂક્યો. તેથી અજગરે પોતાના જાતિ
સ્વભાવ પ્રમાણે પગ સાથળ મુઠી મૂક્યો. અને તેનું ઝેર દમયંતીના શરીરે ચડવા માંડ્યું.
તે આવી દશામાં છતાં પણ મુખથી એ નાથ! એ નજ! એ નજ! એવા ઉચ્ચારથી
પ્રિયાવ કરતી હતી. એ શબ્દો માંબળીને એક પારથી લાં દોડી આવ્યો. તેણે પોતાની
કંઠાડીના ધા વડે અજગરને મારીને દમયંતીને ઊઠાવી. એ પ્રમાણે તે મોતના પગમાંથી

ગમી તો ખરી પરંતુ હમણાં તેને જીવતદાન આપનાર પાર્થીએ તેના તરફ દુષ્ટ નજર કરી, તેથી દમયંતીએ દોષાવેશમાં આવીને કહ્યું કે, મારા પ્રાણનાથ નળરાજ વગર જો હું મને કરીને પણ ખીમનું ચિંતવન કરતી ન હોઉં તો આ પાપી પાર્થી પ્રાણ રહિત થઈને પૃથ્વી પર પડે. કહે છે કે આ સતીના એવા સાપથી પાર્થી તુરત જમીન ઉપર પડીને મરણુ પામ્યો હતો.

દમયંતી ત્યાંથી આગળ ચાલી નીકળી, અને મોટા પર્વતો, યુદ્ધઓ, નદીઓ, અને વૃક્ષો વગેરે ઝાળંગીને એક મોટી શિલાપર એસીને એવા અઘોર વનમાં ધીરવિર અને કઠિણ કાળજના મનુષ્યનું હૃદય પણ પીંગળાવી નાખે એવું મહા રૂદન કરવા લાગી. તેથી આપ્ત વન શોકમય દીસવા લાગ્યું. પણ પક્ષીઓ અને ફાડી ખાનારાં જાનવરો પણ તેને જોઈને આ કોષ વનદેવી છે, એમ જાણીને ભય પામી નાસી જવા લાગ્યાં. તે ફરતી ફરતી જ્યાં વ-શિષ્ટ વગેરે ઋષિઓનો આશ્રમ હતો, ત્યાં ગઈ. ઋષિઓએ તેનો ઘણી પ્રકારે સત્કાર કર્યો. પછી દમયંતીએ તેમને કહ્યું કે, મહાત્માઓ ! મારા જીવન આધાર નળ રાજા નહિ મળે તો, હું મારા દેહનો ત્યાગ કરીશ. કારણ કે સ્ત્રી જાતિને પતિ વગર જીવવાથી શું લાભ છે? ઋષિઓએ કહ્યું, સતી ! તું થોડા વખતમાં તારા પતિને મળીશ. એટલું સાંભળીને દમયંતી ત્યાંથી રજા લેઈને ચાલી નીકળી. રસ્તામાં જતાં એદી દેશના રાજા મુગાહુનાં મુલકમાં જતો એક સંધ તેને મળ્યો. તેના સાથે તે ચાલી, આગળ ચાલતાં વનમાં એક મોટા તળાવ ઉપર તે સંધે મુકામ કર્યો. રાત્રે એ તળાવ ઉપર, હાથીઓનું મોટું ટાણ પાણી પીવા સારૂ આવેલું તેમજે એકદમ મોટી ગર્જના કરવાથી આખા સંધના લોકો ગભરાઈ જઈને નાસા-નાસ કરવા લાગ્યા. થોડી વારે શાન્તી થયા પછી સંધના માણસોએ કહ્યું કે, આપણા સંધ સાથે પેલી વિચિત્ર દેખાવની કોઈ સ્ત્રી આવેલી છે, તે રાક્ષસી જેવી જણાય છે. તેજોજ આ કર્તવ્ય કર્યું હશે. માટે તેને આદિથી મારી કાઢવી જોઈએ. આ વાત સાંભળીને દમ-યંતી ભય પામી વનમાં એકલી નાસી ગઈ. અને ત્યાંથી ફરતી ફરતી એદી દેશના રાજા મુગાહુના નગરમાં જઈ પહોંચી. જૂખના દુઃખ વગેરેથી તેના શરીરનો થઈ ગયેલો વિચિત્ર દેખાવ તથા મેલુ અને જીલું થઈ ગયેલું કપડું, એ સર્વ જોઈને નગરના લોકોએ તેને ધંત્રી, કાકેણ અથવા ગાંડી ધારીને તેના ઉપર ધૂલ અને કાંકરા નાખીને અનેક પ્રકારે દુઃખ દેવા માંડ્યું. એવી રીતે તે નગરમાં આમથી તેમ અથડાતી કુટાતી રાજાના મેહેલની પાસે જઈ પહોંચી. તેને મુગાહુ રાજાની રાણીએ જોઈ. તેના મુખની કાંતિ અને દુર્બળ અવસ્થાનું સંમિલન થયેલું જોતાંજ તે રાણીના હૃદયમાં દયાનો આવિર્ભાવ સંચાર થયો. તેણે કોઈ દુઃખી સ્ત્રી ધારીને પોતાની દાસીને તેને તેડી લાવવા સારૂ મોકલી. દમયંતી દાસીના બોલાચાલી રાણીની પાસે આવીને ઉત્તરી રહી. રાણીએ તેના વિષેની દષ્ટીકત પ્રશ્નનાં તેણે પોતાની ખરી દષ્ટીકત છુપાવીને માત્ર પોતાનો ઘણી મુશ્કેલી નાશી ગયો છે, તેથી દુઃખી થાઉં છું, હસાદિ દષ્ટી-કત કહી સંભળાવી. તે જાણીને રાણીને તેના વિષે બહુ દયા આવ્યાથી પોતાની યુવતી સુન્દરીની સાથે દમયંતીને નૂદા મેહેલમાં રાખી. ત્યાં તેને ખાવા પીવાનું તથા તૃપ્તિ સત્તાં વગેરેનું સારૂ રૂપ મળ્યું. તે છતાં તેના હૃદયમાંથી નજરે નામ એક પગને માટે પદ્મ વિચરતું નહોતું. તેનાથી તે મનમાં ધણે કંઈ પામતી હતી. દમયંતીએ આદિમાં પોતાનું ખરૂં નામ નાંદ.

જતાવતાં સૈરંધ્રી એવું નામ જતાવ્યું હતું.

આણી તરફ નળ રાજા પોતાની પ્રિય પત્નીને તેના પિયેર જઇ સુખી કરવાના ધરાઈ તેને વનવગડામાં એકલી ઉઠતી મૂકીને ચાંદી મિકલ્યો હતો, તે જતાં જતાં અયોધ્યા નગરમાં જઇ પહોંચ્યો. અને ત્યાંના રાજા ઝકુપર્ણનો બાહુક નામે સાથે ચડને રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે નળ અયોધ્યાના રાજાને ત્યાં, અને દમયંતી એદીના રાજાની રાણી પાસે આશ્રમ મળવાથી રહેલાં હતાં. તેવામાં દમયંતીના પિતા ભીમક રાજાએ નળ અને દમયંતીની શોધને માટે ચારે તરફ બ્રહ્મણોને મોકલ્યા હતા, તેમાંના સુદેવ નામે બ્રાહ્મણ શોધનો શોધતો એદી રાજાના નગરમાં જઇ પહોંચ્યો. અને ત્યાં તજવીજ કરતાં રાજામેહેલમાં દમયંતી તેના જોવામાં આવી. પછી તેને મળીને સર્વ વાતચિત કરી. એ ઉપરથી સુબાહુ રાજાની રાણીએ દમયંતીને ઓળખી; અને કહ્યું કે તું તો મારી બહેનની દીકરી છે. આજ સુધી તે તારી ખરી ઓળખ અને આપી નહિ, તેમ હું પણ તને ઓળખી શકી નહિ, તેથી મારાથી તારી જોઈએ તેવી સંભાળ લેવાઈ શકી નથી. માટે હું ઘણી દીવગીર છું. એ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી તે રાણીએ દમયંતીને પાસખીમાં જોસારીને ઘણાં માણસોની સાથે તેના પિતાને ઘેર મોકલી. દમયંતી માતાપિતાને તથા પોતાનાં બે બાળકોને ઘણે દિવસે મળીને ખુશી થઈ, પરંતુ હજી નળને મળ્યા વગર તેના મનને પૂર્ણ શાંતિ થઈ નહિ. તેથી તેણે નળની શોધને માટે ઘણાં માણસો મોકલવા પોતાના પિતાને કહ્યું. તે પ્રમાણે ભીમક રાજાએ નળની શોધને માટે ચારે તરફ હુશિયાર માણસોને મોકલ્યા. તે પૈકી પર્ણાદ નામે બ્રાહ્મણે અયોધ્યાના રાજાને ત્યાંથી નળ રાજાનો પત્તો મેળવ્યો. અને યોગ સમયમાં નળ રાજા ભીમક રાજાને ત્યાં જઈને દમયંતીને મળ્યો. ત્યાંથી નળ તથા દમયંતી બંને સંતાનો સાથે પોતાના રાજ્યમાં પાછાં ગયાં, અને પુષ્કર પાસેથી રાજ્ય પાછું લેઈને સુખથી દિવસો નિર્ગમન કર્યા. આ અરિત્રપરથી જણાય છે કે નળ રાજાએ દમયંતીને વનમાં ત્યાગ કર્યાથી તેને અનેક કષ્ટ ભોગવવાં પડ્યાં હતાં, તોપણ તે પોતાના સ્વામી ઉપર અખંડ પ્રેમ રાખીને રહી હતી, અને ક્ષીયજ સાયવીને પોતાનું સતીત્વ જતાવી આપ્યું હતું. તેથી તેની અશ્વ કશિ જગતમાં રહી ગઈ છે.

શકુન્તલા કણ્ઠ ઋષિ જેવા પાળક પિતાના હાથ નીચે કેળવણી પામીને સદ્ગુણ સંપન્ન થઇ હતી. તે મહા મનોહર રૂપ લાવણ્યતાવાળી અને તેજસ્વિ હતી. કણ્ઠ ઋષિ-નો આશ્રમ અનેક પ્રકારના વનવૃક્ષો અને સુંદર પશુ પક્ષીઓ વગેરેથી ભરપૂર રમણિય વનમાં હતો. શકુન્તલા એક વખતે પોતાની સખીઓ સાથે વનવૃક્ષની ઘટામાં રમત-ગમતથી આનંદ કરતી હતી. તેવામાં મૃગયાને માટે નીકળેલો દુષ્યંત રાજા ફરતો-ફરતો અ-કરમાત ત્યાં જઈ ચડ્યો. તે વખતે કણ્ઠ ઋષિ આશ્રમપર ન હોવાથી શકુન્તલાએ તેનો આદર સત્કાર કર્યો હતો. દુષ્યંત રાજા આ આશ્રમવાસિની તાપસ બાળાને જોઈને મો-હિત થયો. અને બંનેની દ્રષ્ટિ મળતાં પરસ્પર પ્રેમે આકર્ષણ કર્યું. શકુન્તલા પણ મનથી તેને વરી ચૂકી. સાર પછી શકુન્તલાનો સંકલ્પ કણ્ઠ ઋષિના જાણવામાં આવતાં તેણે ધર્મવીર દુષ્યંત સાથે તેને પરણાવી.

દુષ્યંત રાજા શકુન્તલા સાથે પરણીને થોડો વખત ત્યાં રહ્યો હતો. અને પછી શકુન્તલાને પાછળથી પોતાની રાજધાનીમાં બોલાવવાનો ઠરાવ કરીને ત્યાંથી વિદાય થયો હતો. જતી વખતે પરણ્યાની નિશાની તરીકે દુષ્યંત રાજા પોતાની એક વીંટી શકુન્તલાને આપતો ગયો. તેના ગયા પછી થોડા સમયે શકુન્તલાને એક પરમ સુંદર પુત્ર થયો હતો. ઠરાવ પ્રમાણે રાહ જોઈ પણ દુષ્યંત રાજાએ શકુન્તલાને જૂલી જાળને તેડવા મોકલ્યું નહિ, સારે કણ્ઠ ઋષિએ પોતાના શિષ્યો અને દાસીઓની સાથે શકુન્તલાને પુત્ર સહિત દુષ્યંત રાજાને ઘેર મોકલી દીધી. આ વેળાએ દુષ્યંતે આપેલી વીંટી તેણે ગુમાવ્યાથી પાસે નહોતી. પરમ સુંદરી શકુન્તલા પોતાને જન્મેલા પુત્ર સાથે વલ્કલ પહેરીને દુષ્યંત રાજાની સામે જાળને ઉભી રહીને બોલી;—‘રાજન! હું તમારી પત્ની છું, અને આ બાળક તમારો પુત્ર છે.’ રાજાએ તેની વાતપર કાંઈ વિશ્વાસ કર્યો નહિ. ધર્મ વીર દુષ્યંત જે રૂપ રાશિ જોઈને તે દહાડે મો-હિત થયો હતો, તે રૂપ રાશિ હજારો દુષ્યંતની આંખ તથા મનને વિમુગ્ધ કરતી હતી. દુષ્યંત હમણાં શકુન્તલાને જૂલી ગયો હતો ખરો, પરંતુ જે આંખ તે દહાડે શકુન્તલાને જોઈને પોતાના મનને ઉન્મત કરતી હતી, આજ પણ તેની તે આંખ અને તે મન રહેલું છે, તે છતાં આજે શકુન્તલા તેની પાસે અલ્પાશા થઈને કેમ ઉભી છે? આ બધું ત્યાં જોટલાં માણસો ઉમેલાં હતાં, તેમણે ધ્યાન લગાડીને જોયા કર્યું. દુષ્યંત પણ તે રૂપ જોઈને મુગ્ધ થાય છે. થોડી વાર સુધી વિચાર કર્યા છતાં પણ શકુન્તલા મારી છે, એમ તેનું મન માન્યું નહિ. તેથી તેને ગ્રહણ કરવાને તેણે સાફ ના પાડી. ત્યારે શકુન્તલાએ પોતાના પ્રિય સ્વામીને કહ્યું કે;—‘રાજન! ભાર્ગવ ધર્મદર્શનમાં પિતા સ્વરૂપ છે, આર્ત મનુષ્યની જનની સ્વરૂપ છે, અને મુસાદરના વિશ્રામ જેવી છે. સત્ય પરમ બ્રહ્મ છે. સત્ય પ્રતિમા પ્રતિપા-લન કરવી, એ પરમોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. એટલા માટે તમે સત્યનો ત્યાગ કરશો નહિ.’ એ પ્ર-માણે તેણે ધણું ધર્મ નીનિનો વચનો રાજાને કહી સંભળાવ્યાં. રાજાની ધર્મ ઉપર આસ્થા ઘણી હતી. તેથી પોતાના મનને નહીં થયા વગર આતું રૂપ જોઈત થયો નહિ. તેમ તેનું કહેલું માન્ય કર્યું નહિ.

એવી રીતે રાજા તરફથી શકુન્તલાનું ઘણું અપમાન થયું, તે છતાં તેનાપર લગારે માતું લાગ્યું નહિ, કે કંઈ વચન બોલી નહિ. તેના ઉપર જે દુઃખ આવી પડ્યું, તે ધૈર્ય

ધરીને સહન હતું. તે પૂર્વ પ્રમાણેજ સ્વામી તરફ પ્રીતિ ભાવ રાખી ઉભી રહી. એટલામાં ઈશ્વર કૃપાથી જોવાયેલી વીંટી અકસ્માત આવી ગઈ. તે દુષ્કર્મ રાગની નજરે પડનાંજ શકુન્તલા પાદ આવી. પછી તુરત શકુન્તલાને તથા નાના પુત્રને પ્રીતિ પૂર્વક બોલાવી પોતાના રાજબવનમાં રાખ્યાં. અને હજી ગઈને સુખમાં દિવસ નિર્ગમન કર્યા. નાના પુત્રનું નામ ભરત પાડ્યું. એ ભરત આગળ જતાં મોટા પરાક્રમી રાજા થયો. અને તેનાજ નામ ઉપરથી આ આર્યાવર્ત દેશનું નામ ભારતવર્ષ અથવા ભરતખંડ પડ્યું. કેટલાક જણ કહે છે કે, શકુન્તલાના પુત્ર ભરતના નામ ઉપરથી નહિ, પણ ઋષભદેવના પુત્ર જહનુભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ પડ્યું છે. ગમે તેમ હો, તેપણ આ સતી શકુન્તલાનો પુત્ર ભરત રાજા પણ બહુ પરાક્રમી અને ચક્રવર્તિ રાજા હતો. એમાં કાંઈ શક નથી.

ધણું હુંકે છે. એક વર્ષમાં તેનું મરણ થશે. ત્યારે તું પતિ વગરની થઈશ. પતિ એ નારીનું ભૂખણ છે. પતિ વગરની સ્ત્રીનું જીવન વૃથા છે. વિધવાપણાનાં સંકટો, દેવાં દુઃખદ અને ભયાનક છે. તેનો ખ્યાલ પતિ વગરની સ્ત્રી સિવાય ખીજ કોઈના મનમાં ભાગ્યેજ આવતો હશે. પતિ વગરની સ્ત્રી પોતેજ એકલી દુઃખી થાય છે, એમ નથી, પરંતુ તેના માતૃપિતાની જાંઘળી પણ ધુણ થઈ જાય છે. માટે તારા જેવી ડાહી પુત્રીએ હક કરવી નહિ જોઈએ. તું મને રજા આપ એટલે હું દેશ દેશના રાજાઓને આમંત્રણ કરી સ્વયંવરની તૈયારી કર. તેમાંથી તું મન પસંદ પતિને શોધીને વરજે.

સાવિત્રી—પિતાજી ! તમારી બાળાને હમા કરો. મારે માટે આપની ધણી કાળજી છે; એ માટે હું ધણી આભારી છું. મારે માટે ખીજે વર શોધવાની કંઈ જરૂર નથી. હું સત્યવાનને તન, મનથી વરી ચૂકી છું. માટે એજ મારો પતિ છે. તેના સિવાય ખીજ કોઈની સાથે વરવા હું ખુશી નથી. ભવિષ્યમાં મારે વિધવાપણાનું દુઃખ સરજ્યું હશે તો કોઈ મિથ્યા કરી શકનાર નથી. આ અનિત્ય સંસારમાં કાંઈ નિત્ય નથી. જેણે જન્મ ધર્યો છે, તેનો નાશ એક વાર થવાનો છે. વેહેલું કે મોડું મરણ તો પ્રાણી માત્રને છે. તે કોઈનું અટકાવ્યું અટકનાર નથી. શ્રીકૃષ્ણ જેવા સાક્ષાત્ ભગવાનના દેહને પણ કાળે છોડ્યો નથી. તો ખીજાં પ્રાણી શા વિશાતમાં? મૃત્યુની ઉત્પત્તિ શરીરની ઉત્પત્તિ સાથેજ છે. મૃત્યુ તો પ્રાણીની ખરી પ્રકૃતિજ છે. માટે એથી શા માટે ડરવું?

સાવિત્રીની આવી દ્રઢતા જોઈને રાજા અશ્વપતિએ તેને સત્યવાનની સાથે પરણાવી. સાવિત્રીને વિદાય કરતી વખતે તેની માતા માલવીએ તેને પોતાની છાતી સરસી દાખીને આંખોમાં આંસુ લાવી કહ્યું:—પુત્રી! ડાહી થજે, અને તારા સાસુ સસરાની તથા પતિની સેવા કરજે, તારા માતા પિતાના કુળને દિધાવવાનો સર્વ આધાર તારી બધી વર્તણૂક ઉપર રહેલો છે તે તું યાદ રાખજે. હવે તું વનને શુંદર બવન સમાન માનજે. તારા સાસુ સસરા અને સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલી તેમને સદા રાજી રાખજે. તેમની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ચાલીશ નહિ. સત્સંગ રાખીને સદાયરણ્યથી ચાલી કીર્તિ વધારજે. પુત્રીને એટલું કહ્યા પછી તેની સાસુ શૈબ્યાને કહ્યું કે,—‘શૈબ્યા આ સાવિત્રી, હવે મારી પુત્રી નહિ, પણ તમારીજ પુત્રી છે એમ સમજજો. કારણ કે પુત્રવધુ એ પુત્રી સમાન રહેતે પાત્ર છે. તેનામાં જે કાંઈ જૂલ પડે તે તમે સુધારજો.’

સાવિત્રી ઇચ્છીત પતિને પામી ધણી ખુશી થઈ. અને પતિની સાથે રહેવા માટે વનમાં ગઈ. જેનું શરીર ધણું કોમળ છે, જેણે રાજભવનમાં રહીને કદી ટાઢ તડકા દીઠો નથી, અને એક ચક્રવર્તિ રાજની લાડકવાળી પુત્રી તરીકે જેણે અનેક પ્રકારના સુખ વૈભવમાં દિવસ ગુજારેલા છે, તે આજે રાજકીય આજીવણોના ત્યાગ કરીને. વનવાસને યોગ્ય વદરોધા ધારણ કરી, સાસુ—સસરા અને પતિની સેવામાં તન, મન અર્પણ કરીને આનંદમાં રહેવા લાગી. ધન્ય છે! સાવિત્રી તમારી સ્વામિ ભક્તિને! અને ધન્ય છે! તમારી સદૃષ્ટિને! સાવિત્રીની પવિત્ર ભક્તિ અને નિર્ભય મનની સેવા જોઈને તેની સાસુ શૈબ્યાનું

૧ મૂળ કથામાં એવું વર્ણન છે કે;—“મહાત્મા “નારદ” મુનિએ અશ્વપતિના પુછવાથી કહ્યું હતું કે, સત્યવાદન રાજા એક વર્ષમાં મરી જશે.”

પણ એક વખતે હૈયુ ભરાઇ આવ્યું, અને પોતે બોલી કે, 'અહો ! ઇશ્વરની ખૂબી ઘણી ન્યારી છે. ક્યાં તે સત્યવાનનું, સત્ કરીને પુત્રવધુને રાજમહિષી કરવાની ઉમેદ !, ક્યાં તે રાજભવનમાં રત્નભૂષિત બાજકપર બેસીને પુત્રવધૂનું મૂખ ચૂંબન કરવાની આરાધા ! અને આ થું વિપરીત તૂણ શય્યામાં તે ચંદ્રવદનીનું મૂખ જોવાનો પ્રસંગ ! કેવો ખેદનો વિષય છે કે આ પુત્રવધૂ અમારા દુઃખમાં ભાગિયેણુ થઇ ! અહો ! દૈવ ! તારી ગહન ગતિ છે !' આ પ્રભાણે શોક કરતાં પોતાની સાચુને સાવિત્રીએ જોયાથી તે તેમને સમજાવવા લાગી કે, 'સાસુજી ! આપ રાજસિંહાસન છોડીને, જંગલમાં રહો છો, તેથી આપને ઘણું દુઃખ થતું હશે, પરંતુ સુખ દુઃખનો આપનાર શ્રી પરમેશ્વર છે. તેણે જેના નશીબમાં જે નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, તે કોઇથી મિથ્યા થઇ શકતું નથી. માટે એથી હિંમત હારીને દુઃખ ધરતું કંઈ કામતું નથી. એવા શોકમાં પડવાથી તો ઉલટું દુઃખ વધે છે. અને આપણી પવિત્ર ધર્મ બળવવામાં આપણે ચૂકી જઇએ છીએ. ઝીણી નજરે વિચાર કરવાથી જણાય છે કે રાજ ગાદી અને ધાસની પથારીમાં કંઈ ફેર જેતું નથી. હું ખરા અંતઃકરણથી કહું છું કે આ જંગલમાં આપની યથાર્થ સેવા કરવાને જો આરાથી બની શકશે, તો હું પોતાને ભાગ્યવાન સમજીશ. આપ હવે લગારે શોક કરશો નહિ. 'સાવિત્રી જેવી પુત્રવધુના મૂખનું આહું ભાપણુ સાંભળીને શૈભ્યા ઘણી ખુશી થઇને તેની આવી ઉત્તમ ભક્તિ અને રહાપણુને માટે મનમાં તેને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

ત્યાર પછી સાવિત્રી સૌભાગ્ય વધારનાર અનેક વ્રતો કરવાથી શરીરે શુષ્ક થઇ ગઇ. હવે નારદ સુનિએ કહેલી ભવિષ્ય વાણી પ્રભાણે પોતાના પતિના આયુષ્યમાં પ્રકટ ચાર દિવસ બાકી રહ્યા. તેથી સાવિત્રીએ વટસાવિત્રીનું વ્રત આરંભ્યું. ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ કરી એણે દિવસે શાસ્ત્ર ક્રિયા કરી વૃદ્ધ તપસ્વી અને સાસુ સસરાને જમાડી અભિવંદન કરી અર્પણ સૌભાગ્યના આશીર્વાદ મેળવ્યા. સત્યવાન એજ સાંજે કંધે કુહાડો લઇને અમિહોત્ર માટે કાઠ અને ફળ કુલ લેવા તૈયાર થયો. સાવિત્રીએ જાણ્યું કે આજે તેમને કાળ નજીક છે તેથી તેમણે અસુરેથી જવાનું ધાર્યું. હવે મારે તેમને એકલા જવા દેવા નહિ. તેથી તેણે સત્યવાનને કહ્યું કે આજે મારે આ પુષ્પવાણુ વન જોવાની ઇચ્છા છે, માટે મને સાથે આવવાની આજ્ઞા કરો. તેનો ધણે આશ્ચર્ય જોવાથી સત્યવાને તેને સાથે લીધી. બંને જણ ચાલતાં ચાલતાં કેટલેક દૂર વનમાં ગયા પછી સત્યવાન એક વડ પર કાઠ કાપવા સાર કુહાડો લેઇને ચડ્યો. થોડી વાર થઇ એટલે તેના માથામાં પીડા થવા લાગી, તેથી તે હેડળ ઉતરી પડ્યો, અને સાવિત્રીને કહેવા લાગ્યો કે, મને માથામાં ઘણી પીડા થાય છે. સાવિત્રી મનમાં સમજી કે હવે પતિનો કાળ આવ્યો. એથી તે ધણીજ ગભરાઇ ગઇ. તે છતાં પાછી ધીરજ રાખીને પોતાના લગાડોનો છેડો પાથરી બિઝાનું કપડું તેમાં પતિને સુવાડી તેમનું માથું પોતાના ખોળામાં રાખીને જે રીતે તેને આરામ થાય, તેવા ઉપચાર કરવા લાગી. તથા ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને સ્વામીને ધૈર્ય આપવા લાગી. એવામાં કંઈક અસૌકારિક દેખાવ તેના જોવામાં આવ્યો. મૂળ કથામાં એવું વર્ણન કરેલું છે કે તે યમ રાજા હતા, અને તેમની સાથે સાવિત્રીને કેટલીક વાત ચિત્ર થયા પછી તેના મૃત પતિને સજીવન કરવામાં આવ્યો હતો. એ વિશે મને તેમ દો, પણ વન વગડામાં

મોતના પંચામાં સપડાયેલો સસરાના આ પતિપ્રાણ સાધી સ્ત્રીના વિશ્વાસ અને ભક્તિના પ્રતાપથી બચીને પોતાને આશ્રમે ગયો હતો. આ બનાવથી સાવિત્રીની કીર્તિ અમર રહી ગઇ છે. આ બનાવ બેઠ શુદ્ધ ૧૪ ના દિવસે બન્યો હતો, સારથી એ શુભ દિવસના સ્મરણને માટે દર વર્ષે ચતુર્દશી તિથિનું વ્રત સાવિત્રી કરતી હતી. એ દિવસને સ્ત્રીઓનું સૌભાગ્ય વધરનાર તરીકે ગણીને અવાપિ સુધી ભારતવર્ષની સન્મારીઓ વટસાવિત્રીને નામે વ્રત-પૂજન કરે છે.

કુન્તી.

આ સતી દારિકાના રાજ સુરસેન, વાદવની દિકરી, વસુદેવની બહેન, અને શ્રી-કૃષ્ણની કાંઈ થાય. તેમ તે પાંડુ રાજની પત્ની એટલે પાંડવોની માતા થાય. તેનું મૂળ નામ ધૃત્યા હતું. પરંતુ સુરસેને પોતાના મિત્ર કુન્તિ લોજ રાજને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેને પોતાની પુત્રી તરીકે રાખવા આપી હતી. તે ઉપરથી તે કુન્તી કહેવાતી હતી. તે બાદવાવસ્થામાં કુન્તિભોજના કહેવાથી મહર્ષિ અને સાધુસંત વગેરે અતિથિ આવે તેની બરદાસ કરતી હતી.

કુન્તિ લાયક ઉમ્મરની થઇ એટલે તેને કુન્તિભોજ રાજએ હસ્તિનાપુર (દિલ્લી) ના રાજ પાંડુ સાથે પરણાવી હતી. તે પરણીને સાસરે ગઇ. પછી પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે આલીને પતિની તથા સાસુ—સસરાની ધણી પ્રીતિ સપાદન કરી હતી. થોડા વખત પછી પાંડુ રાજ મૃગયાને માટે હિમાલયના પ્રદેશમાં રહેવા માટે ગયો. તેની સાથે કુન્તિ પણ ગઇ. ત્યાં એક બ્રાહ્મણના શાપથી પાંડુ રાજએ વૈરાગ્ય પામી સંસાર છોડી સાધુ વૃત્તિએ વનમાંજ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને કુન્તિને હસ્તિનાપુર જવાનું કહ્યું. પરંતુ પતિ સેવામાં સુખ માનનાર આ સાધ્વીએ સ્વામીને ન છોડતાં તેની સાથે વનમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. એવામાં પાંડુ રાજએ ઋષિઓના મૂળેથી સાંભળ્યું કે, પુત્ર વિના ગતી થતી નથી. એ ઉપરથી રાજને પુત્રની ઇચ્છા થઇ. પરંતુ પોતે નિતેન્દ્રિયપણથી રહેવા નિશ્ચય કરેલો, તેથી ધણે દીકરીર થયો. તે ભેદને કુન્તીએ પાંડુ રાજને કહ્યું કે, હું મારા પિતાને ઘેર કુંવારી હતી, તે વખતમાં મેં મહાત્મા દુર્વાસા મુનિની ધણી સેવા કરી હતી. તેથી તેમણે પ્રસન્ન થઇને મને એક મંત્રનો ઉપદેશ દેખને કહ્યું છે કે;—“આ મંત્રમાં દેવતાઓનું આ-કર્ષણ કરવાની શક્તિ છે. માટે તું આ મંત્રથી જે જે દેવને આકર્ષણ કરીશ, તે તે દેવ તને વશ થઇને તારામાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરશે.” એ પ્રમાણે તેમણે મને કહેલું છે. માટે આપની આજ્ઞા હોય તો હું તે પ્રમાણે કરે. પછી પાંડુ રાજએ તેમ કરવાની હા પાડવાથી કુન્તીએ ધર્મ, વાયુ, અને હિંદુ, એ ત્રણ દેવોના મંત્રનો જપ કરવાથી તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અને અર્જુન એ ત્રણ પુત્ર થયા. અને પાંડુ રાજની બીજી સ્ત્રી આદ્રી નામે હતી, તેને પણ કુન્તીએ મંત્રોપદેશ કરવાથી સહદેવ તથા નકુલ એ બે પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. એ રીતે પાંડુ રાજને પાંચ પુત્ર થયા, તે પાંડવ કહેવાયા.

ત્યાર પછી પાંડુ રાજ વનમાંજ મરણ પામ્યો. તેની પછગાડે કુન્તીએ સતી થવાની

હજી કરી. પરંતુ નાના રાજપુત્રોને ઉછેરી મોટા કરવાનો ભાર તેનેજ માથે હોવાથી તે વાત તેણે બંધ રાખી. અને માદ્રી પોતાની ઇચ્છાથી સતી થઇ. હવે એવા અરણ્યમાં પાંચે નાના રાજપુત્રોનું રક્ષણ કરવાનું મહા વિકટ કામ તેને માથે આવી પડ્યું. તે છતાં તે ગભરાઇ નહિ. અને પોતે પાંચે બાળકોને લેઇને હસ્તિનાપુરમાં ગઇ. ત્યાં સર્વની સાથે હળી મળીને રહેતાં પાંચે કુમારોને યોગ્ય શિક્ષણની સાથે ઉછેરી મોટા કર્યા. બે શોક્ષના પુત્રો છતાં તેમના વચ્ચે લગારે બિનભાવ ન રાખતાં સર્વના ઉપર સમાન પ્રીતિ રાખીને તેમને સર્વ પ્રકારની કૃપાવશી તેણે આપી. તેની સાથે એ પાંચે ભાઇઓ વચ્ચે નિરંતર ધા-દો પ્રેમ રહે તેવી યોજના કરી હતી. તેથીજ તેમના વચ્ચે પરસ્પર પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધારે હેત હતું. વળી તેમના અંતઃકરણમાં આ ચતુર માતાએ ધર્મનીતિની એટલી તો સજ્જતા હાથ બેસારી હતી કે, તેમને દેવ ઇચ્છાથી ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તોપણ તેમણે કદી પણ અર્ધમતમાં પગલું ભૂલથી પણ ભડું નહોતું. તેઓ નાનપણમાં નિરાશ્રિત છતાં પણ મોટે પ્રસંગે ધૈર્યથી ધર્મ માર્ગમાં નિશ્ચળ રહેતા. તેથીજ તેમને છેવટે સ્વર્ગ સમાન રાજ્ય સુખ પ્રાપ્ત થયું. એ બધા પ્રતાપ આ ધર્મવીર માતા કુન્તિનાજ સુશિક્ષણનો હતો. આ ઉપરથી તેના મોટા ગુણો પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે.

આ રાજમાતાની પુત્રવધુ દ્રૌપદી બ્યારે પોતાના પતિ પાંડવોની સાથે વનમાં જવા તૈયાર થઇ, ત્યારે તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો;—“ પ્રિય વધુ ! દુઃખ આવ્યું છે, તેથી શોક કરીશ નહિ, તું સ્ત્રી ધર્મને જાણનારી, સુશીલા, સાધ્વી, અને સદાચરણી છે. તારા ગુણથી બંને કુલ અલંકૃત થયાં છે. એટલા માટે સ્વામીના પ્રતિ કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ, તે વિષયનો તને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નથી. સતી ! કૌરવો પરમ બાઝવાળા છે, કારણ કે તારા કોપાલનથી તેઓ દગ્ધ થયા નથી. વત્સ ! હું સર્વદા તારે કલ્યાણ ઇચ્છું છું. તું ખુશીથી જા. ” આહા ! કેવો ઉપદેશ ! !

ઉદ્યોગ પર્વમાં કુન્તિએ શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું છે કે;—“ લોકો સત્સ્વભાવના વીર રીતે માનનીય થઇ શકે છે, તેવી રીતે ધન, અને વિદ્યાથી થઇ શકતા નથી. તે કલ્પ ! તમે કૃષ્ણ અને ધનન્યને કહેજો કે, ક્ષત્રિ કન્યા જેને માટે ગર્ભ ધારણ કરે છે, તેના સમય પાસે આવ્યો છે; એટલા માટે જો તમે વિપરીતાચરણ કરશો, તો તેથી બધા ધિક્કારને પાત્ર થશો. તમે વૃક્ષસના જેવું કાર્ય કરશો, તો હું તમારો હમેશાંને માટે લાગ કરીશ. વખતે પ્રાણ સુદાં લાગ કરવો પડે તો પણ ડરવું નહિ. ” એ રીતે રાજમાતા કુન્તિએ વીરભાવ દેખાડ્યો છે. જે માતાનો મનોભાવ આવો વીરત્વ ભરેલો હોય, તેના પુત્રો વીરપુરુષ થાય, એમાં કાંઈ નવાઇ જેવું નથી.

વળી એક પ્રસંગે તેણે કહ્યું હતું કે;—“ મેં પુત્રોનું નિર્વાસન, અર્થાત્ત વાસ, અને રાજ્ય અપમાન આપ્યું છે, તેના કરતાં દુઃખનો વિષય બીજો કયો હોય ? પુત્રોને જોઈ વર્ષ સુધી કે, દુઃખ ભોગવ્યાથી પાપનો ક્ષય થાય છે. પછી પુણ્યનું ફળ સુખ કે, પરંતુ એવું કહેવાય છે, એટલા માટે અમે હમણાં દુઃખ ભોગવીને પાપનો ક્ષય કરીએ છીએ. ત્યાર પછી સુખ ભોગવીશું. તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ” આહા ! આ કેવો મનોભાવ ! ! આ સાધ્વી, માતાની ભવિષ્યવાણી

અંતે સત્ય કરી. તેના પુત્રો રાજ્ય પદને પામ્યા, અને સુખે રાજ્ય કરી અખંડ કીર્તિ જગતમાં મૂકી ગયા. ધન્ય છે! આવી ધર્મવીર માતાઓને!!

ગાંધારી.

સતી ગાંધારી એ ગાંધાર (કંદહાર) દેશના રાજા સુખળની પુત્રી, અને હરિતનાથપુરના મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની થાય. તે ધણી માયાળુ, નીતિવાન, અને ધાર્મિક હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર આંખે અંધ હોવાથી તેના દુઃખે દુઃખી થવું, એ પોતાનો ધર્મ જાણીને પોતાની આંખે મજબૂત પાટો બાંધી રાખતી હતી. એવી ધારણાથી કે અંધપતિને જોઈને તેના ઉપર કદિ પણ અશ્રિય થવા પામે નહિ. અને તેથી પોતાનું પતિવ્રત બરોબર જાળવી શકાય. વાહ! ધન્ય છે! સતી ગાંધારીને કે જોણે પોતાના પતિવ્રતપણાને માટે એવું દુઃખ ઉભયથી સહન કર્યું. તે સ્વામીની સેવા ધણાજ આદરભાવથી કરતી હતી. તેની અપૂર્વ પતિભક્તિ જોઈને મહારાજા વેદવ્યાસે તેનાં ધણાંજ વખાણ કર્યાં છે. આ સતીને સો પુત્રો અથા હતા. તેઓ કૌરવને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પાંડવો તથા કૌરવોના યુદ્ધ પહેલાં દુર્યોધન વગેરે પોતાના પુત્રોનાં અધર્મોચરણ જોઈને સતી ગાંધારીએ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું હતું કે;—“સ્વામી! રાજ્ય લોભથી પાંડવો સાથે જુગઢું રમી તેમને હેતરી જીતવું, અને સાધ્વી દ્રૌપદીને સખા સમક્ષ સહન થઈ ન શકે તેવી રીતે દુઃખ દેવું, ઇલાદિ પુત્રોના અધર્મોચરણથી કુળના ક્ષય સાથે ધણું અનિદ્ર રજ થશે. કેમકે અંતે ‘ધર્મે જય, અને પાપે ક્ષય’ થાય છે. એ નિઃસંદેહ વાત જાણવી. કદી પણ અધર્મનો જય થતો નથી. આ દુર્યોધન ખરેખર કુટુંબ કલેશ કરી કુળને નાશ થાય, એવું કરે છે. પાંડવો અને કૌરવોમાં ભિન્ન ભાવ હોવો ન જોઈએ.” ઇલાદિ ધણાં દિવ વચનોમાં તેણે સ્વામીને રૂઢી સલાહ આપી હતી. તેજ પ્રમાણે તેણે પોતાના પુત્રોને પણ સારી શીખામણ દીધી હતી. પરંતુ તેનું કહ્યું ન માનવાથી અતે માહું રજ ભોગવવું પડ્યું હતું. એ વાત જાણીતીજ છે. સત્યવાદી પાંડવો જીત્યા અને કૌરવો લડાઈમાં માર્યા ગયા. પુત્રોના મરણનો શોક જનાં તેમણે દ્રૌપદીને દીધેલા દુઃખને માટે તેની પાસે જઈને ગાંધારીએ ક્ષમા માગી. અને અંતે એજ શોક સાગરમાં ગરકાવ રહીને પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું હતું.

દ્રૌપદી.

દ્રૌપદી એ પાંચાળ દેશના રાજા દ્રુપદની પુત્રી, અને ધર્મરાજા-યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંચ ભાઈઓ (પાંડવો) ની પત્ની હતી. તે મુંદર રૂપ ગુણવાળી હતી. તે ત્યારે યોગ્ય

૧ મહાભારતમાં એવી કથા છે કે—દ્રુપદ રાજાએ પોતાના પેરી દ્રૌપદાચાર્યને મારવા સાડ “યાજ્ઞ” નામે યજ્ઞને શરૂ રચાવીને યજ્ઞ કર્યો હતો. એ યજ્ઞના અગ્નિમાંથી તેને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન નામે પુત્ર, અને દ્રૌપદી નામે પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

૨ પાંચ ભાઈઓનાં નામ:—૧ યુધિષ્ઠિર, ૨ ચતુર્વન, ૩ ભીમ, ૪ સહદેવ, ૫ નકુળ.

વયની થઇ, સારે તેને માટે કૃષ્ણ રાજાએ પોતાની રાજધાની કામ્પિપ્લય નગરમાં સ્વયંવર કર્યો હતો. તે પ્રસંગે દેશ દેશના ધણા રાજાઓ ત્યાં હાજર થયા હતા. આ વખતે પાંડવો વારણાવત (પ્રયાગ)માં તેમનો નાશ કરવા માટે તેમના કાકાના દિકરા કૌરવોએ^૧ રચેલી કપટ ઝળખાંથી ગુપ્ત રીતે નાશીને ગરીબ બ્રાહ્મણના વેશમાં આવી સ્વયંવર મંડપમાં હાજર થયા હતા. એક ઝાડ ઉપર લટકાવેલા મૈત્ર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડે, તે જોઇને જે મૈત્ર્યને બાણવડે વીંધે તેને દ્રૌપદી વરે, એવી પ્રતિજ્ઞા^૨ હતી. એ કામ કાઢ રાજાથી ન બન્યું, સારે પાંડવોમાંના અર્જુનને કહેલી સરત પ્રમાણે બાણથી મૈત્ર્યને વીંધ્યો હતો. તેથી દ્રૌપદીએ એવા અનાય બ્રાહ્મણના વેશમાં છતાં તેનેજ વરમાળ આરોપી હતી. પાંડવો એક કુમારને ઘેર ઉતર્યા હતા, ત્યાં દ્રૌપદી ખુશીની સાથે ગઇ, અને તેઓ ગામમાંથી જે ભિક્ષાત્ર માગી લાવ્યા, તે પાંડવોની સાથે તેણે પણ ખાધું, વળી રાત્રે જમીન ઉપર લૂગડું પાથરીને સૂઈ રહેતું પડ્યું. તે છતાં મનમાં લગારે દુઃખ ધર્યું નહિ, એ તેના પતિપ્રેમની અતિ બલિહારી છે. એક મોટા રાજાની દિકરી, પૂર્ણ વૈભવમાં ઉછરેલી, અને દુઃખનો અનુભવ જોતે સ્વપ્ને પણ થયેલો નહિ, તેને એકદમ એવી સ્થિતિમાં રહેતું પડ્યું, તે છતાં સ્વામી ધર્મને લીધે તેમાં પણ સુખ માન્યું, એજ તેના ગુણોની મોટાઇ છે.

સ્વયંવર મંડપમાં દ્રૌપદીએ અર્જુનને વરમાળા આરોપી તો ખરી, પરંતુ હવે પાંચ બાધઓમાં કોણે દ્રૌપદીની સાથે વિધિ પૂર્વક લગ્ન કરવું ? એ સવાલ ઉભો થયો. આ સવાલનું નિરાકરણ મહાત્મા વેદવ્યાસ વગેરેએ મળીને એવું કહ્યું કે પાંચે બાધઓએ દ્રૌપદીની સાથે લગ્ન કરવું. પછી એ પ્રમાણે કરીને પાંડવો દ્રૌપદી સહીત પાછા હસ્તીનાપુરમાં ગયા. ત્યાં તેમના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યને અડધો ભાગ તેમને આપ્યાથી, તેઓ ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામે શહેર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરીને રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી કૌરવોની સાથે તેઓ જુગડું રમ્યા. તેમાં રાજ્ય અને હાથી ઘોડા તથા દ્રૌપદી સુદ્ધાં સર્વસ્વ હારી બેઠા. આ વખતે કૌરવોએ પોતાનું વેર વાળવા માટે દ્રૌપદીને એક દાસી તરીકે સભામાં બોલાવી. દ્રૌપદી સ્વસ્વસ્થાવાળી હતી. અને તેણે સભામાં ન જવા વિશે ધણીએ ના કહ્યા છતાં દુર્યોધનના હુકમથી તેનો ભાઈ દુઃશાસન તેને ચોટલે પકડીને સભામાં બેસી ગયો. એટલુંજ નહિ પણ સભા વચ્ચે સર્વના દેખતાં તેણે દ્રૌપદીનાં વસ્ત્ર ઉતારવા માંડ્યાં. આ વેળાએ દ્રૌપદીએ ધણીજ ધીરજ રાખીને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણની મદદ માગી, તેથી તેમણે અંતર્હિત રહીને જેમ જેમ દુઃશાસન વસ્ત્ર ઉતારતો ગયો, તેમ તેમ નવાં વસ્ત્ર પૂરાં પાડીને તેની આભરની રક્ષા કરી. દ્રૌપદીએ કૌરવોને પ્રથમથીજ કહ્યું હતું કે, ‘સુખ દુઃખ તો સૌને આવે એવો ઇશ્વરી નિયમ છે, માટે મારા ઉપર કદિ દુઃખ આવી પડે તો તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી. પરંતુ ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી કદ્યાણ થાય છે, એવી ઇશ્વરનીજ આજ્ઞા છે, માટે આ વખતે ધર્મ મારે રક્ષણ કરશે.’ વળી દ્રૌપદીએ

૧ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો ૧૦૦ હતા. તેઓમાં દુર્યોધન સૌથી મોટો હતો. તેઓ કૌરવ કહેવાતા. અને પાંડવો ઉપર તેમને ધણું વેર હતું. એ ત્રિપે વધારે દક્ષિણ જુઓ યુધિષ્ઠિરાના ચરિત્રમાં

૨ એક દંડની ઉપર મૂકેલા સ્વર્ણ મત્તરની આંખને ઉઘાટાં સુઘાટાં કરતાં ચઢેા ૧૨૨૫ ઈને મૂકર કરેલા ધનુષ વરે એકજ બાણથી જે બીધે તેને દ્રૌપદી વરે, એવી પ્રતિજ્ઞા હતી, એમ પણ કહેવાય છે.

સભામાં એવો પ્રશ્ન પુછ્યો હતો કે;—“યુધિષ્ઠિર પ્રથમ તેમના શરીરને^૧ હાર્યા છે કે, પ્રથમ મને હાર્યા છે? તેના આ મહત્વના સવાલનો જવાબ આપતાં સર્વ ગુરુવરુમાં પડ્યા હતા. ક્ષિપ્ર પિતામહે^૨ એવો ખુલાસો કર્યો કે;—“દ્રૌપદી! હું તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર પરાપર આપી શકતો નથી. એક તરફથી પોતાના શરીરને હારીને પરાયા દાસ થયેલા યુધિષ્ઠિર તમારા માથેક નહિ રહેવાથી તમને મૂઝમાં માંડી શકે નહિ. એવું સિદ્ધ થાય છે. વળી બીજી તરફ વિચાર કરીએ છીએ તો દાસની સ્ત્રીએ પણ દાસીજ થવું જોઈએ. ત્રીજો વિચાર એવો પણ છે કે, યુધિષ્ઠિરના શરીરની હાર થયા બેગી તમારી હાર થયેલી શકુનિએ^૩ માની નથી. તેથીજ તમને મૂઝમાં માંડવાનું તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. માટે યુધિષ્ઠિરના શરીરની સાથે તમારી હાર થઈ ગયું શકાય નહિ. વળી પરાયા દાસ થયેલાનું તમારી ઉપર સ્વામિત્વ રહે નહિ. એવો મુદ્દો એવો છે કે પરાયા દાસ થયા પછી યુધિષ્ઠિર તમારી ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ રહેવું ન માનના હોય તો ધર્મની રીતીને પરિપૂર્ણ જાણવા છતાં પણ તમને મૂઝમાં મૂકેજ કેમ? આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરુદ્ધ મુદ્દાઓથી ભેદ ભરી આ વાત છે. ધર્મનું સ્વરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. માટે મારાથી તમારા પ્રશ્નનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી.”

ત્યાર પછી દુર્યોધનના ભાઈ વિકર્ણે ન્યાયના તત્વોને અનુમરીને નિબંધપાતપણે કહ્યું કે;—“શિકાર, મધપાન, પાસાની રમત, અને સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ, એ ચાર ભયંકર વ્યસનો છે. એ વ્યસનોમાં આસક્ત થયેલા માણસ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને ક્રિયા કરે છે, પણ તેવા માણસે કરેલી ક્રિયાને લોકો મંજુર રાખતા નથી. તેજ પ્રમાણે જુગારના વ્યસનમાં પડેલા અને જુગારીઓએ બોલાવેલા આ યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીની મૂઝ માંડી છે, તે મૂઝ મંજુર રાખવા લાયક નથી. દ્રૌપદી સધળા પાંડવોની સ્ત્રી છે, તેને એક પાંડવથી મૂઝમાં માંડી શકાય નહિ. એ મુદ્દો પણ દ્રૌપદીના લાભમાં જાય છે. યુધિષ્ઠિરે પોતાના શરીરને હાર્યા પછી દ્રૌપદીને મૂઝમાં માંડી છે. એ મુદ્દો પણ દ્રૌપદીની તરફથીજ જાય છે. વળી શકુનિએ યુધિષ્ઠિરની હાર બેગી દ્રૌપદીની હાર ન ગણતાં પાછળથી તેને મૂઝમાં માંડવાની સૂચના કરેલી છે. તો એ મુદ્દો પણ દ્રૌપદીના લાભનો છે. આ સધળા મુદ્દાઓનો વિચાર કરીને હું કહું છું કે, દ્રૌપદી જીતાયેલી નથી.”

એ પ્રમાણે સૌએ પોતપોતાના વિચાર જણાવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે દ્રૌપદીએ કેવો ચતુરાઈ ભરેલો પ્રશ્ન પુછ્યો હતો? એ સર્વ થઈ રહ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રે ખુદી થઈને દ્રૌપદીને તેની ઇચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી તેણે પાંડવોને દાસપણામાંથી મુક્ત કરવાનું વરદાન માગ્યું. અને તે તેને આપવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી ધૃતરાષ્ટ્રે વધારે પ્રસન્ન થઈને ફરીથી કાંઈ વરદાન માગવાનું કહ્યું. ત્યારે દ્રૌપદીએ જવાબ આપ્યો કે;—“વધારે લોભથી ધર્મનો નાશ થાય છે, માટે હવે કાંઈ માગવાની મારી ઇચ્છા નથી. મારા પતિએ દાસપણામાંથી મુક્ત થયા તો હવે તેઓ પોતાના સત્ત્વ કર્મો

૧ યુધિષ્ઠિર જુગારમાં પોતાના શરીરને પણ દારીને દારીનો દાસ થયા હતા.

૨ યુધિષ્ઠિરના પિતા પાંડુ, રામનો કાકો.

૩ દુર્યોધનનો માથો.

વડે સારી સ્થિતિને પામશે.” આ સાંભળીને કર્ણુ રાજા બોલ્યો કે,—“ મનુષ્ય જાતિમાં સ્ત્રીએ કદિ પણ આતું પરાક્રમ કરેલું મારા જાણવામાં નથી.” વાહ! ધન્ય છે! દ્રૌપદીને કે જેનાં કર્ણુ જેવા વિરૂદ્ધ પક્ષના રાજાએ પણ એવાં ભારે વખાણ કર્યા છે.

પાંડવો જુગારમાં રાજપાટ વગેરે હાર્યા, તેની સાથે વળી બાર વર્ષ વનમાં રહેવું, અને તેરમું વર્ષ ગમે તે નગરમાં ગુપ્ત રહેવું, એવી સરત હતી. માટે બ્યારે પાંડવો વનવાસ જવા નીકળ્યા, સારે દ્રૌપદી પણ તેમની સાથે ગઇ હતી. અને સ્ત્રી ધણાં કદ વેક્યા છતાં, ઉમગથી પતિઓની સેવા કરી હતી. પાંડવો પોતાના વનવાસના બ્યારમાં વર્ષે દરતા દરતા બ્યારે કામ્યક વનમાં આવ્યા, સારે દ્વારિકાથી શ્રી કૃષ્ણ પોતાની પત્ની સસભામાને લેઇને તેમને મળવા સાર ગયા હતા. તે પ્રસંગે દ્રૌપદીને સસભામાએ પુછ્યું કે;—“ તમારા પતિ પાંડવો તમારા ઉપર ધણી પ્રીતિ રાખે છે, તો તમે એવું શું વચીકરણ કર્યું છે? તમારી પાસે પતિને વશ કરવાની વિદ્યા, મંત્ર, ઔષધિ, કે કામણુ જે હોય, તે મને પણ જતાવો. કે જેથી શ્રી કૃષ્ણ સંવદા મને વશ રહે.” સસભામાતે આતું બોલવું સાંભળીને દ્રૌપદી ધણું આશ્ચર્ય પામીને બોલી કે;—“ સસભામા! નીચ સ્ત્રીઓનાં આચરણ વિષે તમે મને પુછો છો, તેનો ઉત્તર હું તમને શી રીતે આપી શકું? સ્ત્રી કામણુ ટુંમણુ કરે છે, એવું બ્યારથી પતિના જાણવામાં આવે, સારથી જેમ ઘરમાં રહેવા સર્પના ભયથી નાસે, તેમ એવી સ્ત્રીના ભયથી ત્રાસ પામીને તે નાસે છે. તમે કહ્યા તેવા ઉપાયોથી પતિ વશ થાય છે, એ વાતજ તદ્દન હસવા જેવી છે. નીચ સ્ત્રીઓ વચીકરણને વાસ્તે પતિઓને જે જે પદાસેના સ્પર્શ કરાવે છે, તથા ખવરાવે છે, તેથી તેમના શરીરમાં અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કામણુ વગેરેથી પતિને વશ કરવા વિચાર કરવો એ તો દુષ્ટ સ્ત્રીઓનું કામ છે. સારી સ્ત્રીઓ તો પતિની ઇચ્છાને અક્ષરશઃ અનુમરીને તેને પ્રમત્ત રાખે છે. પતિને વશ કરવાનો એટલે તેને પોતાનો કરી લેવાનો એજ ખરો ઉપાય છે. મેં જે રીતે મારા પતિઓની પ્રીતિ મેળવીને તેમને વશ કરેલા છે, તે રીત હું તમને કહું છું, તે સાંભળો;—

“ અહંકાર, કામ, ક્રોધ, તથા ધર્મ આદિ દુર્ગુણોનો તદ્દન ત્યાગ કરી મનને ધીરજવાળું રાખી હું પાંડવોની સેવા કરું છું. ખરાબ બાપણ, અયોગ્ય રીતે જોવું, ખેસવું, ઉડવું, અને ચાલવું, હસાદિ અપ્રદિત વર્તણૂકથી હું હમેશાં મિહીતી રહું છું. કે રખેને એ દુર્ગુણો મારામાં પ્રવેશ કરી જાય. પર પુરવ તરફ મારી કદી વૃત્તિ સરખી પણ થતી નથી. પતિઓને નવરાત્રી પહેલાં હું કદી નહાતી નથી. જાગ્યા પહેલાં જાગતી પણ નથી. અને સુવાજ્યા પહેલાં સુતી પણ નથી. પતિ બહારથી ઘેર આવે સારે ઉભી યઇને પ્રમત્ત વદને આમન અને જળ આપી તેનો સહકાર કરવા ચૂકતી નથી. ઘરની વસ્તુઓ સ્વચ્છ રાખું છું. રસોઇ સુંદર જતાવું છું. વખનસર જમાવું છું. જિતેન્દ્રિય રહું છું. વાત ચિત્તમાં તેમનું કદી પણ અપમાન કરતી નથી. નીચ સ્ત્રીઓની સાથે સંબધ રાખતી નથી. આગમુ રહેતી નથી. ધનને સારી રીતે સાચવી રાખું છું. કોઇની હાંસી કરતી નથી, ઝાઝુ હસતી નથી. બારણાં કે ગલીઓમાં વારંવાર ઉભી રહેતી નથી. કોઇનાં કારણેને છોડી દેઉં છું. સંવદા સસભામા પ્રીતિ રાખું છું પતિના કહ્યા પ્રમાણેજ ચાલું છું. અને તેમની સેવામાં સદા તત્પર રહું

હું. પતિની ગેરહાજરીમાં અલંકારને દૂર કરી યોગ્ય નિયમો પાળું છું. સ્વામી સ્ત્રીકારે નહિ એવી વસ્તુને હું પણ છોડી દેઉં છું. સાસુની આરા પ્રમાણે કુટુંબીઓની સાથે વર્તું છું. શ્રાદ્ધ વગેરે કુળની પરંપરાની રીતને અનુસરું છું. પતિને ઇષ્ટ દેવથી પણ અધિક માતું છું. સાસુની સાથે કદિ પણ વિવાદ કરતી નથી. સાસુની આરા પાળવામાં સાવધાન રહેું છું. સાસુની સેવા કરું છું. ઘરના નોકર ચાકરોને જમાડીને જમું છું. ચાકરનાં કામ પર દેખ-રેખ રાખું છું. ઘરના ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ રાખું છું. છૂટે હાથે ખર્ચ કરતી નથી. પતિનું આરાધન કરવામાં ભૂખ, તરસ, નિદ્રા કે કશાને પણ ગણકારતી નથી. પતિના જાગવા પહેલાં જાગું છું. અને સૂઈ ગયા પછી સૂઈ જાઉં છું. મારી પાસે માત્ર આવાં આચરણ સિવાય વશીકરણની ખીજ નિહા નથી. ખીજ કાંઈ પ્રકારના વશીકરણને હું જાણતી નથી. તમારે પણ પ્રેમથી સંપૂર્ણ રીતે તમારા પતિ શ્રી કૃષ્ણની મરજી સાચવવી. તેમની કહેલી વાત પેટમાં રાખવી. દાસીઓ હાજર છતાં પણ પતિનું કામ જાતેજ ઉઠીને કરવું. પતિ-વ્રતાઓનો સમાગમ રાખવો, નીચ સ્ત્રીઓની સાથે બાપણુ પણ કરવું નહિ. અને પુખ્ત ઉમ્મરના પુત્રો પાસે પણ એકાંતમાં બેસવું નહિ. પતિને જે વાત અપ્રિય હોય, તેથી અલગાજ રહેવું. મદિરા પીવો નહિ, અભિમાન રાખવું નહિ, ઝાઝુ બોલવું નહિ, મનને વશ રાખવું, વસ્ત્રાલંકારની બહુ લાલચ રાખવી નહિ. અને સોડપનું પણ ખોટું બોલવું નહિ. સુખ ભોગવવાથી સુખ મળતું નથી, પણ સુખ મેળવવાનું સાધન દુઃખ છે. એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી. સત્યભામા! જો તમે જો પ્રમાણે વર્તશો તો શ્રી કૃષ્ણ દેવળ તમારા ઉપરજ પ્રેમ રાખશે.”

એ રીતે દ્રૌપદીએ સત્યભામાને અસરકારક વાણીથી ઉપદેશ કર્યો હતો. વાહ! કેવો ઉત્તમ બોધ તેણે આપ્યો છે. આર્ય મહિલાઓને તે અતિ શિક્ષણીય છે.

એક દિવસે પાંડવો કામ્યકવનમાં દ્રૌપદીને ધૈર્ય મુનિની સંભાળ હેઠળ મૂકીને શિકારે ગયા હતા, તેવાંમાં સિંહ દેશનો રાજા જયદ્રથ આવીને દ્રૌપદીનું હરણ કરી ચાલતો થયો હતો. તે વખતે દ્રૌપદીએ ધણીજ બહાદુરીથી જયદ્રથની સાથે ટક્કર ભેદને પોતાના પતિજ્ઞતાના ધર્મનું સંરક્ષણ કર્યું હતું.

પાંડવોને પોતાના વનવાસનું તેરમું વર્ષ ગ્રામ રહેવાનું હતું, તેથી તેઓ વિરાટ (ધો-લકા) રાજાના દરબારમાં વેપ બદલીને જૂદાં નામ ધારણ કરીને નોકર તરીકે રહ્યા હતા. ત્યારે દ્રૌપદી પણ સૈરંધ્રી નામ ધારણ કરીને વિરાટ રાજાની રાણી સુદેષ્યાની પાસે એક દાસી તરીકે રહી હતી. ત્યાં એ રાણીના બાદ કિચકે તેના તરફ કુદૃષ્ટિ કરવાથી તેણે હિમતથી તેને કહ્યું કે;—“જો કે હું અધમ જાતિની છું, તોપણ પતિવ્રતા છું. માટે તમારે એવી અધરિત ઇચ્છા રાખવી નહિ. સૌને પોતપોતાની સ્ત્રી પ્યારી હોય છે, તેમ હું પણ મારા પતિને પ્યારી છું. જે પુરૂષ પરસ્ત્રીમાં લંપટ થાય, તે મોટી અપદ્ધતિને પામે છે. મેં મનથી પણ કદી બિચાર કર્યો નથી, એ વાત જો સત્ય હશે, તો હું તારા ભુંડા હવાલ થયેલા જોઈશ.” એ પ્રમાણે ધણું કહું વચનો કલા છતાં કીચકના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. અને છેવટે દ્રૌપદી ઉપર જગાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી દ્રૌપદીએ યુક્તિથી તેને ભીમની પાસે મરાવી નાખ્યો હતો.”

એ પ્રમાણે ધણા પ્રસંગે તેણે ધણીજ ધીરજ અને બહાદુરીથી પોતાના શીયળનું જતન કર્યું હતું. તે સીતાની પેઠે રક્ષા કરે તેવી નહોતી, પણ સ્થિતિને અતુલ યથા, સદા પ્રસન્ન રહેતી હતી. તે કહેતી કે;—“જીવન નિષ્કામ ન હોય, તો મુક્તિ મેળવી શકાતી નથી. તે સ્વભાવે દરેક, સાવધ, ક્ષમાશીલ, સંકટના સમયે ધીરજ રાખી ઉપાય કરનારી, અને અવહારમાં કુશળ હતી. જૂની કથાઓમાં પાંચ મહા સતીઓ* કહી છે, તેમાં દ્રૌપદી પ્રખ્યાત છે. પાતિવ્રત ધર્મ જે તેને અતિ બહાલો હતો, તેના ઉપર વિશ્વ આઘ્યા છતાં, તેણે ખામોશ પકડીને પોતાના પવિત્ર ધર્મનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું હતું. તેની એવી ધીરજ અને પતિબક્ષિતને ધન્ય છે !

જ્યારે કૌરવ પાંડવની લગ્ન પૂરી થઈ અને રાત્રે બધા ઘેર નિદ્રામાં સૂતા હતા; તેવામાં કૌરવ પાંડવોના ગુરુ દ્રૌણાચાર્યને પુત્ર અશ્વત્થામા છૂપી રીતે પાંડવોની છાયાણીમાં આવીને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોનો વધ કરીને નાશી ગયો. સવારમાં ઉઠીને જુએ છે તો દ્રૌપદી પુત્રોને મરેલા જોઈને ધણી શોકાતુર થઈને રોવા લાગી. અર્જુને તેનું શાન્તવન કરીને કહ્યું કે;—“હે પ્રિયે! તમે શોક કરોમાં. હું તમારા પુત્રોના ધાતીને મારી તેનું માથું હમણાંજ તમારી આગળ લાવું છું. તમે તે માથા ઉપર બેસીને સ્નાન કરી શોકરૂપી અગ્નિને શાન્ત કરજો.” એમ કહીને અર્જુન તુરંત ધનુષ્યાણુ લેઈને અશ્વત્થામાને મારવા નીકળ્યા. પછી બને જણુ વચ્ચે મોડું યુદ્ધ થયું. અને છેવટે અર્જુને અશ્વત્થામાને બાંધીને દ્રૌપદીની પાસે આણ્યો. પરંતુ ગુરુ પુત્રને આવી સ્થિતિમાં જોવાથી દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં દયાનો સંચાર થયો. તે પોતાના પુત્રોના વધ કરનાર અશ્વત્થામાને નમસ્કાર કરી, પતિ (અર્જુન)ને કહેવા લાગી;—“હે સ્વામીનાથ! તેઓ ગુરુ પુત્ર છે; તેમના પિતાની પાસે આપ શસ્ત્ર વિદ્યા શિખ્યા છો; અને ગુરુના પ્રતાપથી આપ ત્રિભુવનમાં પ્રખ્યાત થયા છો. માટે ગુરુ પુત્રનો વધ કરીને ગુરુકુળને દુઃખ આપવું, એ આપણને યોગ્ય નથી. વળી જેમ હું એક માતા તરીકે પુત્રોના વિરહનો શોક સહન કરી શકતી નથી, તો તેમનો વધ કરી તેમની માતાને મારી પેઠે શોકાગ્નિમાં હોમવાં, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. માટે આપ કૃપા કરીને તેમને છોડી દો.” દ્રૌપદીનાં આ ઉત્તમ ધર્મવાળાં અને આશ્ચર્યકારક ક્ષમાનાં વાક્ય સાંભળીને ઋષિઓ તથા તમામ નરનારીઓ ધણાં આનંદિત થયાં. અને સર્વ તેને ધન્ય ! ધન્ય ! કહેવા લાગ્યાં. અશ્વત્થામાના મનમાં તે વેળાએ પોતાના કર્મને માટે લજ્જા ઉપજી. અને તે પોતાના પાપ કાર્યને માટે ધણો અશ્વસોસ કરવા લાગ્યો.

જ્યારે પાંડવો રાજપાટ છોડીને હિમાલો ગળવા સાર ગયા, ત્યારે આ સતી દેવી દ્રૌપદી પણ પોતાના સ્વામી પાંડવોની સાથે ગઈ હતી. અને લાં તે પાંડવોની સાથે સ્વધામે ગઈ હતી. દ્રૌપદીને યથા ગયાને આજે હજારો વર્ષ વિતી ગયાં છે, તે છતાં તેનું પરમ પવિત્ર નામ હિંદુઓના હૃદયમાં સતેજ ગિરાજ રહ્યું છે. ધન્ય છે ! સતી માના દ્રૌપદીને !

સુભદ્રા.

સુભદ્રા એ દ્વારિકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણની બહેન, અને પાંડુ પુત્ર અર્જુનની પત્ની થાય. સોનું અને સુગંધ કદી સાથે ન હોય, અને કદાપિ હોય, તે પછી તેનાં શું વખાણ કરવાં ? તેમ આ વ્હેડુ સોનું અને સુગંધ સાથે મળ્યા જેવું જોડાયું હતું. સુભદ્રા જેવી રૂપ ગુણ અને જ્ઞાન વચ્ચેમાં સર્વજ્ઞ હતી, તેમ અર્જુન પણ તેવોજ હતો. આ દંપતિ સર્વ પ્રકારે યોગ્યજ હતો. બંનેમાં પરસ્પર પ્રેમ ધણોજ હતો.

આ સતીને પેટે મહા પરાક્રમી અને ધીરવીર પુત્ર અભિમન્યુ જન્મ્યો હતો. તે નાની વયમાંજ મહાભારતની મોટી લડાઈમાં સાત કોઠાની લડાઈ લડ્યો હતો. તેમાં તેણે પોતાનું ધણુંજ વીરત્વ બતાવ્યું હતું. જ્યારે અભિમન્યુ લડતાં રણમાં પડ્યો, ત્યારે સુભદ્રાએ ધણોજ વિલાપ કર્યો હતો. તે સાંભળીને મોટા મોટા ધીરવીર અને કઠિણ કાળાનના પુરોનાં હૃદય પણ પીંગળ્યાં હતાં. અને તડોતડ હથિયાર છોડીને સર્વે સ્તબ્ધ બની અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા હતા. તેના એવા આક્રમ્ય કૌરવ પાંડવ બંનેના લશ્કરમાં હા-હાકાર વાપી રહ્યો હતો. સુભદ્રાના એ વિલાપમાં પારલૌકિક ઉચ્ચભાવ ધણોજ હતો. તેણે વિલાપ કરતાં કહ્યું હતું કે:-“ હે વત્સ ! જિતેન્દ્રિય મુનિયો બ્રહ્મચર્યથી, અને બીજા પુરોષો એક પત્ની પરિમહથી જે ગતિ મેળવે છે, તે ગતિ તમે મેળવો. ભૂપાળો, સરદારો, અને ચાર વર્ણના મનુષ્યો પુણ્યના સંરક્ષણથી જે સન્નાતન ગતિ મેળવે છે, તે ગતિ તમે મેળવો. જેઓ ગરીબપર દયા દેખાડે છે, જેઓ સસ બોલે છે, જેઓ ધાતકીપણથી દૂર છે, જેઓ સર્વદા યજ્ઞાનુષ્ઠાન, ધર્માનુશીલન, અને શુદ્ધ સેવામાં લાગેલા છે, અનિયમો જેની પામેથી વિરૂપ થતા નથી, જેઓ ઘણા કદમાં પણ છતાં, અને પુત્ર શોકાશ્રિમાં દગ્ધ થયા છતાં, પોતાની ધીરજથી રક્ષા કરે છે, જેઓ સર્વદા માથાપની સેવામાં લાગેલા છે, અને જેઓ પોતાની પત્ની પરજ પ્રાપ્તિ રાખે છે, જેઓ મત્સર વગરના થઈને સર્વ આકરોના પ્રતિ સમરૂપિ રાખે છે, તેઓને તથા સર્વ સાત્ત્વ જાણનારા જ્ઞાની અને જિતેન્દ્રિય સાધુઓને ગતિ મળે, તેવી ગતિ તમને પણ મળે. ” આદા ! આ કેવો ઉચ્ચ ભાવ તેણે દર્શાવ્યો છે ! ! આર્થ મહિલાઓનાં પૂર્વ દુષ્તાન્ત વાંચ્યાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓની શિક્ષા આચાર અને વ્યવહાર આધ્યાત્મિક હતા. તેઓ જે કંઈ શીખતી, અને કરતી. તે ઇશ્વર તથા પરમેશ્વર ઉપર નજર રાખીને કરતી હતી. એવો અન્યથા લાંબા કાળ સુધી યગ્યાથી સ્ત્રીઓના હૃદયમાં નિષ્કામ ધર્માનુષ્ઠાન કરતું એ વાત મનજન્ય દમી હતી.

સતી સુભદ્રા અને સતી દ્રૌપદી એ બંને એકજ સંબંધમાં હતાં, પણ તેમાં કોઈ વિચલે નહોતો વિશેષ જેવું થયું નથી. તેમજ કુન્તા જેવાં સાધ્વી સાસુજીને પણ કોઈ પ્રસંગે નહોતો કડુ વચન કહ્યું નથી. તે સદા સાસુજીની આજ્ઞાને અનુમરીને ચાલતી, અને તેમને માન આપી સેવા કરતી. તેમજ સુભદ્રા પોતાની પુત્રવધૂ ઉત્તરના ઉપર પોતાની દિકરીના જેવો ભાવ મળીને તેને રાજી રાખતી. અને કુદુંગના સર્વ માખુસો ઉપર દેન રાખતી. એ વગેરે તેની વર્તણૂક ધણી જનમ પ્રસારની હતી. ધન્ય છે ! માતા દેવકીજીને ! કે જેની કૃપે આજુ પુત્રી રત્ન ગેદા થયું ! !

ઋકિમણી.

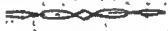
આ સાધ્વી સ્ત્રી વિદર્ભ* દેશના રાજા શિષ્મકની કુંવરી, અને ઇશ્વરરૂપ મનાયેલા દ્વારિકાના રાજા શ્રીકૃષ્ણની પત્ની થાય. તે રૂપ ગુણે અનુપમ અને મનોહર હતી. તેનું લગ્ન મગધ દેશના ચેદીરાજ સાથે કરવાનું તેના પિતાએ નક્કી કર્યું હતું. પણ ઋકિમણીની ઇચ્છા તેની સાથે વરવાની નહોતી. તેણે તો પ્રથમથીજ શ્રીકૃષ્ણને પતિ કરવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો. તે નિશ્ચય તેણે ઇવઠ સુધી ટકાવી રાખ્યો હતો.

શિષ્મક રાજાએ લગ્નનો દિવસ નક્કી કર્યો. અને મગધ દેશથી ચેદીરાજ સૈન્ય સહિત ઋકિમણીને પરણવા સાથે આવવા નિકળ્યો. આણી તરફ ઋકિમણીએ વિચાર્યું કે, જો શ્રીકૃષ્ણ આવીને મને લેઈ જઈ નહિ વરે, તો પ્રાણુ ત્યાગ કરીશ; પણ તેમના સિવાય બીજા કોઈને પતિ કરીશ નહિ. હવે એક તરફથી વિવાહની તૈયારી થઈ, અને બીજી તરફથી ઋકિમણીએ શ્રીકૃષ્ણને પત્નિ લખ્યો કે;—“હે નર શ્રેષ્ઠ! કુળ, શીળ, રૂપ, વિદ્યા, વય, ધન, સંપત્તિ, અને પ્રભાવથી ઉપમા સહિત અને નરલોકના મનોભિરામ તમે છો. તમને કેઈ કુળવંતી, ગુણવંતી અને બુદ્ધિશાળી કન્યા વિવાહ કરીને પતિત્વમાં મુકરર કરવાની અભિલાષા નહિ કરે ? હું તમારા રૂપ-ગુણ જોઈને તમને મનથી વરી ચૂકી છું. અને મારું મન-પ્રાણુ મેં તમનેજ અર્પણ કર્યું છે, માટે તમે આદિ આવીને મને પત્ની તરીકે સ્વિકારો. હું તમારીજ વસ્તુ છું. માટે ચેદીરાજ મને સ્પર્શ કરે નહિ, તે પહેલાં જલદી આવીને તેનાથી મને છોડાવો. કાલેજ લગ્નનો દિવસ છે. તો હવે વિલંબ કરશે નહિ. લગ્નની પહેલાં મોટી કુળદેવીની યાત્રા અમારે કરવી પડે છે. માટે નગર બહાર અંબિકાના મંદીરમાં હું પૂજન કરવા સાથે આવીશ. તે સમયે તમે મને અંબિકાના મંદિરમાંથી હરણ કરી લેઈ જાઓ.” એ પ્રમાણે ઋકિમણીએ શ્રીકૃષ્ણને પત્નિ લખ્યો. તે વાંચીને શ્રીકૃષ્ણે જાણ્યું કે, જે રૂપ-ગુણવાળી સ્ત્રી પોતાના મન સાથે મને વરી ચૂકી છે, તેને હવે બીજાને હાથ જવા દેવી એ મોઝ નથી. એમ વિચારીને તેમણે સત્વર નિર્દલ દેશમાં જઈને ઋકિમણીનું હરણ કરી લાવી શાસ્ત્ર વિધિએ તેની સાથે લગ્ન કર્યું.

આ દંપતિ વચ્ચે દિનપ્રતિદિન પરસ્પરનો પ્રેમ ધણેજ વધ્યો હતો. તથા અનેક પ્રકારથી તેમણે સુખાનુભવ કર્યો હતો. સતી ઋકિમણીએ પોતાના પ્રાણુનાથની અનેક પ્રકારે સેવા કરીને તેમનું મન પોતાની તરફ હરિ લીધું હતું. તે પોતે લક્ષ્મીના અવતાર જેવી હતી. તે પોતાના પ્રાણુધિક પતિની અખંડ ભક્તિ કરતાં કરતાં ઇવઠે શ્રીકૃષ્ણની પાછળ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને સતી થઈ હતી. આહા ! ધન્ય છે ! પતિ પ્રેમમાં પોતાનો પ્રાણુ અર્પણ કરનાર આવી મહા સતીઓને !

રેવતી.

સતી રેવતી એ રેવત + દેશનાં રાજ રેવત-ઉદ્ધૃત્તુમ્મની પુત્રી, અને શ્રી કૃષ્ણના પતિનું બંધુ બળભદ્ર (બળદેવ) ની પત્ની થાય. તે રૂપ-ગુણમાં તથા જ્ઞાનમાં અતુલ્ય હતી. તે પિતાને ઘેર જ્યારે લાયક ઉમરની થઇ, ત્યારે રાજાએ કદાપિ મંડળને બોલાવીને પૂછ્યું કે, આ મારી પુત્રીને વિવાહ કોની સાથે કરવો? તેને વરવા યોગ્ય કોઇ વર હોય તો તે જાતાવો. એ ઉપરથી સર્વ સભાએ પૂર્ણ વિચાર કરીને જણાવ્યું કે, રાજા! તમારી પુત્રીને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવો વર એક છે, અને તે દ્વારિકાના રાજા વસુદેવનો મોટા પુત્ર બળભદ્ર છે. તે અતુલ્ય પરાક્રમી, સ્વરૂપવાન, ગુણવાન, અને નીતિનીપુણ છે. માટે તેનીને સાથે તમારી આ પુત્રીને પરણાવો. આ સલાહ ઉપરથી રેવત, રાજાએ રેવતીને વિવાહ બળભદ્ર સાથે સાસ્ત્ર વિધિએ કર્યો હતો. આ બેડું સર્વ પ્રકારે એક રૂપનું હતું. તે મનાં અંતઃકરણોને ગાયેલાં હતાં. માત્ર દેખાવમાં શરીર જુદાં હતાં. સતી રેવતીએ પોતાના પતિમતાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલીને પતિની ધણી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તે પોતાના સતીત્વ પ્રમાણે પ્રજામાં એટલી તો માન-પ્રાપ્તિ પૂજ્ય થઇ ગઇ છે કે, આજે લોકો દ્વારિકા, ગીરનાર વગેરે તીર્થસ્થાનોમાં તેના નામના કુંડમાં સ્નાન કરવાથી પોતાને પ્રવિત્ર થયેલાં માને છે. અને તેને દેવી ગણીને પૂજે છે. આ સતીના પવિત્ર નામનું સ્મરણ ચિરકાળ સુધી જનમંડળમાં રહેવા માટે આકાશમાંનો ૨૭ નક્ષત્રોમાંનો એક નક્ષત્રનું નામ “રેવતી નક્ષત્ર” આપવામાં આવ્યું છે. ધન્ય છે! આવી સતીને!

દુઃશની.

આ સતી હસ્તિનાપૂર (દિલ્હી) ના રાજા ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી, અને સિંધ દેશના રાજા બંધુદ્રથની પત્ની થાય. તે નાનપણથીજ સતી ગાંધારી જેવી સાધ્વી માતાના હાથ નીચે ઉછરી કેળવણી પામી હતી. તે બહુ ધાર્મિક, નીતિવાન અને પતિવ્રતા હતી. તેનો પતિ જયદ્રથ રાજા બહુ અવિચારી હતો. પરંતુ આ ક્ષત્રિયાળા ધર્મ અને યશસ્વતાદિ સદ્-ગુણો વડે પોતાના પતિ વગેરેને હિમ્મત આપી કુટુંબનું નહિ પણ આખા રાજ્યનું રક્ષણ કરવામાં સહાયજન થઇ હતી. તેણે પોતાના સહોદર બાઇએ કોરવોની કુશલિ જોઇને કહ્યું હતું કે;—“તમે રાજ્યગુણ માટે કેટલો અધર્મ કરો છો? દ્રૌપદી પતિવ્રતા, સત્ય અને પ્રેમની ભૂતિ છે. તેની લજ્જા લોખી દુઃખ દેવાથી વિપરિત ક્ષત્રિ પામશે. ખરા યશસ્વીરમાં કોમળતા-દામતાનો ગુણ અવશ્ય જોઇએ. આ ગુણ તમારામાં જોવામાં આવતો નથી. નીતિ અને સદ્ગુણના ઉચ્ચ સ્થાને ચડીને યુગનું ધરે છે. દુનિયામાં નામ તેનો નાશ છે; એમ છતાં પણ નાશવંત માણસની હાલતીમાં આદિ પણ અવિનાશીપણાને અંશ પ્રીતિ રૂપે રહે છે. કોઇ પણ માણસના કામની પ્રીતિ કેવળ લગ પામતી નથી. તેનું શરીર ધન

† રેવત દેશ વિંધાવતની પૂર્વ તરફનો જ્ઞાન. જેમાંથી રેવા નદી નિકળે છે તે.

મહાબ્રુતમાં લંબી જાય છે. તથાપિ તેનાં સારાં નરસાં કૃત્યોની સારી નરસી કીર્તિ ફળરૂપે રહી જાય છે. જે માણસ પોતાની જાંઘળી રૂડી રીતે ગુનરે છે, પોતાની ચાલનું પ્રમાણિક પાણું હમેશાં જળવાયે રાખે છે, તે પોતાનાં છોકરાંને અને જગત્તે દંધ નાતો સ્ત્રેતો વારસો મૂકી જાય છે, એમ ધારવું નહિ. કારણ કે સદ્ગુણના જીવાસુ નરને એવા પુરુષની જાંઘળીથી મહા જળવાન ઉત્તેજક ધડા મળે છે; અને દુર્ગુણીનું મોં કાળું ધણ જેવું કરી નાખે છે. વળી તે મોટા મુખનું સાધન યથા પડે છે. તમોને દલકા સોજત લાગી છે. તેથી દલકા પક્ષા વગર રહેશે નહિ. દલકા માણસની સોજત કર્યાથી માણસની બુદ્ધિ અધો ગતિને પામે છે. મહા પુરુષોની સોજતથી બુદ્ધિ વધે છે. જેના કુળમાં દીકરીઓ અને સ્ત્રીઓ દુઃખથી નિઃસાસા નાખે છે, તેના કુળનો નાશ યથા જતાં વાર લાગતી નથી. તમે કુટુંબમાં કથેશ કરી દ્રૌપદી જેવી સ્ત્રીને દુઃખ દો છો, એ કુળના નાશનો આદર કરો છો. માટે શ્રેયની ઇચ્છા રાખતા હો, તો કથેશ છોડી સદ્વર્તન રાખો. સદ્વર્તનજ જાંઘળી સાર્યક કરતી છે, એજ મોટામાં મોટી જાગીર છે.” એ પ્રમાણે તેણે ધણાંક સુબોધક વચનો કહ્યાં હતાં.

વળી જ્યારે જ્યદ્યથે સતી દ્રૌપદીનું વનમાંથી હરણ કર્યું ત્યારે પાછળ પડવાથી તેને મૂકીને નાશી આવ્યો, સારે આ ખબર જાણીને સાધ્વી દુઃશલાએ તેને કહ્યું હતું કે;—“સ્વામીનાથ ! દ્રૌપદી જેવી સતીનું હરણ કરવાની તમને અવળી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, એ હું ખરેખર અપશુકન તરીકે ગણું છું. તમને આ ફલની શિક્ષા ભીમ કર્યા સગર રહેશે નહિ. પરસ્ત્રીનો અભિલાપ રાખનાર કોણ સુખી થયું છે ? પરસ્ત્રીના સંગના અભિલાપથી શરીરનું રૂપ જાય છે, આખરની હાનિ થાય છે, ઉત્તમ ક્રિયા કર્મ લોપ થાય છે, અને પોતાના કુળના રૂડા ધર્મને કલંક લાગે છે. ઉચ્ચથી ધન્ય ભક્તિ થતી હોય, તે મંદ પડે છે. પરમેશ્વર કરૂડી નજરથી જુએ છે. બુદ્ધિ બ્રહ્મ યથા ચિત્ત વ્યત્ર રહે છે. પિતૃ તરે નહિ, અને ધર્મનો નાશ થાય છે. તો પછી સ્વર્ગે જવાની તો આશાજ શી રાખવી ? ઇત્યાદિ ધણું તુકશાન થાય છે. માટે આવું વિપરિનાયરણ કદિ કરશો નહિ. એવી મારી પ્રાર્થના છે. વળી તમે યુદ્ધમાં અધર્મ પગલું ભરશો નહિ. ધર્મ યુદ્ધ કરજો. યુદ્ધમાં મરણનો ભય રાખશો નહિ. આ સંસારમાં કોઈ અમર નથી, પણ જે મહત્તાનાં કર્મ કરે છે, તેજ અમર છે. ક્ષત્રિ પુત્રને રણભૂમિમાંથી ભાગીને આવવા કરતાં લાંબા દેહ ત્યાગ કરવો એ શ્રેયકર છે. મોતથી મરવા કરતાં યુદ્ધમાં મરણથી મરવું ભલું છે. તેથી કીર્તિ વધે છે. સ્વામીનાથ ! નિશ્ચય જાણજો કે હું તમારી સ્વર્ગમાં પણ અર્ધ ભાગિયણ થઈશ.” એ પ્રમાણે આ સાધ્વી સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ધર્મ, નીતિ, અને વીરત્વનાં ધણાં વચનો કહ્યાં છે. એ ઉપરથી તેના આત્મજળની અદ્વૈતિક શક્તિની તુલના યથા રહે છે. ધન્ય છે ! આવી વીર સાધ્વી સ્ત્રીને કે જેણે પોતાનું અસ્તિ પવિત્રપણે સુધાર્યું ! અને પતિ તથા બાળ્યો પ્રત્યે પોતાનો ધર્મ જાળવ્યો !

મદાલસા.

આ પરમ સાધ્વી અને ધર્મગુણી ગાંધર્વ લોકના રાજા વિશ્વસુદ્ધા ગાંધર્વની પુત્રી; અને અયોધ્યાના રાજા શત્રુઙ્ગિતના કુંવર ઋતુધ્વજની પત્ની હતી. તે રૂપમાં તથા ગુણમાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી. તેના પિતાએ તેને બાળપણથીજ વિદ્યાન પુરવ્વે પાસે રાખીને અનેક શાસ્ત્રમાંથી ધર્મ, નીતિ, અને સંગીત, કાવ્ય વગેરે વિદ્યાનું ગાન અપાવી પ્રવિણ કરી હતી. મદાલસાને કાળે કરીને વિકાન્ત, સુખાહુ, શત્રુવર્દન, અને અલર્ક નામના ચાર પુત્રો થયા હતા. તેમાંથી પહેલો બીજો, અને ત્રીજો એ ત્રણ છોકરા પોતાની મા પાસેથી ધર્મોપદેશ મેળવીને નાનપણમાંથીજ સંન્યાસી થયા હતા.

એક વેળાએ મોટા પુત્ર વિકાન્ત રોતો રોતો મા પાસે આવીને કહેવા લાગ્યો કે;— “મા ! કેટલાક બાળકોએ મને ઘણાંજ કડવાં વેણુ બોલી માર્યાં છે. તમે મારા પિતાને કહીને તેમને સજા કરાવો. હું રાજાનો પુત્ર થઈને તેમના તિરસ્કારને કેમ પામું ? ” મદાલસાએ કહ્યું;— “બેટા ! તું શુદ્ધાત્મા છે. આત્માની પ્રકૃતિ નામથી ખરાબ થતી નથી. તારા વિકાન્ત નામ છે, તે અથવા રાજપુત્ર આ ઉપાધિ ખરો પદાર્થ નથી. કલ્પિત માન છે. એટલા માટે રાજાના પુત્ર તરીકે અભિમાન કરવો એ તને શોભતું નથી. તારૂં આ દેખાતું શરીર પંચભૂતનું બનેલું છે. તું આ દેહ નથી. તેથી દેહના વિકારથી શા માટે રૂવે છે ? ખોરાક અને પાણીથી શરીર વધે છે. શરીરના ભૌતિક પદાર્થ તેજ વિનાના થવાથી તારા આત્માનું તેજ વધતું જાયું થશે નહિ. એટલા માટે તિરસ્કાર, માર વગેરેથી દુઃખ લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. આત્માનું તેજ સ્વરૂપ જે પરાત્પર તેને શોધ. અને તેને શોધવો એજ તારૂં જીવનનું કર્તવ્ય કર્મ છે. મૂઠ માણુમો સંસારનાં દુઃખને દૂર કરવા માટે ખુશી ખુશાલી ભોગવવી એ સુખદાયક સમજો છે; પરંતુ સુખ દુઃખ અસ્થાયી છે, એ તેઓ જાણના નથી. એ શું જોવો તેવો બેદનો વિષય છે ? ” માતા મદાલસાનો ઉપદેશ ઉપદેશ સાંભળીને વિકાન્તને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપજ્યું. સાર પછી તેણે વનવાસ લીધો. મોટા બાઇના દ્રષ્ટાંતથી નાના સુખાહુએ તથા શત્રુવર્દનને પણ સંસારની માયા છોડી. એ રીતે માતાના ઉપદેશથી ત્રણે પુત્રો અરણ્યવાસી થયા. એ જોઇને રાજા ઋતુધ્વજ વિચાર કરવા માતાના ઉપદેશથી ત્રણે પુત્રો અરણ્યવાસી થયા. એ જોઇને રાજા ઋતુધ્વજ વિચાર કરવા લાગ્યો કે એક પછી એક ત્રણ છોકરાઓ તો રાજ્ય ભાર ગ્રહણથી વિમુખ થયા. હવે કેવી રીતે સર્વથી નાના છોકરાને સંસારમાં રાખી શકું ! તેણે પોતાની જાતે આ સંબંધી કહ્યું કે;— “પિય ! તમારા શિશુઓના પ્રભાવથી ત્રણ છોકરાઓ સંસાર છોડીને જતા રહ્યા, હવે મોયા છોકરાને આનું શિશુ આપશો ના. જો કે ધર્મ ઉત્તમ વસ્તુ છે, તેમાં સંદેહ નથી. પણ આ નાના કુંભારને ધર્મ તત્ત્વનું શિશુ આપવાની સાચે રાજનીતિ સંબંધી એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી તે રાજગુણને ચોખ્ખા થાય. ”

મદાલસાએ કહ્યું;— “મહીપાત્ર ! આપને હવે તેને માટે બેદ કરવો પડશે નહિ. હું તે વિષયમાં ધ્યાન આપીશ. આપની આજ્ઞા પ્રમાણે નાના પુત્ર અલર્કને રાજનીતિ તથા ધર્મતત્ત્વનું શિશુ આપીશ. પરંતુ ધર્મનીતિ ઉપર મારૂં વિશેષ ધ્યાન રહેશે, એ દહેવાની જરૂર નથી. ધર્મ કેવળ માણુમના લક્ષણી નથી છે. તે ધર્મના ઉત્પન્ન કરનાર ઇશ્વર

વળી માણસના વિશ્વાસની જગ્યા છે. તેજ માત્ર સાન્નિત્યું કારણ છે. માતા ને પોતાના પુત્રના પારમાર્થિક કલ્યાણની ઇચ્છા ન રાખે તો પછી ખીજુ કોણ રાખે? કેવળ શુદ્ધ કર્મનું શિક્ષણ આપવા માટેજ ઇચ્છે માની પેદાશ કરી નથી. "

સાર પછી થોડા સમયે મદાલસાએ પોતાના પુત્રને શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. એક દિવસે તે પુત્રને કહેવા લાગી;—“ દિકરા ! તું હવે મધુર ભાવથી રાત્રી ચલાવજો, કે નીચી તારા વિરુદ્ધ કોઇ ચાલ નહિ. સારી રીતે પ્રભાત પાલન કરવાથી તું તે પુણ્યનું સુખ ભોગવીને આનંદ પામીશ. જો કોઇ રાત્રી ઉત્સવ પ્રસંગે તારે ઘેર આવે તો તેને સદાચારથી પ્રસન્ન કરજો; પામેના કુટુંબીઓને કોઇ પ્રકારે ઓછું ન આવે તેને માટે સદા યત્ન કરજો; તથા સર્વદા પરદિતનો વિચાર કરજો. પુત્ર ! યજ્ઞયાગ કરીને પંડિતોને સંતોષ આપજો. શંરણે આવેલા માણસને તથા બ્રાહ્મણને વૃક્ષ કરવામાં ઘણું ધ્યાન આપજો. પોતાની ઝીના મનની ઇચ્છા તુરત પૂરી પાડજો. અને યજ્ઞ કુળને સંત્રામ ક્રિયામાં પ્રયત્ન રાખજો. ”

મદાલસાની આપેલી શિખામણથી અશ્વર્થનાં જાણીતાં ઉપદેશો. સાર પછી રૂપવતી પુત્રને જનોઇ દીધી. અશ્વર્થ યજ્ઞોપનિત લેઇને માતાને ચરણે નખીને બોલ્યો;—“ મા ! પરશોક ! અને આ લોકનાં સુખ તથા ભલાને માટે શું શું કરું નોંધેજી. ” તેનો હવે મને ઉપદેશ આપો. ” મદાલસાએ કહ્યું;—“ પ્રિય પુત્ર ! રાજ્યાદીપર બેઠા પછી પ્રભાત પાલન કરવામાં લાગ્યો રહેજો. ધર્મથીય રાત્રીને પ્રભાત રંગના કરતાં ખીજુ કંઈ પેણ પુણ્યની ક્રિયા નથી. ધર્મનીતિથી રાજનીતિ કંઈ જૂદી વસ્તુ નથી. જો ખરેખરો ધાર્મિક નથી, તેની આગળ આ જે વસ્તુ જૂદી જણાય છે. સ્વાર્થ રૂઢિત ભાવ એજ પુણ્યનું જીવન છે. એમ જાણ્યા પછી આ બેમાં કંઈ તફાવત જોવામાં આવશે નહિ. જુગાર, દારૂ પીવો, પારકાની નિંદા, હાહો ઉઘડું, અનર્થ કરવો, મધુ હલા, વગેરે નિંદાનાં કાર્યને કોઇ રીતે હૃદયમાં જગ્યા આપીશ નહિ. લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, માયા, અને ક્રોધ, એ ૯ રિપુથી સર્વદા છોટે રહેજો. મંત્રણા એટલે છાતી મસલત તણ માણસમાં ન જાય એમ કરજો. છુપા જાણુઓથી મંત્રીઓની મસલત જાણવાનો ઉત્ત્રાગ કરજો. તેમ નહિ કર્યાથી રાજ અશ્વર્યવતું, અને તારો બમાવ કરવો સુરકેલ થઇ પડશે. કોઇ મંત્રીએ દેવયોગથી તારી સામે દાવતું કર્યા છતાં તેનો ઉપર એવો સઘમરણ અને શુદ્ધ વ્યવહાર કરજો કે તેનાથી તે વિસ્મય પામ્યા વગર રહે નહિ. તે પછીથી રાજદ્રોહી થશે નહિ. દરોનો બમાવ કરવા માટે યાતિ કુટુંબનો વિશ્વાસ કરવો એ યુક્તિવાળુ નથી. રિપુઓનો નાશ કરવો એ સર્વથી પહેલો રાજ્યનો ધર્મ છે. સાર પછી મંત્રી અને ખીજા મોકરોને વશ કરવા જોઇએ. એમ નહિ કર્યાથી ભણું થઇ શકતું નથી. રાત્રી તેમજ બપોલ ઉપર જોઇ રીતે મજબુત નહિ થયાથી રાજ ભોગવતું એ એક રીતે સુરકેલ થઇ પડશે. કોષ, ઉન્નતપણું, અમાનપણું, લોભ, ધણીજ ખુશી ખુશાલી, અભિમાન, વગેરે રાજની ખરાબીનાં કારણ છે. પાંડુ, અનુહાર, ઝોલ, વેણ, બળિ, એ ક્રોધ, લોભ તથા અભિમાનથી મારી ગયા છે. પુરુષોદયમાં શત્રુઓને હરાવી સંસારમાં વિનય વાવડો રચાવ્યો હતો. રાજકર્મ એ છે કે, તેઓએ કોષવતી જોયો મુગર, મુગ વચન, મધુકરની સાર મદણ રાત્રિ, હરખના જેવું સાવચેતપણું, અને કામગાની મત્રણા રદત્ત રાખનાં કીમતું જોઇએ.

એ મિત્રાપ કીડીમાં તથા કીડાના દરમાં પણ કષ્ટક શિખરા જેવું છે કીડીનો ગુણ એ છે કે કોઈ કર્મનો આરભ કર્યા પછી તે એકદમ ઊડતી નથી. જ્યાં સુધી તેમાં તે ફોતેલ પામતી નથી, ત્યાં સુધી પોતે આરંભેલું કામ કર્યા કરે છે. વળી કીડા છુપી રીતે ગૂઢ ભાવથી મોટા જાડની છાલમા પ્રવેશ કરીને ગુપ્ત ગુપ્ત જોમ જાડની છાલમા કાણું પાડી સાર વિનાતુ કરી મૂકે છે, તેમ રાજ્યે પણ પોતાની ધારેલી મુસદ્દા પર લાવવા માટે ઉઘોગી રહેતું જોઈએ. મહીમંડળમાં પાણીની ધારા જોઈને ધન વહેવવામા રાજ્યે પોતાનો હાથ છૂટો રાખવો જોઈએ. સર્વેનું રક્ષ સંમહતુ કામ જોઈને પ્રજાની પાસેથી રાજ્યે પૈસા એકઠા કરવા જોઈએ. ગમે તો પ્રિય હોય કે અપ્રિય હોય, પણ જો તે ગુન્હેગાર થયો હોય તો તેને થોડ્ય સજા આપવી જોઈએ. તેમ ન કરવાથી રાજાની ધણી અપદ્મીતિ થાય છે. પવન-જેમ અદ્રશ્યપણે સર્વ જગાપર, જામ આવે છે, તેમ ભૂપતિએ પોતે ન જનાં પોતાના છૂપા ભસુસોને મોકલી સર્વે દિશાઓથી જાણીતા થવું. તથા તે રસ્તે બગવાન થઈ રાત્રીઓનો નાશ કરવો. ”

કેવી અસાધારણ હિત શિક્ષા ! કેવી રાજનીતિ ! મદાલસાતુ આ સર્વ બોલવું મધુર, મનોહર, તથા નતિવાળુ છે । મદાલસાતુ ચરિત્ર વિશેષ વર્ણવવાની જરૂર નથી, કેમકે તેતુ હ્રદય સ્વાભાવિક રીતેજ ધર્મનું તરસ્યુ હતુ. કેવળ ધર્મનુજ નહિ પણ રાજનીતિશાસ્ત્રમા પણ તે પાર ગયેલુ હતું. હુકામા તે કેવળ પોતાના સંપ્રદાયની સ્ત્રીઓતુજ નહિ, પણ બાસ્તની તમામ રમણિઓતુ દર્પણ છે.

(ઋષિપત્નીઓ.)

સત્યરૂપા.

આ સાધ્વી દેવી આપણા આદિ પુરુષ સ્વયમ્ભૂ મનુની પ્રિયપત્ની હતી તેને ગવાને પોતાની ઇચ્છાથી સદિ સન્માનને અર્થે ઉત્પન્ન કરી હતી એવું પુરાણેજોઈએ છે. સત્યરૂપા વૈર્ધવાન, ધાર્મિક, અને પવિત્ર મનની સ્ત્રી હતી તેનું મુખ એ સત્ય તેજ ગિય હતું તે અવકાશનો વખત ગૃહકાર્ય તથા આત્મગાનનો વિચાર કરતેજોઈએ જ્યારે સ્વાયમ્ભૂ મનુએ નૈગિયારણમાં મહા તપશ્ચર્યા કરી ત્યારે તે સત્યરૂપા સત્યરૂપા તેણે પતિની ધણા પ્રકારે સેવા કરી પોતાનો પ્રતિવ્રતાનો ધર્મ જાળવે તે તેણે પતિની સાથે રહીને કેટલાંક વર્ષ ફળકૃત્ય અને હંદમૂળ જાળવે ઉપર તે સત્યરૂપા પ્રતાપે પ્રભુ કૃપાથી તેને પોટે પ્રિયપત્ત અને ઉત્તાનપાદ બેટા દેવે તેણે સત્યરૂપા હતી. તથા આકૃતિ, પ્રસન્નિ, અને દેવદાનિ જેવી દેવીના પુત્રીએ સત્યરૂપા તેણે આગળ જતાં મહા સતીઓ થઈ ગઈ છે અને તેમની પુત્રીને સત્યરૂપા તેણે પ્રસારેવાં છે, એવાં પવિત્ર જાગરૂપી જોમમાથ સત્યરૂપા તેણે સત્યરૂપા તેણે આ પાંચે જાગરૂપી સતીએ ધણા પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું તેણે તેણે આગળ જતાં જનનમા પ્રમિદિને પચ્ચ કૃત્ય તેણે સત્યરૂપા તેણે

સાધ્વી માતાનોજ હતો, આની પરમ ભાગવાન માતાને ધન્ય છે ! કે જેનાં સંતાનો જગતમાં સુપ્રસિદ્ધ થઇને તેને શોભાવે છે ! !

દેવહૂતિ.

સરસ્વતી અને દેવહૂતિ નદીના વચ્ચે ભાગમાંના ધ્વજાવર્ત પ્રદેશના રાજા સ્વાયંભૂ-મનુની આ દેવહૂતિ પુત્રી થાય. દેવહૂતિની માતાનું નામ સત્યરૂપા હતું. દેવહૂતિની બુદ્ધિ બાળપણથીજ તીવ્ર હતી. તેની આવી બુદ્ધિ જોઇ તેના પિતાએ તેને વધારે ખીસવી પ્રવૃક્ષિત કરવા ધર્મશાસ્ત્ર, આય વિજ્ઞાન વગેરે વિદ્યાનુ અધ્યયન કરાવ્યું હતું. આથી તેની સ્વાભાવિક બુદ્ધિમાં ધણો વધારો થયો હતો. આ સતીજેવી જ્ઞાન ગુણમાં ઉત્કૃષ્ટ હતી, તેવીજ રૂપમાં વિદ્યુત સરખી તેજસ્વિ હતી. સ્વાયંભૂ મનુએ પોતાની પુત્રીના જ્ઞાન, ગુણ, રૂપ, અને સ્વભાવને મળતાજ જ્ઞાન, ગુણ, અને સ્વભાવવાળા મહાત્મા શ્રી કર્કમ મુનિ વેરે શાસ્ત્ર વિધિએ વિવાહ કર્યો હતો. તેથી એ જોડુ ધણુંજ દિથી નિકળ્યું હતું.

દેવહૂતિને કર્કમ મુનિ જેવા મહાત્મા સ્વામીના કેટલાક ગુણોનો પાસ લાગ્યો હતો. તે હમેશાં પતિ સેવામાં શ્રદ્ધ કર્યમાં, અને ઇશ્વરાધનામાં તત્પર રહેતી. નિત્ય કર્મ કરી રહ્યા પછી નવરાશની વખતમાં પતિ પાસેથી તત્વજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. તેને ધ્વજાવર્ત ધણુંજ પ્રિય હતું. તેથી પ્રસંગોપાત પતિને પ્રશ્ન કરી ખુલાસો મેળવી સંતોષ પામતી. કાળે કરીને દેવહૂતિને એક પછી એક એમ નવ^૧ પુત્રીઓ થઇ હતી. સાર પછી કર્કમ મુનિએ વનમાં તપ કરવા જવા ધાર્યું, સારે દેવહૂતિએ તેમને કહ્યું કે;—“આપ સંસારાશ્રમ છોડીને વનમાં જાઓ છો, તો આપની ગેરહાજરીમાં મને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કોણ આપશે ? અને તત્વજ્ઞાન શીખવવા માટે કોઇને પણ મુકરર ન કર્યોથી નાના પ્રેકારના ગેરલાભ થશે. આ વાત સાંભળીને મુનિના મનમાં કંઈવારનો ઉદય થયો. પછી તેમણે દેવહૂતિને ઇશ્વર ભક્તિમાં ચિત્ત રોકવાનો ઉપદેશ આપ્યો. અને યોગ દિવસ વનમાં જવાનું મુક્તવી રાખ્યું. યોગ વખત પછી દેવહૂતિને પેટે એક પરમ સુંદર અને તેજસ્વિ પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ કપિલ્લદેવ પાડ્યું. દેવહૂતિને પુત્ર થયા પછી કર્કમ મુનિ વનમાં તપ કરવા સાર ગયા. દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ કપિલની ઉમ્મર વધવા લાગી, અને તે વિશેષ બુદ્ધિશાળી થઇ પડ્યો. તેણે માતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી ધણી શા-ઓનો અપાસ કર્યો. અને તેણેજ મનુષ્ય તારક સાંખ્યશાસ્ત્ર જનાવ્યું. તેનો એવો ઉપદેશ છે કે;—“નિરહંકાર અર્થાત્ દેહાદિમાં અહં બુદ્ધિ શન્ય અખંડ ભક્તિ દ્વારા પરબ્રહ્મને મેળવાય છે. ધ્વજાવિદ્યા એ આત્મનિષ્ઠ યોગી પુરૂષના શ્રેયનું કારણ છે. તેનાથીજ સુખ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. ચિત્તજ છત્રનું બંધન થાય છે. અને પરમેશ્વરમાં સંજગન થયાથી સુક્તિ મળે છે.” ઇત્યાદિ. ખરેખર આ ઉપદેશ જ્ઞાનપ્રદ છે.

(૧) ૧ “કલા” એને મહીતી ઋષિ સાથે, ૨ અનસૂયા એને અન્નિ મુનિ સાથે, ૩ મદા એને અંબિકા ઋષિ સાથે, ૪ દલિર્મુ એને પુલસ્ત્ય સાથે, ૫ મતિ એને પુલહ સાથે, ૬ કિષા એને દેવ સાથે, ૭ ખ્યાતિ એને બૃશ્ચ ઋષિ સાથે, ૮ અરૂપતિ વસિષ્ઠ ઋષિ સાથે, અને ૯ સાંતિ એને અપર ઋષિ સાથે પરજુની હતી.

દેવહૂતિએ પોતાના પુત્ર કપિલ મુનિને એવો જ્ઞાનવાણો યથેતો જોઇને તેની સાથે તત્વજ્ઞાન સંબંધી જે વાતચિત્ કરી હતી, તે આ પ્રમાણે છે;—

કપિલ—મારા અભિપ્રાયમાં યોગ એજ શક્તિ મેળવવાનો સર્વથી મોટામાં મોટો ઉપાય છે. તે યોગ સાધન મનને તાણે કર્યા સિવાય એટલે અતઃકરણની એકામતા સિવાય કદી પણ થઇ શકતું નથી. મનને જે તરફ ચલાવવામાં આવે, તે તરફ મન દોડે છે; ભોગની વસ્તુ તરફ ચિત્તનું વલણ ચવાથી જીવને નિવૃત્તિ મળવાનો સંભવ નથી. પરંતુ ઇશ્વરમાં લીન થયા પછી અજ્ઞાનપણું, પાપ, પ્રભોભન વગેરેથી તેનો છુટકો થઇ શકે છે. ત્યાર પછી આત્મ સમર્પણ વિના યોગીઓને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાનો ખીલો કોઇ માર્ગ નથી. સાધુ સંગજ આ સર્વનું મૂળ છે.

દેવહૂતિ—એટા! ભગવાનની કેવી રીતે ભક્તિ કરવી જોઇએ, તે હું જાણતી નથી. હું જ્ઞા હું, આટલે મારે ઇશ્વરની કેવી રીતે ભક્તિ કરવી જોઇએ? તે સંબંધી મને કહે. હુંકામાં એકે ભક્તિ યોગથી ઇશ્વર પદ મેળવું તો મારો જન્મ સાર્થક થાય, એવું જે તત્વ તે હું સમજી શકુ તેવી રીતથી કહે.

કપિલ—વેદમાં કહેલાં કામે કર્યાથી ભગવતની ભક્તિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ભક્તિના બળથી મોક્ષ માર્ગ સહેજ મળી આવે છે. પરંતુ આ! ઘણા જાણુ આવી રીતિથી સંતોષ માનતા નથી. તેઓ મુક્તિના કરતાં ભક્તિ યોગથી પરમેશ્વરનો અનુભવ લેવો એ વધારે પસંદ કરે છે, ને તેથી તેમાંજ સદા કાળ લાગ્યાજ રહે છે.

મહર્ષિ પોતાની માતાને જે વિષયને અવલંબીને ઉપદેશ આપતા હતા, તે સેશ્વર સાંખ્ય દર્શનની અંદર અતિ ઉત્તમ તત્વ છે. આ વિષય ઉપર ધીરજથી વિચાર કર્યાથી તેની શ્રેષ્ઠતાનો અનુભવ કરવાને સમર્થ થવાય છે.

કપિલ મુનિ ફરીથી પોતાની માતાને કહેવા લાગ્યા કે;—દેવી! જેના યોગે હૃદયની ગઠિા છુટી પરમાત્માનું દર્શન થાય છે, અને મોક્ષના લાભને માટે વિદ્વાનો જે વિષય દેખાડે છે, તે જ્ઞાન સંબંધી થોડુંક કહું છું તે સાંભળો. જે આત્મ સ્વરૂપ, આદિ રહિત, સ્વયં પ્રકાશિત અને શુણ તથા પ્રકૃતિ સંગ વિહીત, તથા અખિલ બ્રહ્માંડ જેના પ્રભાવથી પ્રકાશ પામે છે, તેજ પરમ પુરૂષ છે. પ્રકૃતિ, વિષ્ણુ શક્તિ, ધુનિરૂપ, અને ત્યવ્યક્ત શુણથી શોભાયમાન છે. તે લીલા ક્રમથી વિષ્ણુની પાસે ગયાથી વિષ્ણુ તેને ઋહણુ કરે છે. જે ક્રિયા પ્રકૃતિના શુણને લીધે થાય છે, એટલે જેનો પ્રકૃતિની સાથે મણોજન નિકટનો સંબંધ છે, તેથી તે સર્વ તેનું કર્તવ્ય સાધ્ય છે એમ ધારવું. જનનિ! પુરૂષ સ્વયં સાક્ષી માત્ર-મુખ સ્વરૂપ છે. કોઇ કામમાં તેનું પ્રભુત્વ નથી. પ્રકૃતિ કાર્ય કારણ અને કરવાનું મૂળ કારણ છે. પુરૂષ તો કેવળ મુખ દુઃખનો ઉપભોક્તા છે.

દેવહૂતિ—આ નજરે પડતું વિશ્વનું બ્યારીક અને મોટું કાર્ય પ્રકૃતિ અને પુરૂષથી ઉત્પન્ન થયું છે તે સમજી ખરી, પરંતુ હું પ્રિયદર્શન! હવે તું તેનાં લક્ષણ મને કહી દેખાડ.

કપિલ—માતા! સનાતન, સત્, રમ, અને તમો શુણથી શક્તિ નિર્બંધ કાર્ય કારણ સ્વરૂપ અને સર્વનો આશ્રય જૂત જે વસ્તુ છે તેજ પ્રકૃતિ છે. પાણી, ધરતી, આકાશ, અગ્નિ, વાયુ, આ પાંચ જૂત છે; અને રૂપ, રમ, ગંધ, સ્પર્શ, અને શબ્દ, આ પાંચ તન્માત્ર

છે; કાન, જીભ, આંગડી, નાક, આંખ, હાથ અને પગ ઇત્યાદિ દશ બહારની દ્રવ્યો છે; અહંકાર, ચિત્ત, મન, અને બુદ્ધિ આ ચાર અંતરની દ્રવ્યો છે. એમ બધાં મળીને ૨૪ તત્ત્વ છે. એ સગુણુ બ્રહ્મમાં છે. 'કાળ' લેખને ૨૫ તત્ત્વ ગણાય છે. કેટલાક બધુ કાળને જૂદા પદાર્થ ગણતા નથી. તેઓ કહે છે કે એ વિશ્વપતિના પ્રભાવ વિના બીજુ કંઈ નથી. વળી પુરુષ સૂર્યની પેઠે નિર્ગુણ, નિર્વિકાર, અને કરવાથી શિન છે. 'હું કરનારો છું' આવું અભિમાન જે પુરુષ જે પળમાં કરે છે, તે પળે તે વિકૃતિમાં આસક્ત થઈ પડે છે. અને તેથી શોક ઉત્પન્ન થવાનું મોટું કારણ નીપજે છે. અર્થ સિવાય સંસાર ચલાવવો મુશ્કેલ છે, પેલી બાબતો વળી, વિષય આપાર વગેરેના વિચારમાં ગુંથાયાથી પુરુષની હજારો ખરાબીની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વારને કહું છું કે, ચિત્તવૃત્તિ ખરાબ આગે દોડે તો દ્રઢ ભક્તિ અને વૈરાગ્યથી તેને વશ કરવું જોઈએ.

બીજુ યમ નિયમાદિ યોગથી ચિત્તને તાબે કરીને આરથા પૂર્વક ઇશ્વરમાં અત્મ સમર્પણ, મૈત્ર્યનું અવલંબન, સ્વધર્મનું અનુદાન, વિષય વાંછનાનું નિરુદ્ધવધ્નું, એકાંતે જગાએ રહેવું, બ્રહ્મચર્ય, અને પ્રકૃતિ પુરુષનું યાન મેળવવા માટે જ્ઞાનનો સંગ્રહ, એ બધું કરી શક્યાથી જ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર મેળવી શકાય છે. હે ભગવતી! પાણીમાંના સૂર્યનાં પ્રતિબિંબ, જમીનમાં સૂર્યે બિંબથી જોવાય છે. અને પાણી તથા સૂર્યના પ્રતિબિંબના મેળાપથી જગનમાનો અંદ્ર જોવામાં આવે છે, દ્રવ્ય, ભૂત અને મનોમય-આત્માના પ્રતિબિંબથી તથા ત્રિગુણવાળો અહંકાર, બ્રહ્મના પ્રતિબિંબ રૂપે જોવાથી તે અહંકારથી 'પરમાર્થ' પરિચિત રૂપે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

દેવહૂતિ—એટા! પ્રકૃતિ અને પુરુષ બેક જે નિર્લ અને બંને આશ્રય સ્વરૂપ છે, તે મારા સમજવામાં આવ્યું. ક્ષિતિ અને ગંધ જેમ એક બીજીથી જૂદાં થઈ શકતાં નથી, મારા સમજવામાં આવ્યું. ક્ષિતિ અને ગંધ જેમ એક બીજીથી જૂદાં થઈ શકતાં નથી, રસ અને પાણીમાં જેવો અલેખ સંબંધ છે, એટલે એક બીજીની સાથે છૂટા પડી તેઓ સ્વતંત્ર બાવથી રહેતા નથી, તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ન છૂટે એવા બંધનમાં બંધાયેલાં છે.

કપિલ—હમણાં સાયલંબન યોગનું વર્ણન કરવામાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું. એનાથી મન મેલ વિનાનું અને સન્માર્ગે જનાર થાય છે. યથાશક્તિ ચેતનાનાં ધર્મોત્કાળ, ધાર્મિકોતુ વંદન, નિર્વાહ પ્રાપ્તિના કારણ ઉપર પ્રીતિ દેખાડવી, અપવિત્ર વસ્તુ ખાવી નહિ, યોડાને, નિર્વાહ પ્રાપ્તિના કારણ ઉપર પ્રીતિ દેખાડવી, અપવિત્ર વસ્તુ ખાવી નહિ, યોડાને, ગોરાક લેવો, એકાંત વાસ રાખવો, અહિંસા વગેરે ઉત્તમ વ્રત લેવું, સત્ય બોલવું, તપશ્ચર્યા, બ્રહ્મચર્ય, શુદ્ધાચાર, ઇશ્વરની આરાધના, અને પ્રાણાયામ વગેરેની મદદથી અતઃકરણને યોગ તરફ દોડાવવું. અગ્નિ અને વાયુથી સોનાનું શુદ્ધવધ્નું મેળવવાની પેઠે યોગી આત્મો યોગ તરફ દોડાવવું. અગ્નિ અને વાયુથી સોનાનું શુદ્ધવધ્નું મેળવવાની પેઠે યોગી આત્મો યોગ તરફ દોડાવવું. અગ્નિ અને વાયુથી સોનાનું શુદ્ધવધ્નું મેળવવાની પેઠે યોગી આત્મો યોગ તરફ દોડાવવું. અગ્નિ અને વાયુથી સોનાનું શુદ્ધવધ્નું મેળવવાની પેઠે યોગી આત્મો યોગ તરફ દોડાવવું.

દેવહૂતિ—સાંખ્યદર્શન ગ્રંથમાં પ્રકૃત, પુરુષ ઇત્યાદિના તત્ત્વોનું ને પ્રકારે કહેતો છે તે પ્રકારે તેનું વર્ણન કર્યું છે હવે તેનું મૂળ સ્વરૂપ બધું યોગના નિયમનું વર્ણન કર એ

સાંભળ્યાથી જીવ સંસારના વ્યવહારથી નિરપ્રદ થઇ જાય છે. તું જેવી રીતે તત્વનો ઉપ-
દેશ આપે છે અને આપ્યો છે, તેના ઉપરથી મારી ખાતરી થાય છે કે તું યોગ પ્રકાશ-
કર્તા સારું છે.

કપિલ—દેવી ! ભક્તિ યોગ જૂદા જૂદા પ્રકારના છે. ભેદ દર્શાવે યોગ—તામસ,
એટલે નિકૃષ્ટ યોગ, ધન માન અથવા પ્રખ્યાતિ મેળવવાની આશાથી જે યોગ કરવામાં
આવે છે તેને રાજસ યોગ કહે છે. એટલે તે પણ સારો યોગ નથી. મધ્યમ પ્રકારનો
યોગ છે, પરંતુ પાપનો નાશ કરવો જોઇએ, જગદીશ્વર પ્રત્યે પ્રીતિ નહિ દેખાડ્યાથી જીવ-
ની સદ્ગતિ થતી નથી. એનું સમજવું એ સાત્વિક યોગ કહેવાય છે. અને એજ સર્વથી
ઉત્તમ છે. એનું ખીજું નામ નિર્ગુણ ભક્તિ યોગ છે. જેમ નદીનું પાણી સમુદ્રના પાણીમાં
પડ્યાથી સાગરના પાણીનો ગુણ પકડે છે, તેમ નિષ્કામ મનોગતિ (એટલે ઇશ્વરની આ-
ગળ સાંસારિક કામના વિનાની પ્રાર્થના) તે ભાવ ધારણ કરે છે. તેથી તે ધણેજ પ્રસ-
શનિય પદાર્થ છે.

એ પ્રમાણે મહાત્મા કપિલ મુનિએ શિક્ષણ મેળવીને પોતાની પ્રિય જનની દેવદૂતિને
ખરા તત્વની આલખાણ આપી હતી. મા દિકરાની વચ્ચે ધણા ઉચા વિષયની વાતચિત
થઇ હતી. પૂર્વે ભારતવર્ષની રમણીઓ દેવદૂતિની માફક તત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયમાં
ઉડી ઉતરીને પોતાના આત્માની ઉન્નતિ શોધવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. એ કેવો આનંદનો
વિષય છે ! ભારતની હાલની રમણીઓએ આ ઉપરથી શું શિખવાનું છે ? તે કહેવાની
કાંઇ જરૂર નથી.

હાલ ગુજરાતમાં સરસ્વતી નદિને કિનારે સિદ્ધપુર નામે શહેર છે. તે જગ્યાએ મ-
હાત્મા કપિલ મુનિએ પોતાની માતૃગૃહ દેવદૂતિને ઉપરનો બ્રહ્મ વિદ્યાનો બોધ કર્યો હતો.
તેથી દેવદૂતિ જ્ઞાનમાં ગળી જઇને એજ જગ્યાએ શક્તિ પામ્યાં હતાં. તેઓ જે જગ્યાએ
શક્તિ પામ્યાં હતાં, ત્યાં આજે બિંદુસર—બિંદુ સરોવર છે. તેમાં સ્નાન કરીને હિંદુઓ
પોતાને પવિત્ર થયેલા માને છે. એ ક્ષેત્રને માતૃગયા—માતાને શક્તિ પમાડવાનું સ્થાન
કહે છે. ત્યાં 'કપિલકેદર તથા દેવદૂતિમા આશ્રમ' છે.

અનસૂયા.

આ મહા સતી શિરોમણી અનસૂયા દેવી મહાત્મા અત્રિ મુનિની ધર્મપત્ની, અને
કર્દમ ઋષિની પુત્રી થાય. તે દેવદૂતી જેવી મહા વિદુષી અને સદ્ગુણ સંપન્ન માતાના
બોળામાં ઉછરીને મોટી થઇ હતી. અને તેમનીજ પાસેથી નીતિ વ્યવહારનું શિક્ષણ મેળ-
વ્યું હતું. તેથી તેનામાં મહા બુદ્ધિ અને શ્રેષ્ઠ ગુણો હોય, તેમાં શી નવાઇ ? આ મહા
સતીએ જગતની સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં પોતાનું ધણુંજ કૌશલ્ય ખતાવીને બધી સતી-
ઓમાં પોતે શિરોમણી પદ મેળવ્યું છે. તે ધણી બુદ્ધિશાળી, ધૈર્યવાન, અને માની હતી.
પોતાના હૃદયના ઇશ્વર મહાત્મા અત્રિ ઋષિ સાથે વનમાં રહીને તેણે જૂખ, તરંગ, અને ટાઢ,
તડકા વગેરે અનેક આપદઓ વેઠ્યા છતાં પતિની સેવા કરવામાં લગાવે મળ્યા રાખી નથી.

એક વખતે અનસૂયા સતી નર્મદાને કામ પ્રસંગે મળવા સારૂ ગયાં હતાં. નર્મદાએ તેમને સારો આદરભાવ જતાવીને બેસાડ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે—“ બહેન નર્મદા ! તું કુશળ તો છે ? તારા પ્રાણપતિના મુખ દર્શનથી આનંદમાં રહે છે ? તારા કલ્યાણના ઉદયની સિદ્ધિના મૂળરૂપ ધર્મ કુશળ છે ? તું તારા પ્રાણપતિને દેવે કરતાં પણ અધિક માન આપે છે ? પુત્રિ ! પતિના ચરણની સેવા એજ સત્ક્રમમાં ઉત્પન્ન થનારી સ્ત્રીઓને ઉત્તમ છે. જેને પતિ એજ પ્રાણ છે, જેને સદ્ગુણો એજ આભુષણ છે, સાચુ સસરો એજ જેને તીર્થ રૂપ છે, નણદો એજ જેને બહેનો છે, દીવર જેને દિકરા બરોબર છે, અને દેરાણી દિકરી જેવી છે, નેહાણી એ જેને માતા તુલ્ય છે, જેને શીશ એજ ધન છે, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને જેને બહેનપણીઓ છે, જે મન, વચન, કર્મ અને કાયાથી પતિને પરમેશ્વરની પેઠે પૂજે છે, જે પોતાનો પ્રાણ જતાં મુખી પણ પતિનું હિત કરે છે, પતિના મુખે મુખ, અને પતિના હૃદયે હૃદય જે માને છે, જેને પતિનું મુખ જોવાનું જ બસન છે, તેનાજ મુખો સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, પતિ ગમે તો દુર્ગુણી, લૂણો, લંગડો, કે રોગી વગેરે અનેક ખોડ ખાંપણ-વાળો કે દોષવાળો હોય, તોપણ તેની મન, વચન અને, કર્મથી અવગણના કરતી નથી, જે પતિનેજ તન, મન, અને ધન સમજે છે, એવી જે પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તેને દેવ, દાનવો બંને બ્રહ્માદિક સર્વ આધિન હોય તેમાં શી નવાઈ ? એવી જે સ્ત્રી હોય, તેજ સતી, તેજ પતિવ્રતા, અને તેજ કુળવાન કન્યા, અને તેણેજ આ પૃથ્વી પરિત્ર કરી એમ સમજાવું. તેને લીધેજ મૃત્યુવોકને દેવોએ વખાણ્યો છે. શ્રિય પુત્રી ! તારા સ્વભાવિક પ્રેમથી, શીમથી, અને ખયિત્ર આચરણથી તું પણ સતીઓમાં ઉત્તમ છે. ”

એ પ્રમાણે અનસૂયાના મુખથી પોતાનાં વખાણ સાંભળીને નર્મદાએ કહ્યું કે—“ તમ્હો લોકને પરિત્ર કરનાર માતૃમી ભગવતિ અનસૂયા ! હું તો આપ જેવી સતીજનોના મારણની રજ રૂપ છું. દીનદાગીને વખાણીને હવે શું સડાવે છે ! આપ જગત જનની છો પ્રેમ-કર્તા આભુષણરૂપ સદાચરણવાળાં સતી પાસે બેસવા, બોધવાને હું કાણ માત્ર છું ! આપ કરણવાળાં દેવીએ મારા કયા સત્કર્મથી કયા કરી દીન દાસીને દર્શન આપ્યું ? આપના દર્શનથી હું પોતાને પૂરું બાબરોગી સમજી છું. મારો જન્મ અને જીવન આજે સરજ થયું. ”

વાહ ! આ બંને સ્ત્રીઓના સંભાષણ ઉપરથી તેમના મહા સનીહનો પ્રકાર આપણા મન ઉપર કેવો પડે છે ! તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી એજ પ્રમાણે જ્યારે રામચંદ્રજી વનવાસની વખતમાં સીતાજીને સાચે તેમને રૂના રૂના અગ્નિ મળિયા આશ્રમે ગયા હતા, ત્યારે સીતાજીની કુશળતા પુછી અનસૂયાએ ઉપદેશ આપનાં કહ્યું હતું કે—“ સીતા ! તું રાજપુત્રી છતાં મર્વ અભિમાન છેડીને તારા પતિ રામની માથે વનમાં રહે છે, એ પત્નું સારૂ કરે છે. પુત્રી તને ધન્ય છે ! પતિ નિદ્રમ્ સ્વભાવનો, નિર્બળ, અને રોગી, વગેરે રોગ વાળો દોષ, તોપણ અતિ પોતાનો પતિ શ્રિય હોય છે. તે સ્ત્રી આ લોકમાં પરમ સુખ પામી સ્વનિવાસ કરે છે. હે શ્રિય પુત્રી ! સીતે પોતાના પતિની મેરા એજ તપ છે. જે ન્હી કામને વડા મનેલી, પતિને આજ્ઞા કરનારી, એ પોતાની ઇચ્છા પ્રમ જે માપનારી, એની અપરં અસ્તિ નહીં પ્રાપ્ત થાય છે. તાગ જેની દિલેલી અને પર્તી સ્ત્રી રૂપ છે, તેજ રામને પાને છે. અને મનીષના પ્રમાણે વિવેકના માર્ગને પણ પાને છે. ”

તારા પ્રાણપ્રિય સ્વામીને અનુસરીને આવજો. એથી તું ત્રિલોકમાં ધર્મ, અને કીર્તિને પામીશ.” એ પ્રભાણે અનસૂયાએ સીતાજીને ઉપદેશની સાથે આશીર્વાદ દીધી હતી. આહા! કેવો સતીનો પ્રતાપ! ખરે! સતીત્વજનની તુલ્ય જગતમાં કંઈજ નથી.

સતી અનસૂયા ઘણાં શાસ્ત્રો જાણતી હતી. એક વખતે તે રસ્તામાંથી આવતી હતી, ત્યારે એક મુસાફરે પુછ્યું:—“આપ ક્યાં જાઓ છો?” અનસૂયાએ જવાબ આપ્યો કે:—“હું વાલ્મીકી ત્રપિ પાસે અધ્યયન કરીને અગસ્ત્ય ત્રપિના આશ્રમમાં વેદનું અધ્યયન કરવા જઈ છું.” આહા! પ્રાચીન આર્ય મહિલાઓને વિદ્યા સંપાદન કરવા ઉપર કેટલી બધી રચી! કેટલો બધો પ્રયાસ! અને કેટલી બધી આકાંક્ષા! ધન્ય છે! પૂર્વના આર્યોને! કે જેમણે સ્ત્રી સમાજને માટે સરસ્વતી મંદિરનાં દાર એવી રીતે સદા ખુલાંજ રાખેલાં હતાં.

આ મહા સતી દેવીએ દત્તાત્રેય, દુર્વાસા, અને ચંદ્ર, જેવા મહા તેજસ્વિ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. એજ તેની કીર્તિનો મહા પ્રકાશ છે. એવા પુત્ર રત્નોને જન્મ આપનાર દેવીનું પ્રાણસ કેવું હશે, તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી.

નર્મદા.

આ મહા સતી પ્રતિષ્ઠાનપૂરમાં^૧ રહેનાર સોમશર્મા નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી. નર્મદાનો જન્મ થતાંજ તેની માતા મરણ પામી હતી. તેથી તેના પિતાએ તેનું પાલન પોપણ કરીને પાંચ વર્ષની કરી, એટલામાં વળી દૈવ ઇચ્છાથી તેનો પિતા પણ મહા કાળજવરના રોગથી મરણ પામ્યો. મરતી વખતે તેણે નર્મદાને પોતાના મિત્ર ચંદ્રચૂડને સોંપી હતી. ચંદ્રચૂડને કાંઈ સંતાન નહોતું, તેથી નર્મદાને પોતાની પુત્રીની પેઠે પાળી પોષીને મોટી કરી. અને વેદ, પુરાણાદિ શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, સંગીત, કાવ્ય, યોગ, અને ચિત્રકળા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ બણાવીને હુશિયાર કરી હતી. નર્મદા જેવી હુશિયાર હતી, તેવીજ સ્વરૂપે સુંદર, સ્વભાવે સરળ, વિવેકી, અને ચિત્તવવાળી હતી. તે યોગ્ય ઉન્નમરની યથા ત્યારે તેનું સગપણ તેના જેવાજ શુભ સ્વભાવવાળા વર સાથે કર્યું, પણ તે વર લગ્ન થતાં અગાઉજ મરણ પામ્યો. એમ પાંચવાર સગપણ કર્યું, અને પાંચે વર દૈવ ઇચ્છાથી પ્રરૂપ્યા પહેલાંજ મરણ પામ્યા. તેથી નર્મદાએ ઘણો ખેદ પામી તપશ્ચર્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને મહાન્ સભાઓમાં જઈને અનેક શાસ્ત્રો તથા વેદાંતના મત મતાંતર વિશે સંવાદો ચલાવવા લાગી. સાર પછી તેના જાણવામાં આવ્યું કે પતિની સેવા કર્યા વિના જપ, તપ, અને ઇશ્વર પૂજન વગેરે વૃત્તથી પણ સ્ત્રી પવિત્ર યથા શક્તિ નથી. એવું સમજીને તેણે કૌશિક નામે બ્રાહ્મણની સાથે લગ્ન કર્યું. કૌશિક શરીરે મહારોગી હતો, તે છતાં નર્મદા કાંઈ પણ બિચારાવ ન રાખતો તેની પવિત્ર મનથી સેવા કરતી. પતિ કોઈ વખતે ક્રોધ કરે, અગર હુચ્છકરે તોપણ તે પ્રેમ અને સરળ સ્વભાવથી કહેતી કે:—

એક વખતે અનસૂયા સતી નર્મદાને કામ પ્રસંગે મળવા સારૂ ગયાં હતાં. નર્મદાએ તેમને સારો આદરભાવ જતાવીને બેસાડ્યા પછી તેમણે કહ્યું કે:—“ બહેન નર્મદા ! તું કુશળ તો છે ? તારા પ્રાણપતિના મુખ દર્શનથી આનંદમાં રહે છે ? તારા કલ્યાણના ઉદયની સિન્ધિના મૂળરૂપ ધર્મ કુશળ છે ? તું તારા પ્રાણપતિને દેવો કરતાં પણ અધિક માન આપે છે ? પુત્રી ! પતિના ચરણની સેવા એજ સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થનારી સ્ત્રીઓને ઉત્તમ છે. જેને પતિ એજ પ્રાણ છે, જેને સદૃશ્યો એજ આણુપણ છે, સાસુ સસરા એજ જેને તીર્થ રૂપ છે, નણદો એજ જેને બહેનો છે, દીપર જેને દિકરા જરાબર છે, અને દેરાણી દિકરી જેવી છે, બેઠાણી એ જેને માતા તુલ્ય છે, જેને શીશ એજ ધન છે, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ જેને બહેનપણીઓ છે, જે મન, વચન, કર્મ અને કાયાથી પતિને પરમેશ્વરની પેઠે પૂજે છે, જે પોતાનો પ્રાણ જતાં સુધી પણ પતિનું હિત કરે છે, પતિના મુખે મુખ, અને પતિના દુઃખે દુઃખ જે માતે છે, જેને પતિનું મુખ જોવાનું જીવન છે, તેનાજ મુખો સાંભળવાની ઇચ્છા હોય છે, પતિ ગમે તો દુર્ગુણી, લૂચો, લંગડો, કે રોગી વગેરે અનેક ખોડ ખાંપણ-વાળો કે દોષવાળો હોય, તોપણ તેની મન, વચન અને, કર્મથી અવગણના કરતી નથી, જે પતિનેજ તન, મન, અને ધન સમજે છે, એવી જે પતિવ્રતા સ્ત્રી હોય તેને દેવ, દાનવો અને બ્રહ્માદિક સર્વ આધિન હોય તેમાં શી નવાઈ ? એવી જે સ્ત્રી હોય, તેજ સતી, તેજ પતિવ્રતા, અને તેજ કુળવાન કન્યા, અને તેણેજ આ પૃથ્વી પવિત્ર કરી એમ સમજાવું. તેને લીધેજ મૃત્યુએકને દેવોએ વખાણ્યો છે. પ્રિય પુત્રી ! તારા સ્વભાવિક પ્રેમથી, શીશથી, અને પવિત્ર આચરણથી તું પણ સતીઓમાં ઉત્તમ છે.”

એ પ્રમાણે અનસૂયાના મુખથી પોતાનાં વખાણ સાંભળીને નર્મદાએ કહ્યું કે:—“ ત્રણ લોકને પવિત્ર કરનાર માતૃશ્રી ભગવતિ અનસૂયા ! હું તો આપ જેવી સતીજનોના ચરણની રજ રૂપ છું. દીનદાસીને વખાણીને ઉચે શું ચડાવે છે ! આપ જગત જનની છે. ત્રેલોકનાં આણુપણરૂપ સદાચરણવાળાં સતી પાસે બેસવા, બોલવાને હું કોણ માન છું ? આપ કેરૂણાવાળાં દેવીએ મારા કયા સત્કર્મથી દયા કરી દીન દાસીને દર્શન આપ્યું ? આપના દર્શનથી હું પોતાને પૂર્ણ ભાગ્યશાળી સમજું છું. મારો જન્મ અને હવિત આજે સરળ થયું.”

વાહ ! આ બે સતીઓના સંભાષણ ઉપરથી તેમના મહા સતીત્વનો પ્રકાશ આપણા મન ઉપર કેવો પડે છે ? તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. એજ પ્રમાણે બ્યારે રામચંદ્રજી વનવાસની વખતમાં સીતાજીને સ્વયં લેખને ફરતા ફરતા અત્રિ ઋષિના આશ્રમે ગયા હતા, ત્યારે સીતાજીની કુશળતા પુછી અનસૂયાએ ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે:—“ સીતા ! તું રાજપુત્રી છતાં સર્વ અભિમાન છોડીને તારા પતિ રામની સાથે વનમાં ફરે છે, એ બહુ સારૂ કરે છે. પુત્રી તને ધન્ય છે ! પતિ તિલ્લુ સ્વભાવનો, નિર્ધન, અને રોગી, વગેરે દોષ વાળો હોય, તોપણ સ્ત્રીને પોતાનો પતિ પ્રિય હોય છે. તે સ્ત્રી આ લોકમાં પરમ મુખ પામી સ્વર્ગવાસ કરે છે. હે પ્રિય પુત્રી ! સ્ત્રી પોતાના પતિની સેવા એજ તપ છે. જે સ્ત્રી કામને વશ થયેલી, પતિને આઘાત કરનારી, અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારી, એવી અધર્મ સ્ત્રીઓ નહીં પ્રાપ્ત થાય છે. તારા જેવી વિવેચી અને ધર્મી સ્ત્રી હોય છે, તેજ માર્ગને પામે છે, અને મનીષ્વના પ્રમાણે ત્રિલોકના માનને પણ પામે છે. મારે તું

તારા પ્રાણપ્રિય સ્વામીને અતુસરીને ચાલજે. એથી તું ત્રિલોકમાં ધર્મ, અને કીર્તિને પામીશ.” એ પ્રમાણે અનસૂયાએ સીતાજીને ઉપદેશની સાથે આશીર્વદ દીધી હતી. આહા! કેવો સતીનો પ્રતાપ! ખરે! સતીત્વજળની તુલ્ય જગતમાં કંઈજ નથી.

સતી અનસૂયા ઘણું શાસ્ત્રો જાણતી હતી. એક વખતે તે રસ્તામાંથી આવતી હતી, ત્યારે એક મુસાફરે પુછ્યું:—“આપ ક્યાં જાઓ છો?” અનસૂયાએ જવાબ આપ્યો કે,—“હું વાલ્મીકી ઋષિ પાસે અધ્યયન કરીને અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમમાં વેદનું અધ્યયન કરવા જઈ છું.” આહા! પ્રાચીન આર્ય મહિલાઓને વિદ્યા સંપાદન કરવા ઉપર કેટલી બધી રમી! કેટલો બધો પ્રયાસ! અને કેટલી બધી આકાંક્ષા! ધન્ય છે! પૂર્વના આર્યોને! કે જેમણે સ્ત્રી સમાજને માટે સરસ્વતી મંદિરનાં દ્વાર એવી રીતે સદા ખુલાંજ રાખેલાં હતાં.

આ મહા સતી દેવીએ દત્તાત્રેય, દુર્વાસા, અને ચંદ્ર, જેવા મહા તેજસ્વિ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. એજ તેની કીર્તિનો મહા પ્રકાશ છે. એવા પુત્ર રત્નોને જન્મ આપનાર દેવીનું પ્રાણત્ય કેવું હશે, તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી.

નર્મદા.

આ મહા સતી પ્રતિષ્ઠાનપૂર્વક રહેનાર સોમશર્મા નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણની પુત્રી હતી. નર્મદાનો જન્મ થતાંજ તેની માતા મરણ પામી હતી. તેથી તેના પિતાએ તેનું પાલન પોપણ કરીને પાંચ વર્ષની કરી, એટલામાં વળી દૈવ ઇચ્છાથી તેનો પિતા પણ મહા કાળજવરના રોગથી મરણ પામ્યો. મરતી વખતે તેણે નર્મદાને પોતાના મિત્ર ચંદ્રચૂડને સોંપી હતી. ચંદ્રચૂડને કાંઈ સંતાન નહોતું, તેથી નર્મદાને પોતાની પુત્રીની પેઠે પાળી પોપીને મોટી કરી. અને વેદ, પુરાણાદિ શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, સંગીત, કાવ્ય, યોગ, અને ચિત્રકળા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓ બધાવીને દુશિયાર કરી હતી. નર્મદા જેવી દુશિયાર હતી, તેવીજ સ્વરૂપે મુદર, સ્વભાવે સરળ, વિવેકી, અને વિનયવાળી હતી. તે યોગ્ય ઉમ્મરની થઈ ત્યારે તેનું સગપણ તેના જ્યોત્સ્ન શુભ સ્વભાવવાળા વર સાથે કર્યું, પણ તે વર લગ્ન થતાં અગાઉજ મરણ પામ્યો. એમ પાંચવાર સગપણ કર્યું, અને પાંચે વર દૈવ ઇચ્છાથી પરણ્યા પહેલાંજ મરણ પામ્યા. તેથી નર્મદાએ ધણો ખેદ પામી તપશ્ચર્યા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને મહાન સમાજોમાં જઈને અનેક શાસ્ત્રો તથા વેદાંતના મત મતાંતર વિષે સંવાદો ચલાવવા લાગી. ત્યાર પછી તેના જાણવામાં આવ્યું કે પતિની સેવા કર્યા વિના જપ, તપ, અને ઇશ્વર પૂજન વગેરે વૃત્તથી પણ સ્ત્રી પવિત્ર થઈ શકતી નથી. એવું સમજીને તેણે કૌશિક નામે બ્રાહ્મણની સાથે લગ્ન કર્યું. કૌશિક શરીરે મહારોગી હતો, તે છતાં નર્મદા કાંઈ પણ બિચારાવ ન સુખતાં તેની પવિત્ર મનથી સેવા કરતી. પતિ કોઈ વખતે ક્રોધ કરે, અગર તુચ્છકારે તોપણ તે પ્રેમ અને સરળ સ્વભાવથી કહેતી કે:—

“હે પ્રાણુધાર ! મારામાં કંઈ પણ અપરાધ સૂલથી પણ થયો હોય, તો ક્ષમા કરશે. આપને શું પ્રિય છે ? આપ જે કહે તે કરવા તૈયાર છું.” એવાં પ્રિય વચનો કહી પતિને ખુશી કરતી.

એક પ્રસંગે સતી શિરોમણિ અનસૂયાજી પ્રતિધાનપૂરમાં નર્મદાને મળવા સાર ગયાં હતાં. નર્મદાએ તેમને સામા જઈ તેડી લાવીને પ્રેમપૂર્વક આદર સત્કાર કર્યો. પછી સતી અનસૂયાએ કહ્યું કે;—“સતી નર્મદે ! તું કુશળ છે ? તારા પ્રાણુનાથના મુખ દર્શનથી આનંદમાં રહે છે ? તારો પતિવ્રતા ધર્મ કુશળ છે ? દેવી ! જે સતી પતિની પૂર્ણ પ્રેમથી સેવા કરીને પ્રાણુ જતા સુધી તેનું રક્ષણ કરે છે, સાસુ સસરાને તીર્થ રૂપ ગણે છે, પતિને અનેક કાર્યોમાં સલાહ અને સહાયતા આપે છે, નિરંતર મધુર વચને બોલાવી સંતોષ પમાડે છે. તથા જે ચોરાશી લાખ અવતારમાં મનુષ્ય દેહ મેળવી જગતને સુખ અને હિતરૂપ કાર્યો કરે છે, તેને ધન્ય છે” જે જગતને ઉપકાર કરવામાં પ્રીતિવાળી થતી નથી, તેનાં હૃદય, ધન ધામ, ધરા, અને ગુણો વગેરે સર્વ જથ્થા છે, જેણે સદ્ધર્મે પતિ અને કુળનો ઉદ્ધાર કર્યો, તેનેજ કુળવાન કન્યા સમજાવી. તેણેજ અસાર સંસાર ને સાર રૂપ કર્યો.” ઇલાહિ સુબોધ વચનો કહ્યાં હતાં. તેના ઉત્તરમાં નર્મદાએ કહ્યું કે;—“ત્રિલોક્યને પવિત્ર કરનાર ભગવતિ અનસૂયા માતા ! આપ જેવા સતીઓના પમતી હું રજા છું. હું કરા લેખામાં નથી. આપ દીન દાસીપર કૃપા દ્રષ્ટિ કરી પધાર્યો એ ઘણું સાર કર્યું. આપ મારા ચોખ્ખા આરા હોય, તે શરમાવો” એ પ્રમાણે નમ્ર અને વિવેક વાણીથી જવાબ આપ્યો હતો. આ બંને સતીઓના સંભાષણ ઉપરથી નર્મદા એ કેવી પતિવ્રતા અને પરમ ધાર્મિક સતી હતી, તે સ્પષ્ટ દર્શાઈ આવે છે.

સુકન્યા.

આ મહાદેવી મનુના પુત્ર સર્વાતિ રાજની પુત્રી, અને મહાત્મા બૃહુ ઋષિના પુત્ર વ્યવન મુનિની પત્ની થાય. તે સ્વરૂપે મુંદર અને મનોહર હતી. તેમજ વિદ્યાકળામાં પણ કુશળ હતી. સર્વાતિ રાજની રાજધાનીથી ચોડેકે છેટે એક મુંદર વન હતું. સાંચ વ્યવન મુનિને આશ્રમ હતો. એક વખતે સર્વાતિ રાજ પોતાની રાણીઓ અને સુકન્યા સહિત તે મુનિના આશ્રમવાળા વનમાં મુંદર સરોવર હતું, સાં વિહાર કરવા સાર ગયો હતો. સુકન્યા પોતાની રાણીઓ સાથે જૂથ જૂથ વીણતી અને રમતી જ્યાં વ્યવન મુનિ દ્રઢ આસનથી પ્રાણાયામ કરી, એકાગ્ર ચિત્તે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, સાં જઈ પહોંચી. અને અમણનાં તેના હાથથી મુનિની બંને આંખો ટુટી જવાથી તે આંધળા થયા. તેથી મુનિએ રાજના ઉપર ઘણો ક્રોધ કર્યો. રાજને તે ક્રોધ મમાવવા માટે મુનિની ધણી પ્રાર્થના કરી. સારે મુનિએ કહ્યું કે;—“રાજન ! પરપણુ મદા યુર છે. વળી તેમાં અંધાપો એથી ધણી વિપત્તિ પડે છે. તે અવસરે તો સંબંધમાં જોડાયેલ મનુષ્ય મિત્રાલ બીજા કોઈથી મરજી માગીને આકરી કરી સકાતી નથી. હું તદ્વાવરથામાં આતી દશામાં આતી પડ્યો છું, માટે મને તમારી રાજકુમારી સુકન્યાનું દાન આપો. તોજ તમારું કલ્યાણ થશે”

મુનિની આ વાત સાંભળીને રાજ ઘણો શોકાતુર થયો. અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારી દેવપુત્રી સરખી કન્યાને આ વૃદ્ધ અને અંધ તપસ્વીને હું શી રીતે આપી શકું? આથી તે ઘણાજ સંતાપ કરવા લાગ્યો. એ વાત સુકન્યાના નાણુવામાં આવ્યાથી તે પિતાની પાસે જઈને કહેવા લાગી કે;—“ પિતાજી! મિથ્યા શોક શા વાસ્તે કરો છો? હું તે મુનિશ્વરના આશ્રમમાં જઈને મારાથી પીડા પામેલા, તેમને ધીરા પાડીને માફ શરીર આપું છરીશ. અને હું તેમની અહોનિશ સેવા કરીને તેમને તપ કરવામાં મદદગાર થઈશ. તથા જે રીતે તેઓ પ્રસન્ન થશે તેમ કરીશ. માટે આપ લગારે ચિંતા ન કરો. આ મારો દ્રઢ નિશ્ચય થયો છે. તેમાં અટકાવ નહિ કરતાં મારી પ્રાર્થના માન્ય કરો.”

શર્યાતિ રાજાએ સુકન્યાનાં આવાં વચન સાંભળીને મંત્રી મડળના સાંભળતાં તેને કહ્યું કે;—“ હે પ્રિય પુત્રી! તું હજી બાળા છે. વળી અબજા જાતિ છે. તેથી વનમાં રહી એ વૃદ્ધ અને અંધ મુનિની શી રીતે સેવા કરીશ? હું એ આંધળા ઋષિને તારા સરખી મનોહર અને રૂપ લાવણ્યતા વાળી કન્યાને કેમ આપું? માળાપે કન્યાને સ્વરૂપે સુંદર, વધે જીવાન, શુભ્રની કેવળ ખાણ, સર્વ વિદ્યામાં કુશળ, પાપ અને દારિદ્ર જેના કુળમાં પણ ન હોય, તેમ ધન અને ધાન્ય વગેરે સંપત્તિથી ભરપૂર હોય એવા નરને શોધી કન્યાદાન આપવું જોઈએ. તું બુદ્ધિશાળી છે. માટે હક ન કર. બાળા! તારાં વિશાળ નેત્ર અને મનોહર સ્વરૂપ ક્યાં? અને આ વનમાં રહેનાર વૃદ્ધ મુનિ ક્યાં? પુત્રી! એ મુનિ નિરંતર પર્ણકુટીમાં રહેનાર છે. તેની સાથે હું તને શી રીતે પરણાવી શકું?”

સુકન્યાએ પિતાશ્રીનાં આવાં વચન સાંભળીને પ્રસન્ન મુખથી કહ્યું કે;—“ પિતાજી! તમે મારે માટે કશી ચિંતા કરશો નહિ. તમે મુખેથી એ તપસ્વી મુનિને માફ કન્યાદાન આપો. મને એથી ઘણો સંતાપ થશે. જે મારા મનથી તેમનેજ પતિ કરી લીધા છે, માટે મારે તો હવે એજ પતિ છે. તેમની સાથે રહેવાથી હું ઘણી ખુશી થઈશ. હું એ નિરંજન વનમાં તપ કરીને પૂર્ણ ભક્તિ વડે પતિ સેવામાં તત્પર રહીશ. હું સતી ધર્મમાં પ્રવિણ રહી યોગ્ય આચરણ કરીશ. પિતાજી! મને આ અસાર સંસારના ભોગ વિલાસની ઇચ્છા નથી. માફ ચિત્ત સ્વચ્છ છે. આ સંસારની માયા ખોટી છે. પિતા, માતા, કુટુંબ, પરિવાર, ભાઈ, બહેન, અને રાજપાટ, એ બધું અચળ નથી. સર્વ આ દેખાતું જગત્ નાશવંત છે. મૃત્યું કોઈને છોડતું નથી. માટે આ સંસારમાં અવતરીને ધર્મ કર્મ તથા પતિ, એવા વગેરેમાં તત્પર રહી જેટલું બને તેટલું કરી લેવું જોઈએ. અંતે તેજ સાથે આવશે. માટે હે પિતા! મારે માટે કશી ચિંતા રાખશોમાં. આ મારા નિશ્ચયમાં ભંગ કરશો નહિ. મારાં ધન્ય ભાગ્ય કે આવા તપસ્વિ મહા મુનિ જેવા મારે પતિ થશે. તેમની સેવા વડે મારો ઉદ્ધાર થશે. એ મહા મુનિને ઉપરથી દેખીને અંધ અને વૃદ્ધ નાણુગો નહિ. તેઓ જ્ઞાન ચક્ષુએ કરીને સર્વ દેખે છે, અને તપોબળે કરીને તે સુવાન છે. એ તમે નક્કી જાણુને. માટે આ મુનિને માફ કન્યાદાન આપો.”

સુકન્યાનાં આવાં વચન સાંભળીને રાજા અને મંત્રિમંડળ સૌ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા. પછી સર્વે જણ ઋષિના આશ્રમે ગયા, અને તેમને પ્રણામ કરીને રાજાએ કહ્યું કે;—“ હે મુનિ! આપની સેવા કરતા મારી આ પુત્રી નું આપને અર્પણ કરું છું. તે આપ

વિધિ પૂર્વક મહણ કરો.” પછી મુનિએ સુકન્યાની સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું. રાત્રી પુત્રીને પરણાવીને બપોરે ચેર જતા તૈયાર થયો, સારે સુકન્યાએ કહ્યું કે;—“પિતાશ્રી! મારાં આ ઉત્તમ વસ્ત્રો અને ઘરેણાં વગેરે સર્વ અલંકારો લેઈ જાઓ. હું હવે મુનિની સ્ત્રી તપશ્ચર્યાને યોગ્ય વેપ ધારણ કરી મારા પતિની સેવા કરીશ. તેથી ત્રિકોણમાં આપની કીર્તિ અચળ રહેશે. હું પરલોકના સુખને માટે મારા પ્રિય પતિની અહોનિશ સેવા કરીશ. અને જેમ સતી સીતા, તથા અનસૂયા વગેરે સતીઓએ પોતાના પતિમાં પ્રેમ રાખી પોતાનું શિયળ લંગ થયા દીધું નથી, તેમ હું પણ મારું શિયળ સાચવી પતિ સેવામાં તત્પર રહીશ. હું મારો પતિનતાનો ધર્મ ગમે તે યશે, તોપણ ચૂકીશ નહિ. આપ મારે વિશે કંઈ પણ ચિંતા કરશો નહિ.”

સુકન્યાનાં આવાં વચન સોંબળીને રાજાને હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. તેમજ તેણે વહકત તથા મૃગચર્મ પહેરેલું જોઈને રાણીએને પણ હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. આ વખતે સર્વ વ્યાકુળ થિતે થઈ ગયા. પછી સુકન્યાને મુનિ પાસે શ્રદ્ધાને સર્વ શેઠેરમાં ગયા. રાજાના ગયા પછી ધર્મમાં એક નિષ્ઠાવાળી સુકન્યા અગ્નિહોત્રના કાર્યમાં પતિને મદદ કરી સેવા કરવા લાગી. નિત્ય વનમાં જઈને ફળ, કુંદ, કંદ, શૂળ, અને લાકડાં વગેરે લાવી હાજર કરતી. નાદાવાને પાણી, પહેરવાને વસ્ત્ર, અને ખેડવાને મૃગચર્મ એ સર્વ તૈયાર રાખતી. પ્રાતઃકાળે અને સાંધકાળે નિત્યકર્મ કરવા માટે જવ, તલ, દર્ભ, પંચપાત્ર, બરમ, અને કમંડળ વગેરે સામગ્રી લાવીને સ્વામીની આગળ રજુ કરતી. નિત્યકર્મ થયા બાદ નિત્ય નિમીત્ત વખતે ભોજન કરાવતી, અને સુવાની વખતે શય્યા તૈયાર કરતી. એ સર્વ થઈ રહ્યા પછી સ્વામીની આજ્ઞા લેઈને પોતે દુળાહાર કરતી. તે સિવાય પતિ જે આજ્ઞા કરે તે કરવા માટે તૈયાર રહેતી. પતિને હમેશાં નિરૂત્તિની વખતે પતિનતાના ધર્મ વિશે પ્રશ્ન પુછતી. ઉચ્ચકાળમાં પંખાથી પવન નાખતી. અને શીતકાળમાં અગ્નિ સગમથી તપાડતી. જે ધડી રાત્રિ બાકી હોય, તે વખતે પતિથી પહેલાં ઉઠીને સર્વ સામગ્રી નિત્ય મુગ્ધ તૈયાર કરતી. આશ્રમમાં દાહ પણ અતિથિ આવે તો તેને પ્રેમપૂર્વક આદરસત્કાર કરતી. પતિને સદા સંતોષી પોતે પણ આનંદમાં રહેતી. એ પ્રમાણે આ સ્ત્રીએ રાત્રી વૈભવના સુખને છોડી ગઈ, અરણ્યમાં રહીને પતિભક્તિમાં મોહું સુખ માન્યું. અને પતિ મેવાનો અપૂર્વ મદિમા જ્યોતના મોહને દેખાડીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. ધન્ય છે! એવી મનીઓને!

ચાય. તે મહા વિદુષી અને વૈદ્યા હતી. નાની વયમાયીજ તેના પિતાએ ધર્મ, નીતિ, અને ખીજાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તેને કરાવ્યું હતું, હાલના આપણા રાજાએ પોતાની કુંવરી ઝોતે મોટાં મનાતાં રાજસ્થાનોમાં પરણાવવામાં વધારે વડાઇ ગણે છે. પછી તે રાજકુમાર ગમે તેવા ગુણુનો હોય, એ ચાર કે તેથી અધિક સ્ત્રીઓને તે પરણેલો હોય, તોપણ તેની દરકાર નહિ કરતા તેવા સાથે પરણાવી દુઃખરૂપી કૂવામાં નાખે છે. તેથી અનેક ભેગી એક આ ગિચારી પણ સંસારનો કસો લઢાવો ન લેતાં ઓઝલ રૂપી ક્રેદખાનામાં પડી પડી સડે છે. તેમને નથી મળતું પતિ તરફનું પ્રેમ સુખ, કે નથી મળતું યોગ્ય રીતે હરવા ફરવાનું, કે નથી મળતું પતિ સહવાસમાં રહી પ્રીતિ સંપાદન કરી પત્નીધર્મ બજાવવાનું સુખ. આથી તેઓ ગિચારી જેમ તેમ કરી પોતાનો ભવ પૂરો કરે છે. પ્રાચીનકાળમાં તેમ નહોતું. તે વખતે તો રાજ સત્તા કે સમૃદ્ધિ જળ વગેરે કશુંએ નહિ જોતાં માત્ર પોતાની પુત્રી જ્યાં સુખી થાય, ત્યાં એક પત્નીની ઇચ્છા રાખવાવાળા ગુણુવાન પતિને શોધી પુત્રીની પ્રસન્નતા પ્રમાણે પરણાવવામાં આવતી. એવીજ રીતે આ લોપામુદ્રાને રાજ સમૃદ્ધિ વગરના પણ તે સમૃદ્ધિને હાંમે એવા તપ સમૃદ્ધિવાળા મહાત્મા ત્રિપાદશુના પુત્ર અગસ્ત્ય ઋષિ જે મહાવિદ્વાન, તેજસ્વી, સદૃશુષી અને તપસ્વી હતા, તેમની સાથે પરણાવી હતી. આ ઋષિની પ્રત્યક્ષ સમૃદ્ધિ જોઈએ તો પોતાના રક્ષણને માટે પલાસના લાકડાનો દંડ, પાણી પીવાને કંમંડળ, રહેવાને અરણ્યમાં એક નાની ઝુપડી, અને પહેરવાને વસ્ત્રવસ્ત્ર, એટલુંજ રક્ત હતું. તોપણ લોપામુદ્રાએ તેમાં વધારે સુખ માની રાજ વૈભવને તુચ્છકારી એ ઋષિ જોડે ખુશીથી લગ્ન કર્યાં હતાં. અગસ્ત્ય ઋષિએ પ્રથમ લોપામુદ્રા પોતાને આપવાની વિદ્વર્ભ રાજ પામે માગણી કરી, ત્યારે રાજવૈભવના મોટા સુખમાં ઉછરેલી પોતાની પુત્રીને એવા વૈભવ વગરના ઋષિને આપવા તે ખુશી થયો નહિ. પરંતુ ઋષિની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી, એ પણ મોટા દુઃખનો વિષય હતો. તેથી તેને રાત્રી દિવસ ઘણી ચિંતા થવા લાગી. આ વાત જ્યારે લોપામુદ્રાના જાણવામાં આવી ત્યારે પિતાને સંતાપ કરતાં આટલવીને કહ્યું:—“ પિતા! એ મહર્ષિની પત્ની થવામાં હું લગારે દીનગીર નથી. આપ શા માટે બર્થ વિલાપ અને પરિતાપ કરો છો? આપને વળી શી વિપદ છે? હું જોઉં છું કે, આપના સૌભાગ્યનો ઉદય થયો છે. તેથીજ ત્રિલોકમાં પૂજાયેલા અને આખા વિશ્વનું હિત ઇચ્છનારા ધાર્મિક મુનિવર અગસ્ત્ય આપના જમાઇ થવાને ઇચ્છે છે. તેમની સ્ત્રી થવાથી મને જે કષ્ટ પડશે, તેનું આપે જે વર્ણન કર્યું, તેને હું કષ્ટ ન સમજતાં મારા પરમ સૌભાગ્યની નિશાની માનું છું. પૃથ્વીમાં જેટલા પ્રકારનાં સુખ છે, તેમાં ધર્માચરણ સુખ એજ શાશ્વત સુખ છે. એ અચળ-હમેશનું સુખ છે. ખીજા સુખમાં વાસનાની તૂમી છે, પરંતુ ધર્માકાંક્ષા અતુલ છે. પિતા! ધર્મનું સુખ, વિલાસવાળા રાજપ્રાસાદ કરતાં વનમાં વધારે સુખ છે. જ્યારે મહર્ષિની પત્ની થવાથી એ સર્વ સુખ મને મળવાનું છે, ત્યારે કોઈ રાજપુત્રની પત્ની કરવામાં મું વધારે શયદો છે? આપ મને વનવાસીના હાથમાં આપવા દીનગીર ચાઓ છો, પરંતુ શાન્તી દાતા સાધુની સાથે વનમાં રહેવા કરતાં સંસારીઓની સાથે રાજમનમાં રહેવું મું વધારે સુખદાય છે? હું મહર્ષિની પત્ની થવાની ઇચ્છા રાખું છું. માટે આપ સર્વ દુઃખ અને પરિતાપ નહોને માફ તે મહ-

પિને દાન કરે. હું તેમને જોઈને ડરીશ નહિ. ધાર્મિક માણસ કદી પણ દર્શનમાં ભીયણ ન હોય. હું જરૂર તેમના દર્શનથી પ્રીતિનો લાભ પામીશ.”

વિદેશ રાજ્ય પોતાની કન્યાનાં આવાં ધર્મનિષ્ઠા ભરેલાં વાગ્યો સાંભળીને આશ્ચર્ય થયો. અને પછી લોપામુદ્રને મહર્ષિ અગત્ય ઋષિના હાથમાં સમર્પણ કરી. લોપામુદ્ર પરણીને સ્વામી સાથે રહી. તેણે હવે રાજવૈભવને તુચ્છકારી પોતાના પિતા તરફથી સા સરવાસામાં રાજપુત્રીને યોગ્ય ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર વગેરે જે મળ્યું હતું, તે બધાને દૂર ફેંકી પોતાના પતિની સ્મૃત્તિને યોગ્ય વહકલ વસ્ત્ર ધારણ કર્યો. વાન, વશ, ચિત્તા, વગેરે કાઠી ખાનારાં પશુઓના ભંચકર શબ્દોથી માણ રહેલા અરણ્યમાં પતિ સંગે રહેવામાં પૂર્ણ મુખ્ય માનીને આનંદથી તેની પાછળ પાછળ ચાલી નીકળી. જેણે કદી ટાઢ, તાપ, કે વરસાદ વેઠેલ નહિ, કે પગે ચાલેલ નહોં; તેવી કામળ અંગની સ્ત્રી મન, વચન અને કર્મથી સ્વામીની સેવામાં એક રૂપ થઈ દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગી.

આ સાંભળી દેવે આશ્ચર્ય ન થાય? જે સ્ત્રી રાજ વૈભવમાં ઉછરેલી, તે વનમાં યોગિનીને વેષે પતિ સંગે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવા ચાલી નીકળી!! આહા! શાખાસ છે, સતી તને! અને શાખાસ છે તારા માતપિતાને કે, તેમણે તારા જેવી પુત્રીને જન્મ આપ્યો!

સતી લોપામુદ્ર પતિની આરાધનાર રહી તેમની જવા પ્રમાણે સદા ચાલતી. રજે-મજાએ કંઈ પણ કરતી નહોં. નિત્ય પતિને ભજન કરાવ્યા પછી પોતે ભોજન કરતી, સુતા પછી સુતી, અને ઉઠ્યા પહેલાં ઉઠતી હતી. સ્વામી કંઈ પણ કારણથી કહે તો તે ધીરજથી સાંખી રહી સામે ઉત્તર પશુ-વાળતી નહિ. પતિને યોગ્ય સલાહ અને મદદ આપતી, કદી અસંતોષી થતી નહોં. વળી તેનો એક એવો મોટો નિયમ હતો કે;—“અ-તિથિ, ગાય, અનાથ અને કુટુંબીઓને જમાણ્યા પછી જમતી.” આ મહાત્મ્ય વ્રત તેણે હૃદયથી પર્યંત પાળ્યું હતું. તે ઉત્સવ કે શુભ કાર્યમાં પતિની આજ્ઞા લેઈ ધામધુમથી કામે લાગતી, અને પૂરું કરે મૂકતી. એવી તે ખંતી અને ઉત્સાહી હતી. તેનો ધ્યાન, જ્ઞાનનો વિષય માત્ર ઇશ્વર અને પતિજ હતો. તેણે પોતાના પતિ પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને તપશ્ચર્યા કરી દેહનો ક્ષય કર્યો હતો. તેણે પોતાની વિદ્વતાથી રજ્જેદનાં કેટલાંક ઋષુ રજેલાં છે. તેનાં ઘણાં પ્રમાણુ વેદમાંથી મળે છે.

સતી લોપામુદ્રાએ એક મહા તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. તેનું નામ દ્વદરજુ હતું. તે બાળપણથી ઇષન એકાં કરતો હતો, તેથી તેનું નામ ઇશ્વરજુ પડ્યું હતું. અ-ગત્ય ઋષિના આશ્રમ એક જગ્યા પર નહોતો; પરંતુ સુતીક્ષ્ણ મુનીએ રામને જે પ્રકારનો માર્ગ બતાવ્યો હતો, તેપરથી જણાય છે કે, તેમનો આશ્રમ દંડકારણ્યમાં હતો. આ અ-રણ્ય ગોદાવરી નદીના ઉત્તર કિનારા ઉપર છે, મહાભારતમાં તે તેમનો આશ્રમ ગયા પામે હતો, એવું જણાવેલું છે. સતી લોપામુદ્રાએ પતિ સંગે ઘણા દેશ વિદેશમાં મુસા-ફરી કરી હતી. તેમજ સમુદ્ર પર્યટણ કર્યું હતું. અગત્ય મુનિએ ઘણી શોધો કરેલી છે. તેઓ સમુદ્ર પી ગયા, એમ જે કહેવાય છે; તેની મતલબ એવી જણાય છે કે, તેમણે પૃથ્વીના ઘણા સમુદ્રોમાં સર કરી હતી. એ સરમાં તેમણે પ્રથમ હોડી—વહાણની રચના શોધી કઢાડી હતી. આજ આપણે જે સંખ્યાબંધ વહાણો જોઈએ છીએ, તે બધા એ ઋષિની મૂળ શોધનો જ પ્રતાપ છે.

એ રીતે સતી લોખંડી એક સગ્ગની કન્યા છતાં તેણે રાજ્યવૈભવન સુખની સ્પૃહા ન રાખતાં સંસારના વૈભવ રહિત જંગલમાં રહેનાર ઋષિને સ્વધર્મથી વરી હતી. રા-
જમંદિર છોડીને વનમાં ઋષિ-મુનિઓને રહેવાની પર્ણકુટિમાં જઈને વસી હતી. અને રા-
જ્ય પોશાક તથા આભુષણો ઉતારીને વહકલ પહેરવામાં તથા કૃષ્ણહાર કરવામાં અતિશય
આનંદ માન્યો હતો. એ સર્વ કરવાને તેને તેના અધ્યાત્મિક જ્ઞાન બળે ઉરકેરી હતી.
જે કે જ્ઞાન તેને અતે સુખદાયી થઈ પડ્યું હતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું કીર્તિવંત નામ
જગતમાં કાયમ રાખવાને એજ જ્ઞાન કારણભૂત થયું છે. મહાત્મા અગસ્ત્ય જેવા મહર્ષિની
પત્ની થઈને લોપામુદ્રાએ જેવો લાભ મેળવ્યો છે, તેવો તે રાજ્યદારમાં કોઈ રાજાની
રાણી થઈને કદિ પણ મેળવી શકત નહિ. તેણે દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરીને પોતાના આત્માના
કલ્યાણને માર્ગ મોકલ કરતાં પોતાને જન્મ આપનાર પિતાનું પણ શુભ ઇચ્છ્યું છે. પિ-
તાની ઇચ્છા ન છતાં પોતે ઋષિને વરીને ઋષિના કોપમાંથી પિતાને મુક્ત કર્યા હતા.
એમ તેણે પિતાની યોગ્ય સેવા બજાવીને પોતાનું કાર્ય સાધી લીધું હતું. એકંદરે વિચાર
કરતાં લોપામુદ્રાની પિતૃભક્તિ, પતિભક્તિ, અને સદનશીલતા, ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે.
એવા પ્રાદ ગુણવાળી સતી દેવીને ધન્ય છે. !

અરૂન્ધતી.

સતી અરૂન્ધતી મહાત્મા વશિષ્ઠ ઋષિની પત્ની થાય. તે બહુ વિદ્વાન અને પતિવ્રતા
હતી. તેનું પાતિવ્રત્ય સર્વને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. તે પ્રથમ અવસ્થામાં વ્યવહારમાં
નિપુણ હતી, પરંતુ પાછળથી ધર્મ વૈરાગ્યથી પતિ સદવર્તમાન હિમાલય ઉપર જઈને
તપસ્વીનિના વેશમાં પોતાની છાંદગી પૂરી કરી હતી. આપણે કોણ અને આ જગત શું ?
એ તથા ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન અને દૈદિક તથા માનાસિક ધર્મોની ભિન્ન સમજણ કે જે
સનક, સનકાદિક પૂર્વના મહાન ઋષિઓની હતી, તે એણે પ્રકાશિત કરી. તથા આયોને
જ્ઞાન માર્ગે દોર્યા, તેમજ અવહારિક લાભ-મર્થાદાના વિષયપર વિવેચન કરવામાં અને
આયો ઉદ્ધાગી બને એવું સમજાવવામાં પણ તેણે પતિ સાથે રહી ઘણું પ્રયત્ન કરેલો છે.
તે પોતાના સ્વામીને ઘણીજ પ્રિય હતી. તેણે સર્વ કાર્યમાં સ્વામીને સલાહ અને સદાપના
આપીને સંતાપ્યા હતા. વિવાહમંત્રમાં લખ્યું છે કે;—“કન્યાએ વિવાહને સમયે એવું
કહેવું કે, અરૂન્ધતી ! હું તમારી પેઠે મારા સ્વામીની સેવામાં મગ્ન રહું, એવી મારી પ્રા-
ર્થના છે.” આ ઉપરથી જણાશે કે, આ સતી અરૂન્ધતી કેવી પતિવ્રતા નારી હતી. !

અરૂન્ધતીને શક્તિ નામે એક પુત્ર હતો. તેને તેણે ઉત્તમ શિક્ષણ આપીને વિદ્વાન
બનાવ્યો હતો. આ શક્તિ તે પ્રખ્યાત મહાત્મા પારાસર ઋષિના પિતા થાય. અરૂન્ધ-
તીએ વળી વેદપર બાધ્ય કર્યું છે. તે પોતાના અનેક ગુણોથી આયોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ
માનને પામી ગઈ છે.

રેણુકા.

આ સતી ત્રેતાયુગમાં થઇ ગયેલા મહાત્મા જમદગ્નિ ઋષિની પત્ની, અને રેણુક રાજાની પુત્રી થાય. તે પરમ પવિત્ર અને સાધુવૃત્તિની હતી. તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો. વળી પતિ પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવીને યોગ સાધનામાં તે પ્રવિણ થઇ હતી. આ પવિત્ર મનની સતીને પેટે પ્રભુ રૂપ ગણાયેલા મહાત્મા પરશુરામનો જન્મ થયો હતો. રેણુકાએ તેમને બાળપણમાં શિક્ષણ આપીને ધીરવીર અને યાત્રી બનાવ્યા હતા. તેથીજ તેઓ આગળ જતાં મહાન પકિતએ પહોંચ્યા હતા. ઉત્તમ માતાને પેટે ઉત્તમ પ્રજા થાય, એ આ પરથી સિદ્ધ થાય છે.

એવું કહેવાય છે કે, સતી રેણુકાજી પોતાના સતીત્વથી અંચલામાં (લૂગડાના રૂમાલામાં) ગંગા નદીમાંથી ગંગાજળ નિસ બરી લાવતાં હતાં. એક પ્રસંગે તેઓ ગંગાજળ લેવા સાફ ગંગા કિનારે ગયાં હતાં, ત્યાં ગાંધર્વોનો રાજા પોતાની સ્ત્રીઓ અને આસગઓ સહિત દીડા કરવાને આવ્યો હતો. તેનો રાજસિ વૈભવ જોઇને સતીના મનમાં રજેગુણી કલ્પનાઓ થવા લાગી. અને તેનું સતીત્વ નષ્ટ થયું તેથી તે દિવસે અચળામાં જળ રહી શક્યું નહિ. એ જોઇને સતી ધણી બચાવિત થઇ વિભાસવા લાગી કે;—અહો દૈવ ! આ શું થયું ? પતિ ભક્તિની સમૃદ્ધિ જે રજેગુણી સમૃદ્ધિને પણ હાલે એવી તેને હું કેમ ભૂલી ? હું રાજ સમૃદ્ધિ તજીને આ પરમ દૈવત રૂપ ઋષિને પરણી, રાજ સમૃદ્ધિ કરતાં તપ સમૃદ્ધિને મેં વ્હાલી કરી, અને મેહેલને બદલે મેં વનની ઝુપડીને પસંદ કરી, તથા ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર તજીને વદલ ધારણ કર્યાં, તે છતાં મને રજેગુણી કલ્પના કેમ આવી ? અરે ! મારા ઉપર દૈવકાંપ થયો કે શું ! એ પ્રમાણે ખેદ કરતી સતી આશ્રમે આવી. અને પોતાના સ્વામીને કહ્યું, પ્રાણાધાર ! આજે અંચલાની અદર જળ આવી શક્યું નહિ, માટે કૃપા કરી પાત્ર આપો તો તેમાં હું ભરી લાવું. ઋષિ પ્રિયાનાં આવાં વચન સાંભળીને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી તેમણે યોગબળથી જાણી લીધું કે સતીની કલ્પના રજેગુણી થવાથી તેનું સતીત્વ નષ્ટ થયું છે. આ જોઇ તેમને ઘણો ક્રોધ થયો. અને પોતાના પુત્ર પરશુરામને આજ્ઞા કરી સતીનો શિર છેદ કરાવ્યો, પરંતુ પરશુરામની વિવ્રતથી ઋષિએ પોતાના તપોબળે કરીને પાછી તેને સજીવન કરી હતી. હાલના સમયમાં પ્રાચીન કાળના જેવાં પવિત્ર મનનાં તપોબળી સ્ત્રી પુરુષો આર્યાવૃત્તમાં નથી. તેથી ઉપરની વાત કદાચિત્ અસંભવિત જેવી લાગશે ખરી. પરંતુ તે કાળનાં સત્ત્વગુણી તપોબળીની શક્તિ કાંઈક અદ્ભુતિકર છે.

મહાત્મા જમદગ્નિ ઋષિનો આશ્રમ ગંગા કિનારે હતો. ત્યાં એક વખતે સહસ્રાર્જુન ગળ કેટલુંક સૈન્ય લેઈને યુગ્મા રમવા સાફ આવ્યો હતો. રેણુકાજીની બહેન જે સહસ્રાર્જુન સાથે પરણાવી હતી, તે પણ આ વખતે તેની સાથેજ હતી. રેણુકાજી બહેનને ઘણે વર્ષે મળીને ખુશી થયાં. પછી ઋષિએ સહસ્રાર્જુનને જમવાનું આમંત્રણ કર્યું. અને સર્વ સૈન્યને ભાવનાં ભોજન જમાવ્યાં. આ જોઈને સહસ્રાર્જુન આશ્ચર્ય પામ્યો કે, ઋષિની સમૃદ્ધિમાં તો કદાચ આ નાની સરખી ઝુપડીજ છે. તેમાંથી તેમણે આ ભોજન

માણસોને જન્માડ્યાં. માટે મહા-જન્મ કાંઈક ચમત્કાર હોવો જોઈએ. એમ વિચારી ગુપ્ત શોધ કરાવતાં અદર “કામધેનુ—ગાય” છે, એમ જાણવામાં આવ્યું. તેથી તે લેવાની તેની વૃત્તિ થઈ. પણ ઋષિએ તે આપવાની સાફ ના કહી. સારે રાત્રીએ બળજોરીથી લેવા સૈન્ય મોકલ્યું. પણ ઋષિની શક્તિ કાંઈ થોડી નહોતી. જાને પક્ષ વચ્ચે જન્મકુંડુ થયું. અને જન્મદગ્નિ ઋષિના પુત્ર પરશુરામે સહઆર્જુનને તેના સૈન્ય સુધાં કાપી નાખ્યું. એટલુંજ નહિ પણ એવા દુષ્ટ બુદ્ધિના ક્ષત્રિઓને એકવીશ વાર નાશ કરીને પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી.

મતી રેણુકાજી પરમ ધાર્મિક અને પતિવ્રતા હતાં. તેમણે પરશુરામ જેવા ઇશ્વર વતાર ગણાયેલા પરાક્રમી પુત્રને જન્મ આપ્યો, એજ તેમની મોટાઇને પુગવો પ્રસક્ત છે.

અહલ્યા.

આ મહા સતી મહાત્મા શ્રી ગૌતમ ઋષિની ધર્મપત્ની થાય. તે મહા તેજસ્વી અને ગુણવાન હતી. ગૌતમ ઋષિ પણ મહા વિદ્વાન, તપનિધાન, અને તત્ત્વજ્ઞ હતા. તે પોતાની પ્રજા શક્તિથી સર્વભાં માન પામીને ઋષિ મુનિઓમાં અગ્રેસર ગણાતા હતા. સતી અહલ્યા પતિગૃહમાં આવીને સ્વામીની સેવા, ગૃહકાર્ય, ધર્મોપદેશ, ધર્મનીતિવાળાં કૃત્યો, તપ, અને ઇશ્વર ભક્તિ વગેરે કરવા લાગી. તેથી તે પણ સર્વ સતીઓમાં શ્રેષ્ઠતાને પામી. તેને શતાન્નંદ નામે પુત્ર, અને અંજની નામે પુત્રી, એમ બે સંતાન થયાં હતાં. મતી અહલ્યા અને તેમના પતિ વચ્ચે પરસ્પર ઘણો પ્રેમ હતો. તેમના મહા તપોબળે કરીને તેમની સુપ્રાપ્તિ પૃથ્વીમાં સર્વ ઠેકાણે પ્રમરી હતી. એમ તેઓ સર્વ પ્રકારે સુખી હોઇને આનંદમાં ઈવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં. પરંતુ ઇશ્વરની ગહન ગતિ છે. તેની કળા ક્રોધથી કળી શકાતી નથી. તેમના એવા સુખમાં ભંગ થવાનો વખત અહરમાત આવી પડ્યો. એવું બન્યું કે, એક પ્રમંથે ગૌતમ ઋષિની ગેરહાજરીમાં તાદૃશ તેમના જેવો વેશ લેઇને ઈંદ્ર રાજ સતી અહલ્યાને જાગ્રવા આવ્યા. સતીએ સુરમાયાના જાગ્રપટથી બૂલી તેમને પતિ જણ્યા. પરંતુ જેવામાં એ પાપટતિવાળો રાજા પોતાની ધારણા પાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, તેવામાં ગૌતમ ઋષિ ઘેર આવ્યા. એટલે સતીએ તુરંત એતી જાગ્ર કપડીનું કપટ જાપી લીધું. અને તેને ઘણો ધિક્કાર આપ્યો. સતી કેવળ શુદ્ધ મનની હતી, અને ઇશ્વર કૃપાથી તેનું શિયળ ભંગ થયું નહોતું. તે છતાં ઋષિએ ક્રોધ કરીને મતીને સાપ આપ્યો કે:—“તું સુરમાયામાં બૂલી પતિને ઝાળાવ્યા નહિ, તેમ કપડીનું કપટ જાપ્યું નહિ, માટે તું શલ્યા થયે.” પતિની એવી શિક્ષાથી મતીએ દીનપણે કહ્યું કે:—“પ્રાણનાથ ! મને ક્ષમા કરો. હું કપડીનું કપટ જાપી શકી નહિ. મેં તો આપજા જાણ્યા હતા. માટે દીન અજાણપર દયા કરી અનુચ્છ કરો. હું પાછી આપનું દર્શન કરાવે પામીશ ?” સતીનાં દીન વચન ઉપર દયા અવવાથી ઋષિએ કહ્યું કે:—“હાલ હું કાંઈ કરી શકતો નથી. પણ સૂર્યવંશમાં નાશવળુ જગવાન રામાવતાર ધરશે. તેમના ચરણ

સ્પર્શથી તારો ઉદાર થશે. અને તું પૂર્વ સ્વરૂપને પામી મૈત્રેયીશ.” એ પ્રમાણે કહેતાંજ તે શલ્યારૂપ થઇ પડી હતી ! ત્યાર પછી ઋષિ પ્યારી પત્નીના વિયોગથી ધણી ઉદાસ ને દુઃખી થયા હતા. તેમના શૃંગરચાત્રમાં એ પ્રમાણે વિષ આવી પડવાથી તેઓ ઉદાસ થઇને આશ્રમ તજી દક્ષત મૃગચર્મ અને કંમંડલું લેઇને શોકાતુર ચિત્તે બદ્રિકાશ્રમમાં ગયા. અને સતીનો ઉદાર થતાં મૃધી લાં રહીને તપ કર્યું. પછી જ્યારે અયોધ્યાના મહારાજા હસરથને ઘેર શ્રી રામચંદ્રજી જન્મ્યા, અને તેઓ પોતાની ધંદર વર્ધની ઉમરે મારીચ વગેરે રાક્ષસો કે જેઓ બ્રાહ્મણોના યગ બ્રહ્મ કરતા હતા, તેમને મારીને મહાત્મા વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે મિથિલાપુરીમાં જતાં માર્ગમાં સતી અહલ્યા જે શલ્યારૂપે પડી હતી, તેને શ્રીરામના ચરણની રજાનો સ્પર્શ થવાથી શલ્યારૂપ મટીને તે પાછી પૂર્વ સ્વરૂપને પામી હતી ! સતી અહલ્યાએ રામચરણમાં સજ્જન નેત્રથી મદ્મદ્ કંઠે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો કે;—“હું આપના પ્રતાપથી પૂર્વ સ્વરૂપને પામી, માટે તમે જન્મક કન્યા સીતા જે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીરૂપ છે, તેને પામશો.” ગૌતમ ઋષિએ સતીનો ઉદાર થવાની ખબર યોગળળથી જાણી. તેથી તેઓ તુરત સતી અહલ્યાની પાસે આવીને તેને મળ્યા. સતીએ પોતાના સ્વામીને નિહાળતાંજ મદ્મદ્ કંઠે થઇ સજ્જન નેત્રે હર્ષભરે પ્રેમથી ભેટી પ્રણામ કર્યો. ધણી મુદતના વિયોગ પછી આ દુપતિનો સમાગમ થવાથી સર્વને ધણો આનંદ થયો. ત્યાર પછી રામચંદ્રજી તથા વિશ્વામિત્ર અને લક્ષ્મણ વગેરેને મળીને ગૌતમ ઋષિ સતી અહલ્યાને તેડી પોતાને આશ્રમે ગયા. ત્યાં તેમણે ધણી પ્રેમ અને સુખમાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું.

ઉપર પ્રમાણે રામાયણમાં કથા છે. ઋષિના શાપથી અહલ્યાની શલ્યા થઇ, અને પાછી રામચંદ્રજીના ચરણની રજાના સ્પર્શથી અહલ્યા થઇ. એ વાર્તા બહુ અસૌક્યિક છે. તેની સસતા વિષે ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો ખરૂં છે કે અહલ્યા ખરેખર મહાસતી અને સાધ્વી દેવી હતી. તેમ ગૌતમ ઋષિ મહાત્મા પુરૂષ હતા. તેમનો પ્રતાપ આજે પણ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ છે. સતી અહલ્યાને તેના સ્વામીએ મોટી શિક્ષા કરી તે છતાં મનમાં કાંઇ પણ બિનભાવ ન રાખનાં દીવપણાથી માંડ્યું કે,—“ પ્રણતાથ ! હું આપનાં દર્શન કરી ક્યારે પામીશ ? ” આટલા ન્હાના વાક્યથી પણ તેના પતિપરના અખંડ પ્રેમની તથા શુદ્ધ ભાવની આતરી થઇ શકે છે. મહાત્મા ગૌતમ ઋષિનો પ્રેમ પણ પત્નીપર તેવોજ હતો. તેમણે ક્રોધાવેશમાં શાપ દીધા છતાં પત્નીના વિયોગથી ઉદમ રહીને તેને રરી મજતાં સુધી તપશ્રવા કર્યા કીધી, એ તેમના અપૂર્વ પ્રેમની પ્રાક નિશાની છે. ધન્ય છે ! એવાં પ્રેમી નેહાંતે !

મૈત્રેયી.

આ ધર્મનિષ્ઠ અને પવિત્ર બાઇ મહાત્મા યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિની પત્ની થાય. તે બહુ મધુર બાજુ અને પતિવ્રતા હતી. તેણે અધ્યાત્મિક જ્ઞાન રૂપી જગથી પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કર્યું હતું તે પોતાના પતિ પાત્રેથી જાનોપદેગ લેની, અને જીવનમાં મત્સ્યને માખ.

વાનો ઉપદેશ કરતી હતી. મહાત્મા યાગવલ્ક્ય ઋષિને કાત્યાયની નામે પ્તીછ પત્ની હતી. તેની સાથે સતી મૈત્રેયી ઘણીજ સ્નેહ ભાવ રાખીને વર્તતી હતી.

યાગવલ્ક્ય મુનિએ શુકલ અબ્ધુર્વેદ સંહિતા અને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ નામે મોટા ગ્રંથ રચ્યા છે. આ ઉપનિષદમાંથી મૈત્રેયી સંબંધી કેટલીક ઉપયોગી દટ્ટીકત મળે છે. એક વખતે યાગવલ્ક્ય ઋષિએ પોતાની બન્ને ઈંચિએ સંબોધીને કહ્યું કે;—“હવે મારી આખર અવસ્થા થઇ છે, માટે વનમાં જઈને ઈશ્વર સેવામાં બાંધી રહેલું જીવન ગાળવું, એ મને કર્તવ્ય જણાય છે. તો મારી બંધી સંપત્તિ તમને બંને જણને સરખે હિસ્સે વહેંચી આપુ તે તમે હોયો.” આના જવાબમાં કાત્યાયની કાંઈ પણ બોલી નહી. કારણ કે તે બિ-મારી દેવળ ઘરનાજ કામકાજમાં કુશળ હતી. પરંતુ તેજસ્વિ બુદ્ધિની મૈત્રેયી બોલી કે;—“હે! પ્રિયતમ પ્રભુ! આ જગત્ જો ધનથી પરિપૂર્ણ થઈને મારા હાથમાં આવે તો તે-નાથી હું શું નિર્વાણ પદ મેળવી શકું?” યાગવલ્ક્યે કહ્યું;—“નહિ. તમારું જીવન ધનવા-નના જીવન સરખુ થશે, ધનથી અમર થવાની આશા નથી.” મૈત્રેયીએ કહ્યું;—“જેનાથી મારી અમર થવાની સંભાવના નથી, તે સેધને હું શું કરું? જેનાથી અમરપણું મેળવી શકું એવા પ્રહસાનનો ઉપદેશ તમે મને આપો.”

તમા) જે લોક છે, તે મોટા આત્માને જૂને તોજ તે લોકે સર્વ કાંઈ જાણ્યું, સાંભળ્યું, મનન કર્યું, અને ધારણા કરી કહેવાય. એક વસ્તુ જાણ્યાથી બીજી વસ્તુ કેવી રીતે જાણાય ? પરમાત્મા સિવાય બીજી કંઈ સત્તા નથી. જો કંઈ હોય, તો તે આપણને જાણ થવાની નથી. હુંકામાં બીજું કંઈજ નથી, અને પરમાત્મા સ્વતંત્ર છે, એટલા માટે આત્મા થવાથીજ સર્વ જાણાય છે. જેમ દોલતો અને વીણાતો રાજા સાંભળ્યાથી દોલતે મારવાનો તથા વીણાને વગાડવાનો રાજા સંભળાય છે, તેમ પરમાત્માને જાણ્યાથી સર્વ કંઈ જાણવામાં આવે છે. સમુદ્ર સવળા પાણીનું કેવળ આશ્રમ સ્થાન છે, ચામડી એ માત્ર રપશનું એક આધાર સ્વરૂપ છે, જીમ રસનો સ્વાદ લેવાનો આધાર છે, અને નાક ગંધ લેવાનું રહેણું છે. જો નાક ન હોત તો વાસ લેવાનું કામ ચાલત નહિ. કાન એજ શબ્દની આશ્રમ ભૂમિ છે. ચિત્ત બધી વાસનાનું મંદિર છે. હૃદય સઘળા વિદ્યાનું મંદિર છે. હાથ બધાં કર્મોનો આશ્રય છે. મારત બધી કુદરતી વસ્તુનો ભંડાર સ્વરૂપ છે. અને વાક્ય એ શ્રુતિનું અવલંબન સ્થાન છે. જો વાક્ય ન હોય તો વેદ રહી શકે નહિ. આ પદાર્થોના આશ્રયોનો વર્ણ આશ્રય છે. તે આશ્રય બ્રહ્મા છે. મૈત્રેયી ! તમે આ બ્રહ્મનેજ અવલંબીને જીવતાં છો.

મૈત્રેયી—પ્રશ્ન ! આપે જે મહાન આત્મા સંબધી કહ્યું, તે શું મોહમાં દસાધ શકે છે. ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—નહિ, તે આત્મા અવિનાશી સ્થિતિહીન અને નાશ રહિત છે. અસાનપણું આત્માને કદી પણ સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી.

યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીનાં આ આધ્યાત્મિક તત્વ બરેલાં વચનો સાંભળ્યાથી મૈત્રેયી કેવી વિદ્વાન, બુદ્ધિશાળી, અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં કુશળ હોઈ વિદ્યા વિનોદ કરનારી હતી, તે સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રેયીની વિદ્યા મહણ કરવાની બુદ્ધિ ઘણીજ વિશાળ હતી. તેમજ તેની ધર્મ પ્રવૃત્તિ પણ તેવીજ હતી. એ વાસ્તે તેનું ઉપનિષદમાં કહેલું વેદ વાક્યના જેવું પ્રીતિપાત્ર થયેલું છે. તે બ્રહ્મવાદિની થઈ હતી, એવું શ્રુતિમાંથી પણ મળે છે. જેમકે તયોર્હ મૈત્રેયી બ્રહ્મવાદિની વમુચ્ચ. કારણકે ધર્મરતું તત્વ જોળખવાની ઇચ્છા તેનામાં ઘણીજ બળવાન હતી. બ્યારે યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ વનમાં તપ કરવા સાર ગયાં, સારે આ પાતિવ્રત્ય પાળનાર સતી પણ યોગીનિનો વેશ ધારણ કરીને સ્વામીની સાથે વનમાં પોતાનીજ ખુશીવી ગઈ હતી. ધન્ય છે ! આ સતીને કે જેને દાંપત્ય પ્રેમનો આવેલો અપૂર્વ મહિમા બતાવી પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે !

પ્રકરણ ૭ મું.

વિદુષી બાઈઓ.

સરસ્વતી.

સર્વ પ્રકારની વાણી, અને સર્વ પ્રકારની વિદ્યા-કળાની અધિષ્ઠાતા દેવી સરસ્વતી આપણા જગત્ પિતા બ્રહ્માનાં પુત્રી થાય. તેમની માતાનું નામ સાવિત્રી હતું. તેઓ અધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં નિપુણ હતાં. તેમને આ પુત્રિ સિવાય સનક, સનતકુમાર, સનન્દન, અને સનાતન એ ચાર પુત્રો હતા, એ પાંચે બાળકોને દેવી સાવિત્રીએ પોતાને હાથે કેળવીને પરમ જ્ઞાનવાન કર્યા હતાં. એવી સાધ્વી માતાના પ્રતાપ બળથીજ સરસ્વતીએ મહત્ કાર્યો કરીને જગતમાં અમર કીર્તિ રાખી છે.

સરસ્વતી ૩૫ ગુણે અનુપમ અને મનોહર હતાં. તેઓ સર્વ કાર્ય પોતાની જાને કરતાં. તેથી શરીરને કસરત મળવાથી સદા આરોગ્ય રહેતાં હતાં. તેમણે પોતાના પિતાજી પાસે પણ વિદ્યાભ્યાસ કરીને કેટલીક વિદ્યાઓ સંપાદન કરી હતી. અધ્યયન કરી રહ્યા પછી લગ્નની ખટપટમાં ન પડતાં સંસારથી વિરક્ત રહીને તેમણે પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિનો ઉપયોગ જગતના લોકોનું કલ્યાણ કરવાના કામમાં કર્યો હતો. તેમણેજ સંસ્કૃત વાણીને પ્રથમ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમજ સંગીતવિદ્યા ઉત્પન્ન કરીને તેને જગતમાં પ્રવર્તાવનાર તેઓજ હતાં. વળી અંક સંખ્યાનું ગણિત, જૂનાકાર, અને વ્યંજન પણ તેમણેજ ઉત્પન્ન કર્યા છે. કે જેના વડે જગતનો વ્યવહાર ધણો સગવડતા બરેશે થઇ પડ્યો છે. તેઓ વળી મોટી મોટી સભાઓમાં, બ્રાહ્મણો આપવામાં પણ ધણું કુશળ હતાં. પ્રાચીન કાળમાં આર્ય મહિલાઓનું મહત્વ પુરમે પ્રમાણેજ હતું. એવું સરસ્વતીના અગ્નિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

એ પ્રમાણે સરસ્વતી વિદ્યા વિચારદ હોવાથી આર્યોમાં તે સુમયના રીવાજ પ્રમાણે “દેવી” એવા મહાન્ પદને પામ્યાં હતાં. અને અઘાપિ મુઘી ભારતવર્ષમાં હિંદુ સમાજની અંદર તેમની દેવી તરીકેજ પૂજા થાય છે. હિંદુઓ તેમને પોતાની આદિમાતા જાણીને શ્રદ્ધા પૂર્વક તેમના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરે છે. અને પ્રતિ વર્ષની દિવાળીને દિવસે તો ઘણું કરીને સર્વ જ્ઞાતિના વેપારીઓ પોતાના દિમાખી નવા ચોપડાઓમાં સરસ્વતી—ચારદાનું પૂજન દિવા રથાપના કરે છે. તેમાં પ્રથમ “શ્રી સારદાય નમઃ” ઇત્યાદિ શબ્દો લખ્યા પછીજ ખીંગુ લખવું સર કરે છે. જૂના મંથકારોએ પોતાના મંથનો આરંભ કરતાં પ્રથમ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરીને તેની સહાયતા માગેલી જોવામાં આવે છે. અને હાલ પણ કેટલાક તેમજ કરે છે. સરસ્વતીને માટે પૂર્વના આર્યો એટલુંજ કરીને સંતોષ પામ્યા નથી. પરંતુ તેનો મહિમા વધારવા માટે તેમણે હિંદની એક નદીનું નામ “સરસ્વતી” આપીને તેને પવિત્ર માની લીધી છે. હિંદુઓ તેમાં સ્નાન કરીને પોતાને શુદ્ધ

થયેલા માને છે. વળી કોઇ માણસ વધારે સુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન હોય છે, સારે કહેવામાં આવે છે કે, તેને સરસ્વતી પ્રસન્ન છે. અથવા તે સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર છે. એ રીતે તેનો ધણો મહિમા છે. સરસ્વતીએ જે મહત્કાવ્યો કવ્યો છે. તે તરફ જોતાં તેમનો એવો અપૂર્વ મહિમા વધારવામાં હિંદુઓ તદ્દન વાળખી છે. અને પણ આર્યાવર્તની એ સનાતન મહાદેવીને પ્રેમ પૂર્વક સાદાંમ પ્રણામ કરીએ છીએ.

અપાલા.

અપાલા એ મહાત્મા અત્રિ મુનિની પુત્રી હતી. તે એક બ્રહ્મવાદીની કન્યા હતી. કોઇ કારણથી અપાલાને રક્ત પિત્તનો રોગ થયો હતો, તેથી તેના સ્વામીએ તેના ત્યાગ કર્યો હતો. માટે તે પિતાના બાપના તપોવનમાં ઇશ્વરની ભક્તિ કરતી હતી.

અપાલાએ રૂબેરૂના મંડળમાંના ૯૧ માં સુકતની સાત ઋચાઓ બનાવેલી હતી. તેણે ઇંદ્રને સોમ રસ અર્પણ કરી તેની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું. અપાલા પિતાની પ્રણીત ભક્તિ, કરનારી હતી. બાપના ખેતરમાં અનાજ નહિ થયાથી તેણે ઇંદ્રને જણાવી તેની આગળથી વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી અત્રિ મુનિનું ધણુંજ સાઈ થયું હતું.

અપાલાની સાત ઋચાઓનું નીચે બાપાંતર આપવામાં આવે છે. તેના ઉપરથી પ્રાચીન આર્ય ઋષિઓની વિદ્વતા અને ધાર્મિકપણું જણાયે.

“ પાણીની તરફ જવાની વેળાએ માર્ગમાં સોમ પણ મેળવ્યો; ઘરમાં લાવવાની વેળાએ કહ્યું કે, ઇંદ્રના ઉદ્દેશથી તમને કચરીને રસ કાઢી આપું છું. સમર્થ ઇંદ્રના ઉદ્દેશથી તમારું અભિપ્રય કરું છું. ૧

“ હે ઇંદ્ર ! તમે વીર છો, તમે ધણીજ પ્રકાશવાન છો, તમે ઘેર ઘેર જાઓ છો, આ દાંતથી કચરેલું—રજુતિ કરેલું સોમ પીઓ. ૨.

“ હે ઇંદ્ર ! તમને જણવાની ઇચ્છો રાખું છું. હમણાં તમારી સાથે અધિગત થઇશ નહિ. હે સોમ ! એને માટે પહેલાં હળવે હળવે અને પછી જસદીથી નીકળો. ૩

ઇંદ્ર ! અમને ઘણી વાર જળવાન કરો, અમને લક્ષ્મી સંસ્થાપના કરો, અમને પુષ્કળ-વાર ધનવાન કરો. ૪

હે ઇંદ્ર ! મારા પિતાના માથા તથા ખેતર તેમજ મારા પેટની પામેના બાગને ઉત્પાદન કરો. ૫

મારા પિતાનું જે પગર ખેતર છે તેને, મારા આ સરીરને તથા મારા પિતાના માથાને લોમવાળુ કરો. ૬

હે સતકવ્ય ! તમે રથના હિંદ્રમાં, ગાડીના હિંદ્રમાં અને મુગના હિંદ્રમાં ત્રણ વાર (નિષ્કર્ષણ દ્વારા) શોધન કરીને અપાલાને સૂર્ય સરખી કરી હતી. ૭

ઉપરના રૂતાંન ઉપરથી જણાય છે કે, આર્યાવર્તની પ્રાચીન અજ્ઞાઓ મદસ્વતીની મદા ઉપાસક હતી. તેઓ પુરુષોની મારફત વિદ્યાભ્યાસ કરીને અધ્યાત્મિક જ્ઞાનમાં પારંગત થતી, અને મર્યો પણ લખતી હતી.

વાક્ટેવી.

આ મહા વિદુષી દેવીના પિતાનું નામ અંબુણુ ઋષિ હતું. વેદ વ્યાખ્યાંકાર સા-
યનાચાર્યે, '૭ મંત્રની વ્યાખ્યામાં એ નામ જતાવ્યું છે. વાક્ટેવી એટલી બધી ધર્મપરાયણ
ચંદ્ર પડી હતી કે, તે પોતાના આત્મામાં જ્ઞાની શક્તિ પ્રકાશિત રૂપથી અનુભવ કરી
શક્તી હતી. અને જ્ઞાતાંનાં સર્વ સ્થાનમાં તે શક્તિ જાણથી આત્માની સરળતા મેળવી
ગઈ હતી. તેણે આઠ મંત્રો જનાવ્યા છે. તે મંત્રો ઋગ્વેદ સંહિતાના ૧૦ મંડળના ૧૨૫
સૂક્તમાં જોવામાં આવે છે. એ વાક્ટેવીના રચેલા તથા પ્રકાશિત 'જાણી 'દેવી સૂક્ત'
(એટલે વાક્ટેવીના જનાવેલા) તરીકે જાણખાય છે. ૭૦૦ શ્લોકોના ચંડીમાહાત્મ્યનો
એક અંશ છે, તેનો શુજરાત અને બંગાળામાં નવરાત્રિના દિવસોમાં ધણાજ ઉત્સાહની સાથે
પાઠ કરવામાં આવે છે. તે ચંડીમાહાત્મ્ય પ્રકરણ માર્કંડેયપુરાણમાંનો એક ભાગ છે.
ચંડીપાઠની પહેલાં આ દેવી સૂક્ત વાંચવું જોઈએ. ઇંદ્ર માતૃદંડના પ્રબંધમાં લખવામાં આ-
વ્યું છે કે, તેના રચેલા વેદમંત્રો વૈદિક મંડળમાં ધણાજ ઉત્સાહથી પાઠ કરવામાં આવતા
હતા. પરંતુ મનુષ્ય સંખ્યાની તુલનામાં વગર હરકતે કહી શકાય કે, તેઓના રચેલા વેદ-
મંત્રના જેટલા વાંચનારાઓ હતા, તથા છે, તે કરતાં વાક્ટેવીના રચેલા આઠ મંત્રોના
વાંચનારાઓ વધારે હતા, ને હાલ છે. આપ્પા ભરતખંડમાં માર્કંડેય પુરાણમાંના ચંડીમા-
હાત્મ્યનો ધણાજ આદર છે. તેના સંબંધમાં એટલું કહાથી બસ થશે કે, હિંદુ ધર્મ માનના-
રા શુજરાતી તથા બંગાળીઓએ કામની વખતે વેદશાસ્ત્ર કરતાં ચંડિને ધણી પૂજનિય મા-
નેલી છે. મનુ, વ્યાસ, યાજ્ઞવલ્કય, અત્રિ વગેરે ૧૮ મુનિઓનાં સ્મૃતિ શાસ્ત્રો દ્રેલાયા પછી,
જેમ વૈદિક સમયના શૃષ્ટસત્ર અંચની શ્રેષ્ઠતા જતી રહી હતી; પાણિનિ મુનિનું વ્યાકરણ થયા
પછી જેમ ઇંદ્ર, ચન્દ્ર, બાણિ, વ્યાડિ વગેરે વ્યાકરણ નાશ પામ્યાં હતાં, અને જોપદેવનું
શુદ્ધબોધ વ્યાકરણ પ્રગટ થતાં જેવી રીતે પાણિનિ મુનિના શાબ્દ અંચની મોટાઇ કમી
થઈ હતી; વ્યાસ દેવનાં લખેલાં પ્રખ્યાત ૧૮ પુરાણ રચાયાથી જેમ વૈદિક કાળના પુરાણ
શાસ્ત્ર ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા જતી રહી હતી; અને ૧૮ ઉપ પુરાણથી વ્યાસનાં પુરાણનો
અને કુલિન્દ કવિના રચેલા પુરાણથી ઉપ પુરાણનો પણ પ્રભાવ ઓછો થયો હતો; તેમ
ચંડી માહાત્મ્યના અંશે વેદશાસ્ત્રને શુજરાત અને બંગાળામાં ઓછામાં લાવી મૂક્યો છે.
ચંડિ અંચથી સાધારણ રીતે વેદનું શ્રેષ્ઠત્વ ઓછું થયું છે ખરું, પરંતુ તે દેવી સૂક્તનું અવ
લંબન કરીને રચાયું છે. માટે તે કાંઈ ખેદકારક નથી.

જે વેળાએ વાક્ટેવી તત્ત્વજ્ઞાનના ઉંચા શિખરપર ઝંબીર ધર્મમતોનો પ્રચાર કરી ન-
રનારીને અજાણ્ય કરી ગઈ છે, તે વેળાએ પ્રખ્યાત મુનિ તપસ્વીઓએ જન્મ લીધો ન-
હોતો. શંકરાચાર્ય પણ તે વેળાએ જન્મ્યા નહોતા! શંકરાચાર્ય અદ્વૈત મતના પહેલા ફેલા-
વનાર તરીકે દુનિયામાં પ્રખ્યાત થયા છે, પરંતુ નિઃપક્ષપાતે વિચાર કર્યાથી ઉત્તમ રીતે સિ-
દ્ધ થાય છે કે, દેવી વાક્ટેવી રચેલા મંત્રો તેના ધર્મના વિચારનો તથા ધર્મના પ્રચારનો મૂળ
પાયો છે. વેદને મૂળ પાયા લેખે અવલંબન કરવાને લીધેજ તેણે જોઈ ધર્મ ઉપર જય મે-
ળ્યો હતો. અને આલ્લખ્ય ધર્મ પાછો સ્થાપન કરેલો હતો. જોઈ વેદને જ્ઞાન્ત શાસ્ત્ર

તરીકે ધિકારતા હતા. એવા સ્થાનપદ વર્ણવેલા તે બ્રાન્ત શાસ્ત્રમાંથી પ્રમાણ દેખાડી શક્યાથી તેનો ખરો ગૌરવ રહ્યો હતો; આચાર્ય શંકરે એ સમજવાથી તેને અતુસરીને કામ કર્યું હતું. અને સારા ભાગ્યે તે વિષયમાં સિદ્ધિ મેળવી હતી. તેનું મૂળ કારણ વાક્રદેવીના મંત્રો જણાય છે. હવે વાક્રદેવીના રચેલા વેદમંત્રનું ભાષાંતર આપીને પછી આપણા ખરા વિષયપર ધ્યાન ખેંચીએ.

“ હું (સૂક્તની રચનારી અભણ કન્યા વાક્ર) રૂદ્ર, વસુ એ સર્વતા આત્માના સ્વરૂપમાં રહે છું. હુંજ બને મિત્ર તથા વરણ, ઇન્દ્ર તથા, અગ્નિ અને અશ્વિદ્યુતને ધારણ કરે છું.” ૧

“ હું ત્વષ્ટા, પૃથા તથા ભાગ એ સઘળા દેવતાને ધારણ કરે છું. અને સોમને પણ ધારણ કરે છું. આ સોમ કુંડન (પત્થરથી વાટચા) થી ઉત્પન્ન થાય છે. જે યજમાન યજ્ઞીય વસ્તુ તૈયાર કરી અને સોમ તૈયાર કરી દેવોને આનંદિત કરે છે, તેજ યજમાનને હું ધન્ય કહું છું.” ૨

“ હું આખા જગતની ધમ્મરી છું; યાગનું રજ આપનારી અને પરમ બ્રહ્મરાત્રી ધરાવનારી, એટલા માટે યજમાનોમાં, હું ચઢીયાતી છું. હું પ્રપચ સ્વરૂપમાં રહું છું. તથા એવા ખીળ ગુણવાળી છું. મારામાં ધણાં પ્રાણીઓ દાખલ થઈ રહેલાં છે. એટલા માટે દેવતાઓ મનેજ હાથમાં ધારણ કરે છે.” ૩

છવ્ય જે કાંઈ જાણે છે, જે કાંઈ પ્રાણમાં ધારણ કરે છે, તથા જે કાંઈ ખાય છે, તે મારાથીજ (એટલે મારી શક્તિથીજ) એવા અર્થર્થોથી રૂપે રહ્યાથી માણસોના અંગમાં મને જાણવાયું સામર્થ્ય નથી. હે વિદ્વાન્ ! શ્રદ્ધા યોગ્ય વિષયનો તમને ઉપદેશ કરું છું, તે સાંભળો.”

હું પોતે આ બ્રહ્મપદાર્થનું શિક્ષણ આપું છું હુંજ દેવો તથા મનુષ્યોથી સેવિત છું. હું સઘળી કામના પુરે છું, હું લોકોને ઉત્પન્ન કરે છું. અને ઋષિ તથા બુદ્ધિવાન કરી શકું છું. ૫

સ્તીત્ર દ્વેષા-દ્વિપ કરનાર) તથા હિંસકના વધને માટે મેં રૂદ્રના ધનુષમાં બાણ લગાડીયું હતું. તથા મેંજ બંધોના ઉપકાર માટે વિષમની સાથે લગાડ કરી હતી. હું સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીમાં રહેલી છું. ૬

આ જુલોડના ઉપકારના આકાશને હું ઉત્પન્ન કરું છું; સમુદ્ર અને પાણીમા મારો પિતા (અંબૃષ્ઠ ઋષિ) રહેલો છે. આવી રીતે હું આખા અવની મહામાં પ્રવેશ કરી વિવિધ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલી છું, અને કારણ સ્વરૂપ તથા માધારૂપ મારા શરીરથી ધણા છેડેના સ્વર્ગ સોફતે હું સ્પર્શ કરું છું. ૭

જેમ વાયુ પોતાની ઇચ્છાથી સંવાહિત થાય છે, તેમ આખા ભવનની ઉત્પત્તિ કરનાર હું થોને છું, મારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળાં કામમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું; હું આ આકાશ તથા પૃથ્વીની પેલી ચાર પણ છું, હું વિષય નિર્લિપ્ત તથા બ્રહ્મરૂપિણી છું. અને હું મારા પોતાના માહાત્મ્ય જળથી આ સઘળું ઉત્પન્ન કરું છું. ૮

આ સઘળા મંત્રના પાઠ કરનાર ધણાજ થઈ ગયા છે, અને હાલ છે, કેવળ હંક-શાસ્ત્રેજ આ આઠ મંત્રને અવગણીને પોતાના મતનો પ્રચાર કર્યો છે. એમ નહિ પણ શાસ્ત્રાચાર્યના જન્મ પહેલાં ઉપનિષદ જનાવનારોએજ પણ આ મંત્રનું વર્ણન કરેલું છે ઉપનિષદનો આશ્રય લઈને પશ્ચાત્તેજ થયાં છે. તેનાં નામ—સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય, વૈ-

શેપિક, મીમાસા અને વેદાંત. વેદાંતશાસ્ત્ર ઉપર શકરાચાર્યે વ્યાખ્યા કરી છે. પુરાણમાં, કાવ્યમાં, ઉપપુરાણમાં, ગાથામાં એટલુંજ નહિ પણ ફેટલાંક નાટકમાં પણ આ સર્વ દર્શનનો મત તથા ભાવ વ્યાપેલો છે. તેથી સર્વ રીતે જોતાં વાકૂદેવીનો મતજ આ કારણુનો મૂળ પાયો છે. એ સિવાય માર્કેડેય પુરાણના અંદીમાહાત્મ્યનું પ્રકરણ ઉપરના આઠ મંત્રનો ભાવ ખેંચીને લખ્યું છે. એ કહેવું ખરૂં પરંતુ નિઃપ્રયોજન જેવું છે. વાકૂદેવી સાક્ષાત્ વાકૂદેવી-સરસ્વતી હતી. તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી.

અંશુમતિ.

આ મહા વિદુષી બાઈ તથોવનમાં રહેનાર સુવ્રત નામે સુનિની પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેણે બાળપણમાં મહાત્મા ભૃગુ ઋષિ પાસે વેદ, આત્મજ્ઞાન, અને પુરાણાદિ ધર્મશાસ્ત્રો ચગેરેનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેનામાં બુદ્ધિ ચાતુર્ય વૃષાણુવા લાયક હતાં. તેની લાગણી મુળથીજ પરગણુ હતી. તે પતિ સેવા, અને ગૃહકાર્ય વગેરે પતિવ્રતા સ્ત્રીને કરવાનાં કાર્યોમાંથી પરવારીને અવકાશમાં સ્વામીની રજા લેઈને દીન દુઃખીઓની વહારે ધાતી. તે બૃહ્યાને અન્ન, તરસ્યાને પાણી, નવસ્નાને વસ્ત્ર, અને રોગીને ઔષધ આપી તેમની ખીડા ટાળવાને પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરતી. એવી તે પરદુઃખભજન હતી. તેમજ માનવ સંમાજમાં સદૃશ્યોની વૃદ્ધિ થાય, એવા હેતુથી ઉપદેશ કરતી. તે પોતાના ઉપદેશમાં કહેતી કે—

“ સર્વ પ્રાણી માત્ર ઉપર સમભાવ રાખી દયા કરો. દયા એ ધાર્મિક મનુષ્યોનું સામર્થ્ય છે. તમારાપર નિર્દયતા વપરાઈ હોય તો તેનો ખદ્દો દયાથી આપો. જેમ અંદાન વૃક્ષને કુહાડી કાપે છે, તોપણ તેને તે સુગંધી આપે છે. તમારા પુત્ર પુત્રીઓને બાળપણમાં ગૃહરાજનાં કૃત્યોમાંથી થોડો વખત કાઢીને સ્વધર્મનું શિક્ષણ આપો. પિતા, માતા, ગુરુ, અને વડિલોની મર્યાદા સાચવી તેમને માન આપતા રહો. તમો નિઃસ્વ વિવેક ભરી અને પ્રીતિ યુક્ત મધુર વચ્ચેનો બોલો. મનુષ્યો વિષય સુખમાં લુબ્ધ થઈને પોતાની ઇન્દ્રિયોથી કંઈ કંઈ અધર્મ અને અનીતિનાં કામ કરે છે, તેટલા માટે ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખી ઇન્દ્રિય-દમન કરો. ઇન્દ્રિયશ્ચત્ર ચનારને હમેશાં સુખ પ્રાપ્ત થશે. પરમાર્ય બુદ્ધિનો ઢેદો પણ અનાદર કરતા નહિ. જે કોઈ મનુષ્ય સ્ત્રીજને દુઃખ દેતો નથી, પણ સર્વનું શુભ ઇચ્છે છે, તે અક્ષય સુખ ભોગવે છે. મનોવિકારને દખાણમાં રાખો. વિષયના પદાર્થને વળગી રહેવું, એ તેના બંધનનું કારણ છે. અને તે પદાર્થથી વિરક્ત રહેવું, એ મોક્ષનું સાધન છે. માટે જ્ઞાનવડે કરીને વિષયના પદાર્થથી પોતાના મનને અળગું રાખો. સદૃશ્યથી વર્તવા છતાં કદાપિ અત્યત દારિદ્રમાં આવી પડાય, તોપણ દુર્નય ઉપર ચિત્ત લગાડશો નહિ. કેમકે બીજો અવતાર ધારણ કરવામાં માતા, પિતા, પત્ની, પુત્ર, પુત્રી કે સગાં સગંધી કોઈ સાથી થતું નથી. જે વસ્તુ આત્માને વળગી રહે છે, તે શક્ત તેણે જે આદિ કર્યું હશે, તેનાં પરીણામો એટલે ઠરે છે. માટે પોતાનાથી અળગો ન થાય, એવો મોગતી જે સદૃશ્ય તેનો હમેશાં સમઢ કરો. સદૃશ્યજ ખરો સાથી છે. તેજ તરવાનું સાધન છે, એમ નિશ્ચય જાણો મોક્ષ મેળવવા માટે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ્ઞાનવડે મનન કરો. ધર્મને

વધારો. કેમકે ધર્મનો નાશ થવાથી આત્માનું કલ્યાણ થતું નથી. મારે હમેશાં સદૃશ્ય ઉપર પ્રીતિ રાખીને વિચાર, વાણી, અને કર્મથી પવિત્ર વર્તણૂક રાખો. ધર્મ-પરબ્રહ્મ તે દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલો છે. તેને કદાપિ મનુષ્ય ન જાણે, પણ મનુષ્ય જે જે કરે છે, તેને તે નિહાળે છે, અને લક્ષમાં રાખે છે. આત્મા તેનો સાક્ષી છે, અને તેના પોતાના આશ્રયનું રચણ છે. તે મનુષ્યનો સર્વથી મોટો સનાતન સાક્ષી છે. તેના હુકમની અવગણ કરશો નહિ. અને તમારી મરજીમાં આવે તેમ વર્તશો નહિ. મનુષ્ય પોતાના હુકમને યોગે સુખ દુઃખ પામે છે, એ પોતાનીજ વર્તણૂકનું ફળ છે. અધર્મથી સુખ મેળવવાની પાપ રૂપ ધ્રુવજી સ્વપ્નમાં પણ કરશો નહિ. પાપ બુદ્ધિનાં માણસો કદાપિ તુરત દુઃખ ન દેખે, તે પણ વેદેશ્વર કે મોડાં એ પાપનું ફળ દુઃખરૂપે તેમને બોગવતુજ પડે છે. અને તે જન્મો જન્મ નડે છે. માટે રોજ સવારમાં ઉઠીને પરમેશ્વર પાસે એજ આગવું કે મને માફી બુદ્ધિ આપશો નહિ. સન્માર્ગે ચાલવાથી અવરુચ પ્રભુની તમારાપર કૃપા થશે.”

એ પ્રમાણે આ પતિવ્રતા બાધ અંશુભતિ પોતાની મહાબુદ્ધિવડે જનમડળને ઉત્તમ જોષ આપતી હતી, તેથી તેની ખ્યાતિ ચોતરફ ઘણી ફેલાઈ હતી. સૌ તેને સન્માન આપીને પૂજ્ય ગણતાં હતાં તેનો ઉપદેશ દરેક મનુષ્યે જાહુ મન કરવા યોગ્ય છે. ધન્ય છે! અંશુભતિ જેવી વિદુષી બાધને! કે જેણે પોતાની જીવંતી એવી રીતે પરમાર્થ કારણે શ્રેયશ્રી સંપન્ન કરી.

વિશ્વવાહા.

જે અલૌકિક જીવિતા જ્ઞાતાં અને લખીએ છીએ, તે પોતાના ધર્મ ભાવને માટે વેદ સંહિતામાં ઘણીજ નામાકિત છે. એના રચેલા મન્ત્રો ધ્યાન પૂર્વક વાંચ્યાથી ખાત્રી થાય છે કે, તેના ચિત્તની ઉગ્રાઈ, ધર્મ વિશ્વાસની ઉચ્ચતા, અને ચરિત્રના નિર્મળપણને માટે તે આજ સુધી સર્વની શ્રદ્ધારૂપદ મધ્ય રહેલી છે. તે પૂર્વજનિય જીનુ નામ વિશ્વવાહા છે. વિશ્વવાહા શબ્દનો અર્થ સઘળા પાપરૂપ શત્રુનો નાશ કરનાર થાય છે. એ સિવાય તેની જન્મ ભૂમિ કયા સ્થાનમાં હતી, તેનાં માતૃપિતાનું નામ શું હતું, તેને બાધ અથવા બહેન, પુત્ર અથવા કન્યા હતી કે નહીં, કિયા ભાગ્યવાન પુરુષની તે અર્ધભત્રના થઈને તેણે ભર્તારના કુળનો મહિમા કાયમ રાખ્યો હતો, તે ક્યાં અને કોની પાસે વિધા શીખી હતી; એ સર્વ જીવનચરિત્રના જરૂરના વિષયનો ઘણો શોધ કર્યો, પણ તેનો પત્નો મળ્યો નહિ. અને તે મળવાની આશા કોઈએ પણ કરવી નહિ. આટલું તો નિઃસંદેહ જાણવામાં આવ્યું છે કે, અત્રિ ગોત્રમાં તેનો જન્મ થયો હતો. રમેદ સંહિતાના પાંચમા મંડળમાં ખીજા અનુવાકના અઠ્ઠાવીસમા સૂક્તની બીજી ઋચાએ તેણે રચી છે, એ સૂક્તમાં ૭ ઋચો છે એનું ભાષાતર નીચે આપવામાં આવે છે. તે વાંચી જોવાથી તેમાં કેવો પવિત્ર ધર્મભાવ રહેલો છે, અને ઉત્તમ પૂરુષદાયક વિષયનું અવલંબન કરીને કેવી રચેલી છે, તે જાણવામાં આવશે

“ અમિ સળગીને અંતરિક્ષમાં તેનોજ વિસ્તાર કરે છે. અને ઉપાની આગળ જન્મે

ધણીજ પ્રકાશ આપે છે. દેવની સ્તુતિ કરનારી, ધીનું વાસણ પકડનારી, વિશ્વવાહા પૂર્વ તરફ મોં કરીને યજ્ઞને માટે ધી લઇને, અગ્નિની પાસે જાય છે. ૧

હે અગ્નિ ! તમે સારી પેઠે સળગીને અમૃતના ઉપર અધિકાર કરો. અને હવ્યદાતાના બલારને માટે તેની આગળ આવો. તમે જે યજ્ઞમાનને મળો છો, તે યજ્ઞમાન પશુ, ધન, રત્ન વગેરે મેળવે છે. અને તમને પહેલા અતિથિના યોગ્ય ધી વગેરે આપે છે. ૨

હે અગ્નિ ! તમારા ધણા સૌભાગ્યને માટે તમે શત્રુને શાસનમાં રાખો. તથા તમારું તેજ ઉત્તમ થાઓ. હે અગ્નિ ! દંપતિના બંધ સાંકળમાં બાધો. અને શત્રુઓના તેજને ઘેરો. ૩

અગ્નિ ! જ્યારે તમે સારી રીતે તેજવાન થાઓ, ત્યારે તમારા તેજની હું વંદના કરું. તમે તેજવાન અને ઇચ્છા તથા ધર્મ વગેરેના વધારનાર છો. તમે યજ્ઞમાં પ્રત્યક્ષિત થાઓ. ૪

યજ્ઞમાનથી ત્યારે તરફ ફેલાયેલા ઉત્તમ યજ્ઞવાણા અગ્નિ ! તમે તેજશાલી છો. અગ્નિ ! યજ્ઞમાનો તમને પ્રત્યક્ષિત કરીને બોલાવે છે. યજ્ઞ ક્ષેત્રમાં દેવોની તમે પૂજા કરો છો. કારણ કે તમે ધી વગેરેના લઘુ જનાર છો. ૫

યજ્ઞમાં “ હવ્યવાહક ” નામની અગ્નિમાં હોમ કરો, અને સુંદર રીતે તેનું જાળન કરો. ૬

વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓ ભત્રીયાની સાથે યજ્ઞકાર્ય કરતી હતી. રૂઝેદની રચના તથા સં-ગ્રહમાં પણ તેના અધિકાર અથવા સામર્થ્ય હતું એમ વિશ્વવાહાના જ્ઞાતિ ઉપર વિચાર કર્યાથી સારી પેઠે જણાય છે. વિશ્વવાહાએ છ ઋચાઓ રચી હતી. તે વાંચ્યાથી જણાય છે કે, તેમણે પહેલાં દેવતાઓના સ્તોત્ર ઉચ્ચારીને પુરોહિતનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યું હતું. વળી ત્રી-જી ઋચામાં તેણે દાંપત્ય સંબંધ નિયમસર કરવાને અગ્નિ આગળ પ્રાર્થના કરી હતી.

ત્રીજી ઋકમાં શત્રુ શબ્દ જોવામાં આવે છે. તેનાથી વિશ્વવાહા માણસની વિરોધી સ્થિત થતી નથી. અગ્નિના વિદ્વેષીને માટે આ પદનો ઉપયોગ હતો. અગ્નિ આર્યોનો પૂજ્ય દેવતા હતો. તેથી એ દેવતાના વિરોધી માણસો નાસ્તિક હતા. તેમાં કંઈપણ સંદેહ જણાતો નથી. વેદના સમયમાં પણ જોએ વેદ મતના વિરોધી, અને ધર્મ વિરોધી માણસો હતા, તેઓનાં ઉપનિષદ શાસ્ત્ર વગેરેમાં પુષ્કળ પ્રમાણ છે. જે માણસો અગ્નિના ઉપાસક નહોતા, તેઓને ઉદ્દેશીને આ કેકાણે શત્રુ શબ્દ વાપરેલો છે.

ઉપર લખેલી જગાપર અગ્નિની આરાધનાના વિવિધ લખ્યા છતાં પણ એનાથી ધર્મ સંબંધી તથા સહવિષયક તત્ત્વ ચિંતનની ઝાંઝાળાણુ મળે છે.

ઘોષા.

ઘોષા એ પ્રખ્યાત કાક્ષીવાન રાજની પુત્રી હતી. તેને પણ અપાણાની પેઠે ર-અપિત્તનો રોગ થયો હતો. પણ તેમાં તથાપત એટલોજ કે, અપાણાને રઅપિત્ત યવાથી તેના પતીએ તેને કાઢી મૂકી હતી. ઘોષા રોગમાં સ્વપ્નાદ્ય તે વેળાએ તેના વિવાદ થયો નહોતો, પણ અધિદેવે તેના રોગ મટાડવા પછી તેના વિવાદ થયો હતો. એનો બાપ જ-

વેા નામાંકિન હતો; તેવી તેની કન્યા પણ પ્રમિદ્ધ થઇ હતી. કન્યાની વિદ્વતાથી કાશીનાન-
તું મુખ ઉજ્જ્વલ થયું હતું. ધોવાએ ઋગ્વેદ સહિતાનાં ૧૦ મંડળનાં ૩૯ અને ૪ સૂક્તો
રચ્યાં હતાં. તેમાંથી યોગનાં બાપાંતર નીચે આપવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તેની વિદ્યા ત-
થા ધર્મ જણાશે.

“ જેમ ધ્રુવ સંતાનો રથ તૈવાર કરે છે, તેમ હે અશ્વિદ્વ્ય ! તમારે માટે આ સ્તુતિ
તૈવાર કરી છે. જેમ જળાધને કન્યા આપવાની વેળાએ તેને વસ્ત્રાલકારથી તૈવાર કરીને
સંપ્રદાન કરવામાં આવે છે, તેમ આ સ્તવને હું અર્ચકૃત કરું છું. હમેશાં મારા પુત્રપાત્ર
પ્રતિષ્ઠિત રહે.

હે ! કમોના ઉપદેશ કરનાર અશ્વિદ્વ્ય ! તમારો મોટો રથ જ્યારે પ્રાતઃકાળે જાય છે,
અને દરેક માણસની પાસે ધન લેઈ જાય છે, ત્યારે આ રથને કિંચો યજમાન પોતાના યજ્ઞને
મદદ કરવા માટે સ્તવ કરે છે ? તમારો રથ ક્યાં જાય છે ?

હે ! પ્રિય દર્શન અશ્વિદ્વ્ય ! હે કર્યાણુકારી ! આજે તમે ક્યાં કિંચા માણસના ઘરમાં
આનંદ કરો છો ? કોણે તમને બાધી રાખ્યા છે ? કિંચા બુદ્ધિમાન યજમાનના ઘરમાં
તમે ગયા છો ?

એ પ્રમાણે ધોવા વિદ્યા વિશારદ હોઇને ઋગ્વેદ સહિતાનાં સૂક્તો રચી તેણે પોતાની
મહા બુદ્ધિની ઓળખાણ આપી છે. અને તેથી તેનું નામ જગતમાં અમર થયું છે.

ગાર્ગી.

આ મહા તત્ત્વજ્ઞ બ્રાહ્મ મહાત્મા ગર્ગાચાર્ય * ઋષિની કન્યા હતી. તેથી તેનું નામ
ગાર્ગી પડ્યું હતું. તે ધણીજ બુદ્ધિશાળી, ઉત્સાહી, અને ચંચળ હતી. સદાચાર, નીતિ,
અને વિદ્યા એ તેને શણગાર રૂપ હતાં. તેણે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું. તેની
શિક્ષા, આચાર, અને વ્યવહાર અધ્યાત્મિક હતા. તે જે કંઈ શીખતી અને કરતી તે ધ્રુવર
ઉપર દ્રષ્ટિ રાખીને કરતી. બાણ આડબર ઉપર તેને બહુ અનાદર હતો. જે ઉપદેશ ઐહિક
અને પારમાર્થિક મગળ જનક ન હોય, જે ઉપદેશ અને અભ્યાસ આત્માને શાંત કરે નહિ,
તે ઉપદેશ અને અભ્યાસ તેને પ્રિય નહોતો. હૃદય જેવું અધ્યાત્મિક જગથી ધોવાય છે,
તેનું બીજ કશાથી ધોવાતું નથી, એવો તેનો અભિપ્રાય હતો. તેનું શિક્ષણ ધ્રુવર અને
આત્મા સંબંધી હતું. તેનું ચિત્ત એક ચરિત્રજ્ઞ તરફ લાગેલું હતું. તેનો એવો ઉપદેશ છે
કે,—“ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ, અને
જ્યોતિષ વગેરે આ સર્વમાં જેમાં અવિનાશી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેનું ન હોય,
તે સર્વ નેષ્ટ વિદ્યા છે. ‘ચેનાહંનામૂતાસ્વાંકિમહંતેનકુર્યમ્.’ ‘જેનાથી અમૃત તત્ત્વ નહિ
મેળવી શકું, તેને લેઈને શું કર ?’ આવી વેદ પ્રેરણા અને ઉપદેશ આ આર્યમહિમાના

(૧) કેટલાક જણ કહે છે કે, તે વ્યક્તિ નામે ધ્રુવિની કન્યા હતી પણ તેનું નામ જોતાં
એ પાત્ર સત્ય જાગૃતી નથી ગર્ગાચાર્ય યાદવોના ગોત્ર હતા. શ્રી કૃષ્ણ અને બળદેવનાં નામ તેમ-
જેન પાદમાં હતાં

પવિત્ર હૃદયમાં મુદ્દાંકિત થયો હતો. તેનો મનોભાવ ઘણો જ ઉંચ હતો. એ વાત તેણે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક ઋક્ રચેલાં છે, તે પરથી જણાઈ આવે છે. આ પંડિતા તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણી જ પ્રવિણ હતી. શુક્લ યજુર્વેદમાંના બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદના ૩ જા અધ્યાયના ૬ ક્રી અને ૮ મા બ્રાહ્મણમાં એનાં વચનો ઘણાં જ મનોહર અને ઉપદેશ આપનારાં છે. તે વેદ વાક્ય પ્રમાણે પ્રામાણ્ય છે. તેથી સાધારણ જનની આગળ ઘણી જ માન્ય અને આદરની વસ્તુ થઈ પડી છે.

પ્રાચીન સમયમાં મગધ દેશ નાના પ્રકારની તત્ત્વવિદ્યાની ચર્ચાને માટે ઘણો જ પ્રખ્યાત હતો. વિદેહ એ મગધ દેશમાંનો એક પ્રદેશ હતો. મિથિલા નગર, વિદેહની રાજધાની હતી. એનું હાલનું નામ તીરહત છે. એ મિથિલામાં એક વેળાએ બૃહદ્રથ જનક રાજાપિંએ “બહુ દક્ષિણ” નામના મોટા યાગની તૈયારી કરવા માટે જૂદા જૂદા સ્થાનોમાંથી ધાર્મિક બ્રાહ્મણોને ખેલાવ્યા હતા. તે પ્રસંગે કુર તથા પાંચાળ-દેશમાંથી વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણો આવ્યા હતા. તેથી યજુ સભામાં એક અપૂર્વ શોભા થઈ હતી. તે સમયે રાજાપિં જનકના અંતઃકરણમાં “યજુમાં નોતરેલા બ્રાહ્મણોમાં કોણુ સર્વ કરતાં બ્રહ્મ છે” એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. માટે તે જાણવા તેણે સભામાં બ્રાહ્મણોની સામે ૧૦૦૦ ગાયો બાંધી, તે તેઓનાં શિંગડાં ઉપર ૧૦ પાદ હેમમય કર્યા. સાર પછી જનકે બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે—“બ્રાહ્મણો! તમારામાંથી જે સર્વ કરતાં બ્રહ્મવિદ્ હોય, તેણે આ સર્વ ગાયો લેવી.” આવાં જનકનાં વચન સાંભળીને કોઈ પણ તે દાન લેવાને આગળ પડ્યો નહિ. અંતે યાજુવલ્ક્ય ઋષિએ પોતાના શિષ્ય સોમશ્રવાને ગોધન લેઈ જવાની આજ્ઞા કરી. યાજુવલ્ક્યના આવા આચરણથી સભામાંના બીજા બધા બ્રાહ્મણો ક્રોધાવમાન થયા. પરંતુ કોઈ પણ ખેલી શક્યા નહિ. કેવળ જનક રાજાના પુરોહિત અશ્વમેઘે કહ્યું—“યાજુવલ્ક્ય! તમે શું અમારા સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મપરાયણ છો?” સાર પછી જરતકાર વંશના આર્તભાગ, લલપુત્ર ભુવંયુ, ચરકના પુત્ર ઉપસ્ત અને કૂપીતકના પુત્ર કહોડ વગેરેએ નાના પ્રકારના પ્રશ્ન પૂછ્યા. તે પછી બ્રહ્મપરાયણ ગાર્ગીની સાથે યાજુવલ્ક્યનું જે સંભાવણું થયું હતું, તે નીચે આપીએ છીએ.

ગાર્ગી—યાજુવલ્ક્ય! પાણીથી આ દુનિયા બ્રાહ્મ થઈ રહી છે. પાણી કોનાથી બ્રાહ્મ છે?

યાજુવલ્ક્ય—વાયુમાં.

ગાર્ગી—વાયુ કોનાથી બ્રાહ્મ છે?

યાજુવલ્ક્ય—દિતિ, અપ, તેજ, મરુત અને બ્યોમથી.

ગાર્ગી—એ વળી કોનાથી બ્રાહ્મ છે?

યાજુવલ્ક્ય—ગાંધર્વ લોક દ્વારા.

ગાર્ગી—એ રાથી બ્રાહ્મ છે?

યાજુવલ્ક્ય—હે ગાર્ગી! સર્વ લોક દ્વારા.

ગાર્ગી—મૂર્ધ કોનાથી બ્રાહ્મ છે?

યાજુવલ્ક્ય—ચંદ્ર લોક દ્વારા.

ગાર્ગી—એ વળી કોનાથી?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—નક્ષત્ર લોકથી.

ગાર્ગી—નક્ષત્ર લોક કોનાથી વ્યાપ્ત છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—દેવ લોક દ્વારા.

ગાર્ગી—દેવલોક કોનાથી વ્યાપ્ત છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ઈશ્ર લોક દ્વારા.

ગાર્ગી—એ કોનાથી વ્યાપ્ત છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—અક્ષલોક દ્વારા.

ગાર્ગી—અક્ષલોક વળી કોનાથી વ્યાપ્ત છે ?

“ગાર્ગી! આ છેલ્લો પ્રશ્ન સાંભળીને યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું:—“ગાર્ગી! પરાન્વિત થવાનું આશંકાથી અસંભવ પ્રશ્ન કરશો ના. તમે જે દેવતાના સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો, તે નિગ્રાસ બહારની વસ્તુઓ છે. એટલા માટે ગાર્ગી! એ સંબંધમાં તમારે સવાલ કરેલો કોઈ રીતે ઉચિત નથી.

ત્યાર પછી ગાર્ગી થોડીવાર મૂંઝી રહી. એટલામાં અરણ્ય ઋષિના પુત્ર ઉદાલકે કંઈ પૂછ્યું. યાજ્ઞવલ્ક્યે તેનો પણ ખરો જવાબ આપ્યો.

પછી ગાર્ગી ફરી સભામાં સમજા બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને બોલી:—

“બ્રાહ્મણ! યાજ્ઞવલ્ક્યને બીજા બે પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા કરું છું. જો એ આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા સમર્થ થાય, તો તમારે કબૂલ કરવું પડશે કે, કોઈ બ્રહ્મણની તેને પરાજય કરી શકશે નહિ.

બ્રાહ્મણ! એ સાંભળી એના અભિપ્રાયમાં સંમત થયા. ત્યાર પછી ગાર્ગી બોલી:—
“હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! વિદેહ પ્રદેશમાં રહેનારો અથવા કાશી પ્રદેશમાંના ક્ષત્રીય જન્મ ધનુષમાં બે તીર નાખીને સામાને વીધે છે, તેમ હું બે પ્રશ્નરૂપ બાણોથી તમને વિદ્ધ કરું છું. તમે તેના ઉત્તર આપવા તૈયાર થાઓ.

યાજ્ઞવલ્ક્ય—પૂછો.

ગાર્ગી—નભોમંડળના ઉપલા ભાગમાં, અને ક્ષીતિજના નીચલા ભાગમાં કોણ છે ? શૂન્ય માર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં વળી કોણ છે ? આકાશ તથા ભૂમંડળ એ શું છે ? અને સોનાથી આ સર્વ ઐતપ્રેત ભાવથી રહેલું છે ? જૂત બિંધ્ય અને વર્તમાન કાળના કયા પદાર્થમાં વ્યાપ્ત છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ઉપલી નીચલી સર્વ જગા મહાકાશથી ઐતપ્રેત છે.

ગાર્ગી—મહા ભાગ ! તમારા આ સમુક્તિ ઉત્તરથી કૃતાર્થ થયું; હું આજ સંકુતર મળવાને માટે તમારી આગળ નમું છું. હવે બીજા પ્રશ્નનો જવાબ આપો.

યાજ્ઞવલ્ક્ય—પૂછો.

ગાર્ગી—તમે કહ્યું હતું કે, મહાકાશથી, પૃથ્વી, ઉપલા અને નીચલા ભેદ પ્રદેશનું સંધિ સ્થાન છે. તથા જૂન, બિંધ્ય અને વર્તમાન કાળ પરિગ્રાસ રહ્યા છે. ત્યારે, તે મહાકાશ કોનાથી પરિગ્રાસ છે ?

યાજ્ઞવલ્ક્ય—ગાર્ગી! બ્રાહ્મણ જેને પ્રખ્યાત કરે છે, તે અશક્ય થઈ છે તે રહ્યું.

અથવા સૂક્ષ્મ, હરવ કે દીર્ઘ નથી; લાઘવ નથી; ત્રીકણી વસ્તુ પણ નથી; છાયા અથવા અંધકાર, વાયુ અથવા શૂન્ય નથી; તે માયા કૃત અને ગદ્ય પણ નથી; આંખ, કાન, મન, વાક, તેજ, અથવા પ્રાણ નથી. તે મુખ વિનાનો તથા હૃદય વિનાનો છે.

“ હે ગાર્ગી ! તે અનિશ્ચર પરમેશ્વરના શાસનના બળથી ચંદ્ર તથા સૂર્ય, ભૂલોક તથા દેવલોક, નિર્માય, મુદુત્ત, રાત્ર, દિવસ, પખવાડિયાં, મંદિના, ઋતુ, સંવત્સર, સ્થિતિ કરે છે. તે અવિનાશી જગદીશ્વરના શાસનથી પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં વહેનારી નદીઓ, સદૈવ પવનમાંથી નીકળીને પ્રવાહિત થાય છે. ગાર્ગી ! જે માણસ તે અક્ષય પરમાત્માનું યથાર્થ તત્ત્વ ન જાણે, કેવળ યાગ, યજ્ઞ તપશ્ચર્યા તથા હોમ કરે છે, તે કદાપિ રચાથી ક્ષણ મેળવવામાં સમર્થ થતો નથી. પરંતુ જે તેનું તત્ત્વ જાણીને પરલોક ગમન કરે છે, તેજ બ્રાહ્મણ છે. એટલે જરૂરજીવ છે. ગાર્ગી ! તે ઇશ્વરને કોઈ જોતા નથી ખરા, પરંતુ તે સર્વને જુએ છે. કોઇ તેનું સાંભળી શકતા નથી, પણ તે સર્વનું સાંભળે છે. કોઇ તેનો વિચાર કરી શકતા નથી, પરંતુ તે સર્વને જાણી શકે છે. ગાર્ગી ! આ દ્રશ્યમાન નભોમંડળ એનાથી ઓતપ્રોત ભાવથી પરિવ્યાપ્ત થઇને રહેલું છે.

ગાર્ગી દેવીની મતિના વિષયમાં અને આથી મોટી બીજી કંઈ જોજાણાણ આપીએ ? એવા ધર્મ જ્ઞાનની હદ નક્કી કરવામાં દ્રાણ સમર્થ થાય ! તર્ક શક્તિ તો અતુલનીય છે; નહિ તો મોટા વખણાવેલા બ્રહ્મણોની સભામાં સર્વથી ઉપરી થઇને આઠલી પ્રજ્ઞતા કરવા શા માટે જાયા હુંકામાં આ એક અતુલનીય અને અદ્ભૂત સ્ત્રી હતી.

ખના.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન કાળની વિધાવતી સ્ત્રીઓમાં ખનાનું નામ આગળ પડતું છે. બંગાળના ન્દાનાથી મોટા સુધી, ગમે તો શુદ્ધ હોય કે ખેતીનું કામ કરતો હોય, આહે તો વેપારી હોય કે જ્યોતિષક હોય, તે નમામ અનુભવે તેના દોહરાથી ઘણા જાંબા કાળથી તેની નામના ગાઇને તેનાં વચન મુજબ ચાલતા આવે છે. એની શુણ્વતી અને યશસ્વિની સ્ત્રીનું ખંડે વૃત્તાંત જાણવાનો ઉપાય નથી. પરંતુ જેટલું તેનું વૃત્તાંત મજબૂત છે, તેટલું લખવામાં આવે છે.

ખના મહારાજ વિશ્વનાથજીની વેળાએ અર્ધાંત લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષની પહેલાં હતી. એની દંતકથા ચાલે છે કે, તે કોઇ રાજાની કન્યા હતી. પરંતુ કોઇ રાક્ષસો (અજવાન માણસો) તે રાજ કુટુંબના સમગ્ર માણસોને ભક્ષણ કરીને (એટલે મારીને) બાહ્યાવસ્થામાં તેને સિદ્ધ એટલે લંકા દ્વીપમાં ભેદ ગયા, અને પોતાની કન્યાની પેઢે તેમણે તેનું પ્રતિપાલન કર્યું. રાક્ષસો જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા. જે રાક્ષસ ખનાનું પ્રતિપાલન કરતો હતો, તે મના કરતાં જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કુશળતા ધરાવતો હતો. તેના સિદ્ધાંતો સાથે ખનાએ પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા માંડ્યું. અને તેને બીજી વ્યવસ્થા કંઈ કામ ન દેવાથી તથા દીપ કાંડક ન દેવાથી રાત્ર દિવસ શાસ્ત્ર અનુચીતમાં લાગી રહેતી હતી. એથી ને યોગ્ય વખતમાં વિવશજી વિનાની થઇ પડી.

ખના જ્યારે રાક્ષસના ઘરમાં પ્રતિપાલિત થતી હતી અને શીખની હતી, સારે ન-શીખ યોગે એક માણસનું બાળક ત્યાં રહેતું હતું; તેનું નામ મિહિર હતું. એ મહારાજ વિક્રમાદિત્યના નવ રત્ન પંડિતોમાંના એક રત્ન, વરાહ પંડિતનો પુત્ર થતો હતો. વરાહ જ્યોતિષ ગણિતમાં અદ્વિતીય તરીકે વિખ્યાત થયો હતો. તેને જ્યારે પુત્ર થયો, સારે પોતે ગણતરી કરીને જોયું કે, તે ૧૦ વર્ષ માત્ર જીવશે. તેથી અદ્વકાળને માટે તેનું પ્રતિપાલન કરીને વૃથા માથા વધારવી યોગ્ય નથી. એવો વિચાર કરીને તેણે તરતના જન્મેલા બાળકને એક તાંબાના વાસણમાં મૂકીને નદીમાં નાખી દીધો. તાંબાનું વાસણ તરત તરત સમુદ્રમાં ગયું. રાક્ષસીઓ સમુદ્રના પાણીમાં નહાતી હતી, તેઓએ પરિશ્રમ કરીને વાસણને પકડ્યું. અને તેમાંના બાળકને ઘેર આણીને પુત્રના પ્રમાણે રતેહથી પાલન કરવા લાગી. પછી ખનાને યોગ્ય વર ધારીને તેની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું હતું.

ખના અને મિહિર કેટલોક કાળ લોકમાં રહ્યાં. પરંતુ રાક્ષસોના કુત્સિત આચાર વ્યવહારથી કંટાળીને ત્યાંથી નીકળવાને ઘણાંજ ઉત્સુક થયાં. રાક્ષસો સર્વ સમયે તેઓને આંખની સામે રાખતા. એટલે નાસવાનો લાગ મગતો નહોતો. એક દિવસે તેઓ ખાવા બેઠા હતા, એવી વખતે મહેન્દ્ર ક્ષણ જાણીને ખનાએ જમણે પગ ઉપાડ્યો, એટલે શુભ ક્ષણે જવા નીકળી. મિહિરે પણ તેમ કર્યું. રાક્ષસોએ સમજી લીધું કે, તેઓ મહેન્દ્ર ક્ષણમાં નીકળ્યાં છે. એટલા માટે હવે તેમને રોકી ચકાશે નહિ. તેથી તેમણે તેમને જવાની રત્ન આપી. અને એક રાક્ષસીને ખગોળ, ભૂગોળ તથા પાતાળ તત્વનાં દેવતાઓ પુસ્તકો આપીને કહ્યું કે, “સમુદ્ર કાંઠા સુધી તેઓની જોડે જાઓ. અને પરીક્ષા કરીને જોજો કે, તેઓ ત્રણ વિદ્યા સારી પેઠે શિખ્યાં છે કે નહિ? જો કંઈ ઓછાપણું નજરે પડે તો તેઓને પુસ્તકો આપીને આવજો.” સમુદ્ર તીરે એક ગાયને પ્રસવ થતો જોઈને રાક્ષસીએ મિહિરને પૂછ્યું, “બેશો આ ગાયનું બચ્ચું કિપા રંગનું આવશે?” મિહિરે ગણતરી કરીને કહ્યું; “સફેદ રંગનું આવશે.” પરંતુ બચ્ચું કાળા રંગનું પેદા થયું. તે જોઈને રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, તેઓની વિદ્યા હજી કામી છે. એટલે પુસ્તકો મિહિરને આપીને તેને વિદાય કર્યો. મિહિરે વાહરડાના રંગની જે ગણતરી કરી હતી, તે કરતાં વાહરડો ખીજ રંગનો આવ્યો. એ જોઈને તે જ્યોતિષ ગણતરી મિથ્યા સમજ્યો. અને પુસ્તકો શીડીને ફેંકવા લાગ્યો. એ જોતાં ખનાએ તેમ કરવાને ના કરીને કહ્યું કે, “લગાર રિયર થાઓ. ગણતરી ખોટી થઈ નથી.” પછી ગાયે જ્યારે વાહરડાને ચાટવા માંડ્યો, ને તેથી તેનો રંગ સફેદ થયો, ત્યારે મિહિરે રહેલા પુસ્તકોની ચતુર્થી રક્ષા કરી. પરંતુ પહેલાં પાતાળ તત્વનું પુસ્તક શીડી નાંખ્યું હતું, તેથી નરયોકમાં તેઓનું આજીવું ખગોળ અને ભૂગોળ ફેલાયું. ને પાતાળ તરવ અજળમાં રહી ગયું.

ખના અને મિહિર સમુદ્રપાર કરીને યરનાં યરતાં એક જંગલમાં આવ્યાં. તે વખતે રાજા વિક્રમાદિત્ય મૃગયાઈ ફાળની સાથે તે વનમાં ગયો હતો. તેણે એકાએક તેઓને જોયાં. મિહિરે જ્યોતિષશાસ્ત્ર કરીને પોતાની ઝોળખાણ આપ્યાથી રાજા માનપૂર્વક તેઓને રાજાનીમાં લેઈ ગયો. ત્યાં વરાહની સાથે તેની મુલાકાત થઈ. વરાહ પહેલાં તેને અરેખા-પત્રી જોવા લાગ્યો હતો. પરંતુ જ્યારે પિતા પૂરમાં ઝોળખાણ થઈ અને મિહિરે વરાહને

કેટલા છોકરા છે તે બ્યારે પૂછ્યું, સારે વરાહે કહ્યું કે, મને માત્ર એક પુત્ર જન્મ્યો હતો. પરંતુ અધ્યાયુષ મળીને તેને પાણીમાં તરતો નાખી દીધો હતો. મિહિરે પૂછ્યું કે, “ક્યા ચોધડીઆમાં પુત્રનો જન્મ થયો હતો?” વરાહે તે કહ્યું. એટલે મિહિરે કહ્યું કે, “તે પુત્રનું સો વર્ષનું આયુષ્ય છે; તેનું હાથ મૃત્યુ થયું નથી; તે જરૂર કોઈ જગ્યા ઉપર જીવતો છે.” વરાહે પાછી ગણતરી કરીને જોયું તો પોતાની એક યુવતી જૂલ થઈ હતી, એમ માલમ પડ્યું. એ વારને સોની જગ્યાપર દશ વર્ષ ગણ્યાં હતાં. આરતે આરતે વાત થતાં થતાં તે ખોવાયેલો છોકરો મિહિર માલમ પડ્યો. સારે વરાહે પુત્રવધૂની સાથે પુત્રને પોતાના ઘરમાં લેઈ ગયો.

ખનાને સસરાના ઘરમાં આશ્રય મળ્યાથી પરમાનંદ થયો. તે જોવી વિધાવતી હતી તેવીજ મુશીકા અને ધરના કામકાજમાં નિપુણ હતી. પરંતુ અગ્નિ જેમ વંદ્યથી ઠાંકી શકતો નથી, તેમ તેની વિધા ધરમાં આગ્રહાદિત થઈ શકી નહિ. તેના સસરા પાસે ગણતરીના પ્રશ્ન લેઈને પુષ્કળ લોકો આવતા હતા. ખના ધરનું કામ કરતી કરતી તેઓના સમજના પ્રશ્ન સાંભળતી અને સસરા પાછી ઉપર ગણવાનો આરંભ કરતો હતો. તેની પહેલાં પ્રશ્નો ઉત્તર તેના મૂખથી નીકળતો હતો. એનાથી ગણતરી કરનાર સસરા અને ગણતરી કરાવવાને આવેલા માણસો ધણાજ આશ્ચર્ય પામતા હતા. ખનાની વિધાની વાત ધીરે ધીરે દેશ વિદેશમાં વિસ્તાર પામવા લાગી. અને સર્વત્ર તેની કીર્તિ ફેલાઈ. એક દિવસે ખનાએ રસોઈ કરીને જોયું કે સસરા ખાવાને ઉઠ્યો નથી. અને ધરમાં સૂતો સૂતો ધોરતર ચિન્તામાં નિમગ્ન છે. તેણે સસરા આગળ આવીને સચિત્તથી ચિન્તાનું કારણ પૂછ્યું. સસરાએ કહ્યું બેઠા! “રાજ સભામાં એક પ્રશ્ન ઉઠ્યો છે કે, આકાશમાં કેટલા તારા છે? કોઈ તેનો ઉત્તર આપી શકતા નથી. હું સર્વથી મોટા જ્યોતિષ તરિકે પ્રખ્યાત છું. તેથી જો હું તેનો ઉત્તર નહિ આપુ તો માંડે અપમાન થશે. તેથી હું ચિન્તાગુરુ છું.” ખના બોલી, “તે વાસ્તે વિચાર કરો છો શું? આપે બોજન કરો, ઉત્તર લઈને રાજસભામાં પધારજો.” વરાહે કહ્યું “મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, જ્યાં સુધી એનો સિદ્ધાંત ન થાય ત્યાં સુધી પાણી પીશ નહિ.” ખનાએ તરત કેટલાક આંકડા માંડીને આકાશના તારાની સંખ્યા નક્કી કરીને કહી. તેથી વરાહે ખુશી થઈને બોજન કર્યું. પછી તે રાજસભામાં ગયો. અને ગણતરીનું ફલ કહીને સર્વને આશ્ચર્ય પમાડ્યા. ગણતરી કોણે કરી, એનું રાજાએ પૂછ્યાથી વરાહે પોતાની વહુની આશ્ચર્યકારક વિદ્વતાની ઓળખાણ આપીને તેનું નામ કહ્યું. તે સાંભળીને રાજા ઘણો આનંદિત થઈને બોલ્યો, “તેને દમણું લેઈ આવો. હું તેને નવરત્નના ઉપર પ્રધાન રત્ન કરીશ.” આ રાજસન્માન પ્રદર્શન ખનાનો કાલ થઈ પડ્યો. ખનાના સસરાએ જોયું કે, આતો વિપરીત થયું. તેની પુત્ર વધુ રાજમહામાં પ્રધાન થયાથી તેની નીતિ, કૃત્ર, માન સર્વ જરો. એટલા માટે તેને જીમ નહિ રહેતો તેની બોલવાની શક્તિ કંઈ પણ રહેશે નહિ. તેને રાજા પણ તેને આદારો નહિ. એવો વિચાર કરીને પોતાના છોકરાને દુઃખ કર્યો કે, “દમણું ખનાની જીમ કાપી નાંખ.” ખનાએ આગમયની ગણતરીથી જરાજર જળી લીધું હતું કે, જીમ કાપ્યાથી મૃત્યુ પાસે આવેલું છે. તેથી તેણે પોતાના સ્વામીને ખામે બોલાવ્યા. અને જીમ કાપીને

અવિદ્યાએ પિતૃ આત્મા પ્રતિપાલન કરવા કહ્યું. સ્વામીએ પિતૃ આત્માની ખાતર ઘણાજ દુઃખિત હૃદયથી પ્રાણપ્રિય ગુણવતી ભાર્યાની જીવના બે કડકા કર્યા અને તેથી બનાવું મરણ નિષ્કળ્યું. ! ! આહા ! કેવો બેદકારક જનાવ ! એક વિદુષી બાઈનું તેના વિદ્વાન સસરાએ આવી રીતે તેનું મોન નીપજાવ્યું, એ ઘણી બેદાકાર્યની વાત છે.

ભોગવતી.

આ પરમ સાધ્વી સ્ત્રી પૂર્વ દેશના રાજા વિજયરાજની પુત્રી હતી તે ઘણી સ્વરૂપ વાન અને સદ્ગુણી હતી. તેણે વેદ, પુરાણ, ન્યાય, અને કાવ્ય વગેરે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પદોપકાર, નીતિ, આચાર વિચાર, અને સ્ત્રી ધર્મમાં પ્રવિણ હતી. વિજયરાજ પોતાની આ વિદ્વાન પુત્રીને શરમેન રાજના પુત્ર નાગરાજ સાથે પરણાવી હતી. નાગરાજ ખરેખર નાગ જોડો કદરૂપો અને કુર હતો. વિજયરાજે જીવનના મૂળથી નાગરાજનાં વખાણુ સાંભળીને વગર જોયે તેની સાથે ભોગવતીનું લગ્ન કર્યું હતું. તેથી પરિણામે તેને પતાવું પડ્યું. પરંતુ આ ચતુર અને સાધ્વી નારીએ પોતાની વિદ્યાના પરાક્રમથી પોતાનો સ્વસાર આખરે સુખરૂપ દીપાવ્યો હતો. ભોગવતી જ્યારે સાસરે ગઈ, ત્યારે નાગરાજ પાકાનાળામાં ભણે છે, એવું બોલું બહાનું કાઢીને તેનો મેળાપ થવા દીધો નહોતો. કારણ કે નાગરાજ કદરૂપો અને અચાન હોવાથી એવી વિદ્વાન રાજકુમારીને તેની પામે મૂકતાં તેઓ લજ્જાતાં હતાં. આ પ્રમાણે સ્વામીથી નિરકત રહેથી ભોગવતી પોતાના પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તીને સાસુ સસરાની સેવા કરવા લાગી. થોડા વખત પછી જ્યારે આ સર્વ વાત ભોગવતીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તે ખુશીથી પતિની પાસે ગઈ. અને પોતાના સ્ત્રીધર્મ પ્રમાણે તેની સેવા કરવા લાગી. એક વખતે તેના પતિએ તેને કહ્યું કે;—“ તમે મારાથી કેમ બધા પામતાં નથી ? ” તેના ઉત્તરમાં ભોગવતીએ કહ્યું કે;—“ સ્ત્રીને પોતાનો સ્વામી હૃદયરુદ્ધ છે. તો હૃદયથી બધા કાણ પામે ? સ્ત્રીને પતિ ગમે તેવો હોય, તોપણ તેની સેવા કરવી એજ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે. ” એ રીતે તેણે સ્ત્રી ધર્મનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. ભોગવતી જેવી પરમ સાધ્વી અને વિદ્યાના ઉચ્ચ સંસ્કારવાળી નારીના મૂળની ઉત્તમ જ્ઞાનની વાતો સાંભળીને નાગરાજને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેથી તેણે ભોગવતીને કહ્યું કે;—“ હે ! સતી ! તમે અને ગોદાવરી સ્નાન કરાવો, અને તેને કાંઠે મારા નામનું શિવાલય બંધાવો. એટલે હું પૂર્વ સ્વરૂપને પામીશ. ” તે ઉપરથી ભોગવતી સાસુ સસરાની આજ્ઞા લેઈને પતિની સાથે ગોદાવરી જઈ, તે પ્રમાણે કર્યું. એવું કહેવાય છે કે, ગોદાવરી સ્નાન કર્યા પછી નાગરાજનો કદરૂપો ચેરેરો જદાકાળે તે સ્વરૂપવાન થયો હતો. પછી તેઓ બંને જાણુ પાછાં પોતાના નગર તરફ ગયાં, પણ નાગરાજના ન્દાના બાઈઓએ તેને ઝોળા ખા ન શક્યાથી પેમવા દીધાં નહિ. તેથી નાગરાજે તેમની માથે લગાઈ કરવાની તૈયારી કરી. તે જ્યારે ભોગવતીએ વિચાર કર્યો કે, લગાઈ થવાથી મારા પુનરૂપ દીપગમે નાશ થશે. મારે જ્યાં બાઈઓમાં રહેલ અને સખ રહે તેમ કરવું, એ મારો ધર્મ છે એવું વિચારીને તેણે પોતાના પતિને નમના પૂર્વક કહ્યું કે;—

“સ્વામીનાથ ! આપ તો સર્વજ્ઞ અને સદ્ગુણ સંપન્ન છો, પણ આપની અદ્ય બુદ્ધિ-વાળી દાસીની અર્જ્જુન જરા ધ્યાનમાં લેશો. આપ જાણો છો કે, ભાઈઓ વિના મોટા મદી-પતિ પણ ગરીબ જેવા લેખાય છે ભાઈઓ છે તે જાણી જાણુ છે. જેને ભાઈઓમાં સંપ છે, તે ગમે તો સાવ ગરીબ હોય તોપણ પૃથ્વી પતિ જેવા સુખી ગણાય છે. આ સંસારમાં ભાઈઓની સહાયતાની ઘણી જરૂર છે. ભાઈઓ વિના પૃથ્વીપતિ થવાનું નથી, એવું ઇંદ્રને ભાઈ કરી મહાત્મા કશ્યપ પુત્ર વામનજીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. ભાઈઓથી ભૂદા પડી થતો લાભ તે અશ્વત્થામ સમજવો. ભાઈઓ સાથે રહેતાં હાથ થાય, તોપણ તે લક્ષ્મીની ખાણ જેવી સમજવી. જે નિર્ધન છે, પણ તે બંધવ રૂપ ધનને પોપે છે, તેજ ધનવાળો છે. જે ધનવાળો છે, પરંતુ બંધવને પોપતો નથી, તેજ નિર્ધન છે. બંધુ એજ, અમૃતનો સાગર છે. એની મદદથી લક્ષ્મી મળવી ફુલભ નથી. બંધુ વિના આપત્તિમાંથી કાણ ઉગારે ? અરે ! ભાઈઓના રોહને કાઢી ઉપમા અપાઈ શકાતી નથી. હે પ્રાણનાથ ! માઈ કહ્યું માનો યા ન માનો એ આપની ચરજની વાત છે. પરંતુ યુદ્ધમાં તો જ્ય પરાજયનો કાંઈ ભરસો નથી. માટે ચારી અર્જ્જુન એ છે કે, ત્રણ દિવસ સુધી યુદ્ધ બંધ રાખો. અને એ ત્રણ દિવસ વામનવિજય, ક્રુવચરિત્ર, અને ભરતચરિત્રનાં નાટક સર્વે ભાઈઓએ જોવાં.”

સતીનો બોધ ઉપર પ્રભાણે નાગરાજે લક્ષ પૂર્વક સાંભળ્યો. તેમજ તેના ખીજા ભાઈઓએ પણ સાંભળ્યો. તેથી તેઓએ એક મત થઈને તેના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી નાટક જોયાં. પછી નાગરાજે તો નિશ્ચય કર્યો કે મારે યુદ્ધ કરવું નથી. ન્હાના ભાઈઓ પ્રત્યે મારો શો ધર્મ છે, એ મારા જાણવામાં આવ્યું. હવે મારે રાજ્ય જોઈતું નથી. એવું વિચારી તેણે પોતાના ભાઈઓને કહ્યું કે;—તમે મારો ભય રાખ્યા વગર હવે સુખેથી રાજ કરો. તેના ચાર ન્હાના ભાઈઓએ પણ મોટા ભાઈ પ્રત્યે શો ધર્મ છે, એ જાણ્યું. તેથી તેઓ પસ્તાવો કરી હાથ જોડીને નાગરાજને કહેવા લાગ્યા કે, વહિલ બંધુ ! અમે જે કાંઈ કહ્યું હોય, અગર તમારો જે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય, તે કૃપા કરી ક્ષમા કરો. અમારે તો તમારી સેવા કરવી, એજ રાજ્ય છે. એવું કહીને નાગરાજને બહુ આશ્ચર્ય પૂર્વક શેહેરમાં લાવી તેનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. આહા ! સતી ભોગવતીની ચતુરાઈ અને તેના સદ્ગુણનો આ કેવો પ્રભાવ ? તેણેજ પોતાની વિદ્વતા અને મહાન ગુણોના પ્રતાપ વડે નાગરાજ જેવા કદરૂપા પતિને સેવી તેને સ્વરૂપવાન કર્યો, તથા પતિના બંધવોમાં રોહ અને સંપત્તિ રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. એ સાચી મતી વગર અને તેવું નથી. ધન્ય છે ! ભોગવતી તમારી સાચી ભક્તિ અને પતિપ્રતિપણને ! હજાર વાર ધન્ય છે. !

નાયી.

આ વિદુષી જાઈ તૈલંગજી દેશમાં આવેલા હયેશ્વર નગરના પ્રખ્યાત પંડિત ઇસેન્દ્ર-રૌપાધ્યાયની પુત્રી થાય. આ જાહન યોગ્ય ઉમ્મરે પરણાવ્યા પછી તેનો સ્વામી ગુજરી જવાથી વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. તેથી તેણે ઘણી ઉદાશ થઈને પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ કરવા-

ના નિશ્ચય કર્યો. એ વાત તેના પિતાના જીવનમાં આત્મીય આત્મહસાના મહા દોષ વિષે તેને યોગ્ય રીતે સમજાવીને મન પાછું ફેરવ્યું. પછી તેણે પોતાનું જીવન શાસ્ત્ર અભ્યાસ કરવામાં જીવનવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યોતિષમતિ^૧—માત્ર કાંકણીનું તેણે પુષ્કળ પીવાથી જુદી ઘણી ચપલ થાય છે, કિંવા પાંચ કલાકમાં મરી જવાય છે. એવું તેણે પોતાના પિતાના મોઢેથી સાંભળ્યું હતું. માટે તે અજાણવા સાર તેણે એ તેજ ધણું પીધું. એટલે થોડા વખતમાં તેના સર્વ અંગમાં એટલો બધો અગ્નિ પ્રગટ થયો કે, તેનાથી તે સહન થઈ શક્યો નહિ. પછી તે બાવરી બનીને પાસેના એક કુવામાં પડી, અને એ કલાક સુધી પાણીમાં જુડેલી રહી. આ બધી વાતની તેના પિતાને ખબર પડવાથી તેમણે કુવા ઉપર જઈને નાચીને કહ્યું કે, તું હજી બીજા પાંચ કલાક સુધી પાણીમાં જ રહે. નાચીએ તે પ્રભાણું કર્યું. એટલે તેના શરીરનો અગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો. એવું કહેવાય છે કે, તે તેલના થોડે કરીને તેની જુદી એટલી વધી કે થોડી મુદનમાં તે સર્વ શાસ્ત્રમાં અને કળા કૌશલ્યમાં નિપુણ થઈ હતી. સાર પછી તે પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાંના પદ્યાર્થ કહિણ વિષયો ઉપર આખ્યાનો આપતી, અને કવિતા પણ કરતી.

તેણે નાચી નાટક નામે વીરરસ ખતાવનાર ચરિત્ર રચેલું છે. તેમાં તેણે પોતાનો જન્મથી તે વૈધવ્ય દશા પ્રાપ્ત થઈ સાં સુધીમાં જે જે વાતો બની તે સર્વનું સુંદર વર્ણન સંસ્કૃતમાં શ્લોક રૂપે કર્યું છે. સાર પછી તે પિતાની આજ્ઞા લેઈને દેશાદન કરવા સાર ફીટી કળા હતી. દેશાદનમાં તેણે ઘણાક વિદ્વાનોની સાથે વાદવિવાદ કરીને તેમને હત્યા હતા. એવું કહેવાય છે કે, જેઓ તેની સાથે વાદ કરવા આવના હતા, તેમનું તે ખંડન કરતી. તે ફરતી ફરતી દિલ્લી અને જયપુરના રાજ્યમાં ગઈ હતી. ત્યાં તેણે પોતાની અપૂર્વ જુદીનો પ્રકાશ પાડીને ધણું સન્માન અને ધન મેળવ્યું હતું. અને ત્યાંથી તે પછી પોતાને ગામ ગઈ હતી. આ બાઈની વિહ્વતા અને સમપક્ષયકતા જોઈને લોકો ધણું આશ્ચર્ય પામતા હતા. આ મહા વિદ્વાની બાઈ શાશ્વિવાદન ચક્રના સાતમા સૈકામાં દેખાત હતી. તેથી તેને થઈ ગયાને આજે સુમારે ૧૧૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે.

બણાવ્યા હતા. તેથી તે જ્ઞાનજળમાં એટલી તો ચઢીઆતી થઇ હતી કે, એ સમયનો કોઇ પણ પંડિત તેને વિદ્યાવાદમાં જીતી શકતો નહોતો. તેના એવા પંડિતને લીધે બાળપણમાંજ તેની કીર્તિ આખા ભરતખંડમાં પ્રસરી રહી હતી. સરસ્વતીની માતાનું નામ સુભગા હતું.

સરસ્વતી સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થઇને યોગ્ય વયે પહોંચી, સારે તેનું ચિત્ત આ સાંસારિક સંબંધમાં બેડાવા તરફ વળ્યું. એ કાળે માળાપો પોતાનાં સંતાનોને હાલની માફક કુળ મોટપ કે પૈસાની લાલચને લીધે ન્હાની ઉમ્મરથી એક બીજાના ગુણ દોષ જાણ્યા કે જોયા સિવાય લાકડે માંકડુ વળગાવીને તેમનો ભવ ખરાબ કરતા નહોતા. પુત્ર વા પુત્રી જ્યારે બણી ગણીને યોગ્ય વયનાં થતાં ત્યારેજ તેમના ગુણ સ્વભાવ મળતા, જોઇને તેમનાં લગ્ન કરતા હતા. તેમાં પણ એક બીજાને પસંદ પડનાં વર કન્યા વચ્ચે લગ્ન થાય, એ રીત તેમને વધારે ગ્રિય હતી. તેથી તેઓ બીજી શકે ત્યાં સુધી એવી જોગવાઇ કરી આપતા હતા. એવી રીતનાં લક્ષથી દંપતિ ઘણાં સુખી થાય છે. એ નિઃસંશય વાર્તા છે. વિદ્યાવતી સરસ્વતી ઉમ્મર લાયક થવાથી તે પોતાના જેવો વિદ્યાવંન વર શોધી ને તેની સાથે લગ્ન કરવાની તજવીજ કરવા લાગી. તેવામાં રેવાતટના યાત્રિક બ્રાહ્મણો વિષ્ણુમિત્ર પડિતને ઘેર પરાણા થઇને આવ્યા. તેમના મુખેથી મંડનમિત્રની વિદ્વતાની વાતો સરસ્વતીના સાંભળવામાં આવી. તેથી તેણે એ પડિતનું નામ કામ પુછનાં તેમણે જણાવ્યું કે;—રેવા નદીના કિનારે બ્રાહ્મિભતી નામે નગર છે, ત્યાં હિમમિત્ર નામે એક પંડિતનો પુત્ર મંડનમિત્ર છે. તેણે પ્રયાગવાળા પ્રખ્યાત કુમારિલ ભટ્ટાચાર્ય પાસે રહીને ઘણી વિદ્યાઓનું અધ્યયન કર્યું છે. તે જ્ઞાનજળમાં એવો તો સમર્થ છે કે, ઘણા પંડિતો વિદ્યાવાદમાં તેનાથી પરાજય પામ્યા છે. વળી તેણે યોદ્ધા મતનું ખંડન કરીને વેદ ધર્મનું મંડન કર્યું છે. તેથીજ લોકો તેને તેના મૂળ નામ “વિશ્વરૂપ” ને બદલે મંડનમિત્ર કહીને ખોલાવે છે. હાલના સમયે તેના જેવો કોઇ પંડિત અમે જોયો કિવા સાંભળ્યો પણ નથી.

એ પ્રમાણે અતિથિ બ્રાહ્મણના મુખેથી મંડનમિત્ર પંડિતનાં વખાણ સાંભળવાથી તેનેજ વરવાની સરસ્વતીને ઇચ્છા થઇ. તેથી તેણે એક પત્ર મંડનમિત્ર ઉપર લખીને તે બ્રાહ્મણને આપીને કહ્યું કે, તમે જ્યારે રેવા તટે જાઓ, સારે આ પત્ર મંડનમિત્રને આપીને મારી વાર્તા તેમને જણાવજો. બ્રાહ્મણએ તે પ્રમાણે કર્યું. મંડનમિત્રે સરસ્વતીનો પત્ર વાંચીને તેનો મનોભાવ જાણી લીધો. અને તેને વરવાની તેને પણ ઇચ્છા થઇ. પછી યથા સમયે બંને જણનાં માતાપિતાની સંમતિ મળવાથી તેઓ લગ્નની પવિત્ર માંડમાં બેડાયાં. અને પરમ સુખી થયાં.

આ પતિપ્રાણ અને વિદુષી બાઇની સાધુતા અને પંડિતાઇની વિશેષ ખાત્રી તો તેણે શ્રીમાન શંકરાચાર્ય જેવા મહા સમર્થ પંડિતની સાથે કરેલા વિદ્યાવાદથી થાય છે. વળી જ્યારે મહાત્મા શંકર સ્વામીએ મંડનમિત્ર પંડિતની સાથે પ્રથમ વિદ્યાવાદ આરંભ્યો, સારે બંને જણ વચ્ચે દાર જીતનો નિર્ણય કરવા માટે સરસ્વતીનેજ મુકરર કરી હતી. આઠા! આ કાંઇ ચોડા સાનંદાર્થની વાર્તા નથી! આવા બે મહા સમર્થ પંડિતો વચ્ચેના વિદ્યાવાદમાં કોણ હાર્યું, અને કોણ જીત્યું, એ વાન મુકરર કરવામાં ખરેખર મહા બુદ્ધિ અને ગોહોળુ જ્ઞાન જોઇએ. તે હોવાનું માન આ અજગાજનિ સરસ્વતીને મળ્યું હતું. એ

તેના મહા પંડિતની પ્રસન્ન સાક્ષી છે. વળી વધારે આશ્ચર્યનો વિષય તો એ છે કે, શંકર સ્વામીએ પોતાનાજ પ્રતિપક્ષીની સ્તીના ઉપર છત્તઆર રાખીને હાર છતના સાક્ષીબૂત તરીકે તેને કમુચ રાખી હતી. અને તે પ્રમાણે તેણે પોતાની પવિત્ર દરજ્જા નિબ્બક્ષપાતપણે બળવી હતી. એ તેના શુદ્ધ પ્રમાણિકપણાની, અનદદ સીમા છે.

શંકરસ્વામી અને મંડનમિત્રના વાદ યુદ્ધની વખતે સરસ્વતીએ મધ્યસ્થપણે રહેવું, એવું નક્કી થયા પછી બીજે દિવસે વિવાદ સ્થળમાં સૌ એકઠા થયા. એટલે સરસ્વતીએ બંને પંડિતોના ગળામાં પૂછના હાર પહેરાવ્યા. અને કહ્યું કે, જેના મળામાં દુવની માળા કરમાશે, તેમને હું હાર્યા સમજીશ. તે પછી વિવાદ શરૂ થયો હતો. તેમાં આખરે મંડન-મિત્ર પંડિતની હાર થઈ હતી. તે છતાં સરસ્વતીએ નિબ્બક્ષપાતપણે પોતાના પતિના પ્રતિપક્ષીનો જ્ય અભ્યાસ વદનથી બહાર કર્યો હતો. પછી મંડનમિત્ર હાર્યાથી કરાર પ્રમાણે સર્વ સ્થગ કરીને શંકરને સારણે થયા. એટલે શંકરે સરસ્વતીના સાથું બેસ્યું. સરસ્વતીએ તેમનો આશય બહુ લીધો. તેથી તેણે જણાવ્યું કે;—“પત્ની પણ પતિના આત્માની અર્ધભાગિની છે, એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. મારે મને છોડે ત્યારે ખરું. જે કે આપ વિદ્વાન અને સર્વજ્ઞ છો, તોપણ આપની સાથે વાદ કરવાને હું તૈયાર છું.” સરસ્વતીનાં એવાં વચન સાંભળીને શંકરે કહ્યું કે;—“હે ! અજગા તમારી સાથે મારે વાદ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ કે યશસ્વી પુરોહો અજગાની સાથે વાદ કરતા નથી.” શંકરનાં આવાં વચન સાંભળીને સરસ્વતીએ કહ્યું કે;—“મહારાજ ! આ બાબતમાં બંધિત વિશેષની અપેક્ષા નથી. પોતાનો મત તોડવા જે ચત્ન કરે, તે પુરુષ જાતિ હોય, કે સ્ત્રી જાતિ હોય, તેનાપણ તેની સામે પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરવામાં તત્પરતા ધરાવનારાઓએ તેને છની ધીરવાતો યત્ન કરવો જોઈએ. તેટલા મારેજ યાગવલ્ક્ય નામના મહામુનિશાસ્ત્રી ગાર્ગી નામે બ્યબાળાની માથે વાદયુદ્ધ કર્યું હતું. અને જનક રાજાએ સુલક્ષ્મા નામની અજગા સાથે વાદયુદ્ધ કર્યું હતું. ત્યારે શું ! યાગવલ્ક્ય જેવા પુરોહો તત્ત્વજ નહોતા ?”

સરસ્વતીનું એવું સચ્ચિકિત્ત વચન સાંભળીને મનમાં પ્રસન્ન થઈ શંકરે તેની સાથે વિવાદાવાદ કરવાનું કમુચ કર્યું. પછી બ્યારે પરસ્પર છતી લેવાની ઉત્કંઠાવાળાં એ બંને જણની બુદ્ધિ અને ચાતુર્યથી શત્રોના પ્રવાહની રચના એવી તો સરસ થવા લાગી કે જેના શ્રવણથી વિદ્વાનો પણ આશ્ચર્ય પામીને તેમને બૃહસ્પતિ અને શુક્રાચાર્યથી પણ અધિક ગણવા લાગ્યા. સંધ્યા વંદનાદિક આવશ્યક કર્મના નિમેશ સમય સિવાય તેમનું વાદ યુદ્ધ રાત દિવસ વિશ્રાંતિ વગર ચાલ્યું. એવી રીતે વાદ કરતાં સત્તર દિવસ વિતી ગયા, પણ શંકર હાર્યા નહિ. ત્યારે સરસ્વતીએ વિચાર કર્યો કે, આ આચાર્ય બાળપણમાંજ સંન્યાસી થયેલ છે, અને કદી પણ શીઘ્રવ્રતથી ચૂકેલ નથી. મારે વાત્સ્યાયન સૂત્રો વિષેનો સંવાદ કરીને તેમનો યશઃજય કર. એમ ધારીને કામચાલને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો પુછ્યા. એટલે શંકરે ચોક્કસને જવાબાર વિચાર કરીને કહ્યું કે, આ વિષયમાં મને એક મહિનાની સુદત મજાથી જોઈએ. પછી સરસ્વતીએ તેમને એક માસની સુદત આપી. શંકરે એક મહિનામાં કામચાલનું માન સંપાદન કરીને પાછા આવી વાદ કર્યો. તેમાં આખરે શંકરનો જય થયો. તે છતાં સરસ્વતીએ એ વાદવિવાદમાં પોતાની મહા બુદ્ધિની બાળબાળ આપી હતી. શંકર તેને

મંત્ર બદ્ધ કરી તુંગભદ્રા નદીને કિનારે પ્રતિષ્ઠિત શૃંગપુરમાં ગયા હતા. અને તે જગ્યાએ એક મઠ બાંધી ત્યાં સરસ્વતીને રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી. સરસ્વતી ત્યાં ચિરકાળ રહી હતી. એ મઠ અધાપિ સુધી શૃંગાગિરિ અથવા સિંહારી નામથી વખણાય છે. સરસ્વતી-ભારતીએ ત્યાં ભારતી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, અને ત્યાંના શિષ્ય મંડળમાં ભારતી નામ આપ્યું. મંડનમિશ્રને શંકરે સંન્યસ્તની દિક્ષા આપી. અને “તત્ત્વમાસિ” એ મહા વાક્યનો ઉપદેશ આપ્યો. સ્વાયંત્રી મંડનમિશ્રની ગણના સુરેશ્વર અથવા સુરેશ્વરાચાર્યના નામથી શંકરના મુખ્ય શિષ્યોમાં થઈ હતી.

એ રીતે ભારતવર્ષમાં સરસ્વતીના અવતાર ૩૫ આ સરસ્વતીએ વિદ્યાવાદમાં પરાક્રમ બતાવીને પોતાના નામનો મહિમા રાખ્યો હતો. પ્રાચીનકાળમાં આર્ય મહિલાઓ વિદ્યાની મહા ઉપાસક હતી, અને તેઓ બુદ્ધિબળમાં તથા જ્ઞાનબળમાં પુરોહીતી સાથે હરિશ્રાદ્ધ કરી શક્તી હતી, તેની ખાતરી આ સરસ્વતી તથા ગાર્ગી જેવી પંડિતાઓએ કરી આપી છે. હાલના સમયમાં આવી મહાદેવીઓની હિંદમાં ઘણી ખોટ છે. તે કૃપાળુ પ્રભુ પુરી કરશે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

PRAGJI DEVRAM THA લીલાવતી. ગાગજી દેવરામ ઠાકર

શાશિવાહેન શંકના અગ્નીઆરમ સૈકામાં થઈ ગયેલા હિંદના પ્રખ્યાત ખગોળવેત્તા ભાસ્કરાચાર્યની આ પુત્રી થાય. તે ગણિત અને જ્યોતિષ વિદ્યામાં એવી તો કુશળ હતી કે, તેના જેવા પુરૂષ થવા પણ મુશ્કેલ છે. પરંતુ દુઃખનો વિષય એ છે કે, તેનું જીવન વૃત્તાંત કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં મળતું નથી. દિલ્હીના બાદશાહ અકબરશાહના શ્રેષ્ઠ નામના એક સભાસદે અકબરને ખુશ કરવા સાર એક બ્રાહ્મણની આગળ પોતાને બ્રાહ્મણરૂપે ઓળખાણ આપીને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને સંસ્કૃત ભાષાના ધણી ઉત્તમ ગ્રંથોનાં શરસી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યા હતાં. તેઓમાં ભાસ્કરાચાર્યે જનાનેહું લીલાવતી નામે ગ્રંથનું પણ ભાષાંતર કર્યું હતું. તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે;—“ભાસ્કરાચાર્ય ખેદર શહેરનો રહેવાસી હતો. લીલાવતી તેની એક માત્ર કન્યા હતી, તે તેને ઘણી આહતી હતી. પરંતુ તેની જન્મકુંડલી અને નક્ષત્રની ગણતરી ઉપરથી જણાયું હતું કે, તે પતિ અને પુત્ર વગરની થશે. ભાસ્કરાચાર્ય પોતાની કન્યાની આ દુર્ગતિ થવાના વિચારથી ઘણો દુઃખિત રહેતો હતો, અને સર્વદા ચિંતા કરતો હતો કે, શાથી તે વિધવા ન થાય.

થોડાક વર્ષો તેના વિવાહનો કાળ આવ્યો. તેણે પોતાની જ્યોતિષ વિદ્યાના બળથી એનું લગ્ન નક્કી કર્યું કે, એ મૂહુર્તમાં વિવાહ થાય તો લીલાવતી પતિ વગરની ન થાય, અને પુત્રવતી થાય. પછી લગ્નને દિવસે ધણીક વિદ્વાનો અને સુગ્ર સોહોને બોલાવીને તેઓની સામે કન્યા અને જમાઈને એકત્ર બેસાડીને લગ્નના કાળ નિર્ણયને માટે પાણીથી બરેલા વાસળું ઉપર અતિ શુદ્ધ કાષ્ઠાવાળી એક વાડડી રાખીને કહ્યું કે, આ વાડડીના હિંદમાંથી પાણી બરાબરે બારે વાડડી પાણીમાં દુબે સારે કન્યાને સંપ્રદાન કર્યાથી કન્યા વિધવા થશે નહિ.

ભારકરાચાર્યે કાલના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિવેચનાને માટે વિષ્ટ પડિન અને દૈવસ વગેરે ધણાક વિચક્ષણ મનુષ્યોને ત્યાં રાખ્યા હતા. પરંતુ દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે. લીલાવતી ખાલ્ય સ્વભાવને લીધે તે હુદ્દ છિદ્રવાળી વાડકીના ઉપર વાંકી વળીને બેતી હતી. એટલામાં અ-કસ્માત તેના માથા ઉપરના મુકૂટમાંથી એક નાનું મોતી તે વાડકીમાં પડ્યું. તેથી પા-ણી પ્રવેશ થવાનું છિદ્ર બંધ થયું. ભારકરાચાર્ય અને દૈવસ લોકો કેક ઠેકાણે બેસીને વાડ-કીને પાણીમાં ડુબવાની વાટ બેતા હતા. બ્યારે તેને પાણીમાં ડુબવાને આનુમાનિક કાલ કરતાં વિલંબ થવા લાગ્યો, સારે તેઓ અજાયેબ થયા. તપાસ કરતાં માલુમ પ-ડ્યું કે, એક ન્હાના મોતીથી છેદ બંધ થઈ ગયો હતો. અને તેમાં પાણી આવતું નહો-તું. એથી આચાર્ય ધણે અજાયબ અને દુઃખિન થયો. તે છતાં તેણે કન્યાનો વિવાહ કર્યો. તે પછી કેટલાક દિવસ ત્રિલા બાદ લીલાવતી પતિ વિહીના થઈ. ભારકરાચાર્યે જોયું કે, લીલાવતીને પતિ અને પુત્ર વગર કાળ ગાળવો પડશે. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, પુત્રાદિ દ્વારા તો કેટલાક કાળ સુધી પૃથ્વીમાં નામ રહે છે, પરંતુ હું જ્યોતિષ વિદ્યામાં કન્યાને એવી વિદ્યાવતી કરીશ કે, તેથી તેનું નામ અમર થઈ જશે.

એવો વિચાર કરીને તે પોતાની કન્યાને નાના પ્રકારના અંક અને જ્યોતિષાત્મ શીખવવા લાગ્યો. અને સંસ્કૃત ભાષામાં એક ગણિતનું પુસ્તક તૈયાર કરીને એ પુસ્તક તેના નામથી તેણે પ્રચારિત કર્યું. એ પુસ્તક તૈયાર કરવાનો કાલ લાખ્યો હતો. તે ન-ક્ષત્ર નિર્ણય કર્યું કેટલેક અંશમાં તેનો સમય શાન્તિવાહનનો ૧૧૦૦ ચક્ર લાખ્યો. ભારક-રાચાર્ય લીલાવતીને સંબોધિતે પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને લીલાવતી તેના ક્ષેત્રે આપ્યો. એ અં-કમાં અંક કરવાની જે રીતિઓ છે તે અતિ સુંદર છે. તેમાં પહેલા પરિમાણ નિર્ણય કરીને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર, વર્ગ, વર્ગમુળ, ઘન ઘનમૂળ વગેરે અંક કરવાનાં અતિ સુગમ અને સારાં સારાં મત્ર તથા ઉદાહરણ આપ્યાં છે, તેમાંથી કેટલીક ગણિત કરવાની સૌથી સહેલી રીતે શીખાઈ શકાય છે.

પ્રિય વાચક! એવો વિચાર કરશો ના કે, કેવળ ભારકરાચાર્ય દ્વારા અંકને લીલાવતીનું નામ પ્રમિદ થયું છે. લીલાવતી પોતે પણ વિદ્યાવનિ હતી, અને અંક તથા જ્યોતિષ વિદ્યામાં અતિ નિપુણ થઈ હતી. લોકોમાં હંતકથા ચાલે છે કે, લીલાવતી ગણિત શાસ્ત્રમાં એવી તો દુષિધાર હતી કે જાડને બેઠને થોડી વારમાં જાડની શાખા ઉપરનાં પાંદડાંની સંખ્યા કહી શકતી હતી! વાહા ધન્ય છે! પ્રનાયી પિતાની એ પ્રતાપી પુત્રી કે જે અજગા જનિ છતાં પોતાની મહા બુદ્ધિ વડે જગતમાં અમર નામ રાખી ગઈ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

વીરાંગનાઓ.

મીનલદેવી.

આ મહા સતી, સદ્ગુણી અને બહાદુર રાજમાતા ગુજરાતના પ્રખ્યાત અને મહાન પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની જન્મેતા અને દક્ષિણમાં કર્ણાટક દેશમાંના ચંદ્રપુરના રાજા જયકેશી નામે પ્રતાપી રાજાની પુત્રી હતી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બાપ કરણ સોલંકી સંવત ૧૧૨૮ માં ગુજરાતમાં પાટણની ગાદીએ બેઠો. તે વેળા દેશની પડતી થઇ નહોતી, અને રાજા પ્રજા અધમ અવસ્થાને પામ્યાં નહોતાં. વિનાશકારી જૂઝા બાળલગ્ને દેશમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો, મહારાજા લી-મહેવ તથા તેની રાણી ઉદયમતિએ પોતાના કુંવર કરણને નાનપણમાં પરણાવી દેવાની ઉતાવળ કરી નહોતી. તેના તનને તથા મનને કળવી પુરુષાર્થ કરવાને યોગ્ય કર્યો હતો.

રાજા કરણ ગાદીએ બેઠો તે વેળાએ તે ભરખુવાનીમાં આવ્યો હતો. હવે લગ્ન કરવાનો સમય થયો. માટે કારભારીઓ યોગ્ય કન્યાની શોધ કરવા લાગ્યા હતા. એવામાં કર્ણાટક દેશથી જયકેશી રાજાની તરફથી મીનલદેવીના સગપણનું નાળીએર લેઇને એક ચતુર ચિતારો કરણ રાજાના દરબારમાં આવ્યો. તેણે મીનલદેવીની સુંદર છાંયી ચિતરેલી બતાવીને તેના રૂપ ગુણની રાજાની આગળ સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી કરણ રાજાએ તેના સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કરીને નાળીએર લીધું. અને પોતાનું ખાંડુ ચંદ્રપુર મોકલ્યું.

મીનલદેવીની ઉંમર આ વખતે ૧૮ વર્ષની હતી. તે બહુ બણેલી, સદ્ગુણી અને શાળી પણ સાધારણ રૂપવાળી હતી. તે બ્યારે પાટણ આવી ત્યારે તેને જોઇને કરણ રાજા બહુ નિરાશ થયો. કારણ કે ચિતારાએ જે અલૌકિક સુંદર રૂપ ચિતર્યું હતું, તેણે તે નહોતું. તેથી રાજાને બહુ ક્રોધ થયો. પણ તે વચનથી પાછો દ્રવ્યો નહિ. મીનલદેવીને પરણ્યો ખરો, પણ ચોરીમાંથી ઉઠ્યા પછી તે ફરીથી તેને મળ્યો નહિ. તેણે બીજાવાર લગ્ન પણ કર્યું નહિ. ને પ્રસર્યવંત પાળી સુનીનિએ સદા વત્યો. એમ કેટલાંક વર્ષ વિતાયાં. આળી-તરફ મીનલદેવીના સોકનો કાંઇ પાર રહ્યો નહિ. સ્વામીના રોપથી તેને અત્ર બાવનું નહિ. વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાં તેને ગમતાં નહિ. ને પૂરી ઉંઘ પણ આવતી નહિ તે સદા રોવાં કરતી. રાજાને તેના મિત્રો રૂપકો દેવા લાગ્યા. નિર્દય કહીને તેને લોકો નિંદવા લાગ્યા. તેનાં વૃદ્ધ માછ ઉદયમતિએ પણ પુષ્કળ સમજાવ્યો. કંઠક કર્યો ને રૂદન કર્યું; પણ કશાથી કરવાનું મન ઝડું નહિ. મીનલદેવી તથા તેની દાસીઓ બગી મરવાને તૈયાર થઇ. રાજાના ઉદયમ-તિએ પણ વહુની જોડે બગી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે છતાં કરણે પોતાનો હાથ નજર રૂઝ્યો. પછી પ્રપાનોએ વચ્ચે પડીને માને મમજાસીને ધીરજ આપી.

ભારકરાચાર્યે કાલના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિવેચનાને માટે વિગ્ર પડિન અને દૈવગ વગેરે ધણાક વિચક્ષણુ મનુષ્યોને ત્યાં રાખ્યા હતા. પરંતુ દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે. લીલાવતી બાલ્ય રતનાવતે લીધે તે ક્ષુદ્ર હિંદવાળી વાડકીના ઉપર વાંછી વળીને જોતી હતી. એટલામાં અ- કરમાત્ તેના માથા ઉપરના મુકૂટમાંથી એક નાનું મોતી તે વાડકીમાં પડ્યું. તેથી પા-ણી પ્રવેશ થવાનું હિંદ બંધ થયું. ભારકરાચાર્ય અને દૈવગ લોકો ઠેક ઠેકાણે બેસીને વાડ-કીને પાણીમાં ડુબવાની વાટ જોતા હતા. બ્યારે તેને પાણીમાં ડુબવાને આનુમાનિક કાલ કરતાં વિલંબ થયા લાગ્યો, હ્યારે તેઓ અજાણેય થયા. તપાસ કરતાં માલુમ પ-ડ્યું કે, એક ન્હાના મોતીથી છેદ બંધ થઇ ગયો હતો. અને તેમાં પાણી આવતું નહો-તું. એથી આચાર્ય ધણો અજાણ્ય અને દુઃખિન થયો. તે છતાં તેણે કન્યાનો વિવાહ કર્યો. તે પછી કેટલાક દિવસ ચિંતા બાદ લીલાવતી પતિ વિક્રીના થઇ. ભારકરાચાર્યે જોયું કે, લીલાવતીને પતિ અને પુત્ર વગર કાળ ગાળવો પડશે. તેથી તેણે વિચાર કર્યો કે, પુનાદિ દ્વારા તો કેટલાક કાળ સુધી પૃથ્વીમાં નામ રહે છે, પરંતુ હું જ્યોતિષ વિદ્યામાં કન્યાને એવી વિદ્યાવતી કરીશ કે, તેથી તેનું નામ અમર થઇ જશે.

એવો વિચાર કરીને તે પોતાની કન્યાને નાના પ્રકારના અંક અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર શીખવવા લાગ્યો. અને સંસ્કૃત ભાષામાં એક ગણિતનું પુસ્તક તૈયાર કરીને પુસ્તક તેના નામથી તેણે પ્રચારિત કર્યું. એ પુસ્તક તૈયાર કરવાનો કાલ લખ્યો હતો. તે ન-ક્ષત્ર નિર્ણય કર્યું કુતૂહલ ગ્રંથમાં તેનો સમૂપ શાસ્ત્રિવાહનનો ૧૧૦૦ શક લખ્યો. ભારક-રાચાર્ય લીલાવતીને સંબોધિને પ્રશ્ન કર્યો, અને લીલાવતી તેના ક્ષેત્ર આપ્યો. જ્યારે એ-થમાં અંક કરવાની જે રીતિઓ છે તે અતિ મુંદર છે. તેમાં પહેલા પરિમાણ નિરપણ કરીને સરવાળા, બાદબાકી, ગુણકાર, ભાગાકાર, વર્ગ, વર્ગમુળ, ઘન ઘનમૂળ વગેરે અંક કરવાનાં અતિ સુગમ અને સારાં સારાં સત્ત્વ તથા ઉદાહરણ આપ્યાં છે, તેમાંથી કેટલક ગણિત કરવાની રીતી સહેલી રીતે શીખાઇ શકાય છે.

પ્રિય વાચકો ! એવો વિચાર કરશો ના કે, કેવળ ભારકરાચાર્યે કૃત્ર મંથને વાસ્તેજ લીલાવતીનું જાન. પ્રતિક્ષ થયું છે. લીલાવતી પોતે પણ વિદ્યાવતિ હતી, અને અંક તથા જ્યોતિષ વિદ્યામાં અતિ નિપુણ થઇ હતી. લોકોમાં દંતકથા ચાલે છે કે, લીલાવતી મનિન શાસ્ત્રમાં એવી તો દુષિધાર હતી કે જાડને જોઇને પોડી વારમાં જાડની રાખા ઉપરનાં પાંદડાંની સંખ્યા કરી રાડની હતી વાડા ધન્ય છો પ્રતાપી પિનાતી એ પ્રતાપી પ્રિમિ કે જે અજાણા જાતિ છતાં પોતાની મદા બુદ્ધિ વડે લગ્નમાં અમર નામ રાખી ગઇ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

વીરાંગનાઓ.

મીનલદેવી.

આ મહા સતી, સદ્ગુણી અને બહાદુર રાજમાતા ગુજરાતના પ્રખ્યાત અને મહાન પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની બહેન અને દક્ષિણમાં કર્ણાટક દેશમાંના ચંદ્રપુરના રાજા જયકેશી નામે પ્રતાપી રાજાની પુત્રી હતી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો બાપ કર્ણ સોલંકી સંવત ૧૧૨૮ માં ગુજરાતમાં પાટણની ગાદીએ બેઠો. તે વેળા દેશની પડતી યદ્ધ નહોતી, અને રાજા પ્રજા અધમ અવસ્થાને પામ્યાં નહોતાં. વિનાશકારી બૂંડ બાળકને દેશમાં પ્રવેશ નહોતો, મહારાજા બી-મદેવ, તથા તેની રાણી ઉદયમતીએ પોતાના કુવર કર્ણ માનપણમાં પરણાવી દેવાની ઉતાવળ કરી નહોતી. તેના તનને તથા મનને કેળવી પુરુષ કરવાને યોગ્ય કર્યો હતો.

રાજા કર્ણ ગાદીએ બેઠો તે વેળાએ તે ભરણુવાન આગ્યો હતો. હવે લગ્ન કરવાનો સમય થયો. માટે કારભારીઓ યોગ્ય કન્યાની શોધ કરી લાગ્યા હતા. એવામાં કર્ણાટક દેશથી જયકેશી રાજાની તરફથી મીનલદેવીના સગપણનું પાણીએર લેઈને એક અતુર ચિતારો કર્ણ રાજાના દરબારમાં આવ્યો. તેણે મીનલદેવીની સુંદર છાત્રી ચિનિદેવી બતાવીને તેના રૂપ ગુણની રાજાની આગળ સ્તુતિ કરી, તે ઉપરથી કર્ણ રાજાએ તેના સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કરીને નાળીએર લીધું. અને પોતાનું ખાંડ ચંદ્રપુર મોકલ્યું.

મીનલદેવીની ઉંમર આ વખતે ૧૮ વર્ષની હતી. તે બહુ બહેલી, સદ્ગુણી અને રાણી પણ સાધારણ રૂપવાળી હતી. તે બ્યારે પાટણ આવી ત્યારે તેને જોઈને કર્ણ રાજા બહુ નિરાશ થયો. કારણ કે ચિતારાએ જે મહાકંઠિક સુંદર રૂપ ચિતર્યું હતું, તેનું તે નહોતું. તેથી રાજાને બહુ ક્રોધ થયો. પણ તે વચનથી પાછો ફર્યો નહિ. મીનલદેવીને પરણ્યો ખરો, પણ ચોરીમાંથી ઉઠ્યા પછી તે ફરીથી તેને મળ્યો નહિ. તેણે ખીજવાર લગ્ન પણ કર્યું નહિ. ને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળી સુગતિએ સદા વર્ત્યો. એમ કેટલાંક વર્ષ વિતાયાં. આખી-તરફ મીનલદેવીના શોકનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ. સ્વામીના રોપથી તેને અત્યંત બાવનું નહિ. વસ્ત્રાલંકાર પહેરવાં તેને ગમતાં નહિ. ને પૂરી ઉંમર પણ આવતી નહિ. તે સદા રોધાં કરતી. રા-જાને તેના મિત્રો ઠપકો દેવા લાગ્યા. નિર્દય કહીને તેને લોકે નિંદવા લાગ્યા. તેનાં વદ માથા ઉદયમતીએ પણ પુષ્કળ સમજાવ્યો. કંઠક કર્યો ને રદન કર્યું; પણ કશાથી કરવાનું મન તોએ પણ વહુની જોડે બળી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે છતાં કર્ણે પોતાના દરબાર તરફ દેખ્યો. પછી પ્રધાનોએ વચ્ચે પડીને સૌને સમજાવીને ધીરજ આપી.

થોડા વખત વિદ્યા પછી પ્રધાનોએ તથા રાજમાતાએ કોઇ યુક્તિ વડે કરણુ રાજ અને મીનલદેવી વચ્ચે પ્રીતિ કરાવી. હવે કરણુને માલમ પડ્યું કે મીનલદેવી રૂપાળી નથી, પણ તે ગુણવંતીને સતી છે. તેનાં મધુર ગાયનોથી તે બહુ આનંદ પામ્યો. મીનલદેવી રાજની આગળ દરરોજ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ભાષાની કવિતાઓ, ઇતિહાસો, વાર્તાઓ તથા ખીજાં નીતિ વચનો વાંચીને અનેક સારા વિષયો ઉપર વાતચીત કરી તેનું મન બહુ રી-જવતી. વળી રાજકાજમાં તે સલાહ આપતી, ન્યાય તથા દયાનાં અને જનોપકારનાં કામ કરવાને સમજાવતી. એ પ્રમાણે આ દંપતિ વચ્ચે રત્નદેવી સજ્જડ સાંકળો ભેગાઈ, અને કેટલોક કાળ વિદ્યા પછી તેમને મહા પ્રતાપી પુત્ર થયો. ભરતખંડમાં જે ચક્રવાર્તિ મહા-રાજા ધિરાજ મનાયો, જેણે ગુર્જર રાજ્યને પૂર્ણ કળાએ ચડાવ્યું, અને જેણે અસંખ્ય તળાવ, વાવ, કુવા, દેવાલયો વગેરે પરાંપકારનાં અને પ્રજાના સુખનાં કાર્યો કરીને દેશની શોભા, સમૃદ્ધિ અને સુખ વધાર્યાં, તે પરાક્રમી રાજપુત્રને મહા સતી મીનલદેવીએ પોતાની ઉત્તમ કૂખમાં જન્મ આપ્યો. એ રાજપુત્રનું નામ ધરડાં રાજમાતા ઉદયમતીએ સિદ્ધ-રાજજયસિંહ પાડ્યું.

સિદ્ધરાજને દર્શ વર્ષની નાની ઉંમરનો મૂકીને તેનો બાપ કરણુ રાજ મરી ગયો. તેથી રાજકારભાર સંભાળવાનો ભાર તથા કુવરને કેળવણી આપવાનું ભારે કામ એકલી મીનલદેવીને શિર પડ્યું; તે તેણે વધારેથી જાળવ્યું. મીનલદેવી ચતુર, દૃઢ અને કુમર મનની હતી. તેણે સાનુ, મુંગલ અને ઉદા નામે ત્રણ વાણીયા મંત્રીઓને તેમનાં ગુણ પ્રમાણે કારભાર સોંપ્યો. અને તેમના દરેક બહાલ રાખવાનું તથા તેમના ફેસલાથી નારાજ થઇ જે ફરીવાર કરવા આવે તેની અપીલ સાંભળવાનું કામ દેવીએ પોતાને હાથ રાખ્યું. તેમજ ખીજા સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ તેણે પોતાને હસ્તક રાખ્યું. એ પ્રમાણે તેણે રાજ્યની ચોખ્ખી વ્યવસ્થા કરી હતી.

સિદ્ધરાજને વિદ્યાભ્યાસની જોડે તેના અંગને ઠસવાનું કામ દેવીએ વિસાડ્યું નહિ. અંગબળ વિના પુરુષાર્થ થાય નહિ, એવા વિચારથી અંગબળ વધે અને તેની જોડે હિંમતવાન થાય, એવી રમતો, કસરતો, અને શિક્ષર વગેરે ખેલોમાં તેને સામીલ કરતી હતી. છોક્ર ખાય કે ઠોકર વાગે એટલે ખમા ! ખમા ! કરીને દાલના વખતમાં રાજ્ય માતાઓ પોતાના પુત્રોને બાપલા બનાવે છે, તેમ તેણે કર્યું નહિ. હલકી બુદ્ધિના ખવાસોનો સંગ થયા ન હતાં ગ્રામી દાસીઓની સોબતમાં તેને રાખતી. જુઓગવિદ્યા તથા ઇતિહાસ પણ તેને શીખવતી, અને જ્યોતિષ, વનરાજ, મૂળરાજ ઇત્યાદિ પૂર્વજોના પરાક્રમોની વાર્તા વંચાવીને ધીમે ધીમે રાજકાજથી પંજુ માહિતગાર કરતી હતી. રાજ પ્રજાના ધર્મ સંબંધી તથા રાજનાં કાર્ય કર્મ શાં છે, પ્રજા પાસેથી લીધેલા કર વેરાના દ્રવ્યનો સારો ઉપયોગ કેમ કરવો, એ વગેરે રાજનીતિ વિષે તેને સારી શિક્ષા આપતી હતી. ટુંકમાં એટલું જ કહીશું કે, મીનલદેવી એ સમયમાં ધાર રાણીઓ કરતાં બાલમંગોપનની બાળનમાં પ-ણીજ ગાદી, ચતુર અને એક હતી. એમાં તો કાંઈ પણ શક નથી. આ ચતુરાઈ, તથા હતાવળ જે તેનામાં ન હોત, તો તે વખતે ગુજરાતની રિયનિર્મા વતીન અમમાનનો તશાવન પડી જત. જેની ઉત્તમ કેળવણીથી સિદ્ધરાજ અરેખર એક બચવાન સિદ્ધ નિ-

વડો; જેણે પરાક્રમ તથા બાહુ બળ વડે દૂર દેશોમાં કીર્તિ વધારી; અને જેની આંખ આગળ મોટા મોટા રાજાઓ પણ થરર કંપાયમાન થતા હતા; એ સઘળો પ્રતાપ ચતુર રાજમાતા મીનલદેવીનેજ હતો. (જુઓ સિદ્ધરાજ જયસિદનું ચરિત્ર)

સિદ્ધરાજની ૧૫ વર્ષની ઉંમરમાં રાજમાતા તેને લેખને સ્વરાજમાં પ્રવેશ સાર નીકળી હતી. તેણે એ મુસાદરીમાં પોતાની પાસે એક નોંધવહી રાખી હતી. તથા એક સિદ્ધરાજ પાસે પણ રખાવી હતી. તેમાં નવાઈ જેવું કે અગત્યની સંભારી રાખવા જેવી ખીના હોય તે પોતે નોંધતી, અને સિદ્ધરાજ પાસે નોંધાવતી. આ મુસાદરીમાં તેણે પ્રજાના સુખને માટે વીરમગામમાં મુનસુર અને ધોળકામાં મહાવ નામે બે મહોટાં તળાવ બંધાવ્યાં. તે અદ્યપિ સુધી છે. એવું કહેવાય છે કે, ધોળકાનું તળાવ બંધાવતાં મરતી નામે એક ગુણકાનું ધર વચમાં નડતું હતું, તે ધરની બારે કિમત આપવાનું કહીને ધણી રીતે સમજાવ્યા છતાં પણ તે ગુણકા હંક પકડીને આપતી નહોતી. તેથી એ વિષે વિચાર કરવાને સાર રાજમાતાએ મંત્રીઓની સભા બોલાવી. તેમાં કેટલાકને અભિપ્રાય એ ધર બળાદાર લેવાનો થયો. પરંતુ એ અભિપ્રાય રાજમાતાએ નાનંદુર કર્યો. અને તે ધર હતું હાંજ રહેવા દધને તળાવ બંધાવ્યું. એ બનાવ ઉપરથી કહેવન ચાલી છે કે “ન્યાય જોરો હોય તો મહાવ તળાવ જીવે.”

રાજમાતા અને બાળરાજની આ ગુજરાતની મુસાદરીમાં તેઓ જે જે ઠેકાણે ગયાં, તે તે ઠેકાણે જ્યાં જરૂર જણાઇ હતાં તળાવ, વાવો, અને કુવા વગેરે જળાશયો નવાં કરાવ્યાં, તથા જૂનાં હતાં તે સમરાવ્યાં. મીનલદેવીને પોતાના લગ્ન સમયે તેનો ગુરૂ આશિર્વાદ દેવા સાર આવ્યો હતો. તે વખતે નર્મદા નદી ઉપરના શુકલતીર્થથી થોડે અંતરે પૂર્વમાં સોમેશ્વર મહાદેવીની મહોટી યાત્રા બરાતી, હાં જનાણુ લોકો-પાસેથી કર લેવામાં આપતો હતો. તે માફ કરાવવાનું શરૂએ વચન માગ્યાથી તેણે તે આપ્યું હતું. તે વચન પાળવાનો વખત મીનલદેવીને હમણાં પોતાના હાથમાં રાજકારનાર આગ્યાથી મળ્યો હતો. પરંતુ તે કામ, કુવરને હાથે રદ થાય તો આગળ ઉપર વધી આવે નહિ. એવા વિચારથી રાજમાતા સિદ્ધરાજને લેખને ભર્ય મુકામથી છુપે વેગે એ તીર્થ સ્થાને ગયાં. હાં ગરીબ લોકનું કરગરનું બાળ રાજને નજરે દેખાડ્યું. ધર્મને ઉત્તેજન આપતું એ રાજનું કામ છે. તેને ઠેકાણે આ ઉપરો બનાવ જોઈને સિદ્ધરાજને રંક લોક ઉપર દયા આવી. અને માતાની ઇચ્છા જોઈને રાજની ઉપજને બારે હાંનિ છતાં એ કર માફ કરીને પોતાની જાતેતાને પ્રસન્ન કરી. ધન્ય છે એવા પુત્રને! અહીંયાં મીનલદેવીએ સોમેશ્વરનાં દર્શન કરીને સોનાનો તુલા પુરૂષ ચઢાવ્યો. સિદ્ધરાજની સોનાની પ્રતિમા હાથમાં ન્યાય તોળવાનાં ત્રાજનાં વાળી કરાવીને ઘિવને અર્પણ કરી. તથા તીર્થવાસી શ્રાવણોના પુત્રોને બધાપવાનાર શરૂએને વંદાસન બાંધી આપ્યાં. તેમજ શ્રાવણ, સંન્યાસી વગેરેને જમાડી વાચકાને દાન આપ્યાં.

ગુજરાતની મુસાદરીમાંથી પાટણ આવીને રાજમાતાએ સિદ્ધરાજનો રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. એ વેળાએ સિદ્ધરાજ ઉંમર લાયક થવા આવ્યો હતો. તેમ બધી ગણીને સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થયો હતો. તેથી તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ધીમે ધીમે રાજ્ય ચલાવવાનો બાર મીનલદેવીએ પોતાને માયેથી હલકો કર્યો હતો. સિદ્ધરાજ રાજ્યાદી ઉપર બેસીને

શાણી રાજમાતાની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કારભાર કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વિસા પછી ગુર્જર રાજની એ વીરમાતા—મહાદેવી મીનલદેવી આ લોકમાં પોતાની પવિત્ર ક્ષરજ પુરી કરીને પરવાર્યાથી પરલોકવાસી થયાં. તેમને આ લોક છોડીને ચાલી ગયાને આજે ગુમારે ૮૦૦ વર્ષ થયાં છે. તે છતાં તેમનું કીર્તિવંત નામ જનમંડળની હૃદય ભૂમિમાંથી વિસર્જન થયું નથી. ધન્ય છે! આવી રાજમાતાઓને! કે જેણે પોતાના પુત્રને ઉત્તમ પ્ર-કારનું સર્વ શિક્ષણ પોતાને હાથે આપીને રાજકાજ વગેરે તમામ બાબતોમાં પાવરધો કર્યો હતો. હાલના સમયમાં ભારતવર્ષમાં આવી રાજમાતાઓની અવશ્ય જરૂર છે. પ્રભુ કૃપા કરીને એવી માતાઓ ઉત્પન્ન કરો. કે જેથી આ આર્યાવર્તનો પુનઃ ઉદય થાય.

સંયુક્તા.

આ સતી વીરાંગના કનોજના રાજ જયચંદ્ર રાઠોડની પુત્રી હતી. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૭૦ માં થયો હતો. તે સર્વોત્તમ સૌંદર્યવાન, અસાધારણ ઉદારતાવાળી, અને સદ્ગુણસપન્ન હતી. “ચંદ કવિએ તેને “કનોજની લક્ષ્મી” કહીને વર્ણવી છે. દિ-લ્હીના પૃથ્વીરાજ ચહુઆણ અને કનોજના જયચંદ્ર રાઠોડ વચ્ચે દ્વેષભાવ હતો. પૃથ્વી-રાજે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો, એ જોઈને જયચંદ્રને ધણો ખેદ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે વધારે મોટાઈ મેળવવાને રાજસૂય મહા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. એ યજ્ઞમાં પૃથ્વીરાજ આવ્યો નહોતો. તેને અપમાન કરવા માટે તેની સોનાની મૂર્તિ કરીને દારપાળની જગોએ રાખી હતી. તેથી પૃથ્વીરાજને ધણો ક્રોધ ચડવાથી તેણે કનોજ જઈને જયચંદ્રની સાથે લગ્ન કરી તેને હરાવ્યો હતો. સંયુક્તાએ તે વખતે પૃથ્વીરાજને જોયો હતો. તથા તેના ગુણો અને વીરવતી વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. સારથીજ તેને પોતાને યોગ્ય પતિ ધારીને મન સાથે વરી ચૂકી હતી. યજ્ઞ પૂરો થયા પછી સંયુક્તાનો સ્વયંવર કરવામાં આવ્યો હતો. દેશ વિદેશના ધણા બળવાન ક્ષત્રિ રાજાઓએ સ્વયંવરનું આમંત્રણ સ્વિકારીને કનોજમાં આવી દાનજ થયા હતા. કરાવેલી વખતે સધળા રાજાઓ સ્વયંવર મંડપમાં આવીને પોતપોતાના આસન ઉપર આવીને બેઠા. એટલે સંયુક્તા સ્વયંવરને લાયક પોશાક પહેરી, હાથમાં કુ-લની માળા લેઈને ધણી દાસીઓ સાથે સભામાં આવી. તેણે પ્રથમથીજ પૃથ્વીરાજને વર-માળા પહેરાવવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. જો કે પૃથ્વીરાજ આ સભામંડપમાં દાનજ થયો નહોતો, પણ પ્રથમની માફક તેની સોનાની મૂર્તિ દારપાળને ઠેકાણે રાખવામાં આવી હતી, એ વાત સંયુક્તાના બહુવામાં હતીજ. સમય ચતાંજ સંયુક્તાએ કોઈ રાજાની તરફ નહિ જોતાં હિંમત અને હર્ષથી પૃથ્વીરાજની સોનાની મૂર્તિને કુલની વરમાળા પહેરાવી. પુત્રીનું આત્મ કામ જોઈને જયચંદ્ર ગભરાયો. સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓ પણ આવી રૂપ ગુણવાળી કન્યા પોતાને નહિ વરવાથી કમભાગ્યવાળા સમજવા લાગ્યા.

(૧) સંયુક્તાનું બીજું નામ કેટલાક જણ “સંજોતવા” જતાને છે. બીજો રાજપૂતમાં જોડું નામ “અનંતમંજરી” લખ્યું છે.

સંયુક્તાએ વરમાળા પહેરાવ્યાની ખબર પૃથ્વીરાજને થતાં તે લસકર સહિત કતોજ ગયો. અને જયવદ્રની સાથે લડાઈ કરીને ઇ. સ. ૧૧૯૦ માં સંયુક્તાને ઢરી ગયો, પત્ની દિદ્ધી જાળને તેની સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં. પૃથ્વીરાજ આ સામાન્ય લગ્નના રત્નો અધિકારી થઈને આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. સંયુક્તાના અસાધારણ ગુણોથી સ્વર્ગનું સુખ પણ તેની આગળ તુચ્છ જણાતું હતું, યોડાકાળમાં સંયુક્તા ભત્તાની પ્રિય પત્ની થઈ પડી.

પૃથ્વીરાજ જ્યારે એવો ઉત્તમ દાંપત્ય પ્રેમ ભોગવતો હતો, સંયુક્તા જ્યારે આ પ્રમાણે પતિસોહાગિની થઈને સૌભાગ્યના હોડિાળામાં હોંચકા ખાતી હતી, ત્યારે શાહાણુદીન ગોરી ભરતખંડને દરવાજો આવ્યો હતો. સંયુક્તા આ વેળા શત્રુના હાથથી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને યત્નવાન થઈ, કેવી રીતે યવન સૈન્યનો પરાભવ થાય, કેવી રીતે યવન આસથી ભારત ભૂમિની રક્ષા થાય, આ ચિંતાથી તેનું મન વ્યગ્ર થવા માંડ્યું. તેણે ભત્તાને ચતુરંગ સેનાના દળના સેનાપતિ થઈને જલદી રણક્ષેત્રમાં જવાની પ્રાર્થના કરી. સંયુક્તાના યત્નથી દેવળ પ્રાર્થના સફળ થઈ નહિ. તેણે સધળાં યુદ્ધ પ્રકરણ એકઠાં કરીને ગંભીર અવાજથી પૃથ્વીરાજને કહ્યું:—“ પ્રાણનાય ! જગતમાં કંઈ ચિરસ્થાયી નથી. આપણે આજે જે જીવનના પ્રવાહમાં દેહ તરતી રાખીને પાયિવ સુખ ભોગવીએ છીએ, આહે તો કહે તે અનંત સાગરમાં જતું રહેશે. પરંતુ એવા હાથુભયુર દેહને ચમતામાં ખેંચીને યશનું હમેશનું સુખ જતું મૂકવું યોગ્ય નથી. જેઓ મોટાં કાર્ય બગવવા જતાં આત્મ-પ્રાણ વિસર્જન કરે છે, તેઓ હમેશાં આ જગતમાં રહેલા છે. હું આશા રાખુ છું કે, તમે પોતાના વિષે વિચારતાં આ મહત્તાની તરફ મન લગાડશો. તમારા હાથની તરવારથી શત્રુના શરીરના કડકા કરો. તમારા બેસવાના તેજસ્વિ ઘોડાને શત્રુના લોહીના પ્રવાહમાં તરતો કરો. તમે અને તમારું ચતુરંગ સૈન્ય હુરહુર ધ્વનિથી ચોતરફ પ્રતિધ્વનિ કરો. આ મોટા કામમાં મરણનો ભય કરશો નહિ; રણની જગ્યા ઉપર ભયંકર મૂર્તિ બોધને કરશો નહિ; અથવા ક્ષત્રિય ધર્મથી વિમુખ થશો નહિ. હિમ્મત, ઉદયમ, અને યત્નની સાથે સ્વદેશ સ્વાધિનતાની રક્ષા કરજો. હું પરયોક્ષમાં તમારી અર્હભાગિની થંધરા. ” વીર રત્નપૂતાણી સંયુક્તાના મુખમાંથી આવતાં કૌશલનાં વચન નિકળ્યાં. તે વચનોએ પૃથ્વીરાજના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેને ઉત્સાહી બનાવી દીધો.

પૃથ્વીરાજે જલદીથી યુદ્ધની તૈયારી કરી. ભારતના ઘણા બળવાન રાજાઓ પોતાનાં લસકર સહીત તેને આવી મળ્યા. યુદ્ધમાં જતી વખતે પૃથ્વીરાજ એક વાર ફરીને સંયુક્તા પાસે ગયો, અને લડાઈની જાડવણુ વિષે તેની સલાહ પુછી. તેના જવાબમાં સંયુક્તા બોલી કે:—“ રાજન ! સ્ત્રીની સલાહ વળી કોણ પુછે છે ? જગત્ તો કહે છે કે, સ્ત્રીની શુદ્ધિ પાનીએ. કદી તેઓ ખરી વાત કહે છે, તોપણ તેનું કોઈ સાંભળતું નથી. તોપણ સ્ત્રી વિના સંસાર કેવો છે ? અમે દુર્ગુણના પાત્ર છીએ, તેમ સદ્ગુણના પાત્ર પણ છીએ. અમે અજ્ઞાન છીએ, તેમ જ્ઞાની પણ છીએ. જ્ઞાની બેસી પુસ્તકો ઉપરથી ઝંઝોની ગતિનો માર્ગ જાણી રહે છે, પણ સ્ત્રીના પુસ્તકમાં તે અજ્ઞાન છે. અમારાં પુસ્તકોનો પાર કોઈએ તીવો નથી. તેથીજ તેઓ કહે છે કે, સ્ત્રીઓમાં શુદ્ધિ નથી. એટલું છતાં પણ સ્ત્રીઓ

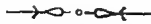
જ તમારા મુખ દુઃખની ભાગિયેણુ થાય છે, જ્યારે તમે સૂર્ય લોકમાં જાઓ છો, સારે પણુ અમે જૂદાં નહિ પડતાં સાથે આવીએ છીએ, જૂન, તરસ વગેરેમાં અમે તમારી સાથે આનંદથી રહીએ છીએ, અમે સરોવર છીએ. અને તમે હંસ છો.” ઇસાદિ કેટલુંક વિવેચન કર્યા પછી સંયુક્તાએ લગાઈની મોડવણુ વિશે યોગ્ય સલાહ આપી. એટલે પૃથ્વીરાજ સાંધી નિકળીને સૈન્ય સહિત રણુ જૂમિમાં ગયો. તિરોહી ક્ષેત્રમાં મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં શાહાજીદન ગોરી હાર્યો, અને પરાજિત જૂમિમાંથી નાસી ગયો. પૃથ્વીરાજ વિજયી થઈને મહોત્સાહની સાથે દિલ્લીમાં પાછો આવ્યો.

પરાજિત થયા પછી બે વર્ષે પાછો શાહાજીદનગોરી મોડું સૈન્ય લેઈને ભારત જૂમિમાં આવ્યો. પૃથ્વીરાજે તેના સામે લડવાની તૈયારી કરી. આ વખતે પણ ઘણા ક્ષત્રિવીરો તેને આવી ગળ્યા. સંયુક્તાએ પોતાના પતિને શત્રુ સામે જવા પ્રથમની પેઠે ઉત્ક્રેષ્ઠો. અને પોતાને હાથે તેને લગાઈતો પોશાક પહેરાવ્યો. એવામાં એકદમ તેના હૃદયમાં અમંગળની આશંકા થવા લાગી. તેથી તે વ્યાકુળ થઈ પડી. તેણે એક ધ્યાનથી પૃથ્વીરાજ તરફ જોવા માંડ્યું. એકદમ કેટલોક પશીનો કપાળ ઉપરથી વહીને છતી ઉપર પડ્યો. તો પણુ તેણે સ્વામીને દિશત આપી રણુમાં વિદાય કર્યો. પૃથ્વીરાજ જલદીથી સૈન્યમાં સામેલ થઈને નગરની બહાર નિકળ્યો. સંયુક્તા પતિને જવાનો માર્ગ જોતી દિવ્ધા થાય મારીને બોલી:—“સ્વર્ગ સિવાય જણાય છે કે, હવે આ યોગિનીપુર (દિલ્લી) માં પાછું મેં કશું થશે નહિ.”

સૌભાગ્યની લક્ષ્મી હમેશાં એક માણસની પાસે રહેતી નથી. હમેશાં કોઈના દહાડા સરખા જતા નથી. નદીબ આકના પ્રમાણે એક વખતે ઉપર જાય છે, તો બીજી વખતે નીચે જઈને આ લોકમાં સંસારનું ચાંચલ્ય જતાવે છે. પૃથ્વીરાજે તિરોહી ક્ષેત્રમાં જે વિજયનું નિશાન શોભિત કર્યું હતું. તે મુસલમાનોની અતુરપટ્ટી, અને કાળના નીતિબળથી આ બીજી લગાઈમાં તેને ખાડું. પૃથ્વીરાજે ઘણીજ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યા છતાં, તે શત્રુના હાથે મરણ્યો. અનંત પ્રવાહ લોહીના સાગરથી ભારતના સૌભાગ્યને સૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો. અને સાબી દેવી સંયુક્તાની અમંગળ આશંકા પૂળી. આ દુઃખદાયક સમાચાર દિલ્લીમાં સંયુક્તાને થતાં વારજ તેણે ચિતા ખાડકાવી. તરત ચિતાની આગની શિખા ગગન સ્પર્શીત થઈ. સંયુક્તાએ રત્નમય અલંકાર દૂર ફેંકીને લાલ વસ્ત્ર અને લાલ રંગના પુલધી ભૂષિત થઈને આગમાં પ્રવેશ કર્યો. ક્ષણમાત્રમાં તેનું અનુપમ લાવણ્ય જૂમિ ઉત્તમ શરીર ભસ્મરાશિ થઈ ગયું. સંયુક્તાના જીવનનો આ છેલ્લો ભાગ કેવો ભયંકર અને રૂંધો ઉભો કરે તેવો છે!

હાલની જૂની દિલ્લીમાં સંયુક્તાનાં જનાવેલાં ઘણાંક ચિન્હો હજી જોવામાં આવે છે. જે કિલ્લામાં સંયુક્તાની વિશ્વાસ જૂમિ હતી, તેની ભૂતિ આજ પણ જોવામાં આવે છે. જે દિવાનખાનામાં સંયુક્તા પતિ સોહાગિની થઈને રહેતી હતી, તેના બાજેલા ચાંભલાઓ સુશોભિત છે. કાળના કઠોર આક્રમણથી એ ચાંભલાઓ એક વખતે માટીની સાથે મળી જશે, પરંતુ તેની અધિષ્ઠાની સંયુક્તા કદિ પણ આ જગતમાંથી અંતર્હિત થશે નહિ. તેને પતિ ઉપર પ્રેમ, તેનું પતિવ્રતાપણું, અને તેનું કુલિનપણું એ હમેશાં તેના પવિત્ર ધર્મહા-

સમાં પ્રકાશિત રહેશે. સંયુક્તા પતિવ્રતપણાના દ્રઢાંતની ભૂમિ છે, સ્વર્ગની દેવી સમાન વર્ણ-
વવા યોગ્ય છે. પતિવ્રતા મહાસતી સાવિત્રીની શ્રેણીમાં તેનું નામ મૂકવા જરૂં છે.

કર્મદેવી.

આ વીરાંગના મેવાડના અધિપતિ મહારાણા સમરસિંહની ધર્મપત્ની હતી. ઇ. સ. ૧૧૮૩ માં શાહાબુદ્દીન ગોરીએ બીજ વાર હિંદ ઉપર સ્વારી કરી હતી, ત્યારે દિલ્લીનો રાજા પૃથ્વીરાજ ચલુવાણુ તેની સામે લડવાને તૈયાર થયો હતો. મહારાણો સમરસિંહ પણ આવી વખતે સ્વદેશની રક્ષાને માટે પોતાના મિત્ર પૃથ્વીરાજની મદદે મોટા સૈન્ય સહિત રણના મેદાનમાં ખડો થયો હતો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી ધીરતર યુદ્ધ આપ્યા પછી પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ શત્રુના હાથથી માર્યા ગયા હતા. ત્યાર પછી દિલ્લી કબજે કરીને શાહાબુદ્દીને મેવાડ છતવા માટે સ્વારી કરી હતી. ત્યાં જઈને તેણે કામ કામ જીલમ અને લૂટચાટ ચલાવી મૂકી હતી. દરેક સ્થળે લોહીના પ્રવાહો વહેતા ક્યો હતા, અને આખો દેશ રમશાન ભૂમિ જેવો કરી મૂક્યો હતો. આવી વિપદની વેળાએ પવિત્ર ભૂમિ રજપૂતાનાનું સંરક્ષણ કરવાને કાંઈ વીર બહાર પડ્યો નહિ. મહારાણા સમરસિંહનો નાનો પુત્ર મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કર્ણુ એ વખતે ન્હાની ઉમ્મરનો હતો. તેથી તેનાથી કાંઈ પણ ચક્ર શકે તેમ નહોતું. આખો રજપૂતાના શોક સાગરમાં ડુબ્યો હતો. આખરે મેવાડ પોતાનું ગૌરવ રાખવા માટે નવા ઉત્સાહની સાથે રંજભૂમિમાં બાહાર નીકળી. મેવાડની મહા શક્તિ કર્મદેવી વીર પોશાક સજીને ધવનતું પરાક્રમ તોડવાને માટે મેદાન પડી સંસારથી અજણ્યો બાળપુત્ર શત્રુના પગ નીચે છુંદારો, ધવનતાના હાથથી લાંછન પામશે, અને તેઓ વગર હરકતે હૃદય રંજન કૂંસની કળીને ખરાબ કરી નાખશે, હલાદિ વિચાર કર્મદેવી જેવી માતાથી સહન ચક્ર શક્યા નહિ. તેથી તેણે શત્રુની સામે લડવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. તેણે વીર સાજ સજીને પોતાનું શરીર કવચથી આમ્બાદિત કર્યું. તેના હાથમાં સ્તિક્ષણ તરવાર શોભા આપવા લાગી. વીરાંગનાનું આત્મ વીરત્વ જોઈને ધણા રજપૂત વીરો તેની મદદે લડવાને તૈયાર થયા. તેમને લેઈને કર્મદેવી યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં ચાલી ગઈ.

શાહાબુદ્દીન ગોરીનો પ્રિય પુત્ર કુતબુદ્દીન રાજરચાનમાં આવ્યો હતો. તેને કર્મદેવીએ આંખેરનો આગળ ઘેર્યો. યુદ્ધમાં વીરાંગનાએ પોતાનું વીરપણું દેખાડ્યું. તેના ઘેરાથી ધવન સૈન્ય નાશ પામવા લાગ્યું. કુતબુદ્દીન યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં આ સુંદર સુવર્તીની ભેરવી મૂર્તિ જોઈને સ્તંભિત થયો. હવે તેને જયની આશા રહી નહિ. કર્મદેવીએ અસાધારણ દિગ્મત અને પરાક્રમની સાથે યુદ્ધ કરીને શત્રુને નિર્જીવ કર્યો. અને આતે તેણે મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરી. એ રીતે દિલ્લીના આ પહેલા મુસલમાન પાદશાહને એક વીરાંગનાના પરાક્રમથી પરાજિત થઈને નાસવું પડ્યું હતું. મેવાડની વીર રમણીએ એવા પરાક્રમથી શત્રુને હરાવીને અક્ષય કીર્તિ રાખી હતી. એ અક્ષય કીર્તિની કદાચ્છી પવિત્ર ઇતિહાસમાંથી કદી પણ જશે નહિ. મેવાડ ખરેખર એવા વીરત્વ ગરિમાની લીલા ભૂમિ છે.

કળાવતી.

આ ચરવીર પતિપ્રાણી સ્ત્રી રત્નપૂતાનાના એક નાના રાજ્યના રાજા કરણસિંહની રાણી હતી. આ રાજ્યપર દિલ્લીના બાદશાહ અહ્મદઉલ્લીન ખીલજીએ ચડાઈ કરી હતી. સારે રાત્ર કરણસિંહ પોતાના વીરધર્મની રક્ષા કરવા માટે તૈયાર થયો હતો. તેની સાથે રાણી કળાવતી પણ લડાઈના પોશાક સજ્જને ગઈ હતી. બંને પક્ષ વચ્ચે મહા દારણ્ય યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં કળાવતીએ પોતાના સ્વામીને પડખે રહીને ઘણી મદદ કરી હતી. બન્નેરે યુદ્ધ ચાલતું હતું, તેવામાં શત્રુ પક્ષનો એક માણસ કરણસિંહપર ઝાઝિનો ધસારો કરીને તે ન જાણે તેવી રીતે તેના ઉપર બેરથી તરવારનો ધા કરવાને તૈયાર થયો. કળાવતીની નજર તેના ઉપર પડવાથી તુરંત તેણે એ તરફ ધસી જઈને તેને પાછળથી એવો સપ્ત ધા માર્યો કે તેજ ક્ષણે તે જમીન ઉપર પડ્યો, અને મરણ પામ્યો. એ રીતે કળાવતીએ પોતાના પતિને મોતના સુખમાંથી બચાવી લીધો હતો. કરણસિંહ તથા કળાવતીએ પોતાના બાહુબળથી શત્રુનાં ઘણાં માણસોને કાપી નાખ્યાં. શત્રુઓ પણ ઘણા બુદ્ધિમાન થઈ ગયા. સામ સામે ઘણીજ મારામારી ચાલી, તેમાં કરણસિંહને તરવારનો એક ધા વાગ્યો. તે જોઈને વીરનારી કળાવતી ક્રોધાવેશમાં ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરીને બહાદુરીથી લડવા લાગી. એથી શત્રુઓ નરમ પડી ગયા. અને યોદ્ધાવારમાં ભય પામી નાશી ગયા.

એ રીતે પરાક્રમી યવન બાદશાહની સામે લડીને જ્યારે મેળવી કરણસિંહ અને કળાવતી બંને રાજધાનીમાં આવ્યાં. પરંતુ કરણસિંહને જે જખમ વાગ્યો હતો, તેની પીડા તેને વધવા લાગી. તેથી હુશિયાર વૈદ્યોને બોલાવ્યા. તેમણે ધા જોઈને કહ્યું કે; આ ધા ઝેર પાયેલી તરવારનો છે, માટે એમાંનું ઝેર ચૂસી લીધા વગર તે રૂઝાય તેમ નથી. અને ન રૂઝાય તો પછી તેને બચવાની આશા પણ નથી. એવો અભિપ્રાય વૈદ્યોએ આપ્યો. પણ એ ઝેર એટલું હતું કે, ચૂસનાર માણસનું મરણ થાય. એટલા માટે કરણસિંહ પોતાના બચાવની ખાતર બીજાને પ્રાણ બોવાને ખુશી નહોતો. દિવસે દિવસે કરણસિંહને ધાની પીડા તો વધતીજ ગઈ. કળાવતી પોતાના પ્રિયતમ પતિનું આ દુઃખ જોઈ શકી નહિ. તેના ક્રોધજન્ય હૃદયમાં સ્વામીના દુઃખનો અગ્નિ પ્રગટાયો. તુરંત તેણે પોતાના હૃદયમાં શાંત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. બન્નેરે કરણસિંહ નિદ્રાવશ થયો, સારે આ પતિપ્રાણી સ્ત્રી પતિનો જીવ બચાવી, પોતાનો જીવ બોવાને તૈયાર થઈ. પછી કરણસિંહને ખબર ન પડે તેવી રીતે તેના જખમમાંથી જધુ ઝેર ચૂસી લીધું. એથી પરિણામે કરણસિંહ બચ્યો. પણ કળાવતીને ઝેર ચડવાથી તે મરણ પામી. એ જોઈને રાજા કરણસિંહ ઘણું શોકાતુર થયો. અને ફરીથી લગ્ન નહિ કરતાં પ્રિય પત્નીના શોકમાંજ રહીને બાકીનું જીવન પૂરું કર્યું. આવી રીતે પોતાના સ્વામીને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી પ્રાણ બચાવવા માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરનાર સાધ્વી સ્ત્રીને ધન્ય છે !

વીરબાળા.

કર્મ દેવી.

વીરબાળા કર્મદેવી રજપૂતાનામાં આવેલા અરિન્ત નગરના રાજા માણિકરાવના પુત્રી હતી. તે ૩૫, ગુણ અને સૌંદર્યમાં મનોહર મુક્તિ હતી. તેના પ્રથમ સંબંધ તેના પિતાએ રાડોડ વંશના મંદોરના રાજકુંભાર અરણ્યકમલની સાથે કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ કર્મદેવીની ઇચ્છા તેની સાથે સંબંધમાં જોડાવાની નહોતી. એ વખતે જેસલમીર ની પાસે પુગલ રાજ્યમાં રણુમદેવ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને સાધુ નામે એક પુત્ર હતો. તે ધજો બહાદુર અને તેજસ્વિ પુરુષ હતો. તેના અતુલ વીરત્વ અને પરાક્રમની વાતો વીરબાળા કર્મદેવીના કાને પડી હતી. સ્વારથી તેની ઇચ્છા એ રાજપુતની સાથે લગ્ન કરી જોડાવાની હતી. તેથી એ વિશે કર્મદેવીએ સાધુને લખી જણાવતાં તેણે પણ લગ્નને માટે હા પાડી. પછી માણિકરાવે પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને પુગલ રાજકુંભાર સાધુની સાથે પરણાવી. પછી તેણે કર્મદેવીને ઘણું ધન, અને મણિ મુક્તા ઇત્યાદિ આપીને સાધુની સાથે વિદાય કરી. સાધુ પોતાના ૭૦૦ ભરી સ્વારો સહિત કર્મદેવીને લેઇને રાજધાની તરફ જતા નીકળ્યો. રસ્તામાં આસનાં ચંદન નામની જગ્યાપર વિશ્રાંતિ લેતા માટે સુકામ કર્યો. આ સર્વ વાતની ખબર મંદોરના રાજકુંભાર અરણ્યકમલને થતાં વાર તે વેર લેવાને માટે ચાર હજાર રાડોડ સૈન્ય સહિત આવી પહોંચ્યો. તેને જોઇને સાધુ જરાપણ ડર્યો નહિ. તે ધીર બાવે ઉઠીને વીર ધર્મની રક્ષાને માટે તૈયાર થયો. ઇ. સ. ૧૪૦૭ માં એક રજપૂત બાળાને માટે એવી રીતે બે રજપૂત વીરો ચંદન નામની જગ્યા આગળ લડવાને માટે મેદાન પડ્યા. બંને જણ વચ્ચે જાડુ જગર યુદ્ધ ચાલ્યું. એક મેદનાં ધજાં માણેમો કપાવા લાગ્યાં. આ બનાવ જોઇને વીરબાળા કર્મદેવી જરાપણ ભય પામી નહિ. આશંકાના તીવ્ર રૂપથી આત્મ વિહવલ થઇ નહિ. તેના સુખ હુષ્બને સાથી—પ્રાણાધિક સ્વામી શત્રુથી ઘેરાયેમો છે, પ્રિયનમના જયની આશા સંઘવમાં ડાલા ખાય છે, એ જોઇને પણ કર્મદેવી મુગ્ધા નહિ. તે દિવસની સાથે પ્રિયનમને ઉત્સાહીન કરવા લાગી. સ્વામીનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને મનમાં ને મનમાં ધન્યવાદ આપવા લાગી. સાધુના પરાક્રમથી ૬૦૦ રાડોડ સમર ભૂમિમાં માર્યા ગયા. સાધુનું પણ અડધું સૈન્ય માર્યું ગયું. તે છતાં પણ કર્મદેવી પૂર્વના પ્રમાણેજ અટલભાવથી રહીને સ્વામીને કહેવા લાગી;—“હું તમારું રજપૂતારસીન જોઇશ. તમે જે રક્ષણથી યશો તો હું પણ તમારી અનુગામિની થઈશ.” સાધુ આ વીરબાળાની અસાધારણ તેજસ્વિતા અને ધીરતા જોઇને ધજો ખુલી થયો. અને અપરિશીભ પ્રીતિની સાથે રોદ્ધ બરેલી દ્રષ્ટિથી એ વીરબાળાનું સન્માન કરીને અરણ્યકમલની સાથે હૃદયુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બંને વીરપુરુષોના હથિયારના ધર્મજ્ઞથી અમિના તખ્તખા નીકળ્યા. સાધુએ અરણ્યકમલના દાખ ઉપર તરવારનો પા કપો, અરણ્યકમલે પણ સાધુના મસ્તક ઉપર લક્ષ્ય કરીને ચિત્તળીના વેગ પ્રમાણે પોતાની તરવાર ચલાવી. કર્મદેવીએ જોયું કે પ્રા-
તોષરના મસ્તકમાં તરવાર લાગી છે. બંને, યુદ્ધો પરસ્પરના સમ પ્રદારથી અચેતન થઇને

રણુસ્યક્ષમાં પણ. અરણ્યકમલ થોડીક વારે ચેતન થયો, પણ સાધુ તો એ નિદ્રામાંથી પાછો ઉઠ્યોજ નહિ. કર્મદેવીનો આશા ભરસો જતો રહ્યો. કર્મદેવી જે કદ્યનાના તરંગમાં હિ-ચકા ખાતી ખાતી પિતામાતાની આમળથી વિદાયગીરી લેઈને પુગલમાં આવતી હતી, તે તરંગો હમેશને વારતે જતા રહ્યા. બાળિકાના પ્રાણનું અધિક ધન આજ ભયાનક ઉગડ પ્રાંતમાં જતું રહ્યું. પરંતુ કર્મદેવી એથી પણ મુગ્ધ નહિ. તેણે ધીરભાવથી તરવાર હાથમાં લીધી, અને ધીરભાવથી તે વડે પોતાનો એક હાથ કાપીને કહ્યું;—‘ આ હાથ પ્રિયતમના પિતાને આપીને કહેજો કે તમારી પુત્રવધુ આવી રૂપવાન હતી. ’ તેણે બીજો એક હાથ પણ એ પ્રભાણે કાપી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ જાળવવામાં આવ્યો. કર્મદેવીએ એ કાપેલો હાથ તેના વિવાહના મણિચુકાની સાથે મહિલ કવિને ભેટ આપવા કહ્યો. સાર પછી સુદ ક્ષેત્રમાં ચિતા તૈયાર કરાવી. પતિપ્રાણુ સાધ્વી બાળાએ પ્રાણુધિક ધનને ખોળામાં રાખીને શાંત ભાવથી જ્વલંત અગ્નિમાં પ્રાણુ સાગ કર્યો. જ્વેત જ્વેતામાં તેનું કોમલ યુવ-સુરત શરીર જરમ રાશિમાં આવી ગયું. પરંતુ તેની કીર્તિ નાશ થઇ નહિ. તેજસ્વિની વીર-બાળા અસાધારણ પતિભક્તિ દેખાડીને પોતાનું નામ જગતમાં અમર કરી ગઇ છે.

કર્મદેવીનો કાપેલો હાથ યથા સમયે પુગલમાં પહોંચ્યો. વૃદ્ધ પુગલ રાત્રે એને બાળ-વાની અનુમતિ આપી; અને બાળવાની જગા ઉપર એક તળાવ બનાવ્યું. જે આજપણ કર્મદેવીકા સરોવર એ નામે ઓળખાય છે.

તારાબાઈ.

આ વીરનારા તારાબાઈ રજપૂતાનામાં આવેલા દોડાના અધિપતિ રાધ સુરતન સોલંકીની પુત્રી હતી. તે ઘણીજ રૂપવાન, યુષ્માન, અને બહાદુર હતી. તે એક દિવસે લગ્નકાળે પોતાક પહેરીને વગર બપોથી તીરના પ્રભાણે ઘોડો દોડાવતી જતી હતી. એ ત-રૂણીની તે વેળાની બયાનક અને મધુર મુર્ચિ ચારે બાજુએ અપૂર્વ વિકાસ કરતી હતી. મેવાડના અધિપતિ રાધમદ્દલનો* પુત્ર જયમદ્દલ ઘોડા ઉપર મેસીને લાં થઇને જતો હતો, તેના જોવામાં તારાબાઈ આવી. તેનું અનુષ્ઠાન સૌંદર્ય અને ઘોડો ચલાવવાનું અપૂર્વ કૌશલ્ય જોઇને તે અજબ થયો. આ સ્થિતિ-સૌદામિનીએ તે જુવાન રાજપુતના હૃદયની આશા નિરાશા વચ્ચે મોડું સુદ કરાવ્યું. તેના આધાત પ્રસાધાતથી તે અધીરા થઇ ગયો.

જયમદ્દલ તારાબાઈના પાણીપ્રહણનો અભિલાષી થયો. પણ રાઓ સુરતને એકદમ તેની આજ્ઞા પ્રકવતી કરી નહિ. સિદ્ધિ નામે એક પરાક્રમી પદાણુ રાઓ સુરતને દેસ-માંથી બહાર કઢાડીને ટોડા સ્વાધીન કરી બેઠો હતો. તેથી રાઓ સુરતન દેશનિકાલ થઇને કન્યા રત્નની સાથે મેવાડના રાજ્ય માંહેલા વેદનોદરમાં આવીને રહેતો હતો. સુરત-નની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, જે કોઇ બાહુ બળથી ટોડા છતી શકે તેને વિધવાની અપૂર્વ જ-નાવટ તારાબાઈને પરબાવીશ. એ પ્રતિજ્ઞા રજપૂતને દિગ્વિત છે. જેઓ વમુષસને વીરશોખા જળીને શેષે છે, તેને આ પ્રતિજ્ઞા વાક્ય વીર પુરુષના મૂખે શોભા પગાડે છે. જામખા

રાઓ સુરતનની દુહિતા-રત્નનો અભિલાષી થઇને ટોડા છનવા નીકળ્યો. પરંતુ સુરતનની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડી શક્યો નહિ. મતલબ કે પરાજિત થઇને પાછો આવ્યો. પકાણુના પરાક્રમથી હારીને પાછા આવ્યા છતાં જયમલ્લ નગુણુ ભાવથી વેદનોરમાં જઇને વગર શરમાયે તે લાયક્યમથી લલનાને મેળવવામાં ગુંથાયો. આ અપમાન રાઓ સુરતન સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે જયમલ્લની હત્યા કરીને પોતાના વંશના સન્માનની રક્ષા કરી. રજપૂતની તરવાર રજપૂત કલ્કની છાતીમાં લાક થઇ.

ધીમે ધીમે જયમલ્લની હત્યાની વાત રાણા રાયમલ્લને કાને જઇ પહોચી. તેણે ધીરજથી સર્વ વાત સાંભળી લીધી. પછી એકા એક તેની ધીરતા જતી રહી. અકસ્માત તેનાં ભવાં વક્ર અને બંને આંખો લાલ થઇ ગઇ. પ્રાણાધિક પુત્રના શોચનિય પરિણામથી તે ગભરાયો નહિ. તેણે ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે;—“જે કુલાંગાર પુત્ર પિતાનું સન્માન એવી રીતે નાશ કરવાને તૈયાર થયો, તે એવીજ શિક્ષાને પાત્ર છે. રાઓ સુરતને એ કુલાંગારને જેટલી ભેદએ તેટલી શિક્ષા આપીને ક્ષત્રિયને લાયક કામ કર્યું છે.” એ પ્રમાણે કહીને રાયમલ્લે પોતાના પુત્રને મારનાર રાઓ સુરતનને યોગ્ય સન્માનની સાથે વેદનોરનું રાજ્ય આપ્યું. વાહ! ધન્ય છે. ન્યાય ભૂતિ રાણા રાયમલ્લને !

આ વાત જાન્યા પછી રાયમલ્લનો પીએ પુત્ર પૃથ્વીરાજ કરીને હતો. તેણે તારાબાઇનું પાણીપ્રહણ કરવાની આશાએ વેદનોરમાં રાઓ સુરતનની પાસે જઇને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ટોડા સર કરીને તેનું આધિપત્ય આપને નહિ સોંપુ તો કદિપણ મને ખરા ક્ષત્રિય કહેશો નહિ. તારાબાઇએ પૃથ્વીરાજના અસાધારણ સાહસ અને પરાક્રમની વાત પ્રથમથી સાંભળી હતી. હમણાં તેને મહત્ કાર્ય માટે આવેલો જોઇને તેની અર્ચાંગના થવાનો તેણે સંકેત્ત કર્યો. પૃથ્વીરાજે તુરત યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. તે વેળાએ તારાબાઇ પિતાની અનુમતિ લેઇને પૃથ્વીરાજની સાથે લડાઇમાં જવાને તૈયાર થઇ.

પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇ ૫૦૦ ઘોડેસ્વારો સહિત ટોડા સર કરવાને નિકળ્યાં. ટોડામાં જઇને જુલે છે તો તે દિવસ મોહોરમનો હોવાથી મુસલમાનો તાબુનની ધામધુમમાં મચેલા છે. એ વખતે પકાણુરાજ લિલ્લા તાબુતમાં જતા માટે મેહેલની પાસે આવીને પોશાક પહેરતો હતો. એટલામાં પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇએ ટૂંકેલાં બાણ તેની છાતીમાં આવીને બોકાયાં. તેથી પકાણુરાજ અચેત થઇને મેહેલની નીચે પડી ગયો. ત્યાર પછી તેને ડ્રી ચેતના આવીજ નહિ. આ આકસ્મિક આપાર જોવાથી સઘળા પકાણુ ભય પામીને ગડગટ મચાવવા માગ્યા. એવામાં પૃથ્વીરાજ અને તારાબાઇ ઘોડા દોડાવીને નગરના દરવાજા ઉપર આવ્યાં. એ વખતે એક પ્રચંડ હાથી તેમનો જવાનો રસ્તો રોકીને ઉભો હતો. પરંતુ એથી તેજસ્વિની તારાબાઇ કંઇ પણ કર્તવ્ય-વિમુખ થઇ નહિ. તેણે વિપુલ સાહસથી પોતાની તરવાર વડે તે હાથીની સૂંઢ છેદન કરી નાખી તેથી હાથી દુઃખથી અધીરો થઇને ભાગવા લાગ્યો. વીરબાવાના અસાધારણ વીરવથી બંધ દરવાજા ખુલા થયા. અને તેઓ પોતાના સ્વારો ભેગાં જઇ પહોચ્યાં.

ત્યાર પછી તુરત અરમાનો ટોળાંબંધ થઇને લડાઇમાં પ્રવૃત્ત થયા પરંતુ તેઓ રજપૂત સૈન્યનું પરાક્રમ સહન કરી શક્યા નહિ. તારાબાઇએ એ યુદ્ધમાં ઘણું પરાક્રમ બતાવ્યું. તે

ધોડા ઉપર વિદ્યુત વેગથી ધનુના દલમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની અપૂર્વ શક્તિની ઓળખાણ આપવા લાગી. એ મહા શક્તિના પરાક્રમથી પડાણો પરાજિત થયા. અને ટોડામાં પાછો રત્નપૂત વિજયનો ત્રાવટો ઉડવા લાગ્યો. વીરપુરુષ પૃથ્વીરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઇ. પૃથ્વીરાજે રાવ સુરનનને ટોડાનું આધિપત્ય આપ્યું. સુરનન પોતાની કચુવાતમાં ઉદાસીન થયો નહિ. તેણે યથા વિધાનથી તારાળાધને પૃથ્વીરાજના હાથમાં અર્પણ કરી. મોતુ અને સુમધ સંગિહન થયું. તેજસ્વિની બાસા તેજસ્વિ વીર પુરુષની બાંધો થઇને પવિત્ર રાજરથાનનું ગૌરવ વધારવા લાગી.

પૃથ્વીરાજ મેવાડમાં આવેલ તારાળાધની સાથે ક્રમશઃક્રમશઃ મેહેલમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે ધણીક વાર લડાઇ કરી હતી. એ સર્વ લડાઇઓમાં તારાળાધએ તેને હિતસાહિન ક્યો હતો. વીરરમણી તારાળાધ સર્વદા પોતાનું વીર-વ દેખાડીને વીર ભૂમિ મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરતી હતી. પરંતુ દંપતી ઘણો કાળ મુખી આ સમારમાં એકત્ર રહી શક્યાં નહિ. સિરોહી રાજ પ્રભુરાવની સાથે પૃથ્વીરાજની બહેનને પરણાવી હતી. તેની સાથે પ્રભુરાવ સદ્વ્યવહાર રાખતો નહોતો. એ વાસ્તે પૃથ્વીરાજે સિરોહીમાં જઇને પ્રભુરાવને શાસન કરવાને તેણે બહેનના જોડા માથે લેવડાવ્યા. આ અપમાનનો બદલો લેવાનો પ્રભુરાવે નિશ્ચય કર્યો. તેણે ચાર પાંચ દિવસ મુખી પૃથ્વીરાજને રાખીને ધણી મેહેમાનદારી કરી. અને જ્યારે પૃથ્વીરાજ ઘેર જ્યાં માટે નિકળ્યો ત્યારે તેણે રસ્તામાં ખાવા માટે ઝેરવાળા લાડું આપ્યા. પૃથ્વીરાજ એ વિષયથી અજાણ્યો હોવાથી તેણે તે લાડું ખાધા. તેથી તેના આખા શરીરમાં ઝેર વ્યાપી ગયું. મૃત્યુ પામે આવેલું જોઇને તેણે તારાળાધને ખમર મોકલી. પરંતુ તેના જતા પહેલાં તેનો પ્રાણ-વાયુ ચાલ્યો ગયો. તારાળાધએ આવેલું જોયું, તો પ્રિયતમ સ્વામી આ લોકમાંથી વિદાય થયો છે. તે વેળાએ તેની સાથે પરયોક્ષમાં જવાને તે તૈયાર થઇ. તુર્ત ચિના ખડકાવતની તેણે આજ્ઞા કરી. અને પછી એ પ્રતિપ્રાણ રમણીએ પોતાના આદરના ધનને જોળામાં રાખીને ધીર ભાવથી નવસંત આગમાં આત્મ વિસર્જન કર્યું. ધન્ય છે ? એ વીર રમણી વીરાને !

દુર્ગાવતી.

આ વીરનારી જીદેલખડમાં આવેલા મહુવા નગરના રાજા ચંદનની પુત્રી, અને ગંડમંડળ ના રાજાની ધર્મપત્ની હતી. તે રૂપ લાવણ્યમાં ધણીજ ચઢીઆતી હતી. જરી તે સુંદર હતી, તેવીજ ગુણવાન, જીહ્વાન, અને હિમ્મતવાળી હતી. તેનો સ્વામી ગુજરી જવાથી તે વિધવા થઇ હતી. તેને વીરવશુલા નામે એક પુત્ર હતો. તે નાની વયનો હોવાથી તેની વતી રાજકારભાર ચલાવવાનો જોગે તેને માથે આવી પડ્યો હતો. અને પોતે રાજ્યનીતિમાં ધણી કુશળ હોવાથી ધણીજ સારી રીતે રાજ કરીને પ્રજાને બહુ આનંદ આપતી હતી. આ વખતે દિલ્લીની આદી ઉપર મહાન અકબર પાદશાહ રાજ્ય

(૧) ગંડમંડળનું રાજ્ય પણ જીદેલખડમાં હતું. એ રાજ્યની રાજધાની તર્મદા નદીના કિનારે જલમપુરની પાસે “ચંદનગર” માં હતી

કરતો હતો. તેણે ધણુંક રજપૂત રાજ્યોને જીતીને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યાં હતાં, પરંતુ મેવાડનો જગપ્રસિદ્ધ રાણો પ્રતાપસિંહ અને આ વીરનારી દુર્ગાવતી એ બે જ જણ તેને તાબે થયાં નહોતાં. તેથી અકસ્માતે સને ૧૫૬૪ માં ગંડમંડળના રાજ્યને જીતવા માટે આસરખાં નામે એક સરદારને ધણું સૈન્ય આપીને મોકલ્યો હતો. આ ખખર ગંડ રાજ્યમાં જાહેર થઈ. તેથી બધી પ્રજા ભય પામવા લાગી. પરંતુ વીર તેજ્યાળી રાજ્યની માલીક બહાદુર દુર્ગાવતીના હૃદયમાં આથી કંઈ પણ બયતો આવિર્ભાવ થયો નહિ. તેણે નિડરપણે હિમનથી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. અને થોડા વખતમાં લશ્કર એકઠું કરીને લડાઈના મેદાનમાં શત્રુઓના આગળ આવીને ખડી થઈ. આ સમયે તેનો ૧૮ વર્ષની ઉમરનો કુવર વીરવદ્ધભ પણ મદદગાર પોશાક પહેરીને સૈન્યમાં સામેલ થયો હતો. દુર્ગાવતી માત્ર સૈન્ય એકઠું કરીનેજ બેસી રહી નહોતી પરંતુ પોતે યુદ્ધના વેશમાં સજ્જત થઈને માથા ઉપર રાજમુકુટ મેલી, ખખર ધારણ કરી, એક હાથમાં તરવાર, અને બીજા હાથમાં ધનુષ બાણ લેઈને હાથી ઉપર બેઠી કામિનીનું કોમળ હૃદય હમણાં સ્વદેશની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા માટેજ ચયળ થઈ રહ્યું હતું. તે પોતાના લશ્કરના માણસોને ગંભીર સ્વરથી ઉત્સાહ અને હિમ્મત આપવા લાગી. વીરગયાનાં વચન સાંભળીને સર્વ સૈન્ય ઉત્સાહિત થયું. અને તેમણે મોટા ભયકર શબ્દોથી ધરતી ગળવી મૂકી. પછી મહા દાણુ યુદ્ધ ચાલ્યું દુર્ગાવતીએ બે વાર મોટા પરાક્રમની સાથે આસરખાનના લશ્કરને ઘેર્યું. અને બંને વખતે તેનો જય થયો. શત્રુ પક્ષના ૬૦૦ ઘોડેસવાર લડાઈમાં માર્યા ગયા. દુર્ગાવતીની ભયંકર મૂર્તિ જોઈને યવન સૈન્ય વિરમય પામ્યું, અને તેઓ લડાઈના મેદાનમાંથી નાસી ગયા. જે વીર પુરોએ એક વખતે હિંદનાં બળવાન રાજ્યોને જીતીને ત્યાં પોતાનાં જય નિશાન ઉરાડ્યાં હતાં, તેઓ આજે બહાદુર દુર્ગાવતીના બળથી હારીને નાસી ગયા. દુર્ગાવતી તેમની પાછળ પડી, અને હિમ્મતથી શત્રુ સેનાને ભગાડવા લાગી. મુગલ સેનાપતિ તેનું આ અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને અજાયબ થયો. આ મહા શક્તિના અપૂર્વ પ્રભાવથી તેનું શરીર કાપવા લાગ્યું. હિમ્મત દૂર થઈ ગઈ, અને તેજ ઝાંખ પડી ગયું દુર્ગાવતી તો શત્રુની પછવાડે પછવાડે જતી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં દિવસ અસ્ત પામ્યો. એટલે તેણે લડાઈ બંધ કરીને એક જગાએ પડાવ નાખ્યો. તેના વિચાર એવો હતો કે, થોડી વાર વિશ્રામ લેઈને પાછું શત્રુની પાછળ પડીને તેમનો સંહાર કરવો. પરંતુ તેના સામનોએ એથી વિરૂદ્ધ સલાહ આપી. તેથી સૈન્ય થોડો વિસાઓ લેવાને બદલે શાંતિથી નિદ્રાવશ થયું. આસરખાંએ આવો લાગ જોઈને તેના પર હલ્યો કર્યો. આમ ઓર્મિનો હલ્યો કર્યો છતાં દુર્ગાવતી ગભરાઈ નહિ ધૃત તે સાવધાન થઈને પોતાનું સૈન્ય પહાડની એક સાંકડી તળેટીમાં લેઈને ઉભી રહી. ત્યાં તેના ઉપર શત્રુઓએ ઉપરા ઉપરી તોપોનો મારો ચલાવ્યો, અને બારે સંગ્રામ મચાવ્યો. આ વખતે તેનો અઢાર વર્ષની ઉમરનો કુવર વીરવદ્ધભ પોતાનું અનુદય બળ દેખાડવા લાગ્યો. શત્રુઓ તેનું પરાક્રમ જોઈને અજાયબ થયા. તથાપિ છેલ્લે તે શત્રુના હાથથી જાળમી થયો દુર્ગાવતીએ પોતાના પ્યારા પુત્રની એવી રિયતિ જોયા છતાં, તે રણમુખિમાંથી પાછી ફરી નહિ. જાળમી થયેલા પુત્રની આસનાવાસના કરવાનો મોગ્ય બંદોગસ્ત કરીને તે પ્રથમના કરતાં વધારે પરાક્રમથી રણ કૌસલ્યના દેખાડવા લાગી. શત્રુઓના

પ્રપત્ન્યાવધી તેના ઉપર આ હુમલો થયો હતો, તેથી તેનું ઘણું ખર્ચ લશ્કર કપાઇ મયું, અને માત્ર ૩૦૦ પેદાશ લશ્કર સહાયમાં રાખીને તેણે લડવા કર્યું. આ પ્રસંગે શત્રુની તરફથી ફેફડું એક તીક્ષ્ણ બાણ તેની આંખમાં આવીને બોકાયું. દુર્ગાવતીએ તે બાણ બળતી સાથે ખેંચી કઢાડવાની મહેનત કરી, પણ તે નિકળી શક્યું નહિ. સાર પછી ખીચુ એક તીર ધણા વેગથી આવીને તેની છાતી વચ્ચે પસવાયું. આથી તેને ઘણી વેદના થવા લાગી. તથાપિ બિરના પ્રમાણે લડાઈનું મેદાન છોડીને ભાગી નહિ. તેમ શત્રુને તાથે થઈ નહિ. વીરધર્મની રક્ષાને વાસ્તે તેણે પોતાનો દેહ છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો. જ્યારે જખમી થયેલા ભાગ ઉપર લોહીની ધારા વહેવા લાગી, અને જીવવાની આશા રહી નહિ, સારે એક નોકર પાસે ઉભેલો હતો, તેના હાથમાંની તીક્ષ્ણ તરવાર લેઇને ધીર ભાવથી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી પ્રાણ લાગ કર્યો. જો કે દાળના કડિલ અને કઠોર આક્રમણથી ગંડરાખતું મહેશ્વરનું ગૌરવ હાથ ભ્રષ્ટ થયું છે, તો પણ તેજસ્વીની દુર્ગાવતીનું ગૌરવ કદિ પણ આ દુનિયામાંથી વિલુપ્ત થશે નહિ. જનામાં દેહાભિમાન છે, તેજ પોતાના અસાધારણ વીરત્વને જળવળી રાખે છે. અને વીરેન્દ્ર સમાજમાં પોતાનું નામ અમર કરે છે, જ્યાં સુધી 'જનની જન્મમૂર્મિષ્ઠ સ્વર્ગોદયિ ગરીયસી' આ મધુર વાક્ય સ્વદેશવત્સલ માણુ-સોના કોમલ હૃદયમાં અમૃત પ્રવાહનો સંચાર કરશે. અને જ્યાં સુધી આ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને વિદ્વાનોના પુસ્તકોમાં પડેલા લેખો ચિરમ્બન રહેશે, ત્યાં સુધી દેહાભિમાની દુર્ગાવતીનું પવિત્ર નામ અમર રહેશે.

વીરમણી.

વીરા.

મહાન અકબર પાદશાહે પોતાની મોટી સેના સાથે ચિતોડ ઉપર સ્વારી કરી હતી. તે વખતે ચિતોડની ગાદી ઉપર રાણા ઉદયસિંહ હતો. તેનામાં કાંઈ દમ નહોતો. તેથી પ્રથમ તો તે અકબરની સાથે લડવાને હિંમતવાન થયો નહિ. પરંતુ સરદારના ઉત્તેજનથી અને રાજ્ય બ્રહ્મા બચથી છેલ્લી વારે તે અકબરની સામે થયો હતો. તેના હૃદયમાં હિંમત નહોતી; પ્રતિજ્ઞા કરી નહોતી; અને દ્રઢતા નહોતી; સારે તે કોની મદદથી મોગલ વીરની મજાઇને રોષી શકે ? તેના લશ્કરે ઘણીવાર સુધી અકબરના પરાક્રમી લશ્કરની સાથે લડાઈ કરી. પરંતુ જે તેઓને રાજા—અધિનાયક, તેનો ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન ન મળ્યાથી તેઓ કોને માટે ક્યા બળથી લડી શકે ? તેથી સર્વે રણમાં ભંગ કરીને લડાઈના મેદાનમાંથી ભાગી ગયા. હતભ્રાજ્ય ઉદયસિંહ વિજ્ઞાની અકબરના હાથમાં સપડાયો. મોગલ પાદશાહ તેને બંધીવાન કરીને પોતાની છાવણીમાં લેઈ ગયો. મેવાડનો અધિપતિ મુસલમાનના હાથમાં બંધીવાન થયો,—વીર જનની મેવાડ જમિને મોઢે કલંકની રેખા અકિન થઈ. મેવાડમાં એવું કદી થયું નથી. આજે કાચર પુરણ ઉદયસિંહથી તેનું ચક્ર, એ દંડ સામાન્ય ખેદનો વિષય નથી. ઉદયસિંહ દુઃખનના હાથમાં બંધીવાન થયો, તેથી રાજકુળમાં મોટી ગંડગંડ મચી રહી. કેવી રીતે તેનો મુકદ્દમા થાય, એ વિશે કાંઈ પણ વિચાર યત્નો

નહોતો, સરદારે તેને છોડાવવાને માટે કાંઈ પણ ઉપાય કરતા નહોતા. તેથી ચિતોડ સં-
પૂર્ણ નિસ્તેજ અને બેદરકારવાળું જણાતું હતું. આવો નિસ્તેજભાવ જોઈને ઉદયસિંહની
ઉપપત્નીનું હૃદય ધણી અભિમાન અને ક્રોધથી ગરમ થયું. પછી તે ધીર ગંભીર સ્વરથી
બોલી;—“ ચિતોડ શું આજે વીર વગરનું છે ? વીરપુરુષોને ઉત્પન્ન કરનાર મેવાડની બૂમિએ
શું આજે પોતાનું સધળું તેજ ગુમાવ્યું છે ? હમણાં જ અસંખ્ય જીવ ચિતોડમાં રહે છે,
તેઓ શું નિર્જીવ છે. ?—તેઓ શું શિથિલ માંસના લોચા છે ? ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓએ શું અ-
ચેત માંસના લોચાને પ્રસવ કર્યો છે ? ક્ષત્રિઓની હિમ્મત, વીરપણું, તેજસ્વિતા, અને આ-
ત્માભિમાન એકીવારે આ લોકમાંથી શું ચાલ્યું ગયું ? નહિ તો પોતાની આખે પોતાના રા-
જનું અપમાન અને તેને બંદીવાન થયેલો જોઈને તે શું સહન કરી શકે ? ” એટલું બોલીને તેણે
મોટા આવેશમાં ઉન્માદિત થઈને પોતાના કામળ શરીરમાં સખ્ત લોહાનું બખતર પહેર્યું.
અને હાથમાં ધનુષપાણ તથા તિક્કણ તરવાર લેઈને ઘોડા ઉપર બેસી લડાઈના મેદાનમાં
ગઈ. અને ચિતોડનો નિર્જીવ ભાવ દૂર કરીને રજપૂત સેનાને નવા ઉત્સાહમાં ઉત્સાહિત કરી.
એ રીતે કાયર પુરુષ ઉદયસિંહની વીરા ઉપપત્ની રજપૂત સૈન્યની સાથે મુગલ હાવણીની
સામે ભીમ બલથી ઉભી રહી. તેના હાથના પ્રચ્છ બાલાના આધાતથી અને પાણના ફેંકવા-
થી ધણીક યવન લશ્કર ખરી ગયું. થોડી વાર લડાઈ થયા પછી યવનોએ ભયથી નાસવા
માંડ્યું. રૂઢચડા રજપૂત સ્ત્રી વધારે ઉત્સાહિત અને ચિકમ્બની સાથે સત્રુના દળને ભગાડવા
લાગી. અને ધીમે ધીમે અકબરના પ્રધાન સેનાપતિની તરફ જવા લાગી. વીરનારીની અ-
દ્ભૂત વીરતા જોઈને મુગલ પાદશાહ સ્તંભિત અને અન્યયન થઈ ગયો. અને છેલ્લી વારે
નાના પ્રકારની તુકરાની થવાની ચાકા કરીને લશ્કરની સાથે લડાઈના મેદાનમાંથી જતો ર-
હ્યો. રમણીની લડાઈમાં આજે ખારતવર્ષના પાદશાહનો મુગલ મુગલવીર અકબર હાથે.
રમણીના બળથી આજે પરાક્રમી મુગલ સેના ભાગી ગઈ. એ રજપૂત વીર રમણીના વીરત્વનું
એક જવલંત ઉદાહરણ છે.

ત્રણ વીરાંગનાઓ.

કર્મદેવી, કમલાવતી, કર્ણવતી.

ધરસિસન ૧૫૭૬ માં પરાક્રમી મુગલ પાદશાહ અકબરશાહે બ્યારે ચિતોડ ન-
ગરને ઘેરા ધાસ્યો, અને જયમહલ વગેરે વીર પુરુષો અકબરના હાથે માર્યા ગયા, હ્યારે
ચિતોડનું રક્ષણ કરવાને માટે ત્રણ વીરાંગનાઓ બહાર પડી હતી. તેઓ પોતાના કામળ
શરીરે કઠિણ લોહાનાં બખતર પહેરીને તથા નાનુક હાથમાં દટોર હથિયાર ધારણ કરીને
મુગલ મેનાની મતિ રોકવાને ઉભી રહી હતી. આ લડનાઓ સત્રુ પીઠિન રાજદયાનની
ખરી વીરાંગનાઓ અને સ્વાધીનતાની તેજોમય પ્રતિમાઓ હતી.

જયમહલના સ્વર્ગ વામથી ચિતોડની વીર બૂમિ વીર વિનાની થઈ હતી. તે વખતે
મદાંધ મુગલો તેને દરવાજે આવીને ખડા થયા હતા. તેમને કાણ રોકે ? એવા બારીક
મગામમાં પુત્ત નામે એક વીર બાળક પોતાની ક્ષિય જન્મચન્દ્રિને માટે પ્રાણ આપવાને

તૈયાર થયો. અને જ્યમજ્વ વિના જે સ્થિતિ પડી હતી, તે તેણે દાખી નાખી. એવું વય માત્ર ૧૬ વર્ષનું હતું. એટલે ઉમ્મરમાં તો તે બાળક હતો. પરંતુ સાહસમાં, મરાઠમમાં અને શક્તિમાં તે પ્રૌઢ હતો.

વીર બાળક પુત્રે પોતાની માતા કર્મદેવી પાસે યુદ્ધમાં જવાની પરવાનગી માગી, તે તેણે ખુશીથી આપી. પછી તે પોતાની પ્રિયતા કમળાવતી પાસે ગયો. તેણે પણ પ્રયુક્ત હૃદયથી પોતાના પ્રાણાધાર પતિને વિદાયગીરી દીધી. તેની જ્ઞેન કર્ણવતીએ પણ જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તેને ઉત્તેજિત કર્યો. એ પ્રમાણે રત્ન માગીને જીવાન વીર પુત્ર રણભૂમિમાં દાખર થયો.

એ વખતે મુગલની સેના એ ભાગમાં વેહ્યાયેલી હતી. તેમાંના એક ભાગનો ઉપરી અકબરશાહ પોતે હતો. અને બીજો ભાગ એક વિચક્ષણ યોદ્ધાના સ્વાધીનમાં હતો. એ બીજા ભાગના સૈન્ય સાથે પુત્રનું ઘોર યુદ્ધ થતું હતું. તે વખતે બીજી બાજુએથી અકબરશાહ તેને અટકાવવાને આવતો હતો. એવામાં યુદ્ધ સ્થળની સામેના સાંકડા ગિરિ શિખરના પૂર્વ ભાગમાં કાળા પત્થરી છવાયેલાં એક એ ઝાડ હતાં, તેની પહોવાડેથી તેના સૈન્યની ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. તેના આઘાતથી ઘણા મુગલ યોદ્ધાઓ ટપોટપ મરવા લાગ્યા. અને પુત્રના તરફ ધસી જવામાં તેમની ગતિને રોધ થયો. આથી વિરમય પામીને અકબરશાહ સામી બાજુએ જોવા લાગ્યો. તો ત્રણ વીરાંગનાઓ ગિરિ શિખરની ઓઠે ઉભેલી તેણે જોઈ. તેમાંની એક વૃદ્ધ, અને બીજી એ જીવાન હતી. એ ત્રણે ઘોડા ઉપર બેઠેલી, લોદાનાં કવચ પહેરેલી, અને હથિયાર ચક્ષાવતામાં કુશળ હતી. મધુરતાની સાથે ઉગ્રતાનું એવું સંમિશ્રન જોઈને અકબરશાહ સાનંદચર્ચ પામ્યો. તથા તેમના પરાક્રમ અને ગોળી મારવાની અતુરાઈથી પોતાનું ધણું સૈન્ય નાશ પામ્યું, તેના ક્ષોભથી લલ્લપમાન થઈને લેવાઈ ગયો.

ત્યાર પછી ઘોર યુદ્ધ ચવા લાગ્યું. તેમાં કર્મદેવી, કમળાવતી અને કર્ણવતી પોતાનું અપૂર્વ પરાક્રમ દેખાડવા લાગી. સોળ વર્ષનો જીવાન પુત્ર પ્રબળ શત્રુની સાથે એકલો યુદ્ધ કરે, તે કર્મદેવી જેવી વીરમાતા જોઈ શકી નહિ. પોતાનો પ્રાણાધાર પતિ એકલો મુગલોનાં હથિયારથી જખમી થાય અને જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તે એકલો પ્રાણ લાગ કરે; એ કમળાવતી જેવી પતિવ્રતા સજારી સહન કરી શકી નહિ. પોતાનો સ્નેહાધિન ભાઈ તેનો પવિત્ર ધર્મ બળવતાં દેહ ત્યાગ કરે અને મદાંધ મુગલો ચિતોડની સ્વાધીનતા હરણ કરે, એ કર્ણવતી જેવી પ્રેમાળ જ્ઞેન જોઈ શકી નહિ. તેથી પુત્રની સાંમે જતા સૈન્યનો માર્ગ રોકવાને તેઓ સ્થિર ઉભી રહીને અકબરને હરાવવા લાગી. એ પ્રમાણે એક તરફ સોળ વર્ષનો વીરબાળક પુત્ર, અને બીજી તરફ તેની વૃદ્ધ જનની તથા જીવાનીના મદથી બરેલી પ્રાણ પ્રિયાં અને જ્ઞેન એમની વચ્ચે અકબરનું સૈન્ય આવી ગયું.

એવી સ્થિતિમાં બપોરથી સંધ્યાકાળ સુધી દમભેર યુદ્ધ ચાલ્યું. તેમાં એ બહાદુર રત્નપ્રતાપીઓની કુશળતાથી અકબરના ઘણા યોદ્ધાઓ નાશ પામ્યા. અકબર પરાં વીર પુરુષ હતો. તે પણ આ ત્રણ વીરાંગનાઓનું વીરત્વ જોઈને સ્તંભિત અને મોહિત થયો. તથા તેમના વીરત્વનું બની શકે તેટલું સન્માન કરવાને તે લલચાયો. તેણે પોતાના સૈન્ય

માં દોંડી પીટાવી જાહેર કર્યું કે;—‘ જે કોઇ પેહેલવાન એ વીરાંગનાઓને જીવતી પકડીને મારી પાસે લાવશે, તેને ધણું ધન અને ઇનામ મળશે. ’ પરંતુ સધળાઓ યુદ્ધમાં ઉત્તર હતા, તેથી એ વાત ઉપર કોઇએ લક્ષ આપ્યું નહિ. અને જ્ઞાન ચત્ય થઇ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એવામાં એકએક કર્ણવતી ખરતા ટુલ્લની પેઢે પડી ગઇ. તેની માતા કર્મદેવીએ તે જોયું. પણ તેથી નહિ ગભરાતાં સ્થિર ચિત્તથી તે પોતાના યુદ્ધ કર્મમાં સાવધાન રહી. પછી થોડીવારે એક ગોળી આવી, તે કમળાવતીના ડાબા હાથમાં વાગી. તેના ભયંકર જખમથી નમી નહિ જતાં થોડીવાર સુધી તો તેણે સ્થિર ભાવથી શત્રુઓને માર્યા, પણ પછી બેશુદ્ધ થઇ પડી. ત્યાર કંડે કર્મદેવીની પણ એજ દશા થઇ. બ્યારે પુત્ર અકળના સ્નેહનો પરાજય કરીને ગિરિશિખરની પાસે આવ્યો, ત્યારે તેણે પોતાની મા, સ્ત્રી, અને બહેન, એમનાં શરીર રણમાં પડેલાં જોયાં, તે પાસે આવ્યો ત્યારે કમળાવતી અને કર્મદેવીની વાચા બંધ થઇ હતી. પુત્રે તેમનાં માર્યા પોતાના હાથમાં લીધાં. તે વખતે કમળાવતીએ ધીરભાવથી પ્રિયતમના સાચું જોયું. અને તેવીજ સ્થિતિમાં દેહ ત્યાગ કર્યો. કર્મદેવીએ પણ પાછુ યુદ્ધ કરવાની સાન કરીને આંખ મીચી. કર્ણવતી બહેન તો પ્રથમથીજ પુત્રનો સંબંધ છોડીને સ્વર્ગે ગઇ હતી. આ દેખાવ જોઇને પુત્રે પળવાર વિચાર કરી ‘હર હર’ અવાજની ગર્જના સાથે શત્રુના દળમાં પ્રવેશ કર્યો. અને કેટલીક વાર યુદ્ધ કરીને તથા ધણાક મુગલ યોદ્ધાઓને મારીને તે જીવાન વીર જનમભૂમિના બોળે અનંત નિદ્રામાં સુતો. આહા! મેવાડના રાજપૂત વીરો અને વીરાંગનાઓના પરાક્રમની શત્રુનિ કાણ કરી શકશે ?

ચાંદબીબી.

આખા ભરખંડમાં પ્રખ્યાત થયેલી આ વીરનારી ચાંદબીબી દક્ષિણમાં અહમદનગરના હાકેમ ‘હુસન નિઝમ’ ની પુત્રી હતી. તેનો જન્મ ક્યારે થયો હતો, તે જાણવામાં આવ્યુ નથી. પણ તેને ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં પિત્રપુરવાલા ‘અલી અબદલા’ ની સાથે પરણાવી હતી. કમનસીમે તેનો સ્વામી શુન્દરી જવાથી તે નાની વયમાંજ વિધવા થઇ હતી. તેથી તે અહમદનગરમાં પિતાને ઘેર રહેતી હતી.

અહમદનગરનો હાકેમ છુરાનુલ્લુલ્લુક ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં શુન્દરી જવાથી તેની માદીનો દાવો કરનારા ચાર જણા ઉભા થયા હતા. એ ચારે જણ્ય માંહે માંહે લડવા લાગ્યા. જેના હાથમાં રાજધાની હતી, તેણે દિલ્લીના બાદશાહ મહાન અકબરની મદદ માગી. તે ઉપરથી શાહે શુન્દરાતથી શાહનુદા મુરાદને અને માળવેથી મીરનખાન ખાનખાનાનને પોત પોતાની ફોજ લેઇને અહમદનગર જવાની આજ્ઞા કરી. તેઓ લશ્કર લેઇને અહમદનગર ગયા. તે વેળાએ તેઓ જેની મદદે ગયા હતા, તે હાકેમ અહમદનગર છોડીને જતો રહ્યો હતો. અને ચાંદબીબી પોતાના બાળક બંધિન નિઝમશાહને માદીએ બેમાડી પોતે રાજકારમાર કરતી હતી. તેણે મુગલસેનાને આવતી જાણી પિત્રપુરના હાકેમને ફરી ગોઠવ્યું કે, આ વખતે આપણે સલાહ સંપ કરીને મુગલોની સામા થવું જોઇએ.

જે તેમ નહિ કરીશું તો આપણે આપણાં રાજ્ય ખોષ બેસીશું. તેજ પ્રમાણે અહમદનગરના જે સરદારો તેની સામા થયા હતા, તેમને પણ જણાવ્યું કે, આપણે ઐક્યતા કરીને મુગલોને હરાવી પાછા કાઢવા જોઈએ. નહિ તો આપણને ઘણી હાનિ થશે. આંદખીખી મીઠાશ અને ચતુરાઈ બંનેથી સુકિતથી પોતાની ધારણા પાર પાડી શકી. તેના કહેવા પ્રમાણે સર્વ હાકરો સંધ કરીને મુગલોની સામા થયા.

ત્યાર પછી શાહજહાન મુરાદે અહમદનગરને ઘેરો ઘાલી લગાડતું કામ આગળ ચલાવ્યું. આંદખીખીએ પૂર્ણ જગતિ રાખી, તેની સર્વ મહેનત નિષ્ફળ કરવાની કોશિષ કરી. પ્રથમ મુરાદે એ સુરંગો તૈયાર કરાવી, પણ આંદખીખીએ સામી એ સુરંગો તૈયાર કરાવી તેને નકામી કરી. જે કારીગરો કામ કરતા હતા, તેમને એ જાણ પડે ત્યાં જઈ હિંમત આપતી હતી. અને મુગલોની ગોળીઓ તેના તરફ આવતી, તેના તે લગાડે બચ રાખતી નહિ. મુરાદે ત્રીજી એક સુરંગ તૈયાર કરાવી. તેને નકામી કરવા માટે આંદખીખીએ સામી એક સુરંગ તૈયાર કરાવવા માંડી. તે પુરી થતાં પહેલાં મુગલોએ પોતાની સુરંગ ઉડાવી. તેથી અહમદનગરના કારીગરો હવામાં ઉડ્યા, અને કોટ દુટકાથી મુગલો શેરે તરફ ધસી આવ્યા. તે જોઈને અહમદનગરના શોદાઓ બધા પામી નાસવા લાગ્યા. પરંતુ એવામાં આંદખીખી પડેલા કોટ આગળ એકદમ આવી પહોંચી. તેણે શરીરપર શોદાનું સખત બખતર પહેર્યું હતું, મોઢા ઉપર ખુરખો નાખ્યો હતો, અને હાથમાં ચળકતી નાગી તરવાર ઝાલી હતી. તેનું એકું વીરપણું જોઈને બધા પામેલા સીપાઈઓને પાનો ચડ્યો. તેમનો બધ જતો રહેવાથી તેઓ ઉભા રહીને મુગલોની સામે લડવા લાગ્યા. અને તેમના ઉપર બહુની ગોળીઓ, તોપના ગોળા અને તીર, વગેરેનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. તેથી મુગલોને પાછા હટી નાસવું પડ્યું. સાંજ પડવાથી લગાઈ બંધ થઈ. ત્યારે આંદખીખીએ એ તકનો લાભ લેઈને કોટમાં પડેલું ગામડું એક રાતમાં ચણાવી દીધું. અને સવાર પડતાં જ લશ્કરે કિલ્લાના મજબુત ભાગ ઉપર ગોડવી દીધું. સવારે શાહજહાન મુરાદે જોયું કે એક બહાદુર અખળાએ પુરતી રીતે તેને તેની મક્કસોમાં નાકેબે કીધો છે. મુરાદનું લશ્કર ખીજ સુરંગ મુકવાને તૈયારીમાં હતું. તેવામાં આંદખીખીની મદદે વિજયપુરનો સુવનાન તથા ખીન સરદારો મોઢાં લશ્કર સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યા. જે કે તેમનાથી મુગલ સૈન્ય ધોળું મોઢું હતું, તથાપિ તેના સરદારો સંભ્રામ કરવાની આગુરના ન દેખાડતાં સધી કરવાની ઇચ્છા કરી. આંદખીખીએ પણ જોયું કે, તેના મળનીયા વિજયપુરના સુવનાન વગેરેપર વધારે ભર્યો રાખ્યો એ સલામતી બરેલું નથી. ત્યારે તે સલાહ કરવાને કબુલ થઈ. પછી મુલેહના કોલકરો આવી થયા. તેમાં અહમદનગરવાળા પામેથી દિન્દીના પાદશાહે શોડા વખતપર જીવી લીધેલા વિરાટના પ્રાંતપર તે પાદશાહે દાવો નહિ કરવાને કબુલાત આપી. અને એ રીતે બેક પક્ષ વચ્ચે સુરેદ થઈ. પરંતુ આ સુરેદ ઝાઝીવાર ટકી સકી નહિ. તુરંતજ અહમદનગરમાં બંડ જામ્યું. આંદખીખીએ જે સખસને વડો વચ્ચર બનાવ્યો હતો, તેજ વચ્ચર નિમકદગમ થઈને આ બેગમની માથે નારદમાની કરવા લાગ્યો. તે પોતાની દુટ ઇચ્છા પાર પાડવામાં નીષ્ફળ જતાં, ત્યારે તેણે શાહજહાન મુરાદને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. તેથી મુગલોની માથે આંદખીખીને રહીને લગાઈમાં ઉતરવાની તર

પડી. બંને પક્ષ વચ્ચે બીજવાર મોટું યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધ બે દિવસ સુધી ચાલ્યું, પણ તેનું કાંઈ ચોક્કસ પરિણામ આપ્યું નહિ. શાહજાદા મુરાદની પામે મોટું લશ્કર હોવા છતાં લાંબા વખત સુધી એક ઓરત જાતની સાથે તે કાંઈ પણ જીત કરી શક્યો નહિ, તેથી તે મનમાં ધણો ખેદ કરવા લાગ્યો. તથા એજ કારણથી તેને અને ચીરજખાનની વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો. તેથી અકબર બાદશાહે નાખુશ થઈને તે બંને જણને પાછા બોલાવી લીધા. અને તેમને બંને અબુલફાઝ નામે એક કાબેલ સરદારને મોટું સૈન્ય આપીને અહમદનગર તરફ મોકલ્યો. પરંતુ ચાંદબીબી જેવી બહાદુર બેગમની આગળ તેનું કાંઈ વલ્લ્યું નહિ. ત્યારે છેવટે અકબર બાદશાહ પંડે સૈન્ય લેઈને અહમદનગર જીતવા માટે દક્ષિણમાં આવ્યો. આટલું જતાં પણ વીરનારી ચાંદબીબીના મનમાં ભયનો કાંઈ પણ સંચાર થયો નહિ. તે તુરત સૈન્ય તૈયાર કરીને અકબરની સામે લડવાને માટે તૈયાર થઈ. અને થોડા સમયમાં બંને પક્ષ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ ચાલ્યું. પરંતુ આ વખતે પણ પોતાના વિશ્વાસુ માણસોમાં કુટ પડવાથી તેણે મુગલોની સાથે સલાહ કરવાનો ધરાદો કયો. પણ એટલામાં કમભાગ્યે આ બહાદુર બેગમને તેના કાંઈ વેરીએ રાતની વખતે દગાથી મારી નાખી. ઇ. સ ૧૬૦૦

એવું કહેવાય છે કે, આ લડાઈમાં ચાંદબીબીએ પોતાનું અદ્ભૂત પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. જ્યારે લડાઈમાં લોહના ગોળા ખૂટ્યા, ત્યારે તેણે રૂપાના ગોળા વાપરવાની પરવાનગી આપી હતી. અને તે પણ ખૂટ્યા, ત્યારે ત્રાંબા નાણું, રૂપા નાણું, તથા સોનાની મોહોરો ગોળાને ઠેકાણે તોપમાં ભરીને ઉડાડવાનો તેણે હકમ કર્યો હતો. વળી તે સર્વ પણ જ્યારે ખૂટી પડ્યું, ત્યારે પોતાનાં અરેણ્યાં તોપમાં ભરવા માટે આખ્યાં હતાં ! ચાંદબીબીના ઉપર પ્રભાણે અકસ્માત મૃત્યુથી મોગલશાહે વગર હારકે અહમદનગર હાથ કરી લીધું. અને ચાંદબીબીના બિજાજને કેદ કરી ગ્વાલિયર મોકલી દીધા. જે ખુનીઓએ આ દેશ હિતકારી શ્રી બેગમને દગાથી મારી નાખી હતી, તેમને પાછળથી ચાંદબીબીની ખરેખરી ખોટ જણાઈ હતી. આ હિમ્મતવાન રાણી પોતાની બાહોશ સમજશક્તિ, બેહદ પીરજ, તથા શરવીરપણાને માટે હિંદની પીરંગીઓમાં 'પહેરો દરજ્જો' 'ધરાવે છે. ચાંદબીબીએ અબજા જાતિમાં જન્મ ધરીને આવું અદ્ભૂત પરાક્રમ કરી પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે.

વિમળદેવી.

વિમળદેવી રત્નપૂતાનામાં આવેલા રૂપનગકના રાજા અમરસિંહની પુત્રી હતી. તે ધણી રૂપાળી, ધાર્મિક અને નીતિવાળી હતી. એ સમયમાં રત્નપૂતો મુસલમાન પાદશાહોને પોતાની કન્યાઓ આપી તેમની કૃપા સંપાદન કરતા હતા. એ વાત વિમળદેવીને પ્રિય નહોતી. જેમણે ધર્મ છાટ થઈને ચલે સાથે લગ્ન કર્યો હતો, તેમને તે અન્યકરણ પૂર્વક વિચારતી હતી. તેના વિચાર કાંઈ ગુણવાન, વિવાદન. અને શરવીર ક્ષત્રિ પુરુષ મળે તો તેની સાથે લગ્ન કરવાનો હતો. અને એવો મન પસંદ પાતો ન મળે તો મદવિધાના ગ્રયો વાંચી,

નીતિથી રહી, પ્રથમજાતિમાંજ હવન પુર કરવાનો તેણે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેની મોટી બહેન કેશરબાને તેના પિતાએ દિલ્લીના પાદશાહ ઐરંગઝેબથી ડરીને હાથારીથી તેની સાથે પરણાવી હતી. તે એક વખતે દિલ્લીથી રૂપનગરમાં માળાપને મળવા આવી હતી. તે પ્રસંગે વિમળદેવીને કેશરબાની સાથે ધર્મવાદ થયો હતો. એક વખતે વિમળદેવીને સિંચની પૂજા કરતાં જોઈને કેશરબાએ તેની નિંદા કરવા માંડી. હારે વિમળદેવીએ તેને ક્રોધ કરીને ઉત્તર આપ્યો કે;—“તું શું બોલે છે? તું હવે રડોડ પુત્રી રહી નથી. તું દિલ્લીના તુર્ક પાદશાહની બેગમ થઈને વટસી છું. માટે તને હાનિનારીના ધર્મની શું ખબર પડે? તું યવનનું અન્ન જમી છું. તેથી તારું શરીર અશુદ્ધ થયું છે. માટે તારું મોં મને બતાવીશ નહિ. યવન પાદશાહને સ્વામી કરવા કરતાં તારે મરવું બેહેતર હતું. પરંતુ તેમ ન કરતાં તું રડોડની જાતને લજવી છે. તે રજપૂતનું અભિમાન મૂક્યું છે. માટે તને ધિક્ક છે!” આવાં તિરસ્કારનાં વચનો સાંભળવાથી કેશરબાને ધણો ક્રોધ ચડ્યો. તેથી તેણે વિમળદેવીને કહ્યું કે, તું આટલું બધું શુભાન રાખે છે, પરંતુ જ્યારે હું તને પાદશાહની બેગમ કરાવું તોજ ખરી. એમ કટલાંક કડવાં વચન બોલીને પોતે રીસાઈને દિલ્લી ગયો. ત્યાં જઈને વિમળદેવીના વિરુદ્ધમાં ઘણું બાવણું પાદશાહની આગળ કરીને તેને ઉરઝેલું. તેથી ઐરંગઝેબે તેના પિતા અમરસિંહ ઉપર તાબડોલ એક ધમકીનો પત્ર લખીને વિમળદેવીને માટે માથું કર્યું. આથી અમરસિંહે ડરીને તે માથું સ્વિકાર્યું. આ વાતની વિમળદેવીને ખબર પડવાથી તે ઘણીજ અભરાઈ ગઈ. પણ પછીથી હિમત પકડીને પોતાના રક્ષણને માટે ઉપાય શોધવા લાગી. છેવટે તેને સૂઝ્યું કે, મેવાડના પ્રતાપરાણાનો પૌત્ર રાજા રાજાસિંહ હાત્રિય ધર્મનો રક્ષક છે. અને તે દિલ્લીના પાદશાહને પૂરો પડે તેવો છે. માટે તેને શરણ થવું. એવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના પિતા વગેરેથી છાનો પત્ર રાજાસિંહ ઉપર લખી મોકલ્યો. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે;—“હું રડોડની પુત્રી તમને મારા મનથી વરી ચૂકી છું. મુગલ પાદશાહથી ડરીને મારા પિતાએ તેના હાથમાં મને સોંપવાનો વિચાર કર્યો છે. પરંતુ હાત્રિય પુત્રી થઈને એક મલેચ પાદશાહને વરવા કરતાં મરવું ધણું ઉત્તમ છે, એમ હું માતું છું. આવી વિપત્તિની વેળાએ તમારા સિવાય મારું રક્ષણ કરી શકે તેવો કોઈ બીર પુરુષ હું જોતી નથી. માટે મારા રક્ષણનો ભાર તમારા હાથમાં તપો. મારા લખને માટે તેમણે વસંતપત્રમીનો દિવસ મુકરર કર્યો છે. માટે તે પહેલાં તમારે, અહિં આવીને પવિત્ર ધર્મનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જો તમે જલ્દી નહિ આવો તો હું નિશ્ચય પ્રાણ સ્વાગ કરીશ. પરંતુ કદિ પણ એક યવન પાદશાહની બેગમ હું થઈશ નહિ. પ્રિય રાજા! ‘રાજાહમી મારસની શું સહચરી થશે?’ કદી પણ તેમ થઈ શકશે નહિ. માટે તુરંત આવીને મારી ખબર લેને.”

ઉપર પ્રમાણે વિમળદેવીનો પત્ર રાણા રાજાસિંહના હાથમાં ગયો, તે વાંચીને વિમળદેવીની હિમત અને તેની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાને માટે મનમાં મનમાં તેને ધણો ધન્યવાદ આપ્યો. તથા પોતે તેનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ વાતની ખબર રાજાસિંહની ધર્મ પત્ની વીરકળા તથા રાજામાતા વિરમતીને પડતાં તેમણે પણ ખુશી થઈને રાણાને તત્કાળ વિમળદેવીનું રક્ષણ કરવા માટે જવાને બહુ રીતે ઉઠેલું. પછી રાણાએ તુરંત પત્રનો ઉત્તર

૨ વિમળદેવીને લખીને જણાવ્યું કે; તમે ધીરજ રાખજો. શિકર કરશે નહિ. હું વસંત પચમીએ આવી પહોંચીશ.

સાર પછી અગાઉથી કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે ઔરંગઝેબ પાદશાહ દિલ્હીથી જન લેખને રૂપનગઢ આવ્યો. અને આણી તરફથી રાણો રાજસિંહ પણ વિમળદેવીનું રક્ષણ કરવાને આવ્યો. એક જાણુએ રાજભવનમાં વિવાહની ધામ ધુમ ચાલી રહી છે. તેવામાં રાણો આવીને વિમળદેવીને ઘોડા ઉપર બેસાડી મુગલ પાદશાહને ચેતાવીને ચાલ-તો થયો. આ જનાવ જોઇને મુગલ સૈન્ય ચકિત થઇ રહ્યું. પણ તેમાં તેમનું કાંઇ પણ આદ્યું નહિ. ઔરંગઝેબ વિશે મોઢે લાંચી પાછો દિલ્લી ગયો. રાણો અને વિમળદેવી સં-હિસલામત ઉદેપુર જઇ પહોંચ્યાં. પછી લગ્ન કરી તેમણે પતિ પત્નીના ધર્મ પ્રમાણે વ-ર્તિને શુભમાં દિવસ નિર્ગમન કર્યા. એ પ્રમાણે એ રાજપુત્રી પવિત્ર ક્ષત્રિ ધર્મની રક્ષાને માટે ધણીજ ધીરજ અને પવિત્રતાનું ઉત્તમ દ્રષ્ટાંત જગતમાં મૂકી ગઇ છે. ધન્ય છે! સ્વ ધર્મની રક્ષાને માટે જીવન અર્પણ કરનાર આ રાજપુત્રીને !

વિદુલા.

મારવાડની દક્ષિણે સૌવીર નામે પ્રાચીન રાજ્ય હતું. આ વીરનારી ત્યાંના રાજની ધર્મપત્ની હતી. તેનો જન્મ શાશ્વત વંશમાં થયો હતો. એ કુળના માણસો જીવ જાય તોપણ શત્રુથી ડરીને પાછી પાની કરતા નહિ. યોગ્ય વખત પછી સૌવીર રાજા શુન્દરી જવાથી વિદુલા વિધવા થઇ. તેને સંજય નામે એક જાળ પુત્ર હતો. તે પોતાના પિતા-ની ગાદીનો અધિકારી થયો. પરંતુ તેનાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા જરોજર રખાઇ નહિ. વળી તે મેળજોખમાં પડ્યો. તેથી તેના આખા રાજ્યમાં અંધાધુની ચાલી. પ્રજા પ્રજા થઇ. અને દુરો દુર્બળને દુઃખ દેવા લાગ્યા. આવી તકનો લાભ લેઇને સિંધ દેશના રાજાએ તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી. આ બયાનક વાતની ખજર રાજમાતા વિદુલાના જાણવા-માં આવ્યાથી તેની ધીરજ રહી નહિ. પોતે શાશ્વ સંપન્ન અને બુદ્ધિશાળી હતી. તેનું અં-તઃકરણ ધણું જ તેજસ્વિ હતું. તેણે પોતાના પુત્ર સંજયને બોલાવીને કહ્યું;—“પુત્ર સંજય ! શત્રુના આગળ હીનતા સ્વીકારીશ નહિ. પગથી કચરાતા કીડા હીનતા સ્વીકારે છે, પરંતુ પગથી કચરાતા મનુષ્ય, મનુષ્યના નામને યોગ્ય નથી. આપણે ક્ષત્રી છીએ, અને નામિયા શાશ્વત વંશમાં આપણો જન્મ થયો છે. આપણા કુળે કદી પણ હીનતા સ્વીકારી નથી, તું હીનતા સ્વીકારીને નિષ્કલંક કુળને કલંકનો ડાગ લગાડીશ નહિ. તું પુરૂષ છે, તો પુરૂ-પત્વ દેખાડીને પુરૂષના નામને યોગ્ય થા. જગતમાં મનુષ્ય નામ પ્રુષ્ઠ છે, પણ પુત્ર ! મહત્વ કેટલા જણનું છે? જગતમાં ધણા માણસોએ જન્મ લીધો છે, પણ તેમાં કેટલા જણનાં નામ અમર છે? જેઓનું નામ અમર નથી, તેઓ શું મનુષ્ય છે? મરવાથી પશુ પક્ષીનું નામ રહેતું નથી. કીટ પતંગના જન્મનો ઉદ્દેશ્ય યેનો નથી. પુત્ર ! તું મનુષ્ય છે, મનુષ્યનું નામ રાખવાને યત્નવાન થા. હવે તું નિશ્ચય થઇને બેસી રહેતો ના. હા, જલ-દીથી લસકરની સામે યુદ્ધવા જન ! તું દેવ નામથી પ્રત્યક્ષ.

રાજમાતા વિદુલાનાં આવાં તેજસ્વિ વચનોથી સંજ્ઞના મન ઉપર ઘણી સારી અસર થઇ. તે તુરત સૈન્ય એકઠું કરીને લડવા માટે તૈયાર થયો, અને રણ સ્થળમાં ગયો. સંજ્ઞ માતાના ઉરકેરવાથી સુદમાં ગયો તો ખરો, પણ તેના હૃદયમાં હિંમત નહોતી, પ્રતિગા કરી નહોતી, અને દ્રઢતા પણ નહોતી. ત્યારે તે કોની મદદથી શત્રુની સાથે લડી શકે! તે યોડીવાર પછી મૃત્યુના ભયથી નાસીને ઘેર આવ્યો. એટલે શત્રુની ફોજે જ્યાં સાં લૂટ શટ કરીને ત્રાસ વરતાવી મૂક્યો “પ્રાણ શા વાસ્તે છે? જે પ્રાણ પોતાની માતાની રક્ષા કરવાને શક્તિમાન નથી, તે પ્રાણની વળી કીમત શી? કીમત વગરનું જીવન રાખવાની જરૂર શી છે? પ્રયોજન કંઈ નથી.” વાચકો! એ હૃદય કોનું? એ તો વીરમાતા વિદુલાનું. તે સંજ્ઞને ભાગી આવ્યાની ખગર જણાવતી ઘણી કોંધાયમાન થઇ. તોપણ હિંમત નહિ હારતાં ધીરજ રાખીને વિચાર કર્યો કે, હજી પણ શત્રુને હાંકી કાઢવાનો વખત છે. માટે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એમ ધારીને તે ઉપાય શોધવા લાગી. તેનું હૃદય સ્વાધીનતામય હતું. તે પરાધીનતાને ધિક્કારતી હતી. માટે તે કહેવા લાગી કે:—“મારું જીવન શું બીજાની શુભામંગીરી કરશે? પારકાની સેવા કરવા કરતાં મરવું એ હજાર દરજ્જે સાફ છે. હું કોઇની આગળ નમીશ નહિ, પણ બીજાને નમાવીશ. હું કોઇની પાસે બીજા માગીશ નહિ, પણ બીજાને ભિક્ષા આપીશ. કીર્તિની વૃદ્ધિ કરીશ, પરંતુ તેનો ભોગ કરીશ નહિ.” વળી તેણે પુત્રને બોલાવીને કહ્યું:—“સંજ્ઞ! આજ આપણું રાજ્ય શત્રુઓએ જીતી લીધું છે. કાલે તારે રસ્તાના ભિખારી થવું પડશે. માટે ભય પામીને હાથમાંની લક્ષ્મીને શા માટે શુભાર્થે છે? અગ્નિમાં દહન કરવાની ક્ષિપ્તિ છે. તે ચાહે તો આખી પૃથ્વીને ખાળીને રાખ કરી શકે છે. પરંતુ એથી શું અગ્નિ વ્યવહાર છોડી દેવાશે? શત્રુઓ ગમે તેવા જળવાન હોય, પણ તેથી ભય પામીને પાછા હાંકવું ધીરતા નથી. પુત્ર! એક વાર જીવનની આરા છોડીને શત્રુના હાથથી મરીશ કે તેમને મારીશ? એવી મંત્ર સાધનામાં તત્પર થા. હવે વિલંબ કરીશ નહિ. દેશનું રક્ષણ કરવામાં પ્રાણની દરકાર કરીશ નહિ. તુચ્છ પ્રાણને બહાલો કરીને કર્તવ્ય કર્મ છોડીશ નહિ.”

એ પ્રમાણે વિદુલાએ પુત્રને ઉપદેશ કર્યો છતાં તેના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઇ નહિ. તેણે માતાના પગમાં પડીને કહ્યું:—“મા! મને ક્ષમા કરો, મારું શરીર શત્રુના ખાણથી વિદાઇ ગયું છે. પ્રાણ જ્યાની હવે તૈયારી છે. આ વખતે લડાઈમાં જઇશ તો પાછો તમને મળીશ નહિ. જે તમારો પુત્ર તમને બહાલો હોય તો હવે ફરીને મને લડાઈમાં જવાની આરા કરશે નહિ.” પુત્રનાં આવાં વચનથી ગમે તેવી કઠિણ દેવાની માતાનું મન પીગળ્યા વગર રહે નહિ. પણ વીરમાતા વિદુલા ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થઇ નહિ. તેણે ફરીને પુત્રને કહ્યું:—“સંજ્ઞ! પુત્ર રત્નદ પ્રગળ છે ખરો, પણ કર્તવ્યની પાસે નથી. હું પુત્ર રત્નદને જેમ સમજી છું, તેમ કર્તવ્યને પણ જાણું છું. કાલે તું ખાવાના અભાગે બીજાનું દાસ્ય કરે, એ પ્રાણમાં સદન થઇ શકે નહિ. માટે તું ફરીને સાવધ થઇ પ્રયત્ન કર. તારા મનોરથો સરળ થશે. આ જગતમાં પરિશ્રમ આગળ કાંઈ અસાધ્ય નથી. મેદનતથી શી સમયદ્રવ્ય વાનરોની મદદથી હજીના સમુદ્રમાં પળ પુન વાંધીને દામ ગાધ્ય કર્યું હતું. અને મેદનનીય પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વી નદાત્રિ કરીને બારન કં

પાયમાન કર્યું હતું. પુત્ર ! તું શા માટે કરે છે? આજ આ નાશવંત દેહની રક્ષા કરવામાં આવશે. પરંતુ તે વેહેલો માંડો પડવાનો તો છેજ. લડાઈમાં મરવાથી દેવત્વ મળે છે. આ જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી. એકલો આવ્યો છે, અને એકલું જવું પડશે. માટે હમણાંજ લડાઈમાં જીવ આપવાને તૈયાર થા. ” આહા! વીરમાતાનાં આ કેવાં વીર વચન ! !

વિદુલાનાં આવાં વચનથી કોનું હૃદય સ્થિર રહી શકે ? ક્રીષ્ણ કાયર પુરૂષના શરીરમાં શરાતન ન આવે ? સંજય એકદમ સાવધ યદ્ય ગયો. તેણે જાણ્યું કે, કીર્તિજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે. તેથી તેણે માતાને કહ્યું:—“ મા ! પ્રાણ જાય તો બસે, પણ તમારું વચન હવે હું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. ” એટલું બોલીને માતાની આગા લેઈ તેલડાઈના મેદાનમાં ગયો. સંજયને પાછો આવેલો જોઈને તેના લસ્કરમાં નવું જીવન આવ્યું. પછી મહા દારૂણ સુદ્ધ સાધ્યું, તેમાં અંતે સંજયનો જન્મ થયો. શત્રુઓ તેના ભયથી ત્રાસ પામીને નાશી ગયા. સંજય જે એકવાર હારીને વિલે મોઢે ઘેર આવ્યો હતો, તે બીજી વાર હસ્તે વડને ઘેર આવીને માતાને પગે પડ્યો. વિદુલાએ તેને હર્ષભેર વધાવી લીધો. હવે સંજયના સમજવામાં આવ્યું કે; આજસ અને નાહિમત એ પડતીનું મૂળ છે. ઉઘમથીજ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ઉઘમ કંપાથીજ સૌવીરનું રાજ હુગતાં જગી ગયું, અને શાન્તિ પામ્યું. એ બધો વીરમાતા વિદુલાનોજ પ્રતાપ. આહા! ધન્ય છે! આવી માતાને કે જેણે પોતાનો ખરો ધર્મ બતાવ્યો !

પ્રભા.

સતી પ્રભા ગનેરાના રાજની રાણી હતી. તે રૂપગુણ અને લાવણ્યતામાં અધિક હતી. એની મુંદરતાથી મોહિત થઈને યવનરાજે ગનેર ઉપર સ્વારી કરી હતી. તેની સામે આ વીરનારી પ્રભાએ ધણી જહાડુરીથી લડાઈ કરી હતી. પરંતુ પોતાની પાસે સૈન્ય થોડું, અને ધણી વીર પુરૂષો ટપો ટપ મરી જવાથી શત્રુઓએ કિલ્લા હાથ કરવા માંડ્યા. તથાપિ રજપૂત વીરાંગનાએ આત્મ સમર્પણ કર્યું નહિ. ધણી વાર સુધી લડ્યા પછી જ્યારે આત્મ રક્ષાનો કોઈ ઉપાય તેણે ન જોયો, ત્યારે નર્મદા નદીપરના એક કિલ્લામાં તે જવા નીકળી. તે જેવી મહત્તામાંથી ઉતરીને કિલ્લામાં પેસવા જાય છે, તેવીજ તેને શત્રુઓએ આવીને ઘેરી લીધી. તે છતાં મહા મુશ્કેલીથી તે કિલ્લાની અંદર દાખલ થઈ. પરંતુ દરવાજાને બંધ કરતા પહેલાં તો શત્રુ સૈન્ય પણ અંદર પેસી ગયું. રજપૂતો આદિ મરણીયા થઈને લડ્યા. તેમાં ધણી જીજી મરી ગયા.

ગનેરાની આ અધિશ્વરી જેવી વીરવતી હતી, તેવીજ પરમ મુંદરી હતી; પરંતુ તેની એ અસામાન્ય મુંદરતાજ તેનું કાળ સ્વરૂપ હતું. રાજ્ય છતી લીધા પછી યવનરાજે તેને કહાવી મોકલ્યું કે:—“ મુંદરી! તમારું રાજ્ય પાછું લેઈને તમે મારા હૃદય રાજની અધિશ્વરી થાઓ. વિવાહથી તમે અને ખુદી કરો, એટલે પછી હું તમારો દાસ થઈને રહીશ. ” પત્ર વાંચી રાણીને ખગચી તે માયા સુધી ક્રોધાનલ પ્રગટ્યો. પરંતુ તે શું કરે ? થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી તેણે યવનરાજને ઉત્તર મોકલ્યો કે:—“ મને એ કહાઈનો વખત આપો તો લખને માટે વિવાદ મોગ પોતાક તૈયાર કરી છડું. ” કામાન્ધ યવનરાજે એ વાત રિશ્તારી એ કહાક થયા પછી લગ લાગક પોતાક પટેરીને સતી વીરાંગના પોતાના વિ-

શ્રામ ભવનમાં આવીને બેઠી. પછી એક મૃદુવત્તાન પોશાક યવનરાજને પહેરવા માટે મોકલાવ્યો. અને કહાવ્યું કે, આ પોશાક પહેરીને વિવાહ માટે આવો. યવનરાજ પણ હર્ષથી એ પોશાક પહેરીને તુરત રાણી પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. પ્રથમ તો તેના હૃદયમાં મુખના હળ્લરો વિચાર આવવા લાગ્યા. પરંતુ અકસ્માત તેના હૃદયમાં ભયંકર દરદ ઉપડી આવ્યું. તેની આંખોએ અધારી આવી, અને ઘેઘાની મારક તે બહવા લાગ્યો. ‘અરે! હું બળી મરૂ છું! એવાં તેનાં વચનો સાંભળીને સતી એ કહ્યું:—“ તમારું આયુષ્ય હવે પૂરૂ થયું છે. આજેજ આપણું લગ્ન અને મૃત્યુ એકઠું થશે. તમારા અપવિત્ર માસમાંથી રમણીના સાર રત્ન સતીત્વ ધનની રક્ષાનો ખીન્ને ઉપાય ન જોવાયો કે તમોને જે બરેરો પોશાક આપ્યો હતો.” એટલું જોલીને સતી પ્રભાએ ખીન્ન માળ ઉપરથી નીચે પડતું મૂકીને પ્રાણુ સાગ કર્યો. યવનરાજ પણ થોડી વારમાં તરડીમાં ખાદને મરણ પામ્યો. એ રીતે આ સતીએ સમયસૂચકતા વાપરીને પોતાના સતીત્વ ધનની રક્ષા કરી હતી. ધન્ય છે! એવી સતીના સતીત્વને!

થી સૌન્દર્યની છટા સચ્ચામાં અપૂર્વ શોભા આપી રહી હતી. એ શોભાથી ધાતક સંભિત થઇ ગયો. શોભથી, રોપથી, અને વિરાગથી તેનું હૃદય વિચ્છિન્ન થવા માંડ્યું, અને નિર્ભય દાયમાંથી તરવાર પડી ગઇ. દગલબાજી ધીરે ધીરે જાહેર થઇ ગઇ. ધીરે ધીરે એ વાત કૃષ્ણ કુમારિ અને તેની માતા કાનમાં ગઇ. માતા વિપાદમાં અધીર થઇને રડવા લાગી. પરંતુ કૃષ્ણ કુમારી જરા પણ ગભરાઇ નહિ. એ ભવંકર દગલબાજીમાં પણ ધીરતાની સીમાને અતિક્રમણ કર્યું નહિ. તે દિંમત રાખીને પ્રસન્ન મુખથી માતાને સાતવના આપવા લાગી. એટલુંજ નહીં પરંતુ રાત્રિનું અંતગળ દૂર કરવા માટે પોતાનો પ્રાણ આપવા તૈયાર થઇ. ધીરભાવથી તેણે આત્મસાગ કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી યોડીવારમાં ઝેરનું પાત્ર તેની સામે લાવવામાં આવ્યું. કૃષ્ણકુમારીએ અશ્વત્થાન ભાવથી તેનું પાન કર્યું. પણ તેની કાંઈ અમર થઇ નહિ. ખીચુ એક પાત્ર આવ્યું, તે પણ પ્રથમની માફક ઝટ પી ગઇ. એવી રીતે બે વાર ઝેર પીધુ, તે છતાં તેનો પ્રાણ ગયો નહિ. દેવ-વાંછનિય પવિત્ર પુષ્પ કર-માયું નહિ. ત્યારે ‘કુમુંભ-રસ’ નામનું ખીચુ એક જાતનું તીવ્ર ઝેર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. તે પણ કૃષ્ણકુમારી પ્રસન્ન મુખથી પી ગઇ. તેથી તેને ઘાટ નિદ્રા આવી. એ ઝંબીર નિદ્રામાંથી ફરીતે તે જાગી નહિ. પિતૃ ભક્તિ—પરાયણા સ્વદેશ દિતૈપિણી મોળ વર્ધની અળખા એ પ્રમાણે આત્મસાગ કરીને સ્વર્ગમાં ગઇ. પરંતુ તેની અનંત કીર્તિનો સ્તંભ જગતમાં આશય રહ્યો છે.

વીરધાત્રી.

પાત્રા.

મેવાડની આ વીર-ધાત્રીની અપૂર્વ વાત અલૈકિક ભાવથી પૂર્ણ છે. એ ધાત્રી એક ગમને પોતાની મહા પ્રાજ્ઞતા અને રાજભક્તિ દેખાડીને પવિત્ર દત્તિહાસમાં વરધ્વીય થઇ છે. રજપૂત કુલગૌરવ મેવાડનો મહારાજો સંભ્રામસિંહ બ્યારે દેવસેક પામ્યો, ત્યારે તેનો ઉત્તરાધિકારી કુવર હિંદયસિંહ આવે છે વર્ધની ઉમ્મરનો બાળક હતો. સંભ્રામસિંહનો દારી પુત્ર વનવીર મેવાડની ગાદી પોતાના કબજામાં રાખવાની આશાથી આ કોમળ રાજ-પુત્રને ઠેકાણે કરી દેવાને માટે અનેક ઉપાય શોધતો હતો. છ વર્ષનું બાળક નિશ્ચિન મનથી ખાવા પીવાથી પરિત્રુષ્ઠ થાય છે, નિશ્ચિન મનથી ઉપ કઢાડે છે, પરંતુ અગ્નિ સિંધુ પોતાના પાનડોને બાવ કાંઈ પણ ચમત્ત ચક્રનો નથી. ત્યારે ચતુરના પંજામાંથી તેનું કોખુ દેખાડી દરો ? બાપારાવનો પવિત્ર વંશ નિર્મૂળ થવાનો સ્વપ્નાત થયો છે. એ વંચનો આજ મેળુ ઉદાર દરો ? આજ એક અમદાય રમણી બાળક ઉદયમિત્રનો ઉદાર દરવાને આગળ પડે છે. અનાય બાળક આજ એક વીરધાત્રીના અઘ્રયમાં રહીને પોતાનું જીવન રક્ષા કરે છે. એ પાત્રી વત્રી કોખુ છે ! વીર-ધાત્રી પાત્રા આજે બાપારાવના વંશધરને જીતે રાખવાને તૈયાર થઇ છે.

ઉદયસિંહને યૂલની એક ટોપલીમાં સુવાડી, તેના ઉપર પાતરાં દાકીને હળમના હાથમાં સમર્પણ કર્યો. વિદ્યાસુ હળમ તે ટોપલી લેઈને કોઈ નિરાપદ જગ્યા ઉપર લેઈ ગયો. તે પછી ગુર્તજ વનવીર હાથમાં તરવાર લેઈને ઘરમાં આવી ધાત્રી પાનાને ઉદયસિંહની વાત પુછી. પાના કોઈ પણ રીતે ગભરાઈ નહિ. તેણે ધીરભાવથી પોતાના સુતેલા બહાલા બાળક તરફ આંગળી દેખાડી. વનવીરે તેને ઉદયસિંહ સમજાવે પોતાની તરવાર તોડે તેજ ક્ષણે તેનો પ્રાણ લીધો, અને લાંબી તે ચાલ્યો ગયો.

સાર પછી વીર-ધાત્રી પાના અશ્રુપૂર્ણ નયનથી પોતાના છોકરાનું પ્રેત કૃત્ય જોઈને પેલા હળમની પામે ગઈ. એવી રીતે પાનાએ અસંકાયથી પોતાના હૃદય રંજન શિશુને ધાતકના હાથમાં અર્પણ કરીને મહારાણા સંઆમસિંહના પુત્રની રક્ષા કરી હતી. જે રમણી ચિતોડને વાસ્તે આપારાવના વંશ રક્ષાને માટે પોતાના સંતાનને મૃત્યુ મુખમાં સમર્પણ કરે, તેનો સ્વાર્થ સાગ કેટલો મહાન હોવો જોઈએ? જે રમણી હૃદય રંજન બાળકને ધાતકના હાથથી મૃત્યુ જોવા છતાં પણ કર્તવ્ય સાધનમાં વિમુખ થઈ નહિ, તેનું હૃદય કેટલું તેજસ્વિનાનું પરિપોષક હોવું જોઈએ? આજ આ મહાન સ્વાર્થ સાગ અને મહીયતી તેજસ્વિતાનો ગૌરવ કોણ સમજશે? અસાધારણ લોકજ્ઞ એનો ગૌરવ સમજવાને સમર્થ થશે.

અહલ્યાબાઈ હોલકર.

આ પરમ ધાર્મિક અને રાજનીતિય પવિત્ર મનની રાજમહિલાનું કીર્તિવંત નામ ભારતના ઇતિહાસમાં સ્વર્ણ અક્ષરે લખાયેલું છે. હિંદમાં તેનું નામ એટલું બધું પ્રખ્યાત થયું છે કે, તેની જીવલભ વ્યવસ્થાને પ્રથમ આપવાની જરૂર નથી. તેની ઉદારતા અને ધાર્મિકપણાની કોઈ પણ નિશાની ન હોય એવો હિંદુસ્થાનનો યોડોળ ભાગ હશે. દક્ષિણે રામેશ્વરથી તે છેક ઉત્તરે બ્રિટિશ્વર લગી જે જે પ્રખ્યાત ક્ષેત્રો અને પવિત્ર સ્થળો છે, તે સર્વમાં અહલ્યાબાઈએ હરકોઈ પ્રકારની કરેલી બક્ષીસ નજરે પડ્યા વગર રહેલી નથી. તેણે કોઈ કોઈ ઠેકાણે અનજન અને સદાવત બેસાડ્યાં છે. કોઈ કોઈ સ્થળે દેવ-સ્થાનને છતાંમ વગેરે આપ્યાં છે. આવી પ્રખ્યાત બાઈનું જીવનચરિત્ર જેટલું ઉપયોગી છે તેટલુંજ શિક્ષણીય પણ છે.

મુંબાઈના માજી ગવર્નર સર માલકમ સાહેબે રચેલા મંથને આધારે આ ચરિત્ર લખવામાં આવે છે. તેમણે હોલકરના દરબારમાં મુખ્ય શોધ કરીને હકીકત મેળવેલી છે. આ બાઈની અત્યંત કીર્તિ માંભળીને તેહ સાહેબને પહેલાં તો તે બધી વાત ખરી લાગી નહિ. તેથી તેમણે ઘણે ઠેકાણે તપાસ કરતાં તેમની ખાત્રી થઈ કે, આ બાઈની જે ખ્યાતિ છે તે કેવળ ખરી છે.

આ પ્રખ્યાત રણી ઈંદોરમાં દોલકરનું રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષ મહાદ્વારરાવ હોલકરના પુત્ર ખંડેરાવ હોલકરની ધર્મપત્ની હતી. તે સુમારે ૨૦ વર્ષની યથા, સારે તેનો સ્વામી ખંડેરાવ દોલકર એક લગાઈમાં કપાઈ જવાથી તેને વિધવા અવસ્થા પ્રાપ્ત

થઈ હતી. એ વખતે તેના સસરા મહારાવ જીવતા હતા. તે જ્યારે ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યો, ત્યારે ઇંદોરની ગાદી ઉપર અહલ્યાબાઈનો પુત્ર માલીરાવ કરીને હતો, તે બેઠો. માલીરાવ કમચક્ષુઓ અને દુરાચારિ હતા. તે વિશેષે કરીને બ્રાહ્મણોને બહુ હેરાન કરતો. તે એક વાસણમાં વીંછી સંતાડીને તેના ઉપર ચોડુંક દ્રવ્ય મૂકતો, અને તે વાસણ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપતો. બ્રાહ્મણો દ્રવ્યની આશાએ તે વાસણમાં હાથ ધાલતા, એટલે વીંછી તેમને ડુંખવાથી તેઓ ધણી વેદના પામતા. તે બેઠને માલીરાવ હસતો હતો. તેનાં એવાંજ દુષ્ટ કર્મોની ધણી વાતો ચાલે છે. પુત્રનાં આવાં નકારાં આચરણો દેખીને પવિત્ર ગનની અહલ્યાબાઈને ધણો ખેદ થતો હતો. પરંતુ માલીરાવ રાજ્યનો અનુભવ કરવાને તથા લોકોને અને પોતાની માને દુઃખ દેવાને ઝાઝા દિવસ જીવ્યો નહિ. ગાદીએ બેઠા પછી આઠ નવ મહિનાની અંદર તે મરણ પામ્યો હતો.

માલીરાવના મરણ પછી હોલકરના દરબારમાં મહારાવના વખતથી ગંગાધર યશવંત નામે એક બ્રાહ્મણ દિવાન હતો. તેણે માલીરાવની વિધવા પાસે દત્તક લેવડાવી રાજ્ય કારભાર ચલાવવાની અહલ્યાબાઈને સલાહ આપી. તે વેળા રાધોબા દાદા પેશ્વા માળવામાં હતો. તેને પુષ્કળ નજરાણો આપવા કરીને દીવાને પોતાના પક્ષમાં લીધો હતો. પરંતુ અહલ્યાબાઈ નીતિવાન અને દ્રઢ નિશ્ચયવાળી હતી, તેથી એ સલાહનો બેદ સમજતાંજ તેણે એ વાત ના કયું કરી. અને દિવાનને કહ્યું કે, મહારાવના રાજ્યની માલીક હાલમાં હું એકલીજ છું. મારી નજરમાં આવશે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા હું કરીશ. મારા કામમાં હાથ ધાલવાનો કોઈને અખતાર નથી. એ પ્રભાણે તેણે પોતાની પદવીને છાજી તેને ચોખો જવાળ આપ્યો. એ વેળાએ પુતાની ગાદી ઉપર માધવરાવ પેશ્વા હતો. તેને અહલ્યાબાઈએ પોતાનો અભિપ્રાય ઉપર પ્રભાણે લખી મોકલ્યો. તે રાધોબાને ન ચ્ચવાથી તેણે લડાઈ કરી જળરાઈથી પોતાની મતલબ પાર પાડવાનો મનસુબો કર્યો. એ વાતની અહલ્યાબાઈને ખબર પડતાં તેણે તેમને કહાવી મોકલ્યું કે;—“તમે લડાઈ કરવાનો વિચાર કરો છો, પરંતુ લડાઈમાં સ્ત્રીને હરાવ્યાથી તમને સરદારની કીર્તિ તો મળવાની નથીજ. પરંતુ કદાપિ સ્ત્રી તમારો પરાજય કરશે, તો તમારી અપકીર્તિ માત્ર થવાનો સંભવ છે. મારે જે દરવું હોય, તે વિચારીને કરજો” એવો સંદેશો મોકલીને પોતે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. હોલકરની ફાજને તેના પક્ષનું ધણું અભિમાન હતું. તેમ અહલ્યાબાઈએ દાથીના હોદ્દામાં બેસીને તેને ચારે ચાંબલે તીરની કમાન કરી, તથા આડાં તીર બાંધી લડાઈમાં જઈ લડકરને ઉત્તેજન આપવાનો દરાવ કર્યો. પરંતુ એટલામાં રાધોબા ઉપર માધવરાવ પેશ્વાનો પત્ર આવ્યો કે, અહલ્યાબાઈ લાયક સ્ત્રી છે, અને તેના રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની તેને ખૂણું સત્તા છે. મારે તમારે તેના કામમાં બિલકુલ હાથ ધાલવો નહિ. એ પત્રથી રાધોબાના હાથ હેડે પડ્યા.

હવે અહલ્યાબાઈએ રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લેઈને રાજકારભાર ચલાવવા માંડ્યો. ગાદીએ બેઠા પછી શરૂઆતમાં તેને કેટલીએક દરરોજ નડી હતી, પરંતુ પોતાની અપમતા અને હુદ્દિખને કરીને એ સ્વપ્ન દરરોજ તેણે દૂર કરી હતી. તેણે તુકાજી હોલકર નામે એક વિશ્વાસુ અને વીર પુરુષને પોતાના લડકરનો મેનાપતિ નિમ્ણો હતો. તે

પાકી ઉમ્મરનો દરેલ, શરમાળ, અને રાજ્ય લોભ વિનાનો માણસ હતો. તેને સ્વચ્છા પદકારો તરફથી ઘણું માન મળતું હતું. અરસપરસનાં માન અને વખાણની લાગણીથી બંધાયેલાં અહલ્યાબાઈ અને તુકાજીએ ૩૦ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો હતો. તેટલા વખતમાં હોલકરના રાજની પ્રજાએ જેવા સુખ અને આબાદીમાં દિવસ કહાજા હતા, તેવા તેણે પહેલાં કે સાર પછી કદિ કહાજા નથી.

અહલ્યાબાઈ પોતાની પ્રજા પાસેથી નિયમસર વસુલાત ઉઘરાવતી, અને વતનદારોના તથા ઇનામદારોના હક ધણીજ ભજવતી. કોષ ફરિયાદ કરતું તો તે પંડે સાંભળતી, અને તેને તુરત ન્યાય આપતી. બે કે તકેરાનો ચૂકદો કરવાનું કામ ધણું કરીને પંચોને અથવા ન્યાયાધીશોને તેણે સોંપ્યું હતું. તથાપિ કોષને કાંઈ જરૂરી હકીકત સમજાવવી હોય, તો તેમ કરતાં તે આચકો ખાતી નહિ. નીચલી કોર્ટ ચૂકવેલા ધણીજ નહિયા દાવાની પણ તેની આગળ અપીલ આવતી તો તેની તપાસ કરવામાં કદિ ટંકાળતી નહિ. ઇસ્તાફ આપવાના કામમાં સઘળા મુદા ઉપર તેની સમજ ધણી ઉડી હતી. ન્યાય બરોબર કરવો, એ બારો ધર્મ છે, તે ન કરવાથી અને પાપ લાગશે, એ વાત તેના મનપર પૂરેપૂરી ફસેલી હતી. રાજ્યકારભારથી તેને કુરસદ મળતી તો તે સાધ્વી દેવી ઇશ્વરની ભક્તિ કરવામાં તથા પુણ્યનાં કામો કરવામાં ગાળતી હતી. સંસારનાં કૃત્યો પણ તે ધર્મ બુદ્ધિથી કરતી હતી. તે વારંવાર કહેતી કે, હું અમલને લીધે જે જે ફસ કરું છું, તેનો જવાબ પરમેશ્વરને મારે દેવો પડશે. વળી જ્યારે તેના કારભારીએ કોષ અન્યાયનું કામ કરવાની તેને સલાહ આપતા, સારે એ પવિત્ર મનની બાઈ તેમને કહેતી કે:—“ભાઈઓ! આપણે પંડે માણસ છીએ, અને આપણને મરતું છે, તો પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓનો છવ શા માટે લેવો નોંધએ ?”

અહલ્યાબાઈનું રાજનું કામ એ હતું કે, સર્વોદયની બે ધડી પહેલાં ઉડીને તે પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતી. પછી નાહીને દેવની પૂજા કરતી. સાર પછી પુરાણની કથા સાંભળતી. અને નિલદાન તથા શ્રાદ્ધોને સીધાં આપતી. તે સર્વ યજ્ઞ રથા બાદ ભોજન કરતી. તે જાતે શરૂ હતી તેથી બે કે તેને મધ માંસનો આદાર કરવાની છૂટ હતી, તોપણ એ પદાર્થ તેણે વળ્યો હતા. જમીને થોડાંક સ્ત્રોત્રો બણીને થોડીકવાર લગી તે ઉપતી હતી. પછી ઉડીને પોપાક પહેરી બે વાખાને શુમારે તે દરબારમાં જતી. અને છ વાગ્યા સુધી રાજનું કામ કાજ કરતી. તેને હમેશાં ખુશ્લા દરબારમાં કામ કરવાની ટેવ હતી. સાંજે બે ત્રણ કલાક દેવ સેવામાં તથા વાળુ કરવામાં ગાળી નવથી અગિયાર વાગતાં સુધી તે પાણું રાજનુંજ કામકાજ કરતી. અને સાર પછી તે સૂતા જતી. એ પ્રમાણે તેણે ૩૦ વર્ષ સુધી એક સરખી રીતે કામ કર્યું હતું. તે ઉપવાસ તથા વ્રત કરતી. તથા દેવનો આચ્છવ પણ કરતી. તેથી તથા કોઈ કોઈ વાર અગત્યનું સરકારી કામ આવતું, સારેજ ઉપર કહેલા કામમાં તેને ફેરફાર કરવો પડ્યો.

અહલ્યાબાઈના રાજ્ય કારભારથી રાજ્યની તથા પ્રજાની આબાદીની આમર્થ્ય પમાડે તેવી હતી. બે કે દિલમાં એ અમલ લગાઈ ટંકાનો હતો. તથાપિ તેણે ખીજા રાજ્યોને કે એનો તો ઉત્તમ સંબંધ રાખ્યો હતો કે, તેના ૨૦ વર્ષના રાજ્ય અમલમાં બહારનો મધ

પણ શત્રુ તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરવાની હિમત કરી શક્યો નહોતો. તેમ તેના દેશની અંદરના ભાગમાં પણ કોઇ માંહે માંહેના ટંટા બખેડા કે લૂટશાટ કરી શક્યું નહોતું. તેનું મુખ્ય કારણ એજ કે, જેની સાથે જેવી રીતે વર્તવું બેઘજે, તેની સાથે તેવી રીતે તે વર્તતી હતી. શાન્ત અને ભલા માણસોની સાથે તે બધાઇથી વર્તતી, અને તોફાની તમા લૂંટાર લોકોને કાયદા પ્રમાણે શિક્ષા કરતી. તેના બધા કામદારો ઘણા વિશ્વાસુ અને પ્ર-માણિક હતા. તેનું કારણ પણ ઘણું કરીને એજ હતું કે, અહલ્યાબાઇ જેવી પ્રભુતાવાળી અધિશ્ચરીના શુભોનું અનુસરણ કરવામાં તેઓ પોતાની ધરજ અને હિત સમજતા હતા.

અહલ્યાબાઇનાં જે જે કામોથી તેનું રાજ્ય યાદ રાખવા જેવું થયું છે, તેમાં તેણે એ દેશની હાલની રાજધાની ઇંદોર શહેર વસાવ્યું, તે પણ એક છે. જે વેળા તેના રા-જ્યકારબાર શરૂ થયો, તે વખતે ઇંદોર માત્ર એક નાનું સરખુ ગામડું હતું. પણ ટૂંક સુદ-તમાં તેની કૃપા દ્રષ્ટિથી તે બદલાઇને એક મોટું ભભકાવાળું શહેર બની ગયું. એ શહેરની વસ્તી ઉપર તેની ઘણીજ મેહેરબાની હતી. જેવી રીતે એક માતા પોતાના સંતાનો ઉપર જેવી માયા રાખે છે, તેવી માયા ઇંદોરની પ્રજા ઉપર તે રાખતી હતી. પોતાના આખા રાજ્યની પ્રજા પૈસાદાર અને સર્વ વાતે સુખી થયેલી બેવાને તે અતઃકરણથી આહાતી હતી. અને તેમના ઉપર કરનો બોળે વધારે ન પડે તેને માટે ઘણી કાળજી રાખતી હતી. તેના રાજ્યમાં નર્મદા કિનારે બીલ વગેરે લૂટારૂં લોકો વસતા હતા. તેમની બેઠે તેણે સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. બપ અને પ્રીતિથી તે લોકોને તેણે એવા તો વશ કરી દીધા હતા કે, તેઓ ચોરી, અને લૂટશાટ વગેરે તોફાન કરવાનું મૂકી દેખને ઉઘોએ વળગ્યા હતા. તે-થી સર્વત્ર સમાધાની પ્રસરી રહી હતી. આ બુદ્ધિશાળી બાઇએ પોતાના મુલકમાં બંદો-બસ્ત રાખવાને જે અતુરાઇ ભરેલી સાધારણ વ્યવસ્થા કરી હતી, તે બધી લખતાં પાર આવે તેમ નથી. પણ ટુંકમાં એટલુંજ કહેવું બસ થયે કે, રાજ્ય ચલાવવાની તેની રીત-બાત સર્વ રાજ્ય કર્તાઓને ધડા લેવા જેવી હતી.

અહલ્યાબાઇને ઘણું કરીને હિંદુસ્થાનનાં તમામ રાજ્યો બેઠે પત્રવ્યવહાર સાધતો હતો. તેને મહાદેવ સિંઘીયાની સાથે ઘણો સ્નેહ હતો. તેથી તે અહલ્યાબાઇને બહુ સહાય કરતો હતો. આવી ઉત્તમ સ્ત્રીને મદદ કરવાથી મારી ઘણી ખ્યાલિ થશે, એવું સ-મજીને મહાદેવ તેને મદદ કરતો હતો. અહલ્યાબાઇએ દાન ધર્મ વગેરે કેટલાં કાંઈ કર્યો, તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. ક્રમકે એ સંબંધી તેની કીર્તિ હિંદુસ્થાનમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે. તેણે કેટલાક કિલ્લા બંધાવ્યા, ડુંગરોમાં પિકેટ જગ્યાએ રસ્તા બંધાવ્યા, અને તેના આખા રાજ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દેવલો, ધર્મશાળાઓ, કૂવા, તળાવો અને નદીઓના ધાટ, વગેરે પુબ્ધ સાંવંત્રનિક લાભનાં કામો કરાવ્યાં છે. તે સિવાય હિંદુસ્થાનમાંનાં સઘળાં પ્ર-સિદ્ધ દેવોમાં તેણે કોઇ ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે, અને કોઇ ઠેકાણે અલ છત્ર બેસા-ળાં છે, તે અવાપિ સુખી ચાલે છે. તેને હિંદુ ધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ઉન્દાગાના દિ-વસોમાં તે રસ્તામાં પાણી પીવાની પરચો બેસાડતી, તેમ સિયાગામાં ગરીબ ગરબાને લ-ગડાં વહેંચતી હતી. તે માત્ર મનુષ્ય પ્રાણી ઉપરજ એવી દયા કરીને બેસી રહેતી નહિ, પણ ઉન્દાગામાં બેડુનોના ગજદોને દળ ખેંચના ચોનાવીને પાણી પાવા સાર નેણે ઠેકાણે

ઠેકાણે ચાકરો રાખ્યા હતા. તેમજ પક્ષીઓને ચારો ચરતો માટે પાકેલાં અનાજનાં ખેતરો વ્યાજબી કીમતે ખેડુતો પાસેથી વેચાણ લેખને તે બેળાવી મૂકતી હતી. તેનાં એવાં અનેક ધાર્મિક કામોથી તેના રાખતું જોઈતું રક્ષણ થયું છે, તેટલું લશ્કરી બળથી થયું નથી. હિંદુઓ અહલ્યાબાઈ જેવી પવિત્ર નારીના દુસ્મન થવામાં મોટું પાપ સમજતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ નિઝામ અને ટિપુ સુલતાન મુસલમાન જાતિના હોવા છતાં તેને એક દેવી તરીકેનું માન આપતા હતા.

હિંદુઓની સાધારણ ઊંચાઈ કરતાં અહલ્યાબાઈ વધારે બહેલી હતી. તે સંસ્કૃત પુરાણો વાંચી તેનો અર્થ સમજતી હતી. તેને પોતાના ધર્મ ઉપર અતિશય શ્રદ્ધા હતી. તે છતાં પારકા ધર્મના લોકો ઉપર તે જરાએ દ્રોષ કરતી નહિ. પરંતુ તેઓના ઉપર ધણી મેહેરબાની રાખતી હતી. બર યુવાવસ્થામાં તે વિધવા થયા છતાં પોતાનો પતિવ્રતાનો ધર્મ ખરોખર પાળતી. પોતાની પાસે મુશ્કેળ દ્રવ્ય હતું, તે છતાં તેની વૃત્તિ સાધુના જેવી હતી. વિધવા થયા પછી તેણે રંગીત લગાડ તથા ધરેણાં કદિ પહેલાં નહોતાં. સ્વામીના મૃત્યુ પછી તે શ્વેત પોષાક ધારણ કરતી. બરજીવાની, બેશુભાર વૈભવ, અને રાજસત્તા, વગેરે આ દુઃખ નિવાપર મોઢ ઉત્પન્ન થવાનાં ધણાં સાધનો તેની સન્મુખ હાજર હોવા છતાં એ સાધવી દેવીના સદાયરણ કે રીતભાતમાં બિલકુલ ફેરફાર થવા પામ્યો નહિ, એ તેની પવિત્રતા અને દૃઢતાનો અપૂર્વ જથ્થો છે. તેને પોતાની મોટાઇનો લગારે ગર્વ નહોતો. તે જ જ કામ કરતી, તે સર્વ પરમેશ્વરને હાજર જણીને થીતે કરતી. તેની વિશેષ ખૂબી તો એ હતી કે, પોતે એટલી બધી શુદ્ધ અને પવિત્ર મનની હોવા છતાં બીજાના દોષ દેખીને તેનાપર આત્યાચાર ન કરતાં તે દરજીજર કરતી હતી. તેના આવા સદૃશ્યો જોઈને વિચાર કરતાં જણાય છે કે, અહલ્યાબાઈ ખરેખર અસાધારણ શક્તિવાળી સ્ત્રી હતી. અને તેથીજ તે પૂર્વની મહા સતી “ અહલ્યા ” નો અવતાર છે, એવું લોકો કહેતા હતા. તે વ્યાખ્યાન હતું.

અહલ્યાબાઈને ખોટી પ્રસંથા સાંભળવી બિલકુલ ગમતી નહોતી. એક વખતે એક બ્રાહ્મણ તેના વખાણનું પુસ્તક રચીને તેની પાસે ગયો. અને તે તેને વાંચી સંભળાવ્યું. બ્રાહ્મણ જ્યાં સુધી તે પુસ્તક વાંચતો ગયો, ત્યાં સુધી તો તે કાંઈ બોલી નહિ. પણ જ્યારે તે પૂર્ણ વાંચી રહ્યો, ત્યારે તે એટલુંજ બોલી કે, હું ખાપી છું. મારે માટે એવું વર્ણન જાને નહિ, ઇત્યાદિ કહીને તેણે એ પુસ્તકને નર્મદા નદીમાં ફેંકી દેવાનો હુકમ કર્યો હતો. અહલ્યાબાઈને મંછળાઈ નામે એક પુત્રી હતી. તેને એક સરદારની સાથે પરણાવી હતી. તેને એક પુત્ર હતો, તે બર જીવાનીમાં મરણ પામ્યો હતો. તે પછી તે બાઈનો પતિ પણ એક વર્ષમાં મૃત્યુ ગયો. તેથી મંછળાઈએ પતિની પાછળ સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે વાતને અહલ્યાબાઈએ અનુમોદન આપ્યું નહિ. પરંતુ તેની ઇચ્છા ઉપરાંત મંછળાઈ સતી થઈ હતી. પ્રથમ પતિ અને પછી પુત્રના મરણથી તેના શોકાગ્નિ જોકે લાંબી મુદત થયા છતાં પણ શાન્ત થયો નહોતો. તેવામાં આ પુત્રીના વિગેગની તેના મન ઉપર ધણી દુઃખની લાગણી થઈ હતી. જોકે તેનો એ શોક વારાન્ધિક હતો, તોપણ તે દૈવી બનદે હતો. વળી રાજ્ય ચલાવવાની તેની અદ્ભૂત શક્તિ તરફ ધ્યાન કરતાં એ પ્રસંગે તેણે પોતાની અજાણ જાતિની દ્રમગના દર્શાવી છે.

અદલ્તાબાદ રાજ્ય ચલાવવાની શીકર અને ચાકથી તવાઈ જઈને ૬૦ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં દેવગોઠ પામી હતી. સરજોન આદેશ તેના વિષે પોતાના માળવાના વૃત્તાંતમાં લખે છે કે;—“ એ બાઈ વિષે જેમ જેમ વધારે તપાસ કરીએ છીએ, તેમ તેમ તેને માટે પ્રશંસા બુદ્ધિ આપણામાં વધતી જાય છે. એની ઉત્તમ શક્તિની વિશેષ ખુબી એ છે કે, રાજ્ય વહીવટનું કામ જે તેણે માથે લીધું હતું, તે કામ સંબંધી માનસિક અને શારીરિક શ્રમ ત્રીસથી સાઠ વર્ષની ઉંમર સુધી એક સરખી રીતે સહન કર્યો, રાજ્ય કાર્યમાંથી મળતા અવકાશનો બધો સમય તે ભક્તિ અને દાન ધર્મમાં ગાળતી હતી. ધર્મે તેના મન ઉપર એવી તો અસર કરી હતી કે, સંસારી કર્તવ્ય કરવા વિષે પણ એનું મન સદૃઢ થયેલું હતું. તે એમ કહેતી હતી કે;—“ મારી સત્તાનો ઉપયોગ હું જે કંઈ છું, તેને માટે હું ઇશ્વરને ત્યાં જવાબદાર છું.” તેની સંભાળમાં ઇશ્વરે જે મોટા પ્રદેશ સોંપેલા હતા તે પ્રદેશનો રાજ્યવહિવટ ચલાવવામાં એ બાઈએ પોતાની અદ્ભૂત શક્તિ અને શુણ્ણ બળ દર્શાવ્યા હતા. તેથી આપણા મનમાં એ બાઈ વિષે આશ્ચર્ય અને પ્રશંસા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પોતાના ગાંડા પુત્રની સંભાળ રાખવામાં અને તેને ઉછેરવામાં તેની કામગીરી વિષેની અને તે પુત્રના મૃત્યુથી તેને થયેલા અસહ્ય શોક વિષેની વાતો આપણા જાણવામાં આવે છે, સારે તે કરતાં પણ વધારે અસર આપણા મન ઉપર થાય છે. આ ગ્રેમ યુક્ત કામગીરીનો શુણ્ણ તેનામાં માતૃશ્રી તરીકેનોજ માત્ર હતો, એમ ન સમજવું. પોતાની રૂંચત પ્રત્યે પણ એની મમતા એવીજ હતી.” વળી એજ અંકકાર પોતાના પુસ્તકમાં લખે છે કે;—“ અદલ્તાબાઈ મધ્યમ કદની તથા ઘણી નાજુક હતી. તેનો ચહેરો જે કે પાકા બદામી રંગનો હતો, તોપણ તે સ્વચ્છ હતો. તે ઘણી આનંદી હતી. અને ભાગ્યેજ ગુસ્સામાં દેખાતી. તેનું મન કેળવાયેલું, સરકારી કામકાજ કરવામાં સ્વચ્છ અને ચપલ હતું. તેને ખુશામતથી જરા પણ અસર થતી નહોતી. તેના બધા કાર્યભારમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે રાજ્ય આબાદ થયું, ને લોક સુખ પામ્યાં. જીવતી હતી સારે બહુ વખણાતી અને મુઆ પછી દેવી ઠરાવી લોક અઘાપિ તેની મૂર્તિને પૂજે છે. ધન્ય છે એ રાણીને !!! રાજ્ય કરનારામાં એમાં પાત્રો વધારે હોય તો કેવું સારું ?

વીરનારી.

ચન્દા.

ચન્દા ભારતીય ઇતિહાસના પડદાનું એક ઉત્તમ ચિત્ર છે. તે પંજાબના પ્રખ્યાત સિખ મહારાજ રણજિતસિંહની રાણી હતી. તે મહાવીર, તેજસ્વિની, અને પરમ ધાર્મિક હતી. જ્યારથી તેણે રણજિતસિંહની સરખમિણી થઈને અંનુપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તે દ્રોહિનું કોનિથી વિભાસિત થઈને લાટોરના દરબારમાં રાજનીતિના કાર્યમાં કુશળતા બતાવવા લાગી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં પંજાબ કેમરી મહારાજ રણજિતસિંહ પરજોડવામી થયો, સારે તેની માદીએ તેનો જાળપુત્ર ધૂલિપસિંહ બેટો. તે નંદાની ઉંમરનો દોડાળો રાજાનો

તમામ ભાર ચન્દાએ પોતાના હાથમાં રાખ્યો. હવે ચન્દાએ પોતાનું પ્રભુત્વ પ્રકાશ કરવા માંડ્યું. પોતાના અપૂર્વ પ્રભાવ બળથી રાજ્ય કાર્યમાં ધ્યાન આપવા લાગી. એ જોઈને આખો પંજાબ તેના તેજને મહિમાની આગળ મસ્તક નમાવવા લાગ્યો. દરબારના સરદારો તેને રણજિતસિંહની તેજસ્વિની મહિમી બાણીને શ્રદ્ધા કરવા લાગ્યા. અને રાજ્યની સમસ્ત પ્રજા તેને રક્ષા દેવી સમજીને ભક્તિ કરવા લાગી. આટલા દિવસ સુધી તો તે અંધકારમય ગર્ભમાં રહીને પોતાના પ્રભાવથી પોતેજ દિપતી હતી. હવે બાણીના અંદરથી નીકળીને ચારે તરફ ફીટીતાં કિરણ વિસ્તારવા લાગી. રણજિતસિંહ સ્વર્ગવાસી થયા પછી પંજાબના રાજ્યમાં થયેલા ખળભળાટ ઉઠ્યો હતો. પરંતુ ચન્દાએ પોતાના વિલક્ષણ ચાતુર્ય અને બાહુ બળબળે ઘોડીના વારમાં શાન્તિ ફેલાવી દીધી હતી. તે દરરોજ નિયમિત સમયે દરબારમાં જઈને રાજ્યકાર્ય લક્ષ દેખીને કરતી હતી. અને પોતાના પુત્રનું રાજ્ય નિષ્ફળ કરવાને વાસ્તે ઉત્તમ પ્રકારની રાજનીતિ દર્શાવીને સર્વને અજાણ્ય કરતી હતી. એવું ચન્દાનું હૃદય તેજસ્વિતાથી પરિપૂર્ણ હતું.

આની રીતે ચન્દા પંજાબનું રાજ્ય નિર્વિદ્વે ચલાવીને સર્વને સુખ આપતી હતી. તેવામાં ઇંગ્લેન્ડે પોતાના પ્રદેશની રક્ષાને માટે બહુ સૈન્ય ખ્રિસ્તિય રાજ્યની સીમાપર એકઠું કરવા માંડ્યું. ખ્રિસ્તિય ગવર્નમેન્ટના આવા ઉદ્દેશથી ચન્દાને તથા તેની ખાલસા ફોજને એવી આશંકા થવા લાગી કે, પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડે એવાજ કૌશલ્યથી ભારતમાં પોતાનું રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે. એવાજ કૌશલ્યથી તેમણે સ્વાધીન રાજ્યોને પરાધીનતાની લોખંડી સાંકળથી જડી લીધાં છે. અને એજ કૌશલ્યબળથી રજપૂત, મરાઠા, અને મુસલમાન સર્વને આધિન કર્યા છે. તેવીજ રીતે તેમણે પંજાબ રાજ્યને સ્વાધીન કરવા ધાર્યું હશે. આવી આશંકાથી ચન્દાએ સાવધાન થઈને યુદ્ધ સામગ્રી એકઠી કરવા માંડી. ભાર પછી તેની ખાલસા ફોજ મદમત હાથીની પેઠે ખ્રિસ્તિય સૈન્ય ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં ચન્દારાણીએ પણ ઉત્સાહ ભેર ભાગ લીધો. તેનું આ ફૂલ સાર કહેવાયું નહિ. જો તે આવા ઉદ્ધત કામથી વેગળી રહી હોત, અને ખાલસા ફોજને વગર કારણનો હુમલો લેઈ જતાં અટકાવી હોત તો કદાપિ તેના રાજ્યની રક્ષા થવાનો સંભવ હતો. પરંતુ તેમ ન કરતાં ખ્રિસ્તિય સિંહની સામે તેણે બાથ ભીડી. પરંતુ લોકસિંહ અને તેજસિંહ એ બે સરદારોના વિશ્વાસપાત્રથી તે પરાજ્ય પામી. આટલું છતાં પણ વીરનારી ચન્દાનું હૃદય ખ્રિસ્તિય સિંહના તેજની આગળ ઝાંખુ પડ્યું નહિ. પોતાના રાજ્યમાં પર જતિને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતાં જોઈને એ કામીનિવું કોમળ હૃદય દગ્ધ થવા લાગ્યું. તે વૈદેશિક-ઇંગ્લેન્ડેને નિસ્તેજ વશીક પ્રકૃતિ કહીને ઉપહાસ કરતી હતી. વૈદેશિકોનું હૃદય એ દિવ્ય મૂર્તિનું ધ્યાન કર્યાથી કંપનું હતું. તેઓ ચન્દાની તેજસ્વિ હૃદયના કડિલ આત્મરણને ભેદ કરવાને અસમર્થ થયા હતા. ચંદાએ વિદેશીઓને સ્વદેશમાંથી હાંકી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. પંજાબના ખ્રિસ્તિય રેસિડેન્ટ—હેન્રી લારેન્સ ચન્દાની પ્રકૃતિથી સારી પેઠે જાણીનો હતો. ચન્દા જેવી વીરનારી લાહોરમાં રહ્યાથી પોતાનું પ્રભુત્વ અક્ષય રખાશે નહિ, એવો તેને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. તેથી ચન્દાને તેણે લાહોરમાંથી રોખપુરમાં, અને ત્યાંથી બનારસ-કાશીમાં દેશનિકાઝ કરી ચન્દા શુભી દારીને દેશનિકાઝ યદ્ય, તોપણ તેના મનમાં કોઈ જનનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. વીરનયમ્ય

વીરનારીના પ્રમાણે અટલ ભાવથી અવિકાર ચિત્તે પન્નજનો પરિભ્રમ કર્યો. જે સમયે લા-
હોરના સિંહાસનપર બેસીને ચોતરફ પોતાનો ગૌરવ વિકાશ કરતી હતી, જે વખતે તેની
પ્રશુલ્ભ શક્તિ આગળ મસ્તક નમતાં હતાં, તે વખતે જેવી તે સ્થિતિ દેખાતી હતી, તેવીજ
લાહોર છોડતી વખતે તે સ્થિતિ જણાઇ હતી. સને ૧૮૪૯.

થોડા સમય પછી આ વીરનારી ચન્દાને તથા તેના બાળપુત્ર ધુલિપસિંહને રાજકેદી
તરીકે બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાંથી ઇંગ્લેંડમાં મોકલી દીધાં હતાં. ત્યાં તેમને રૂ ૫,૮૦,૦૦૦
નું વર્ષાસન બાંધી આપી ને ઇંગ્લેંડના જાગીરદારની માફક નૌક્રોંક પ્રગણ્યામાં રાખ્યાં
હતાં. ઇંગ્લેંડમાં ગયા પછી મહારાજા ધુલિપસિંહ પોતાનો શિખ ધર્મ છોડીને ખ્રિસ્તિ
ધર્મમાં વટલી ગયો હતો. તથા તેણે એક ઇંગ્રેજ મડમની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. વીરનારી
ચન્દા પોતાના ધર્મમાં પરમ શ્રદ્ધાવાળી હોવાથી પુત્રના એવા આચરણથી ધણી નાખુશ
થઇ હતી. એટલુંજ નહિ પણ તેને તજીને પોતે તેનાથી જૂદી રહીને મરતા સુધી પોતાનો
ધર્મ પવિત્રપણે પાળ્યો હતો. ચન્દા પોતાની ખ્યારી જન્મભૂમિના ત્રિયોગથી સોરાઇને
અંતે ઇંગ્લેંડમાંજ થોડાંક વર્ષ ઉપર મરણ પામી હતી. અને ધુલિપસિંહ પણ સને ૧૮૯૩
ની સાલમાં ફ્રાન્સ દેશના પારિસ શહેરમાં દુઃખી હાલતમાં મરણ પામ્યો છે.

ચન્દા પ્રતિ પંજાબ દેશની અપૂર્વ ભક્તિ, શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ હતી. આખો પંજાબ
જેને દેવતાના પ્રમાણે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા કરતો હતો, માતાના પ્રમાણે સરલ હૃદયથી પ્રી-
તિ કરતો હતો, તે વીર માતા ચન્દાને ગુમાવીને પંજાબ દેશ અદ્યાપિ સુધી ખેદિત થાય છે.
ચન્દા ખરેખર તેજસ્વિની નારીના અદ્વિતીય દ્રષ્ટાંતની ભૂમિ છે. ઇસ્વીસનની આ ઐગ-
ણીસમી સદીમાં તેના વિના બીજી કોઇપણ નારીએ ઇંગ્રેજ જેવી પ્રબળ જાતિની સાથે
એવી તેજસ્વિનાની સ્પર્ધા કરી નથી.

લક્ષ્મીબાઇ.

ભારતના નકશાના કેદ્ર સ્થળમાં બુદ્ધિબંડના પાર્વત્ય પ્રદેશમાં ઝાંસિ નામે સ્વસ્થાન છે.
સને ૧૮૩૮ માં ઝાંસિની ગાદી ઉપર ગંગાધરરાવ નામે રાજા રાજ્ય ચલાવતો હતો.
લક્ષ્મીબાઇ આ રાજાની રાણી હતી. તે ધણીજ બહાદુર, બુદ્ધિશાળી, અને ધીરજવાન
હતી. સને ૧૮૫૩ માં ગંગાધરરાવનું મરણ નિપજ્યું. તેને ઓકશ નહોતો. તેથી તેણે મ-
રતી વખતે બ્રિટિશ રેસિડેન્ટને લખ્યું હતું કે;—“બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની સાથે મારી જે
સંધિ થઇ છે, તેની બીજી કલમ પ્રમાણે મેં આનંદરાવ નામના મારા એક પંદર વર્ષના
ધનિષ્ઠ સગા બાળકને દત્તક કરી લીધો છે. જે હાલની કૃપાથી અને આપની ગવર્ન-
મેન્ટના અનુગ્રહથી હું સાલે ચાઉ, અને મને જે પુત્ર થશે, તો એ વિપવમાં ચોગ્ય કાર્ય
પદ્ધતિનું અનુસરણ કરીશ. અને જે હું જીવતો ન રહ્યો, તો આ બાળકના પ્રતિ અનુગ્રહ
દેખાડીને તેની માતા અને મારી વિધવા પત્ની સાથે કોઇ પ્રકારનો અસદ્બ્યવહાર કરશો-
નહિ.” આ વખતે લૅર્ડ ડેલહેાસી ભારતવર્ષનો ગવર્નર જનરલ હતો. તેની રાજનીતિ
દેશી રાજ્યોને ઝાઢીઆં કરી જવાની હતી. તેણે કેટલાંક દેશી રાજ્યોને અન્યાયથી ખાલ-

સા કર્યા હતાં. તેજ પ્રમાણે ઝાંસીના રાજ્યને ખાલસા કરી બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી નાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી કાંઈ પણ તકરાર નહિ સાંભળતાં તેણે એકદમ ઝાંસીને ખાલસા કર્યું.

ઝાંસી બ્રિટિશ ઇન્ડિયામાં સંયોજિત થઈ ખરી, પરંતુ તેજસ્વિની લક્ષ્મીબાઈ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટની અનુરક્ત થઈ નહિ. તેનું હૃદય અતિ ઉચ્ચ ભાવથી પૂર્ણ હતું. સર માલકમ જવા. ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીએ તેના ઉચ્ચ ગુણોની સ્તુતિ કરી છે. ઝાંસીના સર્વ લોકો લક્ષ્મીબાઈના પ્રતિ પૂર્ણ ભક્તિભાવ અને સન્માન રાખતા હતા. આ ઉચ્ચ પ્રકૃતિની વીરાંગનાએ યથા ન્યાયથી પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. તેણે ધીર ભાવથી સંધિનો નિયમ, અંધુતાનું દ્રષ્ટાંત, અને દ્વાકે મદલુની વિધિ વિશે ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રમાણે બતાવીને ઝાંસીની સ્વાધીનતા રક્ષાને માટે આગ્રહની સાથે બ્રિટીશ ગવર્નમેન્ટની આગળ પ્રાર્થના કરી. પરંતુ તેની એ પ્રાર્થના અને ઉલ્લેખ ફળીભૂત થયો નહિ. આ ન્યાય અને અપમાનથી તેના હૃદયમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રગટ થયો. બ્રિટિશ એજન્ટની સાથે મુલાકાતની વખતે લક્ષ્મીબાઈ સંકોધથી વળ, ગંભીર સ્વરથી બોલી હતી કે;—“મેરી ઝાંસી કેવુંગી નહિ.” લક્ષ્મીબાઈની આ ધ્વનિથી બ્રિટીશ એજન્ટનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. એજન્ટ એ વીર રમણીની દ્રઢતાથી સ્તંભિત થઈ ગયો. ઝાંસી કંપની સરકારના હાથમાં ગઈ, પરંતુ એ અપમાનની રેખા વીર જવા વીરાંગનાના હૃદયમાં અતરસથી અંકિત રહી-કામનીનું કામળ હૃદય અપમાન-વિષથી કાળું થઈ ગયું.

એક તરફથી એ રીતે લક્ષ્મીબાઈને અન્યાય આપીને નાખુશ કરવામાં આવી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી તેના રાજ્યમાં જે ઇંગ્લેન્ડ સોલજરો દાખલ થયા હતા, તેમના તરફથી ગોમાંસ માટે બહુલક ગાયોનો વધ કરવામાં આવ્યો. ગાય હિંદુઓને બહુ પવિત્ર છે. તે એક દેવતા તરીકે પૂજ્ય છે. લક્ષ્મીબાઈ પરમ ધાર્મિક હિંદુ રાજમહિલા હતી. તેના રાજ્યમાં થતો એવો અધર્મ તે જોઈ શકી નહિ. પણ તે બિચારી અબળા જાત શું કરે? વિવેકની મર્યાદામાં રહીને કાંઈ પણ તોશાન નહિ કરતાં દમ મારીને છાનીમાની બેસી રહી. પરંતુ તેવામાં વળી ઝાંસીનાં દેવસ્થાનો અને ધર્મખાતા ઉપર લોડ ડેલૅવરીએ જપની કરવામાં વળી ઝાંસીનાં લોકોમાં ધી હોમાયું. આ બધાં અપમાનોથી ઇંગ્લેન્ડથી નાગણુ બંધકર બેસાડી, એથી બળતામાં ધી હોમાયું. આ બધાં અપમાનોથી ઇંગ્લેન્ડથી નાગણુ બંધકર હંથ દેવા માટે તત્પર થઈ. તેવામાં દેશી લશ્કરના માણસોએ બળવો ઉઠાવ્યાની ખબર તેને મળી. તેથી તુરત પોતાની ફૅણ ઉઘી કરી કરવા ધસી. સંન ૧૮૫૭ નો મોટો બળવો જાગી ઉઠ્યો. આ તકનો લાભ લેઈને લક્ષ્મીબાઈએ લડાઈની સામગ્રી એકઠી કરી. આ બખતે તેની સુખ દુઃખની ચિર, સંગિની બ્લેન સહકારિણી થઈ. લક્ષ્મીબાઈએ વીરપુરુષનો વેશ પરિચિત કર્યો. તેનું કામળ શરીર દૃઢિય કવચમાં આગ્રહિત થયું. અને કામળ હાથમાં દોર તલવાર શોભા આપવા લાગી. તે યોદ્ધા ઉપર સ્વાર થઈને પોતાના મરાઠી સૈન્યને હિંમત આપવા લાગી; બ્રિટીશ સેનાની સાથે તેનું સંગ્રામ થવા લાગ્યું. તેણે કેટલાક મહિના સુધી અસીમ સાહસથી ઇંગ્લેન્ડની સાથે યુદ્ધ કરી પોતાનું અમાપન રજુ પરાક્રમ રેખાડ્યું. તેનું વીરત્વ જોઈને ઇંગ્લેન્ડ સેનાપતિ સર ડુરોન્ડ અભય થઈ ગયો.

આ લડાઈમાં લક્ષ્મીબાઈનું પાંચું લશ્કર નાશ પામ્યું. તોપણ તેની તેજસ્વિનામાં

કાંઈ પણ કમતાઈ થઈ નહિ. તેણે પાછું મહા પરાક્રમથી કાલિંચ નગરમાં બ્રિટીશ સૈન્યની સાથે યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ છેલ્લીવારે કાલિંચનગર ઇંગ્લેન્ડે હાથ ગયું. લક્ષ્મીબાઈ એથી પણ ઉત્સાહ તથા ઉદ્ધમ શૂન્ય થઈ નહિ. જેઓએ તેનું રાજ્ય અન્યાયથી લીધું છે, તેના પુત્રને સામાન્ય લોકની હાલતમાં નાખ્યો છે; તેની ક્ષમતાનો નાશ કરવો એ તેનો માત્ર એક ઉદ્દેશ હતો. લક્ષ્મીબાઈએ આ ઉદ્દેશ સિદ્ધિને માટે પોતાનું જીવન ઉત્સર્ગ કર્યું હતું. સને ૧૮૫૮ ના જુન મહિનાની ૧૭ મી તારીખે લક્ષ્મીબાઈએ ગ્વાલિયરની આગળ પાછું ઇંગ્લેન્ડ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કર્યું. પાછી ભૈરવ રવથી 'યુદ્ધ દોહિ' કહીને બ્રિટિશ સેનાપતિ સર જ્યોરાજની સામે થઈ હતી. આ યુદ્ધ તેના જીવનનું છેલ્લું યુદ્ધ હતું. આ યુદ્ધમાં વીરાંગના એ ધણુંજ પરાક્રમ દેખાડ્યાથી સર જ્યોરાજે કહ્યું છે કે,—"લક્ષ્મીબાઈ હતી તો રમણી, તથાપિ તે વિપક્ષિયોમાં સર્વ કરતાં સાહસિની અને રણ-પારદર્શિની હતી." વીર પુરૂષ વીરાંગનાનું ખરૂં વીરત્વ સમજ્યો હતો. તેથીજ સ-માનની સાથે પ્રકૃત વીરત્વનો એવો ગૌરવ રક્ષા કરે છે. એ બંધકર યુદ્ધમાં લક્ષ્મીબાઈ અને તેની બહેન પોતાના લશ્કરની મોખરે રહીને લડતી હતી. કેટલાક કલાક સુધી દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યા પછી અને બ્યારે રણ-ભૂમિમાં થી પાછી ફરીને આવતી હતી, તેવામાં એક વિપક્ષ તુર્ક સ્વારની ઝોળીથી અથવા તરવારના આઘાતથી બનેનો પ્રાણ-વાયુ જતો રહ્યો. ઝોળાણીસમી સદીમાં વીરનારી ચન્દાની પછી ભારતવર્ષમાં આ ખીજી વીરાંગનાએ પોતાના વીરત્વની ઓલખાણ આપી છે. લક્ષ્મીબાઈએ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના વિરુદ્ધમાં અઘ્ર ધારણુ કર્યો હતાં, તેથી અમે તેની પ્રશંસા કરી નથી, પરંતુ તેના અસાધારણ વીરત્વની ઓલખાણ આપવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

વિદેશી ધર્મ પ્રવર્તકો.

જરથોસ્ત પેગંબર.

પારસી સમાજના દેવતા—પેગંબર અથવા જરથોસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક મહાત્મા જરથોસ્તનો જન્મ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૭૧* માં ઇરાન દેશના યુખ્યશેહેર તેહેરાનની પાસે રહેલા નામે નગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ પોહિસ્પદસ્પ, અને માતાનું નામ દાગદો હતું. તેમના પિતા ફેરેકુન નામે બાદશાહના વંશના હતા. જરથોસ્તને એક ધર્મપત્ની હતી. તેનાથી તેમને ત્રણ પુત્ર, અને ત્રણ પુત્રીઓ થઈ હતી.

એ સમયે ઇરાન દેશમાં માજી નામના ધર્મગતવાદીઓ અનેક પાખંડ ધર્મોના

* કેટલાક જણ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૧૬ જતાવે છે.

બોધ આપતા હતા. તેમણે રાજ્યમાં પણ મોટી સત્તા મેળવી હતી. મહાત્મા જરથોસ્તે પોતાના શાસ્ત્રમાં પુરૂં જ્ઞાન મેળવીને એ ધર્મ મતવાદી લોકો સાથે વિવાદ ચલાવ્યો. અને મૂર્તિ પૂજા તથા બહુ પગે વહેંચેલી સામે યજ્ઞને એક નિરંજન, નિરાકાર ઇશ્વરનો અને સદાયારનો ઉપદેશ કર્યો. એથી તેમને ઘણાક શત્રુ થયા. પરંતુ તેમણે ઉપદેશ આપવો બંધ કર્યો નહિ. પ્રથમ બાક્ટ્રીઆમાં તેમણે પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. સાર પછી ઈરાન અને તેની પૂર્વ તરફના મુલકમાં ફેલાવ્યો હતો. તે પછી બુદ્ધ શહેરમાં જઈને સાંના કેટલાક પુરોહિતે પોતાના મતમાં લીધા, બાદ તેઓ પોતાની ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ધર્મ-પેગામ લેખને ઇરાનના શહેરના શુસ્તારખના દરવારમાં ગયા હતા. ત્યાં બાદશાહે મોટી સભા બીરીને સઘળા ધર્મમતવાદીઓને એકઠા કરી તેમનો ધર્મવાદ સાંભળ્યો હતો. તેમાં મહાત્મા જરથોસ્તે વિવાદમાં સર્વને હરાવ્યા હતા. પરંતુ ખેદનો વિષય એ છે કે, તેમના કોઈ દુશ્મને ભંભેરવાથી શુસ્તારખ રાજ્યે તેમને કેદ કર્યા હતા. તે છતાં દૈવ ઇચ્છાથી તેમનો જીવ થયો હતો. એવું બન્યું કે, રાજા કોઈ પ્રકારના દુઃખથી પીડા પામવા લાગ્યો. અને ઘણા ઉપાય કર્યા પણ તેને આરામ પડ્યો નહિ. મહાત્મા જરથોસ્તને એ વાતની ખબર થવાથી તેમણે રાજાને કહાવ્યું કે, મને ચૂકત કરીને તમે તથા દેશના લોકો મારો ધર્મ કબુલ કરો તો હું તમને સારા કરે. શુસ્તારખ રાજ્યે એ વાત કબુલ કરી. તેથી તેમણે તેનો રોગ મટાડીને સારો કર્યો. રાજાએ પોતાના કરાર પ્રમાણે સેબિઅન ધર્મ છોડીને જરથોસ્તનો મન અંગિકાર કર્યો. એ રીતે જરથોસ્તે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના દેશીઓને નવો ધર્મ આપ્યો હતો.

સાર પછી તેમણે બાક્ટ્રીઆના રાજાને સેબિઅન ધર્મ છોડાવી પોતાના ધર્મમતમાં આપ્યો. એ રાજા સીથિયાના રાજાને ખંડણી આપતો હતો. તેને તેણે કહાવી મોકલ્યું કે, તમે જો સેબિઅન પૂજા છોડીને જરથોસ્તનો ધર્મ અંગિકાર કરો તો હું તમને ખંડણી બર. તે ઉપરથી એ રાજાએ શુરમે યજ્ઞને બાક્ટ્રીઆના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી રાજધાની બુદ્ધ શહેર લેઈ લીધું. એટલુંજ નહિ પણ પેગંબર જરથોસ્ત અને બીજા ૬૦ ઉપાધ્યાઓને મારી નાખ્યા. સાર પછી બાક્ટ્રીઆના રાજાએ લશ્કર એકઠું કરી સિથિયનોને મારી નાખી પોતાનું રાજ પાછું મેળવ્યું હતું. અને જરથોસ્તી ધર્મને સખળ પાયાપર આપ્યો હતો. એ રીતે મહાત્મા જરથોસ્તે પોતાની ૭૭ વર્ષની ઉંમરે સત્તુ રાજાની તરવારના ધાથી દેહ સાગ કર્યો હતો.

પેગંબર જરથોસ્તના ધર્મનો સિદ્ધાંત એ છે કે:—“જગતીયર એક અને માતાપિત છે. અનાંધન તત્ત્વ નિરંતર આદિ તત્ત્વ છે. સસ શુભ કર્મની અધિષ્ઠાતા રાહિ દોરમજદ છે. અને અસસ અદુષ્ટ મલિન કર્મની અધિષ્ઠાતા ગઝિન અદેરીમન છે. દેરનાઓ, તત્ત્વ-જાતુઓ મનુષ્ય વગિતીની વ્યવસ્થા રાખે છે. અને અદેરીમનના દુન જે અવ્યવસ્થા-નાશ કરવાને મથે છે, તેઓને શપથ રેતા નથી. અને દોરમજનોજ જીવ છે. પ્રકાર એ દોરમજના યજ્ઞનું ચિન્હ છે. અને તેટલા ઉપરથી તેના બનાવેલા ચર્મને અથવા જાતુઓ આપી રહેલા અગ્નિને પૃથ તે દોરમજની ખુનિ પ્રાર્થના કરવી. વાપુ, પાણી, પ્રજી, એ અદિ તરબાને પખ માન આપવું. પગર મેવર બેઝું, સજી જર્મનમાં પાણી અ બી.

જાળનાં ઝાડ રોપવાં, અને વિકાળ પશુઓનો નાશ કરવો, એ કામ મનુષ્ય જાતને સુખ આપનારાં છે, માટે એ કામ ઇશ્વરને ગમતાં છે. અને ઇશ્વર પોતાના ઉત્પન્ન કરેલાં પ્રાણીઓને ઉચ્ચ સુખ આપે, એવું ઇચ્છે છે. અપવિત્રતા, આભડછેટ ન રાખવી; પાણીને ગાળી સ્વચ્છ રાખવું, દયા રાખવી, સત્ય બોલવું; રાક્ષસો કે મનુષ્યોમાં જે કોઈ પાપ કે પુન્યનું કામ કરે છે, તેનો હિસાબ લેધ ન્યાય આપનારા અદુરમઝદ છે. માટે તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. કુકર્મ કરનાર, અસત્ય બોલનાર, છપાહિંસા કરનાર, આચાર વિચાર ન પાળનાર મનુષ્ય પાપી થાય છે. માટે જગત્ કર્તા પ્રભુ જે અદુરમઝદ તેની આજ્ઞા પાળવી. શૌચ, સંધ્યા, પવિત્રતા, દયા, આર્જન, ક્ષમા, અને સત્સંગ, આદિ કરવાં. જે મનુષ્ય ધર્મની આજ્ઞા ઉપર વિશ્વાસ લાવીને તે યથાર્થ પાળે છે, તેનો આત્મા હોરમઝદના સ્વર્ગમાં ખીજા ઉત્તમ આત્માઓની સાથે ઐક્ય રૂપથી મળી જાય છે. ”

એ રીતે ઉપર મુજબ જરથોસ્તી ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. દૃઢતાક વિદ્વાનોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, જરથોસ્તી ધર્મ એ વેદ ધર્મની એક શાખા છે. માટે તેમાંથી એ ધર્મ નીકળ્યો છે. તેનાં ધણાં પ્રમાણો મળે છે. હિંદુઓના “તૈત્તિરીય સંહિતા” નામે ગ્રંથમાં યજ્ઞો પવિત્ર વિષે જે વર્ણન કરેલું છે, તેમાં જાણાવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણે સ્તરનું વણેલું બલ-સૂત્ર ધારણ કરવું, ક્ષત્રિએ ચણનું, અને વૈશ્યે ઘેટાની ઉનનું વણેલું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું. “આપસ્તંબ” ના ધર્મસૂત્રમાં પ્રભુ એવુંજ વર્ણન કરેલું છે. અને વિશેષ એ જાણાવેલું છે કે, ઉત્તરીય વસ્ત્ર નહિ હોય તો તેને બદલે એક વધારે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું. હાલ પારસી લોકો ઘેટાના ઉનનું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. તેને કસ્તી કહે છે. અને તે કહે બાધે છે. તથા તેને પવિત્ર ગણે છે. વળી ઉત્તરીય વસ્ત્રને ઠેકાણે નેઓ પોતાના શરીર ઉપર સદ્દો રાત્રી દિવસ રાખે છે. હિંદુઓની માફક તેઓ સૂર્ય, અગ્નિ, અને પાણીની સમક્ષ ખોદા-પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે. પારસીઓ પોતાના દેવાલય આતસખેહેરામ કે અગીઆરીમાં નિર્નર અગ્નિ સ્થાપન કરીને તેથી શ્રદ્ધા પૂર્વક ભક્તિ અને પૂજન કરે છે. તથા તેમાં ચંદન વગેરે સુગંધી પદાર્થો હોમે છે. એ સર્વ ક્રીયાઓ હિંદુ-આર્ય ધર્મને મળતી છે. વળી હિંદુઓની સંસ્કૃત અને પારસીઓની ઝંદ બાષા વણી રીતે મળતી છે. આર્યો જેને શીવ-કલ્યાણ રૂપ કહે છે, તેનેજ જરથોસ્તીઓ મુખદેવ કહે છે. આર્યો પોતાના એકજ ઇશ્વરને માનવાવાળા ધર્મને વેદધર્મ કહે છે, તેજ પ્રમાણે જરથોસ્તીઓ પોતાના એક ઇશ્વરને માનવાવાળા ધર્મને માજદીયસ કહે છે. તેટલા માટેજ હિંદુઓ અને જરથોસ્તી પારસીઓ આર્ય કહેવાય છે. તેઓ છેક પ્રાચીનકાળમાં સાથેજ વસ્તા હતા. ભારે શિવ પૂજન કરતા હતા.

જરથોસ્તી ધર્મનાં પવિત્ર લખાણો જંદ-અવસ્તા નામે ગ્રંથમાં છે. એ સિવાય વંદીદાદ અને ખોરદેહ અવસ્તા નામે ધર્મ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે.

મુસા-પેગંબર.

યાહુદી અથવા ઈસ્લાયેલ^૧ લોકોના પેગંબર મુસાનો જન્મ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧૫૭૧ માં મીસર દેશમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જલુવામાં આવ્યું નથી, પણ માતાનું નામ જોશીબેઃ હતું. એ સમયે મીસર દેશના મૂળ વનનીઓ સૂર્ય અને દેવોની પૂજા તથા પ્રાર્થના કરતા હતા. તેમનો ધર્મ આર્ય ધર્મને મળતો હતો. સાંતા પાદશાહ પણ એજ જાતનો હતો. યાહુદી લોકો તુર્કસ્તાનમાં યુક્રેલીસ અને તૈઝિસ નદીઓના સંગમ પાસેના રે-દાનમાં રહેતા હતા. ત્યાંથી તેમનું એક ટાળું મીસર દેશમાં આવીને રહેતું હતું. તેમનો વડો જોસેફ નામે હતો. મીસરમાં યાહુદી લોકોની સંખ્યા દીનપરદીન વધતી જવા લાગી, તેથી મીસરી લોકોને બહુ અદેખાઈ આવી. તેમણે તથા તેમના પાદશાહે યાહુદી લોકો ઉપર ધણો જીલ્લમ કરવા માંડ્યો. તેમને શુદ્ધાત બનાવી પુષ્કળ મહેનત કરાવવા લાગ્યા. તે છતાં તેમની સંખ્યા કાંઈ કમી થઈ નહિ. તેથી પાદશાહે એવો ટુકમ કાઢ્યો કે, “યાહુદી લોકોમાં છોકરાઓનો જન્મ થાય કે તુરત તેમને મારી નાખવા.” આ ભયંકર ટુકમ બહાર પડ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં મુસા પેગંબરનો જન્મ થયો. તેઓ શરીરે ધણાજ સુંદર હતા. તેમની માતાએ ત્રણ માસ સુધી તો તેમનો જન્મ છુપાવી રાખ્યો, પણ છેવટે તેમને નદીપરના એક જંગલમાં શુભ રીતે મુકી આવવાની જરૂર પડી. ધાતકી રાજના ડરને લીધે કુલ જવા સુંદર પુત્રને માતાએ વનવગડામાં એકવો પ્રભુને ખોળે મૂકી દીધો. હવે ત્યાં એ કુલનું રક્ષણ કોણ કરશે? કોણ કરશે? જગતનો ખેડી અને અંનયામિ મહા પ્રભુ તેનું રક્ષણ કરશે. માતાના મનમાં પણ એવીજ મદદ હતી. તો થયું પણ તેમજ. ઇશ્વર ઇચ્છાએ એનું બન્યું કે, પાદશાહની પુત્રી પોતાની સાહેલીઓની સાથે એજ અરુણમાં થઈને નદીએ સ્નાન કરવા જતી હતી. તેના જ્વેવામાં એ બાળક આવ્યો. બાળકની અતિ સુંદર અને રમણિય મુર્તિ જોઈને તેનું હરેક પ્રકારે રક્ષણ કરવાની ઉદ્દેશ રાજ બાળાને થઈ. પછી તેણે એ બાળકની માતાને શોધી કહાડીને અબધાન સાથે તેને હવાલે કર્યો. માએ તેને ઉછેરી મોટો કર્યો. તેનું નામ મુસા—મુસેસ^૨ પાડ્યું.

મુસાને ધાવણ છોડાવ્યા પછી શાહાજીએ પોતાને સ્વાધીન લેઈને તેમનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમને પોતાના સંતાન પ્રમાણે ગણી એ સમયની સાંતી સર્વ પ્રકારની કમવળી આપીને ચતુર કર્યો હતા. તેઓ મોટા થયા. સાદેજ તેમના જન્મ બેદની સર્વ દપીડન જાળવા પાડ્યા હતા; એક વખતે એક મીસરી એક યાહુદી ઉપર ધાનપીપત્રે જૂઠામ કરતો હતો, તેનો બચાવ કરતાં મુસાએ તે મીસરીને મારી નાખ્યો હતો. આ ખુન ત્યાં પછી મુસા મીસરના પાદશાહથી કરીને અરમસ્તાનના પહાડી પ્રદેશ મીડીઆ પ્રાંતમાં નાસી ગયા હતા. ત્યાં તેઓ ૪૦ વર્ષ સુધી રહ્યા, અને સાંતા ધર્મગુરુ લેધદેની પુત્રી સાથે તેમણે લગ્ન કર્યા હતાં. એ બાળથી તેમને ગેરસોદોમ નામે પુત્ર થયો હતો.

મુસા પેગંબર પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે દોરેજ પરંપર થઈ તથા ખડકો મારી-

(૧) ઇસ્લાયેલ લોકોને યાહુદી. દિ. ૩. કે ૪૫ પણ મે ૭.

(૨) દિ. ૩૫ જાગ્રામાં મુસેમનો સર્વ પાત્રીમાંથી બહાર કહારડે, એસે થાય ૨.

પતા હતા, તે વખતે કહે છે કે,—ઝાડીમાં અગ્નિ જળતો જણાયો, પણ તે ઝાડી સળગી નહોતી આ ચમત્કાર જોઈને મુસા તેની નજીકે જવા લાગ્યા, તેવામાં એક અવાજ થયો કે,—“તારા જોડા પગમાંથી કહાડી નાખ. કેમકે હું જે જગ્યા ઉપર ઉભો છે, તે પવિત્ર છે. ઇઆયેલ-યાહુદી લોકો ઉપર જે દુ.ખ પડે છે, તેનો છૂટકો કરાવવા મેં તને પસંદ કર્યો છે. હું મીસરી પાદશાહ પાસે જઈ યાહુદીઓને મીસરમાંથી બહાર લેઈ જવાની રજૂ માગ.” એ પ્રમાણે મુસાને આકાશવાણી થઈ. પરંતુ તેમને મીસરી પાદશાહ પાસે જતાં ધણો ડર લાગ્યો. તેથી શુદ્ધએ તેમને ચમત્કારો કરવાની શક્તિ આપી. પછી મુસા પોતાના બાઈ આમ્મારોનને સાથે લેઈને મીસરના પાદશાહ પાસે ગયા હતા. અને તેની આગળ બ્યલૈકિક ચમત્કારો બતાવીને યાહુદીઓને મીસરમાંથી જતા રહેવાની પરવાનગી અપાવી હતી મુસા યાહુદીઓને લેઈને સીનાઈ પર્વત તરફ ગયા હતા. યાહુદીઓને પર્વતથી થોડેક દૂર રાખીને પોતે સીનાઈ પર્વત ઉપર ગયા હતા. સાંથી ૪૦ દિવસે પ્રુદાનોં કરમાનો લેઈને તેઓ પાછા આવ્યા હતા. સાર પછી તેઓ યાહુદીઓને લેઈને પાલેસ્ટાઇન તરફ ગયા હતા. યાહુદીઓએ પાલેસ્ટાઇન ઉપર હસ્તો કર્યો હતો, પણ તેમાં તેઓ શાલ્વા નહોતા. તે પછી તેમણે કેટલીક લડાઈઓ લડ્યા પછી છેવટે મીડીઆનાઈઝ લોકોના મુલક છતી સીધો હતો. સાર પછી મુસા પેગંબરે પોતાના ગરજનો જવસ નજીક આવ્યો જણી સર્વ યાહુદીઓને એકઠા કરીને, ખોદાઈ રાહ ઉપર ચાલવા, ખોદાની બદગી કરવા, અને સાહેબનો હુકમ તોડનારને કેવી શિક્ષા થાય છે, ઇલાદિ ઉપદેશ કર્યો હતો. તે પછી નીચો પર્વતના શિખર ઉપરથી ધણે દૂર પાલેસ્ટાઇનને નિહાળી મહાત્મા મુસા સતોપ પામીને ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧૪૫૧ માં આ લોક છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા.

ઇઆયેલ કે યાહુદી ધર્મના મુખ્ય ગ્રંથો તોરેત, એનજલ, અને જખુર એ ત્રણ છે. તેને તેઓ પવિત્ર ગણી માને છે. એનજલ ગ્રંથ મહાત્મા મુસા પેગંબરે જના-વેશે કહેવાય છે.

જગતની ઉત્પત્તિ વિષે મોઝીકે-મુસાએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે,—“પ્રથમ સર્વત્ર અધકારમય જળ હતું ને તે ઉપર પ્રભુનો શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભુએ કહ્યું કે, પ્રકાશ આવ્યો, અને તે થયો. પ્રભુએ પ્રકાશને અધકારથી જૂદો પાડ્યો. પ્રકાશને દહાડો કહ્યો, અને અધકારને રાત કહી. બીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે, પાણીની વચ્ચે અંતરીક્ષ થાઓ, ને તે થયું. પછી પાણી ઉપર તળે જૂદાં પર્વાં ત્રીજે દિવસે પ્રભુએ કહ્યું કે, આકાશની નીચેનાં પાણી એક જગાએ એકઠાં થાઓ, ને કારી જમીન દેખાઓ. એટલે તેમ થયું. પછી કારી જમીનને પૃથ્વી, અને એકઠા ગળી જતાં પાણીને સમુદ્ર કહ્યા. પૃથ્વી ઉપર ધાસ, વનસ્પતિ અને વૃક્ષ ઉત્પન્ન કર્યા. ચોથે દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. પાંચમે દિવસે જલ, પક્ષી, અને જળચળ ઉત્પન્ન કર્યા. છઠ્ઠે દિવસે ઉરમ, પશુ, ઘેર એ ઉત્પન્ન કર્યા. સાર પછી પ્રભુએ પોતાની પ્રતિછાયા પ્રમાણે અને પ્રતિમા પ્રમાણે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યાં. એ પ્રમાણે જગત ઉત્પન્ન કરી સાતમે દિવસે પ્રભુએ વિશ્રાંતિ લીધી. એ દિવસને સાબ્બાથ પવિત્ર સ્થાપ્યો.”

જીવસ કૈસ્ટ-ઇશુ ખ્રિસ્ત.

ખ્રિસ્તી લોકોના ઇશુ દેવતા જીવસકૈસ્ટ અથવા ઇશુખ્રિસ્તનો જન્મ ઇસ્વીસનની પૂર્વ ૪ માં ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે જૂડિયા પ્રાંત માંહેલા જેરુસલેમ નગરની અ-
ગ્નિ કોણમાં ૬ મેલ ઉપર આવેલા જેથલેહેમ ગામમાં થયો હતો. તેમની માતાનું નામ
મેરી-મરિયમ હતું. તેમણે જોસેફ નામે એક માહુદો ધર્મના સ્તારની સાથે લગ્ન કર્યું
હતું. પરંતુ એવું કહેવાય છે કે, તેમને કુમારી અવસ્થામાં ઇશુની કૃપાથી ગર્ભ રહ્યો, અને
ઇશુને જન્મ આપ્યો હતો.

ઇશુના જન્મને આઠમે દિવસે તેમની માતાએ શાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે ખ્રિસ્તની સ્તૂત
કરીને તેમનું નામ ઇશુ પાડ્યું. (ઇશુ એટલે તારનાર.) ત્યાર પછી તેમના શુદ્ધિકરણના
દિવસ પૂરા થયા કેડે તેમને જેરુસલેમના દેવળમાં લેઈ ગયા. ત્યાં તેમને દેવની આગળ
અર્પણ કરવામાં આવ્યા. કહે છે કે, તે વખતે ત્યાં તારનારની વાટ જોઈને ધણાં માણસો
એકઠાં થયેલાં હતાં. તેઓમાં શિનિયન નામે એક ન્યાયી અને ધાર્મિક પુરુષ હતો. તેણે એ
બાળકને લેવામાં લેઈને દેવની સ્તુતિ કરી કહ્યું કે;—“સ્વામી! હવે તમારા વચન પ્રમાણે
તમે તારનારના દાસને શાન્તીએ વિદાય કરો છો. કેમકે મારી આંખોએ તમારું તારણ દીધું
છે. ત્યારે પછી ઇશુનું બજન કરવા સાર પૂર્વ દેશમાંથી જાતી લોકો જેથલેહેમમાં આવ-
વા લાગ્યા.

ઇશુ ન્હાની વયમાં પોતાનાં માતાપિતાને ઘેર નાજરથ ગામમાં રહ્યા હતા. બાળપ-
ણથીજ તેમણે બકિતભાવ દેખાડ્યો હતો. તેમનાં માબાપ તેમને દરવર્ષે જેરુસલેમમાં પરમે-
શ્વરનું મંદિર હતું, ત્યાં લેઈ જતાં હતાં. ઇશુએ જે કામ કરવાને માટે આ અવનિષર અવ-
તાર લીધો હતો, તે કામનો વિચાર તેમણે નાનપણથીજ કર્યો હતો. તેમણે અથપણને
વખત છોકરાની રમતમાં કહાડ્યો નહિ. પણ તેમણે ધર્મનો વિચાર કરવામાં પોતાનું મન
રાડ્યું હતું. જ્યારે તેઓ બાર વર્ષની ઉંમરના થયા, ત્યારે તેમણે જેરુસલેમમાં વિદ્યાન
શાસ્ત્રીઓ તથા પંડિતોની સભામાં બેસીને તેઓની સાથે ચાન સંબંધી વિવાદ કર્યો હતો.

જ્યારે જુડિયાના પાદશાહ હેરોડનાં બાણવામાં આવ્યું કે, ઇશુનો જન્મ થયો છે,
અને તેને માટે પેર્ગમ્બર તરીકેનું મત ફેલાયું છે. એ સર્વ તેણે દમાઈ બધું જાણ્યું. તેથી
શીસાદ ઉઠવાની બીડથી જેથલેહેમની આસપાસના ગામડાઓમાં લશ્કરની દુકડીઓ મો-
કલી દીધી. અને એવો દુકમ કર્યો કે એ વર્ષની અંદરનાં બાળકોની કતલ કરવી. તેમ
કરવાનો તેનો હેતુ એ હતો કે, તેમાં ઇશુ પણ મરણ પામે તો હોલી ગડબડ બંધ પડે.
પરંતુ ઇશુ કૃપાથી રાજની દુષ્ટ ધારણા પાર પડી શકી નહિ. ઇશુનાં માતા પિતાને સ-
જ્જના દુકમની પ્રથમથીજ ખબર પડી ગઈ હતી. તેથી તેઓ પોતાના પુત્રને લેઈને મીસર
દેશમાં નાસી ગયાં હતાં. જ્યારે હેરોડ પાદશાહ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેઓ પાછાં પોતાને
દેશ આવ્યાં હતાં.

ઇશુનાં માતાપિતા ગરીબ રિયનિમાં હતાં. તેઓ સુતારનો કામ કરતાં હતાં. તેથી
મ પણ તેજ કામમાં દાખલ થયા હતા. મેરીય રિયનિને લીધે તેમને મટની કેળવણી

મળી નહોતી. તોપણ તેમનું મન સદા ધર્મ સંબંધી વાતોમાં બહુ ચુંચાયેલું રહેતું. ચાહુદી લોકો રૂમની શેહેનશાહતના તાબામાં હતા. એ વખતે રૂમનો શેહેનશાહ ઓગસ્તસ સી-અર મરણ પામ્યો. તેના પછી તેના પુત્ર ગાદીએ બેઠો. તેણે જૂડિયા પ્રાંતમાં રૂમી ગવર્નર તરીકે પોનસીઅસ પાઇલેટને મોકલ્યો હતો. બ્યારે હેરોડ પાદશાહે બાળકોની કતલ કરાવવા માંડી હતી, સારે ચાહુદી ધર્મગુરૂ ઝાકરીઆસની સ્ત્રી ઇલિઝાબેથ પોતાના પુત્ર જ્યોનને લેઈને જંગલમાં નાશી ગઈ હતી, જ્યોન મોટો થતા તેનાં માબાપ મરણ પામ્યાં હતાં. જૂડિઆ પ્રાંતમાં બ્યારે પાઇલેટ ગવર્નર થયો, સારે જ્યોને પ્રથમ પેર્ગ્યરનું કામ શરૂ કર્યું હતું. અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરવા લાગ્યો હતો. તે જરડન નદીના પાણીથી લોકોને સ્નાન કરાવી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દાખલ કરવાની ક્રિયા કરતો હતો.

આ નવા ધર્મની વાત આખા જૂડિઆમાં ફેલાઈ હતી. ઇશુનો ઇતિહાસ લખનારા કહે છે કે, જ્યોન આ બહુ કાર્ય ઇશુનેજ માટે કરતો હતો. તે જરડન નદીના પાણી છાંદી બાપ્ટીસ્ટની ક્રિયા કરતો હતો. તેથી તેને “જ્યોન ધી બાપ્ટીસ્ટ” પણ કહે છે. ઇશુ જરડન નદીના કિનારાપર આવીને જ્યોનને મળ્યા. જ્યોને તેમને બાપ્ટીસ્ટની સઘળી ક્રિયા કરીને પોતાનો સઘળો અધિકાર તેમને સ્વાધિન કરી દીધો. પછી ઇશુ પોતાની ૩૦ વર્ષની ઉંમરે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવા લાગ્યા. તેમણે ૪૦ દિવસ સુધી જંગલમાં રહીને અપવાસ કર્યો હતા.

આ નવા ધર્મની ખબર જેરુસલેમમાં ચાહુદીઓને પડવાથી તેઓ ધણી ઉરકેરાઈ ગયા હતા. તેમણે જ્યોનને કેટલાક ધર્મ સંબંધી સ્વાસો પુછ્યા, તેનો ઉત્તર તે આપી શક્યો નહિ પછી ઇશુએ જંગલમાંથી પાછા આવીને પોતાના મનનો જાહેર બોધ આપવા માંડ્યો. ચાહુદીઓ બંદગી કરવાને દેવગમાં એકઠા થતા, ત્યારે ઇશુ પોતે પેર્ગ્યર તરીકે આવ્યાની અને પોતાના ધર્મ મતની તકરારો કરતા હતા. ચાહુદીઓ તેમના બોધને ધિક્કારી કાઢતા હતા. વખતે વધારે ઉરકેરાઈ જઈને પથ્થરા, માટી, વગેરે તેમના ઉપર ફેંકતા, અને અપમાન આપતા હતા. તોપણ એથી નહિ કરતાં હિંમત રાખી પોતાનું કામ પાર પાડવાને તેઓ મગ્યા રહેતા હતા. તેથી ચાહુદીઓ તેમને મારી નાખવાને ટાંપી રહ્યા હતા. તેમાંથી તેઓ છટકીને કાપરનોમમાં નાશી ગયા હતા. તે વખતે જ્યોન ધી બાપ્ટીસ્ટને ચાહુદીઓએ મારી નાખ્યો. ઇશુએ પોતાનું સ્થળ કાપરનોમમાં રાખ્યું. તેની પામેની એક ટેકરી ઉપર ઉભા રહીને—“ પોને ખુદા તરફથી ધર્મનાં ફરમાનો લાગ્યો છે.” એવું લોકોને સમજાવવા લાગ્યા. તેથી લાંબા લોકો સામે થયા. એટલે તેઓ ગાલીલીમાં જતા રહ્યા. એ વખતે તેમણે ૭૦ શિષ્યો કર્યા હતા. તેમાંથી તેમણે ૧૨ શિષ્યોને પસંદ કરી પોતાની સાથે રાખ્યા હતા.

ઇશુ પોતાના પસંદ કરેલા ૧૨ શિષ્યો સાથે ઉપદેશ કરતા કરતા જેરુસલેમમાં પાંસ આપરના તેજવારની ક્રિયા વખતે લઈ પહોંચ્યા હતા. ત્યાં તેઓ ચાહુદીઓની સમક્ષ દેવગમાં બાળણ આપીને પોતાના મનનો બોધ આપવા લાગ્યા. ચાહુદીઓએ તેમને ધિક્કારીને પુછ્યું કે;—“ ખુદાની તરફથી તમે આવ્યા છો, તેની સામેતી નમસ્કારી પાસે શી છે ? ” ઇશુએ કહ્યું કે;— “ આ દેવગને બાગીને બૂઠા કરી નાખો, તેને હું ત્રણ દિવસમાં પાણું

જેવું હતું તેવું કરી આપું.” આ સાંભળીને યાહુદીઓએ ગુસ્સે થઈને તેમના ઉપર પથ્થરો ફેંકી હુમલો કર્યો. તેથી તેમને ભાંયી નાસી જવું પડ્યું હતું. ખ્રિસ્તી લોકો કહે છે કે;—“ ઇશુએ ઘણી વાર ભાષણો આપ્યાં હતાં. વળી તેમણે આંધળાઓને દેખતા કર્યાં. લંગડાઓને ચાલતા કર્યાં, બેહેરાઓને સાંભળતા કર્યાં, અને મૃત્યુ જનોને સજીવન કર્યાં હતાં. “ ઇસ્રાદિ ઘણા ચમત્કારો કર્યાં હતાં. ગમે તેમ હો, પણ મહાત્મા ઇશુએ ઘણું યત્ન કરીને પુષ્કળ લોકોને વટલાવી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લીધા હતા. તેથી યાહુદીઓ તેમના શત્રુ થયા હતા. ”

સેંટજોન આંસુ પાડતાં પાસે ઉભેલાં હતાં. ઇશુએ પોતાની માતાની સંભાળ રાખવાની બલામણુ સેંટજોનને કરી હતી. તેઓ લગભગ છ કલાક સુધી કુદા ઉપર રહ્યા પછી છેવટે અતિ દુઃખથી ધૈર્યતા તજીને બોલ્યા કે;—“હે મારા પિતા! હે મારા પિતા! શા માટે તમે મારો પરિત્યાગ કર્યો?” ત્યાર પછી વળી થોડી વાર રહીને કહ્યું કે;—“હે પિતા! તારા હાથમાં મેં મારો આત્મા સમર્પણુ કર્યો છે.” એટલું બોલનાંજ તેમણે પ્રાણુ તજ દીધો હતો. ઇ. સ. ૩૩

મહાત્મા ઇશુનો વધ કર્યા પછી તેમના મૃતદેહને યુસર નામે એક નીતિવાન અને ધાર્મિક તથા દ્રવ્યવાન પુરુષે યાહુદીઓની રીત પ્રમાણે દિવા કરીને ખુશબોદાર મસાલા સાથે વાંચીને લગેરીને પોતાની વાડીમાં દાટયું હતું. તે કબરની આસપાસ યાહુદીઓએ સમૂહ ચોક્કી પહેરા રાખ્યા હતા. કારણ કે ઇશુએ કહ્યું હતું કે, હું મરી ગયા પછી ત્રીજે દિવસે પાછો જીવતો થઈશ. ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે;—“ઇશુએ કહ્યા પ્રમાણે ત્રીજે દિવસે પોતાના શિષ્યોને દર્શન દીધાં હતાં.” ગમે તેમ હો, પણ મહાત્મા ઇશુએ અનેક સંકટો મહાન કર્યા, અને કમોન હોયું, તોપણ નેમરૂં ઇશુ ઉપરથી શ્રદ્ધા અને સત્ય નજા ઊડયું, એ તેમના પ્રભુત્વની અતિ બલિદારી છે. તેઓ નિર્બંધપણે પાપને સદા ધિક્કારતા, પાપીઓને ક્ષમા કરતા, અને કેવળ સત્ય ધર્મનોજ ઉપદેશ કરતા હતા. તેઓ નિર્દોષી અને પરમાર્થી હતા. જે પ્રદેશમાં તેમણે નવો ધર્મ અલાગ્યો હતો, તે દેશ વિદ્યા, વેપાર, કે રાજ્ય સંબંધી સત્તા ધરાવનારો નહોતો. તેમ પોતે પણ સંસારી ઉત્તમ સ્થિતિમાં નહોતા, તેમના શિષ્યો વિદ્વાન નહોતા, પણ અગ્રાન અને દલકડી જનના માણીઓ વગેરે હતા. તે છતાં તેમનો ધર્મ ઇસ્વીસનના ચોથા સદ્કામાં રોમના મહારાજ્યમાં પ્રસર્યો હતો. અને આજે તે ધર્મને માનનારા શુમારે ૩૦ કરોડ કરતાં વધારે મનુષ્યો દુનિઆમાં છે. એ તેમનો મહા અદ્ભૂત વિજય છે.

ઇશુએ પોતાનું આખું આયુષ્ય ઇશુની પ્રમજના તથા મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવામાંજ કલાકયું હતું. તેમણે ખાલી ખુશાલી તથા સુખભોગ કરવાને માટે આ અવનિમાં અવનાર લીધો નહોતો. તેથી રાજ્ય, દ્રવ્ય, કે કિર્તિનો લોભ રાખ્યો નહિ, પોતાના પેરીઓ ઉપર પ્રીતિ કરી, તેમનું બધું કરવાની ઇચ્છા દેખાડી, એટલુંજ નહિ પણ તેમના અપરાધની ક્ષમાને માટે તેમણે પ્રશુની પ્રાર્થના કરી હતી. તેમણે લોકોમાં સારો ઉપદેશ કરીને જગત્પ્રાં સુગમનો પ્રકાશ પાડ્યો હતો. તેમજ પોતાનાં શુભ આચરણોથી લોકોને સુનીનિતો નમુનો દેખાડ્યો હતો. તેમણે પોતાના મરણને આગયે દિવસે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું હતું કે;—“તમાગ મનમાં કાંઈ ચિંતા કરશો નહિ; તમે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ કરો, મારાપર પણ વિશ્વાસ કરો, હું તમારે માટે જમા તૈયાર કરવાને જઈ છું. હું પાછો આવીશ. ને મારી માથે હું તમને લેઈ જઈશ.” હજારો દિવાસાનાં વચનો નેમરૂં કર્યાં હતાં.

મહાત્મા ઇશુના મર્મનો સિદ્ધાંત એ છે કે;—પરમેશ્વર એક અને નિર્ગુણ નિરાકાર જોતિ રસપ છે. ઇશુને પ્રભુનો પુત્ર માની તેમના મળકારો ખગ માનવા, પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, “આત્મજ” ધર્મ પુરનકને સાચુ માનું, સત્ય જોશું, ચોરી વગેરે કુર્કમો ન કરવાં, ખીન પ્રાણીઓનો આત્મા મનુષ્યના આત્મા જેવો એટ નથી, પણ તે આત્મા

માત્ર મનુષ્યના સંરક્ષણ સાર ઉત્પન્ન કરેલા છે. માટે મનુષ્ય સિવાય બીજાં પ્રાણીઓને મારવામાં પાપ નથી. ઇશુ ખુદાની સાથે ક્યામતને દિવસે આવશે, ઇશુને માનવાસા જેટલા છે, તે સર્વને ખુદા બચાવશે, અને બીજાઓને શિક્ષા કરશે. ઇસાઈની વખતે બહુ પુરોનાની મોટી પ્રશંસા થશે. ઇશુ મરણ પછી પાછા જવના થયા—ને પવિત્ર જીવ, ખુદા તે પિતા, અને ઇશુ તે પુત્ર, એ ત્રણે એકરૂપ છે, તેમાં કાંઈ પણ ભેદ ગણવો નહિ. પુનર્જન્મ નથી, ધર્મ, કર્મ, મુક્તિ, આદિ માનનારા નકંના અધિકારી થાય છે. પ્રભુનો પુત્ર ઇશુ મનુષ્યના ઉદ્ધારને માટેજ અવતાર લેઈને સત્યબોધ કરી મનુષ્યના દુષ્ટતાણુ માટે પ્રાણ તજી ગયો છે, તેનીજ ભક્તિ સર્વને તારવાવાળી છે. ઇશુ જેમ પ્રેમથી સત્ય પ્રકાશિ મનુષ્યને તારવા આત્માર્પણ કરી ગયા, તેમ તેમના ધર્માનુયાયીઓએ પણ પરાયે આત્માર્પણ કરવા જેવી પરમ બ્રાહ્મણ નીતિ ધારવી. એથી ઈશ્વર પ્રસાદરૂપ અનંત મોક્ષ છે. આ સિદ્ધાંતને માનવો એટલે તે સર્વ જ્ઞાન પામ્યો. એ સિવાય બીજી જ્ઞાન મેળવાની જરૂર નથી.” હવેાદિ.

ખ્રિસ્તી ધર્મની પ્રથમ ગાદી ઇટાલીના રોમ નગરમાં સ્થાપન થઈ હતી. એ ગાદી ઉપર બેસનારા ધર્મગુરૂને પોપ એટલે ધર્મનો બાપ કહે છે. તેની સત્તા રાજ અને પ્રબળપર એ સમયે વધી પડી હતી. રાજ કરતાં પણ પોપની સત્તા અધિક ગણાતી હતી. તેથી રાજ કે પ્રજા ધર્મ વિરુદ્ધ કદી વર્તતા નહિ. જે કોઈ ધર્મ વિરુદ્ધ આજ્ઞા તેમને પોપ શિક્ષા કરતો હતો. મોટા મોટા રાજાઓને પણ તે કાંઈ કસુર બદલ ગાદી ઉપરથી ઉતારી મૂકતો હતો. બાપરટીરટની ક્રિયા વગેરે તેનાજ હુકમથી થતી. ખ્રિસ્તિઓના ધર્મ પુસ્તક બાઇબલનો બીજી ભાગમાં તરજુમો થવા દેતો નહિ. તેમ પોતાના સિવાય બાઇબલ વાંચવાની બીજાઓને સખ મનાઈ હતી. ખર કહીએ તો એ કાળે પોપ એક પરમેશ્વર જેવોજ મનાતો હતો. સાર પછી ફેટલીક મુદને પોપની આ મહાન સત્તાની સામે ફેટલા જણ થયા. તેથી પરસ્પર લડાઈઓ જાગી. તેમાં હઝારો મનુષ્યોના પ્રાણ ગયા. અને તે માંથી ત્રણ પંથ નીકળ્યા. (૧) પોપને નહિ જ્ઞાનવારા—પ્રોટેસ્ટન્ટ, (૨) પોપને માનનારા—રોમન કેથોલિક, અને (૩) મીક. એ દરેકના ધર્મસિદ્ધાંતો જૂદા જૂદા છે. તે જન એ સર્વનો પેઝંબર તો ઇશુખ્રિસ્તજ ગણાય છે. ઉપરના ત્રણ પંથોમાંથી વળી બીજા આ રીતે ૧૫૦ કરતાં વધારે પંથો હાલમાં નીકળ્યા છે. તે દરેકના જૂદા જૂદા સિદ્ધાંતો છે એમ અનેક તર્કવિનંદીઓ આ ધર્મના પ્રથમના નિયમોમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો છે. રોમનકેથોલિક દેવજોમાં તો આજે પણ ઇશુ ખ્રિસ્તની માતા મેરી—મરિયમ વગેરેની મૂર્તિઓ રાખી માનવામાં આવે છે,

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જડવાદી અને જૈનન્યવાદીઓ બંને છે. ફેટલાક તો યોગ માધનને પણ માને છે. તેમ ફેટલાક આત્મજ્ઞાન—વેદાંત જ્ઞાનને પણ માનવા લાગ્યા છે. ફેટલાક ઇશુ—જનસાક્ષરનું પ્રભુત્વ સ્વીકારતા નથી, ફેટલાક તેમને ઈશ્વર અને મનુષ્ય એ બેની વચ્ચેના ગણે છે. ફેટલાક જણ તેમના ધર્મ પુસ્તક બાઇબલને હિંદુઓના વેદની માફક ઈશ્વર દ્વારા માને છે, અને ફેટલાક કહે છે કે, ઇશુના સિવાય સેંટજેમ્સ, સેંટપીટર, સેંટજ્યુઝ, સેંટ-ગ્યોન, તેમજે બંદગી કરવા, તથા નેક-માર્ગે ચાલવા, અને ઈશ્વરી ભેદ વિશે ચા-

હુદી ધર્મ ગ્રંથને આધારે જે જે લખાણો કર્યા હતાં, તે બધાં એકઠાં કરીને સેંટ પોલ તથા સેંટ માલ્થ્યુસે તેમાં પોતાનું કેટલુંક ઉમેરીને બાઇબલ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. એવા જુદા જુદા મત છે.

મુસલમાની ધર્મના પ્રવર્તક મહાત્મા હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબે, તથા બાહ્યાના દેવતા બુદ્ધદેવ, વગેરે મહાત્માઓએ જગતમાં ધર્મનો જેવો કીર્તિ ધ્વજ ઉડાવ્યો છે, તે-વોજ આ ખ્રિસ્તીઓના દેવતા ઇશુએ પણ ઉડાવ્યો છે. આ મહા પુરુષના વ્યતી નિશાની તરીકે તેમનો શક અઘાપિ સુધી ચાલે છે. અને તે “ઈસ્વીસન” ને નામે આપણામાં ઓળખાય છે. હાલ ઈસ્વીસનનું વર્ષ ૧૮૯૫ નું ચાલે છે.

હજરત મહમદ પેગંબર.

મુસલમાન ભોક્ષના પરમ દેવતા હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબનો જન્મ સને ૫૭૦ ના અગષ્ટ માસની ૨૯ મી તારીખને સોમવારે, એટલે મુસલમાની રવિહિલ મહિનાની* ૧૨ મી તારીખે અરબસ્તાનમાં આવેલા મક્કા શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ આબ્દુઅલ્લા અને માતાનું નામ આમેના હતું. હજરત ઇબ્રાહીમના વંશમાં હજરત મહમદ સાહેબ જન્મ્યા હતા. તેમના વડિલોની હકીકત આ પ્રમાણે છે;—

હજરત ઇબ્રાહીમના પુત્ર ઇસ્માઈલના વંશના કિતાનીજિતમાં ઇસ્વીસનની પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં કુરેશ નામનો પરાક્રમી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે એરેરામ નામે પાક મનાતા એક મોટા જંગલને કાપીને ત્યાં હાલનું મક્કા શહેર વસાવ્યું હતું. અને એ જગ્યાનું મહાત્મ્ય વધારવા માટે તેણે કાબતુલ્લાના પ્રખ્યાત મંદિરને દુરસ્ત કરાવીને તેમાં ધણાક દેવ દેવીની મૂર્તિઓ સ્થાપી હતી. કુરેશને ત્રણ પુત્ર હતા. તેઓમાં અબ્દેમનાફ નામે સૌથી ન્હાનો પુત્ર હતો. તેણે અસાધારણ વીરત્વ અને બુદ્ધિના બળથી આરબોના સદ્ગુણમાં રાજત્વ સ્થાપ્યું હતું. એની બુદ્ધિથી મક્કા શહેર ધન અને ઐશ્વર્યમાં પૂર્ણ થઈ ગયું હતું. અબ્દે મનાફના મોટા ભાઈ અબ્દુઆલગારે કાબાના મંદિરમાં પોતાની રાજા સ્થાપી હતી.

અબ્દે મનાફના મરણ પછી તેમનો બહાદુર પુત્ર હુસામ મક્કા શહેરમાં સુરેથી એક પુરુષ તરીકે સંભાનિત થયો હતો. તેણે આબિજિનિયા અને હરાન વગેરે દેશોમાં

વેપાર કરીને ધન અને આબરૂ મેળવી હતી. એ ધન ગરીબોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં તથા બૂખ્યા જનોને અન્ન આપવામાં તેણે ખર્ચું હતું. એક વેળાએ હજનજમાં માટે દુકાળ પડ્યાથી હુમમે સિગિયાથી રાટલી મંગાવીને મક્કાના રહેવાશીઓના પ્રાણ બચાવ્યા હતા. હાસનના ગુસ્સી ગયા પછી તેની સ્ત્રીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. તે અબ્દુઅલ મોતાસિબના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેણે મક્કા શહેરમાં “જમજમ” નામે કુતો માટીથી પુરાઈ ગયેલો હતો, તેને ખોદાવ્યો હતો. જમીનમાંથી સ્વચ્છ પાણીની ધાર નીકળી. રૈતાળ જમીનમાં એ ઝરો ખરેખર જ અદ્ભુત દેખાવ છે. એ અપૂર્વ કુતો ખોદાવીને અબ્દુઅલ મોતાસિબે અખંડ યશ એકઠો કર્યો છે. તેમને જશ અને ધન કાંઈ એણે નહોતું. પરંતુ દુનિયામાં પોતાને એક જ પુત્ર હતો. તેથી સર્વદા દિલગીરીમાં રહેતા હતા. તેમણે ઇલ દેવતાની પાસે દશ પુત્રની પ્રાર્થના કરીને સંકલ્પ કર્યો કે જો બુદા ખુશ થાય તો હું એક પુત્ર દેવતાને ખુશ કરવા માટે બલિદાન કરીશ. કાળે કરીને અબ્દુઅલ મોતાસિબને દશ પુત્ર પેદા થયા. પછી નજુમી (નેશી) ના કહેવા પ્રમાણે તેમણે સર્વ કરતાં નહાના અને ખ્યારા પુત્ર અબ્દુઅલ કેને હજરત મહમદ સાહેબના પિતા થાય, તેમને બળીદાન કરવાની તૈયારી કરી. હાથમાં છરી લેધને તેના ગળા ઉપર જોવો. હાથ નાખવાની તૈયારી કરે છે, એટલામાં કાંઈએ આવીને તેમને હાથ પકડ્યા તેથી તેમણે નજુમીના કહેવા પ્રમાણે પુત્રને બદલે ૧૦૦ ઉંટનું બલિદાન આપીને પ્રતિજ્ઞાથી છુટા થયા હતા. એવી રીતે હજરત મહમદ સાહેબના પિતા અબ્દુઅલ અક્રાળ મૃત્યુથી અકસ્માત બચી ગયા, અને તેમનાથી હજરત મહમદ સાહેબ પેદા થયા.

સને ૫૭૦ માં એબિસિનિયાના બાદશાહે મક્કા ઉપર સ્વારી કરી હતી. મક્કાની જીવાન અને વૃદ્ધ સઘળા રહેવાશીઓ સ્વદેશ તથા સ્વધર્મની રક્ષાને માટે ઉન્મત્ત થયા હતા. વૃદ્ધ અબ્દુઅલ મોતાસિબે પણ આ વખતે પોતાના દીલા પડેલા શરીર ઉપર રજુ નો પોપાક પહેર્યો હતો. મક્કાવાશીઓ માત્ર બૂમિને માટે પ્રાણ આપવા સાથે ટોળાબધ શહેરમાં પેસવાના રસ્તાપર પહાડની શુદ્ધમાં શત્રુની વાટ જોતા બેસા હતા. એટલામાં દુશ્મનની છાવણીમાં શીતલાનો મરજ લાગુ પડ્યાથી સઘળું લજ્જત મરજ પામ્યું હતું. ફક્ત એક જ માણસ જીવતો રહ્યો હતો. તેણે જ પોતાના દેશમાં ખબર આપી હતી. આવા જ યથી મક્કાના રહેવાશીઓને ઘણીજ ખુશી પેદા થઈ હતી. ઘેરે ઘેર ઉત્સવનો આરંભ થયો હતો; ઘેરે ઘેર, રસ્તે રસ્તે બહાદુરીનાં ગીત ગવાતાં ટનાં મકામાં સર્વ જગોએ ખુશીના ખબરે આનંદનો ઝરો વેહેતો કર્યો હતો. પરંતુ એ ખુશીના દિવસે માત્ર એક જ મકાન દિલગીરીના અધાગમાં ઘેરાયેલું હતું. તે મકાનમાંથી રોવાનો અવાજ આવતો હતો. મકાનની ઘણીઆણી કાંઈ વેળાએ ચાલતી થતી હતી. કાંઈ વેળાએ શુદ્ધિમાં આવીને બકતી

૧ મક્કા શહેરમાં કાળા મંદિર પાસે “જમજમ” નામે પવિત્ર કુતો છે એના પાણીથી કુલ લગાન હજ કરનારાઓ નાહીને પોતાને પાક થયેલા સમજે છે. અને એ પાણી તેઓ વાસુલ્લમ બરીને રેસ વિદેશમાં લેઈ જાય છે.

૨ અબ્દુઅલ મોતાસિબના દશ પુત્રોમાં “આબુતાલેબ, આબુલાહાજ, આબુસ, હામમ, અને અબુહુલા” એ પાંચ તવારિખમાં પ્રખ્યાત છે.

હતી. અને કોઈ વેળાએ છાતીમાં જોડથી હાથ મારતી હતી. શોકના ધનધોર અંધારાએ તે મકાનનાં સપામાં મુખ હરખ કર્યા હતાં. એ મકાન કોનું હતું? એ મકાનનો ખાસેક અબ્દુલ્લા મોતાસિબનો ન્હાનો પુત્ર અબ્દુલ્લા-હનો તે ઉપરની લગાઈની પહેલાં ફેટલાક મુદ્દિતાથી વેપાર કર્યા માટે ગાજી શેહેરમાં ગયા હતા. તે સાંથી પાછા આવતાં રસ્તામાં મંદવાડ થવાથી પચીસ વર્ષની બરજીવાનીમાં મદિના શેહેરમાં મરણ પામ્યો હતો. એથીજ ઉપર લખેલા મકાનમાં તેની જુવાન સ્ત્રી આમેના પોતાના ખાદિના શોકથી શોકાતુર થઈને, દુનિયાને જૂન્ય જોઈને રોતી હતી. તે પોતાના હૃદયમાં આશા વગરની થઈ પડી હતી.

આમેના ધમ્મી સ્વરૂપવાન સ્ત્રી હતી. શોકથી આગથી તેની ખુશનુસ્તી બગી ગઈ હતી. જુવાન સ્ત્રી ખાદિનાં શોકથી શોકાતુર થઈ હતી. તે આ નાશવંત દુનિયામાંથી વિદાયગીરી લેવા માટે તૈયાર થઈ હતી. એટલામાં તેણે એક પરમ મુંઢર પુત્રને જન્મ આપ્યો. અંધકારમય મકાનમાં પૂર્ણ સંદ્રનો હૃદય થયો. આમેનાના શોકવાળા હૃદયમાં આરીક કુખની રેખા પડી. અબ્દુલ્લા મોતાસિબ તુર્તના જન્મેલા બાળકને બોળામાં લેઈને કાળજીવાનું નંદિરમાં ગયા-ખુદાના શુકાના કરીને પૌત્રનું નામ મહમદ પાડ્યું.

હજીમનની ઝટ્ટી સદીમાં એશિયાખંડમાં સર્વ જગોએ મોટા ફેરજાર થયો હતો. ખ્રિસ્ત ધર્મનો વાવરો લેઈને નિર્માણ મુકા ઉદારીન ગિફુકો એશિયાના મર્વ દેશમાં બુદ્ધ-દેવનો કરખ ધર્મ ફેલાવવા હતા. પરંતુ બેદુઈન* જાનના લોકો પામે તે ધર્મ પડેએ નહિ. બોપ ધર્મ જેઓને જાણ કરવા પામ્યો નહિ, પાદુદી તથા ખિરતી ધર્મ જેઓના હૃદયમાં જાણ મેળવી નહિ, તે બજવાને જાનિને અજાનનાના મોટા અંધારામાંથી બહાર કાઢવા માટે, જંગલી આજ્ઞાચાનમાં જાનનો પ્રકાશ ફેલાવવા માટે, હમેશાં લગાઈમાં મુશા-મેલા આરખોને ઐસા મંનના એક મુરમાં સુધીને બજવાન જાનિમાં આપવા માટે, અને ફરજારથી પેશાયેલી જાનિમાં એક માત્ર ખુદાવાલાનું નામ સ્થાપવા માટે, ખુદાએ એક મદદ પુરવાની ઉત્પત્તિ કરી.

ગાળવા લાગી. થોડી મુદત પછી આમેના પુત્રને લેઇને મદિનામાં પોતાના માતાના ઘરમાં ગઇ. ત્યાં દરરોજ તે પોતાના મૈયત સ્વામીની કબર પાસે જઇને અને વિચારમાં મરાગુલ થતી. તથા વગર અટકાવે આંસુ પાડી કબરને ભીજવતી હતી. મહમદ સાહેબ કોઇ કોઇ વેળાએ માતાની સાથે કબર જોવાને જતા હતા. ત્યાં માતા રડતી જોઇને આકુલ હૃદયથી પૂછતા, 'મા! તું દરરોજ આમ શા માટે રડે છે?' માતા ધણી દિવસ સુધી તેનો કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એક દહાડે ધણી મુરકલીથી બોલી;— 'તારા પિતાને માટે.' મહમદ સાહેબે કહ્યું;— 'પિતાજી ક્યાં છે?' પુત્ર જન્મીને પિતાનું મોં જોવા પામ્યો નથી, તેના મ્હોમાંથી 'પિતાજી' શબ્દ સાંભળીને આમેના કાંઇ બોલી શકી નહિ. જન્મે હાથ ઉઠા કરીને આકાશ દેખાડ્યું. હજરત મહમદ સાહેબે જાણ્યું કે પિતાજી સ્વર્ગમાં ગયા છે.

આમેના એક મદિના સુધી મદિનામાં રહ્યા પછી પુત્રને લેઇને મક્કામાં જવા નિકળ્યાં. અડધે રસ્તે પહોંચ્યાં એટલામાં 'આલેયા' નામે શહેરમાં લેઓ માંદા થયાં, અને ત્યાં મરણ પામ્યાં. હજરત મહમદ સાહેબ હવે કિનારા વગરના દરિયામાં તથાવા લાગ્યા. જન્મવાની પહેલાં પિતા મરણ પામ્યા હતા; દુનિયામાં મદદગારમાં એક માતા હતી, તે આલી ગઇ. છ વર્ષની ઉંમરમાં બાળક મહમદ સાહેબ સ્નેહમય માતાને શુભાવીને ચારે બાજુએ શન્ય જોવા લાગ્યા. તેમના પિતા ગરીબ હતા. મરતી વેળાએ ચાર હાથ અને કુટલાંક મેઠાં સિવાય બીજું કાંઇ મૂકી ગયા નહોતા. તેમનો નિભાવ થઇ શકે તેટલું ધન નહોતું. જન્મવાની પહેલાં પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું, પરંતુ માતાના સ્નેહથી એક દિવસ પણ કલેશનું મોં જોવા પામ્યા નહોતા. હવે તેમણે ભવિષ્યમાં અધિકાર જોવા. બાદ્યકાલમાં જે માતા વગરના છે તેના જેવો દુખી આ દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી. દુનિયામાં ખુશીથી ખાઇને રમતા ફરતા હતા, તેમને એકલાજ મૂકીને માતા આલી ગઇ. 'મા ક્યાં ગઇ' બાદ્ય કાલમાંજ આ વિતાએ તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ રાત્રિદિવસે વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા કે, તે દેશ ક્યાં છે કે જ્યાં ગયાથી માતાજીનું મુખ ફરી જોવામાં આવે. બાદ્યકાળથીજ આ દુનિયાથી બહારના વિચારે તેમના હૃદયને ઘેરી લીધું.

માતાને જન્મને માટે કબર કરીને શોકાતુર મહેરાથી મલિન વેશથી હજરત મહમદ સાહેબ અધિકાર નામે દાસીની સાથે મક્કામાં પોતાના પિતાના ઘરમાં ગયા. અહિં આબ્યા પછી તેમના શોકનો દરિયો ઉછળ્યો. તેમણે આવીને જોયું કે, ઘરમાં સંપત્તિ જેમનું તેમ છે, પણ ફક્ત માતા નથી, આવી રીતે મુસાફરીમાં અકસ્માત માતાને શુભાવીને શોકની તિમતાથી તેમનો ગ્રાણુ ધણોજ બેદિન થઇ પડ્યો. વૃદ્ધ અબ્દુઅલ મોતાલિએ તેમને ખોળામાં લેઇને તેમના શોકનાં આંસુ દૂર કરવાની તત્પરતા કરી, અને સ્નેહની સાથે તેમનું લાલન પાલન કરવા લાગ્યા.

અબ્દુઅલ મોતાલિજ મક્કામાં મર્યાદા માણસમાં ખપના હતા. જન્મજન્મ કુપાના માલેક તેઓજ હતા. હજરત કરનાગએને ખાવા અને પીવા માટે તેમનો આશ્રય લેવો પડતો હતો. તેઓ કાજીપુશનો બંદોગર કરવા માટે દરરોજ જતા હતા. હજરત મહમદ સાહેબ પણ તેઓની જોડે જતા હતા. મંદિરની ટાપામાં બેસીને નજીવન મહમદ સાહેબ

દરરોજ નેતા હતા કે, ચારે બાજુએથી ટાળે ટાળાં સ્ત્રી પુરુષનાં આવીને કોઇ કોઇ આ-
ખો દિવસ ઉપવાસ કરીને દેવતાઓની આગળ પોતે ધારેલી મુરદને માટે ઇલાદ કરે છે.
કોઇ કોઇ સાધાંગ નખીને આખો દિવસ પડી રહે છે, કોઇ કોઇ મંદિરની પ્રદક્ષિણા કરે છે,
અને કોઇ કોઇ ભક્તિપૂર્વક ચુંબન કરે છે. સવારે અને બપોરે મંદિરમાંના અસંખ્ય દેવ
અને મુર્તિની ઇલાદ થાય છે. હજરત મહમદ સાહેબ કુદરતી ધણીજ ગંભીર સ્વભાવના
અને વિચારવાન હતા. આ સર્વ બનાવથી સહેલાઈથી તેમના વિચારનો ઝરો પ્રવાહિત
થયો. તેમના મનમાં બાહ્યકાળથી ધર્મનો વિચાર જાગ્યો. તેઓ ધણું કરીને એકાંતમાં
બેસીને વિચાર કરતા હતા. જ્યારે જ્યારે બીજાં બાળકો રમતગમતમાં મશગુલ રહેતાં
હતાં, ત્યારે તેઓ ગુપ્તગુપ્ત બેસી રહેતા હતા.

હજરત મહમદ સાહેબની આઠ વર્ષની ઉંમરમાં અજુબજાબ મોતાલિય ૮૨ વર્ષની
ઉંમરે મરણ પામ્યા. મરતી વખતે હજરત મહમદ સાહેબના રક્ષણનો બાર આયુતા
લિખના હાથમાં સોંપ્યો. હજરત મહમદ સાહેબે યદ પિતાના ગિજાનાની પાસે બેસીને
નેતું કે જીવનનો બીજો એક આશ્રય ચાલ્યો ગયો. જીવન પ્રદેલિકામય જણાવવા માં-
ડ્યું. તેમના પ્રાણે ફરી શોકનો પોશાક ધારણ કર્યો. શોકાતુર થઇને તેમણે આયુતાલિખના
ધરમાં આશ્રય લીધો; આયુતાલિખ તેમના ઉપર પુત્રની પેઠે રોદ કરતા હતા. એ રોદને
લીધે હજરત મહમદ સાહેબનો નિર્જીવ પ્રાણ પાછો સજીવ થયો.

જ્યારે હજરત મહમદની બાર વર્ષની ઉંમર થઇ, ત્યારે તેમના શકા આયુતાલિખ
સિરિયા દેશમાં વેપાર કરવા માટે જવા નીકળ્યા. મહમદ સાહેબે સાથે જવાની ઇચ્છા
જણાવ્યાથી તેમને લેઇને આયુતાલિખ બન્ના શહેર કે જે તે વેળાએ મોટું વેપારનું મથક
હતું, ત્યાં ગયા. બન્ના શહેરમાં જનજનના ખ્રિસ્તિઓનાં મોટાં મંદિર અને આશ્રમ હતાં.
આ આશ્રમનો સર્વથી મોટો ગુર ધજોજ યાની અને ધાર્મિક હતો. તે મહમદ સાહેબ-
ની અસાધારણ અક્ષત, તીક્ષ્ણ મનની શક્તિ, અને ધંધામાં સચ્ચાઇ ઉપર મજબૂત પ્રેમ
નેઇને મુગ્ધ થયો. તેથી મહમદ સાહેબને પોતાના મકાન પર લેઈ જઇને કેટલાક દિવસ
અને રાત વાત ચીત્ર કરી. મહમદ સાહેબે તેની પાસેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનું મૂળનજ જાણી
લીધું. તેમણે બચપણમાં માંમજ્યું હતું કે, ખુદાને યાદ કરીને કોઇએ ગુન એટલે મુનની
ઈલાદ કરેલી એ મોટું પાપ છે. તેમણે ધણા દેશ જોઇને જ્ઞાન મેળવ્યું, અને શકાની
સાથે મક્કા શહેરમાં પાછા આવ્યા.

મક્કામાં આવીને હજરત મહમદ સાહેબે પોતાના બાપ દાદાને વેપાર કરવાનો મંથો
પકડ્યો. પોતાના સમા બ્દાલાઓની પેઠે પરદેશના મેળામાં જઇને માલ લેવા દેવા લામ્યા,
એક વાર વેપારને માટે આફ્રદ નામની જગાપરના મેળામાં ગયા હતા. ત્યાં યાદુદી અને
ખ્રિસ્તિ મંથનો દેલાયે કરનારા ઉપદેશકો ધખીજ અમરકારક બાવામાં પોતાના ધર્મનું
પરજા કરતા હતા. તેઓમાં કેમ નામે એક ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશક ધખીજ ફરજાનાની
સાથે ખુદા, પરમાલ, પાપ પ્રપ્ત અને મુન પુન વિષે બાવજ કર્નો દત્તો. મહમદ સાહે-
બે તેનું બાવજ સાંભળનાંજ જાણ મૂઠા ધર્મનું નજ જાણ્યું.

હજરત મહમદ સાહેબ અસાધારણ યાદ શક્તિને માટે પ્રખ્યાત હતા. એક વાર

માળવા લાગી. થોડી મુદત પછી આમેના પુત્રને લેઇને મદિનામાં પોતાના માતાના ઘરમાં ગઇ. ત્યાં દરરોજ તે પોતાના મૈયત સ્વામીની કબર પાસે જઇને અને વિચારમાં મરાણુલ થતી. તથા વર્ષર અટકાવે આંસુ પાડી કબરને ભીજવતી હતી. મહમદ સાહેબ કોઇ કોઇ વેળાએ માતાની સાથે કબર જોવાને જતા હતા. ત્યાં માતા રડતી જોઇને બાકુલ હૃદયથી પુછતી, 'મા! તું દરરોજ આમ શા માટે રડે છે?' માતા ધણી દિવસ સુધી તેના કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એક દહાડે ધણી મુશ્કેલીથી બોલી, 'તારા પિતાને માટે.' મહમદ સાહેબે કહ્યું:—'પિતાજી ક્યાં છે?' પુત્ર જન્મીને પિતાજી મોં જોવા પામ્યો નથી, તેના મ્હોમાંથી 'પિતાજી' શબ્દ સાંભળીને આમેના કાંઇ બોલી શકી નહિ. જન્મે હાથ ઉંચા કરીને આકાશ દેખાડ્યું. હજરત મહમદ સાહેબે જાણ્યું કે પિતાજી સ્વર્ગમાં ગયા છે.

આમેના એક મદિના સુધી મદિનામાં રહ્યા પછી પુત્રને લેઇને મક્કામાં જવા નિકળ્યાં. અડધે રસ્તે પહોંચ્યાં એટલામાં 'અવાવોયા' નામે શહેરમાં લેઓ માંદાં થયાં, અને હાં મરણુ પામ્યાં. હજરત મહમદ સાહેબ હવે કિનારા વગરના દરિયામાં તણાવા લાગ્યા. જન્મવાની પહેલાં પિતા મરણુ પામ્યા હતા; દુનિયામાં મદદગારમાં એક માતા હતી, તે આલી ગઇ. છ વર્ષની ઉમરમાં બાળક મહમદ સાહેબ સ્નેહમયી માતાને ગુમાવીને ચારે બાજુએ શન્ય જોવા લાગ્યા. તેમના પિતા ગરીબ હતા. મગતી વેળાએ ચાર ઉંટ અને કેટલાંક મેદાં સિવાય બીજી કાંઇ મુશી ગયા નહોતા. તેમનો નિભાવ થઇ શકે તેટલું ધન નહોતું. જન્મવાની પહેલાં પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું, પરંતુ માતાના સ્નેહથી એક દિવસ પણ કલેશનું મોં જોવા પામ્યા નહોતા. હવે તેમણે ભવિષ્યમાં અધિકાર જોયો. બાલ્યકાલમાં જે માતા વગરનો છે તેના જેવો દુઃખી આ દુનિયામાં બીજો કોઇ નથી નિયામાં ખુશીથી આદત રમતા ફરતા હતા, તેમને એકલાજ મુકીને માતા આલી 'મા ક્યાં ગઇ' બાલ્ય કાલમાંજ આ ચિંતાએ તેમના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેઓ રાત્રિ વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા કે, તે દેશ ક્યાં છે કે જ્યાં ગયાથી માતાજીનું મુખ ફરી મોં આવે. બાલ્યકાળથીજ આ દુનિયાથી બહારના વિચારે તેમના હૃદયને ઘેરી લીધું.

માતાને જન્મને માટે કબર કરીને શોકાતુર ચહેરાથી ભરિન વેશથી હજરત સાહેબ અરકાર નામે દારીની સાથે મક્કામાં પોતાના પિતાના ઘરમાં ગયા. અહિં પછી તેમના શોકનો દરિયો ઉજળ્યો. તેમણે આવીને જોયું કે, ઘરમાં સપથું જેમનું તે છે, પણ શક્ત માતા નથી. આવી રીતે મુમ્બારીમાં અકસ્માત માનને ગુમાવીને તિવ્રતાથી તેમનો પ્રાણ ધણીજ ખેદિત થઇ પડ્યો. વૃદ્ધ અબ્દુલ મોતાવિએ તેમને એ જામાં લેઇને તેમના શોકનાં આંસુ દૂર કરવાની તજવીજ કરી, અને સ્નેહની સાથે તેમને લાલન પાલન કરવા લાગ્યા.

દરોજ ભેતા હતા કે, ચારે બાજુએથી યેંને ટાળાં સી પુરવાનાં આવેને કોઈ કોઈ આ-
ખો દિવસ ઉપવાસ કરીને દેવતાઓની આગળ પોતે ધારેલી મુરહને માટે ઇચ્છા કરે છે.
કોઈ કોઈ સાધાંગ નથીને આખો દિવસ પડી રહે છે, કોઈ કોઈ મંદિરની પ્રવેશિયા કરે છે,
અને કોઈ કોઈ ભક્તિપૂર્વક ચુંબન કરે છે. સવારે અને બપોરે મંદિરમાંના અસખ્ય દેવ
અને મુર્તિની ઇલાદત થાય છે. હજરત મહમદ સાહેબ કુદરતી ધણીજ ગંભીર રચનાવન્ય
અને વિચારવાન હતા. આ સર્વ બનાવથી સહેલાઈથી તેમના વિચારનો ઝરો પ્રવાહિત
થયો. તેમના મનમાં બાલ્યકાળથી ધર્મનો વિચાર ભગ્યો. તેઓ ઘણું કરીને એકાંતમાં
બેસીને વિચાર કરતા હતા. જ્યારે જ્યારે બીજાં બાળકો રમતગમતમાં મશગુલ રહેતાં
હતાં, ત્યારે તેઓ શુપશુપ બેસી રહેતા હતા.

હજરત મહમદ સાહેબની આઠ વર્ષની ઉંમરમાં અબ્દુઅલ મોતાલિમ ૮૨ વર્ષની
ઉંમરે મરણ પામ્યા. મસ્તી વખતે હજરત મહમદ સાહેબના રક્ષણનો ભાર આયુતા
લિમના હાથમાં સોંપ્યો. હજરત મહમદ સાહેબે રૂદ્ધ પિતાના ગિજાનાની પાસે બેસીને
તેમણે કે જીવનનો બીજો એક આશ્રમ ચાલ્યો ગયો. જીવન પ્રલેલિકામય જણાવવા માં-
ડ્યું. તેમના પ્રાણે ફરી શોકનો પોશાક ધારણ કર્યો. શોકાતુર થઈને, તેમણે આયુતાલિમના
ઘરમાં આશ્રમ લીધો; આયુતાલિમ તેમના ઉપર પુત્રની પેઠે સ્નેહ કરતા હતા. એ સ્નેહને
લીધે હજરત મહમદ સાહેબનો નિર્જીવ પ્રાણ પાછો સજીવ થયો.

જ્યારે હજરત મહમદની બાર વર્ષની ઉંમર થઈ, ત્યારે તેમનાં કાકા આયુતાલિમ
મિરિયા દેશમાં વેપાર કરવા માટે જવા નીકળ્યા. મહમદ સાહેબે સાથે જવાની ઇચ્છા
જણાવ્યાથી તેમને લેઈને આયુતાલિમ બન્ના શહેર કે જે તે વેળાએ મોટું વેપારનું મથક
હતું, ત્યાં ગયા. બન્ના શહેરમાં જાનજાતના ખ્રિસ્તિઓનાં મોટાં મંદિર અને આશ્રમ હતાં.
આ આશ્રમનો સર્વથી મોટો શર ધણીજ માની અને મોર્નિક હતો. તે મહમદ સાહેબ-
ની અગાધારણ અક્ષય, તીક્ષ્ણ મનની શક્તિ, અને ધર્મમાં સચ્ચાઈ ઉપર મજબૂત પ્રેમ
લેઈને મુગ્ધ થયો. તેથી મહમદ સાહેબને પોતાના મકાન પર લેઈ જઈને ફેલ્લાક દિવસ
અને રાત પાત ચીત કરી. મહમદ સાહેબે તેની પાસેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનું મૂળતત્ત્વ જાણી
લીધું. તેમણે બચપણમાં સાંભળ્યું હતું કે, યુદ્ધને વાદ કરીને કોઈએ જીવ એટલે મુર્તિની
ઇલાદત કરી એ મોટું પાપ છે. તેમણે બન્ના દેશ ભેઈને માન મેળવ્યું, અને કાકાની
સાથે મક્કા શહેરમાં પાછા આવ્યા.

કોઈ સાંભળતા, તે કદી પણ બૂલતા નહિ. બૂદા બૂદા ધર્મનાં મતો બતાવતે તેઓ શિવ કરવા લાગ્યા કે, થાહુદી અને ખિસ્તીઓ ખરા ખુદાને વિચારી દબને ક્રિયા અને ધર્મ બહારના બૂદા દેખાવોને ધર્મના સાર બણે છે. એવો કોઈ ધર્મ નથી કે જે ધર્મના અર્થથી આખી આદમ જાત મહોળતની સાથે એકત્ર થઈને આખી દુનિયાના પરમ પિ ખુદાની ઇઆદત, કરી શકે. વીજળીના પ્રકાશની પેઠે આ સર્વે મોટા બાવ તેમના પ્રાણ ઉદય થઈનેજ ઓલવાઈ જાત. વેપારની ગડગડમાં વેચવા લેવાની ધામ ધુમમાં તેઓ પ્રાણમાં સ્વર્ગનો પ્રકાશ સમકીને ઓલવાઈ જાત, પણ તેમના પ્રાણમાં એવા એક કિદાસી બાંધે આવીને અધિકાર સ્થાપ્યો હતો કે જેની પ્રકૃતિ તેઓ પોતે પણ સમજતા નહોત

હજરત મહમદ સાહેબ મક્કામાં પાછા આવ્યા, સારે કૌરસ અને બેશી વંશ ખોટી લઘાઈ ચાલતી હતી મહમદ સાહેબ પોતાની કામના સગા બ્દાલાઓની સાં લડાઈનો પોશાક પહેરીને લડાઈ કરવા ગયા. સાં જે વાર પોતાની બહાદૂરી અને લડાઈ કરવાની કુશળતા દેખાડીને સધળાના વખાણને લાયક થયા હતા. •

લડાઈના મેદાનમાંથી અનુભવ લેઈને ઘેર આવ્યા પછી મહમદ સાહેબ જંગલમાં બકરાં ચરાવવામાં નિયુક્ત થયા. ખાલ્સકાળથીજ તેઓ એકાંતમાં રહેવાને ચાહતા હતા. કુટુંબીઓના ધરમાં અથવા એકાંત પહાડની ગુફામાં બહારના જ્ઞાનથી શૂન્ય થઈને ઉંડા વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા હતા બકરાં પાળવાના કામમાં લાગીને તેથી પણ વધારે વિચારશીલ તેઓ થઈ પડ્યા. કોઈ પણ કિતાબ તેમણે વાંચી નહોતી, લખતાં વાંચતાં પણ જાણતા હતા કે નહિ તે સદેહનો વિષય છે. પરંતુ નિર્જનમાં કુદરતના અતુલ્યાત-મોં-મદ્દા જ્ઞાન ઉપાર્જન કરવા લાગ્યા. વિશાળ વિશ્વઅંધ ધ્યાનના ચોગ્ગે વાંચીને જેનો નાશ નહિ થાય એવા પુરપટુ જ્ઞાન હૃદયમાં એકત્ર કરવા લાગ્યા. એકાંત ધ્યાનમાં હજરત મહમદના પ્રાણમાં અનંત પુરપટુ જ્ઞાન ધીરે ધીરે થવા લાગ્યું. નવા જીવનનાં પહેલ વહેલાં ચિન્હો દેખાવા માંડ્યાં. તેમનો સોળતીઓ, અને સગાબ્દાલાં સમજ્યાં કે, હજરત મહમદના પ્રાણમાં મોટી ઉચલ ખાચ થાય છે. તેમના કંઈક જનક હૃદયે, નમ્ર વ્યવહાર, નહં નિષ્ઠા અને નિર્ભય ચરિત્રે મક્કાના રહેવાશીઓનો વગર બનાવડી પ્રેમ ખેંચ્યો. મક્કાવાસીઓએ તેમને આવઆમિન એટલે સહનિષ્ઠા કહીને બોલાવ્યા.

હજરત મહમદ સાહેબે પચીસ વર્ષમાં પેગંમર બન્યા. આ વખતે મક્કામાં કૌરસ વંશની ખતિબ નામની એક ધનવાન સ્ત્રી રહેતી હતી ખતીબનું અગાધ ધન હતું, પણ તે ધનની ખબરદારી કરનાર કોઈ નહોતું. ખતીબના બાઇના પુત્રે મહમદ સાહેબને એ કામ મોંપવાને માટે ખતીબને કહ્યું. મહમદ સાહેબની માધુતાની વાત ચારે બાજુએ ફેલાયેલી હતી. ખતીબએ તેમને જમણા પગારે ગમવાની પી-વ કરી. નિર્જન જગ્યા છોડીને વેપારની ગડગડમાં પડવાની હજરત મહમદ સાહેબનો મરજ નહોતી. પરંતુ આજુનાવેળના કલા ઉપરથી અને ખતીબની ઇન્છાથી ફરીને વેપારનો ધધો પકડ્યો. વેપારની વસ્તુ લેઈને બક્ષા, આલિબો, ડમારકમ, વગેરે એકેરમાં જઈને ખતીબનું ધન જમણું કરી નાખ્યું.

હજરત મહમદ સાહેબ સિરિયામાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમની સાથે લખ કરવાની ખતીબને ઇન્છા થઈ, અને આજુનાવીજ વગેરેની મમનિ મમવાથી મહમદ સાહેબે

ખતીજ સાથે લગ્ન કર્યું. ખતિજ ધણીજ બુદ્ધિવાન, કિંદર મનની, સરળ સ્વભાવની અને ગુણવાન સ્ત્રી હતી. મહમદ સાહેબની ગંભીરતા અને વિચારમાં મશગુલ થયેલા ચરિત્રે તેમને વધારે ખેંચ્યા હતા. પતિપત્ની એકમેક ઉપર તદ્દીન યદને ધણીજ સુખથી સંસાર ચલાવતાં હતાં. પ્રેમ, પવિત્રતા, વિનય, અને શાંતિ તેઓના સંસારમાં રહેવા લાગી. હજરત મહમદ સાહેબ ગરીબ હતા. ખતીજ ધણીજ ધનવાન હતી; ધનવાન સ્ત્રીનો ગરીબ સ્વામી આ દુનિયામાં હમેશાં લાંછિત થાય છે, અને અપમાનિત થાય છે. પણ ખતીજ સ્વામી પ્રેમમાં પોતાને વિસારી દઇને ધન એ શી વસ્તુ છે તેનો વિચાર કરીને, છૂવ મન અર્પણ કરીને સ્વામીની સાથે મળી ગઇ હતી. હજરત મહમદ સાહેબ પણ ખતીજને જ છૂવનું સુખ દુઃખ સમજીને દિવસ ગાળવા લાગ્યા. કેટલેક વર્ષે હજરત મહમદ સાહેબથી ખતીજને પેટ એ પુત્ર અને ચાર પુત્રી જન્મી હતી. તેઓમાં મોટો પુત્ર કાશીમ અને સર્વથી ન્હાનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ બાલ્યકાળમાં ગુજરી ગયા હતા. જેનેય, રૂકબા, ઝોમકોલબામ અને ફાતેમત-નામની ચાર કન્યાઓ પિતા માતાના ચિત્તને ખુશી આપવા લાગી.

ખતીજના ધનથી હજરત મહમદ સાહેબને હવે સંસારમાં ચિંતા કરવાનું કંઇજ રહ્યું નહિ. તેમણે જાતજાતનાં સારા કાંમમાં હૃદય અને મન લગાવ્યાં. તેમની ૩૫ વર્ષની ઉંમર થઇ. તેવામાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક આરબ મક્કા શહેરને ગ્રીકોના હાથમાં આપવા માટે દગલખાજી રમતો હતો. સર્વ જાતની તૈયારી થઈ ગઇ હતી; ગ્રીકનું લશ્કર શહેરમાં દાખલ થવાને આગળ પડે છે. તે વેળાએ હજરત મહમદ સાહેબે શત્રુની વિશ્વાસઘાતકતા અને હામી પકડી પાડી. તેથી મક્કાના રહેવાશીઓને હચિયાર સજી પોતાના-શહેરને બચાવ કરવાની તક મળી. હજરત મહમદ સાહેબની આથી ચારે બાજુએ ધણી તારીફ થઇ રહી.

હજરત મહમદ સાહેબનું હૃદય મનુષ્યપણાથી ભરપૂર હતું, માણસ પશુના જેવા ગુલામથી વેચાઇને ધણીજ દુઃખ વેડે, એ તેઓ જોઇ શકતા નહોતા. સ્વદેશના ગુલામોની ખરાબ હાલત જોઇને તેઓ ધણીજ દિલગીર થતા. સ્વદેશના રહેવાસીઓ મારામારી, કાપાકાપી સિવાય ખીજું કંઇ જાણતા નહોતા, સ્ત્રીઓની દુર્ગતિની કંઇ હદ નહોતી. તરતનાં જન્મેલાં બાળકો આનંદથી હાથ પગ દલાવીને જાગતને મુગ્ધ કરે છે, કંદોર પ્રાણના આરભે તેમને જાગીનની નીચે દારીને મારી નાખતા. એ પ્રમાણે મહમદ સાહેબની જન્મ ભૂમિ ન્હાના પ્રકારના દુઃખથી ભરેલી હતી. સ્વદેશની એ ધોર મૂર્ખના અને જંગલીપણને માટે તેઓ હમેશાં ક્ષેપ પાગતા હતા. તેઓ ખુદી રીતે જોવા લાગ્યા કે, નીતિનો ફેરફાર નહિ થયાથી આરબ જાતિનું કલ્યાણ કોઇ રીતે ચનાર નથી. શું કર્યાથી સ્વદેશના રહેવાસીઓની આ ખરાબ હાલત દૂર થાય ? શું કર્યાથી સર્વ જાતના દુઃખ દૂર કરનાર નીતિથી ઉચ્ચપાયલ કરીને હમેશાં કલંક ધોવાય ? એ વિચારે તેમના હૃદય મનને ધેર્યા. તેમણે પોતાની શક્તિ અને સામર્થ્યના ઉપર જોયું. આ મોટું કામ પોતાની દુર્બળ શક્તિથી પૂર્ણ થશે નહિ, ઇશ્વરની કૃપા સિવાય મનુષ્ય બળથી અનંત દુર્ગતિ જશે નહિ, એવું મનમાં જાણ્યું.

દહાડે દહાડે તેઓ સંસારનાં સઘળાં કામથી જૂદા થયા, રાત્ર દિવસ એકજ વિચારમાં ફળી ગયા. હવે માણસોની ગડબડથી બહાર પડવાની ગુણ સિવાય ખીજે કંઈ પણ

માટે વિશ્વાસની સાથે આત્મપ્રાણ બળીદાનમાં આપવાને ઉત્સુક છે, ઇશ્વર શું તેના પ્રાણ માં આવી નહિ શકે? ધણીજ આકૃષ્ટતાની હાલતમાં હજરત મહમદ સાહેબ એક દિવસે પહાડના ઉપર ગયા હતા. તે વખતે તેમની મનકામના સરળ થઈ હતી.

ધણા દિવસ સુધી ધણું દુઃખ વેડેલા પછી હજરત મહમદ સાહેબની મનવાંચના પૂર્ણ થઈ. તેથી તેઓ ધણા આનંદથી ઘરમાં આવ્યા. તેમનું હસ્તું મ્હોં જોઈને ખતીબ-એ નાવરુ કે સ્વામી રત્ન જેના વિરહથી રાત્ર દિવસ વિલાપ કરતા હતા, આજે નિશ્ચય તેને મેળવીને કૃતાર્થ થયા છે. હજરત મહમદ સાહેબે પ્રાણ ખોલીને ઇશ્વરની કૃપાનો અલૌકિક વ્યાપાર, ઇશ્વર પ્રકાશની અદ્ભૂત કથા ધર્મપત્ની આગળ જાહેર કરી. તે અમૃત-મય વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ખતીબનું આખું શરીર ખુશી થઈ ગયું. અને મૂર્તિપૂજા છોડી દેઈને હજરત મહમદ સાહેબનાં સર્વથી પહેલાં શિષ્ય થયાં. અને સાર પછી આજુ તાલિબનો પુત્ર હજરત અલી વગેરે ધણા શિષ્યો થયા.

હજરત મહમદ સાહેબ આટલા દિવસ સુધી તો છુપી રીતે એક નવો ધર્મ ફેલાવતા હતા, પણ હવે તેમણે જાહેર રીતે ઉપદેશ કરવા માડ્યો. તેથી તેઓ ધણા જાણના દુરમન થઈ પડ્યા. તેઓ સર્વને કહેવા લાગ્યા કે,—“એક ખુદા સિવાય બીજો ખુદા નથી. ઇશ્વરે મહેરબાની કરીને આ મોટું સત્ય તમારી આગળ જાહેર કર્યું છે. આ સત્યપર વિશ્વાસ કર્યાથી આ દુનિયામાં ખુદાનો આશીર્વાદ, અને સ્વર્ગમાં ધણું સુખ ભોગવશો.”

મક્કાવાસીઓમાં જેઓ ધર્મનો ડર રાખતા હતા, તેઓ હજરત મહમદ સાહેબની વાત સાંભળવા આવતા હતા, પણ અલૌકિક દેખાવ નહિ જોઈ શક્યાથી નવા ધર્મની સત્યતામાં વિશ્વાસ રાખવા માટે તેઓ અચકાતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે,—“બુસા, ધસા, અને બીજા બવિધ્યવક્તાઓએ અલૌકિક ક્રિયા દેખાડીને પોતાની ઐશ્વરિક શક્તિ સાબિત કરી હતી. જો આપ પણ એક બવિધ્યવક્તા હો તો અલૌકિક ક્રિયા દેખાડો” મહમદ સાહેબને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું. તો પણ સત્ય સ્વરૂપ ઇશ્વરને મેળવીને તેના યોગે અનુપ્રાણિત થઈને જે કહેતા હતા, તેજ ‘કુરાન’ નામનો પવિત્ર ગ્રંથ બન્યો છે. તેઓ જ્ઞાને કહેતા કે, આના કરતાં વધારે અલૌકિક પ્રમાણ શું ચાહો છો? એની તે-જરવી બાબા, એની યુક્તિનો નિયમ શું કદી મનુષ્ય બુદ્ધિથી તૈયાર થઈ શકે? મક્કાવાસીઓ બોલ્યા કે,—“મુંગોને બોલવાની શક્તિ, બહેરાને સાંભળવાની શક્તિ, આંધળાને જોવાની શક્તિ, અને મરેલાને જીવતા કરવાની શક્તિ આપો; પાપાણને ભેદીને તેમાંથી નિર્મળ કરો પહેલો કરો; રેતીના રણમાં નદી, ખજુર, અને દ્રાક્ષનો બગીચો બનાવો; કીમતી હીરા મોતીથી સમવેલા મેહેવો બનાવો; બહેસ્તની સીડી તૈયાર કરીને શરીરની સાથે બહેસ્તમાં ચાલ્યા જાઓ.” મહમદ સાહેબ તેના જવાબમાં કહેતા કે,—“હું તમારા જેવો એક સામાન્ય માણસ છું. સિવાય કોણ અલૌકિક કામ કરી શકે છે? ખુદાજ તે કરી શકે છે. ખુદા સિવાય કોણ સમજાવે? જો તમે તેની વાતપર વિશ્વાસ રાખશો તો સુખી થશો. નહિ તો ધણું દુઃખ વેડેતું પડશે. પરમેશ્વરની મહેરબાની સિવાય માણસને બીજા ઉપાયથી ખરો વિશ્વાસ મેળવી શકતો નથી.” મહમદ સાહેબને અલૌકિક ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ જોઈને કેસરકારમાં પડેલાં માણસો તેમને હનાર કહીને ગાળો આપતા આપતા ગયા હતા.

હજરત મહમદ સાહેબ ખંડન નહિ ઘાય એવી યુક્તિથી અને અસાધારણ શક્તિથી મુન્તી બૂટ અને અપકારિતા ડર્ખા સિવાય કહેવા લાગ્યા. તેથી દુશ્મનોએ તેને મારી નાખવાની તબવીજ કરવા માંડી. એ સર્વ જોઇને મહમદ સાહેબના કાકા અબુ તાલિબે તેમને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું કે,—“મહમદ ! તું જે માર્ગ પકડ્યો છે, તે નહિ છોડીશ તો લોહીના પ્રવાહથી મક્કા શહેર તણાશે. માટે તું તે કામથી હાથ ઉઠાકે. મહમદ સાહેબે આના જવાબમાં કહ્યું કે,—જો સૂર્ય મારી દશિણમાં, અને ચંદ્ર મારી ડાબી બાજુએ ઉભા રહીને મને સત્યનો પ્રચાર કરવામાં અટકાવે તોપણ હું તેનાથી રૂંદ કાઢશ નહિ. જ્યાં સુધી હજરતી ઇબ્રાહીમ નહિ પામશે, અથવા સત્ય પ્રચાર કરતાં કરતાં મારો નાશ નહિ થશે, ત્યાં સુધી હું કોઈના પણ ભયથી સત્ય માર્ગ છોડીશ નહિ.” આવા જવાબથી આયુતાલિબને સ્નેહ હમેશને માટે દૂર થયો. તેથી મહમદ સાહેબ રહી પડ્યા. રોતા રોતા ધરમાંથી બહાર નિકળ્યા. તેમની સભ્ય ઉપરની આવી પ્રીતિ જોઇને આયુતાલિબ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમણે મહમદ સાહેબને સ્નેહ પૂર્વક પાછા ખેંચાવીને કહ્યું:—“મહમદ ! પાછો આવ. જે થવાનું હશે તે થશે, પણ તને હું કદિ લાગ કરીશ નહિ.” મહમદ સાહેબ પાછા કાકાના ધરમાં આવીને પોતાનો નવધર્મ પ્રવર્તાવામાં પાછા મશગુલ થયા. અને દિનપર દિન પોતાના શિષ્યોની સંખ્યામાં વધારો કરતા ગયા.

હજરત મહમદ સાહેબનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે વધતો જોઇને મુન્તી પૂજકોએ તેમને પોતાને હાથ કરવા સારૂ ધન, આબરૂ, અને રાજ્ય આપવાની ઇચ્છા જણાવી. તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે,—“હું ધન, આબરૂ, કે રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. તમને પરિત્રાણના સારા સમાચાર આપવા માટે હજરે મને લુકમ આપ્યો છે. માટે હજર સંખંધી વાત તમને કહીશ, ખરાબ રસ્તો છોડીને સારો રસ્તો પકડવાને તમને શિખામણ દેઇશ જો તમે માઈ કહેતું સાંભળશો તો આ દુનિયામાં અને આવતી દુનિયામાં મુખી થશો. જો માઈ કહેતું નહિ સાંભળશો તો હું હવે શું કરીશ ! ખુદાના ઉપર આધાર રાખીને રહીશ.” મુન્તી પૂજકોએ પ્રીતી કહ્યું કે,—“અસૌકસિક દેખાવ દેખાડીને તમારી વાત પર અમને વિશ્વાસ એસાડો. મહમદ સાહેબે કહ્યું,—“અભયપણ ખરેખરે કામ કરવા માટે હજરે મને મોકલ્યો નથી. હું તમારા જેવો માણસ છું. સભ્ય ધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે તેણે મને આ દુનિયામાં મોકલ્યો છે. જો એક માત્ર હજરનો ધર્મ અવલંબન કરશો તો આ દુનિયામાં અને આવતી દુનિયામાં તમારી સારી હાલત થશે. જો તેમ નહિ કરશો તો મારાથી બીજું શું થનાર હવું. તમારા માટે હજર ઉપર આધાર રાખીને રહીશ.” મુન્તી પૂજકો કાંઈ પણ રીતે મહમદ સાહેબને પ્રત્યુબ્ધ કરી શક્યા નહિ. તેથી તેમણે કહ્યું કે, અમે તમને કદી પણ નવો ધર્મ ફેલાવવા દેઇશું નહિ. તેનાથી કદી તમે મરશો કે હમે મરીશું.

આવી વિપત્તી વેળાએ ખંદગીજ હજરત મહમદ સાહેબની શક્તિ વસ્તુ હતી. પોતાના હવનનો બાર હજરના હાથમાં સોંપીને ડર્ખા મિવાય ખુદાનું પવિત્ર નામ ફેલાવવા લાગ્યા. માણુમના જુલમ અને ધિષ્ઠાનથી બેદિન મદને પહાડપરની યુદ્ધમાં જઈને તેનો પાસે આમંત્રી સાથે મનનો ખેદ જણાવના દના. અગમ વિચારથી મારે બાજુએ ખે-

તાની સાથે સર્વ શક્તિમાન, કરણોનો આધાર પરચેયરને જોઈને અને હૃદયમાં તેની વાણી સાંભળીને દુરમનોની પીડાપર મન નહિ લગાડતાં હમેશાં ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યા. મનુષ્યોને હૃદયનો જીલ્લમ સદન કરીને પણ સત્યનું જે ખીજ નખાવું હતું, તે ધીરે ધીરે બહાર કાઢ્યું. આ દુનિયામાં કોણ સત્યની આગ હોલવી શકે છે? સ્વયં ભગવાન સત્યનો રક્ષક છે. આ સંસારમાં એવો શક્તિશાળી કોણ છે, કે જે સત્યનો પરાભવ કરી શકે છે?

હજરત મહમદ સાહેબ ધણી દહાડાના તોરાન પછી અતુકૂળ વખતે મનના ઉદ્ધાસથી જીવનનું કાર્ય સાધન કરતા હતા. તેવામાં તેમના કાકા આયુતાલિખ મરણ પામ્યા. સંસારમાં તેઓજ તેમના આશ્રયદાતા હતા. જેમનો આશ્રય મેળવીને આટલા દિવસ સુધી ધણી દુરમનોથી ઘેરાઈને પણ જીવતા રહેલા હતા, તેઓ પણ આજ છોડીને આત્મા ગયા. વળી એજ અરસામાં-તેમનાં પ્રાણપ્રિય પત્ની જે ખતિજા તે પણ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યાં. મહમદ સાહેબને આવા આઘાત મક્કના રહેવાસીઓ ભૂત વળગેલો, મૃગી, રોગમાં ફસેલો, કહીને ઠીક મરકેરી કરતા હતા, તેવા દુઃખની વેળાએ તેમનો સ્વર્ગમ ભાવ સમજવાને ફક્ત ખતિજા શક્તિમાન થઇ હતી. મક્કના રહેવાસીઓનો જીલ્લમ, અને ઉત્પાદન રક્તપાતમાં મહમદ સાહેબ જેના યોગામાં માથું મૂકીને દગ્ધ પ્રાણુ શક્તિજ કરતા હતા; જેના હસ્તા મુખપર આગ્રાની વાણી સાંભળીને લોકોનો તિરસ્કાર અમાલ કરીને એક માત્ર હુમ્મુ નામ પ્રચાર કરતા હતા, આજ તે પણ ત્યાગ કરીને જતાં રહ્યાં. તેથી શોકાતુર થઇને પાદા પ્રેમના સખત મારથી હજરત મહમદ સાહેબ વિકળ પ્રાણુવાળા થઇ ગયા.

કાકા અને પ્રિય પત્નીના મરણ પછી હજરત મહમદ સાહેબ ગૃહલાગી થયા હતા; સુવાને ધર નહોતું, પેટ ભરવાની પણ પચાંચતી હતી. પારકાનું ધર, પારકાનું અન્ન ખાધને જીવન ધારણ કરતા હતા. પચાસ વર્ષ ધમાં હતાં, સારીરતું બળ ફિણ થયું હતું, આરે બાજુએ અંધારે હતું, આશાનો પ્રકાશ ક્યાંય પણ જોવામાં આવતો નહોતો. તેઓ મહા દુઃખથી મેષિતમ નામના પુરુષના ધરમાં દિવસ ગાળતા હતા. જે ઉમ્મરમાં મનુષ્ય સંસારમાંથી દૂર થઇને આરામ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે ઉમ્મરમાં તેઓ ધર્મને માટે વધારે મેડેવતની સાથે કામ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે રાત્રે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં બેહેરત (સ્વર્ગ) ના ફેરસ્ટા જીવાવલની સાથે બેહેરસમાં ગયા. ત્યાં હજરત ધણી હીમ, હજરત સુસા, અને હજરત ઇસાની સુલાકાત લેઇને છેલ્લે ખુદાની પાસે ગયા અને દિવસમાં પાંચવાર પ્રાર્થના કરવાનું નક્કી કરી લાગ્યા. ઇત્યાદિ વાતોનું વર્ણન કરેલું છે. આ ગંભીર બાવવાળું સ્વપ્ન મુસલમાનોમાં મિરાજ નામથી પ્રખ્યાત છે.

ત્યાર પછી સુતુના ત્રાસથી લય પામીને મહમદ સાહેબ મક્કામાંથી નાસીને મદિનામાં*

* “મદિનાનું” પ્રથમ નામ “યાઝેર” હતું. પણ મહમદ સાહેબ મક્કામાંથી નાસીને ત્યાં ગયા પછી તેનું નામ “મદિના-એ-જવલિ” એટલે બલિષ્ઠવકાતું શેદા એનું નામ પડ્યું. મદિનાનો અર્થ શેદાર છે. જ્યાં મહમદ સાહેબના મક્કામાંથી મદિનામાં નાસી જવાને “હિજ્રત” નામથી ઓળખાય છે. તેમના નાસી આવવાને ૧૭ વર્ષ ગયા પછી ખતિજા ઉમ્મરે “હિજરી” નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું માને છે કે મહમદ સાહેબ જે દિવસે મક્કામાંથી નાસી, તે

ગયા. ત્યાંના લોકોએ તેમને ઘણુંજ સન્માન આપ્યું, અને ઘણાક જણો તેમના નવ્ય દિક્ષિત થયા હતા. મદિનામાં તેમણે પહેલવહેલી એક મસીદ બંધાવી હતી. જે નામથી અધાધિ જાણખાય છે. આખી મુસલમાન કોમ તેને ધણું માન આપે છે. મુસલમાન ધર્મનું પહેલું લજનાલય છે. આઠઠ્ઠા દિવસ સુધી મુસલમાનોને પ્રાર્થના માટે કોઇ મુકરર સ્થળ નહોતું. તે તૈયાર થયું. સાર પછી મસીદમાં ઇજાદત કરવા બધાઓને મુકરર વખતે એકઠા કરવા માટે શું કરવું એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. અખિર પોતાના શિષ્ય નૈઘદના પુત્ર આબ્દાસાએ કહ્યું કે, મેં સ્વપ્નમાં ઇજાદત કરનારાઓને બોલાવવાનો એક ઉપાય મેળવ્યો છે. તે એ કે;—“ખુદા મહાન છે, ખુદા મહાન છે, એક ખુદા સિવાય બીજો ખુદા નથી, મહમદ ઇશ્વરનો મોકલેલો છે, ઇજાદત કરવા આવો, ઇજાદત કરવા આવો, એક ખુદા સિવાય બીજો ખુદા નથી.”

હજરત મહમદ સાહેબને ઉપરની રીત પસંદ પડવાથી તેમણે તે ખુશીથી અવલંબન કરી. અને સવારના પહોરમાં ઉપર પ્રમાણે બોલવાની સાથે ‘ઉંઘ કાઢવાના કરતાં ઇશ્વર દત્ત શ્રેષ્ઠ, ઉંઘ કાઢવાના કરતાં ઇજાદત શ્રેષ્ઠ છે.’ આ વાક્ય જોડવામાં આવ્યું. મહમદ સાહેબના વ્રજતથી અધાધિ સુધી બોલવાની આ કવનિ જગત્પત્ની મસીદે મસીદે દિવસમાં માંચવાર પ્રતિધ્વનિ ચાલે છે.

હજરત મહમદ સાહેબ મદિનાના ધર્મ ગુરૂ અને એકાધિપતિ થયા હતા, અને હજરતે તેો રાજત્વ સુખ પણ, ભોગવી શકે તેમ હતું. પણ દુનિયાત્વ સુખ તેમના હૃદયનું નહોતું. તેઓ કોઇ વખતે એકલી જમીન ઉપર, અને કોઇ વખતે સામાન્ય સાદગી ઉપર સ્થાય રહેતા હતા; કોઇ વેળાએ ખજૂર ખાઇને, કોઇ વેળાએ અનાપાસથી મળેલું દુધ અને મધ જોડે શેરલા ખાઇને રહેતા હતા; પોતાને હાથે ઝાડુ લેઇને ઘર સાર કરતા હતા; અને કપડાં તથા જોડા પણ પોતાનેજ હાથે સાર કરતા હતા. ઘરમાં તેમનો નોકર નહોતો. સર્વ કામ પોતાનેજ કરતા હતા. એક માત્ર ઇશ્વરત કરતાંજ જેના શિષ્યો દુનિયા તમામ ઐશ્વર્ય તેમના ચરણ નીચે નાખી શકતા હતા, તેઓ આવી રીતે ગરીબની પે હવન ધારણ કરતા હતા. ભિખારીના વેશથી દુનિયાના તુચ્છ વૈભવના ઉપર ઉદારીન અઇને રાત્ર દિવસ ખુદાની પ્રખ્યાતિ સ્થાપવામાં મેહેનત કરતા હતા.

મક્કાના વીર પુરુષોનો આધિનાયક આયુબેહુલ અને આયુસોદિયાન એ બે હજરત મહમદ સાહેબના બળવાન શત્રુઓ હતા. તેઓ નિરંતર તેમને તથા તેમના શિષ્યોને દુઃખ દેવામાં કાંઈ આક્રી રાખતા નહોતા. મદિનાના માહુદીઓ પણ તેમના શત્રુ અઇને તેમની સામા થયાં હતા. તેથી એ સર્વની સાથે ધણીક લગાઇઓ કરવાની તેમને ફરજ પડી હતી. અને છેવટે હજરત અલી, હજરત આયુબેકર, ઉમર, અને હામ્મ

નની ગણતરી થઇ છે. પણ અરબર લેગ થયું નથી પહેલા “ફરિ” મદીનાની ૪ તારીખે એકે ઉર દિસન ૬૧૨ ના જુલ માસની ૨૦ મી તારીખની રાત્રે મહમદ સાહેબ મક્કામાંથી નાકા હજીર દિલ્લી સન તે પહીના “મોદારમ” મદિનાની પહેલી તારીખે એટલે જુલહાઈ મદિનાની ૧૫ વર્ષે ખખી અખરે કરવામાં આવી હતી “મોદારમ” મદિના મુસલમાનોના નવા વર્ગને પહેલા મદિને છે નાસવાને આગળી સાતમાં દિલ્લી કહે છે. તે ઉપરથી દિલ્લી સને કહેવાય છે.

‘વજ્રે વીર પુરુષો કે જોઆ તેમના પ્રિય શિષ્યો હતા, તેમની મદદથી સર્વ શત્રુઓને હરાવીને પરાજય કર્યો હતો. મહમદ સાહેબ પોતે કોઇ પણ વખત હથિયાર ચલાવતા નહોતા, પરંતુ લડાઇમાં પોતે હાજર રહીને લશ્કરને ચલાવતા હતા. લડાઇમાં શત્રુઓ સાથે કદી પણ નિહુદર વ્યવહાર ન રાખતાં સદા દયાભાવ અને ઉચ્ચ વિવેક દર્શાવતા હતા. એવા ધણાક પ્રસંગે તેમનું મહત્વ જોઇને તેમના શત્રુઓ ખડુ અભયમ ચતા હતા.

કોરેસો સાથેની લડાઇ વખતે એક દિવસે હજરત મહમદ સાહેબ પોતાની છાવણીથી થોડેક છેડે એક ઝાડની છાયામાં એકલા સૂતા હતા. તેવામાં લાગ જોઇને કારકનામે એક કોરેસ તેમનો વધ કરવાના ઇરાદાથી ધોડો ચલાવતો આવ્યો. ધોડાનાં પગલાં વાગતાં સાંભળીને મહમદ સાહેબે જાગીને જોયું તો કારકનાની ઉધાડેલી તરવાર તેમની છાતીપર હતી. તેણે કોરેસ સ્વરથી ચિત્કાર પૂર્વક કહ્યું;—‘મહમદ! હમણાં તને કાણુ બચાવશે!’ મહમદ સાહેબે અવિચલિત ચિત્તથી ગંભીર સ્વરે કહ્યું;—‘ખુદાતાલા’ તેમણે એવા પ્રબળ વિશ્વાસ અને હિમ્મતની સાથે ખુદાનું નામ ઉચ્ચાર્યું કે તે નામે શત્રુના હૃદયને તોપના શબ્દની માફક કંપાવમાન કરી મૂક્યું. અને ત્યારે તેના હાથમાંની ઉધાડેલી તરવાર નીચે પડી, તેજ વેળાએ મહમદ સાહેબે ઉઠીને તે તરવાર પોતાના હાથમાં લેઇને કારકનાને કહ્યું;—‘હવે તારો પ્રાણ કોણ રાખે છે?’ કાપર પુરુષ ધરધરતો મહમદ સાહેબને પગે પડીને કહેવા લાગ્યો;—‘તમે મારો પ્રાણ બચાવો, મારે બીજુ કોઇ નથી.’ મહમદ સાહેબે કહ્યું;—‘હે અવિશ્વાસી! આવી વેળાએ પણ તારા ગળામાંથી ખુદાતાલાનું નામ નિકળ્યું નહિ! તારા જેવો ગરીબ બીજો કોણ છે? આજથી દયાળુ થવા શીખ.’ એટલું કહીને મહમદ સાહેબે તેની તરવાર પાછી આપીને તેને જતો કર્યો. હજરત મહમદ સાહેબના આવા અચળ વિશ્વાસ અને અપૂર્વ શક્તિથી કારકના મૂંઝ થયો, અને નવો ધર્મ અંગિકાર કરીને તેમનો મદદગાર થયો.

એજ પ્રમાણે આખુજેહલનો બગીચો ઉમર જે ધણેજ બહાદુર અને પરાક્રમી હતો, તે પણ મહમદ સાહેબનો શિષ્ય થયો હતો. એક વખતે ઉમરે પોતાના કાકાનું અપમાન થયેલું જોઇને આગના જેવો તપી જઇ કચ્છરમાં તરવાર બાંધીને મહમદ સાહેબનો પ્રાણ લેવા સાથે નિશ્ચયપૂર્વક નિકળ્યો. રસ્તામાં જતાં તેને એક કોરેસ મળ્યો, ઉમરની બયાનક મુક્તિ જોઇને તેણે પુછ્યું;—‘કચ્છરમાં તરવાર બાંધીને ક્યાં જાઓ છો!’ તરવાર આનમાંથી કાઢીને ફેરવ્યા પછી કહ્યું કે;—‘આજે તરવારથી મહમદની છાતીમાં ભોડાને તેનું લોહી પીશ.’ કોરેસે કહ્યું;—‘જે તમે મહમદને મારી શો, તો શું તેના કુટુંબીઓ તમને મારી નહિ નાખશે? આવાં વચન સાંભળીને આંખ લાલ થઇ. અને ચુસ્તમાં બોલ્યો કે, તમારી વાત સાંભળીને હું અભયમ પામ્યો છું. તમે શુ વિધર્મિ થયા છો? કોરેસે તેના જવાબમાં કહ્યું, સર્વ કરતાં અભયબનો વિધર્મ એ છે કે, તમારી પ્લેન અને જનેવી વિધર્મિ થયાં છે. પહેલાં પોતાનું ધર પોતાનાજ ધરમાં આગ લાગી છે. એ વાત સાંભળીને ઉમરનું આખુ સરીર લાગ્યું તે દોડતો પ્લેનને ઘેર ગયો. ત્યાં જઇને જુલે છે તો પ્લેન ફટકા સેપક એ બને મહત્ત્વ પૂર્વક કુરાન વાંચે છે, અને તેમની આંખોમાંથી ટ

પ્રવાહિત થાય છે. અંકરમાન પોતાની સામે ઉત્તરને આવતો જોઈને
કરીને ખુપાવવાની કોશીશ કરવા માંડી. તેમની ઝડક જોઈને ઉત્તરનો
તેણે પુછ્યું, તમે શું સ્વર્ધન છોડ્યો છો? સંપદે જ્યાં જ્યાં આવ્યો કે, જો સત્ય
સાક્ષીએ તો સ્વર્ધન છોડવામાં હોય શો? ઉત્તરથી આ વાત સાંભળ થઈ થઈ
તરવાર આનમાંથી કાઢીને તેમને મારવા હોડ્યો. પગની ઠોકરો મારીને સંપદને
ઉપર નાખી-દેખને તેની છાતીમાં તરવાર બોપી દીધી, એવી વખતે પતિવ્રતા સતી
સ્વામીનું મરણ પામે આવેલું જોઈને ક્રોધથી ઉત્તર વાછડાની પેડે બાંધી સામે
ઢળી રહી. ઉત્તરે તુર્ત સંપદને છોડી દીધે પગની ઠોકરથી બહેનને જમીન ઉપર
દીધી. મારથી તેના મોંમાંથી ધણીજ નેરથી લોહીના પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. ફતમા શિ
શ્યાસ ઉપર અટક રહીને બાંધને કહેવા લાગી, હે પરમેશ્વરના કુરમન! સત્ય સ્વરૂપ
શ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખવાને માટે તે મને મારી છે. તમે ગમે તેટલો શુભકર કરશો, 'તો
પણ હું સત્ય ધર્મને છોડનાર નથી. નિમય જાણુજે કે, એક ધર્મર સિવાય બીજો ધર્મ
નથી. અને હજારત મહામહ સાહેબ સત્ય ધર્મનો ફલાવનાર છે. શતમાના શરીરમાંથી લો-
હીના પ્રવાહ નિકળ્યાથી જમીન લાલચોળ થઈ ગઈ. બહેનની આવી હાલત જોઈને ઉત્તરે
સમ હૈકુ યોહુંક પીંગળ્યું. એ હાલતને સુસમય જાણીને ખુદતાલાએ તેના પ્રાણને પોતાની
તરફ ખેંચ્યો. ઉત્તરે વિચાર કર્યો કે, મારી બહેન મરતાં મરતાં પણ જે ધર્મ દેવતાની સાક્ષી
આપે છે, મરવાની વખતે પણ તે વિશ્વાસની સાથે અતુકલ 'તેજથી પોતાનો ધર્મ પ્રચાર
કરે છે, માટે કદાપિ એનામાં કંઈ સત્ય હોય. એવો વિચાર કરીને બહેનના અચળ વિશ્વાસ
સથી તે મુગ્ધ થયો. થોડી વાર સુધી ચૂપ રહ્યા પછી તે જોલ્યો, તમે શું વાંચે .. હતાં
એકવાર મને તે સબળાવો. ઉત્તરે લોહીવાળા હાથ ધોવા. પછી બહેન શતમાએ રતેલથી
બાંધના હાથમાં કુરન આપીને વાંચવાનું કહ્યું. ઉત્તરે તે વાંચવા લાગ્યો. જેમ જેમ તે
વાંચતો ગયો, તેમ તેમ તે વધારે મુગ્ધ થવા લાગ્યો અને છેવટે પરકાળ, અને પાપની
સજા વાંચીને તેના હૃદયમાંથી મુક્તિ પૂળ ઉપરનો વિશ્વાસ નતો રહ્યો. તુરત તે ત્યાંથી
હજારત મહામહ સાહેબને મળવા ગયો. અને ત્યાં જઈને તેમનો સહનો શિષ્ય થઈ રહ્યો.

હજરત મદમદ સાહેબ ગાંધીના પગે બેસીને કહ્યું કે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે જેવા જેવો વસ્ત્ર પહેલો છે તેથી આપણે પણ એવો વસ્ત્ર પહેલીએ છીએ. હજરત મદમદ સાહેબની શિષ્ય થયા. ખાવા પીવા ઉપર ધ્યાન નહિ આપનારા, આગળ જેવા સૂચના તેઓમાં નહીં થાયે એવા બહાદુરો હમેશાં ચોરીનો ધંધો છોડીને તેમના મંડળમાં પ્રવિષ્ટ થયા. એ પ્રમાણે સભ્યો નય થયેલાં તેમણે મદમદ સાહેબ આનંદ પામવા લાગ્યા. પરંતુ જન્મજ્મિ મક્કામાંથી ચર્ચિત પૂજનો ત્યાગ થયેલા નહિ બેચારી બેઠિત થયા. તેથી તેઓ ૧૦ હજાર ગાણુમની ફાજલે તેમણે મક્કામાં પ્રવેશ કર્યો. હજરત મદમદ સાહેબ આજે બાદશાહ થયા હતા, પણ પહેલાં રવાના, વસ્ત્ર ફફિરનાં હતો તેઓ કુગળના કેટલાક પ્રકાર બોલતા બોલતા મક્કાના દરવાજામાં પહોંચ્યા. તેઓ મોટે સારે કહેવા લાગ્યા કે;—“આ દુનિયામાં અને પેલી દુનિયામાં અહાલું રાજ છે, ખુદા મને શક્તિમાન અને માન સ્વરૂપ છે. મુશ્કરની વાળી આજે મદ” મદમદ સાહેબ પ્રથમ કાળુ

હરી. સાર પછી તેમાંની ૩૬૦ મુક્તિઓને ભાગી નાખી તેનો નાશ કર્યો. હજારો વર્ષથી આરબો જે દેવ દેવીની ઇશ્વાદત કરતા હતા, તેનો આજે નાશ થયો. મક્કાવામીઓએ જોયું કે જેઓને સર્વ શક્તિમાન તરીકે આટલા દિવસથી પૃથ્વિએ છીએ, તેઓ આજે પોતાની રક્ષા પણ કરી શક્યા નહિ. તેથી તેઓના હૃદયમાંથી દેવ દેવીના ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો. અને સૌએ મહમદ સાહેબનો ધર્મ અગિકાર કર્યો. હજરત મહમદ સાહેબ આજે મક્કાના અધિશ્વર થયા છે. તેમનાં આધિનમાં દશ હજાર વીર પુરૂષો હતા. ઇશ્વર કરત તો તેઓ પોતાના જૂના શત્રુઓને કુટુંબની સાથે મારી નાખીને તેઓના અતુલ્ય ઐશ્વર્યના અધિકારી થાત. અને વેરનો બદલો લેત. પરંતુ જ્ય મેળવીને તેમણે મક્કામાં સર્વથી પહેલાં એક ખુદાનો મહિમા જાહેર કર્યો. સૌજન્ય અને નમ્ર વ્યવહારથી દુશ્મનના અંતરમાં અધિકાર સ્થાપ્યો. માણસોનાં ટાળે ટાળાં તેમની પાસે આવીને નવો ધર્મ અગિકાર કરવા લાગ્યાં. સર્વે પ્રતિજ્ઞા કરી કે;—‘હમે ખુદા સિવાય બીજી વસ્તુની ઇશ્વાદત કરીશું નહિ; વ્યભિચાર, બાળકની હત્યા, અને અસ્વાભાવિક અભિગમન કરીશું નહિ; મિથ્યા કથા કહીશું નહિ, અથવા સ્ત્રી જાતની ગ્લાનિ કરીશું નહિ.’ નવા શિષ્યો ભયથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા તેમની પાસે આવવા લાગ્યા. તે સર્વને સંબોધીને મહમદ સાહેબે કહ્યું કે;—તમે શા માટે ભય કરો છો? મારું શું જોવાથી તમે ભય કરો છો? હું રાજા નથી, હું કોરેસ વંશની એક ગરીબ આરતનો છોકરો છું. મને જોઈને કોઈએ ભય કરવો નહિ; હું તમારામાંનો એક છું. મક્કાની રાજ્ય વ્યવસ્થા ઠીક કરીને મહમદ સાહેબ પાછા મદિના તરફ ગયા.

મદિનામાં ગયા પછી મહમદ સાહેબે જૂદા જૂદા દેશમાં ધર્મ પ્રચારને માટે મોકલવાની મોકલ્યા. તેમને જતી વેળાએ કહ્યું કે;—‘સર્વની જોડે મધુર વ્યવહાર કરજો, કોઈને કડિયુ વચન કહેશો નહિ, સર્વને આનંદિત કરજો, કોઈને ધિક્કારશો નહિ. શાસ્ત્રવાદીઓ તમને પુછે કે, ‘એહેસ્તનો રસ્તો કિયો છે? તમે તેમને કહેજો કે, ઇશ્વરના સહાયમાં વિશ્વાસ રાખવો અને તેનું પ્રિય કાર્ય કરવું, એ એહેસ્તમાં જવાનો માર્ગ છે.

હજરત મહમદ સાહેબ શરીરે મક્કાની હજ કરવા સાર ફજીરના વેશે નિકળ્યા. તેમની સાથે લગભગ એક લાખ માણસો જવાને તૈયાર થયું. તે સર્વને લેઈને મહમદ સાહેબ મદિના પાસેના એક મેદાનમાં ગયા. સાં એક લાખ માણસના કંઠથી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે, હે ઇશ્વર! અમે તારા નોકર છીએ, તું અદ્વિતીય છે. તુંજ મનુષ્યનો રક્ત ઉપાસ્ય છે, તું મંગલ દાતા છે, તુંજ આ બ્રહ્માંડનો અધિશ્વર છે, તારા સિવાય આ દુનિયામાં બીજો કોઈ ગાદિક નથી, ઇત્યાદિ. એ વખતે આખા આરબસ્થાનમાં શાન્તિ ફેલાઈ હતી, સર્વ જગ્યાએ એક ખુદાતાલાતું વિજય નિશાન ઉડતું હતું. વિધામ કેવી મહાન શક્તિ ધારણ કરે છે? જે દેશ અગાંઠ માત્ર લગાઈ ઈટાની જગા થઈ પડ્યો હતો, તે દેશ હમણાં એકજ મનુષ્યના વિશ્વાસના બળથી એક પ્રાણ અને એક મન થઈ ગયો.

હજરત મહમદ સાહેબે મક્કામાં જઈને સર્વને એકઠા કરીને કહ્યું કે,—‘હવે હું એક વર્ષ જીવતો રહીશ કે નહિ તે હું જાણતો નથી. હું એક સામાન્ય માણસ છું. અને મૃત્યુ કોઈ વખતે મને આ દુનિયામાંથી લેઈ જશે, એટલા માટે મારા મનની વાત તમને કહું છું. તમે એકમેકના જીવન અને ધન સંપત્તિને પવિત્ર જાળીને રક્ષણ કરજો. તેમજ

નારીઓને સન્માન આપીને તેમની સાથે મેહેરખાની બરેલો વ્યવહાર સખજો. રાખજો કે, તમે ખુદાની પાસે તમારા કામને માટે જીએદાર છો. ઇલાહિ ઉપદેશ તેઓ પાછા મદિનામાં આવ્યા.

મદિનામાં આવ્યા પછી મહમદ સાહેબનું શરીર દહાડે દહાડે દુર્બળ થવા એક દિવસે તેમને બહુ બેસથી તાવ આવ્યો હતો, તે છતાં હજરત અલીની સાથે તેઓ મસીદમાં ગયા હતા. અતિ કષ્ટથી વેદી ઉપર બેસીને પ્રાણ-મન ખોલીને ખુદાની ઇજાજત કરી. ત્યાર પછી સર્વેને સંબોધિને કહ્યું કે:—“જે તમને કોઇ વેળાએ કદી મેં માર્યા હોય, તો આ મારી પીઠ ઉઘાડી કર છું, મને આજે મારીને રજુથી મુક્ત કરો. જે તમારી જાણ સેથી મેં કંઇ અન્યાયથી લીધું હોય તો તે જાહેર કરો, હું તે આપીને રજુદાયથી મુક્ત થાઉં, મહમદ સાહેબે આદિમાં મનતા આવેગથી ઘણી વાતો કહી હતી.

ત્યાર પછી શુક્રવારના દિવસે મુસલમાનો એકત્ર થઇને સામાજિક નિમાજ પઠવા ગયા હતા ત્યાં મહમદ સાહેબ દુર્બળ શરીરને લીધે જઇ શક્યા નહોતા. તેથી સર્વે ઘણા વ્યાકુળ થઇ ગયા. ઘણાને તેમને મરેલા સમજીને રોવા લાગ્યા. હજરત આયુબેકર તેમને રોતા અટકાવવાને સમર્થ થયા નહિ. તેથી મહમદ સાહેબ અતિ કષ્ટ વેડીને બિહાનામાંથી ઉડીને મસીદમાં ગયા. તેમને જોઇને સર્વેનાં મન આનંદથી ઉભરાવવા લાગ્યાં. ઇજાજત થઇ રહ્યા પછી મહમદ સાહેબે સર્વેને સંબોધિને કહ્યું:—“મેં જાણ્યું છે કે હમણાં તમે મારા મૃત્યુના સમાચાર જાણીને ઘણા વ્યાકુળ થયા હતા. પરંતુ કહો જોઇએ, કોઇ કાલે કોઇ સાધુનું મૃત્યુ થયું નથી? ત્યારે હું શું અમર થઇને તમારી જોડે સર્વદા રહી શકીશ? સર્વે ઇશ્વરેઆથી થાય છે, કોઇ પણ ઇશ્વરની ઇજાજતમાં હરકત પહોચાડી શકતો નથી. જોજો મને મોકલ્યો છે, હું તેનીજ પામે જઇશ. તમને મારી હેઠલી વિનંતિ આ છે કે, તમે એકતા સૂઝમાં બદ્દ થઇને રહેજો. એક મેકને પ્રેમ, સન્માન, તથા વિષત્તિમાં મદદ કરજો. એકમેકને દ્રઢ વિશ્વાસથી ધર્મ કાર્ય કરવામાં ઉત્સાહિત કરજો, પ્રાર્થના, વિશ્વાસ, અને સાધુ કાર્ય દ્વારા આ લોકમાં, માણસ સૌભાગ્યવાન થાય છે. ખીજાં સર્વ કામ તેને નફામાં કરે છે. હું જે લોકમાં જનાર છું, તે લોકમાં તમે પણ આવશો. મૃત્યુ કોઇને પણ ક્ષમા કરતું નથી. આ જીવનમાં તમારા કષ્ટાણુને માટે મેં યત્ન કર્યો છે, મુલા પછી પણ હું તમારોજ રહીશ.”

શિષ્યોને સાંત્વના આપીને હજરત મહમદ સાહેબ પોતાને ઘેર ગયા. બીજો દિવસે તેમને મંદવાડ વધ્યો હતો. મરણ પામે આવેલું જોયાથી પોતાના મુસાબોને ઓડવાની આજ્ઞા આપી. અને પોતાની પાસે જે કંઇ હતું તે બધું મરીબોને વેહેવી આપવા કહ્યું. ત્યાર પછી ઉપર નજર કરીને બોલ્યા:—“હે ખુદા! મૃત્યુના દુઃખમાં તું મને મદદમાર થા.” ત્યારપછી ઘોડીવાર રહીને બે હાથ જોડીને ખોખરા અવાજથી કહેવા લાગ્યા:—“પ્રભુ તમારી ઇજાજત પૂર્ણ થાઓ.” હું સ્વર્ગના સોજાતીઓની સાથે આજે મળીશ. આવી રીતે બોલનાં બોલતાં આ મહાત્મા પુરપનો પવિત્ર આત્મા આદ્યો ગયો.” તા. ૬ જુન સને ૬૩૨ ને સોમવાર, મુસલમાની રવિકલ આખર મહિનાની ૧૨ મી તારીખે હજરત મહમદ સાહેબ આ નાશવન જગત છોડીને અનંત પામમાં આદ્યા મયા છે. મહા

સૂર્યની પેઠે તેઓ આખા આરણ્યસ્થાનમાં પ્રકાસતા હતા, તેઓ આજ અસ્તમિત થયા. ધાંડા અંધારામાં આખો આરણ્ય દેશ છવાઈ ગયો.

વિઝળીની પેઠે આખા નગરમાં હજારત મહમદ સાહેબના મૃત્યુના સમાચાર ફરી વળ્યા. સર્વે કાણુ કાળને માટે વળાહતના જેવા થયા. તત્કાળ હાથમાંથી કામ પડતું મુકીને સોડા તેમના ઘર તરફ જવા લાગ્યા. યોડા વખતમાં તેમનું ઘર લોકોથી ભરાઈ ગયું. અને વિલાપ-ધ્વનિથી આકાશ ગાથા ઉડ્યું. ઉમર મુતીક્ષુ તરવાર કાઢીને કહેવા લાગ્યો કે, જે કહેશે કે હજારત મહમદ સાહેબનું મૃત્યુ થયું છે, તેનું આ તરવારથી માથુ કાપી નાખીશ. હજારત મહમદ સાહેબ મુસલમાનોને કિનારા વગરના સાગરમાં તરતા મુકીને જશે, એ વાત કોઈએ પણ માની નહિ. હજારતઓથી વગેરે સગાંવડાલાંએ હજારત મહમદ સાહેબનું શરીર સુવાસિત પાણીથી ધોઈને તેના ઉપર સુગંધી વસ્તુઓ નાખી, અને સુંદર વસ્ત્રોથી તે ઢાંક્યું. ત્રણ દહાડા સુધી તેમના શરીરની રક્ષા કરવામાં આવી-ત્રણ દહાડા સુધી મદિનામાં કોઈ પણ માણસે આહાર-નિદ્રા કરી નહિ. હજારે માણસો તેમના મૃત્યુ દેહને ઘેરીને બેઠાં હતાં. ત્રણ દિવસ પછી તેમના મૃતદેહને આયસના ધરૂમાં સમાધિ-સ્થ કરવામાં આવ્યું હતું.

હજારત મહમદ સાહેબે ખતિબના મરણ પછી ખીજા કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેઓમાં ફકત મેરિયા નામે સ્ત્રીને પેટ એક પુત્ર થયો હતો, તે પણ નાનપણમાં જ મરણ પામ્યો હતો. ખતિબને બે પુત્ર થયેલા તે પણ બચપણમાં મરી ગયાનું પ્રથમ જણાવ્યું છે. એ રીતે તેમના મરણ સમયે તેમને પુત્ર નહોતો. પરંતુ તેમનાં પુત્રી કા-તેમત કે જે હજારતઓની સાથે પરણ્યાં હતાં, તેમને પેટે માત્ર એક જ પુત્ર હસન નામે હતો. શતેમત ધણાં ખુળસરત અને સદ્ગુણશાળી હોઈને પૂજ્ય ગણાતાં હતાં. તેમનું નામ રમરણ થતાં આજે મધુ મુસલમાનોનું હૃદય હર્ષથી નાચી ઉઠે છે.

હજારત મહમદ સાહેબે ધન, માન, અને ગૌરવની ઇચ્છાથી પરિચાલિત થઈને મુસ-લમાન ધર્મ પ્રચાર કર્યો નથી. રાજસુકૃત તેમની આગળ તુચ્છ હતો, પૃથ્વી ઉપરનું રાજ્ય નિહાસન તેમણે દોઢર ગારીને નાખી દીધું હતું. તેઓ પૃથ્વીના તુચ્છ યશના બિખારી નહોતા. જીવન મૃત્યુનું ઉડું તત્વ ભહેર કર્યું એજ તેમના જીવનનું યજ્ઞ લક્ષ હતું. તે કામ પૂર કરીને તેઓ આ લોકમાંથી ગયા હતા. ધન, માન તેમના પગ નીચે રાજાનાં હતા, પણ પોતે તેનો અર્થ કરતા નહોતા. સમસ્ત આરણ્ય દેશ તેમની એક આંગળીની ઇચ્છારતથી ઢાંપતો હતો. વિજીત બનિની અગ્ર સપત્તિ તેમના ચરણ નીચે અર્પિત થતી હતી. પરંતુ પોતે કદી પણ બિખારીની દગા સાગ કરી નહોતી. સામાન્ય કપડાં પહેરીને બધા નિવારણ કરતા હતા. અને ખજૂર ખાઈને જીવન ધારણ કરતા હતા. સાદડી ઉપર સૂતા હતા, અને પોતાનાં કપડાં તમા બોડા પણ પોતેજ સાંકર કરતા હતા. ધરનું કામ દાન પણ પોતેજ કરતા હતા. તેમની આંખ દુનિયાના નાસ પામનાર ધન-માન ઉપર પડતી નહોતી. સર્વદા ઉપર મોં ગળીને કપડાંમાં મગ્ન થઈ રહેતા હતા. સત્તાના મેષક થઈને તેમણે જીવન ગાળ્યું હતું. સત્તાનાજ અગામી નેમણે મોક્ષપામે હજારે રાજાને પરાજય કર્યો હતો.

કેટલાક જણ કહે છે કે, તરવારના બળથી મુસલમાન ધર્મ જ્યવાન થયો છે. પરંતુ જ્યારે હજરત મહમદ સાહેબે ધર્મસ્તુ દર્શન મેળવીને ખતિબની પાસે મનની વાંત જાહેર કરી, ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી? જ્યારે ધીરે ધીરે એકના પછી એક તેમના શિષ્યોની સંખ્યા વધવા લાગી, ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી? જ્યારે મદિનાના લોકો અકબી રાત્રે તેમની પાસેથી અમોઘ પ્રતિજ્ઞામાં દિક્ષીત થયા હતા, ત્યારે તરવાર ક્યાં હતી? કેવળ વિશ્વાસના બળથી બળવાન થઈને મુસલમાન ધર્મનો વિજય વાવટો સવંત્ર ઉડ્યો છે.

મુસલમાની-ધર્મશાસ્ત્રી ધર્મમાં પાછળથી શીઆ અને સુન્ની એવા બે પક્ષ પડ ગયા છે. સુન્ની જાતના મુસલમાનો અય્યુબેકર, ઉમ્મર, અને ઉસમાનને ઇમામ તરીકે માને છે. શીઆ જાતના મુસલમાનો તેમને ઇમામ તરીકે કયુલ નહિ રાખતાં અલીને પહેલો ઇમામ ગણે છે. અને બીજા અબીઆર મળી બાર ઇમામ ગણે છે.

હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબના ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે;—“સર્વવ્યાપી ખુદા-પ્રભુ એક છે. તે અદ્વૈત જ્યોતિ સ્વરૂપ છે. તે અવતાર લેતો નથી. ખુદાની જ્યોતિના કિરણોથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ખુદાની જ્યોતિ આપણા શરીરમાં આપેલી ચૈતન્યની જ્યોતિને મળતી છે. તે આપણા શરીરમાં પોતાના તુરના સામર્થ્યથી બિરાજ્ય છે. તેજ તુરની કૃતિથી આપણા શરીરનો વ્યવહાર ચાલે છે. તોપણ ખુદાએ આપણા શરીરના આત્માને ઉત્પન્ન કર્યો છે. આત્માથી અતઃકરણ, અતઃકરણથી સર્વ કાયા પ્રગટી અને કાયાથી આખી ખલક થઈ. તેથી કહે છે કે, આ ખલક ખુદાના તુરથી પેદા થઈ આ તુર સર્વત્ર ચમક્યા કરે છે. એ ચમકારાથી સૂર્ય, તારા, ચંદ્ર, વીજળી, અને અગ્નિ આદિ પ્રકાશે છે. તે તુર સર્વત્ર વ્યાપક છે. બંદગી કરવાથી તે પ્રસન્ન થાય છે. તેને પ્રસન્ન કરવા માટે ખવિત્રતા, શુદ્ધિ, સત્યતા, અને નેહી રાખવી પડે છે. તે સર્વત્ર એકજ છે. તે છતાં તે સર્વની વાત જાણે છે. એવો સર્વ શક્તિમાન અને સંપૂર્ણ છે. જે કુરાનના ફરમાન પ્રમાણે ચાલે છે, તે સ્વર્ગવાસ કરે છે. બંદગીનો રસ્તો બતાવનાર પેગંબર છે. તેમાં હજરત મહમદ પેગંબર સાહેબ આખર જમાન એટલે છેલા પેગંબર છે. તેમની પહેલાં આર ખલિફા-પેગંબરો થયા. તેમને આસાહાબ એટલે પેગંબરના મિત્ર કહે છે જે કુરાન તથા પેગંબરને માનતા નથી, તેમને કાફર કહે છે. કાફરના ધર્મને કુફર કહે છે કુફર ધર્મમાં મિત્તિ પૂજક, અગ્નિ પૂજક, વગેરે ભેદ છે. મુસલમાની ધર્મમાં જે કલમો પઢાયે છે, તે આ પ્રમાણે;—

“અશ્હુદા અનજાઈલાહા હલ્લૂહા માહુમ્મદુન રસુલુહા:”

અર્થ—હું માન્ય કરું કે પરમેશ્વર સિવાય બીજો કોઈ દેવ નથી. અને મહમદ પરમેશ્વરનો પેગંબર છે. વળી કંઈ શુભ કાર્ય કરતી વખતે મુસલમાનો પ્રથમ આ વાક્ય બોલે છે;—“બિસ્મિલ્લા રહિમાન રહિમ.” એટલે કે, પરમ દયાળુ પરમેશ્વરને સર્વ અર્પણ થાઓ.

મુસલમાનો પરમેશ્વરને અલ્લા, હકાલા, મૌલા, ખુદા, કરીમ, અને બાહેદ, ઇલાદિ કહે છે. કુરાનને કિતાબમંશુદ અથવા કલામુલ્લાં કહે છે. સલા બોલવું, ચોરી, ખુન, બળિયાર અધર્મ, અન્યાય, અસલા, અને માદક પદાર્થ જે નિંદાવાળી ચીજોનો ઉપયોગ

એ સર્વ કરવાની મનાઈ છે. સર્વ જીવોપર દયા રાખવી, સર્વપર બાઈ પ્રમાણે સ્નેહ રાખવો, બાળ ન ખાવું, માંસ મદિરાની પાસે ન જવું, નિત્ય પાંચ વખત નિમાંજ પઢવી, દાન કરવું, રોગ્ય રહેવું, સ્વચ્છતા-પવિત્રતા રાખવી, કલમો પઢવો, નકારા અને અપવિત્ર વિચારો દૂર કરવા, ઇલાદિ શરમાતો છે. લોકોને ધર્મમાં આસ્થા રખાવવા માટે પીર, પેગંબર, અને શકીશનાં ચરિત્રો તથા ચમત્કારથી ભરેલા યુરાણુની માફક મયો લખેલા છે. નફેને "દોનખ" કહે છે. તેનો ઉપરી સેતાન છે. તે મનુષ્યને નકારી શુદ્ધિ પ્રેરે છે. સ્વર્ગને "જનત" કહે છે. બંદગી કરનાર સ્વર્ગમાં ખુદા પાસે રહે છે. પીર, પેગંબર, અને શકીશને માને છે. તેમની કચર કે દરગાતેં પુષ્પ, ધુપ, દીપ વગેરેથી પૂજે છે, અને માને છે. તેમજ શ્રીશળ ચઢાવે છે. એ વગેરે ક્રિયા કર્મ મૂર્તિ પુજના જેવાંજ તેઓ કરે છે. પુનર્જન્મને તેઓ માનતા નથી. કથામત—ઇન્સાફની વખતે મરણ પામેલો સર્વ સ્ત્રી પુરુષોને એકજ વખતે ખુદા જીવતા કરી ઇન્સાફ કરશે. સારાં કામ કરનારાઓને ખુદા પોતાની પાસે રાખશે. અને નકારાં પાપી કર્મ કરનારાઓને નફ પીઝ ભોગવાવી નાશ કરશે. મનુષ્યનો આત્મા બીજાં પ્રાણીઓના આત્મા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આ ધર્મમાં મંત્ર તંત્રને માને છે. મકાના કાબતુલ્લા મંદિરની તરફ જોઇને નિમાંજ પઢે છે. કાબતુલ્લાની નીચે જમ-જમ નામે જે પવિત્ર કૂવો છે, તેના પ્રાણીથી હજ કરનારા નહીને પોતાને પાક થયેલા સમજે છે. અને એ કૂવાનું પ્રાણી વાસણમાં ભરીને દેશ વિદેશ લેઈ જાય છે. હજ-ત્રા કરવા આવેલાઓ કાબતુલ્લા મંદિરની પ્રદક્ષિણાની વખતે પાક ગણાતા કાળા પથ્થરને ભક્તિ પૂર્વક સાતવાર ઝુબે છે. શીઆ પંથી વહોરા વગેરે પુનર્જન્મ તથા ઇશ્વર અવતાર લે છે, એવું માને છે. બીજા ધર્મની પેટે આ ધર્મમાં મતવાદથી શીઆ અને સુન્ની એવા બે ધર્મ જૂદા પડ્યા છે. તે સિવાય મતવાદ અને ક્રિયા કર્મથી જૂદા પડી બીજાં ઘણાં પંથો થયેલા છે.

લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષ આઘ્યાં ગયાં છે. જવહર વિશ્વાસ અને અગાધ ઉત્સાહના અવતાર હજરત મહમદ સાહેબ આ લોક છોડીને આઘ્યા ગયા છે. પરંતુ ભારતવર્ષથી તે આલનિરિયા સુધી આખા જૂનાગના મુસલમાનોમાં હૃદય આજ પછી તેમના નામથી નાચે છે. તેમનાજ નામનું રાત્ર દહાડો મનમાં રટણ કરે છે. આફ્રિકાના જંગલોમાં, આરબ-સ્થળના રેતાળ રણમાં, હારતના દરેક કોરેર અને ગામડામાં, આશગાન રાખના દરેક પહાડની ટોચપર, તુર્કસ્તાનની વિશાળ તલાટીમાં, ઇરાનના મનોહર ખગિયામાં, અને તુરકના દરેક નગરમાં આજ પછી રાત્ર દિવસ હજરત મહમદ સાહેબનો જયનાદ ધાય છે. લગભગ ૧૮ કરોડ ઇશ્વરના પુત્રો આજે તેમનું પવિત્ર નામ ખૂબે જાપે છે. જે ધર્મ મૂર્તિ પૂજથી ઘેરાયેલા આરબ દેશમાં એક માત્ર ખુદાની પૂજા પ્રતિષ્ઠિત કરી છે, નારી જનિની દુર્ગતિ નિવારણ કરી છે, જંગલી જનિમાં જાન ચર્મોનો આરંભ કર્યો છે, ગુલામગીરીની સાંકળ તોડી નાખી છે, ને ધર્મદારા જગતમાં મધુર રાજ ઉત્પન્ન થયું છે. તે રાજ ખાઇને કરોડો નર નારી જંગલીપણાની હાડનમાંથી મક્કા ગયાં છે. ધન્ય છે! ઇશ્વરને કે જે પોતાના પાસા ખાંચે ઉપર કૂપા વરસાવવા માઈ એકાદ મદાન પૂરવને વખતે વખત મોડલીને જગતનું કલ્યાણ કરાવે છે. ને ઠીક રીતે હજરત મહમદ સાહેબના હારે કલ્યાણ કરાવ્યું હતું.

ૐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ

મહા-જનમંડળ.

પ્રથમ દર્શન.

વિભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

નૃપતિઓ.

વનરાજ આવડો.

પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાત દેશનો વિસ્તાર હાલના જેટલો નહોતો. માત્ર પંચામરની પડોસના પ્રાંતનેજ ગુજરાત કહેતા હતા. વડનગરની આસપાસનો દેશ-કે જે જૂના વખતમાં “આનર્ત” નામથી ઓળખાતો હતો, તે શિવાય ઉત્તર બાજુનો થોડો પ્રદેશ મારવાડમાં ગણાતો હતો. તેમજ મહિ નદીની દક્ષિણે ભાગ લીટ દેશમાં, અને બાકીનો બધો ભાગ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ગણાતો હતો. ગુજરાત એ નામ મૂળ સંસ્કૃત સ્પદ “ગુર્જરા” ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલું છે. ગુર્જરા એટલે ગુર્જરાએ રક્ષણ કરેલી ભૂમિ.

ઈસ્વીસનની સ્મૃતિ સદી પહેલાં ગુજરાતમાં ક્રિયા ક્રિયા રાજ્ય થયા, અને તેમના વખતમાં શાશા બનાવ બન્યા, એ હકીકત આપણા જાણવામાં આવી નથી. કેમકે અગાઉ ઇતિહાસ લખી રાખવાનો રીવાજ નહોતો. હાલમાં મળી આવેલા જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, અને શીક્ષાઓ વગેરે ઉપરથી એટલું જ જાણવામાં આવ્યું છે કે, શુભારે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર મગધ દેશના મૌર્યવંશી રાજા અશોકનો અમુક ગુજરાતમાં હતો. તેના પછી યાન (ગ્રીશિયન) લોકોનું રાજ્ય થયું હતું. સાર પંડી માળવામાં શક લોકોનું રાજ્ય થયું, સારે તેમના તરફથી સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની જૂનાગઢમાં એક અધિકારી રહીને

(૧) પાશ્ચિમાત્ય પદિતો ઈ સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં અશોક રાજ થયાનું કહે છે પરંતુ એ વાત સાત નથી બુદ્ધો અશોકનું અસ્તિત્વ મુદ્દ ૧૨૫

સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત ઉપર અમલ ચલાવતો હતો. શક લોકો પછી કનોજના ગુપ્ત વંશના રાજાઓનો અમલ થઈ છેવટે વજ્રવીપુરના રાજાઓનું રાજ્ય થયું હતું. તેનો છેલ્લો રાજા શિક્ષાદિત્ય નામે હતો. તે શુભારે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકામાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વિશે એવું કહેવાય છે કે, કાકુ નામે એક મારવાડી વેપારીએ વજ્રવીપુરમાં જઈને મોટી દોલત મેળવી હતી. તેની પુત્રી પાસે સોનાની રત્ન જડીન એક કાંઠાડી હતી. તે શિક્ષાદિત્યે પોતાની પુત્રીને માટે તેની પામૈથી જોર જુલમથી પગલી લીધી. તેથી કાકુએ રીસાઈને રોએચ રાજા પાસે જઈ તેને ધણું દબ્બ આપવા કરી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરાવી. પછી રોએચ રાજાએ આવી શિક્ષાદિત્ય રાજાને મારી નાખી વજ્રવીપુરનો નાશ કર્યો.

એ રીતે વજ્રવીનગરના રાજ્યની સમાપ્તિ થયા પછી યોગજ વખતમાં ચાવડા^૧ જાતિના રાવપૂતોએ ગુજરાતમાં પોતાની રાજ્ય સત્તા સ્થાપિ. એ વંશના પહેલા રાજા જન્મરાજ—જયશિખરે ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકામાં ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તરે પંચાસર નામે નગર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજગાદી કરી હતી. આ જયશિખર રાજા આપણા આ ચરિત્ર નાયક વનરાજનો પિતા થાય. તે મોટા પ્રતાપી રાજા હતો. તેના અમલમાં ગુર્જરી રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. લોકો ઉધમી અને સદાચારી હતા. પુરોયો તથા સ્ત્રીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરતાં હતાં. દેશ આબાદ અને સમાધાનીવાળો હતો. ન્યાય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્યાજખી મળતો. વાઘ અને જકરી એક આરે પાણી પીનાં હતાં. રાજાની દયા, ઉદારતા, સાચવટ, અને સખતા વખણાતાં હતાં. આખી પ્રજાનો પ્રેમ તેના ઉપર ધણો હતો. તે વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. રૈયન ઉપર કરતો ભોજો જેમ જીવે તેમ ઘોડો રાખવાની કાળજી કરતો. તેમજ રાજ્યનાં નાણાં પ્રમનાજ સુખ સાધનમાં વાપરતો હતો. તે મુલતાનના રાજાની કુંવરી રૂપસુંદરી વેરે પરણ્યો હતો. રૂપસુંદરી તેના નામ પ્રમાણે ખરેખર સ્વરૂપવાન અને ભણેલી હતી. તેમ તે પતિવ્રતા સાધ્વી દેવી હતી. જયશિખર રાજા રૂપસુંદરી જેવું રમણિ રત્ન મેળવીને સંસાર વૈભવ તથા રાજવૈભવ પૂર્ણ શાન્તીથી ભોગવતો હતો.

એ સમયે દક્ષિણના કલ્યાણ નગરમાં^૨ ચાલુક્ય—સોલંકી વંશનો ભૂવડ નામે મહા જાગવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના દરબારમાં જયશિખરનો શૈકર નામે રાજકવિ એક વખતે પ્રવેશ કરતો કરતો જઈ ચડ્યો. તેણે પોતાની રીત પ્રમાણે ભૂવડ રાજાની આગળ કેટલીક કવિતા બોલીને ગુજરાતનાં ધણાંજ વખાણ કર્યાં. તે ઉપરથી ગુજરાત છતવાતું ભૂવડ રાજાને ગમ થયું. તેથી તેણે પ્રથમ પોતાના મીર નામે સરદારને મોટી ફોજ સાથે ગુજરાત સર કરવા સાર મોકલ્યો. પરંતુ તે હારીને પાછો ગયો. તેથી ફરીથી મોટી ફોજ લેઈને ભૂવડ રાજા પોંડે ગુજરાત છતવા આવ્યો. ઇ. સ. ૬૯૬ ની સાલમાં પંચાસરના મેદાનમાં જયશિખર અને ભૂવડ વચ્ચે મહા દારણ યુદ્ધ ચાલ્યું. શરવીર જયશિખર રાજાએ ધણીજ

(૧) ચાવડાવંશનો સંસ્કૃત ગ્રંથમાં “ચાવોલક” કરીને લખે છે. ચાપ એટલે ધનુષ અને ઉત્ક એટલે પ્રજા. મતલબ કે પ્રજા ધનુષનાગા ચાવોલક રાખેનો અપભ્રંશ ચાવડા થયો છે.

(૨) આ કલ્યાણ નગર એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબના તથા ફર્ગ્યુસ સાહેબના મત પ્રમાણે દક્ષિણમાં હતું. પરંતુ હાલનાર પ્યુવર સાહેબે હિંદુ ગ્રંથકારોના મત પ્રમાણે કેટલાક આધારોથી તે ઉત્તરમાં હોવાના વાણાનું દર્શન, એમ સાબીત કર્યું છે.

રોધ માટે જૂના જૂના વેગે જંગલોમાં ફરતાં હતાં, તેમનાથી પણ તેહુ સારી રીતે રક્ષણ કર્યું હતું. એ રીતે રૂપસુંદરીએ વનવાસનાં દુઃખો વેડતાં સંવત ૭૫૨ ના વૈશાક સુદ ૧૫ ના દિવસે એક તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો. જે વખતે ક્ષિતિજમાં સૂર્યોદય થયો, તેજ વખતે ગુર્જર રાજાને પુત્રસ્થાપનાર પ્રગટ થયો. આ ખુશાલીમાં બીલોએ તે દિવસે મોટો ઓચ્છવ કર્યો હતો. કુંવરનું મુખ જોઇને દુઃખી રાણીને પણ ધણી હર્ષ થયો. બીલડીઓ કુમારનું સુંદર સ્વરૂપ જોઇને મોહ પામી. તેઓ તેને હાથમાં લેઇને બચીઓ કરવા તથા રમાડવા લાગી. આવા આનંદમાં વળી રૂપસુંદરીને સમાચાર મળ્યા કે, તેના બાઇ સુરપાળ ગિરનારમાં ક્ષેમખુશળ છે. એથી તેને અધિક આનંદ થયો.

એક દિવસે રાણી રૂપસુંદરી ઝાડને ડાળે લૂગડાની ઝાંળી બાંધીને તેમાં બાળ પુત્રને સુવાડી તેને ઉંઘાડવા માટે હાથકા નાખી હાલરડાં ગાતી હતી કે;—“હાલો ને તો ગોરી રે, બાઇને પારણે હીરની હોરી, હાલો હાલો. બાઇ તો મારો ગોરો રે બાવા, એની કંઠે હીરાનો કંઠોરો, હાલો હાલો.” એમ ગાતાં રાણી અચકા જઈ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહેવા લાગી કે;—“અરે પુત્ર! હું તો ઝાડની છાલની હોરી વડે હાથોણ છું, અને આ શટ્રુક્ષી ઝાળાને થીંગડાં દેવાને લૂગડું પણ નથી. તો પારણું ક્યાંથી લાવું બેઠા! હીરનો કંઠોરો મળતો નથી, તો તને હીરાનો ક્યાંથી લાવી પહેરાવું! દેવ રૂચો છે, નહિ તો હું શા વિનાનો હોય બાપું!” એટલામાં કુંવર રડ્યો, એટલે વળી તે ગાવા લાગ્યું કે;—“હાલો, હાલો રે, બાવા, મારા લાડકડાને હાલો; તારી ફેઇને નામ પાડવાનો ના મળ્યો—જાલો, હાલો હાલો; વહાલા તારે મામે મુખડું નથી દીકું; વહાલા તારા વેરીની આંખોમાં પડજો રાઇ મીકું, હાલો હાલો; પિતા ઓછંગે નવ રખા, મીઠાં મુખડાં મહારાજે નવ દીઠાં, હાલો હાલો.” એ રીતે ગાતાં રાણીનું દેહું ભરાઇ આવ્યું. ગુર્જરાતના અધિશ્વરના કુંવરને જંગલમાં રહેનાર એક સાધારણ મનુષ્યના બાળકની માફક ઝાડને ડાળે બાંધેલી ઝાળીમાં હાંચતો જોઇને ગુર્જરાતની મહારાણીના મનમાં શોક થાય એ વાસ્તવિક છે. એક દિવસે રૂપસુંદરી બાળ પુત્રને ઝાળીમાં સુવાડી નજીકના તળાવમાં સ્નાન કરવા મઢ હતી. તેવામાં શીલગુણસૂરી નામે એક જૈન સાધુ સાં થઇને નીકળ્યો. તેણે ઝાળીમાં સૂતેલા બાળકની અપૂર્વ કાન્તિ જોઇને આશ્ચર્યથી પુછતાં તેને માલુમ પડ્યું કે, તે પુત્ર ગુર્જરાતના સ્વર્ગવાસી રાજા જયશિખરનો છે. અને તેની માતા રાણી રૂપસુંદરી પાસેના તળાવમાં સ્નાન કરવા ગયેલી છે. પછી શીલગુણસૂરી રૂપસુંદરીને મળ્યા. રૂપસુંદરી તેમને ઓળખતીજ નહતી. તેથી પામે બેસાડીને પંચાચરના સમાચાર તેણે પુછ્યા. તે હિપરથી સૂરીએ જયશિખરના મરણ વગેરેના સર્વ સમાચાર કહ્યા. તેથી રાણીને ધણી શોક થયો. સૂરીએ તેને આશ્વાસન દેઇને ધીરજ આપી પછી શીલગુણસૂરી રાજામાતાને તથા બાળરાજાને લેઇને નગરમાં ગયા. અને સાં ધણી સન્માનથી તેમને છુપાવી રાખ્યાં. કુંવરનો જન્મ વનમાં થયો, તેથી સૂરીએ તેનું નામ વનરાજ પાડ્યું. જે સ્થળે વનરાજનો જન્મ થયો હતો, તે સ્થળે તેનો બાગ્યોદય થયા પછી ઝાડી કપાલી નખાવીને ચંદ્રપુર નામે ગામ વસાવ્યું તે ગામ હાલ ચંદુર કહેવાય છે. વનરાજના જન્મ પછી બીલોએ રૂપસુંદરીને બીજે ઠેકાણે લેઈ જઇને કેટલાક વખત સુધી રાખી હતી, ને કેટલાં પાછળથી વનરાજ નંગરી પસાવી. તે હાલ

વજ્રાદ કહેવાય છે. વનરાજે પોતાની કુળદેવીનું બધાવેલું દેહેડું એ કર્યામાં અધાપિ સુધી છે. એ જગોએ બીલોતે વનરાજના રક્ષણ માટે શત્રુ સાથે ઘણી વડવાડ થઇ હતી, તેથી આસપાસનો મુલક આજે પણ વઢીયાર નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

શીલગુણ સૂરીએ રાણીને તથા રાજપુત્રને નગરમાં લેઇ જઇને અપાસરામાં મૂક્યાં. સ્ત્રી રૂપ સુંદરી શત્રુના ડરથી પારસનાથની પૂજારણના વેષે રહી. અને બાળ પુત્રને નીરાંતે ઉછેરવાના કામમાં લાગી. ધીમે ધીમે આવડા વંશના નિમકહલાલ અને શરા ગૂર્જર યોદ્ધાઓને જાણ થવાથી તેઓ પોતાના બાળ રાજતું સંરક્ષણ કરવા માટે છાના માના અપાસરાની આસપાસ આવીને વસવા લાગ્યા. તેથી એ ગામ ટળીને મોટું નગર થયું. તેનું નામ વનરાજના નામ ઉપરથી વનોડ પાડવામાં આવ્યું. તે નગર અધાપિ સુધી છે. વળી સ્ત્રી પણ વનરાજની કુળ દેવીની સ્થાપના કરીને તેનું નામ વનાવી માતા પાડ્યું. વનરાજે મોટા થઇને વનોડમાં એક કુવે બોદાવ્યો, તે આજે વેનકુવાને નામે જાણીતો છે. આ નગર એવી સુક્રિતથી વસાવ્યું હતું કે, શત્રુનું લક્ષ તેના ઉપર જાય નહિ. વળી રૂપસુંદરી મરી ગયાની અથવા આવડા વંશના પક્ષકારોએ ફેલાવી, અને વનરાજના જન્મ તથા રહેઠાણની ખબર દુરમતોને પડવા દીધી નહિ. ગામમાં સૌ તેને વનુલા કહેતાં. પેલી તરફ સુરપાળ ગિરનારના કુંગરોમાં રહીને આજી બાળુનાં ભુવડ રાજનાં થાણાં ઉપર હુમલો કરતો, અને તેમને સરંજામ ભૂટી લેતો. પરંતુ ભુવડ રાજની સત્તા દેશમાં એટલી બધી જામી હતી કે, તેના અધિકારીઓએ રૂપસુંદરી અને તેના બાળકની શોધપર ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિ. હવે શુર્જે શું કરી શકવાના છે? એમના કાંઈ બાર નથી. એમ ધારી તેઓ એકરકાર થવા લાગ્યા. વનોડમાં પણ તેઓ ગ્રપ્ત ભેદ જાણતા નહોતા. તેઓ રૂપસુંદરીને અપાસરાની પૂજારણ સમજતા હતા.

વનોડના અપાસરામાં પૂજારણ માતા રૂપસુંદરીની યોગ્ય સંબાળ અને કેળવણીમાં વનરાજ દિનપર દિન ઉત્તરે વધવા લાગ્યો. તે જ્યારે આઠ દશ વર્ષની ઉમ્મરનો થયો ત્યારે વનમાં રક્ષણ કરનાર બીલ રાજ તેમને મળવા આવ્યો. તે વનુભાને ચડવા માટે એક સુંદર સોરઠી ઘોડી લાવ્યો હતો. તેમજ એક વેપારીએ ઉત્તમ જાતિનો આરખી ઘોડો તથા કેટલાક શસ્ત્ર મોકલ્યાં હતાં. એમ મુદ્દવેગથી તેમને ચારે તરફથી ઘણી પ્રકારની મદદ મળતી હતી. જીવંતમાં ભુવડ રાજની સત્તા પૂર્ણ રીતે જામેલી છતાં આવી રીતે શુર્જે તેમને છાની મદદ કરતા હતા. એ ઉપરથી શુર્જે તેની સ્વરાજ્ય ભક્તિ કેટલી બધી પ્રાપ્ત હતી, તે સહેજ જણાઇ આવે છે. બીલ રાજએ રાજમાતા રૂપસુંદરીની પાસે જઈને કહ્યું કે, હવે વનુભા યોગ્ય વયના થયા છે. માટે તેમને મારી સાથે જંગલમાં મોકલો. સ્ત્રી હું તેમને ધનુર્વિદ્યા અને અથ્ર વિદ્યાદિક યુદ્ધ કળામાં કુશળ કરીશ. રાજમાતાએ ખુશીથી રાજકુમારને તેની સાથે મોકલ્યો. વનરાજ બીલ રાજની સાથે વનમાં ગયો. સ્ત્રી તેને યુદ્ધ કળાના પાઠ ઘણા સહેલા લાગ્યા. એ વિષયમાં કુદરતે તેને વિશેષ શક્તિ આપેલી હોય, એનું જણાયું. થોડા સમયમાં શરૂ શિષ્ય વચ્ચે ઘણી માયા થઇ. બાળક, જુવાન, અને વૃદ્ધ એમ સર્વને વનુભા ગાનીતો થઇ પડ્યો. તે બીલોના છોકરા બેઠે રમતો, અને દોડવાની, ઝડે ચડી જવાની, તરવારની, અને તીરવડે નિશાન તાકવાની, દલાદિ ઘણા પ્રકાર

રતી યુદ્ધ કળા શિખતો. વચમાં વચમાં થોડો વખત માતૃશ્રી પાસે જઈ આવતો. આ વેળાએ તેને વિદ્યાની કેળવણી આપવાનું કામ પણ સાથે ચાલતું હતું. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વિદ્યા પછી તેનું અંગ કસાઈને કઠિણ થયું. એટલે તે દેશના શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાને આતુર થયો. પરંતુ શીલગુણમુરી અને બીજા રાજાએ તેને તેમ કરતાં વારીને કહ્યું કે, હજી તમે બાળક છો, પ્રગટ થવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. તમારા શરવીર મામા સુરપાળ વખત આવે પોતાની જોડે તેડી જશે, ત્યારે યુદ્ધ કરવાના મન માનતા પ્રસંગ મળશે. ને પ્રભુજી જ્ય આવશે. આ શીખામણું સંચળ વૃત્તિના રાજપુત્રને ગમતી નહિ, પણ ન આવે માનવી પડતી.

પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે કે, સુરપાળ ગિરનારના જંગલોમાં રહીને શત્રુના માથાસોને હેરાન કરતો હતો. તેણે પોતાની બહેનને પુત્ર થવાના શુભ સમાચાર જણાવ્યા હતા. તેથી તે ધણી ખુશી થયો હતો. તે વખતે વખત છાનોમાનો બહેનને તથા ભાણેજને મળી આવતો હતો. પરંતુ કદાચ પ્રગટ થઈ જવાય એવી દેહેશતને લીધે વનરાજ મોટો થતાં સુધી તેમનાથી દૂર રહેવાનું તેણે પસંદ કર્યું હતું તે છતાં તેમની યોગ્ય રીતે સંભાળ રાખવાની કાળજી તે નિરંતર રાખ્યા કરતો હતો. હવે વનરાજ મોટી ઉંમરનો થવાથી તેને પોતાની સાથે લેખને જંગલોમાં ફરવા લાગ્યો. અને તેને લડાઈના કાવાદાવા તથા રાજનીતિ પ્રકરણમાં વધારે પાઠશે કરવા લાગ્યો. સુરપાળ વનરાજને લેખને પ્રથમ શ્રી-માલપુર ગયો હતો. ત્યાંના નગરશેઠની પુત્રી શ્રીદેવીને લૂટનાર લૂટારા તરીકે તેઓ-ત્યાં કેદ પકડાયા હતા. પરંતુ પાછળથી ગાલુમ પડ્યું કે, તેઓ શ્રીદેવીને લૂટનાર લૂટારા નથી, પણ તેને લૂટારાઓના હાથમાંથી છોડાવનારા છે. આથી તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા, અને ઘણું સન્માન મળ્યું. શ્રીદેવીએ તથા તેના પિતાએ વનરાજની ઘણીજ ગણ રહાસ કરી. ત્યાર પછી સુરપાળ વનરાજને લેખને ગિરનાર તરફ ગયો. ત્યાં તેમને અણુ-હિલ નામે એક ભરવાડ મળ્યો. તેણે જગલમાં સંતાઈ રહેવાના તથા શત્રુનાં ચાણાં અને માણસોના ઉપર વાટ પાડવાના ધણી ઉત્તમ માર્ગ જતાવ્યા. પછી મામા, ભાણેજ અણુ-હિલ વગેરેની મદદથી કેટલાક લડવા લોક એકઠા કર્યા, અને યોગ્ય સમય જોઈને પ્રથમ પ્રભાસપાટણ અને કનકાવતી ઉપર હુમલો કરીને એ બે અગલનાં ચાણાં હાથ કરી લીધાં. હવે સર્વને ખબર પડી કે, મયન ગુર્જરેશ્વર જયશિખરનો કુંવર વનરાજ મોટો થયો છે, અને પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિ પુનઃસંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ સમાચાર સંભળીને ધણાક સ્વદેશાભિમાની પુરોહો ખુશી થયા, અને વનરાજને મદદ કરવા લાગ્યા. એથી બૂલડના કામદારોને દહાડે દહાડે રાજ સાચવવાનું કામ કઠિણ મઠ પડ્યું. આ વખતે હુવડ ધરડો થયો હતો, તેથી તે જાને ગુજરાતમાં આવી શકે તેમ નહોતું. અને તેના પુત્રોમાં કુમરે ધર ધાડ્યું હતું, તેથી તેનું રાજ કમળેર થઈ ગયું હતું.

આ વખતે આણના રાજા જયમલદેવના ઉપર વનરાજને આગ્રહ આપ્યાનું તોહોમત મળી તેનું રાજ્ય બૂલડ રાજના ગુજરાત ગયેના એક હાકેમે જતા કરી તેને કુડુંજ સહાં કેદ કર્યો હતો. એ વાનની વનરાજ તથા સુરપાળને ખબર પડતાં તેઓ આમુરનાની પાદારે ધાળા તેમજે ચોનાના આદ્યજન વડે ચોવડી ફાંજનો પગાળ્યો કરી જયમલદેવને

શુનુના હાથથી છોડાઓ. સાર પછી ચોડીક મુદતે સુરપાળ માંદો પડવાથી મરણ પામ્યો. સુરપાળના મરણથી વનરાજને મોટી ખોટ પડી. સુરપાળની તેને મોટી હુક હતી. તેનીજ શીખવણી પ્રમાણે વનરાજ બધો પહિવટ કરતો હતો. હવે પોતાની અકલ્પ્ય પ્રમાણે તેને કામ કરવું પડ્યું. તે છતાં વનરાજ ગભરાયો નહિ. ને હિંમતથી પોતાની કામ સાધના પૂર્ણ કરવા લાગ્યો. ચાંપો (જંગ) નામે વાણીયા સુરપાળનો મુખ્ય અને ગણેા કરભારી હતો. તેનામાં ક્ષત્રિયના જેવું પરાક્રમ કરવાનું જોર હતું. તેમ તે પોતાની જાતિના ગુણ પ્રમાણે ગણેા અને ચંચળ સ્વભાવનો હતો. સુરપાળની પાસે રહીને તેણે સારી કુશળતા મેળવી હતી. સુરપાળના મરણ પછી વનરાજે તેને પોતાના મંત્રીની જગેાએ રાખ્યો હતો. તેણે વનરાજને શુજરાતનું રાજ્ય પાછું મેળવવામાં બહુ કીંમતી મદદ કરી હતી. સુરપાળના મરણ પછી વનરાજે ચાંપા પ્રધાન વગેરેની મદદથી બૂવડ રાજના ધણાક કિલ્લા સ્વાધીન કર્યા હતાં. જેમ જેમ તે કિલ્લા મેળવતો ગયો, અને ગૂર્જરાને જાણ થતી ગઇ, તેમ તેમ તેના સૈન્યમાં ધણા બહાદુર પોદ્ધાઓ એક પછી એક આવીને સામેલ થયા. એ રીતે વનરાજનું બળ દિવસે દિવસે વધતું ગયું, તેવામાં બૂવડ રાજ મરણ પામ્યો. બૂવડના મરણ પછી તેના મંત્રીઓએ વડા કુંવર કરણની આણુ ફેરવી, પણ તેના ભાઈ-ઓએ તે માની નહિ. અને તેમણે ઠેર ઠેર જાંડ ઉઠાવ્યું. તે સમાવવાને કરણે શુજરાતના સૈન્યનો મોટો ભાગ દક્ષિણમાં બેલાવી લીધો. આ તકનો લાભ લેધને વનરાજે બાકી રહેલા સોલંકી સૈન્યને મારી હાંકી કાઢ્યું. અને શુજરાતમાં પોતાની આણુ વર્તાવી. સંવત ૭૯૯.

સોલંકી ફાળે જતાં જતાં અને તેટલું નુકશાન કર્યું હતું તેમાં સૌથી વધારે ખરાખી પંચાસરની કરી હતી. તેમણે મોટા રાજમેહેશ્વે તથા શેડ શાહુકારોની હવેલીઓ વગેરે બાળીને બસ્ત્ર કરી નાખ્યું હતું. આ ખંડેરા ફરીને બાંધવાને બદલે એક નહું નગર વસાવીને ત્યાં પોતાની રાજધાની કરવાને વનરાજે વિચાર કર્યો. પરંતુ હમણાં તે દેશને થાળે પાડવાના કામમાં લાગેશ્વે હોવાથી એ કામ તેને કેટલીક મુદત સુધી મુલતવી રાખવાની જરૂર પડી. બે વર્ષ પછી જ્યારે સધળે સમાધાની થઇ, અને લોકો ધંધા રોજગારે વળ-ગીને આબાદ થયા, સારે તેણે નવું નગર વસાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તેણે રાજમાતા રૂપસુંદરીને તથા મહાત્મા શીશુગુણસૂરીને પોતાની પાસે બેલાવી તેમની સંમતિથી આ-ણુના રાજ જયમલદેવની કન્યા મુંદરકેશી સાથે શાસ્ત્ર વિધિએ લગ્ન કર્યું. ત્યાર પછી સંવત ૮૦૨ ના મહાવદ ૭ ને સનિવારે સરસ્વતી નદીને કિનારે રમણિક રથગમાં નવી નગરી બાંધવાનું ખાતમુદત કરવામાં આવ્યું. અને તેજ દિવસે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા મોટી ધામધુમથી કરી. એ શુભ અવસરે વનરાજે આગળ આપેલાં વચન મુજબ અણુહિલ ભરવાડના નામ ઉપરથી નવા શહેરનું નામ અણુહિલવદ (પાટણ) પાડ્યું. શ્રી દેવીને હાથે રાજાતિલક કરાવ્યું. અને ચાંપાને પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગેા આપી. વળી શીલગુણ સૂરી પંચામરથી પાર્શ્વનાથની એક મૂર્તિ લાવ્યા હતા, તે દેવળમાં પધરાવીને તેનું નામ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ પાડ્યું. એજ દેવળમાં વનરાજે પોતાની મૂર્તિ પણ બેસાડી

(૧) આ ચાંપાએ ખાવાગઢની તળેટીમાં પોતાના નામ ઉપરથી ચાંપાનેર નામે મોટું નગર વસાવ્યું હતું.

હમી. તે અંધાપિ સુધી ત્યાં છે. એજ પ્રમાણે વનરાજ પોતાને દુઃખની વેળાએ મદદ કરનારા સર્વ માણસોને મોટા સન્માનથી બોલાવી યોગ્ય અક્ષિમે આપી હતી.

નવી રાજધાનીમાં રાજ્યાભિષેક થયા પછી વનરાજ પ્રગતું સુખ દુઃખ તપાસવા માટે સ્વરાજ્યમાં પ્રથમ નિકળ્યો હતો. રૈવતે તેનો ધણો સત્કાર કર્યો. મુકામે મુકામે તેણે લોકોને મળી તેમના દુઃખની વાતો ધીરજથી સાંભળી લીધી. અને તે દૂર કરવાના યોગ્ય ઉપાય યોજ્યા. દેશમાં છૂણે થઇ ગયેલા રસ્તા, કુવા, વાવ, તળાવ, ધર્મશાળાઓ નદીના આગ, અને દેવરથાનો વગેરે સમસ્યાવાળી જોડવણુ કરી. તેમજ રાજ્યના ખરચે લંગડો કપાનીને ત્યાં માત્ર વસાવવાની કારભારીઓને આગ કરી. ધાડ, ચોરી, અને લૂટદાટ ન ચાલ માટે દેર દેર ચોડીઓ બેસાડીને લોકોને નિર્ભય કર્યા. નવી જમીન ફેટલાંક વર્ષ સુધી વગર ગણિતે ખેડુને ખેડવા સાથે આપી. નિરૂદ્ધોગી લોકોને લશ્કરી ખાતા-વગેરેની નોકરીઓ આપી કામે લગાડ્યા. વેપાર તથા હુન્નર-કળાને ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્યા ભણાવનારાઓને પરાખનાં તથા વિદ્યાર્થીઓના નિર્વાહને માટે જમી કઠી આપી, વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યું. રાજ ભંડારમાં ધન એકઠું કરવા કરતાં પ્રગતી આપાદી અને સુખપર તેણે વધારે કાળજી રાખી, રાજ્ય દ્રવ્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો. રાજ ભંડારનું નાણું હરકોઇ કામમાં વાપરતી વેળાએ તે યાદ રાખતો કે, એ ધન પ્રગતું છે. સ્વારીમાં વનરાજ પોતે વેશ બદલીને લાંચિયા અમલદારોનાં કૃત્યોની તપાસ કરતો. અને જેઓ પકડાઇ જતા, તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરતો. એ રીતે વનરાજ સ્વરાજ્યમાં સધળે ફરીતે પ્રગતનાં દુઃખ ટાળ્યો હતો.

વનરાજની સ્વારી પ્રવાસમાંથી પાછી અણહિલપુર પાટણમાં પહોંચી. સારે મહારાણી સુંદરકેરીએ એક રાજપુત્રને જન્મ આપ્યો. તેથી સધળે આનંદ ઓગળ્યો થઇ રહ્યો. આ કુનરનું નામ યોગરાજ પાડવામાં આવ્યું હતું. રાજ કુમાર જ્યારે યોગ્ય ઉમ્મરનો થયો, સારે તેને વિદ્યાની કેળવણી તથા અંગ કેસરત વગેરે શીખવવા માટે વનરાજે ધણા વિદ્વાન શિક્ષા ગુરુઓ નિમ્યા હતા. તેમના હાથ નીચે શીખીને યોગરાજ ધણો હુશિયાર થયો હતો. તેથી વનરાજે પોતાની જવાબદારીમાં રાખતો બાર ધીમે ધીમે યોગરાજને શીર નાખ્યો હતો. એમ કરતાં કરતાં વનરાજને ઘરડપણે એટલા બધા સપડાયા કે, હવે રાજ્યધર્મ બજાવવાની તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ. હાંત પડી ગયાથી ડાચાં એમી ગયાં, જે બાકુએ બારે ગદા, ભાલા, અને બાણ ફેંટ્યાં હતાં, તેને હવે લાકડી ઉપાડવી પણ કઠિણ થઇ પડી. થોડાં વર્ષે તે લાકડીના ટેકે ચલાયુ, પણ પછી તે તેમ પણ બની રાકયું નહિ. ઘોળા થયેલા વાળ પણ ખરી પડ્યા. યોગરાજની રાણી મગ્ધલાદેવીને કુનર સાંપડ્યો. તેને વનરાજે બોલે લેધને તેનું નામ હોમરાજ પાડ્યું. યોગરાજે એક અંથ રચવા માંડ્યો હતો, તે પુરો થયેલા જોવાની મહારાજની ઇચ્છા હતી, પણ તે પાર પડી નહિ. અને સંવત ૮૬૨ માં પોતાની ૧૧૦ વર્ષની ઉમ્મરે એ પ્રતાપી રાગને પવિત્ર આત્મા સુક્રિત પામ્યો.

વનરાજના મંત્રી તેનો પુત્ર યોગરાજ અણહિલપુર પાટણની ગાદીએ બેઠો હતો. યોગરાજ પછી તેનો પુત્ર હોમરાજ, તેનો ભૂત, તેનો વૈર્લિમિદ, તેનો રત્નાદિત્ય, અને તેનો મામતમિદ એ રીતે અનુક્રમે ચાલક નસના રાગઓ થયા. છેવટે રાગ મામતમિ-

હને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેની બહેન લીલાદેવીના પુત્ર મુળરાજ સોલંકીને મુળરાતનું રાજ મળ્યું, આ સોલંકી વસમાં મુળરાજ પછી છઠો રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ ધણે પરાક્રમી થયો છે. (જુઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ચરિત્ર)

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.

મુળરાતનો આ મહા પ્રતાપિ અને ચક્રવર્તિ મહારાજા ધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૦૮૪માં ખાલણપુરમાં થયો હતો. તેનો પિતા મહારાજા કરણ સોલંકી—ચોક્કસ પણ મહા પ્રતાપિ રાજા હતો. તેજ પ્રમાણે સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવી બહુ ધાર્મિક અને પરાક્રમી હતી. (જુઓ મીનલદેવીનું ચરિત્ર) સિદ્ધરાજનો પિતા કરણ સોલંકી ઇ. સ. ૧૦૭૨માં મુળરાતની ગાદીએ બેઠો હતો. તે વેળાએ દેશની આબાદી ઘણી સારી હતી, રાજ પ્રજા અધમ અવસ્થાને પામ્યાં નહોતાં, અને વિનાશકારિ બૂંડા બાળકને દેશમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. તેથી કરણના પિતા ભીમદેવે અને રાજમાતા ઉદયમતિએ પોતાના કુવરને નાનપણમાં પરણાવી દેવાની ઉતાવળ કરી નહોતી. પરંતુ કરણના તળને ત્યાં મનને કૃપાવીને પુરુષાર્થ કરવાને યોગ્ય કર્યો હતો. તેથી તેણે ગાદીએ બેઠા પછી ધણુંજ નીનિધી રાજ ચલાવી પ્રજાને ધણી આબાદ અને સુખી કરી હતી. કરણ રાજા વિદ્યાનો પણ ધણો શોખિન હતો. તેણે એક મોટા વિશાળ બગીચો બનાવીને તેમાં મોટી પાકશાળા રચાપિ હતી. એ પાકશાળામાં મહા પંડિત અને સુશિક્ષિત વિદ્યા ગુરુઓને નિયુક્ત કર્યા હતા. તેમના હાથ નીચે ધણા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમને કોઈ જાનતો કુરંપ લાગવા દેતા નહિ. તેમજ તેમનું ૨૫ વર્ષનું વય થતાં સુધી તેમને વિષય સંબંધી વાતમાં છેક અબણ રાખવામાં આવતા હતા. સર્વે વિદ્યાઓ શીખી રહીને પણ તેઓ પોતાને ધેર જાતને લગ્ન કરતા હતા. આ પાકશાળા છેક કુમારપાળ રાજાના સમય સુધી હમાત હતી. આ પાકશાળામાં બહુલા વિદ્યાર્થીયોને કોઈ પણ દેશના પંડિતો હતી શક્તા નહિ. એ સમયમાં વિદ્યાની બાળતમાં મુળરાત દેશ સર્વથી અડિયાતે હતો. ભીમાદ અને હેમચંદ્ર જેવા મહા પંડિતો પણ એજ શાળામાં નિમન્ત્યા હતા. આ સર્વ ઉપરાંત કરણ રાજાની મોટાઈનો ખ્યાલ થઈ શકે છે.

સિદ્ધરાજને દસ વર્ષની ન્દાની વયનો મુકીને કરણ રાજા મુળરાત ગયો, તેથી તેને કૃપાવશી આપવાનું બારે કામ એકલી મીનલદેવીને માથે આવી પડ્યું. વળી તેને માએ રાજ્ય કારભારનો બાર હોવા છતાં તેણે પોતાની એ પવિત્ર ધરજ ચલાવેલ જાળવી હતી. સિદ્ધરાજ જુદિયાન અને ઉઘોગી હતો, તેથી તેને બહુવધાનું કામ બહુ મહેનું પડ્યું. તે સ્વભાવે ઉમંગી હતો, તેથી જે કામ કરવા પારે તે ઉમંગથી કરતો તે જન્મ જન્મ મોટા થતો ગયો, તેમ તેમ તેનો વિદ્યાપર પ્રેમ વધતો ગયો તેના સરીસું કાઠુ—બરપણથીજ લઠુ હતું. તેને મીનલદેવી જેવી તતુર માતાએ કડાપણથી ડહેડીને પ્રુષ્ટ કર્યું તે યોગ્ય વ. વતો થયો, ભારે તેને વિદ્યાભ્યાસની સાથે નિંમ કમરન, મોડા દોડાવવા, તાકીને તીર મારવા, બાસા ફેંકવા, તડવારના પટા રમવા, દન્યાદિ મગાની અભ્યાસમાં નાખ્યો હતો.

જ્ઞાપાર્થ—દિનજરોએ પોતે કેવો નિયમ રાં કર્યા અને આજ સુધી કીર્તિરૂપી
જે તથા અપાદન કરેલી હતી, તે કથા આજે દેવસૂરી (દેવબોધી) એ તેમની પાસેથી જુ
આવી લીધી તથા તે દિગમને કથા સંગ્રહો એટલે નાગો અને ગ્રંથ બનાવ્યો.

એ પ્રમાણે આ મહાન ગગન પડિતોની મળા કરી વાદનિરાલ કરાવી ધર્મશાસ્ત્ર
વગેરે ગ્રંથો નિર્ણય કરવામા ગોળી હતો. ચચામૂલ્યાં તથાકુરા. એ ત્યાં પ્રમાણે
પિતાની પેઠે આ મહાનગજએ પણ નિધાને ઉત્તેજન આપનામા પાત્રી પાત્રી કરી નહિ.

મહારાજ મિદ્ધગજ દક્ષિણ ઉપર રતારી કરીને પાંચે વળ્યો ત્યારે યોગક દિગ્ગજ સુધી
કિંકવાડામા રહ્યો હતો. ત્યો પાંચેથી યોગીની તેજે મુલાકાત લેઈને તે લોગાના ધનથી
આ દેરામા આવવાના મગાચાર પુઝા સર્વે હકીકત જાણીને તેમના તરફ તેજે ધન્યુ
દિગ્ગજો જતાવીને કહ્યું કે,—“તમારી મરજી હોય તો તમને ધનથી બીનહરકતે
પહોચાડવા હું બદોબ્ધન કરું અને જો અહિંજ વમરાની મરજી હોય તો બધે મુખેથી
રહો. હું તમારે જાણુ સજાગથી રક્ષણ કરીશ તથા મારા રાજ્યમા તમારી મરજી હાં
તો સાચી પ્રમાણે મોટા હોદ્દા આપીશ ” એવું કહીને મહારાજએ તેઓમાના યોગ
પુ પોતે ટેલીક જાગીશ જાક્ષિત કરી હતી અને ઉદાસના આતશાગેદુરામન
દર્શન કરીને તેમના ધર્મને માન આપ્યું હતું.

સિદ્ધાર ગામ પૂર્વે મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલું હતું, તેનો સિદ્ધરાજે નવેસરથી લેખ કરી આપીને તેઓને ધીજન ૧૦૦ ગામ ભાલમાં આપ્યાં હતાં. પરંતુ એ સ્થળે જંગલી જનવસેનાના બચથી બ્રાહ્મણોએ ગુજરાતમાં રહેવાની પરવાનગી માગી, તેથી સિદ્ધરાજે તેમને સામર્યમતિ કાઢે આસામ્બલી નામનું ગામ આપ્યું. અને સિદ્ધારથી તેઓ જે અનાજ લાવે તે ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો.

સિદ્ધરાજને ગાદીએ બેસતી વેળાએ જે સુલક વારસામાં મળ્યો હતો, તેમાં તેણે પોતાના પરાક્રમ અને હડાપણથી ધણો વધારો કર્યો હતો. તેના રાજની હદ દક્ષિણે કાકણ અને કાદહાપુર સુધી, પૂર્વે માળવા દેશમાં, ઉત્તરે આયુતી પેલીપાર છેક ઝાંઝાર સુધી, અને પશ્ચિમે સિંધુથી મેવાડ સુધી હતી. જૈન ગ્રંથકાર લખે છે કે;—“સિદ્ધરાજના દરબારમાં સિલોન (સંકા) ના રાજા તરૂથી ઘણી કીમતી વસ્તુઓ વગેરેની ભેટ આપી હતી.” અદ્યારાટ લખે છે કે;—“સિદ્ધરાજે જ્યારે કનોજના રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તેણે પોતાની તરવાર ગંગા નદીમાં ધોધ હતી.” સિદ્ધરાજને મેવાડ અને આજમેરના રાજાઓ સાથે મિત્રાઈ હતી, જે તેમ ન હોત તો તેના રાજની હદ એ મુઘલોના પેલી તરફ પહોંચી હોત.

એક ગ્રંથકાર લખે છે કે;—“સિદ્ધરાજ સ્વરૂપવાન, પાતળો, અને નમુનદાર હતો. તેના હાથ કાષ્ઠિ સુધી કાળા હતા. તે ધણુંકરીને સખળા સદ્ગુણથી ભરપૂર અને આશ્રિતોને કષ્ટપટલ સરખો હતો. તોપણ લંપટપણનો તેનામાં મૂખ્ય દોષ હતો. તેથી કેટલેક કેડાણે કવિઓએ તેની નિંદા કરી છે. તે રાતની વખતે વેપ બદલીને નગર ચર્ચા જોવા સારૂ જરતો હતો. વળી તે કીર્તિનો લોભી હતો, તેથી લડાઈઓ કરતો. એટલુંજ નહિ પણ બાટ લોકોને ઘણા પૈસા આપી ખુશ રાખતો. તેણે પોતાનાં પૂર્વજોનું એક વૃત્તાંત લખાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજે પોતાની ઉદારતાથી સોરઠ તથા ગુજરાતમાં ધમારતો, દેવજો, અને જળાશયો એટલાં બધાં પાથરી ચકાં છે કે, તેનાં ખંડેર જોઈને લોકો આશ્ચર્ય પામે છે. અને પ્રાચીન દત્તિહાસના શોધકો તેનાં વંખાણુ કરે છે. પ્રસિદ્ધ શાસમાળા ગ્રંથના કર્તા એ. કે. શાર્મસાહેબ લખે છે કે;—“સિદ્ધરાજનામાં ગમે તેવા દુર્ગુણ હતા, તોપણ તે હિંદુઓમાં એક શ્રેષ્ઠ રાજા થઈ ગયો છે. તે શરો, બજવાન, અને મોટાં કામોં કરવાને હમેશાં આનુર હતો. બાટ લોકો તેને ગૂજરાતનું બૂખાણુ અને આયુક્ષ વસાવો દીવો કરીને કહે છે, તે બ્યાજખી છે.”

આ શરો અને પરાક્રમી રાજા સને ૧૦૪૪ માં ગાદીએ બેઠો હતો. અને સને ૧૧૪૩ માં ૪૯ વર્ષ રાજ કરીને સ્વર્ગવાસી થયો હતો. તેને પૂત્ર ન હોવાથી રાજપાટ તેના એભાન કાકા હેમરાજના પ્રપૌત્ર કુમારપાળને મળ્યું હતું.

(૧) કરખના પિતા જીમદેવની બીજી રાણી વઢુલાવડીનો પુત્ર હેમરાજ કે જે કરખનો આરમાન માર્દ પાપ. તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, દેવમઆનો પુત્ર વિચુખપાળ, એ વિચુખપાળને મહીપાળ, બિનિપાળ, અને કુમારપાળ એવા ત્રણ પુત્ર હતા.

દુર્ગળ અવસ્થામાં તે અસંભવિન જેવાં લાગ્યાં. તેથી આચાર્યે તેની ખાત્રી કરી. તે ઉપરથી કુમારપાણે તેમને વચન આપ્યું કે, જો હું પાટણનો રાજા થઇશ, તો નિશ્ચય જૈન ધર્મ અંગિકાર કરીશ. સ્થૂર પછી ઉઘાયન મેહેતાએ ખરચી માટે પૈસા આપ્યા, તે લેઇને કુમારપાણ માળવે ગયો. એવી દંત કથા ચાલે છે કે ત્યાં દુર્ગેશ્વરના મંદિરમાં એક શિલા લેખ તેના જોવામાં આવ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે;—“સંવત ૧૧૪૪ નું વર્ષ થશે, ત્યારે હે! વિક્રમ તારા જેવો એક ખીજો રાજા કુમારપાણ નામે થશે.” આ વિષે ગમે તેમ હો પણ તે માળવામાં હતો, તેવામાં તેને સિદ્ધરાજના મરણના સમાચાર મળવાથી તે તાબડોલ પાટણમાં આવી પહોંચ્યો. અને પોતાના બનેલા કહાનદેવ (સિદ્ધરાજનો પ્રધાન)ની મદદથી શુન્દરાતની ગાદીએ બેઠો. સંવત ૧૧૪૩. આ વખતે કુમારપાણની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી.

મહારાજા કુમારપાણે પોતાની ઉંમરનો મોટો ભાગ દુઃખ અને દારિદ્ર અવસ્થામાં અહિંથી તહિં ભટકવામાં શુળ્યો હતો. એવા અનુભવને લીધે તે ઘણીજ રીતે રાજ્યકાર્યભાર કરવા લાગ્યો. રાજ્ય મળ્યા પછી પોતાને દુઃખના વ્રજામાં સહાય કરનારા માણસોને તે ભૂલી ગયો નહિ. તેણે સર્વને સન્માનપૂર્વક પોતાની હજુરમાં બોલાવીને યોગ્ય બદલો આપ્યો. ખંભાતવાળા ઉઘાયન-મેહેતાના દિકરા વાગદેવને તેણે પોતાના સુખ્ય પ્રધાનની જગા આપી, અને આલીંગ કુંભાર તથા ખીજા લોકોને પણ એવીજ રીતે સંતુષ્ટ કર્યા. ઉઘાયનનો ખીજો પુત્ર વાહદ નામે હતો, તે સિદ્ધરાજનો બહુ માનીતો હતો. તેથી તે કુમારપાણની આજ્ઞા પાળવાની ના પાડીને નાગોરના રાજા વીસલદેવના પુત્ર અણા (આનંક) પાસે જઈને રહ્યો હતો. તેણે આનંકને શુન્દરાજ ઉપર ચડાઈ કરવાને ઉશ્કેર્યો. આનંકે માળવાના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવી મોટી ફોજ સાથે શુન્દરાજ ઉપર ચડાઈ કરી. એ ખબર સાંભળીને કુમારપાણ પણ મોટા સૈન્ય સહિત આનંકની સાથે લડવાને તૈયાર થયો. તેની મદદે સિંધ અને કચ્છના રાજાઓ પણ પોતાનાં લશ્કર લેઈને આવ્યા. તે સર્વને લેઈને કુમારપાણ આણુ તરફ ગયો. ત્યાં હરણુનો પોશાક પહેરનારા પહાડી લોકો તેની ફોજમાં આવી મળ્યા. તેમજ આણુનો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ જે ઝાલોરની સેનાનો મુખી ગણાતો હતો, તે પણ કુમારપાણના પક્ષમાં સામેલ થયો. આણુ આગળ કુમારપાણ અને આનંક રાજાનાં સૈન્યો એકઠાં થયાં. ત્યાં બંને વચ્ચે મહા દારૂણ યુદ્ધ થયું. તેમાં બંને પક્ષનાં ઘણાં માણસો કપાઈ જતાં હોય તે કુમારપાણનું નાખેલું બાણ આનંક રાજાને વાગવાથી તે નીચે પડ્યો. તે જોઈને તેના સરદારો કુમારપાણને શરણે થયા. એ રીતે કુમારપાણ આનંકની સેનાને છતીને ફેટલીક મુદત સુધી રણભૂમીમાંજ રહ્યો. પછી આનંક રાજાએ કેટલાક ઘોડા કુમારપાણને નજરાણા તરીકે મોકલ્યા, અને પોતાની પુત્રીને પરણાવવાની ઇચ્છા જણાવી તેની ક્ષમા માગી. કુમારપાણે પ્રથમ તો તે માન્ય ન કરતાં તેને કહાવી મોકલ્યું કે, મારાન્વયાર્થ સાદ રણમાં ધામલ થયેલા મારા સૈનિકોને માટે મારી નહિ આપું. પરંતુ પાછળથી આનંકનો ઘણો આગ્રહ જોવાથી એ માગણી તેણે સ્વીકારી. આ શ્લેષ મેળવી કુમારપાણ પાછો રાજધાની પાટણમાં આવ્યો, અને કરાર પ્રમાણે આનંક રાજાની પુત્રીની સાથે તેણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યાં. આ લગ્નનું વર્ણન હેમાચાર્યે રચેલા દ્વયાશ્રમ નામે કાવ્યમાં સારી રીતે કરેલું છે.

ઉપરની લગ્ન યથા પછી કુમારપાળને -માળવાના રાજ્ય સાથે વિગ્રહ થયો હતો. તેમાં પણ કુમારપાલે પોતાના પરાક્રમ વડે તેને હરાવીને વશ કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે તેણે ગ્રાહ્યુના રાજ્ય મલિકાર્જુનને તથા મારવાડના રાજ્યને હરાવી પોતાની સત્તા નીચે આજ્યા હતા. કુમારપાળ જેવો લગ્નમાં સરો હતો, તેણેજ તે પ્રતાપી અને ધાર્મિક હતો. સિદ્ધરાજની મારફતે તે પણ વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતો, તેમ પોતાની પ્રજાના સુખનાં અને પરાપકારનાં કાર્યો કરતો હતો. તેણે જૈન ધર્મના પુસ્તકોનો ભંડાર ધણો વધાર્યો હતો, તે આજ પણ પાટણમાં છે. હેમાચાર્ય પંડિતને પોતાના ગૃહ તરીકે તે માન આપતો, અને તેમની યોગ્ય સલાહ પ્રમાણે વર્તતો હતો. તે પ્રથમ તો શિવ ધર્મિ હતો, પણ હેમાચાર્યને ખંભાતમાં વચન આપ્યા પ્રમાણે રાજ્ય થયા પછી તેણે જૈન ધર્મ અંગિકાર કર્યો હતો. સાર પછી તેણે હેમાચાર્યની સલાહથી પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મહાદેવના દેવાલયનો મોટા ખર્ચથી જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. હેમાચાર્ય જૈનધર્મ સાધુ છતાં શિવમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો, તેનું કારણ એવું જતાવવામાં આવે છે કે, કુમારપાળની આગળ હેમાચાર્યનું ધણું ચક્ષુ હોવાથી તેના ઉપર બ્રાહ્મણો ધણો દ્રેષ કરતા હતા. તેથી તેમને રાજી રાખવા માટે હેમાચાર્યે એ કાર્ય કુમારપાળની પાસે કરાવ્યું હતું. એ પ્રખ્યાત દેવાલયનું કામ લગભગ બે વર્ષ પૂર થયું હતું. ત્યાં સુધી કુમારપાળે હેમાચાર્યની સલાહ પ્રમાણે શિક્ષક પાળી, માંમતું ભોજન કર્યું નહોતું. જ્યારે દેવાલય સંપૂર્ણ તૈયાર થઇ રહ્યું ત્યારે કુમારપાળ હેમાચાર્યને સાથે લેઈને સોમેશ્વરનાં દર્શન કરવા માટે ગયો હતો. ત્યાં તેમજો શ્રદ્ધા પૂર્વક શિવની પૂજા અને ભક્તિ કરી હતી. તથા બ્રાહ્મણોને જલ્દી દાન તથા હસ્થા આપી હતી. સાર પછી કુમારપાળે માંસ તથા મંદિરોનો આદાર કરવાનું જીવત પર્વ તથા દીધું હતું. એટલુંજ નહિ પણ પોતાના તાબાના બધા દેશોમાં ૧૪ વર્ષ સુધી કોઈ પણ જીવહિંસા ન કરે, તેવો સખ્ત મનાઇ હુકમ કર્યો હતો. તેના બરોબર અમલ કરવામાં આવ્યો હતો. વળી બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં પ્રગુને હોવા માટે, તે જાન્યારીનાં તેને દેકાણે પીટ પણ કરવાનો ધારો ચાલુ કર્યો. હવેથી સાધુઓને હણુંના ચર્મનાં વસ્ત્ર મળતાં બંધ પડ્યાં. પાંચાલ અને પછી દેશમાંથી તો માંસ વેચવાનો ધંધોજ મિલકુલ કઢાડી નાખ્યો. તેથી એ ધંધો કરનારને લોકોને નુકશાન થયું, તેમને ત્રણ વર્ષની પેદાશ જેટલું દ્રવ્ય રાજ ભંડારમાંથી આપ્યું. કુમારપાળે જૈનનાં બાર વ્રત ધારણ કર્યાં હતાં, તેમાં ત્રીજા વ્રતમાં નખોદીયુ ધન લેવાનું છોડી દીધું. વળી તેણે જૈન ધર્મની આગા પ્રમાણે ચોમાસાના ચાર મહિના પોતાને જલ્દી કરવાનું બંધ કર્યું હતું.

કુમારપાલ જે કે જૈન ધર્મ પાળતો હતો, તે છતાં શિવધર્મના કામને માટે નાણાં ખર્ચવામાં તે કાંઈ પણ આનાકાની કરતો નહોતો. ઉપર લખવામાં આવ્યું છે તેમ સોમનાથનું દેવળ સમરાવ્યા પછી તેણે કેદારનાથના દેવાલયનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. તેમજ પાટણમાં તેણે 'કુમારપાળેશ્વર' નામે મહાદેવનું દેવળ બંધાવ્યું હતું. પાટણમાં તથા પ્રભાસ પાટણમાં વળી તેણે જૈન ધર્મનાં દેવજો પણ બંધાવ્યાં હતાં. તે સિવાય ગિરનાર, ગેરુડા અને તારાના પહાડો ઉપર, તેમજ ભરૂચ વગેરે સ્થળે તેણે જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. ખંભાતમાં હેમાચાર્ય પંડિતે જે દેકાણે બેસીને કહ્યું હતું કે;—" તમે રાજ્ય

પામશે.” તે જગોએ પણ જૈન ધર્મનું એક દેવળ બંધાવ્યું છે. એ સર્વે કામ કરી રહ્યા પછી કુમારપાલ રાજા શેત્રુંજયની યાત્રા કરવા સાર ગયો હતો. રસ્તામાં તેણે હેમાચાર્યની જન્મભૂમિ ધધુકામાં એક દેવળ બંધાવ્યું હતું. તેમ શેત્રુંજય ડુંગર ઉપર ચડવાનાં પગથીયાં બંધાવ્યાં હતાં, એ વખતે ઉદ્યાન મંત્રીના પુત્ર વાહદે શેત્રુંજયની પડોશમાં વાહદપુર નામે ગામ વસાવ્યું હતું.

કુમારપાલે બીજી લગ્ન મેવાડના સીમોદિયા રાજાની રાજપુત્રી સાથે કર્યું હતું. પરંતુ રાજા પોતાની પાસે જૈન ધર્મ પળાવશે, એવી દેહેશતથી તે રાજકુંવરી પાટણમાં આવતી નહોતી. તેથી ભાટ લોકો જમાન થઈ તેને સમજાવી પાટણમાં તેડી લાવ્યા. પણ કુમારપાલે થોડા વખત પછી તેની પાસે જળરાધથી જૈન ધર્મ પળાવવા માંડ્યો. એ ખબર ભાટ લોકોના જાણવામાં આવ્યાથી તેઓ રાણીને લેઈને તેના પિયર તરફ નાહા. તેમની પાછળ કુમારપાળ ગયો. પરંતુ તેના પહેલ્યતાં પહેલાં રાણી આપઘાત કરીને મરણ પામી. એથી ભાટ લોકોને ધણું જાણું થયું. અને પોતાની આખર ગદ્ય એવું સમજીને બે મોટી ચિતાઓ ખડકી તેમાં ઘણા ભાગે જીવતા બળી મુવા. એ બે ચિતાને જમોર કરીને કહે છે. કુમારપાલના વખતમાં જૈન લોકોની સામે વાદવિવાદ કરવા સાર શંકરસ્વામીની ગાદીના આચાર્ય પાટણ આવ્યા હતા. તે વેળાએ જૈન ધર્મના પંડિતો વચ્ચે ધણો વિવાદ થયો હતો. એ વિષે લોકોમાં ધણીજ ચમત્કારિ અને અસંભવિત વાતો ચાલે છે. તેમાં એક વાત એવી કહેવાય છે કે, એક ગોરજીએ અમાસને દહાડે જૂલથી પુનમ કહી હતી. એ વિષે સામા પક્ષવાળાઓએ તેમની હારી કરવાથી પોતાની કહેલી વાત સ્થાપન કરવા માટે તેમણે પોતાના પરાક્રમ વડે આસપાસ બાર ગાઉ સુધી ચંદ્રનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. સારથી એ ગોરજીની શાખાવાળા પુનમિયા ગમ્મના સાધુ કહેવાય છે. પાટણમાં આજ પણ એ પુનમિયા ગમ્મના સાધુનો અપાસરો છે.

કુમારપાલ રાજાએ પોતાના મરીઆઈ ભાઈ આનક (અણોરાજ) સોદંકીને વાઘેલ નામે ગામ ગિરાસમાં આપીને પોતાના દરબારમાં સામંત તરીકે રાખ્યો હતો. તેને લલ-જીપ્રસાદ નામે એક પુત્ર હતો. તેના વંશમાં જે રાજાઓ થયા, તે પછવાડેથી વાઘે-લા ૧૧ એ નામે એળખાવા લાગ્યા. કુમારપાલનો જુદા મંત્રી ઉદ્યાન સૌરાષ્ટ્રના રાજા સમુરની સાથેની લડાઈમાં વડવાણ સુકામે જખમી થઈ મરણ પામ્યો હતો. હેમાચાર્ય ૬-ડિને પણ પોતાની જુદાવસ્થામાં અનશન વૃત આદંબીને સંવત ૧૨૨૯ માં દેહ લાગ કર્યો. તેથી કુમારપાલ ધણો દિલગીર થયો. તેણે મુનીની અવસાન ક્રિયા કરીને તેની ચિતાની બરખાના પોતે તથા તેના સરદારોએ કપાળમાં ચાંદસા કર્યો હતા. અને ઘણા દિવસ શોક પાળ્યો હતો. એ વખતથી તેણે રાજ્ય ઉપરથી સર્વ કાળજી છોડી દીધી, અને હથેર બ-લન કરતાં પોતાની ૮૦ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૧૨૩૦ માં દેહ લાગ કર્યો. તેના મરણ વિષે એવું કહેવાય છે કે, તેના ભાઈ મહીપાલને અજ્ઞેપાલ નામે પુત્ર હતો, તે વિષ્ણુ ધર્મ પાળતો હતો. તેથી કુમારપાલ ઉપર દેવ બાવ રાખીને તેનું રાજ્ય લેવાની તજ-પીજ કરતો હતો. પણ ઉપાયો કર્યા છતાં જ્યારે તે ન શક્યો ત્યારે તેણે અને એર દેહને મારી નાખ્યો હતો. એ વિષે ગમે તેમ હો, પરંતુ કુમારપાળની પછી તેની ગાદી ઉપર

અન્નપાળ બેઠો હતો, અને તેણે ગાદીએ બેઠા પછી જૈન લોકો ઉપર તથા કુમારપાલે ધાવેલાં દેવળો ઉપર સતત ઝુઝાર્યો હતો. કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

પૃથિરાજ ચહુઆણ.

તુંવાર—તોમાર જાતિના રત્નપૂત રાજાઓમાં પહેલો વીક્ષનદેવ નામે રાજા દિલ્હી ગાદી ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. મહારાજા વિક્રમાદિત્યથી ભારતવર્ષનું પ્રધાન રાજાપીઠ (જનમિતી નગરીમાં જવાથી મહારાજા પૃથિવિરતું લીલા સ્થળ પ્રાચીન નગર ઇદ્રપ્રસ્થ (જૂની દિલ્હી) સંકેતે વર્ષથી શોચનિય રમશાન ભૂમિ બંતી ગઇ હતી. તેને જે મહા પુર પોતાના મૃતમણવન મત્ર બળથી પાછી જીવતી કરી હતી, તેનું નામ વીક્ષનદેવ હતું તેણે પોતાના અસાધારણ પરાક્રમથી ઇદ્રપ્રસ્થની પ્રથમની શોભા પાછી આણી હતી, અવીક્ષનદેવ રાજના વશમાં ૧૬ મો રાજા અનંગપાળ છ. સ. ના ૧૩ મા સૈકામાં દીર્ઘિન ગાદી ઉપર બેઠો હતો, તેને પૂત્ર નહોતો, પણ બે પુત્રીયો હતી તેમાંની એક કમળા દેવી અંજભેરના ચહુઆણ રાજા સોમેશ્વર^૧ સાથે પરણાવી હતી. તેને પેટે સંવત ૧૨૧૫ મ પૃથિરાજનો જન્મ થયો હતો. બીજી કન્યા કનોજનાં રાકોડ રાજા વિજયપ્રસાદ^૨ સાથે પરણાવી હતી. તેને પેટે જયચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. પૃથિરાજ અને જયચંદ બંને જૈન દિલ્હીશ્વર અનંગપાળના દૈદિત્ર હતા. તેમાં જયચંદ પૃથિરાજના કરતાં ઉમ્મરે મોટા હતાં. માટે બંને માતામહના સમાન સ્નેહ અને આદરપાત્ર હોવા જોઇએ. પરંતુ અનંગપાળ ન્હાના દૈદિત્ર પૃથિરાજના ઉપર વિશેષ પ્રિતી રાખતો હતો. તેથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં તેણે પોતાના વિદ્યાળ રાજ્યનો સર્વ અધિકાર પૃથિરાજને આપીને પોતે બદ્રિકાશ્રમમાં તપ કરવા ગયો. જયચંદ નીરાશ થયો. માતામહનું ચિંતામનુષ્ઠાન, એ જ તેના મનની આશા હતી, તે પૂરું ન થયાથી તેને ઘણું માર્ગગન્ધઃ અને સારથી પૃથિરાજ અને તેના પુત્રએ દ્રોહ બધાયો. જયચંદ ધર્મ્યા અને જ્ઞાની આગમાં પોતાનું હૃદય હમેશાં બાળવા લાગ્યો. તે વિષમ હૃદયની જવાબાન્નિવારણ કરવા જતાં તેણે પોતાના પગમાં કુદાડો માર્યો, અને સગમત બારન ભગિનો નાશ કર્યો.

કુળના હમેશના દુશ્મન હતા. તેમણે જ્યયંદનો પક્ષ અવલંબન કરીને તેને પૃથિરાજની સામે ઉરકેર્યો હતો. પૃથિરાજને દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠા પછી મહારાજા રાજાએ પોતાની કુંવરી અર્પણ કરવાની ઇચ્છા પ્રકાશ કરી હતી. પૃથિરાજ તેમાં સંમત થયો, અને વિવાહની તૈયારી થવા લાગી. પરંતુ દુષ્ટ મતિ પુરિહરે પ્રયત્ન કરીને પોતાની પુત્રી તેના હાથમાં આપી નહિ. આ અપમાનથી પૃથિરાજે ક્રોધે ભરાઈ તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. અને તેને હરાવ્યો. આ લડાઈથી પૃથિરાજના ભવિષ્યના ગૌરવની સૂચના થઈ હતી. અને ત્યારથી તેનું વિપુલ વીરત્વ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યું. વળી પૃથિરાજને નગરકોટની કોઈ ન્યાપરથી ૭ કશડ સેનાની મોકલો^૧ મળી હતી. એક તો પૃથિરાજનું વિશાળ સેનાબળ હતું, તેમાં વળી તેને એટલું વિપુલ ધન પ્રાપ્ત થયું, એ સર્વ દુષ્ટ શુદ્ધિ જ્યયંદના તથા યુજ્જરાતના રાજા ભીમદેવના હૃદયમાં સહન થઈ શક્યું નહિ. તેથી તે ઉત્તરિતો બદલો લેવા માટે તેમને બીજા ઉપાય માલુમ ન પડ્યા, ત્યારે છેલ્લીવારે તેમણે રણ કુશળ તાતાર સૈનિકોને પોતાની સેનામાં દાખલ કરવા માંડ્યા. તેનાથીજ તેમની પડતીને માર્ગ સાફ થયો-તેમના ભવિષ્ય ભાગ્ય મંગલમાં ધનધોર થઈ પડ્યું. તેમ પોતાના પાપી હૃદયને તૃપ્ત કરવા માટે જે ખરાબ ઉપાય પકડ્યો, તેમાંજ તેમનું પોતાનું અને સર્વ ભારતભૂમિનું સર્વ નાશ થયું. કેમકે હિંદુ વૈર શાહાજીની ગોરીએ તે સમયે ભારતભૂમિમાં આવીને ભારતવર્ષના પવિત્ર હૃદયમાં ઇસલામનો વિજય પતાકો ફાંચ્યો હતો.

ચિતોડના અધિપતિ સમરસિંહે દિલ્હીશ્વર પૃથિરાજની બહેન પૃથ્વીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ મંગળમય સંબંધને લીધે આ બંને રાજાઓ વચ્ચે ઘાઠ પ્રીતિ બંધાઈ હતી. સમરસિંહ રણક્ષેત્રમાં બહુ સાહાસિક, ધીર, કુશળ, અને નિપૂણ હતો. સભામાં અતિ સુવિવેચક અને સદ્વક્તા હતો. સ્વભાવે શાન્ત, અને ધાર્મિક હતો. રણક્ષેત્રમાં વ્યુહ રચનામાં તે એકો હતો. તેમજ યુદ્ધયાત્રામાં તેના જેવો શરવીર એ સમયે બીજો કોઈ નહોતો. કર્નલ ટાડ સાહેબે પણ તેનાં ધણાં વખાણ કર્યાં છે. સમરસિંહ દક્ષતા અને વિરતામાં મેવાડના રાજાઓમાં સર્વોપરી ગણાયો છે. કવિ ચંદ લખે છે કે, પૃથિરાજ રાસામાં જે રાજનીતિ વર્ણવી છે, તે તેના બોધનો પ્રતાપ છે. સમરસિંહે પૃથિરાજને દરેક લડાઈને પ્રસંગે ભારતના ગૌરવની રક્ષાને માટે ઘણી મદદ કરી હતી. તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

પૃથિરાજના પ્રયત્ન બળને શેકવાની ઇચ્છાથી જ્યયંદે શાહાજીની ગોરીની મદદ માગી હતી, એ વિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. શાહાજીની મોટી સેના એકઠી કરીને પૃથિરાજની સામે લડવા માટે હિંદમાં આવ્યો. પરંતુ પૃથિરાજ ચિતોડના અધિપતિ સમરસિંહની મદદથી શાહાજીની હરાવી કદ કર્યો હતો. પછી તેની પાસેથી ૮ હજાર ઘોડા દડ લેઈને છોડી દીધો હતો. શાહાજીની દરબારમાં ચિત્રરેખા નામે એક અતિ સ્વસ્થવાન અને ગાન કળા તથા નૃત્યમાં ઘણીજ કુશળ સ્ત્રી હતી. તેના ઉપર શાહાજીની અત્યંત પ્રેમ હતો. એ ચિત્રરેખાને લેઈને શાહાજીની પીઠાઈ બાદ હુમેનખાન હિંદમાં નારી આવીને પૃથિરાજના આશ્રય નીચે રહ્યો હતો. એ વાંતની શાહાજીનીને ખબર પડતાં એ બંને જણને પોતાની તરફ પાછાં મોકલી દેવા તેણે પૃથિરાજને કહાવી મોકલ્યું. પરંતુ શરણાગતને શત્રુના હાથમાં સોંપવા પૃથિરાજ

(૧) આ વિપુલ ધન વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે, અતિ પ્રાચીન કાળમાં કોઈએ તે જમીનમાં દાટ્યું હતું.

રાજ્ય છોડી દે. જેતસીને એ બોલ વચ્ચે જેના લાગ્યા. અને ભીમદેવની માગણી સ્વીકારી નહિ. પછી તેણે પૃથિરાજને પોતાની મદદે બોલાવ્યો. અને તેને જાણાવ્યું કે, સિંહનો ભક્ષ શિયાળ લેઈ જવા ધારે છે, એમ થવું ન જોઈએ. એ ઉપરથી પૃથિરાજ જેતસિંહની મદદે આવ્યો. ભીમદેવ પણ મોટા સૈન્ય સાથે ચડી આવ્યો. પછી બંને પક્ષ વચ્ચે મોટી લડાઈ થઈ. તેમાં ભીમદેવ હાર્યો. અને ઇન્દ્રજિતમારીને પૃથિરાજ પરણ્યો. આ સિવાય પૃથિરાજના પિતા સોમેશ્વરની સાથે ભીમદેવને અગાઉ લડાઈ થઈ હતી, તેમાં ભીમે સોમેશ્વરને મારી નાખ્યો હતો. તેથી પણ ભીમદેવના ઉપર પૃથિરાજને વૈર હતું. આ સર્વ કારણથી પૃથિરાજના હૃદયમાં ભીમ નિરંતર સાલતો હતો. શત્રુના મરણ વિના તેનો અગ્નિ સરખે. દોષ શાન્ત પડ્યો નહિ. તેણે પોતાના બહાદુર યોદ્ધાઓને બોલાવીને કહ્યું કે, મારા પિતાનું વૈર લેવું છે. માટે ગુજરાત છતવા સૈન્ય તૈયાર કરો. સોમેશ્વરને છતીને ભીમે પોતાના દહાડા પૂરા કર્યા છે. જીના ગર્ભમાંથી પણ શોધી શોધીને ચાલુક્ય વંશનો નાશ કરવો છે. પછી પૃથિરાજ ૬૪૬ હજાર યોદ્ધાઓને લેઈને ગુજરાત ઉપર ચડ્યો. તે વેળાએ કેટલાક સારા સુકન થયા. તેથી સામંતો ખુશી થયા. પરંતુ પૃથિરાજે કહ્યું કે, “શુકન જેવાની અગત્ય નથી. શરવીરને લડાઈનો દિવસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ છવતું હોય કે મું-વેલું, પણ તેનો આત્મા આપણા જેવામાં આવતો નથી. ક્ષાંતિ પણ આવે છે, તે જાય છે, એવી દૈવની કૃતિ છે. જે હારશે, તે દુર્યોધનનું પદ પામશે. અને છતશે, તે પાંડવનું પામશે. માટે શુકનની વાત કરશોમાં. શુકનનો કાંઈ પાર નથી. તેઓ માય છે, તે જાય છે. માટે આપણે તો આપણા કર્તવ્યમાં સાવધ રહેવું જોઈએ.” પૃથિરાજની વાત સાંભળીને સૌને શર ચડ્યું, તે આગળ ચાલ્યા. પછી યથા સમયે ગૂર્જરાતમાં પ્રવેશ કર્યો.

પૃથિરાજ ગુજરાતમાં આવે છે, તે સાંભળી ગૂર્જર પ્રજા ભય પામી. લોકો આમ તેમ નાસવા લાગ્યા. રાજધાની થોડેક દૂર રહી, એટલે પૃથિરાજે ચંદ બારોટને ભીમદેવના દર-બારમાં મોકલ્યો. આ ચંદ બાટ મહા કવિ અને પૃથિરાજના દરબારનો દરોહી બાટ હતો. તે જોયે કવિત્વ શક્તિમાં પ્રૌઢ હતો, તેવોજ શરાતનમાં પણ પ્રખ્યાત હતો. તેથી પૃથિરાજના ડાહ્યા અને શરા સામંતોમાં તેની ગણના સૌથી મોટી હતી. ચંદ બારોટનું છવન-ચંદ્રિય આ પુસ્તકમાં કવિ વર્ગમાં ધ્યાનપૂર્વક આપેલું છે, તેથી તેના વિષેની હકીકત અત્રે વિશેષ લખી નથી. પૃથિરાજની આરા પ્રમાણે ચંદ બારોટ ભીમદેવના દરબારમાં ગયો. તે પોતાની સાથે જળ, નીસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ, અને ત્રિશુળ લેઈ ગયો હતો. તે જોઈને ભીમદેવે પૂછ્યું કે, આ બાટ, આ વસ્તુઓ શા વાસ્તે લાવ્યો છે? ચંદે ઉત્તરમાં કહ્યું કે, “પૃથિરાજ કહે છે કે, જો તમે પાણીમાં પેસશો, તો આ જળ વડે તમને ઝા-લીશું, આકાશમાં જશો તો આ નીસરણીથી, પાતાળમાં જશો તો કોદાળીથી, અને અ-ધારામાં પેસી જશો તો આ દીવાથી શોધી કઢાડી આ અંકુશ વડે તમને પકડી ત્રિશુળ વડે પૂરા કરીશું; આણું સાંભળીને ભીમ બોલ્યો કે, હું ભીમ જે બીવરાવે તેના ભૂકા કા-દી નાખું, અને યુદ્ધમાં જેનાથી સર્વ માણસ ડરી જાય, એવો ભયંકર છું. માટે ચડ્યું ચડ્યું બોલ નહિ. અને આગળ શું નિપજ્યું હતું, તે દિવસ સંભાળ. તે સાંભળીને ચંદે પોતપોતા;—“ઉદર કદાપિ કોઈ વાર બિલાડી ઉપર શ્વત મેળવે, ગીધ પક્ષી કદાપિ પવિત્ર

હંસના માથા ઉપર ચન ચનાટ કરે, હરણ કદાપિ લગાઇમાં સિહની બરાબરી કરે, સાજી સાથે લડતાં દેડકું કદાપિ જ્ય પામે, એ સર્વે વાતો દૈવની ઇચ્છાથી કદાપિ બને, પરંતુ એવું સદાએ નિપજે છે, એમ ધારતું નહિ. પરંતુ ઉપર છવાઇ ગયેલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ કરનાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબલો થઇ શકે?’, ભીમ બોલ્યો;—“ ભાટના છેકરા શબ્દો વડે લડે, દૈત્ય ગાળો વતે લડે, અને ભાઇઓ વારસાનો ભાગ વહેચતાં મુકીયેથી લડે, પણ સોમેશ્વરવાળો આ કળ્યે તો મરણ સાથે લડવાનો છે. જ તારા સામ્રાજ્ય રાજ્યને કહે કે, તારો બિવરાબો બી જાઉં, એવો હું નથી.”

આવે ઉત્તર સાંભળીને ચંદુ બારોટ જરા ગભરાઇને ઉઠી ઉભો થયો. અને શાપથી તેની બંને આંખો લાલ્લ એળ થઇ ગઇ. તે ઝટપટ પૃથિરાજ પાસે આવ્યો. અને જે જે બન્યું હતું તે વર્ણવિત કહીને તેને પાણી ચડાવ્યું. સાર પછી પૃથિરાજ અને ભીમદેવની વચ્ચે મહા દાહણ ચુક થઇ હતું. તેમાં બંને પક્ષનાં અસંખ્ય માણસો કપાઇ જતાં અને ભીમદેવ હારીને પૃથિરાજના હાથે માર્યો ગયો હતો. એ રીતે પૃથિરાજે સર્વ જીવ અને અતુલ સૈન્ય સંપત્તિનો અધિકાર સ્વાધીન કર્યા પછી એક વેળાએ સુગ્રસિદ્ધ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કર્યો. આ મહા યજ્ઞનો આરંભ જોઇને તેના પરમ શત્રુ જયચંદના હૃદયમાં શળ ઉત્પન્ન થયું. જયચંદ ક્રોધથી અને દ્વેશથી ઉત્તેજિત થઇને પોતાનું ગૌરવ અને મોટપણું બતાવવા માટે દુરત રાજસૂય મહા યજ્ઞનો આરંભ કરવામાં ગયા. એ યજ્ઞમાં કામ કરનારા સઘળા રાજાઓ જોઇએ, એવો પ્રાચીન કાળથી રહેલો આદ્ય - નિયમ હતો. એ ક્રિયામાં રૂસો ધનાં વાસણ માંજનાર મુધીના દરેક નોકરમાં રાજપુરુષો જોઇએ, એવો નિયમ હતો. બ્યારે ક્રોધ રાજા આવે યજ્ઞ કરે છે, સારે બહુજ પ્રાદ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. અને તે નિર્ધિષ્ટ પાર ઉતરે છે, તો તે રાજા અકુવર્તીનું પદ ધારણ કરે છે. પાંડવોની પછી ભરતખડમાં ધણા રાજાઓ થઇ ગયા છે, પરંતુ આવે યજ્ઞ કરવાનું માન ક્રોધએ મેળવ્યું નથી. જયચંદે હમણાં આવે યજ્ઞ કરવાનું મહાભારત કામ આરંભ્યું હતું. તેણે ભાનના મોટા મોટા રાજાઓને આ યજ્ઞમાં આવવા નિર્મત્રણ કર્યા હતાં. તેથી સઘળા રાજાઓ આવ્યા હતા, પરંતુ દિલ્હીના રાજા પૃથિરાજ અને મેવાડનો રાજા સગરસિદ્ધ આવ્યા નહોતા. તેમણે પોતાની હયાતિમાં જયચંદને એવો મહા યજ્ઞ કરવામાં અયોગ્ય સંમુખે તેડું આપ્યું હતું. યજ્ઞ ઉપર આવવા માટે આમંત્રણ કરવા સાર ગયેલા જયચંદના હૃતને પૃથિરાજની તરફથી તેના એક સામંત ગોવિંદરાય ગેહોલે જવાબ દીધો કે;—“ આ કળિયુગમાં યજ્ઞ કાણ કરે છે? સનયુગમાં બગી રાજાઓ કર્યો હતો, કે જેણે ત્રણ લોકનું દાન દીધું હતું. ત્રેતાયુગમાં રામચંદ્રજીએ કર્યો હતો, કે જેમને ઘેર કુએરે સોનાની વૃદ્ધિ કરી હતી. હાપર યુગમાં મહારાજા મુષિદિરે કર્યો હતો, કે જેને અર્ધનું જેવા ભાઇ, અને ધી પૂણું જેવા સખા હતા. પરંતુ તારા રાજ્યને એવડું શું છે કે, પોતાના દળ અને દ્રવ્યમાં છાપી વાઇ દેવતા જેવા બોલે બોલે છે? તે જાણે છે કે, પૃથિવમાં કોઇ ક્ષત્રિ નથી, પણ નિર્જાતિ પૃથિવ ક્યારે પણ હોતી નથી, તે નહી જાણે. અને જંગલમાં અને કાલિદાસને તરે રહેનારા છીએ, તે તારા રાજ્યને જોગખના પણ નથી. તેને ખજાર નથી કે, દિલ્હી પતિ ચંદુઆખ્ય કે જેણે દેવસીકાનાર પાદચાહને બાંધીને છોડી દીધો, અને ગોળા બીમ જે-

વને પણ ભાગી નાખ્યો. તેના ધડ ઉપર માથું છનાં ચઢુઆણુ રાજ સિવાય આવે. યજ્ઞ કોણુ કરી શકે એમ છે. ” એ પ્રમાણે કહીને જયચંદના દૂતને વિદાય કર્યો હતો.

પૃથિરાજ અને સમરસિંહ જયચંદના રાજસભ્ય યજ્ઞમાં ન ગયા, તેથી તેણે અભિમાનમાં તેઓની સોનાની મૂર્તિઓ બનાવીને તેઓને યથાક્રમે હારપાળને ઠેકાણે તથા એકાં વાસણોની દેખરેખ રાખવા ઉપર મૂક્યા હતા. એક તરફથી આડંબરની સાથે રાજસભ્યના કામનો આરંભ થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી તરફ કનોજની લક્ષ્મી સંયુક્તા (જયચંદની પુત્રી) નો સ્વયંવર કરવાની ધમધુમ થઈ રહી હતી. સ્વયંવરની રીતિ ઉંચ કુળને પસંદ આવે એવો વર શોધી લેવાનો સારો ઉપાય છે. પહેલાં આ સ્વયંવર સંગ્રામોના યુજોની અદ્વિતીય ઓળખાણુ કરવાની જગ્યા હતી. તે વખતે આ ઉત્તમ રીતિ આર્ય સમાજમાંથી એકા વેળાએ જતી રહી નહોતી. આ ચાલના અનુવર્તિ થઇને શુણુ ગૌરવ શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય રાજાઓ યથા સમયે એક પછી એક સ્વયંવરની સભામાં આવવા લાગ્યા. સંયુક્તા રાજાઓ આવી ચૂક્યા, એટલે સંયુક્તા સ્વયંવરને લાયકનો પોશાક પહેરીને હાથમાં દુલ્હની વરમાળા લેઈ દારીયોની સાથે સભામાં આવી. સંયુક્તા સ્વયંવરની આગમ્ય પૃથિરાજના પ્રકાશવાળા શુણુ, હિંમત, અને વીર્ય સાંભળીને તેના ઉપર આસક્ત થઈ પડી હતી. હાલ પણ પિતાના શત્રુ ઉપરથી તે આસક્તિ દૂર થઈ નહોતી. તેણે હિંમતની સાથે પૃથિરાજનેજ વરમાળા પહેરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી સભા મંડળમાં બિરાજેલા સુસજ્જિત રાજાઓના તરફ ન જોતાં સંયુક્તાએ હારપાળની જગ્યાપર જે સોનાની મૂર્તિ પૃથિરાજની હતી, તેના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી. જયચંદ પુત્રીનું આવું કામ જોઇને ગભરાયો, તેમ સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓ એવી રૂપશુણુવાળી લક્ષ્મીનારૂપી રત્નના લાભમાં આશા વિનાના થયાથી પેતાને ધિક્કાર આપવા લાગ્યા. સંયુક્તાએ વરમાળા આરોધ્યાની વાન પૃથિરાજે જાણી, તેથી તે મોટા સૈન્ય સાથે કનોજમાં આવ્યો. અને સંયુક્તાનું હરણુ કરી ગયો. જયચંદે કન્યા રત્નનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઘણી મહેનત કરી. કનોજથી દિલ્હી જવાના રસ્તા ઉપર તેણે પૃથિરાજના સૈન્ય સાથે પાંચ દિવસ યુદ્ધ કર્યું. પરંતુ તેમાં તેનું કંઈ વળ્યું નહિ. પૃથિરાજ સંયુક્તાને લેઇને સહી સક્ષમત દિલ્હી જઈ પહોંચ્યો. અને જયચંદે હારીને પાછો કનોજ ગયો. પૃથિરાજે દિલ્હીમાં જઇને સંયુક્તાની સાથે વિધિ પૂર્વક લગ્ન કર્યા હતાં. રત્ને ૧૧૯૦*

હવે પૃથિરાજ આ સામાન્ય લક્ષના રત્નનો અધિકારી થઇને આનંદમાં દિવસ ગુજારવા લાગ્યો. સંયુક્તાના અસાધારણુ શુણુથી સ્વર્ગનું સુખ પણ તેની આગળ તેને જુઓ જણાવવા લાગ્યું. સંયુક્તા પોતા વખતમાં ભક્તીની પ્રિય પત્ની થઈ પડી. એનું કહેવાય છે કે, પૃથિરાજે આ સમયે સંયુક્તાની સાથે બોમ વિચામમાં પડીને રાજ્યકારનારની સ્ત્રી

થિના દૂર કરી હતી. તેથી તેના આખા રાજ્યમાં અવવરથા થઇ ગઇ હતી. અમલદારોની લાંચ-રશવન અને લુલ્લમથી પ્રજા ઘણી પીડામાં આવી પડી હતી. અને શાહાબુદ્દીન ગોરી જેવો ઇંછેડાએતો સિદ્ધ સરખો, યવન પાદશાહ માથા ઉપર શત્રુ છતાં સૈન્યથી ખરેખર સંભાળ રાખવામાં આવતી નહોતી. એ રીતે તેના રાજ્યમાં સઘળે અંધેર થઇ રહ્યું હતું. અધુરામાં પુર તેના જૂના અનુભવી અને બહાદુર સામંતોમાંના ધણા ખરા મરી પરવાર્થા હતા. માત્ર ચામુંડરાય, હાહુવીરાય, ચંદબાટ, અને રામચુર પુરોહિત એ ચાર બચેલા હતા. પૃથિરાજ સંયુક્તાના ખ્યારમાં એટલો બધો લપટાઈ ગયો હતો, કે તે અંતપુરમાંથી કદી બહાર નીકળતોજ નહિ. તેમ ગમે તેવા રાજ્યપકરણી કામને માટે પણ તે કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. તેથી તેની આગળ આ સર્વ અંધેરની વાત જવા પામી નહિ. છેવટે જ્યારે પ્રજા પોકાર ધણો વધી પડ્યો, ત્યારે ચંદબાટ અને હાહુવીરાય વગેરે સામંતોએ તેની આગળ જઈને આ સઘળા અંધેરની હકીકત જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેમણે લાગ જોઇને અંતપુરમાં જવાની તૈયાર કરી. પરંતુ અધવચથી અપમાનિત થઇને તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. આ અપમાનથી ચંદ કવિ તો લૂણુહરામી થયો નહિ પરંતુ હાહુવીરાય લૂણુહરામી થઇને પોતાના રામનું વેર લેવા માટે શાહાબુદ્દીન ગોરીને તેડવા ગિજની ગયો. અને પૃથિરાજના રાજની અધાધૂનિતી સર્વ હકીકત તેને નિવેદન કરી. તે ઉપરથી આ યોગ્ય પ્રસંગનો લાભ લેઇને શાહાબુદ્દીન મોટી ફોજ સાથે ભારતને દરવાજે આબો. એ વાતની જાણ પૃથિરાજને તથા સમરસિંહને થતાં તેમણે જલદીથી સૈનો એકઠાં કર્યા. અને યવન પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ મેદાન પડ્યા. ભારતના ધણાખરા વીર પુરોએએ આ મહા યુદ્ધમાં શરીર અને મન અર્પણ કર્યું હતાં. આયોવર્તના રાજ્ય કુલના 'હરહર' ઇન્દ્રિયથી ચારે તરફ પૃથ્વી કંપવા માંડી. હિંદુરાજ-ચક્રવર્તિ પૃથિરાજે આ સેનાના સેનાપતિ થઇને શાહાબુદ્દીનને રણ ક્ષેત્રમાં બોલાવ્યો. ઉત્તર ભારતના નારાયણપુર ગામના તિરૌહી ક્ષેત્રમાં બંને પક્ષ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. થોડા વખતમાં યવન સૈન્ય ક્ષત્રિય વીરોના બળથી ભાગવા માંડ્યું. અને તેમનાં નિશાન, વાવટા, તથા હથિઆગે પૃથિરાજના હાથમાં આવ્યાં. શાહાબુદ્દીન ગોરી પરાજિત ભૂમિમાંથી જતો રહ્યો અને પૃથિરાજ વિજયી થઇને દિલ્લીમાં પાછો આવ્યો.

ત્યાર પછી એ વર્ષે શાહાબુદ્દીન ૪૨ીને પાછો અસંખ્ય ફોજ લેઇને ભારતભૂમિમાં આવ્યો. એ વખતે પણ પૃથિરાજે લડાઇની તૈયારી કરવા માંડી. જલદીથી લડાઇને વાસ્તે ઉમરાવોની સભા બોલાવવામાં આવી. ધણીક જગ્યાપરથી સૈનો એકઠાં થવા લાગ્યાં. ક્ષત્રિય રાજ્યો એકના પછી એક આવીને સંભાગમાં જવા એકઠા થયા. અને ટુક વખતમાં દિલ્લીમાં પાછો વિશાળ સૈન્ય સાગરનો દેખાવ જોવામાં આવ્યો. આ વેળાએ પણ સ્વદેશ રક્ષક મેવાડનો રાણો સમરસિંહ પોતાના કુંવર કન્યાણી સાથે ૧૩ હજાર રજપૂત વીરોને લેઇને ભારતવર્ષના ગૌરવની રક્ષાને માટે હાજર થયો હતો. એક તરફ એવી રીતે ભારત સંનાતો સ્વદેશની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે એકઠા થતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુએ પૃથિરાજની સાંધી દેવી સયુક્તા સ્વામીને વીરના સાગમાં સમ્મવની હતી. તે સ્વદેશને પ્રાણપતિની કમર ઉપર નરનાર લટકીને તેને ઉત્તેજિત કરતી હતી. એટલામાં

તેના હૃદયમાં એકદમ અમંગળની આશંકા થવા લાગી. અને તુરત તેની જમણી આંખ ફરકવા માંડી. તેથી સંયુક્તાએ એક ધ્યાનથી પૃથિરાજની તરફ જોવા માંડ્યું. એકદમ કેટલોક પશીનો કપાળ ઉપરથી વહીને છાતીપર પડ્યો. પૃથિરાજ વખત ન લગાડતાં સૈન્યમાં સામેલ થઇને નગરની બહાર નીકળ્યો. સંયુક્તા સ્વામીને જવાનો રસ્તો જોતી જોતી દીર્ઘ હાથ મારીને બોલી;—“સ્વર્ગ સિવાય જણાય છે કે, હવે આ યોગિનીપુર (દિલ્હી) માં પાછું મળવું થશે નહિ.”

પુણ્ય ભૂમિ ધ્વજાનંતની પ્રાંત વાહિની પવિત્ર નદી દુષદિતિ (હાલની કાંગૂગાર નદી) ના વિશાળ કિનારા ઉપરના મેદાનમાં ક્ષત્રિય અને મુસલમાન સૈન્ય વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી મહા દારણુ યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં અંતે મુસલમાનોની જીત થઇ. આ લડાઇમાં મહાવીર સમરસિંહ અને તેનો પુત્ર કલ્યાણસિંહ ભીમ વિક્રમથી યવન સૈન્યો સંહાર કરીને અને લડાઇના મેદાનમાં અનંતકાળને માટે સૂતા. અને પૃથિરાજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન થયો. સૌભાગ્યની લક્ષ્મી હમેશાં એક માણસની પાસે રહેતી નથી. હમેશાં કોઇના દહાડા સરખા જતા નથી. નશીબ આકના પ્રમાણે એક વખત ઉપર જાય છે, તે એક વખત નીચે જઇને આ લોકમાં સસારનું ચાંચલ્ય ખતાવે છે. પૃથિરાજે તિરોહીના ક્ષેત્રમાં જે વિજયનું નિશાન શોભિત કર્યું હતું, તે મુસલમાનોની ચતુરાઇથી અને કાળના નીતિ બળથી આ લડાઇમાં પડ્યું. સને ૧૧૯૩. આજે અનંત ક્ષત્રિયોના લોહીથી ભારતનું દેહ કલંકીત થયું અને દુષદિતિની રેતીવાળી જમીન ભિષણ રમશાનમાં આવી ગઇ. જે પવિત્ર તટ ઉપર જેમીને આર્ય ગૌરવ ધ્વજાધેઓ સુધામય સામ ગાનથી દેવતાઓને આનંદિત કરતા હતા, જેઓના શ્રવણ મોહન વેદ ગાનથી વિમોહિત થઇને સ્વચ્છ સચિવા દેવતરંગિણી તાલેં તાલેં વલ કરતી કરતી સમુદ્રમાં જતી હતી, તે આજે તેની પુણ્યમયી રેતાળ જમીન રમશાન જેવી થઇ ગઇ. આજે પિશાચના જેવા યવનો પતિત આર્ય વીરોના અંગરાગને ચોરવા લાગ્યા. હવે તેઓની પ્રચંડ ગતિને કોણ રોકશે? કોણ સ્વદેશ પ્રેમિકતાના પવિત્ર મંત્રમાં તે ઉત્તેજિત થઇને હાથમાં તરવાર લેઇ યવનોને દૂર કરશે?—કોઇ નહિ! પ્રકૃતિ ચીતકાર કરીને કહે છે—કોઇ નહિ! ભારતની રાજલક્ષ્મી યવનની સાંકળમાં બંધાઇને રડતી કહે છે—કોઇ નહિ! ભારત ભૂમિ આજ અનાથિની છે—પણ પૂત્ર વગરની છે—આજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન છે!

વીર સુઝામણિ સમરસિંહની પતિવ્રતા રાણી પૃથાન્ગીએ જાણ્યું કે, યવનોના કપટા ચરણથી તેના જીવનનું જીવન સ્વામી રત્ન સમરસિંહ લડાઇના મેદાનમાં મરણ પામ્યો છે, અને પ્રિયતમ બાઇ પૃથિરાજ યવનના હાથમાં બંધીવાન થયો છે, ત્યારે તે વખત ન લગાડતાં તુરત ચિતાનયમાં ધરીર ત્યાગ કરીને પ્રાણપતિની માથે રહેવાના હૃદયથી બળી મુખ. તેજ પ્રમાણે પૃથિરાજને શહાદત્તિને મારી નાખ્યો છે, એવી ખબર જ્યારે સંયુક્તાને પડી, ત્યારે તે પણ ચિતા ખડકાવીને બળી મુખ.

લડાઇ શાન્ત પડ્યા પછી પૃથિરાજને એક બંધીવાન તરીકે શહાદત્તિની પામે લેઇ જવામાં આવ્યો હતો. તેના હાથે પગે બેડીયો ઢોંટીયો હતી. તેનું સર્વોચ્ચ ધવલેયું હતું. તીર અને તરવારના ધાથી સર્વ અંગ ઝરઝરીત હતું. તે છતાં તે નિસ્તેજ જણાતો ન

ચિતા દૂર કરી હતી. તેથી તેના આખા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી. અમલદારોની લાંચ-રશવન અને જીવનથી પ્રભુ ઘણી પીડામાં આવી પડી હતી. અને શાહાજીની ગોરી જેવો હંછેડાએજો સિદ્ધ સરખો. યવન બાદશાહ માયા ઉપર શત્રુ છતાં સૈન્યની ખરાબર સંભાળ રાખવામાં આવતી નહોતી. એ રીતે તેના રાજ્યમાં સઘળે અંધેર મૂકી રહ્યું હતું. અધુરામાં પુર તેના જૂના અનુભવી અને બહાદુર સામંતોમાંના ઘણા ખરા મરી પડવાયા હતા. માત્ર ચામુંડરાય, હાહુલીરાય, ચંદભાટ, અને રામચંદ્ર પુરોહિત એ ચાર બચેલા હતા. પૃથિરાજ સંયુક્તાના પ્યારમાં એટલો બધો લપટાઈ ગયો હતો, કે તે અંતઃપુરમાંથી કદી બહાર નીકળતોજ નહિ. તેમ ગમે તેવા રાજ્યપ્રકરણી કામને માટે પણ તે કોઇની મુલાકાત લેતો નહિ. તેથી તેની આગળ આ સર્વ અંધેરની વાત જવા પામી નહિ. છેવટે જ્યારે પ્રભુ પેકાર ઘણો વધી પડ્યો, ત્યારે ચંદભાટ અને હાહુલીરાય વગેરે સામંતોએ તેની આગળ જઈને આ સઘળા અંધેરની હકીકત બહાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેમણે લાભ લેઇને અંતઃપુરમાં જવાની તૈયાર કરી. પરંતુ અધવચથી અપમાનિત થઇને તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. આ અપમાનથી ચંદ ક્રોધિતો લૂણહરાની થયો નહિ પરંતુ હાહુલીરાય લૂણહરાની થઇને પોતાના રાજ્યનું વેર લેવા માટે શાહાજીની ગોરીને તેડવા ગિજની બધો. અને પૃથિરાજના રાજની અધાવૃત્તિની સર્વ હકીકત તેને નિવેદન કરી. તે ઉપરથી આ યોગ્ય પ્રસંગનો લાભ લેઇને શાહાજીની ગોરી ફાજ સાથે ભારતને ફરવાને આવ્યો. એ વાતની જાણ પૃથિરાજને તથા સમરસિંહને થતાં તેમણે જલંદીથી સૈના એકઠાં કર્યાં. અને યવન પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ મેદાન પડ્યા. ભારતના ઘણાખરા વીર પુરૂષોએ આ મહા યુદ્ધમાં શરીર અને મન અર્પણ કર્યા હતાં. આર્યાવર્તના રાજ્ય કુલના 'હરહર' ધ્વનિથી ત્યારે તરફ પૃથ્વી કંપવા માંડી. હિંદુરાજ-ચક્રવર્તિ પૃથિરાજે આ સેનાના સેનાપતિ થઇને શાહાજીની રણ ક્ષેત્રમાં બોલાવ્યો. ઉત્તર ભારતના નારાયણપુર ગામના તિરોહી ક્ષેત્રમાં બને પક્ષ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું. યોડા વખતમાં યવન સૈન્ય ક્ષત્રિય વીરોના બળથી ભંગવા માંડ્યું. અને તેમનાં નિશાન, વાવટા, તથા હથિઆરો પૃથિરાજના હાથમાં આવ્યાં. શાહાજીની ગોરી પરાજિત ભૂમિમાંથી જતો રહ્યો અને પૃથિરાજ વિજયી થઇને દિલ્હીમાં પાછો આવ્યો.

ત્યારે પછી એ વર્ષે શાહાજીની ધરીને પાછો અસંખ્ય ફાજ લેઇને ભારતભૂમિમાં આવ્યો. એ વખતે પણ પૃથિરાજે લડાઇની તૈયારી કરવા માંડી. જલંદીથી લડાઇને વાસ્તે ઉમરાવોની મલા બોલાવવામાં આવી. ધર્મિક જગ્યાપરથી સૈના એકઠાં થવા લાગ્યાં. ક્ષત્રિય રાજાએ એકના પછી એક આરીને સંગ્રામમાં જવા એકઠા થયા. અને ટુંક વખતમાં દિલ્હીમાં પાછો વિશાળ સૈન્ય સામરનો દેખાવ ભેવામાં આવ્યો. આ વેળાએ પણ સ્વદેશ રક્ષક મેવાડનો રાજા સમરસિંહ પોતાના કુવર કથ્યાપુત્રી સાથે ૧૩ હજાર રત્નપૂત વીરોને લેઇને ભારતવર્ષના ગોરવની રક્ષાને માટે દાબર થયો હતો. એક તરફ એવી રીતે ભારત સંતાનો સ્વદેશની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે એકઠા થવા હતા, ત્યારે બીજી બાજુએ પૃથિરાજની માખી જેવી સંયુક્તા રચામીને વીરના માનમાં સમનવની હતી. ને સ્વદેશને પ્રાપ્તપત્તિની કચ્છર ઉપર તરતાર વડકાડીને નેને ઉમેળિત કરી હતી. એટલામાં

તેના હૃદયમાં એકદમ અમંગળની આશંકા થવા લાગી. અને તુરત તેની જમણી આંખ ધરકવા માંડી. તેથી સંયુક્તાએ એક ધ્યાનથી પૃથિરાજની તરફ જોવા માંડ્યું. એકદમ ક્રોધોડ પશીનો કપાળ ઉપરથી વહીને છાતીપર પડ્યો. પૃથિરાજ વખત ન લગાડતાં સૈન્યમાં સામેલ થઈને નગરની બહાર નીકળ્યો. સંયુક્તા સ્વામીને જવાનો રસ્તો જોતી જોતી દીર્ઘ હાય મારીને જોલી;—“સ્વર્ગે સિવાય જણાય છે કે, હવે આ યોગિનીપુર (દિલ્હી) માં પાછું મળવું થશે નહિ.”

પુણ્ય જ્ઞાનિ બ્રહ્માવર્તની પ્રાંત વાહિની પવિત્ર નદી દૃષ્ટિ (હાલની કાંગ્રા નદી) ના વિશાળ કિનારા ઉપરના મેદાનમાં ક્ષત્રિય અને સુસલમાન સૈન્ય વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી મહા દારણ્ય યુદ્ધ આરંભ્યું. તેમાં અંતે સુસલમાનોની જીત થઈ. આ લડાઈમાં મહા-વીર સમરસિંહ અને તેનો પુત્ર કલ્યાણસિંહ ભીમ વિક્રમથી યવન સૈન્યનો સંહાર કરીને અને લડાઈના મેદાનમાં અનંતકાળને માટે સૂતા. અને પૃથિરાજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન થયો. સૌભાગ્યની લક્ષ્મી હમેશાં એક માણસની પાસે રહેતી નથી. હમેશાં કોઈના દહાડા સરખા જતા નથી. નશીબ ચાકના પ્રમાણે એક વખત ઉપર ભય છે, તે એક વખત નીચે જઈને આ લોકમાં સંસારનું આચલ્ય બતાવે છે. પૃથિરાજે તિરોહીના ક્ષેત્રમાં જે વિજયનું નિશાન શોભિત કર્યું હતું, તે સુસલમાનોની ચતુરાઈથી અને કાળના નીતિ બળથી આ લડાઈમાં પડ્યું. સને ૧૧૮૩. આજે અનંત ક્ષત્રિયોના લોહીથી ભારતનું દેહ કલ્પદ્રોત થયું. અને દૃષ્ટિની રેતીવાળી જમીન ભિષણ રમશાનમાં આવી ગઈ. જે પવિત્ર તટ ઉપર ખેરીને આર્ય ધારવે બ્રહ્મર્ષિઓ સુધામય સામ ગાનથી દેવતાઓને આનંદિત કરતા હતા, જેઓના શ્રવણ મોહન વેદ ગાનથી વિરોહિત થઈને સ્વચ્છ સન્નિલા દેવતરંગિણી તાલે તાલે વલ કરતી કરતી સમુદ્રમાં જતી હતી, તે આજે તેની પુણ્યમયી રેતાળ જમીન રમશાન જેવી થઈ ગઈ. આજે પિશાચના જેવા યવનો પતિત આર્ય વીરોના અંગરાગને ચોરવા લાગ્યા. હવે તેઓની પ્રચંડ ગતિને કોણ રોકશે ? કોણ સ્વદેશ પ્રેમિકતાના પવિત્ર મંત્રમાં તે ઉત્તેજિત થઈને હાથમાં તરવાર લેઈ યવનોને દૂર કરશે ?—કોઈ નહિ ! પ્રકૃતિ ચીતકાર કરીને કહે છે—કોઈ નહિ ! ભારતની રાજસૂક્ષ્મી યવનની સાંકળમાં બધાઈને રડતી કહે છે—કોઈ નહિ ! ભારત જ્ઞાનિ આજ અનાયિની છે—પણ પૂત્ર વગરની છે—આજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન છે !

વીર સુગમણિ સમરસિંહની પતિવ્રતા ગુણી પૃથાર્જીને આજે જાણ્યું કે, યવનોના કપટા ચરણથી તેના જીવનનું જીવન સ્વામી રત્ન સમરસિંહ લડાઈના મેદાનમાં મરણ પામ્યો છે, અને પ્રિયતમ બાઈ પૃથિરાજ યવનના હાથમાં બંધીવાન થયો છે, સારે તે વખત ન લગાડતાં તુરત ગિનાનગમાં ચરીર ત્યાગ કરીને પ્રાણપતિની સાથે રહેવાના હૃદયથી બળા મુગ્ધ. તેજ પ્રમાણે પૃથિરાજને ચાદાશુદ્ધિને મારી નાખ્યો છે, એવી અચર આજે સંયુક્તાને પડી, ત્યારે તે ખમ્મ વિના ખડકોનીને બળા મુગ્ધ.

લડાઈ રાત્ર પછા પછી પૃથિરાજને એક બંધીવાન તરીકે ચાદાશુદ્ધિની પ્રવેશ જાસમાં આપ્યો હતો. તેણે હાથે પગે બેઠો દોડતો હતો. તેનું સર્વોચ્ચ યત્ન તોર અને તરવારના પાથી સર્વ અંગ ઝરઝરીત હતું. તે જ્યાં તે નિસ્તેજ થઈને ન

ચિંતા દૂર કરી હતી. તેથી તેના આખા રાજ્યમાં અવવરથ થઈ ગઈ હતી અમલદારોની લાંચ-રશવન અને જુલમથી પ્રભુ ધણી પીડામાં આવી પડી હતી. અને શાહાજીદીન ગોરી જેવો છછેડાયેલો સિંહ સરખો થવન પાદશાહ માથા ઉપર શત્રુ છતાં સૈન્યની ખરાબર સંભાળ રાખવામાં આવતી નહોતી. એ રીતે તેના રાજ્યમાં સવળે અંબેર થઈ રહ્યું હતું. અધુરામાં પુર તેના જૂના અનુભવી અને બહાદુર સામંતોમાંના ઘણા ખરા મરી પડવામાં હતા. માત્ર ચામુંડરાય, હાહુલીરાય, ચંદભાટ, અને રામચુર પુરોહિત એ ચાર બચેલા હતા. પૃથિરાજ સંયુક્તાના ખ્યારમાં એટલો બધો લપટાઈ ગયો હતો, કે તે અંતપુરમાંથી કદી બહાર નીકળતોજ નહિ. તેમ ગમે તેવા રાજ્યપ્રકરણી કામને માટે પણ તે છાછની મુલાકાત લેતો નહિ. તેથી તેની આગળ આ સર્વ અધેરની વાત જવા પામી નહિ. છેવટે જ્યારે પ્રભુ પોકાર ધણો વધી પડ્યો, ત્યારે ચંદભાટ અને હાહુલીરાય વગેરે સામંતોએ તેની આગળ જઈને આ સુધળા અધેરની હકીકત જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેમણે લાગ જોઈને અંતપુરમાં જવાની તૈયાર કરી. પરંતુ અધવચથી અપમાનિત થઈને તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. આ અપમાનથી ચંદ કવિ તો લૂલુહરામી થયો નહિ પરંતુ હાહુલીરાય લૂલુહરામી થઈને પોતાના રાજ્યનું વેર લેવા માટે શાહાજીદીન ગોરીને તેડવા ગિજની ગયો. અને પૃથિરાજના રાજની અંધાધૂનીની સર્વ હકીકત તેને નિવેદન કરી. તે ઉપરથી આ ચોખ પ્રસંગનો લાભ લેઈને શાહાજીદીન મોટી ફાજ સાથે બારતને દરવાજો આપ્યો. એ વાતની જાણ પૃથિરાજને તથા સમરસિંહને થતાં તેમણે જલદી-સૈનો એકઠાં કર્યા. અને યવન પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવા માટે તેઓ મેદાન પડ્યા. બારતના ઘણાખરા વીર પુરોહોએ આ મહા યુદ્ધમાં શરીર અને મન અર્પણ કર્યા હતાં. આર્યવર્તના રાજ્ય કુલના 'હરહર' ધ્વનિથી ચારે તરફ પૃથ્વી કંપના માંડી. હિંદુરાજ-ચક્ર-વર્તિ પૃથિરાજે આ સેનાના સેનાપતિ થઈને શાહાજીદીનને રણ ક્ષેત્રમાં બોલાવ્યો. ઉત્તર બારતના નારાયણપુર ગામના તિરોહી ક્ષેત્રમાં બંને પક્ષ વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું થોડા વખતમાં યવન સૈન્ય ક્ષત્રિય વીરોના બળથી બાગવા માંડ્યું અને તેમનાં નિશાન, વાવટા, તથા હથિઆરો પૃથિરાજના હાથમાં આવ્યાં. શાહાજીદીન ગોરી પરાજિત ભૂમિમાંથી જતો રહ્યો અને પૃથિરાજ વિજયી થઈને દિલ્હીમાં પાછો આવ્યો.

હાર પછી બે વર્ષે શાહાજીદીન ફરીને પાછો અસંખ્ય ફાજ લેઈને બારતભૂમિમાં આવ્યો. એ વખતે પણ પૃથિરાજે લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. જલદીથી લડાઈને વાસ્તે ઉમરાવોની સભા બોલાવામાં આવી. ધણીક જગ્યાપરથી સૈનો એકઠાં થવા લાગ્યાં. ક્ષત્રિય રાજ્યો એકના પછી એક આવીને સંયામમાં જવા એકઠા થયા. અને ટુક વખતમાં દિલ્હીમાં પાછો વિશાળ સૈન્ય સાગરનો દેખાવ જોવામાં આવ્યો. આ વેળાએ પણ સ્વદેશ રક્ષક મેવાડનો રાણો સમરસિંહ પોતાના કુંવર કલ્યાણની સાથે ૧૩ હજાર રજપૂત વીરોને લેઈને બારતવર્ષના ગૌરવની રક્ષાને માટે હાજર થયો હતો. એક તરફ એવી રીતે બારત સંતાનો સ્વદેશની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે એકઠા થતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુએ પૃથિરાજની સાંધી દેવી સયુક્તા સ્વામીને વીરના સાજમાં મગવતી હતી. તે સ્વ-હસ્તે પ્રાણપતિની કમર ઉપર તરતાર લટકતીને તેને ઉનેજિત કરતી હતી. એટલામાં

તેના હૃદયમાં એકદમ અમંગળની આસક્તિ થવા લાગી. અને તુરંત તેની જમણી આંખ ધરૂવા માંડી. તેથી સંયુક્તાએ એક ધ્યાનથી પૃથિરાજની તરફ જોવા માંડ્યું. એકદમ ક્રોધોત્પન્ન થઈને કપાળ ઉપરથી વહીને છાતીપર પડ્યો. પૃથિરાજ વખત ન લગાડતાં સૈન્યમાં સામેલ થઈને નગરની બહાર નીકળ્યો. સંયુક્તા સ્થામીને જવાનો રસ્તો જોતી જોતી દીર્ઘ હાથ મારીને બોલી;—“સ્વર્ગ સિવાય જણાય છે કે, હવે આ યોગિનીપુર (દિલ્હી) માં પાછું મળવું થશે નહિ.”

પુણ્ય જમિ અહ્યાવર્તની પ્રાંત વાહિની પવિત્ર નદી દ્વપદિતિ (હાલની કાંગ્રા નદી) ના વિશાળ કિનારા ઉપરના મેદાનમાં ક્ષત્રિય અને મુસલમાનોની જીત થઈ. આ લડાઈમાં મહાવીર સમરસિંહ અને તેનો પુત્ર કથ્થાણસિંહ ભીમ વિક્રમથી યવન સૈન્યો સંહાર કરીને અને લડાઈના મેદાનમાં અનંતકાળને માટે સૂતા, અને પૃથિરાજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન થયો. સૈન્યવાળી લક્ષ્મી હમેશાં એક માણસની પાસે રહેતી નથી. હમેશાં કોઈના દહાડા સરખા જતા નથી. નશીળ આકના પ્રમાણે એક વખત ઉપર જાય છે, તો એક વખત નીચે જઈને આ સોકમાં સંસારનું અંત્યથ્ય જતાવે છે. પૃથિરાજે તિરોહીના ક્ષેત્રમાં જે વિજયનું નિશાન ગોમિત કર્યું હતું, તે મુસલમાનોની ચતુરાઈથી અને કાળના નીતિ બળથી આ લડાઈમાં પડ્યું. સને ૧૧૯૩, આજે અનંત ક્ષત્રિયોના લોહીથી ભારતનું દેહ કલ્પીન થયું અને દ્વપદિતિની રેતીવાળી જમીન ભિવણ રમણાનમાં આવી ગઈ. જે પવિત્ર તટ ઉપર જેમીને આર્ય ઝારવ અહાર્ગિઓ સુધામય સામ ગાનથી દેવતાઓને આનંદિત કરતા હતા, જેઓના શ્રવણ મોહન વેદ ગાનથી વિમોહિત થઈને સ્વચ્છ સન્નિધિ દેવતરંગિણી તાલે તાલે વૃક્ષ કરતી કરતી સમુદ્રમાં જતી હતી, તે આજે તેની પુણ્યમયી રેતાળ જમીન રમણાન જેવી થઈ ગઈ. આજે પિશાચના જેવા યવનો પતિત આર્ય વીરાના અંગરાગને યોગ્યા લાગ્યા. હવે તેઓની પ્રચંડ ગતિને કોણ રોકશે? કોણ ગ્વદેશ પ્રેમિકાના પવિત્ર મંત્રમાં તે કંતેજન થઈને હાથમાં તરવાર લેઈ યવનોને ફર કરશે?—કોઈ નહિ। પ્રકૃતિ ચીતકાર કરીને કહે છે—કોઈ નહિ। ભારતની રાજલક્ષ્મી યવનની સાંકળમાં બંધાઈને રડતી કહે છે—કોઈ નહિ। ભારત જમિ આજ અનાથિની છે—પતિ પૂત્ર વગરની છે—આજ શત્રુના હાથમાં બંધીવાન છે।

વીર મુઝામશિ સમગ્રનિદની પતિવ્રતા રાણી પ્રથ્વી જ્યારે જાણ્યું કે, યવનોના કપલ મરણથી તેના હૃદયનું જીવન સ્વામી રૂન સમરસિંહ લડાઈના મેદાનમાં મરણ પામ્યો છે, અને પ્રિયતમ બાઈ પૃથિરાજ યવનના હાથમાં બંધીવાન થયો છે, ત્યારે તે વખત ન લગાડતાં તુરંત ચિતાનગમાં શરીર ત્યાગ કરીને પ્રાણપ્રાપ્તિની સાથે રહેવાના હૃદયથી બળા મૂકી. તેજ પ્રમાણે પૃથિરાજને શાહાહુદિને મારી નાખ્યો છે, એવી ખબર જ્યારે સંયુક્તાને પડી, ત્યારે તે ખૂબ ચિતા અડકારીને બળા મૂકી.

લડાઈ થાન પછા પછી પૃથિરાજને એક બંધીવાન તરીકે શાહાહુદિની પાસે લેઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેના હાથે પત્રે જેડીકે દોકીરી હતી. તેનું સર્વોચ્ચ ધર્મચેતુ હતું. અને નરનારના બાંધી સર્વે અંત કરાવીન હતું. તે જ્યાં તે નિરૂપે જાયતો ન.

હોતો. તેની બકરી ચડેલી હતી. તેના શરીરમાં ક્ષત્રિય લોહી ઉછળતું હતું. જે વીર પુરુષ છે, તેને આવી બેડીમાં રહેવાનું અનિ કદિયું છે. પણ દૈવને પણ કોણ થયું નથી ? સભામાં આવ્યા પછી તે વીર મૂર્તિ અધિક કોપાનગમાં બળવા લાગી. તેના રોમે રોમ કોપ આપી રહ્યો. સધળા મેલેજોની વચ્ચે ઉભો રહેવા છતાં તે એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ. એક પ્રવશ પડેલો કેદી આટલા બધા ગર્વમાં હતો, તે જોઈને શાહાજીદન ગોરી આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી તેણે પૃથિરાજની તરફ જોઈને અનિ નરમાણથી કહ્યું કે, જો આપ અમારી સાથે સલાહ કરો, તો અમે આપનો મુલક પાછો આપીએ. પરંતુ તેના બદલામાં તમારે અમારી સાથે સયુકાઈ રાખવી પડશે. અને અમે જ્યારે ભરતખંડના બીજા દેશ ઉપર ચઢાઈ કરીએ, ત્યારે તમારે અમને મદદ કરવી પડશે. માટે એટલી વાત તમારે કમુલ હોય તો હું તમને મારી આપુ શાહાજીદનની એવી અનુમદની વાત સાંભળીને પૃથિરાજને ધ-
ણુંજ માહું લાગ્યું. જેને સાત સાત વખત બંધીવાન કરી જીવતદાન દીધું હતું, તેનીજ દયાથી તેનું આપેલું રાજ ભોગવવાનું સાંભળીને વીર પુરુષ પૃથિરાજના નેત્રમાંથી આગની ચીનગારીઓ નીકળવા લાગી, અંગમાં ધરતુ લોહી ઉત્તું યથ વહેવા લાગ્યું, અને ક્રોધથી હોડ ફેડફેડવા લાગ્યા. વળી તેણે કમર ઉપર હાથ મૂક્યો, ને તરવાર શોધી, પણ તે મળી નહિ. તેને તરવાર શોધતો જોઈને અમીરો ભડક્યા અને સમશેરો ખેંચી ઉભા થઇ ગયા. હવે પૃથિરાજને પોતાની અવસ્થાનું સ્મરણ થયું કે, તે સ્વતંત્ર નથી પણ કેદી છે, તે મહારાજ નથી પણ એક નિચ મનુષ્યથી પણ અધમ છે. ગઈ કાલે તે પૃથિવરનિ હતો, આજે તેનું અગ મોટી જેવું છે, ગઈ કાલે તે દાનેશરી હતો, આજે તે પાયક સ્થિતિમાં ઉભો છે, ગઈ કાલે તે કરોડોનો પાળનાર, લાખોનો નાયક, ભડવીર, અને મહા પરાક્રમી હતો, આજે તે એક અધમથી પણ અધમ છે. તે છતાં તે ઉછેડાયેલા સાપની માફક, દોરડાથી બંધાયેલા સિંહની માફક, ધુરંધ્ર ઉભો. અને દાવાનળની માફક ભયાનક મૂર્તિ ધારણ કરીને ગભીર સ્વરથી બોલ્યો;—“રે દુષ્ટ વિષામ ધાતક ચડાળ ! દુરાત્મા ! મને કેદી સમજી આવી નીચ વાત કરતાં તારી છત કેમ ટૂટી પડતી નથી ? તું શું મને રાજ્ય આપશે ? તું શું જીવનદાન આપશે ? મેં તને સાત સાતવાર જીત્યો રાખ્યો છે, ને જે દયા કીધી છે, તું શું જીવનદાન આપશે ?” એટલું બોલતામાં ક્રોધથી તેના કંઠ રૂંધાઈ ગયો. પૃથિરાજનાં આ ગર્વનાં વેણુ સાંભળીને શાહાજીદન ગોરીને ક્રોધ સહ્યો. પછી તેણે તેનાં બંને નેત્રો ફાડી નાખવાની આજ્ઞા કરી તેના એ હુકમને તૂટત-અમય થયો. પૃથિરાજ અધ યથ કાળા મુઠમાં જઈ પડ્યો. નિસ્તેજ ભરતખંડના ભાગમાં માત્ર આંધુજ પાડવાનાં રહ્યાં.

શાહાજીદન ગોરીએ પૃથિરાજની બંને આંખો ફાડી નેખાવ્યા પછી તેની શી અવસ્થા કીધી, તેને માટે દત્તિહાસકારોના બે મત છે. કેનલ ટાડ અને મુગવમાન દત્તિહાસ લખનારાઓ જણાવે છે કે, તેને ચાણુધરમાં કતલ કરવામાં આવ્યો હતો. બીજો પક્ષ કહે છે કે પૃથિરાજ કેદ પકડાયા પછી તેની આંખો ફાડી નાખીને તેને ગિઝની લેખ-વામાં આવ્યો હતો. ત્યાં તેના બગ ચાતુર્યથી ડરીને શાહાજીદને તેના મળામાં ૧૦૦ મણુ વજનની લોહાની તોક પહેરાવી હતી. “યદ” બાદને એ વાતની ખબર પડતાં તે ગિઝની ગયો હતો. તેણે શાહાજીદને પોતાના વાહ્યાતુર્યથી પ્રસન્ન કરી પૃથિરાજને મળવાની

આચાર્ય મેળવી હતી. જ્યારે પૃથિરાજે જાણ્યું કે, ચંદ તેને મળવા માટે આવે છે, તેવીજ તેના ગળામાંની ૧૦૦ મણની તોડ હલકી થઈ ગઈ. અને તે એટલે બધી પ્રફલિત થયો કે, ઉઠીને ઉભો થયો. તે જોઈને શાહાબુદ્દિન ચમક્યો. ને બીજી ૫૦ મણની તોડ તેના ગળામાં નખાવી. ચંદ પાછો સુલતાનને મળ્યો. અને કહ્યું કે, મહલા માલેક ! શોકમય વાર્તા છે કે, હું મારા સ્વામીનું દુઃખ ઝોણું કરવાને આવ્યો હતો, પણ હાલમાં તો મેં તેમાં વધારો કર્યો છે. તે અંધ થયા પછી તમેને ભય શો છે? હું સુલતાન જોઈએ તો તેને દેહાંત દેડ દો, પણ પીડા શા માટે પમાડો છો? તે ધણો અતુર છે, તેથી જો આપ તેને છૂટ આપશો તો તે પોતાનું ચાતુર્ય બતાવી આપને પ્રસન્ન કરશે. તે આંધળો છતાં પણ શબ્દ વેધી બાણ મારી શકે છે. ને સો સો મણના સાત તવા એકજ બાણે વીંધી શકે છે. તે રમત જોવાની ઇચ્છા હોય તો, એકવાર એ તમાસો જુઓ, અને પછી તેને છૂટો કરો. શાહાબુદ્દિનને તે રમત જોવાની ઇચ્છા થઈ. પછી ચંદના કહેવાથી પૃથિરાજને ઉત્તમ પૌષ્ટિક ખોરાક આપી આઠ દિવસમાં તૈયાર કરાધો. પછી એક દિવસે તેને રાજસભામાં લાવ્યા. અને શબ્દવેધી તવા વીંધવાની રમતનો અખાડો મચાવ્યો. પૃથિરાજના હાથમાં ઘણી કપાનો આપી, પરંતુ તેની પ્રત્યંચા ચકાવતાંજ સઘળી તડાતડ દૂરી ગઈ. કોઈ પણ કપાન તેનું જોર ઝીલી શકી નહિ. તે જોઈને ચંદ કવિએ કહ્યું કે, જ્યાં સુધી તેની પોતાની કપાન તેના હાથમાં નહિ હોય, ત્યાં સુધી એ તમાસો કરી શકશે નહિ તે સાંભળીને સુલતાને તેની કપાન મંગલવી આપી. તે પૃથિરાજે ચકાવી. પછી શાહાબુદ્દિને ચંદને કહ્યું કે, હું આચાર્ય કર કે, જ્યાં કાંકરી વાગે ત્યાં બાણ મારવું અને વીંધવું. ચંદે કહ્યું, હું તેના ધરનો નોકર, ને એ મારા સ્વામી, માટે મારે તેમને આચાર્ય કરવી, એ મારો ધર્મ નથી. માટે આપ ખુદાદિંદ આચાર્ય કરો. પછી સુલતાને તવાપર કાંકરી મારી કહ્યું કે;—“શાબાશ પૃથુ!” ચંદ એ વેળાએ પૂર્વ સંકેત પ્રમાણે બોલ્યો કે;—

ચાર બંધ, ચોવીશ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;

એતે પર સુલતાન હે, મત ચૂકે ચબ્હાણ.

એ પ્રમાણે ચંદે કહ્યું. એટલે પૃથિરાજે પેલા શબ્દપર લક્ષી બાણ માર્યું, જેણે શાહાબુદ્દિનનું લલાટ ઢિંધુ, ને તેજ કાઢ્યું. ગતઃપ્રાણ થઈ આસનપરથી ટળી પડ્યો. તેજ સભયે ચંદે પૃથિરાજના ગળાપર, અને પૃથિરાજે ચંદના ગળાપર તરવાર ફેરવી. એમ ત્રણે જણ એક ચોષડીયે મરણ પામ્યા. ને તેમને એકજ સ્થાનમાં સમાધિસ્થ કરાધા.

એ રીતે પૃથિરાજના મરણ પછી ભારતવર્ષનું રાજત્વ હિંદુ રાજાઓના હાથમાંથી બહુ કાળે પરદેશી યવનોના હાથમાં ગયું. ભારતની જે ઐત્હાસિક ભૂમિ ઉપર છેક સ્વાયંભૂ મનુરાજના વપ્તથી હજારો વર્ષ સુધી હિંદુ રાજાઓએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કર્યું હતું, અને પોતાના ઐશ્વર્યબળથી કોઈ પણ પરદેશી રાજ્યને આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પગ મૂકવા દીધો નહોતો, તે ભૂમિ આજે યવન લોકોના ચરણ સ્પર્શથી બ્રષ્ટ થઈને પરાધિનતાની સાંકળમાં નેડાઈ. ભરતખંડના આ પરવશપણ અને દુર્દશાનું મૂળ કારણ માત્ર રજપૂતોની પરસ્પરની ઐર્ષ્યતાની ખામી હતી. જો તેઓ એક સંપત્તી યવનોની સાથે લગ્યા હોત તો ભારતવર્ષમાં સુસહમાનો કદી પણ રાજ્ય કરવા પામત નહિ. પરંતુ જેમ દરેક વસ્તુ દિવે છે, અને

ગાંખી પડે છે. સવારનો અંત સાંજ, દિવસનો અંત રાત, સુખનો અંત દુઃખ, અને દુઃખનો અંત સુખ; એમ સઘળી વસ્તુ ક્ષય અનવાળી છે. તેજ પ્રમાણે ભસ્તખંડમાંથી હિંદુ રાજ્યનો સાર્વભૌમપણાનો અંત આવ્યો છે.

પૃથિરાજને રેણુસિંહ નામે એક પુત્ર હતો, તે શાહાખુની સાથેની લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો. જેથી તેનો સીધો વંશ ચાલ્યો નથી. પરંતુ તેના ભાઈઓ તે વખતે દિલ્હીમાંથી નાસીને માળવામાં આવી કેટલીક જમીન મેળવી ગઢ ઘાઘરણમાં ગાદી સ્થાપી હતી. તેમનો મૂળ પુરૂષ ખેંગારસિંહ હતો. આ ખેંગારસિંહના વંશમાં હમીરસિંહ થયો, જે અબ્રાહિમ ખિલજી સાથેની રણથંભોરની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. તેના વંશજ પાલનદે ની સરદારી તીએ ચઢુઆણો સુલતાનમાં આવ્યા. તેમણે પાવાગઢની તળેટીમાં ચાંપા બીજ પાસેથી ચાંપાનેરનું રાજ્ય જીતી લીધું. પાલનદે પછી ખારખી પેટીએ જયસિંહદેવ ઉર્ફે પતાઇ રાઓળ ચાંપાનેરની ગાદી ઉપર હતો. તેને અમદાવાદના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ માર્યો, એટલે તે રાજ્ય સુલતાનના હાથ ગયું. પતાઇ રાઓળને ત્રણ કુવર હતા. તેમાં મોટા ગયસિંહજીને બે કુવરો હતા. પૃથિરાજજી અને ડુંગરસિંહજી. તેમણે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પાસેના હાંદ નામના મુઆઝમાં કેટલીક જમીન હાથ કરીને તેના બે વિભાગ પાડ્યા. તેમાં પૃથિરાજજીના ભાગમાં મોહન—છોટાઉદેપુર, અને ડુંગરસિંહજીના ભાગમાં ખારીઆ આવ્યું. તે બંને ભાઈના વંશને અઘાપિ મુખી સાં રાજ્ય કરે છે. છોટાઉદેપુરના હાલના મહારાજ કૃતેહસિંહજી છે, અને ખારીઆના મહારાજ માનસિંહજી છે.

રોહિનશાહ અકબર.

મહા પ્રતાપી અને કીર્તિવંન પાદશાહ અકબરનો જન્મ હિજરી સને ૯૪૮ તા. ૫ મી રજબને રવિવાર (ઈ. સ. ૧૫૪૨ ના અક્ટોબર માસની ૧૫ મી તારીખે) અમરકોટમાં થયો હતો. એ વખતે તેનો બાપ હુમાયુ રાજપાટ વિનાનો થઈને અયઝતો કટાતો અમરકોટના રાજાને સાં મેહમાન દાખલ રહેલો હતો. અકબરની માતાનું નામ અરિધમ મકાની અથવા કેટલાકે જણે હમીદા પણ કહે છે.

હિંદમાં મુગલાઈ રાજ્યની પ્રથમ સ્થાપના અકબરના પિતામહ ખાખરે કરી હતી. તેમને નામે મોટા તાતાર એટલે તુર્ક વિજયી પાદશાહની ઓલાદમાં ખાખર છઠ્ઠી પેઢીએ હતો. તેનું મૂળ રાજ્ય તો એશિયાઈ તુર્કિસ્તાનમાં ફેરધા નામે પ્રાંતમાં હતું. સાંથી હિંદમાં આગીને દિલ્હીના સુલતાન હખ્તાલીમ લોદીને હરાવી ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં મુગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. ખાખર જાતે તુર્ક હતો, તે જાં એના વંશજોને હિંદમાં મુગલ નામ પડ્યું છે. તેનું કારણ એ કે એના રાજ્યની સ્થાપના થવાની પૂર્વે અરગનીસ્તાનની વાટે મુગલો વારે વારે હિંદ ઉપર સ્વારીઓ કરના, તેથી એ રસ્તે ગઈ આવનારા સર્વેને હિંદના જોને મુગલ કહેવા લાગ્યા. આ બધા ભાગવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં ખાખરે અને તેના વંશજોને મુગલ નામ કમુગલ ગણ્યું હતું.

ખાખરના હિંદમાં મુગલોને હિંદમાંથી ખેલેલું રાજ પાડુ મેગરીને ઈ. સ. ૧૫૫૫ માં

મુમક્ષાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી. હુમાયુ ઉદાર અને બોલો હતો. અને બુદ્ધિ-માન તથા વિદ્વાન જનોને માન તથા આશ્રય આપતો હતો. તે પંડે બંધુઓ હતો, અને કવિતા જોડી શકતો હતો. તેણે પોતાના શાહજાદા અકબરને બાણાવવાપર યોગ્ય લક્ષ આપ્યું હતું. અને નાનપણથી તેને સરકારી તથા લશ્કરી કામમાં નાખીને રાજકાજનો અનુભવી કર્યો હતો.

સને ૧૫૫૬ ના જાનેવારી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે હુમાયુ ગીડી ઉપરથી અક-સ્માત પડીને મરણ પામ્યો તેથી તા. ૧૦ માર્ચ સને ૧૫૫૬ માં તેની ગાદી ઉપર અક-બર બેઠો. એ વેળાએ તેનું વય માત્ર ૧૩ વર્ષનું હતું.

અકબરે પોતાના રાજ્યના આરબમાં બેહરશમખાં નામે એક બહાદુર અને કાબેલ સરદાર, કે જે હુમાયુના વખતનો હતો તેને મુખ્ય વજર નિમીત્તે રાજ્યનો કુલ અધિકાર સોંપ્યો હતો. આ વજરનામાં કેટલાએક અવગુણુ છતાં ચતુર અકબર તેના શુભોપરજ માત્ર નજર રાખીને તેને વળગી રહ્યો હતો. અને ખરેખાર તેણેજ પોતાની બહાદુરી વડે અકબરની સગીર વયમાં મુગલાઈ પાદશાહત ટકાવી રાખી હતી. પરંતુ યોગ્ય વખતમાં બેહરશમખાંને પોતાનાજ દુર્ગુણો વડે ઉવટે વજરાત છોડવાની જરૂર પડી હતી.

બેહરશમખાંના છુટા પડવાથી અકબરને પોતાની ૧૮ વર્ષની કાચી વયમાં રાજકાજનો બધો ભાર ઉઘકવો પડ્યો હતો. એ વખતે તુર્ક અને પઠાણ સિપાઈઓ અને સરદારો દેશમાં યુષ્કળ હતા. તેઓ મુગલોને પરદેશી દુશ્મન ગણી તેમનાથી અતડા રહેતા હતા. અને ધણી વર્ષથી દેશમાં અત્યવસ્થા ચાલતી હતી. તેમ બેહરશમખાંની ધાક ગયાથી તેના મુગલ સરદારોને સ્વતંત્ર થઈ જવાની ઇચ્છા થઈ હતી. આ સર્વે સંકટ અકબરને માથે આવી પડ્યા છતાં તેને પૂરો પડે તેવો તે હતો. બધી આડચણીને છૂતવાને તેના બક્ષા આપી સ્વભાવે એક મહાન રૂડી યોજના રચી, અને તે પાર પાડી. એથી એનું નામ અને કીર્તિ અમર થઈ ગયાં છે. એ યોજના એ હતી કે મુગલ, તુર્ક, અને પઠાણોદિ મુસલમાનો તથા હિંદુ રાજ-રજવાડા અને રૈયત એ સર્વને સમાન ગણીને તેઓમાં એક સરખી રાજ્યભ-કિત અને સ્વદેશાભિમાન આણી આ દેશમાંથીજ રાજ્યચળ ઉત્પન્ન કરવાનો તેણે ગનસુમે કર્યો. પ્રથમ તેણે પ્રીતિ અને ભય એ બંનેનો ઉપયોગ કરી તથા ન્યાયથી વર્તી સર્વનાં મન વશ કર્યાં. અને જેઓ સામા થયા તેમને લડાઈમાં હરાવ્યા. પછી દયા બતાવી મિત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમનાપર પ્રીતિ કરી તેમની બુદ્ધિ અને ગુણ પ્રમાણે યોગ્ય કામો સોંપીને મેળવી લીધા. એ રીતે તેણે હિંદુસ્થાનમાં જાણે નવી સપીલી મોટી પ્રજા બનાવી. અને લોક જાણે દાસ અને રાજ્યકર્તા પરદેશી સ્વામી એ વાત લોકોના મનમાંથી બિલકુ-લ કાઢી નાખી. અને પંડે દેશી બની પ્રજાનો પિતા થયો. ધણીક હિંદુ રાજા અને રજપૂતો કે જેમણે ફરીથી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી, તેમને અકબરે રાજકાજમાં મોટા અધિકાર આપીને પોતાને આધીન કર્યાં. લશ્કરના બળથી, સગાઈથી, અને મિત્રાચારી વડે તેણે એ સર્વ કામ કર્યાં. લક્ષ અને સ્નેહભાવની રાજ્ય રીતિથી તેણે રજપૂતોને પોતાના તખ્તને આધાર આપનારા કર્યાં. રજપૂત રાજાઓને મોટા અધિકાર આપીને ઉપલ્લા હિંદમાં મુમલ પક્ષની સામે, અને બંગાળામાં અફઘાન ટોળાની સામે મોકલ્યા. પરસ્પરનાં કૃત્યો ઉપર દાગ

જાંખી પડે છે. સવારનો અંત સાંજ, દિવસનો અંત રાત્ર, સુખનો અંત દુઃખ, અને દુઃખનો અંત સુખ; એમ સઘળી વસ્તુ ક્ષય અંતવાળી છે. તેજ પ્રમાણે બરતખ્તમાંથી હિંદુ રાજ્યના સાર્વભૌમપણાનો અંત આવ્યો છે.

પૃથિરાજને રેણુસિંહ નામે એક પુત્ર હતો, તે શાહાજીની સાથેની લડાઈમાં મરણ પામ્યો હતો. જેથી તેનો સીધો વંશ ચાલ્યો નથી. પરંતુ તેના ભાઈઓ તે વખતે દિલ્હીમાંથી નાસીને માળવામાં આવી ફટલીક જમીન મેળવી ગઢ ઘાઘરણમાં ગાદી સ્થાપી હતી. તેમનો મૂળ પુરુષ ખેંગારસિંહ હતો. આ ખેંગારસિંહના વંશમાં હુમીરસિંહ થયો, જે અલાહાદની ખિલજ સાથેની રણયોદ્ધાની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો. તેના વંશજ પાલનદે ની સરદારી નીચે અહમ્મદાબાદ સુલતાનમાં આવ્યા. તેમણે પાવાગઢની તળેટીમાં ચાંપા બીડ પાસેથી ચાંપાનેરનું રાજ્ય જીતી લીધું. પાલનદે પછી બારમી પેઢીએ જ્યોત્સિંહદેવ ઉદે પનાઈ રાજ્યોળી ચાંપાનેરની ગાદી ઉપર હતા. તેને અમદાવાદના બાદશાહ મહમદ બેગડાએ માર્યો, એટલે તે રાજ્ય મુસલમાનોને હાથ ગયું. પનાઈ રાજ્યોળી ત્રણ કુવર હતા. તેમાં મોટા રાવસિંહજીને બે કુવરો હતા. પૃથિરાજજી અને હુમરસિંહજી. તેમણે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા પાસેના હાંફ નામના મુઆડમાં ફટલીક જમીન હાથ કરીને તેના બે વિભાગ પાડ્યા. તેમાં પૃથિરાજજીનો ભાગમાં મોઢન—છોટાઉદેપુર, અને હુમરસિંહજીના ભાગમાં બારીઆ આવ્યું. તે બંને ભાગના વંશજો અદ્યપિ સુધી ત્યાં રાજ્ય કરે છે. છોટાઉદેપુરના હાલના મહારાજ કેતેહસિંહજી છે, અને બારીઆના મહારાજ માનસિંહજી છે.

શેહેનશાહ અકબર.

મહા પ્રતાપી અને કીર્તિવંત પાદશાહ અકબરનો જન્મ હિન્દી સને ૯૪૮ તે. ૧ મી રજબને રવિવાર (ઈ. સ. ૧૫૪૨ ના અક્ટોબર માસની ૧૫ મી તારીખે) અમરકોટમાં થયો હતો. એ વખતે તેના બાપ હુમાયુ રાજપાટ વિનાનો થઈને અથડાતો ફરતો અમરકોટના રાજ્યને ત્યાં મેદમાન હાજર રહેલો હતો. અકબરની માતાનું નામ અરિયમ મહાની અથવા ફાલક જન્મ હુમીદા પળ્યું હતું છે.

દિલ્હીમાં મુગલાઈ રાજ્યની પ્રથમ સ્થાપના અકબરના પિતામહ બાબરે કરી હતી. તેમને નામે મોટા તાતાર એટલે તુર્કિયાથી પાદશાહની ઓલાદમાં બાબર છઠી પેઢીએ હતો. તેનું મૂળ રાજ્ય તેણે એશિયાઈ તુર્કિયામાં ફરયા નામે પ્રાંતમાં હતું. ત્યાંથી દિલ્હીમાં આવીને દિલ્હીના સુલતાન હમ્મીદીન લોદીને હરાવી ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં મુગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. બાબર જતે તુર્ક હતો, તે છતાં એના વંશજોને દિલ્હીમાં મુગલ નામ છે. તેનું કારણ એ કે એના રાજ્યની સ્થાપના થવાની પૂર્વે અરજાનીગઢાનની વાટે મુગલો વારે વારે દિલ્હી ઉપર સ્થાયીઓ કરતા, તેથી એ રાજ્યે યદી સ્થાપનાના સર્વે દિલ્હીમાં મુગલ નામ લાગ્યું. આ જૂન ભાગવાનો પ્રથમ ન કરના બાબરે અને તેના પુત્રોએ મુગલ નામ રાખ્યું હતું.

અકબરના દિલ્હી હુમાયુએ દિલ્હીમાંથી ખેતેલું રાજ્ય પ્રાપ્ત રે. ૧૫૫૫ માં

મુગલાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી હતી. હુમાયુ ઉદાર અને બલિયો હતો. અને યુદ્ધિ-
માન તથા વિદ્વાન જનોને માન તથા આશ્રય આપતો હતો. તે પંડે બહુલો હતો, અને
કવિના જોડી શકતો હતો. તેણે પોતાના શાહજાદા અકબરને બહુવાવપર યોગ્ય શક્તિ આપ-
ધું હતું. અને નાનપણથી તેને સરકારી તથા લશ્કરી કામમાં નાખીને રાજકાજનો અનુ-
ભવી કર્યો હતો.

સને ૧૫૫૬ ના જાનેવારી મહિનાની ૨૪ મી તારીખે હુમાયુ મીડી ઉપરથી અક-
બરમાં પડીને મરણ પામ્યો તેથી તા. ૧૦ માર્ચ સને ૧૫૫૬ માં તેની માદી ઉપર અક-
બર બેઠો. એ વેળાએ તેનું વય માત્ર ૧૩ વર્ષનું હતું.

અકબરે પોતાના રાજ્યના આરંભમાં બેહરમખાં નામે એક બહાદુર અને કાબેલ
સરદાર, કે જે હુમાયુના વખતનો હતો તેને મુખ્ય વજીર નિર્મીને રાજ્યનો કુલ અધિકાર
સોંપ્યો હતો. આ વજીરનામાં ફટલાએક અવગુણુ છતાં ચતુર અકબર તેના ગુણોપરજ
માત્ર નજર રાખીને તેને વજીરી રજા હતો. અને ખરેખાર તેણે પોતાની બહાદુરી વડે,
અકબરની સગીર વયમાં મુગલાઈ ખાદશાહત ટકાવી રાખી હતી. પરંતુ થોડા વખતમાં
બેહરમખાંને પોતાનાજ દુર્ગુણો વડે ઉવટે વજીરાત છોડવાની જરૂર પડી હતી.

બેહરમખાંના છુટા પડવાથી અકબરને પોતાની ૧૮ વર્ષની કાચી વયમાં રાજકાજનો
બધો ભાર ઉચકવો પડ્યો હતો. એ વખતે તુર્ક અને પંજાબ સિંધાઈઓ અને સરદારો
દેશમાં પુષ્કળ હતા. તેઓ મુગલોને પરદેશી દુશ્મન મણી તેમનાથી અંત રહેતા હતા.
અને ઘણા વર્ષથી દેશમાં અચ્ચવરથા ચાલતી હતી. તેમ બેહરમખાંની પાક ગયાથી તેના
મુગલ સરદારોને સ્વતંત્ર થઈ જવાની ઇચ્છા થઈ હતી. આ સર્વે સંકટ અકબરને માથે આ-
વી પડ્યા છતાં તેને પૂરે પડે તેવો તે હતો. બધી અડચણોને જીતવાને તેના બહા ન્યાયી
સ્વભાવે એક મહાન હડી યોજના રચી, અને તે પાર પાડી. એથી એનું નામ અને કીર્તિ
અમર થઈ ગયાં છે. એ યોજના એ હતી કે મુગલ, તુર્ક, અને પંજાબીદિ મુસલમાનો તથા
હિંદુ રાજા રજવાડા અને જૂંત એ સર્વને સમાન ગણીને તેઓમાં એક સરખી રાજ્યભ-
ક્તિ અને સ્વદેશાભિમાન આણી આ દેશમાંથીજ રાજ્યબળ ઉત્પન્ન કરવાનો તેણે મનસુખો
કર્યો. પ્રથમ તેણે પ્રીતિ અને ભય એ બંનેનો ઉપયોગ કરી તથા ન્યાયથી વર્તી સર્વનાં
મન વશ કર્યાં. અને જેઓ સામા થયા તેમને લડાઈમાં હરાવ્યા. પછી દયા બતાવી મિત્ર
કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમનાપર પ્રીતિ કરી તેમની યુદ્ધિ અને ગુણ પ્રમાણે યોગ્ય કામો
સોંપીને મેજવી લીધા. એ રીતે તેણે હિંદુસ્થાનમાં જાણે નવી સંપીલી મોટી પ્રગતિ બનાવી.
અને લોકો જાણે દાસ અને રાજ્યકર્તા પરથી સ્વામી એ વાત લોકોના મનમાંથી બિલકુ-
લ કાઢી નાખી અને પંડે દેશી બની પ્રભાવી પિતા થયો. ધણાક હિંદુ રાજા અને રજપૂતો
કે જેમણે કરીથી સ્વતંત્રતા મેજવી હતી, તેમને અકબરે રાજકાજમાં મોટા અધિકાર આ-
પીને પોતાને આધીન કર્યા. લશ્કરના બજારી, સગાઈથી, અને મિત્રાચારી વડે તેણે એ
સર્વ કામ કર્યા. લગ્ન અને સ્નેહભાવની રાજ્ય રીતિથી તેણે રજપૂતોને પોતાના તખ્તને
આધાર આપનારા કર્યા. રજપૂત રાજાઓને મોટા અધિકાર આપીને ઉપલ્યા હિંદમાં મુગલ
પક્ષની સાથે, અને બંગાળમાં અશ્માન ઢોળાની સાથે મોકલ્યા. પરંપરતાં કૃત્યો ઉપર દાખ

રહે તેટલા માટે તેણે આ ચુકિત રચી હતી. અકબરે વળી જયપુર અને જોધપુર તથા જિતોડ જેવા મોટા જગવાન રજપૂત રાજ્યોને વશ કરીને તેમને પણ પોતાની નોકરીમાં દાખલ કર્યા હતા. એટલુંજ નહિ પણ તેઓમાંના કેટલાકની કન્યાઓની સાથે તે પરણ્યો હતો. જોધપુરના રાજા માલદેવની કુંવરી જોધબા અકબરની પટરાણી હતી. અકબરના પછી દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેસનાર જહાંગીર (સલીમ) એજ રાણીનો કુંવર હતો. વળી શાહબંદા જહાંગીરને જયપુરના રાજા બિહારીમહલના પુત્ર રાજા ભગવાનદાસની કુંવરી વેરે પરણાવ્યો હતો. રાજા ભગવાનદાસને અકબરે પંજાબનો સુબો નિમ્ણે હતો. અને તેના કુંવર રાજા માનસિંહ અકબરની સેનામાં મોટો ચતુર નાયક અને ઉમરાવોમાં સર્વથી વડો હતો. એ રીતે અકબરે પોતાના અતુલ્ય ચાતુર્ય અને બાહુ બળવડે હિંદના ઘણાખરા મુસલમાન અને હિંદુ રાજા—રાણાઓને જીતીને એક મોટું ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તેના રાજ્યની દર ઉપજ વર્ષે ૩૦ કરોડ રૂપિયાની હતી, એવો લેખ છે.

અકબરની રાજ્ય રચના.—રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે અકબરે રાજ્યના વિભાગ પાડી પ્રાંતો ઠરાવ્યા હતા. પ્રત્યેક પ્રાંતનો કારભાર ચલાવવાને તેણે સુબા (મવનર અથવા વાઇસરૉય) નિમ્ણા હતા. તેમને દિવાની અને લશ્કરી કામનું ઉપરીપણું કુલ અખત્યાર સહિત સોંપ્યું હતું. એ અધિકાર વાપરવાનાં ત્રણ ખાતાં સ્થાપ્યાં હતાં;—લશ્કરી, ન્યાય (પોલીસનો સુસાવેશ આ ખાતામાં કર્યો હતો.) અને વસુકાત. ફાજમાં થતાં બંડ, અગ્નિ તેમના ઉપરીની સ્વતંત્ર થતા અટકાવવાના ધરાદારી લશ્કરની રચના તેણે નવા ધોરણોપર કરી. તે એક સેનાપતિઓને જાગીરા આપવાની જૂની પદ્ધતિને બંધ કરી બીજી રીતે તેમને સર્વને ખગાર આપવાની ગોઠવણ કરી. ન્યાય ખાતાને માથે રાજ્યધાનીમાં એક ન્યાયાધીશ (શીર-દ-અબ્દલ) ઠરાવ્યો હતો. તેને મદદ કરવાને મુખ્ય નગરોમાં કોઝી રાખ્યા હતા. હિંદુઓમાં કાયદા સંબંધી ઠરાવ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પાસે કરાવવામાં આવતો હતો. જેમ બને તેમ પોતાની સજા આપી કરવી, અને તે અમલમાં લાવતાં પહેલાં કામના કાગળો હજુરમાં ચોકડીને પાદશાહની મંજુર મંગાવવાનું ફરમાવ્યું હતું. શહેરમાં પોલીસના ઉપરી કોટવાલ હતા. તેમને માશ્વરેદનો અખત્યાર પણ આપ્યો હતો. પ્રગણાઓમાં પોલીસનો વહીવટ વતનદારો કે વસુકાત ખાતાના અધિકારીઓ ચલાવના હતા. દરેક ગામમાં વંશપરંપરા નોકરી કરનારા ચોકીદારો હતા.

અકબરની વસુકાત પદ્ધતિનો પાયો પ્રાચીન હિંદુ શિક્ષાને આધારે રચાયો હતો. અને તે અદ્યપિ પર્વત ચાલે છે. આ ખાતાના સુધારા કરવામાં સચના, અને સકાલ આપનાર તથા ગોઠવણ કરનાર રાજા દોડરમસ હતો. પ્રથમ તેણે ખેતરોની મોજણી કરાવી, અને ત્યાર પછી જમીનની પેદા કરવાની શક્તિ પ્રમાણે તેણે ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ, એટલે ૧ લો, ૨ લો, અને ૩ લો, એવા ત્રણ વર્ગ કર્યા. દરેક પ્રાંતની જમીનમાં વીધે કેટલું પાકે છે, તેની તજવાજ કરી નક્કી કર્યું. ને તે ઉપરથી વીધે સરાસરી કેટલું પાકે છે, તે દરાવ્યું; અને પછી તે મરાસરીનો ત્રીજો ભાગ સરકારે લેવો એવો ધારો કર્યો. પછી પાકમાંના મરકારના આ ભાગને બદલે ખેતુને નાણું આપવાના દર ઠરાવીને વીધોરી કરી. ખેતરની જમાવડીને નામે ઝોડખાની આ ગંધી કિયા દર વર્ષે કરવામાં આવતી, પરંતુ એની

શાંતિક તપાસથી ખેડુનો પર પડતો જૂલમ અને સંતાપ દૂર કરવાને એવી તપાસ દશ દશ વર્ષે કરવી ઠરાવી હતી. આ પદ્ધતિ ઉપયોગી હોવાથી જે પ્રાંતો અકબરના તાબામાં ન હોતા ત્યાં પણ તે દાખલ થઇ હતી. જમીનની મેહેસુલમાં અકબરે એ પ્રમાણે સુધારો કર્યો. તેજ વેળાએ પ્રજાને પીડાકારક બીજા પુષ્કળ કરો અને અમલદારોની હકશાહઓ હતી, તે સર્વ કાઢી નાખીને કરના બોલેમાંથી પ્રજાને મોકળી કરી. અકબરે પોતાના વસુલાત ખાતાના અમલદારોને ઉત્તરાવવાની જે રીતે જણાવી છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતાની પ્રજા ઉપર કોઇ પણ પ્રકારની સખ્તાઇ થવા ન દેવાને માટે તે ધણો શિક્ષક અને આતુર હતો.

અકબરના રાજદરબારીઓ.—અકબરના દરબારમાં ઘણાં ચતુર સરદારો, વિદ્વાન અધિકારો, અને મોટા પંડિતો, મુસલમાન તથા હિંદુ એ બેકમાંના હતા. હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે હિંદમાં જમાવંદીનું કામ ધણું ઉત્તમ પ્રકારે કરીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. ફૈઝ નામે મુસલમાન અકબરના દરબારમાં મોટો પંડિત હતો. તેની પાસે અકબરે ઘણાંક હિંદી શાસ્ત્રોનાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ફારસીમાં ભાષાંતરો કરાવ્યાં હતાં. ફૈઝનો ભાઈ અબુફઝલ ઘણો ડાહ્યો અને વિદ્વાન વજીર હતો. તેણે ‘આઇન-ઉ-અકબરી’ નામે અકબરની રાજ્ય કારકિર્દીનું પુસ્તક અસરકારક રીતે લખ્યું છે. બીરબલ નામે એક હિંદુ સરદાર જેવો લગાઇમાં થયો હતો, તેવોજ હાજરજવાબીમાં તથા કવિતા કરવામાં એકો હતો. મિયાં તાનસેને અકબરના દરબારમાં સંગીત કળામાં જે કીર્તિ મેળવી છે, તેવી હજી કોઇએ મેળવી નથી. જગન્નાથ નામે પંડિતે દક્ષિણમાંથી આવીને અકબરના આશ્રય વડે ઘણી કીર્તિ મેળવી હતી. અને પોતાનું કડિયું પાંડિત્ય દર્શાવીને સંસ્કૃત વિદ્યાને મહિમા વધાર્યો હતો. ગંગ કવિ સાહિત્યનાં અનેક કવિતથી અકબરની સમાને રજિત કરતો હતો. રાજા ભગવાનદાસ અને રાજા માનસિંહ વગેરે રજપૂત સરદારો પોતાની ક્ષત્રિય જાતિના ઉત્તમ શુશ્રોતા પ્રકાશ પાડીને સર્વને અભયબીમાં નાખતા હતા. ખાની-આજમ અજિજ ઉત્તમ વર્ગનો સામંત અને મોટો પંડિત હતો. બેહેરામખાનનો દિકરો ખાનખાનાન મિરજાખાન અકબરના સામંતોમાં બીજા દરજ્જાનો સામંત હતો, તે પણ ધણો વિદ્વાન હતો. તેણે બાગરનું જન્મચરિત્ર તુર્કી ભાષામાં હતું, તેનો ફારસીમાં તર્જુમો કર્યો છે. ઝેનખાન નામે એક ચતુર સુમટ હતો, તે વાજિત્ર વગાડવામાં ઘણો હોશિયાર હતો. અબુફલકાદર બદાઉની નામે એક મુસલમાન અંધ કર્તા ધર્મી પણ ઘણો વિદ્વાન હતો. તેણે રામાયણ તથા મહાભારતનો ઘણો ખરો ફારસી ભાષામાં તર્જુ-

(૧) રાજ માનસિંહ ઘણા વિદ્વાન અને વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનાર હતા. તેમને ખજોળ નિધાનું સાચું જ્ઞાન હતું. એ વિદ્યાની શક્તિ કરવાને તેઓ જહૂજ ખત રાજતા, તેમજ ભરતખંડમાંના મોટા જ્યોતિષિઓને બોલાવીને સાચું સન્માન આપતા હતા. તેમણે જયપુરમાં એક મોટું ચંત્રાલય બંધાવ્યું હતું, તે હાલ પણ છે. હાલમાં તેનો જીલ્લાદાર કમલવા સાચું કાબજ રૂપીઆ ખર્ચે છે. રાજ માનસિંહજીએ કાશીમાં પણ પોતાના નામથી એક ‘માનસદિર’ નામે ચંત્રાલય બંધાવ્યું છે, તે હાલ પણ કાશીમાં છે. તે જોવા સાચું યુરોપના મોટા મોટા ખજોળવેત્તાઓ આવે છે. એ ચંત્રાલય હાલ પણ એ રાજની વિદ્વતા અને કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરે છે. એનું કહેવાય છે કે તેમણે ખજોળ સળથી ચંચોના રોધ પાછળ સમારે ૧૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

મેા કયો હતો. વળી તેણે સંસ્કૃત ભાષામાંથી ‘રાજતરંગિણી’ નામે કાશ્મીર દેશના ઇતિહાસનું ભાષાંતર પૂર કર્યું હતું. નરહર એક સારો કવિ હતો. એ સિવાય ખીજ બ-
ણાક પંડિતો અને સાથા દરગાહીઓ અકબરના રાજ્યની ખૂબીમાં ઉત્તમ વધારો કરનારા હતા.

સુલામ કરવાની મનાઇ—પહેલાં વિજયી મુસલમાન પાદશાહો અને તેમના અ-
મલદારો તેમની રચારીઓમાં હિંદુઓને પકડીને તેમને તથા તેમનાં બાઇડી છોકરાં વગેરેને
સુલામ તરીકે નનરમાં આવેલાં વેચતા હતા. આ દુષ્ટ આદત ન્યાયી અને દયાળુ અકબરે
બંધ કર્યો અને જણાવ્યું કે;—

‘જેઓ બંધ કરે છે. તેઓજ માત્ર સજ્જને પાત્ર છે. તેઓના કુટુંબ કબિલાની તેમાં
કંઈ તકસીર નથી. ધણી ખોટું કામ કરે તેમાં તેની બાઇડી અને જમ્યાંતો શો વાંક ?
તેઓ તેને કેમ અટકાવી શકે ? માટે તેઓને પોતાને ઘેર અથવા જ્યાં તેમને જવાની ખુ-
શી હોય ત્યાં ખીનદરકતે જવા દેવાં.’

જાજિયા વેરા વગેરે કરોની માફી—મરતખંડમાં મુસલમાની અમલ ખેડો, સા-
રથી જાજિયા વેરા અથવા માથા વેરા રકત હિંદુઓ પાસેથી લેવામાં આવતો. હિંદુઓને
બળાકારે મુસલમાન કરવાના ઉપાય તરીકે આ કર નાખવામાં આવ્યો હતો. અને તેની
ઉપજ ધણી મોટી થતી હતી. તે છતાં આ ગેરબાજી કર અકબરે-આટ્ટ કર્યો હતો. વળી
હિંદુઓનાં તીર્થ સ્થળોમાં હિંદુઓ પાસેથી જાજિયા વેરા (કર્મી વેરા) લેવામાં આવ-
તો હતો, તે તથા ‘તમધા’ નામે એક ખીજે કર માર્ગમાં પ્રવાસીઓ પાસેથી લેવામાં
હતો તે, અને માત્ર ઉપરથી લેવાતી જગત ઇલાહિ ધણાક કરો તેણે માફ કર્યા હતા.

પંડિતોની સલાહ.—અકબરને નાનપણથી વિદ્વાનોનો સંગ બહુ ગમતો. પંડિતો
અને કવિઓની સાથે વિદ્યા વિનોદ કરવાનો તેને ધણે શોખ હતો. તે પોતે શાસ્ત્રી, સં-
સ્કૃત; અને હિંદી ભાષાઓ શીખ્યો હતો. તે વિદ્યા, કવિતા, તથા ઇતિહાસ વગેરેનાં પુસ્તકો
વાંચતો. તથા હરેક વિદ્યાને ઉત્તેજન આપતો હતો. તેની હજુરમાં બહેણા આલણ, મુદ્રા,
પાદરી, અને દસ્તુર તથા ગોરછ વગેરે સર્વ ધર્મના ધર્માચાર્યો વાદવિવાદ કરીને પોતપો-
તાના સંપ્રદાય સમજાવતા, તે અકબર બહુ હિંમતથી સાંભળતો હતો. બધા પંડિતોને મુજ-
બા સાફ તેણે રાજમંદિરની વાડીમાં ‘ધર્માદતખાનું’ નામે એક સુંદર મકાન બંધાવ્યું
હતું. તેમાં ચાર દિવાનખાનાં કરાવ્યાં હતાં. પહેલું—મોટા સૈયદ એટલે ધર્મ ગુરૂઓને ખેસવા
માટે; ખીજું—કમલા એટલે પંડિતોને માટે, ત્રીજું—શોખ લોકોને માટે, અને ચોથું—કવિઓને માટે.
દર શુક્રવારે અકબર પોતે ત્યાં જતો અને આખી રાત ત્યાંજ રહેતો. વારા દરતી ચારે
વર્ગના પંડિતોની બેઠકમાં જતો અને લાયકી પ્રમાણે તેઓને અસરારી એટલે રૂપિયાનાં
દાન આપતો હતો. આ સભામાં ખ્રિસ્તી પાદરી રેડીલ્ફ કેટલાક મુસલમાન મુદ્દાઓની
સાથે બધા ધર્મના પંડિતોની રજામાં વાદવિવાદ કર્યો હતો. તેનો હેવાલ ‘અકબરનામા’
માં છે. તેમાં પાદરીની સરસાઇ જણાવી છે.

વિદ્યા તથા હુન્નર કળાને ઉત્તેજન—અકબર હરેક જાતની વિદ્યા તથા હુન્નર
કળાને ઉત્તેજન આપતો. ફેજ અને ખીજ નિદાનો પાગે મહાબારત અને રામાયણ તથા
ખીજ હિંદુ શાઓનાં સંસ્કૃતમાંથી શાસ્ત્રી ભાષામાં તેણે ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં. વળી ‘ફ-

શબ્દનુન' નામે પાઠરીને તેણે ગાવેથી ભાલાવીને તેના હાથ નીચે ફેરલાક તરણોને બ-
ણવા મૂક્યા હતા. તેઓ ગ્રીક ભાષા શીખીને તે ભાષાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતર ફારસીમાં
કરે એવી અકબરની મરજી હતી. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તક 'બાઇબલ' નું ભાષાંતર
કરવાનું કામ તેણે ફ્રેંચીને સોંપ્યું હતું.

હિંદુ તથા મુસ્લમાનોને પોતપોતાની વિદ્યા શિખવા માટે તેણે જૂદી જૂદી શાળા-
ઓ સ્થાપિ હતી. તે તેમાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી પોતાની હાલત પ્રમાણે તથા જે ધંધો કરવો
હોય તેપર નજર રાખીને બણતો હતો. અકબરે પોતાની પુસ્તકલયમાંનાં તમામ પુસ્તકો-
ની યાદી કરવાનું કામ અબદુલકાદર બદાકીનીને સોંપ્યું હતું. તે લખે છે કે;—“એ પુસ્તકા-
લયમાં અનેક વિદ્યાનાં શાસ્ત્રો, સુનીનિ, કવિતા, અને પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરેનાં મળીને ૪૬૦૦
પુસ્તકો સારી સંભાળથી રાખેલાં હતાં. આરબી કાયદા અને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાની
મનાઇ કરીને તેને બદલે મણિત શાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, અને તત્ત્વજ્ઞાન શિખ-
વાની સર્વને ફરજ પાડી હતી.”

ગોવામાં શીરંગી લોકો પાસે જે દુનરો હોય, તે જોવાને તથા ત્યાંની કારીગરીનાં
નમૂના તથા તે બનાવનારાને લાવવા સાર નાણાની મોટી રકમ આપીને હાજી હુબ્રીબ
નામે એક ગૃહસ્થને લાં મોકલ્યો હતો. તેની સાથે ફેરલાક હુશિયાર કારીગરોને પણ લાંના
દુનર શિખવા માટે મોકલ્યા હતા. તેઓ લાં જમને જે જે શિખી આવ્યા, તે સમજી
તેમણે અકબરની આગળ કરી દેખાડ્યું હતું અને હાજી હુબ્રીબે ભાતભાતનો માલ લાવીને
શાહની હજૂરમાં રજુ કર્યો હતો. વળી તેણે ફેરલાક આદમીઓને શીરંગી લોકોના જેવાં
કપડાં પહેરાવીને તેમનાં વાજાં વગાડતા અકબરની આગળ ઉભા રાખ્યા હતા. તેમણે
આર્ગન નામે યુરોપિયન વાજી વગાડ્યું હતું, તેથી સર્વને ધજો આનંદ થયો હતો.

એ પ્રમાણે અકબર જેવા વિચિત્રજી અને મહા બુદ્ધિના પાદશહે ગોવાના યુરોપી
ખ્રિસ્તી પાઠરીઓને તેજવી તેમના ધર્મ વિશે તપાસ કર્યો, અને તેમના ધર્મ પુસ્તક બાઇ-
બલનો તર્જુમો કરાવ્યો, તે છતાં તેણે યુરોપની સંસારી રીતઓ, નૈઋસેના, અને રાજ-
નીતિ ઇલાદિ મહત્ત્વની બાબતો વિશે તેમને પુછેલું કાંઇ જણાતું નથી. એ નવાઇ જેવું
છે. વળી તેણે પોતાના ચતુર કારબારીઓમાંના કોઇને યુરોપ જોવા ન મોકલ્યો, તેવું
કારણ શું હશે, તે કાંઇ સમજાતું નથી.

હિંદની પડતર જમીન ખેડાવવા માટે ફરેલી ગોઠવણ—અકબરે પોતાના
રાજ્યના ૧૯ માં વર્ષમાં હિંદની જે જમીન પડતર રહેતી તે તમામ ખેડવાને માટે ખેડ-
નોને ઉત્તેજન આપવાની ગોઠવણ કરી. જમીન ખેડાય તો એક કરોડ ટકા ઉપરને એટલી
જમીનનાં પ્રમણાં ફાલ્યાં, અને તેનો વડીવટ કરવાને કરોડ પદવીના અમલદાર નિમ્યા.
તમામ પડતર જમીન ત્રણ વર્ષમાં ખેડાણમાં આવવીજ જોઈએ, એવી બુક્તિ તેમણે ક-
રવી, એમ તેમને તાકીદ આપી. અમીરોને પણ પોતપોતાની જગીરમાં એવી ગોઠવણ
કરવાની આજ્ઞા કરી હતી.

વસ્તી પત્રક—અકબરે પ્રત્યેક જગીરદાર, શિક્ષકદાર, અને દારોગાપર દુકમ
મોકલ્યો કે, દરેક ગામના રહેવાસીઓની નોંધ કરતી. એ પત્રકમાં દરેક માણસનું નામ

અને તેનો ધંધો નોંધવાને કરમાવ્યું. જે કોઇ માણસ ધંધો રોજગાર ન કર્યો હોય તેને ગામમાં રહેવા દેવો નહિ. કોઇ હોશિયાર માણસો ગામમાં આવે અથવા જ્યાં તેમની તપાસ રાખવી અને તેઓના ધરાદા કેવા છે તે જાણી લેવું. એમ કરેથી બહારથી દોષા-ધર્તા રૂડા અને ભૂડા આદમીઓનાં ખરાં લક્ષણ ચોડા વખતમાં જાણી આવશે. તેમજ સાર તેણે એમ કરવા કરમાવ્યું હતું. એ ધારાથી રાજ્યમાં પૂર્ણ શાંતિ, સ્થાપન થઇને લોકોનું રક્ષણ થયું હતું.

સતી થવાની મનાઇ—હિંદુ વિધવાઓ સતી થઇ પોતાના ધણીની જોડે જીવતી બાળી મરતી હતી, તેમાં કેટલીક પોતાની ખુશીથી સતી થતી; અને કેટલીકને તો તેમની મરજી નહિ છતાં, તેના ધણીનાં સગાં પોતાના કુળની આજ્ઞા સમજીને બળાકારે તેને બાળી મૂકતા હતા. આ બીજી રીત બંધ પાડવાની અકબરે આજ્ઞા કરી હતી. અને તે આજ્ઞા અમલમાં લાવવાને તેણે દરેક પ્રાંતમાં અને શહેરમાં અમલદારો નિમ્યા હતા. જોધપુરના રાજા માલવદેવનો કુંવર જયમલ કે જે અકબરના દરબારમાં એક સામંત હતો, તે મરણ પામવાથી તેના રાજની સાથે બાળી મરવાને તેની રાણી ખુશી નહોતી. તે છતાં તે બાળના કુંવર ઉદયસિંહને અને તેના ધર્માધ મિત્રોએ તેને બળાકારે બાળી મૂકવાનો ફરાવ કર્યો હતો. આ અન્યાય અને નિર્દયતાની ખબર અકબરને કાને પડવાથી તેનો આદર્શ કરવા માટે પંડે તાબડોલ જોધપુર ગયો. તેને એમ ભાર્યું કે બેજન કોઇને મોકલનાં વાર થઇ જશે, માટે પોતે જ ઘોડેસ્વાર થઇને એકદમ ભાંગે ગયો. અને નિરાપરાધી બાળના જીવ ઉગાર્યો. એટલુંજ નહિ ૧૫૪૨માં એવો અન્યાય ન થવા માટે એ કામ કરવામાં જે આજેવાનો હતા, તેમને યોગ્ય સજા કરી.

દારૂ પીવાની મનાઇ—દારૂથી થતી ખરાબી જોઇને અકબરે દારૂનાં તમામ પીંડાં બંધ કરાવ્યાં હતાં. અને હાકટા થનારને તથા દારૂથી મસ્ત થઇ ટંકા કરનારને સજા કરવાનો હુકમ કર્યો. ગામ કાવન આણવાને તથા દવાને સાર લગીએ શરમાવે તેમને દારૂ મળી શકે, માટે રાજ્યમેહેલની થડમાં સરકારી પીંડું મંડાવ્યું હતું. અને પોતાના દરવાજાની આંતરે ત્યાં વેચવા માર બેસાડી હતી.

વેશ્યાઓ ઉપર જલ્લતો—આખા રાજ્યની સંકડે રાજગૃહીઓ રાજધાનીમાં એકઠી થઇ હતી. તેમને રહેવાને શેરેર બહાર એક ઇલાયદી જગો કરાવી આપી હતી. અને તેનું નામ 'સેનાનપર' પાડ્યું હતું. જેઓ વેશ્યાઓને ઘેર જાય, અથવા તેમને જો-ઓ પોતાને ઘેર તેડી જાય, તે મર્વનાં નામ નોંધી રાખનારા દારોગા રાખ્યા હતા. નાકે-દારોને જાહેર કરી દરકોઇ વેશ્યાને ઘેર જઇ શકે, પણ તેને પોતાને ઘેર તેણે જીવી દોષ તો દરગાહની પદવાનગી મેળવવી પડતી હતી. એક વાર અકબરનાં મુખ્ય શુભકાંઓની મુલાકાત લેતી તેમને એકાંતમાં બોલાવી પૂછ્યું કે, તમને પ્રયત્ન ખરાય માર્ગે કાઢે અ-દાવી ? તે ઉપરથી તેમણે જેમનાં નામ દીધાં તેમને તેણે યોગ્ય મજા કરી હતી. તેઓમાં મટલાક મોટા અને રિયાસત ઉમરાવ પણ હતા.

અગ્રછત્ર અથવા સદાગ્રનો—અકબરે પોતાના રાજ્યમાં ધજાંકે અગ્રછત્ર રાખ્યા હતાં મુગલમાન રૂઝીસેને નિયમમાં આજ્ઞા સાર જે મહાન બધાનું હતું, તેનું

નમ 'ખેરપુર' પાડ્યું હતું. અને હિંદુ બિખારીઓને માટે જે મકાન બંધાવ્યું હતું, તેનું નમ 'ધર્મપુર' પાડ્યું હતું. બદાઉની લખે છે કે;—“ હિંદુ બિખારીઓમાં જોગીઓ એટલા બધા વધી ગયા હતા કે તેમને સારૂ એક-જૂદી ધર્મશાળા બંધાવીને તેનું નામ 'જોગીપુર' પાડ્યું હતું. અહિંયાં કેટલાએક જોગીઓ ધ્યાન કરતા, કેટલાક બિન બિન આસને તપ કરતા, કેટલાક ઉપદેશ કરતા, અને કેટલાક જાદુ અને કિમીઓ કરતા. પ્રતિ-વર્ષે મોટી શિવરાત્રીને દિવસે દેશના બધા જોગીઓ ત્યાં એકઠા થતા; અને તેમના મહંતો જોડે અંકબર જમતા હતા. ”

વિચિત્ર પ્રયોગ—માણસનામાં ધર્મનું વલણ જન્મથી હોય છે કે નહિ? તથા ધ્રાવણું બાળક માણસનું જોલવું સાંભળ્યા સિવાય જોલતાં શીખે કે નહિ? એ બે વાતનો પ્રયોગથી નિશ્ચય કરવા માટે અકબરે ૨૦ ધાવણાં બાળકોને વેચાતાં લેઇને તેમને જ્યાં માણસનો અવાજ કદિ સાંભળવામાં આવેજ નહિ એવી એકાંત જગ્યામાં પાકા બદો-બસ્ત સાથે રાખ્યાં. અને એ 'જગોનું' નામ 'ઐન્યશ્રુદ્ધ' પાડ્યું. તેમને ઉછેરનાર જે માણસો રાખવામાં આવેલાં તેમને શાહે સખ તાકીદ કરી કે તેમણે એ બાળકોની આ-ગળ એક પણ શબ્દ કદી જોલવો નહિ. તેના હુકમ પ્રમાણે કામ બરાબર ચાલ્યું. અને આરેક વર્ષ પછી તપાસ કરી તો થોડાંક મરી જતાં બાકી જે જીવતાં રહ્યાં, તે બધાં મુગાં માલુમ પડ્યાં.

સાંસારિક અને ધર્મ સંબંધી અકબરના આચાર વિચાર—અકબરને સ્વધર્મ ઉપર મૂળથીજ ઘણી આસ્થા હતી. પણ તેની સાથે પોતાના અને પારકા ધર્મો વિષે ખેંજ કરવાની તેને ઘણી ખંત હતી. તેથી તેની ધર્મ જિજ્ઞાસાને સંતોષે તેવા માણસોની જોડે ખાતચિત કરવાને તે બહુ ઉત્સુક હતો. તેથી તેવા માણસોને જોલાવીને પોતાની પાસે પ્રેમ પૂર્વક રાખતો. શાની સુસલમાનો અને હિંદુઓનો સંગ થવાથી તેનું મન વિસ્તાર પામ્યું હતું. કોઇની પણ પાસે બળાકારે અમૂક ધર્મમાં દાખલ થવાની ફરજ નહિ પાડતાં સૌને પોતપોતાની મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની પૂર્ણ છૂટ તેણે આપી હતી. ‘ મનમાનતો ધર્મ પાળવાની મર્યને છૂટ હોવી જોઇએ ’ એ વિચારથી આરાંબ કરી સર્વ ધર્મોની ચર્ચા સાંભળતાં તેના મનમાં જન્મથી મળેલા ધર્મની સચ્ચાઇ વિષે સંકે ઉત્પન્ન થઇ હતી. અને તેથી તેણે સઘળા ધર્મોનો આધાર લેઇને એક નવો પાઠશાહી ધર્મ પ્રગટ કર્યો હતો. એ નવા સંપ્રદાય વિષે તેના વિચાર આ પ્રમાણે હતા;—

“ પરમેશ્વર એકજ છે. તેની માનસિક પૂજા કરવી પણ નબળા મનના માણસોને કાંઈક કિયાની કે ઝોંઘાની જરૂર છે. આપણી પોતાની વિવેક બુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મુજે તે પ્રમાણે હાથેર બંધિત કરવી. તેની એકતા તથા પ્રેમ સુકિત કે વિવેક બુદ્ધિ વડે અપ જોગ સિદ્ધ થઇ શકે છે. માણસે તેની સેવા કરવી જોઇએ. પરકાળમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાને માટે માણસ મનોવિકારને વસ કરવા અને માણસ જાતિનું ભય થાય તેવાં કામ કરવાં, પરંતુ કોઇ માણસે દરાવેલા પંથને આધારે વર્તવું નહિ. કોમકે સર્વ મનુષ્ય આપણી પેઠે દુર્યુષ અને બૂધને પાત્ર છે. પોતાના આત્માને પરમાત્મા બણી સેધ જવા સારૂ તથા પર-મેશ્વરનું ધ્યાન કરવાને કોઇ દેખાદના પદાર્થ વિના જેને આત્મેજ નહિ, તેણે સર્પની. ગ્રહોની

કે અગ્નિની પૂજા કરવી પણ તેઓને યાદ કરાવનાર ચિન્હ માનવાં જોર કે પુરોહિતની તર સાર્વજનિક ભક્તિની જરૂર નથી. તથા દ્રોષ જાતનો આહાર અબક્ષ્ય નથી; પણ અપવિત્ર કરવાની અને છતેન્દ્રિય થવાની જરૂર છે. કેમકે તેથી મન ઉન્નતિ પામે છે.”

અકબરે પોતાનો આ નવો માર્ગ ફેલાવવામાં માત્ર બોધનોજ ઉપયોગ કર્યો હતો. કાં રાજ્ય શક્તિ વાપરી નહોતી તેણે હિંદુઓનાં મન મેળવી લીધાં હતાં. તેમની વિદ્યા અને ધર્મ ઉપર તેણે ભાવ દેખાડ્યો હતો. તથા તેમને બળાદારે સુસલમાન કરવાની સખ્ત મનાઇ કરી હતી. તેથી ધણાકે ભાવિક સુસલમાનો તેના વેરી થઇ પડ્યા હતા. તોપણ તે નિરૂદ્ધીને પાછે હકથો નહોતો. તેણે રાજકાજમાં ધર્મનો ભેદ ન રાખતાં હિંદુ અને સુસલમાન વગેરે સર્વને યોગ્યતા પ્રમાણે રાજ્યના ન્હાના મોટા અધિકાર આપ્યા હતા. હિંદુ યોગીઓનો સમાગમ રાખી તેમની વિદ્યા તથા ઉપચારે તેણે શીખી લીધા હતા. તથા ઇશુ ક્રાઇસ્ટની અને મરિયમની મુક્તિ તેણે સન્માન અને ભય પૂર્વક પૂજન કર્યું હતું. સપારે તથા મધ્ય રાત્રે તે હિંધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સૂર્યની સ્તુતિ કરતો હતો. ગાયના અને બળદના ઉપયોગ વિશે હિંદુ મંત્રીઓનું કહેવું તેને ઝેટકું બધુ વ્યાજની લાગ્યું હતું કે તેણે ગાય મારવાની મનાઇ કરી હતી. ઝેટકું નહિ પણ ગાયનુ છાણ પવિત્ર કરાવ્યું હતું. તેણે હકીમે પામે એવો મત આપાચ્યો હતો કે જોમાંસ ન પચે એવું અને ધણા વ્યાધિનું મૂળ છે. વળી તે આધારી વેટલાવાય છે, માટે જોમાંસ ખાવું નહિ, એવું જાહેર કર્યું. તેના મહેલમાં હિંદુ રાણીઓ હોમ કરતી હતી, તે ધખતે તે “સાંધે” બસતો અને અગ્નિની પૂજા કરતો હતો. તે પોતાના મહેલમાં નિરંતર ‘આતસજહેરામ’ રાખતો; અને નવરોજ જલાલીનો તેહેવાર પાણી દમામ સાથે પાળતો. સાંજે બ્યારે દિવા ચતા સારે પોતે તથા સધળા દરબારીઓ ઉભા થઇને તેને નમન કરતા હતા. તેના રાજ્યના પચીસમા વર્ષમાં કેન્સ રાશીના સૂર્ય થયા પછી આઠમે દિવસે તેણે બર સભા વચ્ચે જાલો જાલ્યો હતો. તથા સાંજે પાસે રક્ષા બધાવી હતી. તે જોગીઓના મઠમાં રાત્રે એકબે જતો અને તેમની સાથે શિષ્ય ભાવે પાન ચિત કરીને યોગ શાસ્ત્રનો શોધ ખંતથી કરતો હતો. સવારમાં સૂર્યનાં દર્શન કર્યા વગર અકબર બોજન જાતો નહિ. સૂર્યનાં દર્શન કર્યા પછી હાથમાં માળા લેધને સૂર્યના નામનો જપ કરતો, અને બપોરે સૂર્યના સહસ્ર નામનો હિદી બાપામાં પાઠ કરતો હતો. બ્યારે રાજ્ય ભગવાનદાસની કુવરી વેરે શાહજહા સલીમને પરણાવ્યો, સારે સધળા ક્રિયા તેણે હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે કરાવી હતી. તેણે મૈયતની વખતે ખોરાક તથા બીજા આપવાની મનાઇ કરી હતી. તેમજ કાકા કાકીનાં છોકરાંને એક બીજા સાથે પરણાવાથી નતિ પાગડી નમ્ય છે, એમ કહીને તે ચાલ બધ કરાવ્યો હતો. વળી મોળ વર્ષની અંદર છોકરાને અને ચૌદ વર્ષની અંદર છોકરીને દ્રોષજે પરણાવવી નહિ એવો હુકમ કર્યો હતો. પહેલી સ્ત્રી વૉજીવી રહે, સાં મુખી બીજી સ્ત્રી પરણવાની તેણે મનાઇ કરી, અને વિધવાને ફરી લગ્ન કરવાની રજા આપી હતી.

‘સલામ આલેકુમ’ (તમે સાંનિમાં રહો.) તેને દેકાણે ‘અલાહુ અકબર’ (પન્નેશ્વર અતિ મોટો છે.) એ પ્રમાણે કહેવાનો ચાલ પાડ્યો; અને એ રીતે સલામ કરનાર બોલે તેના બ્યાજમા મામાએ ‘જલ્લિજ્જાલુ’ (તેના પ્રકાસ પ્રગટ થાઓ.)

મારી જોડે મેહેનત કરતા હતા, અને જેઓ મારી સુકીતિના સાથી છે, તેઓને તમારી જોડે આણખનાવ રહે એ મારાથી અમાય નહિ. વ્યારે બધા ઉમરાવો એકઠા થયા, તેમણે સમયને ઘટે તેવું આપણુ કહ્યું. અને પછી બધાપર નજર કરી આતુરતાથી વિનંતી કરી કે તમારામાંથી કોઈને પણ મેં અપરાધ ક્યો હોય તો તેમણે મને હાથા કરવી.” આ વાત સાંભળી સર્વેની છાતી ભરાઈ આવી. અને સલીમ રડી પડીને પિતાને પગે પડ્યો. અકચર કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, પણ પોતાની બાંધી સમક્ષે ભણી આંગળી કરી રતથી સલીમને કહ્યું કે, હાલ મારી રજા તું એ તારી કમરે બાંધ. થોડીવાર પછી તેણે સલીમને આતુરતા પૂર્વક કહ્યું કે, મારા જ્ઞાનપ્રાનાની નારીઓને મુખી રાખજે, અને મારા જૂના મિત્રો તથા આશ્રિતોને જૂઝતો કે તજતો નહિ. એટલું બોલ્યા પછી એક મોટા મુલાકાતે બોલાવી અકચરશાહ મુસલમાની ધર્મને મુખ્ય મંત્ર બલ્યા, અને બીજી ધરલાખી ધર્મની કિયા કરી પરલોક સિધાવ્યા.

આમાની પાસે સિકંદ્રાના ઉમદા રાજામાં અકબરના શબ્દે દાટયું છે. એ રાજામાં બૌદ્ધ ધર્મના દેવળોના ઘોટ અને અરબી નક્શીનું મિશ્રણ જે જોવામાં આવે છે, તે મુઝ-લાધ રાજ્યના સ્થાપનાર અકબરનો સંયુક્ત ધર્મ દર્શાવે છે. જે સાદા આરસની શિલાનીચે અકબરની લાશ છે તેના માનાચે તે ઉપર બોદાવાને બ્રિટિશ વાઇસરૉય લૉર્ડ નૉર્થબ્રુકે સને ૧૮૭૩ માં ચાદર આપી હતી. દિલ્હામાં અકબરના પાકેશાહ વિરવાળ થયા છે.

महाराष्ट्रा प्रतापसिंह.

[illegible]

જ્યાં પ્રતાપે નમ્યુ ન આપતાં હિંદુ રજપૂત રાજની દિકરી એક મુસલમાન પાદશાહને દેવાના કલંકથી બચે હતો.

આ વેરનો બલ્લો હરેક પ્રકારે લેવાનો લાગ પાદશાહ જોતોજ હતો. તેવામાં પ્રતાપના બે બાઈઓ તેનાથી રીસાધને અકબરને મળ્યા. તેઓમાં એક શકતો નામે હતો. વળી સને ૧૫૭૬ માં જ્યપુરનો રાજા માનસિંહજી જે અકબરનો ધણો માનીતો હતો, તે દિલ્હીમાં સોલાપુરની જીત કરીને પાછો વળતાં કામલમેરમાં રાણા પ્રતાપને મળ્યો. પ્રતાપસિંહે તેને ઘણું સન્માન આપીને પોતાના મહેમાન તરીકે રાખ્યો. પરંતુ તેની સાથે બેસીને તે જમ્યો નહિ. તેનું કારણ પુછતાં પ્રતાપના કુંવર અમરસિંહે જવાબ આપ્યો કે—“જે રજપૂતે યવન પાદશાહને કુંવરી દીધી છે, તેની સાથે બેસીને મેવાડને રાણો પ્રતાપ કદી જમી શકશે નહિ.” આ અપમાનથી રાજા માનસિંહ કોષે બરાબરને જમ્યા વગર ઉઠીને ચાલ્યો ગયો. અને દિલ્હી જઈને આ સર્વ વર્તમાન પાદશાહને નિવેદન કર્યો. તેથી અકબરે ગુસ્સે થઈને શાહજહા સલીમ અને રાજા માનસિંહની સરકારી નીચે મોઢી મુગલ ફાજને મેવાડ સર કરવા માટે મોકલી.

આજે સંવત ૧૬૩૨ ના શ્રાવણ-શુકલ પક્ષની સાતેમ છે. આજે મેવાડના રાજપુત્રો ગરિયસી જન્મભૂમિને માટે પોતાના પ્રાણ આપવાને તૈયાર થયા છે. પાદશાહ અકબરનો જેટ પુત્ર સલીમ રાજા માનસિંહની સાથે મેવાડ જીતવાને આવ્યો છે. વિધર્મ યવનો પવિત્ર સૂર્ય વંશમાં કલંકનો ડાગ લગાડવાને તૈયાર થયા છે. મેવાડનો વીરશ્રેષ્ઠ રાણો પ્રતાપસિંહ આજે એ વંશને અકલંકિત રાખવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ચિર સ્મરણીય હુલદિધાટમાં ચૌહાણ, રાઠોડ, અને જાલા કુલના ૨૨૦૦૦ હજાર રજપૂત વીરો એકઠા થયા છે. પ્રતાપસિંહ આ બાવીસ હજાર રજપૂતોનો અધિનેતા થઈને પરાક્રમી મુગલ સૈન્યની ગંતિ રોધ કરવાને ઉભો થઈ રહ્યો છે.

આ પ્રમાણે પાદશાહના અગણિત દળની સામે પોતાના બાવીસ હજાર મેવાડીઓ સહિત આરણ્યહરી પર્વતની તળેટી નજીકના હલદિધાટના મેદાનમાં પ્રતાપસિંહ ખડા થયો હતો. હલદિધાટના એ યુદ્ધના દિવસે રજપૂત વીરોનો અનંત ઉત્સવનો દિવસ હતો. રજપૂતોએ આ ઉત્સવમાં મત્ત થઈને પોતાના પ્રાણ ઉત્સર્ગ કર્યા હતા. અને એકના પછી એક આ ઉત્સવમાં મગ્ન થઈને અનંત નિદ્રામાં મૂકા હતા. આ ઉત્સવમાં મહાવીર પ્રતાપસિંહ સપ્રજાઓથી આગળ હતો. તે પહેલાં રાજા માનસિંહની તરફ દોડ્યો. પરંતુ માનસિંહ દિલ્હીના અસંખ્ય સૈન્યમાં હતો. પ્રતાપ તે સૈન્ય બેઠી શયો નહિ; તેથી તેણે મેઘ-મંબીર રવરથી ઝળંભા કરીને માનસિંહને કાપુરપ, રજપૂત-કુલાંગાર કહીને તિરસ્કાર કર્યો. રાજા માનસિંહે પ્રતાપના આ તિરસ્કારના બોલ કાતે ધર્ષા નહિ. તે પછી સુવરાજ સલીમ હાથી ઉપર બેસીને જે બાજુએ મુઠ્ઠા કરતો હતો, તે બાજુએ પ્રતાપે તલવાર ચલાવવા માંડી. એક એકને મારતો મારતો સલીમના દેહ રક્ષકોને જ્વનિશાથી કરવા માંડ્યા. અને છેવટે હાથીના માંદુનનો પથ જીતી લીધો. પ્રતાપ નિર્બાક ચિત્તથી મુઠ્ઠા કરવા માંડ્યો. તે ત્રણ વાર મુઠ્ઠા સેનામાં મથો હતો. ત્રણ વાર તેનું જીવન સંકટમાં આવી પડ્યું હતું. રજપૂતોએ પોતાનો પ્રાણ આપીને ત્રણ વાર આસન ચતુર્થી તેની રક્ષા કરી હતી. રાણાનો પ્રાણ બચાવ

વધા માટે તેઓ પોતાના પ્રાણને તુચ્છ જાણતા હતા, પરંતુ પ્રતાપસિંહ નિરસ્થ થઈ ગયા. તેના શરીરના એક સ્થાનમાં ગોળી વાગી, તથા જગા ઉપર તીરના બાલા બેસીને, તથા જગા ઉપર તલવારના જખમ લાગ્યા હતા. આવી રીતે સાન જગા ઉપર તે બેસી થયો હતો, તથાપિ ઉન્મત બાવથી તેણે શત્રુમાં પ્રવેશ કર્યો. રત્નપૂતોએ પાછો તેને બચાવવાની મહેનત કરી, પરંતુ તેઓમાંના ઘણાક વીર-શય્યામાં સુતા હતા. ચાંદાણ, સરદાર, અને ઝાલા કુલના ઘણા ખરા સર્વ યશસ્વિ જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે હાથમાં તલવાર લેધને અનંત નિદ્રામાં સુતા. પ્રતાપનો ઉદ્ધાર કરવો આ વખતે મુશ્કેલ જણાયું. દૈવવારાના વીરમહાલે એ જોયું. અને પક્ષવારમાં પોતાનું સૈન્ય લેધને પ્રતાપની મદદે દોડ્યો. પછી મુગલ સૈન્યની હારને બેદીને પ્રતાપના પ્રાણની રક્ષા કરી. પરંતુ વીરમહાલાંથી પાછો પ્રયો નહિ. તે પોતાના પ્રણને વાસ્તે અમીમ સાહસથી યુદ્ધ કરીને રણભૂમિમાં સુતો. પ્રતાપ વીરમહાલાની તરફ જોધને બોલ્યો 'દૈવવારા તમારું જીવન આપીને મારા જીવનની રક્ષા કરી.' આસન મૂલ્ય દૈવવારાએ અસ્પૃશ્ય સ્વરથી ઉત્તર આપ્યો 'રત્નપૂત વીર પોતાનો ધર્મ જાણે છે. વિપત્તિની વેળાએ પણ મહારાણાને લાગ કરતા નથી.' મુગલ સૈન્ય રત્નપૂતોનું વિક્રમ જોધને પ્રશંસા કરવા લાગ્યું, પરંતુ આ વખતે રત્નપૂતોનો જય લાભ થયો નહિ. મોગલ સૈન્ય પંચપાલના પ્રમાણે ચોતરફ પડ્યું હતું. તેઓ હઠકા નહિ. ૧૪૦૦૦ હજાર રત્નપૂતોના લોહીથી હલદિધાટનું ક્ષેત્ર રંજિત થઈ ગયું. પ્રતાપે જય લાભમાં નિરસ્થ થઈને રણસ્થળ પરિત્યાગ કર્યું.

ઝેવી રીને હલદિધાટની લડાઈનો છોડો આબ્યો. ઝેવી રીને ચોદ હજાર રત્નપૂતોએ પોતાની જન્મભૂમિના રક્ષણને માટે પોતાનું જીવન ઉત્સર્ગ કર્યું. હલદિધાટ પરમ પવિત્ર યુદ્ધ-ક્ષેત્ર થયું. કવિની રસમથી કવિતામાં એ અનંતકાળ સુધી બધાયેયુ રહેશે. પ્રતાપસિંહ અનંતકાળ સુધી વીરેન્દ્રની સમાજમાં માન પૂર્વક શ્રદ્ધાથી પૂજશે. પ્રતાપસિંહ અનુચર વિનાનો થઈને ચેતક નામના ઘોડા ઉપર બેસીને જતો રહ્યો. આ ઘોડો પણ તેજસ્વિતામાં પ્રતાપના પ્રમાણે રાજસ્થાનના ઇનિહામમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. જ્યારે બે મુગલ સરદાર પ્રતાપની પછવાડે દોડતા હતા, ત્યારે એનકે એક નાનો પર્વતનો સ્ત્રોત કુદાવીને સામે પાર થઈને પોતાના પ્રણની રક્ષા કરી હતી. પરંતુ પ્રતાપના પ્રમાણે ચેતક પણ યુદ્ધ સ્થળમાં જન્મી થયો હતો. તે છતાં જન્મથી થયેલા સ્વામીને લેધને તે ચાલવા લાગ્યો. એવામાં અકસ્માત પ્રતાપે પોતાની પછવાડે ઘોડાના પમલાને અવાજ સાંભળ્યો. તેથી પીઠ ફેરવીને જૂએ છે તો પોતાના ભાતા શકતને આવડે તેણે જોયો. શકત પ્રતાપનો શત્રુ થઈને પાદશાહને મળ્યો હતો. પ્રતાપે આ ક્ષત્રિયકુલના કુલાંગાર સહોદરને જોધને ક્ષોભથી અને રોષથી ઘોડાને ઘોભાળ્યો. પરંતુ શકતે કોઈ પણ રીતનું નિરુદ્ધાયરણ કર્યું નહિ. તેણે હલદિધાટ ઉપર જ્યેષ્ઠ બંધવની અઘૌકિક બહાદુરી અને શક્તિ જોધ હતી એ પૂર્વ દેખાવ જોધને તેના મનમાં આત્મ-ગ્લાનિ થઈ હતી. તે હવેથી ખીજ કોઈ વખતે ક્ષત્રિયના લોહીને અપવિત્ર ન કરતાં આંખે આવેલાં આંસુથી જોધના પગે પડ્યો. પ્રતાપ તેનો આગમનો અપરાધ ભૂલી ગયો. ઘણા નિમ્નની શત્રુના દૂર થઈ ગઈ. અને પ્રતાપે પ્રગાઠ સ્નેહથી ન્હાના ભાઈને આર્થિક મદદ અને બાળ્યોએ અગામી બેઠાના વિશુભ ગૌરવો ઉદ્ધાર કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા કરી.

વખતે એનક*ધોડા જે ધવાયેલો હતો, તે એકદમ તમર ખાઈને પડ્યો. અને મરણ પામ્યો. પ્રિયતમ વાહનના મરણને માટે પ્રતાપે એ જગો ઉપર એક મંદિર બનાવ્યું. આજ સુધી એ જગ્યા 'ચેતકકા ચબુતરા', એ નામથી ઝાળખાય છે.

ઉદેપુર અને કમલમેર શત્રુના હાથમાં ગયા પછી પ્રતાપસિંહ છોકરાઓને સાથે લેઈને એક પર્વતથી ખીજ પર્વત ઉપર, એક અરણ્યમાંથી ખીજ અરણ્યમાં, અને એક ગુરામાંથી ખીજ ગુરામાં જઈને શોધનારા મુગયોના હાથથી પોતાની રક્ષા કરવા લાગ્યો. વર્ષના પછી વર્ષ વિતવા લાગ્યાં. તથાપિ પ્રતાપના દુઃખનો છેડા આવ્યો નહિ. દરેક નવાં વર્ષ નવાં નવાં દુઃખ સચ્ચ કરીને પ્રતાપની આગળ આવવા લાગ્યાં. પરંતુ પ્રતાપ અટલ રહ્યો. અને મુગલ પાદશાહની આધિનતા સ્વિકારી નહિ. આસ્તે આસ્તે મેવાડનું આકાશ વધારે અધકારવાળુ થવા લાગ્યું. આસ્તે આસ્તે પગકમી શત્રુ ધણીક જગ્યામાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપન કરવા લાગ્યા. તથાપિ પ્રતાપ અચળ રહ્યો. તેણે મહા પુરુષ ખાપારાવતું* લોહી કલકિત કર્યું નહિ. આ વખતે પ્રતાપસિંહ એવી ખરાબ હાલતમાં આવી પડ્યો હતો કે એક વેળાએ વિદ્યાસી ભીલોએ તેના કુંડુંબને નિર્ભય સ્થાનમાં લેઈ જઈને ખાવાનું આપી તેમના પ્રાણુની રક્ષા કરી હતી.

પ્રતાપના એવા અસાધારણ સ્વાર્થ ત્યાગ અને અશ્રુત પૂર્વ દુઃખમાં સદાશય શત્રુના હૃદયમાં દયા આવી દિલ્હીના પ્રધાન રાજ કર્મચારી એની હિતૈષણાથી વિમોહિત થઈને પ્રતાપને સંબોધન કરીને એવા ભાવથી એક કવિતા કરી મોકલી હતી. તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી,— 'પૃથ્વીમાં કંઈજ સ્થાયી નથી. ભૂમિ અને સપત્તિ અદ્રશ્ય થશે; પરંતુ મહત્ લોકનો ધર્મ કદિ પણ વિનુષ્ઠ થશે નહિ પ્રતાપે સંપત્તિ અને ભૂમિ ત્યાગ કરી છે, પરંતુ કદી પણ મસ્તક અવનત કરશે નહિ. હિંદુસ્થાનના સઘળા રાજાઓમાં તેણેજ માત્ર પોતાના વશના સન્માનની રક્ષા કરી છે.' પ્રતાપ એવી રીતે વિધર્મિ શત્રુની આગળથી પણ પ્રશંસાભાજન યજ્ઞને વને વને ફરતો હતો. પ્રાણાધિક વનિતા અને છોકરાઓના દુઃખથી કોઈ કોઈ વખતે તે ઉન્મત્ત થઈ જતો હતો. તેણે પાંચ વાર ખાવાનો આયોજન કર્યો હતો. પરંતુ સુવિધાના અભાવથી પાંચ વાર તેને જોડીને પાર્વત્ય પ્રદેશમાં ભાગવું પડ્યું હતું. એક વખતે તેની મહિષી અને પુત્રવધુએ મહા નામે ધાસના ખીજના કેટલાક રોટલા તૈયાર કર્યા હતા. આ ખોરાકનો કેટલોક ભાગ ખાઈને બાકીનો ભાગ લવિષ્યને વાસ્તે રાખી મૂક્યો હતો. પ્રતાપની એક પુત્રી આ રહેલા રોટલા લેઈને ખાતી હતી, એટલામાં એક જંગલી ખિલાડી તેના હાથમાંથી રોટલો લેઈને નાસી ગઈ. બાલિકા ભૂખથી ટળવળતી રડવા લાગી. પ્રતાપે અમ્લાન વદનથી દહાદિધાટમાં સ્વદેશીઓના લોહીના સ્રોત જોયા હતા, અમ્લાન વદનથી સ્વદેશીઓને સ્વદેશના સન્માન-રક્ષાને માટે આત્મ—પ્રાણ આપવાને ઉત્તેજિત કર્યા હતા, અને અમ્લાન વદનથી રજપૂત વંશના ગૌરવની રક્ષાને માટે કહ્યું હતું કે, આવા ભાવથી દેહ-વિસર્જનને માટે રજપૂતોએ જન્મ લીધો છે. પરંતુ હમણાં તે

* જે યોદ્ધાને એક પગ સક્ષીમના હાથીના નેડરણ ઉપર, અને પ્રતાપે પોતાનો લાલો સક્ષીમની સાગા ઉગામેલો, એવું ચિત્ર મેરાડમાં હજુ પણ કામ કામ જોવામાં આવે છે.

(૧) ઉદેપુરના મહારાણાના વંશમાં 'ખાપારાવ' નામે મહા તેજસ્વી અને પરાક્રમી રાજા થઈ ગયા છે. તેણે 'હિંદુ સૂરજ' 'રાજ ગુરુ,' અને ચક્રવર્તી એ ઉપનામ ધારણ કર્યા હતાં. ઇ. સ. ૭૨૮.

આ સમાચાર વિજયપુરના સુવત્તાનને કાને આવતાંજ તેણે સિવાજીના પિતા આ ઉપદ્રવનું કારણ પૂછ્યું વિજયપુરનો વિશ્વાસુ નોકર શાહજી પોતાના પુત્રના કામથી કેવળ અજાણ્યો હતો. તેથી તેણે દાદાજીને એનું કારણ પૂછાવ્યું. દાદાજીએ ને પોતાની પામે બોલાવીને સમજાવ્યું કે, આવા કામથી સર્વ નાશની સમ્ભવના છે. પુરને તાજે રહીને શાહજીએ કેવી રીતે વિધુલ થત, જંગી, સત્તા, અને સન્માન હતું, તે પણ કહ્યું. સિવાજીએ પોતાના પિતા મમાન દાદાજીને ઘીકા વચનથી નવાજ્યા. પરંતુ પોતે આદરેલા કામથી પાછો હકેયો નહિ. સાર પછી થોડા દિવસમાં દાદાજી ગરણ પામ્યા. અતઃકાળે દાદાજીએ સિવાજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. સિવાજીને બધા લાગ્યો કે વળી દાદાજી ઠપકો દેશે; પરંતુ ત્યાં જઈને જે કંઈ સાંભળ્યું તેથી તે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. મૃત્યુના બિજાતામાં દાદાજીને જાણે દિવ્ય ચક્ષુ આવ્યા હોય, તેમ તેમણે સિવાજીને રતેહ બાવથી કહ્યું કે,—“એટા, તારા યત્ન કરતાં વધારે મહાન યત્ન ખીજે કોઈ નથી. આ ઉત્તમ માર્ગમાં તું પ્રવૃત્ત રહેજે, દેશને સ્વતંત્ર કરજે, બ્રાહ્મણ, ગાય, અને ખેડુનોત્તી રક્ષા કરજે, દેવાલયને અપવિત્ર કરનારાઓને શિક્ષા કરજે, બવાનીએ જે ઉત્તમ માર્ગ તને દેખાડ્યો છે, તેજ માર્ગે તું ચાલજે.” એટલું બોલી સિવાજીના મુરઝે પોતાના પ્રાણ છોડ્યા. સિવાજીનું હૃદય આ દિવ્ય ઉપદેશ મેળવીને ઉત્સાહ અને સાહસથી દશ ગણું કુશ્યુ. આ વખતે સિવાજીની ઉંમર વીસ વર્ષની હતી.

એજ વર્ષમાં આક્રમ અને કોડાણાના કિલ્લા ત્યાંના કિલ્લાદારોને પૈમા આપીને સિવાજીએ પોતાને કબજે કર્યા. અને કોડાણાના કિલ્લાનું નામ બદલીને સિંહગઢ રાખ્યું એ પછી સિવાજીએ એક પછી એક એમ ઘણા કિલ્લાઓ હસ્તગત કર્યા. વળી ઇ. સ. ૧૬૫૬ મા તેણે પ્રતાપગઢ નામનો એક નવો કિલ્લો બનાવ્યો. એ વર્ષમાં વિજયપુરના સુવત્તાને સિવાજીનો સમજો નાશ કરવાનો વિચાર કરીને અશ્વજીભાન નામના એક પ્રખ્યાત વીરને મોકલું સૈન્ય આપીને સિવાજીની સામે મોકલ્યો હતો અશ્વજીભાન વિજયપુરના લશ્કરનો અધિનાયક થઈને સિવાજીની સામે લડવા સાર ગયો. તે વખતે સિવાજી પ્રતાપગઢમાં રહેતો હતો. તેણે એ જગો ઉપર રહીને અશ્વજીભાનને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેનો સકરપ પાર પાડવાને કોઈ પણ રીતની હરકત આવી નહિ. સુસમયે તેની સામે થયો, સુસમયે સિવાજીએ વિજયપુરના સૈન્યની સામે પ્રાધાન્ય સ્થાપવાની કૌશલ્ય જાળવ્યું. તેણે અશ્વજીભાનને જણાવ્યું કે,—“વિજયપુરના અધિપતિની પેઠે ક્ષમતાશાળી લોકના વિરહાચરણ કરવામાં મારી કંઈ ધમ્મજા નથી. જો તમે કૃપા કરીને મને આશ્રય આપો તો હું મારા અધિકારના પ્રદેશ તમારા હાથમાં સોંપી દેવાને તૈયાર છું.” સિવાજીના આ બોલથી અશ્વજીભાને મોજવાઈને ગોખીનાથ નામે એક મહારાષ્ટ્રિય બ્રાહ્મણને સિવાજીની પાસે પ્રતાપગઢમાં સલાહને માટે મોકલ્યો. સિવાજી અમાધારણ વાક્યપુર હતો. તેણે ગોખીનાથને ઘણીક રીતે સમજાવીને કહ્યું કે,—“આપ બ્રાહ્મણ છો, આપ મારાથી શ્રેષ્ઠ છો, મારી વાત સાંભળો. મેં જે કહ્યું છે, તે સર્વ હિંદુઓને તથા હિંદુ ધર્મને માટે કહ્યું છે. બવાની દેવીએ મને બ્રાહ્મણ અને ગાયની રક્ષા કરવા માટે ઉત્તેજના કરી છે. હિંદુ દેવ અને દેવાવરોનો નાશ કરનારાઓને મળ કરવાની મને આજ્ઞા આપી છે. આપ બ્રાહ્મણ છો. જ-

કામીની આગાને પુણી આપો. અને પોતાના જાતીય તંથા દેશીય લોકમાં સ્વછંદે રહે. હું જ્યાં મેળવીશ તેા આપને વંશપરંપરા આપો આપીશ.” એાપીનાથ આ સંઘળી વાતચીતથી વાકેશ થઇને સંતુષ્ટ થઇ શિવાજીને મદદ આપવા કબૂલ થયો. છેલ્લે એમ કહ્યું કે, કાર્ય સિદ્ધિને માટે અશ્વજ્ઞાનની સાથે શિવાજીને કોઇ જગાએ મળવું અવશ્ય છે. પછી પ્રતાપગદના કિશ્તાની પાસે શિવાજી તથા અશ્વજ્ઞાનની મુલાકાત થઇ. અશ્વજ્ઞાનના ૧૫૦૦ સિપાઇઓ કિશ્તાથી યોડે છેડે રહ્યા. તે પ્રકત એક નોકરની સાથે પાલખીમાં બેસીને નિર્ધારેલા ઘરમાં આગ્યો. સિપાજીએ તે દહાડે સવારે ઉડીને સ્નાન પૂર્વક કરીને સ્નેહમયી માતાના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને તેના આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરી. પછી શરીરે લોહાનું ગપ્તર પહેરી, તેના ઉપર રૂનું બદન પહેર્યું. અને માથા ઉપર લોહાની ટાપીધાલી તેના ઉપર પાંચડી વીંટાળી, પછી કિશ્તામાંથી નીચે ઉતર્યો. અને પોતાના જાળમિત્ર તાનાજી માલુસરેને સાથે લઇને અશ્વજ્ઞાનની પાસે ગયો. અને બેઠવાને બહાને અશ્વજ્ઞાનના શરીરમાં વાંધ નખ ધોતી ખંજરથી તેના પ્રાણ લીધો. પછી તુરત શિવાજીની છુપી રહેલી ફોજે ખાનના લશ્કરને હરાવી નસાડી મૂક્યું.

એવી રીતે પુનઃ પુનઃ જ્યાં મેળવવાથી શિવાજીની એટલી તે ખ્યાતિ થઇ હતી કે ધણીક જગા પરથી હિંદુ સૈનિક પુરોએ આવીને તેનું દળ પરિપુષ્ટ કરવા માંડ્યું. બળ શક્તિની સાથે શિવાજી વધારે હિંમત બરેહું કામ કરવા લાગ્યો. તેનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર મુસલમાન આદલાદના તાબેનાં ધણીક શહેરો લૂંટવા લાગ્યું. તેમજો ઉદયગ, હિંમત અને તેજસ્વિતા વિચલિત થઇ નહિ. તેઓ જોતા જોતામાં વિજયપુર નગરની દિવાલની પામે આવીને લૂટવા લાગ્યા.

વિજયપુરનો નવાબ એથી ક્રોધાવગાન થઇને પોતાને તાબે થવા માટે શિવાજીની પાસે દૂત મોકલ્યો. દૂત શિવાજીની પામે ગયો. સારે શિવાજીએ ધીર ગભીર સ્વરથી તેને કહ્યું:— દૂત વર! મારી ઉપર તમારા નવાબની એવી શું કામતા છે કે, હું તેની વાતમાં રાજ થાઉં ? જલદી અહિંઆંથી જાઓ, નહિતો તમેને અપમાનિત થવું પડશે. ” દૂત તે સાંભળીને આશ્ચર્ય ગયો, વિજયપુરના નવાબે શિવાજીના આવા ઉદ્વેગ બાવને માટે વધારે ક્રોધાવગાન થઇને તેના પિતા શાદજીને કેદખાનામાં નાખ્યો. અને કહ્યું કે, તમારો પુત્ર જલદીથી વશીકૃત ન થવાથી આ કેદખાનાનો દરવાજો અણગીને તમેને છવ દગામાં સમાધિસ્થ કરીશ. પિતાના કેદખાનાની ખબરથી શિવાજી ઘોડો કોઠિન થયો ખરો, પરંતુ તેથી કર્નભથી વિમુખ થયો નહિ. પછી તેજે દિલીના પાદશાહ શાદજહાંગી મદદથી પોતાના પિતાને બચાવ્યો. કેટલાક વર્ષ આદ વિજયપુરના નવાબે શાદજીને છોડી મૂક્યો. શાદજી વિમુક્ત થઇને રાજગદમાં પોતાના પુત્રની પામે ગયો. સારે શિવાજીએ પિતૃ બંદિની પરાકાષ્ટા દેખાડી હતી. પોને ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને પિતાને રાજના પ્રમાણે નમ્યો. પિતાની પાદખીની સામે ચામ્યો, અને પિતાએ એમવાની આજ્ઞા કર્યાથી તેની જોડે ન બેસનાં સામે બેઠો. મદાતીર શિવાજી ફરી રીનતો પિતૃમત્ર દત્તો, તે આ ઉપરથી જણાય છે.

આરે ઔરંગઝેબ પાદશાહ પોતાના પિતાને મિદાસન ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાને આમે ગયો હતો, સારે તેજે શિવાજીની પામે કેટલાક આપરદાર ચરદારોને મોકલ્યા.

ની હવા મારક નથી. એવું બહાનું કાઢીને તેમને સ્વદેશ જવાની રજા માગી. સાથેના માણસો જવાથી શિવાજી મદદ વગરનો થશે, એવો વિચાર કરીને બાદશાહે તેમને જવાની રજા આપી. સાર પછી શિવાજી મંદવાડનું બહાનું કરીને ગિજાતામાં પડી રહે. પછી થોડાક આરામ થયો છે, એવી વાત જણાવીને મોટા મોટા ડાલા મીઠાઈના ભરીને રકીર સન્યાસીઓને દાન આપવા લાગ્યો. જ્યારે પહેરેગીરોની ખાત્રી થઈ ગઈ કે રાજા મોકલવામાં આવતા ડાલાઓમાં રક્ત મીઠાઈ જાય છે, સારે તેમણે એ ડાલા તપાસવા ઉપર ઝાંઝું ધ્યાન આપ્યું નહીં, પછી એક દિવસે લાગ જોઈને સાંજની વેળાએ શિવાજી એક ડાલામાં પોતે ભેશીને બહાર નીકળ્યો. અને ખીજામાં તેનો પુત્ર સખાજી બહાર નીકળ્યો. એમ યોડાદારોને ભૂલાવામાં નાખીને બાપ દિકરા બંને જણુ છટકી ગયા. તે જોગીને વેળે તેઓ પોતાની રાજધાની જે રાયગઢ તેમાં સહી સલામત જઈ પહોંચ્યા.

સાર પછી ઔરંગઝેબે બહારનું સૈન્ય દેખાડીને શિવાજીને ખીજવાર હાથમાં લેવાની તજવીજ કરી હતી. પરંતુ તેની એ મહેનત ફલવતી થઈ નહિ. શિવાજી ઔરંગઝેબની ફાઇલમ જાળમાં ફસાયો નહિ. તે પ્રથમની પેઠે દક્ષિણની ઘણી જગાપર પોતાનું આધિપત્ય વિસ્તાર કરવા લાગ્યો. તેથી મુગલ બાદશાહને હવે શિવાજીની સાથે જાહેર લડાઈ કરવાની ફરજ પડી. શિવાજી એનાથી ટાળી પછુ રીને જાયબીત થયો નહિ. આત્મ સન્માનની ઉપર પાણી મૂકીને મુગલના તાબે થયો નહિ. તે ખરા વીર પુરુષની પેઠે પોતાના હોંડુ ધર્મની રક્ષા કરવામાં ચતુરશીલ થયો. થોડી વારમાં મુગલ બાદશાહના તાબેના કિલ્લાઓ ઉપર પોતાની વિજય પતાકાઓ ઉડાવી. શિવાજીના એવા પ્રભાવ અને આધિપત્યમાં ચિતિત થઈને ઔરંગઝેબે તેના સામે મોહાબતમાં નામે સરદારને મોકલું સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. શિવાજી એ સૈન્યની સામે બાથ ભીડવામાં પાછો જાયો નહિ. તેણે મારોપત અને પ્રતાપરાય નામના પોતાના એ પ્રધાન સેનપતિને મુગલ સૈન્યની સાથે લડાઈ કરવાની અનુમતિ આપી. એ લડાઈમાં મુગલોત્રી દાર થઈ. અને શિવાજીની મેના વિજયથી ગૌરવાન્વિત થઈ. તેના વિજયની શક્તિનો મહિમા ચારે બાજુએ ગવાયો. શિવાજી મહા પરાક્રમી ભૂપતિ જાણીને સર્વ રથે સન્માનિત થયો, તેના પ્રતાપ તેનું વીરપણું, તેની સમર ચાતુરીથી સઘળાઓ અનન્ય પામીને તેને વીર પુરુષ સમજવા લાગ્યા. મુગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ પછુ આ પરાક્રમી શત્રુના અપૂર્વ પ્રભાવથી સંતોષિત થયો.

આ લડાઈમાં જટલા, સેનાપતિ બંદીવાન થયા હતા. તેમના પ્રત્યે શિવાજીએ કંઈ પણ અમદ વ્યવહાર કર્યો નહિ. તેણે બંદીવાનોને ધણા સન્માનની સાથે રાયગઢમાં મોકલ્યા. અને તેઓના જખમ સારા થયા પછી ઘણા સન્માનની સાથે તેમને વિદાય કર્યા. બારતના આ અદ્વિતીય વીર પુરુષે પવિત્ર વીર ધર્મનું અપમાન કર્યું નહિ. જખમી થયેલા બંદીવાનોને રાયગઢમાં ટ્રાઇ રીતની તકવીર પડી નહોતી. શિવાજીના હુકમથી તેઓની યોગ્ય મેદા સાકરી થઈ હતી. પતિત શત્રુના ઉપર આવું સૌજન્ય દેખાડવાથી શિવાજીએ ખરા મહત્વની અને ઉદારતાની ઝોળખાણુ આપી હતી. આ મહત્વ અને ઉદારતાનું દર્શન અનન દાગ મુધી પવિત્ર હિન્દુઓમાં કાયમ રહેશે.

શિવાજીએ પ્રથમ રાજ્યની પદવી ધારણ કરીને પોતાના નામના શિક્ષા પાત્રા હતા.

હવે વેદનુ પ્રાદ્યુની સાથે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને રાજ્યાભિષેક કરાવીને મહારાજા ધિરાજ પદ ધારણ કર્યું. અભિષેક કાર્ય કરવાને માટે ગંગાસાદુ નામે એક શાસ્ત્ર પ્રાદ્યુ- ને કાશીથી રાયગઢમાં બોલાવ્યો હતો. તા. ૬ જુન સને ૧૬૭૪ ના પવિત્ર દિવસે શૈલ- શિખરના રાયગઢમાં શિવાજી હિંદુરાજ ચક્રવર્તી પદમાં અધિષ્ઠિત થયો. એ દિવસે મહા યજ્ઞના અનુષ્ઠાનથી, અને મહોત્સવના તરંગથી, રાયગઢમાં અપૂર્વ દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. મહાવીર શિવાજીએ રાજવેશમાં રાજસિંહાસન ઉપર બેસીને એ પવિત્ર દિવસના રમરણ્યથે એક સંવત્ સ્થાપ્યો. અને રાજક્રિય પદવીઓનાં આજ સુધી જે ફારસી નામે હતાં, તેને બદલે સંસ્કૃત નામે ગણવાનો હુકમ આપ્યો. એ પ્રમાણે શિવાજીનું અભિષેકનું કામ પૂર્ણ થયું. એવી રીતે ભારતના આ હિંદુવીરે પોતાના અસાધારણ વીરત્વથી દુરંત શત્રુની અંદર રાજ્ય સુકુટ બ્રહ્મ કરીને સ્વાધીનતાના મહિમાંધી જ્યવાન થયો.

શિવાજીએ રાજપદવી લેખને યથા નિયમથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. નર્મદા નદીથી તે કૃ- ષ્ણ નદી સુધી દક્ષિણ ભારત તેના તાબે થયું હતું. તેણે આ મહાન રાજ્ય ચલાવવામાં કદી પણ ઔદાસિન્ય દેખાડ્યું નથી. યુદ્ધ જયમાં અને રાજ્યાધિકારમાં તેની જેવી ક્ષમતા અને કૌશલ્ય જેવામાં આવે છે, તેવી તેના તાબે થયેલા રાજ્યની શૃંગલા બાંધવામાં પણ ક્ષમતા અને કૌશલ્યની ઓળખાણ મળે છે. રાજ્યાભિષેકનાં છ વર્ષ વિલાપાદ તેના પગનાં ધ્રુવણ કુલી જવાથી તે રાયગઢમાં ગયો. ત્યાં દરરોજ તાવ આવવા માંડ્યો, જેથી સાત દિવસ સુધી તાવની ખિમરી ભોગવીને આ મહાવીર પુરૂષ શિવાજી સને ૧૬૮૦ ના એ- પ્રિલ માસની ૫ મી તારીખે પોતાની ૫૩ વર્ષની ઉંમરે રાયગઢમાં પરલોકવાસી થયો. મહારાષ્ટ્રની મહાપ્રતિષ્ઠિ એ રીતે ધડીમાં બલોપ થઈ ગઈ !

શિવાજી સંજ્ઞી એક બંગાળી વાર્તામાંથી કેટલોક ભાગ અમે નીચે ઉતારીએ છીએ. કદાચિત તે અક્ષરે અક્ષર ખરું નહિ હોય, તોપણ એ ઉપરથી શિવાજીને મુખ્ય ઉદ્દેશ અને તેના વિચાર કેવા હતા તે જણાવવાનું ઠીક બની શકશે. જ્યારે અજન્મમાં શિવાજીને વશ કરવા સારું દક્ષિણમાં ગયો હતો, તે વખતે બેધપુરનો રાજા જશવંતસિંહ પણ બાદ- શાહની તરફથી તેની મદદમાં સાથે હતો. એ વાત પ્રથમ સૂત્ર વાચકને જણાવવી જોઈએ.

“ અડધી રાત્રે રજપૂત રાજા જશવંતસિંહ એકલો પોતાના તંજૂમાં બેઠો હતો. સામે પ્રકટ એક દીવો બળતો હતો. તેના તંજૂમાં કોઈ પણ માણસ નહોતો. લમણા ઉપર હાથ મૂકીને આ ગંભીર ઘેર અધારી રાત્રે તે કાંઈ વિચારમાં લીન થયેલો દેખાતો હતો. તેવામાં ખિદમતગારે આવીને બહેર કર્યું કે, મરાઠાનો દૂત મળવા ચાહે છે. જશવંતસિંહે તેને અંદર લાવવાનું કહ્યું, તેનીજ તે વાટ જોતો બેઠો હતો.

મહાદેવજી ન્યાયશાસ્ત્રી નામે દૂત તંજૂમાં આવ્યો. જશવંતસિંહે તેને માનથી બો- લાવી બેસવા કહ્યું, પછી બને બેઠા. થોડી વાર સુધી જશવંતસિંહ ચૂપ બેઠા બેઠા ગંભીર વિચાર કરતા હતા. મહાદેવજી ન્યાયશાસ્ત્રી નિઃશબ્દથી રજપૂત રાજાની તરફ અત્યંત તી- વ્રણ નજરે જોતો હતો. થોડી વાર પછી જશવંતસિંહે કહ્યું “ મને આપના પ્રશ્નો (શિવા- જીને!) પત્ર મળ્યો છે. તેમાં જે લખવામાં આવ્યું છે તે સર્વ મેં જાણ્યું છે, તે સિવાય મીજનું કાંઈ કહેવું છે. ? ”

મહાદેવજી—પ્રભુએ મને કંઈ કહેવાને મોકલ્યો નથી, ખેદ કરવાને મોકલ્યો છે.

જશવંતસિંહ—કેવળ પુત્ર અને આકાનના કિલ્લા અમારા તાળામાં આવ્યા છે, એને માટે શું ખેદ કરવા આવ્યા છો ?

મહાદેવ—તેઓ કિલ્લા જત્રાથી ખેદિત નથી, નેમની પાસે અસંખ્ય કિલ્લા છે.

જશવંત—ભારે શું મોગલોની સાથેના યુદ્ધમાં પજાથી તેઓ ખેદ કરે છે ?

મહાદેવ—વિપદમાં પજાથી ખેદ કરવો, એ તેમનો સ્વભાવજ નથી.

જશવંત—ત્યારે શા માટે ખેદ કરે છે ?

મહાદેવ—જે હિંદુરાજ તિલક છે, જે શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ્યા છે, જે સનાતન હિંદુ ધર્મના રક્ષણ કર્તા છે. તેને આજે એવળના દાસ બોધને પ્રભુ ખેદ કરે છે.

આ સાંભળીને જશવંતસિંહનું મોં સેવાઈ ગયું. મહાદેવે તે બોલ્યું, પણ જાણે પોતે તે દીકુંજ નથી તેમ ગંભીર સ્વરથી બોલવા લાગ્યો:—

“ઉદેપુરના પ્રતાપ રાણાના વંશમાં જેનું લગ્ન થયું છે, મારવાડનું એક છત્ર જેના માથા ઉપર ધરાય છે, રાજસ્થાન જેની સુખ્યાતિથી પરિપૂર્ણ છે, ક્ષિપ્રાના તીરપર જેનું બાહુ વિક્રમ બોધને ઔરંગઝેબ લગભગ નાશ પામ્યો હતો, આખું ભારતવર્ષ જેને સનાતન હિંદુ ધર્મનો સ્તંભ જાણે છે, દેસો દેસ, ગામે ગામ, મોદર મોદર જેના રાજ્યને માટે હિંદુઓ, બ્રાહ્મણો જગદીશ્વરની આગળ પ્રાર્થના કરે છે, આજે તેને અસહ્યતાના પક્ષમાં બોધ, હિંદુની વિરુદ્ધમાં લડાઈ કરતો બોધ, પ્રભુ ખેદિત થાય એમાં શી નવાઈ ? રાજા ! હું સામાન્ય દૂત માત્ર છું, શું કહેવું તે જાણતો નથી, અપરાધ થયો હોય ખો ક્ષમા કરજો. પરંતુ આ યુદ્ધની તૈયારી શા માટે ? આ સૈન્ય સામંત શા માટે ? આ સમર્થો વિજય તોરણ શા માટે ઉઠે છે ? શું સ્વાધિકારની વૃદ્ધિ કરવા માટે ? હિંદુની સ્વનતતા સ્થાપવા માટે ? શું ક્ષત્રિયોચિત યશો લાભને માટે ? આપ ક્ષત્રિય કુલ દિપક છો ! આપ વિચાર કરો; હું તો કંઈ જાણતો નથી.”

આ સર્વ સાંભળીને જશવંતસિંહે નીચું માથું ધાક્યું. મહાદેવ વળી બોલ્યો:—“આપ રજપૂત છો, મરાઠા પણ રજપૂત છે. પિતા પુત્ર વચ્ચે લડાઈ થવી ઉચિત જણાતી નથી. ભવાનીએ પોને આવી લડાઈ કરવાની મનાઈ કરી છે. આપ આગા આપો, તે પાલન કરવા અમે તૈયાર છીએ. રજપૂતનું ગૌરવજ અનાથ ભારતવર્ષનું એક માત્ર ડૅરજ છે. રજપૂતનાં યશો ગીત અમારા ઘરની ઝીંઝો હજી પણ ગાય છે. રજપૂતોનું ઉદાહરણ બોધ અમારાં બાળકો શીખે છે. તે રજપૂતની સાથે શું હવે લડવું ? ક્ષત્રિય કુલ તિલક ! રજપૂત લોહીથી અમારી તલવાર મલીન થવા કરતાં ભલે મરાઠાઓનું નામ અને રાજ્ય વિલુપ્ત થાય. અમે તરવાર અને તીર છોડી દીધે પાછા હજી યથાવતાં શીખીશું, એ બહેતાર પણ અમે રજપૂતોની સાથે લડાઈ કરી શકતા નથી.”

જશવંતસિંહે પોતાનું માથું હળવે હળવે હલાવ્યું અને કહ્યું:—“દૂતવર ! તમારી વાત પળી પ્યારી લાગે છે, પણ હું દિલ્લીશ્વરના આધિનમાં છું. મરાઠાઓની સાથે લડાઈ કરવા હું જાણતો છું. મરાઠાઓની સાથે લડાઈ કરીશ.”

“અને હજારો સ્વધર્મીઓનો નાશ કરીશ. હિંદુ હિંદુનાં મરતક છેદશે, બ્રાહ્મણ બ્રા-

તેઓ પરાધીન છે. તેમની આ પહેલીવારની રણશિક્ષા છે. આપના દેશપર ચઢી આવ્યાથી આપ પુરાતન તેજ અને બહાદુરી પ્રકાશ કરો છો. અસંખ્ય રજપૂત સેનાની સામે દિલ્હીશ્વરની સેના નથી જાય છે. અમારા દેશમાં ચઢી આવે તો અમે શું કરીએ ? લઢાઇ લઢવાની શિક્ષા મેળવી નથી. તેમજ ધણું લસકર પણ નથી. જે છે તેણે ઘણી લઢાઇ જીતી નથી. જ્યારે દિલ્હીશ્વર, કાબુલ, પંજાબ, અયોધ્યા, બહાર, માળવા અને વીર પ્રસન્ની રાજસ્થાનમાંથી હજારો પુરાતન રણદર્શિ યોદ્ધા મોકલે છે, જ્યારે અનુપમ મહોટા અને જેમની ગતિ રોકી શકાય નહિ તેવા રણના અથ અને રણગજ મોકલે છે, જ્યારે તેઓ યુદ્ધક, તોપ, દારૂગોળો અને ધન હજારો ગાડાંમાં ભરી રાખે છે, ત્યારે ગરીબ મરાઠાઓ શું કરે ? તેઓની પાસે તેવી યુદ્ધદર્શિ સેના નથી, તેવા અથ, ગજ નથી. તેવું વિપુલ ધન નથી, અતુરાઇ શિવાય બીજો શા ઉપાય તેમની પાસે છે ? ત્વરિત ગતિ અને પહાડમાં ભરાઇ રહી યુદ્ધ કરવા શિવાય તેઓ બીજા કયા ઉપાયનું અવલંબન કરે ? ક્ષત્રિયરાજ ! જીવનના પ્રારંભમાં ગરીબ જાતિને આવા આચરણ શિવાય બીજો ઉપાય નથી. જગદીશ્વર કરે ને મરાઠા જાતિ દીર્ઘ કાળ સુધી સારી અવસ્થામાં રહે, તેની પાસે પૈસાનો અને લઢાઇ કરવાની સામગ્રીનો ભરાવ થાય, ધણું વર્ષ સુધી લઢાઇના કામમાં તે કસાય તો વરર રજપૂતના અસાધારણ ગુણોનું તે અનુકરણ કરશે.

આ સર્વ સાંભળી નિઃશ્વંતસિદ્ધિ કપાળ ઉપર હાથ મૂકીને એકાગ્ર ચિંતી ઉઠી વિચારમાં પડ્યો. મહાદેવે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો કે, માई એકે પણ વામ્ય નિર્ગમ્યું નથી. તેથી ફરીને તે ધીરે ધીરે કહેવા લાગ્યો;—“આપ હિંદુ શ્રેષ્ઠ છો, હિંદુ ગૌરવ સાધનમાં સદેહ શા માટે કરો છો ? હિંદુ ધર્મનો જ્ય ત્રવાની આપ અવશ્ય ઇચ્છા રાખો છો. શિવાજીને પણ એ સિવાય બીજી કંઈ ઇચ્છા નથી. મુસલમાન રાજ્યનો નાશ કરવો, હિંદુ જાતિનું ગૌરવ વધારવું ઠેક ઠેકાણે દેવાલય સ્થાપવાં, સનાતન ધર્મનું મહાત્મ વધારવું, હિંદુ શાસ્ત્રની આસોચના કરવી, બ્રાહ્મણને આશ્રય આપવો, ગાયની રક્ષા કરવી, એ શિવાય શિવાજીની બીજી કંઈજ મતલબ નથી. આવા કામમાં તેમને મદદ કરવામાં તમે જો વિમુખ થવા ચાહતા હો તો આપ જાતે એ કામ માથે લ્યો. આપ આ દેશનું રાજ્ય વધારવું કરો, મુસલમાનોનો પરાજય કરો, હિંદુઓની સ્વતંત્રતા સ્થાપો, આચાર કરો તો હંમણાં કીરલાનો દરવાજો ઉઘાડીએ. પ્રભુ આપને કર આપરો. આપ શિવાજીના કરતાં હજારો દરજ્જે બળવાન છો, હજારો દરજ્જે દૂરદર્શિ છો, હજારો દરજ્જે યોગ્ય છો. શિવાજી સંતુષ્ટ ચિત્તથી આપનો એક સેનાપતિ થઈ મુસલમાનોનો નાશ કરવા જશે. તેમની બીજી કંઈ પણ વાસના નથી.”

આ પ્રસ્તાવથી ઉચ્ચાભિલાષી જરૂરવર્તીઓની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ પડેલા માંડ્યાં. ધણીવાર મુખી વિચાર કરી ધીરે રહી કહ્યું, “મારવાડ-અને દક્ષિણ ધણા દૂર છે. એક રાતના આધીનમાં રહી શકરો નહિ.”

પોતાના બોધવાની અસર થતી જાણી મહાદેવજી બોલ્યો;—“ તારે આપનેા યોગ્ય જૂઠ હોય તો તેમને રાત્રી સોપો, નહિં તો કોઇ સગાને આપો. શિવાજી હજિમ રાત્રની તામેદારી કરાવી કામ કરે. કદાપિ હજિમની સાથે લૂટશે નહિ. ”

જશવંતસિંહ વિચાર કરીને બોલ્યો;—“ આવી અણીની વખતે ઔરંગઝેબની સામે બંદી આ દેશનું રક્ષણ કરી તેને કબજામાં રાખી શકે, એવો કોઇ પણ મારો સગો નથી.”

મહાદેવજી—“ ત્યારે કોઇ ક્ષત્રિય સેનાપતિને મૂકો. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સ્વતંત્રતાની રક્ષા થાય એટલે શિવાજીની મનઃકામના પૂર્ણ થશે; ને એમ થશે તો શિવાજી સાનંદ થિતે રાજપાટ છોડી સન્યાસ લેશે.”

જશવંતસિંહ—એવો કોઇ સેનાપતિ પણ નથી.

મહાદેવજી—ત્યારે આ મહત્ કામ પૂર્ણ કરી શકે એવો જ છે, તેને મદદ કરો. આપના આશિર્વાદથી સ્વદેશનું રક્ષણ શિવાજી અવશ્ય કરશે, અને સ્વધર્મનું ગૌરવ વધારશે. ક્ષત્રિયરાજા ક્ષાત્ર યોદ્ધાને મદદ કરો, બારતવર્ષમાં એવો કોઇ પણ હિંદુ નથી, અને આકાંક્ષમાં એવો કોઇ દેવતા નથી કે જે પોતાની પ્રશંસા સંભળવા ચાહતો નહિ હોય.”

જશવંતસિંહ ધણો વિચાર કર્યા પછી બોલ્યો;—“ દિગ્વર! તમારો તર્ક અલઘનિય છે. પરંતુ દિલીશ્વરે મારાપર રનેહ કરી મને આ કામમાં નિયુક્ત કર્યો છે. તેથી હું શીનીને તેની વિરૂદ્ધ યાદ ? એવું કામ શું સુજનોચિત કહેવાય ? ”

મહાદેવજી—ઔરંગઝેબ હિંદુઓને કાફર કહી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજ્યા વેરો (માયા વેરો) મૂક્યો છે. દેશ દેશમાં હિંદુ પૂજારીઓને, હિંદુ મંદિરોને, અને હિંદુ દેવાલયોને અપમાન આપે છે. તે શું સારું કામ છે ? કાશીનું પુરાણ મંદિર તોડી નાખીને તેનાજ પથરો વડે તે પુણ્ય ધામમાં મસ્જિદ બંધાવી તેને અપવિત્ર કર્યું તે શું સારું કામ છે ?

કોઇ કંપિત સ્વરથી જશવંતસિંહે કહ્યું;—“ દિગ્વર! દિગ્વર! હવે કંઇ વધારે બોલશો ના; ધણું થયું. આજથી શિવાજી મારો મિત્ર થયો છે, હું શિવાજીનો મિત્ર થઇ રહીશ. રજપૂતની પ્રતિજ્ઞા કદી પણ ભિન્ન થતી નથી. આજથી શિવાજીની પ્રતિજ્ઞા અને મારી પ્રતિજ્ઞા એકજ છે. શિવાજીનો યજ્ઞ અને મારો યજ્ઞ અભિન્ન છે. જે મહાત્માએ આ હિંદુ ધર્મ વિરોધી દિલીશ્વર સામે આટલા દિવસ સુધી લડાઇ કરી છે. તે મહાત્મા ક્યાં છે ? તે જો હમણાં આહિં આવે તો એકવાર તેની પુણ્યશાળી દેહને આલિંગન દેઇ હૃદયનો સત્તાપ દૂર કરું.”

મરાઠા દૂતે જરા હસી જશવંતસિંહના કાનમાં કાંઇક કહ્યું. તે સાંભળતાં જશવંતસિંહ એકદમ અમક્યો, અને ચકિત બની જરાવાર સ્તબ્ધ થઇ ગયો. અને સાનંદાશ્ચર્યથી દૂતની તરફ જોઇ રહ્યો. પછી આનંદ અને આદરથી તેને બેટવો. અને યુગ્મ રીતે ધીરે ધીરે વાતચીત કરવા લાગ્યા. ધણીવાર સૂંકી વાતચીત કર્યા પછી મહાદેવે કહ્યું, “ મહારાજ! અનુગ્રહ કરીને કાલે કાંઇ બહાનું કાઢીને પુનેથી કેટલાક ક્રૂર આદામી જરો તો ધણુજ સાદું.”

જશવંતસિંહ—કેમ કાલે પુના તાબે કરવાનો યત્ન છે કે શું ?

દૂત હસીને બોલ્યો;—“ નહિ, એક લગ્ન થવાનું છે. મહારાજ હોય તો શુભ કાર્યમાં વિગ્ન નહો.”

જશવંતસિંહ સમજીને બોલ્યા;—“ ઠીક છે હું દૂર રહીશ ” દૂતે વિદાય થવાની વિનંતિ કરી જશવંતસિંહે જરા હસીને કહ્યું, “ ત્યાય શાસ્ત્રી મહાશય! જણાય છે કે બધા

રાજ કરતા હતા. પણ છેલ્લો રાજ ગાંડો થઇ મરણ પામ્યો, તેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સંમતિથી કોલ્હાપુરની રાજ્યગાનાએ ધાડને કુળના ૬ વર્ષના કુંભારને સને ૧૮૪૫માં દત્તક લીધો હતો, તે હાલ કોલ્હાપુરનું રાજ્ય કરે છે.

શિવાજીના સમયથી મુખ્ય પ્રધાન પેચ્લા કહેવાતા હતા. તારાગાદની સામે લડવામાં શાહુરાજને બાળાજી વિશ્વનાથ નામે બ્રાહ્મણે સારી સેવા જનવી હતી, તે માટે તેને પેચ્લાની પદવી આપી હતી. એ બાળાજીની પછી તેનો પુત્ર બાજીરાવ પેચ્લા થયો. તે મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિવાજીના જેવો મહા પ્રતાપી પુરુષ હતો. તેણે મરાઠી રાજ્યને મોટી પદવીએ ચઢાવી આગાદ કર્યું હતું, બાજીરાવની પછી તેનો પુત્ર બીજો બાળાજી નામે પેચ્લા થયો. તેણે મરાઠી રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમાં લેધને પુનામાં પેચ્લાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશના છેલ્લા રાજની પાસેથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સને ૧૮૧૮ માં રાજ્ય છતી લીધું.

મહા પ્રતાપી બાજીરાવ પેચ્લાના વખતમાં યુદ્ધ કરવામાં જોઆ કુશળ ગણાયા તેમને ઉચી પદવીએ ચઢાવી તથા જંગીરો આપી ઉત્તેજન આપ્યું. એથી ગુણવાન માણસો ઉપર તરી આવ્યા. તેમાં મહારાજ હોસકર અને રાણોજી સિંધિયા મુખ્ય હતા. મહારાજ જાતે આદિર (ભરવાડ) અને ફોળમાં ઘોડેઝાડા સા. એને રાણોજી ગરીબ અવસ્થામાં હોવાથી બાજીરાવનાં પગરખાં સાવનીર હતા. મહારાજના વશને ઇંદોરમાં અને રાણોજીના વંશને ગ્વાલિયરમાં હાલ રાજ્ય ભોગવે છે.

શાહુરાજની ફોળમાં દામાજી ગાયકવાડ નામે એક શ્વેર અમલદાર હતો. તેની મેવાથી પ્રસન્ન થઇને શાહુ રાજ્યએ તેને “સમશેર બહાદુરનો” ઇલકાળ તથા ઉપમેનાપતિની જગ્યા આપી હતી. એ દામાજી ગાયકવાડનું કૂળ અઘાણિ વડોદરામાં રાજ્ય કરે છે.

મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષ શિવાજીનું આ જન્મ ચરિત્ર લખતાં મરાઠી રાજ્યો વિષે દૂકો હતિહાસ ઉપર પ્રભાણે અને આપ્યો છે તે કેવળ નિરંધક નહિ ગણાય.

શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સર શિયાળરાવ ગાયકવાડ.

જી. સી. એસ. આદ્ય.

વડોદરાના મહારાજ સર શિયાળરાવનો જન્મ તા. ૭ મી માર્ચ સને ૧૮૬૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાશિરાવ દાદા હતું તેઓ બાનદેશ છલામાં આવેલા કચળાવા નામે ગામમાં નિવાસ કરતા હતા. ગાયકવાડી રાજના મૂળ સ્થાપનાર ખીસાજી ગાયકવાડના બીજા પુત્ર પ્રતાપરાવની પાંચમી પેઢીએ તેઓ ઉતરેલા છે. તેમના આ બાળ્યશાળી પુત્ર સર શિયાળરાવ વડોદરા જેના વિશાળ રાજ્યની મહાન રાજ ગાદી ભોગવવાને બાળ્યશાળી થશે, એ વાત જાણને પણ સ્વપ્ને નહોતી. પરંતુ એ નામદારનાં પૂર્વનાં પૂન્યવાન પ્રારબ્ધના પરિભ્રમને લીધે વડોદરાનું રાજ્યાસન ભોગવવાને શક્તિમાન થયા છે. તેમના પૂર્વજોએ ગુજરાતમાં શી રીતે રાજ્યસ્થાપ્યું હતું, તેની દ્રષ્ટિ નીચે પ્રમાણે છે.

૫. સ. ૧૬૬૪ માં દક્ષિણમાં પેશાબ રાજનો સ્થાપનાર મહારાજની મહા કીર્તિ સિવાજી મહારાજની ગાદી ઉપર ત્રીજી પેઢીએ શાહુ નામે રાજ થયો. તેના સેનાપતિ ખંડેરાવ દામાડેએ ૫. સ. ૧૭૦૭ માં શુજરાતપર સ્વારી કરી, સારે તેની સાથે પાટીલ ઝીંગાજી બાવાના બાધ દામાજી ગાયકવાડ શુજરાતમાં આવ્યા હતા. તેઓ પુનાની પાસે આવેલા દાવડી ગામના રહીશ મરેઠા પટેલ બાર્જન ગોત્રી કેરાજના પુત્ર હતા. વળી તેઓ શાહુ રાજની પાયામાં ૪૦-૫૦ થોડેસ્વારના ઉપરી હતા. આ દામાજી શુજરાતમાં આવ્યોને પોતાની બહાદુરીથી લશ્કરના સરદાર બન્યા હતા. તેમણે પોતાના મુકામ એક ટુંગર ઉપર પસંદ કર્યો હતો. ત્યાં પોતાને રહેવા માટે એક કિલ્લો. તથા કોટ બંધાવીને એક ગામ વસાવ્યું તે સોનગઢને નામે હાલ પ્રખ્યાત છે. ૫. સ. ૧૭૨૦ માં સેનાપતિ ખંડેરાવ દામાડેએ બાલાપુરની લડાઈમાં જ્ય મેળવ્યો, સારે દામાજી ગાયકવાડે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. તેથી શાહુ રાજએ તેમને (સમશેર બહાદુર) ની પદવી આપી હતી. એજ વર્ષમાં દામાજીરાવ ગાયકવાડ શુજરી જવાથી તેમની જગા તેમના પુત્ર ત્રિજકરાવને મળી હતી, ત્રિજકરાવના પછી તેમને પુત્ર ન હોવાથી તેમના કાકા ઝીંગાજીરાવના પુત્ર પીલાજીરાવને તેમની જગા મળી હતી. આ પીલાજીરાવે પોતાના પરાક્રમ વડે ૫. સ. ૧૭૩૦ માં શુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. પીલાજી ગાયકવાડ ૫. સ. ૧૭૩૨ માં કાઠેર મુકામે દગાથી મરાયા પછી તેમની ગાદી ઉપર તેમના પુત્ર દામાજીરાવ ગાયકવાડ બેઠા. આ દામાજીરાવના પછી તેમના પુત્ર શતેહસિદરાવ, માનાજીરાવ, ગોવિંદરાવ, આનંદરાવ, સમાજીરાવ, ગણપતરાવ, ખંડેરાવ, અને મહારાવ એમ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા હતા.

મહારાજ મહારાવને તેમનાં અપકૃત્યોને લીધે સને ૧૮૭૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૨૨ મી તારીખે નામદાર ઈમેજ સરકારે પદબ્રત કર્યાં. અને મરહુમ મહારાજ ખંડેરાવની વિધવા રાણી જમનાબાઈને દત્ત પુત્ર લેવાનો અધિકાર આપ્યો. એ વેળાએ તપાસ કરતાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગાયકવાડી કુળની એ પ્રસિદ્ધ શાખા આનંદેશમાં જેતી કરતી માલુમ પડી. એ વંશના દાશીરાવ ગાયકવાડ નામે એક ગરીબ ખેડુતને આનંદેશરાવ, ગોપાળરાવ, અને સંપતરાવ નામે ત્રણ પુત્ર હતા. તેમને એ સમયના આનંદેશ જિલ્લાના પોલિસ અમલદાર મી. પ્રેસ્કોટ વડેદારે લાવ્યા. વડેદારના રેશનપર આ ત્રણ બાળકો પ્રથમ જેવા ઉતર્યા કે, દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જયભાઈએ તેમને પુછ્યું કે;—“તમે અગ્રે શું કરવા પધાર્યા છો?” આ ઉપરથી મોટા આનંદેશરાવ તો રાજાઈ જવાથી કંઈ બોલ્યા નહિ, અને સાથી ન્દાના સંપતરાવે કહ્યું કે, અને કંઈ ખબર નથી. પરંતુ ગોપાળરાવ તત્કાળ બોલી હસ્યા કે;—“હું તો રાજ થવા આવ્યો છું.” ખરે, તેમના મુખમાંથી નીકળેલી આ વાણી રણીબૂત થઈ. આ ત્રણે બાંધવોમાં ગોપાળરાવ વચવા હોવા છતાં રાણીની જમનાબાઈએ તેમનું આત્મ, ચપળતા, અને ચેતતા વિચારીને તેમનેજ પોતાના દરબાર કરવાનું નિર્માણ કર્યું. પછી તો. ૨૭ મી એ સને ૧૮૭૫ ના રોજ નામદાર ઈમેજ સરકાર

(૧) મહારાજ મહારાવ મહારાજના કિલ્લામાં તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૫ ના રોજ અનિવારના રોમથી પુજરી મયા છે.

રાજ કરના હતા. પણ છેવટે રાજ ગાડો થઇ મરનું પામ્યો, તેથી ઇચ્છેજ સરમસ્તી સંમતિથી કોલ્હાપુરની રાજ્યમાતાએ ઘાડે કુળના ૬ વર્ષના કુંભારને સને ૧૮૮૬ દત્તક લીધો હતો, તે હાલ કોલ્હાપુરનું રાજ્ય કરે છે.

શિયાળના સમયથી મુખ્ય પ્રધાન પેચા કહેવાતા હતા. તારાગાછની મામે લઢવા-માં શાહુરાજને બાળાજી વિઠ્ઠનાથ નામે બાલકે સારી સેવા જાળવી હતી, તે મટે તેને પેચાની પદવી આપી હતી. એ બાળાજીની પછી તેનો પુત્ર બાજીરાવ પેચા થયો. તે મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિયાળના જેવો મહા પ્રતાપી પુરુષ હતો. તેણે મરાઠી રાજ્યને મોટી પદવીએ ચઢાવી આજાદ કર્યું હતું, બાજીરાવની પછી તેનો પુત્ર બીજો બાળાજી નામે પેચા થયો. તેણે મરાઠી રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમાં લેઇને પુનામાં પેચાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશના છેલ્લા રાજાની પામેથી અંગ્રેજ સરકારે સને ૧૮૧૮ માં રાજ્ય છતી લીધું.

મહા પ્રતાપી બાજીરાવ પેચાના વખતમાં યુદ્ધ કરવામાં જેઓ કુશળ ગણાયા તેમને ઉચી પદવીએ ચઢાવી તથા જગીરો આપી ઉત્તેજન આપ્યું. એથી ગુણવાન માણુમો ઉપર તરી આવ્યા. તેમાં મહારાજ હોલકર અને રાણાજી સિંધિયા મુખ્ય હતા. મહારાજ જાને આહિર (ભરવાડ) અને ફાજમાં ઘોડેકવાડના. એને રાણાજી મરીચ અવસ્થામાં હોવાથી બાજીરાવનાં પુત્રાંજીનાં સમજીતાર હતા. મહારાજના વશને ઇંદોરમાં અને રાણાજીના વશને ગ્વાલિયરમાં હાલ રાજ્ય ભોગવે છે.

શાહુરાજની ફાજમાં દામાજી ગાયકવાડ નામે એક શરો અમલદાર હતો. તેની મેવાથી પ્રસન્ન થઇને શાહુ રાજાએ તેને “સમયેર બહાદુરનો” ઇતિહાસ તથા ઉપમેનાપતિની જગ્યા આપી હતી. એ દામાજી ગાયકવાડનું કુળ અવાપિ વડોદરામાં રાજ્ય કરે છે.

મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષ શિયાળનું આ જન્મ ચત્રિ લખતાં મરાઠી રાજ્યો વિષે દૂકો દતિહામ ઉપર પ્રમાણે અમે આપ્યો છે તે કેવળ નિરંધક નહિ ગણાય.

શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સર શિયાળરાવ ગાયકવાડ.

જી. સી. એસ. આઇ.

વડોદરાના મહારાજ મર શિયાળરાવનો જન્મ તા. ૭ મી માર્ચ સને ૧૮૬૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાશિરાવ દાદા હતું તેઓ ખાનદેશ જીલ્લામાં આવેલા કવળાવા નામે ગામમાં નિવાસ કરતા હતા ગાયકવાડી રાજાના મૂળ સ્થાપના પીલાજી ગાયકવાડના બીજા પુત્ર પ્રતાપરાવની પાંચમી પેઢીએ તેઓ જન્મ્યા છે. તેમના આ બાળ્યશાળી પુત્ર મર શિયાળરાવ વડોદરા જેવા વિશાળ રાજ્યની મહાન રાજ ગાદી ભોગવવાને બાળ્યશાળી થયે, એ વાત કોઇને પણ સ્વપ્ને નહોતી. પરંતુ એ નામદારતાં પૂરતા પુત્રવાન પ્રારબ્ધના પરિમળને લીધે વડોદરાનું રાજ્યાચન ભોગવવાને સક્તિમાન થયા છે. તેમના પૂર્વજો ગુજરાતમાંથી રીને ગાજીરાવનું કુળ હતું તેની દ્રષ્ટિને નીચે પ્રમાણે છે.

૪. સ. ૧૬૧૪ માં દક્ષિણમાં પેશ્વાઈ રાજનો સ્થાપનાર મહારાષ્ટ્રની મહા કીર્તિ સિવાજી મહારાજની ગાદી ઉપર ત્રીજી પેઢીએ શાહુ નામે રાજ્ય થયે. તેના સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેએ ૬. સ. ૧૭૦૭ માં ગુજરાત પર સ્વારી કરી, સારે તેની સાથે પાટીલ ઝીંગોજી બાવાના ભાઈ દામાજી ગાયકવાડ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. તેઓ પુનાની પાસે આવેલા દાવડી ગામના રહીશ મરેઠા પટેલ ભાગવ જોત્રી કેરોજના પુત્ર હતા. વળી તેઓ શાહુ રાજની પાગામાં ૪૦-૫૦ ઘોડેસ્વારના ઉપરી હતા. આ દામાજી ગુજરાતમાં આવીને પોતાની બહાદુરીથી લશ્કરના સરદાર બન્યા હતા. તેમણે પોતાનો મુકામ એક ટુંગર ઉપર પસંદ કીધો હતો. ત્યાં પોતાને રહેવા માટે એક કિલ્લો તથા કોટ બંધાવીને એક ગામ વસાવ્યું તે સોનગઢને નામે હાલ પ્રખ્યાત છે. ૬. સ. ૧૭૨૦ માં સેનાપતિ ખંડેરાવ દાભાડેએ બાલાપુરની લડાઈમાં જ્ય મેળવ્યો, સારે દામાજી ગાયકવાડે બહુ બહાદુરી બતાવી હતી. તેથી શાહુ રાજએ તેમને (સમશેર બહાદુર) ની પદવી આપી હતી. એજ વર્ષમાં દામાજીરાવ ગાયકવાડ ગુજરી જવાથી તેમની જગાે તેમના પુત્ર ત્રિબકરાવને મળી હતી. ત્રિબકરાવના પછી તેમને પુત્ર ન હોવાથી તેમના કાકા ઝીંગોજીરાવના પુત્ર ખીલાજીરાવને તેમની જગાે મળી હતી. આ ખીલાજીરાવે પોતાના પરાક્રમ વડે ૬. સ. ૧૭૩૦ માં ગુજરાતમાં ગાયકવાડી રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી ખીલાજી ગાયકવાડ ૬. સ. ૧૭૩૨ માં ડાકોર મુકામે દગાથી મરાયા પછી તેમની ગાદી ઉપર તેમના પુત્ર દામાજીરાવ ગાયકવાડ બેઠા. આ દામાજીરાવના પછી તેમના પુત્ર ક્ષત્રેહસિંહરાવ, માનાજીરાવ, ગોવિંદરાવ, આનંદરાવ, સયાજીરાવ, ગણપતરાવ, ખંડેરાવ, અને મહારાવ એમ અનુક્રમે ગાદીએ બેઠા હતા.

રાજ કરતા હતા. પણ છેલ્લો રાજ ગાંડો થઇ મરગ પામ્યો, તેથી ઉમેજ સરકારની સંમતિથી કોલ્હાપુરની રાજ્યખાતાએ ધાડગે કુળના ૬ વર્ષના કુંભારને સને ૧૮૮૪ માં દત્તક લીધો હતો, તે હાલ કોલ્હાપુરનું રાજ્ય કરે છે.

શિયાજીના સમયથી મુખ્ય પ્રધાન પેથા કહેવાતા હતા. તારાળાઈની સામે લઢવામાં શાહુરાજને બાળાજી વિચિત્રનાથ નામે બ્રાહ્મણે સારી સેવા જાળવી હતી, તે મરિ તેને પેથાની પદવી આપી હતી. એ બાળાજીની પછી તેનો પુત્ર બાજીરાવ પેથા થયો. તે મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિયાજીના જેવો મહા પ્રતાપી પુરૂષ હતો. તેણે મરાઠી રાજ્યને મોટી પદવીએ ચઢાવી આબાદ કર્યું હતું, બાજીરાવની પછી તેનો પુત્ર બીજો બાળાજી નામે પેથા થયો. તેણે મરાઠી રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમાં લેઇને પુતામાં પેથાની ગાદી સ્થાપી. તેના વંશના છેલ્લા રાજાની પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે સને ૧૮૧૮ માં રાજ્ય છતી લીધું.

મહા પ્રતાપી બાજીરાવ પેથાના વખતમાં યુદ્ધ કરવામાં જેઓ કુશળ ગણાયા તેમને ઉંચી પદવીએ ચઢાવી તથા જાગીરો આપી ઉત્તેજન આપ્યું. એથી મુલુવાન માણસો ઉપર તરી આવ્યા. તેમાં મહારાજ હોસકર અને રાણોજી સિંધિયા મુખ્ય હતા. મહારાજ જાને આહિર (ભરવાડ) અને ફોજમાં ઘોડેકર્તા હતા. તેમને રાણોજી ગરીબ અવસ્થામાં હોવાથી બાજીરાવનાં પગરખાં સાવજીર હતા. મહારાજના વરાળે દોહાડમાં અને રાણાજીના વંશને ગ્રાસિયરમાં હાલ રાજ્ય ભોગવે છે.

શાહુરાજની ફોજમાં દામાજી ગાયકવાડ નામે એક શરો અમલદાર હતો. તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને શાહુ રાજાએ તેને “ સમશેર ખલાસુરનો ” ધ્વજકાળ તથા ઉપ-મેનાપતિની જગ્યા આપી હતી. એ દામાજી ગાયકવાડનું ફળ અથાપિ વડોદરામાં રાજ્ય કરે છે.

મરાઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરૂષ શિયાજીનું આ જન્મ ચરિત્ર લખતાં મરેઠી રાજાએ વિષે દૂધા દતિદાસ ઉપર પ્રભાણે અને આપ્યો છે તે કેવળ નિરચક નહિ ગણાય.

શ્રીમંત મહારાજ શ્રી સર શિયાજીરાવ ગાયકવાડ.

જી. સી. એસ. આઇ.

વડોદરાના મહારાજ સર શિયાજીરાવનો જન્મ તા. ૭ મી માર્ચ સને ૧૮૬૩ ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાશિરાવ દાદા હતું. તેઓ આનંદેશ જીલ્લામાં અવેશા કનજાવા નામે ગામમાં નિવાસ કરતા હતા. ગાયકવાડી રાજના મૂળ સ્થાપનાર પીલાજી ગાયકવાડના બીજા પુત્ર પ્રતાપરાવની પાંચમી પેઢીએ તેઓ ઉતરેલા છે. તેમના આ બાળ્યશાળી પુત્ર સર શિયાજીરાવ વડોદરા જેવા વિશાળ રાજ્યની મહાન રાજ ગાદી ભોગવવાને બાળ્યશાળી થશે, એ વાત કોઇને પણ સ્વપ્ને નહોતી. પરંતુ એ નામદારનાં પૂર્વનાં પૂત્યવાન પ્રારબ્ધના પરિણામે લીધે વડોદરાનું રાજ્યાસન ભોગવવાને શક્તિમાન થયા છે. તેમના પૂર્વજોએ ગુજરાતમાં શી રીતે રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તેની લક્ષી નીચે પ્રમાણે છે.

કેઈ પણ અરજદારે કંઈ પણ કામ માટે અરજી નોંધાવવી હોય, તે તેણે જાતે મહારાજ સાહેબને મળવા માટે અરજ કરવી. કે જે પરથી તેની યોગ્ય દાદ સાંભળવામાં આવશે. જે લખેલી અરજી આપવી હોય તે, તે અરજીમાં લખેલાં કામનો નિકાલ જે અમલદાર દ્વારાએ થવાનો હોય, તે અમલદારનો તેનાપર સેરા કરાવવો. એ પ્રમાણે જાહેર કંઈ ઉપરાંત પોતાના દરેક અમલદારને ૧૨માઁનું હતું કે, તેમણે એવી અરજીઓ ઉપર સેરા કરી આપવા. આ પ્રમાણે પોતાની પ્રિય પ્રજાને ન્યાય આપવા માટે યોગ્ય બદોબસ્ત કર્યો હતો. અને તેથી સર્વત્ર તેમની ઘણીજ પ્રશંસા થઈ હતી. એટલુંજ નહિ પણ બીજા નૃપ તિઓએ તેમની આવી ઉત્તમ રાજ નીતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું હતું.

સને ૧૮૮૩ ના ફેબ્રુવારી માસમાં મહારાજ સાહેબ પોતાનાં પત્ની સહિત આપણા માછ લોકપ્રિય અને પ્રતાપી વાઘસરોય નામદાર લૉક રીપન સાહેબની મુલાકાતે કલકત્તામાં પધાર્યા હતા. સાં તેમને ઘણું સારું સન્માન મળ્યું હતું. કલકત્તેથી કાશી, અલાહાબાદ, અને આગ્રા; વગેરે શહેરો જોઈને સાંથી ગ્વાલિયરમાં ગયા હતા. સાંના મહારાજ સિંધિયા સરકારે મહારાજ પ્રત્યે અપૂર્વે પ્યાર દર્શાવી ઘણું માન આપ્યું હતું. સાં ફેટલાક દિવસ રહીને પાછા વડોદરા આવ્યા હતા. સને ૧૮૮૩ ના અગષ્ટ મહિનાની ૩ તારીખે મહારાણી શ્રી ચીમનાબાઈએ એક પાટવી પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. જેથી સર્વત્ર આનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો હતો. આ યુવરાજ કુવરનું નામ ફતેહસિંહજી રાખવામાં આવ્યું છે. એજ વર્ષમાં મહારાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં કાયદા બાંધનારી કૉન્સલ તથા ત્રિવી કૉન્સલ સ્થાપન કરી હતી. સને ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુવારી મહિનામાં મહારાજ સાહેબે પોતાના પાંચતખ્ત શહેર વડોદરામાં ધધાદારિયોને ૦૧ ટકાને બ્યાંજે નાણું ધીરી તેમને વેપાર રાજગારમાં મદદ કરવા માટે એક બેંક ઉઘાડી હતી. જેથી સાંના શરદિ તેમજ વેપારી લોકોને સારો લાભ થયો છે. સને ૧૮૮૫ ના વર્ષમાં તેમણે વડોદરા શહેરમાં મીઠું પાણી પુર પાડવા માટે સાવલી તાલુકાના આજવા નામે ગામથી પાણી લાવવાનું નિર્માણ કરી તે કાર્યનું ખાતમુદત્ત કર્યું હતું.

મહારાણી શ્રી ચીમનાબાઈએ જ્યારથી કુવર સાહેબને જન્મ આપ્યો હતો, સારથી તેમની તબિયત સહેજ બગડવા માંડી હતી. તે સુધારવા માટે ઘણા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ જતાં તા. ૭ મી મે સને ૧૮૮૫ ના રોજ એ ભલાં અને સદૃશ્યી મહારાણીએ પોતાનો પ્રાણ મુકી દીધો હતો. એથી મહારાજ સાહેબને તથા સર્વ લોકને ઘણો ગ્રાંક થયો હતો. મહારાણી ચીમનાબાઈ ઘણાંજ ડાહ્યાં અને ચંચળ સ્વભાવનાં હતાં. તેમણે પોતાનીજ ઉલટથી ઈંગ્રેજ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ કામ માટે મહારાજ સાહેબે નંદળાઈ નામની એક સ્ત્રીને રૂ. ૨૦૦) ના માંસીક પગારથી નિમી હતી. મહારાણી ચીમનાબાઈના સ્વર્ગવાસ પછી જો કે મહારાજ સર શિયાળરાવ સર્વ પ્રકારે શોકમાં પડ્યા હતા. પરંતુ સાંસારિક ચમત્કારને આધીન થયા વિના છૂટકો નહિ. તેથી તે નામદારે એજ વર્ષના ડિગેબરે મહિનામાં દેવામના રાજની કુવરી સાથે ૪૨ીથી લગ્ન કર્યું. આ રાણી સાહેબનું નામ પણ ચીમનાબાઈજ રાખવામાં આવ્યું છે.

સને ૧૮૮૬ માં નામદાર મહારાજ સાહેબે કાઠીઆવાડની, અને સને ૧૮૮૭ માં

કે પેણુ અરજદારે કઇ પણ કામ માટે અરજ નોંધાવવી હોય, તો તેણે જાને મહારાજ સાહેબને મળવા માટે અગ્ગ કરવી. કે જે પરથી તેની યોગ્ય દાદ સાંભળવામાં આવશે. જે લખેલી અરજ આપવી હોય તો, તે અરજમાં લખેલાં કામનો નિકાલ જે અમલદાર દ્વારાએ થવાનો હોય, તે અમલદારનો તેનાપર સેરા કરાવવો. એ પ્રમાણે જાહેર કર્યા ઉપરાંત પોતાના દરેક અમલદારને ૨૨ માંચું હતું કે, તેમણે જેવી અરજઓ ઉપર સેરા કરી આપવા. આ પ્રમાણે પોતાની પ્રિય પ્રજાને ન્યાય આપવા માટે યોગ્ય બહોળસ્ત કર્યો હતો. અને તેથી સર્વત્ર તેમની ધણીજ પ્રશંસા થઇ હતી. એટલુંજ નહિ પણ ખીજા નુપ તિઓએ તેમની આવી ઉત્તમ રાજ નીતિનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું હતું.

સને ૧૮૮૩ ના ફેબ્રુવારી માસમાં મહારાજ સાહેબ પોતાનાં પત્ની સહિત આપણા માજી લોકપ્રિય અને પ્રતાપી વાઇસરોય નામદાર લૉડ રીપન સાહેબની મુલાકાતે કલકત્તામાં પધાર્યા હતા. લાં તેમને ઘણું સાર-સન્માન મળ્યું હતું. કલકત્તાથી કાશી, અલાહાબાદ, અને આગ્રા; વગેરે શહેરો જોઇને લાંથી જ્વાલિયરમાં ગયા હતા. લાંના મહારાજ સિંધિયા સરકારે મહારાજ પ્રત્યે અપૂર્વે ધ્યાર દર્શાવી ઘણું માન આપ્યું હતું. લાં ફેટલાક દિવસ રહીને પાછા વડોદરા આવ્યા હતા. સને ૧૮૮૩ ના અગષ્ટ મહિનાની ૩ તારીખે મહારાણી શ્રી ચીમનાબાઇએ એક પાટવી પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. જેથી સર્વત્ર આનંદ ઉત્સવ થઇ રહ્યો હતો. આ યુવરાજ કુવરું નામ ફતેહસિંહજી રાખવામાં આવ્યું છે. એજ વર્ષમાં મહારાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ તથા પ્રિવી કૌન્સિલ સ્થાપન કરી હતી. સને ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુવારી મહિનામાં મહારાજ સાહેબે પોતાના પાયતખ્ત શહેર વડોદરામાં ધધાદારિયોને ૦૧ ટકાને વ્યાજ નાણું ધીરી તેમને વેપાર રાજગારમાં મદદ કરવા માટે એક બેક ઉઘાડી હતી. જેથી લાંના શરદો તેમજ વેપારી લોકોને સારો લાભ થયો છે. સને ૧૮૮૫ ના વર્ષમાં તેમણે વડોદરા શહેરમાં મીઠું પાણી પુર પાડવા માટે સાવલી તાલુકાના આજવા નામે ગામથી પાણી લાવવાનું નિર્માણ કરી તે કાર્યનું ખાતમુદત કર્યું હતું.

મહારાણી શ્રી ચીમનાબાઇએ જ્યારથી કુંવર સાહેબને જન્મ આપ્યો હતો, ત્યારથી તેમની તબિયત સહેજ બગડવા માંડી હતી. તે સુધારવા માટે ઘણા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા, પણ તે સર્વ નિષ્ફળ જતાં તા. ૭ મી મે સને ૧૮૮૫ ના રોજ એ બધાં અને સદશળી મહારાણીએ પોતાનો પ્રાણ મુકી દીધો હતો. એથી મહારાજ સાહેબને તથા સર્વ લોકને ઘણો શોક થયો હતો. મહારાણી ચીમનાબાઇ ઘણાંજ ડાહ્યાં અને ચંચળ સ્વભાવનાં હતાં. તેમણે પોતાનીજ ઉલટથી ઇંગ્રેજ ભોપાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ કામ માટે મહારાજ સાહેબે નંદ્યાઇ નામની એક સ્ત્રી રૂ. ૨૦૦ ના મૌસીક પગારથી નિમી હતી. મહારાણી ચીમનાબાઇના સ્વર્ગવાસ પછી જો કે મહારાજ શિયાળરાવ સર્વ પ્રકારે શોકમાં પડ્યા હતા. પરંતુ સાંસારિક ચમત્કારને આધીન થયા છૂટકો નહિ. તેથી તે નામદારે એજ વર્ષના ડીગેમ્બરે મહિનામાં દેવામત્તા રાજની સાથે ૨૨ીથી લગ્ન કર્યું. આ રાણી સાહેબનું નામ પણ ચીમનાબાઇજ રાખવામાં

સને ૧૮૮૬ માં નામદાર મહારાજ સાહેબે કાઠીઆવાડની, ૨૦૭ - ૨

મહાજનની બનાવી છે. નિલગિરીમાં મહારાજ સાહેબ ત્રણ ચાર માસ રહ્યા પછી ડૉક્ટર-
 જ્ઞાની સલાહથી શરીર સુધારવા માટે સને ૧૮૮૮ ના જુન મહિનામાં રાજ્યહીન વ-
 ળાવવાનો બદોબસ્ત પ્રથમની માર્ક કરીને યુરોપ પધાર્યા હતા. આ પ્રવાસમાં મહારાજ
 સાહેબ પોતાની સાથે પોતાના બાઈ શ્રીમત આનંદરાવ તથા શ્રીમત સંપતરાવ, મી. આ-
 બાસઅલી, ડૉક્ટર બટુકરામ વગેરેને લેઈ ગયા હતા. તેઓ પ્રથમ સ્વિટઝર્લૅન્ડ દેશમાં જ-
 ધતે રહ્યા હતા. ત્યાં લગભગ એ મહિનામાં તેમની તબીબત સુધરવાથી એજ વર્ષના અક-
 ટોબર મહિનામાં પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા હતા. આ વર્ષમાં વરસાદની અતિશય તંગી હો-
 વાથી ગુજરાત—કાશિયાવાડમાં દુકાળ પડવાની મોટી ધામ્તી ફેલાઈ હતી. તેથી મહારાજ
 સાહેબે પોતાના રાજ્યની પ્રજાને માટે ધણી ઉત્તમ ઠરાવો બહાર પાડીને કેટલીક પ્રકારની
 છૂટ આપી હતી. એજ વર્ષના નવેમ્બર મહિનામાં ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટનો પ્રખ્યાત મેમ્બર
 મી. કેન હિંદના પ્રવાસે આવ્યો હતો. તેણે વડોદરામાં જઈને સર શિયાળરાવની મુલા-
 કાત લીધી હતી. તે પ્રસંગે તેમના વચ્ચે જુદા જુદા વિષયો ઉપર વિવિધ વાતો થઈ હતી.
 જે વિષયનો રીપોર્ટ મી. કેને ઇંગ્લેન્ડના એક પત્રમાં છપાવી પ્રગટ કરી દેતા. તેમાં
 સર શિયાળરાવની સલાહ અને સ્વતંત્ર વિચારોને માટે મોટી પ્રશંસા કરી હતી. તેમાં
 તેણે એવું પણ પ્રદર્શન કર્યું હતું કે, હિંદુસ્થાનની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની ઉભી થ-
 વેથી “ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ” ને માટે મહારાજ સાહેબે સારો વિચાર દર્શાવી
 તેનાં કર્તવ્ય કર્મને સ્તુતિપાત્ર જણાવ્યાં હતાં. આખકારી (દા. ૩) ના સંબંધમાં પણ મહા-
 રાજ સાહેબે મિ. કેનની સાથેની વાતચિતમાં દર્શાવ્યું હતું કે, “વડોદરા રાજ્યમાંથી
 આખકારી ધારણ નીકળી જશે, તો હું ઘણાજ ખુશી થઈશ.” આ સર્વ ઉપરથી મહા-
 રાજ શિયાળરાવના ઉત્તમ વિચારોની સર્વને ખાતરી થાય છે.

મહારાજ સર શિયાળરાવ ધણાજ દયાળુ અને મિલનસાર છે, તેમ સંખ્યાવતનાં
 કામોમાં તેમનો સ્વભાવ ઉદાર છે. દક્ષિણમાં મોટો દુકાળ પડ્યો, ત્યારે તેને માટે ખાસ
 ઉભા કરેલા ફંડમાં તેમણે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની સંખ્યાવત કરી હતી. ઔદ્યોગની ઇન્ડિયન ઇ-
 સ્ટ્રીટચુટના ફંડમાં રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમ ભરી હતી. સને ૧૮૮૨ માં નાગપાંચમ ઉપર
 બ્રાહ્મણોને દક્ષિણ આપીને રૂ. ૧૬૦૦૦ નો ધાર્મિક ખર્ચ કર્યો હતો કડી પ્રાંતના પ્રવાસ
 વખતે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષિસ કર્યા હતા. એજ પ્રસંગે
 દાવાદમાં બ્રાહ્મણોની મોટી સભા કરીને દક્ષિણ તથા સરપાવો મળીને રૂ. ૨૦૦૦ આપ્યા
 હતા. સને ૧૮૮૪ માં મરહુમ કવિ જીવાખિરામ ચકુલાઈને પોતાના રાજકવિ નિમિત્તે
 સરપાવ આપ્યો હતો. તેમજ એ કવિ સને ૧૮૮૭ માં ગુજરી જવાથી તેની સ્મૃતિ
 પત્રીને રૂ. ૨૦૦૦ બક્ષિસ આપ્યા હતા. સને ૧૮૮૫ માં નડિઆદના ખેતીવાડીના પ્ર-
 શ્નમાં રૂ. ૧૦૦૦, અને રીપન મેમોરીયલ ફંડમાં રૂ. ૧૦૫૦૦ આપ્યા હતા. એજ વર્ષમાં
 પુને પધાર્યા, ત્યારે જુદા જુદા ખાતાઓમાં મળીને રૂ. ૨૨૦૦૦ ની સંખ્યાવત કરી હતી.
 લેડી ડ્રિફ્ટના બી દાકતરોના ફંડમાં રૂ. ૪૦૦૦ આપ્યા હતા. સને ૧૮૮૮ માં “મેરીટ
 ક્લબ” નામે એક સંસ્કૃત ગ્રંથનો તર્જુમો કરવા માટે પંડિત વામન શાસ્ત્રીને રૂ. ૧૦૦૦
 મદદ કરી હતી. એ પ્રમાણે તેમણે અનેક પ્રસંગે ધણીક સંખ્યાવત કરેલી છે. તે સર્વ

બાપટપર લાંચ લેવાના અને જાળાકારે પૈસા કઢાવવાના આરોપ મુકવામાં તેની તપાસ ચલાવવા માટે ઇંગ્લેંડથી મહારાજ સાહેબે આપેલા હુકમ મુજબ ટ્રેન્સિલે મી. જમમેલ્લ અરેસ્ટર દ્વારા નામે કાબેલ અમલદારના પ્રમુખપણુ કમિશન નિમ્નું હતું. એ કમીશને મી. બાપટ ઉપરના બાર આરોપોની તપાસ તેમાં ૧૧ આરોપમાં મી. બાપટ દોષિન અને માત્ર એક જ આરોપમાં નિર્દોષ કમીશને એક મને દરાવ્યું હતું. કમીશને પોતાનો રીપોર્ટ અને ચાલેલા કામનાં નામદાર મહારાજ સાહેબ હજુર રજુ કર્યાં હતાં. તે પછી મહારાજ સાહેબે એ કેમ બંધી ફેટલીક તપાસ કરીને મી. બાપટને માત્ર નોકરી ઉપરથી દૂર કરવાની સજા હતી. આ ઇન્સાફથી મહારાજ સાહેબની યશસ્વીકાંક્ષિદીને ઝાંખ લાગ્યા જેતું લોકો મનાયું હતું. એટલુંજ નહિ પણ આ કેશની ખટપટથી વડોદરાના ગુજરાતી અને વર્ગમાં ભિન્નભાવ થતાં પરિણામે દિવાન બહાદુર શણિભાઈ જશભાઈ જેવા લાયક પ્રધાનને મહારાજ સાહેબે ગુમાવ્યા છે. તેમજ સર્વે અને સેટલમેન્ટ કમિશનર મિ. હલિવેલને પણ નામદાર મુન્સિફ સરકારે પોતાની નોકરીમાં પાછા બોલાવી લીધા છે.

નામદાર મહારાજ શિયાળરાવે જાહેર આગામીમાં પણ ઘણા સારા ભાગ લીધા છે. તેઓ સાહેબ “ નેશનલ ઇન્ડિયન આસોસિએશન ” નામે સંસ્થાના લાઇફ મેમ્બર અને “ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ” ના પેરન છે. સને ૧૮૮૭ ના વર્ષમાં નામદાર મહારાજની શ્રી વિક્ટોરીઆના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષની “ જયુબિલી ” ની નિમિત્તે સંગે તેઓ સાહેબ વિલાયતમાં હતા. એ વેળાએ લડનના “ મેનશન હાઉસ ” માં એ મોટું રાજદ્વારી ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું. તેમાં નામદાર મહારાજ સાહેબને પણ નોકરી કરવામાં આવ્યું હતું. એ ખાણમાં નામદાર મહારાજની શ્રીના પુત્ર હુકમ એડિન્ગ્સ, મી. ગ્લાડસ્ટન અને મી. રાજગીરી વગેરે ઘણા નામિયા રાજદ્વારે પુરપો હાજર થયા હતા. એ વેળા ઇંગ્લેંડના લૉડ મેયરે મહારાજ સાહેબની ગુમારકબાદી ચાહતાં તેમના રાજ્યવલિવટની ઘણી સ્તુતિ કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં મહારાજ શિયાળરાવે ઇંગ્લેંડ ભાષામાં હાથધાર બાપણુ કર્યું હતું. જેથી સર્વને ઘણો આનંદ થયો હતો. એ રીતે ૧૯૦૧ રાજ સાહેબનાં વખાણુ ઇંગ્લેંડના મોટા રાજદ્વારિઓ પણ કરે છે, અને તેમને માત્ર આપે છે. એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે.

મહારાજ સર શિયાળરાવ સ્વભાવે શાન્ત, મિલનસાર, સાદા, અને દરેક છે. ગંભીરુતાની સાથે પ્રવૃક્ષિત મુખાવિદના રૂપિત છે. વળી તેઓ સાહેબ એક પત્નીવ્રત વાળા છે. હાલના ફેટલાક ન્હાના મોટા રાજ્યો સારી કેળવણી પામ્યા છતાં અગાઉના રાજ્યોની માફક એક કરતાં ઘણી રાણીઓ પરણવામાં લગારે આવું પાણુ જોતા નથી, સારે ભાવનવર્ધના આ પ્રથમ પક્ષિતના મહારાજ સાહેબ શાસ્ત્ર રીતિ યાને કુદરતના નિયમ પ્રમાણે એક પત્નીવ્રત વાળાને રજા છે. તેની સાથે નીતિમાં ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. એ તેમની ઉંમી સમજ શક્તિ, નીતિ, અને વિદ્વતાને ધન્ય છે! ભાગવર્ષમાં હાલને સમયે આવા ઉત્તમ મહારાજ વિરલાભ છે. મહારાજ સર શિયાળરાવ સાહેબ દિનપર દિન આવાં રૂડાં કાંઈ કરીને સ્વારે યશ સંપાદન કરવા દિધાંયુષ ભોગ્યો, એની અમારી ખરા અનુકરણની આશીય છે.

વડોદરાના રાજ્યનો વિસ્તાર ૮૬૦૦ ચોરસ મૈલ જેટલો છે. તેમાં નદીનાં મેટાં
 - શુમારે ૨૯૩૧ ગામ છે. તથા વસ્તી શુમારે ૨૨ લાખ માણસની છે. તેમના
 રાજ્યની કુલ ઉપજ ૧૫ કરોડ રૂપિયા કરતાં કાંઈક વધારે છે. નામદાર મહારાજ સા-
 જેબને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ૨૧ મેગેનું માન મળે છે.

નામદાર કચ્છના મિરઝા મહારાજો.

શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુર.

(જી. સી. એસ. આઇ.)

નામદાર કચ્છના મિરઝા મહારાજો શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુરનો જન્મ સંવત
 ૧૯૨૨ ના આષાઢ શુદ્ધ ૧૩ (મને ૧૮૬૬) ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાજીનું
 નામ શ્રી પ્રાગમજી હતું. તેઓ જાહેર રાજપૂત છે. મહારાવ શ્રી ખેંગારજીને વાસ્તા-
 વરમાંમાં શ્રી આપુલા મારેગમે લાડકે નામે જોલાવવામાં આવતા હતા. તેમના પિતાજી
 પ્રાગમજીએ દેવેજી વિદ્યાનો માગે અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તેમને પણ બાળપણથીજ
 વિદ્યાની કેળવણી આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. પ્રથમ મુશાઇ વાગી મેહેતાજી દીનાનાથ શં-
 ખુનાથ કે જેઓ આ મહારાવશ્રીનાં મોટાં બહેન બાઈશ્રી રાજ્યાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા
 હતા, તેમની પાસે તેમણે શુરશક્તિ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેઓ ઘણા તીવ્ર પ્રતિભા હોવાથી

ક્યો હશે.” એ પ્રમાણે એ સાહેબે લખ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમના વિષેની આપણને ખાત્રી મળે છે. વળી ઉત્તર પ્રાંતના એન્સુફેસનલ ઇન્સ્પેક્ટર હરે તથા શ્રી. જાહસે તેમની પરીક્ષા લેખને ઘણી પ્રશંસા કરી હતી.

સને ૧૮૭૬ ના જાનેવારી માસની તા. ૧ લી એ મહારાવ શ્રી પ્રાગમલજી પોલીસી ૩૭ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં કૈલાશવાસી થયા. પિતાશ્રીના મૃત્યુથી શ્રી ખેંગારજીને ત્યંત શોક થયો. નામદાર મુંબાઈ સરકારે પણ એ દુઃખદાયક યનાવની દિલગીરી દર્શાવવા માટે સરકારી ગેઝિટમાં પ્રદર્શિત કીધું હતું કે,—“સરકારે એક રાજ્ય બકત મિત્ર, અને કચ્છી પ્રજાએ એક વિદ્વાન અને પ્રજા પ્રિય રાજા ખોયો છે.” એવીજ દિલગીરી નામદાર મહારાણી શ્રીના પાટવી કુંવર નામદાર પ્રિન્સ ઝોશ વેલ્સ વગેરેએ દર્શાવી હતી. નામદાર પ્રિન્સ ઝોશ વેલ્સ જ્યારે મુંબાઈ પધાર્યા, ત્યારે મહારાવ શ્રી પ્રાગમલજી તેમને આવકાર આપવા માટે ત્યાં ગયા હતા. મહારાવ શ્રી પ્રાગમલજીના પરચોકગમનથી તા. ૩ જાનેવારી સને ૧૮૭૬ ના દિવસે શ્રી ખેંગારજીને “મહારાજાધિરાજ મીરજા મહારાજા શ્રી ખેંગારજી બહાદુર” ની પદવી સહિત કેન્દ્રનું રાજ્યાસન આપવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેમની યાજ્ઞ વખતે લીધે રાજ્યનું કામકાજ તેમના પિતાશ્રીએ કરેલા નીચ પ્રમાણે “રીજન્ટી કૌન્સિલ” ની મારફતે ચલાવવાનો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. એ કૌન્સિલના પ્રમુખ પોલીસીકલ એજન્ટ, અને દિવાન તરીકે રા. બા. મણિભાઈ જશભાઈને નિમત્રમાં આવ્યા હતા. આ વખતે મહારાવ શ્રી ખેંગારજી સાહેબની ઉંમર ૧૦ વર્ષની હતી. તે છતાં તેમણે પોતાની ઉત્તમ શુદ્ધિ અને અપળતાનો પ્રકાશ પાડવા માંડ્યો હતો. તેમનો અભ્યાસ પિતાશ્રીના સ્વર્ગવાસ પછી પણ પ્રથમના જેવોજ ઉત્સાહ પૂરેક જતી રાખવામાં આવ્યો હતો. તેમનાં વિષવા માતૃશ્રી બાઈસાહેબશ્રી નાનીબા એ બાળતમાં ઘણી સારી સભાળ રાખતાં હતાં. તેમણે રા. સા. દલપતરાગને પોતાની ખાસે બોલાવીને પોતાના કુંવરશ્રીનો વિદ્યાભ્યાસ ત્વરથી ચલાવવાની ભલામણ કરી હતી. શ્રી ખેંગારજી સાહેબ પણ પોતાનો અભ્યાસ ઘણીજ ખંતથી આગળ વધારી જતા હતા. વળી તેઓ સાહેબ દરરોજ સાંધકાળે પોલીસીકલ એજન્ટની મુલાકાત લેવા સાર જતા, અને ત્યાં પોલીસીકલ એજન્ટ તથા કાંપના અન્ય અમલદારો તથા મડખોની સાથે ક્રિકેટની ખુશકારક રમતો રમતા, અને અથપર ફવારી કરી રમતા જતા હતા, એ રીતે તેઓ સર્વ બાળતમાં ઉમંગ પૂર્વક દિવસ લાગ્યા.

સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહિનાની પહેલી તારીએ નામદાર મહારાણીજી શ્રી ત્રિટારિયાએ “કેસરે હિલ્ડ” નું મહાત્મ પદ ખારણ કર્યું, ત્યારે દિલ્હી શહેરમાં ભરવામાં આવેલા ભવ્ય દરબારમાં પધારવાને મહારાવ શ્રી ખેંગારજીને આમનણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી ત્યાં જતા માટે મોટા ઉત્સાહથી તૈયારી કરવા માંડી હતી. પરંતુ એટલામાં તેમનાં વડિલ જહેનનાં લગ્ન બિકાનેરના મરહુમ મહારાજા શ્રી ડુંગરાસિંહજી સાથે કરવાનું નિર્માણ થવાથી દિલ્હી જવાનું માંડી વાળ્યું હતું. તોપણ જે દિવસે દિલ્હીમાં દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો, તેજ દિવસે એટલે તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ પોતે પણ પાપતપ્ત નગર જૂનમાં એક ભવ્ય દરબાર ભરીને પોલીસીકલ એજન્ટ, કેમ્પના

જાણીદારો, એડીઓ, તથા ખીજા ધણા સદ્ગૃહસ્થોની આમણ પોતાની ૧૧ વર્ષની બાલ્યવસ્થા છતાં ઇંગ્લેન્ડ બાજામાં સ્વયંએ બાપણ વાંગીને નામદાર મહારાણી થીએ "કેસરેહિંદ" નો ખેતાબ ધારણ કર્યા વિષેનો હંદેશ જાહેર કરાવ્યો હતો. એ વખતની તેમની ચાલાકી અને કુશળતા જોઈને સર્વ સભાજનોનાં મન બહુ રંજિત થઇ ગયાં હતાં. અને બનિયમાં તેઓ એક ચૂંદા નૃપતિ નિવડશે, એવી બનિય વાણી જોલાઇ હતી.

હવેથી મહારાવથી ખેંગારજી સાહેબના અભ્યાસપર દેખરેખ રાખવાને તથા અંમ કસરત અને અન્ય દેખવણીમાં નિપુણ કરવા માટે નામદાર સરકારે પોતાના તરફથી કેપ્ટન જે નામે પુરૂષને પોલીટીકલ એવન્ટ નિમ્યા. સને ૧૮૭૭ ના નવેમ્બર માસમાં મુંબાઈના ગાજી ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલે કચ્છમાં પધારીને એક બબ્બ દરબાર બરી નામદાર મહારાણીથીએ ધારણ કરેલા "કેસરેહિંદ" ના મહાન પદની યાદગીરીમાં દિશ્વિ દરબારમાંથી મળેલો "પાદશાહી વાવટો" મહારાવથી ખેંગારજી સાહેબને અર્પણ કર્યો હતો. તે પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર સાહેબે એક સુંદર બાપણ કર્યું હતું. તેનો ઉત્તર મહારાવથીએ ઇંગ્લેન્ડમાં સારી છટાથી વાંગી સંભળાવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં મુંબાઈના ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રેન્ચિસન કચ્છમાં પધાર્યા, ત્યારે પણ તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં મધુર બાપણો કરીને સર્વનાં મન રંજિત કર્યા હતાં. નામદાર ગવર્નરે પોતાના બાપણમાં મહારાવથી ખેંગારજી બહાદુરની ઘણી પ્રસંધા કરી હતી.

સને ૧૮૮૨ ની સાલમાં મહારાવથીની કુમ્મર ૧૬ વર્ષની થવાથી તેમને "રીજન્સિસ કૅન્સિસ" માં દાખલ કરી એ કૅન્સિસનું નામ "કૅન્સિસ ઓફ એડમિનિસ્ટ્રેશન" એવું આપ્યું. પછી એ વખતના દિવાન રા. બા. નંદગંકર તુલગંકર. ફોજદારી તથા દિવાની ચુકરદમા, અને ખીજી પરચુરણ કામકાજ મહારાવથીની આમણ રજી કરી તેમને સમજાવના, તથા વધીએને હાજર રાખી તેમની તકરારો સંભળાવી ચૂકાદો આપતા. એ પ્રમાણે ન્યાયખાતાની નિપુણતા મેળવવા માટે તેમણે ધણું લક્ષ આપ્યું. વળી સ્વદેસનાં કૃતલાંક સ્થળોમાં પ્રવાસ કરીને ત્યાંના કાષ્ઠ કાનુનો વગેરેનો અનુભવ લેવાની મહારાવથીની હિંમત થવાથી સને ૧૮૮૩ ના માર્ચ માસમાં તેઓ કેપ્ટન જેની સાથે દિલ્હી પ્રવાસે નિકળ્યા. પ્રથમ મુંબાઈ થઈને તેઓ સાહેબ સોમશે પધાર્યા, ત્યાં દિલ્હી વાઈસરોય અને ગવર્નર જનરલ સાહેબની મંત્રાકાન લેઈને પછી દિલ્હી આગા. ખતાગમ

વશીએ ગોવા ચોખ પુરવને પોતાના દિવાનની જગ્યાએ પુનઃ બોલાવવામાં અને દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરી હતી. અને તેથી તેમની સર્વત્ર બહુ પ્રસન્નતા થઈ હતી. ફ્રેજીવારી માસમાં નામદાર મહારાવશીનાં લગ્ન સાયલાના હાકોર સાહેબનાં સાહેબ, તથા રાણાશ્રી બલભસિંગજી ચરાડવાળાનાં કુંવરી ગંગાબા સાહેબના ધામધુમથી કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ શુભ અવસરે શુભરાત-શકાબાદ અને ગોરેના મોટા વૃષ્ટિઓ પધાર્યા હતા. તેથી શોભામાં ઘણો વધારો થયો હતો. સંગનો લાભ લેઇને નામદાર મહારાજોશ્રીએ પોતાના દેસના ઉલોગ હુનરને સાર મળે એવા હેતુથી કચ્છ તથા પ્રદેશના હુનરોતું એક મુંદર પ્રદર્શન કર્યું હતું. વળી રામચે નામદાર મુખ્ય સરકાર તરફથી એક ઉમદા ખીચત મહારાજોશ્રીને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. તે વેળાએ એક શોભાચમાન દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો.

મહારાજોશ્રી ખેંગારજી સાહેબના પિતાજી શ્રી પ્રાગમલજીને જેમ ૧૮ મે વર્ષે રા-
જ્યની સ્વતંત્ર લગામ સોંપી ગાદિનશીન કીધા હતા, તેજ પ્રમાણે મહારાવશી ખેંગારજીને પણ તેમની પદવિધિની ઉમ્મર પૂર્ણ થવાથી તા. ૧૧ મી ઓગસ્ટ સને ૧૮૮૪ના દિવસે રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો. તેજ સગર વચના સંસ્કરણને ૨૧ વર્ષ પૂર્ણ થયા બાદ તેમના રાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તા સોંપાય છે, તે છતાં આ મહારાવશીની બહુ બહુ, ચંચળાઈ, અને ચોખ વિહતાને લીધે તેમને એટલી વયમાં રાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તા સ્વાધીન કરી હતી. ઉપર લખેલી તારીખે કચ્છના પોલીટીકલ એજંટ કર્નલ રિલિખે એક મોટા મહારાજા ભરીને પોલી મુંદર રચના સહિત આ માંગલિક ક્રિયા કરી હતી. આ શુભ પ્રસંગે કચ્છની તમામ પ્ર-
જાએ મહોત્સવો કરીને પોતાના પ્રિય મહારાજા પ્રત્યે પૂર્ણ રાજ્ય ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી. આ વખતે વર્ષાઋતુ હોવાથી મુખ્યના ગવર્નર મર જેમ્સ ફરગુસન સાહેબ કચ્છમાં પધારી શક્યા નહોતા. તેથી કેટલીક ક્રિયાઓ તેમના આવવા ઉપર મુલતવી રાખી હતી. તે બ્યારે નવેમ્બર માસમાં એ નામદાર કચ્છ પધાર્યા સારે પૂર્ણ કરવામાં આવી હતી. એ વેળાએ નામદાર ગવર્નર સાહેબે સાંભળા પ્રાગમલજીમાં જ ભજ દરબાર ભરીને ઉમેજમાં બાપજી કર્યું હતું. તેતું શુભરાતી ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે છે;—

“ મહારાજા સાહેબ, કર્નલ રિલિખ, અને વૃહદચો ”

મહારાજા મિરજાં મહારાજોશ્રી ખેંગારજીને પોતાના વડિયોના રાજ્યાસતપર મારા અહરને બેસાડવાની મારા મનમાં દીર્ઘ સમયથી કચ્છ હતી, અને તે પાર પાડવાની હું કચ્છ રાખતો હતો. તેમની ઉમ્મરે પહોંચવાની તારીખ એવી મધુમાં હતી કે, તે સમયે સરકારી કામને તેમજ મને પોતાને જૂન આવડું ધણું અધવડતા ભરેલું હતું; પરંતુ મહારાજા સાહેબને રાજ્ય ચલાવવાની અપૂર્ણ સત્તા મેં પામ્યાં એક દિવસનો પણ વિલંબ થાય, તે વાત સરકારને પસંદ નહોતી. આ મહાન અધિકારને માટે પોતાની યોગ્યતાથી નેમજી એટલો બધો સતોષ આપ્યો હતો, અને પોતાની કેળવણીથી એટલો બધો લાભ

(૧) આ મોટા અને સુરોચિત મેહેલ રવનવાસી મહારાવશી પ્રાગમલજી સાહેબે બંધાવેલું છે. તેમની તેમના નામ ઉપરથી એ મેહેલનું નામ “ પ્રાગમેહેલ ” રાખામાં આવેલું છે. એ મેહેલ બંધાવના ૧૮૧૪૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો. આ મેહેલ ખરેખર જોવા લાયક છે.

ક્રીધા હતો કે, તેમને તત્કાળ રાજ્યકાર્યભાર સોંપવો, એ તેમના પ્રત્યે પ્રોત્સાહન, અને તેમની પ્રજાને સ્વિકારવા લાયક હતું.

તેમના હાથ નીચે રાજ્ય સારી રીતે ચાલશે; એવી ભવિષ્ય વાણી હું હિંમતથી બોલું છું. તેમની સ્વાભાવિક શુદ્ધિ સારી રીતે ખિલી છે, તેમનું અંતઃકરણ ઉમદા કળ-વણીથી તૃપ્ત થયેલું છે, અને તેમણે દેશી પ્રજાની સ્થિતિ તથા જરૂરિયાતો શું શું છે, તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સંપાદન કીધું છે. વળી તેના કરતાં અધિક આશા બાંધનાર તો તેમનો સ્વ-ભાવ તથા તેમનું સદ્વર્તન છે. એ બે વસ્તુઓ વિષે મને વિચાર બાંધવાને જે વારંવાર તક મળી છે, તેમ બાહ્યાવસ્થાથી જેઓ તેમને જાણે છે, તેમણે એકે મને જે ખાતરી કરી છે, તેથી મારી ખાત્રિ ચાય છે કે, તેમનું હૃદય દયાવંત છે, તેમની વિચાર કરવાની શક્તિ નિર્મળ છે, અને તેઓ પોતાનો ધર્મ બળવવાને માટે ચૂસ્તપણું રાખે છે. આ શું જોઈ તેમની પ્રજાથી અજાણ્યા નથી; અને તેથી કરીને તેમના કુટુંબ ઉપર તથા ખાસ તેમના પોતાના ઉપર દીર્ઘ કાળથી વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો પ્રજા પ્યાર વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિ વિના રહેશે નહિ. મારી ખાત્રી છે કે, તે પ્યારને લીધે તેઓ તેને યોગ્ય થવાને તથા તેઓ બહુલો વાળવાનાં કૃત્યો કરવાને ઉત્કેશશેજ. આપણે જે મહારાજા વિષે આવાં ભવિષ્યો બાંધીએ છીએ, તે જો ખરાં નહિ પડે તો, લક્ષણો ઉપરથી પુરૂષ પરીક્ષા કરવાને 'હું' અતિ અજ્ઞાન છું, એમ માનીશ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ મારા જન્મભારામાંની એ એક મારી મોટી નાઉમેદી થશે. રાજા તરીકેની પરીક્ષામાં પાર ઉતરવામાં સકંટો મહાભારત છે—દીલા થઇ જવાની લાલચો, ખોટી પ્રશંસા, અને સત્તા બળથી બગડી જવાનું સંકટ—એ સર્વની સામા બાથ ભીડીને તેને જીતવાં જોઇએ. જેમ વગર જોખમદારીવાળી સત્તાનાં દુપણો છે, તેમ જો લોક કલ્યાણની ધૃષ્ટિ અને નિઃસ્વાર્થપણું સર્વ કામોમાં રાખવામાં આવ્યું હોય, તો તેના લાભ અને તકો પણ અનંત છે."

ના માંગવિક પ્રારંભના સ્મરણાથે કચ્છી પ્રજાના હિત સંબંધી કેટલાક રૂઝ કરવાના વિચાર દર્શાવ્યા હતા. તેમાંનો પહેલો ઠરાવ કચ્છી પ્રજામાં ઉચ્ચ હુન્નર કારીગરીનો વધારો થવાના હેતુથી દર માસે રૂ. ૨૦૦) ની એક વાનો હતો. એ સ્કોલરશીપ કચ્છી પ્રજામાંથી જે શબ્દસૂરોપ કે અમેરિકામાં વણી દિવા ઉચ્ચ કારીગરી શિખવા માટે જાય, તેને આપવા જણાવ્યું હતું. જે લોકો પોતાનું ઉદર પોષણ કરવાને શરીરે અશક્ત અથવા આધાર વગરના જેવાકે શરીરે રોગી, અપંગ, માળાપ વગરનાં છોકરાં, વિધવાએ તથા દીધેલાં ઇલાદિ કચ્છી પ્રજામાંના દેશમાં અથવા પરદેશમાં જે નિરાશ્રિતો હોય તેમને મદદ કરવા માટે “કચ્છ મહારાજા ખેંગારજી નિરાશ્રિત ફંડ” એ નામનું એક ફંડ ખાસ કચ્છી પ્રજાના લાભ માટે કરવું, અને તેમાં નામદાર મહારાવશ્રીએ રૂ. ૫૦૦૦૦) પચાસ હજાર આપવા જાણતનો હતો. ત્રીજો ઠરાવ કચ્છી પ્રજામાં હુન્નરની કેળવણી, જેમકે વેદક, ઇજનેરી, ખેતીવાડી, જંગલ ખાતાનું જ્ઞાન, એવા પ્રકારની કેળવણીનો વધારો થવા માટે હિન્દુ સંસ્થાનમાં રહીને અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર સાથે એક સ્કોલરશીપ કાઢવા વિષેનો હતો. એ સિવાય બીજા પાંચ મળી એકંદરે આઠ ઠરાવો પ્રજાના સુખ અને આબાદીને મદદ કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી કચ્છી જગતના વણા હરિસાધી ગયો હતો. અને એ તરફ નામદાર મહારાજોશ્રી તથા તેમના વિદ્વાન અને લાયકીવાળા દિવાન બહાદુર મણિભાઈનાં ઘણાં વખાણુ થયાં હતાં. સાર પછી કચ્છી પ્રજા તરફનાં કેટલાંક કેરેક્ટરના માનપત્રો લેઈને આવ્યાં હતાં, તે નામદાર મહારાજોશ્રીએ આનંદથી લીધાં હતાં. અને બીજી કેટલીક ધામધૂમ સહિત એ કિયા સમાપ્ત થઈ હતી. આ સમયે મહારાવશ્રીને રાજ્યને તે ખાતરના ઓંચત્રામાં આવ્યો હતો, તેમાં એકંદરે રોકડા રૂ. ૧૪૦૦૭૦૦ હતા,

પ્રખ્યાતિને પામેલી મજબાપાની પાઠશાળાને ધણું આશ્રય આપીને તેને શાસક પાયા ઉપર આણી છે. વળી તેમણે પોતાના રાજ્યમાં અંધ વગેરે દોરાના તથા બીજા પદાર્થોનાં ધણાં પ્રશસા પાત્ર પ્રદર્શનો પાત્ર વાર લખ્યાં છે. એ રીતે અનેક સુકૃત્યો કરીને નામદાર મહારાજો શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુરે પોતાના વિશાળ રાજ્યને વિશેષ દિપાવ્યું છે. જે ને માટે નામદાર મુખ્ય સરકાર પોતાના દરેક વર્ષના “ એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ ” માં ધણી સારી પ્રશસા કરે છે.

કચ્છી પ્રજા અને તેના રાજ્ય કર્તાનો સબંધ અસલથીજ ધણો સંતોષકારક અને આઠો આલ્સો આવે છે. કચ્છી પ્રજાનું દેશાભિમાન અને રાજ્ય ભક્તિ પણ ધણી સ્તુતિપાત્ર છે. તેઓ પોતાના રાજ્યકર્તાને “ પ્રાવા ” (પિતા) એ નામ આપે છે, અને પોતાને “ છોર ” બોલે છે. અથવા આ દેશની બોલીમાં કહીએ તો બને વચ્ચે છોર મા વિત્રનો સંબંધ-નાતો આલ્સો આવે છે તેમા નામદાર મહારાવ શ્રી ખેંગારજી સવાઈ બહાદુરે પોતાની ઉત્તમ પ્રકારની રાજનીતિ અને સૌજન્યતા વડે વૃદ્ધિ કરીને એ સબંધ ધણો ગાઠો કર્યો છે. એ ધણી આનંદની વાત છે.

કચ્છ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. અને જો રણ અંદર ગણીએ તો ૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ થાય. એ રાજ્યની એકદર વસ્તી ૫૧૦૦૮૪ માણસની છે. અને ઉપજ સુમારે ૨૫ લાખ રૂપિયાની છે. આ રાજ્ય પહેલા વર્ગનું ગણાય છે અને ગાદીનો વારસ પાછળ ન હોય તો નજરાણો આખ્યા સિવાય હિંદુ શાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળી છે. વળી એક બાદશાહી વાવડો પણ મળેલો છે કચ્છના રાજ્યકર્તા જ્યારે બ્રિટિશ હાવણીમાં જાય, ત્યારે તેમને ૧૭ તોપો ફાદીને માન આપવામાં આવે છે.

નામદાર ગોંડલના મહારાજા ઠાકોર સાહેબ શ્રી સર ભગવતસિંહજી.

કે. સી. આર્ચ. ઇ., એમ. બી., સી. એમ., એમ. આર. સી. પી.,
એફ. બી. યુ., એલ. એલ. ડી., ડી. સી. એલ.

નામદાર ગોંડલના મહારાજા ઠાકોર સાહેબ શ્રી સર ભગવતસિંહજી સાહેબનો જન્મ સને ૧૮૬૫ ના અક્ટોબર મહિનાની ૨૪ મી તારીખે થયો હતો તેમના પિતાનું નામ સમ્રામજી, અને માતાનું નામ મોઘીબાઈ હતું. તેઓ જાડેજા રજપૂત વંશના છે. એ વંશ ચદ્ર વંશને લગતો છે અને તેનું મૂળ તો પ્રખ્યાત શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડાયેલું છે એવું કહેવાય છે કે, આશરે ૫૩૦૦ વર્ષ ઉપર વેરાવળ-પાટણમાં આ વંશને મોટા ધોડા લાગ્યાથી, તે વંશના કેટલાક પુરોણે સિંધમાં જઈને રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું ત્યાર પછી કુટુંબીક મુલતે તેઓ કચ્છમાં આવીને રહ્યા, અને લડાઈ કરીને તે દેશનો કબજો

(૧) આ રાજમાતા ધણીજ ઠાકોર અને સદ્ગુણસંપન્ન હતા તેઓ સને ૧૮૬૫ ના નવેમ્બર માસમાં કેલારાવાસી થયા છે.

લીધો. થોડા વખત પછી તે કુંડળનો એક માણસ કાઢીઆવાડનો રહ્યો. તેણે પોતાના રહેઠાણ તરીકે જે જગ્યા મુકરર કરી તે હાલનું છે. જેમ જેમ તેમના કુંડળમાં વૃદ્ધિ ચલી ગઇ, તેમ તેમ તેઓ જૂદા સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યાં. જેવાં કે, રાજકોટ, ગોંડલ, ડોલ, અને કોટડા વગેરે. ગાદીના મૂળ પુરૂષ વિશાળ સને ૧૬૩૭ માં શુભરૂપ પછી તેમના પુત્ર ગાદીએ બેઠા. આ મેહેરામણજીને સાહેબજી તથા કુંભોજી નામે એ પુત્ર હતો મણજી સને ૧૬૫૦ માં શુભરૂપ સાહેબજી ગાદી ઉપર બેઠા. તેમના વંશજો અઘાપિ રાજકોટમાં રાજ્ય કરે છે. કુંભાજીને પોતાના બાપની મીલકતમાંથી થોડાક ગિરાસ મળ્યો હતો, તે લેખને પોતાને મોસાળ ગોંડલમાં જઈને રહેતા હતા. ત્યાં રહીને તેમણે પોતાના બાહુબળ વડે આસપાસનો મુલક જીતી લેખને ગોંડલમાં નવી રાજ્ય ગાદી સ્થાપિ. એ કુંભાજીને સગરામજી અને સાંગોજી નામે એ પુત્ર હતા. તેમાંના સગરામજી પોતાના મરણ પછી ગોંડલની ગાદીએ બેઠા. અને સાંગોજીએ કોટડા-સાંગાણીમાં જઈને જૂદી ગાદી સ્થાપી. તેમના વંશજો અઘાપિ સુધી ત્યાં રાજ્ય કરે છે. ગોંડલના હાકાર સગરામજી (પહેલા) પછી તેમના પુત્ર હાલોજી, અને હાલોજી પછી તેમના પુત્ર કુંભોજી (બીજા) ગાદીએ બેઠા. તે એવા તો પરાક્રમી અને બહાદુર રાજા હતા કે, તેમણે એક વખતે આખા કાઢીઆવાડને મુખબંધું હતું. તેમણે પોતાના બાહુબળ વડે આજુ બાજુનો કુટલોક મુલક જીતીને રાજ્યમાં ધણો વધારો કર્યો હતો. તેમના પરાક્રમની વાતો અઘાપિ સુધી કાઢીઆવાડમાં યાય છે. એ કુંભાજી પછી મુલજી, દાજીભાઈ, દેવોભાઈ, નાયીજી, કાનોજી, મોતીભાઈ, ભાણાભાઈ, અને સગ્રામજી (બીજા) એમ આઠકે રાજા થયા.

હાલે સાહેબશ્રી સગ્રામજી સને ૧૮૬૯ ના ડીસેમ્બર અદિનાની ૧૪ મી તારીખે મુળમંત્રી સાહેબશ્રી શુભરી જગાથી તેમની પછી રાજ્યના માલેક તેમના પાટવી કુંભારશ્રી (હાલના મહારાજા હાકાર સાહેબ) ભગવતસિંહજી થયા. એ વેળાએ તેમની ઉંમર માત્ર ચાર વર્ષનીજ હતી. તેથી તેઓ મોટા થતાં સુધી રાજ્યની લગામ નામદાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના સ્વાધિનમાં લીધી હતી.

મહારાજા હાકાર સાહેબશ્રી ભગવતસિંહજી આર્યાવરમાંથીજ અંચળ સ્વભાવના અને ગભિર તથા શાન્ત પ્રકૃતિના હતા. તેમણે અચપણથીજ પોતાના સદ્ગુણો વડે સર્વની ખાતરી કરી આપી હતી કે, અવિષ્કમાં તેઓ એક ઉત્તમ રાજા નિવડશે. તેઓ ન્યાનપણમાં રમત ગમતના વધારે શોખીન નહોતા, પરંતુ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં તેમને સર્વ કરનાં વધારે લોભ લાગી હતી. તેઓ પોતાની ૯ વર્ષની ઉંમરે રાજકોટની “રાજકુમાર કોલેજ” માં વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે દાખલ થયા હતા. ત્યાં લગભગ ૯ વર્ષ સુધી રહીને તેમણે પોતાના ઇચ્છેજ અભ્યાસ ધણીજ ફતેહમદીથી પૂરો કર્યો હતો. તે દરમ્યાનમાં તેમણે કોલેજના બીજા રાજકુમાર વિદ્યાર્થિઓમાં ધણીજ સગસાઈ બતાવીને પહેલા નંબરનાં ઉમદા ધનાગ્રે મેળવ્યાં હતાં એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની બુદ્ધિ, ઉદ્યોગ, અચળાઈ, અને સારી વર્તણૂક વડે કોલેજના તમામ વિદ્યાર્થી મિત્રો તથા શિક્ષકશ્રીઓના પ્યાર મેળવ્યો હતો. તેમજ કોલેજના એક સર્વોપરી વિદ્યાર્થી તરીકેનું પ્રતિષ્ઠિત પદ પ્રાપ્ત

જેમની આલાકીની ખુબી કાંઈ એટલેથીજ સમાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ તે કસ્ટોમરો અધિક પ્રકાશિત છે. જેને માટે ટુંકામાં માત્ર એટલુંજ દર્શાવવું જરૂરું છે કે, તેમના વિદ્યાર્થીઓ અને ઉત્તમ વર્તણૂકથી પ્રસન્ન થઇને કોલેજના શિક્ષા ગુરૂ મી. એચ. સેક્રેટરી કોલેજના, પ્રાઈસર એફ. જી. સેક્રેટરી, અને સર વિલિયમ મૂર વગેરેએ પોતાના દર વર્ષના રીપોર્ટમાં ઉત્તમ સર્ટિફિકેટો આપીને તેમની ધણીજ પ્રશંસા કરી છે. તેજ પ્રશંસા નામદાર મુખ્ય સરકારે પણ પોતાના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં દરેક વખતે તેમનાં વખાણ કર્યો છે. તેમની આવી યોગ્યતાની સાથે તેમણે કોલેજમાં પોતાના સાથીઓની સાથે વાપરેલું મિલનસારપણું, સાદાઈ, અને નમ્રતા વગેરે સદ્ગુણોથી સર્વનાં મન હરણ કરી શીધાં હતાં. કામ જેટલું થોડું એલવું, અને હઠાપણથી ગંભીરપણે વર્તવું, એ ગુણુ તે તેમનામાં સર્વથી અધિક દિપી નીકળ્યા છે. વળી તેની સાથે તેમનામાં દયા દ્રષ્ટિના ગુણુ પણ અધિક જોવામાં આવે છે. એ વિષેના એક બે દાખલા અત્રે નોંધી રાખવા જોઈએ છે. જ્યારે તેઓ સાહેબ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ કરતા હતા, ત્યારે એક કસાઈ એક ગાયને મારી નાખવા માટે લેઈ જતો હતો, તેના પર તેમની દ્રષ્ટિ પડવાથી ધણીજ દયા આવી, તેથી તેમણે એકદમ પોતાના ગળવા ખર્ચમાંથી રૂ. ૭૫ ની રકમ તે કસાઈને આપીને તે ગાય તેના હાથમાંથી છોડાવી હતી. તેજ પ્રમાણે રાજકોટમાં એક યૂરોપિયનનો ઘોડો છેક વૃદ્ધ થઈ જવાથી તેને ગોળાવી મારી નાખવાનો વિચાર તેણે કીધો હતો. એ વાતની ખબર સર ભગવતસિંહજીને કાને પડતાંજ તત્કાળ તે ઘોડો તે યૂરોપિયનની પાસેથી ખરીદી, લેઈને તેને મરતાં સુધી પાળ્યો હતો. દયાનો આનો અગ્રહ્ય ગુણુ તેમનામાં મૂળથીજ છે.

સને ૧૮૮૧ ના જુન માસમાં નામદાર મહારાજ ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીનાં શુભ લક્ષ ગોડલમાં ધણી ધામધૂમ સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. એ લક્ષ ૪ રાણીઓ સાથે થયાં હતાં. તેમાં પ્રથમ લક્ષ ધરમપુરના મહારાજ શ્રીનારણદેવજીનાં કુંવરી નંદા કુંવરખાની સાથે, બીજી વાંકાનેરવાળાં શ્રી માછરાજખાની સાથે, ત્રીજી સુડાવાળા શ્રી નંદાનીયા સાથે, અને ચોથું લક્ષ મિનાપુરવાળા કલ્યાણસિંગજીનાં કુંવરીયાઈ સાહેબખા સાથે કર્યું હતું. સને ૧૮૮૩ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૧ મી તારીખે નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી સર ભગવતસિંહજીનાં ધરમપુરવાળાં રાણી સાહેબ શ્રી નંદકુંવરખાએ એક પાટળી પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો. તેમનું નામ શ્રી જોગરાજજી પાડવામાં આવેલું છે.

સર ભગવતસિંહજીએ સને ૧૮૮૩ માં પોતાની ૧૮ વર્ષની ઉંમરે કોલેજનો અભ્યાસ છોડ્યો હતો. ત્યાર પછી તેમને યૂરોપખંડના સંપ્રદેશ દેશોની ફેળવણી અને રીન-માત વગેરે નજરે નિહાળીને તેનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા થવાથી ઈર્નલ હેનકોકની સાથે સને ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ માસની ૨૭ મી તારીખે તેઓ મુખ્યથી ઇંગ્લેન્ડ જવા સાથે નીકળ્યા હતા. માર્ગમાં એડન, ગુએઝ, પોર્ટસેડ, માન્ટા, જામાઈકા, અને પ્લી-માઉથ વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરો જોતા જોતા તા. ૨૧ મી મે સને ૧૮૮૩ ના રોજ તેઓ લંડન શહેરમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. એ જોતા અને પ્રખ્યાત નગરમાં કેટલાક દિવસ સુધી મુકામ રાખીને તેઓ તથા તેની આસપાસનાં પ્રખ્યાત પ્રગણાઓમાં ફરીને ત્યાંની નિશાળો, ઔષધશાળાઓ, કુતરશાળાઓ મેડેયો અને બાગ બગીચા વગેરે ધણુંક જોવા લાયક

શકું પુ. આટલુંજ કહેવું બસ થગે કે, મારો પ્રવાસ મને ચાનક આપ્યો છે. વિગેષમાં વિગેષ સતોષ તો મને એ મળ્યો છે કે, વિશાળ વિસ્તાર ભવિષ્યનો આધાર જે ૬૦૦૦ માઇલ્સપર પડેલા દેશના હાથમાં રહેલો છે, તે દેશ ખો. તરણુ શિટાનિયા પોતાની મિત્રતાનો હસ્ત, વૃદ્ધ પાડોશી હિંદ, કે જે બીજાના જાલવાવસ્થામાં છે, તેની તરફ લંબાવે, કે જેથી તેના પ્યારનો બદલો તેની યુવાન સ્ત્રી અને શેઠાણીના કાનમાં ડહાપણ તથા અનુભવની વાતો એકેકપર પડીને વહે. બંને દેશો સ્વાર્થ એકત્ર થાય, મિત્રાચારીમાંથી સગપણમાં માદી ગાંઠ બંધાય, બંનેના અન્યોન્ય લાભને માટે બંનેનાં અંતઃકરણમાંથી એક સરખોજ સ્વર પ્રદર્શિત થાય, અને તેઓ ઇશ્વરના આશિર્વાદ મેળવે, તથા તેને યોગ્ય થાય.”

નામદાર સર ભગવતસિદ્ધંતના ઉપર દર્શાવેલા વિચારો જેમ ઉમદા અને આપણા દેશના લોકોને શિખામણ લેવા યોગ્ય છે, તેનો વિચાર વાચકદર્શ પોતાની મેજે કરી લે. એજ પ્રમાણે તેમણે પોતાના આખા પુસ્તકમાં આપેલા વિચારો ખુબ ઉમદા અને બોધપૂર્ણ છે. યુરોપનો પ્રવાસ કરી આખા પછી એટલે સને ૧૮૮૪ ના માર્ચ માસથી તેમણે એ વેળાના ગોડવના એડમિનિસ્ટ્રેટર કર્નલ નટ સાહેબની સાથે જોડાઈને રાજ્ય કારભાર ચલાવ્યો હતો. તે દરમિયાનમાં તેમણે રાજ્ય રીતિનું યથાર્થ જ્ઞાન અને અનુભવ સંપાદન કરીને ધણીજ સારી આલાકી બનાવ્યાથી એજ વર્ષના ઑગસ્ટ મહિનાની રૂપ મી તારીખે તેમને પોતાના રાજ્યની સર્વ સ્વતંત્ર સત્તા અરકારે સ્થાપિત કરી હતી. એ પ્રસંગે તેમને તખ્તખીન કરવાની શુભ ક્રિયા કરવા માટે ગોડવમાં ધણીજ ભારે ધામધૂમ કરવામાં આવી હતી. એ ક્રિયા કરવા માટે કાઠિઆવાડનો એ વેળાનો પોલીસીકલ એજન્ટ કર્નલ વેસ્ટ ગોડવમાં આવ્યો હતો. તેણે એક ભવ્ય દરબાર બારીને આપેણુ કરી નામદાર મહારાજા હાકોર જોડેજ મી ભગવતસિદ્ધંતની યોગ્યતાનાં ધણીજ વખાણુ કર્યા બાદ રાજ્યની મોટાર તથા કુચિઓ તેમને સ્થાપિત કરી હતી. કર્નલ વેસ્ટના એ બાપણુનો પ્રત્યુત્તર સર ભગવતસિદ્ધંતએ ઈંગેજ બાપામાં ધણીજ છટાથી આપ્યો હતો. તેનો સુજરાતી ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ કર્નલ વેસ્ટ સાહેબ,

આપે આજે અને પધારીને મને જે માન આપ્યું છે, તેને માટે હું ખરા આંતઃકરણી આપનો ઉપકાર માનું છું. મારા વડિયોની માદીપર મને રાજ્યાભિષેક કરવા સાફ આપે રાજમોટથી અને પધારવાની જે તરફી લીધી છે, તેને માટે હું આપનો ખામ આભારી થયો છું. આપે હાજમાં જે સંભાવણુ કીધું, તે મેં લક્ષ દેખને યવજુ કયું છે, અને હું ખાતરીથી કહું છું કે, એથી માગપર ધણી અમર મધ છે. આપની અમુલ્ય સલાહ તથા ખેડખાદીને માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. તમે જાણો છો કે હું યુવાન છું, અને તેથી મને સલાહ તથા ઉત્તેજનની જરૂર છે. મારી બાપવાવસ્થામાં મારા રાજ્યનો કાર્યભાર પુરવિષય તથા રેમીના મિથ વિચાર પ્રમાણે ચાલે છે. ને જોઈને હું અત્યંત અતોષ થયો છું. મને જોઈને આનંદ થયો છે કે, ત્યારે સ્થાનિક મન સુધાગરી તરફેણમાં છે, કે જે સુધાગરી દર્શક અમલદારને મોગ્ય લગ્યા છે. હું એવા દુઃશર થયા નથી, જે

જે દેશી રાજ્યમાં કાલમાં કવચતના હોય. આને માટે મારી બાલ્યવસ્થામાં જે પુરુષો-
માં કાલમાં મારા રાજ્યનો કાર્યભાર હતો, તેઓનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. હવે હું
મારા પોતાને લગતા વિષયપર એટલે કે, મારી કેળવણી પાછળ નામદાર મુંબઈ સરકાર
સંથા આ પ્રાંતના તેમના પ્રતિનિધિઓએ જે મગવા દેખાડી છે, તથા જે મેહેરવાની કરી
છે, તે ઉપર હું બોલું છું. અને તેને માટે “ રાજકુંભાર કોલેજ ” ના વિદ્વાન પ્રિન્સિ-
પાલ શ્રી મેકનાટન, જેઓને આજે અત્રે હું મોટી પુમીની સાથે જોઉં છું, તેમનો
તથા વિદ્યાર્થ સેલજી સાહેબનો, તેમજ કાર્ડિયાપાડ એનન્સીના જે મૃદસ્થોએ મારા જ-
જાસ પાછળ કાળજી રાખી છે, તેમનો ઉપકાર માનવાની મને રજા આપો. મારા પૂર-
વના પ્રવાસ પ્રસંગે મેજર હેનકોલ સાહેબ મારા ભોગિયા રનેહી તથા સોપતી તરીકે
હતા. મેજર નટ સાહેબની સહાયતાથી હું રાજ્ય કાર્યભારમાં દેખરેખ રાખવાને શક્તિવાન
થયો, તેથી તેમનો હું ઉપકાર માતું છું. અને નામદાર સરકાર, જેણે મારા વિદ્યાભ્યાસ
માટે, તથા જ્યારે હું સંગીર વયનો હતો, ત્યારે મારી પ્રવિદ્યા સાચવી રાખવા માટે જે
કાળજી બતાવી હતી, તેને માટે સર્વથી સરસ બદલો હું વાળું તે માત્ર એજ છે કે, મા-
રાપર થયેલા ઉપકારની લાગણી મારે જાહેર રીતે પ્રદર્શન કરવી. મારે કહેવું જોઈએ કે,
હું યુવાન છું. તોપણ આ રાજ્યના રાજકર્તા તરિકે મારે માથે જે જોખમદારી છે, તે હું
સારી રીતે સમજું છું. મારે કહેવાની જરૂર નથી કે, મારા રાજ્યમાં છનસાર અને સારા
બંદોબસ્ત પથરાયેલા છે, જન માણની સલામતી છે, કુલ્લીને પોતાના પરિશ્રમનું ધન પ્રાપ્ત
થાય છે, તથા વેપારીને વેપારમાં નફા પ્રાપ્ત થાય છે, રસ્તા સુધરતા જાય છે, વ્યવહાર
સહેલાઈથી ચાલે છે, કેળવણીને ઉત્તેજન મળે છે, અને ગરીબ દર્દીઓને માટે ગોઠવણો
થઈ છે. એ સર્વ જોવાને હું સર્વદા ઉત્કંઠા બતાવીશ. હું ધારું છું કે, ઉમેજ સરકાર દેશી
રાજ્યો પાસે તેમના રાજ્યમાં જે કરાવવાની આજ્ઞા રાખે છે, તે આજ છે. અને જો
મારા યત્નો મારી આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવામાં રોકાશે તો હું એમ ધારીશ કે, એક તરફથી
હું નામદાર બ્રિટિશ સરકારનો વિશ્વાસ, જે હું મજોજ કિમતી ગણું છું, તે સંપાદન
કરવાને પાત્ર થયો છું, અને બીજી તરફથી જેમ એક પૂત પોતાના પિતાની સંતે
સંબંધ ધરાવે છે, તેમ પોતાના રાજ્ય કર્તાની સાથે સંબંધ ધરાવનારાઓની વશદારી બ-
રેલી તાબેદારીને હું પાત્ર થયો છું, એમ ગણીશ. પ્રજાની શી શી તંત્રિ છે, તે તરફ હું
ખાસ લક્ષ આપીશ, અને તેઓ સંતોષિ તથા મુખી છે, અને હું મારી મહેનતના બદલા
દાખલ માનીશ. આ રથે નામદાર સરકાર, જેણે શ્રી. બેજનજી મેરવાનજી, જેઓ યેજ
લાપકોવાળા, અને જોડેલા અનુભવી મૃદસ્થ છે, અને જેમને મેં મારા સુખ્ય કાર્યભારી
નિમ્મા છે, તથા જેમની મદદ અને સાલતા ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, તેમને મારા
રાજ્યમાં મોકલ્યા છે, તેને માટે ઉપકાર માનનાં જૂઠી નાઉં છું જોઈએ. છેલ્લે હું એની
પ્રશંસા કરું છું કે, મારા તાત્કાલિક ગણુમેનું બહુ કરવાનું મારા યત્ન ઉપર પરમેશ્વરનો
આશીર્વાદ હોયો. ”

નામદાર સર બમવતસિદ્ધાંતે કરેલું એ બાલ્ય પલુંજ ઉમર છે. તે સંબંધથી
તેને મજોજ હવે થયો હતો. તેમના એ વિદ્વા બરેશા બાગજનો વખાણ નામદાર મું.

બાળના ગવર્નરની કૌન્સિલે પણ ક્યાં હતાં. સૌથી વધારે આનંદનો વિષય તે એ છે કે નામદાર ઠાકોર સાહેબે પોતાના એ ભાષણમાં કહ્યા પ્રમાણે બલકે તેથી પણ વધારે જ પોતાની પ્રજાને આપ્યું છે, અને હજી આપે છે. રાજ્યની લગભગ હાથમાં લેતી હોય છે તેમણે કરેલું એ ભાષણ ઇંગ્લેન્ડ લેકેના “ માગનાચાર્જ ” જેવું ગોડલની પ્રજાને છે. તે ખરેખર સત્ય છે.

સને ૧૮૮૪ ના નવેમ્બર માસમાં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રાન્કલિન સાહેબ ગોડલ તાળાના શેડર ધોરાણીમાં પધાર્યા હતા, તે પ્રસંગે નામદાર ઠાકોર સાહેબે ત્યાં ભારે ધાગધૂમ કરી હતી તથા ધોરાણીમાં “ ફર્ગ્યુસન હાસ્પિટાલ ” નામે ઔષધશાળાનો પાયો નાખવાની ક્રિયા નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથે કરાવી હતી. એજ વર્ષના નવેમ્બર મહિનાની ૧૧ મી તારીખે સર ભગવતસિદ્ધાંતે પોતાની વર્ષગાંઠની ખુશાલીમાં પોતાની પ્રજાપરના કેટલાક અકાસ કરો કહાડી નાખી પોતાનો દયાભાવ દર્શાવ્યો હતો. એ સંબંધી એક બહેરનામું પોતાની સહિતું પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું હતું. તેમાં એકદર ૧૬ બાળનો માફ કર્યાનું દર્શાવેલું છે. વળી સને ૧૮૮૭ માં ૨૩ મા વર્ષની વર્ષગાંઠની ખુશાલીમાં તેમણે પોતાની પ્રજા પાસે નીકલતું લગભગ રૂ. ૫૬૦૦૦ નું લેહેણું માફ કર્યું હતું. તેમજ સને ૧૮૮૮ ના એમતા વર્ષના દિવસે નામદાર મહારાજા ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિદ્ધાંતની ઉત્તમ પ્રકારની યોગ્યતા જોઈને નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ ગોડલનું રાજ્ય જે પ્રથમ ખીમ વર્ગમાં હતું, અને ત્યાંના રાજ્યકર્તાને ૫ તોર્પાનું માન મળતું હતું, તેને બદલે હવેથી એ રાજ્યને પહેલા વર્ગમાં દાખલ કરી ૧૧ તોર્પાનું માન આપવા કરાવ્યું છે. તેની ખુશાલીમાં નામદાર ઠાકોર સાહેબે ૪૨૧થી પાંચ ખીમ ૧૦ પ્રકારના કરો માફ કરીને પ્રજાને રજન કરી હતી. તેમની આવા પ્રકારની વારંવારની ભારે ઉદારતા અને રૈયતને સુખી કરવાની કાલજીને માટે આખા ગોડલ સરચાનની પ્રજા પોતાના એ પરદુઃખલંગળ રાજના ઉપર આત્મ પ્યાર અને આશિર્વાદના વરસાદ વરસાવીને શીદા થઇ હતી.

સને ૧૮૮૬ ના માર્ચ મહિનાની ૨૬ મી તારીખે મહારાજા ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિદ્ધાંત ખીજ વાર યુરોપનો પ્રવાસ કરવા સાથે મુંબઈથી નીકળ્યા હતા. આ ખીજ વારનો પ્રવાસ કરવાનો તેમનો હેતુ માત્ર ત્યાં રહીને વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. તે પ્રગણે તેમણે સ્કાટલૅન્ડ દેશના “ એડિનબરો ” એહેરની પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થઈને વૈદકનું સારું જ્ઞાન સપાદન કર્યું હતું એ પાઠશાળામાં તેમણે રસાયણ શાસ્ત્રના એક ખતિલા અને આતુર વિચાર્યો તરીકે એટલી બધી ખ્યાતિ મેળવી કે, સ્કાટલૅન્ડની એ જૂની યુનિવર્સિટીએ તેમને “ એલ. એલ. ડી. ” નો ધણોજ માનવતો ખિતાબ આપ્યો હતો. એવો ખિતાબ મુંબઈ છવાકામાં તેમના પૂર્વે કોઇ પણ પુરુષ મેળવવાને બાજ્યદાળી થયો નહોતો. તેથી તેમની કીર્તિ ધણીજ વધી હતી. હિંદનો એક રાજવંશી યુરોપ ખેડે જેવા સુધરેલા યુવકમાં પોતાની વિદ્વતાના પ્રભાવે કરીને એવું મોટું માન મેળવે એ વાતે જેટલી સાનુદાયર્યની છે, તેટલીજ હિંદને મગર થવાની છે. આવી વિદ્વતા અને માન પ્રાપ્ત કરવાના ગોડલના આ યુવાન અને મશરિય મહારાજાને ખરેખર મોટું માન થયે છે.

એ નામદાર જ્યારે પહેલી વાર યુરોપના પ્રવાસે પધાર્યા હતા, ત્યારે એડિનબરો યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર સર અલેક્ઝાન્ડર ઓટે મેડિકલ સ્કુલે અને તેમાંના ડિસેક્ટિંગ રૂમો, હોરોનાં કારણે જાણવાનો જે અભ્યાસ વિદ્યાર્થીયો કરતા હતા તે, બિવિંગમશીન, અને માણસના શરીરના દરેક અવયવોના જનાવેલા મીણના નમુના, એ સર્વ જાળવેતા તેમને ખતાવી હતી. તે જોઇને તેઓ ધણા ખુશી થયા હતા; અને પોતાની કાયરી બુકમાં લખ્યું હતું કે;—“ આ વિદ્યાનો મને શોખ છે. અને હું વૈદ્યક વિદ્યાનો એક વિદ્યાર્થી થવાનું ખબુ પસંદ કરું છું.” એ રીતે પોતે લખ્યા પ્રમાણે એ વાત સિદ્ધ કરી આપી છે.

સને ૧૮૮૭ ના મે મહિનાની ૧૯ મી તારીખે મહારાજા હાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીએ નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાની સુલાકાત લીધી હતી. તે વેળાએ એ રાજ્ય માતાએ તેમને ધણુંજ સન્માન આપીને પોતાનો પૂર્ણ સંતોષ ખતાવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે યુરોપના ખીજ ધણાક વિદ્વાન અને રાજદારી મહાપુરુષોનો મેળાપ થયો હતો. એજ વર્ષના જુન મહિનામાં નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષની “જ્યુબિલી” ના મહોત્સવ ઇંગ્લેન્ડમાં પાળવામાં આવ્યો હતો. તેની ખુશાલીમાં સર ભગવતસિંહજીએ ધણીજ ઉચટથી ભાગ લીધો હતો. એજ પ્રસંગમાં નામદાર મહારાણીશ્રીએ આપેલી “ગોલ્ડ પાર્ટી” માં તથા તેમના વડા પ્રધાન લોર્ડ સાક્સબરી નાં પત્નીએ જ્યુબિલીની ખુશાલીમાં લાંબી ફોરેન ઑરિસમાં કરેલા ભવ્ય મેલાવકામાં સર ભગવતસિંહજીને આમંત્રણ થવાથી તેઓ લાં પધાર્યા હતા. એજ મહિનાની ૩૦ મી તારીખે નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ પોતાના વિડસર કેસલમાં એક જગ્યા દરબાર બનીને તેમાં હિંદી રાજ વંશીઓ તથા પ્રતિનિધિઓ તરફનાં માનવજો સિંકારવાની ક્રિયા કરી હતી. લાં સર ભગવતસિંહજી હાજર થયા હતા. તેમણે તથા મેરખીના નામદાર હાકોર સાહેબ સર વાધજી અને લીંબીના નામદાર હાકોર સાહેબ સર જશવતસિંહજી કે જેઓ જ્યુબિલીના મહોત્સવમાં ભાગ લેવાને હિંદુસ્થાનથી ઇંગ્લેન્ડમાં પધારેલા હતા, તેમનાં એક ડિપુટેશને, દારિયાવાડના રાજ સાહેબો તરફનું એક મુંદર માનવજો નામદાર મહારાણીજી સાહેબને અર્પણ કર્યું હતું. જે તે નામદારે મોટી ખુશીથી સિંકારી ડેપુટેશન ના પ્રતિનિધિઓને ધણોજ સારો સત્કાર કર્યો હતો. એજ દરબારમાં નામદાર મહારાણીજી સાહેબે ગોલ્ડન આ ક્રુવન હાકોર શ્રી ભગવતસિંહજીને “ કે. સી. આઇ. ઇ. ” ના માનવજો ખિત્તાળ આપ્યો હતો, તેની સાથે તે નામદારે પોતાની એક મુંદર ૭મી હાકોર સાહેબને ભેટ આપી હતી, એ પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડમાં તેમને નામદાર મહારાણીજી તરફથી તેમજ ખીજ ગૃહસ્થો તરફથી ધણું માન મળ્યું હતું. તા. ૧૨ મી જુલાઈ મને ૧૮૮૭ ના દિવસે સર ભગવતસિંહજીએ તથા મેરખી અને લીંબીના નામદાર હાકોર સાહેબોએ પોતાને હનારે એક “ઇવનિંગ પાર્ટી” કરી હતી. તેમાં ટ્યુક ઑફ, કમિશ્નર, લોર્ડ સાક્સબરી, અને લોર્ડ રીખન વગેરે મોટા નામાકિન પુરુષો હાજર થયા હતા. એ પ્રમાણે સર ભગવતસિંહજીને યુરોપના તેમના આ ખીજ વારના પ્રવાસમાં અન્યત્ર માન મળ્યું હતું. નામદાર મહારાણીશ્રીએ તેમની ઘણી વાર મુલાકાતો લેધને પોતાના એક માનીતા પરોખા તરિકે ધણો સારો સત્કાર કર્યો હતો. જ્યુબિલીનો મહોત્સવ સમાપ્ત થયા પછી

તેજ ભોક્તાની હોંસ બોધએ તેટલી છે, એમ સિદ્ધ થાય. એ હોંસ ધાર્મી પ્રમાણે હવે દૃઢિ જાયશે. એમાં કાંઈજ સંદેહ નથી. કેમકે મહાન પુરુષો જે રાહબંધ છે, એજ રાહ સારો છે, એમ પૂર્વથી મનાવું આવ્યું છે, તેમ આપ સાહેબ આ પુસ્તકશાળાને ખરા દિલ્થી ઉત્તેજન આપો છો, (આપ અહિં તસ્દી લેઇને પધાર્યા, એજ તેની ખરી સાબીતી છે.) તેથી અમને સંપૂર્ણ ભરસો છે કે, પુસ્તકશાળાનું પ્રાવબ્ધ આજથી ખુલ્યું છે. હવે ધણી લોકો તેના લાભ લેવાને ઉશ્કેરાશે.

છેવટે આપ નામદાર સાહેબે અમારૂં નમ્ર, પણ ઉમલકા ભરેલું માનપત્ર સ્વિકાર્યું, તેને સાંઝે ધણી આદર પૂર્વક આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ. અને આપ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવો; તથા સર્વ પ્રકારે સુખી રહો, એવી પ્રાર્થના ઇશ્વર પાસે નિલ કરીએ છીએ. "

ઉપરના માનપત્રનો જવાબ નામદાર મહારાજ કાંકર સાહેબ સર ભગવતસિંહજીએ નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો;—

“ મી. પ્રેસિડેન્ટ, વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તથા મેમ્બર સાહેબો,

તમારા માનપત્રને માટે તથા તેમાં દર્શાવેલી મુઆરક્યાદી, અને શુભ ઇચ્છાને માટે તમારો ઉપકાર મારું છે. આ પુસ્તકશાળા ધીમે ધીમે વધારે ઉપયોગી થતી જાય છે. એ સાંભળીને મને ધણો સંતોષ ઉપજે છે. લોકો તરફથી ઉદ્ઘટ બોધએ તેટલી દીકામાં આવતી નથી એટલી કસર છે; તોપણ એમાં નાઉએદ થવાનું ઝૂઝુ કારણ નથી. સારાં મોટાં કામની શરૂઆત હમેશાં ન્હાની હોય છે. પુસ્તકશાળાનો લાભ જેમ જેમ વધારે જણાતો જશે, તેમ તેમ લોકો તેમાં વધારે વધારે હોંસ લેતા થશે. આ કળાટમાં મુકેલી ચોપડીયોતી, તેના કાગળ ને પૂઠાથી કીમત કરવાની નથી, પણ તેમાં સગાવેલા જાત-જાતના ઉમદા અનુભવથી કરવાની છે; તેમજ અહીં ગોઠવેલાં પુસ્તકો નિહાળવા આવવું એમ નથી; પરંતુ એ પુસ્તકો દ્વારાએ મહાન વિદ્વાનો, કે જેઓએ ન્હાનો પ્રકારના નિપ-યોતું શ્રમ વેડીને લાંબો કાળ મનન કાઢેલું, તેવા અસાધારણ બુદ્ધિના પુરુષોની મુલાકાત કરવાની છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે કલ્યાણમાં આવશે, ત્યારે પુસ્તકશાળાનો ઉપયોગ બોલેલો થશે, એમાં કંઈ શક નથી. ધણી લોકો એમ શરિયાદ કરતા સંભળાય છે કે, નવરા એકાં અમારો વખતે જતો નથી, તેવાને માટે આ પુસ્તકશાળા જેવો ખીન્ને સારો ઉપાય નથી; કેમકે અહિંયાં થોડા શ્રમે લાંબો કાળ વિનોદમાં નિકળી જશે, ને એ વાત નવી કહાપણની શિખાશે, એ તો જૂઠું. વળી કેટલાક લોકો એવી પણ શરિયાદ કરતા હશે કે, અમને કામથી દુરમદ મળતી નથી, તેથી પુસ્તકશાળામાં ક્યારે જઈએ ? એ દલીલ ટપા શકતી નથી. દુરમદ અમે લેતા નથી, એમ કહેવામાં આવતું હોય તો ઠીક. દુરમતના નિ-યમથી કામ તો જેટલું થતું હોય તેટલું જ ચાલે. નકામાં ગપ્પાં મારવાં, કુચલી કરવી, પાને સોગટે રમવું કે ઉઘવું, એવી એવી વાતની ને કામમાં ગણના થતી હોય તો પુ-સ્તકશાળામાં અડધો કલાક કામવાળા દુરમદ કહાડવી એ ઘણી રીતે લાભદારી નિવડશે. તાધારણ લોકોની તો મોટી દલીલ એજ છે કે, અહીં આવે ક્યાં જે પૈમા નાંડે એમ છે ! તેપણ આ વિચાર ધરાવનારને પણ એમ જણવામાં આવે કે, અહીં એ પૈમા મળતા તો નથી, પણ પૈમા મેળવે એની કાલા માળુસની અકલ મળી શકે છે. તો તેઓ પણ બ-

તેજ સ્ત્રી હોંસ જોઇએ તેટલી છે, એમ સિદ્ધ થાય. એ હોંસ ધાર્યા પ્રમાણે હવે નિર્દિષ્ટ પ્રમાણે. એમાં કાંઈજ સંડેહ નથી. કેમકે મહાન પુરુષો જે રાહેજાય છે, જીજ રાહ સારો છે, એમ પુરંચી મનાતું આવ્યું છે, તેમ આપ સાહેબ આ પુસ્તકશાળાને ખરા દિવંચી ઉત્તેજન આપો છો, (આપ આર્ટિસ્ટરી લેઇને પધાર્યા, એજ તેની ખરી સાબીતી છે.) તેથી અમને સંપૂર્ણ ભરસો છે કે, પુસ્તકશાળાનું પ્રાલબ્ધ આજથી ખુલ્યું છે. હવે ધન્ય લોકો તેનો લાભ લેવાને ઉત્કેશશે.

છેવટે આપ નામદાર સાહેબે અમારૂં નમ્ર, પણ ઉમલકા ભરેલું માનપત્ર સ્વિકાર્યું, તેને સાફ ધણા આદર પૂર્વકે આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ. અને આપ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવો; તથા સર્વ પ્રકારે સુખી રહો, એવી પ્રાર્થના હૃદય પાસે નિત્ય કરીએ છીએ."

ઉપરના માનપત્રનો જવાબ નામદાર મહારાજ દાકેર સાહેબ સર લગવતાસિદ્ધછએ નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો;—

"મી. પ્રેસિડેન્ટ, વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ તથા મેમ્બર સાહેબો,

હતા કે, જેઓને ગૃહસ્થની સાથે ફેરી રીતે વાન જિન કરવી બેઠાએ, તેને સિંચવું જાન નહોતું! વળી તે છોકરાઓ (રીપોર્ટરો) મારી પાસે મેક્કાંજ વચ્ચે સહ દોડી હતા, અને મને કંઈ પણ પૂછ્યા વિના અથવા તો મારી આગ્રા લીધા વિના તેઓ મારી ખાનગી બેઠકમાં જ આવ્યા આવ્યા હતા।” ત્યાર પછી એ રીપોર્ટરે હિંદની તમાં કેટલાક પ્રશ્નો પુછનાથી નામદાર ઠાકોર સાહેબે જણાવ્યું હતું કે;—“અમેરિકાના કોમાં એવો વિચાર આવતો દિસે છે કે હિંદુસ્થાનમાં ધણી બેદિલી છે! પણ એ વાત તો ખોટી અને ગપ રૂપ છે. જેરીઓની ધણીક બાળતમાં ફરિયાદો છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ ક્યા દેશમાં ફરિયાદો નથી? ખૂદ ન્યુયૉર્ક તથા ચુનાઇટડ સ્ટેટસના લોકોની ધણીક ફરિયાદો છે; પરંતુ એવી ફરીઆદોને કંઈ બેદિલીનું રૂપ આપી શકાય નહિ. હું તમને ખાત્રીથી જણાવું છું કે, હિંદુસ્થાનના લોકો ક્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યે પરિપૂર્ણ રાજ્ય ભક્તિ દર્શાવે છે, અને તેઓ ખરેખરા રાજ્ય ભક્તજ છે.” એ પછી રીપોર્ટરે હિંદની કુળવણી તથા રશિયન રાજના સંબંધમાં પણ કેટલીક વાતો પુછી હતી, જે સર્વના ઉત્તર નામદાર ઠાકોર સાહેબે ધણીજ છટાથી અને ડહાપણથી આપ્યા હતા. તેમણે એ સંબંધે બાર મૂકીને કહ્યું હોય છે, હિંદુસ્થાનમાં છોકરા તથા છોકરીઓને સારી રીતે કુળવણી આપવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનની સરહદ એટલી તો મજબૂત છે, તથા તેનું સૈન્ય એટલું અલિષ્ટ છે કે, રશિયન શીશ, તેની સામા ટકી શકે તેમ નથી. અને પચાસ વર્ષ પછી તો વળી હિંદની ભૂમિ તરીકે દિશાપમાન બનશે કે, તે નિરખીને સર્વ કોષ વિસ્ત્રમ પામશે. એ રીતે ધણીક એવા એ રીપોર્ટની સાથે થઇ હતી. તેમાં નામદાર ઠાકોર સાહેબે પોતાની યોગ્યતાને એવા સારો પાડ્યો હતો. તેમજ તેમણે હિંદનું અભિમાન રાખીને હિંદને માટે પણ ઉત્તમીને આર દર્શાવ્યા હતા. એ પ્રમાણે યુરોપનાં બીજાં ધણાં સ્થાનોમાં ફરી ઘણાં વરા સંપાદન તરીકે ઠાકોર સાહેબ સને ૧૮૮૭ ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મુખ્ય પધાયે હતા. ત્યાં તેમને સાર સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું. મુખ્યથી બીજા દિવસે નીકળીને પોતાના પાયતપ્ત મેહેર લીંબડીમાં પધાર્યા હતા. યુરોપ અમેરિકાની આ બીજવારની સફર કરીને પોતાના ભૂપતિ મોટા વરા મેળવી મુખ્ય પાછા સ્વરાજ્યમાં પધાર્યા તેથી તેમની પ્રજાએ અત્યંત હર્ષિત થઇને તેમને બારે આવકાર આપ્યો હતો. તેમ પ્રજા વર્ગ તરફથી એક માનવત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. તેનો એ નામદારે જલુ વિદતા બરેમો યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો. તેથી સર્વ પ્રજામાં હર્ષ વ્યાપી ગયો હતો.

સને ૧૮૮૮ માં નામદાર મુખ્યપના ગવર્નર સાહેબની કૌન્સિલમાં મૂકાયેલા “તાલુકદારી સેટલમેન્ટ બિલ” ની બાંજળાડના સંબંધમાં ઠાકોર સાહેબ સર જયવંતસિંહજી કેટલીકવાર મુખ્ય તથા પુને પધાર્યા હતા. તેજ પ્રમાણે બીજા ધણે પ્રસંગે તેઓ મુખ્ય તથા પુના વગેરે સ્થળે પ્રવાસ કરે છે. નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી જયવંતસિંહજી ધણાજ ઉદાર દીવના છે. તેમણે વિવાદહિ અને બીજા પરોપકાર વગેરેનાં ધણાં રંગોમાં રકમો ભરીને પોતાની ઉદારતા બતાવી છે. તે સધળી વીગતવાર લખનાં લખાણ થઇ જાય, તેથી અમે દર્શાવી નથી.

નામદાર ઠાકોર સાહેબ મર જયવંતસિંહજીએ રાજ્યાસનપર બિરાજ્યા પછી પ્રજાના

અને આબાદીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાને યોગ્ય કાળજી રાખી છે, એ વિશે પ્રથમ ક-
 આચું છે. એ સિવાય ન્યાયની જાળતમાં પણ તેઓ સાહેબ આખા કાઠીઆવાડમાં
 નીતમ વૃત્તિ ગણાય છે. તેઓ પોતાની પ્રગતને અદ્ય ન્યાય આપવામાં પોતે સર્વદા
 મુશ્કેલી ખંત રાખે છે. પોતાની મનુષ્ય ન્યાય મેળવવાને આવનાર બંને પક્ષકારો તરફ
 સમાન દ્રષ્ટિથી જોઈને ચોખ્ખો અને નિષ્પક્ષપાતપણાથી ઉમદા ન્યાય આપે છે. તેને માટે
 તેમજ પોતાની એક ખાસ જૂઠી કાંટ રાખી છે. તેમાં તેઓ હમેશાં નિયમસર ગિરાજીને
 આપીશો વગેરેનાં કામ ચલાવે છે તે કામ એટલી તો કાળજીથી અને સત્યતા પૂર્વક ચ-
 લાવે છે કે, જેથી કોઈ પણ પક્ષકારને તેમના સુકાદા વિશે અવિશ્વાસ રહેતો નથી.

નામદાર સર-જયવનસિંહજી જેમ વિદ્વતામાં ધણા કુશળ વૃત્તિ છે, તેમ તેઓ ઇ-
 એજ બાબમાં એક ઉત્તમ વકતા પણ છે. એવી તેમની મર્મ પ્રકારની લાયકાતને લીધે તેઓ
 કાઠિયાવાડના વૃત્તિ મંજીમાં મોટું માન જોગવે છે. કાઠી રાજ્યમાં કોઈ પણ રાજ્ય પ્રક-
 રણી કે ખીજી મોટી જાળનમાં સર જયવનસિંહજીની સલાહ પુછે છે, અથવા તેમને અ-
 એસર તરીકે પસંદ કરીને કામ કરે છે. આ માન તેમને કાંઈ જેવું તેવું નથી. નામ-
 દાર કાઠોર સાહેબ મર જયવનસિંહજી સ્વધર્મ નિષ્ઠામાં પણ ધણા ચૂસ્ત છે. તેમજો ઇ-
 એજ વિદ્યાની કૃતિવણી લેઈને યુરોપાદિ દેશોમાં પ્રવાસ કર્યા છતાં, તેમ યુરોપિયન લો-
 નોને ધણા મહત્તમ રાખ્યા છતાં સ્વધર્મ પાળવામાં ધણાજ વખણાય છે. તે એટ-
 રુપાદી કે, તેમના જેવો સ્વધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મ પર સંપૂર્ણ આસ્થા રાખનાર આખા
 કાઠિયાવાડમાં વૃત્તિ યોગ્ય હશે. તેઓ દરરોજ પ્રભાતમાં સ્નાન કર્યા પછી અમુક સ-
 તે હાથે ભક્તિમાં યુગ્તરે છે. અને તે પછી જોગન કરીને રાત્રનાં કામકાજ કરવા-
 ા પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમને હિંદુ ધર્મસાત્ર વગેરેનું ધણું સાર જ્ઞાન છે. તેઓ હમેશાં સા-
 અ સંબંધી કથા-વાર્તામાં સાર લક્ષ રાખે છે. વળી તેઓ એકાદશી આદિક વૃત્ત પણ
 કરે છે, અને અધિક માસમાં તો તેઓ દિવસમાં માત્ર એકજવાર આદાર કરે છે. આ
 ઉપરથી તેઓ કેવા સ્વધર્મ નિષ્ઠ છે, તેની મર્મને ખાત્રી થશે. સર જયવનસિંહજી સ્વભાવે
 શાન્ત, દયાળુ, ગિરાવંત, સાદા, અને વિવેકી છે.

લોમકીનું રાજ્ય ગવાવાડ પ્રાંતમાં આવેલું છે. એ રાજ્યના તાજામાં ૩૩૨ ચોરસ
 માળા જમીન, ૭૨ ગામ, તથા આમરે ૪૩ તમર માણસની વસ્તી છે. એ રાજ્યની
 એકંદર ઉપર દર વર્ષે આમરે ૪-૫ લાખ રૂપિયાની થાય છે. આ ઉપર કાઠિયાવાડ એ-
 જરિસ તાજાનાં ગમેતી તથા અમદાવાદ જિલ્લામાં એ રાજ્યનાં આવેલાં ગમેતી મળીને
 કુલ છે. આ ઉપરમાંથી નામદાર બ્રિટિશ મરકારને રાખાઈતી તથા યુનાઇટેડ નામદાર
 માળેને જોડતલગીના માળેને એકંદર રૂ. ૪૫૫૩૩ બરવામાં આવે છે. આ રાજ્યને જે
 પગડી વારસ ન દેય, તો નજરગી આપવા વગર દુનઃ સેવાની મનદ નામદાર બ્રિટિશ
 મરકાર તરફથી મળે છે. વર્ષે એક પાંદશાહી વારસે અને ૧૮૭૭ માં મળ્યો છે. આ
 રાજ્યના રાજ્યકર્તા તરફે બ્રિટિશ કાવળીનાં તથા, ત્યારે તેમને ૯ તોપ કાઠી મળે
 આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રધાનો.

વસ્તુપાલ અને તેજપાલ.

વીરધવળ પ્રખ્ય અને રાસમાળા એ બે ગ્રંથો ઉપરથી આ બે હકીકત નીચે પ્રમાણે મળી છે,—

વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બે ભાઇઓ પ્રાગવંદ અગર પોરવાડ જાતિના જૈન ધર્મિ વાણિયા હતા. તેમના પડવાઓ કેટલીક પેઢેડીથી અણહિલવાડ પાટણમાં રહેતા હતા. પરંતુ આ બંને ભાઇઓ મડલીક નગરમાં રહેતા હતા, તેમના પિતાનું નામ અચારાજ અને માતાનું નામ કુમારદેવી હતું. અચારાજના પિતાનું નામ સોમ હતું. તે મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહનો કોશાધિકારી હતો. વળી આ સોમના પિતા ચંદ્રપ્રસાદનો પિતા ચંદ્ર તે ગુર્જર રાજનો મંત્રી હતો. પરંતુ ક્યા રાજનો તે જાણવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમના વડિયો ઉત્તરોત્તર રાજદારમાં મોટા હોદ્દા ભોગવતા આવે હતા. આ બંને ભાઇઓમાં વસ્તુપાલ ધણો વિદ્વાન અને શુદ્ધિશાળી હતો, તેમ ધણો શરવીર અને યુદ્ધના કામમાં પ્રવિણ હતો. તેમને મહાદેવ નામે વડિય બંધેવાં પણ તે શું કામ કરતો હતો, એ વગેરે કંઈ મધ્ય હકીકત જાણવામાં આવી નથી.

કુમારપાલ રાજ્યે પોતાના મસીઆઇ ભાઇ આનંદ (અણોરાજ) સોલંકીને થેલ ગામ ગિરાસમાં આપી પોતાના દરબારમાં સામંત તરીકે રાખ્યો હતો. તેને લવણ પ્રસાદ નામે પુત્ર હતો. (લવણ પ્રસાદના વંશમાં જે રાજ્યો થયા, તે વાઘેલા નામથી ઓળખાયા છે.) તે સોલંકી વંશના છેલા રાજા ભોળા ભીમદેવના વખતમાં મંત્રીની ગોઝે હતો. અને વાઘેલાની જાગીર મિયાય ધોળકા પ્રગણુ પણ તેના કબજામાં હતું, ઇ. સ. ૧૨૧૫ માં ભીમદેવ મરી ગયો, અને અણહિલવાડ પાટણનું રાજ્ય દિલ્હીના પાદશાહ કુતબુદ્દીનના સ્વાધિનમાં ગયા પછી લવણ પ્રસાદ ધોળકામાં પોતાની ગાદી સ્થાપીને હજારે હજારે આખા ગુજરાત અને સોરઠ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડ્યો હતો. તેને મહાન-રાગણી નામે રાણી હતી. તેનાથી તેને વીરધવળ નામે પરાક્રમી પુત્ર થયો હતો. તે લવણપ્રસાદના મરણ પછી તેની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. આ વીરધવળ રાજના વસ્તુપાલ અને તેજપાલ મુખ્ય પ્રધાન હતા. અને તેમનીજ ચતુરાઇ તથા પરાક્રમ વડે વીરધવળ રાજ્યે ગુજરાતમાં વાઘેલા રજપુતોનું મહા બળવાન રાજ સ્થાપ્યું હતું. સને ૧૨૧૫.

એનું કહેવાય છે કે, આ બંને ભાઇઓ યાત્રા કરવા સાર નીકળેવા તે દરતા યત્ન વીરધવળ રાજની રાજ્યાની ધોળકામાં જઈ પહોંચ્યા. એ સમયે વીરધવળ રાજનો કુ-રોહિત સોમેશ્વર નામે મોટો પંડિત હતો. તેણે વસ્તુપાલ, તેજપાલના શુભોની સ્તિ-રાજની આગળ કરી, અને તેમને પ્રધાન પદ ઉપર નિયુક્ત કરવાની બલામણ કરી. તે

જેવામાં લાખો રૂપિયા ખર્ચીને જૈન ધર્મનાં દેહોં કંઠી જાતના આરસ પથ્થરનાં બંધાવેલાં છે. તેની અંદરની કારિગરી એવી તો ઉત્તમ પ્રકારની છે કે, મોટા મોટા મુરશિ-જન શિષ્ય શાસ્ત્રીઓ પણ તે જોઈને સ્પર્મત પડે. પામે છે. ગિરનારના કિલ્લામાં પૂર્વ બાજુની દીવાલ તરફ સુમંત શિખર, મલીનનારાં કર્યાં હતાં. તેને ત્યમનાં ત્રણ જૈન લોકોનાં હારાહાર દેવજો છે. તે પણ વસ્તુપાલ, તેજો નહોતી. તે અપવાસ છે. ગિરનાર ઉપર તેમના વિષે જૈન દેવજોમાંથી છૂટક છૂટક થણા દા વેહેમોમા એટલો ચૂનનાં દરેક લેખતો તર-જુમો કર્નલ ટાડ સાહેબે પોતાની “વેસ્ટર્નની ધર્મ સુધારાની ટોળાઓ” છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ પહાડના શિખર ઉપર ના ઉપર સપ્તર્ષી હતા. ૧ એ લાઇઓએ પધરાવી છે. એ સિવાય તેમણે આં રસકુંપ નામેહ્તો. તે સિધના હાકેશ્વરજીના પ્રબંધમાં લખ્યું છે કે, ગિરનારમાં યાત્રાએ આવનારા લોકો પાસેથી ભરડા લોકો પૂર્વે થયેલા રાજાઓએ કરી આપેલા કર લેતા હતા. તે વસ્તુપાલે બંધ કરીને ભરડાઓને કુંહાડી નામનું ગામ આપ્યું હતું. ગિરનારના લેખો તથા કેટલાક ગ્રંથો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, વસ્તુપાલ તેમપાસે નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધર્મનાં કાર્યો કર્યાં હતાં.

૧૩૦૦ જીન પ્રાસાદ શિખર બંધ કરાવ્યા.

૩૨૦૨ છજીંદાર કરાવ્યા.

૧૦૦૦૦૦ મહાદેવનાં લિંગ સ્થાપ્યાં.

૧૦૫૦૦૦ જીન બિંબ નવાં કરાવ્યાં.

૮૪ મસીદા કરાવી.

૮૮૪ ઔપધશાળાઓ સ્થાપી.

૮૪ સરોવર બંધાવ્યાં.

૩૬ ગઢ બંધાવ્યા.

૪૦૦ પાણીની ચરખો કરાવી.

૪૬૪ વાવો ખોદાવી.

૯૦૦ કૂવા ખોદાવ્યા.

૭૦૦ ધર્મશાળાઓ બંધાવી.

વીરધવળ રાજ પોતાનું રાજ્ય ધણીજ ન્યાયથી ચલાવી પ્રજાને અતિ મુખ હોતો. તે પોતાના ચતુરને જેવો કાળ સરખો હતો, તેવોજ તે રૈયતને સુખનો તો. તે દયાળું, ક્ષમાવાન, અને ધાર્મિક હોતો. તેની પ્રજા અને નેહકર ચાકરો ધણુંજ ચઢતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૨૩૯ માં તે મરણ પામ્યો, સારે તેના શોકથી ૧૮૦ કરો તેની સાથે ચિતામાં પડી બળી મુઝા હતા. અને બીજાઓ પડવા જતા હતા, તેજપાલે લશ્કરી બળથી અટકાવ્યા હતા. વીરધવળ આટલો બધો લોક પ્રિય રાજ હોય હોય, તે પણ આ બંને ભાષણોના પ્રતાપથીજ. વીરધવળના પછી તેના પુત્ર વિરધવેજ વસ્તુપાલે ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો.

વીરધવળ રાજ બ્યારે વસ્તુપાલને ધોલકા તથા ખંભાતનું રાજ સોંપીને તેજપાલની સાથે ગુજરાતમાં દિગ્વિજય કરવા સાર નીકળ્યો હતો, ત્યારે વસ્તુપાલે ખંભાતમાં જઈને પ્રજાના મુખ તથા આબાદીને માટે ઘણી પ્રકારના સુધારા કર્યા હતા. તે ન્યાય પ્રમાણે સ- જ્ય ચલાવતો હતો. અને પોતાના સેવકોને કહેતો હતો કે, આપણે કોઈ પણ પ્રકારે પ્ર- જ્ઞને પીડા થાય, એવું કર્તવ્ય કરવું નહિ. તેણે દેશમાંથી ચોરી તથા બળિંચારું જડાઈ કાઢી નાખવાને ધણો શ્રમ લીધો હતો. તેના ભયથી ગણિકાઓ પણ બહુ પતિ કરવાનું કામ છોડી દેઈને એક પતિવાળી થઈ હતી. તેની રાજ્ય કાર્કિદીમાં સારા નરોનો ઉદય અને જુરાનો અસ્ત થયો હતો. એ સમયે કેટલાક વહાણવરી ચોરો લોકોની જીંઘા તથા બા- બકોને ચોરી જઈને પરદેશમાં વેચી ખાતા હતા, તેમને તેમ કરતાં અટકાવીને ચોગ્ય નસી- મત આપી હતી. તેણે નગરમાં છાસ વેચવાનો ચાલ બંધ કરાવ્યો હતો. વસ્તુપાલનું ભા- ધણુ સૌને અમૃતના જેવું મીઠું લાગતું હતું. તે વિદ્વાનોને ધણુંજ માન આપતો હતો. તેણે ખંભાતની આસપાસ કુંઘ બાગો કરાવી હતી. તેમ સારાં સરોવર વાવો અને કૂવા વગેરે જળાશયો બંધાવ્યાં હતાં. તથા પ્રવાસી લોકોને તૃપ્ત કરવા પાણીની પરબો મંડાવી હતી. ખં- બાતમાં એક બ્રહ્મપુરી કરાવીને તેમાં સારાં સારાં ઘર બંધાવ્યાં હતાં. અને તે વિદ્વાન બ્રા- હ્મણોને રહેવા સાર આપ્યાં હતાં. જેમાં બ્રાહ્મણો સદાય સામવેદનું ગાન કરતા હતા. અને તેમની નારીઓ વસ્તુપાલના યશનું ગાન કરતી હતી. તેણે સન્યાસીઓને રહેવાના ઘરો, તથા જૈન ધર્મના સાધુઓને માટે પૌરાધણાઓ કરાવી હતી. તે વેદ ધર્મને તથા ધર્મને સરખુ-માન આપતો હતો. યાત્રાળુ લોકોના મુખને સાર તેણે મામેગામ અતજ જાગાઓ સ્થાપિ હતી. તેમાં શૂખ્યા જનોને ભાવનાં બોજન તંબોળ સહિત મળતાં હતાં. લોકોના રોગ મટાડવાને તેણે ધણાક વૈદોને રાખ્યા હતા. તેઓ પ્રજાનું દુઃખ નિવારણ ક- રમના ઉપાયો શોધવામાંજ પોતાનું આયુષ્ય ગાળતા હતા. વિદ્યા કળામાં કુશળ એવા પં- ડિતોની સભ્યમાં વસ્તુપાલ નિરંતર ધિરાજતો હતો. સૌમાદિત્ય, કમલાદિત્ય, અને નાર્મી પં- ડિત હતાદિ ૧૦૮ ધંડોના તેના દરબારમાં હતા. એ સમયમાં કવિઓની પરીક્ષા ઘણી ક- રિણુ થતી હતી. કાવ્ય રમથા તથા પાદપ્રતિ પુરાવવાનો ચાલ ધણો હતો. વળી રાજ્યો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે વસ્તુ ઉપર ચીઘ કવિના કથવતા હતા. આ સર્વ સુધારા વસ્તુ- પાલ અને તેજપાલ જેવા રાણા રાજમંત્રીઓની સહાયના વડેજ થયા હતા.

વસ્તુપાલે બીજું ધણું દ્રવ્ય દેહરાં વગેરે બંધાવવામાં અરચ્યું હતું. તેણે આશુ ઉપર

દેવતાઓ સાથે રૂપિયા ખરીદીને જૈન ધર્મનાં દેહોરં ઉંચી જાતના આરસ પચ્ચરનાં બંધારેલાં છે. તેની અદરની કારિગરી એટલી તો ઉત્તમ પ્રકારની છે કે, મોટા મોટા મુરેશ્વર સિંધ શાસ્ત્રીઓ પણ તે જોઈને સ્વસ્થ થઈ પામે છે. ગિરનારના કિલ્લામાં પૂર્વ બાજુની દીવાલ તરફ સુગત શિખર, મળીનનારા કર્યા હતા તેને જમનાં ત્રણ જૈન લોકોનાં હારોહાર દેવળો છે. તે પણ વસ્તુપાત્ર, તેજો નહોતી તે અપત્રાય છે. ગિરનાર ઉપર તેમના વિષે જૈન દેવળોમાંથી છૂટક છૂટક ઘણા હા વેહેમોના જોડેલા ચૂલકાંના દરેક લેખનો તરબુત્રો કર્નેલ ટાડ સાહેબે પોતાની “વેસ્ટર્નની ધર્મ સુધારાની ટ્રાન્સાક્ટો” છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ પહાડના શિખર ઉપર ના ઉપર સપૂર્ણ હતો. ૧૧ એ બાહ્યોએ પકારાવી છે એ સિવાય તેમણે આં રસકુપ નામેહરો તે બિધના હાકેમરૂઢવળ પ્રબધમાં લખ્યું છે કે, ગિરનારના યાત્રાએ આવનારા લોકો પાસેથી ભરડા લોકો પૂર્વે થયેલા રાત્રીઓ કરી આપેલો કર લેતા હતા તે વસ્તુપાસે બંધ કરીને ભરડાઓને કુંહાડી નામનું ગામ આપ્યું હતું ગિરનારના લેખો તથા કેટલાક ગ્રંથો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે, વસ્તુપાસ તેજપાસે નીચે લખ્યા પ્રમાણે ધર્મનાં કર્યો કર્યા હતાં.

૧૩૦૦ જીન પ્રાસાદ શિખર બધ કરાવ્યા.

૩૨૦૨ જીહોદાર કરાવ્યા.

૧૦૦૦૦૦ મહાદેવના લિંગ રચાયાં.

૧૦૫૦૦૦ જીન બિગ નવા કરાવ્યા

૮૪ મમીદો કરાવી.

૯૮૪ ઔપધશાળાઓ રચાવી.

૮૪ સરોવર બધાવ્યાં.

૩૬ ગદ બધાવ્યા.

૪૦૦ પાણીની પરમો કરાવી.

૪૬૪ વાવો બોદાવી.

૯૦૦ કૂવા બોદાવ્યા.

૭૦૦ ધર્મશાળાઓ બધાવી.

છલું સરકત પુસ્તકમાલખેલું છે કે, સર્વત ૧૨૯૮ ત્રી) સાલમા
વાળીયા ગામમા વસ્તુપાને દેહ ત્યામ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી સર્વ
ભાઈ તેજપાલ મરણ પામ્યો હતો વીરધર નાના ના પુરોહિત સોમેશ્વર
વર્ણુનું “કિર્તિ કૌમુદિ” નામે જીવંત મા તે મરણ પુછે તેમા પણ વસ્તુપાલ,
ની કીર્તિ વર્ણવેલી છે નીકી બળી મુઆ હતા

અટકાવ્યા હતા વીરધર

તે ભાઈઓના પ્રતાપથી

સાચો હતો

મલ

અમારે વસ્તુપાલને ધ્યા

અકબર, બાદશાહનો આ પ્રખ્યાત દિવાન લાડોરનો ખતરી હતો તે બાળક હતો
તેમારે તેને નિર્ધન મૂકીને તેનો બાપ મરણ પામ્યો હતો ઉમર આવતા તેને કારકુની
જગો મૂળી પેતાના બુદ્ધિમા વડે તે આ હવડા સ્થિતિમાથી શેરશાહ સુરની સત્તામા
ઉચે હરબને ચઢ્યો હતો એ સુનતાને ગફર લોગેના પહાડી મુલકમા મોટા મનપૂત પત્થરોનો
ગઢ ચણાવ્યો, તેનો ઉપરી ટોડરમલ હતો તે મમમા તેની ખબરદારી અને લાયકોને
માટે તેને રોગશાહ તરફથી બહુ શાબાશી મળી હતી રોગશાહ સુર બખાળાનો હાકેમ હતો
અકમરના બાપ હુમાયુનો પરાજય કરીને તેને હિંદમાથી હામી ઉહાડનારે અકબર હતો ખીજ
પગલું પાદશાહો નરના શેરશાહ વધારે સારો હતો તેણે હિંદુ રૈયત ઉપર ધર્મની બાપ
તમા કાંઈ જૂનમ કરેલો જણાતો નથી તેણે સુમાનગાના, રસ્તા અને નનાણ બેઠાવ્યા
હતા, તથા ઝોડો રોપાવ્યા હતા આ ચતુર વાંચાહતા હાય નીચે ટોડરમલનું મન બહુ
કેળવાયું હતું અને તેના મનની શક્તિઓ ખીરી હતી, તેથી તે અકમરને પાડુન કામે
લાગ્યો તેણે અકમરની ઝેરી સેના બગવી કે તેની કીર્તિ અમર થઈ

ટોડરમલને અકમર બાદશાહે “વધીયુ-સુલતાન” અને “સુમિદ્-ઇ-દિવાન”
નો ઇનામ આપ્યો હતો સર એચ, ઇલિયટના અથ ઉપરથી પાછળ કહેવામા આવ્યું
છે કે રાજ ટોડરમન ગાતે ખતરી હતો પણ એકદીન્દરનું કૃત ઇનિહામમા જણાવ્યું
છે કે તે પત્નળનો કાયસ્થ હતો ઇ સ ૧૫૫૩મા તેો ચન્ડલતમા મરકારી નોકરી
મળી હતી, ત્યાં તેને લશ્કરી નાયબુ અને વસ્તુના ખાતાનું એ બે કામ સોંપામા
આપ્યા હતા પછી તેની બદલી બગાગામા થઈ હતી ત્યાં પણ મારી ચાકરી બળક
વાળી તેો દિલ્લી બોનાની વજર શાહ મનસુનનો મુખ્ય પેદાશ નીચો હતો વસ્તુના
ખાતામા સુધારો કરવાનું કામ તેણે આદિ આરંભ્યું હતું

રાજ ટોડરમલ ધણો બુદ્ધિવાન, બહાદુર અને નિમ્મલવાન પ્રધાન હતો અને વિ
જ્ઞાન હતા સૌથીક લાખોગા તેને નવાદની બનાવીને જર મેળનો હતો પ્રખ્યાત અથ
કાર અને રાફાર અથુવકજીવ લખે છે કે, — “પ્રમાણિપણમા રીરે રસ્તે ચાલવા
ના મર હમા, કામની માટેનારીમા, અને રાજકારનાર કરવાની શક્તિમા એના સરખ
ખીનો નર દિલ્હિયાનમાં એ વેળાએ નહોતો

આ પગે વસ્તુના ખાતાના સુધાર કરવામાં, મુનાઓ અને સલાહ આપવામાં

છર્ણ સરકૃત પુસ્તકમા લખેલું છે કે, સંવત ૧૨૯૮ ની સાલમા વસુધાવાસીના પાણીયા ગામમા વસ્તુપાને જેઠ ત્યામ કર્યો હતો અને ત્યાર પછી સર્વને જાણીને ભાઈ તેજપાલ મરણ પામ્યો હતો. વીરધ ત્યાંના પુરોહિત સોમેશ્વરે નિ રાજમલને વર્ણવું “કિર્તિ કૌમુદિ” નામે જોડેલા આ તે મરણ પુછે તેમા પણ વસ્તુપાલ, તેજપાલની કીર્તિ વર્ણવેલી છે. આથી બળી મુઆ હતા.

અટકાવ્યા હતા વીરધ

નિ ભાઈઓના પ્રતાપથી

સાડયો હતો

મલ

આરે વસ્તુપાલને ધ્રોવ

અકબર, પાદશાહનો આ પ્રખ્યાત દિવાન લાહોરનો ખતરી હતો તે બાળક હતો તેનારે તેને નિર્ધન મૂકીને તેના બાપ મરણ પામ્યો હતો ઉમરે આવતા તેને કારકુનની જુઓ મળી પેતાના શુદ્ધિબાગ વડે તે આ હલકી રિયતિમાથી શેરશાહ સુરની સત્તામા ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યો હતો એ સુલતાને ગફર લોગના પહાડી મુલકમા મોટા મજબૂત પત્થરોનો ગઢ બાંધાવ્યો, તેના ઉપરી ટાડરમલ હતો તે કામમા તેની બળદારી અને લાયકીને માટે તેને રોચ્યાહ તરફથી બહુ શાખારી મળી હતી રોચ્યાહ સુર બગાળાનો હાકમ હતો અકબરના બાપ હુમાયુનો પરાજય કરીને તેને હિંદમાવી હામી કહાડનારે એજ હતો ખીજ પહાણ પાદશાહો કરતા શેરશાહ વધારે સારો હતો. તેણે હિંદુ દૈયત ઉપર ધર્મની બાન તમા કાંઈ જૂલમ કરેલો જણાતો નથી તેણે મુસાફરના, રસ્તા અને નવાણ બંધાવ્યા હતા, તથા ઝાડો રોપાવ્યા હતા આ અગર પાદશાહના હાથ નીચે ટાડરમલનું મન બહુ અગવાયુ હતું અને તેના મનની શક્તિઓ ખીની હતી, તેથી તે અકબરને બહુજ કામે લાગેો તેણે અકબરની એની સેવા બજાવી કે તેની કીર્તિ અમર થઈ

ટાડરમલને અકબર પાદશાહે “વકીલુ-સુલતાન” અને “મુશિક્ક-ઇ-દિવાન” નો ઇતકાબ આપ્યો હતો સર એચ, ઇલિયટના મથ ઉપરથી પ્રાજ્ઞ કહેનામા આન્યુ છે કે રાજ ટાડરમલ યાતે ખતરી હતો, પણ એકફોન્સ્ટન કૃત ઇતિહાસમા જણાવ્યું છે કે તે પંડિતનો કાયસ્થ હતો ઇ સ ૧૫૫૩મા તેને મુજબતમા સરકારી નોમરી મળી હતી. ત્યાં તેને લશ્કરી નાયબુ અને વસુનાત ખાતાનું એ બે કામ સોંપનામા આવ્યા હતા પછી તેની બદલી બગાળામા થઈ હતી લા પણ સારી ચાકરી બજાવી પામી તેને દિલ્લી બોનાવી વજર શાહ મનસુરનો મુખ્ય પૈતાકાર તીઓ હતો વસુનાત ખાતામા મુધારો કરનાર કામ તેણે અહિં આરબ્યુ હતું

રાજ ટાડરમલ ઘણો શુદ્ધિવાન, બહાદુર અને નિમ લગાન પ્રધાન હતો. જાતે વિ કાત છતાં ધારીક લગાઇઓમા તેણે ગજાદની ખતાવીને જય મેળવ્યો હતો પ્રખ્યાત મથ કાર અને સંદાર અશ્વવદ્જન ડામે છે કે, — “પ્રમાણિકપણામા, મીરે રસ્તે ચાલવાના, નરદાઇમા, કામની માફેનમારીમા, અને રાજકારનાર કરનાની શક્તિમા એના સરખો ખીન્ને ૧૨ હિંદુધાનમા એ વેળાએ નહોતો

અજાની વસુવાન ખાતાના મુધાર કરનામા, મુલનાઓ આ સત્તહ આપવામા તે

કોરો હરકોઈ ફરીઆદી ખેંચીને ઘટ વગાડી શકે તેવી જગ્યાએ રાખતા. તેમ કંટલાક લેઈ ઇન્સાફની કોર્ટનાં દાર સદા ખુલાંજ રાખતા. ત્યાંથી અને દયાળુ દીલના પાઠશાહ અકબરશાહે એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે; નિત્ય સવારમાં ઉઠી નાહી ધોષા નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરીને જો કલાક રાજમેહેલના ઝરખામાં બેસતા. ત્યાં જો કોઈ પોકાર કરતું આવે, તેની ફરિયાદ સાંભળતા. એ ઝરખા નીચે રાજમાર્ગ હતો. ત્યાં થઈને ગાડી ધોડાને જવાની મનાઈ હતી. માત્ર મનુષ્યોનેજ જવાની છુટ હતી. વચમાં નેકીદારો સોનાની છડીઓ લેઈને ઉભા રહેતા. તેઓ સર્વને પોકારીને કહેતા કે;—“અકબરશાહ ધર્મસનપર ધિરાજમાન હુવે હૈ. જિરફો કુમ્હ ફરિયાદ હોવે ઉરફો વહાં ખુલાતે હૈ. શાહ વ શાહુકાર, વજીર વા દિવાન, નવાબ વા સુબા, અમીર વા ઉમરાવ, કિસીકાહી જુલમ હોવે, તૈ નિહર હોકે આઝો, ઔર કહો. અદલતે ઘેરે સબી સમાન હૈ.” રાજ માર્ગને છેડે ચોકીઓ હતી, ત્યાં વાજીત્રોમાં એવાજ અર્થના બોલ મવાતા. તે સાંભળી આખા શહેરમાં ચોકીએ ચોકીએ એવી મર્મના થઈ રહેતી. તેથી સર્વ પ્રજાને ખબર પડતી કે અકબરશાહ ઇન્સાફની માદીએ ધિરાજમાન થયા છે. જો ઉપરથી જો લોકોને ફરીયાદ કરવી હોય, તે મેહેલના ઝરખા નીચે જઈને અગાઉથી બેસતા અને ફરિયાદ! ફરિયાદ! ફરિયાદ! એમ પોકાર કરતા કે તુરત બાદશાહ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી અરજ સાંભળતા. અને તેનો ઇન્સાફ તેજ વખતે આપી દેતા.

એક દિવસે અકબરશાહ પોતાના રાજમેહેલના ઝરખામાં બેઠા હતા. ત્યાં શરીરે ભરમ લગાવી, એક લંગોટી વાળી, ખાંધે એક પુટેલું તુંબડું, અને ધણું યીગડાંવાળી ગોદડી લટકાવી, હાથમાં ત્રિશૂળ, કપાળમાં સિંદુરું તિલક અને આખો શરેલી ભયંકર એવા જોગી વેગે આપણો આ અલિન નામક (ખીરબલ) ફરિયાદીના ઝોટલે ચડીને “ફિરયાદ હૈ! ફિરયાદ હૈ! ફિરયાદ હૈ! ફિરયાદ હૈ!” એ શબ્દો ઉચ્ચે સ્વરે પોકારીને ઉભો રહ્યો. એ સાંભળીને બાદશાહે તુરત તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આ વિચિત્ર વેપના ફરિયાદીને જોઈને બાદશાહને જરા નવાઈ લાગી. તેમણે બપૂં કે આ ફકીર કે વૈરાગી નહિ, પણ કોઈ બિલક્ષણ પુરૂષ છે. પછી બાદશાહે તેને પુછ્યું કે, તમે કોણ છો? અને તમારાપર શો જુલમ ચુલ્યાં છે? ખીરબલે ઉત્તરમાં કહ્યું કે;—

પાપા હીરા લાખકા, આપા બેચન કાન;

છિના લિયા છક્ક લગા, ઝૈરી દગાદિખાન.

એ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું કે, મારા રાજમાં આવો જુલમ કરી શકે, તેનો કોણ છે? એ કહેરીનું નામ દો. હમણાંજ તેને હું પકડી મંગાવું, અને ચોગ સગ્નએ પહોંચાવું. પછી ખીરબલે ખીજાં શ્લોક કવિતા વગેરે કહીને પોતાની કવિત્વ રક્તિ અને આતુર્ય બતાવ્યું. અકબર પાદશાહ તેની અપૂર્વ રિદ્ધતા, ચતુરાઈ, અને હાલતજવાળી જોઈને તાવુજ થયો. પછી અનિચય પ્રસન્ન થઈને તેને ભારે સ્તીરપાવ આપ્યો. અને દરરોજ પોતાની કચેરીમાં આજવાની પરવાનગી મળી. ખીરબલે પેલા રચનતખોર ભૂઆ દરવાનની વાત બાદશાહની આગળ પ્રગટ કરી હતી. તેથી બાદશાહે તેને ચોગ સાસન આપ્યું હતું.

એ પ્રમાણે ખીરબલને ગરીબાદને લીધે બાદશાહની મુલાકાત લેનામાં પ્રથમ ભારે હુમ પાડ્યું હતું. તે છતાં તેણે દિમન નહિ દારેનાં પોતાના મઠા જુદા બન વગેરે

ઉપર કલા પ્રમાણે બાદશાહને તે મળી શક્યો હતો. અને પહેલીજ સુલ્તાનના આજ્ઞા શાહનું મન રબળ કરીને પોતાનો દેતુ પાર પાડ્યો હતો. પોતાને મળેલી બધીજ વસ્તુઓ તે બાદશાહની હસ્તુરમાં નિલ જવા લાગ્યો. પિદ્દાનોની સભામાં તે એક દિવસે ૬૬ દીપવા લાગ્યો. અર્થે પિદ્દાનો પશુ તેનું બુદ્ધિબળ અને હાજરજવાબી બોધવા બધ જતા હતા. થોડા વખતમાં તે બાદશાહનો પૂર્ણ માનિતો અને વિશ્વાસુ-વધ જતા હતા. અને આગળ જતાં ચક્રને ચક્રને અકબરના પ્રધાન મંડળમાં તેની મહત્તા ચક્ર હતા.

અકબર બાદશાહના દરબારમાં હિંદી કવિઓમાં સર્વથી અદિઆતો ખીરબલ - હતા. તેથી તેને પોતાની હસ્તુરમાં રાખી બહુ માન આપતો હતો. વળી તેને “કવિરાજ” તરીકે ખ્યાલ આપ્યો હતો. અકબર જેવો લગાઇમાં શરે અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો; તે-વેળ તે વિદ્યા વિધાનમાં નિયો હતો. મોટા મોટા મુદ્દાં અને રાષ્ટ્રીયોને મોખ્ખી તેજના વાદવિવાદમાં આનંદ માણતો હતો. મુઘાં ફેણ અને અધુસદ્ગત તો તેના આશ્રય વડે તેના જેટલાજ પ્રમિદ્ધ થઇ ગયા છે. એના વખતના મિયાં તાનસેને સમિત કળામાં જે કીર્તિ મેળવી છે, તેવી હજી દોઢએ મેળવીજ નથી જગત્તાથ પડિત દક્ષિણમાંથી આવીને તેના આશ્રય વડે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા અને પોતાનું પ્રકટ કરિત તથા કવિશુ પાડિલ દર્શાવીને સ્મરૂત વિદ્યાના ગુપ્ત થતા દર્શાવે ધડીબર ખૂબ તેજસ્વી કવો હતો. ગંગ કવિ સાહિત્યનાં અનેક કવિત વખતો વખત અકબરશાહની આગળ દેખાવ કરતો હતો. એવામાં ખીરબલે આવીને પોતાનું આતુર તથા કરિત અકબરની આગળ બતાવ્યું હતું.

કર્ણુ હતું, અને હિંદુ ધર્મને તથા ગાયને તે માન આપતો હતો, ઇસાદિ અકબરનાં મ-
હા કાર્યોમાં ધણું કરીને ખીરખલનોજ પ્રતાપ હતો, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.
ખીરખલે ધણુંક રાજદારી કામો પણ કર્યાં છે. તેણે સેનાપતિ થઈને અનેક લડાઈઓમાં,
અગ્રેસરપણે ભાગ લીધો છે, અને તેમાં પોતાનું પરાક્રમ બતાવી જય મેળવ્યા છે. આ વિ-
દ્વાન અને શરો પ્રધાન છેવટે અશ્વગાનીસ્થાનના રોશનિઆ અને યુસુફઝાદ નામે પઠાણ
લોકો સાથેની લડાઈમાં ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મરણ પામ્યો હતો. એ રીતે આ મહા પુરુષને,
થઈ ગયાને આજે ૩૦૯ વર્ષ થયાં છે.

ખીરખલના એવા અકસ્માત મૃત્યુથી અકબર જેવા મહાન્ પાદશાહના મન ઉપર શો-
કનો કારી જન્મ થયો હતો. તેના મરણની દિલગીરી અકબરના હૃદયમાં બહુ લાંબા વ-
ખત સુધી રહી હતી. એ ઉપરથી ખીરખલ તેને કટથો બધો બ્દાયો હતો, તેની વિશેષ
ખાત્રી સર્વને થઈ હતી. ખીરખલ ખરેખર મહા પુરુષ હતો. તેની વાતચિત હડાપણુ બરેલી,
અને વાણી મધુરી તથા રસીક હતી. તેની ચતુરાઈ અને હડાપણુનાં વચનો બરતખડનાં
લોકો હજી ભૂલી ગયા નથી. ઉપર કહ્યું છે તેમ અકબર અને ખીરખલ અથવા બાદશાહ
અને લખાની ધણીક કહાણીઓ હજી લોકોમાં ચાલે છે મહાન્ અકબરને અર્ધાચિન કા-
ળનો વિક્રમ, અને ખીરખલને કાલીદાસ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.

ફૈઝી અને અબુલફઝલ.

આ બે નામાકિત પુરુષો સુખારિક નામે એક વિદ્વાન પુરુષના પુત્ર હતા. સુખારિ-
કનો બાપ શેખ ખીજર સિંધમાંથી આવીને નાધોર નગરમાં વસ્યો હતો. સુખારિકનો
જન્મ નાધોરમાંજ થયો હતો, તે બહુ બુદ્ધિવાન અને ધર્મ સંબધી ઉદાર વિચારનો હતો.
તે નાધોરથી આગ્રે જઈને એક પાંદ્યાળા અધ્યાવતો હતો. પ્રથમ તે સુન્ની મતનો હતો,
પણ પછીથી શીઆ થયો હતો. સાર પછી પ્રાચીન આર્ય પડિતોની રિલસુરીનાં એટલે
તત્વગાનનાં પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યો. તેથી તે વહેમમાંથી મુક્ત થયો હતો. તેના શત્રુ તેને
નાસ્તિક કહી એટલા સતાવતા કે પાંદ્યાળા બંધ કરી તેને કુટુબ સહિત આગ્રેથી નાસતું
પકડ્યું હતું. ફૈઝી અને અબુલફઝલ એ બે તેના દિકરા હેખાઈતા મુસલમાન હતા; પણ તે
ઓના મનમાં મુસલમાની ધર્મ સંબધી ઉડી આરચા નહોતી.

મહાન્ અકબર પોતાના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષમાં ચિતોડના ઘેરાત કામ ચલાવતો
હતો. તેવામાં ફૈઝીની કવિતા તેના જાણવામાં આવ્યાથી તેને પોતાની દરજીયા સન્માન
પૂર્વક બોલાવ્યો હતો. આ તરફ કવિ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ વડે ઉતાવળે અકબરનો માનીતો
થઈ પડ્યો, અને તેની સત્તા દરબારમાં વિશેષ જામી. હિંદુરાજો અને વિદ્વાનો અ-
ભ્યાસ કરનાર પદોને મુસલમાન હિંદમાં ફૈઝી* હતો. એ કામ અકબરની આજ્ઞાથી તેણે

* “અબુ ફિઝી” નામનો આરબીય પંદિત ઈ. સ. ૯૭૦ માં જન્મ્યો હતો, અને ઈ. સ. ૧૦૩૮ માં મરણ પામ્યો હતો. તે જ્યોતિષ ધિગયા માટે હિંદમાં આવ્યો હતો. તેણે રાખ્ય તથા યોગ રાજ વિધાના એકે એક મથના આરબી શાપામાં આપાવરો કર્યા હતા તેમજ હિંદુઓના સાહિત્ય અને વિદ્યાન શાસ્ત્ર સંબધી પબ્લિક પુસ્તકોનાં આગાર કરી નયો હતો.

ઉપર કલા પ્રમાણે બાદશાહને તે મળી શક્યો હતો. અને પહેલીજ મુલાકાતમાં બીરબલ શાહનું મન રમન કરીને પોતાનો હેતુ પાર પાડ્યો હતો. પોતાને મળેલી પદ્મવતીના પુત્ર તો બાદશાહની હજુરમાં નિલ જવા લાગ્યો વિદ્વાનોની સભામાં તે એક હીરના જેવો ઢક દીપવા લાગ્યો સર્વ વિદ્વાનો પણ તેનું બુદ્ધિબળ અને હાનરજનાથી નેહાઈ જઈ થઈ જતા હતા. યોગ વખતમા તે બાદશાહનો પૂર્ણ માનિતો અને વિશ્વાસુ થઈ જઈ હતો. અને આગળ જતાં ચક્રને ચક્રને અકબરના પ્રધાન મંત્રીમાં તેની ગણના થઈ જઈ હતી.

અકબર બાદશાહના દરબારમાં હિંદી કવિઓમાં સર્વથી ચરિઆતો બીરબલ હતો. તેથી તેને પોતાની હજુરમાં રાખી બહુ માન આપતો હતો. વળી તેને “કવિગજ” નો ઇતિહાસ આપ્યો હતો. અકબર જેવો લગાઈયા ચરો અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો; તે-વોજ તે વિદ્યા વિદ્યામાં રસિયો હતો. મોટા મોટા મુસ્લિમ અને શાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમના વાદવિવાદમાં આનંદ માણતો હતો. મુઘલ ફૈઝ અને અબુલફઝ તો તેના આશ્રય વડે તેના જેટલાજ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. એના વખતના મિયાં તાનસેને સર્જિત કળામા જે કાલિ મેળવી છે. તેવી હજી કાંઈએ મેળવીજ નથી. જગન્નાથ પંડિત દક્ષિણમાંથી આવીને તેના આશ્રય વડે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. અને પોતાનું રક્ત કનિત તથા કલિયુ પાડિલ દર્શાવીને સરકૂત પિધાના ગુરૂ થતા દર્શાવે ધડીમર ખૂબ તેજસ્વી થઈ હતો. ગંગ કવિ સાહિત્યનાં અનેક કવિત વખતે વખત અકબરશાહની આગળ ફેંક્યાજ કરતો હતો એવામાં બીરબલે આવીને પોતાનું ચાતુર્ય તથા કલિયુ અકબર આગળ બતાવ્યું હતું.

કર્મ હતું, અને હિંદુ ધર્મને તથા માનવે તે માન આપતો હતો, ઇસાઈ અકબરનાં મ-
હા કામોમા ધણું કરીને ખીરખલનો પ્રતાપ હતો, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.
ખીરખલે ધણીક રાજદારી કામો પણ કર્યા છે. તેણે સેનાપતિ થઈને અનેક લડાઈઓમાં
અગ્રેસરપણે ભાગ લીધો છે, અને તેમા પોતાનું પરાક્રમ બતાવી જ્ય મેળવ્યા છે. આ વિ-
દ્વાન અને શૂરો પ્રધાન છેવટે અફઘાનીસ્થાનમા રોશનિઆ અને મુસુલમાન નામે પહાણ
લોકો સાથેની લડાઈમા ૪ સ. ૧૫૮૫ મા મરણ પામ્યો હતો. એ રીતે આ મહા પુરુષને
થઈ ગયાને આજે ૩૦૯ વર્ષ થયાં છે.

ખીરખલના એવા અકસ્માત ચતુર્થી અકબર જેવા મહાન્ પાદશાહના મન ઉપર શો-
કનો કારી જન્મ થયો હતો. તેના મરણની દિવગીરી અકબરના હૃદયમાં બહુ લાખા વ-
ખત સુધી રહી હતી એ ઉપરથી ખીરખલ તેને કટથો બધો બહાયો હતો, તેની વિશેષ
ખાત્રી સર્વને થઈ હતી. ખીરખલ ખરેખર મહા પુરુષ હતો. તેની વાતચિત્ત હાપણુ ભરેલી,
અને વાણી મધુરી તથા રસીક હતી. તેની ચતુરાઈ અને હાપણુનાં વચનો ભરતખડના
લોકો હતું ભૂલી ગયા નથી. ઉપર કહ્યું છે તેમ અકબર અને ખીરખલ અથવા પાદશાહ
અને લખાની ધણીક કહાણીઓ હતું લોકોમાં ચાલે છે મહાન્ અકબરને અર્ચિયન કા-
ળનો વિક્રમ, અને ખીરખલને કાલીદાસ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.

ફૈઝી અને અબુલફઝલ.

આ બે નામાકિત પુરુષો મુખ્યારિક નામે એક વિદ્વાન પુરુષના પુત્ર હતા. મુખ્યારિક-
કનો બાપ શેખ ખીજર સિંધમાથી આવીને નાધોર નગરમા વસ્યો હતો. મુખ્યારિકનો
જન્મ નાધોરમા જ થયો હતો, તે બહુ બુદ્ધિવાન અને ધર્મ સખી ઉદાર વિચારનો હતો.
તે નાધોરથી આગ્રે જઈને એક પાઠશાળા ચલાવતો હતો. પ્રથમ તે મુન્ત્રી મતનો હતો,
પણ પછીથી શીઆ થયો હતો. ચાર પછી પ્રાચીન આર્ય પંડિતોની શિક્ષકરીનાં એટલે
તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાચવા લાગ્યો. તેથી તે વહેમમાથી મુક્ત થયો હતો. તેના શત્રુ તેને
નાસ્તિક કહી એટલા સતાવતા કે પાઠશાળા બંધ કરી તેને કુટુંબ સહિત આગ્રેથી નાસવું
પડ્યું હતું. ફૈઝી અને અબુલફઝલ એ બે તેના દિકરા દેખાઈતા મુસલમાન હતા, પણ તે
એના મનમા મુસલમાની ધર્મ સખી ઉડી આરથા નહોતી.

મહાન્ અકબર પોતાના રાજ્યના ૧૨ મા વર્ષમાં ચિતોડના ઘેરાતુ કામ ચલાવતો
હતો. તેવામા ફૈઝીની કવિતા તેના જાણુકામાં આવ્યાથી તેને પોતાની હજુરમા સન્માન
પૂર્વક બોલાવ્યો હતો. આ તરફ કવિ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ વડે ઉતાવળે અગરનો માનીતો
થઈ પડ્યો, અને તેની સત્તા દરબારમા વિરોધ જમી. હિંદુસાહેબો અને વિદ્વાનો અ-
ભ્યાસ કરનાર પહેલો મુમવમાન હિંદુમા ફૈઝી* હતો. એ કામ અગરની આગાથી તેણે

* “અબુ ફઝી” નામનો આરજીય પંડિત ઈ. સ. ૬૭૦ મા જન્મ્યો હતો, અને ઈ. સ.
૧૦૩૮ મા મરણ પામ્યો હતો. તે જ્યોતિષ સિખવા માટે દિંદમા આવ્યો હતો. તેણે સાખ્ય તથા
યોગ સાહ્ય વિવેચના એકે એક મથના આરજી લાપામા લાપાતરો કર્યા હતા તેમજ હિંદુઓના
સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન સાહ્ય સખી ધણીક પુસ્તકો લાપાતર કરી નવો દત્તો.

કરવા માંડ્યું હતું કે પોતાની મેળે, તે નક્કી જણાતું નથી. પણ તેને અકબરની સહાય મળી હતી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે વર્ત્યો હતો. કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તથા ભાસ્કરાચાર્ય કૃત બીજગણિત^૧ અને લીલાવતીનાં ભાષાંતર તેણે કર્યાં હતાં. તેમજ અકબરના દરબારના ખીજા વિદ્વાનો અન્ય ગ્રંથોના તરજુમા કરતા હતા, તેપર ફેડી દેખરેખ હતી. હિંદુઓના ચારમાંના એક વેદનું, રામાયણ તથા મહાભારતનાં, અને રાજ તર્ંગિણી નામે કાશ્મિરના ઇતિહાસનાં ભાષાંતર તેનીજ દેખરેખ નીચે થયાં હતાં. એ બધાં ભાષાંતર શરસી ભાષામાં કર્યાં હતાં. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તક “બાઇબલ” નું ભાષાંતર કરવાનું કામ અકબરે ફેડીને સોંપ્યું હતું. વળી નળ દમયંતીના કાવ્યનો તરજુમો, અને તે ઉપરાંત નવી કવિતા તથા ગદ્ય ગ્રંથો તેણે શરસી ભાષામાં કર્યાં હતા. અણુલક્ષ્મણ કરતાં તેને વિદ્યાભ્યાસ ઉપર વધારે શોખ હતો. અને દુનિયાદારીનાં કામ તેને ઓછાં ગમતાં હતાં.

અકબરના દરબારમાં શરસી કવિઓમાં ફેડી સર્વે કરતાં સરસ હોવાથી તે પણ બીજા બલની માફક “કવિરાજ” કહેવાતો હતો. ફેડી જો કે ઉત્કૃષ્ટ કવિ અને પંડિત હતો. ખરો, પણ કાવ્યશાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતો નહોતો. તે સંસ્કૃત સાફ બણ્યો હતો, પણ અકબર પાદશાહના દરબારમાં જગન્નાથ પંડિત આગળ ન્યાય કે કાવ્યમાં તેનાથી ટકી શકાતું નહિ. તોપણ હિંદના મુસલમાન કવિઓમાં અમીર ખુરાદ સૌથી સરસ અને બીજા નંબરે ફેડી ગણાય છે.

અણુલક્ષ્મણ પણ તેના બાઇ ફેડીના જોડે વિદ્વાન હતો. તેના જન્મ તારીખ ૧૪ માહે જાનેવારી સને ૧૫૫૧ માં થયો હતો. તેના બાપ મુબારીકે તેને બહુ સંભાળ્યો જણાવ્યો હતો. તે બહુ બુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી હોવાથી પોતાની વીશ વર્ષની ઉંમરે મોટા અને સારા સાર વિચારનારો પંડિત ગણાયો. તેણે ઘણા ગ્રંથ વાંચી બહુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, તેથી તે આગળ જતાં અદ્વાબી એટલે મહા પંડિતનું મોટું પદ પામ્યો હતો.

અકબરના રાજ્યના ૧૭ મા વર્ષમાં અણુલક્ષ્મણે તેના બાઇ ફેડીએ અકબરશાહની હજુરમાં બોલાવીને પાદશાહની સાથે તેની મુલાકાત કરવા જતા. તોણે તેનું બુદ્ધિબળ જટ પારખ્યું, અને દર વર્ષે તેને વધુ મોટાં કામ સોંપીને મોટે દરજ્જે ચઢાવ્યો હતો. અઢતે ચઢતે અણુલક્ષ્મણ વડે વજીર અને ૪૦૦૦ સ્વારોનો “મન્સખદાર” તથા પાદશાહનો અતિ વિશ્વાસુ મંત્રી થયો હતો, તેણે દિવાની અને લક્કરી કામોમાં રાજ્યની મોટી સેવાઓ બજાવી હતી. તેના પ્રામાણિકપણાને એક દાખવે તોંધવામાં આવેલો છે. તે એ કે, ઇસ્લિમા આશીરગટનો ઘેરા ચાલતો હતો, તેવારે તેના કિલ્લેદાર બહાદુરખાને તેને ફાડવાને બારે નજરાણું મોકલ્યું હતું. પરંતુ અણુલક્ષ્મણે તે લેવાની ના પાડી તેને જણાવ્યું હતું કે:-

“મેં એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે ચાર કારણ હોય તો મારે એટ લેવી, ત્યાર વિના લેવી નહિ. તે ચાર કારણો આ છે:- ૧ મૈત્રી. ૨ જે નજરાણું બહુ મૂલ્યવાન ન હોય તે. ૩ તે નજરાણું લેવાને આતુર ન હોઈ. ૪ તે લેવાની જરૂર હોય તે. એમ માનીએ કે

(૧) હિંદની આ સર્વ ગણિત અને વેદક વિદ્યા આશળથી મિસર દેશમાં પ્રચલિત થઈ હતી અને ત્યાંથી આખા યુરોપમાં તેનો પ્રસાર થયો હતો.

મારા નજરાણા, સંબંધી પહેલાં તથા કારણ છે; પણ પાદશાહની મહેરબાની મારા પર એ-
કલી છે કે ખીજા કોઈની પાસેથી બક્ષીસ લેવાની જરૂર મને નથી.”

અય્યલરજલે “ આઘને અકબરી ” નામે અકબરશાહની રાજ્ય કારકીર્દીનું પુસ્તક
બહુ અસરકારક રીતે લખ્યું છે. એ સિવાય ખીજા ગ્રંથો પણ તેણે લખ્યા છે. તે જોવા
વિદ્વાન હોતો, તેવોજ લઘાઈમાં શરો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૨ ના વર્ષમાં અય્યલરજલ દક્ષિણ-
માં ગયો હતો, સાંધી અકબરશાહના તેડાવ્યાથી પાછો રાજધાનીમાં આવતો હતો. તેને
માર્ગમાં શાહજહાં સલીમની શીખવણીથી ગ્વાલિયરથી દક્ષિણે એ મજલ પર સરાઈબગ કે
સરાઈ બરાર નામે જગાએ તેને ઓગિતો ઘેરી લેઈ મારી નાખવાની યોગ્ય વસ્તુ નારસિંહ-
જેવું બુદ્ધલા નામે રજપૂત ઠાકોરે કરી હતી. સલીમની બદ્યાલની ખબર અય્યલરજલે અક-
બરને કરી હતી, તે ઉપરથી તેના ઉપર સલીમે ગુસ્સે ઘડને તેને મારી નાખવાની આ-
જ્ઞા કરી હતી. અય્યલરજલના માણસોને આ બયની ખબર પડવાથી તેમણે તેને ચેતા-
વ્યો, અને બલામણુ કરી કે, એ કોણ પર અંતરી સુકામે “ રાયરાયાં રાજા રાયસિંગ ” એ
હજાર સ્વારો સહિત છે, તેના રક્ષણમાં જવું. પણ તેણે જવાબ દીધો કે;—“ મોતથી ડ-
રવું મિથ્યા છે, કેમકે તેનો સમય આળી શકાતો નથી; હું દર્વેશનો દિકરો હોઈને મારી
બહાદુરીથી ઉમરાવ પદવી પામ્યો છું, તો ખીજનો આશ્રય લેવાનું નીચ કામ કેમ કહું ? ”
પછી આગળ ચાલતાં રજપૂતો તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા. ને તેને તથા તેના સિપાઈઓને તે-
મણે કતલ કર્યા. અય્યલરજલનું માયું કાપી લેઈને નારસિંહ શાહજહાં સલીમને મોકલ્યું.
આ ખબર થતાં તે બહુ શોક પામ્યો, ઘણું રડ્યો, અને એ દિવસ તથા એ રાત સુધી
અન્ન પણ ખાધું નહિ, ને ઉઘ્યો નહિ. તથા મૈયત મિત્રનાં પાપ આર કરવાને તેણે પરમે-
શ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી.

ફૈઝી ક્યારે અને શી રીતે મરણ પામ્યો, એ વિષે કાંઈ નક્કી બાણવામાં આવ્યું ન-
થી. પણ તે અય્યલરજલની અગાઉ મરી ગયાનું માન્ય પડે છે. તેના પ્રતિસ્પર્ધી અબદુલ
કાદરે તેના મરણ વિષે લખ્યું છે કે;—“ મધ્ય રાત્રે અકબરને ખબર થઈ કે ફૈઝીને અત-
કાળ છેક પાસે આવ્યો છે. આ ખબર થતાં વારને પાદશાહ તેની પાસે ગયા. તે વેળા
ફૈઝી અચેત થયો હતો. અકબરે તેનું મોઢો ઉઘડી પ્રેમ વચને કહ્યું;—“ શેખજી, હું અ-
લી હકીમને લાવ્યો છું. તમે બોલતા કેમ નથી ? ” બાન ન હોવાથી ફૈઝીએ જવાબ દીધો
નહિ, તે જોઈ શાહે પોતાના માયાની પાછડી લેઈ ભોંય નાખી અને અતિશોકનાં વચન
ઉચ્ચાર્યાં. જ્યારે અકબર પાછો સાવધ થયો. ત્યારે અય્યલરજલ ખીજા ઓરડામાં હતો.
ત્યાં જઈ તેની પાસે બેસી તેને દિલાસો આપી કેટલીક વાર પછી તે રાજમંદિરે ગયો.” એ
પ્રમાણે અબદુલ કાદરે પોતાના “ મુન્ત અબઉત્ તવારીખ ” નામે પુસ્તકમાં લખ્યું
છે. ફૈઝી અને અય્યલરજલ જોડે અબદુલ કાદરને ધર્મ સંબંધી અણબનાવ થયો હતો.

ફૈઝી અને અય્યલરજલ બંનેએ પોતાના પિતાના ધર્મ સંબંધી ઉદાર મત સ્વિકાર્યા હ-
તા. અને તેમાં ધણો વધારો કર્યો હતો. અકબરની આરથા સ્વધર્મ ઉપરથી ઉઠાડવાનું
તોહમત, મુસલમાની ગ્રંથ કર્તાઓ ફૈઝી અને અય્યલરજલ ઉપર મૂકે છે. અને તે વખ-
તના મુસલમાનો તેમને ધર્મ બ્રહ્મ, પાખડી, અને નાસ્તિક વગેરે અપદ્ધાઓ વડે નિંદતા

કરવા માંડ્યું હતું કે પોતાની મેળે, તે નક્કી જણાતું નથી. પણ તેને અકબરની સહાય મળી હતી, અને તેના કહેવા પ્રમાણે તે વર્તે હતો. કાવ્ય અને તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તથા ભાસ્કરાચાર્ય કૃત બીજગણિત^૧ અને લીલાવતીનાં ભાષાંતર તેણે કર્યાં હતાં. તેમજ અકબરના દરબારના ધર્મ વિદ્વાનો અન્ય ગ્રંથોના તરજુમા કરતા હતા, તેપર ફેરી દેખરેખ હતી. હિંદુઓના ચારમાંના એક વેદનું, રામાયણ તથા મહાભારતનાં, અને રાજ તરંગિણી નામે કાશ્મિરના ક્ષત્રિહાસનાં ભાષાંતર તેનીજ દેખરેખ નીચે થયાં હતાં. એ બધાં ભાષાંતર શરસી ભાષામાં કર્યાં હતાં. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મ પુસ્તક “બાઇબલ” નું ભાષાંતર કરવાનું કામ અકબરે ફેરીને સોંપ્યું હતું. વળી નળ દમયંતીના કાવ્યનો તરજુમા, અને તે ઉપરાંત નવી કવિતા તથા ગદ્ય ગ્રંથો તેણે શરસી ભાષામાં કર્યાં હતા. અણુસંજ્ઞલ કરતાં તેને વિદ્યાભ્યાસ ઉપર વધારે શોખ હતો. અને દુનિયાંદારીનાં કામ તેને ઓછાં ગમતાં હતાં.

અકબરના દરબારમાં શરસી કવિઓમાં ફેરી સર્વે કરતાં સરસ હોવાથી તે પણ બીજા બહુની માફક “કવિરાજ” કહેવાતો હતો. ફેરી જો કે ઉત્કૃષ્ટ કવિ અને ચંડિત હતો. ખરો, પણ કાવ્યશાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતો નહોતો. તે સંસ્કૃત સાદે બણ્યો હતો, પણ અકબર બાદશાહના દરબારમાં જગન્નાથ ચંડિત આગળ ન્યાય કે કાવ્યમાં તેનાથી ટકી શકાતું નહિ. તોપણ હિંદના મુસલમાન કવિઓમાં અમીર ખુશરૂ સૌથી સરસ અને બીજા નંબરે ફેરી અણુય છે.

અણુસંજ્ઞલ પણ તેના બાઇ ફેરીના જેવો વિદ્વાન હતો. તેનો જન્મ તારીખ ૧૪ માહે જાતેવારી સને ૧૫૫૧ માં થયો હતો. તેના બાપ મુબારીકે તેને બહુ સંભાળ્યો બધાંબો હતો. તે બહુ શુદ્ધિમાન અને ઉદ્યોગી હોવાથી પોતાની વીઠ વર્ધની ઉમ્મરે મોટા અને સારા સાર વિચારનારો ચંડિત ગણાયો. તેણે ઘણા ગ્રંથ વાંચી બહુ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, તેથી તે આગળ જતાં અધ્યાત્મી એટલે મહા ચંડિતનું મોટું પદ પામ્યો હતો.

અકબરના રાજ્યના ૧૭ મા વર્ષમાં અણુસંજ્ઞલને તેના બાઇ ફેરીએ અકબરશાહની હજુરમાં બોલાવીને પાદશાહની સાથે તેની મુલાકાત કરવા જતા રીતે તેનું શુદ્ધિબળ ઝટ પારખ્યું, અને દર વર્ષે તેને વધુ મોટાં કામ સોંપીને મોટે દરજ્જે ચલાવ્યો હતો. ચક્રે ચક્રે અણુસંજ્ઞલ વડે ૧૫૭૨ અને ૪૦૦૦ રૂપાનો “મન્સબદાર” તથા પાદશાહનો અતિ વિશ્વાસુ મંત્રી થયો હતો. તેણે દિવાની અને લશ્કરી કામોમાં રાજ્યની મોટી સેવાઓ બજાવી હતી. તેના પ્રામાણિકપણાનો એક દાખલો તોષિવાળાં આવેલો છે. તે એ કે, દક્ષિણના આઝીરગઢનો ઘેરો ચાલતો હતો, તેવારે તેના કિશ્વેદાર બહાદુરખાને તેને ફાડવાને બારે નગરાણું મોકલ્યું હતું. પરંતુ અણુસંજ્ઞલે તે લેવાની ના પાડી તેને જણાવ્યું હતું કે:-

“મેં એની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે ચાર કારણ હોય તો મારે બેઠ લેવી, ત્યાર વિના લેવી નહિ. તે ચાર કારણો આ છે:- ૧ મૈત્રી. ૨ જે નગરાણું બહુ મૂલ્યવાન ન હોય તે. ૩ તે નગરાણું લેવાને આતુર ન હોઈ. ૪ તે લેવાની જરૂર હોય તે. એમ માનીએ કે

(૧) હિંદની આ સર્વ ગણિત અને વેદક વિદ્યા આશબથી મિસર દેશમાં પ્રચલિત થઈ હતી. અને ત્યાંથી આખા યુરોપમાં તેનો પ્રસાર થયો હતો.

અમરા નગરાણી સખી પહેલાં તથા કારણ છે. પણ પાદશાહની મહેરબાની મારાપર એ-
કે કે બીજા કાઠની પાસેથી બહીસ લેવાની જરૂર મને નથી."

અમુલજનને " આમને અકબરી " નામે અકબરશાહની રાજ્ય કારકીર્દીનું પુસ્તક
અમુલ અસરકારક રીતે લખ્યું છે. એ સિવાય બીજા અંગે પણ તેણે લખ્યા છે. તે જોયે
વિદ્વાન હતો, તેવાજ લઘાઈમાં ચરો હતો. ઈ. સ. ૧૬૦૨ ના વર્ષમાં અમુલજનલ દક્ષિણ-
માં ગયો હતો, ત્યાંથી અકબરશાહના તેડાવ્યાથી પાછો રાજધાનીમાં આવતો હતો. તેને
માર્ગમાં શાહનદા સલીમની શીખવણીથી જ્વાલિયરથી દક્ષિણે એ મળલપર સરાધખર કે
સરાધ ખરાર નામે જગાએ તેને જોયિતો ઘેરી લેછ મારી નાખવાની જોડવણુ નારસિંહ
દેવ ખુદેલા નામે રજપૂત ઠાકોર કરી હતી. સલીમની બદવાલની ખબર અમુલજનને અક-
બરને કરી હતી, તે ઉપરથી તેના ઉપર સલીમે ગુસ્સે થઈને તેને મારી નાખવાની આ, ક્ર-
મનીજ કરી હતી. અમુલજનલના માણસોને આ બયની ખબર પડવાથી તેમણે તેને એત-
લ્યો, અને બલામણુ કરી કે, બે કોશ પર અતરી મુકામે " રાયરાયાં રાજ રાયસિંમ " એ
હજાર સ્વાગે સહિત છે, તેના રક્ષણમાં જવું. પણ તેણે જવાબ દીધો કે;—" મોતથી જ-
રવું મિથ્યા છે, કેમકે તેનો સમય ખાળી શકાતો નથી, હું દવેચની દિકરા હોઈને મારી
બહાદુરીથી ઉમરાવ પદવી પામ્યો છું, તો બીજાનો આશ્રય લેવાનું નીચ કામ કેમ કઈ ?"
પછી આગળ ચાલતાં રજપૂતો તેના ઉપર ત્રુટી પડ્યા. ને તેને ત્યાં તેના સિપાઈઓને તે-
મણે કતલ કર્યા. અમુલજનલનું માથુ કાપી લેઈને નારસિંહે શાહનદા સલીમને મોકલ્યું.
આ ખબર થતાં તે બદ્દજ શોક પામ્યો, ઘણું રડ્યો, અને દે દિવસ તથા બે રાત સુધી
અન પથુ ખાધુ નહિ, ને ઉઘ્યો નહિ. તથા મૈયત મિતના નામ માર કરવાને તેણે પરમે-
શ્વરની પ્રાર્થના કરી હતી.

રૈજી ક્યારે અને શી રીતે મરણ પામ્યો, એ વિષે કંઈ નક્કી જણવામાં આવ્યું ન-
થી. પણ તે અમુલજનલની અગાઉ મરી ગયાનું માર પડે છે. તેના પ્રતિરૂપિ અમુલ
ઠાદરે તેના મરણ વિષે લખ્યું છે કે;—" મધ્યમાં અકબરને ખબર થઈ કે રૈજીનો એત-
માજ છેક પાસે આવ્યો છે. આ ખબર થતાં મારને પાદશાહ તેની પાસે ગયા. તે વેળા
રૈજી અચેત થયો હતો. અકબરે તેનું મહે ઉચકી પ્રેમ વચને કહ્યું;—" શેખજી, હું અ-
લી હજીમને લાવ્યો છું. તમે જોલતા કેમ નથી ?" જાત ન હોવાથી રૈજીએ જવાબ દીધો
નહિ, તે જોઈ શાહે પોતાના માથાની પાંધડી લેઈ જોય નાખી અને અતિશોકનાં વચન
ઉચ્ચાર્યાં. જ્યારે અકબર પાછો આવેલ થયો. ત્યારે અમુલજનલ બીજા ઝોરડામાં હતો
તાં જઈ તેની પાસે બેસી તેને દિલાસો આપી કેટલીક વાર પછી તે રાજમંદિરે ગયો." એ
પ્રમાણે અમુલજન ઠાદરે તેના " મુન્ત અમઉત્ તવારીખ " નામે પુસ્તકમાં લખ્યું
છે. રૈજી અને અમુલજનલ બેઠે અમુલજન ઠાદરને ધર્મ સંબંધી અણખનાવ થયો હતો.

રૈજી અને અમુલજનલ બંનેએ પોતાના પિતાના ધર્મ સંબંધી ઉદાર મત સ્વિકાર્યા હ-
તા. અને તેમાં પછો વધારો કર્યો હતો. અકબરની આરથા સ્વધર્મ ઉપરથી ઉઠાડવાનું
તોહમત, મુસલમાની અંધ કર્તાઓ રૈજી અને અમુલજનલ ઉપર મૂકે છે. અને તે વખતે
તના મુસલમાનો તેમને ધર્મ ખટ, પાખડી, અને નાસ્તિક વગેરે

હતા. પરંતુ અકબરશાહના મનમાં પરધર્મોનાં મૂળતત્વો વિશે નિશ્ચય, પોતાના ધર્મ વિશે સંદેહ, અને પરધર્મિઓને પોતપોતાના ધર્મો પાળવાની છૂટ આપવાના નામની યોચના, આ બે બાબતો બોડે ઝોળખાણ થયાની પૂર્વે ઉત્પન્ન થયા હતા. આદર્શશાસકોમાં સસતો અગ્નિ સળગાવનારા તેઓ નહોતા, પણ તેને વીંઝનારા અને જાગૃત કરનારા હતા. પોતાના મતને મળતા, અને સમાન બાવી મનના, પણ પોતાથી વધારે હક વિચારના અને આગળ વધેલા એવા આ બે વિદ્વાન બાબતો અકબરને મળ્યા. એમણે બોડે વારંવાર સંવાદ કરીને ધર્મ ચર્ચા વિશે પોતાનો શોખ પૂરો પાડતો હતો. તે બંને તેઓ એકમેકને પ્રેરતા તથા પ્રયોજતા, અનેક સંકે ઉત્પન્ન કરતા, અને સમાધાન કરતા. પરિણામે મુસલમાન ધર્મનો લાગ અને દિવ્ય અદ્વૈત મતની એટલે કેવળ દિવ્ય ઇશ્વરી મતની સ્થાપના કરવાના ઠરાવ પર આવ્યા. આ નવા સંપ્રદાયના પ્રમુખ આચાર્ય અકબરશાહ પંડે, અને તેમના પછી ખીજી પદવીએ અમુલકશબ્દ અને ફૈઝી હતા.

આ બંને બાબતો ધર્મ સંબંધી બાબતમાં જેમ અકબરના સલાહકાર હતા, તેમ વિધાને ઉત્તેજન આપવાના વિષયમાં પણ તેઓ સલાહકાર હતા. એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યના અમલના કામમાં તેમના અભિપ્રાય પૂછામાં આવતા, તથા મોટાં રાજકાજ તેમને સોંપવામાં આવતાં હતાં. દક્ષિણ દેશ ઉપર અકબરે સ્વારી કર્યાની પૂર્વે ફૈઝીને એલચી ઠરાવી ત્યાંના પાદશાહો સાથે મોક્ષવામાં આવ્યો હતો.

સર સાલારજંગ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૫૨૯ માં થયો હતો. તેનું નામ તો તોરાખખણી છે; અને “સાલારજંગ” એ તો નિન્નમ તસીરઉદદૌલાએ આપેલો ખેતાબ છે. જે કુળમાં સર સાલારજંગનો જન્મ થયો હતો, તે કુળ ઘણું જૂનું છે. એ કુળનો મૂળ પુરુષ અરબસ્તાન દેશના મદિના શહેરથી હિંદુસ્થાનમાં આવીને કોંકણ પ્રાંતમાં વસ્યો હતો. અને વિજાપુરના એક શ્રીમંત કુળની સાથે લગ્ન સંબંધ થયા પછી એ કુળમાંના એક પુરુષને જ મગવની પદવી મળી, સારથી તે આવજ સુધી એ કુળ નિન્નમ અરબસ્તાનના રાજ્યશાસક સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતુ આવ્યું છે.

સર સાલારજંગના બાળચરિત્ર વિશે એટલું જણાવવામાં આવ્યું છે કે, એનો પિતા એના બાળપણમાં મરણ પામ્યો હતો. તેથી તેનું પાલણુ પોપણ વાનું તથા શિક્ષણ આપવાનું કામ એની જુદા આજીએ કબ્જે હતું. એનો બાપ ૨૧ લાખ રૂપિયાનું કરજ કરીને મરી ગયો હતો તેથી તેની ઘણીખરી દોલત એ કરજ પતાવવામાં ગઈ. તેથી તેને ન્હાની વયમાં ફેરફાર દુઃખ વેઠવું પડ્યું. તે છતાં પણ એને કળવણી આપવામાં તેની જુદા આજીએ સારો શ્રમ લીધેલો જણાય છે. બાળપણમાં એ ઘણો રમતિયાળ હતો, તેથી નિશાએ જતો નહિ માટે એની આજી એના સાથે વારંવાર માથાફાડ કરતાં કરાળી જતી હતી. તે છતાં તે જ્યાં જ્યાં રખડ્યા કરતો હતો. એ દસ વર્ષનો હતો, સારે નિશાએ નહિ જ્યાં ત્યાં એક વખત ધરના એક ખુણામાં સંતાઈ પડેો હતો. ત્યાંથી તેની મઝી આજીએ શોધી.

જો, અને ધણી સંતાપ કરીને બોલી કે “તું ભણ્યા અણ્યા વગર જીવતો રહે તેના કરતાં મૃત્યો બલો” આ શબ્દો તેના કાળજમાં જાણુ જેવા લાગ્યા. સાર પછી રમવા-ર-ખડવાનું છોડી દેઇ તે વિદ્યાભ્યાસ પછાડી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ખંતથી મડ્યો. અને થોડા સમયમાં ઉર્દુ, શરસી અને અરબી ભાષાઓમાં કાબેલિયત મેળવી, તથા વ્યવહારિક જ્ઞાન પણ પુષ્કળ પ્રાપ્ત કર્યું.

જેમ જેમ તેની ઉંમર વધતી ગઇ તેમ તેમ તેની સંયજતા ખીસતી ગઇ. તેથી તેના કાકા શીરાજ—ઉસ—મુલક જે તે વખતે નિજમના દિવાન હતો, તેણે સને ૧૮૪૯ માં તેને તાલુકદાર નિમ્નો. હાં તેણે પોતાનું કામ એવી તો હુશિયારીથી બજાવ્યું કે તેથી દરબારમાં તેનાં બહુ વખાણ થયાં.

ઇ. સ ૧૮૫૩ ના મે માસની ૨૭ મી તારીખે તેના કાકા મરણ પામ્યો. પછી ત્રીજે દિવસે તેની જગ્યા ઉપર સર સાલારજીને અંગેજ સરકારની સંમતિથી નિજમના રાજ્યનો દિવાન નિમ્નો. એ રીતે ફ્રાન્સ દેશ જેવડા વિસ્તારવાળા નિજમના રાજ્યની લગભગ તેણે પોતાની માત્ર ૨૫ વર્ષની યુવાવસ્થામાં ઉમતી કળાએ પોતાના હાથમાં લીધી હતી. એ વાત તેને માટે કાંઇ ઓછા મહત્વની નથી. વળી એજ વર્ષમાં તેણે પોતાનાં લગ્ન મોટા ઠાંઠા માંથી કર્યાં હતાં.

એ સમયે નિજમના રાજ્યની સ્થિતિ ઘણી બગડેલી હતી. શત્રુ દોષ ખાલી થયો હતો. વસુલાત સરકારી અમલદારો ન ઉતરાવતાં ઇન્તરદારોને ઇન્તરા આપવામાં આવના હતા. તેઓ રૈયતને અતિશય બળાદારથી નીચોવતા હતા. તેમ છતાં તેમાંનું ધોડુંજ સરકારી ખજાનામાં આવતું પોલીસનો બદોબસ્ત નહોતો, તેથી રાજ્યમાં સર્વ સ્થળે ધોસે દિવસે હુલ્લેજ લૂંટ થતી. આપાર ભાગી પડ્યો હતો, ન્યાયનું તો નામજ નહોતું, ગરીબની કાંઇ દાદ કે શરીઆત સાંભળતું નહોતું. લશ્કરી સિપાઇઓના પગાર બદલ જે જમાદારોને બગીરો આપેલી હતી, તેની ઉપજ તેઓ ખાઇ જતા, અને સિપાઇઓને જૂએ મરવા દેતા. રાજ્યનો દરેક ન્હાનાથી તે મોટા અમલદાર લાંચથી કે બળાદારથી જેમ જેને શાયે તેમ પોતાનું ધર બરવાને મથન કરતાં હતા. અમલ દરબારીઓમાં પરસ્પર વિરોધ ચાલતો હતો. એ રીતે રાજ્યની અવસ્થા ઘઇ ઘઇ હતી.

એવા રાજ્યનો કદમાર સર સાલારજી પોતાના હાથમાં લેઇને પોતાની બાકી શક્તિ વડે તેને સુધારી યાજે પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અને ચાર વર્ષમાં તે તેણે એટલો બધો સુધારો કર્યો કે તેથી રાજ્યનું વસૂલ વધ્યું; તથા લોકોના જનમાલિકા સુધારા થવા લાગ્યું, અને વેપાર શરીથી દિપી નીકળ્યો.

એવામાં સને ૧૮૫૭ નો બગેરો જાગ્યો. ઉત્તર હિંદમાં એક સરેલા હિંદુ આગેવાનોએ એ બળવાનો પવન ચોતરફ ફેલાવી દીધો. આથી તરફ દક્ષિણમાં ચોડું પડે મુલતજાની રાજ્ય નિજમનું હતું. તેને દોરવાની લગભગ એક અઢીવીસ વર્ષની મુસલમાનના હાથમાં હતી. એ રાજ્યમાં જે બગવાનો ભડકો સળગે તો તેની તરફમાં મુજબ અને દક્ષિણમાં મદ્રાસના ગાંધી મુખી પહેંચે એમ હતું. એ તરફના ઉમેળેનો સપ્તો આપાર નિજમની પ્રજાનુકારી હુકમ હતો.

મુખના ગવર્નરે હેદાયાદના અંગ્રેજ સરકારના એજન્ટને તાર કરી જણાવ્યું હતું કે:—“એ નિમમ ચઢ્યો તો સર્વસ્વ ગયું.” પણ નિમમ ચઢ્યો નહિ. એ સમયે સર સાહારજી પોતાના છત્ર ઉપર ઉદાર થઇને પોતાના હિમાનને જાગૃત રાખ્યું હતું. બજારો બેસારી દેવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ઘણીજ સારી મદદ કરી હતી. એવા સંકટના સમયમાં હૈયબે નિમમ મરણ માગ્યો. તેથી વધારે જોખમનું કામ તેને માથે આવી પડ્યું. પરંતુ એથી લેદા માત્ર ન મનાતાં સમયસૂચકતા વાંપરીને તેણે મરનારના પુત્રને ગાદીએ બેસાડી દીધા. અને સમાધાની રાખી.

બાળવે શાન્ત થયા પછી સર સાહારજી રાજ્યકારભારનો સુધારો કરવાને ઉમંગથી પાછો મંડ્યો. પ્રજાને સુખ મળે અને રાજ્યનો ઉત્કર્ષ થાય, એવી યોજનાઓ તેણે કરવા માંડી. પરંતુ અમીર ઉમરાવો વગેરે દરજ્જાનીઓ પોતાના સ્વાર્થને લીધે તેના કામની આડે આવતા હતા. ને તેના ઉપર બહુજ વૈરભાવ રાખીને તેના હોદ્દા ઉપરથી ખસેડવાની તેઓ ઘણી તજનીજ કરવા લાગ્યા. પણ તેમાં તેઓ શ્રાવી શક્યા નહિ. આ ખટપટના પરિણામે એક દિવસે સર સાહારજી અને ત્યાંના રેસીડન્ટ બંને સાથે વાતો કરતા જતા હતા, તે વખતે તેને મારવા એક વિદ્રોહી ખુની પદાણે બંદૂકની ગોળી ફેંકી હતી. પણ નિશાન ચૂકવાથી તે બંને જીવ બચી ગયા હતા. પરંતુ બંદૂક પડતી મુજબે એકદમ એ પદાણે તલવાર ખેંચીને તેમના ઉપર ઘસ્યો. એટલામાં પાસેના એક માણસે તે પદાણુના ટૂકડે ટૂકડા કરી નાખ્યા. તેથી તેમને જરાએ આંચ આવી નહિ. આટલું છતાં સર સાહારજી પોતાની મહા બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય વડે બધાને કૃપાળમાં રાખી રાજ્યની આબાદી વધારી કરતો હતો. અને ધીમે ધીમે સર્વનાં મન પોતાની તરફ વાળતો જતો. રાજ્ય ચલાવવાની તેની ખુબી અને પ્રામાણિકપણથી ખુબી થઇને નામદાર મહારાણી સાહેબે તેને ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં “ક્રોન્ટ કમ્પેનિયન ઓફ ધી સ્ટેટ ઓફ ઇન્ડિયા” નો મોટો માન ભરલો ઇલાજ આપ્યો હતો. તેના માનમાં આ શ્રદ્ધિ થવાથી ત્યાંની સકળ પ્રજા સજી થઇ હતી. એટલુંજ નહિ પણ તેની રૂડી રાજનીતિથી સાનેહાર્ય પામીને દેશ પરદેશના ડાહ્યા પુરોવાને પણ આનંદ થયો હતો. બીજા વર્ષે એટલે સને ૧૮૬૭ માં તેની અને નિમમની વચ્ચે કાંઈક વાંધો પડવાથી તેણે પોતાની મોકરીનું રાજનામું આપ્યું હતું. આથી ઇંગ્લેન્ડમાં તથા દેશીઓમાં મોટો ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો હતો. પરંતુ સારાં બાજ્યે એ વાંધો જલદી પતી ગયો, અને તે પાછો રૂડીને પ્રધાન પદ ઉપર આવ્યો હતો. સને ૧૮૬૮ માં તેને મારવાનું પાછું કાવતરું રચાયું હતું, અને તેના ઉપર એક ચંડાળે બંદૂકની ગોળી ફેંકી હતી, પણ “જેને રામ રાખે તેને કાણુ આવે” ? એ પ્રમાણે તે બચી ગયો હતો.

સને ૧૮૬૭ ની સાલમાં નિમમ અરબુદ-ઉદ-દવલા મુન્સી ગયા, તે વખતે તેમનો પાટળી પુત્ર (હાલના નીજમ) ન્હાની વયનો હતો. તેથી હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ લોર્ડ મેયોએ સર સાહારજીની સ્વામી ભક્તિ તથા પ્રમાણિકપણું જોઇને તેને સંજ્ઞાનો કુલ મુખત્યાર બનાવી, બાળ રાજા-મોટી ઉમ્મરનો થાય ને રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લે, હાં મુખી વહિવટ કરવાને નિમ્નો હતો. અમરને આ વખતે સર સાહારજી નિમમના જેટલી સત્તા માગ્યો હતો, ને છતાં તે છત્રકાંચ ન જતાં પ્રથમ કરતાં વધારે

ગંભીરપ્રી અને ચાલાકીથી રાજ્યકારભાર ચલાવીને તેની પંક્તિના બીજા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ મણુવા લાગ્યો.

નિજમના રાજ્યના રક્ષણને માટે સિકંદરાબાદમાં જે ઇંગ્રેજ લશ્કર રાખવામાં આવતું હતું, તેના ખર્ચ બદલ વરાડ નામે શ્વદ્રુપ પ્રાંત નિજમ પાસેથી ઇંગ્રેજ સરકારે લીધો હતો. એ બનાવ સને ૧૮૫૩ માં એટલે સર સાલારજંગ પહેલું વહેલો દિવાન થયો તે અગાઉ ૭ દિવસ ઉપર બન્યો હતો. આ ફૂલ સર સાલારજંગને બિલકુલ ગમતું નહોતું. તેથી તેણે એ પ્રાંત પાછો લેવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે પાર પડ્યો નહિ.

સને ૧૮૭૫ ની સાલમાં નામદાર મહારાણીનીના પાટવી પુત્ર નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આ દેશમાં પધાર્યા, સારે સર સાલારજંગે તેમની મુલાકાત કરી હતી. આ મુલાકાત વખતે નામદાર પ્રિન્સે સર સાલારજંગને વિલાયત જ્ઞેવાની બલામણુ કરી હતી. તે પછી બીજે વર્ષે એટલે સને ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ માસમાં તે વિલાયત ગયો હતો. ઇંગ્લાંડમાં તેને ઘણું બાદશાહી માન મળ્યું હતું. મહારાણી સાહેબે પણ તેની મુલાકાત કરીને ખાણું આપ્યું હતું. અને ઓક્સફર્ડની યુનિવર્સિટીએ તેને “ ડૉક્ટર ઓફ ધી સિવિલ લૉ ” ની પદવી આપી હતી. સને ૧૮૭૭ ના જાન્યુઆરી માસની પહેલી તારીખે નામદાર મહારાણી સાહેબે ફેસરોહિંદનો કિતાબ ધારણ કર્યો, તેના માનની ખાતર દિલ્હીમાં મોટો બાદશાહી દરબાર ભરાયો હતો. તેમાં ભરતખંડના ધણુખરા દેશી રાજાઓ હાજર થયા હતા. તે વખતે બાળ રાજાને લઇને સર સાલારજંગ પણ એ મહોત્સવમાં ભાગ લેવાને ગયો હતો.

નિજમ સાહેબની ઉંમર મોટી થવા આવી, અને થોડી મુદતમાં તેમને રાજ સત્તા આપવાની હતી. તેથી તેમને દુનિયાનો તથા રાજ્ય પ્રકરણી બાળતમાં પૂર્ણ અનુભવ કરાવવા માટે વિલાયત વગેરે સુધરેલા દેશમાં મુસાફરી કરવા તેડી જવાનો વિચાર સર સાલારજંગનો હતો. પણ અસોસા તેની એ ધારણા મનમાં ને મનમાં રહી. અને સને ૧૮૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની આઠમી તારીખે રાતના આશરે આઠ વાગતાં કોલેરાના દુષ્ટ રોગથી એ મહા પ્રતાપી ધીર વીર રાજ્યનીતિ કુશળ નર આ દુનિયાને છેલ્લી સલામ કરી પેદા કરનારની હજીરમાં ચાલ્યો ગયો. એના અચાનક મૃત્યુથી સર્વ સ્થળે ધણે શોક પ્રવર્ત્યો હતો. નિજમને તેની જે ખોટ પડી છે તે કદી નહિ પૂરાય એવી છે. એ સ્વામિ ભક્તિમાં તલ્લિન થયેલો પ્રવિણ પ્રધાન જે વધારે જીવ્યો હોત તો હાલના નિજમને યથાયોગ સલાહ અને મદદ આપીને એક સર્વોત્તમ મહારાજા બનાવત. એમાં કાંઈ સંદેહ જેતું નથી.

સર સાલારજંગના શરીરની ઉંચાઇ સાધારણ હતી, પણ તે પાતળું હોવાથી વધારે ઉચું જણાતું હતું. તેનો ચેહેરા ગંભીર અને ખુબસુરત હતો. તેની વિચાર શક્તિ તીવ્ર હતી. તથા સામા માણસના મનોભાવ તેના ચેહેરા ઉપરથી જટ પારખી શકતો. ઇંગ્રેજ સાથે તે સારી મૈત્રી રાખતો. અને તેના મોનને માટે કારણ બૂત થયેલા કોલેરાના રોગે તેને રાખડાવ્યો તે વખતે પણ તે એક પ્રતિષ્ઠિત ઇંગ્રેજ પરોણાની સાથે સેદેલ કરવા ગયો હતો. તે સ્વભાવે સરમાળ અને નમ્ર હતો. તેથી બનતાં સુધી કોઈને ખોટું કહાડતો નહિ. સ્વચ્છ શક્તિમાં તથા આયોગ્ય કરવામાં ને એકો હતો. તેમજ ધીરજ અને સદન શ્રી-

લના પણ સારી રાખી રહ્યો. કારણપરતે તેને કોષ ચક્રો હતો, પણ એ કોષ ચક્રો એકેનાં ઉપરથી ખુલ્લો પારખી રાક્યો નહિ. અયોગ સાહસ તથા વગર વિચારે કંઈ પણ કામ બનતાં મુખી તે કર્યો નહોતો. વિદ્યા વૃદ્ધિ તરફ તેનો સારો ભાવ હતો. તેના આ નગી પુસ્તકાલયમાં જૂદી જૂદી ભાષાનાં ઘણાં પુસ્તકો હતાં. તે અગ્રેજ વર્તમાનપત્ર વાંચતો અને તેમાંની રાજ્યક્રિયા જાણતો વિષે દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતો હતો. ઘણું કંઈ એને પસંદ નહોતો. સાધારણ રીતે તે સાદો પોશાક પહેરતો હતો; પરંતુ વાર તહેવારે કે રાજ્યક્રિયા કામના અગત્યના પ્રસંગે ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરતો હતો. તેનું મન કદાર અને દયાળુ હતું. નિઃશ્વર જેવા વિસ્તીર્ણ રાજ્યની દિવાનગિરી ૩૦ વર્ષ સુધી કરી, પણ તેના પ્રમાણમાં ઘણી દોષત પાછળ મૂકી ગયો નહિ. તેનું કારણ તેની બહોળી સખાવતો અને સાફ દાનત છે. તે નિયમિત વખતે ઘણું કામ કરનારો હતો. મરણ વખતે તેનું વય ૫૪ વર્ષનું હતું. તે પોતાની પાછળ એ પુત્ર અને એ પુત્રીઓ મૂકી ગયો છે.

કેવળ અન્યવસ્થિત થયેલા મોટા રાજ્યના દિવાનને ઘણા નિઃશ્વર બરેલો હોઈ ૨૫ વર્ષની છેક જીવન અવસ્થામાં લેખને પોતાના સતત ઉદ્યોગ, આગ્રહ, એક નિષ્ઠા અને શુદ્ધિ આતુર્યથી એ રાજ્યને ઉત્તમ પંક્તિમાં લાવી મુકનાર સર સાલારજી જેવા યશસ્વી પુરોષો થોડાજ થયા હશે. ત્યાં મુસલમાની રાજ્ય છતાં તમામ વર્ણના લોકો સુખ શાન્તીમાં રહે છે, અને વાઘ બકરી એક જોવારે પાણી પીએ એવો બહોળસ્ત તેણે કર્યો છે. નિઃશ્વર રાજ્યાધિકાર મળ્યા પછી કવી રીતે વહીવટ ચલાવવો એ વિષે તેણે એક ધારો તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. પણ તેનો અમલ ચલાવવાને તે રહ્યો નહિ. ઇશ્વર તેના આત્માને શાન્તિ આપે એવું ઇચ્છું બેઠાએ.

રામ સર ટી. માધવરાવ.

આ વિલક્ષણ અને મોટા રાજ્યદાર પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૮ માં મદ્રાસ હવાકામાં આવેલા તાંજોરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રંગરાવ હતું. તેઓ માતા મરાઠા બ્રાહ્મણ હતા. રંગરાવ અને તેમના જાણે અંકટરાવ એ બંને જણે તાવણકારના રાજ્યમાં દિવાનગીરી કરી હતી. તેમના પૂર્વજો ભારે મરાઠા જોરપર હતા, ભારે એ મુશ્કેલી જાહેર વસ્ત્રા હતા. માધવરાવના પિતાએ સમયવર્તનને તેમને ઇચ્છેલ કેળવણી આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એજ વખતમાં મદ્રાસમાં લૉર્ડ એલિફન્ટન સાહેબે ઇચ્છેલ હાઇસ્કુલ સ્થાપન કરી હતી. તેમાં માધવરાવ સને ૧૮૪૧ માં પહેલ પહેલા દાખલ થયા હતા. ત્યાં ૭ વર્ષમાં પોતાની તીવ્રજી શુદ્ધિ વડે સઘળો અભ્યાસ ઘણી શાખાસીની સાથે પૂરો કર્યો. તેઓ બહુવામાં એટલા તો ચાલાક અને બાહોશ હતા કે, તેમના શિક્ષા ગુરુ પ્રોફેસર ઈ. બી. પાવેલે તેમના વિષે ઘણોજ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપતાં લખ્યું હતું કે, —“કેન્ડિશની મોટી પાઠશાળામાં પણ તેને પ્રતિષ્ઠા ભર્યું પદ મળ્યા વગર રહે નહિ. વળી તે આગળ જતાં દુનિયામાં સારી કીર્તિ મેળવશે.” માધવરાવ અલ્પિનરાત્રમાં અને પદ્યે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં એકા હતા. તેથી તેમને એજ પાઠશાળામાં અલ્પિન અને કુદરતી અભ્યાસ

સભા પ્રેક્ષકરોના માત્ર ભરેલો હોદ્દો મળ્યો હતો. એ સમયે ઇંગ્લેન્ડ જ્ઞાનમાં તેમના જેવો કુશળ દેશી કાઇકળ હશે.

સને ૧૮૪૯ માં માધવરાવ પાઠશાળા છોડીને એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઑફીસમાં નોકરી મળવાથી ત્યાં રહ્યા. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યા પછી વધારે પગારના દરજ્જાની જગો એજ ઑફીસમાં તેમને મળવાની તૈયારી હતી. એવામાં ત્રાવણકોરના રાજકુમારોને બહુાવવાં માટે ટ્યુટર (શિક્ષક) તરીકેની નોકરી મળવાથી તેઓ સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપીને ત્યાં ગયા. થોડા વખતમાં ત્યાંના રાજની તથા રેસીડેન્ટની તેમણે એવી તો પ્રીતિ સંપાદન કરી કે, સને ૧૮૫૩ માં તેમને ત્રાવણકોરના દરબારમાં દિવાન પેશકર એટલે નાયબ દિવાનની જગા મળી. આ વખતથી તેમની રાજ્યકીય ચાલાકી પ્રસિદ્ધિમાં આવવાં લાગી. એ સમયે ત્રાવણકોરનું રાજ્ય ઝામાડોળ હાલતમાં હતું. ત્યાંના અધેરની વાત છેક હિંદુસ્થાનના મવનર જનરલ લૉડે ડેવહાઉસીના કાન સુધી ગઇ હતી. જે આમુક વખતમાં કાંઇ પણ સુધારો કરવામાં ન આવે, તો તે રાજને સિટિશ રોહેનશાહત સાથે જોડી દેવાની ધમકી મવનર જનરલે તેના રેસીડેન્ટની મારફતે આપી હતી. એવા આણીના વખતે રાજ્યની લગભગ હાથમાં પકડનાર એક બાહોશ નરતી જરૂર હતી. તેવામાં સર ડી. માધવરાવ તેમને મળી આવ્યા. દિવાન પેશકરના હોદ્દા ઉપર રહીને સર ડી. માધવરાવે ટુંક મુદતમાં એવો તો સુધારો કરીને રાજ્યને આબાદ સ્થિતિપર આપ્યું કે, તેથી સરકાર તથા મહારાજા સર્વે ધણો સતોષ પામ્યા. એ સંબંધી ત્યાંના રેસીડેન્ટે સર ડી. માધવરાવનાં સરકારમાં ધણાંજ વખાણુ કર્યા હતાં.

સર ડી. માધવરાવના પિતા રંગરાવની જગ્યાએ તેમના કાકા કૃષ્ણરાવ જે ત્રાવણકોરના દિવાન હતા, તે સને ૧૮૫૭ માં શુભરી જવાથી દિવાનની જગો માધવરાવને મળી. ૩૦ વર્ષની જુવાન વયમાં માધવરાવ ત્રાવણકોરના મુખ્ય દિવાન થયા. આ ભારે કામ મળતાં તેમણે ધણો શ્રમ લેઇને રાજ્યમાં અનેક પ્રકારના સુધારા કર્યા. પ્રથમ તો તેમણે આ વાત નિકાશની જગતમાં ઘટાડો કરીને વેપારીઓની હરકતો દૂર કરી, તેથી વેપાર બહુ વધ્યો. સાર પછી દિવાની તથા ફોજદારી ખાતાઓમાં ફેરફાર કરીને તે સારા પાયાપર આપ્યા. નિશાળો, વેદકથાળાઓ, અને રસ્તા બંધાવવા વગેરેનાં લોકોપયોગી કામો કરીને પ્રજાના સુખમાં વૃદ્ધિ કરી. તે છતાં તેમના વિવેકી ખર્ચને લીધે રાજ્યના ખર્ચનાને કાંઇ પણ હરકત પડવા લીધી નહિ. તેમના એવા રૂઝ કારભારથી ત્રાવણકોરનું રાજ્ય પ્રથમ જે અધમ દશામાં પડેયું હતુ, તે આબાદ થઇને દિવમાં સર્વથી આગળ પડતુ રાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. તેમની આવી ઉત્તમ સેવાની કદર કરીને નામદાર મહારાણી સાહેબે મને ૧૮૬૬ માં તેમને 'કે. સી. એસ. આઇ.' (નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી મોરલ એકઝાઇટેડ સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા) નો બહુ માનવતો ખિનાવ આપ્યો હતો. તેથી તેમની કીર્તિ ચોતરફ ધણી પ્રસરી હતી. સને ૧૮૬૨ માં ૪૫ વર્ષની ઉંમરે તેમણે પોતાની ખુશીથી ત્રાવણકોરના દિવાનનું પદ છોડ્યુ, ત્યારે કચર પ્રમાણે ત્યાંના મહારાજાએ તેમને દર માસે એક હજાર રૂપિયાનું પેન્શન કરી આપ્યું હતુ. તેમના પછી ત્રાવણકોરની દિવાનગીરી દિવાન બહાદુર રજુનાથશાહને મળી હતી. સર ડી. માધવરાવને દિવાન પદ છેડ્યા પછી નામદાર હિંદુસ્થાનની સ-

રકારે તેમને કલકત્તાની કાયદા બાંધનારી સભામાં જમા આપવા માંડી, પણ કાંઈ અરજી સર એવા બારે હોદ્દા ઉપર જવાની તેમણે ના પાડી હતી.

અને ૧૮૭૩ માં સર ટી. માધવરાવને ઇંદોરના મહારાજ તુકોજીરાવ હોલકરે સિ-તાના દિવાનની જગ્યા ઉપર નિમ્ણા હતા. હાં તેમની સત્તા ઉપર દાખ હોવાને લીધે તેઓ કાંઈ પણ સુધારો કરી શક્યા નહિ. તેથી એ હોદ્દા ૩ વર્ષ બોગવ્યા બાદ તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપવામાંજ હડાપણુ માન્યું. ત્યારે તેઓ હોલકર સરકારના દિવાન થયા, ત્યારે હિંદુસ્થાન સંબંધી સાક્ષી આપવા માટે તેમને વિલાયત જવાનું સરકારે પુછાવ્યું હતું. પરંતુ થણા કામની રોકાણને લીધે હાં જવાની તેમણે ના પાડી હતી. સને ૧૮૭૫ માં વડોદરાના માજી મહારાજ મહારાજ ગાયકવાડને નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે વાંકસર પદબ્રજ કરીને હાલના મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવને ગાદીપતિ ઠરાવ્યા, ત્યારે તેમની ન્હાની વયને લીધે તેઓ મોટા યત્નાં સુધી રાજ્યનો તમામ વહિવટ ચલાવવા સાર સર ટી. માધવરાવને દર માસે રૂ. ૫૦૦૦ પ્રગારથી નિમ્ણા હતા. આ મોટા હોદ્દા ઉપર તેમણે લગભગ ૮ વર્ષ સુધી રહીને વડોદરાના રાજ્યમાં ઘણી પ્રકારના સુધારા કરીને તેને સારી હાલતમાં આણ્યું હતું. સરકારે તેમની આ ઉત્તમ સેવાની કદર કરીને સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાજી શ્રી વિકટોરિયાએ કેસરેહિંદનો ખેતાળ ધારણ કર્યો, ત્યારે તેની ખુશાલીમાં તેમને 'રાજા' એ ઉપનામનો માનવતો ખેતાળ આપ્યો હતો. સને ૧૮૮૩ માં તેઓ વડોદરાની દિવાનગીરી છોડીને પોતાને વતન ગયા હતા. મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવ ગાયકવાડે તેમની નોકરીની ખુબ જાણીને તેમને પેન્શન પેટે એ લાખ રૂપિયાની વહિસ આપી હતી.

રાજા સર ટી. માધવરાવ નોકરીથી છૂટા થઈને મુખ બેસી રહ્યા નહોતા. પરંતુ તેઓ સ્વદેશના કલ્યાણ તરફ હમેશાં કાળજી રાખીને કામ કરતા હતા. આપણી માનવતી 'ને-શનલ કોન્ગ્રેસ' ના તેઓ ચૂસ્ત હિમાયતી હતા. સને ૧૮૮૭ માં જ્યારે મદ્રાસમાં કોન્ગ્રેસની બેઠક થઈ હતી, ત્યારે તેમણે એક ચેલ્સા મારફત કામ કર્યું હતું. મદ્રાસમાં આવ-કાર આપનારી કમિટીના તેમને અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતનું તેમનું બા-પણ ખરેખર એક મોટા રાજદારી પુરુષના બાપણ તરીકે નમુનેદાર હતું. રાજા સર ટી. માધવરાવ મુનષ તથા મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓના ફેલો હતા. અને એક દેશી તરીકે આ બાં હિંદુસ્થાનમાં પહેલ વહેલી મદ્રાસની યુનિવર્સિટીના યોધસ આન્સેપરની જગ્યા તેમનેજ આપવામાં આવી હતી. તેઓ દ્રઢ મનના અને ઉદ્યોગી પુરુષ હતા. ગમે તેવા વિશ્લેષ હતાં પોતાનો કુંજ દેવ પાર પાડવામાં તેઓ લગાટ પાછાં હકતા નહિ, આ મોટા રાજદારી અને સ્વદેશ હિતેન્ધુ પુરુષ સને ૧૮૯૧ ના એપ્રિલ મહિનામાં પોતાની ૬૯ વર્ષની ઉંમરે સર્ગવણી થયો છે.

દિવાન રણછોડજી અમરજી.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૨૪ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦ ના દિવસે થયો હતો તેઓ નામે રામગજી નાનર બાલજી હતા. તેમના પુત્રા સાલમાંડજી પ્રથમ વડ

તેમણે તમારો રહેવા મળા હતાં. સાંતા રાજાએ તેમને સન્માન આપીને રાખ્યા હતા. સાંતા માંડવુતા પુત્ર શ્રીપત્ર મહેતા, અને તેમના પુત્ર શિવજી મહેતા થયા, તેમણે વાવો, કુંવા, તળાવ, તથા સિવાલય વગેરે બંધાવીને સારાં પરાંપરાનાં કામ કર્યાં હતાં. આ શિવજી મહેતાના પુત્ર જોષાલજી, તેમના પુત્ર પ્રાગજી, તેમના કુંવરજી, અને કુંવરજીના પુત્ર અમરજી થયા. તે આ રજુછોડજી દિવાનના પિતા થાય.

અમરજી દિવાન ધણી બદાદુર અને બુદ્ધિશાળી હતા. તેઓ સંવત ૧૮૧૫ માં પોતાની ૧૮ વર્ષની ઉંમરે રાજ્ય સેવા દ્વારા જાઓદપની આશાળી માંગરોલથી જૂતામઠ મળ્યા હતા. તે વખતે સાંતા નવાજ સાહેબ જોડોજનખાનજીના તાગામાં જૂતામઠ સિવાય બીજા કોઈ મુલક નહોતો. અને આસપાસથી ચડી આવતા દુરખનોની સાથે ધણી લગાઇ આ થતી હતી. તેથી નવાજ સાહેબે અમરજીનું બાળુબળ અને પચાકમ જોઈને તેમને પોતાની ગોકરીમાં રાખ્યા. ત્યાર પછી અમરજીએ ધણીક કાઠી સરદારો અને રાજાઓ સાથે લગાઇઓ કરી તેમને દરારી મુલક છતી લેઈને જૂતામઠના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી. તેથી નવાજ સાહેબે તેમના ઉપર બહુ પ્રસન્ન થઈને તેમને દિવાનગિરીનો પોસાક, તમાર, નિશાન, ચોપદાર, અને મંત્રાપત્રની વગેરે બધીસ કીધાં. તે દિવસથી તેઓ 'દિવાન' પદાને પામ્યા. સંવત ૧૮૩૧ માં નવાજ સાહેબ જોડોજનખાનજી યુન્નરી ગયા, તેમની ગાદીએ સાહેબજીદા હુનિદખાનજીને આઠ વર્ષની ઉંમરે દિવાન અમરજીએ ગાદીએ જોસાયા. આ કાળી વયના નવાજને આસપાસના દુરખનોએ બનેરીને દિવાન અમરજીના ઉપર ધણી હતરાજી કરાવી. અને છેવટે સંવત ૧૮૪૦ માં નવાજ સાહેબે દિવાન અમરજીને દરવારમાં તેમણે કનક કરાવી મારી નાખ્યા. તથા તેમનાં પરજાર લૂટી લેઈને તેમના બાઈ દુલ્લમજી તથા બીજા પુત્ર રમુજીજીને કેદ કર્યા. આ વખતે ગાયકવાડ સરકારનું લશ્કર કાઠીઆપાડમાં ખેડખી ઉપરાજવા સાફ આવેલું હતું. તેના એક સરદાર રૂપાજી ત્રિપાઠા કે જેની સાથે અમરજી દિવાનને મારી પ્રિયિ હતી, તેમના જામુવામાં ઉપરની સં પાન આઆથી તેઓ પોતાના લશ્કર સહીત જૂતામઠ ગયા. અને અમરજીના જે જે નંનગીઓને કેદ કર્યા હતા, તેમને છાંડ્યા. એટલુંક નહિ પણ નવાજે કરેલા અન્યાય બદલ અમરજી દિવાનના યદિય પુત્ર રમુજીજીને દિવાનગિરી અપાડીને બીજી ધણી લામકારી મરનો કરાવી આપી. દિવાન રમુજીજીના આ યદિય જાન રમુજીજી પત્ર પત્રા બદાદુર અને પગમી હતા.

રકારે તેમને કલકતાની કાયદા બાંધનારી સભામાં જગ્યા આપવા માંડી, પણ કાંઈ કારણ સર એવા બારે હોદ્દા ઉપર જવાની તેમણે ના પાડી હતી.

સને ૧૮૭૩ માં સર ટી. માધવરાવને ઈંદોરના મહારાજ તુકોજીરાવ હોલકરે પોતાના દિવાનની જગ્યા ઉપર નિમ્ણા હતા. સાં તેમની સંતા ઉપર ઘણ હોવાને લીધે તેઓ કાંઈ પણ સુધારો કરી શક્યા નહિ. તેથી એ હોદ્દો ૩ વર્ષ બેગબ્યા બાદ તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપવામાંજ ડહાપણ માન્યું. બારે તેઓ હોલકર સરકારના દિવાન થયા, ત્યારે હિંદુસ્થાન સંબંધી સાક્ષી આપવા માટે તેમને વિચાયત જવાનું સરકારે પુછાવ્યું હતું. પરંતુ ઘણા કામની રોકાણને લીધે સાં જવાની તેમણે ના પાડી હતી. સને ૧૮૭૫ માં વડોદરાના માછ મહારાજ મહદારરાવ ગાયકવાડને નામદાર ઈમેજ સરકારે વાંકસર પદબદ્ધ કરીને હાલના મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવને ગાદીપતિ કરાવ્યા, ત્યારે તેમની ન્દાની વચને લીધે તેઓ મોટા થતાં સુધી રાજ્યનો તમામ વહિવટ ચલાવવા સાર સર ટી. માધવરાવને ફર માને રૂ. ૫૦૦૦ પ્રગરથી નિમ્ણા હતા. આ મોટા હોદ્દા ઉપર તેમણે લગભગ ૮ વર્ષ સુધી રહીને વડોદરાના રાજ્યમાં ઘણી પ્રકારના સુધારા કરીને તેને સારી હાલતમાં આપ્યું હતું. સરકારે તેમની આ ઉત્તમ સેવાની કદર કરીને સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાજી શ્રી વિક્ટોરિયાએ કેસરેહિંદનો ખેતામ ધારણ કર્યો, ત્યારે તેની ખુશાલીમાં તેમને 'રાજા' એ ઉપનામનો માનવંતો ખેતામ આપ્યો હતો. સને ૧૮૮૩ માં તેઓ વડોદરાની દિવાનગીરી છોડીને પોતાને વતન ગયા હતા. મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવ ગાયકવાડે તેમની નોકરીની જુજ બાબતે તેમને પેનશન પેટે એ લાખ રૂપિયાની બક્ષિસ આપી હતી.

રાજા સર ટી. માધવરાવ નોકરીથી છૂટા થઈને સુખ ખેડી રહ્યા નહોતા. પરંતુ તેઓ સ્વદેશના કલ્યાણ તરફ હમેશાં કાળજી રાખીને કામ કરતા હતા. આપણી માનવતી 'નિશાનસ કૌન્સેસ' ના તેઓ ચૂસ્ત દિમાયતી હતા. સને ૧૮૮૭ માં બ્યારે મદ્રાસમાં કૌન્સેસની બેઠક ઘણ હતી, ત્યારે તેમણે એક ચોક્ક માશક કામ કર્યું હતું. મદ્રાસમાં આવકાર આપનારી કમિટીના તેમને અધ્યક્ષ બનાવવામાં આવ્યા હતા. તે વખતનું તેમનું બાપજી ખરેખર એક મોટા રાજદારી પુરુષના બાપજી તરીકે નમુનેદાર હતું. રાજા સર ટી. માધવરાવ મુગધ તથા મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓના ફેલો હતા. અને એક રહી તરીકે બ્યાખા હિંદુસ્થાનમાં પહેલ વહેલી મદ્રાસની યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલરની જગ્યા તેમનેજ આપવામાં આવી હતી. તેઓ ૬૬ મનના અને કુદોગી પુરુષ હતા. અને તેવા વિદ્વા છતાં પોતાનો ટુંબ ટેનુ પાર પાડ્યામાં તેઓ લગાટ પાછા હતા નહિ, આ મોટા રાજદારી અને સ્વદેશ દિનેન્દુ પુરુષ સને ૧૮૯૧ ના એપ્રિલ માસમાં પોતાની ૧૯ વર્ષની ઉંમરે રેવંચાલી થયો છે.

દિવાન રણછોડજી અમરજી.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષને જન્મ તંવન ૧૮૨૪ ના અષિન શુદ્ધ ૧૦ ના દિવસે જ્યોતી: પેલેરજને હનનના નાનર બાજબ હતા. તેમના પુરા હાલમાંજ પ્રથમ વક-

ચળદા દરુજએ આરજ મકરાણીની મદદથી જૂનાગઢના નવાજ સામે લડાઈ હારી હતી તેને રણછોડજી દિવાને હરાવીને જય મેળવ્યો હતો. સંવત ૧૮૪૬ માં નવાજની નોકરી માંના આરમોએ પોતાના ચઢેલા પગાર માટે બંડ કરી નવાજને કેદ કર્યા હતા. તેથી રણછોડજી દિવાને આસપાસના ગામોમાંથી લડાયક લોકોને એકઠા કરી આરમો સામે હારી કર્યા, અને તેમને જૂનાગઢમાંથી નસાડી મૂકીને નવાજને છોડાવ્યા હતા. સંવત ૧૮૪૭ માં રઘુનાથજી દિવાન અને તેમના કાકાના દીકરા મોસારજીને એક કલ્યાણ શેઠ નામે વાં જિયાની ખટપટથી કેદ કરીને, તેમના ધરખાર જમ કર્યા હતાં. આ સમયે રણછોડજી દિવાન મોસારવાડમાં હતા. તેમણે પોતાની ચતુરાઈ વડે પોતાના વડિલ ભાઈ વગેરેને એ મહિનાની અંદરમાં છોડાવ્યા. સાર પછી જૂનાગઢ રાજ્યમાં વધારે મુદત રહેવું થોડા લાગવાથી તેઓ સાંથી નિકળીને જમનગર ગયા. સાંના રાજ્યએ તેમને પોતાના રાજ્યમાં રાખીને પડધરી તથા આટકોટ પ્રગણાં જીત્યામાં આપ્યાં.

૪ સંવત ૧૮૫૦ માં તેઓ નગરના લશ્કરમાં હતા, તેવામાં જૂનું લશ્કર હાલારમ આબું હતું. તેની સામે રણછોડજી દિવાને ઘણી બહાદુરીથી લડીને પોતાનું મુઠ કાચલ પાતાવી હુકમોને પાછા હાંકાવ્યા હતા. સંવત ૧૮૫૪માં ૪૨ીથી જમની તરફથી જૂનન લશ્કરની સામે તેઓ લડ્યા હતા, તેમાં તેમના ઘોડાને ગોળી વાગવાથી તે પડી ગયો, તે છતાં તેમણે પોતાનું રક્ષણ કરી લીધું, અને ગોળી મારનારને તેજ ક્ષણે પોતાને હાથે કેળી નાખ્યો હતો. સંવત ૧૮૫૫ માં વડોદરાથી અમિત સાહેબ પેશકરી લેવા આવ્યા હતા. તેમની સામે પણ નગરની તરફથી રણછોડજી દિવાનને મોકલ્યા હતા. તેજ વખતે જૂનના લશ્કરે બાણવાડનો કિલ્લો લેઈ લીધો, તેથી દિવાને તેને ઘેરા લાલ્યો, અને આર મહિના ઘેરા રાખી હલ્યો કરી તે લીધો. આ વખતે તેમના હાથમાં ગોળી વાગી હતી, તોપણ પોતે લશ્કરથી દુર ખસ્યા નહોતા.

દિવાન રણછોડજી જમનગરના રાજ્યની નોકરીમાં હતા, તે છતાં જૂનાગઢના નવાજ સાહેબ ખરા સંકટની વખતે તેમને આગ્રહ પૂર્વક તેડાવતા હતા, તેથી તેઓ ત્યાં જઈને તેમનું કાર્ય સિદ્ધ કરી પાછા જમનગર જતા. એક સમયે કલ્યાણ શેઠ નવાજ સાહેબની સામે થઈને કુતીઆણાનો કિલ્લો પોતાને હસ્તક કર્યો હતો. તેણે એટલું બધું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું કે જૂનાગઢ શહેરને માટે પણ નવાજને શીકર થઈ પડી હતી. આવી વિપત્તી વેળાએ રણછોડજી દિવાને જઈને ધણીજ બહાદુરીથી લડીને કુતીઆણાનો કિલ્લો કલ્યાણ શેઠના હાથમાંથી છોડાવી નવાજને સોંપ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ કલ્યાણ શેઠને તથા તેમના ઘણાને કેદ પકડી નવાજને સ્વાધીન કર્યા હતાં.

સંવત ૧૮૫૯ માં જૂનાગઢના નવાજ તથા ગાયકવાડ એ બંનેનાં લશ્કર કાઠીઆવાડના રાજ્યો પાસેથી મુંલકગીરી ઉપસાવવા નિકળ્યાં હતાં. અલાવાડમાં તેઓ એક એકની નજીક આવી ગયાં હતાં, પણ બંને પક્ષવાળા સામ સામા લશ્કરના ઉપરી—ગાયકવાડના સરદાર સોનારામ તથા નવાજના સરદાર રણછોડજી દિવાન પરસ્પરની બાહાદુરીથી વાકેલ હતા, તેથી તકરાર કર્યો વિના ચાલ્યો ગયો. એજ વર્ષમાં વસાવડના દેશમાં આને મુદ્દરાવ ગાયકવાડે કેદ કર્યો, અને અમરેલીનો કિલ્લો કબજે કર્યો હતો. દેશમાં

જિએ નવાબની સહાયતા માગ્યાથી રણછોડજી દિવાને જઈને અમરેલીને ઘેરે ધાડ્યો, અને તોપોનો મારો ચલાવ્યો. તેથી આખરે મુકુંદરાયે કાયર થઈને દેશાધ્યોને મૂકત કર્યા. સંવત ૧૮૬૨ માં નવાબની વતી રણછોડજી દિવાને છેવટ પેસકશી ઉધરાવી. કારણ કે સવત ૧૮૬૪ માં કર્નેલ વોકર સાહેબ ગાયકવાડના લશ્કર સાથે કાઝીઆવાડ ગયા, અને ત્યાંના રાબાઓની પેસકશીના આંકડા નક્કી કર્યા. કે જેથી તે બાબત શરીથી કાંઈ તકરાર પડે નહિ. દિવાન રણછોડજીને જૂનાગઢના નવાબે શરીથી દુસ્મનોના કાવતરાથી જૂનાગઢથી કાઢ્યા. અને દિવાનના લેણા પેટે કુતીઆણા પ્રગણુ લખી આપ્યું, તેથી તેઓ કુતીઆણે જઈ રહ્યા. તેઓ કર્નેલ વોકરને કંડોરણા મુકામે જઈ મળ્યા. ત્યાં તે સાહેબે તેમને ધણુ માન આપ્યું હતું. અને સાહેબ તેમને ઉતારે પોતે મળવા સાફ ગયા હતા, ત્યારે આમણુ સામણુ શિરપાવ પોશાક આપ્યા હતા. સવત ૧૮૭૭ માં મુજબના તે વખતના ગવર્નર એલ્ફ્રીન્સ્ટન સાહેબ ઘોઢે ગયા હતા, ત્યારે તેમણે રણછોડજી દિવાનની બે ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી હતી. તે પ્રસંગે ગવર્નર સાહેબ તંબુની બહાર નીકળીને તેમને લેવા તથા મૂકવા સાફ જતા હતા. એટલું બધુ માન તેમને મળ્યું હતું. ગવર્નર સાહેબ તથા દિવાન બંને જણુ શરસી બાપાનું સાફ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તેથી વાતચિત કરવાને તેમને ધણું અનુકૂળ પડ્યું હતું.

સંવત ૧૮૭૮ થી ૮૦ સુધી દિવાને રાજકોટ, સરધાર, તથા ઘોરાજી, અને ઉપલેટા મહાયો ધળે રાખીને તે કામ કર્યું હતું. અને સવત ૧૮૯૭ ના પ્રગણુ વર્ષ ૬ ના રોજ તેમણે ધણીજ કીર્તિવત જીદગી આપત્ર સહીત ભોગવીને કેલાશવાસ કર્યો હતો. તેમને પુત્ર ન હોવાથી પોતાના દોહિત્ર શંકરપ્રસાદને દત્તક લીધા હતા. એ શંકરપ્રસાદના વંશમાં હાલ ધણા પુરો હયાત છે. તેઓમાં શ. બજાલાઈ મણિશંકર બહુ બુદ્ધિશાળી અને વિદ્વાન છે. તેઓ પ્રથમ વળામાં દિવાન હતા. અને હાલ જાગનગરના રાજ્યમાં સારા અધિકાર ઉપર છે.

કુવસિયાનંદ—(અલકાર શાસ્ત્ર) સંસ્કૃતમાં છે. તેનું વળખાણમાં આપોતર આલમાં કર્યું છે.

મિહારી સતસદ—વળખાણમાં દોહરા છે, તેના તેજ બાપામાં અર્થ આપોતર સોમ પ્રદાપનો મહિમા—(પ્રદાપ મહાત્મ્ય) જૂદા જૂદા રાગમાં કવિતા કરેલી છે. વિદ્યનાથ ઉપરનો કાગળ—જુલરાતી તથા વળ ખાપામાં છે.

રૂકાતેજુનાશુન—શરસી બાપામાં છે. કે જે વ્યવહારીક કાગળ પત્રો વગેરે લખવામાં અતુલની ક્રિતા છે.

તારીખે સોરઠી—એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે. તેમાં આખા કાઠીઆવાડનો કુંડ દતિદાસ વગેરે છે. એ ગ્રંથનું ઇંગ્રેજી બાપોતર મુળમાં જેમસ બર્નેસ સાહેબે કર્યું વોટસન પાસે કરાવી 'છપાવ્યું' છે.

કામ દહન અથવા મદન સજિવની—એમાં વસંત ઋતુનું વર્ણન સાર કરેલું છે. શિવ વિવાહ તથા દક્ષ યજ્ઞ લેંગ—આ પુસ્તકમાં જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીન આગા તોડે તેને ક્ષત્રી વિપત્તિ પડે તે બતાવ્યું છે. તે મિવાય ખીજ પણ ધણી શિખામણુ એમાંથી મળે છે.

શંખ મુકાખ્યાન—એમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીએ કેમ ચાલવું તે વિશેનું વર્ણન આવે છે તથા રાગનીતિ અને વ્યભિચાર ખંડન આવે છે. એ ગ્રંથમાંનો એક સવૈયો દ્રષ્ટાંતને માં નીચે દાખલ કર્યો છે.

સવૈયો.

રામ રહે ન, રહે ઘનશામ ન, કામકિ લોક કહાનિ કહેરી;
શુંબ નિયુભ ગયે જગસોં, બહિરાજકો રાજ ન કોડ લહેરી;
રાવન લક તજ સત ભાવન, ગાવનકોં અબગાય ગહેરી;
દામ રહે નહિ, ધામ રહે નહિ, નામ સદા રનજોર રહેરી.

ત્રિપુરાખ્યાન—આ પુસ્તકમાં વસંત ઋતુનું વર્ણન ધણુ સરસ છે. તથા રાગનીતિ ધણી છે. રાક્ષીના ધર્મ, રાજકુમારના ધર્મ, પ્રધાનના ધર્મ, અને રૈયતના ધર્મ—છલાં દિનુ સારે વિવેચન કર્યું છે.

ઉપરના ગ્રંથો મિવાય શ્રી જુદેશ્વર, આદિ નિર્ણય, શિવરાત્રી મહાત્મ્યનો કિસ્સો, ચડિપાડના ગરબા, દ્રેવ શુદ્ધિ, કાલ ખંભાખ્યાન, મોહની છળ, આલણની ચોરાશી નાત, અંધકાખ્યાન, નાગર વિવાહ વગેરે પુસ્તકો બનાવ્યાં છે. અને એજ ગ્રંથો દિવાન રણછોડજીની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ કરે છે.

સુશ ગોકુલજી ઝાલા.

આ મહા પુરૂષનો જન્મ સંવત ૧૮૮૦ ના અષાઢ કૃષ્ણ પક્ષની ત્રીજ, તા. ૧૪ જુલાઈ અને ૧૮૨૪ ને દિને જૂનાગઢમાં એક ઉચ કુળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ તિરામ ઝાલા હતું. તેઓ માતે નાગર બ્રાહ્મણ, રંગેદી, ગોત્રમ સગોત્રી, શાખામની

મહા કામેના સરળ થવાનો અધિક સંભવ હોય છે. 'પ્રથમ યોગ થઈ પછી આજી કરવી' એવું અનુભવિઓનું કથન છે તે યથાર્થ છે.

શ્રીમાન્ ગોકુલજીના અંતઃકરણમાં પરમ પુરુષાર્થ સંબંધી સંસ્કારનો આવિર્ભાવ થયો હતો. અને જે ત્રણ વર્ષમાં એ સંસ્કાર અંકુરિત થઈ રહ્યા હતા, તેની વૃદ્ધિ થવાનો અવસર આવી મળ્યો. સંવત ૧૯૦૩ ના વર્ષમાં અધ્યાક્ષજાત્રમ નામે સંત્રાસી જૂનાગઢમાં આ-આ હતા, તેમની સાથે સમાગમ રાખી તેમણે વેદાન્તમાં પ્રવેશ કરવા માડ્યો. આ સમયે રા. ગોકુળજી યુવાવસ્થાના પૂરમાં હતા. તેમની કાન્તી મનોહર હતી, અને બોલવાની છટા ચિત્તાકર્ષક હતી.

સંવત ૧૯૦૪ ના વર્ષમાં મહા પ્રખ્યાત બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રોત્રિય ગાંધી રામ બાવા જૂનાગઢ પધાર્યા હતા. તેમના દર્શનથી સુદ ગોકુળજીને ધણો લાભ થયો હતો. સાર પછી સંવત ૧૯૦૫ માં સમિચ્છાનંદ નામે પરમહંસનો મેળાપ થયો, તેમની પાસેથી સંપ્રદાય પૂર્વક જ્ઞાન થયા સાર પંચદશી નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો. એ પ્રમેય ગ્રંથમાં બહુ પ્રક્રિયાઓ અને પરિભાષા આવી જાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો એ પ્રવેશ ગ્રંથ ગણાય છે. એ રીતે સુદ ગોકુળજીનું ચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાન તરફ એકાગ્ર થવા માંડ્યું. એ વખતે તેમનું વય ૨૫ વર્ષનું હતું. કુટુંબની સ્થિતિ એ વખતે છેક નિર્વિત્ત થયેલી હતી, તેથી તેમને ધણા જાણીએ કહ્યું કે, હવે તો કોઈ ઉદ્યોગે વળગો તો ઠીક. પણ કોઈની પ્રશ્નામત કરી નોકરી મેળવવાનું તેમને પસંદ નહોતું. તેથી તેઓ નિરંતર અદ્યાપૂર્વક સરસ્વતીની સેવા કરતા હતા. તેના પરદાયિ કરકમલથી તેમને ધણું ઉત્તમ રૂળ મળ્યાં.

સંવત ૧૯૦૫ માં તે વખતના નવાજ સાહેબ હામદખાનજીના દફતરીના તાઆમાં તેમને શ્રીદ પદર રૂપિયાના દરમાયાની જગો મળી. આં તેમણે પેતાની ધણી નિપૂણતા દેખાડી. તેથી તેમના પગારમાં કાંઈક વધારો કરી આપ્યો હતો. વિદ્યાન્ય પ્રતાપથી રા. ગોકુળજીની મહત્ત્વ શક્તિ, રચિત, અને ક્રિયા શક્તિ એટલી બધી હતી કે જે કામ ખીમ્ન મનુષ્ય નેટલા પ્રદરમાં કરી શકે તે કામ તેઓ તેટલી ધડીમાં કરતા. તે વળી સુનર અને નિયમ સર કરતા. એ રીતે તેઓ રાજદારી કામમાં પશ્ચા ખરા, પણ વિદ્યાનું વ્યસન તો આજી રાખ્યું. વિદ્યાનું યથાર્થ રસજ્ઞાન જેણે કર્યું હોય તેનું તો એક લક્ષણ છે. પરમહંસ બાબુ સમિચ્છાનંદ પાસે પંચદશીનો જે અભ્યાસ ચાલતો હતો, તે તેમણે પૂરો કર્યો. તેમની રણ શક્તિ એટલી તો સારી હતી કે પંચદશી જીઠાએ યદ્ય ગઈ.

સંવત ૧૯૦૭ માં નવાજ સાહેબ હામદખાનજી ચૂંટરી ગયા, અને તેમની નવાજ સાહેબ મોહોબ્તખાનજી બેસા. તેમને બાણાવવા સારું મુંગધવી મારતર મના તરફથી ઈંગ્રેજ વિધાની મહતા વિને રા. ગોકુળજી જાણીતા થયા. અને પાસેથી યોગેક ઈમેજ બાપાનો અભ્યાસ કરી લીધો. ત્યાર પછી તે વખતના રિજીસ્ટ્રી હતરાજમાં આત્માથી તેમને દરતરીખાનાની નોકરી છોડી પડી. અને નવા બની પાસે મુસાદેજ તરીકે તેઓ રહ્યા. પરંતુ તેમની પ્રમાણિકતા અને યોગ્યતાને ઝાઝ વખતમાં તેમને મુખ્ય દરતરીનો હોદ્દો મળ્યો. એ વર્ષમાં વ્યાસજી રાજ જૂનાગઢમાં આજ્યા હતા, તેમની પાસેથી અધ્યાપન બાગવત નામે ગ્રંથ

રાજદારમાં તેઓ આગળ વધ્યા છતાં વિદ્યાર્થી સુખસન તેમને જે હતું, તેમાં પશુ ન્યૂનતા થઇ નહિ. આજ સુધી તેા મુમુક્ષુ દશા રાખી શ્રોતાશ્રમે અવધાન કરતા હતા. પશુ હવેથી તેમણે વકતાનું મહા કલ્યાણકારી કામ કરવાનો શુભારંભ કર્યો. આનંદચંદ્રના નામે એક સંન્યાસી જૂનાગઢમાં આવેલા હતા, તેમની પાસે તેમણે દસોપનિષદ સંસ્કરણ સહિત વાંચવાનો આરંભ કર્યો. તે સાંભળવાને ધણાક શ્રોતા ત્યાં ભેગા થતા. આવી રીતે એક સુવાન ગૃહસ્થ હાટકેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં જઈને સંન્યાસી પાસે પ્રસિદ્ધ રસિ તત્ત્વજ્ઞાનની કથા કરે એ સર્વને વિલક્ષણ સંભવ જેવું લાગતું હતું. તેથી અણસમગ્રુ મુખ્ય લોકો દીકા કરે અને સમગ્રુ લોકો સ્તુતિ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ કોઈની પશુ દર કાર કર્યા સિવાય કારભારી થયા પછી પશુ તેમણે છેક સંવત ૧૯૨૨ સુધી એ બ્રહ્મ યજ્ઞનું મહા શુભકાર્ય કરવાનું ચાલતું રાખ્યું હતું. એ પછી તેઓ ધર આગળ પ્રસિદ્ધ રીતે કથા કરતા હતા. ત્યાં પશુ ધણા શ્રોતા આવતા હતા.

એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ગયા પછી સંવત ૧૯૧૭ ના વૈશાખ માસમાં રા. ગોકુળજીને જૂનાગઢના મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યા મળી. એ વખતે જૂનાગઢના રાજ્યની સ્થિતિ ધણીજ અવ્યવસ્થિત થઇ ગયેલી હતી અને રાજ્યમાં ખટપટ ધણી ચાલતી હતી, પરંતુ એ સર્વ પ્રસંગોથી દૂર રહીને પોતાની દિધ દ્રષ્ટિ વડે તેઓ નિર્વિઘ્ને કાર્યભાર ચલાવતા હતા. તેમનું બુદ્ધિબળ અને રાજ્યકુશળતા એટલી બધી હતી કે તે વખતના પોલીસીકલ એજન્ટો પશુ કોઇ મોટા રાજ્યદારી કામમાં તેમના વિચાર પુછતા. કર્નેલ કીટિંગ તેા પોતાને કેંઇ નવી રાજનીતિ સ્થાપવી હોય, અને કોઇના વિષે મત બાંધવું હોય, એવાં અનેક કામોમાં તેમનીજ સલાહ લેતા. સંવત ૧૯૨૩ ના વર્ષમાં મુંબઇના તે વેળાના ગવર્નર સર આર્થર ફ્રીધર્ વેરાવળ પધાર્યા હતા, ત્યારે રા. ગોકુળજીનો પ્રતાપ જોઇને ગવર્નર સાહેબ ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. અને તેમને મુખ્ય આવવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું. તે ઉપરથી રા. ગોકુળજી મુંબઇ ગયા હતા. ત્યાં સરકાર તથા ખીજ સંભાવિત ગૃહસ્થો તરફથી તેમનો સારો સત્કાર થયો હતો.

રા. ગોકુળજીની વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ ધણી ઉત્તમ હતી. અને તેવી મહાન સભામાં સલાહોભ થયા સિવાય તેઓ સ્પષ્ટતાથી બોલતા હતા. રાજદારી કામ પ્રસંગે તેમને ધણીકવાર મુંબઇના નામદાર ગવર્નર સાહેબો સાથે વાદવિવાદ થયો હતો. એક વખતે રા. જદારી કામના સંબંધમાં કોડીઆવાડના કારભારીઓને તથા મુંબઇના ગવર્નર સર સી. એર ફ્રિટ્ઝબિરાર્ટ વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. તેમાં રા. ગોકુળજીની વાદ કરવાની શક્તિ, કુશળતા, અને અનુભવ આદિ ગુણો જોઇને ગવર્નર સાહેબ મુગ્ધ થયા હતા. અને વાદવિવાદ થઇ રહ્યા પછી છુટા પડતી વેળાએ ગવર્નર સાહેબે તેમનાં ધણાં વખાણ કરીને પોતાનો પૂર્ણ સંતોષ દર્શાવ્યો હતો. જૂનાગઢનું રાજ્ય પ્રખ્યાત થયું, રાજ્યની આખા દાની વધી, અને રાજ્ય વહિવટના દરેક ખાતામાં સુધારો થયો, અને શોભા મળી, એ સર્વ રા. ગોકુળજીની દિધ દ્રષ્ટિ અને તેમના કારભારની ખુબીથી થયું છે.

સને ૧૯૭૭ ની સાલમાં જ્યારે નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ કેસરેલિફ નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, ત્યારે દિલ્હીમાં થયેલા મોટા રાજસભામાં પણ વખતે રા. ગોકુળજી

આમદના નવાજ સાહેબને લેઈને દિલ્હી ગયા હતા. ત્યાંથી તેમણે હુરિદ્વાર, અમોહા, કાશી, ગયા; અને કલકત્તા વગેરે પ્રસિદ્ધ સ્થળોની ભેટ લીધી હતી. દિલ્હીના એ મોટા દરવાજા વખતે તેમના યુજ્જોની કદર કરીને નામદાર મહારાણી શ્રી તરશવી તેમને 'રાવજી-હુરદુર' નો ખિતાબ મળ્યો હતો.

રા. ગોકુળજી જે કે અંતરમાં પોતે નિવૃત્તિનું સુખ બહુજ ઇચ્છતા હતા, તેપણ જે પ્રવૃત્તિ તેમણે સ્વીકારેલી હતી, તે વિષે પૂર્ણ ચિંતા રાખી રાખ્યું કલ્યાણ થાય એવા ઉપાય કરવામાં લગારે ન્યૂનતા રાખતા નહોતા. સ્વરાજ્યનું કલ્યાણ અને ઉદય કેમ થાય, એ પ્રવૃત્તિ પ્રકરણમાં તેમનું પ્રથમ લક્ષ હતું. તેઓ ખરા રાજ્યભક્ત હતા. સ્મૃતિઓમાં સચિવ (કારભારી) નાં લક્ષણ કહ્યાં છે, તેમાંનાં બહુ લક્ષણ તેમનામાં હતાં. એક તરફથી આમ રાજકાળમાં સંપૂર્ણ લક્ષ રાખ્યા છતાં, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન અને તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી મેળવવાનું કામ તેમણે ભૂરી દીધું નહોતું. તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં હરકોઈ સંન્યાસી અથવા વેદાંતી મળે તો તેમની યુવાકાલ લીધા સિવાય રહેતા નહિ. અને તે દરેકની સાથે વેદાંત શાસ્ત્ર વિષે ઘણી ચર્ચા કરતા. બાવનગરના પ્રખ્યાત દિવાન રા. ગૌરીશંકર તથા દિવાન રા. સામલદાસ અને વિદ્વાન-યુક્ટ રા. મનઃસુખરામ એ ત્રણે વિદ્વાનોની સાથે તેમને ગાઢો પ્રેમ હતો. તેમની સાથે પણ તેઓ પત્ર દ્વારાએ તેમજ સમાગમ વખતે વેદાંત વિષે પુષ્કળ ચર્ચા કરતા હતા.

સુદ ગોકુળજીનો વિચાર એમ હતો કે સ્વતંત્ર વ્યવહાર ચાલે એટલું ધન સાધન મળે એટલે નિવૃત્તિ મહણુ કરવી; અને વિદ્યાનંદ તથા બ્રહ્માનંદમાં અવશેષ દિવસ નિર્ગમન કરવા. તેમાં અધિક પ્રેમ રહેવા સાફ બીજી કંઈ સામાન્ય કાર્ય પણ કરવું. કે જેથી ઉભયનું તારતમ્ય નિરંતર લાગ્યાં જાય. જનસ્વભાવ બહુ કરીને એવો છે કે અતિ પ્રિય કામ પણ નિરંતર કરી શકાતું નથી. મધ્યે વિશ્રામ લેવાની અગત્ય છે. તે સમયે કોઈ વિમતિ કાર્ય અધિક ઉપયોગી થાય છે. રા. ગોકુળજીનો એવો વિચાર હતો કે, રાજ્ય કારભાર મૂક્યા પછી તેમાં કિશિન પણ મન ધાલવું નહિ. પોતાને પ્રિય વિષય જે તત્ત્વજ્ઞાન તેના અભ્યાસમાંથી વિશ્રાન્તિનો જે થોડો કાળ અવશેષ રહે તેમાં કોઈ શાસ્ત્રોક્ત કર્મજ કરવું સુતર છે. એ વિચારથી અને બીજાં પણ કેટલાંક કારણને લીધે અગ્નિહોત્ર લેવાનો તેમને સંકલ્પ હતો. તે તેમણે સિદ્ધ કર્યો હતો. તેમણે અભ્યાસાધાન અને સમાર્પાધાન કરી આવસથ લીધું. પછી ઐત્યાધાન પણ કર્યું. અને અગ્નિહોત્ર લીધું. એ વિષયમાં પ્રવિણતા મેળવ્યા પછી પોતે કહેતા કે એ વિષય પણ બહુ રસિક છે. તેમાં અનેક સંદેહો છે, તે યથાર્થ સમજાય તો તેમાંથી જ્ઞાનફળ થાય એમ છે. તેના સાત્ત્વીય પ્રયોગો, સૂક્ષ્મ અભિપ્રાય, અને લાક્ષણિક તથા સાંકેતિક બોધ બુદ્ધિમાનોને આનંદ આપે એવા છે. તેમણે આતુર્ભાસ સુધી યજો કર્યા હતા. યજ્ઞકર્મ સાફ સંહિતાનો બહુ ભાગ પાડે કરી મયા હતા. અને ગૃહ્યસૂત્રાદિ નેષ્ટ સર્વ કર્મમાં કુશળતા મેળવી હતી. પોતે એ વિષય જાણ્યા પછી એમ કહેતા કે, કોઈ વાત જાણ્યા વિના તે વિષે બહુ લોકો મન આંધી દે છે, એ ખેદકારક છે. સમજણમાં મનુષ્યોને સર્વ સ્થળેથી બોધ મળે છે. હમણાં વિદ્યા મળે છે તે લોકો પણ અજ્ઞાત વિષય ઉપર તુરત મન આપે છે, એ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. વિદ્યાનું

સંસ્કાર થયાનું ચિન્હ એ છે કે અમૂક વિષય જાણ્યા પછીજ તે વિષે મત બાંધે.

સમજી અને અનુભવી મનુષ્યોનો એવો ધારો હોય છે કે, કાગળા વિષયક કશી રચાપિત સમયે એકાગ્ર ચિત્તે ચોજેલું કર્મ કરવું. એક કાળે એકજ કાર્ય કરવું. જમણે રાખી અનેક કામ આરંભવાં નહિ. કારણ તેમ કરે એકે કામ યથાર્થ થતું નથી. સ. ગ્રં. કુળજીભાઈ નિયમિત વેળાએ-નિયમિત કર્મ કરવાનું નિયમ પાળતા. તેમની શ્રદ્ધિ થયાંમાં એ શુભ નિયમ એક સાધન થયું હતું. કારભારી રૂપે અધિક ઉપાધિ રાખવો હોય તો રાખી શકાય એમ હતું. પણ તેમની શ્રદ્ધિ જેમ બને તેમ ઓછો ઉપાધિ રાખવા ઉપર રહેતી. તેઓ સરકારતાને બહુ માન્ય ગણતા. કારભારીની ચંચળતાનું યથાર્થરૂપ તેમના સ-મજવામાં હતું, તેથી તેનું મિથ્યા અભિમાન તેમને કદી પણ ચતું નહોતું. તેમની જીવિની તીવ્રતા એવી ઉત્તમ પ્રકારની હતી કે જે વિષયમાં તે પ્રવેશ કરતી ત્યાં તળીએ પહોંચી જતી. એ વિષે પ્રસિદ્ધ રાજ્યકારી કિવાન બહાદુર મહિંસાઈ જરાભાઈ લખે છે કે;—

“ધણીવાર મેં રા. ગોકુલજીભાઈને ધણા મોટા અને ભારે કામના પત્રો અને પત્ર-કો સમજતાં અને પાંચતાં જોયેલા. ચોડીવારમાં તે સર્વેનો સાર સમજી તે વિષેનો પોતા નો વિચાર બહુ સમજાવવી રચી રીતે એવો સારો કહેના અંચવા લખતા કે, મેં ધણુ શ્રેષ્ઠપિયન અનુભવી ન્યાયાધીશો અને રાજ્ય કારભારીઓને તેવાં કામ કરતાં જોયા છે. તેમના કરતાં રા. ગોકુલજીભાઈ દોષ રીતે પાછળ પડે નહિ. તેમનું મગજ ચોખુ હતું અને કામ સમજવાની તથા કરવાની શક્તિ અસાધારણ હતી. તેમના વિચાર દ્રઢ હતા. પોતાની બને પીઠા વેડી પોતાના રવારૂ સામુ ન જોતાં રાજ્યનું સાફ કરવા તરફ તેમનું લક્ષ્ય ધણું રહેતું. તેમના કારભારના સમયમાં પર રાજ્ય સાથેની તકરારોમાં જૂનાગઢને જે ન્યાય મળી ભારે લાભ થયા છે તે જેવા તેવા નથી. સંખ્યાબંધ ગામે ગ્રાસ અને ખીજ ભારે હકો તેમના વારમાં જૂનાગઢને પ્રાપ્ત થયા છે. એ રા. ગોકુલજી જેવા કારભારીની કુશળતા અને ચોખ્ખતાનું રજૂ હતું. તેમનું પ્રામાણિકપણું એટલું બહુ પ્રસિદ્ધ છે કે, તે વિષે તો બોલવાની કશી અગત્ય નથી. તેમની સાત્ત સંપત્તિ પંચું કંઈ ચમત્કારી હતી. પ્રા-તઃકાળે જરાવાર તેમની પાસે બેઠાથી પણ છપર સબંધી બહુ સારી અસર મન ઉપર થવા પિતા રહેતીજ નહિ. તેમનામાં જીવિ સાથે ઉદ્યોગ પણ બહુ હતો. તેમના વિચાર ઉદાર હતા. દેશનો, દેસીરાજ્યનો, અને આપણા લોકની સાંસારિક સ્થિતિ તથા નીતિનો સુધારો કરવા સંબંધમાં અને ખીજ લોકોપયોગી વિષયો ઉપર ભારે રા. ગોકુલજીભાઈ સાથે વાતો બહુ થતી, તેમાં તેમના વિચારો મને બહુ ઉત્તમ લાગતા.”

અધિકારનાં કામ સાથે તેના પ્રમાણમાં ધનની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, તો મનુષ્ય પ્રામા-ણિક રહી ઘરે એ દુર્બલ છે. અધિકારના પ્રમાણમાં ઉપજ પણ જોઈએ. એ વાત ઉપરી-ઓએ સદા લક્ષમાં રાખવાની છે. મોગ પ્રાપ્તિ છતાં જે અપ્રામાણિક થાય તેને સિદ્ધા પણ કરી જોઈએ. એ રીતિ ઉત્તમ છે. રા. ગોકુલજી રાજ્ય પ્રસંગમાં જોઈએ એવા ઉદાર નહોતા. સર્વ પાનેથી પ્રામાણિકતા ધમ્મજા પણ તે રાખવા તેમને સમર્થ ન કરતા. એ એક તેમની ખાની ગંભીરતી. તેથી એમના જેવું સ્થાન જોગવાયાર પ્રધાન ઉપર બહુ કાનો ઉચ્ચ આપ દોષો જોઈએ તેટલો નહોતો. એટલે તે સંબંધમાં ઉપકાર ક્યાંથી

જિતિય આખ્યાયી જે મુખ સંતોષ મળે છે, તે યથેચ્છ તેઓ ભોગવી શકતા નહિ.

રા. ગોકુલજી કારભારી છતાં તેમના જેવા વચનપાલક, સત્યવાદી, અને સ્પષ્ટ વક્તા, તથા તેઓના જેવા મનની, વાણીની, અને ક્રિયાની એક રૂપતાવાળા વિરલા ગૃહસ્થોજ્ઞ હોય છે. તેમના સદ્ગુણો અને પ્રતાપ જોઈને એક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થ મુગ્ધ થયો હતો. તેણે પોતાના દેશમાં ગયા પછી હાંના એક પ્રખ્યાત માસિક પત્રમાં હાંના ઉત્તમ લોકો આગળ રા. ગોકુલજીની ઘણી સ્તુતિ કરીને પોતાનો ઉભરો ખાલી કર્યો હતો.

રા. ગોકુલજી તાવની સહેજ બિમારી ભોગવીને તા. ૨૮ નવેમ્બર સને ૧૮૭૮, સં-૧૯૩૫ ના માર્ગશીર્ષે શુદ્ધ ૫ બુધવારની રાત્રિના આરંભમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. તેમના કુટુંબમાં તેમના કાકા રા. સુંદરજીના પુત્ર રા. રા. પુરુષોત્તમરાયજી ઉપર તેમનો મૂળથીજ અધિક પ્રેમ હતો. તેમની આશા જનક યોગ્યતા જોઈને પોતે બહુ પ્રસન્ન થતા. અને દાઇક દિનસ ઝાલા કુટુંબમાં તે એક નામાંકિત યશો, એમ અનુમાન કરતા, તે અક્ષરે અક્ષર ખરૂ પડ્યું છે. રા. પુરુષોત્તમરાયજી હાલ જૂનાગઢ રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા ઉપર છે. તેઓ ઘણા બુદ્ધિશાળી અને ચંચળ સ્વભાવના છે. તેમની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય સેવાથી પ્રસન્ન થઈને હાલના નામદાર નવાબ સાહેબે તેમને થોડા સમય ઉપર એક ગામ વંશપરપરા બક્ષિસ આપ્યું છે, એ બહુ આનંદની વાત છે.

રા. બા. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

સી. એસ. આઈ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૬૧ ના શ્રાવણ વદી ૧ સને ૧૮૦૫ ના અગસ્ટ માસની ૨૧ મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઉદયશંકર હતું- તેઓ ધોધા નિવાસી રાતે વડનગરા ગૃહસ્થ નાગર બ્રાહ્મણ હતા. રા. ઉદયશંકર કુલીન છતાં દુર્બળ સ્થિતિમાં હતા. તેમનાં પત્ની અજબબાઈ કુડાના ઇનામદાર દેશાઈ આણંદજીનાં પુત્રી હતાં. રા. ગૌવરીશંકરને તેમનાં માના દોઢ વર્ષના મૂકીને મરણ પામ્યાં હતાં. તેથી તેઓ તેમના બનેલી શ્રીમાન દેશાઈ સેવકરામ રાજરામને ઘેર પોતાની ભગિની અચરતના રક્ષણ નીચે ઉછર્યા હતા. તેમના બાણેજ દેશાઈ સંતોકરામ સમવયી હોવાને લીધે બંને જણાએ ધોધામાં તે સમયની ગામડી નિશાળની કેળવણી લીધી હતી. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી પરખાય એ કેહેવત વાસ્તવિક છે. રા. ગૌરીશંકરમાં બાળવયથીજ સૌધક બુદ્ધિ અને ચાંચલ્યતા દેખાતાં હતાં.

કાકીઆવાડ એજન્સીમાં બાવનગરના મુખત્યાર તરીકે આજન્મ સેવકરામ દેશાઈ કામકાજ કરતા હતા. આ મોકરી બહુ મેહેનત અને માન ભરેલી હોવાથી એક વિધાસુ અને ચાલાક સાહકારકની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા હતી. તેથી એ જોખમ ભરેલી જગો ઉપર રા. ગૌરીશંકરને સને ૧૮૨૨ ની સાવમાં તેમની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે નિમવામાં આવ્યા. અવસ્થા અને રાજકાજનો પ્રથમ આરંભ છતાં તરણુ ગૌરીશંકરે ધણુ દૂરઅંદેશી રા અને દુશિયારીથી પોતાની મોકરી બજારી. તેથી તેમની બુદ્ધિ અને ચાલા.

કસોટી કરવાના વિચારથી એ કરતાં વધારે જોખમ ભરેલી નોકરી તેમને માટે વધારે વધારામાં આવી. આ સમયે ભાવનગર દરબારના કુંડલા મહાલમાં કાઠી ખુમાણ બહારના આના નાસથી મેહેસુલ ઉપરાવવાનું કામ અતિ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. તેનો વોગ્મ નોંધ રત કરવા તથા બળવાન બહારવટીઆનું પારીપત્ય કરવા માટે તેમને મોકલવામાં આવ્યા હતા. આવીને તેમણે બહુ બાહોશીથી બહારવટીઆનું તોડખાં ચાલત પાડ્યું. તેને લીધે મેહેસુલનું કામ પ્રથમની મારફત અગવડતા વગરનું થઈ ગયું. આવી ઉત્તમ પ્રકારની રાજસેવા જોઈને તે વખતના ભાવનગરના મહારાજા શ્રી વિજયસિંહજીએ તેમને માટે ઉચ્ચ મજૂરી બંધાયો. હવે ભાગ્યદાળી ગૌરીશંકરનો ભાગ્યોદય થવાની શુભ નિશાનીઓ આસપાસ પ્રગટ થવા માંડી. એજ ગરસામાં બ્રિટીશ સરકારે તલ ભાવનગર અને તે સાથે તેનાં ૧૧૫ ચ. મી. ઉપરથી ભાવનગરના રાજાની દિવાની અને ફોજદારી સત્તા છીનવી લેઈ સરકારી અદાલતોને સ્થાપીત કરી હતી. અને તેથી કરીને ઈંગ્લેન્ડ હકુમત સ્થપાયા અગાઉનાં મેહેસુલાં કે મેહેસુલાં માટે ભાવનગર રાજ્ય ઉપર મુમારે ૧૨ લાખ રૂપિયાના દાવા સુરતની વરિષ્ઠ કોર્ટમાં થયા હતા. તેનો જ્યાંય દેવાને માટે રાજનિતિજ ગૌરીશંકરને સુરત મોકલવામાં આવ્યા હતા. લાં તેમણે બહુ મેહેનત લીધા છતાં સુરતના ન્યાય મંદિરમાં એ કામનું ઉવટ ભાવનગર દરબારની વિરૂદ્ધ ઉત્થાવું હતું. પરંતુ ઉત્સાહી ગૌરીશંકર એથી નાસીપાસ થયા નહિ. અને મજબુત દાખલા દલીલો સહિત એક અર્જ પત્ર મુખ્ય સરકાર ઉપર મોકલાવીને વાળની કન્સાઈ માગવાની તક લીધી. કાયદાની બારીકોને લીધે સરકાર શુંયવલુમાં આવી પડી. અને એ શુંયવલુ દૂર કરવા સાથે મુખ્ય સરકાર ખાસ નવો ધારો બાંધીને ભાવનગર દરબાર ઉપર થયેલા બાર લાખ રૂપીઆનો દાવા કાઠી નાખ્યો. આથી કરીને રા. ગૌરીશંકરનો પ્રબળ જય થયો. અને આ વિજયને લીધે સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં તેમની વિશેષ વાહ વાહ થઈ.

એક વખત પુરૂષને કુદરત પણ વધારે છે. તરૂણ ગૌરીશંકરનો ભાગ્યોદય ધારવા કરતાં વધારે ટુંક મુદતમાં થયો. તેમને આગળ વધારવાને માટે કુદરત બહુ અધીરો થઈ રહી હતી. તેથી તકપર તક એવી મળતી ગઈ કે તેમના ગુણની કસોટી કરવાના બહુ પ્રસંગ ભાવનગરના રાજમંડળને તથા મહારાજાશ્રીને એક પછી એક મળ્યા. તેથી સર્વાનુભવે સને ૧૮૪૭ માં ભાવનગર રાજાના મુખ્ય પ્રધાનની ઉચ પદવી તેમને આપવામાં આવી. તે સમયનો રાજકારણર આજની મારફત વગર હરકતનો સહેલો નહોતો. રાજ્યમાં અનેક તરેહની ગેરવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. અને અનિયમિત કરોબારને લીધે એક રાજ્યમાં જોખમ એવા ગુમારાનાં બીજા વચાયાં નહોતાં. ભાવનગર પણ એવા વખતમાં શુંયવલુ થયું હતું. સ્વસ્થાન ઉપર થયેલા તથા સ્વસ્થાન વિરૂદ્ધ ચૂંટાઈ ગયેલા દાવાના સંખ્યામાં પોલીટીકલ એજન્ટની મારફતે કરવામાં આવેલા ૭૦ ઉપરાંત મોટાસૂચનો દરમિયાને ૧૫૦૦ ઉપરાંતનો દંડ એ કાઠી રાજ્યને માથે પડતો હતો. રાજાની નાણાં સંબંધી રિયલિ પલુ સારી નહોતી. તેથી દિવાન ગૌરીશંકરે પ્રથમ નાણાં સંબંધી રિયલિ ગુમારાનાં લશ્વર લીધું. અને પૂર્વે તેઓ પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ લાંગ સાહેબની સ્થાનીનાં ગયા. અને થોડા વખતમાં સખ્યા દાવાને કડવો કડવો મોટાસૂચનો દરબારને મેળવી. એ નિમ્ન એવા તે.

ખાલી ભરેલા થયા હતા કે તે સંબંધી અધાપિ પર્યંત કશા વાંધા કે સ્થાલ ઉત્પન્ન થયા નથી. એ સમયમાં વળી ભાવનગર રાજ્યને માથે ૨૦ લાખ રૂપિયા ઉપરાંતનું વ્યાપારી શેકોનું દેવું થયું હતું. તે થોડા વર્ષની અદર પતાવી દેવામાં આવ્યું. જો દિર્ઘ દ્રષ્ટિ વડે દિવાનજી ગૌરીશંકરે એ રાજ્યને ખર્ચતા ઉડા ખાડામાંથી કાઢવાનો પરિશ્રમ કર્યો નહોત તેમ કેવું પરિણામ આવત તે કહી શકાતું નથી. પણ આ કરતાં વધારે બચકારી એક આ-શ્વ ભાવનગર રાજ્યને માથે લટકતી હતી. નાણાંની અતિ તંગીને લીધે ભાવનગર દરખા-રને આરખ શીબંદીના જમાદાર નાસીરની બાંહેધરીનું ૬૦ લાખ રૂપિયાનું દેવું થયું હતું. એ દેવું બહુ બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ દરખારથી પતાવી શકાય એવું ન રહ્યું. સારે એ જમાદારના વંશજ સાહેબે અને તાલુકા સને ૧૮૩૬ માં મહુવાનો મોટો અને રસાળ મહાલ શીરજોરીથી કબજે કરી લીધો. અને તેમાં જે દરખારી અમલદારો હતા, તેમને અનેક તરેહથી સતાવવા લાગ્યા. આ કામની જીકર છેક સને ૧૮૮૧ સુધી ચાલી હતી તે દરમિયાન સુર ગૌરીશંકરે ધણીજ યુક્તિ પૂર્વક અને સુવેદ સમાધાનીથી આરખ જમા-દારની એ મોટી રકમના દાવાનો પોલીટીકલ એજન્ટની સમક્ષ ધર મેળે નિકાલ કર્યો. અને જે જે લેહેણદારો માટે એ આરખો બાંહેધર હતા, તેઓનું દેવું પણ પતાવી દીધું. અને દરખાર શ્રી તરફથી મહુવા મહાલનો નિર્વેદ્ય કબજે કર્યો. આવી રાજ્યકાર્યમાં કુશળતા ને દિર્ઘ દ્રષ્ટિ જોઈને પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ લાંગ સાહેબે આ બાબત સરકારમાં રીપોર્ટ કરીને આજ્ઞા ગૌરીશંકરની કાબેલિયતને માટે બહુ માન દર્શક શબ્દો લખ્યા છે. તેજ અરસામાં ભાવનગરના રાજ્ય વિરૂદ્ધ જુનાગઢ દરખારે ફરીઆદ કરી કે હુંડલા પ્રગણનાં ૭૬ ગામે મૂળ જૂનાગઢ તાબાનાં છે. અને તે ભાવનગરે ગેરકાયદેસર કબજે કર્યો છે. ઉત્તરોત્તર થયેલા સૌરાષ્ટ્રના તમામ પોલીટીકલ એજન્ટોએ વારા ૧૨તી આ કામની તપાસ કરેલી, પણ છેવટે માજી પોલીટીકલ એજન્ટ મેજર જેકબે જૂનાગઢના લાભમાં તેનો ઠરાવ કરી એ ગામેનો કબજો જૂનાગઢને સોંપી દેવાની મંજૂરી માટે સરકારમાં રીપોર્ટ કર્યો. પરંતુ મુખ્ય સરકારે એ ઠરાવ ધ્યાનમાં લેઇ એવો ઠરાવ કર્યો કે, એ ગામે ઉપર ભાવન-ગરની લાંબી સુદતની હકુમત છે. એટલે તે છોડવાની ભાવનગરને જરૂર પાડવી તે અચો-અ છે. જેથી એ ગામેનો કબજો જૂનાગઢ પાસે હોત તો તેને શું ઉપજ થાત, તેનો આં-કડો પોલીટીકલ એજન્ટ નક્કી કરીને તે પ્રમાણે દર વર્ષે જૂનાગઢને ભાવનગર આપે, એ-મ ઠરાવવું. આ આંકડો મુકરર કરવામાં ભાવનગર દરખાર તરફથી આજ્ઞા ગૌરીશંકરે હતા. તેમણે દાખલા દસ્તાવેજો તથા બહુ મજબૂત દલીલો વડે પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ લાંગ સાહેબની ખાત્રી કરી આખીને દરસાલ રૂ ૮૦૦૦ નવ હબ્બરની રકમ આપવાનો ધર મેળે ઠરાવ કર્યો. રાજનીતિજ દિવાનજી ગૌરીશંકરનો આ વિનય કાંઈ જેવો તેવો નહો-તો. ઠાકોરશ્રી અમેરાજીના મનમાં પણ ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે એ ગામે જૂનાગઢને સોંપવાં પડશે. પરંતુ આ મહા પ્રગળ અને જુદિવાન પ્રધાનની ખત તથા મજબૂત મેલે-નતથી ભાવનગરના લાભમાં ઠરાવ થયો. એ ૭૬ ગામેની વાર્ષિક ઉપજ હાલ ૩ થી ૪ લાખ રૂપિયા સુધીની ભાવનગર દરખારને આપ છે.

એક કામમાં ૧૨૯ મેળબ્યા પછી બીજા વિકટ કામમાં પણ તેવીજ ૧૨૯ મેળવવા-

ની પ્રતાપી પુરોગામે લાલસા યાત્ર છે. તેવી લાલસા આજમ ગૌરીશંકરને થયું થઈ. આજમ કલા પ્રમાણે તલ ભાવનગર અને તેના તાબાનાં ૧૧૬ ગામો ઉપરની દિવાની ફાજલ હકુમત બ્રિટીશ સરકારે સને ૧૮૧૫ માં છીનવી લીધી હતી. તે બાબત આજમ ગૌરીશંકરે પ્રધાન પદ પર આવ્યા પછી મેહેનત ચાલુ રાખી હતી. અને લાંબી મુદત સુધી તેમણે વારંવાર પુત્રીકારક પુરાવા અને મજબુત તકરારોથી કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને અર્જ ઉપર મૂકવાની તક લીધી હતી. અને તે ઉપરથી સને ૧૮૬૬ માં બ્રિટીશ સરકાર તરફના નામદાર મુખ્યના ગવર્નર સાહેબ તથા ભાવનગર દરબાર વચ્ચે ટ્રીટી થઈ, તલ ભાવનગર તથા તેના તાબાનાં ૧૧૬ ગામોની હકુમત ભાવનગર દરબારને સ્વાધીન કરવામાં આવી. આથી આખા ભાવનગર સ્વસ્થાનમાં અને આસપાસનાં કાઠી રાજ્યોમાં આજમ ગૌરીશંકરના પરમ પ્રતાપનો પડઘો પડ્યો. નામદાર ભાવનગરના મહારાજા શ્રી પાણુ પોતાના કાલા દિવાનના હકાવણથી બહુ પ્રસન્ન થયા. અને તેમની કદર પીઠાણીને અતિ આનંદ વડે ખેટાદ પ્રગણાનું તુરખા ગામ ઇનામમાં આપ્યું.

રા. ગૌરીશંકરે બળવાન બ્રિટીશ સરકાર સાથેનો સંબંધ યલુ બહુ કાળજીથી નજવી રાખીને વધાર્યો છે. સને ૧૮૫૭ ના બચકર બળવા વખતે નામદાર ઈમેજ સરકાર સાથે દોસ્તી રાખીને ભાવનગર દરબારે તરફથી યોગ્ય મદદ આપવામાં તેઓ આગેવાન સલાહકાર હતા. એ કીમતી આશ્રયને માટે સરકારે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીને ભાવનગરના મહારાજા શ્રી જશવંતસિંહજીને “ કે. સી. એસ. આઈ. ” નો માનવતો ખિતાબ આપ્યો હતો. તે વખતે મુખ્યના ગવર્નર સર બાર્ડેન ફ્રિયરે કહ્યું હતું કે, આજમ ગૌરીશંકરની અતિ હકાવણ ભરેલી કાર્ડીફનું આ રજ છે.

આવાં મહત્ કાર્યોની સાથે રાજનાં દરેક ખાતાં સુધારીને સારા પાયાપર લાવવાની કોશીસ દિવાન ગૌરીશંકરે પ્રથમથીજ કરી હતી. પ્રથમ વસુલાતી ખાતામાં ધણી અગત્યના સુધારા દાખલ કરીને રાજની આખાદાની કરી. જૂનાં રાજ્ય ધોરણેને લીધે જૂદાં જૂદાં નામોથી ખેડુતો તથા જમીનદારો પાસેથી અનેક તરેહના કરો લેવામાં આવતા હતા, અને તે વસુલ કરતાં રાજ્યના અધિકારીઓ રૂંક પ્રમાણે બહુ પ્રકારે પગવતા હતા, તે સંધર્ભ અકારા કરો તેમજે બિલકુલ કાઠી નાખ્યા. અને એવા સરલ તથા ઉદારતા ભરેલાં ધારાઓ દાખલ કર્યા કે યોડી મુદતમાં ભાવનગર સ્વસ્થાનના ખેડુતો આખાદ થયા. આજકાલ એ સ્વસ્થાનનાં જમીનદારો તથા ખેડુતોની સ્થિતિ ખીજ રજવાડાના ખેડુતો કરતાં ધણે દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે. એ સંધર્ભ પ્રતાપ કાલા દિવાન ગૌરીશંકરનોજ છે. એ પ્રતાપી પ્રધાનની પરોપકાર બુદ્ધિ વડેજ ભાવનગર સ્વસ્થાનની પ્રજા આખાદી અને વૃદ્ધિ પામી છે. એ કાંઈ ચોક્કસ આધિવાદ ભરેલું નથી. રૈયત પર રહેમ રાખવાથી તે રાજ રહે છે, અને રાજ રહેલી રૈયતના આર્થિકવાદથી રાજનું રાજ્ય અને કારભારીનો રાજ્યકારભાર જામે છે. એ રા. ગૌરીશંકરના રાજ્યકારભારથી સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગી પ્રધાનની કાર્ડીફ ઉદ્યોગી ભરેલીજ હોય છે. રા. ગૌરીશંકર ઉદ્યોગી પુરેષ હતા. તેથી તેમજે એક પછી એક સુધારા રાજ્યમાં દાખલ કર્યા હતા. ભાવનગર તાબાની જમીનની ચોકસ માપણી થયેલી નહોતી. તેથી બ્રિટીશ સરકારમાંથી માપણી ખાતાના અ-

સેવાકારની માગણી કરીને રાજની સધાની જમીન ચોકસ મપાવી તરી અને ખૂશકીની જાણ સમુજાની કાઢી નાખીને વેપારની છુટ કરી વેપારીઓને ઉત્તેજન આપ્યું ભાવનગરના સુદર બદરતો ડાકો આ જોગણીસમા સૈકાની વિધાને અનુમતીને બધાઓ તથા રાજ્યના ઘણા ભાગમા પુણે સહીત સુદર સડકો બધાવી વળી પિતના વાવેતર માટે એ રસાળ રાજ્યના બધા ભાગમા કૂવા, તેમજ સ્વચ્છ પાણીના મજબુત તળાવો બધાઓ એ સિવાય ખેતીવાડી સુધારવાને માટે ઘણી મહેનત કરી, અને ભાવનગરના વિશાળ રાજ્યમા કપાસનું વાવેતર ઉત્તમ પ્રતિનું થવા માટે અનુભવી માણસો મેળવીને અનેક તરેહથી અજમાશો કરાવી જોઇ તેમા કેટલેક દરજ્જે ફતેહ મળવાથી ભાવનગર સ્વસ્થાનનું રૂ નિર્ધારિતના બજારોમા આજ કાલ વખણાય છે તથા સારો ભાવ આપે છે

રા ગૌરીરાકરે પોતાની કાર્તિકીન કાર્કિદીની શરૂઆતથીજ પ્રજાના વેપાર રાજગારની આગાદાની વધારનાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો વેપારથી દરેક પ્રજાની આગાદાની વળે છે ભાવનગરની અને તેના ભવ્ય રાજ્યની આગાદાની વધનાનું કારણ પણ આના ધીકતા વેપારનું છે સોરાષ્ટ્રમા અગિરથ દોડાવવાની આગેવાની કરનાનું માન પણ આ ઉત્સાહી દિવાનનેજ ધટે છે ભાવનગર-જોડકા રેલવે બાધવાની યોજના આ મહારાજ નિર્મિત પુરૂષે ધડી હતી અને તે રેલવે માર્ગ તૈયાર કરતા ભાવનગર રાજ્યને સુગારે ૭૦ લાખ રૂપિયાનું ગળવર ખર્ચ થયું હતું પણ તેવી વેપાર જોડને દરજ્જે ખિસ્થો છે કે ભાવનગર રાજ્યને એ રકમ ઉપર સંકડે ચાર ટકા ઉપરાંત બાજ ઉપર છે

સૌરાષ્ટ્રની રિકટ ભૂમિમા ટપાલ ખાતાનો વડીનજ જોઇએ જોવો સહેલો નહોતો તે રા ગૌરીરાકરે ઘણી મહેનત લેતો સુગમતા બઝેલો કરી આપ્યો પોલીસ ખાતાની સ્થાપના કરીને તેના કામ કરવાના ઘણા ઉત્તમ નિયમ બાધ્યા રાજ્ય સુધારાને માટે તથા પ્રજા કલ્યાણાર્થે ભાવનગરના રાજ્યમા જાહેર બાધકામ ખાતુ સ્થાપ્યું તેમજ મ્યુનિસિપાલ અથવા શહેર સુધારાખ ખાતુ અને રોગસાતિશાળાઓ સ્થાપિતે પ્રજાની આરોગ્યતામા તથા શહેરની શોભામા દક્ષિ કરી તેમજ સૌરાષ્ટ્રમા ઠેર ઠેર શુભશક્તિ અને ઇચ્છેશ નિરાળો સ્થાપવાની આગેવાની પણ આજમ ગૌરીરાકરે કરી હતી

ન્યાયખાતુ એ દરેક રાજ્યનું બૂબણ છે ભાવનગર રાજ્યના ન્યાયખાતામા અનેક તરેહના સુધારા કરનાથી લોકોની સુખ શાંતિમા અને આગાદીમા દક્ષિ થઇ છે રાક અને રાવને માટે ન્યાય મદિરના દરવાજા અદ્વત્નિશ ઉઘાડા રહેવાથી પ્રજાને અદલ ન્યાય મળવામા કશી અડચણ નહતી નહી આ સરળ પ્રતાપ ન્યાય મૂર્તિ રા ગૌરીરાકરની ન્યાય વૃત્તિનો છે ભાવનગર સ્વસ્થાનના ફોજદારી દિવાની કામ ચલાવવાનો એક કાનદો ધડી કાઢીને આજમ ગૌરીરાકરે મજબુર કરાવ્યો અને નિયમિત તથા ધારામય કામ થવા માટે જૂદા જૂદા અખલારની કોર્ટો સ્થાપિ અને તેનું રીતસર કામ ચલાવવા માટે એના સરળ નિયમો બાધ્યા કે તેને અનુસરીને હલ્તુ સુધી ભાવનગરના ન્યાય મદિરોમા કામ ચાલે છે, 'ભાવનગર દરબારી એસ્ટે' નામે રાજ્યને લગતુ મામિક પત્ર પ્રમટ કરવાની પહેલ સૌગત રાજ્યમા આ પ્રતાપી પુરૂષેજ કરી છે

આ સિવાય ભાવનગર રાજ્યના ભાવ્યોદયને માટે દિવાન ગૌરીરાકરે સખ્યાબંધ સ્થા

મનન કર્યું હતું. અને વેદાંત ગ્રાન વિષેની અભિરૂચી તો સુસ્મૃતિદાનદેવ (અનોદર સ્વામી) નામના સ્વામી કે.જે.એ. વેદાન્ત ગ્રાનમાં અતિ કુશળ હતા, તેમની પાસે હતી. તેમનીજ પાસેથી તેમણે ઉપનિષદો, ગીતા, આદિ ગ્રંથોનો બોધ મેળવીને વેદાંત ગ્રાનની વૃદ્ધિ કરી હતી. સંવત ૧૮૯૨ માં અમદાવાદમાં તેમને શ્રી ગોપાલ સ્વામી ની મંડળીવાળા સદાનદજીનો સત્સંગ થયો હતો. સંવત ૧૯૦૨ ની સાલમાં સ્વામી સમિત્યદાનંદની મણી ભાગનગરમાં આવીને ચાતુર્માસ રહી હતી. તેમની પાસેથી રા. રીશકરે હુરિમીડે સ્તોત્ર પઠકુ સમજીને વેદાંત ચર્ચા કરી ગ્રાન મેળવ્યું હતું. તેના સ્વર્ણ સમાં કાશીથી રામકૃષ્ણ ભારતી સ્વામી ભાગનગર પધાર્યા હતાં. તેમનો સમાગમ સંવત ૧૯૧૦ ની સાલ સુધી થયો, તે દરમિયાન વાક્યસુધા અને પંચદશી વગેરેના પરિપક્વ અભ્યાસ તેમણે કર્યો હતો. તેજ સમયમાં જ્યાં શ્રી ટેકરાસ્વામીનો સત્સંગ થવાથી તેમણે વેદાંત ગ્રંથોનું બહુ ઉત્તમ રીતે શ્રવણ કર્યું હતું. તે પછી તેમણે યોગવાશિષ્ઠ ગ્રંથનું અવલોકન કર્યું હતું. સંવત ૧૯૧૦ ની સાલમાં સંગૃહીત ભાષામાં લખેલું યોગવાશિષ્ઠ વિને વલમાડના શાસ્ત્રી બપાનિશકર દિક્ષીતજીના મુખથી જોડાઈ બેવાર શ્રવણ સંતોષ પામ્યા હતા. વચમાં સંવત ૧૯૦૬ ની સાલમાં સુરતવાસી ભદ્રશકર છંદોજ અને ઉપનિષદો સમજી લીધાં હતાં.

પુરાણ, સિદ્ધાંતવેશ, સ્વરાજસિદ્ધી, સંક્ષેપ શારિર, તથા ષોડશ બાબાદિક મોટા-મોટા ધણી સારી રીતે અવણુ કર્યું હતું. વળી તેજ વર્ષમાં શ્રીમત્પરમહંશ પરિનાબકાચાર્યે સારંધમક દારિકાં સંસ્થાનાધિપતિ શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે સ્વામિશ્રી રાજરાજેશ્વરાશ્રમભૂષણ સ્થાગમ તેમને થયો હતો. તેમના મુખથી ‘કેન’ ના વાક્ય બાબ, તથા પદ ભાષ્ય અને નૈષ્કર્મ સિદ્ધાંતનું પરમ શ્રદ્ધા પૂર્વક અવણુ કરીને તેઓ ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. તેમના વિષે તેઓ કહેતા કે, શાક્ષાત્ શંકર રૂપ મહાત્મા સરખા વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં કુશળ બાબ્યાન્ કરનાર ખીજા મહંત્ પુરૂષ મેં મારી જીંદગીમાં જોયા નથી. શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય સ્વામિશ્રીએ પણ વૃદ્ધ ગૌરીશંકરજીની વૃદ્ધાવસ્થા છતાં અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ તથા વેદક વિદ્યા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને તે સંબંધી મેળવેલો અનુભવ હસાદિ સર્વ રીતભાત જોઈ પૂર્ણ પ્રસન્નતા પૂર્વક પોતાનો સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો.

સ્વામિશ્રી ગોવિંદાનંદ સરસ્વતી પૂર્વાશ્રમને વિષે જૂનાગઢના નાગર બ્રાહ્મણ અમરજી શુક્લને નામે વેદ વિદ્યામાં કુશળ હતા. તેમણે સુર ગોકુલજી બ્રહ્માના સત્સંગ વડે વેદાંત ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. અને પછી ચતુર્યાશ્રમનો સ્વિકાર કરીને જીવન મુક્ત થયા હતા. તેમની સાથે પણ રા. ગૌરીશંકરને સારો પ્રસંગ પડ્યો હતો, અને તેમનાજ હાથે તેમણે સંન્યસ્ત દિક્ષા ધારણ કરી હતી.

એવી રીતે ઘણાક મહાત્મા પુરૂષોના સમાગમમાં રહીને આપૂર્વ જ્ઞાનનો ભંડાર કરી સુર ગૌરીશંકરે બ્રહ્મવિદ્યાપર અનુભવ વૃક્ષ પોતાના વિચારો ‘સ્વરૂપાનું સંધાન’ અને ‘તત્વાનું સંધાન’ નામે અથો પ્રગટ કરીને સંસ્કાર કરી સંસ્કારી જીવો ઉપર પરમ આભાર કર્યો છે. આ અધોનાં પ્રખ્યાત પંડિત ભદ્ર મોક્ષમુલ્કર જેવા પુરૂષ ધણાં વખાણ કર્યા છે.

ભાવનગરના રાજ્યની પંચાવન વર્ષથી અધિક મુદત મુધી અતિ કુશળતા અને રતે-દમંદીથી સેવા બજાવી તથા દેશ કલ્યાણાર્થે મોટો શ્રમ વેલીને આ રાજ્યનીતિનું મહાપુરૂષે તા. ૧૨ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૬ ના શુભ દિવસે સંસાર બવહારથી વિરક્ત થઈ કેવળ ઇશ્વર વિલાસ કરવાના ઇરાદાથી ૮૧ વર્ષની વયે ‘વિદ્વસંન્યાસ’ મહેણુ જોઈ જીવન સંવત ૧૮૪૨ ના અષાઢ શુદ્ધ ૧૧ સોમવારના દિવસે સ્વામિશ્રી ગોવિંદાનંદ સરસ્વતીતર્ય સંમતી અનુસાર યથા વિધી ક્રિયા કરીને કાસાય વસ્ત્ર, કમંડળ, તથા દંડ ધારણ કર્યો હતો. આ આશ્રમમાં તેમનું નામાભિધાન ‘શ્રી સત્ચીદાનંદ સરસ્વતી’ રાખવામાં આવ્યું હતું. મોઢા દિવસની ઉવટની ક્રિયાની પૂર્ણાદતીની વેળાએ તેમણે કહ્યું હતું કે:— ‘સર્વે વેદાધ્યન કરજે.’ વળી પુત્રના મુખ સામુ જોઈને કહ્યું કે:— ‘સંન્યાસી થજે.’ હસાદિ વાગ્યોથી પુત્રાદિકને આશીર્વાદ દેઈને વળી કહ્યું કે:— ‘મારૂં કોઈ નથી, અને હું કોઈનો નથી.’ એ વાં પેશ્ય ચુક્ત વાગ્યો આવ્યો. તે સાંભળીને શ્રોતાઓનાં હૃદય બેદાઈ ગયાં હતાં. આ પ્રસંગે ભાવનગરના મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાના આ પ્રધાનની પુષ્કળ પ્રશંસા કરીને પોતાનો સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. અને પોતાના રાજ્યમાં નીચે પ્રમાણે જાહેર નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું:—

“જમાસ રાજ્યના ધણા પ્રખ્યાત અને બ્રહ્મ પ્રકારની નિમકહસાચી સેવા બજાવે

જ્યારે માત્ર મુખ્ય દિવાન આજમ ગૌરીશંકર ઉદેશંકર સી. એસ. આઇ. કે જેઓએ હિંદુ ધર્મના શાસ્ત્રની વિધી પ્રમાણે પોતાના બ્રાહ્મણ દેહનું સાચું અને પરમ કલ્યાણ થવાનું આધન જે સન્યસ્ત તે આજરોજ ધારણ કર્યું છે. તે નિમીત્તે આજનો તથા આવતી કાલનો એ રીતે બે દિવસ ઉત્સવ તરીકે તેહેવાર દાખલ પાળીને દરગારી સર્વ એડીસે બધે રાખવી. આજમ ગૌરીશંકરે સવત ૧૯૩૫ ની સાવમાં જ્યારે અમારા રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનની પદવીનું કામ છોડ્યું, તે વખતે તેમની રાજ્ય સેવા તથા પ્રમાણિકપણા વગેરે સુબધી અમારા નિયારે યોગ્ય પ્રકારે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. અને આ પ્રસંગે પણ આ જાહેર ખબર દ્વારાએ તેમની રાજ્યભક્તિ વિષે અમારો ધણો ઉચો અભિપ્રાય અને સંપૂર્ણ સતોષ જણાવવામાં આવે છે કે, તેમણે રાજ્ય કારભારનું કામ છોડ્યા પછી પણ અમારા રાજ્યની હમેશ બહેતરી ચાહીને હાલ સુધી વખતો વખત જરૂરી પ્રસંગે જ્યારે પુછવામાં આવતું, ત્યારે કીમતી સલાહ તથા મુચનાઓ આપી છે.

એ પ્રમાણે તેમની રાજ્યભક્તિનો દરગારી સર્વ અધિકારીઓ દાખનો લેખને વર્તમા જવી તેમની રીતી અને નીતિને માટે જેટલું બોલવામાં આવે તે યોગ્ય છે તેમણે લાખી મુદત સુધી એક નિદાથી આ રાજ્યની કરેલી નોકરીની સાથે એટલી લાખી ઉમ્મર ભોગવી આખર મેળવી, અને છેવટે પોતાના દેહનું કલ્યાણ ઉપર પ્રમાણે કર્યું; એવા ભાગ્યશાળી પુરુષ યોગજ હોય છે. એમ અમે માનીએ છીએ. સવત ૧૯૪૨ ના અપાડ મુદ્દ ૬૧ સોમવાર તા. ૧૨ જુલાઇ સને ૧૯૮૬.”

આ મહા પુરુષ લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી સન્તાસાવસ્થામાં રહીને પરમ કૃપાળુ પર-માત્માનું ધ્યાન અને ભક્તિ કરીને તા. ૧ ડીસેમ્બર સને ૧૯૮૧ માં પોતાની ૮૬ વર્ષની વૃદ્ધ વયે સ્વધામ ગયા છે. તેમના પુત્ર રા. રા. વિજયશંકરભાઈ વગેરે બહુ નિદાન અને શુણ્ધિયલ છે.

મેળવ્યો. સને ૧૮૮૨ માં તેમને ઇંડરના મહારાજ શ્રી કેસરિસિંહજીએ પોતાના મુખ્ય દિવાનના પદ ઉપર બહુ આગ્રહથી બોલાવી લીધા હતા.

જૂનાગઢનું રાજ્ય યોગ્ય ગૃહસ્થોથી ચતા લાભો સમજીને તેવા પુરોષોને રાજ્યમાં યોગ્ય પ્રથમથીજ પ્રવેશ કરવું આવ્યું છે. સુદ્ધ ગોકુલજી ઝાલાના વખતમાંજ રા. હરિદાસભાઈને જૂનાગઢના રાજ્યમાં રાખવાનો સંકલ્પ થયો હતો. તે તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૩ માં સિદ્ધ થયો. ત્યાંના નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ તેમને પોતાના રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાનની જગો ઉપર બોલાવ્યાથી તેઓ ઇંડરથી ત્યાં ગયા એ માનવતો હોહો સને ૧૮૮૪ સુધી લગભગ ૧૧ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી તેમણે જોગવ્યો હતો.

જૂનાગઢ રાજ્યમાં તેમણે કેવાં મહત્ કાર્યો કર્યા છે, તે બધાં આ સ્થળે લખી શકાય તેમ નથી. તોપણ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં રેલવે, સારા માર્ગ, નગર શોભા, વ્યાપાર વૃદ્ધિ, રાજ્ય પ્રગતિ પરસ્પર નિશ્વાસ, એ આદિ અનેક વ્યવસ્થાની વૃદ્ધિ તેમણે એવી તો સતોપકારક કરી છે કે તેની પ્રશંસા દેશ પરદેશમાં ઘણી થાય છે.

રા. હરિદાસ જે વખતે ભાવનગરમાં હતા, તેવામાં (સને ૧૮૭૪ માં) ઇંગ્લેંડમાં પાર્લામેન્ટની ' ફિનાન્સકમિટી ' બેસવાનું કાર્ય હતું; તેમાં સાક્ષી આપવા મુખ્ય સરકારે તેમને જવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું. તેથી તેઓ ઇંગ્લેંડ જવા માટે તૈયાર થયા હતા. પણ પાછળથી એ કમિટી થવાની વાત બધ પડ્યાથી તેઓ જઈ શક્યા નહોતા. વળી ' સને ૧૮૮૩ માં અશીશુનો પાક તથા ચીન સાથેનો તેનો વેપાર બધ પાડવો કે નહિ, ' તે વિષેનો તપાસ ચલાવવા માટે ઇંગ્લેંડની સરકારે લૉર્ડ આર્ચીના પ્રમુખપણા નીચે ' આદર્શાહી કમીશન ' નિમ્ન હતું. એ કમીશનના બે દેશી મેમ્બરોમાં એક રા. હરિદાસ અને બીજા બગાણા છલાકાના મરદાનના મહારાજ હતા. આ આદર્શાહી કમીશને આખા ભરતખંડમાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે ફરીને અશીશુ સંગ્રહી તપાસ ચલાવ્યો હતો. તેને ત્રીયે રા. હરિદાસને હિંદનાં ધણાંખરાં જાણીનાં સ્થળો નિહાળવાનો લાભ મળ્યો હતો. આ કમીશન સંબંધે તેમનો વિચાર વિલાપત જવાનો હતો, પણ પાછળથી એ વિચાર ત્યાંથી વાળ્યો હતો. કમીશનના રીપોર્ટમાં તેમનો ભાગ બહુ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. જાનના પ્રમુખ લૉર્ડ આર્ચીએ તેમની બાહોશીને માટે ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. તેમ દાર સ્ટેટ સેક્રેટરીએ તેમના કાર્યથી બહુ સતોષ બતાવ્યો હતો. જે રીપોર્ટ તેમણે લખ્યો હતો, તેની ઇંગ્લેંડમાં સારી પ્રતિસા થઈ હતી. અને કમીશનના સક્રિયતાનાં બહુ વખાણ કર્યા હતાં. કમીશનના કાર્યથી પરવાર્યા મછી નામદાર બના આગ્રહથી તેમને પુનઃ જૂનાગઢની દિવાનગીરી લેવી પડી હતી. અને

લાગ્યું હશે, પણ અને તેનું મૂલ્ય બહુ પાછળથી મહત્ત્વ કાર્યોમાં વર્તવા પહેલાં તેમને મત બહુવા બહુ ઇચ્છના હતા. પ્રમાણિકતા, સ્વતંત્રતા, અને શુદ્ધિગ્રથી તેમણે સરકારના પોલિટીકલ એજન્ટોનાં ઉચ્ચ મત અને સત્કાર મેળવ્યાં હતાં. તેમની પ્રમાણિકતા, અને નિષ્પક્ષપાતતા તો તેમની યુવાવસ્થાથીજ પ્રસિદ્ધ હતી. અને તેમનો સ્વદેશ હોય, તેવા પ્રસંગોમાં પણ સામા પક્ષવાળા તેમનો નિર્ણય સ્વિકારવાં માન્ય કરતા હતા એનું અનેક પ્રસંગે જોવામાં આવ્યું છે.

રા. હરિદાસે “લૉર્ડ ચેમ્બર ફ્રિંડસ ઓડવાઇસ ટુ હીઝ સન” એ નામન ઇંગ્રેજી ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરેલું છે. વળી અરીજુ કમીશન પ્રસંગે “ટેમ્પરન્સ એસોસિએશન” તરફથી તેમજ બીજે કેટલેક પ્રસંગે તેમણે ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેમના કાર્યથી સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ સતોષ બતાવવા માટે રાજકોટના દરબાર હોલમાં તેમને એક પોસ્ટરૂટ મૂકવા ઇરાદો હતો. જે ઇચ્છામાં તૈયાર થાય છે. રા. હરિદાસનામાં સત્ય અંવયન પાળવાનો આગ્રહ, જાને શ્રમ શ્રેવાની શક્તિ, સંબંધી જતો ઉપરની મમતા, પીડામાં સહન શક્તિ, આશાને મર્યાદામાંજ રાખવાનો પ્રયત્ન, આંડખરનો અભાવ, ભ્રાતૃવત્સળતા, નિર્દોષતા, દ્રઢતા, એક નિષ્ઠા, અને નિરાભિમાનપણ, ઇલાદિ જે પ્રદિત ગુણ ગુણે હતા, તે અનુસરણીય છે.

આ પ્રતાપી પુરૂષે માત્ર ત્રણ દિવસની સહજ માંદગી બોગવીને તા. ૧૬ જુન ૧૮૯૫ ના રોજ પોતાની ૫૫ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસ કર્યો છે. તેમના મરણને દુઃખદાયક સમાચારથી આખા ગુજરાત અને કાઠિઆવાડ વગેરે સ્થળે બારે શોક વ્યાપિ ગયો હતો. તેમણે અરીજુ સંબંધી તપાસના “બાદશાહી કમીશન” માં જે દેશ સેવા તથા સરકાર સેવા બજાવી હતી, તેના બદલા તરીકે તેમને “સી. આર્મ્. ઇ.” ના ચાંદન બક્ષામણ નામદાર હિંદી સરકારે કરેલી તેના સમાચાર ઇચ્છાથી સ્ટેટ સેક્રેટરી તરફથી પૂરી વળ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં તેઓ કૈલાશવાસી થયા, તેથી એ માન્યતો ખેતાજ બોગવી શક્યા નહિ. તેમની શોખનાની કદર કરીને મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ હેરીસે તેમને વેપાર પોતાની કાયદા બાધનારી કૌન્સિલમાં સભાસદ નિમવાનું આમંત્રણ કર્યું હતું. પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે એ પદ લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. તેઓ નિરાભિમાની હોવાથી એવા માન-ચાંદ કરતાં પોતાનો દિવાનગીરીનો હોદ્દો તેઓ વધારે કીમતી ગણતા હતા માનની અપેક્ષા રહિત હોવાથી તેમની પુણ્ય પુણ્ય માન આશ્ચું જતું હતું. તેમની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા એજ હતી કે, પોતાના હાથમાં જે કાર્ય મોંપાયેલું હોય, તેમાંજ પૂરું યશ મળે, તે વી રીતે કામ પાર પાડું. તેમના કુટુંબી જનોમાં જે કંઈમાળા ગુણોનો આવિરોધ છે તે સર્વેની સાત્તાત્ માર્તે રા. હરિદાસ છે. સત્યકાંપ કરવામાં તેઓ કેટલીક વખતે ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યા હતાં તેમણે હિંમતથી સર્વ સહન કરીને સત્યતા કે પ્રમાણિકપણને ટેક કદિ છોડ્યો નહોતો. તેઓ વિધાવિધાની પબ્ધ દતા. તેથી તેમણે વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપ્યો હતો. રા. હરિદાસ જે થોડાંક વધારે વર્ષ છુટ્યા હોય તો તેઓ સ્વદેશી બજારની નેચા બજાવવા કેમકે તેમને સ્વદેશના દિન માટેની પ્રવૃત્તિજાણ હતી. ગુજરાતની મિથાસ રીતે વધે, અને ખેતીમાં કેમ સુધરે, નેનાજ તેઓ નિરંતર વિચાર કરતા હતા.

તેમના મરણથી ગુજરાતે ખરેખરા એક ઉત્તમ રાજ્ય ગુમાવ્યું છે. તેમને સંતાનોમાં ચાર પુત્રો અને સો પુત્ર હયાત છે.

રા. હરિદાસના ઉત્તમ ગુણોના એક એ દાખલા અત્રે નોંધી રાખવા જોઈ છે. તેઓએ આરે પ્રથમ જુનાગઢમાં દિવાનગીરી કરવા ગયા, ત્યારે ત્યાં રાજ્યમાં બહુ પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને ખટપટ ચાલતી હતી. એવા પ્રસંગમાં કાંઈ માણસે રા. હરિદાસને નનામી અરજીથી એવી મતલબનું લખી પુછ્યું હતું કે, કલુષી કારભાર કરવામાં શું સમજે ? મોટા મનના રા. હરિદાસે એથી માફું નહિ લગાડતાં એ લખાણનો ઉત્તર એક પ્રસિદ્ધ નોટીસ-થી એવી મતલબનો દ્વિઅર્થી વાળો હતો કે,—"ફળદ્રુપ ખેતરમાં ધરાએ જડ બાલી તેને નિસ્તેજ કર્યું છે, માટે તે ખેતરને નિહાને અમે રસાળ કરીશું." વાહ ! કેવો ઉત્તમ જવાબ ! ખરેખર તેમણે તેમજ કર્યું હતું. એટલે જુનાગઢ જેવા ઉત્તમ ફળદ્રુપ રાજ્યક્ષેત્રમાં જે ખટપટ રૂપી ધરાએ જડ બાલી તેને નિસ્તેજ કર્યું હતું, તેનું તેમણે જડમૂળ કાઢીને રાજ્ય બાણ આપાદ કર્યું છે. એમાં કાંઈ પણ શક નથી. એક વખતે નવાજ સાહેબે તેમની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય સેવાથી પ્રસન્ન થઈને તેમને એક લાખ રૂપિયાનું ઇનામ આપવાની ઇચ્છા જણાવતાં તેમણે તે લેવાની ઉપકાર સાધે. ત્રા પાડી, અને જણાવ્યું કે,—"આવું ભારે ઇનામ લેવાને હું લાયક થાઉં, તેનું કાર્ય મેં કાંઈ પણ કર્યું નથી. મેં જે કાંઈ કાર્ય કરેલું છે, તે માત્ર મેં મારી ફરજ પૂર્ણ છે. વિશેષ કાંઈ કર્યું નથી, માટે તે ઇનામ લેવાને હું યોગ્ય નથી." એ પ્રમાણે તેમણે કહીને પોતાની નિર્લોભતાના ઉત્તમ ગુણની ઝાળખાણ આપી હતી. વાહ ધન્ય છે ! એવા સ્વાયંપરાયણ મંત્રીને ! એવું કહેવાય છે કે, એ રકમ છેવટે નવાજ સાહેબના આગ્રહથી બેઠામાં મૂકવામાં આવી છે. તેનું જે વ્યાજ આવે તે રા. હરિદાસના તારસેને વંશપરંપરા મળે જાય, એવો ઠરાવ થયેલો છે. એ સિવાય જ્યારે તેમણે જુનાગઢની દિવાનગીરી છોડી ત્યારે જુનાગઢ દરબારે તેમને દરમાંસે રૂ. ૫૦૦ નું પેન્શન કરી આપ્યું હતું. તેમ રૂ. ૨૫૦૦૦ ની ખીસત બહીસ આપી હતી. જુનાગઢમાં રા. હરિદાસને દરમાંસે રૂ. ૨૫૦૦ નો પગાર મળતો હતો.

રા. હરિદાસનું કુટુંબ ઇશ્વર કૃપાથી સર્વ વાતે સુખી છે. તેમના ચાર બંધવો જે હાલ હયાત છે. તેઓ સર્વે સારી વિદ્યા સંપાદન કરીને યોગ્ય કામેમાં પ્રવૃત્ત થયેલા છે. તેઓમાં સરદાર રા. બા. બેહેરદાસ ઉર્દૂ માનસાહેબ ધણાજ બુદ્ધિશાળી અને દિર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા છે. તેમને કાલમાં જુનાગઢના નવાજ સાહેબે પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની જગ્યાએ નિમ્ણ છે. ત્યાં તેઓ પોતાના વડિલ બંધુ રા. હરિદાસની આરક કાર્યભાર કરીને દીપ્તી નીકળે, એ સર્વને પૂર્ણ ખાતરી છે. તેમણે ત્રિવિદ્યામાં ઔતરરી સાહસદેવો તથા ડીરટ્રીક્ટ બેઠાના વાઇસ પ્રેસીડેન્ટનો હોદ્દો લાંબી મુદત સુધી ભોગવ્યો છે. વળી નામદાર સરદાર તેમની શક્તિ અને ગુણોની કદર કરીને તેમને પ્રથમ "રાવબહાદુર" નો અને પછી "સરદાર" નો પ્રજોજ માનવંતો ઇલકાળ આપ્યો છે. એટલુંજ નહિ પણ સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં મુંબઈની "લેન્ડરેલિવ કોન્સિલ" માં ઔતરેળજ એમજનું બહાનું પદ સરકારે તેમને આપ્યું હતું. એ પ્રદુર જિરાજને તેમણે ધણું કાર્ય કરી સરકારની તેમની પ્રસન્નતા બહુ સંપાદન કરી હતી. તેમના બીજા એક ભાઈ રા. રા. હરિદાસના

ઉદે ન્હાનાં સાહેબ હાલ બાવનગર દરબારમાં મોટા અધિકાર ઉપર છે.

રા. હરિદાસ બ્યારે ગુજરી ગયા, ત્યારે મોકોદગારમાં આપણા પ્રખ્યાર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું,—

મનહર છંદ.

માયાળુપણથી અતિ મોટું માન મેળવીને,
દેસાઈ આ દેશીયોને દીવગીરી દે ગયો;
દોષવાન હોય તેજ અંત સમે દુખી પાને,
સ્વરંગમાં આ તો નર સુખથી રતે* ગયો;
શુ કરે રાજતું ને પ્રજાને ન ખીડા કરે,
એવો તો દિવાન ડાહ્યા એકેજ એ થી ગયો;
કારભારી ખીળ જરા ધમ્મ પલુ ક્યાંથી લેશે
લાઇ લુઇ બધો જશ હરિદાસ લે ગયો.

દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ.

આ મોટા રાજદારી અને વિદ્વાન મહા પુરુષનો જન્મ સવત ૧૯૦૦ ના વૈસા શુક ૧૫ તા. મે સને ૧૮૪૪ ના દિવસે નડિયાદમાં થયો હતો. તેઓ પેટલાદના રહી ચાલે વડનગરા શહેર નામર બ્રાહ્મણ છે. તેમના પિતાનું નામ જશભાઈ અને માતા નામ ગંગાજી હતું. તેમના પૂર્વજે પેશવાઈ રાજ્યમાં પણ રાજ્ય સેવામાં હતા. તેમન પિતા જશભાઈએ ખેડા જિલ્લામાં ફાજદારીનો અધિકાર સારી રીતે કરી લોકોની મમત મેળવીને ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યનું “પેનશન” મેળવ્યું હતું. પછી ગાયકવાડ સરકારને ત્યાં પણ સારા અધિકાર ઉપર હતા.

એમ રાજ્ય સાથે સંબંધવાળા કુળમાં રા. મણિભાઈ બાલ્યાવસ્થાથીજ બહુ બુદ્ધિશાળી અને શુભ ગુણોવાળા દીસવા લાગ્યા. તેમણે ગુજરાતી અભ્યાસ વડોદરા, પેટલાદ અને નડિયાદ વગેરે ઠેકાણે સંપૂર્ણ રીતે કર્યો, અને પરીક્ષામાં ધનામ મેળવ્યું. તે પછી તેમણે નડિયાદમાંજ ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસનો આરંભ કર્યો હતો. તેમના પિતાની બહલી ખેડે થતાં તેઓ ત્યાં ગયા, અને ત્યાંથી અમદાવાદ જઈ ઇંગ્લેન્ડ અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કર્યો.

સને ૧૮૬૨ માં તેમની થોડાતા પરથી તેમને ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્ટરની જગ્યા મળી. થોડા માસમાં અમદાવાદના કલેક્ટરની ઓફીસમાં જગ્યા ખાલી પડતાં તે વખતના કલેક્ટર મી. (હાલ સર ચિથોડાર) હોય સાહેબે ઉમેદવારોની પરીક્ષા લીધી, તેમાં રા. મણિભાઈ પહેલે નંબરે પાસ થવાથી તે જગ્યા તેમને મળી. આ રીતે રાજ્ય કાર્યમાં મિ. હોપના વલ્લસ્વી હસ્તે તેમનો પ્રવેશ થયો. સને ૧૮૬૩ માં અમદાવાદના જજ સાહેબની ઓફીસમાં તેમની બહલી થઈ. નોકરી કરતા છતાં પણ વિદ્યાભ્યાસ તેમનું લક્ષ સતત રહેતું. એવામાં અમદાવાદમાં “પ્રોવિન્સિયલ” કોલેજ સ્થપાઈ

સાંતી "લો કલાસ" માં ન્યાયશાસ્ત્ર આદિનો અભ્યાસ તેમણે આર્થિક સમ્પન્નો અને તેમાં સારી શ્રેષ્ઠ મેળવી. તર્કશાસ્ત્ર, અને ઇતિહાસ આદિ વિષયોનો અભ્યાસ પણ એજ કોલેજમાં તેમણે વધાર્યો. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ અમદાવાદના જડજ સાહેબની ઓફીસમાં હેડક્લાર્ક નિભાયા, અને એજ વર્ષમાં મુગ્ધ જઈ તેમણે સર્વોર્ડિનેટ જડજની પરીક્ષા આપી, તેમાં પણ શ્રેષ્ઠ પામ્યા. વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં તેમણે જડજ કોર્ટમાંથી રજા લેઈને વેપારની એક "લેઇન્ટરોડ" કંપનીની પેટીષર મેનેજર (વ્યવસ્થાપક) ની જગ્યા મેળવી, અને મુગ્ધ જઈ વેપાર સંબંધમાં પણ સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો.

જૂનાગઢના પ્રખ્યાત દિવાનજી સર જોડુસજી ઝાલા સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યમાં બહુ પ્રકારે યોગ્ય શક્તિમંત, અને પ્રમાણિક ગૃહસ્થોને સામેલ કરી શુભ શુભોને ઉત્તેજન તથા રાજ્યને શાંતિ આપવા ઇચ્છતા હતા. તેમણે સને ૧૮૭૦ માં રા. મણિભાઈને પરખી કહાડી જૂનાગઢ રાજ્યમાં ન્યાય ખાતાના એક ઉપરીની જગ્યા આપી. સાં તેમણે રાજ્ય તથા પ્રજાને બે-હુજ સંતોષ આપ્યો, રાજ્યના ધારા સુધાર્યો, અને યોગ્ય માસમાં રા. મણિભાઈને માટે આખા સૌરાષ્ટ્ર (મહીઆવાડ) માં એમ કહેવાય કે, સર જોડુસજીએ જૂનાગઢ રાજ્યમાં "એક રત્ન" આણ્યું છે. આ સ્થળમાં કર્નલ ડિજીટ સાહેબ સોરઠ પ્રાંતમાં આસી-રંટ પોલીટિકલ એજન્ટ હતા. તેમની સાથે તથા કર્નલ પાર સાહેબ અમરેલીમાં આસી-રંટ રેગીમેન્ટ હતા, તેમની સાથે રા. મણિભાઈને પરિચય થતાં તેમનું બહુ ઉચ મત થયું હતું. જૂનાગઢ રાજ્યમાં એક વર્ષ રહીને પાછા તેઓ અમદાવાદમાં પોતાની અસલ જગ્યાએ આવ્યા હતા.

સને ૧૮૭૨ ના જુન માસમાં પાલજીપુર એજન્સીમાં નેટિવ આસીરંટ પોલીટિકલ એજન્ટની જગ્યા ઉપર તેઓ નિભાયા. ત્યાં કર્નલ પાર, કર્નલ ફ્રે, અને કર્નલ વાટસન આદિ સાહેબો પાસે બહુ માનપ્રદ રીતે કામ કરી ઉપયોગી થઈ સર્વને તેમણે સંતોષિત કર્યો. પાલજીપુરમાં તેમણે એક પુસ્તકશાળા સ્થાપિ તથા ખીજાં નિધા શકિતનાં કાર્યોને ઉત્તેજિત કર્યા હતા. સને ૧૮૭૩ ના જુલાઈ માસમાં "વડોદરા રેસીડેન્સી" માં તેમને નેટિવ આસી-રંટ રેસીડેન્સીની જગ્યા મળી. તે વેળા વડોદરામાં બહુ ચંદન કાગ હતો. કેટલાક મૂર્ખ અને રાધિ મનુષ્યોથી હાં બહુ લમણ ઉપર ચંદનું હતું, અને તેથી પરિવર્તન થયું, તેને તે સધિ હતો. એવા સંકટના સમયમાં ખરેખરા કુશળ, પ્રમાણિક, શક્તિમાન, અને વિશ્વાસ મનુષ્યની આવશ્યકતા હતી. તેવાજ તેઓ પ્રતિષ્ઠ થયા. એવા કાળમાં અનેક મુશ્કેલીની અતિ હાનિ થવાનો અભય બહુ હોય છે. તેની હાનિનો વિસ્તાર મર્યાદામાં રહેવાયું થ. મણિભાઈનો પ્રભાવ એ એક સાઈ દિનકારક કારખ હતું.

સને ૧૮૭૫ ના રા. મણિભાઈને "રાવજહાદુર" નો ઇતકાળ વિદુસ્થાનની સરકારે આપ્યો, અને તેની સાથે ચાંદ, તથા પરીનાર આદિ ખીચત પણ આપ્યાં. તે સને પોર્સિસરોય ડ્રોઈ માર્ચાંબુકે એક પાલખી તેમની મુલાકાતી સેવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી.

એ પ્રમાણે અનેક સ્થળના અનુભવ અને રાજકીય કૌશલથી તેમજ સારા જાત એ આદિ અમાપારજી સુબો રી તેમની પ્રસન્ન થઈ. અને ચારે-તરફ પ્રખ્યાતિ આપિ મળી. તેથી આજનાં રાજ્યના મરફત મહારાજા શ્રી પ્રમખજીએ પોતાના

ખાનખહાદુર કાજ શાહખુદાન.

આ બાઅશાળી પુરપતો જન્મ દક્ષિણના સાવંતવાડી શહેરમાં એક અસલી કાજ કુટુંબમાં થયો હતો. ન્હાનપણમાં મરાઠી શીખવા માટે એક મેહેતાજીની નિશાળે તેઓ જતા હતા. અતે શાસ્ત્રી ભાપાનો અભ્યાસ પોતાને ઘેર કરતા હતા. બ્યારે તે મરાઠી શાળામાં જતા હતા, ત્યારે કર્નલ જેકબ (જે ત્યાર પછી જનરલ સર લીગરાંડ જેકબ કહેવાયો હતો.) ની નજર તેમના તરફ ખેંચાઇ. તેમની ચાલાકી જોઇને તેમને પોતાની સાથે તે કચ્છ લેઇ ગયો. કચ્છમાં તેમને થોડીક ફળવણી આપીને પછી મેજર કેન્ડીની રામાળ તજે શીખવા માટે તેમને પુને મોકલવામાં આવ્યા. પુનાં કૉલેજમાં પોતાના અભ્યાસથી પ્રોફેસરો ફરેજર તથા મેકકુગલના તે બહુ માનીતા થઇ પડ્યા હતા. એટલામાં ત્યાં ઇજનેરી કૉલેજ સ્થાપવામાં આવી. જેમાં આ ભવિષ્યનો દિવાન જોડાયો. અંતે ઇ. સ. ૧૮૫૫ ની સાલમાં ઇજનેરની પરીક્ષા શ્તેહમદીથી પસાર કરીને તે પોતાના ખેરખાહ કર્નલ જેકબના વડા કારકૂન તરીકે જૂનમાં તેના હાથ નીચે રહ્યા. આ જગાઉપર તેમને રાજ્યદારી કામ સમજવાની સારી તક મળી. ત્યાર પછી કચ્છનો રાજ કરોબાર ચલાવવા માટે જે રિજન્ટી કૉન્સીલ નિમી હતી, તેના પ્રમુખ મરનાર જનરલ ટ્રેવેલિયનના હાથ નીચે સેક્રેટરીની જગા તેમને મળી. આ વખતમાં બળવો ઉઠવાથી ઇંગ્લેન્ડનો વખત બહુ બારીક થઇ પડ્યો હતો. તે વેળાએ કાજ સાહેબે ઇંગ્લેન્ડ સરકારની બહુ કીમતી સેવા બજાવી હતી. તેની કદર કરીને સરકારે તેમને મુંબઇની સેક્રેટરીએટમાં મેહેસુલ ખાતામાં સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની જગો આપી. એ જગો ઉપર રહીને તે સર હુર્મરટ એલીસના બહુ માનીતા થયા. અંતે મામલનદારની જગો ખાલી પડતાંજ તેમને તે આપવામાં આવી. ત્યાર પછી કલેક્ટર મિ. હોપના હાથ તજે તેમને ડેપુટી કલેક્ટરની જગો મળી. ત્યાર પછી તેમની ચાલાકી તથા મેહેનતની વાત કચ્છમાં બહુ જાણીતી થયેલી હોવાથી મરનાર કચ્છના મહારાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ તેમને પોતાના દિવાન તરીકે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર પાસેથી માગી લીધા. ત્યાં પ્રખ્યાત બાયાત મુકદ્દમાને માટે રવશી તથા પોલીટીક્સ એજન્ટ વચ્ચે તે વખતે બહુ વિરોધ ચાલતો હતો. કાજ સાહેબ પોતે બ્રિટિશ નોકર

ચલાવ્યો હતો. સને ૧૮૭૩ ની સાલમાં તેઓ ઇચ્છાંડથી હિંદુસ્થાન પાછા ફરવાની કરતા હતા, તેવામાં સર ખાર્ડેલ ફીચરને એક મીચન આપી જગબાર મોકલવાની વણ થતી હતી. આ ગોઠવણ નક્કી થવાથી સર ખાર્ડેલે પોતાના એટેચીની જોડે જતાં આપવા માગી. જે તેમણે કમૂલ કરી, તે જગબાર ગયા. જગબારથી તેઓ લગતાં ઘણાં રસીયાં લખાણો લડનાના “ડેલી ટેલીગ્રાફ” નામે પત્ર ઉપર તેના પત્રી તરીકે મોકલતા હતા મીચન ખત્રાસ થયા પછી જ્યારે તેઓ કચ્છ પાછા ફર્યા, ત્યાંની હાલ હવાથી જોઈ તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપ્યું. સને ૧૮૭૪ ના માસમાં તેઓ કચ્છથી નીકળ્યા. આ વખતે મરનાર મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડને પોતાના રાજ્યમાં સુધારો કરવાની સરકારે ૧૮ માસની મુદત આપી હતી, તેવી એ કમનસીબ રાજ્યે સારી અક્ષલ વાપરીને પોતાના દિવાનની જગોએ રાઇટ ઓનરેબલ શેઠ કા-દાલાઈ નવરોજીજીને બોલાવ્યા હતા. તેમણે કાજી સાહેબને સરસુખાની જગો આપવા માગી. તે તેમણે કબલ કરી. પણ થોડા વખતમા શેઠ દાદાભાઈને પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપવાની ફરજ પડી. તેમની સાથે કાજી સાહેબે પણ રાજનામું આપ્યું. સને ૧૮૭૫ માં મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડને પદ્મશ્રી કરવામાં આવ્યા. અને સર હુમ્મૈયેલીએ જે પ્રધાન મંડળ બનાવ્યું, તેમાં કાજી સાહેબને પાછી સરસુખાની જગો આપી. એ જગો ઉપર લગભગ ૭ વર્ષ સુધી તેમણે બહુ ફતેહમદીવી કામ કર્યા બાદ સને ૧૮૮૩ થાં રાજા સરદી માધવરાવે વડોદરાની દિવાનગીરી છોડી, ત્યારે તેમની જગોએ મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવ ગાયકવાડે કાજી સાહેબને પોતાના મુખ્ય દિવાન નીમ્યા હતા. એ મોટા અને માનવતા હોદ્દા ઉપર તેમણે લગભગ ચાર વર્ષ સુધી રહીને ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કાર્યભાર ચલાવ્યો હતો. જેથી તેઓ મહારાજાશ્રીને તેમજ પ્રજાને ઘણા પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. ત્યાર પછી તેઓ પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપીને પોતાને વતન સિધાવ્યા હતા. તે પછી નામદાર મુખ્ય સરકારે તેમને પોતાની લેન્ડિયેટિવ ફેન્સિલના ઓનરેબલ મેમ્બરનું પદ આપ્યું હતું. ત્યાં પણ તેમણે ઘણા સારા દેખાવ આપ્યો હતો. હાલ તેઓ પોતાના વતનમાં રહીને સુખ શાન્તીમાં દિવસ નિર્જન કરે છે.

ખાનખહાદૂર સાલેહ બિન સાલમ હદા.

સી. આઈ. ઇ.

જૂનાગઢના માણ મુખ્ય પ્રધાન ખાનખહાદૂર મોહોમ્મદ સાલેહ હિંદી ધણા પરાક્રમી અને ઉત્તમ પ્રધાન તરીકે મથકૂર થયેલા છે. તેઓ જામનગર સ્વસ્થાનના જોડીયા શામના પતની હતા, અને સંવત ૧૮૭૭ માં જામનગરમાં એક આરબ જાતિના સાધારણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા, તે છતાં એક સિપાઈના દરજ્જેથી પોતાની યોગ્યતા, બહાદૂરી, ચપલતા, પ્રમાણિકપણું, અને સાદિક સ્વભાવ, ઇત્યાદિ મહાન ગુણોથી ચઢીને સૈરાય જવા મોટા રાજ્યનું પ્રધાન પદ પામ્યા હતા.

સંવત ૧૮૯૬ માં પોતાની ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તેઓ જામનગરથી પહેલાં વહેલા જૂનાગઢ આવ્યા હતા. અને એ વખતના નવાજ સાહેબ હામદખાનજીની પાસે પ્રથમ પાસવાનની નોકરી ઉપર રહ્યા હતા. એ વેળાએ તેમની હિંમત તથા બહાદૂરી અને દરેક મુશ્કેલ કામ માટે ઉપાડી લેવાની હેંશ, ઇત્યાદિ ગુણ પ્રસિદ્ધ થયા. તેથી કેટલાંક બરોસાનાં કામ તેમને સોંપવામાં આવ્યાં, એટલુંજ નહિ પણ કારભારીઓ કેટલાંક ગાજ્ય પ્રકરણી કામોમાં તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા. તેમને સોંપેલાં કામો પોતાની હંદગીને જોખમમાં નાખીને પણ બહુ હેંશથી બજાવ્યાં. એ રીતે સંવત ૧૯૧૬ ની સાલ સુધી તેમણે રાજ્યની સેવા એક નિષ્ઠાથી બજાવી. તેથી રાજ્યમાં તેમનું માન ધણું વધ્યું. અને તેમને રાજ્યના અમીરની મિસાલે રાજ્યના હિતકારીના દરજ્જાનું માન મળવા લાગ્યું. આ વખતમાં તેમને જૂનાગઢના હાલના વઝીર સાહેબ મહારૂડ મહામ બહાવદીનભાઈ સાથે ગાઢ સ્નેહ બધાયો. ત્યારથી તેમણે અને સાથે મળીને સલાહ સપથી રાજ્યની ધણી ઉત્તમ સેવાઓ બજાવી છે.

થયેલા છે, તેથી મને પોતાના વિશ્વાસ અમીરી સારી નસિબદારી બેઠા વધારે થાય એ સ્વભાવિક છે.

આવા લાંબા વખતના અનુભવી અને પુખ્ત વિચારવાળા દિવાન સાલેહ બીન સાલમ હિંદી સી. આઇ. ઇ. પોતાનો દરજ્જો એમ લાંબો વખત ભોગવે તેમાંજ હું બહુ ખુશી હતો કે જોયી, તેમના સંબંધમાં સહી મારી સ્થાસતના કામોની વધારે વાંકેસરી મેળવી જોવા જાણવાને મને વધારે લાલ થાય. તેઓએ જ્યારે કારોબારના જોખમમાંથી મુક્ત થવા, ગયા માગસર માસમાં રાજનામું આપ્યું, અને તે મંજૂર કરવા આમ્રક જતાં જ્યાં, ત્યારે ઉપર લખ્યા કારણોથી તે મંજૂર કર્યું નહિ હતું.

પરંતુ ત્યારબાદ ઉપર મુજબ આપાઠ તા. ૧ ની બીજી અરજી રજુ કરી તેમાં તેમનું રાજનામું મંજૂર રાખવા જોર વધારે આગ્રહ જણાવેલા છે. તેથી હવે મારા પહેલા વર્ગના અને અનુભવી અમીર ખાનગઢાદૂર જમાદાર સાલેહ બીન સાલમ સી. આઇ. ઇ. પોતાનું રાજનામું મંજૂર કરવાના આગ્રહમાં જે સળખ પોતાની જાહેર અને નબલી તળિયતનો ખતાવે છે. અને તે સર્વના જોવામાં પણ આવે છે, તેથી ધણીજ દિલગીરી સાથે એ જરૂરી કારણને લીધે તે રાજનામું મંજૂર રાખું છું.”

ખાન ગઢાદૂર સાલેહ હિંદીએ જ્યારે દિવાનગીરીનું રાજનામું આપ્યું, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાએ દીલગીરી ખતાવીને તેમને ધણીક માનપત્રો ધનાયેત કર્યા હતાં. એ વૈધી જુનાગઢ શહેરની પ્રજાએ પત્રીર સાહેબ બહાવદીનભાઈના પ્રમુખપણાં નીચે મોટી સભા બરીને જે માનપત્ર આપ્યું હતું, તે નીચે પ્રમાણે:—

સુરકંઠ શહેરખાન ખાનગઢાદૂર

સાલેહ બિન સાલમ હિંદી, સી. આઇ. ઇ.

માનવંતા સાહેબ,

“ આ જગત પ્રજાદર કૌશલ્ય પ્રાપ્ત પ્રજાકંઠ આશીર્વાદ નવાજ સાહેબના સલાહ-કાર અને ખાજગથી દિવાનેખાસ તરીકે આપે આશરે ૪૪ વર્ષ સુધી નીતિ, દિલાવરી, દદતા, રાજ્ય ભક્તિ, અને પ્રજા ભક્તિથી તોફારી બંનેથી જાહેરી અને નાજુક તંદુરસ્તીના સળખથી આપની જોખમવાળી પદિતું રાજનામું આપવા જરૂર પડી છે, એ સાંભળી અમે નીચે સહી કરનાર આ કદમી શહેરના રહેવાસીઓને જે લાગણી થઈ છે, તે દર્શાવવા આપ હજુર ધણાજ માનને સાથ મુચરર થવા રજા લેખએ છીએ.

૨. અમેમાંના ધણાખણના ધણી લાંબી મુદતથી જાણના અને જોવામાં આવેલું હતું કે, આપની તંદુરસ્તી સારી નહિ રહેવાથી કારોબારના જોખમથી આપ મુક્ત થવા માગતા હતા, અને એ વર્ષથી તો આપે જાણે નામ માનવ કારોબારના સંબંધમાં રાખેલું હતું, તોપણ તેથી અમેએ સંતોષ માનેલો હતો. પરંતુ સંવત ૧૯૩૯ ના ગયા માર્ગશીર્ષ શુક્ર ૮ ને સોમવારને રોજ આપે આપેલું રાજનામું નામદાર નવાજ સાહેબે મંજૂર કર્યો નો સમાચાર લાલ સાંભળી હમેને ધણીજ દીલગીરી થઈ છે. અને અહીંના રાજ્ય કારોબારમાં આપે લગભગ ૪૪ વર્ષ જામ લીધો, તે અરસામાં સમાધાની અને કામચ મિ

જાન્યારી રાજ્ય સેવાની સાથે અમો પ્રજાના હિત માટે જે કાજજી બતાવેલી છે, તેને માટે અમો ધણાજ આભારી છીએ.

૩. મરહુમ નવાબ સાહેબ હામદખાનજીના વખતથી રાજકીય કામના સંબંધમાં આપનું નામ પ્રસિદ્ધિપણે જોડાયેલું છે. ચાલતા જમાનાના રાજ્યકળામાં મશહૂર થયેલા બુલ્લદ પ્રતાપિ બિસ્માઈલનું તકીએ કલામ છે કે, “રાજ્ય કારોબારમાં સમાધાની બરેલો રસ્તો પકડવો એજ પ્રજાના હિતને માટે સલામતી બરેલું છે.” આ તકીએ કલામ આપે જોયા ગલશુદીમાંજ પીધેલું હોય એમ આપની લાંબા વખતની કારકિર્દિ બતાવી આપે છે. જાન્યારી આપ મરહુમ નવાબ સાહેબ હામદખાનજીના સલાહકાર તરીકે સામેલ થયા, જાન્યારી રાજ્ય કારોબાર સમાધાનીથી ચલાવવા આપે પૂર્ણ દીક્ષણ વાપરેલી છે, એમ અમોને જણાયેલું છે. રાજ્ય કારોબારની સમાધાની ઉપર રૈયતના બહાન માલની સલામતીના કટલો આધાર રહેલો છે, તેનો ખ્યાલ બાંધવો ધણો સરળ છે. પ્રાચીન અને અર્ધાચીન તવારીખો આપણા પાસે મોજુદ છે, જે ઉપરથી સાદ્ જણાય છે કે, જે રાજ્યમાં રાજ્યકારોબાર સમાધાની બરેલો નથી, હાં પ્રજાની હલાકી અને ખરાબી થયેલી છે; જેથી આપના સમાધાની રાખવાના દૃઢ નિશ્ચયથી અમો રૈયતને અપૂર્વ આરામ અધાપિ સુધી મળેલો છે. એ એહેશાન અમારા ઉપર કમતી નથી.

૪. મરહુમ નવાબ સાહેબ હામદખાનજીના વખતમાં રાજ્ય દફતરોની હાલત વધારે સારી કરી એક ધોરણ ઉપર શૈલી બાંધવાથી રૈયતના મુકદર થયેલા હકો તથા સંખ્યાના હકો માટે જેવા જાણવાની ધણી સરળતાથી એ ધોરણ સુસ્તકીમ ચાયા ઉપર દાખલ કરવાનું માન આપતે છે, એમ અમો માનીએ છીએ.

૫. નવાબ સાહેબ હામદખાનજીનું ગુજરતું થયા પછી બહેશત નમીજ નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજી ગાદીનશીન થયા તે વખતે તેઓ સાહેબની ઉમ્મર ન્હાની હોવાથી પચ્ચી રાજ્યકારભાર ચલાવવાનો બદોબસ્ત થયો. તે પચના કારભારની અંદર પણ મુલક અંબાદીની કામગીરીમાં મરહુમ દિવાન સાહેબ અનંતજીની સાથે રહી, રાજ્ય અને પ્રજાની સેવા આપે બજાવેલી છે.

૬. બાંક સંવત ૧૯૧૮ ની સાલમાં જે વખત મરહુમ નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજીએ સ્વતંત્રપણે રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી તે વખતથી મદારૂલ મહામ વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈ સાથે જોડાઈ, આપે ધણો ઉંચો અને અગ્રણી ભાગ અધાપિ, સુધી લીધેલો છે; જેથી અમો પ્રજાએ ધણાજ આરામ અને તસલીથી સુખ જોગવેલું છે. આ જગોએ મદારૂલ મહામ વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈની સાથે રહી આપે રૈયતના હિત માટે લગભગ ૨૧ વર્ષ સુધી ચલાવેલી કારકિર્દીનું હુંકે નોંધ આપીએ તો તે, જેરવજી નહિ કહેવાય.

૭. સુતકની આખાદી અને ખેડુ વર્ગને સારી સ્થિતિમાં લાવવાનો વિષય આપને આસ જણાયેલો છે, કેમકે તેટલા માટે એ કામની જવાબદારી આપે પોતેજ ખેંચી લેતા તદ્દરકે તદ્દરકે પ્રગણાની અદર ફરી, તેમજ તજવીજ કરાવી વહિવટમાં અને પ્રજા માટે સેવાતી જુદી જુદી લેનરીમા ધણાજ સંધારો કરેલો છે; જેનો પુરાવ સં. ૧૯૨૮ ની

મને ધણેજ આબારી કર્યો છે. તેને માટે ઉપકાર જણાવવા લાગ્યો હતો. મને ખબર પડી કે મારા ધણા મુશ્કેલ છે. તોપણ એ માટે મારે જે કાંઈ દુકામાં બોલવાનું છે, તે બધું મારા રાખી જે કારણસર આપ સૌરાષ્ટ્ર પ્રજા તરફથી મને ધણામાં ઘણું કિમતી માન્ય છે, તે સંબંધી થોડા બોલ બોલવા રજા લેઈ એ માટે વખત રોકવા જે તસ્વી માગું છું. તે માટે ક્ષમા માગી જે કાંઈ બોલવાનું છે, તેની શરૂઆત કરું છું;—

હિંદુ અને મુસલમાની લાઈઓ! આપણે સર્વે સારી પેઢે સમજીએ છીએ. સર્વ શક્તિમાન ધૃત્વરે આ શાંતી દુનિયાના પડછા ઉપર અનેક જાતનાં પશુ, પ્રાણી, વાહન ઉત્પન્ન કરેલાં છે, તેમાં મનુષ્ય જાતિ માટે સર્વોત્કૃષ્ટ ન્યામતની કિમતી બક્ષિસ કરેલી છે. જે મુખ્ય આધાર વડે દુનિયામાં જન્મ લીધા પછી પોતાના ઉપરની કુદરતી દરજ્જા છે, તે બરાબર રીતે સમજવા માટે અક્ષય અને વિચાર શક્તિ વગેરેનાં મજબુત સાધનો બહેલાં છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ક્યુ કામ નેક અને ક્યુ બદ છે, તે સમજવા માટે પણ કે રેક મઝગનાં ધર્મ પુસ્તકો મુખ્યત્વે કલામ શરીર અને હિંદુને માટે વેદશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો, તથા તેને લગતા બીજા ધણા રસ્તાઓ ખુલી રીતે જતાવી આપેલા છે. એ સર્વેના હું સાર માત્ર એટલેજ છે કે, હરેક મનુષ્ય પ્રાણીએ પોતાથી બની શકે તેટલું નેક એટલે સાફ કામ કરવું. પછી જેનાથી જાતથી બની શકે તેણે જાતથી, જેનાથી જામથી બની શકે તેણે જામથી, અને બીજે હરકોઈ રસ્તેથી પણ સાફ-કામ એટલે જેને દુનિયામાં પણ સૌર ગણવામાં આવે તેવું કામ પોતાની મુકરર શ્રેણી દુનિયાની સરેર, એટલે જીંદગીના બાગ પૂરો થતાં સુધી સર્વ પ્રકારે કરવું. આ પોતાની ઉપરની કુદરતી દરજ્જા છે. હવે એ દરજ્જા અદા કરવા માટે પાકે પરવરદીગારે સર્વેના ઉપર એક સરખો બોલે રાખેલો નથી. પરંતુ રાજાએ રાજાની દરજ્જા પ્રમાણે અને એક અદના માણસે પોતાના મગદુર મુજબ, તે રીતની દરજ્જા જાળવવા નિર્માણ કરેલું છે. એ સંબંધી વધારે વિસ્તારવાળી હકીકતો આપતાં વખત રોકવાનું બને, તેથી તેમ કરવું મુશ્કેલી રાખી હવે હું મૂળ હેતુ ઉપર આવું છું. મારી જન્મભૂમિનું રચણ હાલાર પ્રાંતમાંના જામનગર નામે શહેરમાં છે. અને એજ સંસ્થાન તોખાના જોડીયા ગામનો હું વતની છું. પરંતુ મારી ૧૯ વર્ષની ઉંમરે આપણા આ પાપ-તપ્ત શહેર જૂનાગઢમાં માઈ આવું થયું છે, જેને લગભગ ૪૪ વર્ષ થયાં છે..... જે કે મારો જાતિ ધંધો સિપાઈગીરીનો છે. તેથી સિપાઈ સરદારો સાથે મારો સંબંધ જોડાય એ વાત હું વધારે આશ્ચર્યકારક માનતો નથી; પરંતુ મુસ્લિમ વર્ગના જ્ઞાનદાન નામ-ગૃહસ્થો અને સાહુકાર બ્યાપારી લોકોએ પણ મારી સાથે પોતાના એક કુટુંબ વર્ગ જેવે સંબંધ જોડી દીધેલો છે. જે નિકટ સંબંધને લેખને સિપાઈગીરી સિવાય મુસ્લિમ પેશા કામ કરવાને પણ મને સારી જોગવાઈ મળી આવી અને તેથી કરી રચાસતનાં રાજકીય દુનિયામાં દેખાય તેવાં કામોમાં ભાગ લેવા મને તક મળી આવી હતી.

આપણે સર્વે સારી પેઢે અનુભવ સહિત જાણીના થયા છીએ કે, આપણા મરહુમ આલી જનક નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજી જેઓ નામદાર સિકંદર એકબક્ષી પર્મેરદાક, દયાનતદાર, સખાવત બદાદુર અને પૂર્ણ પવિત્ર તથા એકજ રહેણી વાળા જનક પ્રતાપી રાજા હતા, તેઓ નામદાર સંવત ૧૯૧૮ ની સાતમાં જૂનાગઢ રાજ્યની સ્વતંત્ર

સામાજીક લગભગ હાથમાં લીધી અને રચાસતનાં તમામ કામકાજનો વિચાર હમણાં પ્રજા વચ્ચેથી સરનશીનની માન બરેલી બેઠક ઉપર બિરાજનાર આપણા માનવતા વચ્ચીર સાહેબ મદારૂ મહામ રોષ મહામદ બહાવદીનભાઈની જાત ઉપર રાખેલા લા-સ્થી ગયાં ૨૦ વર્ષના અરસામાંજ આપણી રચાસતમાં જમાનાને છાજતાં સારાં અને લો-કપ્રયોગી ધણાં કામો થયેલાં છે. જે કે તેઓ સાહેબ મારા પોતાના ખરેખરા દિલોગ્ગન મિત્ર છે, એટલે તેમને માટે હું હમેશાં થોડું બોલવાવાળો છું, તોપણ આ પ્રસંગે મારા દીક્ષની અંદરની અસરના ઉભરા સ્વાભાવિક રીતે સમાધ રાકતા નથી. આપણી રચાસતના સુધારણી જે મુખ્ય સાધન તે મેહેરજાન સાહેબ બહાવદીનભાઈની સુખારક જાત છે. તેમણે પોતાનું તમામ સર્વસ્વ તન, અને મન રાજ્ય સાથે જેડી દીધેલું છે. ગયાં ૨૦ વર્ષના અરસામાં તેમણે રાજ્ય કારોબારને ઉત્તેજન તથા ધણીજ કિંમતી મદદ પુરેપુરી હો-સથી આપેલી છે. રાજ્ય રચાસત સમાગ્રવામાં, રચાસતને સારી સ્થિતિમાં લાવવામાં, તેમના બૂલણી વૃદ્ધિ કરવામાં, પ્રગતિ ખુશી રાખવામાં, અને રાજ્યવર્ગી માણસોને દિલ્લાસેથી કામ કરાવવામાં, એમ દરેક બાબતમાં એટલી ચતુરાઈ અને કાળજીથી શીકર રાખેલી છે કે, જેથી પ્રજા તરફથી આ વખતે મને મળેલા માનના ઉકદાર હું તેમનેજ માનું છું. જે કાંઈ સાર થયેલું છે, તે તેમનીજ સપૂર્ણ મદદથી થયેલું છે, તેથી પહેલે નજરે પ્રગતિ સાથે હું તેઓ સાહેબનો ઉપકાર જણાવું છું. અને તે પછી મરહુમ રા. રા. અનંતજી-ભાઈ તથા રા. બા. ગોકુળજીભાઈ, અને હાલ આ સમામાં બિરાજનાર મારા મિત્ર રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદભાઈ વગેરેનો હું ઉપકાર માનું છું.

આ વખતે મારે એ પણ કહેવાની જરૂર છે કે, બ્રિટિશ રાજ્ય નામદાર કેસરે હિંદની સરકાર જે આખા હિંદુસ્તાનની સત્તા ધરાવે છે, તે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ તરફથી રાજ્ય કારોબારની સ્થિતિ મળજૂત કરવા સાર દરેક કામકાજમાં વારંવાર કિમતી સલાહ અને સચવા તથા મદદ મળેલી છે, તેને માટે પણ હું પોતે અને આપણી આપણી રચાસત ખરેખર રીતે તેમના આભારી થયા છીએ. ” ઇત્યાદિ.

એ રીતે ઉપરનાં માનપત્રો તથા તેના તેમણે આપેલા ઉત્તર એ સર્વ વાંચ્યાથી ખા-નખહાદુર સાયેદહિંદીની તેમજ હાલના વચ્ચીર સાહેબ મદારૂ મહામ રોષ મહામદ બહા-વદીનભાઈ સી. આઈ. ઇ. એ બને પ્રધાનોની ઉત્તમ રાજ્ય સેવા તેમજ પ્રજા પ્યાર રક્ષ રીતે દર્શાવ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

શ્લોક.

નરપતિહિતકત્તદિપ્યતાંયાતિલોકે ।

શ્વેતિમહતિવિરોધેવર્તમાનેસમાને । નૃપતિજનપદાનાંદુર્લભ

ભાવાર્થ—રાજાનું બધું કરનાર પ્રજામાં અગ્રિય થાય છે, પ્રજાનું બધું રાજા ત્યાગ કરે છે, એવો પરસ્પર મોઝો વિરોધ છતાં રાજા પ્રજા બંનેનું તે દુર્લભ દોષ છે. આપણે ઉપર જોયું કે, ખાન ખહાદુર સાયેદ હિંદીએ રાજા બંનેનું બધું કરીને બેને તરફથી પ્રીતિ અને માન મેળવવાને આમણી થયા મની એવી દીર્ઘ દ્રષ્ટિ અને કાર્ય દશનાને ધન્ય છે.

વવતો સમજો જોને તેના માથા ઉપર આવી પડ્યો. માટે ઇમેજ સંસારી કહેવામાં આવે છે. રાજાના મેળવવાનો તેણે વિચાર કર્યો. તે એવા પ્રકારની ચાકરી કરવાની હતી કે, જેમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવામાં આવ્યો પડે એવું. રંગપૂર તાલુકાના કલેક્ટર મિ. જોન કિંગ્સલીની ઓફીસમાં શિરસ્તોદારની નજીકથી ત્યાં તેણે હેમશિયારીથી ઘણાં સારાં કામો બગાડી સારો ખાર મેળવ્યો હતો.

રામમોહનરાય અને ૧૮૧૪ માં ચાકરી છોડીને કલકત્તામાં રહ્યો. ત્યાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પછાડે સ્વસ્થપણે વખત કાઢવાનો જે તેનો પ્રથમનો હેતુ, તે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે અમલમાં આવ્યો. આ ગિચા સંસારની ખટપટથી દૂર રહી ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં વખત કાઢવો; તથા પોતાના સ્વદેશીઓને સુધારી પોતાના દેશને સજ્જન કરવાના મહાભારત પુષ્પના કામમાં પોતાનું આયુષ્ય ખર્ચવું એજ ખરું મુખ્ય છે, એવું તેણે વિચાર્યું. તેમની પછી ખાતરી થઈ કે મહારાણી પરમેશ્વરે એકલી દોલત એકડી કરવા સારૂજ માથુસને ઉપાન કર્યું નથી, પણ તેના કરતાં કાંઈ વધારે મોટાં કામો કરવાને ઉત્પન્ન કર્યું છે. પછી સ્વદેશી લોકોનો ધર્મ સુધારવા પછાડે તેણે ઘણી મહેનત લીધી. ઇશ્વરના શુભનું મનન કરી પોતાના ઉત્પન્ન કરનારની આરાધના આત્મભાવથી કરવાને પોતાના દેશીઓને તૈયાર કરવા એવો તેનો ઇરાદો હતો. હિંદુઓમાંથી મૂર્તિ પૂજનનું મૂળ જડથી ઉખેડી નાખવું, તથા સર્વ શક્તિમાન જગતકર્તા પરમેશ્વર સબંધી અને સુખ તથા પરમાર્થ વિષે પોતાના સુધરેલા વિચારો તેમનામાં પ્રમાર કરવો, એમાંજ પોતાના જીવનું સાધક છે, એમ તે માનતો હતો. પોતાનો હેતુ પાર પાડવા માટે તેણે તન, મન, અને ધન ખર્ચ્યાં. પોતાનું ધારણું કાગ પાર પાડવામાં જેટલી દરકતો આવી પડી, તે તેણે ધીરજ અને ગભિરતાથી દૂર કરી. તેના જેવી આતુરતા અને ભાવથી કોઈ પણ ધર્મ સુધારનારે મહેનત લીધી નહિ હોય. મૃદસ્થપણું, વિદ્વતા, લોકપ્રીતિ, આતુરતા અને રતનતા એ સર્વ ગુણ તેનામાં જ્યાં એકલા થયા હતા, તેવા જીભ કોઈ પણ ધર્મ સુધારનારામાં થયા નહિ હોય. હિંદુ જોનાં મનને અગોચર ધર્મ બુદ્ધિમાંથી મૂક્ત કરી તેમના મનમાં ન્યાય, સત્ય, પરોપકાર, નીતિ, ઇશ્વર ભક્તિ વગેરે વિષયો ઉપર સ્વચ્છ અને ઉચ્ચો વિચાર ઠસાવવામાં જે મન ને ઉપાય તેણે કર્યા છે, તે સમજાની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. ગાંઠના પૈસા ખર્ચી નીતિ તથા ધર્મ સબંધી ન્હાનાં પુસ્તકો છપાવી સ્વદેશીઓમાં તેણે મફત વહેંચ્યાં, પ્રથમ તેણે વેદાંતનું જગાણી ભાષામાં ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું. વેદાંત એ વેદનો અને મૂળ હિંદુ ધર્મનો સાર છે. પણ તે મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં હિંદુ હિંદુ છપાવવાથી લખેલો છે. માટે ઘણા ખરા સાધારણ હિંદુઓ સમજી શકતા નથી. તેટલા માટે તેણે જગાણીમાં ભાષાંતર કરી છપાવ્યું. તેજ પ્રમાણે વેદાંતનું તેણે હિંદુસ્થાનીમાં તથા ઇંગ્લેશ ભાષામાં ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું. સાર પછી “ કેનોપનિષદ ” ઉપર મહાત્મા શકરાચાર્યે કરેલી વીકાના આધારથી તે ઉપનિષદનું જગાણી અને ઇંગ્લેશ ભાષામાં ભાષાંતર કરીને છપાવ્યું. કેનોપનિષદ એ સામવેદનો એક ભાગ છે. ઇશ્વર અદૈત અને સર્વ શક્તિમાન છે, અને માન તેનીજ, પૂજા કરી ચેગ છે, એમ તેમાં સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

વેદાંતના એ ભાગ છે. એકનું નામ કર્મકાંડ અને બીજાનું નામ જ્ઞાનકાંડ પહેલામાં

મહાતરુની પૂજા અને યજ્ઞયાદિ કર્યો કહેવાં છે. ખીજા ભાગમાં ઇશ્વરના અસ્તિ-
ત્વ તથા ગુણ વિશે લખેલું છે. આ ઉપનિષદનું ભાષાંતર કરવાનો હેતુ એ હતો કે
મંદિરોમાં કહેલી ક્રિયા તથા કર્યો, અને પુરાણોમાં કહેલી પૂજા અર્થા એ સર્વ વેદનો ઉત્તમ
અને નિર્દોષ ભાગ જે ઉપનિષદ તેમાં કહેલું નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે સધળાનું ખડન
કર્યું છે. ઇશ્વર અદૈત્ય છે, અને દૈત નથી, એટલે કે ઇશ્વર એકજ છે, અનેક નથી. એવો જે
વેદાંતનો મુખ્ય મત છે; એ લોકોને દેખાડવા સારુ રામમોહનરાયે જાહુ પત્ર કર્યો. પોતાના
દેશીઓને ધર્મશાસ્ત્રને મળતા આવે એવા ખરા મતથી જાણીતા કરી શ્રુતિ પૂજ્યથી
વેમળા કરવાનો તેનો જે વિચાર, તેને અનુમરીને તેણે યજ્ઞવેદમાથી કઠોપનિષદ અને અ-
શ્વવેદમાંથી મુંડકોપનિષદ એ બેનાં બંગાળી અને ઇંગ્લીશ ભાષામાં ભાષાંતર કરી લો-
કોમાં તેનો ધણો ફેવાનો કર્યો. એ અથ પ્રગટ કર્યોથી લોકોમાં ધણો ગમરાટ થયો હતો.
સધળા કહેવા લાગ્યા કે, કવિ યુગ પાસે આવ્યો. બાપુઓના બેકકખાનામાં અને પડિનોતી
મંડળોમાં રામમોહનરાય વિશે વાતો ચાલી. સરળી જનના લોકો બ્રાહ્મણથી તે શદ્ર સુધી
આ સ્વદેશહિતકારી ધર્મ સુધારનારી મેહેનન નિષ્ઠા કરવાને એકઠા થયા. પરસ્પરમાં
હમેશાં કચ્છો કરનારા અને પૈમા સિવાય ખીજની દરકાર ન રાખનારા એવા જે નૈયા-
યિક અને મિમાસિક યોગી તથા પુરાણી બદ્દો આ મહાપુરુષને પોતાનો શત્રુ ગણી તેની
સામે થવાને એકમત થયા.

કઠોપનિષદ છાપી પ્રગટ કર્યોથી તથા ઇન્ડીયા ગેઝેટના અધિપતિએ રામમોહન-
રાયને “ધર્મ સુધારનાર” નો ખિતાબ આપ્યો, તે ઉપરથી મંદ્રાસની પાકશાળાના મુખ્ય
ઇમેજ પ્રોફેસર શંકરશાસ્ત્રી તથા કવચતાના બાદશાહીયે રામમોહનરાયની સામે તક-
સાર કરવાને જાહાર પણ તેમના મનનું તેણે પુસ્તકો પ્રગટ કરીને યોગ્ય ખડન કર્યું
દેશીઓ પુસ્તક તથા પત્રદારએજ માત્ર તેના મતનું ખડન કરવા ઇચ્છતા નહોતા. તે-
ઓએ તેના ઉપર ધણો જુલમ જુમરવા માંડ્યો, તે તેણે ધણી ધીરજથી સહન કર્યો.
રોજી ખાંદીયા ખાતવા લાગ્યા કે સમયોત્ક્રાંત્ય એટલે અપ્રિય. હુંદ માથુસ છે, અને જા-
વળા ધર્મનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. તેઓએ જુલમ જુમરી હુખ દેવાની તેને એટલી
તો દેહેશત આપી કે, જાહાર જતી વખતે પોતાની ગારીની આમપાસ હમેશાં સિપાઈ-
ઓની ચોક્કી રાખવાની તેને જરૂર પડી.

રામમોહનરાય એજ કહેતો કે, પૃથ્વી ઉપરનાં ખીજાં શાસ્ત્રો કરતા ખ્રિસ્તિ શાસ્ત્રમાં
પણા પવિત્ર અને ગભિર વિચાર છે. તેથી મૂળ જે ભાષામાં ખ્રિસ્તિ શાસ્ત્ર લખાયું હતું
તે ભાષામાં તે શાસ્ત્ર વાંચવાના હેતુથી તેણે ગ્રીક અને લિટુ ભાષાનું અધ્યયન કર્યું,
પછી તેણે એક માહુદીની સાથે બેઠી જૂના ટેરટેમેન્ટનો અભ્યાસ કર્યો, અને ત્યાર પછી
ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપાખ્યાઓ સાથે બેઠી નવા ટેરટેમેન્ટનો અભ્યાસ કર્યો. એ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ
અને લિટુ ધર્મ શાસ્ત્રનો પાકો જાણ કર્યા પછી તેણે ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં ખ્રિસ્તિશાસ્ત્ર
માંથી કેટલોકએક ભાગ નિમેડીને તેનું એક જૂદુ પુસ્તક છાપવું. આ અથ પ્રગટ થવાથી
“ફ્રેન્ડ ઓફ ઇન્ડિયા” નામના પત્રમાનવનમા તેના મનો ખડન કરવાના હેતુ
એક ઉત્તમ વિષય યજાયો તેનો ઉત્તર રામમોહનરાયે “ખ્રિસ્તિ લોકો” નો

એ નામનું એક ન્હાનું પુસ્તક છપાવીને તેની મારફતે વાળ્યો હતો. તે પછી તે પુસ્તકની જનતા કરતાં એ હુમલો કર્યો, તેનો તેણે “ખ્રિસ્તિ લોકોને બીજી વિનંતી” નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરી જવાબ આપ્યો. પાછો ત્રીજવાર એ પત્રવાળાએ હુમલો કર્યો તો જવાબ “ખ્રિસ્તિ લોકોને ત્રીજી વિનંતી” એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરીને આપ્યો હતો. રામમોહનરાયનાં આ વિનંતી પત્રોથી તથા તેની સામે “ક્રેન્ડલ ઓફ ઇન્ડિયા” આ વેદવા વિપ્લોયથી આ વખતે યુરોપિયનોમાં તથા કેળવણી પામેલા હિંદુઓમાં ધર્મનો ધાટ ધધ રહ્યો હતો.

આ બધું થયા પછી અલ્પ સમયમાં વિચારવન હિંદુઓ રામમોહનરાયની મહેનત પીછાનવા લાગ્યા. મૂર્તિપૂજા ત્યાગ કરનાર લોકોનો જયો દહાડે દહાડે વધતો ચાલ્યો. વિદ્વાન, મુદ્દિવાન, આખરદાર અને ધનવત અહરથોએ રામમોહનરાયનું મત સ્વિકાર્યું તેઓમાં બાબુ પ્રસન્નકુમાર ઠાકોર તથા તેમના ભાઈ બાબુ દ્વારકાનાથ ઠાકોર વગેરે કલકત્તાના કેટલાકેક હિંદુ અહરથો હતા. રામમોહનરાયે “દેવ અનેક નહિ” પણ એક જ છે, એવું મત ધરાવનારા લોકોની એક મંડળી સને ૧૮૨૮ માં ઉભી કરી. અને તેનું નામ બ્રહ્મસમાજ રાખ્યું એ મંડળી હજી સુધી કલકત્તામાં સારી પેઢે ચાલે છે. એ સભામાં જવાની પરવાનગી સર્વે જાતિના અને ધર્મના લોકોને છે. તેથી ધણા લોકો એકઠા થાય છે. એ સભા દર બુધવારની સાંજે ભરાય છે. તે વખતે વેદ વાંચી તેના અર્થ સમજાવવામાં આવે છે. તથા ધર્મ અને નીતિ સંબંધી વિષય ઉપર બંધાવી ભાષામાં બાધણી થાય છે. સભા વિ સર્જન થવાની વખતે ગાયત્રી તથા રામમોહનરાયનાં અને તેના મિત્રોનાં પદો સ્તોત્ર ગાવામાં આવે છે.

આ સભા સ્થપાયાથી મોટા ગભરાટ ઉઠ્યો. હિંદુ ધર્મના ધણા પવિત્ર ગ્રંથોને વેદ અને વેદાંત જે હજારો વર્ષ થયાં સુધી હતા, અને તેમને અડકવાનો જન્મને અતિ અપવિત્ર ગણાયે તેઓ પણ તે વાંચવા લાગ્યા. શરૂ તો સુ પણ ચેત્તથી સામે ગાયત્રીનો આર લાગ્યા. એ ઉપરથી સઘળા હિંદુઓને ધણો ક્રોધ ચઢ્યો. મારે બ્રહ્મસમાજના પાળ કરવાના હેતુથી તેમણે “ધર્મસભા” સ્થાપી. એ રીતે હિંદુઓમાં સભામાં મહેનત અને બંધાઈ અને પક્ષ વચ્ચે ધર્મ યુદ્ધ ચાલ્યો. તેમાં અતે બ્રહ્મસમાજના પક્ષે ધર્મસભા વિસર્જન પામી.

આપણા દેશમાં સતી થવાનો આદ્ય હતો, તેથી પરચેકમાં હંમેશ સુખ પ્રાપ્ત થશે, એવી ખોટી આશાથી હજારો બચકે લાખો નાણુક અને નિર્દોષ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મૃત દેહની સાથે બળી મરતી હતી. તેમની આવી દુઃખકરક સ્થિતિ જોયાથી રામમોહનરાયના દિલમાં ધણી દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી સને ૧૮૨૦ માં તેણે એક જાણુ સતી થાય એ મતનો, અને બીજો સતી ન થાય એવા મતનો, એવા એ ગૃહસ્થોમાં વાદવિવાદ ચાલતો હોય, તેમ પ્રકારનું એક પુસ્તક બગાળી તથા ઇંગ્લેન્ડ લાપામા પ્રકટ કરીને લોકોમાં તે મરતુ વહેંચ્યું. સતી થવાનો દુષ્ટ ચાલ બંધ કરવાની અગત્ય ઇંગ્લેન્ડ સરકારના ધ્યાનમાં સને ૧૮૦૫ માં આવી હતી, પણ તેમ કરવાથી હિંદુ ધર્મની વચમાં પડવા સરખું થશે, એવું નમજને કાંઈ ઉપાય ક્યો નહોતો. પણ રામમોહનરાયના સંવાદરૂપ પુસ્તક ઉપરથી આ

થયો. અને સને ૧૮૨૯ ની આખરે એ કુરચાલ સરકારે બંધ કર્યો. મૂરોપખંડમાં જઈને સાંના લોકોની રીતભાત, વિદ્યા, ચાતુર્ય, ધર્મ, અને રાજનીતિ, જોવાને તથા તેમાં વિશેષે કરીને જે દેશના હાથમાં ઇશ્વરે પોતાના દેશના નંરીખની દોરી આપેલી છે. જે દેશ વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય અને સ્વતંત્રતાનો ભંડાર છે, તે દેશ જોવાની ઇચ્છા રામમોહનરાયને ધણી દિવસથી થઈ હતી. પણ તે સુધારાના કામમાં ગુથાયો હતો, તેથી તે ઇચ્છા તુરત પાર પાડવાને બન્યું નહોતું. પરંતુ હમણાં પોતાના મનનો પ્રસાર સારો થયો તથા પોતાના પક્ષમાં લોકો ધણા થયા, અને કંપની સરકારને નવી સંદેશ આપવા વિશે પાર્લામેન્ટની સભામાં તકરાર થવાનો વખત પણ પાસે આવ્યો, એવું જોયાથી ઇંગ્લાંડમાં જવાને તેને ધણું ઉત્તેજન મળ્યું. એટલામાં તેને એક બીજી અનુકૂળ ભેગવાઈ મળી. આજ સુધી કંપની સરકાર દિલ્હીના બાદશાહને આખા હિંદુસ્થાનનો ધણી કબૂલ કરી રાજકારભાર કરતા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં કંપની સરકારે બાદશાહને આ નામનું માન આપવાનું બંધ કર્યું. અને નાણાનાં ચલણ વગેરે બીજી બાબતોમાં પોતાનું નામ દાખલ કરી પોતે સધળા દેશના ધણી છે, એમ કહેવાવવા લાગ્યા. આ ઉપરથી તથા પોતાની રાજધાનીની આસપાસ કેટલાક મુલકની વસુલાત ઉપર પોતાનો હક છે, એવું વિચારી બાદશાહે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરને અરજી કરી હતી, પણ તેનો સતોપકારક જવાબ ન મળવાથી બાદશાહે ઇંગ્લાંડના રાજ્યને અપીલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. અને રામમોહનરાયને “રાજા” નો ખિતાબ આપીને પોતાનો વકીલ ઠરાવ્યો. તથા પોતાની વતી કોલકરાર કરવાનો પણ તેને પૂર્ણ અધિકાર આપીને વિધાયત મોકલ્યો.

રામમોહનરાય મૂરોપમાં જનાર છે. એવી ખબર પડ્યાથી હિંદુઓમાં બહુ ગભરાટ થયો. તે કાંઈ અધ્યતિ મતલબથી આ મુસાફરી કરવા બળ છે, એવી એવી કલ્પનાઓ કરી તેના વિશે માહુ બોલવા લાગ્યા, પણ તેણે તેમની કાંઈ પણ દરકાર કરી નહિ. અને સને ૧૮૩૦ ના નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે પોતાના દત્તપુત્ર રાજા રામરાય તથા બે આકર સહિત સ્વદેશ છોડી ઇંગ્લાંડમાં ગયો. ઇંગ્લાંડમાં તેની કીર્તિ અગાઉથીજ પહોંચી હતી. જ્યારે તે સાં પહોંચ્યો ત્યારે તેને ધણું સન્માન મળ્યું હતું. સાંના મોટા મોટા વિદ્વાનોનો તેના વિશે ધણો ઉચ્ચો અભિપ્રાય હતો. બેન્થમ નામનો પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની તેને મળવા માટે ગયો હતો. બેન્થમ કે જે પોતાના આયુષ્યનો સર્વોચ્ચ વખત મનુષ્ય જાતિના કલ્યાણમાં વાપરવાના ઇરાદાથી સંસાર છોડીને એકાંત વાસમાં રહેતો હતો, તે પોતાનો મક છેડી રામમોહનરાયને મળવા આવ્યો. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, આ પ્રકાશિત અને અસાધારણ હિંદુ વિશે તેના મનમાં કેવો સારો વિચાર હશે ? એ બંને વિદ્વાનોની મુલાકાત થઈ, ત્યારે તેમના વચ્ચે મનુષ્યનાં સુખની મૂખ્ય જે બાબતો—રાજ્ય પ્રકરણ અને નીતિધર્મ, તથા હિંદુલોકની સ્થિતિ અને કંપની સરકારના રાજ્યકારભાર, એ વિશે કાંઈક વાતચીત થઈ હતી. રાજા રામમોહનરાયને માટે મહાપુરુષ બેન્થમ કહેતો હતો કે;—“મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ કરવામાં તે મારો ધણો સ્નેહી અને ભાગ લેનાર છે.”

રાજા રામમોહનરાય લંડન પહોંચ્યો, એવા સમાચાર જ્યારે શેડરમાં ફેલાયા ત્યારે તે શેડરના પહેલી પદવીના મોટા મોટા નામાંકિત પુરુષો તેને મળવા સાફ આજ્ઞા

હતો. ત્યારે તેની ઉમ્મર ધણીજ ન્હાની હતી, ત્યારે પ્રાર્થનાના ઉપર તેને આઠ દીકરાં આવતો હતો. તે સોળતીઓને લેઇને છુપી રીતે બાલ્યભાવથી પ્રાર્થના કરતો હતો. તે વેળાએ “વિદ્યુ” શબ્દ ધણો વાપરતો હતો.

સને ૧૮૫૫ માં કેશવચંદ્રે કલુડેળામાં એક રાત્રિની નિશાળ સ્થાપી હતી. ત્રિજોતી જોડે ગરીબના બાળકો અને મજુરોને તે શીખવતો હતો. અને દર વર્ષે ધામધુમની સાથે તેમને ધનાગ્રો વહેંચતો હતો, આવા ન્હાના કામોથી પ્રથમ તેણે ભેદભિન્નતા નો આરંભ કર્યો હતો. વિવિધ ધર્મના ગ્રંથો વાંચીને જ્ઞાન તથા નીતિનો વિસ્તાર કર્યો એ તેનું એ વેળાનું કામ હતું. સને ૧૮૫૬ માં કેશવચંદ્રનો વિવાહ થયો હતો. બાલી માનના કોઇ આબરૂદાર કાયસ્થની સુસજ્જણવાન કન્યાની જોડે તેનાં લગ્ન થયાં હતાં. વિવાહને એક વર્ષ વિસા પછી તેનું જીવન ધર્મરાજ્યના ભારે મતમાં પ્રવેશ થયું. એક દેકાણે તેણે કહ્યું હતું કે:—“વૈરાગ્યનો ભાવ લેઇને મેં સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને ઇશ્વરના ધરમાં કઠોર નૈતિક શાસનાધિનમાં મારો દાંપલ પ્રેરોત્સવ ગયો.” તેનું એ કહેવું ખરું છે. તેમાં કંઇ અત્યુક્તિ નથી. યૌવનમાં પગ મૂકીને પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી લાગત તે વૈરાગી ઋષિની પેઠે એકલો ધર્મનો વિચાર અને શાસ્ત્રાનુશીલનમાં લાગેલો હતો. સદા સર્વદા તે એકાન્તમાં રહેતો હતો. અને પોતાનાં સોળતીઓની જોડે વધારે વાત ચીત કરતો નહોતો, તેથી તેઓ વિચાર કરતા કે કેશવ ધણો અહંકારી છે. તે પોતાની ધર્મ પત્ની જોડે પણ ઝાઝી વાતચિત કરતો નહોતો. કોઇ કોઇ મોટા માણસો જોવા આવ્યાથી એકદમ તેના અંતરમાં તે પ્રવેશ કરી શકતો નહોતો. તેથી તેઓ પણ વિરક્ત થતા હતા. ખરી રીતે જોતાં શાન્તભાવ અને ગભિરાઇથી તેનો લૌકિક આચાર વ્યવહાર અગમ્ય જગાએ ધણો પ્રીતિદાયક થતો નહોતો. બિવિધના મહાન જીવનને આતું વિચારશીળપણું અને મિતભાષીપણું થયું, એ તે વેળાએ વાજબી જણાય છે. હૃદયમાં નવો વૈરાગ્યનો ભાવ ત્યારે અંકુરિત થાય છે, સારે બહારના આડબરો સહેલાઇથી ઝાલ્યા થતા જાય છે. જીવાનીમાં આતું ગાભિર્ય જોવામાં જરૂર અસ્વાભાવિક તરીકે જણાશે, પણ જેની અંદર દેવાનું મુરતું સંગ્રામ ચાલે છે, તેજ માત્ર જાણે છે. કેમકે તે વધારે વાત કહેતો નથી. જે મહા મત તેણે આખી ઉમ્મર સુધી ચલાવ્યું હતું, તેને આવો કઠોર નિયમ ધણોજ સ્વાસ્થ્ય જણાય છે. તેથીજ તે કહેતો હતો કે, એક વાર સંન્યાસી નહિ થયાથી ગૃહધર્મ દોષ પા પ્રતિપાત્રન કરી શકતા નથી. સ્મશાનમાંથી નહિ ગયાથી કૈલાસ શિખર ઉપર ચઢાતું નથી.

માનવ સ્વભાવની દુર્બલતાના જે દોષો છે, તે ધર્મ જીવનના આરંભની વખતનાં જે પછીના નથી. ધણીજ ન્હાની ઉમ્મરમાં તેની ધર્મના ઉપર મતિ હતી. તેથી પાર્શ્વરૂપ લાસ્ય તેને કંઇ પણ કરી શકી નહિ. જે સમયમાં રિપુઓ જીવેને લેઇને રમે છે, તે કાળે કેશવચંદ્રે વૈરાગ્યનો માર્ગ પકડ્યો હતો, તેથી વિલાસ પ્રિય જીવનનો પેડે તેને કંઈ પણ કલકિત થવા દીધો નહિ. અદ્યાર વર્ષને જીવન આવી રીતે અસાધારણ ધર્મના ઉપ આઠ રાખનાર વૈરાગ્યવાન જોઇને કુટુંબના મોટેસાએ તેના વિષે જૂઠું જૂઠું સમજવા લાગ્યા અને ન્હાના પ્રદારના વિચાર કરવા લાગ્યા. પણ ભગવાન જેને પોતાને હાથે ધર્મ પ્રવર્તે કના કામને માટે પડે છે, તેને અસાર બોકોની વાનોથી શું અસર થાય ! જેતા જેતામાં

અર્ચની આગ ધીરે ધીરે બળી ઉઠી, પૃથ્વીના ધણા માણસો જે રસ્તેથી ચાલે છે, તે માર્ગ છોડીને કૌશલ્યદ્રે સાંકડા દરવાજામાંથી એક નવા રસ્તે ચાલવાનો આરંભ કર્યો. કોઈ કુ-
શ્મે તેને શિક્ષણ આપ્યું નહોતું. પરંતુ ઉલટો તેને હરકતમાં નાખવા બીજાઓએ ધણા પ્રયત્ન કર્યા હતા. પરંતુ વિધાનીની કેવી વિચિત્ર લીલા કે તે પોતાની મેજે જલદીથી ઇ-
શ્વરે મુકરર કરેલા માર્ગ પર ચાલવા લાગ્યો. તે ન્યારે શાળામાં અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે ભોકાના મનમાં ધર્મભાવ જન્મીત કરવા માટે સસાર અનિસ છે, અને ઇશ્વર સસલ છે, પ્રત્યાદિ વિષયો સંબંધી ટુંકી ટુંકી હકીકત કાગળો ઉપર લખીને રાત્રે રસ્તાની બીતો ઉપર ચોટાડતો હતો. તે કલકત્તાની હિંદુકોલેજમાં ન્યારે અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે થોડા બો-
લમાંજ ખપતો હતો, પણ ન્યારે તે બોલતો, ત્યારે તેની જે સ્વાભાવિક બાપણુ શક્તિ તે કોઈ કોઈ વાર બલકબેર જણાઈ આવતી હતી.

આ અવસ્થામાં કૌશલ્યદ્રે ધ્યાન લગાડીને ધર્મ ગ્રંથો વાંચતો હતો. અને તે વિષય-
માં ઉંડા શોધમાં મગ્ન રહેતો હતો. વિચાર તથા અધ્યયન કરતો હતો, અને સુખ વિલાસ તથા રમત ગમતમાં વિહાર કરવાના ઉપર ધણોજ બેધરવા થઈ ગયો હતો. એ વેળાએ તે સર્વદા દેવાળે અને અપ્રદુષ્ટ ચિત્તનો દેખાતો હતો. મનની ગતિ આ પૃથ્વી છોડીને જાણે બીજા એક નવા રાજ્યમાં જતી હોયતી, એવો દેખાતો હતો. ગ્રંથો વાંચવાના કર-
તાં આત્મચિંતાનો ભાગ ધણોજ વધારતો હતો. એક તરફ આ દુનિયાનો પ્રેમ, ધન, માન, તથા આખર મેળવવાની ઇચ્છા, અને બીજી બાજુએ પ્રમળ ધર્મની તરસ, સ્વર્ગિય ઉચ્ચાભિલાષ આ બેમાં યુદ્ધ મચ્યું. એ કારણથી જીવન કૌશલ્યદ્રે સુખચંદ્ર ઝાંખુ અ-
ને બ્યવહાર આચરણુ વ્રતધારી સાધકના જેવું જણાતું હતું. જેમ પ્રાચીન કાળમાં આર્યો ગુરના ધરમાં કઠોર વ્રત ધારણુ કરીને વિદ્યા બણી પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછા આવતા હતા, તેમ ભગવાન પોતે ગુર ઘરને કૌશલ્યદ્રે તેવી રીતે અંદરથી લાગ્યા હતા. ધર્મ ગ્રંથો વાંચતાં અને આત્મચિંતા કરતાં તેણે ધર્મજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો. તે અંતરના હિંદુ-
ઓ ઉપર જ્ય મેળવીને જીવનનું મહાવ્રત પાળવામાં આગળ પડ્યો. અનુતાપનો અધકાર જતો રહ્યો. વૈરાગ્યની સખ્ત આગ ઉપર શાન્તી જળ પડ્યું. મૂર્તિમતી શાન્તી દેવીએ પો-
તાને હાથે તેની સેવા કરી, સ્વર્ગનું પાણી અને ભોજન તેના સુખમાં નાખ્યું.

કૌશલ્યદ્રે વિદ્યાને માટે નહિ, પણ ધર્મને માટે ગ્રંથો વાંચતો હતો. બીજા પુસ્તકો વાંચવાની જોડે તે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગ્રંથ “બાઇબલ” નું અધ્યયન પણ કરતો હતો. એ વખતથી તે એકશ્વર મતમાં દ્રઢ થયો હતો. અને દરરોજ પાર્થના કરવાનો નિયમ તેણે અહણુ કર્યો હતો. તેનું આત્મ વર્તન જોઈને કેટલાક જણ ધારવા લાગ્યા કે, તે બેશક ખ્રિસ્તિ થઈ જશે. પરંતુ તેમને ન ગણકારતાં પોતાના ઉદ્ધોગમાં તે મગ્ન રહ્યો. તેણે ધર્મ સખંધી રાતની એક નિઘાળ કાઢી હતી, તે બે વર્ષ પછી પૈસાની તગીને લીધે બે, ગી પડી હતી. ત્યાર પછી તેણે બાતૃભાવ મડળ રચાવ્યું હતું. અને પોતાને ઘેર સંવાદ સભા તો તેણે પહેલાથીજ સ્થાપન કરી હતી. આ બંને ટેકાણે બાપણુ આવવાનો તેણે મહાવરો રાખવાથી તેની જીભ ધણી છૂટી થઈ. અને બીજાના મન ઉપર તેનો પ્રત્યક્ષ પડવા લાગ્યો. એ સમયે તેની ઉંમર ૨૦ વર્ષની હતી. એક અદ્વિતીય નિસકાર ઇશ્વર

જ્યેન શક્તિપર વિશ્વાસ અને પ્રાર્થના તત્વ તેના જીવનનો પાયો હતો. કીમતી સત્યો તેણે ઇશ્વરની કૃપાથી મેળવ્યાં હતાં. મહા યોગી ઇશુખિસ્તાનો જ્યેન પ્રેરણા હતો, તેમ કેશવચંદ્રનો ઇશ્વર હતો. ઇશ્વર પ્રાર્થનાનો નવાજ આગા મોકલે છે, એવું તે સ્પષ્ટ રીતે અનુભવતો હતો. કેવી રીતે તે વિ એ સુખી તેણે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે;—“બ્યારે મને કોઈએ મદદ કરી નહિ, કોઈ ધર્મ મંડળના સભાસદ તરીકે હું સામેલ થયો નહોતો, ત્યારે ધર્મ જીવનના ઉપાકારમાં “પ્રાર્થના કર” આ ભાવ, આ શબ્દ હૃદયની અદર ઉત્પન્ન થયો. આગાના જેવું મોટું હું કંઈ પણ ધારતો નહોતો. પ્રાર્થના કર્યાથી ઉત્તર મળશે એ તો હતો. ખુદ્દિ એવી પરિસ્થિતિ થઈ કે, પ્રાર્થના કરીને જાણે દશ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ, ન્યાયશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, અને કઠોરશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને ‘જાણે આભો હોઉ, એમ મને જણાયું. મને ઇશ્વર કહેતો હતો કે, તારી ચોપડી નથી, કંઈ નથી, તું કવળ પ્રાર્થના કર” આ આદેશ તત્વ શીખીને તે છેટેના ઇશ્વરને લોકોની આગળ ધણોજ પાસે લાવ્યો હતો. પૃથ્વીમાં હજારો ધર્મ મતો ધર્મના તરસ્યા બાણસોને ચારે બાજુએ ખેંચે છે. અને ક્રિયા માટે જવું તેની સજ્જ પડતી નથી, સારે ઇશ્વરની આગા શિવાય બાણસને ખીન્ને કંઈ ઉપાય નથી. મહાત્મા કેશવચંદ્રની સર્વ જ્ઞાનશક્તિ, વિદ્યા, ખુદ્દિ, અને સામર્થ્ય, આ આગાથી તૈયાર થઈ હતી. જરાબર જગા તે પકડી બેઠો હતો. વિવેકની ઇશ્વરતનેજ તે ઇશ્વરવાણી તરીકે સમજતો હતો. ઉમ્મરે પહોંચેલા સોળતીઓ કેશવની મસ્કરી કરતા હતા. પણ એથી તેના ગાંભિર્ય અને ધીરજનો નાશ થતો નહોતો. ઉલટો તે આગાની સાથે આવો વિશ્વાસ રાખતો હતો કે, આ સર્વ મન ફરવાનો પહેલો આભાસ છે; કેમકે ધર્મ વિષય લેઈને પહેલાં જોઓ દશ મસ્કરી કરે છે, તેઓજ અંતે ઇશ્વરના દરવાજાપરના બિખારી યામ છે. એવું ધારીને તે શાન્ત રહેતો હતો. ભગવાનનો કવો અલૌકિક મહીમા છે! સામાન્ય આગના તણુખાથી જેમ મોટાં જંગલો જળી જાય છે, તેમ ધર્મ સંસ્કારની અંદરનું જ્વલતેજ જનમંડળના અંતરને બેદીને નવા રાજ્ય સ્થાપન માટે આગળ વધે છે. કેશવના આત્મામાં જે કેવ સંસ્કાર સંચારિત થઈ હતી, તેની સામે પૃથ્વીની કાંઈ પણ જનતાની હરકત ટકી ચકી નહિ. હરકતો કવળ તેને જળવાન કરવાને એક માત્ર બંધનો હતાં. દેવનાં કાર્ય કેવી રીતે રોકી શકાય, તે તેના જીવની ગતિ ઉપર વિચાર કર્યાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાયો.

મતને તેઓ અનુમોદન આપતાં નહોતાં. તેથી હરેક પ્રકારે તેને તેના નવાં માર્ગથી જોઈ વાળી પોતાના જૂના પંથમાં સામેલ કરવાની તજવીજ કરતાં હતાં. સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિના જીવાને વશીભૂત કરવા માટે વિવાહ, ગુરમંત્ર, અને ચાકરી એ ત્રણ મોટાં ઔષધો છે. પરંતુ તેમાંનું એક પણ ઔષધ ધર્મવીર કેશવચંદ્રના ઉપર અસર કરી શક્યું નહિ. તેને વિવાહે વૈરાગ્યવાન કયો, ધન કમાવવાની ઇચ્છા અકાળે મરણ પામી, અને ગુર મંત્ર કા- નની આગળ આવવાનો અવસરજ મેળવી શક્યો નહિ. તેને મંત્ર આપવા માટે ધરનાં સઘળાં માણસોએ ધણું સમજાવ્યો, પણ તેમાં કાંઈ ફળ થયું નહિ. કેશવના પિતા પ્યારિ મોહનના મૃત્યુ પછી કેશવની મા ત્રણ ચાર ન્હાનાં બાળકોને લેઈને અતિ દીનભાવથી રહેતી હતી. નળાપાં છોકરાંની વિધવા માતાને પૃથ્વીમાં ખીજાં સગાં વ્હાણાંઓથી જેવું કષ્ટ સહન કરવું પડે છે, તેના વિચાર કરીને તે સર્વદા ચિંતાતુર રહેતી હતી. કેશવ ને પ્રાચીન ધર્મ કેમ ન માને તો તેને ધરમાંથી હાંકી કાઢશે, એવો ભય હતો. તેથી તેણે આશ્વઘ પૂર્વક કેશવને ગુર મંત્ર આપવાની તૈયારી કરી. પરંતુ તે દિવસે કેશવ ઘેર આ- બોજ નહિ. તેથી સૌ નિરાશ થયાં. ખીજે દિવસે કેશવ જહાસમાજનાં કેટલાંક પુસ્તકો માતાની આગળ નાખીને જતો રહ્યો. માતાએ તે વાંચી લેવાં, તો તેમાં દિવ્ય સાર વાકો ભણેલાં હતાં. કેશવની મા ધણીજ ધર્માનુરાગી હતી. તેણે પુસ્તક ગુરને આપીને કહ્યું:— મહારાજ! આ જુઓ, કેશવે કેવો ધર્મ મેળવ્યો છે ? હું તો કાંઈ સમજી શકતી નથી. ગુરએ તે વાંચી સંતુષ્ટ થઈને કહ્યું:—“આ ધર્મ તો ઘણોજ સારો લેઉં છું. પણ જો તે પાળી શકે તો ઠીક. ગમે તેમ હો, પણ મા, તમે ચિંતા કરશો નહિ. જે માર્ગ કેશવે પકડ્યો છે, તેથી તેનું મગલ થશે.” ગુરનાં વાક્યથી માતાનું હૃદય સંતોષ પામ્યું. સાર પછી તે ઇચ્છા પૂર્વક પુત્રની પાસે બેસીને તેની વાતો સાંભળવા લાગી.

જહા સમાજમાં સામેલ થયા પછી કેટલેક દિવસે કેશવચંદ્ર વિધવા વિવાહ નાટક બજવી ગતાવ્યો હતો. તે જોઈને પંડિત ઇન્દિરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેવા પ્રખ્યાત પુ- રો મણી સંતુષ્ટ થયા હતા. તે પછી તેણે “નવ જન્મવાન” નાટક બજવી ગતાવ્યો હ- તો. તેમાં પણ તે બહુ વખાણ પાત્ર થયો હતો. કેશવચંદ્રે ધર્મનું ચિંતાવું આપવા માટે “જહાવિદ્યાલય” રચાવ્યું હતું. તેમાં મહાર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકોરની મોટી મદદ હતી. વિદ્યાલયમાં કેશવચંદ્રે ઇચ્છામાં ધર્મ વિજ્ઞાન શીખવવા લાગ્યો. આથી જે જીવાનો ધર્મ માનતા નહોતા, તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ફરસાદ પડતાં અટક્યા.

કેશવચંદ્રે જહાસમાજમાં પ્રવેશીને લેખું કે, જહા ધર્મના મૂળમાં કોઈ વિદ્યાર્થિ જો નથી. જો ગુપ્તરેલા મંડપમાં ધર્મ વિસ્તારવો હોય, તો તે કેવળ ધર્મ કેવી રીતે સંતુષ્ટ રહે ? તેની પડેલાં જે પુરો સમાજના મોટા પદમાં ગુરર જહા જહા તેઓ ધર્મતત્ત્વ સંજ્ઞામાં કઈ સ્થિતિ મિદાનમાં આવ્યા નહોતા. કોઈ રહેના કે, જે કોઈ ધર્મ ક્રમ અજાત નથી, અને કુદિ તથા કુદિ એ માર્ગો એક માત્ર મદદમાર કોઈ ઉત્તિદ પતેરે જહા ગતોપદેશનો આવવ કરીને ઇશ્વરની કરણ તથા તથા મદદ નિદ કરીને પરમાર્થ ચિંતનમાં આનંદાનુભવ કરવા હતા. કેશવ ના કિતા રમાનમાં ખેડો છે, ને આ કેશવે સર્વ સમજી રહ્યો.

મૂળ પાથો શું છે, તે પહેલાં તેને શોધવું પડ્યું. બ્રહ્મસમાજના સ્થાપક કર્તા મહાત્મા રામ-
રામમોહનરાયે કેવળ વેદ પ્રતિપાદ્ય એક નિરાકાર પુરાણ બ્રહ્મને ઉપાસ્ય માત્ર અર્ચાને
સમાજનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. મહર્ષિ દેવેદનાથે ઉપનિષદનો ધર્મભાવ અને બ્રહ્મસૂત્રની
તેમાં કેટલીક માહત્ક ઉપાસનાની રૂચિ મેળવી હતી. એ સિવાય તત્ત્વશાસ્ત્ર અથવા
તામત વિષયમાં કંઈ પણ ફેસલો તે વેળાએ થયો નહોતો. તેથી કેશવચંદ્રના ઉપર તે એક
ઠો ભાર આવ્યો હતો. સર્વથી પહેલાં અતર્કિત સાધારણ સહજ જાનેનો પાથો શોધવો
માં તે પ્રયત્ન થયો. એ ખોટા દુર કરવા માટે કલકત્તાની પશ્ચિમ લાઇબ્રેરીમાં જઈને સૈ
ધર્મ વિજ્ઞાન વિષે અધ્યયન કરવા લાગ્યો. નદીનું મૂળ શોધીને પછી તેનું પાણી પીસ,
એવી મતિ તેની થઈ નહોતી. પરંતુ પહેલાંથીજ તે પાણી પીને તૃપ્ત થયો હતો. તે પછી
તેના મૂળ સ્થાનની શોધને માટે એક વિશ્વાસી ભક્તની પેઠે નીકળ્યો. દેવ જોને ચલાવનારો
છે, તેને વળી જ્ઞાનની ખોટ શી હોય ? વિધાતાએ તેના હાથમાં એવાં કેટલાંક પુસ્તકો
આણી આપ્યાં કે, જે વાંચ્યાથી સહેજ જાનેને તે મૂળ ધર્મ તરીકે સમજી શક્યો. એક
તરફ તે ગ્રંથો વાંચતો હતો, અને બીજી બાજુએ બ્રહ્મ વિદ્યાલયમાં જઈને તેની આખ્યા
કરતો હતો. પ્રસાદેશ, પ્રાચીન, પરકાલ, મુક્તિ, અને પ્રાર્થના વગેરે ધર્મ તરફ તે વિ-
જ્ઞાનની મુક્તિથી સર્વને સમજાવતો હતો. ધણીક વિદ્વાનો અને ખિલાબ કરાવનારા
પુરૂષે તેની પાસેથી રીતસર ધર્મ શિક્ષણ મેળવીને પરીક્ષા આપતા હતા. આ કેશવ ચરિ-
ત્રનો વૈજ્ઞાનિક સમય હતો.

સંસાર ધર્મ સાગીને આવી રીતે કેશવચંદ્ર ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યો. વાંચવાના પરિશ્રમે
મધી શરીર કુર્બળ થયું, તેમ આંખની શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ. તથાપિ તેના ઉપરનો આહ
ઓછો થયો નહિ. કેશવચંદ્રસેને પોતાના કુટુંબના આગ્રહને લીધે એક કલાકની નોકરી
લીધી હતી. પણ થોડાજ વખતમાં એ નોકરી છોડીને મહર્ષિ દેવેદનાથ હાકોરની સાથે
સને ૧૮૫૮માં તે સિલોન (લંકા)માં ગયો હતો. સાંધી પાછા આવીને તેણે બંગાળ એક
માં નોકરી મેળવી હતી. નોકરી લીધા છતાં, તે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ યથા રીતિએ કરી
જતો હતો. વળી જ્યારે વખત મળતો, સારે આશીસમાં બેસીને ન્હાનાં ન્હાનાં ઇંગ્રેજ
પુસ્તકો લખતો હતો. “બંગાળના જીવાનો આ તમારે માટે છે.” એ નામનાં પુસ્તકો
તેણે સાં બેસીને રચ્યાં હતાં. સાર પછી તેણે પૃથ્વીનું દાસત્વ યત ઉદ્ધાપન કરીને તા. ૧
જુલાઈ સને ૧૮૬૧ માં પોતાની આકરી છોડીને ધધરનું ચિર દાસત્વ કરવામાં જીવનને
ઉત્સર્ગ કર્યું. જ્યારે તેણે આકરી છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, સારે તેના ઉપરીએ તેને કહ્યું કે,
તમે નોકરી છોડશો નહિ. તમને રૂ ૧૦૦ નો પગાર મળશે. કેશવચંદ્રે તેના જવાબમાં
કહ્યું કે, ૫૦૦ રૂપિયાનો પગાર મળે તો પણ નહિ. તેણે આકરી છોડીને પોતાની જોડે
કેટલાક ધર્મ ગ્રંથો સોજાવે જીવવાને પણ ધીરે ધીરે પોતાના રસ્તાના મુસાફર કર્યા હતા.
આવી રીતે કેશવચંદ્રે સંસારના દાસત્વથી પોતાને તથા પોતાના મિત્રોને છોડાવીને હાલના
મુગમાં એક દરિદ્રતા વૈરાગ્ય વદ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. આ વખતથી તેણે ધર્મબંધાણ
એટલે તરખ બગાડ નામે ચોપાનીયું પહેલ વહેલું પ્રગટ કરવા માંડ્યું. અને સને ૧૮૬૦માં
તેણે સંગત સભા સ્થાપિ હતી. જોના હેતુ એક ખીજાને જોઇ સૌએ પોતપોતાની

જોઈએ એવો હતો. સને ૧૮૬૨ માં તેને બ્રહ્મસમાજના આચાર્યના પદમાં મુકરર કર્યો હતો. એ અવસરે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે તેને બ્રહ્માનંદનો ખિતાબ અને સનંદ પણ આપ્યો હતો. આ વેળાએ તેણે પોતાની સ્ત્રી સહવર્તમાન મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ દાકારને સાં જમીને કાતિબધ તોડ્યો હતો. તેથી તેને નાત બહાર રહેવું પડ્યું હતું. સાર પછી તે ધણે માંદો પડ્યો હતો. અને તેના પિતાની દોલત એક ખીજ સંક્રિવાળા પુરુષના હાથમાં ગઈ હતી. એ રીતે રાગ અને ગરીબીએ તેને મોટી પરીક્ષામાં નાખ્યો હતો. તે છતાં તેણે આશ્ચર્યકારક સહનસિલતા અને ધીરજ દેખાડી હતી. ત્યાર પછી તેણે પોતાના મોટા દીકરાનું જન્મ તિ કર્મ બ્રહ્મ વિધિએ કર્યું હતું. તેથી તેના કુટુંબમાં મોટી ગડગડ મચી રહી હતી. માત્ર દેશવતી મા અનુષ્ઠાનના ક્ષેત્રમાં હાજર થઈ હતી. આવી ઉંદાર ચરિત્રની દિંદુ ધર્મપરાયણ માતા બધી સોછી જોવામાં આવે છે. તે લોકોનો તિરસ્કાર સહન કરીને સર્વદા પુત્રનાં આરાં કામમાં સામેલ થતી હતી.

વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ માંડા થયા હતા. બંગાળમાં મોઢે બાપણુ કરવાનો આજ્ઞા આપ્યો તેણેજ પાડ્યો હતો. આજ કાલ વેદીપર બેસીને ધણાંક નરનારીઓ દેશી વા વાગ્યાં પામાં બાપણો આપતાં ધીખ્યાં છે. પરંતુ કેશવચંદ્રના જેવું કોઈનાથી થયું નથી. તેની જોડે અસાધારણ શક્તિ હતી ! ઇંગ્લેન્ડે પણ તેનાં બાપણો સાંભળીને છક થઈ ગયા હતા. રેખર કેશવના ગળામાં વેદમાતા પ્રાગૃદેવી નિલ ગિરાજતી હતી. તેનો સ્વર જેમ અંબર, અને સ્પષ્ટ હતો, તેમ તેનું બોલવું મદાન અર્થવાળું હતું. મોઢા ટાઉનહૉલમાં એક છેડાથી ખીન્ન છેડા સુધી તેનો અવાજ બસિધ્વનિના જેવો સંભળાતો હતો. જે સભામાં તે કંઈ બોલતો ન હોય, ત્યાં સાંભળનારાઓનાં મન તૃપ્ત થતાં નહોતાં. ખીન્નઓનાં બાપણો સાંભળતાં સાંભળતાં કાન યાદી જતા, વખત થઈ જતો, તથાપિ કેશવ શું કહે છે, તે સાંભળવા માટે ઓતાઓ આતુર થઈ જતા. જે માણસો ખીન્ન વિષયમાં તેના વિશેષી હતા, તેઓ પણ તેનું બાપણુ સાંભળીને મુગ્ધ થતા હતા. " હાય ! ટાઉનહૉલ ! હવે તે દેખાવ ફરી જોઈશું નહિ ? તે અલૌકિક કંઈનો અવાજ હવે સાંભળી શકીશું નહિ ? " આશું બોલીને અઘાપિ સુધી ધણા જણ ખેદ કરે છે. તેણે ચાર વર્ષ લગણુ લાગઠ બાપણો કરીને સ્વદેશ માતૃ ભૂમિને જગાડી હતી. સ્વાર પછી સને. ૧૮૬૬ માં તે મદ્રાસ તથા મુંબાઈ પ્રલાકમાં ધર્મ વિસ્તારવા માટે નિકળ્યો હતો. તે વખતથી એ પ્રલાકમાં ધર્મચર્યાનો આરંભ થયો હતો તેનાં બાપણો સાંભળ્યાથી મદ્રાસના રહેવાશીઓએ એ બ્રહ્મસમાજ સ્થાપિ હતી. મુંબાઈમાં પણ તેને સારો આવકાર મળ્યો હતો. મુંબાઈના ટાઉનહૉલમાં તેનું બાપણુ સાંભળીને પ્રખ્યાત દાક્ટર લાઉડાલ જેવો વિદ્વાન પુરુષ પણ અવાચક થયો હતો. તેમજ તે વખતના ગવર્નર સર બાલટર ક્રિયરે તેની બુદ્ધિ, ક્ષમતા, અને સદ્ગુણોનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો હતો. સ્વાર પછી મુંબાઈમાં માર્ચના સન્માન સ્થાપન થઈ હતી. હમણાં મુંબાઈ પ્રલાકમાં સેક્ટરે ઉચ્ચ પદવીના માણસો એક નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે. પુતા, સતારા, અને અમદાવાદ વગેરે ઠેકાણે પણ આવી ધર્મસમાજ સ્થાપિત થઈ છે.

આદિ સમાજમાં રહેવાની વેળાએ કેશવચંદ્ર ઉપર લખેલા બે શેહેરમાં અને કલકત્તા તથા તેની આસપાસના કેટલાક નગરોમાં ધર્મપ્રચાર કર્યો હતો. સ્વાર પછી ભારતવર્ષમાં બ્રહ્મસમાજ સ્થાપીને મથારીતિએ દેશ દેશાન્તરમાં મિત્રોની જોડે પ્રચાર કરવા લાગ્યો. ભારત દેશમાં હિંદુ જાતિમાં આ પદ્ધતિથી ધર્મ પ્રચાર કરવો એ નવો વ્યાપાર હતો, એમાં સંદેહ નથી. આદિ સમાજ કેશવચંદ્રની ખોટથી તેજ વગરની થઈ પડી હતી. મા જેમ પૂત્રને જન્મ આપીને કાલ વચથી પોતે ક્ષીણ અને દૂર્બળ થાય છે. પરંતુ જન્મેલું બાળક દહાડે દહાડે તનદુરસ્ત અને જળવાન થાય છે. તેમ કેશવચંદ્રને પ્રસવ કરીને આદિ સમાજની અવસ્થા તેવીજ થઈ, તે મહાર્ગ દેવેન્દ્રનાથની સામે થવા છતાં પણ સર્વદા તેમને પિતાની પેઠે ભક્તિની આંખે જોતો હતો. માણસપણાતુ માધુર્ય કોઈ દહાડે પણ તેનાથી વિપુલ થયું નહોતું. બ્રહ્મસમાજ બે ભાગમાં વેચાઈ ગયા પછી થોડે દહાડે એટલે ૧૮૬૬ માં તેજે પ્રગુષ્ટિસ્ત યુરોપ અને એશિયા એ વિષય ઉપર એક બાપણુ આપ્યું હતું. તેમાં તેજે પ્રગુષ્ટિસ્તની પ્રતિસા કરવાથી સર્વ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. પાદરીઓ

જાણી લાગ્યા કે, કેશવને ખ્રિસ્તિ થવાને હવે ધણું વખત નથી. પુરાતન બ્રહ્મસમાજના અધ્યક્ષો-તેની નિદા કરવા લાગ્યા. પરંતુ એથી સુધરેલાં ખ્રિસ્ત જનમંડળો તે વિશેષ રૂપથી ઝેળખાયો, તેનું એ બાપલુ પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અને ખ્રિસ્ત ભક્તો અતિ આ-મહથી તે વાંચવા લાગ્યા. સર જૉન લારેન્સ તે વેળાએ હિંદુસ્થાનનો ગવર્નર જનરલ હતો. વર્તમાનપત્રમાં કેશવનું વર્ણન વાંચીને તે ધણું ખુશી થયો. તેના સેક્રેટરીએ સિમ-લેથી તેને લખી જણાવ્યું કે, ગવર્નર જનરલ કલકત્તે આવીને આપની જોડે મળશે. આ વખતથી સર જૉન લારેન્સ તેના ઉપર રોહ કરવા લાગ્યો. તેણે કલકત્તે આવીને કેશવની મુલાકાત કરી. અને એકાંતમાં બેસીને ધણું વિષયોની ચર્ચા કરી. ત્યાર પછી સર જૉન લારેન્સે તેને ઉંચી પંક્તિના અમલદારો તથા દેશી રાજા રજવાડાઓની સાથે ઝોળખાણ કરાવી હતી તેના પછી જોટલા ગવર્નર જનરલ અને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર વગેરે મોટા અ-મલદારો આ દેશમાં આવ્યા, તે સર્વે કેશવચંદ્રને મોટા રાજા અને નવાબોની જોડે ઉંચા આસન ઉપર બેસાડ્યો હતો. ધીરે ધીરે રાજદ્વારમાં તેની મર્યાદા પ્રધાનોના જેની ધધ પડી હતી. હાંડ તોર્થકૃષ્ક પોતાને દેશ જતા પહેલાં આ દેશના લોકોમાંથી માત્ર રમાનાથ દાકોર અને કેશવચંદ્રસેનની છબીઓ પડાવી લેવાનો હુકમ કર્યો હતો. સને ૧૮૬૬ ના સપ-ટેમ્બર મહિનામાં કેશવચંદ્રે મહા પુરોહિ વિષે એક બીજું બાપલુ આપ્યું હતું. તેમાં તેણે સ્વદેશના અને પ્રદેશના બધા ધર્મપ્રવર્તક મહાજનોના ઉપર પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકાશિત કરી હતી. તે સાંભળ્યાથી ખ્રિસ્તિઓ નિરાશ અને વિરક્ત થયા હતા. રાજા રાધાકાન્તદેવે જેમ રાજા રામમોહનરાયની સામે ધર્મ સભા ડબી કરી હતી, તેમ કેશવચંદ્રની સામે બંગાલના હિંદુઓએ જૂઠી જૂઠી સભાઓ રધાપિ હતી. બ્રહ્મસમાજનો દંડ કરવાને માટે હિંદુઓનું આ બીજું સંમાન હતું. પરંતુ બ્રહ્મસમાજના વિરોધી હોવા છતાં એ સર્વ સભાની કાર્ય પદ્ધતિમાં છૂપી રીતે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રભાવ પેડો હતો. આથી સભા હાલ જોવામાં આવતી નથી. પરંતુ હરિ અને આર્ય સભા ધણીક દીક્ષામાં આવે છે. તે પશુ બ્રહ્મસમાજની મણીક રીતે કરજદાર છે.

કેશવચંદ્ર ત્યારે દાકા પ્રમખામાં ધર્મપ્રચાર માટે ગયો હતો, ત્યાં તેને ખાવાનું અને રહેવાનું ધણું કષ્ટ જોગવતું પડ્યું હતું. તે છતાં તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતું. પૂર્વ ખગાલ-માં સલ્મો નિઝ્ય પાવટો ઉઘડીને બીજા વર્ષના અર્ધરૂબમાં તે ગધ્ય હિંદુસ્થાન અને પંજ-બમાં ગયો હતો. તેના પહેલાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં બ્રહ્મસમાજને સ્થપાઈ હતી. અને તેના જગ્યાથી તેમાં વૃદ્ધિ ધધ હતી. પંજબીઓએ તેને શ્રદ્ધા અને સન્માનથી વધારી લીધી હતો. એટલુજ નહિ પણ પંજબના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર માહલિમટે પોતાના ઘરમાં તેને નોતર કરીને વનસ્પતિના બોરાકનું ખાણું આપ્યું હતું. પંજબમાંથી પાછા આવીને તેણે આદિ સમાજની જોડે મારીજીવ કર્યો અને (વિરેક વૈરાગ્ય) નામનો એક વિષય બંગાળી બા-પામાં લખેલો વાંચી સંમતાવ્યો હતો. ઇશ્વર પોતે તેનો શુર હતો. અને આત્માજ સાચ હતું. એણે તેના પોતાના મુખમાંથી નીકળેલા જીવનવેદમાં વિચાર પૂરેક વર્ણન કર્યું છે. ત્યાર પછી તેણે એક નવી જનના બ્રહ્માત્મની સંદિ કરી. પ્રાતઃકાળથી રાત્રના દસ વાગ્યા સુધી સંતીત, સંકીર્તન, વિકાસીન ઉપાસના, ધ્યાન, ચર્ચા, ધ્યાન, અને વલ મીત એવાં કેટ

સને ૧૮૭૦ માં કેશવચંદ્ર વિલાયતથી સ્વદેશમાં પાછો આવ્યો હતો. તે વખતે અહિંથી ઓછે તેને અપૂર્વ માન સહિત વધાવી લીધો હતો. ભારતનો પ્રિય પુત્ર વિદેશમાં ગઈ મર્યાદા અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરીને આકે મહિને ઘરમાં મોકો. કેટલાક બધુ વિદેશમાં ગઈ દેશાચાર અને માતૃ ભાષા વિસરી જાય છે. પરંતુ કેશવચંદ્ર તેવો નહોતો. તે સુદૃઢ આર્થ સનાતની પેઠે માતૃ ભાષામાં વાતચિત કરતો હતો. તે દેશીય ભાવથી ખાતો પિતે તથા કપડાં પહેરતો હતો. વૈદેશિક રીતી કંઈ પણ તેણે પકડી નહોતી. વિલાયત દેશમાં મોટી પકિતના પુરોમાં રહીને તે ને કંઈ શીખ્યો હતો, તે થોડા કાળમાં ભારતના હોત માં તેણે વાળ્યું હતું. વિલાયતથી આવ્યા પછી કલકત્તાની હાઇકોર્ટના જડજ મી. હારિકા નાથ મિત્ર, દાક્ટર મહેંદ્રલાલ સરકાર, મહારાજા યતિંદ્રમોહન, બાળુ કૃષ્ણસપાલ, રાજા હિંગ્ગર મિત્ર, અને શેખા બાગરના રાજાઓ જેડે તેને પરમસ્નેહ થયો હતો. સને ૧૮૭૦ ના નવેમ્બર મહિનામાં 'ભારત સંસ્કાર' નામની સભા તેણે સ્થાપિ, અને 'સુધન સમાચાર' નામનું વર્તમાનપત્ર કહાડ્યું. તેનાથી બગાળામાં ધણો સુધારો થયો છે. વળી તેણે ગૃહિયમાં એક નમુનાદાર કુટુંબ બનાવવા માટે 'ભારત આશ્રમ' સ્થાપ્યું હતું. પરંતુ કેટલાક દેવિલાઓની ખટપટને લીધે તેમાં તે ફતેહ પામ્યો નહોતો.

ત્રણ વર્ષ સુધી કેશવચંદ્રસેન ઉપર લખેલા સત્કાર્યોની ચર્ચા કરતા માટે વિશેષ પત્ર લખીલ હતો. ત્યાર પછી ખરા અર્થે ઋણિની પેઠે શિષ્યોની જેડે તેણે યોગ તપશ્વર્ધાનો આદેશ કર્યો. તેણે ધરની અગાસી ઉપર એક ઝુંપડી બાંધી. તેમાં તે મધ્યાહ્ને તથા સાંજે રહેતા લાગ્યો. અને યોગ ભક્તિ કરીને સાધનેને શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. આની પહેલાં કેટલાક દિવસ બેલધારિવાના, તપોવનમાં આવી રીતથી સાધન ભજન કરતો હતો. તે પોતાનેજ હાથે રાધીને ખાવા લાગ્યો. સાધન, ભજન, યોગ, તપશ્વર્ધા આ બધા સ્વદેશી જ્ઞાન સમાજમાં આગળ ચાલતા નહોતા. પરંતુ જ્યારે કેશવચંદ્રે યોગ, વૈરાગ્ય, અને ભક્તિનો આરંભ કર્યો, ત્યારે જ્ઞાને બચ્ચીત થઈ કહેવા લાગ્યા કે, આ કેવી આશ્ચર્ય વ્યવસ્થા ! આદ્યધર્મ શું હતાશિનનો ધર્મ છે ? ઉપદેશના મિત્રો પણ તે જાણીને નહાતા પ્રકારની આરાધના કરવા લાગ્યા. એજણીરામી સદીના સુધરેલા જ્ઞાન થઈને વૈરાગ્ય વ્રત પાળ્યું, એ વાત કોઈ પણ સહન કરી શક્યા નહિ. વિરુદ્ધ યુક્તિના અનુભવિત ધર્મ મદ્ય કરીને કેશવચંદ્રે પ્રાચીન આર્થ ઋણિની પેઠે ઝુંપડીમાં પોતે રાધીને ખાડું, એ સ્વપ્નની બહાર હતું. પરંતુ સસારી શ્રદ્ધે થઈને એ કામ તેણે કર્યું. ઇંગ્લાંડમાં મુસાફરી કરીને ઉચ્ચ પકિતના ઇંગ્લેન્ડ મંડળમાં સામેલ થઈને પણ તે હિંદુની પેઠે રહેવા લાગ્યો. તેથી ધણાક આગણદાર હિંદુઓના મનમાં તેના વિશે શ્રદ્ધાનો સંચાર થયો હતો. કેશવ બાળુએ કોઈ દિવસે અખાતિ રાંધ્યું નહોતું, પણ બ્યારથી રાંધવાનું શરૂ કર્યું. સારથી તે તેમાં ધણો કુશળ થયો હતો. સાગી સંન્યાસીઓની પેઠે તેની રસોઇ નહોતી. તે દરરોજ ત્રણ ચાર વાનાં તૈયાર કરતો હતો. તેની રાંધવાની રીતિ, બઢોળસ, અને રાંધવાનાં વાસણો નેવાથી નેનારાઓને પણ રાંધવાની ઇચ્છા થતી હતી. ધણાકેએ એ રીત લીધી. આ મગે અધ્યાત્મિક ઉન્નતિ અને સાધન ભજનની જેવી શી વૃદ્ધિ નેવામાં આવતી હતી, તેની જ્ઞાનસાગરમાં કરી પણ નેવામાં આવી નહોતી. કેસ ! બાળુએ ખીર

જિન, વૈરાગ્ય, અને ભક્તિ ઉપર વધારે લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું. વળી મૃત્યુચર, ભગવાં લક્ષ્મી, સંન્યસ્ત, આરતી, વાદિનનાદ, ઉત્સવો, વૃલ, રાજમાર્ગમાં ચાલતાં ચાત્રતાં કાંતેનો આવાં, કસાકસા કસાક ધ્યાનમાં બેસી રહેવું, પ્રાચીન પીર પેગમ્બરોનાં દર્શન થાય છે એમ કહેવું, તેમની માનસિક યાત્રાએ જવું, એ વગેરે અનેક ભક્તિ માર્ગના આચાર વિચાર તેણે એક પછી એક દાખલ કરવા માંડ્યા. અને છેવટે સને ૧૮૭૮ માં પોતાનું નવવિધાન પ્રગટ કરી જગતમાં પોકારીને કહ્યું કે:—“જધા ધર્મને એકલા કરવા ઇશ્વરે મને પેગમ્બર નિમ્નો છે મનુ, મહમદ, કાષ્ટર, અને મોહિઝ વગેરેએ મને સ્વપ્નામાં આવી કહ્યું છે કે, કેશવ બાપુ! તું પવિત્ર પેગમ્બર છે. અને લોકોના કલ્યાણ માટે અવતરેલો છે.” તેની આવી વાતથી તેના માર્ગશ્રીમાં તેમજ જીવન લોકોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી હતી. તેણે નવવિધાન પ્રગટ કરતી વેળાએ જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં તેની સરસ વાણી પહેલાં કહી પણ ન થઈ હોય, એવી રીતે પ્રકાશમાન થઈ હતી. પરંતુ તેના આવા વિચારોની સામે કેટલુંક તરફ મંડળ થયું. અને ‘સાધારણ બ્રહ્મસમાજ’ નામે ત્રીજી સાખા ઉત્પન્ન થઈ. કેશવચંદ્રસેન બાળકાને પિત્તારો હતો. તે છતાં તેણે બ્રહ્મસમાજનો ધારો તોડીને તથા પોતાના વિચાર બદલીને પોતાની ૧૩ વર્ષની પુત્રીનાં લગ્ન કુચિગિહારના મહાગજની સાથે મુર્તિપૂજકોની રીત પ્રમાણે કર્યાં હતાં. તેથી તેનું માન જરા ઘટ્યું હતું. તોપણ તેની લોકપ્રિયતા એટલી ઘટી નહોતી.

સને ૧૮૮૦ ન્હી સાલમાં કેશવચંદ્ર માંદો પડ્યો. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી જરા આરામ થયો, એટલે તેણે નવસંહિતા લખવાનો આરંભ કર્યો. વળી અમેરિકાના એક વિદ્વાન પુરુષની વિનંતિ ઉપરથી આર્થ જાતિની યોગધ્યાનની પદ્ધતિ પણ લખવા માંડી. આ બંને પુસ્તકોમાં ઉંડા વિચારોની ધણી જરૂર હતી. તે છતાં તેણે તરતથી તે રચીને પુરાં કર્યાં. બે કે તે મંદવાડમાંથી સારો થયો હતો, તોપણ તેનું સરીર ધણું દુર્બળ અને જીર્ણ પડી ગયું હતું. યોગા વખત પછી ફરીને પાઠો મંદવાડે તેના સરીર ઉપર દુખવો કર્યો, ધણી દુઃખિયાર દાઢરોની કવા કરવામાં આવી, પણ કંઈ આરામ પડ્યો નહિ. મંદવાડના ખાટલામાં પડ્યા છતાં પણ કેશવ ન્હાના પ્રકારનાં કાર્યો કરવાનાં મુચના આપેતો હતો. આ વેળાએ તેણે ધરમાં એક નવું દેવલય બંધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ કામ જલદીથી પુરૂ કરવાનો તેણે આરંભ કર્યો. દુબળ સરીરે ધ્રુવતો ધ્રુવતો પ્રચારકોની જોડે મળીને તેના પાથો નાખ્યો. એક મહિનામાં દેવલ તૈયાર કરવાનું નક્કિ કર્યું. તે પ્રમાણે કામ થવા લાગ્યું. ઉત્સવની વેળાએ ચું ચું કરવું, તેનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો. તે જીજ્ઞાસામાં પડીને સર્વ કામ બનાવતો હતો. સાર પછી મંદવાડ વધી પડ્યો. તેથી કંઈ પણ કામ થયું નહિ. તેના મંદવાડના સમાચાર સાંભળીને મદાર્થ દેવેન્દ્રનાથ હાકાર તેને જોવા માટે ગયા. તે વેળાએ કેશવે જમીનપર પડીને તેમને પ્રણામ કર્યાં. એટલે મદાર્થએ તેને પ્રેમથી આશ્વિન કરીને પોતાની પાને બેસાડ્યો. મદવાડના જિજ્ઞાસામાં પડ્યા છતાં કેશવચંદ્રે દેવાલય તૈયાર કરાવ્યું. તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૮૪ ના રોજ તેની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો દહાડો મુકરર થયો. ઉજવણી સફળ નહોતી, તોપણ નીચે કિતરવાનું થયું. એક ખુસીમાં જે સાડીને ચાર પાંચ માખતોએ પકડીને તેને નીચે કાઢ્યો. પછી નવા દેવાલયમાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું.

“આઓ છુ મા!” તમારા ધરમાં. આવવાને મનાઇ કરી હતી, પરંતુ તમે તમારો શરીર તો આવડ્યું છે મા! તમે આ મકાનને અધિકાર કરીને રહેલાં છે. આ તમારું ધર છે. લક્ષ્મીનું ધર છે. નમઃ ॥ સાચ્ચિદાનંદહરે! આજે તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૮૮૪ મંગળવાર, ૧૮૦૫ શકનો ૫ મી પૌષ; આ દેવાલય તમારા શ્રી ચરણમાં કલ્યાણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ધરમાં દેશ દેશાન્તરથી તમારા ભક્તો આવીને તમારી પૂજા કરશે, આ દેવાલયથી આ ધરના મહોદ્ધાનું કલ્યાણ થશે, આ શેઠેરનું કલ્યાણ થશે, આ સુધળા દેશનું અને પૃથ્વીનું કલ્યાણ થશે. આ ધર માટે વૃન્દાવન છે, આ મારી કાશી અને મક્કા છે, આ માટે નેરસેલમ છે. આ જગા છોડીને બીજે ક્યાં જવું? મારી આશા પૂર્ણ કરે મા! આશિર્વાદ આપો કે, તમારા ભક્તો આ મકાનમાં આવીને તમારું પ્રેમ સુખ જોઈ અદર્શનની વેદના દૂર કરે.

પ્રિય ભાઈઓ તમને પણ કહું છું કે, મારી મા ધણીજ શોખીન મા છે. ભાઈ તમે ધારો ના કે, મારી મા પથ્થરના જેવી સુકી છે. તેને કંઈ શોખ નથી. તમે સર્વ થોડું થોડું આણીને માનુ મકાન સ્થળો. થોડું થોડું આપીને પૂજા કરો. તમે એક નહાતુ ભક્તિ ક્રુપ માના હાથમાં આપ્યાથી મા આદર કરીને તે પોતાને હાથે રત્નમાં લેઈ જઈને દેવ દેવીઓને બોલાવીને તે દેખાડશે. ને આનંદ પ્રકાશ કરીને કહેશે કે, જુઓ પૃથ્વીના અમુક ભક્તે મને આ સુંદર સામગ્રી આપી છે. આ આનંદમયી માને લેઈને ભાઈઓ તમે સુખી થાઓ.” ઇલાદિ.

જે અમૃત બાપિશ્રી રસના હજારો સાંમળનારને સુખ કરતી હતી, વીણા વગતી પેઢે ને હરિ શુભ માનમાં આટલા દિવસ લાગી હતી, તે આનું કહીને સદાને માટે મુગી રહી, આનંદમયી અખિલ માતાનો જન્મ માઈને લીલા પુરી કરી. સાર પછી મહવાડ દીનપર દિન વધતો ચાલ્યો, અને અત્યંત વેદના વધી પડી. તેણે હવે પોતાનું બેઠું નહિ. જીવન સૃષ્ટિ તેને એક સરખું જણાવવા લાગ્યું. તે પોતાની પાસે બેઠેલી પેતાની માતાના ચરણમા વારવાર સુખન કરવા લાગ્યો. તે શેઠી શેઠી બોલી દે, કેસવ ! મારા પાપથીજ તને આટલું સુખ થયું છે. તેણે માતાના પગની ધૂળ માથા ઉપર લેઈને મદ મદ કરે કહ્યું કે;—“મા! માતી વાન કહીશ ના. તમે મારી ધણી સારી મા છો. તમારા આશીર્વાદથીજ મારું સર્વ સાધે થયું છે. તમે મારી ધાર્મિક મા છો. તમારા જેવી મા સર્વની હોતી નથી. તમારા ગુણો મેળવીને હું આ પદને પામ્યો છું.” ઇલાદિ હૃદય ભેદક વાક્યોથી તે સંતો રડાવ્યા હતા. તેની અતકાળની વેદના જોઈને કોઈ પણ આનું રોડી ચમચ નહિ તેની સ્ત્રી રોવા લાગી. તે જોઈને એક મિત્રે તેને વિનવિ કરીકે, આપ જો તેને કંઈ દેશો, તો તેના મનમાં જરા શાન્તિ વળે. ઉત્તરમાં કોયે કહ્યું કે;—“હું વૈકુન્ઠની નદી વાળેથી નિવાર કરે છું, હું હમણાં તેજ કહીશ. તમે તેમને કહો કે, સંસાર મર્મ મિથ્યા અને વિવાદી મરેલું છે.” આ સાંભળીને તે વધારે રોવા લાગી. એટલામાં હૈદ્રાબાદનો રહેવાસી નાથરાય ગોખીરામ વિદ્યપત્રી ભેગા આવ્યો. તેને કહેવું કે;—“નવ વિધાન, અદિન દાસી અથવા અન્ય

મિત્રીની વસ્તુ જે મળે તે આનંદ જન્યરને માટે મોકલજો." કેસવ જેવે મહા સાધુ
 અંતકાંતની વેળાએ જે મહા દુઃખ ભોગવતો હતો, તેની અંદર વિધવાએ જીવી
 જીવન શખી હતી. તેનો વિશ્વાસ અને ભક્તિ કેવી શુદ્ધ છે, તે જોયા માટેજ આ
 અદ્ભૂત વેદનાનો દુઃખો હતો. નહિ તો તે પોતાના પ્રિય સેવકના છૂંદેદમાં કેવી રીતે
 અસહ્ય દુઃખ મૂકે ? આવી દુઃખમય પરીક્ષા આપીને કેસવ જન્યવાન થયો હતો. કેસવએ
 રંગભૂમિમાં નિત્ય નવી નવી લીલા મહોત્સવ કર્યા હતા. અને શોધેએ તેના ગંભિર વ્યવ-
 પાર જોયા હતા. પરંતુ આવો અદ્ભૂત વ્યાપાર કદી કોઈના જોવામાં આવ્યો નહોતો.
 જાણે કેસવ તે વેળાએ સદગરોને જોડે લેઈને પરલોકના દરવાજા ઉપર ઉભો હોયની ?
 સોડીવારમાં તેણે એ દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો ! પૃથ્વીની તરરનો પડદો પડી ગયો ! કેસવનો
 પવિત્ર આત્મા હરિ નામ શ્રવણ કરતો કરતો ક્રીસ્તાસ્તી હૃદયમાં આલ્લો ગયો ! બંધનો
 પ્રાણના સખાને શુભાશીને રોવા લાગ્યા ! તા. ૮ મી જાન્યવારી સને ૧૮૮૪. કેસવ સ્વર્ગ
 પામ્યાં ગયો. ધર્મ વિશ્વાસના જગથી સાધુઓ અમર થાય છે, કેસવ ચરિત તેની
 સાક્ષી પૂરે છે.

મહાત્મા કેસવચંદ્રસેનના મરણના ખેટકારક સમાચાર જાણીને આખા જનસંઘમાં
 તથા દેશ વિદેશમાં સર્વે ધણી દીવંગીરી ફેલાઈ હતી. તે એક અસરકારક ધર્મ ગોષ્ઠ
 આપનારો, મહા પંડિત અને બ્રહ્મસમાજનો આગેવાન સ્તંભ હતો. તેણે પેગંબરી દાવો
 કર્યો, તથા જાગૃત્તવનો ધારો તોડ્યો, તેની તે દુનિયાની દ્રષ્ટિએ ખાનગી લેખી જણાવે
 હતો. તે પત્નુ તે દ્રવનાવાળો અને મહા અદ્ભૂત ચક્રિયાનો પુરુષ હતો. તેના પરલોક
 અખનતા સમાચાર નગરમાં ધરી વળતાંજ હમરો શોકો તેના પર આગમ આવી એક-
 ઠા થયા હતા. અને અમિ સંસ્કારની વેળાએ સમયાન બ્રૂમિમાં સુમારે ૩૦૦૦ દેસીઓ તથા
 ૪૦૦ યુરોપિયનો સાથે ગયા હતા. આ ઉપરથી તેની લોકપ્રિયતાની સંપૂર્ણ ખાતરી મળે છે.

ઐતાઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. હવે તેઓ સમજ્યા કે, રામકૃષ્ણ દેવ કંઈ નેક નથી, પણ એક સ્વર્ગીય પુરુષ છે. સાધુ સાધુને સારી રીતે જાણખી શકે અને જોઈને કેશવચંદ્રસેન ખુશ થયા હતા. પરમહંસ પણ તેમના ઉપર હતા. તે દિવસથી બેઠેલા આત્માનો મૂઠ યોગ થયો હતો. સાર પછી વખતે શવચંદ્રસેન પ્રચારકોની સાથે દક્ષિણેશ્વરમાં પરમહંસની પાસે જતા હતા. તેમ કેશવચંદ્રસેનને ઘેર આવતા હતા. તેમનો ઉચ્ચ ધર્મભાવ અને ચરિત્ર કેશવચંદ્ર તથા પત્રિકામાં પ્રકાશ કરવા લાગ્યા. સારથી તેઓ સર્વત્ર પ્રખ્યાત થયા. ઉચ્ચ પામેલા પુષ્કળ જીવનો તેમના અનુગત શિષ્ય થઈને રહ્યા હતા. તેઓમાં સ્વામી કાન્ત સુખ્ય હતા. એવું કહેવાય છે કે, તે વેળાએ જોજામાં જોજાં ૫૦૦ ની પુરબો તેમના શિષ્ય થયા હતા, અને હાલ તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ૨૦ હજારની કહેવાય છે. પરંતુ તેઓ દોષને પણ શિષ્ય કહેતા નહોતા, તેમ પોતાને ગુરૂ માનતા નહોતા, તેઓ પ્રચલિત પુરોહિત અને ગુરૂના ધધાના ધણીજ વિરોધી હતા. મહાત્મા કેશવચંદ્રસેન જોવા જગત વિખ્યાત મહાપંડિત પણ આ નિરક્ષર પરમહંસની પાસે શિષ્યની પેઠે વિનિત ભાવથી એક બાજુએ બેસીને આદર તથા શ્રદ્ધા પૂર્વક તેમની વાતો સાંભળતા હતા. અને પરમહંસના જીવનની મૂલ્યવાન વસ્તુઓ સારી પેઠે પોતાના જીવનમાં મેળવતા હતા. બ્યારે રામકૃષ્ણદેવ બીજી કેશવચંદ્રસેનને ઘેર જતા હતા, ત્યારે તેઓ તેમને ત્યાં જમતા હતા. પરમહંસને જ્યેષ્ઠી ધણીજ ભાવતી હતી. એક દિવસે મિથાનાદિ ખાધા પછી ડેટલાક જાણે બીજી મીઠાઈ ખાવાની તેમને વિનંતિ કરી. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, માઈ પેટ ગળા સુધી ભરાઈ ગયું છે; હવે તેમાં એક રાઈ જોડેલા પદાર્થ જવાનો માર્ગ નથી, પરંતુ જ્યેષ્ઠીના માર્ગ તો થશે. જ્યેષ્ઠી હોય તો એકાદી ખાઈ શકાય. એ સાંભળીને બીજા એક પુરુષે પરમહંસને પુછ્યું કે, મહારાજ! બ્યારે એકાદી માર્ગ નથી, ત્યારે જ્યેષ્ઠીના માર્ગ કેમ થશે? તેના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, “જેમ કોઈ મેળાને લીધે રસ્તામાં ગાડીઓની ઘણી બીડ થાય છે, અને રસ્તો એકાદી માર્ગ થઈ જાય છે. એક પણ મનુષ્ય મૂકેલીથી જઈ શકતો નથી. એવી અવસ્થામાં પણ જો ગવર્નરની ગાડી આવે તો તે વેળાએ બીજી ગાડીઓને ખસેડીને તે જગા કરે છે. તેમ જ્યેષ્ઠી પણ ખાવાનો માર્ગ કરશે. બીજા ખાધેલા પદાર્થ જ્યેષ્ઠીનું સન્માન કરીને માર્ગ આપશે. આ વાત સાંભળીને સર્વને ધણી ગંભીર લાગી હતી.

સને ૧૮૮૪ માં બીજી કેશવચંદ્રસેન બ્યારે ગુજરી ગયા. ત્યારે એ બેદકારક સમાચાર માંભળવાથી પરમહંસને ધણીજ ગ્રાંથ થયો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે:—“કેશવ બીજી ગયાથી માઈ જીવન અડધું ચાલ્યું ગયું. કેશવ મોટા વડની પેઠે હતો. હજારો મનુષ્યો તેનો આશ્રય પામીને શીતળ થતા હતા. તેવું ગઠ હવે બીજો ક્યાંય નથી. અને સોપારીનાં ગઠો, તાલ મોટાના ગુણોના જેવી શીતળ છાયા આપીને એક પણ આશ્રયને તમ કરી શકતા નથી. ચોરા દિવસ પછી કેશવચંદ્રસેનની એક છબી પરમહંસ દેવના કબરમાં તેનો એક ચિત્ર દર્શાવા મોકલે હતો. ત્યારે તે છબી જોઈને તેઓ રાવા અને કહ્યું કે, આ છબી મારી પાને રાખશે નહિ. છબીમાં કેશવચંદ્રને જ્યેષ્ઠી માઈ છે. ૧૯૧૨ છે. ત્યાર પછી ચોરાના વખતમાં એટલે તક ૧૮૦૮ ના આશ્રય વડી ૩૦

શિવ (સને ૧૮૮૫) ના દિવસે આ મહા પુરુષે આ કૃતિ દુનિયાનો સાગ કર્યો હતો. તેમણે શબ્દને મોટા ઘઠમાંથી બહાર નગરના સ્થાનમાં અગ્નિદહ કરવામાં આવ્યો હતો. પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવનો વિનય ધણેજ ઉત્તમ હતો. કોઈની પણ સાથે મુલાકાત કરતી વખતે પ્રથમ તેઓ નમસ્કાર કરતા હતા. તેમના વિષે વર્તમાનપત્રોમાં છપાયેલ ફોટોગ્રાફ લેવાય, એ વાતને તેઓ મુઠ્ઠે ચાહતા નહોતા તેથી તેમની છત્રી માત્ર સત્તામિ અવસ્થા સિવાય લેવાઈ શકાઈ નથી, આવા સાધુ પુરુષ ખરેખર ઇશ્વરની કૃપાનું જીવંત નિદર્શન છે. તેઓ આજ્ઞાલનો સુધારો જાણતા નહોતા; કોઈ પણ સભામાં જતા નહોતા; તેમ ભાષણ પણ આપતા નહોતા. પુસ્તક પત્રિકાની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ રાખતા નહોતા. કોઈની પાસેથી શિક્ષણ ઉપદેશ નહિ મેળવતાં કેવળ ઇશ્વર કૃપાથી, દૈવગ્રાંથી, અને સાધનગ્રાંથી કેવી રીતે ઉન્નત પવિત્ર જીવનમેળવવું જોઈએ, તે દેખાડી ગયા છે. હવે જેમ અસાર ભાગ લાગ કરી પાણીમાંથી સારભાગ કૂંધ માત્ર લે છે, તેમ પરમહંસદેવે પણ હિંદુ ધર્મનો અર્થ અસાર ભાગ લાગ કરીને તેનો સાર માત્ર લીધો હતો. કાષ્ટપણુ વિદ્યાભ્યાસ કર્યા વગર કેવળ ઇશ્વર પ્રાસાદથી પણ મનુષ્ય મહાત્મા થઈ શકે છે, એ વાત આ પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવના ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કેવળ અક્ષર શ્રમ છતાં જો પોતાના આત્મગ્રાંથી આતુ સાધુપણુ મેળવીને ઉચ્ચ જીવન ધારણ કર્યું હતું, એવા મહાત્મા પુરુષનો ધન્ય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ.

સ્વામી વિવેકાનંદનું સાંસારિક નામ નરેન્દ્રનાથ છે. તેઓ કલકત્તાની યુનિવર્સિટિના એક બાહોશ પ્રાધ્યપત્ર (પી એ.) છે. તેમના પિતા એક પ્રમુખ સોલિસીટર હતા. તેથી તેમણે પોતાના આ પુત્રને કેળવણી આપવામાં લગભર પ્રાપ્ત રાખી નહોતી. સ્વામી વિવેકાનંદ નાનપણથીજ ધણા ચતુર હતા. અને કલકત્તામાં બગવાન રૂપ મનાયેલા પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવનો મંબુષ તેમને બાળ પંથીજ થયો હતો. આ પરમહંસનું જીવનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં આપેલું છે, તે જોવાથી જણાયું કે, તેઓ ખરેખર એક મહાત્મા પુરુષ હતા. સ્વામી વિવેકાનંદને આવા સાધુ પુરુષનો સમાગમ ન્દાનપણથી યોગે લેવાથી તેમની બધી ટૂંતિઓ ધાર્મિક હોય, તેમાં કાંઈજ નવાઈ નથી. તેમણે પરમહંસને પોતાના ગુરુ કરી માન્યા હતા. તેઓ જ્યારે યકિલાતનો અભ્યાસ કરતા હતા, તેમાં પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવની તળિયેનમાં એકાએક ખિચાડે થતા લાગ્યો. તેથી તેમણે પોતાના ઉપદેશનું શિક્ષણ રૂપને કેકાણે આપવા સાર પોતાના શિષ્ય વર્ગમાંથી ગુમારે ૨૦ બાહોશ અને કેળવેલા મૃદસ્થોને દિક્ષા આપી હતી. તેઓમાં સ્વામી વિવેકાનંદ મુખ્ય હતા. તેમણે કાવડાનો અભ્યાસ છોડી દેહને પોતાની ૨૩ વર્ષની ઉંમરમાં ગુરુ પાસેથી સન્યસ્તની દિક્ષા લીધી. તે પછી મોટી મુદતમાં ગુરુ રામકૃષ્ણદેવે આ મિથ્ય જન્મલોભ લાગ કર્યો હતો. ગુરુના મરણ પછી તેમના ૨૦ શિષ્યોએ ધર્મચર્ચાનો કુટુંબ ઉઘાડ્યો હતો. તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદ અગ્રેમર હતા. ઇસ્લામમાં તેમને કેટલીક મુશ્કેલીઓ નડી હતી, પણ

આખરે સર્વ હરકતોને છૂતીને તેમણે કચકતામાં જરાનગરમાં એક મકાન બાંધે પોતાનો મઠ સ્થાપ્યો હતો, જે હાલ જરાનગરની પાસે આલમ જગરમાં એક જગ્યાએ સેઠ જવામાં આવ્યો છે. ત્યાં નિરતર ધર્મ સંબંધી ચર્ચા થતી જોવાય છે. સ્વામી વિવેકાનંદના મડળના બધા સ્વામીઓ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણી આનુચ્છેદ છે. અને તેઓ બધા દુખી વર્ગમાંથી નહિ પણ ગ્રીમત વર્ગમાંથી આવેલા છે. તેઓ એક સ્થળે નકામો જેસી રહેવામાં સતોષ માનતા નથી. પરંતુ વિવિધ સ્થળે ફરીને લોકોને ધર્મ બોધ આપવામાં જ આનંદ માને છે. કેટલાક તો છેક ટીબેટ અને કાશ્મીરના મુલક સુધી જઈ આવ્યા છે. પરમહમ રામકૃષ્ણદેવના શિષ્યોની એકદર સંખ્યા ૨૦ હજારની કહેવાય છે. અને તે બધો વર્ગ કેળવાયેલો છે દર વર્ષે માર્ચ માસમાં તેમનો મોટો ઝોઝવ થાય છે, જ્યાં હજારો માણુમતી સખ્યા એકઠી થાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ આખા હિંદુસ્થાનમાં ફરેલા છે, અને તેઓ ધણાક રાજાઓ તથા મોટા પુરોહી સાથે મોટો સબ્બ ધરાવે છે. તેમાં મુખ્યત્વેકરીને ખેત્રીના મહારાજા તેમના ઉપર ગુરુભાવથી જુવે છે. જૂનાગઢના મરહુમ દિવાન રા. બા. હરિદાસ વિહારીદાસની સાથે તેમને સારી ઝોળખાણ હતી. તેમજ લીબડીના કાકોર સાહેબ સર જયવંસિદાસની સાથે તેઓ મારી ઝોળખાણ ધરાવે છે. સને ૧૮૫૩ માં ચિકાગોના “વિશ્વ-મંદિર” વખતે દેશ પરદેશના ધર્મગુરુઓનો જે મોટો મેળાવડો લાં યથો હતો, તે મહા સભામાં ગિરાજવાને આર્ય ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ અમેરિકામાં ગયા હતા. સ્વામી તે અસાર સુધી તેઓ અમેરિકામાં જૂદે જૂદે સ્થળે ફરીને ધર્મ સંબંધી બોધ કરતા હતા અને હમણાં (સને ૧૮૬૫ ના અક્ટોબર માસમાં) અમેરિકાથી ઇંગ્લાંડમાં ગયા છે. ત્યાં કેટલોક વખત રહીને જૂદે જૂદે સ્થળે ફરી આર્ય ધર્મની મહત્તા અને શિલ્પસૂત્રી (તત્ત્વજ્ઞાન) વિષે જાહેર બાપણો આપી, લાંના લોકોને બોધ કરવાનો ધરાવો રાખે છે. ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્થાનમાં આવીને પાછા તેઓ અમેરિકામાં જઈ રહેવા ધારે છે. અમેરિકામાં તેમણે જૂદે જૂદે ઠેકાણે ફરીને અસાર સુધીમાં શુભારે એક હજાર બાપણો આપ્યાં છે. અને ત્યાંના લાખો લોકોને તેમણે હિંદુ ધર્મ પાળતા કર્યા છે. અમેરિકાના લોકોને તેમના ઉપર એટલો બધો મોહ વધી પડ્યો છે કે, તેમને ઇંગ્લાંડમાં ગયાને જલ્દી ત્રણ માસ તો પુરા થયા નથી, તેટલામાં તેઓ તેમને પાછા અમેરિકામાં બોલાવે છે. તેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા સિવાય તેઓ અમેરિકામાં જવા ધારે છે. તેમના ઉપર ધર્મ બોધના કામનો એટલો બધો બોજો આવી પડેલો છે કે, અમેરિકાના લોકોને કામ-મતો બોધ આપવા માટે હમણાં તેમણે પોતાના મડળમાંના સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા છે. સ્વામી રામકૃષ્ણાનંદ પણ બહુ કેળવાયેલો. અને સસ્કૃત ત્રાપાના મહાર ૩૫ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદ હાલમાં ઇંગ્લાંડમાં રહીને લાંના લોકોને કેવો બોધ કરા છે, તે વિષે તથા તેમને લગતી બીજી હકીકતથી વાકેર થયા માટે લગનના એક પત્રમાનપત્રનો ખજરપી તેમની મુલાકાતે ગયો હતો, તેની સાથે સ્વામીને બીજો પ્રતિષ્ઠિ પત્રચિત્ર થઈ હતી,—

અખરપત્રી—સ્વામી ! તમે આમ યુવાન અવસ્થામાં સંસારનો ત્યાગ કેમ કરી દીધો-વાર ?

સ્વામી—મારી ન્હાની ઉમરથીજ મારે વલણ ધર્મ તથા શીલસુશીની તરફ દોડતું હતું. અને આગામાં ધર્મ પુસ્તકો એવો બોધ કરે છે કે, મનુષ્યે પસંદ કરવા જેની સર્વેથી ઉત્તમ વસ્તુ શકત સામ છે. મારા મનમાં એવા વિચાર તો હમેશાં રમ્યા કરતા હતા, એવામાં એક મોટા ફિલસૂફ પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવતાં મને દર્શન થયાં. તે વખતે એ મહાન ગુરુની સાથે મને વાતચિત થતાં તેમની પેટે સંસારનો ત્યાગ કરવાનો મેં પણ પક્ષો નિશ્ચય કર્યો. અને સારથી હું જોગીની હાંદગી માળતો ફરે છું.

અખરપત્રી—શું સારે તમારા એ ગુરુએ એક નવો ધર્મ પંથ સ્થાપ્યો છે ? અને એ ધર્મ પંથ તરફથી તમે બોધ કરતા ફરો છો ?

સ્વામી—ના, અમારા ગુરુએ પોતાની આખી હાંદગી જૂદા જૂદા ધર્મ પંથોના બેદ તોડવા માટેના બોધ કરવા પાછળ માણી હતી, તેમણે પોતાનો જૂદો ધર્મ પંથ સ્થાપવાનો વિચાર કદી કર્યોજ નહોતો. તેમનો વિચાર તો એમ હતો કે, હરકોઈ મનુષ્યને કીક લાગે તે પ્રમાણે ધર્મને માર્ગે તેણે ચાલવું, અને ધર્મની શીલસુશી સમજવી. પરમહંસ રામકૃષ્ણ દેવ તો બહુ ઉચી પંક્તિના ઉત્તમ યોગી હતા.

અખરપત્રી—ત્યારે કોઈ મંડળી અથવા ધર્મપંથના પ્રતિનિધિ તરીકે તમે આ બોધ કરો છો, એ વાત શું ખરી નથી ? અને ચિઓસોફિકલ સોસાયટી અથવા ખીજ કોઈ સોસાયટી સાથે તમારે કોઈ સંબંધ છે કે નહિ ?

સ્વામી—બેશક નહિ. અમારા આયોનો ધર્મ પુસ્તકોમાં મનુષ્યના કર્તવ્ય વિશે તથા ખીજ માળતો વિશે જે શિલસુશી ભરેલાં વિચારો આપવામાં આવ્યા છે, તે ઇંગ્લાંડના લોકોને હું સમજાવવા માગું છું. કે જેથી તેમના આત્માનું કલ્યાણ થાય. મારામાં કોઈ ધર્મશ્રી શક્તિ હોવાનો દાવો હું કરતો નથી. તેમ જે બોધ હું કરે છું, તે બોધ અરેખર બાહ્યશ મુદ્દિના માણસથી પણ નાકણલ કરી શકાય નહિ એવો છે. સર્વે ધર્મ પંથો તરફ હું માનથી જોડે છું. કારણ કે હું જાણું છું કે, સર્વે ધર્મપંથો મનુષ્યને ભક્તિ, જ્ઞાન, તથા વૈરાગ્ય, એમાંના કોઈ પણ તરફ તો દોરવે છેજ. હવે આ મારી વેદાંત શિલસુશીમાં મનુષ્યના આત્માનાં કલ્યાણ માટેના એ ત્રણે માર્ગો વિશે બહુ બહુ પ્રકારે પુસ્તકો આપવામાં આવ્યો છે. હું દરેક માણસને તેના અનુભવ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન અથવા વૈરાગ્ય, એ ત્રણમાંથી એક તરફ વળવાનો બોધ કરે છું. કંઈ છુપા મંચેનો આધાર મારો બોધ દરમિયાન જન્મ હું બતાવતો નથી, તેમ કંઈ છુપા-કેબેટ મહાત્માઓ તરફથી મને જ્ઞાન મળે છે, એમ પણ કંઈ હું કહેતો નથી. હું કંઈ "ઓકલ્ટ સોસાયટી" નો બાસદ નથી, અને એવી ઓકલ્ટ સોસાયટીથી કોઈ પણ લાભ થાય છે, એમ હું માનતો પણ નથી. સત્ત્વ ખીજ કોઈના પણ આધાર વગર ટકી શકે છે, અને જન્મ જન્મ તે કાશમાં આવે છે, તેમ તેમ તે વધારે દિવે છે.

અખરપત્રી—સ્વામી ! ત્યારે શું તમારો વિચાર ઇંગ્લાંડમાં કોઈ જાવાનો નથી કેમ ?

સ્વામી—ના, બિલકુલ નહિ. હું તો દરેક મનુષ્યના તેનેજ ઓળખવાનું શિખવું છું. એવા જો પાંચ સાત માણસો એ તા ધ્યાન અને તે મુજબ આવતાં શીખે તો જગતમાં કેવી ઉથલપાથલ રાજવાણી એકે એક માણસ પોતાના સમયમાં જગતમાં મેલી ૮ હતી. અને હમણાં એવાં પાંચ સાત માણસો નીકળી આવે તો આખી ઉથલ પાથલ કરી શકે

ખખરપત્રી—શું તમે હિંદુસ્તાનમાંથી પાધરા ઇંગ્લાંડમાં આવ્યા છો ?

સ્વામી—ના, ચિકાગોના પ્રદર્શન વખતે દેશપરદેશના ધર્મગુરુઓનો મળ્યો હતો, તે મેળાવડામાં આર્યધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સને ૧૮૮૩ માં હું ગયો હતો. અને ત્યારથી તે અત્યાર લગણુ અમેરિકામાં સ્થળે સ્થળે ધર્મ આપતો રહ્યો છું. અમેરિકન લોકોને મારો બોધ બહુ રચતો જણાય છે. મેં ધિક્કુ કામ હવે એટલું બધું મજબુત થયું છે કે, પાછો ત્યાં જઈ મારો બોધ વાતો મારો વિચાર છે.

ખખરપત્રી—હીક, સારે સ્વામી ! યુરોપના ધર્મ પંથો તરફ તમારે વલણ

સ્વામી—હું જે ટ્રિલસુધી (તત્ત્વજ્ઞાન) તો સર્વને બોધ કરું છું, તે છે કે, તે સર્વ કોષ ધર્મપથને અનુકૂળ આવે. સર્વે ધર્મપંથો તરફ હું મં છતી નજરથી જોઉં છું. તેમ મારો બોધ કોષ પશુ ધર્મ પથની વિરુદ્ધ જાય હું દરેક મનુષ્યને એમ શિખવવા માણુ છું કે, તેનામાં જે ઇશ્વરી તેજ રહેલું છે, ઓળખી તથા પોતાની બુદ્ધિને ખીલવી, એ તેજ વડે તે મુક્તિ પામી શકે એમ

ખખરપત્રી—તમે-કેવે પ્રકારે ઇંગ્લાંડમાં લોકોને બોધ કરવા ધારો છો ?

સ્વામી—જાહેર સભાઓ ભરી તેમાં જાપણી આપીને, તથા જેઓ પત્રો વ્રતે અને ખુલાસા પુછવા માગતા હોય તેમને તે રીતે ખુલાસો આપીને, તથા કરીને કે ઉચા મડલોમાં ખાનગી મેળાવડામાં હાજર રહીને, એમ જે પ્રકારે પ્રકારે હું બોધ કરતાં ધારું છું. દુનિયામાં હાલ સર્વ સ્થળે પૈસા પેદા થવા ઉદ્દેશ નજરે પડે છે, તેવા સમયમાં મારે ખુલાસો કરવાની જરૂર છે, મને મને એવી મતલબથી મારો આ બોધ કરવા હું આવેલો નથી—

એ પ્રમાણે લડના વર્તમાનપત્રના ખખરપત્રીની સાથે સ્વામીએ હતી. સ્વામીએ કલકત્તાના એક વર્તમાનપત્રમાં જમાણી ભાષામાં “જિજ્ઞાસુ અનુકરણ” એવા મથાળા નીચે પધાક આર્ટિકલ એક ઉમેર્યું પુસ્તકના હતા, તે એટલા બધા ઉત્તમ હતા કે, એ વિષય લખનાર કોણ છે, તે લોકો દલકે ચર્ચ મથા હતા. પરંતુ એ વર્તમાનપત્રના અધિપતિની મહત્વતા ખાતર લોકોમાં બાણ મવાથી એ વિષય તેમજે એકદમ અધૂરેજ રાખીને બધ સ્વામીએ અમેરિકામાં ગયા પછી પોતાના ગુરુ પરમહંસ સમપૂજ્યદેવના ધર્મ એક પુસ્તક લખ્યું છે. જે થોડા વખતમાં લખાઈ બહાર પડ્યો. સ્વામી સખધમાં તેમના ગુરુએ એ બાવળ કહ્યું હતું કે, “વિવેકાનંદ આખી

જાણી જાણી કરે.” અરેખર એ મહાત્માની ભવિષ્ય વાણી હમણું સિદ્ધ થતી આપણે જો-
ઈએ છીએ. તેમણે અમેરિકામાં તેમજ ઇંગ્લાંડમાં થોડી મુદતમાં રહીને લાંબા લાંબો ભો-
જને હિંદુ ધર્મ પાળતા ક્યો છે. વળી એક પ્રસંગે તેમના યુરએ કહ્યું હતું કે;—“ મારે
બાપુ કેશવચંદ્રનામાં એક શક્તિ છે, સારે વિવેકાનંદમાં અદ્યર શક્તિ છે. તેનામાં દેવી
તેમજ આદિત્ય શક્તિ છે.”

સ્વામી ચિરેકાનંદની ઉંમર હાલ ૩૩ વર્ષની છે. તેમના બે ભાત્રુ સાંસારિક અવ-
સ્થામાં હાલ હયાત છે. તેમાંના એકે તો થોડાજ વખત ઉપર કલકત્તાની યુનિવર્સિટિમાં
બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી છે. સ્વામીનો એહેરો ધણેજ રજિયામણે, અને બરાવ-
વાળો છે. તેથી તેઓ અરેખર રાગ નેવા દેખાય છે.

બાપુ પ્રતાપચંદ્ર મજમુદાર.

આ મહાપુરુષનો જન્મ સને ૧૮૩૮ માં કલકત્તાની પાસે આવેલા ગાદીઆ નામે
ગામમાં થયો હતો. તે પોતાની આઠ વર્ષની ઉંમરથી વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કલકત્તામાં
કનુદાસના નામની પોળમાં જઈને રહ્યો હતો. સારે તેને બાપુ કેશવચંદ્રસેનની સાર્ય પાકી
સોદ બધાયો હતો. વળી તેઓ બને પિત્રાઈ થતા હતા, અને તેમનો સંબંધ સગા બાપ
નરો હતો. એ સમયે યુનિવર્સિટિ વગેરે ન હોવાથી પ્રતાપચંદ્ર એક ગામડી નિશાળમાં પ્રથમ
જખનાં વાંચતાં રાખ્યા પછી સને ૧૮૫૧-૫૨ માં કલકત્તાની હિંદુ કોલેજમાં દાખલ થયો
હતો. અને ત્યાર પછી કલકત્તામાં ફેટલાક શ્રીમનોએ “ મેટ્રોપોલીટન ” કોલેજ ઉપાડવાથી
તે ત્યાં ઉચા વર્ગમાં દાખલ થયો હતો. એ પાઠશાળા થોડા વખત પછી બંધ પડવાથી
પાછા હિંદુકોલેજમાં દાખલ થઈને તેને પોતાનો અભ્યાસ લાંબ પૂરો કર્યો હતો. પ્રતાપ-
ચંદ્ર બીજા વિદ્યાર્થીઓની પેઠે પાતાં કે કમિતાનાં પુસ્તક વાંચતો નહોતો, પણ કોલેજ
તે ન્યાય, અને ધર્મ સંબંધી પુસ્તક વાંચતો હતો. તેના પ્રેમ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ હતો.
કમેલાં મહાકરીને બાપુ કેશવચંદ્ર સેનનુજ અનુકરણ કરતો, અને તેનો મત એજ
મત, એમ કમેલાં માનતું હતું.

તેમાં પ્રતાપચંદ્ર સામેલ થયો હતો. આ સમાજમાં કેશવચંદ્ર ધર્મ અને નીતિના સંબંધો બાબતે આપતો હતો. તે સાંજળીને પ્રતાપચંદ્ર ધક્કોન મુઠ્ઠા થયો હતો. ત્યાર પછી તેને કેશવચંદ્રસેન બ્રહ્મસમાજમાં દાખલ થયો, ત્યારે તેની સાથે પ્રતાપચંદ્ર પણ બ્રહ્મસમાજમાં દાખલ થયો હતો. વળી બ્યારે સને ૧૮૬૬ માં બ્રહ્મસમાજના અધ્યક્ષ મહારાષ્ટ્રના નાથ ઠાકોરને તથા બાપુ કેશવચંદ્રને ધર્મ સંબંધી મત ભેદ પડ્યો, અને કેશવચંદ્રે પડીને “સાધારણ બ્રહ્મસમાજ” નામે જૂદી સમાજ સ્થાપી, ત્યારે પ્રતાપચંદ્રે તે પક્ષમાં રહીને તેને સારી મદદ આપી હતી. તેજ પ્રમાણે બ્યારે કેશવચંદ્રે સમાજના સ્થાપક સ્વરૂપે રીતે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કુચિગિડારના મહારાજ સાથે કરવાથી “સાધારણ બ્રહ્મસમાજ” માં પણ શટાકુટ થવાથી કેશવચંદ્રને “નવવિધાન” સ્થાપવાની જરૂર પડી હતી, ત્યારે પણ પ્રતાપચંદ્રે સામેલ રહીને તેને મદદ કરી હતી. આ “નવવિધાન” માં સમાયેલું રહસ્ય બીજું કંઈ નહિ પણ બંગાળમાં મનાતા ભગવાનરૂપ પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવનું ચિંતન છે. આ પરમહંસને કેશવચંદ્ર પાછળથી પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો હતો, અને તે પોતાનો બધો વખત તેમની વાતચિતમાં જ પૂરા કરતો હતો. તેની સાથે પ્રતાપ પણ હમેશાં જતો હતો, અને તેમની વાતચિતથી તે અંગત જતો હતો. પ્રતાપચંદ્રે પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવના સળધમાં તે વખતે નીકળતા એક ધર્મ સંબંધી “શ્રી ઇન્ડીક ક્વાર્ટર્લી રિવ્યુ” નામે ત્રિમાસિકમાં ધક્કોન સરસ વિષય લખ્યો હતો. તે તેણે પોતાના “નીતિની કેળવણી” (Aids to Moral Training) નામે ઇંગ્રેજી અંથમાં દાખલ કરી છે.

બાપુ પ્રતાપચંદ્ર કોલેજ છોડ્યા પછી સને ૧૮૫૯ માં બંગાળ બેન્કમાં નોકરીએ રહ્યો હતો. કે બ્યાં તેનો પરમજોડી કેશવચંદ્ર પણ નોકર રહેયો હતો. થોડા વખત પછી તેઓ બેન્કની નોકરી છોડી દેખને ધર્મના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. કેશવચંદ્રને પ્રતાપચંદ્ર પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો, તેમ પ્રતાપચંદ્ર કેશવચંદ્રનો જમણો હાથ હતો. સને ૧૮૮૦ ની સાલમાં બાપુ પ્રતાપચંદ્ર આખી દુનિયાની મુસાફરી કરવા સાડ નીકળ્યો હતો. તેણે યુરોપ અને અમેરિકા વગેરે ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. અને દરેક ઠેકાણેથી તેણે ઘણું માન અને ખ્યાતિ મેળવી હતી. ઇંગ્લાંડમાં તથા અમેરિકામાં કેટલીક મુદત રહીને તેણે ધર્મ સંબંધી પુણ્ય બાપણો આપ્યાં હતાં. તેથી સાંના લોકો તેના ઉપર મોહિત થઈ ગયા હતા. અમેરિકામાં ધર્મ સંબંધી બાપણો કરવા જનાર હિંદનો તે પહેલો જ નર હતો. સાના મુનિષનિષ્ઠ લોકોને મત અને તેનો મત એક હોવાથી તેમને તે વધારે પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

બાપુ પ્રતાપચંદ્ર વળી એક ઇંગ્રેજી બાહ્ય લેખક તરીકે ઘણું પ્રખ્યાત છે. અને અમેરિકામાં ઘણા વર્તમાનપત્રોમાં પોતાના ઉત્તમ લેખ મોકલીને પુણ્ય પેસા પ્રાપ્ત કરે છે. અમેરિકાથી પાછા ફરી તેણે પોતાના પ્રનામનું એક પુસ્તક લખી બહાર પાડ્યું છે. જે ઘણું જ વાંચવા યોગ્ય છે. તે પછી તેણે “કેશવચંદ્રનું જીવન અને શિક્ષણ” નામે બીજું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તે પુસ્તક અમેરિકામાં તથા હિંદુસ્થાનમાં ખુબ પ્રિય થઈ પડ્યું છે કે, તેની આદર્શો ઉપર આદર્શો નીકળી જાય છે.

વિશેષ પ્રિયતા તો “જિજ્ઞસ કાઈચ્છના શિક્ષણ” નામે તેના પુસ્તકથી થયું છે. તેથી પણ ધણી આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. હાલમાં તેણે “પરમેશ્વરના આત્મા” નામે ત્રીજી પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે. તે તેનાં અત્યાર સુધીમાં બહાર પડેલાં પુસ્તકોને કોઈ મૂકે તેવું જાતમ છે. એ પુસ્તક તેણે અમેરિકામાં પ્રકટ કરાવ્યું છે. તે ધર્મ અને નીતિ સમધી “ઇન્ડર પ્રિટર” નામે માસિક પત્રના અધિપતિ છે. તે પત્ર પણ ધણું પ્રખ્યાતિ પામ્યું છે. તે વિદ્યાર્થીઓને નીતિનું શિક્ષણ આપવા પછવાડે પુષ્કળ મહેનત કરે છે. નીતિના શિક્ષણના બોહોળા ફેનાવા માટે તેણે બંગાળમાં ઠેર ઠેર “નીતિ વર્ક્સ” સમાજો સ્થાપિ છે. તેમજ “નીતિ આર્ષ” (Aids to Morality) નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

બાપુ પ્રતાપચંદ્રે હિંદના પણ ધણા ખસ ભાગમાં મુસાફરી કરીને દરેક ધર્મ સંબંધી સમાજોમાં બાપણો આખ્યાં હતાં અને ૧૮૯૩ માં ચિકાગોના “વિશ્વ પ્રદર્શન” વખતે દેશ પરદેશના ધર્મગુરુઓનો જો મોટો મેળાવડો ત્યાં થયો હતો, એ મહાસભામાં બિરાજવાને “બ્રહ્મસમાજ” ના એક પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ અમેરિકામાં ફરીને ગયા હતા. ત્યાં થોડો વખત રહીને પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા છે. બાપુ કેશવચંદ્ર સેનના મરણ પછી ધર્મ સંબંધી નેમના વિચારોમાં કેટલોક ફેર પડ્યાનું કહેવાય છે. બાપુ પ્રતાપચંદ્રની ઉમ્મર હાલ ૫૭ વર્ષની છે.

શ્રીમન્મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકોર.

આ મહાત્મા પુરૂષનો જન્મ સવત ૧૮૭૪ ના જોક વદ ૩૦ (સને ૧૮૧૮) ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતા બાપુ દ્વારકાનાથ ઠાકોર કલકત્તામાં એક મોટા શ્રીમત અને જમીનદાર હતા. તેમને દેવેન્દ્રનાથ સુદાં ચાર પુત્ર હતા. તેમાંના ત્રણ તો ન્હાની ઉમ્મરમાં જ મરણ પામ્યા હતા. એવું કહેનાય છે કે, “વેણીસહાર” નામે પ્રખ્યાત સંસ્કૃત નાટક ગ્રંથના કર્તા નારાયણભટ્ટની ૨૮ મી પેઢીએ બાપુ દ્વારકાનાથ ઠાકોર તેમણે વિલાપતમાં જઈને સારી કીર્તિ મેળવી હતી કેટલાક જણ કહે છે કે, વિપ્રેક્ષિતે રચેલા “પથતત્ત્વ” (પ્રાકૃત પચોપાખ્યાન) ઉપરથી હુંકામાં નારાયણભટ્ટે હિતોપદેશ ગ્રંથ રચ્યો છે, તેને શુભારે ૫૦૦ વર્ષ થયાં છે.

દેવેન્દ્રનાથને ન્હાનપણથી જ વિદ્યાભ્યાસ ઉપર અતિશય પ્રીતિ હતી. તેથી અમરગા તેમણે બંગાળી, સંસ્કૃત, શાસ્ત્રી, અને ઇંગ્રેજી, એ બાપાઓનો સાથ કર્યો હતો. ત્યાર પછી બ્રહ્મ સાધનના શોધ માટે તેમણે પોતાના પિતાની,

કેશવચંદ્રસેન “સકર વિવાહ” તથા “રિધવા વિવાહ” કરાવવામાં પ્રવૃત્ત થયા, તેમાં તેમણે સમતિ આપી નહિ. જો કે તેમણે પોતાના કુટુંબમાંથી મૂર્તિ પૂજન તજ્જન કાઢી નાખી હતી, તોપણ એક નવી સમાજ સ્થાપન કરીને મૂળથી બધા સુધારો કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા તેઓ રાજ્ય થયા નહિ. તેથી સને ૧૮૬૫ માં કેશવચંદ્રસેને જૂદા પડીને “સાધારણ બ્રહ્મસમાજ” નામે જૂદી સમાજ સ્થાપિ. તેથી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ-વાળી સમાજ “આદિ બ્રહ્મસમાજ” એ નામથી ઝોળખાયા લાગી.

એ રીતે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે કેશવચંદ્રથી જૂદા પડ્યા પછી પોતાની આદિ બ્રહ્મસમાજનું કાર્ય કેટલીક સુદૃઢ સુધી ઉત્સાહ પૂર્વક કર્યું. ત્યાર પછી પોતાનો પ્રથમનો વિચાર, જે નિરજન સ્થાનમાં રહીને ભક્તિ કરવાનો હતો, તે પાર પાડવા સાફ સમાજના કામકાજની તપાસ રાખવાની બંધામણ એક બીજા સામાજિક ભક્તને કરીને પોતે હિમાલયના શિખર ઉપર જઈને રહેવા લાગ્યા, પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનાં હિમાલયનાં ઘણાંક ઉચાં શિખરો ઉપર નિવાસ કરીને ત્યાં ઇશ્વરની અપાર લીલાનો મહિમા જોઈ તેઓ બ્રહ્માનંદમાં તક્તિન થયા. ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પર્વત ઉપર ચઢતું અસહ્ય જણાયાથી બંગાળ દેશની મોટી મોટી નદીઓના તટ ઉપર પ્રાતઃકાળમાં જઈને લાંબું સૌંદર્ય તથા જગત્ કર્તા મહા પ્રભુની અપૂર્વ લીલા નિહાળવા લાગ્યા. કોઇ કોઇ વેળાએ તો તેઓ ચિનસૂરા, અને ચંદ્રનગર વગેરે શહેરોની નદી કિનારે નિરજન સ્થાનમાં પોતાનો નિવાસ કરીને કેવળ શાન્તિમાં ઇશ્વર ભજન કરતા હતા. સને ૧૮૮૬ માં તેમના શરીરની પ્રકૃતિ સારી ન હોવાથી તેઓ હવા ફેર માટે હિંદુસ્થાનમાં ફરવા સાટ નીકળ્યા હતા. ત્યારે એ વર્ષના જાન્યુઆરી માસમાં ફરતા ફરતા અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. તે વખતે લાંબી પ્રાર્થનાસમાજમાં તેમણે ઉપાસના તથા ઉપદેશ કર્યો હતો.

વેદાન્તાચાર્ય-નિશ્ચળદાસ.

નિશ્ચારસાગર નામે તત્ત્વજ્ઞાનના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા મહાત્મા તેમના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ અસાધારણ બુદ્ધિના મહાન પુરુષની હતા. તેઓ સંવત ૧૯૨૦ના વર્ષ સુધી કેવળ વિદેહ યયા નહોતા, તેપણુ તેમનું ચરિત્ર લખવાનાં સાધન મળી શક્યાં નથી. એ આ દેશની કુદૃશાનું એક ચિન્હ છે. પુરુષ જે યુરોપખંડમાં અવતર્યો હોત તો તેની કીર્તિ ઘણી વિસ્તાર પામી હોત; તેના મહા દીપથી ખીજ ઘણા દીવા પ્રગટ થયા હોત.

નિશ્ચળદાસ વિશે જે જે અર્થ તહિથી જણાવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી અર્થ ઘોડી નોંધ લેવાનું બની આવ્યું છે, એ આ ગ્રંથનું પણ એક સાઈ ભાગ્ય છે. નિશ્ચળદાસ ન્દાનપણથીજ વિદ્યાના બસની થયા હતા. તેઓ કોઈ ઉચ વર્ગના કૂળમાં જન્મ્યા નહોતા; તેપણુ સ્વાશ્રયથી એવા તો ઉચ પંક્તિમાં આવ્યા છે કે, પોતાને ઉચ જાતિના મણનાર અમણુ બ્રાહ્મણો અને ઉચ વર્ગમાં ગણાતા અમણુ શ્રીમતો બ્યારે તેમના ગ્રંથ સમજવા સુમર્થ થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના પૂર્વ અજ્ઞાનથી લભ્યા પામી, નિશ્ચળદાસના પ્રતાપથી, પોતે મનુષ્યના લેખામાં આવ્યા, એમ માની લેખ સુખી થાય છે. મહાત્મા શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે,—“સોનાનો કળસ અને ગંગા જળે ભર્યો” તે પ્રભાણે ઉચ જાતિના, ઉચ ગુણવાન, અને ઉચ કર્મ કરનાર હોય તો તે અધિક માનને યોગ્ય છે; તેમજ ઉચ જાતિના નીચ ગુણવાળા હોય તે અધિક ધિકારને પાત્ર છે.

નિશ્ચળદાસે પોતાની ૧૪ વર્ષની વયથી વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ કર્યો, તે ૭૦ વર્ષ સુ' એક નિદ્રાથી ચાલુ રાખ્યો. પોતે ઉચ જાતિના નહિ તેથી વિદ્યા સંપાદન કરવામાં ધ. વિદ્યા આવ્યાં હતાં. બ્રાહ્મણો તો તેમને મન મૂકી શીખવેજ શાના ૧ ઘણી વિષત્તિઓ ને; પણ યથેચ્છ અભ્યાસ ન થયો, સારે તેઓ હાડપંથી થયા, ને તે પંથના વિદ્વાનો દ્વારા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. વિદ્યામૃતની તૃપ્તિ કોને થાય છે? જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ વિદ્યામૃતની રશિ તેમને વધવા માંડી. તેઓ દિલ્લી તરફના રહેવાશી હતા. ગ્રંથો ઘણા વાંચ્યાથી મૂળ સંસ્કૃત ઉપર તેમને રશિ થઈ. તે પણ એક સન્યાસી પાસે શીખવા માંડ્યું. તે સન્યાસી તેમને શીખવતો હતો. પણ બ્યારે તેણે જાણ્યું કે તે ઉચ જાતિના નથી, સારે તેણે મન ચોરવા માંડ્યું. નિશ્ચળદાસને કાંઈ ન્દાની સાધારણ વિદ્યા જોઈતી નહોતી. પણ તેમને તો સર્વોપરી અધ્યાત્મિક વિદ્યા સંપાદન કરવી હતી, તેથી તેમણે જાણ્યું કે માફ કર્યે સામાન્ય વેદેશી લોકોથી સરે એમ નથી. એવો વિચાર કરીને તેઓ વિદ્યામંદિર દક્ષીણેશ્વરમાં ગયા. જતે જતે હજુ પણ કાશીમાં કાંઈક વિદ્યા રહી છે, ત્યાં મહાપુરોહિત પદ્માજી ગોડા પણ સોધનારને મળી આવે છે ખરા. ત્યાં અનેક મઠમાં કોઈ કોઈ પુરપૂર વિદ્વાન અદ્વિતિદ્વિતિ સુરેઓ મુનુમુઓના તારણ સાઈ સરીરના રોગ રહેવા પ્રારબ્ધના યોગથી, અદ્વકાર રૂપિમાં મઠ રહી કાળકોષ સારી રીતે કરતા હોય છે. આવી રીતે નિશ્ચળદાસને સાંખ્ય ન્યાયાદિ અને તેમાં આવી જતાં અનેક શાસ્ત્રો મળ્યાં. પણ તેમાં મનનું યથેચ્છ અભ્યાસનું મધું નહિ. તેથી તત્ત્વ જ્ઞાનનું શિખર

નિશ્ચય પૂર્વક અધ્યયન કર્યું. અને તેમાંથી યવેચ્છ સુખ તેમને મળ્યું. તેમના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે બહુ ગ્રંથો યથાર્થ જોયા હતા. શંકરાનંદ કૃત વેદાન્તના આશ્રયપુરાણ નામે ગ્રંથ ઉપર સુંદર टीका કરનાર કાશીવાસી ધુરધર કાકારામ પંડિત પાસે નિશ્ચળદાસ અનુચર (આકર) થઈ રહ્યા. એ પંડિતની પાસે ખીજા વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હતા, તેમનું માત્ર જોઈ સાંભળીને બહુ વિદ્યા શિખ્યા એમ કહેવાય છે. એવું બન્યું કે, એકવાર પંડિતની મોટી સભા થઈ, ત્યાં અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ ચાલતા હતા, તેવામાં કાંઈ એક કઠિણ વિચાર આવ્યો, તેનું કાંઈ સમાધાન કરી શક્ય નહિ. નિશ્ચળદાસ પોતાના ગુરુ સાથે ત્યાં આવી દૂર બેઠા હતા, તેમણે નમ્રતા પૂર્વક આગ્રા માગી, તેજ વિચાર સંબંધી એવું તો સરસ રીતે સમાધાન કર્યું કે, મહાન પંડિતો પણ સાનદાશ્વર્ય પામ્યા. એથી કાકારામની કીર્તિ એટલી વધી કે ન પૂછે વાત! સર્વે જાણ્યું કે કાકારામજીના અનુચર આવ્યા સમર્થ છે, તો પછી તેમના શિષ્યોમાં તો ફી મણા હોય!

ધીમે ધીમે નિશ્ચળદાસની કીર્તિ પણ બહુ વધી. સાર પછી પોતે લાગી થયા. પ્રથમ પૂર્ણ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને પછી ઉપદેશ કરવાનું સર્વોપરી કામ તેમણે કરવા માંડ્યું. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે અભ્યાસ કરવા રહેતા. તેમને અનેક શાસ્ત્રો શીખવતા હતા. પણ પ્રાતઃકાળમાં વેદાન્તના ગ્રંથ વિનાના ખીજા ગ્રંથ શીખવવાની ના કહેતા હતા. પોતે વિચારમાં બહુ વધી ગયા હતા, તોપણ દાદુપંથથી પોતે પ્રવેશ કરેલો તેથી ગુરુસ્થાને તેજ નામનો સદા ઉપયોગ કરેલો છે. પરંતુ કાંઈને સદેહ આવે કે તેઓ બધી રીતે દાદુપંથી હશે, તે નિવારણ કરવા વિચાર સાગર ગ્રંથના છઠ્ઠા તરંગમાં વેદાન્ત શાસ્ત્રના કર્તા આચાર્યને વિશે કહ્યું છે કે;—“करत प्रणाम ताहि निश्चल पोकारिके.” પોકારીને પ્રણામ તો વેદ બ્યાસનેજ કરું છું. એમ તેમના કહેવાનો કટાક્ષ લાગે છે.

નિશ્ચળદાસ કાશીમાં હતા, સારે પોતે તુલસીદાસ નામે એક મહાત્માની કથામાં અવણુ કરવા જતા હતા. તેની સાથે એક પ્રસાંગે, ધ્વજરમાં આવરણ અને વિક્ષેપ શક્તિ વિશે વાદ થયો. તુલસીદાસ કહે કે;—“ध्वजरमां आवरण शक्ति नहीं, પણ विक्षेप शक्ति છે.” નિશ્ચળદાસ કહે કે;—“नंत शक्ति ध्वजरमां नहीं.” તે વિષે ચર્ચા વધવાથી સામા પક્ષનું મન દુઘાય તે ઠીક નહિ, એમ ધારી પછી ત્યાં જનું બધ કર્યું હતું.

એક વખતે નિશ્ચળદાસજીના એ વિદ્યાર્થીઓને માંહો માંહે તુકરાર થઈ. એ બેમાંનો એક વિદ્યાર્થી દાદુપંથી હતો. તેને ખીજાએ કહ્યું કે;—‘तारा गुरु तो कुकडा जेया होता. એ સાંભળીને દાદુપંથી વિદ્યાર્થીને બહુ માઠું લાગ્યું. તેથી તેણે નિશ્ચળદાસને એ વાત જિ-વેદન કરી. નિશ્ચળદાસનું જુદિબળ બહુ હતું. તે સાથે તેઓ સમયચ્ચક્તાવાળા પણ હતા. તેથી તેમણે તત્કાળ ઉત્તર આપ્યો કે,—‘ભાઈ એ ખરું કહે છે. કેમકે મહાત્મા દાદુજીએ ઘણા જાણીને ગોહ નિદ્રામાંથી જગાડ્યા, માટે તે પદ પણ ખોડું નથી.’

નિશ્ચળદાસની રાનચરિત્ર અને કીર્તિએ રંકથી તે રાજ સુધી બહુ લોકને ખેંચ્યા હતા. જુદીનો રાજ રામસિંહ ગણ્ય હતા. તેણે નિશ્ચળદાસને બહુ આદર સહિત પોતાને ત્યાં રાખ્યા હતા. અને તેમની પાસે તેણે સારો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો. રામજી આજુ કુંડ તેમને ગુરુ માની તેમના ઉપર બહુ ભાવ રાખતું હતું. એ રાજ નિશ્ચળદાસજીના સ-

માગમથી એટલો તો બહુશ્રુત થઈ પડ્યો કે, પંડિતોએ મળીને તેને “ ૧૬ આપું હતું.

નિશ્ચળદાસકૃત વિચારસાગરનો અથ ધણા શાઓનો, તેમાં મુખ્યત્વે કસીને જનો પ્રવેશક અથ છે. તેમાં બહુ ઉપયોગી, અદ્ભૂત, સ્વતંત્ર, યુક્તિપ્રધાન, તે અને વિચારોનો સંગ્રહ કર્યો છે. તે પ્રમેય અથ ગણાય છે. તેમાં ધણી જાણ છે. એ અથ યથાર્થ સમજાવો હોય તો પછી બીજા ઉત્તમ અથો સમજાવો છે. અને કયા વાર્તાઓમાં અનેક વિચારો આવે છે, તેને કેમ સમજાવેથી યથાર્થ જાણી ગણાય, તે પણ જણાય છે. મોક્ષ સુખની ઇચ્છાવાળાને શા શા વિધિ અને નિવેશ અને ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ અધિકારી પૂર્વ સંસ્કાર પ્રમાણે કેવે કેવે પ્રકારે માંગ વહેણા પણ મુક્તિ પામે છે; નેમને કેવા અંતરાય આવે છે; તે કેમ નિવારણ થાય છે; આત્મજ્ઞાન અને યથાર્થ જ્ઞાન થયે તેઓના કેવા સિદ્ધાંત થાય છે; અને સર્વ પ્રકારે કેવા સુખી થાય છે; એ આદિ સર્વે વિચારસાગરમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે.

નિશ્ચળદાસે વિચાર સાગર વિના બીજા પણ કેટલાક સરસ અથો બનાવ્યા છે. તેમાં “ ધૃત્તિ પ્રભાકર ” નામે એક ન્યાયમિશ્રિત વેદાન્તનો ઉત્તમ અથ બનાવ્યો છે. તે પ્રમાણુ અથ છે. વૃણી એમ પણ કહેવાય છે કે કાથીમાં પોતે વસતા હતા, ત્યારે અનેક વિધાના ૨૭ લાખ સંસ્કૃત શ્લોકોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. તેમણે વૃણી “ કંઠવલ્લી ” ઉપનિષદ ઉપર સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તથા બીજા એક વૈદિકશાસ્ત્રનો અથ પણ રચ્યો છે, એમ સંભળાય છે; પરંતુ સર્વમાં વિચાર સાગરની પ્રસિદ્ધિ વિશેષ છે, તેનાં બગાળી, મરાઠી, પગેરે ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયાં છે. અને કલકત્તા, લાહોર, કાશી અને મુબાઇ આદિ દેશોએ તે અથ છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

નિશ્ચળદાસ જ્યાં જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં વેદાન્તની કથાઓ અને તે ઉપર ભાષણો એવી છટાથી કરતા કે સમજી જોતાઓને તેની બહુ અસર થઈ જતી. વિચાર સાગર ધણા શિષ્યોને પોતેજ સંભળાવતા, અને બજાવતા હતા.

વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી.

ગમે તે યુગમાં પણ સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવું, એ અત્યંત શ્રેયકર છે. તેને માટે જે કોઈ કાયા, વાચા અને મન કરી પરિશ્રમ વેડે છે, તે જ્યંતિજીવત વેદન પાત્ર થઈ, મરણ પછી ધર્મના ઉત્તમ દૃતિદાસમાં અન્યતર રહે છે. સ્વધર્મનું રક્ષણ તે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ જેવું કથાણુકારક છે. સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરનાર ખુદ કુશળ રાજામાં જેમ સારું સામર્થ્ય જોઈએ, તેમ પરરાજ્યના સામર્થ્યની પણ તેણે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી જોઈએ. તેજ પ્રમાણે સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છનારે પોતાના ધર્મનું પૂર્ણ જ્ઞાન સપાદન કરીને પરધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું અતિ આવશ્ય છે. જા એ પ્રકારનું જ્ઞાન જોતામાં હોય છે, તેજ સ્વધર્મ રક્ષણનું મહા યજ્ઞસ્તી કાર્ય કરી શકે છે. દેવાસાગરી વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી એ જ પ્રકારનું જ્ઞાન હતું.

આ મહાત્માનો જન્મ શાલિવાહન શકે ૧૭૪૭ શ્રીમુખ નામ સંવત્સરે સવત્ ૧૮૬૧ તા અધિક આવણી શુદ્ધ ૫ ચંદ્રવારે થયો હતો. તેમની જન્મભૂમિ થાણા જિલ્લા મુજરી તાલુકા મધ્યે નિગમપુર મહાદેવમાં આવેલા શિરવદ્દલી ગામમાં છે. વિષ્ણુ આવના તીર્થરૂપ પિતાનું નામ લીખાણપત હતું. તેઓ ગાંધી કોલેજ-ચિત્રપાવન બ્રાહ્મણ કાશ્યપ ગોત્રી હતા. તેમનું ઉપનામ “ગોખલે” હતું. તેમની માતાનું નામ હિમાબાઈ હતું. તેમની કુખે છ પુત્ર તથા પાંચ પુત્રીઓ મળી અગિયાર સંતાન થયાં હતાં. જેમાં આ વિષ્ણુપત ગોખલે દશમા હતા. તેમની પાંચ વર્ષની વય થતાં જ તેમના પિતા મુજરી ગયા. સાર પછી બે વર્ષે તેમને ઉપનયન સંસ્કાર એટલે જનોઈ આપવાની ક્રિયા કરી હતી. તે પછી એક વર્ષમાં લખવા પાંચવાનું તથા વેદશાસ્ત્રનું થોડુંક જ્ઞાન મેળવ્યું. જે ઉત્તમ પ્રકારનું હોવા સાથે તેમના અક્ષર બહુ વખણાયા હતા. નવમે વર્ષે હિમેજ સરકારના જમીન સંબંધી વસુદાત ખાતાની તાલુકા કચેરીમાં દોઢ વર્ષ ઉમેદવારી કરી. તેમાં બરાબર આજીવિકા નહિ ચાલતાં, ગરીબ અવસ્થાને લીધે ખેતીનું, ઢોર ચારવાનું, તથા લાકડાં કાપવાનું કામ, તેમનાં માતાજીએ તેમને સોંપ્યું; તે બે વર્ષ સુધી તેમણે કર્યું.

બારમે વર્ષે વિષ્ણુપત શિરવદ્દલી ગામથી બાર કોથ ઉપર રાયમઢ તાલુકાના માહાકા ગામ ગયા. ત્યાં બજારમાં નેસ્તીની દુકાને ચાકરીએ રહ્યા. આ સ્થિતિમાં તેમણે તોલવા -માપવાનું, કાપડ વેતરવાનું, ખુરદો ગણવાનું, શરાશીનું, નાની-મોટી હુડીનું, જન્મે-ખર્ચનું, નામુ માંડવાનું, તથા બ્યાજ-વટાવ વગેરે હિસાબ કરવાનું કામ બે વર્ષ કર્યું. પછી તેમની ઇચ્છા સરકારી નોકરી કરવાની થઈ. શેઠની રજા માગતાં તુરત તેણે રજા આપી નહિ; પણ થોડા દિવસ રહેવા કહ્યું. તે પ્રમાણે શેઠ મન પ્રસન્ન કરી રજા લીધી; તે ચાલમે વર્ષે જળમાર્ગે વહાણમાં બેસીને રત્નાગિરિ ગયા. ત્યાં પ્રથમ સરકારી કસ્ટમખાતામાં અંગેશ્વર બંદરપર ઉમેદવાર તરીકે દાખલ થયા. પછી એક કારકુનની બદલીમાં બે મહિના નોકરી કરી થાણા જિલ્લામાં ગયા. થાણામાં મુલકી પરીક્ષા માટે સરકારી કમિટી મળતાં પરીક્ષા આપી નોકરી લાખક ક્યાં. પછી તેમની આશરે સોળ વર્ષની ઉંમરે સાઈં તાલુકાના કસ્ટમ ખાતામાં નિમનોક થઈ. અધિકાર મુજબ મીઠા ખાતાના બહોખસ્તનું, જળ-માર્ગની જકાતનું, તથા ખીજી જે જે કામ તેમને હસ્તક હતું, તે તે સર્વ સાદિ, વસાઈ, કલ્યાણી, ભીમડી, અને ઉરણ વગેરે ઠેકાણે રહી પ્રમાણિકપણે તથા કુશળતાથી બજાવ્યું.

ત્યાર પછી લગ્ન કરવાનું તેમના સંબંધીઓએ કહાવતાં તેની સાથ ના પાડી, ત્યારથી બેઠો તેમને “વિષ્ણુઆવા” કહેવા લાગ્યા. સરકારી નોકરી રૂડી રીતે કરતાં છતાં, જાગવદ્ગીતા વગેરે વેદોક્ત ધર્મના ગ્રંથો વાચવા તથા સાંભળવાનો તેમને બહુ પ્રેમ લાગ્યો હતો. જે દિનપ્રતિદિન વધતો જ ગયો. એને જ તેમના વૈરાગ્યનું પ્રથમ પગથીયું કહીએ તો, ચાલે. તો વેળાથી જ તેમણે સાધુસંતના મડગમાં જવા આવવાનું જારી રાખ્યું, તથા નિત્ય એકાંતમાં બેસી આત્મચિંતન કરવા લાગ્યા. તેમ કરતાં “હું ક્યારે અલ્પનિદ્ર તથા આત્મા-નુભવી થાઉં?” એવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. વૈરાગ્યની લગનીમાં ચાકરી તરફ તથા સગાં બહાણાં તરફ એકદમ અભાવ આવ્યો. આ સ્થળે (ઉરણમાં) આઠ મહિના તે રેલીસ દિ-વસ વીતતાં બાવીસ વર્ષની બર જુવાન અવસ્થામાં પેતાનું પચીસ ચીરી તેની કોપીન

(લગોટી) કરી પેહેરી લીધી; ને મુખે " રામ " નામ જપતા આનંદ નિકળી પડ્યા. અને સમતુલીના પહાડપર તથા તેની આસપાસના જંગલમાં કેટલાક વર્ષ સુધી નિવાસ કર્યો. તે સમયે તેમને આત્મ પ્રાપ્તિની ઉત્કૃષ્ઠ ઇચ્છાનો સાક્ષાત્કાર થયો આત્મપ્રતીતિ તથા દત્તસપ્રદાયી પ્રાપ્તિ થયો ઇચ્છીર વગર તેમને કોઈ સદ્ગુરુ મળ્યો નહોતો; કારણ કે પ્રથમ વહારમાં હતા, સારે તથા વ્યવહાર છોડ્યા પછી પણ જ્ઞાનની વાતો કોઈને તો તેઓ એમ જણાવતા કે " અમારી પુખ્ત કરો, અથવા અમારો મનોપદેશ કહીએ " તે પ્રમાણે ઘણાકોની પરીક્ષા કરવા સાર મનોપદેશ લેખ જ્ઞાનની વાતો પરંતુ તેથી એ લોકો પાખડી તથા અસાની જણાયા. એ ગુરુઓમાના કોઈ મહિમા કરનારા, કોઈ કિમીઆના દુદમા દુસાવનારા, કોઈ બહુના નાદગાં લાગેલા, કોઈ અભિમાનના છદ્મ પડેલા, કોઈ દ્રવ્ય હરણ કરનારા તથા કોઈ ધૂર્તને મતવાદિ હતા, તેઓનું

૧ ઇચ્છરનો સાક્ષાત્કાર થયા વિષે પ્રશ્નચારી જાવાએ પોતાની હકીકતમા ને લખ્યું છે તે સમજે સમજે અર છે એમ માનવું લેઈએ, કેમકે એક કહેવાની તેમને કાંઈ જરૂર નહોતી. વળી જુદા ભિન્ન, હજારેક મહાદેવ પેગંબર, બાવા નાનક, ઈલાદિ ધર્મ સ્થાપક પુરોષોને ને સાક્ષાત્કાર થયો હતો તે ખરું હતો, તેમા લેશ પણ દલ અથવા પ્રાપ્તિ નહોતી આવી હકીકત તે તે ધર્મના લક્ષ્ય વધિ લોકોમા જ્યારે નાન્ય છે, ત્યારે વિષ્ણુ જાવાના સંબંધમા આપણે વેદ ધર્માભિમાનને તે વાત માન્ય કેમ નહોય? અવશ્ય હોયજ.

૨ દ્વાદશકળો.

૧ પ્રજ્ઞાકમલ—સર્વ સચરાચર સૃષ્ટિ રૂપી ને પ્રજ્ઞાક, તેજ સિદ્ધ પુરોષનો મહા (આશ્રમ).
૨ દત્તસપ્રદાય—સ્વરૂપ, પ્રકાશ, ચૈતન્ય, તથા આનંદ, એ ચાર સ્થિતિને બધી અનન્ય થઈ રહેવું તે

૩. અવધૂતપંથ—સર્વ પ્રકારનો ગળ ધોઈ (અવર જાણ શેષ) નગ્ન અવધૂત રહેવું તે

૪ વિરભક્ષિ—અજ્ઞાન રહિત તત્ત્વદર્શી થઈને રહેવું તે.

૫. વારકમન—વર્તમાન કાળના જ્ઞાનને યોગે અજ્ઞાનનો નાશ કરી સાન્નિધ્ય રહેવું તે.

૬ ચૈતન્યસન્નિ—વર્તમાનકાળ ને નિર્વિકલ્પસ્થાન પરબ્રહ્મ, તેના વિષે લેખી કરી નિશ્ચય થઈને તેને બધા આપડે તે

૭ ઉર્વદિશા—આકાશના અગ્રમા જોતપોત (અવર જાણ) સરપૂર બ્રહ્મના યોગે થયેલા હિંદ્રમાથી ભેદ તે

૮. નૂન્યસિખર—અવિષ્યકાળનો ભૂતકાળ નહિ ને તેના ઉપર ને સિખર એટલે વર્તમાનકાળ તે

૯. કેવલધ્યામ—સર્વથી નૂતન ને એક વર્તમાનકાળનું જ્ઞાન તે.

૧૦. અલક્ષ અગોચરી મુદ્રા—ઇદ્રિયોના યોગે ને વિષયો બધામા આવે છે, તે વિષયો નથી, ને મન અગ્રૂક વિષયોના કદરે છે, તે મનજ નથી, તથા લક્ષ રાજનાર ને મુખ દુખ યુક્ત જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાન તેનું મુદ્રા રૂપ નથી એવી ને વર્તમાનકાળના જ્ઞાનની મુદ્રા એટલે સ્થિતિ, જે અવધૂત અગોચરી મુદ્રા

૧૧ વિદ્યમગ્ધાન—અવિષ્ય કાળનો ભૂતકાળ 'છ' એટલે કહેનાર ને જ્ઞાન તેજ અજ્ઞાન, જે અજ્ઞાન રૂપી રૂતનો સાસ કરનાર ને વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન, તે સાન્નિધ્ય અવિષ્ય કાળનો ભૂતકાળ કહેનાર જ્ઞાનનો નાશ કરનારી-ને સક્તિ તે.

૧૨ વિષ્ણુનારી—વ્યાપક ને વિષ્ણુ છે, તે ઉપર લખેલી સ્થિતિને ને પુરવ, તેજ વિષ્ણુ, ને તેજ વિષ્ણુ નાદી અનુચી.

મૂર્ખતાનું સંશયયુક્ત અને સમાધાન વિનાનું હતું. અગ્નીની છતાં ખોદી મોટાપના એકે તે લોકો પુછનારને નાસ્તિક કહેતા હતા. વિષ્ણુ બાવાએ તેવા દ્વિતીય શ્રદ્ધાઓને સુખે જોઈ બહુ લીધા પછી નિશ્ચય કર્યો કે 'પ્રાણાવસાન સુધી એક ધર્મની આરાધના પ્રેમજ્વળે ફરવી, જ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચવા, અને એકાગ્રચિત્તે ભક્તિ કરવી.' પછી સમશૃંગિના અરણ્યમાં જઈ કંઈ મૂળ બદાણ કરીને તથા ઝરાનું શીતળ જળ પીને શુદ્ધ વગેરે એકાંત સ્થળમાં બૂણી ધખાવી અવધૂતપણે બેઠા. પૂર્ણપણે ધ્યાન, ધારણા, તથા વેદાંત વિચાર કરવાથી કયાળુ ધર્મ તેમને અનુભવસિદ્ધ આત્મજ્ઞાની બનાવી ઉપદેશ કરવાની પ્રેરણા કરી. સાર પછી તેઓ ઉપદેશ કરવાને જૂદે જૂદે સ્થળે ફરવા લાગ્યા. અનેક મતવાદીઓના મંડળમાં જઈ તેમના મતભેદ સમજાયા લાગ્યા. અને સારાં માણં કૃત્યો તપાસી ખોટા મતોનું ખંડન કરવા લાગ્યા.

સમશૃંગ પર્વતપરથી નીકળીને પછી ફરતા ફરતા તેઓ નાસિકમાં આવ્યા. ત્યાં કેટલાક દિવસ પંચવટીમાં રહીને શ્રીક્ષેત્ર પંદરપૂર જઈને નિવાસ કર્યો. તેજ સ્થળે 'ભાવાર્થ રામાયણ' નું લાગટ ત્રણ વર્ષ પાસવણ કર્યું. તથા પોતે પાંચ પ્રકરણ વાળો 'ભાવાર્થ સિંધુ' નામે ઓવી બદ્ધ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. એ સ્થળે સૌ લોકો તેમને 'બ્રહ્મચારી બાવા' કહેવા લાગ્યા. ત્યારથી તેઓ 'વિષ્ણુ બાવા બ્રહ્મચારી' ને નામે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તે પછી કેટલેક વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૬ ની સાલમાં દારિકા જવાને મુંબઈ ગયા. મુંબઈમાં તે વેળા સ્વધર્મ તથા પરધર્મ લોકો વચ્ચે વેદ પ્રતિપાદ ધર્મ સંબંધી મોટા જોડામાં વિવાદ ચાલતો હતો. તેથી તેમણે તીર્થાટન કરવાનો વિચાર બધ પાડ્યો. એટલે મુંબઈમાં જાયુક જેવું રહેતું થયું. સભાની અંદર વિષ્ણુ બાવા અતિ સરળતાથી સર્વેના મનનું સમાધાન કરી વૈદિક ધર્મની સત્યતા સિદ્ધ કરતા હતા. પછી સને ૧૮૫૭ ની સાલમાં મુંબઈ મધ્યે બળવો થતાં એ વાદવિવાદની સભાઓ બંધ પડી. એમ દિનપ્રતિદિન તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે જૂદા જૂદા ધર્મના લોકો તેમને મકાને જઈ પોતાના મનની શંકાઓ વિશે ખુલાસો પુછવા લાગ્યા. ને પાછળથી તેમના શિષ્ય થઈ શરૂ બાવે માનવા લાગ્યા. શિષ્યના કાનમાં ડુંકે મારીને મંત્ર તથા જ્ઞાન કહેવાનો તેમનો સંપ્રદાય નહોતો. પરંતુ જે કોઈ પ્રશ્ન ને ઉત્તર મનન પૂર્વક સમજી શાંત થઈ મુમુક્ષુ બની આવુરતા રાખતા જણાતા તેમનેજ તેઓ શિષ્ય દાખલ ગણતા.

પાડયું. સંસ્કાર સમાપ્ત થયા પછી ગુરૂ દ્વારકાં તરફ સિધાવ્યા. અને હું ચાલેલ ત્યારે એક સાધારણ સંન્યાસી તરીકે રહેા. પછી હું વ્યાસાશ્રમમાં એક ચોમાનંદ કહેા પાસે યોગવિદ્યા શીખવા ગયો. ત્યાં એ વિપયનું શરૂઆતનું શિક્ષણ પુરું થયા પછી એ ચાણોદ આવ્યો. ત્યાં મને બીજા એ યોગી નામે જ્ઞાણાનંદપુરી તથા સિરાનંદગિરીનાં જાપ થયો. તેમણે મને યોગ વિદ્યાની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા રહેલી રીતે તથા તેના મંત્ર મંત્રો બેદ બતાવ્યો. એ મહાન વિદ્યાની પ્રાકૃતિક ક્રિયાઓ મને જે આવડે છે, તે જ નોન પ્રતાપ છે. પછી હું વધારે મહાન યોગી જનોને મળવા સાર આયુર્ગિરી ઉપર ગયે ત્યાં મને ભવાનીગિરીના શિખર ઉપર કેટલાક યોગી પુરૂષો મળ્યા. તેમની પાસેથી મેં વિદ્યાની બીજી કેટલીક તરેહવાર રીતો તથા ક્રિયાઓ શીખ્યો. હરિદ્વાર આગળ કુંભા મેળામાં ઘણા તરવેતાઓ અને મહત પુરૂષો મળે છે, ત્યાં હું સંવત ૧૮૧૧ મા ગયો હતો ત્યાં ચંદીના જંગલમાં મેં એકાંત વાસ રાખીને કેટલાક દિવસ સુધી યોગ ક્રિયાઓના મ દાવરો કર્યો હતો. મેંજો વેશયા પછી મેં ઋષિકેશના મહાનગર કેટલાક શુદ્ધ અને પવિત્ર યોગીઓ તથા સંન્યાસીઓની સાથે યોગ વિદ્યાનો અભ્યાસ અને ક્રિયાઓ કરી હતી. હરિદ્વારમાંથી નીકળીને હું શ્રીનગર ગયો હતો. ત્યાંથી રૂદ્રપ્રાગ, ચુંપકાશી, ગૌરીકુંડ, તથા ભીમચૂખની શુદ્ધિઓ જોઈને બદ્ધિનાથ ગયો હતો. અને ત્યાંથી જોષિમઠ વગેરે ઘણી જ ગાએ મુસાફરી કરી હતી. તથા ઘણાક યાત્રિ પુરૂષોની મુલાકાત લીધી હતી." અમરેશ્વર સુધી સ્વામીએ પેતાને હાથે લગેલી પેતાના જીવનની હકીકત અમે દાખલ કરી છે. હવે તે પછીના તેમના જીવનની હકીકત લખવાને અમે પ્રવૃત થઈએ છીએ.

સ્વામી ધણે ઠેકાણે મુસાફરી કરતા કરતા કાશી ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાં તેમણે-વેદ, બાબ, ન્યાય, પદ્ધતિ, અને શાસ્ત્રાચાર્યના ક્રમોનું અધ્યયન કરી કુશળતા મેળવી હતી. એ સમયે બંગાળામાં બાબુ કેશવચંદ્રસેનનો બહાસમાજ પથ જોરપર હતો. એ પદ્ધતિ મૂળતરવે યુરોપિયનોના મતને અનુસરતાં સ્વામીના જોવામાં આવ્યાં. વળી મુજરાત કાશીઆવાડની મુસાફરીમાં તેમણે જૂદા જૂદા લોકો, પદ્ધતિ, ગુરૂઓ અને સ્વામીઓ જોયા હતા. કેર કેર મૂર્તિ પૂજા ચાલતી હતી. કેટલાકમાં અનીતિ, કેટલાકમાં દંભ, અને કેટલાકમાં વ્યભિચાર, ઇલાદિ જોઈને તેમનું હૃદય દુઃખ થયું હતું. તે ઉપરથી આખા ભારત-ખંડમાંથી મૂર્તિપૂજા, દંભ, અનીતિ, અને અનાચાર વોડી નાખીને ભારતવર્ષના આર્યોમાં એક અનાદિ વેદધર્મ સ્થાપિત કરવા તરફ તેમની શક્તિ દોડી. તેમજ જાતિભેદ, ખાળજન, પ્રવાસનો અટકાવ, વગેરે પ્રકારની જે નાદાનિયો આર્યધર્મ વિરુદ્ધ દેશને દુઃખમાં નાખનારી એકદમ તણ દેવા યોગ્ય જણાઈ હતી. તે તરફ તેમનું ચિત્ત લાગ્યું હતું. તેમના હૃદયમાં દેશની દાઝ ધણી હતી. તેથી ચાણોના પ્રમાણ વડેજ સુધર્મ પાછો સ્થાપન કરવા પેતાનું સંધન આયુષ્ય અર્પણ કર્યું હતું. તેઓ સમૃદ્ધ, હિંદી અને મૂજરાતી બાબા બોલતા હતા. વિદ્વાનો સાથે સંસ્કૃતમાં વિવાદ કરતા, અને સાધારણ લોકોની સભામાં હિંદી બાપામાં બાપણ કરતા હતા. તેથી સર્વ સમજી શકતા. તેમની બાપણ કચ્છમાં ખૂબી જોરજ હતી. તે એવી રીતે નિયમસર દાખવા દેવાનો સાથે સર્વ સાંભળે ને જે તેમ સ્પષ્ટ બાપણ કરતા કે જોતાના મન ઉપર સચોટ છાપ પડી રહેતી, તેમની વાક

અસરકારક ને જીવસાધાર હતી ચહેરો બધા અને વજનદાર હતો. મોઠા મોઠા વિદ્વાનો તેમની સામે તકરાર કરતા હતાં તેમના અસરકારક બાપણે સાબળીને મોઢે પાળી જતા તેમનું બાપણ સાબળીના હાથરો લોકો એકાં થતા તેમના કાઠ પછી તેમનું બાપણ તોડવાને સમર્થ નહોતું બાપણ કરનામાં કાઠનો પણ ડર રાખતા નહિ. બાપણ સાબળીના હાથરો લોકો એકાં હોય, તેમાં ગમે તો રાગ, ધનવાન, અમનદાર કે ગમે તો ગવરનર જનરલ હોય, તો પણ જાણે સમગ્ર પોતાના શિષ્યજ એકાં હોય, તેમ જાણી ગભીર ચહેરે ઉંચા સ્વરથી અને નીડરણે દ્રઢતાથી વગર અચકવે ને કમભય કર્યા વગર અચૂકપણે એ ત્રણ કલાક સુધી નીરતર વકતુરના ચનાવ્યા કરતા તેમની ખડન કળા ઉત્તમ હતી ગભીર હાસ્ય રસનું બધા વિશે જાણીતું હતું અને આપ્યાભિમાન ઉભરાઈ જતું હતું વેદસહિતાનું પ્રમાણ કયુન કરી તેને ધજ્જરદત્ત કહેતા, પણ બ્રાહ્મણાદિ ખીજા ગ્રંથોને મનુષ્યદત્ત માની તેને માત્ર સાદીશ્રૂતજ કયુન રાખતા હતા વળી તેઓ વહેમવી મિલકુલ વિરક્તા હતા ઇચ્છેજ અભ્યાસ કર્યો નહોતો પણ બાધમલ, કુરાન વગેરે પરધર્મના પુસ્તકો સાબળી કે વાચીને અજ્ઞાપાસ કર્યો હતો એ રીતે તેમણે બહોળું જ્ઞાન અને અનુભવ મેળવ્યો હતો તેથી દરેક ધર્મના મત-પથોનું ખડન કરવામાં ફરતેહ મેળવતા હતા તેમની સાથે શિષ્યો પણ કેટલાક રહેતા હતા

સ્વામીએ પ્રથમ મૂર્તિપૂજા ઉપર મોટો ડુંબો કયો, તેવી ફેટાક લોટા સામે થયા હતા. કાલીમા રાજ જયકૃષ્ણના પ્રમુખપણા નીચે સુમારે ૮૦૦ પડિતોની સભા મેળવી હતી તેમા સ્વામીએ પડિતો સામા વાદનિનાદ ચનાનીને મૂર્તિપૂજા વેદમા નથી, એડુ સિદ્ધ કરી જય મેળવ્યો હતો તેથી સ્વામીની કીર્તિ દેશો દેશ પ્રચરી ગઇ સુધારાનાજાને સ્વામીનો મોટો આશ્રય મળ્યો સામા પક્ષવાળા વાદનિનાદમા હાજરી સ્વામીનો નાશ કરવા તત્પર થયા. એકનાર કોઇએ પાનમા ઝેર દીધુ, પણ તુગત ઉપાય કરવાથી ઉગ્યા હતા કાનપૂરમા દુશ્મનોએ ચોરીનું પોટું તહોમત મૂકી તેમને સપડાવવાનો વિચાર કયો હતો, પણ ઘડંમા નિહોડ જપ્તાથી છૂટી ગયા હતા વળી અનુપમની પાસે કર્ણનામે ગામ છે, ત્યાં ચક્રા તી તમાનુજના ચેનાએ સ્વામીનો તિરકેદ કરવાનું દુટ કામ આદર્યું હતું એ વખતે સ્વામી નગ્નાવસ્થામા શરીરે સધળે આગી ચોપડીને જોગીના વેશમા બેઠા હતા ત્યાં એક સપ્તસ કનાતનો પડોડો લૂચો કરી નાગી તરવારે અદ્ધ હુમલા લાગ્યો, પરતુ જોગી વેપમા બેડેના સ્વામીનું સ્વરૂપ તેને વિકરાળ જણાવ્યું એટલુંજ નહિ પણ સ્વામીએ તેને એવી મરદાની બાપામા બે બોલ કહ્યા કે, તે ત્યાનો ત્યા મિથિય થઇ ગયો અને છાનો માનો નાશી ગયો એ રીતે સ્વામી બધી વખતે જગ્યા હતા કનકતામા શ્લોકસમાજનાળા પ્રખ્યાત વ્યક્તિ કશવચક્રેન સાચે મેદ અને પુનર્જન્મ સંધી તેમને ફેટલીનાર સવાદ થયો હતો સ્વામી વેલને અનાદિ ઇશ્વરોમા માનતા અને પુનર્જન્મો પણ સ્વીકારતા હતા, પણ આ બંને વાતે તને શ્લોકસમાજનાળા કસુન કરતા નહોતા શ્લોકસમાજનાળા સમાજની વર્ગબાદને દિવસે બારે કાકમાઇ અને વરોડાનો ઢોલ કરતા હતા, તે ઉપર તથા તેમનામા પડેલા મનુષ્ય ઉપર સ્વામીએ ગમ્ત દીકા કરી હતી ત્યાંથી સ્વામી હરિદ્વાર વગેરે ઠેકાણે બોલે મુમઇ આગ્યા ત્યાં પણ મૂર્તિપૂજા ચિદ્ધ બાનસો આપ્યા પણ કોઇ તેમની સાથે નહોતો

શક્યું નહિ. તેમજ પ્રવાસ, બાળલક્ષ, આચાર્યોના અનાચાર, જુદા જુદા મતો, આદિ વિષે બાપણો આખી સર્વેને છક કરી નાખ્યા હતા. ત્યાંથી સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ સુધી રાજકોટ ગયા હતાં. ત્યાં વિદ્વાન મહાજને પોતાના પક્ષમાં લેઇ આર્યસમાજના અધ્યક્ષ તરીકે ત્યાંથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરવા ગયા હતા. આ વખતે તેમણે વેદનું બાળપણથી ચોપાનિયાના આકારમાં બહાર પાડવા માડ્યું હતું. લખતોર અને કલકત્તે યજ્ઞ-કાંડ કરવા, ત્યાં પશુ તેમણે ધણું બાપણો આપ્યાં હતાં. સ્વામી મૂખ્યત્વે તો મૂર્તિપૂજા વિરોધ કરતા. તેમજ બાળલક્ષના કદા પેરી હતા. પુનર્જન્મના હિમાયતી અને પુનર્વિવાહની વિરોધ દેશીઓની સ્થિતિ શાંતી બગડી છે, તેના મૂળમાં ક્યા ક્યા સળાં લાગેલા છે, તેના તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી દેશીઓ શી રીતે સુધરે અને સારા થાય, એ વાત બાપણમાં વારંવાર લાવતા હતા. જુદા જુદા મત પંથો તૂટીને આખા ભારતવર્ષમાં આદિ અનાદિ એક વેદ ધર્મ પ્રવર્તે એવી તેમની ઇચ્છા હતી. કે જેથી ધર્મને બહાને દેશીઓમાં ચાલતો કુસંપ બંધ પડે. બાળલક્ષથી દેશીઓ ઠીગણા, નળજા, બળહીન અને અજ્ઞ હીન થઇ ગયા છે, તથા દેશમાં ધણી રિધવાઓ થાય છે, તે બાળલક્ષ બધ કવાથી અટકે માટે પોતાના બાપણમાં બાળલક્ષ ઉપર પણ સખ્ત પ્રહાર કરતા હતા. તેમ પ્રહાર્ય પાળવાનો આગ્રહ કરતા. સ્વદર્શનથી શરીરમાં વીર્યનો વધારો થાય છે, બળ વધે છે, શરીર કઠાવર ને મજબુત થાય છે. માટે સ્ત્રીએ ૧૬ વર્ષની અંદર અને પુરુષે ૨૪ વર્ષની અંદર લગ્ન કરવું નહિ. વધારેમાં વધારે સ્ત્રીએ ૩૦ વર્ષ અને પુરુષે ૪૮ વર્ષ પરણવું જોઈએ છે. તેમણે પ્રાચીનકાળની ઋષિ મુનિઓની રીતિને પસંદ કરેલી છે. જાતિ મંથનથી પણ દેશીઓને ધણું સોસવું પડે છે. કમકે જેથી કરીને તેઓ દેશના બલામાં એક સંપથી પુરતો બાપણ લેઇ શકતા નથી. એ માટે સ્વામિને ધણું લાગતું હતું. તેથી તે ઉપર પણ ઉતરી પડતાં તેઓ પ્રાચીન કાળની વસ્તુ બ્યવસ્થાને પસંદ કરતા હતા, અને વર્ણાશ્રમનો ધર્મ પાળવા આગ્રહ કરતા હતા. પંચયજ્ઞ, સરસ્વતી કરવાની, વેદાધ્યન કરવાની, અને વેદમાં કહેલા એકાદશ એકાદશ-એક ઇશ્વરને માનવાની બલામણુ કરતા હતા.

ધીરે ધીરે સ્વામીજીની દ્રષ્ટિ દેશીરાજ્યોની બગડી ગયેલી સ્થિતિ ઉપર પડી. તેમને સુધારી સારા પાયા ઉપર લાવવા તેમનું મન આકર્ષાયું. તેમણે પ્રથમ રાજાઓની મોટાં રાજ્યોમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાં પોતાના ઉત્તમ ચાંતરે પ્રકાશ પાડ્યો. તેના તેમથી કેટલાક રાજ્યકર્તાઓ જાગૃત થયા. અને પોતાની પ્રજા પ્રત્યે પોતાનો રોા ધર્મ છે, તે સમજવા લાગ્યા ઉદેપુર અને જોધપુરના મહારાજાઓ સ્વામીને પોતાના શુર તરીકેનું માન આપવા લાગ્યા. એ રીતે સ્વામીજી પોતાની યુગ ધારણા પાર પાડવામાં હતેક પામ્યા ખરા, પરંતુ હિંદના કમનસીબે એ મહાકાર્ય અધુર મૂકીને એજ કામુની ખટપટમાં પોતાના પવિત્ર આત્માનો ભોગ થઇ પડ્યા. એવું કહેવાય છે કે, રાજાનાનામ એક મહારાજાને વેસાનો સગ હતો. એ વાત સ્વામીના મણુવામાં આવ્યાથી તેમણે એક દિવસે પ્રસંગોપાત મહારાજાને એકાંતમાં કહ્યું કે—“રાજા સાહેબ! ક્યા સિંધ જોર નિષેડા મમાગમ હોના હે ?”

રાજા મહારાજા જાણ કે પ્રશ્નને મેરફે મેરફે જવાબ દોના હે. સિંધ જોર

विशेष. समाजम मेंने कय नयनोसे देखा तो आ, एन श्रवणोसे सुनायी नहिं हे।

स्वामी—नहि राज साहेब ! में वो आपके राज्यमें दर हमेश होता सुनता हों.

राज—स्वामीजी मैं आपकी गूढ़ ज्ञानोंमें कुछ समझता नहीं हों, उससे कृपा करके मेरेको समझाना चाहिये.

स्वामी—भोस्तो राज साहेब । उतम क्षत्रिय वंशमें उत्पन्न भगे ते राजन् ह सो सिंघ के समान ह कि नहि हे ?

રાજા—હાં મહારાજ ! સત્ય હૈં

ਦੁਆਬੀ—ਯੋਰ ਨੇ ਭੇਝਾ ਅੀ ਧੀ ਛੇ ਵੇ ਖੁਸ਼ੀਯੋ ਕੇ ਆਸਕੇ ਛੇ ਕੀ ਨਹਿ ਛੇ ?

આ પ્રસન્નો ઉત્તર આપતાં પહેલાંજ મહારાજ સમજી ગયા કે સ્વામીજીના કહેવા-
નો મર્માર્થ મારા ગણિકા સંગ મારેજ છે. તેથી તેઓ બોલ્યા કે; “મહારાજ ! મેં મશિ-
ન મતિકો આજ આપને જો પરાશ્વ સદુપદેશ દિયા, ઉસકે લીએ મેં આપકા જન્મ પર્યંત
ઉપકારી-ફકર હો. આપકે કહેનેકા બેદ શુદ્ધ ચાંતકરન સો સમજકે મેં મહન કરતા હો.”

એ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી તેજ દિવસથી એ ત્રદાણ મહારાજને એ પેલી ગણિ-
કાનો સાગ કર્યો હતો. પરંતુ જ્યારે એ વેશ્યાએ જાણ્યું કે, મારો પરિસાગ કરાવનાર સ્વા-
મીજી છે, સારે તે તેમના ઉપર ઘણીજ ગુસ્સે થઈ. પણ સ્વામીજીને તે શું કરી શકે ?
આ વખતે સ્વામીજી તો મહારાજનાં પણ મહારાજ હતા. તેમ વળી સંસાર વ્યવહાર
સાથે તેમને કંઈ પણ સંબંધ નહોતો. ગણિકાએ વિચાર્યું કે જો કોઈપણ રીતે આ જા-
વાનું કાશળ જાવ તો હું મારી એકજ બેઠમાં પાછો રાજને મેળવી શેઉ. એમ વિચાર ક-
રીને તેણે યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરી, પણ તેમાં તે પાર પડી નહિ. રાજદ્વારના સહવાસવાળી
વેશ્યાઓ પણ ખાતુ પ્રપંચી, યુક્તિવાળી અને વગવાળી હોય છે. અંતે તે ગણિકાએ સ્વા-
મીના રમોવાને લાંચ આપીને ફોડ્યો. અને તેની મારફત સ્વામીના ભોજનમાં ઝેર નખા-
વ્યું. એ ભોજન જ્યારે સ્વામીની સમક્ષ આવ્યું, અને થોડું જમ્યા, તેવાજ તેઓ સમજી
ગયા કે, ભોજનમાં ઝેર છે. તેનું કારણ અને વિધિ પણ અનુમાનથી જરાજાર તેઓ સ-
મજી શક્યા, તે છતાં 'છધરની છઝા એવી હશે' એમ સમજીને તેમણે પાસે ઉભેલા
ખાતક રસોવાને એક પખ્ત કોપનો સજ્જ કલો નહિ. કેવી ઉત્તમ અને અસાધિક શખા !
તરતજ સ્વામીજીએ મહારાજ અને પોતાના જે સિપોઈ લાં ઢાન્ડર હતા, તેમની પાસે
ખીંગુ કાંઈ પણ જણાવ્યા પગર નીચેની મતલબનું જાણવું કર્યું—

“મારી ઇચ્છા હતી દસ વર્ષ વધારે દુનિયામાં રહેવાની હતી, અને મારી પારખી હતી કે, હું બીજા કેટલાક શિષ્યો મેળાને પૃથ્વી વેદમય કરીશ. પણ તને મારે મોઝા કમાક પછી આ નાશન દેહ અને દુનિયાને છોડીને પવિત્ર પિતાની મેવામાં હાજર થવાનું છે. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું દુનિયામાં જિવેશ કાળ રહી શક્યો નહિ, તેથી મને દિલખીરી મની હશે, એમ તને પારખો માં. કેમકે મારે હતું છત્રું કોય તો તે મનુષ્ય સંપત્તિ બહાર નથી. પણ આ દુનિયાં રૂપ નાટકવાજાનાં હું મારો વેપ બનતી રહ્યો છું. હું મારો કાનગળી વિમુક્ત થયો નથી, તેથી એ માગ તરફ પરમપ્રજ્ઞાથી પરમેશ્વર કે જે મારો નિર્ણય કરે, તેમની ઇચ્છાથી જીવો લીધી નથી તેમજ મારે જે દિવસે મારે મોઝા કમાક પછી આ નાશન દેહ અને દુનિયાને છોડીને પવિત્ર પિતાની મેવામાં હાજર થવાનું છે. મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું દુનિયામાં જિવેશ કાળ રહી શક્યો નહિ, તેથી મને દિલખીરી મની હશે, એમ તને પારખો માં. કેમકે મારે હતું છત્રું કોય તો તે મનુષ્ય સંપત્તિ બહાર નથી. પણ આ દુનિયાં રૂપ નાટકવાજાનાં હું મારો વેપ બનતી રહ્યો છું. હું મારો કાનગળી વિમુક્ત થયો નથી, તેથી એ માગ તરફ પરમપ્રજ્ઞાથી પરમેશ્વર કે જે મારો નિર્ણય કરે, તેમની ઇચ્છાથી જીવો લીધી નથી તેમજ મારે જે દિવસે મારે મોઝા કમાક પછી આ નાશન દેહ અને દુનિયાને છોડીને પવિત્ર પિતાની મેવામાં હાજર થવાનું છે.”

ધમ્મ હતા, તેમાં તે પરમ દયાળુ પરમેશ્વર સંમતિ આપતા નહોતો. આસેવી રત્ન લેડ છું. માયાળુ રાત્ર સાહેબ ! અને મારા આસામરિ સિંધો ! તમે મારા યરો નહિ. જે પવિત્ર સ્થળમાં અસત્ય, અનાચાર, અધર્મ, અમંગળ, અવ્યવસ્થા, અનીતિ, અસ્થિરતા, અને નાશ, યા ફેરફાર થયો એમાંનું કંઈ નથી, એવું તે પવિત્ર સ્થાનમાં હર હમેશને માટે રહેવા અને કૃપાળુ પરમેશ્વરની સેવામાં હાજર હું જાડ છું. તેમાં શી દિલગીરી છે ? મારા વહાલા સિંધો ! હું તમને તેમજ તમારા બંધુઓને આ હેલામાં છેલ્લી અને પવિત્ર આગા ઇશ્વર ધમ્મથી કરૂ છું કે, તમે ધુમો, સ્થળે સ્થળે પવિત્ર વેદની સ્થાપના કરી તેના કર્તાની ઓળખાણ આપો, અને મારા ધોના જીવનનો ઉદ્ધાર કરો.”

એ પ્રમાણે એ મહાત્મા પુરૂષે પોતાના જીવનમાં છેલ્લું ઉપદેશક બાપણું કર્યા પછી વિરોધ પશ્ચાત્તર કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી. તેથી તેઓ તુરંત લાંબી નીકળીને અમરનારમાં ગયા. ત્યાં તા. ૩૦. અક્ટોબર સને ૧૮૮૭ સંવત ૧૯૩૬ ના આસો વદી અમાસને મંગળવાર એટલે હિંદુઓની દીવાળીને દિવસે શ્રમભગ દીપ પ્રગટ થવાને સમયે તેમનો પવિત્ર આત્મા આ લોક છોડીને પરમ ધામમાં ચાલ્યો ગયો. એ રીતે આ ભારતવર્ષ બ્રૂપણ, વેદ વિદ્યા પારંગત અને સંરક્ષક, સુધારણાનો સ્થાપક, અને અર્વાચીનકાળનો આપણો એક મોટો દેશ દીવો અકસ્માત અયોધ અદ્ય ગયો ! એ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને આપણે ભારતવર્ષ શોકસાગરમાં ડુબ્યો હતો. સ્વામીનું વય મરણ સમયે ૫૮ વર્ષનું હતું. તેમનું ઘરીર હમેશાં નિરોગી, સુદૃઢ અને મહા જીરસાવાળું હતું. તેમણે મરતી વખતે છેલા શ્વાસે ‘ ઇશ્વરી ધમ્મ જીવનવત્તર રહો ’ એવું કહ્યું હતું. આ મહા પુરૂષનું નામ ભરતખંડના પવિત્ર ઇતિહાસમાં અવિચળ રહેશે, એમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી.

સ્વામીને દેશાનતિ કરવાની ઇચ્છા હોતે ઘણી હતી. તેથી પોતાના બાપણમાં નીતિ વિદ્યા, વેપાર અને હુમરકળા વિશે ઉત્તમ મુચનાઓ કરવાને બૂધતા નહિ. તેઓ દેશાનતિના કાર્યમાંજ રાત દિવસ મંડ્યા રહેતા હતા. તેમણે બધાં બધાં બાપણો કર્યા હતાં તે દરેક ઠેકાણે આર્યસમાજ નામે સમાજો સ્થાપન કરી છે. તે સર્વની સંખ્યા શુમારે ૧૦૦ ઉપરની છે. તેમણે લગ્નમાં પણ આર્યસમાજની એક યાત્રા સ્થાપેલી કહેવાય છે. તેમણે યજુર્વેદનું સંપૂર્ણ, અને ઋગ્વેદનું અર્ધું બાપ્ય કર્યું છે. એ સિવાય સત્યાર્થ પ્રકાશ, સંસ્કાર પદ્ધતિ, અને આર્યાભિવિનય વગેરે ૨૦ મથો રચેલા છે. એવું કહેવાય છે કે, તેમણે પોતાની જીંદગીમાં ૬૨૦૦ સંસ્કૃત પુસ્તકો, અને ૧૮૦૦ પ્રાકૃત પુસ્તકો મળીને એકદર ૮૦૦૦ મથોનું અવલોકન કર્યું હતું. તેઓ યુરનું નામ ધારણ કરવાને ઇચ્છતા નહોતા. તોપણ આજે તેમના શિષ્યોની સંખ્યા ૩૦૦ કરતાં વધારે છે. તેમ તેમના મનને આનંદ નામની સંખ્યા શુમારે ૧૦૦૦૦ માખસેલી છે..

આખા દેશમાં એક કરવાની તેમની ઇચ્છા જગત્તર હતી પરંતુ એનો વિષય એ છે કે તેમના અકાળ મૃત્યુથી તેમની એ શુભ ધારણા પાર પડી રહી નહિ. જો એ દાખર અધાપિ સુધી જીવતા રાત, તો આપણી ‘ નેશનલ ડેવેલોપમેન્ટ ’ નામે મહા ઇન્ડિયા એક દીનની માફક દીપિ નીકળત. અને દેશીઓમાં અંદાજ આપવાની ઇચ્છા.

જે મુખ્ય ધારણા તે જલદી પાર પડત, એમાં કાંઈ પણ સંમય નથી, પરંતુ હિંને કમનસીમે એ મહા પુરુષના પરચોકમનથી દેશીઓને બારે જોડ પડી છે, સ્વામી સામાના મતનું ખડન કરવામાં અને પોતાનું મત સ્થાપિત કરવામાં એકા હતા. તેઓ સામાના મતનું એરી તેા સરસ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ખડન કરતા કે, તેનું મોંજ બધ થઇ જતું. અને તે ફરી બોલવાની હિંમત કરતોજ નહિ. હરકોઇ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પણ ધણી અપગતા યુક્તિ અને તાત્કાલિક નિષ્ણુદ્ધિથી તેઓ કરતા હતા. કે જેવી સામાને પરમ સંતોષ થતો હતો. એા તે પ્રગળ યુદ્ધિના હતા. તેમના આવા સામર્થ્યથી જે ઇંગ્લેજ બજોલાઓની વેદ ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઇ હતી, તેઓ વેદને માનતા અને સ્વધર્મને પાળતા થયા. પરધર્મ પાદરીઓતો દોર તૂટી ગયો. અને ગો વૃષભની ધાત થતી અટકાવવા દેશીઓ તત્પર થયા. વળી દેવીઓમાં તેમણે સ્વદેશાભિમાનનુ ચર ઉપજ કર્યું. અને સર્વે મધમાસવી વિરકત થવાને જાગૃત કર્યો. એ રીતે આ મહા પુરુષે અનેક પ્રકારે સનાતન હિંદુ ધર્મનું સરક્ષણ કરવામાં પોતાનુ જીન ગાળ્યુ હતુ. એવા મહા પુરુષને ધન્ય છે.

ભારતમાર્તંડ વેદાંતભટ્ટાચાર્ય પંડિતશ્રી મહુલાલજી.

માણુસના અંતઃકરણને અમત્કાર લાગવાને તથા પોતાના કર્તૃત્વનું મહત્વ સમજાવવાને પરમેશ્વરે આ સદિમાં જે કાંઈ અદ્વિતીય અમત્કાર કરી ચૂક્યા છે, તેમાંજ યુદ્ધિ રચનાની ગણતા છે. શુ માણુસની કે શું ખીજ પ્રાણીની, યુદ્ધિ સમુદ્ધ જેવી ગભિર હોવાથી તેતો અંત મેગવવો મુશ્કેલ છે. પણ મનને આનંદ પમાડવા તથા પરમેશ્વરના જોડવને સમજાવા તેમાના જેટલા અમત્કારો જોઇ શકાય તેટલા જોયા, એ આપણો ધર્મ છે. આ ચરિતમાં પણ તેમાજ અમત્કારો જોયામાં આવશે. એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુકરણ કરવા જોગ અસાધારણ ધર્મશ્રી જ્ઞાનનું પણ દર્શન થતો.

રજપુતાનામાં આવેલા કોરા રોહરમાં ધનસ્થામ ભટ્ટ નામે એક વિદ્વાન તૈલગ બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમના પત્ની જૂનાગઢવાળા વી મગનલાલજી મહારાજનાં પુત્રી લાડુ બેટી જીની કૃપે સંવત ૧૯૦૧ ના પોષ વદિ ૧૨ એક પુત્ર થયો. તેનું તેના પિતાએ પાડેલું નામ લાડુદત્ત અને રાશી ઉપરથી પાડેલું નામ ગોવર્ધન રાખ્યું છે. તથાપિ તેમની માતૃથી 'મહુ-મહુ' કરીને બોલાવતા હતા, તે માતૃવાત્સલ્યથી ઉપજેયુ નામ આજ જગ જાહેર થઇ પડ્યું છે.

મહુલાલજી બાળપણમાં ધણી રમતીયાળ હતા. તેમના પિતા બહુવા સારું લેખક મહુલાલજી મારતા, તેપણ તેમણે મસ્તી તોરાન છોડ્યું નહોતું. તેથી ધનસ્થામ ભટ્ટજી કોઇ કોઇ વાર કોષથી કહેતા કે, "આ છોડતા હાડકાં વેદાનાં જ્ઞાનાં છે કે શું?" આમ જતાં મહુલાલજીએ ૭ વર્ષની ઉમરમાંજ પોતાના પિતાને કવિના કરતા જોઇ અવલમ્બને જ્ઞાન કરવા માંડ્યો. તે વેળાથીજ તેમની યુદ્ધિ ધણી તીવ્ર હોવાને લીધે કર્મજીવન કરવાને લગારે અડચણ પડતી નહોતી. સરઆનમાં તેઓ હજારો જે પ્રગળે.

કવિનામાં જોડવતા. તેમની એ બાળ કવિતામાં એક વાક્ય, તેમના એ મન્યું છે,—

“ચાલી પાલી ઘંટી ઘંટી તયેવ જાંડણીયું”

આ કવિતાના કટકમાં જોકે અર્થ કે રસચાતુર્ય નથી, તથાપિ હાલ કવિતામાં અર્થ અને રસ ચમત્કૃતિ પૂર્વક જેવો શબ્દાલંકાર સ્વાભાવિક આવી તેવો એ બાળકવિતામાં પણ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, ગદુલાલજી કવિ નથી, પણ લખેલા છે.

ગદુલાલજી સાત વર્ષની ઉંમર થતાં સુધીમાં તેા અમરકોશ ત્રણવાર શિખ્યા ને જણવાર ભૂલ્યા. આઠમે વર્ષે ત્રિકાળસંધ્યા અને વેદ શીખવા લાગ્યા. એટલા અભ્યાસ ઉપરથી એમની બુદ્ધિની અત્યંત તીવ્રતા પ્રકાશમાં આવી. અને લોકોને મોટી નવાઈ લાગવા માંડી. નવમે વર્ષે તેમને શીતળા આવ્યા, તેથી તેમની બંને આંખો મધ, ને સપળાં છેક નિરાશ થયાં. છ મહિના સુધી તેમને કોઈએ કંઈ શીખવ્યું નહિ; પણ પછી તેમના પિતાજીએ રૂપાવળી અને સમાસચક્ર શીખવ્યાં. તથા બીજી પણ થોડું સંસ્કૃત શિક્ષણ આપ્યું. તેમને તે એવું તો સરસ આવડ્યું કે છ મહિનાની અંદર સંસ્કૃત શીખી લાગ્યા. ને નવમું વર્ષ પૂરે થતાં તેા સંસ્કૃત શ્લોક રચવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, એક ઇન્દ્રિય જોઈ થાય, જગતે તેનું બળ બીજી ઇન્દ્રિયોમાં બળમાં વધારે કરનારું થઈ પડે છે; એવું જ તત્ત્વજ્ઞાની પુરોહિતે સ્થાપિત કર્યું છે. તે જ બદલા સહ છે. વળી એ ઉપરાંત કિરણ, રસપ્રસાર, માધ્યમવધ, કુમારસભવ, અર્ચે ચંદુભારત એ ગ્રંથો માંહેનાં ધણાંક પ્રકરણો ગદુલાલજીના તીવ્રરૂપે તેમને મળ્યાં. ને તે સંવેદો દરેકજા એકવાર પાઠ કરવાજ, એવા તેમણે સમ આપ્યા હતા. એ પ્રતિજ્ઞા અંતઃકરણ પૂર્વક પાળ્યાથી તેમની સ્મરણ શક્તિ અતિ ઉત્કૃષ્ટતા પામી હતી.

સાત પ્રાર તેર વર્ષની વયે કવિએ “કૃકમણિચંપુ” નામે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ધણીજ સરસ છે. એ શિવાય તેમના રચેલા “વેદાંતચિંતામણી,” સત્સિદ્ધાંતમાર્તિક, અને ભારતશકિત, ઇલાદિ અનેક ન્હાના મોટા ગ્રંથો છે. મુજરાતી ભાષામાં તેમના રચેલા ગ્રંથોમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને કેટલાક અપૂર્ણ છે. દસ વર્ષ ઉપર “આર્ય સમુદ્ર” નામે માસિક ગ્રંથ તેઓ રચી પ્રગટ કરતા હતા, અને એ વર્ષથી તેને પાછું ચર કરી સંસ્કૃત “આર્યસમુદ્ર” લખવા માંડ્યું હતું.

અક્ષર વર્ષની ઉંમરે પડિતજી પોતાના પિતાજી સાથે કાશીએ ગયા હતા. ત્યાંના વિદ્વાન વર્ગમાં એમની ઘણી પ્રશંસા થઈ. તેમની કવિતા કરવાની અદ્ભુત શક્તિ જોઈને તે વિદ્વાનોએ તેમને “શીલકવિ” ની પદવી આપી, એટલુંજ નહિ પણ મૌલ વેદાર્થ જ્ઞાન જોઈને સૌ તેમને “પંડિત” કહેવા લાગ્યા.

પંડિતશ્રી ગદુલાલજીને ઇશ્વરે સ્મરણ શક્તિ ઘણી ચમત્કારિક આપેલી છે. અને વેદાંતગ્રંથ તત્ત્વજ્ઞાનની પુષ્કળ માહિતિ છે, તે પણ સંગ્રહ છે. વેદમાં સુતિ પૂર્ણ કહી નથી, એનું પંડિત દ્યાર્નિક સરસ્વતી કહેતા હતા, પણ સુતિ પૂર્ણ વેદમાં કહેલી છે, એવું આ

સાત રાત્રે પ્રમાણ પૂર્વક સિદ્ધ કરી આપેલું કહેવાય છે. ચારે વેદ, ત્યાગ, મીમાંસા, તર્ક, સાંખ્ય, યોગ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અને જ્યોતિષ્યાદિ શાસ્ત્રોમાં તેઓ ધણા નિ-મુખ્ય અને “શતાવધાનો” પણ છે.

શતાવધાન એટલે ૧૦૦ બાળનો ઉપર એટલી વેળાઓ લક્ષ આપવું. તેના પ્રકાર ધણા છે;—સંસ્કૃત, ગ્રીક, મુગરાતી, મરાઠી, આદિ પંડિતશ્રીને બાળીતીજ માત્ર નહિ, પણ કેવળ અભણી એવી ઇંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, લાટીન, ગ્રીક, શરસી, અને જર્મન ઇત્યાદિ ભાષાના (વખત હોય તે પ્રમાણે) ૫-૧૦-૧૫ કે તેથી પણ વધારે શબ્દનાં, તેટલાંજ કે તેથી વધારે જુદાં જુદાં વાક્યો, પૃચ્છકો કામળપર લખી રાખે અને પછી પોત પોતાનાં વાક્યો. નો ગમે તે એક શબ્દ પંડિતશ્રીને દરેક પૂછનાર તરફથી કહેવામાં આવે;—એમ જોડલા શુ-દ્ધરથોએ નેટલી ભાષાની પૃચ્છા ધારી હોય, તે તે ભાષાની પૃચ્છના શબ્દોમાંથી એકેક શબ્દ, ગમે તે ક્રમમાં વારંવારતી કહેતાં, દરેક પૃચ્છક લીધેલા વાક્યના સર્વ શબ્દો પૂરા થાય કે તુરતજ તે તે વાક્ય તથા ત્યારે સર્વ જણનાં સર્વ વાક્યો પૂરાં થાય, ત્યારે તે બધાં વાક્યો સામગ્રી બરાબર ક્રમમાં ગોઠવીને પડિતજ બોલી જાય છે. એ યાદ રાખવામાં વ-ળી બીજી એવો અમ્ભાર હોય છે કે, તે દરેક વાક્યનો દરેક શબ્દ, કો વખતે ને કયાં ક્રમબંધથી કહેવામાં આવેલો, તે સુધાં તેઓ તાજાંતોજ કહી શકે છે; જે મૂળ કહેનારને પણ ભાગ્યેજ બરાબર યાદ હોય છે !

આ પ્રયોગ આજનો હોય તેની વચમાં ઘટડીના ૫—૧૦—૧૫ કે ગમે તેટલા ટકોરા કરવામાં આવે, તો તેની પાઁ કુલ ખરેખરી સખ્યા, તથા અમૂક વખતે આટલા ટકોરા થયા હતા, તે કહી દે છે. સતાવધાનના ચાલતા પ્રસંગમાં શીઘ્ર કવિતાનાં પ્રયોગો પણ પંડિતજ કરે છે. ને ગમે તે વિષય અથવા વસ્તુનું વર્ણન કોઈ શુદ્ધ પુણે તેને તે-જ સમયે કવિતામાં કહી સંભળાવે છે. એમાં વિશેષ અમ્ભાર એ છે કે જે હંદહતમાં કવિ-તા કરવાને કહો તેમાંજ તે તત્કાળ કરી આપે છે. એટલુંજ નહિ પણ જે રમ, અમ્ભ-દાર, અથવા ન્યાયિકા વર્ણન માગે તે તેમાં લાવી આપે છે. ને સાચે સમસ્યા પૂર્તિ, આ-ધારી, અંતર લાપિકા, ગતાતુગતિકા “કોપાર્થા” યમક—મંદાસાનુપ્રાસ, ઇત્યાદિ તીથે જ-ણાવેલા કાવ્ય અમ્ભારો તેની શીઘ્ર રચેલી કવિતામાં પણ લાવી શકે છે.

અમર્યાપૂર્તિના બે પ્રકાર છે. ત્રિચરણ સમસ્યા, અને એક ચરણ સમસ્યા. ગમે તે એક હંદના અનુસ્તંભાન રહીત ત્રણ ચરણો કલાં હોય, તેમાં એક ચરણ નવું ઉમેરીને આ-વો શ્લોક એવી રીતે પૂરા કરી આપવો કે માનેલી બાળતનું વર્ણન તેમાં આવી જાય તેનું નામ ત્રિચરણ સમસ્યા. તેમજ ગમે તે શ્લોકને એક ચરણ આપવામાં આવ્યું હોય, તેમાં બીજાં ત્રણ ચરણ ઉમેરીને પૃચ્છકનું હમ્મીન વર્ણન જે કવિતામાં આપી આપવું તે એક ચરણ સમસ્યા. આઘાત્મકી એટલે જે કવિતાનો સ્વર્ગમાં ચરણના આરંભનો એકેક અક્ષર વાંચનાં તેમાંથી પૃચ્છકે માનેયું વાક્ય અથવા કોઈ ચતુષ્પદનું આપ્ત નામ વચાવ. અતરદાપિકા એટલે કોઈ બનાવેલા શ્લોકની અંદરથી માનેયું વાક્ય વાંચી સકાય અથ-વા વખોલે સંકોચે ઉચર નીકળી આવે. એવી કવિતા. ગતાતુગતિકા એટલે એકજ શ્લોક આપેને સ્વર્ગે જમણી તથા ગમી નાચુડી બે રીતે વાંચી સકાય અને તેમાંથી

એક અથવા બૃહદ્ બૃહદ્ અર્થો નીકળે. શ્લોકાર્થો એટલે શ્લોક એકજ પણ તેમાં બે , ત્રણ સમાવેશ હોય, અથવા બે આપેલી બૃહદ્ બૃહદ્ વસ્તુનું વર્ણન તેમાં આપવામાં આવેલું હોય, તેવી દ્વિઅર્થી કવિતા. ચમક-પ્રાસાનુપ્રાસ એટલે તેના તેજ અક્ષરો અથવા શબ્દો એકજ કવિતામાં વારંવાર અર્થ ચમત્કૃતિ સાથે વપરાય તે. એ શિક્ષા “મુદી કાસતક” એટલે એક ઘડી અથવા ચોવીસ મિનિટમાં ૧૦૦ નવા શ્લોકો ૨મી આપવા તે.

ખંડિતજીની આ શક્તિ તો ખરેખર અવર્ણનિય અને અદ્ભુત છે. એક મેળાવણીમાં શ્રી. મણિલાલ જેવા લેખક પણ તેમના શ્લોકો લખી શક્યા નહોતા. આના અમત્કાર ૪ સ. ૧૮૮૨, તથા ૧૮૮૪ માં કાઢીઆવાડના રામજી અને ગૃહસ્થોએ રાજકોટ મધે જોયા હતા. અને તે વૃત્તાત સરકારી ‘ગુજરાતશાળાપત્ર’ માં છપાયું હતું.

ખંડિતજી બને આપે અપંગ છતાં જૂદાં જૂદાં કંઠની અને જૂદાં જૂદાં અટપટાં નામની ૫-૧૦-૧૫ કે તેથી પણ વધારે ચોપડીઓ તેમના હાથમાં દરેક ચોપડીનું નામ દેખતે આપીએ, અને પછી તેમાંની ગમે તે ચોપડી માગીએ તો તે તુરત હવાલે કરે છે એટલુંજ નહિ પણ અગાઉ નહિ આપેલી એવી નવી ચોપડી જો તેમાં ભેળવી દેખાતે તો તે પકડી આપે છે.

આ સર્વ પ્રયોગોમાંના કેટલાક જૂદી જૂદી કોમના સેંકડો મનુષ્યો - હિંદુ, પારસી અને યુરોપિયનો વગેરેની સમક્ષ સને ૧૮૮૫ માં મુખ્યની હાઈકોર્ટના જજો ૨૨ વિ. લ્યમ વેડબર્નના પ્રમુખપણા હેઠળ આર્યજ્ઞાન વર્ધક સભા વરદથી કરવામાં આવી તેના મેળાવણીમાં થયા હતા. તેનું મુખ્ય વિવેચન વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ થયું છે. ઉપરાંત ‘અન્યથા નયન’ એટલે કોઈ પણ અસંભવિત વાત કહી હોય, તે સભવાળેવી લાગે, એના આકારમાં ગદ્ય ક્રિયા પદમાં કવિરાજ ગોંઠવી આપે છે. એ શક્તિ પણ અસાધરણ છે.

આવી અદ્ભુત શક્તિના ધીર પુરો હુનિયાના કવિહાસમાં કવચિતજ નેવામાં આવશે. યુરોપ અને અમેરિકા ખંડ વિદ્યા શ્રદ્ધામાં સૌથી આગળ પડતા છે. તેમ છતાં હાં પણ આવાં તર રત નેવામાં આવતાં નથી. આપણા દેશમાં ભાષાવધાની (સામર્થ્ય આઠ કામપર ધ્યાન રાખનારા) કાવિ પ્રાંત તરફ મળી આવે છે. પણ આ મહાત્મા પડિનથી ગૃહાલયની સાથે સરખાવવા જેવા તો કોઈ હોય કિંવા નહિ પણ હોય. અને જેઓ હશે, તેઓ ગણિત, શીષ્ટ કવિતા વગેરે અભ્યાસધાનના અમત્કારો માત્ર કરી શકશે. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ શતાવધાન અને સાથે કાવ્ય, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, તથા અન્યની ભાષાઓ, વગેરે નિવસપરની પૃષ્ઠાઓના જવાબ દેવાની શક્તિવાળા તો વિરલાભ મળશે. હિંદુ હિંતેન્દ્ર હિંતેન્દ્રી ફ્રાંસેટ એકવીસ વર્ષ સુધી યુનિવર્સિટીની જ્યાં કેળવણી સપાદન કરી પછી અધ્યાપના દુર્ગમાં આવી પડ્યો હતો. અને કવિ મિલ્ટન ધરડપણમાં અંધ થયો હતો, પણ આ પડિતથી ગૃહાલય તો બાળપણથીજ અધ્યાપાનુ નાસત હુઝાં ભોગવે છે.

‘આર્યમુખ્યમૈદય’ સભા જે સૌથી મુખ્યમાં આવે છે, તેની સ્થાપના આ ખંડિતજીના હાથે થઈ છે. એ સભામાં તેજો અધવાડીએ કે પખનાડીએ જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર આખ્યાન આપે છે. ઔરંગઝેબ મજબીની સ્થાપના કરવામાં તેમનો હાથ હતો. અને સભા

મંડળી તથા ભૂતેશ્વર લાઇબ્રેરીના તેઓ લાઇફ મેમ્બર છે. આર્યસુધર્મોદય સભા વર્ષથી એકવાર તેમને મોટું માનપત્ર મળ્યું હતું. ને કેટલાક ગૃહસ્થોએ ફડ કરતાં આ-
 * સરે ૧૮ હજાર રૂપિયા બરાબા હતા. પડિતજીનું તેમાંથી કરજ પનાવતાં ઘોડી રકમ રહી
 જેનું હાલ વ્યાજ મળે છે. પણ તે કરનાં જમણાં ખર્ચ તો પોતાને ત્યાં આપના વિદ્યાર્થી-
 ઓને મફત બણાવવા માટે સ્થાપેલી 'વિદ્યાલક્ષ્મી સંસ્કૃત પાઠશાળા' નો થતો હતો.
 સિવાય સંપ્રદાયના સિરસ્તા પ્રમાણે ભગવદ્ સેવા તથા મદિરનો ખર્ચ તે ભૂટે. મતલબ
 કે પડિતજીની પૈમા સંબંધી સ્થિતિ 'વિદ્યા ને લક્ષ્મીને વેર' એ કહેલ પ્રમાણે- ધણીજ
 નખળી છે. તે છતાં એ વિશે તેમને કંઈ પણ લાગતું નથી. એ તેમના ઉચ્ચ સદ્ગુણો અને
 ધર્મ શ્રદ્ધાના પ્રતીક છે. કદત્રી વેળાએ પણ સાચવટ, ટેક, અને અપાયક વૃત્તિ તેઓ ક-
 દી પણ ઊડતા નથી. તેમનો સ્વભાવ સદા ઉદાર, આનંદી, નમ્ર, અને દયાળુ છે. કહેણી
 પ્રમાણે રહેણી રાખનારા તો તેમના જેવા કોઈકજ નર મળી આવશે. મહાત્મા તુક-
 રામ ખાવાએ કહ્યું છે કે—

“બોલે પેસા ચાલે ત્યાર્થી વંદાવિં પાવલે.”

આ મહાપુરુષ વલ્લભ સપ્રદાયના મોટા સ્થંભ ૩૫ છે. એ ધર્મના કેટલાક ગુરુઓનાં
 દુરાચરણથી ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ ટકાઈ જતું સપ્રદાય ધણેજ વગોવાયો, અને સુધારાવાળા-
 નો એ ધર્મ ઉપર મોટો સપાટો ચાલ્યો, તેથી તેના અનુયાયીઓમાંથી પણ ધન્યા જાણી
 શ્રદ્ધા ઝોળી થવા લાગી છે. પણ એની હાલનાં ડુબી જતા સપ્રદાયને તારવાનો પડિતજી
 સતત ઉદ્યોગ કરે છે. આખાનો આખી રાકતું તેઓ નિયંત્રણ કરે છે. ને નામ પાડી
 ગુરુઓનાં ખોટાં આચરણ ઉપાડાં પાડે છે. આથી એ ગુરુ વર્ગ તેમના ઉપર રહેતો સંબ-
 ણાય છે. અને તેમના મદિરમાં સામગ્રી, જેટ વગેરે કંઈ જતું નથી. ધોડાક સમગ્રજો
 આ પડિતજીની કદર પીઝે છે; અને કામચળાણા નીમદ્ દેવકીર્તનનાચાર્ય તો તેમના
 રડા આચાર વિચાર જોડે મગતા છે, તેથી વારંવાર તેમની સાથે રહી ધર્મોપદેશ કરે છે.
 બીનદ્ ભગવદ્ગીતા અને ભાગવતના મહા મૂલ મળેના અર્થ, જે બીજા મહામુનિ પોતાને
 અનુકૂળ રીતે કરતા, તેના ખરા અર્થ આ મહાપુરુષ ભરતનામાં સ્પષ્ટ કહે છે. તેથી શ્રાવ-
 ઠો એ થયો છે કે, નવા જૂનાનીઆઓ ધર્મ હચોક છોડી દેશે, એવી જે પાનિ જાણી
 થઈ હતી તે દૂર થઈ છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલાકને તો લાગ્યું મોટી સદાતાના મુજબ
 ધર્મ વિરૂદ્ધ મત ધરાવનારો આમે મજાનૂત બાપ હેના જોછમે છીએ એ ખર્ષા પ્રતીક
 આ પડિતજીનો છે. પણ તેમની ગાંધી યજ્ઞિની નામદાર ઉદ્દેશ સમાર પનું પાડે છે. તેથી
 આર્થ ધર્મ નવની મહ મોટો નિયમ પડનાં પડેલાં તેમની નમદ અને વિચાર પડે છે.

નવી કાપડ બાતરના દીવાનખાનામાં ગોટી સમા બસીને “ વેદાંત
તાળ બક્ષિસ કર્યો છે.

પંડિતશ્રીનામાં વિશેષ વર્ણુનિય અને વંદન કરવા યોગ્ય ગુણ એ છે કે, વચ્ચે
ને કર્મનિષ્ઠ પુરુષ છે. તેમને સ્નાન-સંધ્યા, નમ-નમ, દેવદેવાર્ચન, ધ્યાન-મનન, વાચન-
ત-ચિંતન, ઇલાદિમાં વખત પૂરો થતો નથી, એમ કહીએ તો તે બિલકુલ ખોટું
એમનાં ચર્મચક્ષુ નથી; પણ પરમેશ્વરે માન્યક્ષુ એવાં તો સરસ આખ્યાં છે કે, તે વડે
વે સંધિનું અવલોકન કરે છે. અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદમાં નિરંતર નિમગ્ન રહે છે.
“ યોગ શ્લેષં વહ્ન્યમ્યહમ્ ” એવું જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં અભિવ્યક્ત આપ્યું છે,
તેના ઉપર, એમનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને કોઈ કંઈ એમને મદદ કરે છે, તો એ વચન વહે
છે. પરમેશ્વર ઉપર તેમની નિષ્ઠા એટલી બધી છે, એ તેમની પૂર્વ પુણ્યાઇનું ફળ છે. એવા
પુરુષોજ આ જમાનાના દેવ પુરુષ સમજવા, અને તેઓજ નિરંતર વંદન કરવા યોગ્ય છે.

શ્રીમન્ મહાત્મા નથુરામ શર્મા.

ભરતશ્મિ તું પરમ ભાગ્યલાળી છે. પ્રાચીન કાળથી તું રત્નમયી ગણાતી આવી છે.
તું ધર્મરત્ની કૃપા પાત્ર છે. હાથમાં એ કે તારી પતીત રિયતિ છે, તોપણ તું રત્ન પ્રગટતી
નથી. એ રત્નો તે ધર્મરક્ષક મહાન પુરુષો છે. એવા પુરુષોજ આ દુનિયાના છવનરૂપ છે.
ધર્મ અને નીતિ એનાજ પુરુષ અસ્તિત્વ ભોગવે છે. મનુષ્યોત્તમ મનુષ્યત્વ પણ એનાજ વડે
છે. દેવી ! એવા પુરુષોની તું માતા છે. ભગવતી ! તને સહસ્ત્રવાર નમસ્કાર હો.

ઉત્પત્તિ, રિયતિ, અને લય એ સંધિ કાર્યનો સામાન્ય નિયમ છે. સર્વ મનુષ્યની પણ
એજ ત્રણ દયા થાય છે. મહત્ત્વ પુરુષો પણ એજ આધીન છે; તથાપિ એ આધીનતામાં
કોઈક ભિન્નતા છે. શરીર પણ પછી જેમ સામાન્ય મનુષ્ય દુનિયાની સ્મૃતિમાંથી ની-
કળી જાય છે, તેમ મહત્ત્વ પુરુષોત્તમ થતુ નથી. મહાપુરુષો પોતાનાં મહાન કાર્યો વડે અ-
જર અમર રહે છે.

જોઈએ. પહેલા પ્રકારના મહાપુરુષોનાં મેળવેલાં સુખો; બુદ્ધિમાનની દ્રષ્ટિએ નાશવંત, પ્રતિષ્ઠા, અને દુઃખથી ભરેલાં છે; અને બીજા પ્રકારના મહાપુરુષોની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ જે મોક્ષ સુખ, તે દુઃખ રહિત, નિસ ને કેવળ સુખરૂપ છે; અને એટલા માટેજ બીજા પ્રકારના મહાપુરુષોજ ખરા મહાપુરુષો છે.

દુનિયાનાં સામાન્ય મનુષ્ય જે મંદપણાથી કાંઈ પરાક્રમ કરી શકતાં નથી, તેના કરતાં પહેલા વર્ગના મહાપુરુષો ધણા ઉત્તમ છે. તથાપિ દૃશ્ય સુખને લાગીને અદૃશ્ય સુખ માટે પ્રયત્ન થવામાં જે બલ્ય બુદ્ધિને દ્રઢ મનોબળની જરૂર છે. તે તેઓમાં નથી હોતું, એમ કહેવામાં કાંઈ બાધ નથી. સાંસારિક મનુષ્યો દૃશ્યનાં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિને માત્ર ઉપર ઉપરથી જુવે છે, ને તે મેળવવા મથે છે; પણ અંત-પરિણામ ને નથી જોતાં; બીજા વર્ગના મહાપુરુષો એ અંતને પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે જુએ છે; ને તેથીજ દૃશ્યમાંથી વિરાગ પામી, તેના લાગ કરી, અનેક કષ્ટ સહન કરી, સર્વદા એકજ રહેણીથી મંડ્યા રહી સસ સુખ શોધવા મથે છે. આથી બીજી અદ્ભૂત પરાક્રમ શું છે? થોડાજ પુરુષો એ પરાક્રમ કરી શકે છે, કાલીદાસ કે માધ યતું સહેલું છે, પણ વસિષ્ઠ કે વાલ્મીકિ યતું અધકે છે. એડીસન કે એકેન્ન યતું સહેલું છે, પણ શુક્રદેવ કે ભરત યતું કઠિણ છે. પરિત્રાણને માટે બુદ્ધ અકવંતિ રાજ્ય છોડી ઘોડે ચડી નાઠો, ને નવા જન્મેલા પુત્રને જોવાની છેલ્લામાં છેલ્લી ધમ્મણ પૂછું કરવા પણ ઉભો ન રહ્યો. તેમજ ભતૂંહરિ તથા ગોપીચંદ્રે મહાન રાજ્ય વૈભવનો લાગ કરી મોક્ષને અર્થે કોપીન પહેરી, આ વાતો આપણને શું કહે છે? એ શું આજી પરાક્રમ છે? ખરી ચરતીરતા વિના શું એ અને એમ છે? નિસ્પૃહસ્ય નૃણં જગત્—નિસ્પૃહીને બહુ જગત તણવત છે; પણ એમ યતું અતિ કઠિણ છે. દ્વૈવ તૈર્વિતઃ સર્ગો યયાં સાન્સ્યે સ્થિતં મનઃ—જેવું મન સમાનપણામાં રહ્યું છે, તેણે અહિંજ જગત છત્યું છે, એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે; પણ મનને સમાનપણામાં લાવવું—વશ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. પર્વતને તોડવો સહેલો છે, પણ આશા પાશને છેલ્લો મુશ્કેલ છે. ભતૂંહરિ કહે છે કે—

મિહાશનં તદપિ નીરસમેકવારં ।

શય્યા ચ મૂઃપરિજનો નિજદેહ માર્ગ ॥

વસ્ત્રંચ જીર્ણશત સ્વપ્નમયી ચ કંથા ।

હા હા તથાપિ વિપયાજ જહાતિ ચેતઃ ॥

અર્થ—આવાને મિહા-મળે છે તે પણ નીરસ ને એકવાર; સ્વપ્નને જાગે નથી જનમાં માત્ર પોતાનો દેહ છે; અને આદવાની ગોઠડી સ્થળે સ્થળે શહેરી છે; વસ્ત્ર અરે! અરે! પુરપતું ચિત્ત વિપયોને તણ શકતું નથી. શ્રી શંકર ભગવાન પણ એવું કહે છે કે—કરતલ મિહા તરતલવાસ સ્તવપિ ન મુચરયાશા આવાનું ને આડ તળે રહેવાનું છે, તથાપિ આશા પાશે ઊડતો નથી. આશાનો પાશ આશાનાં દુઃસ્વેદ છતાં તેને જેણે તોડી નાખ્યો છે, એવા પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વિષયક આશંકા હોય. એમાં શક નથી. એવા પુરુષો દુર્લભ છે. તેમાં એ વળી, જે નિરાશાપાશ

પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, પ્રાપ્તવ્યને પામ્યા છતાં, જગત્પતી કાંઈ પણ દરકાર ન કરતાં, જેમરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જીવન ગાળી અન્યનું કલ્યાણ કરનારા પુરુષો અતિ દુર્લભ છે. મહારાજ શ્રી નચુરામ શર્મા એવા પુરુષોમાંના એક છે; તેથી તેમનું ચરિત્ર પરમ ગ્રાતવ્ય છે.

પ્રાચીન વેદધર્મોદ્ધારક આ મહાપુરુષને જન્મ કાઠીઆવાડમાં લીંબડી સ્વસ્થાનના મોજીદગ ગામમાં સંવત્ ૧૯૧૪ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૪ સંવિવારના રોજ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યમિનીય શાખાના ઔદિય વિપ્ર રાવળ પિતાંબરજીને ઘેર થયો હતો.

મોજીદગ ગામમાં સંવત્ ૧૯૨૪ ની સાલમાં સરકારી ગુજરાતી નિશાળ પ્રથમ સ્થાપન થઇ હતી, તેમાં આ પડિતજી દશ વર્ષની ઉંમરે વિદ્યાભ્યાસ કરવા દાખલ થયા. ત્યાં તેમણે ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો પછી સંવત્ ૧૯૩૦ ની સાલમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા આપી પાસ થયા. નિશાળ અને કોલેજના અભ્યાસમાં તેમણે પોતાના શિક્ષકોની સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. એ બંને સ્થળોમાં તેમણે પોતાના ખાસ અભ્યાસ ઉપરાંત સારા સારા ગ્રંથકારોનાં ગુજરાતી પ્રસ્તાવિક પુસ્તકોનું ઉત્તમ રીતે અધ્યયન કર્યું હતું. તેથી સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોમાં પોતાના સહાધ્યાયીઓમાં બહુ આગળ પડતા હતા. ઇશ્વર પ્રસાદ જુદિની શુરુઆતનાં અંકુરો નચુરામજીમાં આ વેળાથીજ સ્વાભાવિક જોવામાં આવતાં, તે આજે વૃદ્ધિ પામીને પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં સ્પષ્ટ દીસે છે.

રાજકોટ ટ્રેનિંગકોલેજમાં એ વર્ષ અભ્યાસ કરી પાસ થયા પછી સંવત્ ૧૯૩૩ માં પૌરબંદર તાબાના ગામ અડવાણામાં તેમને પહેલ વહેલ મેહેતાજીનું મહત્ત્વ પદ પ્રાપ્ત થયું. એ સ્થળે નિશાળનું કામ ચલાવવા ઉપરાંત જે અવકાશ મળતો તેમાં તેમણે ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ ગ્રંથો દ્વારા આરંભ્યો. ગામડામાં સ્વતંત્ર રીતે પરભાષાનો અભ્યાસ ગ્રંથો દ્વારા કરવામાં જોડલી મેહેનત અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે, તે સર્વ ધીરજથી તેમણે સહન કરી, અને તે રાજ્યકિય તથા ખેડાયેલી ભાષાનું કામપૂરતું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. તેની સાથે અધ્યાત્મિક વિદ્યાના ગ્રંથોનું અવલોકન પણ ચલાવવા ગાંડ્ય, કમ્પીર અને હાદુ વગેરે પ્રસિદ્ધ સંતસાધુઓના ભાષાના ગ્રંથોનું મનન કરવાથી તેમની પ્રીતિ એ વિદ્યાના ધર્માર્થ શોધ તરફ આ વેળાથીજ ગ્રધ.

સંવત્ ૧૯૩૬ ની સાલમાં તેમની બદલી બાટવા તાબાના લીંબુડા ગામમાં થઇ ત્યાં ગયા પછી ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ સિયિસ પાડી અધ્યાત્મ વિદ્યાનું રહસ્ય શોધવા તરફ વિશેષ લક્ષ લગાડ્યું. એ વિદ્યાના ગ્રંથો વાંચવામાં, તેના અનુભવ મેળવવામાં, ને દેશી વિદેશી સંતસાધુ તથા પડિતોનો સત્ત્વમાગમ કરવામાં તેઓ પોતાના અવકાશનો પ્રતિ નિ પૂર્વક વ્યવહરના લાગ્યા. તથા જીવાનું જીવોને એ વિદ્યાનો જોધ પણ આપવા લાગ્યા. સંવત ૧૯૩૮ ની સાલમાં તેમની જાદુગણાદ બદલી થઇ. ત્યાં પોતાના અધ્યાત્મ વિદ્યાના અભ્યાસ ઉપરાંત મરાઠી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એ વર્ષ પછી ત્યાંથી આમરાલમાં કાર્યભારી સાહેબની ઓફીસમાં પ્રથમ પર્સનલ ક્લાર્કની ને પાછળથી સિસ્ટેદારની જગ્યા ઉપર તેઓ નિભાયા. ત્યાં પણ લગભગ એ વર્ષ નોકરી કર્યા પછી ભાવનગરના ભાવાત પંથકી હરિસિદ્ધ રાસિદ્ધજી તેઓ અધ્યાત્મ વિદ્યામાં અનન્ય ગ્રધા રાખે છે, ને એક નિર્ણય લેવાથી છે, તેઓના આગ્રહથી તેમની પાને કાર્યનારી તરીકે સાતેક મહિના કામ કરે છે.

જે પ્રમાણે પંડિતશ્રીનામાં જે અમુક્ય શ્રુતો હતા, તેથી તે કામ કામ વૈનિય થઈ ગયા. ને ક્રમે ક્રમે પદવીમાં પણ તેઓ ચડવા લાગ્યા. પણ વ્યવસાયી પ્રવૃત્તિ રિતિ ઉપર તેમને બાળપણથીજ અરુચિ હતી, ને સંત સમાગમ અતિ પ્રિય હતો, તેથી તેઓ હરિદ્વારને રસ્તે હિમાલય પર્વતમાં આવેલા બદ્રિકાશ્રમની યાત્રાએ પોતાના એક પ્રિય શિષ્યને સાથે લેઈને ગયા. એ રમ્ય અને શાન્ત પ્રદેશમાં લગભગ એક માસ પર્વટણુ કર્યા પછી અયોધ્યાને રસ્તે અવિમુક્તાપુરી (કાશી) ગયા. ત્યાં ગયા બાદ અધ્યાત્મ વિદ્યાનાજ ચિંતનમાં ભૂલિત ગાળવાનો દ્રઢ સંકલ્પ થવાથી પોતાના અધિકારનું રાજીનામું મોકલી દીધું. ત્યાર પછી એ ગૃહન વિદ્યાનાજ ચિંતનમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. સરકૃત અને હિંદી ભાષાના જ્ઞાનમાં વધારો કરવા ઉપરાંત બગાળી ભાષાનું જ્ઞાન પણ ત્યાં રહીને થોડા કાળમાં સંપાદન કર્યું. અને ભગવદ્ગીતા, ધ્વજસૂત્ર, સાંખ્યદર્શન, પાતંજલ્યોગ, હઠયોગ પ્રદિપીકા, આત્મપુરાણ, ઉપદેશસહસ્રી, વિવેક ચૂડામણી, યોગવાસિષ્ઠ અને સાંખ્યકારિકા ઇત્યાદિ ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તેમાં બહુ કુશળતા મેળવી.

ચાર મુખ્ય ધામ તેમ પીળા અનેક તિર્થ સ્થળોની યાત્રા તેમણે કરી છે—ગિરનારના ગૃહન ભાગો, હાડપિકેશની પાસેનું તપોવન, હરદ્વાર, દેવપ્રયાગ, રૂદ્રપ્રયાગ, કર્ણપ્રયાગ, નંદપ્રયાગ, ત્રિશૂલપ્રયાગ, હિમાલય, બદ્રિકાશ્રમ, છુઠાકેદાર, અયોધ્યા, અથુરા, કાશી, પ્રયાગ, ભુવનેશ્વર, વૈતરણી, સાક્ષિગિર્વાણ, જગન્નાથજી, નારાયણસરોવર, કેટેશ્વર, રામેશ્વર, દ્વારિકા, ખેટ, ત્રિપતીબાલાજી, પૂંદરપુર, અને નાસિકનજીક, ઇત્યાદિ તિર્થ સ્થળોમાં તથા કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, દિલ્હી, લખનૌ, અમરેર, જયપુર, અને અમદાવાદ વગેરે ભારતવર્ષના પ્રસિદ્ધ શહેરોમાં પ્રવાસ કરી, ત્યાંના પ્રસિદ્ધ મહાત્માઓને મળી તેમણે ધર્મ ચર્ચાનો લાભ મેળવ્યો છે.

ઉપર પ્રમાણે ધણે સ્થળે ફરી, ધણું શાસ્ત્રો અવલોકી અને યોગાભ્યાસ કરી મેળવેલા અનુભવનો લાભ તેમણે આપણને ગ્રંથો દ્વારા આપ્યો છે; તે ગ્રંથો અને તેમાંના વિષય નીચે પ્રમાણે—

૧. સ્વાભાવિક ધર્મ—મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ છે, એનું બિન બિન ધર્મતા અને ધર્મનું પુરૂષોના મતો ટાકી સિદ્ધ કરેલું છે.
૨. મનુષ્ય મિત્ર—ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચારે પુરૂષાર્થોનું પ્રાપ્તિ આર્થ શાસ્ત્રોને આધારે વર્ણન કરેલું છે.
૩. પરમ પદબોધિની—હઠયોગ તથા રાજયોગની પ્રક્રિયાઓ, વિંડુ બદ્ધાંતરો વિવેક, સાંખ્ય શાસ્ત્રનો સાર, અને બકિત સાધન ઇત્યાદિ બાબતોનો સમાવેશ છે.
૪. યોગકૌસ્તુભ—યોગ સળધી સર્વ વિષયોનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરેલું છે.
૫. સ્વરોહય—સ્વર એટલે પ્રાણુતત્ત્વ સળધી બાબતોનું વર્ણન છે.
૬. યોગપ્રભાકર—ટીકા સહિત મોરુકોપનિષત્ત ને પાતંજલ્ય યોગદર્શન તથા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો છઠ્ઠો અધ્યાય ભાવાર્થ સહિત આપેલો છે.
૭. પાતંજલ્ય યોગદર્શન—ભગવાન પતંજલિ યુનિ કૃત યોગ સંબંધી આ ગ્રંથપદ્ય વિસ્તાર પૂર્વક ગુજરાતી ભાષામાં ટીકા લખી છે.

જોઈ જ્યાણુ વૃત્તિને લીધે તેમનો યત્ન છે. શરૂને પણ તેઓ તેમના અધિકાર પ્રમાણે જાણી જાણીને બોધ કરે છે. વિદેશીનો ધર્મ ને રીતમાત્ર જોઈને, કે સપ્રદાયોમાં ચાલતો જોઈને જોઈને આર્યધર્મ વિષે જેમનાં મન ચક્રચુક્ર થયાં હોય, છતાં સ્વધર્મ પાળવાની જેમના અંતરમાં કાંઈક ધ્રુવ રહી હોય, એવા નિર્ભાગી છતાં સભાગીને માટે આવા મહાત્મા પુરષો પરમ કલ્યાણના દ્વારરૂપ છે.

મહાત્મા શ્રી નથુરામ સર્મા પરમ સુશીલ, સાસ્ત્રિક વૃત્તિના, સાદા, ઉદાર, અને સદાનવી છે, ને યોગીની પેઠે ભગવદ્ભક્તિમા પોતાનું આયુષ્ય નિર્ગમન કરે છે. ધર્મ સંબંધી પ્રયોજ લખતાં કોઈ પણ ધર્મની તેમણે અપરા કરી નથી, પણ દ્રષ્ટાંત સિદ્ધાંતોથી છતર સદ્ધર્મને પુષ્ટિ આપી છે. જેથી તેમની સાક્ષરતા અને મહાનતા પ્રસરતીય ગણાય છે. ગુજરાતી કાવ્ય કમાનું પણ તેમને સાર જ્ઞાન છે.

એ પ્રમાણે મહારાજશ્રી નથુરામ સર્માએ પ્રાચીન વેદ ધર્મની અભિરુદ્ધિ અર્થે આજ સુધીમાં પરમ યત્ન કર્યો છે, અને હજી પણ તેમનો પ્રયત્ન એ ત્રિપથમાં ચાલુ છે. તેથી તેમનો પરમ આભાર માની આપણે બહુ આનંદિન થવાનું છે. ઇતિ શિવમ્.

મુનિશ્રી મોહનલાલજી.

જૈન ધર્મના આ પ્રસિદ્ધ આચાર્યનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુળમાં સંવત ૧૮૮૭ ની સાલમાં આઝાની પાસે આંદપુર કે જે ગામમાં તેમની જગીર હતી, ત્યાં થયો હતો. તેઓ આજ નાગોરના રહીશ છે. તેમના પિતાનું નામ બદારમલજી અને માતાનું નામ સુંદર હતું. મુનિ મોહનલાલજીએ કાલી વગેરે સ્થળે રહીને સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમણે પોતાની ૧૬ વર્ષની ઉંમરમાં સમાર વિષયથી મૂળ થતા પાશ્વનાથજી નામના તીર્થમાં રૂપચંદ્ર નામે એક જાતિના હાથે જાતિપદ ધારણ કર્યું હતું. પરંતુ એ વખતે તુધી પચમહાત્મ જ્ઞાતિધારી સનકિતપણુ ધારણ કર્યું નહોતું મોટી ઉંમર અને સત્સંગ થતાં, તેમજ શાસ્ત્રોત્તુ અધ્યયન અને અવ્યોક્ત કરતાં કરતાં તેમને શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને પછી તેઓ કેવલે મથા ત્યાં સંવત ૧૯૨૭ ની સાલમાં પરિવ્રજ વગેરેનો સાન કરી શુદ્ધ પાંચ મહાનતને ધારનાર રજગુણે પૂજા શ્રીતંત્રનાથ સ્વામીની આગળ સાધુ થયા ત્યાર પછી કલકત્તા, નદીઆ, મોંગિર, લખનૌર, અયોધ્યા, મિરત, દિલ્હી, આગ્રા જયપુર, અજમેર, ઉદેપુર, જોધપુર, મારવાડના ખીંગ બાગો, તેમજ ગુજરાત અને કાશીઆવાડના મોટા સ્થળોના નિહાર કરતાં તેમણે નિદાયગજ, પાવાપુરી, સમેતશિખર, અને અંનરીશ પાર્શ્વનાથજી વગેરેની યાત્રા પણ ચારીને કરી હતી, એ રીતે લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં ફેરવે તેઓ રીતે પોતાના ઉપદેશ રૂપી મૂર્તિ-સ્ત્રોતથી અજાનતાને દૂર કરી સતત ૧૯૪૭ ની સાલનાં મુનષ ૧૫માં દના તેઓ રસ્તે નિહાર કરતાં વગર જોડાએ પગે ચાલતા, કાચા પાણીમાં પગ બીજવતા નહિ, અને પુસ્તક પ્રત્યે જોઈને જાતે જોડાવતા. ૬૦ વર્ષની રક્ષાસ્થામાં પણ મુનિજી આતું કદ વેદીને ખેંચીને વિષાજો શુદ્ધ રીતે પાળતા હતા. તેમના મુનષમાં પધારમથી હજારો શ્રવણ તેમનો

વજરે એકાદ-પરસ્પરી સેવન મનથી, દ્રષ્ટિથી, અથવા શરીરથી કરવું. તદ્દિ ન-
વમી, અને કાયા એ શાસ્ત્રના કેવા આગિક-તથા સખ્દ છે, કે નથી કાંઈ શુદ્ધો અને નરિ
પરિમલ-પન વજરેના લોભ-લાલસા ધ્યાનિતો એમાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મ શુદ્ધ ભા-
વથી અંગિકાર કરવો. માનવદેહ દુલભ છે, તેથી જોડ્યો ધર્મ પળાય, તેટલો અવશ્ય થો-
ળવો. આખા જગત્પતી વિચિત્રતા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જોઈએ છીએ તે સાથી? પોતા
નાં બાંધેલાં શુભાશુભ કર્મ વડે. દાન, શિલ્પ, તપ, અને શુદ્ધ ભાવથી ધર્મ આરાધન. કે
રવું એ મુક્તિ પંથ છે. સંસાર સમુદ્રથી પાર જવાને એ ચાર પુલ છે. જે જોવા મુક્તિ
પામ્યા, તે આ ચારને આરાધિતજ. દાન કરવું એ ઉદારતા શુભ વિના બનતું નથી. જ્ય
મુખી પરિચલ ઉપરથી મમતા ઘટી નથી, ત્યાં મુખી ધર્મ પ્રાપ્તિ થતી નથી. શિળ પાળ
એ વૈરાગ્ય ભાવ વિના બનતું નથી. વૈરાગ્ય ભાવ શાસ્ત્ર શ્રવણની અપેક્ષા રાખે છે. શા-
સ્ત્ર શ્રવણથી હૃદય વસ્તુ જોડવાનો વિચાર આવે છે. હૃદય વસ્તુ જોડવી એજ તપ છે. તપ
પ્રાપ્તિમાવ જરૂર હોય છે. જ્યાં ભાવ છે, ત્યાં ધર્મ છે. અને જ્યાં ધર્મ છે, ત્યાં મુક્તિ છે.
વિકારથી વિરક્ત રહેવું, એ સાફ છે. કામ, ક્રોધ, વગેરે વિકારોને જીતવાની ઇચ્છા કરનાર
મન તથા ઇન્દ્રિયોને અવશ્ય વશ કરવી જોઈએ. પ્રથમ હક વડે ઇન્દ્રિ જીતાવ્યું છે. જે ઇ-
ન્દ્રિ અપરાધી હોય, તેને દંડવી જોઈએ. નિષ્કામપણું સંસાર, બંધનથી મુક્ત કરનારું છે.
વિપય વાસનાને ટાળવી જોઈએ. જ્યાં મુખી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી, ત્યાં મુખી ભવાશિષ-
નો ફેરો ટળતો નથી. ઇત્યાદિ જોષ આ મુનિજીનો ધણો ઉત્તમ છે.

એવું કહેવાય છે કે, તેમના ઉપદેશથી એ વેળાએ હું મુક્તમાં લગભગ ૧૦૦ મા-
ણસોએ આવકના ચોથા વતનાં એટલે જીએ પોતાના પુરુષોને અને પુરુષે પોતાની જીનો
સંગ પુશીથી લાગ કર્યો હતો. એવું સખ્ત વ્રત આ દુનિયામાં રહીને પાળવું, એ અરેખર
સાધુ પદ જોવુંજ છે. વળી લગભગ ૪૦૦૦ મનુષ્યોએ એકજ વખતે બ્રહ્મચર્યના સોગાન લી-
ધા હતા, ૫૦૦૦ માણસોએ જમતાં એકું નહિ જોડવાના સોગાન લીધા હતા. તેમજ એ
વર્વનાં પદ્મપત્ર પર્વમાં ચાર માણસે એક માસના, બે જાણે ૨૧ દિવસના, એક જાણે ૧૫
દિવસના, બે જાણે ૧૪ દિવસના, બે જાણે ૧૫ દિવસના, સો જાણે ૧૨ તથા ૧૦ દિવસ-
ના, અને ૨૫૦ જાણે આઠ દિવસના અપવાસ કર્યા હતા. એ અપવાસોમાં હું પોડેલું
મરમ પાણી રક્ત પીવાય છે. તે સિવાય અન્ન ફળ કાંઈ પણ લેવામાં આવતું નથી. વળી
અપવાસ કરીને અમુક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે. એ રીતે તેમના ઉપદેશની અસર ઘણા
મનુષ્યો ઉપર થઈ હતી.

મુનિ મોહનલાલજી શરીર સમાધિ વગેરે કરવાથી બિચકુલ ફૂપ છે. તે છતાં ઇન્દ્રિ-
યોને જીતવાથી તેમનો કંઠ એવો તો તિવ્ર અને મધુર છે કે, ઉપદેશ આપતી વખતે લગ-
ભગ ૪૦૦૦ માણસો અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ સમજ શકે છે. તેમની કાન્તિ દિવ્ય છે. તેમણે
કોષ સ્વપ્નામાં પણ જાણ્યો નથી. ખીન મનવાળા ધર્મ સંઘથી તેમની સાથે દલીલ કરે
છે, ત્યારે કોઈ પણ મતની લિંદા ન કરતાં સમજાવ દ્રષ્ટિ રાખી ન્યાયને આધારે એવા સ-
રસ ઉત્તર આપે છે કે, સાંભળનાર આનંદ પામ્યા વગર રહે નહિ. તેઓ જાતીન ઉપર માત્ર
એક વજ્ર જોડીને ગુરે છે. પોતાના સંમલમાં એકાદ પુસ્તક, એક કપડું, અને લાકડાનાં બે

ત્રણ પાત્ર, જીવ રક્ષાને અર્થે જૈન ધર્મમાં સુચળા મારક એક ઓષો અને દાહન સુધે છે. પણ તે વસ્તુઓ ઉપર મતતા નથી. ગયુ તો શું, અને પાસે હોય તો શું. પાસે સાતે ઘેર જઈ રાધેવા બોળનનો ટુકડો ટુકડો બિલ્લા આવક પાસેથી લેઈ સર્વે વસ્તુઓ કમ પાત્રમાં લાવીને ખાય છે. ગરમ પાણી હલુ પાડેલુ પીએ છે, અને અપવાસોતુ વારંવાર કરે છે. જે જે દેશમાં તેમણે નિહાર કર્યો છે, ત્યાંના ધણા માણસોને સદેશથી સુમાર્ગે ચડાવ્યા છે. તેમજ કેટલાક રત્નપુત્ર સળગ્યોને ઉપદેશથી દિલ્લા કરતા રોક્યા છે. એ રીતે મુનિ મોહનલાલજી સદ્ધર્મ ઉત્તતિમાં અને જ્ઞાન વધારવામાં પોતાનું જીવન ધારણ કરી રહ્યા છે. તેમના એવા ઉત્તમ પ્રકારના વર્તનને ધન્ય છે !

પૂજ્યપાદ શ્રીમદ્વિજ્ઞાનંદ સૂરિ.

(પંડિત આત્મારામજી.)

જૈન ધર્મના આ મહા આચાર્ય, અને મહાત્મા પુરુષોત્તમ સવત ૧૮૪૩ ના વર્ષમાં પંચમમાં આવેલા લેહુરા નામે ગામમાં થયો હતો. તેમનું સામારિક મૂળ નામ આત્મારામ તથા કિત્તા હતું. અને સસારથી નિરક્ત થયા પછી પણ તેમનું નામ આત્મારામ રાખવામાં આવ્યું હતું. એજ નામે અઘાપિ સુધો લોકો તેમને જાણે છે. વળી મુનિશ્રી આનંદ વિજય નામ પણ તેમને પ્રાપ્ત થયેલું છે. અને સવત ૧૮૪૩ ના શુક્રવાત, મારવાડ અને પંચમ વગેરેના સંભારિત આવકોએ મળીને પાલીતાણામાં તેમનું શ્રીમદ્વિજ્ઞાનંદસૂરિ” એ નામ સ્થાપન કર્યું છે.

પંડિત આત્મારામજીના પિતાનું નામ ગણેશચંદજી અને માતાનું નામ રૂપદેવી હતું. તેઓ ગાંધે કપુર બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા. આ ગણેશચંદજીના પિતાનું નામ દીવાનચંદજી અને માતાનું નામ મહાદેવી હતું. પંચમમાં સિદ્ધ દેશમાં પિંડાદરખાન નામે ગામ છે. તેની પૂર્વ બાજુએ સુમારે બે મેય છેડે કલશ નામે ગામ છે. ત્યાં પૂર્વ કાળમાં કલશ જાતિના સરદારોનો દિનાન બિખારામ નામે કાસ્યપ ગોત્રી, ચંદ્રનાર કપુર બ્રહ્મ ક્ષત્રિય હતો. તેનો પુત્ર રાચિરામ નામે થયો તેના દિનાનચંદજી વડિલ પુત્ર થાય.

ગણેશચંદજીના માતા પિતા તેમને ન્હાના ચૂરીને ચુલ્લી જનાથી તેઓ પોતાના વડિલ બાઈ લખખુમદ્વ તથા બહેન હુમદેવી સાથે પોતાના કાકા સ્થામવાયને ઘેર રહેતા હતા. પરંતુ તેમની કાકીનો સ્વભાવ કડિલ હોવાથી તેઓ રામનગરની પાસે ફાલીયા નામે ગામમાં છતાંમાના જતા રહ્યા. ત્યાં તેમને ચાણેદારી (પોલીસ ઓફીસર) ની પદવી મળી. તેઓ ચરવીર ટોવાથી ધણા સીપાઈઓની સાથે બાઈજી વગેરે નગરોની લડાઈમાં સહભેગ રહેતા હતા. કેટલાક વખત પછી મહારાજ સ્વચ્છતાસિંહજીના રાજ્યમાં હરિકાપત્તન ઉપર એક હજાર ઘોડે સ્વારોને જવાનો હુકમ થયો. તેની માથે ગણેશચંદજીની પણ જાલી થઈ હરિકાપત્તનમાં તેઓ ઘણી મુદત સંધી રહ્યા. ત્યાંના નંદનાય બ્રાહ્મણ અને કેટલાક બ્રાહ્મણોની સાથે ઘણી પ્રિંતિ થઈ હતી, તેથી જ્યારે રસાતાની જાતી થઈ, ત્યારે તેઓ

મેઝરી બેડી દેહને લાજ રહ્યા. એ નદલાલ આઠાણુ ધણો શરવીર અને ધાડપાડુ હતો. તેની સંમતથી ગણેશચંદણ પણ ધાડાં પાડવા લાગ્યા. અને કેટલાક લૂટારે ધોડેરવારોની સાથે મળી જઈને લૂટો ચલાવવા લાગ્યા. એજ અરસામાં લેહરા ગામમાં તેમની સ્ત્રી રૂપ-દેવીએ એક પુત્ર રતને જન્મ આપ્યો હતો. તેજ આ મહાત્મા પુરુષ પંડિત આત્મારામજી છે. લેહરા ગામ અતરસિંધ નામે સોઢી (શીખ લોકોના ગુરુ) ના તાળામાં હતું. તેની સાથે ગણેશચંદણને સારી પ્રીતિ હતી. એ શોઢીએ ગિરના આ ન્હાના બાળક (આત્મારામજી) ની શરીરમાં કાંઈ લક્ષણ જોઈને કહ્યું કે, — “આ બાળક ધણું કરીને રાજા થશે. અંગર તેમ નહિ તો સાધુ અવસ્થા થશે.” એમ કહીને તેણે ગણેશચંદણને કહ્યું કે, આ બાળક આખરે તમારી પાસે તો રહેવાનો નથીજ તો તે મને આપી દો. પરંતુ એ માગણી તેમણે રિત-કારી નહિ. પછી એણે બન્યું કે, એક પ્રસંગે ગણેશચંદણ દરતા દરતા પોતાના પુત્રને લેઈને નંદપુર ખોવાલ કે જ્યાં અતરસિંધ સોઢીનું ઘર હતું, ત્યાં ગયા. અતરસિંધે તેમને પોતાને ઘેર એક સિંપાઇ તરીકેની નોકરી આપી. એક વખતે ગણેશચંદણએ અતરસિંધના ખીડમાં આઠાણુની માથેને દયાની ખાતર ચરવા દીધી. એ જ્ઞાને અતરસિંધે પૂર્વની વાત યાદ લાવીને ગણેશચંદણના પંગમાં એકદમ બેડીઓ પહેરાવી દીધી. અને કહ્યું કે, જ્યારે તમારો પુત્ર મારે સ્વાધીન કરશે ત્યારે છોડીશ. પરંતુ ગણેશચંદણ ધણા બળવાન હતા, તેથી લાંબ જોઈને બેડીઓ તોડી નાખી પોતાના કબિલા સાથે જનામાંનાં નાસી ગયા, અને રૂડીવાળા ગામમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં તેમને એક બીજા પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. જે હાલ શુરશ્રુખસિંગને નામે હયાત છે. ત્યાં ચારેક વર્ષ રહી પ્રાણ તેઓ લેહેરા ગામમાં ગયા. ત્યાં કેટલીક મુદત સુધી ખેતીવાંડી કર્યા. પછી પાછા પોતાના પૂર્વના ધાડવી ગિરોની સંગે મળીને ધાડ પાડવા લાગ્યા. પરંતુ અને તેમના એ પાપી કામનું ફળ તેમને મળ્યું. તે એ કે તેઓ પકડાયા અને ૧૦ વર્ષની કેદ મળી. આશ્રાના કિલામાં જ્યારે ઇંગ્રેજની સાથે લડાઈ થઈ, ત્યારે અરસા પરસની લડાઈમાં ગણેશચંદણને ગોળી લાગવાથી તેઓ સ્વ-ધામે ગયા હતા.

જ્યારે ગણેશચંદણને કેદ કરીને આશ્રાના કિલામાં લેઈ જવામાં આવ્યાં, ત્યારે તેમણે પોતાના આ વડિલ પુત્ર આત્મારામજીને જીરાવાળા જોધામજી ઓસવાળને સોંપી ગયા હતા. અને કહ્યું હતું કે, આ છોકરાને સાંસારિક વિદ્યા શીખવજો. જ્યાં તે મારા જેવી દશા ન પામતાં પોતાની આજીવિકા વ્યાપારાદિથી ચલાવે અને સુખી રહે. ખરે, જોધામજી આત્મારામને પોતાના પુત્રવત ગણી તેમને સાંસારિક વિદ્યા (આંક-નામુ આદિ) શીખવી પાવરધા કર્યા. એ વેળાએ આખા પંજાબ દેશમાં ગ્રાયઃ સર્વ લોક કુદકપથ માનતા હતા. અને દુદક સાધુઓનું નિષ્કંટક એક જ મનોરાજ આવી રહ્યું હતું. આત્મારામજી પણ જોધામજીની સાથે દુદક સાધુઓ પાસે જવા લાગ્યા. ત્યાં એ મત માનવા લાગ્યા, અને સામાયિકાદિ પણ કરવા લાગ્યા. સંવત ૧૮૦૯ માં ગંગારામ અને જીવણમજી નામે એ દુદક સાધુઓએ જીરા ગામમાં આવીને ચોમાસું કર્યું. તેમણે આત્મારામજીને સંસાર અસારતાનો ઉપદેશ કર્યો. તેની અસર તેમના મન ઉપર સચ્ચેટ થઈ ગઈ, અને તેમણે સંસારથી વિરક્ત થવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ વાતની ખબર તેમની માતા રૂપેવી

કે જે લેહરા ગામમાં રહેતા હતા, તેમને થનાથી તેમણે પુત્ર પાસે આવી ફરી સાધુ થનાની ના પાડી. પરંતુ આત્મારામજી તો એકના જે નબલ થય તાને શાન્ત પાડી કહ્યું કે,—“ માણ ! આપ મને પુણીથી રજા આપો, રહી જાવો. ખરોખર પાર ઉતરે ” તેના ઉત્તરમાં શાણી માતાએ ગદ્ ગદ્ કંઈ “ પુત્ર ! તમારા ધર્મપિતા જોધામજીની એ વિધે આરા લ્યો અને તેઓ જમ કરો ” પછી આત્મારામજીએ પોતાના પાગકપિતા સમાન જોધામજીની આરા તેમણે કહ્યું કે,—“ તું મારો ધર્મપુત્ર છે મેં તને જાળવણીથી પાલ્યો છે, તથા બચાવ્યો છે માટે હું મારી પુણીને ત્રીજી હિસ્સા તારા નામથી સરકારમાં લખાવી આપુ છું, અને તારો વિવાહ પણ હું પોતે કરાવી આપીશ. માટે તારે સસારથી વિરક્ત થવાની જરૂર નથી ” એ પ્રમાણે કહીને તેમણે યથમ તો ના પાડી પણ આત્મારામજીની શ્રદ્ધા અને ધર્મો આગ્રહ જોઈને આખરે તેમણે આરા આપી પછી સવત ૧૮૧૦ તા માગસર શુદ્ધ ૫ ના દિવસે માલેરકોટલામાં મોટા મહોત્સવ સંજિત આત્મારામજીએ જીવણરામ શરના હાથે દુહક મતની દિક્ષા લીધી એ વેળાએ તેમને દિક્ષા તથા દેવીદાસ નામથી બેલાવનામાં આવતા હતા. તો સાસારિક નામ બદલીને આત્મારામજી નામ ધારણ કર્યું.

આત્મારામજીની જુદી ધર્મીજી તીન અને નિર્મળ હતી તેમના ગુરુ બહુ બહેલા ન હોતા તેથી તેમણે કાશીરામ નામે એક દુહક આવડની પાસે ઉત્તરવંશના પંડિત કેટલાક પાઠ શિખી લીધા અને દિક્ષા નીધા પછી પદર દિવસમાં તેઓ આખ્યાન કરના લોકમાં પછી તેઓ ગુરુની સાથે સાથી નીકળીને સરસરાણીયા ગામમાં ગયા, અને સવત ૧૮૧૧ નું ચોમાસુ લાગ કર્યું ત્યાં માલેરકોટલામાં રહીય ખરાયતીમજી અમવાલ વાણિયો દિક્ષા લેઈને આત્મારામજીનો ગુરુભાષ થયો તે હાલ કારિઆવાડ પ્રાંતમાં વિચરે છે એ વખતે સવેગીપણીની દિક્ષામાં આંતરિજીય ધારણ કર્યું કે. આત્મારામજીએ રાણીનામી ગદીને શ્રદ્ધ પોસાલીય તપગચ્છના રૂપરૂપિજી પાસે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વાચ્યું સાથી તેઓ યમુના નદીનાંસ રૂઝમજ સાધુની પાસે શાસ્ત્ર બહુવાંચ્યા, અને તેમની પાસેથી એક ઉપનામ શાસ્ત્ર શિખ્યા સાથી દિક્ષા થઈને સરગથલ ગામ ગયા. ત્યાં સવત ૧૮૧૨ નું ચોમાસુ કર્યું સાથી ગુરુ જીવણરામજી અને ગુરુજી ખરાયતીમજીની સાથે તેઓ જમ્યું. ત્યાં આખીચદ-શ્રુતકેવળી નામે દુહક પાસેથી આત્મારામજીએ આચારાંગ સૂત્ર બહુ પાઠ થઈ કર્યું લાના દુહક બેઠાએ આત્મારામજીને કહ્યું કે, તમે બાકરજી બહુશો નહિ, અને બહુશો તો તમારી જુદી બગડી જશે આવી અધમ શિક્ષા આપનારા એવા તે મૂર્ખ સિરોમણિ મળ્યા કે જમણે વિવા કદપરજનો અકુર કાપી નાખ્યો વિવા હાસલ કરણરૂપ અમૃત મેઘ વર્ષણ સમાન જે અનરથા હતી, તેમાં અગારાની વધી થઈ કારણ કે એ વેળાએ આત્મારામજી દરોજ ૩૦૦ મ્લોક કથા કરી શકે, તેવી તેમનામ સંજિત હતી પરંતુ એ ઉત્તમ ચોમ ઉપર કલા મુજબ મૂર્ખ માણસોની સગતથી નિબંધ ગયો.

આત્મારામજી જ્યપુરથી અજમેરમાં ગયા ત્યાં લક્ષ્મણજી, દેવકરજી, અને અન્ય જીવણ વોરે દુહક માધુજી પાસે દેવાનું શાસ્ત્ર બણ્યા ત્યાંથી પાલ ફરી અખીચદ જમ્યું બહુવા સાર સવત ૧૮૧૩ નું ચોમાસુ જ્યપુરમાં રહીને કર્યું ત્યાર પછી તેઓ જમ્યું.

ગયા. સાં હસરાજ નામે આવક પાસેથી અનુચોગદ્ધર શાસ્ત્ર બળ્યા. પછી ત્યાંથી જયપુર જઇને વૈદ્યનાથ પટવા ઓસવાળ પાસેથી વિદ્યાપત્ન કરી. એ વૈદ્યનાથ વ્યાકરણ જાણતું એ શ્રેષ્ઠ માનતો, તથા બાળકાર અને ટીકાકારનાં કથનને લાડુજી પ્રમાણિક અને સ્વસ્ત્ર ગણતો હતો, તેણે આત્મારામજીને કહ્યું કે, તમે વ્યાકરણાદિ, ભણીને પછી, શાસ્ત્રોપદેશ બાળ્ય ટીકા વગેરે બણો તો તમારી બુદ્ધિ સફળ થાય, પરંતુ કેટલાક દુઢક આવકાના બમાબાથી આત્મારામજીને વૈદ્યનાથના વચનામૃતની રચિ થઇ નહિ. પછી આત્મારામજી આંધી નીકળીને, પાલી વગેરે શહેરોમાં થઇ નાગોરમાં ગયા. સાં છવણુરામજીની સાથે સંવત ૧૮૧૪ નું ચોમાસુ કર્યું. ત્યાં દુઢકાના શ્રીપૂજ્ય કચોરીમણીની પાસેથી તથા નંદરામ, દ્વકારચંદ વગેરે સાધુઓની પાસેથી સ્વયગડાંગ, પ્રદમવ્યાકરણ, પત્રવણાજી, અને છવાભિગમ, વગેરે શાસ્ત્રોતો અભ્યાસ તેમણે કર્યો. તે વખતે રૂડીરચંદજીની પાસે હર્ષચંદ નામે એક શિષ્ય સિદ્ધહૈમકૌમુદી-ચંદ્રપ્રભા નામે જૈન વ્યાકરણ બણતો હતો, તેથી દ્વકારચંદજીએ તેમને કહ્યું કે, તમારી બુદ્ધિ ધણી સ્વચ્છ છે, માટે તમે મારી પાસેથી ચંદ્રપ્રભા બણો. તમને તે જલદી આવડશે. પરંતુ આત્મારામજીને પૂર્વોક્ત કર્મ રોગથી આ વચનામૃત પણ રચ્યુ નહિ.

ચોમાસુ વિલા બાદ આત્મારામજી નાગોરથી વિહાર કરી મેડતા, અજમેર, કિસનગઢ, અને સરવાડ, વગેરે મુખ્ય શહેરોમાં થોડો થોડો વખત રહી ઉત્તરાધ્યયન, દશવૈકલિક, સ્વયગડાંગ, અનુયોગ દાર, નંદી, દુઢકોનું કલ્પિત આવરચક, અને બૃહત્કલ્પ, વગેરે શાસ્ત્રો દંઢાઇ કર્યાં. તેમણે સુમારે ૧૦ હજાર શ્લોક દંઢાઇ કર્યાં હતા. સંવત ૧૮૧૫ નું ચોમાસુ તેમણે જયપુરમાં રહીને કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ લક્ષ્મીરામ નામે એક સાધુની સાથે માધોપુર અને રણથંભોર થઇ બુદ્ધીકોટે ગયા. સાં દુઢક સાધુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મગનજી સ્વામીને મળવાની તેમને ઇચ્છા હતી. પણ તેઓ એ વખતે ભાનપુરમાં હતા. તેથી ત્યાં જઇને તેમને મળ્યા. પછી બને જણ વચ્ચે કેટલીક ચર્ચા વાર્તા થઇ, તેથી અન્યોન્ય ધણો આનંદ થયો. ભાનપુરથી આત્મારામજી સીતામ અને ઉગવરા થઇને સલાનામાં યુરને મળી. રતલજી મળ્યા. ત્યાં દુઢક મતનો ચોળા સર્વમજ્જ કોઠારી હતો, તે કહેતો કે, જૈન મતનાં ૧૨ શાસ્ત્ર સાચાં છે, અને બાકીનાં બધાં યતિઓએ કલ્પનાથી રચ્યાં છે. તેની સાથે આત્મારામજીએ ચર્ચા કરીને તેને નિરાકર કર્યો. પછી ત્યાંથી નીકળીને ખોંચરાહ, વંદાવર, વડનગર, ઉદોર, અને ધારાનગરીમાં થઇને પાછા રતલામ આવી. સંવત ૧૮૧૬ નું ચોમાસુ રતલામ કર્યું. મગન સ્વામીજીએ પણ ત્યાં આવીને ચોમાસુ કર્યું. આત્મારામજીને તેમની પાસેથી વિદ્યા બંણવાની જે ઉત્કા હતી, તે અનાયાસે-ઇશ્વર કૃપાથી પાર પડી. આત્મારામજીએ તેમની પાસેથી દુઢક મતની જેટલી યુજી હતી, અર્થાત્ ૩૨ શાસ્ત્ર દુઢક મતવાળા માને છે, તે સર્વ બણી લીધાં, અને કેટલાક કઠાઇ પણ કરી લીધાં. હવે આત્મારામજીના મનમાં એવી આશંકા થવા લાગી કે, મેં દુઢક મતનાં સર્વ શાસ્ત્રો જોયાં તથા તે મતના સર્વ પડિતોને હું મળ્યો, તે બધાઓનું કહેવું એક બીજાની વિરુદ્ધ છે. અમુક બાળ્યતમાં કોઇ એક પ્રકારનો અર્થ કરે છે, તો વળી બીજે બીજી પ્રકારનો અર્થ કરે છે. અને જ્યારે કોઇ અર્થ ઠીક નથી પડતો ત્યારે ચાર કે પાંચ જણની સલાહ પ્રમાણે મન ધડીત અર્થ કરે છે. જેને પંચાયતી અર્થ કહે છે. પંચાળ દેશમાં પ્રાચ: પંચાયતી અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે હવે મારે કોતો

મત સાચો માનવો, અને કોનો ખોટો માનવો ? વળી કેટલાક લોક ૪૫ આગમમાં
કેટલાક ૩૨, કેટલાક ૩૧, અને કેટલાક ૧૧ શાસ્ત્ર માને છે. તે એમાં સાચો કયો
જુદો કોણ ? મારે કેટલાં શાસ્ત્ર સાચા માનવાં ? કારણ કે જુદીકોટવાળા
મોઢેથી પોતાના મનમાન્યા કરે છે, તેમ મારવાડી સાધુ બાપામાં જે ટપાઈ
તેમાં પણ પોતાના મતની સાથે જે મળતો આવે, તે માને છે, અને ખીજો છોડી દે છે.
અથવા તે પાઠ ઉપર હડતાલ લગાડી પોતાની કલ્પનાનો અર્થ લખી દે છે. વળી તે
ગમ્મ ખરતર ગમ્મવાળા કહે છે કે, હુંક લોક શાસ્ત્રનો અર્થ યથાર્થ રીતે જાણતા નથી.
હત્યાદિ અનેક પ્રકારે તેમના મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયા. પછી તેમણે એવો નિશ્ચય
કર્ષ્યો કે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત બાકરણ બધા પછી શાસ્ત્રનો જે યથાર્થ અર્થ થતો હશે, તે હું
માનીશ. આ વખતે તેમને વૈદનાયનું તથા કૃતીરચદળનું કહેવું સત્ય જણાયું. તેમણે ધણા
દેશોમાં ફરવાથી ધણા જૈન મંદિરો તથા મોટા પુસ્તકોના બહાર તેમના જ્ઞેવામાં તથા સર્વ
જનવામાં આવેલા, તેથી એજ વખતે તેમને જૈન મંત્ર ઉપર શ્રદ્ધા ચોટી હતી. તેમ દુઠક
મતના કેટલાક અનિષ્ઠ મત મતાન્તરે જોઈને તેના ઉપર તેમની અનાસ્થા થઈ ગઈ
હતી. તેથી તેમણે જીજ્ઞાસામાં આવી અહિં પંડિત સાધુઓથી ધણીક વાતોનો નિર્ણય
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી જૈનોનાં પ્રમિદ્ધ તીર્થ શત્રુજય તથા ગિરનાર વગેરેની ધણી-
જ ખ્યાતિ તેમના સર્વજનવામાં આવેલી, તેથી એ તીર્થો કરવાનો પણ તેમને ધણો અભિ-
લાષ થયો હતો. તેથી તેમણે તત્કાળ જીજ્ઞાસામાં આવવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ જી-
પણુરામજીએ જીજ્ઞાસામાં આવવા માટે કેટલીક પ્રકારની દેહેશત ખતાવી ના પાડવાથી તેઓ
ચોમાસા બાદ ઝાવરા, મદસોર, નિમચ અને જવદ થઈ ચિતોડ ગયા. ત્યાંના જીજ્ઞાસુ
મા પ્રવેશ કરી ધણીક ખંડેરો, જૈન મંદિરો, કૃતેજના મેહેલ, કીર્તિ સ્થળ, જળાના કુડ, કી-
ર્તિધર સુકોશલ મુનિની તપ કરવાની ગુરા, પક્ષની રાણીની સુરમ, અને સૂર્ય કુડ, ઇલાદિ
ધણી પ્રાચીન સ્થાનો જોઈને સંસારની અનિત્યતા તથા તુચ્છતા ઇદ્રજાળની પેઠે ક્ષણ માત્ર
નો તમાસો યાદ આવ્યો. ચિતોડથી ઉદેપુર, નાયદારા, કાંકરાલી, ગમાપુર, બીવાડ, સ-
રવાડ, જયપુર, ભરતપુર, મયુરા, અને જન્દાવન થઈને કોશીને માર્ગે દિલ્હી ગયા. ત્યાં ચો-
માસુ કરવાની આભાસમજની ઇચ્છા હતી, પરંતુ જીવણુ રામજીના કહેવાથી સંવત ૧૯૧૭
નું ચોમાસુ તેમણે સરગથળ નામે ગામમાં કર્યું. ચોમાસા બાદ ત્યાંથી નીકળી ફરીને દિ-
લ્હી ગયા. દિલ્હીથી જમનાપાર, ખટ્ટા, લુહારા, ખીનાલી, ખડોત, અને સુનપતની આસપા-
સનાં ગામોમાં ફરીને સંવત ૧૯૧૮ નું ચોમાસુ દિલ્હીમાં જઈને કર્યું. ત્યાંથી ચોમાસા બાદ

(૧) જૈન પ્રતિમા નહિ માનવા વાળા લોકામતી સંવત ૧૫૩૪ માં અને દુઠકમતી (ચાનક-
વારી) સંવત ૧૭૦૬ માં થયા છે તેઓ પ્રતિમાનો નિષેધ કરે છે, અને પૂજા કરવાવાળાને દિસા
પ્રમિ કહે છે. તપનચ, ખરતર ગમ્મ, વગેરેના સાધુઓ દાથમા સુખવર્જિકા (મુદપતી) રાખે છે.
દુદિયા સાધુ આખો દહાડો અને આખી રાત્રિ ચો બાધીને ફરે છે. તપનચાદિના સાધુ ડાડો તથા
ખજેલાળથી રાખે છે, દુદિયા રાખતા નથી તપનચાદિના સાધુ પેસાળ પરગતા નથી. એટલે જ
નહિ પણ પેસાળવાળો દાથ ધોયાવિના સાચો અટકતા નથી અને દુદિયાઓ વચર ખટકે પેસાળ
ના પાપરે છે દિસાએ જીવ દાથ પેસાળથી ધુવે છે। મુદપતિ પેસાળથી ધુવે છે। અને વરસાદ
દાથ છે, ત્યારે કેટલાક જમ પાન પણ કરી લે છે। ઇલાદિ

જીવિત, અને પાતીપત થઇને કરનાલ ગયા. ત્યાં પંચમી દુંદીઆના પૂજ્ય અમરસિંહના રામપદ્મ વગેરેનો મેળાપ થયો. તેઓ આત્મારામજીનું પાંડિત્ય જોઇને ઘણું ખુશી થયા. રામપદ્મ અને તેમના ચેલા વિક્રમચંદની ઇચ્છાથી આત્મારામજીએ તેમને શ્રી અનુષ્ઠાન, આચારંગ, નદિસૂત્ર, અને જીવાભિગમદિ શાસ્ત્ર બણાવ્યાં. કરનાલથી અપ્પાલા, ખરડ, રોપડ, અને માછીવાડામાં ગયા. રોપડમાં સદાનંદજી નામે એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે તેમણે સારસ્વત બણવાનું શરૂ કર્યું. તે થોડી સુદતમાં પોતાની અપૂર્વ બુદ્ધિ વડે તે ગ્રંથના મૂલિંગ સુધી અભ્યાસ કરી લીધો. પછી ત્યાંથી તેઓ માલરકોટલામાં જઇને પોતાના ગુરુ જીવજીરામજીને મળ્યા. ત્યાંથી જીવજીરામજી રાણીયા ગામમાં જઈ ચોમાસુ રહ્યા. અને આત્મારામજી સુનામમાં ગયા. ત્યાં એક માણસ તેમનો ચેચો થયો. સુનામથી સમાજના, પત્યાવા, નાભા, માલેરકોટલા, રાયકોટ, અને જીરામાં યુધ્ધને પોતાના અગ્રવ રહેઠાણ જીરા ગામમાં તેઓ ગયા. સંવત ૧૯૧૯ નું ચોમાસુ તેમણે જીરામાં કર્યું. બપોરે તેઓ દિલ્હીથી પંજાબમાં ગયા, ત્યારે ત્યાંના શ્રાવકોમાં તેમનો યશ ધજોળ વધ્યો હતો. તેથી અમરસિંહના શ્રાવકો તો બહુ ખુશી થયા, પરંતુ રામરત્ન વગેરે દુઢક શ્રાવકોને શોક થયો.

જીરામાં ચોમાસુ કરીને આત્મારામજી દુઢિઆ સાધુઓમાં વૃદ્ધ પંડિત રત્નચંદજી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાથી આગ્રામાં ગયા. તેમને રત્નચંદજીએ ઘણીજ ખુશીથી રચનાંગ, સમવાયાંગ, ભગવતી, પન્નાથા, ગૃહતકલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ, દશાશ્વતરકથ, સમ્રાટજી, ક્ષેત્રસમાસ, સિદ્ધપચાસિકા, સિદ્ધપાહુક, નિગોદ છત્રીસી, પુગ્ધલજત્રીસી, લોકનાડીદ્વાત્રિસિકા, મૂર્ત્યર્ચન, અને ચાર ભતનાં નયચક્ર, ઇત્યાદિ અનેક શાસ્ત્ર બણાવ્યાં. જેમાંનાં કેટલાંક પ્રથમ આત્મારામજી બણેલા હતા, તે પણ અર્થ નિશ્ચય કરવા માટે પુરીને ભણ્યા. વળી તેમને થોડુક વ્યાકરણ આવજાથી વિભક્તિ માત્રુમ પડવા લાગી હતી. અને વિભક્તિ દ્વારાએ તેમને જે અર્થ માલુમ પડતા તે દુઢકોના ધરાવેલા અર્થની સાથે મળતા ન હોતા. તેથી તેમણે વિચાર્યું કે જે મહા વૈયાકરણી તાર્કિક સિદ્ધાંતજી પૂર્વાચાર્ય ધધ ગયા છે, તેઓના કરેલ અર્થ ભાખ્ય ચૂલ્લિનિર્ધુક્ત ટીકા આદિ દ્વારા જે છે, તેજ સત્ય છે. તોપણ પરીક્ષા કરવા એકાં તો પુરી કરવી જોઈએ. રત્નચંદજીના ધરાવેલ અર્થ પ્રાયઃ અન્ય દુઢકોથી રિપરીત અને ટીકાદિની સાથે મળતા તેમને માત્રુમ પડ્યા. તેથી વધારે હર્ષથી તેમની પાસે બણવા લાગ્યા. કેટલુક અપૂર્વ જ્ઞાન પણ રત્નચંદજીની પાસેથી તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું. સંવત ૧૯૨૦ નું ચોમાસુ તેમણે આગ્રામાંજ કર્યું. રત્નચંદજીની પાસે ઘણી સુદત સુધી આત્મારામજીને રહેવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ જીવજીરામજીના બોલાવ્યાથી ચોમાસુ મિત્તા બાદ તેમની પાસે જવા તૈયાર થયા. તે વખતે રત્નચંદજીએ તેમને કહ્યું કે, “મારી તમને ઇચ્છી શીખામણુ એ છે કે, જન પ્રતિગાની કદિ નિંદા કરવી નહિ, પેલાજવાના હાથ પુલ્કને લગાડવા નહિ અને દાડો પોતાની પાસે રાખવો નહિ.” એ ત્રણ વાતો આત્મારામજીએ સ્વિકારી. વળી આત્મારામજીના પુત્રાથી રત્નચંદજીએ કહ્યું કે, કાનમાં દોરો પરીની મોંઘા ઉપર મુદપતી રાખવી, એ સામ્રાધાર નથી. કેમકે ત્યાં દુઢક લોક ગુરુ વખતે છે. તેમના વડિલોએ પોતાની મેળે મન કલિપન વેળે ધારણ કરી સાધુપણું મેળવેલું છે. પરંતુ કોઈએ ગુરુ પારખુ કર્યો નથી. આ ત્યાં વાત સાંભળીને આત્મારામજીના મનમાં

ખાત્રી યજ્ઞ કે દુદક મત કેવળ કલ્પિત છે. તોપણ વધારે ખાત્રી કરવા સારું નથી. રીતે પણાંક સાત્ર તપામી જોયાં તે છતાં પણ તેમને દુદક મતનું પોક્કળ આપરે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, હું મારી પોતાની શક્તિ વડે બન્ધ લોકોની વાત પ્રકટ કરીશ તે જેમને દયશે, તે ગ્રહણ કરશે. એવો વિચાર કરી આજેથી દિલ્લી ગયા. સાં તેમને વિશ્વચંદ્રણ વગેરે સાધુ મળ્યા. તેમણે આત્મારામજીની સાત્ર બધાં સાર કર્યા. અને સાથેજ સાંથી વિહાર કરી માતેરકોટલામાં ગયા. આત્મારામજીએ વિશ્વચંદ્રણને કહ્યું કે, તમે પેચાળવાળો હાથ વગર ધોષે હવે પુસ્તક લગાડો નહિ. એ વાત પ્રથમ તો તેમને શયિ નહિ તોપણ આત્મારામજીનું મહા શા જોઈને તેમનાજ અનુયાયી યજ્ઞને રહેવાનો તેમણે દરાવ કર્યો. પછી માતેરકોટલાથી તે સર્વ રાયકોટ યજ્ઞને જગરાવા ગયા, સાં રત્નચંદ્રણના સ્વધામ ગયાના સમાચાર જાણ આત્મારામજીને શોક થયો. પણ તે શોક પોતાના જ્ઞાનબળથી સમાવીને સાંથી લુધિઆ ગયા. સાં શ્રાવક મેઠમણ તથા ગોપીમણ વગેરેને અજીવપંથની યજ્ઞ ઊગાવી પોતા મતમાં લીધા. સાંથી કોટલામાં જઈને સવત ૧૯૨૧નું ચોમાસુ કર્યું ત્યાં આત્મારામજી ચંદ્રિકાકોટ કાલ્ય અવકારાદિ તથા ઘોડાક તઈનો પણ અભ્યાસ કર્યો. ચોમાસા બ તેઓ લુધીઆને યજ્ઞને દેખી નામે ગામા ગયા. ત્યાં એક યતિનાં પુસ્તકો પૈકી શિલાંકાચાર્ય વિરલિખ શ્રી આચારાંગ સુત તેમને હાથ આવ્યું. તેથી તેમને ધજો નંદ થયો, ત્યાંથી રાણીયા, રોડી, અને સરસા વગેરે ગામોમાં વિચરી સવત ૧૯૨૨ ચોમાસુ તેમણે સરસામાં કર્યું. ત્યાં કિરોરચંદ્ર યતિની પાસેથી શ્રી આત્મારામજી પણ જોળિયા થયો બધા. તેમજ વડગમ્હના રામસુખ યતિની પાસેથી તથા ખરતર રાજા યતિ મોતીચંદની પાસેથી સાધુ શ્રાવકનું પડિક્રમણું તથા તેના વિધિનાં પાનાં લાવી જોયાં, તો દુદક પડિક્રમણું અને તેના વિધિ તેમને અસત્ય લાખ્યો. અન્ય પણ કેટલાંક રતકો છાત્રીને જોયાં. તથા આચારાંગ સુત યતિની પણ રસધ્યાય કરી. તેથી તેમને નિશ્ચય થયો કે, દુદકમત અગત્ય જનમત નથી. પરંતુ જનમતના નામથી જનમતને કલકરૂપ એક નો પય મન ધરિત હુંકા લવજીના કહેલા રોકામતમાંથી ધર્મનામ લીધા. ૧૭૩૩

શ્રી આત્મારામજી હુધીઆનેથી જાલંધર ગયા. હાં અજીવપંથી સમરતન વસંતરાય તેમને અજીવપથ સંબંધી વાદવિવાદ થયો. તેમાં પાદરી તથા બ્રાહ્મણ પંડિતને અપ્પેક્ષા રહ્યા હતા. અને રજ શેહેરાના શ્રાવક એકઠા થયા હતા. આખરે શ્રી આત્મારામજીનો તેમાં જથ્થો થયો હતો. જાલંધરથી તેઓ અમૃતસર ગયા. હાં અમરસિંધને તેમને મેળાપ થયો. તેમની સાથે કેટલીક ચર્ચા થઈ, પણ શ્રી આત્મારામજીનું કહેવું તેમણે સ્વિકાર્યું નહિ. અમૃતસરથી પાછા જાલંધરમાં થઈને સંવત ૧૯૨૩ નું ચોમાસુ કુશીઆરપુરમાં જઈ કયું ત્યાંથી ચોમાસા બાદ વિહાર કરીને દિલ્હી તરફ આવ્યા, અને સંવત ૧૯૨૪ નું ચોમાસુ બિનોલીમાં કયું. તથા સંવત ૧૯૨૫ નું ચોમાસુ બેઠાતમાં કયું. બિનોલીમાં કેટલાક શ્રાવકોએ શુદ્ધ શ્રદ્ધા અગિકાર કરી. તથા હાં ચોમાસામાં નવ તત્વ બતાવ્યા. પૂર્વોક્ત અને ચોમાસામાં દિલ્હીના કેટલાક હુંદક શ્રાવકોએ તથા અમરસિંધે દિલ્હી, મારવાડ અને પંજાબ આદિ દેશોમાં કાગળો લખી ખગર આપી કે, આત્મારામજીની શ્રદ્ધા પ્રતિમા પૂજવાથી મુક્તિ માનવાની, બાવીશ અબક્ષ વસ્તુઓ ખાવાની, અને મુખોપરિ દોરાથી મહાપત્તી નહિ બાધવાની, થઈ ગઈ છે. માટે તેમની સંગત કરવી નહિ. ઇત્યાદી. પરંતુ જે લોકો જાણતા હતા કે, આત્મારામજી શાઆતુસારજ કથન કરે છે, અને હુંદક લોક પોતાની મનકલ્પિત વાતો બતાવે છે, તેઓ તો કાગળ બોલે તેમની હાંસી કરવા લાગ્યા. વળી કહેવા લાગ્યા કે, હુંદકો માત્ર દૂરથીજ તકાલો મારે છે, પણ આત્મારામજીની સામે કોઈ થઈ શકતા નથી. તેનું મૂળ કારણ એ છે કે તેઓ બાકરણને બાધિકરણ માની તેનો અભ્યાસ કરતા નથી. અને આત્મારામજીના પરિવારમાં તો પ્રાયઃ બાકરણનો અભ્યાસ મુખ્ય છે વિભક્તિ જ્ઞાન વિના યથાર્થ અર્થ થઈ શકતો નથી. એ તો સ્પષ્ટ છે કે ભણેલાની સાથે અભણની વાર્તા થઈ શકતી નથી.

સંવત ૧૯૨૬ નું ચોમાસુ શ્રી આત્મારામજીએ માલેરકોટલામાં કયું. ત્યાં તેમણે પ્રકટપણે યથાર્થ સત્ય પ્રાચીન જૈન ધર્મની પ્રશ્નચુકા કરવી શરૂ કરી. અને ધણી લોકોએ તેમનું કહેવું સહ્ય માની સ્વિકાર્યું. ખીજી તરફ વિમ્બુચંદજી અને હુકમચંદજી વગેરે મુખ્ય મુખ્ય શેહેરામાં ફરી શ્રાવકોને પ્રતિબોધ કરતા હતા. તેથી તેમના મતની ઘણી વૃદ્ધિ થતી ગઈ. સંવત ૧૯૨૭ નું ચોમાસુ આત્મારામજીએ ખીજવાર બિનોલીમાં કયું. ત્યાંથી ચોમાસા બાદ પંજાબમાં જરા ગામે ગયા અને ત્યાંના અડધા શ્રાવકોને પોતાના પક્ષના કર્યા. સંવત ૧૯૨૮ નું ચોમાસુ તેમણે હુધીઆને કયું હાં તેમણે પ્રમાણસુંદર, સ્વાદ્વાદ મંજરી આદિ જૈન તર્કનો અભ્યાસ કર્યો.

ચોમાસા બાદ શ્રી આત્મારામજી હુધીઆનેથી દુસિયારપુરમાં ગયા. ત્યાં વિમ્બુચંદજી વગેરે ૧૨ સાધુઓ અમરસિંધથી છુટા પડીને શ્રી આત્મારામજીને જઈ મળ્યા. તે મિલાપ ખીજ ૮ સાધુ ચોમારામજીના ટોળાના મળીને કુલ ૨૦ સાધુઓ દુસિયારપુરમાં એકઠા થયા. જેથી અમરસિંધે મનરાધને જરીને આત્મારામજીની શિરદમાં ગામે જાન કાગળો મોકલાવ્યા કે તેમને કોઈએ માન્ય નહિ, તેન આશ્રય આપવો નહિ. પરંતુ “ખાડો ખોટો તેજ પડો.” એ કહેવાત મુજબ તેમને થયું. તેમનેજ કોઈએ માન્યા નહિ, તેમ આશ્રય પણ આપ્યો નહિ. જો દુસિયારપુરમાં એકઠા થયેલા આત્મારામજીના પક્ષના ૨૦ સાધુઓ જુદો

કરતા કરતા ગિરનાર ચઢતે જામનગર ગયા. જામનગરમાંથી સધથી છૂટા, પડીને પોતાના સાધુઓની સાથે ગોરખી, ધ્રાંગધરા, ઝીંઝુવાડા, આદિ સ્થળે ચઢતે સખેશ્વર આશ્રમમાં શ્રી સખેશ્વર પાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરી, ત્યાંથી પાટણ ગયા. ત્યાંના જગતપ્રસિદ્ધ જૈન પુસ્તકોના જાડાર તેમણે જોયા. પાટણથી તેઓ તારાગજી, પાલણપુર, આપુ શિરોહી, અને પાલી થઈ જોધપુર ગયા. અને સવૃત ૧૯૩૪ ની સાલનું ચોમાસુ જોધપુરમાં કર્યું. ત્યાં ૩૫ દુંદક સાધુઓ શ્રી આત્મારામજીની સાથે ચર્ચા કરવાને આવ્યા હતા, શ્રી આત્મારામજીએ તેમની સાથે ચર્ચા કરવાની ખુશી જણાવી જોધપુરના દિવાન મેહતા વિજયસિંહને પંડિત મજીની સહિત મધ્યસ્થ નિમ્યા. પરંતુ સભા થવાને આગવે દિવસે દુંદક સાધુઓ ત્યાંથી પ્લાયન કરી ગયા. તેથી ચર્ચા ચર્ચાને ઠેકાણે રહી. અને સર્વની પાત્રી થઈ કે દુંદક સાધુઓ વેગળેથી માત્ર ગડાઈ મારનારા છે, પણ તેમનામાં કાંઈ દમ નથી.

જોધપુરથી ચોમાસાબાદ જયપુર અને દિલ્હી વગેરે ચઢતે શ્રી આત્મારામજી પંજાબમાં ગયા. અને સંવત ૧૯૩૫ નું ચોમાસુ લુધીઆને, સંવત ૧૯૩૬ નું ચોમાસુ ઝંડીઆલામાં, સંવત ૧૯૩૭ નું ચોમાસુ કુજરાવાલામાં, સંવત ૧૯૩૮ નું ચોમાસુ હુશિયારપુરમાં, અને સંવત ૧૯૩૯ નું ચોમાસુ અંબાલામાં કર્યું. ત્યાં “જૈનતત્ત્વાર્થ” નામે ગ્રંથ કુજરાવાલા ચોમાસામાં તેમણે બનાવ્યો હતો, તે હાવાવા માટે રામમહાદેવ બાપુ ધનપતિસિંહને આપ્યો, અને “મહાનિતિમિરમાર્કર” નામે બીજો નવીન ગ્રંથ રચ્યો શરૂ કર્યો. તથા સતરજેદી પૂજા પણ અત્રે બતાવી. આટલા વર્ષોમા તેમના પરિવારમાં હર્ષનિઃજયજી અને ઉદ્દેશ વિજયજી વગેરે બીજા ૧૯ શિષ્યો થયા હતા. ચોમાસાબાદ અંબાલાથી વિહાર કરીને શ્રી આત્મારામજી શુન્દરાત તરફ પધાર્યા. માર્ગમાં દિલ્હીમાં તેમને દુંદકાએ હાવાવેલી “સમ્યક્ત્વસાર” નામે ચોપડી બાવનગરની “શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા” તરફથી મળી. તેનો ઉત્તર સભાની પ્રેરણાથી તેમણે લખ્યો શરૂ કર્યો. દિલ્હીથી નીકળી જયપુર, અજમેર, અને નાગોર આદિ રોકેરામાં ચઢતે વિકાનેર પંખામાં, અને સંવત ૧૯૪૦ નું ચોમાસુ સંતક કર્યું. રાંધે તેળગે, વીસે અપલકી, પૂજા બતાવી. વિકાનેરથી ચોમાસાબાદ પાલી પધાર્યા, ત્યાં તેમના મુખ્ય પ્રિય શિષ્ય શ્રી સદ્ગુપ્ત વિજયજીનો સ્વર્ગનાગ થયો. તેથી સર્વ મંદની જોડી દુઢી ગયા જેડું થયું. પાલીથી નીકળી શ્રી આત્મારામજી પચતીર્થ આગુજી આદિની યાત્રા કરીને અમદાવાદ પધાર્યા. અને સંવત ૧૯૪૧નું ચોમાસુ તેમણે અમદાવાદમાં કર્યું. દુંદકોના “સમ્યક્ત્વસાર” નો ઉત્તર જે દિલ્હીમાં લખ્યો શરૂ કર્યો હતો, તે આદિ પૂર્ણ કર્યો તે “સમ્યક્ત્વસારબોદ્ધાર” ને નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં બાવનગરની સભાએ પણ પોતાની તરફથી કેટલોક વપારો કર્યો છે. ચોમાસાબાદ અમદાવાદથી સંજુનગરની યાત્રાએ પધાર્યા. ત્યાંથી રોકેર, વરનેર, અને બાવનગર ચઢતે વોથા જરે ગયા. ત્યાં નવખાસ પાર્શ્વનાથની યાત્રા કરી વગા, ખોટાદ, લોંગડી, વડનાથ, ધંમુકા, અને પોમેરે થઈ ખાતન ગયા. ત્યાં તેમણે પશ્ચાં પ્રાચીન પુસ્તકો જોયાં, અને કેટલાંક અપૂર્વ પુસ્તકોને દસરો પણ કરાવી લીધો. ત્યાંથી ભરચ મહંમે સુરન પધાર્યા. ત્યાં આવક નગે તેમને બારે હાડમાથી તામેજી કરીને આત્માર આપ્યો હતો. તાત ૧૯૪૨નું ચોમાસુ તેમણે ગુરતમાં કર્યું. ત્યાં તેમણે

પ્રથમ આરંભેલો “અચાન તિમિર ભાસ્કર” નામે ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો. એ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં યજ્ઞાદિ ધર્મોના જેવો વિચાર છે, તેવો વિચાર તેમણે દર્શાવ્યો છે અને બીજા ભાગમાં જૈન મતનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે. એ વેળાએ સુરતમાં હુકમમુનિ નામે એક જૈનાભાસ સાધુ રહેતો હતો. તેણે અધ્યાત્મસાર નામે એક ગ્રંથ બનાવ્યો જે સિદ્ધ કર્યો હતો. તે જૈનાગમની શૈલીથી તદ્દન વિરૂદ્ધ હતો. તેથી ધણાક શ્રાવકોના મનમાં વિપરીત શ્રદ્ધા પ્રવેશ કરી ગઈ હતી. માટે શ્રી આત્મારામજીએ અધ્યાત્મસારમાંથી કે પ્રથમ શોધી કઢાવ્યા, અને હુકમમુનિને ખજાર આપી કે આ ચૌદ પ્રથમ તદ્દન જૈન મતથી વિરૂદ્ધ છે, કે જે તમે તમારા અધ્યાત્મસારમાં લખાવ કર્યા છે. તેના ઉત્તરમાં હુકમમુનિ તરફથી સંતોષકારક જવાબ મળ્યો નહિ. તેથી સુરતના સઘે તે ચૌદ પ્રથમ અને તેન ઉત્તરો શ્રી આત્મારામજીએ કરેલ તે સર્વ મુગ્ધની ભારતવર્ષિય જૈનસમાજ “ધી જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા” ઉપર મોકલી આપ્યા. તે સર્વ પ્રશ્નો લાંબી હિંદુસ્થાનના જૈન મતના માતા સાક્ષર પંડિતો (જૈન સાધુઓ) પાસે નિર્ણય કરાવવા માટે મોકલી આપ્યા. તે ઉપરથી સર્વ જણોએ પક્ષપાત રહિત જૈનશૈલીને અનુસાર પોતાનો મત જાહેર કર્યો કે, હુકમમુનિના બનાવેલ અધ્યાત્મસારમાંથી જે ૧૪ પ્રથમ શ્રી આત્મારામજીએ કાઢ્યા છે, તે જૈન ધર્મથી વિરૂદ્ધ અને સંશયથી ભરપૂર છે. તથા તેમણે આપેલા ઉત્તર શાસ્ત્રાનુસાર છે. પંડિતોના આવેલા અભિપ્રાય “જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા” એ પોતાની સુરત શ્રેણ્ય સભામાં સર્વ સઘને એકત્ર કરી સંવત ૧૯૪૨ માગશર શુદ્ધ ૧૪ ન દિવસે વાંચી સંભળાવ્યા. અને સભામાં આવેલા હુકમમુનિના સેવકોને ખજાર આપી મર્વ પંડિતોના મત પ્રમાણે હુકમમુનિનો બનાવેલ અધ્યાત્મસાર ગ્રંથ અમાન્ય ક્યો છે જેથી અમે પણ તે ગ્રંથને જૈનશૈલીથી વિરૂદ્ધ માની હુકમમુનિને ખજાર આપીએ છીએ કે, તેમણે પોતાના ગ્રંથમાંથી અસત્ય લખાણોનો સુધારો કરવો અથવા તે લખાણ પાછું ખેંચી લેવું. જ્યાં સુધી એ બેમાંથી એક બાબત તેઓ કરશે નહિ, ત્યાં સુધી અમે તે ગ્રંથને પ્રમાણિક માનીશું નહિ. એ પ્રમાણે દંડાવ કરી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

ત્યાર પછી શ્રી આત્મારામજી સુરતથી વિહાર કરી ભરૂચ, મિયાગામ, અને ડભોઇ થઈ વડોદરે ગયા. ત્યાં શ્રી રાત્રુંજય તીર્થ સંબંધી લાંબી મુદ્દતની તકરારનો ફેસલો થઈ ગયાની ખુશ ખજાર મળવાથી કેટલાક શ્રાવકોની પ્રેરણાથી એ પવિત્ર તીર્થની છાયામાં (પાલીતાણામાં) ચોમાસુ કરવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી વડોદરેથી નીકળીને ઉમેટા, ભોરસદ, પેટલાદ, ખેડા, અમદાવાદ, કોદા, લાંબડી, જોટાદ, અને વળા વગેરે થઈને પાલીતાણે પધાર્યા. અને સંવત ૧૯૪૩ નું ચોમાસુ લાંબ કર્યું. એ વર્ષમાં પાલીતાણામાં કાર્તિક પુનમ ઉપર મોટો મેળો ભરાયો હતો. તેમાં કલકત્તાવાળા બાણુ રાયમહાદુર બદ્રીદાસજી એ પ્રસન્ને આવેલા હતા. તેમજ ચુનદાસ, મારવાડ, તથા પળમ, વગેરે દેશોમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાંથી ઘણા સંખ્યાતિ મુદ્દસો પડ્યા આવેલા હતા. શુભારે ૩૫ હજાર માણસ ત્યાં એકઠું થયું હતું આ શુભ પ્રસંગે મહારાજ શ્રી આત્મારામજીની અપૂર્વ વિદ્વતા તથા જુદી જાતેથી પ્રસન્ન થઈને સર્વ સંગે મળી તેમને “સુરિ” પદ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. ને સપત ૧૯૪૪ ના કારતક વદ ૫ ના દિવસે પાલીતાણામાં શેઠ નરમી કેસવજી મહે-

આમાં સુમારે ૫ હજાર માણસની સભા વચ્ચે આવક સંચે મળીને પડિત શ્રી આત્મા-
મજીનું “શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ” એ નામ સ્થાપન કર્યું ત્યારથી સર્વ સાધુઓ તથા
આવકો વગેરે કાગળ પત્રોમા “પૂજ્યપાદ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ” એ
નામ સ્થાપન કરે છે. અને પૂર્વોક્ત નામથીજ માને છે.

ત્યાર પછી શ્રી આત્મારામજી ત્યાંથી નીકળીને વળા, બોટાડ, લીંબડી, વઢવાણ, અને
લખતર યદને શ્રી મહીનાથ સ્વામીજીની યાત્રાને માટે લોચણીજી પધાર્યા ત્યાંથી શખે-
સ્વર પાર્શ્વનાથજીની યાત્રા કરીને રાધનપુર થઇ પાટણ પધાર્યા ત્યાંથી તેમણે કેટલાક નવીન
પુસ્તકો પ્રાપ્ત કર્યા. રાધનપુરના આવકોના આગ્રહથી પાછા તેઓ ત્યાં પધાર્યા. અને સવત
૧૯૪૪ નું ચોમાસું રાધનપુરમાં કર્યું ત્યા તેમણે આવકોના આગ્રહથી “ચતુર્થ સ્તુતિ
નિર્ણય” નામે પુસ્તક બનાવ્યું. ત્યાંથી ચોમાસા બાદ તેઓ શ્રી શખેશ્વર પાર્શ્વનાથજી
તથા બોધણીમાં શ્રી મહિનાથજીની યાત્રા કરીને કડી થઇ અમદાવાદ પધાર્યા. અમદાવા-
દમાં જૂનાગઢવાળા પ્રસિદ્ધ દાકતર ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ મહારાજ શ્રી આત્મારામજીની
આંખમાંથી મોતીચો કઢાડ્યો. સર પછી અમદાવાદથી મેસાણે જઈને સવત ૧૯૪૫ નું
ચોમાસું લાં કર્યું લાં કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટીના ઑનરરી સેક્રેટરી દાકતર એ.
એફ. રૂડોલ્ફ હોરનલે પત્રદારાએ મહારાજ શ્રી આત્મારામજીને કેટલાક પ્રતો લખી
પૂછ્યા હતા. તેના જવાબ તેમણે ધણીજી કુશળતાથી લખી મોકલ્યા. તેથી તે સાહેબ
ધણા ખુશી થયા. અને મહારાજશ્રીનો હુપકાર માન્યો. ચોમાસા બાદ મેસાણેથી નીકળીને
તારંગાજીની યાત્રા કરી પાલણપુર પધાર્યા. લાં સાત જણાએ તેમની પાસેથી દિક્ષા લીધી.
પાલણપુરથી આણુજી, સીરાહી, અને પાલી થઇ જોધપુર પધાર્યા અને સવત ૧૯૪૬ નું
ચોમાસું તેમણે જોધપુરમાં કર્યું. લાં તેમને યુરોપમા છપાવેલું ઝગ્ગેલું પુસ્તક દાકતર
એ. એફ. રૂડોલ્ફ હોરનલની ભલામણથી સરકારે આણુના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબની
મારફતે ભેટ દાખવ આપ્યું. જોધપુરથી ચોમાસા બાદ યુનિ શ્રી આત્મારામજી અજમેર,
જયપુર, અને અલવર થઇ દિલ્હી પધાર્યા લાં પોતાને રત્ન સમાન શિષ્ય શ્રીહર્યવિનયજી
સ્વર્ગવાસી થયા. પછી દીલ્હીથી અબાલા અને લુધીયાને થઇ માલેરકોટલે પધાર્યા. સવત
૧૯૪૭ નું ચોમાસું માલેરકોટલે કર્યું. ત્યાંથી ચોમાસા બાદ રાયકાકોટ, જીમગવા, અને
જીરે થઇ અમૃતસર પધાર્યા. ત્યાંના આવકોએ નવીન જીન મદીર બનાવ્યું હતું. તેની પ્ર-
તિષ્ઠા કરી. અને તે નિર્વિદ્ધ પાર પડી. તે વખતે વડોદરાવાળા શેઠ ગોકળભાઈ તથા
શેઠ ન્હાનાભાઈ વગેરેને તેડાવ્યા હતા. સુરતના ચોમાસામાં મહારાજ શ્રીએ “નૈનમ-
ત વૃક્ષ” બનાવ્યું હતું તે ભીમસિંહ માણેકચંદે છપાવ્યું હતું. પણ તે અશુદ્ધ થવાથી
ફરીને પરિશ્રમ કરી શુદ્ધ તૈયાર કર્યું, જે હાલમાં મુબઈમાં શ્રી. વીરચંદ રાધવજી મોઢી
ખી. એ ની પાસે છે. અને તે યોગ સમયમા છપાઇ પ્રસિદ્ધ થવાનો સંભવ છે. સવત
૧૯૪૮ નું ચોમાસું મહારાજ શ્રીએ પટ્ટીમાં કર્યું. ત્યાં ધણાક સાધુઓની પ્રાર્થનાથી તેમણે
“ચતુર્થ સ્તુતિ નિર્ણય ભાગ બીજો” બનાવ્યો. ત્યાંથી ચોમાસા બાદ મહારાજ શ્રી આ-
ત્મારામજી જીરે પધાર્યા. ત્યાં તેમણે નવીન જીન મદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. જીરેથી નીકાદર
અને જલધર થઇને દુધીયારપુર પધાર્યા. ત્યાં પણ નવીન જીન મદિરની પ્રતિષ્ઠા પૂર્વોક્ત
આવકોના હાથે કરાવી. સવત ૧૯૪૮ નું ચોમાસું તેમણે ડુધીયારપુરમાં કર્યું ત્યાંથી એ-

મામા બાદ તેઓ વેરોવાલ પધાર્યા. ત્યાં તેમને મુગધની “જૈન એસોસીએશન” બોલ
હતી. તેની મારફતે ચીકગોનો પત્ર મળ્યો. તેમાં ચીકગોમાં ભરાવાના વિષય સંબંધે
વળતે દેશ પરદેશના ધર્મ સુરજોનો જે મોટા મેળાવડા ત્યાં ઘડાનો હતો. તેમાં બિરુદો
તેમને આમત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ પોતાની સાધુવૃત્તિને ખસેડે પહોંચે તેથી જ્યાં
નહિ જઈ શકવાથી, તેમણે ચીકગોના કામગીરી નકલ, તથા તેમણે મંગાવેલો સંક્ષેપ જન્મ
હેવાલ અને પોતાની જાણી વગેરે મુગધ મોક્ષલાવી આપ્યાં તેથી સઘે સભા કરી “શ્રી
વીરચંદ રાધવજી ગાંધી બી. એ.” ને જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ચીકગો મોકલ
વાનો કરાવ કર્યો. એ વેળાએ મહારાજ શ્રીના મુકામ વેરોવાલથી ડંડીઆલે થઈ અમ
તસરમાં થયો હતો. ત્યાં શ્રી. વીરચંદ રાધવજીએ જઈને તેમને વિનંતિ કરી કે, અને
ચીકગો જવાની સઘે આગ્રા કરી છે, તેથી હું ત્યાં જવાને તૈયાર થયો છું. માટે અને
મદદ તરીકે થોડાક નિબંધ લખી આપવાની કૃપા કરો. તે ઉપરથી મહારાજ શ્રીએ એક
મહિના સુધી પરિશ્રમ લેઈને એક નિબંધ તૈયાર કરી આપ્યો હતો. તે નિબંધ હાલ મી.
વીરચંદ રાધવજી પાસે છે. તેને જાણી પ્રગટ કરવાનો કેટલાક જણોનો વિચાર છે.

મહારાજ શ્રી આત્મારામજી અમૃતસરથી પાછા ડંડીઆલે પધાર્યા, અને સંવત ૧૯૫૦
નું ચોમાસુ લાંબુ કર્યું. લાંબુ ચોમાસા બાદ પણ છુટકાના દરદરે લીધે કેટલીક સુદત
રહેલું પડ્યું. પછી પછી થઈ જીરે પધાર્યા સંવત ૧૯૫૧ નું ચોમાસુ જીરે કર્યું. પછીથી
એક નવીન ગ્રંથ લખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તે ગ્રંથ અહિં પૂર્ણ કર્યો. અને તેનું નામ
“તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ” રાખ્યું. આ નવીન ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યા બાદ મહારાજ શ્રીએ
મહાભારતની આઘોષાંત સ્વાધ્યાય કરી. ઋગ્વેદ આદિ ચારે વેદોની સ્વાધ્યાય તો પ્રથમ
તેમણે કરી લીધી હતી. તેમ બ્રાહ્મણ ભાગોની પણ (જેટલા જાણેલા-મળ્યા તેટલાની)
સ્વાધ્યાય કરી હતી. હવે પુરાણોની સ્વાધ્યાય કરવાની ઇચ્છા થવાથી મહાભારત, વિશ્વ-
પુરાણ, શિવપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ, મત્સ્ય પુરાણ, ભાગવત પુરાણ, પારાસર સ્મૃતિ, અને
બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, દ્વૈષાદિ અથો અગાવી તેમાંના કેટલાકની સ્વાધ્યાય કરી લીધી છે. અને
બાકીની પણ કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે. ચોમાસા બાદ જીરેથી તેઓ પછી પધાર્યા.
ત્યાં ગુજરાતમાંથી મોકલાવેલ સ્ફટિક પ્રતિમા તથા પન્થમ દેશની પ્રતિમા મળીને ૫૦
પ્રતિમાઓની અન્નચલાક કરી. એ ક્રિયા કરાવવા માટે ગુજરાતમાંથી પૂર્વોક્ત શ્રાવક
મુદ્દર્યો આજ્યા હતા. પછીથી તેઓ અંબાલાના શ્રાવકોના આગ્રહથી ત્યાં પધાર્યા. અને
સંવત ૧૯૫૨ નું ચોમાસુ અંબાલામાં કર્યું. એ ચોમાસા પહેલા જુનાગઢના દાક્તર ત્રિ-
ભોવનદાસે આવીને મહારાજની બીજી આંખનો મોતીયો કઢાકર્યો હતો.

એ રીતે મહારાજ શ્રી આત્મારામજીનું આજ સુધીનું જીવન ચરિત્ર અમે માત્ર સ-
ંક્ષેપમાં વર્ણવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાશે કે, એ મહાત્મા પુરૂષે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, ધર્મ શોધન,
અને જૈન ધર્મના ઉદ્ધારને માટે કેટલો બધો પરિશ્રમ વેઠ્યો છે. અને તેમ જ અને કેટલો
જય મેળવ્યો છે. આત્મા મહાત્મા પુરૂષને ધન્ય છે! આ દેશનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં મળીને મ-
હારાજ શ્રી ના શુભારે ૧૦ હજાર શ્રાવકો કહેવાય છે, તેમજ તેમણે ઘણું સ્થળ નવાં
જૈન મંદિરો સ્થાપિ તેની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, એજ તેમના અપૂર્વ જ્ઞાની નિષ્ઠાની છે.

સરદાર ખાનખલાફર દસ્તુર હોશંગ જમારુપ.

સમચુલ ઉલમા, ડૉક્ટર ઓફ ફીલૉસૉફી.

આ મહાપુરુષનો જન્મ તા. ૨૬ એપ્રિલ સને ૧૮૩૩ માં નવસારીમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જમારુપ અને માતાનું નામ ખયદજી હતું દસ્તુર હોશંગને વિદ્યાભ્યાસ ન્હાની વયથીજ ધણો આગળ વધ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે માત્ર ૧૩ વર્ષની કુમળી વયમાં તેમણે ઝંદ, પેહેલવી, અને શરસી ભાષાની ગાહીતગારી મેળવી હતી. આ વખતે તેમના પિતા જમારુપ તેમને ન્હાની વયમાં મૂળીને શુઝરી ગયાથી એ ખોટ તેમને બારે થઇ પડી હતી.

તેમના પિતાના મરણ પછી પારસી દસ્તુરની માદી તેમના મોટા ભાઇ દસ્તુર નૌ-શીરવાનજીને મળી હતી. તેથી દસ્તુર હોશંગ પોતાના વડીલ ભાઇની પાસે હૈદ્રાબાદમાંજ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે એક મોહમેદન મોલવી ઉસ્તાદની તાલીમ હેઠળ પોતાનો શરમી, આરળી, અને ઉર્દુ અભ્યાસ આગળ વધાર્યો હતો. નિબનના મૂલકમાં તેઓ લગભગ આઠ વર્ષ રહ્યા હતા, તેટલામાં તેમણે ઝંદ, પેહેલવી, પારસી, અરેબીક, શરસી, અને ઉર્દુ ભાષાઓની પુરતી માહિતગારી મેળવી હતી. તેઓ હૈદ્રાબાદથી પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પુનામાં પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમણે સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું, અને તે કામને માટે જાણીતા પડીતોને શિક્ષકમાં આવ્યા હતા. પ્રળી એજવખતે ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો આરમ્ભ તેમણે કર્યો હતો. આટલી ન્હાની વયમાં આટલી બધી જાણીતી અને કઠિણ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યા છતાં, જાણે હજી વિદ્યારૂપી અમૃતનું પાન કરવાને ધણા આતુર હોય, તેમ તેમણે લૅટીન, જર્મન, અને હિન્દુ ભાષાઓ શીખવા તરફ નજર કરી. અને પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન ડૉક્ટર હાઉગ, કેન્જો સને ૧૮૫૮ માં પુનાની પાઠશાળાના પ્રેક્ટિસર હતા, તેમની તથા બીજા યાકુદી વિદ્વાનોની પાસેથી એ ભાષાઓ તેમણે શીખવા માંડી હતી. અને એ રીતે શુઝરાતી સિવાય ૧૨ જુદી જુદી ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે.

દસ્તુર હોશંગે પોતાની અભ્યાસી જીવની પૂરી કર્યા પછી તેમણે ચાર પાંચ વર્ષ સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને તે પછી તેઓ બિરાર ગયા હતા, કે જ્યાં તેમના એ ભાઇઓ દસ્તુર જમનજી તથા દસ્તુર રતનજી કમીશન ખાતામાં મોટા અધિકાર ઉપર હતા. દસ્તુર હોશંગે ત્યાં ગયા પછી પોતાની વિદ્વતા અને ચાલાકીથી એ તરફના મહાક સરકારી અમલદારોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું હતું. તેમાં કેપ્ટન કેમ્પબેલ મુખ્ય હતો. તેના મગજપર આ દસ્તુરની ઉંચી કુળવણી અને શક્તિની છાપ એવી તો ચળવળ પડી ગઇ કે તેણે તુર્ત પોતાના હાથ નીચે તેમને આનીસ્ટન્ટ ઇનામ કમીશનરનો હોદ્દો આપ્યો, આ માન જરેલી પદની તેમણે છ મહિના ભોગવ્યા બાદ એ ખાતુ સરકારે બધ કરવાથી તેમને પોલીસ ખાતામાં મોટા અધિકાર આપવાની માગણી કરી. પરંતુ દસ્તુરે પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે ઉપકાર સાથે તે લેવાની ના પાડી. અને તેઓ ત્યાંથી પોતાને રાત્રી ગુને ગયા.

માસા બાદ તેઓ વેરોવાલ પધાર્યા. ત્યાં તેમને મુગધની “જૈન એસોસીએશન” એક ઇન્ડિયા” ની મારફતે ચીકાગોનો પત્ર મળ્યો. તેમાં ચીકાગોમાં ભરાવાના વિશેષ મહત્ત્વ વખતે દેશ પરદેશના ધર્મ ગુરુઓનો જ મોટો મેળાવડો ત્યાં થવાનો હતો. તેમાં બિરાજાને તેમને આમત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ પોતાની સાધુવ્રતિને ખસેડ પહોંચે તેથી ત્યાં નહિ જઈ શકવાથી તેમણે ચીકાગોના કાગળની નકલ, તથા તેમણે મગાવેલો સંક્ષેપ જન-હેવાલ અને પોતાની છબી વગેરે મુગધ મોકલાવી આપ્યાં. તેથી સઘે સખા કરી “શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી બી. એ.” ને જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ચીકાગો મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. એ વેળાએ મહારાજ શ્રીનો મુકામ વેરોવાલથી ડંડીઆલે થઈ અમૃતસરમાં થયો હતો. ત્યાં શ્રી. વીરચંદ્ર રાઘવજીએ જાળને તેમને વિનંતિ કરી કે, મને ચીકાગો જવાની સઘે આજ્ઞા કરી છે, તેથી હું ત્યાં જવાને તૈયાર થયો છું” માટે મને મદદ તરીકે યોગ્ય નિબંધ લખી આપવાની કૃપા કરો. તે ઉપરથી મહારાજ શ્રીએ એક મહિના સુધી પરિશ્રમ લેધને એક નિબંધ તૈયાર કરી આપ્યો હતો. તે નિબંધ હાલ શ્રી. વીરચંદ્ર રાઘવજી પાસે છે. તેને છપાવી પ્રગટ કરવાનો કેટલાક જાણુનો વિચાર છે.

મહારાજ શ્રી આત્મારામજી અમૃતસરથી પાછા ડંડીઆલે પધાર્યા, અને સંવત ૧૯૫૦ નું ચોમાસુ લાંબ કર્યું. ત્યાં ચોમામા બાદ પણ લુટણના દરદને લીધે કેટલીક મુદત રહેવું પડ્યું. પછી પટ્ટી થઈ જીરે પધાર્યા. સંવત ૧૯૫૧ નું ચોમાસુ જીરે કર્યું. પટ્ટીગી એક નવીન ગ્રંથ લખવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તે ગ્રંથ અહિં પૂર્ણ કર્યો. અને તેનું નામ “તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ” રાખ્યું. આ નવીન ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યા બાદ મહારાજ શ્રીએ મહાભારતની આઘોષાંત સ્વાધ્યાય કરી. ઋગ્વેદ આદિ ચારે વેદોની સ્વાધ્યાય તો પ્રથમ તેમણે કરી લીધી હતી. તેમ બ્રાહ્મણ ભાગોની પણ (જેટલા છાપેલાં મળ્યા તેટલાની) સ્વાધ્યાય કરી હતી. હવે પુરાણોની સ્વાધ્યાય કરવાની ઇચ્છા થવાથી મહાભારત, વિષ્ણુ-પુરાણ, શિવપુરાણ, માર્કંડેય પુરાણ; મત્સ્ય પુરાણ, ભાગવત પુરાણ, પારાસર સ્મૃતિ, અને પ્રલયવૃત્ત પુરાણ, હત્યાદિ અથો મગાવી તેમાંના કેટલાકની સ્વાધ્યાય કરી લીધી છે. અને બાકીની પણ કરવાની તેઓ ઇચ્છા રાખે છે. ચોમાસા બાદ જીરેથી તેઓ પટ્ટી પધાર્યા. ત્યાં જીજરાતમાંથી મોકલાવેલ ર્શ્મટિક પ્રતિમા તથા પન્નજ દેશની પ્રતિમા મળીને ૫૦ પ્રતિમાઓની અન્નચલાકા કરી. એ ક્રિયા કમવવા માટે જીજરાતમાંથી પૂર્વેકાત શ્રાવક ગૃહસ્થો આવ્યા હતા. પટ્ટીથી તેઓ અંબાલાના શ્રાવકોના આગ્રહથી ત્યાં પધાર્યા. અને સંવત ૧૯૫૨ નું ચોમાસુ અંબાલામાં કર્યું. એ ચોમામા પહેલાં જીનાગદના દાકતર ત્રિ-ભોવનદાસે આપીને મહારાજની ખીજ આંખનો મોતીયો કઢાડ્યો હતો.

એ રીતે મહારાજ શ્રી આત્મારામજીનું આજ સુધીનું ડવન ચરિત્ર અને માત્ર સંક્ષેપમાં વર્ણનું છે. તે ઉપરથી જાણ્યો કે, એ મહાત્મા પુરમે વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, ધર્મ શોધન અને જૈન ધર્મના ઉદ્ધારને માટે કેટલો બધો પરિશ્રમ વેડ્યો છે. અને તેમાં અંતે કેવો જય મેળવ્યો છે. આવા મહાત્મા પુરખને ધન્ય છે! આ દેશનાં સર્વ સ્ત્રોતમાં મળીને મહારાજ શ્રી ના શુભારે ૧૦ હજાર શ્રાવકો કહેવાય છે, તેમજ તેમણે પગે સ્થલે નજીક જૈન મંદિરા સ્થાપિ તેની પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે, એજ તેમના અપૂર્વ જગતી નિશાની છે.

સરદાર ખાનખહુદર દસ્તુર હોશંગ જમારુપ.

સમસુલ ઉલમા, ડૉક્ટર ઓફ ફીલોસોફી.

આ મહાપુરુષનો જન્મ તા. ૨૬ એપ્રિલ સને ૧૮૩૩ માં નવસારીમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જમારુપ અને માતાનું નામ અયમજી હતું દસ્તુર હોશંગનો વિદ્યાભ્યાસ ન્હાની વયથીજ ઘણો આગળ વધ્યો હતો. તે એટલે સુધી કે માત્ર ૧૩ વર્ષની કુમળી વયમાં તેમણે ઝંઢ, પેહેલવી, અને શરસી ભાષાની ગાલીતગારી મેળવી હતી. આ વખતે તેમના પિતા જમારુપ તેમને ન્હાની વયમાં મુજીને ગુજરી ગયાથી એ ખોટ તેમને બારે થઇ પડી હતી.

તેમના પિતાના મરણ પછી પારસી દસ્તુરની ગાદી તેમના મોટા ભાઈ દસ્તુર નૌશીરવાનજીને મળી હતી. તેથી દસ્તુર હોશંગ પોતાના વડીલ ભાઈની પાસે હૈદરાબાદમાંજ રહ્યા હતા. ત્યાં તેમણે એક મોહમ્મદન મોલવી ઉસ્તાદની તાલીમ હેઠળ પોતાનો શરસી, આરબી, અને ઉર્દૂ અભ્યાસ આગળ વધાર્યો હતો. નિમ્નમના મૂલકમાં તેઓ લગભગ આઠ વર્ષ રહ્યા હતાં, તેટલામાં તેમણે ઝંઢ, પેહેલવી, પાર્સી, અરેબીક, શરસી, અને ઉર્દૂ ભાષાઓની પુરતી માહિતગારી મેળવી હતી. તેઓ હૈદરાબાદથી પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પુનામાં પાછાં આવ્યાં, ત્યારે તેમણે સંસ્કૃત અને મરાઠી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું, અને તે કામને માટે જાણીતા પડીતોને રોકનામાં આપ્યા હતા. વળી એજ વખતે ઇંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો આરંભ તેમણે કર્યો હતો. આટલી ન્હાની વયમાં આટલી બધી જાણીતી અને કઠિણ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યા છતાં, જાણે હજી વિદ્યાર્થી અમૃતનું પાન કરવાને ધણા આતુર હોય, તેમ તેમણે લેટીન, જર્મન, અને હિન્દુ ભાષાઓ શીખવા તરફ નજર કરી. અને પ્રખ્યાત જર્મન વિદ્વાન ડૉક્ટર હાઉગ, કે. જેઓ સને ૧૮૫૮ માં પુનાની પાઠશાળાના પ્રેફેસર હતા, તેમની તથા બીજા યાહુદી વિદ્વાનોની પાસેથી એ ભાષાઓ તેમણે શીખવા માડી હતી. અને એ રીતે ગુજરાતી સિવાય ૧૨ જુદી જુદી ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવાને તેઓ ભાગ્યશાળી થયા છે.

દસ્તુર હોશંગે પોતાની અભ્યાસી જીવગી પૂરી કર્યા પછી તેમણે ચાર પાંચ વર્ષ સુધી કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને તે પછી તેઓ ખિગર ગયા હતા, કે જ્યાં તેમના બે ભાઈઓ દસ્તુર બમનજી તથા દસ્તુર રતનજી કમીશન ખાતામાં મોટા અધિકાર ઉપર હતા. દસ્તુર હોશંગે ત્યાં ગયા પછી પોતાની વિદ્વતા અને ચાલાકીથી એ તરફનાં ધણાક સરકારી અમલદારોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચ્યું હતું. તેમાં કેપ્ટન કેમ્બેલેલ મુખ્ય હતો. તેના મગજપર આ દસ્તુરની ઉંચી કિંમતવણી અને શક્તિની ખાબકી હતી તેમજ મજબૂત પડી ગઇ કે તેણે તુર્ત પોતાના હાથ નીચે તેમને આસીરવંટ છતાંમ કમીશનમાંથી હોદ્દો આપ્યો, આ માન ભરેલી પદવી તેમણે જ મહિના ભોગવ્યા બાદ એ ખાતુ બધ કરવાથી તેમને પોલીસ ખાતામાં મોટા અધિકાર આપવાની માગણી કરી. સુરે પોતાના સ્વતંત્ર સ્વભાવને લીધે ઉપકાર સાથે તે લેવાની ના પાડી અને પોતાને વતન પુને ગયા.

દસ્તુર હોશંગ મિરાસી પુનામાં પાછા આગ્યા, તે વખતે સને ૧૮૫૭ નું મહાક્રાંતિ સ્ફુટીને ઉપયોગી થઈ પડી હતી. પ્રખ્યાત લુટારા તાઝીચાટો પીની સઘળી જારી કરી આલો અને ખજારો પોતાના ખાસ વિશ્વાસ મિત્રોની મદદથી તેમણે મિરાસ અને ખાજારી મળાવીને સરકારને વખતો વખત પૂરી પાડી હતી. જેને માટે તેમને પોતાને ખર્ચે હામે કામ 'હુપુ ખજાર ખાતુ' રાખતું પડ્યું હતું. આવા જારીક વખતમાં તેમને પોતાની ફારસી અને ઉર્દુ ભાષાનું જ્ઞાન ધણુંજ ઉપયોગી અને કીમતી થઈ પડ્યું હતું. કારણ કે હુદયડખોરોના કબજામાંથી મળી આવતા દસ્તાવેજ અને કાગળો તથા સંદેશોના તર્જુમો સત્તાવાળાઓને પૂરો પાડવાનું વિશ્વાસ બધું કામ આ કાબેલ દસ્તુરને હાથ હતું. આ જીન સ્વાધિ સેવાની વાત લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થવાથી યોગ્ય વખત માટે તેમની જાહેરી જોખમમાં આવી પડી હતી. પરંતુ ઇશ્વર કૃપાથી યોગ્ય સમયમાં સઘળે યાતિ ફેલાઈ હતી. સને ૧૮૫૯ માં પુનાના તે વખતના કલેક્ટર મી. હંકન કેવીડસને તેમની એ કીમતી અને બિન સ્વાધિ સેવાને માટે એક પૂર-લખીને ઘણી સ્તુતિ કરી ઉપકાર માન્યો હતો.

એ પછી સને ૧૮૫૯ માં માલવાના પારસીઓ તરફથી દસ્તુર હોશંગને "વહા દસ્તુર" નો હોદ્દો મળવાનો તેઓ મુકી ગયા. ત્યાં તેમણે પાંચ તર્જુમો પોતાની કાફીદી-માં પ્રજા ઉપયોગી કામો કરવા તથા પોતાના જનભાઈઓની હાલત સંધારવા પાછળ તન મનથી પરિશ્રમ વેડીને સરકાર તથા લોકોના ભારે વખાણને પાત્ર થયા હતા. જ્યારે તેઓ મુકી છોડીને ગયા, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એક બંદર ચેલાવડા વચ્ચે તેમને માનપત્ર તરજુમા કીમતી શાસ અને લિટી વગેરે ભેટ આપીને પોતાનો પૂર્વ સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. વળી ત્યાંના મેજર જનરલ સર એડવર્ડ ક્રીનને પોતાના પત્રમાં દસ્તુરજીને લખી જણાવ્યું હતું કે,—"આ મોટા શહેરના લોકોના બધા અર્થે કામ કરવા માટે તમે અને જે કીમતી મદદ આપી હતી, તે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી છે. હું ખાતરી કરું છું કે તમારા દરેક કામમાં તમે ફતેહમંદ ઉતરો છો, તે તમારા બોહાળા જ્ઞાનના બેડાજનાન પ્રતાપ છે."

સાર પછી નામદાર મુખ્ય સરકારે જરૂરોસ્તી ધર્મને લગતા જૂના અને અપ્રસિદ્ધ મંત્રો તોપી કઢાડીને એકા કરવાનું મોટું કામ ડૉક્ટર હાકિમને તથા દસ્તુર હોશંગને સોંપ્યું હતું. તે કામને માટે તેમણે ડૉક્ટર-હાકિમની સાથે વલસાડ, સુરત, ભરૂચ, નવસારી અને અમદાવાદ વગેરે શહેરોમાં ફરીને પોતાની બોટોળા પીઠાન-અને જરૂરોસ્તી જ્ઞાન ના મોટા બોટોળાથી એ કામ ધણુંજ ફતેહમંદી સાથે પાર ઉતાર્યું હતું. જેને માટે ડૉક્ટર હાકિમ સરકારમાં તેમનાં ધણાં વખાણ કર્યા છે.

ઉપરનું કામ પુર થવા પછી જંદ, પેહેરવી અને પાગંદ બાપામાં જરૂરોસ્તી ધર્મને લગતાં જે પુસ્તકો દોષ તે અસલ મુજબ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા કેટલાએકના તર્જુમો કરી મોકલ અને તમારા સુખાર સાથે સ્વીકૃતિ પ્રગટ કરવાનું નવાબશાહ કામ તેમને માથે આવી પડ્યું હતું. તે કામ પણ તેમણે પોતાના બોટોળા જ્ઞાન વડે ફતેહમંદીથી પાર ઉતાર્યું હતું. શ્રેયસ્વી વિદ્યોને જરૂરોસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કરવાની જે અનેક અગત્યો પડી હતી, તે આ કામ પાર કરવાથી વધુ દરજ્જે દૂર ગયું છે, તેમજ પ્રગટ કરવા "અંબે"

૧૮૮૬ માં આજિયાના રોહનગાહે “ ડાક્ટર ઓફ ફીલોસોફી ” નો અભિ-
 મેભાવણો ખિતાબ આપ્યો હતો. સને ૧૮૮૭માં નામદાર મહારાણી
 ના શુભ પ્રસંગે હિંદી સરકારે તેમને “ સમસુલહિલમાં ” નો મોટો ખિતાબ
 હતો. એ રીતે આ મોટા વિદ્વાન પુરુષની યોગ્ય કદર સર્વ ઠેકાણેથી થઈ છે.
 આનંદની વાત છે.

દસ્તુર હોશિંગને હાલ ત્રણ પુત્ર હયાત છે. તેઓ પણ ઉચી કુળવણી વેળે
 જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓમાં વડા પુત્ર ખીજ તાલુકદારની નગા ઉપર છે. અને ખીજ
 ખા. છા. ફીરોજ ‘ એમ. એ. ’ ની ચદતી પકિતની કુળવણી પામીને હાલ
 માજરદેટનો માનવતો હોદ્દો ભોગવે છે. અને ત્રીજા પુત્ર ખી. મેહર પણ ‘ બી.
 ની ડીગ્રી પામેલા છે. અને હાલ પુનામાં તેઓ જોનરરી માજરદેટનો હોદ્દો ધરાવે

પ્રકરણ ૧૩ મું

સ્વદેશ હિતૈષિ પુરષો.

ધી રાઈટ ઓનરેબલ શેઠ દાદાભાઈ નવરોજી.

એમ. પી.

આ સ્વદેશ હિતૈષિ મહાત્મા પુરુષનો જન્મ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૨૫, સંવત ૧૮૮૧ ના આવૃત્તિ પદી ૭ ને રવીવારે સુબ્રમ્ણ શેઠેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નવરોજી અને માતાનું નામ માણેકબાઈ હતું. નવસારી જે પારસીઓની ગાદી વસ્તીવાળું શેઠેર છે. તેમાં અચોરનાન દોરડીનું કુળ ધણું પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. જેના પૂર્વજો મેગલ પાદશાહોના વખતમાં રૂડી રાજ્ય સેવા બજાવવાથી સારા માન ખિતાબ પામ્યા હતા. તથા સારી જગીર પણ તેમને પ્રાપ્ત થઈ હતી. જે ખાનદાન બાળે પણ સારા વિચાર ધરાવનાર તથા માન આબરવાળું ગણાય છે તે કુળમાં આ મહાપુરુષનો જન્મ થયો હતો. મી. દાદાભાઈની ચાર વર્ષની ઉંમરમાં તેમના પિતાનું મૃત્યું થયું હતું. તેથી તેમને શિક્ષણ આપવાની બધી જોખમદારી તેમનાં માતૃથી માણેકબાઈને માથે આવી પડી હતી. અને એ કામ તેમણે ધણીજ ખળડદારીથી પાર ઉતાર્યું હતું. પ્રથમ તેમને ગુજરાતી નિશાળમાં ભૂખ્યા હતા; લા ગુજરાતી બાપાનો યોડો ધણો અભ્યાસ કર્યા પછી "એન્ડ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશન" માં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમની અભ્યાસ કરવાની ખંત સાધારણ જોનારને પણ અચરત કરતી હતી. એવી રીતે મનની કેળવણી મેળવવામાં પોતાનો સમય ગાળવા સાથે ચારીરિક સપ્તિ સપાદન કરવામાં અર્થોત્ત કસરત, મી-હીદાઈ વગેરેની રમતોમાં પણ સાફ લક્ષ તેમણે આપ્યું હતું. એ વખતે ઇંગ્લેન્ડ ધીમજી રાજોની સખ્યા યોડી હતી, તોપણ તેમની ચંચળતા અને અભ્યાસ કરવાની ખંત જોઈને તેમના શિક્ષકો તેમને 'Exhibition boy' (દર્શનિય છોકરો) કહેતા હતા. બપોરે વર્ષમાં કોઈ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતો ત્યારે તેઓ એક પગ આમળ રાખી, બવાં ચલાવી, શિક્ષક તરફ આંગળી ઉઠાવી કરી, સુપડાથી પણ અડપથી ઉત્તર દેતા. તેમના મનની સચિત્તા તેમને ઉમદા રંગ આપવાને પુરતી દેખાતી હતી. એ વિષે મિસ્ટ્રી સાહેબને "પરિચય હિંદુસ્તાન" નામે પોતાના મેથમાં લખ્યું છે કે,—"આગળ પડતું કથાન અને નીચી અજ્ઞાતી આખવાળા એક પારસી છોકરાએ ખાસ કરીને અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. શિક્ષકોને મનરર કરે એવી રીતે એ શાળામાં લગભગ પુરૂ વર્ષની ઉંમરે જતાં પુરુષોએ અભ્યાસ કર્યો હતો. એન્ડ્રીન્સ્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનના કોલેજ વિદ્યાર્થીમાં એ દાદાભાઈ

અર્થ શાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, અને ગણિતશાસ્ત્રમાં એકા ગણાત્મકતા. અને પરીક્ષામાં વધારે માર્ક મેળવીને ધનામ લેવાં એ તો તેમને મનુષ્યો રેખાંજ હતી.

સને ૧૮૪૫ માં સર અર્સકિન પેરી જે મુંબઈની સદર અધાલતના જજ અને “ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન ” ના પ્રમુખ હતા, તેમણે-મી. દાદાભાઈને બારીસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છાંડ મોકલવાની તબવીબ કરી હતી, પણ ઈચ્છાંડ જવાથી દેશીઓ પ્રિસિટિયમમાં વટલી જાય, એવી બીકથી તેઓ એ વખતે ત્યાં જઈ સૂચ્યા નહોતા. સને ૧૮૪૭ માં તેઓ એક શિક્ષક તરીકે બેઠાર પડ્યા હતા. તેમાં તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ વગેરેની સારી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. સને ૧૮૫૧ માં કોલેજમાં તેમને ગણિતશાસ્ત્રના “ પ્રોફેસર ” ની જગ્યા મળી હતી. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં પહેલાં પ્રિન્સિપલ મુંબઈમાં તેમને જ મળ્યું હતું. ત્યાં તેમણે પોતાના એ માન લય્યા હોવાનું કામ થયું હતમ રીતે કરીને “ બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન ” તરફથી વખાણ મેળવવાને બાબતોની યથા હતા. આવી રીતે વિદ્યા શિખવા અને શિખવવામાંજ તેઓ પોતાનો કાળ કાઢતા નહોતા, પરંતુ સને ૧૮૪૫ ની સાલથી તેમણે જાહેર સેવા કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓ જે કંઈ કરતા તે નરમાસ, ડહાપણ, અનુભવ, અને ખંતથી કરતા, જેથી લોકોની મદદ મળતાં વાર લાગતી નહિ. તે સમયમાં જે જે જાહેર કામો થતાં તેમાં તેઓ અગ્રસર હતા. તેમનાં શ્રમથી ઘણાંક લોકોપયોગી કામો આરંભાયાં હતાં.

ધી રૂડેન્ડ લીટરરી, સાયન્સીક સોસાયટી, જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી, ધી બોર્ડ ઓફ સિએશન, અને કન્યાશાળા ઇત્યાદિ ઘણાં લોકોપયોગી ખાતાં તેમનીજ આગેવાનીથી રચાયાં હતાં. કન્યાશાળા પ્રાણી તો તેઓ ધણેજ ધ્યાન આપતા હતા. કારણ કે પ્રખ્યાત નેપોલે લિયન બોનાપાર્ટની કઠાણીની ખૂબી તેઓ સારી પેઠે સમજતા હતા, કે દેશીદય કરતાં હોય તો માતાને જ્ઞાન આપવું. એથીજ એ કાવશીની દેશમાં વધી કરવા માટે તેઓ બુધ્ધી મેહેનત લેતા. જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીમાં તેમણે ખગોળવિદ્યા અને પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપર અઢાર બાંધણો આપ્યાં હતાં. તેજ પ્રમાણે બીજી સજાઓમાં પણ તેમણે જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર ઘણાં બાંધણો આપ્યાં હતાં. વળી સમાચાર કપડામાં “ સોફ્ટીસ અને ક્રેયેબીલીસ ” ના મથાંગા હેઠળ ઘણાંક લેખો તેમણે લખ્યા હતા. સને ૧૮૫૧ માં “ રાષ્ટ્ર સેવ ગોફતાર ” પત્ર પ્રથમ તેમજેજ કાઢ્યું હતું, તેમાં જે વર્ષ સુધી તેમણે અધિષ્ઠિત કામ કર્યું હતું, આ રીતે જાહેર કામોમાં બાગ લીધા છતાં તેમણે કેત્ય બાપા શીખવાનું આપું રાખ્યું હતું.

સને ૧૮૫૫ માં મી. કામાતી કંપનીએ ઈચ્છાંડમાં પોતાની પેટી કાઢી હતી. તેના બંધીદાર યજ્ઞને મિ. દાદાભાઈ ઈચ્છાંડમાં ગયા. ત્યાં દિલ્લા દિતેયુઓ મી. પ્રાધક, મી. ફાસેદ, અને મી. ઝાડરસન જેવા મહાત્માઓનો તેમને સારો સમાગમ થયો. અને એથી તેમની દ્રષ્ટિ વિદ્યા વિજ્ઞાન થઈ, એકજ ધ્યાનથી રાજ્યનીતિ માટે આજ સુધી જે આ પ્રવૃત્તિ કરતા હતા, તે હવે આખા દિલ્લા સાયમન માટે કમર કસવા માંડી. પ્રથમ તેમણે ત્યાંની મોટી મોટી મંડળીઓમાં બાંધણો આપીને હિંદુસ્તાન સંબંધી સવલોની નાં હેતુ પ્રવૃત્તિમાં સાધુ કાંઈ તેમ મુંબઈ ઈચ્છાંડમાં કરવાક શુદ્ધિને તેમના પ્રત્યે

અવમાન કરવા સાથે મેલકવા સમજાવ્યા, અને જેઓ સાબરવા, તેમની દેખરેખ પ્રમાણે કામ તેમણે પોતાને માથે લીધું હતું પણ જેઓ આ દેશમાંથી વિલાયત બાજુ તેઓ મી દાદાભાઈની પરાયણતા માટે વખાણ કરે છે. વેપારી તરીકે પણ તેઓની પ્રમાણિકતા ભોંક પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. વેપારમાં ચિત્ત રાખવા છતાં તેઓ દેશ કરવાણનાં કામો કરવાને બુદ્ધિ નહોતા. વિલાયતમાં તેઓ ધણીક પ્રસિદ્ધ મંડળીઓના સહાય હતા. તેમ તેઓ “ લડન ઇન્ડિયન સોસાયટી ” ના પ્રમુખ, “ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસિએશન ” ના મંત્રી, “ લડન યુનિવર્સિટી કોલેજ ” ના ગુજરાતી ભાષાના પ્રોફેસર, અને સેનેટના એક સહાય હતા. એ સિવાય ખીજ પણ ઘણા ખાતાઓ સાથે તેમને સંબંધ હતો. સને ૧૮૫૮ માં તેઓ ઇંગ્લાંડથી મુખ્ય પાછા આવ્યા હતા. અને થોડો વખત રહીને ફરીને ઇંગ્લાંડ ગયા હતા.

સને ૧૮૫૬માં સિવિલસર્વિસની પરીક્ષામાં ઉત્તર ઓછી કરવાથી મી દાદાભાઈએ એ વખતના હિંદના પ્રધાન લોર્ડ સ્ટેનલી સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. જેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે, ઇન્ડિયા ઓરીસે એવી કમુલાત આપી કે, હવે પછી સિવિલસર્વિસના કાયદાઓમાં આગળથી પ્રમિદ્દ જીંદા વિના ફેરફાર કરવામાં આવશે નહિ. સને ૧૮૬૦ માં તેમણે માન્ચેસ્ટર નગરમાં ‘ ૩ પુરવણી ’ ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું. જે ઘણું ભોંકપ્રિય થયું હતું. સને ૧૮૬૨ માં પારસી રીતમાર્તો અને ધર્મ માટે કેટલાંક ભાષણો તેમણે લંડનમાં કર્યા હતાં. સને ૧૮૬૪ માં ‘ લડન ઇન્ડિયન સોસાયટી ’ માં સિવિલસર્વિસના કાયદા માટે તેમણે ભાષણો આપ્યાં હતાં. જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સંસ્કૃત અને આર્યી ભાષાઓની માફે જે ઓછી કરી હતી, તે પહેલાં જેટલીજ રાખવી પડી. સને ૧૮૬૬ માં ‘ ઇન્ડિયોલોજિકલ સોસાયટી ’ માં “ એશિયા અને યુરોપના લોકો ” એ વિષય ઉપર તેમણે ભાષણ આપ્યું હતું જે મંડળીના પ્રમુખ મી. ફાર્ફે એ કિયાના ભોંકા માટે જે કહ્યું હતું, તે નાપાયાદાર છે, એમ સિદ્ધ કરવા માટે તેમને પ્રયાસ હતો, જે ઘણું દરજ્જે પાર પડ્યો હતો. એ પછીનો ઘણો વખત ‘ ઇસ્ટ ’

એક મોટી સભા બરીતે તેમને એક માનપત્ર અને રૂપિયાની થેલી વચ્ચે એક આપ્તકાવચ્છ

હિંદુસ્થાન એશિયાના મધ્યમાં આવવાથી તેના ઉપર અનેક રાજ્ય અને દેશો રહે છે, તેથી વિદેશી પરદર્શિ રાજ્યને લીધે જેની બેઠકએ તેથી જનસમૂહની સંભાળ લેવાની નથી. હિંદુવાસીઓ કાયદાની લક્ષ્ય કરી જાણતા નથી, કેમકે એ સૈલીનું તેમને જ્ઞાન નથી. માટે જે દુઃખો પડે છે, તે સહનશીલ થઈ તેઓ ખમે છે. ખીજ દેશોની પ્રજા પેટ પેટ જ્ઞાન દેશો કરવામાં તેઓ પોતાને હલકુ સમજે છે. પણ દૈવતા બનાવ છે. એમ જાણી સર્વ દુઃખ ખખ્યાં જાય છે. તેઓ જીખમરો સહન કરે છે, તથાપિ અન્યાય કરવાને આ દતા નથી. આવી સ્થિતિ આ બાસ્તવવર્તની પ્રજાની દેખીને દયાળુ શેઠ દાદાભાઈનું કમજી કયાવા માંડ્યું. ત્યારે તેમણે એ સંબંધી ઘણી ઉડી તપાસ કરવા માંડી. અને પરિણામે “ધ ઓરિએન્ટલ એન્ડ ધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન” હજુર કેટલાકે બાવજો આખ્યાં જેમણે એ બાવજો વાંચ્યાં હશે, તેમને ‘હિંદુસ્થાનની ગરીબાઈ’ એ વિષયનો શ્રી. દાદાભાઈએ કેટલો બધો અભ્યાસ કર્યો છે, તેની ખાતરી થયા વગર રહી નહિજ હોય. તેમણે એમ લખીનેજ વચનચર ન થતાં ‘ઇન્ડિયા ઓપીસ’ સાથે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. જેથી ઇન્ડિયામાં એ વાત ચર્ચાવા માગી, અને કેટલાકે બહા ઇમેજને આ કામમાં સારી દીઘસોજી ખતાવવા લાગ્યા. સાર પછી તેમણે “હિંદુસ્થાનની હાલત,” “હિંદુસ્થાનની ગરબી,” હિંદુસ્થાનનો વેપાર,” અને “હિંદુસ્થાનની નાણું સંબંધી અવસ્થા,” એ વિષયો ઉપર જૂદા જૂદા લેખ લખ્યા. વળી વચમાં “ઇન્ડિયા ઓપીસ” મ સર રેકૉર્ડ નાઈકોર, અને શ્રી. માંડે કફ સાથે સિવિલસર્વિસ સંબંધી પત્ર વ્યવહાર કર્યો હતો. જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, ‘સ્ટેમ્પુરીટી સિવિલસર્વિસ’ નું ધોરણ સરકારને લખાવ કરવાની જરૂર પડી.

સને ૧૮૭૩ માં “પાર્લામેન્ટરી સિલેક્ટ કમિટી” આગળ ‘હિંદુસ્થાનની હાલત વિશે’ સાક્ષી આપવાને તેઓ ઇચ્છાંક ગયા હતા. આ કમિટી શ્રી. દાદાભાઈની પ્રેરેનત અને “ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશન” ની મદદથી ચર્ચેલી હતી. એ કમિટીએ જે ખખરો મેળવી, તેથી કેટલાકે આખી ઇમેજનેનું ખ્યાન હિંદુસ્થાનના સવાયે તરફ થયું ખ્યાયું હતું.

પાર્લામેન્ટરી ખતુજીમાં શ્રી. દાદાભાઈની જે સત્યાજો લેવામાં આવી નુરોતી, તે તથા પાપર્સ ઓફ ઇન્ડિયા, હિંદુસ્થાનની ગરીબાઈની વિશેષ શોધ કરતાં જે જાણ્યું હતું, તે માટે આપથી ખચ આંકડાઓ સાથે ‘Condition of India’ (હિંદુસ્થાનની હાલત) એ ઉપર તેમણે લેખ લખ્યો હતો. તેમાં “સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ” સાથે ચર્ચેસે પત્રવ્યવહાર છે. તેમાં જે નિર્ણય કરાય છે, તેને હિંદુસ્થાનનો પ્રધાન રદ કરી કાઢ્યો નથી. આ જાંખ પખીજ કમજીથી લખ્યો છે. તેના થોડાકે સાર આ પ્રમાણે છે:—

“રેકોર્ડ પરીકર ચલાવવા માટે જે ફિનેન્સ એજન્સી, રાજવામાં આવી છે, તે એકનો જાંખી જોખદાર છે, કે જે ખરચાનું પરીકર ચાલું રહેશે. મને અચકા છે. કેમકે તે નવન ન થઈ શકે નેવો છે. જાંખીની અનેક પ્રકારની પેલોશ, ખાજો, અને જાંખીજ ખરચાં લખેલો, કલ્પિ અનેક કમજીથી જે પેલોશ પાડે છે, તેની ખાજાક તથા કલ્પિ રાજવામાં લખે સરખાઈ આવી નથી, ના રીને સર્વિસે લેવાની ખરીજ કલ્પિ

છે. તેના રાજ્યવહિવટ માટે વાર્ષિક ૮૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે, જેમાંના મુખ્ય તો બહાર હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં માણસ દીઠ ૩૫૦ રૂપિયાથી ઉપર વાર્ષિક આવકની અસરથી આવે છે. અને જે કદ કર આપવો પડે છે, તે પાછો તેઓનાજ ફાયદા માટે ફરે છે. એકે કે એક રૂપમાંથી બીજા રૂપે તેમને તે પાછો મળે છે, તેથી ઇંગ્લાંડનો પૈસો ઇંગ્લાંડમાં જ રહે છે. એટલે કે બહાર જતો નથી. લોન્ડનની ખરીદીમાં જે જાય છે, તે પણ બ્યાન સાથે પાછા મળે છે, માટે દેશને સંપત્તિ કરવાનું તે એક સાધન છે. આ રીતે હિંદુસ્થાનને કે ગરીબ છે, તે પણ તેના કરભરનારાઓને પોતાની પેદાશથી જમણી રીતે કર આપવો પડે છે, ત્યારે ઇંગ્લાંડ ૧૦ અબજ રૂપિયાની આવક ઉપર બ્રિટિશ ખજાનામાં ૮૦ કરોડ કે ૧ અબજ રૂપિયા આવે છે, જે પાછા લોકોનાજ ધરમાં પાછા જાય છે. ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં માત્ર ૪ અબજ રૂપિયાની પેદાશ ઉપર ૮૦ કરોડનો બોજો નાખવો તે જેમ પ્રજાનો પ્રાણ લેનાર છે, તેમ સુધરેલી પ્રજામાં એવો રાજ્યવહિવટ કર્તાની કીર્તિને એજ આપનાર છે. માટે આવક નેટલો ખર્ચ રાખી, ખર્ચાણું રાજ્યવહિવટ કરવાની રીતિ ફેરવી નાખવી. અને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા જેમ ઇંગ્લાંડમાં લેવાય છે, તેમ હિંદુસ્થાનમાં પણ લેવી જોઈએ. કારણકે જે દેશમાં તેઓને વહિવટ કરવો છે, તેનાથી ૬ હજાર થૈલ દૂર ઇંગ્લાંડમાં જ પરીક્ષા રાખવાથી દેશીઓને મોટો જરલાભ થાય છે. માટે ગરીબ હિંદુસ્થાનની, દાદ લેખ તેને ન્યાય આપવો, એ બ્રિટિશ પ્રજાનું જુપણું છે.” ઇત્યાદિ.

સને ૧૮૭૫ માં વડોદરાના માછ મહારાજા મલ્હારરાવ ગાયકવાડે મી. દાદાભાઈને પોતાના પ્રધાનત્વ પદ આપવાથી તેઓ વડોદરે ગયા હતા. એ વખતે વડોદરાનું રાજ્ય ખટપટાથી બરપુર હતું. તે છતાં તેમણે પોતાની બાહોશી અને કાબેલિયતથી એ રાજ્યમાં ચાલતું અંધાર દૂર કરીને સુધારા દાખલ કરવાની જનતી તબ્લીજ કરી હતી. પરંતુ એ વખતના સાંતા રેસીડેન્ટ કર્નલ ફ્રેંચ તેમની વિરુદ્ધ હોવાથી એ ખટપટને પરિણામે થોડા સમયમાં તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું.

વડોદરાનું પ્રધાનપદ છોડીને મી. દાદાભાઈ મુંબઈ ગયા હતા. ત્યાં તેમને મુખ્યમંત્રી કારપોરેશન અને ટાઉન કોમિશનના મેમ્બર તરીકે ચૂંટી કહાડ્યા હતા. પોતાની એ કામની કારકિર્દીમાં પાણીના સંબંધમાં સરકારની એક મોટી ભૂલ ખતાવીને કારપોરેશનને ૫૦ લાખ રૂપિયાના ખર્ચના આગમાં પડતાં જતાવી હતી. જેને માટે કારપોરેશન તેમનો ખાસ ઉપકાર માન્યો હતો. સને ૧૮૭૬ માં તેઓ કારપોરેશનના સભાસદ તરીકેનું રાજીનામું આપીને ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. દેવીઓને લેવા હોદા મળવાનો માર્ગ કયો છે, એ વિષે તથા સિવિલસર્વિસ સંબંધી સર અર્સકિન પેરો સાથે તેમણે લાંબો વખત સુધી પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. તથા રાજ્યના નોકરાને જે પેન્સન, અને પગાર વગેરે આપવામાં આવતું હતું, તે સંબંધી સર ડેવીડ વેડરબર્ન સાથે લેખ લખ્યા હતા. સને ૧૮૮૦ માં હિંદુસ્થાનના પ્રધાનને “પંચજ તથા હિંદુસ્થાનની પેદારા અને ગરબો” એ વિષે નિબંધ લખી મોકલ્યો હતો. તેમજ સને ૧૮૮૧ સુધી મી. હેડમેન સાથે હિંદુસ્થાનની બાજતો માટે પત્ર વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો.

સને ૧૮૮૨ માં તેઓ ઇંગ્લાંડથી સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા હતા. તે વખતે હિંદમાં

કોંગ્રેસની સંઘની તપાસ કરવા માટે લોકપ્રિય વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપન-સાર્વેને 'કોંગ્રેસ કમિશન કમીશન' નિમ્ન હું. તેના ઉપર મી. દાદાભાઈને કેપ્ટનની સન્માનની નિમ્ન-સાર્વેને નિમ્ન લખી મોકલ્યો હતો. આ દેશના વર્તમાનપત્રોના સ્પષ્ટિપાત્રની નિમ્ન-સાર્વેને લોકોને વાકેફ કરવા માટે તેમણે પ્રસિદ્ધ થોડ. જેકેટમલ મેહેસ્વાનલ મહાસારની મદદથી "ધી વાઇસ ઓફ ઇન્ડિયા" નામે પત્ર-કાલ્યા માંડ્યું હતું. વળી, તેઓ વિદાયતથી આવ્યા-પછી તુરત મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીમાં દાખલ થઈને ધણી અમલની સેવાઓ ખાતર રહ્યા હતા. સને ૧૮૮૪ માં નામદાર લૉર્ડ રીપન આ દેશનો ગિર-રો છોડીને સ્વદેશમાં ગયા, ત્યારે તેમને આ દેશની પ્રજાએ જે અસાધારણ માન આપ્યું હતું, તેમાં તેમણે ધણી અમલનો ભાગ લીધો હતો.

સને ૧૮૮૫માં નામદાર મુંબઈના ગવર્નર-લૉર્ડ રીપન મી. દાદાભાઈને મુંબઈની ધાર સભામાં એક વધારાના સભાસદ તુ ૫૬ આપ્યું હતું. જેને માટે પ્રજાએ અત્યંત હર્ષ દર્શાવ્યો હતો. એ વર્ષના ડીસેમ્બર માસમાં 'ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ'ની પ્રથમ સભા પના થઈ હતી. અને તેની પહેલી બેઠક જે મુંબઈમાં થઈ હતી, તેમાં મી. દાદાભાઈ ધણી અમલનો ભાગ ખાતર રહ્યા હતા. મી. દાદાભાઈ સારી પેઢી સને જુલા હતા કે ના સુધી વિદાયતની પાર્લામેન્ટમાં આ દેશને માટે લડત ચાલતી નહિ તેના સુધી લોકો કલ્યાણ થઈ શકશે નહિ; તેથી પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની તેમને ઇચ્છા રહ્યો. તેવામાં ઇચ્છાના આપણા હિતેષિ પુરોષે મી. દાદાભાઈની સુલભી પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા-સકે તેવી નેમવાઈ કરી આપવાનું વચન આપ્યું. તેથી તેઓ સને ૧૮૮૬ માં પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા અને અર્ધે ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે હોસબોર્નના સુલભી કરનારાઓ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં બેસવાની હમેદવારી કરી, પરંતુ તે વખતનો અમલો એવો તો ધણી થઈ પડ્યો હતો કે ધણી જમ વેલ્યા છતાં તેઓ પાર્લામેન્ટમાં બેસવાને ફતેહ પામ્યા નહિ. તે પછી તેમને ૧૮૫૦ મત મળ્યાં હતાં. એ તેમના બલિષ્ઠની ફતેહની નિશાની તરીકે. તે માની લીધું હતું. તેઓ પાર્લામેન્ટમાં બેસવા પામ્યા નહિ, તો પછી સ્વરથ થઈ બેસી રહ્યા નહિ. 'ધી લેડન ટાઇમ્સ' અને 'ડેલી ન્યુસ' જેવાં મોભાવણાં પત્રોમાં તેમણે ટુકી-મણ અને બેવડા ચલણ માટે લખાણ ચલાવ્યું તથા હિંદુસ્તાન સંઘની ચર્ચા કરી. તેમાં બહુ નેચથી ચર્ચાવી. પરંતુ સને ૧૮૮૬ માં 'નેશનલ કોંગ્રેસ' ના ઇચ્છા-કક્ષામાં થવાની હતી, ત્યાં હાજર થવા માટે તેઓ એ કામ છોડીને ઇચ્છાંથી પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા. હિંદની આ મહાન સમ્બદારી સજાએ મી. દાદાભાઈને એ સખાના મુંબઈનું ૫૬ આપ્યું. તે તેમણે સ્વિકાર્યું. ત્યાં સુનાના પ્રમુખ તરીકે તેમણે એ જે ઉમ્મદા ભાવણ કયું હતું તેથી મોટા વિદાન બાણો પાત્ર સાનંદ થઈ પામ્યા હતા. અને સર્વેએ મી. દાદાભાઈને ધણી સાચાથી આપી હતી.

કલકત્તાની કોંગ્રેસમાંથી મી. દાદાભાઈને મુંબઈ આવીને 'ઇન્ડિયન સર્વિસ' નામે એક પત્ર માંડ્યું. આ વખતે મુંબઈમાં 'પબ્લીક સર્વિસ કમિશન' બેઠું હતું. તેની મજ તેમણે પ્રત્યેના ઉપર પડી આપ્યા હતા. તથા મોટેથી તાક્ષી આપી હતી. એ પ્રજાને તેઓ મુંબઈમાં રહીને પ્રજા કરવાનું જોગવાઈ મહેલ હતા, તેવામાં તેમણે પાછા

ઈંગ્લાંડ જવાની તૈયારી કરી. પાર્લામેન્ટમાં ખેસવાની તેમની ખત યાજુંજ હતી, અને એ સંબંધી વિભાગમાં તેમના વગવાળા મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુંજ હતો. તેમના તરફથી આમંત્રણ થયું, તે સ્વિકારીને તેઓ પાર્લામેન્ટમાં ખેસવાની ઉમેદવારી કરવા માટે ઇંગ્લાંડમાં ગયા. આ વખતે પ્રસિદ્ધ દેશહિતૈર્પિ બાબુ લાલમોહન વોસ પણ પાર્લામેન્ટમાં ખેસવાની ઉમેદવારી કરવા માટે ગી. દાદાભાઈની સાથે ઇંગ્લાંડ ગયા હતા.

ઈંગ્લાંડમાં ગયા પછી મી. દાદાભાઈએ સાંતા લોડોને હિંદુસ્થાનની વિશેષ ખબર આપવાના હેતુથી 'ઈન્ડીઆ' નામે પત્ર લેખનમાં કાઢવાની ગોઠવણ કરી. તે પત્ર હજુ સરી રીતે ચાલે છે. અને આપણા શુભેચ્છક મી. ડિંગ્રી જેવા યોગ્ય પુરુષ તેના અધિપતિ છે. એ રીતે મી. દાદાભાઈએ સ્વદેશ કલ્યાણનાં અનેક કામે પૂર્વનત કરવામાં સમય વ્યતિત કરવા માંડ્યો હતો. જે હિંદની પ્રજાનું હિત તેમના મનમાં રમ્યા કરતું હતું, જેને માટે દર દેસ વારનાર ગમન કરી ધણું વર્ષથી ત્યાં જઈ વસ્યા હતા, અને અગત્યના દેશના મતબુલો સાથે મિત્રાચારી કરી તેઓની રચિને અનુકૂલ થઈ રહીતે સાધવા અનેક વિદ્યાલયો વેડીને જે ભારે પરિશ્રમ તેઓ કરી રહ્યા હતા, તે સફળ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સને ૧૮૯૨ ના જુન મહિનામાં ઇંગ્લાંડનું નવું ઇનેક્શન થયું, તે વખતે મી. દાદાભાઈએ સેન્ડ્રલ ફિન્સબરી પ્રગણા તરફથી પાર્લામેન્ટમાં ખેસવાની ઉમેદવારી કરી, અને પોતાની સાથે જમરા હંગિડી છતાં તેમને છૂતીને એ પ્રગણા તરફથી તા. ૭ જુલાઈ સને ૧૮૯૨ ના દિવસે તેઓ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ જેવી જગત વિખ્યાત મહાન સભાના સભાસદ થવાનું મહાન પદ પામ્યા.

એ રીતે મી. દાદાભાઈની ધણી સાંખા વખતની ધારણા પાર પડી, ધણી મન દયા પછી રૂળની પ્રાપ્તિમાં જે આનંદ થાય છે, તેના પાત્ર મી. દાદાભાઈ યામ એમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આ મહા વિજયની ખબર તાર મારશ્વે આ દેસમાં આવી પહોંચવાથી આખા ભારતવર્ષમાં આ ઉડેથી પેલા છેડા મુઠી લોકોનાં મન હવેથી નાચવા લાગ્યાં, અને દામ દામ આનંદના મહોત્સવ કરીને પોતાનો પૂર્ણ સંતોષ પ્રગ્વએ પ્રસિદ્ધ કર્યો. મી. દાદાભાઈ અને તેમને ચુંડી કહાડનારા ફિન્સબરીના લોકો ઉપર મુબારકબાદી ઉપકારના તાર મોકલ્યા હતા.

રોના ઘણા પ્રતિનિધિઓ માનપત્રો લેખને તેમને આવકાર આપવા આવેલા હતા. એ સમગ્ર માનપત્રો મી. દાદાભાઈને સામટાં એનાયત કરવા ઠાકીનદારમાં તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૯૩ ના રોજ ૧૦ હજાર બપોર સમયે મળી હતી. તે વખતનો દેખાવ કાંઈક અઘોરિક જણાતો હતો. માનપત્રોમાં તેમણે બખ્તેલી ઉત્તમ દેશસેવા માટે બારે સ્તુતિ કરવામાં આવેલી મી. દાદાભાઈએ કેવી પ્રકારે દેશસેવા બજાવી છે, તે પ્રથમ કહેવામાં આવેલું છે. છતાં એ વિષેનો કાંઈક વધારે ખ્યાલ વાંચનારને થઈ શકે તેટલા માટે એ માનપત્રો મુખ્યત્વે 'પ્રેસીડેન્સી આસોસીએશન' તરફથી આપવામાં આવેલું માનપત્ર નીચે ધ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

“તમે માનવંતા સાહેબને એકવાર ફરીથી અમારા વચ્ચે જોઈને અમે મુખ્યત્વે “પ્રેસીડેન્સી આસોસીએશન” ના મેમ્બરો બારે હેતુની લાગણી સાથે ખુશ થયા છીએ અને અંતરથી તમારો સ્તુતિ કરીએ છીએ. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાની તમારી ફતેહમદ ટ્રાંશીસને પરિણામે તમે તમારા માટે, તેમજ તમારા સ્વદેશીઓને માટે જે માન મરતઓ મેળવ્યો છે, તેથી તો અમારો હર્ષ-મણી વધ્યો છે.

અમારા તરફના વળતા ઉપકાર અને આપ, તેમજ અમારા તરફના લખાણ અને અભિમાન મેળવાના જે અસખ્ય દાવાઓ તમે ધરાવો છો, તેમાં સેન્ટ્રલ શીન્સપરીના મેમ્બર તરીકે પાર્લામેન્ટની ખાસ ચુંટણીએ વધારે કંઈ છે; તેથીજ આખા હેરા પ્રત્યેની તમારી શુદ્ધ સેવાઓ માટે જાહેર કરી શકાય તે કરતાં પણ વધારે અમે તમારા ઉપકારો થયા છીએ. અને ખીજી તરફથી અમારે એમ જોઈએ છીએ કે, પાર્લામેન્ટનો પહેલ વહેવો દિંદી સમાસદ, યનાર ગૃહસ્થ, મુખ્યમંત્રી રહીશ છે, હારે અમે કાંઈ થોડા ખુશ થતા નથી.

છ વર્ષ ઉપર ઉગ્યાં જતા માટે તમે આ દેશનો કિનારો છોડ્યો, ત્યારે જાહેર પ્રજાને ઉપયોગી થઈ પડ્યા જેવો ઉલ્લેખ હક દિફ્ટુઆનના એક દેશીને મળવાના સંભોગો બિશ્વકોષ અસંભવિત હતા. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાનો હક મેળવવાની પ્રમુખ શાખાના એક દેશીએ, તેની સામા આપતાં તેની જાત તથા પશાપક્ષ વચ્ચેના અંતર બ્રહ્મ યોને લીધે જે જે મહા વિટંબનાઓ પસાર કરવી પડે છે, અને જેને લીધે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થવાનો માર્ગ કુદરતી રીતે બંધ થાય છે, તેની અનેક વિટંબનાઓ સામે લડત કરવી પડે છે. દિફ્ટુઆનના દેશીઓમાં તમે પહેલ વહેવો એ અટકાવને તોડ્યો છે; અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં એક દિંદી પ્રતિનિધિ નિમવાની અગ્રગણીને આજી કરી છે. એજ અદલ કાળજી, એજ મક્કમ ખંત, અને એજ તમારી ન્યાય શુદ્ધિના ઠરેલપણાએ તમારા દેશની સેવા બજાવી છે. અને તેમજ પશાપક્ષના વાંધાઓ, તથા અસખ્ય તિરસ્કાર, અને હઠ વગરની લાંબી જરેલા ન્યાય જાતના તફાવતોની આડોમાથી તમે એ સાધેલી જાણ, કે જ્યાં તમે તમારા દેશની સેવા મોજા રીતે બજાવી શકો, ત્યાં લાગી મૂક્યા છે. પાર્લામેન્ટમાં તમારી લાગતી વિદિગોને એક ધીરજ સમાન છે કે એક કેળવાયેલો અને દેશ દિંદીવાન ન બનવા, મોજાના, અને આદોલીમાં એક ઉચ્ચ જગ્યાની રીતે સ્થિતિ છે. અને તેજ હરીને બ્રિટિશ પ્રજાની નજરમાં આ દેશના

જીવિને મોટામ બરેલી કરવાને શક્તિવાન છે. તમારો આ શુભ કામ્યો તમારા સ્વદેશી-
જાતિ એક જાતનીગીરી સમાન છે કે, પોતાના દેશની રિથિનિ સુધારવા અને વધાર-
વામાં પ્રયત્ન કરવા ખરી આજ્ઞાથી, ખંત બરેલો પ્રયાસ, અને હાથમાં ધરેલાં હેતુના શુ-
દ્ધપણમાં સાધન અથવા પ્રસંગોની તાણુને ખાતર ખામી આવવા દેવી નોંધતી નથી.
ઈઝાંડ અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પરસ્પરની બલી લાગણીનાં ચિન્હ તરીકે, તથા હિંદુસ્તાનના
વખર પ્રતિનિધિના કરોડો લોકો પ્રત્યેની ઈમેજ સુંદરણી કરનારાઓનાં ઔદાર્યની એક પ્ર-
ત્યક્ષ સાબિતી તરીકે, પાંચામેન્ડની તપાસ સુદરણી, અને દેશના લોકોને ઉચામાં ઉચી રાજ-
દારી અગત્યતાનો ઔતિહાસિક બનાવ છે.

પણ જ્યારે મેન્ડેલ શીન્સબેરીના સુંદરણી કરનારાઓએ એક હિંદી પ્રતિનિધિને પસંદ
કરી પોતાના ઔદાર્ય માટે મોટી કીર્તિ મેળવી છે, ત્યારે ખસુસ કરી આ દેશના લોકોનાં
આત્મ કે તે પસંદગી તમો સરખા પ્રજા સેવાના કામમાં નિષ્કલંક, અચુદ્ધ ખંતિશા,
અને સદોદિન ભક્તિભાવ ધરાવનારા ગૃહસ્થ ઉપર ઉતરી છે. લગભગ ૫૦ વર્ષથી તમોએ
તમારી સેવા એકજ સાધ્ય હેતુથી તમારા દેશને અર્પણ કીધી છે, કે જેની સેવા સુધરેલી
હુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં દેશમેવા બન્નવવામાં તન, મનથી પડનારા કોઈ પણ શેડેરીને
ખસુસ કરીને જેળ આપે. ભરતખંડની દારિદ્રતા, ક્ષતિહાસમાં ન જાણ્યા એવો તેનો કુલ
ઉડના ખર્ચાનો રાજવહિવટ, અને તેની કક્ષણી કરોડો મુખી પ્રજાની હાજતો તથા
હરિયાદોએ તમારા અંતઃકરમમાં દબેશની પડેલી જગા લીધી છે. દરેક પ્રસંગે તમોએ
તમારા અંગત લાભોને ખુદ દેશના મોટા અને વધુ અગત્યના લાભો આગળ બોમમાં
આપ્યા છે. હમણાં આ તકે પણ વગેરે થયા છતાં અને તમારા મગજ ઉપર ત્યારે
સંસારી કટકોનો જખમ તાળે છતાં તમે લાંબામાં મેળનારી મોટી કોન્ફેસમાં પ્રગતિ-
જનક વચાનાં આમંત્રણને ખાન આપી પ્રગુણવાને ગિરાજવાને છેક દૂરથી આપ્યા છે.

ઉમદા હેતુ તરફ ખેંચાવી છે. અને પાર્લામેન્ટમાં એક હિંદી પક્ષ, વખરે સ્વાર્થી નવનાયબોની એક મંડળી ઉભી કરી છે, જેના તમે સર વિદ્યુત્તમ વેડરબર્ન અને હવે જોવા છો. એ પ્રશ્ન ગમે તેટલો ન્હાનો છતાં, પોતાના કામમાં સં છે. અને હેઠા જનાવોએ દેખાડી આપ્યું છે કે, પાર્લામેન્ટ હજુર તકરારને ખાખતો નિકળતાં તે એક સત્તા અને બળ જેવી ગણાય છે.

આ દેશના કરોડો નિરાશ્રિતોના હિતને માટે અનેક ન્યાયી ઉગ્રેભો, જેઓ હિતની ખંતિલી હિમાયતથી હિંદુસ્તાનના મેમ્બરનું મત મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા છે, દીક્ષોછ ખેંચી છે. આ માનવંતા ઉગ્રેજ બચ્ચાઓએ પોતાની પાછળ ઉમદા વસ્તુ રાખ્યા છે. મી. બ્રામ્હટ્ટ, મી. શ્રૌસેટ, મી. બ્રાહ્મડા, અને બીજાઓ તરફ ભરતખંડ પોતાના ભારે કરજની લાગણી ધરાવે છે. તમે સાહેબ ઉપર હવે તે કીર્તિ ભરશે જેઓ આવી પડ્યા છે. ભરતખંડની હિમાયત તેઓ ખંતથી કરતા હતા, અને તમે તો ભરતખંડ તમારો પોતાનો સ્વદેશ હોવાને લીધે, અને તેની હાજતો તથા જરૂરીઆતોની પ્રેરણા આદીનગારીને લીધે વધારે બળવંત છો.

તમે—તે હિંદુસ્તાનના મેમ્બર કરતાં વધારે હિતસ્વી છો, તે ઉત્તમ સેવા બજાવવાને તમે દીર્ઘામુખી થાઓ, અને તમારા દેશની સેવા પાર્લામેન્ટમાં રહીને તથા બહાર રહીને પણ બજાવો, અને તમારું નામ જે આ શેહેનશાહતના દરેક ખુણા ખોલવામાં, દરેક ધર અને કુટુંબમાં એક ધરમનું નામ થઈ પડ્યું છે, તે નામને વધુ ઝળકાટ આપો. ”

ઉપરના તથા બીજાં માનપત્રોનો સામટો જવાબ મી. દાદાભાઈએ ઘણીજ અસરકારક બાપમાં દીક્ષોછ બર્ષો આપ્યો હતો. એ પછી મી. દાદાભાઈ લાહોરમાં મળેલી કોન્ફેરન્સનું પ્રમુખ પદ સેવાને લાહોર ગયા હતા. ત્યાં જતાં રસ્તામાં દરેક ટેકાજેથી તથા લાહોરમાં તેમને ભારે આવકાર પ્રત્ન તરફથી મળ્યો હતો. લાહોરમાં કોન્ફેરન્સના પ્રમુખ તરીકે તેમણે ઘણું ઉમદા બાપનું કર્યું હતું, જેને માટે સર્વેએ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. લાહોરથી પાછા મુંબઈ આવીને થોડા દિવસ રહી તેઓ ઇચ્છાંક ગયા હતા. સારથી અર્થપિ સુધી તેઓ ત્યાં રહીને આ દેશના કલ્યાણ માટે પોતાનાથી બનતું કરવામાં પાછી પાળી કરતા નથી, પણ છે! આવા પરોપકારી પીર પુરુષને કે જેણે દિલ્લા ૨૮ કરોડ મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે પોતાનું તન મન, અને પન આપ્યું કર્યું છે! તથા આજ બમમન ૫૦ વર્ષથી જેના દૈર્ઘમાં દિલ્લાગીઓના દિનનું ૨૮મું થયાં કરે છે, એવા મહાન પુરુષને ૨૮મી વાર મહા ને !

પંડિત અયોધ્યાનાથ.

આ મહા સમર્થ વીરપુરુષનો જન્મ સને ૧૮૩૯ માં આગ્રા શેઠેરમાં થયો હતો. તેઓ જાતે કાશ્મિરી બ્રાહ્મણ હતા. તેમના પિતા કેટલીક મુદત સુધી જાઝર નામે સંસ્થાનના દિવાન હતા. સિવાય તેઓ મોટા ધનાઢ્ય વેપારી હોઇ તેમની પેઢી પર હુડીપત્રી વગેરેનો મોટો વેપાર ચાલતો હતો. પંડિત અયોધ્યાનાથની વૃત્તિ બાળપણથીજ ચપળ હતી. તેની સાથે તે વખતે તેમનો સ્વભાવ ક્ષિપ્ર હોયો અને આપમતીયો હતો. તેમના પિતાએ તેમને બાળપણથીજ વિદ્યાની કેળવણી આપવી શરૂ કરી હતી. આઠ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ગાગઢી નિશાળમાં દાખલ થઇને ત્યાં થોડી મુદતમાં સ્વભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાર પછી તેઓ આગ્રાની પાક્યાળામાં ઇંગ્લેશ અભ્યાસ માટે દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે ધણીજ આલાકીયી ઇંગ્લેશ ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમના પિતાનો વેપાર ધણેજ મોટો હતો, તેથી તે કામની માહિતી મેળવીને તેઓ એ ઉદ્યોગમાં હેન્ટ સુધી વળગી રહે, એવી તેમના પિતાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ અયોધ્યાનાથને શાહુકારી વેપારમાં પડવા કરતાં વડોલ થવાની ધણી હોંસ હતી. તેથી તેમણે કાયદોનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરીને વાલ્યપ્રાંતની હાઇકોર્ટમાં વડોલાત કરવાની સંજ્ઞા મેળવીને ત્યાં વડોલાત કરવા લાગ્યા. તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ, સમયસચકતા, ન્યાયદાતામાં પવિત્રતા, અને વક્તવ્ય શક્તિ, ઇલાહિ મહાન શુભો વડે તેમણે અદ્ય સમયમાં વાલ્યપ્રાંતના વડોલ મંડળમાં આગળ પડતા થઇને શ્રેષ્ઠ કીર્તિ સપાદન કરી.

સને ૧૮૫૭ ની સાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મોટો બળવો ઉઠ્યો હતો, તે મેળાએ બંડખોરો ધણો ત્રાસ પામી પ્રજાને દુઃખ દેતા હતા. નેકે આગ્રામાં ઇંગ્લેજ સરકારનું ભરકર પુષ્કળ હતું, તથા બંદોખસ્ત પણ સારો સમયમાં આવ્યો હતો. તે છતાં શેઠેર અને કિલ્લો હસ્તગત કરવાના પ્રયત્નોથી બંડખોરોએ તે શેઠેર તાબે કરી લેવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેમાં શેઠેરને અનેક સજાદે મેલ્યાં પડ્યાં હતાં. પરંતુ પંડિત અયોધ્યાનાથ પૂર્ણ સમ્પન્નકતા હોવાથી તેમને કોઇ પણ પ્રકારની પીડા ભોગવવી પડી નહોતી. એ બંડ સમાપ્ત થયા પછી વાલ્યપ્રાંતની હાઇકોર્ટનું સ્થાન આગ્રામાંથી બદલીને આગ્રાદાબાદમાં કરવામાં આવ્યું, અને સર્વ સમ્પન્નકારમાર લાંબા થયા લાગ્યો. તેથી પંડિત અયોધ્યાનાથ પોતાના કુટુંબ સહિત આગ્રા છોડીને અલાહાબાદમાં જઇ રહ્યા, અને ત્યાં પિતાની ક્ષેત્ર કરવા લાગ્યા. અલાહાબાદમાં જઇને વસ્યા પછી થોડાજ વખતમાં તેમના પિતાની સ્વર્ગવાસ થયો હતો. તેથી પરત્વસારનો સંધવો બાર તેમના માયા ઉપર પડ્યો હતો. તે છતાં તેમણે ધણીજ બજારદારીથી પોતાના ઉદ્યોગની સાથે વચસામાં વ્યવસ્થા તમામ સમાપ્ત જનમ વિવરણની વ્યવસ્થા સારી રીતે કરીને પિતાનો અલાહાબાદમાં કુસંગતથી સ્થાપ્યો હતો. તેઓ અલાહાબાદના પતની થયા પછી થોડે થોડે ત્યાંના વિદ્યાન યત્રમાં તેમનો પ્રાદ મળેજ વખત લાગ્યો. તેમને આગ્રામાં કોર્ટમાં પડવાની ધણી હોંસ હતી. તેથી સાંજનીક દિનમાં કુતોમાં તેમણે ઘણેજ વખતે જામ લેવા માંડ્યો. એ વખતે અલાહાબાદમાં એંગ્લો-હિન્દુ "પાયોનિયર"

નામના વર્તમાનપત્રના અયોગ્ય લખાણો સામે ટક્કર ઝીઝવાને તેમણે “ઇન્ડિયન હેરલ્ડ” નામે ન્યુસપેપર સને ૧૮૮૦ માં કદાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ આપણો લોકોને વર્તમાનપત્રો વાંચવાનો શોખ કમી હોવાથી કિંવા શ્રીમં કાંઈ કારણથી થોડા વખતમાં જ તેમને બંધ કરવું પડ્યું હતું. એવું કહેવાય છે કે, આ કામમાં તેમને સુમારે ૨૦૦૦ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો.

પંડિત અયોધ્યાનાથને તેમના અનેક સદ્ગુણોથી સરકારના મોટા મોટા અધિકારીઓ ધણુંજ માન આપતા હતા. અને હરેક મહત્વના કામમાં તેમની તેઓ સલાહ પુછતા હતા. જો કે તેમની નિરપૂર્ણ વૃત્તિથી કેટલાક યુરોપિયનોની આખમાં તેઓ ખુચતા હતા, તે પણ તેઓ ઉંચા મનના મહા પુરૂષો હતા, તેઓ તેમની યોગ્યતા અને મોટાઈ સારી પેઠે બહુતા હતા. સને ૧૮૮૧ ની સાલમાં સરકારે પ્રત્યેક હાઇકોર્ટમાં અકેક દેશી જડજન નિમવાનો ફરાવ કર્યો, ત્યારે અલાહાબાદની હાઇકોર્ટમાં પંડિત અયોધ્યાનાથને જડજનો હોરો આપવા માટે સીફ્ટવર્ટીસ સર ફોર્બર્ટ સ્ટુઅર્ટે હિંદુસ્થાનની સરકારને મળ્યુંન બલામ ખુ કરી હતી. પરંતુ મુસલમાન કોમને રાજ રાખવાનીજ ખાતર સરકારે એ જગ્યા આપણી “નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ના બહુતા પ્રતિસ્પર્ધી અલીગઢવાળા સર સૈયદ અહમદના પુત્ર મી. મહમુદને આપવામાં આવી હતી. એ બનાવથી પંડિત અયોધ્યાનાથને માડુ લાગવાને બહુ ઘણો સતોષ થયો હતો. કારણ કે, જડજની જગ્યા લેછને પરતંત્રપણાના બધનમાં રહેવાને તેઓ બિલકુલ રાજ નહોતા. ત્યારે પછી અલાહાબાદમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવામાં આવી ત્યારે પંડિતજીને તેના ફેલોનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું. વળી વાલ્યપ્રાંત તથા અયોધ્યા પ્રાંતને માટે-ધારાસભા (કાયદા કરનારી કૌન્સિલ) સ્થાપવાનો અધિકાર ગળ્યો, ત્યાર તેજ વખતે એ હાલકાના લેફ્ટનન્ટ-ગવર્નર સર આલ્ફ્રેડ લાયલે તેમને એ કૌન્સિલના સભાસદનું પદ આપ્યું હતું. એ સભામાં તેમણે પોતાનું કર્તવ્ય એવી તો સારી રીતે બજાવી કીર્તિ સપાદન કરી કે, તે જગ્યાની મુદત પુરી થઇ હતી, તે છતાં સર આલ્ફ્રેડ કૌન્સિલની તેમને ફરીથી કૌન્સિલના સભાસદ નિમ્યા હતા. પરંતુ એ કૌન્સિલના કામેમાં કેટલુક અભવસ્થિતિપણુ તેમના જોવામાં આવ્યાથી વોડીક મુદત પછી તેમણે પોતાના એ માનવતા હોદાનું રાજનાયુ આપ્યું હતું. જો કે તેઓ વાલ્યપ્રાંતની ધારાસભાના સભાસદ, યુનિવર્સિટીના ફેલો, અલાહાબાદની યુનિવર્સિટીના કમીશનર, અને લાંની “ગ્રૂ કોલેજ” માં દો લેકચરર હતા, તે છતાં તેઓ જુદી જુદી પ્રકારનાં સાપેક્ષનિક લાભનાં કામે તન મન અને ધનથી કર્યા જતા હતા. તેઓ જે ગુણુ વડે આખા ભારતવર્ષમાં ઠેર ઠેર પ્રસિદ્ધ અને-લોકપ્રિય થયા હતા, તે ગુણુ તેમની હદ વિનાની સ્વદેશભક્તિ હતી. આ મહત્વનો ગુણુ સને ૧૮૮૮ સુધી તેમના અંતઃકરણમાં છુપી રહેલો હતો, અથવા તે યોગ્ય સમયની રાહ જોતો હતો, એમ કહીએ તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. સને ૧૮૮૫ માં “ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” પ્રથમ સ્થાપન થઇ હતી. તેના ત્રણ સમારજ સુધી તેમણે તેમાં કાંઈ પણ ભાગ લીધો નહોતો. તેનું કારણ એ હતું કે, નેશનલ કોન્ગ્રેસ તથા તેના વિચાર કેવા છે, તે વિષેનું પ્રથમ લક્ષ પૂર્વક મનન કરવાને તેમણે પાડ્યું હતું. ત્રણ વર્ષ સુધી તેમણે શાન્ત રીતે એ રાષ્ટ્રીય સભાના ઉદ્દેશો વિશે પુષ્કળ વિ-

પછી તેમની ખાતરી થઈ કે, હવે અંતઃકરણ સ્વદેશ પ્રીતિમાં લગાડવા યોગ્ય થયું છે. ભારે તેમણે ભારે ઉત્સાહથી પોતાનો દેહ નેશનલ કોંગ્રેસને અર્પણ કર્યો હતો. ત્યાર પછી પંડિતજી એ સભાના ખરા પ્રેમી સેવક થયા હતા. તે વખતનો સભાનો ઇતિહાસ અત્યંત દુર્લભ લખી રાખવા સરખો હતો, એમ કહીએ તો તે યોગ્ય છે. ખરેખર રીતે તો ભરતખંડમાં તે એક નવોજન મૂલ્ય પ્રકાશિત થયો હતો. અને તેથીજ નેશનલ કોંગ્રેસનું પ્રાદર્શણ તથા ગંદરવતા આટલું બહુ પ્રકાશિત થયેલું આજે આપણે જોઈએ છીએ,

જે કે હિંદના કલ્યાણકારિ અને કોંગ્રેસના પિતા મી. હુમ જેવા, પરંતુ ખભાંજન પુરોએ આધાર મેહેનત અને ખંતથી નેશનલ કોંગ્રેસ રૂપી કુમળા ઝાડની ત્રણ વર્ષ સુધી સારી સંભાળ લીધી, અને તેને ઉછેરી મોટું કરવાનો તેમનો પ્રયત્ન જારી રહ્યો હતો, તેવામાં કમનસીબે સને ૧૮૮૮ માં એ કુમળા કલ્પવૃક્ષનું છેદન કરવા અલિંગદવાળા સર સૈયદઅહમદ અને કાશીનો મરહુમ રાજા શીવપ્રસાદ વગેરે બળવાન હાથીઓએ પોતાની પીક ફેરવી. તેમજ ખીછ તરફથી સરકારની અવરૂપા અને કડક અમલ તેના ઉપર નજાવા લાગ્યો. તેથી આ મહાન પંથુ બાળ સભાનો અંત આવવાની નિરાશા ઉત્પન્ન થવા લાગી. પરંતુ આ ભારત જુમિના પૂર્વના સારા સંસ્કારને લીધે તેજ વખતે પંડિત અયોધ્યાનાથ નામધારી આ મહા પ્રતાપિ અને શૂરવીર સિંહ બહાર પડ્યો. એ નરરૂપી આદ્યે પોતાનું નિકાળ રૂપ પ્રકાશિત કરીને બચકર મળના વડે આખા ભારતવર્ષને ગમતી મૂક્યો, અને ભારતના કલ્પવૃક્ષ (નેશનલ કોંગ્રેસ) નું છેદન કરવા માટે જે મસ્ત હાથીઓ તૈયાર થયા હતા, તેમના ટોળાને એકદમ પાછું હલાવી દીધું. તેથી સભાને નીરમૂળ કરવાના તેમના નિચાર ઉકળ ભાગી પડ્યા. એ રીતે સત્યનો જય થયો, નેશનલ કોંગ્રેસ દીર્ઘાયુ પામી, અને મહાવીર પંડિત અયોધ્યાનાથને ભારતની પ્રજાએ પ્રબળચિટ્થી વધાવી લીધો!

તો એ છે કે, એ સભામાં પંડિતજીએ અયોધ્યા તથા બીજા ભાગમાંથી ૪૫ મુસલમાન ડેલીગેટસ (પ્રતિનિધિઓ) ભેગા કર્યા હતા. તેમાં ખુદ અયોધ્યા પ્રાંતમાં ૫૭, અલ્લાહાબાદમાં ૨૭, અને સમાતા પ્રતિપક્ષી સર સૈયદ અહમદના રહેવાના સ્થાન અલીમહમ્મદી જે મુસલમાન પ્રતિનિધિઓ એ સભામાં આવ્યા હતા. એ બધા પ્રતાપ પંડિત અયોધ્યાનાથની અપૂર્વ બુદ્ધિ અને ચાલાકી વગેરે મહાન શુભોત્તેજા હતાં. સર્વ પ્રકારે અલ્લાહાબાદની એ યોધી સભાનું કામ ધણીજ સારી રીતે પાર પડ્યાથી પ્રતિપક્ષીઓએ પોતાના હાથમાં પાંચા કરડ્યા હતા. પણ શું કરે? તેમનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ. એ વખતે પંડિત અયોધ્યાનાથની કામ કરવાની અઘોરિક શક્તિ જોઈને સર્વ કોઈ મુગ્ધ થયા હતા. આ મોટી જ્વેહથી તેમની કીર્તિ દેશ વિદેશમાં ધણી પ્રસરી હતી.

પંડિત અયોધ્યાનાથનો અકૃત્રિમ સ્વદેશપ્રેમ અને સામર્થ્ય ધીમે ધીમે એટલાં બધાં પ્રસિદ્ધ થયાં કે, સર્વાનુમતે નેશનલ કોંગ્રેસ જેવી મહાન સભાના પ્રમુખનું પદ તેમને આપવાની માગણી થઈ, અને તે પ્રમાણે તેમને સને ૧૮૮૫ માં મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસના મુખ્ય મદદનીશ પ્રમુખ નિમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સ્વદેશના કલ્યાણને માટે એટલી બધી શીકર રાખતા હતા કે, તેમની કીર્તિનાં કારણે રૂઢિચુસ્તમાંજ નહિ, પણ છેક ઇન્ડિયા સુધી પહોંચી ગયાં હતાં. મી. ડીગ્ગી જેવા મહાન પુરુષે પોતાના “ઇન્ડિયા” નામે વર્તમાનપત્રમાં પંડિતજીનું જીવનચરિત્ર ભક્તિપૂર્વક લખેલું છે. તે વાંચીને વિદેશી જનોને પણ ધણીજ આનંદ થાય છે. પંડિતજીની વક્તવ્ય શક્તિ એવી તો સરસ હતી કે, મોટા મોટા સમર્થ પુરુષો પણ તેમનું બાપણું સાંભળીને અંબાજ નતા હતા. તેમની ભૂતિ બલ્ય, સતેજ, અને ગભિર દેખાતી હતી. તેમજ વાણી ધણી રસાળ આવેશ વાળી હોવાથી સર્વ શ્રોતાજનોને ધણીજ આનંદ થતો હતો. અલ્લાહાબાદની કોંગ્રેસ વેળાએ લખનૌરના મુસલમાન લોકોએ એ સભાની સામે ધણી દેશભાવ બતાવ્યો હતો. પરંતુ પંડિતજીએ પોતાની મોટી ચાલાકી વડે એ દેશભાવ એક ક્ષણમાં કાઢી નાંખ્યો હતો. સને ૧૮૮૫ માં મુંબઈની કોંગ્રેસમાં મદ્રાસનો પ્રખ્યાત બારિસ્ટર મી. નોર્દન કાયદા કોન્સલના સમયમાં એક ઠરાવ લાંબો હતો. તેના વિરુદ્ધમાં ગેરસમજથી મુસલમાન લોકોએ મતભેદ પાડ્યો હતો. પરંતુ પંડિત અયોધ્યાનાથે મુસલમાન લોકોની મુશ્કેલી દાનર થઈને મુસલમાની ભાષામાં ધણીજ અસરકારક બાપણું આપીને તેમના મતનું મોઝા રીતે સમાધાન કર્યું હતું, અને મુસલમાનોએ પોતાની ભુલ ક્ષુલ્લ કરી હતી.

સને ૧૮૮૧ માં કોંગ્રેસની સાતમી બેઠક નાગપુરમાં થઈ હતી. તે વખતે પંડિતજીએ મીઠાના કર સંજોગી એક ઠરાવ સભામાં રજુ કરી તે ઉપર ધણું સરસ વિવેચન કર્યું હતું. એ સભામાં તેમણે નિર્મળ મનથી એવું જાહેર કર્યું હતું કે, આવતી સાલની (સને ૧૮૮૨) સભા અલ્લાહાબાદમાં કરવી. જો અમારા પ્રાંતમાંથી એ કામમાં દ્રવ્યની મદદ નહિ મળે તો હું મારા પદરના ૫૦ હજાર રૂપિયા ખર્ચ કરીશ. પરંતુ અતિ શોકની વાત છે કે, તેમની એ ઇચ્છા પાર પડે તે, દરમીયાન તેમનો પવિત્ર આત્મા આ લોક જતો રહ્યો. નાગપુરમાં તેમને અતિ શ્રમ પડ્યાથી તેમની પ્રતિ જમડી હતી. અને અલ્લાહ પડોઆ પછી મોઝાજ રોગમાં એટલે તા. ૧૧ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૨ ના

તેમને નિર્ધન કાળે પોતાની પાંખ પસારી ઝડપી લીધા. તેમના એ દુઃખદાયક મર-
ણના સમાચાર તાર દ્વારાએ ફરી વળવાથી આખા ભારતવર્ષમાં સવળે ટેકાણે પસાર
શોક ઉત્પન્ન થયો હતો. એટલુંજ નહિ પણ અવાહાયાદની હાઇકોર્ટ તેમના શોકને લીધે
એક દિવસ બંધ રાખવામાં આવી હતી. તેમજ સાંભળી યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર
સર જોન અલ્ફ્રે કોન્વોકેશનની સભામાં પંડિતજીના મુલોની પ્રતિષ્ઠા કરીને ધણો શોક
દર્શાવ્યો હતો. જ્યારે તેમના રાજને અગ્નિસંસ્કાર કરવા સાર સ્વચાનમૂર્તિમાં લેઈ ગયા,
ત્યારે તેની સાથે સર્વે જાતિના ધણા મનુષ્યો લાંબા ગયા હતા. તેમાં હાઇકોર્ટના યુરોપિયન
જડજો, બારીસ્ટરો, વકીલો અને ઘાડુકારો વગેરે અનેક મોટા મોટા પુરુષો હતા. પંડિત-
જીના રાજને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે ગંગા નદીને કિનારે ચંદનની ચિતા તૈયાર કરવામાં
આવી હતી. તે વખતે અવાહાયાદની હાઇકોર્ટના જડજ મી. નેરકેસે એક પુખ્તદાર
તથા કેટલાક મુગધી પદાર્થો રાજ ઉપર નાખ્યાં માટે મોકલ્યા હતા. ખરેખર એ મહા-
પુરુષ એવા મોટા માનને ચોખ્ખા હતા. તેના મરણ સમયે ઉપર કલા પ્રમાણે રાખણી
વર્ણના લોકો તરફથી જે જારે શોક પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે ઉપરથીજ એ
મહાપુરુષની ચોખ્ખતા અને લોકપ્રિયતાની ખાતરી થઈ શકે છે. તેઓ પોતાની પાછળ ૪૬
માતા, ધર્મપત્ની, અને ૬ સંતાનોને મૂકી ગયા છે. તેઓ પૈકી તેમનો વડો પુત્ર પં-
કિત અમરનાથ દાસ ૨૩ વર્ષની ઉંમરનો છે.

રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર.

એસ. એસ. ડી., સી. આઇ. ઇ.

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ॥

સાધવો નહિ સર્વત્રં ચંદન ન વને વને ॥ ૧ ॥

આ મહા વિદ્વાન અને નામકિત પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૪ ના ફેબ્રુવારી માસની ૧૫ મી તારીખે થયો હતો તેના પિતાનું નામ જન્મેજયમિત્ર હતું. મિત્ર નામનું કુળ ધણુ હંચુ અને જૂનું છે તે કુળના ઉત્પાદક નિશ્ચામિત્ર ઋષિ મનાય છે આટની પ્રાચીન માહિતી મળતી હોય છે, તથાપિ આસરે ૧ હજાર વર્ષથી આ કુળનો પ્રારંભ થાય છે, એમ કહેવામા કોઇ પણ જનનો યાદ નથી આ કુળનો મૂળ પુરુષ કંતોજનો રહેવાસી હોઇ આસરે ૬૦૦ વર્ષ ઉપર બગાડા પ્રાતમા યજ્ઞ ગયાનું જણાય છે રાજા રાજેન્દ્રલાલના વડિતેમાનો પિતામજર મિત્ર નામે પુરુષ ધણો શરૂનીર આ પરાક્રમી થઇ ગયો છે તે અગ્રોધ્યાના નનાબની તરફનો વડીન થઇને દીલ્હીના દરબારમા રહેતો હતો ત્યા તેનું કૌશલ્ય અને તેજ જોઇ બાદશાહે તેને ૩ હજાર રનારોનો ઉપરી બનાવી “રાજા બહાદુર” નો ખિતાબ વશપરપરાતો આપ્યો હતો. તેની સાંઘે દુઆમ પ્રાતની કુરા શુદ્ધાની જાગીર બક્ષિસ કરી હતી જે મુગન બાદશાહ એક હાથમા કુરા, અને બીજા હાથમા તરવાર પકડી હિંદુ ધર્મનો અને હિંદુઓનો નાશ કરવાને પ્રયત્ન થયો હતો, તેનાજ દરબારમા તેને આનુ સન્મા. આપવામા આવ્યું હતું, એ ધણી નનાઇતી વાત છે. રાજા બહાદુર પિતામજર મિત્ર ઇંગ્રેજ સરકારના પણુ દોસ્ત હતા સને ૧૭૮૪ મા કાશીના રાજા ચૈતસિંગ અને ઇંગ્રેજ વચ્ચે જે યુદ્ધ થયું હતું, તે વખતે તેઓ હાજર હતા એ યુદ્ધ પછી ઠરું વર્ષ તેમણે પોતાનો દેહ ત્યાગ કર્યો હતો આ પિતામજર મિત્રને જન્મનામ મિત્ર નામે એક દુર્ગુણી પુત્ર હતો તેણે બધો પૈસો અગરે માર્યો ઉઘાડી દીધો તે ૧૧ પછી તેનો પુત્ર જન્મેજય મિત્ર થયો તે પોતાના પિતાની માફક નહોતો, પણ મહા સમર્થ માની અને અચકતો હતો તેમનેજ પેટ તેમનાજ વચા મૂલ તથાકુરા એ ન્યાય પ્રમાણે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર જન્મ્યો હતો.

દેકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે મેડિકલ કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. સાં તેમણે પ્ર-
બળ આસાદી બતાવી ઉત્તમ ગ્રાન મેળવ્યું. જેથી તેમને ઘણી તરફથી સન્માન અને
ધનાનો મળવા લાગ્યાં. સને ૧૮૪૧ માં મીં ૦ દ્વારકાનાથ ટાગોરે તેમની ચિકિત્સા
શાસ્ત્રમાં ઘણીજ પ્રવિણતા જોઈને તેમને પોતાની સાથે ઇંગ્લાંડ લેઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.
પરંતુ તે વાત તેમના પિતાને નાપસંદ પડવાથી ગાંડી વાળવી પડી હતી. થોડા દિવસ
પછી રાજેન્દ્રલાલે વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ બંધ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. અને
થોડા વખતમાં તેઓ બારીસ્ટરના ધધાને લાવક થયા. પરંતુ કોઈ પણ ધધામાં નહિ જ
ડતાં વિવિધ ભાષાઓનું ગ્રાન તથા પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસના શોધો પાછળ તેઓ મડયા
એ કામમાં તેમને પોતાના વૈદક તથા કાયદાના ગ્રાનનો ખજાનો ધણીજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

રાજેન્દ્રલાલે જૂદી જૂદી ભાષાઓનું ગ્રાન મેળવવા માટે પ્રથમ ઘણુંજ ધ્યાન આપ્યું.
જો કે શરસી ભાષાનું ગ્રાન તો તેને મૂળથીજ સારું હતું, પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાનું ગ્રાન જ
ણુંજ થોડું હતું. તેથી એ વિદ્વાત બરેલી ઉત્તમ ભાષાનું ગ્રાન વધારવા માટે તેણે પોતા-
ના મનની આખી શક્તિ કામે લગાડી. થોડાજ વખતમાં તેણે એ ભાષામાં એવી તો સરસ
પ્રવિણતા મેળવી કે, તેનો અભ્યાસ જોઈને કલકત્તાના સરકૃત ભાષાના મોટા મોટા પદ્ધિ-
તો પણ ચકિત થઈ ગયા. સાર પછી તેણે ગ્રીક, લાટીન, ફ્રેન્ચ, અને જર્મન, વગેરે ભા-
ષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અને સંસ્કૃત, શરસી, ઇંગ્લેશ, હિંદી, તથા ઉર્દુ એ ભાષાઓ તો
તેને ઘરનીજ ભાષાઓ જેવી હતી. એટલે કે તે ભાષાઓ પણ તે મુળથીજ શીખ્યો
હતો. એ પ્રમાણે તે વિવિધ ભાષાઓનું ગ્રાન મેળવીને પૂર્વ દેશની જૂની શોધોનું મહેલ
ભારત કામ માથે લેવાને શક્તિવાન થયો હતો. એજ વખતે એટલે સને ૧૮૪૬ માં તેને
બંગાળની “ફાયલ એશિયાટિક સોસાયટી” ના મંથ સંમંડના અધ્યક્ષની જગ્યા
મળી. જેવી રીતે પ્રખ્યાત ડૉક્ટર જોન્સને પોતાના બાપની ઉપેામાં બેસીને અનેક મં-
થોનું અવલોકન કરી ઉત્તમ ગ્રાન સંપાદન કર્યું હતું, તેવી રીતે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે
આ પુસ્તક સંચકનું આધિપત્ય મળતાં ઉત્તમ ગ્રાન મેળવવા માંડ્યું. આ જગ્યા ઉપર તે
લગભગ ૧૦ વર્ષ મુધી રંચો હતો. તે અરસામાં તેણે પોતાના મનને વિવિધ પ્રકારના
ગ્રાનથી તૃપ્ત કર્યું હતું. અને કેટલાક ઉપયોગી મંથો લખીને બહાર પાડ્યા હતાં. સને
૧૮૫૬ માં બંગાળી સરકારે એ ત્રહના રાજકુમારોને શીખવવા માટે એક “રાજકુમા-
ર કોલેજ” સ્થાપી હતી. તેના મુખ્ય પ્રિન્સિપાલની જગ્યા રાજા રાજેન્દ્રલાલને આપવામાં
આવી હતી. એ જગ્યા ઉપર રહીને તેમણે પોતાની યંજ એવી ઉત્તમ પ્રકારે બજવી
હતી કે, જેવી તેમનાં ઘણાં જમાણુ થયાં હતાં, અને સરકારે ઘણું માન આપ્યું હતું.
સર એસ. બી. ઇડન કહે છે કે, આવી પાઠશાળા ચલાવવાની મુશ્કેલીઓ ખરેખર ઘણી
મોટી છે. પરંતુ તે સઘળી મુશ્કેલીઓને તેણે દૂર કરી હતી. કેટલાક જમીનદારો જેઓ
જાહેર હંદગીમાં પ્રખ્યાત થયા છે, તેઓ તેના વિવાદિ હતા. તેમણે એ પાઠશાળામાં
જે સાવચેતી બરેલું ગ્રાન સંપાદન કર્યું હતું, તેને માટે તેઓ રાજા રાજેન્દ્રલાલનો ખૂબ
આભાર માનતા હતા.

રાજા રાજેન્દ્રલાલ વિદ્વાની ઘણી હંમી પદીએ ચડ્યા હતા, તે છતાં તેમણે ગરીબ

બેંકોને મદદ કરવામાં લગાર પણ દુર્લભ કર્યું નહોતું. સાર્વજનિક કૃત્યોમાં તેઓ હોંસથી બા-
જ લેતા હતા. કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલ કાર્પોરેશનની સ્થાપના થયા પછી તુરંતજ તેમને
તેના સભાસદ નિમવામાં આવ્યા હતા. સારે તેમણે ઘણી સુધારણાઓ કરી હતી.
તેમજ મ્યુનિસિપાલ કમીશનર તરીકે તેમણે કલકત્તાના રહેવાસીઓની જે સેવા બજાવી
હતી, તે ઘણીજ ધીમતી હતી. રાજ્ય રાજેન્દ્રલાલ સ્પષ્ટવક્તા હોવાથી તેમને કોઇ પણ કામ
સંબંધી મત આપવાનો વખત આવતો, ત્યારે તેઓ ખરા અતઃકરણથી નિષ્પક્ષપાતપણે
સત્તાવાળાઓની મેહેરબાની કે ઇતરાજીની કાંઇ પણ દરકાર રાખ્યા વગર પોતાનો મત
આપના. તેમના એ શુભથી સંકડો ગરીબ લોકોનું સારું ચતું હતું. તે લોકો તેમને અતઃક-
રણ પૂર્વક આશિર્વચનથી વધાવી લેતા હતા.

સને ૧૮૭૫ માં તેમની બહેન ઉર્મી વિદ્વાતા જોઇને કલકત્તાની યુનિવર્સિટીની સે-
નેટ બનાવે તેમને “ ડૉક્ટર ઓફ લૉ ” ની ઘણી માનવંની પદવી આપી હતી. કલ-
કત્તાની યુનિવર્સિટીની સેનેટને એવી પદવી આપવાની સત્તાનો કાયદો સુપ્રિમ લેજિસ્લેટિવ
કાઉન્સિલે એજ વર્ષમાં પાસ કર્યો હતો. અને નામદાર મહારાણીનીના પાટવી પુત્ર નામ-
દાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સને એ પદવી પ્રથમ આપવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી તુરંતજ
૩ મોટા વિદ્વાન પુરેષોને આપી હતી. તેમાંનો રાજ્ય રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર પણ એક હતો.
એ પદવી આપતી વખતે કલકત્તાની યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર ઓનરેબલ સર આ-
ર્થર હૅબ્સ હાઉસે રાજ્ય રાજેન્દ્રલાલની ઘણીજ પ્રશંસા કરી હતી. આવી પદવી મોટા
વિદ્વાન સિવાય કોઇને પણ મળી શકતી નથી. આ પદવી મળ્યા પછી થોડાજ વખતમાં
નામદાર મહારાણી શ્રીએ તેમને “ રાયબહાદુર ” નો તથા “ સી. આઇ. ઇ. ” નો
માનવંતો ઇલકાળ આપ્યો હતો. તેમને એ માન આપતી વખતે જે સભા ભરવામાં આ-
વી હતી, તે સભામાં બંગાળા પ્રાંતના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર મર એસ. લે. ઇડને ખરા અંતઃ
કરણ પૂર્વક રાજેન્દ્રલાલને કહ્યું હતું કે;—“ રાજકુમાર પાંડ્યાનાનું કામ ઘણીજ હોશિયારીથી
ઘણાં વર્ષ સુધી કરીને તથા રાજકુમારોને શુદ્ધિશુ આપીને આપે આ રંગશૂભિ ઉપર
અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેથી ઘણા જગીરદારો આપનો ઉપકાર માને છે. આપે પ્રાંતીન
ઇતિહાસ ઉપર તથા સંસ્કૃત બાળા ઉપર જે પરિશ્રમ લીધો છે, તેની કીર્તિ આખી પૃથ્વી
ઉપર ફેલાઇ રહી છે. એ સર્વ ઉપકારો ધ્યાનમાં લેતી સરકાર આપને “ રાયબહાદુર ” એ
ખિતાબ અર્પણ કરે છે ”

લેખોની સંખ્યા આસરે ૨૦૦૦ ઉપર હશે, એમ કહેવાય છે. એ સિવાય તેમણે અત્યંત ઓળખાતાં ઉપરાંત લખ્યા છે. તે બધાના ૧૨૮ ભાગ છે. અને તેમની પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૩૦૮૬ સુધી છે. તેના સઘળા ગ્રંથોમાં ઓરિસા પ્રાંતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અને બુદ્ધ ગયા, તથા હોડોઆર્યન એ ત્રણ ગ્રંથ ઇંગ્લેન્ડ બાપામાં છે, તથાપિ તે એકલા સરસ લખાયેલા છે કે, ભદ્ર મોક્ષમુલર જેવા પ્રખ્યાત પંડિતોનાં મન હરણ કરી લીધાં છે. એ ગ્રંથ તેના ગભિર જ્ઞાન, અને ન્યાય બુદ્ધિના ખરેખર રજૂસ્થાન જેવા છે. તેમ સંસ્કૃત ગ્રંથો પેઢી તૈતેરિય બ્રહ્મ, યજુર્વેદ, આરણ્યક, પ્રતિશાખ્ય, ગોપથ બ્રાહ્મણ, ઠા મહાપ્રાચીન નીતિ, ચૈતન્ય એકાદ્ય નાટક, લલિત વિસ્તાર, અગ્નિપુરાણ, અને ચૈતન્ય આર-પ્પક, વગેરે ધણા પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ પ્રાકૃત ગ્રંથો પૈકિ ભુગોળ, વ્યાકરણ પ્રભાવ, તિ-લપદ દર્શન, મેવાડનો ઇતિહાસ, અને શિવાજીનું ચરિત્ર, વગેરે બંગાળી ભાષાના ગ્રંથો અત્યંત શોધાધી પૂર્ણ છે. આ સર્વ ગ્રંથો વડે તેણે એટલી બધી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે કે, દેશી ગ્રંથકારોમાં તેણે એટલું પડી મેળવી છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ યુરોપમાંના વિદ્વાનોની પ્રથમ પદ્ધતિમાં તેનું નામ મૂકવામાં આવ્યું છે.

રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર માન મેળવવાની કદી પણ દરકાર રાખતો નહોતો. તે છતાં તેના ઉપર માનના અનેક વરસાદ વરસી ગયા છે. આખી પૃથ્વીમાંની સઘળી વિદ્વાન સભાઓ તરફથી તેને પુણ્ય માન આપવામાં આવ્યું હતું. “વિદ્વાન સંપ્રદાય પૂજ્ય.” એ કહેવત કેવળ ખોટી નથી. તેની વિદ્વાની બુદ્ધિ જાણીને એટલિટન અને આયર્લેન્ડની “રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી” ના ઓનરરી મેમ્બર પદ તેને આપવામાં આવ્યું હતું. તેજ પ્રભાણે રિજેનાની ઇમ્પ્રિયમ એકાડેમી ઓફ સાયન્સ, અમેરિકાની એરિએન્ટલ સોસાયટી, ઇટાલિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ, ઇટાલિની એશિયાટિક સોસાયટી, સુગ્રામની ફાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની શાખા, જર્મન એરિએન્ટલ સોસાયટી, હંગરીની ફાયલ એકાડેમી ઓફ સાયન્સ, બલ્ગિયની ઇસ્ટર્ન લેઝલ સોસાયટી, અને ફ્રાન્સ હેગનની ફાયલ સોસાયટી ઓફ નોર્થન એટ્રીક્યુલર, વગેરે જગતની ધણીક વિદ્વાન સોસાયટીઓનો તે ઓનરરી મેમ્બર હતો. દોષ પણ માણસના નસીબમાં આટલાં બધાં માન મળેલાં જાણવામાં નથી. માત્ર રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રજી આવું ભારે માન મેળવવાને ભાગ્યાણી થયો હતો. એ તેની કાંઈ ઓછી મોટાઈ નથી. તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક મોટી સભાઓનો સભાસદ હતો, તે ઉપરથી તેની વિદ્વાતા કટલી મોટી હશે, તેનો ખ્યાલ થઈ શકે છે.

સને ૧૮૮૫ માં રાજા રાજેન્દ્રલાલને બંગાળની “રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી” ના પ્રેસિડેન્ટની જગ્યા મળી હતી. એક દેશી તરીકે પહેલ વહેતું એવું મોટું માન પ્રથમ તેમજેજ મળ્યું હતું. તેમની એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતીથી સર્વ દેશીઓને ધણું આનંદ થયો હતો. વળી તેમને “બ્રિટિશ ઇન્ડિયન આસોસિએશન” નામે પ્રખ્યાત સભાના અધ્યક્ષ પદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ આસોસિએશન બંગાળ, બહાર, અને ઓરિસાના જગત-નવારો, પૈસાદારો, અને વિદ્વાન સાક્ષરો તથા સાંસારિક મોખાવાળા પુરુષોએ સ્થાપન કરેલી છે. લગભગ ૪૦ વર્ષથી એ સભા હિંદુસ્તાનની રાજનકિય અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવે છે. આ દેશની સઘળી રાજનકિય મંડળીઓની તે માતાપિતા છે, એમ કહીએ તો તે વાળી

જે કોઈ પણ ઉપયોગી રાજકીય અથવા કાયદા સંબંધી હિલચાલ એ આસોસીએશનની સલાહ, અને તેના મળ્યુત ટેક, સિવાય હાથ ધરવામાં આવી નથી. રાજ્ય રાજદ્રલાલ એ સભાનો એક સ્તંભ હતો. વળી તે એક સમર્થ સ્વદેશહિતૈષિ પુરૂષ હતો. આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ને તેણે તન, મન, અને ધનથી ઘણી મદદ કરી હતી. સને ૧૮૮૬ માં કલકત્તામાં મળેલી કોન્ગ્રેસમાં તેણે બહુ આગેવાની ભરેલા ભાગ લીધો હતો. એ સભાની આવકાર આપનારી કમિટીના પ્રમુખ તરીકે તેનેજ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અને એ પદ ઉપર ગિરાજીને તેણે ઘણુંજ વજનદાર અને વિદ્વતા ભરેલું બાળુ-કર્ણુ હતું જેને સધળા જનોએ ઘણાજ માન સાથે વંધાવી લીધું હતું. વળી સને ૧૮૯૦ માં મળેલી કોન્ગ્રેસમાં અધ્યક્ષ સ્થાન તેમનેજ આપવાની માગણી કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તે વેળાએ તેમની તબિયત સારી ન હોવાથી એ માન લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. તેજ વખતથી તેમની શારિરીક સ્થિતિ દિનપર દિન નબળી પડતી ગઈ, અને આખરે સને ૧૮૯૧ ના જુલાઈ મહિનાની ૨૬ મી તારીખે એ મહા સમર્થ વિદ્વાન અને દેશહિતૈષિ પુરૂષે આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેના મરણથી આખા ભરતખંડમાંજ નહિ પરંતુ જગતમાં સર્વ ટેકાણે એક મહા પંડિતની ખોટ પડવાથી હિલગીરી ફેલાઈ હતી. તેમના મરણ પછી “ધી ઇન્ડિયન રેપ્રેઝેન્ટેટીવ” પત્રે લખ્યું હતું કે:—“રાજ્ય રાજદ્રલાલના મરણથી બંગાળા દેશને પહેલાં કદી નહિ મળેલા એવા એક સમર્થ પંડિતની ખોટ પડી છે. રાજ્ય રામમોહનરાય, અને બાલુ કૃષ્ણચંદ્રસેન કે બીજા કોઈ પણ બંગાળી વિદ્વાનમાં તેના જેટલી મળ્યુત, જુસાવાળી, સ્પષ્ટ, અને સધળું સમજી શકે તેવી બુદ્ધિ નહોતી.” વળી કલકત્તાની યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર ઓનરેબલ સર આર્થર હોલ હાઉસે તેને “દાકતર ઓફ લો” ની પદવી આપતી વખતે તેનાં વખાણ કરતાં કહ્યું હતું કે:—“પૂર્વ દેશના વિદ્વાનોની કોઈ પણ યુરોપિયન સોસાયટી એવી નથી કે જ્યાં-રાજ્ય રાજદ્રલાલને માન મળ્યું નહિ હોય. ઘણીખરી સોસાયટીઓએ તેને ધણીજ ખુશીથી પોતાના ઓનરરી મેમ્બરરુ પદ અપેક્ષુ છે. આ દેશની બાંધા તત્કારીજ તથા જુના શાઓના અંધારા ભરેલા ખુણાઓ ઉપર તેણે ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે.” સાર પછી બટ મોક્ષમુલરે ફિલો લોજીકલ શોધને લગતી બાબતમાં તેને માટે જે લખાણ કર્યું હતું, તે વાઇસ ચાન્સેલરે વાંચી જતાબું હતું. તેની મનઘબ એવી હતી કે:—“રાજ્ય રાજદ્રલાલ મિત્રનો ધંધેજ પંડિતાઇનો છે. તેની સાથે વળી તે એક વિદ્વાન ક્રીકાકાર પણ છે. જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોની કાળજી ભરેલી તપાસ કર્યા પછી તેણે ઘણા ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. અને બંગાળાની એશિયાટીક સોસાયટીના ચોપાની-આમાં તેણે જે જૂદાં જૂદાં લખાણો કર્યા છે, તે ઉપરથીજ તે પોતાની જાનના દરેક વિદ્વાનો કરતાં સર્વોત્તમ છે, એવું સાગિત થાય છે. મી. કોલચુક અને ખેનોડે જેવા પુરો-એ આ દેશની શોધમાં જે માર્ગ પકડ્યો છે, તે માર્ગનાં જૂનાત્યો તેનામાં પૂરેપૂરાં છે, તેનું ધૈર્ય જાન ખરેખર ચોખ્ખું અને સરળ છે. તેમ તેની દલીલો ઇંગ્લેન્ડના કોઈપણ સંસ્કૃત વિદ્વાનને માન આપે તેવી છે.” છતાં.

એ રીતે રાજ્ય રાજદ્રલાલની પંડિતાઇનાં વધાનુ વધુ વિદ્વાનોને કરી છે. બાસ્ત

લેખોની સંખ્યા આસરે ૨૦૦૦ ઉપર હશે, એમ કહેવાય છે. એ સિવાય તેમણે સ્વતંત્ર ગ્રંથો ૫૦ ઉપરાંત લખ્યા છે. તે બધાના ૧૨૮ ભાગ છે. અને તેમની ૫૬ સંખ્યા ૩૩૦૮૬ સુધી છે! તેના સંપૂર્ણ ગ્રંથોમાં ઓરિસા પ્રાંતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અને બુદ્ધ ગયા, તથા ઇડોઆર્યન એ ત્રણ ગ્રંથ ઇંગ્રેજ ભાષામાં છે, તથાપિ તે એકલા સરસ લખાયેલા છે કે, ભટ્ટ મોક્ષમુલર જેવા પ્રખ્યાત પંડિતોનાં મન હરણ કરી લીધાં છે, એ ગ્રંથ તેના અભિર ચાન, અને ન્યાય બુદ્ધિના ખરેખર રણસ્થળ જેવા છે. તેમાં સંસ્કૃત ગ્રંથો વૈકી તૈત્તેરિય બ્રહ્મ, યજુર્વેદ, આરણ્યક, પ્રતિશાખ્ય, ગોપથ બ્રાહ્મણ, કલ મંદુકીય નીતિ, ચૈતન્ય ચંદ્રાદ્ય નાટક, લલિત વિસ્તાર, અગ્નિપુરાણ, અને ચૈતન્ય આરણ્યક, વગેરે ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. તેમજ પ્રાકૃત ગ્રંથો પૈકિ ભુગોળ, વ્યાકરણ પ્રભાવ, તિલક દર્શન, મેવાડનો ઇતિહાસ, અને શિવાજીનું ચરિત્ર, વગેરે બંગાળી ભાષાના ગ્રંથો અનંત શોધાથી પૂર્ણ છે. આ સર્વ ગ્રંથો વડે તેણે એટલી બધી કૃતિ પ્રાપ્ત કરી છે કે, દેશી ગ્રંથકારોમાં તેણે શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ મેળવી છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ યુરોપખંડના વિદ્વાનોની પ્રથમ પંક્તિમાં તેનું નામ મૂકવામાં આવ્યું છે.

રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર માન મેળવવાની કદી પણ દરકાર રાખતો નહોતો. તે છતાં તેના ઉપર માનના અનેક વરસાદ વરસી ગયા છે. આખી પૃથ્વીમાંની સંખ્યા વિદ્વાન સભાઓ તરફથી તેને પુષ્કળ માન આપવામાં આવ્યું હતું. “વિદ્વાન સંમેલન પૂજ્ય.” એ કહેવત કેવળ ખોટી નથી. તેની વિદ્વાતાની બુદ્ધિ જાણીને ચેટસ્મિટન અને આયર્લીન્ડની “રૌયલ એશિયાટિક સોસાયટી” ના ચાંનરરી મેમ્બરનું પદ તેને આપવામાં આવ્યું હતું. તેજ પ્રમાણે વિએનાની ઇમ્પિરિયલ એકાડેમી ઓફ સાયન્સ, અમેરિકાની ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ઇટાલિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ, ઇટાલિની એશિયાટિક સોસાયટી, યુગ્મણની રૌયલ એશિયાટિક સોસાયટીની શાખા, જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, હંગરીની રૌયલ એકાડેમી ઓફ સાયન્સ, બર્લિનની ઇયર્સ લેક્ચરલ સોસાયટી, અને કોપન હેગનની રૌયલ સોસાયટી ઓફ નૉર્થન ઍટીકિવટીસ, વગેરે જગતની ધર્મીક વિદ્વાન સોસાયટીઓનો તે ચાંનરરી મેમ્બર હતો. કેમકે પણ આજુબાજુ નક્કી કર્યાં આપણાં બધાં જ્ઞાન મૂલ્યનાં જાણકારો નથી. માત્ર રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રનાં આતું બારે માન મેળવવાને ભાગ્યાણી થયો હતો. એ તેની કાંઈ ઓછી મોટાઈ નથી. તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનેક મોટી સભાઓનો સભાસદ હતો, તે ઉપરથી તેની વિદ્વાતા કેટલી મોટી હશે, તેના ખ્યાલ થઈ શકે છે.

સને ૧૮૮૫ માં રાજા રાજેન્દ્રલાલને બંગાળાની “રૌયલ એશિયાટિક સોસાયટી” ના પ્રેસિડેન્ટની જગ્યા મળી હતી. એક દેશી તરીકે પહેલ વહેલું એવું મોટું માન પ્રથમ તેમનેજ મળ્યું હતું. તેમની એવી ઉત્તરોત્તર ચઢતીથી સર્વ દેશીઓને ઘણો આનંદ થયો હતો. વળી તેમને “ક્રિસ્ટિયન ઇન્ડિયન આસોસિએશન” નામે પ્રખ્યાત સભાના અધ્યક્ષનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું. આ આસોસિએશન બંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાના જમીનદારો, પૈસાદારો, અને વિદ્વાન સાક્ષરો તથા સાંસારિક મોભાવાળા યુરોપીય સ્થાપના કરેલી છે. લગભગ ૪૦ વર્ષથી એ સભા હિંદુસ્તાનની રાજ્યકિય અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવે છે. આ દેશની સંખ્યા સંખ્યાકિય મંડળીઓની તે માતાપિતા છે, એમ કહીએ તો તે વાળખી

કોઈ પણ ઉપયોગી રાજ્યક્રિયા અથવા કાંઈ સગંધી હિલચાલ એ આસોસીએશનની સલાહ, અને તેના મળ્યુત ટેક, સિવાય હાથ ધરવામાં આવી નથી. રાજ્ય રાજ્જ્વાલ એ સભાનો એક સ્તંભ હતો. વળી તે એક સમર્થ સ્વદેશહિતૈર્પિ પુરૂષ હતો. આપણું “ઇન્ડિયન નેશનલ કો-એસ” ને તેણે તન, મન, અને ધનથી ઘણી મદદ કરી હતી સને ૧૮૮૬ માં કલકત્તામાં મળેલી કો-એસમાં તેણે બહુ આગેવાની ભરેલો ભાગ લીધો હતો. એ સભાની આવકાર આપનારી કમિટીના પ્રમુખ તરીકે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. અને એ પદ ઉપર બિરાજીને તેણે ઘણુંજ વજનદાર અને વિદ્વતા ભરેલું ભાષણ કર્યું હતું જેને સઘળા જનોએ ઘણાજ માન સાથે વંધાવી લીધું હતું. વળી સને ૧૮૯૦ માં મળેલી કો-એસમાં અધ્યક્ષ સ્થાન તેમનેજ આપવાની માગણી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તે વેળાએ તેમની તબિયત સારી ન હોવાથી એ ગાન લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. તેજ વખતથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ દિનપર દિન નબળી પડતી ગઈ. અને આખરે સને ૧૮૯૧ ના જુલાઈ મહિનાની ૨૬ મી તારીખે એ મહા સમર્થ વિદ્વાન અને દેશહિતૈર્પિ પુરૂષ આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેના મરણથી આખા ભરતખંડમાંજ નહિ પરંતુ જગતમાં સર્વ ઠેકાણે એક મહા પંડિતની ખોટ પડવાથી દિલગીરી ફાણ હતી. તેમના મરણ પછી “ધી ઇન્ડિયન રેકૉર્ડર” પત્રે લખ્યું હતું કે:—“રાજ્ય રાજ્જ્વાલના મરણથી બંગાળા દેશને પહેલાં કદી નહિ મળેલા એવા એક સમર્થ પંડિતની ખોટ પડી છે. રાજ્ય રામમોહનરાય, અને બાણુ કેશવચંદ્રસેન કે બીજા કોઈ પણ બંગાળી વિદ્વાનમાં તેના જેટલી મળ્યુત, જુઆવાળી, સ્પષ્ટ, અને સઘળું સમજી શકે તેવી ખુદ્દિ નહોતી.” વળી કલકત્તાની યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર આનંદેબલ સર આર્થર હોલ હાઉસે તેને “દાકતર ઓફ લૉ” ની પદવી આપતી વખતે તેનાં વખાણ કરતાં કહ્યું હતું કે:—“પૂર્વ દેશના વિદ્વાનોની કોઈ પણ યુરોપિયન સોસાયટી એવી નથી કે જ્યાં રાજ્ય રાજ્જ્વાલને માન મળ્યું નહિ હોય. ઘણીખરી સોસાયટીઓએ તેને ઘણીજ ખુશીથી પોતાના આનરરી મેમ્બરનું પદ આપેલું છે. આ દેશની ભાષા તવારીખ તથા જુના શાસ્ત્રોના અંધારા ભરેલા ખુણાઓ ઉપર તેણે ઘણો પ્રકાશ પાડ્યો છે.” સાર પછી બટ મોક્ષમૂલરે ફિલ્લો લોજીકલ શોધને લગતી બાબતમાં તેને માટે જે લખાણ કર્યું હતું, તે વાઇસ ચાન્સેલરે વાંચી અતાવ્યું હતું. તેની મતલબ એવી હતી કે:—“રાજ્ય રાજ્જ્વાલ મિત્રનો ધંધોજ પંડિતાઇનો છે. તેની સાથે વળી તે એક વિદ્વાન ટીકાકાર પણ છે. જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોની કાળજી ભરેલી તપાસ કર્યું પછી તેણે ઘણા ગ્રંથો પ્રગટ કર્યા છે. અને બંગાળાની એશિયાટીક સોસાયટીના એપારન્ટ આમાં તેણે જે જૂદાં જૂદાં લખાણો કર્યા છે, તે ઉપરથીજ તે પોતાની જાનના દરેક વિદ્વાનો કરતાં સર્વોત્તમ છે, એવું સાબિત થાય છે. મી. કોલિયુક અને બર્નોફ જેવા પુરૂષો એ આ દેશની શોધમાં જે માર્ગ પકડ્યો છે, તે માર્ગનાં જાળવતો તેનામાં પૂરેપૂરાં છે, તેનું ઇચ્છેજ્ઞ જ્ઞાન ખરેખર એખંજુ અને સરખ છે. તેમ તેની દલીલો ઇંગ્લાંડના મોટા સંસ્કૃત વિદ્વાનને માન આપે તેવી છે.” ઇલાદિ.

એ રીતે રાજ્ય રાજ્જ્વાલની પંડિતાઇનાં વખાણ ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યા છે. આમાં

થવા વિશેષ શક્તિ મળે, માટે પ્રથમ એ વેળા અન્ય થયો, તે જાણે વિશાન્તિ મળે ન-
હોય એમ થયું. જુદિવાન પુરવો શત્રુ પાસે પણ પિનતાનો અર્થ સરાવે છે. વિપત્તિથી
દુઃખને બદલે તે અધિક પ્રકાશ પામતો ગયો.

તેણે ત્રીજાવાર “હિંદુ પેટ્રિયટ” પત્ર કઢાડ્યું, તેમાં અત્યંત ગંભીર વિચાર લખવા
માંડ્યા. ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીઓએ આપણા લોકોને વણા સંતાપ્યા હતા, તેથી સને
૧૮૫૭ માં મોટો બગવો થયો; તેમાં મૂર્ખ સિપાઇઓએ ધર્મ યુદ્ધ ન કરતાં અંડાળની પે-
ઠે બહુલ કુરતા બતાવી; અને અનાથના પ્રાણ લીધા. તેથી સર્વેનો તે નિર્દય પ્રાણી ઉપર
કોપ થયો જોઈએ, તેને બદલે સર્વ હિંદુ પ્રજા ઉપર ઇંગ્લેન્ડે કોપ્યા. તેમણે સર્વને એક અંશે
મૂકવા માંડ્યા. કેટલાક કુદીન ઇંગ્લેન્ડે હિંદુનો યથાર્થ પક્ષ કરતા હતા, તેમની નિંદા કરવા
માંડી. ઇંગ્લેન્ડ વર્તમાનપત્રવાળા એક અવાજે કહેવા લાગ્યા કે, હિંદુ માત્ર દુષ્ટ છે, તેમ-
નો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ, છતાંદિ કહીને એક નિર્દય પ્રજાપર વગર વિચારે આ-
રોપ મૂકવા લાગ્યા. તે વેળાએ મી. હરિશ્ચંદ્રે પોતે એકલાએ એ પ્રબળ શત્રુ સામે બાંધ
લીડી. પોતાના સુબોધ, ગંભીર, અને અસરકારક લખાણથી સારા ઇંગ્લેન્ડનાં મત ફેરવવા
માંડ્યાં. “એક તરફ ગામ અને બીજી તરફ રામ” એ કહાણી પ્રમાણે એક તરફ મદા
કુશળ અનેક ઇંગ્લેન્ડ લેખકો, અને બીજી તરફ આપણા બાહોષ હરિશ્ચંદ્ર. એમ વાદ યુદ્ધ
આદ્યું સત્યને શસ્ત્ર અસ્ત્ર અને પક્ષકારની અગત્ય પડતી નથી. સત્યનો અંતે જય થાય-
• છે. મી. હરિશ્ચંદ્રના વિચારોએ સૃષ્ટ ઇંગ્લેન્ડના મનમાં માર્ગ કરવા માંડ્યો. તેઓને નિશ્ચય
થયો કે:—“સર્વ પ્રજાનો તિરસ્કાર કરવો એ અન્યાય છે. જે સર્વ પ્રજાની અપ્રીતિ હોત તો
આપણું રાજ ટકી શકત નહિ. વિવેકી પ્રજાની પ્રીતિને લીધેજ આપણે અહિં રહી-શકી-
એ છીએ.” એવા અનેક સિદ્ધાંતોની પ્રતીતિ તેમના મનમાં થવા લાગી. આપણા દેશનો
હિતૈર્પિ અને પ્રતિષ્ઠા હોર્ડ કેમિંગ તે વેળાએ ગવર્નર બનરસ હતો. તે હિંદુ પેટ્રિયટ” માં
આવતા વાસ્તવિક અને ગંભીર વિચારથી મોહી પડ્યો હોય એમ જણાયું. એજ કારણે
લીધે તે આ દેશનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થયો હતો. “હોર્ડન ટાઇમ્સ” નામના શિરોમણી
પત્રેનો સહાય કરતા હો. રસલ સરખા પુરવે પણ હિંદુ પેટ્રિયટના લખનારને માન્ય કરી,
તેની સ્તુતિ ગાવા માંડી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પુસ્તકમાં હરિશ્ચંદ્રનું નામ અમર-
કયું. મદ્રાસનો પ્રખ્યાત ખારિરટર મી. નૉટન પણ તેનાં બહુ વખાણ કરતો. એમ થવાથી
આપણા શત્રુ હતા, તે મિત્ર થવા માંડ્યા. આપણા દેશીઓને ન્યાય મળવા માંડ્યો, દે-
શીઓના શુભની પરીક્ષા થવા માંડી, અને તેઓ જુદિવાન તથા ઉંચા અધિકાર મેળવવા
ઇંગ્લેન્ડના જોડા યોગ્ય છે, એમ ગણવા માંડ્યું. એ બધું એક વિપત્તિએ ભેટી નાંખેલા
પણ અનિત, રાંક પણ જુદિવાન, અને ઉદાગી બાપુ હરિશ્ચંદ્રના પ્રતાપથીજ. હરિશ્ચંદ્રે
પોતાના દેશની દ્રઢ ભક્તિથી કવી રીતે સેવા બજાવી તે જુલો. એ ન હોત તો નિરાપરાધિ
અપરાધિ હરી શિક્ષા પામત, અને તેનું પરિણામ કોણ જાણે હુંએ યાત. માંડલિક રાજ્યને
સ્થાપીન કરી નાખવાનો હોર્ડ કેલેહાઉસીનો નીચ લોભ અયોગ્ય છે, એવો મી. હરિ-
શ્ચંદ્રે નિર્ણય કરી આપ્યો. તેથી કેટલાંક રાજ્ય બચી ગયાં. હજારો યોદ્ધાઓથી જે કામ
ન યાત, તે મી. હરિશ્ચંદ્રની એક કલમથી થયું

અગવો બેઠા પછી બગાળામાં ગળી પકવનાર ગરીબ ખેડુનો ઉપર ત્યાંના દેશી તથા ઉચ્ચ જમીનદારો તરફથી જે ધણોજ અન્યાય અને જુલમ થતો હતો, તેમને દુઃખમાંથી ઊડાવવા માટે આ હિંમતવાન અને બહાદૂર પરોપકારી પુરૂષે પાછી કમ્બર કરી. કંગાલ અને અજ્ઞાન ખેડુનો ઉપર પડતા દુઃખની દાઝ હેડે ધરીને એ મહા પુરૂષે કોઇની પણ દરકાર કર્યા વગર નિષ્પક્ષપાતપણે પોતાના “હિડુપેટ્રિયેટ” પત્રમાં જમીનદારોના જુલમની વાતો, અને ખેડુતોને દુઃખમાંથી ઊડાવવાના ઉપાયો વિશે અસરકારક લેખ લખવા માંડ્યા. જોકે સામે પક્ષ ધણોજ વગવાળો અને માતબર હતો, તેમજ તેના પક્ષમાં ધણોજ થોડા વીરો હતા, તે છતાં તેણે પોતાના કલમરૂપી હથિયાર વડે એવું તો જાણ્યું શુદ્ધ મચાવ્યું કે, તેમાં તે જયવાન થયો. તેના વાળખી અને અસરકારક લખાણની અસર છેક સરકાર સુધી થઇ. તેનું ફળ એ થયું કે, સરકારને એ વિષે તપાસ કરવા માટે એક “કમીશન” નિમવાની જરૂર પડી. એ કમીશનની રૂબરૂ મી. હરિશ્ચંદ્રે હાજર થઇને એવી તો કાબેલિયતથી સ્વતંત્રપણે જુલાની આપી કે જેથી સર્વ કાંઇ છક થઇ ગયા હતા. એ કમીશનની તપાસના પરિણામે બંગાળના લાખો ગરીબ ખેડુનો મહા સંકટમાંથી અથવા તો શુભામગીરી જેવી હાલતમાંથી મુક્ત થયા હતા. તેનું ધણુ ખર્ચ માન બાબુ હરિશ્ચંદ્ર મુકરજી જેવા પરોપકારી વીર પુરૂષનેજ ધટે છે.

આ મહાપુરૂષ સને ૧૮૬૧ ના. જુન મહિનાની ૧૬ મી તારીખે પોતાની ૩૬ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં આ લોક છોડીને એકાએક પરમાત્માની હજુરમાં આશ્વો ગયો છે. તેના કવજતના મરણના અતિ શોકજનક સમાચારથી આખા બંગાળમાં તેમજ હિંદના ધણા ખરા ભાગમાં મહા ગમગિની ફેલાઇ ગઇ હતી. મી. હરિશ્ચંદ્રની જાહેર જીંદગી માત્ર સને ૧૮૫૩ થી શરૂ થઇ હતી. સારથી તે પોતાના મરણ સુધીનાં માત્ર આઠ વર્ષમાં તેણે જે મહાભારત કામો કરીને સ્વદેશની સેવા બજાવી છે, તે ધણીજ સ્તુતિપાત્ર છે. આપણે જેમ પાછળ જોયું તેમ તે કાંઇ પૈસાવાળો પુરૂષ નહોતો, તે છતાં પોતાના પંડોનાં ભોગ આપંચો અને દરેક દુઃખ ખમવું, એ તેની જીંદગીના સુખ્ય સિદ્ધાંત હતા. તેની દુક પણ અન્યથા પમાડે તેવી જીંદગીની બહાર પોતાના દેશના બહાને માટે તેણે બારે જાતિ ભોગ આપ્યો છે. તેણે જે ગરીબ લોકોની સેવા બજાવી હતી, તે કાંઇ પણ પ્રકારે ધનામનો બદલો મળવાની આશા વગર પોતાના ખર્ચે નુકશાન વેડીને બજાવી હતી. એ કામ પાછળ તેણે લગભગ ૧૦ હજાર રૂપિયા ગાંડના ખર્ચા હતા. કે જે રૂપિયાની દરેક પાઇ તેની કલાઈ તરીકેની ખરા પરસેવાની નોકરીના હતા. તેણે ધણીક કરકસર કરીને એ પૈસા બચાવ્યા હતા. તે એવી રીતે ગરીબોનાં સંકટ દૂર કરવામાં તેણે હોમી દીધા હતાં. ધન્ય છે! તેની એવી પરોપકાર જુદીને! તેણે ગરીબ ખેડુતોને મદદ કરી એટલુંજ નહિ પણ તેમને અરજીઓ લખી આપી, ખોરાક ખવરાવ્યો, અને પોતાનું બવાનીપુરવાયુ ધર પણ તેઓને આશ્રમ તરીકે આપ્યું હતું. વળી ગરીબ ખેડુતોના ઉપર પડતા જુલમ વિશે તેણે જે દંમેજ જમીનદારોની વિરુદ્ધમાં લખાણ કર્યા હતાં, તે સંબંધી તેમણે તેની સામે દીવાની તથા ફાજદારી રૂચિયો કરી. મી. હરિશ્ચંદ્રની ખાતરી હતી કે, તેના દેશી બાઇ-ઓ અથવા ખેડુત ચોકા તેની તેની મુશ્કેલીના વખતમાં કાંઇ પણ મદદ કરવાના નથી.

રાજા રાધાકાન્તદેવ સ્ત્રી કેળવણીના શાયદ સારી પેઢે સમજતો હતો. પરંતુ નિશાળ કરતાં જનાનામાં સ્ત્રીઓને શીખવવું એ વધારે સારું છે, એવો તેનો વિચાર હતો. તેને પોતાના સનાતન હિંદુધર્મ ઉપર તથા તે સંબંધી સર્વ ક્રિયાઓ ઉપર ઘણી નિષ્ઠા હતી. જ્યારે હિંદુઓમાં સતી થવાનો ચાલ બંધ કરવા લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે હુકમ કર્યો, ત્યારે તેણે ઘણા જીવસાથી ધર્મ સભાની મદદે એક અરજી તૈયાર કરાવીને વિધાયત મોકલાવી હતી. તેમજ હિંદુ ધર્મથી વંચીને ખ્રિસ્તી થનારને પોતાનો વારસા હિસ્સો મળવા બાબતનો ધારો પસાર થયો, સારે પણ તે તેની સામે થયો હતો. પણ તેમાં તે ફાવી શક્યો નહોતો. એવો તે પોતાના ધર્મમાં ચૂસ્ત હતો; આટલું છતાં તેનામાં એવા સારા ગુણો હતા કે, મોટા મોટા ખ્રિસ્તી અને યુરોપિયન અમલદારો પ્રસંગોપાત તેની ઘણી સ્તુતિ કરતા હતા. તે મોટા ધાર્મિક અને હૃદય ભક્ત હતો. તેના ઘાને કરીને તેની અંતરની આંખો ઉઘડી હતી; તે સત્ય વૈદિક ધર્મનો ચાર્ય આશય સમજતો હતો. અને કેટલાક અગ્રાની ધર્મોપ લોકોના જેવો તે વહેમો નહોતો. તેમ મહાન્ધ વેશધારી સુધારાવાળાઓના જેવો શૂન્ય હૃદયનો પણ નહોતો. ખરા સુધારાનાં કામ તેને જાડુ ગમતાં હતાં, પણ બહારના બહાષ્ટ વૈશવાળા નાસ્તિક સુધારકોને તે ધિક્કારતો હતો. પોને શુદ્ધ હતો, તેથી ધર્મ બ્રહ્મ થયેલા મધમાંસાદારી દુષ્ટ સુધારાવાળાઓ ઉપર તેને ઘણો અણુગમો હતો. એવા યોગાક બ્રહ્મ લોકો સિવાય ખીળ સર્વ લોકો તેને પોતાના શિરછત ગણતા હતા.

તેણે પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં સાંસારિક સર્વે કામ પોતાના પુત્રને સ્વાધિન કરીને ચોતે વૃન્દાવનના નિર્જન સ્થાનમાં જઈને રહ્યો હતો. ત્યાં એનું મન પરમાત્મામાં રમી રહેતું હતું. તેની પાસે સર્વદા વેદધ્યાય થતો. તે પ્રાર્થના પુસ્તક છપાવતો હતો, તે પોતાના અંતઃકાળ પહેલાં શુદ્ધ કરીને મોકલ્યું હતું. સન્માર્ગે આસ્વાધી તેનું અંતર એનું તો નિર્મળ અને પ્રકાશિત થયું હતું કે, તેને પોતાનું મોત આગળથી સજ્યું હતું. ત્રણ દિવસ અગાઉ તેણે બપોરે ૬; ૬૫ મરણ પાસે છે. તેથી તેણે તા. ૧૫ એપ્રિલ સને ૧૮૬૭ ને દિવસે પ્રાતઃકાળે ઉઠી સ્નાન સંધ્યાદિ પોતાનું નિત્ય કર્મ કર્યું, પછી દૂધ મંચાવીને પીધું, પ્રેત સંસ્કાર કેમ કરવો તે પોતાના ગોરને મથા ઘાઝ બતાવ્યું. વૃન્દાવનના સદ્ગૃહસ્થો તેને મળવા આવ્યા હતા તેમને તે મળ્યો. પછી મેડી ઉપરથી પોતાની મેજે નીચે ઉતર્યો, અને તુરસીના ક્યારા નીચે લીંપાવી પોતાની મેજે લાંબું દેહને અનન નિદ્રાવસ કરવા પોકર્યો. ત્યાં એ મહા પુરુષ સ્ત્રી સ્ત્રી બનન કરતાં કરતાં તુરીયરથ ચઢ, કાંઈ પણ દુઃખ પામ્યા વિના સ્વર્ગે ગયો !

વાહ ! કેવું ઉચ્ચ પ્રકારનું મરણ ! આતું સુખમય મરણ તો ચોક્કસ મહાત્માઓના બાળમાં હોય છે. અને જેઓ આવી રીતે અંતિ સુખમાં સ્વર્ગે સિધાવે છે, તેઓના પવિત્ર આત્માને ધન્ય છે ! રાજા રાધાકાન્તદેવનું પણ મરણ સમયે ૮૪ વર્ષનું હતું. એ મહા પુરુષની સ્તુતિપર શ્રી તારાચરણ નામે એક વિદ્વાન આહાર્યે-“ રાધાકાન્ત વૃપનેશ ચરિત્ર ચતક ” રચ્યું છે.

રાજ દિગંબર મિત્ર.

સી. એસ. આઇ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૧૭ માં બંગાળના હુગલી પ્રગણામાં આવેલાં કોનગર નામે શહેરમાં એક જાણીતા કાયસ્ત કુટુંબમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ બાબુ શિવચરણ મિત્ર હતું. તેઓ જે કે સારી સ્થિતિમાં હતા, તે છતાં પોતાના પુત્રોને માટે વારસામાં કંઈ દોલત પાછળ મૂકી ગયા નહોતા. દિગંબર મિત્ર યુવા અવસ્થામાં કૃળવણી લેવાને બાગ્યવાન થયો હતો. તે પોતાની ૧૨ વર્ષની ઉંમરે બંગાળમાં ઇંગ્લેન્ડ કૃળવણીના પિતા ડેવિડ હેરીની સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. અને ત્યાર પછી તેણે “હિંદુ-કોલેજ” માં અભ્યાસ કર્યો હતો. ત્યાં ઉપલા વર્ગમાં પાસ થયા પછી ૨૦ વર્ષની ઉંમરે પોતાના કુટુંબના પોષણને અર્થે તેને નોકરી શોધવાની જરૂર પડી હતી. અને સને ૧૮૩૪ ની સાલમાં મુર્શિદાબાદની નિઝામત સ્કુલમાં એક માસ્તર તરીકે તે રહ્યો હતો. ત્યાંથી તેને રાજશાહના કલેક્ટરની ઓફીસમાં હેડક્લાર્કની જગો મળી હતી. ત્યાં તેના હાથ નીચેના એક માણસે જમીનના નુકશામાં કાંઈક ફેરફાર કરેલો, તેનો આરોપ તેને માથે આવી પડ્યો હતો. પરંતુ સારે નસીબે કામની તપાસમાં તે નિર્દોષ થયો હતો. તે પછી તેણે કંટાળીને નોકરી છોડી દીધી હતી. સને ૧૮૩૮ માં રાજ કીશનનાથના એક શિક્ષક તરીકે તે રહ્યો હતો. ત્યાં તેનું ભવિષ્ય એકદમ ખુલ્યું હતું. કહે છે કે તેની વિદ્વતા, અને સારી મેહેનતથી પ્રસન્ન થઈને રાજ કીશનદાસે પોતાના એ વિદ્યાર્થીને ૧ લાખ રૂપિયાની બક્ષિસ આપી હતી. સને ૧૮૪૪ માં બ્યારે રાજ કીશનનાથ આત્મઘાત કરીને મરી ગયો, ત્યારે દિગંબર મિત્રે પ્રથમ એક વેપારી તરીકે કામ કરવામાં પોતાની અક્ષય હુશિયારીનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. સને ૧૮૪૯ માં કલકત્તાની યુનિયન બેન્ક બાગી, ત્યારે તેણે એ બેન્કમાં બાંજો મૂકેલા રૂપિયા એક લાખમાંથી માત્ર ૨૫ હજાર તેને મળ્યા હતા. ત્યાર પછી તેણે એ રકમવડે મુર્શિદાબાદ અને રામખોલા વગેરે ઠેકાણે ગળી અને રેશમનાં કારખાનાં કાઢીને ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો હતો. એ ઉદ્યોગથી તેણે ખોયેલી રકમ પાછી મેળવી હતી. એ પૈસા વડે તેણે ઓરિસામાં અને બંગાળના કટલાક્ જિલ્લામાં જમીન ખરીદી હતી. જમીનની લગાઈ પછી તેનો ધંધો ઓછો થયોથી તે કલકત્તામાં જઈને રહ્યો હતો. તે વખત બળવાનો હતા, તેથી સરકારી કાગળોની કીમત ઘણીજ ઘટી ગઈ હતી. તેથી તેણે એ કાગળોમાં ખરીદવાનો સદ્દો કર્યો હતો, તેમાં તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું હતું. રાજ દિગંબર મિત્રની રાજ્યકિય અને જહોર જીંદગીના સંબંધમાં તેનો પરમસ્નેહી બાબુ ક્રિસ્તોદાસ પાલ સને ૧૮૭૪ ના એપ્રિલ માસની ૨૧ મી તારીખના “હિંદુ-પેટ્રિયટ” નામે વર્તમાનપત્રમાં લખે છે કે:—“રાજ દિગંબર મિત્રે ન્હાની વયથીજ જાન-હોર જીંદગીમાં બાગ લેવા માંડ્યો હતો. તે પોતાની ૨૦ વર્ષની ઉંમરથીજ બાબુ દાર-કાંનાથ ટાગોરના મિત્રમંડળમાં દાખલ થયો હતો. એ મિત્રમંડળ બંગાળના ભવિષ્યનું પલ્લે પગલું હતું. રાજ દિગંબર મિત્રે બાબુ દારકાંનાથ ટાગોરના પમવેજ સળકિય જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તે મી. ટાગોરનો જન્મજો હાથ હતો.” અંગ્રિશ ઇન્ડિયન ૨

હિમાચલી હતો. તેથીજ તેને એમ લાગ્યું કે દેશીરાજ્યો તમામ સરકારની સાથે જોડા નવાં જોડા. તે પ્રજાસત્તાક રાજ્યને આહતો હતો, પણ હિંદુસ્તાનનું પ્રતિનિધિ હાજલ કરવાને તે ઠીક ધારતો હતો !

રાજ્ય દિગંબર મિત્ર ધણેજ ઉદાર દીલનો પરોપકારી પુરુષ હતો. તે ૮૦ મહા વિદ્યાર્થીઓને ખોરાક તથા કપડાં—લતાં વગેરે આપીને મરત વિદ્યાભ્યાસ કરાવતો. તે શિવાય “ ડીરટ્રીક્ટ ચેરીટી સોસાયટી ” કે જેનો તે જોનરરી સેક્રેટરી હતો, તેમાં તે પોતાના નામની મોટી રકમ આપી હતી. તેની પેદાશમાંથી દર માસે ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ શુભરાંન આપે છે. તે પોતાના ગરીબ કુટુંબીઓ, મિત્રો, તથા આશ્રિતોને ખાનગી રીતે ધણી મદદ કરતો હતો. તેના જીવનચરિત્રમાં જે અનુકરણ કરવા યોગ્ય ગુણ છે, તે તેની ધીરજ તથા સમુદ્ધી છે, કે જે ગુણો વડે તે ન્હાનામાંથી મોટા થયો હતો. પોતાની બાળ વયમાં જે અસહ્ય મેહેનત તે કરતો હતો, એ તેના ભવિષ્યની ફતેહનો પાયો હતો. એક ધધાદાર માણસ તરીકે તેને મનુષ્યના સ્વભાવનું સાઈ જ્ઞાન થયું હતું, અને દેશન આબાદીનાં ખરાં સાધનો શાં છે ? તે તેને માલુમ પડ્યાં હતાં. તેના અધ્યાગ ઉદ્યોગ તથા કામ કરવાની અપળતાએ તેને એક સારો વેપારી બનાવ્યો હતો. વળી એક ઉત્તમ પ્રકાર ના જમીનદાર તરીકે તેણે સારી નામના મેળવી હતી. તે સ્વભાવે ધણે મીઠાનસાર અને આદરસાદકારવાળો હતો. જ્યારે તે ઓરિસામાં પોતાની જમીનદારીમાં જતો હતો, ત્યાં કટકના દરેક ગરીબ કે તર્વંગરને ઘેર જતો હતો. અને તેમને કહેતો કે, ગરીબ માણસ ઉપર ધણેજ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ રીતે એ મહા પુરુષના ધણા ગુણ પ્રકાશિત હતા.

બાપુ વ્યોમેશચંદ્ર બાનરજી.

ખારીરુદર ઍટ લૉ.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગો કરતાં બંગાળાની જમિ સ્વદેશ ભક્તજનોને જન્મ આપનામાં વધારે રસાલ છે. રાજદારિ, સાંસારિક, અને ધર્મ સંબંધી હિંદુઓમાં બંગાળાના શોકો બહુ આગળ પડતો ભાગ લે છે. તેમ પ્રજાનું હિત આદાનારા સ્વદેશભક્ત પુરુષોની સંખ્યા પણ ત્યાં મોટી જોવામાં આવે છે. સનદી નોકરીમાં પણ બંગાળીઓ ખીન દેશીઓ કરતાં વધારે છે. કેળવણીમાં તેઓ આગળ છે. યુનિવર્સિટીની પદવી પામેલા બંગાળીઓની સંખ્યા સૌથી મોટી છે. બંગાળી યુવતિઓ પણ યુનિવર્સિટીની સૌથી ઉચી પદવીઓ પામેલી છે. બંગાળી સ્વદેશ ભક્તજનોમાં બાપુ વ્યોમેશચંદ્ર બાનરજી એક આમેશન પુરુષ ગણાય છે.

બાપુ વ્યોમેશચંદ્રનો જન્મ એક નામિયા બ્રાહ્મણ કુળમાં સને ૧૮૪૪ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૯મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ગિરીશચંદ્ર બાનરજી હતું. તેમના પૂર્વજોનું અત્તન વતન હોરા ગોહેરથી આઠ કોસ દૂર આવેલા બગાડ નામે ગામમાં હતું. લાંબી ઝી. ગિરીશચંદ્રના પિતા બાપુ પિતાબર બાનરજી નોકરી અર્થે કલકત્તા ગોહેરનાં આવી રહ્યા હતા. તેઓ પડેલાં એક સાધના ભારતર હતા. પણ પછીથી અંગ્રા

સુપ્રિમ કોર્ટના એક પ્રસિદ્ધ સોલિસીટરની ઓફીસમાં કચાકની જગ્યાએ રહ્યા હતા. આ પિતામહેરે પોતાના જેટ પુત્ર ગીરીશચંદ્રને સારી કેળવણી આપી હતી. તેના પત્નિએ તે કલકત્તાની હાઇ કોર્ટના સોલિસીટરની પદ્ધિ પામ્યા હતા. આથી ગીરીશચંદ્રના જન્મ બંગાળના પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રવેત્તા અને તત્ત્વજ્ઞાની પડિત જગન્નાથ તર્ક પચાનનના કુટુંબમાંથી ઉતરેલી એક કન્યા સાથે થયા હતાં. એ ઉત્તમ સરકારવાળી માતાની કૃપે આ પ્રખ્યાત દેશભક્ત આથી બ્યોમેશચંદ્રે અવતાર લીધો હતો. આથી ગીરીશચંદ્રને ચાર પુત્રો હતા, જેમાંના બે બાળપણમાં મરણ પામ્યા હતા. અને બાકીના બે મી. બ્યોમેશચંદ્ર તથા મી. સસધન હયાત છે. આથી સસધન પણ કલકત્તાની યુનિવર્સિટીની “એમ. એ.” ની પદવી પામેલા છે. આથી ગીરીશચંદ્ર સને ૧૮૬૯ માં ૪૫ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા હતા. એ વખતે મી. બ્યોમેશચંદ્રની ઉંમર ૨૫ વર્ષની હતી.

આથી બ્યોમેશચંદ્ર બાળપણમાં જહુજ તોફાની હતા, અને બહુવા તરફ તેમનું મુદ્દે લક્ષ્ય નહોતું - તે ઉપરથી તેમના કુટુંબીઓ ધારતા કે તેઓ કુટુંબની કીર્તિમાં કાંઈ પણ વધારો કરનારા નિવડશે નહિ. પરંતુ તેમની એ ધારણા નિબદ્ધ થઈ. મી. બ્યોમેશચંદ્રને નિશાળે જવાની કોઈ વાત કાઢતું, સારે તેને તાવ ચઢી જતો, અને હાથમાં ચોપડી લેવી ગમતી નહોતી. નાટકો તથા તમાશા જોવા અને કથાભટ્ટોની કથાઓ સાંભળવા ઉપર તેને ઘણી પ્રીતિ હતી. નિશાળે જવાને જહાને તે હમેશાં કથાઓ સાંભળવા તથા તમાશા જોવા સાથે જતો હતો. તેને નાટકનો શોખ એટલો જધો હતો કે, તે એક દિનસે નિશાળે થી પરભાઈ નાસીને રાણીગંજ ગયો, અને ત્યાં એક નાટક મંડળીમાં નાટકીનો વેપ લેઈ એક સ્વાગ તેણે ભજવી જતાવ્યો હતો. એમ રખડતાં જેમ તેમ કરીને તેણે બંગાળી બાપાનું શિક્ષણ પુરું કર્યું. સાર પછી ઇંગ્લેન્ડ બાપાનો અભ્યાસ કરવાને પ્રસિદ્ધ બંગાળી મહા પુરો આથી કૃષ્ણદાસપાસ તથા આથી શંભુચંદ્રણ મુકરજીએ સ્થાપેલી “ઓરિયેન્ટલ સોસાયટી” નામની ધ્રુવ્ય સ્કુલમાં તે દાખલ થયો. સાંથી તે હાઈસ્કુલમાં દાખલ થયો. ત્યાં જેમ તેમ કરીને તે પહેલા વર્ષમાં જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ મેટ્રિકુલેશનની

તે અભ્યાસ કરવા વિલાયત નામ, તેમને એ સ્કૉલરશીપ આપવાનો હેતુ થયો. વળી એમ દરાવવામાં આવ્યું હતું કે, એ પાંચ સ્કૉલરશીપમાંની ત્રણ મુંબઈ ઇન્ડિયન વિદ્યાર્થીઓને આપવી, અને ૨ બંગાળ તથા મદ્રાસના વિદ્યાર્થીઓને વારા ફરતી આપવી. તે મુજબ એ વર્ષમાં બંગાળમાં એક વિદ્યાર્થીને એ સ્કૉલરશીપ આપવાનું સરકારે નક્કી કર્યું હતું. તે સ્કૉલરશીપ માટે ઉમેદવારી કરવા બાર ઉમેદવારો બહાર પડ્યા હતા. તેમાંથી પરીક્ષા લેવામાં આવતાં બાપુ બોમ્બેશયંદ્ર પડેને નખરે પાસ થયો, તેથી પરીક્ષા લેનાર કમિટીએ સ્કૉલરશીપ તેનેજ આપવાની સરકારમાં ભલામણ કરી હતી. અને સરકારે તે કબુલ રાખી હતી.

સને ૧૮૬૪ ના અક્ટોબર મહિનાની ૧૬ મી તારીખે બાપુ બોમ્બેશયંદ્ર વિદ્યાવત નવા માટે નીકળ્યો હતો. ત્યાં જઈને તે બારિસ્ટરના અભ્યાસ કરવા સાર ત્યાંની “મીડલ ટેમ્પલ” નામની કાયદાનો અભ્યાસ કરાવનારી પાઠશાળામાં દાખલ થયો. તેના શિક્ષા ગુરુઓ ઇંગ્લાંડનો પ્રસિદ્ધ ચેનસરી બારિસ્ટર મી. હેન્ડ્રી ડાઈ, લડનની કોર્ટના એક હોર્ડ ઓફ જસ્ટિસ સર એડવર્ડ ક્રાઇ તથા બીજા પ્રસિદ્ધ બારિસ્ટરો હતા. બાપુ બોમ્બેશયંદ્ર તેમના હાથ નીચે બહુ ઉઘોગીપણાથી કાયદાની કેળવણી લીધી હતી. તેણે એવી તો રીતે અભ્યાસ કર્યો કે, સને ૧૮૬૮ માં તેણે બારિસ્ટરની પરીક્ષા પમાર કરી. સાર પછી થોડેક મહિને તે હિંદુસ્થાનમાં પાછો આવ્યો હતો. હિંદુસ્થાનમાં આવેને તેણે કલકત્તાની હાઇકોર્ટમાં વકિલાત કરવા માંડી. તેની હુશિયારી જોઈને હાઇકોર્ટના તે વખતના જડજે મી. જસ્ટીસ નોર્મન તથા મી. જસ્ટીસ મેક્ફરસન વગેરેએ તેને બારિસ્ટરના કામકાજમાં બહુ સારી માલીતી આપી હતી. એથી કરીને તે શરૂઆતથીજ પ્રસિદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો. એવામાં વળી તેના હાથમાં એક એવો મુકરદ્દમો આવ્યો કે, જેથી તેની ખ્યાતિ આખા બંગાળા પ્રજાકામાં બહુ વધી ગઈ એ મુકરદ્દમો પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક પોતા કસમને લઈ ગતો હતો. તુડીયા છલાની એક ખેડૂત બાપર કસમ ઉપર પોટી જુગાની આપી, એણે તોહોમત મુકી ત્યાંના ઇંગ્લેન્ડ જાણના માલ્ટ્રસ્ટે તેનાપર ફાજવારી માંડીને તે મુકરદ્દમો સેશન કમિટી દાખલ હતો. એ બાદ બહુ ગરીબ હોવાથી પ્રસિદ્ધ બારિસ્ટર બાપુ મનમોહન દેસાએ તેના તરફથી મુકરદ્દમો લડવાનું કામ મફત માથે લીધું હતું પરંતુ પાછળથી બાપુ મનમોહન દેસાએ ક્રેટલાંક કારણસર પોતાના આ મિત્ર બાપુ બોમ્બેશયંદ્રના હાથમાં તે કેસ સોંપવાની જરૂર પડી હતી. બાપુ બોમ્બેશયંદ્રે પોતાના એ મિત્રની અરજ સ્વિકારીને ખાતરી આપી કે, આ મુકરદ્દમો બહુ મુશ્કેલ છતાં તે બાપને હું જોડારી લાવું ત્યારેજ ખરો. થોડા દિવસ પછી એ કેસ ત્યાંના સેશન જડજે મી. મેકડોનલ્ડ હજુર નિકળ્યો હતો. ત્યારે તોહોમતદાર બાપ તરફથી બાપુ બોમ્બેશયંદ્ર વગર શીએ હાજર થયો હતો. એક અબળા બાલિકાના ઉપર આવી રીતનો ફાજવારી મુકરદ્દમો મથાવાનો આ દાખલો નવાઇ જેવો હતો. તેથી એ વિશે આખા બંગાળા પ્રજાકામાં મોટી ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એ કેસમાં બાપુ બોમ્બેશયંદ્રે પોતાનું અપૂર્વ બુદ્ધિબળ અને ચાલાકી બતાવીને એ બાપને ગુન્હામાંથી મુક્ત કરાવી હતી. એથી તેમની ધણીજ ખ્યાતિ થઈ હતી. અને તે વખતથી જ્યારે કોઈ અબળા મુકરદ્દમો તહોમતદારનો જવાબ કરવાનું મુશ્કેલ જણાતું, ત્યારે તે મુકરદ્દમો બાપુ

સેવકોનાં અવતો હતા; એમ થવાથી તેમના ધધામાં તેમને સારી કમાણી થતી હતી. તેઓ રાજદારી મુકરદમાઓ લડવામાં જોડાઈ કુશળતા ધરાવે છે, તેટલી જ કુશળતા દિવાની મુકરદમાઓ લડવામાં પણ ધરાવે છે. એ તેમની મોટી કીર્તિ છે. બીજા દિવાની હાઇકોર્ટમાં દિવાની મુકરદમા ચલાવવામાં ત્યાંના સરળા યુરોપિયન બારિસ્ટરો કરતા પણ તે વિશેષ ઉચી શક્તિ ધરાવે છે. હિંદુસ્થાનની સરળા જુદી જુદી હાઇકોર્ટમાં દેશી બારિસ્ટરો દિવાની મુકરદમાઓ લડવામાં યુરોપિયન બારિસ્ટરો જોડાઈ બાહોશી ધરાવતા નથી, અને દેશી બારિસ્ટરોની ધરાજી યુરોપિયન બારિસ્ટરો કરતાં ઓછી છે, એ દેખાતું છે. પરંતુ કલકત્તાની હાઇકોર્ટમાં તેમ નથી ત્યાં જો કે ધણી પ્રસિદ્ધ પહેલી પંક્તિના યુરોપિયન બારિસ્ટરો મોટી ધરાજીવાળા છે, પરંતુ બાબુ બોમ્બેશંકર બાનરજી તે સધળાને માથે છે. તેની બાહોશી એવી તો ઉંચા પ્રકારની છે કે, દરેક મુકરદમાની બારિસ્ટરીઓ તે બરાબર સમજી જાય છે, અને તેના મુદ્દા એવી તો સરસ રીતે જડજની આગળ રજુ કરે છે કે, તેની વાત તેના મનમાં તરતજ ઉતરી જાય છે. જો કે તેને મોટી ધરાજી છે, અને ધણી ફી લીધા વગર તે મુકરદમા હાથમાં લેવાની ના પાડે છે, તે છતાં ગરીબોના તથા પોતાના મિત્રોના કામમાં પોતાના સ્વાર્થને કોરે મૂકીને હોંશથી આગળ પડે છે. સને ૧૮૮૭ માં એક મુક્તિને લખતા મુકરદમાની બાબતમાં કલકત્તાની હાઇકોર્ટના જડજ મી. જસ્ટીસ નોરીસના સળખમાં પ્રસિદ્ધ દેશબક્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બાનરજીએ પોતાના “બગાણી” પત્રમાં જે બૂલ બરેલુ લખાણ કર્યું હતું, તેના માટે હાઇકોર્ટના વડા જડજે તેમના પર ફરીઆદ માડી હતી. તે વખતે બાબુ સુરેન્દ્રનાથને બચાવ કરવાનું કામ કાંઈ પણ ફી લીધા વગર બાબુ બોમ્બેશંકરે પોતાને માથે લીધું હતું. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૮૭ માં કલકત્તાના “રેટેડસમેન” પત્રના અધિપતિ મરહુમ મી. રોબર્ટ નાઇટ બર્ધવાનના રાજ્યનો વહિવટ કરનાર ઇંગ્લેન્ડ સનંદી અમલદારના સંબંધમાં કંઈ સૂખ લખાણ કરવાથી તેણે મી. રોબર્ટ નાઇટ ઉપર બદનકસીની શરિયાદ માડી હતી. તેમાં પણ બાબુ બોમ્બેશંકરે મી. નાઇટનો બચાવ કરવાનું કામ પોતાને માથે લીધું હતું.

બાબુ બોમ્બેશંકર બાનરજીને બગાણાની સરકારે પોતાની ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ચાર વખત નિમ્યા હતા. સને ૧૮૭૮ માં બગાણાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર એમ. લી. ઇડને તેમને સરકારી ધારાશાસ્ત્રી તરિકે નિમવાની પોતાની ઇચ્છા મરહુમ આજેવાજ રાજદારી મી. કૃષ્ણદાસ પાલની મારફતે દર્શાવીને તે હોદ્દો કબુલ કરવા વિષે પુછાવ્યું હતું. પરંતુ મી. બાનરજીએ એ માન બરેલો હોદ્દો લેવાની ઉપકાર સામે ના પાડી હતી. સને ૧૮૮૨ માં તથા સને ૧૮૮૪ માં એમ બે વખતે એ વેળાના હાઇકોર્ટના જડજ સર રીચર્ડ ગાર્થે તેમને હાઇકોર્ટના એક જડજની જગ્યા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરંતુ તે જગ્યા લેવાની પણ તેમણે ના પાડી હતી. એની રીતે કાંઈ દેશી બારિસ્ટરો હાઇકોર્ટના જડજનો હોદ્દો લેવાની ના પાડી હોય, એવા દાખલા યોગજ હશે. બોમ્બેશંકરે એવા માન બરેલા હોદ્દા નહિ સ્વીકારવાનું કારણ એ છે કે, જનો પનાર દર માસે રૂ ૩૫૦૦ નો છે, તેના કરતાં તેમને પોતાના વેતન વધારે હતી. વળી સરકારી હોદ્દો લેવાથી સાર્વજનિક

જન વેર છે. તેનો એક દાખો અને આપોનો બસ મણુશી ને એકે, આ મહા પુરુષને પોતાના બારિસ્ટરના ધંધાની વાર્ષિક આંકક શુમારે એ દાખ રૂબિયાની કહેવાય છે, તેની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર માત્ર હિદના લોહાની સેરા બખ્તવાનાજ હેતુથી સને ૧૮૯૫ ના વર્ષની ઇચ્છાડની પાલ્કામેન્ટના સભાસદનું મહાન પદ મેળવનાની ઉમેદવારી કરવા માટે તેઓ ઇન્નાડ મના હતા, અને ત્યાના બેન્ચમ પ્રગણાના લોકો તરફથી ઉમેદવારી કરી હતી પરંતુ કમનસીમે એ વેળાએ “કોન્ઝરવેટિવ” પક્ષ વધારે જોર પર હોવાથી, તેમ પોને ધણા અસુઝે ગોના હોવાથી યોગજ ઓઝ મને નિષ્ફળ થયા હતા.

મી બાનરજીને ચાર પુત્ર છે, જેમાના મોટાની ઉમર તેણે બારિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી છે મી બાનરજી તેની પુત્રની પરીક્ષા અપાવત, પરંતુ તેઓ તેમને નોકરીની નોખાના ધંધે છે, વળી તેઓ રમી ક્રીકેટવાળાં છે. તેના દાખના તરીકે પોતાની એક પુત્રીની વિગત આપવા માટે મહા મી બાનરજી નો ધર્મ આપવા માટે રહેલો છે.

મી બાનરજીને ચાર પુત્ર છે, જેમાના મોટાની ઉમર તેણે બારિસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી છે મી બાનરજી તેની પુત્રની પરીક્ષા અપાવત, પરંતુ તેઓ તેમને નોકરીની નોખાના ધંધે છે, વળી તેઓ રમી ક્રીકેટવાળાં છે. તેના દાખના તરીકે પોતાની એક પુત્રીની વિગત આપવા માટે મહા મી બાનરજી નો ધર્મ આપવા માટે રહેલો છે.

બાબુ સુરેન્દ્રનાથ બાનરજી.

આ પ્રસિદ્ધ રાજદારી અને સ્વદેશહિતેષી વીર પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૪૪ કલકત્તામાં એક આગરદાર બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા બાબુ કુ બહુ કેળનાયેલા સદ્ગુણસ્થ હતા અને તેઓ કલકત્તાના એ વખતના દેશી વૈદ્ય હતા તેમનામાં એકાગ્ર ચિત્ત અને ખતથી કામ કરવાના ઉત્તમ ગુણ હતા, તે આ પુત્ર સુરેન્દ્રનાથને વારસા તરીકે મળ્યા હતા. મી સુરેન્દ્રનાથે કલકત્તાની “કોલેજ” માં અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એક ચચગ વિદ્યાર્થી તરીકે એ એક પછી એક ચક્તા ઇનામો મેળવ્યા હતા સને ૧૮૬૮ માં તેમણે “બી. પરીક્ષા” પસાર કરી હતી કોલેજના પ્રિન્સીપાલ મી સીમની તેમણે એટલી અને ચાહ મેળવ્યા હતા કે, તેણે મી સુરેન્દ્રનાથને સિવિલસર્વિસનો અભ્યાસ

ઇચ્છાંક મોકલવા તેમના પિતાને સમ્પત્તિ બલામણુ કરી હતી. તે ઉપરથી તેઓ ઇચ્છાંકમાં ગયા હતા. ત્યાં મરહુમ ડૉક્ટર ગોહરા ટકર તથા પ્રેફેસર મોરલી જેવા સાર્વજનિક વિદ્વાનોના હાથ નીચે અભ્યાસ કરીને સીનીયસર્વિસની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી હતી. એ પરીક્ષા સંબંધી જાણવા જેવી બીના એ છે કે, જે વખતે મી. સુરેન્દ્રનાથે પરીક્ષા આપી, તે વખતે સીનીયસર્વિસ એકઝામિનેશનમાં જેટલી ઉમ્મર જોઈએ તે કરતાં વધારે છે, એવો સળંગ ખતાલીને કમીશનરોએ તેમને પ્રથમ નાપસંદ કર્યા હતા, પરંતુ મી. સુરેન્દ્રનાથે એથી નહિ ગભરાતાં ઇન્સાફ મેળવવા માટે કિતન બેન્યની કાઠીમાં કમીશનરોની સામે કાયદાગર દાવો ખાંધો હતો, અને આખરે તેમાં તેમને ઇન્સાફ મળ્યો હતો.

મી. સુરેન્દ્રનાથ સીનીયસર્વિસની પરીક્ષા પસાર કરીને ઇચ્છાંકથી પાછા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, અને બંગાળાની સીનીયસર્વિસમાં તેઓ આસીસ્ટન્ટ જડજન હોદ્દા ઉપર નિમણવા. ત્યાં થોડા વખત પછી તેમને માથે એક ભયંકર તોફાન આવી પડ્યું હતું, કે જેના પરીણામે જુન પમારતું પેન્શન લેઇને તેમને નોકરીથી છૂટા થવું પડ્યું હતું. એ તોફાન એવું હતું કે, તેમની ફાઈમાં એક મુકદ્દમા ચાલતો હતો, તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યાનું તથા ખોટી રીતે વારંટ કહાણાનું ઇલાદિ કેટલાંક તોફાનો તેમને માથે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. એ બિને તેમનો જવાબ એવો હતો કે, મેં એવો દુકમ કદાચો હોય તેવું હું જાણતો નહોતો, પરંતુ બીજા મુકદ્દમાની સાથે મેં તેના ઉપર સહી કરી હતી. મી. સુરેન્દ્રનાથનો એ મુકદ્દમા બંગાળાના મોટા મોટા કિલ્લા સફરહસ્યોએ સસ અને સ્વેપ્તક માન્યો હતો તે છતાં સત્તાવાળાઓએ તે મુકદ્દમાને મોડું રૂપ આપી લધાયી તેની તપાસ માટે સરકારે એક કમીશન નિમ્ણું હતું. પરંતુ કમનસીબે મી. સુરેન્દ્રનાથને કેટલીક ફેર ન મળ્યાથી તેઓ ખરી દાદ મેળવી શક્યા નહોતા.

કેાઇ વખતે નકારામાંથી પળુ સાફ ફળ થાય છે. જો કે મી. સુરેન્દ્રનાથને માથે આવી પડેલા બરફર તોફાનથી તેમની અમલદાર તરીકેની જવાબદારી ઉઠા આભો હતો, અને તેમની લાખી આશાઓ બાગી મઘ હતી, તોપણ તેમની જુદિયા પ્રવાહે એક નવોજ માર્ગ પકડ્યો હતો, કે જે માર્ગ ઉપર તેમની બલિબ્યની મદદ કરી તેમને માટે રાહ જોઈ રહી હતી. તેઓ મગજની ઘણીજ મજ્જુનાઇથી લભારે વખત નકામો માખ્યા સિવાય પોતાની રિયલિટી સામે લડન ચલાવીને પોતાનું ટુટેડ નસીબ સુધારવાને નડી પડ્યા હતા. તેમણે પ્રથમ સને ૧૮૭૩ માં પંડિત હપરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની “ મેટ્રોપોલિટન હિસ્ટરીકલ રિવ્યુ ” માં ઈમેજ સાર્વજનિક પ્રેફેસરની જગ્યા મેળવી. અને સાર પછી “ ગીટી રુથ ” ના વિદ્યાર્થીઓને બાલુ આપવાનું કામ તેમને માથે લીધું હતું. સને ૧૮૮૧ માં તેઓ “ મેટ્રોપોલિટન હિસ્ટરીકલ રિવ્યુ ” ઊડીને “ ફ્રી ચર્ચ કોલેજના ” જોડવા હતા. એ રીતે કાંઈ કંઈ પડી ની. સુરેન્દ્રનાથ બાનરજીએ સને ૧૮૮૨ માં કચ્છકાલા બાઉ બાનરમાં જન્મની નિશાન કે જેમાં માત્ર ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ બજતા હતા, તે નિશાન પોતાને જોડી. અને સાત વર્ષની મુદતનાં તેને એકી તે આખા દાવનપર સારી રૂરી કે તે એક ફર્ટ કલાન કોલેજ થઇ પડી. તેની આખાએ બાઉજ અને કીમપુરનાં ઘણાં તથા તેમજ જમના જનમ ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ધખક થઇ મૂક્યાં ને ની. સુરેન્દ્રનાથ જેવા એક જાન

મી. સુરેન્દ્રનાથ આપણી “ ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ ” ના ચૂન દિમાક્તો બલકે તેના છવનદાર જેવા છે. એ મહાન મહાને જન્મ આપનારા અમેસરોષના તેઓ પણ એક છે. તેમનું નામ આખા હિંદના વિશાળ પ્રદેશમાં દરેક ઠેકાણે જાણીતું થઈ ચૂક્યું છે. કોન્ગ્રેસની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં તેમણે સીનીસર્વિસની પરીક્ષા હિંદુસ્થાનમાં લેવાઈ ચૂકી હતી. આખા દેશમાં સઘળે ઠેકાણે ફરીતે કેવા તન, મન, અને ધનથી ચલાવી હતી, તે વાત સારી પેઠે જાણીતી છે. તેઓ એક ઉત્તમ પ્રકારના સ્વદેશ ભક્તજન છે. અત્યંત પ્રજાનું સંકટ કાપવા માટેની સર્વે પ્રકારની હીંસ્યાઓમાં તેઓ સદા દિવોદ્ગમથી ભાગ લે છે. દેશના ખીમ આગેવાન રાજદ્વારીઓ બ્યારે એક અથવા બીજા કારણને લીધે કોન્ગ્રેસના દરેક મેળાવડામાં ભાગ લેવાને શક્તિમાન થયા નથી, ત્યારે બાપુ સરેન્દ્રનાથ બાનરજીએ આજ સુધીમાં યેવેલી કોન્ગ્રેસની અગીઆરે બેઠકામાં ગમે તેવી હરકતો અને તુક-શાન વેડીને પણ પોતાની હાજરી આપી ધણી અમલની સેવાઓ બજાવી છે. તેમની એવી નિઃસ્વાર્થ સેવાઓની કદર કરીને તેમને સને ૧૮૯૫ ના વર્ષમાં પુના શહેરમાં મળેલી અગીઆરમી કોન્ગ્રેસના પ્રમુખનું મહાન પદ આપીને માન આપ્યું હતું. એ બેઠકમાં પ્રમુખ પદથી તેમણે જે ધાર્મિક વિદ્વાત બરેલું અને અસરકારક બાપણું કર્યું હતું, તેની સઘળે ઠેકાણે અત્યંત પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી. કોન્ગ્રેસના પ્રતિપક્ષીઓ પણ એ બાપણું સાંભળીને વા જાણીને મુગ્ધ થયા હતા, અને તમામ ઉમેદ તથા દેશી વર્તમાનપત્રોએ તેનાં એક સરખી રીતે વખાણ કર્યા હતાં. ઉમેદજી બાપાનું તેમનું યોગ અને વક્તવ્ય શક્તિ એવી અનુપમ છે કે આખા દેશમાં તેમની જોડીનો એક પણ વક્તા નથી, એમ સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. વક્તવ્ય શક્તિની સાથે તેમનો સુમધુર મંથીર નાદ એવો તો ગાથ ઉઠે છે કે લગભગ દશ હજાર શ્રોતાઓના કંઈમાં પેસીને તેમને મોહિત કરી શકે છે. તેમનામાં એ શક્તિ કાંઈ અદ્ભૂત દૈવિ બક્ષિસ તરીકે હોય એવું જણાય છે. તેઓ પુનાની એ અગીઆરમી કોન્ગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે બ્યારે બાપણું કરવા ઉઠ્યા હતા, ત્યારે ત્યાં એક ભાવચરંગી જાતિના હિંદુવાનોએ તેમને જે અપૂર્વ માન આપીને વધાવી લીધા તેનું વર્ણન અને કરી શકતા નથી. મી. બાનરજીનામાં સહેલ ધણાક અસૌકરિક શુભો નંત તેઓ એવી પ્રકારના બારે માનને યોગ્ય હતા.

તેઓ બ્યારે આ દેશ તરફથી હાલ ચલાવવાને ઇચ્છામાં ગયા હતા, ત્યારે કે દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાં ફરીને તેમણે એવાં તો સુભાષિત બાપણાં આપ્યાં હતાં કે ત્યાંનાં ધણાં વળનદાર ઉમેદજી વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે તેમનાં બહુ વખાણ કર્યા હતાં તેઓ દેશી હોવા છતાં ઉમેદજી બાપાપરનો તેમનો કાણુ એવો મોટો છે કે ખુદ ઉમેદજીને યોગ્યકર ઉમેદજી રાજદ્વારીઓ પોતાની એ સ્વભાષાપર તેવો કાણુ ધરાવનારા મળી આ પડે. એક સુભાષિત વક્તા તરીકે તેમનું નામ દેશીઓમાં જેમ પહેલે નબર છે, તેમ એ દેશી રાજદ્વારી મહા પુરૂષ તરીકેની તેમની કારકીદી પણ પુરૂં વખાણને પાત્ર થઈ ચૂકી છે તેઓ વળી એક બાહ્ય અધિપતિ છે. તેમના અધિપતિપણા નીચે નીકળતું “ બંબાલી ” પત્ર આખા બંગાળમાં એક વળનદાર પત્ર તરીકે ગણાય છે. વળી તેમણે એક બાહ્ય વિદ્યાનુર તરીકેની કીર્તિ પણ કાંઈ ઓછી મેળવી નથી. તેમની આગેવાની નીચે કદ

કામમાં હાથ “રીપન સ્કુલ” તથા “રીપન કોલેજ” નામે શાળા અને પાઠશાળા આવે છે. “રીપન કોલેજ” માં એમ. એ., અને એલ. એલ. બી., ની પદ્ધિ સુધીની કળ-વર્ણી આપવામાં આવે છે. અને પરીક્ષાના પરિણામમાં તે બીજી સરકારી કોલેજોની સાથે ટક્કર મારે છે. એવી રીતે તેમણે એક ઉત્તમ શિક્ષાગુરુ તરીકે સંપાદન કરેલી કીર્તિથી આકર્ષાઇને પુનાની જુદી જુદી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓના નિર્વાહીઓએ તેઓ જ્યારે પુનાની અગ્નીઆરમ્મી કો-એસની બેઠકમાં પ્રમુખ તરીકે ગયા હતા, ત્યારે તેમને એક માન-પત્ર આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે:—“આશરે ૨૫ વર્ષની વાત ઉપર એવો ઇશ્વરી સંકેત થયો કે, તમારે તમારી જીવંતી સ્વદેશની સેવામાં ગુજારવી. તે પ્રમાણે તમે જે ભારે ઉલટ અને હિંમતથી આટલાં વર્ષ થયાં એ મોટી ધરજ જાળવતા આવ્યા છો, તેથી તમારું નામ દેશના સઘળા ભાગોમાં ઘેરે ઘેર જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. એકલી રાજદ્વારી જાણતોમાં તમે જનનેલી સેવાથીજ કંઈ અમારી તરફના માન તથા વખાણને પાત્ર થતા નથી. પરંતુ હમણાંના વખતના એક મોટામાં મોટા શિક્ષાગુરુ તરીકે અમારી તરફનાં માનને તમે વધારે પાત્ર છો. એક શિક્ષકના ધંધા તરફ સઘળી તરફથી હમેશાં માનની નજરથી જોવામાં આવે છે, અને હિંદુસ્થાનમાં વિશેષ કરીને એક પ્રાચીન કાળથી એક શિક્ષાગુરુનું કામ પવિત્ર અને અદ્વિતીય ગણાતું આવ્યું છે. શિક્ષાગુરુઓમાં તમે ઉચ્ચ પદવી ધરાવો છો. જગાણાની ઉધરતી પ્રજાને માટે તમે અતઃકરણ પૂર્વક જે કાળજી અને દીલસોજી ધરાવો છો, તેની હમેશાં યાદ આપનારા સ્તંભ “રીપન કોલેજ” છે. અને એકલા જગાણાનાજ નહિ પણ દેશના સઘળા ભાગોના હમણાંના યુવાનો તેની છાપ મેળવે છે, અને તમારી મહાન્ કારકીદી તેમનામાં ઉચ્ચ ગુણો પેદા કરે છે. હિંદુસ્થાનના રાજદ્વારી વધારાના કામમાં તમે મોટી મદદ આપી છે, તેમ કુળવણીના કામમાં પણ તમે એથી વધારે મદદ આપી છે.” ઇત્યાદિ.

શાલી ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડશે નહિ. પ્રાણી માત્રનો સ્વભાવજ છે કે તેને છે, પરંતુ ખરી અમરગી તો આવા પ્રકારની છે. માનવજમાં તમે સર્વથી ઉમદા શિક્ષકની જાણી છે. શિક્ષક તમારો ગુરુ, ભોમિયો, અને તમારા આચાર ડનારો છે. ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું તમારું શહેર (પુના) તમને એવા પાડે છે. પ્રજાના કથ્યાણ માટે સ્વાર્થને ડમ ભોગમાં આપવો તેનો જવેદાન નિભનારો નમુનો તમારી “ફરગ્યુસન કોલેજ” પુરો પાડે છે. તે કોલેજના તમને જીવવાને ખાતર પોતાના સઘળા લાભને બાજુએ મેલીને પોતાની આખી ઢગી રોકે છે. યુવાનો! સ્વાર્થને ભોગમાં આપવાના તથા હિંમતવાન થવાના એ ડોના શુણ અદલ્ય કરો.....તમારા શહેરમાં જે દિવસની વાતપર બીજી તરફ એક બાપજી આપતાં મેં જણાવ્યું હતું, અને અહિં હું ફરીથી કહું છું કે, જે તમે નીનિ શાસ્ત્રમાં આગળ નહિ વધો તો રાજ્યદારી સુધારામાં તમારાવી આગળ વધવાનું નથી. મનને તમે એકજ બાજુએ દોરવવા માગો, અને બીજી તરફ તેને ખાલી રાખવા માગો, તે બની શકે નહિ. માટે જે રાજ્યદારી સુધારામાં તમારે આગળ વધવું હોય, તો ધર્મ અને સંસારના સઘળામાં પણ તમારે આગળ વધવું જોઈએ.....શિક્ષક તરીકે જો- જખાવામાં હું મગર છું. કહે છે કે, કવિતા રચનારો ધારા ધડનારાઓ કરતાં વધારે સારો છે. હું તેને ફેરવીને/જણાવીશ કે, ધારા બાધવા કરતા શિક્ષકનું કામ મને કરવા દો. કમકે ઉધરતા જમાનાની મન શક્તિને જીવવાનું કામ વધારે મોટું અને સંગીન છે. મ- કાત્યા ઇસ્ટ ખ્રિસ્તે જણાવ્યું હતું કે,—“મારું શેહેનશાહત કાંઈ આ કુનિઆમાં નથી, પણ તે લોકોના જીવનમાં છે, અને તેનાં ભવિષ્યમાં ખ્યાલ પણ કરી નહિ શકાય એટલાં મોટાં ફળ ઉત્પન્ન થશે.” યુવાનો! શિક્ષક તરીકેની મારી જોખમદારી બહુ મોટી છે, પ- રંતુ તમારી જોખમદારી વળી મારા કરતાં પણ વધારે છે. તમને હું અગત્યનો સંદેશો સોપી નાક છું. મારી પ્રજા પુરી થઈ છે. હું હવે બાપના વર્ગમાં મેલાયો છું; હવે તમે અમારું કામ જાળવવા તથા તેને આગળ વધારવા વિશ્વાસુ તરફી જેવા થયા છો. તમો તે કામને આગળ ચલાવી ફળદ્રુપ કરો.” ઇત્યાદિ.

એ પ્રમાણે મી. સુરેન્દ્રનાથ બાનરજીએ વિદ્યાર્થીઓની સમક્ષ ઘણુંજ ઉમદા અને જોષદાયક લાંબુ બાપજી કર્યું હતું. તેટલા ઉપરથી પણ તેમની વિદ્વતાનો કાંઈક ખ્યાલ થઈ શકે છે. મી. સુરેન્દ્રનાથ કલકત્તાની યુનિવર્સિટીમાં કારપોરેશનના તેમજ કલકત્તાની યુનિ- વર્સિટીના એક આગેવાન સભાસદ છે. અને “ઇન્ડિઅન આસોસીએશન” નામે મોટી રાજ્યદારી મંડળી સ્થાપી તેના સેક્રેટરી તરીકે તેઓ પ્રજાની મોટી સેવા બજાવે છે. વળી કલકત્તાની યુનિવર્સિટીમાં કારપોરેશનના પ્રતિનિધિ તરીકે બંગાળાની ધારા સભામાં તેમની હમખાં બીજાવારની નિમત્તોક થઈ છે. તેમજ કોન્ગ્રેસના બીજા એક ચૂંત્ત હિમાયતી દર- બંગાના મહારાજાને હમખાં બીજાવાર વડી ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ચુંટી કઢાડવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી ન હોત તો, બંગાળાની ધારાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે વડી સભાના સભાસદ પદ પર મી. સુરેન્દ્રનાથજી બિરાજી શકત, એમાં કાંઈ સંદેહ નહોતો. સંસાર સમાજની દિલચાલને લગતી નાણુક તકરારોમાં પણ બાપુ સુરેન્દ્રનાથ બહુ જો

વિચારીને કામ લેનારા છે, અને એ કામ આમળ વધારતાં પ્રજાની લાગણી ક્રોધ પણ
 ધારે ન દુખાય તેવી રીતે જોઇ વિચારીને કામ લેવું, એવો તેમનો અભિપ્રાય છે. તેમ-
 ને પોતાની આખી જીંદગી ધણું કરીને પ્રજાસ્થિતિનાં કાર્યોમાં ગુજારવાને અર્પણ કરી
 છે. એવા પરગણુ અને મહાત્મા પુરુષને પ્રભુ દિવ્યયુગ આપે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

બાબુ લાલમોહન ઘોસ.

બારીસ્ટર એટ લૉ.

આ પ્રખ્યાત પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૪૯ માં કૃષ્ણનગરમાં થયો હતો. તેમને શ-
 રૂઆતની તથા તે પછીની કળવણી કલકત્તામાં લીધી હતી. સાર પછી સને ૧૮૬૬ માં
 તેમના વડિય બાઇ પ્રખ્યાત બાબુ મનમોહન ઘોસના કડેનાથી તેઓ બારીસ્ટરી પરીક્ષા
 માટેનો અભ્યાસ કરવા સાફ વિલાયન ગયા હતા. ત્યાં જે વર્ષ રહીને તેમને એ પરીક્ષા
 પસાર કરી હતી. પછી ત્યાંથી પાછા કલકત્તે આવીને પોતાનો બારીસ્ટરીનો ધંધો ચલાવવા
 લાગ્યા હતા. સને ૧૮૭૯ માં બાબુ લાલમોહન ઘોસ ઇન્ડિયન સિવિલસર્વિસના સ્થાપની
 સભા કરવાને માટે “સિવિલ ઇન્ડિયન આસોસિએશન” ના તરફથી ઇંગ્લાંડમાં ગયા
 હતા. પ્રખ્યાત સ્વદેશહિતેષિ બાબુ મુરેંદ્રનાથ બાનરજી કે જેની ઉચ્ચશૈલીથી ઇન્ડિ-
 યન સિવિલસર્વિસનો સંચાલ ઉભો થયો હતો, તેમને હિંદુસ્થાનના જૂઠા જૂઠા મુખ્ય ભા-
 ગોમાં ફરીને જાકેર સભાઓ ગેળી પાળી અરજીઓ તૈયાર કરાવી હતી. તે અરજીઓ
 ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ હાથે બાબુ લાલમોહનના હાથે રજુ કરાવવાની ગોઠવણ કરવામાં
 આવી હતી. મી. લાલમોહને ઇંગ્લાંડમાં જઈને હિંદના શુભચિંતક મર્ડુમ મી. બ્રાઇટની દી-
 સ્તોષ પ્રગમ ગેળી હતી. અને પછી એજ મૃદસ્થના પ્રમુખપણા નીચે લગનમાં એક
 સભા બોલાવવામાં આવી હતી. તે સભામાં મી. ઘોસે એમાં તેા ઉત્તમ બાબુનો આપ્ત
 હતો કે, તેના બોલવાની અસર એ વેળાની કોન્ગ્રેસેટિવ સરકારને પણ થઈ હતી. તેથી
 તુરંતજ એ મરકારે પાર્લામેન્ટના ટેમ્પલ ઉપર રહેતુવિદી સર્વિસનો ખરડો રચીને ત્રણે
 હતો. મી. લાલમોહન ઘોસ ઇંગ્લાંડમાં થોડો વખત રહ્યા, તે અરસામાં તેને બર્મિંગહામની
 એગર એફ કમરો હિંદુસ્થાન સરકારની નાણાં સમંધી, વેપાર સમંધી, અને સાધારણ
 પાલિકા ઉપર બાબુ કરવાને માટે આમંત્રણ ક્યું હતું. તેથી ત્યાં જઈને તેને પાણાં કામ
 તી બાબુનો આપ્ત હતો. તેના આ મર્મ કમેટી હિંદુસ્થાનમાં તેના ઇંગ્લાંડમાં પહોંચ
 ખ્યાનિ થઈ હતી. સને ૧૮૮૦ ના માસે મદિયામાં તે ઇંગ્લાંડથી પાછો કલકત્તે આવ્યો હ-
 તો. ત્યારે તેને દેશીઓએ જાણ મળથી વધારી લીધો હતો. ત્યારપછી તે ઇંગ્લાંડના તમા
 હિંદુસ્થાનના મજબૂત વિચારમાં કમળી આગ લેવા લાગ્યો. અને થોડા વખત પછી ફરી-
 ને તે ઇંગ્લાંડ ગયો હતો. ત્યાં તેને “સાઉથ આફ્રિકન પાલિકા” ઉપર તથા “

(૧) હિંદુસ્થાનને સિવિલસર્વિસનો પત્રોત્તર જે ઇંગ્લાંડના વેપારને, તથા તેના ઉપરની હક
 વધારે માન સમજામાં નહીં છે. તેથી તેને લાલ હિંદુસ્થાનને બોલનાર સમયે નહીં
 હોવાને હર વખતેને ને સફળ હિંદુસ્થાનમાં વેપારને કામ આપણ

જેઠલા નવુ પ્રકાશથી બીજો કોઇ તારો ભાગ્યેજ પ્રકાશતો હશે, એમ કહેવામાં કાંઇ આતિપ્રયોક્તિ નથી. આ બહુ પ્રખ્યાત અને સ્વદેશ હિતેચ્છુ વિદ્વાન પુરપતો જન્મતા. ૪ થી આગળ સને ૧૮૪૫ ને દિવસે મુમ્બઈમાં થયો હતો. તેમના પિતા શેઠ મેહેરવાનજી મી. કામાની કંપનીના એક ભાગીદાર હતા. તેમણે ન્હાની ઉંમરમાં કલકત્તામાં રહીને વેપાર-માં સારો પૈસો એકઠો કર્યો હતો. વળી તેઓ સારી કળવણી પામેલા પુરુષ હતા. તેથી તેમણે જૂગોળ અને ઇતિહાસનાં પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. જે તે વખતના પારસી વિદ્યાર્થીઓ ધણી હેંશથી સીખતા હતા. મી. શીરોજશાહે સ્કુલમાં ધણોજ નવલદી અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમની બુદ્ધિ ધણીજ તીવ્ર હતી. તેમણે સને ૧૮૬૧માં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. અને ૧૮૬૪માં બી. એ. ની પરીક્ષામાં તેઓ પાસ થયા હતા. તેમજ છ મહિના પછી એમ. એ. ની પરીક્ષા મોટા માન સાથે પસાર કરી હતી. તે પછી તુર્તજ તેમને એલિફન્ટન કોલેજના ફેલો તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા. એ વખતના કોલેજના પ્રિન્સિપાલ સર અલેકઝાન્ડર આન્ટે મી. શીરોજશાહની બુદ્ધિ તથા ચાતુર્યને માટે ધણો ઉંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. તેથી તેણે મરહુમ શેઠ રસ્તમજી જમશેદજી જીજાભાઈવાળી દ્વાવે-ક્ષિત ફેલોશિપ મી. શીરોજશાહને આપવાની સખ બલામણુ કરી હતી. પરંતુ પોતાનો પુત્ર બીજાને ખરચે કળવણી લે, એ મી. શીરોજશાહના પિતાને પસંદ નહોતું. સર અલે-કઝાન્ડર આન્ટેની મરજી એવી હતી કે, જેમ મી. શીરોજશાહે પોતાની પારસી કોમમાં એમ. એ.ની પદ્વી પહેલ વડેલી સંપાદન કરી છે, તેમ તે પારસી કોમમાં પહેલો બારી-સ્ટર થાય. તેથી તેણે મી. શીરોજશાહના પિતાને સમજાવ્યું કે, તેમનો પુત્ર એક સખી નરની આપેલી સ્કૉલરશીપ લીધાથી પોતાને અને પોતાની કોમને જેમ આપશે. પછી એ વાત તેમણે માન્ય કર્યાથી મી. શીરોજશાહ કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માટે સને ૧૮૬૫ માં વિદ્યાવત ગયા. સાં ત્રણ વર્ષ રહીને ધણી મેહેનતથી કાયદાનો અભ્યાસ કરી બારી-સ્ટરની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી. અને સને ૧૮૬૮ માં તેઓ પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા. તેઓ લંડનમાં હતા, સારે મી. દાદાભાઈ નવરોજજીને તેઓ પોતાના મુદ્દ તરીકે માનતા હતા. તેમણે મી. દાદાભાઈ તથા પ્રખ્યાત બાબુ બ્યોમેશચંદ્ર બાનરજીની સાથે રહીને લંડનમાં લિટરરી મોસાઈકી ઉભી કરવામાં ધણી મદદ કરી હતી. એ સોસા-ઇટીની સમામાં મી. શીરોજશાહે હિંદુસ્તાનમાં કળવણીના નિયમ ઉપર કેટલાક ઉપયો-ગી નિર્મણો વાંચ્યા હતા. મી. શીરોજશાહ જે સાંજે ઇંગ્લાંડથી મુમ્બઈ ઉતર્યા, તેજ સાંજે તેમના માનીતા પ્રિન્સિપાલ સર અલેકઝાન્ડર આન્ટેને એડીનબરોની યુનિવર્સિ-ટીના પ્રિન્સિપાલની જગ્યા મળવાથી હિંદુસ્તાન છોડીને જવાના હતા, તેથી તેમને માન આપવા સારું મુમ્બઈમાં ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં એક બહેર સખી મળી હતી. જેને મી. શીરોજશાહે કિનારે પગ મુક્યો, તેવીજ તેમને એ સમાની અમર મળવાથી તેઓ કિનારેથી બારોબાર સમામાં દાખલ થયા હતા. અને પોતાના પ્રિન્સિપાલના માનમાં ચનારી કિયામાં ઉત્સાહ પૂરેકે ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછી દાદાભાઈ નવરોજજીએ આપણા દેશના કથાપુત્રને માટે ધણાં વર્ષ સુધી ઇંગ્લાંડમાં જે અધ્યામ શ્રમ લીધો હતો, તેના બદલા તરીકે તેમને એક રકમ ભેટ આપવા

છું કરવાનું સ્વત્ત્વ કામ મી. મેહેતાએ ઉત્સાહ પૂર્વક માથે લેધને તે સંતોષકારક રીતે પાર પાડ્યું હતું. જાહેર કારણીદીમાં ભાગ લેધ મહાર પડવામાં મી. મેહેતાનું એ મંથનવશ હતું. અને એથીજ તેઓ પ્રસિદ્ધમાં આવ્યા હતા. એ વર્ષ પછી મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીની તવારીખમાં એક અગત્યનો બનાવ બન્યો હતો. જેમાં મી. મેહેતાએ પોતાની શક્તિ અને વિદ્વતાનો પ્રકાશ પાડીને યોદી નામના મેળવી હતી. તે બનાવ એ હતો કે એ વખતનો મ્યુનિસિપાલ કમીશનર પ્રખ્યાત મો. આર્થર ક્રાફ્ટ હતો. તેના વિચાર મુજબને એક ખીચુ પારીસ નગર બનાવી દેવાની હતી. તેથી તેણે પ્રથમ તો મુંબઈની લાંબી મુદતથી જમાવ થયેલી ગરીબી સાફ કરાવી નાખી; શહેરમાં મરણની રાશ એક હજારે ૧૭ ની લાગે; નવા રસ્તા, અને પુરો, બાંધ્યા; તેમ જૂના રસ્તા પહોળા કરાવ્યા; કુવારા, અને બાગો ઉભા કર્યા; તેમ માર્કેટ અને ગટરો બાંધી. એટલાથીજ સંતોષ નહિ પકડતાં મુંબઈની વધતી જતી વસ્તીને વર્ધના બારે મહિના જનશુકલ પાણી મળે એવી ગોઠવણ કરી. ઉગરની છુમારીમાં મી. ક્રાફ્ટે મ્યુનિસિપાલીટીની નાણાં સંબંધી હાલતને કોઈ પણ રીતે ધ્યાનમાં લીધી નહિ. તે વખતે મ્યુનિસિપાલીટીનો વહીવટ “જર્સીસ ઓફ ધી પીસો” ના હાથમાં હતો. તેમની ચેતવણી ઉપર પણ ખર્ચ સંબંધી મી. ક્રાફ્ટે કોઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. અને મ્યુનિસિપાલીટીને માથે કરજનો બારે બોલે ઉમેરેતો જ ગયો. તેની એવી જલ્દાગીરી અને ખરચાણ રીતબાત, તથા મુંબઈની પ્રજાને દેવામાં હુણાવવાના તેના વિચારોથી અકબાઈને આ બહાદુર વીરપુરુષે તેની સામે ચોખ્ખ પગલાં બરવા લોકોને જાગૃત કર્યા. તેમજ એ વાત સરકારને કાને નાખી. તેના પરિણામમાં મી. ક્રાફ્ટને તેના એ હોદ્દા ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો, અને મુંબઈની પ્રજા મોટા કરજનો બોલ તો અગદાતી બચી ગઈ. મી. મેહેતા એટલુંજ કરીને બેસી રહ્યા નહિ, પણ તેમણે ફરામશ કાવસશ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એક મોટી જાહેર સભા ઉત્પન્ન મ્યુનિસિપાલીટીની સુધારણા વિષે એક ઉત્તમ નિબંધ વાંચ્યો. જેના પરિણામે સને ૧૮૭૨ માં મ્યુનિસિપાલ આક્ટ પાસ થયો. આ સર્વ લોકકલ્યાણનાં કાર્યોથી તેમની ખ્યાતિ ધણીજ વધી હતી. ત્યાર પછી એજ વર્ષમાં પાર્સીઓના અગિઆરીના હુલ્લડના કેસમાં મી. મેહેતાએ ધણી કોર્મિ મેળવી હતી. એ કેસમાં વડો બારીસ્ટર તો પ્રસિદ્ધ મો. આનેસ્ટી હતો. પરંતુ મી. મેહેતાની ચાલાકી અને વિદ્વતાથી તે એટલો બધો મોહિત થયો હતો કે તેણે પુલ્લી કોર્ટમાં મી. મેહેતાની દુશિયારીનાં બખાણ કરીને બવિબના એક બાહોશ કાયદા શાસ્ત્રી તરીકે તેમની ફતેહ ઇત્તી હતી.

સને ૧૮૭૪ માં મુંબઈમાં મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચે મોટું હુલ્લડ થયું હતું, તેના સંબંધમાં પારસીઓએ જે અરજ સરકાર તરફ કીધી હતી, તે “બોમ્બે એક્ટીટ” ના તે વખતના અધિપતિ મી. મેઝવેને ધડી હતી. પણ તેને મી. ફીરોજશાહ મેહેતાએ સુધારી હતી. ત્યાર પછી સને ૧૮૭૮ માં સુરતમાં ચાલેલા પ્રસિદ્ધ “રાયટ કેસ” માં તેમણે એક બારીસ્ટર તરીકે મોટી નામના મેળવી હતી. તેમજ ખંભાતવાળા મી. વિલસનના કેસમાં તેમણે જે ચાલાકી બતાવા હતી, તેને માટે “બોમ્બે એક્ટીટ” તેમનાં જાડુ વખાણ થયો હતો. કમીબાવાડનાં દેશીરાઓમાં તેમના હક સંબંધી સરકારમાં અપીલો થવાની

ખાંભેલામાં પણ તેઓ સારી ખ્યાતિ પામ્યા છે. મી. મેહેતા જેમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું, તેમ મેતાના ધંધામાં દિનપર દિન વધતા ગયા, તેજ પ્રમાણે તેઓ સ્વદેશની સેવા યજ્ઞવવામાં પણ આગળ વધતાજ ગયા છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલીટીના સંબંધમાં તેમણે જેવી સેવા યજ્ઞવી છે, તેવી ખીજ થોડાજ સભાસદોએ યજ્ઞવી હશે. તેમણે ઘણીવાર કોઈની પણ સરમ કે બચ રાખ્યા વગર બેઠક મ્યુનિસિપાલીટીના કામકાજમાં ભૂલો ખતાવી આપી છે. તેમની એ સેવાઓની કદર જાણીને સને ૧૮૮૪ માં મુંબઈની કારપોરેશનના પ્રમુખનું માન આપવામાં આવ્યું હતું. એ માન ખીજે વર્ષે પણ તેમનેજ મળ્યું હતું. એમ લાગટ બે વર્ષ એકજ પુરપતે કારપોરેશનના સરનશીનનું માન બાગ્યેજ મળે છે. હિંદુસ્થાનની રાજદારી બાબતોમાં પણ મી. શીરોજશાહ મેહેતાએ કાંઈ ઝોણું નામ કઢાડ્યું નથી. મરહુમ જર્જીસ મી. કાશીનાથ ત્ર્યંક તેલાંગ સાથે રહીને તેમણે “ ઝોન્ડે પ્રેસિડેન્સી આસોસીએશન ” નામે સભા ઉભી કરી હતી. અને પ્રખ્યાત “ ઇલ્યુમર્ટ બીલ ” વખતની ગરમાગરમીમાં મુંબઈએ જે મોભા બરેલો ભાગ લીધો હતો, તેનું માન મી. મેહેતાને તથા તેમના ખીજા જોડીઆ ભાઈમંથ મી. તેલાંગ તથા જર્જીસ મી. બદરહીન તૈયબજીને ધટે છે. સને ૧૮૮૪ માં હિંદુસ્થાનના માજી લોકપ્રિય વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપનને મુંબઈમાં જે અપૂર્વ માન આપવામાં આવ્યું હતું, તેમાં પણ મી. મેહેતાની આગેવાની સૌથી પહેલી હતી.

સને ૧૮૮૬ માં મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ રેએ મી. શીરોજશાહ મેહેતાને પોતાની “ લેગિસ્લેટિવ કૉન્સિલ ” ના સભાસદ નિમ્યા હતા. એ માનભરેલા હોદ્દા ઉપર તેઓ લાગટ બે વર્ષ સુધી રહીને તેમણે રાજ્યની તથા પ્રજાની ઘણી ઉત્તમ સેવા યજ્ઞવી હતી. તેમાં સને ૧૮૮૮ ના મ્યુનિસિપાલ આક્ટના ખરડામાં તેમણે ઘણી સારી મદદ કરી હતી. “ ઝોન્ડે પ્રેસિડેન્સી આસોસીએશન ” ના સંબંધમાં ઝોટલુંજ કહેતું બસ થરો કે, તે સભા પોતાનું કામ જે યજ્ઞ સંતોષકારક રીતે કરે છે, અને પ્રજાના હક વગેરે સંબંધી જે જે અરજીઓ સરકારમાં તેણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે મોકલાવી છે. તે અરજીઓતું પરિચામ મી. મેહેતાની વખાણવા લાયક કાર્કિદોના તમુનો છે. મી. મેહેતા વળી “ ઇન્ડિયન નેશનલ કૉન્ગ્રેસ ” ના ચૂસ્ત હિમાયતી છે. તેમને સને ૧૮૯૦ માં કલકત્તામાં મળેલી છઠ્ઠી કૉન્ગ્રેસના પ્રમુખનું મહાન પદ આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં પ્રમુખ તરીકે તેમણે આપેલું ભાષણ ખરેખર એક ચળકતા તારાની માફક હમેશાં પ્રકાશી રહેશે. એ ભાષણ એવું તો ગહન અને વિહ્વતા બરેલું હતું કે, તે વેળાએ હાજર રહેલા મી. કેન અને મી. થાન જેવા પાર્લામેન્ટના સભાસદો પણ સાંભળીને મુગ્ધ થયા હતા, અને તેમણે તેનાં ઘણાંજ વખાણ કર્યાં હતાં.

મી. શીરોજશાહ મેહેતાની મ્યુનિસિપાલ તથા રાજકીય કાર્કિદો દેખીને તેનીજ છે. લોક રજાને માટે તેઓ દરેક વખતે વાજમી દલીલોની સાથે એક મિદતી માફક ચર્ચના કરી પોતાની પતિય ફરજ અદા કરે છે. તેઓ વિરિધ સ્થિતે મળતી “ પ્રોવિનિયલ કૉન્ફરન્સ ” માં પણ પોતાની હાજરી આપીને તેમાં સારી મદદ કરે છે. દરેક રીતે આપણા લોકોમાં રાજકીય રુખારો થું છે, તેનું તેમણે સાફ ખાન કરાવ્યું છે. રાજકીય અને પ્રજા કમ્યાલનાં ધણાં કાર્યો કરના ઉપરાંત તેઓ પોતાના બારીસ્ટરના ધંધામાં ખબુ

ચૂંતપણે વળગી રહીને વખતે વખતે સારી નામના કરે છે. એ સર્વ છતાં વળી હાલમાં તેઓ જૂનાગઢ દરબારના બ્યુરોસિયલ કૌન્સિલરનો હોદ્દો બે હબર રૂપિયાના માસિક પગારે ભોગવે છે. તેમણે પોતાના એ હોદ્દાની રૂએ એ સગાના ન્યાયખતામાં બેઠેલા ધારો કર્યો છે. વળી પ્રબાસપાટણના દુહડના કેસમાં એક બદલ તરીકે તેમણે પોતાની ઉત્તમ પ્રકારની યોગ્યતા બતાવી આપી છે.

સને ૧૮૯૩ માં મુમુષના મવનર લૉર્ડ હેડરીસે મી. મહેતાને પોતાની તરફથી “લેગિસલેટિવ કૌન્સિલ” માં નિમંત્રણની માગણી કરી હતી. પણ તે તેમણે સ્વીકારી નહોતી. પરંતુ એજ વર્ષમાં પ્રગતે પોતાની તરફથી ધારાસભામાં મેમ્બર મોકલી આપવાના મહેલા હક મુજબ મુમુષની કારપોરેશન તરફથી મી. મહેતા લેગિસલેટિવ કૌન્સિલમાં નિરાજ્યા હતા. સારથી તેઓ અઘાપિ મુખી એ માન બરેલા હોદ્દા ઉપર બિરાજીને પ્રભુ હતું સંરક્ષણ કરે છે. વળી સને ૧૮૯૪ માં મી. મહેતાને મુમુષ ધવાલા તરફથી હિંદના વાઇસરૉયની ધારાસભામાં બિરાજવાનું માન મળ્યું હતું. સાં તેમણે પ્રજાની બજાવેલી સ્વતંત્ર સેવાથી તો આખા ભરતખંડના લોકો તેમના ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવ્યા હતા. અને બધે દેહાણીથી તેમને જાહેર માન મળ્યું હતું. નામદાર વાઇસરૉયની ધારાસભામાં મી. મહેતા બિરાજ્યા, તે પહેલાં સાં માત્ર અગવદાર વર્ગનો લાભવગ ચાલતો હતો. તેમને અસારું મુખીમાં બીજા કોઇપણ સમાસદે ખુલ્લા રંગમાં ચીતરવાની હિંમત કરી નહોતી. પણ બ્યારે મી. મહેતાએ તેમનું સાચું ચિત્ર બતાવી આપ્યું, સારે તેઓ એકદમ બડકી ઉઘાડ્યા હતા. તેમણે એ ધારાસભામાં કોઇની પણ દરકાર રાખ્યા વગર વાજાની દલીલોથી સગે પોતાના જે સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તેને માટે ધણાક સમગ્ર મુરોપિયન મુદરોઓ પછી તેમનાં ખડુ વખાણ કર્યો હતો. કલકત્તાના લોકોએ તેમની એ કીમતિ મેનાના બદલામાં મોટી સંખ્યામાં ભરીને માન આપ્યું હતું. તેમજ મુમુષની પ્રજાએ સગા મુનિશાહી માણેકજી પીટીટ બારોનેટના પ્રમુખપણા નીચે એક મોટી જાહેર સભાકેળવવાને તેમને નીચે પ્રમાણે માનપત્ર આપવાનો દરાર કર્યો હતો:—

“અમે મુંબઈની પ્રજા એક સભામાં બેઠી થઈને વડી ધારાસભાસભાની સભામાં દેશને લાભ થાય, અને તેમને માન મળે, એવી રીતે તમે દેશની સેવા બજાવીને કલકત્તાની સભામાં આવી છો, તેને માટે ખરા અંતઃકરણની લાગણી સાથેનો તમારો ઉપકાર માનવાની આ પ્રસંગે તક લેખએ છીએ. આ દેશની સામાન્ય રીતે તથા ખાસ કરીને આ શહેરની જે ધ્રમતી સેવાઓ તમે એક પ્રસિદ્ધ શહેરી તરીકે બજાવી છે, તે એટલી તો જાળ જાહેર છે કે, તેનું અત્રે વ્યાખ્યાન કરવું અપ્રાસંગિક ગણાય. સને ૧૮૭૨ માં આ શહેરની નુખ સાન્તીની અવસ્થા હાલના ધોરણુપર રચવાને તમે એ જે મહાભારત લડત ઉઠાવી હતી, તે આજે પૂર્ણ ફળિભૂત થઈ છે. હિંદુસ્થાનને આગળ કદી નહિ મળેલા મહા પ્રતાપિ વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપન જેવા રાજ્યપતિએ પ્રગતે મુનિપાલીટીના સોંપેલા કારભારની હિમાયન કરનારાઓની ચળકતી યોજના તમે એક આગેવાન હતા. ઉપરથી એકાદલીના લાજ પ્રગતે પુરતા નહિ મળતા હતા, તે સાથે તથા ચેલિસ દેશના ઇતિ બોમ્બ નીચે પ્રજા કચડતી હતી, તેની સાથે તમે એ જે લડતો ચલાવી બેસ

અને અને ઉમગથી એ કામો પાર ઉતાર્યા, તેથી તમોએ પ્રજાની પૂર્ણ પ્રશંસા અને પ્યાર મેળવ્યો છે. પ્રજાની રાજદારી સ્થિતિ સુધારવા પાછળના તમારા પરમાર્થિ પ્રયત્નો પ્રજાના હૃદયમાં કોતરાયેલા છે. અને પ્રજા વચ્ચે તમે જે પ્રથમ પદ ભોગવે છે, એજ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. પણ સધળા ખીના કોરે મેલતા તમે મહાન ઉદારતાથી જે મેહેનત કરો છો, તે જોઈને પ્રજા સાનંદશ્ચર્ય પામે છે. છેલ્લી પાસદીમાં તમોએ જે મહાભારત લડતો ચલાવી હતી, તે કરતાં નામદાર વાઘસરોયની કૌન્સિલની છેલ્લી સભાઓમાં તમોએ જે સ્વતંત્રપણે દેખાડી આપ્યું છે, તથા જે આતુર્ય, નિરૂતા, અને સ્વતંત્ર લાગણીથી તમોએ કામ બળવું છે, તેને માટે અમે અમારો અભિપ્રાય નોંધવાને બધાયેલા છીએ કે, તમોએ અમે રાજેલી આશા કરતાં ઘણુંજ વધારે કરી દેખાડીને અમને હક કરી નાખ્યા છે. નામદાર વાઘસરોયની કૌન્સિલમાં તમોએ બળવેલી સ્તુતિપાત્ર સેવાથી સાબીત થયું છે કે, તમે કોઈ પણ ધારા બાધનારી મહાન સભામાં વાદ કરવાને અધિક પાત્ર છો. આપાત જકાતના કાયદા વખતે તમોએ આપેલાં બાપણે રાજદારી માનની નિપૂણતાના પ્રતિબિંબ જેવા છે. ” છતાં.

ઉપરના માનપત્ર ઉપરથી મી. મેહેતાની દેશસેવા અને મહાનતાની તુલના થઈ શકે છે. હાલમાં પણ મી. મેહેતા સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ ઉપર વધારે લક્ષ આપે છે, પોતાના ધંધા ઉપર વધારે કાળજી રાખવા કરતા સ્વદેશસેવા કરવાનો પોતાનો ધણો વખત શોક છે. આવા પરમાર્થી અને સ્વદેશહિતૈષિ પુરુષોને ધન્ય છે.

જસ્ટીસ મીં કાશીનાથ ત્રંબક તેલાંગ.

સી. આઈ. ઇ.

આ. મહાપુરુષનો. જન્મ. સંવત. ૧૮૦૬, (સને ૧૮૫૦) ના. આગસ્ટ વડી ૮ ને. કિલ્લે. એટલે હિંદુઓની જન્માષ્ટમીને દિવસે થયો હતો મીં કાશીનાથના દાદા રામચંદ્ર મુળાની મુળીતી ગૂતી પેહેડી મેસર્સ ફોર્બ્સની કંપનીમાં એક કારકુન હતા. રા. રામચંદ્રને ચાર દિકરા હતા. તેમાંના ખીજા દિકરા બાપુલાલના મી. કાશીનાથ ખીજા પુત્ર થતા હતા. રા. બાપુલાલના વડાબાઈ ત્રંબકરાવને કાંઈ ઓકર નહિ હોવાથી મી. કાશીનાથને સાડાચાર વર્ષની વયે તેમણે દત્તક કરી લીધા હતા. બચપણથીજ મી. કાશીનાથને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યા, ત્યાં તેમના મેહેતાજી મહાદેવ પતોજીના હાથ નીચે તેમણે સારી તાલિમ લીધી હતી મહાદેવ પતોજીના હાથ તળે મી. તેલાંગની સાથે જેઓ કેળવણી લેતા હતા, તેઓ સધળાઓએ મોડું નામ કાઢ્યું છે. તેઓમાંના એક મરહુમ શ્રીપત બાબા ઠાકર, જેઓ વિદ્યાપત જઈને સિવિલમર્વિસની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા, તે પણ હતા. મરાઠી બાપાની કેળવણી પૂરી કરી નવ વર્ષની ઉંમરે મી. તેલાંગે પોતાની ઇચ્છા ફેળવણી શરૂ કરી હતી. એલિફન્ટાન રૂઢભા તેમનો ઉત્તમ અભ્યાસ જોઈ તેમના શિક્ષકે બહુ ખુશ થયા હતા. અને એથી વર્ગમાંથી એકદમ ખીજા વર્ગમાં તેમને ચક્ષુની દેવામાં આવ્યા હતા. આઠપાઠ તથા ખીજી રમતોમાં તેમનું ધણું ધ્યાન હોવા છતાં તેમણે પોતાનો

અભ્યાસ એવો સારો ચલાવ્યો હતો કે સને ૧૮૬૪ માં જાન ૧૪ સુધી, ઉમર તેમણે મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એ પરીક્ષામાં થાસ થયા પછી સરતમ તેઓ એલિફન્ટન કોલેજમાં લખાયા થયા હતા. એ માધ્યમના પ્રિન્સિપાલના હોલ ઉપર તે વખતે મી. હુલિન્સ હતા, અને મી. ચેટફીલ્ડ, મી. બુચર, મી. કેન્ડી તથા મી. આડસનહામ વગેરે પ્રોફેસરો હતા. કોલેજમાં મી. તેલાંગ હતા કે ૬૬ મ્યાન ૬૨ વર્ષે તેઓ સ્કોલરશીપ મેળવતા હતા. અને ત્રણ વર્ષમાં પોતાનો કોલેજનો અભ્યાસ પુરો કરી સને ૧૮૬૬ માં પ્રિવીયસ અને સને ૧૮૬૭ માં તેઓએ બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. તે પછી તેઓ એલિફન્ટન સ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. તે હોદ્દો યોગ મહિના ચલાવ્યા પછી એલિફન્ટન કોલેજના ફોલો થયા હતા. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ “ એમ. એ. ” ની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા, અને સને ૧૮૬૯ માં તેમને “ ભગવાનદાસ પરસોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કોલરશીપ ” મળી હતી એજ વર્ષના નવેમર મહિનામાં તેમણે વળી “ એલ. એલ. બી. ” ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એલિફન્ટન કોલેજમાં તેઓ ફોલો હતા, તે દરમિયાન તેમણે પોતાનું જ્ઞાન મળુંજ વધારી લીધું હતું. “ એમ. એ. ” ની પરીક્ષામાં એક વિષય ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાં લખવાનો હતો, તેથી મી. તેલાંગે એ માટેની તૈયારી કરતાં “ ભગવત ગીતા ” ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાંજ રચવા માંડી હતી. સને ૧૮૭૦ માં મી. તેલાંગને તેમના શિક્ષક અને હિતેચ્છ મી. ચેટફીલ્ડે એલિફન્ટન કોલેજના સિનિયર ફોલો તરીકે નિમ્ત્રા હતા. તે દરમિયાન તેમણે બારિસ્ટરની પદ્વી માટે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, તથા હાઇકોર્ટમાં ટર્મ જરવા માંડી હતી. સને ૧૮૭૨ માં તેઓ એડવોકેટની પરીક્ષામાં પહેલેજ સપાટે પસાર થયા હતા. અને તેમના પરીક્ષકો મી. જરૂરી સ બેટ્ટી, તે. વેળાના એડવોકેટ જનરલ મી. વાહીટ તથા સર જેમન્ડ. વેસ્ટ જે તે વેળા હાઇકોર્ટના રેજિસ્ટ્રાર હતા, તેમણે મી. તેલાંગના જ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હતો.

મી. તેલાંગે પોતાની બાવીશ વર્ષની ઉમરમાં આવી ઉત્તમ પ્રકારે કૃતવણી પૂરી કરી હતી. અને સને ૧૮૭૨ માં હાઇકોર્ટના એડવોકેટ તરીકે તેમણે પોતાનો ધ્યેય ચલાવવા માંડ્યો હતો. તેમનું સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. તેની સાથે કાયદાનું બહુ ઉચ્ચ જ્ઞાન હોવાથી તેમની ધરાકી યોગ વખતમાં બહુજ વધી ગઈ હતી. હાઇકોર્ટમાં રજુ થતો દરેક સુકરદમો કે જેમાં હિંદુ લોકનું કંઈ પણ પ્રકરણ હોય, તેમાં સઘળા બારિસ્ટરોને મી. તેલાંગની મદદ લીધા વિના ચાલતું નહિ. તેથી હાઇકોર્ટની ઓરીનલ સાઇડમાં તથા એપેલેટ સાઇડમાં અને સ્થળે તેમની બહુ મોટી જરૂર પડતી હતી. મી. તેલાંગના હિંદુ કાયદાઓના જ્ઞાન વિષે હાઇકોર્ટના નામદાર જજોને પણ બહુ ઉચ્ચો મત હતો. હાઇકોર્ટના તે વેળાના મોટા જજ સર માઇકેલ વેસ્ટફોર્ડ હમેશાં કહેતા કે મી. તેલાંગ વહેલા મોડા જજની પદ્વી જરૂર મેળવતો. તેમની એ બવિંચવાણી આખરે ખરીજ પડી હતી. સને ૧૮૭૬ માં ચૂંટણ માનકુંવરબાઈના સુકરદમમાં મી. તેલાંગે મોટું નામ મેળવ્યું હતું. મરહુમ મી. નંગાદાસ વીન્દ્રબાઈદાસે પોતાની હયાતીમાં પોતાની પુત્રીના પુત્રને દાસ પ્રત કર્યો હતો, અને તે ઉપરથી મી. નંગાદાસના મરણ બાદ માનકુંવરબાઈ

પદ્મવીરજીએ તો મદદથી તેમના એક પિત્રાઈએ ફરીઆઃ માંડી, એ દત્તક પુત્ર ખોટો જન્મવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ કેસમાં સામા પક્ષ તરફથી મી. તેલાંગ વકિલ હતા. તેમની બાહોશીને લીધે ફરીઆઈઓ હારી ગયા હતા. હાઇકોર્ટે માનકુંવરજીાઈની તરફેણમાં ચુકદો આપી મી. તેલાંગના હિંદુ કાયદાના ઉત્તમ જ્ઞાનનાં ધણાં વખાણ કર્યાં હતાં. મી. તેલાંગને સને ૧૮૮૦ માં ચાણુના બેઇન્ટ જડજનો હોદ્દો સર માઇકેલ વેસ્ટ્રોપની બલામણથી સરકારે આપવા માંડ્યો હતો, પણ તે લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. કારણ કે હાઇકોર્ટમાં તેમની કમાણી બહુ મોટી હતી, સને ૧૮૮૯ માં જસ્ટીસ મી. નાનાલાઈ હુરિદાસના મરણથી હાઇકોર્ટના દેશી જડજની જગ્યા ખાલી પડી, ત્યારે સઘળી તરફથી મી. તેલાંગને એ હોદ્દો આપવાની બલામણ કરવામાં આવી હતી. તેમજ હાઇકોર્ટના વડા જડજે તથા નામદાર લોર્ડ રેની સરકારે તેમનેજ એ જગ્યા આપવાની બલામણ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય પ્રધાનને કરી હતી. તે પ્રમાણે સને ૧૮૮૯ ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે તેઓ મુબઇની હાઇકોર્ટના જડજ તરીકે નિમાયા હતા. એક દેશી મેજથી શકે એવો આ હોદ્દો હોદ્દો માત્ર ૩૯ વર્ષની ઉંમરે તેઓ મેજવવા પામ્યા, એ તેમની કંઈ જેવી તેવી કીર્તિ નહોતી.

મી. તેલાંગને બારિસ્ટર તરિક્કેની તેમની મોટી ધરાણીને લીધે તે કામમાં બહુ રોકાવું પડતું હતું, તે છતાં પ્રજાની જાહેર સેવા જાળવવામાં તેમણે લગાવે પાછી પાતી કરી નહોતી. પોતાનો સઘળો અભ્યાસ પૂરો કરી સને ૧૮૭૨ માં તેઓ બારિસ્ટરની પદવી પામ્યા, તેજ વર્ષે મુબઇ મ્યુનિસિપાલીટીને નવા ધોરણ પ્રમાણે રચવાની ચર્ચા આવી રહી હતી. તેમાં તેમણે હેંશથી ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. અને દરામજ હાલમાં તેમણે પોતાનું પહેલું જાહેર કામણ એજ રિપયનું આપ્યું હતું. ત્યાર પછી સને ૧૮૭૩ માં મી.દાને લગતા કાયદાના સંબંધમાં, સને ૧૮૭૬ માં મેહેસુબને લગતા કાયદાના સંબંધમાં, સને ૧૮૭૮ માં હાઇસેન્સ ટેક્સના સંબંધમાં, મુરોપિયનોને વોલન્ટીયર કરી દેશીઓને તે હક ન આપ્યો તેના સંબંધમાં, સને ૧૮૮૨ માં ઇલેક્શન ઓફિસના સંબંધમાં, લોર્ડ રીપનની બહી કન્ટ્રીના સંબંધમાં, સને ૧૮૮૫ માં મુબઇની કોન્ઝેસના સંબંધમાં, અને સને ૧૮૮૮ ની અલાહાબાદની કોન્ઝેસના સંબંધમાં, એમ જૂદે જૂદે વખતે તેમણે વિદ્વાત જરેલાં બાપણો આપ્યાં હતાં. તેથી એક જાહેર રાજદારી પુરુષ તરીકે તેમની કીર્તિ બહુ વધી ગઇ હતી. અને તેથી દરેક જાહેર સભા તેમના વંગર આપણું ગણાતી હતી. કે જેમ મી. ફીરોજશાહ મહેતાના સંબંધમાં પણ હાલ જોવામાં આવે છે. મી. તેલાંગની વકતૂત શક્તિ બહુ હિંચ પ્રકારની હતી. તેમ તેમની વાણી એવી મધુર અને સંસ્કાર પામેલી હતી કે તેમના વિરોધીઓના મનપર પણ તેની સારી અસર થતી હતી. પોતાના બાપજોમાં કયો સખ્ત તો તેઓ કહી બોધવાન નહિ. અને એવા અદ્વૈતવાદી ને મનમુક્ત દલીલો આપી વિષયન ચલાવતા કે પોતાની દલીલ સિદ્ધ કરવા સાથે તેમના વિરોધીઓને તેમની સામુ બોધવાનું મોંઘ કારણજ રહેતું નહિ. ડૉ. હંદર, લોર્ડ રેની જે સંપૂર્ણ કૌન્સિલની પ્રસંસા કરતા, તે કૌન્સિલમાં ની. તેલાંગ એક હતા. નામદાર સર જેન્સ ફરગ્યુસને તેમને રૂબ પૂરક સને ૧૮૮૪ માં કૌન્સિલના સભાસદ તરીકે નિમ્યા હતા. અને એજ અરસામાં નામદાર હિંદુ-

અભ્યાસ એવો સારો ચલાવ્યો હતો કે સને ૧૮૬૪ માં માત્ર ૧૪ સ્પર્ધી ઉમ્મરે તેમણે મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એ પરીક્ષામાં પ્રાસ થયા પછી દરેકને તેઓ એલિફન્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. એ પાઠશાળાના પ્રિન્સિપાલના કોર્સ ઉપર તે વખતે મી. હુલિંગ્સ હતા, અને મી. ચેટફીલ્ડ, મી. બુચર, મી. કેપ્લી તથા મી. ઓક્સનહામ વગેરે પ્રોફેસરો હતા. કોલેજમાં મી. તેલાંગ હતા તે વખતે આન દર વર્ષે તેઓ સ્કૉલરશીપ મેળવતા હતા. અને ત્રણ વર્ષમાં પોતાનો કોલેજના અભ્યાસ પુરો કરી સને ૧૮૬૬ માં પ્રિવીયસ અને સને ૧૮૬૭ માં તેઓએ બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. તે પછી તેઓ એલિફન્ટન સ્કૂલમાં સંસ્કૃત શિક્ષક તરીકે જોડાયા હતા. તે હોદ્દો યોગ મહિના ચલાવ્યા પછી, એલિફન્ટન કૉલેજના ફોર્મ હતા. સને ૧૮૬૮ માં તેઓ “ એમ. એ. ” ની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા, અને સને ૧૮૬૯ માં તેમને “ બચવાનદાસ પરસોતમદાસ સંસ્કૃત સ્કૉલરશીપ ” મળી હતી. એજ વર્ષના નવેમ્બર મહિનામાં તેમણે વળી “ એસ. એલ. બી. ” ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. એલિફન્ટન કૉલેજમાં તેઓ ફોર્મ હતા, તે દરમિયાન તેમણે પોતાનું જ્ઞાન ધણુજ વધારી દીધું હતું. “ એમ. એ. ” ની પરીક્ષામાં એક વિષય ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાં સ્ખવાનો હતો, તેથી મી. તેલાંગે એ માટેની તૈયારી કરતાં “ ભગવત્ ગીતા ” ઇંગ્લેન્ડ કવિતામાંજ રચવા માંડી હતી. સને ૧૮૭૦ માં મી. તેલાંગને તેમના શિક્ષક અને હિતેચ્છુ મી. ચેટફીલ્ડે એલિફન્ટન કૉલેજના સિનિયર ફોર્મ તરીકે નિમ્ત્રા હતા. તે દરમિયાન તેમણે બારિસ્ટરની પદ્ધતિ માટે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, તથા હાઇકોર્ટમાં ટર્ન ભરવા માંડી હતી. સને ૧૮૭૨ માં તેઓ એડવોકેટની પરીક્ષામાં પહેલેજ સપાટે પસાર થયા હતા. અને તેમના પરીક્ષકો મી. જરૂરીસ એક્સી, તે વેળાના એડવોકેટ જનરલ મી. વાહીટ તથા સર રેમન્ડ વેસ્ટ જે તે વેળા હાઇકોર્ટના રેજિસ્ટ્રાર હતા, તેમણે મી. તેલાંગના જ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચો અભિપ્રાય બહેર ક્યો હતો.

મી. તેલાંગે પોતાની બાવીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં આવી ઉત્તમ પ્રકારે ઇજવણી પૂરી કરી હતી. અને સને ૧૮૭૨ માં હાઇકોર્ટના એડવોકેટ તરીકે તેમણે પોતાનો ધર્મ ચલાવવા માંડ્યો હતો. તેમનું સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન બહુ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. તેની સાથે કાયદાનું બહુ ઉચ્ચ જ્ઞાન હોવાથી તેમની ધરાજી યોગ વખતમાં બહુજ વધી ગઈ હતી. હાઇકોર્ટમાં રજુ થતો દરેક મુકદ્દમો કે જેમાં હિંદુ લોકનું કંઈ પણ પ્રકરણ હોય, તેમાં સખળા બારિસ્ટરોને મી. તેલાંગની મદદ લીધા વિના ચાલતું નહિ. તેથી હાઇકોર્ટની ઓરીજનલ સાઇડમાં તથા એપેલેટ સાઇડમાં બને રથજે તેમની બહુ મોટી જરૂર પડતી હતી. મી. તેલાંગના હિંદુ કાયદાઓના જ્ઞાન વિષે હાઇકોર્ટના નામદાર જજોને ત્રણ બહુ ઉચ્ચો મત હતો. હાઇકોર્ટના તે વેળાના મોટા જજ સર આર્થર વેસ્ટફીલ્ડ હમેશાં કહેતા કે મી. વહેલા મોડા જજની પદ્ધતિ જરૂર મેળવશે. તેમની એ બાવિસવાણી આખરે ખરીજ હતી. સને ૧૮૭૬ માં ચૂંટણી માનકુંવરબાઈના મુકદ્દમામાં મી. તેલાંગે મોટું નામ ઝડું હતું. મરહુમ મી. ગંગાદાસ વીજળપણ્ડસે પોતાની હયાતીમાં પોતાની પુત્રીના દત્તક પુત્ર ક્યો હતો, અને તે ઉપરથી મી. ગંગાદાસના મરણ બાદ માનકુંવરબાઈ

ખજેરીયાઓની મદદથી તેમના એક પિત્રાઇએ ફરીઆઃ માંડી, એ દત્તક પુત્ર ખોટા કુળાવનના પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ કેમમાં સામા પક્ષ તરફથી મી. તેલાંગ વકિલ હતા. તેમની બાહોશીને લીધે ફરીઆદીઓ હારી ગયા હતા. હાઇકોર્ટે માનકુવરયાઇની તરફેણમાં ચુકાદો આપી મી. તેલાંગના હિંદુ કાયદાના ઉત્તમ ગાનનાં ધણાં વખાણ કર્યાં હતાં. મી. તેલાંગને સને ૧૮૮૦ માં થાણાના બેઝન્ટ જડજનો હોદ્દો સર માઇકેલ વેસ્ટ્રોપની ભલામણથી સરકારે આપવા માંડ્યો હતો, પણ તે લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. કારણ કે હાઇકોર્ટમાં તેમની કમાણી બહુ મોટી હતી અને ૧૮૮૫ માં જસ્ટીસ મી. નાનાલાલ હુરિદાસના મરણથી હાઇકોર્ટના દેશી જડજની જગ્યા ખાલી પડી, ત્યારે સઘળી તરફથી મી. તેલાંગને એ હોદ્દો આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. તેમજ હાઇકોર્ટના વડા જડજે તથા નામદાર લોર્ડ રેની સરકારે તેમનેજ એ જગ્યા આપવાની ભલામણ હિંદુસ્તાનના મુખ્ય પ્રધાનને કરી હતી. તે પ્રમાણે સને ૧૮૮૫ ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે તેઓ મુગઇની હાઇકોર્ટના જડજ તરીકે નિમાયા હતા. એક દેશી મેળવી શકે એવો આ ઉચો હોદ્દો માત્ર ૩૫ વર્ષની ઉંમરે તેઓ મેળવવા પામ્યા, એ તેમની કષ્ટ જેવી તેવી કીર્તિ નહોતી.

મી. તેલાંગને બારિસ્ટર તરિકેની તેમની મોટી ધરાકીને લીધે તે કામમાં બહુ રોકાતું પડતું હતું, તે છતાં પ્રજાની જાહેર સેવા બજાવવામાં તેમણે લગારે પાછી પાની કરી નહોતી. પોતાનો સઘળો અભ્યાસ પૂરો કરી સને ૧૮૭૨ માં તેઓ બારિસ્ટરની પદવી પામ્યા, તેજ વર્ષે મુગઇ મ્યુનિસિપાલિટીને નવા ધોરણ પ્રમાણે રચવાની ચર્ચા ચાલી રહી હતી. તેમાં તેમણે હોંશથી ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. અને ધરામણ હોલમાં તેમણે પોતાનું પહેલું જાહેર ભાષણ એજ વિષયનું આપ્યું હતું. ત્યાર પછી સને ૧૮૭૩ માં મીકાને લગતા કાયદાના સંબંધમાં, સને ૧૮૭૬ માં મેહેસુલને લગતા કાયદાના સંબંધમાં, સને ૧૮૭૮ માં લાઇસેન્સ ટેક્સના સંબંધમાં, યુરોપિયનોને વોલન્ટીયર કરી દેશીઓને તે હક ન આપ્યો તેના સંબંધમાં, સને ૧૮૮૨ માં ઇલ્લર્મટ ધીલના સંબંધમાં, લોર્ડ રીપનની ભલી કાફિદીના સંબંધમાં, સને ૧૮૮૫ માં મુગઇની કૉન્ગ્રેસના સંબંધમાં, અને સને ૧૮૮૮ ની અલાહાબાદની કૉન્ગ્રેસના સંબંધમાં, એમ જુદે જુદે વખતે તેમણે વિદ્વાતા ભરેલાં ભાષણો આપ્યાં હતાં. તેથી એક જાહેર સંબંધારી પુરુષ તરીકે તેમની કીર્તિ બહુ વધી ગઇ હતી. અને તેથી દરેક જાહેર સભા તેમના વંગર અપૂર્વ ગણાતી હતી. કે જેમ મી. ફીરોજશાહ એહેતાના સંબંધમાં પણ હાલ જોવામાં આવે છે. મી. તેલાંગની વક્તવ્ય શક્તિ બહુ ઉંચા પ્રકારની હતી. તેમ તેમની વાણી એવી મધુર અને સંસ્કાર પામેલી હતી કે તેમના વિરોધીઓના મનપર પણ તેની સારી અસર થતી હતી. પોતાના ભાષણોમાં કડવો શબ્દ તેા તેઓ કદી બોલનાજ નહિ. અને એવા અદ્વૈતપણથી ને મનબળ દલીલો આપી વિવેચન ચલાવતા કે પોતાની દલીલ સિદ્ધ કરવા સાથે તેમના વિરોધીઓને તેમની સામું બોલવાનું કાંઇ કારણજ રહેતું નહિ. ડૉ. હંટર, લોર્ડ રેની જે સર્વોપરી કૉન્સિલની પ્રતિસા કરતા, તે કૉન્સિલમાં મી. તેલાંગ એક હતા. નામદાર સર જેમ્સ ફરગ્યુસને તેમને પ્રેમ પૂર્વક સને ૧૮૮૪ માં કૉન્સિલના સભાસદ તરીકે નિમ્યા હતા. અને એજ અરસામાં નામદાર હિંદુ-

સ્થાનના મનરે જનરલ અને વાઇસરોયની કૌન્સિલના મુખ્ય તરફથી સભાસદ તરીકે મહાન પદ આપવાની ઇચ્છા સર જેમ્સ ફરગ્યુસને જણાવી હતી. પણ તેઓ તેમના ધંધામાં નુકસાની થાય, એ કારણથી એ પદ લેવાની તેમણે માન્યતા પાડી હતી. મુંબઈની ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ચાલુને ચાલુ એ વાર તેઓ હતા. થોડા વખત પછી કારપોરેશનના પણ તેઓ સભાસદ થયા હતા. નેશનલ તેઓ મુખ્ય આગેવાન હતા, અને કૌન્સિલના હિતમાં મરતાં સુધી તેમની લાગણી મદદ હતી. મુંબઈની પ્રેસિડેન્સી આસોસીએશનની સ્થાપનામાં તેઓએ મુખ્ય ભાગ લેતા, તેઓમાં મી. લેકાંગ અગ્રેસર હતા.

ઉચ્ચ કૃષિવણીના હિમાયતી તરીકેની તથા સંસાર સુધારાના હિમાયતી તરીકે પણ તેઓ જાહેર જાણીતામાં ભાગ લેવા ચૂક્યા નહોતા. સને ૧૮૭૭ માં તેઓ યુનિવર્સિટીના ફેલો થયા હતા. અને સને ૧૮૮૧ માં સીન્ડિકેટમાં સીન્ડિકેટ તરીકે નિમાયા હતા. યુનિવર્સિટીની સઘળી ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ લેતા હતા. તેમનું વલણ યુનિવર્સિટીના અન્યુએટને ઉત્તમ પ્રકારનું ગ્રાન મળે તે તરફ હતું. સને ૧૮૮૨ માં તેઓ “કૃષિવણી કમિશન” ના સભાસદ નિમાયા હતા. અને તેમની તે સેવા માટે તેમને સરકારે “સી. આઈ. ઈ.” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. વળી તેમનાં સર્વે કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈને સરકારે તેમને મુંબઈની યુનિવર્સિટીના “વાઇસ ચાન્સેલર” નો ધજોળ માનમરતબાવાજો હોદ્દો આપ્યો હતો. એ હોદ્દો દેશીઓમાં પહેલ પહેલો તેમને જ મળ્યો હતો. અને તેથી દેશીઓને વાળખી ગર્વની સાથે આનંદ થયો હતો. મુંબઈની જનજાગૃતિ બધા જાહેર મંડળો સાથે તેમનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ હતો, અને તેમાં પહેલે જ સકાળમાં તેઓ ઉમગથી ભાગ લેતા હતા. એક વિદ્વાન તરીકે પણ તેઓ એકાદ જાણીતા જોવાઈ જતા હતા. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના એક મોટા વિદ્વાન તરીકે જાણીતા હતા. તેઓ

સાંસારિક સુધારામાં તેમના વિચાર મધ્યમ પક્ષિના હતા, તેઓ એ સુધારાને તેઓ જરૂરી યોગ્ય સમજતા હતા. આ કુળવણીના તેઓ મોટા હિમાયતી હતા, અને જીવનભર તરફ પોતાની નાપસદગી ધરાવતા હતા. તેમ વિધવા વિવાહના સુધારા તરફ તેમની મોટી દિલસોજી હતી. પોતાના મરણના પાંચ મહિના અગાઉ તેમણે પોતાની બે દોકરીઓને બાળ વયે પરણાવી હતી, તે માત્ર પોતાની દેહનો તેમને ભરસો નહિ હોવાથી પોતાની હયાતીમાં તેમને ઠેકાણું પાડી દેવાની ઇચ્છાથીજ હતું. પરંતુ એક નિયમ તરીકે તો બાળલક્ષ્મી વિરૂદ્ધ તેમના વિચાર કાયમ જેવા ને તેવાજ હતા. એમ સાંભળવામાં આવે છે કે એ વિષે પોતાનો ખુલાસો તેમણે લખેલો છે.

મી. તેલાગે એક જાહેર પુરૂષ તરીકે અને પડિત તરીકે દેશની ઘણી મોટી સેવાઓ બજાવી છે. સાહિત્યના પડિત તરીકે દરેક વિદ્વાતાના વિષયમાં તેઓ વારે વારે બહાર પક્ષા હતા. રામાયણ, ભર્તૃહરિ, મુદ્રારાક્ષસ અને ગીતા વગેરે ગ્રંથોપર તેમણે એવા તો ઉત્તમ વિચારો બતાવ્યા છે કે યુરોપમાંના પડિત વર્ગમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી મોટી ગણાઈ છે. તેમણે વળી “મરાઠા દેશનો ઇતિહાસ” નામનો ગ્રંથ યોગ્ય વખત ઉપર તૈયાર કરીને વિલાયત છપાવવા સારૂ મોકલ્યો છે. તે એક ઘણો ઉત્તમ અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેમાંથી ઇતિહાસ સંબંધી આપણને એક અમૂલ્ય વારસો મળશે. તેમણે સને ૧૮૭૨ પછી દરેક રાજકીય વિષયમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. અને મુંબઈમાં ભરાતી કોઈ પણ સભા એવી નહિ હોય કે જ્યાં મી. તેલાગની હાજરી નહિ હોય. તેમનાં બાપણો એકથી એક અદિઆતાં હતાં. તેમનો પહેલો શબ્દ નિકળતાં સૌ ચૂપ થઈ જતા; અને છેલ્લો શબ્દ સંજોગનાં સમારથાન હર્યાં ગાળી ઉઠતું હતું. તેમનો દેખાવડો એહેરો, અને સુખાપિતપણું સર્વતુ ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેઓ કામકાજના બોજમાં દબાયેલા હોવા છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યને ખૂબ જાણતા માટે અધ્યાગ્રમ લેતા હતા. અને તેમની મોટી પ્રવિણતાએ આ દેશમાં તેમજ બીજા સુધરેલા દેશોમાં તેમને કીર્તિની રાચે ચડાવ્યા હતા જે તેઓ વધારે વર્ષ જીવ્યા હતા તો આ સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરીને ઘણી ઉત્તમ કીર્તિ મેળવવામાં પાછા હોત નહિ. પણ મધ્યરતી ઇચ્છા એથી નિરૂદ્ધ જણાઈ, અને તેઓ યોગ્ય દિવસની માંડગી બોગવીને સને ૧૮૯૩ ના આગસ્ટ, માસની ૩૧ મી તારીખે પોતાની ૪૩ વર્ષની બર મુલાવર્યામાં આ નાશવંત જગતનો ત્યાગ કરી કીરતારની હસ્તુરમાં ચાલ્યા ગયા છે.

મી. તેલાગના શોકજનક મૃત્યુની સળધમાં એક પત્રકાર લખે છે કે,—“મી. તેલાગે મુનિવર્સિટીમાં, પ્રેસિડેન્સી આસોસિએશનમાં, ધારાસભામાં, કારપોરેશનમાં, રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીમાં, ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસમાં, બીજા દરેક જાહેર સભાઓમાં, તેમજ હાઈકોર્ટમાં, જે ઉત્તમ કાર્ટિસ્ટ અને જસ સપાદન કર્યો છે, તે ઘણાજ પ્રકાશિત અને ઉજ્જવળ છે. તેમના મૃત્યુથી ભરતખડે એક ઘણો અગત્યનો મહા પુરૂષ, વિદ્વાન જનોએ એક ઉત્તમ પડિત, અને હાઈકોર્ટ એક ચૂદો ધારાશાસ્ત્રી ગુમાવ્યો છે. પરંતુ સર્વને માત્ર એટલોજ સતોષ રાખવાનો છે કે, તેમનાં ઉમદાં કૃત્યો, સ્વતંત્ર લાગણીથી કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ, અને દેશના કલ્યાણમાં સ્વાત્માર્પણ કરવાની ઉદાર નીતિ, એ મહા ગુણો આપણને વારસામાં મળ્યા છે. નરહીન શું કરતું નથી ? જે કંઈ લાખી લાખી ઇંદગી ભોમ-

સ્થાનના ગરબર જ્વરરૂઝ અને વાઇસરૌયની કૌન્સિલના મુંબઇ તરફથી સમાસદ તરીકે મહાન પદ આપવાની ઇચ્છા સર જેમ્સ ફ્રેન્ચિસને જણાવી હતી. પણ થી તેમના ધંધામાં તુકસાની ધાય, એ કારણથી એ પદ લેવાની તેમણે માનસી પાડી હતી. મુંબઇની ધારાસભાના સભાસદ તરીકે ચાલુને ચાલુ જે વાર તેઓ હતા. થોડા વખત પછી કારપોરેશનના પછુ તેઓ સભાસદ થયા હતા. નેશનલ તેઓ મુખ્ય આગેવાન હતા, અને કૉન્ગ્રેસના દિતમાં મરતાં સુધી તેમની લાગણી મદા હતી. મુંબઇની પ્રેસીડેન્સી આસોસીએશનની સ્થાપનામાં જેઓએ મુખ્ય ભાગ હતો, તેઓમાં જી. તેલાંગ અગ્રેસર હતા.

ઉચ્ચ કૃષ્ણવર્ણીના હિમાયતી તરીકેની તથા સંસ્કાર સુધારાના હિમાયતી તરીકે પણ તેઓ જાહેર જાણતોમાં ભાગ લેવા ચૂક્યા નહોતા. સને ૧૮૭૭ માં તેઓ યુ. સિ. કોલેજો થયા હતા. અને સને ૧૮૮૧ માં સી-ડીકેટમાં સી-ડીકેટ તરીકે નિમાયા હતા. વર્સિટીની સઘળી ચર્ચાઓમાં તેઓ ભાગ લેતા હતા. તેમનું વલણ યુનિવર્સિટીના અ-વ્યુએટને ઉત્તમ પ્રકારનું ગાન મળે તે તરફ હતું. સને ૧૮૮૨ માં તેઓ “કૃષ્ણવ-ર્ણી કમિશન” ના સભાસદ નિમાયા હતા. અને તેમની તે સેવા માટે તેમને સરકારે “સી. આઈ. ઈ.”નો ખિતાબ આપ્યો હતો. વળી તેમનાં સર્વે કાર્યોથી પ્રસન્ન થઈને સરકારે તેમને મુંબઈની યુનિવર્સિટીના “વાઇસ ચાન્સેલર”નો ધણીજ માનમરતબાવાબો હોદ્દો આપ્યો હતો. એ હોદ્દો દેશીઓમાં પહેલ પહેલો તેમનેજ મળ્યો હતો. અને તેથી દેશીઓને વાળ્યી ગર્વની સાથે આનંદ થયો હતો. મુંબઈની જાન્યુઆરી ૧૮૮૩ના બેઠકા ઉપર મંજીઓ સાથે તેમનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ હતો, અને તેમાં પહેલેજ સકાંતમાં તેઓ બેઠક ઉપર બેસી ભાગ લેતા હતા. એક વિદ્વાન તરીકે પણ તેઓ જાણીતા હતા. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના એક મોટા વિદ્વાન હતા. તેઓ પાશ્ચાત્ય રામાયણ હોમરની ઇલિયડ પરથી મુંબઈની યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર વેબરે કાઢ્યું હતું. તેના સંબંધમાં કિમારો વેબરને છેડા ગણાવી પાડ્યો હતો. સરકારે તેમને મુંબઈની યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર તરીકે નિમાયા હતા. અને બતુહરિના વૈરાગ્ય તથા નીલિશતકોનું સંશોધન તેમણે કર્યું હતું.

૧. સાંસારિક સુધારામાં તેમના વિચાર મધ્યમ પંક્તિના હતા, તોપણ એ સુધારાને તેઓ જરૂરની ચીજ સમજતા હતા. સ્ત્રી, કુળવણીના તેઓ મોટા હિમાયતી હતા, અને બાળક તરફ પોતાની નાપસદગી ધરાવતા હતા. તેમ વિધવા વિવાહના સુધારા તરફ તેમની મોટી દિલસોજી હતી. પોતાના મરણના પાંચ મહિના અગાઉ તેમણે પોતાની બે દીકરીઓને બાળ વયે પરણાવી હતી, તે માત્ર પોતાની દેહનો તેમને બંધો નહિ હોવાથી પોતાની હયાતીમાં તેમને ઠેકણે પાડી દેવાની ઇચ્છાથીજ હતું. પરંતુ એક નિયમ તરીકે તો બાળકની વિરૂદ્ધમાં તેમના વિચાર કાયમ જેવા ને તેવાજ હતા. એમ સાંભળવામાં આવે છે કે એ વિષે પોતાનો ખુલાસો તેમણે લખેલો છે.

મી. તેલાગે એક જાહેર પુરુષ તરીકે અને પડિત તરીકે દેશની ઘણી મોટી સેવાઓ બજાવી છે. સાહિત્યના પંડિત તરીકે દરેક વિદ્વાતાના વિષયમાં તેઓ વારે વારે બહાર પક્ષા હતા. રામાયણ, ભર્તૃહરિ, સુધારાક્ષસ અને ગીતા વગેરે ગ્રંથોપર તેમણે એવા તો ઉત્તમ વિચારો બતાવ્યા છે કે યુરોપખંડના પડિત વર્ગમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી મોટી ગણાઈ છે. તેમણે વળી “મરાઠા દેશનો ઇતિહાસ” નામનો ગ્રંથ ઘોડાજ વખત ઉપર તૈયાર કરીને વિલાયત છાપાવા સાફ મોકલ્યો છે. તે એક ઘણો ઉત્તમ અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. તેમાંથી ઇતિહાસ સંબંધી આપણને એક અમૂલ્ય વારસો મળશે. તેમણે સને ૧૮૭૨ પછી દરેક રાજકીય વિષયમાં ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. અને મુંબઈમાં બરાતી કોઈ પણ સભા એવી નહિ હોય કે જ્યાં મી. તેલાગની હાજરી નહિ હોય. તેમનાં ભાષણો એકથી એક અદ્ભુતનાં હતાં. તેમનો પહેલો શબ્દ નિકળતાં સૌ ચૂપ થઈ જતા; અને છેલ્લો શબ્દ નિકળતાં સભાસ્થાન હાલેથી ગાજી ઉઠતું હતું. તેમનો દેખાવડો ચેકેરો, અને સુખાપિતપણું સર્વેનું ધ્યાન ખેંચતું હતું. તેઓ કામકાજના બોજમાં દબાયેલા હોવા છતાં સંસ્કૃત સાહિત્યને ખોળીને માટે અચાગ્રમ લેતા હતા. અને તેમની મોટી પ્રવિણતાએ આ દેશમાં તેમજ બીજા સુધરેલા દેશોમાં તેમને કીર્તિની ટોચે ચઢાવ્યા હતા. જે તેઓ વધારે વર્ષ હોવા છતાં તો આ સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરીને ઘણી ઉત્તમ કીર્તિ મેળવવામાં પાછા હાંત નહિ. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા એથી વિરૂદ્ધ જણાઈ, અને તેઓ ઘોડા દિવસની માંદગી બોગવીને સને ૧૮૯૩ ના આગસ્ટ માસની ૩૧ મી તારીખે પોતાની ૪૩ વર્ષની બર સુખાવસ્થામાં આ નાસવંત જગત્તો દ્વારે કરી કીરતારની હચુરમાં ચાલ્યા ગયા છે.

મી. તેલાગના શોકનનક મૃત્યુનાં સંબંધમાં એક પત્રકાર લખે છે કે;—“મી. તેલાગે સુનિર્વાહિત, પ્રેસિડેન્સી આગેસિએનમાં, ધારાસભામાં, કાર્યોરેશનમાં, રાષ્ટ્ર એસિઆટીક સોસાયટીમાં, ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસમાં, બીજા દરેક જાહેર સભાઓમાં, તેમજ હાઇકોર્ટમાં, જે ઉત્તમ કાર્ડિફ અને જજ સપાદન કર્યો છે, તે ઘણાજ પ્રકારિત અને ઉત્તમ છે. તેમના મૃત્યુથી જરૂરપડે એક ઘણો અગત્યનો મહા પુરુષ, વિદ્વાન જનોએ એક હાથ પંડિત, અને હાઇકોર્ટ એક ચૂદા ધારાસભી ગુમાવ્યો છે. પરંતુ સર્વેને માત્ર એટલોજ સતોષ રાખવાનો છે કે, તેમનાં ઉમદાં દુર્યો, રત્ન લાગણીથી કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ, અને દેશના કલ્યાણમાં સ્વાર્થમાર્પણ કરવાની ઉદાર નીતિ, એ મહા યુગો આપણને વારસામાં મળ્યા છે. નસીબ શું કરું નથી ! જે કંઈ સખી સાંખી હુંદગી ભામ-

આ પછી પણ થઇ શકતું નથી, તેજ દુંદી છંદગીમાં તેમણે કરી બનાવ્યું છે. મી. તેલાંગે પોતાની ગાદોશી, વિદ્વતા, અને ઉમદા ગુણો વડે પ્રજાની તરફથી રની એક સરખી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી. તેમના મરણના શોકમાં મુંઝવણી બંધ રાખવામાં આવી હતી. તેજ પ્રમાણે પોલીસ કોર્ટો, સ્પેશલ કોર્ટો, પાસપોર્ટ અને શાળાઓ, યુનિવર્સિટીની ઓફીસ, અને રાયલ એશિઆટીક સોસાયટીની વગેરે ન્દાનાં મોટાં તમામ ખાતાઓ બંધ રાખી તેમના મૃત્યુનો શોક પ્રદર્શન કર્યો હતો. તેમજ રાજાબાદ ટાવરના ઘડીઆગમાંથી શોકનો ઘંટ વગાડવામાં આવ્યો હતો. પુનામાં ધારાસભાનું કામ શરૂ કરતાં નામદાર મુંઝવણ ગર્વનર સાહેબે મી. તેલાંગના મરણના સમાચાર કહી પોતાનો મોટો ખેદ જાહેર કર્યો હતો. તથા તેમના મરણથી સરકારને તથા પ્રજાને મોટી ખોટ પડ્યાનું જણાવ્યું હતું. તેમના શબની પાછળ હાઇકોર્ટના જજ મી. ફુલ્ટન જેવા ધણા સંભાવિત પુરોવાની મોટી સંખ્યા ગમ્મ હતી. તેમજ સાંજે ઉકામણામાં હાઇકોર્ટના વડા જજ સર ચાર્લ્સ સાર્જન્ટ જેવા મોટા પુરોવા હાજર થયા હતા. એ સર્વ જોતાં મી. તેલાંગની લોકપ્રિયતા તથા સરકારની મમતા વિશે સહેજ ખાતરી થઇ શકે છે.

મી. તેલાંગ સ્વભાવે બહુ શાન્ત, ગંભીર, તથા નિરાશિમાની હતા. અને મોટા હોદ્દા ઉપર ચડવા છતાં એક સાધારણ માણસના જેવી સાદાઇ તથા બક્ષમનસાઇ તેમણે અંત સુધી ટકાવી રાખી હતી. પોતાના એવા સ્વભાવથી દેશી તથા યુરોપિયન બંને મંડળોમાં તેઓ ધણા પ્રિય થઇ પડ્યા હતા. તેમજ પ્રજાની સંપૂર્ણ પ્રીતિ સંપાદન કરવા સાથે સરકાર તરફથી ઉચ્ચ માન મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. તેઓ પોતાની પાછળ બેસુવું તથા ત્રણ પુત્રીઓ મૂકી ગયા છે. તેમજ વૃદ્ધ માતા તથા પિતા અને ધર્મ પત્નીને પાછળ રડનાં રાખ્યાં છે!! પ્રભુ એ મહા પુરુષના આત્માને સ્વર્ગમાં પુરુષ શાન્તિ આપો. તથામ્.

સને ૧૮૬૬માં એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષામાં ઉપલે નખરે પાસ થઇને તેમણે ધર્મી ના-
મના મેળવી હતી. આટલી પદ્ધતિ મેળવતાં તેમને એટલી મહેનત પડી હતી કે છેવટે ૨-૩
વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડતો મુક્યો હતો. તે વખતથી તેમની આંખો બગડી ગઇ
છે, તે હજી સુધી પણ સારી થઇ નથી. શારીરિક તથા માનસિક શક્તિઓ આટલે દર-
બજે દુર્બલ થયેલી છતાં પણ તેમણે સને ૧૮૭૨ સુધી ઓડવોલ્ફટની પરીક્ષાનો અભ્યાસ
ચલાવ્યો, અને આખરે તે વર્ષમાં બ્યારીસ્ટર એટ લૉ થયા હતાં સુધી તે કામ પડતું મુક્યું
નહિ. એ પ્રમાણે યુનિવર્સિટીની સઘળી પરીક્ષાઓ પસાર કરી પોતે ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવ્યું.

મી. માધવરાવનો અભ્યાસ તથા જ્ઞાન એટલું ઉચ્ચ હતું કે બી. એ. તથા એલ.
એલ. બી. ની પરીક્ષાઓમાં પહેલે નંબરે પાસ થવાથી તેમને ૩૨૦૦ નાં પુસ્તકો
યુનિવર્સિટી તરફથી ધનામ મળ્યાં હતાં. તેમજ તેઓ જ્યારે એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ઇંગ્લિશ
ભાષાના પ્રોફેસરનું કામ કરતા હતા, ત્યારે તેમની વિદ્વતાથી ખુશી થઇને તે કૉલેજના
વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રોફેસરોએ મળીને ૩૦૦૦ નું સોનાનું ધડિયાળ તેમને ધનાયત કર્યું
હતું. વળી તેમની અત્યંત વિદ્વતાથી ખુશી થઇને પ્રિન્સિપાલ સર અલેક્ઝાંડર બ્રાન્ડે
તેમનાં કેટલાંક વિદ્વતા ભરેલાં લખાણો ઇંગ્લાંડની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં મોકલીને હિ-
દુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓની વિદ્વતા પ્રસિદ્ધ કરી હતી.

મી. માધવરાવને પહેલાં તો સને ૧૮૬૬ના મે માસથી તે સને ૧૮૬૭ ના નવેમ્બર
માસ સુધી ૩૨૦૦ નો પગાર મળતો હતો. એજ વખતમાં તેઓ અમલકોટમાં કા-
રખારી તથા કોલ્હાપુરમાં ન્યાયાધીશ હતા. પછી તેમને મુંબઈની એલફિન્સ્ટન કૉલેજમાં
૩૪૦૦ના પગારથી ઇંગ્લિશ ભાષાના પ્રોફેસરની જગો ઉપર નિમવામાં આવ્યા હતા. અને
સને ૧૮૭૩માં છેવટે તેમને પુનાના ફર્સ્ટ ક્લાસ પ્રસ્ટ્રે એડ સર્વિસની માસિક ૩૮૦૦
ના પગારની કાયમ નોકરી મળી હતી. જ્યારે તેઓ આ જગા ઉપર હતા, ત્યારે તેમને
મધ્યાંક શેહેરોની મુન્સિફ કોર્ટો જોવાનો તથા તપાસવાનો વખત મળતો. સને ૧૮૭૮ થી
તેમને નાસિકમાં સદર અર્ચનની જગા ઉપર નિમવામાં આવ્યા હતા. આ જગો મળ્યાનાં
પૂર્વે તેમની વિદ્વતા તથા સરકારી કામની કુશળતા વિષે સખજે ખ્યાતિ થવાથી વડોદરા
રાજ્યમાં દર મહિને ૩૨૦૦૦ ના પગારવાળી જગા ઉપર ખોલાવવામાં આવ્યા હતા. તે
મજા કેલાસવાસી શ્રીમંત તુકેશ્વરાવ હોલકર તરફથી ૩૩૫૦૦ દરમાયાવાળી જગા
ઉપર આવવા આમંત્રણ આપેલાં હતાં, પરંતુ તેમણે કેટલાંક વાજબી કારણોને લીધે ત્યાં
જવા ના પાડી હતી. સને ૧૮૭૯ મા મરહુમ સરદાર રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખે
નાસિકના જૉઇન્ટ જજની જગા ઉપરથી જ્યારે પેન્શન લીધું, ત્યારે તેમની ખાલી પડેલી
જગોએ મી. માધવરાવને નિમવા વિષે હાથકાટ મળી સિપારસ કરી હતી. પં-
ચિથડેટમ્પલનો મત વિરુદ્ધ પડવાથી તે જગા તેમને મળી રહી નહોતી. તેઓ ગયેલી
કામાં નિમવડક થયા પછી ધૂળા, મુંબઈ, અને પુના વગેરે યજ્ઞે ઠેકાણે બદલી પડતી. તેથી
આવી હતી, અને છેવટે સને ૧૮૮૮ થી દર માસે ૪૧૦૦૦ ના પગારના પવાનો નિ-
માસકોર્ટ કોર્ટના જજની જગોએ નિમવામાં આવ્યા હતા. તે પછી પાળામાં દાખલ
ઓ ૩૧૪૩૨ના પગારથી રોલિંગ જજની જગો ઉપર હતા. ૫ પસાર કરીને

સને ૧૮૯૩ માં જરૂરીસ મી. કાશિનાથ ત્રંબક તેલાંગના રજીસ્ટ્રી સુબંધની હાઇ-કોર્ટમાં એક નડાની જગ્યા ખાલી પડી હતી, તે જગ્યાએ મી. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેને નિમવા વિશે સંબંધી તરફથી પસંદગી જતાવવામાં આવી હતી. અને સરકારે પણ તેમની યોગ્યતા જાણીને એ માનવરેલો હોદ્દો તેમને આપ્યો હતો, જે અવાપિ સુધી તેમને હોદ્દા ઉપર ખિરાજીને પોતાની વિદ્વાતાનો પ્રકાશ ચોતરફ પાડે છે. મી. રાનડેની વિદ્વાતા તથા સરકાર તરફ તેમણે રાખેલી વફાદારીની કદર જાણીને નામદાર સરકારે સને ૧૮૯૫ માં તેમને “ સી. આઇ. ઇ. ” નો માનવનો ખિતાબ આપ્યો હતો. આશ્ચર્ય સુધી આ નરેશભાઈ મી. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેના ચરિત્રનો જે ભાગ રાજ્યના વિવિધ સાથે સંબંધ રાખે છે, તે વિશે લખવામાં આવ્યું. હવે સામાજિક તથા ઔદ્યોગિક વિષયોમાં તેમણે જે પરિશ્રમ લીધો છે, તે વિશે ટુંક હકીકત આપીએ છીએ.

અત્યંત જ્ઞાન શક્તિ ધરાવે તથા જહોળા વાંચનવડે મી. રાનડેના મનમાં દેશહિતના વિચારો ઘોળાયાં કરે છે. આપણા દેશની અને આપણા લોકોની રાજકીય, સામાજિક, અને ધર્મ સંબંધી સ્થિતિ ક્યારે તથા કેવી રીતે સુધરી શકે, એ વિશે તેઓ રાત દિ. મેહેનત લે છે. લોકોનું અજ્ઞાન તથા આજ્ઞાન જેટલું રહ્યું તેમણે કાંઈ પણ કાંઈક અથવા હિલચાલ આરંભી દિવસે દિવસે સુધારા તરફ ઓગળ વધવું જોઈએ, એવો તેમનો આશય છે. તેમના ઉત્સાહ પ્રમાણે તેમણે આજ્ઞાસુધી જૂઠાં જૂઠાં કામોમાં જે ભાગ લીધો છે, તેની ટુંક હકીકત માત્ર આપવા માંડીએ તો એક મોટું પુસ્તક બન્યું તેમ છે. પુનામાં તથા મીજે ધણે ટેકાણે ઔદ્યોગિક પરિષદ સાથે તેમાં દેશીકારીગરી તથા હજારો ખીલવવા, સંબંધી સંકટો ભાગણે આપ્યાં છે. પુનાની દરેક સમાજો, સોસાયટીઓ, તથા કે દર્યાદક તેઓજ છે, એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી.

અને સાદા છે. વિગેરમાં તેમની મોટી કીર્તિ એ છે કે તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્વદેશભિ-
જ્ઞાન ધરાવે છે. અને દરેક દેશકલ્યાણના કામમાં મોટા ઉમગથી ભાગ લે છે. તેઓ
આપણી “સાંસારિક કોન્ફરન્સ” ના ચૂંટ હિમાયતી અને આગેવાન સુધારક છે. એ
કે તેઓ સરકારી નોકરીને લીધે ભારતવર્ષાં “નેશનલ કોન્ગ્રેસ” માં ભાગ લેઈ શકતા
નથી, તોપણ તેને તેઓ પ્રખ્યાત તથા રાખ્યું કલ્યાણ ઇચ્છનાર એક ઉપયોગી મહા મં-
ડળ જાણીને અંતઃકરણથી ચાહે છે. એ મોટા આનંદની વાત છે.

જસ્ટીસ મી. બદરૂદ્દીન તૈયબજી.

બારીસ્ટર ઍટ લૉ.

આ નામાંકિત સ્વદેશ હિનેચ્છુ મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૪૪ ના અક્ટોબર મહિ-
નાની ૮ મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતા મી. તૈયબજી ખંભાતમાં ધણી વર્ષથી રહેતા
એક આબરૂદાર અને પ્રખ્યાત પામેલા આરણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ ફળવણી
પામેલા અને સારી સ્થિતિના વેપારી હતા. તેથી તેમણે પોતાના પુત્રોને ઉચ્ચ ફળવણી
આપવા સાફ પૈસો ખર્ચવામાં કે મહેનત લેવામાં લગારે પાછી પાતી કરી નહોતી. તેમણે
પોતાના પુત્રોને અભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાયત મોકલ્યા હતા. તેઓમાં આ મી. બદરૂદ્દીને
એક ચૂંદા બારીસ્ટર તરીકે અને મી. કમરૂદ્દીને હાઈકોર્ટના સોલીસિટર તરીકે ઘણી ખ્યા-
તિ મેળવી છે. ૩૦ વર્ષ અગાઉ આ દેશની ફળવણી સંબંધી સ્થિતિનો, તેમાં ખાસ કરીને
મુસલમાન કોમ ફળવણીમાં ઘણી પછાત પડેલી, એ જો વાતોનો વિચાર કરતાં મી. તૈય-
બજીએ પોતાના પુત્રોને એવી ઉચ્ચ ફળવણી આપવામાં જે દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરી છે, તેને માટે
તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.

મી. બદરૂદ્દીને પ્રથમ ઉર્દુ તથા ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ મુળાઈની મદ્રેસામાં કર્યો
હોતા. ત્યાર પછી ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે તેઓ મુળાઈની એન્જીનિયરિંગ ઇન્સ્ટી-
ટ્યુશનમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં કેટલોક વખત રહ્યા પછી સને ૧૮૬૦ ના એપ્રિલ માસ
માં પોતાની ૧૬ વર્ષની ન્હાની વયે તેઓ ઉચ્ચ ફળવણી લેવા સારૂ વિદ્યાયત ગયા હતા.
પ્રથમ તેઓ લંડનમાં ન્યુબરી હાઇપાર્ક કોલેજમાં દાખલ થયા, અને થોડા વખતમાં ત્યાંની
યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. ત્યાર પછી યુનિવર્સિટીની વધારે ઉચ્ચ પ-
દવી મેળવવાનો અભ્યાસ તેમણે શરૂ કર્યો. પરંતુ દૈવ્યોએ તેમની તખીયત નાદુરસ્ત થવા-
થી સને ૧૮૬૪ ના અક્ટોબર માસમાં તેઓ પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા હતા. હિંદુસ્થાનમાં
આવ્યા પછી એક વર્ષમાં તેમની તખીયત સુધરી ગઈ હતી. તેથી એ ઉદ્યોગી યુવાન
પુરૂષ ફરીને અભ્યાસ કરવા સારૂ વિદ્યાયત ગયા હતા પરંતુ તેમની નગણી પડી ગયેલી
આંખના કારણે યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ છોડી દેવાની દાકતરોએ સલાહ આપી હતી. તેથી
તેમણે એ અભ્યાસ છોડીને કાયદાનો અભ્યાસ કરી બારીસ્ટરની પરીક્ષા આપવાનો નિ-
શ્ચય કર્યો. પછી તેઓ કાયદાનો અભ્યાસ કરાવનારી મિડલ ટેમ્પલ નામે શાળામાં દાખલ
થયા હતા. સને ૧૮૬૭ ના એપ્રિલ માસમાં તેઓ બારીસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરીને

પ્રખ્યાત ઇસમર્દ બીહનના સંબંધમાં ટાકિન હોલમાં મળેલી સભા સમક્ષ આપેલું બાપણ, તેમજ સને ૧૮૮૪ માં લોકપ્રિય વાઇસરોય લોર્ડ રીપનને માન આપવા સાફ મળેલી મળવર, સભાની સમક્ષ તેમણે આપેલું બાપણ, એ સર્વ બાપણો તેમની વિદ્વાતાનાં અપૂર્વ નમુના છે. સને ૧૮૮૪ થી આપણી “ ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ ” સ્થપાઇ સારથી મી. બદરહીન તેમાં ઉગમથી ભાગ લેતા આવ્યા છે. સને ૧૮૮૭ માં મદ્રાસમાં મળેલી કોન્ગ્રેસના પ્રમુખનું મહાન પદ તેમને આપવામાં આવ્યું હતું. એજ તેમની મહાનતા અને લોકપ્રિયતાનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છે. મદ્રાસમાં મળેલી એ કોન્ગ્રેસમાં પ્રમુખ તરીકે તેમણે જે બાપણ આપ્યું હતું, તે એટલું બધું દલીલવાળું, વિચારશીલ, અને વસ્તુત્વથી ભરપૂર હતું કે, આખા ભરતખંડનાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડનાં વર્તમાનપત્રોએ એકે અવાજે તેનાં વખાણ કર્યા હતાં. સાર પછી મી. બદરહીન પોતાની નાદુરસ્ત તબીબતને લીધે બહાર દામકાજમાં ઝાઝો ભાગ લેઇ શક્યા નથી. તોપણ તેઓ કોન્ગ્રેસના ચૂરત હિમાયતી તરીકે તો ઠેક સુધી ટકી રહ્યા છે. એ મોટા આનંદની વાત છે. મી. બદરહીન મોટા વક્તા હતાં તપી જવાની જે ગરમી તેમનામાં નથી, તેના બદલે તેઓ પોતાની વાચાળ શક્તિ અને વિવાદ કરવાની બુદ્ધિથી વાળી આપે છે. તોપણ પ્રસંગોપાત કોઇ કોઇ વખતે ગઈ ઉઠે છે, અને પોતાના ઓતાઓને ઉસ્કેરી દે છે. તેના પ્રત્યક્ષ દાખલો સને ૧૮૮૭ માં મદ્રાસમાં મળેલી કોન્ગ્રેસ આગળ તેમણે જે જુસ્સાદાર બાપણ આપ્યું હતું, તેથી મળી આવે છે. મુંબઇના પ્લાટફોર્મ ઉપર મી. બદરહીને કરેલાં બાપણો જેમણે ઘણીવાર અગાઉ સાંભળ્યાં હતાં, તેઓ પણ એ બાપણ સાંભળીને અજબથીમાં પડ્યા હતા, અને તેમનાં ઘણાં વખાણ કરવા લાગ્યા હતા.

મી. બદરહીન જેમ ઉપર કહ્યું તેમ પ્રજા ઉપયોગી કાર્યમાં લક્ષ આપે છે, તેજ પ્રમાણે પોતાની મુસલમાન કોમના કલ્યાણ તરફ પણ પુરતું લક્ષ આપના આવ્યા છે. મુસલમાન કોમ બીજી કેટલીક કોમ કરતાં કેળવણીમાં ઘણી પછાત પડેલી હોવાથી મી. બદરહીને તેઓમાં ફેજરહીતો પ્રસાર કરવા માટે પોતાના અસ તબ, મન, અને શક્તિ પોતાની જાની શકે તેટલું કરવામાં લગાવે પાછી પાની કરી નથી. તેમણે બીજા મુસલમાન આગેવાનો સાથે મળીને “ અલ્ફુમને ઇસલામ મદ્રેસા ” ગરીબ વર્ગના મુસલમાનો માટે સ્થાપન કરી-છે. એ સિવાય પણ જેમ અને તેમ પોતાની કોમનું બહું કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાન દોરેલું છે. તેમની એવી પરોપકારી વૃત્તિનું જગ એ થયું છે કે, હાલમાં મુસલમાન કોમનાં ઘણાં આગકો કેળવણીનો અમૂલ્ય લાભ લેવા લાગ્યાં છે. અને દિનપર દિન તેનાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. હાલમાં મુંબઇમાં મુસલમાન ગારીસ્ટરો, મુસલમાન સોસીસ્ટીસ્ટરો, કેળવણી મુસલમાન પેઢારીઓ આપણી નજરે પડે છે. એ ઘણું ખુશી થવા જેવું છે. ખરેખર મુસલમાન કોમ મી. બદરહીનના એવા ઉપકારને માટે સદાની રજુદાર છે.

સને ૧૮૯૩ માં મરહુમ આનરેબલ જસ્ટીસ મી. ઠાસીનાથ ત્ર્યંબક તેજાંગના સ્વર્ગયાસથી મુંબઇની હાઇકોર્ટમાં તેમની ખાલી પડેલી જગ્યા મી. બદરહીને આપવાની સરકારે માગણી કરી હતી. પરંતુ પોતાની નવજી આંખને લીધે એ માન ભરેલો હોદ્દો સ્વીકારવાની તેમને તા પાડી હતી. તે જતાં એ મહા પુરુષની ઉત્તમ પ્રકારની લાયકાથી

આકાંક્ષાને સતે ૧૮૯૫ ના જુન માસમાં મુખ્યમંત્રીના હાઇકોર્ટના એક નજીબ મી. બેલ્લેની ખાલી પડેલી જગ્યા તેમનેજ આપવાની સરકારે શ્રીથી પ્રસ્તાવ જણાવી હતી. તે સમયે એ માન બરેલો હોવા તેમણે સ્વિકાર્યો છે. અને હાલ તેઓ એજ હોવા ઉપર વિચાર્યો એતરફ પ્રકાશ પાડે છે. જો કે તેમને આ જગ્યા મળવાથી આખા દેશને રાજદ્વારીની લાભાલો સંબંધે તેમના જેવા એક અગત્યના આગેવાનની ખોટ પડી છે, તે જાં સરકારે તેમની જાહોશીને કદર કરીને જે માન આપ્યું છે, તેને માટે સર્વ તરફથી તેમને અભિવંદન આપવામાં આવે છે. જે વિદ્વાન અને આગેવાન રાજ્યકીય પુરુષોએ પોતાના દેશના સુધારા અને જાતને માટે દરેક કામકાજમાં આગેવાનીથી ભાગ લેઈને પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે, તેઓમાં મી. બેલ્લેની પણ એક ઉચ્ચ પદની જોગવાઈ છે. એક પ્રતેષમંદ જ્ઞાતીસ્તર તરીકે, તથા વિદ્વાન ધારાસભી તરીકે તેઓ જેમ પ્રખ્યાત છે, તેમ તેઓ ધણી જાણી અને જોખી મગજ સંકિતવાળા રાજદ્વારી પુરુષ તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. જાહેર કામકાજમાં તેમણે ધણીજ અગત્યનો ભાગ લીધો છે. તેમની ધંધાદારી તથા જાહેર હિંદુની ધણીજ શીક્ષણીય છે. તેમાંથી જે જ્ઞાન મળે છે, તે એ છે કે, ધણીજ વિશાળ પ્રેરકરીસવાળા જ્ઞાતીસ્તરને પણ પોતાના દેશના કલ્યાણના કામને માટે વખત મળી શકે છે. હાલના આપણા માન્યુએટો કે જેઓ પોતાની હિંદુમીનો બધો વખત પોતાના ધંધામાં કે પછી આજસમાં ગુમાવે છે, તેમને આ વાત ખૂબ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

આજ તેમના તરફ હતો, તેમ તેમના જોડીયા ભાઈબંધોનો પણ હતો. રા. ઝવેરીલાલે એ ઇન્ટર્યુશનમાં વેસ્ટ, કચેર, અને બંને નોર્મલ સ્કોલરની પરીક્ષા આપી હતી, અને વેસ્ટ તથા નોર્મલ સ્કોલરશીપો મેળવી હતી. ત્યાર પછી તેમને ધારા પ્રમાણે એ ઇન્ટર્યુશનમાં એક શિક્ષકની જગ્યા મળી હતી. પણ એ ધંધો તેમને પસંદ ન હોવાથી, એ ઇન્ટર્યુશનના આગલા શિક્ષક મી. અરહેસર દ્વારાજી મુસતું બદલામલુખત તે વખતના ‘બો-એ ટાઇમ્સ’ પત્રના અધિપતિ અને છોટાવાદિક્ક સોસાયટીના સેક્રેટરી દાકતર બુ-સટ ઉપરનું લેખને જતાથી ત્યાં તેમને કલાર્ક તરીકે રૂ. ૪૦. ના પગારની જગ્યા મળી. થોડા સમય પછી બાણીના બારિસ્ટર મી. હાવડે સરકાર તરફથી એટ્રીસ્ટન ઇન્ટર્યુશનની પરીક્ષા લીધી, તેમાં દેશી ભાષામાંથી ઇંગ્રેજી, અને ઇંગ્રેજી ભાષામાંથી દેશીમાં તર્જુમો કરવાનું શિક્ષકોનું જ્ઞાન અપૂર્ણ જોવાથી સરકારમાં રીપોર્ટ કર્યો. તે ઉપરથી જુ-જડાતી તર્જુમો શીખવવા માટે રા. ઝવેરીલાલને, અને મરેડી તર્જુમો શીખવવા માટે પ્રોફે-સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભંડારકરને નિમ્યા હતા.

સને ૧૮૫૭ માં મુંગઈની યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ, તેની પહેલીજ વખતની મેટ્રી-ક્યુએશનની પરીક્ષામાં રા. ઝવેરીલાલ પાસ થયા. તે પછી તેઓ શિક્ષકનુંજ કામ કરતા હતા. પણ તેમના વિદ્યાર્થી મિત્ર અમદાવાદવાળા નગર શેઠ પ્રેમાભાઈ હિમાભાઈના મુનિમ શેઠ વીરચંદ દીપચંદે આપેલી સલાહ ઉપરથી તેઓ વેપારમાં પડ્યા, અને કાપડ તથા રતો વેપાર ‘મી. ઝવેરીલાલની કુપની’ ને નામે ચલાવ્યો. એ વેપારમાં તેમણે ઠીક નાણું પેદા કર્યું હતું, પણ દેવચોગે સને ૧૮૬૪ ના શેર સદામાં તે પૂર કરી નાખ્યું હતું.

હાલ તેઓ મુંગઈમાં કેટલાંક રાબેતાના એન્ટ તરીકેનું કામ કરે છે. તેમ આજ કેટલાંક વર્ષથી તેઓ મુંગઈની યુનિવર્સિટીના કારપોરેશનના મેમ્બર છે, અને તેની સાથે સ્ટેન્ડીંગ કમિટીના પણ મેમ્બર છે. કેળ્યાં તેઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. વળી તેઓ ‘જસ્ટિસ એન્ડ ધી પીસ’ (સુવેકના અર્મલદાર) અને મુંગઈની યુનિવર્સિટીના ‘ફો’ છે. સને ૧૮૮૯ માં નામદાર સરકારે તેમને મુંગઈના ‘શેરોફ’ ની મોટી પદવી આપી હતી. જેને માટે સર્વ તરફથી બારે પસંદગી બતાવવામાં આવી હતી. ત્યાર પછી નામદાર મુંગઈ સરકારે તેમને પોતાની ‘લેજિસ્લેટિવ કૌન્સિલ’ ના એક ઑનરેયલ સભાસદનું પદ આપ્યું હતું. અને હાલ પણ તેઓ મુંગઈની ‘યુનિવર્સિટી’ તરફથી એક સ્થાને બિરાજીને રાજ્યનું એક ઇન્ડી ધણીક લોકોપયોગી કર્યો કરે છે. જે જોઈને સરકારના કદરવાન પ્રતિનિધિઓ અને સકલ પ્રગલ્ભી પુરો થઈને ખરા અંતઃકરણથી તેમને ધન્યવાદ આપે છે.

રા. ઝવેરીલાલ આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કૌન્સિલ” ના ચૂરન દિગાવતી છે. અને તેઓ કૌન્સિલની દરેક બેઠકમાં બનના સુધી હાજર થઈને પોતાના રાજ્યકિય બોલો-બા અનુભવનો લાજ આપે છે. વળી તેઓ ઘણા પ્રમાણિક, નિષ્પક્ષપાતી અને સત્તત્ત્વ રચનાવાળા છે. તેથી મુંગઈની યુનિવર્સિટીની કારપોરેશનમાં તેમજ પાસમમાં કોઈ પણ સરકારી અમલદાર કે જીમની પ્રેફેરન્સની અથવા દાસાઈની લગભર દરકાર રાખ્યા વિના પોતાનો સસ અને વાજની અનિયમ હતાંવામાં લગભર પાછા હતા નથી. અને પોતાનો મત જેનું પાર પડનાં નથી તેઓ તેને ડગા પૂરેક વગતી રહે છે. તેમની એવી

દ્રવતા, સ્વતંત્રતા અને બોહોળા જ્ઞાનને લીધે કારપોરેશનનાં તથા ધારાસભાનાં કેટલાંક કામોમાં ધણેજ અગત્યનો સુધારો અને લાભ થયો છે. તેથી સરકારનો તથા પ્રજાનો પ્યાર અને મમતા તેમના પ્રત્યે ધણીજ વધી છે.

રા. ઝવેરીલાલનું સંસ્કૃત તથા ઇંગ્રેજી ભાષા સંબંધી જ્ઞાન ધણું હતું છે. તેમણે સંસ્કૃત ઉપરથી મહાત્મા મનુ પ્રણિત “ મનુસ્મૃતિ ” નું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે. તેમજ પ્રખ્યાત કવિ કાલિદાસની ઉત્તમ પ્રસાદી “ શાંકુતલા ” નું પણ તેવીજ ઉત્તમ રીતે ભાષાંતર કરીને ગુજરાતીઓને તેનો સ્વાદ ચખાડ્યો છે. બીજા કથે ઉપરાંત સર્વજ્ઞ નિત્ય ઉપયોગમાં આવતી ‘ઇંગ્રેજ ગુજરાતી ડિક્શનેરી’ પણ તેમજુ રચી છે. વળી ભાવનગરના મરહુમ પ્રખ્યાત માણ દિવાન અને સંન્યાસમસ્થ રા. જૈરાશંકરનું, તથા પંડિત લામ-વાનલાલ ઇંદ્રજીનું ટુંક જન્મચરિત્ર તેમણે ઇંગ્રેજીમાં લખ્યું છે.

આ વિદ્વાન ગૃહસ્થ રાજકીય વિયોગી પોતાના અગાધ અભ્યાસ અને જ્ઞાનાદિને માટે પ્રખ્યાત છે. તેઓ ગુજરાતની તેમજ આખા મુંગલ હવાકાની પ્રજાને વારંવાર ઘણા ઉચોગી યથ પડે છે. પોતાના લાંબા અનુભવથી સરકારના રેવન્યુખાતામાં અનેક ફેરફારો કરવા વિશે, તેમજ ગવર્નમેન્ટની બ્યવસ્થા સંબંધી તેમનાં ધણાં ઇંગ્રેજી લખાણો છે, જે હિંદુસ્થાનની સરકાર સુધી પણ ધણાં વજનદાર ગણાય છે. હજુ પણ તેઓ ધારાસભામાં ખિરાજીને રેવન્યુખાતામાં સુધારા કરાવના સંબંધી પોતાનો આગ્રહ ન છોડતાં મંજૂા રહ્યા છે. જેનું પરિણામ સરકાર અને પ્રજા એમ ઉભય પક્ષને ધણું લાભકારક યથ પડશે. તેમનો અભ્યાસ આજે પણ બીજા બધા કરતાં રાજકીય વિયોગીમાંજ ચાલતો છે. જેનો હેતુ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સારો સંબંધ કરાવવાનો છે. ઉભાનુ શ્રેય. સિદ્ધ થાય તો કરવાની તેમની શુદ્ધિ તથા પ્રવૃત્તિ ધણી સ્તુત્ય છે.

રા. ઝવેરીલાલ સ્વભાવે ધણીજ ચાતુર, ગંભીર અને સાદા છે. વળી સ્વેચ્છા નહિવારે હોઈને સ્વદેશનું હરેક પ્રકારે બધું ધાય તેવાં હરેક કાર્યો કરવામાં તેઓ ખૂબ જ મગાસ ભાગ લે છે. તેમજ પોતાની જીંદગીનો ધણો ખરો ભાગ સ્વદેશ કલાણુ કરવામાં જાય છે. જોડે કે તેઓ અયોપાર્જનને માટે જોડેથી વખત રોકે છે, તે કરતાં વધુ જનસેવા જનવચના કામમાં રોકે છે. મુંબઈમાં એવી કોઈ પણ બાંદર સંસ્થા કે જોમાં રા. ઝવેરીલાલનો હાથ ન હોય. તેઓ વિદ્યા શક્તિનાં કામોને ખોળના નહિ જુની ચાત્રીને બની શકે તેટલું ઉત્તેજન આપે છે. ધાર્મિક તથા સાંસારિક સુધારાનાં કાર્યોમાં પણ તેઓ સારો ભાગ લે છે. ટુંકમાં એટલુંજ કહેવું બસ થતે કે, જનમંજનાં સુખ અને આજ્ઞાતી જેથી વધે તેવાં હરેક કાર્યોમાં એ મદા પૂરવ તર, મન અને ધનથી બની શકે તેટલું કરવામાં પાછી પાતી કરના નથી. ગુર્જર અમેર નાજમાં આવુ તર રાજ દોષાથી ગુર્જર પ્રજાને જોડવું મરિટ અને આનંદિન થવાનું છે, તેટલુંજ એક સ્વદેશી શીર પુરા તરીકે તેમને લેઈને દિલ્લી સકમ પ્રજાને જોડવા પામવાનું છે. આજે કે પદમ દૂધાનું પદનેપર આમાં નર રત્નોને દિધાપુર આવે. તથાગુ.

મી. ગણેશ વાસુદેવ જોશી.

આ પંખ્યાત મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૮ માં થયો હતો. તેમણે પાછી ઉમ્મર થયા પછી મુલકિ ખાતામાં પ્રથમ નોકરી લીધી હતી. તેઓ પોતાની સાલાકી તથા હોંશિ-મારીથી હલકી નોકરીપરથી વધતાં વધતાં આસિસ્ટન્ટ જડજના શિરેસ્તદારની જગ્યા સુધી વધ્યા હતા. પરંતુ એ તાબેદારી કરવી પસંદ નહિ પડ્યાથી તેમણે નોકરી છોડી દીધી, અને સુમારે ઇ. સ. ૧૮૬૦ થી વકીલતો સ્વતંત્ર ધંધો કરવા લાગ્યા. એ ધંધામાં તેમણે સારો વશ મેળવીને ઠીક દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું હતું. પણ છેલ્લા દશ બાર વર્ષથી તેમનું લક્ષ રાજ્યદારી આજતો તરફ દોડ્યું. પછી તેમણે રાજકીય સુધારા કરવો પાછળ એટલી મેહેનત અને વખત રોક્યો કે તેથી તેમને પોતાનો વકિલાતનો ધંધો કરવાનો પણ વખત મળ્યો નહિ, તેથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ કમી થવા માંડી. પણ તેની તેમણે લગારે દરકાર નહિ કરતાં દેશ હિતાર્થનાં કામ કરવામાં કદ પણ ન્યૂનતા રાખી નહિ. જો કે ધર્મ તથા સાંસારિક રીવાજોમાં તેઓ જૂના વિચારના હતા, પણ રાજ્યપ્રકરણની અને લોકોની દુઃખી સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં, તેમનો ઉત્સાહ અને આવેશ અનૂપમ હતો.

સને ૧૮૬૬ માં પુનામાં રા. ગણેશ પંતનીજ કોશીસથી પ્રસિદ્ધ "સાર્વજનિક સભા" નામે મોટી વગવાળી સભા સ્થાપન થઇ હતી, કે જે સભા અનેક પ્રકરણાં સાર્વજનિક લાભનાં કામ કરીને આખા દેશની પ્રીતિ અને માનને લાવક થઇ છે. એ પ્રતાપ તેમનોજ સમજવો. વળી પરદેશી સસ્તો માલ આ દેશમાં આવવા લાગ્યાથી હિંદુસ્થાનના અને પરદેશના બજારોમાં હિંદી માલનાં માન ઉતર્યા હતાં. હિંદુસ્થાનનો માલ આ દેશમાં વપરાતો એટલુંજ નહિ પણ કરોડો રૂપીઆનો માલ પરદેશી બજારોમાં ખપતો હતો. તેને મદદે પરદેશી માલ ઉપર આ દેશના બજારોમાં પેટો. તેથી દેશી વેપાર રાજ્યોરને બારે, ઘોડા લાગ્યો, અને કારીગર વગેરે ભોડા પાપમાલ થવા લાગ્યા. આ બીના જોઇને મી. ગણેશ નેશીએ નિશ્ચય કર્યો કે પરદેશી માલ જિલ્લો લેવો નહિ. યહી પ્રથમ સેલેન્ટ પરદેશી માલ ન વાપરતાં માત્ર દેશી માલ વાપરવો શરૂ કર્યો, અને એ વિષયની આખા દેશમાં ચર્ચા થવા લીને હિંદુમાં ધણેક ઠેકાણે કુલ દેવીજ માલ વેચવાની દુકાનો ઉપસાવી, અને દેવી ચીજોનાં પ્રદર્શનો કરીને તેને જાદુ ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. તેનું કામ એ યશું કે હાલ હિંદના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી લોકો દેશીકારીગરોની સ્થિતિ સુધારવાના વિચારો કરવા લાગ્યા છે. રા. ગણેશ નેશીએ પોતે કરેલા નિશ્ચય પ્રમાણે તેઓ જીવ્યા ત્યાં નુધી પરદેશી ચીજ ન વાપરતાં દેવીજ ચીજ વાપરી હતી. સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં દિલીમાં થયેલા બ્રહ્મ દરબારમાં તેઓ "પુના સાર્વજનિક સભા" તરફથી ત્યાં ગયા હતા, ત્યારે પણ દેશી વસ્ત્રાદિનાં જાણ કર્યાં પડેલીને ગયા હતા.

પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં પંચગી ઇનાફ કરવાનો રીવાજ હતો. અને હાલ લોકો દેશી વસ્ત્રો વગેરે સંસ્કૃતિ ફરીઆવે સરકારમાં કરીને પુરુષ થાય છે. તેની ના. મનેશ એ ચીજો વિચાર કર્યા કે જે પ્રમાણિક રીતેથી ઇનાફ થાય તો દેશનાં નાં અને ઔદ્યોગિક, અને દેશ તમા રીવાજ પર, અને આ પંચગી ગળા માળ, અને તેથી વગેરે ગળા.

માર વધે. વળી સરકારને પણ ખર્ચ તથા કામનો બોજો કમી થવાથી ફાયદો થાય. એમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. એવો મનસૂચો કરીને પંચથી ઇન્સાફ કરાવવા વિશે લોકોને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. પછી સને ૧૮૭૬ ની સાલમાં તેમણે પુનામાં એક “લવાઈ કોર્ટ” સ્થાપી અને એ કોર્ટમાં સરકારી પેન્શન ખાનાના જૂના અનુભવી અને પ્રમાણિક અધિકારીઓ દરાવ્યા. સરકારે પણ એ કોર્ટ ચલાવવાને ઉત્તેજન આપ્યું. પુનાની લવાઈ કોર્ટમાં કામ થઈ સંતોષકારક રીતે ચાલવાથી તેમણે જોઈને દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં પણ થઈ દેહાણે લવાઈ કોર્ટો સ્થાપાઈ હતી. અહમદનગર તથા પુના જિલ્લાના ખેડૂતોએ કરબમાં કુખી નાથી હુકમ કર્યું હતું. એ સંબંધી તપાસ કરવાને મુંબઈ સરકારે એક કમીશન નિમ્ન્યું હતું. એ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરથી ખેડૂતો ઉપરનો લેણદારોના જૂઠામ ઝોછો થાય, એવો કાયદો ધડવાને ઓનરેબલ મી. ડી. સી. હોપને દરાવ્યા હતા. એ કમીશનના કામમાં થોડા અચૂનાઓ કરનાર ના. ગણેશ વાસુદેવ જોશી હતા. તેમણે એ ધારાના સંબંધમાં વિરોધ કરીને વધારે મેદનત લીધો હતો. સને ૧૮૭૭ ની સાલમાં દિલ્હીમાં થયેલા મોટા મેળાવડા વખતે ત્યાં હાજર થયેલા મોટા મોટા સભાઓની તેમણે સુધાકાત લેઈને તેમના સાથે સંભાષણ કરી સદુપદેશ કર્યો હતો. વળી દેશી વર્તમાનપત્રોના અધિપતીઓ એક સંપત્તી અને એક દીક્ષણી ત્રાને માટે એ મેળાવડામાં હાજર થયેલા થણા દેશી વર્તમાનપત્રોના અધિપતીઓ સાથે એ વિશે વિચાર ચલાવી તેમની એક સભા સ્થાપવા માટે તેઓ કલકત્તે ગયા હતા. અને દેશી વર્તમાનપત્રોના અધિપતીઓની એક સભા સ્થાપી હતી. કલકત્તેથી પાછા આવતાં પ્રવાગ અને આમાં વગેરે દેહાણે તેમણે દેશની રિધિત સુધારવા સંબંધી ત્યાંના લોકોને ઉપદેશ કર્યો હતો.

દક્ષિણમાં અને ખીજે દેહાણે દુકાળ પડ્યાથી તેનાં કારણ તપાસવા અને તે અટકાવવાના ઉપાયો શોધવા માટે સરકારે એક “દુકાળ કમિશન” નિમ્ન્યું હતું. તે વખતે રા. ગણેશ જોશીએ ગામે ગામે ફરીને તેમનામાં દુકાળ ફેલાવાના કારણની ખૂબ બારીક તપાસ કરી ખર્ચ નાન મેળવ્યું હતું. અને તે ઉપરથી દુકાળ અટકાવવાના ઉપાય બોળી કહાડીને કમીશન હજીર પોતે મેળવેલા અનુભવની ઘણી અગત્યની સાક્ષી આપી હતી. તેમની એ આક્ષી કમીશનને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી હતી. અને તેથી એ કમિશનના પ્રમુખ મી. કેમ્બેને એટલો બધો સંતોષ થયો હતો કે તેણે સરકારમાં ના. ગણેશ જોશીનાં બહુ વખાણ કર્યો હતો. દુકાળ અટકાવવાના ઉપાય લેવાને તથા દુકાળ વખતે જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને નાણાં જોઈને તેટલા માટે સરકારે “લાઈસેન્સ ટેક્સ” નામે રૂબરૂ ઉપર કર નાખ્યો હતો. એ કરથી પ્રજામાં એટલી બધી નારાજગી ફેલાઈ હતી કે એથી સુરતમાં હુકમ થયું હતું. એ હુકમમાં કમિશની કરનારની કડે “અન્યત્ર મિત્ર” તથા “દેશી મિત્ર” નામે વર્તમાનપત્રોનાં ગણી સરકારે તેમના ઉપર કેસ ચલાવ્યો હતો. એ વાતની ના. ગણેશ જોશી

ફક્ક ટોળીના આગેવાન અને હાલના પ્રધાન મી. ગડાડક્ટન, ઉપર સૂચના પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં રા. મહેશ જોશી અમેસર હતા.

હક્કિયામાં પ્રાસદેવ ફકકે નામના બુટરાએ બેઠે ચઢાવી હતી, તેવામાં પુનામાં જન્મી આમ લાગી હતી, તેમાં મી. જોશીએ ઘણીજ મેહેનત લીધી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તે વખતે ફેટલાંક ઉમેશ પત્રો તરફથી તથા સરકારી અધિકારીઓ તરફથી દેશીઓ ઉપર બેવરાઈનો આરોપ મુકવામાં આબો હતો, તે આરોપ ખોટો પાડવાને મેહેનત કરવામાં પણ જોશી મોખરે હતા. દેશીઓ ઉપર જૂઠાં આજ મૂકાય તે આ વીર પુરખને કારી જન્મ જવાં લાગતાં હતાં, પુનાની મ્યુનિસિપાલિટીમાં મી. જોશી લોકો તરફથી હમેશાં લડતા, અને લોકોનું કલ્યાણ થાય તથા તેમના પૈસાનો ખર્ચ ઉપયોગ થાય, એવાં કામેમાં ખરચવા સાફ લડનાર કમીશનર પણ તેઓજ હતા. જનમંડળમાં પુરખ વર્ગમાં સ્ત્રીઓ તથા સમજાવ કરવાને મી. જોશીએ જવા મેહેનત કરી હતી, તેવીજ મેહેનત સ્ત્રીઓને માટે પણ તેમજે કરી હતી. સ્ત્રીઓમાં અસપરમ પ્રીતિ થાય તે સાફ સ્ત્રીઓના મેળાવા કરવાનો આવ તેમજે પાડ્યો હતો. સને ૧૮૭૯ ના ડિસેમ્બર અને જાનેવારી માસમાં મહારાજ શ્રી સિયાજીરાવ ગાયકવાડનાં લમનો વડોદરામાં મોટા ઉત્સવ થયો હતો, તે અવસર ઉપર પુના સાર્વજનિક સભા તરફથી માનપત્ર આપવાને તેઓ વડોદરા આવ્યા હતા, અને સુખોષ આપ્યો હતો; દેશમાં કોઈ પણ રીતના મોટા અવસર ઉપર જાગ બેવાને જોશી હમેશાં તૈયાર રહેતા. સારા ઉત્કૃષ્ટ કામ તેમજે હક્કિયાના ખેડુને કામગીરી આપવા તંબધી કર્યું છે. તેમજે ગામે ગામ ફરીને ગામડાઓમાં સાળાઓ રથાપવા અને ખેડુનેનાં છોકરાંને ભણાવવા માટે સ્કુલ ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તેમનો એ ઉદ્યોગ પરિપૂર્ણ પાર પડ્યો. તે અને તેમજે હજારો કંગાસ મરાઠા મોકની આશીશ લીધી હોય, પણ તેમના અગાતક મુલ્યથી એ કામ અધૂરું રહી ગયું છે.

કસાવવાની કળા તેમનામાં ધણી ઉત્તમ પ્રધરની હતી. તેવી તેઓ પોતાની ધારણામાં જલદી ક્ષેત્ર પામ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં દેશીઓના દુઃખની વાત તેઓ સાંભળતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ ધાધને પોતાને ખર્ચે જતા હતા. અને જનતા સઘળા ઉપાયો કામે લગાડી શ્તેષ્ઠ મેળવતા હતા, ધન્ય છે! એવા વીર પુરુષને કે જેણે સ્વદેશ કલ્યાણને માટે ધણે શ્રમ વેડેલો છે!

રાવ સાહેબ વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળીક.

સી. એસ. ઇ.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનો જન્મ રત્નાગિરી જિલ્લામાં આવેલા મુરઠ નામે ગામમાં સને ૧૮૩૩ ના માર્ચ મહિનાની ૮ મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નારાયણ હતું. તેઓ મોટે ચીતપાવન બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું કુટુંબ તે ગામમાં આગેવાન ગણાતું હતું. તેમના વડિલો પેલા સરકારની નોકરીમાં હતા. રા. સા. વિશ્વનાથે ગામડાની નિશાળમાં પ્રાથમિક કેળવણી લીધા પછી રત્નાગિરીની ઇંગ્લેજ સ્કૂલમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં થોડો ધણો અભ્યાસ કર્યા બાદ પોતાની ૧૪ વર્ષની ન્હાની વયે મુળધની એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે એક હુશિયાર વિદ્યાર્થી તરીકે સારું નામ કમાડ્યું હતું. અને ધણાં ખરાં બધાં ધનામો તેમણે જ મેળવ્યાં હતાં. વળી એ પાઠશાળાનો, ગણિતનો પ્રોફેસર મી. પેટન જ્યારે રજા ઉપર ગયો, ત્યારે તેની જગ્યાએ તેઓ જ કામ ચલાવે પોફેસર નિભાયા હતા. તેમના આવા ઉંચા ગુણોથી પ્રોફેસર હાર્ફનેસ તેમના ઉપર શીદા થયો હતો. અને તેથી તેણે સિધ્ધતા પોલિટીક્સ એન્ટ્રીના હેડક્વાર્ટની જગ્યા તેમને અપાવી હતી. તેઓ સિધ્ધ ગયા, ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી. ત્યાર પછી તેમણે સિધ્ધતા કમીશનર સર બાર્ટેલ ફ્રીયર વગેરેના હાથ નીચે નોકરી કરીને સર્વની પ્રીતિ મેળવી હતી. થોડી મુદત તેમણે ડીપ્યુટી એક્ઝિક્યુટીવ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, વસાહતમાં સર્જનજન તરીકે, સરકારી જીકીપોના ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, અને તે વખતના ઇનકમ ટેક્સના કમીશનર મી. ગિન્સના પર્નલ આસિસ્ટન્ટ તરીકે ફેરલીક મુદત સુધી કામ કર્યું હતું. ત્યાર પછી તેમણે સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપીને હાઇકોર્ટના વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. સને ૧૮૬૩ ની સાલથી તેઓ વકીલ તરીકે સ્વતંત્ર હોબાગ ચલાવા લાગ્યા. એ કામ તેમણે એટલી તો ચાલાકીથી કર્યું કે, થોડી મુદતમાં તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. સાર પછી ફેરલોક વખત સુધી તેમણે સરકારી વકીલનો હોદ્દો કામચલાક તરીકે ભોગવ્યા પછી સને ૧૮૮૪ માં એ હોદ્દો તેમને બહુકનો મળ્યો હતો. સને ૧૮૬૨ માં તેમને મુળધની યુનિવર્સિટીના ફેલો નિમવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૬૪ માં તેમણે “નેટીવ ઓપીનિયન” નામનું ઇંગ્લેજ—મરાઠી ન્યુસપેપર કહાડ્યું સાર કર્યું હતું. અને ૧૮૬૫ માં તેમને જર્સીસ એલ્ફી પીમ નિમવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૭૩ માં તેમને મુળધની હાઇકોર્ટમાં એન્જમાં જગ્યા આપવાના સંબંધમાં તેમના હક વિષે તક્કર ફરયામાં આવી હતી, પરંતુ મરહુમ મી. નાનાભાઈ હરિદાસ જૂના હોવાથી તેમનો હક

મહાત્માજીનાં ગદ્ય. રા. સા. મંડળીક ધણીજી અંચળી જુદીના હતા. તેઓ પોતાના ધંધાને ચૂરતપણે વળગી રહેતા, એટલુંજ નહિ. પરંતુ પોતાના વખતને ઉપયોગ શહેરી કામકાજને તેમજ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં કરતા. તેઓ કેટલીક સાક્ષરતા સમાજોના મેમ્બર હતા. વળી મુંબઈની યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને મરાઠી, સિંધી, અને ગુજરાતી બાષાના પરીક્ષક નિમવામાં આવતા. તેમજ “એલ. એલ. બી.” અને વડોલની પરીક્ષામાં પણ તેમને પરીક્ષક નિમવામાં આવતા હતા. તેમણે પોતાની શરૂઆતની કારકિર્દીમાં કેટલાંક ન્હાનાં ન્હાનાં ચોપાનિયાં બહાર પાડ્યાં હતાં. તેમાં મહિસુરના વારસાના સંબંધમાં જે ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું હતું, તે ધણુંજ પ્રસિદ્ધ થયું હતું. અને તેના વિષે ઇંગ્લાંડમાં પણ સારો અભિપ્રાય બધાયો હતો. સને ૧૮૬૨—૬૩ માં એશિયન-સ્ટેન ફ્રન્ટિયરના નવા ઇતિહાસનું મરાઠી તેમજ ગુજરાતીમાં તેમણે ભાષાંતર કર્યું હતું. આ બંને પુસ્તકો નવાં સુધી મુંબઈની યુનિવર્સિટીના ઉપલા ધોરણોમાં મરાઠી તથા ગુજરાતી બાષાઓ ચાલતી હતી, ત્યાં સુધી ટેકસ યુક તરીકે ચલાવવામાં આવતાં હતાં. તેમણે મુંબઈની “દાયક એશિયાટિક સોસાયટી” ની સાખા આગળ ધણી નિબંધો વાંચ્યા હતા. તેમણે મરાઠી બાષામાં કાવ્યાના વિષયનાં ત્રણ આર પુસ્તકો લખીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. સને ૧૮૭૬ ની સાલમાં તેમણે હાલમાં બંધ પડેલી સમાજ “મુંબઈ લિટરરી સોસાયટી” ના પત્ર વ્યવહારના ત્રણ વાલ્યુમ (ભાગ) ના પુસ્તક ઉપર સંશોધન કર્યું હતું. સને ૧૮૮૦ ની સાલમાં તેમણે મયુખ્ય અને યાજ્ઞવલ્ક્ય નામે હિંદુ લૌના વિષયનાં પુસ્તકો મૂળ સંસ્કૃત અને તે ઉપર ઇંગ્લેશ લીઝ તથા જાણીતા વિષયો ઉપર નિબંધ વગેરે લખી “હિંદુ લૌ” નામે પુસ્તક બે ભાગમાં બહાર પાડ્યું હતું. જે અઘાપિ સુધી પ્રસિદ્ધ છે. સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં મનુસ્મૃતિનું પુસ્તક જે માનવ ધર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે તેમણે સાત લીઝો સાથે બહાર પાડ્યું હતું. વળી તેમણે પોતાના મૃત્યુ પહેલાં પદ્મપુરાણ નામે બૃહત્ પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. મુંબઈની યુનિવર્સિટીના સંબંધમાં તેમની સેવા ધણીજી ઉપયોગી હતી. લગભગ ૧૪ વર્ષ સુધી તેઓ યુનિવર્સિટીના કાવ્યાનાં સીનીક હતા. તેમજ કેટલોક વખત સુધી એ ખાતાનો હિસાબ તપાસનાર બોર્ડના તેઓ સભાસદ હતા. આ સંબંધની તેમની ઉત્તમ સેવાની જુજ જાણીને સને ૧૮૮૯ માં તેમના નામની એક રજીસ્ટ્રેશન સ્થાપવામાં આવી હતી. એક દેશી તરિકે પહેલ વહેલા તેમનેજ આઈમતા લીજ નિમવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ એ હોદ્દા ભોગવવાને તેઓ ઝાઝા દિવસ રજા નડોતા. તેમનું નામ કાયમ રાખવાને માટે એક સોનાના ચાંદનું છનામ મુંબઈની પાંચાગામાં તેમને ચાહનારાઓએ રચાવ્યું છે. મુંબઈની યુનિવર્સિટીની સંબંધમાં પણ તેમની સેવા ધણીજી ઉપયોગી હતી. તેમનું પુતળું દીવ અને યુનિવર્સિટીની અયોગ કામે બહાર પાડવાની તેમની માતુરી બહુ વખાનુજી જોન હતી. સને ૧૮૭૦-૭૧ માં યુનિવર્સિટીમાં જે સુપારો થયો હતો, તેમાં તેમણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. તેઓ છતાં ત્યાં સુધી મુંબઈની યુનિવર્સિટીની કાર્યોરજનના મેમ્બર હતા. અને કેટલીક વાર રાજ્ય કૌન્સિલના પણ તેમને મેમ્બર નિમવામાં આવ્યા હતા. કાર્યોરજને તેમને બે વાર મેરનેન તરીકે નિમી તેમની મેમ્બરી પૂજા જાણી હતી.

રા. સા. મંડળીક કાયદા કરનાર તરીકે ધણા પ્રસિદ્ધ હતા. તેમણે મુંબઈ સરકારની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં લગભગ આઠ વર્ષ મુઠી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી હતી. આ વખતના દરમ્યાન અનેક બીજા ઉપર તેમનાં ભાવણાં ધણાં જ કીમતિ હતાં, સને ૧૮૮૪ માં હિંદુસ્થાનના લોકપ્રિય વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપને પોતાની વડી કૌન્સિલના તેમને મેમ્બર નિમ્મા હતા. આ મોટા હોદ્દાના માનની ખુઝ બાણીને મુંબઈના લોકોએ તેમને પીટીટ હોલમાં મોટી દબદબા બેઠેલી સભા મેળવીને ઘણું માન આપ્યું હતું. સને ૧૮૮૬ માં વાઇસરૉય લૉર્ડ રીપને તેમને બીજાવાર પોતાની કૌન્સિલમાં સભાસદ નિમ્મા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાની વિદ્વતા અને કાબેલિયતપણાની સારી જોળખાણ આપી હતી. તેમને ધણાક દેશીરાજ્યો તરફથી પણ સારું માન મળતું હતું. સને ૧૮૭૪ ની સાલમાં મુંબઈના તે વખતના ગવર્નર સર ફ્રીલિપ વુડહાઉસે તેમને મુંબઈના ચેરમૅન હોદ્દો આપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. પરંતુ એ હોદ્દો મળવાથી કૌન્સિલના સભાસદનું રાજીનામું આપવું પડે, તેથી-તે લેવાની તેમણે ના પાડી હતી. સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયા-એ “કૈસરે હિંદનો” ખિતાબ ધારણ કર્યો, ત્યારે દીરિહતા મોટા દરબારમાં રા. સા. મંડળીકને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં તેમને એક રૂપાના ચાંદની સાથે “સી. એસ. આઇ.” નો દેલકાબ બક્ષીસ કરવામાં આવ્યો હતો.

પણા હતા. ઘણા કામના બોજો લીધે તેમને સખ્ત મેહેનત કરવી પડતી હતી. આ રીતે શી ચીજ છે, તે તેઓ જાણતા નહોતા. એવા તે ઉવોગી હતા. ઘણા શ્રમને લીધે શરીર જીલું થવાથી તેઓ સને ૧૮૮૯ ના મે માસની ૯ મી તારીખે પોતાની પડવની ઉમ્મરમાં સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તેમના મરણથી દેશીઓએ તેમના જેવા એક સ્વદેશદિનેચ્છુ નરની ખોટને માટે ઘણી દિલગીરી ખતાવી હતી. એટલુંજ નહિ પરંતુ સને ૧૮૯૦ ના મે માસની ૨૩ ડેક્ટર મેક્રીકને તેમના મરણ વિષે દીલગીરી જાહેર કરતાં કહ્યું હતું કે:—“શવ સાહેબ વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળીક કે જે સેનેટના એક મુખ્ય સભ્ય હતા, તે આપણને દુઃખમાં નાખીને આઘ્યા ગયા છે. આજ સુધી તેમની હાજરી આ જાહેરસભાઓમાં જોવામાં આવતી હતી, તે આજ નથી. તેઓ ઘણા વિદ્વાન અને વિદ્યાના શોખીન હતા. તેથી તેમનું જીવન આપણા વિદ્યાર્થીઓને ઘણુંજ અનુકરણીય છે. તેઓ પોતાના એક માર્ગપણને લીધે તેમજ સ્વતંત્રતાને લીધે ઘણાજ દીપ્તિ નિકળ્યા હતા. સાદાઈ, પ્રમાણિકપણું, અને ઉદ્યોગ, પોતાનો બધો આખ્યા વિના રહેતોજ નથી. તેમનામાં આ બધા ગુણો હતા. તેથીજ આ પછે આજે તેમને આટલા બધા આદીએ છીએ.” ખરેખર તેમનું એ કહેવું સત્યજ હતું.

~~~~~

સરદાર રા. બા. ગોપાલરાવ હરિ દેશમુખ.

આ પ્રસિદ્ધ પુરપનો જન્મ સને ૧૮૨૩ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૮મી તારીખે થયો હતો. તેમનું કુળ દક્ષિણમાં ઘણું પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. તેમણે બાળપણમાં એક સાધારણ નિશાળમાં સ્વભાષાની કુળવણી લીધા પછી સને ૧૮૪૧માં તેઓ ઇંગ્લેન્ડ શાળામાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે માત્ર ત્રણ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો. સને ૧૮૪૪ માં તેમને દક્ષિણના સરદારના એજન્ટની ઓફીસમાં પહેલ વહેલી હલકા પગારની નોકરી મળી હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે તેઓ પોતાની જુદી અને ચાલાકી વડે સને ૧૮૫૨ માં સિરેસ્ટદારની પદ્વીએ ચઢ્યા હતા. તે પહેલાં એટલે સને ૧૮૪૬ માં તેમણે મુનસફની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. તેમની પ્રસિદ્ધતા તો સમગ્રી સેટલમેન્ટ ઓફીસરના હોદ્દા ઉપર તેઓ નિભાયા પછી ઘણી વધી હતી. સને ૧૮૬૨ માં “ઇનામ કમીશન” જેવું હતું, તેમાં તેમણે સરકારની ઘણી ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી. પરંતુ પુના અને દક્ષિણના ખીજ બાગના લોકોમાં એ સંમતે તેમને માટે સારો વિચાર બધાયો નહોતો. કેટલીક તરફથી એમ જાણવામાં આવ્યું કે, ઇનામ કમીશનમાં ઘણાક આહાલોના હક વિરુદ્ધ તેમણે કાર્ય કર્યું. પરંતુ એ વિષે રા. બા. ગોપાલરાવનો જુદાસો એવો હતો કે, પેસવા સરકારના અધિકારને લીધે આહાલો પોતાના હક્કો ન છતાં પચાસી પડ્યા હતા. તેથી જે કાર્ય કર્યું હતું, તે ન્યાય પુરસ્કરન હતું.

સને ૧૮૬૩ માં તેમને આદમદનગરની સ્થાવકાઈ કોર્ટના જજની જગ્યા સરકારે આપી હતી. એ વખતે દેશીઓને એવો ખારે લોહો મળતો નહોતો. તેથી કેટલાક એક લખેલા કુશળીનેએ એ વિષે પત્રો ખબલગાટ કરી મૂક્યા હતા. પરંતુ સરકારે તેમની

૬ દાકતર મારેથર ગોપાળ દેશમુખે વૈદકશાસ્ત્રની “એમ. ડી.” ની મોટી પદવી મેળવી છે. તેઓ પણ પોતાના પિતાની માફક સ્વદેસહિતનાં કાર્યોમાં બહુ આગેવાની બરેલો ભાગ લે છે. ~~તેઓ~~ આનંદની વાત છે.

સૌ નવરોજી ફરદુનજી.

સી. આઇ. ઇ.

આ દેસહિતકારી પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૧૭ ના માર્ચ મહિનાની ૧૦ મી તારીખે બરુચમાં થયો હતો. તેમનો પિતા ફરદુનજી બરુચના રહેવાસી હતા. તેમને સુરતની સદર અદાલતમાં મોકરી હોવાથી મી. નવરોજી પણ પોતાના પિતાની સાથે સુરતમાં રહેતા હતા. સાં રેવરંડ થાર્સ સાલમનની પાસેથી તેમણે ઇંગ્રેજી કેળવણી લેવાનું સર કર્યું હતું. સુર પછી સને ૧૮૩૦ ની સાલમાં તેમના પિતાની બદલી મુંબઈ થવાથી તેઓ મુંબઈ ગયા. ત્યાં તેમણે પોતાના આગમ્મા ગુરૂની બધામણ પ્રમાણે એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીની સૉન ઇન્જીનીયર સ્કુલમાં જઈને કેળવણી વધારવા માંડી. એ સ્કુલમાં લગભગ બે વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો બાદ દરે માસે રૂ ૧૫ ના પગારની “વેસ્ટ ઇન્જીનરીય” તેમણે મેળવી. સને ૧૮૩૫ માં તેમને તથા તેમના સહાધ્યાથી મી. જનાર્દન વામુદેવને એ વખતના મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ કલેરે ઇંગ્રેજી બાપા અને ઇતિહાસના ઉંચા માનને ‘માટે’ એક જાહેર સભામાં ઘટતા લેખવાળો રૂપાનો એક આંદ બેટ આપ્યો હતો. સાર પછી બે મહિને તેમને એજ શાળામાં ટ્રિસ્ટકવી જગો મળી હતી. તે વખતથી તેમણે જાહેર લખાણ કરવામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. સને ૧૮૩૬ ના માર્ચ માસના “ઓરિયન્ટલ ક્રિશ્ચિયન-રપોર્ટર” માં પારસીઓની નીતિ વિષે ઇંગ્રેજીમાં એક ઉત્તમ નિબંધ તેમણે લખ્યો હતો.

સને ૧૮૩૬ માં કાચુલ અને હિંદુસ્થાન વચ્ચે વેપાર યોગ્યાર સારી રીતે ચલાવવા ના બંદોબસ્ત કરવા સાર કાચુલના તે વખતના અમીર દોસ્ત મહમ્મદ સાથે મસલહત કરવા માટે સરકારે કપ્તાન અલેક્ઝાન્ડર બર્નસને એલચી તરીકે કાચુલ મોકલ્યો હતો. તેની સાથે મી. નવરોજીને પણ મોકલ્યા હતા. ત્યાં એલચીખાતાના માણુમોને મુસાફરીમાં નેહતી ચીજો પુરી પાડવાનું તથા એ પ્રવાસમાં જાવના બનાવોની નોંધ રાખવાનું કામ તેમને સોપામાં આપ્યું હતું. તે તેમણે ધણીજ આવાકીથી સરસ રીતે કર્યું હતું. તેમણે કાચુલમાં જઈને ત્યાંના અમીર દોસ્તમહમ્મદની સાથે મુલાકાત કરી, સારવી કાચુલના અમીર ઉમરાવો મુખાબના પારસીઓ વિષે જાણીતા થયા હતા. એ મુસાફરીમાં મી. નવરોજીએ જે કાંઈ જોયું હતું, તેની હકીકતનો એક પત્ર બહુજ સ્તીની ભાષામાં લખીને તે વખતે નીકળતા “ધ બોમ્બે ગેઝેટ” નામે વર્તમાનપત્રમાં તા. ૧૮ મી એપ્રિલ સને ૧૮૩૮ ના આંકમાં છપાવ્યો હતો. સાર પછી તેમણે બીજો પત્ર બે મહિનાની ૨૪ મી તારીખે લખ્યો હતો, તે “કુરીબર” નામે પત્રમાં છપાતાં તેના અધિપતિએ ની. નવરોજીને ઉત્તમ માન વિશે બહુ ઉંચા પ્રિયારો દર્શાવ્યા હતા.

સને ૧૮૩૮ માં તેમના એલચી ખાતાને કાચુલી લોરેરમાં રહેવાનો સરકારનો હુકમ

જો હતો. તેવામાં મી. નવરોજીના પિતા પનવેલી મહાસ્વી વડેવામાંથી મુશાફરીના તોશન થયાથી દરીઆમાં ડુબી મુવાની ખબર તેમને મળવાથી તેઓ પોતાની વડાની રમ ભેળને એકદમ મુંઝવે આવી હતા. તેમની એ મુસાફરીની હકીકત સને ૧૮૫૩ નો "નંગલ પ્રેમી" નામે માસિકપત્રના ચાર અંકમાં છપાઈ હતી. મી. નવરોજીએ પોતાની એ મુસાફરીમાંથી આવેલા રૂપાના તથા તાંબાના મળીને ૪૮ સિક્કા "રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી" ને ભેટ મોકલ્યા હતા. વળી તેઓ કામુદના ઘણા વખણાયેલા મેવા તથા રૂપશાળાદિ વગેરે ઉદ્ભિન્ન વિધાનો અભ્યાસ કરી આવ્યા હતા.

સને ૧૮૪૦ નો સપ્ટેમ્બર મહિનાની પહેલી તારીખથી તેમણે "વિદ્યાસાગર" નામે માસિક ચોપાનીક શુનરાંતી ભાષામાં પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. તે સને ૧૮૪૬ સુધી તેમણે ચલાવ્યું હતું. વળી તેમણે સને ૧૮૪૧ થી સને ૧૮૫૦ સુધી મુંબઈના પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્ર "ભારતીય મેસેજર" નું અધિપતિપદ ક્યું હતું. સને ૧૮૪૨ થી "રેલુતમાં એ નરચોસ્તી" નામે માસિકપત્ર કહાડ્યું હતું. તેના એક ભાગમાં નરચોસ્તી ધર્મની ખુબી અને ખીજા ભાગમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની વિરૂદ્ધ લખવામાં આવતું હતું. સને ૧૮૪૫ થી સને ૧૮૪૭ સુધી મુંબઈની "નેટિવ નનરલ લાઇબ્રેરી" ની કમિટીમાં ફરતા હરતા તેઓજ હતા. એ અરસામાં મુંબઈની સુપ્રિમ કોર્ટના હુમામિયાની જગ્યા ખાલી પડવાથી તે મેળવવા માટે તેમણે પરીક્ષા આપી હતી. તેમાં ખુની નરડગ સર અરસીન પેરીએ તેમને પસંદ કીધા હતા. એ નોકરી તેમણે લગભગ ૨૮ વર્ષ સુધી એક નિશ્ચીત કૃપા બાદ પેનશન લીધું હતું. સને ૧૮૭૫ ની સાલમાં વડોદરાના કમનસીબ મહારાજા મહારાજાવ માયકવાડ ઉપર ચાલેલા કસમાં તેમણે હુમામિયા તરીકેનું કામ એવી તો ઉત્તમ ચાલાકીથી ક્યું હતું કે, જેથી સરકારમાં તથા પ્રજામાં તેમના ધણાં વખણ ચર્ચાં હતાં.

મી. નવરોજી સરકારની સેવા પૂર્ણ થયથી બળબીને પરવાંથી પછી કાંઈ નવરા એ સી રહ્યા નહિ. તેમણે પોતાનું બાકીનું જીવન સ્વદેશ સેવામાં શુનરવાતો દ્રઢ સંકલ્પ કર્યો, અને તે પૂર્ણ થય સાથે પાર પાડ્યો હતો. સને ૧૮૫૨ માં "જોએ આસોસીએશન" નામે રાજ્યકિય બાળતો ઉપર વિચાર કરવા માટે એક સભા સ્થાપવામાં આવી હતી. તેના તેઓ ઉપાધક તથા પ્રમુખ હતા. અને તેમનાજ શ્રમ વડે તે પ્રસિદ્ધિ પામી હતી. તેમણે સરત જીજ્ઞાસા લોકોની તરફેણ કરીને ધનામ કમીશનરની સામે થઈને તેના સપાટામાંથી કેટલાક જીજ્ઞાસે બચાવ્યા હતા. પેનશન લીધા પછી તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા હતા. ત્યાં કેટલાક રોનહારી મોટા પુરોગાં સાથે જોળાણ કરીને હિંદુસ્થાનની સ્થિતિનું ખર સ્વરૂપ તેમના મન ઉપર દસાવ્યું હતું. સાર પછી તેઓ ઇંગ્લાંડમાં થોડી મુદત રહીને સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા હતા. પરંતુ ફરીને એજ મતલબને સાર તેઓ જે વાર વિચાર્યન ગયા હતા. બ્યારે સને ૧૮૭૩ માં હિંદુસ્થાનના ઉપર ખર્ચની તપાસ કરવા સાર ઇંગ્લાંડમાં "ફિનાન્સ કમિટી" બેઠી હતી. સારે મી. નવરોજીએ શુનરાંતમાં બને મુસાફરી કરીને એ સંબંધી માહિતી મેળવી હતી. પછી ઇંગ્લાંડમાં જઈને પોને મેળવેલા અનુભવ પ્રમાણે "ફિનાન્સ કમિટી" ની આગળ હિંદુસ્થાનના લોકની ઘણી મન્યુત સાક્ષી આપી હતી. તેમની એ સાક્ષી લગભગ ૬ દિવસ સંધી અખર આવી હતી તેમના મન

અને લોકોપયોગી કામની સર્વેન ધણીન પ્રયત્ન થઈ હતી. એટલુંજ નહિ પરંતુ નામદાર મુગ્ધ સરકારે તેમના એવા સારા કામોની કદર બુજીને સિદ્ધારસ કરવાથી નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ તેમને સને ૧૮૮૪ ની સાલમાં “સી. એસ. એમ્.” નો માનવતો ખિતાબ આપ્યો હતો વળી સને ૧૮૬૨ માં સરકારે તેમને “બેરીસ્ટ્રો એન્ડ ધી પીસ” નિમ્ના હતા

મી. નવરોજજી મુખર્જીની મ્યુનિસીપાલિટીની કારપોરેશનના એક ચાલાક સભ્યશ્રદ્ધ હતા એ જગો ઉપર રીતે તેમણે મુગ્ધના રહેનાસીઓની જે ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, તે કદિ નહિ ભૂખાય તેવી છે. તેમણે વખતો વખત પ્રજના હિતની વાત હૈડે ધરીને કોઈ પણ અમલદારની કૃપા કે અવકૃપાની દરકાર નહિ રાખતા કેવળ સ્વતંત્રપણે પ્રજા હકનું સરક્ષણ કર્યું છે. જેવી રીતે હાલમાં આંધ્રપ્રદેશ મી. અવેરીસ્ટ્રાજ ઉમિયાશંકર શાન્નિક તથા મી. વાછા જેવા લોકપ્રિય સભાસદો પ્રજાની ઉત્તમ સેવા બજાવે છે, તેવીજ રીતે બનકે તેથી પણ વધુ મેં આ સંદેશહિતેમ્ણુ વીરપુરુષે બજાવી છે. એણે કહેલું છે કે, બ્યારે કેટલાક વર્ષ ઉપર મુખર્જીની મ્યુનિસીપાલિટીના ગોટાળા સળધી ચર્ચા કર્યાને સભાઓ મળતી હતી, સારે મી. નવરોજજી એ બાબત કાંઈ ન બોલે તો તેમને દર વર્ષે ૨૫ હજાર રૂપિયા મૂળે એવી પદવી આપવાની માગણી થઈ હતી. પરંતુ તેમણે તે વાતને તુચ્છકાંગી કાઢતા કહેવું હતું કે,—“સાહેબ! એ જગા તમારા ગળવામાળ રહેવા દો.” આદા! શુ નિર્ઝાબિપણ! એવા નિર્યાયિ અને પમ્ણુ વીરપુરુષો તો યોગજ થયો આ સંદેશહિતેમ્ણુ પુરૂષ સર્વે કેકોણેથી ઘણું માન અને વત મેળવીને સને ૧૮૮૪ માં આ લોક છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. જ્યે એ બાગમશાળી નર આપણી “ઈન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ના અવતાર સમયે જીવતો રહ્યો હોત તો તેમા ગિરાજને ડેરી ઉત્તમ સેવા બજાવત! તે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી પણ હુબોમ્ણી વાત એ મહાન સભાના જન્મ પહેલાં તેજે પરતોક મનન થ્યું ઈશ એના પરમજી મહાપુરુષના આત્માને પૂર્ણ શાન્તી આપો, તથામ્ણુ

શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી.

સી. આઈ. ઇ.

જાણ થયા હતા. ત્યાં તેમણે ધણીજ ખંત અને કાળજીથી અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના સિદ્ધિ મરહુમ શેઠ નવરાજજી ફરેદુનજી સી. આઇ. ઇ. હતા, કે જે સિક્કક અને ક્રિષ્ણ વચ્ચે પાછળથી ગાદી મિત્રાચારી બધાતાં લોક કલ્યાણનાં કામો બજાવવામાં બને જો સાથે મળીને ઘણો પરિશ્રમ લીધો હતો. શેઠ સોરાળજીનો નિચાર “એફિશિયન કાવેજમાં દાખલ થઇને વધુ કેળવણી લેવાનો હતો, પરંતુ ગરીબ રિશ્તિને લીધે યુજરાત ચલાવવાની હરકત પડે માટે એ વિચાર માંડીવાળીને પદર વર્ષની વયમાજ નોકરી મેળવી ધંધે વળગવાની તેમને જરૂર પડી હતી. તેઓ પ્રથમ “જેન્ક ઓફ સીવેલ” નામે તે વખતની એક વેપારી પહેલીના મુખ્યના આડતીઆ મી. ટેનરની ઓફીસમાં નોકરીએ રહ્યા હતા. મી. ટેનર તેમની ગરીબ અવસ્થા તથા બાપ વિનાના જોઇને તેમના ઉપર ધણીજ મેહેરબાની રાખતો હતો. સને ૧૮૪૫ માં “ફર્મરશિપલ જેન્ક ઓફ ઇન્ડીઆ” મુખ્યમાં સ્થાપવામાં આવી, ત્યારે મી. ટેનરને એ નવી જેન્કમાં એક અગત્યનો હોદ્દો મળ્યો હતો. બ્યારે, મી. ટેનર પોતાના એ નવા હોદ્દા ઉપર ગયો, ત્યારે પોતાના આ પારંસી એલાને પણ સાથે લેઇ ગયો હતો. એ જેન્કમાં શેઠ સોરાળજીને પ્રથમ રૂ ૨૦ ના પગારની જગ્યા આપવામાં આવી હતી. એ નવી ઓફીસમાં જોડાયા પછી તેમનો બુલો અને કૃપાળુ ગેઠ મી. ટેનર દેવચોગે યુજરી જવાથી તેઓ આધાર વિનાના થઇ પડ્યા હતા. તોપણ એવી નહિ ગમરાતા તેઓ પોતાની બાહોશી અને ચપળતા વડે એ જેન્કમાં ધીમે ધીમે મોટી પાયરી ઉપર ચઢ્યા હતા. પરંતુ ઉંમર વધવાની સાથે તેમની સ્વચ્છ-શક્તિઓ પણ વધારે ને વધારે ખિચતી જવાથી એથી પણ વધારે આગળ વધવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા થઇ. અભ્યાસથી, તેમનું હમેશાં બાપાનું જ્ઞાન તો વર્ગેજન હતું, તેથી તેમણે પહેલ પહેલા ફેશી સેલીંગીટર થવાનો નિચાર કર્યો. પરંતુ એ જોવાના ઇમેજ સાંલીસિટરોએ એક ફેશીને જોવી રીતે આગળ વધતો અટકાવવાના ઘરા-હથી તેમને પોતાની પેઢીમાં લેઇ આટિલ કલાર્ક તરીકે ગમવા ક્ષાદ ના પાડી. તે-વામાં સને ૧૮૫૩ માં “મરકન ટાઇલ જેન્ક” સ્થાપવામાં આવી, ત્યાં શેઠ સોરાળજીને સારા પગારની જગ્યા મળી. તેથી સંતોષ થાનીને સોલીંગીટર થવાનો નિચાર તેમણે પડતો મૂક્યો. મરકન ટાઇલ જેન્કમાં એ વર્ષની મુદતમાં તેમણે દિસામ કીતાબમાં એવી તો સરસ આકાશી બતાવી કે જેન્કના વડાએ પ્રસન્ન થઇને તેમને “ડેપ્યુટી એક્ઝિક્યુટીવ” તો મોટા અને જોખમ ભરેલો હોદ્દો આપ્યો હતો. એનો બારે નિશાનનો હોદ્દો એક ફેશી તરીકે પહેલ પહેલો તેમનેજ મળ્યો હતો. તેથી તેમની ધણી ખ્યાતિ થઇ હતી. તેમણે પોતાના એ મોટા હોદ્દાનું કામ વ્રમભગ ૩ વર્ષ સુધી ધણીજ ફોલોઅપથી બજાવ્યું હતું. તેથી તેમના વડાએ એથી પણ બારે જગ્યા આપવાની ઇચ્છા કરી હતી પરંતુ એક ફેશીને એ પ્રમાણે આગળ વધતો જોઇને બીજા ઇમેજ નોકરોએ યોષાઇ કર્યોથી તે વાત એટલેથી અટકી પડી હતી. ઇમેજોની આવી વર્તણૂકથી નારાજ થઇને શેઠ સોરાળજીએ સને ૧૮૫૮ માં પોતાના હોદ્દાનું સંજ્ઞામુ આપ્યું હતું. ત્યાર પછી તેઓ શેઠ મંનેરજી ફરાનજી કામાન્ય મદનીસ તરીકે દર માને રૂ ૫૦૦ ના પગારથી જોડાય હતા. મી. મંનેરજી કામા એ વખતે નેશન રાજ્ય એ. માહમની કાપડ આપાત કંદાદી તોડી ઇમેજ પેડીના વાજાવડી અને

ગ્રેન્ડી બ્રોકર હતા. મી. કામાની કંપનીમાં લગભગ ૬ વર્ષ સુધી રહીને કામ કર્યા પછી બ્યારે સને ૧૮૬૪ માં મી. કામા એકાંતવાસી થયા, ત્યારે શેઠ સોરાખજીએ 'મેસર્સ વર્-
હવનદાસ માધવદાસ અને નરોત્તમદાસ માધવદાસની સાથે ભાગમાં ભેગાં થઈને મેસર્સ
આદમની કંપનીના નાણાવટી અને ગ્રેન્ડી બ્રોકરનું કામ હસ્તકમાં લીધું. તે ખરતાં કામ
વણીજ રૂતેહમંદીથી ચલાવ્યું હતું.

શેઠ સોરાખજી પોતાના વેપાર રોજગારમાંજ વખત ગુમાવતા નહોતા, પરંતુ પોતા-
ની કામને તથા સામાન્ય પ્રબલ ઉપયોગી થઈ પડ્યાની હિંદ તેઓ રાખતા હતા. અને
તે અર્થે ફળવણી સંબંધી તેમજ બીજી બહાર હિંદચાલે વગેરેમાં ધણાં વર્ષ સુધી તેઓ
આગેવાની બરેસો ભાગ લીધા હતા. તેથી તેમની કારિત્વ વિશેષ પ્રકાશી હતી. તેઓ
મંડળમાં જે વિશેષ હોયા છે, તે તેમની કલમના બળે છે. કલમથીજ તેમણે
ધણી ઉપયોગી અને મોટી સેવા બંધવી છે. તેમને વાંચનનો ધણોજ શોખ હતો. વાંચ-
નજ તેમની ગમત અને સુખ હતું. હાનપંથુથીજ વાંચનપર તેઓ શીદા થતા હતા. વાં-
ચનના એવા શોખને લીધેજ તેઓ મોટા કલમખાન અથવા ઉત્તમ લેખક થઈ શક્યા
હતા. વાંચનના શોખ વધારી પછી તેમણે વર્તમાનપત્ર તથા ચોપાનિયાઓમાં લખાણ
કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. સને ૧૮૪૯ માં તેમણે "જગત મિત્ર" નામે એક યુવરાજ
ચોપાનીયુ બહાર પાડ્યું હતું. તે બે વર્ષ ચલાવ્યું હતું. એજ અરસામાં તેમણે "સુખ
સમાચાર" પત્રના અધિપતિ તરીકેનું કામ બે વર્ષ સુધી કર્યું હતું. એ વખતે ઉચ્ચ
પાદરી રેવરંડ ડાક્ટર મેરે નિચલ સાથે ધર્મ સંબંધી મોટા ઝગડા તેમણે ઉઠાવ્યા હતા.
એ પાદરીએ "Letters to Indian youths." (હિંદી બાળાને બોધ) એ નામનું
એક ચોપાનીયુ બહાર પાડી તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મને બીજાં સર્વ ધર્મ કરતાં ચઢીયાતો બતાવે-
લી બીજા ધર્મને હલકા પાડ્યા હતા. પરંતુ શેઠ સોરાખજીએ જરૂરોસ્તી ધર્મની મોટા
વિષે મજબુત બાંધ બીડી ધણે સરસ બચાવ કીધો હતો. સને ૧૮૫૧માં તેમણે "સુખ
સમાચાર" નું અધિપતિપણું છોડીને "જગત પ્રેમી" નામે બીજું એક માસિક ચોપા-
નીયુ બહાર પાડ્યું હતું. તે ત્રણ વર્ષ સુધી પુર રૂતેહમંદી સાથે ચલાવ્યું હતું. સને ૧૮૫૨
ની સાલમાં તેમણે ઇરાનના અસલી સાહિબ ઉપર ધણું સરસ લખાણ કર્યું હતું. એજ
વખતે સર જમસેદજી જીજીભાઈ ફાતેહશાહ ફરુકીએ તંરૂથી જરૂરોસ્તી ધર્મનાં
પુસ્તકો અને ભાષાઓના સંબંધમાં એક ઉત્તમ નિબંધ લખનારને ૩૫૦૦ નું ઇનામ
આપવાનું બહાર કરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી શેઠ સોરાખજીએ એક ઉત્તમ નિબંધ
લખીને તે ઇનામ મેળવ્યું હતું. સને ૧૮૫૮ માં તેમણે કેટલાક મિત્રોની સાથે મળીને
"રાસ્ત ગોસ્તાર" પત્રની આવેદીમાં ભાગ રાખ્યો હતો. અને કાંઈ પણ લવાજમ
લીધા વગર એ પત્રનું અધિપતિપણું ચલાવ્યું હતું.

સને ૧૮૬૩ માં શેઠ સોરાખજી પૂરોપના પ્રવાસે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા આવતાં
તેમણે ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડ વગેરે દેશોના ૩ અને લોદાનાં કારખાનાં તથા બીજા
ઉદ્યોગ—ઉત્પાદન રસીદો બતાવ અનેના વર્તમાનપત્રોમાં પ્રગટ કર્યું હતું. બ્યારે
ભાવનથી રવદેશમાં પાછા આવ્યા, ત્યારે સને ૧૮૬૪-૬૫ ના શરૂ સુદાનો પર્વ

બે. તેમના જોવામાં આવ્યો. તેથી તેમણે એ ઘેલા પવનની વિરુદ્ધમાં ઘણીજ સાવચેતીથી મજબુત અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. અને ઘણીક પરપોટા કપનિઓની કમાઈ ખુલ્લી પડી હતી. એટલુંજ નહિ, પણ તે વખતના મુખ્યના ગવર્નર સર પાર્લ લીયરને એક પત્ર લખી તે-વેળાની મુખ્ય બેન્કે હવાઈ જામીનગીરીઓપર નાણાં ધીરી કાઢેલી પાયાલી ઉપર તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સને ૧૮૮૭ ની સાલમાં વિવાયલી કાપડ ઉપરની જકાત કહાડી નાખવા સામે તે વેળાના વાઇસરૉય લૉર્ડ લીટન-ઉપર તેમણે એક મજબુત પત્ર લખ્યો હતો. એ પત્ર પાછલથી તેમણે એક ચોપાનીયાના આકારમાં છપાવી બહાર પાડ્યો હતો.

તેના ઉપર દીકા કરતાં ઇંગ્લાંડના જાણીતા પત્ર “ધી માન્ચેસ્ટર ગારડીયન” બહુ વખાણુ તે ૧૮૭૩ માં પ્રસિદ્ધ હિંદુ સુધારક મી. કરશનદાસ મુલજીની વાદગી-લમાં તેમણે બહુઆજેવાની ભર્યો ભાગ લીધો હતો. સને ૧૮૬૪ માં તેમને “અમલદાર” નિમવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૬૫ માં મુખ્યની મ્યુનિસિપાલી-તી નવા કાયદા મુજબ સુવેહના અમલદારોની જોગવાઈમાં આવ્યો હતો, સારાણીએ કર ભરનારી પ્રજાનું હિત હેઠે ધરીને ઘણી ઉત્તમ સેવાઓ બજાવેલાં વેળાનો મ્યુનિસિપાલ કમીશનર મી. આરથર કાફડે હતો. તેણે પોતાની ઉઝાડિયાળા ખર્ચો, અને ગેરવહિવટથી ત્રણ ચાર વર્ષમાં મ્યુનિસિપાલીટીને મોટા ભાગમાં ઉતારી હતી. જો કે સુવેહના અમલદારોનો એક મોટો ભાગ કમીશનરને વહીવટ પ્રમાણે આલવા હેતો હતો, પરંતુ મરદુમ શેઠ નવરાજી કરદુનજી જોગેની વગેરે સ્વતંત્ર સ્વભાવના પુરોનો સાથે મળીને શેઠ સોરાળીએ કે-તા ઉઝાડિ વહીવટ ઉપર આંખ મીચામણી ન કરતાં તેની સામે મજબુત રહી. તેના પરિણામમાં મી. આરથર કાફડેના અંધેર કારભારની તપાસ કરવા-નો એક કમિટી નિમવી પડી હતી. એ કમિટીના પ્રમુખ તરિકે મી. (હાલ-માં) ર હોપને નિમવામાં આવ્યા હતા. અને એ કમિટીના એકજ દેશી મેમ્બર, સારાળીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. તેથી પ્રથમે મોટા સ્તોત્ર થયેલ સારાળીએ કમિટીમાં મી. કાફડેના અંધેરની વાત એવી તો સરમ રીતે રજૂ-કમિટીમાં તેના કેટલાક મિત્રો છતાં પણ સર્વેનો અભિપ્રાય એક મને તેની વિરુદ્ધમાં આવ્યો હતો. તે જોધને મી. કાફડે માંદગીને બહાને પોતાના હોદ્દાનું એકદમ રાજીનામું આપ્યું હતું. એ રીતે શેઠ સોરાળીની ફનેહથી તેમના ઉપરના પ્રજાના વિશ્વાસ અને માનમાં ઘણી ઘટ્ટિ થઇ હતી. સાર પછી સને ૧૮૭૨ નો મ્યુનિસિપાલ કાયદો અમલમાં આવ્યો, જેની રૂએ મ્યુનિસિપાલ વહિવટ સુવેહના અમલદારોના હાથમાથી કાર-પોરેશન મંડળના હસ્તકમાં ગયો. એ નવા ધોરણ મુજબ શેઠ સોરાળીએ કારપોરેશનના સભાસદનું ૫૬ લગભગ ૪ વર્ષ સુધી ભોગવ્યું હતું. અને સાર પછી સદીરની નાદુરસ્તીને લીધે તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું.

સને ૧૮૭૬ ની સાલમાં તેમને મુખ્યના નામદાર ગવર્નર સર શીલીપ પુડહાડમે પોતાની “લેજિસલેટિવ કૌન્સિલ” ના સભાસદનું મહાનું ૫૬ આપ્યું હતું. તેથી તેમણે ધારાસભામાં ગિરાજીને સન્મન તથા પ્રમુખ હિત ઇચ્છીને સ્વનયનાથી ઉત્તમ મેવા બજાવે

વિષયોના પ્રમુખપણા હેઠળ નિમ્ન હું, તેમાં શેઠ સોરાબજીને પણ એક સભાસદ તરીકે નિમવામાં આવ્યા હતા. સને ૧૮૯૧ ની સાલમાં જુદી-જુદી કોમની મરીય ઓળખને અંદાજ પછી હવા બદલ કરવાની જોગવાઈ કરી આપવા માટે નાશિકમાં સેનેટરિયમ (આરોગ્ય ભવન) ઉભાં કરવાની જે હીલચાલ દાકતર પીચી શીપસને કરી હતી, તેમાં શેઠ સોરાબજીએ ધણે દીલસોજી બર્ચા ભાગ લીધો હતો. સને ૧૮૯૨ ની સાલમાં નામદાર મુખ્યમંત્રી ગવર્નર લોર્ડ હેરીસે પોતાની “લેજિસ્લેટીવ કૌન્સિલ” માં તેમને દરિયા સભાસદનું પદ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. પરંતુ તેમના શરીરની સ્થિતિ નબળી હોવાને લીધે ઉપકાર સાથે એ પદ સ્વિકારવાની તેમણે ના પાડી હતી. વળી નામદાર સરકારે તેમની બહેર સેવાઓની કદર કરીને સને ૧૮૯૧ માં તેમને મુખ્યમંત્રી “શેરીફ” નો માનવતો હોદ્દો તથા “સી. આઈ. ઇ.” નો ખિતાબ આપ્યો હતો.

શેઠ સોરાબજી જરથોસ્તી ધર્મ તથા તવારીખના પણ મોટા અભ્યાસી હતા. એ વિષે તેમણે કેટલાક ન્હાના મોટા ગ્રંથો તથા નિબંધો પ્રગટ કર્યા છે. પારસી કોમમાં ખીજ કોમોના કેટલાક નાપસદ રીવાજો દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા, તથા જન્મ, મરણ, અને લગ્નની વખતે ધર્મને નામે જે લખણ અર્થે કરવામાં આવતા હતા, તે દૂર કરવા સાફ સને ૧૮૫૧ માં “રાહુલભાઈ માજાદીયસનાન” નામે સભા સ્થાપવામાં આવી હતી. એ મંડળીને ઉભી કરનારા આગેવાનોમાં શેઠ સોરાબજી મુખ્ય હતા. તેમણે પ્રથમ એ સભાના સેક્રેટરી, અને પાછળથી પ્રમુખ તરીકે કેટલોક વખત સુધી કામ બજાવ્યું હતું. સને ૧૮૫૫ ની સાલમાં પારસીઓને માટે લગ્ન, તલાક, તેમજ વારસા હિસ્સાના અતુલ્ય ધારા બાધવા સાફ જે આસોસિએશન ઉભી થઈ હતી, તેના પણ તેઓ એક સેક્રેટરી હતા. એ હોદ્દા ઉપર રહીને તેમણે કાળજી પૂર્વક બળવેલી મોટી સેવાઓને માટે તેમની પારસી કોમ સદાને માટે આભારી છે એ સિવાય પારસી કોમના સંબંધમાં કરવામાં આવેલાં ખીજ ધણાક ઉપયોગી કામોમાં એ ઉત્સાહી અને પરગણુ શેઠે તન, મન, અને ધનથી જે આગેવાની બરેલો ભાગ લીધો હતો, તે પારસીઓથી કદી નહિ બૂવાય તેવો હતો.

શેઠ સોરાબજી એકલા પારસીઓની જ સેવા બજાવીને સતોષ પામ્યા નથી, પરંતુ બીજી કોમના મતુઓના કલ્યાણનાં કામો કરવામાં પણ તેઓ તન, મન, અને ધનથી બની શકે તેટલું કરવામાં લગારે પાછી પાતી કરતા નહોતા. સને ૧૮૫૨ માં “બોમ્બે આસોસિએશન” નામે રાજદારી સભા જે પહેલ વહેલી મુખ્યમંત્રી સ્થાપવામાં આવી હતી, તેમાં તથા કોટનાં ધર્મનાં દવાખાનાં અને વિદ્યા હુન્નર તથા સામાન્ય જ્ઞાનના ફેલાવા માટે ઉભી કરવામાં આવેલી “શ્રીલાંસોફિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ” માં તેઓ એક આગેવાન સભાસદ હતા. પરંતુ સર્વ કરતાં જે મોટી સેવાને માટે તેઓ લોકોમાં વધારે બળપૂર્ણ થયા છે, તે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને કારખાનાઓને લગતા ઉદ્યોગોને ખીજવાના સમયમાં તેમણે લીધેલી મેહેનત છે. શેઠ સોરાબજી ઓરિજનલિના મોટા દિમાગની હતા. તેથી સને ૧૮૪૮ માં એ માટે સ્થાપવામાં આવેલી “સ્ટુડન્ટસ નિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી” ના તેઓ એક આગેવાન સભાસદ થયા હતા. અને એજ મંડળીની આગેવાની હેઠળ ગુજરાતી બા-

પાખા છોડીએને લાવકી ચોપડીએ તૈયાર કરવા માટે નિમણવતી કરાવેલી હતી. એ એક ઉપયોગી સમાવદ થઈ પડ્યા હતા તેઓ જુદા જુદા ધર્મ પાલન કરતા આસાવત મનુષ્યોને જાહેર તથા છુપી રીતે પોતાથી જની શ્રદ્ધે તેટલી પૈસાની આસાવતા હતા તેમની જાહેર સમાવતોમાં સૌથી મોટી સમાવત તો તેમણે પોતાના પાંચ બીખાઇછના નામથી મુળદામા સ્થાપેલી કન્યાગાળા વિષેની છે. એ કામને ખાતર તેમણે લગભગ રૂ. ૬૭૦૦૦ ખર્ચ્યા છે.

તેક સોરાળછ જો કે રાજદારી જીદગીથી દૂર રહ્યા હતા, એટલે ખરે જીદગી તો રાજદારી સમાવતો તેમણે અન્યાસ ક્યો નહોતો; તોપણ તેઓ રાજદારી ક્ષેત્રે ચાલેને એકવધેની મતલબ ખાતર નાપસદ કરતા નહોતા. આ મહાપુરુષ જનમંદ જના હિતના અનેક કાંચો કરીને સને ૧૮૯૩ ના એપ્રિલ મહિનાની ૩ તારીખે એ દ્વાની દુનિયાને હાથ કરીને પરમેશ્વરની હજુરમાં એકાએક ચાલ્યો ગયો છે તેમના જેવા સપુત દિકરાના મરણથી તેમના વૃદ્ધ માતા પાંચ બીખાઇછની આશાની જોત, અને ઉમેદનું બનીર એકાએક અસોપ થઈ ગયું છે ! ! તેમ દેશીઓએ પોતાની એક ખરો હિતચિંતક હીરો ગુમાવ્યો છે ! તેમના મરણની ખોટ સૌ કરતાં મરીજ વર્ગને વધારે જણાશે. કેમકે તેઓ એ વર્ગના ખરેખરા “ પાતક પિતા ” જેવા હતા. તેઓ વણા દુખિયોને માસિક પમાર આપીને તેમનું પોષણ કરતા હતા. તેમજ ધણાક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પૈસાની તથા ચોપડીઓની મદદ આપીને તેમને વિદ્યા દાન કરતા હતા. વળી તગીમા આવી પડેના મનુષ્યોને પોતે મદદ આપતા અને બીજાઓ પાસે અપાવતા હતા સખ્યતા, સંયુક્તાઈ, અને નરમાસ સાથે જોડાયેલા તેમના મધુર વચનો મને તેવા અનુકૂળ માણસને પણ તેમની પહેલીજ મુલાકાતમાં સારો ખ્યાલ કગવતા હતા. ધણા દુખીઓ દીવાસો લેઈને તથા આસાવત જનીને તેમના ધરની સીડીએથી ઉતરતાં ખાલુમ પડતા હતા વળી જીજ્ઞાસી લેખકો તથા પુસ્તકો જનાવાનારાઓ વગેરેને વધારે. એ મદદ કરી ઉત્તેજન આપતા હતા. તેઓ પૈસાવાળા છતાં તેમનામાં ગર્વનો જશ પણ અશ નહોતો તેઓ એટલા બધા સાદા હતા કે, હરકોઈ માણસ તેમની પાસે જઈને મર સરકેએ પોતાના મનની સઘળી વાત ખુલા દીનથી કહી ચકતો હતો. તેમનો આવકારણ એવી પ્રકારનો હતો કે, તેમની આગળ કાંઈ પણ વાત છુપાવવાનું કોઈનું મન થતું નહિ તેમની એવી સાદાઈને લીધેજ તેઓ હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી કોઈમાં વધારે માનીતા થઈ પડ્યા હતા. આના પરમજી અને દેશ સુધારક પુરોગામી આપણા દેશમાં વળી જરૂર છે, તે ધર દુપાથી પાર પડે તથા

રાજા રામપાલસિંગ.

રાજા રામપાલસિંગ, ઉચી કેળવણી પામેલો, અને મોટા હિતનો રાજા રામપાલસિંગ એકાદમાં આવેલા રામપુર અને પ્રતાપગઢનો રાજા છે રાજા રામપાલસિંગના મોટા હિતનો રાજા પ્રતાપગઢનો તે એકો, એક કોઈ દો, આગળથી તેને પણ આગ

આવતો હતો. તેણે ધણીજ ન્હાની ઉમ્મરમાં પેતાનો વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. સાત વર્ષની ઉમ્મરમાં તો તેને નાગરી ભાષાનું જ્ઞાન થયું હતું. સાર પછી તેણે કાસ્ટી ભાષા શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું તેનું તેણે ૧૨ વર્ષની ઉમ્મરમાં જોઈએ, તેનું સરસ્વતી મેળવ્યું હતું. તે પછી તેણે સરસ્વત અને ઇંગ્રેજ ભાષાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો. ૧૮ વર્ષની ઉમ્મરમાં તો તે ઇંગ્રેજ બોલી શકતો હતો, તેમ સરસ્વત ભાષા સમજી શકતો હતો. આવી રીતે જૂદી જૂદી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરનાર તોનામાં ધર્મ સંબંધી લાભ-હિતો ફેરફાર થયો હતો. તેને હિંદુ ધર્મ ઉપરથી કાંઈક શ્રદ્ધા ઝોલી થઈ હતી. તે પછી તેણે પોતાના સહયોગી નિર્ણય કર્યો, અને ફક્ત પરમેશ્વર એક જ છે, એમ તે માનવા લાગ્યો. એથી તેના દાદા રાજા હનમતસિંગ તેના ઉપર ઘણા ગુસ્સે થયા તેમને રીઝવવા માટે તેણે કપૂલ કર્યું કે, હિંદુ ધર્મનો ચૂસ્ત હિમાયતીજ ગાદીનો વારસ થશે. એવી રીતે પોતાના કુટુંબનો અભ્યાસ જોઈને રાજા રામપાલસિંગે સરકારના ઓનરરી માસ્ટરટ્રેટની જગ્યા લીધી તેની સાથે તેણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ આલુ રાખીને લોયર તથા હાઈર ક્લેસની પ્રતિક્ષાઓ પસાર કરી. તેના સગાઓ તેને તોફારીઆત તરીકે લેખતા હતા, તેમજ તેના ઉપર અમલદારો તરફથી તેની કાંઈ પણ કદર ન થવાથી એ યુવાન રાજાએ ઇંગ્લાંડ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વિદ્યાપત જવાની વાત તેના કુટુંબના મત વિરુદ્ધની હતી. પરંતુ તેની ધર્મ પત્ની જે રેવાના રાજ્ય કુટુંબની પુત્રી હતી, તેણે પતિની સાથે ઇંગ્લાંડ જવાની હક લીધી, તેથી તેને સાથે લઇને તે વિદ્યાપત ગયો એ બાઈ ધણીજ પતિવ્રતા હતી. અને પોતાના શિષ્યનું સારી પેઠે જતન થઈ શકે, એવાજ ધરાદારી તે રનામી સગે નિવાસત ગઈ હતી. પરંતુ કમનસીબે તે બે વર્ષ રહ્યા પછી ત્યાજ ગુજરી ગઈ હતી રાજા રામપાલસિંગને પોતાની પત્નીના વિયોગથી ભારે શોક થયો હતો. પરંતુ તેણે તેણીના વખાણની નાગરી ભાષામાં કેટલીક કવિતા કરીને સતોષ માન્યો હતો. તેના મૃત દેહને રાજાએ એક પેટીમાં સાચવી રાખ્યું હતું. તે જ્યારે પાંચ વર્ષ પાછો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, ત્યારે તે શમને સાથે લાવીને જગા નદીના પવિત્ર કિનારે નિધી પૂર્વક અગ્નિ સસ્કાર કર્યો હતો.

રાજા રામપાલસિંગે ઇંગ્લાંડમાં લાખી મુઠ્ઠા સુધી રહીને લેટીન, જર્મન, અને ફ્રેન્ચ ભાષાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમજ ગણિતશાસ્ત્ર તથા ન્યાયશાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેની સાથે સ્પેશની સેના બંધવનાનું ઉત્તમ કામ તેણે નિસાર્થ નહોતું તે વારવાર “ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ અસોસીએશન” મા મૂખ્ય લાગ લેતો હતો તેમજ “ઇન્ડિય સોસાયટી” કે જે ફક્ત હિંદુસ્તાનના વતનીઓની જ બનેલી હતી, તેમાં તે વારવાર પ્રમુખ પદ લેઈને સ્પેશની સેના ધણીજ ઉપરથી મળવતો હતો હિંદના જે જે ફેશીઓ ઇંગ્લાંડમાં કાયદા તથા વેદકોના અભ્યાસ કરવા સારૂ રહેતા હતા, તેમને તે સાગી મદદ અને ધીરજ આપતો હતો, તે ધણીજ દલાણ અને ઉમદા નિયારનો પીર પુરૂષ છે. તે ઇંગ્લાંડમાં રહીને એ દેશના રીવાજ પ્રમાણે પોતાના મિત્રો પગેને વારવાર ખાણા અને ખાંડ નામે નાચતી ગમત કરવાતો હતો તેણે હિંદુસ્તાનના લાભને માટે “હિંદુસ્તાન” નામે એક વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું હતું તેમજ હિંદના હક મળતી તેણે ઘણી કશ્મો

તથા જાહેર સમાજોમા ભાષણો આપ્યાં હતાં. “ હાડન શીમેસ ” નામે નવેશનકર્તાના “ આવના માણસો ” એ વિષયના મથાળા નીચે તેણે હુક જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું એક વખતે તેણે ઇંગ્લાંડની પાર્લિમેન્ટના મેમ્બર થવાની ઉમેદવારી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ તેની જગીરની તકરારને લીધે તેને હિંદુસ્થાન જમ્મદી પાછા આવવાની જરૂર પડી હતી. તેથી તે વિચાર ખાર પડી શક્યો નહોતો.

તે જ્યારે હિંદુસ્થાનમાં પાછો આવ્યો, સારે તેનો પિતામહ રાજા હનમંતસિંગ કે જે તેને વારસો આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, તે મરી ગયો હતો. જો કે તે પોતાની જગીરનો વારસો લેવા માટે ઇંગ્લાંડથી ઉપડીને એકદમ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો ખરો, તોપણ તેને ગેરહાજરીને લીધે તેને તેના વતનના સખર્મમાં ભારે તુકડાન થયું હતું. રાજા રામપાલ સિંગની પત્ની ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ ઇંગ્લાંડમાં ગુજરી ગઇ હતી. તેથી કેટલીક સુદત પછી તેણે એક યુરોપિયન મહિલાની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તે જ્યારે હિંદુસ્થાન પાછો આવ્યો, ત્યારે પોતાની આ નવી સ્ત્રીને સાથે લાવ્યો હતો.

રાજા રામપાલસિંગ હિંદુસ્થાનમાં આવીને રાજપૂતિય તેમજ સાંસારિક સુધારા આપત, તન, મન, અને ધનથી બહુ આગ્રેવાની બરેલો ભાગ લે છે. વળી તે આપણી “ ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ ” નો ચૂસ્ત હિમાયતી છે, અને તે માને છે કે, દેશનું દરિદ્ર તેનાથીજ ટળશે. “ ઇન્ડિયન યુનિયન ” નામે પત્ર જે હાલ લખતોરતો એડવોકેટ સાથે જોડાયેલ ગયું છે, તેનો તે ચોડો વખત માલેક હતો. એ પત્રમાં હિંદુસ્થાનના રાજપૂતિય હક સખર્મી તેમજ સાંસારિક સુધારા સખર્મી વિષયે ધણી સારી રીતે ચર્ચાતા હતા. તે હજી “ હિંદુસ્તાન ” નામે દૈનિક હિંદી ભાષાના પત્રનો માલેક છે. અને એ પત્રને તે ઇંગ્લેન્ડ-હિંદી કરવા ધારે છે. પોતાના દેશમાં તથા પોતાની રૂથતને શ્રી શ્રી જરૂરીઆતો છે, તે રાજા રામપાલસિંગ બહુ સારી પેઠે જાણે છે તેથી તે પોતાના તન, મન, અને ધનથી બની તકે તેટલી મહેનત કરવામાં પાછી પાતી કરતો નથી. તે આ દેશના વેપાર હુમરતી વૃદ્ધિ કરવા માટે પર્ષુ પુરુષ કાળજી ગમે છે. તે ઘણીજ પરોપકારી બુદ્ધિનો સ્વદેવ હિતેષ્ઠુ વીર પુરુષ છે. જે જે લોકો તેના સહવાસમાં આવ્યા છે, તે સર્વ તેના સ્વાસ્થ્યવાને માટે તેને ધણુંજ આભે છે.

રાય બહાદુર સભાપતિ મુદલિયાર.

આ મહાપુરુષનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં બહારી નામે શહેરમાં થયો હતો. તેમના માતાપિતા ન્હાનપણમાંજ ગુજરી જવાથી તેમને ઉછેરવાનું કામ તેમના માતામહ અથવા આજી (માનો પિતા) ને માથે આવી પડ્યું હતું સભાપતિ મુદલિયારના આજી કમિસારિયેટ ખાતાના બંધસ્થાપક હોઇને ધાપાન તથા સદ્ગુણી હતા. તેમણે મુદલિયારને પેટના દિકરાની માફક પાળીપોલી ઉછેર્યો, અને કેળવણી આપી હતી. મુદલિયારને ન્હાનપણથી સુબોધ અને સારી સોખત મળવાથી તેમના ક્રેમળ અત કરણ ઉપર સદ્ગુણનાં તત્ત્વો પૂરે પૂરા ઉડી રહ્યા હતાં, અને તેથીજ તે આજે આવી ઉજ્જવળ પ્રીતને પાત્ર થયો છે.

સભાપતિ મુદસિયારે જરૂર મોટા કામ પછી તેમના આગળ પહોંચીને કહે-
 જોહીસમાં તેમને એક બપો અપાવી. સભાપતિ તે વખતે પરદામાં હતા. તે
 જોહીસ તેમણે સ્વિકાર કર્યો; અને આશરે ૧૫ વર્ષ સુધી ત્યાંની તોફારી સરસ રીતે બજાવી.
 જોહીસ બુદ્ધિ ચાલાક હોવાથી થોડા વખતમાં કલેક્ટરની જોહીસનું સમગ્ર કામ જાણી લી-
 ઠું, અને ત્યાંના મોટા મોટા અધિકારીઓની સોળતથી તેમને સબકીય બાબતોની ધણી
 સારી માહિતી થઈ. થોડા વખત પછી તેમના આજીવન સમય પામવાથી સરકારની પરતગ
 તોફારી છોડીને વેપાર કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પહેલાં તો તેમણે વિલાયતમાંની કંપ-
 નીઓને કમાસ પૂરો પાડવાનો વેપાર ચલાવવા માંડ્યો, અને તેમને સારે ભાગ્યે તે વેપાર
 રમાં દર વર્ષે ૩૦—૪૦ હજાર રૂપિયા મળવા લાગ્યા.

માણ્યનું સ્વભાવિક વલણ એવું છે કે, તેને પહેલાં જે વેપારમાં જશ મળે છે, તેજ
 વેપાર વધારવાની ઇચ્છા તે પડે છે. મી. સભાપતિને આ વેપારમાં ધણી નફા
 ચલાવી તેમણે મી. આલેક્ઝાંડર હાર્વે નામના એક યુરોપિયન વેપારીની સાથે સને
 ૧૮૭૫ માં ભાગ રાખી રહેલી રહેલી મી. સ્થાપન કરવાનો આરંભ કર્યો. આ ભાગમાં
 પણ હાર્વે-જાથી પુષ્કળ શ્રેયદા થયો. અને આજે મી. સભાપતિની પોતાની ૩ મી. સે,
 ૧૨ ફોટન પ્રેસ, ૨ કપાસ લોહવાના સયા, અને સુતર વણવાના, સંચા છે. હાલમાં તેઓ
 બજારીના પ્રસિદ્ધ વેપારી અને શેઠ તરીકે મશ્હુર છે. તેમના બૂદ્ધિ બૂદ્ધિ કારખાનાઓમાં
 આશરે ૨૦૦૦ હજાર ઉપરાંત લોકો દરરોજ કામ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમના ક-
 માસના વેપારની હિસાબમાં અને યુરોપમાં ધણી પ્રસિદ્ધિ છે. મી. સભાપતિ મુદસિયારે જે
 કે રહેલા શ્રીમત વેપારી છે, તથાપિ તેમને ધનનો લગભર પણ અર્હકાર નથી. હમેશાં
 તેઓ પરોપકારનાં કામોમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે, અને દેશી ભાઈઓ ઉપર વિશેષ
 પ્રીતિ રાખે છે. બધી સાર્વજનિક હિત સંબંધી બાબતોમાં રાત દિવસ તન, મન, અને ધનથી
 મેહેનત કરે છે. મદાસ છલાકામાં તથા બજારી જીજ્ઞામાં તેમની ઉદારતા વિશે ગરીબો ધણી
 ઉચો મત ધરાવે છે, અને હમેશાં તેમને ધન્યવાદ આપે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮—૭૯ માં બ-
 જારી જીજ્ઞામાં પડેલા દુકાળ વખતે જુએ મરતા ગરીબોને તેમણે જે કામતી મદદ આપી
 હતી, તેથી આજ સુધી કોઈ પણ પુરુષ આપી શક્ય નથી. તે વખતે નામદાર દયાળુ ઇંગ્લેન્ડ
 સરકારે ગરીબ જુએ મરતા લોકોના સુજરાન માટે મંદોળસ્ત કરવાની અગાઉ મી. મુદસિ-
 યારે તેમને મદદ આપવા માડી હતી. તેમણે પોતાની દક્ષિણ પ્રાંતમાંની સમગ્ર વખતે-
 માંથી એકંદરે ૪૦૦૦ લોકોનું સુજરાન આપી સડે એવી જોડવાણ કરી હતી. આવું કામ
 કર દુકાળ વખતે તેમણે ડબ્બકે આંકે બર્કેમહામને થોડા સુચનાઓ કરીને મિલિટરી
 નાની રેખનમાના હજારો લોકોના ઇવ બચે એવા ઉપાયો યોજાયા હતા. તેમણે રૂબરૂ
 ખુસોના ઇવ બચાવ્યા એટલુંજ નહિ પણ જનવરોને ચરવાનો ધાસચારો પણ મુલક
 પૂરો પાડ્યો હતો. આ વખતે મી. મુદસિયારે ત્રણ અગર મોટ તરફ જઈ પહોં-
 નહિ. દુકાળના સપાટામાં પકાડા ગયેલા કેટલાંક માણસો મરણ
 ગતા અને રક્તજાત ન્હાના ન્હાના છોકરાઓને પોતાના પેટની પ્રજા
 સારી રીતે જરૂરિયાત રાખી ઉછેર હતા. એવા જોકરાઓ આશરે ૬૦૦

નામ અરેબરી ઉતારના અને દુધા તેમની આવી પરાપકાર બુદ્ધિથી મુખ્ય અને હૈદરાબાદના મહારાજાઓએ તેમને અત્યંત આગાર માની હતો.

મી. સભાપતિ મુદલિયારે દુકાળની વખતે જે કિમતી મદદ આપી હતી, હિંદ તેમની ધણી સ્તુતિ કરવા મડી પડ્યું હતું. અને તે ચોખ્ખું હતું. તે મદદ બહારીમાં તેમણે “સભાપતિ મુદલિયાર હૌરિપતાલ” નામની દવાશાળા ઉઘાડી જે સેકંડો દરદીઓ પોતાના રોગથી મુક્ત થઈ તેમને અંતઃકરણથી આરાધી આપે છે. રીમાંના છોકરાઓ માટે એક નિશાળ અને એક અંત્યજ સ્કૂલ પણ તેમણે જ સ્થાપી હાલમાં તેઓ એક “હુબરશાળા” તથા એક “સંપ્રદાયશાળા” સ્થાપવાની તબક્કા કરે છે. તેઓ જેમ મોટા ઉદાર અને શ્રીમાન છે, તેમ વિદ્વાન પણ છે. તેમની વિદ્વાન વખાણ સરકાર દરબારમાં પુષ્કળ થાય છે. સને ૧૮૮૫ થી તેઓ બહારીના સ્થાનિ સ્વરાજ્યના એક સ્વયં રૂપ થયા છે, ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીના અધ્યક્ષતા હોદ્દા તેઓ ભો ગવે છે. વળી તેમની અનેક પ્રકારની ઉત્તમ સેવાઓથી પ્રસન્ન થઈને સરકારે તેમને “રાય બહાદુર” નો માનવંતો ઇલકાળ આપ્યો છે.

રાય બહાદુર સભાપતિ મુદલિયાર આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ના જ બરા હીમાયતી છે. ધણુંકરીને દર વર્ષે તેઓ કોન્ગ્રેસમાં જાય છે. અને બહારી જુદામાંની સંધળી પ્રજાને એ સભા વિશે માહિતી આપવા તેઓ ધણી મહેનત લે છે. સને ૧૮૮૭ની સાલમાં જે વખતે મદ્રાસમાં કોન્ગ્રેસની ત્રીજી બેઠક થઈ હતી, ત્યારે તેમણે “હિંદુસ્તાન દાયદો સુધારવા વિશે” ધણું છટાદાર બાપણ આપ્યું હતું. અને તે ઉપરથી તે સભામાં બેસનાર સંધળા વિદ્વાનો અને મી. હુબે તેમની વિદ્વાતા વિશે ઘણો ઉચો મત બાંધ્યો હતો. સને ૧૮૮૮માં અલાહાબાદમાં મળેલી “કોન્ગ્રેસ”ની સભામાં તેમણે “કહે તે કરે માનવી એજ મોટો, ખુબે વેણ તે તો ખરો ખૂબ ખોટો” એ પ્રસિદ્ધ કવિશ્વર દયપત-રામની ઉક્તિ પ્રમાણે કરી બતાવ્યું હતું. તે એવી રીતે કે;—તેમણે બાલારી, અનંતપુર અને ફર્નલ એ ત્રણે જિલ્લાનો આજકારી (દાર) કંટ્રાસ્ટ રાખેલો હતો, તેમાં તેમને દર વર્ષે પુષ્કળ શાયદો થતા હતા, તે છતાં અલાહાબાદની એ સભામાં “આજકારી ખાતું પાટુ નુકસાનકારક છે” એ વિશે ધણી ચર્ચા ચાલી હતી. તે ચર્ચા સાંભળીને તેઓ સભામાં એકદમ ઉભા થયા, અને બોલ્યા કે—“હું આજે ૧૦ વર્ષથી આજકારી ખાતાનો કંટ્રાસ્ટર છું, અને તેમાં મને દર વર્ષે શાયદો થાય છે, પરંતુ મારા દેશી બાપઓના બલારે માટે આજકારી તે કામ છોડી દેવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.” એના શાયદો સાંભળતાં સભામાંના સભામદોએ ધણા હર્ષનાદથી તેમને વધાવી લીધા હતા. ત્યારથી તેમણે આજકારી ખાતાનો કંટ્રાસ્ટ રાખવાનું કામ છોડી દીધું છે.

ઉપરતું કૃત્ય જાળવ્યા પછી તેમણે બહારીમાં “મધ્યાન નિષેધક સભા” ની સ્થાપના કરી છે. તેમાં તેમણે ધણાં અમરકારક બાપણો આપી લોકોને ડિસ્કરી એ સભાના મેમ્બરો કર્યા છે, મુસલમાન લોકોને માટે પણ “મુસલમાન રેપરન્સ સોસાયટી” સ્થાપન કરી; અને તે સોસાયટીના અધ્યક્ષતા ગાન મુસલમાન પર્મચર કાજ અબ્દુલ ની સાથેને બોધ્યું છે. તેમના આ કૃત્યો મી. ઇબ્રહીમ એસ. કેન નામના વિદ્વાન

મહારાજે ધણી પ્રશંસા કરીને કહ્યું હતું કે;—“ હિંદુસ્થાનમાં મી. મુદલિયાર જેવા ૫૦ પુરોહિતો તો પાંચ કે છ વર્ષમાં બધી દારની દુકાનો બંધ થાય.”

મે. યોગ વખત ઉપર તેમણે “સન્માર્ગ સમાજ” નામે સભા સ્થાપન કરેલી છે. તેમાં હમેશા ધર્મ સંબંધી તથા નીતિ શાસ્ત્ર સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપાય છે. એ રીતે શક્ય બહાદુર સંભાવિત મુદલિયારે અનેક ઉત્તમ કાર્યો કરીને પોતાની કીર્તિ જગતમાં ઘણી વધારી છે. આવા મહા પુરોહિતે ધન્ય છે. !

રાય બહાદુર પી. આનંદચાર્ય.

આ મહા પુરોહિત જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૫ની માલમાં ચિત્તૂર નામના શહેરમાં થયો હતો આ શહેર મદ્રાસથી આશરે ૫૦ માઈલ દુર છે. આનંદચાર્યના પિતા સખી શુભ-સ્થ હતા, અને ચિત્તૂરની ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટના શિરસ્તેદારની જગ્યા ઉપર હતા. તેઓ ધણી સારા રસવાનના અને સરકારના નિમકહલાલ નોકર હતા. તે ઇ. સ. ૧૮૫૭માં સ્વર્ગાસરી થયા, જેથી આનંદચાર્યને એક કુશળ પિતાની ખોટ પડી હતી. પિતાના મૃત્યુ સમયે તેમનું વય ૧૨ વર્ષનું હતું પણ સારે નરીયે તેમની માતા ધણી અળદાર હતાં, તેથી તેમણે થોડો ધણો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો અને પુનઃ ઉપર પુષ્કળ મેહેનત લેઈ બલિષ્ઠનું એક સુદર રત્ન તૈયાર કર્યું હતું. મદ્રાસમાં પાંચજા પાંચ મુદલિયારે સ્થાપન કરેલી પાંચજામાં મી. આનંદચાર્યને પહેલ વહેલો અભ્યાસ કરના માણ્યો ત્યાં તેમણે પુષ્કળ મેહેનત લેઈ ઇમેજ ભાપાનું સારું અધ્યયન કર્યું હતું. આનંદચાર્યને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તેમના ઉપર પિતા સમાન દેખરેખ રાખનારા એવા મી. રંગનાદમ્ શાસ્ત્રી હતા. તેઓ આનંદચાર્યના પિતાના બાળમિત્ર હતા. મી. રંગનાદમ્ શાસ્ત્રી અનેક ભાષાના ગાતા અને મદ્રાસની રમાલકાજ કોર્ટના જડજ હતા. તેમણે આનંદચાર્ય ઉપર પુષ્કળ હેત રાખી વિદ્યાભ્યાસ આગળ વધાર્યો હતો. આનંદચાર્ય જેમ જેમ બહુતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ સ્વતંત્ર નિ-જાનના થવા લાગ્યા; અને વિદ્યાના પૂર્ણ વ્યસની બન્યા. તેમનામાં ઉત્સાહ અને વિદ્યાનદ જન્યુત થયો હતો તેઓ જે જે ક્લાસમાં બહુતા તે તે ક્લાસના શિક્ષકો તેમના અભ્યાસ, ચાલાકી અને બાહોશી જોઈ ચકિત થતા તેઓ મેટ્રિક્યુલેશનના ક્લાસમાં આવ્યા, તે વખતે તેમના શિક્ષકે આ પ્રમાણે બલિષ્ઠ વચનો કહ્યાં હતાં,—“મારી પાળ આ છોકરો તેના સહાધ્યાયીઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને સોબશે.”

પાંચજાની પાંચજામાંથી અભ્યાસ પૂરો કરી, પ્રવેશક પરીક્ષા આપ્યા પછી તેઓ “પ્રેસિડેન્સી કૉલેજ” માં દાખલ થયા હતા. ત્યાં પણ તેઓ ઉચ્ચ જાતની કળવણી લેઈ મદ્રાસની યુનિવર્સિટીના એક ગ્રાન્ડ્યુએટ થયા હતા પછી તેમણે પાંચજાની પાંચજામાં શિક્ષકની જગ્યા મેળવી અને પહેલા વર્ષ તેઓ “ધણાજ સારા વિદ્યાર્થી તરીકે” વખ-લામાં હતા, ત્યાં હો ધણાજ સારા શિક્ષક તરીકે વખલાવા લાગ્યા. આ સમયે તેમને કા-દાઓનો અભ્યાસ કરવાનો સોખ મળ્યો, અને તે પ્રમાણે તેમણે અભ્યાસ કરી સને ૧૮૬૯ની સાલમાં “એલ્ફર ઝોડ લો” નું ૧૬ મેગન્યુ આ

તેઓ મદ્રાસની હાઇકોર્ટમાં વકીલાતનો ધંધો કરવા લાગ્યા. અને થોડા વખતમાં જ તેઓ ધણા વકીલો કરતાં ઘણી નામના મેળવી. જેથી તેમને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ પણ વિશેષ થઈ ગઈ. શ્રી. આનંદાચાર્ય વકીલાતના ધંધામાં પડીને કાંઈ પુષ્કળ પૈસાના લોભથી મદ્રાસના કર્તવ્યો બળવવાને ભૂલી ગયા નથી. પણ પોતાનું સઘળું તન, મન, અને ધન સ્વદેશના વામાં અર્પણ કરી રાત દિવસ મેહેનત કરે છે. તેમણે ઘણાજ ઉત્સાહથી સાર્વજનિક કાર્યોમાં કામો કરીને લોકોમાં પોતાની કીર્તિ કાયમ રાખી છે. વકીલાતના ધંધામાં અને જાતના અને અનેક સ્વભાવના લોકો સાથે પરીચય થવાથી તેમણે “લોકની સ્થિતિ” સારું જાણ મેળવ્યું છે. તેમાં વળી તેમને વિધાનું જાણ વ્યસન વળગેલું હોવાથી તેમની બુદ્ધિ ઘણીજ ઉચી અને પ્રગટ થઈ છે. જેથી કરીને મનુષ્ય સ્વભાવની પરીક્ષા અને બવહાર ચતુરાઈની તેમનામાં કાંઈ પણ ખામી રહી નથી. વકીલાતના ધંધામાં સમાજની સત્ય પરાયણતા જેટલી ઉત્તમ રીતે જોવામાં આવે છે, તેવી બીજા કાંઈ પણ ધંધામાં જોવામાં આવતી નથી. સને ૧૮૭૪ માં મદ્રાસની ધારા સભામાં મ્યુનિસિપાલિટીના સંબંધમાં એક બીલ આવ્યું હતું, તે સાર્વજનિક હિત સંબંધી ઉલટું હતું. તેથી તેની સામા મદ્રાસમાં એક ગંભીર સભા ભરવામાં આવી હતી. તે સભામાં શ્રી. આનંદાચાર્યએ એવું સરસ ભાષણ કર્યું હતું કે તેમની અલૌકિક ભાષણ છતાં જોધને સઘળી સભા ચકિત થઈ ગઈ હતી. અને એથી તેમની સ્વદેશ પ્રીતિનો સઘળે પ્રકાશ પડી ગયો હતો. ત્યાર પછી દરેક સાર્વજનિક કામકાજમાં તેમને અધ્યક્ષત્વ પદ મળવા લાગ્યું. એવા પદ ઉપર બિરાજીને તેઓ અધાપિ સુધી પ્રભુ કલ્યાણનાં કામો માટે પુષ્કળ મેહેનત કરે છે. લગભગ ૧૦ વર્ષથી તેઓ મદ્રાસના મ્યુનિસિપાલ કમીશનરના હોદ્દા ઉપર છે. તેમને અંગે સૌજન્યતા, નિયમિત પણ્, અને નીતિ ધૈર્યના સર્વોત્તમ ગુણો એટલા મુક્તિમંત છે કે જેથી કરીને તેમનું મ્યુનિસિપાલ કૌન્સિલમાં પુષ્કળ વર્ગનું પદ્યું છે. સને ૧૮૮૪ માં હિંદના લોક પ્રિય વાઇસરોય લૉર્ડ રીપન ત્યારે સ્વદેશ ગયા; તે વખતે મદ્રાસ ઇલાકા તરફથી પ્રજાની કૃતગ્નતા બુદ્ધિ બતાવવા માટે; વાઇસરોયને છેલ્લે પ્રણામ કરવા માટે મદ્રાસ તરફથી કેટલીક મહાનું મુજબ આવેલી હતી, તેમાં શ્રી. આનંદાચાર્ય અગ્રેસર હતા.

૪. સ. ૧૮૮૫ની સાલમાં આપણી “ઈન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” (રાષ્ટ્રીય સભા)ની સ્થાપના થઈ, ત્યારથી તે સભાના પ્રમુખ પુરોગામીના એક શ્રી. આનંદાચાર્ય છે. સને ૧૮૮૭ની સાલમાં એજ સભાની ત્રીજી બેઠક મદ્રાસમાં કરવામાં આવી હતી, તે વખતે ત્યાંની “રિસેપ્શન કમિટી”ના સેક્રેટરીના પદ ઉપર તેઓજ નિમાયા હતા. તેમણે અત્યંત મેહેનત કરીને આ સમારંભ શરેતોરે પાર પાડ્યો હતો. એ ઉપરથી તેમની સ્વદેશ પ્રીતિની ઘણીજ સારી પ્રશંસા થઈ હતી. હિંદુસ્થાનમાં આજ સુધીમાં “નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ની જેટલી બેઠકો થઈ છે, તે દરેક સભા વખતે તેઓ પોતાનું ગમે તેવું કામકાજ છોડીને પણ હાજર થયા વગર રહ્યા નથી. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમના જેવો કોઈ સને બહુત વિરલોજ હશે. સને ૧૮૮૧ ની માલમાં નાગપૂરની કોન્ગ્રેસ વખતે અધ્યક્ષ મહાનું પદ સંધાનુગતે શ્રી. આનંદાચાર્યને મળ્યું હતું. તે વખતે તેમણે અનેક માહિતીઓ બરખા, વિદ્વાતાથી ભરપૂર, ચોખ્ખા અને નીચર ભાષણ આપ્યું હતું, તે સાંભળીને અને

પ્રકૃતિએ હર્ષનાદથી તથા તાલીઓના અવાજથી તેમને વધારી લીધા હતા.

મી. આનંદાચાર્ય મદ્રાસનાં સાર્વજનિક કૃત્યોના એક મોટા આધાર સ્તંભ જેવા છે. લોકોપયોગી કૃત્યો કરવાની અને તે અત્કરણ પૂર્વક શરેતોરે પાર પાડવાની જાગીર સક્રિયતા તેઓ “જગત મિત્ર” બન્યા છે. તેઓ યાતે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના મદ્રાસી પ્રાણી છે. તેમજ મદ્રાસ ઇલાકાની સઘળી બ્રાપાઓના પંડિત અને સંસ્કૃત બ્રાપાનું ધણુંજ સાહે ઉચું જ્ઞાન ધરાવે છે. તેમનું શરીર જરા કાળાશ પડતું હોઈ બાધા નહોતો છે. તેમને ખીજ પાંચ બ્રાહ્મણો છે, તે પછુ ધણા કાબેલ અને સાસા સ્વભાવના છે. હાલમાં તેમની ઉંમર આશરે ૫૦ વર્ષની છે. મી. આનંદાચાર્ય જેમ એક પ્રસિદ્ધ વક્તામાં ગણાય છે, તેમ એક ઉત્તમ લેખક તરીકે પણ ધણા પ્રખ્યાત છે. એકદરે તેઓ મદ્રાસના એક રત્ન રૂપ છે. એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું ગણાશે નહિ. જેમકે આવાં રત્ન આખા હિંદુસ્થાનમાં ધણું નિર્માણ થાય તો પછી દેશોદય થવામાં શી વાર લાગે ?

મી. આનંદાચાર્યની લોકોપયોગી ઉત્તમ સેવાઓની કદર કરીને નામદાર સરકારે તેમને “ રાય બહાદુર ” નો ખિતાબ આપ્યો છે. વળી તેમને નામદાર મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબની ધારાસભાના “ ઓનરેબલ મેમ્બર ” નું પદ પણ મળ્યું છે. એ મોટા આનંદની વાર્તા છે.

બાબુ ક્રિસ્તોદાસ પાલ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૩૮ ના એપ્રિલ માસમાં કલકત્તામાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હંશીરચ્છ્ર પાસ હતું. તેઓ વેપાર કરતા હતા, અને એ વેપારમાં તેમને ભારે ખોટ જવાથી તદ્દન પાપમાલ થઈ ગયા હતા. તે એટલે સુધી કે તેમના આ પુત્ર ક્રિસ્તોદાસ પાલના જન્મ વખતે તો તેમને અજાને તથા દાંતને વેર જેવું થઈ પડ્યું હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે, એવી દશામાં એક દિવસે ક્રિસ્તોદાસ પાલની માતા તેમને બાળામાં બેસાડીને રમાડતી હતી, તેવામાં એક જોશી ત્યાં જઈ ચડ્યો હતો. તેણે ક્રિસ્તોદાસ પાલને જોઈને તેની માતાને કહ્યું કે, આ બાળક આખા બગાળામાં એક નામાકિત નર થશે. તેની નિશાની તરીકે તેણે કહ્યું કે તેના કાને તલ થશે. જોશીના કહેવા પ્રમાણે કેટલીક મુઠ્ઠે ક્રિસ્તોદાસ પાલના કાન ઉપર તેની માતાએ તલ બેસાડી, તેથી જોશીએ કહેલા ભવિષ્ય ઉપર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા થોડી, અને તે પોતાના પુત્રને ધણીજ કાળજીથી ઉછેરવા તથા કેળવવા લાગી. તે એટલે સુધી કે તેણે પુત્રના વિદ્યાભ્યાસ પાછળ પોતાનાં બધાં ધરણાં સુઠાં વેચીને ખર્ચ કર્યું હતું.

ક્રિસ્તોદાસ પાલને સાત વર્ષની ઉંમરે નિજાજે ભણવા મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેણે ધણીજ ચપલતાથી પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો હતો. અને સને ૧૮૪૮માં સ્વભાષાની સારી કુશળતા મારે તેને રૂપાને એક આંક મળ્યો હતો. એજ વર્ષમાં તે ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. ત્યાં પણ તેનો અભ્યાસ એવો તો સરખ દિપ્તિ નીકળ્યો હતો કે, તેને ધનાનો ઉપર ધનાંમ મળતા, અને એકદમ કલાસો ચઢી દેવામાં આવતો હતો. તેને વાં-

ચતુર્થા ધણી જોખ હતો, તેથી જ્યારે ને ત્યારે ઘેર કે નિશાળમાં હમેશાં તે પ્રાચીન જોખમાં આવતો હતો. સને ૧૮૫૩ માં નિશાળ છોડીને શ્રી. મીન નામે એક પાદરીની પાસે શીખવા માટે તે રહ્યો, પરંતુ તે પાદરીએ તેને ફક્ત “ બાઇબલ ” શીખવવા માંડ્યું, તેથી થોડા વખતમાં તેને પણ છોડી દીધો. અને એ વખતમાં સ્થપાયેલી “ Literary Free Debating Club ” (વિદ્યા વિવેચક સભા) માં તે દાખલ થયો. ત્યાર પછી તેણે “ ડબલ કોલેજ ” માં તથા “ મેટ્રોપોલીટન ” નામે કોલેજમાં દાખલ થઈને અભ્યાસ કરી ઘણી ઉચ્ચી પરીક્ષાઓ આપી હતી. સને ૧૮૫૭ માં કોલેજ છોડીને તે કલકત્તાની પબ્લિક લાઇબ્રેરી તથા કોલેજની લાઇબ્રેરીમાં પુસ્તકો વગેરે, વાંચી માનના બંડાર એકઠો કરવા લાગ્યો હતો. ત્યાર પછી તેણે બીજા લોકોની પેઠે નોકરી નહિ શોધતાં વર્તમાનપત્રોમાં ઇંગ્લેન્ડ લેખ લખવા માંડ્યા હતા, અને થોડાજ વખતમાં “ હિંદુ પેટ્રિયટ ” નામે વર્તમાનપત્ર જે બે ચાર વર્ષથી કલકત્તામાં નીકળતું હતું, તેનું અધિપતિપણું તેને મળ્યું હતું. એ કામ તેણે એક નિષ્ઠાથી તથા અસાધારણ કાબેલિયતથી ૨૫ વર્ષ સુધી એટલે પોતાની છાંદગીના આખર છેડા સુધી ચલાવ્યું હતું. એ પત્ર બ્યારથી તેના હસ્તકમાં આવ્યું, ત્યારથી તેની આખર દેશી તેમજ ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં દિનપરદિન ઘણી વધવા લાગી હતી. તેના ઉત્તમ લેખોથી ઇંગ્લેન્ડને પણ કમ્બલ કરવું પડ્યું કે, દેશીઓમાં પણ ઘણા ગાલા અને વિચારવંત લેખકો છે. આજે એજ વખતથી દેશી વર્તમાનપત્રોના અભિપ્રાય ઉપર સરકારે પણ થોડું ઘણું ધ્યાન આપવા માંડ્યું હતું, બાણુ ક્રિસ્તોદાસ પાલે પચીસ વર્ષ સુધીના પોતાના અધિપતિપણામાં પ્રબલિતનાં જે જે કામો ઉપર પોતાની ઉત્તમ કસાયેલી કલમ ચલાવી છે, તેનાં ફક્ત નામજ આપણે જો લખવા માડીએ તો એક આખી ચોપડી ભરાય.

“ હિંદુ પેટ્રિયટ ” સરખા શોશન પત્રનું અધિપતિપણું ચલાવતાં છતાં પણ બાણુ ક્રિસ્તોદાસ પાલને બીજાં લોકોપયોગી કામને માટે જોઇતો વખત મળતો હતો. દેશીઓના વાળખી હક સમાજવા માટે બંગાળામાં જે “ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા આસોસિએશન ” નામે નડણી છે, તેના સેક્રેટરીનું કામ તેમણે ઘણાં વર્ષ સુધી બહુ સતોપકારક રીતે કર્યું હતું. વાંચનારને માલુમ છે કે, કોઇ પણ સભાનું આચલ્ય કેવળ તેના સેક્રેટરીની સમજશક્તિ, દિર્ઘદ્રષ્ટિ, અને ખંત ઉપર આધાર રાખે છે. તેજ પ્રમાણે બાણુ ક્રિસ્તોદાસ પાલ જેવા ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહિ સેક્રેટરીના કાર્યભારમાં એ સભાએ માત્ર બંગાળાનીજ નહિ પણ આખા ભરતખંડની પ્રજાના કલ્યાણનાં કંઠલાંક કાઢ્યાં કરેલાં છે, તેનું માન તેમનેજ ધટે છે. બાણુ ક્રિસ્તોદાસ પાલે કલકત્તાની મ્યુનિસિપાલિટીના એક ચાલાક સભાસદ તરીકેનું કામ લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી કર્યું હતું. ત્યાં પણ તેમણે વખાણવા લાયક મહેનત કરીને સારો યશ સંપાદન કર્યો હતો, તેમના એવા ઉત્તમ શુભોની કદર કરીને બંગાળાની સરકારે પોતાની “ લેન્ડરેડીર કોન્સિડર ” માં તેમને જાનરેશનલ સભામંત્રી પદ આપ્યું હતું. ત્યાં પણ તેમણે લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી રહીને પોતાની પરિત્ર ફરજને બળવી સરકારની તથા પ્રજાની પ્રીતિ અને માન મેળવ્યું હતું. વગી હિંદુસ્થાનના વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ લોર્ડ રીપન સાહેબે પોતાની પડી પારાસભામાં એક લાયક પ્રજામંદને પસંદ કરી મેડરમાની આવા બંધાવાના જીવનદારને કરી દીધા. ત્યારે તેમણે સર્વોચ્ચને બાણુ

ક્રિસ્તોદાસ પાલનેજ પસંદ કર્યો હતો. તેથી સરકારે તેમને વડી ધારાસભામાં એક સભા-સદ્ય તરીકે દાખલ કર્યા હતા. ત્યારે પણ તેમણે સરકારનું શુભ ઇચ્છી પ્રજના વાળખી હકની ધણીજ કાબેલિયતપણે હિમાયત કરી હતી.

આ ભારતભૂપણ પ્રતાપી પુરુષ જો કે હમેશાં પ્રજા હકનોજ હિમાયતી હતો, તે છતાં તેની શૈલી એવા પ્રકારની હતી કે, તેથી રાજ્ય તથા પ્રજા સર્વ તેના ઉપર રાજ્ય હતાં. “ હિંદુ પેટ્રિયટ ” પત્રના પચીસ વર્ષ સુધીના તેના અધિપતિપણમાં તેને સરકારના કામકાજની સામે ટીકા કરવાના હંભરો પ્રસંગો આવ્યા હતા, તે છતાં તે સરકારને કદિ પણ અપ્રિય થઇ પડ્યો નહોતો. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે, તે મોં રાખીને બોલનારો હતો. એ તો સદા પ્રજા પક્ષનોજ રૂપ વક્તા હિમાયતી હતો, પરંતુ પ્રજાપક્ષ ખેંચવામાં અવિચારી, ઉન્મત્ત, કે ઉછાંછલો નહોતો. વળી તે જોવો દેશ ભક્ત હતો, તેવોજ રાજ્ય ભક્ત પણ હતો. તેની એ બને ભક્તિ ખરા અંતઃકરણની હોવાથી તેનાં સધળાં લખાણોમાં તે સ્વાભાવિક રીતેજ દેખાઇ આવતી હતી. તેથી પ્રસંગોપાત સરકારી કામકાજની સામે તે ગમે તેવી કરડી અને તીખી ટીકાઓ કરતો, તોપણ સરકારને એમજ લાગતું કે, એ રાજ્યના લાભને માટેજ બોલે છે. તે વગર પાથે કે વગર વિચારે કાંઈ પણ ટીકા કદિ કરતો નહિ. તેની તોલન શક્તિ બહુ ઉત્તમ હતી. તેથી દરેક પ્રસંગે અમુક કામ દેવને ખરેખર લાભકારી છે કે નહિ, તે ખરોખર શોધી કાઢતો, અને એ વિષે પૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી તે પોતાની કલમ છૂટથી ચલાવતો હતો. તેનું લખાણ પ્રતિપક્ષીઓને પણ વિચારશીલ, અને લક્ષ આપવા યોગ્ય લાગતું હતું. તે એટલે સુધી કે ગવર્નર તથા ગવર્નર જનરલ પર્યંત સધળા અમલદારો અમુક કાયદો કે કામ કરતી વખતે બાબુ ક્રિસ્તોદાસ પાલનેજ એ બાબતે શો વિચાર હશે, તે જાણવા માટે આવુર રહેતા હતા. તેની એ વિદ્વતા તથા જ્ઞાનબળ કાંઈ જેવું તેવું કહેવાય નહિ. “ હિંદુ પેટ્રિયટ ” પત્રથીજ ઇંગ્લેન્ડે દેશી વર્તમાનપત્રો વાંચવા તરફ પ્રથમ દોરવા હતા. દેશીઓ રાજ્ય પ્રકરણમાં વળી શુ સમજે, શું લખા શકે, અથવા શો વિચાર બાંધા શકે, એનું જો ઇંગ્લેન્ડે તે યોગ્ય સમજતા હતા, તેમને પોતાનું પત્ર ઉમંગથી વાંચતા કરવા, એ બાબુ ક્રિસ્તોદાસ પાલની અપૂર્વ વિશિષ્ટતા હતી.

આ મહા પુરુષ સને ૧૮૮૪ ના જુલાઇ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે મહુ રોગથી ગુજરી ગયો છે. મરણ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ૪૬ વર્ષનીજ હતી. વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓના રાજ્યપ્રકરણની ચર્ચામાં અગ્રણી અને ગુરુ, ગુરુસ્મા બધું પણ વિચારશીલ લખાણ વાંચવાને ગવર્નર જનરલો પણ આકર્ષિત તેના ઉપર પોતાના હેવટના વિચારનો આધાર રાખતા, એવા મહા દને ભારે ખોટ ખમવી પડી છે.

- ૩૦૪૦ ગરીબ દેવાદારોનો છૂટકારો કરવા સારું આપ્યા.
- ૧૮૦૦૦ મુબમ્મ તથા ગૂજરાતમાં પારસીની કેટલીક ક્રિયાઓ કરવા સારું આપ્યા.
- ૭૦૦૦૦ પારસીઓના તોહેવારના દિવસે લોકોને જમાડવા સારું અલાખમાજ બંધાવ્યો, તથા તેની પાસે જગા લીધી તેના.
- ૩૦૮૦૦ સુરતમાં સૈયદપુરામાં મોટી આગ લાગી તે વખતે હોરાન થયેલા લોકોને સારું દાણા, પત્ત, તથા નાણાં વહેંચ્યાં.
- ૩૯૦૦૦ ગરીબ પારસીઓના પોષણ સારું આપેલી રકમ સને ૧૮૪૦ થી તે સને ૧૮૪૭ સુધી.
- ૭૧૧૦૦ મુબમ્મની પાંજરાપોળના ઉધરાણામાં ભરેલી રકમ.
- ૩૦૦૦ પાટણની પાંજરાપોળના ઉધરાણામાં ભરેલી રકમ.
- ૩૦૦૦૦ શેઠ મોતીદાની યાદગીરી સારું ગુજરાતના ગરીબ હિંદુઓનું પોષણ થવા માટેના ફંડમાં.
- ૨૯૬૦૦ જૂદે જૂદે ઠેકાણે પારસીઓનાં દોખમાં બંધાવ્યાં તેના ખર્ચના.
- ૪૪૦૦૦ કેટલાએક દુખીયારાં કુટુંબોને આશ્રય આપેલી રકમ.
- ૧૬૭૦૦ પારસીઓના આતસબેહેરામની જગા બધાવી તથા સમી કરાવી તેના.
- ૧૫૦૦૦ મુબમ્મ તથા તેની પાસેની જગાએ ફૂવા તથા હવાડ બધાવ્યા તેના ખર્ચના.
- ૫૦૦૦ નવસારીમાં આંધળાં પાંગળાંને સારું આપેલી રકમ.
- ૧૫૦૦૦ પારસી પ્રયાએતને ધર્મના કામ સારું આપ્યા તે.
- ૪૫૦૦૦ પુનામાં પારસીઓને સારું અગિયારી બધાવી.
- ૨૦૦૦૦ ખડાળામાં ધર્મશાળા બધાવી.
- ૧૭૦૦૦ નવસારી પાસે મણ્દેવીના ગરીબ પારસીઓની મૃત્યુ ક્રિયા કરવાના ખર્ચમાં આપ્યા.
- ૧૭૦૦૦ નવસારીના પારસીઓ ઉપર ગાયકવાડ સરકારે આદમી દીક વેરો નાબોયો તે કાઢી નખાવવા સારું આપ્યા.
- ૬૨૫૦૦ નવસારીના ગરીબ પારસીઓના ગુજરાન સારું આપ્યા.
- ૧૨૫૦૦૦ સુરતના ગરીબ પારસીઓના ગુજરાન સારું આપ્યા.
- ૮૪૦૦ નવસારીમાં ધર્મશાળા તથા અગિયારી બધાવી તેના ખર્ચના.
- ૧૬૦૫૦૦ સર જમસેદજી છઠ્ઠાનાં હોસ્પિતાલ બધાવી તેના ખર્ચમાં.
- ૩૦૦૦૦ સર જમસેદજી છઠ્ઠાનાં હોસ્પિતાલને લગતું સુવાવડખાતું બધાવ્યું તેના ખર્ચના.
- ૧૫૫૦૦૦ માહીમને પુલ બંધાવ્યો.
- ૨૨૦૦૦ માહીમનો રસ્તો બધાવ્યો.
- ૪૦૦૦ અરલા પરલા આગળ પુલ બધાવ્યો.
- ૬૫૦૦ વાંદરામાં તળાવ ખોદાવ્યું.
- ૧૫૦૦૦૦ મુબમ્મમાં જમસેદજીની ધર્મશાળામાં ખર્ચના.

- ૧૮૦૨૭૦ પુનામાં મીઠું પાણી આણવા સારૂ આપ્યા.
- ૭૩૦૦ સુરત પામે પારસીઓ પુલ બધાંયો.
- ૨૩૦૦૦ ભોંયખજાના રસ્તા ઉપર ટાકી બધાવી.
- ૪૪૦૦૦૦ મુબઇના ગરીબ પારસીઓને ઉત્તમ કેળવણી આપવા સાફ “પારસી બેનિ-વેલેન્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુશન” નામે નિશાળ સ્થાપી તેના ખર્ચના.
- ૧૦૦૦૦૦ ચિત્રશાળા સ્થાપિ.
- ૩૦૦૦ પારસીઓને ઝંઢ અવસ્તા શીખવા સાફ કાહાડેલી નિશાળમાં આપ્યા.
- ૧૫૦૦૦ ઓંટ મેડીકલ કોલેજના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો તથા છનામ આપવા સાફ આપ્યા.
- ૫૦૦૦ યુરોપિયન “પેનશનરો” તથા તેમની નિધવા સ્ત્રીઓને સાફ આપેલી રકમ.
- ૧૧૫૦૦ એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં શિક્ષાશુરૂઓને પગાર આપવા માટે ઉધરાણુ થયેલું તેમાં આપ્યા.
- ૧૦૦૦ ભોંયખજાની નિશાળમાં આપ્યા.
- ૫૦૦૦ મુબઇની ડિસ્ટ્રીક્ટ બેનિવોલેન્ટ સોસાયટીની ટીપમાં ભર્યા.
- ૨૦૦૦ મુબઇમાં યુરોપિયન ખલાશીઓને રહેવા સાફ જગા બધાવામાં આપ્યા.
- ૧૦૦૦૦ રફાઇ અને આયરીશ લોકોમાંના ગરીબોનાં દુ ખનિવારણુ કરવા સાફ આપ્યા.
- ૧૦૦૦ ડેવન પોતમાં વહાણુ બાધવાની કારિગરીનુ કામ શીખવા સાફ સ્થાપેલી નિશાળમાં આપ્યા.
- ૧૫૦૦ શીવરીની ઉદ્યોગશાળામાં આપ્યા.
- ૨૦૦૦ કલકત્તાની ફ્રી સ્કૂલને વાસ્તે મોકલ્યા.
- ૭૦૦૦ ડયુક ઓફ વેલિંગ્ટનની યાદગીરીના ફંડમાં આપ્યા.
- ૫૦૦ પેટ્રીઆટીક ફંડમાં આપ્યા.
- ૬૦૦૦ આ દેશના બજાવર્ધિગરખિ વયેલા લોકો સાફ સમંઠ વધેલા ફંડમાં આપ્યા.
- ૧૦૦૦ જનરલ હેલ્થકોની યાદગીરીના ફંડમાં આપ્યા.
- ૭૫૦૦૦ નવસારીમાં હોસ્પિતાલ બધાવવા સાફ આપ્યા.
- ૧૦૦૦ મુબઇના સમૃદ્ધસ્થાનમાં આપ્યા.

૩.૨૨૬૮૭૧૦

એ પ્રમાણે લગભગ ૨૩ લાખ રૂપિયાની રકમ પરોપકારના કાર્યોમાં પ્રસિદ્ધ રીતે ખર્ચેલી છે. અને તેટલીજ રકમ બીજા ગુપ્ત દાન કરીને ખર્ચેલી કહેવાય છે. અપ્રતિબંધ વખતમાં આવેા ધર્માંના દિદમાં બીજો કોઇ ચયો હોય, એનુ બજાવવા નથી.

આ મહા પ્રણાના પરોપકારની કદર આપણાં મહારાણીએ બળીને તેમને તારીખ ૧૦ માર્ચ સને ૧૮૪૨ ના દિનસે “નાઇટ” નો માનવનો ઇત્કાન બક્ષિસ કર્યો. આનું માન દેલીઓમાં પહેલવહેલું તેમનેજ મળ્યુ છે. એ ઇત્કાનની સનદ તેમને સાફ એ વખતના મુબઇના ગવર્નર આનરેબલ મી. અન્ડરસને કરેલમાં

ભરીને બાપણુ આપ્યું હતું, ત્યારે તેમના વિષે આ પ્રમાણે બોલ્યા

“તમે મનુષ્ય ભલીના કલ્યાણનાં કામો કર્યા; અને રાજાઓનાં દુઃખ ધામતા લોકોનાં દુઃખ દાલ્યાં, તેથી તમને આ માન મળ્યું છે, ખિતા પ્રખ્યાત પુરુષોમાં તમારું નામ તોંધાયું છે”

સર જમસેદજીનાં રૂઢાં કાર્યની કદર જેમ સરકારે કરી, તેમ દેશી કરી હતી. તા. ૧૫ જુન સને ૧૮૪૨ ના રોજ મહામામના કિલ્લામાં તેમણે ભરીને શેઠ જમસેદજીને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. તે સમામાં મવર્તર સર નરસન તથા દૈન્યીક્ષતા મેઝમરો પણ આવ્યા હતા. વળી તેમને “નામદ કામ મળ્યા પછી તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૪૩ ને દિવસે હિરે બહેલો નાનો ચાંદ પણ સરકાર તરફથી મળ્યો હતો. આવા પુણ્યકાળી ગૃહસ્થનું ચાંદું રહેવા સાફ તેમણે કરેલાં પુન્ય એ પ્રસિદ્ધ નિશાની છે; પણ એવા રાત્રું આ દેશના લોકો સારી પેઠે મૂલ્ય સમજી શકે છે, એ દેખાડવા સાફ તમ આકાશમાં એમનું સ્વરૂપ હવે પછીની ઓલાદના ધ્યાનમાં ઉતરવા સાફ સને જુન માસમાં આ દેશના લોકોએ તેમનું પૂતળું કોરાવીને મુખમના “કાકન મૂક્યું છે. બ્રિટિશ રાજનો ધારો છે કે, તાપડનો ખિતાખ લોગવતાર ધણી ન એટલે તેની સાથે તે ખિતાખ પણ જતો રહે છે. પણ સર જમસેદજી સર પુરુષના ખિતાખની તેવી રિયતિ થાય, તેમાં સરકારની શોભા નહિ. મારે “સદાકામ એ ખિતાખ બોમને એટલા સાફ નામદાર મહારાણીજીએ સને ૧૮૪૦ “બારોનેટ” ની ધાલીજ મોટી પદવી આપી છે. એ પદવી સર જમસેદજી પદપરા ચાલુ રહેશે. ઇંગ્લેન્ડ સન્મતા ધારા પ્રમાણે એ કુળનો વડો હિકરો અધિકારી થઇ શકે છે.

કાળની ગતિ ધણી વિચિત્ર પ્રકારની છે. જે સમય સારો હોય તેરો મુશ્કેલ હોય છે. તે પ્રમાણે પૈસો આન છે તે કાલ નથી. તેથી સર બારોનેટ દરે પછી કદાચ ગરીબ થઇ જાય, અને એ પદવી પ્રમાણે શોભા વાને અગત્ય થાય, ત્યારે સર જમસેદજીના નામને લાંબન લેશે એ પ્રમાણે તેમણે ૨૫ ગ્રામ રૂપિયાની રકમ ૪ ટકાને બાજે સરકારમાં મૂકી છે. તેમાંથી એક ગ્રામ રૂપિયા સરકાર એ બારોનેટને આપે છે. તેમજ મહામામના કિલ્લા પાસે એ બારોનેટ કરે તથા પંચપરપરા ને એ પુરુષો બારોનેટની પદવીના ચાર, તે “સર જમસેદજી હજીમાઇ” નો નામે ઓળખાય, એવું બ્રિટિશ ખાલીસી સત્તાનાં પમાર કરવામાં આવ્યું છે. હાલ બારોનેટની પદવી ઉપર જમસેદજી હજીમાઇ છે.

આ ધર્મોના પુરુષ બારોનેટની પદવી માન ૧૫ વર્ષ સુધીનું એમવધ તા. ને ૧મી એપ્રિલ ને ૧૮૫૫ ના એપ્રિલ મહિનાની ૧૫ મી તારીખે તેમણે બ્રિટિશ રાજના આ કાલિ દુનિયાનો તાન કરીને કિંગડમની ૬ ક્લેસ એ ૬ તમે તેમની પાસે ૩૫ રહી હતી. તેમના જાગૃત્ય

હરી વળતા દેશ વિદેશમાં સત્તેજો ઠોકણે શોકાગ્નિ પ્રકટ થયો હતો. હિંદનો એ મોટો ધર્મ સ્તંભ એકાએક અલોપ થઇ જવાથી આખા ભારતવર્ષની પ્રજાને ધણુ દુઃખ થયું હતું. અને તેમણે એ દાનેશ્વરી પુરુષના મરણના શોકના તથા ગુણના જૂદા જૂદા રાસડા ગાઇને પોતાના શોકનો ઉભરો સમાવ્યો હતો. તે પૈકીનો એક રાસડો આપણા ગુર્જર કવિશ્વર દલપતગમ ગાલાબાઇ સી. આઇ. ઇ. નો રચેલો વાચકવૃન્દની જાણ માટે અને નીચે લખ્યો છે. તે ઉપરથી એ મહાત્મા પુરુષની દાનશીલતા, દયાળુ વૃત્તિ, અને લોકપ્રિયતા, ઇત્યાદિ અનેક ગુણોની ખાતરી મળી શકે છે. ધન્ય છે ! આવા દાનવીર પુરુષોને ! કે જેમના પુન્ય પ્રતાપ વડે દુનિઆમાં સુખની વૃદ્ધિ થાય છે.

રાગ પરજ.

“એડા બાઇ બૂડતો તારારે, અમે આઇ પાર ઉતારો” એ દેશી.

અરે કોણુ આદમી એવો રે, જડે જન્મશેદુ જ્યેવો. ટેક.
કાપા ધરી પરમારથ કાજે, કીધાં કરોડો કામ,
દેન ખસાખર આ દુનિયામાં, નિશ્ચળ રાખ્યુ નામ. અરે કોણુ ૧
મુખાઇ બંદર મહિરનો એ તો, મોટા ભાગ્યો મોભ,
બર દરિયે કુવા થબ ભાગ્યો, હવે થાશે શાથી ચોભ, { અરે કોણુ ૨
ધોર ધણો થયો વાટેને ધાટે, હાટે પડી હડતાલ,
હિંમત રાખીને હાય પોકારે, કોણુ બૂઠાં કોણુ બાળ. અરે કોણુ. ૩
સાભળી શોક સતાપ ધરે જન, ભારે ભવન ભવન;
નાય વાળે શઢ ઉંધા નાખ્યા, પ્રવચનો જાણી પવન. અરે કોણુ. ૪
કોરટના કારભારિએ કીધાં, કોરટના બધ કાજ;
ચાર પગા પણુ ચારો ન ચાખે તો, નર કેમ ખાય અનાજ. અરે કોણુ ૫
એવે સમે જન સર્વને આંવી, આખે આંસુની ધાર,
અહો પ્રભુ તેં આ શું કીધું, એમ કરે ઉચ્ચાર. અરે કોણુ ૬
જેતાં જણુયો સરજ ઝાળો, ભાસિ જૂમિ બચકાર;
લોક પડયા સહુ શોકમાં લાગે, શૂનો દિસે સંસાર. અરે કોણુ ૭
દવાખાતામાં દરદથી દુખિયા, લોક રૂવે લાચાર,
નિશાળ માહિ નિશાળીઆ રૂવે, યાદ કરી ઉપકાર. અરે કોણુ ૮
પાંજરાપોજના પ્રાણી પોકારે, એનો ગયો આધાર,
સાહેબ લોકનો ગયો સનેહી, ગહાપણુનો દેનાર. અરે કોણુ ૯
કોણુ ફિકર હવે લોકની કરગે, હરશે હરકત ત્રાસ;
અતરનો અભિયાખ ઉચરશે, પરજ કોની પાસ. અરે કોણુ ૧૦
હિંદુસ્થાનનો હતો હિમાયત, પામરનો પ્રતિપાલ,
નેક શાણી મરકારનો સૂરો, ગપણુદર દયાન. અરે કોણુ ૧૧
માનની માતર ને ને જગતમાં, જૂદી જૂદી બધી જાત;

- સાંભળતાં શોક સાગરમાં પડી, વારે વારે કહેવાત. અરે કાણુ. ૧૨
- ખાલી દિસે રતનાગર ખેતર, ઉગડ જેમ આવાર;
ખરેખરો ખેડુ હતો તે ખોયો, ખરી ખાતે ખેડનાર. અરે કાણુ. ૧૩
- સંવત ઝોગણીસે પંદરાનો, ચાલતાં ચૈતર માસ;
કયાંથી અભાગણી બારશ આવી, તે ઉપજાવ્યો ત્રાસ. અરે કાણુ. ૧૪
- પિંજળીએ જઈ વાત પહોંચાડી, ઠેકીને ધમો ધામ;
સાંભળતાં થયાં સર્વે ઉદાસી, કોઈ કરે નહિ કામ. અરે કાણુ. ૧૫
- પોણોસો વરસ ઉપર નવ પુરા, માંડિને ગણિયે માસ;
ભૂતળ આયુશ એટલું ભોગવી, વળતી કીધો સ્વર્ગવાસ. અરે કાણુ. ૧૬
- ધર્મધુરધર ધીરજ ધારી, પામ્યો પ્રભૂનો પંચ;
જન્મ કયા કવિતાથી જેના, ગરવા બનશે ગ્રથ. અરે કાણુ. ૧૭
- નારી નરો જેના નામને રોરો, પુરો સભારીને પાડ;
જેને છાંયે જમશેદ ગયા હશે, ઝાઝાં રોશે ઝાડો. અરે કાણુ. ૧૮
- ચાહતે ચીન વિલાયતમાં જજે, ગ્રેજન્યુ મ્હોડું માન;
વિધવિધના ઉપકાર વખાણે, આખો દેશ ધરાન. અરે કાણુ. ૧૯
- “નાઈટનું” વખનામ અપાયું, બીજું એ “બાંહેરેનેડ;”
જનનો હેતુ મહારાણીએ જાણીને, ભાવે કયો ચાંદ બેટ. અરે કાણુ. ૨૦
- બેશ તલાવ પુલ પાંખ્યા, પ્રાણીની હરવા પાસ;
ધિંગી રચાવી ધર્મશાળાઓ, કંઈ નવ રાખી કચાસ. અરે કાણુ. ૨૧
- સૂરતને નવસારી રેના, સજ્જનો પૂરે સાખ;
રૂપેયા પરકપકારમાં એ સા, લેખે ત્રેવિશ લાખ. અરે કાણુ. ૨૨
- મહાજનનો એ તો મોવડી હતો, દેશ કિલ્લાનું કમાડ;
કલ્પતર કલિકાળમાં કહિયે, લોક લગવણુ લાડ. અરે કાણુ. ૨૩
- મુખજી ઇલાકાનાં નસીમ મોટાં, હોલી ન કશીએ હાણુ;
દેવના ધરને બલવે દો લીધો, પ્રભુનો જીવન પ્રાણુ. અરે કાણુ. ૨૪
- થયો નથી તે થનાર નથી નર, જગમાં જેની જોડ;
સ્વારથને પરમારથનાં જોજે, કીધાં કામ કરોડ. અરે કાણુ. ૨૫
- પારશિયો નીજ પરમ પુરુષનાં, નાગ લેરો ને ધામ;
રોડ સહિત સદાય સંભારશે, નિર્માળ જેનું નામ. અરે કાણુ. ૨૬
- એ મહાપુરુષને મળવાની મોટી, દેડમાં રહી ગઇ હામ;
ગળી ગળી ગુણ અંધમાં ગુંથીને, સખત દલપતરામ. અરે કાણુ. ૨૭

સર દીનશાહજી માણેકજી પીટીટ બારોનેટ.

આ મહા પ્રસિદ્ધ અને પરોપકારી પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૩ માં મુંબઈ મધ્ય એક ખાનદાન અને આખરદાર પારસી કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ માણેકજી હતું. શેઠ માણેકજીના પિતા સુરતના વતની હતા. પરંતુ વેપારને અર્થે તેઓ સને ૧૭૮૫ માં સુરતથી મુંબઈ જઈને વસ્યા હતા. શેઠ માણેકજી મુમઇમાં પ્રથમ તો દલાલીનો કામ કરતા હતા, અને તે પછી તેઓ એક સ્વતંત્ર વેપારી બન્યા હતા. એ વેપારમાં તેમણે પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો હતો. તેમને જે પુત્ર હતા, તેમાંના આ સર દીનશાહજી વડિલ પુત્ર થાય. અને ન્હાના શેઠ નસરવાનજી હતા.

સર દીનશાહજીએ પોતાની નવ વર્ષની ન્હાની વયમાં ગુજરાતી બાપાનો અભ્યાસ સારો કર્યો હતો, અને ત્યાર પછી તેઓ સાન્ટે સાઇક નામે એક ઈંગ્લેન્ડ ગુહરથ પામે રહીને ઈંગ્લેન્ડ બાપા શીખ્યા હતા. તેમ વેપારને ઉપયોગી ગ્રાન તો તેમણે મેનવારિંગ અને કંપનીની શાળામાંથી મેળવ્યું હતું. તેમણે પોતાની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે મેમ્બર્સ ડાયર અને રીચમંડની કંપનીમાં દરમાસે રૂ ૧૫ ના મગારની નોકરી લીધી હતી. એજ કંપનીમાં તેમના પિતા શેઠ માણેકજી મેનોર્જિંગ કલાર્ક હતા. એ કંપનીમાં સર દીનશાહજી પોતાની ચાલાકી અને બુદ્ધિબળથી વધીને રૂ ૧૦૦ ના દરમાયાની નોકરી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. પરંતુ થોડા વખતમાં એ નોકરી છોડીને તેઓ કંપની દ્વારાએ સ્વતંત્ર વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. વળી આગળ જતા બ્યારે મી. રીચમંડે એક જૂદી કંપની કહાડી, ત્યારે તેના અવરધાપકની જગો સર દીનશાહજીને આપવામાં આવી હતી. એ જગો ઉપર રહીને પશુ તેમણે ઇશ્વર કૃપાથી સારો યશ મેળવ્યો હતો, સને ૧૮૫૯ માં તેમના પિતા શેઠ માણેકજી ગુજરી ગયા હતા.

સને ૧૮૬૪ માં સર દીનશાહજી પોતાના બાપ શેઠ નસરવાનજીથી જૂના પચા હતા, ત્યારે તેમની વડિલેપાળિત મીલકતમાંથી તેમને રૂ ૯ લાખ રૂપિયાની મોટી રકમ મળી હતી. એ વખતે અમેરિકાની લડાઈને લીધે રૂના વેપારની સારી તેજ હતી, અને શેર સંદાનો પચન જોસ બેર ફેલાયેલો હતો. તેની ઉચ્ચપાયામાં ધન્યાક ગરીબો મોટાલક્ષ્યાપિતી થઈ ગયા હતા, તેમ ધન્યાક લક્ષ્યાપિતીઓ ગરીબ અવસ્થાને પામ્યા હતા. આવા ખારીક વખતમાં શેઠ દીનશાહજીએ ધન્યુજ દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરીને પોતાની મોટી પુણ્ય સંમ્પત્તિ કુદું હતું. સને ૧૮૬૦ માં તેમણે “માણેકજી પીટીટ રપ્રેઝિન્ટ એન્ડ લિમિટ મીડ” નામે સુતર કાંતવાની તમા કાપડ વજાસની મીડ રચાપિ હતી. તેમજ એજ વર્ષમાં તેમણે “દે-ટ્રાસિક પ્રેસ કંપની” ૬ લાખ ૬૫ હજાર રૂપિયાની કામતે વેચાતી લીધી હતી. એ રીતે શેઠ દીનશાહજીએ પોતાનો સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ ધીમે ધીમે મજબૂત પધારી દીધો હતો, જેનું વર્જન કરતાં પાર આવે નેમ નથી. એ ઉદ્યોગમાં તેમણે ધન્યુજ લાંબી કુનેદ અને ચાલાકી વાપરીને પુષ્કળ પૈસો સંપાદન કર્યો છે. હાલ તેઓ ૬ મીંગના એવરેટ, બાનીઆ, અને ઉપરી છે. અને તેમણી તેમને દર વર્ષે ચારથી પાંચ લાખ રૂપિયા સુધીની આવકની મળી કહેવા છે તેમની એ બધી મીંગનાથી એકતર ૧૨૦૦૦ નામુનોને મળે છે.

છે. સર દીનશાહજી આ કાંઈ જેવું તેવું પરાક્રમ કહેવાય નહિ.

સર દીનશાહજીની વેપારી સ્થિતિનું જ માત્ર ઉપર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેમની પરાપકારી હિંદીના ઉમદા હેવાલ તો હજી હવે લખવામાં આવે છે. એ સૌ કાંઈ પૈસો સમઠ કરીને જ બેસી રહ્યા નથી, પણ જેવી રીતે તેમને ઇશ્વરે કૃપા કરી અથવા દ્રવ્યની બક્ષિસ આપી છે, તેજ પ્રમાણે એ દ્રવ્યનો કેટલોક ભાગ તેમણે જાનના અથવા ખરૂં કહીએ તો પ્રાણી માનના સુખ અને કલ્યાણના આશીર્વાદ બરેલા કામો કરવામાં ખર્ચ્યો છે. એથી તેમના ઉમદા અવાસ અને પરાપકાર ખુદીની જમતો ખાત્રી મળે છે. તેમણે ધણાંક જાહેર તેમજ ગુપ્ત દાનો કરેલાં છે, તેમાંનાં જ જાહેર દાનો અમારા જાણવામાં આવ્યાં છે, તેના હુકા સાર અને આપીએ છીએ. સને ૧૮૫૮ માં જ્યારે તેમના પિતાજી શેઠ ખાલેજી ગુજરી ગયા, ત્યારે તેમણે રૂ. ૨૫,૦૦૦ ની મોટી રકમ પુન્ય ખાતે વાપરી હતી. સને ૧૮૬૧ માં રૂ. ૩૦,૦૦૦ ખર્ચાને પુના શેઠરમાં પાણી પીવાના મોટા સાર્વજનિક ચાર હોજ બધાવ્યા હતા. સને ૧૮૭૧ માં અહમદનગર શેઠરમાં લોકોને પાણી પીવાની સગવડતા કરી આપવા માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦ આપ્યા હતા, તે પૈકીના રૂ. ૬૦૦૦ ખર્ચાને એક સુદર કારણ બધાવ્યો છે, તે અઘાપિ સુધી તેમના જ નામથી યોજાય છે. એજ વર્ષમાં તેમણે વલસાડમાં એક, તથા તારાપોરમાં એક, એમ જુદાં જુદાં બે ધર્માદા દવાખાનાં મોટા ખર્ચથી સ્થાપ્યા હતાં. એ સિવાય રત્નાગિરી શેઠરમાં મદારોગીઓને માટે એક ધર્માદા દવાખાનું સ્થાપવા સાથે રૂ. ૧૬,૫૦૦ આપ્યા હતા. સને ૧૮૬૩ માં તેમના મરહુમ પત્ની બાઈ સાકરબાઈને નામે જાનવરોને માટે એક દવાખાનું સ્થાપવા રૂ. ૫૦,૦૦૦ આપ્યા હતા. બે વર્ષ પછી તેમણે ૩ લાખ રૂપિયા આની કીમતનું એક મકાન સરકારને સ્વાધિન કર્યું હતું, કે જેના વડે હાલની “વિક્ટોરિયા બુખિલિ ટેકનિકલ કોલેજ” નામે ધણી શિક્ષણની મોટી પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ, સને ૧૮૮૭ માં તેમને સરકારે “સર” નો ખિતાબ આપ્યો, તેના સ્મરણથી તે રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ ની મોટી રકમ જીતીને માટે એક પાઠશાળા સ્થાપવા આપી, એજ વર્ષમાં વળી બીજા ૧ લાખ રૂપિયા તેમણે મદારોગીઓના આશ્રમરૂપ આપ્યા હતા. એ રીતે તેમણે ખીજી પણ ધણીક ન્દાની મોટી રકમોનાં દાન જેનો એકદર સરવાળો ચુમારે ૧૫ લાખ રૂપિયા જેટલો થાય છે. અને હજી પણ તેઓ પ્રસંગોપાત પુનઃદાન કરેજ નાચ છે. તેમની એવી પરાપકાર શક્તિને ધન્ય છે.

શેઠ દીનશાહજીને સને ૧૮૬૦ માં મુગધના “જરદીસ ઓફ ધી પીસ” ખનાવવામાં આવ્યા હતા. અને સને ૧૮૬૧ માં, તેમને “મુગધ બેન્ક” ના ડાયરેક્ટરનો મોટો હોદ્દો મળ્યો હતો, જે અઘાપિ સુધી તેઓ બોમ્બે છે. સને ૧૮૮૫ માં તેમને “મુગધ પ્રેસિડેન્સી આસોસીએશન” ના અધ્યક્ષ નિમ્મા હતા. અને ૧૮૮૭ માં નામદાર મદારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષની “બુખિલિ” ના મહોત્સવની ખુશાલીમાં તેમને નામદાર ડાયરેક્ટર “સર” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ તેમના કિમત નુજોની કદર કરીને નામદાર મદારાણીનીએ અને ૧૮૯૦ ના માર્ચ મહિનામાં તેમને “સર” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. ખિતાબ વધપરંપરા સુધીનો આપ્યો છે. હિંદુસ્તાન

દેશીઓમાં એવો મોટો ખિતાબ સર નમસેદજી જીજીભાઈ પછી આ બીજો તેમનેજ મળ્યો છે. આખા ભરતખંડમાં અવાપિ સુધીમાં જેજ દેશી ગૃહસ્થો-તે પણ એકજ શાંતિના-એવો ખિતાબ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થયા છે, એ જેમ તેમની પારસી કોમને મગરર થયા જેવું છે, તેમ હિંદવાતોને પણ ખુશી થવા જેવું છે.

સર દીનશાહજીને ઇશ્વર કૃપાથી જેવું સપતિ સુખ મળ્યું છે, તેવું સંતતિ સુખ પણ છે. પરંતુ આ પ્રસંગે અમે લખવાને ધણજ દીલગીર છીએ કે, તેમના લાયકીવાળા પુત્ર શેઠ ફરામજી સને ૧૮૯૫ ના આગસ્ટ માસમાં પોતાની ૪૫ વર્ષની બર યુવાવસ્થામાં ગુજરી ગયા છે, તેથી એ સખી મહા પુરુષના જીવર ઉપર તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં એક જ-બરો ફટકો પડ્યો છે. એ મહા પ્રેમની વાર્તા છે. પરંતુ ઇશ્વરની ઇચ્છા ધણી બળિષ્ઠ છે. તેની આગળ મનુષ્યનું કાંઈ પણ ચાલી શકતું નથી, તેથી હરેક 'ઉપાયે સંતોષ માનવા સિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. મરહુમ શેઠ ફરામજી તેમના પિતાની માફક ધણા દયાળું અને પરોપકાર વૃત્તિના હતા. તેઓ સને ૧૮૮૭ માં દુનિઆના પ્રવાસે ગયા હતા, અને સ્વાંથી પાછા આવ્યા પછી તેમણે પોતાના એ પ્રવાસ વિષેનાં એ પુસ્તકો લખીને બહાર-પાઠ્યાં હતાં, જે લોકોમાં મફત વેંડેયવામાં આવ્યાં હતાં. સર દીનશાહજીને ત્રણ પુત્ર હતા, તે પૈકીના વડા પુત્ર તો ધણા વર્ષ અગાઉ ગુજરી ગયા હતા. અને શેઠ ફરામજી બીજા પુત્ર હતા. તેમને બારોતેડસીના હવે પછીના હકદાર ઠરાવ્યા હતા, પરંતુ એ મહાન પદ ભોગવવા તેઓ રહ્યા નહિ. તેથી એ પદના હવે પછીના હકદાર તેમના પુત્રને ઠરાવવામાં આવ્યા છે. સર દીનશાહજીના ન્હાના પુત્ર શેઠ બમનજી પણ ધણા લાયકીવાળા અંચળ વૃત્તિના છે. સર દીનશાહજીના બધું મરહુમ શેઠ નસરવાનજી પણ મોટા

શેઠ ગોકલદાસ તેજપાલ.

આ પ્રખ્યાત પરોપકારી પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૨ ના જુન મહિનાની તારીખે મુંબઈમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ તેજપાલ અને માતાનું નામ બાઈ હતું. તેઓ માતે કચ્છી ભાડીઆ વણિક હતા. શેઠ ગોકલદાસના પિતામહા બટાકિ કેશવજી કચ્છમાં આવેલા કોઠરા ગામના વતની હતા. તેમના બે પુત્રો હતા. પુત્ર તેજપાલ સને ૧૮૦૨ માં ઉદોગ માટે કાઠારેલી નીકળી મુંબઈ ગયા, જ પ્રથમ તેઓ એક રૂના વેપારીને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા હતા. પછી ત્યાર વર્ષમાં પોતાની જ મેકેનન તથા ચંચલાઈથી વધીને રૂના એક હાના વેપારી થયા હતા. ત્યાર પછી પોતાના ભા નાનજીની સાથે બાગમાં મલખાર તરફ વેપાર ચાલુ કર્યો, તેમાં તેઓ સારૂ કમાયા હતા. ૧૮૩૨ માં શેઠ તેજપાલ બટાકિ પોતાના પુત્ર શેઠ ગોકલદાસને તથા બે પુત્રીઓને કીને ગુજરી ગયા, સારે રૂ ૩૦૦૦૦ નો વારસો પોતાના પુત્રને સોંપી ગયા હતા.

શેઠ ગોકલદાસની ઉમ્મર પિતાના મરણ સમયે માત્ર ૧૦ વર્ષની હતી. એ સમયે આ દેશમાં હાલના જેવી કેળવણીનો પ્રચાર થયો નહોતો. તેથી તેઓ માત્ર વેપારના કામ જોમ શુજરાતી શીખ્યા પામ્યા હતા. તેમને પોતાની ૧૭ વર્ષની વયે પિતાની મિલકતનો વારસો મળ્યો હતો. તે સિવાય તેમના કાકા નિરવંશ ગુજરી જવાથી તેમને રૂ ૬૦૦૦૦ નો વારસો મળ્યો હતો, એ સંખળી દોલત વડે તેમણે ધણીજ ખત અને હોંશીઆરીથી પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો, તેમાં સારો નફો મેળવી પૈસાની વૃદ્ધિ કરી હતી. ત્યાર પછી સને ૧૮૬૦ થી ૬૪ સુધીનાં ચાર વર્ષોમાં અમેરિકાના ગુલામોના છુટકારા સંબંધી માંહેમાહે આવેલી મોટી સહાયથી સાંનું રૂ ૬૦૦૦૦ જેટલું એકદમ બંધ પડવાથી ત્યાં હિંદુસ્થાનના રૂનો મોટો ખર્ચ પડ્યો, તેથી તેઓ ભાવ એકદમ ધણીજ વધી ગયો હતો. એ ચારમામાં ઇંગ્લાંડની ધણી દોલત મુંબઈના રૂના વેપારીઓના હાથમાં આવી પડી હતી. તેમાં શેઠ ગોકલદાસની પાસે પણ ૧ કરોડ ૧૫ લાખ રૂપિયાની દોલત એકલી થઈ હતી. વળી જ્યારે ટુંક મુદતમાં મુંબઈમાં થયેલી ઇંગ્લાંડની એકલતની ભગતીનો પાછો ઓટ થવા માંડ્યો, અને ધણીકોને જ્યારે આવક નહોતી, ત્યારે પણ શેઠ ગોકલદાસના જીવન દરમિયાન અને નસીબના યોગે તેમની પાસે ઠીક નાણું બચી રહ્યું હતું.

શેઠ ગોકલદાસ ધણીજ દયાળુ અને પરોપકારી પુરુષ હતા. તેમને ધન્ય કૃપાથી જેમ ધણી દોલત પ્રાપ્ત થઈ હતી, તેજ પ્રમાણે એ દોલતનો કેટલોક ભાગ તેમણે પુત્ર અને પરમાર્થનાં કામોમાં ખર્ચીને પોતાના ઉદાર અને સખી દીલની ઓળખાણ આપી હતી. તેમની પહેલી સખાવત સને ૧૮૫૨ માં તેમના મૃત વતન કોઠારા તરફનાં ધર્મનાં મકાનોથી સરૂ થઈ હતી. અને જાહેર સખાવતોની સરચાત સને ૧૮૫૪ થી ચાલુ થઈ, તે રહેતે રહેતે મોટા કદમાં પુલ્કતી અને ફેલાતી ગઈ. અને છેવટે લાખો રૂપિયાના મંજૂર આંકડાપર જઈ પહોંચી હતી. તેનો ટુંક સાર નીચેની વીચતપરથી જાણવામાં આવશે.

સને ૧૮૫૮ માં આ પુત્રદાણી શેઠ મુંબઈમાં હિંદુઓના બાળકોને દેશી તથા ઇંગ્લીશ વિદ્યાની કેળવણી મફત આપવા સારૂ બે સ્કૂલો મોટા પાયા ઉપર સ્થાપવા માટે રૂ. ૫૬૦૦૦ ની રકમ બે કરોડ સરકારને માનીન કરી હતી એ બે નિશાનો હાલ મુંબઈમાં માંડેલી

જે મોટીની જતા હવેર મળી આવે છે. સને ૧૮૬૭ ના વર્ષે એ
 માત્ર બતાવે ગરીબોને માટે મુનિષમાં એક મોટું કચેરાનું સ્થાપના આવી હતી.
 મોટી રકમ સરકાર હસ્તક થોડી હતી. તે પ્રમાણે એ રકમમાંથી તેમના મુખ્ય
 વગર એક સને ૧૮૭૦ માં મુનિષમાં એક મોટી દારિદ્રતાવ કચેરાવામાં આવી છે.
 તે કાલે “ શેઠ જોડકાદાસ તેજપાલ દારિદ્રતાવ ” ને નામે પ્રખ્યાત છે. એ
 તે બહુજીવ આખાદ સ્થિતિપર આવે છે. મુનિષની જે મોટી પ્રખ્યાત દારિદ્રતાવોમાંથી એ
 વધુ એક છે. એ પ્રમાણે એ મહા ધર્મીમા પુરૂષે પરોપકારનાં કાર્યો કરવા તરફ પેલા
 મુનિષાણી હાથ લેવાવવા માગ્યો હતો, અને બલિષ્ઠમાં મનુષ્ય પ્રાપ્તિના કરવાણનાં
 કંઈ કામે કરવાની તેમના મનમાં હોય હતી. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છે સંતી જાગવતર છે. મનુ-
 ષ્ય પારે છે કહ્યું, અને થાય છે બીજું. એ નિયમ પ્રમાણે તેઓ પોતાની ઉમદ પ્રકારની
 મનવાંચનાઓ પાર પાડે તે પહેલાં, તો કહે તેમને કંઈ લીધા. તો પાંચ મરતી વખતે તે
 મળે નામકિત શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી વગેરે પોતાના વધુ રિવાસ મરિટો (વરીસો)
 ની મારફત વગીયતનામું કરીને કેટલાંક પુત્રના બીજ રોપવાનું ફરમાવી મયા છે. તે પ્રમા-
 ને તે બીજ રોપાઈ ફળદાયક વધુ થઈ ચૂક્યાં છે. જેના સ્વાદ બધુક જને આપીને એ
 પુત્રસાળી પુરૂષને ખરા આત્મકરણથી આસિય દે છે. શેઠ જોડકાદાસે સને ૧૮૬૭ ના વર-
 ઝર મહિનાની ૧૯ મી તારીખે પોતાની ૪૫ વર્ષની બર પુત્રવરમાએ આ દાની દુનિ-
 યાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમણે મરતી વખતે કરેલા વગીયતનામામાં જે જે પુત્રનાં કામે
 કરવાનું તેઓ દરમાવી મયા છે, તે નીચે પ્રમાણે;—

૧. ૬૦૮૦૦૦ ગરીબ હિંદુ વિધર્મીઓને મફત ખાવા, રહેવા, તથા કેળવણી આપવા
 બોર્ડિંગ સ્કૂલો તથા સરકૂલ પાઠશાળાઓ સ્થાપવા, તેમજ ફનેક્સંક વિ-
 ધર્મીઓને ધનાગ્રા આપવા હલાદિ કાંઈ સાઈ આ રકમ અપ-
 વામાં આવી છે.
૨. ૧૫૫૦૦૦ “ જોડકાદાસ તેજપાલ બાટીઆ નિરાગ્રિન ફંડ ” સ્થાપી તેમાંથી બાટીઆ
 શાંતિની વિધવાઓને તથા અનાથ બાળકો વગેરેને મદદ કરવા, ગરીબ
 કુમારિકાઓને પરણાવવા, ગરીબ મુલેલાઓને બાળવા, તથા આંધળા-
 ઓને પાળવા માટે આ રકમ આપવામાં આવી છે.
૩. ૪૦૦૦૦ પોતાની પુત્રી બાદ જન્મનાયાછ, તથા જન્મે માણેકગાઈના નામેથી ફંડ
 સ્થાપિ એ રકમનું બાજ તેઓને તેમની હયાતી સંધી મળવા, અને જ-
 રણ પાદ એ રકમ ઉપરના કોઈ વધુ બહેર ધર્મખાતા મરિટો એકમાં
 જેમ તેઓ પોતાની ઇચ્છા જણાવી જાય તેમ, નહિ તો પછી વીલ
 વગીયોની મરજીમા આવે તેમાં જેણવી દેવા ઠરાવ્યું છે.
૪. ૬૫૦૦૦ કચેરામાં આવેલા પોતાના વતન કાંઠરા ગામની બહેર ધર્મચાળના ૨.
 હેરાના અને બીજા ધર્મના ફંડમાં મદદ સાઈ.
૫. ૧૦૦૦૦ કાંઠરાના તળાવ બાંધવાના ફંડ માટે

એ રીતે આઠ લાખ ત્રણ હજાર રૂપિયા પોતાના મરણ સમયે ધર્મદા ખાલે વાપરવાનું તેમણે વીલ કર્યું હતું. અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે પોતાને હાથે રૂ. ૨૦૧૦૦૦ ખર્ચ્યા હતા. તે મળીને કુલ રૂ. ૧૦૮૪૦૦૦ ની રકમ એ સખી ગૃહસ્થે પરિચરનો કર્યો કરવામાં કાઢેલી છે. તેના બાબતમાંથી તેમના દરમાવ્યા પ્રમાણે ધર્મદા ખરચ કરવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. તે પ્રમાણે આંધાપિ સુધી થયે જાય છે. સને ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનાના છેલ્લા વીવની ૩૪ મી કલમ મુજબ રૂ. ૭૫૦૦૦ ની રકમ ઇલાયદી હાંકીને તેને “ ગોકલદાસ તેજીવાલ સેક્રેટરી ફંડ ” એવું નામ આપ્યું છે. એ ખાતે એક ફળપાચેલા હિંદુ ગૃહસ્થને સેક્રેટરીના હોદાથી નિમી તેની દેખરેખ નીચે તેમના સમગ્રા ધર્મદા ખાતાઓની વ્યવસ્થા અને હિસાબ રાખવામાં આવે છે. એ ધર્મ-ખાતાઓનો વાર્ષિક હિસાબ લેણની જાણુ સાફ પ્રકટ કરીને તેનાં ૫૦૦ ચોપાનીઆં લેણામાં મફત વેહેવવામાં આવે છે. તેમજ દેશી તથા ઇંગ્રેજ આગેવાન વર્તમાનપત્રોમાં છપાવી જાહેર કરવામાં આવે છે. એ સમગ્રા ખર્ચ સદરહુ પચોતેર હજાર રૂપિયાના બાબતમાંથી કરવામાં આવે છે; એ રકમને ભૂલથી રાખાવોની રકમોની સાથે ભેળવતાં એકદર આંકડો રૂ. ૧૧૭૭૮૦૦ થી કાંઇક વધુ કહેવાય છે. ઉપર લખેલી મોટી ધર્મદા રકમના બાબતમાંથી શેઠ ગોકલદાસના દરમાવ્યા પ્રમાણે ખરચ થવા છતાં જે તાણું બચ્યું હતું, તેનાથીજ મુદ્દલ રકમ વધીને સને ૧૮૮૩ માં ૧૯ લાખ રૂપિયાની થઇ હતી. એ વધારો થવાનું માન એ વીલના વકીલ શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી મેહેનત, પ્રમાણિત-પણું, અને મજબુત દેખરેખને ધટે છે. શેઠ ગોકલદાસ પોતાના વીલના ૩ વકીલો શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, પોતાના ભાણેજ મરહુમ શેઠ દારૂકાદાસ વસનજી, અને પોતાની વિ-ધના સામાજીક, એ ત્રણને નિમી ગયા છે. તેમણે શેઠ ગોકલદાસના ધર્મદાખાતા પૈકીની રૂ. ૭૬૨૦૦૦ ની રકમ મુળમ બેન્કમાં દરવર્ષે દર સેક્ટે ૪ ટકાના બાજે મુકેલી છે અને સમગ્રા ધર્મખાતાઓનું ધારા પ્રમાણે ટ્રસ્ટ ડીડ કરાવ્યું છે.

શેઠ ગોકલદાસે પોતાના ધસીવતનામાં જણાવેલી રકમ પૈકી રૂ. ૧૦૦૦૦ ના ખર્ચે મુળમમાં તથા કચ્છ માંડવી તરફ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓ સ્થાપવા, રૂ. ૧૬૦૦૦૦ ના ખર્ચે બોર્ડિંગ સ્કુલ સ્થાપવા, અને રૂ. ૫૦૦૦૦ વકિલ કે હાકતરનો ધંધો શીખનાર હિંદુ ઉમેદવાર જેનો પહેલો લાલ બાટીઆ ચાલિના વિદ્યાર્થીને આપવા, પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે પ્રમાણે બોર્ડિંગ સ્કુલ અને સંસ્કૃત પાઠશાળા મુળમમાં સને ૧૮૮૪ ના ફેબ્રુવારી માસની ૮ મી તારીખે બેગી ઉવાડવામાં આવી છે. જેને લગતી ક્રિયા એ વખતના મુળમના નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગ્યુસને કરી હતી. એ બોર્ડિંગ સ્કુલમાં યુનિવર્સિટીની “ બી. એ. ” ની પરીક્ષાના ધોરણ સુધી હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. તેમજ “ ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજ ” માં વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા સાફે મોકલવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મેનાં ખીમજી કર્યો આવે છે. એ જાહુ આનંદની વસ્ત છે. આ ધર્મદા ખાતાની દિનપર દિન આબાદી અને વૃદ્ધિ કરવા માટે તથા એ ખાતાનો નિવિવટ મારી રીતે ચલાવવા માટે રોક લક્ષ્મીદાસ ખીમજી-ઉમમ પૂર્વક તન, મનથી મજબુત મેહેનત લે છે, તેમ કાવદા પ્રમાણે પોતાને લેના પટનું કમીશન પણ તેઓ લેતા.

દસ મહારાણીશ્રી ના પાટવી પુત્ર નામદાર પ્રિન્સ એફ વેલ્સ જેઓ હિંદના પ્રવાસે આવેલા હતા, તેમણે શેઠ મગળદાસને ઘેર પધારીને માન આપ્યું હતું. એજ અરસામાં તેમણે ગુજરાતીઓની સમગ્રતા માટે વાલકેશ્વરમા રૂ. ૨૫૦૦૦ ખર્ચાને એક ધર્મશાળા બધાવી છે. એ રીતે તેમણે એકંદર ધર્મખાતુ સ્થાપિતે તેનું કાયદેસર ટ્રસ્ટ ડીડ કરાવ્યું છે.

સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ “કૈસરેહિંદ” નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, તેની ખુશાલીમા શેઠ મગળદાસને નામદાર હિંદના વાઇસરોયે રૂપાનો એક “ચાંદ” બક્ષિસ કર્યો હતો. તે આવવાની ક્રિયા નામદાર મુખ્યના ગવર્નર સર રીચર્ડ ક્રીશ્ચિયલે એક બવ્વ દરવાજા બરીને કરી હતી. સને ૧૮૭૯ માં તેમની ચાતીના મોઠા ભાગે એક જાહેર સભા બરીને તેમને પોતાના એક વડા તથા શેઠ તરીકે કરાવ્યા હતા. મુખ્યની કર બરતારી પ્રજાએ તેમને સને ૧૮૭૫ માં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાંની “યુનિસીપાલ કારપોરેશન” માં સમાવેશ તરીકે પસંદ કરીને મોકલ્યા હતા.

એ પ્રમાણે શેઠ મગળદાસે અનેક જાહેર કામે અને સખાવતોમાં પોતાના તન, મન, અને ધનથી જની શકે તેટલી મદદ આપીને સકળ પ્રજાનો પ્યાર અને મમતા મેળવ્યાં હતાં. લોકકલ્યાણના સધમાં જાહેર કામોમા તેમની સામેયગીરી એક સરખી રીતે જોવામા આવતી હતી તેમણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે જે સખાવતો કરી હતી, તેની થોડીક વીગત નીચે પ્રમાણે છે,—

“ સર મંગળદાસ નથુભાઈ ગુજરાતી કન્યાશાળા ” ઉઘાડેલી છે. તેના નિર્માણ માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦ ની ગવર્નમેન્ટ ગ્રાન્ટીસરી નોટ આપવામાં આવી છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં મુળધની સરકારે તેમને ‘ જરૂરી સંચાર ધી પીસ ’ (સુએ- હના અમલદાર) ઠરવ્યા હતા. એ માન મેળવનારને શેહેર સુધરાઈ ખાતામાં તે બખતે બાગ લેવો પડતો હોવાથી તે કામ તેમણે ધણી સારી રીતે બજાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં તેઓ મુંબઈની “ રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી ” તેમજ “ રાયલ હોયોગ્રાફીકલ સોસાયટી ” ની સાખાઓના સભાસદ નિભાયા હતા. એજ વર્ષે મુંબઈની યુનિવર્સિટી (પાઠશાળા) ને તેમણે રૂ. ૨૦૦૦૦ ની બક્ષિસ આપીને સરકારની જમીનગીરી હેઠલ ઉપજતા ચાર ટકાના વ્યાજમાંથી હિંદુ આશ્રુએટાને ઇંગ્લાંડ જઈ અભ્યાસ કરવા “ સર મંગળદાસ નથુભાઈ ટ્રાવેલિંગ ફેલોશીપ ” સ્થપાવી હતી. સને ૧૮૬૪ માં પોતાનાં સ્વર્ગવાસી પત્ની બાઈ ઋકિમણીની યાદગીરી રાખવા સારૂ રૂ. ૫૦૦૦૦ ખર્ચાને કલ્યાણીમાં એક સુંદર દવાશાળા બધાવી હતી. તથા તેના વાર્ષિક ખર્ચ માટે મુંબઈ સરકારને હસ્તક રૂ. ૨૦૦૦૦ આપવામાં આવ્યા છે. તે સિવાય પુનામાં “ સર ડેવીડ સામુઅલ આશ્રમખાતા ” માં હિંદુ સ્ત્રીઓની સગવડ માટે નિરાજો વિભાગ બાંધવા માટે સારી રકમ આપી હતી. એ રીતે એ સખી ગૃહસ્થે રાજ અને પ્રજાની એક સરખી રીતે સારી સેવા બજાવેલી છે.

સને ૧૮૬૬ માં તેમને મુંબઈ સરકારે પોતાની “ લેજરલેડીય ફૅન્સિસ ” ના સભાસદનું મહાન પદ આપ્યું હતું. એ પદ ઉપર ગિરાજીને તેમણે સારી રીતે કામ કરી રાજ અને પ્રજાની ભારે શાખાશી મેળવી હતી. તેમનાં અગત્યનાં બાપસોએ ફૅન્સિસની નોંધનાં પુસ્તકોનાં ધણાંક પૃથો રોક્યાં છે, એ પદ છોડ્યા પછી તેમને મુંબઈ સરકારે પોતાનું હિંદુ મત દર્શાવીને તેમના રજીનામાનો જવાબ વાળ્યો હતો. તેમણે ફૅન્સિસ સાચેનો મુંબઈ છોડ્યા છતાં પણ અમલ પડતાં મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબો તેમનો મત તથા સલાહ લેતા હતા.

દેશીઓના હક અને લાભ જાળવનારી “ ધી બૅન્ક ઓફ આસોસીએશન ” ને નજી હાક્કનમાંથી તેમણે સને ૧૮૬૭-માં ફરી ટટાર બનાવી હતી. તેમને એ સમાના, સરનસીમનો માન બરેલો હોદ્દો મળ્યો હતો. તે સને ૧૮૭૪ સુધી તેમણે ધણી ફનેડમંદી સાચે ચલાવ્યો હતો. મુંબઈ સરકારની “ લોકલ ફૅન્સિસ ” માં તેમણે સ્વતંત્રપણે જાહેર સેવા બજાવી હતી, તેના બદલા તરીકે નામદાર મહારાષ્ટ્રીનીએ તેમને સને ૧૮૭૨ માં “ આર્ટ ઓફ ધી કમ્પેનિયન ઓફ ધી સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા ” નો ખિતાબ આપ્યો હતો. અને ત્યાર પછી અને ૧૮૭૫ માં એજ નામદારે તેમને “ નાઇટ ” નો અર્થ માનવેલો દરજ્જા આપ્યો હતો.

સને ૧૮૭૫ માં એક મંગળદાને પોતાના પુત્રના લગ્ન પ્રસંગે રૂ. ૨૫૫૫૦ ની મોટી રકમ ધર્મદાખાને હયાતી કહાડી હતી. અને તે ધર્મદાખાતા “ સર મંગળદાસ નથુભાઈ કોંગ નિરાશિ રંડ ” એનું નામ આપ્યું હતું. એ ખાતાની મુખ્ય નેમ પોતાની મહિલા અસજા અને નિરશિ મનુષ્યોને આતા આપનારી છે. એ લગ્ન પ્રસંગે લગ્ન-

છત્ર મહારાણીશ્રી ના પાટવી પુત્ર નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ જેઓ હિંદના પ્રવાસે આવેલા હતા, તેમણે શેઠ મંગળદાસને ઘેર પધારીને માન આપ્યું હતું. એજ અરસામાં તેમણે ગુજરાતીઓની સમવડતા માટે વાલકેશ્વરમાં રૂ. ૨૫૦૦૦ ખર્ચાને એક ધર્મશાળા બધાવી છે. એ રીતે તેમણે એકંદર ધર્મખાતુ સ્થાપિને તેનું કાયદેસર ટ્રસ્ટ ડીડ કરાવ્યું છે.

સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ “કૈસરેહિંદ” નાં પિતાજી ધારણ કર્યો, તેની ખુશાલીમાં શેઠ મંગળદાસને નામદાર હિંદના વાઇસરોયે રૂપાનો એક “ચાંદ” બક્ષિસ કર્યો હતો. તે આપવાની ક્રિયા નામદાર મુખ્યના ગવર્નર સર રીચર્ડ ટૂમ્પ્સે એક બંધ દરબાર બરીને કરી હતી. સને ૧૮૭૯ માં તેમની માતાના મોટા ભાગે એક જાહેર સભા બરીને તેમને પોતાના એક વડા તથા શેઠ તરીકે કરાવ્યા હતા. હુમ્મણી કર બરનારી પ્રજાએ તેમને સને ૧૮૭૫ માં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ત્યાંની “યુનિસીપાલ કાર્પોરેશન” માં સમાવેશ તરીકે પસંદ કરીને મોકલ્યા હતા.

એ પ્રમાણે શેઠ મંગળદાસે અનેક જાહેર કામો અને સંખ્યાવતોમાં પોતાના તન, મન, અને ધનથી બની શકે તેટલી મદદ આપીને સકળ પ્રજાને પ્યાર અને મમતા મેળવ્યાં હતાં. લોકકલ્યાણનાં સંવર્ણાં જાહેર કામોમાં તેમની સામેલગીરી એક સરખી રીતે જોવામાં આવતી હતી. તેમણે જૂદે જૂદે પ્રસંગે જે સંખ્યાવતો કરી હતી, તેની થોડીક વીગત નીચે પ્રમાણે છે:—

૩. ૧૦૦૦૦ વાલકેશ્વરમાં તેમના પિતાજીએ એક શિવમંદિર બધાવવા માટેનું તે પુરૂ કરાવ્યું.

૩૬૪૦૦ સને ૧૮૫૪ થી સને ૧૮૭૨ સુધીમાં તેમણે જૂદે જૂદે ઠેકાણે જાહેર કે-જવણી ખાતામાં આપ્યા.

૨૦૬૦૦ ગરીબ માણસોને મદદ કરવાના ફંડમાં આપ્યા.

૧૩૫૦૦ બગાળા તથા દક્ષિણમાં પડેલા દુકાનની વખતે નાચાર થઇ ગયેલા લોકોને મદદ કરવાના ફંડમાં આપ્યા.

૪૦૦૦ જૂદી જૂદી પુસ્તકશાળાઓના ફંડમાં આપ્યા.

૧૦૮૦૦ પરચુરણ લોકોપયોગી કામોમાં ખર્ચ્યા.

૨૦૦૦૦ પ્રખ્યાત પુરખોની વાદગીરી રાખવાના ફંડમાં આપ્યા.

૧૪૦૦૦ સને ૧૮૫૯ થી સને ૧૮૭૨ સુધીમાં પરચુરણ ફંડ ખાતે આપ્યા.

૫૦૦૦ પોતાના વકીલના માણુમને એક ઘર વેચાતું લેઇ ધનામ આપ્યું.

૧૭૦૦ આયરીશ રીલીફ ફંડ તથા મુમબના લસકરી રીલીફ ફંડમાં આપ્યા.

૬૪૦૦૦ જુના નોકર લોકોના શાયદા માટે પેન્શન ફંડ સ્થાપ્યું તેમાં આ

હતા. તેથી તેઓ ધણા લોકપ્રિય થયા હતા. તેમણે ધણું પુન્ય અને પરમકર્મ કાર્યો કરીને પોતાનું નામ જગતમાં અમર કર્યું છે.

એ પ્રમાણે શેઠ મંગળદાસ જનમંડળમાં પોતાનું નામ અને ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદીને સને ૧૮૯૦ ના માર્ચ મહિનાની ૯ મી તારીખે આ જગતનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગે સિવાવ્યા છે. તેમના વડા પુત્ર શેઠ ત્રિભોવનદાસ પણ તેમની મારફત ધણા ચાલાક, પરમજી, અને ઉદાર વૃત્તિવાળા છે. તેમણે દેશી તથા ઇંગ્રેજ ભાષાની સારી જ્ઞાવણી લીધેલી છે. તેમની યોગ્યતાની કદર જાણીને નામદાર મુખ્ય સરકારે તેમને “ જસ્ટીસ ઓફ ધી પીસ ” (ફેલોના અમલદાર) નિમ્મા છે. તેમજ મુખ્યની મ્યુનિસિપાલ કારપોરેશનના તેઓ સભ્ય સદ નિભાયા છે. વળી બીજાં પણ ધણું ઉપયોગી ખાતોઓમાં તેઓ મેમ્બર, સેક્રટરી, અને ડાયરેક્ટરનો હોદ્દો ભોગવે છે. શેઠ ત્રિભોવનદાસ પોતાના નામાંકિત પિતાને પગલે ચાલી લોકપ્રયોગી જાહેર ખાખતોમાં બહુ ઉમંગથી ભાગ લે છે. અને ધર્મનાં તથા જ્ઞાવણીનાં કાર્યોમાં ધણી સારી મદદ આપે છે. તેઓ સ્વભાવે ધણા મળતાવડા, માયાળું, સરળ અને નિરાભિમાની છે. આશા છે કે તેઓ પોતાના યશસ્વિ પિતાની મારફત પરોપકારનાં કાર્યો કરીને કીર્તિ મેળવશે.

નગરશેઠ હિમાબાઈ.

અમદાવાદના પ્રખ્યાત નગરશેઠ હિમાબાઈનો જન્મ સંવત ૧૮૪૦ ના વૈશાખ માસમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ વખતચંદ* હતું. તેઓ યાતે શ્રાવક ઔશવળ વાણિયા હતા. શેઠ હિમાબાઈના બાલ્યકાળની તથા વિવાહ્યાસ સંબંધીની કંઈ હકીકત મળી સકી નથી. પરંતુ એ શેઠ પોતાની હયાતીમાં જે જે પુન્ય અને પરોપકારનાં કાર્યો કરીને જગતમાં જે સાઈ દ્રષ્ટાંત મૂકી ગયા છે, તે અમે નીચે લખીએ છીએ.

આ પુન્યશાળી પુરુષે પોતાનું બહુ આયુષ્ય પરોપકારનાં કાર્યો કરીને ધણા આનંદમાં ભોગવ્યું છે. પોતાનાં ધર્મ પુત્રકો તથા વર્તુર્ગનપત્રો અને દેશાવર ખાતેની પોતાની, રેલ્વે ડીઓના કાગળો એ સૌ પોતાની મેજેજ પાંચતા હતા. વળી ધર્મનું વ્યાખ્યાન સાંભળતા, પોતાનું નિઃસર્કર્મ જે દેવાચેન તે કરતા, અને ધર્મ ચર્ચાની સભામાં બેસીને પંડિતોની પરીક્ષા પણ તે કરી જાયતા હતા.

અમદાવાદમાં ઇંગ્રેજ નિર્માણ, ‘ હિમાબાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ’ નામે પુસ્તકશાળા, તથા સંમદગ્રાન, કન્યાશાળા, અને એક મોટી હોસ્પિટાલ (દવાખાનું) ઇલાદિ ધણાંક પ્રબલ ઉપયોગી કાર્યો પ્રથમ તેમનીજ મદદ અને હિંમનથી થયાં છે. જેનો લાભ આજે સકળ પ્રબલ મેળને તેમને આલિચંદ દે છે. વળી અમદાવાદમાં “ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ” ની સ્થાપના પણ તેમનીજ મદદ વડે ગઈ છે. અમદાવાદમાં કોલેજ કરવા સાઈ

* શેઠ વખતચંદના પિતાનું નામ ખુશાવસાદ. ખુશાવસાદના પિતાનું નામ લક્ષ્મીદાસ, અને તેમના પિતા “ ધાંજિદાસ ” શાદકાલી રાજ્યમાં મોટા પદ ઉપર હતા.

તેમણે રૂ ૧૦૦૦૦ બક્ષીસ આપ્યા હતા. એ સિવાય તેમણે પોતાના જૈન ધર્મ પ્રમાણે અનેક પુન્યતાં કામો કરેલાં છે. અમદાવાદમાં પાંજરાપોળની પુંચ એ શેઠનીજ મેહેનતથી એકઠી થયેલી છે. પાલીતાણાના પર્વત ઉપર તેમણે લગભગ રૂ. ૩૨૫૦૦૦ ખર્ચાને ધણી સેનાની દુકા બંધાવી છે. વળી જત્રાણું લોકો ઉપર પાલીતાણાના રામનો દર માણસ દીઠ પાંચ રૂપિયા કર લેવાનો હક હતો તે બદલ એ રામને દર વર્ષે રૂ. ૩૦૦૦૦ ઉચક આપવાના કરીને એ કર માફ કરાવ્યો છે. જ્યાં જત્રાણુંઓને બેઠક સુખ થયું છે. આ કામને સાફ તેમણે કેટલાક લાખ રૂપિયાનું જાંડોળ એકઠું કરી રાખ્યું છે, તેના બ્યાજમાંથી દર સાલ સદરહુ રકમ રામને આપવામાં આવે છે. વળી અમદાવાદમાં પોતાની હવેલી ખાસે મોટાં દેહેરાં, અપાસરા, અને ધર્મશાળા બંધાવી છે. ખીજું પણ ઘણાંક ગામોમાં તેમણે જૈન દેહેરાં બંધાવવામાં મદદ કરેલી છે. બાગ્લ સરખા દેશમાં જત્રાણુંઓને ઉતરવા સાફ કાંઈ પણ જગા નહોતી. એવે ઠેકાણે આ દયાળું શેઠે હજારો રૂપિયા ખર્ચાને ધર્મ-શાળાઓ કરાવી છે. અંબાભવાનીના પર્વત ઉપર કુંભારીઆનું દેહેરાં તેમણે સુધરાવ્યાં છે, અને આણુ ઉપરનાં તથા રાણીકપુરનાં દેહેરાં પણ સમરાવ્યાં છે. તથા તેમની હમેશ સંભાળ રાખવાનો બહોળસ્ત કર્મો છે. હરકોઈ ઠેકાણે માતાનું કે મહાદેવનું દેવાલય થતું હોય, તેમાં તેમની મદદ માગવામાં આવતી, ત્યારે તેઓ આપ્યા વગર રહેતા નહિ. પાલીતાણા વગેરે સ્થળે તેમણે સદામતો આપ્યાં કર્યાં હતાં. તેઓ બ્યારે મુંબઈ ગયા હતા, ત્યારે તેમણે ત્યાંનાં કેટલાંએક ધર્મખાતાઓમાં સારી રકમોની બક્ષિસ આપી હતી. એવું કહેવાય છે કે આ પરાપકારી શેઠે જૈન ધર્મમાં તેમજ ખ્રીસ્ત વિદ્યા શિક્ષિ વગેરે પુન્યતાં કામોમાં એકદર ૧૫ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે.

શેઠ દિમાભાઈની નામિચી દુકાનો મુંબઈ, કલકત્તા, રતલામ, વડોદરા, ભાંવનગર, વડવાણ, લીંબડી, પાલીતાણા, નવાનગર, અને ઘોઘેરા, છલાદિ ઘણે ઠેકાણે હતી. એને મોટા મોટા શાહુકારોને તથા રાજાઓને ખરી વખતે નાણાંની મદદ કરતા હતા. તેઓ તેઓ 'જગત્ શેઠ' ની ઉપમાને પણ મેળવે હતા. તેઓએ ઘણાંક રાજાઓના સમજાવવા વચ્ચેના કલેશ તથા મહાજન વગેરેના કલેશ પંચાતીઆ ધૂધને મટાશા હતા. અદાલતોમાં જે કચ્છાનો નિકાલ દ્વય વર્ષે પણ થઈ શકતો ન હોય, તેવા નિકાલ તેઓ જટ કરી નાખતા. ઉભય પક્ષ વચ્ચે તેમનો એવો તો પ્રતાપ મનુ વચન રાજ કે પ્રભ કોઇવી ફેરવી શકાતું નહિ.

સંપ એ ભાગ્યશાળી પુરુષના દાખથી ચાલતો હતો. અને છેલ્લી વારે પોતાના મરણ અંગે
 ૭ મહીના ઉપર સર્વને મજબૂર પેઢેથી આપીને બદોબસ્ત કર્યો હતો, કે જેથી પાંચમીથી
 કુટુંબમાં કયેશ થવા પામે નહિ. કોઈને નાણું હોય છે તો તેને બીજા દરેક પ્રકારની જામી
 રકી નય છે, પણ આ પુરુષશાળી શેઠને પુત્ર-પૌત્રાદિક બોલેથી પ્રજા તથા પુષ્કળ દાન
 અને છેક વિકાસત સુધી આપત તથા શરીરે આરોગ્યપણું અને વિદ્યા એ રીતે પંચાંગ
 લક્ષ્મી તેમણે ભોગવી હતી. એવા નસીબવાન નર તો યોગ્ય હશે.

આ પરોપકારી પુરુષ તાવના આબરૂથી સેહેજ પીડા પામીને તા. ૨૫ મી જાનેવારી
 સને ૧૮૫૮ સંવત ૧૯૧૪ ના મહા શુદ્ધ ૧૧ સોમવારના રોજ પોતાની ૭૩ વર્ષની જી-
 મ્મરે કૈવલ્ય ગતિને પામ્યા છે. તેમના મરણની ખબર જાણે ફેલાતાં સર્વને બારે શોક ઉત્પન્ન
 થયો હતો. અને ગુજરાતના દરેક ગામમાં લોકો કહેવા લાગ્યા કે,—“અરેરે! ગુજરાતમાં
 ધર્મનો સ્થંભ ભાગી પડ્યો!” તેમની પાછળ તેમના સાચા પુત્ર શેઠ પ્રેમાભાઈને “ન-
 ગરશેઠ” ની પદવી મળી હતી. શેઠ પ્રેમાભાઈને સ્વભાવ પણ તેમના પિતાની માફક દ-
 યાળું અને પરગજુ હતો. તેમણે પણ પોતાની હયાતીમાં ધણાંક પુન્યનાં અને વિદ્યાવૃદ્ધિનાં
 કામે કરીને કીર્તિ મેળવેલી છે. શેઠ પ્રેમાભાઈ સંવત ૧૯૪૩ માં સ્વર્ગવત્સી થયા છે. તે-
 મની પાછળ તેમના વડા પુત્ર શેઠ મયાભાઈને “નગર શેઠ” ની પદવી મળેલી છે. અને
 બીજા પુત્ર શેઠ મણીભાઈ ધણા બુદ્ધિશાળી તથા ચાલાક છે. આ બંને ભાઈઓમાં તે-
 મના વડિયોની ઉદારતા, ધાર્મિક બુદ્ધિ, અને દયા, છલાદિ ખ્યાનદાનીના ઉત્તમ ગુણો ઉતરે-
 લા છે. તેથી તેઓ પુન્ય અને પરમાર્થનાં કાર્યોમાં બની શકે તેટલી મદદ આપે છે. એ
 ધણું ખુશી થવા જેવું છે.

નગરશેઠ દિમાભાઈને તેમની સાત પેઢીથી પાદશાહી વખતથી નગરશેઠાઈના રૂ. ૨૧૩૩
 ૬૨ પૈપે સરકારમાંથી મળે છે. તેમજ રૂપાની છઠી પણ પાદશાહી વખતથી તેમને મળેલી
 છે. એ શેઠની ઉદારતા અને અક્ષય કીર્તિ વિષે આપણા ગુર્જર લોકપ્રિય કવિશ્વર દલપત-
 રામ ડાભાભાઈ સી. આઈ. ઇ. એ જે કવિતા કરી છે, તે અમે નીચે ઉતારી છે:—

નગરશેઠ દિમાભાઈની હયાતી વિષે.

દાહરો.

હયાતિ હીમાભાઈની, દીસે દેશે દેશ,
 કષ્ટ કષ્ટ કામ સુધારીને, પાંખ્યા બધ વિશેષ.

ભૂજગી હંદ.

જુઓ બંધ જે પાંજરા પોળવાળા, જુઓ ગામ ગામે ગણી ધર્મશાળા;
 જુઓ ટુંક શત્રુજને જે સુકાતી, દિમાભાઈની તે હમેશાં હયાતી.
 જુઓ પુસ્તકસ્થાન જે ભદ્ર પાસે, રચું રૂઢું વિદ્યા વધે એવી આશે;
 બીજે એવી જગ્યા નથી તો જગ્યાતી, દિમાભાઈની તે હમેશાં હયાતી.
 જુઓ આયુની ઉપરે આપ જોને, સુધાર્યાં જુનાં દેવજો ગ્રહ યેને;
 યદ લાભ જેને સ્પર્શી લખાતી, દિમાભાઈની તે હમેશાં હયાતી.

હોતીઓને મળતું હતું. તેમજ “સિવ ઐસિયાદિક સોસાઈટીની મુખ્યની શાખા” ના મે-
મ્બર્સ મોટું માન તેમજે બધાં વર્ષે સુધી મોઝબું હતું. વળી “બ્રામ્હે નેટિવ ટ્રિસ્ટેન્સરી”
ના એક ટ્રસ્ટી તથા ડીરેક્ટરનો હોદ્દો આજ બધાં વર્ષે થયાં તેઓ જોમવતા રહ્યા છે. અને
કાલમાં એ ખાતાની જોડે આજ ડીરેક્ટરના ચેરમેન નિભાયા છે. એ સિવાય તેઓ સ્વર્ગ
વાસી શેઠ જર્મનાથ શંકર શેઠના ધર્મના દવાખાનાના પણ એક ટ્રસ્ટી, અને તેના ટ્રસ્ટી-
ઓની સમાના પ્રમુખ છે. સને ૧૮૫૩ માં નામદાર મુખ્ય સરકારે તેમને “જસ્ટીસ ઓફ
ધી પીસ” એટલે સુલેહના અમલદાર નિમ્મા છે. સને ૧૮૫૫ માં તેમની કચેરાય વાણી-
જાની નાતમાં કાંઈ મત ફેરના કારણથી તડ પડ્યાં હતાં. તે વખતે એ નાનના મોટા
ભાગે શેઠ વરજીવનદાસને નાતના “જેડ” નિમ્મીને માન આપ્યું હતું. તેઓ જ્યાં સુધી ના-
તના શેઠની પદવી પર રહ્યા, ત્યાં સુધી નાતમાં જે ગુણવત્તુ બહેલા વાંધા હતા, તેના ની-
વેડા નિબધપાત્રપત્રે વખતે અનુસરીને તેઓ કરતા. જેથી તેમના, તમામ નાતીયા રાજ
થતા. એજ કારણથી તેમજે પોતાની તેમજ પીજી પંચીક નાતોમાં પણ સારી પ્રીતિ
જેળવી છે. સને ૧૮૭૩ માં મુખ્યની મ્યુનિસિપાલીટીને વડીલ અગ્રવાલનું નવું ધોરખ
પ્રથમ બંધાયું, તે વખતથી તે સને ૧૮૭૮ સુધી તેમને કોટ વિભાગના કર બરનારાઓએ
પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટી કહાડીને માન આપ્યું હતું. જ્યાં સુધી તેઓ એ હોદ્દા ઉ-
પર રહ્યા, ત્યાં સુધી કર બારનારાઓનું દિન દેડે રાખીને તેમજેએ કામ બન્યું હતું. તે
અગાઉ પણ જ્યારે મુખ્યની મ્યુનિસિપાલીટીને વડિવટ સુલેહના અમલદારોને હસ્તક હતો,
ત્યારે પણ તેઓ એ મંડળીમાં હોવાથી પ્રજાના લાભ તેમજે સારી રીતે જાળવ્યા હતા.

ત્યાર પછી શેઠ વરજીવનદાસે ધર્મનાં કામો મોટા પાયા ઉપર કરવાનો પ્રારંભ કરના
માંડ્યો હતો. એ કામો કેવી પ્રકારે કરવાથી જનમંડળને વધારે લાભદાયક થઈ પડશે, એ
વિષે તેમજે પ્રથમ વિચાર કર્યો. આપની અસક્તી ધર્મ કરવાની રીતિઓ બીજાઓથી
ફરકે અંશે જુદી છે. જ્યારે અસક્તી રીતમાં આજ જોના ઉપયોગ સાફ દેવાયો બં-
ધારતો, પ્રવાસી જોના લાભ સાફ ધર્મવાળાઓ બધાની, તથા એ અને કૃષિ ખેડવાળા,
અથવા સદાચર અને અમલોએ સ્થાપનાં, કામો રેખાનાં, માણીની પરમે બેનાડી, અને
પણ્યો માટે દલાડા અંખાવા, વીધરમાનના રસ્તાપર, આગની નદીઓ ઉપર પુલ અને કૂ-
ચરપર ચડવા માટે પગથીયાં બધારનાં, દુકાન સમશે મરીઓને મફત આપવા મરતે બારે
બનાજ આપું, નાત તથા ગામ બનાડનાં, વીધાંદળ અને મદા યાનાઓ કરી, સંપ ક-
હાડવા, સતરડી, મદાવાળ, તથા મફારડ કરના, ૧૦૮ બાનવનાં પારાવળ બેનાડનાં,
અને ખાલખ બેજરના તથા ગોમીઓના અખાડા જમાડના, છતાંદિ પદને કાંઈ છે, ત્યારે
દાલના સમયમાં છેલ્લા તથા છેડરીઓને સાફ ન્દાના પ્રકારની વિવાદાવાઓ, અને પા-
કાવાઓ રખાવી, રોમોએ ત્યારે રોમ નિભરખ સાવાઓ ઉપડાડી, વિવાદા બેનાડનાં રો-
લરથીપો રખાવી, જેકોને મોડા અર્ચથી પુલને તથા જનમાનવો વાંચના બજે, અને
તેથી જાનમાં વધારો થાય, માટે પુલકહાઓ રખાવી, દન્દરિ કૂર્મ કાંઈનો વિશેષ
પ્રથા આજમાં માંડ્યો છે. એ વરજીવનદાસે દિવસે કે, પદને કાંઈક કરવાની અનની રીતિ-
ઓ જેવ પાણી કાંઈની છે, તેમ નવી રીતિને પદને નેડીને કાંઈની છે. તેમની

અથ થઈને ઇંગ્રેજ બાપાની સારી કેળવણી લીધી હતી. એ વખતે એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ રાનના પંકાયેલા પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોફેસર ડૉક્ટર હાર્કનેસે ઇતિહાસના વિષય ઉપર બાપા આપવામાં સારું નામ મેળવ્યું હતું. તેનાં ટાઉન હાલમાં થનાં બાપાએ લક્ષ પૂર્વક મળીને શેઠ વરછવનદાસે પોતાના ઇંગ્રેજ શાનમાં સારી વૃદ્ધિ કરી હતી. ત્યાર પછી તે પોતાના વેપારના ઉદ્યોગમાં પણ હતા. ત્યારથી તેમના પરગળુ સ્વભાવ, વ્યવહાર કેટલેક દીર્ઘ દ્રષ્ટિ, અને નિર્માણ બુદ્ધિને લીધે તેમની સારી ખ્યાતિ ફેલાતી ચાલી છે. તેમને કુશળતાને લીધે લોકો વારંવાર ગુંચવણ ભરેલા કામોમાં તેમની સલાહ મેળવતા રહ્યા છે તેજ પ્રમાણે પ્રજા કથ્થાણનાં અનેક કામો કરતા હોવાથી તેમણે પોતાની કીર્તિમાં બહુ વધારો કર્યો છે. સને ૧૮૩૯માં તેમના બાઈ શેઠ નરોત્તમદાસ પોતાના ખીજા બાઈએથી છુટા પડ્યા હતા. પરંતુ શેઠ વરછવનદાસની સાથે તેમને વધારે સ્નેહ હોવાથી ઉપર સુધી તેઓ બંને જણે સાથે મળીને વેપાર રોજગાર કર્યો હતો. સને ૧૮૬૪ સુધી તેમનો વેપાર રોજગાર તથા લેણદેણ સંબંધી સધળો પિહીવટ એક મનથી મરીઆરો ચાલ્યો હતો. ત્યાર પછી શેઠ વરછવનદાસે મુંબઈની વસ્તીમાં જળીતા અને માન પામેલા પારસી ગૃહસ્થ મરહુમ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી સી. આઈ. ઇ. ની સાથે ભાગમાં, પણ પોતાના ખાનગી ધંધાથી જૂદું, મી. ડબ્લ્યુ. એ ગ્રાહકની કંપનીના આરંધી બ્રોકરનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. તેમના કામથી એ પેહેડીને એટલો બધો સંતોષ થયો હતો કે, સને ૧૮૯૩ માં શેઠ સોરાબજીના સંતાપજનક મૃત્યું પછી પણ એ કામ ચલાવવા તે પેહેડીએ શેઠ વરછવનદાસને એકસે હાથે સોંપ્યું છે. તે આજ દિન સુધી “મેસર્સ વરછવનદાસ માધવદાસ અને સન્સ” ના નામથી તે સંતોષકારક રીતે ચલાવે છે.

સને ૧૮૬૪-૬૫ ની સાલમાં મુંબઈમાં શેર સટાનો ખવન ફુંકાતો હતો. તથા અનેક નવી બેન્કો તથા કંપનીઓ વગેરે સ્થપાતી હતી, તે વખતે શેઠ વરછવનદાસ “બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયન કોમર્સ” નામે બેન્કના પ્રોમોટર હતા. તેમજ કમર્સિયલ અને સેંટ્રલ બેન્કો, ઓરિએન્ટલ રિપર્નિંગ તથા સુદરદાસ રિપર્નિંગ વગેરેમાં તેઓ ડાયરેક્ટર હતા. નાણાં બજારની મોટી ઉચ્ચપાયાલના એ વખતમાં સૌ કોઈ મોટી ઉમેદથી શેર સટા કરતા હતા. પરંતુ શેઠ વરછવનદાસ ઉપડી કંપનિઓમાં સામેલ હોવા છતાં મદના ખુવારી લઈ બાપારથી અજાણા રહેવાના પોતાના હકાપચુવાળા દ્રઢ કરાવને તેઓ છેડત સુધી વળગી રહ્યા હતા. તેથી જ્યારે મોટી મોટી જુની તથા નવી પેટીએ કંડાકડ જાગી પડી, ત્યારે તેમની પેટી સલામત રહી હતી. એ ઉપરથી આગળનાં સંન્નેગાને લીધે વ્યાપાર ઉપર કેટલી અસર થાય છે, તેની જુલના કરવાની તેમની શક્તિ જનબાઈ આવે છે.

શેઠ વરછવનદાસના મોટા બાઈ શેઠ મુલજીતાઈ સંવત ૧૮૯૬ માં વગર પુત્રે જન્મી ગયાથી તેમજ પોતાની મીઠકનની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાને અધિકાર તેમને જ સોંપી ગયા હતા. એ વેળાએ તેમની ઉંમર માત્ર ૨૩ વર્ષની હતી. એટલી નાની ઉંમરે તેમના પડિલ બાઈએ તેમને જ રિપારને પાત્ર સમજી એ બારે કામ સોંપ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમની લાક્ષણીક જુલના થઈ ચકે છે. સને ૧૮૪૧ ની સાલમાં નામદાર ઈંગ્લેન્ડ સરકારે ઘાંઠ ન્યુરિમાં ગિરાન્ટવાનું માન તેમને આપ્યું હતું. એનું માન તે વખતે ચોક્કસ

હેલોએને મળતું હતું તેમજ “ ફૅશય એસિયાટિક સોસાયટીની મુખ્યની શાખા ” ના મે-
મ્બર્સનું મોટું માન તેમણે ધણા વર્ષ સુધી ભોગવ્યું હતું. વળી “ બ્રાન્કો નેટિન ડિસ્પેન્સરી ”
ના એક ટ્રસ્ટી તથા ડીરેક્ટરનો હોદ્દો આજ ધણા વર્ષ થયા તેઓ ભોગવતા રહ્યા છે અને
હાલમાં એ ખાતાની બોર્ડ ઓફ ડીરેક્ટરના ચેરમેન નિભાયા છે એ સિવાય તેઓ રત્ન
વાસી શેઠ જગન્નાથ શંકર શેઠના ધર્મના દનાખાનાના પણ એક ટ્રસ્ટી, અને તેના ટ્રસ્ટી-
ઓની સલાના પ્રમુખ છે. સને ૧૮૫૩ માં નામદાર મુખ્ય સરકારે તેમને “ જસ્ટીસ ઓફ
ધી પીસ ” એટલે સુલેહના અમલદાર નિમ્યા છે. સને ૧૮૫૫ માં તેમની કપોળ વાણી-
મની નાતમાં કાંઈ મત ફેરના કારણથી તડ પડ્યાં હતા તે વખતે એ નાતના મોટા
ભાગે શેઠ વરજીનદાસને નાતના “ શેઠ ” નિમીને માન આપ્યું હતું તેઓ જ્યાં સુધી ના-
તના શેઠની પદવી પર રહ્યા, ત્યાં સુધી નાતમાં જે ગુચ્છણ બરેના વાધા ઉડતા, તેના ની-
વેડા નિષ્પક્ષપાતપણે વખનને અનુમરીને તેઓ કરતા જેથી તેમના તમામ નાતીના રાજ
શક્તા એજ કારણથી તેમણે પોતાની તેમજ બીજી ધણીક નાતોમાં પણ સારી પ્રીતિ
જોળવી છે. સને ૧૮૭૩ માં મુખ્યની મ્યુનિસિપાલીટીના વડીલ ચલાવવાનું નડુ ધારણ
પ્રથમ બધાયું, તે વખતથી તે સને ૧૮૭૮ સુધી તેમને કોટ નિભાગના કર બરનારાઓએ
પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂટી કઢાડીને માન આપ્યું હતું જ્યાં સુધી તેઓ એ હોદ્દા ઉ-
પર રહ્યા, ત્યાં સુધી કર બરનારાઓનું હિત હેડે રાખીને તેમણેએ કામ બળવ્યું હતું તે
અગાઉ પણ બ્યારે મુખ્યની મ્યુનિસિપાલીટીના વહિવટ સુલેહના અમલદારોને હસ્તક હતો,
ત્યારે પણ તેઓ એ મહાળીમાં હોવાથી પ્રજાના લાભ તેમણે સારી રીતે જાળવ્યા હતા.

ત્યાર પછી શેઠ વરજીનદાસે ધર્મના કામો મોટા પાયા ઉપર કરનાનો પ્રારંભ કરના
માણ્યો હતો એ કામો કેવી પ્રકારે કરવાથી જનમહાળને વધારે લાભકારક થઈ પડશે, એ
વિષે તેમણે પ્રથમ વિચાર કર્યો, આપણી અસહની ધર્મ કરવાની રીતિઓ બીજાઓથી
કેટલેક અંશે જુદી છે બ્યારે અસહની રીતમાં આજ જગતના ઉપયોગ સાફ દેખાતો બ
ખાનના, પ્રનાસી જનોના લાભ સાફ ધર્મદાગાઓ બધાની, તળાવો અને કૂના ખોદાવવા,
અથવા સદાવતો અને અનલેટો સ્થાપના, ઝોડા રોપાવના, ખાણીની પરબો ખેસાડવી, અલે
પણુઓ માટે હાસા બધાવવા, તીર્થસ્થાનના રસ્તાખર, આનતી નદીઓ ઉપર પુન અો કુ-
મરપર ચઢના માટે પગથીયા બધાવના, ફુલકાની સમગ્રે ગરીબોને મફત અથવા સસ્તે ભાવે
અનાજ આપવું, નાત તથા ગામ જમાડના, તીર્થાટન અને મહા યાત્રાઓ કરવી, સ્થં ક-
હાડના, સત્તરડી, મહાયાગ, તથા મહારૂ કરના, ૧૦૮ ભાગનતના પારાયણુ ખેમાડવું,
અને ખાણણુ બેજા. તથા યોગીઓ માં અખાડા જમાડના, ઇત્યાદિ ધર્મ કામો છે, ત્યારે
હાલના સમયમાં છેકરા તથા છોડરીઓને સાફ ન્હાના પ્રકારની વિદ્યાશાળાઓ, અને પુ-
સ્થાળાઓ સ્થાપવી, રોગીઓ સાફ રોગ નિગળણુ શાળાઓ ઉઘાડવી, વિદ્યાના ઉલ્લેખનારે રજ-
લરૂડીપો સ્થાપવી, લોકોને યોગ્ય ખર્ચથી પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો વચચા મળે, અને
તેથી માનમાં વધારો થાય, માટે પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપવી, ઇત્યાદિ ધર્મ કામોનો વિશેષ
પ્રયા ચાલના માન્ય છે. રોક મરજીનદાસે વિચાર્યું કે, ધર્મ કામ કરવાની અસહની રીતિ-
ઓ જેમ ધણી ઉપયોગી છે, તેમ નીત રીતિઓ પણ તેટલીજ ઉપયોગી છે. તેમની

ખાતી થઇ હતી કે, જેમ જીતી રીતિઓથી એક પ્રકારના લાભ છે, તેમ નવીન રીતિઓથી બીજી પ્રકારના લાભ થાય છે. વળી તેની સાથે તેમણે એમ પણ વિચાર્યું કે, ભારતીય સમયના પ્રચલિત બજારી દોરવાદ જરૂરું, તો ખીજા લોકો પણ હાલની ધર્મ કાર્યની રીતિઓ ને હાલના રાજ્યકર્તાની પ્રેરણાતી છે, તેમાં લોભાદને વધારે પ્રદત્ત રહ્યાથી અસરના ધર્મ કાર્યોમાં ને ને લાભો સમાયેલા છે, તે બધા જતા રહેશે, અને તેથી ધર્મને પણ હાનિ થશે. માટે તેમણે એ વિષે લાંબો વિચાર કરીને કેટલાક ધર્મ કાર્યોમાં બેઠું મિશ્રણ અને કેટલાંકમાં જીવન રીત અદલત કરીને ધર્મ કરવાનો જીદોળ માર્ગ પસંદ કર્યો. તેમાં પણ લોકોમાં જેની ખરેખરી ખોટ હતી, તેવાંજ ઉપયોગી કાર્યો પસંદ કર્યાં. એ વિષે હવે ખાતીની હકીકત વાંચવાથી સર્વેની ખાતી થશે.

સને ૧૮૭૪ માં પોતાના તીર્થરૂપ પિતા શેઠ માધવદાસ રજીસ્ટ્રેડદાસનું નામ કાયમ રહે એવા શુભ હેતુથી તેમણે પોતાના ભાઈ શેઠ નરોત્તમદાસની સાથે મળીને મુબમમાં બહારકોટ કાવસજી પટેલના તળાવ પાસેની લાલબાગને નામે જમીની જમા શુમારે ૭૦૦૦ ચોરસવાર જેટલા વિસ્તારની ખરીદ કરી હતી. ત્યાં હિંદુઓને લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગે અને ખીજા કાર્યો માટે ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી સર્વ પ્રકારની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે તેમજ સને ૧૮૭૫ માં એક શિખરબંધ સુંદર દેવાલય બંધાવ્યું છે. એ દેવાલયની ઉત્તર બાજુએ એક બંગલો છે, જે ચારે બાજુએ ખુલ્લો હોવાથી એક શોભિતા મંડપની ગંરજ સારી છે. વળી દક્ષિણ બાજુએ કાર્ય કરવા આવનાર હિંદુ ગૃહસ્થોના કુટુંબને રહેવા માટેની સગવડતા કરેલી છે. વચ્ચે એક ખુલ્લો ચોક રાખવામાં આવેલો છે, તે લગ્ન જેવા શુભ પ્રસંગો ઉપર મંડપ બાંધવા તથા ત્યાં એક સુંદર બાગ હોવાથી લોકોને સાંજ સવાર-દરમિયાન રહેવા અને વિશ્રાન્તિ લેવા ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ ધર્મખાતાનું નામ પોતાના પિતાના નામ ઉપરથી “ માધવજી ” રાખવામાં આવ્યું છે. આ ધર્મ ખાતાનો કુલ ખર્ચ લગભગ ૨ લાખ ૫૦ હજાર રૂપિયા સુધીનો થયો કહેવાય છે. વળી એ ખાતાના હમેશના નિશાવ માટે તેમણે વાલકેશ્વરમાં આવેલી પોતાની જમીનના ભોંયભાડની વાર્ષિક રૂ. ૨૨૦૦ ની આવક તથા માધવજીને લગતી દુકાનોની પેદાશ એક ટ્રસ્ટ કરી અર્પણ કરી છે. આ માધવજી હિંદુલોકોના ધુભાશુભ પ્રસંગો માટે, અને સાંસારિક, રાજકીય, તથા ધાર્મિક કાર્યોને માટે એક અદ્વિતીય સ્થળ ધર્મ પડ્યું છે. એટલુંજ નહિ, પરંતુ મુબમમાં સાંજ સવારે હિંદુ ધર્મવાળાને દેવ દર્શન જવાનું, દરવા હરવાનું, અને વિશ્રાન્તિ લેવાનું એના જેવું બીજું સ્થળ ભાગ્યેજ હશે. ભારત આર્ટીકલ યુનિટ ઓ ગુટલાલજી તેમજ ખીજા વિદ્વાનો ધણી વાર એ સ્થળે હિંદુ ધર્મ તથા શાસ્ત્રો સમંધી ભાષણો આપે છે, તેમજ કેટલાક વિદ્વાનો કથાઓ તથા કીર્તન પણ કરે છે.

શેઠ વરજીવનદાસને તેમના બાઈ શેઠ મુળજીભાઈએ મરતી વખતે રૂ. ૨૦૦૦૦ ની રકમ પરમાર્થના કામમાં ખરચવા માટે આપી હતી. એટલી રકમથી કોઈ મોટું કાર્ય થઇ શકે તેનું જ નજીયાથી તેમણે કેટલાક વર્ષ સુધી એ રકમ ખરચવી મુશ્કેલી રાખીને તેની એકી ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી કે તે વધીને સને ૧૮૭૮માં રૂ. ૮૦૦૦૦ ની રકમ એકે તેમણે માધવજીના સામેની જગ્યા રૂ. ૩૦૦૦૦ માં વેચાતી રાખીને ત્યાં ખીજા રૂ.

ફંકરવાના હેતુથી શેઠ વરજીવનદાસે એક ફંડ ઉભું કર્યું હતું. તેમાં રૂ ૧૮૦૦૦ તેમણે એકઠા કર્યા હતા. એ પ્રસંગે પડિતજીને માનપત્ર સાથે રૂ ૮૦૦૦ ની રકમ ભેટ કરવા માટે માધવબાગમાં હિંદુઓની એક મોટી સભા મળી હતી. તેમાં તેમણે આગેવાની બ-
રોં બાગ લીધા હતા. એ ફંડના વધારાની બાકીની રકમ પડિતજીના લાભાર્થે વાપરવા સારૂ ઇલામદી રાખી તેના ટ્રસ્ટીઓને સોંપેલી છે. આ ઉપરથી ખરા વિદ્વાનોને યોગ્ય ઉ-
ચેતન આપવામાં પણ તેમની કેવી ઉલ્લેખ છે, તેનું પણ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે તેઓ વિદ્યારાજાઓને તથા ગ્રંથકારોને નાણાની યોગ્ય મદદ કરીને ઉત્તેજન આપતા આવ્યા છે. સંવત ૧૮૭૧ માં મુંબઈમાં હિંદુઓમાં વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા આ-
ચાર્યોના ગ્રંથને અનુસરીને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી “આર્ય સુવર્ણ-
દય સભા” સ્થાપન કરવામાં આવી હતી, ત્યારથી તે આજ દિન સુધી તેઓ એ સભા-
ના પેટ્રન છે. વળી મરણ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ બહેર રસ્તામાં ઉભી રહીને બિન મલાજે રહતી તથા કૂટતી હતી, તે રીવાજ તેમને અયોગ્ય તથા હાનિકારક લાગવાથી તે અટકાવવા માટે યોગ્ય બદોબસ્ત કર્યો. તેથી હવે તેમની નાતનાં બીજા કેટલાંક કુટુંબોમાં પણ એ સુધારો પ્રસરવા માંડ્યો છે.

સને ૧૮૮૬ માં મી. બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલખારીએ હિંદુઓના બાળકોને વગે-
રેના સંબંધમાં જે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો. તે ઉપરથી કેટલાક હેંશીલા પુરુષોએ એ સંબંધી
ધણાં અતિશયોક્તિ ભરેલાં લખાણો કરી આ દેશમાં તથા છેક વિશ્વવત સુધી ગોંઘાટ
કરી મૂક્યો હતો. જોઈશું નહિ પણ એ સંબંધી કાયદો કરવાની સરકારને બલામણુ કરી
હતી. તેની અસર સરકારના કેટલાક વગવાળા અધિકારીઓ ઉપર થઈ હતી, તેથી સર-
કાર એ સંબંધી કદાચ કાયદો કરશે, એમ લાગવાથી હિંદુ કેમના આગેવાનોની એક સ-
ભા પ્રથમ શેઠ વરજીવનદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ વિચાર કરવા સારૂ માધવબાગમાં મળી
હતી. તે વખતે કરેલા દરાવ પ્રમાણે બીજા એક મોટી સભા મરહુમ ઓનરેબલ રા. સા.
વિશ્વનાથ નારાયણ મંડલિક સી. એસ. આર્ચ. ના પ્રમુખપણા હેઠળ માધવબાગમાં મળી
હતી. તેમાં ફૈયતના સંસાર સંબંધી તેમજ ધર્મ સંબંધી કામોમાં હાથ નાખવાથી સરકારને
તેમજ પ્રજાને તુકદાન છે, અને તેને લીધે સરકારે એ બે કામોમાં હાથ ન નાખવાનું
વચન આપેલું છે. માટે સરકારે એવા કામોથી અજાગા રહેવું જોઈએ. એવો દરાવ કરીને
યોગ્ય દલીલો સાચેની એક અરજી નામદાર હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઉપર મોક-
લવામાં આવી હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૮૨ માં “સંમતિ વય” નો કાયદો એટલે હરેક
સ્ત્રીએ ઉમ્મરે પહોંચ્યા અગાઉ સંમતિ આપ્યા વગર તેના સ્વામીથી તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ
થઈ શકે નહિ. એ કાયદો પસાર થવા અગાઉ મુંબઈમાં હિંદુ કેમના આગેવાનોની એક
સભા પ્રથમ શેઠ વરજીવનદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ વિચાર કરવા સારૂ મળી હતી, તે વખતે
કરેલા દરાવ પ્રમાણે બીજા એક મોટી સભા મરહુમ રા. બા. નાના મોરોજીના પ્રમુખપ-
ણા હેઠળ માધવબાગમાં મળી હતી. તેમાં સરકારે સંસારી બાળકોમાં હાથ ન નાખનાં
લોકોને પોતાની મેજા સુધરીને તેમાં સુધારો કરવા હોવા, એવી મનવળની અરજી હિંદુ-
સ્થાનના નામદાર ગવર્નર જનરલ સાહેબના ઉપર મોકલી હતી. વળી ચાઇન ઓનરેબલ

રણછોડદાસનું ૧૮ વર્ષની જીવાન વયે અતિ ખેદકારક મૃત્યું થયું હતું. તેમજે મરણ પોતાના પિતાને પાસે બોલાવીને તેમની મરજીમાં આવે તેવા ધર્મકાર્યમાં સારી રચીને પોતાનું નામ કાયમ રાખવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. તે પ્રમાણે શેઠ વરછવનદાસ પોતાનાં એ પુત્રપરના અપૂર્વ પ્યારને લીધે સને ૧૮૯૧ માં મુળપથી ૪ ગાંડ જમીન આપ. પી. રેલવેના સીમના રોડનની પાસે પોતાની ૨૮૦૦૦ ચોરસવાર વિસ્તાર વાડીમાં ૩ ૧,૪૧,૫૩૭ નો ખર્ચ કરીને એક “ આરોગ્ય ભવન ” બંધાવ્યું છે. તેનું નામ પોતાના એ સ્વર્ગવાસી પુત્રના નામ ઉપરથી “ રણછોડદાસ વરછવનદાસ આરોગ્ય ભવન ” એવું નામ આપ્યું છે. આ આરોગ્ય ભવન હિંદુઓને માંદગીમાંથી મૂક્ત થવા પછી હવા ફેર બદલ કરવાની જરૂર હોય, સારે તેમાં રહેવાને અતિ ઉપયોગી સ્થાન છે. એક એક રથળની હિંદુઓમાં ધણીજ ખોટ હતી, તે આ પરોપકારી શેઠે પુરી કરવાથી હજારો હિંદુઓના સુખનું અને આંતરડી દારવાનું એક ઉપયોગી સાધન થઇ પડ્યું છે. આ આરોગ્ય ભવન બાર હિંદુ કુટુંબો સુખ શાન્તિ અને સગવડતાથી રહી શકે, તેનું વિશાળ તથા પાકી બાંધણીનું સુદર બધાપેલું છે, વળી તેના હમેશના નિભાવને માટે આ ઉદાર સખી ગૃહસ્થે ૩ ૨૦૦૦૦ પાંચ ટકાના વ્યાજે જૂદા મૂક્યા છે. તેમજ આ ધર્મદાખાતામાં આપેલી વાડી તથા ચાલીની શુમારે ૩ ૮૦૦ ની વાર્ષિક ઉપજ થાય છે, તે સર્વ મળીને વર્ષ દહાડે ૩ ૧૮૦૦ ની ઉપજ એ ખાતે મળવાની ગોઠવણ કરેલી છે. તેમાંથી એ ખાતાની મરામત વગેરેનો ચાલુ ખર્ચ કરવામાં આવે છે, આ ધર્મદાખાતાની સર્વ બચતશા દુસ્તીઓના હસ્તક સોંપવામાં આવેલી છે. તેઓ દુસ્ત ડીડની ચરતેને અનુસરીને તેના વહીવટ ધણી સારી રીતે ચલાવે છે.

શેઠ વરછવનદાસને ઉપરનું આરોગ્ય ભવન બંધાવ્યાથીજ માત્ર તૃપ્તી થઇ નહિ. તેમજે ધણીજ દીર્ઘ દ્રષ્ટિ વાપરીને એ આરોગ્ય ભવનની પાસે એક ધર્મદા દવાખાનું ૩ ૧૬૦૦૦ ખર્ચને બંધાવ્યું છે. તથા તેના નિભાવ માટે ૩ ૨૫૦૦૦ ની મોટી રકમ તથા એ બંધાવવાને લગતાં મકાનોના બાંધણી ઉપજ તેમજે બક્ષિસ કરી છે. આ દવાખાનાનું નામ “ શેઠ વરછવનદાસ માધવદાસ ધર્મદા ઔષધાલય ” એવું રાખવામાં આવ્યું છે. અને નિ સને ૧૮૯૫ ના ફેબ્રુઆરી માસથી ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે. સીમ અને તેની આસપાસના ગામડાના ગરીબ લોકોને આ દવાખાનું ખરેખર ઉપયોગી અને આશિર્વાદ રૂપ થઇ પડ્યું છે.

સને ૧૮૯૩ માં શેઠ સોરાળજી ચાપુરજી બગાળી સી. આઇ. ઇ. સ્વર્ગવાસી થયા, ત્યારે શેઠ વરછવનદાસે પોતાના એ મિત્ર તરફની શુદ્ધ લાગણી દર્શાવવા તેમના ઉદામખાની કિયામાં ૩ ૧૦૦૦ આપ્યા હતા. તથા - તેમની માંદગીરી કાયમ રાખવા માટે કરેલા ૧૬માં ૩ ૨૫૦૦ ની રકમ આપી હતી. એ મિત્રાય તેમજે પોતાના મરદુમ બાઇ શેઠ નરોત્તમદામની સાથે મળીને લગભગ ૪૦ વર્ષ સુધી વેપાર ધંધા કર્યો તે દરમિયાનમાં તેમના રાન ખાતામાંથી જૂદાં જૂદાં કોટાપોથી ધર્મદાખાતામાં ૩ ૩૫૦૦૦ આપેલા છે. એ રીતે આ પરોપકારી શેઠે પાકું પુન્ય અને પરમાર્થનાં કાર્યો કરીને પોતાની કબી અમર કરી છે.

સને ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરી માસે પંડિતશ્રી નરહરિજી જેવા મહાપુરુષને

હિંદુઓના હેતુથી શેઠ વરજીવનદાસે એક ફંડ ઉછા કર્યું હતું. તેમાં રૂ ૧૮૦૦૦ તેમણે
 મૂક્યા હતા. એ પ્રસંગે પંડિતજીને માનપત્ર સાથે રૂ ૮૦૦૦ ની રકમ ભેટ કરવા
 માટે માધવબાગમાં હિંદુઓની એક મોટી સભા મળી હતી. તેમાં તેમણે આગેવાની
 યોગે બામ લીધો હતો. એ ફંડના વધારાની જાકીની રકમ પંડિતજીના લાભાર્થે વાપર
 સારૂ ઇલાયદી રાખી તેના ટ્રસ્ટીઓને સોંપેલી છે. આ ઉપરથી ખરા વિદ્વાનોને યોગ્ય
 સેનન આપવામાં પણ તેમની ફેવી ઉઘટ છે, તેનું પણ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે.
 તેજ પ્રમાણે તેઓ વિદ્યાશાળાઓને તથા ગ્રંથકારોને નાણાની યોગ્ય મદદ કરીને ઉત્તેજન
 આપતા આવ્યા છે. સવત ૧૯૩૧ માં મુંબઈમાં હિંદુઓમાં વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ તથા આ-
 ચાર્યોના ગ્રંથને અનુસરીને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના ઉદ્દેશથી “આર્ય સુધર્મા-
 હથ સભા” સ્થાપન કરવામાં આવી હતી, ત્યારથી તે આજ દિન સુધી તેઓ એ સભા-
 ના પેટન છે. વળી મરણ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ જાહેર/સ્તામાં ઉભી રહીને બિન મલાજે રડતી
 તથા કૂટતી હતી, તે રીવાજ તેમને અયોગ્ય તથા હાનિકારક લાગવાથી તે અટકાવવા
 માટે યોગ્ય બહોળસ્ત કર્યો. તેથી હવે તેમની નાતનાં બીજા કેટલાંક કુટુંબોમાં પણ એ
 સુધારો પ્રસરવા માંડ્યો છે.

સને ૧૮૮૬ માં મી. બેહેરામજી મેહેરવાનજી મલબારીએ હિંદુઓના બાળલગ્ન વગે-
 રેના સંબંધમાં જે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો. તે ઉપરથી કેટલાક હિંદીઓ પુરુષોએ એ સંબંધી
 ધણું અતિશયોક્તિ ભરેલાં લખાણો કરી આ દેશમાં તથા છેક વિલાયત સુધી ગોમાટ
 કરી મૂક્યા હતાં. એટલુંજ નહિ પણ એ સંબંધી કાયદો કરવાની સરકારને બલામથક કરી
 હતી. તેની અસર સરકારના કેટલાક વગવાળા અધિકારીઓ ઉપર થઈ હતી, તેથી સર-
 કાર એ સંબંધી કદાચ કાયદો કરશે, એમ લાગવાથી હિંદુ કોમના આગેવાનોની એક સ-
 બા પ્રથમ શેઠ વરજીવનદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ વિચાર કરવા સારૂ માધવબાગમાં મળી
 હતી. તે વખતે કરેલા ઇરાવ પ્રમાણે બીજા એક મોટી સભા મરહુમ આનંદરામ રા. સા.
 વિશ્વનાથ નારાયણ મંડલિક સી. એસ. આઈ. ના પ્રમુખપણા હેઠળ માધવબાગમાં મળી
 હતી. તેમાં ફેયતના સંસાર સંબંધી તેમજ ધર્મ સંબંધી કામોમાં હાથ નાખવાથી સરકારને
 તેમજ પ્રજાને નુકશાન છે, અને તેનેજ લીધે સરકારે એ બે કામોમાં હાથ ન નાખવાનું
 વચન આપેલું છે. માટે સરકારે એવા કામોથી બાળગા રહેવું જોઈએ, એવો ઇરાવ કરીને
 યોગ્ય દલીલો સાથેની એક અરજી નામદાર હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઉપર મોક-
 લવામાં આવી હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૯૨ માં “સંમતિ લખ” નો કાયદો એટલે હરેક
 સ્ત્રીએ ઉમરે પહોંચ્યા અગાઉ સંમતિ આપ્યા વગર તેના સ્વામીથી તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ
 થઈ શકે નહિ, એ કાયદો પસાર થવા અગાઉ મુંબઈમાં હિંદુ કોમના આગેવાનોની એક
 સભા પ્રથમ શેઠ વરજીવનદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ વિચાર કરવા સારૂ મળી હતી, તે વખતે
 કરેલા ઇરાવ પ્રમાણે બીજા એક મોટી સભા મરહુમ રા. બા. નાના મોરોજીના પ્રમુખપ-
 ã હેઠળ માધવબાગમાં મળી હતી. તેમાં સરકારે સંસારી બાળકમાં હાથ ન ધાવતાં
 લોકોને પોતાની મેળેજ સુધરીને તેમાં સુધારો કરવા દેવો, એવી મતલબની અરજી હિંદુ-
 સ્થાનના નામદાર ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઉપર મોકલી હતી. વળી રાષ્ટ્રે આનંદરામ

શેઠ ઠાકરસી મુલ્લુ.

આ સખી પુરુષને જન્મ સંવત ૧૮૬૩ માં કાકીઆવાડ મધે આવેલા વરવાળ ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મુલ્લુ હતું. તેઓ જાને ભાટિયા વાણીયા હતા મુંગઢ નગરીમાં કાકીઆવાડ પ્રાંતમાંથી આવી વસેલા ભાટિયા જાતિમાં શેઠ ઠાકરસી જી. પ્રખ્યાત પુરુષ હતા. તેમના પૂર્વજે પ્રથમ જામનગર તાબેના ખંભાળીયા ગામમાં વસત હતા. તેમની ત્રીજી પહેડીના વડિલ આડતા દયાળુ થઈ ગયા છે; તેઓ દશ વર્ષની વયન હતા, તેવામાં તેમની માતૃની ગુજરી જવાથી સંવત ૧૮૦૫ માં પોતાને મોટાળ વરવાળ રહેવા મળ્યા. ત્યારથી તેઓ ઓખામડાના રહેવાસી થયા. એ આડન દયાળ સંવત ૧૮૪૦ માં વેપારને અર્થે પોતાના રામજી અને વાલજી નામના બે પુત્રોને સાથે લેઈને અરકત બેંકર તરફ ગયા હતા. ત્યાં આડ વર્ષ રહી પાછા વરવાળે આવી વડાજીવડીનો તથા દુકાનદારીનો ધંધો કરતા હતા. એ આડન દયાળના ત્રીજા પુત્ર શેઠ મુલ્લુ સંવત ૧૮૩૫ માં જન્મ્યા હતા; તેઓ અતિશય ચોખ્ખા દિલ્લના હતા. તેક મુલ્લુ ન્હાની વયથીજ વડાજી પડીનો ધંધો કરતા હતા; તે એવી રીતે કે પોતે જાને વડાજીમાં બેસીને મુખ્યત્વે કરીને મળનાર ફારદા તથા કાકીઆવાડમાં મહુલા, જામનગર, અને મહારાજાદ નગરે જરૂરમાં જઈ ત્યાંથી આવ જરીક કરી લાવી પોતાના દેરા દારકમાં વેપારીઓને વેચતા હતા. એ પ્રમાણે તેમને ૩૦ વર્ષ સુધી કામ ચલાવ્યું; ત્યાર પછી તેમના પુત્ર શેઠ ઠાકરસીને એક વડાજીમાં રૂ ૮૦૦ નો આવ જરી આપી મુંગઢ મોકલ્યા હતા. પંજી નેનાં રૂ ૩૦૦ ની તેમને ખોટ ગઈ, તેથી તેમના મનમાં આવ્યું કે પ્રથમજ વેપારમાં ખોટ કરી તેથી દુર પિતાને ધૂ મોડું બનાવું! એમ વિચારી તેઓ મુંગઢમાં જ રહ્યા. શેઠ મુલ્લુએ પોતાના દેરામાં રહે ૨૦ વર્ષ સુધી બીજાઓ દરમિયાન વડાજીનાં આવ મંગાવી ધંધો ચલાવ્યો. ત્યાર પછી પોતાના પુત્ર શેઠ ઠાકરસીનો ધંધો મુંગઢમાં સારો ચાલે એવો પોતે મેળે મેળે ઓડી દેરા પાછાનાં રૂ ૧૫ લાખીને આવ દેરામાં મુંગઢી મળે ૧૫૧૬ નાં દારકપુરીનાં રાખીબંધી થઈ હતા.

ઉપડી કે, તે આજે ૭૫ વર્ષની પુરાણી ચાલું છે; અને તે પોતાનાં આનાં પુરાતનપણાં સાથે પ્રતિદિન પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે.

સવત ૧૯૦૬ માં શેઠ હાકરસીએ મુંબઈના એક મોટા પારસી વેપારી શેઠ માણિકજી નસરવાનજી પીટીટ સાથે જોડાઈ મી. પીટર કંપાની વામની એક નામિયી ઇમેજ પે-
-દીની દલાલી કરવા માંડી એ પછી શેઠ હાકરસી મુલજીની પેદીએ મુંબઈની પહેલા વર્ગની અને બોહોળા વહીવટવાળી ઇમેજ પેદીઓ (મેસર્સ ગાડમ કંપની, અને મી. સાલેમાન બે-
ટેસની કંપની) ની પણ દલાલી કરવા માંડી હતી.

સંવત ૧૯૨૪ માં એક નવું કાપડ બજાર બાધવાની ઘણી અગત્ય દિસવાથી શેઠ હાકરસી મુલજીવાળી પેદી કે જેમાં તેમના ઉમ્મરે પહેાચેલા બે ત્રણ સુર પુત્રો પણ આ વખતે જોડાયેલા હતા, તેમણે પોતાના એક સગા સ્વર્ગવાસી ભાટિયા શેઠ મુલજી જેઠા
ની સાથે મળીને બહારકોટ મધ્યે એક નવું મોટું કાપડ બજાર બધાવ્યું છે; જે બજાર મુંબઈના મોટા વેપારના કામમાં એક મુખ્ય અને મોટી સમવડતાવાળું હાલ થઈ પડ્યું છે.

શેઠ હાકરસી પૂર્વથીજ ધણા પ્રમાણિક, ચોખ્ખા, વેહેવારી, મેહેનતુ, હિંમતવાન, ધર્મસ્થિત અને પરોપકારી હોવાથી પ્રતિદિન પોતાના ધધામા વધતા ગયા હતા; તેમ પો-
તાની સાતિમાં આજેવાન થઈ મોટું માન મેળવ્યું હતું. વળી સુખ્યએ તેમના પાંચે પુત્રો ચાલાક, કેળવાયેલા, અને પ્રમાણિક નિવડવાથી જ્યારથી તેઓ-પોતાની પેદીમાં જોડાયા ત્યારથી એ પેદી વધારે પ્રકાશિત થતી ગઈ છે. શેઠ હાકરસીએ પોતાના શરીરના મળત્રુત બાંધાને લીધે ૮૧ વર્ષની વયે પહેાચી પોતાનો સંસાર વ્યવહાર ધણી સુખાકારીમાં શુભલઈ હતો. અને કામ ધધા સર્વે પોતાના પુત્રોને સોંપી, પોતે તદ્દન અવગા થઈ, ઇશ્વર સ્મરણમાં ગુંથાયા હતા. તેવામાં તેમના પુત્રાન પુત્રોમાં સૌથી ન્હાના શેઠ દેવીદાસ, અને ત્રીજા પુત્ર શેઠ પ્રાગજીના મરણ વગેરેના આ હુનિઆંના આવેશથી અતે તેઓ સંવત ૧૯૪૪ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ૯ ને દિને સ્વર્ગવાસી થયા છે. તેમની જીંદગીનો આ હેવાલ ધણા બહુવા જોગ છે, કેમકે તેમની પહેલી અવસ્થા ધણી ગરીબાઈમાં હતી, પણ પ્રમાણિકપણુ, નીતિ, સાચો વ્યવહાર, અને ધર્મિયપણથી પોતે ઉપર લખ્યા મુજબ સર્વ પોતે સમર્થ થયા હતા, જેની યાદગીરી કાયમ રહી ગઈ છે.

શેઠ હાકરસીના પાંચ પુત્રો, દામોદરદાસ, ગોવિંદજી, પ્રાગજી, નારાયણદાસ, અને દેવી-
દાસ. એ પાચમાં શેઠ દામોદરદાસ, પ્રાગજી, અને દેવીદાસ એ ત્રણ શુભરતાં હાલ બે હ-
યાત છે. શેઠ દામોદરદાસ ધણા બાહોસ, ચાલાક અને વેપારના કામના પાકા અનુભ-
વી હતા. તેમની લાયકીની કદર બધાને સરકારે તેમને સુવેહના અમદારની પદવી આપી હતી. વળી તેઓ મુલજીની કારપોરેશન સંજાના મેમ્બર હતા. એટલુંજ નહિ પણ બીજાં ધણાંક ખાતાઓમાં તેઓ મેમ્બર, મેકેટરી અને ડિરેક્ટર હતા. એ સમગ્ર પદવીઓ ઉપર રહીને તેમણે ધણા સારો દેખાડ આપી સર્વનાં મન હરણ કર્યા હતાં. તેમના બાઈ શેઠ પ્રાગજી પણ ધણા વિદ્વાન, ચાલાક અને સમગ્ર જાગનોમાં બહુ કુશળ હતા. તેમણે પોતાની ટુકડી જીંદગીમાં ‘પ્રમાણુ સહજી’ તથા ‘પદ્માત્મક ઝીતા’ એ બે ધણાં ઉપ-
ની પુસ્તકો રચ્યાં છે. તે બે પુસ્તકો ધણાં શોધનિય થઈ પડ્યા છે.

સરકારે સને ૧૮૬૩ થી તેમને “ જરૂરી સ ઓફ ધી પીસ ” (સુવેહના અમલદાર) નિ
 આ છે. તેમજ સુંગઘની કારપોરેશનના સભાસદ તરીકે બિરાજવાનું માન પણ તેમને ।
 વખત મળેલું છે. તેમણે કેળવણીના ફેલાવા માટે દસ હજાર રૂપિયાની જાહેર બક્ષિસ ક
 છે. તેઓ પોતાના સારા સ્વભાવ અને દેશહિતૈષિપણથી સ્તુતિપાત્ર આદરમાન સંપાદ
 કરવાને શક્તિમાન થયા છે. વળી તેઓ પોતાનાથી જની શકે તેવાં પ્રજા લાભનાં કા
 તન, મન, અને ધનથી નિઃસ્વાયે કરે છે. તેના એકજ દાખરો અત્રે તોષવો. બસ ગણાવ
 મરહુમ ધર્મદાસ શેઠ ગોકળદાસ તેજપાલે મરતી વખતે વિદ્યા વૃદ્ધિ અને સદાચર
 વગેરે પરાપકારનાં કાર્યો કરવા માટે લગભગ ૧૧ લાખ રૂપિયાનું વીલ કર્યું હતું, તેન
 શેઠ લક્ષ્મીદાસ એક વિશ્વાસુ ટ્રસ્ટી છે. તેમણે કેવળ પ્રમાણિક અને ઉદાર વૃત્તિથી એ રા
 ક્ષસી રકમની એવી તો ઉત્તમ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી છે કે, એ રકમ આપનારનો શુભ હે
 બધી રીતે પાર પડતાં છતાં, તેમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ જ થતી જાય છે. શેઠ લક્ષ્મીદાસ કા
 યદા પ્રમાણે પોતાને લેવા ધટતુ કમીઘન પણ તેમાંથી લેતા નથી, અને એ ધર્મદાસપોતાનો
 વહીવટ તેઓ ઢબંગ પર્વત કરે જાય છે. તેમની એવી પરમાર્થ બુદ્ધિને ધન્ય છે ।

પ્રકરણ ૧૬ મું

મોટા વૈદ્યો.

દાકતર ચક્રવર્તી.

આ પ્રખ્યાત પુરુષ સને ૧૮૨૭ માં બંગાળા પ્રધાકાના ઢાકા જીલ્લાના એક ગામમાં બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં અવતર્યો હતો. તેનાં માતાપિતા એક નિર્ધન હતાં. તેઓ તેને માત્ર છ વર્ષનો મેલીને મરણ પામ્યાં હતાં. તેના ગામમાં એક નિશાળ હતી, ત્યાં તે સંસ્કૃત, ફારસી, અને બંગાળી એ ત્રણ ભાષાઓ શિખ્યો હતો. તે વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે તેણે સાહેબ લોકોમાં પશુ જોઈું નહોતું. તેમ ઇંગ્રેજ શાપાનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું. એ વખતે એક ઇંગ્રેજ અમલદાર ફરતો ફરતો તેના પ્રગણમાં ગયો હતો. તેની કચેરી જોવા સાફ ચક્રવર્તી ગયો. ત્યાં એ સાહેબની બોલી સાંભળીને તે શીખવાનું તેને બહુ મન થયું. પછી તેના ગામથી ૬૦ મૈલ પર એક શહેરમાં ઇંગ્રેજ નિશાળ હતી, ત્યાં બહુવા જવા સાફ તે તુરંત નીકળ્યો. તે વેળાએ તેની પાસે પહેરવાનાં લૂગડાંની માત્ર એક ઢાંઢાની બચકી, અને ખાવાના થોડાક પઉઆ વિના બીજું કંઈ પણ નહોતું. બપોરે તે શહેરમાં પહોંચ્યો, ત્યારે તેની પાસે ખાવાનું કંઈ પણ રહ્યું નહોતું. અને એ શહેરમાં કોઈની જોડે તેને જાળખાણ પણ નહોતી. આટલું છતાં તે લગારે ગમરાયો નહિ. અને હિંમત રાખીને ત્યાંની ઇંગ્રેજ નિશાળના માસ્તરની પાસે તે ગયો. એ માસ્તર પણ દેશીજ હતો. તેને મળીને ચક્રવર્તીએ કહ્યું કે,—" સાહેબ! જો તમે મને કૃપા કરીને ઇંગ્રેજ બણાવો તો હું તમારે ત્યાં વગર પગારે રસોઈ કરવા રહું. " બહા અને પરગણુ માસ્તરે તેની એ વિનંતિ સ્વીકારીને તેને પોતાની પાસે રાખ્યો. ચક્રવર્તીએ ત્યાં રહીને ધણીજ ખંત અને મહેનતથી અભ્યાસ કર્યો. વચમાં તેને મંદવાડ વગેરેની કેટલીક અડચણો આવી પડી, પરંતુ એથી લગારે હિંમત ન હારતાં તે પોતાનો અભ્યાસ આગળ ચલાવે ગયો, અને પોતાની ઉમેદ પાર પાડી.

ત્યાર પછી ઇશ્વર કૃપાથી સને ૧૮૪૩ માં મી. અલેક્ઝાન્ડર નામે એક બહા ઇંગ્રેજ મુદરતે તેને કલકત્તાની વૈદકશાળામાં ભણવાનો ખર્ચ આપવાની ઇચ્છા જણાવી. તે ઉપરથી ચક્રવર્તીએ તે શાળામાં દાખલ થવાની પરીક્ષા આપી. પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યો નહિ. તેથી બીજે વર્ષે ફરીને પરીક્ષા આપી, ત્યારે તે ફતેહ પામ્યો. એટલે પછી વૈદકશાળામાં દાખલ થયો. એજ વર્ષમાં એટલે સને ૧૮૪૪ માં એ શાળામાં એની ખર્ચ આપવામાં આવી કે, જેને વૈદકશાળાનો અભ્યાસ કરવા માટે ઇચ્છાંજ જરાની ખુશી હતી, તેને મોકલવામાં આવશે. તે ઉપરથી ચક્રવર્તી વિભાવંત જવાને તૈયાર થયો. તેનાં સગાં વહાલાંએ તેને બહુએ સમજાવ્યો કે, તું ત્યાં ન જા. પણ તેણે તેમનું કહ્યું કાને ધર્યું નહિ. તેમણે તેના ઉપર જોર જીવમ પણ કરવા માંડ્યો, પરંતુ તે કશાને તેજે પા કયું નહિ.

અને નાત, જાત વગેરેને તછોને પણ ઇચ્છાંડ જવાની નેજે હતી ચલાવી. એ વેળાએ આ દેશમાંથી વિલાપત જેવા ધણાજ દૂરના મુલકમાં સમુદ્ર માર્ગે મુસાફરી કરવી એ ધણું જ કઠિન કામ ગણાતું હતું. તેમજ હિંદની બહાર જવાથી ગણિતે બ્રટ થવાનું માનીને દેશી-ઓએ વિદેશમાં જવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરેલો હતો. તે છતાં કોઇ પણ વાંતની દરમિયર રાખ્યા વગર સને ૧૮૪૫ માં તે ઇચ્છાંડ ગયો. અને એજ વર્ષના એપ્રિલ મહિનામાં ત્યાંની એક પાઠશાળામાં તે દાખલ થયો. ત્યાં તેણે પોતાની ચાલાકી અને બુદ્ધિબળ વડે સોનાનો એક ચાંદ તથા ધણાંક માનપત્રો મેળવ્યાં. સને ૧૮૪૮ માં તેણે સર્જનની પરીક્ષા પસાર કરી, અને સને ૧૮૪૯ માં તે દાકતર થયો. પછી સને ૧૮૫૦ માં રંગદેશમાં તે પાઠો આપ્યો. આહિં આપ્યા પછી સરકારે તેને દાકતરની નોકરી આપી હતી. એ નોકરીમાં તે થોડા વર્ષમાં બહુ ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યો હતો.

દાકતર ચક્રવર્તીના ચરિત્ર ઉપરથી જાણાય છે કે, હરેકોઇ ગમે તેવો ગરીબ માણસ હોય, તોપણ તે બુદ્ધિ, હિંમત, અને ઉમંગથી મહત્ કાર્ય કરી શકે છે.

દાકતર ભાઉ દાજી.

વિદ્વાન પુરુષ તે એક રત્ન છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની યોગ્યતા રત્ન કરતાં પણ વિશેષ છે. કેમકે રત્નનો પ્રકાશ તો તેના પહેરનારને કે તેના જાણનારનેજ માત્ર મળે છે. પણ વિદ્વાન પુરુષની કીર્તિનો પ્રકાશ તો પૃથ્વીમાં સર્વત્ર પડે છે. તેમ તેની કીર્તિ તેના મરણ પછી પણ જીવીને તેવી સતેજ કાયમ રહે છે. આવાં રત્નોમાંનો દાકતર ભાઉ દાજી પણ એક હતો.

આ પ્રખ્યાત અને લોકપ્રિય મહા પુરુષનો જન્મ સને ૧૮૨૨ માં સાવંતવાડી જિલ્લાના માંગરે નામે ગામમાં છેક નિરંધન માળાપતે ઘેર થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ દાજીઆ હતું. તેઓ પોતાના ગામમાં કુમારનો ધધો કરતા હતા. અને એજ રીતજાર ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓ સને ૧૮૩૫માં પહેલ વહેલા મુંબઈમાં ગયા. ત્યાં તેઓ માત્રીનાં નવાં નવાં પુતળાં જનાવી પૈસે પૈસે વેચીને પોતાનું ચુગરાન કરેલા હતા. એ વેળાએ તેમને આ ભાઉ અને નારાયણ નામે બે પુત્ર હતા. ભાઉએ પોતાનો અભ્યાસ નિશાળમાં ધણીજ યુક્તીથી ચલાવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેઓ પોતાની બુદ્ધિ અને ચાતુર્યના પ્રભાવે કરીને મુંબઈની નેટિવ એન્ડુકેશન સોસાયટીમાં દાખલ થવા પામ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ધણીજ મયમનાથી ઇંગ્લેન્ડ જાવાનો અભ્યાસ પુરો કર્યો હતો. તેમને ન્દાની ઉમરમાં ઇંગ્લેન્ડ સારા ગાનને માટે સોનાનો એક ચાંદ ઇનામમાં મળ્યો હતો. તે પછી તેમને “બાંગ્સ એન્ડુકેશન સોસાયટી” ના અધિકારીની પુરસી મળી હતી. ત્યાં દેશીક મુલ્ક રજા પછી તેઓ એશીન્સ્ટ રજીસ્ટ્રારમાં સિટીક નિમાયા હતા. અને રહેને રહેને થી, બાગગમાધર યાજ્ઞીની જગેએ તેઓ પદા ત્રિશકની જગે મેળવવા પામ્યા હતા. ત્યાર પછી એશીન્સ્ટન કોલેજમાં રચાયેલ યાજ્ઞ અને ત્રિશક પદાર્થ વિજ્ઞાનના આસીસ્ટન પ્રોફેસરની જગે તેમને મળી હતી. સને ૧૮૪૫માં “આંટ નેટીકલ કોલેજ”ની રચાવના વખતે

તેઓ વૈદક શાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવા માટે તેમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે પહેલા નંબરના વિદ્યાર્થી તરીકે લાગટ છ વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૫૧ માં વૈદકની ઉચ્ચ પરીક્ષા પસાર કરી. પછી થોડીક સુદત સુધી તેમણે સરકારી નોકરી કર્યા બાદ વૈદકનો ખાનગી ધંધો ચલાવવા માંડ્યો. તેમને ન્હાની ઉમરથીજ વૈદ્ય થવાની ઘણી હોંસ હતી, તે ઉમેદ ઇશ્વર કૃપાથી પાર પડી.

દાકતર બાઉ દાછ ધણીક વિદ્યાઓના શોધક તથા શોખીન હતા. તેમાં વિશેષે કરીને તેમણે પોતાના ધધાને અગે દેશી વૈદક વિદ્યા ઉપર, તેમજ પુરાતન લેખોની શોધ કરીને હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર સારૂ અજવાળું પાડ્યું છે. એ વિષે તેમણે કરેલી મેહેનત અને ખંતને માટે આપણે તેમને જેટલું માન અને આપણી આપીએ તેટલું થોડું છે. તેમણે વૈદક વિદ્યામાં ધણીજ પ્રવિણતા મેળવીને દેશી જડાણુરીઓના શોધ કર્યો હતો. રક્તપીત એ મહા બર્ચકર રોગ છે. તેના ઉપર ખરેખર ઔષધ આજ સુધી કોઈએ પશુ શોધી કઢાડ્યું નહોતું, તે તેમણે પોતાની મહા શુદ્ધિ વડે શોધી કઢાડીને એ મહા રોગમાં પીડાતા સંકડા રોગીઓને ઔષધ આપી દુઃખમાંથી મુક્ત કર્યા હતા. તેમના આ નવા શોધની વાત સાંભળીને રક્તપીતના ભોગ થઇ પડેલાં હજારો મનુષ્યો સંકડા મૈલથી તેમની પાસે આવીને આરામ પામ્યાં હતાં. તેથી તેમની કીર્તિ છેક યૂરોપખંડ સુધી પ્રસરી હતી. જો એ મહા પુરૂષ વધારે વર્ષ જીવવા પામ્યો હોત તો રક્તપીતના ઔષધની શોધ તે પૂર્ણ કરવાને બાઅસાળી થાત, એમાં શક નથી. પરંતુ ઇશ્વર ઇચ્છાની સામે પુરુષને પ્રયત્ન હાર પામે છે.

દાકતર બાઉ દાછએ જેવી રીતે રક્તપીતના ઔષધની નવી શોધ કરીને જીવ મેળવ્યો હતો, તેવીજ રીતે તેમણે મનુષ્યના અંગમાંથી પથરી કાઢવામાં પશુ સારી કુશળતા મેળવી હતી. એવું કહેવાય છે કે, લગભગ ૧૫૦ રોગીઓની પથરી કઢાડીને તેમને આરામ કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે તેમણે પોતાની બાહોશી વડે સંકડા લોકોને ખીમ્મ મોટા ભ્રષ્ટકર રોગમાંથી મુક્ત કર્યા હતા. તેઓ ધણજ દોષિયાર તથા અધાક વૈદ્ય (દાકતર) હતા, અને પોતાના એ ધધામાં તેમણે પ્રમાણિક શુદ્ધિથી લાખો રૂપિયા મેળવ્યા હતા. તેના ઉપયોગ તેમણે ગરીબોને મદદ આપવામાંજ કર્યો હતો. તેઓ રૂબાવે ધણજ દયાળું અને ઉદાર દીક્ષના પરાંપકારી પુરૂષ હતા. ગરીબ લોકોને ઘેર જઈને પોતાની માંડુ આપધ મફત આપતા, એટલજ નહિ પરંતુ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં રાખીને પોતાના પુનર્ગી માફક પાઠ તેમને વિદ્યાદાન દેતા હતા. એવી રીતે તેમણે ધણી લોકોની આંતરડી દારીને આલિવાંદ મેળવ્યો હતો.

દાકતર બાઉ દાછએ ઉપર કલ્પ પ્રમાણે પોતાના વૈદક ધધામાં જેમ અપૂર્વ કીર્તિ મેળવી હતી, તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના ગોર માટે પુરાતન લેખો તથા નિમ્નઓ વગેરે મેળવવામાં પશુ કીર્તિ મેળવી છે. એ કામત્ય તોમને માટે તેમણે હિંદના પશ્ચાત્ત ભાગોમાં પાંચવાર મુલાકારી કરી હતી, અને ૧૮૫૨ માં કેટલાક પારસી મુદરચોની સાથે તેમણે વાલ્મ પ્રતો, બંગાળ, અને મદ્રાસ પ્રાંતના મુલાકારી કરી હતી અને ૧૮૬૪ માં એનરેબલ મી. જર્જીન ન્યુટનની સાથે કલિઆસ તથા રાજપાતામાં, અને સને

૧૮૬૬ માં મધ્ય હિંદુસ્થાન તથા ઓરિસા પ્રાંતમાં તેઓ ગયા હતા. સર પેરી પોતાની મુસાફરીમાં તેમને સાથે લેઈને જતો હતો. વળી નામદાર ખીજા શાહજાદા “હયુક ઓફ ઓડીશ્વર” સને ૧૮૭૩ માં હિંદની આગ્યા હતા. ત્યારે મુખ્યથી ધારાપુરી જોવા જતાં દાકતર બાકિ દાજીને સાથે હતા. તેમજ હિંદુસ્થાનના માજી ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ નોર્થબ્રુક ઉદ્દેશીવારે મુખ્ય ત્યારે તેમને ઇલોરાની ગુફાઓ દેખાડવા માટે સાથે જવાની તેમને ફરમાશ થઇ દાકતર બાકિ જૂના લેખોના એક હોંઘીલા અને ચાલાક શોધક હતા. જૂના લેખો અને શિક્ષાઓ વગેરેની તેમને જ્યાં જ્યાં બાજી મળતી, ત્યાં તેઓ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ છતાં સર્વ સહન કરીને તુરત જતા. તેમને એ વિષયનો એટલો બધો શોખ હતો કે, જો તેઓ કદાચ ચાલવાને શરીરે અચક્લ થઇ પડ્યા હોય, તે છતાં તેમને એમ કહેવામાં આવે કે;—“દિમાલય પર્વતની ઉંચી ટેકરીએ ગંગોત્રી જળના એક ઉંચા શિખરપર એક લેખ છે.” તો તે લેખ માટે તેઓ એકદમ ખડા થઇ જાય અને તે મેળવ્યાથી તેમને ધણોજ આનંદ થાય.

દાકતર બાકિ દાજીને હરેક વિધાનો ધણોજ શોખ હતો. તેથી તેઓ હર કોઇ સભાના હરેક શુભ કામમાં સામેલ થતા હતા. “બોમ્બે આસોસિએશન” નામે સભા પ્રથમ તેમજેજ રચાઈ હતી. જ્યાં તે સભાના તેઓ સેક્રટરી હતા. વળી “ઇસ્ટ ઇન્ડિઅ આસોસિએશનની શાખા” ના તેઓ પ્રમુખ હતા. તેમજે સંસ્કૃત, ફારસી, ઇંગ્રેજી, અને દેશી ભાષાઓનાં પુસ્તકોનો ધણો સંગ્રહ કર્યો હતો. તેઓ કહેતા કે;—“મારા મરણ પછી મારી પુંજમાં આ પુસ્તકોનો સંગ્રહ માન રહેશે.” દાકતર બાકિ દાજી વળી એક આરા લેખક પણ હતા. તેમજે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં રજપુતો પોતાની પુત્રીઓને મારી નાખતા હતા, એ વિશે એક ઉત્તમ નિબંધ રચીને સરકાર તરફથી રૂ ૧૦૦૦ તુ ઇનામ મેળવ્યું હતું. તેમજે વળી મુખ્યના દરજી શોકા ઉપર ચતો જુલમ અટકાવવામાં ધણોજ પરિશ્રમ લીધો હતો. તેથી તેમની કીર્તિમાં ધણો વધારો થયો હતો.

આ મહાપુરુષ કેટલાક દિવસ સુધી લકવાના રોગથી પીડાયા પછી અતિસાર વગેરે થી સને ૧૮૭૪ ના મે માસની આખરે પોતાની પર વર્ગની ઉંમરે સ્વર્ગમાં સિધાઓ હતા. તેથી દેશીઓએ પોતાના એક ઉત્તમ વૈદ્ય અને પ્રાચીન હિતદાસના ગોધક પુરુષને મુખારીને ધણો શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો. એ પ્રમાણે છેક કંઠાશ સ્થિતિમાંથી મદીને એક મદાન પુરુષની પદ્મીએ પડોઆ પછી પત્નિ મદાન કર્યો કરતાં કરતાં પોતાના પેદા કરનાર મહા પત્નિની દંતુરમાં જોડો આધ્યા ગયા છે, તેવા મદાનમાંજોને ધન્ય છે.

શ્રીમાનુ રસોશ પર્માચાર્ય,

રસવૈદ્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ.

આ મહા પુરુષનો જન્મ વર્ષ ૧૮૪૧ ના વૈશાખ સુદ ૧૦ ના દિવસે મન મેલે હતો. તેમના પિતાનું નામ વિઠ્ઠલજી ભટ્ટ, અને માતાનું નામ સુર્યબાઈ.

તેઓ યાને પ્રભોરા નાગર બાહ્ય છે, રા. મણિસંકરનામાં બાળપણથીજ મનિરતા, ધી-
 રતા, અને સૌન્દર્યતા, આદિ મહા ગુણો જોવામાં આવતા હતા. તેમની વિશ્વકુલુ વૃત્તિ
 જોઈને તેમનાં માતા પિતા તેમજ સંબંધીઓ અતિ આનંદ પામતા, અને પ્રસંગોપાત પો-
 તાના મિત્રોને એમ કહેતા કે, બધા બાળકો કરતાં આ કાંઈક દૈવી પ્રકૃતિનો છે. અને
 તેના હાથથી આગળ જતાં ઘણું સારું કામ થશે, એવું બલિષ્ઠ પણ ઉચ્ચારતા. આ બ-
 વિશ્વવાપ્તી ઉત્તરોત્તર ખરી પડવા લાગી. જ્યારે તેમની ઉમ્મર વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ-
 કની થઈ, ત્યારે તેમનીજ સમયનાં બાળકોની સાથે તેમને પણ ગુરુશ્રીને લાં બહુવા
 મોકલ્યા. પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્ધવન ન કરવું માટે જરૂં, એવી તેમનામાં રજાભાવિક સ-
 મજા ઉભાથી તેઓ ગુરુ દ્વારે ગયા તો ખરા, પણ બહુરામાં જોવી જોઈએ તેવી અભિ-
 રૂચિ ઉપજત થઈ નહિ. આ પ્રતાપી પુરો ગુરુને ત્યાં પ્રથમ બાકરણ બહુવાની ઘરઆ-
 કરી, તથાપિ તેમનું ચિત્ત તેમાં વધાર્યું નહિ કરતાં બીજાજ ધૂનમાં દોરાયું. તેઓ એમ
 વિચારવા લાગ્યા કે, બાકરણનો અભ્યાસ કરવો, એ તો માત્ર ભાગ્ય-શાન ઉત્તમ થાય
 તે માટેજ છે. પણ તેથી કરીને આ દુનિયામાં આપણું કર્તવ્ય શું છે, તેનું યાન થવું
 નથી. આવાં કારણથી તેમનો બાકરણની સાથે બીજા કાળ-દોશાદિકનો અભ્યાસ પણ
 આગળ વધવા પામ્યો નહિ. તેઓ દરેક મંથનો આરંભ કરતી વખતે ગુરુને પ્રશ્ન પુછતા
 કે, આ મંથમાં આર્ધન શું આવડ્યું છે? જ્યારે ગુરુ કહેતા કે, એમાં અમુક વિષય આ-
 વવાનો છે, ત્યારે પોને તેનો વિચાર કરીને તેમાંથી સાર લેતા. જો કોઈ મંથાતર્થત
 વિષય પોતાને રચિકર ન હોય તો, તેમનું મન તે તરફ નહિ જાયતાં, બલે અનસાત્રામાં
 બીજાજ પ્રેરણા થતી હોય, તેમ બીજે માર્ગેજ દાનું. જાણે કોઈ તેમને અંદરથી ઉપદેશ
 કરતું હોય કે, 'આ તારે શીખવાનું નથી, પણ તારું કર્તવ્ય તો કેવળ જુદુંજ છે.' આ
 નિયમથી તેઓ ગુરુની પાસે રહીને એકે મંથનો અભ્યાસ પુરો કરી યાત્રા નહિ. તે છતાં
 તેમનાનાં જે રજાભાવિક વિશેષ એપ્રેમ હતું, તેના પ્રમાણને લીધે જે સલાખાપીઓ ગુરુ
 પાસે શીખવા જતા હતા, તેમની સંકાનું મમાધાન જ્યારે ગુરુ કરી શકતા નહિ, ત્યારે તેઓ
 પુજાથી કરતા. તેમનામાં આવી તાર્કિક ખુદિ જોઈને ગુરુ નિર્મળ દીપના ડોપાથી ઉતરા

તાં આ જગત્ રોગ, શોક, સંતાપ, અને અધનતાથી ઘસત છે, તેનું કારણ શું હશે ? આ અગત્યના પશ્ચાત્તો નિર્ણય પોતેજ પોતાની મેજે સહેજમાં કરી શક્યા. તેમને એવું જણાઈ કે, જગત્ની પ્રવૃત્તિ આજ દિને પર્થ ન સહ્ય માર્ગ તરફ વળેલી નથી. જ્યારે તેમના હૃદયમાં આવે નિશ્ચય થયો, ત્યારે તેઓ પોતાની અગાધ કથ્થના શક્તિ વડે જગતમાં વસનારા લોકોની જે જે ભૂલો થતી હતી, તે તે ભૂલોની શોધ કરવામાં ઉત્સુક થયા.

એ પ્રમાણે તેમનું ચિત્ત એક ગતિમાં વળ્યું હતું. તેમાંના ઇશ્વરેન્દ્રિયાથી એવો યોગ આવ્યો કે, તળ જામનગરના મહારાજા જામકી રણમલજીને રસાયણ ઔષધો આરોગવાની અભિલાષા થઈ. આ સમયે તેમના પિતા વિદુલજી ભટ્ટ જેવો કોઈ રસ વૈદ્ય નહોતો, એટલે મહારાજા તરફથી તે કામ તેમનેજ સોંપવામાં આવ્યું. રસાયણ ઔષધો તૈયાર કરવા માટે રસશાળાની આવશ્યકતા છે, એમ જો આવે અનુકૂળ પ્રસંગે તેમના પિતાએ જામ સાહેબને કહ્યું હોત, તો તે સ્થાપના તેજ વખતે થઈ શકત. પણ પ્રભુની ઇચ્છા સર્વથી બળવાન છે, એટલે તેમના અંતઃકરણમાં તે વાતનો ઉદ્ભવ થયોજ નહિ. એમ બને પણ શી રીતે ? કારણ કે, રસશાળાનો શુભ પાથો નાખવાનું કામ કુદરતે આપણા આ રસ વૈદ્ય અને આચાર્યના હાથમાંજ રાખેલું હતું. એટલે તે વખતે તેમ બન્યું નહિ. જો કે આ રીતેજ રસશાળા તો વધી નહિ, તોપણ કેટલાંએક રસાયણ ઔષધો તૈયાર થતાં ગયાં, તેથી રા. મણિસંકરને તે રસાયણ ઔષધોના તથા રસાયણ ગ્રંથોના અનુભવ લેવાનો પ્રસંગ સારો મળ્યો; અને કોઈ સ્થળે સ્થિર ન થયેલું તેમનું મન—આ ગ્રંથોનાં અવલોકનમાં કોઈક સ્થિરતા પામવા લાગ્યું. એ ગ્રંથોમાં રસશાળાનું પ્રકરણ જોતાં તેમને એમ ભાર્યું કે, આપણું જે ખાસ કર્તવ્ય છે, તેમાંનું આ એક મુખ્ય અંગ છે. જો કે તેમનું મન પ્રેરાયેલા વિષય તરફ ચળથી વળેલું તો હતુંજ, તેમાં આવે યોગ આવવાથી વધારે વળ્યું. પ્રથમ તો તેમનું ચિત્ત રસશાળા ખાંધવામાં આતુરતાની સાથે જોડાયું, પણ વતનમાં કેટલાંએક કારણોથી એ વિચાર પાર પડતો અશક્ય છે, એમ ધારીને તેમણે ૧૬ વર્ષની વયેજ વિદેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. અને મોરબી તરફ પગલાં બંધાં; ત્યાં પહોંતે-ઓ રાજ તથા પ્રજા વર્ગોના સારો ખ્યાલ મેળવીને ધણું માન પામ્યા, કે જેનું માન એટલી ન્હાતી ઉમ્મરમાં કવચિતજ મેળવાય છે. અહિં રસશાળા ખાંધવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પણ તે કામ પાર પડતો કે નહિ, એવો સંશય હતો, તેથી એવી સંશયાત્મક પ્રવૃત્તિ નહિ કરતાં ત્યાંના કાકો સાહેબ રવજી રાજ બહાદુર પામેથી રાજ લેખ જામનગર આવ્યા.

ત્યાર પછી તેમનું પધારતું મદુરા બંદરમાં થયું. જામનગરના રા. રા. વળેશંકર મોરીસંકર ઓઝાએ વિદુલ ભટ્ટજીને જોવાન્યા હતા, પરંતુ તેઓ કેટલાંએક અગત્યના કામમાં શ્રેષ્ઠ જવાથી તેમણે રા. મણિસંકરને મોકલ્યા. જો કે તે સમયે તેમનું વય ન્હાનું હતું, તોપણ તેઓ મોરબીમાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો વલિવટ ચલાવી આવેલ હોવાથી તેમના પિતાને પ્રતિભા આવી કે, તેમને પરદેશમાં મોકલવાથી કોઈ ખત્ર પ્રકારની હરકત નથી. મદુરામાં રા. વળેશંકર લાખને પ્રથમ એમ જણાવ્યું કે, ભટ્ટજીએ આ જાળકને અહિં મોકલ્યા, એ ઠીક ન કર્યું. પણ પાળાથી તેમની સાથે તેમનો નાદો પરિચય થતાં તેમને પછોજ નાદો સ્તોત્ર થયો. અને પેદકની સાથે પુરાનુના અર્થો પણ તારા કરવાની લેખ.

નામાં શક્તિ જોઈતે ત્યાં સપ્તાહ (પારાયણ) કરાવી. આ સંતોષ પત્ર દ્વારાએ, વિદ્યુત બટ-
 ઝીને બહેર ક્યો, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાની સાથે બાવનગર તેડી ગયા. ત્યાં પણ
 રાજ્યમાં અને રાજ્યકીય મંડળમાં તેઓ માનિતા યથા પશા. આપણા દેશ હંમણાં ધર્મને
 ભોગ યથા પડેલ છે. જે વાત આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. આપણા આ રસ વેદની
 પણ ત્યાંના વૈદ્ય મંડળમાં જોજ નિયમાનુસાર ધર્મ યથા લાગી, અને તેથી દેટલાએક વૈદ્ય
 એ તેમની સાથે વૈદ્ય વિદ્યા સંબંધી ચર્ચા કરવા માટે સભા ભરવાનો કોલાહલ મચાવ્યો.
 છેવટે રા. રા. સામળદાસભાષના અધ્યક્ષપણા નીચે રા. વજ્રેશંકરની મેડી ઉપર સભા
 ભરાઈ. આ સભામાં સર્વ પંડિતો તથા વૈદ્યો કે જેઓએ કાશીમાં જઈને અભ્યાસ કર્યો
 હતો તેઓ હતા. આવી રીતે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોની સભામાં આચાર્યને પ્રસન્ન મુખથી જોડ્યા
 જોઈને તેઓનો સંબંધી વર્ગ ખેદની સાથે આશ્ચર્ય પામ્યો. તે એટલા માટે કે, તેમણે ગુરુ
 પાસે કમથી અભ્યાસ કર્યો નથી, એમ તો તે પોતેજ કહે છે, છતાં આદિ નિર્ભય થઈને
 કેમ આપ્યા હશે! એવું તેમને લાગ્યું. થોડીવાર પછી સભાનું કામ ચર થયું. વૈદ્યો તરફથી
 પહેલો પ્રશ્ન એ મુકાયો કે, તમે શા અભ્યાસ કર્યો છે? આચાર્યે ઉત્તર આપ્યો કે, મેં કાંઈ
 અભ્યાસ કર્યો નથી, છતાં તમારે જે પૂછવું હોય તે સુખેથી પુછો. જ્યારે આ પ્રમાણે તેમના
 તરફથી કહેવામાં આવ્યું, ત્યારે વૈદ્ય વિદ્યાના પ્રશ્ન અને ઉત્તરનો આરંભ થયો. પછી
 આચાર્ય જેમ કોઈ બાળકને રમીડે, તેમ સામે જોડ્યા વૈદ્યોને રમીડવા લાગ્યા. તેઓ તો
 નહિ, ધારેલા ખુલાસા મળવાથી સ્તબ્ધ થયા, અને ઉચ્ચતા આચાર્યના પ્રશ્નોના સંબંધમાં
 નિરતર જણાયા. આવો ફેરવાઈ ગયેલો મામલો જોઈને સભાસદો વિસ્મય પામ્યા. તોપણ
 આચાર્યે કહ્યું કે, આ વૈદ્યરાજે મારા પ્રશ્નોના હંમણાં યથાર્થિત ઉત્તરો આપી ન શકે તો
 બસે ૧૫ દિવસની અંદર આપે; પણ પ્રતિવાદીઓ તરફથી એટલી મુદ્દનમાં પણ કોનો જ-
 વાળ ફરી વળ્યો નહિ!

આવી રીતે સભામાં જય મળવાથી ત્યાંના લોકોનો એ મહાત્મા વિશેનો ધ્રુવોજ
 ઉઘો અભિપ્રાય બધાયો. આજ યોગમાં જો તેમણે માત્ર પોતાની ઉપશ્લેષિકા બાંધવાનો
 વિચાર કર્યો હોત તો જરૂર તેમ થઈ શકત; પણ તેમના મનમાં તો આપુરેંદના ઉદ્ધાર
 તથા લોક કલ્યાણ અર્થે રસસાગ્રા બાંધવાની અનિશ્ચય ઉતાવળ તથા ઉત્કંઠા હોવાને લીધે
 પોતે તેમ કર્યું નહિ. કારણ કે એમ કરવાથી તો કેવળ પોતાનીજ ઉન્નતિ થતી હતી, પણ
 પૂરતી રીતે લોક કલ્યાણ થતું નહોતું. તેઓ જ્યાં સુધી બાવનગરમાં રહ્યા, ત્યાં સુધી
 તેમણે ત્યાંની પ્રજાને સારો આનંદ આપ્યો, અને પોતાની ખુદિના કેટલાએક ચમત્કારો
 પણ બતાવ્યા. તેઓ આંખે પાટા છાંંધીને રોનરજ રમતા, તેથી બાવનગરની પ્રજા
 તેમની આવી રમરમ શક્તિ જોઈને આશ્ચર્ય પામતી તેમણે ત્યાં પોતાની પાકવ્યજ સંબંધી
 એક નિયુજ્જના તો એવી દેખાડી હતી કે, હજી ને વાતને જમનાસ લોકો સંભારે છે. તેમણે
 રા. રા. સામળદાસ આદિ ગૃહસ્થોને પોતાને ઉતારે જમવાનું નોતરું દીધું, અને તે વખતે
 એમ કહેવું કે, હું આપ સર્વને દૂધની સામગ્રી (રસાન) જમાડીશ. પછી નિમેષે વખતે
 સૌ રત્નવા આવ્યા, અને પકવાનો, ચાક, જાન, કડી દટાદિ જમ્યા. આ સમયે જમના-
 રો રાદ પણ એનો આગો કે સૌ સાંજે તેમ અનુદદ પ્રસાના યુક્તિસાગ્રી. સર્વે જ-

મીને હોવા, અને સાનદે ઘેર જવા તૈયાર થયા. વચ્ચે એક ગૃહસ્થ કે જે આવીને પૂછી-
 થી તેમના કહેવાથી બાણીનો યથો હતો તેણે વાત કરી કે, તમે આજે સૌ તમારું કામ
 મ્યા ? દરેકે કહ્યું કે દૂધ વગેરે ફરાળના પદાર્થો. પણ જ્યારે તેમના તરફથી એમ કહેવામાં
 આવ્યું કે, એ સર્વે પદાર્થો દૂધના નહોતા, પણ માત્ર ખટાટાનાજ હતા. ત્યારે તો સૌની અવજન
 તીનો પાર રહ્યો નહિ, તેમાં પણ વધારે આશ્ચર્ય તો તેઓ એમ પામ્યા કે, આટલી નહાણી
 ઉમ્મરે આ ખંડુ વૈદ્યરાજ શી રીતે શીખ્યા હશે ? આ સિવાય સાધારણ ખાખતો તો બહુ
 હતી પણ આ પ્રસંગાનુસાર કોઈને કહેવાની તેમની પ્રકૃતિ નહિ, એટલે કેટલીક વાતો
 બહેરમાં આવી નથી.

એક દિવસે રાજ્યકીય વિષયમાં નિપૂણ એવા રા. સામલદાસભાઈ પામે કંઈ કામ
 પ્રસંગે આચાર્યવું જવું થયું. આ સમયે અમુક રાજ્ય વિષયની ચર્ચા ચાલતી હતી. મેળ
 એનો બન્યો કે, તેમાં આચાર્યના મતનો ખપ પડ્યો. તેથી તેઓ તે વિષયમાં જે કંઈ
 બોલ્યા તે સૌને એટલું ઉચ્ચ પ્રતિભુ લાગ્યું કે, પાછળથી પોતાના મિત્રો આગળ રા. સા-
 મલદાસભાઈએ કહ્યું કે,—“ જામનગરથી આવેલા ન્હાની ઉમ્મરના વૈદ્યરાજની પુદ્ધિ એવી
 છે કે, તેઓ ફર્ટ કલાસના રાજસ્થાનનો કાર્યભાર અતિ ઉત્તમ રીતે કરી શકે. ” વૈદ્યરા-
 જની જાતિના એક વિદ્વાન રા. મણિસંકર ભટ્ટ કે જેઓ કાશીથી આવ્યાસ કરીને બાવ-
 નગરમાં આવેલા હતા તેમની પાસે બેસીને તેમણે મિતાક્ષર અને વ્યવહારસાધ્યપત્રો તર-
 જુઓ કહેવા માંડ્યો, અને તેમાં આવેલી શંકાનો ખુલ્લાસો કે જે આ કાશીમાં બણી
 આવેલ શાસ્ત્રીની નહોતો થયો, તે પણ કરવા માંડ્યો. તેથી શાસ્ત્રી બહુ રાજ થયા. આ
 વખતે વિદ્વાન સ્વામી સદાનંદગિરી ત્યાં પધારેલા હતા. અને તેઓ રા. બા. ગવરી-
 શંકરભાઈની વાડીમાં ઉતર્યા હતા, તેમની પાસે આચાર્યે કહેલી કેટલીક શંકાઓનું સમા-
 ધાન મંજુર શાસ્ત્રીના મુખથી કહેવામાં આવ્યું. સ્વામી તો તેમની રૂપ વર્ણની ઉમ્મરમાં
 આવી તાર્કિક પુદ્ધિ બેઠને બહુ આશ્ચર્ય પામ્યા.

આ પ્રમાણે બાવનગરમાં કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કરી આચાર્ય ત્યાંના તે વખત-
 ના મુખ્ય કાર્યભારી રા. બા. ગવરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાની સાથે મુખ્ય નગરીમાં પધા-
 યાં. તે સમયે ત્યાંના પ્રખ્યાત હુનાથા ગૃહસ્થ શેઠ હમરાજ કરમસી કે જેઓ દેશી વૈદ્ય ભવ-
 ધા તરફ સારી પ્રીતિ ધરાવતા હતા, તેમનો મેલાપ થયો આ ગૃહસ્થની સાથે વૈદ્ય વિદ્યા
 સંબંધી આચાર્યને કેટલીક વાતચિત થઈ, અને ત્યાં રમણજી બાધનાનો નિશ્ચય થયો.
 જેમાં એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો અડસટ્ટો બધાયો. તે રકમ પોતાના મિત્રમણમાંથી
 એક અઘવાડિયાની અંદર એકઠી કરવાનું મંજુર ગૃહસ્થે વચન આપ્યું. આ પછી ધૃષ્ટર-
 નજાથી એવો બનાવ બન્યો કે, આચાર્ય જે બાવનગરના સદ્ ગૃહસ્થ રા. રા. વજેશંકર
 ભાઈની સાથે આવ્યા હતા, તે ગૃહસ્થની તમિષત નાદુરસ્ત થઈ આવવાને લીધે ત્યાંના
 પ્રખ્યાત ડાક્ટર હાઉ હાજી વગેરેની સલાહ મળી કે જેમ બને તેમ તેઓ રુદેશ
 તો સાફ આ સલાહ પ્રમાણે બીજે દિવસે બાવનગર તરફ જતી આગબોટમાં
 ચાલી નીકળ્યા, તેમની સાથે આ મહાત્મા પણ ત્યાંના ગૃહસ્થો તરફથી મળતી રૂપિ
 લાખની મદદ નહિ રીકારતા પોતાના નાતા અને રુદેશપર નજર રાખી ફરી

આજીવ્યા ત્યાં રા વજ્રેશંકરભાઈની તળિયેત લગભગ બે મહિને સુધરવાથી આખર મોમ-
 મળી વખત આજીવ્યા. જેથી ફરી મુખ્ય જવાનું અટકી પડ્યું. અને પછીથી દીવાળીએ
 મુખ્ય જવાની મોસમ ઉધડે ત્યાં સુધીના વખત પોતાના વતનમાં ગુજરવાના હેતુથી
 તેઓ જમનગર ગયા. ત્યાર પછી સમય આવતાં મુખ્ય જવાની તૈયારી કરી, કારણ
 કે મુખ્યની તે વેળાની જહોજલાલી જોતાં રસથાળા બાંધવાનો ઉદ્યોગ ત્યાં સુખેથી પાર
 પડે તેમ હતો; પરંતુ તે વખતમાં મુખ્ય દૂર દેશાવર ગણાતી હોવાથી સગાં સંબંધીઓએ
 ત્યાં જવાની ના કહેવાથી તેમણે જમનગરમાં જ રહીને પોતાની જાતપર કરજ કરી એક
 જવ્ય રસથાળા સ્થાપી. અને જાવનગરમાં પોતાની જોએ વૈદરાજ બાવાભાઈ
 અચળજીને મોકલ્યા. સંવત ૧૯૨૨ ના શ્રાવણ માસમાં રસથાળાનું કામ પૂર્ણ થયું. રસ-
 થાળા સ્થાપ્યા પછી તેનું કામ ધમધોકાર ચલાવી કેટલાંએક રસાયણી ઔષધો તૈયાર ક-
 રવાની સાથે બેનવા શોધો કર્યાં. કે જે શોધોમાનો આસનો શોધ તો તે વખતે મુખ્ય
 નગરીમાં પણ હરંતી ધરાવતો નહોતો. ટેલીમાફ અને આસના દીવાના પ્રયોગો કેટલા-
 એક સભ્ય ગૃહસ્થોને જતાવ્યા. ધીમે ધીમે આ ખજર તે સમયના હાલાર પ્રાંતના આ-
 સ્ટ્રિટ પોલિટિકલ એજન્ટ મી. હેબર્ટ સાહેબને ધ્યાથી તેઓ રસથાળા જોવા પધાર્યા હતા.
 તેમણે ઉપરના બે હુમરો જોઈ ધણી ખુશીની સાથે એક પ્રતિષ્ઠા પત્ર આપ્યું કે, "જેના
 રાજ્યમાં આવા પુરવો વસે છે, તે રાજ્ય ભાગ્યશાળી છે." મહારાજ જામશ્રી વિભાજી
 સાહેબે પણ આ અનુપમ પ્રયોગ આતુર્વ જોઈ એક હજાર રૂપિયાનું હનામ આપ્યું હતું. આમ
 પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પછી ધણા દેશી પરદેશી ગૃહસ્થો તથા અધિકારિઓ રસથાળા જોવા
 આવવા લાગ્યા; તેમજ રોગીઓને આરામ થવાની ખજરો સાંભળી ધણા દેશી અને
 વિદેશી દર્દીઓ ઔષધ કરાવવા આવવા લાગ્યા. તેમાં નિરાધાર દરદીઓને દવા તથા ખો-
 રાક વગેરેનો આશ્રય આપી સાજ કરી તેમને વતન પહોંચાડવાના પૈસા પણ રસથાળા
 તરફથી આપવામાં આવતા. એક મહા યજ્ઞના આરંભ સરખું રસથાળાનું કામ હોવાથી
 તેમાં શેક કદ્યાણાઈ ઇશ્વર પૂજનનો પ્રયોગ પણ ધણા મોટા પાયાપર કરવામાં આવતો હતો.
 અને આ મહાન કાર્યમાં ખાસ પોતેજ રોકાતા હતા. નિત્યની પ્રાર્થનામાં પ્રભુ પ્રત્યે એવી
 માગણી કરવામાં આવતી કે;—"હે પરમ પિતા ! અમારા રસાયણ ઉપાયોને મિદ્ધ કરી આ
 શોકનાં દુઃખ તથા દરિદ્રને દૂર કરે." આ અત્યુપયોગી કાર્યોની વૃદ્ધિ માટે આચાર્ય જીન સંસાર
 બ્યવહારનાં કાર્યો તજી દેહને રોકેર બહાર પોતાની રસથાળાના મકાનમાંજ રાત દિવસ રહેવા
 માંડ્યું. આવી રીતે પ્રભુના સંબંધમાં વિશેષ આવવાથી પ્રભુએ પણ તેમના ઉપર પોતાનાં વિશેષ
 પરમાણું પવિત્ર આત્મા રૂપે મૂકી તેમની શુદ્ધિનો વિશેષ પ્રગટ કર્યો; અને ઇશ્વરી ધર્મનાં મૂળ
 સિદ્ધાંતોમાં સૂત્રો એમના હાથથી લખાવ્યાં. ત્યાર પછી પ્રાચીન આચાર્યની મંથો વર્તમાન
 પત્રો, યોગાનિવાં, અને ઇશુની ઓગપ્પીસમી સદીના બ્યવહારમાં કેકાણે કેકાણે ઇશ્વરી ધ-
 ર્મના સિદ્ધાંતો જાણે રસથાળાની સરખાતમાં કરવામાં આવેલી પ્રતિયાઓને પુષ્ટિ આપ-
 વાનો પ્રભુનો પ્રારબ હોય, તેમ દેખાયાં. તેથી તેમણે એ વાત પોતાના સંબંધી વર્ગને તથા
 સામતા વગગતાઓને કહેવા માંડી. આથી ગ્રદા રહિત લોકોને એવી ઉત્તરી અસર થવા
 લાગી કે, આ મહાત્મા આવા સમગ્ર યજ્ઞને આવી વાતો કેમ કરતા હશે ! કારણ કે, સ-

સારાસક્ત મનુષ્યના દરનાં પ્રમુ ભક્તના વિચારો વિવક્ષણ હોય છે. આમ જ્યારે તેમણે તે વિચારોનો વિશેષ ફલાવો કરવાનું કામ પડતું મૂક્યું. આ લોકભય તેઓને પૂર્વ જન્મ સંસ્કારનો હોય એમ જણાતું હતું. કારણ કે આ જન્મમાં તો તેવા લોકભયનો પ્રસંગ જોવા નહોતો. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પૂર્વ જન્મમાં ઇશ્વરી કાર્ય કરવા જતાં કોઈ મોટી વિપત્તિ આવેલી હોય અને તે સંસ્કારો આ જન્મમાં પણ લોકભય ઉત્પન્ન કરી ઇશ્વરી કામને રોકતા હોય એમ લાગતું. આવા કારણથી પોતાનું કામ ધર્મ રૂપે ચલાવવામાં સંબંધીઓ અને લોકો વિરૂદ્ધ પડવા લાગ્યા. જેથી તેમણે પોતાનું ધાર્મિક કાર્ય વૈદિકના ધોરણ પ્રમાણે ચલાવવા માંડ્યું. આ મહાત્માનું વૈદિક કામ પિતૃ પિતામહની પદ્મરાતુ હતું. તેમાં રસથાળા યવાથી તે કામ ઘણું યશસ્વી અને વિખ્યાત થયું. એટલે કાલિયાવાડનાં રજવાડાઓનાં આમંત્રણ આવવા લાગ્યાં.

સંવત ૧૯૨૩ માં ધ્રાંગધ્રા દરબાર તરફથી આમંત્રણ આવતાં આચાર્યનું ભાવે થયું. અને તે રાત્રી સાથે પોતાનો ગાદો સંબંધ બાંધ્યો. ત્યાર પછી અમદાવાદમાં સ્થાયેલી પોતાની રસથાળાની શાખાપર વૈદ અંબારાંકર બાવાભાઈ હતા, તેમને રસથાળાના અંગમૂત જાણી રાજ સાહેબે ધ્રાંગધ્રે બોલાવી રાખ્યા. સંવત ૧૯૨૪ માં સંસ્થાન ગુનામુદમાં પોતાની રસથાળાની શાખા આ મહાત્માએ જાને જઈ ચાલતા કરી, ને તે પોતાના કાકાના પુત્ર મહિધરને સોંપી. વળી ઉપરકોટ ફક્ત એક વિદ્વાન-મંડળથીજ વસાવવામાં એવી માગણી રા. ટ્રસ્ટિહ પ્રસાદની મારફત કરી. આ માગણી ક્યાં પછી સ્થાપક મોસમમાં છેલ્લી આગુઓટમાં પોતાની સાથે સાત માણસને લેઈને તેઓ મુજબ ઉપડી ગયા, અને વિદ્વાનનું પદ પોતાની દેખરેખ નીચે વસાવવાની જે માગણી કરી હતી, તે વિશે પત્રદારાએ, અને ખખર મળવી જોઈએ, એમ સૂચના કરી. મુજબમાં પહોંચતાં તેમની પાસે આઠ આના સિલકમાં હતા, તે છતાં કોઈ પણ રીતે ગભરાઈ ન જતાં ત્યાં દેશી વિદ્યાની એક સ્વતંત્ર શાખા સ્થાપી. અને એક છ માસના દરદી (પારસી મૃદસ્થ રોડ બચનજી ઇરાનીના પુત્ર)ના પગને મોજ સહિત ગાંઠ યથા હતી. તે જોઈ લાંબા સર્વ દાકારોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, સાચળ આગળથી પગને કાપ્યા સિવાય આરામ નહિ થાય, ને છાકરો મરણ પામશે. આ દેસ આ વૈદરાજના હાથમાં આવવાથી તેમણે કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. શસ્ત્ર ક્રિયાની જરૂર નથી. આમ દલીલો ઉપાય ચર કરી ૧૫ દલામાં વેદના શાન્ત કરી એક માસમાં તદ્દન આરામ ક્યો. તે ઉપકાર ક્યાંના દિવસથી એ પારસી કુંડું આજદિન લગી રોડ સંબંધ મદરૂદ શાખા સાથે રાખે છે. એની રીતે મોટા મોટા દરોના સંબંધમાં ફોલ મજાવાથી ત્યાંના પ્રતિષ્ઠિત દાકતર બાઈ દાજી જેવા દાકતરો વખતો વખત મુજબજુવાળા કેસમાં આ વૈદરાજની સલાહ લેતા. મોટી મુદતમાં મોટી ફોલથી હારાજ શ્રી જીવજીવાજી તથા ખીમ સદ્ગુરુઓની સારી સલાહતા મળી. એ વર્ષની અંદર ત્યાંની શાખાનો સારો જમાવ થયો. પછી કાંઈ કામને પ્રમંડે તેમનું દેશ તર આવતું થયું. તેથી મુજબની શાખાપર પોતાથી નાના બાઈ જટારાંકરને રાખ્યા જે આજ દિવસ મુખી નાંજ છે.

૧૯૨૪ માં જાન્યુઆરી દરબારના બાબત બાવસિદજી ઉપર મદારાજ

સાહેબની ઇતરાજ થવાથી તેમને નગર છોડવું પડ્યું હતું. એ વખતે તેમના મોટા કુંવર-
ફતેસિંહજીને કાયરોગ લાગ્યું પડ્યો હતો. અને નગરના વૈદ્યો તેમની સાથે જ્યાંની આના-
કાની કરતા હતા. એવા હિંગામમાં આ વૈદ્યસજ્જને તેઓના તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે,
કોઈ પણ વૈદ્ય દરબારશ્રીના બચથી અમારી સાથે આવતા નથી. જો આપ પધારો તો ઠીક.
આપને શો વિચાર છે ? આવી સોચમય વાણી શ્રવણ કરીને “અવૃત્તિ વ્યાધિ શોકા
જ્ઞાનિનું વર્જેત શક્તિઃ” અર્થ—વૃત્તિ રહિત વ્યાધિ યસ્ત, અને શોક પીડિત મનુષ્યને
શક્તિ પ્રમાણે મદદ આપવી. આ પોતાના સહાયાર હોવાને લીધે રાજબચનું નેજામ પો-
તાપર રાખી તેઓ તેમની સાથે ગયા. રસ્તાના શ્રમને લીધે દરદીનો રોમ ધણો વધી ગ-
યો હતો. તેને રસ્તામાંજ ઘણી સારવાર કરીને બિન હરકતે ધ્રાંગધ્રે પહોંચાડ્યા. થોડા
દિવસ ત્યાં રહી દરદીને મરણ બચથી મૂકત ક્યો, અને ત્યાંના રાજસાહેબનો દુરીથી
સારો રનેહ સંપાદન ક્યો.

સંવત ૧૮૨૬—૨૭ માં નવાનગરની હવેલીના મહારાજ શ્રી વૃજનાથજી લીલા વિ-
સ્તાર્યાથી તે ખાતુ મહારાજ જામ સાહેબે પોતાના સ્વધીનમાં લીધું. અને તેની ચોગ્ય
વ્યવસ્થા થવા આચાર્યને તેનો કારભાર સોંપ્યો. તે ખાતામાં દશ ગામ છે. જેનો વહિવટ
તેમણે એવો તો સરસ રીતે ક્યો કે, એક તો આગલા વર્ષથી બમણી ઉપજ થઈ. તેમ
જતાં લોકો એટલા બધા રાજ રહ્યા કે, હજી સુધી તેઓ તેમની સાથેનો નાતો ચૂક્યા ન-
થી. આ ચાલતી સાલમાંજ મહારાજ જામ સાહેબ પાસેથી ઔપધીના શોધ માટે તેમણે
બહુ પર્વત ઇન્કર લીધો હતો, પણ પાછળથી એટલે સંવત ૧૮૨૮ માં તેમની પાસેથી કા-
ચેભારીએ તેમની પ્રશસા વધી પડવાના બચથી તે મૂકાવી દીધો. સંવત ૧૮૨૯ ની સા-
લમાં ધોલના કાકારશીના તેજવવાથી તેમનું ત્યાં જવું થયું. ત્યાં તેમણે કાકારશીની અ-
પૂર્વ પ્રીતિ મેળવી, એટલુંજ નહિ પણ મંજુર કાકાર સાહેબે તેમને પોતાની પાસે રાખવાનો
ધણો આમ્રહ ક્યો. જો કે તેમનો અત્યામ્રહ જોઈને થોડી મુદત તેઓ ભાં રહ્યા ખરા,
પણ પાછળથી તેમને એમ સૂઝ્યું કે, જો હું આમને આમ બંધનમાં રહીશ તો મારાથી
બીજાં ધારેલાં કામો થઈ શકશે નહિ. એટલે જેવી પ્રીતિ હતી, તેવી કાયમ રાખીને
તેઓ સંવત ૧૮૩૦ ની સાલમાં રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં પણ તેઓ એમી રહ્યા ન-
હિ. દેશી વૈદ્ય વિદ્યાનો લાભ લોકોને કેમ આપવો, તેના ચિત્તનમાંજ તેમની વૃત્તિ
રાકાચેલી હોવાથી તેઓ ત્યાંના સંભાવતિ ગૃહસ્થો તથા રાજસ્થાની કોર્ટના વકીલોને
મળ્યા. રોગનું નિવારણ કરવામાં તો તેમની શક્તિ અદ્ભૂત હતીજ. એટલે પ્રસિદ્ધ
પુરોહીની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં તેમને વધુ શ્રમ પડ્યો નહિ. ધીમે ધીમે તેમની ખ્યા-
તિના શબ્દો તે વખતના પોલિટિકલ એજન્ટને કાને પડ્યા. આસપાસના શાણા પુરોહીએ
પણ તે સાહેબને તેમની સારી જોગખ કરાવી. ત્યાર પછી સરકારની તથા રાજસ્થાનની
ચોગ્ય સહાયતાપડે એક દેશી ઔપધશાળા સિવિલ સ્ટેશનમાં સ્થાપી. આ દવાશાળા
આઠદિન પૂર્વે જાણ સારી રીતે ચાલે છે, અને તેને જે મદદ આપવામાં આવી હતી,
તે મળે જાય છે. તેમ જે વિશાળ મકાનમાં દેશી દવાશાળા ઉઘાડી હતી, તે મકાનનો
ભોગવડો સાંતાં શાખા તંત્રીની કાયદી જોઈને તેઓજ ભોગવવા પામ્યા છે. આ પ્રમાણે

લાં દવાશાળા સ્થપાઇ ચોટ્ટે તેઓ વઢવાણ દાકર સાહેબના તેજવવાથી લાં બધા રાજકોટ રહ્યા, તેટલા અરસામાં તેમને ગેરબી, જેતપુર, વીરપુર, કોટડા રીદડ, વગેરેના રાજ્યકર્તાઓ બાબાનો તથા ન્હાના તાલુકાના ગણધિઆઓ સહિત તેજવતા હતા. અને લાં-તેઓ પ્રસંગે પ્રસંગે જઈને સારો સંતોષ આપતા.

વઢવાણમાં પણ તેઓ પોતાના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી રાજ્ય અને રાજ્ય કુટુંબમાં થયા, અને લાંના વિચારવંત રાજ્યએ તેમને લાંની હોસ્પિતાલના ઉપરી નિમ્ત્રા. તે વી રીતે કે હોસ્પિતાલનો દાકતર પણ તેમની દેખરેખ તળે રહીને કામ કરે. આ સ્થાથી પ્રજાને ઘણો લાભ થયો. પણ એવામાં એક અગત્યનું કામ આવી પડવાથી તે શાખાનું કામ પોતાના સંબંધીને સોંપી પોતાને રાજકોટ આવવાની ફરજ પડી. આ સમયે પણ એવો પ્રસંગ આવેલ કે, રાજકુંભાર કોલેજમાં માંગરોલ દરબારના પાટવી કુંવર કે જેઓ હાલના રાજકર્તા છે, તેઓ અભ્યાસ કરના હતા. તેમને જસોદરનું બંધનકર હરદ થયું હતું. તેના ઉપચાર બે યુરોપિયન ડોક્ટરો કે જેઓ સિવિલ સરજનની પદવીએ પહોંચેલા હતા, તેઓ છ માસ થયાં કરતા હતા. તે છતાં દેવયોગ એવો દેખાયો કે, તે બંને ડોક્ટરોએ તે કુંભારને બચવાની આશા છોડી. અને તેમણે પોતાનો એ વિચાર લાગતા વળગતાઓમાં તથા તે વખતના પોલિટિકલ એજન્ટ શ્રી. પી.સી. સાહેબની ર માં જાહેર કર્યો; તે એમ કહીને કે;—“આ કુંભારને જે કોલેજમાં જ રહેવા દેશો તો પણ ત્રણ દહાડા જીવવા પામશે. પણ તેમના કારભારી તેમને માંગરોલ લેઈ જવા માટે છે; ને તેમ થશે તો તે ત્રણ કલાકમાં રસ્તામાં જ મરણ પામશે.” આવા હિંમતમાં આ કેસ વેધરાજે તેમના કારભારીના અલામતથી પોતાના હાથમાં લીધો. અને તેમને સહિસલામત માંગરોળ પહોંચાડી દેવાની તેજ વખતે કમુક્ત આપી. આ પ્રમાણે સાહેબ ભોક્ષાના આશ્રયની વચ્ચે તે દરહીને લેઈ તેઓ માંગરોલને રસ્તે ચાલ્યા. જ્યારે તેમનું પહોંચવું ગોંડલ થયું, ત્યારે રાગી બે શુદ્ધિની હાલત સુધી પહોંચી ગયેલ હતા. તેમ રસ્તાની અંદર કાંઈ ઔષધ આપવાનો યોગ પણ આવેલો નહિ હોવાથી દરહીને વધારે શ્રમ પહોંચ્યો હતો. તેથી ગોંડલમાં રહીને ઔષધ આપવાનો વેધરાજે આદેશ કર્યો, અને બીજા દિવસે હતું કે, જેઓ મિથાનામાં બેસી શકતા નથી, તેમને હું ૧૫ દિવસે આરામ કરી ગાડીમાં ફરવા નીકળે, એવી રીતે ઇશ્વર કૃપાથી કરી આપીશ. બાનું પણ એમજ. જે પ્રમાણે પોતે કહ્યું હતું, તે પ્રમાણે ૧૫ દહાડામાં દાકતરો, વૈદો, તથા બીજા ભોક્ષાની અભયથી વચ્ચે જ્યોદરના મહા વ્યાધિને એક ચમત્કારની પેઠે શાન્ત કર્યો. ત્યાર પછી તેઓ તેમને લેઈને ગોંડલથી માંગરોલ ગયા. લાં પણ ઘણા દરદિયોને અસાધ્ય વ્યાધિઓથી મુક્ત કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ માંગરોલમાં રહ્યા, તેટલા વખતમાં દરબાર શ્રી તથા કારભારીના આગ્રહથી તેમણે રાજ્યકીય કામને એક શુચવાડો દરબારથીની મરજી મુજબ પાકે ઉતાર્યો હતો. હાલના રાજકર્તાના પિતા જહુ જુદિશાળી હતા. અને કરેલા ઉપકાર વાળવાને પાછી પાની ઝરે નહિ એવા હતા. આ વેદરાજને તેઓ સાહેબે મોકું આપ્યું, અને અમુક રકમનું વર્ષાસન પણ કરી આપ્યું જે વર્ષાસન બાજુ દીન બને મળે જાય છે.

સંવત ૧૯૩૩-૩૪ માં નવાનગરના રાજ્યમાં મહારાજા જામ સાહેબના આમ્રહથી તેમના પ્રમુખાઓની ઉપજમાં વધારો કેમ થાય; તથા કયા કયા ખર્ચ પદાર્થો થાય છે, ક્યે ઠેકાણે પાણીના બાંધ કામ કરાં, તે તેથી કેવી જાતનો ફાયદો થશે, અને જંગલ ખાતાનું શી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમજ તેમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો વધારો કરવો, ઇત્યાદિ કામનું એક ખાતુ ઉઘાડવામાં આવ્યું. તેનું ઉપરીપણું વૈધરાજને સોંપવામાં આવ્યું. જે કે આ કામમાં પડવાતે પોતાની બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી. પરંતુ મહારાજા જામ સાહેબને અત્યાગ્રહ થવાથી તેમજ જે કામ પોતાને સોંપાય છે; તેમાં રાજા પ્રજાના હિતની વૃદ્ધિ છે, એમ ધારીને, તે કામનું ઉપરીપણું પોતે સ્વીકાર્યું હતું. યોગ સમયમાંજ તેમણે આર-સપહાણ તથા રૂપાની ખાણુ ખોળા કાઢી અને પાણીના બાંધ કામોનો આરંભ કર્યો હતો. પણ રાજ્યકિય ખટખટમાં પડવાના બચથી યોગ વખત પછી પોતાની જગોનું તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું.

સંવત ૧૯૩૪-૩૫ માં દ્રોણ દરબારના તેજવવાથી ત્યાં ગયા, અને ત્યાં દેશી દવાશાળા દરબારશ્રીના આમ્રહથી સ્થાપિ. ત્યાં તેમને દરબારે સારો પગાર કરી આપ્યો, એટલુંજ નહિ પણ પડતર જમીનનો એક કટકો આપીને તેનો લેખ કરી આપ્યો. આ ખાતુ પોતાના સૌથી નહાના બાઈને સોંપીને તેઓ રાજકોઠ શાખાના એક જરૂરના કામ માટે રાજકોઠ ગયા. સંવત ૧૯૩૫ માં મોરબી ઠાકોર સાહેબના બોલાવવાથી તેઓ મોરબી ગયા, ત્યાં જે દરદીને માટે તેમને બોલાવવામાં આવેલાં હતા; તેને સંપૂર્ણ આરામ થવાથી મોરબીના રાજ્યની સાથે તેમનો ગાઠો સંબંધ બંધાયો. તેજ સાલમાં ગોંડલની પ્રજા તરફથી એક ઘૂંઝ થયું હતું, તેથી ત્યાં પણ એક દેશી દવાશાળા સ્થાપનાં આવી. સંવત ૧૯૩૬ માં દ્રા-ગધા દરબારશ્રીના આમ્રહથી ત્રીજીવાર ત્યાં ગયા. ત્યાં ધણો સ્નેહ સંબંધ તો હતોજ, તે આ વખતે લગભગ ૧૦ વર્ષ રહેવાથી તે વધારે ગાઠો થયો. તેમને ત્યાંના રાજ સાહેબે એટલે સુધી કહ્યું કે, તમે જે અર્હિઆં રહો તો તમને ૩૪૦૦ નો માસિક પગાર આપીએ. પણ એવી રીતે બધનમાં રહેવાથી જનકલ્યાણ થઇ શકે નહિ, એમ જાણીને તે જગો પણ સ્વીકારી નહિ. સંવત ૧૯૩૭ ની સાલમાં તેઓ યુગ દરબારશ્રીના આમ્રહથી ત્યાં ગયા. ત્યાં પણ રાજા કુટુંબનો એટલો બધો ખ્યાર મેળવ્યો કે, ત્યાં રસશાળાની એક શાખા રાજ્યાશ્રયથીજ સ્થાપન કરવામાં આવી. આ શાખા આજ દિન પર્વત આસે છે, અને ઉપરી તરિકે તેમના બાઈ પોપટ વૈધ રહે છે.

સંવત ૧૯૩૮ માં તેઓ યુગે હતા, સારે વઢવાણના મરહુમ ઠાકોર સાહેબ શ્રી હા-જીરાજના તેજવવાથી વઢવાણ ગયા હતા. એ ઠાકોર સાહેબ ધણા વિદ્વાન હતા, તેથી તેમના વચ્ચે પરસ્પર એટલો બધો પ્રેમ બાજ્યો કે, ઠાકોર સાહેબે વૈધરાજને પોતાની પાસે રહેવાની માગણી કરી. પણ કોઇના બધનમાં નહિ રહેવાના ઉદ્દેશથી તે માગણી પણ સ્વીકારી નહિ. એજ વર્ષમાં બાવનગરના મહારાજા સાહેબ તથા તે વખતના તેમના કારભારી રા. સામળદાસબાઈના તેજવવાથી તેઓ બાવનગર ગયા. પછી ત્યાં એક રસશાળા બાંધવાનો પોતાનો વિચાર વૈધરાજને જણાવ્યો, અને તેના અર્થ માટે રૂ ૧૦૦૦૦ તથા રૂ ૧૦૦ નો માસિક પગાર આપવાનું કહ્યું; તે પણ તેમને બધન રૂપ લાગવાથી તેમ કરવા ના પાડી.

સંવત ૧૯૩૯ ની સાલમાં માંગરોલ દરબારના તેડાવવાથી પાછા તેઓ માંગરોલ ગયા. માંગરોલમાં એક સારણુવાડી કહેવાય છે, એ વાડી નદીની નેહેરું પાણી ખીંચી છે. આ વાડી પોતે ઇન્દરે રાખવાની દરબારના પાસે માગણી કરી તે જમા થઈ ગઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ પાણીની સારી સોષ હોવાથી ત્યાં અનેક તરેહની ઔષધીઓ ઉગાડવાની સગવડ થાય તેમ હતું. એ કે આમ બધી રીતે અતુલ્યતા હતી, પણ સ્થાનિકો જાની સ્થાપનાનું માન એક જામનગરનેજ મળવાનું લખેલ એટલે રસેશ પ્રેરણા તેમ કરવામાં ઉત્તેજક થઈ પડી નહિ. આ સ્થળે તેમણે “રસેશ સિદ્ધાની” નામનો એક ન્દાનો ગ્રંથ લખ્યો, કે જે હમણાં છપાઈને બહાર પડ્યો છે. સાર પછી તેઓ જુનાગઢ ગયા, અને ત્યાં ગિરનારમાં ઉત્પન્ન થતી ઔષધીઓના શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા. આ વાત ત્યાંના નવાબ સાહેબને તથા તેમના કાર્યભારી મંડળને ગમી, માટે રાજ તરફથી તેમને જેટલી સુદત રહેતું પડે તેટલી સુદત સુધીનું ખર્ચ આપતું એમ હતું. પછી જામનગર દરોક દહાડા તેઓ ગિરનારમાં-ફર્યા, અને કેટલીક ઔષધીઓ તથા કેટલાક ખનિજ પદાર્થો શોધી કઢાયા.

સંવત ૧૯૪૦ ની સાલમાં રાજકોટ આવીને તેમણે એક નવી રસશાળા બાંધવાનું તથા તેના સંબંધમાં એક “સુખ સંપાદક સભા” સ્થાપવા માટે હેન્ડબીઓ બહાર પાડ્યાં. આ હેન્ડબીઓ (જાહેર ખબરો) લેખને તેઓ મદદ માટે ભાવનગર ગયા, પણ ત્યાં પૂરી મદદ મળી નહિ. તેથી તેઓ પાલીતાણે ગયા, ત્યાંથી સારી મદદ મળી હતી. પાલીતાણેથી તેઓ ચૂડે ગયા, ત્યાં સભા ભરીને સારી મદદ મેળવી શક્યા. પછી તેઓ રાજકોટ ગયા, ત્યાં સભાઓ ભરી ભાષણો કર્યાં. જેની અસરથી તેમને સારી મદદ મળવાનો સમય દેખાયો. ત્યાંથી એકદમ લાંબા રાજ કરાંના બૌદ્ધાવવાથી તેમનું લાકી હતું થયું, ત્યાં પણ સભાઓ કરીને ભાષણો આપ્યાં; પણ આપણે પ્રથમથી જાણીએ છીએ કે, પ્રભુની પ્રેરણા જૂદીજ હતી. એટલે જે કાર્ય માટે તે ફંડ કરતા થાયું હતું, તે કાર્ય પાર પાડવા જેટલું ફંડ થયું નહિ. જેથી રસશાળા તો જામનગરમાંજ રહી.

આવી રીતે તેઓ ફંડ પુર કરવાનું કામ પડતું મૂકીને રાજકોટ ગયા, અને પોતે ચિંતામાં પડ્યા કે, હવે શું કરું? પોતાને ધર્મના ખરા સિદ્ધાંતો પ્રસિદ્ધ કરવા ધણી પ્રયત્ન હતી, તેથી તેઓ તેના લેખ લખવામાં રોકાયા. આ વખતે તેમણે “રસેશ સુત્ર સામ્ય” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો. પણ તેના ઉદ્ગારો કે જે ઉદ્ગારો, પૈથવિદ્યા એજ ધર્મનું સ્વરૂપ છે, એમ જાણવા જતુવવામાં ઉદ્ગતા હતા, તે હવે જેની રીતે પ્રગટ કરવા, તેના વિચારમાં પડ્યા. મૂળથી તેમનો કુદરતી ધર્મ ફેલાવવાનો અને તેનો લાભ દેવાનો વિચાર હતો, તથાપિ તે વાત કેટલાક અંતરાયથી બંધ પડ્યા જેનું થયું. આ સંસ્કારી તરંગો બધ ન પડે તેને માટે તેમના અંતઃકરણનાં જાણે કોઈ પ્રેરણા કરતું હોય કે, “તને આજે જે ગ્રંથ મળે, તે વાંચજે, ને વિચારજે.” એવા અંકુરનો ઉદ્ભાવ તેઓને વિચાર થયો કે, આજ મને પ્રયાત્ન વગર શી રીતે થય મળતો? આ સંકાપમાં મનો આપો દિવન આપો મનો; પણ ત્યાં સુધી એકે ગ્રંથ આવી મળ્યો નહિ. છેક ૧૫ પછી સારે એક દાદરકુળનો વિદ્યાર્થી પોતાના દાપમાં નવા કરાવતું બાળબાલનું

લેખ. આજે. એ પુસ્તક તે વિદ્યાર્થીએ આચાર્યને વાંચવા તથા રાખવા માટે આમલું ક-
 નું. તે સાંજ મૂકી મળે. આચાર્યે હવેજેર એ પુસ્તક વાંચ્યું, તેમાંથી જનમનગરમાં
 રસશાળા સ્થાપન થવા સંબંધી તથા રસેશ ધર્મનો પ્રચાર થવા સંબંધી કેટલાએક અમ-
 લના બિબ્બવાદો નીકળ્યા. આ અદ્ભૂત ચમત્કાર જોઈને તેમણે પ્રભુની પ્રાર્થના
 કરી કે:—“ઓ પ્રભુ ! તારી પ્રેરણા પ્રમાણેજ જ્યાં થવાનું, સાં જીનનો ઉપાય શી રીતે
 આવી શકે? નિઃશંક, મારા આત્માનો પ્રેરક તુંજ છે, અને મારા પોતાના પ્રયત્નને અટ-
 કાવી રાખવા તેમજ તેમાંથી તારી ઇચ્છાનુંસાર માર પાડવા તુંજ સમર્થ છે.” એ પ્રમાણે
 પ્રાર્થના કરી સંવત ૧૯૪૧ માં તેમણે જનમનગરમાં રસેશ ધર્મ સંબંધી બાળણો કર્યા. તથા
 સંવત ૧૯૪૩ માં “રસેશ વૈદ્ય વિજ્ઞાન” નામે માસિક ચોપાનીક કાઢવાનો આરંભ
 કર્યો. સંવત ૧૯૪૪ માં મહારાજ જનમથી વિભાજ્યે વૈદ્યરાજને નવી રસશાળા બાંધવા
 માટે જનમનગરમાં તળાવની પાળ ઉપર એક વિજ્ઞાન જમીનનો કટકો તે ઉપરની જુની
 ઇમારત સુધાં જલ્દિસ કર્યો. આ સ્થળ હાલ “ધન્યતરી ધામ” થી ઓળખાય છે.
 આચાર્યે પોતાનો નિવાસ પણ સાંજ કરેલ છે. સંવત ૧૯૪૫ની સાલમાં મુંબઈમાં દેશી
 વૈદ્ય વિદ્યાને વધુ જીવવવા માટે દેશી વૈદ્ય એક સંયુક્ત મંડળ નિમવા લાં ગયા; પણ
 દેશના નિયમ પ્રમાણે તેમ જાન્યું નહિ. અને ખરી વખતે તેમની સાથે ગયેલા જીન
 વૈદ્યો ખસી ગયા! સંવત ૧૯૪૬ માં મુંબઈથી જોક જીમજી જેરામ મુદ્રે તેડી ગયા, ત્યાં
 મુદ્રા અને માંડવીમાં રસેશ ધર્મ સંબંધી તેમણે ઉત્કૃષ્ટ બાળણો આપ્યાં હતાં. તેથી
 શ્રોતા ગૃહસ્થો જાડુ રાજ થયા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ પરપર કહેતા લાગ્યા કે,
 ધર્મ સંબંધી બાળણોમાં આ આચાર્યની ખૂબી એ છે કે, તેઓ દ્રોહની નિંદા નહિ કરતાં
 પોતાના ધર્મનું પ્રતિપાદન જાડુ સારી રીતે કરે છે. તેમજ તે સર્વ ધર્મને અનુકૂળ પડ્યું છે.
 આ સ્થળે તેમણે કત્તાની કલમ તથા રસેશ યોગ એ બે વિષયો લખ્યા છે.

માંડવીથી પાછા જનમનગર ગયા પછી તેમને જેતપુરના મોટા બાગદાર વાલા સુરજ
 ગાંધા તરફથી ખાસ આજુસ તેડવા આવ્યું. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા, અને જે દરેક માટે ર-
 આરે તેમને તેડાવ્યા હતા, તે દરેકથી તેમને મુક્ત કર્યાં. એથી તેમની પ્રસાસા જાડુ થઈ.
 આ પ્રસાસા સાંજળાને જિવજીવના બાગદાર વાલા દેવા બીમાએ તેમને પોતાની પાને, તે-
 ડાવ્યા; ત્યાં તેઓ લાંબી મુદત સુધી એક ગામડામાં રહ્યા. અને એકાન્ત વાસનો જીવ
 હમર બજાવ તથા ધર્મ સંબંધી વિચારથી અનુભવ્યો. આ એકાન્ત વાસનું ગોચર પરિણામ
 એ આવ્યું કે, તેમણે ઇશ્વરી પ્રેરણાથી “જીવનનું ઝાટ” એ મથાળાવાળી એક જાહેર-
 ખબર “કાઠિયાવાડ રાજ્ય” માં છપાવી. ત્યાર પછી જિવજીવી તેઓ રાજકોટ આવ્યા
 ત્યાંના દેશાએક સંબાવિત ગૃહસ્થો તેમને સુર તરિકે માનતા હોવાથી તેઓએ તેમની
 મોટી પામપુત્રી પદરામજીએ કરી હતી. જેમાં પાન, પનાક, ડડી, આખર વગેરે ઉપરથી
 કામ પ્રતિષ્ઠિત થાખુનોને કર્યું હતું. એટલુંજ નહિ, પણ એ પદરામજીમાં ઉત્તમ અધિક-
 રીઓ, કરેલના વરીયો અને સેરેરના નનિયા ગૃહસ્થો તોરે અત્યુત્સાહથી સાથે આવ્યા
 હતા. અને આચાર્યને નાને એક નરસ મન આપ્યું હતું. તેમજ એ સિવસ એકા કલવ
 તરીકે પાડો દતો.

પ્રથમ ૩ હૃદય સરખાં જાણો રે,

તેને સૂત્ર રૂપ કરે તે વખાણો રે. ૧

અર્થ—આરબમાં ૩ તથા હૃદય સરખાં સમજો, અને તેને સૂત્રરૂપ કરે તેનાં વખાણુ થાય છે. (આવી રીતે બહુક પ્રતિ બોધ આપાય છે) હવે આપણે ૩ અને હૃદય સરખાવીએ; તથા તેને સૂત્રરૂપ કરવામાં શા બોધ રહ્યો છે, તે કહીએ. જ્યારે ૩ને જગતમાં સૂત્રરૂપ થઈ ગુણરૂપ થયું હોય, ત્યારે મૂળ સળધવાળાં કાલાંથી તેને જૂદું પડતું પડે છે, અને પોતાને સુધારનાર ગુણરૂપ કરનારને ઘેર જાય છે. તેમ તમારે ગુણરૂપ થવા માટે મૂળ સળધવાળાં માતા પિતાથી જૂદાં પડી, તમને સુધારનાર અને ગુણરૂપ કરનાર ગુરૂને ઘેર જવું, એ પ્રથમ બોધ છે. જેમ ૩ સંસ્કાર વિના સ્વચ્છ થતું નથી, તથા ગુણરૂપ થતું નથી; તેમ તમારું હૃદય પણ ગુરૂએ કરેલા સંસ્કાર વિના સ્વચ્છ તથા ગુણરૂપ થતું નથી; માટે તે સંસ્કાર સહન કરો, અને ગુણરૂપ થાઓ, એ બીજો બોધ લેવાનો છે. જો ૩ મેહુ, કંકિન કે માંકાવાળું હોય તો તે સૂત્રરૂપ કે ગુણરૂપ બને નહિ; તેમ તમારું હૃદય સ્વચ્છ, કોમળ, અને સરલ રાખવું, એ ત્રીજો બોધ લેવાનો છે. ૩ કોષ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમાં, કે મહિનતામાં ખુણું હોય, કે તેનો પાસ લાગ્યો હોય, તો તે ગુણરૂપ થતું નથી; તેમ તમારું હૃદય પણ જો કોષ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમાં કે મહિનતામાં ખુણું હોય તો તે ગુણરૂપ થતું નથી; માટે તમારાં હૃદયને કોષ રંગમાં, સ્નેહમાં, રસમાં, કે મહિનતામાં ખુણવા દેવું નહિ, તેમ તેનો પાસ પણ લાગવા દેવો નહિ, એ ચોથો બોધ છે. વળી ૩ જેમ પોતાના ગુણ સસુદથી આખી દુનિયાની એળ દાંકે છે, સોભામાં તથા પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરે છે, અને ટાઢ તથા તડકાથી રક્ષણ કરે છે; તેમ તમારા હૃદયના ગુણ વડે તમે પણ સર્વ મનુષ્યોની એળ દાંકો, તેમની શોભામાં તથા પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ કરો, અને તેમને ટાઢ તથા તડકાથી એટલે શારીરિક તથા માનસિક દુઃખથી રક્ષણ કરો, એ પાંચમો બોધ છે.”

એ રીતે ઉપર પ્રમાણે આ મહાશયનું ઉત્તમ બાપણુ સાંભળીને ઓતાજનોને અત્યંત હર્ષ થયો હતો. અને હર્ષવિશમાં સ્વામી ભારકરાચાર્ય જેવા પંડિતે તેમનાં વખાણુ કરતાં કહ્યું કે;—“જે પ્રાચીન મહાર્ષિઓ વિષે તથા તેઓના ઉત્તમ લેખ વિષે હમણું કંઈ કહી ગયો, તેજ મહર્ષિ રૂપ આ મહાશય, અને તેમનો તેવોજ ઉત્તમ લેખ જોડાને આજ ધર કૃપાથી આપણે ભાગ્યતાળી ચમા છીએ.”

આ મહાશય એક પરોપકારી પુરૂષ તરિકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ પોતાની રસજ્ઞાનામાંથી ગરીબ લોકોને ધર્મોદા ઔપધ આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ પરદેશી ગરીબ લોકોને જરૂર જણાય તો રસ્તા ખર્ચ પણ આપે છે. એ ત્રિવાય શ્રાદ્ધ, વિદ્વાન, અને વેદીયા, વગેરેનો યથા સક્તિ મત્કાર કરે છે. ધર્મોદા ઔપધ દેતાં તેમને આજ સુધીમાં લાખો રૂપિયાનું ખરચ થયું છે. પોતે પણ પૈતાદાર ન હતાં આવી પરોપકાર શક્તિ રાખે છે, તેને માટે તેમને બહો ધન્યવાદ થતે છે.

આ મહા પુરૂષ સંવત ૧૯૫૦ ની સાલથી રમેલ ધર્મનો બહુજ ઉત્સાહથી ઉપદેશ આપવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. અને ત્યારથી અવાપિ સુધી તેઓ પાપુ કરીને જામનગરમાં રહે

ની બુદ્ધિ અંકાધ હતી દાકતર નારાયણ દાજને વૈદ્યરાજની ઓલખાણ મુંબઈથીજ આપણા પ્રસિદ્ધ શોધક પુરુષ પંડિત ભાગવાનલાલ તરફથી મળી હતી, અને કાઠીઆવાડમાં તેમના વૈદક વિદ્યાન સંબંધી પ્રશંસા સાંભળવાથી એ વિદ્વાન દાકતરે ખર્ડા પર્વતની વનસ્પતિઓ ઓલખવામાં આ વૈદ્યરાજની મદદ બહુ લીધી હતી. ઉપર લખેલાં દરદીના સંબંધમાં દાકતર નારાયણ દાજએ વૈદ્યરાજની સલાહ માગવાથી તે કામ તેમણે ઉત્સાહથી હાથમાં લીધું, અને પ્રશંસનિય યશની સાથે પાર પાડ્યું. એક અઢવાડીઆની અંદર દરદી સાળે થયો, તેથી દાકતરની તથા શેઠ મોરારજી ગોકલદાસની પ્રીતિ વૈદ્યરાજ ઉપર વળેલે જોવા મળે.

આ બનાવે અગત્યનું કાર્ય તો એ ક્યું કે, વૈદ્યરાજે પોરબંદર છોડી પોતાનો નિવાસ સદાને માટે મુંબઈમાં કર્યો. જે દરદીને તેમણે સારો કર્યો હતો, તે મુંબઈના પ્રખ્યાત ટીક લક્ષ્મીદાસ ખીમજીનો પણ સંબંધી હતો. તેથી તેમણે વૈદ્યરાજને મુંબઈ આવવા આમ્રહ ક્યો. એવામાં વૈદ્યરાજનાં પત્નીને આંખોનું મહાભારત દર્દ થવાથી મોટા દાકતરોની સલાહ માટે તેમને લેઈને મુંબઈ જવું પડ્યું. ત્યાં જવાથી પણ આંખોને તો ફાયદો થયો નહિ. પરંતુ વૈદ્યરાજની વિદ્વતા અને કુશળતા જોઈને ત્યાંના મૃદરો તથા દાકતરોએ તેમને મુંબઈમાં જ વસવાતો આમ્રહ ક્યો, તેથી તેઓ ત્યાંજ રહ્યા. વૈદ્યરાજના વડિલ બંધુ પંડિત શ્રી જયકૃષ્ણાચાર્ય પણ આ પ્રસંગે મુંબઈમાંજ રહેવા આવ્યા હતા. મુંબઈમાં સર્વ રીતે અનુકૂળતા જણાઈ, અને વૈદ્યરાજે પોરબંદર છોડ્યું. પોરબંદરથી નીકળતી વખતે તેમના ભણીતા સર્વ મૃદરો ઉદાસ થયા; અને ત્યાંના કાર્યભારી મંડળે સભા ભરીને તેમને એક માનપત્ર આપ્યું હતું.

વૈદ્યરાજે મુંબઈ આવ્યા પછી પોતાનું કામ વિશેષ ઉત્સાહથી આરંભ્યું. મુંબઈ આવતાંજ તેમણે કાલકદેવીના રસા ઉપર એક દવાચાળા ઉપાડી, અને સારા સારા મૃદરોમાં ફેલેલ સાથે પોતાનું કામ ચલાવ્યું. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે દાકતરોએ દેશી વૈદોને કવળ મૂર્ખ ઠરાવી, તથા તેમનાં પુસ્તકોને નિર્માત્ર ગણી તેમનો ધૂંધો બંધ પડાવવા વડી સરકારને અર્જ કરી હતી. એ પ્રસંગે દાકતર સાહેબોની દલીલોને આપણા આ વિદ્વાન વૈદ્યરાજે સજ્જત મોટ જવાબથી હતી. અને તિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે, પ્રાચીન આયુર્વેદાદિ પુસ્તકોમાં જે વૈદક વિદ્યાન સંચિત થયેલું છે, તે સર્વથા ઉત્તમજ છે. અને અર્ધાચીન ઇંગ્લિશ ચારીર ચાર્જ વગેરે જે મંચે છે, તે બહુધા આરય લોકોએ લીધેલા આર્થ વૈદક વિદ્યાના માત્ર ઉનાચળ છે, અગરજે તેમાં કાળકદે ફેરફાર થયેલો છે, અને તે થલે દરજે યોગ્ય પણ છે.

આ રીતે દેશી વૈદોના ધંધા માત્ર રખાવતાં તેમને પોતાની દવાચાળામાં યોગ્ય વપારો કર્યો હતો. અને યોગ્ય સમય પછી “વૈદ્ય પ્રભુરામ જીવનરામ ઓપવાલક” નામે દવાખાનું સ્થાપ્યું, તે અત્યંત સુંદી બહુ ચારી રીતે ચાલે છે. તેમાં દેશી વૈદક વિદ્યાન સંબંધી લોકોના હવડા વિચાર બદલાઈ સાચા વિચાર બંધાય, એનો પ્રયત્ન જરૂરી રાખ્યો છે.

સાલ ૧૮૮૦ના વર્ષનાં જ્યારે પુનર્માં મહારાજ બન્યાં હતાં, ત્યારે તેમણે પોતાની

જાણે તેનો જયો ત્યાં પ્રદર્શન માટે મોકલાયો હતો. તે જોઈને મુખ્યમંત્રી ગવર્નર લોર્ડ રે સમક્ષે જાણી જાણી પ્રસન્ન થયા હતા, અને વૈધરાજને તે જાણ સોનાનો “ચાંદ” આપવાનો ફરિયાદ કર્યો હતો, તે તેમને મળી ચૂક્યો છે. આ સમયે મુખ્ય પ્રધાનમાં તેમની સારી પ્રતિષ્ઠા બધામાં ચૂંકેલી હતી, તેમાં આ ચાંદ મળનાથી સારો વધારો થયો છે. વળી પુનઃ-પ્રદર્શન અને સૌરાષ્ટ્ર-પ્રદર્શનમાંથી તેમને ૨૨૨ કનાસ સર્ટિફિકેટો પણ મળેલાં છે.

વૈધરાજના જીવનમાં તેમની ધર્મ શ્રદ્ધા પણ જૂલી જવા જોવી નથી. વૈધ તરીકે તેમણે જોટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેટલીજ વિખ્યાતી સ્વધર્માભિમાની તરીકે પણ તેમની થયેલી છે. તેમના દાદા બ્યાસ દેવકૃષ્ણજીએ સવત ૧૮૪૨ના વર્ષમાં પેરવદરમાં વિજયયાગ યજ્ઞ કર્યો હતો. તથા એ યાગ જૂનિ ઉપર તેમણે શકર અને તુલસીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ સ્વધર્માભિમાન વંશપરંપરાથી વૈધરાજનામાં પણ-ઉતરી આવેલું છે. અને પવિત્ર જુહિમાં શપાયેલુ ધર્મ ખીજ પવિત્ર સંસ્કારના યોગે પ્રકૃષ્ટિત થયું છે. મુખ્યમાં આવ્યા પછી કેટલાક ગૃહસ્થોના આશ્રય નીચે રથપાયેલી “વેદાંત શ્રવણ સભા” આ તથા તે સભા તરફથી ધર્મજ્ઞાન સંબંધી નીકળતા “-હૃદય ચક્ષુ” નામે માસિકમાં તેમણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. કેટલેક વર્ષે આ સભાનું કાગ મદ પડ્યું, પરંતુ વૈધરાજનો ઉત્સાહ પૂર્વવત જાળવત રહ્યો હતો.

સવત ૧૯૩૧ ના વર્ષમાં વૈધરાજે કેટલાક ગૃહસ્થોની સહાયતા મેળવીને “વેદ ધર્મ” નામે સભા સ્થાપન કરી, અને સભા તરફથી “આર્ય ધર્મપ્રકાશ” નામે માસિક પત્ર ક્રહાડતું શરૂ કર્યું. આ માસિક તથા વેદધર્મ સભાની આખર આરંભમાં જ સારી જમી, તેનું કારણ આપણને સહજ મળી શકે એમ છે. સવત ૧૯૩૧-૩૨ નાં વર્ષો મુખ્યમાં ધર્મ અર્થાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ સમયે આર્ય ધર્મપ્રકાશ તથા વેદધર્મ સભાની માત્ર આશ્વાસના હતી; તોપણ વેદધર્મ સભાએ આર્ય ધર્મપ્રકાશ દ્વારાએ નિષ્પક્ષપાત અર્થાં કરી વેદધર્મનું પ્રતિષ્ઠાન કરી જતાબધુ હતું; અને તેમાં તેની કક્ષમતી સારી પ્રસન્ન થઈ હતી. આ સકળ યશ આપણા વૈધરાજને તથા તેમની તરફથી નિમાયેલા વેદધર્મ સભાના શાસ્ત્રીનેજ થયે છે.

સવત ૧૯૩૬ ના વર્ષમાં વેદધર્મ સભા તરફથી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા ઉદ્ઘાટન વામાં આવી; અને તેમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત વિદ્યાનું જ્ઞાન મરત આપતું શરૂ કર્યું હતું. આ પાઠશાળા અને આર્ય ધર્મપ્રકાશ સોપાનીક અઘાપિ મુખી તેમની દેખરેખ નીચે ચાલુ છે. વેદધર્મ સભા તરફથી ધર્મ સંબંધી જે પુસ્તકો છપાવવામાં આવે છે, તેમાંથી તપન થયેલી રકમ તથા આર્ય ધર્મપ્રકાશ પત્રનું લવાજમ પાઠશાળામાં અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓની મદદ માટે જ વાપરવામાં આવે છે. શાળાના વિદ્યાર્થીઓને શીખવતો એક શાસ્ત્રી રાખવામાં આવેલ છે; અને વૈધરાજ પડે પણ પ્રસંગોપાત [સંબંધી જ્ઞાન આપે છે.

પણ વૈવરાળને સારો સ્નેહ છે. મુનિષ્ઠના પ્રખ્યાત દાકતર કૉર્ટર સાહેબ તેમની સાથે સારા સ્નેહથી વર્તતા હતા; અને ખીમ પણ ચૂરોપિયન દાકતરોનો તેમની સાથે સ્નેહ છે. આર્યવેદક વિજ્ઞાનની સાથે તેમને ઈંગ્લિશ વૈદક વિદ્યાનો તિરસ્કાર નિઃસંશય છે. પરંતુ એ કે:—“સર્વતઃસારમાદ્યાત્” એજ મહાપુરુષનો નિયમ હોયો જોઈએ.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૈવરાળ પરબુરામનામાં વંશપરંપરાથી ઉતરોત્તર ધર્મનિષ્ઠપણાનો શુદ્ધ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ વિષેની ખાત્રી તો સંવત ૧૮૫૧ ફાગણ માસમાં તેમણે મુનિષ્ઠમાં મોટા ખર્ચથી વેદોક્ત ધિધિ પ્રમાણે કરેલા દ્ર, શ્રી વિષ્ણુયાગ, અને શ્રી શતચંડીના મહાયજ્ઞોનાં દર્શન જમણે કર્યા હશે; તેમજ યજ્ઞ હશેજ. એ ત્રણે યજ્ઞો મુનિષ્ઠના પ્રખ્યાત “માધવયાગ” માં મોટા આદરથી કરવામાં આવ્યા હતા. અને એ સમારંભ ઉપર દેશ પરદેશથી ધણાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, વિદ્વાન્ શાસ્ત્રીઓ, અને વેદ ધર્મનિષ્ઠ રાજાઓ તરફથી પ્રતિનિધિઓ વગેરેએ પધારીને વૈવરાળને સાંડે માન અને શિરપાવ આપેા હતા. એ યજ્ઞોના વરણમાં આચાર્યદિક મૂખ્ય સ્થાને ધણા સારા વેદ શાસ્ત્રસંપન્ન શાસ્ત્રીઓ ગિરાન્યા હતા. શ્રી મહાર્દ્ર યાગમાં આચાર્ય સ્થાને ગણદેવીના વિદ્વાન શુકલજી શ્રી નરોત્તમ, અહ્યા-સ્થાને દિક્ષિતજી શ્રી લક્ષ્મણજી, સદસ્ય સ્થાને એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજના અધ્યાપક મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી રાજારામ, તથા શાસ્ત્રીજી રામચંદ્ર, અને ગાણપત્ય સ્થાને શુકલજી દયાસંકર હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રી વિષ્ણુ યાગમાં તથા શ્રીશતચંડીમાં મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી ભીમાચાર્યજી, પાલીતાણાના દક્ટર સાહેબના દાનાધ્યક્ષ શુકલજી મહારસંકરભાઈ, શેઠ. ગોકળદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક શાસ્ત્રીજી રણજીજી, જૂનાગઢવાળા શાસ્ત્રીજી ગોરાભાઈ પાંડે અને પંડિત શ્રી પિતાંબરદાસજી વગેરે વિદ્વાન પુરોહિ ગિરાન્યા હતા. તેથી એ મહા યજ્ઞની મહત્તામાં અતિશય વધારો થયો હતો. એ પ્રસંગે એકા મળેલા વિદ્વાનોનું મંડળ ત્યંત આનંદદાયક યજ્ઞ પડ્યું હતું. રાજકોટવાળા શાસ્ત્રીજી જીવનરામ અને મોરબીવાળા શાસ્ત્રીજી રંકરલાલ માહેશ્વર (અણવધાની), જૂનાગઢના શાસ્ત્રીજી હરિદત્ત, શાસ્ત્રીજી જીવરામ, શાસ્ત્રીજી જીવનલાલ, અને શાસ્ત્રીજી રણજીજી વગેરે વિદ્વાનો પરસ્પર સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા વેદાન્ત ચર્ચા ધણીજ છટાવી કરતા હતા, અને પ્રસંગોપાત રસિક કાવ્ય વિનોદ પણ ચાલતો હતો, તેથી શ્રોતા વર્ગને ઘણો આનંદ થતો હતો. સંધ્યાકાળે જ્યારે આરતી થતી હતી, અને દર્શનને માટે આવેલા ભાવિક ગૃહસ્થોની મોટી ઠંડ જામતી હતી, તે વખતે વેદાન્તાચાર્ય વ્યાસજી શ્રી જ્યૃષ્ણ મહારાજ ધર્મ સંગથી ટુંકાં વ્યાખ્યાનો ઘણી રસ ભરી અને અસરકારક વાણીથી સમજાવતા હતા. તેથી સાંતીનારાઓના મન ઉપર સારી અસર થતી હતી. એ યજ્ઞ ક્રિયાનો આરંભ ફાગણ શુદ્ધ ૩ થી કરવામાં આવ્યો હતો. અને દુનિ ફાગણ શુદ્ધ ૭ ના દિવસે હતી. પૃથ્વીનિના ખીજ દિવસે વૈવરાળ પ્રભુરામજીએ પોતાની જાતિના સર્વ સદ્ગૃહસ્થોને ખાસ આમનજી કરી પોતાને ઘેર એકઠા કર્યા હતા. તે પ્રસંગે સર્વને તેમણે પહેરામણી કરી હતી. સાર પછી પોતાની જાતિના ગરીબ ઝોને મદદ કરવા માટે રૂ ૫૦૦, તથા વેદ ધર્મસભા તરફથી ચાલતી સંસ્કૃત હંડમાં રૂ ૧૦૦, અને આખરી પ્રાચીન વેદક વિદ્યાને સનેજ કરાવના દેવુળી મુનિષ્ઠમાં

જાન્યારી વૈધકાળા” સ્થાપવા માટે (પોતાને યંત્રી પહેરામણીમાં ગણેલા) રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમો બક્ષિસ આપવા જણાવ્યું હતું. તેથી સર્વને ધણો હર્ષ થયો હતો. વૈધરાજ પ્રભુરામે આજ સગમગ ૩૦ વર્ષથી મુંબઈમાં રહીને પોતાનું કામ પ્રમાણિકપણે ધણીજ દત્તેહમંદીથી ચલાવી સારો પૈસો મેળવ્યો છે. પૈસો મેળવ્યા પછી તેને સન્માર્ગે વાપરવાનું ધણે થોડાજ માણસો જાણે છે. વૈધરાજ પ્રભુરામે ઉપર પ્રમાણે પોતાના દ્રવ્યનો સુપયોગ કર્યો છે, તેથી તેમને ધણો ધન્યવાદ થતે છે.

વૈદ્યરાજની ઉંમર હાલ ૬૦ વર્ષની છે. લાંબી મુદતના તેમના શ્રેષ્ઠ અનુભવનો લાભ મુખ્યત્વે ઇલાજને-તેમાં વિશેષે મુખ્યત્વે શેકર અને કાઠીઆવાડને સારો મળેલો છે. તેમના બંને પુત્રોએ તેમની નિષ્કલંક આજ્ઞાને શોભાવી છે. તેમના બેશ્રેષ્ઠ પુત્ર રા. વિદ્યનાથ સારા પ્રતિષ્ઠિત બ્રાહ્મયુગેટ લેખક છે; અને તેમણે આપણી જનપ્રિય નવલકથા-સરસ્વતી-ચંદ્ર-પર અવલોકન લખીને સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આ સિવાય તેમણે તત્ત્વવિવેક, અને વૈદ્યાન્ત દર્શન વગેરે ન્હાનાં પરંતુ પ્રૌઢ ધર્મ વિચારોથી ભરેલાં પુસ્તકો રચેલાં છે. બીજા પુત્ર રા. પોપટભાઈએ પિતાના વૈદક વિજ્ઞાનનું ચોખ્ખું અનુસરણ કર્યું છે, અને આ-મં વૈદક વિજ્ઞાનના અધ્યયનની સાથે તેમણે મુંગાઈની મેડીકલ કૉલેજમાં "એલ. એમ. એન્ડ એસ." ની પરીક્ષા પસાર કરી છે. હાલ વૈદ્યરાજની વૃદ્ધાવસ્થાના સમયમાં ઔષ્ધા-લયનું ધણું ખર્ચ કામ પિતાની અનુમતિથી રા. પોપટભાઈજી સલાવે છે.

છેવટે આપણા આ વૈધરાજને તથા તેમના સદ્ગુણી અને વિદ્વાન પુત્રોને હૃદય દીધાં-
 સુખ આપે। તથા તેમની પ્રતિષ્ઠામાં નિરતર વૃદ્ધિ કરે, એવી અભારી પ્રાર્થના છે. સારા દેશી
 વૈદ્યોની પ્રતિષ્ઠા વધે, અને લોકો દેશી વૈદક વિગ્નાનમાં જે તરુ છે તે પ્રત્યક્ષ જોતા થાય,
 એ પણ આપણા દેશના ભવિષ્ય ઉદયને અર્થે એક લાભકારક જનાવજ મળાપ, તથાસ્તુ.

જેવમ્મઃ કરુણામંત્રે ઉર્ધ્વં કંતુભદ્રમ્.

આખા શુદ્ધાત અને મુંબઈ વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરોમાં ખ્યાતિ પામેલા વૈદ્યરાજ ડૉ.
કુલદેવજીનો જન્મ સંવત ૧૮૮૭ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૫ રવીવારે જામનગરમાં થયો હતો. તે-
મના પિતાનું નામ ત્રિકુલદેવજી અને માતાનું નામ સૂર્યબાઈ હતું. તેઓ માતે પ્રત્ના-
રા નાગર શાળાજી છે, અત્રે જાણતું જોઈએ કે, તેઓ પ્રખ્યાત રસપૈત્ર મણિમંદર વિ-
દ્યાલયના યતિય બંધુ છે.

પૈવશાઝ જંદુખટ્ટે પોતાની આર્યાવર્યમાં પોતાના પિતાથી પાનેરી સંમૂન આપાનું તથા પૈવશિયાનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. મં. ૧૯૦૯ ની સાલમાં વિદ્યાન બજારમાં શ્રી સં-કર સ્વરૂપનો તેમને અમામમ થયો હતો. તે બજારમાં યોગ વિદ્યામાં ધણા નિપુણ હોવાથી જંદુખટ્ટએ તેમને પોતાની સાથે રાખીને યોગ વિદ્યાનો આરો અનુભવ મેળવી તેનું રહસ્ય બાબતી લીધું. પૈથ વિદ્યા તો તેમની આત્મની આતેથી વરદારવારની વિદ્યા છે, એટલે તેમાં તેમની વિશેષ કુશલતા હોય તેનાં કાંઈ નવાઈ નથી. તેઓ એ વિદ્યાના સાધારણ જ્ઞાન

પણ વૈદ્યરાજને સારો સ્નેહ છે. મુખ્યના પ્રખ્યાત દાકતર કૉર્ટર સાહેબ તેમની સાથે સારા સ્નેહથી વર્તતા હતા; અને બીજા પણ યુરોપિયન દાકતરોના તેમની સાથે સ્નેહ સ્નેહ છે. આર્યવેદક વિજ્ઞાનની સાથે તેમને ઇંગ્લેન્ડ વેદક વિજ્ઞાનો તિરસ્કાર બિલકુલ નથી પણ કે;—“સર્વતઃસારમાદ્યાત્” એજ મહાપુરુષનો નિયમ હોવો જોઈએ.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે વૈદ્યરાજ પરભુરામનામાં વંશપરંપરાથી ઉતરોત્તર સ્વ ધર્મનિષ્ઠપણાનો ગુણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ વિષેની ખાત્રી તો સંવત ૧૯૫૧ ના ફાગણ માસમાં તેમણે મુખ્યમાં મોટા ખર્ચથી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે કરેલા શ્રીમહાદ્વ દ્વ, શ્રી વિષ્ણુયાગ, અને શ્રી શાન્તચંડીના મહાયજ્ઞોનાં દર્શન જોમણે કર્યા હશે, તેમને થઈ હશેજ. એ ત્રણે યજ્ઞો મુખ્યના પ્રખ્યાત “માધવયાગ” માં મોટા આડંબરથી કરવા માં આવ્યા હતા. અને એ સમારંભ ઉપર દેશ પરદેશથી ત્રણાકે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, વિદ્વાન શાસ્ત્રીઓ, અને વેદ ધર્મનિષ્ઠ રાજાઓ તરફથી પ્રતિનિધિઓ વગેરેએ પધારીને વૈદ્યરાજ સાહે માન અને શિરપાવ આપ્યો હતો. એ યજ્ઞોના વરણમાં આચાર્યશ્રીકે મુખ્ય સ્થાને ધણા સારા વેદ શાસ્ત્રસંજ્ઞ શાસ્ત્રીઓ ગિરાજના હતા. શ્રી મહાર્દ્ર યાગમાં આચાર્ય સ્થાને ગણદેવીના વિદ્વાન શુક્રવ્રજ શ્રી નરોત્તમ, અહ્યા સ્થાને દિક્ષિતજી શ્રી લક્ષ્મણજી સદસ્ય સ્થાને એચીન્સ્ટન કૉલેજના અધ્યાપક મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી રામરામ, તથા શાસ્ત્રીજી રામચંદ્ર, અને ગણપત સ્થાને શુક્રવ્રજ દયાસંકર હતા. તેજ પ્રમાણે શ્રી વિષ્ણુ યાગમાં તથા શ્રીશાન્તચંડીમાં મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રીજી ભીમાચાર્યજી, પાલીતાણાનાં દાકતર સાહેબના દાનાધ્યક્ષ શુક્રવ્રજ મહારાંકરભાઈ, શેઠ ગોકળદાસ તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક શાસ્ત્રીજી રણછોડજી, જૂનાગઢવાળા શાસ્ત્રીજી ગોરાભાઈ પાંડક અને પંડિત શ્રી પિતાંબરદાસજી વગેરે વિદ્વાન પુરોહિત ગિરાજના હતા. તેથી એ મહા યજ્ઞની મહત્તામાં અતિશય વધારો થયો હતો. એ પ્રસંગે એકલા મળેલા વિદ્વાનોનું મંડળ અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડ્યું હતું. રાજકોટવાળા શાસ્ત્રીજી જીવનરામ અને મોરબીવાળા શાસ્ત્રીજી લંકરલાલ માહેશ્વર (અણવધાની), જુનાગઢના શાસ્ત્રીજી હરિદત્ત, શાસ્ત્રીજી જીવરામ, શાસ્ત્રીજી જગન્નાથ, અને શાસ્ત્રીજી રણછોડજી વગેરે વિદ્વાનો પરસ્પર સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા વેદાન્ત ચર્ચા ઘણીજ છટાથી કરના હતા, અને પ્રસંગોપાત રસિક કાવ્ય વિનોદ પણ આજતો હતો, તેથી શ્રોતા વર્ગને ધણે આનંદ થતો હતો. સ્વધાકાંજે બપોરે આરંભ થતો હતો, અને દર્શનને માટે આવેલા બાવિક ગૃહસ્થોની મોટી હક જામતી હતી, તે વખતે વેદાન્તાચાર્ય જાગજી શ્રી જમકૃષ્ણ મહારાજ ધર્મ સંજ્ઞથી દુકાં આખ્યાનો ઘણી રસ ભરી અને અસરકારક વાણીથી સમજાવતા હતા. તેથી સાંજનાસાંજોના મન ઉપર સારી અસર થતી હતી. એ વડ ક્રિયાનો આરંભ ફાગણ શુદ્ધ ૩ થી કરવામાં આવ્યો હતો. અને દ્વિતી ફાગણ શુદ્ધ ૭ ના દિવસે હતી. પૂર્ણાદ્વિતી બીજે દિવસે વૈદ્યરાજ પ્રભુરામજીએ પોતાની જાતિના સર્વ સદ્ગૃહસ્થોને ખાસ આમત્ય કરી પોતાને ઘેર એકલા કર્યા હતા, પ્રસંગે સર્વને તેમણે પદેશમાળી કરી હતી. સાર પછી પોતાની જાતિના મરીજ (ઓને મદદ કરના માટે રૂ ૫૦૦, તથા વેદધર્મસભા તરફથી આજતી સરકાર દંડમાં રૂ ૧૦૦, અને આખ્યાત્રી પ્રાચીન વેદક વિજ્ઞાને સનેજ કરાના દેનુથી

સિવાય, બીજા અનુભવ પૂર્વકનું વિશેષ જ્ઞાન તેમણે પોતાની શોધક શક્તિ અને હૃદયથી વડે મેળવ્યું હતું. વળી તેમના પિતાજીની વૈદક વિદ્યામાં કેટલી બધી કુસળતા હતી, તેનો ખ્યાલ તો પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ બાનાભાઈ જેવા તેમના શિષ્યોની ચોક્કસ ઉપરથી કરી શકાય છે. વૈદ્યરાજ ઝડુભટ્ટએ પોતાના એવા જ્ઞાતા પિતાની પાસેથી શિક્ષણ મેળવીને પોતાની યુક્તિનો પ્રકાશ ચોતરફ પાડ્યો છે. તેથીજ તેઓ જામનગરના મરહુમ જામજી વિભાજી સાહેબના અસાધારણ માનને પાત્ર થયા હતા.

વૈદ્યરાજ ઝડુભટ્ટએ જો કે પોતાના વૈદક વિદ્યાના ઉત્તમ ધધામાં છતાં તેઓ સર્વના ઉપર અસાધારણ ઉપકાર કરવાની ધણીજ કાળજી રાખે છે. ધણીજ ઉદારતાથી ગરીબ આબરી મનુષ્યોને મફત દવા આપે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમના નિર્વાહને માટે પણ બની શકે તેટલી મદદ આપે છે. નિરંતર તેઓ વૈદ્ય વિદ્યાની નવીન શોધ કરવા પાછળ પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. તેમનો એવો સિદ્ધાંત છે, કે;—“મનુષ્યના આયુષ્યની હદ કરી શકાતી નથી. જગતમાં જેટલાં પેઢેલાં મૃત્યુ થાય છે, તેનો દોષ વૈદ્ય વિદ્યાની અપૂર્ણતાને લીધે છે અર્થાત્ એ દોષ વૈદ્યો અને દાકતરોને માથે છે.” વૈદ્યરાજ ઝડુભટ્ટએ પ્રબલિત કાર્યને માટે તળ જામનગરમાં “લલિત વર્ધક ડાબી” નામે એક સભા સ્થાપિ છે. તે સભાના સભાસદોની તથા અન્ય સોદાની સુખાકારીને માટે વૈદ્યરાજ હમેશાં ધણુંજ ધ્યાન રાખે છે. વળી જામનગરના મહારાજાજીએ જામનગરની બહાર તળાવપર કેટલીક જગ્યા આપેલી છે. ત્યાં તેમણે પોતાના બાક રહેલું વૈદ્ય મહિરશંકરની સાથે મળીને “ધનવતરી ધામ” નામે એક ઔષધાલય સ્થાપ્યું છે. તેનું માસિક ખર્ચ રૂ ૪૦૦ થાય છે. તે પોતે હાલ સેવન દરદીઓને હમેશાં દર્દ આપે છે. એ તેમની પરોપકાર યુક્તિ અને ઉદારતાનો અપૂર્વ નમુનો છે. તેમનો એવો અભિપ્રાય છે કે, અહિત એટલે ઝેરી દવાથી. દરદનાપર એકદમ ઢાંકણ દેવા કરતાં અમૃતરૂપ ઔષધથી તેને પાંચ દિવસ મોડું પણ નિર્મૂળ કરવું, એજ સુપાત્ર વૈદ્યનું કર્તવ્ય કર્મ છે. આ કારણથી તેઓ હમેશાં અહિત દવાઓનો પોતાને હાથે કઢી ઉપયોગ કરતા નથી.

વૈદ્યરાજ ઝડુભટ્ટ યુવરાતમાં એક ઉત્તમ “વૈદ્યરાજ” તરિકે ધણી જાણીતા છે. તેઓ નવા વિચારો અને નવી શોધોથી સ્વદેશની સેવા બળવે છે. તેમનામાં મહાન પુરુષનો જેવા ઉત્તમ ગુણો પ્રકાશે છે. વળી તેઓ જુના જમાનાના મનુષ્ય છતાં હાલનાં કેટલાંક સુધાગતાં કામોને અનુમોદન આપે છે. જો કે તેઓ દુર્ગુણી મનુષ્યો પ્રતે ઉદાસીન છત્ત-હાના મોટા સર્વના ઉપર પ્રેમભાવ દર્શાવે છે. વળી તેઓ એક તત્ત્વજ્ઞાની હોઈને નિરાશ્રિત જનોને ખરેખર આશ્રમ સ્થાન જેના છે. તેઓ સ્વભાવે ધણા દયાળુ, નિરપેક્ષ, અને નિરાશ્રિતો છે. આવા પરમજી અને વિદ્વાન દેશી વૈદ્યોની આપણા દેશમાં ધણીજ અગત્ય છે. તે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર પાર પાડે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

વૈધરાજ વિજયશંકર ઉર્ફે બાવાભાઈ

આ મહા પુરુષ “વૈધરાજ બાવાભાઈ” ને નામે આખા ગુજરાતમાં ધણુજ પ્રખ્યાત હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૮૦ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ના રોજ જામનગરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અચળાજી હતું. તેઓ માટે વડનગરા ગૃહસ્થ નાગર બ્રાહ્મણ હતા; અને જામનગરના રાજ્યના મહાલેખોના ઇન્ચાર્જ રાખવાનો ધર્મ કરતા હતા. વૈધરાજ બાવાભાઈના જન્મસમયે દેશમાં વિદ્યાનું મૂલ્ય બહુ ઓછું હતું. તેમ શીખવાના વિષયો ઘણા ઘેઝા હતા. તેમને આકે વર્ષે ગામડી નિરાળમાં બહુતા મૂક્યા હતા, ત્યાં અભ્યાસ પૂરો કરીને ખારમે વર્ષે તેમણે પોતાના પિતાના ધંધામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એ ધંધામાં તેઓ ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી રોકાયા હતા. ત્યાર પછી કાળના ફેરફારને લીધે તેમનો એ ધંધો-પ્રધ પડ્યાથી તેમણે વૈદકનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા કરી. તેવામાં પ્રસિદ્ધ મહાત્મા ટાંકરાનંદ સ્વામી જામનગરમાં જઈ ચલા. તેઓ જેમ ખીમ્ન શાસ્ત્રોમાં કુદાળ હતા, તેમ વૈદક વિદ્યામાં પણ નિપૂણ હતા. તેમની પાસે રા. બાવાભાઈએ બે વર્ષ સુધી વૈદક-વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાં તેમણે વૈદક વિદ્યાનું એટું તો સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું કે તેમની કીર્તિ થોડા વખતમાં સર્વજે પ્રસરી ગઈ. તેથી જામશી રજીમલજીએ તેમને પોતાના રાજવૈધ તરીકે પોતાની પાસે સન્માન પૂર્વક રાખ્યા. એ જગો ઉપર તેઓ સુમારે દસ વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. તે દરમિયાનમાં પ્રખ્યાત વૈધરાજ ઝંડુભટ્ટના પિતા રા. ચિદંમલજી કે જેઓ વૈદક વિદ્યામાં મોટા વિદ્વાન, અને રાજવૈધ હતા, તેમની પાસેથી માધવનિદાન, બાપપ્રકાશ, સારંગધર, રસવાગ્બજ, રસરતનાકર, રસોદયિયામણિ, નિધર, અને નિર્ધરપથ્યાદિ ગ્રંથોનો તેમણે સારી પેઠે અભ્યાસ કરી લીધો હતો. ત્યાર પછી તેમની ખ્યાનિ એટલી બધી વધી કે, સંવત ૧૯૧૨ માં તેમને હટેપુરના મહારાજાથી સ્વરૂપનિર્દેશને પોતાના રાજવૈધ તરીકે બોલાવી લીધા હતા. ત્યાં તેઓ લગભગ ૧૦ વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમને જન્મજૂમિમાં રહેવાની ઇચ્છા થવાથી સંવત ૧૯૨૧ ની સાલમાં તેઓ જામનગરમાં પાછા ગયા હતા. ત્યાં તેમણે કેટલાક મોટા રોગીઓને દવા કરી રોગમાંથી મુક્ત કર્યા હતા, એથી તેમની કીર્તિમાં મોટો વધારો થયો હતો. ત્યાર પછી સંવત ૧૯૨૭ ની માઝનાં હટેપુરના મહારાજા શ્રી સનુસિદ્ધજીએ તેમને ફરીને હટેપુર બોલાવી પોતાની પાસે રાખ્યા હતા. અને સંવત ૧૯૨૧ ની સાલમાં તેમણે હટેપુર હોટેલું, ત્યારથી તે બોલાવ્યા ત્યાં સુધીનો પગાર તેમને આપ્યો હતો. હટેપુરમાં આ રાખને તેઓ માત્ર એક વર્ષ રહીને પાછા જામનગર ગયા હતા. એટલાવા દાવવા દાકર નાદેવની સર અમલસિદ્ધ બાવાવરયામા પાંચુના રોગથી બાળવી રહેતા હતા, તેથી તેમનાં માતૃશી બેલીના આદેશે સંવત ૧૯૨૪ ની સાલમાં વૈધરાજ બાવાભાઈને એટલ બોલાવીને રાખ્યા, ત્યાં તેઓ સંવત ૧૯૨૪ ની સાલ સુધી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી તેમણે અનિર્દેશ થતા નાદે રાજ માનનાં આપો પગાર પેનસન આપવાનું કરીને તેમની અરજ રિતકારી હતી. પરમાં સંવત ૧૯૩૧ ની માઝનાં હટેપુરના મહારાજા શ્રી સનુસિદ્ધજીએ સંવત્સર કર્યો. ત્યારે મહારાજા શ્રી સનુસિદ્ધજી હટેપુરની ખાલીને બોલ્યા હતા તેમણે પેન.ની દવા કર્યા માટે સંવત ૧૯૩૪ ની સાલમાં

વૈધરાજ જાવાબાધને પોતાના સભ્યના જુનું વૈધ બાપીને બોલાવી લીધા હતા. મહારાજા શ્રી સન્નનસિંહજીને બગેરનું દરદ થયું હતું. ઉદેપુર જેવું નામ ધારણ કરનારો ધણા હોય, અને તેમાં હાલના વખત પ્રમાણે ઘણાંરો નથી. તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. વળી વર્તમાનકાળમાં ધણું કરીને એવું માનવામાં ઇંગ્રેજોનું બહુએ સાર. એવું કહેવાય છે કે વૈધરાજ જાવાબાધએ મહારાજા દલા આપીને તેમનું દરદ મટાડવાની ખાત્રી આપી હતી. પરંતુ તેમ નહિ. ઘણાંરોની પાસે વાઠકાપ કરાવવાનું હતું હતું. તેનું કારણ એ થયું કે, રોમ આખરે મહારાજાથી સન્નનસિંહજીનું મૃત્યુ થયું હતું. વૈધરાજ જાવાબાધે રોમ એવાંજ દરદો ખાવાની દલા આપીને મટાડ્યાં હતાં.

પાલીતાણાના હાલના ઠાકોર સાહેબ શ્રી માનસિંહજી સંવત ૧૯૪૨ ની સાલમાં દીએ એકા, તે અરસામાં તેઓ આમવાતના વ્યાધિથી બહુ હેરાન થઈ ગયા હતા. ઘણાંરોની ઇચ્છા દલા લીધા છતાં આરામ થયો નહિ. ત્યારે વૈધરાજ જાવાબાધને તેમની દેશી દલા લીધી હતી. એ દલાથી તેમને જલદી આરામ થઈ ગયો. તેથી વૈધરાજ જાવાબાધને દરબાર તરફથી મોટી રકમનું ધનમળ્યું હતું. તેઓ પોતાના ધધામાં એવા તો કુશળ હતા કે, તેમના જેવા દેશી દલામાં પ્રવિણ વૈધ યુગરો ઘોડાકંઈ હશે. કાઠિયાવાડના અને તેની આસપાસના ધણાક રાજા રજવાડા તથા મોટા માણસો તેમની દલાનો લાભ લેતા હતા. એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાધારણ માણસોને તેમની દલાનો લાભ મળતો હતો. ગરીબ માણસોને તો તેઓ મફત દલા આપતા. તેમની દલાથી બહુ મોટા દરદવાળા ધણા જાણે આરામ થયાથી લોકો તેમને જશકારે કહેતા હતા. તેમણે ભાનગર, રાજકોટ, પાલીતાણા, વડવાણ કાંપ, ભાવનગર, અને મુંબઈ, વગેરે ઠેકાણે પોતાની દલાસાળાઓ સ્થાપી હતી. અને તે સધળાનો વડિવટ તેઓ પોતે તથા તેમના લાયકીવાળા પુત્રો અને બીજા કુળવાયેલા માણસો મળીને ધણી ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવતા હતા.

વૈધરાજ જાવાબાધને ભાનગર, ભાવનગર, કાંગ્રા, ગોંડલ, લીંબડી, પાલીતાણા, અને કોલ વગેરે સ્થાનોમાંથી વર્ષાસન મળતું હતું, વળી એક કુશળ દેશી વૈધ તરીકે તેમની મોટી યોગ્યતાથી પ્રસન્ન થઈને ઉદેપુરના મહારાજા શ્રી તણસિંહજીએ તેમને સન્માનાર્થે એક હાથી આપ્યો હતો. તેમ મહારાજા શ્રી સન્નનસિંહજીએ તેમની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એક મીઝાનો ખર્ચ કર્યો હતો. વૈધરાજ જાવાબાધએ વૈદકની સાથે સરકૂત ભાપાનો પણ સારો અચ્ચાસ કર્યો હતો. તેમણે “રસરત્ન મણિમાળા” નામનો વૈદક વિદ્યાનો એક ગ્રંથ બીજા વિદ્વાનોની સહાયતાથી સંક્રુત ભાષામાં રચ્યો છે. તેમાં માત્ર ગ્રંથની ભાષાને માટેજ બીજા વિદ્વાનોની તેમણે સહાયતા લીધી હતી. ત્રીજા ધર્મ ઉપર તેમની ધણીજ આસ્થા હતી. તેથી તેમણે ત્રણવાર કાચીની મહાયાત્રા કરી હતી. તેમાં, તેમણે શુભારે રૂ. ૩૦,૦૦૦ ખર્ચ્યા હતા. તેમને સાત પુત્ર છે, તેમાંના છ જાણે તેમણે કાચીમાં જોડાઈ લીધી હતી. વળી સંવત ૧૯૪૪ ની સાલમાં તેમણે શુભારે ૨૦,૦૦૦ ખર્ચીને એક મહાદેવ કરી અગ્નિહોત્ર લીધું હતું.

કવિઓ.

૧૦૬

૧૨૫-

જાતી

નત મિત્રોને તે પ્ર-

ના. આ વખતે તેઓ મૃદગ-

ય લાગ્યું નહોતું સાર પડી

કોઈ સિદ્ધ પુરૂષનું દર્શન થયું

કે સત્કાર કર્યો હતો એ મ-

વાદ વિષેની સિદ્ધિ સમજાવી

હતી,

જન્મ

ધણી થઈ હતી

પર

૨૦

ધંધા

માત્ર પ્રશ્નાર્થ નાગરે આજણું હતા વૈકુંઠરામ

આખરેદાર પુરૂષ ગણાતા

હતી, તોય

૭૭. સપત્તિ વિપત્તિ, અસ્તોદય, અને સુખ દુખની અન્યથા સૌ કોઈને ભોગવવીજ

પડે છે જ્યારે સમજી તરેહના વૈભવ વિવાસ હાજર હોય છે, ત્યારે પણ વિપત્તિ અદ્ય

રહી જાણે સામી તાકતી ઉભી હોય, અને તુરત અતુકરણ કરવા માગતી હોય, તેમ જ

યાત્રી માફક સાથેજ આવે છે પછી પ્રસંગ મળેથી તુરત તે સ્વાર થઈ પોતાના ભોગને

દાખી દે છે આવા બનાવો ચિરકાલથી બનતા જોવામા આવે છે તેજ પ્રમાણે આદિત-

રામજીને પણ થયું જ્યારે શ્રીમત નનાથ સાહેબ બાહાદુરખાનજીની મેહેરખાનીથી લક્ષ્મિ

દેવીએ પોતાનો ઉદાર કર તેમનાપર પસાર્યો હતો, તથા સરસ્વતી દેવીએ પોતાનો પ્રમાદ

આપી રમત ગમત બક્ષિસ કરી હતી, અને નન યૌવને બન્ધ કાન્તિ પ્રકાશી હતી, ત્યારે

બીજા બાળકોએ વિપત્તિ પોતાના સાજ સજવા લાગી હતી સર્વ કોઈના બધામા છે કે,

દરેક મદાન પુરૂષોએ સાહમ કરી પોતાના તન, મન, અને ધનને જોખમમાં નાખી, વિ-

દ્યાના શોધ માટે વા દેશ હિતાર્યે કેટલું વેડ્યું છે। તથા તેઓ પોતાની પાઠગ કેટુ અ-

શ્રુત ફળ રાખી ગયા છે। તે છતાં તેઓ પોતે પોતાની છદ્મીમા તો જનાપવાદનેજ પાત્ર

થયા છે, ઉપહાસજ તેમણે મેળવ્યો છે, અને તેમની પ્રતેહ જમાનાના લોકોએ કમુલ કરી

નવી એ પ્રમાણે થતા પણ તેઓએ નિટંગનામા ઉઠરી જનમસુદાયનું હિત કરનામા પો-

તાનો ઉદાર આશય છોડ્યો નથી આના દાખના યુરોપના તેમજ હિંદુસ્થાનના મદાન પુ-

રૂષોના વૃત્તાત ઉપરથી મળી આવે છે તેઓ સહાનુયાયી જનની ડરી જઈ પોતાના કામમા

કોઈ પણ રીતે પડત પડ્યા નથી તેજ પ્રમાણે આદિતરામજીએ પણ અનેક તરેહની વિ-

પત્તિમા ઘેરાયા હતા ધીંગળથી સર્વ મહન કરીને પોતાનો સતત ઉદ્યોગ આપું રાખ્યો હતો

તેમના પિતા યુજની ગાહ હતા અને સમા સળીગોએ આચાર વિચારને બહાને તથા

નાનતા જમાનાને મેળને મનીવ નિધારે તુજ ગળી એથી દૂર રહેવા આગ્રહ કર્યા તેમજ

ગાંધી મનોએ ઘણીથી, ગગદેવની, અને અમડાતાથી દોગળને પોતાના મુખદારને

અહીં ખુદાં રાખ્યાં હતાં. રાજમક્રીય વર્ગમાં પણ કેટલાક જણ વિના અપરાધે તેમના દુ-સ્મન થયા હતા. આ પ્રમાણે વિદ્યમાનને પણ સુખરૂપ માતી આદિતરામજી પોતે તન મનથી વિદ્યાની સંપત્તિ સંપાદન કરતા હતા. અધુરામાં પુર તેમના આશ્રયદાતા શ્રીમંત નવાળ સાહેબ શ્રી બાહાદુરખાનજી સપત ૧૮૯૬ માં સ્વર્ગવાસી થયા. તેથી આદિતરામજીના મન ઉપર ઘણીજ માઠી અસર થઈ. પરંતુ, ઇશ્વર કૃપાએ નવાળ શ્રી બાહાદુરખાનજીની પછી નવાળશી હામદખાનજી ગાદી ઉપર બેઠા. તેમણે પણ આદિતરામજીની વિદ્વતા અને ગુણોની કદર કરીને તેમને સન્માન આપી પોતાની પાસે રાખ્યા. આ નવાળ શ્રી તથા આદિતરામજીની વચ્ચે ધીમે ધીમે સારો સ્નેહ બંધાયો હતો. એક દિવસે એવું બન્યું કે, નવાળ સાહેબ હામદખાનજીએ વાઘ શીખવા માટે ઘણી આતુરતા દર્શાવી. તે ઉપરથી આદિતરામજીએ તેમને કહ્યું કે, માત્ર પંદર દિવસમાંજ આપ સારો સાથ કરી શકશો, અને મૃદંગપર બળવતાં સમપર ત્રજડો પણ લાવી શકશો. આવો નવાળ સાંભળીને નવાળ સાહેબ તથા સભાજનો સાંનંદાચર્ય પામ્યા. પછી નવાળ સાહેબે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. આખરે પંદરમે દિવસે ખુશખબારની રમત ગમતમાં નવાળ સાહેબે બાજ બજાવ્યો. તેમાં પોતે સમપર બરાબર સચોટ લથથી આવી પહોંચ્યા. તે જોઈને સર્વેને ધણો આનંદ થયો. અને નવાળ સાહેબે પ્રસન્ન થઈ પોતાની ઉદારતા દર્શાવી ઉત્તાદજીને ખુશી કર્યા. આથી આદિતરામજીની શિક્ષા પદ્ધતિ સર્વ માન્ય થઈ, અને તેમનું જ્ઞાન અગાધ શક્તિવાળું ગણાયું.

ત્યાં શક્તિ છે, સાં ઉપેક્ષાનો સહજ વાંસ હોય છે. કવિ લોકો રમત ગમતમાં ધણું સાઈ વર્ણન કરી અતર્ક્ય રીતના ઉદાપોહ લાવી પદાર્થોનો સાક્ષાત્ ભાસ ઉપજાવે છે. એ શક્તિ કવિએને ઘણી શોખા રૂપ છે. તથાપિ તે અસુલ્ય કવિતા એક કાગળના ના દુકડાપર લખી તેઓ એક ખૂણે નાખી દે છે, અને પોતે કેટલી ચાંબોનો સંચલ કરે છે, તથા તે કવી છે, એ વિશે બહુ ધ્યાન આપતા નથી. કમકે તેવી રચના તેમને નપથી બાવિક હોય છે. આવા બનાવો ઘણી જગોએ બને છે. તેજ પ્રમાણે આદિતરામજી પોતે જે કાંઈ સંગીત વિષયમાં શોધ કરતા, તથા કાવ્ય રચતા, તે સુરસુરણ કાવ્ય રાખતા, અને તેના ઉપયોગ મિત્ર મંડળે તથા શિષ્ય વર્ગને આપતા. આદિતરામજી સમજતા. પરંતુ પાછળથી જેમ જેમ રસના બોક્ષા વધવા લાગ્યા, અને સરસ્વતી પરાશ વગેરેને માટે માગણી વધતી ચાલી, તેમ તેમ મિત્રોના કહાંચી તેવાં સાહિત્યોનો સંચલ પોતાને હાથે કરવા માંડ્યો. પરંતુ અંધ લખવો કે, અથવા આકારમાં લાવી મૂકવો, અને તે છાપવો, એ વિચાર તો હજી તેમના મનમાં સ્પૃશ્યમાન થયો નહોતો. તેથી કેટલોક ભાગ વિસ્મરણમાં પણ ગયો હશે. તથાપિ રફતે રફતે તેમની કૃતિનો સંચલ એક પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રમાણે આજવાથી ગીત તથા વાદ્યની એકજ નોટ થતી હતી, પણ પછીથી તેને બે ભાગમાં જૂદી પાડવામાં આવી છે.

સંવત ૧૮૯૭ માં આદિતરામજીને જમનગરના જોરવામી શ્રી ત્રજનાથજી મહારાજનો મેળાપ થયો હતો. આ મહારાજશ્રી ઘણાજ વિદ્વાન, સદ્ગુણ સુપત્ત, અને અદ્ભુત શક્તિશાળી હતા. તેથી એ બંને બંધુનો મેળાપ સોનું અને સુમધ સાથે ગણાતો નોટ થયો. બંનેની વિદ્વતા અને પવિત્રતાથી અસ્પર્શ ગાદ સ્નેહ બંધાયો. અને મુ-

હારાજશ્રીએ આદિતરામજીને સારો આશ્રય આપી પન્માન પૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યા. આદિતરામજી પણ મહારાજશ્રીને પોતાના ગુરુ માનીને તેમની પાસે રહ્યા. એ રીતે મહારાજશ્રી પ્રજ્ઞતાચળના સત્સંગથી તેમને પરમ લાભ થયો હતો. આ વેળાએ જનમનગરના મહારાજ જનમશ્રી વિભાજી કે જેઓ યુવરાજ પદે હતા, તેમની સાથે આદિતરામજીને સારો સ્નેહ બંધાયો હતો. તેનું ફળ એ થયું કે, જ્યારે સંવત ૧૯૦૮ માં જનમશ્રી વિભાજી તપ્તનશીન થયા, ત્યારે આદિતરામજીને ધણજન સન્માનની સાથે જૂનાગઢથી બોલાવીને જનમનગરમાં વસાવ્યા હતા. સારથી તેમની સાથે વિદ્યાવિનોદમાં તેઓ મગ્ન રહેવા લાગ્યા. આદિતરામજીએ જનમશ્રી વિભાજીના ઉદાર આશ્રય નીચે રહીને તેમના ગુણ વર્ણનની અનેક ઓળખે સંગીતનાં કમનાં જૂદા જૂદા રાગમાં તથા જૂદા જૂદા તાલમાં ગાઇ શકાય તેવી ગોઠવી બનાવી છે. તેનું ધલાયદુ પુસ્તક બાંધવામાં આવેલ છે. તે કાવ્ય શૃંગાર તથા વીર રસથી ભરપૂર છે. તેમાંથી રાજનીતિ શિક્ષાનો લાભ મળે છે. આ પુસ્તક સ્વપ્રીયાદિ ઉક્તિથી સુશ્લિષ્ટ છે, તેથી વાંચનારને રસુજ્ઞ જ્ઞાન ઉપજે છે.

આદિતરામજીએ પોતાની ન્હાની ઉમ્મરથી જ્ઞાનની સાથે કાવ્ય મેળવી નવીન કૃતિ કરવા શરૂ કર્યું હતું, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે કૃતિનાં જૂદાં જૂદાં ટિપ્પણુ રાખવામાં આવેલ છે. તેમાં એકમાં જુનાગઢના નવાબ સાહેબ પાહાદુરખાનજી વગેરેના ગુણ વર્ણન તથા પ્રાસંગિક બનાવોનો સમાવેશ થાય છે. નજર ૨ માં જનમશ્રી વિભાજીના મેળાપથી હકીકત શરૂ કરી મહારાજ તપ્તનશીન થયા તથા તેમણે સત્કર્મો કરી પ્રજ્ઞને આનંદનો લહાવો આપ્યો વગેરે વર્ણવી નીતિની સાથે રાજ્યરંગ બતાવેલ છે. તેમાં સસાર સુખના સ્ત્રી પુરુષના વિનોદ, અને શૃંગારને નીતિ પૂજ્ય વર્ણવેલ છે. નજર ૩ જનમાં સ્ત્રી પુરુષની જાતિ, તેમના સ્વભાવનું વર્ણન, અને તેમની સ્વાભાવિક ઉક્તિ વગેરે રસાદિક સાહિત્ય વિષય સુચવેલ છે.

એટલી કૃતિથી આદિતરામજીનું મન સતુષ્ટ થયું નહિ. જ્યારથી તેમના જોવામાં આવ્યું કે, પ્રાચીન સંગીત નષ્ટ થતું જાય છે, રાગોના નિયમોનો લોપ થવા લાગ્યો છે, રાગનાં (મિશ્ર) વર્ણસંકર વધી ગયાં છે, તાલની સંકલના તુટતી જાય છે, લયના રૂપ બ્રહ્મ દેખાય છે, ગંભીર ઓળખેનાં વજનની સમજ નજરથી વેગળી થતી જાય છે, સગીન જેવી ઉત્તમ વિદ્યાત્મી તથા તેમાં પ્રવિણ પુરોહીની સેહેજ નીચ તુલના કરવામાં આવી છે, જ્ઞાનમાં ગતિમાં ચાલતા જમાનાનાં પદ, હુમરી, વગેરે ભગવત્ ભજન બોધક ધણાં થોડાં છે, અને તેવા જ્ઞાન સાંભળવાથી તથા શીખવાથી મનાં ઉપર અનીતિની અસર વિષય દ્વારા પોતાનું ધાર્યું કામ કરે છે, તેથી નહારાં પરિણામ નીપજે છે. બાએજ ગાયકો સદાચારી, તિર્વ્યસની અને સુશીલ માલમ પડે છે કે જે એ સંગીત કળામાં પ્રવિણતા મેળવવાનું એક સાધન ગણવામાં આવે છે. લોકો મૂઢંગના બોય ધાકિટ તરકીટ વગેરેને ધાકટ તરકટ સમજી પોલપોલા જેમ આવે તેમ હિસાબ મેળવ્યા સિવાય આંધળાના ધા વખતે પાંસરા આવે, તે પ્રમાણે ફક્ત માન પર ધા મેળવવો એજ એક ચાલતું ધોરણ ગણાય છે, ઇલાદિ આ વિદ્યાને લગતા અનેક દોષો તેમના જોવામાં આવ્યા. તેથી વિદ્યાનો પ્રચાર ઉત્તમ રીતે વધારવો, અને તેમાંથી સુનીતિનો બોધ મળે તેવાં પદ ગોઠવવાં, તેમ

લય, રાગની બંધન, તાલની માત્રા, વગેરે નિયમાનુસાર મળ્યા કરે, તેથી રીતે ચોક્કસ કરવી, એવો નિયમ આદિત્યરામજીએ કર્યો. પછી તેમણે સભામાં વા એકાન્તમાં સ્ત્રી વા પુરુષને ગાવામાં અનુકૂળ નીતિયુક્ત ઇશ્વર મંજૂરનામાં અવશ્ય સેનનિય ઘણી સેહેલાઈથી ક્રમાનુસાર સ્ત્રીથી સકાય તથા ગમે તે વાદ્યપર બળવી સકાય. તેથી સ્ત્રીમત્ર અતરંગ પદ વગેરે ગાતની સ્ત્રીને સ્વચ્છી સર કરી. તેમાં પોતાના ધર્મગુરુ અને આશ્રયદાતા શ્રીમન્ મજનનાથજી મહારામનું નામાભિધાન વ્રજપતિ, વ્રજનાથ, સાબિયાપ ત્રિશેષ્ય રાખી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ગુણગુણ કરી બક્ષિતબાવથી સંયુક્ત રાખેલ છે.

આદિત્યરામજીએ શ્રીમન્ મજનનાથજી મહારામની સાથે શુભતીર્થ યાત્રામાં રહી કમક તેથી હારિકા સુધી તથા દિશ્વીથી ગુના, સતારા સુધી મુકક જોઈ ઘણો વ્યવહારિક તેમજ સંગીત આદિ વિદ્યા વિષયમાં અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેમણે જોધપુર, વજપુર, ગિરનાર, બુંદી, કોટા, હિંદુપુર, આસિપર, હાથી, ઉત્તર, મયુરા, વજનાથ, અને કલકતા, વગેરે સુખ્ય શેહેરોમાં વાસ કરી વિદ્યાદાન આપી સર્વ મંડળને સરખી તૃપ્તિ કરી હતી. તેમણે ન્દાનાં મોટાં ધણાં રજવાડામાં મહારામજીની મુલાકાતથી મળેા સંતોષ મેળવ્યો હતો. કોઈ કોઈ રામજી સંસ્કૃત વિદ્યા અને પ્રીતિ દેવાથી સિખ્ય બની ગુરુભાવથી તેમનો સન્માર કરતા હતા. તેમ કેટલાક વખતે મલિક શુભ તથા પતિ જાજ આચરણ જોઈ પૂજ્યભાવથી માન આપતા. અને કેટલાક પોતાના શુભચિતક મળી મિત્ર તુલ્ય માન આપી શુભ સલાહ પૂજ્યા હતા. ત્યાં ત્યાં તેઓ ગયા છે, ત્યાં ત્યાં તેમણે સર્વની પ્રીતિ સંપાદન કરી, રૂંધી તે રાય સુધી સર્વને સમશુદ્ધીથી વિદ્યાનું પારિતોષક આપેલું છે. કાલીઆવાડનાં તે તમામ મહારામજી તથા મજકુમારો સાથે તેમને ગાઢ રોદ હતો. તેમણે તેઓને સંગીત વિષયમાં સારો જોષ તથા પરિચય કરાવી આનંદ ઉપવત્તવ્યો હતો. તથા તેઓને વિદ્યાનો જોડાઈ દેવાયો કર્યો. તેથી કાલીઆવાડે તે જોશ માનવા ને તે.

તથા લક્ષ્મીદાસે સવન ૧૯૪૫ માં છપાવી પ્રગટ કર્યો છે. એ ગ્રંથમાં શીખાઉ અને શીખેલા સૌને યોગ્ય રીતે સમજાવવા પડે તેવી ગોઠવણ રાખેલી છે. એ ગ્રંથ એટલે બધો સંપૂર્ણ ગણાય છે કે, ઇંગ્લાંડના તથા આ દેશના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ તેની પુરતી પ્રશંસા કરી છે, તે યોગ્યજ છે. રાગ અને રાગણીની ગોઠવણ એવી તો સરળતાથી કરી છે કે, આદિતરામજીનું જ્ઞાન એ સંબંધી પૂર્ણતાને પામ્યું હતું, એમ કહ્યા વગર ચાલેજ નહિ. પ્રારંભમાં સંગીતાદિત્યની પરિભાષા આપી છે, તેમાં સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના, શ્રુતિ, તાન, તાલ, અને નાદબ્રહ્મની સમજાવતી બહુ સરસ રીતે આપેલી છે. દરેક સ્થળે ખુદી રીતે સમજાવ્યું છે. તે પછી રાગ અને રાગણીના રૂપો આપ્યા છે. જેમાં દરેક સ્થળે રાગના ગુણ દોષ, સરીગમ, તેના સંબંધનો પ્રાચીન મત, અને જાતિ વગેરે બતાવ્યું છે. કુલ ૧૧૫ રાગ રાગણીનાં રૂપ દર્શાવ્યાં છે. તેની સાથે હોરીના ભેદ, અને, બીજા ભેદો સરલતાથી દર્શાવ્યા છે. આ સર્વે સ્વરૂપોના કાવ્યો નવીનજ આદિતરામજીએ રચ્યા છે. એક સાધારણ કવિતને રાગદારીમાં કેમ ઉતારી શકાય છે, તે બતાવતાં ઉત્સાદે બહુજ ચાતુર્ય બતાવ્યું છે. કેટલાક રાગદારી કાવ્યના ભેદ નહિ જાણવાથી જેમ આવે તેમ રાગ ગોઠવી દેવાનો ધણા જાણુને પરિચય છે, પરંતુ આદિતરામજી ગવૈયા સાથે કાવ્યનું પણ ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તેથી તેમણે જે જે રાગના છંદો રચ્યા છે, તે સર્વ કાવ્યના નિયમ પ્રમાણે રચેલા છે. નાયકા નિરૂપણ, રસ અને અર્થકાર યુક્ત સર્વે રાગદારી છે, તેથી સામાન્ય વાંચનાર જેનો કંઈ નથી હોતો, તે પણ કાવ્યના રસાર્થકારથી બહુ પ્રસન્ન થાય છે. સ્વકીયા, પરકીયાના ભેદ, સયોગ, વિયોગ, શૃંગાર, સંભારિ ભાવના લક્ષણ પણ સ્થળે સ્થળે કાવ્યમાં જ બતાવ્યાં છે. માલકોશની સરીગમ બતાવ્યા સાથે નોટમાં પ્રાચીન મત દર્શાવી તેનાં લક્ષણ બતાવ્યાં છે. તેમ માલકોશના જેટલા જેટલા ભેદ છે, તે પણ દર્શાવ્યા છે. એ રીતે ગ્રંથને ઉત્તમ પ્રતિભા ઉપયોગ કરવામાં કાંઈ કચાસ રાખી નથી આવો કીમતી ગ્રંથ છપાવી પ્રગટ કરવામાં આદિતરામજીના પુત્રોએ ધણું હઠાપણ વાપર્યું છે, તેથી તેમને પણ ધન્યવાદ ધરે છે.

આદિતરામજીએ સંગીત જેવા ગંભીર વિષયમાં જે જે શોધ કર્યો છે, તથા જે જે નિયમો ધ્યા છે, તે જે કે તેમને કોઈએ તેવું શીખવ્યું નહોતું, તોપણ તે ગણિતશાસ્ત્રની પરમ કોટીથી સિદ્ધ થાય છે, તથા સંગીત વિષયનું રહસ્ય ખુલ્લું કરી આપે છે. તેમજ રાગના રૂપના પ્રાચીન લેખોને ચાલુ જમાનામાં ગવાતા રૂપની સાથે સરખાવી ક્ષિત્ત રૂપ સુકરર કરી નવા નિયમો યોજવા એ મહા શક્તિ વિના અને નહિ ગાડું વા વાળું વગાડવાં એ કાંઈ પુરુષાર્થ નથી, પણ એ વિષયમાં ઉંડા ઉતરી ગંભીર બાજતો જાણવી, અને નવું શોધી કહાડવું, એજ મહા કર્તવ્ય છે. આદિતરામજીના પ્રસાદથી ખાસ હિંદમાં પણ પ્રાચ તથા ગાયન વિષયમાં ધણો સારો સુધારો વધારો થયો છે. તેમજ આ પ્રાંતમાં સંગીતનો તથા કાવ્યનો શોખ ધણે દરજ્જે વધ્યો છે, તેનું જ્ઞાન પણ તેમનેજ છે. હાલ જે કાંઈ સંગીત વિષયમાં વસ્તારો ચાલે છે, તે તેમનાજ શોધનું ફળ છે સખજ તેમનો વસ્તારો સર્વ માન્ય થઈ પડ્યો છે. તેમનાં બનાવેલાં ચતુરંગાદિ પદ ખાસ હિંદમાં તેમજ આ ભાગમાં પણ શિખ્યદ્વારા ગવાઈ ગાજી રહ્યાં છે. કોઈ તેને બીન (વીણા) માં, કોઈ

કવિશ્વર નર્મદાશંકર લાલશંકર.

આ વિદ્વાન કવિનો જન્મ સુરત શહેરમાં સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા શુદ્ધ ૧૦ તે સનિવારે ઓટલે સને ૧૮૩૩ ના આગષ્ટ મહિનાની ૨૪ મી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ લાલશંકર દેવે હતું. તેઓ ગાને સુરતવાસી વડનગરા બ્રાહ્મણ હતા. દેવે લાલશંકરની સાંસારિક સ્થિતિ મધ્યમપણે સારી હતી. તેમને કેટલોક વેદાભ્યાસ તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન હતું. તેઓ પોતાનો નિર્વાહ પોતાના પિતાનું લઘીઆનું કામ કરીને ચલાવતા હતા. જ્યારે કનક જર્વિસ સાહેબના ઉપરીપણા હેઠળ નિશાળોને વાસ્તે ગ્રંથો શીલાછાપથી મુંગધમાં છપાતા હતા, તેમાં તેઓ ૩ ૩૦ ના પગારે લખવા ઉપર કેટલાંક વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. અને પછીથી મુંગધની સદર અદાલતમાં ૩ ૧૫ થી ૩૦ સુધીના પગારની કારકુની ઉપર પોતાનો જન્મારો પૂરો કર્યો હતો. દેવે લાલશંકરની રીત ખાત ધણી સારી હતી. તેઓ વ્યવહારમાં કુશળ અને સ્વભાવે ઉદ્યોગી તથા સંતોષી હતા. જ્યારે તેઓ સદર અદાલતમાં હતા, ત્યારે આડે રસ્તેથી એક પાંચ પણ મેળવવાની દાનત ન રાખતાં ખાનગી રીતે પોતાનું જે પુસ્તકો લખવાનું મૂળ કામ તેજ કરીને પોતાની ટુંકી કમાઈમાં વધારો કરતા હતા. તેમને ગાતાં સાદું આવડતું હતું, અને શામળ-ભટ્ટની વાતાંઓ પહેલ વહેલી બાપુ હરશેડ બહાર પાડી તેને તે કામની પ્રેરણા કરનાર તથા પુસ્તકો આપી આપનાર તેઓજ હતા.

નર્મદાશંકરની ગાતાનું જન્માક્ષર નામ નવદુર્ગાં પણ સૌ તેમને નાની તથા સાસરેથી રૂકમણિ કહેતા. તેમને લખતાં, વાંચતાં, ભરતાં—શીવતાં, અને સલાહથી ગાતાં આવડતું હતું. તેઓ ઘર કામમાં કુશળ, સુધડ, ઉદ્યોગી, ખર્ચખટણ ત્યાં જ મહિને પરીક્ષા થઈ, તોળી હતાં. તેમનો સ્વભાવ ગરીબ મળતાવડો ને દયાળુ. એકલારશીય મેળવી, એ બાળને પોતાના ગરીબ સગાઓની ધણી દાઝ હતી, અને કોઈ કોઈ વખત નિવાસને લગડાં વગેરે આપી નહદ કરતી. જ્યાં કોઈ મળતાસને સીંગ આપ્યા હિત કરી મહું કાઢતી નહિ.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે આપણા આ બાળ કવિને ગામડી નિશાળે બેસાડ્યા હતા. ત્યાં આંક વગેરે બણી રહ્યા પછી સરકારી નિશાળે બેસાડ્યા. ત્યાં સાડા ત્રણ વર્ષ ગુજરાતી અભ્યાસ બધો પૂરો કરી બાર વર્ષની ઉંમરે પ્રોફેસર હાર્કનેસની આગળ પરીક્ષા આપી, એલિફન્ટન સ્કુલમાં દાખલ થયા હતા, વાયક ટુન્ડે બળતું જોઈએ કે કવિનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો, પણ તેમના પિતાને મુંગધ તોકરી હોવાથી તેઓ ત્યાંજ ઉછર્યા તથા કેળવણા હતા.

કવિ પોતે લખે છે કે, સને ૧૮૪૫ માં હું મારી ૧૧ વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્લેન્ડ સ્કુલમાં દાખલ થયો હતો. એ વળા એલિફન્ટન સ્કુલના ઉમેદવાર વર્ગમાં ચાર પાંચ ઇંગ્લેન્ડ માસનો જૂદા જૂદા વિષયો શીખવના હતા, તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજ હતા. કવિ લખે છે કે, ઇંગ્લેન્ડ બાળાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જેવી હોંસને આનંદ થતો, તે વો આનંદ ખીજગણિનાં સમીકરણો છોડનાં તથા જૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરનાં પણ થતો હતો. ત્યારે પાછળથી નર્મદાશંકર સુરત સ્કુલમાં આવતું થયું, ત્યારે પ્રોફેસર ગ્રેહામ સાહેબ તેમને જૂમિતિનોતા કહેતા હતા. જૂમિતિથી તોલના સક્તિ કેળવાય છે, તેનો

સને ૧૮૫૨ માં કવિને રાંદેરની નિશાળમાં મેડેતાજીની જગ્યા મળી હતી. અને તે પછી સુરત શેઢેરમાં નાનપરાની નિશાળમાં ૩ ૧૫ ના પગારથી બદલી થઇ હતી. કવિએ ધર સંસાર માંડ્યો હતો, તે સને ૧૮૫૩ માં તેમની પત્ની ગુજરી જવાથી પૂરા થયો. હવે તેમને સુરતમાં રહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન ન રહ્યું, તેમ તેમનું મન મુમ્મજ જવાને તત્પર થઇ રહ્યું હતું. કવિ પોતે લખે છે કે, વિદ્વાન દાખલ કોઇ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો મારો ઇચ્છે શીખતાં વેળાનો જે જુસ્સો તે પાછો તાજો થઇને ‘ચલ ચલ મુંગધ’ એમ ઉરકેયાં કરતો હતો. આ ભવબિન્ને કવિ, અને મોટો દેશભક્ત પુરુષ આ સમયે બે ત્રણ વર્ષેજ મોજ મજામાં ડુબેલો દેખાયો હતો. તોપણ તેનો આત્મા તેને અંદરથી ચંદ્રકી મારી નિરંતર પ્રભોધનો હતો કે;— ‘અધ્યા તું ઉઠ, ને મોટાં કામ કર.’ નર્મદાશંકરે મુંગધ જઇને મહા વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાથી પ્રસિદ્ધિ પામવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા. સાં આઠ મહિના જે કાઢ્યા તે દરમિયાન પણ નિયમીત વિદ્યાભ્યાસ ઉપર મુખ્ય લક્ષ્ય ન રાખતાં જીવાન પુરુષોની અભ્યાસ ‘યુદ્ધિવર્ધક’ નામે સભા ઉભી કરી હતી, તેમાં પોતે પ્રમુખ અને રા. મયારામ ચતુનાથ સેક્રેટરી હતા. આ સભાએજ પાછળથી કોલેજના ખીજા વિદ્યાર્થીઓ મળવાથી ‘યુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા’ એવું નામ ધારણ કર્યું હતું. એ સભાએ ગુજરાતના સુધારા ઉપર મોટી અસર કરી, અને તેના તરફથી પ્રકટ થતા ચોપાનીઆમાં નર્મદાશંકરની કલમે પહેલ વહેલો પ્રકાશ કર્યો.

સને ૧૮૫૪ માં નર્મદાશંકર પોતાના પિતાની પાસે મુંગધ જઇ વસ્ત્રા હતા. સાં જઇને શેઠ જીવરાજ બાહુને સાં ખાનગી શિક્ષક દાખલ ૩ ર૫ ના પગારે નોકરી લીધી. પણ થોડાજ માસમાં રા. ઝવેરીલાલ હમિયાશંકર યાત્રિકની સલાહથી પાછા તેઓ પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવા સાઈ દાખલ થયા. ત્યાં જ મહિને પરીક્ષા થઇ, તેમાં તેમણે સંકે ૬૦ હોડગા મેળવ્યા, અને ૩ ૧૫ ની ‘વેસ્ટ સ્કોલરશીપ’ મેળવી. આ વખતે કવિને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાના જે કોડ હતા, તે તેમના મનમાં તોડાની દરિયાની પેઠે ધુધરી રહ્યા હતા. ભપકાદાર હોદ્દો મેળવી અથવા મહાવિદ્યા ભણી કે મોટા સુધારાનાં કામ કરી કોઇ પણ પ્રકારે હું દુનિયામાં શી રીતે નામાકિત થાઉ તેનીજ લલુતા અને યુદ્ધાઓ તેમના મનમાં રાત દિવસ ઉઠ્યાં કરતા હતા.

સને ૧૮૫૫ માં નર્મદાશંકરનું મન ગુજરાતી કવિતા કરવા તરફ વળ્યું. કોલેજની પરીક્ષા થઇ, તે વેળા આ વૃત્તિને લીધે સ્કોલરશીપ ન મળી. કેમકે કવિતા કરવાની સાથે તે જાહેરમાં વાંચી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઉદ્દેશ બહુ હોંશથી આરંભ્યો હતો, તેમણે ‘યુદ્ધિવર્ધક’ સભામાં “મડળી મળવાથી થતા લાભ” વિષે બાપણ કર્યું. તથા વ્યભિચાર અને રડી-ળાજ ન કરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમજ ઇતિહાસ વાંચવાના શયદા અને કેશ કરવાના ગેરશયદા વિષે કવિતા વાંચી હતી. એ પ્રમાણે તેમણે કવિપણું સ્વીકાર્યું. એ કામને માટે પ્રૃત્તિ, યુદ્ધિ, ઉમ્મર, અને સમયાનુસાર કેળવણી તેમનામાં જોઇએ તેવી હતી. સંસ્કૃત ભાષાનું કેટલુંક જ્ઞાન તો ગુજરાતી કવિને અવશ્યનુંજ છે, તે નર્મદાશંકરે મેળવેલું હતું. કવિનું મન કવિના તરફ વળવાથી વર્ષ આખરની પરીક્ષામાં નાપાસ થવાનો સંભવ હોવાથી મળતી સ્કોલરશીપ બંધ પડવાનું જણાતાં, સ્કોલરશીપ વિના કોલેજમાં

એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રમ તરંગે પોતાના કવનનાં ગમે એટલા ચડે છે, તેનાની વાણી હમેશાં સકારણુ, સચુક્રિતક, અને અચાચતાથીજ ગોડવાયેલી માણુમ પડે. આ તોલન સંજ્ઞિતાનજ પ્રતારે. ખડન મંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ ૧૬ કાપતી ચાલી જાય છે, તેનું કારણુ પણ એજ. કોપાદિક ગંભિર અંથોની રચનામાં આ સંજ્ઞિત ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ એ ત્રયો સારા બન્યા છે.

ઇંગ્રેજ રકુલનો અભ્યાસ કવિએ પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો હતો, અને સને ૧૮ માં કૉલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઇ, તેમાં તેજો પાસ થવાથી તેમને ૨ ૧૦ પગારની સ્કોલરશીપ મળી. પછી એજ વર્ષના જુન માસમાં આપણા દેશના મહા વિશ્વલયમાં કવિએ પ્રવેશ કર્યો. પણ આઠ માસમાં ત્યાંથી પાછા તેમને સુરત જઇ બસ પડ્યું હતું. તેનું કારણુ એજ કે આપણી જાળજનની વિદ્યા વિશેષકે શિક્ષક કવિનાં લગ સને ૧૮૪૪ માં થઇ ચુકેલાં હતાં, તેથી તેમના સસરા તરફથી તાકીદ થઇ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ધર માંડવું બેઠાં. આ કારણુથી તેજો સુરત જઇ વસ્યા હતા.

ગુજરાતી કવિવણી જેવેજા મળી ચડે તેટલી બધી કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિજાગોમાં નહોતી. પણ ગીત, ભજનો વગેરે યોગ્યકે તેમાં સાંભળેલું હશે, તે પણ વિદ્યાર્થીના ભાગથી નહિ. તેજો લખે છે કે, સુરતમાં આખી પછી મેં શામળબદ્ધની વાર્તાઓ વાંચી, અને મહા કવિ પ્રેમાનંદનું ઓખાદરણુ વાંચ્યું સાંભળ્યું તો હશેજ, પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમયે એટલોજ હતો કવિપણું કરવા ધાયું તે સમય પછી નર્મદાશંકરે ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી, પણ જાહેરવણીની આ આકર્ષણ શ્રદ્ધિજ તેમના પદ્યબળ ઘણા વખત સુધી જોઇએ તેવી સરળતાને પામી શક્યા હતાં હિંદીમાં પોતાવું.

સને ૧૮૫૦ પોતાદિત્ય ગ્રંથ રૂઝેનને છોડી, ત્યારે એ વિશે 'ગ્રાફિમરેએ દિશગી રી પતાવતાં તેમને મધ્ય સારિશિરો આખ્યાં હતાં. પ્રોફેસર રીડ કવિની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરીને કહે છે કે:—“તેમનું હોયજ ગાન વખતના પ્રમાણમાં ધણુંજ સાફ છે.” કવિ પોતાનો બધો વખત વિદ્યા વિતાવ્યો અને સ્વદેશહિતની ચર્ચામાંજ કાદના હતા. તેમની પાસે જે કાંઈ આવે, તેની ત્યાંજ એજ વાત કરતા. ગ્રામ્ય વાર્તા તેમને ખિલકુલ પસંદ નહોતી. વિદ્વાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં પાંચ છ કલાક સુધી એમી ઉંચીજ વાતચિતમાં નિમગ્ન રહેતા. વિદ્યાશિક્ષિ અને દેશોત્થાનનાજ વિષય સર્વોચ્ચ અને વખતપર ચર્ચાતા હતા. આવી ચર્ચામાં તેજો એવો તો કાંઈ અજ્ઞ બહસાદ રાખતા કે તે વિષયમાં બરાબર નહિ સમજી ચડે એવા સાંભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો. વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક પામ જે કાંઈ તેમના સહવાસમાં આવતા તેમને લાગ્યા પિના રહે તો નહિ. ખરે કવિમાં કાંઈક સ્વાભાવિક લોહચુબ્ધ કાવ્યન હતું જે વડે સર્વનાં મનને આકર્ષણ કરતા. અને પોતાનો અથ સામાનામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા. તેમની ખાનગી પુસ્તકશાળામાં ઇંગ્રેજી, સરસ્વત, મરાઠી, હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાના ત્રયો અહીં હતા. બાગેજ એટલે ત્રયો ખીન કાંઈ પણ દેખી જુદાજુદા ના થરમાં હશે.

સને ૧૮૫૨ માં કવિને રાદેસ્તી નિશાળમાં મેહેતાજીની જગ્યા મળી હતી. અને તે પછી સુરત શેહેરમાં નાનપરાની નિશાળમાં ૩ ૧૫ ના પગારથી બદલી થઇ હતી. કવિએ ધર સમાર માંડ્યો હતો, તે સને ૧૮૫૩ માં તેમની પત્ની ગુજરી જવાથી પૂરો થયો. હવે તેમને સુરતમાં રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહ્યું, તેમ તેમનું મન મુગધ જવાને તત્પર થઇ રહ્યું હતું. કવિ પોતે લખે છે કે, વિદ્વાન દાખલ કોઇ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો મારો હિમેશી શીખતાં વેળાનો જે જુસ્સો તે પાછો તાજે થઇને ‘ચપ ચલ મુગધ’ એમ ઉત્કેષમાં કરતો હતો. આ બવખિતો કવિ, અને મોટા દેશભક્ત પુરુષ આ સમયે જે ત્રણ વર્ષન મોજ મજમાં ડુબેલો દેખાયો હતો. તોપણ તેનો આત્મા તેને અદરથી ચટકી મારી નિરતર પ્રભોધતો હતો કે,— ‘અધ્યા તું ઉઠ, ને મોઢાં કામ કર.’ નર્મદાશરદે મુગધ જાળને મહા વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાથી પ્રસિદ્ધિ પામવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા હતા. હાં આઠ મહિના જે કાંઈયે તે દરમિયાન પણ નિયમીત વિદ્યાભ્યાસ ઉપર મુખ્ય લક્ષ્ય ન રાખતાં જુવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય ‘બુદ્ધિવર્ધક’ નામે સભા ઉભી કરી હતી, તેમાં પોતે પ્રમુખ અને રા. મયારામ શશુનાથ સેક્રેટરી હતા. આ સમાજોન પાઠગથી કાલે-જના ખીજ વિદ્યાર્થિઓ મળવાથી ‘બુદ્ધિવર્ધક હિંદુ સભા’ એવું નામ ધારણ કર્યું હતું. જે સભાએ ગુજરાતના સુધારા ઉપર મોટી અસર કરી, અને તેના તરફથી પ્રકટ થતા ચોપાનીઆમાં નર્મદાશરદેની કલમે પહેલ વહેલો પ્રકાશ કર્યો.

સને ૧૮૫૪ મા નર્મદાશરદે પોતાના પિતાની પાસે મુગધ જેવું વસ્ત્રા હતા. હાં જાળને શેઠ જીવરાજ બાલુને હાં ખાનગી શિક્ષક દાખલ ૩ ૨૫ ના પગારે નોકરી લીધી. પણ ઘોડાજ ભાસમાં રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશરદે યાત્રિકની સલાહથી પાછા તેઓ મોઢાં સાળામાં અભ્યાસ કરવા સાઈ દાખલ થયા. ત્યાં છ મહિને પરીક્ષા થઇ, તેમાં તેમણે કો-કે ૬૦ ટોકડા મેળવ્યા, અને ૩ ૧૫ ની ‘વેરદ સ્કોલરશીપ’ મેળવી. આ વખતે કવિને પ્રસિદ્ધિ મેળવવાના જે કોડ હતા, તે તેમના મનમાં તોરાની દરિયાની પેઠે મુપરી થઇ હતા. બપોરનાર હોદ્દો મેળવી અથવા મહાવિદ્યા ભણી કે મોટા સુધારામાં કામ કરી કોઈ પણ પ્રકારે હું દુનિયામાં શી રીતે નામાકિત થાઉં તેનીજ હતુતા અને બુદ્ધિઓ તેમના મનમાં રાત દિવસ ઉઘાં કરતા હતા.

સને ૧૮૫૫ માં નર્મદાશરદેનું મન ગુજરાતી કવિતા કરવા તરફ વળ્યું. કવિએ પરીક્ષા થઇ, તે વેળા આ વૃત્તિને લીધે સ્કોલરશીપ ન મળી. કેમકે કવિતા કરવાની સાથે જ જાહેરમાં વાંચી પ્રગિહ કરવાનો ઉદ્યોગ જનુ હોયથી આરંભ્યો હતો. તેમણે બુદ્ધિવર્ધક સભામાં “મઝાની મળવાથી થતા લાભ” વિષે બાધણ કર્યું. તથા બખિતાર અને બાજી ન કરવા વિષે નિગધ વાંચ્યો હતો. તેમજ છતિહાસ વાચવાના શયદા અને કરવાના ગેરદાંવદા વિષે કવિતા વાંચી હતી. જે પ્રમાણે તેમણે કવિપણ સ્વીકાર્યું. આ કામને માટે પ્રૃત્તિ, બુદ્ધિ, ઉમ્મર, અને સમયાનુસાર કેળવણી તેમનામાં જોઈએ જતી હતી. સંસ્કૃત બાળાનું કેટલુંક ગાન તો ગુજરાતી કવિને અવશ્યનુંજ છે, તે નર્મદાશરદેને મેળવેલું હતું કવિનું મન કવિતા તરફ વળવાથી વર્ષ અષ્ટમસી પરીક્ષામાં નાપાસ થવાનો સમય હોવાથી મળતી સ્કોલરશીપ બંધ પડવાનું જણાતાં, સ્કોલરશીપ કવિને હાલે નહોતી.

જણવું મુશ્કેલ લાગ્યું. કારણકે પિનાતો આમલ ધધી કરવા તરફ હતો, તેમ પોતાને કા-
વ્ય સાહિત્યો અભ્યાસ વધારવાની અભિલાષિતા હતી. એ બધાં કારણોથી કવિએ સને ૧૮૫૬
માં એ વિદ્યામંદિરને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા.

સને ૧૮૫૬ માં કવિએ સુરતમાં જન્મે પિંગળની જોળ કરવા માંડી, તેમાં ‘હંદ
રનાવળી’ નામે પુસ્તક તેમને મળી આવ્યું. તેના અભ્યાસથી તેમને દોહરા, ચોપાઇ
વગેરે માત્રાવૃત્તોના નિવન જણાયા. આ કામમાં કવિને દોટકે માસ લાગ્યો. એ કાંઈ થ-
યાથી હર્ષ ભેર મુંઝવળ વગર તેમણે એકાદ કાવ્ય જનાવવા માંડ્યું. એમાં તેમના પિતાની
જલામણથી ગુજરાતીમાં પિંગળ લખવાનો તેમણે આરંભ કર્યો, અને તે પાર પાડી છપાવી,
એ પુસ્તક પોતાના ગુણી પિતાનેજ અર્પણ કર્યું પિંગળ થયું પણ અર્વકાર અને રસ જ-
ણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળ પ્રવેશ કાઢ્યા. પછી તુર્તજ ‘અંદલોક’ નામે પ્રાચીન કા-
વ્ય શાસ્ત્રના ગ્રંથનો તથા તેની સાથે ‘નૃસિંહુ ચપૂ’ નો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે જણી
રહી સને ૧૮૫૮ માં એક તરફથી ‘અર્વકાર પ્રવેશ’ લખવા માંડ્યો, અને બીજી ત-
રફથી ‘પ્રતાપરૂદ્ર’ માંથી “રસ પ્રકરણ” કીખવા માંડ્યું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ ‘રસ-
પ્રવેશ’ લખી કાઢ્યો, અને એ બંને પ્રવેશો છપાવ્યા. આટલા અભ્યાસથી તે ધરાતાં
એજ વર્ગની આખરે કવિએ પુને જન્મ નિલકંઠ શાસ્ત્રી પાસે “લઘુ કૌમુદી” અને વિષ્ણુ
શાસ્ત્રી પાસે “વિક્રમોર્વશી નાટક” કીખવા માંડ્યાં, અને તે સર્વ પૂરાં કર્યાં.

સન ૧૮૫૮માં કવિ પુનેથી પાછા મુંબઈ આવ્યા. એજ વર્ષમાં તેમણે ચિન્નામયી
પિંગળ, મુંદર મુંગર, લાયામૂળય, અને રસિકપ્રિયા, એ હિંદુસ્થાની ભાષાના ગ્રંથોથી
મતલબ ઉપર ઉપરથી તે ભાષા જણનારા તેમના મિત્રો પાસેથી જણી લીધી. આ પ્રમાણે
કવિપણને વધારિયત થોડા થવાનો મદદ પ્રાપ્ત છેક સને ૧૮૫૯ની આખર સુધી તેમજ
ચલાવ્યો. આ વખતે તોફરી ન કરતાં બધુ જીવન સારકાનેજ અર્પણ કરતું, એવો તેમણે
નિશ્ચય કર્યો. કરિ પોતે લખે છે કે:—“મેં ઘેર આવી ક્યમના સાચું જોઈ આંખમાં જાગર-
ણાં સાથે તેને અર્જ કરી કે, હવે હું તારે ખોલે છું.” ઉત્તરમાં જતા હેવાના આ જોડ
વાંચી કયા વાંચનારની આંખ સાનંદાશ્ર્વની સાથે સજ્જ થયા વિના રહેશે? વળી આપરે
વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથીજ પૈસા ટકા સંબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ
અર્ધી જીવન બહુ દુઃખમાં કાઢી પડી હતી, ત્યારે એ સાનંદાશ્ર્વમાં વધારે મરકાવ થઈ
આત્મીયી એમ જોવાઈ ગયા વિના રહેતાતુ નહીં કે મન્ય હો. કરિ તમારી આ ઉગ્મી
મનોરૂતિનો નર્મદાશંકરની આ નિરૂપી ઉચ્ચ મનોરૂતિએ દેઘને તો બેદલ લાગ જોવાજ
છે, અને તેમના આત્મની ઉત્તરોત્તર દિશામાં પણ એજ મદદ સાધન જૂદ થઈ હતી.

એજ વર્ષનાં એટલે મને ૧૮૫૮માં ઉપર મુજબ કાવ્ય શાસ્ત્રોનું મારું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી કવિને અનાર સુધીમાં જે કવિતાઓ જમાવી હતી, તેને ‘નર્મ કવિતા’ એ ના
મથી પહેલ વહેલી મુદ્રા એકામાં પ્રકટ કરવા માંડી હતી. તેમનું કવિ રૂને દર્શન તો આ
રૂંએ ગુજરાતનાં બધે થઈ ચૂક્યું હતું. તેમના પિંગળ પ્રવેશથી એ કવિતામાં થઈ
જયારે થઈ હતો. અને અર્વકાર તથા રૂમપ્રોથ પ્રકટ થતાંજ બધાને એમ ભાસ્યું
કવિના પ્રવેશમાં આ કાંઈ નવાં કરે છે. મુદ્રાનાં તો રંગો કરીને જાણજાણી

રસમસ્ત શૈલી ઉપર મોહિત થઇ ગયા હતા. આ વખતે ગુજરાતી પંડિત દામજી તેમની પ્રમતિ સરકાર સુધી જવાથી ગુજરાતી ભાષાની જોડણી છેવટની ચુકર કરવા જે કમિટી નિમાણ હતી, તેમા તેમને સરકાર તરફથી આમત્રણ થયું, અને તેમણે તે સ્વિકાર્યું હતું.

સને ૧૮૫૯મા નર્મ કવિતાના અંક ૪-૫-૬-૭-૮ બહાર પાડ્યા હતા, તેમાં પાંચમો તથા છઠ્ઠો એક વૈષ્ણવ ચિત્રથીજ ભરેલા છે આ વૈષ્ણવ ચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી હતી. અને સુધારા પક્ષ બહુ જોરપર આવ્યો હતો. જુના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ મહા સમર્થ પુરૂષ સામે આવ્યો છે. આ વખતે કવિની કીર્તિ ઇંગ્લેન્ડ બહાર તથા સુધારાવાળાની હૃદયમાં જરૂર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી. આ જે કીર્તિ જામી તેમાં કવિએ વર્ષો વર્ષ નવી નવી તરેહની કવિતાઓ પ્રકટ કરીને સને ૧૮૬૬ સુધી ઉત્તરોત્તર વધારેજ કર્યાં કર્યાં. વૈષ્ણવ ચિત્રને મોહ લોકોમાં ઓઝે થતા નહોતો આવ્યો, એટલામાં તેમણે સને ૧૮૬૦ મા નર્મ કવિતાનો ૯ મો તથા ૧૦ મો અંક છપાવ્યો. તેમા રૂઢિચુસ્ત વગેરે જૂદીજ બાનીની કવિતા લોકોની આગળ રજૂ કરી. અને ૧૮૬૧ માં “અર્જુનવર્ણન” નામે ન્હાતું પણ પડિત શૈલીનું બહુ રસીક કાવ્ય પ્રકટ કરી વિદ્વાન વાંચકોને હવે કરી નાખ્યા. સને ૧૮૬૨ મા તેમની સાત વર્ષની કવિતાઓનું એક પુસ્તક કાઢ્યું. અને તેમાં પાંચ વર્ણનથી ગુજરાતી પ્રજાને માટે એક નવોજ કાવ્ય પ્રદેશ ઉઘાડ્યો. પ્રનાસ વર્ણન પણ એજ નવી શૈલીની કવિતા છે સને ૧૮૬૩ મા નર્મ કવિતાના પુસ્તક ખીજના આઠો પ્રથમ છુટા અને પંચી એકઠા છપાવ્યા, તેમા વજ્રસંગતે ચાલ્યાશીની વાર્તા સખી શામળમટની શૈલીને રસ દેખાડ્યો. સને ૧૮૬૪ મા ‘હિંદુઓની પડતી’ ના ઉજળતા શેલા સ્થોથી વહેમોનું જડ મૂળમાંથી ખડન કરી નાખ્યું. સને ૧૮૬૬ મા ‘નાયિકા વિષય પ્રવેશ’ પ્રકટ કરી કાવ્યશાસ્ત્રના મથોની પરિસીમા કાઢી સને ૧૮૫૮ થી તે સને ૧૮૬૬ સુધીના કાળ કવિની જીંદગીમા પૂર્ણ યશનો હતો. એ સમયે તેમની જેવી કીર્તિ પ્રકાશની હતી, તેવી ખીજ યોગજ કવિની આદલા થોડા ખતમા પ્રકાશી હશે.

માને છે. કોઈકે હાસ્ય, ધર્મશાળાં કટાક્ષ, વાળીની મીઠાસ, અને રમવામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપત સૈવીનાં શાંત અને સુમેધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાં છે. દલપતરામની સદા ચોટ સખાનાં મન રંજન કરવા ઉપરજ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે જરાયર શ્લેષ પામે છે. કેમકે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે, તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.

નર્મદ શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલ્લેખ્ય છે. એ સખાને રંજન કરવું નહિ, પણ પોતાના અનરતો ઉભરો બહાર કાઢવાનું કવિના કરે છે. કવન વેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહે છે, અને તે તરફ જોષ જોષનેજ એ પોતાની સૈવીનો ધાટ ધડે છે, તેમ આદિઓ કવિતા કરવાને સમયે અમુક લાગણી કવિની રોસામાં બાપી રહે છે. અને તે જેમ પ્રેરે છે, તેમજ એ ઉદ્ગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી કવચિત્ત જિનોદી પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દરબી ઉજાગી હોય છે. એ કારણથી નર્મદ શૈલી હમેશાં પોતાનાજ તાનમાં મસ્ત રહે છે. વખતે મદોન્મત થઈ બાપા તથા વ્યવહારનાં ગંધનો પણ એ તોડી નાખે છે. સાંત વૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાચપદેવી વ્યવહારના પટને બેઠી ઘાઘીય કે કાઠપતિક પ્રદેશમાંજ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદ શૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું જળ થલું પણ ચાતુર્યનું ચોડુંનું દીકામાં આવે છે. છેવટે કુંઠામાં એકજ શબ્દમાં કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સખારંજની અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત છે. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય એટલે એકબીજા સાથે માપી શકાય એવીજ નથી. તે પોતપોતાને રથને ઉતારે છે. દેશ સુધારાના વિષયમાં આ પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે વિદ્વાન કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જૂદે જૂદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાનજ થયું છે. દલપતરામે હસાની રમાડી ધીમે ધીમે શોકાને વહેંચે ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે 'મા હોમ કરીને પડો' એની મસ્ત વાણીથી તે હોરવા પ્રવર્તમાન કર્યાં. આ બંને કવિની કવિતાએ કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષાનાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

નર્મદાશંકરે કવિ રૂપેજ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મુખ્ય અમરણી પુરુષ હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોષકાર, પ્રથમ પિંગગકાર, પ્રથમ રમાડકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ ૩૬ મઘ લખનાર, તે નર્મદાશંકરજ છે. તોફારી ધંધો છોડી કલમનેજ પોતાનું સર્વસ્વ હતું અર્પણ કરવાનું મહા માન તેમનેજ છે. દેવાભિમાન યમ્મ પડેવ પડેવો તેમજોજ ગુજરાતી ભાષાને આપ્યો. અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ તેમનું હતું હતું. રાત્રીયી જાળનો ઉપર પડેલ વહેલો વિચાર કરનાર તથા લખનાર પણ આ કવિજ હતા. સંસાર સુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકથાર ગમગી મૂકી હતો. અને તેને ઉત્કેષ રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજ કલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ દેસાંને જમાનાની એક ધર્મ રક્ષણ તરફ દેખાવ છે, તેની અસર પણ ગુજરાત ખાતે પડેલ પડેલી નર્મદાશંકરના અંતઃકરણ ઉપર યથા હતી. અને પોતાનું મતાંતર જાહેર કરવામાં કાંઈ પણ ખેટી લગ્ન ન રાખનાં દેશ દિનના વિચાર પ્રયોધનગારમાં અમાણી જાણજી કંઈ હતું કુંઠામાં આ જમાનાની એટલે પાઠવા ત્રીસ પાંચીન વર્ષમાં ગુજરાત

Bombay ૩.

જના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઈ છે, તેની ખરેખરી સ્મૃતિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરે રચેલાં પુસ્તકો:—નર્મકોશ, કથાકોશ, નર્મઆકરણ, આર્યદર્શન, અને ધર્મ-વિચાર, વગેરે ઘણા ઉપયોગી ગ્રંથો રચ્યા છે. તથા કેટલાંક નાટકો અને ભાષાંતરો કર્યા છે. તેમજ પોતાની કરેલી કવિનાનો સંગ્રહ ‘નર્મ કવિતા’ નામે પુસ્તકમાં તથા ગદ્ય સંગ્રહ ‘નર્મગદ્ય’ નામે પુસ્તકમાં છપાવ્યો છે. કવિની પાછળ તેમનો એક પુત્ર ‘રા. જયશંકર’ હાલ હયાત છે.

કવિશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

સી. આઈ. ઇ.

ગુજરાતના આ પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય કવિનો જન્મ સન ૧૮૭૨ ના મહા શુદ્ધ ૭ ને દિવસે વડવાણ શેહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ હતું. તેઓ માતે સામવેદી ત્રીમાળી બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે સામવેદનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ વળી અગ્નિહોત્રી હતા. કવિશ્વર દલપતરામની માતાનું નામ અમૃતબાઈ હતું. અમૃતબાઈની કૂખે જન્મેલા પુત્રરત્ન દલપતરામ પોતાના ઉંચ કર્તવ્યથી ખરેખર અમૃત તુલ્ય બન્યા છે.

સંવત ૧૮૮૦ ની સાલમાં તેમને શિનગાના રોગથી મોટી ઘાત મળ્યા બાદ તેમની શરીર પ્રતિ સ્વતંત્રતા આવી હતી. પાંચ વર્ષની ઉમ્મરથીજ તેમને વિદ્યાભ્યાસ તરફ કુદરતી રીતેજ પ્રેમ ઉપજ્યો હતો. એક દિવસે પોતાના પિતાને સામવેદનાં પદ બહુતા જોઈને પોતે તે બહુતાની હક લીધી, પરંતુ ઉપનિષદોમાંથી શીખવાનો પ્રતિબદ્ધ હોવાથી તેમના પિતાએ નવાં કલ્પિત સામવેદો જોડી કદાચ પૂજના સંભાળવાનું કહ્યું. આ પ્રમાણે આસ્વાસ્થ્યથીજ તેમના બચિવનો આશ્રય થઈ શક્યો હતો.

સવત ૧૮૮૪ ના મહા શુદ્ધ ૫ ના દિવસે તેમને જોતોછ આપવામાં આવી, સાદ પછી તેમણે પિતાની પાસે સામવેદનો અભ્યાસ આરંભ્યો. તથા વડવાણની માનડી-જિ-શાળામાં વ્યવહારિક આંક-અને કલ્કે-આશક્તરી દિવસની વખતે શિખવા માંડ્યું. શ્રીજી વિદ્યાર્થિઓ કરતાં તેમની શુદ્ધિની વિશ્વત્રય આતુર્વથી તેમના વિદ્યાગુરુ આર્પૂ આનંદ માનતા. ચાર વર્ષની હુંક સુદતમાં તેમણે સામવેદનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ કર્યો. વિદ્યાન ક્રિયાણુનો પણ કેટલોક ભાગ મુખ પાઠે કર્યો. આસ્વાસ્થ્યમાં આધારપૂર્વક વાતચિત કરતી વખતે પણ તેમની વાણીના માધુર્યથી હરકોઈ માણસ મોહિત બની આનંદ પામતું. પ્રમોદાન થતી વાતચિતના સમયે દ્રષ્ટન આપવાની તેમને ટેવ હતી. નાદિલના શ્લોકોને તેઓ વ્યાખ્યાન ઉપયોગ કરતા, અને બચિવમાં પ્રનાય નિવડવાનાં સુખિતો હરકોઈ માણસને અજરૂર પમાડતાં હતાં.

સંવત ૧૮૮૯ ના વર્ષમાં પોતાની ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે વડવાણમાં તેમનું કન થઈ હતું. વાતો તથા કલાણીનો સાંભળવાનો તેમને ધણે રોષ હતો. કવિ સામગ્રીમાં દોહડા, ચોપાઈ વાંચવાના મહાવરથી તેઓ દોહડા ચોપાઈ બનાવવા લાગ્યા. અને એજ વર્ષમાં તેમને ‘કમળોત્પતિની’ તથા ‘હિસંદતિ’ નામની બે વાતોઓ દોહડા નોંધવાની

ખનવી. તે સદેવન સાવર્ણીગાની વાર્તાના જેવી હતી.

સન ૧૮૯૦ ના મહા શુદ્ધ પ ના દિનમે સ્વામિનારાયણના મૂળા ગામમાં ઉત્સવ હોવાથી પોતાના મામા પ્રેમાનંદની સાથે તેઓ લાં ગયા. ત્યાં માધુ સંતે મણે ધર્મવાદ ચલાવ્યો. તે વખતના સાધુઓના અમરકારક ઉપદેશથી કવિએ નારાયણના ધર્મનો અંગિકાર કર્યો. સાર પછી ઘેર આવીને ઉપરની બને વાર્તાઓ નાખી. તેમના મનમાં આવ્યું કે આવી વાર્તાઓથી માણસની ખુદી બ્રહ્મ થાય છે. હ તેમણે સ્વધર્મ માટે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતા બનાવવા માંડી, જે અદ્યપિ જોવામાં છે. તથાપિ ધર્મની કવિતા જાપણની તે વખતના સાધુઓએ નાપાડવાથી હજી સુધી તે અપ્રસિદ્ધ રહેતી છે. કવિ દલપતરામનામાં ધર્મ દત્ત કાવ્ય શક્તિ હોવાથી તેને ખિન્નવદ્ધ સાદે ચોતરસથી ભક્તમણે ચવા લાગી. તે ઉપરથી પિંગળશાસ્ત્ર અને અલકાર શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે તેઓ ઉત્સુક બન્યા. આ વખતે મૂળીમાં દેવાનંદ સ્વામિ નામકિત દ્વિ હોવાથી ચોખાસાના ચાર મહિના લાં રહેવા માટે તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને થોડા વખતમાં પોતાની એ ઇચ્છા પાર પાડી. એ પછી તેમણે “જ્ઞાન આતુરી” નામે વજ ભાષામાં એક ગ્રંથ રચ્યો હતો, તેમાં એ પ્રકરણ પાડેલાં છે. એકમાં ઉપદેશ અને બીજામાં સાહિત્યના સવૈયાનો સમાવેશ કરેલો છે. આ પુસ્તક હજી સુધી જાણીતું નથી. સંવત ૧૮૯૦ થી તે સવત ૧૯૦૦ સુધીનાં દશ વર્ષમાં કવિએ અદ્યવાડ પ્રાંતમાં સાદે માન મેળવ્યું હતું.

સંવત ૧૮૯૫-૯૬ માં એક ચારણ ભૂજની શાળામાં કાવ્યનો અભ્યાસ કરીને આવ્યો હતો. તેણે દેવાનંદ સ્વામિ સાથે વાદવિવાદ કરવાની ઇચ્છા રાખી. તે ઉપરથી જો આદ્યમિત્ર મેળામાં દેવાનંદ સ્વામિએ કવિચર દલપતરામને વાદવિવાદના પ્રસંગે મોખરે આવ્યા. લાં તેમણે તાત્કાલિક કવિના બનાવવામાં વિન્ય મેળવ્યો હતો. એક વખતે કવિને પોતાના મજમાનને ઘેર પ્રાંગદે જતું થયું હતું, સારે લાના મહારામ રણમલસિંહજીએ તેમને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા હતા. મહારામજી દરબારેલી વસ્તુનું કાવ્યમાં કવિએ તાત્કાલિક વર્ણન કરીને તેમને ખુદી કર્યા, તેથી મહારામજીએ તેમને શાલ પાછડીનો મીરપાવ આપ્યો હતો. આ વખતથી રાજ્યસ્થાનમાં તેમને કવિપણાનું માન મેળવવાનો આરંભ થયો. તથાપિ તે પહેલાં અમદાવાદમાં સ્વામિનારાયણની ગાદીના આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીએ કવિને મૂળીમાં શાલ પાછડીનો શીરપાવ આપીને કવિ પદ આપ્યું હતું.

સવત ૧૯૦૧ માં કવિએ અમદાવાદમાં જઈને “સારસ્વત વ્યાકરણ” નો તથા “કુલવપનંદ” નો અભ્યાસ કર્યો હતો. અમદાવાદમાં કવિનું ઘરખર્ચ સ્વામિનારાયણના આચાર્યજીએ તેમની ચમકારિક કાવ્ય શક્તિથી મોહિત થઈને આપ્યું હતું. અમદાવાદમાં તેઓ પોતાની કાવ્ય કૌશલ્યનાથી મોટે મોટે ઠેકાણે પ્રમિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. તે પછી સંવત ૧૯૦૩ માં તેઓ આચાર્યજીની સાથે કચ્છમાં રસ ગયા હતા. લાં તેમને સાદે મનમાન મળ્યું હતું સન ૧૯૦૫ માં અમદાવાદના તે વખતના આભીરટટ નામક શ્રી. કે. કૃષ્ણ સાહેબને ગુજરાતી કવિતા સાંખ્યનાનો તથા વાચનાં શીખનાનો શ્રી. કે.

હોવાથી રા. બા. ભોળાનાથ સદરાલાઇની મારફતે કવિને તેમણે પોતાની પાસે બોલાવી લીધા. તે વખતે તેઓ ન્હાના પ્રકારની કવિતા કરીને તેમાં પૂર્ણ કાવ્ય કૌશલ્યતા બતાવી સાહેબને ખુશી કરતા હતા. પછી શાર્પસ સાહેબની સાથે ગુજરાતના જૂના જૂના ભાગમાં ફરીને કવિએ ધર્મ, વિદ્યા, અને નીતિ ઇત્યાદિ વિષયોપર બાપણું કર્યું હતું. તથા કવિત્વ શક્તિનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડી લોકોનાં મન હરણ કરી લીધાં હતાં.

સને ૧૮૫૩માં મી. એ. કે. શાર્પસ સાહેબ મહીકાંઠાના પોલીટીકલ એજન્ટના હોદ્દા ઉપરથી ત્રણ વર્ષની રજા લેઇ વિલાયત ગયા, ત્યારે કવિશ્વરને એન્ગ્લો-સીમાં અત્યલ કારકુનની જગ્યા આપી ગયા હતા. શાર્પસ સાહેબે સને ૧૮૪૮ માં અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની પ્રથમ સ્થાપના કરી હતી. તે કામની વૃદ્ધિ કરવામાં કવિને પરિશ્રમ બહુ મોટો હતો. હવે શાર્પસ સાહેબના વિલાયત ગયા પછી સોસાયટી બાગી પડવાની હાલત ઉપર આવી ગઇ હતી, તેથી એ વખતના તેના સેક્રેટરી મી. ડી. બી. ફર્ડિસ સાહેબે એ વિષે શાર્પસ સાહેબને વિલાયતમાં લખીને કવિશ્વર દક્ષપતરામને સોસાયટીની મદદ બોલાવ્યા. જે ઉપરથી તેમણે દેશ કલ્યાણાર્થે તે જોડકરી કબુલ કરી, અને અતુલ શ્રમ ઉઠાવી સોસાયટીની ચઢતી ફરવામાં પોતાનું તન, મન અર્પણ કર્યું. પ્રથમ તેમણે ન્હાના પ્રકારનાં ઉપયોગી પુસ્તકો રચ્યાં, તથા તેવાં પુસ્તકો રચનારને ઉત્તેજન આપ્યું. પછી અમદાવાદ તથા બહારના શેઠ શાહુકારો અને રાજ્ય રજવાડાઓને પોતાની કવિતા વડે રંજન કરીને સોસાયટીની આપણુ વધારી તેને આબાદ હાલતપર લાવી મૂકી. લોકોમાં વાંચનનો શોખ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઘટોત પરિશ્રમ લીધો, તથા ગુર્જર ભાષાને ખીલવવા યોગ્ય તળવીજ કરી. અને “બુદ્ધિપ્રકાશ” નામે માસિક પુસ્તક ધારાએ ઉત્તમ લેખ લખીને દેશની મોટી સેના બળવી પોતાનો સ્તુલ હેતુ પાર પાડ્યો. સને ૧૮૫૫ થી સોસાયટી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં હાલની ઉચ્ચ સ્થિતિએ આવી પહોંચી છે, તેનું માન આપણા આ કોડીલા કવિશ્વરનેજ ધટે છે.

મી. એ. કે. શાર્પસ સાહેબે “રાસમાળા”નું ઇંગ્લેજ પુસ્તક કવિશ્વર દક્ષપરામનીજ મદદથી તૈયાર કર્યું હતું. ગુજરાતી વાંચનમાળાનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવામાં સર ડી. સી. હોપ સાહેબે કવિશ્વરને સારો પગાર આપીને પોતાની મદદગા રાખ્યા હતા. તેમજ ‘કાવ્ય દોહન’ નામે પ્રાચિન કવિઓની કવિતાના સંગ્રહનું જાણીતું પુસ્તક સરકારે મોટું ધનમાં આપીને તેમનીજ પાસે તૈયાર કરાવ્યું હતું.

સને ૧૮૫૯ માં કવિશ્વરની આજે દરદ થવાથી મરહુમ દાક્તર બાઉ દાહ પાસે ઔષધ કરાવવા સાડે તેઓ મુળધ ગયા હતા. ત્યારે પારસીઓની “ગાનવર્ધક” અને હિંદુઓની ‘બુદ્ધિવર્ધક’ નામે સભાઓમાં તેમજ ખીજ સભાઓમાં તથા નામાંકિત પુરોહિત ઘેર જઈને તેમણે પોતાની કવિતાથી સર્વને ઘણા રંજિત કર્યા હતા એટલુંજ નહિ પણ પારસી બાપ્તિસ્માની સભામાં જઈને ત્યાં પણ પોતાની કવિતાથી સર્વને આનંદ આપ્યો હતો. તેના બદલામાં તેમણે કવિને એક માનપત્ર તથા રૂ. ૫૦૦ ની જોટ આપી હતી.

સને ૧૮૬૨માં બિમારેલી ગુજરાતી બુક કમિટીના પ્રમુખને કવિનાં કાવ્યો ધણાં પ્રસદ પડવાથી ગુજરાતી વાચનમાળાની ચોપડીઓમાં કેટલીક કવિતાઓ દાખલ કરી છે.

ગમે પરણ્યા પધાર્યા હતા, ત્યારે દલપતરામની કવિતાથી રંજન થઈને ૩ ૪૦૦ તથા મોતીની માળાનું ઇનામ તેમણે આપ્યું હતું. વડોદરાના હાલના મહારાજ સર શિયાજીરાવ ગાદીએ ખેડા, ત્યારે થયેલા મહોત્સવ પ્રસંગે કવિશ્વરને પણ આમંત્રણ કરી વડોદરે તેમ વ્યા હતા. તે સમયે મહારાજાએ તેમને કહ્યું હતું કે:—“હું તમારું દલપતકાવ્ય વાંચ્યું થયેલ ખુશી થયો છું” ગોંડલના વિદ્વાન મહારાજ ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિંહજી તથા તેમનાં મહારાણી શ્રી નંદકુંવરજીએ સંવત ૧૯૪૯ ના શરણે માસમાં કવિશ્વરને પોતાના પાસે સન્માન પૂર્વક બોલાવીને તેમની કવિતાઓ સાંભળી રંજન થઈ ૩ ૩૦૦ ઇનામ તથા એક ઉત્તમ સર્ટિફિકેટ ઇંગ્રેજી બાયામાં આપેલું છે. તેમના એ પ્રસંગની કેટલીક જાણુય યોગ્ય હકીકત અમે આ પુસ્તકમાં નામદાર ગોંડલના ઠાકોર સાહેબ સર ભગવતસિંહજીના જીવનચરિત્રના છેવટના ભાગમાં આપી છે, તે પૃષ્ઠ ૭૫૬ નીચે. વળી નામદાર સરકારે કવિશ્વર પાસે “કાવ્ય દોહન” ના બે ભાગ રચાવીને ૩ ૧૫૦૦ બક્ષિસ આપ્યા હતા.

શુનરાતના આ લોકપ્રિય કવિશ્વરને માન તથા આશ્રય આપવા સાઈ અમદાવાદના રહેવાસીઓએ તથા સર ટી. સી. હોપ અને મી. જી. બી. પીલ વગેરે સદ્ગુણરચોએ સને ૧૮૮૬ માં એક ફંડ ઉજી કર્યું હતું. તેમાં અદ્ય સમયમાં ૩ ૧૨૦૦૦ ની મોટી રકમ ભરાઈ હતી. એજ તેમની લોકપ્રિયતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. એ ફંડમાં નામદાર મહારાજ શિયાજીરાવે ૩ ૧૦૦૦, દરબંધાના મહારાજાએ ૩ ૧૦૦, તથા અલાહાબાદની નાગર ઉદ્ય સભાએ પણ સારી રકમો ભરેલી છે. એ ફંડમાંથી ૩ ૫૦૦ અર્થાત્ તે મુબમના એક નામાકિત ઇંગ્રેજ પાસે કવિશ્વર દલપતરામની સુંદર છપી ચીતરાવીને “હિમાબાઈ ઇન્ડીયન” માં અમદાવાદના કલેક્ટર સાહેબે સભા ભરીને મોટી ધામધૂમથી મૂકી છે. વળી “શુનરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” એ તેમને “કવિશ્વર” ની પદવી સાથે નામ કોતરાવીને એક બાંદ બેટ આપ્યો છે.

કવિશ્વર દલપતરામને સંતતિ સુખ પણ ધશ્વરે સાઈ આપેલું છે. તેમના મોટા પુત્ર રા. મોહનલાલ કચ્છ રાજ્યમાં હાલ ઇન્ચાર્જ ન્યાયાધીશ છે. તેમનાથી ન્હાના રા. મંગનલાલ ભાવનગર રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ છે. ત્રીજો અને ચોથો પુત્ર મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થઈને હાલ વિશેષ અભ્યાસ કરે છે, તેમ પાંચમો પુત્ર પણ હાઇસ્કૂલમાં ઉપલા વર્ગમાં અભ્યાસ કરે છે. વળી કવિશ્વરને ચાર દિકરીઓ તથા ચાર પૌત્ર પણ છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નામાંકિત પુરુષો અને સાક્ષરો.

પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર ત્રિવાસાગર.*

આ મહા વિદ્વાન અને સ્વદેશહિતૈષિ પુરુષને જન્મ બંગાળામાં આવેલા વિરસીંગ...ને ગામમાં સંવત ૧૮૭૭ (સને ૧૮૨૧) ની સાલમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ ઠાકોરદાસ બ્રહ્મોપાધ્યાય (બનરજી), અને માતાનું નામ ભગવતીદેવી હતું. તેઓ ઉંચા કુળના બ્રાહ્મણ યાત્રિનાં પશ્ચ કંગાળ સ્થિતિનાં હતાં; તે છતાં તેમનામાં ધણા અ-સાધારણ ગુણો હતા. એ વિષે આ પ્રસંગે કંઈક વર્ણન કરવું જરૂરનું છે. પરંતુ તેમ કરતાં પહેલાં મી. ઠાકોરદાસ બનરજીના પિતા રામજી તર્કભૂપણ વિશે થોડીક હકીકત જણાવવી અમને ઉચિત લાગે છે. તેથી તે અંગે જણાવીએ છીએ.

મેદનીપુર જિલ્લામાં વનમાલીપુર નામે ગામમાં રામરાજ તર્કભૂપણનું રહેઠાણ હતું. તેના પિતાના મરણ પછી બાપજો વચ્ચેની ખટપટને લીધે તે સંસારનો ત્યાગ કરીને ત્યાંથી નાસી ગયો હતો. તેથી તેની સાધ્વી પત્ની દુર્ગાદેવી પોતાનાં ખારાં સંતાનોને શેષને પોતાને પિયેર વિરસીંગ નામે ગામમાં જન્મે રહી હતી. સાં પશુ તે બિચારીને પોતાની બાબીઓ સાથે અણખનાવ થવાથી પોતાના જે પુત્રો તથા ચાર પુત્રીઓને લે-ધને એક જૂઠા ઘરમાં તેને રહેવું પડ્યું હતું. સાં તે રંદીઓ કાંતીને પોતાનું તથા પોતાના સંતાનોનું ગુજરાન મહા ટુસીખતે કરીને હઠાડા કાઢતી હતી. પેલી તરફ તર્કભૂપણ પશુ બાપજોના અસહ્યવહારથી કંટાળીને પોતાનો ભાગ લાગ છોડી ખીન્ને ગામ ગરીબાવ-સ્થામાં દિવસ ગુજારતો હતો. તે ધણો તેજસ્વી પુરુષ હતો, અને પોતાના નિર્વાહને માટે કોઈને નમીને હાથ દા કે ખુશામત કરે તેવો નહોતો. તેઓ પાંચ બાપ હતા. પરંતુ પોતે એકલો ચંદ્રના કિરણોમાં એકજ સ્વતંત્ર કિરણની માફક પ્રકાશીત થયો હતો. તેના સામે રામચંદ્ર વિદ્યાભૂપણ તે ગામનો એક મુખી હતો, તે તર્કભૂપણને પોતાને ચરણે રાખવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ ગમે તેવું કષ્ટ વેકતાં છતાં પશુ તર્કભૂપણે તેની તાબેદારી કદિ પશુ સ્વીકારી નહોતી. વંણ તે નિરાશીમાની હતો, અને ન્હાના મોટાને એકજ રીતે આહતો હતો. તેથી તે પોતાની માતા તથા બાપજોને વખતો વખત મળી આવતો હતો. તે ધણો સમવાદી અને સ્પષ્ટવક્તા હતો, તેથી કોઈની પશુ ચરમ રાખ્યા વગર જેવું હોય તેવું મોઢા ઉપર કહી દેતો. તેમ કરતાં સામા આપસની કૃપા કે અવકૃપા થશે, તેના તે ભારે બચ રાખતો નહોતો. એવો તે ખરાવાદી હતો.

* આ મહાપુરુષનું જન્મન મરિત આ પુરતના પ્રમુખ-૧૩ (સ્વદેશહિતૈષિ પુરુષો) માં દર્શાવેલ મર્યાદા હતું, પરંતુ તે વખતસર અમને મળી નહિ શકવાથી આ પ્રમુખમાં દર્શાવેલ હતું છે.

થઈ પડે. પરંતુ તેણે દુષ્ણા અવસ્થામાં પણ વિદ્યાર્થી અમૂલ્ય ધન મેળવ્યું હતું. વળી તેના જેવી સ્થિતિમાં દાન કરવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ હતું, એ છતાં તે પરોપકાર કરવાને કદિ પાછો હટતો નહોતો. ઘણાક મહારાજાઓ અને ધનાઢ્યો પોતાના ધનનો એમ ઉપયોગ કરી શકતા નથી, ત્યારે આ નિર્ધન મહાપુરુષે પોતાના આત્મબળથી તથા ભત્રે કદ વેડીને પણ જનમહાળ ઉપર પરોપકાર કર્યો હતો.

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને કૉલેજની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ફાઈવિલ્યમ કૉલેજમાં સંસ્કૃત ભાષાના પ્રોફેસરની જગ્યા મળી હતી. અને યોગ્ય વખત પછી એ જ કૉલેજમાં આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરી નિભાવેો હતો. એ સંબંધને લીધે તેને મોટા મોટા યુરોપિયન અમલદારો રોની સાથે ગાઢો પરિચય થયો હતો. તે છતાં બીજાઓની મારફતે તે લોકોની મેલેરિયાની મેળવવા માટે પોતાના દેશની રીતભાત તથાને ઉમેશ પદ્ધતી પકડવાનું તેણે કદિ પસંદ કર્યું નહોતું. તેણે એવી ખુશામત કરીને કદિપણ યુરોપિયનોની આગળ પોતાનું શિર ન માવ્યું નહોતું. તે ગમે તેવો ગરીબ છતાં ટેકીયો અને સ્વદેશભિમાની હતો. એક દિવસે ઇશ્વરચંદ્ર કાંઇ કારણસર હિંદુ કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ મી. કાર સાહેબને મળવા ગયો હતો, ત્યારે તે સાહેબ પોતાના છુટ સાથે ટેબલ ઉપર પગ મૂકીને બેઠો હતો. તે જોઇને ઇશ્વરચંદ્રને માફ લાગવાથી તેની સાથે કાંઇ પણ વાત કર્યા વગર એમને એમ આલ્સો ગયેો હતો. એટલું જ નહિ પણ યોગ્ય દિવસ પછી મી. કાર સાહેબ બ્યારે સંસ્કૃત કૉલેજના સરકારી કામ પ્રસંગે ગયો, ત્યારે ઇશ્વરચંદ્ર પણ પોતાના પગમાં સ્વીપરૂડી ફેરીને ટેબલ ઉપર પગ મૂકી તેની સાથે વાતચિત કરવા લાગ્યો. મી. કાર સાહેબ તેનું જોઈ અનુકરણ જોઇને મનમાં ઘણો ગુસ્સે થયો હતો. ત્યાર પછી હિંદુ કૉલેજના કામ પ્રસંગે સંસ્કૃત કૉલેજના મુખ્ય અધિકારીઓની સાથે તેને મત બેઠ પડ્યાથી તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું. તે જોઇને એ કૉલેજના મુખ્ય સેક્રેટરી મી. મયેટ સાહેબે તેને નોકરી નહિ છોડવા માટે ઘણું સમજાવ્યો હતો, પરંતુ તેણે કોઈની પણ દરકાર કરી નહિ. જો વખરે તેણે નોકરી છોડી તે વેળાએ પોતાના ધરમા ૨૦ અનાથ વિદ્યાર્થીઓને પાળી પોષી વિદ્યાદાન દેતો હતો. એ ઉદારતા તેણે નોકરી છોડ્યા છતાં પણ આહુજ રાખી હતી. પિતા પ્રથમ નોકરી કરતા હતા, પરંતુ બ્યારથી તે પોતે કમાતો થયો, ત્યારથી તેણે તાને નોકરી છોડવી વિચારાન્તિમાં રાખ્યા હતા. નોકરી છોડ્યા પછી પોતે કદ વેડીને માત્ર પિતાનું બરણ પોષણ કરીને તેમને સખ મેનમાં રાખતો હતો.

સને ૧૮૫૦ માં ઇશ્વરચંદ્રને સંસ્કૃત કૉલેજમાં સહિતના પ્રોફેસરની જગ્યા મળી અને સને ૧૮૫૧ માં એ કૉલેજના મુખ્ય પ્રિન્સીપાલ નિભાવેો હતો. એ હોદ્દો તેણે મત્રગ ૮ વર્ષ સુધી ભોગવ્યો હતો. ત્યાર પછી સને ૧૮૫૮ માં કેમ્બ્રિજ ખાતાના સિરીલીયન અમલદારની સાથે પાછો મતબેદ પડવાથી તેણે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું દતું. એ રીતે તેને એ વખત નોકરી છોડી દેવાની શરત પડી હતી. તે ઘણાજ સ્થાન જાગો મુશ્કેલ હતો, અને બધુ કામ તે પોતાનાજ મતથીજ સારી રીતે કરી શકતો હતો. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર સ્ત્રી મનિના ઉપર ભક્તિ અને સ્નેહની નજરે જોતો હતો તેને સ્ત્રી મનિની ઉત્તમિ ગાટે ધણા ધણા પ્રાપ્તો કર્યા છે. પ્રથમ મી. બેથુન તામને ૨

અને ઠેઠ વગેરે હલકી વર્ણના લોકોને ઘેર પણ કોઇ માંડ હોય તો તે શકે જમીને તેમની સેવા કરતી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તેમને માટે હલકા અને પુષ્ટિકારક ખોરાક પૂરું પોતાને ઘેરથી લેઇ જતી હતી. એવી માતાનો પુત્ર વિદ્યાસાગર ઘણી આશ્વો વેડીને યજ્ઞ ભાવથી રહ્યો હતો. પારકાનાં દુઃખ કે કલ્પની વાત સાંભળતાંજ તુરત તે દોડી જતો હતો; ખીન્નની આંખનાં આંસુ જોવાથી તેનો પ્રાણ પીંગળી જતો હતો, અને તેના ગાલ ભીંજતા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ તેની દયાવતી માતાનું કામળ હૃદય ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે એક વેળાએ વાતના પ્રસંગમાં કહ્યું હતું કે:—“મેં જો મારી તાના સંકડો ગુણમાંથી એક પણ ગુણ મેળવ્યો હોત તો હું પોતાને સરળ થયેલો જાણતું હું એવી માતાનો પુત્ર છું, એ મોટા ગૌરવનો વિષય સમજી છું.” વાહ! ધન્ય છે! એવી પ્રતાપી માતાના પ્રતાપી પુત્રને! હજાર વાર ધન્ય છે!

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે ખીજી પણ ન્દાની સાંસારિક બાબતોમાં જળ લાભ મેળવ્યો હતો. પ્રથમ એવો ધારો હતો કે, સંસ્કૃત કૌલેજમાં રૂઝા બ્રાહ્મણોનેજ સંસ્કૃત વિદ્યા શીખવવામાં આવતી હતી. પરંતુ વિદ્યાસાગરની મહેનતથીજ એ ધારો તોડીને બધી વર્ણના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત શીખવાનો હક મળ્યો હતો. કૌલેજનો સંબંધ છોડ્યા પછી તેની મેલ કીર્તિ તો “મેટ્રોપોલીટન ઇન્સ્ટિટ્યુશન” નામે પાઠશાળા સ્થાપન કરવાથી વધી હતી તેનીજ મહેનતથી ઈંગ્લી કેળવણી લેવાનું એ સાધન બંગાળીઓને પ્રાપ્ત થયું હતું. એ રીત એ મહા પુરુષ અનેક કષ્ટ વેઠ્યા છતાં જનમંડળના સુખનાં અનેક સાધનો એકઠાં કરીને સંવત ૧૮૪૮ ના આવણ શુદ્ધ ૧૩ ની રાત્રે આ લોક છોડીને કિસ્તારની હળુરમાં ચાલ્યો ગયો છે. પ્રભુ એ મહાપુરુષના આત્માને પૂર્ણ શાન્તિ આપે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી.

જૂના લેખો અને સીકાઓ વગેરેના ઘણીજ મહેનતે તપાસ કરી હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર પૂર્ણ અજવાળું પાડનાર ગુજરાતના આ વીર શોધક અને વિદ્વાન પુરુષ પંડિત ભગવાનલાલનો જન્મ સંવત ૧૮૬૬ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૩ એટલે સને ૧૮૩૯ ન નવેમ્બર મહિનાની ૭ મી તારીએ જૂનાગઢમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ઇંદ્રજી હતું. તેઓ રાતે પ્રગોરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા. આ વર્ગના નાગર બ્રાહ્મણો જૂનાગઢ, પોરબંદર, જામનગર, અને મોરબી વગેરે સ્થળે જોવામાં આવે છે. તેઓ ધણું કરીને વશ પરંપરાથી વિદ્વાન તરીકે જાણીતા છે. તેઓમાંના કેટલાક વેદ, પુરાણ, અને ધર્મ શાસ્ત્રો વાંચનારા, તથા વૈદ્યો, અને જોશીઓ છે. ભગવાનલાલે પ્રથમ ગામડી નિશાળમાં એ સમયની રીત પ્રમાણે સાધારણ કેળવણી લીધા પછી પોતાના પિતાની પાસેથી સંસ્કૃત ભાષાનું તથા વેદક વિદ્યાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું. એ વખતે જૂનાગઢમાં ઇંગ્લીશ શાળા નહોતી, તેથી તેઓ એ શાળાનું જ્ઞાન મેળવવા પામ્યા નહોતા. જો કે મોટી ભર યથા પછી તેમણે ઇંગ્લિશ શીખવાનું શરૂ કર્યું હતું, પરંતુ એ કામ તેમને કહિન બગવાથી પાર પડી શક્યું નહોતું.

પડિત ભગવાનલાલ ન્હાની વયથીજ શોધક બુદ્ધિના હતા, તેઓ જૂનાગઢના રહીશ હોવાથી તેમને ગિરનારપર જવા આવવાનો વધારે પરિચય હતો, તેથી એ પ્રાચીન અને પ્રખ્યાત સ્થળેથી અશોક તથા શુભ વંશ ઇત્યાદિના જૂના લેખો અને સિક્કાઓ તેમના જોવામાં આવ્યા. સારથીજ સ્વાભાવિક રીતે તેમની શોધક-બુદ્ધિને જૂના લેખો અને સિક્કાઓ વગેરે જોવાનો તથા મેળવવાનો રસનો ખોરાક મળ્યો હતો. જો કે એ લેખો પાણી (માગધી) બાપામાં લખેલા હોવાથી પ્રથમ તો તેઓ વાંચવા પામ્યા નહોતા, પરંતુ એ લેખો તેમના જોવામાં આવ્યા, ત્યારથી તેમાં શું લખેલું હશે, તે જાણવાની તેમને ઉત્કંઠા ધઇ હતી. તેવામાં એટું બન્યું કે, કાઠિઆવાડનો માજી પોલિટીકલ એજન્ટ કર્નલ લાંગ સાહેબ કે જે પ્રાચીન શોધોનો ધણો શોખીન હતો, અને જૂના લેખો તથા સિક્કાઓની શોધને માટે તે વારંવાર ગિરનાર ઉપર જતો હતો, તેણે ધણા લેખો વગેરેના સંગ્રહ ઉપરથી પાલી બાપાની ગારાખડી શોધી કઢાડી હતી. જેમ્સ પ્રિન્સેપ નામ પ્રખ્યાત વિદ્વાનને અશોકના લેખો પુરા પાડનાર પણ તેજ હતો. તેણે સને ૧૮૫૪ ના સાલમાં જેમ્સ પ્રિન્સેપના એક ચોપાનીઆ ઉપરથી ઉતારી લીધેના પાતળો કાગળ જ નાગઢવાળા પ્રસિદ્ધ નાગર ગૃહસ્થ મી. મણિરાંકરે જટારાંકરને ખતાવીને કહ્યું કે;—“ હવે આ તમારા ગિરનાર ઉપરના લેખોની બાપા.” ત્યાર પછી એ કાગળ આપણા આ રિત્ર નાયક પડિત ભગવાનલાલના જોવામાં આવ્યો. તેમણે તે કાગળની નકલ કરી તે વાંચી માગધી કરી, તે તેમને મળી. પછી તેલીઆ કાગળ ઉપર તેની એ નકલે તેમને કરી લીધી, અને તેને જૂદા જૂદા બે જગા કાગળો ઉપર ચોટાડી દીધી. ત્યાર બાદ તેમણે એ કિત્તો ધુંટ્યો, અને એજ અક્ષરોની મદદથી ગિરનાર ઉપરના ફદદામાના લેખ વાંચવાને તેઓ શક્તિવાન થયા. પરંતુ એ લેખમાં જોડાક્ષરો તથા માત્રાઓ તેમના જોવામાં આવી, તેનાથી તેઓ અભણ હતા, તેપણ કાંઈ નિરાશ થયા નહિ. તેમણે આ બાપાનાં ચોપાનીઆં સળધી પોતાના એક મિત્રને મુબમમાં તુરત લખી જણાવ્યું. તે ઉપરથી કલકત્તા, મુંબઈ, ચેટપિટન, અને આયર્લાંડની “એસિયાટીક સોસાયટી” નાં ચોપાનીઆં તેમને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં એ ચોપાનીઆં મળવાથી આ વિદ્વાન પુરુષને શોધક બુદ્ધિને મોટો ટેકો મળ્યો હતો. તેમણે જૂદા જૂદા અક્ષરો જોઈને તેનું સચ્ચું વાંચી તથા ખૂબ અધ્યયન કરી પાલી બાપાનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને તે પછી “ફદદામા” નાં લેખોનો અભ્યાસ કરવા માટે તેઓ દરરોજ ચાર વાગે ગિરનાર ઉપર જતા અને ૭ વાગે પાછા આવતા હતા, એ રીતે એ ઉત્સાહિ યુવાન પુરુષે ધણી રીતે પાલી બાપાનું ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવીને મી પ્રિન્સેપની કેટલીક ભૂલો ખતાવી તથા તેની બીજી નવી શોધોથી કર્નલ લાંગ તેના ઉપર ધણી શીદ થયો હતો.

વિદ્યાનુરાગી હતો, તેવો શોધક પુરૂષ પણ હતો. તેણે પંડિત ભગવાનલાલની દિની પરીક્ષા કરીને તેમના વિષે દાકતર બાઉ દાણને લખી જણાવ્યું. તે ઉપરથી બાઉ દાણએ ખુશી થઇને સને ૧૮૬૧ ના અક્ટોબર મહિનામાં પંડિત ભગવાનલાલને આમંત્રણ કંઈ. તેને માન આપી પંડિત ભગવાનલાલ પોતાની ક્ષત્રપ સીકા લેઇને મુગધ ગયા હતા. ત્યાં “ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના ” પ્રમુખ ન્યૂટનની સાથે દાકતર બાઉ દાણએ તેમને જાળખાણ કરાવી હતી. એ વખતે મી. ક્ષત્રપ વંદા વિષે નિબંધ લખતો હતો. તેથી પંડિત ભગવાનલાલે તેને પોતાની પાસેના નવ સિકા ખતાવ્યા, તે તેને અતિ ઉપયોગી થઇ પડવાથી ધણેજ ખુશી થયો હતો. પછી દાકતર બાઉ દાણને તેમણે રૂદ્રદામના તથા રૂદ્ર ગુપ્તના લેખોની નકલો આપી કે, મધુર, સાર, અને ગુપ્તના જે લેખો ગિરનાર ઉપરથી જડી આવ્યા છે, તે પણ સુધારવાની બહુ જરૂર છે. એ વાત દાકતર બાઉને પસંદ પડી, અને મી. ટોમસનની કને સુધારવાની જરૂર જણાઇ. તેથી એ કામને માટે તેમણે પંડિત ભગવાનલાલને જૂનાગઢ મોકલ્યા. ત્યાં જઇને તેમણે રૂદ્ર તથા રૂદ્રદામના લેખોની નકલો ઉતારીને દાકતર બાઉને મોકલી આપી, તેથી તે ધણેજ ખુશી થયો હતો. અને તે ઉપરથી સાર અને રૂદ્ર ગુપ્તના લેખો વિષે “ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી ” ની સભામાં એક નિબંધ વાંચવાને શક્તિમાં થયો હતો. એ નિબંધમાં દાકતર બાઉએ પંડિત ભગવાનલાલનાં બહુ વખાણ કર્યાં હતાં. અને મી. ટોમસનના લેખો જે મી. વિન્સનની પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયા હતા, તે સુધારવાની આવશ્યકતા ખતાવી હતી. દાકતર બાઉના આ નિબંધથી કેટલાક અસહી લેખો ઉપર અજવાળું પડ્યું હતું. તથા જે લેખોનાં ભાષાન્તરો થઇ ગયાં હતાં, અદુરુદ્ધ છે, એમ સાબીત થવાથી અમલ આવૃત્તિઓ ફરી કરવાની જરૂર જણાઇ હતી. એવી અગત્યની બૃહ સુધારવાનું પ્રથમ માન પંડિત ભગવાનલાલનેજ થયે છે.

પંડિત ભગવાનલાલની આવી વિદ્વાતા અને શોધક બુદ્ધિથી આગળજે દાકતર બાઉ દાણએ તેમને પોતાની પાસે હમેશાં રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. પછી સને ૧૮૬૨ ના એપ્રિલ માસમાં તેમને સન્માન પૂર્વક મુગધ બોલાવીને પોતાની પાસે રાખ્યા. અને એ બંને નિહાળ મિત્રો જીવતાં સુધી સાથે રહીને વિશેષ દીધ્યા. તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર દિલના ખરા દુનિદાસને પ્રકાશમાં આણવાનો હતો. તેમની દ્રઢતા, ઉત્સાહ, અને અથાગ મહેનતને લીધે ધણે ખરે દરજ્જે પાર પડ્યો હતો. એ તેમના અપૂર્વ જળની ખસિદારી છે.

દાકતર બાઉ દાણ મુગધમાં એક નામાકિત અને પ્રતિષ્ઠિત દાકતર ગણાતો હતો, અને તેને તેના બોડેજા ઉદ્યોગને લીધે વારંવાર ગદાર ફરવા જવો પડતો. શકે તેમ નહોતું. તેથી તેને એક બાહ્ય મદદગારની ખરેખરી અગત્ય હતી, તે ક્ષત્રપ કૃપાથી પંડિત ભગવાનલાલ જેવા મહાપુરૂષથી પુરી થઇ હતી. જ્યારે દાકતર બાઉ દાણ મુગધમાં રહીને પોતાના ધધાની સાથે જૂદી જૂદી બાબતોનો અભ્યાસ કરતો હતો, ત્યારે બીજી બાબતોએ પંડિત ભગવાનલાલ દિલ્હીના અત્યંત મોટા ભાગમાં યત્ન કરીને જૂના લેખો તથા સિકાઓ એકઠા કરતા હતા. દાકતર બાઉએ સને ૧૮૪૫ માં સર અર્સેકીન પેરિની સાથે ઇલેક્ટ્રા અને અલ્બર્ટની યુગ્મોની બેઠ લેઇને ત્યાંના લેખો ઉતારી લીધા હતા. જે

છતાં હવે તેને એ લેખો ફરીને જોવા તથા ઉતારવાનું મન થયું. તેથી સને ૧૮૬૩ ના ફેબ્રુવારી મહિનામાં દાકતર ફાર્દને સાથે લેઈને તે ત્યાં ગયો. પરંતુ એ કામ તેને ઘણુંજ અઘરું લાગવાથી છોડી દેઈને પંડિત ભગવાનલાલને સોંપ્યું હતું. તે તેમજે ધણીજ શતેક-મંદી સાથે પાર પાડ્યું હતું. દાકતર બાઉ દાછએ પ્રથમ ઉતારેલી નકલ કરતાં તેમની નકલ ઘણીજ શુદ્ધ હતી. તે જોઈને દાકતર બાઉ ઘણાજ સંતોષ પામ્યો હતો. એ યુરાઓના અર્થ ૨૩ લેખો હતા. તે સર્વેનો અભ્યાસ કરીને ત્રણ મહિને પંડિત ભગવાનલાલ ત્યાંથી મુંબઈ આવ્યા હતા. એ લેખોના તર્જુમા સાથે દાકતર બાઉએ “ રાંધલ એશિયાટિક સો-સાયટી ” ની સભા સમક્ષ એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, તે એ સભાના ૭ મા પુસ્તકમાં છપાવ્યો છે.

સને ૧૮૬૩નું ચોમાસુ મુંબઈમાં ગાળ્યું, તે દરમિયાન પંડિત ભગવાનલાલ નાશિક, અને જુનાર વગેરે સ્થળેથી મળેલા લેખોની નકલો અને તેને શુદ્ધ કરવામાં રોકાયા હતા. ત્યાર પછી તેઓ દાકતર પાંડુરંગ ગોપાલની સાથે જૈન લેખોની નકલો લેવા માટે જે-સલમીર ગયા હતા. એ જાને પંડિતો કરાંચી યઈને સિંધમાં ગયા, અને ત્યાંથી જેસલમી-રના દરબારમાં જઈને લાંબો પુસ્તક બંડાર તપાસવાની પરવાનગી મેળવી. જે જગોએ બંડાર હતો, તે જગો બેજવાળો હતી. તેથી તેમને એવી જગોમાં બેસવું પડતું હતું. એ કારણથી એ જાને જાણે જૂદા જૂદા પ્રકારના જ્વર લાગ્યું થયા, તેથી ફેટલીક પીડા પામ્યા. તે છતાં તેઓ લગભગ ત્રણ મહિના રહીને ફેટલોક શોધ કરીને પાછા મુંબઈ આવ્યા હતા.

ત્યાર પછી ફેટલીક સુદત મુંબઈમાં રહીને સને ૧૮૬૪માં દાકતર બાઉ દાછની સંમતિથી પંડિત ભગવાનલાલ પ્રાચીન લેખોની, શોધને માટે દિંદના પ્રવાસે નિકળ્યા હતા. તેઓ નાગપુર અને જળલપુર યઈને અલાહાબાદ ગયા, અને ત્યાંના “ અલાહાબાદ લાટ ” ઉપ-રના લેખની કપડા ઉપર નકલ લેવાની પરવાનગી મેળવી, અને તે પ્રમાણે નકલ ઉતારી લીધી. એ લેખ સમૃદ્ધ યુક્તો હતો. અલાહાબાદથી પંડિત જનારસ (કાસી) બીચારી, મથુરા, અને દિંદી ગયા. જનરલ કર્નિંગહામના જૂના લેખોના સંગ્રહ ઉપરથી તેમના જાણવામાં હતું કે, તેને મથુરામાંથી લેખો મળી આવશે. તે પ્રમાણે મળી આવ્યા, અને મથુરા તથા બી-ચારીમાંથી તેમજે ફેટલાક લેખોની નકલો લીધી. મથુરાનાં તમામ જૂનાં તથા નવાં દેવજો અને જુદાં દેવેરાં વગેરેમાં તપાસ કરી લેખો ઉતારી લીધા, એટલુંજ નહિ પણ બજાર-માંથી જૂના સિક્કાઓ જ્યાં સુધી નાણું પડેતું ત્યાં સુધી ખરીદ્યા. ત્યાંના જૂદા જૂદા ૩૫ લેખો અને ઘણી જાતના સિક્કાઓ લેઈને પંડિત પાછા મુંબઈ આવ્યા. એ લેખો તથા સિક્કાઓ જોઈને દાકતર બાઉ દાછ ઘણાજ ખુશી થયો હતો.

પંડિતને ફરીથી શોધ કરવા માટે પ્રયાસ નીકળવાની હઠ્ઠા હતી, તે દાકતર બાઉ જે સા કલ્પાલી વીર પુરના પ્રવલ્લી સને ૧૮૭૩માં પાર પડી હતી. એ કામમાં જૂના-મદના દરબારે તેમને ખર્ચ આપવા કબુલ્યું હતું. તેથી એ વર્ષના માર્ચ મહિનાની ૭ મી તારીખે તેઓ ફેટલાક વગવાળા પુરોની બલામખુ ચીટીઓ સાથે નીકળ્યા. આ વખતે દાકતર બાઉની બ્રહ્મભણ ઉપરથી તે વખતના દિંદરયાનની સરકારના અંડર સેક્રેટરી મી. સી. જે. લાપેંસ આમા, મથુરા, જનારસ, ફરકાબાદ, મોરખપુર, માછપુર, અને અલાહા-

આ નાશવત જગતનો લાગ કરી ફિરતારની હજુરમાં આદ્યા મયા. તેમના મરણ દાયક સમાચાર ફરી, વળતા દેશ વિદેશમાં ઘણીજ દિલગીરી ફેલાઈ હતી.

પડિત ભગવાનલાલની વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઇને “ રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી ” ની સભાએ સને ૧૮૭૭ મા તેમને પોતાના સભાસદ નિમ્યા હતા. તેમજ નામધાર કરે સને ૧૮૫૨ માં મુળછાની યુનિવર્સિટીના “ ફેલો ” તું પદ આપ્યું હતું. વળી યુરોપમાં માં બર્લિન શેહેરની પ્રખ્યાત યુનિવર્સિટીએ તેમને “ ડોક્ટર ઓફ ફાઇલોસોફી ” તું માનવતુ પદ બક્ષિસ કર્યું હતું. એ ઉપરથી તેમની વિદેશમાં પણ કેટલી બધી કીર્તિ લાઇ હતી, તેનું સફળ અનુમાન થઇ શકે છે. વળી ભદ્ર મોક્ષમુલર ન્યા વિદેશી મહા પડિતે તેમનો નાશિક વિષેનો નિબધ વાંચીને ઘણાંજ વખાણ કર્યા હતાં, એટલેજ નહિ પણ તેણે પડિત ભગવાનલાલ ઉપર એક પત્ર લખી પોતાનો પૂર્ણ સતોષ દર્શાવ્યો હતો. પંડિત ભગવાનલાલ વૈદ્ય વિધાનુ પણ સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેથી તેમને ઘેર ઘણા દર્દીઓ હમેશાં ભેવામાં આવતા હતા. તેઓ રજવાને હસમુખા, મિલનસાર, અને નિર્યાર્યા હતા. રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી તરફથી તેમને પગાર મળતો હતો, તે ઉપર તેમનો નિર્વાહ પાછલા વખતમાં ચાલતો હતો. પોતાને હાય આવેના લેખો તથા સિક્કાઓ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં તથા છગ્ગાંડના “ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ ” માં મૂકવા માટેની ભલામણ તેઓ મરતી વખતે પોતાના વિલમાં કરી ગયા છે. બાંખે એશિયાટીક સોસાયટી, ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી, તથા યુરોપની એસિયેન્ટલ કોન્ગ્રેસમાં તેમના સભેશ્વા ૩૦ થી વધારે નિબધો ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ સંબંધી છે.

પડિત ભગવાનલાલના ચિરીત ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે સાધારણ સ્થિતિમાં જીવીને એ સમયની માત્ર સાધારણ કળવણી લીધી હતી. તે છતાં પોતાના આત્મજળથી વધીને જગતમાં અક્ષય કીર્તિ મેળવી છે. અર્થાચીન કાળમાં તેમના જેવી કીર્તિ ગુજરાતના કોઇ પણ મહા પુરૂષે મેળવી હોય, એનું ભણવામાં આવ્યું નથી. પડિત ભગવાનલાલે એવો યશ સપાદન કરીને પોતાના દેશનો ગૌરવ ધણો વધાર્યો છે. એ વાત ગુર્જર બંધુઓને ઘણી મગરૂર થવા જેવી છે. પંડિત ભગવાનલાલના મરણથી ગુજરાતીઓએ જેમ પોતાનો એક કીમતી કાહિનૂર ગુમાવ્યો છે, તેમ આખા હિંદને તેમના જેવા એક શોધક પુરૂષની મોટી ખોટ પડી છે. એ ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે. પ્રભુ એ મહા પુરૂષના પવિત્ર આત્માને પૂર્ણ શાન્તી આપો. તથાસ્તુ.

મહા મહોપાધ્યાય ભીમાચાર્ય ઝળકીકર.

વેદશાસ્ત્રસપત્ર ભીમાચાર્યજીનો જન્મ વિળાપુર જીલ્લાના ઇંડી તાલુકાના ઝળકી નામે ગામમાં, ઇ. સ. ૧૮૩૬ના આગસ્ટ માસની છઠી તારીખે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રામભદ્ર, અને માતાનું નામ સરસ્વતી બાઇ હતું. તેઓ માતે, દેશરથ બ્રાહ્મણ હોઇ, વળુવંદી તૈત્તીરીય શાખાના છે. તેમની ગુણ બાપા કાનડી, સંપ્રદાય વૈષ્ણવ (શ્રી મધ્વાચાર્યનો દ્વિત માર્ગ), કૃષ્ણ દેવતા શ્રી વિકૃતનાથજી (પદ્મપૂર) હોઇ વેદ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ

જાણે ઉપર પૂર્ણ મદદ રાખે છે. તેઓ ઝાઝી ગામમાં ધનામદાર તરીકે છે.

બીમાચાર્યજી બાળપણમાં રમતીઆળ ધણા હતા. મોઘદંડા, ગેડીદંડા, બમરડા, લખો-
ટીઓ, સોગટાંખાણ, અને શેતરંજ વગેરે સંકડો રમતો રમવામાં હુશિયાર હતા. જનોઈ
દીધા પછી વેદ વિદ્યા, ઉપનિષદો, અમરકોશ, અને શબ્દરૂપાવલી વગેરેનો અભ્યાસ પણ કર-
તા, અને બાકીના વખતમાં રમતો રમતા. તેઓ બાર વર્ષના થયા પછી કાવ્ય, નાટક
અને ચંપુ વગેરેનો અભ્યાસ પોતાનાજ રહેઠાણમાં કરવા લાગ્યા. આમ કરવામાં તેમને
મોટી હરકત તો એ આવી પડી કે, તે જે ગામડા ગામમાં રહેતા હતા, તેમાં પાઠશાળા
નહોતી; અને તેમનાં સગા બ્હાલાંનો વિસ્તાર બોહોળો હોવાથી તેમની સ્થિતિ પણ ધણી
ગરીબ હાલતમાં આવી પડેલી હતી. એમ ઉપરનાં બને કારણોને લીધે ઘેર વિદ્યાભ્યાસ
કરવાનું બની શકે તેમ નહોતું. એજ સ્થિતિમાં એકાદ બે વર્ષ ગાળ્યા પછી “અગરખેડ”
નામના ગામે પોતાની ૧૪ વર્ષની ઉમ્મરે વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે ગયા. ત્યાં જન્મવા વગે-
રેની કાંઈ પણ સગવડતા નહોતી. તેવી “વાર” બાધી જોળન કરતા; એટલે સવિવારે
સવારે એક જથ્થે ત્યાં, તો સાંજે ખીંજને ત્યાં. એમ અઠવાડીઆમાં ૧૪ ધેર જન્મવાનો
વારો બાધેલો હતો. અહિંયાં તેમનો કાવ્યો, નાટકો પુરાણો, ચંપૂ વગેરેનો અભ્યાસ ધ-
ણીજ આલાકીથી ચાલતો હતો. તેવામાં “અગરખેડ” ગામના આણસ, નિરંદોગી, અને
અદેખા બ્રાહ્મણોએ તેમના ચાલતા અભ્યાસમાં રોકાણ કર્યું. એટલુંજ નહિ પણ તેમને
પુષ્કળ દુઃખ દીધું. આવી સ્થિતિમાં પણ કંઈક હૈયાના બીમાચાર્યજીએ પોતાનો અભ્યાસક્રમ
સતત ચાલું રાખ્યો. આ પ્રમાણે મહા દુઃખમાં જેમ તેમ કરીને ૭ વર્ષ ગાળ્યાં. બાદ ધા-
રવાડ બ્રહ્માના નરસુંદ સરથાનમાં તેઓ આવી રહ્યા. આ અન્નપૂયા તથા નવા ગામમાં
જન્મવા વગેરેની બગવત સગવડતા થઈ શકી નહિ. જેથી ખાવા પીવાની પુષ્કળ આપણ
માં રહી ધણાક દિવસો તેમણે ત્યાં ગાળ્યા. એવી દુઃખી સ્થિતિમાં પણ વિદ્યાભ્યાસ હોડી
દીધો નહોતો. કેટલાક દિવસ પછી ત્યાંના રાજ સાહેબના અન્નછત્રમાંથી તેમને ખાવાનું
મળે તેવો બદોબસ્ત થયો. એટલે તેઓ ન્યાય, વેદાંત, વ્યાકરણ, સાહિત્યશાસ્ત્ર તથા કેટ-
લીક ગાયનવિદ્યાનો અભ્યાસ ધણી ઝડપથી કરવા લાગ્યા. આ સ્થિતિમાં તેમણે આશરે
૪ વર્ષ ગાળ્યાં. બાદ સને ૧૮૫૮ માં એ સંસ્થાન ખાલસા થવાથી તેમને મળતી
દદ બધ થઈ. તેથી ન્યાયશાસ્ત્રનો અધુરો રહેલો અભ્યાસ પૂરો કરવા માટે તેમને પુનઃ
પડ્યું. ત્યાં તેમણે મહાપંડિત લિંગુશાસ્ત્રી ગોડબોલે પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનું પૂર્ણ અધ્યયન
એ વખતે દક્ષિણના રેવન્યુ કમિશનરના નિસ્તેદાર રા. રા. રામરાવ તાડપત્રી નામના
ચાણુ શૂદ્રને બીમાચાર્યજીને થોડી ધણી પૈસાની મદદ કરી હતી. તેથી તેમના
વામનાચાર્ય અળકીકરને પાસે રાખી વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા હતા. જેઓ
“કેશવ કૌલેજ” માં સંસ્કૃત બાળાના પ્રોફેસર છે.

પછી પ્રસિદ્ધ પડિત, શીઘ્રકવિ શ્રી ગદ્દુલાલજીને ન્યાયશાસ્ત્રના અયો શીખવતાં આ અવસરમાં તેમને જરાક સ્વતંત્રપણાનો લાજ મળ્યો, અને પૈસા સંબંધી કાંઈ પણ જરા છૂટો થવા માંડ્યો. જેથી તેઓ પોતાના માતાપિતાની સાથે રહીને ગૃહસંસાર ચલાવવા લાગ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૬૪ ની સાલમાં તેઓ મુંબઈની એલિફન્ટન કોલેજના સંસ્કૃત અને ઉત્તર પ્રાંતના એન્થ્રોપોલોજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ડૉક્ટર બુલ્લર સાહેબનું ખાનગી કરવામાં દરમામે રૂ. ૩૦ ના પગારથી રહ્યા હતા. વિદ્વાન ડૉક્ટર બુલ્લર સાહેબે યોગ્ય કદર જણાવે ધણી-મેહેનતે ઇ. સ. ૧૮૬૮ ના માર્ચ માસમાં એલિફન્ટન કોલેજમાં તેમને જગ્યા અપાવી. ત્યાં “બી, એ,” તથા “એમ, એ,” વગેરે ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને ન્યાય, વૈશેષિક, અને વેદાંત વગેરે ધૃદ્વદર્શનો, તથા મિતાક્ષરા, વિગ્રિમોદય વગેરે ધર્મ-શાસ્ત્રના અયો; તથા કાવ્યપ્રકાશ, રસગંગાધર, અને કાદમ્બરી જેવા કાવ્ય અયો; તેમજ શાકુંતલ, માલતીમાધવ વગેરે નાટક અયો શીખવતા હતા. અને હાલમાં પણ શીખવે છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૩માં તેમણે ન્યાયકોશ રચીને પૂરા કર્યો છે. આ કોશ સંપૂર્ણ કરવા માટે તેમણે ૭ વર્ષ સુધી ધણીજ મેહેનત લીધી હતી. આ ગ્રંથ સરકારી કેળવણી ખાતાને અપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬ની સાલમાં મૂર્તિપૂજના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ સ્વામી શ્રી દયાનંદસરસ્વતી તથા પંડિત શ્રી ગદ્દુલાલજી વચ્ચે ખૂબ વાદવિવાદ ચાલતો હતો, ત્યારે એ વાદમાં સરખંચની જગ્યાએ પડિત બીમાચાર્યને નિમવામાં આવ્યા હતા. ઉપર એ વાદમાં મૂર્તિપૂજ સિદ્ધ થવાથી તેમણે મૂર્તિપૂજાનું અવધાન વેદાર્થોદ્ધાર નામે ગ્રંથ રચ્યો છે.

ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની સાલમાં પુનાના વૈષ્ણવ સપ્રદાયના આચાર્ય શ્રી મધ્વાચાર્યની ગાદી ઉપરના સહપરાયણ શ્રીપાદ સ્વામીએ પડિત બીમાચાર્યને કરવચ્છ, કરદીપ, અને સુભોજ્ય તથા મુંબઈના મંદિરો અધિકાર સોંપ્યો હતો. અને ૧૮૭૮માં શિવમહાપુરાજીની તેમણે સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યા કરી હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૯માં તેમની પ્રિય પત્નીનો દુઃખગ્રસ્ત થયો; તેમ છતાં તેમણે શરીને લગ્ન કર્યું નહિ. તેમની આખી જીંદગીમાં તેમણે ૧૩ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યો હતો. હાલમાં તેમને ૩ પુત્રી તથા ૧ પુત્ર છે. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં તેમણે “ન્યાયસિદ્ધાંત સુક્તાવલી” તુ મરાઠી ભાષાંતર કર્યું હતું. તે ગ્રંથ “ન્યાયભારતી” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરવા માટે તેમને પાંચ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેમની વિદ્વાતથી પ્રસન્ન થઈને નામદાર હિંદુસ્થાનની સરકારે તેમને ઇ. સ. ૧૮૮૮ના જાનેવારી માસમાં “મહામહોપાધ્યાય” નામે મોટી પદ્વી બક્ષિસ કરી હતી, આ ઇતિહાસ આપતી વખતે એટલે ૧૮૮૯ ના જુલાઈ માસની રબી તારીખે પુના મેડેરમાં મોટો દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં નામદાર મુંબઈના ગવર્નર લાર્ડ કેપ્ટન તથા મહારાણી વિક્ટોરિયાના પુત્ર ડ્યુક ઓફ કોનાહ અને બીજા રાજા રત્નાવજીએ હાજરી આપી હતી. એજ સાલમાં શ્રી ચક્રચાર્ય (મહ સુગેરી) તરફથી ન્યાય તથા વેદાંત શાસ્ત્રમાં સન્માનપત્ર કર્યા બદલ તેમને શાવન્દેશ વગેરેની બક્ષિસ તથા પુષ્કળ સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું અને ૧૮૯૨ ના તેઓ કાલી પ્રવાસ, અયોધ્યા વગેરે જઈને પા-

મોની મહા યાત્રા કરી આવ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૮૯૩-૯૪ માં તેમણે ન્યાયકોશની* બીજી આવૃત્તિ કઢાડી હતી; જેમાં લગભગ ૮ વર્ષ સુધી શારીરિક તથા માનસિક મેહેનત પુરકળ લીધી હતી. “ હિંદુનિયન કલ્પ ” નામની વિદ્વાન મંડળીમાં તેમણે ૩ વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે; તે પણ શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર છે. હાલમાં તેઓ “ હિંદુધર્મવ્યવસ્થાપક ” નામની સભાના અધ્યક્ષ છે.

પંડિત બીમાચાર્યજીના ચરિત્ર-ઉપરથી જણાય છે કે તેઓ ન્હાનપણમાં ગરીબ સ્થિતિમાં હોવા છતાં મહા કષ્ટ વેડીને તેમણે વિદ્યાસ્પી ધન સંપાદન કર્યું હતું. અને તેમ કરતાં તેમને ધીરજ, દૃઢતા, અને ઉદ્યોગીપણાની કઠિન પરીક્ષાની કસોટી ઉપર ચઢ્યું પડ્યું હતું. અને તેમાં પૂર્ણ જય મેળવ્યો હતો. ત્યાર પછી તેમણે પોતાના આત્મબળે સ્વામ્યથી વધીને મોટી કીર્તિ મેળવી છે. એવા પુરુષોની આત્મશક્તિને ધન્ય છે !

જસ્ટીસ મી. નાનાભાઈ હરિદાસ.

આ પ્રસિદ્ધ પુરુષનો જન્મ તા. ૮ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૩૨ માં સુરતમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હરિદાસ હતું. તેઓ સુરતના રહીશ માટે વાલ્મિકી કાયસ્થ બ્રાહ્મણ હતા. મી. નાનાભાઈએ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સારો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો, અને પોતે નિઝાધાર હોવાથી કોઈની સહાય મળતાં તેને આમળ વધાર્યો હતો. ગુજરાતી ભાષા ઉપરાંત શરસી, મરાઠી અને ઇંગ્લેજ ભાષાઓનું જ્ઞાન પણ તેમણે સાફ મેળવ્યું હતું. પોતાના પ્રશસનિય અભ્યાસ તથા ઉંચા પ્રકારની ચાલચલણનું સર્ટિફિકેટ મેળવી સને ૧૮૫૦ માં મુગ્ધ જાતે એથ્લીન્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. સાંતી વાર્ષિક પરીક્ષામાં ઉંચા નંબરનાં ધનામે સંપાદન કરવા સાથે ક્લેર અને વેસ્ટની રજીસ્ટરશિપ તેમણે મેળવી હતી. સને ૧૮૫૨ માં તેમણે સુપ્રિમકોર્ટના ફુબાઈયાની પરીક્ષા આપી તે હોદ્દો મેળવ્યો હતો. સને ૧૮૫૫ માં સરકારે ઉદ્યાકેશ લૉ કલાસમાં દાખલ થઈને પરીક્ષા આપી, તેમાં તેઓ પહેલે નંબરે પાસ થયા હતા. સને ૧૮૫૭ માં મુનસફની, અને સને ૧૮૫૯ માં લૉ સ્કુલની છેવટની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી હતી. ત્યાર પછી સિવિલક્રિમિનલ અને પિનલકોડનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું કામ સરકાર તરફથી તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૮૬૦ માં તેમણે મુગ્ધની યુનિવર્સિટીમાં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

સન ૧૮૬૧ માં સરકારે તેમને અમદાવાદ કૉલેજમાં પ્રિન્સિપાલ અને લૉ પ્રોફેસરનો હોદ્દો આપવાની આગમ્મી કરી હતી, પણ તે વખતે સુપ્રિમકોર્ટના ચિફ્ જસ્ટિસ સર એથ્યુસાર્સે તેમને જૂદા ન પાડવાને જગરી હડ લીધાથી તેઓ ત્યાંજ રહ્યા હતા. સને ૧૮૬૧ માં તેમણે સદર અદાલતમાં વકિલનું કામ કરવાની સનદ મેળવી હતી. સને ૧૮૬૨ માં સદર અદાલતને “ મુખીમકોર્ટ ” નું નામ બદલી “ હાઈકોર્ટ ” નામ આપવામાં આવ્યું, ત્યારે એ કોર્ટના અપેલેટસાઈડના તર્જુમા ખાતામાં મોટા પગારથી તેમને રાખ-

* આ કોશમાં શાસ્ત્રીય પારિભાષિક શબ્દો ૧૮૯૨ છે, પૃષ્ઠા ૧૧૩૬ છે, અને બંધ સપ્થા ૨૦૪૮૪ છે.

ખતે જીવતી લાપા હતી' એ વિષયપર ઇંગ્રેજમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. જે તે સભામાં બિરાજેલા પંડિતોને ઘણેજ પ્રિય થઇ પડ્યો હતો. તે નિબંધ કૉન્ગ્રેસના રીયું-ટમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. એ વર્ષના છેલા માસમાં ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત અને માજી વડા પ્રધાન મી. સ્ટાન્ડરટને પોતાના હાવર્ડન કેસ્ટલ મધ્યેના રહેઠાણમાં સ્વામીજીને બોલાવીને તેમની મુલાકાત લેઇ ખુબ માન આપ્યું હતું. વળી સાંની 'એમ્પાયર કલબ' માં તેમણે ઑનરરી મેમ્બર તરીકે સાફ માન મેળવ્યું હતું. જે કલબમાં લૉડ ડ્રીનને હિંદના વાઇસરૉયની પદ્વી મળ્યા પહેલાં આમંત્રણ થયેલું હતું, અને તે વખતે પંડિત સ્વામીજી સાથે લૉડ ડ્રીનની મુલાકાત પણ થઇ હતી.

સને ૧૮૮૨ માં પંડિત સ્વામીજીએ એલિયલ કૉલેજમાં બી. એ.ની ડીગ્રી મેળવી હતી; જે કૉલેજના મી. ઇલ્ડમર્ટ અને પ્રોફેસર વર્ડસવર્થ વગેરે મેમ્બરો છે. સને ૧૮૮૩ માં ભારે આકર્ષણમાં મોડું એકઝીબિશન (પ્રદર્શન) થયું હતું, તે વખતે પંડિત સ્વામીજીની લૉડ નૉર્થ્યુકે નામદાર મહારાણીની પાટલી કુંવર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની સાથે ઓળખાણ કરાવી હતી. એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં લંડનની ઓરિયેન્ટલ કૉન્ગ્રેસમાં હિંદના પ્રધાને તેમનેજ બીજીવાર હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે પૂર્વ દેશની વિધાના પંડિતોની કૉન્ગ્રેસમાં જે ટ્રાઇ પણ દેશી પંડિતને હિંદના પ્રધાને એ વખત મોકલ્યો હોય તો તે પંડિત સ્વામીજી કૃષ્ણ વર્મા છે. લંડનની એ કૉન્ગ્રેસમાં તેમણે 'પ્રાચીન હિંદમાં લખવાનો ઉપયોગ' એ વિષયપર ઇંગ્રેજમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, જે કૉન્ગ્રેસમાં બિરાજેલા બુદ્ધ બુદ્ધ દેશના પંડિતોએ ખુબ લક્ષ પૂર્વક શ્રવણ કર્યું હતો, અને તે પોતાના સંબંધમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

સને ૧૮૮૩ ના નવેમ્બર માસમાં યુબાના આગલા ગવર્નર સર બાર્ટલ ફ્રીયરની દરખાસ્ત ઉપરથી પંડિત સ્વામીજી ઇંગ્લાંડની રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટીના મેમ્બર થયા હતા. તેઓ સને ૧૮૮૪ માં ત્રણ મહિનાની રજાપર ડૉક્ટર મોનિયર વિલિયમ્સની સાથે આ દેશમાં પાછા આવ્યા હતા; અને કલકત્તે જઈને નામદાર લોકપિય વાઇસરૉય લૉડ રીપન પાસેથી હિંદના વતનીઓને ઇંગ્લાંડમાં જવાનું સુલભ કરી આપવા તથા રદોલરથીય આપીને પણ સાં મોકલાવવા માટેનું સેક્શન મેળવ્યું હતું. આ દેશમાં આશરે એ મહિના રહી પંડિત સ્વામીજી પોતાનાં પત્ની સહીત ઇંગ્લાંડ ગયા હતા, જે વખતે મી. સ્ટાન્ડરટને તેમને પુનઃ પોતાના હાવર્ડન કેસ્ટલ મધ્યેના રહેઠાણમાં આમંત્રણ કર્યું હતું, સાં પંડિત સ્વામીજી પોતાનાં પત્ની સહીત ગયા હતા.

સને ૧૮૮૪ માં તેઓ બારીસ્ટરની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા, અને સને ૧૮૮૫ ના પ્રારંભમાં જે સ્ટીમરમાં પ્રખ્યાત રાજદ્વારી લૉડ રેન્ડોલ્ફ ચર્ચિલ હિંદની મુઆરીએ આવવા સાફ નીકળ્યો હતો, તે સ્ટીમરમાં પંડિત સ્વામીજી પોતાનાં પત્ની સાથે ઇંગ્લાંડ થી અગ્રે પાછા ફર્યા હતા. આદે આવ્યા પછી તેમને રતલામના દિવાનની પદવી મળી હતી, જે માટે દેશી તેમજ ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોએ એક સરખી પ્રશંસા કરી હતી. અને બૂર તથા માંડવીના રહેવાસીઓ તરફથી તેમને માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં હતાં, જેમાં એ લાપક નરની યોગ્ય સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

પડિત સ્વામજીનાં પત્ની પણ ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી, અને હિંદીભાષાનું સારું જ્ઞાન ધરાવે છે. તેઓ મુગ્ધના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ મી. હબીબદાસ લઘુભાષનાં પુત્રી થાય છે, લૉર્ડ ડકીન પોતાનાં પત્ની લેડી ડકીન સાથે સને ૧૮૮૫ માં મધ્ય હિંદુસ્થાનને પ્રવાસે નિકળ્યા હતા, તે વખતે જ્યારે ઇંદોર મધ્યે લેડી ડકીને નામદાર હોલકરનાં મહારાણીની મુલાકાત લીધી, તે પ્રસંગે હોલકરનાં મહારાણીને ઇંગ્રેજીમાંથી હિંદીભાષામાં સમજાવવા માટે પંડિત સ્વામજીનાં પત્નીને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં.

દેશીઓમાં ઓક્ષફર્ડની યુનિવર્સિટીની એમ. એ. ની ડીગ્રી હાલ સુધીમાં પંડિત સ્વામજી સિવાય ખીજા કોઇ પણ દેશીએ મેળવેલી લાગતી નથી. પંડિત સ્વામજીએ યુરોપ મધ્ય ફ્રાન્સ, જર્મની, બેલજિયમ, ઇટાલી, અને આસ્ટ્રીયા વગેરે જાણીતા દેશોની મુસાફરી કરેલી છે. રતલામના રાજ્યમાં દિવાનપદ ઉપર નિમાયા પછી તેમણે રાજ તથા પ્રમળા લાભો માટે ખતી શકે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સાર ખાદ તેમણે પોતાની ખુશીથી એ હોદ્દા છોડ્યો હતો. તે વખતે સાંના મહારાજાએ તેમની ઉચ્ચ સેવાની કદર જાણીને સાંને ધનામ આપ્યું હતું. રતલામથી નીકળ્યા પછી કેટલોક વખત તેઓ મુગ્ધમાં રહ્યા હતા. અને ત્યાંથી અજમેરમાં રહીને પોતાનો બારિસ્ટરનો સ્વતંત્ર ધંધો ચલાવવો શરૂ કર્યો હતો. સાં થોડાજ સમયમાં તેમણે પોતાની વિદ્વાનો પ્રકાશ એવો તો પાડ્યો કે તેમની પ્રમાણિ આખા રજપૂતાનામાં પ્રસરી ગઇ. લોકો માનવા લાગ્યા કે, રજપૂતાનામાં એક ખરેખર રત્ન આવ્યું છે. અજમેરની આર્યસભાએ તેમની પંડિતાઇથી મોહ પામીને એક મોટી સભા સમક્ષ સારાં શ્લોક વચનોથી ભરપુર ‘માનપત્ર’ આપ્યું હતું. પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્માની કીર્તિને આ પ્રકાશ મેવાડના પ્રસિદ્ધ રાજસ્થાન ઉદેપુર માં સત્વર પહોંચ્યો. તેજ વખતે સાંના નામદાર મહારાણાજીએ તેમને બોલાવીને રાજકુમારના ગાર્ડિયન અથવા મુખ્ય શિક્ષક, અને ‘મેવાડ કૌન્સિલ’ ના સભાસદનું મોટું પદ આપ્યું હતું. એ માન ભરેલો હોદ્દો તેમણે કેટલીક મુદત સુધી પૂર્ણ યથાથી બોગવ્યા બાદ જ્યારે સને ૧૮૯૫ માં જાનવારી માસમાં જૂનાગઢના મરહુમ દિવાન રાવખહાદુર હરિદાસ નિહા-દીદાસે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપીને પેન્શન લીધું, ત્યારે નામદાર જૂનાગઢના નવાજ સાહેબે પોતાના મુખ્ય પ્રધાનનું પદ પંડિત સ્વામજી કૃષ્ણવર્માને આપ્યું હતું. એ જગો ઉપર તેઓ માત્ર ૯ મહિના સુધીજ રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ તેઓ ઉદેપુરના “કૌન્સિલર” ની પોતાની અસલ જગો ઉપર ગયા હતા. સારથી અઘાપિ સુધી ત્યાંજ છે. થોડીક મુદત ઉપર જ્યારે વડોદરાના દિવાન દિવાન ખહાદુર મણિલાલ જશભાઇએ પોતાનો હોદ્દો છોડ્યો, ત્યારે એ મહાન પદ ઉપર પંડિત સ્વામજીની નિમનોક થવાની વાત સખજે અચાંચ હતી. પરંતુ હાલ તે વાત બંધ રહેલી જણાય છે.

સરદાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ.

આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પુરવો જન્મ સવત ૧૮૭૮ ના આવળી શુદ્ધ ૫ એટલે સને ૧૮૨૩ ના જુલાઈ મહિનાની ૨૨ મી તારીખે વડોદરામાં થયો હતો. તેઓ અમદાવાદના

રહીય ગાંતે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા તેમનું કુળ શુભરાતના વડનગરા નાગર માં અસવના વખતથી યથા અને ખ્યાતિ પામતું આવેલું છે. તેમ સરકારમાં તથા માં પણ તેમના પૂર્વજોએ સારૂ માન મેળવ્યું છે. છેક પાઠ્યાલી વખતમાં, તેમ અમદાવાદમાં, અને નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રાજ્યમાં તેમના કુટુંબના જે જે પુરોષો સેવામાં હતા, તેમની હુશિયારી, વિદ્વતા, અને રાજ્યમંજિતને માટે સરકાર તરફથી ની ધણીજ તારિક્ક કરવામાં આવેલી છે. રા. બોળાનાથના પિતા રા. સારાભાઈને વડોદરા રેસીડેન્સીમાં દરમાસે રૂ ૫૦૦ ના પંગારની જગ્યા મળેલી હતી. સાં તેમણે ઉત્તમ કાર્ય કરીને સારો યથા સંપાદન કર્યો હતો. જ્યારે તેમણે પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપીને પેન્શન લીધું, ત્યારે નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી તેમને અમદાવાદ શાહિયાગમાં એક દરબાર ભરીને એક સોનાનો “ ચાંદ ” બક્ષિસ કરવામાં આવ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમની ઉત્તમ સેવાથી પ્રસન્ન થઈને નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તેમને અમદાવાદની પાસેનું નિકોલ નામે ગામ વંશપરંપરા બક્ષિસ આપેલું છે. તેમજ રાધનપુરના નવાબ સાહેબ શ્રી “ જોરાવરખાનજીએ ધનોશરા નામે ગામ હતામ. આપેલું છે. એ બંને ગામોની ઉપજ અદાપિ સુધી તેમના વરાળે ખાય છે.

રા. બોળાનાથને કળવણી લેવાના વખતમાં અમદાવાદમાં ઇંગ્લેન્ડ કે શુભરાતી નિશાળો નહોતી, પણ એક યુરોપિયન શ્રદ્ધસ્થ પોતે ખાનગી ઇંગ્લેન્ડ નિશાળ ચલાવતો હતો, તેમાં તેમણે ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. શુભરાતી તો સ્વભાષા એટલે તે બરાબર આવડતીજ હતી. તેમ શાસ્ત્રી પાસેથી તેઓ સંસ્કૃત શીખ્યા હતા, અને વાંચવાનો મહાવરો ધણો રાખ્યો હતો, તેથી પુરાણો વગેરે પુસ્તકો તથા વેદની ટીકા છલાદિ સારૂ રીતે સમજી શકતા હતા. ઋક્ સંહિતા તો ધણી ખરી તેમને જીજ્ઞાસે યથા ગ્રહ હતી. કાવ્ય નાટક વગેરેનાં પુસ્તકો પણ જોયાં હતાં. સર્વ કરતાં તેમણે શાસ્ત્રી ભાષામાં ધણીજ પ્રવિણતા મેળવી હતી. તેની સાથે આરબી ભાષાનું પણ યોરૂંક ગાન થયું હતું. પોતાના પિતાને શાસ્ત્રી ઉત્તમ રીતે આવડતું હતું, તેથી પ્રથમ તેમનીજ પાસે અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. વડોદરામાં જન્મ થયેલો અને પ્રથમનાં આઠ વર્ષ સાં ગાલ્યાથી મરાઠી ભાષાનું ગાન પણ તેમને સારૂ થયું હતું. પિતાની પાસે શાસ્ત્રી શરૂ કર્યા પછી મુનશી બલિયુદ્દીન પાસે બરાબર અભ્યાસ કર્યો હતો. શરૂ શિક્ષા તો એ પ્રમાણે હતી. પરંતુ પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ તથા અધ્યયનના નિરંતર પ્રયાસને લીધે તેમનું સર્વ પ્રકારનું ગાન પરિપક્વ દશાએ પહોંચ્યું હતું. અને હંચા પ્રકારની કળવણીવી મનને જે બરેબરે સંસ્કાર મળે છે, તે તેમણે મેળવ્યો હતો.

તેમણે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થતા પહેલાં જે માસ સુધી અમદાવાદમાં દીવાની અદાલતમાં હોદ્દવાર તરીકે કામ કર્યું હતું. તે પછી અમદાવાદમાં કાયદાની પરીક્ષા આપી તેમાં પાસ થયા હતા. સને ૧૮૪૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં તેમને અમદાવાદમાં મુનસફની જગ્યા મળી હતી. સાંથી કપડવણજ, ઉમરેડ અને ખેડમાં એમ ચાનુકમે તેમની બદલી કરાઈ હતી. ખેડમાં સને ૧૮૬૩-૬૪ સુધી તેઓ રહ્યા હતા. તેટલા વખતમાં તેમણે સરકારની મોટી બદલો ઉપાદેશી અને એક નિયાંત્રી કરી હતી. નોકરીના દરમિયાન મુનસ-

૨૧) પરીક્ષા લેવાને મુખ્યમાં તેમને પરીક્ષક તરિકે બેવાર નિમ્યા હતા. સને ૧૮૬૩-૬૪ માં તેમની બદલી જોડેથી અમદાવાદ થઇ હતી. અને સને ૧૮૬૫ માં સુરતમાં “ પ્રીન્સીપાલ સદર અમીન ” નો તેમને મોટો હોદ્દો મળ્યો હતો. સાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી સને ૧૮૬૯ માં તેમની યાજુ બદલી થઇ હતી. સાં ગયા પછી થોડા વખતમાં તેમના બીજા પુત્ર રા. આપારાવંતું ૨૭ વર્ષની કાચી વયે અચાનક મૃત્યું થયું હતું. એ મહાબેદકારક બતાવથી તેમનું ચિત્ત નોકરી ઉપરથી હડી ગયું હતું. તેથી તેમણે ખેડે બદલી કરાવી. ખેડમાં તેઓ સને ૧૮૭૪ ના અક્ટોબર માસ સુધી રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ પેન્શન લેધને વાનપ્રસ્થ થયા હતા. તે વખતે જૂનની દિવાનગરી સ્વિકારવા સાફે સાંના મહારાજ શ્રી તરફથી તેમને પુછવામાં આવ્યું હતું. પણ એ વાત તેમને અચ્ચકર હતી, તેથી એ પદવી તેમણે સ્વીકારી નહિ. કેમકે સાવેનનિક લાભનાં કાર્યામાં પોતાનો સમય રોકવાની તેમની ઇચ્છા હતી.

જે જે સ્થળે નોકરીને સળખે તેઓ ગયેલા; સાં સરકારી નોકરી સિવાય લોકોપયોગી કાર્યોમાં પણ તેમણે લક્ષ બહુ આપ્યું હતું. નિશાળો, લાઇબ્રેરીઓ, અને ધર્મશાળાઓ બગેરે સ્થાપવામાં તેઓ તન, મન, અને ધનથી મદદ કરતા હતા. તેમજ ગરીબ લોકોને અન્ન વસ્ત્ર આપીને તેમનાં દુઃખ નિવારણ કરતા હતા. વળી પોતાના નમ્ર અને માયાળું સ્વભાવને લીધે સર્વે ઠેકાણે સરકારી તથા ખાનગી લોકોની ધણીજ પ્રીતિ તેમણે મેળવી હતી. જેટલી પ્રીતિ અને માન લોકો તરફથી તેમણે મેળવ્યું હતું, તેટલીજ પ્રીતિ અને માન સરકાર તરફથી પણ મેળવ્યું હતું. અધિકાર છોડ્યા પછી સરકારે તેમના ઉત્તમ શુભોની કદર કરીને તેમને “ રાવબહાદુર ” નો ખિતાબ તથા એક દુશાલાના ખિત્તત્તી બક્ષિસ કરી હતી. તે પછી તેમને દક્ષિણના બીજા વર્ગના “ સરદાર ” ની પદવી સરકારે આપી હતી.

સને ૧૮૭૫ માં નામદાર મહારાણીનીના પાટવી કુવર નામદાર મિન્સ ઓફ વેલ્સ હિંદુસ્થાનના પ્રવાસે પંચાયે, સારે સરકાર તરફથી તેમને મુખ્ય જવાનું ખાસ આમંત્રણ થયું હતું. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાણીની વિક્ટોરિયાએ “ કૈસર-હિંદ ” નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, સારે દિલ્હીના બહુ મેળાવડામાં જવાને તેમને સરકાર તરફથી આમંત્રણ થયું હતું. જે કે તે અવસર ઉપર તેમનાથી ત્યાં જઈ શકાયું નહોતું, તોપણ હિંદુસ્થાનના નામદાર વાઇસરોય તરફથી એક સર્ટીફિકેટ તેમને આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી સને ૧૮૮૨ માં અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સરકાર તરફના તેમને મેમ્બર નિમવામાં આવ્યા હતા. પણ એ કામ તેમના ધર્મે વ્યવસાયમાં બંધેલ કરશે, એમ ધારી એક વર્ષ પછી તે જગોનું તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું. સને ૧૮૮૦ માં સરકારે તેમને કેળવણીખાતાની શુજરાતી બુક કમિટીના મેમ્બર નિમ્યા હતા; તેમણે પૂર્વે રહ્યા હતા. તેઓ અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટ લોકલ બોર્ડના પણ મેમ્બર હતા. સરકારી નોકરી છોડ્યા પછી પણ આ તરેહના સંબંધ સિવાય પણ સરકાર સાથે તેમને ઘણો સંબંધ હતો. મોટા મોટા સાંસારિક તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિષયો સળંધી સરકાર તરફથી તેમની સલાહ, પુછવામાં આવતી હતી. આ સર્વ માન તેમને સરકારી નોકરીમાં મળ્યું હતું. પરંતુ સર-

તેમના મહાન પ્રયાસને લીધેજ છે. અને એજ તેમની કૃતિનો દૃઢ પાયો છે. ધર્મ સુધારાને માટે તેમણે કરેલો બગિરથ પ્રયત્ન અપૂર્વ તથા અસાધારણ છે. ધર્મ સુધારણાને તેઓ એટલું મહત્ત્વ આપતા કે ભારત પ્રગતિ ખરો ઉત્કર્ષ જે એમ ઉપર આધાર રાખે છે, તે એમ ધર્મના એક્ય વિના ચતુ અશક્ય છે, એમ તેઓ માનતા હતા. આવાજ કારણે લીધે રાજ્યક્રિય બાળતાના ઉત્કર્ષને સખે વિશેષ લક્ષ ન આપતાં ઉત્કર્ષના મૂળ કારણ ભૂત ધર્મના ઉત્કર્ષ તરફ એકાગ્ર ચિત્ત લગાડતા. સાંસારિક સુધારાને પણ આજ કારણે લીધે પ્રધાનતા આપતા હતા. ધણું કરીને શુજરાતના દરેક નાના ગામડામાં પણ ઘણી હોંશયી વચ્ચાતું “ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા” નામે પુસ્તક એ મહા પુસ્તક રચેલું છે. એ પુસ્તકની રચના એવી સરળને કવિતા એવી રસિક તથા મનોરંજક છે કે, સર્વ કોષ્ઠ અતિ ઉમંગથી તેનો આદર કરે છે. તેમની કવિતા શક્તિનું અનુમાન કરવાને એ પ્રાર્થનામાળાના પુસ્તકની કૃતિ એક નમુનો છે. જ્યાં સુધી એ અમૂલ્ય પુસ્તકની હયાતી હશે, ત્યાં સુધી એના વિદ્વાન કર્તાની કિર્તિ પણ કાયમ રહેશે. પ્રાર્થનામાળા સિવાય બીજાં પણ ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો તેમણે રચીને સમાજને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. સને ૧૮૪૫ માં “શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” સ્થપાઈ ત્યારથી તેમણે એના ઉત્કર્ષને માટે ઘણી મહેનત કરેલી છે. તેમના મરકુમ પુત્ર રા. આપારાવની યાદગીરીના હેતુમાં તેમણે રૂ ૧૦૦૦૦ આપીને અમદાવાદમાં “આપારાવ લાઈબ્રેરી” સ્થાપી છે. એ સિવાય તેમણે શુજરાત કોલેજના ફંડમાં રૂ ૩૦૦૦ બર્ષો હતા. તેઓ પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપતા હતા. પ્રાર્થનાસમાજના તથા બાળલગ્નવિરોધક મંડળીના તેઓ અધ્યક્ષ હતા. તેમને કલકત્તાની “આદિ બ્રહ્મસમાજ” ના પૂર્વ પ્રધાનાચાર્ય મહાર્ષિ નાથ ઠાકોર તથા બાબુ કેશવચંદ્ર સેન, બાબુ પ્રતાપચંદ્ર અને પંડિત સરસ્વતી વગેરે મહાન પુરોગામી સાથે સારો પરિચય હતો. તેમની સાથે તેમણે ધર્મચર્ચા કરીને સત્ત્વ ધર્મ વિષે સંશોધન કર્યું હતું.

રા. બા. ભોળાનાથ હમેશાં જે જે કાર્ય કરતા, તેની પોતે તોષ રાખતા હતા. અને બિવહારમાં જે જે દોષ તેમના જોવામાં આવતા, તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતા હતા. હિંદુઓના બીજા સર્વ દોષ કરતાં બાળલગ્ન ઉપર તેમને ઘણીજ અપ્રીતિ હતી. વિધવા વિવાહનો પ્રચાર થાય, એવી તેમની અતઃકરણથી ઇચ્છા હતી, તોપણ તેની દુઃસાધ્યતા તેમના લક્ષમાં હતી. શાંતિ બંધનથી આ દેશને ઘણી હાનિ થઈ છે, એ તેમની વિવેક બુદ્ધિમાં આવી ચૂક્યું હતું. તે સિવાય બીજા બિવહારિક દોષ જેથી જનમંડળના ઉન્નતિ માર્ગમાં અંચ રખાલિ થાય છે, એમ તેમને લાગતું તે સર્વ નિવારણ કરવાને નિરંતર ચિંતાગ્રસ્ત રહેતા હતા. સર્વ દોષ દૂર થઈ જનમંડળને સંસ્કાર મળવાને વિદ્યાના પ્રચારની ઘણી આવશ્યકતા છે, એવું તેઓ માનતા, અને આ શિક્ષણને સાર વિશેષ ઉત્કૃષ્ટતા બતાવતા હતા.

રાજ્ય પ્રકરણનો કાલાહલ તેમને પસંદ નહોતો. અસહ્યથી ચાલ્યો આવેલો રાજ્ય જનને સંપ્રદાય તથા જ્ઞાનવાનુ હોય તે સામાન્ય જન ઉપર સત્તા ચલાવે એ રૂઢ અભિપ્રાયનું તે અનુમોદન કરતા હોય એમ જણાતું. તોપણ પ્રજાએ નમ્રતા પૂર્વક કરેલી યોગ્ય માગણી તરફ લક્ષ આપવાનો રાજ્ય કર્તાનો ધર્મ છે, એમ ઘણીવાર કહેતા. તેઓ એક

૬૬ સંખ્યબક્ત હતા, તેમજ લોકહિતૈર્પિ પણ હતા. તેમણે કાશી, પ્રયાગ, કલકત્તા વગેરે ધણેક સ્થળે મુસાફરી કરી હતી તે વખતે તેમના જાણવામા તથા જોવામા જે કાંઈ નહું આવેલું તે સર્વની તેમણે પોતાની રાજનીતીમા નોંધ કરી રાખી છે.

આ મહા પુરુષ સાડા ત્રણ માસની સખ્ત બિમારી ભોગવીને તા ૧૧ મે સને ૧૮૮૬, સંવત ૧૯૪૨ ના વૈશાખ શુદ્ધ ૮ મંગળવારને દિવસે સ્વર્ગાસી થયા છે. તેમની પછવાડે ત્રણ પુત્ર અને બે પુત્રીઓ હયાત છે. તેઓમા રા. બા. નૃસિંહરાવને થોડા વર્ષ ઉપર સરકારે સ્ટેચ્યુટરી સિવિલસરવટ નિમ્યા છે, ને હાલ તેઓ નાશિકમાં સેશન જ્જના માનવંતા હોદ્દા ઉપર છે. રા. રા. ભીમરાવ તથા રા. રા. કૃષ્ણરાવ પણ સારા કૌશલ્યેલા વિદ્વાન લેખક છે.

રા. બા. શેઠ બેહેચરદાસ અંબાઈદાસ.

સી. એસ. આઈ.

આ સખી ગૃહસ્થનો જન્મ અમદાવાદમાં સને ૧૮૧૮ના વર્ષમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ અંબાઈદાસ હતું. તેઓ ગાંધે કૈંડવા કણુખી હતા. શેઠ બેહેચરદાસે શરૂઆતમાં ગુજરાતી ફળવણી ખાનગી શાળામાં, અને ઇંગ્રેજી ફળવણી કૈંટન કોલેજીના હાથ નીચે લીધી હતી કારણ કે એ વખતે સરકારી નિશાળો નહોતી. એ સિવાય તેઓ સરકારી, મરાઠી, હિંદુસ્થાની, અને ઉર્દૂ ભાષા પણ જાણતા હતા. તેમના પિતા શેઠ અંબાઈદાસ પુરુષોત્તમદાસ પેચા, ગાયકવાડ અને બ્રિટિશ સરકારના અમલદારોને નાણાં ધીરવાનું કામ કરતા હતા. તેથી તેઓ “લશ્કરી”નું ઉપનામ પામ્યા છે. તેમના પિતાના વેપારને લીધેજ શેઠ બેહેચરદાસે પોતાની મેળે ઉપર લખેલી ભાષાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમના પિતા અમરેલી, રાજકોટ, જૂજ, ડીસા, વગેરે ઠેકાણે વેપાર કરતા હતા. તેમના વડીલોએ મુસલમાન સરકારની એક નિષ્ઠાથી નોકરી બળવેલી, તેના બદલામાં તેમને હાથીના જેવા બહાદૂર ધલકાળ સાથે બે ગામ, વડસર અને ડીંગાચા મળ્યા હતાં.

શેઠ બેહેચરદાસ પોતાની હિન્મત, ધીરજ, અને ખતથી બણી ઉચ્ચ રિયતિએ પહોંચ્યા હતા. સને ૧૮૩૫ થી ૧૮૪૫ સુધી તેમણે મિલિટરી (લશ્કરી) ખાતામાં ઇંગ્રેજી ઓફીસરનું કામ કર્યું હતું સને ૧૮૪૬મા તેમના પિતાનું મૃત્યુ થવાથી તે નોકરી છોડીને પોતાના પિતાના ધંધામાં તેમણે મન પરાવ્યું હતું. પગલગની લડાઈના વખતમા, અને સને ૧૮૫૭ના મોટા બળવાના વખતમાં તેમણે નામદાર ઇંગ્રેજ સરકારને બણી કામતી મદદ કરી હતી. વળી ઇંગ્રેજ તથા દેવી અમલદારોને નાણા ધીરવાનું કામ બજાવ્યું હતું. તે પછી તેમણે મુખ્યમા યૂરોપિયન પેડિગોને નાણા ધીરનાર દલાલ તરીકે કામ કરીને સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી ત્યાર બાદ તેમણે પોતાની પેદીની શાખાઓ નસીરાબાદ, બોમ્બે, અને વડવાણ વગેરે સ્થળોએ સ્થાપી હતી. અને ૩ તથા અનાજ વગેરે બહાર ગામ લોકલવાસો તેમજ મરદેશથી ખાણ, કાપડ, વગેરે માલ મગાનવાનો વેપાર ચલાવતા હતા. તે સિવાય તેમણે સને ૧૮૬૫માં અમલદારમાં કાપડ વણવાનું તથા ૩ કામવાનું કારખાનું સ્થાપ્યું હતું.

અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની યાચના શાખામાં થાય છે, તેને વધારાને નિશાળની દાર અને નિશાળેથી ઉડીને ઘંઘામાં પડ્યા પછી પ્રયત્ન જરી રાખવો જોઈએ. ચારથી તેમણે પોતાની પાસે શીખેલા વિદ્યાર્થીઓને મંડળીઓ સ્થાપવાનો માર્ગ દેખાડ્યો. ઉચ્છેદ તથા દેશી ભાષાઓમાં નિબંધ લખી સભામાં વાંચવા, તથા બાપણ કરવાં, અને તે વિશે ચર્ચા કરવી, એ પોતાની કુળવણી તથા વિદ્યામાં ઉમેરો કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. એ કામમાં પ્રોફેસર રીડનો ઉપકાર આપણા ઉપર મોટો છે. “સ્કુલ્ટસ સોસા” અને તેની શાખાઓને ઉત્તેજન આપવામાં તેણે ઘણી મેહેનત કરી હતી. એ સોસાયટીની એક શાખાનું નામ “ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી” હતું. એ મંડળીમાં નિમંત્રણ વ્યાપ્તા, તે સાંભળવાને માસ્તરો, વિદ્યાર્થીઓ, અને સદ્ગુરુઓ ભેગા થતા હતાં. જ્ઞાન શ્રેણવવાને લોભી મનના કરસનદાસને આ મંડળીએ આકર્ષણ કર્યું. કેટલાકનાં મન મંદ, કઠિન, અને બિઠણ હોય છે, અહીં જોડું તેમનાથી ઝટ પરખાતું નથી, સુમોધની અસર તેમનાપર ઉત્તાવળે થતી નથી, અને યથા પછી સુધારો કરવાને રૂંદ છે. કરસનદાસનું મન એથી ઉલટી પ્રકૃતિનું હતું. પુસ્તકો વાંચવાથી તથા શેઠ દાદાભાઈ નવરોજી અને દા. ફાર બાકિ દાજી વગેરે વિદ્વાનોના મુખનાં બાપણો સાંભળીને તેમનું મન જગૃન થયું. બા. દા. વાળીઓની માતિમાં નિર્દોષ જાળવિધવા ઉપર અન્યાય, જૂઠમ, અને કૂરતાથી થતી ખીડ દૂર કરવા માટે સુરતમાં બહાર મોકલેલાજી દુર્ગારામ મંહારામે પ્રયત્ન જરી કર્યો હતો. એ વિશે “ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીમાં ચર્ચા ચાલી, અને એ વિશે ઉત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ. ૧૫૦ નું ઇનામ આપવા માટે એક પારસી ગૃહસ્થે માથે લી. પુ, અને સભાએ એ વાત પ્રકટ કરી. તે ઉપરથી કરસનદાસને એ નિબંધ લખવાનું મન થયું, અને ફટલોક બાગ લખ્યો પણ ખરો. પરંતુ એ કામ તેમને વિપરીત થઈ પડ્યું, તેમનું પોપણ કરનાર તેમની માની કાષ્ટી એ કામની શરૂ હતી, તેથી કરસનદાસ એ નિબંધ ગ્રામ રીતે લખના હતા. પરંતુ બાવિ બળવાન છે. તેમણે લખેલાં પાનાં પરના રાખ માખને તેમના ટેવલમાંથી ચેરીને કાઢીને આપ્યાં. તેમાં લખેલો વિષય ભણવાથી

સથી, અને એવાં ખીજા અનેક વિદ્યાર્થી પોતાની ઇચ્છા છતાં, વિદ્યાર્થી દશા બોગી અભ્યાસ વધારી શકતો નથી. પરંતુ તેમણે નિરાશ થવું ન જોઈએ. સંકટ સામે બાકરી બાંધી તેને ટકાર મારવી જોઈએ. વીરવિદ્યાર્થીને સંકટ પણ સહાયકારક થઈ પડે છે. સંકટના શીર ઉપર ચઢનારને ઉચ્ચ ફળ મળે છે. સંકટથી નાસનારનો નાશ થાય છે, અને સન્મુખ થનારનો પ્રકાશ થાય છે. કરસનદાસ બાળરિધવાનાં દુઃખ સળધી જે નિબંધ લખતાં કાકીના કોપમાં આવી પડ્યા હતા, તે નિબંધનું શું થયું, તે કાંઈ જણાવું નથી. એ વિષય ઉપર કવિશ્વર દલપતરામે રચેલો “ પુનર્વિવાહ પ્રબંધ ” યોગ્ય જણાયાથી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ કવિને ધનામ આપી ન નામેો છપાવ્યો હતો.

ચોડા વખત પછી “ બુદ્ધિ વર્ધક હિંદુસભા ” નામે એક ત્રીજી શાખા સ્થાપનામાં આવી હતી. એ સભાની સમક્ષ કરસનદાસે સને ૧૮૫૩ માં પ્રથમ દેશાટન વિષે નિબંધ રચીને વાંચી સભાજાવ્યો હતો. એ નિબંધની ખૂબી અને તે વાંચવાની છટાથી તેમની મનશક્તિ અને બુદ્ધિની પરીક્ષા થઈ માન વધ્યું હતું. કેટલાકે ગૃહસ્થોએ આશ્રય આપીને એ નિબંધ છપાવ્યો, તેથી કરસનદાસને બહુ ઉત્તેજન મળ્યું, અને તેમને લખવાની ઉત્કંઠા વધી. બુદ્ધિવર્ધક સભાના તેઓ પ્રથમ સભાસદ માત્ર હતા, ત્યાંથી ચઢી હવે અધિકારી મંડળમાં આવ્યા. આ વેળાથી તેમના મનનો ઉત્સાહ સચેત થયો, તે સદા સતેજ રશો જણાય છે. હવે કરસનદાસની, ખ્યાતિ વધતી ચાલી. તેમને શ્રીમાન પરાંપકારી શેઠ ગોકલદાસ તેજભાવે સ્થાપેલા ધર્માદા વિદ્યાવયળમાં મુખ્ય શિક્ષા ગુરૂનું સ્થાન મળ્યું. તેથી નિર્વાહની ધિના દૂર થઈ; એટલે તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે દેશ સુધારાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયા. આ અવસરે કેટલાકે ગૃહસ્થોએ પોતાની શક્તિનો સયોગ કરી બુદ્ધિવર્ધક સભા કારાએ સારાં ફળ, ઉત્પન્ન કરવાનો આરંભ કર્યો. અને ચોડાજ વખતમાં કુમારશાળાઓ તથા કન્યાશાળાઓ સ્થપાઈ, તેમ પુસ્તકશાળાઓ અને હુન્નરશાળાઓ સંજોગી ચર્ચા ચાલી, તથા બાયબો થવા માંડ્યાં. એ સર્વેમાં મી. કરસનદાસ સામીલ હતા. સુધારો અને બુદ્ધિનું મુખ્ય સાધન જે વર્તમાનપત્ર-જે વિદ્યાનું પાલન, રાગનું નેત્ર, પ્રજ્ઞની દાલ, વ્યાપારનો દૂત, અરે આખી પૃથ્વીના સારનો બંડાર-તેનો પણ એ સમયે અરણ્યોદય થયો. તેમાં “ રાસતઓક્તાર ” પત્રે સારા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લીધો હતો. તેની સાથે કરસનદાસે પ્રથમ સંબંધ કર્યો, તેમાં પ્રથમ તેમણે ગુર્જર આર્ય સંજોગી લખાણ કરવા માંડ્યું. તે સમય એવો હતો કે, કરસનદાસ જેવા ઉમંગી પુરુષના મનમાં લખવાના ઉભરા સમાધ શકે નહિ. એક તરફ અધિકારમાં રહેલા ન્યૂના વિચારના લોક, અને બીજી તરફ પ્રકાશથી આગ્રહ ગયેલા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ હતા, એટલે બીજાનું પાસું જોઈ જુલના કરવી, એવી સ્થિતિ અને સ્થિતિ તેવામાં નજર હોય. કરસનદાસનું સિરોષ લક્ષ ગુર્જરોની સસાર સ્થિતિ તરફ દોડ્યું; અને તેમાં ધણા દોષો જણાયાથી પ્રથમ તેના ઉપર તેજે ધમારો કરવા ધાવ્યો. તેમાં મુખ્ય સાધન વર્તમાનપત્ર મધુરી તે કદાચ નિશ્ચય કર્યો. પછી પ્રખ્યાત શેઠ મંગલદાસ નયુભાઈએ તે કામમાં ધનનો આશ્રય આપવા માન્ય કર્યાથી સને ૧૮૫૫ માં “ સત્યપ્રકાશ ” નામે અઢવાડિયા પત્ર તેમણે કડાડ્યું. તેવામાં વૈષ્ણવોની પેઠે બ્રાહ્મણોએ ભૂલેશ્વરમાં હખભોમ કર્યાં. સ્વર્ણનિર્માલ્ય દેવ તે સાત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ઉપયોગમાં ન આવ્યું.

અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાની ચક્રઆત શાળામાં થાય છે, તેને વધારવાને નિશાળની દાર અને નિશાળેથી ઉઠીને ઘંધામાં પછા પછી પ્રયત્ન જરી રાખવો જોઈએ. ચારથી તેમણે પોતાની પાસે સ્ત્રીજેઞ વિદ્યાર્થીઓને મંડળીઓ સ્થાપવાનો માર્ગ દેખાડ્યો. ઇચ્છેછ તથા દેશી ભાષાઓમાં નિખર્ષે લખી સભામાં વાંચવા, તથા ભાષણ કરવાં, અને તે વિષે ચર્ચા કરવી, એ પોતાની કુળવણી તથા વિદ્યામાં ઉમેરો કરવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે. એ કામમાં પ્રોફેસર રીડનો ઉપકાર આપણા ઉપર મોટો છે. “સ્કુલ્ટસ સોસાયટી” અને તેની શાખાઓને ઉત્તેજન આપવામાં તેણે ઘણી મહેનત કરી હતી. એ સોસાયટીની એક શાખાનું નામ “ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી” હતું. એ મંડળીમાં નિમણે વંચાતા, તે સાંભળવાને આસતરો, વિદ્યાર્થીઓ, અને સદ્ગુરુઓ ભેગા થતા હતા. જ્ઞાન જોળવવાને લોભી મનના કરસનદાસને આ મંડળીએ આકર્ષણ કર્યું. કેટલાકનાં મન મંદ, કદિન, અને બિકણુ હોય છે, ખરું જોડું તેમનાથી ઝટ પરખાતું નથી, સુખોધની અસર તેમનાપર ઉતાવળે થતી નથી, અને થયા પછી સુધારો કરવાને ડર છે. કરસનદાસનું મન એથી ઉલટી પ્રવૃત્તિનું હતું. પુસ્તકો વાંચવાથી તથા શેઠ દાદાભાઈ નવરોજી અને દા-કર ભાઈ દાજી વગેરે વિદ્વાનોના સુખનાં ભાષણો સાંભળીને તેમનું મન જાગૃત થયું. બા-દ્ય પાણીઆની યાત્રિમાં નિર્દોષ જાળવિધવા ઉપર અન્યાય, જુલમ, અને કુરતાથી થતી ખીડા દૂર કરવા માટે સરતમાં બહાદૂર મેહિતાજી દુર્ગારામ મહારામે પ્રયત્ન જ-રી કર્યો હતો. એ વિષે “ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીમાં” ચર્ચા ચાલી. અને એ વિષે ઉત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ ૧૫૦ નું ધન્ય આપવા માટે એક પારસી ગૃહસ્થે માથે લી-પું, અને સભાએ એ વાત પ્રકટ કરી. તે ઉપરથી કરસનદાસને એ નિબંધ લખવાનું મન થયું, અને કેટલોક ભાગ લખ્યો પણ ખરો. પરંતુ એ કામ તેમને વિપરીત થઇ પડ્યું, તેમનું મોખણ કરનાર તેમની માની કાઢી એ કામની ચત્રુ હતી, તેથી કરસનદાસ એ નિબંધ ગુમ રીતે લખતા હતા. પરંતુ બાનિ જળવાન છે, તેમણે લખેલાં પાનાં ધરના કાષ્ટ માણ્યું તેમના ટેનસમાંથી ચોરીને કાઢીને આપ્યાં. તેમાં લખેલો વિષય જાણથી કાઢીને ગુસ્સો હઠ પાર વર્ગી પડ્યો. તેનું રૂ ૧૧ એ થયું કે, તેમણે કરસનદાસને પોતાના ધરમાંથી રૂ ૧૧ આપી. એથી કરસનદાસને પાણું ખમતું પડ્યું. તેમના પિતાએ રૂ ૧૧ બચ કરેલું તથા પાણું વર્ગી પિતા પુત્ર દૂર રહેવા તેથી પિતાને લાં પળ તેમનો સમાસ થય તેમ નહોતું. એ રીતે તેઓ મોટી ઘિનનામાં આવી પજા. પરંતુ નિર્વિત્તેજ માત્ર પિ-પણ નહોતું, પણ ચરણને તો તે સદાગકારી થઇ પડે છે. એ કે કરસનદાસને મોસા-

વધી, અને એવાં બીજા અનેક વિગ્રાથી પોતાની ઇચ્છા છતાં, વિધાર્થી દશા ભોગવી અભાસ વધારી શકાતો નથી. પરંતુ તેમણે નિરાશ થવું ન જોઇએ. સકટ સામે બાકરી બાંધી તેને ટકર મારવી જોઇએ વીરવિધાર્થીને સંકટ પણ સહાયકારક થઇ પડે છે. સંકટના શીર ઉપર ચઢનારને ઉચ્ચ ફળ મળે છે. સકટથી નાસનારને નાશ થાય છે, અને સન્મુખ થનારને પ્રકાશ થાય છે. કરસનદાસ બાળવિધવાનાં દુઃખ સળધી જે નિબંધ લખતાં કાકીના કોપમાં આવી પડ્યા હતા, તે નિબંધનું શું થયું, તે કાંઈ જણાતું નથી. એ વિષય ઉપર કવિશ્વર દલપતરામે રચેલો “ પુનર્વિવાહ પ્રબંધ ” યોગ્ય જણાયાથી ગાનપ્રસારક મડળીએ કવિને પ્રનામ આપી ન નામે છપાવ્યો હતો.

થોડા વખત પછી “ શુદ્ધિ વર્ધક હિંદુસભા ” નામે એક ત્રીજી શાખા સ્થાપવામાં આવી હતી. એ સભાની સમક્ષ કરસનદાસે સને ૧૮૫૩ માં પ્રથમ દેશાટન વિષે નિબંધ રચીને વાંચી સભાજાવ્યો હતો. એ નિબંધની ખૂબી અને તે વાંચવાની છટાથી તેમની મનશક્તિ અને શુદ્ધિની પરીક્ષા થઇ માત્ર વધ્યું હતું. કેટલાક ગૃહસ્થોએ આશ્રય આપીને એ નિબંધ છપાવ્યો, તેથી કરસનદાસને બહુ ઉત્તેજન મળ્યું, અને તેમને લખવાની ઉત્કંઠા વધી. શુદ્ધિવર્ધક સભાના તેઓ પ્રથમ સભાસદ માત્ર હતા, ત્યાંથી ચઢી હવે અધિકારી મડળમાં આવ્યા. આ વેળાથી તેમના મનનો ઉત્સાહ સચેત થયો, તે સદા સતેજ રહ્યો જણાય છે. હવે કરસનદાસની ખ્યાતિ વધતી ચાલી. તેમને શ્રીમાન્ પરાપકારી શેઠ ગોકલદાસ તેજપાલે સ્થાપેલા ધર્મોદા વિદ્યાલયમાં મુખ્ય શિક્ષા ગૃહનું સ્થાન મળ્યું. તેથી નિર્વાહની ચિંતા દૂર થઇ; એટલે તેઓ એકાગ્ર ચિત્તે દેશ સુધારાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયા. આ અવસરે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પોતાની શક્તિનો સયોગ કરી શુદ્ધિવર્ધક સભા ઠારાએ સારાં ફળ, ઉત્પન્ન કરવાનો આરંભ કર્યો અને થોડાજ વખતમાં કુમારશાળાઓ તથા કન્યાશાળાઓ સ્થપાઈ, તેમ પુસ્તકશાળાઓ અને હુન્નરશાળાઓ સંજોગી ચર્ચા ચાલી, તથા બાપણે થવા માંડ્યાં. એ સર્વમાં મૈ. કરસનદાસ સામીલ હતા. સુધારો અને વૃદ્ધિનું મુખ્ય સાધન જે વર્તમાનપત્ર-જે વિદ્યાનું વાહન, રાગનું નેત્ર, પ્રજાની હાલ, વ્યાપારનો દ્વંદ્વ, અરે આખી પૃથ્વીના સારનો બંડાર-તેનો પણ એ સમયે અરણોદય થયો. તેમાં “ રાસ્તગી-ફત્તાર ” પત્રે સારા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લીધો હતો. તેની સાથે કરસનદાસે પ્રથમ સંજોગ કર્યો. તેમાં પ્રથમ તેમણે ગુર્જર આર્ય સળધી લખાણ કરવા માંડ્યું. તે સમય એવો હતો કે, કરસનદાસ જેવા ઉમંગી પુરુષના મનમાં લખવાના ઉભરા, સમાધ શકે નહિ. એક તરફ અધિકારમાં રહેલા જૂના વિચારના લોક, અને બીજી તરફ પ્રકાશથી અજાણ ગયેલા જુવાન વિધાર્થીઓ હતા, એટલે બીજાનું પાસુ જોઇ તુલના કરવી, એવી સ્થિતિ અને સ્થિતિ તેવામાં નજ હોય. કરસનદાસનું વિશેષ લક્ષ્ય ગુર્જરોની સસાર સ્થિતિ તરફ દોરાયું; અને તેમાં ધણા દોષો જણાયાથી પ્રથમ તેના ઉપર તેણે ધસારો કરવા ધાર્યો. તેમાં મુખ્ય સાધન વર્તમાનપત્ર ગણી તે કહાડવા નિશ્ચય કર્યો. પછી પ્રખ્યાત શેઠ મંગલદાસ ન-શુભાઇએ તે કામમાં મનનો આશ્રય આપવા માન્ય કર્યાથી સને ૧૮૫૫ માં “ સત્યપ્રકાશ ” નામે અઠવાડિયા પત્ર તેમણે કહાડ્યું. તેવામાં વૈષ્ણવોની પેઠે બ્રાહ્મણોએ બૃહદેશ્વરમાં હનુમાન કર્યો, શિવનિર્માણ હોય તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ઉપયોગમાં ન આણવું

એમને, એવી ચર્ચા વૈષ્ણવોએ ઉઠાવી. તેથી શિવમાર્ગી અને વૈષ્ણવ માર્ગી બુના વચ્ચે વૈર બંધાયું. બેની વિરુદ્ધતામાં ત્રીજાને લાભ થવાનો પૂરો સંભવ સમજી મી. કરસનદાસે “ સત્યપ્રકાશ ” દ્વારાએ બુની અનીતિ અને કુરીતિના ગાળા નરમ કરવા માંડ્યા. તેમાં ઠા. મથુરાદાસ લવજી અને શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી આદિ કરસનદાસના ચાચા. આ સધિમાં વૈષ્ણવોએ કરસનદાસને રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની લાંચ આપી તેમનું મુખ કરવા માગ્યું, પરંતુ તેમણે પ્રમાણિકપણે બતાવી એવી ભારે ભેટનો પણ તિરસ્કાર હતો. ધન્ય છે ! કરસનદાસની નિર્લોભ વૃત્તિ !

બુદ્ધિ વર્ધક સભા તરફથી સને ૧૮૫૬ માં “ બુદ્ધિ વર્ધક ગ્રંથ ” પ્રકટ થયો. તે સમયે સભાના મુખ્ય રા. પ્રાણુલાલ મથુરાદાસ તથા રા. મોહનલાલ રણછોડાદાસ પસંદેશ ગંધાથી શેઠ ગંગાદાસ કિશોરદાસ, શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ, શેઠ ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, અને કવિ નર્મદાશંકર આદિ તરી આવ્યા જણાય છે. પણ તે પછી તુરત મી. કરસનદાસ સુલજી અને રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ એ સભાના સ્તંભરૂપ થઈ પશ્ચ હતો. થોડા વખત પછી વળી એ સભામાં મતભેદ થવાથી મી. કરસનદાસ તથા રા. મહીપતરામ દૂર થયા, અને રા. નાનાભાઈ હરિદાસ તથા શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ દાખલ થયા.

સને ૧૮૫૬-૫૭ માં મી. કરસનદાસના કામથી પ્રસન્ન થઈને મી. હોપ સાહેબે તેમને ડીસાની ઇમેજ નિશાળના હેડમાસ્ટરની જગ્યા આપી, તેથી તેઓ ત્યાં ગયા. અને સત્યપ્રકાશનું આર્થિકસ રા. મહીપતરામને આપ્યું; તેમને વળી અમદાવાદ જવાનું થવાથી તેમણે તે કામ રા. ઝવેરીલાલને સોંપ્યું. ડીએ જતી વેળાએ બુદ્ધિવર્ધક સભા તરફથી મી. કરસનદાસને “ માનપત્ર ” મળ્યું હતું, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમના શ્રમતા શુભ જણવામાં આવ્યો હતો. ડીસામાં કરસનદાસના શરીરની પ્રકૃતિ ખગડવાથી દાક્તરન ઔષધ ખાવા માંડ્યું. તે દાક્તરે તેમને માસ ખાવાની બધામણ કરી, પણ તેમ કર તેમણે સાફ ના પાડી. પાણી ફેર કરવાના વિચારથી દાક્તર પાસે “ સર્ટિફિકેટ ” મા પણ એ આડા દાક્તરે ન આપ્યું. તેથી નોકરી છોડીને દશ મહિનામાં તેઓ પાછા મુંબઈ આવ્યા, અને સત્યપ્રકાશનું કામ સંભાળી લીધું. એટલા દુંકા અવસરમાં પણ કરસનદાસે પોતાના ચિન્હથી ડીસાવાસીઓને અલિત કર્યા જણાય છે. હાં એક સભા સ્થાપિને “ નીતિઓષક ” નામે માસિક પત્ર કઢાડ્યું હતું. તેના માત્ર ત્રણજ અંક નીકળ્યા જણાય છે.

સત્યપ્રકાશને લીધે મી. કરસનદાસની સત્તા બહુ વધી, અને તેમની મરજ પણ જબુને પડવા લાગી. તેવામાં એટલે સને ૧૮૫૮ માં એક ગોસ્વામીએ દ્રાષ્ટતા ઉપર ઘવો કર્યો, પણ પોતાને પવિત્ર ગણી હાઇકોર્ટમાં હાજર થવાની ગોસ્વામીએ ના પાડી. તે વિષે ભારે ચર્ચા ઉઠી. તેમાં મૂળ વાત તો બાબુએ રહી, અને ગોસ્વામીના પંચની અનીતિ, પ્રુટિ માર્ગના દુરાચાર, અને ગોસ્વામી ગુરુઓનું અશાન ઇત્યાદિ ઉપર ભારે ટીકાઓ લખવાથી તે બહુ ઉઘાડું પડી ગયું. આ કામમાં પરબાપાનાં વર્તમાનપત્રોના કરતાં સત્યપ્રકાશના ઝપાટા ન જીલાઈ શકાય એવા હતા. કારણ કે કરસનદાસ પોતે વૈષ્ણવ હોવાથી પર દુટયા જેવું થયું હતું. સત્ય વેદધર્મને મૂળ અને સ્વાર્થી પ્રાણિયો કાષ કાષ બધે પાદગાંતી પેઠે ઢાંડી દે છે. પછી પ્રસંગે પ્રત્યાપાત થાય છે. તેને સમે નવા પત્ર ઉત્પન્ન

ધાર આ વિલક્ષણ સમય ઉપર સુધારાવાળા અને જદુનાયજી જેવું વલણ પકડે, તેના ઉપર રજો હતો. સર્વ કરતાં જદુનાયજી વધારે સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હતા. કાં તો પોતાની ગોસ્વામી રૂપે અગાનીઓ ઉપરની સત્તા સમૂળગી તેઓ ખૂબ; કે કાં તો સુધારાવાળાની ચઢતી સાથે મળી જઈ દેશ કાળને અનુસરતાં, સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઈ પડે. એવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હતા, એટલુંજ નહિ પણ કદાચ તેમ કરતાં ચૂક્યા તો અંતરિયાળ લટકીને દુઃખમાં આવી પડે. આ સમયની જદુનાયજીની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને ધીરતા વખાણવા યોગ્ય લાગે છે. તેમણે સુ-રતમાં શાળા સ્થાપી હતી; અને વિધાનો ઉદય તેઓ ઇચ્છે છે, એવી તેમની કીર્તિ મુન-ધમાં પ્રસરી હતી. એ વખતે જો કે નાગર શ્રાવણ અને ક્ષત્રીયો આદિ અગ્રેયર ગાતિની સ્ત્રીઓ લખતાં વાંચતાં શીખતી હતી, પરંતુ અન્ય ગાતિની કન્યાઓને બણાવવાની ધાત્રી છીટ હતી શ્રાવણમાં તો સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની મારફત બણી શકે એમ માનેલું છે, પરંતુ પાછળથી અગાનતાને લીધે એ ઉત્તમ માર્ગ બંધ પડ્યો હતો. સારા સંસ્કારવાળા જદુનાયજી મહારાજે જોયું કે, કન્યાઓ બણે તેમાં કાંઈ બાધ નથી. તેથી મુનધમાં જઈને એ મોટું કાર્ય તેમણે ઉમંગથી કર્યું. સર મંગળદાસની કન્યાશાળાના વાર્ષિક ઉત્સવમાં જદુનાયજીએ પ્રમુખ સ્થાને બિરાજી તે કામને ઉત્તેજન આપ્યું. વિધાનો અદ્ય પ્રકાશ પણ એવો પ્રતાપી છે કે અંધકારનો એની મેજે નાશ થાય છે. સ્ત્રીકેળવણી એ સુધારાવાળાના મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક ઉદ્દેશ હતો. તેવા કામને શત્રુના ધરના અને વળી કુટુંબના પુરુષની આગી સહાયતા મળવાથી સુધારાવાળા બહુ પ્રસન્ન થયા. જે સુધારાના વાદ્ય “સત્યપ્રકાશ”માં ગોસ્વામીઓની નિંદા આવતી હતી, તેમાંજ જદુનાયજી મહારાજની સ્તુતિ ગવાવા માંડી. પરંતુ દુર્ભાગે એ સર્વ યોગ્ય વખતનેજ

“ તુરત ક્રૂરે તે વેહેલું કરમાવા. ” એ કહેવ

એમ તેને ધેર્યો. “ગુલામીખત” ને નામે પ્રખ્યાત થયેલા લેખમાં એક કલમ એવી કે, ગોસ્વામીના વિરુદ્ધ જે લખે તેને નાત બહાર મૂકવો. કરસનદાસના ઉપર આ કલમ માટેના એ કલમ હતી. વર્ણાશ્રમના ઉપયોગી ભાગના અનેક વિભાગો કરી એ મૂળ ભાગનારૂંક વિવેકનો નાશકારક દુરપયોગ થઈ ગયો છે, તેનો પાશ સર્વથી દુઃખદાયક ગણાતો. તે બચથી કરસનદાસ ત્રાસશે એમ ધારવામાં હતું. ગોસ્વામીઓ દૂર ન જોઈ શકતા, પણ કરસનદાસનાં નેત્રથી વિદ્યાર્થી દૂરદર્શક ત્ર વેગળું નહોતું. તેના પાસવાનો વિષવિષ હેતુ થી તેને ઉપકરે એવો હતા. ચઢતા લોહીવાળી પૂર યુવાવસ્થામાં કરસનદાસ હતા, તેથી તેને ઉત્તેજક વિચારો વધારે રચીકર હોય, એ સ્વાભાવિક છે. ધરડાં સગાંસહોદર પ્રતિ બંધક વિચાર આપી તેમને વારે, તેમનાથી તો તેઓ પ્રથમથીજ દૂર થયા હતા. એટલે તેમનું મન ભંગ કરનાર કોઈ નહોતું. કર્તવ્યકર્મથી જે લાભ હાનિ થવાનાં તે વિશે વિચાર કરી તેણે ‘કેશરિયાં કરવાનો’ નિશ્ચય કર્યો. જે દિવસે એ લેખ થયો, સાર રવિવારે “સસપ્રકાશ” નીકળવાનું તેની વચમાંના દિવસો અને પક્ષવાળાને ઉત્તરે મા રનાર, અને જોનારાઓને આતુર કરનાર થઈ પડ્યા હતા. એ રવિવારે સસપ્રકાશ કેવું ઉગશે, તે જોવા માટે સર્વ ટમટમી રહ્યાં હતાં; અને પોતપોતાની સમજ પ્રમાણે અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરતાં હતાં. રવિવારે “સસપ્રકાશ” પ્રકટ્યું. વિયોગી વ્હાલાના મેળાપની વાટ જોઈ બેઠેલાં મનુષ્યોની આખો જીભ તેને બહુ આતુરતાથી જોવા લલસે, તેમ તે રવિવારના સસપ્રકાશ વિશે હતું. પરંતુ પોતાની અનુકૂલતાને અનુસાર તેમથી કોઈની આંખે મિત્ર દીડો, અને કોઈની આંખે શત્રુ દીડો. સસપ્રકાશમાં “ગુલામીખત” ને પીલી નાખી તેનો કચરધાણ વાળી દીધો હતો; તેથી સુધારાવાળા રજિયાત થયા, અને ગોસ્વામીવાળા શોક પામ્યા. જે ખરેખર અને લાગુ પડે એવો છેલ્લો ઉપાય પારેસો તે પણ નિરર્થક થયો જોઈ ગોસ્વામીઓવાળામાં બગાણુ પડ્યું, અને કેટલાક ગોસ્વામીઓ નાકા. તે જોઈને સુધારાવાળાઓમાં બળ આવ્યું, અને તેમની સંખ્યામાં પણ વધારો થવા માંડ્યો.

કરસનદાસે કોમેથી આપીને “એડિટરન ઇન્સ્ટિટ્યુશન” ની શાખામાં નોકરી લીધી હતી. -કારણ કે એ સમયે વર્તમાનપત્રની બહુજ બાધ્યાવસ્થા હતી, તેની પેદાશ તો યું પરતુ ખર્ચ પણ પૂરું થઈ શકતું નહોતું. બાધ્યાવસ્થા સર્વતી હોય છે. પરંતુ જે સારા છે, તે યુવાવસ્થામાં અનિશ્ચય રૂબ આપી કુટુંબ અને દેશનું પેાષ કરે છે. બંધાવવાનું કામ કહિયું છતાં કરસનદાસ તે કામની સાથે દેસોપયોગી કામ પણ કરતા હતા.

એ સમયે સુરતના ગોસ્વામી મજરતનજ મહારાજ ખીજ ગોસ્વામીઓ કરતાં વિદ્વાન હતા. તેઓ મેહેનાજ દુર્ગારામ મહારાજ જેવા નવા સુધારાવાળાની સગન રાખી દેશ-કાળમાં પડેલો ભેદ બાધવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ મિઠાનું બળ સમજતા, તેથી પોતાના પુત્ર જડુનાથજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતા હતા. તેથી જડુનાથજીને ઠીક સંસ્કાર થયા હતા. તેઓ ખીજ ગોસ્વામીઓ કરતાં પોતાને વધારે સમગ્ર માની દેશકાળ પ્રમાણે અનુમતી વધ મેળવવાની દૃષ્ટિથી સને ૧૮૬૦માં મુગાઇ પધાયાં હતા. આ સમય અખીતો હતો. કનંત્ર કામ સનાધાનીમી કરતું, કે નિનતામી કરતું, કે ચત્રનામી કરતું, તેનો આ

ધાર આ વિલક્ષણ સમય ઉપર સુધારાવાળા અને જદુનાથજી જેવું વલણ પકડે, તેના ઉપર રજો હતો. સર્વ કરતાં જદુનાથજી વધારે સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હતા. કાં તો પોતાની ગોસ્વામી રૂપે અગાનીઓ ઉપરની સત્તા સમૂળગી તેઓ ખૂબે; કે કાં તો સુધારાવાળાની ચડતી સાથે મળી જઈ દેશ કાળને અનુસરતાં, સર્વથી શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ પડે. એવી સૂક્ષ્મ સ્થિતિમાં હતા, એટલુંજ નહિ પણ કદાચ તેમ કરતાં ચૂક્યા તો અંતરિયાળ લટકાને દુઃખમાં આવી પડે. આ સમયની જદુનાથજીની દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને ધીરતા વખાણવા યોગ્ય લાગે છે. તેમણે સુરતમાં શાળા સ્થાપી હતી; અને વિદ્યાનો ઉદય તેઓ ઇચ્છે છે, એવી તેમની કોતિ મુખ-ધમાં પ્રસરી હતી. એ વખતે જો કે નાગર બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીયો આદિ અગ્રેયર ગાતિની સ્ત્રીઓ લખતાં વાંચતાં શીખતી હતી, પરંતુ અન્ય ગાતિની કન્યાઓને બાણવવાની ધમ્મી છીટ હતી. જાઅમાં તો સ્ત્રીઓ પણ પુરોગામી મારક બધી રાત્રે એમ માનેલું છે, પરંતુ પાછળથી અગાનતાને લીધે એ ઉત્તમ માર્ગ બંધ પડ્યો હતો. સારા સંસ્કારવાળા જદુનાથજી મહારાજે જોયું કે, કન્યાઓ બધે તેમાં કાંઈ બાધ નથી. તેથી મુળધમાં જઈને એ મોડું કાર્ય તેમણે ઉમંગથી કર્યું. સર મંગળદાસની કન્યાશાળાના વાર્ષિક ઉત્સવમાં જદુનાથજીએ પ્રમુખ સ્થાને બિરાજી તે કામને ઉત્તેજન આપ્યું. વિદ્યાનો અલ્પ પ્રકાર પણ એવો પ્રતાપી છે કે અંધકારનો એની મેજે નાશ થાય છે. સ્ત્રીજીવણી એ સુધારાવાળાના મુખ્ય ઉદ્દેશમાંનો એક ઉદ્દેશ હતો. તેવા કામને યત્નના ધરના અને વળી કુટુંબના પુરુષની આવી સહાયતા મળવાથી સુધારાવાળા બહુ પ્રસન્ન થયા. જે સુધારાના વાદિય “સત્યપ્રકાશ”માં ગોસ્વામીઓની નિંદા આવતી હતી, તેમાંજ જદુનાથજી મહારાજની સ્તુતિ ગવાવા માંડી. પરંતુ દુર્ભાગે એ સર્વ યોગ્ય વખતનેજ મારે હતું. “તુરત કુલે તે વેહેલું કરમાવા.” એ કહેવ ત કેવળ ખોટી નથી. કેટલાકનું એવું મત છે કે, સુધારાવાળા સર્વ જીવન તેથી યોગ્ય અનુભવવાળા હતા. તેમનું મન ઉત્સાહથી દોડતું હતું; તેટલુંજ સામાનું પણ દોડતું નેહજે, એમ તેઓ ધારતા હતા. ચેતનામાં જે વિદ્યાથી જે ન્યાય વિચારોએ મતિ મૂકતી હતી, તે ગતિ સામાનામાં નથી, એ વાત તેઓ વિસરી ગયા હતા. તેથી બાળકની પેઠે યોગી વાર ડગલે ડગલે સામાને ચલાવવાને બદલે તેમણે દોડ ખેંચી કરવા માંડી હતી. તેમનું એ કામ અવિચારી હતું. ગમે તે હેતુથી જદુનાથજીએ સુધારાને ઉત્તેજન આપવાનો આરંભ કર્યો હતો તો, તેમને લાજ વગમાડી, ક્રમે ક્રમે સારા કામમાં નેહવા હતા. પરંતુ એક દમ બડાગી નાખવા નહોતા નેહતા. સામાના મનોભાવ સુધી ન નાખતાં ક્ષમાવાન થઈ તેમને સારે મારે દોરવા એ પોતાને વધારે સમજી માનનારાનો મુખ્ય ધર્મ છે. પીરતાથી પાવું થાય, અને ઉતાવળથી ઉલટું થાય, એ વાત યજ્ઞમાં રાખવાની અમર હતી જે ઉનતા ઊડને બડી જાય, તેણે તુરત દાણી બાંધવા જેવું કામ ન કરવું નેહજે. જીજી અનેક વાતો પડી મૂકાને કવિ નર્મદાસંકર આદિ સુધારાવાળાએ પુનર્વિવાહનો એટો સ્વાધ આમન આપ્યો. એથી વાત વિકસળ થઈ પડી. જદુનાથજીના પક્ષવાળે કે જેમને પોતાના મહારાજ સુધારાના વિચારોમાં ખેંચાતા તે ગમતું નહિ. તેઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે, સુધારાવાળા તો નારિતક છે; તેમના ઘાંટા તેમને પણ લાગશે; તેઓ આંખો આંખમાં પોંચી કરે એમ છે, કલ્પદિ.

પાસે ચાલી છેવટે એ ત્રણે જણને દંડની શિક્ષા થઇ હતી. આ બનાવથી ગોસ્વામીજી અને તેમના પક્ષપાતી શિષ્યોના ગાળા નરમ થઇ ગયા હતા.

સને ૧૮૬૨ ના જાન્યુવારી મહિનાની ૨૫ મી તારીખે સર માધુસાસ અને સર જોસફ આર્નોલ્ડ એ બે પ્રવિણ ન્યાયાધીશોની આગલ ગોસ્વામી જીવનાથજી વિરુદ્ધ કરસનદાસ તથા નાનાભાઈનું કામ ચાલવાનો આરંભ થયો હતો, અને લગભગ ૨૩ દિવસ સુધી કામ ચાલ્યું હતું તે ચાલતો કેસ જોવા માટે અરાકે વર્ણુના લોક તથા ઇંગ્લેન્ડ, પાર્સી, અને મુસલમાન આદી પરબલિના લોકો ન્યાય મૃદમાં ખિઓખિમ બરાતા હતા. સાંજે દિવસે મી. કરસનદાસનો ઉત્તર લેવામાં આવ્યો, તે પરીક્ષા બે દિવસ સુધી ચાલી હતી. વલ્લભ પંથના હિંદુસ્થાની બાપામાં ધણા ગ્રંથો છે, તે ઉપરથી સારી રીતે જાણીતા થઇને કરસનદાસે ઉત્તર આપ્યા હતા. નવમે દિને વાઢીના પ્રતિનિધિ મી. બેલી બારીસ્ટરે તેમની પ્રતિપરીક્ષા લેવા માંડી, તેમાં પણ કરસનદાસ બિલકુલ ચલ્યા નહોતા. ઓગણીસામે દિવસે વાઢી જીવનાથજીની પરીક્ષા ચાલી હતી. ગોસ્વામી ન્યાય સભામાં જીવનાની આપવા આવે એ બનાવ તે વખતે ઘણાજ નવાઇ જોવો હતો. કરસનદાસ પાછળથી જેમ ગોસ્વામી પંથનાં શાસ્ત્રોની વાતો સાંભળી જાણીતા થયા હતા, તેમ જીવનાથજી પણ પાછળથી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યપરીતિથી જાણીતા થયા હોય, એમ તેમની એ વેળાની છટાથી જણાઇ આવતું હતું. ઓગણીસ અને વીસ એ બે દિવસ તેમની જીવનાની ચાલી, તેમાં તેમણે ધીરતાથી ઉત્તરો આપ્યા હતા. પછી એજ દિવસના બાઢીના ભાગથી તેમની પ્રતિપરીક્ષા ચાલી હતી. તે લેનાર પ્રખ્યાત બારીસ્ટર મી. એન્ડ્રિય હોનો-કે જે પ્રતિવાદી મી. કરસનદાસનો પ્રતિનિધિ હતો. તેની બોલવાની અને પુછવાની રીત એવી હતી કે, જો કોઇ કાચોપોચો હોય તો તેના ગાળા નરમ થઇ જાય. મી. એન્ડ્રિયે પોતાની બધી કળા આ સમયે વાપરી હતી. પરંતુ જીવનાથજી મહારાજને તે ઝાઝા ચલાવી શક્યો નહોતો. તેમાં જીવનાથજીના કેટલાક સમયેચિત ઉત્તર તો એવા હતા કે, તે સાંભળીને હંરકોઇ પ્રસન્ન થાય. જેમકે:—“પૂર્ણ પુરુષોત્તમ એ સમોધન મહારાજને વગાડવામાં આવે છે કે નહિ ?” એ પ્રશ્ન મી. એન્ડ્રિયે પુછ્યો હતો, તેના ઉત્તરમાં મહારાજે કહ્યું કે,—“હા, જેમ ન્યાયાધીશને “માઇલોર્ડ” કહે છે, તેમ મહારાજને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કહે છે.” પ્રશ્ન મહારાજનેના હોય વૈષ્ણવોએ પ્રસિદ્ધ ન કરવા વિશેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જીવનાથજીએ કહ્યું કે:—“કોઈના પણ હોય ન જોવા એ એક સારી વાત છે.” બાવીસમે દિવસે જીવનાથજીની પુનઃપરીક્ષા થઇ, તેમ બંને પક્ષના સાક્ષીઓ પૂરા થયા. પછી મી. એન્ડ્રિયે બાપજી ચાલ્યું તેણે આજો દિવસ ન્યાયામદિરને ગળવી મૂક્યું. તેનું વક્તવ્ય, પ્રમાણે આપવાની શક્તિ, પ્રતિપક્ષનો ધાત કરવાની અને સ્વપક્ષને સરસ દેખાડવાની શક્તિ, એ કઇ અસાધારણ હતાં. તેવીસમે દિવસે મી. બેલીએ વાઢી પક્ષનું બાપજી આપ્યું હતું અને તા. ૪ માર્ચ તને ૧૮૬૨ ને દિવસે કામની સમાપ્તિ થઇ હતી ત્યાર પછી તા. ૨૨ એપ્રિલ સને ૧૮૬૨ ના રોજ બંને ન્યાયાધીશો પોતાનો કેસલો આપવા માટે ન્યાયામદિરમાં બિરાજ્યા હતા. કેટલીક બાબતમાં એ બંને ન્યાયાધીશોમા મતભેદ રહ્યો. મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર માધુસાસે કઇક અંશે જીવનાથજીના લાગમાં અને વધારે વિરુદ્ધમાં

અભિપ્રાય આપ્યો. અને જીવન ન્યાયાધીશ સર આનોદે મી. કરસનદાસના તાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો, પરંતુ મુખ્ય આર્યવર્ષ વિષે તે તેમજે બહુ ઓછું દર્શાવ્યું. આ કાગમાં જાને પક્ષને મળીને રૂ ૬૦,૦૦૦ ખર્ચ થયું. તેમાંથી મૂળ દાખા રૂ ૪૫૦ એટલે લગભગ રૂ ૫૦,૦૦૦ વાદી જીતનાથજીને માથે પડ્યું, તેમ જ વિનય જીજી દાનિઓ થઈ તે જૂદી.

ઉપરનો કેસ કે જે “મહારાજ લાઘવજેસ” ને નામે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં મી. કરસનદાસની રૂતબદ્ધ થવાથી તેમની કીર્તિ દેશ વિદેશમાં ઘણી પ્રસરી. ગજુ દેશીઓએ સભાઓ બરી તેમને સન્માન આપી શુભચિંતા દેખાડી. દાકતર જેવા વિદેશી પંડિતે કરસનદાસને આ પ્રસંગે ભારે આશ્રય અને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. યુરોપિયન, પારસી અને દક્ષિણી આદિ ગૃહસ્થોએ કરસનદાસની ધણીની સ્તુતિ કરીને વન્યવાદ આપ્યો. એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તેમજે મહારાજને તે કલિદાસ ઇંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો, ત્યારે આ દેશનાં તેમજ વિદ્યાવતનાં તમામ વર્તમાનપત્રોએ તેમનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. એ રીતે કરસનદાસ જેવા એક વિદ્યાગુરુ અને તંત્રીની દેશપરદેશમાં પ્રખ્યાત થવાથી ચાલી. અને તેમની નીતિનાં, રિચરતાનાં, સહનશીલતાનાં, દેશ સુધારવાનાં ઉદ્દેશનાં, સારાસાર સમજવાની વિવેકશક્તિનાં, અને તેને લગતી જીજી શક્તિઓનાં વખાણ ચારે તરફ ગાજી રહ્યો. કરસનદાસની મોટી નામના “મહારાજ લાઘવજેસ” થી છે. તેથી એ વિષે અત્રે જરા વિસ્તારથી લખવાની અગત્ય પડી છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ “મહારાજ લાઘવજેસ” થી મી. કરસનદાસની ખ્યાતિ જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેમનું મન ઉજ્જેસદ કઠિણ કર્યો કરવા માટે તૈયાર થતું ગયું. જે સામાન્ય મનુષ્યો હોય છે, તે એવું એકાદ કામ કર્યો પછી થાકી જાય છે, પરંતુ સદામઢી પુરોગાનું બળ તે કઠિણ કામો કરતાં કરતાં વધતું જાય છે. કરસનદાસે દેશાટન વિશે નિબંધ લખી પોતાની ખુદિ “ખુદિવર્ધક સભા” માં જતાવી હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ. પ્રથમ વિચાર અને પછી આચાર, એમ કમ છે. એ નિયમ પ્રમાણે કરસનદાસે દેશાટન વિશે વિચાર જતાવ્યા હતા, તે હવે આચારમાં અથવા કાર્યમાં લાવવાનો તેમજે વિચાર કર્યો, અને ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ કરવાનું ધાર્યું. એ વિશે કરસનદાસનું જીવનચરિત્ર જાનનાર રાસાદેવ મદિપતરામ લખે છે કે:—“સને ૧૮૬૩ ની ઇંગ્લાંડની મુસાફરીને કું અનિવારી ગઈ પડી.” એ વાત કેટલેક અંશે ખરી છે. તથાપિ સવસારેજ વળી આકાશ પ્રકરણમાં લખે છે કે:—“કરસનદાસે સુખીતિ અને સદ્ગુણના પાયા ઉપર રહેશે નવો માન હાંસવાનો પ્રાપ્ત ન કરતાં, પોતાને મલેલા જાણે લાભ ન લેતાં, ઉપદેશકની ઉચ્ચ પદવીઓથી હારી વેપારીના વાણીતર જાતી તેના પેરિયોને હાથ તેની મુકી જાય, એવો સ્વપ્ન તેને જીજી વર્ષ પડ્યો. * * * પરંતુ આ વેળા જે મોટું કાર્ય તેણે કર્યું હતું, તે મો લાભ તેણે પર્ષમાં જયજ પાવવ કરવાની અને સુખીતિના પાયા ઉપર પર્ષ રચાવવાની મનીના, રિચાવ ન લેતાં, જ્ઞાનમાં રહી કરી દેત તે દેશને જ્યારે જાણે કરન એવું ખારી અસ્પષ્ટિતે બાને છે.” રામાદેવના આ વિચારથી પછા જન્મના મન જુદા.

કારણ કે નાશ કરવો અને ઉત્પન્ન અથવા નિર્માણ કરવું એમાં બહુ અંતર છે. પહેલું કામ સેહેલું છે, પણ બીજું કામ કઠિણ છે. કરસનદાસે ધર્મ સ્થાપવાનું મહત્કાર્ય માથે ન લીધું, એમાં અમે તેમની દીર્ઘદ્રષ્ટિ બેઠએ છીએ. એ ઉપરથી જણાય છે કે, તે પોતાની શક્તિ સમજતા હતા. તેમને મિથ્યા માનગર્વ કે સ્વમતાગ્રહ નહોતો, એમ કલ્પના કરી શકાય છે. યોગ્ય થયા વિના આશા કરવી, એ સમજી મનુષ્યનું કામ નથી. ધર્મસ્થાપન કરવો એ હમણાં જેમ ઘણા જાણુ ધારે છે, એવું રમતનું કામ નથી. સર્વોપરી જે ધર્મ તેની યથાર્થ મહત્તા જેના સમજવામાં નથી આવી, તે ગમે તેમ ધારો, પરંતુ ધર્મનો ઉત્તમોત્તમ મહિમા જે જરા સમજી શકે છે, તેમને તો સ્પષ્ટ જણાય છે, કે અદ્વૈતિક શક્તિમાન પુરુષજ એ કામ કરવા યોગ્ય ગણાય છે.

“ મહારાજ લાઘવ્યલ કેસ ” ચાલ્યો ત્યાં સુધી બહુ કરીને જૂના વિચારના લોકોનું શ્રીમંત હતા. પરંતુ તે સધિમાં અને તે પછી નવા વિચારના જીવાનો પણ ધનાદય થવા લાગ્યા હતા, અમેરિકામાં કુટુંબ કલેશ જેવું માહોમાંહે યુદ્ધ ચાલ્યું, તેથી અમેરિકાથી જે રૂપરૂપમાં જતું હતું, તે અટકી પડ્યું. એ કારણથી ભરતખંડના રૂપો ભાવ ધણેજ વધી ગયો. તે એટલો વધે કે લગભગ રૂપાનું સોનું થઈ જાય. આ પ્રસંગે આપણા દેશમાંથી વિદ્યાના બે યુરોપિયન લોકો જે ધન હરી ગયા હતા, તેની પાછી રૂપાની રેલ ચાલી આવતી હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. એ આવસરનો લાભ લેઈ લક્ષ્યાધિપતિ થઈ ગયેલા શેઠ કરસનદાસ માધવદાસે વિલાયતમાં પોતાની પેઢી સ્થાપવા માટે આપણું આ અગ્રિમ નાથ મી કરસનદાસ મલબતે દરમિયાને ૩ ૨૦૦ તો પડાવે આ

ગની પાદગીરીને માટે એક ફંડ ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું.

મી. કરસનદાસને પારસી શૃદ્ધસ્યોનો બહુ આગ્રય હતો. તેમાં મરદુમ શેઠ શાપુરજી બંગાલીને તો અમે ધન્ય કહીએ છીએ. સ્તોહિ હવે તો તેમના તેમનું પરાક્રમ પણ કરસનદાસનાથી કાંઈ કમ નથી. તે વિષેની ખાતરી તો આ લખેલું તેમનું અરિત્ર પૃષ્ઠ ૯૮૪ માં છે. તે વાંચવાથી થશે. તેવી અત્રે કાંઈ લખતા કરસનદાસને તેમના ઉપર એટલો જયો વિશ્વાસ હતો કે મરણ વેળાએ પોતાના કુલ મુખ્ય બક્ષામણુ તેમને જ કરી ગયા હતા. તે પ્રમાણે એ બધા અને પરગણુ શેઠે મંત્રિનો વિશ્વાસ પાર પાડ્યો હતો. પોતાની સર્વ સત્તાને ઉપયોગ કરીને મહાજનના. ગોપાલદાસને વિનંતિ કરી કરસનદાસના કુટુંબને તેમણે ગ્રાંતિમાં લેવરાવ્યું હતું. એટલું જ પણ તેમની યુગ્ધની સર્વ વ્યવસ્થા પોતાને હાથે કરીને કરસનદાસના કુટુંબ ઉપર બા. ઉપકાર કર્યો હતો. ધન્ય છે! એવા મહા પુરુષને!

મી. કરસનદાસ ધણા દયાળું અને માયાળુ સ્વભાવના હતા. તેમના સંબંધમાં આવનારાઓને તેઓ નીતિનો સારો બોધ કરતા, સારાં કામમા ઉત્તેજન આપતા, અને સારાં માર્ગે લોકને પ્રેરતા હતા. તેમનામાં ખોટું વ્યસન તો કશુંજ હતુંજ નહિ. દારૂ પીવો એ, કેટલાક કહેવાતા સુધારાવાળા પણ મૂખાંઓ, સુધારાનો પટ્ટો સમજે છે; પરંતુ ખરા સુધારાવાળા તેને ધિકારે છે. તેજ પ્રમાણે કરસનદાસ પણ દારૂ પગે દુર્બંધને ધિકારતા હતા.

મી. કરસનદાસ બાપણુ સારૂ કરી જાણતા હતા. તેમણે જુદે જુદે સ્થળે આપેલાં બાપણોની સંખ્યા ૩૧ ની છે. બાપણુ કરતાં કરતાં ગ્રંથકાર તરીકે તેમણે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. લખાણુ બહુ પ્રકારનું હોય છે. વિધેય અને નિષેધ; મોહક, શોષક, અને બેધક; આલતા દેશ કાળને ઉપયોગી અને સર્વ દેશકાળને ઉપયોગી; ઇલાદિ. મનુષ્યોને ખાં વાના પદાર્થો છે, તેમાં પણ કેટલાક પુષ્ટિકારક અજાદિ છે. અને કેટલાક રોગહારક અને પમાદિ છે. પુષ્ટિકારક પદાર્થો ધીરે ધીરે ફળ આપે છે, પણ તે સદા ઉપયોગી છે. રોગહારક પદાર્થો તુરત ફળ આપે છે, પણ તે રોગ કાળમાંજ ઉપયોગી છે. કરસનદાસનું સ્વયંકૃત લખાણુ પણ આલતા દેશ કાળને ઉપયોગનું અને રોગહારક પ્રકારનું હતું. તેની આસર તુરતમાં જીવન કરતાં વધારે ચાલે છે. તેમ તેમના લખાણુની પદ્ધતિ તેમના લખાણુમાં જે વિચાર બરેસો અને પુષ્ટિકારક બામ છે, તે બહુ કરી જાય છે. તેમણે પ્રકટ કરેલાં એવો આ પ્રમાણે છે:—ઈસ્લામાં પ્રવાસ, નીતિવચન, સંતાર સ્થળ, મહારાજોનો દતિદાસ (દમ્પત્તી), કુટુંબગિત, અને નિજમમાંગો, ઇત્યાદિ.

રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ.

સો. આઇ. ઇ.

આ વિદ્વાન અને સદેશ સુધારક વીર પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૮૮૬ ના માસ માર્ગશીરશ ૭ તા. ૩ દિનિન્બર અને ૧૮૮૯ માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રૂપરામ હતું. તેઓ ગાંધી પંડિતના ગાંધી આલણુ કરના. રા. મહીપતરામને દોઢ પાંચી રૂબરૂ

જૂની તેમના માતૃશ્રી ગુજરી ગયા હતાં. તેથી તેમના તરફ સુખ તેઓ બેંગલોરી શહેર. નહોતા. બાલ્યાવસ્થામાં પ્રથમ ગામઠી નિશાળમાં ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરીને પછી ઇંગ્લેન્ડ નિશાળમાં તેઓ દાખલ થયા હતા. તે વેળા એ સ્કુલના હેડમાસ્તર હેન્રી ક્રીસ્ટ સાહેબ હતા. અને આસીસ્ટન્ટ માસ્તર રા. બા. દાદોબા પાંડુરંગ હતા. તેમના હાથ નીચે ઇંગ્લેન્ડ શીખી મુંબઈની ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં વૈદક વિધાનો અભ્યાસ કરવા જવાને તેમનો નિયાર હતો પરંતુ તે પાર પડી શક્યો નહિ તેમને પ્રથમ ચાર રૂપિયાના પગારે મોનિટરની અને પછી ચૌદ રૂપિયાના પગારે આસીસ્ટન્ટ માસ્તરની જગા મળી એ સમયે સુરતમાં “પરહેજગાર મડળી” નિમણ હતા અને તેની તરફથી ‘પરહેજગાર’ મત્ર નીકળતું હતું. તેના તેઓ એડિટર નિમણ હતા. પોતાના પગારમાથી થોડા રૂપિયા બચાવીને સને ૧૮૫૨ માં મુંબઈની એલિફન્ટન ઇન્સ્ટીટ્યુશનમાં અભ્યાસ કરવાને ગયા હતા તેમને મેહેતાજી દુર્ગારામ મહારામ નેડે ગૈત્રી હોવાથી તેમણે એ સ્કુલના પ્રિન્સીપાલ દાકતર હાર્કનેસ નેડે મુલાકાત કરાવી પછી દાકતર હાર્કનેસે તેમને એલિફન્ટન સ્કુલમાં પંદર રૂપિયાના પગારની નોકરી આપી. તેમણે નોકરીની સાથે પણ પોતાનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો. પછી એ સ્કુલમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઈ, તેમાં તેઓ પરીક્ષા આપી પાસ થયા. અને નોકરી છોડી સ્કુલમાં દાખલ થયા અહિંઆ તેમણે દરવર્ષે પરીક્ષામાં પાસ થઈ એક પછી એક સર્વિસમાં મેળવી હતી છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થયા થી, સને ૧૮૫૫ માં તેમને એલિફન્ટન સ્કુલમાં રૂ. ૪૦ ના પગારની આસીસ્ટન્ટ માસ્તરની જગા મળી તે પછી તેમણે ‘બુદ્ધિર્ધક સભા’, જ્ઞાન પ્રસારક મડળી, સ્ટુડન્ટસ લિઝરરી અને સાયન્ટીફિક સોસાયટીમાં દાખલ થઈ તેમના કામકાજમાં ભાગ લેના માણ્યો અને મી. કરસનદાસ મુલજીની બદલી હીસે થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં ‘સત્યપ્રકાશ’ (એ પાછળથી હાલના સત્યગ્રામીતા સાથે જોડાયેલ ગયું છે) નામે પત્ર ચલાવવાનું કામ માથે લીધું. તે વખતના તેમના સ્તુતિપાત્ર વિષયોથી ખુશી થઈને એક પારસી ગૃહસ્થે પોતાનું નામ જણાવ્યા પિના તેમને રૂ. ૨૦૦ નું હનામ મોકલ્યું હતું.

રા મહિપતરામ એલિફન્ટન સ્કુલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્તર હતા, તે અરસામાં તેમણે જીવંણીખાતાના ડાયરેક્ટર મી. હાવર્ડ સાહેબને ગુજરાતી શીખવવા માગ્યું હતું એથી કાયદાનો અભ્યાસ કરવા સારું તેઓ લૉ કલેસમાં જતા હતા, તે છોડીદેનાની નજર પડી સને ૧૮૫૭ માં તેમની હુસિયારી બોલેને તેમને અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં હેડ માસ્તરની જગાએ આકર્ષિત નિમ્યા. સાથી સને ૧૮૫૮ માં તેમને થોધાના ડેપુટી એગ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની જગા મળી સાથી બારેક દિવસમાજ તેમની બદલી ખેડાના ડેપુટી એ. ઇ. ની જગાએ થઈ અને સને ૧૮૬૧ માં થોલકાના ડેપુટી એ. ઇ. થયા એજ સાલમાં સરકારે તેમને “રાવ સાહેબ” નો ઇલકાળ આપ્યો હતો. સને ૧૮૫૮માં એ વખતના એગ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મી. ટી. સી. હોપ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ગુજરાતી વાચનમાળા રચવાને ગારે એક કમિટી નિમણ હતી, તેમાં રાવ સાહેબ મહિપતરામ એક એમ્પર નિમણ હતા. મી. હોપ સાહેબે મેહેતાજી ચનારા પુરોષને પોતાના કામને યોગ્ય થવાની કેળવણી તથા અનુભવ આપના સારે અમદાવાદમાં “ફ્રેન્ડ ઓફ” રજાપિ

રા નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

આ નિહાળ ગુજર દીકાકારનો જન્મ સુરતમા સને ૧૮૩૬ ના માર્ચ માસની તારીખે જોટલે સનત ૧૮૯૨ ના ફાગણ વદ ૬ ને દિવસે થયો હતો, તેમનો નુ નામ લક્ષ્મીરામ અને માતાનુ નામ નદકાર હતુ. તેઓ જ્ઞાતે નિસલનગરા નાગર કાણુ, વૈદિક વર્ગના હતા તેમનો વેદ રૂગ્વેદ, સાર્કસ ગોત્ર, અને આત્રેયી શાખા હતી. નવલરામે પ્રથમ સુરતમા ગોવિંદ મેહેતાની ગામળી નિશાળે અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. નિશાળ આવડે વર્ષે છોડી પ્રખ્યાત સુધારક મેહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામની ગુજરાતી નિશાળે બેઠા હતા. અગીયાર વર્ષની વયે ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કર્યો, ને ઇંગ્લેન્ડ હાઇસ્કુનમા ફ્રી સ્કોલર તરીકે દાખલ થયા ત્યા સાતેક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૫૩ મા સસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે સાધારણ માણસોને વધારે અભ્યાસના સાધન નહોતા, તેથી તેમણે જોટલે અભ્યાસ કર્યો, તેટલો જ પછી ન્હાની વયે હિસાબથી કર્યો હતો તેમના મુખ્ય શિક્ષક મી જેમ્સ બ્રાહમ હતા તેમનો અભિપ્રાય તેમને માટે ઘણો ઉચો હતો, અને તેમનું ભવિષ્ય સાફ કહેતા તેઓ ચૌદ—પંદર વર્ષની વયથી રનામીનારાયણના મંદિરમા નિત્ય જતા, અને આચાર્યને તેઓ મહાપુરુષ માનતા સર્વ વસ્તુઓથી તેમજ જીવોથી બરેલા આ અનાદિ અને સત્ય જગતમા ઇશ્વર બ્રહ્મા છે, અને તેની સાથે અખડ ધામમા અનત મુખે સહિત સાકાર રૂપે ઇશ્વર અખડ વિરાજમાન છે, એવું એ સાધુઓનું મત ખરૂ માનતા, અને તેમને વિશીલાદૈત કહેતા. તેઓનું આ મત બીસ બાવીસ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યું, અને ત્યાં પછી તેમની પ્રીતિ શકર મત બણી વળી હતી

રા નવલરામને સને ૧૮૫૪ મા સુરત ઇ ઇંગ્લેન્ડ હાઇસ્કુનમા નવમા આસીરહટ મા સ્તરની જગો રૂ ૧૦ ના પગારે મળી હતી આ જગો પરથી તેઓ ક્રમે ક્રમે મદદા હતા અને સો ૧૮૬૧ મા રૂ ૬૦ ના પગારે ડીમાની ઑગો પર્નાકયુવર સ્કુનના હેડ માસ્ટરની કામચલાઉ જગો તેમને મળી હતી ત્યાંથી તેઓ પાંચ સુરત ઇ હાઇસ્કુનમા આવ્યા હતા, અને સને ૧૮૬૪ સુધી ત્યાંજ રહ્યા હતા

સો ૧૮૬૨ મા પ્રખ્યાત “ મહાગાજ લાઇમ્સ કેંગ ” આવતો હતો તે દેસ બાગન ઉત્તમ કવિતા લખી મોકલનારને રૂ ૨૫૦ નું ઇનામ આપના સુધારાવાળા શેડી આઓએ જાહેર કર્યું હતું તે ઉપરથી તેમણે સને ૧૮૬૩ મા રૂ ૨૫૦ પાના બરીને કવિ તા લખી મોકલી હતી. “ હિંદુસ્તાનની ભૂત અને વર્તમાન દેવાની તૂનના ” નામનો ઇંગ્લેન્ડ નિબંધ તેમણે સને ૧૮૬૨ થી સો ૧૮૬૬ સુધીમા લખેલો છે તેમા ધર્મ, રાજ્ય બાપા, ગૃહસમાજ વગેરે સર્વ ન્હાના મોટા વિષયો ઉપર તેમના વિચાર છે આ આખા હિંદુસ્તાનની નૈમલિક દેવા “ કરમદર ” જેવી કરી દેવાનો પ્રયત્ન છે એજ પ્રસંગે આ સાર સુધારાના વિષયો ઉપર નીચી રીતમા વિચાર “ ગુજરાત ત્રિત્ર ” વગેરે વતમાલ પત્રોના મોકલતા હતા તેવામાં પ્રકટ થોના “ કર્મખેડા ” નામે પ્રખ્યાત મથ જણે એ વાર્તિક પત્ર એજ પત્રમાં તેમણે લખ્યું હતું હતું સુધી રા નવલરામ લક્ષ્મીરામ

નહોતો તેમણે લખાણ તેમની નોટબુકમાં ટપકાઈ રહ્યું હતું અને ઘણું તો વર્તમાન-
જ્યોત્સના વગર નામે કથિતજ છપાતું પરતું હતું એક તરફથી આ ગર્ભાશયમાં રહેવા
જાણી જગત સમક્ષ જન્મવા લાગ્યા, અને જીજ્ઞ તરફથી નવા નવા લખાણ તૈયાર
કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા રુદુરના લાગ્યો ઘણું ખર્ચ જ્ઞાન બવહારિક સસારમાં ઉદય થાય
છે. તેનાથી ઉદય પાગનારતું મન ઉત્સાહમાં આવી જાય છે અને એ નવા ઉત્સાહથી ઉ-
ત્સાહિત થયેલી ચચળતા માણસને નવા વૈભવ ભોગને અથવા કીર્તિ શોધનને માર્ગ દેરે
છે. અથવા તેથી પણ ચઢતી પકિતના અભિલાષમાં પ્રેરે છે સને ૧૮૬૭ માં રા નવલરા-
મનો નોકરીમાં ઉદય થયો, અને અચકાર થવાની હોશ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ
મૂકવા લાગી.

સને ૧૮૬૭ માં તેમને સુરતની ટ્રેનિંગસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની જગ્યા મળી એ વર્ષમાં
તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો તથા કાષ્ઠ દ્વારથી વાચવા માડ્યું હતું. વળી
એજ વખતે તેમણે વ્યાકરણના પાઠ, કાયદાની નોટ, સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ અને નગર-
અડ સારમાંથી લખના માડ્યું હતું એમ કરના કરતા તેમણે એકાદ પુસ્તક લખવાનો વિ-
ચાર કર્યો પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ કવિ મોહ્યરે ફ્રેન્ચ ભાષામાં તાટક રચેલું તેનું ઇંગ્લેન્ડમાં 'ડમ્પ-
મેડી' અથવા 'મોક ડોક્ટર' નામનું ભાષાતર છે, તે નાટકની રચનાને ગુજરાતી પેહેર-
વેશમાં આણી એ રૂપાન્તરને 'લટનું ભોખાણું' નામ આપી છપાવ્યું સસાર સુધારો
એ આ અથતું પ્રયોજન છે.

સને ૧૮૬૮ માં તેઓ સુરત ટ્રેનિંગસ્કૂલમાં રૂ ૧૨૦ ના પૂગારે કાયમ થયા તેમની
હલમ આ વર્ષમાં પણ ખાનગી નોટબુકમાં ટપકતી હતી અને મન, મહેનતથી
બહુ આતુર આખે જોતું હતું એક તરફથી પિંગળ, તાલ, ગરખીઓ, વગેરેનું મનન થતું
હતું, અને ગરખીઓમાં કીયા નિયમ પળાય છે તેનું સરોધન કરતા હતા સંસ્કૃત અને
પ્રાકૃત ભાષાઓ ક્યારે અને ક્યા ભોલાતી હશે, તેના શોધ કરના લાગ્યા અને સવત
૧૧૬૮, ૧૮૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાલોમાં લખાયેલા ગુજરાતી પુસ્તકો શોધીને વાચવા
લાગ્યા. અને તેની ભાષાની નોંધ કરી લીધી. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનું પણ મનન કર્યું. સંવત
૧૬૭૨ માં ભાલણ કનિ ॥ કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયેલી તેમાંથી પણ ઉતારા કર્યા.
તે પછી સને ૧૮૬૫ માં તેમણે "વિરમતી નાટક" નામે પુસ્તક છપાવી બહાર પાડ્યું
આ વર્ષમાં તેમણે પુસ્તક પરીક્ષા શાસ્ત્રીય રીતે લખવા આરંભી 'શકુતલા નાટકના
ગુજરાતી તર્જુમાં" એ વાર્તિક ગુજરાત મિત્રમાં છપાવ્યું હતું પણ જેમાંથી ભોધ મુજ
એવા વાર્તિક તો ઘણુંકરી છપાયા વિના રહી ગયા હતા, તે "નનલ અંથાવહી"
નામે પુસ્તકમાં તેમના મરણ પછી છપાવ્યા છે એમાંનું એક 'રઘુવંશ કાવ્ય' છે. તેમાં
ભાષાતર કરનાના નિયમ સ્વચ્છ છે જીજ્ઞ "અનુભાષ્યાન" છે, તે અપૂર્ણ છે પરંતુ
જેટલું લખાયેલું છે, તેટલાના છેલ્લા ભાગમાં કાવ્યગરોને જણવા યોગ્ય એક વિષય "સો-
જના અને કૃતિ" ઠીક ચર્ચેલો છે આ સર્વ કરતા વધારે મોટું લખાણ ઇંગ્લેન્ડમાં કરેલું
છે, તેનો વિષય "Fatalism" અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે તે ઘણું કરીને મિત્રમાં
આગળ ભાષણ સાદું ચર્ચેલો છે. આ નિષયનો સાર એ છે કે, જગતમાં જે પ્રારબ્ધના

કરે એવું છે. કાવ્ય પરીક્ષાના નિયમો પણ આ ગદ્ય પદ્ધતિએ અથવા વિવેચના છે, અને તેમણે જગન્નાથ પડિતને મોઢે કરાવેલી કવિતા અને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પાતાની છે, એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી. ગુજર સાહિત્યમાં રા. નવલરામના આ ‘અકગરશાહ અને ખીરખલ’ અથવા એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે. આ ગ્રંથ તેમની પરિપક્વ બુદ્ધિનું પરિણામ છે. વળી અર્વાચીન ગુજરાતી ગ્રંથકારોના અચોતી પરીક્ષા સાથે તેમનું નામ વધારે જોડાયેલું છે. અને એમની કીર્તિ એજ નિસરણી ઉપર યજ્ઞને ચઢી છે, સને ૧૮૮૧-૮૨. જેમ જેમ વખત ચાલ્યો ગયો, તેમ ઉત્તરાવસ્થાની, ઋતુ જેસવા માડી રા. નવલરામનું વય ૪૫-૪૬ વર્ષનું થયું, તેની સાથે શરીરનું જળ નમ્યું. કાંઈક આધિ આધિ પણ જણાયો. પરંતુ તેમના મનનો વેગ નબળો પડ્યો નહિ. એક તરફથી ધર્મ ઉપર તેમની દ્રષ્ટિ વળવા લાગી, અને છાંદોગ્ય, તૈતિર્ય ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર, તથા સાંખ્ય સૂત્ર વગેરે પુસ્તકો ભણી મન ખેંચાયું. તેથી તેનાં ઇચ્છેલા બાપાંતર-મગાવ્યાં, અને ખીજી તરફથી પેનશન લેવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો, પેનશન લેધને મુખ્યમાં રહેવું, અને રાજ-મંત્રી અથવા આર્યમંત્રી નામનું પત્ર પ્રગટ કરવું, આર્યનાટક મડળી ઉભી કરવી, નવી ઢાળના હુરદાસ ઉભા કરવા, અને પુસ્તકો વેચનારાનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂલ કરવો, તથા દેશ સુધારા અર્થે ક્રિએશનો જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી, ઇત્યાદિ અનેક વિચારો તેમના દીલમાં ધોળાતા હતા. તેવામાં મુખ્યમાં કવિશ્વર નર્મદાશંકરે બાળ્ય બદલી લખાણ કરવા માંડ્યાં. અને પ્રથમ જેવા વેગથી તેઓ સુધારાનાં વાગ્ન વગાડતા હતા, તે કરતાં વધારે વેગથી સુધારાની સામે ખુડો લેઈ એક જુદીજ જાનના આર્થ માર્ગ ઉપર જુના પંથોનો રજીડકો વગાડવા લાગ્યા. ગુજરાતી પત્રના અધિપતિએ કવિના સામુદાય કરનાર નર શોધ્યો અને રા. નવલરામે એ બીડું ઝડપ્યું. ફેરમાત્ર એટલેજ પડ્યો કે કવિને પ્રત્યુત્તર દેવાનું લખાણ નવલરામના જીવતાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ શરૂં નહિ, પણ તેમના મરણ પછી ‘નવલ અથાવલી’ના બીજા ભાગમાં ‘સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન’ એ નામે એ લખાણ બહાર પડ્યું છે.

સને ૧૮૮૮ ના માર્ચ-એપ્રિલમાં રા. નવલરામ રજ લેધને રાજકોટથી પોતાને ઘેર સુરત ગયા. ત્યાં તેમના શરીરે મદવાડ લાગુ પડ્યો. દાકતર અને વૈદ્યોએ મનુષ્ય પ્રજા કરી આખરે હાથ હેઠળ મૂક્યા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું કે હવે આગકાલમાં અંતકાળ નહીં છે, સારે તેમણે પોતાના જુદા પિતાને પાસે બોલાવ્યા. અને મરણ પછી કદાચ પેતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે અણખનાવ ચતાં જુદા પિતાને પરતપરણું બોમવનું ન પડે, એ હેતુથી રૂ ૫૦૦૦ ની સરકારી નોટો સખી મૂકી હતી, તે દુઃખી પિતાના હાથમાં મૂકતા ગદ્ ગદ્ કહે કહ્યું:—“પિતાજી! જે વખતે આપણા લોકોમાં હાલના જેવી કળવણીની છુજ નહોતી, તેવે સમયે તમારી ટુંકી રોજમાંથી કરકસર કરી અને પૂરો વિદ્યાભાસ કરાવવા ખર્ચ કર્યો હતો, જેથી હું જે અક્ષર ભણ્યો અને કંઈ વિદ્યાનમાં ખડ્યો, તેનો બદલો મારાથી વાળી શકાય એમ નથી. તેમ છતાં ‘કુલ નહિ તો કુલની પાખડી’ આ હું તમને આપુ છું, તે સ્વીકારી અને આશીર્વાદ દે, કે મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય.” આમ કહેતાની સાથે નવલરામ દેવા શટ રોષ પડ્યા. અને તેમના પિતાનું મરણ

લાગ્યા એક ધર સારૂ વગવાળું બારે આપવાનું હતું, પણ તે કાંઈ રાખતું નહિ. તેમાં જૂત રહે છે, એવો વેહેમ લોકોને હતો. પણ મેહેતાજી જૂતથી ન ડરતા એજ પોતે રાખીને તેમાં રજા હતા પરંતુ તેમને કાંઈ પણ પ્રકારની હરજત થઈ નહોતી. રમાડમાં ચાર વર્ષ રજા પછી સને ૧૮૩૦ માં તેમની બહુ સુસ્તમાં પહેલા નગરની શાળામાં થઈ, તેથી તેઓ આરંભાથી પાછા સુન્ત ગયા. એ જગો ઉપર તેઓ ધણી સુધી રજા હતા અને તેમણે મેહેતાજી નામની કીર્તિ એજ જગો ઉપર રહીને મેળવી હતી.

રા દુર્ગારામ સુધારક તરીકે જટલા પ્રખ્યાત છે, તેટલાજ મેહેતાજી તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે તેમણે મેહેતાજી નામને સઘળે ઠંકાણે તેજસ્વિ કર્યું હતું તેમજુ શિક્ષણ સર્વત્ર વખણાતું હતું અને આજ પણ તેમના હાથ નીચે બાણેલા ધણા ગૃહસ્થો પરિપક્વ બુદ્ધિ અને વિચાર કરવાની ટેવને માટે વખણાય છે, આખા ગુજરાતમાં દુર્ગારામની નિશાળ સર્વોપરી બણાતી હતી એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વમાં એક કંઠેજ જેવી બણાતી હતી તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી સારી હતી કે એથી વિચાર શક્તિ કેળવાઈને નિશાળીઆ ઠરેલ બહિના થતા હતા. દુર્ગારામે આરંભાથી સુસ્ત આવ્યા પછી આઠેક વર્ષ સુધી શુ કર્યું તે કાંઈ જણાતું નથી પણ એક ઉત્તમ મેહેતાજી તરીકે પકાવવા માટે પોતાના ઉદ્યોગમાં ખાંધ પીને, મડ્યા હશે, એમાં તો કાંઈ પણ શક નથી એ વેળા તેમણે ખાનગી અભ્યાસ મધુ વધાર્યો હશેજ કેમકે દસ વર્ષ પછી બપોરે ગુજરાતના મેહેતાજીઓને મુનમુન, બોલાવી યોગ માસ બણાવીને પરીક્ષા લીધી, ત્યારે તેમાં તેઓ એક હીરાની માફક ટિપ્પી નીખ્યા હતા સને ૧૮૪૦.

રા દુર્ગારામની પ્રદેવી પત્ની સને ૧૮૩૮ માં ગુજરી ગઈ હતી સારથી તેઓ સુધારક તરીકે બહાર પડેલા જાણીયા છે પોતે વિરહ દુઃખ વેઠવાથી તેમને વિધવાની વેદના સમજાઈ હશે અને તેથીજ તેમણે હજારો વર્ષથી દુઃખ રહેતા વિધવા વિવાહનો પોકાર એકદમ હિંમતથી ઉઠાવ્યો તેમ કરતા તેમણે શીટકાર, હોશી, કે અમાવની લેસ માન પણ દરકાર રાખી નહિ પરંતુ નવાઈ જેવી વાત એ છે કે, મેહેતાજીએ પુનઃ વિવાહનો પોકાર પાંચ વર્ષ પછી છોડી દીધો એટલુંજ નહિ પણ 'પુનઃવિવાહનો જાહેરમાં બોધ નહિ કરું,' એવી કરડી સરતે સને ૧૮૪૩ માં તેમણે ફરીથી જાત ક્યા આટલું હતા મેહેતાજી મન ખરેખર સંધરેલું હતું સુધારાની પાટી અસર છેક ઢેગે લાગેલી હતી અને તેમનામાં વીર સુધારકનો ખરો હત્યાદ હતો તેથી જો કે તેમના નના સાસરીઆએ તેમના સુધારાના પ્રવાહને એક તરફથી ખાળ્યો, તો તે બીજે માર્ગે વણો તે વળી એટલા જોરથી કે અત્યાર સુધી તો તેણે માત્ર વેહેમરૂપી વૃક્ષની એક શાખાનેજ તોડના મારી હતી, પણ હવે તો તે હજારો વર્ષથી બધાઈ ગયેલા ધર્મના અગાનરૂપી વિરતીયું ચળનેજ શુરસાથી હોળેવાના સાધનો ચોળવા લાગ્યો. મેહેતાજીએ "માનવધર્મ સભા" નામે એક મંડળી બની કરીને તેમાં હ્યોક આતુ વેહેમવાળા ધર્મી ખડન કરવા માણ્યું એ સભા સને ૧૮૪૪ ના જુન માસમાં સ્થાપન થઈ હતી તેની હરીજતનું દરતર મેહેતાજીએ પોતેજ લખ્યું છે તેમજ પોતે ખાનગી નોંધ રાખી હતી, તે બને લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, મેહેતાજી ફરી પરજ્યા તોપણ સુધારાના વિચારમાં અને ઉદ્યોગમાં પડેલા

જેટલાજ િમગ્ન રહેતા હતા તેઓ જાણતા હતા કે, પોતાનો અવતાર દેશના સર્વ પ્રજાના સુધારાના અર્થે જ છે અને તેમ કરવામાજ તે કાઢવો જોઈએ એ મોટા કામ તરફ તેમની અચળ દ્રષ્ટિ રહેતી હતી 'સુતા અને હઠતા તેઓ દેશનું કલ્યાણ જાણ્યો કરેતા' હતા 'દેશના કલ્યાણના સધળા પ્રકારો એટલે સધળી જાતના સુધારા તેમની નજરમા હતા 'ધર્મ સુધારાપર' તેઓ જેટલું ધ્યાન આપતા હતા, તેટલુંજ સસાર સુધારાપર તથા રાજ્ય સુધારાપર પણ આપતા હતા પરંતુ બહારના સુધારા લેવાને લાયક થવા અદરના સુધારાની જરૂર છે, એમ જાણી દેશના વેહેમ, અજ્ઞાન, અને નહારા ચાલ તરર તેમનો વ'ધારે હુમલો ચાલતો હતો. તેમના વિચાર ધણા વિશાળ, પ્રૌઢ, અને ઠરેલા હતા. બોધ કરવાની શૈલી ગંભીર, રસિક, અને ચતુરાઇ ભરેલી હતી ધર્મ પ્રચારકનો મુખ્ય ગુણ જે અક્રોધ, તે મેહેતાજીનામા સપૂર્ણ રીતે હતો તેઓ કદિ પણ તપી કે ત્રીડવાઈ જતા નહિ પરંતુ કોઈ ગમે એવું વાકું કે કડવું બોલે તેને તેઓ હાવકાઇથી પાસરો જવાબ દેતા હતા તેમના આત્મામા સુધારાનો અત્રિ સદા પ્રજ્વળીત હતો, તોપણ ભાષણમા બધાને મીઠા ખાણીના જેવા શીતળજા લાગતા સુધારાની લેહેર તેમને રૂવે રૂવે વ્યાપી રહી હતી તેનું પરિણામ એટલુંજ થતું કે, વખતે પાત્રનો વિચાર કર્યો વિનાજ જે મળે તેને બોધ કરવા મડી જતા એક વખતે કતલની રાતે હજારો મુસલમાનોને છાતી કુટતા જોઇ દયા આપી તેમને બોધ કરના જવાનું મેહેતાજીને મન થયું હતું તેમ એક પ્રસંગે હોડીમા બેઠા બેઠા એક ધરડી ડોસીને જાતિભેદ તોડવાનો બોધ કરીને ખુબ બડકાવી હતી અને પાછળથી કાઠીઆવાડમા એક વખતે વાઘેરા લૂટી ગયા, તેમને પણ છુટના અધર્મ તથા અન્યાય માટે બોધ કર્યો હતો, એ બહુ જાણીતી વાત છે તેઓ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી જેની પાસે જતા, તેમની નહારી રીતિઓ વખોડવાનોજ વિચાર હોય એમ જણાતું પરંતુ સર્વની સાથે તેઓ હમેશા માન સન્માનની સાથે મીઠાશથીજ વાતચિત કરતા હતા અને વખતે પાદરીઓ તરફથી એમને ખ્રિસ્તી કરવાનું પ્રયત્ન કરવામા આવ્યું હતું, ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી પાદરીઓને પુરા પડી સ્વધર્મમાજ રચા હતા.

મન ઉપર તેની સારી અસર થઈ. અને મોટી ઉંમરના જે માણસો થોડા બહોળા વિચાર કરી શકે એવા હતા, તેઓ પણ કાંઈક એવા. ઉંચ વર્ણની સ્ત્રીઓમાં ભૂત જોઈને આવશ્યક લાગ્યાં, અને તેમના મનમાં ફજેતી ચંપાની ધારતી પેડી. બહાદુર મેહેતાજી દુર્ગારામે મોટું સ્વાતંત્ર્ય કામ કરી પોતાના દેશીજનો ઉપર બારે ઉપકાર કર્યો, તેથી તેમની કીર્તિ પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. એ કાંઈ વિશ્વદ્રષ્ટી વીરપુરુષ છે, એવું ઘણા માણસોને લાગ્યું.

મત મેહેતાજી ખંડન કરતા હતા, તથા જેમની ઠગાઈ ઉઘાડી પાડતા હતા, તેઓ મુશ્કેલી નારાજ થઈ તેમને ગાંજો દે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ જેમનો સ્વાર્થ બગડતો હતો, તેવા ઘણા માણસો તેમના ઉપર આરથા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે તેમને નવે પંથ ચલાવવા નાર આપ્યો ગણ્યા. લોકને વહેંચતી બળમાથી છોડવવાનો પ્રયત્ન તથા તેમને સમાર અને ધર્મ સુધારા સંબંધી બોધ કરવાનો ઉદ્યોગ મેહેતાજી વધારે ઉમંગથી કરવા લાગ્યા. દુર્ગારામ સભામાં ભાગ્યું કરતા, એટલુંજ નહિ પણ રસ્તામાં લોકો ટોળે મળતા ત્યાં પણ તેઓ હિંમતથી તેમને સત્ય સમજાવતા હતા. એ વેળાએ તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું હતું.

આ વખતે તેમના સુધરેલા વિચારો, બહાર હિંમત, અને પ્રભુત્વ સામાજિક બંધ કરવાની ખંત ઉપરથી સરતની ઇંગ્લેન્ડ નિશાળના ઉત્તારો, મેસર્સ ટ્રીન તથા ગ્રેહામ સાહેબો ઘણા ખુશી થઈ મેળાવાડાઓમાં પોતાની ભત હાજરીથી ટેકા આપતા હતા. અને ટ્રીન સાહેબ મિત્ર તરિકે ઘણી આહેનાત રાખી તેમને ઘેર મુલાકાત કરતા આ પ્રસંગમાં સ્ત્રીકેળવણી માટે મેહેતાજીએ મેહેનત કરવા માડી. કેટલીક તરફથી તે બાબત ઘણો વાધો લેવાયો કે, છોકરીને તે વળી બહાવવી શું ? પણ તેથી ન ગભરાતાં લોકોને ઘેર ઘેર ફરી પોતાની કન્યાઓને બજાવા મોકલવાની બલામણુ કરવા માડી, અને કેટલાક સમજી તથા ધનાઢ્ય શાકુકારોના આશ્રય હેઠળ આખરે એક કન્યાશાળા સ્થાપી. તેની સંબંધી દેખરેખ પોતે રાખતા, તથા છોકરીઓને શીખવવા લાયક ગરબીઓ તથા બોધના વચનો કવિતામાં પોતે જોડી કહાડ્યાં. પ્રભુના વિચારો ધીમે ધીમે બદલતા ગયા, ને નવી કન્યાશાળા બરાલી ગઈ. સ્ત્રીકેળવણીનો આવી રીતે પાયો નાખવાનું માન મેહેતાજી દુર્ગારામને ધટે છે. સને ૧૮૫૨ માં તેમની બહલી મોરે પગારે રાજ-કોટમાં થઈ. ત્યાં પણ પોતાના મેહેતાજીના કામમાં ઘણી ખત રાખી તેની સાથે પ્રભુના જ્ઞાન અને સુધારાનો બોધ કરવા માંડ્યો. પોતાની ચાલીના તથા ખીલ મુત્સદી વર્ગમાં પકાતા ગયા, ને તે વખતે રાજકોટના દિવાન અનંતજી અમરચંદ, તથા ગરહમ રા. રા. મંથિરંકર, નટાસકર કીકાપુત્રી તથા રા. રા. રસિદપ્રસાદ હરીપ્રસાદ વગેરે બહુમિત મુલ-રચોતી સાથે ગાઢો મિત્રાચાર થયો. રાજકોટમાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી કાઠિયાવાડના કે-ળવણી ખાતાના ઇન્સપેક્ટર નિભાયા. તેની સાથે રાજકોટની નિશાળના કામ ઉપર પણ દેખરેખ રાખતા હતા. તે વખતના પોર્સિટકલ એજન્ટ કર્નલ લોંગ સાહેબ તેમના ઉપર મોટી આહેનાત રાખતા હતા. આઠ વર્ષ સુધી કાઠિયાવાડમાં રૂ. ૭૫) ના તે વખતે મનાતા મોટા પગારે કેળવણી ખાતામાં તેમણે નોકરી કરી હતી. સાર મછી રૂ. ૩૭૫ ના પેનશન ઉપર સુરત પાછા આવ્યા હતા. ઉપતા આઠ વર્ષમાં તેમણે આખા કાઠિયાવાડમાં મોટી નામના મેળવી હતી, તેથી હજી સુધી તેમનું નામ ત્યાં અસદુર છે.

સને ૧૮૬૦ ની લગભગમાં સુરતમાં પાછા આવ્યા પછી તેમણે સધળા સામાજિક સ્વાભે ઉપર ઉમગ્યી ધ્યાન આપવા માંડ્યું. તેઓ સુરતમાં જડજની કોર્ટના આસેસર અને યુનિસીપાલીટીના મેયર નિભાયા હતા. વળી તરકારી કામોમાં પ્રબળ તરફથી લવાઈ પશુ નિમાતા. એ અરસામાં ગરીબ જેડુતોનાં ગાડાં વેઠે પકડવાનો પોકાર ધણો હતો, તેમાંથી તેમને છોડાવવા પરાઢીયામાં તેઓ જાતે નીકળતા. કુટુંબ કલેશો, અને ઘણી ઘણી આણીના અણુનાવોની પતાવટોનાં કામ એમને સોપવામાં આવતાં, અને એવાં સધળાં લોક-હિતાર્થનાં કામોમાં પોતે આગળ પડતા. આવા સંજોગમાં મરહુમ રાવસાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ વિલાયતના પ્રવાસે ગયા હતા. તેઓ પાછા ર્થ્યા, ત્યારે તેમને યાત્રિ બહાર મૂક્યા. તેમ છતાં મોટી હિંમત ધરાવી પોતાને ઘેર મેહેતાજી દુર્ગારામે તેમને જગવા તેડયા હતા. તેથી બળતામાં ધી હોભાયા જેવું થયું હતું. અને આખી નાગરી ન્યાતમાં સખ્ત ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. બાર ગામ સોરઠ, બાર ગામ ગૂજરાત. અને છ પોળોના નાગરો બળ-બળી ઉઠ્યા. એક તો નાગરી નાત સૌથી ઉચી ગણાય, તેમાંજ આવો વિલાયત જઈ આવ્યાનો બનાવ બ-ચો, અને એવા દોષિત ગૃહસ્થનો સસર્ગ કરી જમવા તેડયા, એટલે તો ખટપટનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ. સુરત, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડમાં વિલાયતી અને શુદ્ધ પક્ષના એમ બે વિભાગ પડી ગયા. અને એ બેજે પક્ષો તરફથી વિલાયતના પ્રવાસ સંબંધી શાસ્ત્રાર્થનાં સામસામાં ચોપાનીયાં છપાયાં. શુદ્ધ પક્ષ તરફથી સુરતના બાણીતા નાગર શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર બહાર પડ્યા. અને વિલાયતીઓએ પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી યજ્ઞેશ્વર ચિમણુજીને પોતાની તરફથી મદદમાં બોલાવ્યા. મેહેતાજી દુર્ગારામનું ઘર ન્યાત બહાર મુકાયું, તે ચૌદ વર્ષ સુધી રહ્યું. ત્યાર પછી તેમના ઘરને ન્યાતમાં લીધું. પણ પોતે ન્યાત સાથેના સળધ જીવતાં સુધી મૂકી દીધા હતા. આ પ્રસંગને ઇતિહાસ ધણો મોટો અને બાણુવા બોગ છે. અને તેમાં બનતી હિંમત તથા ધીરજ મેહેતાજી દુર્ગારામે રાખી હતી.

આ વર્ષોમાં વિલાયતની ખટપટને લીધે ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો બાણુવા માટે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી ધણાં ખર્ચે બાણીતાં પુસ્તકો મનુસ્મૃતિ, મિતાક્ષરા, અને ધર્મસિંધુ, વગેરે ખરીદ કીધાં. અને તેમાંથી ધણી બાણુવા બોગ બાળતો તારવી કઢાડી. વળી રૈયત તરફથી કાયદા કોર્ટના કામકાજમાં મદદ અને મેહેનતમાં તત્પર રહેતા. તેથી કાયદા સબધી ગૂજરાતી પુસ્તકોનો તેમની પાસે સારો સંગ્રહ હતો. અને સરકાર તરફથી માપણી ખાતા મુજબ સહુદો અપાતી હતી, તે સહુદો ખતપત્ર તરીકે અને બીજી રીતે કાયદાસર ન ગણાય, તેને માટે સમસ્ત રૈયત તરફથી સરકારની સામા ઠેક દાખકોર્ટ લગણુ લખા, અને આખરે સહુદના એ કામમાં રૈયત તરફથી દાખકોર્ટમાં મોટો જપ મેળવ્યો હતો. વળી આ પ્રસંગમાં મુળધની “ઇસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસીએશન” ની યાખા તરફથી સિવિલસર્વિસની બાળતમાં પાર્લામેન્ટ ઉપર અરજી મોકલવાની હતી, તેના ઉપર સુરત જીલ્લા તરફથી સહીઓ લેવાની હતી, તે કામમાં ચૌક દાદાભાઈ નવરોજજી તથા મી. નવરોજજી ફરફુતજીને ધણી મદદ કરી હતી. વળી રૈયતનો અવાજ પુરતા વજન સાથે સરકારને મળે તેથી “સુરત પ્રબલ સમાજ” નામની મંડળીની સ્થાપના કરાવી, તેના પોતે સેક્રેટરી થયા હતા. તેનું દ્વતર પોતે રાખતા, તેમાં ધણી બાણુવાબોગ બાળતો છે. આ

મન ઉપર તેની સારી અસર થઇ. અને મોટી ઉંમરના જે માણસો થોડાં ધર્મ વિચાર કરી શકે એવા હતા, તેઓ પણ કાંઈક એવા. ઉચ્ચ-વર્ણની સ્ત્રીઓના જૂત ઓળખાણ લાગ્યા, અને તેમના મનમાં ફેબેલી થવાની ધારતી પેડી. બહાદુર મેહેતાજી દુર્ગારામે મોટું સ્તુત્ય કામ કરી પોતાના દેશીજનો ઉપર બારે ઉપકાર કર્યો, તેથી તેમની કીર્તિ પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. એ કાંઈ વિલક્ષણી વીરપુરુષ છે, એવું પણ માણસોને લાગ્યું. મત મેહેતાજી ખંડન કરતા હતા, તથા જેમની કાગાઈ ઉઘાડી પાડતા હતા, તેઓ નારાજ થઇ તેમને ગાળો દે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ જેમની સ્વાર્થ બગડતો તેવા ઘણા માણસો તેમના ઉપર આસ્થા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે તેમને નવો પંથ નાર આચાર્ય ગણ્યા. લોકને વેહેમની નજાગાંથી ઓડવવાનો પ્રયત્ન તથા તેમને સમાજ અને ધર્મ સુધારા સંબંધી બોધ કરવાનો ઉદ્યોગ મેહેતાજી વધારે ઉમરથી કરવા લાગ્યા. દુર્ગારામ સભામાં ભાગ્યું કરતા, એટલુંજ નહિ પણ રસ્તામાં લોકો ટોળે મળતા હતાં. પણ તેઓ હિંમતથી તેમને સત્ય સમજાવતા હતા. એ વેળાએ તેમનું વય ૩૫ વર્ષનું હતું.

આ વખતે તેમના સુધરેલા વિચારો, બહાર હિંમત, અને પ્રભુનું સામાજિક ભલું કરવાની ખંત ઉપરથી સૂરતની ધર્મજાલ નિઘાળના ઉસ્તાદો, મેસર્સ ટ્રીન તથા સાહેબો સાહેબો ધણા ખુશી થઇ મેળાવાઓમાં પોતાની જાત હાજરીથી ટેકા આપતા હતા. અને ટ્રીન સાહેબ મિત્ર તરિકે ધણી આહવાત રાખી તેમને ઘેર મુલાકાત કરતા આ પ્રસંગમાં ઓક્ષિગવણી માટે મેહેતાજીએ મેહેનત કરવા માંડી. કેટલીક તરફથી તે આખી ધણી વાધો લેવાયો કે, ઓકરીને તે વળી બધાવવી શું? પણ તેથી ન ગભરાતાં લોકોને ઘેર ઘેર ફરી પોતાની કન્યાઓને બહુવા મોકલવાની બલામથલુ કરવા માંડી, અને કેટલાક સમજી તથા ધનાઢંધ શાહુકારોના આશ્રય હેઠળ આખરે એક કન્યાશાળા સ્થાપિ. તેની સંઘણી દેખરેખ પોતે રાખતા, તથા ઓકરીઓને શીખવવા લાયક ગરબીઓ તથા બોધનાં વચનો કવિતામાં પોતે બોલી કહાયાં. પ્રભુના વિચારો ધીમે ધીમે બદલતા ગયા, ને નવી કન્યાશાળા બરાતી ગઇ. ઓક્ષિગવણીમાં આવી રીતે પાયો નાખવાડ માન મેહેતાજી દુર્ગારામને થતે છે. સને ૧૮૫૨ માં તેમની બદલી મોટે પગારે રાજ કોટમાં થઇ. ત્યાં પણ પોતાના મેહેતાજીના કામમાં ધણી ખત રાખી તેની સાથે પ્રભુ જ્ઞાન અને સુધારાનો બોધ કરવા માંડ્યો. પોતાની સાતીના તથા ખીજાં યુત્સદી વર્ગમાં પકાતા ગયા, ને તે વખતે રાજકોટના દિવાન અનંતજી અમરચંદ, તથા ગરહુમ રા. રા. મંજિશંકર જટાશંકર કીકણી તથા રા. રા. વસંતદાસદાદ હરીપ્રસાદ વગેરે જાણીતા મુલક-સ્થાની સાથે ગાઠો મિત્રાચાર થયો. રાજકોટમાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી કાઠિયાવાડના કે-જવણી ખાતાના ધન્સપેક્ટર નિમાયા. તેની સાથે રાજકોટની નિશાળના કામ ઉપર પણ દેખરેખ રાખતા હતા, તે વખતના પોર્ટીટકડ એન્ટ કર્નલ લાંગ સાહેબ તેમના ઉપર મોટી આહવાત રાખતા હતા. આઠ વર્ષ સુધી કાઠિયાવાડમાં રૂ. ૭૫) ના તે વખતે મનાતા મોટા પગારે કેજવણી ખાતામાં તેમણે નોકરી કરી હતી. સાર પછી રૂ. ૩૦૦ ના પેન્શન ઉપર સૂરત પાછા આવ્યા હતા. ઉપલા આઠ વર્ષમાં તેમણે આખા કાઠિયાવાડમાં મોટી નામના મેળવી હતી, તેથી હજી સુધી તેમનું નામ સાં અશબુર છે.

સને ૧૮૬૦ ની લગભગમાં સુરતમાં પાછા આવ્યા પછી તેમણે સધળા સામાજિક સુધારા ઉપર ઉમંગથી ધ્યાન આપવા માંડ્યું. તેઓ સુરતમાં જડબની કોર્ટના આસેસર અને એવિસીપાલીટીના મેમ્બર નિભાયા હતા. વળી તુકરાની કામોમાં પ્રજા તરફથી લવાઈ મળી નિભાતા. એ અરસામાં ગરીબ બેડુતોનાં ગાડાં વેઠે પકડવાનો પોકાર ધણો હતો; તેમાંથી તેમને છોડાવવા પરાડીયામાં તેઓ ભંતે નીકળતા. કુટુંબ કલેશો, અને ધણી ધણીઆણીના અણબનાવોની પતાવટોનાં કામ એમને સોંપવામાં આવતાં, અને એવાં સધળાં લોક કલ્યાણનાં કામોમાં પોતે આગળ પડતા. આવા સંજોગોમાં મરહુમ રાવસાહેબ મહિપતરામ રૂપરામ વિલાયતના પ્રવાસે ગયા હતા. તેઓ પાછા ફર્યા, ત્યારે તેમને ચાલિ પહોંચે મુજબ તેમ છતાં મોટી હિંમત ધરાવી પોતાને ઘેર મેહેતાજી દુર્ગારામે તેમને જમવા તેડ્યા હતા. તેથી બળતામાં ધી હોમાયા જેવું થયું હતું. અને આખી નાગરી ન્યાતમાં સખ્ત ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. બાર ગામ સોરઠ, બાર ગામ મૂળરાત. અને છ પોળોના નાગરો બળ-બળી ઉડ્યા. એક તો નાગરી નાત સૌથી ઉચી ગણાય, તેમાંજ આવો વિલાયત જઈ આવ્યાનો બનાવ બન્યો, અને એવા દોષિત ગૃહસ્થનો સંસર્ગ કરી જમવા તેડ્યાં, એટલે તો ખટપટનો કાંઈ પાર રહ્યો નહિ. સુરત, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડમાં વિલાયતી અને શુદ્ધ પક્ષના એમ બે વિભાગ પડી ગયા. અને એ બેઉ પક્ષો તરફથી વિલાયતના પ્રવાસ સુધી શાસ્ત્રાર્થનાં સામસામાં ચોપાનીયાં છપાયાં. શુદ્ધ પક્ષ તરફથી સુરતના નામના નામના શાસ્ત્રી દિનમણિશંકર બહાર પડ્યા. અને વિલાયતીઓએ પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી મહારાજ શ્રીમદ્દેવદાસ પોતાની તરફથી મદદમાં બોલાવ્યા. મેહેતાજી દુર્ગારામનું ઘર ન્યાત પહોંચે મુકાયું, તે બોલ વધુ સુધી રહ્યું. ત્યાર પછી તેમના ઘરને ન્યાતમાં લીધું. પણ તે ન્યાત સારેનો સંબંધ જીવતાં સુધી મૂકી દીધો હતો. આ પ્રસંગનો ઇતિહાસ નાગરી અને જાણવા જોગ છે. અને તેમાં બનતી હિંમત તથા ધીરજ મેહેતાજી દુર્ગારામ સાંખી હતી.

આ વર્ષોમાં વિલાયતની ખટપટને લીધે ધર્મશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો જાણવા માટે સંસ્કૃતને જાણવાની જરૂર પડી. અને જાણવા માટે પુસ્તકો મનુસ્મૃતિ, મિત્રાક્ષર, અને ધર્મસિંધુ, વગેરે ખરીદી દીધાં. અને તેમાંથી ધણી જાણવા જોગ બાળતો તારવી કઢાડી. વળી રૂપત તરફથી કાપડા કોર્ટના કામદાનમાં મદદ અને મેહેતાજી તરફ રહેતા, તેથી કાપડા સંબંધી મૂળરાતી પુસ્તકોનો તેમની પાસે સારો સંગ્રહ હતો. અને સરકાર તરફથી માપણી ખાતા મુજબ સહુદો અપાતી હતી. તે સહુદો રૂપત તરીકે અને બીજી રીતે કાપડાસર ન ગણાય, તેને માટે સમસ્ત રૂપત તરફથી સરકારની સામા રેક હાઇકોર્ટ સમક્ષ લખા, અને આખરે સહુદના એ રૂપમાં રૂપત તરફથી હાઇકોર્ટમાં મોટો જપ મેળવ્યો હતો. વળી આ પ્રસંગમાં મુંબઈની “ઈસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસીએશન” ની શાખા તરફથી સિવિલસર્વિસની બાબતમાં પાર્લામેન્ટ ઉપર અરજી મોકલવાની હતી, તેના ઉપર મુજબ તરફથી સહીઓ લેવાની હતી, તે કામમાં ચોંટ દાદાભાઈ નવરોજીજી તથા મહારાજાજી ફરદુનજીને ધણી મદદ કરી હતી. વળી રૂપતનો અવાજ પુસ્તક વળતે મુજબને મને તેથી “સુરત પ્રજા સમાજ” નામની મંડળીની સ્થાપના કરાવી, તેમાં પોતે મેહેતરી થયા હતા. તેનું કારણ પોતે ગણના કરતા હતા.

રા. મનઃસુખરામની કવિતા છે. તેઓ હુદિપ્રકાશમાં 'જ્યેષ્ઠવરનો જે' નામે એક નાટકના આકારમાં વિષય લખતા હતા; તેના ઉપર લોકોનો મોહ એટલો બધો થયો હતો કે 'જ્યેષ્ઠમારી વિજય નાટક' એ નામથી જૂદા યુગ્તકમાં તે પ્રસિદ્ધ કરવા જહાંગીરની તરફથી સૂચનાઓ થઈ હતી. 'ગદ્યાત્મક' અથવા પાંચવાળી યુગ્તરાતમાં પ્રથમ રચિતો વિશેષ આરંભ તેમનાજ અયોધી અયો હતો. 'લલિતાદુઃખદર્શક' નળદમયંતી, આણાસુરમદમદન, મદાલસા, અને શત્રુદેવજ' આદિ તેમના નાટકના પ્રયોગ મુખ્યમાં બહુવાર થાય છે. અને તેની અસર શ્રોતાશ્રવણના મન ઉપર ઘણી સારી થયેલી જોવામાં આવે છે. તેમણે કેટલાંક ઇંગ્રેજ તથા સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં સુંદર ભાષાંતરો કરેલાં છે. તે સર્વ અયોની સખ્યા લગભગ પચીસની છે. એ અયો સિવાય તેમણે "હુદિપ્રકાશ" તથા "હુદિવર્ધક" નામે માસિક અયોમાં ઘણા વિષયો લખેલા છે. શૈક્ષણિક અને કથાસંભાળનું ભાષાંતર કરવામાં દિ. ખા. મહિલાઈ તથા રા. છાંટાસાલ સેવકરામ વગેરે તેમના સહકારી હતા.

રા. રણછોડભાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલા અયોની ટીપ્પણ—૧ જ્યેષ્ઠમારી વિજય નાટક, ૨ લલિતાદુઃખદર્શક, ૩ નળદમયંતી નાટક, ૪ ખર્ચોડ, ૫ હુરિશ્ચંદ્ર નાટક, ૬ તારામતી સ્વયંવર ૭ ચિત્રમોવંશીનોટક, ૮ આરોગ્યતાસૂચક, ૯ પ્રસ્તાવિકકથાસમાજ, ૧૦ માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક, ૧૧ મેમરાય અને ચારમતિ, ૧૨ લલુસિદ્ધાંત કૌમુદી, (યુગ્તરાતી ટીપ્પણ સહિત.) ૧૩ હિતોપદેશ, (મિત્રલાભ, મિત્રભેદ, રિઝલ સહિ) ૧૪ આણાસુરમદમદન (આણાસુર નાટક) ૧૫ મદાલસા અને શત્રુદેવજ નાટક, ૧૬ હુરિશ્ચંદ્ર નાટકનો સાર, ૧૭ રા. રા. રા. (અને ભાગનું ભાષાંતર.) ૧૮ કુળવિરો નિમ્બ, ૧૯ સંતોષસુરતર, ૨૦ શૈક્ષણિક પ્રમાણભાગ, ૨૧ પાદશાહી રાજનીતિ, ૨૨ રણપ્રિયજ, ૨૩ આદિ ઘણા અંથો તેમણે રચ્યા છે. તેમણે ઘણા લોકપ્રિય યજ્ઞ પદ્યાથી તે અયોની ઘણી આવૃત્તિઓ છપાવેલી બહાર પડી ચૂકી છે. વળી નાટ્યપ્રકાશ, રસપ્રકાશ, અને રત્નાવલી નાટિકા વગેરે અયો છપાવવાનો તેમણે વિચાર છે. તેમના અયો દેશાન્તરમાં પણ જ્યાં જ્યાં યુગ્તરાતી ભાષા મેળાવવામાં આવી છે. તેમણે યુગ્તર અંથકાર તરીકે જેવી કૌશલ્ય મેળવી છે, તેવી બીજા યોગ્ય યુગ્તર અંથકારોએ મેળવી હશે.

રા. રણછોડભાઈએ માત્ર અંથકાર તરીકેજ નામના મેળવી છે, એમ કંઈ નથી, પરંતુ તેમણે રાજ્યદારમાં રહીને ઘણાં મોટાં ગજવોની ઉત્તમ સેવા બજાવીને કૌશલ્ય મેળવી છે. અને હાલ કંઈ જવા મોટા રાજ્યના એક જાણી મંત્રી તરીકે બિરાજીને લાંબી પ્રજા તથા રાજ્ય એમ ઉભયનું શુભ ઇચ્છી તેઓ જે કાર્ય કરે છે, તેથી સર્વની પ્રીતિને પાત્ર થયા છે. રા. રણછોડભાઈના સ્વભાવ જહાંગીર સ્નેહ ચમતાવાળો છે. સર્વને ઉપયોગી થઈ પડનાર કાંઈ બહુ જાનનું કલ્યાણ કરવું એજ તેમનું લક્ષ્ય છે. તેમનો વિવેક અને સૌજન્યતા ખરેખર જહાંગીર વખાણવા લાયક છે. તેમના પુત્ર રા. કનૈયાલાલ હાલ ઇંગ્રેજ ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ ઘણા આધ્યાત્મ અને ચંચળ વૃત્તિના છે. વળી તેમનામાં તેમના પિતાશ્રીના ઉત્તમ સહયોગીનાં કાપ પડેલી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત તેઓ બિજામાં ગોળી પ્રાપ્ત મેળવીને પોતાના પિતાના પરિત્ર નામને જેળ આપશે, એમ ખારી

શકાય છે. અમારી આ બવિખ્યાવાળી ઇશ્વર ખરી પ્રાડા, એવું અમે ખરા અંતઃકરણથી ધ્રુવજીએ છીએ. તથા

રાવ બાહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રેવાડી.

આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ગૃહસ્થનો જન્મ સને ૧૮૪૫ માં અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓ માતે વિસેનગરા નાગર આજણ છે. તેમણે અમદાવાદમાં પહેલાં નંબરની નિશાળમાં સ્વભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેમના પિતા ઉમિયાશંકર યાત્રિક હોવાથી તેમને થોડાક તેવો અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. પણ પછી પરીક્ષા આપી તેઓ ૩૫ ની સ્કૉલ રેશીપ સાથે નૉર્મલ ક્લાસમાં દાખલ થયા હતા. સાં તેમને ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની જીવાશા થઈ. પણ તે વાત તેમના પિતાના મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી છેવટે તેમને તે માટે જુદું થવું પડ્યું; તે છતાં ઇંગ્લેન્ડ બંધવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. નૉર્મલ સ્કૂલને વનાકમુલર કૉલેજ બનાવવામાં આવી, સારે ત્યાં તેમને દશ રૂપિયાની સ્કૉલરશીપ આપી બધાવા ફાળ્યા હતા. એ કૉલેજમાં તેમણે ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઘણો વધાર્યો હતો; તે એટલે સુધી કે એલિમિન્ટર કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની સીનિયર સ્કૉલરશીપની ગણિતની પરીક્ષાના પ્રશ્નો વનાકમુલર કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને આપી પરીક્ષા લીધી; તેમાં રા. લાલશંકર પહેલે નંબરે પાસ થયા, સાર પછી કેટલોક વધુ અભ્યાસ કર્યા બાદ સને ૧૮૬૫ માં અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમાં ૩૨૫ ના પગારની ગણિતના શિક્ષકની જગ્યા તેમને આપવામાં આવી. એજ વર્ષમાં તેમણે ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરીને મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા આપી; પાસ થયા પછી તેમને રજા નહિ મળવાથી યુનિવર્સિટીની પાઠશાળામાં ભવન પડ્યું. તે છતાં વધારે આગ્રહથી ખાનગી રીતે અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૬૭ માં અમદાવાદ જઈ “ ફર્સ્ટ એકામિનેશન ” હત આર્ટસની પરીક્ષા આપીને પાસ થયા. તે પછી તેમને અમદાવાદની હાઇસ્કૂલમાં ચોથા આસીસ્ટન્ટ અને ગુજરાત પ્રિન્સિપલ કૉલેજમાં ગણિતના શિક્ષક નિર્માયા. સને ૧૮૬૯ માં તેઓ ત્રિમ અસીસ્ટન્ટ માતર થયા, અને ૧૮૭૧ માં તેમને અમદાવાદમાં સ્કૉલરશીપ કૉલેજમાં આપી બધા મળી. સાં તેમણે હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કર્યો, અને સને ૧૮૭૩ માં હાઇસ્કૂલ પછી અને અમદાવાદની પરીક્ષા પાસ થયા. તે પછી સને ૧૮૭૪ માં પંદરકરમાં સ્કૉલરશીપ કૉલેજમાં સળ જડાવી મળ્યા તેમને મળી હતી. સાંથી ધંધુકા, ધોવા, વીરમગમ, સોલાપુર, અમદાવાદનગર, અને નાગર એમ અનુક્રમે તેમની ઉત્તરોત્તર વધના જગત્થી નક્કીએ થઈ હતી. અને હાલ સને ૧૮૯૧ થી અમદાવાદમાં ફર્સ્ટ ક્લાસ કૉલેજ સળ જડાવી હોવા ઉપર તેઓ બિરાજે છે. રા. બા. લાલશંકર સ્વદેશની સેવા જનસેવામાં મેળવવાની જનતા પરિશ્રમ ને છે. અને તેમ કરવામાં તેઓ પોતાની કુખ્ય રજા રજા છે. પ્રથમ તેમણે સંસાર-સુખમને માટે “ ગુજરાતશાળાપત્ર ” માં લેખ લખવા માંડ્યા હતા. તેમ કરતાં પૂરતો સતિષ ન થવાથી પોતાના મિત્ર રા. બા. હરમોહિનિદાસ દ્વારકાંદાસ કાંઠાવાળા વગેરેને મળીને “ કાંઠા ” નામે એક પત્ર અહીં પછી તે ને લેખ આપીને નવ પાત્ર ગુજરાતી ભાષામાં

હોય સાહેબના ન્હાના અકમળિત સિવાય નિશાળીઆઓને ગણિત શીખવવાનું સાબરનું હોતું. તેથી તેમણે તથા સ. બા. હરિઓનિદાસે સને ૧૮૬૮ માં નવી પદ્ધતિ ઉપર 'અકમળિત' બનાવ્યું કે જેને ઉપયોગ અઘાપિ સુધી ધણી લેશથી કરવામાં આવે છે. એવ પ્રમાણે તેમણે 'વ્યાકરણ' નું પુસ્તક બનાવીને એક અગત્યની ખોટ પૂરી પાડી છે વળી તેમણે બૃતળ વિદ્યાનાં મૂળતત્વો નામની ચોખડી લખી છે તે સરકારે કે જવણીઆતામાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે તેમજ તેમનું રચેલું અકમળિત પણ મુખ્ય હલાકાની તમામ નિશાળોમાં ચાલે છે સને ૧૮૭૭ માં મુખ્ય સરકારે 'સિવિલ એન્ડ સિજર કોલેજ' નામે દિવાની કામ ચલાવવાના કાયદાના પુસ્તકનું ભાષાતર કરવાનું કામ તેમને સોંપ્યું હતું, અને સને ૧૮૮૩ની સાલથી તેમને ગુજરાતી બુક કમિટીના મેમ્બર નિમ્મા છે.

સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં "બાળલગ્ન હાનિકર્તા છે" એ વિષય ઉપર તેમણે અમદાવાદમાં બાપણુ આપી એક સભાની રચાપના કરી હતી અને સભાની તરફથી 'બાળલગ્ન નિષેધક' પત્રિકા પણ તેમણે કાઢી હતી. જે કટવીક મુદત પછી બધ પડી હતી. સને ૧૮૭૭ માં દક્ષિણ દેશમાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે તેઓ પદરપૂરમાં હતા. ત્યાંની પ્રજાને આત્મિક વજેરે આપીને તેમણે ધણી સારી મદદ કરી હતી વળી પદર-પૂરમાં તેમણે એક નિરાશિત 'બાળરક્ષકવૃહ' ની રચાપના પણ કરી હતી, અને દુકાળ પડ્યા પછી અનાથ છોકરાના સરલાણાથે તેને 'અનાથ બાળરક્ષકવૃહ' એવું નામ આપ્યું હતું.

રા. બા. લાલશકરને સાસારિક, ધાર્મિક, અને લોકોપયોગી સુધારા કરવા ઉપર બહુ આદર છે વળી તેઓ વિદ્યા શિક્ષ તથા ઐકિયવણી જેવી આ દેશને ધણી ઉપયોગી બાબતો વિષે ચેતાથી બનતું કરે છે સને ૧૮૭૧ માં ગવસાહેબ મહિપતરામના સ્વર્ગ-વાસ પછી તેઓ, "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" ના આંતરી સેક્રેટરીના માનવત હોદ્દો ભોગવે છે ત્યાંથી તેઓ આ ગુર્જર દેશના બ્રાહ્મણ એ ઉપયોગી સોસાયટીની શિક્ષને માટે તન, મનથી ધણે શ્રમ લે છે તેઓ બહુ ન્યાયી અને હદાર શુદ્ધિ છે વળી સ્વભાવે શાન્ત, ગભિર, નિરાશિમાની, અને હસમુખ છે. એ સર્વ શુભોથી તેઓ ધણા લોકનિય થયા છે ગુર્જર પ્રજાની સાસારિક અને ધાર્મિક રિયતિની સુધારણા અથે આવા દેશહિતકારી અને ઉદ્યોગી મદદ પુરવોની ધણી આવશ્યકતા છે તે પરમ પરમેશ્વર પુરી કરતા આવા મદદ પુરવોને દીર્ઘાયુષ્ય આપે, એવું આમે ખરા અત કરી છુટીએ છીએ, તથાસ્તુ.

રા. બા. હરિલાલ હર્ષદરાય કુવ.

બી. એ; એડ. એડ. બી. (મુખ્ય), ડી. એલ. એ. (સ્વીડન),
આર. એ. એસ. (લડન અને મુખ્ય.) ઇત્યાદિ.

આ વિદ્વાન અને સાહસિક સ્વદેશપ્રેમી પુરુષનો જન્મ સવત ૧૮૧૨ ના વૈશાખ
૨૬ ૫ તા ૧૦ મી ને સને ૧૮૫૬ ના રોજ ગાયકવાડી હૈદરગંઠ પ્રમણમાં આવેલા બા.

હોપ સાહેબના ન્હાના અકમણિત સિનાય નિશાળીઆઓને ગણિત શીખવવાનું સાધન નહોતું, તેથી તેમણે તથા રા. બા. હરગોવિંદસે સને ૧૮૬૮ માં નવી પદ્ધતિ ઉપર એક 'અકમણિત' બનાવ્યું કે જેને ઉપયોગ અઘાપિ સુધી ધણી હેશથી કરવામાં આવે છે એજ પ્રમાણે તેમણે 'વ્યાકરણ' નું પુસ્તક બનાવીને એક અગત્યથી ખોટા પૂરી આડી છે વળી તેમણે બૃત્તજ વિદ્યાનાં 'મૂળતત્વ' નામની ચોપડી લખી છે તે સરકારે જ બજારીખાતામાં ચલાવવાને ગજુર કરી છે તેમજ તેમનું રચેલું અકમણિત પણ મુખ્ય ધલાદાની તમામ નિશાળોમાં ચાલે છે સને ૧૮૭૭ માં મુખ્ય સરકારે 'સિવિલ પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ લૉ' નામે દિવાની કામ ચલાવવાના કાયદાના પુસ્તકનું બાપાતર કરવાનું કામ તેમને સોંપ્યું હતું, અને સને ૧૮૮૩ની સાલથી તેમને ગુજરાતી બુક કમિટીના મેમ્બર નિમ્મા છે સને ૧૮૭૧ ની સાલમાં "બાળલગ્ન હાનિકર્તા છે" એ વિષય ઉપર તેમણે અમદાવાદમાં બાપણ આપી એક સભાની રચાવના કરી હતી અને સભાની તરફથી 'બાળલગ્ન નિષેધક' પત્રિકા પણ તેમણે કાઢી હતી જે કેટલીક મુદત પછી બંધ પડી હતી સને ૧૮૭૭ માં દક્ષિણ દેશમાં દુકાળ પડ્યો, ત્યારે તેઓ પઢરપૂરમાં હતા ત્યાંની પ્રજાને અન્નાદિક વગેરે આપીને તેમણે ધણી સારી મદદ કરી હતી વળી પઢર પૂરમાં તેમણે એક નિરાશ્રિત, 'બાળરક્ષકગૃહ' ની રચાવના પણ કરી હતી, અને દુકાળ પડ્યા પછી અનાથ છોકરાના સરક્ષણાર્થે, તેને 'અનાથ બાળરક્ષકગૃહ' એ નામ આપ્યું હતું.

રા. બા. લાલચકરને સાસારિક, ધાર્મિક, અને લોકોપયોગી સુધારા કરવા ઉપર બહુ આદર છે વળી તેઓ વિદ્યા વૃદ્ધિ તથા ઓરિજલણી જેવી આ દેશને ધણી ઉપયોગી બાબતો વિષે ખોટાથી બનવું કરે છે સને ૧૮૯૧ માં રાવસાહેબ મહિપતરામના સંસ્કારવાસ પછી તેઓ, "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" ના આંતરરી સેક્રેટરીનો માનવત ટાંઠો ભોજવે છે ત્યારથી તેઓ આ ગુર્જર દેશના બુદ્ધિચરુપ એ ઉપયોગી સોસાયટીની વૃદ્ધિને માટે તન, મનથી ધણો શ્રમ લે છે તેઓ બહુ નાચી અને ઉદાર પ્રુદ્ધિ છે વળી રસબાવે ચાન્ત, ગણિત, નિરાભિમાની, અને હસમુખ છે, એ સર્વ ગુણોથી તેઓ ધણી લોકપ્રિય થયા છે ગુર્જર પ્રજાની સાસારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિની સુધારણા અર્થે આવા દેશહિતકારી અને ઉદ્યોગી મહા પુરોના ધણી આવશ્યકતા છે તે પરમ પરીપરમેશ્વર પુરી કરતા આવા મહા પુરોને દીર્ઘાયુષ્ય આપો, એવું આમે ખરા અત કરી છાંછીએ છીએ, તથાસ્તુ .

રા. બા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

બા. એ; એલ. એલ. બી. (મુખ્ય), ડી. એલ. એ. (સ્વીડન),
આર. એ. એસ. (લંડન અને મુખ્ય.) ઈત્યાદિ.

આ વિદ્યાન અને સાહસિક સ્વદેશપ્રેમી પુરુષનો જન્મ સંવત ૧૯૧૨ ના વૈ
સં ૬ તા ૧૦ મી મે સો ૧૮૫૬ ના રોજ ગાયકવાડી દેડોગામ પ્રગણામાં આવેલાં

હિથેલ નામે ગામ તેમના મોસાળમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હર્ષદરાય અને માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. તેઓ ચાલે સાહોદરા નાગર બ્રાહ્મણ મૂળ ગોધરાના પણ હાલ અમદાવાદના વતની છે. તેમના વડિલોની હકીકત જાણવા યોગ્ય જાણીને તેનો કુંક સાર અને અન્ને આપીએ છીએ. તેમનું કુટુંબ અસલથીજ રાજ્યદારમાં તેમાં વિશેષે કરીને વાડાસીનોરના બાપી વંશના નવાબોની તથા લુણાવાડાના વીરપુર મોલડી રાજાઓની સાથે માલો સંબંધ ધરાવતું આવ્યું છે. અને તેથી તેઓ “દુ-દર અથવા દુ-ધર” (સંસ્કૃત મુવ), દેસાઈ, અને મન્સુદાર એ ત્રણ રાજ્યનાં મોટા અધિકાર સ્તરક પદ મળેલાં છે. રા. હર્ષદરાયના પિતા મેહેતાજીરાય અને તેમના પિતા બાઈચંદભાઈ ધણા બદાદર અને પરાક્રમી પુરુષ યદ્ય ગયા છે. તેમણે વાડાસીનોરના નવાબ સાહેબ, જાણુઆના તથા લુણાવાડાના રાજા સાહેબ, અને નામદાર સિંધીયા સરકાર વગેરે રાજાઓની ઘણી ઉત્તમ સેવા બજાવી કહેવાય છે. અને એ રાજ્યો તરફથી તેમને પાલખી વગેરે રાજ્ય ચિન્હો છતાંદિ બહિસ મળેલાં હતાં. તે તેમના કુટુંબમાં છેક સવત ૧૮૦૪ સુધી હતાં. પરંતુ ગોધરાની મોટી આગમાં તે સર્વ નાશ પામ્યું છે. બાઈચંદભાઈ એવા તો પરાક્રમી હતા કે તેમનું કુટુંબ એ વખતે “ગોધરીઆ રાજા” એ ઉપનામથી ઓળખાતું હતું. એ બાઈચંદભાઈના સુવર્ણ પછી તેમના પુત્ર મેહેતાજીરાયને રાજ્યની અટપટમાં સ્વદેશમાં દુસ્મનો ઉભા થવાથી ગોધરા છેડીને અમદાવાદ, આવી વસવાની જરૂર પડી હતી. આ મેહેતાજીરાયમાં જે (ના વડિલોના જેવું તેજ નહોતું. પરંતુ તેમના પુત્ર રા. હર્ષદરાય ધણા બુદ્ધિવાન અને તેજસ્વી હતા. તેમનો જન્મ સંવત ૧૮૭૩ માં અલિબાગમાં થયો હતો. તેઓ પોતાના બુદ્ધિ બળે તથા પરાક્રમથી પ્રથમ નામદાર દિવેજ સરકારની ૩૪ ના પગારની તલાટીની નોકરીથી ચડતાં ચડતાં છેલ્લે ૧૨૬ કલાસ મામલતદાર અને કુલ પાવર માજિસ્ટ્રેટને હોદ્દો મેળવવાને બાગ્યસાળી થયા હતા. એ નોકરીના દરમિયાનમાં તેમણે રાજ્યની તથા પ્રજાની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવીને સર્વનો અધિક પ્યાર સંપાદન કર્યો હતો. વળી સને ૧૮૫૭ ના મોટા જળવાની વખતે તેમણે ઘણીજ બદાદરીથી નામદાર દિવેજ સરકારને ચિરસાદાની નોકરી બજાવી સારી મદદ કરી હતી.

આ ખાનદાન “મુવ” કુટુંબ જેટલું સ્વરાજ્યબક્ત છે, તેટલુંજ સ્વયંમંદિર પણ છે. તેની સાજેતીમાં માત્ર એકજ દર્શાત બસ થશે. એ કુટુંબમાં સંવત ૧૫૫૪ થી ૧૫૮૭ સુધીમાં નાગરજીભાઈ કરીને મહા વૈષ્ણવ બક્ત યદ્ય ગયા છે. તેમની મૃત્યુના ૨૫૨ વૈષ્ણવોમાં થયેલી છે. અને ખીલ દેખૂવ બોલોની કથામાં તેમની કથા પણ બહુ અદ્ભુત છે. તેમની માદી તથા મઝાન અઘાપિ સુધી ગોધરા (પચમદાલ)માં છે. તેનું જેટલું બધું માન છે કે, કાઈ પણ ગોમાંદાનું બાળ લાંબ પધારે, ત્યારે તે માદીને જૂળ આર્તિ નિવેદન કર્યાં સિવાય તેમનાથી નેવંધ લેવાય નહિ, એવો સંપ્રદાય છે. આ માદીને તેમના સર્વ કુટુંબીઓ માન આપી પોતાની પર્વ પદ્મપદ્મતા બતાવતા આવ્યા છે. રા. હર્ષદરાયે પણ પોતાના વડિલોથી થયેલાં પદ, જ્ઞાન અને ખેતર તથા વાડાસીના વગેરે સુમારે ૧૦ હજાર રૂપિયાની નિલકત તે ખાતે અર્પણ કરી છે. અને તેમનો લાખલો મેદોને જીવન કુટુંબીઓએ પણ તેમજ કર્યું છે. એટલે ગોધરામાંની મત કુળની તમામ મિલકત તે માદી

આતેજ પડે છે. એ રીતે આ કુટુંબ અસહ્યની રવધર્મનિષ્ઠ છે.

૨૧. હરિલાલના પિતા જેમ સહયુષી અને રવધર્મ ભક્ત હતા, તેમ તેમનાં શ્રીમતી દેવાબાઈ પણ પરમ ધાર્મિક અને વિદ્યાવાન હતાં. ધર્માનુષ્ઠાન, વ્રત, ઈશ્વા, બ્રજન, અને દેવ દર્શન આદિ ઉપર તેમને ઘણીજ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ હતી. આથી અને શ્રદ્ધાળુ માતાના મુખે મહાકવિ શ્રેમાન્દની “નાગદમણ” ની કરુણા રસિા નીએ, તેમ પરમ ભક્ત મીરાંબાઈની ધર્મ સુંગરવાળી રસિક બાતીએ આપણા અરિત નાશકના હૃદય ઉપર જે મધુર મુદ્રા પાડી હતી, તેમાંથીજ “કુન્નવિહાર” “પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ” આદિ કાવ્યો, તથા “નાગરઉદય,” અને “ચંદ્ર” પત્રિકાનો બાવિમાં જન્મ સંભવે છે. વળી એજ માતાની સાથે સમાહ ભાગવત મવણા દિમાં તથા ધર્મનિષ્ઠ અને કર્મનિષ્ઠ પિતાની શોધક શુદ્ધિમાં પ્રાપ્તિન વિદ્યા અને તેનો શોધ તેમનામાં શુદ્ધિ આવેલો લાગે છે.

૨૨. હરિલાલે પોતાની પાંચ વર્ષની વયમાં માતૃભાષા ગુજરાતીને અભ્યાસ કર્યો હતો. તે વખતે તેમના પિતા વિરમગામના મામલતદાર હતા. તેથી તેઓ કુટુંબ સાથે ત્યાં રહેતા હતા. ત્યાંથી તેમની બદલી ઝોરપાડ થવાથી ત્યાં ગયા, અને ૨૧. હરિલાલને ઈંગ્લેન્ડ અભ્યાસ સુરત છઠ્ઠામાં શરૂ થયો. તેઓ બાળપણથીજ શુદ્ધિશાળી અને અચળ વૃત્તિના હતા, તેથી શિખવામાં જલદી આગળ વધી ગયા. કિશોર વય છતાં બહુજા ઉપર તેમની એટલી બધી પ્રીતિ હતી કે, ભોજન અઘણ તે બધે, પણ નિશાળમાં પઠીને વખત તેઓ કદિ ચૂકતા નહિ. તેમના પિતાની બદલી ઝોરપાડથી પાછી અમદાવાદ થઈ, અને એજ જગે ઉપરથી તેમણે સને ૧૮૭૨ માં પેનશન લીધું, તેથી તેમણે પોતાની બાકીને બધો અભ્યાસ અમદાવાદમાંજ રહીને કર્યો હતો. સને ૧૮૭૩ ની સાલમાં તેમણે મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. તે પછી તેમની અને તેમના પિતાની પ્રમુખ તેમણે વિદ્યાવત જઈને સિવિલસર્વિસને અભ્યાસ કરવાની હતી. પરંતુ કમનસીબે તેમના પિતાના એક ગુરૂ સંન્યાસીની સૂચનાથી તેમણે પોતાના પુત્રને વિદ્યાવત મોકલ્યો એ ધર્મ વિરુદ્ધ કામ બાંધીને તે વિચાર માંડી વાળ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ મુળપત્રની પાઠશાળામાં તેમને દાખલ કરવામાં પણ બાધ બધ્યો હતો. તેથી ૨૧. હરિલાલને અભ્યાસ એટલેથી બંધ રખાવીને તેમને અમદાવાદના કલેક્ટર મી. બારોડેલની એલિસમાં કામ શીખવા મૂક્યા. પિતાની આજ્ઞાને માન આપી તેઓ કલેક્ટર સાહેબની એલિસમાં કામ શીખવા દાખલ તો થયા, પરંતુ એથી વિદ્યા વધારવાની તેમની અભિરુચિ લગતે એટલી થઈ નહિ. પણ દિનપરદિન તે વધારે તેજ થવા લાગી. તેના પરિણામે એ જીવાન વિદ્યાબિલાપી અને ઉમંગી પુરૂષ પિતાની આજ્ઞા મેળવીને સને ૧૮૭૪ ના જુન માસમાં મુળપત્રમાં એલિસન કૉલેજ નામના સરસ્વતી મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં અભ્યાસ કરીને સને ૧૮૭૬ ના એપ્રિલ માસમાં “એફ. ઇ. એ.” અને સને ૧૮૭૭ ના ડિસેમ્બર માસમાં “બી. એ.” ની પદવી મેળવી. બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ પછી “એલ. એલ. બી.” ના ટર્મ આજુજ હતા, તેથી સોલીસીટર બનવા તો એક મોકલ થવાના ટર્મ બરવાને તેમનો વિચાર હતો. પરંતુ જેમ સિવિલસર્વિસને વિદ્યાર

દેવચોંઝે અકસ્માત બાગી પડ્યો હતો, તેમ એ વિચાર પણ ભાગી પડ્યો. સને ૧૮૭૯ માં અમદાવાદમાં “ગુજરાત કૉલેજ” પ્રથમ સ્થાપવામાં આવી, તેમાં તેમને ફેલો તરીકે તેમની પાઠશાળાના શિક્ષાગુરૂ પ્રોફેસર વર્ડરવર્થે તથા ડિરેક્ટર જોશ પ્રિન્સિપ ઇન્સ્ટ્રક્શન માં ચેટફિલ્ડે ધણીજ આગ્રહ પૂર્વક મોકલ્યા. તેથી ઉપરનો કમ જોમજ ઉડી ગયો. તેની સાથે પોતે પાઠશાળામાં “એમ. એ.” ને માટે શાસ્ત્રીઓ પાસેથી વેદાંત આદિ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું, તે પણ પેડી બાગ્યું. તેમણે રસાયન શાસ્ત્ર અને સૃષ્ટિ પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી, તેથી તે અને બીજી લેગતી વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરીને “એમ. એ.” માં જવાનો તેમને માર્ગ હતો. અને તે સાથે “બી. એસ. સી.” ની પદવી મેળવવાનો પણ તેમને લોભ હતો. તે સર્વ નિષ્ફળ ગયું અમદાવાદની નવી પાઠશાળાની વ્યવસ્થાના પરિશ્રમ પાછળ “એલ. એલ. બી.” ના વાંચન સિવાય કાંઈજ બની શક્ય નહિ. સને ૧૮૮૦ ના ડીસેમ્બર માસમાં તેમણે “એલ. એલ. બી.” ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

એ પ્રભાણે રા. હરિલાલનો અભ્યાસક્રમ સને ૧૮૬૧ માં શરૂ થયો, તે સને ૧૮૮૦ માં પુરો થયો, ત્યાં સુધીની હકીકત આપણે જાણી પરંતુ તેમની એ વિદ્યાર્થી સ્થિતિના ૨૦ વર્ષમાં તેમણે જનહિતનાં કાર્ય કરવા માટે શા શા પ્રયત્ન કર્યા હતા, તે જાણવું આવશ્યક છે. તેઓ જ્યારે અમદાવાદની હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીય સ્થિત હતા, ત્યારે રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરના વર્ગમાં છતાં અમદાવાદના પ્રસસ્ત વકીલ રા. સા. કેશવલાલ મોતીલાલ એ બે મિત્રોએ સ્વર્ગસ્થ કવિ ખુશાખીરામ ચક્રબાહુ, તથા કવીશ્વર દલપતરામના ચિરંજીવી રા. મોહનલાલ વગેરે મંડળીથી એક બાળ સભા (સત્યમાર્ગ દર્શક સભા) ની યોજના કરી હતી, તેમાં પોતે સામેલ થઇને બાપજીદિને પાઠ લેવા માંડ્યો હતો. એજ અરસામાં રા. ઝાલાબાહુ પિતામ્બરદાસ દેરાસરી કે જેઓ હાલમાં રાજકોટ ટ્રેનિંગકૉલેજમાં ઉપશિક્ષક છે, તેમની સાથે રા. હરિલાલને રોહ થયો હતો. એ પ્રસંગમાં તેમણે રા. દેરાસરીની પ્રથમ અકુરિત થતી શક્તિને સ્ફુરાવી હતી. તે તેમના “રણજીત-સિંહના જીવનચરિત્ર” વગેરે ગ્રંથોમાં તથા યુલ્યુલ, ચક્રાંકોમુદી, અને અમેલી, વગેરે ગ્રંથોમાં વિકાસેલી આપણે અનુભવિએ છીએ. આ સભા વખતે પ્રાચીન કવિઓની કવિતાનો સંગ્રહ કરવાની પોતે સ્વિકારેલી યોજના એજ કવિ નરસિંહરામની બધી કવિતા અને તેમના બીજા સંગ્રહે આપણી ગુજર્ ભાષાના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સાહિત્યપર હવે પ્રકાશ નાખ્યો છે, તેનો આ પ્રથમ ઝળકાટ હતો. અને આ “સત્ય માર્ગ દર્શક સભા” ના વિલયે આગળ જઈ “જ્ઞાનચંદ્રોદય સભા” એ વર્ષ પછી પ્રકટાવી અને શાળા પ્રદેશ છોડી પાઠશાળામાં જતાં-ત્યાં બાપજી અને મડળીઓના ચેટકા ચલાવી છેવટે “પ્રજ્ઞાહિતવર્ધક” સભા (સુરત), ગુજરાત સભા (અમદાવાદ), અને ના. ડિયાદ સભા, વગેરે જનગૃહ કે નિદ્રિત, ચેતન કે નિષ્ચેતન સભાઓ જોઇએ કે જાણીએ છીએ, અથવા સાંભળીએ છીએ તેમાં રા. હરિલાલે પોતાનો દિનપરદિન અનુભવથી દૃઢ થતો હાથ દીપાવ્યો છે.

સત્યમાર્ગ દર્શક સભાએ “લોભિયા” નામે પત્ર સ્વરૂપમાં માટે કાઢ્યું હતું.

તે વિલય, યથા પછી તેમના મિત્ર મંડળ પૈકી રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ બે ત્રણ વર્ષ પછી
 “સ્વદેશવત્સલ” નામે પાશ્વિક પત્ર કાઢ્યું હતું. તેમાં રા. હરિલાલે સારા લેખ
 હતા. તેજ પ્રમાણે આન્યુએટ યથા પછી “સાહેદરા નાગર હિતેચ્છક સભા”
 “નાગર હિત” નામે માસિક પત્ર, અને સુરત ગયા બાદ ગુજરાત મિત્ર, દેશી મિત્ર,
 પૂર્વમાનસાર, અને ગુજરાત દર્પણ, પ્રસાદિ પર્વમાનપત્રોમાં પોતાની દહાડે દહાડે કસા-
 તી કલમ ઝળકાવી છે. એ સિવાય યુદ્ધિપ્રકાશ, ગુજરાતચાળા પત્ર, અને આર્ય જ્ઞાન
 વર્દક, ઇડિયન એન્ટીક્વરી એપિગ્રાફિયાઇટિકા વગેરે ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેઝ માસિક, પાશ્વિક,
 સપ્તાહિક, કે દૈનિક પત્રોમાં થોડા થોડા લેખની પ્રસાદી તેમણે ચંખાડી છે. અને આ પ્ર-
 વાહનો નૂતન તરંગ હાલમાં તેમનાજ તરફથી પ્રકટ થતા “ચંદ્ર” નામે માસિક પત્રમાં
 ગયાં ત્રણ વર્ષથી અન્યત્ર મથ વહી રહ્યો છે.

આ સમય લાંબી રીતે આ ચરિત્ર નાચકના, સંબંધમાં, તેમજ બીજી રીતે આપણા પ્રાંત તથા પ્રજાની બાળતમાં, અનેક ઉપયોગી બનાવોથી ભરપૂર હતો. એ વેળાએ સંસાર સુધારાના, ધર્મબોધના, વિદ્યા શોધના, અને રાજ્યક્રિય આકાંક્ષાના, એમ અનેક તરંગો ઉદ્ભવ પામતા, અને ચોતરફ ફેલાઈ પોતાની છાંય મારતા હતા. કવિ નર્મદ, અને કવિ દલપતરામનાં પૂર્વનાં પાદ, સુદ અને કવિતા કલહ શાન્ત પામ્યા હતા. તેમની બંનેની ખૂબીઓ હવે શાન્તપુષ્પે જોવાની હતી, અધ્યયન ગોચર કરવાની હતી, અને તે થતી હતી. અમદાવાદ અને સુરતનો બેઠ, દક્ષિણી અને ગુજરાતીનો બેઠ, તેમ ભરતખંડના પ્રાંત પ્રમુખ અને જાતિ જાતિના બેઠ, ધોમે ધોમે કહાડી નાખી ઐક્યતા તરફ પ્રગતિ મન વાળવાના પ્રયત્ન થતા હતા. સ્વદેશહિત કરવા તરફ સ્વદેશ પ્રેમિકોની લાગણી ઉત્કેષાઈ હતી. એવા સમયમાં (સને ૧૮૭૩) પ્રજા પ્રેમી શેઠ નવરોજી ફરદુનજી હિંદના હિતને મારે ઇચ્છા કરી “ફિનાન્સ હિમિટિ” આગળ રજુ કરવા સાફ જોઈતી હકીકત મેળવવા ગુજરાતના પ્રવાસે નિકળ્યા હતા. રાવ બાહાદુર ગોપાલરાવ દેશમુખ અમદાવાદમાં સ્વદેશ સેવાનું કાર્ય કરી લાખસો આપતા હતા. અને રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ જે કૃષીર સુધારકથી, રૂઝડતકાલ અપાછ વજોરે સંજોગતા અંખડતા સુધારતા ત્રેમોખથી વિરજા વધા હતા; જોખણ હજી તેવાજ નિડર અને સ્વતંત્ર રહી પોતાનું શુદ્ધ જીવન દક્ષીત લાખવતા હતા, રા. બા. બોળાતાય સારાબાઈ તેમના આ પ્રમુખ મિત્ર (રા. બા. મહીપતરામ) અને બીજાઓને સાથે લેઈને પ્રાર્થના સમાજનો ઝુંડો ઉઠાવતા હતા, અને આંદોળ રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ તેમને શણે નીતિબોધ બ્યવહારિક કરતા હતા. રા. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેશાઈ અમદાવાદ તથા સુરતની હાઈસ્કૂલોમાં ઉત્તમ શિક્ષણ આપી આપણાં વિદ્યા રત્નોને જોપતા હતા, આર્થ સમાજના સ્થાપક પંડિત શ્રી દયાનંદ સુરસ્વતીની વિનય ઘોપણ થવા લાગી હતી, તેમ બાહ્ય સમાજના પ્રવર્તક બાપુ પ્રતાપચંદ અને પંડિત શિવનાથ આ-ત્રીના ઉપદેશો આપણા દેશમાં અપાઈ રહ્યા હતા. “બાળલગ્નવિરોધી” ના કર્તા સ્વર્ગરથ રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ અને તેમના મિત્રો રા. બા. લાલચંકર ઉમીયાચંકર તથા રા. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ વજોરે અમદાવાદમાં “બાળલગ્ન નિષેધક સભા” ને ગળાવી રહ્યા હતા. કર્તાધર દલપતરામ અને રાજી નગલાલ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થિયોને વિગળ શા-

હરિલાલનો સીનીલસર્વિસમાં પ્રવેશ થતો અટકી પડ્યો. જો કે જાંઘિરમિયાં પણ જગ્યા સાચવી ન શક્યા, અને રાજનામું આપી કારે ચલા.

રા. હરિલાલે “એલ. એલ. બી.” ની કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરેલી હતી, તેમને પાઠશાળાની નોકરી છોડીને વકીલાતના ધધામાં પ્રવેશ કરવાનો વિચાર પરંતુ રા. બા. મહીપતરાએ અમદાવાદ ટ્રેનિંગકોલેજમાં સરકૃત શિક્ષકની જગ્યાએ તે બોલાવવાની ઉત્કાષ્ઠા બતાવી. તેમજ તે વખતના કુળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર મી. જી. ઇલ્સ કે જેઓ તેમના પાઠશાળાના ઇતિહાસના શિક્ષા ગુરુ હતા. તેમણે પણ આમ જ વાંચી એ જગ્યા તેમણે કબુલ કરી. ત્યાં ટુંક સુદત રહ્યા પછી તેમની બદલી સુરતની હાઈસ્કૂલમાં ઉપશિક્ષક તરિકે સને ૧૮૮૧ માં થઈ. ત્યાં પણ ચોડા વર્ષ રહી સને ૧૮૮૪ થી નોકરીનું રાજનામું આપી સુરત તથા અમદાવાદમાં વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધધા કરવા લાગ્યા. સાર પછી વડોદરા રાજ્યમાં વકીલાત કરવાની સનંદ પહેલ વહેલી તેમણે જ મેળવી હતી. તેમની કુળવણીખાતાની નોકરીથી અને વકીલાતના ધધાના સંબંધથી સુરત તેમને વધારે પ્રિય થયું, અને સુરતને તેઓ પ્રિય થયા. તે એટલે સૂધી કે, તેઓ અમદાવાદના કરતાં સુરતના રહીશ વધારે ગણાયા. વળી તેમના પિતા રા. સા. હર્ષદરાય સંવત ૧૯૪૦ માં ગુજરી જવાથી અમદાવાદનો તેમનો એક મજબુત સંબંધ તૂટી ગયો. તેથી તેઓ ધણી વખત સુરતમાં રહ્યા. સુરતનું એવું કાંઈ પણ પ્રજા ઉપયોગી જાહેર કામ નહિ હોય, કે જેમાં તેમનો કર્તવ્ય ભાગ નહિ હોય. સુરતની “પ્રજાહિતવર્ધક સભા” ના તેઓ એક આગેવાન સભાસદ, મંત્રી, ઉપપ્રમુખ અને હાલ પ્રમુખ તરિકે તેને તેમણે ઘણી દીવાની છે. પ્રતાપિ લોકપ્રિય વાઘસરોય લૉર્ડ રિપને હિંદના લોકોને “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” નો જે હક બક્ષિસ કર્યો હતો, તેને માટે રા. હરિલાલે આખા જીવનમાં બાપણે આપીને, “સ્થાનિકસ્વરાજ્ય ગરબાવળી” રચીને, અને “સ્થાનિકસ્વરાજ્ય સૂચનાની પ્રશ્નોત્તર મહિલા” ફેલાવીને આખા ગુજરાતમાં સમજ પાડવાનો ઘણો ઉપયોગી પ્રયત્ન કર્યો હતો. વળી હિંદના “કુળવણી કમીશન” તથા “સિવિલસર્વિસ કમીશન” ની વખતે જાહેર સભાઓમાં તથા જાહેર પત્રોમાં એ વિષયને ચર્ચાવીને ગુજરાતમાં જે મત ઉભો કીધો હતો, તેમાં પણ આ સ્વદેશભક્ત વીરપુરપનો હાથ હતો. ગુજરાતમિત્ર, અને વર્તમાનસારમાં જે ઉછળતી કલમ નાચી રહેતી, તે આજ પુરંપના હસ્તની હતી. સુરતની મ્યુનિસિપાલીટીમાં પ્રજાહકર્તૃ રક્ષણ કરીને જે શાયદ મેળવ્યા હતા, તે પણ આજ પુરંપના પરિશ્રમનું ફળ હતું. એ વખતે સુરતની મ્યુનિસિપાલીટી, ગુજરાતમિત્ર, પ્રજાહિતવર્ધક સભા, ગુજરાત, અને સુરત, એ ચાર પાંચ વર્ષમાં માખરે ગવાતાં હતાં, તે રા. હરિલાલના પ્રતાપિ મંડળને લીધે જ હતું. આપણા પ્રસિદ્ધ સાક્ષર રા. નવજીરામ લક્ષ્મીરાએ એક મિત્રના પ્રશ્નનો ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે:—“સર્વ સામગ્રીથી બરાબેલા વઢાણ જેવી મુવની માનસિક આદિ સ્મૃત્તિની રચિત છે. તે જે જારે ઉતરશે, ત્યાં યશ દાખવશે. અને વિજયથી પ્રકાશશે.” સને ૧૮૮૪ માં લોકપ્રિય વાઘસરોય લૉર્ડ રિપનની વિદાયગીરી વખતે તેને ગુજરાત તરફથી માનપત્ર આપનારા પ્રતિનિધિઓમાં રા. હરિલાલે બહુ આગેવાની બરેલો ભાગ લીધો હતો.

રા. હરિલાલની વિદ્વતા અને કાબેલિયતથી આકર્ષાઈને વડોદરાના ગુણમાલક મહારાજ શ્રી શિયાજીરાવે તેમને સને ૧૮૮૭ ના એપ્રિલ માસમાં વડોદરાના સિટિ ફર્સ્ટ ક્લાસ માજિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો આગ્રહ પૂર્વક આપ્યો. ત્યાં ચારેક માસ રહ્યા પછી એકરદા નેમ્બન્ટ જડજની પદવી તેમને મળી. ત્યાં પણ આઠ માસ રહ્યા બાદ તેઓ અમરેલીના જડજ થયા. એ રીતે ગુજરાતમાં પ્રકાશી રહેલો તારો કમણુ કરી સૌરાષ્ટ્રમાં ગયો. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ રાજ્ય સેવામાં નેડાયાથી તેમનાં રાજ્યદારી કર્તવ્ય, જનસેવા અને પ્રમોદિત પ્રયત્ન બંધ થયાં. બહેર સમાજોમાં કે સમાજોમાં જઈને રાજ્યદારી કે ખીજ સુધારાના કામોમાં ભાગ લેવાને તેઓ અસમર્થ થયા. પરંતુ આનંદની વાર્તા એ છે કે, તેનો બહેર ખીજે માર્ગે આપણને મળ્યો. પ્રસિદ્ધ દાકતર બૂલરે આ પુરપરતની પરીક્ષા દશ વર્ષ અગાઉ કીધેલી હતી. જો કે એ પરીક્ષક પંડિત આ દેશ છોડીને યુરોપખંડના આરિદ્ર્યા દેશના રાજ્ય તંત્ર વિચેનાની પ્રખ્યાત પાઠશાળામાં સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રોફેસર થઈને ગયો હતો, તોપણ ત્યાં બેઠાં આપણા આ ચરિત્રનાયકની કસોટી કરતો હતો. પ્રાચીન દેશોની પ્રાચીન ભાષાઓ શીખી તથા એ દેશોમાંથી મળી આવતા શિલાલેખો વાંચી ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો એકઠાં કરવાના હેતુથી યુરોપખંડમાં દેશ પરદેશના વિદ્વાનોની “એન્ડરિચ્મન્ટલ કોન્ગ્રેસ” જુદે જુદે સ્થળે ભેગી થાય છે. સને ૧૮૮૬ ની આઠમી કોન્ગ્રેસ રિવડન નોરવે દેશના પાટનગર સ્ટોકહોમ—ક્રીપ્પાનિયા શહેરોમાં ત્યાંના રાજ્ય એ બોલાવી હતી. એ મહાન સભામાં યજ્ઞારવાને દાકતર બૂલરની સૂચનાથી એ દેશના રાજ્ય તંત્રથી શ્રીમંત મહારાજ સર શિયાજીરાવ ગાયકવાડની મારફત રા. હરિલાલને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ઉપરથી તેઓ સને ૧૮૮૬ના જુલાઈ મહિનાની પાંચમી તારીખે સુબરથી તીકળી રિવડન દેશમાં ગયા હતા. ત્યાં આખી પૃથ્વીના જુદા જુદા દેશમાંથી આવેલા મહા પંડિતોની મહાન સભામાં બિરાજીને આપણા આ યુવાન ગુર્જર વિદ્વાને મુક્કિલડા રેખા ગણિતના પંદરે સ્કંધ સંસ્કૃત ભાષામાં રચેલા પ્રગટ કર્યા હતા. તેની સાથે આપણી ગુર્જર ભાષા વિશે તથા વડોદરા રાજ્યના પ્રાચીન સંગ્રહ પ્રત્યાદિ વિશે હિત્તમ નિબંધો વાંચ્યા હતા. વળી ઇંગ્રેજમાં ભાષણો આપીને તથા સંસ્કૃતમાં કવિતાઓ રચીને આપણી પ્રાચીન ગીરવાણ ભાષાનો અમૃતમય પ્રસાદ આપીને સર્વે શ્રોતાઓનાં મન હરષ કર્યા હતાં. રિવડનના મહારાજાએ તેમનાં અપૂર્વ જ્ઞાન અને વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઈને તેમને “વિદ્યાકળાના મૂવર્ણ અથવા કીર્તિચંદ્ર” (ડિપ્લોમા એન્ડ ગોલ્ડ મેડલ ઓફ લિટરેચર એટ આરિટજસ) નો ખિતાબ આપ્યો હતો. યુરોપખંડમાં દેશ પરદેશના મોટા પંડિતોની આગળ આડું વારે માન મેળવીને રા. હરિલાલ સને ૧૮૮૬ ના નવેમ્બર મહિનાની ૬ મી તારીખે પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા હતા.

રા. હરિલાલે યુરોપનો પ્રવાસ કરીને સ્વદેશમાં પાછા આવ્યા પછી નાસિકના મિત્ર સ્થળે જઈને હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે દેહશુદ્ધ પ્રાપ્તિ કર્યું હતું. ત્યાર પછી તેમણે ગુજરાતમાં મિત્રમંડળમાં પરિક્રમણ કરીને યુરોપની ખુબિયો તથા ખામિયો બાબત પ્રગટ કરી હતી. તેમજ “ગુજરાત દર્પણ” માં “યુરોપ યાત્રા” ના “પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ” ના અઘોષિત પત્રોથી આપણને જોડે.

હતા, ત્યારે લાંબી “ફાયલ એસિયાટિક સોસાયટી” અને “પાલીટેકર સોસાયટી” ન થયા હતા રા. હરિલાલે યુરોપનો પ્રવાસ કરવાથી તેમની શાણી સાકોદરા નાગર નાતે તેમને માટે વાઘો લીધો નહોતો. એજ તેમની લાયકી તથા શાંતિની ધન્યવાદ ધરે છે. સને ૧૮૯૧ માં યુરોપખંડના સંસ્કૃતાદિ વિદ્યાનોમાં પ્રખ્યાત બદ્ધ મોક્ષમુલ્કર અને દાકતર લૈટનર એવા બે પક્ષ પડ્યા હતા. રા. હરિલાલે એ પક્ષમાં મિત્ર સ્થાને રહીને કાર્ય કર્યું હતું. એજ વર્ષમાં દાકતર લૈટનરની કોન્ગ્રેસમાં “લેટર નાટ્ય શાસ્ત્ર” ઉપર એક ઉત્તમ લેખ મોકલી એ સભા તરફથી સારું સારું (આનર) મેળવ્યું હતું. અને મેમ્બરશીપની ડિપ્લોમા મેળવી હતી. તેજ પ્રમાણે ૧૮૯૩ ની સાલમાં પ્રૉફેસર બદ્ધ મોક્ષમુલ્કરની લડનમાં મળેલી કોન્ગ્રેસમાં આપણી બાપાને લગતાં બે ઉત્તમ નિર્ણય (૧૪ માં ૧૫ માં સૈકાની શુભરાતી બાપા અને વર્તમાન આર્ય બાપાઓમાં નાટકનો ઉદય) લખી મોકલ્યા હતા. અને દાકતર લૈટનરની ખીજવારની પોર્ટુગાલના પાટનગર લિસ્બોન નગરમાં મળેલી કોન્ગ્રેસમાં આપણા વૈદિક અને દર્શનકોષ વિષેના લેખો મોકલી વિદ્યા મંદિરમાં નવીન દીપકો તેમણે પ્રકટાવી છે. વળી ચિંતકોના જગત પ્રસિદ્ધ વિદ્યે પ્રદર્શનમાં હિંદના સગિત શાસ્ત્રી પ્રૉફેસર મૌનાબક્ષના લેખની પ્રસ્તાવના તેમણે લખી આપી હતી. જે ધણીજ પ્રશંસનિય નિવડી છે. આમ વિદેશીય બાપામાં પોતાની કલમ અલાવવા સાથે માત્ર બાપાને તેમણે વિસારે પાડી નથી. કર્તવ્યતા અને રસિકતા સ્વદેશમાં સ્વભાષામાં પ્રદીપ્ત કરવાના હેતુથી તેમણે સંવત ૧૯૪૯ ના વર્ષથી “ચંદ્ર” નામે માસિકપત્ર પ્રકટ કરવા માંડ્યું છે.

સને ૧૮૯૩-૯૪ માં મુળદની યુનિવર્સિટીએ તેમને “વિલસન ફેલો હોનર લેકચર” નિમ્મા હતા. શુભરાતીઓમાં આવું માન પહેલ વહેલુ તેમનેજ મળ્યું હ સને ૧૮૯૪ ના માર્ચ મહિનામાં મુળદની ચાનવર્ધક સભાની આગળ તેમણે “શુભરાત બાપા અને તેના કૌટુંબિક સંબધ” એ વિષય ઉપર બાપણુ આપ્યું હતું. એ રીએક નહિ તો, ખીજે માર્ચે તેમણે પોતાના દેશની, પોતાની બાપાની, અને પોતાના બધાં જોની સેવા બજાવી છે. સને ૧૮૯૧ ની આખરે તેમની બદલી અમરેલીથી વડોદરા સહેરમાં ત્યાપાધીશની જગેએ થઇ હતી. હાં બે વર્ષ રહ્યાં પછી સને ૧૮૯૩ ની આખરે વડોદરાથી નવસારી પ્રાંતના જડજનો હોદ્દો મળ્યો હતો. ત્યારથી હાલ સુધી તેઓ એજ હોદ્દા ઉપર ખીરાજીને પોતાનું કાર્ય કસળતાથી કરી પ્રસન્નોપાત લોકકલ્યાણના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એ ઘણી આનંદની વાત છે.

રા. હરિલાલ આપણી “ઇડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ” ના ચૂસ્ત હિમાયતી છે. કોન્ગ્રેસ ન્યારથી જન્મ પામી, ત્યારથી તેના સ્થાપિત પિતા મહુર્ષિ હૂમને મળી તેને ઉછેરવામાં તેમણે બનતી મદદ કરેલી છે. અને તેથીજ મહર્ષિ હુમે બરતખંડના દશ અશ્વ પુત્રગણોમાં તેમને ગણ્યા છે. સને ૧૮૮૫ માં પ્રથમ મળેલી મુળદની કોન્ગ્રેસમાં તથા કલકત્તા, અને મદ્રાસની કોન્ગ્રેસમાં તેઓ હાજર થયા હતા. પરંતુ સને ૧૮૮૮ ની અલાહાબાદની કોન્ગ્રેસમાં રાજ્ય સેવાને લીધે તેઓ જઇ શક્યા નહોતા. અને સને ૧૮૮૯ ની મુળદની ખીજવારની કોન્ગ્રેસમાં હાજર થવાનો પ્રવાસ ક્યો છતાં દેશી રાજ્યના ખર્ચ

તત્રિક કાર્યદૂતોએ તેમને પાછા બોનાવી લીધા હતા તેમના એ પાછા ફરવાનો લેખ તે વર્ષની કો-અમના વાર્ષિક હેનાનના પત્રકમાં નોધાયો છે એ પ્રમાણે રાજ્યના પ્રતિબંધને લીધે તેઓ ઇચ્છા છતા ફરીને કો-એસની મહાન્ સભામાં જવા પામ્યા નથી તેમણે સરકૃત સાહિત્ય શાસ્ત્રાનુસાર આયોજકર્ષક (વ્યાયોગ) વિદ્યોદય અથવા ઉત્તર ભર્તૃહરિ (અક) વસત નિલાસિકા (વિલાસિકા) નામના રૂપક ઉપરૂપક રચી પ્રમટ કીધા છે તેમાં તથા તેમના કુંજવિહાર અને ચંદ આદિમાં પ્રકટ થતા કા થોમાં અને સ્વદેશવત્સલતા “અમત્કાર દર્શન” વગેરે લેખોમાં દેશોન્તિની બાનના તથા સ્વદેશ પ્રીતિ, સ્વદેશાભિમાન, અને સ્વતંત્રતાની લાલમાં તથા શૂંઘાર અને વીરરમમાં પ્રમિણતા જળકાવી છે શુન્દરાત કાઠિયાવાડમાં પ્રવર્તતી હાલની નાટક મંડળીઓમાંની પ્રમુખ અને જુની નાટક મંડળીઓ “મોરગી આર્યસુમોધક” અને “વાકાનેર આર્યહિતવર્ધક” ને પ્રથમ નાટયુનું અને અભિનયનું શિક્ષણ તેમનેજ હાથે સુગતમાં તથા અમરેલીમાં મળેલુ જાણવામાં આવ્યું છે અને તેમના પ્રયોગ માટેજ ઉપરના પ્રથમ જે નાટકો રચાયા છે એ સિવાય તેમણે અહારૂ મીમાંસા નામે ઉપયોગી ગ્રંથ રચ્યો છે તેમના કનિઠ પશુ રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ પશુ ઉચ્ચ કૃતિવણી પામેલા વિદ્વાન છે તેમણે મુદ્રાગક્ષસ, અમરસતક, ગીતગોવિંદ, તથા ડૉક્ટર બડારકર કૃત “સરકૃત પહેના પુસ્તકનું બાહ્યન્તર” વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે હાલ તેઓ નામદાર કચ્છના મહારાજાઓશ્રીના કુવરના શિક્ષકની જગ્યા ઉપર છે ।

રા હરિલાલ પોતાના પિતાની મારકે ધણા સ્વધર્મનિષ્ઠ છે તેની સાથે સ્વભાવે શાન્ત, વિવેકી, અને સદ્ગુણસપન્ન છે તેઓ અભ્યાસકર્તા સ્થિતિમાં કે અધિકારિની પદોમાં અને રાજ્યમાર્ગમાં કે રાજસ્થાનમાં એક સરખું સૌમ્ય દર્શન આપે છે સુધારક છતા નિંદક કે ઉચ્છેદક નથી, ઉપદેશક છતા તિરસ્કાર વાચી નથી, અને અધિકારી જના ગર્વથી ઉન્મત્ત નથી વિદ્યાએ, લક્ષ્મીએ, અને સત્તાએ સમાનપણે તેમના ઉપર કૃપા છાયા વિસ્તારી છે સસાર પક્ષે, વ્યવહાર પક્ષે, અને ધર્મ પક્ષે, મધ્ય પશુ વાતે તેમના ભાગ્યોદયમાં ન્યુનતા જણાતી નથી, આ હજુ તો તેમના યૌવનો મધ્યાન સૂર્ય પ્રકાશે છે તથા ભાવિમાં કંઈ કંઈ પ્રસંગો લખ્યા હશે, તેમ સ્વદેશોન્તિના તેમના કંઈ કંઈ સ્વપ્ના ખરા થવાના હશે, આ સુધીમાં તેમના જીવનનું છેલ્લું પ્રકરણ તો હજુ કેવળ લખનાનું નિર્મ્યુ હશે, પરંતુ આ જીવન લેખ સમાપ્ત કરતા અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, સ્વદેશની મેડા જળવવાને હૃદય તેમને દીર્ઘાયુ આપે અને જેવી રીતે તેઓ ‘ધ્રુવ’ કુળમાં અવતાર પામ્યા છે, તેમ તેમની કીર્તિ પણ ધ્રુવ નક્ષત્રની મારકે અવિચળ રહે. તથાસ્તુ

પ્રોફેસર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

આ વિદ્વાન પુરુષનો જન્મ સપ્ત ૧૮૧૪ ના બાદરવા વદી દિના થયો હતો તેઓ માતે મારેદરા બ્રાહ્મણ છે તેમણે ગામઠી નિતાને અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, અને ૧૭ વર્ષની પૂર્ણ કરીને મેટ્રિક્યુલેશન માટે સને ૧૮૩૫ માં મુંબઈ

પ્રવાસિ, ગેળવી છે કે, વિધેના શેડરમાં મળેલી 'ઓરિએન્ટલ કોન્ગ્રેસ' વખતે, ખુલ્લે એવી માગણી કરી હતી કે;—'રાજયોગના કર્તાને મોકલી આપો.' આજે ત્રણુનો સ્વિકાર યોગાનુયોગે થઈ શક્યો નહોતો. પણ એ સમયથી તેમના લેખ સર એડવીન આર્નોલ્ડ, સર મોનિયર વિલિયમ્સ, બદ્દ મોક્ષમુલર, પ્રોફેસર વિક્ટોરી, ડા. રોસ્ટ, ઇલાદિ પ્રસિદ્ધ પડિતો તરફથી બહુ પ્રસંસા પામે છે. મુખ્ય ઇલાકાના રી કૃપાવણી-ખાતાએ 'તર્કકોમુદી' નામે સંસ્કૃત ન્યાય ગ્રંથ ઇંગ્લેન્ડ દીકા સહીત પાસે તૈયાર કરાવ્યો છે, તેની પણ પૂરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાન મંડળમાં બહુ થઈ છે. અને આજે પણ પાઠશાળાઓમાં તે ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે. વિધેના યુનિવર્સિટિ તરફથી 'ઓરિએન્ટલ જર્નલ' નામે ત્રિમાસિક ચોપાનીક જવા માંડ્યું, ત્યારે તેમાં વિષયો લખી મોકલવા તેમને આમંત્રણ થયું હતું. તે ઉપર અદ્વૈત વિષય લખી તેમણે લખ્યું હતું. એ જવા યોગેથી સને ૧૮૮૭ તથા સને ૧૮૮૮ એ બંને વર્ષોમાં પ્રિવિયસથી બી. એ. સુધીની મુખ્યની યુનિવર્સિટિની પરીક્ષાઓમાં તેઓ સંસ્કૃતના એક પરીક્ષક નિભાયા હતા. યુનિવર્સિટીઓમાંથી આવી પરીક્ષાઓ માટે નિમવાનું માન પ્રથમ તેમનેજ મળ્યું હતું. એ પરીક્ષાના કાર્યમાં રોકાયા હતા, તેવામાં તેમણે 'પ્રેક્ષણ' નામે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

૨. મણિલાલની શરીર સ્થિતિ મૂળથીજ નિર્બળ છે. સ્કુલમાં, કોલેજમાં તથા ડેપુટી એ. ઇ. ના હોદ્દા ઉપર હોતા ત્યારે તેમણે બહુ કઠિણ મદવાડો ભોગવ્યા હતા. અને બાવનગર ગયા પછી તો તેમને એવા અસાધ્ય મદવાડ આવી પડ્યો હતો કે, તેમનું દેહની પણ કોઈને આશા નહોતી. એ છેલ્લા મદવાડમાં તેણે પોતાનાં આંતરિયર પુસ્તકો 'ભાણુવિનિમય', 'સિદ્ધાંતસાર', અને 'અદ્વૈતમત' રચ્યાં છે. અને બીજા બે નેક અભ્યાસ ઉપરાંત 'પ્રિયવદા' ને પણ ચાલું રાખ્યું છે. તેમને થયેલી વ્યાધિની વેદનાથી જોનારની આંખમાંથી પાણી આવતાં છતાં એ વિદ્વાન શૂદ્રચતુર્થ ધૈર્ય, સહન શક્તિ, ઉત્સાહ, અને વિદ્યાબ્ધસન, એવાં તે અલૌકિક જણાતાં કે તેજ તેમનું છવિત નિવડ્યાં છે. મદવાડને કારણે તેમને બાવનગર કોલેજમાંથી નોકરી છોડી ઘેર રહેવું પડ્યું. ત્યારથી તેઓ સ્વતંત્રપણે ગ્રંથો અને પત્રો દ્વારાજે અનેક લેખો લખીને પોતાની વિદ્વાતાનો પ્રકાશ જન મંડળના હૃદયોમાં નાખે છે. ઉપર જણાવ્યા છે તે સિવાય તેમણે નીચે લખેલા ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે.

“ગારક્ષસતક, તર્કભાષા, લોજીકપ્રબંધ, બુદ્ધિસાગર, અનુભવપ્રદીપિકા, સમાધિશત્રુક, શ્રુતિસારસમુદયરણ, દ્વયગ્રંથ, પદ્ધર્શનસમુદય, વિક્રમચરિત્ર, અતુર્વિશતિ પ્રબંધ, સારસંગ્રહ, ખ્યાતિવિલાસ, ગુલાબસિંહ, પૂર્વદર્શન, સંક્ષિપ્તસુવાચ, ભગવદ્ગીતા, આરિત્ર, પરમાર્ગદર્શન, અભેદનિ, કાવ્યમયુખ, ન્યાય વ્યાખ્યાન, ચેતનશાસ્ત્ર, યોગસૂત્ર, પુરાણો, જૈનીસમ ને બુદ્ધીસમ, મંડુક્યોપનિષદ, સ્યાદવાદમંજરી, અને ગરુડપુરાણ, ઇલાદિ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. આ પૈકીના છેલ્લા છ ગ્રંથો ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં રચેલા છે. તેમજ રાજ્યોપદેશ અને તર્કકોમુદી, એ પણ ઇંગ્લેન્ડમાં છે.

યોગ સમય ઉપર નામદાર મહારાજ સર શિયાળરાવ માવકવાડે નવી વાંચન-

હલ્લ પ્રેમથી થયું અને સુરજ હતું. આ અપૂર્ણા નેત્રો રહેનારી હતી. તે પોતાનું શીળ રક્ષણ કરવામાં ઘણી હુશિયાર હતી. એ સહન કરી શકતા નથી. એ દેશનો એવો ધર્મ છે કે, લોકો અનહારથી મરતા કહી વેચશે નહિ. તેઓ જૂલમગારની છાતીમાં છરી ભોકવામાં સંકોચ પામતા નથી. મરીચીએ પણ પોતાના પ્રત્યે પાપ છુદ્દ કરનાર પાંચ પાપી રિપુઓનાં પેઢી મારી માર્યાં હતાં. તે દેશની વિવાહિત સ્ત્રીઓની પાસે આવી છરીઓ રહેલી નથી.

મરુ જરૂર જણાય તો રાખવાનો સર્વને હક છે. પરંતુ મંદિરમાં રહેનારી કુમારીઓની પાસે તો પોતાના શીળ રક્ષણ માટે એક એક છરી માથાના અંગોડામાં રાખેલી હોય છે. એક દિવસે મરીચી તેની ખૂંદ સાથે દુરવા ગઇ હતી. તે જ્યારે દરીને ઘેર આવી, ત્યારે એક સાહેબ તેની ઝાસરીમાં દુરનો હતો. તેની ખૂંદ તો થાકી ગઇ હતી, તેથી ધરમો ચાલી ગઇ. પણ મરીચીને પેલા સાહેબે બોલાવી, તેથી તે નિર્ભયતાથી તેની પામે ગઇ. તેને જોઇને સાહેબ ધણી ખુશી થયો. મરીચીએ તેને મંદિર લૂટવાની પહેલાં એકવાર જોયો હતો. તે સાહેબ તેને કહેવા લાગ્યો;—“અમે દેશના રાજા થઇશું, તું મારી નેડે ચાલ. તને ધણું સુખ આપીશ.” વગેરે કહી તેને બોળવવા તથા ભય બતાવવા લાગ્યો, અને લાલચ પણ ધણી બતાવી. પરંતુ મરીચીએ કંઇ જવાબ આપ્યો નહિ. પછી તે તેની પાસે આવવા લાગ્યો. એટલે મરીચી દૂર ખસી ગઇ. પણ સાહેબે એકદમ પામે જઇને તેને પકડી લીધી. પરંતુ મરીચી બળ કરીને તેનો હાથ છોડાવી નાખી લાંથી બીજી તરફ જતી રહી. તે છતાં તે પાતર તેની પાછળ ગયો, ત્યારે મરીચીએ ક્રોધ કરીને કહ્યું;—“સાવધાન! મારા શરીરને હાથ લગાડીશ તો હમણાં તને તેનું શળ ચખાડીશ!” સાહેબ ઉચ્ચ તાલી પેઠે બોલ્યો; “સુંદરી! તું હમણાં મદદ વગરની છે. તારો હાથ કાણ બચાવ કરશે?” આટલું કહી મરીચીને પકડી તેણે ધણું બળ કર્યું, પણ તેના હાથમાંથી તે છૂટી શકી નહિ. છેલ્લી વાર તેણે પોતાના શીળ રક્ષણ માટે જે છરી માથામાં સંતાડી રાખી હતી, તે કુક્તિસર કાઢીને તે ન જાણે તેમ તેની છાતીમાં ભોપી દીધી. તેથી તે નરાધમ પાતર ઝેરો અમાન કરી તરત ભોંપપર પડી ગયો. એટલે તે નિર્ભય થઇ ધરમાં ચાલી ગઇ. આહા! બન્યું છે! વીરકન્યા તને કે તે બહાદુરીથી પોતાના શીળનું રક્ષણ કર્યું!

ખરેખર, સ્ત્રીઓના સતીત્વના જેવી બીજી કોઇ પણ વસ્તુ આ દુનિયામાં નથી. એ પોતાનું સતીત્વ જાળવે છે, તેઓ જ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવા કારણ માટે જ આને સામાનો પ્રાણ નાશ કરવો, એ અન્યાય કે પાપ નથી; એનું અનેક ધર્મોના સંકેતોમાં કહેલું છે. આજ સુધી ઘણી સતીઓએ એ પ્રમાણે પોતાનું સતીત્વ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. માટે મરીચીએ શીળ રક્ષણ જે જે કર્યું તે ધણું જ સાફ કર્યું. આ ફૂલ માટે તેને અન્યાય થયો છે. આ બનાવ બન્યા પછી બીજા દિવસે ઉઝેજ લોકોએ સિક્કિમ તાલુકા અને અનેક જગતોદ રચવા મોકલ્યા. અને લાંબું મંદિર લૂટ્યું. તેનું વેર લેવાને ઘણી સ્ત્રીઓ સંકલિત થઇ થઇને ગઇ, તેની સાથે મરીચી પણ ગઇ હતી. ઉઝેજ સેનાપતિ પોતે સ્વામી સુધને આપ્યો. મેદાનમાં મથે, ત્યાં તેણે પોતાના લશ્કરના ધણી સિપાહીઓની મદદ પડેલાં દીર્ઘ લાંથી બળ આમળ આપ્યો તો તેથી વધારે જોવામાં આવ્યો.

પુરવણા.

નૃપતિઓ.

નામદાર જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ.

શ્રી બહાદુરખાનજી.

જૂનાગઢના મહુમ નવાબ સાહેબ શ્રી બહાદુરખાનજીનો જન્મ તા. ૨૨ મી જા-
નેવારી સને ૧૮૫૬, હિજરી સને ૧૨૭૩ જમાદિએઉલ અવલ મહિનાની તા. ૧૩ મી ના
દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ શ્રી મોહોબતખાનજી; અને માતાનું નામ
શ્રી લાડકીજી હતું.^૧

જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ બાબી કુટુંબના મુસલમાન છે. ધરવીસનના ૧૭ મા
સૈકાની શરૂઆતમાં હાલના નવાબ સાહેબના વડિલ બાબી બહાદુરખાનજી દિલ્હીના
પાદશાહ શાહજહાનના વખતમાં હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા. એ બહાદુરખાનજીના વડિલ
ઉરમાનખાનજીને દિલ્હીના પાદશાહ હુમાયુએ “બાબી” નો ખિતાબ આપ્યો હતો.
ઇ. સ. ૧૬૫૪ માં શાહજહાં મુરાદ ગુજરાતનો સબો થઇને ગુજરાતમાં આવ્યો, ત્યારે
તેની સાથે બહાદુરખાને પોતાના પુત્ર શેરખાન બાબીને મોકલ્યા હતા. શેરખાન હોશિયાર
અને દ્રઢ મનના લાયક સરદાર માલુમ પડવાથી તેમને ચૂંવાળ પ્રગણાના ચાણુદાર બનાવ્યા
હતા. શેરખાનને ચાર પુત્ર હતા. તેમાંના ત્રીજા પુત્ર મહમદખાન ઉર્ફે સફદરખાનને
સને ૧૬૯૦ માં તેમના પિતાની ચૂંવાળના ચાણુદારની જગો મળી હતી. તેમના વંશમાંથી
જૂનાગઢ, રાધનપુર, અને વાડાસીનોર, એ ત્રણ રાજ્ય સ્થપાયાં છે.

બાબી સફદરખાનના એક પુત્ર મહમદશેરને “ખાનગઢાન જવાનમદખાન” ના
ખિતાબ સાથે સને ૧૭૧૬ માં રાધનપુરની સુબાગીરી મળી હતી. ત્યાં અવાપિ સુધી તે-
મના વંશને રાજ્ય કરે છે. બીજા એક પુત્ર સલાખત મહમદખાન જેઓ લાડામાં
પણ બહાદુર હતા, તેમણે ગુજરાતમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે સુબાગીરી કરી હતી. તેમના
એક પુત્ર બાબી મહમદ બહાદુરખાન ઉર્ફે શેરખાન પણ તેવાજ પરાક્રમી હતા. તે-
મણે જૂનાગઢ તથા વાડાસીનોરની જગીરો સંપાદન કરી હતી. તેઓ સને ૧૭૫૪ માં
વાડાસીનોરની જગીર પોતાના એક પુત્ર સરદાર મહમદખાનને મોંપીને પોતે “નવાબ-
ખ” નો દાવગળા ધારણ કરી જૂનાગઢમાં સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સરદાર મ-
હમદખાનના પત્નિ અવાપિ સુધી વાડાસીનોરમાં રાજ્ય કરે છે.

૧ રાજ્યમાવા શ્રી લાડકીજી જૂનાગઢના હાલના પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય વજીર સાહેબ શ્રી બાદાશ-
હીનમાઇ સી આદા ઇ. ના બ્લેન પાપ તેઓ રજમાને પખાંજ દવાગ અને ઉદાર રતિનાં હતાં.

સને ૧૭૨૮ માં જૂનાગઢના પડેલા નવાજ શ્રી અદમદ બદાદુરખાન ઉર્દૂ સૈર-ખાન મરખા પામવાથી તેમના બીજા પુત્ર મોહોબતખાનશ (પડેલા) ગાદીએ બેઠા. તેઓ મુબારે ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કરીને સને ૧૭૭૫ માં સુન્દરી જવાથી તેમના પુત્ર હામીદખાનશ (પડેલા) ગાદીએ બેઠા. નવાજ સાહેબ હામીદખાનશ સને ૧૮૧૧ માં સુન્દરાથી તેમના પુત્ર બદાદુરખાનશ (પડેલા) ગાદીએ બેઠા અને ૧૮૪૦ માં નવાજ શ્રી બદાદુરખાનશ સુન્દરાં તેમના પુત્ર હામીદખાનશ (ખીજા) ગાદીએ બેઠા. સને ૧૮૫૧ માં નવાજ શ્રી હામીદખાનશ સુન્દરી જવાથી તેમના બાક મોહોબતખાનશ (ખીજા) ગાદીએ બેઠા. નવાજ શ્રી મોહોબતખાનશ ગાદીએ બેઠા, ત્યારે તેમની ઉંમર ૧૪ વર્ષની હતી, તેથી તેઓ રાજ્ય સંભાળવાને લાયક ઉમરના થયા, ત્યાં સુધી એ વખતના કાઠિયા-જાના પેરિયદિયા એન્ટર્ન કર્નલ લાંબ સાહેબે દિવાન અનંતશ અમરમંદના ઉપરીખા નામે સર્ક રીજન્સી કેમિસર તરીકે તેની મારફતે રાજાકારનાર સંભાળ્યો હતો. સને ૧૮૫૯ માં નવાજ સાહેબ ત્યારે ૨૧ વર્ષની ઉમરના થયા, ત્યારે તેમને કુલ રાજ ૬ અબજનારે મેંખો હતો. એ નવાજશ્રી મોહોબતખાનશના આ બદાદુરખાનશ પુત્ર થયા.

નવાજ સાહેબ શ્રી બદાદુરખાનશ બાનાજીનીજ પુદિયાન અને અમલ રવખાવા દત્તા. તેમના પિતાશ્રીને તેઓ મળ્યા પ્રિય હતા, તે છતાં તેમને પિતાશ્રી કેવલની આજ્ઞા મારે પેતલી હતી આત્મચી રંગના રાજામાં આજ્ઞા હતા. રાજ્યોદમાં ત્યારે "રાજા કુમાર કોન્ટ" ઉપરી કે મુસ્લિમ તેમને સિંધ જવાસ મારે રાજ્યોદ મોકલ્યા હતા. ત્યાં તેમને મુસ્લિમી જાતનો અન્નાન મળીજ સંજ્ઞાથી પૂરે કરીને પછી ઉમેશ જાતનો અજ્ઞાન યુદ્ધ કર્યો હતો. પરંતુ એ અન્નાન પૂરે કરતાની સંજ્ઞાનનાં તેમનાં યાત્ર મળ્યો હતો તેમને મુસ્લિમી અદર પેતલી મારે પડી હતી, તેથી તેમને યુદ્ધ પછી વિશ્વજી જાતનો રીંગે અન્નાન રંગ કરીને કરતાની મળ્યા ઉમ્મ બદાદુરખાનશ નામ સંજ્ઞાન રાજ્ય હતા.

રાખવા સાથે રાજ્યને લગતાં કામકાજની તેઓને સુપરદી કરી હતી. અમને થયેલા અનુભવથી અમે જણાવવાને આપુર છીએ કે, આ જુવાન રાજ્યકુવર બાહાદુરખાનજીએ આપની ગેરહાજરીમાં રાજ્યકામની, અમારા મુખની, અને અમારા જાનમાલની સલામતીની ખરેખરી વખાણવા લાયક કાળજી રાખી છે. લોકોને ઇનસાફ આપવામાં, તેઓની અરજ સાંભળવામાં, અને સારા લોકોની મુલાકાત લેવામાં, તે શાહજાદા બાહાદુરખાનજીએ ધણું ગંભીરપણું બતાવ્યું છે. અને આ સધળી કારકીર્દીથી તેમના ભવિષ્યને માટે તેમજ ઉમ્મરે વધવા સાથે તેમના ઉપર જણાવેલા બધા ગુણો, ચપલતા, શાન્તિ, ગંભીરપણું, નિષ્પક્ષપાત વગેરે ગુણો પણ ઉત્તરોત્તર વધતા જશે, એમ અમને ખાત્રી છે. અને વધારે એટલા સારૂ ખુશી છીએ કે, અમારા વિચારને મળતાજ વિચાર એ શાહજાદા બાહાદુરખાનજી સારું એજન્સીના પોલિટિકલ આસીસ્ટન્ટ મેજેસ્ટ્રાલ રોસ સાહેબે પણ જણાવ્યા છે, એટલું અમે જાણ્યું છે.”

એ પ્રમાણે સુંદર શબ્દોમાં તે નામદારની જ્વહેર પ્રશંસા પ્રબળે કરી હતી. જે સાંભળીને સર્વનાં મન રંજીત થયાં હતાં. નામદાર બાહાદુરખાનજીએ પોતાના પિતાજીની હયાતીમાં દરેક પ્રસંગે બતાવી આપ્યું હતું કે, પ્રજાના લાભ તરફ તથા પોતાના રાજ્યના બુધ્ધિની અગત્યની બાબતો ઉપર તેમનું સંપૂર્ણ લક્ષ રહે છે. રાજ્યની પેદાશ તથા ખર્ચની તપાસ રાખવી, પ્રજાપર દયાની દ્રષ્ટિ રાખવી, કોઈ પણ પ્રકારે પ્રજાપર જુલમ ગુજારવો નહિ, ઇત્યાદિ રાજ્યાધિકારીઓની જે ફરજ, તે તેઓ પોતાના પિતાશ્રીની હયાતીથીજ સમજતા થયા હતા. તેમની ઘોડે બેસવાની શક્તિ ઘણીજ સરસ હોવાથી તથા પોતે ઘણા ઉત્તમ કસરતખાન હોવાથી “બોડીગાર્ડ” ના ઘોડેસ્વારોના ઉપર પોતાના પિતાજીની હયાતીમાં પોતેજ ઉપરીપણું રાખતા હતા. તથા તેમને સારી રીતની ક્વાયેટ શિખવતા હતા. વળી તેઓ પોતે રાજ્યમાં થતી મોટી મોટી ચોરીઓના પત્તા મેળવવામાં ખૂબ ચતુરાઈ વાપરતા હતા, અને તેવા હરામખોરોને પકડીને સજા કરતા હતા. વળી તે સમયની પોતાની પ્રધાન ટોળીના મેમ્બરોની સારી સલાહ પ્રમાણેજ વર્તતા હતા. એ પ્રધાન ટોળીમાં તેમના આગા વજીર સાહેબ બાહાવદીનભાઈ, આ. બા. સાહેબ હિંદી, રા. બા. ગોકુળજી સંપતરામ ઝાલા, અને રા. રા. વસિંદપ્રસાદ હરિપ્રસાદ હતા. એ પ્રધાન મંડળમાંના વજીર સાહેબ બાહાવદીનભાઈ અઘાપિ મુખી કાર્યભારી મંડળમાં કાયમ છે, અને તેમની ઘણી નામના ગવાય છે. તેઓ ઘણા બુદ્ધિવાન, રાજનીતિજ અને દયાળું મહાપુરુષ છે.

નવાબ સાહેબ મોહોબતખાનજી સને ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૩૦ મી તારીખે સ્વર્ગવાસી થવાથી નામદાર બાહાદુરખાનજી જૂનાગઢની ગાદીએ બેઠા હતા. તે ૫-છી ચોડાક માસમાં એટલે તા. ૨૮ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૩ ના દિવસે તેમના રાજ્યમાં એક નાખુશ બનાવ બન્યો હતો. તે એ કે, એ રાજ્યમાં મૈયા જાતના લોકો વસે છે. તે લોકોને જૂનાગઢ દરબાર સાથે જનીનતા હક સંબંધી વાંધો પડવાથી તેઓ ગુસ્સે થઈ બાહારવટે નીકળી પડ્યા, અને જ્યાં ત્યાં લૂટફાટ કરવા માંડી. એ બહારવટે નીકળેલા મૈયાઓની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ ના મુમારે હતી. તેમને વશ કરવા માટે જૂનાગઢ દર-

બારે ૭૦૦ માણસોનું એક સૈન્ય મોકલ્યું. તે સૈન્યે પ્રથમ મૈયાઓને સમજાવતે શરણ થવા તથા લૂટશાટ છોડી દેવાનું કહ્યું. પણ તે લોકોએ માન્યું નહિ. તેથી અંતે તેઓ વચ્ચે શસ્ત્ર વપરાયાં. તેમાં મૈયાઓનાં ૭૧ માણસ માર્યાં ગયાં હતાં. ત્યાર પછી મૈયાઓનો ન્યાય કરવા માટે નામદાર સરકારે મી० હેમિકના ઉપરીપણા નીચે એક કમીશન નિમ્નું હતું. એ કમીશને તપાસને અંતે મૈયાઓના વાંધાઓ નાપાયાદાર ગણીને એવો ચૂકાદો આપ્યો હતો કે, તેમણે જૂનાગઢ દરબારને ચોકસ કર આપવો જોઈએ, એ કસાવ છે-વરે સરકારે. પણ મંજુર રાખ્યો હતો.

ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી જૂનાગઢના દિવાન ખા. બા. સાહેબ હિંદી સી. આઇ. ઇ. એ પોતાની જગ્યા અવસ્થાને લીધે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું હતું. તેમની જગ્યાએ દિવાન રા. બા. હરિદાસ વિહારીદાસને નિમ્યા હતા. તેમણે હાલના વજર સાહેબ બાહાવદીનભાઈની મદદથી એવો તો ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્યકાર્યભાર ચલાવ્યો હતો કે, આખા કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢનું રાજ્ય એક નમુનાદાર રાજ્ય તરિકે ઓળખાયું હતું.

મૈયાઓની ભાંજગડમાંથી જૂનાગઢ દરબાર પૂરા પરવાયાં નહોતા, તેટલામાં વળી મકરાણી લોકોની પિડા જગી હતી. અગાઉ જૂનાગઢ દરબારની સારી સેવા બજાવવા માટે ધનાજ નામે ગામ એક મકરાણીને ધનામમાં આપેલું. તે ધનામદાર મકરાણી મૃત્યુ પામ્યા પછી કેટલીક ભાંજગડો જગી, તેનું સમાધાન કરવા પાછળ દરબારે ધણી કોશિસ કરી, પરંતુ તે બર્થ ગઇ. અને પરિણામે જૂનાગઢ દરબારે પોલીસના જે માણસોને સમાધાન કરવા માટે તે ગામે મોકલ્યા હતા, તેમની સામે મકરાણીઓ યેસા-તેથી-દર-બારે એજન્ટની મદદ માગતાં આસીસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ કનલ રોકેટ સાહેબ કેટલાક રવારો તથા ૧૫૦ પોલિસના માણસો અને બે તોપો લેઇને તા. ૧૭ મી આગસ્ટ સને ૧૮૮૪ ના રોજ વેરાવળ ગયા. તેમણે ત્યાં જઈને મકરાણીઓને સમજાવવા માંડ્યું, પણ જ્યારે તેઓ કોઇ પણ રીતે સમજ્યા નહિ, ત્યારે તેમણે ધનાજ ગામ ઘેરી લીધું. એટલે મકરાણીઓએ પહેલ કરી બંદુક ફોડવા માંડી. તે પરથી બંને વચ્ચે લડાઇ ચાલી. તેમાં જૂનાગઢ તરફનાં ૬ અને મકરાણીઓનાં ૪ માણસો માર્યાં ગયાં. મકરાણીઓમાંના કેટલાક શરણ થયા, અને કેટલાક નાસી ગયા. એ નાસી ગયેલા ૧૨ જણાઓએ ત્યાં ત્યાં લૂટશાટ ચલાવીને તથા ધણીક માણસોનાં નાક-કાન કાપીને આખા કાઠિયાવાડમાં ધણે ત્રાસ વર્તાવી મૂક્યો હતો. તેઓ લાંબી મુદત વિલા પછી ધણી મેહેનતે પકડાયા હતા. આ મકરાણીઓની બાબતમાં જૂનાગઢ દરબારે ધણીજ હડાપણથી કામ લીધું હતું. જેને માટે નવાજ સાહેબ બહાદુરખાનજી, અને તેમના ચાચા મંત્રી મંડળને સારી સાબાસી મળી હતી. એ મકરાણીઓની પીડાને લીધેજ કાઠિયાવાડના રાજ્યોની પોલિસની સત્તા મી. દક્કિને સોંપી તેને એ કામપર ખાસ નિમવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૮૮૫ માં નામદાર નવાજ સાહેબે બંને હજાર રૂપિયાની ત્રણ રોકેલરથી પોક-હાડી હતી. અને એવું કરાવ્યું હતું કે, પોતાની પ્રજા માંહેલા જે ત્રણ પુરવો ઉઝાંડ જઈને ધણે સિખરા છગ્ગા ધરાવતા હોય, તેમને તે દરેકને દર વર્ષે બે હજાર રૂપિયા આપવા. તેજ પ્રમાણે મહાદેવ મદામ મેખ મદમદ વજર સાહેબ બાહાવદીનભાઈ સી.

આષ. ધ. એ દર વર્ષે દોઢ હજાર રૂપિયાની એક સ્કોલરશીપ એજ વર્ષમાં કઢાડી હતી. આ સ્કોલરશીપને માટે નામદાર નવાળ સાહેબ તથા વજર સાહેબ બાવદીનબાઇની સર્વત્ર અત્યંત સ્તુતિ ગવાઇ હતી. વળી એજ વર્ષના આગસ્ટ માસથી જૂનાગઢમાં મુસલમાન કોમના છોકરાઓને ઉર્દૂ, ફારસી, તથા ઇંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે એક મદ્રેસા મરહુમ નવાળ શ્રી સર મોહોબતખાનજીના નામથી ઉઘાડવામાં આવી હતી. આ શુભ ક્રિયા નામદાર નવાળ સાહેબ બહાદુરખાનજીએ મોટા હાથથી કરી હતી. તેથી મુસલમાન કોમમાં મોટી ખુશાલી પથરાઇ હતી.

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે નામદાર માહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના રાજ્યના પચાસમા વર્ષની “જ્યુબિલી” નો મહોત્સવ નવાળ સાહેબે મોટી ધામધુમથી પાળ્યો હતો એ દિવસે નવાળ સાહેબે જૂનાગઢમાં એક બંધ દરબાર ભરીને તેમાં પોતે છટાદાર બાપણુ કરતાં દર્શાવ્યું હતું કે;—“પરમ કૃપાળુ કૈસરેહિદના રાજ્યના સુખથી અમારા અંતઃકારણમાં જે ખૂબ અને એહેશાનનો ઉભરો આવે છે, તેને માટે તેમના રાજ્યના પચાસમા વર્ષની યાદગિરી કાયમ રાખવા માટે કાઠિયાવાડનાં તમામ રાજ્યો-એ મળીને આ એજન્સીના મુખ્ય મથક રાજકોટમાં “જ્યુબિલી હૉલ” નામે એક સુંદર સંગ્રહસ્થાન બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. વળી વધારામાં આવા ફુલ્લ અને શુભ અવસરની ખાસ યાદગીરીનું નિશાન આ સંસ્થાનમાં કાયમ રહે તેટલા માટે વિલાયતમાં ઉત્તમ પ્રકારની કૃત્રિમણી લેઇ શકવા સાર્ ૩૩૦૦૦ ની “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી જૂનાગઢ સ્કોલરશીપ” નામની એક વાર્ષિક સ્કોલરશીપ સ્થાપવા તથા તળ જૂનાગઢ શહેરમાં “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી નિરાશ્રિત આશ્રિત સ્થાન” ઉઘાડવાનું મેં દુરસ્ત ધાર્યું છે. આથી પશુ વધારે શુભ અવસરના માનની ખાતર ૩૦ કેદીઓને મેં ખુશીથી છોડ્યા છે. વળી મેં એવો ઠરાવ કર્યો છે કે, દુકાળ વર્ષના જેડુતોને માથે રહેલા કરની બાકીની રકમ માંડી વાળવી.” એ રીતે નવાળશ્રી બહાદુરખાનજીએ અસરકારક વાણીમાં બાપણુ કરીને નામદાર માહારાણીશ્રી પ્રત્યેનો પોતાનો પૂર્ણ પ્રેમ અને વશદારી જતાવી હતી. જેથી સર્વને આનંદ થયો હતો.

નામદાર નવાળ સાહેબે “જેતલસર રેલવે” કે જે પોતાના ખર્ચે ૬૭ મૈલ જેટલી લાંબી બધાવી છે. તે રેલવે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરવા માટે નામદાર મુખ્યાલ્લા ગવર્નર લૉર્ડ રે સાહેબને આમંત્રણ કરવાથી તે નામદાર તા. ૩૦ મી ડિસેમ્બર સને ૧૮૮૭ ના રોજ જેતલસરમાં પધાર્યા હતા. તેમને આવકાર આપવા માટે નવાળ સાહેબ પોતાના ભાઇ એલ્લખાનજી, વજર સાહેબ બાવદીન બાઇ, દિવાન રા. બા. હરિદાસ વગેરેની સાથે જેતલસરમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં તેમણે નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથે એ રેલવે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરાવ્યા પછી એક બંધ દરબાર ભરીને લૉર્ડ રેને એક માનપત્ર આપ્યું હતું. તેના ઉત્તરમાં નામદાર લૉર્ડ રે સાહેબે તેમનો અંતઃકારણથી આભાર માનતાં ઘણી સ્તુતિ કરી હતી.

સને ૧૮૮૮ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૯ મી તારીખે જૂનાગઢમાં એક દરબાર ભરીને “વુડહાઉસપુર” નો પાયો નાખવાની ક્રિયા નવાળ સાહેબે મોટા હાથથી કરી દ-

તી. આ “વુડહાકિસપુર” કાર્મિયાવાડના માણ પોલિટિકલ એજન્ટ કનંડ વુડહાકિસના સ્મ-
રણાર્થે વસાવ્યું છે. એ પામેા નામવાની સર્વ ક્રિયા થઇ રહ્યા પછી જૂનાગઢની પ્રમ્ન તર-
ફથી નામદાર નવાજ સાહેબ શ્રી બહાદુરજીવનજીને એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું.
તે નીચે પ્રમાણે:—

“પુદ્ગલવંદ આલિજહાં દોલતમદાર નવાજ સાહેબ બહાદુર,

વરાળે ધેત્રથી ગતિ કરનારી ગાડી જે રેલવેને નામે જાણખ્યા છે, તેને આપ ના-
મદારના પાયતખ્તના અને અમારી રેલ્વેકના શેહેરને પાદર આવેલી જોઇ, અમેા શેહેર
જૂનાગઢની પ્રમ્ન આજનો દિવસ અપૂર્વે આનંદકારી, ખરેખાત તવારિખમાં નેાધી રાખવા
લાયક તથા એક દુર્લભ લાજ આપનારો માનીએ છીએ.

આ પ્રસંગે અમેા આપ નામદારની પરોપકાર વૃત્તિથી, તથા પ્રમ્ન તરફની પ્રીતિથી
થયેલાં સુદૃઢો માટે અમારા મનમાં આવતા ઉત્સાહનો ઉભરો કંઇક અંશે જતાવવા અ-
મારી ખાસ દરજ સગણએ છીએ.

રાજ અને પ્રમ્ન વચ્ચેના સંબંધ અને ધર્મ સ્વાભાવિક રીતે એટલા બધા ગહન અ-
ને ગાઢ છે કે, તેમાંના માત્ર અમૂક વિષયો, જેને માટે અમારો ઉભરો દબાતો નથી, તે
સંબંધી થોડું જોણવાની રજા લેઇએ છીએ.

રાજ્ય-સ્મૃદ્ધિ ધણા પ્રકારની છે. નાણાંરૂપી રાજ્ય-સ્મૃદ્ધિ જે જે માર્ગે વ્યય કરી શ-
કાય છે, તેમાં સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ માર્ગ સ્તુત્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. આપ નામ-
દારના રાજ્યમાં એવો સર્વોત્તમ રસો પહેચેથી અખત્યાર થયેલો જોઇને અમેા ખરેખર
મગ્નર છીએ.

માત્ર આજના મહોત્સવરૂપ કામને માટે જોણતાં, એવું સ્પષ્ટ જણાવવાની અમેા
અમારી દરજ સમજીએ છીએ કે, આપ નામદારે લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ કરેલું છે, તેથી
રાજ્યના ખાસ સ્વાર્થ કરતાં પ્રમ્નનો સ્વાર્થ વધારે લક્ષમાં લેવું, આગે તેમના વેપાર વણજ
અને પિત્તને વધારનારું થોડું કૌચત સંપાદન કરી આપ્યું છે. આવાં બચવાન અને જમા-
નાને અનુસરતાં સ્વખન આપ નામદારની અમારા ઉપરની ઉદાર અને સંપૂર્ણ પ્રીતિનો
પ્રસિદ્ધ પુરાવો છે. જે એમ ન હોત તો ખીજી રીતે આવા મદત રૂખનો લાભ અમે
જેઇ શકત નહિ.

નામદાર સાહેબ! આ ઉમદા અને સામારજ્ય લોકોખોની કામ પાછળાં ફેરવાં ગયેલી
રિવાજમાં હતું, તે આપ નામદારની કારકીર્દિનાં આટલા ટૂંકા વખતમાં અનુભવમાં આવ-
વાથી અમને અપૂર્વે આનંદ થયો છે.

આપ નામદાર માટેના તરફથી અમારી ઉન્નત કૃત્યામાં વખતો વખત થોડી રકમોનો
ખર્ચ કરી તથા જમી ગયો, અમેા અમને લાજ આપ્યો છે, તેથી આપની ઉદાર વૃત્તિ
સારવૃદ્ધિ થઇ પડી છે.

આ સરઆને વખત જતાં બોહોણું રૂપ પકડી આજના મહત્કાર્યનું પરિણામ દેખાડ્યું છે. જે પરિણામથી પ્રજાને સાવંતનિક રીતે વેપારી થઈ, પ્રવાસની સગવડતા, જનનામની સલામતી, વખતનો બચાવ, બીજા દેશના લોકો સાથે પરિચય, વગેરે ઉત્કૃષ્ટ લાભો મળશે, તેને માટે અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આજાર માનીએ છીએ.

અમારામાંની આપ નામદારની હિંદુ પ્રજા, આ અવસરે આપ નામદારના યુવરગોના વખતથી ચાલતી આવેલી એક રીત, જે આપ નામદારે પણ સ્વિકારી જારી રાખી છે, તે બાબત બે બોલે ખાસ કરી બોલવા જરૂર લેઈએ છીએ.

આપ નામદારનું રાજ્ય મુસલમાની મજલબનું છતાં, અમારા હિંદુ ધર્મનાં ખાતાંઓનું પાલણુ અને રક્ષણ એવી ઉદાર વૃત્તિથી કરવામાં આવે છે કે, તેનું બીજાં હિંદુ રાજ્યોમાં બાબેજ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ ધર્મની જૂદાઈ છતાં ધર્મધપણના જોસને લીધે જે વિદ્યેષ બીજાં રાજ્યોની પ્રજા વચ્ચે થતો જોવામાં આવે છે, તેવો આપની બને વર્ગની પ્રજા વચ્ચે કદાચ પણ વખતે જોવામાં આવેલ નથી. અને એથી ઉલટું તેઓ બાઈચારાની રીતે વર્તે છે. એ આપની સમાન દ્રષ્ટિની મોટી ખુબી જતાવી આવે છે.

આ પ્રસંગે અમારે પોતાની ખીજ એક ઉત્કંઠા આગળ આણતાં અટકતું નહિ લેઈએ. નામદાર સાહેબ, આ અને બીજા ઘણા ઉત્તમ તથા અસાધારણ ઉપકાર, જે આપ નામદારના રાજ્ય તરફથી કેવળ પ્રજાના કલ્યાણને માટેજ નવાજસ થયેલા છે, અને થાય છે; તેની પ્રેરણા કરનાર તરિકતું માન આપ સાહેબના માનવંતા મામા મેહેરખાન વજર સાહેબ મહારૂફ મહામ શેખ મહુમદ ખાવદ્દીનભાઈને આપતું બધી રીતે અમે યોગ્ય માનીએ છીએ. એ બાગશાળી, નમ્ર, અને વિવેકી વજર આપ નામદાર, સ્વાસંત, અને પ્રજા તરફ ગયાં પચીસ વર્ષથી પોતાની ખાનગી અને હોદ્દાની ફરજને એવી કાળજી, કૌંવત, અને કાબેલિયતથી એક સરખી રીતે બજાવતા આવ્યા છે કે, તેનું આબેહુજ વર્ણન કરવાને અમે અશક્ત છીએ.

રાજ્યના એક મજબુત અને મર્તબાવાળા મુખ્ય પ્રતિનિધિ છતાં તેઓ સાહેબ હકુમતના જોરાવર અને વિકારને વધારનારા મદથી વેગળા રહી જોર રોદરીસ થઈ દરેક માણસના વિશ્વાસ અને વિશ્વાસનું સ્થાન થયા છે. એ એમની કુદરતની બક્ષેલી અનુગ્રાહ ખુબી છે. તેમણે આપ નામદારના રાજ્યમાં અમે પ્રજા વર્ગ સાથે કુટુંબાચારથી વર્તી પોતાના પદથી અને આપના રાજ્ય તરફથી જે સદાય, સંતોષ અને સમાધાની આપી છે, તે માટે અને આપ નામદારના મુખ્ય દિવાન મેહેરખાન હુરિદાસભાઈએ પોતાની કારકર્દીમાં પ્રમાણિકપણું, સમાન દ્રષ્ટિ અને નિર્બીજના આદિ મોટા યુગ્મેથી પ્રસંગે પ્રસંગે અમારું દિલ જાળવવામાં અને જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં કાળજી, લિખત અને હોંશ દેખાડી છે, તેને માટે પણ અમે આપના આભારી છીએ.

સમાપ્તિ કરતાં અમે આપ સાહેબે અમારા ઉપર કરેલા અસંખ્ય ઉપકારો સ્મરણમાં લાવી, તેના બદલામાં એકંબને ધન્ય પાસે એટલી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આપનું રાજ્ય અમારા ઉપર સુખ શાન્તિથી ચિરકાળ આબાદ રહે. અને અમારું અદનિય અમીરશ્રી પાત્રન અને રક્ષણ કરતાં આપાં કોઈપણેની મદદગીમાં આપ વધારો કરતા રૂં.

અસ્તુ. સંવત ૧૯૪૪ ના માઘ શુદ્ધ ૬ ગુરુ. તા. ૧૯ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૮.”

ઉપરનું માનપત્ર વંચાઇ રહ્યા પછી જૂનાગઢ રેલવેના દેશી નોકરો તરફનું માનપત્ર વાંચવામાં આવ્યું હતું. તે પછી નામદાર નવાજ સાહેબ તરફથી એ માનપત્રોનો જવાબ તેમના બાપ એલબાનજીએ નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો;—

“મારી વફાદાર પ્રજા,

આ પ્રસંગે તમારા તરફથી પ્રજાભક્તિના જે વિચાર બતાવવામાં આવે છે, તે સાં-
જળી અને ઘણી ખુશી ઉપજે છે. મારા પૂર્વજોના તથા મારા વંશજોના રાજ્યકર્તાની
દુરબોધે અનુસરતાં જે પ્રજાહિતનાં કાર્યો થયાં છે, તે માટે તમે ખરા દિલથી સંતોષ માની
આભારી થાઓ છો, તે જોઈ મને પણ સ્વાભાવિક રીતે સંતોષ થાય છે. પણ મારે ત-
મને જણાવતું જોઈએ કે, પ્રજા પ્રત્યે રાજ્યના જે ધર્મ છે, તેની રૂએ જે કાંઈ કરવામાં
આવ્યું છે, તે મારા ધારણા પ્રમાણે કાંઈ પણ રીતે વિશેષ નથી. તેમ છતાં તમે જે કિ-
મતી શબ્દોમાં મને માન આપો છો, તેને તમારા અંતઃકરણ પૂર્વકની મારા પ્રત્યેની પ્રીતિ
અને વફાદારીની સામિતીમાં મોટા ઉમેરા તરિકે માનું છું.

તમારું સુખ એજ મારું સુખ છે, અને તમારી આબાદી તથા ઉદ્યોગ એજ મારી
દોલત તથા મારા રાજ્યની મોટાઈ છે. આજ આપણે રેલવેની પટેલી ટૂંન ચલાવવાની
ક્રિયામાં સામેલ થવાના છીએ. આ રેલવેની સગવડથી જેમ વખત જશે, તેમ વેપાર,
વ્યવહાર, ઉદ્યોગ, અને જમાનાની સારી અસરોની તમારામાં વૃદ્ધિ થતી જશે, એવો મને
બાઈસો છે. એવું કૃષ્ણદાયક પરિણામ થતું જોઈને મને કેટલો આનંદ થશે, તે કહી બતાવ-
વાની જરૂર હું ધારતો નથી.

તમારી હાજતો પૂરી પાડવામાં આજ સુધી આ રાજ્ય તરફથી જે કરવામાં આ-
વ્યું છે, તે હું ખરા સમજતો નથી; પણ તમારે માટે હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. તેમાં
મને ખુદા તરફથી બધી રીતે મદદ મળે એમ હું તેની જાનાજમાં અરજ કરું છું. હિંદુ
તથા મુસલમાન પ્રજા વચ્ચેના મુલેદ બરેલા સંબંધને માટે તમારા મનમાં સંતોષ બરેલી
ખુશ થાય છે, તેથી મને મગરર થવાનું કારણ મળે છે. અને તેનું મુલેદ બરેલું મન પર-
સ્પર દોષોમાં જરૂરી રહે, એવી મારી ખામ હજીને ખુદા પાર પાડે.

મોહોળત નદ્રેસાના શિક્ષકો તથા રેલવે આતાના દેશી ગૃહસ્થોએ આ પ્રસંગે જે સારા વિચાર જણાવ્યા છે, તે માટે હું ધણો સનોપ પામું છું.

દિવાન આજમ હરિદાસે જણાવ્યા મુજબ હાલના આર્કિટકલ એન્ટ મારા જૂના મિત્ર મેહેરજીના કર્નલ વુડહાઉસ સાહેબનું નામ આ રેલવેના સંબંધમાં કોષ્ટ રીતે યાદ રહેવા સારું રેલવે સ્ટેશન નજીક બાંધવા યોજવા પૂરતું નામ “વુડહાઉસપુર” અથવા “વુડહાઉસ સમર્થ” પાડવાને લગતી ક્રિયા હાલ કરવામાં આવી, તેની તથા રેલવેની પહેલી ટ્રેન જુનાગઢ સ્ટેશનમાં દાખલ થવાની ક્રિયાના પ્રસંગી ખુશાલીમાં ભાગ લેવા કેપ્ટન કેનેડી સાહેબે પધારવાની તરફી લીધી છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર માની રેલવે સ્ટેશન ઉપર જવાની ઇચ્છા જણાવું છું. તા. ૧૯ મી જાનેવારી સને ૧૮૮૮.”

એ રીતે ઉપર પ્રમાણે નવાજ સાહેબ તરફનો પ્રત્યુત્તર પુરો થયા પછી પાનસોપા-રી લેઇ સર્વ જનો વિદાય થયા હતા. અને ગરીબો તથા રેલવેના મજૂરોને મીઠાઇ વહેંચ્યા બાદ નવાજ સાહેબે કેપ્ટન કેનેડી તથા અન્ય અમીરો અને ગૃહસ્થો વગેરે સહ અગ્નિર-થમાં બિરાજીને વાડળ સુધી મુસાફરી કરી હતી.

એજ વર્ષમાં એટલે સને ૧૮૮૮ ના જાનેવારી મહિનાની ૨૮ મી તારીખે નામદાર નવાજ સાહેબની વર્ષ ગાંઠ હોવાથી મૈયાલોકપર મેહેરજીની કરીને તેમનાપર ચઢી ગયેલી રકમનો કેટલોક ભાગ જે આશરે રૂ ૧૦૬૭૫ નો હતો, તે માફ કર્યો હતો. એટલુંજ નહિ પરંતુ મૈયાઓએ દાવાને પેટ રોકક નાણાંને બદલે જમીને આપવાની માગણી કરવા થી નવાજ સાહેબે આશરે ૧૦૦ એકર જેટલી જમીનની ખોટ ખમવાનું સ્વિકાર્યું હતું. તેમજ એ લોકોમાંના કેટલાકે જણાવે યોગ્ય હથિયારો રાખવાના પરવાના પણ આપ્યા હતા. આથી મૈયાલોકોએ અત્યંત ખુશી થઇને નવાજ સાહેબને તથા વજીર સાહેબ આ-દિકને આશિર્વાદ આપ્યો હતો. અને નવાજ સાહેબની આવી ઉદારતાને માટે સર્વત્ર ધણાં વખાણ થયાં હતાં.

સને ૧૮૮૮ ના ફેબ્રુવારી માસની ૨ જી તારીખે નવાજ સાહેબે જૂનાગઢમાં ઠોરાણું એક સુંદર પ્રદર્શન ભર્યું હતું. વળી જૂનાગઢ સંસ્થાનની રેલવે જેતલસરથી વેરાવળ સુધી તૈયાર થવાથી સને ૧૮૮૮ ના મે મહિનાની ૩ તારીખે નામદાર નવાજ સાહેબ શ્રી બહા-દુરખાનજી, કુમારશ્રી એદલખાનજી, વજીર સાહેબ બાવડીનભાઇ, દિવાન સાહેબ હરિદાસ વિહારીદાસ, હજીર આસીસ્ટન્ટ રા. રા. પુરસોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા, અને ખાનગી કાર્યભારી રા. રા. અમરજીભાઇ આણંદજી વગેરે મુખ્ય દરબારી અધિકારીઓ તથા કચેરી મંડળો સહિત રેલવે ટ્રેનમાં બિરાજી વેરાવળ પધાર્યા હતા. માર્ગમાં કેસોદ અને માળિયા સ્ટેશને લાંબી પ્રજાએ નામદાર નવાજ સાહેબને માનપત્ર આપ્યાં હતાં. જેમાં તેમની ઉદારતા અને સદ્ગુણોની ભારે સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી. તેજ પ્રમાણે વેરાવળ, પ્રભાસપાટણ, બહુરી, ચોરવાડ, અને સુત્રાપાડા વગેરે નગરોની પ્રજા તરફથી માનપત્રો વેરાવળ મુકામે આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ સર્વેનો ઉત્તર નવાજ સાહેબ તરફથી તેમના ખાઇશ્રી એદલ-ખાનજીએ ધણીજ છટાથી નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો—

“વેરાવળ, પાટણ, ચેરવાડ, અને મુત્રાપાડાની મારી વફાદાર પ્રજા,”

તમોને આદિ જોઇને હું ધણી ખુશી થાઉં છું. તમોએ પોતા તરફનો સંતોષ હાલ પત્રો વાંચીને જાતાવ્યો તેથી મને આનંદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પણ તે સાથે મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે, હાલના જમાનાને અનુસરતાં જે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામો આ રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવે છે, તેમાં હું તમારા પ્રત્યે મારો ધર્મ સમજી છું. અને મારા માનવંતા અને કીર્તિવંત પિતાનો દાખલો લેઈ હજી એવા મુધારાનાં ખીજં કામો બની રાખ્યા પ્રમાણે કરી તમને દિનપર દિન વધારે મુખ આપવાને ખુદ પાસે માગુ છું કે, તેઓ પરવરદિગાર મને સંકલિતવાન કરે.

જૂનાગઢમાં ગયા જનેચરી મદિનામાં થયેલા મોટા મેળાવડા વખતે મેં જાહેરમાં જે શબ્દોમાં મારા વિચાર જણાવ્યા હતા, તે હું ફરીથી તમને જણાવું છું કે;—“તમારું મુખ એજ મારું મુખ છે, અને તમારી આબાદી તથા ઉદ્યોગ, એજ મારી દોલત તથા મારા રાજ્યની મોટાઈ છે.”

આ પ્રસંગે તમારી ખાત્રી કરવા ઇચ્છું છું કે, તમે પાયાતપ્ત શેહેરથી મારા મુલકના દૂર ભાગમાં રહો છો, માટે નજીકની રહેનારી વસ્તી કરતાં તમે કોઈ પણ રીતે પ્રજા પ્રત્યેના મારા મનોભાવમાં જરા પણ દૂર નથી. તમારા તરફથી એક અવાજે મારા મામા અને વહીવટી મહમદ બાવદીનબાઈની હાંખ વખતની કારકીર્દિ માટે વધતો સંતોષ અને મારો અભિપ્રાય જાણી હું ધણી ખુશી થાઉં છું. તેથીજ રીતે મારા હાલના દિવાન આજમ હરિદાસ વિહારીદાસના કાર્યભારથી તમે ખુશી રહેતા જોઈને મને સંતોષ થાય છે.

રસ્તામાં આવતાં કેસોદ અને માળીઆ રેલ્વેનાંએ પણ તમારી માફકજ હાંખી વખતીએ વફાદારી તથા સંતોષનાં પત્રો વાંચ્યાં હતાં, તેનો જવાબ હુંક વખતને લીધે મારાથી તેમને આપવાનું બન્યું નથી. માટે તેમના પ્રયોનો જવાબ પણ હું તમને આ જવાબ આપુ છું તેજ માફ છે, એમ, તેઓ માંની લેશે, એવું ઇચ્છું છું.”

એ રીતે નવાખ સાહેબ-તરફનો પ્રત્યુત્તર પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી વેરાવળના કાઝી વજીર-નવાખ સાહેબની સ્તુતિ કવિતામાં કરી હતી. આદ દરબાર બરખાસ્ત થયો હતો, એ પ્રમાણે નવાખ સાહેબ પોતાની પ્રજા તરફથી અપૂર્વ માન પામીને જૂનાગઢ પધાર્યા હતા.

સને ૧૮૮૯ ના ફેબ્રુવારી મદિનાની ૧૯ મી તારીખે જૂનાગઢમાં “મોહોબતખાનજી મદ્રેસા” માં શ્વેતકમંદ થયેલા વિધાર્થીઓને ઇનામો વહેંચી આપવાનો મોટો મેળાવડો થયો હતો. તેમાં ખુદ નવાખ સાહેબ પધાર્યા હતા. પ્રથમ મદ્રેસાના પ્રિન્સીપાલ મી. અલ્ફ્રેડબીએ તે શાળાનો રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યા બાદ શ્વેતકમંદ વિધાર્થીઓને ઇનામ વહેંચવામાં આવ્યાં હતાં. તે પછી ઉપર વિભાગના એક્ઝિક્યુટીવ ઇન્સ્પેક્ટર મી. જનકલે એક છતાદાર બાપજી કરતાં નવાખ સાહેબની ઉદારતાનાં તથા મદ્રેસાના પ્રિન્સીપાલ મી. અલ્ફ્રેડબીની હાલકીનાં બધું સારું વખાણ કર્યાં હતાં.

સને ૧૮૮૯ ના માર્ચની પહેલી તારીખે ભારતમાર્ગે પ્રસિદ્ધ પંડિતશ્રી ગદ્-લાલજીની જુનાગઢમાં નવાખ સાહેબે મુલાકાત લેઈને મારે માન સાથે કિમતી પોસાક

નેટ આપ્યો હતો. એ શિવાય નવાળ સાહેબની ઉદારતાનાં ધણું દ્રષ્ટાત છે. પોતાના પા-
યતમ્ત નગર જુનાગઢની “ બહાદુરખાનજી લામજેરી ” માં પુરતકો તથા વર્તમાનપત્રો
ખરીદ કરવા માટે રૂ ૪૦૦; મુખ્યની એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં “ લાદુચ સ્કોલરશીપ ” ને
નામે કાઠિયાવાડના વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે, તેમને આપવા માટે રૂ ૫૫૦૦; રાજકોટ હાઇ-
સ્કૂલમાં બાણતા વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપવા માટે રૂ ૫૦૦૦; રાજકોટ ટ્રેનિંગકૉલેજમાં
રૂ ૧૦૦૦; ઇસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસિએશનને આપવા રૂ ૨૦૦૦; કાઠિયાવાડ શીતલા ખા-
તામાં રૂ ૧૫૦૦; રાજકોટની રક્તાપીતની હૉસ્પિટાલમાં રૂ ૧૦૦૧; રાજકુંભાર કૉલેજમાં રૂ
૫૦૦૦૦; નામદાર બાહારાણીબીના ખીન્ન પુત્ર ડ્યૂક ઓફ એડિનબરોની હિંદુસ્થાન ખાતેની
મુસાફરીની યાદગીરી માટે એક સ્કુલ બંધાવવા સારૂ રૂ. ૮૨૫૨૧; કાઠિયાવાડ કેળવણીખા-
તામાં ૨૦ વર્ષના થઈને રૂ. ૨૦૦૦૦; રાજકુંભાર કૉલેજનું મકાન બંધાવવા વગેરે કામમાં
રૂ. ૩૨,૩૨૫; રાજકોટની એનજીનિયરિંગ સ્કૂલમાં રૂ. ૧૭૦૮; જેતપુરમાં કન્યાશાળાનું મકા-
ન બંધાવવા રૂ. ૨૦૦૦; મુખ્યની કન્યાશાળામાં રૂ. ૩૦૦૦, મુખ્યની નેટિવ જનરલ લા-
મજેરીમાં રૂ. ૧૦૦૦; સંસ્કૃત કોષ બનાવવાના કામમાં રૂ. ૧૫૦૦; હિંદુસ્થાનમાં તવારીખ
સંબંધી શોધ કરવાના કામ માટે રૂ. ૪૮૦૯; જેતપુરમાં બાદર નદી ઉપર “ અંડરસન પુલ ”
બાંધવાના ખર્ચમાં રૂ. ૪૮૩૩૩; કાઠિયાવાડ “ રોડફંડ ” માં રૂ. ૨૬૪૭૮; રાજકોટ તથા
વઢવાણ વચ્ચેની સડક સુધારવા રૂ. ૭૪૯૪; મુખ્યના પ્રખ્યાત “ વિક્ટોરિયા ગાર્ડન ” ના
ફાળામાં રૂ. ૫૦૦૦; રિલીફ ફંડના ખર્ચમાં રૂ. ૧૮૦૨૫; કાઠિયાવાડમાં કૉલેરાનો રોગ અ-
ટકાવવા માટે ઇંગ્લેન્ડ ઔષધ ખરીદવા રૂ. ૪૧૩૧; બુદ્ધેલખંડમાં પડેલા મહાભારત દુકાળના
ફંડમાં રૂ. ૪૦૦૦; નક્ષિણમાં પડેલા દુકાળના ફંડમાં રૂ. ૪૦૦૦; રાજકોટમાં મુસાફરી
બંગલો બાંધવા માટે રૂ. ૮૦૦૦; કાઠિયાવાડમાં વાર્ષિક મેળાના ફંડમાં રૂ. ૫૦૦૦; રાજ-
કોટમાં હુન્નરશાળાનું મકાન બાંધવા રૂ. ૨૮૩૧; રાજકોટમાં કસરતશાળા બંધાવવા રૂ.
૨૩૮૦; એ રીતે અનેક પ્રસંગે ન્હાની મોટી રકમોની સખાવત નામદાર નવાળ સાહેબશ્રી
બહાદુરખાનજીએ કરી છે, જે બધી વિગતવાર લખતાં ધણું લખાણ થાય, તેથી અત્રે દર્શાવી
નથી. જો કે ઉપરની બક્ષિસોમાંની કેટલીક તેમના પિતાની મોહોળતખાનજીના સમયમાં
કરવામાં આવેલી છે. તોપણ તે બાબતનું માન નવાળ સાહેબશ્રી બહાદુરખાનજીનેજ છે.
કેમકે એ બધી સખાવતો તેમનીજ સંમતિથી કરવામાં આવી હતી.

આવા પ્રળપ્તિય અને સદ્ગુણસંપન્ન નવાળશ્રી બહાદુરખાનજી સને ૧૮૯૨ માં સ્વ-
ર્ગવાસી થયા છે. તેમના પરલોકગમનથી જૂનાગઢ સરકારની તમામ પ્રજામાં તેમજ અ-
ન્ય સ્થળોમાં બારે શોક થયો હતો. તેમના પછી જૂનાગઢની ગાદી ઉપર તેમના બાઈ
નામદારશ્રી રમુલખાનજી બેઠા છે, જે હાલ ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કરે છે. તે નામદાર
પણ પોતાના મહુમ બાઈ નવાળશ્રી બહાદુરખાનજીની આશ્રક પ્રજાને સુખ મળે તેવી પ્ર-
કારે રાજ્ય ચલાવવાને ધણા ખંતિ છે. એ બહુ આનંદની વાર્તા છે.

નવાળશ્રી બહાદુરખાનજીએ રાજ્યાસનપર બિરાજ્યા પછી સુધારાનાં સંખ્યાબંધ ઉપ-
યોગી કાર્યો કર્યા હતાં. તે નામદારે પોતાનો ઉદાર હાથ લખાવવામાં જરાએ ક્યાશ કરી
નથી. પોતાનું પાટનગર જે જૂનાગઢ, તેને ખરેખર રમણિય અને રૂપવંતુ બનાવી તેની

શેખા સર્વ પ્રકારે વધારવામાં લગારે મણા રાખી નથી. દામગમ ધોરી રસ્તાઓ ઉપર સુંદર સડકો બંધાવી છે, દવાખાનાઓ સ્થાપ્યાં છે, સરસ્વતી મંદિરોની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ કરી છે, ન્યાય ખાતાની કચેરીઓ ધારા પ્રમાણે—નિયમસર ચાલતી રાખી હરેક પ્રકારે પોતાની પ્રવ્રત્તિ ન્યાય અને સુખ મળે, તેવા ઉપાયો યોજ્યા હતા. એ સર્વ કાર્યો તે નાગદારના મુખ્ય સલાહકાર પોતાના પ્યારા મામા—વજીર સાહેબશ્રી બાવદિનભાઈ તથા દિવાન સાહેબ હરિદાસ ભાઈની સલાહ અને સંમતિથી તેમણે કર્યા હતાં. જેથી તેમનું રાજ્ય આખા કાઠિયાવાડમાં સૌથી સરસ રીતે દિપ્તિ નીકળ્યું હતું. હાલના નવાબ-સાહેબશ્રી રસુલખાનજીની પાસે પણ વજીર સાહેબ બાવદિનભાઈ મહુમ દિવાન રા. બા. હરિદાસ વિહારીદાસના બંધુ સરદાર રા. બા. બેહેરદાસ વિહારીદાસ દેશાઈ; અને નવાબ દિવાન રા. રા. પુરશોત્તમરાય સુંદરજી ઝાલા, જેવા શાણા મિત્રોઓ હોવાથી જૂનાગઢનો રાજ્યકાર્યભાર ધણો ઉત્તમ પ્રકારે ચાલે છે. એ આનંદની વાર્તા છે.

જૂનાગઢનું રાજ્ય કાઠિયાવાડ એજન્સીના પહેલા પગેના રાજ્યોમાં પ્રથમ નંબરે છે. એ રાજ્યના તાબામાં ૩૨૮૩ ચોરસ મૈલ જમીન; ૮૫૦ ગ્રામ; અને શુમારે ૩,૮૮૦૦ માણસની વસ્તી છે. તેની વાર્ષિક પેદાશ આશરે ૩૦ લાખ રૂપિયાની થાય છે. જે પૈકી નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તથા શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારને જમાવંદિના રૂ. ૬૫,૬૦૪ આવે છે. એ રાજ્યને માટે પાછળ કોઈ વારસ ન હોય તો વગર નજરાણા દત્તક લેવાની સંદેશ મળી છે. તેમજ નામદાર “કેસરેહિંદ તરફથી એક પાદશાહી” વાવટા તસને ૧૮૭૭ માં મળ્યો છે. આ રાજ્યની લશ્કરી પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડમાં જૂના વખતમાં ચાલતા કસુડળ ધારાને મળતી છે. રાજ્યના લશ્કરમાં ૧૨૭૦ સ્વાર, ૩૭૫૦ પદાલ અને પોલીસ, ૮ તોપા; અને ૧૪ ગોલ્દાજી છે. નામદાર નવાબ સાહેબ બ્યારે બ્રિટિશ છાવણીમાં જાય, ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી અને ૧૫ તોપ ફાટીને માન આપવામાં આવે છે.

નામદાર જામનગરના મહારાજા જામસાહેબ.

સર વિભાજી.

કે. સી. એસ. આઇ.

જામનગર (નવાબગર) ના મહુમ મહારાજા જામશી વિભાજી સાહેબજીના જન્મ તા. ૮ મી મે સને ૧૮૨૭ ને દિને થયો હતો. તેમના પિતાશીનું નામ શ્રી રણમલાસિંહજી, અને માતાનું નામ શ્રી સોનીબાઇ હતું.

જામનગરના રાજ્યકર્તા જાહેજી રજપૂત છે, અને તેઓ “જામસાહેબ” કહેવાય છે. વળી તેઓ ચંદ્રવંશી વડુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અવતારી પુરુષ શ્રીકૃષ્ણના વસના છે. શ્રીકૃષ્ણની રાણી જાંબવતીના કુંવર શાંખ, શાંખના કુંવર ઉષ્ણીક, અને ઉષ્ણીકના કુંવર નરખત, તેમજે ગીઝીના બાદશાહ શીરગઢાદને મારી તેનું રાજ્ય લેઈ લીધું, અને તેઓ “જામ” કહેવાયા. એ નરખતના કુળમાં કેટલીક પેઢીએ જામ રાવળ નામે પસંકમી પુરુષ થયા, તેમજે સને ૧૫૩૬ માં હાલનું જામનગર રોડેર પસાળીને ત્યાં પોતાની રાજગાદી સ્થાપી

હતી. જાગરાવળ પછી તેમના પુત્ર વિભાજી (પહેલા), અને તેમના જન્મ સત્તાજી નામે રાજા થયા. જન્મ સત્તાજીએ પોતાના નામનો સિક્કો પાડી એક રૂપિયા સાથે એક થેલીમાં નાખી અકબર પાદશાહની હજુરમાં દિલ્હી મોકલીને કહાવ્યું કે, જેમ રજપૂતો તમને પોતાની કન્યાઓ પરણાવે છે, તેમ હું આ મારા સિક્કારૂપી કુંવરીને તમારા સિક્કા (રૂપિયા) સાથે પરણાવું છું. આવી નવાઇની વાત સાંભળીને અકબર પાદશાહ ધણે ખુશી થયો, અને જામને સિક્કા પાડવાની પરવાનગી આપી. એ સિક્કાને પ્રથમ “કુંવરી” કહેતા હતા, પણ પછવાડેથી એ શબ્દનો અપભ્રંસ થઇને “કારી” ને નામે તેને લોકો ઓળખવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જન્મ સત્તાજીએ પોતાના રાજ્યમાં ટંકસાળ કરીને પહેલવહેલો કારીનો સિક્કો પાડ્યો હતો.

જન્મ સત્તાજી પછી જસાજી, લાખાજી, રણમલજી (પહેલા), રાયસિંહજી, તમાચી, લાખાજી, જસાજી, સત્તાજી, અને રણમલજી (બીજા), એમ અનુક્રમે રાજાઓ થયા. તેમાંના છેલ્લા શ્રી રણમલજીના આ જન્મ શ્રી વિભાજી પુત્ર થાય.

શ્રી વિભાજીના જન્મ સમયે કાઠિયાવાડમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો નહોતો, તેમ વિદ્યા શિખવા તરફ લોકોનું લક્ષ ધણું યોડુંજ હતું. છતાંદિ કારણોને લીધે શ્રી વિભાજી વિદ્યાભ્યાસ સારી રીતે કરી શક્યા નહોતા. તોપણ તેમને યુજરાતીનું જ્ઞાન ધણું સારું હતું. વળી પાછળથી તેમણે ધીમે ધીમે ખંત પૂર્વક અભ્યાસ વધારીને ઇંગ્રેજ ભાવાનું પણ યોડુંક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેઓ જન્મથીજ પોતાના પિતાશ્રીના હાથ નીચે રહીને રાજ-વહિવટના કામમાં પાવરધા થયા હતા. તેમના પિતા જન્મ શ્રી રણમલસિંહજી સને ૧૮૫૨ માં કૈલાસવાસી થવાથી જામનગરની ગાદી ઉપર તા. ૨૨ મી ફેબ્રુવારી સને ૧૮૫૨ ના દિવસે તેઓ બેઠા હતા.

જામશ્રી વિભાજીએ ગાદીએ બેઠા પછી ટુંક સમયમાં પોતાની બ્લેન બાઇસાહેબનાં લગ્ન જોધપૂરના મહારાજાશ્રી તખ્તસિંહજીની સાથે મોટી ધામધૂમથી કર્યા હતાં. તે પછી બે વર્ષે પોતાનાં પુત્રી શ્રી રાજબાનાં લગ્ન જોધપૂરના મહારાજાના પાટવી કુંવરશ્રી જશવતસિંહજીની સાથે કર્યા હતાં. સાર પછી ઓખામંડળના વાઘેર લોકોએ મોટા બળવો ઉઠાવ્યો હતો, તેથી જન્મ સાહેબે પોતાની પ્રજાના સંરક્ષણ માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજીને ના-મદાર ક્રિટિશ સરકારની મદદથી બળવો સમાવી દીધો હતો. અને તેમ કરતાં ખંને રા-જ્યને ઝેટા ખર્ચમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. એ સમયે જામનગરના રાજ્યની પોલિસના ઉપરી રા. બા. પોપટ વેલજી હતા. તેમણે બળવાખોરોને પકડવામાં તથા બળવો શાન્ત પાડવા-માં ધણી બહાદુરી અને અખળતા દેખાડાથી સરકારે તેમની એ સેવાના બદલામાં તેમને “રાવબહાદુર” નો માનવંતો ઇલકાળ આપ્યો હતો. તેમજ સને ૧૮૬૨ માં નામદાર મું-બઇ સરકારે જામનગરની ગાદીને માટે કોઇ વારસ ન હોય, તો હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે નન્દરા-જી આપ્યા શિવાય દત્તક લેવાની સનંદ મહારાજાશ્રી જન્મસાહેબને બક્ષિસ કરી હતી.

બ્યારે જામશ્રી વિભાજી રાજ્યાસનપર બિરાજ્યા, સારે જામનગર રાજ્યમાં દિવાની કે ફોજદારી કોર્ટોં સુદલ નહોતી; અને ન્યાય પણ બરાબર પ્રજાને મળતો નહોતો. તેથી તેમણે સને ૧૮૬૪ માં દિવાની તથા ફોજદારી અદાલતો સ્થાપીને પ્રજાને વખતસર વાળખી ન્યાય

મળે તેવી ગોઠવણ કરી હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૬૬ માં મેહેસુલખાતામાં પણ તેમણે ધણી અગત્યના સુધારા કર્યા હતા. પહેલાં પ્રગણાઓની મેહેસુલની હરરાજ કરવામાં આવતી હતી. તેથી ઇમ્મરદારો પ્રગણને અનેક પ્રકારે હેરાન કરતા હતા. એવું જ્યારે જામસાહેબના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે ઇમ્મર આપવાનું એકદમ બંધ કર્યું. તેથી પ્રગણ પર થતો જુલમ અટક્યો હતો.

સને ૧૮૭૧ માં મુંબઈના ગવર્નર સર સિમોર પ્રિટરરસ જામનગર પધાર્યા હતા, ત્યારે જામશ્રી વિભાણએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો હતો. અને નામદાર ગવર્નર સાહેબના હાથે કેટલાંક પ્રત્યક્ષોગી બાંધકામોના પાયા નાખવાની ક્રિયા ધણી હેંડથી કરાવી હતી. સને ૧૮૭૩ માં નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના બીજા શાહાબદા ડ્યુક ઓફ એડિનબરો આ દેશમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમને મળવા સાઈ જામ સાહેબ મોટા હાંભાઈથી મુંબઈ પધાર્યા હતા. તે વખતે મુંબઈમાં તેમને ધણું જ માન મળ્યું હતું. મુંબઈથી તેઓ તાશક, કાશી, પ્રયાગ, મથુરા, અને ગયાણ, વગેરે સ્થળોમાં યાત્રાએ ગયા હતા. એજ વર્ષમાં મુંબઈના ગવર્નર સર સિમોર પ્રિટરરસ સાહેબને કાઠિયાવાડના કેટલાંક નૃપતિઓએ એક માનપત્ર આપ્યું હતું. તેમાં સર વિભાણએ જુદા અગત્યનો ભાગ લીધો હતો.

સને ૧૮૭૪ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૩૦ થી તારીખે મુંબઈના નામદાર ગવર્નર સાહેબ જામનગર પધાર્યા હતા. ત્યારે પણ જામશ્રી વિભાણએ તેમના સત્કાર માટે અનેક પ્રકારની શોભા કરી હતી. તેમજ એ પ્રસંગેના સ્મરણાર્થે તેમણે પોતાના નગરમાં પાણીના બે બાંધકામો કર્યાં હતાં, તે ખુલ્લાં મૂકવાની ક્રિયા નામદાર ગવર્નર સાહેબને હાથે કરાવી હતી. તથા એક માર્કેટ પણ સ્થાપન કરી હતી. એ જાને પ્રકારનાં કામો પાછળ તેમણે એકંદર રૂ ૭૮૦૦૦ ની મોટી રકમ ખર્ચી હતી. એજ વર્ષમાં તેમણે જામનગર શહેરમાં મ્યુનિસિપાલ કમિટી સ્થાપન કરી હતી. તેથી શહેરમાં રસ્તા અને હીવાગતિ વગેરેના ધણી સરસ સુધારો થયો હતો.

સને ૧૮૭૫ માં નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાના પાટવી કુવર નામદાર પ્રિન્સ-ઓફ વેલ્સ આ દેશમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમની મુલાકાત લેવા સાઈ જામશ્રી વિભાણ સાહેબ મુંબઈમાં પધાર્યા હતા. એ પ્રસંગે તેમણે મુંબઈનાં કેટલાંક જાહેરખાતાઓને જુદા કિમતી મદદ કરી હતી.

સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહિનાની ૧ થી તારીખે નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ “કેસરેલિટી” નો ખેતાવ ધારણ કર્યો, ત્યારે દિલ્લીમાં થયેલા બાદશાહી દરબારમાં ગિરાજગ્યા માટે સર વિભાણને આમંત્રણ થવાથી તેઓ પોતાના કાર્યભારી રા. બા. ના રાખણરાવ ખારકર સહિત સાં પધાર્યા હતા. એ વખતે તેમને ત્યાં ધણું સાઈ સન્માન મળ્યું હતું. એ પાદશાહી દરબારમાં તેમના માનાર્યે અસલ જે ૧૧ તોપો ફાડવામાં આવતી હતી, તેમાં વધારો કરીને ૧૫ તોપ ફાડવાનો હરાવ સરકારે કર્યો હતો. એટલું જ નહિ પણ “કમ્પિન્ડિયલ મેગેઝીન ધી ક્વીન એન્ડ એમપ્રેસ ઓફ ઇન્ડિયા” ના નામદાર મહારાણીજીના નામથી એક બાદશાહી વાવટો, અને “કે. સી. એસ. આઈ.” નો ખેતાવ પ્રિન્ટ કરવામાં આવ્યો, એમ નામદાર લોર્ડ લીટન આફેને જાહેર કર્યું હતું. એ પ્રમાણે

નામદાર ક્ષિતિય સરકારે તેમના માનમાં ધણી વધારો કર્યો હતો.

જમશી વિભાજના ગાદી વારસ કુવરશી બાવસિંગજી ઉર્ફે કાલુભા કે જે તેમનાં રાખાયત રાણીથી ધનગામના પેટે જન્મ્યા હતા, તેમણે ઘણી નકારી વર્તણૂંક ચલાવવા માંડી હતી. એ વાતની જાગ સાહેબને ખબર પડવાથી તેમણે સારી સિખામણ દેઈને સત્તાએ આલવાની ઘણી પેરવી કરી હતી. પરંતુ કુમાર શ્રી કાલુભાએ પોતાની ચાલચલગતમાં કોઈ પણ રીતનો સુધારો કર્યો નહિ. તેથી સને ૧૮૭૭ માં નામદાર ક્ષિતિય સરકારે એ કુમારને વિદ્યાભ્યાસમાં નાખી અદૃશ્ય કરતાં અટકાવવાના હેતુથી એક વર્ષ સુધી પુનામાં રાખવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. તે પ્રમાણે તા. ૧લી જુન સને ૧૮૭૭ ના રોજ કાઠિયાવાડના આસીસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મી. રેસ કુમારશી કાલુભાને લેઈને પુને ગયા હતા. મી. રેસને નામદાર ક્ષિતિય સરકારે તે કુવરને માટે ખાસ નિમ્યા હતા, અને તેમનો મારિક પગાર રૂ. ૧૫૦૦ નો ઠરાવ્યો હતો. જામ સાહેબે કુવરના ખર્ચ માટે દર માસે રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમ આપવા ઠરાવી હતી. એ પ્રસંગે નામદાર વડી સરકારે કુમારશી કાલુભાને માટે કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ તરફ લખ્યું હતું કે;—“નામદાર જામ સાહેબને જાણાવવું જોઈએ કે, નામદાર સરકારે ઘણીજ દિવસીરીની સાથે તેમના પુત્રની માણ ફોજદારી ન્યાયાધિશની વર્તણૂંક વિશે સાંભળ્યું છે કે જે વર્તણૂંકથી નગરમાં તથા નગર બહાર આવી બારે એજા ઉપન થઈ રહી હતી. સેક્રેટરી ઓફ રેટ તેમની ગાદીના વારસ તરિકે કાલુભાની પસંદગી કાયમ તથા માન્ય રાખતી વેળાએ, હિંદુસ્તાનની સરકારને એવી રીતનું લખાણ કર્યું હતું કે;—‘તમારે પોલિટિકલ એજન્ટને કહીને જામ સાહેબનો પસંદ કરેલો વારસ બરાબર રીતે પોતાના કામને માટે લાયક—તૈયાર થાય, એવી તેને જાણવણી આપવી જોઈએ. અને વખતે વખત એ બાબત પોલિટિકલ એજન્ટ પાસે રીપોર્ટ માગી, મને લખવું જોઈએ.’ કાલુભાની સાંપ્રત વર્તણૂંક ઉપરથી એવી સાબિતી મળે છે કે, તેમને હજી રેટ સેક્રેટરી સાહેબે ધારેલી અને તેમને મોકે એવી કેળવણી મળેલી નથી. અને એ બાબતનું લખાણ રેટ સેક્રેટરી સાહેબને કરવાની આવશ્ય જરૂર જણાય છે.” એવી મતલબનું લખાણ સરકારે કર્યું હતું. તે ઉપરથી જણાય છે કે, કાલુભાનાં કર્મથી નામદાર ક્ષિતિય સરકારને પણ ગુસ્સો પ્રાપ્ત થયો હતો, અને તેથીજ સરકારે તેમને પુનામાં વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાના હેતુથી મોકલ્યા હતા. કાલુભા પુનામાં ગયા પછી જમશી વિભાજના ગણુવામાં આવ્યું કે, તે કુમાર પોતાને મારી નાખવાની તત્કાલીન કરે છે. તેથી તેમણે કુવર કાલુભાને પોતાના વારસ તરિકે રદ કરવા માટે નામદાર મુખ્ય સરકારને દર્શાવ્યું. તે ઉપરથી મુખ્ય સરકારે કાલુભાનો તમામ ખર્ચનો છીનાવી લેઈને તેમને એક કેડી તરિકે આદમનગરમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

કુમારશી કાલુભાનો ગાદી વારસ તરિકેનો દરક છીનવી લીધા પછી જામ સાહેબે ખીજા કોઈ કુવરને દત્તક લેવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. પછી પોલિટિકલ એજન્ટ મી. પીત સાહેબની સંમતિથી તેમણે પોતાના ગાવાનમાંના એક મોટા બાઈ જામવસિંગજીના પુત્ર ઉમેશસિંગજીને દત્તક લીધા હતા. પરંતુ એ કુવર એજ વર્ષમાં મુઝરી જાગી જવશસિંગજીના ખીજા પુત્ર ગુણસિંગના કુવર રણજીતસિંહજીને દત્તક લીધા હતા. જેમને હિંદુ-

ન્યાનના નામદાર રજેટ સેક્રેટરીએ પણ કસુબ રાખ્યા હતા

સને ૧૮૭૭ ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૮ મી તારીખે મુખ્યના નામદાર ગવર્નર મા હેમ જનમંગલમા પધાર્યા હતા તેમના સન્માનાર્થે જનમ સાહેબે ભાટે ધામધૂમ કરી હતી દિલ્લીના પાદશાહી દર્બારમા જનમશ્રી વિભાજીને “કે. સી. એસ. આઈ.” ના ખેતાન આપવાનું નામદાર હિંદુસ્થાનના વાઇસરોય અને ગવર્નર જનરલ લૉડ લીટને જણાવ્યું હતું, તે ખિતાબની સનદ આપવાની ક્રિયા તા ૧ લી જાનેવારી સને ૧૮૭૮ ના દિવસે કાઢિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ મી પીન સાહેબે રાજકોટ મુકામે એક બન્ધ દરખાસ્ત ભરીને કરી હતી. એજ મમથે ધામધૂમના રાજ સાહેબશ્રી માનસિંહજીને તથા ભાનગરના દિવાન ના બા ગવરીના હદયનકને “સી. એસ. આઈ.” ના ખિતાબો આપવાની ક્રિયા કરવામા આવી હતી એ પ્રસંગે મી પીન સાહેબે એક મુદર બારણ કરના કાઢિયાવાડની પ્રતામા કરી હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ નામદાર સર વિભાજીના સન્ધમા બોલતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે,—“જનમ સાહેબના પૂર્વજો આ કાઢિયાવાડની જૂમિપર પોતાના શુરાતન અને અમેરપાણને માટે પ્રખ્યાત હતા, અને હાનના જનમશ્રી વિભાજીને પણ તેમની ઉદારતા તથા વરાદાગીને માટે અમે માન આપીએ છીએ.”

સને ૧૮૮૦ ના જુન માસમા જનમંગલના દિવાન-૨૫ બા નારાયણ ખાઠકે પોતાના હોકાનું રાજનામ આપ્યું તેમની જગ્યાએ કાઢિયાવાડનો ડેપુટી મદદનિમ પોલિટિકલ એજન્ટ રા બા નર્મનલાલ ખાપુભાઈને દિવાન તકિફે નિમ્ણા હતા એ વખતે રાબતે માથે રૂ ૨૧, ૨૫૦૦૦ નું કરજ થઈ ગયું હતું તેનું કારણ જનમશ્રી વિભાજી મોગી ઉદારતાનું હતું

ખીના રાજ્યો વચ્ચે લાંબા વખતથી “ આપિઓ ” એટલે એક બીજાની હદમાં પાણી ન પીવું, એવો પ્રતિબંધ ચાલતો હતો. તેનું કારણ એમ કહેવામાં આવતું હતું કે, અગાઉ જામનગરના ગામ પડધરી ઉપર મોરખીના રાજ્યકર્તાઓએ હથેલી કરીને બગર ખેડી મીઠું વાળ્યું, તથા દરવાજાનાં બારણાં મોરખી લેઇ ગયા હતા. તે વેર લેવા માટે તે સમયના જામનગરના રાજ્યકર્તાઓએ ઉપર લખેલો પ્રતિબંધ રાખ્યો હતો. જે અદ્વાપિ સુધી જોવાને તેવોજ ચાલ્યો આવતો હતો. એ વાતની નામદાર ગવર્નર સાહેબને બગર પડતાં તેમણે વચ્ચે પડીને એવા પ્રકારની સમજુતી કરી આપી કે, પ્રથમ મોરખીના ઠાકોર સાહેબે જામનગર પધારવું, અને તે પછી જામસાહેબે મોરખી જવું. એ ઉપરથી મોરખીના ઠાકોર સાહેબ શુભારે ૩૦૦ માણસના રસાલા સહિત જામનગરમાં પધાર્યા હતા. તેમને જામસાહેબે સાફ સન્માન આપીને ઘણીજ આગતા સ્વાગતા કરી હતી. બાદ નામદાર જામસાહેબ પોતાના રસાલાનાં કેટલાંક માણસો સાથે મોરખી પધાર્યા હતા. તેમની નામદાર ઠાકોર સાહેબે સન્માન પૂર્વક પરાજાગત કરવામાં લગારે મણા રાખી નહોતી. એ પ્રમાણે એ બંને રાજ્યો વચ્ચે ચાલતો દીર્ઘ કાળનો મિત્રાકરો મુદ્દો ધાંતી પ્રીતિ બંધાયેલો હતો. જેનું માન નામદાર મુગધના ગવર્નર સાહેબને ઘટે છે.

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની તા. ૧૬ મીએ નામદાર મહારાણીની વિકટોરિયાના રાજ્યના પચાસમા વર્ષની બ્લુબિલીનો મહોત્સવ હોવાથી જામસાહેબે પોતાના નગરમાં એ દિવસ મોટા તેહેવાર તરિકે પાળ્યો હતો. અને બારે ધામધૂમ કરીને મહારાણીશ્રી પ્રત્યે મોતાનો પૂર્ણ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો. વળી એ મહોત્સવના સ્મરણાર્થે તેમણે સાંની રંગમતી અને નાગમતી નામે નદીપરનો પુલ તથા “ વિકટોરિયા બ્લુબિલી સ્કુલ ” નામે કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકવાની શુભ ક્રિયા કરી હતી. સને ૧૮૮૮ માં વરસાદની તંગાસને લીધે કાઠિયાવાડ વગેરે પ્રાંતોમાં દુષ્કાળની મોટી ધાસ્તી ફેલાઇ હતી. તેથી જામસાહેબે ઘણા લોકોને રોજ આપવા માટે પોતાના રાજ્યમાં “ રિલીફ વર્ક્સ ” ઠાઠાડવાનો હુકમ કર્યો હતો. તે સિવાય ગરીબ લોકોની સંભાળ લેવા માટે એ નામદારે ઘણાક ઉપાયો કર્યા હતા. એજ વર્ષમાં તેમણે પોતાના પાપતપ્ત શેહેર જામનગરમાં બંધાવેલી એક સુશોભિત હાઈસ્કૂલ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી. સને ૧૮૮૯ માં એ નામદારે વળી પોતાની પ્રજાના સુખ માટે કેટલીક જગત કમી લેવાનો ઠરાવ જાહેર કર્યો હતો. તેથી સર્વ પ્રજામાં ધણી હર્ષ થયો હતો.

સને ૧૮૮૯ ના એપ્રિલ માસમાં જામશ્રી વિભાજી પોતાના રસાલાનાં ૫૦૦ માણસો લેઇને મુગધ પધાર્યા હતા. સાં તેમને સરકાર તરફથી તેમજ મુગધની પ્રજા તરફથી બારે માન મળ્યું હતું. એ પ્રસંગે તેમણે મુગધમાં જૂઠાં જૂઠાં લોકોપોતોની ખાનાઓને મોટી ઉદારતાથી સારી રકમોની બંધિસ કરી હતી. વળી મુગધના વિદ્વાન ચાત્રીઓની એક ખાસ સભા તેમણે પોતાને ઉનારે ખોલવાની હતી. તેમાં બારૂત માર્તંડ પ્રસિદ્ધ પંડિત શ્રી મદુલાલજી વગેરે લગભગ ૨૦૦ ચાત્રીઓ પધાર્યા હતા. તેમની સારે જામનગરને રાજ્ય સંબંધી કેટલીક ચાલવીની કરી હતી. પછી તેમણે ખુબી યદને પંડિતશ્રી મદુલાલજીને કેટલાક પોતાક તથા નગર માલ ખસિસ આપ્યો હતો. તેમજ બીજા વિદ્વાનોને પણ

ચોખ દક્ષિણ આપી હતી. મુખમાં તે નામદાર ધણુજ માન અકરામ પામીને પછી પોતાની રાજધાનીમાં પધાર્યા હતા. સાં તેમની સકળ પ્રજાએ હર્ષાનિશમાં આત્મન માન આપ્યું હતું.

જામ સાહેબ સર વિભાણ જો કે અસહન રાજાઓની રીત પ્રમાણે ૧૩ રાણીઓ પરણ્યા હતા, એ શિવાય બીજી ૫ રાણેલી રાણીઓ મળીને કુલ ૧૮ રાણીઓ હતી. તે છતાં તેમનામાં કેટલાક અસાધારણ ગુણો હતા. તેમની ઉદારતા તો આખા દેશમાં સર્વત્ર પેહોળે નંખે પકાઈ ગઈ હતી. તેમના જેવો ઉદાર મનના રાજા તેમના સમયમાં આખા દેશમાં એક પણ નહિ હોય. તેમણે ઘણી જનનાં લેખપયોગી અને ધર્મનાં ફોર્માં નાણાની મોટી મદદ કરી હતી. તેમજ ઘણાક વિદ્વાનો તથા ગ્રંથકારોને આશ્રય આપીને વિદ્યા-દુનસ્તરી દેશમાં વૃદ્ધિ કરી છે. તેમણે રાજકુમાર કલેજના ફંડમાં રૂ. ૨૨૨૫૦, તથા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસિએશનને વીસ વર્ષમાં રૂ. ૧૫૦૦૦ નું વ્યાજ ઉપર તેટલી રકમ ભેટ આપી હતી. એ શિવાય બીજી ઘણી ન્હાની મોટી સખાવતો તેમણે કરી હતી. તેજ પ્રમાણે પોતાની પ્રજાના કલ્યાણાર્થે પોતાના રાજ્યમાં પાંડ્યાઓ, ચાળાઓ, કન્યા-ચાળાઓ, હવાખાનો, ધર્મચાળાઓ, જળાશયો, અને સડકો વગેરે અનેક ઉપયોગી બાંહેધર ખાંધ કામો કરાવ્યાં છે. જેથી પ્રજાના મુખમાં ઘણા વધારો થયો છે. આવા બધા અને પરગણુ પ્રજા પ્રિય રાજા હતા. વખતની માંદગી બોગવીને તા. ૨૨ મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૫ ના રોજ પોતાની ૬૮ વર્ષની ઉંમરે સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તેમના મરણથી આખા કાન્દિયાવાડમાં બારે શોક પ્રસર્યો હતો.

જામની વિભાણ બાળપણથી જ ચરીરે ધણુ જોશવર અને બદાહુર હતા. તેમને ચિકારતો ઘણો શોખ હતો. જુવાનીમાં તેમણે ૩ મોટા સિંહ, ૧ સિંહણ, ૩૧ વાઘ, ૧૫ વાઘણ, અને ૨ ચિત્તાનો ચિકાર કર્યો હતો. એ કાર્યમાં તેમની કુશળતાની વખાણ મોટા ઇંગ્લેન્ડે પણ કરે છે. જ્યારે મોટા ઇંગ્લેન્ડ ચિકારીઓ સિંહનો ચિકાર કરવામાં કૃત્રિમ બળ પાપરે છે, ત્યારે જામ સાહેબ નિશ્ચય કરી, મચોટ બહુકનો બાર કરવામાં એકા હતા. સને ૧૮૫૭ માં મોડપુરની કોરીપારમાં એક સિંહનો ચિકાર કરતાં તે સિંહે ધાવલ ઘટ્ટને એક એવી જમરી બરાડ પાડી કે જામજીની માથેના કેટલાક આપુસો બપોળી મૂઝિન યથ ગયા હતા. તે સિંહ બરાડ પાડીને જામજીના ઉપર તણખો હતો, પરંતુ તેમણે શણ માગમાં પોતાની કમરમાંથી લખ્યો કાઠીને તેના ઉપર સિંહને ઝીલી લેખને પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. તેઓ જેવા ચિકારના શોખિન હતા, તેવાજ ગાયનના પણ મોટા શોખિન હતા. માવા બળવયામાં તેમની બરોજરી કાઠથી યથ ચડતી નહોતી. સારા ઉન્સાદાની પરીક્ષા કરવામાં તેઓ પણ કાબેજ હતા. તેમની પાસે સાદા ચરોવાઓનું યજુ નિરતર જોગમાં આવતું હતું.

જુઓ તેમને શયવા દેતા નહિ.' એ બાજતમાં તેમના મનની નયનાઈ, તથા તેમની હૃદયિની ઉદારતાથી રાજ્યને માથે થતા કરજની બેપરવા, એ બે દોષ સંજુએને દ્રષ્ટિગોચર થતા હતા. કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું, પ્રજાને પ્રિય થવું, અને વિદ્વાન ગુણીજનોને માન આપવું, એ સર્વ કાર્યમાં તેમની બારે 'ઉલટ અને કાળજી' ધણી પ્રસંગા પાત્ર હતી.

જામનગરનું રાજ્ય કાઠિયાવાડ એજંસીના પહેલા વર્ગના રાજ્યોમાં બીજે નંબરે છે. તેના તાબામાં ૩૭૯૧ ચોરસ, મૈલ જમીન છે, અને તેમાં ૬૩૩ ગામ છે. વસ્તી સુમારે ૩૧૬૦૦૦ માણુમની છે, અને વાર્ષિક ઉપજ આશરે ૨૨ લાખ રૂપિયાની થાય છે. જે પૈકી નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તથા શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારને જમાબંદિ, તથા જુનાગઢના નવાબ સાહેબને જોરતલબીના મળીને એકંદરે રૂ. ૧૨૦૦૯૩ આપે છે. એ રાજ્યને પછવાડે કોઈ ગાદીવારસ ન હોય તો નજરાણો આખા શિવાય દત્તક લેવાની સનદ નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળી છે. તેમ સને ૧૮૭૭ માં એક પાદશાહી વાવટો બક્ષિસ મળ્યો છે. જામનગરના રાજ્યકર્તા જ્યારે બ્રિટિશ જાવણીમાં જાય, ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી સાથે ૧૫ તોપો ફેડીને માન આપવામાં આવે છે.

નામદાર જાવનગરના મહારાજા ઠાકોર સાહેબ શ્રી.

સર તખ્તસિંહજી.

સી. એસ. આઈ; સી. આઈ; ઇ.

જાવનગરના મહુમ મહારાજા ઠાકોર સાહેબ શ્રી સર તખ્તસિંહજી નો જન્મ તા. ૬ ઠી જાનેવારી સને ૧૮૫૮ ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાજીનું નામ શ્રી જશવંતસિંહજી, અને માતાનું નામ શ્રી હરીબા હતું.

જાવનગરના રાજ્ય કર્તા ગોહોદા રજપૂત જાતિના છે. અને પ્રખ્યાત શક પ્રવર્તક મહારાજા શાલિવાહનના વંશના પોતાને જણાવે છે. પરંતુ કર્નલ ટોડ સાહેબ તેમને સૂર્યવંશી લખે છે. શાલિવાહન પછી કેટલીક પેઢીએ તેમના વંશજોએ મારવાડમાં આવીને લુણી નદી ઉપરના જૂના ખેરગઢના બીજા રાજા ખેડયા પાસેથી રાજ્ય જીતી લીધું, અને ત્યાં તેમના વંશજોએ વીસ પેઢી સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. તેમાંના છેલ્લા રાજા મોહોદાસ ઉપર કતોજના છેલ્લા રજપૂત રાજા જયચંદ રાઠોડના પ્રેમ શિઓજીએ ચડાઈ કરી માર્યા. મોહોદાસ મરાયા પછી તેમના પુત્ર ઝાંઝરજીના પુત્ર સેજકજીના ઉપરીપણા નીચે ગોહોદા પહેલ વડેલા ઇ. સ. ૧૨૫૦ ને સુમારે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. એ વેળાએ સૌરાષ્ટ્રમાં રાહ ગેહોપો ઉઠે મહીપાળ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સેજકજીને સારો સત્કાર કરી પોતાની નોકરીનાં રાખ્યા. તથા શાપુરની આસપાસનાં બાર ગામના પટો કરી આપ્યો. પછી સેજકજીએ 'રાહની પરવાનગી' મેળવી પોતાના નામ ઉપરથી 'સેજકપુર' નામે ગામ વસાવી ત્યાં રાજ્ય સ્થાપન કરી આસપાસનાં કેટલાંક ગામો જીતી લીધાં, આ સેજકજીને રાણોજી, શાહોજી, અને સારંગજી નામે ત્રણ કુંવર હતા. તેમાંના શાહોજીને માંડવી ચોવીશી, અને સારંગજીને આરથીલા ચોવીશી, એમ ચોવીસ-ચોવીસ ગામનો

પ્રગણાં રાહે ગીરાસમાં આપ્યાં, એ સાહાજના વંશના હાથ પાડીતાણામાં, અને સારંગજીના વંશને લાઠીમાં રાજ્ય કરે છે.

સને ૧૨૯૦ માં સેલકજી મરણ પામ્યા પછી તેમની ગાદી ઉપર પાટવી કુંવર રાણેજી ગાદીએ બેઠા. તેમણે પોતાના નામથી રાણપુર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યધાની કરી. રાણેજી દેવલોક પામ્યા પછી તેમના પુત્ર મોખડાજી, અને મોખડાજી પછી તેમના પુત્ર ડુંગરસિદ્દુલ્લ ગાદીએ બેઠા. તેમણે ગોહલવાડમાં પોતાના રાજ્યની સ્થાપના કરીને રાજ્યધાની ઘોઘામાં કરી હતી. તેઓ સને ૧૩૭૦ માં મરણ પામ્યાથી તેમના કુંવર વીસોજી અને વીસાજી પછી તેમના પુત્ર કાનોજી સને ૧૩૯૫ માં ગાદીએ બેઠા. કાનોજી પછી ચારંગજી, સવદાસજી, જોઠોજી, રામદાસજી, સરતાનજી, વીસોજી, અને ધુનોજી એમ અનુક્રમે રાજ્ય ગાદીએ બેઠા. તેમાંના ઉદયા ધુનોજી સને ૧૬૦૦ માં ગાદીએ બેઠા; અને પોતાની રાજ્યગાદી સીહોરમાં સ્થાપી. એ ધુનોજી પછી તેમના પુત્ર રતનજી, હરસમજી,^૧ અખેરાજી, રતનજી, અને ભાવસિદ્દુલ્લ એમ અનુક્રમે રાજ્ય થયા.

તેમાંના ઉદયા રાજ્ય ભાવસિદ્દુલ્લ સને ૧૭૦૩ માં ગાદીએ બેઠા. તેઓ ધણાજ જુદિયાન અને ચંચળ સ્વભાવના હતા. તેમના વખતમાં મુઘલ રાજ્યની પડતી થવા લાગી હતી. અને મરાઠાઓ મુઘલો ઉપર સ્વારીઓ કરવા હતા. એ તકનો લાભ લેઇને ભાવસિદ્દુલ્લે પથ્થુ સિહોરની એક ન્હાની દકરાતમાંથી મોડું રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. તેમાંનાં સને ૧૭૨૨-૨૩ માં કંધાજી કદમમાંડે તથા પીલાજી ગાયકવાડે સિહોર-ઉપર સ્વારી કરી, પરંતુ ભાવસિદ્દુલ્લે લડાઇ કરી તેમને પાછા હઠાવ્યા. એ લડાઇમાં ભાવસિદ્દુલ્લના ધણા માણસો મરાયાથી તેમને સિહોરમાં રહેવું સલામતી બરેલું ન લાગ્યું. તેથી ઘોષાની ઉત્તરે ઘોઝા જોઇને ઉટે એક ખાડી ઉપર ચડતા નામે ગામમાં રહેવા ગયા. અને તે જગ્યાએ સને ૧૭૨૩ માં પોતાના નામ ઉપરથી ભાવનગર નામે શહેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યધાની કરી.

ભાવસિદ્દુલ્લ ૬૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને સને ૧૭૬૦ માં પોતાની ૮૨ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યા. તેમના પછી તેમના પાટવી કુંવરની અખેરાજી ગાદીએ બેઠા. અખેરાજી પછી વખતસિદ્દુલ્લ, વજેસિદ્દુલ્લ, અખેરાજી ઉર્ફે કાજીરાજી, અને જશવંતસિદ્દુલ્લ એમ અનુક્રમે રાજ્ય થયા. તેમાંના ઉદયા જશવંતસિદ્દુલ્લના પુત્ર સર તખ્તસિદ્દુલ્લ કે જેમનું આ ચરિત્ર લખવામાં આવે છે, તેઓ સને ૧૮૭૦ માં ભાવનગરની ગાદીએ બેઠા હતા.

સર તખ્તસિદ્દુલ્લ જ્યારે ઉંમર લાવક થયા, ત્યારે તેમને રિયાઝનાસ કસબવા માટે એ વખતના ભાવનગરના ફોજદારીખાતાના વઝીર સા. સ. પ્રજ્ઞાનરાયન મધસંકરે ખાસતી સેવકમાં ગાળ્યા હતા. તેમની પાસે તેમને લખામત ચાર વર્ષ સુધી રિયાઝનાસ કસબ હતો. તેઓ પોતાના પિતાજીની દયાનીમાં સને ૧૮૬૮ માં રાજકોટમાં "રાજકોટમાર

૧ દાખલ પછી તેમના બર્ડ નોંધિદલ અને તેમના પુત્ર ઉચ્છાદિત રાજ્ય પડાવી એને પોતાના રાજ્ય ભાગ્યું હતું.

કૉલેજ" નો પાયો નાખવા માટે થયેલી ક્રિયામાં ભાગ લેવા સાઈ એ વખતના દિવાન રાવ પહાદુર ગવરીશંકર ઉદયશંકરની સાથે ગયા હતા. એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પાદ તેઓ બર-ચનું પ્રદર્શન જોવા માટે ગયા હતા.

સને ૧૮૭૦ ના એપ્રિલ માસની તા. ૧૧ મી એ તેમના પિતાશ્રી જયવત્સિંહજી સ્વર્ગવાસી થવાથી તા. ૨૩ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૦ ના રોજ તેમને ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યા હતા. અને ધર્મ સંબંધી સર્વ ક્રિયા યજ્ઞ રજા પછી એજ દિવસે નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ અન્ડરસને સ્વહસ્તે શ્રી તખ્તસિંહજીને કંકુનું તીલક કરીને ભાવનગરના રાજ તરિકે સ્વિકાર્યા હતા. પરંતુ એ સમયે તેમની ઉમ્મર માત્ર ૧૨ વર્ષની હતી. તેથી રાજ્યનો કાર્યભાર જોડેટ એડમિનિસ્ટ્રેશન દ્વારા એ ચલાવવાનું કારણ્ય હતું. તે પ્રમાણે દિવાન રા. બા. ગવરીશંકર ઉદયશંકરને તથા મી. ઇ. એચ. પરસિવલ સાહેબને જોડેટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે નિમવામાં આવ્યા હતા.

સને ૧૮૭૧ માં શ્રી તખ્તસિંહજી રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે ધણીજ ચપળતાથી અભ્યાસ કરીને કૉલેજના પ્રિન્સિપાલને સારો સંતોષ આપ્યો હતો. સને ૧૮૭૩ માં એ વખતના વાઇસરૉય લૉર્ડ નોર્થમ્બુકને મળવા માટે તેઓ મુખ્ય પધાર્થા હતા. સને ૧૮૭૪ માં તેમનાં લગ્ન થવાથી તેમની મરજી ઉપરાંત તેમને કૉલેજ છોડવાની જરૂર પડી હતી. તોપણ લગ્ન થયા પછી તેમણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ કાયમ રાખીને મી. નટ સાહેબને રૂ. ૧૦૦૦ ના દરમાવાથી પોતાના શિક્ષક તરિકે રાખ્યા હતા. તેમની પાસે સ્ત્રીને તેમણે પોતાનો અભ્યાસ ધણે વધાર્યો હતો. સને ૧૮૭૫ માં તેઓ મી. નટની સાથે હિંદુસ્થાનની મુસાફરી કરવા માટે નીકળ્યા હતા. એ વેળાએ નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુખ્યમાં પધાર્થા હતા, તેમની મુલાકાત લેખને શ્રી તખ્તસિંહજી દિલ્હી, આગ્રા, કલકત્તા, અલાહાબાદ, અલિયર, ઇદાર, લાહોર, અમૃતસર, લખનૌર, કાશી, હરિદ્વાર, ભરતપુર, અન્ને મસુરી વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરોની બેઠ લેખને સને ૧૮૭૬ ના માર્ચ માસમાં પાછા રાજધાની ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા. આ પ્રવાસમાં જ્યારે તેઓ સાહેબ મહાજલેશ્વરમાં હતા, ત્યારે તેમનાં ગોંડળવાળાં રાણી સાહેબને પેટે તા. ૨૫ મી એપ્રિલ સને ૧૮૭૫ ને દિવસે એક પાટવી કુંવરનો જન્મ થયો હતો. જેમનું નામ ભાવસિંહજી રાખવામાં આવ્યું હતું. જે હાલ ભાવનગરની ગાદી ઉપર બિરાજે છે. ગોંડળવાળાં એ રાણી સાહેબ એજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં કૈલાશવાસી થવાથી તેમના સ્મરણાર્થે શ્રી તખ્તસિંહજીએ પ્રવાસમાંથી પાછા ફરીને આરસપહાણનું એક બાહાવણ તથા રાણીનીના નામની એક કન્યા-શાળા સ્થાપન કરી હતી.

તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૭ ના રોજ નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ "કૈસરે હિંદ" નો ખિતાબ ધારણ કર્યો, ત્યારે દિલ્હીમાં બરાચેલા પાદશાહી દરબારમાં બિરાજવા માટે મહારાજા દાકોર સાહેબશ્રી તખ્તસિંહજી પોતાના દિવાન રા. બા. ગવરીશંકરને સાથે લેખને દિલ્હી ગયા હતા. તે પ્રસંગે નામદાર મહારાણીશ્રી તરફથી એ વખતના વાઇસરૉય અને ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ લીટને દાકોર સાહેબને એક સુંદર વાવટો બક્ષિસ કર્યો હતો. તે-

મળ તેમને ૧૧ તોપોતુ જે માન મળતું હતું, તેમાં વધારો કરીને ૧૫ તોપોતુ માન આપવાનું જાહેર કર્યું હતું. વળી એજ વખતે તેમના ચતુર અને લાયકીવાળા દિવાન રા. બા. ગવરીગંઢર ઉદયશંકરને નામદાર મહારાણીશ્રી તરફથી “સી. એસ. આઈ.” નો માનવતો ખેતાબ આપ્યો હતો.

સને ૧૮૭૭ ના માર્ચ મહિનામાં રા. બા. ગવરીશંકરને તેમના દિવાન તરિકેના પ્રથમના હોદ્દાપર નિમીતે શ્રી તખ્તસિંહજીને મેજર વૉટસનની સાથે જોડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે નિર્માણ કરવામાં આવ્યા હતા. તે વખતથી કાંદાર સાહેબે પોતાના રાજ્યકાર્યભારમાં ખડુ સારી રીતે લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું. મેજર વૉટસનની જગાએ કર્નલ પારની નિમનોક થઇ હતી. તેના સમયમાં મુળદંતા માછ ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલ બાવનગર પધાર્યા હતા. તેમણે બાવનગરમાં એક હાઇસ્કુલ ખુલી મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી. તે પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર સાહેબે કચેરા બાપણમાં શ્રી તખ્તસિંહજીની અત્યંત પ્રશંસા કરી હતી.

સને ૧૮૭૮ ના એપ્રિલ મહિનાની તા. ૫ મીના દિવસે મહારાજા કાંદાર સાહેબની તખ્તસિંહજીને બાવનગરના રાજ્યની સર્વ સત્તા સોંપવાની માર્ગશિક્ષ ક્રિયા એ વખતના કાલિયાવાડના પોર્લિટિકલ એજન્ટ મી. પીલે જુલુ મોટી ધામધૂમ સહિત કરી હતી. એ અવસરે બરેલા બન્ધ દરબાર વચ્ચે મી. પીલે ઉચ્છેદમાં નીચે પ્રમાણે બાપણ કર્યું હતું:-

મહારાજા રાઓળ શ્રી તખ્તસિંહજી

બાવનગરના કાંદાર સાહેબ,

તમારી બાબ્યાપરધા અને વિધાબ્યાસના સમયનો સર્વ કાલે અસ્ત પામ્યો, અને આજે સૂર્ય ઉઘ્યો છે, તે તેમને તમારા વડુવાઓના રાજ્યાસનપર જૂવે છે; જેનાં ગાન-માન અને શીકર તથા જીમેદારી તમે હુંદળી પહોંચે લાં સુધી ભોગવો. તમારા શહેરમાં આજે મોટી ખુશાલી પસરી રહી છે. તેમાં ભાગ લેવાને હું પણ ખુશી થઇશ. પરંતુ જે તમને જે આ દિવાનખાનામાં તમારા પિતાના ધૂટણ આગળ તમને રમતા જોયા છે, તેટલા માટે મારે તમને કેટલાક ગભિર વિચારો જણાવવા જોઈએ. તમે બચ્ચીમાંથી મોટા થઈને માણસ થયા, તે એ તમને કંચેકળાં માન સાથે બણતાં જોયા છે. હું જાણું છું કે, તમે મેચર્લ પરસિવલ, વોટસન, પાર, નટ, અને મેકનાઇનના નામને પ્યારથી સંભારતા હો. જેની વિખામણથી તમારા ઉદાર અને મળદાટ બરેલા મન ઉપર કેટલીક મારી અસર થઇ હશે. પણ આપણે બાવનગરના રાજ્યની રજઆતની તવારિખ વિશે કેટલુંક બોલીએ. એ રાજ્ય પહેલાં પાકું ન્દાનું સરણુ હતું. તેવારે તમારા વડુવાઓ સિદ્ધાંતથી આવીને રવા દના. તેને આજે એ વર્ષ થયા આવ્યાં છે; જ્યારે બાવનગર કાલિયાવાડમાં પહેલાં નંખરનું રાજ્ય થયું છે. હવે આમ કેમ થયું, તેનો વિચાર કરો. બ્રિટિશ સરકારને તમારી તરફથી મગાઈએ જોડે થવાક જોડાવત દરયા પડ્યા, જે દશ માત્રેજ છે. તમે તમારા રાજ્યની આબાદાની તરફ દનેઈ લક્ષ રખશો. એ રાજ્યપર તમારો રવનંત અખત્યાર છે. એમાં તમારે મારે કાંઈ છે નહિ. માટે ખૂબ સંજાણીને કામ લેજો. કેમકે જમને મળ્યાક દર્શાવનાર નો નતમે, તેઓ તમને કહ. હાં વાનો મમજાએ, અને તમામાં

વખાણ કરીને પોતાનું કામ કઢાડશે. તો બે કે ત્રેવાનો તમે ભર્યો નહિ કરશો. તમારે રાજ્યકાળમાં સધળી વખતે દયાનો ગુણ વાપરવો જોઈએ. એ ગુણ રાજ્યના મનમાં પોતાનું તખ્ત કરીને બેસે છે. તે ઓસની પેઠે આકાશથી ઉતરી આવે છે. પણ કોઈ જ્યારે તમને દયા જતાવવાનું કહીને ઇન્સાફથી દૂર જવાનું કહે, ત્યારે સમજવું કે, ને માણસને પોતાનું કંઈ કામ કઢાડવાનું છે. તમારે સધળાં કામોમાં આજેવાની લેવાની છે, પણ તમારા અંતઃકરણને તમે દોરવવા દેજો. તમે ખીજ કોઈનું સાંભળશો નહિ. તમને પ્રાજ્ઞી સલાહનો અપ તો પડશેજ; કેમકે તમે હજી ઉધારતા છો. તમે નિશાળ પૂરી કીધી નથી. તમે છઠ્ઠીની નિશાળમાં હજી હમણાં પેકા છો. તમને કોઈ તમારા પારકા સંબંધમાં છૂટ ન હોવાનું સમજીને અમ્મનોપ કરવા માગે, તો તેને સાંભળશો નહિ. કેમકે પારકા સ્વતંત્ર સંબંધ હોવાથી સુખ થતું નથી જેતા હાથમાં એ અખત્યાર છે, તેની કેવી દશા છે તેપર જુઓ. યુરોપમાં સને ૧૮૫૪ ના વર્ષથી લગાઇ પર લગાઇ ચાલી આવે છે. તેથી તમે ખાલી છો. એ સુમેહનુંજ સારું પરિણામ છે. તમે તમારા રાજ્યની વેપારમાં ચઢતી કરવાને માટે ખંતિલા રહેશો તો તેથી તમે જે શેકેરના સ્થાપનાર બાવાસિંગજીએ તેને માટે ધાર્યું છે, તે બર લાવશો. તમે માર્કેસ, ઓરિફિયસ, કે અકબર તો થવાના નથી, પણ તમે તેમના જેવાં કામો કરવાને લાઘવ રાખશો તો તે વાજખી ગણાશે. તમે જે કરશો, તેને માટે ઇચ્છાંડની મહારાણીને અને તમારા અંતઃકરણમાં પરમેશ્વરના જવાબદાર છો.”

ઉપરના બાપજીનો ઉત્તર વાળનાં મહારાજ હાઝોર સાહેબ શ્રી તખ્તસિંહજીએ નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું હતું:—

“નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર, કે જેણે મારા શોક કરવા લાયક મહુમ પિતાશ્રીની ગાદીનો વહિવટ મારી બચગીમાં આવી સરસ રીતે ચલાવ્યો, અને હાલમાં મને તે ગાદી ઉપર બેસાડ્યો છે, તેનો અંતઃકરણથી મારે આભાર માનવાનો છે. હું મારા આગળ થઈ ગયેલાઓની પકિત પ્રમાણે ચાલીશ, અને સરકાર સાથે વશદારીથી વર્તિશ. આ પ્રસંગે ગાદીએ બેસાડવાની જે ક્રિયા થાય છે, તે મી. પીલનેજ હાથે થાય છે. તેથી મને ખુશી-પેદા થાય છે; કેમકે તે કાર્કિયાવાડનો આવો ખેરખાહ અને માગે તથા મારા રાજ્યનો ચાલ્યો આવેલો અસહ્ય વાજખીનો આહવાન છે. હું મેસર્સ પરસિયસ, વૉટસન, અને પાર, એ દરેક જણનો આભારી છું. તેમણે મારા રાજ્યનો જોડેલો વહિવટ આવી સરસ રીતે અને પ્રમાણિકપણથી સંભાળ ઉપજો તેમ ચલાવ્યો છે. હું આ રાજ્યના કાર્ય-ભારીઓમાં તેઓને દોરવનાર તરિકે ગણીશ, અને મને જરૂર જેવું માલમ પડશે, ત્યારે હું પોલિટિકલ એજન્ટની ખુશીની સાથે સલાહ ખુશીશ. તમે સધળા આજે તરફી લેખને અહિંઆં એકઠા થયા છો, તેને માટે હું આભાર માનું છું. મને આશ્ચર્ય છે કે, મારા કાર્ય-ભારી મી. ગવરીસંકર મને આ રાજ્યના લાભની પ્રાપ્તિ તેઓ અત્યાર સુધી જેવો રંજ ખેંચના આવ્યા છે, તથા મદદ કરતા આવ્યા છે, તેવાજ રંજ ખેંચવામાં તથા મદદ કરવામાં તૈયાર રહેશે.”

એ રીતે બાપજી થયા પછી મહારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીને ગર્વે જતો મુબારકનાદી

આપી હતી તે પછી પોનિટિવન એન્ડ ગેરે યુગોપિનન મુદ્દાઓ વિવાદ થતા બાદ પ્ર-
ભા ર્ગ નગરવી મહારાજ માટે અને માનનાં આનંદામાં આવી હતા ત્યાર પછી દરમા
નિમજન થયું હતું મહારાજની તખ્તસિદ્ધાંતએ રાજની લગભગ પોતાને હાથ લીધી, તે
વખતે રાજની ત્રિવેગીમાં ૨૫૩,૮૬,૮૨૨ રોડા મોનામાં આવી હતા

મને ૧૮૭૮ ના જાનોવારી મામતી તા ૧૩ મી ના દિવસે દિવાન ગર બહાદુર
ગવરીનાર ઉદારકાગી એમ આપ એ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે દિવાનપદનું રાજનામું
આપ્યું હતું તેમની જગ્યાએ તેમના વારડીનામી બાણેજ ના ગા રામગાંધીસ પર-
માર્ન દાસને દિવાન પદે મહારાજનીએ નિમ્યા હતા એ દિવસે મહારાજની તખ્ત
મિદલ્લએ એક મોટા દરમાગ બરીને રા બા ગવરીનારનું રાજનામું ગિનકારી રા રા
રામગાંધીસનું દિવાનદ બહોં કર્યું હતું તથા મહારાજ માટેની નીચે પ્રમાણે બાણ
વાચી મળ્યાં હતું —

‘ મુદ્દસ્થા,

આ બાનનગર સ્વધ્યાનના મૂખ્ય પ્રધાન આજમ ગવરીનાર ઉદારકાગી સી એમ
આપ એ પોતાની જગ્યાનું રાજનામું આપ્યું છે, તે સમયમાં આજ આ દરમાગ ભરવામાં
આવે છે તેમનો આ સ્થાન માથે મનુષ્ય પચામ વર્ષ ઉપગતનો છે અમારા માન-
વના પૂર્વજો મહારાજ વિનયસિદ્ધાંત, અખેરાજ અને મારા કૈનાસમાં પિતાજી જશ-
તમિદલ્લ પાસે ગહી તેમને સતો આપી તેમની મમતા મેળવી, અને આ સ્થાનના હિ-
તાનાક મોટા મોટા કામો કરેલા, એ વાત આ સ્થાનમાં બનકે આ પ્રાતમાં એ
દેવી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે, તેનો નિસ્તાગ બરે કબાની અમલ નથી તેમની રાજનમિતિ
અને સાગ કામ, અને આ સ્થાનનું મર પ્રમાણે સાદ કબાની ઇચ્છા તથા આનુરતા,
એ આદિ શુણ્ણની કલર આ બાનનગર મધ્યાન તખ્તથી, અને તેમાં વિશેષે કરીને માગ
મગુમ પિતાજી તરફથી થોડી છે એટલું જ નહિ પણ નામદાર સરકારે આજમ ગવરી
રાકરની રાજનમિતિ જે પોતાની પ્રમથતા દર્શાવે ચિન્હ જે ‘ સી એમ આપ ’ નો
બહુ માં ભરેલો ખેતા આ ચાહ તેમને આપ્યો છે ઉગની ખીનાઓ આજમ ગવ-
રીનારને તેમજ આ સ્થાનની ઉમયને સોના આપે એવી તથા મનોપકાગ છે, એમ
દરકામ કહી રાકો

આજમ ગવરી રાકે મારી પોતાની પાસે પણ આજ સુધી પ્રમાણિકપણથી, અને
એક નિમયી કામ મ્ની અને પૂરે મતો આપ્યો છે તે પણ મારે આ પ્રગણે પ્રમિદ
કરતું જોઈએ એમાં કેક અનુભવી બી તિમિદનાન મૂખ્ય પ્રધાન મધ્યાનના કામથી
હાથ લાગે, એ માત્ર ન લાગે એ સમાપ્તિ છે તેપણ એમના ૭૪ વર્ષની વય સામું
જેતા તથા એમની રાજા સેવા સામું જેના તેમની ઉત્તરાધિકારમાં એમને ઇચ્છેલા આ-
નમતો લાભ આપે એ મારે કર્મ છે, એમ મું માનું છું

ઉપર પ્રમાણે પોતાના પીઠથી પોતે રાજ સેવા કરી છે તે માથે ખીજી સતો કારક
વાત એ છે કે, નવિનમાગ નાદર પણ આ મધ્યાનનું સાદે ઇચ્છી, આજમ રામગાંધીસ
પરમાનદદાસ જેના મુજબન બી ગિદિમાન કુશી પન્ખી કદાસી પોતાની મામે રાખી

પોતાના અનુભવનો તમામ લાભ તેમને આપ્યો છે. આજમ શામલદાસના પિતા પરમા નંદદાસે આ સંસ્થાનના મૂખ્ય પ્રધાનનું કામ લાંબી મુદત સુધી સંતોષકારક કરી લોકમાં કીર્તિ સંપાદન કરેલી, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સતપુત્ર આજમ શામળદાસે સંસ્કૃત અને શાસ્ત્રી, એ જે બાપનો સારી રીતે અભ્યાસ કરેલો છે. અને આ સંસ્થાનની નિમ-કહલાલીથી નોકરી ૩૦ વર્ષથી કરે છે. તે દરમિયાન સરકારી જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર્સ બી. પરસીવલ તથા આજમ ગવરીશંકરની નજરમાં તેમની પૂરી યોગ્યતા હોવાને લીધે તેમણે મુંબઈ સરકારમાં લખી બ્યુરોસિસલ ખાતાની અપીલો ચૂકવવા વગેરે કામમાં સરકારી યૂરોપિયન અમલદારોની સાથે તેમને જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર ઇસવવામાં આવ્યા હતા. અને અંતે પોતાની વિદ્વતા તથા પ્રમાણિકપણા વગેરે સદ્ગુણોથી મને પણ વારંવાર સારી અને હિતકારક સલાહ આપી મારો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ તેમણે મેળવ્યો છે. એવા એ યોગ્ય ગૃહસ્થને પોતાની પાછળ પોતાની જગ્યા ઉપર મૂકી જવાનો અવસર આવે, એ વાત પણ આજમ ગવરીશંકરને ઓછી માનદાયક નથી.

એ રીતની સ્થિતિને લીધે આજમ ગવરીશંકરને પોતાની રાજ્ય સેવાથી કમાયેલા આરામ આપવા અગે શ્વિકાર કર્યું છે. અને આજમ શામલદાસને તેમની જગ્યાએ આ સંસ્થાનના મૂખ્ય પ્રધાન ખુશી સાથે મેં નિમ્યા છે. હું બહેસો રાખું છું કે, રાજ્ય પ્રગ્ન ઉભયનું હિત કરવાનું કારભારીનું ભારે કંઠણ કામ આજમ શામલદાસ સંતોષકારક રીતે કરશે.

આજમ ગવરીશંકરની હયાતી સુધી તેમને હાલ જે જીવાઈ દર સાલ રૂપિયા ૨૦ હજાર મળે છે, તે પૂરેપૂરા પેન્શન દાખલ આ રાજ્ય તરફથી મળ્યા જશે. તેમના પુત્ર આજમ વિજયશંકરને આસિસ્ટન્ટ કારભારીની જગ્યા, કે જે હોદ્દા ઉપર હાલ સુધી આજમ શામળદાસ હતા, તે આપું છું. અને તેમની જગ્યા આજમ વિક્રમદાસને અને વિક્રમદાસની જગ્યા આજમ ગવરીશંકરના બીજા પુત્ર આજમ પ્રભાશંકરને આપું છું.

મને આશા છે કે, આજમ ગવરીશંકરે મારી પાસે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે મૂળ ગરાં શિખાનના હક્ક નક્કી કરવાનું જે થોડુંક કામ બાકી રહ્યું છે, તે પૂરું કરશે. અને ખેતકાં કામોમાં પોતાના અનુભવ અને હલાયણનો લાભ આ રાજ્યને આપતા રહેશેજ. મારી એમ પણ ધારણા છે કે, આજમ ગવરીશંકરની છબી કોઈ સારા દેશી ચિત્રકાર પાસે હાથથી ચિત્રાવી આ દરબારમાં રાખવી. છેવટ પરમેશ્વર પાસે હું મારું છું કે, આજમ ગવરીશંકર ધણાં વર્ષ સુધી આ રાજ્યના હિતૈવી તરિકે આરામની સાથે લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે. મારી આ પ્રાર્થનામાં આ સખામાં બેઠેલા સર્વ ગૃહસ્થો સામેલ થશે, એમ હું આશા રાખું છું."

ઉપરનું બાપણ સમાપ્ત થયા પછી રા. બા. ગવરીશંકર તરફથી તેમના પુત્ર રા. રા. વિજયશંકરે પોતાના પિતાની આગાથી તેનો ઉત્તર તેવીજ સારી રીતમાં વાળ્યો હતો. તે પછી રા. રા. શામળદાસે પણ એક સુંદર બાપણ કરી સર્વનાં મન રંજિત કર્યા હતાં. બાદ આજમ ગવરીશંકર, આજમ શામળદાસ, રા. રા. વિજયશંકર, અને રા. રા. વિક્રમદાસને મહારાજ સાહેબે પોતાક આપ્યા હતા. તે પછી દરબાર બરખાસ્ત થયું હતું.

મહારાજ શ્રી તત્ત્વસિંહજીએ પોતાના ૨૧ મા વર્ષની ખુલાલીમાં "તત્ત્વસિંહજી હોસ્પિતાલ" નામે એક ઔષધશાળા ગંધાવવા માટે સને ૧૮૭૯ ના મનેવારી મહિ-

નાની ૧૪ મી તારીખે તેનો પાયો નાખવાની શુભ ક્રિયા કરી હતી. એજ વર્ષના એપ્રિલ મહિનાની ૭ મી તારીખે ભાવનગરમાં એક મોટી જોદી ઉઘાડવાની ક્રિયા તેમણે કરી હતી. વળી એજ વર્ષના મે મહિનાની ૨૨ મી તારીખે તેમણે પોતાના સર્વપના વેપારની શક્તિ અને પ્રભુતા સુખને માટે “ભાવનગર” નામની આગબોટ બંધાવીને તેને સમુદ્રમાં ઉતારવાની ક્રિયા કરી હતી. એ આગબોટ ભાવનગર અને સુરત વચ્ચે ૧૨તી કરવામાં આવી હતી. તેની પાછળ દરબાર શ્રીને રૂ ૧,૬૦,૦૦૦ નો ખર્ચ થયો હતો. રાજકોટમાં ત્યાંની રાજકુમાર કૉલેજમાં પડતી અડચણ ટાળવા સાફ મહારાજ શ્રીએ રૂ. ૧,૨૫૦૦૦ ખર્ચાને એક હોલ બંધાવવા માંડ્યો હતો. તેમજ રાજકોટની આજી નદી ઉપર “કૈસરોહિંદ” નામે એક ગંગવર પુલ પથરોનો રૂ ૧,૧૨૦૦૦ ખર્ચાને બંધાવવા શરૂ કર્યો હતો. એ અને કાંમ પૂરાં થવાથી તેને ખુલાં મૂકવાની ક્રિયા મહારાજ સાહેબે કર્નલ બાર્દનને હાથે સને ૧૮૭૬ ના. ઑગસ્ટ મહિનાની ૧૯ મી તારીખે કરાવી હતી. એ પ્રસંગે રાજકોટમાં મોટો મેળાવડો થયો હતો. અને કાઠિયાવાડના ઘણાક સરદારો તથા ઈંગ્લેન્ડ અમલદારો વગેરે માનવતા શુદ્ધિ પધાર્યા હતા. તે મેળાવડામાં પ્રથમ કર્નલ બાર્દન સાહેબે હંભાણુ બાપણુ કરી મહારાજ શ્રી તખ્તસિદ્દહીની સારી પ્રશંસા કરી હતી. તેના જવાબમાં મહારાજ શ્રીએ નીચે પ્રમાણે બાપણુ કર્યું હતું:—

“ કર્નલ બાર્દન, શુદ્ધિ, અને બાતુઓ,

મને આજે અને આગામી ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થઇ છે. હું જેમ અને તેમ પરાંપ કારી કામ કરવાનો મારો ધર્મ સમજું છું. આજે કે એક તરફથી મોરાં પહોંચે ધર્મ મારા પોતાના સર્વપના છે, તોપણ બીજા હાથપર હું જેમ અને તેમ હાલના જેવાં લોકહિતાર્થે કામોમાં મદદ કરવાને ખુશી થઇશ. આજે રાજકોટમાં જે બે કામો ખુલાં મૂકવા માટે આંખણે એકઠા થયા છીએ, તેમાં ખરેખર મેં અંતઃકરણથી ભાગ લીધો છે. આ તો સ્વાભાવિક છે કે, એક સર્વશ્રી તથા એક સરદાર તરિકે નામદાર કૈસરોહિંદ, કે જેના હાથ તળે હિંદુસ્થાનનાં સઘળાં શહેરો સમાધાનીનું સુખ ભોગવે છે. તેના “કૈસરોહિંદ” પદ ધારણ કરવાના દિવસની યાદગીરી કાયમ રાખવાને હું ચાહું, તેમજ આ સ્વાભાવિક છે કે, જે વિદ્યાલયમાં મેં મારી ન્દાનપણુની છંદગીના દિવસો ખુશી સાથે સુખ્યા છે, (અને આ ટેકાણે મારા શરૂ તથા વડિલ મી. મેકનાટનો પાડ માનું છું કે જેને માટે મને સદા અંતરમાં પ્રેમ રહેશે) એવા એક વિદ્યાલયની સમગ્રમાં વધારો કરવાની તથા તેના અમલ વધારવાની મને ઇચ્છા થાય. મારી આ સઘળી ઇચ્છાઓ હું પાર પાડી શકો, એવીજ મને આતિ લાગે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ મારા આનંદમાં વળી વધારો કરનાર એક કારણ મને મળ્યું છે, અને તે કારણ કર્નલ બાર્દન તમેજ છો. કે જેણે મારે માટે તથા આ જાદિસ માટે ઘણાં માયાણું સખ્દોથી પોતાનો અગિયાર્ય આપ્યો છે. એટલા માટે આ ટેકાણે હું કર્નલ બાર્દનનો પણ પાડ માનું છું. અને આશા છે કે, મારી સાથે તેઓ નિરંતર દોરતીના દક્ષી તથા મેદેરખાની રાખીને વર્તશે. હું આજના મેળાવડામાં મારા કેટલાક આગમ્ય નેજાતીઓને જોઈને પણ ખુશી થાઉં છું. અને જે સાહેબો આજે આ ખુશીના પ્રસંગ પર હાજર થયા છે, તેમનો પાડ માનીને એજવાની રજા લેઉં છું.”

એ પ્રમાણે બાપણુ થયા પછી મેલાવડો વિમર્શન થયો હતો એજ વર્ષમાં કાકિયા-વાડમાં પડેલા દુકાળ પ્રસંગે મદારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાની રક પ્રગટને કિમતી મદદ કીધા ઉપરાંત દુકાળમાં દુઃખ પામતા યોદ્ધાને રૂ ૧૫૦૦૦ ની મોટી મદદ કરી હતી. એટલુંજ નહિ પણ દુકાળમાં નાચાર થયેલાં તથા માથાપ વિનાનાં ૫૦ બાળકોને પોતાના આશ્રય નીચે લીધાં હતાં. તેમને ખાનપાન તથા વસ્ત્રાદિક આપીને મહા પુન્યનું કામ કર્યું હતું. સને ૧૮૮૦ ના જાનેવારી મહિનાની ૩૧ મી તારીખે બાવનગરમાં વરાળચંદ્રથી ચાલનાર હોડીને ઈસ્તી કરવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે થયેલા મેળાવડા વચ્ચે કનંલ પાર્ટને બાપણુ કરનાં હતું હતું કે;—“ બાવનગરનું રાજ્ય દરેક બાબતમાં આગળ પડે છે.” એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે “ બાવનગર ગોંડલ રેલવે ” ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા મુખ્યમત્તા એ વખતના ગવર્નર સર જેમ્સ ફરમ્યુસને સાહેબે સ્વહસ્તે કરી હતી. આ રેલવે બાંધવા પાછળ બાવનગર ફરખારને લગભગ ૮૦ લાખ રૂપીઆનો ખર્ચ થયો હતો. અને બાકીના ગોંડલ રેલવારે આખા હતા—એટલે કે તેમાં એક તુલિયાંસ ભાગ ગોંડલનો, અને બે તુલિયાંસ ભાગ બાવનગરનો હતો. આ રેલવે બાવનગરથી વઢવાણ સુધી ૧૦૬ મૈલ, અને પશ્ચિમ તરફ ધોરાજી સુધી આશરે ૧૦૦ મૈલ લાંબી છે. આ રેલવે ખુલ્લી મૂકવા માટે નામદાર ગવર્નર સાહેબ જ્યારે તા. ૧૭ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૦ ના રોજ પહેલ વહેલા બાવનગરમાં પધાર્યા, ત્યારે મહારાજ સાહેબ તરફથી તેમને એક માનપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. એ માનપત્રના ઉત્તરમાં નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફરમ્યુસને નીચે પ્રમાણે બાપણુ કર્યું હતું;—

“ નામદાર ઠાકોર સાહેબ,

તમારા મુખ્ય કોશરમાં હું તમારી મુલાકાત લેક હું તે, અને જે કામ તમારી દીર્ઘ દ્રષ્ટિ અને જાહેર હિતમતને આટલી બધી પ્રતિજ્ઞાને પમાડે છે, તે કામના પાત્રમાં હું મદદ કરે હું તે, ખરેખર ધણીજ ખુશીની સાથે કરે હું એમ જનબુજો. ચોક્કસવાનનાં કામોમાં તમારી સખાવતોથી તમે, હિંદુસ્થાનના જેઓ ધણાક પરાક્રમી રાજા છે, તેઓની ધારાળીની પાવરીમાં મૂકાઈ ચૂક્યા છે. જે મોટા કામનું વાસ્તુ કરવાને આપણે એકલા થયા છીએ, તે કામ વિશે બોલવાને બેઠક મને વિશેષ તક મળશે. તોપણ આ પહેલાજ અવસર ઉપર મારે આટલું તો જૂવવું નહિજ જોઈએ કે, તમારી મેકેનતને રૂતેહ મળી તેથી હું તમેને મુખારકગાદી આપું છું. અવરને મારે તમારી સાથે યોદ્ધા સમય રહેવાનું યશ, તોપણ હું જેટલો સમય રહીશ, તેમાં પજોજ સરોવ માનીશ. અને જેને માટે મેં બીજી કંઈજ નહિ પણ સાફ, સાફ, અને સાફ સાંભળ્યું છે, તેની તને હાલમાં જાતિ વિજ્ઞાન ચલાવી હું પજોજ ખુશી થયો છું. એ જાણવેલા ઉપર મારે લગ ખગાય, તેથી તે રિતે હું હાલ વિશેષ બોલવાની જરૂર જોવા નથી. તમેજો મારે માનપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો, તેજાજ માત્ર મારે તમારો ઉપકાર માનવો છે.”

એ રીતે નામદાર મુખ્યમત્તા ગવર્નર સાહેબે મદારાજશ્રીની ધણી પ્રશ્ન કરી હતી. સને ૧૮૮૧ ના એપ્રિલ મહિનાની ૧૫ મી તારીખે મદારાજશ્રી તખ્તસિંહજીને બાવ-

નગરમાં મોતીબાગમાં એક મોટી સભા ભરીને પોતાના કાબેલ દિવાન રા. રા. સામળ-
દાસને તેમના રાજ્ય સંબંધી કરેલાં ઉત્તમ કામોની કદર બુજીને તેમણે કરેલી સેવાના
બદલામાં જહાસપુર નામે ગામ તેમને વહાપરંપરા સુધી બક્ષિસ કર્યું હતું. મહારાજાશ્રી
તખ્તસિંહજીની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્યકારકિર્દીથી ખુશી થઇને નામદાર મહારાણી શ્રી વિક-
ટોરિયાએ તેમને “કે. સી. એસ. આઇ” નો માનવંતો ખેતાબ બક્ષિસ કર્યો હતો.
તે ખેતાબ આપવાની ક્રિયા સને ૧૮૮૨ ના જાનેવારી માસની ૧૭ મી તારીખે રાજ-
કોટમાં મોટી ધામધુમથી કરવામાં આવી હતી. અને એ પ્રસંગે કાઠિયાવાડના ધણાક
રાજાઓ તથા ગૃહસ્થો મોટી ખુશીથી ત્યાં હાજર થયા હતા. એ ગુખ ક્રિયા મુંબઇના
ગવર્નર સર જેમ્સ ફરગુસનને સ્વહસ્તે તા. ૧૪ મીએ કરવાની હતી. પરંતુ તેમનાં પત્નીનું
એકએક મૃત્યુ નિપજવાથી તેમનાથી પધારી શકાયું નહિ. જે પરથી હિંદની સરકારે
કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બાર્નને આજ્ઞા કીધાથી તેમણે એક મોટા દરબાર
ભરીને ક્રિયા કરી હતી. દરબારમાં પ્રથમ તેમણે મહારાણીશ્રીનું વારંટ વાંચી સંભળાવ્યા
પછી નીચે પ્રમાણે બાપણ કર્યું હતું:—

“મહારાજા સાહેબ,

નામદાર વાહસરોજ અને ગવર્નર જનરલ સાહેબે, “સ્ટાર એન્ડ ઇન્ડીઆ” ના અતિ
માનવંતા વર્ગના ગાન્ડ મારતર તરિકે આપને એ વર્ગના નાઇટ કમાન્ડરનો ઇલકાબ આ-
પવાને મને શ્રમાન કીધું છે. —

આપ સાહેબના જબ્બામાં છે કે, ગાલિજ-સાયબાન મહારાણી અને કૅસેટોર્ડિંગ
ખાસ શરમાસથી મુંબઇના નામદાર ગવર્નર સાહેબ બહાદૂર અને સદરહુ ઇલકાબ બક્ષ-
વાની ક્રિયા કરવાને પધારના હતા. પરંતુ તેઓ સાહેબ માર્ગમાં હતા, એટલામાં એવો
એક હુઝાફાક બનાવ અણધાર્યો બન્યો કે, તેથી આખા ઇલકાબમાં અતિશય ગમગિની
પ્રાપ્ત થઇ છે. અને આ બનાવથી તેઓ સાહેબના મોટા દરજ્જાને જાણે તથા જે મોટાં
કાર્યને માટે તેઓ સાહેબ અને પધારનાર હતા, તેને શોભે એવી રીતે તેમનો માનપૂર્વક
સરકાર કરવાની આપની હોંશ બરબાદ થઇ છે. પરંતુ ઇશ્વરની કૃપા બળવાન છે. આથી
આપણી સંખ્યા દબદબા બરેલી તૈયારીની ખરી શોભા કમી થઇ છે. અલબત્ત આનું માન
બરેહુ કામ બળવવાનું એકએક મારા ઉપર આવ્યું છે, તેથી હું મોટાઇ સમજી છું. તેમ
જતાં મારે કહેવાની જરૂર પડે છે કે, આ દૈવકોપને માટે હું અત્યંત દિલગીર છું, અને
તેથી કોણ? તે આ પ્રસંગે અત્રે મહેલા દરબારોની વતેણુંકર સિદ્ધ કરી આપે છે; કા-
રણ કે હમેશ પ્રમાણેનો માન મરતબો નહિ સાચવ્યાથી અથવા તો ધણા ખર્ચ અને
મોટી મહેનતથી કરેલી તૈયારી કેટલેક દરજ્જે બર્થ જવાથી કોઇ પણ દરબાર તરફથી
નાખુશી જાણવામાં આવી નથી. પૂર્વ દેશના લોકોને પણ કરીને માન મરતબાના રીવાજને
ત્રિપ હોય છે, તેની પરવા નહિ રાખી, તેમજ આજ પ્રસંગે જાણે એના હિસાબથી આ-
પોઆપ ખુશીથી દૂર રહી, દરબારોએ પોતાની અંતઃકરબુની ગમગિની દર્શાવી છે.

આપ સાહેબને આજ બનાવથી નાઉમેદી થાય, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપના
દરબાર આ નાઉમેદી કેઇ પણ પ્રકારે બતાવવામાં આવી નથી. બલકે આ નવી મોજબુ

પ્રશીની સાથે માન્ય કરી છે. અને ખૂદ નામદાર ગવર્નર સાહેબ જહાદુરના હાથથી આ ઇલકાળ ધારણ કરવાને જદ્દે મારા હાથથી તે પ્રદણ કરવાનું સંતોષ સાથે કયૂસ કીધું છે.

“રટાર ઓફ ઇન્ડિયા” ના માનવતા વર્ગના પ્રમુખ મલિક માયાઝમા કેસરેદિદ છે, અને જો વર્ગમાં આ બોહોળી શેકેનસાહતના કુલીન રાજ્યો નમા અમીરો, અને રાજ્ય-કળામાં પ્રવિણ તથા લગાઇમાં શરા, એવા મહાપુરોનાં નામની સાથે આપનું નામ આ-નથી બેઠાયું છે. તેને માટે હું પોને ખરા અંતઃકરણથી આપને મુબારકબાદી આપું છું.

આ માનવતા ઇલકાળની સ્થાપના થયા પછી તરતજ આપના રાજવાસી પિતા સર જશવંતસિંહજીને નાઇટનો ઇલકાળ આપવામાં આવ્યો હતો. અને આ પ્રાંતમાં જો દર-જો ધરાવનાર હાલના આપના સાથી નાઇટ સાહેબો—સંસ્થાન જૂનાગઢના વાલાસાન નવાજ સાહેબ, સંસ્થાન નવાનગરના મહારાજ જામ સાહેબ, તથા સંસ્થાન કાંગ્રાના મહારાજ રાજસાહેબ, તેમજ આ પ્રાંતે પધારવાની મેડેરનાની કરી છે.

પશ્ચિમ દેશના નૃપતિઓએ ઘણા જૂના કાળમાં નાઇટના વર્ગ સ્થાપ્યા હતા. અને એમ કરવામાં તેમનો હેતુ એ હતો કે, એથી શરાતને ઉત્તેજન મળે, અને પ્રજામાં રાજ્ય-વિક્રિત તથા વશાદારીની શ્રદ્ધ થાય. આ શરવીરોના વર્ગમાં ન્હાનાં તેમજ મોટાં અસલથી ઉ-મેદ ધરાવતાં આવ્યાં છે; અને પૂર્વકાળમાં તો મહા શરાતનનું કામ કર્યા પિતા આ માન મળી શકતુંજ નહોતું. પરંતુ હાલના સુલેહ સંપના સમયમાં શરાતન સિવાય બીજું ધણી પ્રકારનાં પરાક્રમે બની શકે છે. એ પરાક્રમેનો જપ લગાઇમાં પરાક્રમે કરતાં કેઇ ઓછા નથી. કહેવત છે કે;—“યુદ્ધમાં જેમ શત્રુ હોય છે, તેમ સલાહમાં પણ હોય છે.” અને આ માનવતા વર્ગના અધિપતિરાજ શરવીરોનેજ નાઇટનો ખેતાળ બક્ષે છે, એમ નથી; પરંતુ કોઇ પણ જાતનાં પરાક્રમથી જે કોઇ એ મોટી પદ્ધતિને યોગ્ય થાય છે, તેમને પણ એ બક્ષવામાં આવે છે.

આ પદ્ધિ આપવાને આપ સાહેબની કઇ યોગ્યતાને લીધે મલિક માયાઝમા કેસરેદિદે આપને પસંદ કીધા છે, તે જાણવાને મને અધિકાર નથી; પરંતુ અગો જે સરળ રીતે આપની કારકીર્દિથી વાકેફ છીએ, તેઓને ખાતરી છે કે, આપ સાહેબ એ માનને પરિપૂર્ણ રીતે પામ છે.

બાવનગરનું રાજ્ય આપના માનવતા પૂર્વજ શ્રી વખતસિંહજીએ વધારીને મજબૂત પાયાપર આપ્યું, અને આજ જાર વર્ષની વયે એમદિના મલિક થયાં, અને સને ૧૮૭૯ ના એપ્રિલ માસમાં રાજ્ય આપને સ્થાપિત થયું, ત્યારથી રાજ્યસંસીને શોએ એવી આપની બોહોળી ઉદારતા, અને પ્રજાનું હિત સુધારવાની કોશિસથી આપે નામના મેળવી છે.

આપ સાહેબે પોતાની હદમાં તેમજ પરહદમાં ભેટાપયોગી કામો, કેળવણી અને વે-પાર રોજગારો ઉત્તેજન આપી શ્રદ્ધ કરી છે. આપ નામદાર તથા આપના પટ્ટેથી સંસ્થાન ગ્રાંડના દોકર સાહેબના ખર્ચથી આ પ્રાંતના ઘણા જગદુષ ભાગમાં રેલ્વે બેઠાની છે. આપનું રાજ્ય તથા રાજધાની દર વર્ષે મનદોષત અને આજ દિમાં શ્રદ્ધ વામનાં ના છે. અને વર્ષે નામદાર ગવર્નર સાહેબ જહાદુરે આપના અંતરમાં જાગતું કર્યું હતું. જે રા-જ્યમાં આ રચને બેઠાથીએ નો “જેમનું કલ્યાણ કરવામાં હિદુસ્થાનના રાજ્યો, જેઓ

પ્રખ્યાત થયા છે, તેના પહેલા વર્ષમાં આપે આપનો નંબર લીધો છે. અને પોતાની પ્રજાનાં કલ્યાણને અર્થે યોગ્ય રાજ્યોએ આપની વગે આટલું બધું કર્યું હશે.” આપનાં આ સંધર્ભમાં સુચેદનાં પરાક્રમેને ધટતું માન નામદાર મહારાણી શ્રી તરૂથી મળ્યું છે. તેમ છતાં આપની રૈયત આગાદ અને સંતોષી જોવામાં તથા લોકોનું કલ્યાણ કરવામાં આપને જે ખુશી ઉપજે તેજ ખરેખરો બદલો હમેશ સમજવો જોઈએ.

આપ મારા માનવતા મિત્ર છે, તેમજ આપના જાહેર સદગુણો માટે મેં ઘણો ઉચ્ચ અભિપ્રાય બાંધ્યો છે, તેથી આ માનવતા વર્ગના અધિકારથી આપને શણગારવામાં હું પોતે મોટો સંતોષ માતું છું. છેવટે આપ સાહેબ જાણે વર્ષ છી આ નવીન પદિ જે આજે મારા હસ્તથી આપને અપાય છે, તે સદા જોગવો. અને સંસ્થાન બાવનગરના ઉપર ઘણાં વર્ષ આપનો અમલ આગાદ રહ્યો, એવું હું ઇચ્છું છું.”

ઉપરના બાપણનો પ્રત્યુત્તર મહારાજ સાહેબે ઘણીજ ગભિરાધથી અને રૂડી રીતે ઇંગ્રેજ ભાષામાં આપ્યો હતો. તેનો ગુજરાતી ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“કર્નલ પાર્ટન, નામદાર સાહેબો, શુભસ્થા, અને જાતુઓ,

. આજ હું પોતાને “રજાર ઝોર ઇન્ડિયા” ના ખુલ્લે દરમના ખેતાખત નાઇટ કમાન્ડરમાં તોંધાયેલો હું જોઉં છું. તેથી આજનો દિવસ હું ઘણો શુભ સમજું છું. જેમ કહેવામાં હું આપની ખાત્રિ કરું છું કે, હું કાંઈ ખાલી અલગર માત્ર વાપરતો નથી. મારા મોટા માનવત મિત્ર મુખ્યના ગવર્નર સાહેબ ઉપર તે સર્વ શક્તિમાન સાહેબે જે મહા મુશિખત ગુમરી છે, અને જેથી એ નામદારની માન બરેલી હજારી આપણું ન્તો ખી નવી લેવામાં આવી છે, તે મુશિખતને માટે આપણું સર્વ શોક કરીએ છીએ. અને મારો શોક કોમતા કરતાં પણ ઓછો નથી; પરંતુ અને સંતોષ ઉપજે છે કે, આજ સાંજે આ ક્રિયા બળવવાનું કામ આપ કર્નલ પાર્ટન સાહેબ ઉપર આવ્યું છે, કે જેઓને માટે હું મોટું માન ધરાવું છું. અને જેઓની કદરદાની વિષે હું નિરાસ્ત છું. મારી રૈયતનું કલ્યાણ વધારવું, એ જેમ મારી અત્યાર સુધી તેમજ હવે પછી સદાની કોશિસ થઈ રહેશે. એક રાજ્ય દાખલની મારી કારકીર્દિ હિંદુસ્થાનની નામદાર મહારાણીશ્રીની પસંદગીને યોગ્ય માત્રુમ પડી છે, એ જોઈને હું મન રહું છું તે પસંદગીની તેમણે જે જે આ માવાણું કદર બુજી છે, તેને માટે હું એ મહા જાતુનો વધારે ઉપકાર માતું છું. હું કહું છું કે, આજ દિને મજેદા માનની મારી મોટી ખુશ સાથે નામદાર મહારાણીશ્રીને પહોચાડે એટલી વિનતિ સહિત આ મારા વિચારો નામદાર ગવર્નર સાહેબને આપ દર્શાવશે.”

. એ પ્રમાણે બાપણ સમાપ્ત થયા બાદ સભા વિસર્જન થઈ હતી. ખીજે દિવસે “સન્ડમાર કોલેજ” ના વિધાઈઓ તરૂથી મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીને એક માનવત આપવામાં આવ્યું હતું; જે મોરખીના કાંઠાર સાહેબે વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તેનો પ્રત્યુત્તર મહારાજાએ ઘણાજ સરસ રીતે વાળ્યો હતો. તેથી સર્વને આનંદ થયો હતો.

. સતે ૧૮૮૨ ના ડીસેમ્બર-મહિનાની ૩૦ મી તારીખે બાવનગરમાં કર્નલ પાર્ટન સાહેબના સ્મરણાર્થે એક લાઇબ્રેરી સ્થાપવામાં આવી હતી. અને તેનું નામ “પાર્ટન લાઇબ્રેરી” રાખવામાં આવ્યું છે. મહારાજા શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાના નંદાનમાં યોગ્ય

ની જાત સુધારવા તથા સારી જાતના ઘોડાની વૃદ્ધિ થાય, તેને માટે ભાવનગર શેહેરથી સુમારે બે મૈલ પર “ પેડોક ” અથવા અધિશાળા સ્થાપી હતી. તેમાં ઉમદા જાતની ઘોડીઓ તથા તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં વછેરાંની સારી સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી. એ વાતની ખબર સરકારના ઘોડાખાતાના ઉપરી સાહેબની તરફથી નામદાર ઇન્ડિયા સરકારને થવાથી ખુશી થઇને મહારાજશ્રીને તેમના એવા ઉત્તમ પ્રકારના કાર્યના માન તરિકે એક ચાંદ સરકાર તરફથી ઇનાયેત કરવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૮૮૩ ના જુન માસમાં નામદાર મહારાજ સાહેબે ઇંગ્લાંડની “ નોર્થબ્રુક ક્લબ ” ને એક લાખ રૂપિયાની મોટી જાક્વિસ આપી હતી. તેમાં એવી સરત કરવામાં આવી હતી કે, એ રકમના વ્યાજમાથી એ ક્લબનો ખર્ચ ચલાવે; પરંતુ જો એ ક્લબ બંધ થઇ જાય તો આપેલી તમામ રકમ પાછી ઠાકોર સાહેબને સ્થાપિત કરવામાં આવે.

સને ૧૮૮૪ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૫ મી તારીખે ભાવનગરના લાખડીવાળા દિવાન આજમ શામલદાસ પરમાનંદદાસનું ખેદયુક્ત મૃત્યુ થવાથી મહારાજ સાહેબને થયો શોક થયો હતો. તેજ પ્રમાણે એજ વર્ષના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૨ મી તારીખે મહારાજશ્રીના ન્હાના પ્રિય બધૂશ્રી જીવાનસિંહજી કે જેમણે ઇંગ્લાંડમાં જઈને ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હતી, તેમજ ૨૨ વર્ષની ન્હાની વયમાં અકાળ મૃત્યુ થવાથી મહારાજશ્રીને ભારે શોક થયો હતો. દિવાન આજમ શામલદાસના સ્વર્ગવાસથી તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તેમના વિદ્વાન અને સદ્ગુણી પુત્ર રા. રા. વિકુલદાસને નિમવામાં આવ્યા હતા. જે અદ્યપિ સુધી એ મહાત્મપદ ઉપર બિરાજી પોતાની ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્યકારકીર્દિ વડે રાજ તથા પ્રજાને પૂર્ણ સતોષ અને આનંદ આપે છે. સને ૧૮૮૫ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૭ મી તારીખે મહારાજશ્રીએ પોતાના મહુમ ખ્વારા પ્રધાન આજમ શામલદાસના રમરણ્યે ભાવનગરમાં બધાવેલી “ શામલદાસ કોલેજ ” નામે પાઠશાળા ખુલ્લી મૂકવાની મંગળ મય ક્રિયા કરી હતી. તેમજ તેજ દિવસે પોતાના સ્વર્ગવાસી પ્રિયબંધુ જીવાનસિંહજીના રમરણ્યે બધાવેલી “ જીવાનસિંહ ડિસ્પેન્સરી ” નામે ઔષધશાળા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી. વળી સને ૧૮૮૪ મા મુગધના નામદાર ગવર્નર સર જેમ્સ ફ્રાન્કલિન સાહેબ બ્યારે ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમના હાથે “ શ્રીતપ્તસિંહજી ધર્મશાળા ” ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા કરાવી હતી. વળી સને ૧૮૮૫ માં ભાવનગરમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપન કરીને ત્યાંના કેળવણીખાતાના ઉપરી રા. રા. પ્રાણનાગવણ મયાશકર માસ્તરને સોંપવામાં આવી હતી. એ શાળામાં લાલુનારા વિદ્યાર્થીઓને નામદાર મહારાજ શ્રી તરફથી દરરોજ સીધાં આપવાનો હસત કરવામાં આવ્યો હતો. મહારાજ સાહેબનું આ કામ અત્યંત સ્તુતિપાત્ર ગણાયુ હતું.

સને ૧૮૮૬ ના નવા વર્ષની ખુશાલીમાં નામદાર મહારાજશ્રી શ્રી વિક્ટોરિયા તરફથી મહારાજશ્રીને “ જી. સી. એસ. આઇ. ” નો અતિ માનવંતો ખેતાબ બક્ષવામાં આવ્યો હતો. તેની ખુશાલીમાં મહારાજશ્રીએ એક લખ દરબાર બરીને પોતાના દિવાન દ્વારાએ કેટલાક સારા અને પ્રજા પ્રિય દરોગે પદ્ધતિ કર્યા હતા. આ ખેતાબની સનંદ આપવા માટે સને ૧૮૮૬ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૧૦ મી તારીખે સરકારમાં મુગધના

માછ શોકપ્રિય ગવર્નર લૉર્ડ જે સાહેબે એક મોટા દરબાર ભર્યો હતો. તેમાં કાશિયાવાડના તમામ ન્હાના મોટા રાજાઓ હાજર થયા હતા. દરબારમાં પ્રથમ નામદાર ગવર્નર સાહેબે મી. લીચૉરનર દ્વારાએ નામદાર મહારાજાશ્રીને ચાંદ અપાવતાં દર્શાવ્યું કે:—“ જાહેર દરબારમાં હું તમો નામદારને હિંદુસ્થાનમાં કેસરેહિંદે કરેલી આ બક્ષિસ, જેની રૂએ “ રદાર જોશ ” હતીઆ ” નો મોટો માન ભરેલો ઑફર, જેના “ નામદ કમાન્ડર ” તરિકે તમને મલિકા મોયાજમાએ કૃપા કરી નિમ્મા છે, તેમાં “ નામદ કમાન્ડર ” ની પદ્ધિ અને તેની માન ભરેલી ધનસિગનિયા એનાયત કરવામાં આવી છે, તે હું તમને આ પ્રસંગે સ્વાધિન કરું છું.” એટલું કહ્યા બાદ તે નામદારે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું હતું:—

“આ પ્રાંતને મારી પહેલા પહેલીજ મુલાકાતના દરમિયાનમાં ભાવનગરના હાકોર સાહેબને નામદાર મહારાણી સાહેબે આપેલા “ જી. સી. એસ. આઇ. ” ના ખેતાબનું આભૂષણ આપવાનું કામ મારે હાથ પોંપાયાથી મને અતિશય આનંદ ઉપજ્યો છે. નામદાર મહારાણીની આ કૃપાદ્રષ્ટિની સામિતીથી તમો વગર નિષ્ણ યવે જોઇ શકશો કે, તેઓ પોતાનાં હિંદી શેહેનશાહતાના કાર્યભારમાં સારિકે દેખરેખ રાખવાને કેટલોક ઉંડો લેખ લેતાં રહે છે; તેમજ જે સરદારો પોતાના ઉત્તમ રાજ્યવહિવટથી પોતાને મારે ઉચું મત મેળવવા પામે છે, તથા જેઓ ઉમેજ સરકાર સાથે વાકાદારી અને રાજ્યમક્તિ ભાવે આવી તેમના ઉપર મુકાયેલા વિશ્વાસ પાર ઉતારે છે, તેમજ જાહેર માને આપના મારે તે નામદાર હમેશાં તત્પર રહે છે. નામદાર મહારાણી અંતઃકરણથી શરાસા જણાવે છે કે, હિંદુસ્થાનના રાજ્યકર્તાઓના હક અને મોખાઓ ભાળવવા, અને તટવાસી રાસા તેઓ તે રાજ્યકર્તાઓના રાજ્યવહિવટને સલાહસંપ, યથા ન્યાય, તથા તેમના તાબાના મુલકના મુધારા અને વધારાથી મજબૂત પામેલા જોવાને ધરાવે છે. કોઇ પણ રાજ્યકર્તાની પોતાની આબાદી તે રાજ્યની પ્રજાની આબાદિ ઉપર આધાર રાખે છે. ભાવનગરના હાકોર સાહેબ, આજથી આઠ વર્ષ અગાઉ જ્યારે તમેને ભાવનગરની ગાદીપર સ્વતંત્ર કરવામાં આવ્યા, ત્યારથી રાજ્યના સંગીન કાનુનોને તમે મક્કમપણે વળગી રહેલા જોઇને મને પોતાને, તેમજ મારી આગળ યદ્ય ગયેલા હાકોમોને એક પ્રકારનો ભારે સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. મુધરેલા સાધન વ્યવહારનો લાભ લેવામાં તમે જે ઉત્કંઠા ધરાવે છો, તેથી માત્ર તમે તમારાં રાજ્યનગરને, પડોદરા રેલવેથી વડવાણને નાંકેથી જોડીને બેસી રહ્યા નથી, પરંતુ મેસાણાથી વડવાણ સુધી લાર્ન લેઇ જઇ તેને રજપુતાના માળવા રેલવે સાથેનું જોડણ કરવામાં પણ તમેએ સંગીન મદદ કરી છે જે કે આ લાઇન તમારા રાજ્યનગરમાંથી જિલકુલ પસાર થતી નથી, તોપણ બીજાં રાજ્યનો લાભ તે પોતાનો લાભ, એમ માની અન્યોઅન્ય સંયુક્તતા અને એકયનાથી વર્તવાના તમારા ઉત્તમ ગુણની તે ખાત્રી આપે છે. જાહેર ઉપયોગનાં કામો પાછળ તમેએ ૩૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરેલી રકમ, તમારા રાજ્યમાં કેળવણીની દૃદિ પાછળ તમારો ઉદાર આશ્રય, રાજકોટમાં એક પુલ બાંધવાને તમેએ કરેલી એક લાખ કરતાં પણ વધારાની સખા-પત, રાજકુંભાર કેસર ને મારે આપેલી ૧૫ લાખ રૂપિયાની રકમ, અને “ નોર્થવુક કં-પની ” ને મારે આપેલી એક લાખ રૂપિયાની ગરિમ, એ સખામાંએ તમારી ઉદાર જિતનો

ખોડોખો વિસ્તાર આપ્યો છે. તમારા શેહેરની હાંરિપતાલ, તથા પાણીનાં બાંધકામો, અને તમે હમણાં તમારાં બંદરને સુધારવાને જે બાંધકામો કરો છો, તેમજ તમારા રાજ-કુંવરને જે કેલવણી આપ્યો છો, તે જાણીને પણ હું બહુ રાજી થયો છું. તમે ખાત્રી રાખજો કે, નામદાર મહારાણી શ્રી, કે જેમણે પોતાના તરફનું બાદશાહી માન આજ દિને તમોને આપ્યું છે, તેઓ તમારી કારકીર્દિ ધ્યાનથી જાણવાને પાછળ પડશે નહિ, ને તે તે કારકીર્દિ, તમે જે મોભે આજે ચઢ્યા છો, તે માટે તમોને પ્રકાશિત કરશે. એવી ખાત્રી ખાત્રી છે. કાઠિયાવાડના સરદારો, તમારી સાથે જાતિ મેળાપ કરવાની મને આજે તક મળી છે, તેથી તેમજ સ્થિતિ સરકારે તમારી સાથે કરેલી શરતો પ્રમાણે તમારા રાજ્યની આખાદી વધારવાને, અને તમારા હકોની જાળવણી કરવાને માટે ખુંમણ સરકાર જે ઇન્ટેન્ડરી ધરાવે છે, તેની ખાત્રી તમોને આપવાને પણ મને મોંઘામોંઘ તક મળી છે, જેથી હું બહુ સંતોષિત થયો છું. ખાત્રી અમાઉ થઈ ગયેલા હાકેમે જે જોયું છે, તે કરતાં તમોએ આ સમય સુધીમાં કરેલી વૃદ્ધિ મને મારા આ પ્રવાસમાં જોવામાં આવશે, એવી મને આશા છે. તમારામાંના એકને નામદાર મહારાણીશ્રીએ જે માન આપ્યું છે, તે જાણે તમો સર્વને એક સંદેશ સરખા છે, અને તે ઉપરાંત તમને તમારી સત્તાની જોખમદારીઓ તથા સ્થિતિ સરકાર પ્રત્યેના તમારા ભૈરવિભાવ સંપૂર્ણ પાર પાડવાને સ્થાયી અને અધિકારી અધિકારી કોશિસ કરવાને તમોને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થશે.”

એ પ્રમાણે બાપણ થયા બાદ બીજી કેટલીક ક્રિયા થયા પછી દરબાર બંદરખાસ્ત થયો હતો. આ શુભ કાર્યની ખુશાલીમાં નામદાર મહારાજ સાહેબે કેટલાક કરો આદિક માફ કરીને પ્રજાનો રૂડો આશિર્વાદ સંપાદન કર્યો હતો. વર્ષી સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુવારીની ૧૬ મી તારીખે નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાની “જ્યુબિલી” ની ખુશાલીમાં મહારાજશ્રીએ બાવનગરમાં એક દરબાર બરીને પોતાના દિવાન રા. રા. વિક્ટોરિયાની મારફતે કેટલાક અગત્યના હરાવો જાહેર કરાવ્યા હતા. પ્રથમ તેમણે કેટલુંક સુંદર અને રાજ્યમંજિત બાપણ કરીને નીચે પ્રમાણે હરાવો જાહેર કર્યા હતા:—

“આજની ખુશાલીના પ્રસંગની નિશાની દાખલ, ઓરત અને મરદ એ બંને જાતના મળીને કુદીઓ જન ૧૫, કે જેઓને છોડવાથી લોકોની સલામતીને બચાકારી નહિ થાય, તેઓની બાકીની કેળી શિક્ષા માગ કરીને તેઓને છોડી દેવાનો અમેઓ હરાવ કરેલો છે. તે એવી આશાથી કે જે મહારાણીના માનની ખાતર આપણે આજે ખુશાલી કરીએ છીએ, તેમની ખાત્રી જે સ્થિતિ છે, તેનો રસ્તો તે કુદીઓ હવેથી પકડીને પોતાની વર્તણૂક નવેસરથી શરૂ કરે.

બીજી અમેઓ એનું ધારણું છે કે, ૩૦ દળર રૂપિયાની રકમના બાજ નેટલા ખચંચી જૂદી જૂદી ૨૫ વિધવાઓને કાપમતી જીવાઈ કરી આપણી, અને તેઓને “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી પેન્સનરો” કહેવામાં આવશે.

ત્રીજી ઇમારતની કાટ, કે જેના બાજરને માટે કાઠિયાવાડમાં બાવનગર બંદર મુખ્ય ગણાય છે, તેના ઉપરની જગતના લેવાણમાં પટાટા કરીને તે જગત એક સરખા દરગી તે માડની કિંમત ૬૫૨ દર નોકરે દર બા મા મુજબ લેવાનું હરાવમાં આપ્યું છે.

આપના નાણામાં છે કે, રાજકોટમાં “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી મ્યુઝિયમ” એવું એક સંમંદર્યાન જાંવવાનું છે, તેમાં આ પ્રાંતના બીજા રાજાઓની સાથે અમેએ રૂ ૨૫૦૦૦ ની રકમ આપી દેવાની છે. મગર આ ખુશાલી બરેલા વર્ષની વાદગીસી આ શહેરમાં પણ ઉત્તમ રીતે રહેવા સાથે પરમેશ્વરની મોટામાં મોટી બક્ષિસ જે રચ્ય પાણી, તે શહેર સુધી નળ દ્વારાએ લાવીને લોકોને પોતાના ઘરને આંગણે પાણી મળે તેવું કરવામાં આવશે, અને તેને “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી વાંટરવર્ક્સ” એવું નામ આપવા ધારેલું છે.”

ઉપલા મુખ્ય દરગો નહેર કરવા ઉપરાંત કેટલુંક બાવણ મહારાજ સાહેબની આગ્રાથી દિવાન મી. વીક્રમદાસે કર્યું હતું. જે ઘણું સુતિપાત્ર ગણાયું હતું. તા. ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ને દિવસે મહારાજ સાહેબે પોતાના દિવાન મી. વિક્રમદાસના ઘેર પોતાના રાજ્યના અમલદારો તથા પ્રમુખ વર્ગના અમેસરોની એક સભા બોલાવી હતી જેમાં મહારાજ સાહેબની આગ્રાથી દિવાન સાહેબે દર્શાવ્યું કે;—“મહારાજ સાહેબનો વિચાર પોતાની વસાહત રૂબરૂ રેશનિક સ્વરાજ્યનો હક આપવાનો છે, કે જે હક આપણા પ્રતાપી વાઘસરોય નામદાર લોર્ડ રીપને હિંદુસ્થાનની પ્રજાને આપ્યો છે, તેથી પણ વધારે હક પ્રાપ્તિ કર્યો નો અર્થ છે. તો તે રેશનિક સ્વરાજ્યની રીતિ આદિ ચાલશે કે નહિ, તે બાબત અત્રે સર્વ જુદરથોએ મત આપવો.” આ ઉપરથી સાં હાનર રહેલા માત્ર ૭ જુદરથો સિવાય સર્વેએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની તરફેણમાં મતો આપ્યાં હતાં. એ પછી મહારાજ સાહેબે એ વિષે વિચાર કરીને નિર્માણ કરવાનું દેવાની મંજૂર કરી સર્જન કર્યું હતો. એજ વર્ષમાં બાવનગરમાં સન્યાસિઓને માટે બંધાવેલું સ્થાન તથા એક બોર્ડિંગ હાઉસ ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી. આ બોર્ડિંગ હાઉસમાં તમામ વર્ણના નિરાશ્રિત તથા લલાંચગઝાં અને અપંગોને રાખવા જણાવ્યું હતું અને તેમને માટે શહેરમાં ઘાળી પીટાનીને જણાવ્યું હતું કે, તેમાં રાખવામાં આવનારા સર્વ નિરાશ્રિત તથા અર્પણોને મક્કત ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવશે.

સને ૧૮૮૮ ના બનેવારી મહિનાની ૬ દી તારીખે મહારાજના ૩૧ મા વર્ષનો જન્મ દિવસ હોવાથી તેની ખુશાલીમાં તે નામદાર પોતાની પ્રજા વગેરે લોકોના કલ્યાણાર્થે કેટલાક અગત્યના દરગો નહેર કર્યા હતા. તેમાં બાવનગરમાં મુનિસિપાલ ખાતાનું કાન-કાન સ્થાનિક સ્વરાજ તરિકે ચલાવવા બાબતનો સંવન ૧૮૪૪ નો ધારો અંશુર કરવામાં આવ્યો છે. વળી ગરીબ સ્થિતિની જુદી જુદી કોમની પાંચ વિધવાઓને દરરોજ દર માસે રૂ ૫ ની રકમ તેઓની હયાતી સુધી નિર્ધારને માટે આપવા દેવાયું છે. તેમજ દરબાર પહિવડી જે ગામોના ખેડૂતો પાસે તેઓના હસ્તકની દરબારી જમીનના ખાતાના રૂપિયા દર સાલ વસુલ આવતાં સંવત ૧૮૪૩ ની સાલ આખર જે બાકી રહેલા છે, તે તથા ખેડૂતોને પીરવામાં આવેલા તેમાંથી બાકી રહેલા, તે મળીને રૂ ૬ લાખ, ૨૩ હજાર, ૭૬૦ ને ૭ રૂપિયા માફ કરવાનો દરખ કરવામાં આવ્યો છે. એ રીતે બીજા પણ ઘણા અમલના દરગો કરી પોતાની પ્રજાને આશિર્વાદ મેળવ્યો હતો. એજ વર્ષમાં મહારાજશ્રીએ પોતાના રાજ્યનો તમામ રાજ્ય ચક્રિટ ચલાવવા માટે એક ખાસ “કૌન્સિલ” નિર્મા

હતી, અને તેને લગતું એક જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું. તેમાં દિવાન અને વડા સભાસદ આજમ વિઠ્ઠલદાસને, જાહેર બાંધકામો ખાતાના સભાસદ આજમ આર. પ્રોકટર— સીમ્સ સાહેબને, નાયબખાતાના સભાસદ આજમ મચેરજી મેરવાનજી ભાવનગરી સી. આર્ષ ધ. ને, તાણા પ્રક્ટરી ખાતાના સભાસદ આજમ વિજયસંકર ગૌરીસંકરને, અને હળુર સેક્રેટરી આજમ રતીલાલ માણેકલાલને નિમવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતના મહારાજશ્રીના રાજ્ય સુધારણાના કાર્યથી નામદાર મુગધ સરકારે ખુશી થઈને પોતાના સને ૧૮૮૭—૮૮ ના વર્ષના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં લખ્યું હતું કે:—

“ આ વર્ષમાં ભાવનગરના રાજ્યકાર્યભારમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, એક માણસ કરી શકે તેના કરતાં વધારે રાજ્ય દરબારી કામનો ભોળો દિવાન ઉપર છે, એવી જ્યારે ઠાકોર સાહેબ સર તખ્તસિંહજીની ખાત્રી થઈ, ત્યારે તેઓએ એક યોજના રચી જૂઠાં જૂઠાં ખાતાઓને ચાર કૌન્સિલરોમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. અને તેઓમાંના દરેકને ઠાકોર સાહેબનો પરજાઓ હુકમ મેળવવાનો હક બદલ્યો છે. વળી ઠાકોર સાહેબે પોતાના ૩૧ મા વર્ષની ખુશાલીની યાદગીરીમાં ભાવનગર શહેરને સ્થાનિકસ્વરાજ્યનો હક બદલ્યો છે, અને ખીજા પશુ કેટલાક સુધારાઓ કર્યાં છે. ”

સને ૧૮૮૮ ના વર્ષમાં મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાની વર્ષગાંઠનો દિવસ મહારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીએ એક મોટા તેહેવાર તરિકે માન્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે દિવસની ખુશાલીમાં તેમણે ૪૫૦ એકર જમીન આપીને તેમાં “ વિક્ટોરિયા બાગ ” નામે સુદર બાગ બાંધવાની ક્રિયા મોટા કાંટથી કરી હતી. વળી એ દિવસના સ્મરણાર્થે મહારાજશ્રીએ ગરીબ અવસ્થાની ૨૦ બિંધવાઓને માસિક પેન્શન આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. અને એક હજાર રૂપિયા ગરીબ ખ્રિસ્તિઓને ખેરાત તરિકે વહેંચ્યા હતા. એજ વર્ષમાં શુજરાત —કાઠિયાવાડમાં વરસાદની તંગીને લીધે લોકો દુકાળની દેહેશતમાં આવી પડ્યા હતા. તે સમયે મહારાજશ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાની પ્રજાના સુખને માટે તથા ગરીબ લોકોને આશ્રય આપવા મોટી ઉદારતા દર્શાવી હતી. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં જૂદે જૂદે રથો બાંધકામોના પ્રારંભ કરી તેમાં ગરીબ લોકોને કામે લગાડી રોજી આપવા માંડી હતી, અને જે લોકો કામ કરવાને અશક્ત હતાં, તેમને પણ અલ વજ્રાદિક આપ્યું હતું. તેમણે જે “ વિક્ટોરિયા બાગ ” બનાવવા માંડ્યો હતો, તેમાં દરરોજ ૪૦૦૦ મળુરોને કામે લગાડી દીધાં હતાં. તેજ પ્રમાણે ખીજાં જાહેર બાંધકામોમાં ધણા લોકોને રોજગારે વળગાડ્યાં હતાં. વળી તેમની પ્રજામાંનાં કેટલાંક માણસો દુકાળની ધારતીને લીધે મુગધ વગેરે રથો ત્યાલી ગયાં હતાં, તેમને મહારાજશ્રીએ ગાડીભાડું તથા વાટ ખરચી આપીને પાછાં પોતાના રાજ્યમાં બોલાવ્યાં હતાં. વન્ય છે ! આવા દયાળું અને પરોપકારી મહારાજશ્રી સદૃશિને !

સને ૧૮૮૯ માં મહારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાની વર્ષગાંઠની ખુશાલીમાં પોતાના રાજ્યના ખેડૂતોપરથી કેટલાક કર માફ કરવા માટે રૂ ૩૯૦૦૦ ની મોટી રકમ ખર્ચી હતી. તેમજ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આપવા, વિદ્વાનોને બેન્ડિસ આપવા, તથા રોગી અને દુખિયારા લોકોને અજવજાદિક આપવા માટે રૂ ૧૧૦૦૦ ખર્ચ્યાં હતા. એ

આપના જાણવામાં છે કે, રાજકોટમાં “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી મ્યુઝિયમ” એવું એક સંગ્રહસ્થાન બંધાવવાનું છે, તેમાં આ પ્રાંતના બીજા રાજ્યોની સાથે અમેએ રૂ ૨૫૦૦૦ ની રકમ આપવી હરાવી છે. મગર આ ખુશાલી બરેલા વર્ષની શરૂઆતમાં પણ ઉત્તમ રીતે રહેવા સાફ પરમેશ્વરની મોટામાં મોટી બક્ષિસ જે સ્વચ્છ પાણી, તે શહેરમાંથી નળ દ્વારાએ લાવીને લોકોને પોતાના ઘરને આંગણે પાણી મળે તેવું કરવામાં આવશે, અને તેને “વિક્ટોરિયા જ્યુબિલી વૉટરવર્ક્સ” એવું નામ આપવા ધારેલું છે.”

ઉપલા મુખ્ય હારો બહેર કરવા ઉપરાંત કેટલુંક બાપણ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી દિવાન મી. વીઠ્ઠલદાસે કર્યું હતું. જે ઘણું સ્તુતિપાત્ર ગણાયું હતું. તા. ૫ મી જુલાઈ સને ૧૮૮૭ ને દિવસે મહારાજ સાહેબે પોતાના દિવાન મી. વિઠ્ઠલદાસના ઘેર પોતાના રાજ્યના અમલદારો તથા પ્રજા વર્ગના અગ્રેસરોની એક સભા બોલાવી હતી. જેમાં મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાથી દિવાન સાહેબે દર્શાવ્યું કે;—“મહારાજ સાહેબનો વિચાર પોતાની વશાદાર રૈયતને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક આપવાનો છે, કે જે હક આપણા પ્રતાપી વાઘસરોય નામદાર લૉર્ડ રીપને હિંદુસ્થાનની પ્રજાને આપ્યો છે, તેથી પણ વધારે હક બક્ષિસ કરાવો નિર્ધાર છે. તે તે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની રીતિ આદિ ચાલશે કે નહિ, તે બાબત અમે સર્વ મુદ્દરોએ મત આપવો.” આ ઉપરથી લાંબાબર રહેલા માત્ર ૭ મુદ્દરો શિવાય સર્વેએ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની તરફેણમાં મતો આપ્યાં હતાં. એ પછી મહારાજ સાહેબે એ વિષે વિચાર કરીને નિર્માણ કરવાનું હરાવી મેળાવડો દિ-સર્જન કર્યો હતો. એજ વર્ષમાં ભાવનગરમાં સન્યાસિઓને માટે બંધાવેલું સ્થાન તથા એક બૉર્ડિંગ હાઉસ ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી. આ બૉર્ડિંગ હાઉસમાં તમામ વ-હુના નિરાશ્રિત તથા લલાંત્રમણાં અને અપંગોને રાખવા જણાવ્યું હતું. અને તેમને માટે શહેરમાં ઘણા પીઠાવીને જણાવ્યું હતું કે, તેમાં રાખવામાં આવનારા સર્વ નિરાશ્રિત તથા અપંગોને મરત ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવશે.

સને ૧૮૮૮ ના જાનેવારી મહિનાની ૬ હી તારીખે મહારાજના ૩૧ મા વર્ષનો જન્મ દિવસ હોવાથી તેની ખુશાલીમાં તે નામદાર પોતાની પ્રજા વગેરે લોકોના કથાણાએ કેટલાક અગત્યના હારો બહેર કર્યાં હતા. તેમાં ભાવનગરમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતાનું કાર-કાજ સ્થાનિક સ્વરાજ તરિકે ચલાવવા બાબતનો સંવત ૧૯૪૪ નો ધારો મંજૂર કરવામાં આવ્યો છે. વળી ગરીબ સ્થિતિની જુદી જુદી કોમની પાંચ વિધવાઓને દરેકને દર માસે રૂ ૫) ની રકમ તેઓની હયાતી મુખી નિર્વાહને માટે આપવા હારવ્યું છે. તેમજ દરબાર પરિવહી જે ગામોના ખેડૂતો પાસે તેઓના હસ્તકની દરબારી જમીનના ખાતાના રૂપે દર સાલ વસુત્ર આવતાં સંવત ૧૯૪૩ ની સાલ આખર જે બાકી રહેલા છે, તે તથા ખેડૂતોને પીરયામાં આવેલા તેમાંથી બાકી રહેલા, તે મળીને રૂ ૬ લાખ, ૨૩ હજાર, ૭૬૦ ને ૪ રૂપિયા માફ કરવાનો હારવ કરવામાં આવ્યો છે. એ રીતે બીજા પણ ઘણા અન-ત્યના હારો કરી પોતાની પ્રજાને આશિર્વાદ મેળવ્યો હતો. એજ વર્ષમાં મહારાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યને તમામ રાજા સહિત ગઝાવા માટે એક ખાસ “કોન્સિસ” નામી

હતી, અને તેને લગતું એક બાહેરનાયુ પ્રગટ કર્યું હતું. તેમાં દિવાન અને વડા સભાસદ આજમ વિઠ્ઠલદાસને, બહેર બાંધકામો ખાતાના સભાસદ આજમ મચેરજી મેરવાનજી બાવનગરી સી આઈ. ઇ. ને, નાણા પ્રકરણી ખાતાના સભાસદ આજમ વિઠ્ઠલચંદર ગૌરીશંકરને, અને હજુર સેક્રેટરી આજમ રતીલાલ માણેકલાલને નિમવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતના મહારાજશ્રીના રાજ્ય સુધારણાના કાર્યથી નામદાર મુગ્ધ સરકારે ખુશી થઈને ખેતાના સને ૧૮૮૭—૮૮ ના વર્ષના એગ્રિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં લખ્યું હતું કે;—

“ આ વર્ષમાં બાવનગરના રાજ્યકાર્યશાલમાં એક અગત્યનો સુધારો કરવામાં આવ્યો છે. એક માણસ કરી શકે તેના કરતાં વધારે રાજ્ય દરબારી કામનો ભોળો દિવાન હાજર છે, એવી જ્યારે હાકોર સાહેબ સર તખ્તસિંહજીની ખાત્રી થઈ, ત્યારે તેઓએ એક પોતાના રૂબી જુદાં જુદાં ખાતાઓને ચાર કૌન્સિલરોમાં વહેંચી નાખ્યાં છે. અને તેઓમાંના દરેકને હાકોર સાહેબનો પરભાવો દુકમ મેળવવાનો દક્ષ બદ્યો છે. વળી હાકોર સાહેબે પોતાના ૭૧ મા વર્ષની ખુશાલીની યાદગીરીમાં બાવનગર રોકેરને સ્થાનિકસ્વરાજ્યનો દક્ષ બદ્યો છે, અને બીજા પશુ કેટલાક સુધારાઓ કર્યાં છે. ”

સને ૧૮૮૮ ના વર્ષમાં મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાની વર્ષગાંઠનો દિવસ મહારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીએ એક મોટા તેહેવાર તરિકે ખાળ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે દિવસની ખુશાલીમાં તેમણે ૪૫૦ એકર જમીન આપીને તેમાં “ વિક્ટોરિયા બાગ ” નામે સુંદર બાગ બાંધવાની ક્રિયા મોટા હાથથી કરી હતી. વળી એ દિવસના સ્મરણાર્થે મહારાજશ્રીએ ગરીબ અવસ્થાની ૨૦ વિધવાઓને માસિક પેન્શન આપવાનું રાઈ કર્યું હતું. અને એક હજાર રૂપિયા ગરીબ ખ્રિસ્તિઓને ખેરાત તરિકે વહેંચ્યા હતા. એજ વર્ષમાં યુગસત —કાઠિયાવાડમાં ધરસાદની તંગીને લીધે લોકો દુકાળની દેહેલમાં આવી પડ્યા હતા. તે સમયે મહારાજશ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાની પ્રજાના સુખને માટે તથા ગરીબ લોકોને આશ્રય આપવા મોટી ઉદારતા દર્શાવી હતી. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે બાંધકામોના પ્રારંભ કરી તેમાં ગરીબ લોકોને કામે લગાડી રોજ આપવા માંડી હતી, અને જે લોકો કામ કરવાને અચક્ષત હતાં, તેમને પણ અલ્પ વરખાદિક આપ્યું હતું. તેમણે જે “ વિક્ટોરિયા બાગ ” બનાવવા માંડ્યો હતો, તેમાં દરરોજ ૪૦૦૦ મનુરોને કામે લગાડી દીધાં હતાં. તેજ પ્રમાણે બીજાં બહેર બાંધકામોમાં પણ લોકોને રોજનારે વળગાડ્યાં હતાં. વળી તેમની પ્રજામાંનાં કેટલાંક માણસો દુકાળની ધારતીને લીધે મુનમ વગેરે સ્થળે ચાલી ગયાં હતાં, તેમને મહારાજશ્રીએ ગાડીભાડું તથા પાટ ખરચી આપીને પાછાં ખેતાના રાજ્યમાં ખેંચાવ્યાં હતાં. વન્ય છે ! આપ દયાળું અને પરોપકારી મહારાજશ્રી સદરિતને !

સને ૧૮૮૯ માં મહારાજ શ્રી તખ્તસિંહજીએ પોતાની વર્ષગાંઠની ખુશાલીમાં પોતાના રાજ્યના ખેતુતોપરથી કેટલાક કર માર કરવા માટે રૂ ૩૯૦૦૦ ની મોટી રકમ ખર્ચી હતી. તેમજ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપ આપવા, વિદ્વાનોને જ્ઞાપિસ આપવા, તથા ગેમી અને દુખિયાગ લોકોને અનુવ્રત્તિક આપવા માટે રૂ ૧૧૦૦૦ ખર્ચ્યાં હતા. એ

શિયાવ બીજાં પરચુરણ ધર્મનાં ખાતાઓમાં કેટલીક ન્હાની મોટી રકમોની બક્ષિસ કરી હતી. વળી જોઈ દિવસે તેમણે પોતાના “ પબ્લિક ગાર્ડન ” નામે બગીચાનું નામ ફરશીને માણ-પેલિસિટીસ, એન્ટ મી. પીલનું નામ આપીને તેને “ પીલ ગાર્ડન ” એળખાવ્યું હતું. તથા રાજ્યોત્સવ ગામથી કપીવદરના બંદર મુખી ૫૯ મેલની સડકનું નામ મુખ-કના મવનર લોડ રે સાહેબનું નામ આપીને તેને “ રે રોડ ” તરિકે એળખવા બજાવ્યું હતું. મહારાજ શ્રી સર તખ્તસિંહજી સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડની મુસાફરીએ ૫-ધાર્યો હતો. તેમને સાથે સન્માન મળ્યું હતું.

મહારાજ શ્રી સર તખ્તસિંહજી બહુ ઉદાર દિલના હતા. આગળ બજાવવામાં આવેલી ઉદારતા શિયાવ કર્નલ વાલ્ડેસનના સ્મરણાર્થે રૂ. ૩૦૦૦, સને ૧૮૮૯ ની સાલમાં સુત્તમાં લાગેલી ભયંકર આગમાં સાથે સંબંધ રાખતી કૌશિયાલ-રૂ. ૩૦૦૦, એ રકમે ધમને રૂ. ૭૦૦૦, ઓટ એડિક્સ કૉલેજમાં પાતુઓને મદદ કરવા માટે ના દરહિજોની માવજત કરવાનું કહણ-કામ માથે લેનારી પાતુઓને મદદ કરવા માટે રૂ. ૩૦૦૦૦, મુંબઈની વિક્ટોરિયા બ્યુબીલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં નામદાર મહારાણી ખીનું અર્થ કરતું બાહ્યાલું પ્રકાશ માટે રૂ. ૫૦૦૦, હિંદના લોકપ્રિય વાહિસરોય લોડ રિપન સાહેબના રૂ. ૧૦૦૦૦, રાજરાત કૉલેજ રૂ. ૨૦૦૦૦, સિંધિયા રેડ કૉલેજ રૂ. ૧૦૦૦૦, પંડ્યાજી અરશિયા સ્કૂલની બીજી વર્ગ બાંધવા માટે રૂ. ૧૦૦૦૦ મુંબઈમાં રૂ. ૧૦૦૦, વડવાજી અરશિયા સ્કૂલની બીજી વર્ગ બાંધવા માટે રૂ. ૧૦૦૦૦ મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં જ્યોતિષ સામ્રાજ્ય કોલેજ પ્રમાણે અગત્યનું અભ્યાસનું નાખનાર “ રેકોર્ડેસ કૉલેજ સેન્ટરરી ” સ્થાપવા માટે રૂ. ૫૦૦૦, જે પ્રમાણે બીજી ૫૫ મધ્યક ન્હાની મોટી રકમોની સખાવતો એ નામદાર કરી હતી. એ બધી રકમોનો તે સરવાળો કરીએ તો લાખો રૂપિયાનો થાય.

એ શિયાવ કેટલાંક ખાતાઓમાં તે એ નામદારે દર વર્ષની સખાવતો આપવી ન-રી રાખી હતી. રાજકોટનાં બૂદાં બૂદાં ખાતાઓને તેઓ દર વર્ષે પંદરથી પીસ હમ્બર રૂપિયાની મદદ આપતા હતા. વળી મુંબઈની એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં, તથા રતુષ ઓર આ-ટસમાં, અને પુના એનલનિયર્સ કૉલેજમાં, પ્રમાદિ બીજાં ધણાંક ખાતાઓમાં તેમણે સંખ્યાબંધ રકાસરથીયો સ્થાપિ હતી. વળી તે નામદાર દરેકે સારા મંથકર્તાઓને તથા વિદ્વાન પુરોએને સારો આશ્રય આપી ઉત્તેજિત કરતા હતા. તે નામદારે રાજ્યાસનપર ગિરાજના પછી રાજ્ય સુધારાનાં તથા પ્રજા હિતાર્થનાં અનેક કાર્યો કર્યાં હતાં. એડેસલની મોટાબીનાં બે મોટાં અને નૂતન ખાતાં સ્થાપ્યાં હતાં. અને બેનૂતની પાસેથી અસલની મેળાતી ભાગવગ્રાહની રીત રદ કરીને તેને બદલે ખાતાબદિની સરસ રીત લખત કરી હતી. પ્રજામાં સુલેહ સંપ્ર બજાવવા માટે તેમણે ડિરેક્ટ પોલીસ ઉભી કરી હતી, એ શિ-યાવ અનેક પ્રજાપ્રયોજી સુધારા લખવ કરીને પ્રજાનો પ્યાર મેળવ્યો હતો. આ સુધારા એ લખત કરવામાં તેમના કાબેલ અને અનુભવી સલાહકારોએ ધણી મદદ કરી હતી. તેથી તેમને ૫૫ ધણી રાજ્યથી મટે છે. મહારાજ શ્રી સર તખ્તસિંહજીએ જેમ રાજ્ય તથા પ્રજાની આબહાની વધારી હતી, તેમ એ નામદારે રાજ્યની રચના ૫૫ ધણી સ-ર કરી હતી. જાવનર રોકેરનો કાબો સર દેખાર મહારાજ શ્રી સર તખ્તસિંહજી

પિતાશ્રીએ કરી હતી. પોતાના આ કુંવર બણી ગણીને સારા વિદ્વાન થાય, એવી નામદાર ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાજની ધ્રુવજા હતી. તે ધ્રુવર કૃપાથી દિનપરદિન સિદ્ધ થતી ગઇ હતી. શ્રી વાઘજી સાહેબ પોતે પણ વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં બણી હલકથી શ્રમ લેતા જણાતા હતા. તે જોઇને તેમના પિતાશ્રીને ધણો આનંદ થતો હતો. એટલામાં દૈવચોત્રે એવું જન્યું કે, ઠાકોર સાહેબશ્રી રવાજ સને ૧૮૭૦ માં એકએક કેલેન્ડરવાસી થયા. તેથી એજ વર્ષના ફેબ્રુવારી મહિનાની ૧૭ મી તારીખે શ્રી વાઘજી સાહેબ મોરબીની ગાદીએ બેઠા, પરંતુ એ સમયે તેમનું વય માત્ર ૧૩ વર્ષનું હોવાથી તેઓ ચોખ્ખા ઉમ્મરના થતાં મુખી નામદાર બ્રિટિશ સરકારે એ રાજ્યનો વહિવટ એજન્સીની દેખરેખ હેઠળ લીધો, અને ચા. બા. સંબુપ્રસાદ લક્ષ્મીપ્રસાદને તથા જ્યોત્સના સખીદાસને જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે હસ્તભા હતા. આ જોઇન્ટ ખાતુ આશરે નવ વર્ષ સુધી રહ્યું હતું. અને તે દરમિયાન નામદાર ઠાકોર સાહેબ રાજકોટની રાજકુંબાર કંબેજીમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમાં તેમણે પોતાની ચચળતા અને જુદિનો પ્રકાશ એવો તો સરસ પડ્યો હતો કે, તેમના સિદ્ધિ ચુરઓ આનંદ પામીને વારંવાર વખાણ કરતા હતા. તેઓ દરેક પરીક્ષામાં ઉચ્ચે નજરે પાસ થતા હતા. અને પોતાના સાથી રાજકુંવર વિદ્યાર્થીઓ સાથે એટલા બધા પ્યારથી હળીમળીતે રહેતા હતા કે, જેથી સર્વે જણ તેમને પશ્ચીમ મમતાથી ચાહતા હતા. વચી કોંગ્રેસમાં દર વર્ષે થતી અંગ હસરોની રમતમાં મનુ તેઓ સારો દેખાવ આપતા હતા.

સને ૧૮૭૭ માં ઠાકોર સાહેબે કંબેજ જોડી હતી. તે પછી કેપ્ટન હંફી સાહેબની સાથે તેઓ હિંદુસ્થાનના પ્રવાસે નિકળ્યા હતા. એ પ્રવાસમાં તેમણે યજ્ઞાંક નામનું નગરો તથા સ્થાનો જોયાં હતાં, અને દરેક ચચળો સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો. સ્વર પછી તેમની દોહિયારી અને કાબેલિયત જોઇને રાજમહારાજાર વિગેની પુરતી વાકેખમરી આપવાના વિચારથી નામદાર સરકારે તેમને ચા. બા. સંબુપ્રસાદની સાથે તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ થી જોઇન્ટ એડમિનિસ્ટ્રેટર તરિકે નિમ્મા હતા. તેમાં તેમણે એવી તો સરસ ચાલાકી અને ખંતથી રાજવહિવટમાં કુશળતા મેળવી કે, નામદાર બ્રિટિશ સરકારે તેમને તેમના રાજ્યની તમામ ચલા તેમની ૨૧ વર્ષની વયે, એટલે તા. ૫ મી

ધના ગવર્નર સર રીચર્ડ ટેમ્પલને હાથે કરાવી હતી. એ પ્રસંગે નામદાર ગવર્નર સાહેબે એક સંભાષણ કરતાં હાકોર સાહેબશ્રી સર વાધજી બહાદુરનાં એવાં સ્તુત્ય કામોની પુષ્કળ તારિફ કરી હતી. એ પુલ બંધાવવા પાછળ હાકોર સાહેબે એકંદરે રૂ ૩,૫૦,૦૦૦ નો જંગલ ખર્ચ કર્યો હતો.

સને ૧૮૮૦ ના ફેબ્રુવારી મહિનાની ૨૮ મી તારીખે નામદાર હાકોર સાહેબે મોરબીમાં એક સુંદર બજાર બાંધવાનો પાથો નાખવાની ક્રિયા કરી હતી. એ બજારની બાંધણી એવી તો ઉત્તમ પ્રકારની શોભાપમાન નિવડી છે કે, તેનો જોટો આખા કાઠિયાવાડના કોઇ પણ શહેરમાંથી મળવો મુશ્કેલ છે. એવો સુંદર અને રમણિય બજાર બંધાવવામાં નામદાર હાકોર સાહેબે ધણીજ કાળજી, અને પરિશ્રમ વેઠ્યો છે. એજ વર્ષના મે મહિનાની ૨૨ મી તારીખે નામદાર હાકોર સાહેબે પોતાના ઉપયોગને માટે ખાસ બંધાવેલા એક મોટા અને સુંદર મેહેલનું વાસ્તુ કર્યું હતું. એ પ્રસંગે તેમણે જૂદે જૂદે રચણથી ધણીક વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને સન્માન પૂર્વક તેડાવ્યા હતા. તેમણે વેદિક મંત્રોથી વાસ્તુને લગતી સર્વ ક્રિયા કરી હતી. એ દિવસે હાકોર સાહેબે પોતાની તમામ પ્રજાને જમાડી હતી. તેથી સર્વજ્ઞ આનંદ પથરાઇ ગયો હતો. એજ વર્ષના આગસ્ટ મહિનાની ૨૮ મી તારીખે નામદાર હાકોર સાહેબે એક “નજરખાગ” બનાવી તેની અંદર શ્રી નંદેશ્વરની સ્થાપના કરી હતી. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૫ મી તારીખે મોરબીમાં સારા પાયા ઉપર એક હાપખાનું સ્થાપન કર્યું હતું. એ હાપખાનમાં હાલ “સ્ક્રીમ ગ્રેસ” ચાલે છે, અને તેમાં કેટલોક સામાન ખાસ વિલાયતથી મંગાવ્યો છે, કે જેનો જોટો હિંદનાં ધણાં યોગાં હાપખાનામાંથી મળી શકે.

સને ૧૮૮૧ માં નામદાર હાકોર સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં ખાતાબંદી “વીયેદી” નું કામ શરૂ કર્યું હતું, જે ધણીજ રેનેહમંદીથી સને ૧૮૮૭ માં સમાપ્ત થયું હતું.

સને ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ મહિનાની ૧ લી તારીખે નામદાર હાકોર સાહેબ શ્રી સર વાધજી બહાદુર યુરોપના પ્રવાસે પધાર્યા હતા. અને પોતાના રાજ્યનો તમામ અખતાર આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મી. શરનાન્ડિસને તેઓ સોંપી ગયા હતા. યુરોપમાં તેમણે ઘણું રચણે કરીને પુષ્કળ બાબતોનો અનુભવ મેળવ્યો હતો. તેઓ યુરોપમાં પ્રવાસ કરતા હતા, તેવામાં એટલે તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૩ ના રોજ તેમનાં રાણીચીને પેટ એક પાટવી કુતરનો જન્મ થયો હતો. એ ખુશ ખબરથી તેમની પ્રજામાં સર્વજ્ઞ આનંદ પથરાઇ ગયો હતો. નામદાર હાકોર સાહેબ યુરોપનો પ્રવાસ પૂરો કરીને સને ૧૮૮૩ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૭ તારીખે પોતાના નગરમાં સુખરૂપ પધાર્યા હતા. સારે તેમની પ્રજાએ તેમને ધણીજ સન્માન સાથે પધારી લીધા હતા. તેમણે યુરોપનો જે સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો, તેનો ઉપયોગ પોતાના રાજ્યમાં કેટલાક અપસના સુધારા દાખલ કરીને તે દારાએ કર્યો હતો. તેઓ વિલાયતથી કેટલોક કિમતી સર્વજન તથા કેટલાંક ઉપયોગી ચીજો સાથે જેતા આવ્યા હતા.

સને ૧૮૮૪ તા જાન્યુઆરી મહિનાની ૧ લી તારીખથી નામદાર હાકોર સાહેબે પોતાના હાપખાનામાંથી પોતાના રાજ્યને લગતું એક દરબારી ડેવિડ આવડનું કર્યું છે. તેનાં

નામદારની ઇચ્છાંડ અને અમેરિકાની મુસાફરી વિષેના જે જે આનંદ ઉપજવનારા વર્તમાન અમે અત્યંત કાળજીથી વાંચતા હતા, તે વિષે વર્ણન કરવાની કાંઈ અગત્યજ રહેતી નથી. મલિકા માયાક્રમા મહારાણીશ્રીએ આપ નામદારને “નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી મોસ્ટ એમિનન્ટ ઓર્ડર ઓફ ધી ઈન્ડિયન એમ્પાઇર” નો માનવતો અને અતિ હવ્યાવનારો ખેતાબ બક્ષિસ કર્યા વિષેના સંતોષ ઉપજવનારા સમાચાર મળ્યા, હારે અમને અત્યંત મગફરી અને ખુશલી ઉત્પન્ન થઇ હતી. આપ નામદારને આ ખેતાબ મળ્યો તે, તેમજ ગયા ફેબ્રુવારી માસમાં હિંદ મધ્યે નામદાર મહારાણીશ્રીના ઉત્તરાર્ધેલા ન્યુબ્રિટી અવસરે આપ નામદારના રાજ્યને કાર્યાવાડમાં પહેલા વર્ગની પકિતમાં મુકવામાં આવ્યું, તે દર્શાવે છે કે, એક રાજ્યકર્તા તરિકેના આપ નામદારના ઉમદા શુભોથી આપ મલિકા માયાક્રમા મહારાણીશ્રીનાં વખાણ અને કદર સંપાદન કરવાને નિષ્ફળ થયા નથી. અને મલિકા માયાક્રમા મહારાણી શહેનશાહશાનુને હસ્તે આપ નામદારને મળેલા ખેતાબ માટે આપને અત્યંત દિલોજનીથી મુગારકળાદી આપવાને અમે રમ લેખએ છીએ. આપ નામદાર દીર્ઘાયુષ ભોગવે તથા આપની પ્રજાની આગાહી અને સંતોષ મેળવવા અર્થે આપ નામદાર લાંબો વખત સુધી રાજ્યપદ પર રહો, એવી ઇચ્છાએ અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

આપ નામદારના રાજ્ય અને તેની પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને આપ નામદારે હમણાં જે જે કયું છે, તેનો વિચાર કર્યાથી અમને જણાવવાની રજા આપશો કે એક રાજ્યકર્તા, જે પોતાની પ્રજાનું બહુ કરવામાં અતિ કાળજી રાખતા તથા પ્રકાશિત થયેલા વિચારો ધરાવતા એકદમ ભહેર થયા છે, તે આપ નામદારને હોવાથી અમને દરેક યોગ્ય અપેક્ષા રહે છે કે આગળ કરતાં ભવિષ્ય પ્રકાશિત છે. આ વિશેની કિંમતી સાબિતિ આપ નામદારે હમણાંજ મોરબી રાજ્યમાં વિષ વિષ સુધારા કરીને બતાવી આપી છે. આપ નામદારનો અમલ રાજ્યનું બહુ કરવામાં રહેલ પામ્યો છે. તેનો ઉમદો પુરાવો આપ નામદારે કરેલાં નીચલાં કાર્યો છે—મોરબી રેલવે, મોટા મોટા પુલો, મોરબી લાઇબ્રેરી, ઇર્નિંગ ફેક્ટરી, દરબારગઢની નવી નવી બિલ્ડિંગો, શોભાપમાન બજાર, ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ અને ટેલિફોન વગેરે; અને હમણાં આપ નામદાર દુનિયા મધ્યેના અત્યંત સુધરેલા અને આંગણ વધેલા દેશોની મુલાકાત લેઈને કિમતી અનુભવ અને અસર મેળવી પાછા ફરે છે, તેથી આપ નામદારનું રાજ્ય હાલના કરતાં વધારે ફાયદાઓ સંપાદન કરવાને સક્ષિમાન થશે. એમ માનવાને અમે આપ નામદારની બીજી પ્રજા સાથે રાક ધરાવતા નથી.

વળી અમને જણાવતાં અત્યંત ખુશાલિ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આપ નામદાર કેળવ, પીતા પરમ મિત્ર છે. આપ નામદારે રત્નદેવમાં કેળવપીની શાળાઓની વૃદ્ધિ કરી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ હમણાં આપ નામદારે કેળવણીમાં આગળ વધેલા મેસર્સ દલપતરામ અને પ્રાણીયનને ઇચ્છાંડમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલીને જાણીની ઉમદા ઉદારતા કરી છે. તેથી અમારાં અંતઃકરણ સંતોષથી ઉભરાઇ ગયાં છે.

છેવટે અમે પુનઃ આપ નામદારને આ કિનારો પર સંદેશવામત પાછા ફરવા માટે અત્યંત વશદારીથી આ રાહર આપવાની રજા લેખએ છીએ. આપ નામદાર પૂર્ણ તનમુસ્તથી અને કોઈ સદ આપની પ્રજામાં વધારવાથી અમને મોટામાં મોટો આનંદ થયો છે. ઇ-

થર પ્રત્યે હમેશાં અમારી એવી પ્રાર્થના છે કે, તે પોતાની સરસમાં સરસ કૃપાની દૃષ્ટિ આપ નામદારપર કરે.”

ઉપરના માનપત્રનો ઉત્તર નામદાર હાકોર સાહેબે ઉત્તેજ ભાષામાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો:—

“શ્રુદ્ધસ્થો,

હમણાં તમેએ જે માનપત્ર મને આપ્યું, તે સારૂ તેમજ તેની અંદર મોરખીના રાજ્યના તમે વનની છો, તેને માટે જે રોડ અને વસાહતી જતાવી છે, તે સારૂ હું તમારો સધળાનો ઉપકાર માનું છું કેસરેહિંદ મહારાણીશ્રીના જ્યુબિલીના માંગલિક અવસર ઉપર મારે વિધાયત જીવું થયું, તે બિના અને અત્યંત ખુશી અને સંતોષનું કારણ નિવડ્યું છે. કહેવાને મને મોટી ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે કે, મહારાણી સાહેબની મુલાકાત મેં જ્યારે લીધી, ત્યારે તેઓ મારી સાથે ધણા પ્રેમથી વત્સા, અને મારી સાથે મેહેરખાની ભરેલી રીતે વાતચીત કરી. બીજી વાતોની સાથે મને મહારાણીશ્રીએ કહ્યું કે હું હિંદુસ્થાની ભાષાનું અધ્યયન કરું છું. આ ઉપરથી જણાવ આવે છે કે આપણો દશ, જે તેમનાં મહાન રાજ્યોનો એક અગત્યનો ભાગ છે, તેના ઉપર તેમનો કુટુંબ પ્યાર અને કાળજી છે, તે તેને મહારાણી શ્રી કવો કિમતી ગણે છે. મારા રાજ્યમાં સુધારાનાં તથા બીજા પ્રજાહિતનાં કામો થવાનું તમે કહેા છો, પરંતુ તમે સારી રીતે જાણો છો કે રાજ્યનાં તરિકે તે મારી ફરજ છે; ને એમ હું ન કરું તો મારી ખામી કહેવાય. મારી પાત્રી રૈયત માટે હજીપણ વધારે કરવાને મને પરમેશ્વર શક્તિવાન કરો. મારી રૈયતનું કંપાણ તથા આખાદાની, એ મારા અંતઃકરણની મોટી ઇચ્છાઓ છે. તમે આટલો જાહેર જુરસો, હિંમત, અને ઉદ્યોગીપણું ધરાવો છો, તે તથા આ અગત્યના અને વેપારના તથા મોટા ટાપુમાં રહી આખાદાની બોગવો છો, તે જોઇને હું ધણો રાજ થાઉં છું. મને સારી રિયતિમાં જોઇને, તેમજ આ પ્રસંગે હું ઇચ્છાંક અને અમેરિકાથી પાછો આવતાં માનપત્ર આપવા તમે આવ્યા છો, તેથી મને ખેદદ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રુદ્ધસ્થો, તે શુભ ઇચ્છાઓ તમે તમારા માનપત્રમાં મારે માટે જતાવો છો, તે માટે હું તમારો મુનઃ ઉપકાર માનું છું.”

એ પ્રમાણે ભાષણ સમાપ્ત થયા પછી મેજાવડો બરખાસ્ત થયો હતો. બાદ તા. ૧ મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૮૭ ના રોજ નામદાર હાકોર સાહેબ મુળમથી નિકળીને તા. ૧૦ મીના રોજ પોતાના પાવતપત્ત સહેર મોરખીમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં તેમને પોતાની પ્રજા ગેરે તરફથી બારે સન્માન મળ્યું હતું બાદ તા. ૧૩ મીના રોજ તેમની પ્રજાએ નીચે પ્રમાણે માનપત્ર આપ્યું હતું:—

“શ્રીમંત મહારાજ ધિરાજ ખુદાવિંદ હાકોર સાહેબશ્રી,

સર વાચજી બહાદુર કે. સી આઇ. ઇ.,

માનવંતા મહારાજ સાહેબ,

અનો નીચે સદી કરનાર આપની હમેશની વરાદાર પ્રજા આપને ધણા હર્ષ

માનની સાથે જાણવવાની રજા લેખએ છીએ કે, આપ નામદાર સાહેબ ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા જેવા સુધરેલા પ્રદેશોની વિકટ મહાયાત્રા કરી લાંબી સંપાદન કરેલી મોટી કૃતિ ઇલકાગ અને આરોગ્યતાની સાથે લાંબી મુદતે સ્વચ્છતામાં પધાર્યા તેથી અમેને જે અપૂર્વ આનંદ થાય છે, તે દર્શાવવાને અમારી પાસે પુરતા શબ્દો નથી.

આપે જ્યારથી આ રાજ્યની સ્વતંત્ર લગામ આપના હાથમાં લીધી, ત્યારથી જો કે આપે આપના સ્વાભાવિક ઉમદા વિચારથી પ્રગ્લહિતનાં કામ કરવા તરફ આપનું દીલ પુરેપુરું લગાડ્યું હતું, તોપણ આપના ઇચ્છાંકતા પહેલ વહેલા પ્રવાસમાં આપ એ ચઢિઆતા દેશના રાજ્યકાર્યભારનો તથા લાંબી સુધરેલી સ્વતંત્ર પ્રજાની ચઢતી સ્થિતિનો અચ્છી રીતે અનુભવ કરી આવ્યા પછી આપે એવી તો સરસ રાજ્યનીતિ ચલાવીને એવાં તો પ્રજા ઉપયોગી કામો કીધાં (રેલવે વગેરે આપણી નજર સમક્ષ છે.) કે જેથી માયાળું બ્રિટિશ સરકારે આપના સદ્ગુણની કદર કરીને જે સ્વચ્છતાને માટે અમે હમેશાં મગજન છીએ, તેને એટલે આ સ્વસ્થાનને ફરદ કલાસના ચઢતા દરજ્જામાં મૂક્યું, એ પુરા પ્રસંગે અમેને રાજ્યબક્તિ જતાવવાને માટે માનવત્વના આકારમાં એક અમુલ્ય તક આપી હતી. જેને લાંબી મુદત નહિ થયેલી હોવાથી અમારી યાદદાસ્તમાં હજી તે તાજજ છે. તેટલામાં આપ ફરીને કૃપાળુ મહારાણીજીના “જ્યુબિલી” જયંતિસવ ઉપર વિલાયત પધાર્યા, તથા લાં આપે આપની ચપલ શુદ્ધિ અને ઉત્તમ પ્રકારની રક્ષા જતાવી, જેની ખુશમાં તેઓ નામદાર સાહેબે આપને “કે. સી. આઇ. ઇ.” નો માનવંતો ખેતાજી-આપી અમેને ખીજ વખત માનવત્ર આપવાની ભાગ્યશાળી તક બક્ષી છે, તેથી અમારા અંતઃકરણમાં થતા અપાર આનંદનું વર્ણન કરવાને અમે અશક્ત છીએ.

આ પ્રસંગે અમે આપને જાણવવાની રજા લેખએ છીએ કે, કાઠિયાવાડમાં બીજાં સ્વસ્થાતોની પ્રજાનો રાજ્ય સાથેનો સંબંધ અમારા આ રાજ્ય સાથેના સંબંધ સાથે સર-આવતાં અમેને પરમ સંતોષ પેદા કરનારો છે. અમારા ઘણી લાંબી મુદતના અનુભવ વડે કહેવાને શક્તિવાન થઇએ છીએ કે, કોઇ પણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાને જાણ્યાં તુલ્ય ગણી લાડ લગવતું હોય, ને પોતે પિતા તરિકે શોભા પામતું હોય, તો આ રાજ્ય તેનો અપૂર્વ તમુનો છે. એમ કહેવાને અમેને કાંઈ પણ પ્રકારે દરકત નથી.

આપના મદત પૂર્વજેના વખતથી આ રાજ્ય સાથેનો અઢિની પ્રજાનો એવો અ-પિચ્છિત રહેવાનો સંબંધ ચાલ્યો આવે છે કે, જેને લીધે રાજ્ય તથા પ્રજા ચઢતી આ-ખાદી જોગવાતાં આવ્યાં છે. રાજ્યની તથા પ્રજાની ચઢતીનો ખરો આધાર રાજ્યકર્તાના મોખ્ખા દ-સાફ અને વ્યાપાર શક્તિ કરતા તરતનાં લક્ષ, એ બંને ગુણો ઉપર રહેલો છે. જે સર્વોત્તમ ગુણો કુદરતી રીતે આપનામાં રહેલા હોવાથી આપે પણ આપની ફરી રા-જ્યનીતિ તથા કાબેલિયતથી એ બંને જાળવતી શક્તિ કીધી છે. રાજ્ય પ્રજા વચ્ચેનો એ-ક સંપ એ ઉત્તમ પડનો શાવદાદારક અને પરસ્પર મજામુતી આપનારો છે. જે રાજ્યની-નિગ મહાત્મ પ્રજાનો કાંઈ અધિયાય આપે બંને વચ્ચે પ્રજાએ આપેલા માનવત્રના આ-પાનાં રસમુખથી સ્વ-લ કોઈ હતો, એ આપના કસાયેલા મજામુતી કાંઈ રીતે અબ-પક નથી. એનો આપ કાબેલિય તરિકેની આપની પ્રજા તરતથી ખાદી રાજ્ય નિગમ

વિસારતા નથી. એટલું જ નહિ, પણ પ્રમહિતવર્દક કામો કરવાની યોજનામાં દિન પ્રતિ-
દિન આપ આપનું મન અતિ ઉમંગથી જોડના આવ્યા' હો, એ આપનો અમારા ઉપર
જોડો ઉપકાર નથી. તે સર્વ શક્તિમાન ધર પાસે અમારી હમેશની એવી પ્રાર્થના છે
કે, આપ સાહેબ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવો, અને ધણું વર્ષ રાજ્ય કરો, તથા આપના રાજ્ય-
ની હમેશાં ચઢતી કળા થાઓ.

આપે અમારા હિત માટે જે જે લાભકારી પગલાં ભર્યાં છે, અને જેને લીધે અમે
હાલ સુખ શાન્તી અને આગાદી ભોગવીએ છીએ, તે અમેએ અમારા પહેલા માનપત્ર-
માં રોશન કર્યું છે. જેથી તે પુનઃ દોરવવા દુસ્તર ધારતા નથી. પરંતુ તેથી અમારા ઉપ-
ર થયેલા આપના અગણિત ઉપકારો પ્રદર્શિત કરવા આ ખુશ અને ઉમદા પ્રસંગે આ મા-
નપત્ર અમારા અંતઃકરણના આનંદના ઉમંગકાથી આપ નામદાર સાહેબને અર્પણ કરીએ
છીએ. તથા આ શુભ તકનો લાભ લેઇ જણાવવાની રજા લેઇએ છીએ કે, આપની જે-
રહાજરીમાં આ રાજ્યની લગભગ આપે દિવાન સાહેબ મેહેરજીન મહાદેવભાઈને સુપરદ
કરેલી હોવાથી તેઓ સાહેબે અમારા ઉપર સમગ્રદિ રાખી જે રાજ્યનીતિ ચલાવી છે, તે-
થી અમેને સંતોષ થયો છે, અને તેને માટે અમે તેઓ સાહેબનો અંતઃકરણ પૂર્વક આ-
ભાર માનીએ છીએ.”

ઉપરના માનપત્રનો પ્રત્યુત્તર નામદાર ઠાકોર સાહેબે યોગ્ય રીતે આપ્યો હતો. જેથી
સર્વને પૂર્ણ આનંદ થયો હતો.

સને ૧૮૮૮ ના માર્ચ મહિનાની ૨૦ મી તારીખે નામદાર ઠાકોર સાહેબે મોરબીમાં
પોતે બંધાવેલા રમણિય જળરમાં એક સુંદર મિનારો બાંધવા માટેનો પાયો નાખવાની
શુભ ક્રિયા કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વુડહાઉસની પાસે કરાવી હતી. તે પ્ર-
સંગે ઠાકોર સાહેબે એક સુંદર બાપાણુ ઇંગ્લેશ બાપામાં નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું હતું:—

“શ્રુત્વં મૈ,

કર્નલ વુડહાઉસ સાહેબે આજથી લગભગ આઠ વર્ષ પહેલાં મને ગાદીનસીન કર્યો,
તે પ્રથમના સંબંધ જોડે આજ, બીજા સંબંધથી જોડાવાને તેઓ સાહેબ અહિં હાજર છે,
તેથી મને ખાસ ખુશાલી લેખન થાય છે. તે વખતથી મારાં રાજ્ય તથા રૂપતને સુધાર-
વા, તથા તેમના હિતનાં કાર્યો કરવા માટે મેં જનતા પ્રયત્ન કર્યો છે. આઠ વર્ષ પહેલાં
મને રાજ્યકારોજારમાં તેમણે હાજર કર્યો, સારથી આગળ વધતો સુધારો—તે પણ
ખરી રીતનો સુધારો કર્નલ વુડહાઉસ સાહેબ જોઇ રહ્યો, એમ હું ધારું છું. પોલિ-
ટિકલ એજન્ટ તરિકે તેઓ સાહેબની કારકીર્દીના દરમિયાન કાઠિયાવાડે સુધારાનો મોટો
પ્રચાર તથા આગેવાની કરી છે. રેલવેઓ બાંધવાનાં કામ ઉઠાવવામાં આવ્યાં છે. કેટલીક
રેલવેઓ તો બંધાઇ ચૂકી છે, અને તે ખુશી પણ થઇ છે. કેટલીએક બંધાય છે, અને
કેટલીક તો વળી મંચુરી માટે રાહ જોઇ રહેલી છે. જેથી કે રાજકોટ સુધી મોરબી
સાઇન વધારવાને સરકારની મંચુરીની માત્ર રાહ જોઇ છે. આ રાજ્ય સુધારાનો પ્રયત્ન
દરજો ખરો રત્નો છે, એમ ખુશીની સાથે હું માનું છું. તેઓ સાહેબનો વખત સુધારાના
પ્રચાર રૂપ છે, એમ રી રીને કહી શકાય, ને હું પણ જમાનાના પ્રચાર સાથે આગળ

વધવા પ્રવૃત્ત કરતો આવ્યો છું. મારી રૈયત અને રાજ્યને સુધારવાં, એમ મારી ઇચ્છા તથા ઉદ્દેશ હોતો આવેલો છે, અને હજી પણ છે. એ બંનેને માટે હું મમરૂં છું. હિંદુ-સ્થાનના બીજા ભાગના લોકો ચાલતા જમાનાની સાથે સુધરતા જાય છે, તેમ મારી રૈયત આગળ વધતી ન જાય, તેનું કંઈ કારણ હું જાણતો નથી. નવા વિચાર અને નવા કામના સાત લેનાં તેઓ શિખે, અને જે શક્તિ ઇશ્વરે તેમને આપી છે, તે પોતાના કામને અર્થે કામે લગાડવા તેઓ જાગૃત થાય, એમ હું ચાહું છું.

સલાહ, શાન્તી, સુધારો, અને આખારી, એ આપણાં સત્ત હોનાં જોઈએ. તેમાં સલાહ તથા શાન્તી પ્રમાણે ઉપવચારી અને તેમને સુધારાના લાભ આપવાથી ઉદ્દેશ રીતે સંપાદન થઈ શકે છે. સુધારો તો તેઓએ જાતે જ કરે જોઈએ. અને પરિણામ રૂપે આપાદી તો પછી થાયજ. જાહેર બાંધકામોથી રાજ્ય સુશોભિત થાય છે. ને તેવાં કામો હું મોરખીમાં યથાશક્તિએ કરું છું. આકે વર્ષે પહેલાં આ જગર જે સ્થિતિમાં હતો, તેના કરતાં હાલની તેની સ્થિતિ તદ્દન જુદીજ છે. ને હવે તેને પરિપૂર્ણ કરવા આજે આપણે અત્રે કોઈ ધડીઆળના મિનારાનું ખાતમુદ્દત કરવા એટલું થવા છીએ. અને દ્રુત ધડી આજ રાખવાનો મિનારો થશે, એટલુંજ નહિ, પણ શેહેરના માણ્ટ્રેટ, અને પેલીસની ઓશીસ પણ થશે. જેથી તેમને શેહેરની અને કામની મધ્યમાં રહેવાનું બનશે, કર્નલ વુડ-હાઉસ સાહેબ, આપેજ અને મારી, ગાદીનસીન કર્યો, આપે અને લાંબી મુદત થયાં છએસો ઇલકામ મળતાં, અને આ રાજ્યને પહેલા કલાસમાં ચઢનાં જોયું. આપ મારી સાથે વિશ્વાસ્ય પધાર્યા, અને મહારાણીની કેસરેહિલ સ્મરેએ બ્યારે મારી મુલાકાત લીધી, ત્યારે મારી સાથે રહ્યા. મેં જે જે કર્યું છે, તે પણ આપે જોયું છે, ને મારા ગુણ અવગણ સૌ જાણે છે. તે કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ તરિકેજ માત્ર નહિ, પણ મારી જાતના ખાસ મિત્ર તરિકે આ ધડીઆળના મિનારાના ખાતમુદ્દતની આજે ક્રિયા કરવાની હું આપને હવે વિનંતિ કરું છું.”

ઉપરના ભાષણનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કર્નલ વુડહાઉસ સાહેબે નામદાર હાકોર સાહેબની પ્રશંસાનિય રાજ્યકારકીર્દિનાં ઘણાં વખાણ કર્યા હતાં. તે પછી ધડીઆળના મિનારાનો ખાધો નાખવાની ક્રિયા કરીને સભા વિસર્જન થઈ હતી.

નામદાર હાકોર સાહેબશ્રી સર વાઘજી બહાદુરની ઉત્તમ પ્રકારની રાજનીતિ માટે નામદાર મુખ્ય સરકાર વખતો વખત પોતાના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં ઘણાં વખાણ કરે છે. તે નામદાર પોતાના રાજ્યને માટે તથા પોતાની પ્યારી પ્રજા માટે એટલી બધી કાળજીથી શ્રમ વેડે છે કે, તેમના જેવા ખતિયા અને ઉઘોગી રાજ કાઠિયાવાડમાં બીજા ચોક્કસ હશે. તેઓ હમેશાં જાને દરેક ખાતાની તપાસ લે છે, દરેક કોર્ટપર નિષેજાની રાખે છે, અને દરેક અમલદાર કોષમાં ફેટલું કામ કેડી રીતે કરે છે, તેની બરોબર તપાસ રાખે છે. અને તેમ કરતાં જો કંઈ ખાતામાં કંઈ ખામી નજરે આવે છે, અથવા કોઈ અમલદાર પોતાના કામમાં ગણજ નભાય છે, તો તેની એકદમ નોટીસ લેવા ચૂકત નથી.

નામદાર હાકોર સાહેબ ઉદારતાની ખાજતમાં પણ ધણ વિચારવંત મણાય છે. તેઓ જો કે કડાકે અને જખજૂટ ખર્ચ કરનારા તથા કોઈ પૈસા ઉઘવનારા નથી, પરંતુ બધાં

જેમ ઘટે ત્યાં તે પ્રમાણેની ઉદારતા વાપરે છે. એટલે કે દરેક જાગૃતમાં તેઓ નિયમિત-પણે વર્તે છે. સને ૧૮૭૭ માં જ્યારે દક્ષિણમાં દુકાળ પડ્યો હતો, ત્યારે તેમણે પુનામાં ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી દરરોજ ૩૦૦૦ ગરીબોને જમ્યાડયાં હતાં. વળી સને ૧૮૭૯માં ગુજરાત-કાશિયાવાડમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો, ત્યારે તેમણે પોતાની પ્રિય પ્રજા માટે-લા જૂએ મરતા રંક જતોને કામે લગાડવા માટે રૂ. ૮૦૦૦ નાં જાહેર બાંધકામે ઉધાડયાં હતાં. તેથી દરરોજ ૪૦૦૦ ગરીબોને રોજી મળી શકતું હતી. સને ૧૮૮૪ માં લોકપ્રિય, વાઘસરોય નામદાર લોર્ડ રીપનના સ્મરણાર્થે ઉભા કરેલા ફંડમાં રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ તેમણે ભરી હતી. એજ પ્રમાણે નામદાર ઠાકોર સાહેબ રાજ્યાસનપર બેઠા પછી ઉદારતાનાં બીજાં અનેક કામે કરતા આવ્યા છે. તે તમામ વિગતવાર દર્શાવતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય, તેથી અત્રે બતાવવામાં આવેલ નથી. વિશેષ કરીને તેઓ સાહેબ વિદ્યા વૃદ્ધિનાં કાર્યોને સાફ ઉત્તેજન આપે છે. વળી તેમણે રાજ્યાસનપર બેઠા પછી રાજ્યને સર્વ પ્રકારે ધણું દિપાવ્યું છે. તેમણે મોરબી શહેરમાં ધણીયાર સારા જાહેર સ્નાત્રો બનાવરાવ્યા છે. સુંદર બાગ, સારાં મકાનો, સરસ્વતી મંદિરો, વિજળીના દીવા, ટેલીફોન, ભવ્ય પુલો અને રેલવે જેવાં અનેક ઉપયોગી સાધનો પોતાના રાજ્યમાં લાખલ કર્યા છે. તેથી મોરબીનું રાજ્ય કાશિયાવાડનાં સર્વોત્તમ રાજ્યોમાંનું એક ગણાય છે.

નામદાર ઠાકોર સાહેબે પોતાના રાજ્યમેહેલની સામે મચ્છુ નદિ ઉપર એક "ઝોલા-પુલ" બંધાવ્યો છે. તે ઘણીજ સુંદર અને ખુબી ભરેલો છે. એ પુલને લગતો ઘણો ખર્ચ સામાન ખાસ વિલાયતથી મંગાવ્યો હતો, અને તેની પાછળ ઘણો મોટો ખર્ચ કર્યો છે. એ પુલ રાજ્યમેહેલથી નદીની સામેપાર સુધી તદ્દન જુલતો—યાંમલા મુકા વગરજ બાંધેલો છે. એટલે એક નાકથી બીજા નાક સુધી અંધર લટકતો છે. માત્ર બે નાકથી તેને સજ્જ કરી લીધો છે. પરંતુ તેનો દેખાવ એવો છે કે, જાણે તે પુલ નદીના મસ્તકપર આધાર વિના એમનો એમજ ઉભો હોય ની! એ પ્રમાણે તે પુલનો દેખાવ વિસ્મય પમાડે તેવો છે. એવો પુલ આખા મુખ્ય ઇલાકામાં બીજા કોઈ સ્થળે નથી. નામદાર ઠાકોર સાહેબે મોરબીથી વઢવાણ સુધી પોતાને ખર્ચે જે રેલવે બંધાવી છે, તેની પાછળ તેમને પુખ્ત ખર્ચ થયો છે. તેજ પ્રમાણે તેમણે વાંકાનેરથી રાજકોટ સુધી જે રેલવે બંધાવી છે, તેની પાછળ તેમને લગભગ ૨૦ લાખ રૂપિયાનો મહાભારત ખર્ચ થયો છે.

નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર વાઘજી બહાદુર સ્વભાવે મળતાવડા અને સાદા છે. તેમને ખોટી ખુશામત સાંભળવી ગમતી નથી. પરંતુ પોતાના દરજ્જાને શોભતી રીતિ પ્રમાણે જ વર્તવાને સર્વદા પસંદ કરે છે. તેઓ ઈંગ્રેજ રીતભાતને કંઈક વિશેષ અનુસરીને વર્તે છે. અને દરેક કામ નિયમસર કરવાને ધણા ખંતી છે. તેઓ જાતે ન્યાયની કોર્ટમાં બિરાજે છે. અને પ્રજાનાં સુખદુઃખ જાતે સાંભળી વાળી ન્યાય આપે છે. ઇત્યાદિ અનેક સારાં જોવાને માટે તેમની પ્રજા તેમને અતઃકરણ પૂર્વક યાદે છે, અને શુભ આશિર્વાદ આપે છે.

મોરબીનું રાજ્ય આબાદીમાં સારું ગણાય છે. એ રાજ્યના તાખામાં ૭૪૦ ચોરસ મૈલ જમીન, અને ૧૨૫ ગામ છે. તેની એકંદર વસ્તી મુજારે ૯૦૦૦૦ ગણાયતી છે. તથા વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૮ લાખ રૂપિયાની છે. જે પૈકી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તથા નામદાર

ટિગ સરકારને જમાવદીના મળીને કુલ રૂ. ૧૫૫૯ દર વર્ષે આપે છે. એ રાજ્યને માટે ને પછાડે વારસ ન દેય, તો નજરણો આપ્યા શિવાય દત્તક લેવાની સનંદ નામદાર ચિટ્ઠિય સરકાર તરફથી મળી છે. તેમજ એક પાદસાદી વાવડે સને ૧૮૭૭ માં મળ્યો છે. મોરબીના રાજ્યકર્તા જ્યારે ચિટ્ઠિય જામણીમાં જાય, ત્યારે તેમને લક્ષરી સલામતી અને ૧૫ તોળા કોડીને માન આપવામાં આવે છે.

જીમીંમદાર ઇડરના, મહારાજા શ્રી

સર કેમરીસિંહજી.

કે. સી. એસ. આઇ.

ઇડરના હાલના મહારાજા શ્રી સર કેમરીસિંહજી સાહેબનો જન્મ સંવત ૧૮૧૭ ના જેઠ શુદ્ધ ૩ ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ શ્રી જીવાનસિંહજી હતું. ઇડરના મહારાજા જોધપુરના હાલના રાજ્યકર્તાના કુટુંબી સહોડ જાતના રજપૂત છે. ઇ. સ. ૧૧૫૩ માં કોનોજના છેલ્લા રજપૂત રાજા પ્રખ્યાત જયચંદ સહોડ ઉપર શાહજીની ગોરીએ ચડાઇ કરી તેનો મુલક થેયો, ત્યારે તે નાસીને ગંગા નદી ઉતરતાં કુળી મૂક્યો હતો. તેના દીકરા શિઓજી સહોડ સને ૧૨૧૨ માં પેતાની જન્મભૂમિ છોડીને સહોડ રજપૂતો સાથે મારવાડમાં જઈને વસ્યા હતા. ત્યાં તેમણે ધીમે ધીમે જીમ રાજાઓનો સુલક દબાવીને મારવાડમાં સહોડ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. એ શિઓજીને અસોધામ, સોનીંગ, અને અજમાલ નામે ત્રણ કુંવરો હતા. તેમાંથી અસોધામ પોતાના પિતાની પછી મારવાડનો રાજા થયો હતો. અને સોનીંગે ઇડરના બીજા રાજા સામળીઆ સોઈ પાસેથી રાજ્ય પડાવી લેઈને ઇડરમાં સહોડ રાજ્યની સ્થાપના કરી. તેના વંશમા રાવ^૧ એ દમલજી, ધવળમલજી, હુણકરજી, ખનડતજી, રણમલજી, રાવ પુંજોજી, નારણદાસ, રાવ જાણી, સુરજમલ, લીમસિંહજી, ભારમલજી, પુંજોજી, નારણદાસ, વીરમદેવજી, કમ્લાણમલ, જગન્નાથ, પુંજોજી, અર્જુનદાસ, ગોપીનાથ, કરણસિંહ, અને ચંદો (ચંદ્રસિંહજી), એમ અતુકને રાજા થયા. તેમાંના છેલ્લા ચંદ્રસિંહજીએ સને ૧૭૧૮ માં વલાસણના સરદારસિંહને ઇડરનું રાજ્ય સોંપી દેઈને પોણોમાં જઈ લાં પોતાની રાજપૂત્રાદી સ્થાપી. તેમના વંશજ અવાપિ સુધી પોણોમાં રાજ્ય કરે છે.

એ પ્રમાણે ગવ ચાંદા-ચંદ્રસિંહજીએ પોતાના વડીલોએ સ્થાપેલું ઇડરનું રાજ્ય ખોઇ દીધા પછી એજ કુળના શિઓજી સહોડ કે જેમણે સને ૧૨૧૨ માં મારવાડમાં જઈને સહોડ રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તેમના વડા કુંવર અસોધામ પછી ૧૯ થી પેટીએ જોધપુર (મારવાડ) ની ગાદી ઉપર અજીતસિંહ નામે રાજા થયા; તેમના બીજા કુંવર આનંદસિંહજીએ સને ૧૭૩૧ માં ઇડરમાં આવીને રા-

૧ રોનાનિ 'રાવ' ની પદની ધાત્મ કરીને ઇડરમા પ્રથમ રાજ્ય સ્થાપ્યું માટે તેના પનાર 'રાવ' કહેવાવા

જનની સ્થાપના કરી. એ આનંદસિંહ પછી તેમના પુત્ર શિવસિંહજી ઇસવી ગાદી ઉપર બેઠા હતા. એ શિવસિંહજીને ભવાનીસિંહ, સગરામસિંહ, જલિમસિંહ, અમરમિંહ, અને ઇંદ્રસિંહ, એ પાંચ પુત્ર હતા. તેમા વડા ભવાનીસિંહજી પોતાના પિતાની પછી ગાદીએ બેઠા. પરંતુ તે માત્ર ૧૨ દિનસમા ગુજરી જતાથી તેમના ૧૩ વર્ષની ઉમ્મરના પુત્ર ગણીરસિંહજી ગાદીએ બેઠા. તેમને ચારી નાખ્યા માટે તેમના કાકાઓએ કાવતર રચ્યું, તે પકડાઇ જવાથી તેમને ઇસવી બહાર કાઢી મૂકામાં આવ્યા. પછી સગરામસિંહે અહમદનગરમાં જઈને ગાદી કરી, અને જલમસિંહ તથા અમીરસિંહે મોડાસા તથા બાયડ પ્રગણ્યાં કરી લીધા. થોડા વખત પછી જલમસિંહજી અને અમીરસિંહજી વગર સંતાને મરણ પામવાથી તેમની જગીરના હક્ક માગત હસર અને અહમદનગરવાળા વચ્ચે કટથોડક વાધો ચાલતો હતો તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ કપ્તાન ઔગ્રમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેવામા જોધપુરના મહારાજ વગર સંતાને ગુજરી જતાથી અહમદનગરવાળા થી તખ્તસિંહજીને દત્તક લેવામાં આવ્યા. તેથી એ તકરારનો અંત આવ્યો. કેમકે ઇસવી વાળી વડી શાખાનો હક હવે અહમદનગરની જગીર ઉપર થયો આ હકના સમયમાં જોધપુરના મહારાજ તખ્તમિંહજીએ વાધો ઉઠાવ્યો હતો. પરંતુ છેવટે સને ૧૮૪૮માં હિંદુસ્તાનની સરકારે એવો નિર્ણય કર્યો કે, અહમદનગરવાળા તખ્તસિંહજી જોધપુરવાળા કુટુંબમાં દત્તક થઇને ગયા, માટે ઇસવી વાળી શાખા વડિલ હોવાથી અહમદનગરના હકદાર માનિક છે. તેથી અહમદનગર અમલની માફક ઇસવી રાજ્ય સાથે જોડાઇ જવું જોઈએ, અને તે બંને ઉપર ઇસવી રાજનો અધિકાર છે. એ રીતે અહમદનગરનું રાજ્ય ઇસવી પાંચ મળ્યું.

મહારાજ ગણીરસિંહજી પછી તેમના કુમાર શ્રી જીવાનસિંહજી ગાદીએ બેઠા હતા. તેઓ ધણાજ આલાક અને નિપુણ વૃષ્ટિ હતા. તેમને ઇંગ્લેંડ બાપાનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના રાજાઓમા ઇંગ્લેંડ બાપા સિખરાની પડેલ તેમજુજ કરી હતી. તેમની આપાડી અને બહુ હિંમતી સમજવકિતને લીધે નામદાર મિટિરા સરકારે તેમને મુગધના ગવર્નરની “લેજિમિઝેટિવ કૉન્સિલ” મા ઓનરેનરી સજાસહ નિમ્ત્રા હતા. એટલુજ નહિ પણ સને ૧૮૬૮ મા તેમને “નાઇટ ઓફ કમ્માન્ડર ઓફ ધી મેટાર ઓફ ઇન્ડીઆ” નો માનવતો ખેતાવ જણિસ કર્યો હતો. મહારાજ સર જીવાનસિંહજી એ પોતાની પ્રજાને સારું સુખ આપીને સર્વનો ખ્યાર મેળવ્યો હતો. એમા પ્રમુખિય રાજ્ય પોતાની ૩૮ વર્ષની બર મુલાવશ્યામા અને ૧૮૬૮ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે ઉદાસવાગી થવાથી સર્વ ટેકાળે બારે ગોઠ જનાવશ્યામા આવ્યો હતો.

મહારાજ સર જીવાનસિંહજી પછી તેમના આ પુત્ર ની કેમરીનિંદજી ગાદીએ બેઠા હતા. એ રામને તેમનું વય માત્ર સાત વર્ષનુંજ હતું તેથી તેઓ યોગ્ય ઉમ્મરના યતાં નુંગી રાજાનો સધો વહિવટ નામદાર મિટિરા નરકારે પોતાને હમ્મક લીરો હતો. અને પોતાની તરફથી વહિવટ ચલાવવા માટે મહિસાના પેલિટિકલ એજન્ટ નાહેનની દેખરેખ નીચે ૨૦ બાં બોન્ડરામ મીનામને નેટિવ અમીસ્ટ્રટ પેલિટિકલ એજન્ટ તરિકે કિમવામા આવ્યા હતા.

મહારાજની કેસરીસિંહજીને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે એક લાયક શિક્ષકની નિમત્તક કરવામાં આવી હતી. તેની પાસે તે નામદાર પોતાનો અભ્યાસ ધણીજ મંત અને કળી થી કરતા હતા. તેઓ ન્હાનપણથીજ ધણા ચાલક અને બુદ્ધિવાન હતા. તેની સાથે બહુ આનંદ પણ હતા, જે શુભ અવાપિ સુધી સનેજ જોવામાં આવે છે.

સને ૧૮૭૫ ના વૃદ્ધાષ્ટ મહિનાની ૧૧ મી તારીખે નામદારની કેસરીસિંહજીનાં બહેનથી તપ્તલાલજીનાં લગ્ન ઉદેપુરના મહુમ મહારાણાની સજનસિંહજીની સાથે મોટી ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ લગ્ન પ્રસંગે ઉદેપુરના મહારાણાની પોતાની સંજે જનમાં આશરે ૩૫૦૦ માણસો, ૧૩૦૦ ઘોડા, ૨૧ હાથી, અને સખ્યાબંધ ઉંઠ વગેરે જાહેરા ખટસો લાવ્યા હતા. તે સર્વેની ધણી સારી રીતે ઇડર રાજ્ય તરફથી સરખર કરવામાં આવી હતી. વળી એજ વર્ષમા નામદાર મહારાણીથી વિક્ટોરિયાના પાટવી કુંવરની પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ હિડુસ્તાનની મુસાફરીએ પધાર્યા હતા, સારે તેમની મુલાકાત લેવા માટે મહારાજની કેસરીસિંહજી મુગ્ધ પધાર્યા હતા. સાં તેમનો સરખર તરફથી બહુ સારો સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

સને ૧૮૭૬ માં મહારાજનીનાં લગ્ન મેવાડમાં આવેલા સહુજનના રાવતજીનાં કુંવરી સાથે કરવામાં આવ્યાં હતાં. લગ્ન માટે તે નામદાર પોતાના રસાલાનાં સખ્યાબંધ માણસો સાથે મોટા દાંડી સહુખર પધાર્યા હતા. અને લગ્ન થયા પછી તેઓ સાંથી ઉદેપુર, ગોરધનવિલાસ, અને રખવનાથ, વગેરે જ્યોતે યજ્ઞને ઇડરમા પધાર્યા હતા. સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહિનાની પહેલી તારીખે નામદાર મહારાણીથી વિક્ટોરિયાએ “કેમરેડીઝ” નો ખેતાબ ધારણ કર્યો, સારે દિલ્હીમાં જરેલા ખાદશાહી દરબારમાં મહારાજની કેસરીસિંહજીને એક “પાદશાહી વાવટો” ખસિસ કરવાનું લૉડ લીટન સાહેબે જાહેર કર્યું હતું. તે ઉપરથી તા. ૧ જાનેવારી સને ૧૮૭૮ ના દિવસે મહિઝાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટ કેનલ લીજીટ સાહેબે ઇડરમાં એક મોટા દરબાર ભરીને એ “પાદશાહી વાવટો” મહારાજનીને ખસિસ કર્યો હતો.

સને ૧૮૭૮ માં મહારાજની કેસરીસિંહજી પોતાને વિદ્યાભ્યાસની વધારે સારી તાલિમ મેલે તેટલા માટે પોલિટિકલ એજન્ટની સૂચનાથી સબકોટની રાજકુંભાર કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. સાં તેમણે ટુક સમયમાં પોતાની આદાશી અને હેસિપારીથી પોતાના શિક્ષક ગુરુને ધણો સારો સંતોષ આપ્યો હતો. ખાદ સને ૧૮૮૧ માં તે નામદારે કૉલેજ છોડીને આમીરપુટ પોલિટિકલ એજન્ટની સાથે સ્કી રાજ્યકાજમાં પ્રવિષ્ટતા મેળવવા માડી હતી. અને જ્યારે તેઓ એ વિષયમાં સારી રીતે વાકેફ થયા, સારે સને ૧૮૮૨ ના વૃદ્ધાષ્ટ મહિનાની ૭ મી તારીખે તેમના રાજ્યની તમામ સજા નામદાર સિદ્ધિય સરકારે તેમને સ્થાપિત કરી હતી. એ પ્રસંગે મહિઝાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબે ઇડરમાં એક દરબાર ભરીને એક ખાખુ કરતાં મહારાજનીની વિદ્વાતા, પ્રવિષ્ટતા, અને ચંચળાઈ આદિક સરકારે સંજોતી સંખૂર્ણ પ્રસંસા કરી હતી. તેના ઉપર મહારાજનીએ ઈમેલ બાવામાં બહુ ખડાથી અને પોખતા પૂવંક વાજો દતો. તે સાંજીને મર્ડ સમાસદોને ધણો આનંદ થયો હતો. એ રખો મહારાજનીની ઉંમર ૨૨ વર્ષની હતી. એટલી ગુણસજા જાં, તે નામદાર

રના વિચાર ધણા ગંભીર અને ડહાપણ બરેલા હતા, તે જોધને સર્વે સાનંદાશ્ચર્ય પામતા હતા.

સને ૧૮૮૪ માં નામદાર મુંગધના ગવર્નર સર જેમ્સ શરબુસન સાહેબ ગુજરાતના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા, અને તેઓ ફરતા ફરતા ઈડરમાં પધાર્યા હતા. ત્યારે મહારાજ સાહેબે તેમના માનની ખાતર પોતાના નગરમાં ધણી ઉત્તમ સ્વચ્છ કરી હતી. તે જોધ ને ગવર્નર સાહેબ ધણા ખુશી થયા હતા. તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૮૪ ના રોજ નામદાર ગવર્નર સાહેબે એક દરબાર ભરીને સંભાષણ કર્યું હતું. તેમાં મહારાજ સાહેબ શ્રી કેસરીસિંહજીના શુભોની ધણી પ્રસંસા કરી હતી. તેના ઉત્તરમાં મહારાજશ્રીએ પણ ઇંગ્રેજીમાં એક છટાદાર બાપણ કર્યું હતું. એજ વર્ષમાં તેમજે પોતાની પ્રજાના લાભ માટે રાજ્ય તરફથી એક બેન્ક ઉઘાડી હતી. તથા જૂદાં જૂદાં ન્દાનાં મોટાં મળીને ૧૨ ગામે નવાં વસાવ્યાં હતાં, તેમ ૫૦ નવા કુવા ખોદાવ્યા હતા. તેથી પ્રજાના શુભમાં સારી શક્તિ થઈ હતી. વળી સને ૧૮૮૬ માં તેમજે પોતાના રાજ્યના વડાળી, અહમદનગર, અને સળજપુર સ્વસ્થાનોમાં એક એક નવું દવાખાનું સ્થાપન કર્યું હતું, તેમ પોતાની પ્રજા પરથી “ટ્રાન્સિટ” નામનો કર કઢાડી નાખ્યો હતો, જેને માટે તેમની પ્રજામાં ધણી હર્ષ ફેલાયો હતો, તેમ નામદાર મુંગધ સરકારે પણ એ વિશે પોતાનો સંતોષ બહાર કીધો હતો.

સને ૧૮૮૭ ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે ઇડરમાં “શ્રીજીજીમા કન્યાશાળા” નામે છોડીઓની નિશાળનો પાયો નાખવાની શુભ ક્રિયા નામદાર મહારાજ સાહેબે મહિકાંકાના પોલિટિકલ એજન્ટ મી. સ્કોટનાં પત્નીને હાથે કરાવી હતી. તે પ્રસંગે થયેલા મેળાવડા વચ્ચે મહારાજશ્રીએ ઇંગ્રેજીમાં એક સંભાષણ વાંચ્યું હતું. તેનો શુભરાતી શાવાર્ય તેમના દિવાન રા. બા. નાયાભાઈ દાજીભાઈ પરેલે નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યો હતો:—

“કર્નલ, મિસિસ સ્કોટ તથા શ્રુદસ્થો,

જે હેતુથી આપણે સમગ્ર આ સ્થળે ભેગા ગમ્યા છીએ, તે હેતુ તો સર્વને વિદિત હશે. અને જે કે લગભગ ૨૫ વર્ષથી કન્યાશાળા સ્થપાઈ છે, તથાપિ તેને માટે એક સુંદર ગૃહ આપણી પાસે નથી. અને મારાં માતૃની, જેઓ સ્ત્રીશ્રવણીને માટે ઉત્તમ ભાવ રાખે છે, તેમની ઇચ્છા આ શાળાના ઉપયોગ માટે એક સુંદર આલય પોતાના ખર્ચથી બાંધવાની થઈ છે. આ સરસ્વતી મંદિરનું નામ “શ્રીજીમા કન્યાશાળા” રાખવામાં આવશે. આપણને સારી પેઠે વિદિત છે કે, હિંદી સ્ત્રીઓની કેળવણીના વિષય માટે પુષ્કળ વિવેચન થયું છે. પરંતુ તે સિદ્ધ કરી બતાવવામાં આવ્યું નથી, જેવું આ સ્થળે મારે જણાવવું જોઈએ. આનું કારણ શાળાઓની તંગી અને અન્ય તેમજ સ્વસરકાર તરફની સહાયતાની ખોટને લગતું જોઈતું છે, તેથી અધિક પુટ કારણ આ અગત્યના વિષય પર પ્રજા ને યોગ્ય લક્ષ આપે છે, તેને લગતું છે. પોતાનાં જન્યઓ તરફની ફરજના આ અગત્યના વિભાગને માટે પ્રજા તરફથી જે થવાની આશા સખી થકાય છે, તે જન લોકવાને પ્રજાને આ સમયે ઠું વિનવું. તો તે મારી ચિન્તિત કમમયની ગણાશે નહિ. કે જે મયપર હિંદની રાજ્યનીનિતા વિવેચને લગતા કોઈ ક્ષેત્રને જેના પ્રખ્યાત રાજ્યવિજ્ઞાન

ના જે અતિ અગત્યના વિચારો આપણે મેળવ્યા હતા, તેમાં સ્ત્રીકેળવણીને લગતું તેનું પોતાનું ધણું અસરકારક અને કાબેલ મત આપણે શ્રવણ કીધું હતું; અને તેનાજ સ્વ-શબ્દોમાં તમે મને જણાવવા દેશો કે;—“ જો તમે હિંદુસ્થાનનાં મૃદોને સંસારી સુખ અને શાન્તિનાં આસ્પદ અને જ્ઞાનના, તેમજ હરેક ઉત્તમ તથા પવિત્ર મહત્ત્વેચ્છનાં મૂળ બનાવવાને ઇચ્છતા હો, તો તમારી બાળકીઓને કેળવશો. આ હિંદીની બિટ મુ-સાદરીની સામા ટકવાને એક બાળપુત્ર પોતાની માતૃશ્રીયીજ તમામ પ્રકારે તૈયાર થઇ બહાર પડે છે. તે બાળકમાં પોતાની માતા તરફથીજ સદૃશ્યોના માર્ગમાં ચાલવા માટે પ્રથમ પ્રેરણા થાય છે, અને હોળી નીકળે છે.” હું ધારું છું કે, તમારો વખત રોકું છું, પ-રંતુ તે મિથ્યા રોકતો નથી. મને આશા છે કે, આ શિખામણને તમે અંતઃકરણમાં ઉતારશો, અને અગત્યની બાબત તરફ જેવી બેદરકારી—મારે દિલગીરી સહિત જણાવું જોઈએ—તમે બતાવતા આવ્યા હો, તેવી બતાવશો નહિ. આ વિષય સમાપ્ત કરતાં મિસિસ સ્કોટ, હું તમને વિનંતિ કરું છું કે, આ “ જીજ્ઞાસા, કન્યાશાળા ” નો પાયો આપ નાખશો.”

ઉપરનું બાપણ પૂરું થઇ રહ્યા પછી મિસિસ સ્કોટ કન્યાશાળાનો પાયો નાખવાની શુભ ક્રિયા કરી હતી. તે પછી મી. સ્કોટ પોતાની પત્ની તરફથી ઉચ્ચેશમાં કેટલુંક સંભા-ળણ કર્યું હતું, જેનો ગુજરાતી ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ નામદાર મહારાજા અને મૃદુસ્થો,

મિસિસ સ્કોટ તરફથી મને એવું કહેવાની ફરમાસ થઇ છે કે, એક મૃદ, કે જે આવાં શુભ કાર્ય—કે જે કાર્ય માટે તેણી બરપુર બાપ રાખે છે તેને માટે—અને તે પછી વળી સ્ત્રીકેળવણીનું છે, એવાં એક આલયનો પાયો નાખવાને આ પ્રસંગે તેણીને હાનર રહેવાથી અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો છે. આપ નામદારે પ્રવ્વને હમણાંજ ઉમદા શિખામણ દેતાં તેઓને એવું વિનંત્યું છે કે, તેઓના સ્વહસ્તમાં આપેલી તકોનો વધારે લાભ સેધ પોતાનાં બચ્ચાઓ તરફની ફરજ ઉપર અધિક લક્ષ આપવું; અને કેળવણી પચાન હતી, તેનું કારણ આપ નામદારે એવું જણાવ્યું કે, પ્રજા તેપર પુરતી કાળજી રાખતી નથી. એ વિચારોને હું તદ્દન મજબૂત યાદ છું. ઇંગ્લીશ કન્યાશાળાના રજીસ્ટરમાં જેટલાં નામો—જો કે તેટલાં નામોની સંખ્યાથી કદાચ આપ નામદાર તો સંતુષ્ટ નહિ થશે, તથાપિ તે સંખ્યા આ શાળાને માટે એક મોટા મૃદની અગત્યના બતાવવાને કેટલોક સમય થયાં સંપૂર્ણ થઇ છે. જ્યારે દિવાન મી. નાથાભાઈ આતું આલય બાંધવાના ખર્ચને પોતાના વાર્ષિક ખર્ચેટમાં કેમ ભાવવું, તે વિશે કપાલે દાખ દેખે વિચાર કર્યા કરતા હતા, તેવે પ્રસંગે આપ નામદારનાં માતૃશ્રીએ કેળવણીને લગતી તમામ બાબતો આપ નામદાર જે ઉદાર દિલને માટે મદદર છે, તેવા ઉદાર દિલથી જાહેર પડી, આવાં આલયને લગતો તમામ ખર્ચ પોતે કરવા જણાવી સખામાં વિદ્યો દાખ્યાં છે. ઇંગ્લીશ કુલરિકોઓ આ ઉદાર દિલનાં બાંધને આભારી થઇ છે, અને જે રાખલો આ ત્રણી બાંધએ દાખ કરી બતાવ્યો છે, તે પાંચી પ્રકારની મજબૂતી. આપ નામદારનો ભોલો હોરે મરી તથા ને પ્રમાણે પાંચ પોતાનાં માતૃકોને જ્યારે જ્યારેનીએ જરૂરની મંદિરમાં મોકલવાં જોઈએ, ત્યારે બપો એક સંખ્યા

કે “જીજ્ઞા કન્યાશાળા” જેનો પાયો હમણાં નાખવામાં આવ્યો છે, તે સ્પુરનાથી બંધાઈ રહેશે, અને જેમને માટે તે બધાય છે, તેમને એક આશિર્વાદરૂપ નિવડશે. તથા જેઓ તેનાથી લાભ સંપાદન કરશે, તેઓ આ ઉદાર દિલનાં બાહ્યને માન્ય પૂર્વક અને આભારી લાગણીથી પોતાના અંતઃકરણમાં સ્મરણ રાખશે. મારી માત્ર એવી ઇચ્છા છે કે, તેણીના જેવી બીજી ઉદાર બાઈઓ ધણી હોવે.”

ઉપર પ્રમાણે ક્રિયા થઈ રહ્યા પછી સભાજનોને પાત્ર ગુજાળ આપવામાં આવ્યાં હતી, અને તે પછી સભા બરખાસ્ત થઈ હતી.

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તારીખે નામદાર મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષની “બ્યુગિલી” નો મહોત્સવ આખા હિંદમાં પાળવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે નામદાર મહારાણીએ પોતાના રાજ્યમાં ધણીજ ધામધૂમ કરીને મહારાણીની પ્રત્યેનો પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો. એ “બ્યુગિલી” ની ખુશાલીમાં નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ મહારાણી કેસરીસિંહજીને “નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી રદાર ઓફ ઇન્ડીઆ” નો માનવંતો પેતાળ આપ્યો હતો. એ પેતાળની સન્દ આપવાની ક્રિયા નામદાર ગુજરાત ગવર્નર લૉર્ડ રે સાહેબે અમદાવાદ મુકામે એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં કરી હતી. એ પ્રસંગે ગુજરાત-કાઠિયાવાડના ધણાક રાજ-રાણાઓ એજ કારણસર અમદાવાદમાં પધાર્યા હતા. તા. ૧૬ મી ડીસેમ્બરના રોજ નામદાર ગવર્નર સાહેબે એક ભવ્ય દરબાર ભરીને સદરજુ પેતાળ આપવાની ક્રિયા કરી હતી. એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી હાજર રહેલા રાજવંશીઓ તથા કાકોરોએ નામદાર ગવર્નર સાહેબ સમક્ષ નંજરાણા ધર્યાં હતા, અને તે નામદારે તેઓને પોપાક આપ્યા હતા. તે પછી નામદાર ગવર્નર સાહેબે ઇમેજમાં એક લંબાણ બાપણ કર્યું હતું, તેના ગુજરાતી તર્જુમે ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર મી. કેલકરે કહી સંબળાવ્યો હતો. એ બાપણમાં નામદાર હરના મહારાણી કેસરીસિંહજીના સંબંધમાં બોલનાં ગવર્નર સાહેબે કહ્યું હતું કે:—

“હરના માનવંતા મહારાણ સાહેબ, જે ઉંચો પેતાળ મલિકા માઆમ્રમાએ આપને બક્ષિસ કરવાની મહેરબાની કરી છે, તે વિદિત કરવાનું કામ નામદાર વાઇસરોયે ઇન્જનીયને સોંપ્યું છે. કેસરેહિંદે આપના જ્ઞેતુદમ્બ રાજ્યકાર્યભારની રૂદાનીની આ એક સાબિતી આપી છે, અને આપ તેને લાયક થયા છો. આપે આપના રાજ્યનો જુઓ લીધો, ત્યારથી દોઢલાખ રૂપિયાનું કરજ અપાઇ ચૂક્યું છે. તેમ છતાં કેળવણી તથા આરોગ્યતાની વધતી જતી આગણી તરફ નજર કરવાને આપ બુદ્ધા નથી. આપે ઇન્જનીયની સરકારને હાયમતી મહેર તૈયાર કરવામાં તથા કપડવણજ અને મોડાસાનો રસ્તો બાંધવામાં સખાવતથી મદદ આપી, મીઠાના બદોબસ્તમાં આપે આપનો દિસ્સો વરાદારીથી કબુલ કર્યો, સાદરા કૉલેજ ખાતે આપે રૂ. ૧૫૦૦૦ બચા, અને સઘળી દલિયોનો પૂર્ણ વિચાર કર્યો, ત્યારે રૂ. ૨૫૦૦૦ ની ઉપજની થોડી મુદતની પણ નુકશાની વેઠીને આપે રાહદારી જગત કહાડી નાખી, એ રીતે આપે મોકળા વેપારના શયદા કબુલ કર્યા મોકળા વેપારની શુદ્ધિને અર્થે મહિંકાંકામાં કટોસણ, ઇલોલ, તથા આંબલીઆરના કાકોર સાહેબોએ આગેવાનીથી જે બાગ લીધો તે, તથા ‘કટોલી’ના કાકોર સાહેબે સાબરકાંઠાના

ખીજા ઇકોરોને જે દાખલો આપ્યો છે, તે સાંભળીને ઇબ્રાહીમને બહુ ખુશી હાંસલ થઈ છે, અને મહિંકાંદાના ખીજા ઇકોરોએ એજ બાબતમાં જે ઇલાજ કર્યા છે, તેની કદરદાની ઇબ્રાહીમ ખુશીથી બતાવે છે.”

નામદાર મહારાજ શ્રી કેસરીસિંહજીને ઉપર પ્રમાણેના મહાન ખેતાજ મળ્યો તેની ખુશાલીમાં અમદાવાદના નગરશેઠ આદિક ઘણા મૃદસ્થો તરફથી એ નામદારના માનની ખાતર મોટી મિજલસો બરવામાં આવી હતી. તથા તેમની ખાસ પધરામણી કરીને સુ-દર માનપત્રો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એજ પ્રમાણે મહારાજશ્રીની સ્વારી સ્વરાજ્યમાં પધારી ત્યારે તેમની પ્રભુ તરફથી તેમને અપૂર્વ માન મળ્યું હતું.

મહારાજ શ્રી કેસરીસિંહજી બહાદુર ઉદારતાની બાબતમાં ઘણાજ ઉત્તમ ગણાય છે. તેમ-જે ઉદારતાનાં અનેક કાર્યો કર્યા છે. જ્યારે તેઓ સને ૧૮૭૫ માં નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સની મુલાકાત લેવા સાથે મુંબઈ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમજે મુંબઈની “અધેક્રાંટા સ્ટ્રીટ” ને રૂ ૧૦૦૦ ની બક્ષિસ કરી હતી. તે શિવાય મુંબઈમાં ખીજાં ઘણાંક લોકોપયોગી ખા-તાઓને ન્હાની મોટી રકમોની બક્ષિસ કરી હતી. એ નામદારે રાજ્યાસનપર પેઢા પછી પોતાના રાજ્યમાં ઘણી પ્રકારના સુધારા કર્યા છે, અને પોતાની પ્યારી પ્રજાને જે રીતે સુખ થાય, તેવા બની શકે તેટલા ચોખ્ખા ઉપાયો લીધા છે. તેમજે પોતાના રાજ્યમાં સં-ખ્યાબંધ નવાં મામો વસાવીને પ્રજાને આબાદ કરી છે. વળી પ્રજામાં કેળવણીની વૃદ્ધિને માટે દામ દામ નિશાચો તથા પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપન કરી છે. તેમ ઔપધરાજી તથા ધર્મશાળાઓ વગેરે પુન્યનાં કામ કર્યા છે.

નામદાર મહારાજ સાહેબ ન્યામના કામમાં પણ મહા નિપુણ ગણાય છે. તેઓ ન્યાયાસનપર જ્યોતજ ગિરાજમાન થઈને દરેક કામની અખીલ પોતે સારી રીતે સાંભળે છે, અને દરેક કામનો ચૂકાદો ઘણીજ ચપળતાથી નિબળાવતાપણે આપે છે. તેજ પ્રમા-ણે રાજ્યનાં ખીજાં ખાતાઓ ઉપર તેઓ નગર રાખે છે. તેથી કોઈ પણ રીતનું અંધેર આલો શકતું નથી.

મહારાજ શ્રી કેસરીસિંહજી સ્વભાવે ઘણાજ શાન્ત, વિચારવંત, સુશિલ, અને ચાલાક તથા સાદા છે. તેમની બુદ્ધિ ઘણીજ વિદ્યાળ છે. તેઓ વિદ્યાને તથા મંયકર્તાઓને નિ-રંતર આશ્રમ આપીને તેમને સાચું ઉત્તેજન આપે છે. તેઓ વળી વિદ્યાવિદ્યાસી છે. એ વિવેની ખાત્રી તો રાજકોટ રાજકુંભાર કૌવેનના પ્રીન્સીપાલ મહંમ મી. મેકનાટને પોતાના પદ વિદ્યાર્થીઓની આગળ ઉમેટમાં કરેલાં બાપજોના સંમંદના પુસ્તકનું ગુન્ગાતી બાપા-નંતર કરીને તેમજે હાથનું છે તેથી સારી રેડે થઈ શકે છે. કેટલક રાત્રીઓ સારી કેળ-વણી મામ્યા હતાં રાજ્યાસનપર ગિરાન્યા પછી મોજ શોખમાં પડીને પોતે ઘણી મેહેન્ટે સંપાદન કરેલી વિદ્યાને ઉપયોગ કરતા નથી, તેમજે ઇચ્છતા મહારાજ ની સર કેસરી સિંહજી બહાદુરનું અનુકરણ કરતું જોઈએ. તેઓ સાદેજ જેવા વિદ્યાર્થીસાસી છે, તેવાજ સ્વપ્રમનિહ પણ છે. તેથી તેઓ આર્યપૂર્વ પ્રમાણે આચાર વિચાર અદા પૂરકે રાખે છે.

૧૬૨ રાજ્યના તાખામાં ર૫૦૦ ચોરસ નેલ જમીન, અને ગુમારે ૯૦૦ મામ છે. તેમાં ૧૨૧ ગુમારે ર૫૮૦૦૦ માણસની અને પાંચેક ઉપજ ગુમારે ૬ મામ રખિયાની

આપ છે, જેમાંથી કેટલોક ભાગ રાજ્યના જગીરદારોને આપવામાં જાય છે. તેમજ નામ-દાર ગાયકવાડ સરકારને દર વર્ષે રૂ. ૩૦,૩૪૦ ખડણી દાખલ આપવામાં આવે છે. પરંતુ મહિકાદાના ધણાક સરદારો પાસેથી છડર રાજ્યને દર વર્ષે રૂ. ૧૮,૧૪૦ ખીચડી હકના મળે છે. એ રાજ્યને જો પછાડે ગાદીવારસ ન હોય તો નજરાણો આપ્યા શિવાય હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાની સનદ નામદાર બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળી છે. નામ-દાર મહારાજા જ્યારે બ્રિટિશ હાવણીમાં જાય, ત્યારે તેમને લશ્કરી સલામતી, અને ૧૫ તોપો ફાડીને માન આપવામાં આવે છે.

નામદાર હુણવાડાના મહારાજા સાહેબ.

શ્રી વખતસિંહજી.

કે. સી. આઇ. ઇ.

આપવાની યોજના કરવામાં આવી હતી. પ્રથમ તો તેમણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ એક શિક્ષકની પાસે આનગ્રીમાં જ ચલાવ્યો હતો. તે પછી તેઓ અમદાવાદની “તાલુકદારી સ્કૂલ” માં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાનો અભ્યાસ ઘણી જ ઉચ્ચ અને કાળજીથી આગળ વધાર્યો હતો. તેઓ ન્હાની વયથી જ ઉચ્છેદ ભાષામાં વાતચિત કરવાને જોડાઈ નિવસ્યા હતા, અને દિનપરદિન ઉચ્છેદ ભાષાવાની તેમની વફૂરત સક્રિય વધારેને વધારે ખિલતી મળી હતી. સંતે ૧૮૭૧ માં ત્યારે નામદાર મુંબઈના મગનર સાહેબ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે મહારાજશ્રી વખતસિદ્ધલએ તેમની મુલાકાત લીધી હતી. તે પ્રસંગે તેમણે ઉચ્છેદ ભાષામાં કરેલી વાતચિતથી નામદાર મગનર સાહેબ ઘણા ખુશી થયા હતા, અને ન્હાની વય છતાં તેમણે બનાવેલી હોશિયારી તથા કાળેચિત્તને માટે તે નામદારે ઘણું વખાણ કર્યું હતું. મહારાજશ્રી વખતસિદ્ધલએ અમદાવાદની તાલુકદારી સ્કૂલમાં કેટલોક સમય અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ રાજકોટની “રાજકુમાર કોલેજ” માં દાખલ થયા હતા. ત્યાં લગભગ ચાર વર્ષ સુધી રહીને પોતાનો અભ્યાસ મેટ્રીક્યુલેશન જેટલો કર્યો હતો. તે દરમિયાનમાં તેમણે પોતાની ઘણી જ ચાલની અને સદ્ગુણોથી પોતાના શિક્ષકશ્રીઓને અપૂર્વ પ્યાર અને મમતા મેળવ્યાં હતાં, જે માટે તેમના વારંવાર પ્રશંસા કરવામાં આવતી હતી.

સંતે ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસમાં નામદાર મહારાજશ્રી શ્રી ચિકિટોરિયાના પાઠવી પુત્ર નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મુંબઈમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમની મુલાકાત લેવા માટે મહારાજ સાહેબ મુંબઈ પધાર્યા હતા. તે વખતે નામદાર હિંદના વાઇસરૉય લૉડ તોર્બુલેન્સની મુલાકાત તેમણે લીધી હતી. તે પ્રસંગે તેમણે બનાવેલું ચાતુર્ય અને ઉદારપણ નિરખીને નામદાર વાઇસરૉય ઘણા ખુશી થયા હતા. સંતે ૧૮૭૭ ના ભત્રેવાડી મહિનાની ૫ હેલી તારીખે નામદાર મહારાજશ્રી શ્રી ચિકિટોરિયાએ “કેસરે દિંદ” તો બેતાબ ધારણ કર્યો, તેની યાદગીરીમાં મહારાજ સાહેબને એક સુંદર પાદશાહી વાવટો મહારાજશ્રી તરફથી ખર્ચિસ આપવામાં આવ્યો હતો. એ વાવટો આપવાની ક્રિયા રૈવાકોડના પોસિટિવ એજન્ટ સાહેબે લુણાવાડામાં એક દરબાર બરીને કરી હતી.

સંતે ૧૮૭૭ માં નામદાર મહારાજ સાહેબ કોલેજ છોડીને સ્વરાજ્યમાં પધાર્યા હતા, અને આર્ચિસ્ટ્રેટ પોસિટિવ એજન્ટ સી. બી. નંદતકર સાથે રહીને રાજ્યકાર્યમાં અનુભવ મેળવવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. તેમની પાસે યોગ્ય વખતમાં રાજ્યની તમામ મહિતી મેળવ્યા પછી એજન્ટની સાથે રાજ્યકાર્યનાર ચલાવવા લાગ્યા હતા. તેમાં તેમની સર્વ પ્રકારે મોક્ષતા નોંધીને સંતે ૧૮૮૦ ના આગસ્ટ મહિનાની ૨૮ મી તારીખે તેમના રાજ્યની તમામ સત્તા નામદાર સરકારે તેમને સંપાદિત કરી હતી. તે વખતે લુણાવાડામાં બારે ધાન-પુમ કરવામાં આવી હતી. તેમજ રૈવાકોડના પોસિટિવ એજન્ટ મી. ગ્રેન્ડ સાહેબે એક દરબાર બરીને સંચાલણ કર્યું હતું. જેમાં મહારાજ સાહેબનાં તેમણે સારાં વખાણ કર્યાં હતાં. સંતે ૧૮૮૨ ના માર્ચ મહિનાની ૮ મી તારીખે તેમનાં રાજ્યનીને પેટ એક જાદવી કુંડનો નામ મળ્યો હતો. તેથી આખા સંસ્થાનમાં બારે ખુલાશી જમરાઈ હતી. સંતે ૧૮૮૪ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મહારાજ સાહેબ પોતાના દવાલામાં ફેરવેલ ના-

લુસો સાથે મુખ્ય પધાર્થ હતા. ત્યાં તેમને ઘણું સારું સન્માન મળ્યું હતું.

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તથા ૧૭ મી તારીખે નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાના રાજ્યના પચાસમા વર્ષની “ જ્યુબિલી ” નો મહોત્સવ આખા હિંદમાં કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે મહારાજાશ્રી વખતસિંહજીએ પોતાના રાજ્યમાં એ બંને દિવસો મોટા તેહેવાર તરિકે પાળ્યા હતા, તથા મોટી ધામધૂમ કરવામાં આવી હતી. સને ૧૮૮૭ ના આગસ્ટ મહિનાની પહેલી તારીખથી મહારાજા સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં “ રાહદારીનું દાણ ” લેવાનો કર માર કયો હતો, જેથી તેમની પ્રજામાં ઘણો આનંદ થયો હતો. એજ વર્ષના ડીસેમ્બર મહિનામાં નામદાર ઇડરના મહારાજા સાહેબશ્રી કેસરીસિંહજીને “ કે. સી. એસ. આઇ. ” નો ખેતાળ નામદાર સરકાર તરફથી આપવાની ક્રિયા અમદાવાદમાં થઇ હતી. તે પ્રસંગે નામદાર મુંગળના ગવર્નર લોર્ડે જે સાહેબે શુભચિન્તા ધણીક રાજા-રાણાઓનો જે ભવ્ય દરબાર અમદાવાદમાં ભર્યો હતો. તેમાં ખિરાજવાને મહારાજાશ્રી વખતસિંહજી સાહેબ પણ પધાર્થ હતા. એ વખતે મહારાજાશ્રીએ અમદાવાદની પ્રખ્યાત “ હિમાભાઇ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ” ની મુલાકાત લીધી હતી. જ્યાં તેમને એ ઇન્સ્ટિટ્યુટની મેનેજિંગ કમિટીના મેમ્બરોએ એક “ માનપત્ર ” આપ્યું હતું. તેનો ઉત્તર તેમણે ઇંગ્રેજ ભાષામાં ઘણો સરસ રીતે આપ્યો હતો. તે પછી એ ઇન્સ્ટિટ્યુટના તેઓ લાઇફ મેમ્બર થયા હતા. વળી અમદાવાદની ખાનગી નિશાળનું એક ડેપ્યુટેશન તેમની પાસે ગયું હતું, જે પરથી એ નિશાળને તેમણે રૂ ૨૦૦ મદદ દાખલ આપ્યા હતા.

ઇડરના મહારાજાશ્રીને ખેતાળ આપવાની સર્વ ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તુરત મહારાજાશ્રી વખતસિંહજી પોતાની રાજ્યધાની લુણાવાડા તરફ પધાર્થ હતા. કારણકે નામદાર મુંગળના ગવર્નર સાહેબને પોતાના નગરમાં પધારવાનું તેમણે આમત્રણ કરેલું, તે સ્વિકારવાથી તે નામદારની પધરામણીને લગતી ધામધૂમ ઘણા મોટા પાયા ઉપર કરવાની હતી, તેથી તેઓ અમદાવાદથી તાકીદે લુણાવાડે પધાર્થ હતા, અને ત્યાં જઈને સર્વ તૈયારી કરવામાં આવી હતી. તે પછી તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર-સને ૧૮૮૭ ના દિવસે નામદાર ગવર્નર સાહેબ લુણાવાડે પધાર્થ હતા. જ્યાં તેમને અપૂર્વ માન આપવામાં આવ્યું હતું. મહારાજાશ્રીએ નામદાર ગવર્નર લોર્ડે જે સાહેબની મુલાકાત લીધા પછી નીચે પ્રમાણે માનપત્ર વાંચ્યું હતું:—

“હું મારા તરફથી અને મારી પ્રજા તરફથી તમો નામદારને તથા લેડી રેને આજુના રાજ્યમાં આવકાર દેઉ છું. તમો નામદાર જાણીને રાજી થશો કે, મારા વડાઓ, જેઓએ લુણાવાડા સ્થાપ્યું હતું, તેઓ સોલંકી વંશના પ્રખ્યાત રજપૂતો માંહેના હતા, જેઓએ અમદાવાદથી ૩૦ મૈલ ઉત્તરે આવેલા પાટણને પોતાની રાજ્યધાની તરિકે રાખી ૩૦૦ વર્ષ સુધી શુભરાત ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. વીરપુર, જે હાલમાં વાડાસીનારના રાજ્યમાં એક ધિકતું શહેર છે, ત્યાં આગળ મારા નર્મદિકના વડાઓ ઈ સ. ૧૨૨૧ માં જઈ વસ્યા હતા. આસરે ૨૦૦ વર્ષ પછવાડે એટલે સને ૧૮૩૪ માં તેઓ પૂર્વ તરફ આડ મૈલ ખસ્યા, અને તુખાવાડા સ્થાપ્યું, જે હાલમાં રવાઝામાં એક મુખ્ય શહેર

છે. તેમજ દેશલોક વખત યયાં તે તેમજ જણાવું આવ્યું છે. જે ૮૫ વર્ષના લાંબા અર-
સા સુધી લુણાવાડા, રેવાકાંઠા એજન્સીના તાબા હેઠળ રહેવું આવ્યું છે, તે અરસાના
દરમિયાનમાં તેના રાજ્યકર્તાઓ અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે ધણેજ મિત્રાચારી ભરેલો
સંબંધ જારી રહ્યો છે. આમ છતાં નામદાર મહારાણીજીના એક પ્રતિનિધિની આ રા-
જ્યમાં આ પહેલીજ સુલાકાત છે. અને મને જે માન આપવામાં આવ્યું છે, તે માટે
મને હર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે માન આભાર સાથે સ્વિકારતાં હું તમો નામદારને ખાત્રી
આપવા માગું છું કે, તમો નામદાર લુણાવાડા તરફ જે ભાવ જતાવ્યો છે, તે ભાવ મને
અને મારા રાજ્યના અધિકારીઓને ખાત્રી રૂપે તમારો રાજ્યકર્તાના અભાવવાને
વાસ્તે ઉત્તેજન આપનાર યથા પડશે. કે જે હેતુ તમો નામદાર જેવા રાજ્યકર્તા નરને
મનપસંદ યથા પડવો જોઈએ.

કાંઈ નહિતો આજ યોગ્ય વર્ષ યયાં, જે જે પગલાં લુણાવાડાની દરબારે ભરવા માં-
ડ્યાં છે, તેની મુખ્ય નેમ રૂપેતની સ્થિતિ સુધારવાની છે, એવું આપ નામદારને જણાવ-
તાં મને ખુશી ઉપજે છે. પૂર્વમાં બ્રિટિશ સત્તાને પાપો મક્કમ થયાથી જે જે લાભો થયા
છે, તેમાં ધણાખરાં દેશીરાજ્યોની રૂપેત રાજ્યવહિવટ અભાવવાની સુધરેલી રીતિ હેઠળ
આવી છે, તેને લગતા છે. પૂર્વની આવકની રકમ જળની રાખવાની રીત સાથે પશ્ચિમના
સુધારાનો સ્પર્શ થતાં ખીજ રાજ્યો સાથે મારા રાજ્યને વધુ લાભ પ્રાપ્ત થયો છે.
મારા સગીરપણાના લાંબા વખતમાં લુણાવાડા બ્રિટિશ અગવદારોના હસ્તકમાં હતું, જે-
ઓએ મારા અગવદારોની મદદ સાથે તેના વહિવટ હાથપણ ભરેલી રીતમાં ચલાવ્યો
હતો. મારા વિશે જોલતાં મને અને મારા સગીરપણામાં રાજ્યવહિવટને લગતા જે જે
ફેરફાર કરવામાં આવ્યા હતા, તે ફેરફારો મેં ખુશી સાથે જળવી રાખ્યા છે. કારણકે
હું જાણું છું કે, તે ફેરફારો હાલની સ્થિતિ તરફ જતાં અવસ્યના છે. આ સુધારા માંહેલો
સર્વથી અગલનો સુધારો જમીનની મોજણીની રીત દાખલ કરવાને લગતો, અને તેનો
દર પૈસાથી લેવાને લગતો હતો. આ નવીન મોજણી મારી રૂપેતનો ધણો ખર્ચ લાગ
જે જે જમીનદારો છે, તેમને ધણી મનપસંદ યથા પડી છે. રાજ્યમાં યદને જતા માલ
ઉપરની જગાતથી અગાડી વેપાર ઉપર જે જોલે પડતો હતો, તે જગત લાંબો વખત
થયાં કાઢી નાખવામાં આવી છે, કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું છે, અને સરકારનાં સાધનો
રૂપેતને શાયદો થાય, એવી રીતે સુધારવામાં આવ્યાં છે. જે કે મારી રૂપેતને માથેનો જોલે
કમી કરવામાં આવ્યો છે, અને તેઓને ધણક પ્રકારના લાભો અપવામાં આવ્યા છે,
તેમ છતાં મને જણાવવાને સતોષ પ્રાપ્ત થાય છે કે, મારું રાજ્ય મને જે વેળા આપવામાં
આવ્યું, સારે તેને માથે રૂ. ૪૨૦૦૦ નું કરજ હતું; જ્યારે તે હવેનાં એવા કાંઈ પણ
કરજથી નિરાશું છે.

હાલમાં દરબાર લોકોપયોગી યોજનાઓ ઉપર વિચાર કરવામાં મુંઝાયેલી છે, જેમાંની
રૂપે વાવણીને વગતી છે, કે જેના પાટ વાસ્તે આ હલકાની જગ્યા અને આખો હલકો
પણું ગંધબેરતાં છે, તેમજ નેહેરને લગતાં સાધનો વધારવાની મોજણી અને નવાં મામ-
લો સ્થાપવાને લગતી છે. મને આજા જે કે, આ યોજનામાં અમારી પાડોશમાં રહેના

વેહેવારનો વધારો થવાથી અમને ઘણી મદદ મળશે. જે નડિયાદ-કપડવણજ રેલવે લુણા-વાડા ઓગળ થઇને લેઇ જવામાં આવશે, તો માળવા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન જેવો વિશાળ ભાગ, કે જે કુદરતી પેદાશમાં ભરપુર છે, તેનાં સાધનો ઘણાં ખિલશે.

શ્રીને તમે નામદારની અંતે યથેલી પધરામણી માટે આભાર માનું છું. અને આશા રાખુ છું કે, અંતે અમારી વચ્ચેના તમારા હુંક મુકામથી તમે રાજ થયા હશે.”

ઉપર પ્રમાણેનું માનપત્ર નામદાર મહારાજશ્રીએ વાંચ્યા પછી તેનો પ્રત્યુત્તર નામદાર ગવર્નરે ઇંગ્લેન્ડમાંજ આપ્યો હતો, તેમાં મહારાજશ્રી વખતસિંહજીનાં તેમણે ભારે વખાણ કર્યાં હતાં.

સને ૧૮૮૯ ના માર્ચ મહિનાની ૨૧ મી તારીખે મહારાજશ્રીના પાટવી કુંભાર શ્રીરણજીતસિંહજીની વર્ષગાંઠની ખુશાલી પ્રસંગે મહારાજશ્રીએ પોતાનાં રાણી સાહેબશ્રી સ્વસ્થકુંવરબાઇના નામથી એક સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપન કરી છે, અને તે ચલાવવા માટે દર વર્ષે રૂ. ૭૦૦ ની રકમ ખર્ચવાનું તેમણે નિર્માણ કર્યું છે. એજ વર્ષના મે મહિનાની ૨૪ મી તારીખે નામદાર મહારાણીની વિકટોરિયા કેસરેલિંકે પોતાની જન્મગાંઠની ખુશાલીમાં નામદાર મહારાજશ્રી વખતસિંહજીને “કે. સી. આઇ. ઇ.” નો માનવંતો ખેતાળ બક્ષિસ કર્યો હતો. એ ખેતાળની સનંદ આપવાની ક્રિયા મુંબઇના નામદાર ગવર્નર સાહેબે મોટી ધામધૂમ સહિત અમદાવાદમાં એક જવ્ય દરબાર ભરીને કરી હતી. એ ખેતાળ મળવાથી તેમની સકળ પ્રજામાં ભારે હર્ષ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ હર્ષ પ્રદર્શિત કરવા માટે લુણાવાડામાં તા. ૯ મી જુલાઇ સને ૧૮૮૯ ના રોજ એક ભપકાદાર દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં પ્રથમ પ્રજા તરફનું આશરે બે હજાર માણસોની સહીત એક માનપત્ર લાંના નગરશેઠ શુભાચર્યદ વૃજલાલભાઇએ નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું હતું:—

“અખંડ મૌઢ પ્રતાપિ મહારાજ ધિરાજ મહારાણીશ્રી

સર વખતસિંહજી કે. સી. આઇ. ઇ. સ્વ. લુણાવાડા.

અમે આપની વફાદાર પ્રજા આ શુભ પ્રસંગે નત્રતા પૂર્વક જણાવવાની રજા લેઇએ છીએ કે, નેકનામદાર કેસરેલિંક મહારાણીની વિકટોરિયાના ૭૧ મા વર્ષની સાલગિરીની ખુશાલીમાં એ પ્રતાપી રાજ્યમાતા તરફથી “નાઇટ કમાન્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર” નો જે માનવંતો ખેતાળ આપને બક્ષ્યો છે, તે જોઇ અમે અત્યંત ખુશી થયા છીએ, અને તેને માટે અમે આપને અંતઃકરણ પૂર્વક મુબારકબાદી આપીએ છીએ. વધારે ખુશી અને મગરૂર એટલા માટે છીએ કે, રેવાકાંઠામાં બ્રિટિશ રાજ્યનું આવાગમ થયા પછી આ એન્જનિસના કોઈ રાજને કોઇપણ પ્રકારના માનની નવાજશ થઇ નથી, તે મેળવવામા આપેજ પહેલ કરી છે.

સને ૧૮૮૦ ની સાલમાં જ્યારથી આપે ઇંગ્લેન્ડ સરકાર પાસેથી આપના રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી, ત્યારથી આપના રાજ્યમાં આપે કેટલાક અમુલ્ય સુધારા કર્યા છે, જેમાંના આધળા પાંગળા મનુષ્યોને અન્ન વસ્ત્ર, કેળવણીને ઉત્તેજન તેમજ વ્યાપાર વધારવા માટે ખેતીવાડી તરફ આપનો શ્રમ, એ સર્વળાં કાર્ય કાંઇ ઓછાં સ્તુતિપાત્ર નથી.

વળી રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કેવો સંબંધ બેઠ્યો, તે વિષે આપ નામદારે બ્રિટિશ રાજ્ય પ્રત્યે પ્રસંગોપાત તન, મન, અને ધનથી વશદારી બતાવી તેના મહોત્સવથી અમને જાણીતા કર્યા છે.

આપના રાજ્યમાં ન્યાય, સુખ, અને શાન્તિ છે, અને પ્રજાના રક્ષણાર્થે કાળજીથી આપનો દિમ્પલી વખત રોકી ને ને પ્રીતિની લાગણી બતાવે છે, તેને માટે અમે આપનો આભાર માનીએ છીએ. આપ દયા, ક્ષમા, અને સંદુષ્ટતા બંધારે છે, તેમ આપ કુળવર્ણને ઉત્તેજન આપનાર, સુધારાને આહવાર, અને ન્યાયમાં પ્રવિણ નિવડશો, એવી ને શરૂઆતથી અમારી ધારેલી ભવિષ્યવાણી તે જણીભૂત થઈ છે. તેને માટે અમે પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

નામદાર ફેસરેલિંદ મહારાણી તરફથી આપને ને ચોક્કસ માન મળ્યું છે, તેને માટે અમે નામદાર ફેસરેલિંદ મહારાણી સરકારનો તથા મુખ્ય નામદાર અધ્યક્ષ હોર્ડ ટે સાહેબનો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનીએ છીએ, અને આપને વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તે નામદારો પ્રત્યે નમ્રતા પૂર્વક અમારો ઉપકાર તેમને જાહેર કરશો. વળી હવેથી પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર પાસે એટલું માગીએ છીએ કે, આપ નામદારને ને માનવંતો ખેતામ બુક્ષો છે, તે આપ સદ્કુલુબ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે, અને દિનપ્રતિદિન આપની લાયકી અને પ્રાદતાના સંદુભુતે માટે વિશેષ માનને લાયક થાઓ. તથાસ્તુ.”

ઉપરના માનપત્રના પ્રસ્તુતરમાં નામદાર મહારાજાશ્રી વખતસિદ્ધહજીએ પ્રમાણે બાંધેલું કર્યું હતું:—

“સાપાતો, ઉમરાવો, તથા મુદ્દસ્તો,

નામદાર મહારાણી ફેસરેલિંદ તરફથી મને “કે. સી. આઈ. ઈ.” નું માન બક્ષવામાં આવ્યું છે, તેની ખુશાલીમાં મારી વશદાર પ્રજા તરિકે તમે મને અંતઃકરણ પૂર્વક, મુખ્યારજા બાદી આપી ને માનપત્ર અર્પણ કરો છો, તે હું ખુશીથી સ્વિકારી તમારો ઉપકાર માનું છું.

આ રાજ્યની લગભગ ન્યાયની ગે' મારા હાથમાં લીધી, ત્યારથી તમે મારે માટે ને ઉચી ધારના બાંધી દત્તી, તે જામી હું પળે ખુશી થયો છું. અને તે તમારી ઉત્તમ ધારના જણીભૂત થવામાં હું શક્તિવાન થયો, તેને માટે હમરો આભાર માનું છું.

તમારા માનપત્રમાં તમે મારા ન્યાય ગુણ અને કાર્ય વિશે ને પ્રશંસા કરી છે, એથી મને ખત્રાબ સ્તોત્ર થાય છે, અને એ તમારી પોતાની લાયકી દર્શાવે છે. તમારું રક્ષણ કરવું, એ એક રાજા તરિકે હું મારું કર્તવ્ય ગમતું છું. અને અત્યાર મુંડી કેળવણી પહેરેલી જાળતમાં ને ને તુષારા કરવામાં આવ્યા છે, અમર ભવિષ્યમાં કરવામાં આવશે. તેમાં હું માન મારી દરેક જાળવણ સિદ્ધિ વિશેષ ગમતો નથી.

તમે હજુ પણ મારી પાસેથી તેવાં ખીજાં કામની આશા રાખતા હશો, કે જેનો રાજ્યનાં સાધન ઉપર વિચાર કરી પ્રસંગોપાત મારી રૈયતને લાભ આપવા ચાહું છું.

તમે જાણો છો કે, રાજ અને પ્રજા વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે, અને રાજ્ય યથાવચામાં હમેશાં પ્રજાની સહાયતાની જરૂર રહે છે. મારી રૈયત સુખી રહે, અને તેને માથે ગેરવાજખી બોળે ન પડે, એ બોવા હું ખુશી છું—જે દે રાજ્યના મજાનું બંધારણ માટે ફેટલીક વખતે તેમ કરવાની જરૂર પડે છે. રૈયતની આખાદી એજ રાજ્યની આખાદી છે. આ પ્રસંગે મને કંઇક ખેદ થાય છે કે, ખીજા રાજ્યોની પ્રજાની માફક મારી હુણવાડાની પ્રજા સુધારાનાં તથા લોકહિતાર્થનાં કાર્ય કરવામાં ફેટલેક દરજ્જે પછાત જણાય છે; પરંતુ મને ભરૂસો છે કે, જેમ જેમ ફજવણીનો પ્રસાર થઇ અજ્ઞાનતા દૂર થશે, તેમ તેમ તેઓ તરફથી વાસ્તવિક મદદ મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

આ રાજ્યની અને રૈયતની વચમાં જે સુવેદ અને ઐક્યતા આવે છે, તે કાયમ રહે, તેમ હું અંતઃકરણ પૂર્વક ચાહું છું. તમારી વિનંતિ પ્રમાણે નામદાર કેસરેહિદ તથા મુબઇના નામદાર મવનર હાઉ રે સાહેબ પ્રત્યેના તમારો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર તેમને દર્શાવીશ.

મને જે માનવેનો ખેતાબ બધ્યો છે, અને હું મારા સહકર્તૃણ દિર્ઘાયુષ્ય ભોગવું, એવી જે તમારી મારા પ્રત્યે ઇશ્વર પાસે માગણી છે, તેને માટે હું ફરીથી તમારો અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર મારું છું.”

એ પ્રમાણે મહારાજાશ્રીએ યુજરાતીમાં સંભાષણ કર્યા પછી ઇચ્છેછમાં પણ પોતાના ફેટલાક ઉમદા વિચારો જણાવ્યા હતા, જેનો યુજરાતી ભાવાર્થ તેમના નાયક દિવાન મી. ગલાબાઇએ કહી સંભળાવ્યો હતો.

મહારાજાશ્રી વખતસિદ્ધ પોતાની પ્રજાને હરેક પ્રકારે આખાદ અને સુખી રાખવા માટે કેવા ઉમદા વિચાર ધરાવે છે, તે ઉપરની હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ દર્શાઇ આવે છે. તે નામદાર માત્ર બોલીને એસી રહેતા નથી, પણ કલ્પા પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે છે. તેમના ઉત્તમ રાજ્યકાર્યભારને માટે નામદાર મુબઇ સરકાર પોતાના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં વખતો વખત ધણી પ્રશંસા કરે છે. નામદાર સરકાર સને ૧૮૮૩-૮૪ ના વર્ષના પોતાના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં લખે છે કે;—

“હુણવાડા સંસ્થાનનો કાર્યભાર સાંના રાજને હાથે બહુજ તારિશ લાયક રીતે ચાલે છે, અને રાજ્યકાર્યભારની દરેક બાબતમાં રાજ બારીક અને જાતિ લક્ષ આવે છે.”

તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૮૭-૮૮ ની સાલના એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં નામદાર સરકાર લખે છે કે;—

“પૂર્વ યુજરાતમાં હુણવાડા સંસ્થાનનો કાર્યભાર સાંના રાજના અખસાર અને જાતિ દેખરેખ તજે સર્વથી સરસ રાજ્યકાર્યભાર માંડેલા એક કાર્યભાર તરિકે યથાવચામાં આવે છે.”

એ રીતે નામદાર સ્થિતિ સરકાર પણ તેમની રાજનીતિ વિષે ધણી પ્રશંસા કરે છે. એ આનંદની વાત છે.

મહારાજાશ્રી વખતસિદ્ધ સ્વભાવે પણ શાન્ત, દયાળુ, અને નિઃસ્વરૂપ છે. વળી તેઓ ઉદાર દીક્ષા પણ છે. તેમણે ધણાંક પ્રજાપ્રયોગી અને પુન્યનાં ક્રમોમાં ધણી સારી

રકમોની બક્ષિસો આપેલી છે. તેઓ વિદ્વાનોને તથા ગ્રંથકારોને સારો આશ્રય આપે છે. રાજ્યનાં તમામ ખાતાઓ ઉપર બંને દેખરેખ સખીને ન્યાયની અખીયો પોનેજ ચૂકવે છે. તેથી પ્રજાને ઝડ અને વાળ્યો ઇન્સાર મળે છે. એવા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય નૃપતિના રાજ્યથી હાની સકળ પ્રજા ધણી સુખી અને આનંદ છે.

હુણવાડાના રાજ્યના તાબામાં ૩૮૮ ચોરસ મેલ જમીન, ૩૫૦ ગામ, અને શુમારે ૭૫૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ રાજ્યની વાર્ષિક પેદાશ આશરે ૧૧ લાખ રૂપીઆની થાય છે, તે પૈકી નામદાર ક્ષિતિશ સરકારને રૂ. ૧૨,૦૦૧, તથા ગાયકવાડ સરકારને રૂ. ૬૦૦૦, ખંડણી ઇમ્પલ આપે છે. હુણવાડાના મહારાજ સાહેબ જ્યારે ક્ષિતિશ ઇમ્પણીમાં જમ, ત્યારે તેમને ૯ તોપો ફેડી ગાન આપવામાં આવે છે. મહારાજની વખતસિંહજીને એક “પાદશાહી વાવરો” પણ મળેલો છે.

નામદાર ખારીઆના રાજ સાહેબ.

મહારાવળ શ્રી માનાસિંહજી બહાદુર.

ખારીઆના રાજ સાહેબ શ્રી માનાસિંહજીનો જન્મ સંવત ૧૮૧૧ ની સનિવારના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાજીનો નામ શ્રી પૃથિરાજજી. અને નામ ઉમેરું પંડ્યા હતા.

ખારીઆના રાજ્યકર્તા હોયકેપુરના રાજના પિતરાઇ ખીચી ચહુઆણુ જાતના રજપૂત છે. દિલ્હીના પ્રખ્યાત મહાસત્ત્વ પૃથિરાજ ચહુઆણુના વંશમાં કેટલીક પેઢીએ પાલનદેવ નામે રાજાએ પાવાગઢની તલેડીમાં આંખા નામે બીલરાજાનું આપાતેરનું રાજ્ય છતી લેધને ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપિ હતી. એ પાલનદેવ પછી તેનાજ વંશમાં અતુકમે ૧૩ રાજ ચાંપાતેરની ગાદી ઉપર થયા. તેમાંના છેલ્લો રાજા જયસિંહદેવ નામે હતો. તે “પતાઇ રાજોજી” ને નામે જાણીઆતો હતો. તેને સને ૧૪૮૪ માં મુસલમાન પાદશાહ મહમદ બેગડાએ ખારી નાખી તેનું રાજ્ય લેધ લીધું, અને તેના બે હુંદરા નામે પૃથુરાજજી અને હુંગરસિંહજી નર્મદાના પ્રદેશમાં જઇ હાંધ નામે મુવાડામાં નવું સ્થાન સ્થાપ્યું. ત્યાં તેમણે આસપાસના મુલક છતીને પોતાની સત્તા ધણી વધારી દીધી. ત્યાર પછી એ બંને બાઇઓએ પોતાનું રાજ્ય વહેંચી લીધું. તેમાં પૃથુરાજજીએ મોહનમાં, અને હુંગરસિંહજીએ ખારીઆમાં પોતાપોતાની જુદી ગાદી સ્થાપી. ખારીઆના હાલના

ઉમ્મર માત્ર ૮ વર્ષનીજ હતી. વળી તેમનાં માતૃશ્રી હ્રેદકુંવરયા તો તેમને ૧૬૮ એક વર્ષના મૂકીને ગુજરી ગયાં હતાં, તેથી તેમની સલાખ તેમનાં જોરમાન માતૃશ્રી તખ્તકુંવરયા રાખતાં હતાં. મહારાજ શ્રી યુગિસિંહજી. ગુજરી ગયા ત્યારે નામદાર શ્રી માનસિંહજી ન્હાની વયના હોવાથી તેમનાં રક્ષક માતૃશ્રી તખ્તકુંવરયાએ કારભારીની સલાહ લેધને રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવા માંડ્યો હતો. તે દશ મહિના સુધી ચાલ્યા બાદ ગમજી નામે એક હુજુરીએ તથા ખીજા હલકા લોકોએ રાજ્યમાં કેટલીક ગરબડ કરવાથી નામદાર ખ્રિટિશ સરકારે રજાકુંવર યોગ્ય ઉમ્મરના થતાં સુધી રાજ્યની તમામ સત્તા પોતાને હસ્તક લીધી હતી; અને રાજ્યનો તમામ વહિવટ ચલાવવા માટે સરકારે પોતાની તરફથી એક કામેલ અમલદારને નિમ્યા હતા; જે રેવાકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે વહિવટ ચલાવતા હતા. મહારાજ શ્રી માનસિંહજીને ફળવણી આપવા માટે એક યોગ્ય શિક્ષક નિમવામાં આવ્યો હતો, તેની પાસે કોઢેક વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી રેવા કાંઠાના એ વખતના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બાર્ટન સાહેબે વડોદરા કેમ્પમાં પોતાની દુખરેખ નીચે તેમને ફળવણી આપવાના ધરાદાથી ત્યાં તેડાવી રાખ્યા હતા. કર્નલ બાર્ટન, અને મિસિસ બાર્ટન, એ નામદાર ઉપર ઘણોજ સ્નેહભાવ રાખતાં હતાં.

જે વખતે એ બાળ રાજા સાહેબ વડોદરા કેમ્પમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા, તે સમયે એટલે સને ૧૮૬૮ માં દેવગઢ બારીઆ સ્વસ્થાનના કેટલાક લોકોએ રથસંગ નામના નાયકની આગેવાની નીચે બંડ ઉઠાવ્યું હતું. એ વાતની વડોદરા મહારાજશ્રી માનસિંહજીને ખબર પડતાંજ, જો. કે એ વખતે તેમની ઉમ્મર માત્ર બાર તેર વર્ષનીજ હતી, તે છતાં તેમણે જાતે સાં જાળે એ બંડ સમાવવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. એ વેળાએ પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બાર્ટન સંસિટમાં હતા, પરંતુ મિસિસ બાર્ટન વડોદરા કેમ્પમાં હતાં, તેમની પાસે જાળે ઉપર પ્રમાણે તેમણે પોતાની ઇચ્છા જણાવી. તે ઉપરથી મિસિસ બાર્ટને તેમને સમજાવતે કહ્યું કે, આપની ઉમ્મર હજી બહુ ન્હાની છે, તેથી આપનાથી સાં જવાય નહિ. એ પ્રમાણે સમજાવ્યા છતાં પણ તેમણે બહાદુરીથી સાં જવાનો આગ્રહ કર્યો, ત્યારે મિસિસ બાર્ટને કહ્યું કે, હું સાહેબને લખી જણાવું છું, માટે તેમનો જવાબ આવે એટલે જાળે. એ રીતે મહા પ્રયત્ને તેમને રાહી રાખવામાં આવ્યા હતા. તેવામાં એ બંડ પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બાર્ટને તથા ધંચમહાલના કલેક્ટર મી. પ્રોપર્ટ યુક્તિ અને બહાદુરીથી સંભાવી દીધું હતું.

નામદારશ્રી માનસિંહજીએ વડોદરા કેમ્પમાં લગભગ એક વર્ષ સુધી અભ્યાસ કર્યો, તે પછી તેઓ અમદાવાદની “ તાલુકદારી સ્કુલ ” માં દાખલ થયા હતા. જ્યાં તેમની સંગતિમાં નામદાર લુણાવાડાના મહારાજશ્રી વખતસિંહજી તથા સુરતના મીર જુલિફદાર અલી વગેરે તાલુકદારો અભ્યાસ કરતા હતા. એ સ્કુલમાં લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી રહીને તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તે પછી તેઓ અમદાવાદની હાઇસ્કુલમાં દાખલ થયા હતા. સા છ મહિના સુધી અભ્યાસ કરીને તે નામદાર સંવત ૧૯૨૯ માં રાજકોટ “ રાજકુંભાર કોલેજમાં ” દાખલ થયા હતા. સાં તેમણે ઘણીજ મનમાનતી રીતે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ વધારીને પોતાના શિક્ષાગુરુઓ વગેરેને સંતોષ પમાડ્યો હતો. એ કોલેજમાં જે અગ

કસરત શિખવવામાં આવતી હતી, તેમાં પણ એ નામદારે ઘણી સરસાઇ મેળવી હતી.

સંવત ૧૮૩૦ ની સાલમાં નામદારશ્રી માનસિંહજીનાં લગ્ન રાજવીપણના મહારાજ શ્રી વેહેરીસાહજીનાં કુંવરીશ્રી ચંદ્રકુંવરબા સાથે ઘણીજ ધામધૂમથી થયાં હતાં. સાર બાદ બીજી લગ્ન મોગરના રાણાશ્રી ઇંદ્રસિંહજીનાં કુંવરી સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. આ બીજી લગ્ન કરવા રાજજી સાહેબનો ખિલકુલ વિચાર નહોતો, પણ તેમની સગીર વયમાં તેમના પિતાજીએ સગાઇ કરી મૂકી હતી, તેથી ફરજને લીધે તે લગ્ન કરવું પડ્યું હતું. આ લગ્ન થયા પછી પણ એ નામદાર પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ આગળ વધારવા માટે કોંગ્રેસમાં ગયા હતા. પરંતુ એ વખતે તેમની ઉંમર ૧૮ વર્ષની થઇ હતી, અને વિદ્યાભ્યાસ મજૂ સારો થયેલો હોવાથી તેમને કોંગ્રેસમાંથી રજા મળી હતી. એ વખતે તેમના રાજ્યનો તમામ વહિવટ રેવાકાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટની સંમતિથી આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ રા. બા. નંદરાંકર તુળબશંકર ચલાવતા હતા, તેમની સાથે રહીને રાજજી સાહેબ રાજ્ય વહિવટ ચલાવવા સંબંધી સારું જ્ઞાન સંપાદન કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે રાજ્યકાર્યનો અનુભવ હ મહિના સુધી મેળવ્યા પછી તે નામદાર હિંદુસ્થાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા હતા. આ પ્રવાસમાં તેમણે દિલ્હી, આગ્રા, લખનૌર, કલકત્તા, અને કાશ્મીર વગેરે ઘણાંક પ્રસિદ્ધ અને નોવા લાયક સ્થળોની ભેટ, લીધે હતી. અને સાંથી ઘણીક પ્રકારનું ઉપયોગી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

સને ૧૮૭૫ માં નામદાર મહારાણીશ્રીની પાટળી કુંભારશ્રી પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ત્યારે મુંબઈમાં પધાર્યા હતા, સારે મહારાજશ્રી માનસિંહજી સાહેબ તેમની મુલાકાત લેવા માટે મુંબઈ પધાર્યા હતા. સાં તેમને સારું સન્માન મળ્યું હતું. એ સમયે તેમણે હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ અને વાઇસરૉય લૉર્ડ નોર્થબ્રુક્ની મુલાકાત લીધી હતી. એ મુલાકાતમાં નામદાર શ્રી માનસિંહજી ઇંગ્લેન્ડ બોલવાની છટા અને આગુર્ય નોંધને નામદાર ગવર્નર જનરલ સાહેબ ઘણા ખુશ થયા હતા.

સને ૧૮૭૬ ના આગસ્ટ માસમાં રેવાકાંદાના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ બાટન સાહેબની કમ્મમાં બદલી થવાથી તેમને મળવા સારું રાજજી સાહેબશ્રી માનસિંહજી વડોદરા પધાર્યા હતા. એ પ્રસંગે વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજશ્રી ચિંપાજીરાવ ગાયકવાડની સાથે તેમને રાજ્યસીતિ પ્રમાણે મુલાકાત થઇ હતી. વડોદરાના રેસીડન્ટ મી. મેન્ડવીલ સાહેબે તમા વડોદરાના દિવાન રાજ સર ટી. માધવરાવે અગાઉથી કરેલી જોડવધુ સુવચ્ચ રાજજી સાહેબશ્રી માનસિંહજી, નામદારશ્રી ગાયકવાડ મહારાજ સાહેબની મુલાકાત લેવા માટે વડોદરાના મોતીલાલમાં પધાર્યા હતા, ત્યાં નામદાર મહારાજશ્રી ચિંપાજીરાવે તેમને ઘટનો આવકાર આપીને પોતાની પાસે જમણી બાગુની ખુસ્તીપર બેસાડ્યા હતા. બાદ ફેટલોક વખત સુધી અન્નભોજન ખુશખુશલીની વાતો ક્યાં પછી નામદાર શ્રીચિંપાજીરાવે જતે દરીને નામદારશ્રી માનસિંહજી ને કુડનો હાર પહેરાવ્યો હતો, અને પાન, સોપારી, અતર, મુસ-ગળા આદિક આપ્યા બાદ નામદારશ્રી માનસિંહજી સાહેબ સાંથી પોતાને ઉતારે પધાર્યા હતા. બાદ બીજે દિવસે નામદાર ગાયકવાડ મહારાજશ્રી ચિંપાજીરાવે, નામદાર શ્રીમાનસિંહજીના ઉતારાપર પધારીને તેમને ૧૫ની મુલાકાત આપી હતી. એ પ્રમાણે એ નામ

નામદારોની અન્યોઅન્ય મુલાકાતો યથાથી સર્વેને ઘણી ખુશી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

મહારાજશ્રી. માનસિંહજી સાહેબની સર્વ પ્રકારે યોગ્યતા જોઈને તેમના રાજ્યની તમામ સત્તા સને ૧૮૭૬ નાં નવેમ્બરની ૬ થી તારીખે નામદાર ટ્રિલિશ સરકારે તમને સ્થાપિત કરી હતી. એ દિવસે પાવતખત નગરમાં ઘણીજ ધામધૂમ કરવામાં આવી હતી. તેમજ રેવાકાંડાના પોલિટિકલ એજન્ટ મી. પાર સાહેબે એક દરબાર ભરીને કેટલુંક સંભાળવું કરી મહારાજશ્રીની લાયકીનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં હતાં. એજ દિવસે નામદાર મહારાજશ્રીએ એક ખાસ જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું, જે નીચે પ્રમાણે હતું:—

“ જાહેરનામું.

મહારાજોજી શ્રી માનસિંહજી મહારાજ સંસ્થાન દેશમદ—જારીઆ, તરફથી સંસ્થાન મજકુરના જાગીરદાર, ઇનામદાર તથા હકદાર, વગેરે તમામ પ્રજાને જાગૃતા સાહે નીચે મુજબ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

અમારી ન્હાની ઉમ્મર હોવાને લીધે સને ૧૮૬૫ ની શરૂઆતમાં અમારા સંસ્થાનના રાજ્યકારભારમાં કેટલાક ખટપટી તથા રાજ્યકારસ્થાની લેકોનો પ્રવેશ યથાથી સંસ્થાનના કાર્યભારમાં ઘણાજ ઘોઠાજો થવાનો સંભવ થઈ પડ્યો, તેથી અમારા સંસ્થાન તથા ઇમેજ સરકારને દરમ્યાન જે સંબંધ આવતો આવેલો, તે સંબંધથી તેઓએ સંસ્થાન મજકુરનો રાજ્યકારભાર તે વખતે ચેતાના હાથમાં લેઈ પ્રીતિથી અમારી જાતનું તથા અમારી રાજસત્તાનું આજ સુધી સંરક્ષણ કરી સંસ્થાનનો રાજ્યકારભાર ઉત્તમ રીતે મજબુત પાયા ઉપર લાગી સંપૂર્ણ અધિકાર સહિત અમેને આજરોજ પાછો સોંપ્યો છે; તેથી અમે તેમને ખરા આંતઃકરણથી ઘણીજ આદર પૂર્વક આજાર માનીએ છીએ.

અમારા સંસ્થાનનો રાજ્યકારભાર ઉત્તમ રીતે ચલાવવા સાહે સાસ વિદ્વાન, પ્રમાણિક તથા હોંશિયાર માણસની જરૂર સમજી રાવ જહાદુર જટાચંકર ઇદરજી, તેમની યોગ્યતા, પ્રમાણિકપણું, તેમજ દેશી દરબારના જરૂરિયાત રીવાજને અનુસરી કામ કરવાની કરુણદારી વિશે કેટલાએક સદૃશ્યોએ અમારી ખાતરી કર્યાંથી સંસ્થાનનો રાજ્યકારભાર ચલાવવા માટે તેમને દિવાન ઠરાવ્યા છે તથા નિમ્યા છે, માટે અમારી પ્રજાનું કલ્યાણ, આજારની તથા સલામતી વિશે પ્રસંગોપાત તેમના તરફથી જે જે મુચના થયે, તે ઉપર અમારું સંપૂર્ણ લક્ષ રહેશે.

જમી વખતના નોકરો, જે આજથી અમારા અધિકાર નીચે આજ્યા છે, તે પૈકી કોઈને પણ પિના કારને દૂર કરવામાં આવશે નહિ, પણ આગળ ઉપર જેમ જરૂર જણાશે, તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે જશે.

ઇનસારના કામમાં અમારા દરબારના કોઇ પણ અધિકારીએ ન્યાત જાત, દેશી પર-
દેશી, કે સ્વધર્મિ 'પરધર્મિ'નો ભેદ મનમાં ન રાખતાં લોકોને ખરો ન્યાય આપવો જોઇએ.
એવી રીતે કોઇ ન આવે તો તેના ઉપર અમારી મોટી કૃતરાજી થશે.

વળી આ જાહેરનામાની તારીખથી આવંદે અમારા સંસ્થાનના હરકોઇ ખાતામાં
નકાના યા-મોટા દરજ્જાની બહાડતીની જેમ કોઇ કારણસર ખાલી થશે, યા નવી નિકળ-
શે, તે વખતે અમારા સંસ્થાનના જૂના નોકરના હક તેમજ, તેમની લાયકી વિષે પ્રથમ
વિચાર કરી આપવામાં આવશે.

રામરાજા પ્રગણાના બીજ તથા નાયક લોકો જંગલી હાલતમાં હજુ સુધી છે, એ-
વું ઇમેજ સરકારે ધારી તે પ્રગણા ઉપર ખુદ પોતાની દેખરેખ રાખી છે; પરંતુ અમારી
માફિતી પ્રમાણે કેટલાંએક વર્ષ પહેલાં એ લોકો જે હાલતમાં હતા, તેમાં અને તેમની
હાલતી સ્થિતિમાં ઘણેજ ફેરફાર થઇ ગયો છે. સખ્ય અમારા કારભારી રાવ બહાદુર
જટારાંકર ભાઇએ પોતાની કારકીર્દીની શરૂઆતે પોતાની ઉત્તમ કરતબદારીના દાખલો
ખતાવ્યાથી યોડાજ બરસામાં સદરદુ પ્રગણું હકુમન સાથે સોંપશે, એવી અમને
સંપૂર્ણ આશા છે.

અમારા દરબારના રાજ્યકારભારમાં દેશી યા પરદેશી, તેમજ અમારા હિંદુ ધર્મને
તથા અમારા દરબારના માસુલ રીવાજને અનુસરી સ્વધર્મિ યા પરધર્મિ લોકોનો ભેદ ન
રાખતાં તેમની લાયકી ઉપર નજર રાખી દાખલ કરવામાં આવશે.

જપ્તી અમલમાં અમારી પ્રજાના હરકોઇ હકની તકરાર સંબંધી જે નિર્ણય કરી
આપરનો ફરિયો થયો હશે, તેને જેરવાજથી હરકત પડેયજો નહિ.

અમારા અંતઃકરણના જે જે વિચાર છે, તે ઉપર દર્શાવેલા છે. તેજ પ્રમાણે તમામ
લોકોએ અમારી સાથે પ્રજા ધર્મથી વર્તવું, એ તેમની ફરજ છે. "

ઉપર પ્રમાણે જાહેરનામું પ્રગટ થવાથી તે નામદારની તમામ પ્રજામાં ધણી ખુશા-
લી ફેલાઇ હતી. તથા સર્વ નોકરોમાં સંતોષ પ્રાપ્ત થયો હતો.

સને ૧૮૭૭ ના જાનેવારી મહિનાની પહેલી તારીખે નામદાર મહારાણીશ્રી વિકટો-
રિયાએ " કેમ્બ્રેજિલ " નો ખેતાળ ધારણ કર્યો, ત્યારે તેની ખુશાલીમાં તથા તે નામદાર
તરફનો ખાસ દરેરા વાંચી સંબળાવવા માટે એક બંધ દરબાર ભર્યો હતું. તેમાં એજમી
તરફથી રા. ખા. નંદશકર પુલ્લભસંકરે મહારાણીશ્રીને દરેરા વાંચી સંબળાવ્યો હતો.
ત્યાર પછી નામદાર મહારાણીશ્રી માનસિંહજી તરફથી નામદાર મહારાણીજીને એક મુંદર
માનવત્ર મોકલવાનો ફરિયો થયો હતો.

સને ૧૮૮૭ ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૬ મી તથા ૧૭ મી તારીખે મહારાણીશ્રી
વિકટોરિયાના રાજ્યના ૫૦ મા વર્ષનું " જ્યુબિલી " નો મહોત્સવ આખા ભરતખંડમાં કર-
વામાં આવ્યો હતો. તેજ પ્રમાણે નામદાર શ્રીમાનસિંહજીએ પોતાના રાજ્યમાં એ બંને
દિવસો મોટા તેકરાર તરિકે પાળીને મોટો આનંદ દર્શાવ્યો હતો.

મહારાણીશ્રી માનસિંહજી રાજ્યાસનપર વિદ્યાના પછી પોતાની પ્રજાની આજ્ઞાની
સને મુખ સાચી વડો, ને ઉપર પાલુ ૧૯૧ આપવા આવ્યા છે. તેનજ પોતાના ગળા પાં

નવાણુ વગેરેની જ્યાં જ્યાં જરૂર હતી ત્યાં તે કરાવ્યાં છે, અને અગ્રાન ખેડુતોને ખેતીવાડી સંબંધી વ્યવહારિક ગ્ઞાન મળે તે સારૂ એક “શર્મ” કરાવ્યું છે. અને તેનું કામ ચરોતરના એક મદ્રાસ જાજ કુળવણી પામેલા પારીદારને સોંપવામાં આવ્યું છે. રૈયત ઉપર કરનો બોલને બારે નહિ પડે, તેની યોગ્ય સંભાળ રાખવાથી તેમના સભ્યમાં લોકોની વસ્તી વધતી જાય છે. તેમણે રાજ્યના લાયક વિધાર્થીઓને હંચી કુળવણી આપવા માટે સ્કૉલરશીપો આપીને પ્રદેશ મોકલ્યા છે. એ રીતે એ નામદારે પોતાની પ્રજાની ચઢતી કરવા માટે બની શકે તેટલા યોગ્ય ઉપાયો યોજ્યા છે. અને હજી તેમ કરવાની તેઓ સદા કાળજી રાખતા જણાય છે. વળી તેઓ ઉદારતાની બાબતમાં પણ ઉત્તમ છે. તેમણે લોકો-પયોગી તથા પુન્યનાં ધણાંક ફંડમાં સારી રકમોની બક્ષિસ કરી છે. કોઇ પણ વિદ્વાન કે અંચકત્તાં પોતાને આશ્રય મળવાની છૂટાથી તે નામદારની સન્મુખ જાય છે, તો તે કદી પણ નિરાશ થઇને પાછો ફરતો નથી. તેઓ પોતે સારી કુળવણી પામેલા હોવાથી વિદ્વાનોની સારી કદર પિછાણે છે. વળી તેમના હાલના દિવાન સાહેબ રા. સા. હુરિલાલ મનસુખલાલ જેઓ ધણા વિદ્વાન અને રાજ્યનીતિગ્ર છે, તેમની મદદથી રાજ્યકાર્યભાર ધણેજ ઉત્તમ પ્રકારે ચલાવે છે, એ બહુ આનંદની વાતો છે.

ખારીઆના રાજ્યના તાબામાં ૮૧૩ ચોરસ મૈલ જમીન, ૪૧૫ ગ્રામ, અને ૬૭૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ રાજ્યની વાર્ષિક ઉપજ ૧૧૫ લાખ રૂપિયાની છે. ખારીઆના રાજ્યકર્તા જ્યારે બ્રિટિશ હાલથીમાં ગય, ત્યારે તેમને ૯ તોપો ફાડીને માન આપવામાં આવે છે.

પ્રધાનો.

મદાર—ઉલ્લ મહામ શેખ મહમદ

વજ્ર સાહેબ બહાવદ્દીનભાઈ.

સી. આઈ. ઇ.

જૂનાગઢના લોકપ્રિય અને પ્રખ્યાત વજ્ર સાહેબ બહાવદ્દીનભાઈનો જન્મ સને ૧૮૩૫ માં જૂનાગઢ શહેરમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હાસમલાલ હતું. તેમનું કુટુંબ મુસલમાનોના જાણીતા સુન્નિ પંથમાં ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા પામતું આવ્યું છે. અને જૂનાગઢના ગાદીપતિઓની સાથે સગપણના સંબંધથી તેઓ નિકટ જોડાયેલા છે. દેશી તવારિખ લખનારાઓ શેખ વંશના પુરોના જે જે ઉમદા ગુણોની તારિફ કરે છે, તે સથળા ગુણો વજ્ર સાહેબ બહાવદ્દીનભાઈનામાં ન્હાનપણથીજ જોવામાં આવે છે. જેવાકે,—દયા, વિવેકબુદ્ધિ, ઉદારતા અને દ્રઢ સંઘાતરણ છતાંદિ અનેક પ્રસંગનિય ગુણો તેમનામાં નિરાજે છે. જેને લીધે એ નામદાર જનમંડળમાં શીર્ષિની છક ઉચી ટોચે ચઢવાને ભાગ્યશાળી થયા છે. વજ્ર સાહેબ બહાવદ્દીનભાઈ ત્રણ ભાઈઓમાં સૌથી નાના હતા. તેમને સાડી બીબી નામે સદ્ગુણશાળી બહેન હતાં, જેમને મરૂમ નવાબ સાહેબ સરે મહોબતખાનજી કે. સી. એમ. આઈ, (હાલના નવાબ સાહેબ શ્રી સુલખાનજીના પિતાજી) સાથે પરણાવ્યાં હતાં.

વજ્ર સાહેબ બહાવદ્દીનભાઈએ પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં દેશી ભાષાની કૌશલ્ય લીધી હતી. તેમાં વિશેષે કરીને મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્ર—કુરાનનો અભ્યાસ તેમણે સારી રીતે કર્યો હતો. ત્યાર પછી સને ૧૮૫૬ માં પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ જૂનાગઢ રાજ્યની તોફરીમાં દાખલ થયા હતા. ન્હાની વય છતાં પોતાની હિંમત અને બાહુશક્તિ વડે પ્રથમજ તેઓ નવાબ સાહેબના લાલ રીસાલા અથવા બોડિ માંડના સરદારની પદવી પામ્યા હતા. પોતાના એ લશ્કરી અધિકાર ઉપરાંત તેઓ રાજ્યનાં ખીર્ગ કામદારોના પંખા બહુ અગત્યનો ભાગ ભેટા હતા. ત્યારથીજ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને કડાપણનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો હતો. એ વખતે તેમના જેવાજ બહાદુર અને ગુણવાન મરૂમ જમાદાર ખા. બા. સાહેબ હિંદી સી. આઈ. ઇ. ની સાથે તેમને ગાઢ સ્નેહ બધાયો હતો. આ બંને સરદારો તે વેળાએ જૂનાગઢ રાજ્યના ખરેખરા ખેરખાક હતા, અને તેઓ એક ખીળને સંઘાય થઈને રાજ્યનું દિન નાચરણ માટે તન, મનથી સત્તિ દિવસ મથા રહેતા હતા. સને ૧૮૬૧ માં ભારે રાજ્યને મુશીબતના નાખવાની ખટપટ હતી થઈ હતી, તે વખતે આ બંને મદદરેની વશાલરી અને રાજ્ય બંધિતને લીધેજ મરૂમ નવાબ સાહેબ મરૂમખાનજી પોતાના રાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી રાજ્ય હતા. વળી એ વખતે તે સારા બાએ દિવાનનીરીતો ફેરફાર થતાં એ દરમિયાને મરૂમ રાજ બહાદુર મહમદજી આલખાને હાથે પો. હતો એ અધિકાર ઉપર ગાયબદ રૂ. નોંધાજી બાઈને ૧૯૧૧

વામાં આવ્યા, તે જેવું નવાય સાહેબને માન આપનાર હતું, તેવુંજ તેમના આ મુખ્ય સલાહકાર વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈ તથા ખા. બા. સાહેબ હિંદીને પણ સંતોષ પમાડનાર હતું. રા. બા. ગોકુલજીભાઈને ખરેખરી મદદ આ બંને બુદ્ધિવાન ઉમરાવો તરફથી મળી હતી. તેથી તેઓ રાજ્યમાં ઘણી પ્રકારનો સુધારો કરવાને શક્તિવાન થયા હતા.

સને ૧૮૬૨—૬૩ માં પ્રખ્યાત બહારવટીયા જંગી મકરાણી અને તેના સાથીઓ કે જેમણે ગામડાઓમાં લૂટપાટ કરીને ઘણા ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, તેમની પાછળ પડીને વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ ઘણીજ બહાદુરીથી તેમને પકડ્યા હતા. એ વિશે તેમને શાખાથી આપતાં એ વખતના કાર્ડિયાવાડના આર્કિંગ આસીસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ મી. હેબર્ટ પોતાના તા. ૨૦ મી એપ્રિલ સને ૧૮૬૩ ના પત્રમાં લખ્યું હતું કે;—“ આ બીના અમારા વર્ખાણને પાત્ર છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જરા પણ શક વિના નામદાર સરકારને ઘણી ખુશી કરશે. એ બાબતમાં તમારો આભાર દર્શાવવા મારી પાસે પૂરતા શબ્દ નથી.” તેવીજ રીતે જ્યારે સને ૧૮૬૪ માં જસલા નામે બીજા પ્રખ્યાત લૂટારાએ લૂટપાટ વગેરે કરીને લોકોમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, ત્યારે પણ આ વજીર સાહેબે પોતાના જનને, જે ખમમાં નાખીને ઘણીજ બહાદુરીથી તેને પકડ્યો હતો. જેથી સધળે શાન્તી ફેલાઈ હતી. અને પકડેલા લૂટારા જસલાની કાયદા પ્રમાણે તપાસ ચલાવવામાં આવતાં ચુંડેગાર માલુમ પડ્યાથી તેને તોપના ગોળાથી ઉડાવી મૂકવા આવ્યો હતો. વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈને તેમના એવા બહાદુરી ભરેલા કામને માટે સધળી તરફથી ઘણીજ શાખાથી અને માન મળ્યું હતું. સને ૧૮૬૫ ની સાલમાં વાઘેર લોકોએ ઉકાવેલા બંડ વખતે ટટલાક બંડખોરાને પકડવાથી પોલિટિકલ એગ્રિસર લેફ્ટેનન્ટ એલ. રસલે પોતાના ૨૬ મી જાન્યુવારી સને ૧૮૬૫ ના પત્રમાં, વજીર સાહેબની ભારે સ્તુતિ કરીને તેમને ઉપકાર માન્યો હતો. તેજ પ્રમાણે એ વખતના પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ કિર્ટગે તેમનાં વખાણ કર્યાં હતાં. એ પ્રમાણે વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈ પોતાના પરાક્રમ અને બુદ્ધિબળ વડે હોદ્દા, વગે, અને કીર્તિમાં ઉત્તરોત્તર ક્રપાટાબધ વધ્યા હતા. તેમની એવી ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય સેવાઓથી પ્રસન્ન થઈને મહંમ નવાય સાહેબથી સર મહોબતખાનજીએ તેમને પોતાના વજીરનો બહુ માનવતો હોદ્દો આપ્યો હતો. એટલુંજ નહિ પણ પાલણી અને મશાલનાં રાજ્ય ચિન્હ સહિત અગત્રાઇ તથા લાયાલ નામે વિસ્તારવાળાં ગામો તેમને વંશપરપરા બક્ષિસ આપેલાં છે.

વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ જેમ લડાયક અને રાજ્યકારી કામોમાં પોતાની અપૂર્વ કુશળતા બતાવીને કીર્તિ મેળવી છે. તેજ પ્રમાણે જીનાગઢ રાજ્યના મેહેસુલખાતામાં પણ તેમણે ઘણા અગત્યના સુધારા કરીને કીર્તિ મેળવી છે. મેહેસુલના અમલદાર તરિકે તેમણે કાંઈ એછી ચાલાકી બતાવી નથી. જમીનના બદોબસ્તની બાબતમાં બ્રિટિશ ઇન્ડીઆમાં એક બાહોશ અને ચાલાક કલેક્ટર જેટલી કુશળતા બતાવી શકે, તેટલી કુશળતા તેમણે પણ બતાવી છે. તેમણે જમીન સંબંધી જે બદોબસ્ત પોતાની સમજશક્તિ અને વિચારથી પૂરા કર્યો હતો, એથી રાજ્યની મેહેસુલમાં એકદમ વધારો થયો હતો. તેમજ જમીનદારો પણ તૃપ્ત થયા હતા.

સને ૧૮૮૨ ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૩૦ મી તારીખે નવાબ સાહેબશ્રી સર મહો-
બતખાનજી કેશાસવાસી થયાથી તેમના પાટવી કુંભારશ્રી બહાદુરખાનજી (કાચના નવાબ
સાહેબશ્રી સુલખાનજીના ભાઈ) રાજ્યાસનપર બેઠા હતા. તેમના સમયમાં પણ વછર સાહેબ
બહાવદીનભાઈએ તન, મનથી રાજ્યની અનેક ઉત્તમ સેવાઓ બજાવી હતી. તેમજ પ્રજાની
આબાદી અને મુખ્ય વધે તેવા યોગ્ય ઉપાયો કરવામાં પરિશ્રમ લીધો હતો. જૂનાગઢ રાજ્યના
સાચા વશદાર વછર તરિકે તેમની રાજ્યકારકીર્દી એવી તો પ્રસંસનિય નિવડી છે. કે, રાજ્ય
તથા પ્રજા બંને તરફનો સંપૂર્ણ ખ્યાર તેમણે સંપાદન કર્યો છે. એ વિશે નીચેનાં ઘોષાંક
દ્રશ્યો થી સર્વની ખાતરી થશે.

સને ૧૮૭૮ માં જૂનાગઢના નામિયા અને લોકપ્રિય પ્રધાન રાવ બહાદુર ગોકુલજી
ઝાલા કેશાસવાસી થયા પછી તેમની જગે પ્રખ્યાત જમાદાર ખાન બહાદુર સાહેબ-
હિંદી સી. આઈ. ઇ. ને મળી હતી. ખા. સાહેબ હિંદીએ પણ પોતાની વહાવ-
રયાને લીધે સને ૧૮૮૩ માં પ્રધાન પદ છોડ્યું હતું અને તેમની જગેએ રા. બા. હ-
રિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ નિમાયા હતા. બપોરે ખા. સાહેબ હિંદીએ પ્રધાન પદ
છોડ્યું, ત્યારે જૂનાગઢની પ્રજાએ વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક
મોટી સભા બરીને તેમને માનપત્ર આપ્યું હતું. એ માનપત્રને ઉત્તર આપતાં ખા. બા.
સાહેબ હિંદીએ વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે,

“આપણે સર્વે સારી પેઠે અનુભવ સહિત જાણીતા થયા છીએ કે, આપણા મહુમ
આલીમજી નવાબ સાહેબ મહોબતખાનજી જેઓ નામદાર સિકંદર એકબહાલ, -ધર્મ રક્ષક,
ધ્યાનતદાર, સંભાવત બહાદુર અને પૂર્ણ ખવિત તથા એકજ રહેણીવાળા મહા પ્રતાપી
રાજા હતા. તેઓ નામદાર સંવત ૧૯૧૮ ની સોલમાં જૂનાગઢ રાજ્યની સ્વતંત્ર સત્તા-
વાળી લગામ હાથમાં લીધી, અને રયાસતનાં તમામ કામકાજનો વિશાસ હમણાં પ્રજા
તરફથી સરનાશીનની માન બરેલી એક ઉપર બિરાજનાર આપણા માનવંતા વચ્ચે
સાહેબ મહારાજ મહામ શેખ મહમદ બહાવદીનભાઈની જાત ઉપર રાખેલા સારથી
અર્થાં ૨૦ વર્ષની અરસામાં આપણી રયાસતમાં જમાનાને ધારતાં સારાં અને લોકો-
યોગી ધણાં કામો થયેલા છે. જો કે તેઓ સાહેબ મારા પોતાના ખાસના દિગ્ગજન મિત્ર
છે, એટલે તેમને માટે હું હમેશાં યોગ્ય બેસવાવાળો છું. તોપણ આ પ્રસંગે મારા દીવની
અંદરની અસરના ઉભરા સ્વાભાવિક રીતે સમાધ થઈતા નથી. આપણી રયાસતના મુખ્ય
રથી જે મુખ્ય સાધન તે મેડેરખાન સાહેબ બહાવદીનભાઈની મુખ્યરક જનના છે. તેમણે
પોતાનું તમામ સર્વસ્વ તન, અને મન રાજ્ય-સાથે જોડી દીધેલું છે. અર્થાં ૨૦ વર્ષના અર-
સામાં તેમણે રાજ્યકારોળાને કોતેજન તથા પહીજ ફિખી મદદ પુરેપુરી દોંસથી આપેલી
છે. રાજ્ય રયાસત સંભાળવામાં, રયાસતને સારી સ્થિતિમાં લાવવામાં, તેમના બૂખીની
શર કરવામાં, પ્રજાને ખુશી રાખવામાં, અને રાજ્ય વર્ષો માળમેને દિવાસેથી કામ કરાવ-
વામાં, એમ દરેક જાળવવામાં એટલી ચતુરાઈ અને કાળજીથી શીર રાખેલી છે કે, જ્યાં
પ્રજા તરફથી આ વખતે મને મળેલા માનના ઢકઢાર દુ તેમનેજ માન્યું છે. જે કાંઈક સાદું
થયેલું છે, તે તેમનીજ સંપૂર્ણ મદદથી થયેલું છે. તેથી પહેલે વખતે પ્રજાની સાથે દુ તેઓ

સાહેબનો ઉપકાર જણાવું છું. અને તે પછી મહુમ રા. રા. અનંતજીનાથ તથા રા. બા. ગોકુલજીનાથ, અને હાલ આ સભામાં બિરાજનાર મારા મિત્ર રા. રા. વસિંદપ્રસાદનાથ વગેરેનો હું ઉપકાર માનું છું.”

સને ૧૮૮૮ ના બનેવારી મહિનાની ૧૯ મી તારીખે મહુમ નવાજ સાહેબશ્રી બહાદુરખાનજીએ ભૂતનાગઢમાં “ યુડાકિસપુર ” નો પાસે નાખવાલી દિવા મોટા દાદ સાથે કરી હતી. તે પ્રસંગે એ નામદારને તેમની પ્રજાએ એક માનપત્ર આપ્યું હતું. તેમાં પ્રજાએ જણાવ્યું હતું કે;—

“ આ પ્રસંગે અમારે પોતાની બીજી એક કિતકા આગળ આપનાં અટકવું નહિ જોઈએ. નામદાર સાહેબ, આ અને બીજા ઘણા કિતમ તથા અસાધારણ ઉપકાર, જે આપ નામદારના રાજ્ય તરફથી કેવળ પ્રજાના કલ્યાણને માટે જ નવાજના મોક્ષા છે, અને થાય છે, તેની પ્રેરણા કરનાર તરિકેનું માન આપ સાહેબના માનવતા માગા મેહેરખાન વજીર સાહેબ મદારસ મહામ શીખ મહમદ બહાવદ્દીનભાઈને આપ્યું બધી રીતે અગે થોડા માનીએ છીએ. એ ભાગ્યશાળી નમ્ર, અને વિવેકી વજીર આપ નામદાર, સ્વાસ્થ, અને પ્રજા તરફ ગયાં રૂપ વર્ણથી પોતાની ખાતરી અને હોદ્દાની શરતે એવી કાળજી, કૌવન અને કાબેલિયતથી એક સરખી રીતે બજાવતા આવ્યા છે કે, તેનું આભેદુજ વર્ણન કરવાને અમે અસક્ત છીએ. રાજ્યના એક મજબુત અને મર્તજાવાળા મુખ્ય પ્રતિનિધિ છતાં નેઓ સાહેબ હકુમતના જોરાવર અને વિકારને વધારનારા મહારી વેગના રહી જોર રોદરીય થઇ દરેક માનુસના વિશ્વાસ અને વિશ્વામનું સ્થાન થયા છે, એ એમની કુદરતની બહેલી અગમગ ખુશી છે. તેમજે આપ નામદારના રાજ્યમાં અમે પ્રજા વર્ગ સાથે કુટુંબાન્ધારથી વર્તી પોતાના પદરથી અને આપના રાજ્ય તરફથી જે સલામ, સંતોષ, અને સમાધાની આપી છે, તે માટે અને આપ નામદારના મુખ્ય દિવાન મેહેરખાન હુરિદાસભાઈએ પોતાની કારકીર્દીમાં પ્રમાણિકતાનું, સમાન દ્રષ્ટિ, અને નિર્મો-બના, આદિ મોટા ગુણોથી પ્રસંગે પ્રસંગે અમારું દિલ જળવાવામાં, અને નરહિયાનો પૂરી પાડવામાં કાળજી, દિગ્ગમ, અને હોંશ દેખાડી છે, તેને માટે ખુબ અને આપના આભારી છીએ ”

અને ચોરના પંચે મહાસેની પ્રાંતે જુદાં જુદાં માનવજો આપ્યાં હતાં. તે દરેક માનવજોમાં વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈનો ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્ય કારકીર્દિ વજોરેનાં થયું વખાણ કર્યાં હતાં. એ સર્વેનો સામયો જમાવ આપતાં નામદાર નવાબ સાહેબે કહ્યું હતું કે:—“તમારો તરફથી એકે અવાજો મારા મામા અને વછર શ્રેષ્ઠ મહમદ બહાવદીન-ભાઈની લાંબા વખતની કારકીર્દિ માટે વધતો સંતોષ અને સારો અભિપ્રાય જાણી હું ધ-ખો ખુશી થાઉં છું. તેથી જ રીતે મારા હાલના દિવાન આજમ હરિદાસ વિહારીદાસના કારભારથી તમે ખુશી રહેના જોઈએ અને સંતોષ થાવ છે.”

સને ૧૮૮૩ માં જૂનાગઢ સ્વચાલનમાં વસતા મૈયા નામે લોકોએ જે બારે તોરાન મચાવ્યું હતું, તે વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ ધણીજ બહાદુરીથી ચાલ પાડ્યું હતું. એ મંત્રણમાં કાઠિયાવાડના પોસ્ટિક્કટ એન્ડ પોતાના સરકારી રીપોર્ટમાં લખ્યું હતું કે:—“મૈયા લોકોની સાથેના રેલ બંધો બંધોળાન મી. હરિદાસની ચપખા અને વછર સા-હેબ બહાવદીનભાઈ તરફથી મજેલી ખરા દીક્કની મદદને લીધે જ થયો હતો. ... રાજ્ય કારકીર્દિ મોટામાં મોટું અમર કામ આપી ફેરવેડમંદીથી ચલાવવા માટે તેમને માન થતો છે.”

વળી મુળાઈ ઇલાકાની પોસ્ટિક્કટ જનરલ મહુમ કર્નલ હંફી સાહેબ જ્યારે કાઠિયાવાડમાં ફેર બારવડીઆઓને પકડવાના કામમાં રોકાયેલા હતા, તે પ્રસંગે વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ તેમને ધણીજ ડિગ્રી મદદ કરી હતી. એ વિષે કર્નલ હંફી સાહેબ પોતાના તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૮૪ ના પત્રમાં દિવાન મી. હરિદાસની સાથેને લખે છે કે:—“... વછર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ તથા જમાદાર મુસેમાને મારી જે સેવા બજાવી છે, તેને માટે મારા ખરા અંતઃકરણને આભાર તેમને પહોંચાડવાની મહેરબાની કરશે. નામદાર નવાબ સાહેબનો રાજ્યકારકીર્દિમાં મને જે એકદીક્કની ટેક હમેશાં મળે છે, તેનો આ એક વધુ દાખલો છે. અને એ વાત હું નામદાર સરકારનું ધ્યાનમાં મેલવા ધણીજ ખુશી થાયછે.

સને ૧૮૮૪ માં જૂનાગઢ સ્વચાલનમાં જમીન સંબંધી મેહેમુલના ખાતામાં એ મોટો અને અગત્યનો ફેરફાર કરવાથી વછર સાહેબની વશદારીની ખરી કરેલી થ હતી. એ ફેરફાર ઇબરા અથવા શરમીમ મિસ્તમ, કે જે અતિ પુરાતન કાળથી ચાલા હતી, તે રદ કરવા સબધીતો હતો. અને તેમાં ઘણું દરજ્જે વછર સાહેબનું હિત સમા-યેલું હતું. તે છતાં એ સુધારા વિષે તેમની ખાત્રી થવાથી તેમણે પોતાનાં શયદાકારક એતરો પોતાની મેજે છોડી દીધાં હતાં. તેમના એવા જાનિ ભોગથી જે કામ જે વર્ષ પહેલાં કરવાને મી. હરિદાસ અચકત હતા, તે તેઓ પાર પાડવાને સક્તિવાન થયા હતા.

જૂનાગઢ રાજ્યની નાણા પ્રકરણ સંબંધી રિયતિ જે હમેશાં ધણીજ આપાદ રહે છે, તે માત્ર વછર સાહેબના હકાવણુ બરેલા મિત્ર અપને લીધે જ છે. અને એ રાજ્યની ત્રીજેરીમાંથી લગભગ ૪૦ લાખ રૂપિયા રકત રેલવે પાછલ અર્થવામાં આપ્યા, એ તેની આખાદીનો પ્રતક્ષ પુરાવો છે.

સને ૧૮૮૨ માં નવાબ સાહેબશ્રી બહાદુરખાનજી કૈલાસવાસી ચતા તેમનાં અધ હાલના નામદાર નવાબશ્રી રસુલખાનજી મન્નાસનપર મેલા હતા. એજ વર્ષના જુન

માસમાં નેમને રાજ્યાભિષેકની શુભ ક્રિયા કરતી વખતે કાઠિયાવાડના પોસિટિકલ એજન્ટ સર ચાર્લસ ઓસિવંટ સાહેબે વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈના સંબંધમા બોલતાં નવાખ સાહેબ પ્રત્યે કહ્યું હતું કે;—“જે પુરુષ તમારા મહુમ પિતા અને બાઈને નિમકદલાલ ગિત્ર નિવડ્યા છે, અને જેમણે ૩૦ વર્ષ અગાઉ તમારા પિતાજીને નીચ કાવનાખોરાના કદમાંથી બહાદુરીથી છોડાવ્યા, અને એજન્સીનું રક્ષણ શોધી, કાંઈ પણ અભિમાન વગર દૃઢ આચરણથી રાજ્યની આબાદાની વધારી છે, તે પુરુષ તમારી પડખે હોવાથી હું તમને મુખ્યારક્ષણાદી આપું છું. ... જેમ મહુમ દિવાન અમરજીતુ નામ ગયા સૈકાની જુનાગઢની રાજ્યકારકીર્દિમાં અંકિત થયું છે, તેમ વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈનું તથા દિવાન મી. હરિદાસનું નામ આ સૈકાની જુનાગઢની રાજ્યકારકીર્દિમાં અંકિત થશે.”

વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈની વશદારી, રાજ્યભક્તિ, બહાદુરી, અને ઉત્તમ પ્રકારની રાજ્યકારકીર્દિને માટે રાજ, પ્રજા, તથા નામદાર સ્થિતિ સરકારના પોસિટિકલ ઓફીસરોએ પ્રસંગોપાતે જે જે ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે,—કે જેમાંના કેટલાક અમે ઉપર ટાંકી ગતાવ્યા છે. તેમાં તેમણે જે વચનોમાં નેમની સ્તુતિ કરી છે, તે કરતાં એ સંબંધી બીજી વધારે કહેવા સરખું હવે કાંઈ રહ્યું નથી. પરંતુ જે કહેવાનું છે, તે જન-મંડળમાં વિદ્યાલુભની કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવા સંબંધી તેમની બહી ઉશ્કટ, અને પુન્ય તથા પરમાર્થનાં કામે કરવામાં તેમની મોટી ઉદારતા વિશે છે. એ અને કામમાં તેમણે રાજ્ય તરફથી તેમજ પોતાની પદરથી જે મોટી મોટી રકમોની સખાવતો કરી છે, તે ખરેખર બહુજ વખાણેલા લાયક છે. કેળવણી સંબંધી તથા લોકોપયોગી બીજી બાંહેડર સ્થાપનાઓને વજીર સાહેબે જે ઉત્તેજન આપેલું છે, તેની યોગ્ય કદર ગાજી પોસિટિકલ એજન્ટ કર્નલ આડરસને ખરેખર પિછાની હતી. તેજ પ્રમાણે સને ૧૮૮૦ માં તેમણે દેશી તેમજ પરદેશી અસલી તવારિખોની શોધખોળ કરનારાઓને સારી મદદ કરીને જે ઉત્તેજન આપ્યું હતું, તેને માટે પોસિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વોટસને તેમની બહુ તારિફ કરી હતી. એજ વર્ષમાં આશ્લેષી અશ્વાધાન લગ્નમાં નામદાર સ્થિતિ સરકારના જે સીપાઈઓ કપાઈ મુવા હતા, તેમના કુટુંબોને સારો આશ્રય આપીને વજીર સાહેબે પોતાની ઉદારતા દર્શાવી હતી.

સને ૧૮૮૬ માં તેમણે પોતાના બનેલી મહુમ નવાખ સાહેબની સર મહોબતખાનજી કે. સી. એસ. આઈ. ના બસા શુભોની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે મોટી રકમ ખરચીને એક મદ્રેસા (પાઠશાળા) સ્થાપન કરી છે. તે “મહોબત મદ્રેસા” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ પાઠશાળામાં મુસલમાન કોમના વિદ્યાર્થીઓને ઉર્દુ, શાસ્ત્રી તથા ઇંગ્લેશ બાળાઓને ગ્રામ્યાસ કસાવવામાં આવે છે. સાર પછી તેમણે એજ પ્રસંગનિય ધારણથી “બોમ્બે યુનિવર્સિટી” ના અધિકાર નીચે ગુજરાત કોલેજના સંબંધમાં એક ફેલોશીપ સ્થાપવા માટે રૂ. ૩૦૦૦૦ ની મોટી રકમની ખર્ચિય કરી છે. એ રકમ સ્વિકારતાં સને ૧૮૮૯ ની યુનિવર્સિટીની કૉન્વોકેશનમાં મુખ્યમંત્રી મવનર અને ચાન્સેલર લૉર્ડ કે સાહેબે કહ્યું હતું કે;—“મુસલમાન કોમમાં કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવાને અભિલાષ જુનાગઢના વજીર સાહેબ બહાવદીનભાઈની ઉદારણુ બરેલી ઉદારતાથી નિવેદિત થાય છે. કે જેમણે જુનાગઢના મહુમ નવાખ સર મહોબતખાનજીની યાદગીરીમાં યુનિવર્સિટીના મેડીમેટ્રન ગ્રાન્ડ્યુએટસને તેમની

યોગ્યતા પ્રમાણે રકોલરસીપ આપવા સાફ રૂ. ૩૦૦૦૦ ની મોટી બક્ષિસ કરી છે. આ યુનિવર્સિટીના લીરટપર પ્રતિષ્ઠિત સ્નાતક શિક્ષતા મેહોમેન્ટ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આશા આપે છે કે, વજ્જર સાહેબની આ સંખ્યા બક્ષિસ અકાર્પકારક નહિ રહે. અને તેને માટે આપણે તેમને મુઆરકઝાદી આપીશું.”

વજ્જર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ પોતાની હમેશની ઉદારતા અને દયાળુપણને લીધે રક્તપીત જેવા ભયંકર દર્દના શોગીઓના દુઃખ નિવારણ માટે મોટા ખર્ચથી એક એસા-ઇસમ (આશ્રયશૃંગ) બનાવ્યું છે. તેનો ખર્ચ નાખવાની શુભ ક્રિયા સને ૧૮૯૦ માં નામદાર મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાના પૌત્ર મહુમ પ્રિન્સ આલબર્ટ વિક્ટરે પોતાને કાયે કરી હતી. તેથી એ મહાનનું નામ “પ્રિન્સ વિક્ટર લેપર એસાઇસમ” એવું આપવામાં આવ્યું છે. વજ્જર સાહેબે વળી જૂનાગઢની પડોસમાં આવેલી દાતારની પવિત્ર ટેકરી પર ચડવાનો રસ્તો પોતાને ખર્ચે સુધાર્યો છે. એ નવો માર્ગ ખુલ્લો મુકવાની શુભ ક્રિયા સને ૧૮૯૪ માં મુંબઈના માજી મયનર લૉર્ડ હેરિસે પોતાની જૂનાગઢની છેલ્લી મુલાકાત વખતે કરી હતી. વજ્જર સાહેબ બહાવદીનભાઈએ પોતાની ક્રેમના જે વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં જઈને વિદ્યાદુજરની કુળવણી લેવા ખુશી હોય, તેમને માટે કેટલીક રકોલરસીપો રચાવેલી છે. એ શિવાય તે નામદારે ધણીક ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાં અને નિશાળો વગેરે અનેક પુન્ય અને પરમાર્થનાં કાર્યો પોતાના ખર્ચથી કરેલાં છે. તેઓ વળી વિદ્વાનોને તથા અંધકારોને પણ આશ્રય આપી યોગ્ય ઉત્તેજન આપે છે. તેમની એક સંસ્થાવતો કુલ આંકડો શુમારે ૩ લાખ રૂપિયા કરતાં પણ વધારેના કહેવાય છે. ધન્ય છે! આવા દવાળુ અને પરાંપકારી વજ્જર સાહેબના હકાપણ તથા વિવેકને !

મદદગલ મહામ શોખ મદદગલ વજ્જર સાહેબ બહાવદીનભાઈના પરાક્રમ અને મોર્ડ બહેર સેવાઓની કદરના ચિન્હ તરિકે તેમને નામદાર કૃપાળું મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયા સને ૧૮૯૩ માં “કમ્પેનિયન ઓફ ધી આર્ટ ઓફ મિનિસ્ટ્રી. આર્ડર ઓફ ધી બની અન એન્ડાઇઝ” નો અતિ માનવંતો ખેતાળ બક્ષિસ કર્યો છે. એ ખેતાળની સંખ્યા આપવાની ક્રિયા એજ વર્ષમાં રાજકોટ મુકામે મુંબઈના મયનર લૉર્ડ હેરિસે મોટા હાથે કરી હતી. તે વખતે એ નામદારે વજ્જર સાહેબના ગુણોની મોટી પ્રશંસા કરી હતી. જેથી સર્વ સભાગતોને ધણો હર્ષ થયો હતો.

નામદાર વજ્જર સાહેબ બહાવદીનભાઈના ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે, તેમણે જૂનાગઢ રાજ્યમાં લગભગ ૪૦ વર્ષથી તબ, અને મનથી જે જે ઉત્તમ કાર્યો કર્યા છે, અને હજી કરે છે, તે સર્વે લક્ષમાં લેતાં આપણી ખાતરી થાય છે કે, તે નામદારનું મુઆરકઝાદી જુનાગઢ રાજ્યના દરિયાકાંઠામાં દીર્ઘકાળ સુધી સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત રહેશે. આપણે ઇચ્છીશું કે, આવા પુન્યશાળી અને પ્રત્યપાત્રક મહા પુરુષના કૃપાળું હસ્તે ખીન્ન વધારે સુખો થાય માટે પરમેશ્વર તેમને શુભ શાન્તીમાં ગળી દીર્ઘાયુષ આપે. તથાગુ.

સ્વદેશ હિતૈષિઓ

શેઠ દીનશાળ એલ્લળ વાચ્છા.

આ પ્રસિદ્ધ સ્વદેશહિતકારી પુરૂષનો જન્મ સને ૧૮૪૪ ની સાલના આગસ્ટ માહે-
નાની બીજી તારીખે થયો હતો. તેમણે પ્રથમ મુખ્યની એલ્ફીન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં દાખલ
થઈને પોતાના વિદ્યાભ્યાસની શરૂઆત કરી હતી. ત્યાં કેટલોક વખત શિક્ષા પછી સને
૧૮૫૮ માં તેઓ એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. તે વખતે એ પાઠશાળામાં
મહુમ ડૉ. જોન હાર્કનેસ પ્રીન્સીપાલ હતા. અને તેમના હાથ નીચે બાણીતા પ્રોફેસરો
મહુમ સર અલેક્ઝાન્ડર આન્ટ, અને મી. જે. પી. હયુક્લીન્સ વગેરે હતા. તેઓ મી.
વાચ્છાની આલાકી અને હોશિયારી જોઈને તેમના પર ઘણોજ આદર રાખતા હતા.

મી. વાચ્છાને તેમના પિતાએ શરૂઆતથીજ વ્યાપારી કેળવણી આપી હતી. તેથી
તેમણે કૉલેજ છોડ્યા પછી એજ ધંધો અંગિકાર કર્યો હતો. અને આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં
તેઓ મીલના ધંધામાં રોકાયો છે. તેઓ મીલના માલિકોની આગેવાની નીચે ચાલતી સમા-
જના એક બાહોશ સભાસદ છે. એક કામગીરી માણસ તરિકેના તેમના લાંબા અભ્યાસ
અને અનુભવને લીધે મી. ગોશન જેવા પુરૂષો તેમનાં ધણાંજ વખાણ કરે છે. વળી મી.
વાચ્છા કેટલાંક વર્ષ થયાં ધણાંક વર્તમાનપત્રોમાં અનેક ઉપયોગી લેખો લખના આવ્યા
છે. તેઓ મી. મલબારીના એક સહાયક તરિકે “ ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર ” પત્રની કારકી-
ર્દિમાં લાંબી મુદત સુધી, ધણા ઉપયોગી યદ્ય પડ્યા હતા. એ વર્તમાનપત્ર આ ઇલાકાનાં
સૌથી ઉત્તમ વર્તમાનપત્રોમાંનું તે પથ્થ એક છે. મી. મલબારીનું જીવનચરિત્ર લખનાર મી.
દયારામ ગીરુગે મી. વાચ્છાનાં વખાણ કરતાં તેમના લખાણ ઉપર સરકારનું ધ્યાન કેવી
રીતે ખેંચાતું હતું, એ વિશે જતાવ્યું છે. સરકારની ખર્ચાળું રાજનીતિ સંબંધી મી. વાચ્છા
નાં લખાણો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ વિષયનો તો તેમણે ખાસ અભ્યાસ કરેલો
છે. એટલે એ સંબંધી તેમનું જ્ઞાન અને અનુભવ બહુ પાકટ અને વખાણવા લાયક છે.
તેમનાં એ વિષય સંબંધી લખાણો વિશે મી. ડીગ્રી જેવા પુરૂષે અસાદાબાદમાં મજેલી
ચોથી “ નેશનલ કોન્ગ્રેસ ” માં ધણાં વખાણ કર્યાં હતાં. તેમનાં વિવિધ પ્રકારનાં લખાણો
તેમના બોહોળા જ્ઞાનની એક સાખીતી છે. બહાર માણસો ઉપરની તેમની ટીકા તદ્દન
નિષ્પક્ષપાત હોવાને લીધે તેમનું લખાણ કડક છતાં બહુ વચ્ચનદાર ગણાય છે. મી. વાચ્છાએ
પોતાની ન્હાની વયમાં પ્રસિદ્ધ વર્તમાનકાર મહુમ મી. રોબર્ટ નાઈટના અરીજુ સંબંધી
તથા સરકારના ઉગઉ ખર્ચ સંબંધી લેખોનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. સારથીજ
એ સંબંધી ઉઠી છાપ તેમના મન ઉપર પડી હતી. અને તેમણે પોતાના જ્ઞાનનો લાભ
કેવળ નિઃસ્વાર્થે માત્ર સરકાર અને પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર આપવાનું સાર કર્યું હતું.
જે કામ અઘાપિ સુધી તેઓ ધણીજ કાળજી અને ખતથી કરે છે.

મી. વાચ્છાની બહાર સેવાઓ અગાન છે. તેઓ પ્રેસિડેન્સી આસોસિએશનના એક

ઓનરરી મેમ્બર તરિકે મી. ચંદ્રાવરકર અને મી. ધર્મસીની સાથે જોડાયેલા હોવાથી તેના સંબંધમાં તેઓ નિરંતર સાફ લક્ષ્ય આપે છે. વળી તેઓ મુખ્યમંત્રી મ્યુનિસિપાલિટીના એક કમીશનર તરિકે મુખ્યમંત્રી પ્રબળની ધણીજ અગત્યની સેવાઓ બજાવે છે. અને કારપોરેશનની સભામાં કોઈની પણ ચરમ રાખ્યા વગર સ્વતંત્રપણે પરતુ નિષ્પક્ષપાતથી બોલવામાં તેમણે મોટી કીર્તિ મેળવી છે. સાચા અને વાજબી હક માટે કોઈની પણ કૃપા કે અવકૃપાની દરકાર રાખ્યા શિવાય દ્વંદ્વતાથી લગતું, એ મી. વાચ્યાનો એક સિદ્ધાંતજ છે. કે જેને માટે સંમંત્રુ તથા વાજબીને આહવાસઓ, તેમની બારે સ્તુતિ કરે છે. ખરું કહીએ તો આપણા શુભેચ્છક અને પ્રબળ હકતુ રક્ષણ કરનાર મહુમ મી. નવરાજજી પ્રદેશજીની જે ખોટ પ્રબળને પડી હતી, તે મી. વાચ્યાએ પોતાના શ્રેષ્ઠ ગુણો વડે પુરી કરી છે. તેથી સફળ પ્રબળ તેમને ધણુ આદે છે.

મી. વાચ્યા આપણી “નેશનલ કૉન્ગ્રેસ” ના ચૂસ્ત હિમાયતી છે તેઓ કૉન્ગ્રેસની દરેક બેઠકમાં હાજર થઈને ધણુ અગત્યના બહેર સવાલો ઉપર વિવેચન કરી પોતાના બોહોળા જ્ઞાનનો લાભ સર્વને આપે છે. સરકારની ખર્ચાળુ તથા ઉડાઉ રાજનીતિ વિષે તેમજ મીઠા અને આબકારી સબધી તેમણે કૉન્ગ્રેસની આગળ આપેલાં બાપણો બહુ મેળ કરવા જવાં છે. “આપણા હલાકાતની આબકારી વ્યવસ્થા” એ વિષયની તેમની તોષ ન સને ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ થઇ છે, તે ધણીજ અગત્યની છે. સને ૧૮૯૪ માં મુખ્યમંત્રી મહેલ “પ્રોવિન્સી-અલ કૉન્ગ્રેસ” આગળ તેમણે આપેલું બાપણુ ધણાજ મહત્વનું હતું. તેમજ સને ૧૮૯૫ માં બેલગામમાં મહેલ કૉન્ગ્રેસના પ્રેસિડેન્ટ તરિકે તેમણે જે બાપણુ કહ્યું હતું, તે તેમના ધણી લાંબી મુદતના અભ્યાસ અને જ્ઞાનનું એક પરિણામ છે. મી. વાચ્યાને માટે વિશેષ નહિ “બોલતાં અને દુકામાં કહીશું કે, હિંદુસ્થાનના લોકોનું હિત દેશમાં રાખીને તેમની ગિયતિ વિષે બોલનાર આપણા ખેરબાહ જોનારબલ શેઠ દાદાબાઈ નવરાજજીથી તેઓ ઘીજ નગર છે. મી. વાચ્યા જે કાંઈ લખે છે, અથવા બોલે છે, તે ધણાજ વિચાર અને શુદ્ધિ પૂર્વકજ બોલે છે. સને ૧૮૮૯ ની મુખ્યમંત્રી મહેલ કૉન્ગ્રેસ કમિટિએ તેમને જનહિત સેવાની ખાતર એક રૂપાનો પ્લાલો બક્ષિસ આપ્યો હતો.

આ ઓગણીસમી સદીમાં દેશ કલ્યાણાર્થે જે જે મહાપુરુષોએ પોતાના તન, મન, અને ધનનો ભોગ આપ્યો છે. તેઓમાં મી. દીનસા એક્સલ્ટ વાચ્યા પણ એક છે. જે કે તેઓ પ્રસિદ્ધીમાં જરા મોઝા આવ્યા છે, તોપણ જે જે કાર્યો તેમણે કર્યા છે, તે કાંઈ પણ રીતે વીસરી નવાય તેવાં નથી. તેમણે સ્વદેશના કલ્યાણ માટે ધણો શ્રમ લીધો છે અને મુખ્યત્વે કરીને તેમની જનબુદ્ધિ મુખ્ય નગરીને માટે તેમણે ધણાજ સારાં કાર્યો કર્યા છે. તેમણે પ્રજા હક વગેરે ને માટે જે જે લડ્યો ચલાવી છે. તે માત્ર મોટે પાતો કરીનેજ નહિ, પણ ખુલ્લા આંકડા અથવા પુરાવાથી સાબિત કરીને બતાવી આપ્યું છે. જેથી વાચનાર કે સાંભળનારના લક્ષમાં તે ઉત્તર વગર રહેજ નહિ. વળી તેમની વ્યવસ્થિત કરનારી ચાલાકી પણ ધણી વખાણના લાયક છે. આવા એક સ્વદેશહિતેય મહાપુરુષને પ્રજા દીર્ઘાયુ આપે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે. તથાસ્તુ.

મી. નારાયણ ગણેશ ચંદ્રાવરકર.

આ પ્રસિદ્ધ પુરપતો જન્મ કાનડા જિલ્લામાં આવેલા હોનુર ગામમાં સને ૧૮૫૫ ની સાલમાં થયો હતો. તેમણે દેશી તથા ઇંગ્રેજ ભાષાની શરૂઆતની કળવળી તો એ જિલ્લામાંજ લીધી હતી; સને ૧૮૬૯ માં તેઓ મુંબઈ આવ્યા હતા. અને સને ૧૮૭૩ માં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી હતી. તે પછી તેઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં દાખલ થયા હતા. એ કૉલેજના ફૂતેહમંદ વિદ્યાર્થીઓમાંના તેઓ પણ એક હતા તેમણે ધારના રામનો ઇંગ્રેજ રાજ્ય સંબંધી એક ઉત્તમ નિબંધ લખીને હરિકાઈનું ધનામ મેળવ્યું હતું. સને ૧૮૭૭ માં તેઓ “બી. એ.” ની પરીક્ષામાં પાસ થયા હતા. અને “જેમ્સ ટેલર” નું ધનામ મેળવવાથી તેમને કૉલેજમાં “જુનિયર દક્ષિણા ફેલો” તરિકે નિમવામાં આવ્યા હતા. તેમના શિક્ષાગુરૂ પ્રોફેસર વડસરવર્થ તેમના ઉત્તમ અભ્યાસ અને સારી નીતિને માટે ઘણા ખુશ થતા હતા. મી. ચંદ્રાવરકરને તેમણે જે સર્ટિફિકેટ આપ્યું છે, તેમાં લખે છે કે—“તે ઘણો ઉદ્યોગી હતો. તથા તેની લખાણ શક્તિ ઘણીજ ઉંચા પ્રકારની છે. તે ઘણી વિદ્વતાવાળો પુરુષ છે, તે છતાં નિરાશિમાની છે.” મી. ચંદ્રાવરકર જે કાંઈ કામ કરતા અથવા લખાણ લખતા, તે પોતાના એ શિક્ષાગુરૂને પ્રથમ બતાવતા, અને બ્યારે તેમની યોગ્ય સલાહ મળતી, સારેજ પ્રસિદ્ધ કરતા હતા. પ્રોફેસર વડસરવર્થ પોતાના આ આચારપાલક અને ચંચળ શિષ્યને કાયદાના એક સારા હિમાયતી તરિકે તથા મુંબઈના એક શેહેરી તરિકે પ્રસિદ્ધીમાં આવેલો જોવાને ઘણા ઉત્સુક હતા. તેમની એ ઇચ્છા ધણે દરજ્જે પાર. પડી ચૂકી છે.

સને ૧૮૭૮ માં કોલેજ છોડ્યા પછી મી. ચંદ્રાવરકરને “ઇલુપ્રકાશ” નામે વર્તમાનપત્રમાં ઇંગ્રેજ લખનાર તરિકે નિમવામાં આવ્યા હતા. તે કામ તેમણે સને ૧૮૮૯ ની આખર સુધી ઘણી શ્નેહમંદીથી કર્યું હતું. તેમના અધિપતિપણા નીચે એ પત્રે મોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. તેમનું એ વર્તમાનપત્ર શોકમાં ઘણીજ હાંસથી વચાતું હતું, અને દેશી વર્તમાનપત્રોમાં જાગ્યેજ ખીજાં પત્રો તેની બરાબરી કરી શકતાં હતાં. જે જે લેખ તેમાં પ્રસિદ્ધ થતા, તેના ઉપર બહુ વજન રાખવામાં આવતું હતું. કળવાપેલા દેશીઓમાં એ ધોરધર પત્ર ગણાતું હતું. જે કે ફાલ મી. ચંદ્રાવરકર એ પત્રના અધિપતિ નથી, તોપણ તેણે પોતાનો પ્રથમનો મોભો જેવોને તેવોજ અવાપિ સુધી જળવી રાખ્યો છે; એ બહુ આનંદની વાત છે.

સને ૧૮૮૧ માં મી. ચંદ્રાવરકરે “એલ. એચ. બી.” ની પરીક્ષા પહેલા નંબરે પસાર કરી હતી. એટલુંજ નહિ પણ વધારે માઠો મેળવ્યાથી તેમને હિંદુ લોકોમાં “આનો ફડ સ્ટોલરશીપ” મળી હતી. સ્વાર પછી તેમણે હાઇકોર્ટ પ્લીડર તરિકેની મનંદ મેળવીને વકિલાતનો ઉદ્યોગ ચારંબો હતો. તેમાં તેમણે સારી નામના મેળવી છે. એ દરમ્યાનમાં તેમને લલચાવનારી મોટા પગારથી નોકરીઓ માટે તેડાં થયાં હતા, પરંતુ તેનો રિતજર નહિ કરતાં તેમણે સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ કરવાનું વધારે પમંદ કર્યું છે.

મી. ચંદ્રાવરકર પોતાનો ઉદ્યોગ ઉત્તમ પદારે ચલાવીનેજ જેની રહેતા નથી. પરંતુ

પોતાનું મુખ્ય કામ તો જાગૃત સાંવેલનિક લાભનાં અથવા સ્વદેશકલ્યાણનાં કાર્યો કરવાનું જ હોયતી, તેમ તેઓ તન, મન, અને ધનથી દરેક બહેર જાળવેલાં બાગં લેછે કે કામ કરે છે. તેમની કીર્તિનો પ્રથમ પ્રકાશ તો તેમણે સને ૧૮૮૫ માં હિંદુસ્થાનની પ્રજાના પ્રતિ નિધિ તરિકે ઇંગ્લાંડમાં જઈને ત્યાંની પ્રજા હજુર હિંદુસ્થાનની પ્રજાના લાભનાં ભાવણે આપવાથી પડ્યો હતો. એ વર્ષમાં ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટની નવી ચૂંટણી થવાની હતી. માટે તેના સંબંધમાં મત આપનારાઓની આગળ આ દેશના લોકોની વાળખી પ્રિયારો બહેરે કરવા માટે દરેક ઇલાકામાંથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમાં મુંબઈ ઇલાકા તરફથી મોકલવાને મી. ચંદ્રાવરકરને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. મી. ચંદ્રાવરકર જો કે, એ વેળાએ ઇંગ્લેન્ડ લોકોના સંબંધમાં અજાણ આવેલા નહોતા. તોપણ ત્યાં જઈને તેમણે જે કાર્ય કીધું હતું, તે ખરેખર વખાણને પાત્ર થઇ પડ્યું હતું. તેમણે ઇંગ્લાંડની પ્રજા આગળ એવાં તો સરસે ભાવણે આપ્યાં હતાં કે તેની અસર તે લોકોના મન ઉપર સચોટ થઇ હતી. તેમનાં એ રસીલાં અને અસરકારક ભાવણે સાંભળવાને ઇંગ્લેન્ડ લોકોની મોટી સંખ્યા એકઠી થતી હતી. મી. ચંદ્રાવરકરને જે કાર્ય માટે વિશ્વપત મોકલવામાં આવ્યા હતા, તે કાર્ય તેમણે ધણે ખરે દરજ્જે પાર પાડ્યું હતું. તેઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડથી પાછા ફરીને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, ત્યારે સ્વદેશીઓએ તેમને ઘણા હર્ષથી વધાવી લીધા હતા. ત્યાર પછી તેમણે ઇંગ્લાંડના પ્રવાસ સંબંધી એક સરસ ભાવણ આપ્યું હતું. તેમજ એ વિષે પોતાના વિચારો એક ન્હાના ચોપાનીઆના આકારમાં ઇંગ્લેન્ડ બાગામાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

મી. ચંદ્રાવરકર જો કે આપણી “નેશનલ કોંગ્રેસ” ના એક ચૂસ્ત વિચારતા છે, એ ને રાજ્યકિય સુધારાને તેઓ ધણું ચાહે છે, તોપણ સાંસારિક સુધારામાં તેઓ ધણું લક્ષ આપે છે. તેમનો આધિન મત એવો છે કે, જ્યાં સુધી સાંસારિક સુધારો થયો નથી, ત્યાં સુધી બીજા સુધારાની આશા ભાગ્યેજ ચાલી શકાય. યોગ્ય વખત ઉપર સદવાદતા કાપ દાતા સંબંધમાં જે ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એ વિષે લોકોનો અને તેવો વિરહ મત હતો, તે જ્યાં તેમણે એક ચોપાનીઆના આકારમાં નિબંધ છાપીને એમ બતાવી આપ્યું હતું કે, સરકારને આવી જાગૃતમાં વચ્ચે પડવાની વરસ છે.

સને ૧૮૮૬ માં લેડી ડીલ ઇંગ્લી જ્યેય મુંબઈમાં સ્થાપવા સંબંધી જે મોટી સભા બરાઇ હતી, ત્યારે મુંબઈના ગવર્નર લાર્ડ રેના સન્મુખ મી. ચંદ્રાવરકરે હિંદુસ્થાનની સ્ત્રીઓ ને દવા સંબંધી સુખ કરવા વિષે જે બાવળ આપ્યું હતું, તે ચાતુર્ય બહુ અને વિદ્યાવાળું હતું. તેમની વસ્તુર ચકિતનાં એ વેળાએ યજ્ઞ વખાળ થયાં હતાં. એક ઉમેરો રાજદા પને એ વિષે લેવાજુથી તેમની સ્મૃતિ કરનાં લખ્યું હતું કે, મી. ચંદ્રાવરકર એવા તો હસાદાર બોલનાર છે કે, પાંચર જેવાને પણ તેઓ પલાળી નાખે. એ પછી તેમણે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદા જુદા વિષયો ઉપર યજ્ઞ હસાદાર બાવણે આપેલાં છે. તે પૈકાનું એક યોગ્ય વખત ઉપર વિલસન કોંગ્રેસની “લીડરરી મોસાઈરી” સન્મુખ “વિચારોઓની દરદર અને નેજમ” એ વિષે તેમણે આપેલું બાવળ બહુ મનન કરક યોગ્ય છે. તેઓ મદ્યમ નો. તેમનાના મોઢા દિમાગની દવા, અને નો. તેમનાંના મનન જડી તેમનાંના મનન નો. તેમનાંના મનન તેમને વચ્ચે છે.

સને ૧૮૯૬ ના મે મહિનાની ૨ થી તારીખે “ ટ્રાવિન્સિયલ કોન્ફરન્સ ની નવમી સભા કરાંચીમાં મળી હતી, તેના પ્રમુખનું મહાન પદ મી. ચંદ્રાવરકરને આપવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે તેમણે પ્રમુખ તરિકે આપેલું બાપલુ ધણુંજ ઉત્તમ હતું. એ બાપલુમાં તેમણે જુદી જુદી સંખ્યાબંધ અગત્યની બાબતો વિષે વિવેચન ચલાવ્યું હતું. તેથી તેમનાં ધણાં વખાણુ થયાં હતાં. આવા જનહિતકારી પુરુષો આ દેશમાં વધારે ઉત્પન્ન થાઓ અને દીર્ઘાયુષ્ય પામે, એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

દાકતર ભાલચંદ્ર કૃષ્ણ ભાટવડેકર.

આ પ્રસિદ્ધ અને સ્વદેશહિતૈર્ષિ પુરુષનો જન્મ પનવેલી નજીક પણસપે કરીને ગામ છે, ત્યાં સને ૧૮૫૨ના ફેબ્રુવારી મહિનાની ૧૯ મી તારીખે થયો હતો. તેમના કૈલાશવાસી પિતા કૃષ્ણ શાસ્ત્રી એક પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય હતા. અને ઇંગ્રેજી બાપાનું તેમને સાદું જ્ઞાન હતું. તેમના લખેલા આકાશ સૌંદર્ય, માધવનિધાન, વૈદ્યસાર સંગ્રહ, મેઘદૂત કાવ્ય, અને સુભાષિત રત્નાકર, વગેરે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે.

મી. ભાલચંદ્રને તેમના પિતાએ મુળધર્મમાં લાવીને પ્રથમ ગરાડી નિશાળમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે મૂક્યા હતા. ત્યાર પછી તેમને ઇંગ્રેજી બાપાનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. સને ૧૮૬૮માં તેઓ પોતાની ૧૬ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પસાર થયા હતા. ત્યાર પછી તેઓ વૈદક વિધાનો અભ્યાસ કરવા માટે મુંબઈની ગ્રાંટ મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. ત્યાં તેમણે ધણીજ ખંત અને ઝડપથી પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો હતો. અને પાંચ વર્ષ પછી એટલે સને ૧૮૭૩માં પોતાની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે તેઓ “એલ. એમ. એન્ડ એસ” ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા હતા. એ વખતે તેમની અપખતા અને હોશિયારીનાં ધણાં વખાણુ થયાં હતાં. એટલુંજ નહિ પણ તેમને સોનાનો એક આંદ, અને રૂ ૨૫૦ નાં પુસ્તકો બક્ષિસ તરિકે આપવામાં આવ્યાં હતાં.

સને ૧૮૭૪માં તેમને મુળધર્મમાંજ સરકારી વૈદક ખાતાની નોકરી મળી હતી. મુંબઈમાં કેટલીક મુદત રહ્યા પછી તેમની નિમનોક પાલણુપુરના દવાખાનામાં આસીસ્ટન્ટ સર્જન તરિકે કરવામાં આવી હતી. ત્યાં તેમનું કામ ધણુંજ સંતોષકારક નિવડ્યું હતું. તેમના કામને રીપોર્ટ છેક વિદ્યાવતમાં રેટ સેક્રેટરી પાસે જવાથી તે વખતના હિંદુસ્થાનના પ્રધાન લોર્ડ સાલ્સગરીએ લખ્યું હતું કે;—“સર્વ રીને બ્લેતાં ડા. ભાલચંદ્રનું કામ ધણુંજ સંતોષકારક છે.” ડા. ભાલચંદ્રને પાલણુપુરની દવા માણક ન આવવાથી તેમની પદવી વસાધમાં કરવામાં આવી હતી. પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેમને વડોદરાના દિવાન રામ સર ડી. માધવરાવે વડોદરામાં બોલાવીને ત્યાંની વર્નાક્યુલર યાત્રીય કોલેજમાં નિમનોક કરી. ત્યાં તેઓ પોતાની કાબેલિયતથી વધીને નામદાર ગાયકવાડ સરકારના ખાસ દાકતર અને એ રાજ્યના વૈદક ખાતાના ઉપરીનો હોદ્દો મેળવવા પામ્યા હતા. એ હોદ્દા ઉપર ઉપર તેમને દર માસે રૂ ૧૦૦૦ નો પગાર મળતો હતો. વડોદરામાં રહ્યા પછી તેમની ખ્યાનિ ધીમે ધીમે આખા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં ચઢી ગઈ.

શીમંત મહાજનમંડળી સિવાજીરાવ નાયકવાડ જ્યારે ગાદીએ બેઠા, ત્યારે દાકતર ભાલ-

ચંદ ઉપર તેમની ઘણી પ્રીતિ અને મમતા હતી. તે પ્રમાણે હટચોક સમય સુધી ચાલ્યા પછી સને ૧૮૮૫ માં જ્યારે ગાયકવાડના મહારાણીની ચીજનાળાઈ કેંદ્રાશવાસી થયાં, ત્યારે મહારાજાની સર શિયાજીરાવના મનમાં એવું આવ્યું કે, દાકતર બાલચંદ્ર રાણીશ્રીને કાંઈ પણ રીતે સાબન કરી શક્યા નહિ, તેમ તેમના મરવાની ખચર પણ તેમને પડી શકી નહિ. તેથી તેમની મરજી ડા. બાલચંદ્ર ઉપરથી કતરી ગઈ. એ 'કારણથી ડા. બાલચંદ્રે પણ હવે વડોદરામાં રહેવું ફીક થાયું નહિ.' પછી તુરત એક વર્ષની રજા લેધને તેઓ મુળમમાં બંધ રહ્યા, અને વર્ષ પૂરે થતાં સને ૧૮૮૬ ની સાલમાં પોતાની નોકરીનું તેમણે રાજીનામું આપ્યું. સાર-પછી ડા. બાલચંદ્ર જેવો કાગેલ અને લાપક પુરૂષ ખોવાયી મહારાજાની દિલગીરી થઈ. પરંતુ ડા. બાલચંદ્રના આગ્રહથી મહારાજાનીએ 'તેમનું રાજીનામું મંજુર કર્યું હતું. તે છતાં ડા. બાલચંદ્ર ઉપર મહારાજાનીની જે પ્રીતિ અને મમતા હતી, તે અદાપિ સુધી કાપમજ છે. પરંતુ અત્રે જે વાંત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ કે, દાકતરે સ્વાભિમાન રક્ષણાર્થે કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય એકદમ એક હમર રૂપિયાના દરમાયાની નોકરી છોડી દીધી-અને ખરે જોતાં જે સંજોગોની વચમાં તે વખતે તેઓ હતા, તે સંજોગોને લીધે તેમ કરવું એ તેમને જાણજી રૂપજ હતું. તેટલા માટે એ વિશે તેમની ઘણી પ્રશંસા થઈ હતી.

દાકતર બાલચંદ્રે વડોદરા છોડીને મુળમમાં પોતાનો વૈદકનો ધંધો ખાતરી રીતે ચલાવવા માંડ્યો હતો, અને તે અદાપિ સુધી ધણી જ રહેમદોવી રાખ્યો છે. તેઓ પોતાના કામ ઉપર એક સરખી રીતે ધ્યાન આપે છે. મને તો દર્દી જીમંત, હો કે નહીં હો, પણ તે સર્વને સમાન મણી બધાની સારવાર એક સરખી રીતે જ કરે છે. આત્મી મનુષ્યને આશ્રમ કરવો એ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે. એવા ઉત્તમ ગુણોને લીધે તેમણે મુળમની પ્રજાનો પૂર્ણ પ્યાર અને વિશ્વાસ મેળવ્યો છે. તેમની આવી યોગ્યતા અને પોતાના વૈદકના ધંધામાં ધણી જ નિપુણતાને લીધે તેમને વડોદરાની બારે પગારની નોકરી કરતાં પણ મુળમમાં દ્રવ્યની સારી પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. તેમનું લક્ષ કાંઈ પૈસા કમાવા ઉપરજ નથી, પરંતુ જનમંડળના કલ્યાણનાં કામોમાં પણ. તેઓ ઘણું લક્ષ આપે છે તેઓ દરેક સાર્વજનિક લાભનાં કામોમાં આગેવાની ભરેલો ભાગ લે છે. આપણી નેશનલ કોંગ્રેસના તેઓ થૂસ્ટ દિગ્ગામી છે. તેમજ મુળમની મ્યુનિસિપાલિટીના કમીશનર, અને કાર્પોરેશનના ચેરમેન છે. વળી મુળમની મ્યુનિસિપલિટીના ફેલો અને વૈદક વિષયના તેઓ સીડીક છે. એ દરેક માનકારી હોવા ઉપર સ્ત્રીને તેઓ પ્રજાની ઘણી અગતની સેવા બખતે છે. તેમની કદર જેમ પ્રજા પિછણે છે, તેમ સરકાર પણ તેમની યોગ્યતા સારી રહે જાણે છે. મરાઠી ભાષાનું તેમ ઇચ્છે ભાષાનું તેમનું જ્ઞાન ધણું જ ઉચ્ચ છે. તેમણે મરાઠી ભાષામાં "સાર્વજનિક આરોગ્યતા", વનસ્પતિ શાસ્ત્રનાં મૂળાત્મક, અને અખજા સંસ્કરણ, નામે ત્રણ પુસ્તક લખ્યાં છે. તે ઘણું જ ઉત્તમ અને પ્રસિદ્ધ છે. એ સિવાય તેમણે એવાજ વિષયો ઉપર ઇચ્છે ભાષામાં પણ કેટલાક ઉત્તમ નિબંધો રચ્યા છે. તેઓ પોતાની કમાઈનો પૈસો પુન્ય અને પરમાર્થના કામમાં વાપરે છે. કોંગ્રેસ રંડ તથા તેલંગ રંગારક ફંડ વગેરેમાં તેમણે સારી રકમોની ખર્ચ આપેલી છે.

પંડિત બિશન નારાયણ ધાર.

બારીસ્ટર એટ લૉ.

પંડિત બિશન નારાયણ ધાર ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં એક ઉધરતો વંકતા, અને લોક-ત્યાણના કાર્યમાં ભાગ લેનાર અગ્રેસર પુરૂષ છે. તેનો જન્મ સને ૧૮૬૪ માં બરૌઆંડી નામે ગામમાં થયો હતો. તે જ્ઞાને એક કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ છે. તેણે શરૂઆતની કેળવણી એક પાઠશાળાની નિશાળમાં લીધી હતી, અને ત્યાર પછી લખનૌની કેન્ટોન કૉલેજમાં તેણે દાખલ થઈને વિદ્યાભ્યાસ વધાર્યો હતો. તે અલાહાબાદની યુનિવર્સિટીના ગ્રાજ્યુએટ થયા પછી સને ૧૮૮૪ ની સાલમાં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા સાર વિલાયત ગયો હતો. ત્યાં તેણે મિડલ ટેમ્પલ નામે જાણીતી કાયદાની નીશાળમાં દાખલ થઈને અભ્યાસ કર્યો હતો. અને સને ૧૮૮૭ માં તેણે બારીસ્ટરની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. અને એજ વર્ષમાં તે પાછો સ્વદેશમાં આવ્યો હતો. ત્યારથી તે પોતાનો વકીલાતનો ધંધો ચલાવે છે. તેની સાથે સ્વ-દેશ કલ્યાણના કામોમાં ઘણી ઉલટથી ભાગ લેષ કામ કરે છે. તે પોતાના દેશમાં બહુકે પોતાની આખી કોમમાં વિલાયત જઈને બારીસ્ટરનો ઝબ્બો મેળવનાર પહેલોજ નર છે. તેના વિલાયત જઈ આવ્યા પછી કાશ્મીરી પંડિતોમાં તેને જ્ઞાતિમાં લેવા માટે મતભેદ પડ્યા છે. અને તેથી તેની જ્ઞાતિમાં હાલ બે તક છે.

બ્યારે તે વિલાયતમાં હતો, ત્યારે હિંદુસ્થાન સંબંધી રાજકીય બાબતોમાં તે મોટો ભાગ લેતો હતો. તેમજ “ઇન્ડિયન મેગેઝીન” નામે જ માસિક પત્ર પરદુખ બજાવે મી. મેનિંગ કહે છે, તે પત્રમાં સાંસારિક સુધારાના વિષયો તે લખતો હતો. લંડનમાં આવેલી કેન્સલ સોસાયટી આગળ તેણે એક ઉત્તમ નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમજ હિંદુસ્થાન સંબંધી ઘણી ખરી જાહેર સભાઓમાં તે કાં રાજ્યકીય કે કાં સાંસારીક વિષયો ઉપર ઘણીવાર બોલ્યો હતો.

તેણે ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્થાન પાછા આવ્યા પછી પોતાનું આખું જીવન આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસ” નેજ અર્પણ કર્યું છે. અને રાજ્યકીય, સાંસારિક, તથા નીતિ સંબંધી વિષયો ઉપર તેણે અનેક બાપણો આપ્યાં છે. તેમજ હિંદુસ્થાનમાં નીકળતાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં તથા “વેસ્ટ મિનિસ્ટર રિવ્યુ” માં કેટલાક વિષયો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. “ઇંગ્લાંડમાં હિંદુસ્થાન” એ નામે ત્રણ પુસ્તકો લખનારના પ્રસિદ્ધ મી. ગળાપ્રસાદ વર્માએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. તેની ઉપોદ્ગાત પંડિત બિશન નારાયણ ધારે લખી છે. તે ઉપરથી તેનો રાજ્યકીય વિષયોનો ઉચ્ચો અભ્યાસ દર્શાવ આવે છે. સને ૧૮૮૧ માં કાશ્મીરી જ્ઞાતમાં સાંસારિક સુધારા દાખલ કરવાના હેતુથી “શ્રી નેશનલ ક્લબ” નામે સભા સ્થાપન થયેલી છે, તેનો તે સેક્રેટરી છે. વળી લખનારમાં પ્રસિદ્ધ થતા “એડવોકેટ” પત્રનો તે કેટલાક વખત મુખી અધિપતિ હતો. તે ત્યાંની મ્યુનિસિપલ બોર્ડનો કમીશનર છે. તેમ વિદ્યાર્થીઓની એક સભાનો મુરબ્બી છે. લખનાર ગુદેરમાં રાજ્યકીય, સાંસારિક, કે નીતિ સંબંધી જરાની એવી કોઈક સભાઓ હશે કે જેમાં પંડિત બિશન

નારાયણ ધારનો હાથ નહિ હોય. તે પોતાના દેશનું બહુ કરવામાં એક ઉમદા વતસલ છે. અને ગમે તેવી મુશ્કેલી છતાં હમેશાં સ્વદેશની સેવા બળવવામાં તત્પર રહે છે. તે સ્વ-ભાવે શાન્ત, પણ બોલવામાં ધણોજ ચાલાક છે.

મી. હમીદ અલીખાન.

ખારોરદર એટ લૉ.

ઉત્તર હિંદમાં જે થોડાક વીર પુરૂષો રાજકીય તેમજ સાંસારિક બાબતોમાં બાગ લેનારા નજરે પડે છે, તેમાં મી. હમીદ અલીખાન પણ એક અગ્રેસર પુરૂષ છે. તે એક ખાનદાન કુટુંબનો દરજ્જા છે, અને આજ લાંબો વખત થયાં તેના પિતાનું તેમજ માતાનું કુટુંબ ખાનદાન ગણાતું આવ્યું છે. બહિલોલ લોદીના વખતમાં તેના કુટુંબના સ્થાપનાર શેખ શમાઉદ્દીન દિલ્હીમાં જન્મે વસ્યા હતા. સાં તેઓ વિદ્વાન પુરૂષોમાંના એક ગણાતા. તેમણે પોતાની જીંદગી એક ફકીર તરિક્કેની ગાળી હતી. જેનો સવિસ્તર હેવાલ મુલ્લા જમાલીની લખેલી “ફરૂજ—અરાશીન” નામે પુસ્તકમાં છે. મી. હમીદ અલીખાનના દાદા હકીમ અબ્બા અલીખાન પણ એક વિદ્વાન પુરૂષ હતા. અને તે વખતના પ્રખ્યાત હકીમોમાં તેમની સારી ગણના હતી. તેમણે કેટલોક વૈદ્યના ગયો લખ્યા છે.

મી. હમીદ અલીખાનના પિતા હકીમ અબ્બા અલીખાને જૂદા જૂદા ખાંસતોઓમાં ૩૫ વર્ષ કરતાં વધારે મુદત સુધી સરકારી નોકરી કરી હતી. બ્યારે સને ૧૮૮૧ માં તેમણે નોકરી છોડી પેન્શન લીધું, ત્યારે તેઓ કેપ્ટુરી કલેક્ટરના માનવંતા હોદ્દા ઉપર હતા. તેમણે પોતાની નોકરીના દરમિયાનમાં પોતાની પવિત્ર ફરજો બજાવીને સરકારમાં સાફ માન મેળવ્યું છે. આ સુધ પિતાના સુધ પુત્ર મી. હમીદ અલીખાન સને ૧૮૫૯ માં જન્મ્યા હતા. તેઓ બાલ્યાવસ્થાથીજ અંગ્રજી શીખવા લાગ્યા હતા. તેમ વિદ્યાભ્યાસ કરવા ઉપર તેમની વિશેષ પ્રીતિ હતી. તેમણે પોતાની ૨૧ વર્ષની ઉંમરમાં શરસી, ઇંગ્રેજી, અને હિંદુસ્તાની બાષાઓનું સાફ શાન મેળવ્યું હતું તે પછી સને ૧૮૮૦ માં તેઓ કાયદાનું શાન મેળવવા માટે વિલાયત ગયા હતા. સાં તેઓ મીડલ ટેમ્પલ નામે કાયદાનો અભ્યાસ કરાવનારી પાઠશાળામાં દાખલ થયા હતા. સને ૧૮૮૫ માં તેમણે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરીને બારીસ્ટરનો ઝબ્બો મેળવ્યો હતો.

મી. હમીદ અલીખાન બ્યારે ઇંગ્લાંડમાં હતા, ત્યારે તેઓ હિંદુસ્તાન સંબંધી દરેક બાબતમાં મુખ્ય ભાગ લેતા હતા. તેઓ વિલાયતની કેટલીક પ્રસિદ્ધ સોસાયટીઓના મેમ્બર છે. જેવી કે, —ઈસ્ટ ઇન્ડિયા આસોસિએશન, નેશનલ ઇન્ડિયન આસોસિએશન, રીફોર્મ આસોસિએશન, રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી, રૉયલ હીસ્ટોરીકલ સોસાયટી, અને ઇન્ડિયન આસોસિએશન, ઇસ્ટાદિના તેઓ મેમ્બર છે. સને ૧૮૮૩ માં તેઓ નેશનલ ઇન્ડિયન રીફોર્મેટીવ સોસાયટીના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ નિભાયા હતા. એ સોસાયટીનું કામ ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ દ્વારા હિંદુસ્તાનમાં રાજકીય સુધારા સંબંધી ચર્ચા ચલાવવાનું હતું. જે શાન હાલ આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ” ની પ્રિવિશ સભા ચલાવે છે.

મી. હમીદ અલીખાન આ દેશમાં પ્રથમ “ઈલ્યુમ્બર્ટ બીડ” ના સંબંધમાં યોગ્ય લખાણ કરવાથી વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હતા. તેમજ તેઓ પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રોમાં હિંદુસ્થાનના હિત સંબંધી વારંવાર ઉત્તમ લેખ લખતા હતા. “હિંદુસ્તાનની કવિતા” એ વિષે તેમનો નિબંધ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ કર્તા મી. ગીળે બહુજ વખાણ્યો હતો. સને ૧૮૮૫ માં તેમણે “હિંદુસ્થાનના રક્ષણનું સાધન” એ નામે ઇંગ્લેન્ડ બાપાનું પુસ્તક લખીને પ્રગટ કર્યું હતું. તેથી તેમની ધણીજ કીર્તિ ફેલાઈ હતી. તેમના એ ગ્રંથે ધણા લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એ સિવાય તેમણે “લંડનને છેદતી સલામ” તથા “ગુલામ અને યાત્રી” એ નામે કવિતાનાં બે પુસ્તકો લખીને છપાવ્યાં હતાં. તે પછી ધણાં વખણાયાં હતાં. સને ૧૮૮૫ ના અક્ટોબર માસમાં તેઓ જ્યારે ઇંગ્લાંડથી હિંદુસ્થાનમાં આવવા નીકળ્યા, ત્યારે તેમના માનમાં સાં એક ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓ ઇંગ્લાંડથી આવીને પોતાનો બારીસ્ટરનો ધંધો ચલાવે છે. એક પ્રસિદ્ધ વકીલ અને શેહેરી તરિકે તેમણે સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. તેઓ લખનોરમાં આવેલી દરેક રાજ્યક્રિય, અને ફળવણી વગેરે સંબંધી સ્થપાયેલી સમાજો સાથે સારા સંબંધ ધરાવે છે. અને પોતાના સ્નેહી પંડિત ખિરાન નારાયણ ધારની સાથે સામેલ રહીને પ્રજાની જાહેર સેવા બજાવે છે. વળી તેઓ આપણી “ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ” ના ખરેખરા હિતૈષી અને ચૂસ્ત હિમાયતી છે. તેમજ લખનોરની મ્યુનિસિપાલિટીના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટ, અને ત્યાંની “કેફ નિયેધ સમાજ” ના સ્થાપનાર તથા ઉપપ્રમુખ છે.

મી. ભાઈશંકર નાનાભાઈ. જ. પી.

આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પુરપનો જન્મ અમદાવાદ જીલ્લાના દસ્ક્રોઈ પ્રગણામાં આવેલા જુવાલડી નામે ગામમાં સંવત ૧૯૦૧ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૧ ના દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નાનાભાઈ હતું. તેઓ માટે રાયકવાળ બાલ્ય હતું, અને પુરાણીતો ધંધો કરતા હતા. તેમ યોગ્ય બ્યાજ વટાવેનું કામ પણ કરતા હતા. તે છતાં તેમની સ્થિતિ મરીખ હતી. ગામડા ગામમાં આવાં સાધારણ સ્થિતિનાં માખાપને પેટે અવનાર પામ્યા છતાં રા. ભાઈશંકર દૈવયોગથી સ્વભાષા ગુજરાતીને અભ્યાસ કરીને પછી ઇંગ્લેન્ડ બાપાના અભ્યાસ માટે અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા પામ્યા હતા. જ્યાં તેમણે પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને ધણીજ ટુંક મુદતમાં સારું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હતું.

ત્યાર પછી એટલે સંવત ૧૯૧૯ ની સાલમાં તેમને રોજગારે વજગવાની જરૂર પડ્યાથી તેઓ અમદાવાદના નામિયા મહંમ્ શેઠ દલપતભાઈ બચુભાઈની મુંબઈની દુકાનમાં મદદનીશ મુનિમ તરિકે નિમાયા હતા. અને તે પછી સંવત ૧૯૨૦ માં સુરતની રોયલ બેન્કની શાખામાં ચાર્જ તરિકેની તેમની નિમનોક યથા હતી. સાં કેટલીક મુદત સુધી રહીને તેમણે ધણુંજ સારું કામ કરી સર્વને સતોષ આપ્યો હતો. ત્યાર પછી તેમને મુંબઈમાં “વિક્ટોરિયા ફિનાન્સ” ની ઓફીસમાં મેનેજરની જગ્યા મળવાથી તેઓ મુંબઈ જઈને રહ્યા હતા. સાં ગયા પછી યોગજ વખતમાં તેઓ મી. આનસા નામે એક સેલિસીટરની

ઝાંશીસમાં આર્ટિકલ કલાર્ક તરિકે રહ્યા હતા. સને ૧૮૮૬ ના અક્ટોબર માસમાં મી. રીમિંગટન નામે બીજા એક સોલિસિટરને ત્યાં રહ્યા હતા. અને સને ૧૮૬૭ માં બ્યારે મી. રીમિંગટન કેલીહોરની ઓફિસમાં જોઈન્ટ તરિકે જોડાયા, ત્યારે મી. ભાઈશંકર ત્યાં મુખ્ય મેનેજિંગ કલાર્ક નિમાયા હતા. સને ૧૮૭૦ માં તેઓ મી. જાફરસન સોલિસિટરની ઝાંશીસમાં આર્ટિકલ કલાર્ક નિમાયા હતા.

સને ૧૮૭૭ માં તેમણે હાઇકોર્ટ પ્લોઝરની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. અને તે પછી તુરતજ “સોલિસિટર” ની પરીક્ષામાં પાસ થઈને તેમણે પોતે ઓફિસમાં સોલિસિટર તરિકે કેનું કામ દોઢ વર્ષ સુધી કર્યું હતું. તે પછી મી. દીનશા પેરસનજી કાંગા એમ. એ. સોલિસિટરની સાથે જોઈ જઈને “મેશર્સ ભાઈશંકર અને દીનશા” ના નામથી કામ ચલાવવા માંડ્યું હતું. સને ૧૮૮૦ માં તેમના પ્રથમના શિક્ષક મી. જાફરસન સાથે બાબીદાન થઈને “મેશર્સ જાફરસન ભાઈશંકર અને દીનશા” ના નામથી સોલિસિટરનું કામ આરંભ્યું હતું, જે મેશર્સ જાફરસન ભાઈશંકર દીનશા અને કાંગાના નામથી પેટી ચાલે છે.

મી. ભાઈશંકરે પોતાના ઉદ્યોગ, બુદ્ધિબળ, અને પ્રમાણિકપણા વડે પોતાના અઉદ્યોગમાં બહુજ સારી કીર્તિ અને લોકોનો ચાહ મેળવ્યો છે. તેમણે વકિલ થતાં અગાઉ પછી કોઠનાં રાણીશ્રી રૂપાલીબાના કામમાં સારી કીર્તિ મેળવી હતી. તેમજ મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડની તપાસના કેસમાં તેમની પાકી જાફરસન અને પેનની નિમનો તેમણે મેળવી આપ્યાથી તેમને સારો યશ મળ્યો હતો. વળી વડોદરાનો પ્રખ્યાત સુવેદ ઉત્તમચંદના કેસમાં અને રેવાશંકરના ધર્મના વકિલ તરિકે બચાવ કરવાથી તેમની સર્વ સારી ખ્યાતિ થઈ છે.

સને ૧૮૮૬ માં મી. ભાઈશંકરને નામદાર સંસ્કારે મુંબઈના “જરડીસ ઓફ ધી પીસ” (સુલેહના અમલદાર) નિમાયા છે. વળી તેઓ મહુમ પરાંપકારી શેઠ ગોકલદાસ તે. જાપાલના ધર્મખાતાની મેનેજીંગ કમિટીના પ્રમુખ છે. તેઓ સ્વદેશભિમાની હોઈને દરેક પ્રજાપયોગી તથા સ્વદેશહિતનાં કાર્યોમાં વખતો વખત ભાગ લે છે. સ્ત્રીકેળવણી, સસાર સુધારો, અને રાજ્યદારી હીલચાલો અથવા આપણી નેશનલ કોન્ગ્રેસ છતાં આપણા દેશના બવિધના ઉદય માટે ચર્ચાતા દરેક વિષયો તરફ તેઓ સાઈ લક્ષ આપીને પોતાથી બનતું કરે છે. વિલાયત વગેરે અન્ય દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવનાર હિંદુઓને નાતખંદાર મૂકનારાઓની વિરુદ્ધમાં તેઓ છે. યોગ્ય સમય ઉપર પોતાના સાળા રા. રા. પૂર્ણાનંદ મહાનંદને ખારિસ્ટરનો અભ્યાસ કરવા સાઈ વિલાયત મોકલવામાં, તેમજ મી. પૂર્ણાનંદ ખારિસ્ટર થઈને વિલાયતથી પાછા આવ્યા, ત્યારે તેમને નાતમાં પાછા લેવામાં તેમણે બહુજ મદદ કરીને પોતાના સુધરેલા ઉત્તમ વિચારોનું શિક્ષણીય દ્રશ્ય જનમંડળને આપ્યું છે. એ વાત સર્વની જાણીતી છે. ચુનરાતમાં વસ્તી તેમની રાજકવાળ સાક્ષાત્તની જાતિમાં મી. ભાઈશંકર ખરેખર એક રત્ન રૂપ છે. અને તેથી એ જાતિના સમગ્ર પુરોને જે આનંદ અને મગરૂરી થાય, તે ચોક્કસ છે. યોગ્ય વખત ઉપર તેમની જાતિના એક સમગ્ર અને સુમારક મુદ્દર રા. રા. મહિશંકર દીનાનાથ બ્યારે ચુનરી ગયા, ત્યારે તેમના મરણનો શોક પ્રદર્શન કરી તેમના પુત્રને દિશાસો આપવા માટે જાતિના આગેવાન

નેત્રી જે સભા અમદાવાદમાં મળી હતી, તે સભામાં મી. બાઇસંકરે એક ધણુંજ ઉમદા અને અસરકારક બાપણું કર્યું હતું, તેથી તેમની સવજ સારી પ્રશંસા થઇ હતી.

મી. બાઇસંકર વિદ્યા વિલાસી હોઇને સ્વદેશમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ થયેલી જોવાને ધણું ખંતિ છે. અને ગુર્જર ગ્રંથકરોને યોગ્ય મદદ કરી સાફ ઉત્તેજન આપે છે. તેમણે વળી કેટલાક ન્હાના મોટા ગ્રંથો પણ રચેલા છે. જેમાંના સંસાર દુઃખ દર્શક, કામનાય, રૂપસુંદરી, શિવલક્ષ્મી, અને દ્વીપચંદ્રાદિ, ઇત્યાદિ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. એ ગ્રંથો સંસાર સ્થિતિ સુધારવાની સુચનાઓથી ભરપુર છે. આ ઉપરથી સંસાર સંબંધી તેમની કેટલી મોટી કાળજી છે, તે પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. વળી જ્યારે મુંબઇની “બુદ્ધિ વર્દક” સભા બંધ પડી, ત્યારે તેમણે “સત્ય શોધક” નામે ખીજી એક સભા સ્થાપિ હતી. અને તેનું કામ તેમણે ધણીજ સારી રીતે ચલાવ્યું હતું.

મી. બાઇસંકરના અગ્રિમ ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓ પ્રથમ સાધારણ સ્થિતિના છતાં પોતાના બુદ્ધિબળ અને સ્વાશ્રય વડેજ ચઢતાં ચઢતાં આવી ઉચી સ્થિતિને પામ્યા છે. જેને જન્મથીજ સર્વ વાનાં સાધ્ય હોય તેથી અથવા ખીજા કોઇના આશ્રય વડે જેઓ ચઢીને ઉચ્ચ દશાને પામે છે, એમાં કાંઇ વધારે નવાઇ નથી. પરંતુ જેઓને ઉપરની બંને વાતોમાંનું કાંઇ પણ હોતું નથી, તેઓ દુઃખ વેડીને માત્ર સ્વાશ્રયથીજ વધીને ઉચી પદવી-એ પહોંચે છે, તેમના જીવનને ધન્ય છે! મી. બાઇસંકરનો વિનય પણ તેવોજ છે. માટે તેમને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે.

મી. બાઇસંકર સ્વભાવે શાન્ત, વિવેકી, મળતાવડા, તથા ગરીબોપર દયા રાખનારા છે. તેઓ પોતાની કમાણીના દ્રવ્યને સુમાર્જે ઉપયોગ કરે છે. તેમણે અમદાવાદ રાયપુરના ચકલામાં પોતાને રહેવા માટે એક ભવ્ય અને સુંદર મકાન મોટા ખર્ચથી બંધાવ્યું છે તે, તથા તેમની જન્મભૂમીના ગામ ભુવાલડીમાં તેમનું અસલ ઘર, કે જે ઘરમાં તેમણે પોતાની બાહ્યાવસ્થાનો વખત ગુમગો હતો, એ બંને મકાનો જોવાથી તેમના અસ્તોદયનો ખરો ખ્યાલ થયા વગર રહેતો નથી. પ્રારબ્ધ યાત્રે ઇશ્વર કૃપાની વાત બહુ ગહન છે. આવા સદ્વર્તનશાળી અને ઉઘોગી મહાપુરુષને ઇશ્વર દીર્ઘાયુષ્ય આપે. તથાસ્તુ.

શાસ્ત્રીશ્રી કેશવજી મોરારજી.

આ પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રીજીનો જન્મ સંવત ૧૮૭૬ ના આશ્વિન વદી ૮ રવિવારે થયો હતો. તેમના પિતા મોરારજી જોશી જામનગર નિવાસી સૌરાષ્ટ્ર સારસ્વત ગાતિના બ્રાહ્મણ હતા. શાસ્ત્રીજી કેશવજીને છેક ન્હાની વયમાં મૃકીને તેમનાં માતૃથીએ સ્વર્ગવાસ કર્યો હતો. તેમણે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને ગંગાધર આચાર્ય નામે એક વૈદિક બ્રાહ્મણ પાસે વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. સાર પછી જામનગરના પ્રખ્યાત રાજવૈદ્ય ચિકીત્સજી ભટ્ટજી (રસેસ ધર્માચાર્ય વૈદરાજ મણિસંકરના પિતાજી.) ની પાસે કાવ્ય કોસ, અગ્રકાર, અને પુરાણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ધંડિતશ્રી કૃષ્ણ ભટ્ટજી કે જેઓ પ્રખ્યાત સ્વામીશ્રી વજ્રનાથજી મહારાજના નિકટના સંબંધી હતા, અને જામનગરના મહારાજની રણમદ્દજીએ પોતાના રાજ્યમાં ધંડિત કરીને રાખ્યા હતા, તેમની પાસે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પૂર્ણ અભ્યાસ

કર્મો હતો. વળી પ્રખ્યાત સ્વામી શ્રી ટાકરાનંદ (પૂર્ણાંદ) કે જેઓ તે સમયમાં વેદાંત શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય ગણાતા હતા. તેમની પાસેથી વેદાંત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. વળી દ્રાવિડ દેશમાંથી આવેલા પ્રખ્યાત પંડિત આચાર્યશ્રી તાતાચાર્ય પાસેથી ન્યાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં તેમનું ગુરુ પદ કોણે શોભાવ્યું હતો, તે વિષે અમે અનુદયા છીએ. પરંતુ તેઓ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ અદ્વિતીય અને સિદ્ધાંતવેતા હતા. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રીજી કેશવજીએ ઘણી ઉત્તમ વિદ્યાઓનું આદર પૂર્વક અધ્યયન કરીને તે સર્વ શાસ્ત્રોમાં ઘણીજ કુશળતા મેળવી હતી. તેની સાથે તેમની કવિત્વ શક્તિ તેમજ વક્તૃત્વ શક્તિ પણ અતિ પ્રબળ હતી. તેમણે કેટલાક ગ્રંથો રચેલા છે, જે વાંચતાં તેમની વિદ્વતા અને કવિત્વ શક્તિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની જણાઈ આવે છે.

શાસ્ત્રીજી કેશવજીને બ્રાહ્મણ શાસ્ત્ર ધર્મજ્ઞ પ્રિય હોવાથી તેમને તે એવું ઉપસ્થિત હતું કે, વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાના સમયે હાથમાં ગ્રંથ લેવાની જરૂર પડતી નહોતી. તેજ પ્રમાણે જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે પણ હતું. વેદાંતમાં શંકરભાષ્ય ઉપર તેમને ઘણીજ પ્રીતિ હતી. વેદાંતના અદ્વૈત વગેરે પ્રબળ ગ્રંથો તેમને હસ્તામલક જેવા હતા. તેઓ ભાષ્ય અને અભ્યાસ, વગેરે વેદાંતના ભાષ્યોનું અવલોકન સારી રીતે કરતા હતા. પરંતુ તેમની દૃઢ નિદ્રા તો શંકરભાષ્યમાંજ હતી. તેઓ પરમ શિરામજા હતા. તેમણે જે જે ગ્રંથો રચ્યા છે, તેના આરંભમાં શ્રી સદાશિવનેજ સ્વામીજી દૈવત ગણી વંદન કરેલ છે.

શાસ્ત્રીજીની પંડિતાઈની પ્રખ્યાતિ અને અભ્યુદય પ્રથમ સંવત ૧૯૦૪ થી થયેલ છે તે એવી રીતે કે, જામનગરના એ વખતના મહારાજા જામશ્રી રણમહાજીનાં કુવરી સગપણ જોધપુરના મહારાજા વેરે કરેલું હતું. આપણા દેશમાં ઘણા ખરા શાસ્ત્રજ્ઞ હોયેલાં પાણિમહાજી કરવા જતા નથી, પણ પોતાનું હથિપાર મોકલવા છે. મારવાડમાં હોયેલાં પરજીવાનો રીવાજ છે. તેથી જોધપુરના મહારાજાશ્રીએ કહ્યું કે, અમે હથિપારથી વિવાહ કરીશું નહિ. આણી તરફ જામશ્રીએ વિચાર કર્યો કે, આપણી કુળપરંપરાની રીત છોડીને હોયેલાં પાણિમહાજી કેશવજી એ શીક નહિ. પછી તેમણે પોતાના નગરના વિદ્વાનોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, મને કોઈ એવો વિદ્વાન બતાવો કે જે જોધપુર જઈને તાંના વિદ્વાનોની સભા કરી શાસ્ત્રાધારે એવું સાબિત કરી આપે કે, પ્રથમ શસ્ત્ર વિવાદજ્ઞ હજિઓએ કર્યો જોધજી. એ ઉપરથી કૃષ્ણ મહાજી વગેરે સર્વ વિદ્વાનોએ એક મને યજ્ઞને કહ્યું કે, એવી શક્તિ તો હજાર રૂપાથી આપણા નગરના કેશવજી શાસ્ત્રીતામાં છે. એ વાત સાંભળીને જામશ્રીએ તેમને તેજ વખતે સભામાં તેમનીને સર્વ દડીકન કહી સંભળાવી. તેજ ઉત્તરમાં શાસ્ત્રીજીએ નમ્રતા પૂર્વક કહ્યું કે, આ સર્વ ગુરુજનોની રૂપાથી અને આપના પુન્ય પ્રતાપથી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરી આવવા મારા અંતઃકરણમાં જુલું કિસાદ છે. એ વચન સાંભળીને જામ સાહેબ અતિ પ્રસન્ન થયા, અને તેજ સમયે તેમને ડિપ્તી પોશાક તથા “ સારથાબી ” નું ૫૬ આણીનું જોધપુર મોકલવા તેમની તરફ પોતાનો એક રિયાન, એક ખાપાન, અને પોતાના બીજા રિયાન અમલદારો વગેરેને મોકલવા કહ્યા. શાસ્ત્રીજીએ જોધપુર જઈને તાંના વિદ્વાનોની મોટી સભામાં શાસ્ત્રાધાર કરીને હજિઓને

પ્રથમ શસ્ત્ર વિવાહ કરવો જોઈએ, એવું સાબિત કરી આપ્યું. એ વેળાએ શાસ્ત્રીજીની અપ્રતિમ વિદ્વાતા અને અસાધારણ વફૂત્વ શક્તિ જોઈને ખુદ જોધપુરના મહારાજ સાહેબ તથા સર્વ પંડિતો સાનંદચર્યમાં પડ્યા હતા. પછી તેમણે બહુ પ્રસન્ન થઈને શાસ્ત્રીજીનો સારો સત્કાર કર્યો હતો અને શાસ્ત્રીજીના કહેવા પ્રમાણે શસ્ત્ર વિવાહ કરવાનું નક્કી કરીને મહારાજનીએ ઓઝણું જામનગર મોકલ્યું હતું.

શાસ્ત્રીજીએ ઉપર કહ્યા મુજબ જોધપુરમાં જઈને સત્કીર્તિ મેળવી તે સમયે તેમનું વય માત્ર ૨૫ વર્ષનું હતું. દૈવયોગે એ વર્ષમાં જામશ્રી રણમલ્લજી કૈલાસવાસી થવાથી જામ-શ્રીવિભાજી રાજ્યાસનપર બેઠા હતા. તે વખતે શાસ્ત્રીજીએ સ્વામીશ્રી ટાકરાનંદજી પાસેથી શિવ દીક્ષા લીધી હતી, અને સ્વામીજીના તેઓ કૃપા પાત્ર હોવાથી જામશ્રી વિભાજી પણ શાસ્ત્રીજીને હમેશાં પોતાના ગુરુ સમાન માન આપતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ જામશ્રી પોતે જ ને સત્કાર્યો કરતા હતા, તે સર્વ શાસ્ત્રીજીને પ્રમુખ કરીનેજ કરતા હતા. જામનગરમાં જ ને વિદ્વાનો આવના તે સર્વનો સત્કાર રાજ્ય તરફથી શાસ્ત્રીજી ધણી ઉત્તમ રીતે કરાવતા. તેથી તેમની સત્કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ હતી. જામશ્રી વિભાજીએ મહાદ્ર, વિષ્ણુયાગ, તુલાયાગ, સદસ્યગ્રંથી, અને શ્રીમદ્ભાગવતની અદ્યોત્તર શનપારાયણ વગેરે સત્કાર્યો કર્યા હતાં, તે સર્વ શાસ્ત્રીજી કેશવજીનાજ સદ્ગુપદેશનું ફળ હતું.

સંવત ૧૮૨૫ ની સાલમાં શાસ્ત્રીજી સહકુટુંબ યાત્રા કરવા સાઈ નિકળ્યા હતા. તે વખતે તેમને જ ને રથજે જ ને વિદ્વાનોનો મેળાપ થયો હતો, તે સર્વને તેમણે પોતાની અપ્રતિમ વિદ્વાતથી મોહ ઉપજાવ્યો હતો. કાશીમાં તેઓ લગભગ નવ મહિના સુધી રહ્યા હતા. સાંના પંડિતો અઘાપિ સુધી તેમની વિદ્વાતા અને વફૂત્વ શક્તિનાં વખાણ કરે છે.

શાસ્ત્રીજી કાઠિયાવાડીયાને આખા ગુજરાતમાં આધુનિક સમયના એક મોટા અધા-પક અંથવા શિક્ષાગુરુ હતા. તેમણે પોતાની છેલ્લી અવસ્થા સુધીમાં ઓછામાં ઓછા સુમારે એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમોત્તમ વિદ્યાદાન આપીને તેમને કૃતાર્થ કરેલા છે. તેમની દયા અને કૃપા વિદ્યાર્થીઓ તરફ કંઈ જૂલોળ પ્રકારની-અદ્વૈત હતી. પોતાના વિદ્યાર્થીઓનો સારો અભ્યાસ તથા અભ્યુદય જોઈને તેઓ અત્યંત રાજી થતા હતા. તે એટલે સુધી કે કેટલીક વખતે તેમને હર્ષનાં આસુ પણ આવી જતાં હતાં. વાહ ! કેવો અપૂર્વ પ્રેમ ! કચ્છ, કાઠિયાવાડ, અને સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાંતોમાં હાલ જ ઘણાક સદ્વિદ્વાનોનો પ્રસાર થયેલો આપણા જોવાનાં આવે છે, એ વિષેનું સર્વ માન આ શાસ્ત્રીજીનેજ ધટે છે. કારણકે તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય રાખતા હતા, અને ઘણીજ પ્રીતિથી વિદ્યાદાન આપતા હતા. વળી વિદ્યાર્થીઓ બધી રહ્યા પછી તેમના ક્ષેમ કલ્યાણની ચિંતા મનમાં રાખીને તેમની પ્રતિષ્ઠા રાજ્યમાં તેઓ કરાવી આપતા હતા. આવી તેમની કૃપા અને દયા હોવાથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસેથી વિદ્યાદાન લેવા માટે ઉમંગ પૂર્વક આવતા હતા, અને સારી વિદ્યા સંપાદન કરીને તેઓમાંના કોઈ શાસ્ત્રી, કોઈ જોશી, અને કોઈ વૈદરાજ કે કવિશ્વરના નામથી કીર્તિ મેળવતા હતા. અને અઘાપિ સુધી તેમના શિષ્યોમાંના કેટલાક જણ પોતાની વિદ્યાનો સદ્ગુપયોગ કરીને કીર્તિના છેક ઉંચા શિખર સુધી ચઢેલા હયાત છે.

શાસ્ત્રીજી જેમ રાજ્ય તરફથી પુન્ય અને પરમાર્થનાં કાર્યો કરાવના હતા, તેમ પોતાની

તરથી પણ ગાયત્રી પુરસ્કરણ વગેરે સત્કર્મ કરવામાં પાછળ રહેતા નહિ. પરંતુ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ તેમનું સર્વોત્તમ કાર્ય એ હતું કે, બ્રાહ્મણોને સહવિધાનું જ્ઞાન આપીને તેમને પરમ સુખી કરવા.

સંવત ૧૯૩૭ ના ચૈત્ર વદ ૪ સોમવારે એ મહારાજ શિરામપુત્રી શાસ્ત્રીજીને એક-એક જ્વર, ચડી આપ્યો. તેથી વૈદ્યોએ અનેક ઉપચારો કર્યા પણ તે સર્વ બર્થ ગયા. છેવટે વૈદ્યરાજ કદ્મણસંકર ઉર્ફે ઝંડુભટ્ટજીએ મહારાજાની જામ સાહેબને કહ્યું કે, શાસ્ત્રીજીને એવો બચકર જ્વર છે કે, જેથી તેમનું સરીર રહેવું મુશ્કેલ જણાય છે. એ વાત સાંભળી દુરનજ જામ સાહેબની વિભાજી શાસ્ત્રીજીને ઘેર પધાર્યા, અને તેમને સંતોષ આપ્યો. પરંતુ દૈવ ઇચ્છાથી બીજે દિવસે એટલે ચૈત્ર વતી ૧૦ સનિવારે જ્યોત્સ્નાની વખતે એ મહા પ્રતાપી પુરુષનો પવિત્ર આત્મા આ લોક છોડીને પરમ ધામમાં આશ્વો ગયો. તેથી સર્વ ધર્મો શોક થયો હતો.

શાસ્ત્રીજીને પ્રથમનાં પત્નીથી કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેમને બીજી વાર લગ્ન કર્યા હતાં, તેમને પ્રથમ ત્રણ સંતાન થઈને મત થયાં હતાં. અને એવા સંતાનમાં એક પુત્રો હતી, તે તેમના મરણ સમયે માત્ર એ વર્ષનીજ હતી. શાસ્ત્રીજી આખા કાશિવાસમાં એક રત્ન સમાન હતા. તેમના કેવાચરાસથી આખા પ્રાંતને મોટી ખોટ પડેલી ગણાઈ હતી. તેમના મુખ્ય શિષ્યોનાં શાસ્ત્રી શ્રી વિદ્યનાથ વટસભજી એક અત્યાચારણ વિદ્વાન પુરુષ હતા. જેમની સત્ક્રાંતિ કચ્છ પ્રાંતમાં અઘાપિ સુધી મતેજ પ્રકાશી રહી છે. એટલુંજ નહિ પણ આખા મુગધ છત્તાકમાં પણ પ્રસરી રહી છે. બીજા શિષ્ય પ્રખ્યાત અપ્રાપ્ત ધાની શીશ્વકવિ શ્રી શંકરલાલ માહેયર કે જેઓ હાલ મોરબીમાં “ બી રનાજીરાજ પાઠશાળા ” ના અધ્યક્ષ છે. ત્રીજા શિષ્ય શાસ્ત્રી કાલિદાસ ગોવિંદજી છે. જે હાલ સ્વસ્થાન જામનગરમાં રાજપંડિત છે. એવા શિષ્ય શાસ્ત્રી જેસંકર દયારામ જે ઉત્તમ વક્તા અને સૂક્ષ્મ હતા. તથા જામનગર રાજના શાસ્ત્રી ગણાતા હતા. પાંચમા શિષ્ય શ્રી કાશીનાથ કુમળાકર જેઓ જુનાગઢ રાજ્યના જોડી ગણાય છે; અને જ્યોતિષ-જ્ઞાના સિદ્ધાંતવેતા છે. હજી શિષ્ય શાસ્ત્રી જનકરાવ જ્યોતિષજ્ઞાનમાં સિદ્ધાંતોના છે.

અષ્ટાવધાની શીઘ્ર કવિશ્રી.

શંકરલાલ મોહેશ્વર.

આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પુરુષોત્તમ જન્મ સંવત ૧૯૦૦ ના આષાઢ વદ ૪ બુધવારે થયો હતો. તેમના પિતાજી મોહેશ્વર બટ મોરબીના રહીશ પ્રશ્નોરનાગર બ્રાહ્મણ સાતિના હતા. તેમને પાંચ પુત્ર અને પાંચ પુત્રી એમ દસ સંતાન થયાં હતાં. પણ તેમાં હાલ બે પુત્ર વિદ્યમાન છે. તેઓમાં આ શીઘ્ર કવિશ્વર શંકરલાલ તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. અને કનિષ્ઠ પુત્રનું નામ ઇશ્વરલાલ છે.

કવિશ્વર શંકરલાલનું મોરબી જામનગરમાં હોવાથી સંવત ૧૯૦૮ ના માઘ માસમ તેમને જામનગરમાં યજ્ઞોપવિત આપ્યું હતું. તેમના પિતાજી મોહેશ્વર બટ પરમ શિવભક્ત અને શ્રદ્ધ આસ્તિક હોવાથી પ્રખ્યાત સ્વામીશ્રી ટોકરનંદજીના પરમ કૃપાપાત્ર હતા તેથી બટજીની પ્રાર્થનાથી સ્વામીશ્રીએ તથા પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ ઝંડુ બટજીએ અને પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીજી કેશવજીએ આ શીઘ્ર કવિને જૂદે જૂદે સમયે કૃપા કરી વિદ્યાપ્રદ, મંત્રોપદેશ કર્યો હતો. તેઓ પ્રથમ પોતાના પિતાજી પાસેથી સારસ્વત અને કુંભારસંભવનો સર્ગ ૧ બાણીને પછી સંવત ૧૯૧૧ ના કાર્તિક માસમાં જામનગરમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે ગયા હતા. ત્યાં તેમના માયાજી મામા રા. જીવનરામે પોતાને ઘેર પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય પ્રીતિથી તેમને રાખ્યા હતા. જામનગરમાં તેમણે પોતાનો વિદ્યાભ્યાસ શાસ્ત્રીજી કેશવજી પાસે આરંભ્યો હતો. એ વખતે રા. જટાસંકર વિઠ્ઠલજી તેમના સહાધ્યાથી થયા હતા. કે જે તેમના બાળ મિત્ર પણ હતા. આ બંને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોતાના ગુરૂશ્રીનો અપૂર્વ પ્યાર હતો. તેજ પ્રમાણે પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે તેમની ભક્તિ અપ્રતિમ હતી. અને અધાપિ પવન છે.

રા. શંકરલાલને કવિતા કરવામાં ઘણી પ્રીતિ હોવાથી ગુરૂશ્રીએ તેમને હમેશાં નવીન કવિતા કરી લાવવાની આજ્ઞા કરી હતી. તેથી તેઓ દરરોજ નવાંન કવિતા કરી ગુરૂશ્રીને જતાવતા હતા. પરંતુ પ્રથમાભ્યાસને લીધે એ કવિતા ક્ષિપ્ત અને નીરસ થતી હતી. તેથી ગુરૂશ્રી તેમને હમેશાં કોમળ અને સરસ કવિતા કરી લાવવા બલામણુ કરતા હતા. એ રીતે કેટલાક દિવસે તેઓ સારી કવિતા કરતાં શિખ્યા હતા. તેમણે કવિતા કરવાને આરંભ સંવત ૧૯૧૫ માં કર્યો હતો. અને સંવત ૧૯૧૭ માં તે તેમની કોમળ, સરસ, અને સરસ કવિતાથી તેમના ગુરૂ ધણા પ્રસન્ન થયા હતા. તેવામાં દક્ષિણમાંથી એક તૈલંગી બ્રાહ્મણ જામનગરમાં આવ્યા હતા. તેઓ ૬૪ અક્ષર ક્રમ વિના સાંભળી લેખને પછી તેને ક્રમથી કહી સંજ્ઞાવતા હતા. તેઓ બાળસરસ્વતી કહેવાતા હતા. તેમણે પોતાનો એ પ્રયોગ મહારાજા જામ સાહેબશ્રી વિભાજીની પાસે કરી જતાવ્યો હતો. તે જોઈને જામશ્રીએ શાસ્ત્રીજી કેશવજીને કહ્યું કે, આપના વિદ્યાર્થીઓમાંથી કોઈ આવું કામ કરી શકે તેમ છે! શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે, શંકરલાલ નામે મારો એક વિદ્યાર્થી છે, તે આ કરનાં પણ અધિક કામ કરી શકે છે. તે અક્ષર પણ વાદ રાખે છે, અને કવિતા પણ કરે છે. એ સાંભળી જામશ્રીએ ખુદી ઘડીને કહ્યું કે, હીક ત્યારે કોઈ પ્રશ્નને મને ને દેખાડજો. હવે ગુરૂશ્રીએ ઘેર જઈને પોતાના આ શિષ્ય-શંકરલાલને ઉપરની સવળી વાતથી વાંદ